

# SZÁZADOK

## A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867



**Somogyi Éva:** Modern bürokrácia a közös külügyminisztériumban

**Gángó Gábor:** A megye aljegyzője. Báró Eötvös József Fejér megyei hivatala, 1833–1835

**Albert B. Gábor:** A magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom a két világháború között

**Kerepeszki Róbert:** Hajdú vármegye és Debrecen vitézi szék-kapitányának hangulatjelentései (1935–1939)

**Horváth Sz. Ferenc:** Kratochvill Károly és a Székely Hadosztály Egyesület tevékenysége az Észak-erdélyi zsidók védelmében (1943–1944)

**Janek István:** Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmentéséért 1945–1947 között

**Fenyő István:** Eötvös és Lamennais

**Horváth Pál:** Mementóul az Eckhart-életműhöz (Ami az Emlékkönyvből kimaradt)

**Hermann Róbert:** Eötvös József öt levele 1849-ből és 1864-ből

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985-1-41

\*\*\*

A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK  
CÍME:

**[www.szazadok.hu](http://www.szazadok.hu)**

## SZÁZADOK

### A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

142. ÉVFOLYAM (2008.)

1–6. SZÁM

#### TANULMÁNYOK

<i>Balogh Judit – Horn Ildikó: A hatalompépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története . . . . .</i>	IV/849
<i>Gergely Jenő: A Keresztény Községi (Wolff) Párt első évei . . . . .</i>	VI/1325
<i>Hermann Róbert: Szemere Bertalan a reformkorban . . . . .</i>	III/535
<i>Joó András: Világháborús intrikák. A magyar béketapogatózások és az isztambuli színtér fontos mozzanatai, 1942–1944 . . . . .</i>	VI/1421
<i>Neumann Tibor: II. Ulászló koronázása és első rendeletei. Egy ismeretlen országgүйlésről és koronázási dekrétumról . . . . .</i>	II/315
<i>Pálosfalvi Tamás: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe (Második közlemény) . . . . .</i>	II/267
<i>Papp Sándor: Homonnai-Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben . . . . .</i>	IV/807
<i>Raáb Renáta: Az 1848–49. évi magyarországi események schleswigi vonatkozásai osztrák és dán diplomáciai iratok tükrében . . . . .</i>	III/593
<i>Sebestyén Elemér – Szabó Péter: Magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben és a Székelyföldön 1940 őszén. . . . .</i>	VI/1383
<i>Somogyi Éva: Modern bürokrácia a közös külügyminisztériumban . . . . .</i>	I/3
<i>Tózsá-Rigó Attila: A pozsonyi Tiltáskönyv (1538–1566) információs bázisa (Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg városon túlnyúló kapcsolatrendszerére). . . . .</i>	V/1135
<i>Varga Szabolcs: Az 1527. évi horvát–szlavón kettős „királyválasztás” története . . . . .</i>	V/1075
<i>Vári András: A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894 . . . . .</i>	III/629

#### KÖZLEMÉNYEK

<i>Albert B. Gábor: A magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom a két világháború között . . . . .</i>	I/63
<i>Deák Ágnes: Államrendőrség Magyarországon a Schmerling-provizórium időszakában . . . . .</i>	III/727
<i>Farkas Katalin: „Az erős akarat nem ismer akadályt” A „Negyvenkilencz” című lap története . . . . .</i>	III/697
<i>Fundárková, Anna: Egy királysági politikus és az erdélyi fejedelmi udvar a 17. század közepén. Pálffy Pál országbíró és nádor erdélyi kapcsolatai (1646–1653) . . . . .</i>	IV/943
<i>Gángó Gábor: A megye aljegyzője. Báró Eötvös József Fejér megyei hivatala, 1833–1835 . . . . .</i>	I/49
<i>Gulyás László Szabolcs: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről . . . . .</i>	II/437
<i>Horváth Sz. Ferenc: Kratochvill Károly és a Székely Hadosztály Egyesület tevékenysége az Észak-erdélyi zsidók védelmében (1943–1944) . . . . .</i>	I/123
<i>Janek István: Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmentéséért 1945–1947 között . . . . .</i>	I/153
<i>Kasza Péter: Egy karrier hajnala. Adalékok Brodaries István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez . . . . .</i>	V/1187
<i>Kerepeszki Róbert: Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának hangulatjelentései (1935–1939) . . . . .</i>	I/79
<i>Khavanova, Olga: A kérelemírás mestersége. Hivatalnoki pályafutások a 18. századi Habsburg Monarchiában . . . . .</i>	V/1249
<i>Kondor Márta: A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig. A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez . . . . .</i>	II/403
<i>Kosztai László: 11. századi bencés monostor a Szepességben? . . . . .</i>	II/339
<i>Nagy Gábor: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis” Előkészület egy új Istvánffi Miklós életrajzhoz . . . . .</i>	V/1209
<i>Papp Júlia: „...Nem csak karddal, hanem pennámmal is használni...” Adatok Agyagfalvi Goró Lajos (1786–1843) hadmérnök életrajzához és pályaképéhez . . . . .</i>	III/673

<i>Réfi Attila</i> : A császári-királyi huszárezredek törzstisztikara a francia háborúk időszakában (1792–1815) . . . . .	V/1267
<i>Szabó András Péter</i> : A magyar Hallerek nemzetségeknyve. Egy különleges forrás keletkezésének társadalomtörténeti háttere . . . . .	IV/897
<i>Thoroczkay Gábor</i> : Megjegyzések a nyitrai és pozsonyi egyház korai történetéhez. Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szövegahagyományáról . . . . .	II/359
<i>Tóth Krisztina</i> : Az esztergomi Szent István keresztes konvent hiteleshelyi működése az Árpád-korban . . . . .	II/375
<i>Tóth-Barbalics Veronika</i> : Kossuth Ferenc szövegkiadási gyakorlatához. Kossuth Lajos Iratai VIII. kötetének példáján . . . . .	III/773

## MŰHELY

<i>Buza János</i> : Még egyszer a poltúrákról. Pénztörténeti tévutunkról helyes irányba. . . . .	IV/967
<i>Germuska Pál</i> : Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években . . . . .	VI/1465
<i>Lackó Miklós</i> : Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája . . . . .	VI/1483

## KISEBB CIKKEK

<i>Fazekas Sándor</i> : Johann Joachim Rusdorf pfalzi diplomata erdélyi kapcsolatai . . . . .	IV/999
<i>Fenyő István</i> : Eötvös és Lamennais . . . . .	I/183
<i>Horváth Pál</i> : Mementóul az Eckhart-életműhöz (Ami az Emlékkönyvből kimaradt) . . . . .	I/195
<i>Soós László</i> : A szőlészeti és borászati népies szakkifejezések Tokaj-hegyalján és az Alföldön (1936) . . . . .	VI/1537

## DOKUMENTUMOK

<i>Hermann Róbert</i> : Eötvös József öt levele 1849-ből és 1864-ből . . . . .	I/205
<i>Tóth Ferenc</i> : D'Andrezel vicomte, konstantinápolyi francia követ szellemi hagyatéka (1725) . . . . .	IV/1021

## VITA

<i>Erdélyi István</i> : A kutatás korlátozottsága és korlátozása. Hozzászólás Bálint Csanád tanulmányához . . . . .	II/463
<i>Kertész Balázs</i> : Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája . . . . .	II/474
<i>Zsoldos Attila</i> : Elvesztett források, paraszt urak és Ottó herceg. Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez . . . . .	II/490

## BESZÁMOLÓ

Árpád emlékezete. Az MTA Történettudományi Intézete és az MTA Európa-történeti Munkacsoportja által a honfoglalást lezáró pozsonyi csata 1110. évfordulója alkalmából megrendezett tudományos konferencia. 2007. november 13. ( <i>Weisz Boglárka</i> ) . . . . .	II/ 499
Kálvinizmus a perifériákon. Vallás és társadalom európa perifériáin (Beszámoló a Debreceni Református Kollégiumban 2008. április 23–24-én rendezett konferenciáról) ( <i>Lévai Csaba</i> ) . . . . .	IV/1041

## TÖRTÉNETI IRODALOM

„... A háború szolgálatában” Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25. (Ism.: <i>Róbert Péter</i> ) . . . . .	I/239
50 év. 1956–2006 (Ism.: <i>Szabó Róbert</i> ) . . . . .	VI/1563
A Magyar országgyűlés a „fordulat éveiben” Az 1947. évi országgyűlés almanachja (Ism.: <i>Föglein Gizella</i> ) . . . . .	I/250

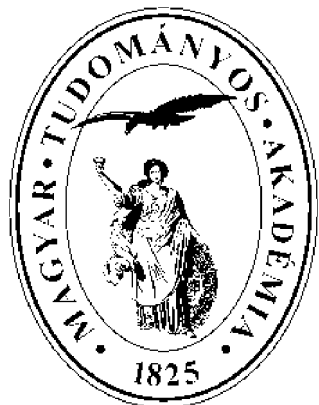
- A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet. 1956. november 8. – 1957. március 26., II. kötet. 1957. április 1. – 1957. május 27. (Ism.: *Feitl István*) . . . . . VI/1558
- A szakadéki szélén... Az MTT bizalmas jelentései 1943. július 22. – 1944. március 10. (Ism.: *Jóó András*) . . . . . I/242
- Anderle Ádám*: A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve (Ism. *Rákóczi István*) . . . . . III/792
- Bálint Csanád* – *Font Márta* – *Katus László* – *Kubinyi András* – *Pálffy Géza* – *Romsics Ignác*: Magyarország története (Ism.: *Remecski Imre*) . . . . . V/1320
- Bariska István*: A Szent Koronaért elzáróztatott Nyugat-Magyarország 1447–1647. (Ism.: *Bagi Zoltán*) . . . . . V/1293
- Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész 3. Megyei levéltárak és forrásközlések. (Ism.: *Pálffy Géza*) . . . . . V/1300
- Bódy Pál*: Eötvös József (Ism.: *Bóka Éva*) . . . . . I/223
- British Envoys to Germany, 1816–1866 (Ism.: *Gergely András*) . . . . . I/221
- Charles L. H. Coulson*: Castles in Medieval Society. Fortresses in England, France and Ireland in the Central Middle Ages. (Ism. *Horváth Richárd*) . . . . . II/520
- Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867 Band 2., 3. (Ism. *Deák Ágnes*) . . . . . III/795
- Documente diplomatice Române. Seria I. Volumul 11. 1883. (Ism. *Szász Zoltán*) . . . . . III/797
- Dreska Gábor*: A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I. (1244–1398). Monumenta credibilia conventus de monte Pannoniae. (Ism. *Solymosi László*) . . . . . II/507
- Források Esze Tamás kuruc brigadéros életéhez és Tarpa Rákóczi-kori történetéhez. Első kötet: 1694–1706 (Ism.: *Glück László*) . . . . . V/1298
- Fülöp Mihály* – *Vincze Gábor*: Vasfüggöny keleten. Iratok a magyar–román kapcsolatokról (1948–1955) (Ism.: *L. Balogh Béni*) . . . . . VI/1554
- Gángó Gábor*: Eötvös József Uralkodó eszméi. Kontextus és kritika. (Ism.: *Fenyő István*) . . . . . I/225
- Gesztelyi Tamás* – *Ráczy György*: Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon. (Ism.: *Lakatos Bálint* – *Péterffy Bence*) . . . . . V/1291
- Gyáni Gábor*: Hétköznapi élet Horthy Miklós korában (Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) . . . . . VI/1547
- Gyula Kristó*: Ardeahul timpuriu (895–1324) (Ism.: *Kovács Szilvia*) . . . . . IV/1047
- Hermann Róbert*: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei (Ism.: *Solymosi József*) . . . . . V/1306
- Illusions de puissance, puissance de l'illusion. Historiographie et histoire de l'Europe centrale dans les relations internationales de l'entre-deux-guerre. (Ism.: *Kecskés D. Gusztáv*) . . . . . V/1314
- Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok (Ism.: *Domaniczky Endre*) . . . . . IV/1050
- Jung Chang, Jon Halliday*: Mao. Az ismeretlen történet (Ism. *Jordán Gyula*) . . . . . III/800
- Kosztai László*: Írásbeliség és egyházszerkezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből (Ism. *Thoroczkay Gábor*) . . . . . II/515
- Körmenty Kinga*: Studentes extra regnum 1183–1543. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata. (Ism. *Csukovits Enikő*) . . . . . II/513
- Kubinyi András*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. (Ism. *Veszprémy László*) . . . . . II/518
- László Borhi*: Hungary in the Cold War 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union (Ism.: *Mark Kramer*) . . . . . I/259
- Magda Ádám*: The Versailles System and Central Europe (Ism.: *Borhi László*) . . . . . I/236
- Magdalena Lechowska*: Węgrzy patrzą na swoją historię, 1945–2003 (Ism.: *Lagzi Gábor*) . . . . . VI/1561
- Miskolczy Ambrus*: A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történészvita anatómiája (Ism.: *Niederhauser Emil*) . . . . . V/1305
- Molnár András*: Viam meam persequor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig (1807–1848) (Ism. *Erdődy Gábor*) . . . . . III/789
- Option Europa. Deutsche, Polnische und Ungarische Europa-pläne des 19. und 20. Jahrhunderts. Der Europa-Gedanke in Ungarn und Deutschland in der zwischenkriegszeit (Ism.: *Nils Müller*) . . . . . I/228
- Paládi-Kovács Attila*: Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században. (Ism.: *Belényi Gyula*) . . . . . V/1310

Politikai küzdelmek zala megyében a két világháború között. 1918–1931 (Ism.: <i>Hornyák Árpád</i> ) . . . . .	I/233
<i>Pölöskei Ferenc</i> : Deák Ferenc utolsó évei (Ism.: <i>Frank Tibor</i> ) . . . . .	IV/1059
<i>Püski Levente</i> : A Horthy-rendszer (1919–1945) (Ism.: <i>Paksa Rudolf</i> ) . . . . .	VI/1549
Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch (Ism.: <i>Molnár Antal</i> ) . . . . .	V/1295
Ráday Pál és a Rákóczi-szabadságharc (Ism.: <i>Mészáros Kálmán</i> ) . . . . .	IV/1058
Regionálna a národná identita v Maďarskej a Slovenskej histórii 18–20. storočia (Ism. <i>Vajda Barnabás</i> ) . . . . .	III/798
Regionalnije skoli russzkoj isztoriografii / Regional Schools of Russian Historiography (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i> ) . . . . .	VI/1567
<i>Somogyi Éva</i> : Hagymány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában (Ism. <i>Miru György</i> ) . . . . .	III/793
<i>Stark Tamás</i> : Magyar foglyok a Szovjetunióban (Ism.: <i>Bognár Zalán</i> ) . . . . .	I/247
<i>Szvák Gyula</i> : Oroszország helye Euráziában (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i> ) . . . . .	VI/1551
The Development of Literate Mentalities in East Central Europe. (Ism. <i>Bagi Dániel</i> ) . . . . .	II/511
<i>Umemura Yüko</i> : A Japán tengertől a Duna-partig. Imaoka Dzsüicsiró életpályája a magyar–japán kapcsolatok tükrében (Ism.: <i>Wintermantel Péter</i> ) . . . . .	I/238
<i>Urbán Aladár</i> : Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i> ) . . . . .	VI/1543
Vác '56. Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában (Ism.: <i>Takács Tibor</i> ) . . . . .	I/260
Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung das deutsch–ungarische Beispiel (Ism.: <i>Orosz László</i> ) . . . . .	I/253
Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben (Ism.: <i>Molnár Antal</i> ) . . . . .	IV/1053

## KRÓNIKA

Kosáry Domokos 1913–2007 ( <i>Glatz Ferenc</i> ) . . . . .	II/525
Kubinyi András 1929–2007 ( <i>Csukovits Enikő</i> ) . . . . .	II/530
Spira György (1925–2007) ( <i>Zachar Péter Krisztián</i> ) . . . . .	IV/1063
Varga János (1927–2008) ( <i>Gergely András</i> ) . . . . .	IV/1068

*Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint  
Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg*



**nka**  
Nemzeti Kulturális Alap

## SZÁZADOK

## A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

141. ÉVFOLYAM (2007.)

1–6. SZÁM

## TANULMÁNYOK

- Deák Ágnes*: Batthyány és az osztrák liberálisok 1848 tavaszán–nyarán . . . . . III/603
- F. Romhányi Beatrix*: Pálos gazdálkodás a 15–16. században . . . . . II/299
- Fülöp Mihály*: A Quai d'Orsay 1945. szeptember 6-i Erdély-terve . . . . . I/87
- Gergely András*: A Batthyány-kormány időszaka a porosz diplomáciai jelentésekben . . . . . III/575
- Hermann Róbert*: I. Ferenc József és a megtorlás I. rész. . . . . III/635
- Hornyak Árpád*: Délszláv rendezési tervek és területi követelések  
a második világháborúban . . . . . I/57
- Kiss Gergely*: A székesfehérvári prépostság egyházi helyzete a középkorban . . . . . II/271
- L. Balogh Béni*: Az Antonescu-rezsim békeelképzelései 1940–1944 között . . . . . I/3
- Molnár András*: Batthyány Lajos gróf és Deák Ferenc kapcsolata a reformkorban. . . . . III/533
- Olti Ágoston*: A Román Béke-előkészítő Bizottság tevékenysége (1944–1946) . . . . . I/29
- Pál Judit*: Karrier a „tudatlanság földén”. Egy főúri kliens a 18. század közepén  
Kelet-Magyarországon . . . . . VI/1407
- Pálffy Géza*: A Magyar Királyság a 16. századi Habsburg Monarchiában . . . . . V/1075
- Pálosfalvi Tamás*: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón  
köznevelési politikus pályaképe (Első közlemény) . . . . . IV/843
- Sz. Simon Éva*: Névlegesen birtokolt szandzsákbégi hászok a 16. századi oszmán  
terjeszkedés szolgálatában (Gondolatok a *ber vedzh-i tahmin* szisztéma  
működésének értelmezéséhez). . . . . VI/1351
- Tusor Péter*: Habsburg bíborosjelölések a 17. században . . . . . V/1121
- Urbán Aladár*: Gróf Batthyány Lajos pöre – A diszkreditáló vádpont . . . . . III/613
- Velkey Ferenc*: Batthyány Lajos Széchenyi látószögében (I. Közletések) . . . . . III/557
- Zsoldos Attila*: Az 1267. évi dekrétum és politikatörténeti háttére  
(IV. Béla és Ifjabb István király viszályának utolsó fejezete) . . . . . IV/803

## KÖZLEMÉNYEK

- Antonín Kalous*: Boskovice urai Mátyás király diplomáciai és politikai szolgálatában . . . . . II/375
- Arany Krisztina*: Siker és kudarc. Két firenzei kereskedőcsalád, a Melanesi-k és  
Corsini-k Budán Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387–1427) alatt . . . . . IV/943
- Bagi Zoltán*: „Egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugatig”  
A töröksegély kérdése és az 1597–1598. évi regensburgi birodalmi gyűlés . . . . . VI/1455
- Bariska István*: III. Frigyes gyámsági kormányzása és Nyugat-Magyarország . . . . . V/1153
- Bíró Csilla – Kertész Balázs*: Az angyal hozta korona motívuma Mátyás király  
legitimációs törekvéseiben . . . . . II/365
- Blazovich László*: A Tripartitum és forrásai . . . . . IV/1011
- E. Kovács Péter*: „A Szent Koronára! Ez kedvemre tellik.”  
Zsigmond császár Luccában . . . . . II/353
- H. Harasztí Éva*: Brit diplomaták jelentései Magyarországról 1953–1954-ben. . . . . I/203
- Henger Csabáné*: A *summun jus patronatus* a 19. századi Magyarországon . . . . . VI/1515
- Hermann Róbert*: I. Ferenc József és a megtorlás. II. rész. Temesvártól Aradig –  
Haynau szándékai . . . . . V/1259
- Ivanics Mária*: Rabszerzés és rabkiváltás a Krími Kánságban a 16–17. században  
(Az 1657. évi lengyelországi hadjáratban fogságba esett erdélyiek történetéhez) . . . . . VI/1483
- Kerekes Dóra*: Kémei Konstantinápolyban: a Habsburg információszerezés szervezete  
és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején (1683–1699) . . . . . V/1217
- Megjelent a MŰLTUNK 2007/3. száma. . . . . VI/1538

<i>Novák Attila</i> : Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. . . . .	I/143
<i>Pajkossy Gábor</i> : A kormányzati „terrorizmus” politikája Magyarországon 1835 és 1839 között . . . . .	III/683
<i>Pallagi Mária</i> : A k. u. k. Monarchia nagykövete (1913–1918): Karl Emil Fürstenberg herceg . . . . .	V/1301
<i>Papp István</i> : A Györfly István Kollégium Pártfogó Testülete. . . . .	I/167
<i>Réthelyi Orsolya</i> : Főhercegnői udvarból királynéi udvar: Habsburg Mária budai királynéi udvartartásának kezdetei. . . . .	V/1193
<i>Szabó Mária</i> : Magyar–olasz kapcsolatok az első világháború után. Guido Romanelli magyarországi küldetése (1919. május–november). . . . .	I/103
<i>Teke Zsuzsa</i> : Egy firenzei kereskedő a Jagelló-korban: Raggione Bontempi . . . . .	IV/967
<i>Thomas Sakmyster</i> : Goldberger Sándor / J. Peters és az amerikai kommunista mozgalom . . . . .	I/185
<i>Ujvári Hedvig</i> : Bazár és nagypolitika között. Az 1873. évi bécsi világkiállításról szóló tárcalevelek a magyarországi német nyelvű napilapokban . . . . .	III/723
<i>Veszprémy László</i> : A scheyerni középkori forráscsoport . . . . .	IV/991
<i>Weisz Boglárka</i> : Vásártartás az Árpád-korban . . . . .	IV/879

## MŰHELY

<i>C. Tóth Norbert</i> : Lehetőségek és feladatok a középkori járások kutatásában . . . . .	II/391
<i>Miskolczy Ambrus</i> : Természetkultusz és cigánykép. Magyar és román párhuzamok . . . . .	III/761

## VITA

<i>Kubinyi András</i> : Középkori országgyűléseink és a városok (Válasz Gerics József professzor tanulmányaira) . . . . .	II/471
--	--------

## DOKUMENTUMOK

<i>Nagy Gábor</i> : Miksa főhercegre várva. Rudolf erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából . . . . .	VI/1557
--	---------

## KISEBB CIKKEK

<i>Rüsz-Fogarasi Enikő</i> : Élelmezési szintek a fejedelemségekori Kolozsváron . . . . .	VI/1539
---	---------

## FIGYELŐ

<i>Henri de Montety</i> : 2005: mérföldkő a francia történetírásban? (Fordította: <i>Ablonczy Balázs</i> ). . . . .	I/239
---	-------

## BESZÁMOLÓ

Beszámoló a Nándorféyhérvár-konferenciájáról ( <i>Skorka Renáta</i> ) . . . . .	II/493
<i>Solymosi László</i> : Jelentés a magyar diplomatika helyzetéről. A 20. század mérlege és a 2005. évi állapot . . . . .	II/505
Beszámoló a 2005. október 27–30-i szófiai magyar–bolgár történészkonferenciáról ( <i>Demeter Gábor, Seres Attila</i> ) . . . . .	I/253
825 éves a hiteleshelyi írásbeliség. Beszámoló a 2006. december 12-én Pécssett rendezett hiteleshely-történeti konferenciáról ( <i>Kondor Márta</i> ). . . . .	II/502

## TÖRTÉNETI IRODALOM

A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig (Ism.: <i>Mihalik Béla Vilmos</i> ) . . . . .	VI/1594
---	---------



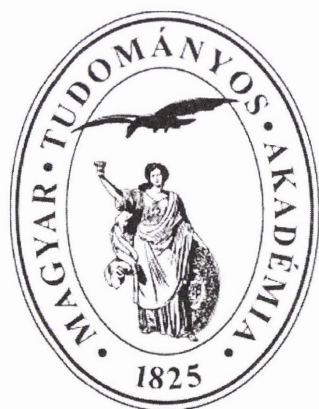
- A pápai református kollégium diákjai 1585–1861. (Ism.: *Ugrai János*) . . . . . V/1317
- Agoston, Magdolna*: Velikoknyazszekaja Pecsaty 1497 g. K isztorii formirovanyija  
 russzkoj goszudarsztvennoj szimvoliki (Ism.: *Szili Sándor*) . . . . . III/781
- Bánkiné Molnár Erzsébet*: A jászkun autonómia (Ism.: *Homoki-Nagy Mária*) . . . . . III/783
- Evans, R. J. W.*: Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays  
 on Central Europa, c.1683–1867 (Ism.: *Szántay Antal*) . . . . . VI/1602
- Fodor Pál*: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és  
 hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján (Ism.: *Hegyi Klára*) . . . . . V/1319
- Font Márta*: Keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa  
 a 10–12. században. (Ism.: *Tapolcai László*) . . . . . IV/1037
- Francia emlékek. Napóleon és Vasvármegye. Francia hatások  
 Vasvármegye művelődéstörténetében (Ism.: *Nagy Imre Gábor*) . . . . . III/793
- Géczi Lajos*: Nagykapos a 2. évezred alkonyán (Ism.: *Buza János*) . . . . . III/801
- Gecse Géza*: Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat (Ism.: *Niederhauser Emil*) . . . . . V/1330
- Hahner Péter*: Az Egyesült Államok elnökei (Ism.: *Maczák Márton*) . . . . . VI/1608
- Hoffmann, Jürgen*: Vita Adalberti. Frühere Textüberlieferungen der Lebensgeschichte  
 Adalberts von Prag. (Ism.: *Bagi Dániel*) . . . . . II/517
- Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892 (Ism.: *Pók Attila*) . . . . . V/1344
- Hont, Istvan*: Jealousy of Trade. International Competition and the Nation-State  
 in Historical Perspective (Ism.: *Szántay Antal*) . . . . . I/259
- Honvári János*: Magyarország gazdaságtörténete Trianontól  
 a rendszerváltásig (Ism.: *Romány Pál*) . . . . . I/266
- Huschner, Wolfgang*: Transalpine Kommunikatio im Mittelalter. Diplomatiscbe,  
 kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und  
 dem nordalpinen Reich (9–11. Jahrhundert) I–III (Ism.: *Kosztai László*) . . . . . IV/1029
- In memoriam Ludovici Huszár. (Ism.: *Weisz Boglárka*) . . . . . II/523
- Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről (Ism.: *Szabados György*) . . . . . IV/1034
- Két könyv a középkori Sopronról.  
*Jenő Házi – János Németh*: Gerichtsbuch/Bírósági könyv 1423–1531 és  
*Károly Mollay – Károly Goda*: Gedenkbuch/Feljegyzési könyv 1492–1543  
 (Ism.: *Skorka Renát*) . . . . . IV/1047
- Király Péter*: A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve.  
 (Ism.: *Tóth Sándor László*) . . . . . IV/1025
- Liberty and the search for Identity. Liberal Nationalisms and  
 the Legacy of Empires (Ism.: *Gergely András*) . . . . . V/1331
- Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai  
 felső vezetés létrejötte és hierarchiája 1703–1711. (Ism.: *Bánkúti Imre*) . . . . . V/1325
- Meuthen, Erich*: Das 15. Jahrhundert. (Ism.: *Skorka Renáta*) . . . . . II/521
- „Minden örömem elegendes volt bánattal” Csáky Kata levelezése (Ism.: *Szálkai Tamás*) . . . . . V/1328
- Molnár Antal*: A bátai apátság és népei a török korban. (Ism.: *Forgó András*) . . . . . VI/1599
- Pálffy Géza*: Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint  
 pápai vicekapitány és családja története (Ism.: *Bagi Zoltán*) . . . . . VI/1597
- Paulinyi Oszkár*: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi  
 bányaművelés múltjából (Ism.: *Szemán Attila*) . . . . . II/529
- Régészeti kincsek a levéltárból. *Prohászka Péter*: Kincsek a levéltárból.  
 (Schätze aus den Archiven) (Ism.: *Kovács László*) . . . . . IV/1051
- Schumann, Jutta*: Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien  
 im Zeitalter Leopolds I. (Ism.: *Kovács Zsolt*) . . . . . VI/1604
- Šedivy, Juraj*: Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger  
 Kollegiatkapitel (Ism.: *Veszprémy László*) . . . . . VI/1591
- Szabados György*: A magyar történelem kezdeteiről (Az előidő-szemlélet  
 hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században). (Ism.: *Thoroczkay Gábor*) . . . . . IV/1049
- Szántay, Antal*: Regionalpolitik im Alten Europa. Die Verwaltungsreformen  
 Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den Österreichischen  
 Niederlanden 1785–1790. (Ism.: *Soós István*) . . . . . III/787
- Ther, Philipp*: In der Mitte der Gesellschaft. Operntheater  
 in Zentraleuropa 1815–1914. (Ism.: *Gergely András*) . . . . . V/1338

- Thomae archidiaconi Spalatensis. Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split (Ism.: *Veszprémy László*). . . . . II/520
- Tóth Imre*: A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között (Ism.: *Fiziker Róbert*). . . . . I/260
- Történelmi melléknevek. Egyetemes és magyar történelmi életrajzok. (Ism.: *Kristóf Ilona*). . . . . IV/1053
- Történelmi emlékkönyvek repertórium. Magyar tudósok és tanárok tiszteletére megjelent emlékkönyvek és emlékszámok történelmi vonatkozású tanulmányainak válogatott jegyzéke (1884–2004) (Ism.: *Ligeti Dávid*). . . . . III/796
- Tresp, Uwe*: Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten: Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert. (Krieg in der Geschichte 19.) (Ism.: *Nógrády Árpád*). . . . . IV/1043
- Végh Ferenc*: Birodalmak határán – a Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században (Ism.: *Varga Szabolcs*). . . . . V/1323
- Vonyó Tamás*: Modell Deutschland. A nyugatnémet gazdaság hosszú távú fejlődésének növekedésméleti és gazdaságpolitikai elemzése (Ism.: *Kaposi Zoltán*). . . . . III/797

## KRÓNIKA

- Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 2007. május 12-én megtartott tisztújító közgyűléséről. . . . . IV/1061
- Borus József (1926–2006) (*Pók Attila*). . . . . V/1347
- Gerics József (1931–2007) (*Solymosi László*). . . . . IV/1057
- Rázsó Gyula (1930–2007) (*Veszprémy László*). . . . . VI/1611

*Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg*



**nka**  
Nemzeti Kulturális Alap

# SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA  
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.  
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72  
142. ÉVFOLYAM 2008. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

Szerkesztők: HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

## *Tartalomjegyzék*

### TANULMÁNYOK

*Somogyi Éva*: Modern bürokrácia a közös külügyminisztériumban. . . . . 3

### KÖZLEMÉNYEK

*Gángó Gábor*: A megye aljegyzője. Bárá Eötvös József Fejér megyei hivatala, 1833–1835. . . . . 49

*Albert B. Gábor*: A magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom a két világháború között . . . . . 63

*Kerepeszki Róbert*: Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának hangulatjelentései (1935–1939). . . . . 79

*Horváth Sz. Ferenc*: Kratochvill Károly és a Székely Hadosztály Egyesület tevékenysége az Észak-erdélyi zsidók védelmében (1943–1944). . . . . 123

*Janek István*: Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmentéséért 1945–1947 között . . . . . 153

### KISEBB CIKKEK

*Fenyő István*: Eötvös és Lamennais . . . . . 183

*Horváth Pál*: Mementóul az Eckhart-életműhöz (Ami az Emlékkönyvből kimaradt) . . . . . 195

### DOKUMENTUMOK

*Hermann Róbert*: Eötvös József öt levele 1849-ből és 1864-ből . . . . . 205

## TÖRTÉNETI IRODALOM

British Envoys to Germany, 1816–1866 (Ism.: <i>Gergely András</i> ) . . . . .	221
<i>Bódy Pál</i> : Eötvös József (Ism.: <i>Bóka Éva</i> ) . . . . .	223
<i>Gángó Gábor</i> : Eötvös József Uralkodó eszméi. Kontextus és kritika. (Ism.: <i>Fenyő István</i> ) . . . . .	225
Option Europa. Deutsche, Polnische und Ungarische Europapläne des 19. und 20. Jahrhunderts Der Europa-Gedanke in Ungarn und Deutschland in der zwischenkriegszeit (Ism.: <i>Nils Müller</i> ) . . . . .	228
Politikai küzdelmek zala megyében a két világháború között. 1918–1931 (Ism.: <i>Hornnyák Árpád</i> ) . . . . .	233
<i>Magda Ádám</i> : The Versailles System and Central Europe (Ism.: <i>Borhi László</i> ) . . . . .	236
<i>Umemura Yuko</i> : A Japán tengertől a Duna-partig. Imaoka Dzsúicsiró életpályája a magyar–japán kapcsolatok tükrében (Ism.: <i>Wintermantel Péter</i> ) . . . . .	238
„... A háború szolgálatában” Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25. (Ism.: <i>Róbert Péter</i> ) . . . . .	239
A szakadék szélén... Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22. – 1944. március 10. (Ism.: <i>Joó András</i> ) . . . . .	242
<i>Stark Tamás</i> : Magyar foglyok a Szovjetunióban (Ism.: <i>Bognár Zalán</i> ) . . . . .	247
A Magyar országgyűlés a „fordulat éveiben” Az 1947. évi országgyűlés almanachja (Ism.: <i>Föglein Gizella</i> ) . . . . .	250
Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung das deutsch–ungarische Beispiel (Ism.: <i>Orosz László</i> ) . . . . .	253
<i>László Borhi</i> : Hungary in the Cold War 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union (Ism.: <i>Mark Kramer</i> ) . . . . .	259
Vác '56. Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában (Ism.: <i>Takács Tibor</i> ) . . . . .	260

Somogyi Éva

### MODERN BÜROKRÁCIA A KÖZÖS KÜLÜGYMINISZTERIUMBAN\*

„Az államigazgatás legfontosabb ágai a Richelieu, Louvois és Colbert által létesített szervezeti rendben különböző miniszterekre voltak bízva, akik mind-egyikének egy úgynevezett *bureau* volt alárendelve. Ezekben magasabb és alsóbb rangú tisztviselők nem kollegiálisan, hanem a miniszterek irányításával intézték az ügyeket. Közülük egyesek vezetők voltak, s a többieket ők vezették. A XV. és XVI. Lajos alatti igen gyakori miniszterváltások alkalmával az új miniszterek rendszerint arra kényszerültek, hogy a vezető tisztviselőkre bízzák magukat, akik azáltal nagy fölénybe kerültek, amivel nem ritkán az állam kárára éltek vissza. Az államigazgatásnak e módjára alkották meg Franciaországban a bürokrácia gúnynevét.”<sup>1</sup>

A bürokrácia fogalma napjainkra persze kitágult, megőrizve eredeti pejoratív értelmét — a hivatal önfenntartása érdekében kifejtett öncélú hatalmi törekvéseit —, a bürokrácia legalábbis a 20. század eleje óta a modern racionális igazgatást is jelenti (a weberi értelemben),<sup>2</sup> amelyben az uralom célszerű, és átlátható (aki abban szocializálódott kiismeri magát benne), és persze jelenti az ellenkezőjét, a kafekai kastély irracionalitását.

A mi elemzésünk azonban ennél földhözragadtabb. A Ballhausplatz bürokráciáját vizsgáljuk, az intézményt és azt a személyi stábot, amely működteti a hivatalt; a hivatal és hivatalnok kölcsönhatását, a kettőt együtt, hiszen elválaszthatatlanok egymástól, a hivatalnok bele van ágyazva abba a kapcsolati hálóba, kölcsönös függőségi rendszerbe, amit a hivatal teremt.<sup>3</sup> Elias elmélete hasznos számunkra, mert hozzásegít annak értelmezéséhez, hogy a császári ház és a külügyek minisztériuma, annak tradíciója, az idők során változó funkciója a hivatalnokokat is formálta, és ugyanakkor a hivatalnokok hatottak az intézményre. Különösen fontos, ez áll elemzéseink középpontjában, hogy a Habs-

---

\* Kutatásaimat az OTKA 047 333 támogatásával folytattam.

<sup>1</sup> *J.N. Bischoff*, Handbuch der deutschen Canzley-Praxis. (Helmstedt 1798). Idézi *Somlai Péter*, Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás. Max Weber bürokráciaelmélete. A gazdaság és a politika viszonya a századforduló Németországában. (=Szociológiai tanulmányok 18. Budapest 1977) 5.

<sup>2</sup> *Max Weber*, Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/3: A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Az uralom szociológiája I. Budapest 1966) 61–99.

<sup>3</sup> *Vö. Norbert Elias*, Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata. (Budapest 2005) 67, 93. Az osztrák bürokrácia vonatkozásában *Waltraud Heindl*, Bürokratisierung und Verbürgerlichung: Das Beispiel der Wiener Zentralbürokratie seit 1780. In: Hannes Stekl, Peter Urbanitsch, Ernst Bruckmüller, Hans Heiss (Hg.) „Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit”. (=Bürgertum in der Habsburgermonarchie II. Wien, Köln, Weimar 1992) 193–202; uő., Bureaucracy, Officials, and the State in the Austrian Monarchy: Stages of Change since the Eighteenth Century. In: Austrian History Yearbook 37 (2006) 35–57.

burg Monarchia dualista átalakítása, a magyar állampolgárságú, Magyarországot képviselő tisztviselők megjelenése a Ballhausplatzon hogyan hatott az intézményre, hogyan formálta annak jellegét.

A jelen tanulmány egy nagyobb kutatás része: Magyarok a közös minisztériumokban. Amikor a témához fogtam, azt akartam vizsgálni, hogy a közös hivatalokba lépő magyarok mennyire őrizték meg identitásukat, magyarok maradtak-e a közös minisztériumokban, magyar voltuk és közös hivatali funkciójuk összhangban volt-e, vagy időről-időre konfliktusba került egymással; hogy a Ballhausplatz magyar hivatalnokai a Monarchia vagy a nemzet szolgálatában álltak-e. Ma már az ilyenfajta kérdésfeltevést elhibázottnak látom, olyannak, amely óhatatlanul normákat szab a nemzeti identitás számára. Ez pedig utólagos konstrukció, jellegzetesen 20. századi termék, s amellet szemben áll e soknemzetiségű és vallású régió tradícióival. A ballhausplatzi tisztviselők közül sokan zavarba estek, ha úgy adódott, hogy nemzeti hovatarozásuk felől érdeklődtek. Éppen az életutak elemzése bizonyítja a nemzeti önmeghatározások bizonytalanságát és változásait, és azt is, hogy a magyarok megjelenése a közös kormányzatban befolyásolta a külügyminisztérium „nemzetfelettségét”, azt, amit tradicionálisan a „Ballhausplatz szellemének” szoktak nevezni.<sup>4</sup>

Amikor azt vizsgáljuk, hogy valójában létre jött-e egy modern bürokrácia a Ballhausplatzon dualizmus évtizedei során, akkor mindenképp abba a problémába ütközünk, hogy esetünkben a „modern bürokrácia” mindkét eleme felettebb bizonytalan: a dualizmuskori külügyminisztériumnak, mint intézménynek polgári hivatal volta éppúgy, minthogy akik működtették, egyáltalán hivatalnokok voltak-e? – Ezt a két kérdéskört próbáljuk meg elsőben is körüljárni.

### 1.

#### *A külügyi hivatal*

Egész Európában a külügyek vezetésére alakul ki legkorábban önálló hatóság: Franciaországban, Angliában, majd a német államokban; a Habsburg Monarchiában 1772-ben jön létre Mária Terézia Államkancelláriája. A Staatskanzlei már a 19. század első felében sem szokványos udvari hatóság (Hofstelle), nem kollegiális ügykezelés folyik benne. Metternich kancellár ugyanis úgy vélte, hogy a külügyeket nem lehet kollegiális hivatali szisztémában irányítani, s lényegében hierarchikus döntési rendszert igyekezett kiépíteni. Bizonyos fokig e hivaltörténeti hagyománnyal is magyarázható, hogy az 1848-as átmeneti kísérletektől eltekintve, amikor az államkancellária szerepét a legalábbis elvileg egy felelős miniszter vezetése alatt álló külügyminisztérium vette át, a külügyek hivatali kezelésében gyökeres átalakulást csak az 1867-es kiegyezés hozott.<sup>5</sup> A 67-es rendezés biztosította ugyan, hogy a külpolitika az uralkodó hatalmi területe, előjoga maradjon, mégis bizonyos korlátokat szabott az abszolút hatalomnak. A külügyminiszter a két par-

<sup>4</sup> A kérdésről részletesen *Somogyi Éva*, *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában.* (Budapest: 2006) 182–205.

<sup>5</sup> *Winfried Baumgart*, *Europäisches Konzert und nationale Bewegung. Internationale Beziehungen 1830–1878.* (München, Wien, Zürich 1999) 123–126.; *Walter Goldinger*, *Die Zentralverwaltung in Cisleithanien – Die zivile gemeinsame Zentralverwaltung.* In: Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (Hg.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 II. Verwaltung und Rechtswesen.* (Wien 1975) 168–174.

lamentnek felelős kormány egyetértésével, azok beleegyezése mellett vitte az ügyeket, a külügyminisztert a két országos parlamentből választott delegáció felelősségre vonhatta. Ezáltal az uralkodó minden megőrzött külügyi kompetenciája, Ferenc József minden e téren mutatkozó abszolutista ambíciója ellenére a külügyek beleépültek a dualizmus bonyolult, korlátozottan alkotmányos rendszerébe.<sup>6</sup>

Maradt azonban olyan terület, amelyben a külügyminisztériumnak, mint hatóságnak a kompetenciája bizonytalanabb és problematikusabb: ez pedig a külügyminiszternek, mint a császári ház miniszterének a helye a modern állam-szerkezetben. A külügyminiszter egy személyben a császári ház minisztere, mégpedig nemcsak hivatali titulusa szerint, hanem a valóságban is, sőt, első-sorban az. Ő a koronához legközelebb álló miniszter, és mint ilyen különleges szerep jut számára. Közvetlenül érintkezhet a császárral, nemcsak az udvari kancellária közvetítésével, mint az összes többi miniszter. Ferenc József nevében a császári ház (és a külügyek) minisztere folytat levelezést az idegen fejedelmekkel, tárgyal a Vatikánnal az uralkodónak fenntartott püspöki kinevezésekről. Ez olyan kapcsolatokat biztosít számára, olyan politikai befolyást, amely a szűken vett külügyi reszorthatárt jócskán meghaladja.<sup>7</sup>

A magyar politika kezdettől vitatta a császári ház minisztere funkció tartalmát és alkotmányos voltát.<sup>8</sup> 1889-ben Gustav Kálnoky közös külügyminiszter és Baross Gábor magyar kereskedelmi miniszter között folyt polémia a kérdésben, 1892-ben a delegációban Ugron Gábor ellenzéki képviselő tiltakozott a „Hausminister” megnevezés ellen, amire a külügyminisztérium magyar osztályfőnöke Cziráky Béla magyarázza el, mit jelent a funkció a dualista államszerkezetben: „A külügyminiszter kinevezésekor kapta a császári ház miniszterre titulust és bízta meg az uralkodó e hivatal teendőinek ellátásával. Ezen teendők nem állam-, hanem magánjogi természetűek.” 1895-ben Gohuchowski külügyminiszter hasonló magyarázatot ad a magyar miniszterelnök Bánffy Dezső átíratára: „A 'Minister des kaiserlichen Hauses' nem hivatal, hanem egy man-

<sup>6</sup> A magam álláspontját a kérdésről egyes külpolitikai döntések meghozatalának részletes elemzésével Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchában. A közös minisztertanács 1867–1906. című könyvemben fejtettem ki. (= História Könyvtár Monográfiák 8, Budapest 1996) 93–97, 113–127. A történeti irodalomban ettől alátalában eltérő nézet uralkodik. A dualizmus bonyolult közjogi rendszere a külpolitikát az uralkodó hatalmi szférájának őrizte meg (als Domän des Monarchen) – fogalmaz *Helmut Rumpler*, vagy másutt, kissé árnyaltabban: „Ein grundlegender Wandel, zumindest in formalrechtlichem Sinn, trat hierin erst 1867 ein, als die Außenpolitik und der Außenminister einer breiter verankerten Mitwirkungs- und Verantwortlichkeitsstruktur eingegliedert wurde, ohne daß daraus eine Verantwortlichkeit im Sinne der konstitutionellen Ministerverantwortlichkeit geworden ist.” Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918 VI: Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen 1 (Wien 1989) 24, 13.

<sup>7</sup> A „Haus-Minister” titulus jelentését egy „legfeszőbb elhatározás” határozta meg (1893. október 20.) A cs. és k. ügyeit mint közös ügyeket az 1867:XII. tc. nem ismeri, a külügyminiszter e funkciója az abszolutizmuskori (1852. április 12.) cs. elhatározáson épül. Vö. Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes 1897, 3–4; *Miklós Komjáthy*, Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In: Miklós Komjáthy (Hg.), Die Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1914–1918. (Budapest 1966) 40; *Rumpler*, Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918, 41–42.

<sup>8</sup> 1868-ban Simonyi Ernő ellenzéki képviselő interpellált a delegációban. A „ház-miniszter” titulus körül folyó közjogi vita iratanyagát 1895-ig bezárólag a külügyminisztérium állította össze: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA.), Politisches Archiv (PA.) XL, Karton 213: Liasse XXX.

dátum, amellyel őfelsége magánjogi ügyeinek intézését és képviselétét a külügyminiszterre ruházza. Nem lehet kétségbe vonni az uralkodó jogát, hogy érdekeinek védelmét arra bizza, akire kívánja.”<sup>9</sup>

Nagyon vulgárisan fogalmazva: a századvégi közjogi harcok idején Kálnoky, majd Gułuchowski külügyminiszter azt mondja az aggályait hangoztató magyar politikusoknak, kormánypártiaknak és ellenzékieknek, hogy a Hausminister, (aki egyszemélyben a dualista alkotmányos rendbe épített külügyminiszter is) e funkciójában kizárólag az uralkodói akarat képviselője. Ez azt jelenti, hogy a császári ház minisztere az uralkodó által meghatározott összbirodalmi politika-tanácsadó és végrehajtó hatalma, tehát az ő hatáskörébe tartoznak a szorosán vett külpolitikán túl az annyira vitatott Gesamtstaat ügyeit érintő kérdések.

A külügyminiszternek, s vele a külügyminisztériumnak volt egy harmadik funkciója is: a dualizmus egész időszakában ő volt a közös minisztertanács elnöke.<sup>10</sup> Bizonytalan, hogy a külügyminisztert, vagy a ház-minisztert bízta-e meg a császár a közös minisztertanács elnöki teendőivel. Ám ha szabad a jogi-elméleti játékot tovább folytatni, a közös minisztertanács elnöki funkciója — bárhogyan tiltakozik is ellene a magyar történeti jogon iskolázott szemléletünk —, afféle birodalmi miniszterelnöki szerep volt, s mint ilyen inkább egyeztethető a ház-miniszteri, mint a külügyminiszteri funkcióval.<sup>11</sup>

Mindezzel nem a közös külügyminisztérium funkciójáról szóló bőséges irodalmat kívántuk összefoglalni,<sup>12</sup> inkább arra utalni, mennyi bizonytalanság jellemezte az intézményt magát, funkcióját, jogi státuszát. Valamennyi bizonytalanság végső soron a birodalmi közösség eltérő osztrák és magyar értelmezéséből eredt. A problémával a külügyminisztérium tisztviselői egykorúan is találkozottak. Nemcsak olyan formában, hogy ők készítették a számtalan összeállítást a különféle közjogi kérdések történetének alakulásáról, hanem saját hivatali helyzetüket is befolyásolta a minisztérium és a birodalom struktúrájának értelmezése és annak változásai. Amikor ui. a dualizmus évtizedei során a minisztériumban fokról-fokra elfogadott követelmény lesz a „paritás”, tehát a két ország megfelelő képviselője a közös hatóságoknál, a hivatalnok számára a nemzetiség ill. állampolgárság egyszer csak kvalifikációs tényezővé válik; a nemzeti identitásuk, azaz magyar voltak bizonyos értelemben értékké, ami korábban teljesen ismeretlen volt.<sup>13</sup>

Mai uniformizálásra, „jogharmonizációra” törekvő korunkban szinte felfoghatatlan, hogyan volt ez a Ballhausplatzon. A hivatalnokok nagy része a hagyományos Osztrák Császárság, Osztrák Birodalom eszmekörében nőtt fel, egy olyan elgondolásban, hogy a korábban volt „Gesamtstaat” a kiegyezés következtében a közös ügyek területére szorult vissza. Ezt tanulta az egyetemen,

<sup>9</sup> Uo. A vonatkozó vitát más összefüggésben ismerteti: *Somogyi*, Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában 93–97.

<sup>10</sup> Uo.

<sup>11</sup> A kérdést természetesen egykorúan is elemezték Uo. 94–96.

<sup>12</sup> A már idézettekén túl vö. *Ludwig Bittner*, Das österreichisch-ungarische Ministerium des Außen. Seine Geschichte und Organisation. In: Berliner Monatshefte 15 (1937) 819–843; *Friedrich Engel-Janosi*, Der „Ballhausplatz” 1848–1918. In: *Uő*, Geschichte auf dem Ballhausplatz. Essays zur österreichischen Außenpolitik 1830–1945. (Graz, Wien, Köln 1963) 9–28.

<sup>13</sup> *Somogyi*, Hagymány és átalakulás 197–205.



ilyesmiről beszélt a diplomata vizsgán leendő főnökei előtt. Egy kisebbségük pedig, a magyar állampolgárok magyar egyetemen magyar történeti államjogot tanultak, finom megkülönböztetéseket autonóm, meg közös ügyekről, arról, hogyan kötik össze a közös ügyek a két önálló államot anélkül, hogy ez által birodalmi közösség, közös birodalom, Gesamtsaat jönne létre.<sup>14</sup> Annak igénye, hogy a leendő diplomaták, akik majd az osztrák, meg a magyar államot képviselik a külfölddel szemben, ismerjék meg mindkét állam jogát csak a 20. század elején merül fel.<sup>15</sup> Jellemző, hogy a magyar kultuszminiszter, csupán azt kívánja, hogy a diplomata vizsgán kérjék számon *mindkét* állam jogi felfogásának ismeretét, tehát a magyarét *is*. A közös hivatalokban, ahol inkább tenyésztett az összbirodalom elgondolása, szükségét érezték volna egy *közös* jogi tankönyv megalkotásának, ez azonban az áthidalhatatlan koncepcionális különbségek miatt komoly akadályokba ütközött.<sup>16</sup>

## 2.

### *A hivatalnok*

Az eddigiekben a hivatalt kívántuk bemutatni, hogy a ballhausplatzi gépezetben hogyan keveredtek a modern hivatal elemei egy udvari-császári hatóságéval. De már ezen a ponton is beleütköztünk nemcsak a hivatal, hanem a hivatalnok problémáiba is. A továbbiakban kizárólag velük kívánunk foglalkozni.

### *Az uralkodó szolgálatából az állam szolgálatába.*

A felvilágosodás megváltoztatta az államról vallott felfogást: többé nem a fejedelem testesítette meg az államot. A hatalom monopóliumát az absztrakt állam vette át. Az uralkodó államfővé vált, személyében az állam jogai és kötelességei testesültek meg. Az államnak többé nem a fejedelmi hatalom fenntartása a kizárólagos feladata, hanem gondoskodnia kell valamennyi lakója (állampolgára) jólétéről és biztonságáról. Ez az átalakulás a német államokban a 18–19. század fordulóján ment végbe. Az 1794. évi porosz Allgemeines Landrecht, vagy a bajor Hauptdienstpragmatik (1805) már az új államjogi felfogáson épült: az uralkodó ugyan az állami szolgálat feje, a hivatalnok azonban nem rá, hanem az államra tesz esküt. Bármennyire személyes kapcsolatban áll az uralkodóval, mint az államhatalom szimbólumával, tevékenységét az állam törvényei szabályozzák, intézkedéseit az állam és nem az uralkodó nevében hozza. A

<sup>14</sup> Az eltérő jogértelmezésekről: *Gerald Stourzh*, *Der Dualismus 1867 bis 1918: Zur staatsrechtlichen und völkerrechtlichen Problematik der Doppelmonarchie*. In: Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (Hg.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 VII: Verfassung und Parlamentarismus 1: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften*. (Wien 2000) 1223–1230.

<sup>15</sup> „Ilyen ismereteket a jogi tanfolyam elvégzése önmagában nem garantál, mert a Monarchia mindkét államának jogi főiskoláin csak az illető állam közjogát tanítják, a másik államról csupán a kiegészítő törvények ismertetésénél emlékezik meg.” Lukács György magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter „a magyar miniszterelnökkel egyetértésben” Gofuchowski külügyminiszterhez 1904. június 18. HHStA., AR. Fach 6, Karton 39.

<sup>16</sup> *Somogyi*, *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában* 55. 1911-től, amikor a Konzuli Akadémián a diplomata vizsgára felkészítő tanfolyamot szerveznek, Thallóczy Lajos ad elő a két állam jogi felfogása közötti különbségről. *Somogyi*, *Hagyomány és átalakulás* 175–176.

fejedelem szolgájából az állam szolgájává válik; a fejedelem mindenhatósága helyébe az állam mindenhatósága lép.<sup>17</sup>

A fejedelem és a hivatalnok viszonyának államelméleti kérdése, hogy ti. a hivatalnok fejedelmi (udvari), vagy állami szolgálatot tölt-e be, ami a 18–19. század fordulóján a német államokban oly fontos eleme a politikai diskurzusnak, az osztrák államjogászokat 1848 előtt alig foglalkoztatta.<sup>18</sup> A Habsburg Monarchiában az állam sajátos struktúrája következtében az uralkodó — mint ismeretes — az egész korszakban, tehát a Monarchia felbomlásáig megőrizte sajátos államfenntartó funkcióját; a fejedelmi és az állami hatalom sohasem különült el egymástól teljesen. Ferenc József császár az alkotmányos korszakban is ragaszkodott a dinasztikus tradíciókhoz, őrizte — amennyire lehetett — a birodalom két felében és a közös kormányzatban is az uralkodó és az állam azonos voltának doktrínáját.

Az osztrák decemberi alkotmány szerint a császár nevezi ki a tisztviselőket.<sup>19</sup> Ez a gyakorlat érvényes a közös tisztviselők kinevezésekor is, hiszen a közös hivatalok az osztrákból nőnek ki, azok apparátusát veszik át. Magyarországon más a helyzet. Ott 1867-ben helyreállítják az 1848-as törvényt, amely mindenfajta kinevezéshez felelős miniszter ellenjegyzését kívánja meg.<sup>20</sup> Vagyis a törvény elősegítené, hogy a hivatalnok az állam szolgájává váljék, akit a parlamentnek felelős miniszter javaslatára, az ő hozzájárulásával nevez ki az uralkodó. A folyamatot azonban korlátozta a nevezetes és sokszor idézett, kissé misztifikált 1867. márciusi titkos minisztertanácsi határozat, amely a hivatali kinevezéseknél is megkívánta az „előszentesítést”.<sup>21</sup>

<sup>17</sup> *Hansjoachim Henning*, *Die deutsche Beamenschaft im 19. Jahrhundert: zwischen Stand und Beruf*. (Stuttgart 1984) 15 ff; *Tibor Süle*, *Preußische Bürokratietradition. Zur Entwicklung von Verwaltung und Beamenschaft in Deutschland 1871–1918*. (=Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 81, Göttingen 1988) 34–38.

<sup>18</sup> *Waltraud Heindl*, *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*. (= Studien zu Politik und Verwaltung 36, Wien, Köln, Graz 1991) 57.

<sup>19</sup> Bár azok a korábbiaktól eltérően nem a császárra, hanem az állami alaptörvényre, az alkotmányra esküsznek fel. Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867, RGBl. Nr. 145 über die Ausübung der Regierungs- und der Vollzugsgewalt. Art.3. *Edmund Bernatzik*, *Die österreichischen Verfassungsgesetze*. (Wien 1911) 435. A decemberi alkotmány szentesítését követően 1868 januárjában módosítják a hivatali eskü szövegét, az „Ő felsége által szentesített kormányzati alapelvek rendíthetetlen megőrzése” helyett „az állami alaptörvények rendíthetetlen megőrzésére” tesznek esküt a tisztviselők. Azok is, akik korábban már tettek esküt, most kötelesek az alkotmány megtartására fogadalmat tenni. HHStA., AR. Fach 4, Karton 445. 1868. január 19.

<sup>20</sup> III. Törvénycikk. Független magyar felelős minisztérium alakításáról. 3.§: Ő felsége s az Ő távollétében a nádor s királyi helytartó a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében független magyar minisztérium által gyakorolják, s bármely rendeleteik, parancsolataik, határozataik, *kinevezéseik* csak úgy érvényesek, ha a Buda-Pesten székelő ministerek egyike által is aláíratnak. Az 1867:VII. tc, amely az 1848:III. tc-t módosítja, ezt a §-t nem érinti. Vö. *Pajkossy Gábor* elemzés értékű mintaszerű forrásközlését: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény* (Budapest 2003) 226, 467.

<sup>21</sup> Az 1867. március 17-i a magyar minisztertanács által elfogadott szabályzat szerint az uralkodó előzetes jóváhagyásához volt kötvé: (2.§) „A királyi és miniszteri tisztviselő nevezése a VI. díjosztálytól bezárólag fölfelé, valamint a miniszteri titkároké is”. *Pajkossy*, *Magyarország története a 19. században* 458. Nem kibébitve a minisztertanácsi határozat jelentőségét, mégis, a hozzá tapadó, a történeti irodalomban általános felfogáshoz néhány apró megjegyzés kívánkozik. 1) A minisztertanácsi határozat titkos voltárhoz szokás beszélni, arról, hogy a határozat csak indiszkréción folytán vált nyilvánossá. Kétségtelenül így történt. Vö. *Iványi Emma* (szerk.), *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korában*. (Budapest 1960) 532–542. Am a minisztertanácsi határozatok általában nem voltak publikusak. 2) A miniszterek írásos felterjesztéseit általában szóbeli megállapodás előzte meg, ez volt — különösen a politikai súlyl bíró ügyekben — a hivatali gyakorlat. A felterjesztő miniszter gyakran utalt korábbi szóbeli előterjesztésére. A felterjesztéshez rendszerint mellékelte a

Ha már most a kinevezési gyakorlatot vizsgáljuk, a hivatalos lapban megjelent szövegeket, akkor azt látjuk, hogy a magyar hivatalnokot a miniszter előterjesztésére nevezi ki az uralkodó, a kinevezés szövegében utal erre és a kinevezést a magyar miniszterelnök ill. a szakminiszter ellenjegyzi. (Az uralkodó és a miniszter aláírásával jelenik meg a hivatalos lapban a kinevezés.) A közös minisztériumi tisztviselőkkel kapcsolatos eljárás eltér ettől: a kinevezésben általában utalnak a felterjesztő miniszterre, ám azt a közös miniszterek közül senki sem látja el kézjeggyével. Vagyis a közös minisztériumi kinevezéseknél az osztrák törvény érvényesül, mégpedig a késői években is, amikor már elhalványul annak emléke, hogy a közös minisztériumok egykor az osztrákból vették.

Aki hosszú időt töltött a századvég magyar sérelmi politikájának tanulmányozásával, annak feltűnhet, hogy amikor a magyar politika központi problémája a magyarok számának növelése a közös hatóságokban, a delegáció számára kimutatások sora készül a magyar honos tisztviselőkről, akik magyar állampolgári voltukat hordozzák a minisztériumban, senkiben nem kelt megütöközést, hogy az „osztrák” törvények szerint miniszteri ellenjegyzés nélkül nevezi ki őket az uralkodó. Soha senki nem tiltakozik ez ellen.<sup>22</sup> A magyarázat kézenfekvő. A magyar politika nem akarta, hogy közös miniszter kézjegye szerepeljen a magyar honos közös hivatalnok kinevezésén. Inkább lemondott az uralkodói hatalom korlátozásáról, az alkotmányos eljárásról-formáról, minthogy hivatalnokát a mindenkor elutasított közös birodalom szolgájának ismerje el. Az oly sokat hangoztatott dinasztiahűségnek fontos eleme, kiegészítő tartalma ragadható itt meg: a dinasztiahűség lehetővé teszi a Habsburg birodalomhoz tartozást, annak szolgálatát anélkül, hogy a két ország felett álló összbirodalmat, a birodalmi kormányt el kellene ismerni. A közös hivatalnok, különösen a magyar állampolgárságú közös hivatalnok sajátos ragaszkodása az uralkodóhoz gátjává vált annak, hogy a fejedelem szolgájából maradéktalanul az állam szolgájává váljék.

A jelenség másik okát, Ferenc József személyes ambícióit, felfogását a maga helyéről és szerepéről a birodalomban, prealkotmányos nézeteit jól ismerjük. Az uralkodó nagyon is jelen volt birodalma hivatalaiban, képe ott függött az irodák falán. Az 1910. évi népszámlálás kérdőívén magát „önálló hivatalnoknak” jelölte meg. (Ötven évvel korábban, ha megkérdezik, nyilván katonát mondott volna.)<sup>23</sup> Személyes-patriarchális kapcsolata magas- (és alacsonyabb)rangú hivatalnokaival

---

„legfelső elhatározás” szövegét is, függetlenül attól, hogy utalt-e az előzetes tárgyalásra. Alig képzelhető azonban, hogy olyan felterjesztéshez csatolta volna a legfelső elhatározás csupán az uralkodó kézjeggyére váró szövegét, amelyről előzetesen ne tárgyalt volna vele, vagy amelynek jóváhagyása nem volt magától értetődő. 3) A minisztertanács határozata a hivatali kinevezések dolgában a magyar gyakorlatot az osztrákhoz közelítette, semmiképpen nem ismerhető fel benne speciális bizalmatlanság a magyarokkal szemben.

<sup>22</sup> Legalábbis az aktákban és a vonatkozó irodalomban nem találtam nyomát ilyesminek.

<sup>23</sup> Vö. *Waltraud Heindl*, Was ist Reform? Überlegungen zum Verhältnis von Bürokratie, Staat und Gesellschaft in Österreich. In: Helmut Rumpler (Hg.), *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71–1914. Historikergespräch Österreich – Bundesrepublik Deutschland 1989.* (Wien, München 1991) 173 f; *Karl Megner*, Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k.k. Beamtentums. (Wien 1985) 334–336. Az 1910-es népszámlálásról: *Hans Leo Mikoletzky*, Österreich im 20. Jahrhundert. (Wien 1969) 27.

útját állta annak, hogy a Monarchia tisztviselői egy személytelen, modern állami struktúra elemeivé váljanak.

### *Szakképzett főállású hivatalnok fellépése*

Felmerül a kérdés, hivatalnoknak tekinthetők-e egyáltalán a Ballhausplatz tisztviselői<sup>24</sup> abban az értelemben, ahogyan Weber óta — ha vele gyakran vitatkozva — mégis alapvetően az ő kritériumaiból kiindulva meghatározzuk a Staatsbeamter fogalmát. Weber a modern nyugati állam magvát, a racionális uralom alapját a szakképzett bürokratikus igazgatásban és tisztviselői karban látja.<sup>25</sup>

A külügyi tisztségviselő a hivatalnokok sajátos csoportját alkotja. A legfőbb jellemzője, hogy hosszú időn keresztül nem hivatalnokként tölti be pozícióját. Friedrich Ferdinand Beust külügyminiszter 1868-ban nagyszabású elabórátumban fejtette ki, hogy a diplomáciai szolgálat eredetében egyáltalán nem hivatal volt, hanem a születésük és gazdagságuk által arra predesztinált nagyurakat esetről-esetre látták el diplomáciai megbízással és a hozzájuk rendelt követségi tisztviselők sem dolgozó hivatalnokok, hanem külföldre küldött előkelőségek voltak, akiknek az a feladat jutott, hogy nevük fényével emeljék a követség tekintélyét. Az idők rendjén azonban mindenütt Európában fokozatosan átalakultak a viszonyok. Felismerték, hogy a diplomáciai feladatokat olyan emberekre kell bízni, akik megfelelő szaktudással rendelkeznek és akik előzőleg alacsonyabb rangú diplomáciai állásokban már bizonyították képességeiket. Így történt, hogy a diplomaták lassanként az állami hivatalnokok speciális osztályává váltak és elkezdték őket ugyanúgy kezelni, mint a többi hivatalnokot. A kancellár ezt a már megindult folyamatot igyekszik előmozdítani, a követségeket tényleges hivatalná alakítani.<sup>26</sup> Az 1860-as évektől kezdve sok ok miatt, többek között Beust fáradozásai következtében is megindult a diplomáciai szolgálat és a diplomata kar „bürokratizálódása”.

<sup>24</sup> Kutatásaim a külügyminisztériumra korlátozódnak, s annak apparátusából is csak a par excellence külügyi tisztviselőkre: a Ballhausplatzra és a diplomáciai szolgálatra. A konzuli szolgálat eredetében, társadalmi jellegében eltért az előbb említett csoportoktól. 1867 előtt a konzuli ügyek nagyrészt a kereskedelmi és a pénzügyminisztériumhoz tartoztak. A konzuli szolgálat komoly szakmai képzettséget igénylő többnyire polgári (azaz nem nemesi-arisztokrata) foglalkozás volt. Mivel azonban a kiegyezési tárgyalásokon a külkereskedelmet nem közös, hanem pusztán közös érdekű ügynek ismerték el, a Konsularwesen teljes egészében a külügyminisztérium hatáskörébe került. Ezzel vehették elejét annak, hogy a Monarchia lemondjon az egységes kereskedelmi politikáról, amit nyilván egyik fél sem kívánt volna. Így 1867-től a kereskedelempolitikai szekció viszonylag nagy jelentőségre tett szert a Ballhausplatzon, meghatározta a Cisz- és Translajtánia számára egyaránt kötelező kereskedelempolitikai irányzatot. Mivel azonban a külügyminisztérium külkereskedelmi kompetenciája elsősorban a kiegyezéses konstrukcióból eredt, azt jogilag és formálisan a későbbi években megőrizte ugyan, szakmai szempontból azonban a konzuli szolgálat nem a közös külügy, hanem a két kereskedelmi minisztérium irányítása alatt állt. A külügyminisztérium begyűjtötte a konzuli jelentéseket és kinevezte a konzulokat — ezzel kétségkívül hatást gyakorolt a külkereskedelmi politikára —, ezen túlmenő szerep azonban nem volt. Vö., *Goldinger*, Die Zentralverwaltung in Cisleithanien – Die zivile gemeinsame Zentralverwaltung 138; *Rumpler*, Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918, 48–52.

<sup>25</sup> Ld. 2. jegyzet. Vö. *Wolfgang Schluchter*, Rationalität – das Spezifikum Europas? In: Hans Joas, Klaus Wiegandt (Hg.), Die kulturellen Werte Europas. (Frankfurt am Main 2005) 237–264, különösen 241–244.

<sup>26</sup> *Somogyi*, Hagymány és átalakulás 143–144.

E folyamat meghatározó eleme és félreérthetetlen jele, hogy a szakképzettség lesz az alkalmazás előfeltétele. 1851-ben előírják, hogy a külügyminisztériumba jelentkezőknek megfelelő iskolai végzettséggel kell rendelkezniük: jogi doktorátust kell szereznük, mégpedig a Monarchia valamely egyetemén,<sup>27</sup> majd közvetlenül a kiegészítés után elrendelik, hogy a külügyminisztériumban a végleges státusz (systemisierte Stelle) elnyeréséhez a jelöltnek diplomata, vagy pedig konzuli vizsgát kell letennie.<sup>28</sup> A kérdés most már az, hogy a törvényes előírások, rendeleti szabályozások mennyiben hatottak a hivatalnoki kar átalakulására a dualizmus évtizedei során.

Mintegy száz magyar honos külügyi tisztviselő pályaképét sikerült rekonstruálnom, tehát az esetek túlnyomó többségében azt is pontosan megállapítani, hogy milyen végzettséggel és tudással rendelkeztek, amikor hivatalba léptek, ill. amikor végleges státuszt nyertek. Négy időmetszetben vizsgáltam a tisztviselők szakképzettségét: 1) Akik 1871 előtt léptek hivatalba; 2) Akiket Andrassy hozott a külügyminisztériumba; 3) Akik a dualizmus megszilárdulásának éveiben kerültek a Ballhausplatzra, az 1879–1895 közötti években; 4) Akik a Gohuchowski-Aehrenthal időszakban léptek közös szolgálatba.

#### 1) Akik 1871 előtt léptek hivatalba

- 1) Apponyi Rudolf gróf (1812–1876)
- 2) Apponyi Sándor gróf (1844–1925)
- 3) Bernáth Géza (1844–1882)
- 4) Falke János (1827–1895)
- 5) Hammer, Anton Freiherr von (1809–1889)
- 6) Hengelmüller László (1845–1916)
- 7) Hunyady Alajos gróf (1842–1892)
- 8) Kállay Béni (1839–1903)
- 9) Károlyi Alajos gróf (1825–1889)
- 10) Konradsheim, Wilhelm Freiherr von (1834–1907)
- 11) Nadherny, Julius (1821–1900)
- 12) Orczy Béla báró (1822–1917)
- 13) Rosty Florián (1846–1894)
- 14) Rosty Zsigmond (1844–1893)
- 15) Széchenyi Imre gróf (1825–1898)
- 16) Teschenberg, Ernst (1837–1886)
- 17) Vavrik Gábor (1837)
- 18) Zichy Ferenc gróf (1811–1900)
- 19) Zichy Tivadar gróf (1847–1927)

<sup>27</sup> „Erlaß des Ministeriums des Außern vom 21. Jänner 1851, womit die Bestimmungen über die vor dem Eintritte in den Conceptsdienst des Ministeriums des Außern abzulegende Prüfung festgesetzt werden.” RGBL. Nr. 21/1851. A kérdéstről részletesen: *Somogyi, Hagomány és átalakulás* 170. Minthogy hazai (monarchiabeli) jogi ismeretekre volt szükség, a külföldi diplomatát nem fogadták el, ahogyan magyar állami hivatalba sem vettek fel bécsi diplomával.

<sup>28</sup> 1869 április 11-én, majd 1880 december 13-án szabályozza a minisztérium a felvételi feltételeket. Ez a rendelkezés marad érvényben Aehrenthal 1909 május 18-i rendeletéig. *Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes* 1896. (Wien 1896) 261–264; *Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes* 1912. (Wien 1912) 433–436.

Ennek a társaságnak jó része már a kiegyezés előtt diplomata volt, ill. már akkor állami (birodalmi) szolgálatban állt. A diplomaták (tehát a külszolgálatiak) általában arisztokraták, a ballhausplatzi tisztviselők többnyire közönséges nemesek. Ez utóbbi kategóriába tartozik az a néhány tisztviselő is, akit Beust közvetlenül a kiegyezés után a közös ügyek kezelésére, a magyar kapcsolattartásra a magyar ügyekben való jártassága okán vesz fel minisztériumába. Tehát a csoport heterogén. Mégis, már csak kis létszáma okán is indokolt tagjait egy csoportban vizsgálni. Nem gondolom ugyan, hogy az 1871-es esztendő korszakhatár volna a külügyminisztériumnak mint hivatalnak a történetében. Ha megállapítható cezúra, az nyilván a kiegyezés (a dualista alkotmányos átalakítás) és Beust ezzel összefüggő hivatali modernizációs reformja: az 1869. évi rendelkezés, amely megszabta a hivatalvállalás feltételeit. Minthogy azonban ezeknek a nyilván nem egyenlő súlyú eseményeknek a hatása nem azonnal jelentkezett, jelölöm meg Beust menesztését a korszak végének.

Az igazán előkelő nagy karriert befutott arisztokraták esetében a végzettség mint kritérium, vagy mint olyan tényező, amit a különböző miniszteri felterjesztésekben említeni kellene, fel sem merül. Közülük csak az apja oldalán nagyon tudatosan diplomatának készülő Zichy Tivadar tesz diplomatavizsgát 1871-ben.<sup>29</sup> Bár a birodalom nyugati tartományaiból érkező arisztokrata diplomatákra vonatkozó hasonló kutatásokkal nem rendelkezünk, nyilvánvaló, hogy a szakképzettség-végzettség tekintetében nem lehetett különbség a Trauttmannsdorffok, Dietrichsteinek, Thunok, Kinskyk, ill. az Apponyiak, Károlyiak Széchenyiek, vagy Zichyk között. Az itt felsorolt 19 főből Zichy Tivadaron kívül csak Hunyady Alajos és a Rosty fivérek rendelkeztek az előírás szerinti végzettséggel (21%). Közülük Hunyady meglehetősen kalandos előzmények után letette ugyan a diplomata vizsgát, ám annak előfeltételével, a három jogi államvizsgával nem rendelkezett. Csak egyet sikerült megszereznie, a másik kettőt Nopcsa báró, Erzsébet királyné főudvarmestere közbenjárására ajándékba kapta.<sup>30</sup> Kállay Béni belgrádi főkonzuli kinevezése végletesen szemben áll a szabályos hivatali gyakorlattal. A jogi végzettségű, széleskörű nyelvi-történeti felkészültségű tudós embert nem pusztán konzuli vizsga, hanem minden előzetes állami szolgálat nélkül nevezi ki Andrassy magyar miniszterelnök javaslatára Beust külügyminiszter belgrádi főkonzulnak.<sup>31</sup>

Ismeretes, hogy ebben az időszakban a ballhausplatzi szolgálat és a külföldi küldetés élesen elvált egymástól. Akik csak Bécsben szolgáltak nem rendelkeztek diplomáciai végzettséggel és nem is aspiráltak arra, hogy külföldi szol-

<sup>29</sup> Pályájáról: *Somogyi*, Hagyomány és átalakulás 195–197.

<sup>30</sup> 1874-ben részletesen szabályozzák a jogi doktorátus megszerzésének feltételeit. Az első szigorlat a jogi, a második az államtudományi tárgyakat tartalmazta, míg a harmadik jelentette a tulajdonképpeni doktorátust. Vö.: *Máthé Gábor*, A magyar közigazgatási képzés történeti modellje. In: *Uő.*, A magyar közszolgálat. Közigazgatási szakemberképzés a XX. században. (Budapest 1995) 118–119. Hunyady anyja Henriette Liechtenstein hercegnő Erzsébet császári- és királyné udvarhölgye. A meglehetősen zavaros multú fiatalember érdekében Nopcsa közvetlenül a miniszterhez fordul. Nopcsa Beusthoz 1871. május 6. HHStA., AR. Fach 6, Karton 71. Hunyady pályájára más vonatkozásban még visszatérek.

<sup>31</sup> *Ress Imre*, Magyarok a közös pénzügyminisztériumban. In: Fazekas István, Ujváry Gábor (szerk.), Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1526–1918. Katalógus (Bécs 2001) 89–95.

gálatba kerüljenek.<sup>32</sup> A legöregebb tisztviselőnk, az 1809-es születésű Anton Hammer báró bizonyos fokig kivétel.<sup>33</sup> Ő 1831-ben elvégzi az akkori titkos Házi-Udvari és Államkancellária mellett működő Keleti Akadémia ötéves kurzusát és rövid ideig Konstantinápolyban szolgál, mint kezdő tolmáctiszt, hogy azután hosszú hivatali pályáján a keleti ügyosztály különféle beosztásaiban tevékenykedjen, ahol az akadémián megalapozott gazdasági és nyelvi felkészültségét kamatoztatja. Julius Nadhernyről fennmaradt személyi iratokban végzettségére vonatkozó utalásokat nem találunk.<sup>34</sup> Pénzügyi hatóságnál kezdte, 1845-ben lépett az Államkancelláriába és mindig számviteli-pénzügyi feladatokat látott el. Ő dolgozta ki többek között a közös tisztviselők nyugdíjszabályzatát. Hammer Andrásy alatt, Nadherny Kálnoky idején vonult nyugdíjba. Ők a régi udvari Kancellária véletlenül itt maradt tisztviselői, akik jóval azelőtt léptek szolgálatba, hogy az iskolai bizonyítvány az alkalmazás feltételévé avanzsált volna. A következő generáció tagjainak szemrehányást tehetünk, hogy Bach-huszárok voltak, de iskolai végzettséget aligha kérhetünk számon tőlük. Az 1827-es születésű Falke János szepességi szász családból származott, bányajogot tanult a chemnitz-i bányászati akadémián és magyar hatóságoknál kezdte pályafutását 1851-ben. Magyar voltának (azaz magyar honosságának és nyelvtudásának) is szerepe volt abban, hogy 1867-ben ciszlajtán hivatalból Beust közös minisztériumába került.<sup>35</sup> Wilhelm Konradsheim erdélyi szász hivatalnok családból származott. Már apja, sőt nagyapja is állami szolgálatban állt. Ő maga a nagyszombati helytartóságon kezdte 1855-ben, rövid ideig a megalakuló magyar belügyminisztériumban szolgált, s innen került 1868-ban a külügyminisztérium elnöki osztályára, ahol leglátványosabb feladata a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek vezetése. A kétnyelvű Konradsheim személyi aktáiban csak hivatali előlétele szerepel, iskolai végzettsége a múlt ködébevész.<sup>36</sup> Ernst von Teschenberg és Vavrik Gábor az 1867-es átalakulásnál szereznek különös érdemeket.<sup>37</sup> Mindketten nagyműveltségű megbecsült ballhausplatz-i tisztviselők. Teschenberg eredetileg újságíró, a Wiener Zeitung szerkesztője, a közös külügyminisztérium elnöki osztályának munkatársa, a sajtóügyek referense. Vavrik korábban Magyarországon tisztviselő a királyi személye körüli minisztériumban. Amikor a külügy szolgálatába léptek a már nem kezdő emberektől aligha lehetett volna elvárni, hogy diplomata vizsgát tegyenek. Teschenberg 1886-ig, haláláig szolgál, Vavrik 1898-ban 61 esztendőskorában vonul nyugalomba. A külügyminisztérium első magyar osztályfőnöke, Orczy Béla Andrásy ajánlására a legmagasabb hivatali rangban kezdi külügyminisztériumi pályáját. Komoly ma-

<sup>32</sup> Falke János, Anton Hammer, Wilhelm Konradsheim, Julius Nadherny, Orczy Béla, Ernst von Teschenberg, Vavrik Gábor.

<sup>33</sup> Hammer személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 123.

<sup>34</sup> Nadherny személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 230.

<sup>35</sup> Falke személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 85.

<sup>36</sup> Konradsheim személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 170. Nyilván a helytartósági álláshoz is kellett iskolai végzettség, amit a generációk óta hivatalnok szász család biztosított is számára, ám ez korántsem volt feltétlenül egyetemi (vagy jogakadémiai) tanulmány.

<sup>37</sup> Vö. Beust felterjesztését a két hivatalnok különleges érdemeiről 1868. szeptember 17. HHStA., AR. Fach 4, Karton 348.

gyarországi politikai múlttal és jogi doktorátussal rendelkezett. Az ötven felé járó politikus tisztviselő „végzettsége” egyébként senkit sem érdekelt.<sup>38</sup>

A felvillantott életutak azt mutatják, hogy bár 1851 óta előírás a jogi doktorátus és 1869-től a diplomata vizsga a minisztériumi és külszolgálati alkalmazás előfeltétele, ezeknek az előírásoknak a dualista átalakítás, a közös minisztériumok megszervezése időszakában még nem feltétlenül érezhető a hatása.

2) *Akiket Andrassy hozott a külügyminisztériumba*

- 1) Ambró Béla (1849) diplomata vizsga:1875
- 2) Burián István (1851–1922) konzuli vizsga: 1872
- 3) Demelić, Fedor (1832–1900) diplomata vizsga:1872<sup>39</sup>
- 4) Dóczy Lajos (1845–1919) jogot tanult Bécsben, nincsen diplomata végzettsége
- 5) Eperjessy Albert (1848–1916) diplomata vizsga:1872
- 6) Gombos Gregor (1843–1889) diplomata vizsga:1879<sup>40</sup>
- 7) Gömörly Antal (1852–1889) jogi végzettségű, nincsen diplomata vizsgája
- 8) Grubisics Anton (1853–1922) diplomata vizsga: 1877
- 9) Hammerstein Arnold báró (1854–1904) diplomata vizsga: 1879
- 10) Jezernicky Johann (1852–1913) diplomata vizsga: 1879
- 11) Mezey Sándor (1850–1898) diplomata vizsga: 1875
- 12) Müller László (1855–1942) diplomata vizsga: 1879
- 13) Okolicsányi Sándor (1838–1905) jogi végzettségű, nincsen diplomata vizsgája
- 14) Pallavicini János őrgróf (1848–1941) diplomata vizsga: 1874
- 15) Péchy Imre (1846–1884) jogi végzettségű, nincsen diplomata vizsgája
- 16) Schöfer Gyula (1851–1916) diplomata vizsga: 1874
- 17) Tallián Dénes (1852–1919) diplomata vizsga: 1877<sup>41</sup>
- 18) Thoemmel Gusztáv (1831–1902) katona, katonai végzettséggel, nincsen diplomata vizsgája<sup>42</sup>

Andrássynak a kiegyezés megkötésének pillanatától nagyon határozott véleménye volt, hogy a magyarok számát növelni kell a közös hatóságokban. Úgy gondolta, ez előfeltétele annak, hogy a magyar politikai elit megbékéljen a

<sup>38</sup> Orczy pályájáról részletesen *Somogyi Éva*, *Magyarok a közös minisztériumokban*. Báró Orczy Béla önéletrajza 1890-ből. In: *Levéltári Közlemények* 66 (1995) 235–243.

<sup>39</sup> 1878-ban átlép a Kabinettskanzleibe. HHStA., AR. Fach 4, Karton 69.

<sup>40</sup> A harmadik jogi államvizsgát elengedve kap engedélyt a diplomata vizsga letételére. Nem fiatal már. 1862-ben érettségizett, s egy évi jogi tanulmány után belépett a hadseregbe. Katonai iskolát végzett, s kitüntette magát 1866-ban az olasz fronton. Csak 1874-ben kerül a külügyminisztériumba és 1876-ban és 1879-ben tette le a két jogi államvizsgát. A külügyminiszter figyelemzett a harmadik vizsga elegendésének kivételes voltára. Andrassy felterjesztése 1879. február 16. HHStA., AR. Fach 4, Karton 108.

<sup>41</sup> Bár szabályos diplomata vizsgát tett, soha nem volt diplomáciai küldetésben.

<sup>42</sup> 1849–1879 a hadseregben szolgált, átveszik a külügybe, miniszteri megbízott Cetinjében, majd követ Teheránban és Belgrádban



közösügyes rendszerrel. A külügyminiszter Andrassy pedig megpróbálta társadalmilag is átformálni a Ballhausplatzot. Közönséges magyar nemes fiatalokat igyekezett megnyerni a közös szolgálat számára, olyanokat, akiket szoros szálak fűztek a magyar nemzeti politikához, nem úgy mint a tradicionálisan az udvarhoz kötődő, birodalom szerte otthonos, zömükben nyugat-magyarországi katolikus arisztokrata családokból jött diplomatákat, akik már a kiegyezés előtt is jelentős számban voltak képviselve a külügyi apparátusban.

Az Andrassy idején hivatalba lépők névsorának pusztá áttekintése alapján is szembetűnik, hogy a szabályos hivatali pálya, tehát a hivatal keretei között letett diplomata (vagy konzuli) vizsga az 1870-es évekre általánossá válik. Az 1870-es években a külügyminisztériumba felvettek 72%-a rendelkezett diplomata, vagy konzuli vizsgával. A felsorolt tisztviselők közül öten nem tettek diplomata vizsgát. Közülük három személy pályáját közvetlenül a dualista átalakulás politikai következményei határozták meg. Andrassy vitte őket a magyar miniszterelnökségről Bécsbe, a minisztérium elnöki osztályára, azaz saját személyes stábjába 1871 decemberében. Szüksége volt arra — hangzik indoklása —, hogy nyomon kövesse a magyar sajtót, a magyar lapok külpolitikai tárgyú írásaira befolyást gyakoroljon, s erre a feladatra az ottani viszonyokban jártas Dóczy Lajos minisztériumi titkárt tartotta a legalkalmasabbnak.<sup>43</sup> Miniszteri titkári rangban szolgált a magyar miniszterelnökségen Okolicsányi Sándor, Péchy Imre pedig fogalmazó volt. Tehát elindultak már a hivatali pályán, méltánytalan lett volna utólag alkalmasságot igazoló papírt kérni azoktól, akik a felterjesztés szövege szerint — „a magyar minisztériumban oly kiváló szolgálatot tettek, hogy megnyerésük a külügyminisztérium számára nagyon is célszerű”.<sup>44</sup> Az persze figyelemre méltó, hogy közülük csak Okolicsányi kerül később külszolgálatba. Péchy Imre fiatalon, 38 esztendőskorában meghal, Dóczy pedig sokféle beosztásban és növekvő rangban ugyan, mégis pályája végéig a minisztérium sajtóreferense marad.<sup>45</sup> Rajtuk kívül nem tett diplomata vizsgát Gömörly Antal, aki pénzügyi és jogi ismeretei, valamint széleskörű nyelvtudása alapján kerül 1875-ben a külügyminisztériumba, majd a kairói illetve a korfui konzulátusra. Ott hal meg harmincnégy esztendősen.<sup>46</sup> Természetesen nincsen diplomata vizsgája az idős korában a külügybe átvett katonatisztnak, Thoemmel Gusztávnak sem.

3) *Akik a dualizmus megszilárdulásának éveiben (az 1879–1895 közötti fél-  
emberöltő alatt) kerültek a Ballhausplatzra*

- 1) Ambrózy Lajos báró (1868–1945) konzuli vizsga: 1891<sup>47</sup>
- 2) Batthyányi Béla gróf (1863–1949) nem tett diplomata vizsgát
- 3) Berchtold Lipót gróf (1863–1942) diplomata vizsga: 1894
- 4) Cziráky Béla gróf (1852–1911) jogi végzettségű, nincsen diplomata vizsgája

<sup>43</sup> Andrassy felterjesztése 1871. decemeber 12. HHStA., AR. Fach 4, Karton 74.

<sup>44</sup> Andrassy felterjesztése 1871. decemeber 14. HHStA., AR. Fach 4, Karton 238.

<sup>45</sup> Somogyi, Hagymány és átalakulás 120–136.

<sup>46</sup> Személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 110.

<sup>47</sup> 1895-ben veszik át diplomáciai szolgálatba.

- 5) Demelić Georg (1866) diplomata vizsga: 1895
- 6) Duka Géza báró (1867–1913) konzuli vizsga 1890<sup>48</sup>
- 7) Esterházy Pál gróf 1861–1932) diplomata vizsga: 1885
- 8) Forgách János gróf (1870–1935) diplomata vizsga: 1892
- 9) Gáspárdy Géza (1864) konzuli vizsga: 1887<sup>49</sup>
- 10) Hadik Miksa gróf (1868–1921) diplomata vizsga: 1893
- 11) Hoenning O'Coroll Otto báró. (1861–1926) konzuli vizsga: 1886<sup>50</sup>
- 12) Inkey Imre báró (1870–1934) diplomata vizsga: 1893
- 13) Joannovics Simon (1868) konzuli vizsga: 1892<sup>51</sup>
- 14) Kánia Kálmán (1869–1945) konzuli vizsga: 1892<sup>52</sup>
- 15) Kolossa Ferenc (1869–1934) konzuli vizsga: 1890<sup>53</sup>
- 16) Lónyay Elemér gróf (1863–1946) diplomata vizsga: 1885
- 17) Lónyay János gróf (1860–1937) diplomata vizsga: 1884<sup>54</sup>
- 18) Mérey Kajetán (1861–1931) diplomata vizsga: 1885
- 19) Mihalovich János (1843–1917) jogi végzettségű, nincsen diplomata vizsgája
- 20) Musulin, Alexander (1868–1947) diplomata vizsga: 1892
- 21) Nemes Albert gróf (1866–1940) diplomata vizsga: 1890
- 22) Pálffy Móríc gróf (1869–1948) diplomata vizsga: 1894
- 23) Pálffy Sándor gróf (1865–1921) diplomata vizsga: 1889
- 24) Rakovszky Béla (1860–1916) konzuli vizsga: 1883.<sup>55</sup>
- 25) Suchanek Eduard (1862) diplomata vizsga: 1886
- 26) Szapáry Lőrinc gróf (1866–1919) konzuli vizsga: 1890<sup>56</sup>
- 27) Szapáry Péter gróf (1861–1906) diplomata vizsga: 1886
- 28) Szapáry Tibor gróf (1865–1928) diplomata vizsga: 1894<sup>57</sup>
- 29) Széchenyi Dénes gróf (1866–1934) diplomata vizsga: 1889
- 30) Széchenyi Lajos gróf (1868–1919) diplomata vizsga: 1893
- 31) Széchenyi Manó gróf (1858–1926) nem tett diplomata vizsgát
- 32) Szécsen Miklós gróf (1857–1926) diplomata vizsga: 1881
- 33) Szögyény-Marich László (1841–1916) nem tett diplomata vizsgát<sup>58</sup>

<sup>48</sup> 1895-ben családi protekció alapján és nagy vagyonára hivatkozva diplomáciai státuszba veszik.

<sup>49</sup> 1896-ban veszik át a diplomáciai testületbe.

<sup>50</sup> 1908-ban átveszik diplomáciai szolgálatba, a tókiói követség élére.

<sup>51</sup> Tulajdonképpen végig konzuli rangban van, de a minisztérium kereskedelempolitikai osztályfőnöke.

<sup>52</sup> 1908-ban osztálytanácsos a minisztériumban, a sajtóüggyek tartoznak hozzá, gyakorlatilag ekkor kerül diplomáciai státuszba.

<sup>53</sup> 1911 diplomáciai státuszba kerül.

<sup>54</sup> Nem fut be karriert, attasé 1892-ben, 1893-ban viszont rendelkezési állományba kerül és nem tér vissza a szolgálatba. 1895-ben egészségi okokra hivatkozva időleges nyugállományba kerül. HHStA., AR. Fach 4, Karton 196.

<sup>55</sup> 1997 követségi titkári rangban diplomáciai státuszba kerül.

<sup>56</sup> 1894-ben átveszik diplomáciai státuszba.

<sup>57</sup> Érdekes, hogy a magyar megyei, majd minisztériumi tisztviselő a felség személye körüli minisztériumból kerül a külügybe, és viszonylag korán, még a diplomata vizsga letétele előtt Tallian mellett a magyar delegációval való kapcsolattartás a feladata, de végülis leteszi a diplomata vizsgát. HHStA., AR. Fach 4, Karton 338.

<sup>58</sup> Mint magyar politikus, országgyűlési képviselő negyvenegy esztendő korában diplomata végzettség nélkül kerül a Ballhausplatzra magyar osztályfőnöknek. Pályája teljesen egyedi. Két évig

- 34) Trettina Árpád (1867–1930) diplomata vizsga: 1895  
 35) Ugron István (1862) konzuli vizsga: 1886<sup>59</sup>  
 36) Velics Lajos (1857–1917) diplomata vizsga: 1880  
 37) Wodianer Rudolf (1859–1932) konzuli vizsga: 1881<sup>60</sup>  
 38) Wolf Károly (1842–1919) nem tett diplomata vizsgát

Haymerle és Kálnoky külügyminiszterségének, a dualizmus megszilárdulásának időszakában megnő a magyar honos külügyi tisztviselők száma és súlya a Ballhausplatzon, a magyar honos tisztviselők véglegesen beépülnek a külügyminisztérium gépezetébe. A másfél évtized során hivatalba lépő 38 tisztviselőből 32 (84,2%) szabályos végzettséggel rendelkezik. S tulajdonképpen egyetlen olyan arisztokrata diplomata akad, Széchenyi Manó gróf, aki pusztán társadalmi rangjának, arisztokrata voltának köszönheti kinevezését. Széchenyi Manó, Kálmán k.k. kamarás fia. 1883-ban Kálnoky felterjesztésére ideiglenes attasé beosztásba kerül a berlini követségre.<sup>61</sup> Három év múlva a külügyminiszter teljesen szokatlan módon azt ajánlja az uralkodónak, hogy Széchenyi Manó gróf esetében, aki a néhai császári-királyi főistálló-mester Grünne gróf unokája, s aki eddigi állomáshelyein, Berlinben és az olasz udvarban ismételten bizonyosságát adta a diplomáciai szolgálatra való alkalmasságának, bizvást eltekinthetnek attól, hogy képzettségét elméleti próba alá vessék. Szeptember 29-én az uralkodó elfogadja a külügyminiszter felterjesztését. Kálnoky indokolása akár egy fél évszázaddal korábban is íródhatott volna. Különösen figyelemreméltó az akkor már elhunyt nagyapára való hivatkozás, arra a Grünnére, aki ismeretesen a bécsi udvar „rossz szelleme” volt, a császár anyjának kedvence, aki a korai években a fiatal uralkodóra is nagy hatást gyakorolt. Ilyen nyíltan a család aulikus voltára, a császárnak tett szolgálataira hivatkozni civil (nem katonai) állásokra való kinevezésnél a századvégen már nem volt szokás. Széchenyi Manó azután a szabályosan halad előre, 1897-ben követségi tanácsos, néhány hónapig kényszerűségből és a minisztérium megelégedésére önállóan vezeti az athéni követséget. Utóbb elhagyja ugyan a külügyi pályát, de az aligha tekinthető kudarcnak. Mint korábban több külügyi tisztviselő, ő is a király személye körüli minisztériumba kerül, és rövid államtitkárság után 1898–1900 között a bécsi magyar minisztérium vezetője.

Széchenyi Manón kívül nem tett diplomata vizsgát a két magyar osztályfőnök, Cziráky Béla és Szögyény-Marich László. Mindketten magyar politikusként eleve osztályfőnöki rangban kerülnek a minisztériumba, tehát egyáltalán nem szabályos hivatali pályát futnak be.<sup>62</sup> Kifejezetten gazdasági szakemberként hívja Kálnoky 1892-ben a magyar kereskedelmi minisztériumból Mihalovich Jánost,<sup>63</sup> majd Wolf Károlyt. Mihalovich a budapesti egyetemen szerzett jogi doktorátust és

a felség személye körüli miniszter, majd 1892-től 1914-ig a Monarchia berlini nagykövete. Vö. *Somogyi, Hagyomány és átalakulás* 186–187.

<sup>59</sup> 1908-ban diplomáciai szolgálatba veszik. Követségi tanácsosi kinevezéssel 1911-ben belgrádi követ.

<sup>60</sup> 1912-ben szíami követnek nevezik ki, ez az első diplomáciai beosztása. Korábban főkonzul különböző helyeken

<sup>61</sup> Kálnoky első felterjesztése 1883. november 16. A diplomata vizsga alóli felmentését javasoló irata 1886. szeptember 24. HHStA., AR. Fach 4, Karton 341.

<sup>62</sup> A magyar osztályfőnökökről: *Somogyi, Hagyomány és átalakulás* 95–114.

<sup>63</sup> Uo. 114.

hosszú miniszteriumi pályafutása alatt elmélyült kereskedelempolitikai ismereteket. Wolf jogi doktorátussal nem, csak pénzügyi végzettséggel rendelkezett. Viszont végigjárta a hivatali számléírást, volt adótisztviselő Erdélyben a Schmerling érában, a magyar, majd a közös legfelső számvevőszék alkalmazottja. Pénzügyi ismereteire és magyar állampolgárságára hivatkozva veszi át a közös legfelső számvevőszékről az akkor ötven esztendőes hivatalnokot a külügy-miniszter.<sup>64</sup>

Batthyány Béla kilenc évig szolgált a minisztériumban vizsga nélkül és sorozatos botrányokkal, amíg végül is eltávolítják. Róla azonban a deviánsokkal foglalkozó fejezetben szólunk részletesen.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az 1880-as évektől csak magyar politikai állásokban, a magyar minisztériumokkal való kapcsolattartásra, valamint pénzügyi-gazdasági szakértő feladatokra alkalmaztak a külügyminisztériumban diplomata végzettséggel nem rendelkező személyeket. De hát ezek az emberek is szakképzettek voltak, nagyon is polgári követelményeknek megfelelő tudással rendelkeztek. A minisztérium kifejezetten külpolitikai jellegű funkcióiba, vagy diplomata posztokra csak jogi doktorátussal, s a hivatal keretein belül le-tett diplomata-vagy konzuli vizsgával rendelkező tisztviselőket neveztek ki. Ez a kritérium az 1880-as évektől lényegében a hivatalnok társadalmi státuszától függetlenül érvényesült. A végzettség nem pusztán egy kötelező előírás betartását jelenti, hanem azt is, hogy a hivatal gondoskodik a leendő hivatalnok intézményen belüli szocializációjáról: olyan képzésről, amely biztosítja az alapvető hivatali értékrend elsajátítását és elfogadását. A diplomata vizsga az első lépés a hivatali hierarchiába való beépülés útján.

#### 4) *Akik a Goluchowski-Aehrenthal időszakban léptek közös szolgálatba*

- 1) Bárczy Loránd (1876) diplomata vizsga: 1902
- 2) Bethlen-Mattyasovszky Dezső (1863) nem tett diplomata vizsgát
- 3) Brusselle-Schaubeck Félix gróf (1874) diplomata vizsga: 1899
- 4) Csáky Imre gróf (1882–1961) konzuli vizsga: 1904<sup>65</sup>
- 5) Csekonics Iván gróf (1876–1951) diplomata vizsga: 1901
- 6) Dóczy Péter báró (1881–1962) diplomata vizsga: 1908
- 7) Esterházy Rudolf herceg (1880–1962) diplomata vizsga: 1906<sup>66</sup>
- 8) Felméry Lajos (1876–1961) nem tett diplomata vizsgát
- 9) Forster Gyula báró (1874–1929) diplomata vizsga: 1900
- 10) Gömör-Laiml László (1876) diplomata vizsga: 1903
- 11) Malcomes, Julius Freiherr von (1878) nem tett diplomata vizsgát<sup>67</sup>
- 12) Millinković Theodor (1843–1903) katonai végzettségű, nincsen diplomata vizsgája

<sup>64</sup> HHStA., AR. Fach 4, Karton 341.

<sup>65</sup> Lényegében azonnal diplomáciai beosztásba kerül, 1909-ben követségi titkár.

<sup>66</sup> 1912-ben elhagyja a pályát.

<sup>67</sup> 1910-ben mint magyar pénzügyi szakember kerül a külügyminisztériumba

- 13) Pejácsevics Elemér gróf (1883–1927) diplomata vizsga: 1906
- 14) Rubido-Zichy Iván báró (1874–1964) diplomata vizsga: 1900
- 15) Somssich József gróf (1864–1941) konzuli vizsga: 1898<sup>68</sup>
- 16) Szapáry Frigyes gróf (1869–1935) diplomata vizsga: 1896
- 17) Széchenyi Gyula gróf (1878–1956) diplomata vizsga: 1893
- 18) Szentiványi Móric (1876) diplomata vizsga: 1901
- 19) Szilassy Gyula (1870–1935) diplomata vizsga: 1895
- 20) Török Béla (1880) diplomata vizsga: 1908
- 21) Török Sándor gróf (1881–1939) diplomata vizsga: 1907
- 22) Wickenburg Márk gróf (1864–1924) nem tett diplomata vizsgát

A Gołuchowski-Aehrenthal egy új korszakot jelent a magyar honos tisztviselők számára. A birodalmi elit ekkor már természetesnek tekinti, hogy a magyarokat a közös ügyekhez való hozzájárulásuk (a quóta) arányában illeti hely a közös hivatalokban, a Ballhausplatzon is elfogadják a paritást. Vezető állásokba jutnak azok a magyar honos tisztviselők, akik pályája kiegyezés után indult, akiknek személyes karrierjükben a magyar politikához már nincsen közük. Ez a generáció eleve „közös” tisztviselőnek készül, arra, hogy a paritás hivatásos képviselője legyen a közös hivatalban. Csak néhányan akadtak közülük, akik nem rendelkeztek diplomáciai végzettséggel, jórészt olyanok, akik korábbi állásaikban, majd a külügyminisztériumban is gazdasági jellegű, nem pedig külpolitikai-diplomáciai feladatokat láttak el. Igaz, hogy a gazdasági szakemberek száma és szerepe a századfordulón megnövekedett. Aehrenthal különösen fontosnak látta a gazdasági külkapcsolatokat, és arra törekedett, hogy közvetlenül az üzleti életből hívjon szakembereket a minisztériumába.<sup>69</sup>

Wickenburg Márk a magyar állam szolgálatában kezdte. Pénzügyminisztériumi tisztviselő, 1898-ban a Magyar Államvasutak igazgatója, 1902-ben kereskedelmi minisztériumi államtitkár, majd országgyűlési és delegációs képviselő. 1912-ben 46 esztendőskorában hívják a külügyminisztériumba a kereskedelempolitikai szekció élére, s ami gyakran megesett, ebben a funkcióban látta el egyben a magyar osztályfőnök tisztét is.<sup>70</sup> Bethlen-Mattyasovsky Dezső 1907-ben kerül a külügyminisztériumba, 1912-ben miniszteri titkárrá léptetik elő. Eredetileg a magyar honvédségnél pénzügyi szakember, a külügyben is ilyen feladatokat lát el. Felméry Lajos csak egyetemet végzett. A magyar földművelésügyi minisztériumból az ugyancsak mezőgazdasági szakértő Jezernicky halála után 1913-ban hívják a külügybe, a VI fizetési osztályba, majd hamarosan (1914) osztálytanácsosnak nevezik ki. Malcomes Gyula pénzügyi szakember, Millinković pedig katona, akit cetinjei szolgálata során vesznek diplomáciai státuszba.

\*\*\*

<sup>68</sup> Nagyon öregem teszi le a konzuli vizsgát, viszont azonnal diplomáciai állásba kerül.

<sup>69</sup> Erről beszél a delegáció előtt 1906 december 12-én. Stenographische Sitzungs-Protokolle der Delegation des Reichsrates 41. Session Budapest 1906–1907 (Wien 1907) 3. Vö. *William D. Godsey*, *Aristocratic Redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War.* (West Lafayette, Indiana 1999) 105–111.

<sup>70</sup> Pályájáról részletesen: *Somogyi*, Hagyomány és átalakulás 113.

A dualizmus évtizedei során a külügyminisztérium központi apparátusában és a diplomáciai szolgálatban a szaktudás (és az arról szóló bizonyítvány) lesz az alkalmazás általános feltétele. Ez elsődlegesen a jogi és az azt követő konzuli-diplomata képzést jelenti. De főként a balkáni diplomáciai állásokban feladatokat kapnak katonák, mint Thoemmel, vagy Millinković, akiket a hadseregtől vesz át a külügyminisztérium. A Ballhausplatz sajátos feladata a Monarchia kereskedelempolitikájának irányítása és bizonyos pénzügyi feladatok ellátása, amelyekre pénzügyi-gazdasági szakembereket alkalmaznak. Ezekből az állásokból azonban semmiképpen nem vezet út diplomáciai posztokra. Az alkalmazás feltétele mindenkor valamilyen végzettség, de nem pusztán a bizonyítvány maga. A tudás a pályára lépésben és az előrejutásban is meghatározó tényező. Amikor Beust külügyminiszter Kállay Bénit minden előzmény nélkül belgrádi főkonzulnak ajánlja, felterjesztésében azt hangsúlyozza, hogy komoly tanulmányokat folytatott és irodalmi működést fejtett ki, s ha eddig nem is szolgált, minden remény meg van arra, hogy a belgrádi állomáson a várakozásoknak meg fog felelni.<sup>71</sup> A külügyminiszter Kállay felkészültségére hivatkozik. A későbbi hivatali kinevezéseknél és előléptetéseknél a szaktudás és a szorgalom olyan (polgári) erény, amit feltétlenül figyelembe vesznek.<sup>72</sup> Nem volt ritka, hogy a tüchtig hivatalnok habilitált. Kiváló jogászok léptek a minisztérium szolgálatába, s a jogi végzettség akkor nemcsak a rendkívül bonyolult osztrák és német államjogi ismereteket jelentette, hanem a nemzetgazdaságtani, statisztikai tanulmányokat is. Volt persze különbség az arisztokrata diplomaták, meg az alacsonyabb sorból jött szakemberek között. Többen írtak arról, hogy az előkelő fiatalokat tárt karokkal fogadták az európai arisztokrata társaságban, házról-házra adták őket, bálókra és vadászatokra siettek, idejük sem marad az önképzésre.<sup>73</sup> A polgári családból származó Alexander Dumba szerint ezek a fiatal atyasék társasági szempontból nagyszerűen képviselték országukat, ő azonban belevetette magát a munkába-tanulásba. Szakreferátumot írt a londoni vasutakról, az egyiptomi pénzügyi viszonyokról, a brit házassági és öröklési jogról; tökéletesítette angol tudását, filozófia és művészeti munkákat olvasott, ahogyan mások is nem feltétlenül, de elsősorban a középosztályból érkezettek.<sup>74</sup>

A szakképzett főállású hivatalnok lesz a dualizmus kora Ballhausplatz-bürokráciájának jellegzetes, ha nem is kizárólagos alakja, ami a modernizáció fontos, meghatározó eleme, ám ez a változás a tisztviselők szociális összetételét és főként mentalitását alig érintette. A diplomaták többsége — mint mindenütt Európában —, továbbra is arisztokrata volt, s ebben az Andrassy korszakban felvettek köznevesi dominanciáján túl az egész korszakban nem következett be érdemi változás.

\*\*\*

<sup>71</sup> *Thallóczy Lajos*, Kállay Béni emlékezete. In: Budapesti Szemle 1909 (138) 321–358. Itt.331. Idézi Beust felterjesztését, amelyben a külügyminiszter Andrassy magyar miniszterelnök nézetét idézi.

<sup>72</sup> A kérdésről részletesen *Somogyi*, Hagyomány és átalakulás 226–227.

<sup>73</sup> *[Alexander] Freiherr von Musulin*, Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten. (München 1924) 26–28, 44;

<sup>74</sup> *Constantin Dumba*, Dreibund- und Entente-Politik in der Alten und Neuen Welt. (Zürich, Leipzig, Wien 1931) 15–16.

A császári ház és a külügyek minisztériumát nemcsak azok látták különleges zárt és ragyogó világnak, akik társadalmilag is odatartoztak, hanem az outsiders, és azok is, akik a hivatalban parvenúk, későn jövők voltak. Az alapjában arisztokrata elitcsoport, amelynek tagjai hasonló milióból érkeztek, hasonló értékekkel és neveltetéssel, ezernyi rokoni szállal összekötve,<sup>75</sup> nehezen vált a rangidősséget és hivatali beosztást respektáló bürokrata szervezetté. Csáky Imre szemléletesen írja le a Ballhausplatz légkörét, ahol az arisztokrata hivatalnokok hivatali rangjuktól függetlenül családiasan viselkedtek egymással.<sup>76</sup> Tegeződtek, mert a Monarchiában (nemcsak Magyarországon!) a társadalmilag egyenrangúak között ez volt a szokás. A kívülállók, különösen a szigorú bürokratikus és katonai formákhoz ragaszkodó porosz diplomaták alig értették a bécsiek familiáris fesztelenségét, még ha a nagykövetnek a „Du” mellé kijárt az „Excellenciás” is. A forrásként gyakran használt emlékiratok persze stilizálják ezt a világot, az előkelőség iránti nosztalgia hatja át őket (hiszen akkor keletkeztek, amikor ez a világ mindörökre összedőlt), de mindenképpen azt tükrözik, hogy a bürokrácia alá-fölérendeltségi viszonya, a polgári hivatal rang tisztelete milyen kevéssé törte meg a rendi eredetű egyenjogúság tudatát.

### *A hivatali üzem*

A külügyminisztérium egy szigorú szabályok szerint működő hivatali üzem, ahol a hatáskörök és feladatok, valamint a hivatalnok helye a hierarchiában pontosan meg van szabva. A ballhausplatzi gépezetet minden új miniszter egy kicsit a maga képére formálta, a birodalomról alkotott felfogását, külpolitikai elgondolásait rendszerint a hivatal szerkezetében is érvényre jutatta. Mégis a minisztérium szerkezete (Geschäfts-und Referatseinteilung) a dualizmus évtizedei során érdemben alig változott. Az osztrák nagyhatalom külpolitikáját három osztályból irányították, amelynek élén egy-egy szekciófőnök állt. Az első szekcióhoz tartoztak a politikai ügyosztályok, (általában négy Referaten) ezek foglalkoztak ország csoportok szerint a tulajdonképpeni külpolitikával (diplomáciával). Rendszerint volt egy német államokkal foglalkozó, egy a Szentszék és az egyházpolitika ügyeiben kompetens osztály, egy a latin országok számára. A legfontosabb azonban a Monarchia külpolitikai érdekeltsége okán a keleti osztály volt, amely az orosz és a balkáni államokkal fenntartott diplomáciai kapcsolatot irányította. A második szekcióhoz tartoztak az adminisztratív osztályok (rendszerint tíz Departemenet), az 1877-ben létrehozott harmadik szekcióhoz pedig a kereskedelempolitika.<sup>77</sup> E hivatalsszerkezet következtében a kül-

<sup>75</sup> A diplomáciai posztokon a nagykövet mellett rendszeresen ott szolgál fia, veje, unokaöccse. Más hivatalokban tilos egymással rokonságban lévőkhöz alkalmazása.

<sup>76</sup> Eva-Marie Csáky (Hrsg.), Vom Geächteten zum Geächteten. Erinnerungen des k. und k. Diplomaten und k. ungarischen Außenministers Emerich Csáky 1882–1961. (Wien, Köln, Weimar 1992) 95.

<sup>77</sup> Az ügykörök pontos beosztása és az egyes hivatali osztályok élén álló tisztviselők megtalálhatók HHStA., AR. Fach 4, Karton 416, 441, 450–451, 456. Áttekintést ad *Robert Stropp*, Die Akten des k.u.k. Ministeriums des Außern 1848–1918. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 20 (1967) 390–401. A számtalan átalakítás alapja Kálnoky 1880–82-es rendezése, (1882. január 21. AR. Fach 4, Karton 416). Erre épül Aehrenthal 1908 évi szabályozása: Geschäftseinteilung der Konzeptsabteilungen 1908 április 22. Uo. Karton 451.

kapcsolatok kifejezetten politikai természetű részét a többitől elválasztva kezelték. Vagyis ha egy diplomáciai lépésnek kereskedelempolitikai vonatkozása is volt, akkor a politikai szekció kikérte a kereskedelempolitikai szekció tanácsát, de nagyon sok kérdésben pl. jogsegély ügyekben, vagy nemzetközi magánjogi természetű tárgyakban az adminisztratív szekció véleményét és közreműködését is. A legbizonytalanabb ebben a szerkezetben a miniszter kabinetirodájának helye volt (Cabinet des Ministers). Hiszen ismeretesen ez az iroda nem pusztán a minisztérium elnöki ügyeit intézte, hanem a birodalmi közösségből, a közösügyes szisztémából eredő dolgokat is: a közös minisztertanács összehívását, a minisztertanácsi jegyzőkönyvek vezetését, a minisztérium képviselőt a delegációs üléseken; ez tartotta fenn a kapcsolatot a két ország kormányával. Az 1880-as évektől az okkupált tartományokkal kapcsolatos tárgyak is hatáskörébe tartoztak. Ez az osztály ui. több volt, és más is, mint egy miniszter szokványos személyes hivatala. A Cabinet des Ministers vezetője fontosságában bizonyosan megközelítette a szekciófőnökét.<sup>78</sup>

A minisztérium politikai ügyosztályai élén rendszerint követek álltak, az adminisztratív osztályokat miniszteri tanácsosok, vagy osztálytanácsosok vezették. A Referats- und Geschäftseinteilung felsorolta az egyes ügyosztályok összes hivatalnokát, feladatkörét,<sup>79</sup> pontos helyét a hierarchiában. A külképviselőteken a tényleges politikai munkát a misszióvezető végezte. Őt helyettesíthette szükség esetén a Botschafts-, ill. a Legationsrat, s ha ilyen nem volt, a követségi első titkár. A többi beosztottra csak technikai feladatokat bízta. A jelentések tisztázását csak fogalmazási karban lévő tisztviselők végezheték, a titkársághoz tartozók sohasem.<sup>80</sup> Csak nagyon kivételes esetben fordult elő, hogy fiatalabb tisztviselő, természetesen a misszióvezető hozzájárulásával maga fogalmazzon meg egy fontosabb politikai, vagy gazdaságpolitikai iratot, amit aztán a követség vezetője saját kísérő levelével ellátva továbbított miniszterének. A követség adminisztratív jellegű feladatait a fiatal fogalmazási tisztviselők végezték a rangidős titkár vezetése alatt. De a misszióvezető ezeket az aktákat is láttamozta.<sup>81</sup> A Kanzlei, a titkárság a szolgálati szabályzat szerint az első titkár fennhatósága alá tartozott, mert a felette álló Botschaftsrat csak politikai teendőket látott el.<sup>82</sup>

A tisztviselők mindíg vigyáztak arra, hogy ne nyilatkozzanak olyan kérdésekben, ne legyen olyasmiről saját nézetük, ami nem tartozott hatáskörükbe, általában ne tegyenek olyasmit, ami hivatali rangjukat meghaladná. A hivatalnok magától értetődően tiszteletben tartotta az előírásokat, hatásköri viták-

<sup>78</sup> Somogyi, Kormányzati rendszer a dulaista Habsburg Monarchiában 79–81.

<sup>79</sup> Gyakran a feladatkör alapján lehet következtetni a hivatalnok egyébként meg nem jelölt nemzetiségére ill. állampolgárságára. A magyar kormánnyal, magyar delegációval magyarok tartották a kapcsolatot.

<sup>80</sup> Süle a porosz bürokráciáról azt írja, hogy a Kanzlei a 19. században leértékelődött, pusztán irodává /Schreibstube/ alakult. A Kanzleibeamter feladata, hogy az eredeti szövegből /Urschrift/ tisztázatot és másolatot készítsen, azt összeolvassa /Kollationieren/ – ez a tevékenység és vele a hivatalnok rangja vesztett presztízsből. Süle, Preußische Bürokratietradition 57–58.

<sup>81</sup> Vö. Csáky, Vom Geachteten zum Geächteten 97–98. Rumpler azt írja — ellentétben az általánosabb művekkel —, hogy nincsen a fogalmazói és a Kanzleidienst között olyan merev határ, mint más hivatalokban. Rumpler, Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918, 90

<sup>82</sup> Musulin, Das Haus am Ballplatz 29.



nak, túllépéseknek az aktákban alig akad nyoma, s ha mégis, az rendszerint közvetett jellegű.

### *A hivatali hierarchia, az előmenetel feltételei*

A katonaihoz hasonló hivatali rangfokozatok rendszere, az a gyakorlat, amely alapjában a szolgálatban töltött időhöz köti a mintegy kötelező előléptést eredetében a 18. század végére nyúlik vissza. A Habsburg Monarchiában II. József egy új, hivatásos bürokráciát akart teremteni; ezt szolgálta, hogy a hivatalnok származásától függetlenül alsó rangban kezdte és a gyakorlat megszerzésével, az idő múlásával emelkedett pozíciójában. A senioritás, a szolgálati idő meghatározó volta az előléptetésben, szándékában és eredetében a társadalmi egyenlőséget, azaz a hivatal polgárosodását szolgálta: lehetővé tette a vagyonnal nem rendelkező polgári elemek hivatalvállalását, és biztosította számukra a rangjuknak megfelelő (standesmäßige) életvitelt. A modern, polgári jellegű bürokrata gépezet kialakulása azonban nagyon lassú folyamat volt, amely legkésőbbben a legelőkelőbb testületben jutott érvényre, az udvarhoz ezer szálon kötődő ballhausplatzi gépezetben és a diplomáciai testületben. Beust 1868 őszén tervet dolgozott ki a külügyi szervezet átalakítására. Reformjának lényege, hogy szabályozza a diplomáciai testület korábban pontosan nem rögzített rangrendszerét: a diplomáciai kar tisztviselőit más tisztviselőkhöz hasonlóan fizetési osztályokba sorolja és pontosan szabályozza, hogy az egyes diplomata állások milyen ballhausplatzi beosztással egyenértékűek. Ezzel egyrészt megteremt a kétféle szolgálat, tehát a központi apparátus és a külszolgálat közti átjárás hivatali-jogi feltételét, a gyakorlati megvalósulás persze egy folyamat, amely fokozatosan megy végbe. Másrészt a diplomatákat előlépési lehetőségeik vonatkozásában (legalábbis a bürokratikus előírások szerint) a többi állami tisztviselőkhöz teszi hasonlatossá.<sup>83</sup> Beust 1868. évi reformjának indítéka és hatása a polgárosodás irányába mutatott; nem abban az értelemben, hogy a külügyi tisztviselők és a diplomaták ettől kezdve a polgárságból verbuválódtak volna, csak a szerkezet alakult szabályos polgári hivatallá. Figyelemreméltó, hogy a miniszter terve indokolásában az alkotmányos viszonyokra utal, arra, hogy az új szisztéma megfelel az alkotmányos követelményeknek: hogy a parlamenti testületek csak egy átlátható és egységes hivatali szerkezetet támogatnak majd, azaz a delegációkkal csak egy ilyen külügyi apparátus költségvetését lehet elfogadtatni. Vagyis az alkotmányos átalakulás és a bürokrácia átszervezésének összefüggése Beust számára is evidencia.

Az 1870-es évektől kezdődően így alakul a külügyi tisztviselők besorolása.

#### *1. táblázat<sup>84</sup>*

Fizetési osztály	A központi vezetés tisztviselői	Diplomaták
I.	miniszter	
II.		nagykövet

<sup>83</sup> Au. Vortrag von Beust betreffend die Normierung des Rangverhältnisses des österreichischen diplomatischen Corps 1868. november 14. HHStA., AR. Fach 6, Karton 1. [KZ. 4217].

<sup>84</sup> Uo. Továbbá: Jahrbuch des k. u. k. Auswärtigen Dienstes 1906. (Wien 1906) 33–34.

Fizetési osztály	A központi vezetés tisztviselői	Diplomaták
III.	első osztályfőnök	
IV.	2. és 3. osztályfőnök	követ
V.	udvari és miniszteri tanácsos	első osztályú követségi tanácsos
VI.	osztálytanácsos	másod osztályú követségi tanácsos
VII.	udvari és miniszteri titkár	követségi titkár
VIII.	udvari és miniszteri fogalmazó	követségi attasé
IX.	másodosztályú udvari irodai titkár	és miniszteri fogal- mazó

A tisztviselők ebben a rendszerben természetesnek veszik, hogy bizonyos idő elteltével, ha megfelelő státusz megürül, előléptetik őket,<sup>85</sup> a külügyminiszterek pedig vonatkozó javaslaikban a szolgálatban és a meghatározott fizetési osztályban eltöltött évek számára hivatkoznak, arra hogy az éppen megnevezett tisztviselőre *került a sor*. Így ajánlja Kálnoky külügyminiszter az egyébként is kiváló hivatalnok Okolicsány Sándort 1886-ban követségi tanácsosnak, 1889-ben pedig a korábbi követ halála miatt megürült stuttgarti követi posztra; felsorolja korábbi állomáshelyeit és beosztásait, majd „tekintettel sokféle külföldi alkalmazására és az ott gyűjtött tapasztalataira, valamint személyes vonatkozások miatt is” úgy látja, hogy Okolicsányi mint *rangidős* első osztályú követségi tanácsos alkalmas a megüresedett állás betöltésére.<sup>86</sup> Amikor Pasetti római nagykövet, aki korábban a külügyminisztérium személyi ügyekért felelős osztályfőnöke volt, tehát nagyon is tájékozott a kinevezési és előresorolási ügyekben, fiatal beosztottja, Szapáry Frigyes gróf érdekében emel szót, megemlíti ugyan, hogy kiváló férfiú, azon nem nagyszámú magyarok egyike, aki minden szempontból megérdemli a támogatást, de a döntő érve, hogy igazságtalanság történe vele, ha olyan kollégáját helyeznék fölé, aki nála később tette le a diplomata vizsgáját.<sup>87</sup> Rosty Zsigmond a diplomaták első generációjához tartozott, még a kiegészítés előtt lépett hivatalba és egész pályáján úgy viselkedett, ahogy felettesei elvárták tőle. Szorgalmas, megbízható és fegyelmezett volt, nem keltett különösebb feltűnést.<sup>88</sup> Szerény volt akkor is, amikor előléptetést

<sup>85</sup> Az egyes minisztériumi feladatokat, például egy adminisztratív Departement vezetését meghatározott rangú tisztviselő látja el. Amint azt is rögzítik a költségvetésben is, hogy az egyes külképviseletekhez hány és milyen rangú tisztviselő van beosztva. Vö. Czernin külügyminiszter összeállítása 1917. október 13. HHStA., AR. Fach 4, Karton 424.

<sup>86</sup> Kálnoky felterjesztése 1886 augusztus 6; 1889 május 26. HHStA., AR. Fach 4, Karton 238. (Pesonalia Okolicsányi).

<sup>87</sup> Pasetti Méreyhez 1902. október 17; 1903. március 5. HHStA., Nachlaß Mérey Karton 15. Szapáry Frigyes (1869–1935) utóbb fényes pályát befutó diplomata, a Monarchia utolsó pétervári nagykövete 1896-ban tette le a diplomata vizsgát. Közismerten aulikus körökből érkezik a Ballhausplatzra: apja cs.kir. altábornagy, anyja a nevezetes Grünne családból való, (és éppen Rómában tartózkodik az igen kolerikus asszony, amikor fiával a szörnyű méltánytalanság történik), felesége az osztrák urak háza elnökének a leánya. A versengés Szapáry és Ludwig Badeni gróf között zajlik. Badeni négy évvel fiatalabb, mint Szapáry, 1898-ban tette le a diplomata vizsgát és 1903-ban már követségi titkár, akkor, amikor Szapáry még csak címzetes követségi titkár. Igaz, Szapáry a vizsga letétele után nem lép azonnali diplomáciai szolgálatba.

<sup>88</sup> Rosty Zsigmond személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 292. Emanuel Ludolf gróf madridi követ jellemzése Rostyról 1880. november 21.Uo.

kért Kállay osztályfőnöktől.<sup>89</sup> „Tőlem hálátlanság lenne Ludolffal szemben, ha Madriddal elégtelen volnék, társadalmi szempontból is csak jót mondhatok ezen állomásról – de pályám szempontjából jó volna nagyobb tevékenységi tér.” Egy első osztályú követségi tanácsosi állás üresedett meg, ezt szeretné elnyerni. S az indok: Pasetti és Trauttenberg, kik nála később lettek titkárok, már évek óta tanácsosi rangban vannak, Hengelmüller pedig, az első osztályú követségi tanácsosi rangban tett szert előnyre vele szemben. 1881 novemberében Rosty megkapja az áhított állást a vatikáni követségen.

Mindenki megalázzónak, a szabályokkal szembenállónak és méltánytalan-nak tekinti, ha fiatalabb kerül az övénél magasabb posztra.<sup>90</sup> Az egyébként nagy tudású karrierdiplomata Zichy Theodor gróf nyugdíjazását kéri, mert négyen is, akik korábban rangban mögötte álltak megelőzték őt. „Az ebben rejlő sérelmet egyébként könnyen elviselném, csak azt gondolom, hogy az ilyenfajta mellőzést az emberek szegénységi bizonyítványnak tekintik, s ezért jobbnak látom, ha a dolognak mihamarabb véget vetek.”<sup>91</sup> A mellőzött diplomata hazatér Magyarországra, és beáll a közösügyes rendszer bírálói közé.

Az ansziennitás (rangidősség) támadhatatlannak tűnő rendjét azért különféle tényezők befolyásolhatják, leggyakrabban az élet mindennapjai. Pallavicini János őrgróf kiváló férfiú, főnökei mindig a legnagyobb elragadtatással nyilatkoznak róla. 1880-ban azonban kiválik a diplomáciai szolgálatból, rendelkezési állományba kerül, mert házassága nem biztosítja a szolgálathoz megkövetelt anyagi háttérrel. Hét év után megváltoznak a viszonyai, újra hivatalba lép, de nem ott folytatja, ahol abbahagyta; felettesei szerint méltánytalan volna, hogy a harmincnyolc esztendőes őrgróf egy követség legkisebb beosztottja legyen. Előresorolják, ha nem is olyan rangba, amelyet elért volna ha megszakítás nélkül szolgál.

A Pallavicini-história a szigorúan szabályozott előléptetési rendszeren belül van, annak egy variánsa, e rendszer szempontjait figyelembe véve indokolják az attól való eltérést. Természetesen az ansziennitás az előléptetésnél nem kizárólagos szempont. Jellegetes Hammerstein Arnold báró története, aki teheráni hosszú és kínos szolgálat után (ahol egy járvány a feleségét is elvitte) nehezményezte, hogy nem ő kapta meg az annyira áhított drezdai posztot, hanem egy fiatalabb kollégája Karl Braun báró. Gofuchowski külügyminiszter azonban határozottan elutasítja a volt teheráni követet: nincsen szó arról, hogy egy speciális ismereteket és képességeket igénylő állás betöltésénél kizárólag a rangidősség lenne a szempont. Leszögezi: mindenkor élni kíván azzal a jogával, hogy maga mérlegelje ki a megfelelő személy egy állás betöltésére.<sup>92</sup>

Duka Géza báró 1890-ben végezte el a Keleti Akadémiát. A gazdag magyar mágnást 1895-ben a magyar miniszterelnök ajánlására diplomáciai státuszba

<sup>89</sup> „Rosty Zsiga” aláírással Kállay Béni osztályfőnöknek [é.n. 1881] HHStA., PA. XL. Nachlaß Kállay Karton 334.

<sup>90</sup> Vö. Nemes Albert gróf Méreynek 1898 október 22. HHStA., Nachlaß Mérey Karton 14.

<sup>91</sup> Zichy Theodor Méreyhez Uo. Karton 17.

<sup>92</sup> Hammerstein Mérey osztályfőnöknek 1905. augusztus 1. Mérey osztályfőnök úgy látszik megmutatta Hammerstein méltatlankodó levelét a miniszternek, aki maga írt augusztus 13-án a volt teheráni követnek. HHStA., AR. Fach 4, Karton 123.

veszik.<sup>93</sup> 1898-ban címzetes követségi titkár Belgrádban. Itt rokoni kapcsolatai révén olyan viszonyba kerül a belgrádi udvari körökkel és úgy bonyolódik bele azok belső konfliktusaiba, ahogyan az megengedhetetlen egy k.u.k. diplomata számára.<sup>94</sup> Botrányos körülmények között kénytelen elhagyni állomáshelyét. A stuttgarti követségre helyezik és némi meglepetésre hamarosan (1901) követségi titkár lesz. Azt gondolnánk, Duka ettől kezdve vigyáz majd magára, meg agresszív feleségére, aki egyesek szerint a fiatal báró rossz szelleme. Nem ezt teszi. Az általános gyakorlat szerint az alsóbb kategóriákban három-négy évenként lehetett számítani az előléptetésre, tehát egy 1901-ben kinevezett követségi titkár 1904-től reménykedhetett az előrejutásban. Duka nem az az ember, aki csendben várakozik. 1904 őszén levelet intéz a személyzeti ügyekért felelős első osztályfőnököknek: „Azon tény, hogy Szapáry és Pálffy után nem én — aki rangsorozatban közvetlenül utánuk jövök —, hanem Somssich, aki másodhelyen van mögöttem és aki négy évvel utánam lett csak attasé, kapta meg a tanácsosi címet, mélyen megsértett; hiszen ez olyan rendszabályozás, amely a diplomáciánál soha senkivel se történt meg, és úgy itt, mint máshol is csak akkor szokott előfordulni, ha az illető valami becstelen, vagy szégyentelen tettet követett el. Én tiszta lelkiismerettel mondhatom, hogy soha életemben semmi olyat nem tettem, ami ezen megalázó pretereálásra [mellőzésre] okot adott volna...”<sup>95</sup> Minthogy semmi sem történik, egy esztendő múltán kategorikusan kérdi Mérey osztályfőnököt: „Van-e biztos kilátásom arra, hogy a tanácsosi címet és jelleget megkapom és hogy alkalmas helyre való áthelyezésre belátható időn belül számíthatok.”<sup>96</sup> Ismerve számtalan rokontárgyú írás stílusát és hangnemét, bizonyos, hogy Duka Géza különös figura volt, de úgy tűnik, gátlástalansága nem volt hiábavaló. Nem akarom idézni mérhetetlen mennyiségű levelét, állandó elégedetlenségét és fenyegetőzését, hogy ti. kénytelen lesz levonni a dolgok konzekvenciáját, azaz kilépni a szolgálatból.<sup>97</sup>

A szokatlanul és kellemetlenül öntudatos diplomata karrierje önmagában aligha érdekes. Deviánsok mindenfajta közösségben adódnak – bár kétségtelenül a közösséget jellemzi, miként viseli el a devianciát. Ami a történetben figyelemreméltó: Duka érvei: jogtalanság történt vele, a minisztérium megsértette az előírásokat, az előléptetés szabályszerű és kötelező rendjét. Jóvátételt követel a szolgálati gyakorlattal összhangban nem álló bánásmódért. És nem kevésbé érdekes a miniszter (vagy a nevében eljáró hivatalnok) felháborodott visszautasítása, nincsen olyan szabály, hogy egy állás betöltésénél kizárólag az ansziennitást kellene figyelembe venni. A miniszter mérlegel, szolgálati minőségük és használhatóságuk alapján javasolja a tisztviselőket az előléptetésre. Duka mégis, minden alkalommal eléri célját, egészen a legmagasabb posztig, a követi kinevezésig. Azaz a minisztérium minden fenntartása ellenére, amikor

<sup>93</sup> Kálnoky felterjesztése 1895. május 11. HHStA., AR. Fach 4, Karton 77.

<sup>94</sup> Duka viselt dolgairól alább még szólunk. Karl Heidler báró (1900–1903 belgradi követ) Lützow osztályfőnöknek 1901. június 18.: Duka semmiképpen nem térhet vissza Belgradba és kollégáitól nem követelhető, hogy együtt dolgozzanak vele. A történetet később Heidler részletesen elbeszéli Call osztályfőnökhöz intézett utólagos beszámolójában 1908. december 24. Mindkét irat: HHStA., AR. Fach 4, Karton 77.

<sup>95</sup> Duka Méreynek 1904. október 13. HHStA., Nachlaß Mérey Karton 10.

<sup>96</sup> Duka Méreynek 1905. november 4. Uo.

<sup>97</sup> Leveli Méreyhez uo. különösen 1907. április 4.

*őrá kerül a sor*, előlépteti. Bármilyen terhes is ez az ember, nem rúgják fel miatta az előléptetések hallgatólagosan kialakult, vagy írásban is rögzített rendjét. Csak 1908-ban, az V. fizetési osztályba sorolás, az esetleges követi kinevezés alkalmából kerül sor tényleges egyéni mérlegelésre. Az ügyben kompetens osztályfőnök Guido Call báró meglehetősen szokatlan módon bizalmas felvilágosítást kér Duka két korábbi főnökétől: Pallavicini János őrgróftól és Heidler bárótól. Pallavicini elzárkózó, nem ismeri kellőképpen Dukát, de fontos állásra bizonyosan nem való. Heidler, miután előadja a nevezetes belgrádi incidenst, a következő figyelemreméltó megjegyzést teszi: „Kiemelkedően tehetséges fiatal diplomata benyomását annak idején bizonyosan nem gyakorolta rám, nem adott alkalmat arra, hogy hivatali közreműködését különösen nagyra értékeljem; ha azonban azt a mércét veszem irányadónak, amelyet a követségi tanácsos misszióvezetővé történő kinevezésénél az elmúlt 38 esztendőben alkalmaztak, akkor, őszintén szólva nem érzem feljogosítva magam arra, hogy olyan véleményt adjak, amivel elvágnám Duka báró útját”. – Ezzel aztán mégis csak sikerült elvágna egy már-már feltartóztathatatlannul felfelé ívelő pályát, vagy alapot szolgáltattnia a miniszter végül is elutasító álláspontjához. Dukát 1909 elején rendelkezési állományba helyezik.<sup>98</sup> A sok hasonló történetből úgy tűnik: a követi kinevezésnél feltétlenül, de már az V. fizetési osztálynál is a miniszter valóban mérlegelt. Az alacsonyabb beosztásokban viszont rendszerint a mechanikus rend érvényesült.

Duka Géza előléptetéséért vívott makacs küzdelmében szokatlan fegyvert is bevetett, a „nemzetit”: a makulátlan hivatalnokot, aki soha személyes kéréssel nem fordult a magas minisztériumhoz, azért mellőzik, mert magyar. Nem zavarta, hogy a hat tisztviselő közül, akik valóban megelőzték őt, öten magyarok voltak. A vádat a külügyminisztérium természetesen felháborodottan visszautasította. Az incidens mégis felveti: nyomon követhető-e az előléptetések rendjében valamifajta nemzeti elfogultság, kedvezőbb helyzetben voltak-e a nyugati birodalomfél állampolgárai, mint a magyarok?

Előlegesen mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy egy sor magyar akadt a Ballhausplatzon és a diplomáciai szolgálatban is, aki kívülről jött a legmagasabb állásokba, azaz nem járta be a hivatali ranglétra fokozatait. Ezek mindenképpen a magyarok javára billentették a virtuális mérleg nyelvét. Azonnal III. vagy IV. fizetési osztályba sorolták a magyar osztályfőnököket (Orczy Bélát, Kállay Bénit, Szögyény-Marich Lászlót, Cziráky Bélát, Wickelburg Márkot)<sup>99</sup> és egy sor vezető diplomata az 1868. évi reform után is magas rangban kezdte: nemcsak Kállay Béni belgrádi főkonzul, hanem Zichy Ferenc konstantinápolyi nagykövet is<sup>100</sup>. Kiválasztásuknál éppen magyar voltuk játszott meghatározó szerepet. 1867-től, de különösen az 1890-es évektől a külügyminisztériumban megszűnt a német hivatalnokok dominanciája. Elfogadták a magyar állampolgárságú hivatalnokot, illetőleg a magyarok igényét a paritásra, és ezzel a Habsburg bürokrácia alaptradíciója alakult át.<sup>101</sup>

<sup>98</sup> Egy minisztériumi összeállítás kifejezetten utal a két bizalmas jelentésre a döntésnél.

<sup>99</sup> *Somogyi*, Hagymány és átalakulás 99–114.

<sup>100</sup> *Somogyi*, Uo. 195.

<sup>101</sup> *Somogyi*, Uo. 179–208.

Megvizsgáltam négy időmetszetben, hogyan jutott el egy tisztviselő az V. fizetési osztályig, tehát a miniszteri tanácsosságig.<sup>102</sup> Megpróbáltam a tipikus életutat rekonstruálni és arra a megállapításra jutottam, hogy ez jószerével lehetetlen.<sup>103</sup> A miniszteri titkári kinevezést megelőző életút a legnagyobb tarkaságot mutatja. A pályának ezt a szakaszát a tisztviselők számottevő része nem a külügyminisztériumban tölti. A titkári kinevezésig egy évtized, vagy még hosszabb idő telik el. A titkárokból pedig 10–20 év alatt lesz követségi tanácsos, tehát nagyon nagy különbséggel. Ha egyáltalán mutatkozik a karrier alakulásában valamilyen tendencia, akkor az, hogy az évtizedek során szabályszerűbb lesz az előrehaladás; a nem kiugró emberek pályája-előrejutása — tehát akik sohasem lesznek követek, nagykövetek, címzetes vagy valódi osztályfőnökök —, egyre hasonlóbban alakul. Az 1850 körül született generáció 30. szolgálati évére jut a csúcsra. Igaza lehetett Thallóczy Lajosnak: „A minisztériumban nem szerették azokat, akik röpkölni, hatni óhajtottak volna, de igaz az is, hogy nem tudnak vala, ha megpróbálják is.”<sup>104</sup> Az Einschub (hogy közbehelyezzenek, betoldjanak valakit a sorba) ritka dolog volt, amint az is, hogy feltűnően mellőzzenek valakit.<sup>105</sup> A karrierben (összehasonlító elemzéseim szerint) nemzeti szempont nem jutott érvényre. Ez a megállapítás, ismét hangsúlyozni kell, az átlagos hivatali pályára vonatkozik, nem a kevesekre, akik mégiscsak képesek voltak szárnyalni.

A számarlétra betartása miatt lehetett a Hof- und Staatshandbuch a hivatalnok kedvenc olvasmánya, abból végül is kikövetkeztethette, mikor kerül sor előléptetésére; amellet a Hof- und Staatshandbuch bizonyos fokig a Gothai Almanach szerepét töltötte be, orientált e sajátos társadalom hierarchiájában.

<sup>102</sup> Az 1878-ban, 1886-ban, 1896-ban és 1908-ban az V. fizetési osztályban lévő tisztviselők pályáját követtem nyomon a Hof- und Staatshandbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie, valamint a Jahrbuch des Auswärtigen Dienstes megfelelő kötetei alapján.

<sup>103</sup> Hasonló vizsgálatokat végzett *Franz Adlgasser Aehrenthal* pályáját bemutató tanulmányában: *Die Aehrenthals. Eine Familie in ihrer Korrespondenz 1872–1911.* (=Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 93, Wien, Köln, Weimar 2002) 29–33. Ő nálam egyértelműbb eredményre jutott, igaz, célja pusztán az volt, hogy bemutassa, hogy a későbbi külügyminiszter kortársainál gyorsabban haladt előre.

<sup>104</sup> *Thallóczy*, Kállay Béni emlékezete 331.

<sup>105</sup> 1907-ben — az új idők szelét mutatva —, a minisztériumi titkárok, valamennyiök aláírásával beadványt intéznek a külügyminiszterhez, hogy felhívják figyelmét nagyon kedvezőtlen előmeneteli lehetőségükre. Nehezményezik, hogy míg korábban 5–6 év multán osztálytanácsossá léphettek elő, újabban gyakran 13 esztendeig kell várniok arra, hogy a VI. fizetési osztályba soroltassanak, onnan pedig még reménytelenebb a továbbjutás. A kedvezőtlen viszonyok legfőbb okát abban látják, hogy az osztályfőnöki állásokat rendszerint „nem a házból töltik be”, ezért a miniszteri tanácsosok feljebb lépése gyakorlatilag reménytelen. A titkárok beadványára egy gyakorlati ügy kapcsán kerül sor, amit érdemes felidézni, mert jól mutatja a rang és fizetési viszonyokat, s azok költségvetési meghatározottságát. Arról van szó, hogy Wolf Károly címzetes osztályfőnök nyugalomba vonul, s így megürül a kifejezetten az ő személyére szóló V. fizetési osztálybeli állás. Wolf mint címzetes osztályfőnök 15.000 korona fizetést kapott, az utóda 8.600-at kap majd. A titkárok azt szeretnék elérni, hogy a fennmaradó 6.400 koronát négy titkári állás osztálytanácsosivá, egy osztálytanácsosít pedig miniszteri tanácsosivá alakítsanak. Ez az akció 7.200 koronát igényel, tehát a költségvetést csak 800 koronával terhelnék, amivel öt ember előléptetése válna lehetővé. A titkárok beadványát a miniszter támogatja, egy osztálytanácsosi állást miniszteri tanácsosivá, három titkárit pedig osztálytanácsosivá alakítja, így nyújtja be az 1908. évi költségvetést: HHStA., AR. Fach 4, Karton 404.1907. június 4.

*Hivatalnok erények – polgári mentalitás?*

Valójában mit vártak el a hivatalnoktól, kit tekintettek példaadó tisztviselőnek a császári ház és a külügyek minisztériumában, milyen személyi tulajdonságok segítették a hivatali karriert? – Ha az előléptetéseket javasló miniszteri feltételeket olvassuk, azok szövege minden sztereotip voltuk ellenére (vagy éppen annak következtében) alkalmasak a hivatalnok erények, a Ballhausplatz értékrendjének rekonstruálására. A tisztviselő minősítésének leggyakoribb kifejezése a „Pflichteifer”: a kötelességtudás, a szorgalom, az ügybuzgóság. A miniszter, amikor beosztottját előléptetésre javasolja kötelességtudó voltára hivatkozik; és kötelességtudásra inti a hivatalnokát, ha az panaszkodik méltatlan szolgálati körülményeire (főként a balkáni állomáshelyeken), ha elviselhetetlennek tekinti személyes konfliktusát közvetlen feletteseivel, ha sokévi távoli szolgálat után kilátástalanul sürget kedvezőbb beosztást.

Az osztrák szociológusok úgy látják, hogy a bürokrácia alakításában-alakulásában korszakunkban kérdésessé vált, hogy jól képzett és teljesítményorientált hivatalnokokra van-e szükség, vagy inkább olyanokra, akiknek megfelelő a mentalitása, olyan hivatali vezető rétegre, amely szociálisan homogén, politikailag abszolút lojális, azaz őrzi az osztrák bürokrácia államfenntartó szerepének hagyományait.<sup>106</sup> Ez a dilemma nyilvánvalóan létezett, ám a külügyminisztérium apparátusának vonatkozásában alig merült fel. A külügyi tisztviselők társadalmi összetétele nagyon lassan változott,<sup>107</sup> a Monarchia iránti lojalitásuk pedig sohasem ingott meg.

A hivatali minősítések szempontjai az évtizedek során alig módosultak.<sup>108</sup> Feltétlenül nyilvántartották a hivatalnok végzettségét, a konzuli, vagy diplomata vizsga letételének időpontját, befutott pályáját, korábbi beosztásait, általános képességit (ami persze sok mindent jelenthet, főként nyugodt, megfontolt ítéletalkotást, magatartást). A szakmai felkészültséget a szóbeli előadás, és az írásos előterjesztések színvonalán mérték, „speciális ismereteket” pedig csak meghatározott állásokban kívántak meg. A „jellem” és „megbízhatóság”, továbbá a „modor” és a „társasági viselkedés és érintkezés” – olyan kritériumok, amelyek évtizedeken során mindig szerepelnek a jellemzésekben, tartalmuk viszont nyilván módosult, mégpedig nemcsak az idők változásaival, hanem a diplomata állomáshelyétől függően is, hiszen másképpen kellett viselkedni egy tradicionális európai királyi udvarban, mint egy új balkáni államban, vagy amerikai köztársaságban.

Speciális esetben, pl. önálló munkakörbe történő beosztáskor véleményt kérhettek a hivatalnok korábbi előljárójától, aki rendszerint körültekintő és

<sup>106</sup> Gernot Stimmer, *Eliten in Österreich 1848–1970*. (=Studien zu Politik und Verwaltung 57. Wien, Köln, Graz 1997) 65–73.

<sup>107</sup> Somogyi, *Hagyomány és átalakulás* 159–164.

<sup>108</sup> Persze tudni kell, hogy a hivatalosan kibocsátott minősítési szempontokról van szó, s ezeket a sztereotip minősítéseket az alacsonyabb rangú hivatalnokokról készítették. Vö. Külügyi tisztviselők minősítési szempontjai 1887. április 26; 1907 december. HHStA., AR. Fach 6, Karton 100.

részletes jelentést tett, és mindenekelőtt abban a kérdésben foglalt állást, hogy a hivatalnok alkalmas-e az adottnál magasabb állás betöltésére.<sup>109</sup>

A 20. század elején az osztrák delegációban aggályok merültek fel, a hivatalnok joga van-e a hivatalnok privát életébe avatkozni, illetőleg, hogy mennyire teheti ezt. Tiltakoztak a minősítési rendszer titkos volta ellen. A felvilágosult Aehrenthal külügyminiszter azonban elutasította a delegáció óvásait.<sup>110</sup> Ragaszkodott a kialakult kvalifikációs rendszerhez, és ahhoz is, hogy a minisztérium gondoskodjon a hivatalnok erények és értékek elsajátításáról és elfogadásáról. Hiszen ezt szolgálta, hogy a diplomata és a konzuli vizsgára felkészítő tanfolyamokat a minisztérium saját hatáskörében, saját épületében, magas rangú tisztviselői közreműködésével szervezte meg.<sup>111</sup>

Bár kétségtelenül több vonatkozásában megindul a Ballhausplatz modernizálódása; a hivatalnokkal szemben támasztott követelmények egy része akár polgárinak is tekinthető, mint a teljesítmény becsülete, a kötelességtudás, a hivatásban való feloldódás. De azért a hivatalnok mégis különbözik a polgártól. Mégpedig nem pusztán azért, mert önállóságát és önmagáért való felelősségét a hivatali rendszer nagyon is korlátozza, hanem mert a hivatalnok általában, a külügyminisztériumi tisztviselő pedig különösen egy sajátos, társadalmilag elkülönült rendet alkot:<sup>112</sup> különleges szankciók alá esik, rendjének megfelelő életmódot kell folytatnia, ellenőrzik magatartását, hivatalon kívüli viselt dolgait és kapcsolatait. És főként: szolgálatának legmagasabb elismerése éppen rendi elkülönülését erősíti, hiszen a legnagyobb kitüntetés, ha az uralkodó a nemesség, vagy az arisztokrácia sorába emeli.<sup>113</sup>

### 2. táblázat

#### *A magyar honos hivatalnokok társadalmi megoszlása*

Gróf	37	(37,4%)
Báró	14	(14,1%)
Nemes	37	(37,4%)
Polgár	11	(11,1%)
Összesen	99	(100,0%)

A táblázatból kitűnik, a tisztviselők fele eleve arisztokrata volt. Éppen ezért figyelemreméltó, hogy a 62 tisztviselőből, akik egyáltalán emelkedhettek társadalmi (rendi társadalmi) rangjukban, sokan ezt el is érték. Szögyén-Ma-

<sup>109</sup> Ld. Duka jellemzését, vagy Emanuel Ludolf jelentését Rosty Zsigmondról: Ludolf Kálnokyhoz 1880. november 21. HHStA., AR. Fach 4, Karton 292. Rosty Zsigmond 1879-ben Madridban Ludolf követ első beosztottja.

<sup>110</sup> Josef Dobernig karintiai német nacionalista képviselő interpellál a közös tisztviselők minősítési rendszere, házassági engedélye és privátjövödelmének kötelező igazolása tárgyában. HHStA., PA. I. Karton 579. 546–547.

<sup>111</sup> A hivatalnok hivatalon belüli szocializációjáról *Stimmer*, Eliten in Österreich 1848–1970, 98–100; a diplomata vizsgára való felkészülésről *Somogyi*, Hagyomány és átalakulás 170–178.

<sup>112</sup> Vö. *Süle*, Preußische Bürokratietradition 72–81.

<sup>113</sup> Azoknak a magyar honos tisztviselőknek a pályáját vettem számba, akik hosszabb időt, legalább 8–10 évet szolgáltak a minisztériumban.



rich László berlini nagykövet 1910-ben, Ambrózy Lajos báró római követ 1913-ban kap grófi címet, Burián István pedig 1900-ban, akkor athéni követ bárói, 1918-ban pedig grófi címet. Tizenegy tisztviselőt az uralkodó bárói méltóságra emelt.<sup>114</sup> Közülük három olyan hivatalnokot, aki polgárként kezdte, s szolgálata során először nemességet kapott: Falke Jánost, budai német családból való hivatalnokot, aki még a Schmerling érában Magyarországon indult, Dóczy Lajost, a soproni zsidó kereskedő fiát, Andrassy felfedezettjét, a minisztérium nagytekintélyű sajtófőnökét, és Müller Lászlót, egy pesti német patikárius fiát, aki első osztályfőnökségig, tehát afféle államtitkárságig vitte. Hat tisztviselő nyert szolgálata idején nemességet.<sup>115</sup>

Volt talán, akiben élt némi fenntartás, érezte helyzete paradox voltát. A deutschkreuzi gettó világból érkező majdnem plebejus Dóczy Lajos restelkedett egyívású barátai előtt: „Mágnások közé sohasem vágytam, fiamat mágnásnak nem neveltem.” Mégis társadalmi biztonságához szüksége volt a bárói címre. És mindent elkövetett, hogy megmutassa az őt körülvevő arisztokrata-dzsenti világnak, a fiának, az asszonynak, aki elhagyta, hogy vitte valamire.<sup>116</sup>

De hogy ne csak a zsidó Dóczyra hivatkozzam, aki számára a báróság természetesen a nemzetbe való befogadást is jelentette; Müller László egy életen át küszködött polgár voltából eredő kisebbségi érzéssel — „zu ängstlich bürokratisch” — mondta róla Aehrenthal külügyminiszter. Hiába volt nagy tudású szakember, hiába utazott évente Angliába ruhatárát felfrissíteni, tanulta szisztematikusan az európai művészet történetét, a társasági fesztelenséget ez nem, csak orvosprofesszor testvérbátyja magyarországi felsőházi tagsága, majd a maga bárósága hozta el neki.<sup>117</sup> Visszautalnék arra, amit a bevezetőben mondtam (egyébként Norbert Elias alapján) a kölcsönös függőség hálójáról, amelybe a Ballhausplatzi társadalom tagjai beágyazódtak. Nem lehetséges, hogy a Ballhausplatzon szocializálódott külügyi tisztviselő ne fogadja el annak a világnak az értékeit, amelyben él. A hivatali karrierben való emelkedés pedig a rendi társadalomban való emelkedéssel járt együtt. A két dolog kölcsönösen feltételezte egymást. És ne felejtjük el, a diplomata nem az államot, hanem az uralkodót képviseli a külföldi udvaroknál. A diplomáciai ceremónia nagyon határozottan két uralkodó kapcsolatáról szól, nem két államéről. Ez önmagában a diplomaták rendi elkülönülését szolgálja, meghatározza önképüket, társadalmi identitásukat.

<sup>114</sup> Eperjessy Albert stockholmi követ pályája végeztével 1909-ben, Falke János osztályfőnök 1876-ban negyvenévi szolgálata elismeréseképpen, Hengelmüller László 1906-ban, akkor az Egyesült Államokban nagykövet, Millinković Teodor, aki Cetinjében, a montenegrói fejedelmi udvarban Ministerräsident 1885-ben lesz báró, Musulin Sándor követ 1912-ben külügyi szolgálataiért, Julius Nadherny negyvenévi szolgálata elismeréseképpen nyugalomba vonulása alkalmából, Szilassy Gyula követ 1918-ban, Tallian Dénes miniszteri tanácsos nyugalombavonulása alkalmából magyar bárói címet nyer, Thömmel Gusztáv, aki Millinković elődje volt Cetinjében 1880-ban osztrák bárói címet kap.

<sup>115</sup> Gömör-Laiml László, Joannovic Simon, Schöfer Gyula, Vavrik Gábor és Wolf Károly. Kania Kálmán már szépreményű hivatalnok, amikor apja, Kania József soproni ügyvéd nemesi címet kap.

<sup>116</sup> Somogyi, Hagymány és átalakulás 133

<sup>117</sup> Uo., 110–111.

A tisztviselők rendi elkülönüléséhez nagymértékben hozzájárult a hivatali intézmény militarizálása. Nemcsak a már korábban említett bürokratikus metódusra gondolok, hogy a hivatali rangosztályok a katonai fokozatokat másolják. Még szembetűnőbb — a szó szoros értelmében —, a hivatalnokok egyenruha viselete. Amire azért is érdemes figyelni, mert abban az összbirodalmi hivatalnok-elit megóvásának és a dualista átalakítás akceptálásának szempontjai együttesen jutottak érvényre.

Beust 1869-ben, tehát akkor, amikor egy sor intézkedést hozott, amelyről azt mondottuk, hogy a polgárosodás irányába hatott, „modernizálta” a tisztviselők egyenruháját.<sup>118</sup> Olyan öltözéket tervezett a közös tisztviselők számára, amely eltért a cislajtán hivatalnokok viseletétől, de attól az egyenruhától is, amelyet 1849-ben „egészen más viszonyok között”, a Monarchia szerkezetének egységesítése szellemében a birodalom valamennyi hatósága számára egyaránt kötelezővé tettek, s amelyet a magyarok annak idején annyira sérelmeztek. Tehát az egyenruhában is kifejezésre juttatta a közös tisztviselők sajátos helyzetét: nem „osztrákok” és nem „magyarok”,<sup>119</sup> és nem is a Bach-huszárok leszámítottai, hanem az immár alkotmányos közös kormányzat szolgálói. Ám az egyenruhát viselő, rangfokozatba osztott tisztviselő-testület mentalitása és értékrendje szükségképpen eltért a klasszikus polgáritól.

### *Deviánsok*

A hivatalnak megvan a lehetősége arra, hogy az értékrendet, a társadalmilag és a hivatal által elfogadott normák betartását ne csak elvárja, hanem rá is kényszerítse a tisztviselői kar tagjaira. Nem volt gyakori a normákkal való összeütközés, az pedig alig esett meg, hogy egy hivatalnok politikailag megítélhető vétséget követett volna el. Egyszerűen nem volt akkora mozgásterük, önállóságuk a rendszerint még fiatal meggondolatlan embereknek, hogy árthattak volna a Monarchia tekintélyének-érdekeinek, a birodalomnak, amelyet a minisztériumban, vagy a diplomáciai küldetésben képviseltek. A felháborodást keltett Duka-történet (amit más vonatkozásban már említettünk), valójában alig minősíthető diplomáciai súlyúnak (egykorúan sem tekintették annak.) Duka Géza báró 1898–1901 között attasé Belgrádban, tehát a legkisebb diplomáciai beosztott. Helyzetét azonban nem hivatali rangja határozta meg, hanem az, hogy felesége egy Nikolić bárónő volt, aki rokoni kapcsolatban állt a Szerbi-

<sup>118</sup> Beust felterjesztése és a legfelső elhatározás 1868. október 9. (Mellette egy datálatlan tervezet, amely még egyértelműbben fogalmaz a dualista viszonyok érvényre juttatásának vonatkozásában.) HHStA., AR. Fach 4, Karton 402. 1885-ben módosítják a külügyminisztériumi egyenruha előírásait: megszüntetik a fehér gyapjú nadrágot, mint ünnepi öltözéket, s zöld nadrág marad a kizárólagos hivatali egyennadrág. A nadrág különböző bortníjai és kötéseit változatlanok maradnak. Legfelső elhatározás 1885. február 26. alapján Szögyény-Marich László Kanzleiverordnungja. HHStA., AR. Fach 4, Karton 450. Tehát a dolognak továbbra is abszolút jelentősége van. Beust egyenruha szabályzata hosszú távra szól, praktikus, ha a tisztviselő magasabb rangfokozatba lép, a formaruha olcsón átalakítható. A külügyminiszter arra is tekintettel volt, hogy az egyenruhák vonatkozásában érvényre jusson a katonai és hivatali rangok equivalenciája, tehát az az 1849 óta érvényes szisztéma, amely szabályozza a hivatali rangok viszonyát a katonai rendfokozatokéhoz.

<sup>119</sup> Bár ünnepi alkalmakkor a magyar honos közös tisztviselők díszmagyart viselhetnek

ában uralkodó Obrenovics házzal. Milán király „kuzinom”-nak szólította a bárónőt és rendszeres vendége volt a családnak. Duka főnöke, Heidler báró belgrádi követ ugyan úgy ítélte meg, hogy diplomáciai-információs szempontból nem volt különösebb jelentősége a rokoni kapcsolatnak, mert Milán király fontos dolgokról természetesen nem az attaséval, hanem vele tárgyalt. De a belgrádi társaságban számon tartották Dukáék udvari nexusát és ők igyekeztek kamatoztatni azt. Amikor viszont Milan lemondása után fia Sándor főként felesége, Draga asszony ösztönzésére a korábbi ausztrófil politika helyett Oroszország kegyeit kereste, és megromlott a viszonya saját apjával is, Duka, mintha mi sem történt volna oly mértékben ápolta a barátságot az új uralkodóval, és főként Nikolić bárónő Draga asszonnyal, hogy az Belgrádban általános megütközést keltett. Heidler követ nem tulajdonított diplomáciai jelentőséget a dolognak, ahogyan Duka személyének sem, egyszerűen ízléstelennek tekintette magatartását.<sup>120</sup> Az ügyet bonyolította, hogy Duka összeütközésbe került két kollégájával Hodliczka katonai attaséval és Walter von Princig konzullal, párbajozni akart velük, és a konfliktusba udvari pártfogóit is beleavatta. Ekkor aztán Heidler megelégtelt a dolgot, panaszt tett Duka ellen, akit végül is a minisztérium hazarendelt, de nem indított fegyelmi eljárást ellene, és — mint láttuk —, pályája sem szakadt meg.

Előfordult, hogy alacsony beosztású fiatal tisztviselők főnökük megkerülésével nyilatkoztak a sajtónak, ennek minden esetben súlyos következménye lett, elbocsátották a hivatalnokot. Megesett, hogy olyan sajtókapcsolatot tartottak fenn, ami önmagában megengedhetetlen volt. Karl Zerboni di Sposetti irodatiszt és a katonaságtól átvett Freiherr von Kalbermatten részt vettek a „Böse Zunge” című bécsi botránylap alapításában. Kalbermatten anyja ugyan egy Auersperg grófnő volt, de minthogy csak ideiglenes alkalmazásban állt, gond nélkül azonnal felmondtak neki. Zerboni véglegesített tisztviselő volt, fegyelmi eljárást indítottak ellene, felszólították, hogy szakítson a lappal, s minthogy ezt nem tette meg, őt is elbocsátották állásából.<sup>121</sup>

Hogy a közönséges fegyelmi vétségeknek, hogy valaki nem jelentkezik megfelelő időben állomáshelyén, önkényesen meghosszabbítja szabadságát, kényelmi, családi, egészségi okból nem fogad el egy kellemetlen beosztást, a hivatalban szokásosnál nagyobb vehemenciával és türelmetlenebbül sürgeti előléptetését, milyen következménye lesz, elég bizonytalan. Feltételezhetően inkább az olyan eseteknek maradt írásos nyomuk, amelyeknek valamilyen politikai hátterük-összefüggésük is volt.

Rakovszky Béla 1860-ban született, konzuli akadémiát végzett és konzulként kezdte pályafutását Port-Saidban, Zanzibarban, Alexandriában, Kairóban, majd több évig Teheránban.<sup>122</sup> Nagy tudású, arabul, perzsaül kitűnően tudó fáradhatatlan utazó. A német diplomácia is felfigyel képességeire, állást ajánlanak neki a német külügyminisztériumban, amit — állítása szerint — pat-

<sup>120</sup> *Branislav Vranešević*, Die aussenpolitischen Beziehungen zwischen Serbien und der Habsburgermonarchie. In: Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918 VI: Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen 2 (Wien 1993) 319–375. Itt: 362.

<sup>121</sup> Beust felterjesztése 1870. július 6. HHStA., AR. Fach 4, Karton 441.

<sup>122</sup> Személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 278.

rióta érzelmeire hivatkozva köszönettel visszautasít.<sup>123</sup> Egy ideig a közös pénzügyminisztérium boszniai osztályán dolgozik, Kállay megbízásából expedíciót vezet Belső-Ázsiába. A boszniai kézműves ipar fellendítése érdekében nagyarányú művészeti gyűjtést folytat, amiért a miniszter írásos dicséretben részesíti.<sup>124</sup> 1897-ben diplomáciai státuszba veszik.<sup>125</sup> Azután dél-amerikai országok következnek, Chile, Peru, Bolívia. Széll Kálmán miniszterelnök a képviselőházban hivatkozik rá: bár sok hozzá hasonló diplomatánk lenne. Valami azonban még sincs rendben vele. A már nem kezdő embert szinte évente új és új posztokra helyezik, – valójában nem tudjuk pontosan, hogy miért. És sohasem Európába, pedig szeretne családjá, birtokai közelében maradni. Egyre gyakrabban a panaszkodik: mellőzik, kihagyják a soron következő előléptetésből. A folytonos helyváltogatás gátolja abban, hogy egy ország viszonyait alaposan megismerje, a gyakori áthelyezést pályatársai és a társaság (a magyar társaság) alkalmazatlanságának tudja be. A költözködések anyagilag is megterhelik, egészségét veszélyeztetik. Csak az ő panaszait ismerjük, feliratát a miniszterhez, mellőztetéséről szóló a magyar delegációhoz intézett beadványát.<sup>126</sup> A minisztérium személyzeti döntéseinek indoklása mindenkor lakonikus, megfogalmazásuk formális, tárgyyszerű. 1903-ban pár hónapos párizsi szolgálat után Konstantinápoly következne, amit egészségi okokra hivatkozva nem akar elfogadni. Az állás visszautasítását Gołuchowski külügyminiszter lényegében fegyelmi vétségnek tekinti és az első osztályú követségi tanácsost rendelkezési állományba helyezi.<sup>127</sup> Bizonyára jól jött a miniszternek, hogy Rakovszky nem akart a török fővárosba menni,<sup>128</sup> és kézenfekvő volt a gyors megoldás. Calice konstantinápolyi nagykövet ugyanis, aki negyedszázada állt a Monarchia számára oly fontos misszió élén kétségbeesetten tiltakozott az ellen, hogy Rakovszkyt megkérdezése nélkül a nyakára küldjék.<sup>129</sup> Neki — írta miniszterének —, végül is nincs kifogása a diplomata személye ellen, tulajdonképpen rokonszenves és jellemes embernek tartja, csak azt nem tudja, mikor és hol szerezhette volna meg azokat az ismereteket, amelyek az itt reá váró feladatok ellátásához szükségesek. Nem hajlandó egy inkompetens hivatalnok terhét magára venni.

Ezek után Rakovszky hiába vonta kétségbe, hogy fegyelmi vétséget követett volna el, és hiába sürgette ügye kivizsgálását.<sup>130</sup> Gołuchowski alaptalannak tekinti méltatlankodását és nem hajlandó többé sérelmeivel foglalkozni.<sup>131</sup> 1906-ban azután a rendelkezési állományban lévő követségi tanácsost Magyarországon ellenzéki programmal országgyűlési képviselőnek választják és ekkor, minthogy hivatali állása a képviselőséggel összeférhetetlen, nyugdíjazását kéri.

<sup>123</sup> Rakovszky beadványa a minisztériumhoz 1903-ból. Uo.

<sup>124</sup> Kállay Béni Gołuchowski külügyminiszterhez 1896. február 14. Uo.

<sup>125</sup> A külügyminiszter felterjesztése 1897. február 27. Uo.

<sup>126</sup> 1903 májusából. HHStA., AR. Fach 4, Karton 278.

<sup>127</sup> A külügyminiszter felterjesztése 1903. december 28. Uo.

<sup>128</sup> Már teljesített ott kisegítő szolgálatot néhány hónapig 1897-ben

<sup>129</sup> Calice Gołuchowskinak 1903 november 22. Uo.

<sup>130</sup> Vö. Rakovszky 1906. március 31-i Gołuchowskihoz intézett feliratával. Uo.

<sup>131</sup> Két év múltán, minthogy fenn akarta tartani a hivatalba való visszatérésének lehetőségét kivételesen egy újabb esztendővel meghosszabbítja rendelkezési állományát. 1906. augusztus 6. Uo.

Rakovszky megteszi azt, amivel mások csak fenyegetőznek: a magyar parlamenti ellenzék soraiból a külügyminisztériumban megszerzett ismeretek birtokában bírálja a közös kormány külpolitikáját és közben élvezi az öt 23 évi szolgálat után megillető több mint 7000 korona nyugdíját.

Hogy korábbi hivatali pályáját mennyire befolyásolta magyarországi politikai háttere, az hogy testvére Rakovszky István a Néppárt egyik alapítója és vezető személyisége, nem tudjuk. Az azonban, hogy éppen a koalíciós kormány hatalomra jutásakor szakít a közös minisztériummal bizonyosan családi kapcsolataival is magyarázható.

A Duka-, Rakovszky-típusú történetek inkább kivételeknek tekinthetők. A minősítési anyagokban leggyakrabban olyan fegyelmi vétségekkel találkozunk, amelyeknek politikához, sőt a hivatali munkához sincsen közük: a hivatalnok játékszenvedély, kábítószer rabja, párbajozik, adósságot csinál – azt is mondhatjuk, társadalmi státuszának megfelelő devianciát mutat.

Hunyady Alajos grófot a diplomáciai szolgálatra nem pusztán a Hunyadyak társadalmi állása predesztinálta, (a 18. században szereztek magyar, majd birodalmi grófi címet), hanem udvari kapcsolatai is.<sup>132</sup> Anyja egy Liechtenstein hercegnő volt, Erzsébet császár és királyné udvarhölgye. Huszonhat esztendő, amikor 1868-ban Beust külügyminiszter elküldi őt a nevezetes kelet-ázsiai expedícióba,<sup>133</sup> korántsem jutalomképpen. Akkor már viharos esztendők állnak mögötte, súlyos váltóadósság, azután a francia idegenlégió, algíri szolgálat. A külügyminiszter előéletére való tekintettel üdvösnek tartja, hogy a fiatal gróf egy időt a világ távoli tájain töltsön, mielőtt ismét megjelenne a nyilvánosság előtt. Az ázsiai expedíció után Dél-Amerika következne, ám Hunyady egyszerűen nem jelentkezik állomáshelyén. Feltűnik New Yorkban, mérhetetlen adósságot csinál, amit a new yorki konzulátus nem tud és nem akar kifizetni. A családi segítség megmenti a letartóztatástól, és lehetővé teszi, hogy elhagyhassa Amerika földjét. A washingtoni követ, Karl Freiherr von Lederer figyelmezteti a külügyminisztert: Amerikában sajtószabadság van, ami azt jelenti, hogy a zszurnaliszták részletesen feltárják az emberek magánkörülményeit. Nyilván nem volna kívánatos, hogy arról írjanak, a Monarchia kormánya a diplomáciai küldetést javítóintézetként használja az uralkodó családhoz közel álló fiatal emberek nevelésére. Beust Lederer ajánlása ellenére sem válik meg Hunyadytól. Tesz ugyan egy tétova kísérletet, hogy a Habsburg diplomáciát megszabadítsa a gróftól, fizetett konzuli állást ajánl neki. Ám ő töretlen öntudattal diplomata akar lenni. Megteheti. Személyi anyagában fellelhető Nopcsa Ferenc bárónak, Erzsébet királyné főudvarmesterének távirata: a királyné azt kívánja, hogy a fiatal gróf egy európai diplomáciai állást kapjon, és Erzsébet óhaját öfelsege is ismeri.

Hunyady Alajos tehát diplomata lesz, ami azt jelenti, hogy Madridban, majd pedig Konstantinápolyban veszít kártyán, kaszinóban, költ nem létező

---

<sup>132</sup> Pályájáról: *Szabó Zsolt*, *Der Anteil des ungarischen Adels an dem gemeinsamen österreichisch-ungarischen Außendienst 1867-1895*. (Phil. Diss. Innsbruck 1967) 331ff.

<sup>133</sup> A kelet-ázsiai expedícióról: *Protokoll des gemeinsamen Ministerrates*, 1869. október 19. In: *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie*, I/1: 1867-1870, bearbeitet von Éva Somogyi (Budapest 1999) 363-364.

százakat, ezreket, azután ő maga is eltűnik. Felbukkan Párizsban, de hivatalosan nem tudnak róla, és a nagykövet úgy gondolja, mégsem volna helyes, ha a Monarchia egy diplomatáját francia rendőrséggel kerestetnék. Végül a család is megelégedi, nem fizet többé. 1880 szeptemberében Haymerlé külügyminiszter javaslatára Ferenc József császár hivatali rangjától megfosztva felmenti állásából, s a család kifejezett kívánságára a legfelső elhatározást a Wiener Zeitungban is közzéteszik.

Hunyady Alajos grófnak, Liechtenstein hercegnő fiának nem volt könnyű dolga. Több mint egy évtizeden át kellett újra és újra bizonyítania, hogy alkalmatlan diplomáciai, vagy bármilyen más hivatali állásra, magatartása nem illeszhető egy modern racionális hivatal működési rendjébe. Esete kirívó, mert hosszú ideig csinálta, mert nyilvánvalóan a legmagasabb kapcsolatok biztosították érinthetetlenségét. Ám adósságba keveredő, uzsorások kezére jutó arisztokrata ifjoncok akadtak a külügyminisztériumban a későbbiekben is. Batthyányi Béla gróftól párizsi váltóadósságai miatt mentette fel Kálnoky külügyminiszter 1893-ban, amikor a családja is megelégedte viselt dolgait.<sup>134</sup> De hogy diplomáciai rangját is elveszítette volna, ahogyan ez Hunyady esetében történt, annak az iratokban nincsen nyoma. Párizs úgy látszik veszélyes hely. Inkey Imre báró követségi titkár is Párizsban, a világkiállítás alkalmából játssza el vagyont. Ráadásul, bár csak a magyar kormány megbízottja, a diplomáciai testület tagjának adja ki magát, s a hitelezőket a követségre szabadítja.<sup>135</sup> Büntetésül rendelkezési állományba helyezik.

A láthatóan nem túl rigorózus fegyelmi előírások halálukban is elkísérték a tisztviselőket. A szolgálati hely önkényes elhagyása fegyelmi vétség, s ha a hivatalnok önkezével vet véget életének, szolgálati helyét hagyja el, amiért özvegye, árvája bűnhődik: elveszíti nyugdíjjogosultságát. Az abszolutizmus kori szabályzatokban ez a kikötés még tételesen szerepel,<sup>136</sup> az 1870-ben keletkezett törvényben ilyesmire már nincsen utalás. Öngyilkos tisztviselőink közül azok, akiknek történetét pontosan ismerjük, fiatal emberek voltak, tíz-tizenöt éves szolgálattal a hátuk mögött alacsony rangban, amelyben nem volt szokás házassági engedélyt kérni és kapni. Így sem a szerencsétlen Gombos Gregor — aki ismeretlen okból — 1889. június 1-jén hivatali szobájában főbe lőtte magát,<sup>137</sup> sem Bernáth Géza, aki 1882-ben tizenöt évi szolgálat után egy nizzai szállodában bonyolult adósságügyei miatt vetett véget életének, nem hagyott hátra

<sup>134</sup> Személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 18.

<sup>135</sup> Diplomata állásban van ugyan, de a magyar kormány megbízásából és nem a követség tagjaként teljesít Párizsban szolgálatot. Hitelezői a követséghez fordulnak, amelynek Inkey nem tagja. Személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 147.

<sup>136</sup> Nyilvánvalóan nem volt ritkaság, ahogyan a Monarchiában általában sem, hogy a hivatalnok öngyilkos lett. Vö. *Heindl*, Gehorsame Rebellen 44. Vö. Erlass des Finanzministeriums vom 30. August 1852, Reichsgesetzblatt (RGBl) Nr. 172/1852.

<sup>137</sup> Személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 108. Szerencsétlen flótás volt. 1843-ban Ujvidéken született, egy k.k. tábornok adoptált fia. Maga is katonaként kezdte, 13 évig szolgál a hadseregben, részt vesz az 1866-os hadjáratban, a cutozzai csata után császári dicséretben részesül, 1874-ben lép a külügybe. Nagy kinnal szerzi meg a két jogi államvizsgát, a harmadikat Andrássy elengedi neki, és diplomata vizsgára bocsájtja. Majdnem negyven, amikor véglegesített fogalmazói álláshoz jut. Hogy miért hagyta abba a küzdelmet az előrelépésért, a létért, nem tudjuk

asszonyt vagy gyermekeket.<sup>138</sup> Egyébként is nagyon valószínű, hogy a liberális korban egyénileg mérlegeltek, mi történjék a hátramaradottakkal.<sup>139</sup>

### *Hivatás vagy úri passzió*

Hivatásukat gyakorolták a tisztviselők a Ballhausplatzon és a külképviseleteken, vagy úri passziójuknak hódoltak? Károlyi Alajos gróf, berlini nagykövet, amikor néhány esztendő szünet után ismét magára vállalta a diplomáciai küldetés terhét, így magyarázta döntését a meglepetésének hangot adó Bismarck kancellárnak: „Nézze, délelőtt kilovagolok, délután látogatásokat teszek és a klubomban játszom egy parti whistet, este társaságba megyek, vagy magam fogadok vendégeket. Csak déli tizenkettő és egy óra között nem tudtam mit kezdeni magammal, amióta a szolgálatból visszaléptem. Ezt az órát fogom ezután az irodámban akták aláírásával agyonütni.”<sup>140</sup> A Károlyinál jóval szerényebb körülmények közül való Tallián Dénes osztálytanácsos, amikor huszonöt éves szolgálati jubileuma alkalmából császára és királya kitüntette, így nyilatkozott: „Úr vagyok és nem Beamter, ki passzióból szolgál ott és addig, amíg neki tetszik.”<sup>141</sup> – Persze nem az uralkodónak mondotta ezt, hanem Thallóczy Lajosnak, a hozzá hasonlóan közösgyűes magyar tisztviselőnek.

A diplomaták egy része nem érezte feltétlenül hivatásnak a munkáját, és nem kellett a hivatalban maradnia, ha megunta szolgálatát.<sup>142</sup> Mégis a külügyminisztérium modernizálásának folyamata következtében, Beust 1868. évi reformjai, majd az 1890-es években megindult lassú társadalmi átalakulás hatására a külügyminisztériumi szolgálat fokozatosan foglalkozás lett, kötelezettség, amiért fizetés járt, ugyanúgy, ahogyan más hivatalokban.

Persze a külügyminisztérium továbbra is különbözött a szokványos polgári hatóságoktól, hiszen a császári ház minisztériuma volt, és őrizte az udvari társadalom szokásait. A Ballhausplatz az udvari reprezentáció követelményeit támasztotta hivatalnokaival szemben, azt, hogy a császár képviselőéhez illő házat vigyenek és életformát folytassanak. Sajátos ellentmondás keletkezett: az udvari reprezentáció igénye tovább élt akkor, amikor a hivatalnok fizetését már polgári parlament hagyta jóvá, ráadásul a dualista Monarchiában egy ropant bonyolult szerkezetű politikai intézmény. A kiegyezést követő évek valamennyi reformtervének központi gondolata a takarékoság, olyan fizetésrendszert kell kidolgozni, amely átlátható, elfogadható a delegációk számára.<sup>143</sup> Az

<sup>138</sup> Szabó, Der Anteil des ungarischen Adels an dem gemeinsamen österreichisch-ungarischen Außendienst 1867–1895, 299–307.

<sup>139</sup> Vorlage des gemeinsamen Ministeriums November 1870. HHStA., AR. Fach 4, Karton 413.

<sup>140</sup> Somogyi, Hagyomány és átalakulás 153.

<sup>141</sup> 1898. január 28. OSzK Kézirattár, Fond XI/977.

<sup>142</sup> Gondolhatunk egy sor arisztokrata diplomata életútjára, Cziráky Béláéra (Somogyi, Hagyomány és átalakulás 104–107), Apponyi Sádoréra (uo. 146) és másokra. A kérdéstről Friedrich Engel-Janosi, Österreich-Ungarn im Sommer 1870. In Uő, Geschichte auf dem Ballhausplatz. Essays zur österreichischen Außenpolitik 1830–1945. (Graz, Wien, Köln 1963) 207–231, különösen 211–212.

<sup>143</sup> Vö. Beust felségfolyamodványa 1868. október 11. HHStA., AR. Fach 6, Karton 1. A közös hivatalnokok fizetésének rendezéséről szóló minisztertanácson Ludwig Freiherr von Holzgethan közös pénzügyminiszter sajátos módon értelmezte az alkotmányos követelményeket. Azt mondotta, hogy egy arra hivatott bizottság kidolgozta az alapelveket, a képviselőtestületek kompetenciájába

udvari reprezentáció és a polgári hivatalnok célszerű és takarékos javadalmazása között kompromisszumot kellett teremteni; ezt szolgálta a kezdő hivatalnokok esetében a kötelező apanázs, a házassági kaució rendszere, s a magas rangúaknál megkívánt privát vagyon.<sup>144</sup> Tehát amikor fizetésről beszélünk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a hivatal gondoskodott ugyan élethossziglan a tisztviselőről és családjáról, de ő maga is áldozatot hozott a hivatalért.<sup>145</sup> Nem neveztek ki senkit vezető állásba bizonyos privát vagyon nélkül, és elvárták a diplomatától, hogy szolgálata során ne fukarkodjon a sajátjával.

A közös hivatalnokok javadalmazásáról szóló az 1873 évi törvény szerint a tisztviselők illetménye két részből tevődött össze: 1) a rangfokozatnak megfelelő tulajdonképpeni fizetésből, 2) és kiegészítő összegekből.<sup>146</sup> A tisztviselőket tíz rangosztályba sorolták. A négy felsőben egy, az 5–7. rangosztályon belül két, a 8–10.-en belül pedig három fizetési fokozatot állapítottak meg. Az 5–7. osztályban ötévenként, a 8–10. osztályban négyévenként léptették elő a tisztviselőt – természetesen akkor, ha megfelelő státusz állt rendelkezésre. A törvény ugyanis nemcsak azt szabta meg, hogy az egyes rangosztályban milyen fizetés jár, hanem az adott kategóriában rendszeresített állások számát is. Új állás létesítéséhez tehát nem egyszerűen annak pénzügyi fedezetét kellett előteremteni, hanem módosítani a hivatalszerkezetről szóló törvényt. Az 1873-ban bevezetett rang- és fizetési rendszer lényegében az egész korszakban érvényben maradt.<sup>147</sup> A szabályozás szorosan kapcsolódott a ciszlajtán tisztviselők általános fizetésrendezéséhez.<sup>148</sup> Jelentős változást hozott a közös hivatalnokok anyagi és bizonyos értelemben társadalmi pozíciójában is. Az alacsonyabb rangfokozatokban az emelés elérte a 40–50%-ot, a magasabbak felé haladva csökkenő tendenciát mutatott, de az osztályfőnökök esetében is 20%-os volt. A közös külügyminisztérium költségvetése a fizetésemelés hatására 33%-kal, a közös pénzügyminisztériumé 30%-kal növekedett.<sup>149</sup> A delegációk és a két parlament elfogadta a nagyarányú költségnövekedést.

A tisztviselőt tulajdonképpeni fizetésen túl rendszeres, a fizetéssel együtt folyósított kiegészítő összeg illette meg: „Funktions oder Aktivitätszulage”.<sup>150</sup>

---

csak a fizetésrendezés pénzügyi jóváhagyása tartozik. Az 1873. február 22-i közös minisztertanács: RMCZ. 144. Az Andrássy-korszak megjelenés előtt álló közös minisztertanácsí jegyzőkönyveit a hozzájuk kapcsolódó kiegészítő iratokkal és tárgyi jegyzetekkel együtt Ress Imre bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton is köszönetet mondok.

<sup>144</sup> A kettősség bizonyos formában Ferenc József háztartását, kiadásainak szerkezetét is jellemezte. Ő, a Monarchia első hivatalnoka roppant takarékos volt magánéletében, de messzemenően betartotta a Habsburg udvarnak a barokk korból származó reprezentációs előírásait.

<sup>145</sup> *Somogyi, Hagyomány és átalakulás 147–149.*

<sup>146</sup> Nachtragsbestimmungen über die Stellung und die Bezüge der aktiven gemeinsamen Beamten und Diener ad 3502/1874/RFM. HHStA., Fach 4, Karton 426. Gemeinsamer Ministerrat, 20. Februar 1873. Ld. 143. jegyzet.

<sup>147</sup> 1900-ban emelik a fizetéseket és az 1914.évi szolgálati szabályzat garantálja a két évenként történő előrelépést.

<sup>148</sup> RGBl. 1873 Nr.47.

<sup>149</sup> Ludwig Freiherr von Holzgethan beszámolója az 1873. február 22-i közös minisztertanács. Ld. 143. jegyzet.

<sup>150</sup> Grundzüge für die Regelung der systemmäßigen dauernden Bezüge der aktiven gemeinsamen Beamten. HHStA., AR. Fach 4, Karton 426. A fizetés évi összegét szabja meg a törvény, de azt havi részletekben folyósítják.



Működési az első négy fizetési osztályban, tevékenységi pótlék az 5. fizetési osztálytól felfelé járt.<sup>151</sup> Az előbbi a szélesen értelmezett reprezentációs kiadások fedezésére szolgált, ami a magasabb posztokon, különösen a külképviselleteken, tehát a tulajdonképpeni diplomáciai (nem ballhausplatzai) állásokban a fizetés sokszorososa lehetett. Minthogy a mi elemzéseinkben mindenkor csak a miniszteri titkárok, vagy a fölötti rangban lévők szerepelnek, csak ezek fizetési besorolását mutatjuk be. (Ld. 3. és 4. táblázatot)

3. táblázat<sup>152</sup>  
A külügyminisztérium hivatalnokai 1873-ban

Rangosztály	tisztviselő	beosztás	fizetés	pótlék
I.	1	miniszter	12.000	36.000
II.				
III.	2	osztályfőnök	8.000	4.000
IV.				
V.	11	udvari- és min. tanácsos	6.000–5.000	1.000
VI.	9	osztálytanácsos	4.000–3.000	800
VII.	17	miniszteri titkár	2.600–2.200	700
	4	segédhivatali igazgató		
	1	számviteli osztályvezető		
	1	pénztárvezető		
Összesen	46			

4. táblázat  
A diplomáciai testület hivatalnokai<sup>153</sup>

Rangosztály	diplomaták száma	beosztás	fizetés	pótlék
II.	8	nagykövet	8.400	41.600–53.600
III.				
IV.	8	követ	6.300	8.700–19.700
V.	3	miniszter-rezidens	5.000	3.000–10.000
	8	1. oszt. követs. tanácsos	4.200	2.500–4.000
VI.	6	2. oszt. követs. tanácsos	2.500	2.000–3.000
VII.	19	követségi titkár	1.800	2.000–4.400
Összesen	52			

<sup>151</sup> Ezen kívül alkalmi kiegészítéseket kaphattak a tisztviselők: utazási, áttelepülési költségek térítésére, és más kiadásokra. *Ernst Mayerhofer*, Handbuch für den Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsamen Gesetze und Verordnungen. I. (Wien 1875<sup>2</sup>) 52 ff.

<sup>152</sup> Schema der individuellen Eintheilung der gemeinsamen Beamten. HHStA., AR. Fach 4, Karton 426.

<sup>153</sup> Jahrbuch des k. u. k. Auswärtigen Dienstes 1897 (Wien 1897) 57–66. A diplomaták és a központi apparátusban működő tisztviselők fizetése sem változott 1873 és 1900 között.

Az ilyen adatok önmagukban keveset mondanak, legfeljebb belső arányokról tájékoztatnak. Most mégis meg kell elégednünk néhány tájékoztató megjegyzéssel. Egy egykorú statisztikai-szociológiai tanulmány szerint az alsó középosztályi léthez 1000–2200, a felső középosztályi viszonyok biztosításához 2200–3600 forint évi jövedelem kellett, míg a felső jólét 6000 forint jövedelemnél, tehát a miniszteri tanácsosságnál kezdődött. A külügyminisztériumi tisztviselők magasabb dotációban részesültek mint a többi hivatalnok. Viszont a külügyminisztériumban tartott a leghosszabb ideig, amíg valaki véglegesített állásba került, és legalább egy évtized kellett ahhoz, hogy a VII–VIII. fizetési osztályba sorolják, azaz a középosztályba emelkedjen.

1874-ben a Monarchia legjobban dotált nagyköveti állása a konstantinápolyi volt, nemcsak és nem is elsősorban azért, mert a török fővárosban keleti pompát kellett kifejteni, hanem mert ott működött a legnépesebb külképviselet. Zichy Ferenc nagykövet évi fizetése 8400, pótléka 52500 korona volt, ezen kívül rendelkezésére állt a követségi palota, ahol a nagykövetség és a dragománátus tisztviselői számára rangjuknak megfelelő szállást kellett biztosítani. Őt terhelte a tisztviselők „kosztja”, amit természetben, vagy, azok számára, akik azt nem igényelték, fix összegű kárpótlás formájában kellett nyújtania. A szolgálati kiadásokra e sajátos feltételek között működő külképviseleten 40 000 korona átalányösszeg állt a nagykövet rendelkezésére, erről nem kellett tételesen elszámolnia.<sup>154</sup> A lényegében ugyanakkor kinevezett berlini nagykövet, Károlyi Alajos gróf Zichyhez és minden nagykövethöz hasonlóan 8400 korona fizetést kapott, s amellel 34200 működési pótléket, valamint 6300 korona lakáspénzt. Berlinben ui. a Monarchia nem rendelkezett saját tulajdonában lévő épülettel, ahogyan Konstantinápolyban. Károlyi Alajos kibérelte a város szívében, a Pariserplatzon éppen akkor emelt reprezentatív Blücher palotát, itt rendezte be rezidenciáját, meg a hivatalát is, egy sarokházban, amelynek a Pariserstrasséra néző homlokzata ötven, a Königrätzstrasséra néző pedig 70 méter hosszú volt.<sup>155</sup> A Blücher-Palais bizonyosan megfelelt a Habsburg Monarchia tekintélyének, meg a közismerten dúsgazdag gróf igényeinek is, legfeljebb az utcanév zavarhatta az osztrák diplomátákat. Még szerencse, hogy a berlini misszió élén mindig magyarok álltak, azok számára Königgätznek mégis más csengése volt, mint az osztráknémeteknek.

Tehát valójában csak a tulajdonképpeni fizetés kötött, a különféle pótlékok a helyi viszonyoktól függenek: a misszióvezetők esetében attól, mekkora reprezentációt kell kifejteniök, milyen népes a követség és drága a város, saját vagy bérelt épületben működnek-e. Okolicsányi Sándort 1889 májusában nevezte ki hágai követnek az uralkodó. Az akkor ötvenegy esztendőes követ és meghatalmazott miniszter a költségvetési előírásoknak megfelelően 6300 forint évi fizetést, 2100 forint működési pótléket és 1500 forint lakáspénzt kap, ezen kívül a költségvetés „utazási kiadások” rovatából 2100 forint átalányt. Tehát az

<sup>154</sup> Anrassy felterjesztése 1874. március 8. HHStA., AR. Fach 4, Karton 392.

<sup>155</sup> Rudolf Agstner, Von der österreichisch-ungarischen Botschaft zum österreichischen Generalkonsulat Berlin. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 45 (1992) 263–341, itt 267–272.

összilletménye 12000 forint.<sup>156</sup> Rosty Zsigmond 1890 októberében negyvenhat évesen lesz a monarchia teheráni követe, éppúgy mint Okolicsányi 6300 forintos évi fizetéssel. Az ő működési pótlékja azonban 13.700 forint és a rendkívüli körülményekre való tekintettel (Alexandriából utazik Teheránba) áttelepülési és berendezkedési költségei fedezésére 5000 forintot kap. Rosty részletes elszámolásából nemcsak az derül ki, hogy milyen óriási összegbe kerül az Egyiptomban beszerzett értékes tárgyak becsomagolása és szállítása, a többhetes utazás, hanem, hogy az osztrák császári követ kénytelen ugyanolyan pompát kifejteni, amelyet a perzsa sah nyújt vendégeinek és nem maradhat el számottevően brit, vagy orosz kollégájától.<sup>157</sup> De nemcsak a világvégén kapnak jelentős áttelepülési és berendezkedési pótlékot a Monarchia vezető diplomatái. Károlyi Alajos nagykövet, amikor Berlinből Londonba helyezik hónapokon keresztül ostromolja a külügyminisztert, hogy megkapja az őt, mint nagykövetet megillető tízezer forint áttelepülési és berendezkedési átalányt. Hivatkozik arra, hogy az abban az esztendőben Párizsba helyezett Beustnak és a Berlinbe helyezett Széchenyi Imre grófnak a minisztérium már folyósította járandóságát; és rendkívül rossz néven veszi, hogy a megfelelő fond kiürülése miatt Haymerle külügyminiszter átmeneti türelmet kér tőle.<sup>158</sup> A kisemberek persze szerényebbek, de igyekeznek megszerezni az egyáltalán nem bőkezű minisztériumtól az őket megillető támogatásokat.

A külügyminisztériumi tisztviselők rangosztályokhoz kötött fizetésének nominálösszege 1873-tól 1900 januárjáig nem változott. Tudni kell, hogy ebben az időben nem volt infláció, sőt, a változatlan bérek mellett a jövedelmek vásárlóértéke a gazdasági dekonjunktúra következtében növekedett. A reálkeresetek emelkedése az 1890-es években torpant meg. Ekkor kerül ismét napirendre a közös tisztviselők fizetésének rendezése, s éppúgy, mint egy emberöltővel korábban a k.k. tisztviselők fizetésemelésének hatására. Az osztrák kormány szeretne volna elérni, hogy a „közösek” javadalmazása ne haladja meg a ciszlajtánokét.<sup>159</sup> Gofuchowski külügyminiszter azonban leszögezte, hogy mindenképpen honorálni kell a ballhausplatziak különleges felkészültségét.

A reformot ezúttal is a költségvetés parlamenti elfogadtatásának szempontjai határozzák meg. A miniszter még a közös minisztertanácson is azt bizonygatja, hogy a javasolt rendezés nem jár számottevő többletkiadással, csak az osztályfőnökök működési pótléka növekszik komolyabb mértékben.<sup>160</sup>

<sup>156</sup> Kálnoky felterjesztése az uralkodóhoz 1889. május 23. Okolicsányi személyi anyaga: HHStA., AR. Fach 4, Karton 238.

<sup>157</sup> Rosty Zsigmond Kálnoky külügyminiszternek 1891. március 17. HHStA., AR. Fach 4, Karton 292.

<sup>158</sup> Károlyi Alajos levelezése e tárgyban 1879 decemberében. HHStA., AR. Fach 4, Karton 158.

<sup>159</sup> Severin Ritter von Kniaziohucki k.k. pénzügyminiszter előterjesztése Gemeinsamer Ministerat 17. Oktober 1899. GMCZ. 416. In: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907 bearbeitet von Éva Somogyi (Budapest 1991) 149–157. A tisztviselőknek egy új szabályozás szerint hozzá kell járulniok majdani nyugdíjuk fedezéséhez, a fizetésemelés e kiadás kompenzálását is szolgálja.

<sup>160</sup> Az osztályfőnököknek nagyon költséges társadalmi kötelezettségeik vannak. Nemcsak a két ország kormányával kell kapcsolatot tartaniok, hanem a Bécsbe akkreditált diplomatákkal is. Ez pedig szükségképpen odavezet — érvel saját külügyminisztériumi osztályfőnöki múltjára is utalva Kálnoky közös pénzügyminiszter —, hogy az osztályfőnöki állást kevésbé vagyonos emberek, bár-

Viszont megnőtt a fogalmazói kar létszáma, ami nagyon időszerű volt. A rangosztályok szerint szigorúan rögzített státuszok rendszere a századfordulóra már gátolta a hivatalnokok előrelépését és megszaporodott feladataik ellátását is.<sup>161</sup> Az 1900. évi törvény új balkáni diplomata állásokat rendszeresített és külön osztályt hozott létre a kivándorlási ügyek kezelésére.<sup>162</sup>

Amikor megállapítjuk a külügyminisztérium és a diplomáciai testület létszámának növekedését (5. és 6. táblázat), nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a külügyminisztérium feladatai az 1873-at követő évtizedekben megnövekedtek. A Monarchia egy sor országgal létesített diplomáciai kapcsolatot, amellyel korábban ilyen nem tartott fenn,<sup>163</sup> s ekkor váltak diplomáciai partnerré, mégpedig a Monarchia külpolitikai törekvései számára meghatározó jelentőségű partnerré az önálló balkáni államok.

5. táblázat<sup>164</sup>  
A külügyminisztérium hivatalnokai 1906-ban

Rang-osztály	Központi apparátus	Diplomáciai testület
I.	1 miniszter	
II.		9 nagykövet
III.	1 első osztályfőnök	
IV.	2 második osztályfőnök	19 követ
V.	10 miniszteri tanácsos 1 címzetes miniszteri tanácsos HHStA. igazgatója	2 miniszter-rezidens 9 első oszt. köv. tanácsos
VI.	10 osztálytanácsos 1 kézbesítőhivatali vezető 1 PA. levéltárának vezetője 1 HHStA. aligazgató 1 HHStA. osztálytanácsos	6 másod oszt. köv. tanácsos
VII.	17 miniszteri titkár 1 építési tanácsos 4 segédhivatali igazgató 3 számviteli tisztviselő 4 levéltáros	24 követségi titkár

mennyire alkalmasak volnának rá, nem vállalhatják el. Gemeinsamer Ministerrat 17. Oktober 1899. GMCZ. 416. In: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907, 149–157.

<sup>161</sup> Az V. és a VI. fizetési osztály tisztviselői számát, a megnövekedett feladatok ellenére nem emelték fel.Ld. a miniszteri titkárok beadványát a külügyminiszterhez 1907-ből. HHStA., AR. Fach 4, Karton 404.

<sup>162</sup> A kivándorlás az elmúlt években rendkívüli mértéket öltött – mondja a külügyminiszter. A korábban alkalmazott regresszív intézkedések hatástalanok maradtak. Ha már megakadályozni nem tudjuk, törekedni kell arra, hogy befolyást gyakoroljunk a menetére. Gemeinsamer Ministerrat 17. Oktober 1899. GMCZ. 416. In: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907, 149–157.

<sup>163</sup> Kínával 1896-ban, Chilével 1902-ben, Sziámmal 1912-ben, a balkáni országok közül Bulgáriával és Montenegróval 1879-ben létesített diplomáciai kapcsolatot, s öt követséget emelt nagykövetségi rangra: a pétervárit 1874-ben, a római szentszékit 1877-ben, a madridit 1888-ban, a washingtonit 1903-ban, a tókióit pedig 1908-ban. *Erwin Matsch* összeállításai alapján, *Geschichte des Auswärtigen Dienstes von Österreich(-Ungarn) 1720–1920*. (Wien 1980) 106–128.

<sup>164</sup> *Jahrbuch des Auswärtigen Dienstes 1906*, 33–34.

## 6. táblázat

## A külügyminisztérium alkalmazottai számának alakulása

1870-es évek		A századforduló	
2 osztályfőnök	6 nagykövet	3 osztályfőnök	9 nagykövet
11 miniszteri tanácsos	15 követ	11 miniszteri tanácsos	19 követ
9 osztálytanácsos	14 követségi tanácsos	13 osztálytanácsos	17 követségi tanácsos
23 miniszteri titkár	16 követségi titkár	25 miniszteri titkár	24 követségi titkár

*Munkaidő, szabadság*

A munkarend a külügyminisztériumban nem lehetett nagyon merev. Az olasz nagykövet érdeklődése 1910-ben, hogy mennyi időt töltenek a tisztviselők a hivatalban, láthatóan zavart keltett. A Ballhausplatz körkérdest intézett a kk. miniszterelnökséghez, meg a közös minisztériumokhoz, s a válaszokból az derült ki, hogy általában 5–6 óra volt a munkaidő, az elnöki osztályokon esetenként több is. A tisztviselők azonban nem rendezkedtek be arra, hogy napjuk nagy részét irodájukban töltsék. Arra a kérdésre, hogy tartanak-e ebédszünetet, az osztrák miniszterelnökség úgy felel, nem szokás a szolgálatot étkezéssel megszakítani. A hadügyminisztériumban persze szigorúbb a rend. Ott — legalábbis a hivatalos válasz szerint —, ½ 9-től ½ 3-ig tart a hivatali idő, a pénzügyminisztériumban pedig 10-től 3-ig; bár egy onnan érkező másik információ szerint délelőtt is dolgoznak a tisztviselők, meg ebéd után 1-től 3-ig is. Nyilván a külügyminisztérium munkarendje is hasonló, természetesen az alacsonyabb beosztású hivatalnokok számára. A magas rangúak alkalmazkodtak előljáróikhoz, akkor és annyi ideig voltak a hivatalban, amikor és ameddig számíthattak arra, hogy főnökük hivatja.<sup>165</sup> Munkamániás felettesek persze mindig akadtak. Flotow osztályfőnök volt a külügyminisztériumban, amikor tavaszi késő délutánokon vágyakozva tekintett le a Burggartenben sétálóakra, mert neki, Czernin külügyminiszter kívánságára a hivatalban kellett rostokolnia.<sup>166</sup> Cziráky Béla osztályfőnök a vasárnap mielőtt bement hivatalába.<sup>167</sup> A vásár- és ünnepnap munkaszünet szokás ugyan, de nem magától értetődő szabály. Gołuchowski 1897. december 19-én külön rendelkezik arról, hogy a karácsony mindkét napja, és az újév a külügyminisztérium és a Staatsarchiv valamennyi hivatalnoka számára szabad nap.<sup>168</sup> A külképviseleteken nyilván kötetlenebb az élet. Tudunk olyan fiatal arisztokrata diplomatákról, akik idejük nagy részét vadászatokkal, lovaglással és előkelő szalonokban tett látogatásokkal töltik, s alkalmanként postájukért

<sup>165</sup> Ld. A külügyminisztérium vonatkozó felmérését 1910 július. HHStA., AR. Fach 4, Karton 404.

<sup>166</sup> [Flotow, Ludwig von], November 1918 auf dem Ballhausplatz. Erinnerungen Ludwigs Freiherr von Flotow, des letzten Chefs des österreichisch-ungarischen auswärtigen Dienstes 1895–1920, bearbeitet von Erwin Matsch. (Wien, Graz Köln 1982) 322.

<sup>167</sup> Cziráky Béla naplója. Dénesfai és ciráki Cziráky család iratai. Győr-Sopron megyei 2. sz. Levéltár, Sopron.

<sup>168</sup> HHStA., AR. Fach 4, Karton 450.

néznek be a követségre. A szorgalmas polgári diplomata Musulin is arról számolt be, hogy délelőtt olvasgatott, tanult, francia órákat vett, s csak a kora délutáni órákat kellett a követségen töltenie.<sup>169</sup> A fiatal diplomatákat (akiknek a „munkaidejéről” egyáltalán szó lehet) nem hajszolták agyon, s nem kívánták tőlük, hogy túl hosszú időt tartózkodjanak irodáikban. Többnyire arisztokrata főnökeik hivatali posztjukon sem váltak kicsinyes bürokratákká.

Az évi szabadságot azonban a központi apparátusban és a külföldi posztokon is szigorúan szabályozták. A Ballhausplatzon általában az első osztályfőnök hatáskörébe tartozott az „Erholungsurlaub” engedélyezése, a külképviseleteken a misszióvezető gondoskodott arról, hogy a nyári hónapokban se maradjanak gazdátlanul a követségek. A IV–V. osztályban két, a VI–VII. osztályban másfél, a VIII–IX–X. osztályban egy hónap szabadság járt.<sup>170</sup> A nagykövettek és az osztályfőnökök szabadságáról a különböző minisztériumi rendeletek nem tesznek említést, az ő távollétükről nyilván esetenként határozott a miniszter. Tudjuk, hogy az öreg Szögyény három hónapra is magára hagyta posztját,<sup>171</sup> egy minisztériumi osztályfőnök ezt valószínűleg nem tehette.

Meglepően gyakran kértek a tisztviselők hosszabb szabadságot megromlott egészségi állapotuk regenerálására. A fizetett betegszabadság az egy esztendő általában nem haladhatta meg, a súlyos és krónikus betegek fizetését szüneteltették, esetleg rendelkezési állományba helyezték őket.<sup>172</sup> Végső esetben az időleges, vagy a végleges nyugdíjazás várt rájuk.

### *Nyugdíj, az özvegyek és árvák ellátása*

A kiegyezés után 1870-ben császári rendelettel szabályozzák a közös tisztviselők nyugdíját, hangsúlyozva, hogy az intézkedés provizórikus, amit majd végleges és törvényes rendelkezés fog követni.<sup>173</sup> A nyugdíjat az utolsó fizetés alapján szabják meg, mégpedig úgy, hogy tízéves szolgálat után az illetmény 1/3-a, tizenöt év után 3/8-a illeti meg a tisztviselőt, majd minden ledolgozott év után további 2,5%-kal emelkedik járandósága. Negyven éves szolgálattal pedig a teljes fizetéssel azonos összegű nyugdíjban részesülhet.

A külképviseleteken dolgozó diplomata, ha megszűnik állása és a minisztérium nem tud számára megfelelő posztot biztosítani, rendelkezési állományba kerül, mégpedig legfeljebb két esztendőre. Ha ez idő alatt nem sikerül helyet találni számára, időleges, vagy végleges nyugállományba helyezik.

<sup>169</sup> *Musulin*, Das Haus am Ballplatz 37.

<sup>170</sup> Kanzleiverordnung 1886. április 6. HHStA., AR. Fach 4, Karton 450; Kanzleiverordnung 1907. november 20. Uo.

<sup>171</sup> [*Flotow*], November 1918 auf dem Ballhausplatz 190. Fontos szempont volt az előléptetésnél, ha valaki magasabb rangban lévő kollégáját szabadsága idején sikeresen helyettesítette. Ilyenkor próbálhatták ki például a követségi tanácsosokat, hogy képesek-e önállóan egy misszió vezetésére.

<sup>172</sup> Ezzel teljes fizetés járt.

<sup>173</sup> Verordnung Sr.k.u.k. Apostolische Majestät, womit die Pensions- und Versorgungs-Ansprüche der bei den gemeinsamen Civilbehörden und Aemtern angestellten Beamten und Diener, deren Witwen und Waisen provisorisch geregelt werden. HHStA., AR. Fach 4, Karton 413. Nem kevésbé jellemző, hogy a rendelkezés jogi előzményeként egy 1765. és egy 1834. évi előírásra hivatkozik.

Fontos, hogy nemcsak a hadseregnél eltöltött évek számítanak bele a nyugdíjba, hanem a k.k., vagy a magyar minisztériumokban letöltött esztendőik is. Az általában nem túl magasán dotált közhivatalnoki állást nemcsak a biztos, kiszámíthatóan növekvő jövedelem tette vonzóvá, hanem az állam gondoskodása az öreg, beteg tisztviselőről és a hátramaradottakról. Az özvegy férje fizetésének, vagy nyugdíjának egyharmadát kapja és ha három, vagy annál több gyermeket nevel, saját nyugdíján túl gyermekeként az özvegyi nyugdíj egyötödét kitevő árvajáradékot.<sup>174</sup>

Az 1870-ben bevezetett provizórikus nyugdíjrendszer valójában évtizedeken át érvényben maradt. A közös tisztviselők nyugdíj-ügye ugyanis szorosan összefüggött a két ország tisztviselői vonatkozó hasonló törvényeivel, a közös nyugdíjaknak a két országosra kellett épülnie, (hiszen volt bizonyos közlekedés az országos és a közös minisztériumok között) ám a belpolitikai viszonyok a két országban egy időben sohasem alakultak olyan kedvezően, hogy napirendre tűzhették volna egy végleges rendezés tervét.<sup>175</sup> A dolgot bonyolította, hogy az osztrák törvények szerint a közös nyugdíjról a delegációnak, a magyar szerint pedig a parlamentnek kellett határoznia.<sup>176</sup> A két közös-ügyi törvény különbözősége is kedvezett a császári rendelettel történő és átmeneti megoldásoknak. Így eshetett meg, hogy csak évtizedek múltán és akkor ismét rendeleti és nem törvényhozási úton módosítják az 1870-ben ideiglenesnek tekintett szabályozást.<sup>177</sup> Ennek lényeges új eleme, hogy tízéves szolgálat után a hivatalnok utolsó fizetésének 40 százaléka tarthat igényt, (a korábbi egyharmad rész helyett) ami azután szolgálati évenként 2,4%-kal növekszik. Ennek következtében a közös hivatalnok 35. szolgálati éve után teljes fizetéssel vonulhat nyugdíjba,<sup>178</sup> s ezzel megnyílik számára a lehetőség, hogy a „közös” szolgálat után visszatérjen szűkebb hazája politikai közéletébe.

### *Összefoglalva*

A külügyminisztérium tisztviselője az évtizedek során szakképzett hivatalnok lett egy pontos szabályok szerint felépített bürokratikus üzemben, ahol tiszteletben tartották a hierarchiát és meghatározták az előrejutás feltételeit. A hivatalnok rangjának megfelelő fizetést és nyugdíjat kapott, s a hivatal magára vállalta az özvegyek és árvák gondját. Ám a Ballhausplatz hivatalnoka minden ebbe az irányba ható tendencia ellenére és lényegében függetlenül attól, hogy maga polgár, nemes, vagy arisztokrata volt-e, mégsem lett modern polgári hivatalnok.

1873-ban a hivatalnokok fizetéséről szóló törvény kapcsán ugyan a bürokrácia közvetlen kapcsolatba került a törvényhozással: a képviselők szavazatá-

<sup>174</sup> Az árvajáradék a fiúk 20, a leánygyermek 18 éves koráig illeti meg az özvegyet.

<sup>175</sup> Vö. A közös pénzügyminiszter elaborátuma a közös nyugdíjak tárgyában 1887. április 4. felvázolja a kérdés történetét is. HHStA., AR. Fach 4, Karton 413.

<sup>176</sup> A kérdésről részletesen: *Somogyi*, Hagyomány és átalakulás 40–42

<sup>177</sup> 1897-ben, majd pedig 1911-ben.

<sup>178</sup> 1911 április 11-i legfelső elhatározás. HHStA., AR. Fach 4, Karton 404.

nak köszönhette anyagi biztonságát. Bizonyos fokig önállósodott az udvartól, elindult az a folyamat, amely az emancipálódás irányába mutatott, ám ez processzus az osztrák bürokrácia, különösen a császári ház és a külügyek minisztériuma tisztviselőinek esetében teljesen sohasem ment végbe. És itt hadd hangsúlyozzam, hogy a bürokrácia emancipálódásának, az udvartól való elszakadásának problémája korántsem a történeti narratíva utólagos konstrukciója. Az 1870-es évtized az osztrák liberalizmus és konstitucionalizmus hőskora, ekkor hozzák meg az alapvető liberális törvényeket. A tisztviselők fizetéséről szóló törvény osztrák minisztertanácsi vitáján a liberális kormány pénzügyminisztere, dr. Sisino Pretis báró mégis szükségesnek tartja leszögezni: a parlamentnek a költségvetés jóváhagyásán túl nincsen joga a bürokrácia ügyeibe avatkozni. A hivatalok szerkezetének kialakítása a kormány és végső soron az uralkodó kompetenciájába tartozik.<sup>179</sup> Vagyis a liberális miniszter elvileg is deklarálja, hogy az uralkodó megőrizte különleges szerepét a bürokrácia vonatkozásában.

És tudni kell, a politikai elitnek ez általánosnak tekinthető felfogását korántsem csak Ferenc József személyes ambíciói formálták, hanem az uralkodónak a birodalom struktúrájában elfoglalt helye is. A dualista rendszer úgy van megkonstruálva, hogy minden dologban, ahol a két fél viszonya bizonytalan, ahol a két félnek nem sikerül egyezésre jutnia, az uralkodó dönt. Ezt mondja ki a dualizmus alaptörvénye, a delegációs törvény. És ez érvényesül, amikor az uralkodó által kinevezett közös tisztviselők nyugdíját évtizedeken át provizórikus császári rendeletek szabályozzák. Ez a megoldás éppúgy közjogi problémákra vezethető vissza, amiképpen a magyar állampolgárságú közös tisztviselők miniszteri ellenjegyzés nélkül történő uralkodói kinevezése.

A külügyminisztérium modern bürokrata gépezetté alakulásának folyamata az 1867. évi dualista alkotmányos átalakulással indult el, a dualista és alkotmányos átalakulás következménye volt. Ugyanakkor ezt a polgári irányú fejlődést számos, a birodalom szerkezetéből és benne az uralkodó helyéből származó akadály is gátolta-lassította. A császári ház és a külügyek minisztériuma, a közös kormányzat központi hivatala a kiegyezéssel vált modern racionális bürokrata központtá, és a kiegyezéssel rendszerben mutatkozó ellentmondások is gátolták (természetesen a társadalmi adottságokon túl), hogy teljes mértékben modern bürokrata intézménnyé váljék.

#### MODERN BUREAUCRACY IN THE COMMON MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS

by *Éva Somogyi*  
(Summary)

The study uses the concept of bureaucracy in two senses: it analyses the institution itself and the personnel which runs it, that is, the interaction of office and official. It examines how the dualistic transformation of the Habsburg Monarchy, the appearance of officials of Hungarian nationality on the Ballhausplatz influenced the institution itself: the ministry of the imperial house and of

<sup>179</sup> *Megner*, Beamte 111. Vö. *Heindl*, Bureaucracy, Officials, and the State in the Austrian Monarchy 46.



foreign affairs (to what extent it became a modern administrative institution), and how it transformed the personnel of the ministry. The study in fact focusses on the careers of Hungarian officials in the ministry of foreign affairs. It examines the life of some hundred people who served for at least ten years in the ministry and reached at least the rank of secretary. The analysis is based on the personal papers of the officials preserved in the ministry, on their correspondence kept in Austrian and Hungarian archives, and on the official publications of the ministry itself.

One of the major conclusions is that the characteristic figure of the Ballhausplatz-bureaucracy in the age of dualism became the professional official, which was one of the important elements of modernisation, but this transformation hardly affected the social background of the officials. Most of the diplomats, as elsewhere in Europe, were of aristocratic origins, and in this respect no real change happened in the course of the period. Some modernisation began however, for a limited number of non-aristocratic professionals did appear in the ministry. Some of the requirements demanded from the officials, such as conscientiousness, sense of obligation and devotion can indeed be regarded as middle class values, yet the official was nevertheless not a typical member of the middle class. The main reason was not that his independence and responsibility were seriously limited by the official system, but that officials in general, and those of the ministry of foreign affairs especially, constituted a separate social caste, subjected to special sanctions, expected to conduct a special way of life, with their behaviour and non-official relationships being under continuous scrutiny. And, before all, the official recognition of his services but strengthened his social separation, for the greatest reward was acceptance by the ruler into the ranks of the nobility or the aristocracy.

Any official in the ministry of foreign affairs became in the course of his service a professional in a bureaucratic machinery working according to exact rules, where hierarchy was respected and the conditions of promotion defined. The official received salary and pension in keeping with his rank, and the ministry took care of widows and orphans. Yet the officials of the Ballhausplatz, despite all tendencies in this direction, and independently of their social extraction, did not become modern bureaucrats. Thanks to the act of 1873 on the salary of the officials the bureaucracy was attached to the parliament, for its financial security depended henceforth on the vote of the representatives. In a sense it became independent from the court, but this process in the case of the officials in the „ministry of the imperial house and of foreign affairs” was never completed. Although the transformation of the ministry of foreign affairs into a modern bureaucratic machinery was launched by the dualistic constitutional transformation in 1867, the process was hindered by a number of obstacles inherent in the structure of the empire and in the place of the emperor within it.



Gángó Gábor

## A MEGYE ALJEGYZŐJE

*Báró Eötvös József Fejér megyei hivatala, 1833–1835*

Báró Eötvös József ifjúkoráról és pályakezdéséről számos legenda és anekdota, ám annál kevesebb megbízható történeti feltárás áll rendelkezésünkre. Ez a megállapítás vonatkozik egyik első közéleti megbízatásának, Fejér megyei tiszteletbeli aljegyzőségének formálisan 1833. július 5-e és 1835. április 24-e közé eső időszakára is.<sup>1</sup>

Magára a pontos dátumra sem szükségtelen emlékeztetni, mert nemcsak Környei Elek 1959-es, Eötvös életének Fejér megyei vonatkozású adatait áttekintő publikációját megelőzően, hanem azt követően is számos ettől eltérő évszám volt közforgalomban.<sup>2</sup> Mindazonáltal Környei adatainak helyesbítésére és kiegészítésére is bőven kínálkozik majd alkalom az alábbiakban. Az Eötvös-szakirodalom bizonytalanságának egyik oka az, hogy Eötvös József Fejér megyei ténykedése egybeesik az egyik legfontosabb reform-országgyűléssel, az 1832–1836-ossal. Az eltérések magyarázata az irodalomtörténeti-történeti stratégiákban rejlik. Nehézséget okozott ugyanis Eötvös két, sőt, ha az 1833–1835 közötti intenzív irodalmi munkásságát is tekintetbe vesszük, három „életének” összegegyeztetése. Azok a kutatók, akik a pályakezdés ezen időszakát irodalmi szempontok szerint közelítették meg, a művek keletkezéstörténetének kronológiájával hidalták át az életrajzot, és Eötvös aljegyzőségét korán „le akarták tudni”. Azok számára vi-

---

<sup>1</sup> A tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával készült. A Fejér Megyei Levéltárban végzett kutatásaimhoz Dr. Erdős Ferenc igazgató és munkatársai segítségét ezúton is köszönöm.

<sup>2</sup> *Környei Elek*: Eötvös József Erzsiben. (István Király Múzeum közleményei. Szerk. Fitz Jenő. B. sor. 19. sz.) Székesfehérvár 1959. A szakirodalomban előforduló dátumokból a teljesség igénye nélkül az alábbiakban adunk áttekintést. „Alig tért ugyanis haza 1831 augusztusában az egyetemről, Fejérmegyében aljegyzőnek nevezték ki, s mint ilyen, a megyei életbe nyert bepillantást. Míelőtt pedig 1832 decemberében megnyílt a nevezetes pozsonyi országgyűlés, apja magával vitte, hogy ismerkedjék meg az országgyűlés tárgyalásával, és tegyen ügyvédi vizsgálatot. [...] Ezen az országgyűlésen egyetlen ifjú sem kísérte szorgalmasabban a tárgyalásokat, mint Eötvös.” *Ferenczi Zoltán*: Báró Eötvös József 1813–1871. (Magyar történeti életrajzok. A Magyar Tud. Akadémia segélyezésével kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerk. Schönherr Gyula.) Bp. 1903. 29. „Az egyetem befejeztével, 1831-ben Fehér [!] megyében aljegyzői állást vállalt” *Sőtér István*: Eötvös József. Bp. 1967. 27. Vö. még *Bödy Pál*: Eötvös József. Bp. 2004. 12. Az aljegyzőséget az 1831–1832-es esztendőkre daltálja *Jones, D. Mervyn*: Eötvös (1813–1871) Novelist and Statesman. In: *Uő: Five Hungarian Writers*. Oxford 1966. 161–228. 162. és *Bödy, Paul*: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870. (Transactions of the American Philosophical Society. New Series. Vol. 62. Part 2.) Philadelphia 1972. 13. Az 1832-es dátumot fogadja el *Pintér Jenő*: Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. 6. köt. A magyar irodalom a XIX. század második harmadában. Bp. 1933. 235. Ezzel szemben 1834-et ír *Wéber J. Antal*.: Eötvös József. In: *Új magyar irodalmi lexikon*. Főszerk. Péter László. 1. köt. Bp. 1994. 508.

szont, akik Eötvösnek a reformellenzékbe való bekapcsolódását és Kölcseyhez fűződő barátságát akarták hangsúlyozni, netán az országgyűlési ifjúsággal való kapcsolatait sejtetni, tanácsos volt a pozsonyi tartózkodást legalább 1833 végéig feltételezni.<sup>3</sup> Így mindkét törekvés egyaránt a máskülönben nem ismeretlen helyes adat háttérbe szorítása érdekében munkálkodott.

További bizonytalanságokat eredményezett az állásfoglalás abban a kérdésben, vajon Eötvös miért, milyen minőségben jelent meg az 1832–1836-os országgyűlés résztvevői között. Ferenczi Zoltán idézett megállapítása, hogy apja, ifj. báró Eötvös Ignác (1786–1851), ekkor alkancellár vitte el a diétára, a ténylegesen a háttérben ható okot feltárja ugyan, hiszen a fia karrierjét egyengető apa alakját természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, de ott tartózkodásának jogalapjára nem ad választ. Eötvös, amint azt Nizsalovszky Endre és Lukácsy Sándor megállapították, ügyvédi vizsgát tevő jurátusként is és három távollevő főrend követeként („Gr. Szapáry Vince, Gr. Batthyányné Szapáry Terézia és Br. Szepessy Antal képviselőiben”) is jelen volt.

Valamennyien a rokonságba tartoztak. Nagy Iván adatai szerint Eötvös József anyai nagyapja, báró Lilien József felesége volt Szapáry Julianna, s neki testvérei Szapáry Vince (1768–1851) és gróf Batthyány Alajosné Szapáry Teréz. Apai nagyatyja, báró Eötvös Ignác felesége volt Szepessy Mária, akinek testvére Szepessy Sámuel. Az ő első feleségétől, Battha Máriától született egyik fia Szepessy Antal.<sup>5</sup> Az 1681: 51. tc. szerint az *absentium ablegatus* csak két mágnást képviselhetett, ellenben az *usust* tekintve Eötvös nyugodtan lehetett három távollevő követe, hiszen az is előfordult, hogy akár hat-hét főrendet is képviselt egyetlen személy.<sup>6</sup>

Az *absentium ablegatus* ismeretesen nem szavazott, és szólnia sem nagyon illett, vagy még inkább nagyon nem illett. Küldöttségnek viszont tagja lehetett, esélyt szerezvén így a maga nevének megörökítésére a diéta jegyzőkönyveiben. Ezen az úton állapítható meg, hogy Eötvös is járt küldöttségben, nem is akármilyenekben. A „jelen nem levők részéről” az első, 1832. december 19-i ülésben mindjárt bevásztották az uralkodót üdvözlő küldöttségbe. 1833. Bőjt-elő hava (február) 6-án tagja lett annak a deputációnak, amely a király és a királyné születésnapján Bécsben tiszteletét tette 12-én. 1833. március 20-án a főrendi táblán tartott 32. ülésben jelölték a József nádor neve napja alkalmából nála tisztelgő küldöttség tagjai közé Kölcsey Ferencsel együtt.<sup>7</sup> Mivel a szán-

<sup>3</sup> „1833 végéig maradt Eötvös Pozsonyban.” *Voinovich Géza*: B. Eötvös József. Bp. 1904. 14. „Az 1833-as évet Eötvös szinte mindvégig Pozsonyban tölti el.” *Schlett István*: Eötvös József. (Magyar História életrajzok. Szerk. Juhász Gyula.) Bp. 1987. 31.

<sup>4</sup> *Nizsalovszky Endre – Lukácsy Sándor*, s. a. r., bev., jegyz.: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz (Irodalomtört. füz. 55. Szerk. Bodnár György), Bp. 1967. 57. Az immár negyven éves adat teljesen hiányzik az újabb életrajzi irodalomból. Idézi viszont: *Völgyesi Orsolya*: Tárgyi és nyelvi magyarázatok. Kölcsey Ferenc: Országgyűlési napló. S. a. r. Völgyesi Orsolya. (Kölcsey Ferenc minden munkái. Kritikai kiad. Sorozatszerk. Szabó G. Zoltán. Országgyűlési írásk. I.) Bp. 2000. 271–454. 277.

<sup>5</sup> *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 10. köt. Pest 1863. 484., 671.

<sup>6</sup> *Révész László*: Die Anfänge des ungarischen Parlamentarismus. (Südosteuropäische Arbeiten. Hg. von Mathias Bernath. 68.) München 1968. 94–95.

<sup>7</sup> Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi várossába 1832-ik esztendőben, karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország' gyűlésének Jegyző Könyve. Po'sony 1832–1836. I–XIV. I. 12., 133–134., 316.

dék, hogy ügyvédi vizsgát tegyen a királyi táblánál, önmagában elégséges alapja volt Eötvös megjelenésének,<sup>8</sup> e második funkciójának magyarázatát feltehetően e küldöttségekben kell keresnünk, melyek alkalmat nyújtottak arra, hogy a reményteljes ifjút bemutatthassák a legmagasabb körökben.

Okkal feltételezhető, hogy Eötvös csupán 1833 márciusáig volt jelen huzamosan a diétán. Kölcsey Ferenc *Országgyűlési naplója* kizárólag erre az időszakra vonatkozó adatokat, az 1832. december 16-i és 1833. január 21-i találkozást megörökítő pillanatfelvételeket őriz Eötvösről.<sup>9</sup> További forrásaink, a Szalay Lászlóhoz ekkoriban írott levelek tanúsága szerint Eötvös 1833 januárjában és februárjában volt bizonyosan Pozsonyban.<sup>10</sup> Ezzel szemben 1833. március 20-a után és 1833. június 27. előtt nincs több országgyűlési adat Eötvösről. Feltehetőleg Fejér megyébe távozott. Egy további levelében, amely körül ugyan sok a bizonytalanság, azt írja Szalaynak, hogy március 31-én vasárnap Pestre utazik, majd onnan Erzsibe. Ekkor már feltehetően Borsodban volt, vagyis Pozsonyt József nádor neve napjának megünneplése után elhagyta.<sup>11</sup>

A rá váró ügyvédi vizsga miatt visszatért Pozsonyba. Ügyvédi okleveléből kiderül, hogy a vizsga és az eskü 1833. június 27-én történt meg, és arról a napról keltezték magát az oklevelet is. Eötvös Somssich Pongrác personalis, Gosztonyi Miklós („királyi ügy-igazgató”<sup>12</sup>) és Szerencsy István (személynöki ítélőmester,

<sup>8</sup> Révész L.: Die Anfänge i. m. 27. Vö. *Csorba Sándor: Az ifjú értelmiség szerveződése a XIX. század első évtizedeiben. Kandidátusi értekezés.* Nyíregyháza 1985. 106.

<sup>9</sup> Kölcsey F.: Országgyűlési napló i. m. 10., 70. A naplóban a Voinovich Géza által feltételezett számos említésből csak ez a kettő vonatkozik Eötvösre — egyébként Kölcsey gondot fordított arra, hogy kifejezetten jelezze, ha a diétán jelen levő több Eötvös közül báró Eötvös Józsefről írt naplójában. Vö. *Voinovich G.: B. Eötvös József i. m. 103.*

<sup>10</sup> Fennmaradt egy Szalayhoz levele Pozsonyból (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár. A továbbiakban: OSzK Kt. Levelestár), amelyet a kiadások a levélen található idegen kezű rájegyzés alapján 1833 febr.-ra datálnak. *Nizsalovszky E. – Lukácsy S.: Eötvös József levelei i. m. 59.* (6. sz. lev.) és *Eötvös József: Levelek. Szerk., az idegen nyelvű leveleket ford., előszó, jegyz. Oltványi Ambrus. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Wéber Antal.) Bp. 1976.* 84. (14. sz. lev.) Keltezését a borítékon lévő, a kiadások által figyelmen kívül hagyott postai feljegyzés „Presburg Of 23/1 833” alapján 1833. jan. 23-a előttre kell módosítani. Vö. még Eötvös József – Szalay Lászlóhoz, Pozsony, 1833. febr. 26. előtt. *Nizsalovszky E. – Lukácsy S.: Eötvös József levelei i. m. 61–62.* (7. sz. lev.) és *Eötvös J.: Levelek i. m. 85–86.* (15. sz. lev.) Kézirata: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban: MTAK Kt.), Ms 1186/2., rajta a postai dátumozással: „26/2 833”. Ezen kívül ismeretes egy közelebbi időpontmegjelölés nélkül 1833-ra datált pozsonyi levele: Eötvös József – Szalay Lászlóhoz, Pozsony, 1833. *Nizsalovszky E. – Lukácsy S.: Eötvös József levelei i. m. 56–57.* (5. sz. lev.) és *Eötvös J.: Levelek i. m. 83–84.* (13. sz. lev.) Kézirata nem ismeretes, a levelet Szalay Gábor közölte először: *Báró Szalay Gábor: Báró Eötvös József néhány kiadatlan levele. Első közlemény. Irodalomtörténeti Közlemények 52. (1942/1.) 156–164.*

<sup>11</sup> A kérdéses levél az OSzK Kt. Levelestárában, ahol a növedéki naplóban lajstromba van véve a Nizsalovszky Endre és Lukácsy Sándor által megadott szám alatt, jelenleg nem található. *Nizsalovszky E. – Lukácsy S.: Eötvös József levelei i. m. 65.* (9. sz. lev.) a levelet a megadott postai rájegyzés alapján („Miskolc. 839. [!] No. 217. Sajlód. –, „Sajlód (1833) [júl 25.]” keltezéssel látta el, mondván, „[n]em a levél keltezése van elvéve, hanem az utazási időpontot jelölte meg Eötvös tévesen július 31-e helyett.” *Nizsalovszky E. – Lukácsy S.: Eötvös József levelei i. m. 66.* E magyarázat nem állja meg a helyét, mert 1833-ban valóban márc. 31. esett vasárnapra, ellenben júl. 31. szerdára. (Jóllehet 1839. márc. 31. is vasárnapra esett, tartalmi megfontolások alapján egyértelműen inkább a postai jegyzés átíratát kell hibásnak tartanunk, semmint a megadott évszámot.) Oltványi Ambrus kiadásában a keltezés indoklás nélkül 1833. márc. 26-ra változtatta, és elhagyta a helymegjelölést. *Eötvös J.: Levelek i. m. 86.* (16. sz. lev.)

<sup>12</sup> Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 3. köt. Pest 1858. 428.

1839-től személynök) előtt vizsgázott *praeclarus* eredménnyel.<sup>13</sup> Pulszky Ferencet is Szerencsy vizsgáztatta, aki önéletrajzában így ír erről: „jelentkeztem a cenzúrára, áttanultam még egyszer Kövyt, Kelement, Szlemenicset, s jókedvvel jelentem meg a vizsgán. Szerencsy examinálgatott a felségsértésről, nótáról, az eljárásról, s mindazokról, mik a politikai bűnök megtorlására vonatkoznak. Wesselényi esete folytán éppen e kérdéseket tanulmányoztam legközelebb, a cenzúra tehát fényesen sikerült”.<sup>14</sup>

Eötvös 1833. július 20-án még Pozsonyban volt.<sup>15</sup> 1833 nyara után nincs több adatunk arra nézve, hogy Eötvös jelen lett volna az országgyűlésen. Neve Kossuth *Országgyűlési tudósításaiban* vagy Kölcsey diétai feljegyzéseiben<sup>16</sup> egyszer sem fordul elő. Az 1834. március 15-én kijelölt, a nádor neve napján tisztelgő küldöttségben nem volt benne, és az 1835. március 17-én ugyanezen célból kijelöltben sem.<sup>17</sup> Egy további adalék Kölcsey Ferenchez írott, 1836 februári leveléből is azt valószínűsíti, hogy nem tért vissza Pozsonyba, huzamosabb ideig bizonyosan nem. „Évek múltak, mióta megváltunk” – így kezdi Eöt-

<sup>13</sup> Oklevele: MTAK Kt. Ms 10.221/a. Mivel *Nizsalovszky E. – Lukácsy S.*: Eötvös József levelei i. m. 57. a vizsgáztatók nevét illetően hibás olvasatot ad, közöljük a dokumentumot: „Nos Franciscus Primus Divina favente Clementia Austriae Imperator, Hierosolymae[,] Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Gallicae, et Lodomeriae Rex Apostolicus, Archi Dux Austriae, Dux Lotharingiae, Salisburgi, Virceburgi, et in Franconia, Magnus Dux Cracoviae, magnus Princeps Transylvaniae, Dux Styriae, Carinthiae, et Carnioliae, Superioris, et Inferioris Sylesiae, Princeps Berchtoldsgadenae, et Mergenthonii, Comes Habsburgi etc: Dams pro memoriae, quod Anno, die, Mense, Locove datarum praesentium Fidelis Noster Magnificus L. B. Josephus Eötvös de Vásáros Namény coram Personalis Praesentiae Nostrae Regiae in Iudiciis Locumtenente constitutus, in Conformitate benignae Dispositionis Nostrae Regiae per antelatum Personalis Praesentiae Nostrae Regiae in Iudiciis Locumtenentem, fideles item Nostros Egregios Nicolaum Gosztonyi de Eadem et Krencs, Consiliarum Nostrorum Regium, et Stephanum Szerencsy de Sziget fatae Tabulae Nostrae Regiae Iudicariae ambos Referentes Assessores suo debito modo pro munere, et sancione Procuratoria examinatus, ac dato Scientiae Iuridicae, et habitulatus *praeclaro* specimine, Iuramentum quoque illud, quo omnes omnino Procuratores, et Advocatos, ex Generali Regni Nostri Decreto obstrictos esse oportet, rite, ac legitime deposuerit in haec verba: Ego Iosephus Eötvös iuro per Deum vivum, et eius Sanctam Genitricem Virginem Mariam, et per omnes Sanctos, et Electos Dei, quod omnibus, et singulis Causantibus pro Assistentia, et promotione Causarum suarum me requirendo, in omni negotio, dum in me assumsero, absque cuiusvis Personae, divitis scilicet, et pauperis acceptione, cum parte adversa attentanda collusionem, eiusdem prece, proemio, favore, timore, odio, amore, et complacentia postpositis, secundum Deum, et eius Iustitiam legesque, et approbatam Regni Consuetudinem, erga Salarium labori meo competens, iuste, et fideliter serviam, et assistam meo pro posse, neque sine legali, et sufficienti ratione Principalem meum in suscepta causa deseram, aut amicabilem impediam. Sic me Deus adiuvet, et omnes Sancti. – Taliterque ad munus eiusmodi Procuratorium exercendum, tractandasque coram quovis Iudice, et Iustituario Regni huius Nostri Hungariae, Partiumque eidem adnexarum Ecclesiastico videlicet, et Seculari Causas habilis omnino, et capax compertus fuerit. Superquo praesentes Nostras Litteras Testimoniales sub sigillo Nostro Regio Iudicali, et authentico praefato Iosepho Eötvös necessarias, modis omnibus extradandas esse duximus, et concedendas. Communi svadente Iustitia. Datum in Libera Regiaque Civitate Nostra Poseniensi. Die vigesima septima Mensis Iunii. Anno Domini Millesimo Octingentesimo Trigesimo Tertio.” Az oklevél alján Somssich Pongrác ellenjegyzése: „Lectum et extradatum per me Pancratium Somsich de Sárd I. C. R. A[.] Majjes[t]a[.]tis Personalis Pr[ae]sentia[e] Re[g]i[ae] in Iudiciis Locumtenentem et Consiliarium Co[m]i[t]a[t]us Pestiensis offi[ci]i Supcomitis Administraturae.”

<sup>14</sup> *Pulszky Ferenc*: Életem és korom I-II. S. a. r., előszó, jegyz. Oltványi Ambrus. (Magyar századok. Sorozatszerk. Tolnai Gábor.) Bp. 1958. I. 113.

<sup>15</sup> Vö. Eötvös József – Szalay Lászlónak, Pozsony, 1833. július 20. *Nizsalovszky E. – Lukácsy S.*: Eötvös József levelei i. m. 64. (8. sz. lev.) és *Eötvös J.*: Levelek i. m. 87. (17. sz. lev.) Kézirata: MTAK Kt. Ms 1186/3., rajta a postai jegyzés: „Presb 22/7”.

<sup>16</sup> *Kölcsey Ferenc*: Országgyűlési naponkénti jegyzések. S. a. r. Pajkossy Gábor. (Kölcsey Ferenc minden munkái. Kritikai kiad. Sorozatszerk. Szabó G. Zoltán. Országgyűlési íráskönyvtár II.) Bp. 2002.

<sup>17</sup> Magyar Országgyűlésének Jegyző Könyve i. m. IV. 98., X. 254.

vös levelét, ami arra utal, hogy 1834-ben nem találkozott atyai barátjával.<sup>18</sup> Abban a vázlatos autográf életrajzban, amelyet Csengery Antal a pályakezdsre vonatkozóan szinte szóról szóra átvett az *Újabb kori ismeretek tárában*, Eötvös egymás utáni életszakaszokként írja le a pozsonyi és a Fejér megyei időszakot: „Pozsonyban 1833ban országgyűlés alatt adtam ügyvédi censurát; utóbb Fejér Vgyei Aljegyzővé lettem, 's 1835ben a' magyar udvari Cancellariához jöttem mellynek fogalmazójává neveztettem 1836ban.”<sup>19</sup> A szövegben az 'utóbb' szó nemcsak időbeli, hanem ok-okozati egymásutánt is jelöl. Azért ment Fejérbe, hogy fiatal ügyvédként tapasztalatot szerezzen – már csak ezért sem lehetséges az aljegyzői időszakot az ügyvédi vizsga elé datálni.

1833 őszétől idejét nagyobb részben Fejér megyei aljegyzői hivatalának szentelte. „Augusztusba Fehér vármegye lakosa lesz belőlem” – írja Eötvös valószínűleg 1833 március végén Szalaynak<sup>20</sup>, és a Fejér megyei közgyűlés jegyzőkönyvei megerősítik, hogy az év őszi hónapjait már ott, és nem Pozsonyban töltötte. Gróf Cziráky Antal főispán négy nappal korábban kelt kinevezését az 1833. július 9-i közgyűlésben iktatták: „Ismét Fő Ispány Úr Ó Excellentiája f. e. Julius 5ről költt Levelébe hirül adja, hogy Báró Eötvös Jósefet NMIgú Ifj: Báró Eötvös Ignázt Al Cancellarius Úr fiát, ezen megyébe Tiszteletbeli Al Jegyzőnek ki nevezni méltóztatott. Az öszvegyültt Karok és Rendek ezen ki neveztetését Báró Eötvös Jósef Urnak, köz örömmel fogadván, ez itt megjegyzetetik.”<sup>21</sup>

Eötvös József három másik ifjúval egyetemben töltötte be a megyei tisztikar tiszteletbeli aljegyzői hivatalát: báró Palocsay Tivadarral, Rosty Zsigmondal és Csapó Józseffel. Az aljegyző társakkal kialakított baráti kapcsolatok meghatározóak voltak számára. Valamennyien idősebbek voltak Eötvösnél néhány évvel. Palocsay, egyik legjobb ifjúkori barátja Nagy Iván szerint 1809-ben vagy 1810-ben született: „Báró Palocsay Ferdinandnak szamolányi Nagy Alojzától fia Tivadar meghalt 1835-ben kora 26. évében.”<sup>22</sup> Feltehetőleg Fejérben ismerkedett meg Eötvös Palocsayval, aki az 1833. október 10-i, november 2-i és november 30-i jegyzőkönyvet már hitelesítette<sup>23</sup>, ám csak az 1833. december 16–19-i közgyűlés iktatta be hivatalába: „N. M. Gróf Cziráky Antal Fő Ispány Úr Eő Excellentiája f. e. December 3ról költ Levelébe hirül adja hogy Báró Palotsai Tivadart ezen Megyében Tiszteletbeli al Jegyzőnek kinevezni méltóztatott.”<sup>24</sup> 1834 első negyedévének kisgyűlésein (január 3., február 1., március 1.) Palocsay jelen volt, Eötvös nem. A jegyzőkönyvet mindhárom alkalommal Palocsay hitelesítette, mint ahogyan az 1834. április 7–11-i közgyűlés jegyző-

<sup>18</sup> *Kölcsey Ferenc* levelezése. Válogatás. S. a. r. Szabó G. Zoltán, Bp. 1990. 210.

<sup>19</sup> OSzK Kt. Analekta 11.468. Vö. *Csengery Antal*: Eötvös. In: *Újabb kori ismeretek tára*. Tudományok és politikai 's társas élet encyclopaediája. 3. köt. Eichendorff-Girardin, Pesten 1851. 58–74. 58–59.

<sup>20</sup> *Eötvös J.*: Levelek i. m. 86. (16. sz. lev.)

<sup>21</sup> Fejér Megyei Levéltár. Közgyűlési jegyzőkönyvek. (A továbbiakban: FML Kgy. Jk.) 1833: 1954. sz. Közli *Környei E.*: Eötvös József Ercsiben i. m. 13. számos kihagyással és olvasati hibával. Az 1833: 1954. számhoz (Eötvös József főispáni kinevezése) nincs irat.

<sup>22</sup> *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 9. köt. Pest 1862. 92. A Palocsay-barátsághoz vö. *Gángó Gábor*: Eötvös József az emigrációban. (Csokonai könyvtár. Szerk. Bitskey István és Görömbei András. 18.) Debrecen 1999. 34–35.

<sup>23</sup> FML Kgy. Jk. 1833. 715., 743., 771.

<sup>24</sup> FML Kgy. Jk. 1833: 3462. sz. 863.

könyvét is.<sup>25</sup> Palocsay 1834. május 1-jén, május 30-án és július 1-jén egyaránt jelen volt a kisgyűlésekben,<sup>26</sup> és az 1834. augusztus 2-i kisgyűlésben ismét csak ő volt kettejük közül jelen.<sup>27</sup>

A másik két aljegyző a tiszteletbeli hivatal kiszolgálása után tovább lépkedett a Fejér megyei hivatali ranglétrán. Az 1811-ben született Rosty Zsigmond<sup>28</sup> annak a családnak a Fejér megyei ágához tartozik, amelynek Békésben birtokos ágából Eötvös feleséget választott magának Rosty Ágnes személyében.<sup>29</sup> Lehet, hogy a Rostyakkal is innen ered a barátság, a későbbi családi kötelék alapja. Csapó József volt a negyedik tiszteletbeli aljegyző<sup>30</sup>, e néven a harmadik a családban. Amint a családtörténeti feldolgozás írja, „1805. október 16-án született. Fejér vármegye főjegyzője volt, majd 1848-ban alispánja. [...] Felesége Hollósy Aloizia (1821–1891), kitől *Kálmán* nevű fia született. [...] 1889. december 3-án temették Balatonfüreden katolikus szertartás szerint.”<sup>31</sup>

A tiszteletbeli aljegyzőknek a főjegyző adta ki a feladatokat, s az alispánok tudta nélkül hiányozniuk, a megyéből eltávozniuk nem volt szabad.<sup>32</sup> Eötvös viszont nemigen kapott feladatot. Figyelembe véve a jogvégzett pályakezdők gyakran lélekölő irodai elfoglaltságait, aligha bánta, hogy idejét maga oszthatta be. Első ténykedése egy adóssági ügy jegyzőkönyvezésében az 1000 forintnyi összeg utólagosan 100-ra javítása volt az 1833. július 13-i kisgyűlés jegyzőkönyvében.<sup>33</sup> Részt vett a jegyzőkönyv tanúsága szerint az 1833. augusztus 1-jei kisgyűlésen<sup>34</sup>, és hivatali esküjét 1833. szeptember 2-án, azaz huszadik születésnapja előtt egy nappal tette le: „Nagy Méltóságú Fő Ispány Úr Ó Excellentiája által f. e. JK. 1953. és 1954ik számjai alatt, Vásáros Naményi Báró Eötvös József Úr tiszteletbeli Al Jegyzőnek, Petrás Károly Úr pedig Esküdtnek ki neveztetvén; ezek mind ketten a' szokott Hitet le tették. Ez itt tudomány végett meg jegyeztetik.”<sup>35</sup> Az 1833: 2386. számon vette fel az 1833. szeptember 24–27-i közgyűlés az árvák bizottsága jelentését, amely bizottság 1833. szeptember 20-i ülésén Eötvös József is részt vett.<sup>36</sup> Ugyancsak jelen volt az 1833. szeptember 24–27-i közgyűlésben. Az 1833. október 10-i kisgyűlésről hiányzott, viszont újra jelen volt az 1833. november 2-i és november 30-i kisgyűlésben, és az 1833. december 16–19-i közgyűlésben is.<sup>37</sup>

Nincs jelen az 1834. január 3-i, február 1-jei és március 1-jei kisgyűlésekben<sup>38</sup>, mindazonáltal, amint a megyei törvényszéki jegyzőkönyvekből kiderül,

<sup>25</sup> FML Kgy. Jk. 1834. 1., 14., 15., 42., 43., 75., 226.

<sup>26</sup> FML Kgy. Jk. 1834. 227., 247., 279.

<sup>27</sup> FML Kgy. Jk. 1834. 327.

<sup>28</sup> Vö. pl. az 1833. szept. 2-i kisgyűlésen jelen levők lajstromával: FML Kgy. Jk. 1833. 527.

<sup>29</sup> Nagy Iván: Magyarország családai i. m. 9. köt. 774.

<sup>30</sup> Vö. pl. 1833. dec. 16–19-i közgyűlés jelenléti ívével: FML Kgy. Jk. 1833. 773.

<sup>31</sup> Csapó György — Csapó Zoltán: A tagyosi Csapó család története. (Családtört. Adattár 1.) Bp. 1985. 17. Köszönöm Kerényi Ferencnek, hogy a műre felhívta a figyelmemet.

<sup>32</sup> Palugyay Imre, *iff.*: Megye-rendszer hajdan és most. 2. köt. Megye-hivatalok. Pest 1844. 114., 110.

<sup>33</sup> FML Kgy. Jk. 1833. Eötvös autográf közlésével ellentétben nem a „24” [2024.], hanem a 2028. számú ügyben. Vö. Környei E.: Eötvös József Ercsiben i. m. 14.

<sup>34</sup> FML Kgy. Jk. 1833. 497. Szemben Környei Elek közlésével, aki szerint „[m]int 'betsületbeli aljegyző' először a szeptember 2-iki kisgyűlésen vett részt.” Környei E.: Eötvös József Ercsiben i. m. 14.

<sup>35</sup> FML Kgy. Jk. 1833: 2047. sz. Vö. a kisgyűlés jelenléti ívével: FML Kgy. Jk. 1833. 527. Közli Környei E.: Eötvös József Ercsiben i. m. 14. számos olvasati hibával.

<sup>36</sup> L. az ülés jegyzőkönyvét az FML Kgy. Jk. 1833: 2385. [nem 2386.] sz. ügy aktáihoz csatolva.

<sup>37</sup> FML Kgy. Jk. 1833. 563., 705., 717., 745., 773.

<sup>38</sup> FML Kgy. Jk. 1834. 1., 15., 43.



ez idő alatt is Fejérben tartózkodott. Eötvös ezt követően az 1834. április 7–11-i közgyűlésen jelent meg (amelyen Palocsay is részt vett).<sup>39</sup> Ekkor kapta meg első és egyben egyetlen megbízatását: „Vicenty Ferentz Fő szolga Bíró Úr a' J. K. 170. szra Báró Luzénszky Alajos össze gyűlő Perében a' Hitelezőknek megjelénésére rendeltt idő határnak a' Bétsi Újságokban történt ki hirdtetéséért járó 24. ezüst Xroat bé mutatta. Meghagyatik a' Jegyző Hivatalnak, hogy a' bé mutatott 24. p. Xrokk Bétsbe leendő által tétel végett, Báró Eötvös Al Jegyző Úrnak kezéhez adván, ennek Nyúgtatóját bé mutassa – mellyről Ó Cs. Kir. Felsege a' Fő Méltgú Cancellaria útján tudósittatni fog.”<sup>40</sup>

Jelen van az 1834. május 1-jei kisgyűlésben, ezzel szemben hiányzik az 1834. május 30-i, július 1-jei és augusztus 2-i kisgyűlésekről.<sup>41</sup> A nyarat ugyanis részben Tutzingban töltötte a rokonoknál: innen írt Szalaynak.<sup>42</sup> 1834 augusztus közepétől október elejéig van ismét jelen a közgyűlésekben, miután az 1834. augusztus 11–14-i közgyűlésben ismét megjelent.<sup>43</sup> Ekkor számolt be a feladat végrehajtásáról: „A' Jegyző könyv 504. számára Báró Eötvös József Al Jegyző Úr szóval jelentette, hogy Báró Luzénszky Alajos össze gyűlő Perében a' Hitelezőknek meg jelenésére rendeltt idő határnak a' Bétsi Újságokban történt ki hirdtetéséért járó 24 ezüst Krajtzárokat az illető helyen le fizette légyen.”<sup>44</sup> A megbízatás visszaigazolása ugyanekkor történt meg.<sup>45</sup> Az 1834. szeptember 2-i kisgyűlésben és az október 6–7-i közgyűlésben Eötvös is és Palocsay is jelen voltak.<sup>46</sup> Viszont Eötvös többet egyetlen köz- vagy kisgyűlésben sem jelent meg aljegyzőségének ideje alatt.<sup>47</sup> Hivatalát 1835. április 24-én hagyta végleg ott: „Eötvös József folyó Esztendei Aprilis 24-ről NMLtgú Gróf Cziráky Antal Fő Ispány Úr által ki neveztetett Al-Jegyzői hivatalából, mellyben 1 és ½ Esztendeig munkálódott, ki lépven, a' K és R. és Tiszti Kar tapasztalt hajlandóságát meg köszöni. –”<sup>48</sup> Az új aljegyző Báró Mesznik Viktor lett.<sup>49</sup>

Az 1834-es évben Eötvös Fejér megyei jelenlétét a törvényszéki jegyzőkönyvek jelenléti ívei alapján további adatokkal lehet igazolni. Jelen volt, Palocsayval együtt, az 1834. február 3–8. közötti törvényszékben,<sup>50</sup> amikor a börtönjavítási ügyet tárgyalták.<sup>51</sup> Nem volt jelen március 4-én, ellenben ott volt április 28. és május 3. között, szintén Palocsayval, Liliom János és bűntársai ítélelhirdetésekor.<sup>52</sup> Rá két napra, május 5-én viszont már nem vett részt a törvényszéken, és hiányzott augusztus végéig.<sup>53</sup> 1834. szeptember 1. és 6. között jelen volt mind a

<sup>39</sup> FML Kgy. Jk. 1834. 77.

<sup>40</sup> FML Kgy. Jk. 1834: 504. sz. 123.

<sup>41</sup> FML Kgy. Jk. 1834. 227., 247., 279., 327.

<sup>42</sup> Eötvös József – Szalay Lászlónak, Tutzing, 1834. május 24. *Eötvös J.: Levelek i. m. 87–88.* (18. sz. lev.) A bajorországi családi környezetéhez vö. *Gángó G.: Eötvös József az emigrációban i. m. 32–34.*

<sup>43</sup> FML Kgy. Jk. 1834. 335.

<sup>44</sup> FML Kgy. Jk. 1834: 1421. sz. 350.

<sup>45</sup> FML Kgy. Jk. 1834: 1662. sz. 424.

<sup>46</sup> FML Kgy. Jk. 1834. 469., 489.

<sup>47</sup> FML Kgy. Jk. 1834. 545., 573., 579., 1835. 1., 33., 41., 47., 67.

<sup>48</sup> FML Kgy. Jk. 1835. 1035. sz. 255.

<sup>49</sup> FML Kgy. Jk. 1835. 91.

<sup>50</sup> Fejér Megyei Levéltár. Törvényszéki jegyzőkönyvek (a továbbiakban: FML Tsz. Jk.) 1834–1835. 2.

<sup>51</sup> FML Tsz. Jk. 1834–1835: 17. sz., 5. skk.

<sup>52</sup> FML Tsz. Jk. 1834–1835. 86., 89.

<sup>53</sup> FML Tsz. Jk. 1834–1835. 181., 185., 191., 193., 200., 202., 206., 207.

négy aljegyző, így Eötvös is,<sup>54</sup> és szeptember 20-án is ott volt a törvényszékben Rosty Zsigmonddal,<sup>55</sup> mint ahogy október 8–9-én is vele.<sup>56</sup> 1834. november 24–29-én van jelen Eötvös utoljára, valamennyi aljegyző kollégájával, a törvényszékben.<sup>57</sup> 1835-ben egyszer sem tartott a többiekkel,<sup>58</sup> s 1835. május 1-jén a törvényszéki üléseken is báró Mesznil Viktor váltotta fel.<sup>59</sup>

Eötvös József aljegyzőségének vázlatos, ám megbízható forrásokra alapozott áttekintése nemcsak az életpálya önértéke miatt lehet fontos, hanem azért is, regénye, *A falu jegyzője* e két év nyomát viseli egész arculatán. A Fejér megyei Liliom-per hozzájárult ahhoz, hogy a megyerendszert bíráló regény cselekményváza egyáltalában egy bűnügyi történet köré szerveződhessen hiteles részletességgel, s *A falu jegyzője* börtön-jelenetei sem véletlenül realizisztikusak és élményszerűek. A Fejér megyei közgyűlés jegyzőkönyvei alapján számos olyan adalék feltárható, amelyek minden jel szerint alapvetően befolyásolták 1845-ben megjelent regényének világát. Madártávlatból közelítve a párhuzamokhoz említést érdemel, hogy a diétáról a közgyűlési jegyzőkönyvekben alig-alig esik szó: talán ezért is, *A falu jegyzője* az országos politikától hasonlóan elfordul, a maga büntető- és polgári perreibe süppedt törvényhatóságot tár az olvasó elé.

A regény börtön-epizódjait nemcsak a borsodi börtönügyi jelentés és a Lukács Móriccral írt *Fogházjavítás* irodalmi élményei inspirálták, hanem maga a személyes tapasztalat is, amely feltehetőleg az egész későbbi érdeklődés elindítójává vált. Ennélfogva nem érdektelen áttekinteni a hamvába holt Fejér megyei börtönreform emlékeit – a kezdeményezés éppen Eötvös hivatali idejére esett. Úgy tűnik, hogy Eötvös az üléseken való megjelenését ehhez az ügyhöz, illetve a Liliom és társai által elkövetett bűnügyek tárgyalásaihoz igazította.

Az 1832. október 29–31-i és november 2-i közgyűlés 2584. szám alatt küldött ki bizottságot a szomszédos Tolna megye szekszárdi dolgozóházának megtekintésére, egy hasonló intézmény székesfehérvári felállítása végett. A küldöttség jelentését az 1833. január 16–18-i közgyűlésben 159. szám alatt iktatták,<sup>60</sup> amikor is újabb küldöttséget állítottak abból a célból, hogy az fontolja meg a tapasztalatok helyi alkalmazásának lehetőségeit. E deputáció a május 21-i közgyűlésnek számolt be a rabok sanyarú fogva tartási körülményeiről, s egyben jelentette, hogy szekszárdi mintára a csapó és a szűrszabó mesterségre lehetne fogni a rabokat. Továbbá kitért jelentésük arra a kérdésre, miként lehetne megelőzni a rabok közötti összebeszélést: „tudománnya lévén a' Kiküldöttségnek arról, hogy az igazság ki szolgáltatásában, és az elkövetett gonoszságoknak ki nyomozásában nagy akadály légyen az, hogy a' Tömlöczök szük volta miatt, több Rabok öszvezáratatnak, erre nézve a' Kiküldöttség bátorokdik a' Köz Gyűlésnek azon javallatját elől adni, hogyha a' dolgozó ház építettnei fog, egy úttal a' Tömlöczök is szaporittassanak.”<sup>61</sup>

<sup>54</sup> FML Tsz. Jk. 1834–1835. 212.

<sup>55</sup> FML Tsz. Jk. 1834–1835. 290.

<sup>56</sup> FML Tsz. Jk. 1834–1835. 290.

<sup>57</sup> FML Tsz. Jk. 1834–1835. 292.

<sup>58</sup> FML Tsz. Jk. 1834–1835. 377., 379–380., 475–476., 479.

<sup>59</sup> FML Tsz. Jk. 1834–1835. 483.

<sup>60</sup> FML Kgy. Jk. 1833. 46.

<sup>61</sup> FML Kgy. Jk. 1833: 1051. sz. 281.

A többször sürgetett<sup>62</sup> megyei tömlöc ügye az 1834. április 7–11-i közgyűlés elé került: „Minekutána az egybe gyűltt Karok és Rendek figyelmét már több idő öltá méltán magára vonta, azon fontos környülállás, melly szerént a’ Megyebeli Rabok száma napról napra szaporodván a’ mostani kevés számú Tömlötzőkben nem lévén más mód, külömböző nemü vétkeességük feles számmal rakásra szoríttatnak, ez által nem hogy a’ fenyítették czélt érne, söt mivel a’ gonosszabb a’ kisebb bünöst oktatásaival támogatja, többnyire a’ javulás helyett az ártatlanabb is, mint gyakorlott ’s fortélyos gonosztévő úgy kerül ki a’ fogházból”.<sup>63</sup> E közgyűlés egyben intézkedik a tömlöcökben szolgálatot teljesítő hajdúk számának szaporításáról valamint arról is, hogy a református rabok számára lelkipásztor biztosíttassék.<sup>64</sup>

A tömlöc költségeit adakozás útján próbálták meg előteremtteni – kevés sikerrel.<sup>65</sup> Az 1834. augusztus 11–14-i közgyűlés (melyre Eötvös hosszabb külföldi távollét után érkezett vissza) ezen túlmenően is foglalkozott a kérdéssel: „Úgyan ezen alkalmatossággal Bajzáth György 2ik Alispány Úr a’ JK. 540. szra jelentette, hogy a’ Vármegye ház alatti tömlötzők folyosojait megtekintetvén, úgy találtatott, hogy azon két folyosót egyesíteni, /: mivel félő, hogy a’ nagy házra nézve, káros be folyással lenne / nem lehet; továbbá az alsó tömlötzők nagyok lévén, ezeknek kisebbekre leendő elosztása vétetett fontolóra, de itt is a’ tapasztaltatott, hogy ez által legfellyebb 7.–8. tömlötz szaporodna, azomban az új Köfalak vastagsága által, a’ hely nevezetessen kisebbbedne, ezen a’ módon tehát a’ javítás eszközölhető nem lévén, bé mutatott jelentő 2ik Alispány Úr két terveket /: planum /: az egyik a’ Vármegye ház Udvarán lenne egy torony 68. új tömlötzőkre, — a’ másik pedig a’ mostani Vármegye ház északi részén építetne 76. tömlötzőkre ; — az első terv 7895. frt 34. Xr az utolsó pedig 15,682. frt 27. xba kerülne ezüst pénzbe.”<sup>66</sup> A megyei rabok lajstromát is ekkor mutatták be.<sup>67</sup>

A tanácskozások nem vezettek semmire. A tömlöcjavító küldöttség Eötvös hivatali ideje alatt sem az 1834. december 15–17-i, sem az 1835. március 30 – április 2-i közgyűlés idejére nem tudott dönteni az ügyben.<sup>68</sup>

Nemcsak a börtön-epizód tanúskodik azonban Eötvös Fejér megyei élményeiről *A falu jegyzőjében*, hanem maga a bűnügyi cselekmény is. Viola egész históriáját valószínűleg Liliom János dunántúli gonosztévő esete ihlette, jóllehet a társadalombírálat mozzanatát természetesen Eötvös adta hozzá a krimi-történethez.

Az 1833. november 30-i kisgyűlésben került napirendre Liliom János gonosztévő ügye: „Somogy Várgye f. e. Nov 18-ról 2561 sz. a. tudósítja a’ Megyét, hogy Liliom János gonosz tévőtől el vett s a’ pénz tárába le tett pénznek ezen Megye Tárába leendő által adását meg rendelte olly bizodalommal, hogy ezen Megye az Ő megyéjében lévő károsodottakat is az igazság szerént ki fogja elégitni.”<sup>69</sup> A következő napirendi pont is ezzel foglalkozik: „Szinte Somogy Vár-

<sup>62</sup> Pl. a 1833. dec. 16–19-i közgyűlésben. FML Kgy. Jk. 1833: 3147. sz. 775–776.

<sup>63</sup> FML Kgy. Jk. 1834. 78–79.

<sup>64</sup> FML Kgy. Jk. 1834: 540. sz. 135.

<sup>65</sup> FML Kgy. Jk. 1834: 1363. sz. 336.

<sup>66</sup> FML Kgy. Jk. 1834: 1364. sz. 336–337.

<sup>67</sup> A következő közgyűlési jegyzőkönyvi számokhoz nincs irat: 1834: 326. sz. és 1834: 1363–1364. sz. (a megyei börtönügy); 1834: 1632. sz. a megyei rabok lajstroma.

<sup>68</sup> FML Kgy. Jk. 1834: 2392. sz. 580. és 1835: 381. sz. 92.

<sup>69</sup> FML Kgy. Jk. 1833: 3106. sz. 762.

megye f. e. October 18rol 2502. sz: a: a' Megyének azon Levelére, mellynél fogva Gödri Uraság Kanásszát és Fürgedi Juhásszát mint Liliom s Sós István Orgazdáit meg büntetni kéri, válaszolja, hogy minekutánna Gödri T. Baranya Fürged pedig T. Tolna Vármegyében vagyon, ezeket haladás nélkül meg kérte, hogy a' Kérdéses Kanászt és Juhászt meg büntesse."<sup>70</sup>

Az ügy számai korábbra is visszanyúlván, tovább is bonyolódván, az 1830-as években végig nyomon követhetők a Fejér megyei törvényhatóság iratanyagában.

Liliom János és rablóbandája az 1820-as és 1830-as évek fordulóján követte el rémtetteit a közép-dunántúli megyékben. A vezért 1830 februárjában az ozorai úriszék pincefeltörésekkel, borlopással, búza- és kukoricalopással, útonállással, lólopással és ökörelhajtással vádolta meg. A megye halálra ítélte, de a fellebbviteli bíróság (és maga Liliom is) másként döntött: „a' Hétszemélyes Táblán 6 Esztendei Tömlöztre ítéltetett, de az ozorai Életház felső emeletéből, mesterséges leereszkedéssel, előbb, hogy sem ezen Ítélet meg érkezett, és kihirdetethetett, elszökött.”<sup>71</sup>

Liliom és társai, Rácz/Kocsis/Vacsora János, Somi Varga István, Nagy Jancsi/János, Kis Gyuri, Sós/Soós István/Pista és mások, egyedül, ketten-hárman avagy bandába verődve, ezután tovább növelték bűnlajstromukat, melyen erőszak és gyilkosság egyre többször társult a vagyon elleni bűncselekményekhez. Mígnem 1832. november 18-án ismét sikerült elfogni őket, ezúttal Fejér megyében, s így Tolna megye az 1832. december 10-i közgyűlésben kelt végzéssel átadta az ügyet Fejérnek.<sup>72</sup> A jegyzői hivatal közvetlenül érintve volt mind a Tolna megyével való kapcsolattartásban, mind pedig a kihallgatásokban, hiszen ez utóbbiak során az aljegyzők vezették a jegyzőkönyvet. Aláírásuk tanúsága szerint Csapó József és Rosty Zsigmond számos alkalommal közreműködtek, Eötvös maga azonban egyetlenegyszer sem hitelesítette aláírásával a vallomásokot.

Az 1832. november 26-án kezdődő eljárásban Liliom volt az elsőrendű, társai közül Nagy Jancsi a másod- és Rácz János a harmadrendű vádlott, akik közül 1833 nyarának végére az előbbi meghalt, az utóbbi pedig megbetegedett a tömlöcben.<sup>73</sup> Eötvös József hivatali idejére a legérdekesebb szakasz, a nyomozás esett. A törvényszéknek kellett a tanúvallomásokból és a „szabad önvallás”-okból összerakosgatnia a tényállást. Fennmaradtak a különböző összesítő táblázatok: ki, mikor, hol, kivel, mit követhetett el. Az ítéletben a társadalom nyugalalmát, a közrendet és a vagyonbiztonságot emelkedett szavakkal védő preambulum és a rémisztő bűnlajstrom felsorolása után Liliomot és öt társát akasztófára ítélték, majd felterjesztették az ítéletet a királyi táblához. Végrehajtására nem került sor, mert Liliom 1838. október 18-án ismét megszökött a börtönből két fogollyal együtt, akik nem voltak érintve a Liliom-perben.<sup>74</sup> Soós Pista és a többi tettestárs még életben voltak, hiszen vallottak a szökési ügyben.

Az ítélethirdetésre az 1834. április 28 – május 3-i törvényszékben került sor.<sup>75</sup>

<sup>70</sup> FML Kgy. Jk. 1833: 3107. sz. 762.

<sup>71</sup> Fejér Megyei Levéltár. Liliom és társai bűnügyei. Tiszti főügyész iratai. 8. doboz. 587. sz.

<sup>72</sup> FML Tsz. Jk. 1834–1835: 90. sz. (25. skk.)

<sup>73</sup> FML Tsz. Jk. 1833: 566. sz. (augusztus 31.)

<sup>74</sup> FML Tsz. Jk. 1838: 916. sz.

<sup>75</sup> FML Tsz. Jk. 1834: 383. sz. 123. skk.

„Huszár Péter Tiszti Al Ügyésznek, mint hivatalbeli Fel Peresnek Liliom János, Nagy Janos [!], Rátz vagy Vatsora János, Somi Varga István, Kis György, Szabo Szili József, Pajta vagy Tóth János, Kozma Mihály, Csuka Adám [!], Ns Virág György, gyilkos, rabló, és tolvajok úgy szintén Sárkány Erzsébeth Nemes Miklós Sándor hitvese, 's orgazda, ezeknél fogva Alperesek ellen indított Büntető Pőre megvizsgáltatván”,<sup>76</sup> az ítélet előjáró beszédében a bírák összegzőleg kinyilvánították, hogy a vádlottak „mind Isteni mind Polgári Törvényeket lábakkal tapodván, tsupán tsak jámbor ember társaik károsítására, és munkás iparkodásaik által szerzett Vagyonaiknak erőszakos feldulására, sőt ha ellenkezésre találtak, azoknak élete fosztására indulván, az általok elkövetett, és az 1ső számtól egész 54 számig a' Perhez kaptolt Irományokkal bé bizonyított, 's alább bővebben a' Vasban állók személylyére alkalmaztatva elé adott 18. rablások, és 10. rendbeli tolvajlások által az egész vidék lakossait olly rémülésbe hozni, hogy már a' személyes és a' Vagyonbeli bátorságot a' közönséges 's e' végre rendelt Örökön kívül néműneműkép tsak nagyobb számmal használt rendes Katonaság biztosithatta, és így a' Vasban állók a' leg undokabb vétkekbe keveredvén, az emberi társaság megromlott, és megjobbithatatlan Tagjaivá fajulni nem iszonyodtak.”<sup>77</sup>

Liliom előéletére vonatkozóan a következőket olvashatjuk a tárgyalás jegyzőkönyvében: „A' bé Peresített Irományokból napfényre hozatván, hogy Első rendbeli Vasban álló Liliom János az 1es számú Iromány szerént már alig serdülő Ifju korában testének, 's lelkének fejlődő erejét Felebaráti vagyona elpredállására fordította, 's több rendbeli Pintze törésekért, 12. Lovak eltolvajlásáért, és Pápai Deáknak haramia modra való megtámódásáért, 's más egyéb tolvajságáért [!] az Ozorai Urodalomnál halálra ítéltetett, de fellebb vitél [!] utján arról felmentetvén, helyette nyert 6. Esztendei rabsága nem hogy ötet a' vétektől el[ret]tentette volna, hanem a' fogságból elszökvén, gonosztettei által szerzett elhiresedése távol vidékekre terjedvén, tsak hamar egy félelmes rabló-társaságot állított, mellynek ő rettenthetetlen gonosz tévő, és kegyetlen fő parantsolójává lett. –”<sup>78</sup> Az ítélet Liliom Jánost „ifju”-nak nevezi azért, mert apja, „öreg” Liliom János is vádlott volt, mégpedig a fővádlott bátyjával, Liliom Józseffel együtt. Őket fogságra ítélték. Vagyis Liliom (s ennyiben Eötvösnek volt mire alapoznia az ember eredendő romlatlanságáról vallott regénybeli tézisért) nem természetből fogva, hanem belenevelődve vált bűnözővé.

Amint arról az iratok („Lilioméknak mint Soos Istok Büntársainak akasztó fára való Ítéltetése”<sup>79</sup>) tanúskodnak, Liliom János és büntársai egy nagyobb bűnszövetkezet tagjai voltak. Soos Pista 1833. július 12-én kezdte meg vallomását, melyet augusztus 26-án és 29-én folytatott.<sup>80</sup> Azonban ő maga Liliom János perében nem szerepelt, a vele való szembesítésére és újabb vallomására jó egy

<sup>76</sup> FML Tsz. Jk. 1834: 383. sz. 123.

<sup>77</sup> FML Tsz. Jk. 1834: 383. sz. 124.

<sup>78</sup> FML Tsz. Jk. 1834: 383. sz. 124. Az itt hivatkozott 1. sz. irat nem más, mint a „Liliom János, és Bűn-társai Büntető Ügyében hozott Ítélet, febr. 10-ről 1830.” Címe: „Részes Kivonás Az 1830ik Eszdei Februarius 10ik 1s több Napjain – Ozorán tartatott Büntető Pereket itéllő 's bíráló T. Uriszék Jegyző-Könyvéből”.

<sup>79</sup> FML Kgy. Jk. 1833: 3106–3107. sz. Liliom János iratai. 23. sz. irat.

<sup>80</sup> FML Kgy. Jk. 1833: 3106–3107. sz. Liliom János iratai. 2–4. sz. irat.

évvel később, az 1834. november 25-i törvényszékben került sor. Vallomását Rosty Zsigmond hitelesítette. Bizonyára a rendkívüli esemény iránti kíváncsiság okozta, hogy aznap mind a négy tiszteletbeli aljegyző jelen volt.

Ami élet és irodalom további összehangzását illeti, megemlítendő, hogy a védelem beszédében előfordul az utalás az alkoholizmus szerepére a bűncselekményekben, amely mozzanat Viola bandájának jellemzésekor is meghatározó lesz *A falu jegyzőjében*: „Jóllehet a' Vasban Állok részére rendelt Tiszti Úgyész pártoltjai mentségek felhozná a' Vasban Álloknak részszerént Ifju korokat, részszerént más e' perben nem foglált [!] bűntársaknak biztatásait, ugy szinte az ellenek fel adott vádokban tsupán a' kárvallottak Bizonyosságait, és a' Vadbeli [!] megtámadásokban akkori boros állapotjokat, végre az általok elkövetett gonosz tetteknek töredelmes megvallását, 's megbánását, ennél fogva méltán reménylendő javulásokat.”<sup>81</sup> Ezen túlmenően a Liliom-perben is megemlítődnek a rossz körülmények, melyek közt a rabokat fogva tartották. Nagy János 1833 augusztusában halt meg, míg Vacsora Kotsis János betegeskedett, ezért Novák József főorvos kérte „az alsó tömlőtzből, egészségesebb helyre” való átszállítását.<sup>82</sup> Még a rabokra költött patikaszeres jegyzéke is megtalálható a jegyzőkönyvekben<sup>83</sup>, akárcsak motívumként a regényben. A peranyagok között fennmaradtak a tárgyalások és a nyomozás latin-magyar keveréknyelven írott jegyzőkönyvei, amelynek Eötvös Viola kihallgatási jelenetében adja irodalmi mását. A Tengelyi Jónás sorsát is megnehezítő, a nemesség bizonyítását illető ügyek folyamatosan napirenden voltak.

Külön vizsgálatot érdemel *A falu jegyzőjében* szerepeltetett tulajdonnevek kérdése. A regénybeli tulajdonnevek több mint fele valódi beszélő névnek bizonyul, ha a nevek jelentése felől vizsgáljuk a kérdést.<sup>84</sup> A jegyzőkönyvekkel való egybevetés viszont azt tárja fel, hogy a regény beszélő nevei közül néhány ráadásul hangalakjával utal az Eötvös szemei előtt lepergő megyei élet valódi szereplőire. E neveket vagy a magánhangzók vagy a mássalhangzók eltorzításával vette át, ám nemritkán egyenesen eredeti alakjukban. (A felismert írói módszer egyébként a szakirodalomban többször felállított analógiát, a Kölcsey–Völgyesy párhuzam megalapozottságát is alátámasztja.) Völgyesy alakjánál maradván azt is megkockáztathatjuk, hogy a Viola védelmével az első hivatali elfoglaltságát ellátó ifjú tiszteletbeli alügyész küzdelmeiben és csalódásában Eötvös saját tapasztalata is tükröződik. Nos, Krivér nevére emlékeztet Pribék Vilmos táblbíró és Pribék Eduárd számvevő vagy „prokátor”<sup>85</sup> neve, míg Tengelyi Jónás előképe, nevében legalább, Tengödy János „prókátor”, ill. „uradalmi ügyvéd”.<sup>86</sup> A regénybeli betyárok közül Rácz – létező személy volt. Cifra nevű szereplő szintén előfordul *A falu jegyzőjében* is és a perben is.<sup>87</sup> Ráadásul „Rátz Kotsis, v Vatsora János mint rabló tarsaságnak [!] legkegyetlenebbike” említetik az íté-

<sup>81</sup> FML Tsz. Jk. 1834: 383. sz. 137.

<sup>82</sup> FML Kgy. Jk. 1833: 3106–3107. sz. Liliom János iratai. 620. sz. irat.

<sup>83</sup> FML Kgy. Jk. 1834: 1284. sz. 315.

<sup>84</sup> *Lukács Lászlóné: Eötvös József beszélő nevei.* In: Dolgozatok az írói névadásról I. (Magyar névtani dolgozatok. Szerk. Hajdú Mihály. 93.), Bp. 1991. 25–39. 33.

<sup>85</sup> FML Kgy. Jk. 1833. 40. (1833. jan. 16–18-i közgyűlés.)

<sup>86</sup> FML Kgy. Jk. 1833. 167. (márc. 1.), 489. (júl. 13.)

<sup>87</sup> FML Tsz. Jk. 1838: 916. sz.

letben<sup>88</sup> – és a regényben is Rác a legvérszomjasabb rabló a kunyhó-jelenetben. Ami végül a nemes szívű főrabló névadását illeti, az 1834. július 1-jei kis ülésben került elő bizonyos Viola Anna örökösödési ügye,<sup>89</sup> melynek folytatására az 1834. augusztus 11–14-i közgyűlésben (Eötvös jelenlétében) került sor.<sup>90</sup>

A Liliom betyárnév felbukkanása a Fejér megyei perben esetleg Petőfi *Liliom Peti* című, 1844 szeptemberi versének keletkezéstörténete szempontjából is releváns lehet. A kritikai kiadás jegyzetanyaga szerint Jókai egy 1872-es adalékát nem számítva „[a] Liliom Peti név nem ismert a betyárfolklorban”. Talán Liliom János figurája is szóba jöhet inspiráló motívumként, hiszen a versben nincs kifejezett utalás arra, hogy a feltételezett valóságos mintát az alföldi betyárvilágban kell keresni. Mindenesetre Liliom Petihez és a versben említett elődjéhez, Angyal Bandihoz hasonlóan<sup>91</sup> lovat és marhát Liliom János is lopott eleget.

Mozgalmas, sokféle tevékenységgel teli időszak volt Eötvös József életében az aljegyzőség hivatalosan bő, ténylegesen szűk másfél esztendeje. Utazott, írt, szemlélődött, nevelődött. Figyelt és gyűjtötte az élményeket húszéves fejjel, hogy azután művekben kamatoztassa őket. Ami életének a pozsonyi diétán 1832 december végétől március végéig, továbbá 1833 június végétől július végéig két részletben eltöltött négy hónapját illeti, Eötvös maga később nem emlegette *absentium ablegatusi* múltját, és például Jókaival ellentétben nem sejtette azt sem, hogy köze lett volna (s nem sejtette, hogy a kutatók tollán mégis köze lesz<sup>92</sup>) az országgyűlési ifjúsághoz. Az 1833 és 1835 közötti időszakából aljegyzőségét és irodalmi működését vállalta a leginkább.

Az eddig nem vizsgált források fényében a kérdéses évek fejlődéstörténetének árnyaltabb képe rajzolódott ki. Egyfelől Eötvös idejét és figyelmét távolról sem az 1832–36-os pozsonyi országgyűlés eseményei kötötték le a tárgyalt időszakban, hanem sokkal inkább a Fejér megyei ügyek. Jóllehet kezdő hivatalnokként érdemi feladatot nem kapott Székesfehérváron, kezdő íróként a szemét és a fülét nyitva tartotta, és olyan tapasztalatokat szerzett, amelyet *A falu jegyzőjében* alakított irodalommal. Az aljegyzőség éveit annál inspirálóbbak lehetnek számára, mert megadatott neki, hogy az országos reformpolitika és a megyei kormánypártiság kulisszái mögé egyaránt beleláthasson. Későbbi doktrinér, liberális publicisztikájára tekintve látnunk kell, hogy a börtönjavítást szorgalmazó tanulmányok papírrágásának hátterében ott van a „porvári” (azaz: fehérvári) megyeháza alatti börtön siralmas állapotáról szerzett személyes tapasztalat, s *A falu jegyzője* Taksony vármegyéjének politikai koordinátáit, a szerző tájékoztatása ellenére, immár nem „tiszai alföldünk” térképén kell keresnünk, hanem a dunántúli Fejérben.

<sup>88</sup> FML Tsz. Jk. 1834: 383. sz. 138.

<sup>89</sup> FML Kgy. Jk. 1834: 1311. sz. 320.

<sup>90</sup> FML Kgy. Jk. 1834: 1608. sz. 411.

<sup>91</sup> *Petőfi Sándor* összes költeményei (1844. szeptember – 1845. július). Kritikai kiad. S. a. r. Kiss József, Kerényi Ferenc, Martinkó András, Ratzky Rita, Szabó G. Zoltán. Szerk. Kerényi Ferenc. (Petőfi Sándor összes művei. Szerk. Kerényi Ferenc. 3. köt.), Bp. 1997. 226., 227.

<sup>92</sup> *Csorba Sándor*: Az ifjú értelmiség i. m. 114.; *Voinovich G.*: B. Eötvös József i. m. 13–14.





*Albert B. Gábor*

## A MAGYARORSZÁGI TANKÖNYVREVÍZIÓS MOZGALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

*Nemzetközi szervezetek*

Az első világháború után a Nemzetek Szövetsége és más tudományos és tanügyi szervezetek behatóan foglalkozni kezdtek a tankönyvek nemzetközi revíziójával, vagyis az egyes — főként történelmi tárgyú — tankönyvekben előforduló tendenciózus magyarázatok vagy tájékozatlanságból eredő hibák, téves nézetek, illetve a más népekkel szembeni gyűlölet ébrentartását célzó tankönyvi részek eltávolításának kérdéseivel. E szervezetekről és tankönyvrevíziós tevékenységükről adott áttekintést Olay Ferenc, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) osztálytanácsosa 1933-ban megjelent kötetében. E meglehetősen hosszú névsorban ott volt többek között a Nemzetek Szövetsége, az amerikai Carnegie Nemzetközi Béke Alapítvány (Carnegie Endowment for International Peace), a Nevelésügyi Társaságok Világszövetsége (World Federation of Education Associations), valamint a Történettudomány Nemzetközi Bizottsága (Comité International des Sciences Historiques – CISH).<sup>1</sup>

A két világháború közötti tankönyvrevíziós mozgalom nemzetközi motorja a Nemzetek Szövetsége volt. A világszervezet 1919-ben keltette életre az ún. Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságát (Comité International de Coopération Intellectuelle – CICI). Ennek keretén belül hamarosan nemzeti bizottságok alakultak, melyek mintegy összekötő szerepet játszottak a Nemzetek Szövetsége, a CICI és a tagállamok egyéb állami szervezetei között. Egyszeresmind folyamatos tankönyvjavító tevékenységet folytattak, különösen azután, hogy a CICI az ő hatáskörükbe utalta a tankönyvrevízió kérdését, amit a népszövetségi Tanács és Közgyűlés 1930-ban jóvá is hagyott.<sup>2</sup>

A hazai Tankönyvügyi Bizottságot még 1925-ben hozta létre Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter. Intézkedését az 1925. évi 24.088/III. a sz. „Szabályzat a tankönyvek megbírálása, engedélyezése és használatba vétele tárgyában” c. miniszteri rendelete követte, mely szigorú feltételekhez kö-

---

<sup>1</sup> *Olay Ferenc*: Magyarország a külföldi tankönyvekben. Adalékok a tankönyvek nemzetközi revíziójához. Budapest, Magyar Nemzeti Szövetség, 1933. 182.

<sup>2</sup> A Népszövetség tankönyvrevíziós munkáját részletesen elemzi *F. Dárdai Ágnes*: Tankönyvek a társadalmi-politikai érdekek keresztjében. In: Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás. II. kötet. Sorozatszerk. Szabolcs Ottó. Budapest, ELTE BTK – Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozat, 2006. 8–19.

tötte a tankönyvvé nyilvánítást. Ezek szerint a tankönyv sem állam- és alkotmányellenes, sem a valláserkölcsei nevelés szellemébe ütköző tanokat nem tartalmazhatott, meg kellett felelnie az új tanterv és tantervi utasítások előírásainak. Összhangban kellett állnia az iskola profiljával (beleértve annak a tudományossághoz, illetve gyakorlatiassághoz való viszonyát), a feldolgozás módszerével és a téma előadásmódjával. Új tankönyvet csak abban az esetben engedélyezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM), ha az a korábbihoz képest előrelépést jelentett. A miniszteri rendelet értelmében az iskolák tantesztületei a tanév vége előtti ún. tankönyvjavasoló értekezleten választották ki a számukra elfogadható tankönyveket, melynek jegyzékét a tankerületi főigazgatónak megküldték, aki aztán a Tankönyvügyi Bizottságnak továbbította a jegyzék egy példányát ellenőrzésre. Ez valójában formai kontrollt jelentett, a tankönyvvé nyilvánítás tényének ellenőrzését.<sup>3</sup>

A tankönyvek hibás és a nemzetközi megértést akadályozó részeinek felülvizsgálata céljából a CICI operatív szervezete, a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézete (Institut International de Coopération Intellectuelle) kérdőíveket küldött ki a tagállamok részére, majd értékelte a beérkezett válaszokat.<sup>4</sup> E tankönyvrevíziós mozgalom első eredményei Julio Casares spanyol nyelvész, diplomata 1925-ben közzétett javaslatához kapcsolódtak. Casares azt javasolta, hogy a CICI nemzeti bizottságai közvetlenül egymással lépjenek kapcsolatba, ha sértő vagy tendenciózus torzítást vélnek felfedezni a másik ország tankönyvében. A Casares-formula a valóságban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, annak ellenére, hogy a spanyol tudós 1932-ben új indítvánnyal állt elő, mely immár a nemzeti bizottságokat avatta kizárólagos tankönyvjavító szervvé, és új eljárásrendet is bevezetett. Ezek szerint a hibás részek megváltoztatására irányuló javaslatokat az érintett országnak meg kellett válaszolniuk, nézetkülönbség esetén pedig közvetítőket kellett kiküldeniük. Casares 1932. évi javaslatát F. Dárdai Ágnes ekképp összegzi: „A második változat, bár jelentős előrelépést jelentett, továbbra sem tudott azonban változtatni azon a tényen, hogy a nemzeti bizottságok által javasolt módosításokat továbbra is az illető ország állami hatóságain keresztül lehetett csak végrehajtani, hisz a tankönyvkiadás, engedélyezés és módosítás a kormányok miniszteriális feladata és hatásköre volt.”<sup>5</sup>

A tankönyvrevíziós mozgalom történetében jelentős szerepet játszott az az emlékirat, melyet 1931-ben August Zaleski lengyel külügyminiszter juttatott el a CICI, illetve a genfi leszerelési konferencián résztvevő kormányok részére. Zaleski úgy vélte, a tartós szellemi lefegyverzés kérdése a felelős államférfiakat is foglalkoztatja, ezért szorgalmazta, hogy a gyűlöletet szító tankönyveket pedig vonják ki a forgalomból, az iskolákban kötelező tantárgy legyen a Nemzetek Szövetsége céljainak és munkásságának ismertetése, a jogi karokon

<sup>3</sup> A tankönyvkiadás történetéhez a továbbiakban még: *Mészáros István*: A tankönyvkiadás története Magyarországon. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989. *Szebenyi Péter*: Fejezetek a tankönyvjóváahagyás történetéből. Educatio, 1994. tél. 599–622.

<sup>4</sup> *Olay Ferenc*: A tankönyvek nemzetközi revíziója. Néptanítók Lapja, 1932. november 15. 905–907.

<sup>5</sup> *F. Dárdai*. i. m. 16.

pedig külön tanszék foglalkozék a Nemzetek Szövetsége működésével.<sup>6</sup> E javaslat is hozzájárult a CICI adatgyűjtő munkájának beindításához, valamint ahhoz, hogy a népszövetségi tagállamokban a világszervezet munkáját ismertető, illetve népszerűsítő könyvek jelentek meg.<sup>7</sup>

Az 1910-ben megalakult Carnegie Alapítvány párizsi fiókja tájékoztató jelentéseket íratott arról, vajon a háborúban részt vevő államok irodalmi, földrajzi és történelmi tananyagai veszélyt jelentenek-e a békére. Az Alapítvány ezen kívül anyagilag is segítette az ún. tankönyvegyeztető konferenciákat – főként amerikai–kanadai viszonylatban.<sup>8</sup>

A Nevelésügyi Társaságok Világszövetsége a pedagógiai pacifizmus gondolatát tűzte zászlajára, s ennek terjesztésére két évente kongresszusokat rendezett – felváltva Európában, Ázsiában, illetve Amerikában. A Világszövetség 1923. évi San Franciscó-i világgongresszusán hirdették meg a pedagógiai pacifizmus gondolatát. A San Franciscó-i kongresszuson a német származású amerikai vállalkozó, Raphael Herman 25 ezer dollárt ajánlott fel egy olyan terv elkészítésére, amely a világbékét szolgálja. Az 1925. évi edinburghi kongresszuson ismertették a pályázat győztesének, David Starr Jordan nyugalmazott amerikai egyetemi tanárnak a tervezetét. Az ún. Jordan-terv a militaristák mellett a pedagógusokat tekintette a leginkább felelősnek a háborús mentalitás kialakulásáért. Jordan ostorozta a történészeket is, akik, úgymond, saját vezető eszméik hatása alatt írják meg saját koruk történelmét. A Jordan-terv főbb gondolatait Kundt Ernő — a világgongresszus magyar kiküldöttje — ekképp foglalta össze: „A történelem ne legyen hosszú vérfürdők története, hanem az ember biográfiája, mely megmutatja, miként törtük össze fokozatosan azokat az erkölcsi bilincseket, amelyek az emberiséget haladásában gátolták. [...] Bizottság küldendő ki tehát, mely szerte a világon tanulmányozza a történelem tanításának módját és célját, valamint a történelmi kézikönyveket is.”<sup>9</sup>

### *Magyarország bekapcsolódása a nemzetközi tankönyvrevíziós mozgalomba*

Magyarországon ugyancsak számos tudományos és tanügyi szervezet, valamint kiváló tudósok és szakemberek foglalkoztak a „tankönyv-méregtelenítés” kérdésével. A szervezetek között fellelhetjük a CICI Magyar Nemzeti Bizottságát, a Magyar Külügyi Társaságot, a Magyar Paedagogiai Társaságot és annak Külföldi Tankönyvügyi Bizottságát, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által alapított Tankönyvügyi Bizottságot.

A Magyar Tudományos Akadémia keretei között kezdte meg működését a Magyar Nemzeti Bizottság 1923-ban. Ebben, valamint a CISH kongresszusai-

<sup>6</sup> Olay: A tankönyvek nemzetközi revíziója. I. m. 905–907.

<sup>7</sup> Magyar vonatkozásban l. *Faluhelyi Ferenc*: A Nemzetek Szövetsége célja és szervezete. Genf, Nemzetek Szövetsége, 1931.

<sup>8</sup> *F. Dárdai*: i. m. 18.

<sup>9</sup> Ugyanakkor Kundt úgy vélte, a politikai realitások nem kedveznek a pedagógiai pacifizmus programjának, hiszen bajosan lehet a világbékét a katedráról hirdetni, amikor Magyarország a trianoni béke igazságtalansága következtében olyan lelki, társadalmi és gazdasági helyzetbe került, amely teljes egészében ellenkezik a világbéke eszméjével. *Kundt Ernő*: A Nevelésügyi Társaságok Világszövetségének kongresszusa Edinburghban. Magyar Paedagogia, 1925. 7–10. sz. 99.

nak Történelemtanítási Bizottságában egyaránt kulcsszerepet játszott Domanovszky Sándor. Domanovszky nemcsak kiváló történész és „tankönyvdiplomata” volt, hanem az Országos Közoktatásügyi Tanács tagja is, egyszersmind Klebelsberg Kunó kultuszminiszteri időszakának egyik leginvenciózusabb tankönyvszerzője. Ő készítette el azt a tantervi különtervezetet, amely az 1924-es középiskolai történelemtanterv szemléletét, tananyagbeosztását és időkeretét meghatározta. Ő jegyezte a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda középiskolai tankönyvsorozatait,<sup>10</sup> s ő készítette a felső kereskedelmi iskolák tankönyveit is Kováts József társszerzői közreműködésével a Lampel gondozásában. Középiskolai történelemtankönyvei — melyeket szívesen használtak a protestáns iskolákban is — 1926–1932 között láttak napvilágot felmenő rendszerben, s annak ellenére, hogy e sorozatokat a hómáni időszakban, 1934–1944 között a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda új szerzőgárdával készítette el, könyvei még 1941-ben is forgalomban voltak. Domanovszky ezenkívül nemzetközi tankönyvelemzéseket is végzett — ismerte a német, olasz, francia, finn, lengyel tankönyveket<sup>11</sup> —, és ő képviselte Magyarországot az 1928-ban és 1929-ben a CISH oslói, illetve velencei kongresszusán. Ismerte az 1920-as évek tankönyvrevíziós mozgalmának számos áramlatát, ezek legfontosabb képviselőit, és figyelemmel kísérte a reformjavaslatokat. Nagyra becsülte a Carnegie Alapítvány munkásságát, melynek égisze alatt született meg a Francia Népszövetségi Liga titkárnak, Jules-Jean Prudhommeaux-nak többszáz könyvre vonatkozó, több mint 1000 oldalon megjelenő bírálata. Értesült arról is, hogy a francia oktatók 1926-os sikeres strasbourg-i kongresszusának eredményeként több, már engedélyezett francia tankönyvet visszavontak a forgalomból. A Domanovszkyhoz írt levelek sokasága azt igazolja, hogy a tankönyvüggyel foglalkozó hazai szakemberek folyamatosan tanácsért, segítségért fordultak hozzá, más esetben pedig tájékoztatták őt a tankönyvrevízióval kapcsolatos eseményekről.<sup>12</sup>

<sup>10</sup> Domanovszky középiskolai sorozatai: Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára (1926); Az ókor története Kr. u. 180-ig, a középiskolák IV. osztálya számára (1927); Világtörténelem a katonacsászárok korától a középkori intézmények virágkoráig. A középiskolák V. osztálya számára (1928); Világtörténelem a középkori intézmények hanyatlásától a felvilágosodás koráig. A középiskolák VI. osztálya számára (1929); Világtörténelem. A francia forradalom kitörésétől napjainkig a középiskolák VII. osztálya számára (1930); Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára (1931).

<sup>11</sup> Az Országos Közoktatásügyi Tanács (OKT) jegyzőkönyvei 1923–24. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Továbbá: Domanovszky levele Klebelsberghez (1929. december 13.). MTAKK, Ms 4519/67. E beszámolójában Domanovszky megnevezett néhányat a nemzetközi tankönyvtermésből: pl. a német Reimann-féle sorozatot, az olasz Manaresi munkáját, vagy a lengyel Dąbrowski kiadás alatt lévő kötetét. E tankönyvek megtekinthetők a Georg Eckert Institut braunschweigi tankönyvtárában. L. *Johannes Ferber*: Mittelalter und Reformationszeit. München–Berlin, Arnold Reimann, 1932. (GEI, HDG–III 24 (1,23) 1.); *Alfonso Manaresi*: Storia moderna per i licei classici, scientifici e gli istituti magistrali. Milano, Trevisini [1936?]. (Az 1946. évi kiadást l. GEI, I H–93 (1,46) 3.); *Dr. Jan Dąbrowski*: Historia. Tom czwarty oia IV klasy gimnazjów. Łwów, 1937. (GEI, Polen H–79 (2,37) 1.)

<sup>12</sup> Domanovszky Sándorhoz írt levelek. MTAKK, Ms 4522/110–4528/165. Nagy Iván 1936 végén Domanovszky közbenjárását kérte a Szellemi Együttműködés Nemzeti Albizottságában meghirdetett előadói állás megszerzése érdekében. Olay mellett éppen Nagy vitte érdemben az ügyeket mint az MTA Tankönyvügyi Bizottságának jegyzője, s kinevezését azért tartotta fontosnak, hogy továbbra is intézhesse a tankönyvügyeket. Nagy levele Domanovszkyhoz (1936. december 21.). (MTAKK, Ms 4526/447) Domanovszky tanítványa, Baráth Tibor, aki 1933–1938 között VKM engedélyével a CISH párizsi titkárságán dolgozott, folyamatosan beszámolt Domanovszkynak a nemzet-

A Magyar Külügyi Társaság csupán érintőlegesen kapcsolódott be a nemzetközi tankönyvrevíziós mozgalomba, amikor a Carnegie Alapítvány felkérésére 1925-ben összefoglaló jelentést készített a témáról. A jelentés szerzője Horváth Jenő diplomáciatörténész, a Magyar Egyetemközi Iroda igazgatója volt, aki a két világháború között igen aktív szerepet játszott a tudományos közéletben: 1920–1933 között a Magyar Külügyi Társaság ügyvezető igazgatójaként, majd alelnökeként, 1920 és 1944 között a *Külügyi Szemle* alapító szerkesztőjeként tevékenykedett, és egyik legtermékenyebb szerzője volt a magyar revíziós külpropagandának. Jelentésének elején Horváth leszögezte, hogy a magyar oktatás szempontjából megalázonak tekinti a megbízást, és részletesen ecsetelte a tanárok körében tapasztalt ellenséges közhangulatot. A beszámoló egyébként is igen polemikus hangot ütött meg — ezt számos ország kifogásolta is —, ezért a szöveget hosszú ideig nem is publikálták; példányai később is csupán Amerikában kerültek forgalomba.<sup>13</sup>

1925 tavaszán Kornis Gyula váltotta Fináczy Ernőt a Magyar Paedagogiai Társaság elnöki posztján. Programadó tanulmányában, mely az április 30-án elmondott elnöki megnyitóját tartalmazta, Kornis kiemelkedően fontosnak nevezte, hogy a Társaság döntse el, miképpen reagál a pedagógiai pacifizmus terjedésére.<sup>14</sup> Úgy vélte, a Magyar Paedagogiai Társaságnak a pedagógiai pacifizmust elvi szinten támogatnia kell, ugyanakkor előadásában rámutatott arra az ellentmondásra, hogy amíg a pedagógiai pacifizmus a világbéke gondolatát tűzi zászlajára, addig az elszakított országrészek magyarságát a legféltelenebb gyűlölettel sanyargatják a világháborúban győztes szomszédos országok. „Hazai iskoláinkban nem nevelünk gyűlöletre – hangoztatta Kornis –, elég, ha fiaink elé akasztjuk a régi Magyarország összeszabdalt térképét, a magyarság arcának ezt a Veronika-kendőjét. Tudják meg, mik voltunk, s mik vagyunk.”<sup>15</sup>

Ugyancsak Kornis javaslatára kezdte meg működését 1929-ben a Magyar Paedagogiai Társaság Külföldi Tankönyvügyi Bizottsága. Ügyvezetője Gyulai Ágost irodalomtörténész, pedagógiai szakíró lett, aki 1904–1946 között a Magyar Paedagogiai Társaság titkára volt, s közben 1930-tól 1933-as nyugdíjazásáig a VKM-ben is szolgálatot teljesített. A Bizottság a külföldi tankönyvek Magyarországra vonatkozó adatainak vizsgálatát tekintette fő feladatának.<sup>16</sup> A

---

közi tankönyvrevízióval kapcsolatos eseményekről. Így pl. az 1934. évi bázeli értekezletről is, amelyen éppen Domanovszkyt helyettesítette. Baráth levelei Domanovszkyhoz (MTAKK, Ms 4523/99–145., Ms 4523/146–167. és Ms 4523/168–191.)

<sup>13</sup> Horváth történettudományi művekre alapozva tagadta a románok római eredetét, illetve azt az állítást, hogy a magyar állam egyes részei valaha is cseh fennhatóság alatt álltak volna. Okiratokkal érvelt amellett, hogy az oroszok megállítása után Magyarország befejezettnek tekintette a háborút, az új államhatárokat pedig nem a wilsoni békeelvek, hanem a háború alatti titkos szerződésekbe foglalt területfelosztási tervek alapján jelölték ki. A magyar revíziós szándékokat párhuzamba állította a nyugati országok között korábban tapasztalható *revanche* eszméjével. L. *Horváth Jenő*: Tankönyveink a háború alatt és után. 1914–1925. (Jelentés a Carnegie-alap részére.) Magyar Paedagogia, 1926. 1–3. sz. 12–29.

<sup>14</sup> *Mészáros István*: A Magyar Pedagógiai Társaság évszázada 1891–1991. Neveléstörténeti füzetek. 10. A Magyar Pedagógiai Társaság százéves jubileuma alkalmából rendezett tudományos ülés előadása. Szerk. Kelemen Elemér. Budapest, OPKM, 1992. 3–56.

<sup>15</sup> Uo. 21.

<sup>16</sup> *Nagy Iván*: A tankönyvek nemzetközi revíziója. Néptanítók Lapja és Népművelési Tájékoztató, 1937. október 1. 747.

Magyar Paedagogiai Társaság képviselői útján rendszeresen részt vett a Nevelésügyi Társaságok Világszövetsége nemzetközi konferenciáin. 1932. augusztus 3-án Olay Ferenc miniszteri osztálytanácsos, egyetemi magántanár vette át Gyulai munkakörét mint a Tankönyvügyi Bizottság ügyvezető alelnöke.<sup>17</sup> Megbízását bizonyára annak köszönhetette, hogy az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején már számos témába vágó írása látott napvilágot, ugyanakkor a két világháború közötti időszak ismert propagandistájaként, a Magyar Külügyi Társaság elnöki tanácsstagjaként, valamint a Magyar Nemzeti Szövetség választmányi tagjaként is számon tartották őt. A kinevezéséről szóló 2437/1932. eln. sz. kultuszminiszteri rendelet különös kötelességévé tette „a külföldi és hazai tankönyveknek nemzeti szempontból való felülvizsgálatát”.<sup>18</sup> Az újabb, 17.949/1932-IV. sz. rendelet értelmében Olaynak minden hazai tankönyvet meg kellett vizsgálnia abból a szempontból, hogy az nem tartalmaz-e „más nemzeteket sértő, a valóságnak meg nem felelő részleteket és kellőképp szolgálja-e a nemzetek kölcsönös megértésének eszméjét”.<sup>19</sup>

A Nevelésügyi Társaságok Világszövetsége által megrendezett kongresszusokon való aktív képviselet mellett a Magyar Paedagogiai Társaság rendszeresen beszámolt munkájáról a kultuszminiszternek. 1932. szeptember 14-én kelt 21.038/1932-IV. sz. rendeletével a kultuszminiszter elfogadta a Külföldi Tankönyvügyi Bizottság addigi működéséről szóló beszámolót,<sup>20</sup> októberben azonban elvette hatáskörét, és a külföldi tankönyvek vizsgálatát a CICI Magyar Nemzeti Bizottsága kebelében létrehozandó Külföldi Tankönyvügyi Albizottságnak adta át.<sup>21</sup> Az Albizottság Domanovszky kezdeményezésére jött létre, elnöke Fináczy Ernő, előadója pedig Olay Ferenc lett.<sup>22</sup>

### *Nemzetközi történeztalálkozók*

A két világháború közötti tankönyvrevíziós mozgalomban igen jelentős szerepet játszottak a CISH által rendezett nemzetközi történeztalálkozók is. Ezek az oktatás kérdéskörén belül az 1920-as évek végéig főként a tantervek reformjával foglalkoztak, majd 1928-tól behatóan tárgyalták a tankönyvrevízió kérdéseit is.

Az 1928-ban Oslóban megrendezett VI. Nemzetközi Történeztalálkozón Magyarországot Domanovszky mellett Lukinich Imre, Eckhardt Ferenc és Hankiss János képviselte. Domanovszky 1928. október 4-én levélben<sup>23</sup> tájékoz-

<sup>17</sup> VKM-rendeletek a tankönyvrevízió ügyében 1932. december 6-ig. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (MTAKK), Ms 4519/75.

<sup>18</sup> Uo.

<sup>19</sup> Uo. (A hagyatékban található szövegpéldány elírásait és gépelési hibáit kijavítottam – A. B. G.)

<sup>20</sup> A Külföldi Tankönyvügyi Bizottságának tevékenységéről korábban Gyulai Ágost számolt be a Társaság rendes ülésein. A *Magyar Paedagogia* 1929–1932 közötti számaiban közzétett titkári jelentésekből megtudjuk, hogy a Külföldi Tankönyvügyi Bizottság kapcsolatba lépett a Nemzetek Szövetségével, a Magyar Külügyi Társasággal, a Külügyminisztérium Sajtóosztályával, valamint a külföldi Collegium Hungaricumok vezetőivel. Megkezdte továbbá 150-nél több tankönyv átvizsgálását, végül hozzálátott a külföldi lexikon-irodalom feldolgozásához is.

<sup>21</sup> Ld. 17. jegyz.

<sup>22</sup> Erről l. a vonatkozó VKM-rendeleteket, valamint *Nagy Iván*: i. m.

<sup>23</sup> Domanovszky levele Klebelsberghez (1928. október 4.). MTAKK, Ms 4519/56.

tatta Klebelsberget a fejleményekről, egyben számos javaslatot is megfogalmazott a kedvezőtlen Magyarország-kép megjavítására. Először is hibának tartotta, hogy a kongresszuson alacsony volt a magyar részvétel. Míg Németországot és Franciaországot közel 90-90, Olaszországot és Lengyelországot közel 40-40, Dániát vagy 25, Romániát 14 tudós képviselte a kongresszuson, addig a mindössze négy fős magyar küldöttség munkáját mind a hatékonyság, mind a személyes felszólalások hiánya miatt aggályosnak tartotta. Aggasztotta, hogy a nyugatiak nem érdeklődnek a magyar történelem iránt, ezért olyan holisztikus szemléletű, összefoglaló mű megírására tett javaslatot, amely a magyar történelem középpontba állításával mutatná be Kelet-Európa fejlődését. „Meggyőződésem szerint — írta Domanovszky — külföldi történeti propagandánk leghelyesebb útja is az volna, ha nem egy speciális magyar történetet akarnánk ráoktrojálni a nyugati közönségre, hanem a kelet-európai fejlődés egy összefoglaló feldolgozását, amelyet természetesen a magyar szempontoknak kellene dominálniuk — ámbár ennek a tendenciának nem szabadna kiáltania. Ennek a munkának nem szabadna a politikai történet részleteivel foglalkoznia, hanem az általános alakulásokkal, a nyugati kultúrához való viszonyukkal és a hatalmi viszonyaikkal. Azt kellene kimutatnia, hogy Magyarország és Lengyelország mindig a nyugati kultúráért küzdöttek a többi részekkel szemben, de törekvéseiket az új korban a nyugati küzdelmek miatt nem kísérték kellő figyelemmel. Ilyen gondolatmenetből kiindulva különösen a francia mentalitás sokkal könnyebben volna a mi céljainknak kívánatos módon átalakítható, mint ha egyszerűen a magyar történetnek a mi viszonyainkhoz mért összefoglalását, a mi mentalitásunk szerint rájuk akarjuk kényszeríteni.”<sup>24</sup> A javaslat újszerűsége abban állt, hogy Domanovszky felismerte: a történészkongresszus előadásai lehetőséget nyújtanak diszkrét propaganda folytatására, amit a franciák és a németek igyekeztek is egymás ellen felhasználni. Mivel a Nemzetközi Történettudományi Bizottságban 3-3 képviselője volt Franciaországnak, Belgiumnak és Algírnak, valamint Németországnak, Ausztriának és Danzignak, sok esetben a lengyelek szavazata döntött. A lengyelek pedig általában a francia javaslatot támogatták. Annak felismerése, hogy a kelet-európai összefoglaló feldolgozásban központi hangsúlyt kapjon Magyarország és Lengyelország közös küzdelme a nyugati kultúráért, nem volt más, mint a hazai történettudomány és történetoktatók erősítésére irányuló kultúrdiplomáciai lobbijelentőségének felismerése.

Az oslói kongresszus XIV. alosztálya foglalkozott speciálisan a történetoktatók és a történelemtankönyvek kérdéseivel. Calgreen svéd tanulmányi tanácsos szerkesztésében látott napvilágot a *Report on nationalism in history textbooks* c. kötetes munka, mely nem tartozott a kongresszus kiadványai közé, hanem az Egyházak Nemzetközi Jóbarát Szövetsége kiadványaként került kiosztásra. Ebben a kötetben a Szelényi Ödön által Magyarországról írt jelentés mellett volt olvasható František Loubal vágújhelyi tanár írása is, amely tíz oldalon keresztül igen kedvezőtlen képet festett a magyarországi helyzetről. Mint Domanovszky beszámolójából kiderül, Loubal olyan magyar tankönyvekre hivatkozott, melyek már kikerültek a forgalomból, továbbá egy engedélyezés

<sup>24</sup> Uo. (A hagyatékban található szövegpéldány elírásait és gépelési hibáit kijavítottam — A. B. G.)

előtt álló munkára, Takáts György tankönyvére.<sup>25</sup> Domanovszky javasolta, kérésüljön egy memorandum a Loubal-féle vádak megcáfolására. Szerinte ebben a memorandumban a román tankönyvekkel nem kell foglalkozni, csupán a cseh tankönyvekben szükséges kimutatni a magyar vonatkozású részek sérelmes tárgyalását, továbbá kísérletet kell tenni a norvég iskolákban a magyar történelemkép megváltoztatására is. Mivel Szelényi Ödön személyes kapcsolatban is állt Calgreennel, Domanovszky őt bízta meg a memorandum megszerkesztésével.

Domanovszky 1928. október 31-én újabb levélben fordult Klebelsberghez,<sup>26</sup> melyben ismételten utalt a memorandum fontosságára, s javasolta, hogy az Egyházak Nemzetközi Jóbarát Szövetségénél sokszorosítsák azt, majd mutassák be az anyagot az 1929. májusi nemzetközi tankönyvügyi bizottságban. Az oslói kongresszus tapasztalataira visszatérve Domanovszky jelezte Klebelsbergnek azt is, hogy szükséges lenne felhívni a Tankönyvügyi Bizottság figyelmét a más népekre vonatkozó sérelmes megnyilatkozásoknak, sértő adatoknak a magyar tankönyvekből való eltávolítására.

Domanovszky a tartalmi kérdések mellett kimerítően szolt a nemzetközi kapcsolatépítés fontosságáról. Beszámolt arról, hogy sikerült jó kapcsolatot kialakítania az 1927-ben a Magyar Történelmi Társulat keretében Budapesten vendégeskedő Michel Lhéritier-vel, a CISH főtítkárával, az oslói kongresszus szervezőjével. Ugyancsak fontosnak tekintette a Louis Eisemann-nal folytatott tárgyalást, aki nem csupán a szláv történelem előadója volt a Sorbonne-on, de a *Revue Historique* szerkesztője is. Eisemann megígérte Domanovszkynak, hogy a *Századok* folyóirattal való csereviszony kialakítása érdekében, amennyiben a Magyar Történelmi Társulat írásban kéri, a *Revue Historique* ismerteti a *Századok* közleményeit, illetve recenziókat készít magyar történelmi kézikönyvekről. Domanovszky elismerő szavakkal méltatta a vendéglátó norvég hatóságot, a kül- és közoktatásügyi miniszter és a magyar főkonzul vendégszeretetését. Valóságos tankönyv- és kultúr-diplomáciai bravúrnak tekinthető utólag is Hans P. Lödrupnak, az *Aftenposten* c. mértékadó norvég lap főmunkatársának Domanovszkyval készített interjúja, amelyben a neves történész — ellensúlyozandó Nicolae Jorga Romániáról adott interjúját — röviden ismertette a magyar kulturális élet és a hazai történetírás alakulását, megemlítve a hazai történelmi folyóiratokat. Domanovszky arra is felhívta Klebelsberg figyelmét, hogy a közeljövőben Budapesten kellene megrendezni a kongresszust, s az erre vonatkozó javaslatot már a velencei kongresszuson célszerű volna előterjeszteni. Klebelsberg meg is bízta Domanovszkyt a memorandum elkészítésével, valamint egy francia elaborátum összeállításával, mely a hazai népiskolai tankönyvekről nyújt ismertetést a CISH számára.<sup>27</sup> A kultuszminiszter arra is kérte Domanovszkyt, hogy a két anyagot az 1929. májusi velencei kongresszus mutassa be.

<sup>25</sup> *Komárik István*: Magyarország oknyomozó története. A középfokú iskolák VIII. oszt. részére. Kalocsa, Jurcsó Antal, 1900. *Varga Ottó*: A magyarok oknyomozó története. A középiskolák VIII. osztálya számára. Budapest, Franklin, 1896. *Mangold Lajos*: A magyarok oknyomozó történelme. A középiskolák VIII. osztálya számára. Budapest, Franklin, 1907. Takáts György: A magyar nemzet története. Budapest, Athenaeum, 1921.

<sup>26</sup> Domanovszky levele Klebelsberghez (1928. október 31.). MTAKK, Ms 4519/61.

<sup>27</sup> Domanovszky levele Klebelsberghez (1929. június 22.). MTAKK, Ms 4519/63.



Velencében Domanovszky csakugyan a CISH elé terjesztette a Loubal vád-jait cáfoló memorandumot, valamint a magyarországi népiskolai történelemoktatásról szóló francia nyelvű elaborátumot. A Szelényi által írt, de Domanovszky által jegyzett *Bemerkungen* című beadvány pozitív visszhangot váltott ki a CISH tagjai között. Calgreen svéd tanácsos mellett — aki sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy nem ellenőrizte kellőképpen a Loubal-féle cikket — Josef Šusta cseh egyetemi tanár is helytelenítette a Loubal-féle anyagot.<sup>28</sup>

Míg az 1928-as oslói kongresszus csupán az elemi iskolai történelemtan-könyvekre kért be az egyes államoktól jelentéseket — azok is többnyire hiányó-san érkeztek be —, addig az 1929-es velencei tanácskozáson új véleményként fogalmazódott meg a középiskolai történelemoktatás kérdése. A velencei ta-nácskozáson kiéleződtek a francia–olasz ellentétek. Gioacchino Volpe egyetemi tanár egyenesen a CISH feloszlatását javasolta, a volt olasz közoktatásügyi mi-niszter, Pietro Fedele pedig azért bírálta a szervezetet, mert az bele akar szólni egy-egy ország belső politikai életébe. A vita végül kompromisszummal zárult: elfogadták, hogy a CISH kizárólag tudományos munkát folytasson, ugyanakkor a tagállamok képviselői hozzájárultak a történelmi oktatás adatainak gyűjtésé-hez és feldolgozásához.

Domanovszky fáradozásainak köszönhetően az 1931. évi kongresszusnak Budapest adott otthont. A tanácskozáson a francia Capra ismertette az elemi iskolai történelemtanításról szóló jelentését. Előadásában kitért a politika és a háborúk történetének kérdéseire is. Szerinte ferde törekvés volna a háborúk történetét kizárni a történelemből, minthogy azok nagyon is részei az egyete-mes és a nemzeti történelmeknek is. Az egyes országokból érkező jelentéseket összegezve Capra kifejtette azt is, hogy az országok többségének történelem-tanterve az alsóbb évfolyamok feladatának tekinti a nemzeti történelem elsajá-títását. Az összegzés szerint az országok abban is egyetértettek, hogy a történe-lemtanításnak nem szabad sem a nemzeti eszme túlzott dicsőítését szolgálnia, sem pedig gyűlöletre és a legyőzött nemzetek megsértésére nevelnie.<sup>29</sup> A Kle-belsberghez írt 1931. június 8-i levelében Domanovszky így összegezte a buda-pesti tanácskozás eredményeit: „A bizottság arra törekszik, hogy a történelmi tankönyvekben az igazság, a tudományos szellem és a tudomány modern szín-vonala érvényesüljenek.”<sup>30</sup> Ennek szellemében a bizottság a nemzeti történet-tudományi bizottságokat kérte arra, hogy a tankönyvírás és -engedélyezés során segítsék ezen szempontok, valamint a népek egymás közötti kölcsönös megértésének szempontjainak érvényesülését.

A CISH 1932 júliusában Hágában tartotta soron következő értekezletét, melynek egyik legjelentősebb pontja a tankönyvkérdés volt. A résztvevők több-sége — a spanyol Rafael Altamira vitaindítóját követően — a Casares-féle hatá-rozat mellett foglalt állást, azzal a fenntartással, hogy a tankönyvek kijavítását ne a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézete (Institut International de

<sup>28</sup> Domanovszky levele Klebelsberghez (1929. július 29.). MTAKK, Ms 4519/66.

<sup>29</sup> Domanovszky jelentése a CICI Magyar Nemzeti Bizottságának *A történelmi oktatás és a törté-neti tankönyvek revíziójának kérdése* címmel (1932. tavasz). MTAKK, Ms 4519/76. További utalások találhatóak Domanovszky 1932. őszi jelentésében is. MTAKK, Ms 4519/79.

<sup>30</sup> Domanovszky jelentése Klebelsberghez (1931. június 8.). MTAKK, Ms 4520/59.

Coopération Intellectuelle) és a vele kapcsolatos nemzeti bizottságok végezzék, hanem a CISH Történelemtanítási Bizottsága a CISH-hoz tartozó nemzeti bizottságok segítségével. Döntés született továbbá arról, hogy a következő konferenciát 1933-ban Varsóban rendezik meg, ahol továbbra is foglalkoznak a tankönyvkérdéssel.

Néhány nappal korábban ugyancsak Hágában került megrendezésre a Történelemtanítási Konferencia, amely azt vizsgálta, vajon a nemzeti vagy a nemzetközi történelemtanítás élvezzen-e elsőbbséget az oktatásban. Ezzel kapcsolatban Domanovszky a belga Frans van Kalken<sup>31</sup> brüsszeli professzor felszólalását tekintette említésre méltónak, aki a belga történelemtanárok egyhangú véleményét tartalmazó emlékiratot mutatta be. Ők a történelemtanítást nem a nemzeti-nemzetközi ellentét keresztmetszeteként képzelték el, hanem — a flamandkérdést hozva példaként — a nemzeti, illetve regionális kérdések, problémák előtérbe helyezését tekintették a tanítás fő céljának.

Domanovszky lehetőséget látott arra, hogy a magyar küldöttség a hazai történelemtanítás igazolására használja fel a belga memorandumot.<sup>32</sup> Klebelsberghez írott beszámolójában ezért azt javasolta, hogy a CICI Magyar Nemzeti Bizottsága keretében alakuljon egy olyan szervezet, amely együtt dolgozik a Magyar Paedagógiai Társasággal és a Magyar Történelmi Társulattal is. Domanovszky javasolta, hogy e bizottságba kiváló középiskolai történelemtanárokat és történettudósokat egyaránt hívjanak meg. A tanárok a külföldi tankönyvek magyar vonatkozású részeit vizsgálnák, míg a tudósok higgadtan, tudományos érvekkel cáfolnák és utasítanak vissza a magyar tankönyveket ért külföldi támadásokat.<sup>33</sup> Az 1932. őszi jelentésében Domanovszky kijelentette, hogy a magyar tankönyvekkel nincs probléma, ugyanakkor határozottan meg kell követelni, hogy „ellenségeink” — és „barátaink” — tankönyveiben a szükséges helyesbítéseket és javításokat vigyék keresztül a Casares-formulában megfogalmazott eljárás keretében. Domanovszky fontosnak tartotta a tankönyvrevíziós mozgalom propagálását a tanárok körében. Azt is felvetette, hogy a Tankönyvügyi Bizottságnak tankönyvgyűjteményt kellene felállítania.<sup>34</sup>

A CISH soron következő, 1933. augusztus 21–28. között megrendezett értekezletének Varsó adott otthont. Hóman Bálint miniszterhez 1933. január 4-én írt levelében Domanovszky az előkészületekkel kapcsolatos szervezési feladatokon túl rámutatott a nemzetközi politikai élet egyre növekvő feszültségeire is. A birodalmi németeknek a kongresszus helyszínével kapcsolatban voltak fenntartásai, míg a franciák a politikai presztízsszempontokat szem előtt tartva sok történész kiutazását propagálták. A környező szláv államok örömmel vették tudomásul, hogy szláv országban rendezik meg a kongresszust.<sup>35</sup> A Történelemtanítási Bizottság — a budapesti döntés értelmében — az egyetemi oktatásra

<sup>31</sup> A Belga Történelmi Társulat elnöke a belga-magyar kapcsolatok elmélyítése érdekében néhány évvel később Budapestre utazott. Baráth ekkor javasolta Domanovszkynak a személyes kapcsolatot felvételét. Baráth levele Domanovszkyhoz (1937. szeptember 4.). MTAKK, Ms 4523/169.

<sup>32</sup> Domanovszky jelentése (1932. ősz). MTAKK, Ms 4519/79.

<sup>33</sup> Uo.

<sup>34</sup> Uo.

<sup>35</sup> Domanovszky levele Hóman Bálinthoz (1933. január 4.). MTAKK, Ms 4520/116.

irányuló vizsgálódásokról szóló jelentést tárgyalta meg Marcell Handelsman var-sói történelemszaktanárság vezetője. A Bizottság elhatározta, hogy az egyes országokban működő nemzeti bizottságoktól kiegészítő jelentést kér, s utóbbiak-nak tájékoztatást kell küldeniük azokról a változtatásokról, amelyek befolyásol-hatják az országukban folyó történelemtanítást.<sup>36</sup>

A tankönyvrevíziós mozgalom fontos állomása volt 1934-ben a bázeli II. Nemzetközi Történelemoktatás-ügyi Értekezlet,<sup>37</sup> melynek fő kérdése az volt: mi legyen a középiskolai történelemoktatás fő célja: a tudományos szempontok vagy a jó honpolgárok nevelése? A válaszok alapján úgy tűnik, megoszlottak a vélemények. Az olasz Gioacchino Volpe a nemzeti nevelést tartotta fontosnak. A lengyelek a nemzeti-keresztény elveket, valamint a nyugati kultúrában gyö-kerező intellektuális elvek fontosságát hirdették, míg a francia Jules Isaac — a tagok számára irányuló terjedelemelemzést végezve (statisztikai adatokra tá-maszkodva, a tankönyvi lapok számát vizsgálva) — a világtörténelem mennyi-ségét tartotta nélkülözhetetlennek. Egyébként, míg Franciaországban a törté-nelemoktatásban a tudományos szempontok domináltak, Németországban már a fajelmélet alapján definiált „jó honpolgár” nevelése került előtérbe, a többi országban pedig az ismeretközlő és a nevelést szolgáló történelemoktatás együtte-se volt meghatározó. A lengyel történelemszaktanárság vezetője, Jan Dąbrowski<sup>38</sup> hozzászó-lása pedig arra irányult, hogy a kis népek inkább elszenvedik, mint alkotják a világtörténelmet.

### *Külföldi tankönyvek bírálata Magyarországon*

A tankönyvrevíziós mozgalom hazai vonatkozásai között említést érde-melnek a tankönyvbírálati munkák is. Tucatnyi szake cikk, tanulmány, jelentés látott napvilágot az 1920–30-as években a tankönyvügygel, a történelemokta-tással és a külföldi tankönyvek magyarságképeivel kapcsolatban. 1928-ban a *Magyar Paedagogia* hasábjain Tas József nagyobb lélegzetű elemzést közölt londoni kutatásai alapján.<sup>39</sup> A szerző angol, amerikai és norvég tankönyvekben kereste a Magyarországról írt téves vagy torz megállapításokat. Tas megviz-sgálta E. L. Bryson *Europe: Its Lands and Peoples* c. földrajzkiadványát, mely úgy vélte, hogy az Osztrák–Magyar Birodalmat szabályszerűen, a nemzetiségi elvet szem előtt tartva osztották fel. Magyarországot pedig nem jogtalanság érte, hanem szabad országgá vált.

Tas megvizsgálta egy nagyszerű kiállítású, színes térképekkel és fényké-pekkkel illusztrált, 8. osztályos amerikai tankönyvet is — szerzője Joseph Russel

<sup>36</sup> Septième assemblée du Comité International des Sciences Historiques. Varsovie, du 20 au 25 août 1933. MTAKK, Ms 4520/139. (Domanovszky Sándor a Com. Int. Hist. működése. Varsói kongr.)

<sup>37</sup> Baráth levele Domanovszkyhoz (1934. június 14.). MTAKK, Ms 4523/119.; Anonim beszámoló (valószínűleg Domanovszky készítette Baráth levele alapján) a II. Nemzetközi Történelemoktatási Értekezletről (d. n.). MTAKK, Ms 4519/87.

<sup>38</sup> A lengyel történelemszaktanársággal való személyes munkakapcsolatához l. Jan Dąbrowski levelei Domanovszkyhoz. MTAKK, 4523/428–448.

<sup>39</sup> *Tas József: Mit tanítanak Magyarországról a külföld iskoláiban? Magyar Paedagogia*, 1928. 1–2. sz. 143–154.

Smith és munkatársai —, mely a maga 500 oldalas terjedelmével éppen kétszer akkora volt, mint magyarországi megfelelője. A könyv mindössze 10 sorban foglalkozott Magyarországgal: „Magyarország régen hosszú ideig önálló királyság volt. Sok évvel a világháború előtt az Osztrák–Magyar Birodalomnak volt egy része. Most újra önálló, de nem olyan nagy, mint volt a háború előtt, mert keleten a lakosság román lévén, ez a terület Romániához, délen a lakosság szerb lévén, ez Jugoszláviához és északon a lakosság szlovák lévén, Csehszlovákiához csatoltatott vissza.”<sup>40</sup> Tas ezek alapján szomorúan állapította meg, hogy az angolok és az amerikaiak egyaránt abban a téves hitben élnek, hogy a magyarok olyan területeket akarnak visszakapni, melyek jog szerint nem tartozhattak az országhoz. Véggövetkeztetésében Tas a külföldi tankönyvek egy részét jóindulatú, de felületes munkának nevezte, más részüket viszont a nem jóhiszemű tankönyvek közé sorolta. Tas elsősorban az Egyesült Államokban járt cseh emigráns politikusokat okolta azzal, hogy hathatós propagandájuk révén ezek a téves nézetek, torzítások a köztudatban is megfogantak. Nekik sikerült az önkormányzatiság iránt fogékony amerikaiakkal elhitetni, hogy Közép-Európában a nemzetek szövetségét, sőt az európai egyesült államok gondolatát kell megteremteni. Tas leszólta a Nevelésügyi Társaságok Világszövetségét is — mely szerinte szintén a cseh propaganda hatása alatt állt —, s úgy vélte, addig lehetetlen békére nevelni, amíg léteznek a csonka határok. Ám nyomban hozzátette azt is, hogy gyűlöletre sem szabad nevelni az ifjúságot. A magyarságot övező „tudatlanság” és „rosszindulat” áradását három tényezővel magyarázta: 1) Magyarországot még mindig Ausztria egy részének tekintik, 2) nem ismernek bennünket eléggé, 3) a magyar nemzetpropaganda erőtlen. Mint írta: „nemtörődömségünk is oka, hogy nem ismernek a külföldön bennünket eléggé. Párizsban láttam a néprajzi múzeumban, hogy Csehszlovákiának már külön terme van, ahol önállóan sok művészi kivitelű néprajzi anyaggal gazdagon megpakodva sikolt, visít a világ érdeklődéséért, demonstrálván önállóságát, külön ország voltát, addig mi a szoba egyik sarkában álló, búsuló juhásszal vagyunk képviselve.”<sup>41</sup> Megoldásként a szerző azt javasolta, hogy a magyar kormány folytasson propagandát a külföldi pedagógusok körében, használja ki szakembereinek nyelvismeretét, végezetül pedig vizsgálja meg a hazai tankönyveket.

1929-ben Franciaországban eltöltött nyári szabadsága alkalmával Olay Ferenc a francia tankönyveket tanulmányozta. Elemzését *Magyarország a francia tankönyvek torzító tükrében* c. tanulmányában tette közzé 1931-ben. Ebben arra a következtetésre jutott, hogy a franciák nem ismerik kellőképpen Magyarországot, tankönyveiket pedig Magyarország ellenségeinek adatai alapján írják. Ezek a tankönyvek két fő kérdést taglalnak, egyrészt a nemzetiségi kérdést, másrészt a háborús felelősség kérdését: Olay szerint mind a tudományosság, mind a tárgyilagosság elvárásainak ellentmondanak, jellemző vonásuk pedig az első világháborús volt ellenségekkel szembeni gyűlölet, illetve a németektől való félelem.

Ennek igazolására az egyik legkedveltebb francia középiskolai történelemtankönyvet, az Albert Mallet-nak és Pierre Grillet-nak a 19. század törté-

<sup>40</sup> Uo. 147.

<sup>41</sup> Uo. 152.

nelmét feldolgozó művét vette alapul.<sup>42</sup> Olay megállapítja, hogy a tankönyv tizenhét soron át tárgyalja a magyarországi szerbek történetét; hogy a világháború felelősének Magyarországot tekintti, Ferenc Ferdinánd meggyilkolása kapcsán pedig a nyílt történelemhamisítástól sem riad vissza, amikor kijelenti, hogy „Princip bosnyák tanuló volt a tettes s a vizsgálat nem bizonyította be, hogy a szerb kormánynak a legkisebb része lett volna a merényletben”.<sup>43</sup>

Egy másik francia tankönyv, Jacques Ancel és Henri Calvet 1929–1941 között több kiadást megért középiskolai tankönyv<sup>44</sup> kiemeli, hogy a trianoni béke az önrendelkezési jog alapján jelölte ki Magyarország határait. Ugyanez a könyv megemlíti a revíziós törekvéseket, melyet a rendszerre jellemző bel- és külpolitikai események durva lecsupaszításával, valamint általánosítást tartalmazó fogalmak összemosisásával összességében igen torz megvilágításba helyez: „Céljaik eléréséhez eszközeik: a fehérterror, a rablás, a köztársaságiak meggyilkolása, hamispénz gyártása, titkos hadsereg létesítése, baráti szerződés kötése Olaszországgal.”<sup>45</sup> Olay a francia tankönyvekben előforduló számos más tendenciózus, illetve történelemhamisító megfogalmazást is kipellengérez. Például azt, amely szerint Erdély román népességű ország, a románság bölcsője, amelyet 1919-ben visszacsatoltak Romániához. Vagy azt, amely Magyarországot a „sárga fajhoz” tartozó államnak tünteti fel, a képmellékletként közölt alföldi tanyáról pedig azt írja: „félnomád menedékház a Hortobágy-pusztán”.<sup>46</sup> Olay szerint tehát a francia tankönyvek igen torz tükörben mutatják be Magyarország történetét.

Olay az utódállamok tankönyveivel is foglalkozott. Egy 1930-ban megjelent cikkében az elszakított Nyugat-Magyarországról származó osztrák tankönyvek Magyarországra vonatkozó részeit elemezve, megállapította, hogy az utódállamokat az „évszázados gyűlölet, a fékezhetetlen rosszakarat, de még a félelem is indítják arra, hogy tankönyveikben kiáltó valótlanságokat és rágalmakat öntsenek a tanuló ifjúságba”.<sup>47</sup> Ugyanebben a cikkében Olay kifejtette, hogy míg a volt háborús ellenségek nem tudnak megszabadulni a háborús gondolatvilágtól és ezézt torzítanak egyoldalúan, addig a semleges, vagy baráti államokat a tájékozatlanság és félrevezettség jellemzi.

Dezső Lipót királyi tanfelügyelő külföldi földrajz-tankönyveket vizsgált, kiemelve a valótlan információkat és a nemzeti sérelmeket. Mint bevezetőjében megemlíti: „A francia–német háború alkalmával világmondássá vált, hogy a háborút annak idején az iskolamesterek, vagyis az iskola nyerte meg. A külföldi tankönyveknek a múltban s jelenleg történt rövid áttanulmányozása után pedig merem állítani, hogy országunk feldarabolásánál nemcsak a diplomácia, a

<sup>42</sup> *Albert Malet – Pierre Grillet: XIX<sup>e</sup> siècle. Histoire contemporaine 1815–1920. Classe de philosophie et de mathématiques. (Enseignement secondaire.) Paris, Hachette, 1928.*

<sup>43</sup> Uo. 8–9.

<sup>44</sup> *Jacques Ancel – Henri Calvet: Histoire contemporaine depuis le milieu du XIX<sup>e</sup> siècle, à l'usage des classes de philosophie et de mathématiques des lycées et collèges de garçons et de filles. Paris, Delagrave, 1929.*

<sup>45</sup> Uo. (1930. évi kiadás) 519.

<sup>46</sup> *Maurice Fallex – André Gibert – Alphonse Mairey: Les principales puissances économiques du monde. (Moins la France.) Paris, Delagrave, 1929. 264.*

<sup>47</sup> *Olay Ferenc: Osztrák áfium. Az elszakított Nyugatmagyarország tankönyvei – rólunk. Nagy-magyarország, 1930. június 1. 23.*

győzőhatalom fölénye, hanem bizonyos tekintetben a külföldi iskolák szelleme is közrejátszott.”<sup>48</sup>

Pechány Adolf egy, a szlovák iskolákban használt, a csehszlovák tanügyi kormány által engedélyezett történelem, földrajz és olvasókönyvet vizsgált meg.<sup>49</sup> Megállapítása szerint a történelemtankönyvek igyekeztek a „csehszlovák nemzeti öntudatra” hangolni az ifjúságot. A probléma csak, írja Pechány, hogy nincs csehszlovák történelem, sem önálló szlovák történelem, mivel a Felvidék magyar terület volt, így történelmi múltja csak a magyar lehet. A csehszlovák „történelemgyártók” ezért a nagy-morva birodalomban, Cirill és Metód missziós működésében, valamint Szvatopluk személyében találták meg a legitímáló tényezőt. Ezzel szemben a kalandozó magyarokat a tankönyvek „kőbor vad nép”-ként jellemezték, Szent Istvánnal kapcsolatban pedig azt emelték ki, hogy „hittérítő munkájában nagy segítségére volt Adalbert prágai püspök”.<sup>50</sup>

Pechány azt is nehezményezte, hogy a csehszlovák tankönyvek Szlovenszókön önálló huszita államként mutatták be, Thököly Imréből pedig szlovák herceget csináltak. Felháborítónak tartotta azt is, hogy a tankönyvek az elnyomatás korszakának állítják be a magyar múltat. A csehszlovák közoktatásügyi minisztérium által engedélyezett egyik tankönyvben például a Vág folyóról szóló olvasmányhoz mellékelt képen egy terebélyes fa volt látható három felakasztott szlovákkal, a képaláírás pedig így szólt: „Kossuth szabadságfája Szlovenszókön”. A cél nyilvánvalóan Kossuth emlékének meggyűlöltetése volt, holott Pechány szerint a szlovákok Kossuthnak köszönheték a jobbágyfelszabadítást.

1931. december 19-én a Magyar Paedagogiai Társaság rendes ülésen Olay Ferenc tartott székfoglaló előadást *Térképek az expanzív nemzetiségi pedagógia szolgálatában* címmel, melyben több éves kutatómunkára alapozva 184 tankönyvet és térképet megvizsgálva konstatálta, hogy 1800-ig visszamenőleg bizonyítható az „ősi ellenségnek”, Romániának a „térképek és tankönyvek útján folytatott aknamunkája Magyarország ellen”.<sup>51</sup> Az előadó emlékeztetett rá, hogy már a 19. század elején forgalomban volt, és a román tankönyvekben azóta is fellelhető az a térkép, mely a Tiszáig nyúló Nagy-Romániát ábrázolja.

1932. január 23-án Tas József tartott székfoglaló előadást *Tankönyvmételey* címmel. Az előadó kutatómunkája során összegyűjtötte a külföldi tankönyvekben található hibákat, megtévesztő közléseket és szándékos torzításokat. A nyomdahiábák mellett kiemelte a történelmi Magyarország elnyomó nemzetiségpolitikájára vonatkozó visszatérő vádakokat, valamint azokat a romániai tankönyveket, amelyek az ősmagyarokat apró termetű, kisfejű, hosszú kezű, patkánybőringet viselő népséggként jellemezték. Tas említést tett néhány más furcsaságról is, melyek a külföldi tankönyvekben volt fellelhetők. Ezek szerint a Hortobágyon még mindig vadlovak száguldoznak, a magyar nyelv a cseh nyelv egyik nyelvjárása, a magyar nép azonos a cigánnyal, illetve Magyarországon mindenki hegedül. Előadása végén Tas

<sup>48</sup> *Dezső Lipót*: Külföldi furcsaságok Magyarországról. Mit tanítanak rólunk a külföldi iskolákban? Szombathely, Dunántúli Nyomdavidálat Rt. 1928. 5. E munkát Olay is megemlíti, illetve felhasználja francia tankönyvelemzése közben.

<sup>49</sup> *Pechány Adolf*: Mit tanítanak a felvidéki iskolákban? Budapest, Magyar Nemzeti Szövetség, 1929. 27.

<sup>50</sup> Uo. 8.

<sup>51</sup> Magyar Paedagogiai Társaság felolvasó ülése. Néptanítók Lapja, 1932. január 2. 30–31.

kijelentette, a Magyar Paedagogiai Társaságnak kötelessége, hogy Külföldi Tankönyvügyi Bizottsága révén folytassa a hibás tankönyvek kijavítása érdekében folytatott munkát.<sup>52</sup>

Szily Kálmán, a VKM államtitkára 1934. szeptember 28-án tájékoztatta a Szellemi Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának elnökségét a külföldi tankönyvek ügyében 1934 január óta tett intézkedésekről.<sup>53</sup> A VKM intézkedett arról, hogy egy-egy szakember egy-egy ország tankönyvét áttekintse abból a szempontból, hogy az tartalmaz-e Magyarországra nézve téves vagy szándékosan torzító adatokat, tényeket. A német tankönyvekről Allbauer Gyula, a francia tankönyvekről Baráth Tibor,<sup>54</sup> a finn munkákról Kövesi Magda, az észt könyvekről Fazekas Jenő, a lengyel munkákról Surányi Júlia készített lelkiismeretes szakmai jelentéseket. A délszláv tankönyveket Kniezsa István folyamatosan dolgozta fel. Az Egyesült Államok tankönyveit Bartos Fülöp nyugalmazott kereskedelmi akadémiai tanár tárta fel, és folyamatban volt a cseh tankönyvek elemzése is. Megállapodás született a Holland Történelmi Bizottsággal, s e megállapodás értelmében kijavították egy földrajz tankönyv hibás adatait. Szily szerint az olasz szerzők is készségesek voltak. Két tankönyvíró ígéret tett a tankönyvben előforduló hibák kijavítására. Németországból és Izlandról is ígéret érkezett a kifogásolt magyar vonatkozású részletek korrigálására.<sup>55</sup>

Ugyanakkor Domanovszkynak az MTA-hoz írt 1936. május 20-ai levele<sup>56</sup> — melyben a tankönyvrevízióval kapcsolatos véleményét összegezte — arról tanúskodik, hogy ő maga sem tartotta elegendőnek az eredményeket, mivel szerinte 1932 óta a tankönyvrevízió érdemben nemigen haladt előre. A Casares-formula — amely egyébként ma is érvényben van — Domanovszky szerint mégsem hozta meg a várt kézzelfogható eredményeket, különösen a szembenálló országok között, hiszen az, hogy egy-egy ország történetének mekkora terjedelmet szánt valamely külföldi állam tankönyve, a nemzeti tantervtől függött. Domanovszky jól látta, hogy nem a kis nemzetekkel van a probléma, hanem a nagyokkal, akik saját történetükkel egyszersmind a világtörténelmet is közvetítették diákjaiknak. Ezért aztán Domanovszky szerint sem az 1932. évi hágai, sem az 1934. évi bázeli kongresszus nem vitte előbbre az ügyet. Míg a hágai kongresszuson a sok moralista és pacifista jelenléte akadályozta a konkrét szakmai előbbrelépést, a bázeli kongresszus már a kiéleződő francia–német ellentét jegyében zajlott. Levelében Domanovszky kiegyezést javasolt valamelyik utódállammal. Mivel azonban a Romániával való megállapodásra nem látott esélyt, úgy vélte, Csehszlovákiával vagy Jugoszláviával kell — a francia–német meg egyezés mintájára<sup>57</sup> — megkísérelni az együttműködést.

<sup>52</sup> Magyar Paedagogiai Társaság 1932. január 23-ai ülése. Néptanítók Lapja. 1932. február 1. 107–108.

<sup>53</sup> Szily Kálmán levele a Szellemi Együttműködés Nemzeti Albizottságának elnökségéhez (1934. szeptember 28.). MTAKK, Ms 4519/88.

<sup>54</sup> Baráth levelei Domanovszkyhoz. MTAKK, Ms 4523/99–145, Ms 4523/146–167. és Ms 4523/168–191.

<sup>55</sup> L. 53. jegyz.

<sup>56</sup> Domanovszky levele a Magyar Tudományos Akadémiához (1936. május 20.). MTAKK, Ms 4519/89.

<sup>57</sup> 1932-ben a hágai Nemzetközi Történelemoktatási Konferencián a németek jelentették be, hogy Pierre Renouvin, a Sorbonne tanára vezetésével párizsi, berlini, strasbourg-i és bonni egyete-

A hazai tankönyvrevíziós mozgalom érdekében tehát több tudományos és tanügyi szervezet egymástól néha függetlenül, máskor egymással kooperálva, de hallatta a hangját. A CICI nemzeti bizottságainak tagjai azonban többségükben mereven ragaszkodtak saját történetírásuk nemzeti hagyományaihoz. Megnyilatkozásuk középpontjában nem az állt, hogy egy összeurópai eszme jegyében tisztítsák meg a tankönyveket az idegen nemzetekre nézve méltánytalan megállapításoktól, propagandisztikus torzításoktól, hanem hogy e megállapítások ne mondjanak ellent a hazai történettudomány akkori álláspontjának.<sup>58</sup> Az a tény, hogy a hazai tankönyvrevíziós mozgalom végül nem ért el számottevő sikert, nem választható el a nemzetközi politika megváltozásától: ahogyan a Nemzetek Szövetsége a harmincas években fokozatosan veszített súlyából a nemzetközi béke fenntartásáért vívott küzdelemben, ugyanúgy vallott kudarcot a szellemi lefegyverzés tankönyvpolitikája is. Az 1920-as években meginduló offenzív tankönyvrevíziós munka az 1930-as évek közepére elhalt.

---

mek tanáraiból megalakult az a testület, amely elemző jelleggel fogja feldolgozni a francia–német történelmi ellentéteket, keresve azt a módot, miként lehetne a kényes kérdéseket a két nemzet kölcsönös megértése érdekében tanítani.

<sup>58</sup> Vö. *F. Dárdai*: i. m. 17–18.



*Kerepeszki Róbert*

## **HAJDÚ VÁRMEGYE ÉS DEBRECEN VITÉZI SZÉKKAPITÁNYÁNAK HANGULATJELENTÉSEI (1935–1939)**

Az 1930-as évek második fele Hajdú vármegyében — ugyanúgy, mint az egész országban — a politikai és társadalmi élet éles jobbratulódásának időszaka volt. Ennek több aspektusát — regionális és országos viszonylatban is — részletesen tárgyalta már a szakirodalom,<sup>1</sup> ennek ellenére érdemes újra megvizsgálni ezt az időszakot olyan források segítségével, melyek kevésbé ismertek.

A jelen tanulmányban Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának minden hónapban elküldött úgynevezett „nemzetvédelmi helyzetjelentéséből” közlünk néhány jellemző iratot, melyek bemutatják az 1930-as évek második felének, a korszak két utolsó választása (1935. április és 1939. május) közötti évek társadalmi-politikai jelenségeit, érdekes helyi (és országos) vonatkozású eseményeit és általában a politikai jobbratulódás jellegzetességeit.<sup>2</sup>

A Vitézi Rendet a kormányzó, Horthy Miklós alapította, hogy az ellenforradalmi rendszernek stabil és megbízható társadalmi bázist is teremtsen. A nagyobb városok egyúttal vitézi székközpontok lettek, amelynek vezetője, a vitézi székkapitány felügyelte a rend helyi tiszti és legénységi állományának ügyeit. Tátrai Szilárd megállapítása szerint „a rendi fegyelem megkívánta a vitéztől a vitézi telekkel és magával a vitézi címmel járó gazdasági és nemzetvédelmi kötelezettségek teljesítését, valamint politikai lojalitást a hatalommal szemben”.<sup>3</sup>

A székkapitányok ezenkívül minden hónapban többé-kevésbé részletes jelentésekben számoltak be a város és a megye közéletének jelentősebb eseményeiről és általában a közhangulat alakulásáról. E hangulatjelentések — melyeket a történettudomány még nem aknázott ki kellőképpen — bemutatják, hogyan látta a vármegye társadalmának — az iratokban használt szófordulattal élve — „keresztény és nacionalista” része a korszak kül- és belpolitikai eseményeit. Kiderül belőlük, hogy mennyire kísérte figyelemmel a kor hétköznapi embere a politika alakulását, ugyanakkor a helyi közélet számtalan összefüggését és történéseit bemutatják. Keresztmetszetet adnak arról a kapcsolati hálóról, mely összefogta a vezető elit tagjait, a különböző társadalmi és politikai

<sup>1</sup> A város- és megyetörténeti szakirodalomból l. Debrecen története. IV. köt. 1919–1944. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen, Csokonai, 1986.; *Tóth Gábor*: Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években 1929–1939. Budapest, Akadémiai, 1982.

<sup>2</sup> A közölt iratok lelohelye: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (HBML), Főispán elnöki iratai (IV. B. 901/a).

<sup>3</sup> *Tátrai Szilárd*: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. Hadtörténelmi Közlemények, 2000. 1. sz. 35.

szervezeteket, és jobban megismerhetővé, megérthetővé válik az a korszellem, mely áthatotta nemcsak Debrecen és Hajdú vármegyét, hanem tulajdonképpen az egész országot. Hangsúlyoznunk kell, hogy a vitézi széki hangulatjelentések a hatalmon lévő elit szemszögéből íródtak, meglehetősen egyoldalúak és gyakran túlságosan általánosítanak, ennek ellenére fontos társadalom-, politika- és helytörténeti vonatkozású források.

Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Széke 1921. július 11-én alakult meg. Ekkor kapta megbízatását a vármegye első székkapitánya, vitéz Nagy Pál altábornagy, aki 1934. február 26-án vonult nyugalomba. Utódja vitéz Berényi István ezredes lett, aki végig a korszak folyamán megtartotta ezt a tisztséget.<sup>4</sup> 1940 végén Debrecen és Hajdú vármegye Vitézi Székének állománya 111 tiszti, 511 legénységi és 242 várományos vitézből állt, akik 2870 kat. hold vitézi telket birtokoltak.<sup>5</sup>

Nagy Pál idejében a havi nemzetvédelmi helyzetjelentések mindössze 1–4 oldal terjedelműek voltak, és általában csak a legfontosabb események rövid, olykor egy-egy mondatos összefoglalását közölték bennük – személyes kommentárok nélkül. Az említésre méltó történeteket 5-6 témakörre bontva, egy-egy 5-10 soros bekezdésben jelentették. A fejezetek a következők voltak: „Általános viszonyok” (a közhangulat bemutatása), „Nemzeti élet” (a kormánypárt és a hozzá közelálló társadalmi szervezetek tevékenysége), „Nemzetellenes élet” (szociáldemokraták és a nemzetiszocialisták szervezkedései), „Munkásság” (a földmunkások és az ipari munkásság hangulata, munkaalkalmak, munkabérek alakulása), „Sajtó” (a helyi napilapok működése),<sup>6</sup> „Nemzetiség” (kisebbségi viszonyok).<sup>7</sup>

Berényi István székkapitánysága idején azonban megváltozott ezen jelentéseknek a jellege, terjedelme és tartalma is.<sup>8</sup> Az első szembetűnő változás az irattípus tematikájában található: a korábbi 5-6 témakörből csak három maradt. Ilyen volt az első, *Általános viszonyok* című fejezet, amely azonban már hosszabban, nem ritkán másfél-két oldalon taglalta a megyében tapasztalható közhangulatot.

A második fejezet ezzel szemben jelentősen átalakult s *Nemzeti, nemzetietlen és politikai élet*, illetve az 1930-as évek végén *Nemzeti élet stb.* cím alatt

<sup>4</sup> Berényi már az 1920-as években is Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Székének szolgálatában állt mint járási hadnagy. L. Debreczeni Képes Kalendárium az 1926-ik közönséges esztendőre. Debrecen, k. n., 1926. 152–153.

<sup>5</sup> Az első telekbeiktatás 1922. április 23-án történt, amikor vitéz Lőrincz Lajos őrmester megkapta a Dégenfeld Pál gróf által Téglás község határában felajánlott 40 kat. holdat. L. *Vitéz Kovách Elemér*: Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Széke. In: Debrecen Sz. Kir. Város és Hajdú Vármegye. Szerk. Csobán Endre. Budapest, Merkantil, 1940. 185–189.

<sup>6</sup> A jelentésekben többnyire ennél a pontnál ez a megjegyzés szerepelt: „Működése ellen kifogás nem emelhető”. L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1933. szeptember). HBML, IV. B. 901/a, 10. dob., 232/1933. eln. sz.

<sup>7</sup> Mivel Hajdú vármegye a „legmagyarabb” régiónak számított (a lakosság több mint 90%-a magyar volt), így a jelentésekben ennél a pontnál mindig csak annyi szerepelt, hogy nemzetiség „a megye területén nincs”. 1933 végétől már nem is szerepelt ez a témakör a nemzetvédelmi helyzetjelentésekben. L. 6. jegyz.

<sup>8</sup> Kivéve azokat a nemzetvédelmi helyzetjelentéseket, melyeket Berényi szabadsága idején helyettesei írtak. Ezek rövidebbek voltak és tematikájukban, illetve formai jegyeikben nem követték szorosan a székkapitány által alkalmazott szempontokat. L. pl. a vitézi székkapitány helyettesének 1934. decemberi, illetve 1935. januári nemzetvédelmi helyzetjelentését. HBML, IV. B. 901/a, 11. dob., 14/1935. eln. sz., ill. 47/1935. eln. sz.

több témakört is felölelt. Fontos változás volt ezen kívül az, hogy olykor szó szerint, máskor csak tartalmi kivonatában Berényi a hozzá beosztott és a környező településeken tevékenykedő vitézi őrmesterek jelentéseit is idézte. Így a vidéki élet és közhangulat megvizsgálására is lehetőség nyílik a dokumentumok segítségével. Tartalmilag mindenképpen fontos új elem, hogy Berényi az egyes események és jelenségek bemutatásához olykor személyes véleményét vagy a vitézi őrmesterek megjegyzéseit is hozzáfűzte. Jelentéseiben és kommentárjaiban mindvégig kitapintható volt feltétlen kormányzói hűsége, és ekkoriban erős antiszemizmusa is egyre kevésbé rejtette véka alá.<sup>9</sup> Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a nemzetvédelmi helyzetjelentéseiben egyre gyakrabban számolt be olyan visszaélésekről, amelyekben — általa egyoldalúan beállítva — negatív szereplőként tüntette fel Debrecen és a vármegye zsidóságát. Az ilyen esetek ismertetését cinikusan és gúnyosan a következő megjegyzéssel zárta: „Talmudi szellem, zsidó erkölcsök!”<sup>10</sup>

Berényi idejében részletesebb és tartalmasabb lett a jelentések *Munkásság* című fejezete, és ezek segítségével pontosabb képet kaphatunk elsősorban a mezőgazdasági munkások életkörülményeiről, panaszairól. Külön figyelmet érdemel ezen belül is munkabérek alakulása. A közölt forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy 1935-ben, amikor még érezte hatását a gazdasági válság, a napszám igen alacsony, a munkaalkalmak száma csekély, a munkásság hangulata pedig kifejezetten rossz volt, és a községek vitézi őrmesterei minden alkalmal szót is tettek mindezt jelentéseikben. Pár év leforgása alatt megváltozott a helyzet, és a második világháború előestéjén a mezőgazdasági munkásság bére emelkedett az 1935-ös állapotokhoz képest, s ez kitűnik a közölt dokumentumokban is.<sup>11</sup>

A munkásság kapcsán érdemes tágabban összefüggésben megvizsgálni azt a jelenséget, mely az 1930-as évek végén jelentős hatást gyakorolt a mezőgazdaságból élők gondolkodására és „hangulatára”. A második világháború előtti években — elsősorban egzisztenciális okokból — egyre többen vállaltak szerződéses idénymunkát Németországban, amihez a magyar kormány „a hazai munkapiac tehermentesítése és az idehaza elhelyezkedni nem tudó mezőgazdasági idénymunkások keresettség juttatása érdekében” hozzájárult.<sup>12</sup> 1938 májusá-

<sup>9</sup> Antiszemizmusa már kinevezésekor is kényelmetlen helyzetbe hozta: a liberális ellenzéki *Debreceni Független Újság* szerint ugyanis „országszerte nagy feltűnést és igen sok helyen kínos visszatetszést keltett” az az előadás, melyet Berényi tartott a debreceni vármegyei ház dísztermében. Állítólag azt mondta, hogy „elérkezettnek látja az időt arra, hogy a magyar faj védelmére harc kezdődjék a zsidóság ellen”, és „erélyesen támadta a szabadkőművességet, amelyet zsidómozgalomnak bélyegzett”. *Debreceni Független Újság*, 1934. március 6. 1.

<sup>10</sup> 1937 júniusában például beszámolt egy zsidó mészáros, Gelberger László visszaéléséről, aki a város közepén — minden előírást és szabályt megszegve — egy „zugvágóhidat” üzemeltetett, ahol a hús szakszerűtlen és hanyag feldolgozása miatt a „fertőzés veszedelmének tette ki a lakosságot”. Ezzel a közegészségügyi szempontból is veszélyes „járványfészekkel” Gelberger „a fogyasztási adó lerovását illetően is csalt”, és „nagy megbotránkozást váltott ki Debrecen lakosságának mindenrendű jóérzésű rétegében”. Az esetet tetézte, hogy Gelberger az Augusztai Szanatóriumnak, a város egyik fontos egészségügyi intézményének is hivatalos szállítója volt. L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1937. június). HBML, IV. B. 901/a, 14. dob., 182/1937. eln. sz.

<sup>11</sup> Vö. az 1. és a 6. dokumentum „Munkásság” c. fejezeteivel.

<sup>12</sup> Magyar Országos Levéltár (MOL), Miniszterelnökség, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K 27), az 1938. március 18-i ülés jegyzőkönyve, 12. sz. napirend.

ban a kisgazdapárti Horváth Ferenc interpellált az országgyűlésben, és sürgette a magyar kormányt, hogy intézményesen ellenőrizze a magyar munkások szerződését.<sup>13</sup>

Arra vonatkozóan, hogy számszerűen mennyien mentek németországi idénymunkára Hajdú vármegyéből, egyelőre csak a vitézi széki jelentésekben találhatóak részadatok. Pontos szám 1939 májusáról maradt fenn: ekkor a megyéből „780 mezőgazdasági munkás – vegyesen férfiak és nők” utazott ki Németországba. Az egyes települések esetében sem rendelkezünk bőséges adatokkal. A különböző jelentésekben közöltek alapján 1939 tavaszán Püspökladányból 104-en, Hajdúdorogról 120-an, Mikepércsről 19-en utaztak Németországba, noha innen „több is ki akart menni, de csak ennyi volt engedélyezve”.<sup>14</sup>

Az idénymunkások kivitele azonban „nemzetvédelmi szempontból” nem bizonyult „kívánatosnak”. Józsa község vitézi őrmestere például azt jelentette 1938 májusában, hogy a Németországban dolgozó idénymunkások „levelet írtak a hozzátartozóiknak és írják, hogy jól megy dolguk és jól keresnek”. Véleménye szerint ez kedvezőtlen irányba befolyásolta az otthon maradt munkásság hangulatát. Ugyanezt támasztja alá Nádudvar vitézi őrmestere is, aki a községből Németországba kivitt 19 munkás kapcsán a következőket jelentette: „leveleikből azt lehet következtetni, hogy nagy baklövés volt őket kiküldeni. Leírják, hogy fürdőszobás lakásuk van, este hálóinget kapnak és azt kell felvenniök, külön ebédlőben megterített asztal várja őket és napi keresetük 7 P. Ezek után nem csoda, ha összehasonlítást téve a hazai viszonyokkal, úgy hozzátartozóik, mint a levélírók az elégedetlenség kovászai lesznek.”<sup>15</sup> Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi nemzetiszocialista mozgalmak nagy népszerűségnek örvendtek az 1930-as évek végén a mezőgazdasági munkásság körében, olyannyira, hogy — mint a jelentés fogalmaz — „olyan hangok is hallatszanak, hogy ha a németek a cseheket elintézik, akkor Hitler Magyarországra is be fog jönni”, és „akkor a munkásnépnek jobb dolga lesz, mint most van”.<sup>16</sup>

A mezőgazdasági idénymunkások kapcsán azonban nem ez volt az egyetlen intő jel. Berényi székkapitány 1939 decemberében már arról is beszámolt, hogy a Németországból hazatért munkások egy német ifjúsági szervezetnél használatos térképet hoztak haza, amelyen „Magyarország épen úgy a német-birodalom alkatrészének van feltüntetve, mint a Cseh-Morva protektorátus”. A hazatérők

<sup>13</sup> L. Horváth Ferenc interpellációja (1938. május 18.). Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója [a továbbiakban KN 1935–1939]. Budapest, Athenaeum, 1935–1939. XIX. köt. 29–30. Az idénymunkások szerződésének ellenőrzése azért is fontos volt, mert a minisztertanács adatai alapján 1935-ben évi átlagban a mezőgazdasági munkások 22,4%-a (158584 fő), 1936-ban 18,7%-a (132503 fő), 1937-ben 15,1%-a (113211 fő) és 1938-ban pedig 12,5%-a (94264 fő) volt munka nélkül. „Még a legnagyobb dologidőben, július-augusztus hónapokban s még az utóbbi elmúlt két évben is 20–40 ezer volt a mezőgazdasági munkanélküliek száma, dacára a katonai behívásoknak és a németországi munkáskivitelnek”, és az 1938-ban kiközvetített 11 ezer fő „a mezőgazdasági munkapiac legerősebb megterhelése idejében is csak az egynegyed részét tette ki a munkához nem jutott mezőgazdasági foglalkozású keresőknek”. L. MOL, K 27, az 1939. január 20-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 23. sz. napirend.

<sup>14</sup> L. a 6. sz. dokumentumot, ill. az 1939. áprilisi nemzetvédelmi helyzetjelentést. HBML, IV. B. 901/a, 16. dob., 105/1939. eln. sz.

<sup>15</sup> Ehhez képest feltűnően kevesebb volt a vármegye mezőgazdasági munkásainak napi munkabére (1,5–2,5 pengő). L. a közölt dokumentumok *Munkásság* c. fejezeteit.

<sup>16</sup> Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1938. május). HBML, IV. B. 901/a, 15. d. 155/1938. eln. sz.

azt beszélték, „hogya a falusi kisemberek, a földműves nép ragaszkodik Hitlerhez és a nemzeti szocialista uralomhoz, mivel az igen sokat tett a kisemberek érdekében”. Berényi lehetségesnek tartotta, „hogya a magyar munkásokat tendenciószerűen tájékoztatták Németországban”, ezért úgy vélte, hogya a „jövöben nem volna szabad egyetlen magyarországi mezőgazdasági munkást sem kiengedni német földre”.<sup>17</sup> Többek között ezek a jelenségek is hozzájárultak ahhoz, hogya a második világháború éveiben már drasztikusan csökkentették a Németországba kiközvetített idénymunkások számát.<sup>18</sup>

Az 1930-as évek második felében, a közélet erős jobbratulódása és a náci Németország külpolitikai sikerei életre hívtak és felerősítettek egy új, a régióban korábban nem tapasztalt társadalmi vonatkozású jelenséget: a germanizmust. Ez különösen érdekes egy olyan régió esetében, mint a Hajdúság, mivel „színmagyar” területnek számított az országban. A mezőgazdasági munkásság kapcsán már szó volt a náci Németország „nemzetvédelmi szempontból káros” propagandájáról, és ehhez hasonló okok miatt kíséerte figyelemmel Berényi székkapitány a germanizmus debreceni térnyerését is. Ez egyértelműen Huss Richárd nevéhez fűződik, aki a debreceni Tisza István Tudományegyetemen a német nyelv professzora volt<sup>19</sup> s aki Bleyer Jakab 1933-ban bekövetkezett halála után került kulcspozícióba a hazai németek legjelentősebb szervezetének, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek (Volksbildungsvereine) alelnökéeként.<sup>20</sup> Egyre szélsőségesebb germanizmusa azonban komoly ellenszenvet váltott ki Debrecen társadalmában. Az egyetemi hallgatók Turul Szövetsége 1938 februárjában kifejezetten azzal vádolta meg Husst, hogya „mint egy német kisebbségi csoport szellemi vezére a Dunántúlon olyan pángermán izgatást folytat, amely összeférhetetlen az egyetemi tanársággal”.<sup>21</sup> Huss tevékenységét

<sup>17</sup> Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1939. december). HBML, IV. B. 901/a, 17. dob., 13/1940. eln. sz. A magyar közvélemény előtt már korábban is ismertek voltak olyan térképek, melyek a Harmadik Birodalom részeként ábrázolták Magyarországot. A baloldali és zsidó érdekeltségű helyi napilap, a *Debreceni Független Újság* már 1933 áprilisában azt írta, hogya a magyar jobboldali sajtó „elnezte és elhallgatta”, hogya „néhány horogkeresztes újságok közölték Németország jövöendő térképét, amely már Németországhoz tartozónak tüntette fel nemcsak Ausztriát, hanem Magyarországot is egészen a Balatonig”. *Debreceni Független Újság*, 1933. április 14. 1. A kérdéstről lásd még *Ormos Mária*: Magyarok – német „népi” és nemzetiszocialista szemmel. In: *Uő*: A történelem vonatóán. Európa és Magyarország a 20. században. Budapest, Múlt és Jövö, 2005. 107–129.

<sup>18</sup> Míg 1938-ban mintegy 10 ezren, 1939-ben 11 ezren kaptak munkát Németországban, addig 1941-ben már csak 5 ezer fő kiközvetítéséhez járult hozzá a minisztertanács, 1944-ben pedig mindössze 3500 idénymunkás kiküldését engedélyezte. Az adatokat l. MOL, K 27, az 1938. június 23-i minisztertanácsai ülés jegyzőkönyve, 19. sz. napirend; 1939. január 20. (23. sz.); 1941. február 14. (9. sz.); 1944. augusztus 23. (43. sz.). Meg kell jegyezni, hogya nemcsak Németországba, hanem az Anschluss előtt Ausztriába, és 1939-ben még Franciaországba is utaztak magyar idénymunkások. Igaz, hogya az utóbbi országba mindössze ezer fő kiközvetítését engedélyezte a minisztertanács.

<sup>19</sup> Huss 1885-ben született Besztercén. Több külföldi városban folytatta tanulmányait, diplomát Strassburgban szerzett. A kolozsvári egyetemen, majd a debreceni Református Kollégiumban oktatott. 1914-ben kinevezték az akkor induló debreceni egyetem német tanszékére. Az első világháború után az antiszemita, szélsőjobboldali törekvések egyik jelentős alakja lett az egyetemen. *Ke-repeszki Róbert*: A Volksbund megalakulása Debrecenben. Kút, 2006. 4. sz. 57–69.

<sup>20</sup> Huss szélsőséges náci barát magatartása hamar szakadáshoz vezetett a német nemzetiségi mozgalomban. A Gratz Gusztáv által vezetett Népművelődési Egyesület mérsékelt és a magyar kormánytal megegyezést kereső úton haladt, míg Huss és köre új szervezetet alapított Népinémet Bajtársi Szövetség (Volksdeutsche Kameradschaft) néven. A két csoport viszonyára l. *Tilkovszky Loránt*: Gratz Gusztáv és a „Népinémet Bajtársak” viszonya történetéhez. 1935–1936. évi dokumentumok Gratz irathagyatékából. Századok, 2006. 1. sz. 161–197.

<sup>21</sup> Huss nemcsak Debrecenben, hanem a Dunántúlon is terjesztette pángermán nézeteit, mely abból adódott, hogya a két világháború között Tolna és Baranya vármegyében, valamint Sopron kör-

élesen bírálta Klein Antal országgyűlési képviselő az egyik interpellációjában, de szóba került a minisztertanács ülésein is. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter vizsgálatot rendelt el ellene, mely végül felmentő ítélettel ért véget.<sup>22</sup> Ennek ellenére kétségtelen, hogy Huss nézeteinek nyílt hangoztatásával új, mégis egyre inkább jellemző árnyalatot vitt a „színmagyar” város, Debrecen társadalmi életébe.

Emellett a helyzetjelentések rengeteg adalékkal szolgálnak a korszak meghatározó, a közélet alakulására döntő hatást gyakorló társadalmi egyesületek életéről, belső működéséről is. Noha ezek közül a vitézi széki jelentések csak az egyértelműen „keresztény-nemzeti talajon álló” szervezetekkel (Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Magyar Jövő Szövetség, Turul Szövetség) foglalkoznak részletesen, mégis — mivel egyelőre keveset tudunk ezek működéséről — elsőrendű források a korabeli egyesületek történetének kutatásában is.<sup>23</sup>

Természetesen a társadalomtörténeti adalékokon kívül a vitézi széki jelentések legfontosabb tartalmi elemei a város és a vármegye politikai viszonyaira vonatkozó megfigyelések, leírások. Az 1935–1939 közötti években a politikai és társadalmi vetélkedések intenzívebbé váltak, a szociáldemokraták és a kiskgazdák pedig szinte élet-halál harccá váltak az egyre agresszívebben politizáló kormánypárttal, a Nemzeti Egység Pártjával (NEP), illetve később a Magyar Élet Pártjával (MÉP). Ezek a harcok tetten érhetőek voltak Debrecen és Hajdú vármegye közéletében is, valamint a vitézi székkapitány hangulatjelentéseiben. Az 1935-ben és azt megelőzően kifejezetten ellenzékinek számító civisvárosban — mely a korszakot megélt Újhelyi Szilárd szavaival élve a „maradandóság meg a lázadás városa” volt<sup>24</sup> — a három választókerületből három különböző pártállású politikus került a képviselőházba. Egyikük 1922-től a szociáldemokrata Györki Imre volt, akinek mandátuma a korszak utolsó választásáig biztosnak számított, a másik mindig kormánypárti képviselő volt, és 1935-ben Debrecenből került ki a nemzetiszocialisták második parlamenti képviselője is „elorozva” a kiskgazda Hegymegi Kiss Pál mandátumát. Azonban 1939-re mindez gyökeresen megváltozott, mely több okkal magyarázható: az egyre inkább szélsőségek felé hajló kormánypárt fellépésével, Németország agresszív külpolitikájával és sikereivel, a választójogi reformmal, valamint a revíziós sikerek okozta elégedettséggel és a fokozódó várakozásokkal. Elsősorban ezek a tényezők eredményezték, hogy Debrecen, melyet mind a kormánypárt, mind a szociáldemokra-

---

nyékén élt a magyarországi német kisebbség legnagyobb része. Az 1930-as évek végén egyre erőteljesebben jelentkező, elsősorban Husztól és körétől, a Volksbund megalapítóitól eredő pángermán propagandával kapcsolatos veszélyekre a magyar minisztertanács is felfigyelt. A német kisebbség mozgalmái 1939 elején különösen agresszíven jelentkeztek Sopronban és környékén, ami a náci Németországgal való közvetlen szomszédsággal magyarázható. MOL, K 27, az 1939. január 10-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 103. sz. napirend; 1939. január 20. (37. sz.).

<sup>22</sup> MOL, K 27, az 1938. február 4-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 42. sz. napirend; Klein: Antal interpellációja és Hóman Bálint válasza (1938. február 16.). KN 1935–1939, XVI. köt. 477–482. Vö. 3. sz. dokumentum.

<sup>23</sup> E szervezetekről részletesen l. 41., 58. és 64. jegyz. A társadalmi egyesületek jelentőségét jelzi Lám Dezső debreceni rendőrfőkapitány 1935 elején tett jelentése is, mely szerint a városban 225 egyesület és 25 ipartársulat működött. A debreceni rendőrkapitányság helyzetjelentése (1935. január). HBML, IV. B. 901/a, 11. dob., 43/1935. eln. sz.

<sup>24</sup> Interjú Újhelyi Szilárddal. In: *Tóth Pál Péter: Messiások*. Budapest, Akadémiai, 1987. 167–168.

ták, mind a nyilasok kulcsfontosságú bázisnak tekintettek, 1939-ben két kormánypárti és egy kisgazda képviselőt küldött a képviselőházba, Hajdú vármegye többi választókerületében pedig a MÉP mindenhol elsöprő győzelmet aratott.<sup>25</sup>

A kormánypárt megerősödése Berényi István hangulatjelentéseiben is nyomon követhető. 1936 októberében, Gömbös halála után a székkapitány még csalódásának adott hangot, hogy a miniszterelnök elhunytát a megye és a város társadalmában „nem tartják a magyarságra nézve olyan nagy veszteségnek, mint amilyent a valóságban jelent”, viszont 1938 novemberében a hivatalban lévő miniszterelnökről, Imrédyről már örömmel állapította meg, hogy „valóságos nemzeti hős, akinek népszerűsége ma minden eddigi elődjéét a világháború óta felülmúlja”.<sup>26</sup>

Hasonlóan ítélte meg a folyamatot Fáy István főispán is a belügyminiszterhez intézett 1938. februári bizalmas jelentésében. Eszerint ugyan „a kormány jobboldali politikája feltétlenül jótékony hangulatot váltott ki”, mégis a különböző megyei választókerületekben a kormánypárt még komoly nehézségekkel küzdött.<sup>27</sup> Sokkal jobb helyzetben volt a kormánypárt Debrecenben. Ezt Fáy az ellenzék gyengülésével magyarázta. Kiemelte, hogy a nyilasok belső konfliktusai miatt nemzetiszocialista képviselő „újra való megválasztása egyáltalán nem valószínű”, de hasonlóan visszaesett a szociáldemokraták támogatottsága is: „a debreceni Szociáldemokrata Pártot átmenetileg alaposan meggyöngyöztette a Nyilas mozgalom, a Magyar Jövő Szövetség szervezkedése és a meggyőződéses tagok között is szakadás állt be”. A főispán kitért a pártszervezés mulasztásaira is. Megállapította, hogy „kivételem nélkül minden kerületben igen hátrányosan érezhető a megfelelő szervezkedés hiánya, illetve az a körülmény, hogy a NEP részéről 1933-ban megindult rendkívül erős szervezés — anyagiak hiányában — visszafejlődött”. Úgy vélte, „agilis és erősebb ütemű szervezkedéssel igen nagy eredményeket lehetne elérni és egy fél év alatt helyre lehetne hozni mindazokat a hiányosságokat, amelyek ma fennállanak és egyúttal ez a szervezés hivatva volna arra is, hogy biztosítsa egy új választás esetére

<sup>25</sup> A debreceni és a vármegyei választási eredményekről l. *Hubai László: Magyarország választási atlasza II–III. kötet.* Budapest, Politikatörténeti Intézet – Napvilág, 2001. L. továbbá a forrásközlés 6. sz. dokumentumát. Az 1939-es választásokról l. még *Pintér István: A kényszerpályára szavazó ország – 1939.* In: *Parlamentari választások Magyarországon 1920–1998.* Szerk. Földes György és Hubai László. Budapest, Napvilág, 1994. 176–207.

<sup>26</sup> Lásd a 2. és az 5. dokumentumban.

<sup>27</sup> A jelentés szerint a hajdúszoboszlói kerületben Tasnádi Nagy András „helyzete igen nehéz. 50 %-on alul van párthíveinek száma”, noha „rendkívül sokat tett kerületéért, rendkívül agilis munkát fejt ki képviselősege alatt”. A nádudvari kerületben Megay Meissner Károly már sokkal kedvezőbb körülmények között várhatta a választásokat elsősorban családi kapcsolatai révén („a kerületnek túlnyomó többségében sógora a főszolgabíró, viszont apósa az alispán”), de emellett „igen sokat foglalkozik kerületével s igen agilis munkát fejt ki”. Emiatt — állapítja meg a főispán — „kétségtelenül a legjobb a helyzete az összes hajdúvármegyei képviselők közül”. A hajdúnánási és a hajdúböszörményi választókerületben is gyengén állt a kormánypárt, noha a képviselők, Benkő Géza és Uzonyi György, itt is „agilis” munkát végeztek. Különösen a hajdúböszörményi kerület okozott problémát: „számarányunk — írja a főispán — ebben a kerületben 50%-on alul van. Ez a kerület is egyike a legnehezebb kerületeknek. A választók többségét Hajdúböszörmény adja és így mint nagy parasztvárosban igen nehéz a megfelelő szervezkedés.” Ezt nehezítette, hogy Uzonyi „beteges ember”, aki „ennek ellenére is igyekszik minden vonatkozásban a választóinak rendelkezésére állani”. Fáy főispán bizalmas jelentése a Hajdú vármegyében és Debrecenben tapasztalható politikai helyzetről (1938. február 14.). HBML, IV. B. 901/a, 15. dob., 28/1938. eln. sz.

a párt főlényét”. De emellett szükségesnek tartotta azt, hogy „a párt intenzív szervezetével kapcsolatosan gond fordítassék arra, hogy az egyes szervezetek idejében láttassanak el központilag utasításokkal, és jó előre tájékoztassanak azokban a kérdésekben, amelyekre várható, hogy a közönségnek és a választóknak állást kell foglalniuk és ezért céltudatos előredolgozással mód legyen a közvélemény megfelelő irányítására”.<sup>28</sup> Lényegében ez a jelentés is tükrözte azt a politikát, melyet az 1939-re átalakuló kormánypárt, immár új névvel (Magyar Élet Pártja) folytatott, következetesebben és céltudatosabban készülvén a választásokra. Ezt a tendenciát igazolják a jelen forrásközleményben bemutatott dokumentumok is.

Ahhoz azonban, hogy ez a politika elérje célját, olyan személyekre volt szükség, akik következetesen — már-már szélsőségesen — képviselik a kormánypárt jobboldali „keresztény-nemzeti” érdekeit. Mindez azt jelentette, hogy a korábbi kormány- és kormányzóhú, mégis inkább konzervatívabb személyek helyett olyanok kerültek vezető pozícióba, akik továbbra is a NEP, majd a MÉP eltökélt exponensei voltak, de ugyanakkor képviselték a radikálisabb, szélsőségesebb „fajvédő” politikát is, mint Fáy főispán hivatali elődje, báró Vay László.<sup>29</sup> Az ő munkáját Debrecenben és a vármegyében olyanok segítették, mint vitéz Berényi székkapitány vagy Lám Dezső, aki 1933 novemberétől 1939. december végéig volt a debreceni rendőrkapitányság vezetője.<sup>30</sup> De ide tartozott Vay bizalmi embere, a helyi újságíró elit vezéralakja, Kolosváry-Borcsa Mihály, akit a politikában is járatos Shvoy Kálmán tábornok naplójában gúnyosan „Borciu oláh újságíró” néven említett s a következő szavakkal jellemezte: „kimondottan nagy antiszemita, szélsőséges, s megmutatta Debrecenben, hogyan lehet egy várost tönkretenni. Nagyon durva, elszánt, mindenre kapható ember.”<sup>31</sup>

<sup>28</sup> Uo.

<sup>29</sup> Vay 1890-ben született Tiszalökön. Az első világháborút mint tartalékos főhadnagy szolgálta végig. Az összeomlás után 1926-ig Romániában élt, ahol a családi birtokokat kezelte, majd Magyarországra költözött. 1932-ben lett Debrecen és Hajdú vármegye főispánja. 1933-ban a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnokává választották meg, és ebben a minőségében kapott helyet a felsőházban. Gömbös, majd Imrédy következős híve volt, aki az 1930-as évek második felében a kormánypárt elnöki tisztsége mellett a miniszterelnökség politikai államtitkára is lett. L. Országgyűlési almanach az 1935–40. évi országgyűlésről. Szerk. Haefler István. Budapest, Magyar Távirati Iroda, é. n. 41. Amikor Vay 1940. október 17-én lemondott a Magyar Élet Pártja elnöki tisztségéről, Shvoy Kálmán lesújtó bizonyítványt állított ki róla naplójában: „mindenre kapható, elvetemült, rossz ember”, „körmönfont gazember”. L. Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Perneki Mihály. Budapest, Kossuth, 1983. 214.

<sup>30</sup> Lám 1880-ban született Ungváron. 1913-ban határőrként Fiuméba került. 1915-ben részt vett a szerbiai offenzíva előkészítésében, és a későbbiekben is a háború során „deffensív és offensív” hírszolgálatot, illetve katonai rendőrségi szolgálatot látott el. A tanácsköztársaság bukása után a miskolci rendőrkerület kapitány-helyettese volt, majd ennek megszüntetése után, 1925-ben került Debrecenbe. 1920-tól tagja volt a MOVE-nak, a Keresztény Nemzeti Ligának, valamint a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesületnek, mely tulajdonképpen az Etelközi Szövetség fedőszerve volt. L. Losonczy István főispán bizalmas levele a belügyminiszternek (1940. szeptember 20.). HBML, IV. B. 901/a, 18. dob., 53/1941. eln. sz.

<sup>31</sup> Kolosváry-Borcsa 1896-ban született Kolozsvárott. Debrecen társadalmi életébe az első világháború után kapcsolódott be: többek között ügyvezető főtitkára volt a Keresztény Nemzeti Ligának, megalapítója és társelnöke a Revíziós Liga helyi szervezetének, elnöke a Magyar Újságírók Egyesülete debreceni csoportjának, és 1919-től egyik megindítója a bajtársi mozgalmaknak. 1922-ben vette át Debrecenben a *Hajdúföld* című napilap szerkesztését, mely az ő irányítása alatt a revizionista és antiszemita eszmék debreceni szócsöve lett. Az 1935-ös választások után bekerült a képviselőházba a Nemzeti Egység Pártja debreceni listájáról. Gömbös közvetlen munkatársának számított.



Feltűnő, hogy a helyi közélet szereplői közül többen lettek a nagypolitika meghatározó alakjai is. Igaz ugyan, hogy korábban maga Bethlen miniszterelnök vagy Lázár Andor igazságügy-miniszter a debreceni választókerületekből kapott mandátumot, de igazából egyikük sem kötődött szorosabban a régióhoz.<sup>32</sup> Az 1935–1939 közötti korszakban viszont már más jelenség figyelhető meg: ekkor is kulcsfontosságú volt a kormánypárt számára Debrecen és Hajdú vármegye, azonban már nem „felülről ültettek” képviselőt az egyes választókerületekbe, hanem jórészt helyi politikusokat juttattak magas pozíciókba. Például ehhez a régióhoz kötődött a kormánypárt két egymást követő elnöke, Tasnádi Nagy András és Vay László (az előbbi igazságügy-miniszter, az utóbbi a miniszterelnökség politikai államtitkára lett).

Az alább közölt dokumentumok a kormánypárt mellett természetesen számos információt nyújtanak az ellenzék helyi tevékenységéről is, illetve arról, hogyan tekintettek rá a helyi vezető elit tagjai. A vitézi szék hangulatjelentéseinek hangvételeiből egyértelműen kitűnik, hogy a korabeli társadalom „kereszténymezeti” része sokkal ellenségesebben figyelte a szociáldemokratákat, és az 1930-as évek második felében egyre agresszívabban törekedett a háttérbe szorításukra, csakúgy mint a kiscgazdák esetében. Ezzel szemben — talán meglepő módon — más magatartást tanúsított a nyilasokkal szemben. Az 1930-as években Horthy és köre a miniszterelnökök kinevezésekor elvárta a hivatalba lépő kormányfőktől, hogy fekézzék meg az egyre erősödő szélsőjobboldali mozgalmakat is. Ennek megfelelően Darányi és Imrédy, sőt már Gömbös is ígéretet tett erre, azonban a vitézi szék beszámolóiból az tűnik ki, hogy a kormánypárt vidéki exponensei bizonyos helyzetekben már 1935–1939 között is szinte szövetségesként tekintettek a nyilasokra a „belső ellenségekkel” (szociáldemokratákkal, zsidósággal) szembeni harcban. Ezt sugallja az 1937. augusztusi helyzetjelentés is, amelyben Berényi aggodalmának adott hangot a helyi nyilas

---

1938-ban a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője lett, az 1930-as évek második felétől 1944-ig főszerkesztője volt a kormány felhivatalos lapjának, a Függetlenségnek. Sajtófőnökként részt vett Darányi, Imrédy és Teleki Pál berlini útjain, valamint az 1938-as magyar–szlovák tárgyalásokon. Egyik kezdeményezője volt a Magyar Élet Mozgalomnak. 1939-ben az Országos Magyar Sajtókamara első elnöke lett. Ezek mellett irodalmi munkája is jelentős volt. Fő műve, *A zsidókérdés magyarországi irodalma*, a korszak „antiszemita bibliájának” számított. Hivatalait Szálasi alatt is megtarthatta. A Népbíróság 1946 áprilisában halálra ítélte. Shvoy naplójában a fentiek mellett a következőkkel jellemezte Kolosváry-Borcstát: „román származású, vidéki újságíró volt Debrecenben, züllött, sötét alak, aki kölcsönökből és abból élt, amit nem írt meg. Vay debreceni főispánnak volt a jobbkézze, az is hozta fel Pestre s csinált belőle sajtófőnököt. Természetesen a legszélsőségesebb irányzat képviselője volt.” Shvoy Kálmán titkos naplója... i. m. 170, 175. Vay főispán feljegyzése Gömbös miniszterelnöknek Kolosváry-Borcsa előmeneteléről (dátum nélkül). HBML, IV. B. 901/a, 12. dob., 164/1935. eln. sz. Kolosváry-Borcsáról l. még 50. jegyz.; valamint *Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Budapest, Osiris, 2001. 401–411.

<sup>32</sup> Lázár Andor 1882-ben született Pápan. Igazságügy-miniszterségét megelőzően Szentes képviselője volt. Az 1935-ös választások idején Debrecen mellett a régi kerületében is elindult. Visszaemlékezéseiben a következőket írja debreceni jelöltségének körülményeiről és a választásokról: „a kormánypártnak igen fontos volt, hogy Debrecen városa minisztert kapjon képviselőjelöltül. [...] Egyetlen református tagja voltam a kormánynak, s így a párt azt kívánta, hogy én legyek a listavezető a debreceni választásnál a kormánypárt listáján. [...] Kijelentettem, hogy csak abban az esetben teszek eleget kívánságuknak, ha Bethlen István, Debrecen eddigi képviselője nem óhajt fellépni a választásra.” Lázárt végül az új és a régi kerületében is megválasztották, de — ahogy ő írja — „a párt kívánságára a debreceni mandátumot kellett elfogadni”. *Lázár Andor: Visszaemlékezéseim*. A szöveget gond. Németh Pál. Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995. 228–229.

pártszervezetek meggyengülése miatt: „Általános benyomás, hogy a Tiszántúlon a nemzeti soc. mozgalom megfelelő irányító erő hiányában szétesés előtt áll. Ez pedig nemzeti szempontból feltétlenül káros, mert bár szélsőségesek, de mégis jobboldaliak. Félős, hogy szétesésük után tagjaik nagy részét a soc. dem. fogja felszívni.”<sup>33</sup> Ez a visszaesés vezetett helyi szinten ahhoz, hogy az 1939-es választásokra a nyilasok nem tudtak jelölteket állítani a korábban bázisuknak tekintett Debrecenben és Hajdú vármegyében. A székkapitány aggodalma azonban egy szempontból alaptalan volt: a nyilasok elvesztett szavazóinak egy jelentős részét nem a szociáldemokraták, hanem a kormánypárt szívtá fel, ami a választási eredményekből is kitűnik. Az, hogy a „keresztény-nemzeti elit” tagjai egyre inkább közeledtek a nyilasokhoz, kitűnik az 1939-es választásokat értékelő nemzetvédelmi helyzetjelentésből is, melyet érdemes szó szerint idézni: „A MÉP nagy győzelme a választásokon nem keltett meglepetést. A nyilas-keresztény általában a szélsőjobboldali pártok előretörését [országos szinten — K. R.] széles körben úgy ítélik meg, hogy erre szükség van, mert ezek jelenléte a képviselőházban biztosítéka annak, hogy a beígért reformok meg is lesznek valósítva és azok lényege a végrehajtás során nem fog elsikkadni.”<sup>34</sup>

Az alábbi forrásgyűjtemény hat nemzetvédelmi helyzetjelentést tartalmaz. Kiválasztásuknál a fő szempont az volt, hogy a korszak jellemző eseményeihez, jelenségeihez, folyamataihoz adalékokat nyújtsanak, az időhatárok kijelölésekor pedig szinte önként kínálkozott a korszak két utolsó parlamenti választása. A közölt iratok mindegyike visszaadja a kor sajátos atmoszféráját, melyet a helyi és országos belpolitikai harcok mellett többek között a hitleri Németország erősödése, a revíziós sikerek, a közelgő háború baljós szelleme jellemzett. A jelentések ugyanakkor — ma már könnyen látható — a politikai jobbratolódás folyamatát is dokumentálják. Ez azért különösen fontos és érdekes, mert — ahogy már utaltunk rá — Debrecen hagyományosan tagolt politikai alapállású, inkább ellenzéki városnak számított. De a dokumentumok egyúttal „pillanatképek” is, melyek révén mód nyílik arra, hogy nemcsak egy nagyváros, hanem a vármegye politikai-társadalmi struktúráját, illetve a vidéki életet is megvizsgáljuk.

Az itt közölt hat jelentés közül négy különleges belpolitikai helyzetben íródott. Ilyen, az egész forrásközleményt mintegy keretbe foglaló 1. és 6. sz. dokumentum, vagyis az 1935. április és 1939. májusi választás után készült két helyzetjelentés, amelyek lehetőséget adnak a választások lefolyásának, jelentőségének és a helyi vezető elit általi megítélésének összehasonlítására. Kivételes politikai eseményeket taglal a 4. és az 5. sz. dokumentum, amely Gömbös Gyula halálával (1936. október), illetve Imrédy Béla első lemondásával (1938. november) kapcsolatban közöl hangulatképeket, s információkat a társadalom „keresztény-nemzeti” részének reakcióiról. Az 2. és 3. sz. dokumentum (az 1935. augusztusi és 1936. júniusi helyzetjelentés) elsősorban a helyi politikai életbe, a különböző társadalmi rétegek viszonyaiba enged bepillantást. Az iratokat a mai helyesírás szabályainak megfelelően közöljük. A jegyzetapparátus az adott ese-

<sup>33</sup> Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1937. augusztus). HBML, IV. B. 901/a, 14. dob., 251/1937. eln. sz.

<sup>34</sup> L. 6. sz. dokumentum.

mények háttérének bemutatása mellett a dokumentumokban felbukkanó személyek, szervezetek történetét, egyéb társadalmi-politikai összefüggéseket igyekszik megvilágítani.

### 1. sz. dokumentum

*Hajdú vármegye és Debrecen th.j. és sz. kir. város vitézi széke*

1/4. szám.

Biz. 1935.

Nemzetvédelmi helyzetjelentés:  
1935. évi április haváról

#### *Általános viszonyok*

Az országgyűlési választások kapcsán mutatkozott izgalmak lecsillapultak. Mindenki nagy reményekkel néz a „reform” parlament működése elé és nagy alkotásokat várnak a kormánytól. A józan gondolkozású emberek azonban tisztában vannak azzal, hogy a kormány a vele szemben támasztott túlzott követeléseknek nem tud eleget tenni s az egyesek részéről mutatkozó vérmes reményeket rajta kívül álló okok miatt sem tudja teljes egészében valóra váltani. Előrelátható, hogy ez a körülmény erős ellenzéki agitációnak fogja az alapját képezni s idővel az ellenzéki szellem erősebb fellobbanásával kell számolni.

Az ellenzéki agitációnak máris tápot adott a politikai államtitkárok kinevezése és az a körülmény, hogy az országgyűlés első ténykedése a régi képviselőházi elnök magas nyugdíjának megszavazása volt. Kifogásolják, hogy akkor, amikor annyi a munkanélküli fiatal, ilyen horribilis nyugdíjat állapítottak meg a volt elnöknek csak azért, mert magas tiszteletdíj mellett 6 évig kötelességszerűen, közmegelegedésre látta el tisztségét.<sup>35</sup>

A gazdasági helyzet április hóban nem változott.

A gazdáknak nagy gondot okozott az állattartás, mivel nem volt elegendő takarmányuk. Ugyancsak gondot okozott egyeseknek a tavaszi árpavetőmag kérdése is, mivel az erre szánt árpát a jószággal még a tél folyamán feletették és az állami vetőmag az igénylők nagy számához viszonyítva igen kevés volt.

Az ipar[i] és kereskedelmi élet a hó folyamán szintén semmi javulást nem mutatott. Egyedül az építőiparban mutatkozott némi élénkség. A kereskedelmi életben nagy a pénzsűke és a forgalom még mindig jóval alatta van a tavalyinak. Egyes kereskedelmi cikkek ára újabb emelkedést mutat és megnehezültek bizonyos téren az árukiviteli lehetőségek is.

#### *Nemzeti, nemzetietlen és politikai élet*

Debrecenben: Az országgyűlési képviselőválasztás április hó 3-án és 4-én folyt le minden zavaró incidens nélkül. A szavazatok a következőképpen oszlot-

<sup>35</sup> Almásy Lászlóról van szó, aki 1929-től volt a képviselőház elnöke. A választásokat követően, 1935. április végén az új házelnök, Sztranyavszky Sándor előterjesztésére fogadta el a Ház, hogy az 1935/36. költségvetési évtől kezdve Almásy a „miniszteri nyugdíjnak körülbelül megfelelő összeget”, évi 15 ezer pengőt kapjon. Sztranyavszky képviselőházi beszéde (1935. május 2.). KN 1935–1939, I. köt. 13–14.

tak meg: Nemzeti Egység Pártja 11 914, a Nemzeti szocialista párt 11 285 és a Szociáldemokrata párt 7678 szavazat.<sup>36</sup> Ennek folytán a város országgyűlési képviselőivé dr. Lázár Andor igazságügyi miniszter, gróf Festetics Sándor<sup>37</sup> és dr. Györki Imre<sup>38</sup> lettek megválasztva. Az ajánlásnál kiesett Független Kisgazdapárt a választás után elhatározta, hogy petícióval támadja meg a választást. A petíciót 809-en írták alá és 30-an nyújtották be a város polgármesterének.<sup>39</sup>

Április 14., 15-én folytak le az OTI<sup>40</sup> választások is – teljes rendben. A helyi választmányba 11 nemzeti blokkbeli és 6 szoc. demokráta választottak be.

Az országgyűlési képviselőválasztás epilógusaként a szoc. dem. párt elnöke Gombosi Zoltán folyó hó 6-án lemondott a pártelnökségről s a Magántisztviselők Országos Szövetsége helyi csoportjában viselt elnöki tisztségéről. A pártvezetőség a lemondást elfogadta, a Magántisztviselők Szöv. helyi csoportja azonban nem, sőt bizalmat szavazott neki. Folyó hó 27-én Gombosi végleg kilépett a szoc. dem. pártból és kilépő levelében többek között bejelentette, hogy ugyanazokért a célokért, amelyekért eddig dolgozott, a nemzeti élet keretében fog dolgozni tovább. Ezen levelének hatásaképpen a M. Magántisztviselők Szövetségének központi vezetősége — mint méltatlant — kizárta őt tagjai sorából.

A Festetics-féle nemzeti szocialista párt e hóban Ondódon 3 fiókcsoportot létesített.

Április 18-án a város polgármestere a Turul Szövetség<sup>41</sup> kérelmére megtiltotta a Turul Méhely Bajtársi Egyesület működését s megtiltotta tagjai részére

<sup>36</sup> Újabb adatok szerint a választási eredmények a következőképpen alakultak: NEP 11 934 (38,76%), nemzetiszocialisták 11 254 (36,55%), szociáldemokraták 7599 (24,68%) szavazat. L. Hubai: i. m. II. köt. 109.

<sup>37</sup> A Festetics-féle nemzetiszocialista párt az 1935-ös választások idején két mandátumot szerzett: Debrecenben és Enyingen (itt voltak Festetics birtokai). A párt debreceni listáját Festetics vezette, így mindkét mandátum az övé volt, de lemondott a debreceniről a lajstromban őt követő ifj. Balogh István helyi civisgazda javára, aki a későbbiekben — elsősorban hatalmi ambíciói miatt — szinte valamennyi nemzetiszocialista pártot „végiggárta”. Festetics életéről legújabbak I. *Püski Levente*: Festetics Sándor, a „nyilas gróf” politikai pályája. In: Történeti Tanulmányok XIII. Szerk. Velkey Ferenc. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2005. 157–168.

<sup>38</sup> Az izraelita vallású Györki Imre 1886-ban született Kürtöspusztán. Jogi doktorátusa után különböző munkásségélyező szervezetekben tevékenykedett. 1922-től Debrecen egyik országgyűlési képviselője, a nemzetgyűlés és a képviselőház egyik „legagilisebb” szociáldemokrata tagja volt, aki „felszólalásaival gyakran keltett nagy vihart”. Egyike volt azoknak, akiket a nemzetgyűlés elnöke 1924 őszén, a nagy botrány kavaró Eskütt-ügy viharos tárgyalásán karhatalommal távolított el az ülésteremből. Debreceni mandátuma mellett Budapest északi kerületében is több alkalommal megválasztották. L. Országgyűlési almanach 1935–40. i. m. 277–278.

<sup>39</sup> A debreceni választást — Lázár Andor visszaemlékezése szerint — „a közigazgatási bíróság valami formai hiba miatt megsemmisítette”. Újra le kellett bonyolítani azt, és bár Lázár szerint „az eredmény ugyanaz maradt”, mégis ez lehet az oka annak, hogy a debreceni választások eredményéről különböző adatok találhatóak a forrásokban és a szakirodalomban is. L. Lázár: i. m. 228.

<sup>40</sup> Országos Társadalombiztosító Intézet.

<sup>41</sup> A Turul az egyetemi hallgatók speciális ifjúsági szervezete volt, melynek hat országos kerületében 85 taggyűlés működött az 1930-as évek végén. A debreceni ezen belül a harmadik volt a maga 13 taggyűléssel, és az 1920–30-as évek fordulójára vívott ki magának monopolhelyzetet az egyetemi ifjúsági egyesületek között. Kétségtelen, hogy a Turul és a hozzá tartozó bajtársi egyesületek elsősorban az antiszemita jellegű megmozdulásaikkal hívták fel magukra a társadalom figyelmét. Ezek szinte évről évre ismétlődtek a numerus clausus 1928-as módosításától kezdve, folyamatosan követelték az eredeti törvényt visszaállítását, sőt, szigorítását is. L. *Kerepeszki Róbert*: Ifjúsági egyesületek a debreceni Tisza István Tudományegyetemen a két világháború között. In: Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből IV. Szerk. Hollósi Gábor. Debrecen, DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 2006. 51–62.; *Újváry Gábor*: Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. In: Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerk. Valuch Tibor. Budapest, '56-os Intézet – Osiris, 1995. 453–459.

az egyesületi bajtársi sapka és jelvény viselését. E fajvédelmi bajtársi egyesület egyébként már hónapok óta éles ellentétbe került a Turul Szövetség központjával és számítva rá, hogy a következmény a fenti intézkedés lesz, testületileg belépett a Keresztény Nemzeti Liga ifjúsági alosztályába s a Keresztény Nemzeti Liga Méhely Ifjúsági Alosztálya nevét vette fel.<sup>42</sup>

*Hajdúböszörményi vitézi őrmestere jelenti:* A képviselőválasztási küzdelem a városban igen erős volt. A Nemzeti Egység jelöltjének, dr. Uzonyi Györgynek<sup>43</sup> mindössze alig 100 főnyi többsége volt Hajdúböszörményben a Független kiscgazda Kálmán Imrével szemben. A választás óta komolyabb nemzeti vagy nemzetietlen megmozdulás nem történt.<sup>44</sup>

*Hajdúnánási vitézi őrmestere jelenti:* A kerület megválasztott képviselője, a Nemzeti Egység párti dr. Madai Gyula<sup>45</sup> a városban kevesebb szavazatot kapott, mint a kiscgazdapárti ellenjelöltje. A szocialisták a kiscgazda jelöltet támogatták.<sup>46</sup>

*Balmazújvárosi vitézi őrmestere jelenti:* Nyolcadikán a vezérlő fejedelem halálának 200 éves évfordulóját az egyházi és politikai hatóságok kegyelettel megünnepelték. A lezajlott képviselőválasztáson dr. Madai Gyula N. Egység párti képviselő a községben 48 szavazattal kapott többet, mint a Független kiscgazdapárti jelölt. Jellemző, hogy a NEP jelöltjére a tisztviselők és a zsidókon kívül kizárólag a legszegényebb munkásréteg szavazott le.

*Hajdúdorogi vitézi őrmestere jelenti:* A képviselőválasztás óta a politikai feszültség enyhült, a Nemzeti Egység pártjának tekintélye növekszik, hívei bát-

<sup>42</sup> A „Méhely” Bajtársi Egyesület 1934-ben alakult, és névválasztása már előre jelezte a tevékenységet és az ideológiát. Méhely Lajos a „magyar fajelmélet és fajbiológia” megalapozója, nyíltan antiszemita nézeteket valló egyetemi professzor, antropológus volt. Az egyesületet a hírhedt diákvezér, Simon József alapította, aki az 1933/34-es tanévben történt súlyos és elhúzódo egyetemi antiszemita tüntetések egyik vezetője volt. A „Méhely” Bajtársi Egyesület nemcsak a debreceni Turul-kerületben, hanem országosan is egyedi és ultraradikalizmusa miatt elszigetelt szervezet volt. Nemcsak a városvezetéssel, hanem a Turul többi helyi tagegyesületeivel és az Országos Fővezérsggel is összetűzésbe került, amely meg is vonta a szervezet működési engedélyét és a bajtársi jelvények viselési jogát, ezért csatlakoztak a tagok a Keresztény Nemzeti Ligához. A Turul Szövetség Országos Gyula-székének határozata a „Méhely Lajos” Bajtársi Egyesület kizárásáról. Budapest, 1935. február 25. HBML, A „Méhely” Bajtársi Egyesület iratai (X. 301. 402.), sz. n. Vargha Elemér polgármester-helyettes határozata a „Méhely” Bajtársi Egyesület feloszlásáról. Debrecen, 1935. március 31. HBML, X. 301. 402., 13713/1935. eln. sz. Méhely pályafutásáról, ideológiájáról lásd részletesen *Gyurgyák*: i. m. 2001. 387–397, 690–692.

<sup>43</sup> Uzonyi 1885-ben született Hajdúböszörményben. A debreceni jogakadémián, majd a kolozsvári és a budapesti tudományegyetemen tanult jogot. Az első világháborúban az orosz, a szerb és az olasz fronton teljesített szolgálatot. Hajdú vármegye tisztelbéli főügyésze, a megye törvényhatósági bizottságának tagja lett. 1931-től Hajdúböszörményi képviselője, a NEP helyi szervezetének elnöke volt. L. Országgyűlési almanach 1935–40. i. m. 393.

<sup>44</sup> Amíg Hajdúböszörményben szoros eredményt hoztak a választások, a hozzá kapcsolódó teljes választókerületben már valamivel meggyőzőbb előnnyel nyert a kormánypárt: a NEP 5498 (55,94%), míg a Független Kiscgazdapárt 4330 (44,06%) szavazatot kapott. L. *Hubai*: i. m. II. köt. 105.

<sup>45</sup> Madai 1881-ben született Hajdúhadházon. Tanulmányait a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán végezte. Az első világháborúban az orosz, a szerb és az olasz fronton teljesített szolgálatot. 1922-től a hajdúnánási kerület kormánypárti képviselője volt. Elnöke volt az Országos Középiskolai Tanáregyesületnek, tagja Hajdú vármegye törvényhatósági bizottságának, valamint több társadalmi szervezetnek. Politikai tevékenysége mellett jelentős irodalmi munkásságot is folytatott. Hajdúhadház díszpolgárává választották. L. Országgyűlési almanach 1935–40. i. m. 312–313.

<sup>46</sup> Nemcsak Hajdúnánáson, hanem a választókerületben is kiélezett volt a küzdelem, ugyanis a NEP 5887 (52,18%), míg a kiscgazdapárt 5395 (47,82%) szavazatot kapott. Ezzel ez a kerület hozta a legszorosabb eredményt a vármegyében. L. *Hubai*: i. m. II. köt. 105.

rabbak, bizakodóbban lépnek fel, s az ellenzék egy része igyekszik közeledni a párthoz. Változatlanul erős azonban az ellenzéki hangulat a katolikus körben, ahol az osztály és felekezeti izgatás tovább folyik, a munkanélküli munkásság hangulata továbbra is elkeseredett és a nemzetközi szocializmus felé hajlik.

*Nádudvar vitézi őrmestere jelenti:* Általában véve el lehet mondani, hogy az egész lakosságot nemzeti érzés hatja át. Már nem lehet olyasmit látni, mint 5-6 év előtt, hogy a Hymnus éneklése alatt egyesek vonakodva vegyék le a kalapot, vagy figyelmeztetést várjanak. Nemzetellenes élet jelenségei nem észlelhetők. A húsvéti ünnepeken zsúfolva voltak a templomok, a feltámadási körmeneteken rengetegen vettek részt. A szociáldemokrata munkások száma elenyésző, állandóan fogy.

*Tetétlen vitézi őrmestere jelenti:* A megtartott képviselőválasztás alkalmával a választók 45%-a szavazott a Nemzeti Egység pártja jelöltjére, 788-ból 359 (míg a Független kisgazdapárti jelölt 429 szavazatot kapott), míg az őszi törvényhatósági választások alkalmával a Nemzeti Egység pártjának jelöltjei a szavazatok 75%-át kapták. Ennek oka azonban abban a féktelen izgatásban rejlik, amit Hegyemei-Kiss Pál<sup>47</sup> indított meg a kerületben s melyből kifolyólag a kormánypártot az urak és nyugdíjasok pártjának nevezték el és a gazdák legnagyobb ellenségének tüntették fel. Nevezett jelölt programbeszédében kijelentette, hogy Eckhardt Tibor a ma élő legnagyobb magyar s hogy addig nem lesz jólét Magyarországon, amíg Eckhardt nem lesz miniszterelnök.

*Egyek község vitézi őrmestere jelenti:* A képviselő választások lezajlása után Hegyemei-Kiss Pál még mindig izgatott a községben. A lakosságot petíció beadására biztatta.

*Földes vitézi őrmestere jelenti:* Második Rákóczi Ferenc halálának 200 éves évfordulója alkalmával ünnepi isteni tisztelet volt, melyen testületileg megjelentek csendőrség, leventék és lövészek, utána a Hősök szobra előtt ünnepélyt tartottak nagyszámú közönség részvételével. 14-én a Belügyminisztérium kiküldöttje tartott a leventék előtt előadást, melyen a község vezető emberei közül többen megjelentek.

*Hajdúszovát vitézi őrmestere jelenti:* A lezajlott képviselőválasztáson a község választó polgárainak 90%-a a Nemzeti Egység pártjára adta szavazatát. Ez figyelemre méltó eredmény, mert eddig a község mindig nyakas ellenzéki volt. 7-én előadást tartott a községben a járási testnevelés kirendeltségének vezetője a repülő- és gázvédelemről, melyen a leventék, a lövész egyesület, tüzol[ó]k és még vagy 500 főnyi közönség vett részt.

*Tiszacsege vitézi őrmestere jelenti:* A NEP helyi alakulata pártiroda helyiségében esténként összejövetelek vannak s hetenként egyszer panasznapot tar-

---

<sup>47</sup> Hegyemei Kiss Pál 1886-ban született a Szatmár megyei Porcsalmán. Kolozsváron és Debrecenben tanult jogot, majd Hajdú vármegye szolgabírája lett. 1922-től volt tagja a nemzetgyűlésnek, illetve a képviselőháznak, 1931-től a Független Kisgazdapárt programjával lett Debrecen egyik országgyűlési képviselője. Mindig következetesen és erősen ellenzéki beállítottságú volt, így az 1930-as években a kormánypárt egyik fő ellenségének tekintette őt Hajdú vármegyében. Az ellene irányuló tendenciózus támadások miatt az 1935-ös választások idején már nem jutott mandátumhoz Debrecenben. L. Országgyűlési almanach az 1931-36. évi országgyűlésről. Szerk. Haefler István. Budapest, Magyar Távirati Iroda, é. n. 128-129.

tanak. Érdekes jelenség, hogy ügyes-bajos dolgaikban a kisgazdapártiak kérnek többen tanácsot.

### *Munkásság, munkáskérdés*

Debrecen: A munkanélküliekről gondoskodó városi ínségakció keretében folyó ínségmunkálatok a hó folyamán zavartalanul folytak s a foglalkoztatott munkanélküliek részéről semmiféle rendzavaró megmozdulás nem volt. 29-én a nemzeti szoc. párt egy küldöttsége jelent meg a főispánnál és kérte az ínségmunkáknak a nyári hónapokban is tovább folytatását. Hasonló tárgyban járult a Magyar Jövő Szövetség küldöttsége is a polgármester elé, kérve, hogy a hó végével befejeződött ínségmunkák folytán munka nélkül maradtak létfenntartásának biztosítása végett a költségvetés keretében nagyobb összegű fedezetet teremtsenek, melyből közmunkákat lehessen indítani, kérte a küldöttség, hogy a polgármester az illetékes tényezőknél ezt szorgalmazza, addig is azonban az ínségmunkások további foglalkoztatását kérte a küldöttség, ugyancsak kérték a rendkívüli házadómentesség kiterjesztését, hogy az építkezési kedv és lehetőség megteremtődjék. Kérték továbbá a háztartozási adókedvezmény kiterjesztését olyan épületekre is, melyek a szabályozási vonalba esnek.

*Hajdúböszörményben:* A tavasz beálltával a munkanélküliség enyhült, azonban még most is kevés a munka.

*Hajdúhadházon:* Úgy a mezőgazdasági, mint az ipari munkásság nagy szegénységben vannak és nehéz a helyzetük. Bár nagy közöttük az elégedetlenség, egyelőre reménykednek a választások során a reformpolitika megvalósításával kapcsolatban beígért javulással, melytől mindenki a megélhetés biztosítását reméli.

*Balmazújvároson:* Munkaalkalom igen kevés van, ez irányban azonban a munkásság hangulata elég bizakodó, mert a választás előtt felelős kormánytényezők megígérték a munkaalkalmak teremtését. A munkásság bízva az ígéletben, egyöntetűen állott a választáson a kormány mögé.

*Hajdúszoboszlón:* Úgy az ipari, mint a mezőgazdasági munkások jórészt elhelyezést nyertek. A munkanélküliek száma aránylagosan nem sok s hangulatuk nyugodt.

*Hajdúdorogon:* A munkásság helyzete a lehető legkedvezőtlenebb. Köz-munka már egyáltalán nincs. Mezőgazdasági munka pedig alig van, mert a csupa kisbirtokból álló határban az elmúlt évi rendkívüli rossz termés, kedvezőtlen értékesítési és hitelviszonyok mellett munkaalkalom nincs, a kisgazda igyekszik minden munkát maga és családjával elvégezni. A mezőgazdasági munkásság nagy része aratási szerződés, részes tengeri és krumpli föld nélkül maradt s kétségbeesetten futkos elhelyezkedés után, de hiába. A munkanélküliekből egész népvándorlás indult meg a Hegyalja felé, ahol szőlő munkában igyekeznek elhelyezkedni. Mások a fővárosba iparkodnak, batyuval a hátukon, gyalog, éhesen, elke-seredetten.

*Nádudvaron:* E hónapban az ingyen ebédeltetés befejeződött. Legutoljára 580-an kaptak ebédet. Nyomasztó munkanélküliség most nincsen. Tavaszi munkák, szikfűvirág szedés és az útépítés meglehetősen elfoglaltságot adnak. Napszám

1 P, 1 P 20 fill. Egy hónapos gazdasági cseléd bére ebben a hónapban 100 kg búza és 4 kg szalonna volt.

*Tetétlenen:* A tavaszi mezőgazdasági munkák kevés munkaalkalmat teremtettek. A szegényebb néposztály kizárólag a hatósági közmunkák révén jutott keresethez. Hangulatuk elégedetlen. Ennek ellenére, ha nem izgatnák őket, nyugodtak lennének. A népkonyha ebbe a hónapban már nem állott fenn.

*Egyeken:* A népkonyha április 20-ig működött. A munkanélküliek közül több mint 500 munkást sikerült elhelyezni az előljároságnak és pedig 200 kubitost a dél-borsodi utak építésénél, 110 kubikost a Hortobágyi víztározó medence munkálatainál, azonfelül 220 időszakos munkást.

*Földesen:* A munkásság részben a községben végzett utcajavítási földmunkálatoknál, részben a Körös menti földmunkálatoknál van alkalmazva. Köbméterenként helyben 40 fillért, a Körös mentén pedig 36 fillért kapnak. Napszám-munka kevés van. Napszám-bér: 80 fillér – 1 P.

*Hajdúszováton:* A földmunkásnép, mint kubikos, a helybeli Kösély patak töltési munkálatainál helyezkedett el. 20-25 fő pedig Szolnok vm-ben talált munkát. Sajnos sokan kellő szerszám hiányában nem állanak munkateljesítmény tekintetében ott, ahol kellene.

*Vámospércsen:* A munkásság a maga mindennapi kenyerét ma már meg tudja keresni, mert munkaalkalom bőven van. A munkabérek 1 P körül mozognak.

*Tiszacsegén:* A munkások az aratási és cséplési szerződéseket megkötötték. Munkaalkalom kevés van. Kb. 250-en úttest kövezésnél helyezkedtek el pár hétre.

Debrecen, 1935. évi május hó 4-én

vitéz Berényi István  
vitézi székkapitány.

HBML, IV. B. 901/a, 12. dob. 178/1935. eln.

## 2. sz. dokumentum

*Hajdú vármegye és Debrecen th.j. és sz. kir. város vitézi széke.*

1/8. szám.

Biz. 1935.  
Nemzetvédelmi helyzetjelentés:  
1935. augusztus hóról.

### I. Általános helyzet

A lakosság hangulata nyomott.

A Gömbös kormány elleni támadások — különösen a kisgazdapárt részéről — úgy Debrecenben, mint vidéken a társadalom minden rétegében talajra találnak.

A támadások lényege a következőkben foglalható össze:



A miniszterelnök és a vezetése alatt álló kormány közismert ígéreteit nem tudja beváltani, mert le van kötelezve a bankoknak és a karteleknek, amelyek a NEP választásokhoz szükséges pénzt a kormány rendelkezésére bocsátották.

Amíg a gazdaközönség kénytelen elkótyavetyélni terményeit és állatjait, addig a gazdaközönség, de a többi társadalmi osztályokhoz tartozók is drága áron kénytelenek beszerezni ipari szükségleteiket. Ennek oka a túlzott vámvédelem. Hogy a kormány ezt nem szünteti meg, annak a magyarázata az, hogy a kormány ilyen irányú működése a banki és kartell érdekeket sértené.

A jelenlegi állapotok gyökeres megváltoztatása csak a Gömbös kormány megbuktatása útján remélhető, ennek eszköze pedig az általános titkos választójog.

A kormány elleni támadásra kedvező alkalmat nyújtanak a hitbizományi reform és a telepítésre vonatkozó és eddig nyilvánosságra jutó adatok.

Általában még azok sincsenek megelégedve a tervezett reformok mértékével, akik belátják, hogy a telepítés mértékét és gyorsaságát a rendelkezésre álló pénzügyi eszközökhöz kell szabni. A tervezett hitbizományi reformban nem a látják a hitbizományok *azonnali* igénybevételének a lehetőségét még ott sem, ahol a lakosság boldogulásának az útjában kizárólag a szomszédos hitbizomány áll.

Általában a telepítésre és a hitbizományi reformra vonatkozó reformokat illetőleg nagy a bizonytalanság. Szükséges volna a tervezett reformokat részletesen is ismertetni, mert ilyen ismertetés hiányában a sokszor alaptalan híreszteléseknek sem lehet útját állani.

A gazdaközönség a gazdaadósságok végleges rendezését türelmetlenül várja. Ez a körülmény állandó beszéd tárgya közöttük. Legfőbb akadályát a végleges rendezésnek a Tébe<sup>48</sup> működésében, erős hatalmában és befolyásában látják. A gazdaközönség ilyen irányú gondolkozásának Hadházy Zsigmond ny. főispán<sup>49</sup> a Debrecen című napilapban már több ízben adott kifejezést s cikkeiben foglaltak nagy egyetértéssel találkoztak nemcsak a gazdaközönség tagjainál, hanem a gazdaközönség érdekeit szívén viselő más társadalmi osztályok tagjainál is.

Kifogásolják, hogy a Tébe demor[al]izáló hatásának, bolsevizmusnak bélyegzi meg a gazdaadósságok egy részének az elengedését. Ezzel az állásfoglalással kapcsolatban rámutatnak a Tébe-nek a Semsey-féle birtokvásárlására Balmazújváros határában.

A Tébe megvette a Semsey hitbizomány 3800 kh. területű birtokát holdankénti 312 P vételár mellett s ugyanakkor demoralizálónak tartja azt, hogy ha megvett birtokokkal szomszédos és holdanként 960 P-s bankkölcsonnel megterhelt földek adósságának egy része a gazdaadósságok rendezésével kapcsolatban töröltessék.

Eles hangon bírálják és az egyetemes nemzeti érdekekkel ellentétben állónak tartják azt is, hogy ezt a birtokot a Tébe kh.-nként 2 és ½ q. búzáért adta általánosságban bérbe (több mint 12 % kamatozás). Megemlítik, hogy ezt a birtokot a balmazújvárosi gazdaközönség pár év előtt meg óhajtotta venni s ez kat.

<sup>48</sup> Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete.

<sup>49</sup> Hadházy Zsigmond 1876-ban született Hajdúhadházon. Jogi doktorátusa és ügyvédi gyakorlata után 1920-ban Hajdúnánáson nemzetgyűlési képviselővé választották. 1923-ban nevezte ki a minisztertanács Hajdú vármegye és Debrecen főispánjának. Számos helyi társadalmi egyesület vezető-ségi tagja volt. Életrajzi adatait lásd A magyar társadalom lexikonja. Budapest, A Magyar Társadalom Lexikonja Kiadóvallalat, 1930. 205.

holdanként 1000 P vételár felajánlása mellett sem sikerült, most pedig 312 P-s kat. holdankénti ár mellett került a Tébe birtokába.

A gazdaközönség nagyon nehéz tél előtt áll. A búzatermése ugyan kielégítő volt, de a kapásnövényei és takarmányféléi a nagy szárazságban mind elsültek. Az állattartó gazdák állataik egy részén igyekeztek túladni, mert takarmányuk nincs. A takarmányínséget jelenti, hogy pl. szalmát és töreket alig lehet kapni, mert azokat a gazdák tartalékolják télire. Egy szekér szalma 15 P, egy szekér törek 10 P. Az állatvásárlások forgalma gyenge, a kereslet nem áll arányban a kínálattal.

A gazdasági munkásság helyzete most tűrhető. A tengeri termés hiánya folytán elesnek egy más esztendőben számottevő jövedelemtől, amelyet részint mint részesek, részint a tengeritörés munkakalmával szoktak megkeresni. Munkaalomlóm hiján helyzetük télen igen nehéz lesz.

Az iparosok és az iparos munkásság munkahiány miatt elégedetlenek.

## II. Nemzeti, nemzetietlen és politikai élet

Debrecenben: vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály a debreceni NEP törvényhatósági titkára Debrecenből Budapestre távozott, ahol a Miniszterelnökség vidéki sajtóügyeinek lett az előadója.

Nevezett a ker. és nemzeti gondolatnak meggyőződéses és elszánt harcosa volt. Harc közben természetesen élesen támadta azokat, akik a ker. és nemzeti gondolat érvényesülése ellen dolgoztak. Emiatt nem volt népszerű ember Debrecenben. De Debrecen ker. és magyar társadalmának öntudatos tagjai elismerik az ő működésének értékes és eredményes voltát.

A ker. és nac. társadalmi egyesületek — élükön a Vitézi Székkel — folyó hó 31-én társas vacsorát rendeztek vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály tiszteletére, amelyen — élükön báró Vay László főispánnal — kb. 450 fő volt jelen. A társas vacsorán számos felköszöntő hangzott el, amelyek mindegyik a ker. és nemzeti gondolat érvényesülésének szükségességét hangoztatta.<sup>50</sup>

A független kisgazdapárt e hó folyamán is több támadást intézett a kormány ellen. 10-én új párthelyiségének avató vacsoráján Horváth Zoltán országgyűlési képviselő<sup>51</sup> mondott éles ellenzéki beszédet. Majd 24-én, az elnöki értekezleten hangzottak el újabb támadások a mai rendszer ellen. 31-én pedig, az új párthelyiség avató ünnepélyén meg a pártvezér Eckhardt Tibor támadta élesen a kormányt és a miniszterelnököt.

<sup>50</sup> Debrecen lakosságának „keresztény-nemzeti” része nagyrészt Kolosváry-Borcsa „céltudatos működésének” tulajdonította, hogy a városigazgatásból „kiszorult a sok évtizedes liberális-szabaddóműves rendszer s helyettük keresztény nacionalista többség került be a városházára”. Kolosváry-Borcsa — aki gyakran összecsapott a városi közgyűlésen a liberális gondolkodású Vásáry István polgármesterrel — a későbbiekben is nagy tiszteletnek örvendett Debrecen szélsőjobboldali köreiből, amit alátámaszt az is, hogy 1937 januárjában „bensőséges ünnepség keretében” helyezték el arcképét debreceni Újságíró Clubban. L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1937. január). HBML, IV. B. 901/a, 14. dob., 131/1937. eln. sz.

<sup>51</sup> Horváth Zoltán 1880-ban született Újvidéken. 1906-ban szerzett jogi doktorátust. Az első világháború idején a déli fronton teljesített szolgálatot. Az őszirózsás forradalom után a kiskunfélegyházi nemzeti tanács elnöke volt. Ugyanitt 1922-ben választották meg nemzetgyűlési képviselőnek. 1933-ban belépett a Független Kisgazdapártba, és 1935-ben újra a képviselőház tagja lett. L. Országgyűlési almanach 1935-40. i. m. 285-286.

A Grieger-féle [sic!] nemzeti legitimista párt erős szervezkedést fejtett ki. Főleg a munkásrétegekre vette reá magát<sup>52</sup> tagszerzési tevékenységében.<sup>53</sup>

A Festetich-féle [sic!] nemzeti szocialista párt a város határában Elepen és Kishegyesen újabb fiókcsoportot létesített.

A szoc. demokrata párt központi vezetősége a hónapok óta betöltetlen titkári állást Erdei István volt vasmunkással betöltötte. Nevezett pár hónapig hasonló minőségben már volt Debrecenben, azonban akkor a központi vezetőség Gombosi Zoltán volt elnökkel való ellentétei miatt elbocsátotta állásából.

*Hajdúszoboszló vitézi őrmestere jelenti:* A városban a NEP-nek lassú térhódítása észlelhető. A nemzeti életet gátló szervezkedések nincsenek, de a zsidóság térfoglalása és fokozatos vagyonosodása megállapítható. A fürdő körül, a legjobb helyre fészkeltek be magukat mint kereskedők és vendéglősök, sőt magán a fürdőtelepen is megjelent az első zsidó: hírlapbizományos és ruhomegőrző vállalat tulajdonos.

*Hajdúdorog vitézi őrmestere jelenti:* Az országgyűlési képviselő választás a községben erős többséget hozott a NEP-nek, de most a választópolgárok egy része már kiábrándult a pártból, mert a kormány nem tudott változtatni a mai nehéz helyzeten és nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ennek következményeképpen a szeptember 15-i községi képviselő-testületi választáson s a november elsejére tervezett általános községi tisztújításon az ellenzék előretörése várható.<sup>54</sup> Itt-ott máris mozgolódás észlelhető a Független kisgazdapártnak a községben való hivatalos megalakítása érdekében. Az ellenzék mellett dolgozik a gazdasági válság, a gyenge termés és a nyomorúság.

*Egyek vitézi őrmestere jelenti:* A nemzeti és nemzetietlen élet terén különösebb jelenteni való nincsen. A községben a legelterjedtebb lap a Függetlenség. Napi 150 példány kel el a lakosság körében.

<sup>52</sup> Értsd: vetette rá magát.

<sup>53</sup> Griger Miklós 1880-ban született Körnöcbányán. Plébánosként 1926-ban a Keresztény Gazdasági Párt színeiben lett képviselő. 1933-ban alapította meg pártját, a Nemzeti Legitimista Pártot. A szervezet 1933 szeptemberében a debreceni Arany Bika Szállóban tartotta a helyi „zászlóbontó gyűlést”. Ezt „főleg a főiskolai hallgatók kb. 150 főnyi csoportja Habsburg ellenes kiáltozással, a Himnusz folytonos éneklésével megzavarta s csak a tüntetőknek rendőrileg történt eltávolítása után folytathatták a kevés siker jegyében lezajlott gyűlést”. Noha Berényi székkapitány szerint a párt „erős szervezkedést fejt ki” a megyében, azonban ezt a társadalom széles rétegeiben, elsősorban Debrecen tradicionális Habsburg-ellenessége miatt komoly ellenszennvel fogadták. 1935 szeptemberében a párt összejövetelt tartott a debreceni Angol Királynő étteremben, a vacsora ideje alatt „kb. 50 főnyi tömeg [...] ellentüntetést rendezett a vendéglő előtt és bűzbombákat hajigált a helyiség folyosójára”. A tüntetőket a rendőrség szétoszlatta, azonban a tömeg „a Kossuth szoborhoz vonult, ahol szintén tüntetett a Habsburgok ellen”. L. A debreceni rendőrkapitányság helyzetjelentése 1933 szeptemberéről. HBML, IV. B. 901/a, 10. dob., 246/1933. eln. sz., ill. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1935. szeptember). Uo. 12. dob., 340/1935. eln. sz. A párt programját l. Magyarországi pártprogramok 1919-1944. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Budapest, ELTE-Eötvös, 2003. 351-361.

<sup>54</sup> A helyi képviselő-testületi választások eredménye végül nem igazolta a vitézi őrmester aggodalmait, ugyanis ezen a NEP „teljes győzelmet aratott”, és „az ellenzéknek titkos szavazás mellett még egy póttagságot sem sikerült megszereznie”. 1936 augusztusában azonban már keserűen állapította meg, hogy „a politikai érettség a magyar társadalomban nem mutat nagy haladásra. A jobb elemeket a közéleti munkába bevonni majdnem lehetetlen és éppen az értelmiségi osztály az, mely anyagi haszon nélkül nem hajlandó részt venni a közéleti munkából. Soha meg nem valósítható jel-szavas-ábrándok politikáját követi és a nemzeti gondolat, a hazához minden veszélen és megpróbáltatáson át való ragaszkodás nem gyökeredett be egy néposztály lelkébe sem. Elszomorító, hogy milyen kevés a meggyőződéses hívó lélek, akármilyen társadalmi osztályt nézünk.” Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1935. szeptember és 1936. augusztus). HBML, IV. B. 901/a, 12. dob., 340/1935. eln. sz., ill. uo. 13. dob., 241/1936. eln. sz.

*Tetétlen vitézi őrmestere jelenti:* A nyári munkálatok alatt a politikai élet teljesen szünetelt. A független kisgazdapárt részéről azonban újabban igen heves izgatások folynak, melyeknek célja a titkos választójog útján a jelenlegi kormány megbuktatása és a kisgazdapárt uralomra jutása. Az izgatás az elégedetlen elemek között sok követőre talál.<sup>55</sup>

### III. Munkásság, munkáviszonyok:

Hajdúböszörményben: A munkásság helyzete napról napra rosszabb mind kevesebb és kevesebb munkás kap elhelyezést. A napszám 1 P.

*Hajdúnánáson:* A takarási és cséplési munkálatok befejezésével a munkaalkalom megszűnt. Újabban a Tisza-csatorna építése foglalkoztatja a közsélményt, ami munkaalkalmat biztosítana sokak számára.

*Hajdúhadházon:* A fokozódó drágaság folytán a napszám (80 fill.–1 P) alacsony, de még így sincs a munkásoknak elég munkájuk, máris sok a munkanélküli.

*Hajdúdorogon:* Az aratással a legtöbb munkás a legkedvezőbb viszonyok mellett sem keresett többet, mint 3-4 q. búzát, rozst, illetve árpát, és hasonlóképpen keresett a cséplési munkálatoknál is. Elképzelhető egy családos munkás kétségbeesése, akinek egész nyári keresete nem több, mint legjobb esetben 8 q. búza, aminek egy részét előre kénytelen volt eladni, mielőtt megkereste. A munkanélküliség az utolsó évek átlagához képest igen magas, a kisparosok, különösen az építőiparosok és más szezonmunkások között is.

*Nádudvaron:* A munkanélküliség ebben a hónapban még nem volt szembeütő. A napszám 1,20 P–80 f. között váltakozik.

*Egyeken:* A munkásság aratási keresete igen gyenge volt s közülük a legtöbb jelenleg munka nélkül van. A borsodi tiszai gátépítésnél szeptember hó vége felé kb. 200 kubikust el lehet lesz helyezni. Ugyancsak munkához fog jutni vagy 280 munkás a szerencsi cukorgyárban.

*Földesen:* Cséplési és aratási munkákkal el voltak látva a munkások s a dolgozni akarók kerestek is. Csak az a baj, hogy az idej keresetének egy részét előlegek formájában már tavaly elfogyasztotta.

*Kabán:* A munkásságnak e hóban megvolt a munkaalkalma. Napi munkabéretet 1,20–1,80 P-ig fizettek.

*Hajdúszováton:* Az aratási és cséplési munkák befejeztével a munkaalkalom megszűnt. Semmiféle köz vagy ínségmunkára jelenleg kilátás nincs.

Debrecen, 1935. évi szeptember hó 5-én

vitéz Berényi István  
vitézi székkapitány.

HBML, IV. B. 901/a, 12. dob. 298/1935. eln.

<sup>55</sup> Tetétlen községben a későbbiekben is erős maradt a kisgazdapárt agitációs tevékenysége. 1935. szeptemberéről már azt jelentette a vitézi őrmester, hogy a párt „a földműves lakosság körében erős sajtó propagandát indított meg”, és „annak dacára, hogy kevés sikert értek el, mégis figyelmet érdemelnek, mert az összes szélsőséges gondolkodású egyéneket sikerült megnyerni maguknak”. L. uo.

### 3. sz. dokumentum

*Hajdú vármegye és Debrecen th.j. és sz. kir. város vitézi széke*

1/6. szám.

Biz. 1936.

Nemzetvédelmi helyzetjelentés  
1936. június hóról.

#### *I. Általános viszonyok:*

A polgári lakosság hangulata elég jó. Ennek oka, hogy a terméskilátások ez ideig igen jók, ami kedvező hatással van a kedélyekre. Az állatárak tetemes emelkedése a gazdasági életet jelentékenyen megélénkítette, ami a falvakban a pénztelenség csökkenésén észlelhető.<sup>56</sup>

A napszámból élő munkásság kereseti lehetősége is e hóban tűrhető volt, részben a szükségmunkák, részben a mezőgazdasági munkaalkalmak folytán.

A kedvező terméskilátások folytán egyes üzletágak is élénk forgalmat értek el. Így a mezőgazdasági cikkek igen keresettek voltak. A háztartási és építkezési cikkek azonban most is mögötte maradtak a tavaly ilyenkor forgalomnak.

#### *II. Nemzeti, nemzetietlen és politikai élet:*

Debrecenben:

A május hóról még nem jelentett helyzet:

Május hónapot a soc. demokrata párt központja országosan szakszervezeti agitációs hónapnak jelölte ki. Ennek érdekében a helyi szakszervezetek közül az építő munkások, a vasmunkások, famunkások és magántisztviselők szakszervezete tartott egy-egy gyűlést. A vasmunkások gyűlése azonban érdeklődés hiányában nem volt megtartható.

Május 13-án általános cipépsztrájk tört ki és tartott 19-ig, amikor is bér-emeléssel békés befejezést nyert.<sup>57</sup>

Május 24-én az összes szakszervezetek — mint Budapesten — gyűlést akartak tartani. Azonban ez elmaradt, mivel a miniszteri rendelet tiltotta, hogy a Hősök napján politikai gyűléseket tartsanak.

Múlt hónapban zajlott le az ipartestületi elnökválasztás is. Ezen a soc. demokrata pártot s általában a baloldalt vereség érte. Ipartestületi elnöknek ugyanis a Magyar Jövő Szövetség és a jobboldali iparosság jelöltje: Tóth Lajos építész lett megválasztva 224 szótöbbséggel a soc. demokrata Szendrei Sándor ácsmester baloldali elnökjelölttel szemben.<sup>58</sup>

<sup>56</sup> Az év elején Berényi még drámai képet festett a közállapotokról: „Értesüléseim vannak arról, hogy a nincstelenek között sok a rühes beteg, aminek az az oka, hogy különösen a falusi lakoságnak (egy részének) nincs módjában szappant beszerezni. Az inségmunkánál alkalmazottak általában véve 80 fillért napszámot kapnak, ami nagy segítség ugyan, de arra kevés, hogy egy népesebb család abból magának csak a legszükségesebbet beszerezze.” L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1936. február). HBML, IV. B. 901/a, 13. dob., 66/1936. eln. sz.

<sup>57</sup> Ez része volt annak az 1930-as évek közepén kirobbant bérmozgalomnak, amelyet a munkásság a kormány szociálpolitikai intézkedéseivel szemben a munkabérek emeléséért folytatott. L. még Tóth G.: i. m. 214–220.

<sup>58</sup> A Magyar Jövő Szövetség az egyetemi hallgatók Turul Szövetségéből nőtte ki magát. A helyi csoport 1929 decemberében alakult és két célt tűzött ki maga elé: „egyrésről az életben elhelyezkedt emberek segítségével megvalósítani a Turul Szövetség magasztos eszméit, másrésről pedig az

A Festetics-féle Nemz. Szoc. Párt május hóban a Haláp 17. számú tanyán tartott gyűlést, melyen a környékről összetoborzott kb. 2000 fő földműves hallgatóság volt jelen. A hó utolsó napján a párt még a Bánk tanyán is akart egy gyűlést tartani, azonban ezt az államrendőrség a közelgő aratással kapcsolatos mezőgazdasági munkálatok idejére tekintettel – nem engedélyezte.

A Böszörmény-féle kaszáskeresztes pártban a helyi két vezető letartóztatása után május 23-án az államrendőrség újabb letartóztatásokat eszközölt, mely alkalommal a párt ún. második garnitúrája került kézre Bujdosó József debreceni fűszerkereskedő és Csonka János ny. MÁV altiszt személyében. Bujdosónál megtalálták a puccs tervét is írásban kidolgozva, ti. hogy a párt tagjai miként foglalják el a katonai laktanyákat, rendőrséget, középületeket és vették birtokba a közhatalmat zsbivásárban vásárolt tisztii egyenruhákban, a zsidó templom felgyújtásával egyidejűleg. Bujdosó már be is szerzett egy ócska tisztii zubbonyt, sapkát és pisztolyt. Ezek mind előkerültek a puccs írásbeli tervével együtt. Jelenleg a két vezető az ügyészség őrzetében van.<sup>59</sup>

#### *A június hóról eddig ismeretes helyzet:*

A ker. és nacionalista körökben élénk megbeszélés tárgyat képezte és képezi a szabadkőműveseknek június hó 28-án Zebegényben külföldi résztvevőkkel megtartott titkos és tiltott gyűlése.

A szabadkőműves páholyok működését és minden szabadkőműves szervezkedést tiltó Büm. rendelet hatályban van. Ilyen körülmények között ez a tiltott gyűlés az állam tekintélye és rendje elleni támadás.

Mélységes csalódást okozna a ker. és nacionalista körökben, hogyha az államhatalom nem élne ebben az esetben a megtorlás eszközeivel.

Amikor az államhatalom — nagyon helyesen — a legnagyobb eréllyel és szigorúsággal csinál rendet a kaszáskeresztes mozgalomban és súlyos szabadságvesz-

egyetemekre és főiskolákra kerülő új generációkat irányítani”. Az egyesület 1936 elején egyfajta „érdekképviseleti mozgalmat indított”, melynek célja „nagyszabású, erőteljes és határozott nacionalista munkásmozgalom kiépítése” volt. Ennek eredménye az lett, hogy az ipartestület elnökévé is az egyesület képviselőjét választották. A helyi ipartestület vezetése korábban is kulcsfontosságú volt a szélsőjobboldal számára, és már az 1933. és az 1935. évi tisztújításkor is „akcióba léptek”, hogy a szociáldemokraták e legerősebbnek ítélt bázisát gyöngítsék, de ekkor csak mérsékelt sikert értek el. Részletesebben l. *Tóth G.*: i. m. 270.; Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1933. március). HBML, IV. B. 901/a, 10. dob., 84/1933. eln. sz.; A Magyar Jövő Szövetség debreceni csoportjáról l. *Debreceni Újság Hajdúföld*, 1929. december 11. 1.; A debreceni rendőrkapitányság jelentése a Magyar Jövő Szövetség debreceni csoportjának közgyűléséről (1934. november 3.). HBML, IV. B. 901/a, 11. dob., 251/1934. eln. sz.

<sup>59</sup> A Böszörmény-féle „kaszáskeresztesek” 1936 elején választási, politikai és társadalmi kudarcaik miatt egy puccs tervét dolgozták ki, mellyel át akarták venni a hatalmat. Ez azonban megbukott, Böszörményt 1936. április 25-én letartóztatták. Ugyanezen a napon házkutatást tartottak a kaszáskeresztes párt debreceni szervezeténél, s a fellelt iratokból kiderült, hogy „a két helyi vezető: Jávorszky Gyula és Riskó György központi utasításra rohamosztagok megszervezését kezdték meg s előbbi 25 helybeli embert, utóbbi 10 monostorpályi embert már be is szervezett és azokat fel is eskették.” Jávorszkyt és Riskót az ügyészség letartóztatta, májusban pedig a vármegye többi településén is elfogták a kaszáskeresztesek helyi vezetőit. Tetétlen vitézi őrmestere szerint „az előjelekből ítélve, céljuk a zsidók kifosztása lett volna, melyet általános fosztogatás és zavargás követett volna. Tagjai nincstelen emberek voltak s vezetőik között a falu söpredéke foglalt helyet. Mozgalmukat a lakosság komolyabb része elítélte és azzal semmiféle közösséget nem vállalt”. L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1936. április és május). HBML, IV. B. 901/a, 13. dob., 150/1936. eln. sz., ill. 171/1936. eln. sz. A kaszáskeresztes puccs tervéről és az azt követő perekéről l. *Szakács Kálmán: Kaszáskeresztesek*. Budapest, Kossuth, 1963. 117–127.

téssel sújtja nemcsak az értelmi szerzőket, hanem félrevezetett és a nélkülözések folytán szélsőségre hajlamos egyszerű embereket is – akkor legalább is éppen ilyen eréllyel kell megtorolni az ország sírját megásó szabadkőművesség eme szárnypróbálgatását is. Annnyival is inkább, mert itt nem kevés intelligenciájú és félrevezetett egyénekről, hanem olyanokról van szó, akik intelligenciájuk folytán nagyon is tisztában vannak a szabadkőművesség valódi célkitűzéseivel.

Debrecen hazafias társadalma nagy lelkesedéssel ünnepelte meg a Kormányzó 68. születésnapját. A felekezetek templomaiban ünnepélyes Istentiszteletek voltak. A helyőrség tisztikara az Arany Bika éttermében ünnepélyes ebédet adott, amelyen az egyes hivatalok vezetői is részt vettek.

A Kertef.<sup>60</sup> nagy sikerű levente olimpiászt rendezett június hó 21-én Debrecenben a Stadionban.

A Levente olimpiász — amelyen részt vett József főherceg is, aki délelőtt Hajdúsámsonban vett részt a Hősi szobor leleplezésén — a levente intézménynek a testnevelés terén elért óriási fejlődésére mutatott rá nagy elismerés közepe.

A református egyház június hó 3-án ünnepelte meg Balthazár Dezső ref. püspök 25 éves debreceni lelkészi és püspöki működését.

Az ünnepelésben részt vettek — szívük teljes melegével — a debreceni zsidók is, amit különben Dr. Balthazár Dezső püspök a zsidóság iránt érzett meleg szeretetének gyakori hangoztatásával méltán ki is érdemelt.<sup>61</sup>

A Debreceni Úri Kaszinó Olchváry Zoltán lemondása folytán megürült elnöki tisztségre Dr. Kölcsey Sándor polgármestert választotta meg egyhangú lelkesedéssel.

Debrecen ker. társadalma azt várja Dr. Kölcsey Sándor működésétől, hogy a Debreceni Úri Kaszinó nemcsak tagjainak a szórakozásáról fog gondoskodni, hanem működésével a magyarság sorsdöntő kérdéseiben irányt mutat Debrecen ker. és magyar társadalmának.

Vitéz Berényi István vármegyei vitézi székkapitány a múlt évi (1935) évi közgyűlésen szóvá tette, hogy a Kaszinóban nincs meg a Kormányzó képe.

Miután ez akkor nem javaslat alakjában lett szóvá téve – ezt a körülményt a múlt évi közgyűlés nem tárgyalta. Olchváry Zoltán elnök akkor kijelentette, hogy ezt az ügyet majd a választmány fogja tárgyalni. Ez azonban sajnos nem történt meg.

<sup>60</sup> Kerületi Testnevelési Felügyelőség.

<sup>61</sup> Baltazár 1871-ben született Hajdúböszörményben. 1911-ben választották meg a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökének. Debrecen társadalmának bizonyos rétegeiben nem volt népszerű közismert zsidóbarátsága miatt. 1920 júliusában a minisztertanács vizsgálatot indított ellene, mert a tanácsköztársaság idején „belépett a szociáldemokrata pártba, szocialista cikkeket írt, úgyszintén leveleket, amelyekben üdvözölte a szocializmus eszméjét és valósággal izgatott a kommunizmus mellett”. Ferdinandy Géza belügyminiszter egyenesen azt állította, épp Baltazár miatt „Debrecen ma is félszke a bolsevizmusnak”. L. MOL, K 27, az 1920. július 28-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 2. sz. napirend. Az 1936 augusztusában elhunyt Baltazár utódjául Maklár Károly püspök-helyettest szemelték ki, aki — Berényi szerint — „nemzetvédelmi szempontból kifogástalan ember s személye alkalmas arra, hogy megszüntesse azt a szakadékot, amely különösen a debreceni intelligens ker. és nac. református társadalom egy tekintélyes részét szembeállította püspökével, amelynek kizárólagos oka Dr. Baltazár Dezső közismert zsidóbarátsága és a ker. és nemzeti iránnyal ellentétes politikai magatartása volt”. L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1936. szeptember). HBML, IV. B. 901/a, 13. dob., 260/1936. eln. sz.

A közgyűlést előkészítő választmányi ülésen vitéz Berényi István vármegeyi vitézi székkapitány ezt a dolgot újból szóvá tette és most már azt a javaslatot terjesztette a választmány elé, hogy a választmány határozza el a Kormányzó képének a megfestését.<sup>62</sup>

A választmány a javaslatot elfogadta.

A debreceni egyetem 1936–37. évi rektor magnificusává Dr. Tankó Béla egyetemi professzort választották meg.<sup>63</sup>

A Ker. Nemzeti Liga debreceni osztálya<sup>64</sup> június hó 13-án tartotta meg folyó évi rendes közgyűlését.

A közgyűlésen választották meg 3 évre a tisztkart és a választmányt.

A választmány tagjai között szerepel Dr. Huss Richárd egyetemi tanár is. Ez a körülmény sokaknál nagy visszatetszést szült és méltán.

Dr. Huss Richárd a magyarországi pángermán mozgalomnak egyik közismert és túlzó felfogású vezéralakja. Működéséhez egyetemes magyar nemzeti szempontból sok szó fér.

Hogy ő mint „vad szász” a németek helyzetét Csonka-Magyarországon nem tartja kielégítőnek, az lehet az ő meggyőződése, de hogy a túlzó pángermán mozgalomnak az élén, mint tényleges egyetemi tanár, az egyetemi tanári jövedelemnek a birtokában fejtsen ki az egyetemes magyarságra nézve káros működést, tehát tulajdonképpen saját kenyeret adó gazdája ellen dolgozzék és hozzá, a Ker. Nemzeti Liga debreceni osztálya az elnökség javaslatára választmányi tagjai közé is válassza — ez már méltán váltja ki egyesek részéről — akik a Huss Richárd-féle túlzó pángermán propagandát a magyarságra nézve veszedelmesnek tartják — az elítélő kritikát.<sup>65</sup>

<sup>62</sup> Ebből is kitűnik, hogy a Vitézi Renden belül Horthynak erős kultusza volt. Berényi 1935. június 1. jei indítványát egyébként „a kaszinó tagjai általános tetszéssel fogadták”, és Nagy Pál altábornagy is kiállt utódja mellett. Mivel azonban Olchváry ekkor nem rendelt el szavazást az ügyben, a kormányzó arcképének felavatására csak 1938 decemberében került sor a debreceni Úri Kaszinóban. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1935. június és 1938. december). HBML, IV. B. 901/a, 12. dob., 227/1935. eln. sz.; ill. uo. 15. dob., 12/1939. eln. sz.

<sup>63</sup> Tankó Béla 1877-ben született Debrecenben. 1916 novemberében lett a filozófia nyilvános rendes tanára. Az 1920/21-es tanévben a bölcsészkar dékánjává választották. 1937 márciusában rektorként ő is aláírta a Turul Szövetség tiszpontos memorandumát, melyben követelték a numerus clausus visszaállítását és szigorítását L. A Debreceni M. Kir. Tisza István-Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja az 1936–37. tanévről. Közzéteszi: Dr. Tankó Béla. Debrecen, Debreceni M. Kir. Tisza István-Tudományegyetem, 1937. 216, 438–439.

<sup>64</sup> Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga helyi szervezete, mely jellegét tekintve Ébredő Magyarok Egyesülete mellé sorolható, az 1930-as évek második felének meghatározó társadalmi egyesülete volt Debrecenben. Elnöke az 1920-as évek elejétől Haendel Vilmos, a debreceni Tisza István Tudományegyetem jogtudományi karának professzora volt, akit kétszer választottak meg dékánná (1923/24, 1935/36), egyszer rektorrá (1942/43). Két társelnöke hosszú időn át Lindenberger János katolikus püspök és Olchváry Zoltán, a debreceni ítélőtábla elnöke volt. Az egyesület munkájában a helyi vezető elit szinte valamennyi tagja aktívan részt vett. A Liga gyakran szervezett vitaesteket, ahol a helyi „keresztény-nacionalista” társadalom legjelentősebb képviselői is megjelentek. Emellett a tagok gyakran állást foglaltak a társadalmat érdeklő legfontosabb kül- és belpolitikai kérdések, illetve a helyi események kapcsán. Az első ismert tisztikar névsorát közli: Debreceni Képes Kalendárium az 1921-ik közönséges esztendőre. Debrecen, k. n., 1921. 104.

<sup>65</sup> Huss tevékenysége és ilyen megnyilatkozásai elősegítették, hogy 1942-ben egy olyan „színmagyar” városban is, mint Debrecen — ahol elenyésző kisebbségben voltak a német nemzetiségűek —, megalakulhatott a Volksbund. A székkapitányi jelentésben megfogalmazott, Huss-szal szembeni aggályok a Liga 1939. júliusi tisztújításakor újra előtérbe kerültek. Azonban Huss újra a választmány tagja lett, mert „az elnök Haendel Vilmos egyetemi tanár nevezettet felvette a választmány tagjaiul javaslatba hozottak közé s nem adott alkalmat a régi választmánynak, hogy a választmány új névszo-



*Hajdúnánás vitézi őrmestere jelenti:* A Hősök emlékünnepe június hó 1-én a Hősök szobra előtt volt megtartva. Az emlékbeszédet Somogyi Pál ref. lelkész mondta. 18-án, a Kormányzó Úr Ó Főméltósága születésnapján a városban ünnepi istentiszteletek voltak. Előző este toronyzene és a Levente zenekar zenés takaródója volt. Nemzetellenes megmozdulás az utóbbi időben nem volt.

*Hajdúdorog vitézi őrmestere jelenti:* A Nep. hajdúdorogi szervezete az elmúlt hónap folyamán 6 állásnélküli középiskolai végzettségű ifjút juttatott álláshoz s ezzel sikerült az értelmiségű ifjúság elégedetlenségét csökkenteni s ezen ifjúság egy részét a nemzeti irányhoz közelebb hozni. Elhibázott intézkedés volt, hogy Hajdú vármegye törvényhatósági kisgyűlése e hó folyamán a Hajdúdorogon 1935. december 18-án megtartott községi bíróválasztást megsemmisítette, holott megfelelő jogalap volt az elkésett fellebbezés visszautasítására. A megsemmisítő határozat ugyanis újból lelket öntött a helybeli Független Kisgazdapárt csüggedő vezetőségébe, melyet legfőképpen az hozott össze és tartja egybe, hogy tagjai előljárósági állásokhoz szeretnének jutni.<sup>66</sup>

*Nádudvar vitézi őrmestere jelenti:* Pártpolitikai téren nyugalmi állapot van, egyedül a nyilaskeresztesek mozgolódnak, azonban náluk is be fog következni rövidesen az az állapot, amikor az újság ingere már nem fogja hajtani az embereket. Annyi haszna mindenesetre van a nyilaskeresztes mozgalomnak, hogy azokat az elemeket, melyeknél az úrgyűlölet a tulajdonképpeni mozgató erő — és éppen azokból voltak a szociáldemokraták, jobban mondva kommunisták — most jórészt a nyilaskeresztes párt szívta fel és az úrgyűlölet antiszemizmus formájában jelentkezik és elfogadják a nemzeti alapot.<sup>67</sup>

*Földes vitézi őrmestere jelenti:* Június 4-én, Trianon évfordulóján, valamint 18-án, a Kormányzó Úr Ó Főméltósága születésnapján a helybeli ref. templomban istentisztelet volt. A nemzeti szociálisták szervezkedése folytán mind általánosságban terjed az a felfogás, hogy magyar – magyartól vásároljon és annak adjon el.<sup>68</sup> Ennek a gyakorlatba való átvitele részben lehetővé is válik azzal, hogy a Hangya bevezette a textil és bőrárakat, ami eddig náluk nem volt. Ezenfelül tervbe van véve baromfi feldolgozó telep létesítése is. A gabonakereskedelem terén új dolog, hogy a Futura megalakította a helybeli fiókját.

*Tetétlen vitézi őrmestere jelenti:* A kaszás és nyilaskeresztes pártok agitációt nem fejtenek ki. A Független Kisgazdapárt is teljes tétlenségben van, vezetői nem foglalkoznak a tagokkal. A Hősök ünnepét a községben pünkösdi másodnapján méltó módon megünnepelték.

ra felett medítálon”. L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1939. július). HBML, IV. B. 901/a, 16. dob., 217/1939. eln. sz.

<sup>66</sup> Az 1935 decemberében lezajlott községi bíróválasztás még a „NEP teljes győzelmével ért véget”. L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1935. december). HBML, IV. B. 901/a, 13. dob., 13/1936. eln. sz.

<sup>67</sup> Nádudvar vitézi őrmestere később még plasztikusabban szólt a szélsőbal–szélsőjobb közötti „átvándorlásról”. Megfigyelése szerint „azok az emberek, akik azelőtt szoc. dem.-ták voltak, most nyilaskeresztesek. Felfogásuk a tulajdonjog kérdésében nem sokat különbözik a kommunistáktól – de nemzeti alapra helyezkednek. Az eddigi úrgyűlölet, most zsidógyűlölet alakjában jelentkezik.” L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1936. július). HBML, IV. B. 901/a, 13. dob., 230/1936. eln. sz.

<sup>68</sup> A „magyar magyartól vásároljon” elv hirdetése alapvető volt a szélsőjobboldali pártok és szervezetek tevékenységében. 1934 februárjában például „200 egyetemi hallgató tüntető jellegű néma séta menetben (szalamander) a főbb utcákon végig vonult kezükben tartva egy-egy Magyar Címtár nevű füzetet, mely a helybeli keresztény cégek, iparosok, stb. betűsoros névjegyzékét tartalmazza”. L. A debreceni rendőrkapitányság helyzetjelentése 1934 februárjáról. HBML, IV. B. 901/a, 11. dob., 88/1934. eln. sz.

*Hajdúsámson vitézi őrmestere jelenti:* Folyó hóban avatta fel a község a Hősök emléksobrát József Főherceg Ő Fensége jelenlétében. Ez a minden tekintetben szépen megrendezett és hazafias ünnepély igen jó hatással volt a község lakosságára.

*Hajdúszovát vitézi őrmestere jelent:* A Böszörmény-féle kaszásokeresztes pártot a rendőrség feloszlatta.

### III. Munkásság és munkáskérdés:

Debrecenben: Az építő munkások nagy része munka nélkül van. Már hónapok óta volt ígérve nekik az OTI és az új Honvéd csapatkórház építkezése, azonban ezek az építkezések mindezideig még nem indultak meg.

*Hajdúnánáson:* A gazdasági munkálatokon kívül egyéb munkaalkalom nincs. A munkabér: 1,20–1,50 P.

*Hajdúhadházon:* Az élelmiszerek és iparcikkek árához képest a munkabérek viszonylag alacsonyok (1,00–1,50 P), úgy, hogy az csak a munkásság mindennapi megélhetését biztosítja.

*Hajdúdorogon:* A munkásság helyzete valamivel jobb, mint az elmúlt év ugyanezen szakaszában, mivel az illetékes hatóságok közbelépésére, az idén Szabolcs vm. nem alkalmazott rendszabályokat a hajdúdorogi mezőgazdasági munkások ellen és nem igyekezett őket kiszorítani évtizedes munkahelyükről, Újfehértó és Nyíregyháza határából.

*Nádudvaron:* Munkanélküliség most nincs. Napszám: 1,40 P.

*Földesen:* A munkásság e hóban több munkaalkalomhoz jutott részben szükségmunkák, részben a mezőgazdaságban. Napszám: 1,20–1,40 P.

*Tetétlenen:* Munkaalkalom az egész hóban bőven volt. A munkásság részéről elégedetlenség nem volt tapasztalható. Hatósági közmunkákra szükség nem volt. A hatóság gondoskodása folytán minden arra rászoruló szegény ember kap aratási munkát.

*Egyeken:* A község gazdasági munkásai aratási és cséplési munkálatokra kivétel nélkül elszerződtek, úgy, hogy hatósági felhívásra sem jelentkezett aratás nélküli munkás.

*Tiszacsegén:* Aki dolgozni akar, az elhelyezkedett. Munkabér 1,20 P-től 1,60 P-ig.

*Vámospércsen:* Munkaalkalmak bőven vannak, a nincstelenek foglalkoztatása biztosítva van. Munkabérek 0,80–1,20 P.

*Kabán:* A munkásság hangulata jó. Munkabéreket 1,20–1,80 P-ig fizetnek.

*Hajdúszovátton:* A munkásságnak az a része, amelyik kénytelen 13-án aratást vállalni, nagyon el van keseredve. Ez jogos is, mert mire az aratást befejezi, nagyobbára megeszi mindazt, amit keresett.

*Hajdúsámsonban:* A munkásság keresete még mindig csekély, átlagosan napi 1 P, ami éppen a napi ellátásra elég.

Debrecen, 1936. évi július hó 5-én.

vitéz Berényi István  
vitézi székkapitány.

#### 4. sz. dokumentum

*Hajdú vármegye és Debrecen th.j. és sz. kir. város vitézi széke*

1/10. szám.

Biz. 1936.

Nemzetvédelmi helyzetjelentés  
1936. évi október hóról.

##### *I. Általános viszonyok*

Az államrendészeti szervek hangulata, működése és megbízhatósága ellen kifogásról a székkapitányságnak tudomása nincs.

A polgári lakosság hangulata nyugodt és jó.

Ez a nyugodtság azonban már nemzeti szempontból szinte aggodalomra ad okot, mert átnyúlik a közöny és nemtörődömség területére. Ez a körülmény ma — amikor a magyarság jövőbeni életére döntő kérdések kerülnek megoldásra — a ker. és nemzeti irányzatra nagy veszedelmeket rejt magában, annival is inkább, mert a baloldali szervezetek szervezkedésükben ezzel ellentétben fűgék és mozgékonyak.

A földműveléssel foglalkozó lakosság el van maradva az őszi szántással és vetéssel. A jó terméseredmény és a bő munkaalkalom következményeképpen hangulatuk jó. Anyagi helyzetük kedvezőbb, mint az előző években volt. Jellemző erre pl. az, hogy Földes község vitézi őrmesterének jelentése szerint a községben a lakosság befizetése az adófizetésnél, továbbá a pénzügyi kölcsönök visszafizetésénél a múlt évihez viszonyítva 20%-kal emelkedett.

Általában a kereskedők és kisiparosok kereseti lehetősége is javult, bár egyes községekben és egyes szakmákban a kisiparosság helyzete változatlanul súlyos.

Állandó azonban a nyugtalanság a fixfizetésűek és a nyugdíjasok körében a hús és az élelmiszerek árának emelkedése miatt.

De érezhető ennek a drágulásnak nyugtalanító hatása falun is. Jellemző erre pl., hogy Tiszacsege vitézi őrmesterének jelentése szerint a község elöljárósága a húsaruk indokolatlan emelkedésének letörése céljából próbavágásokat eszközölt és ha ez kedvező eredménnyel fog végződni — a község állandósítani fogja a hatósági húskimérést.

Hasonló kezdeményezések másutt is — de különösen Debrecenben — jótékony hatást gyakorolnának, mert legalább azt mutatnák, hogy az illetékesek törődnek ezzel a kérdéssel.

##### *II. Nemzeti, nemzetietlen és politikai élet*

Általában: vitéz Gömbös Gyula miniszterelnök halála általában mindeütt részvétet váltott ki. Általában azonban halálát nem tartják a magyarságra nézve olyan nagy veszteségnek, mint amilyent a valóságban jelent. Ebben nagy része van a liberális és a soc.demokrata rendszer sajtójának, amely minden alkalmat felhasznált és felhasznál, hogy lebecsüljék Gömbös Gyula kormányzásának eredményeit és túlozzák környezetének gyengeségeit.

Hajdúdorog vitézi őrmesterének jelentése szerint a Hajdúdorogi Nemzeti Egység Pártja október 11-én — vasárnap — vitéz Gömbös Gyula emlékére gyászünnepélyt rendezett. Az ünnepélyen a község elöljáróságának egyik vezetője sem jelent meg.

Az ilyen példa — pláne a község elöljárósága részéről — destruál.

Nemzetvédelmi szempontból kívánatos volna az ilyen esetben felelősségre vonással élni. Csak egy felderítő jelentés bekövetelése is nagy eredményt biztosítana a jövőbeni magatartást illetőleg.

A Darányi kormány általában a társadalom minden rétegében bizalommal fogadták.

A ker. és nacionalista társadalom reméli, hogy az új kormány a Gömbös kormány nyomdokain fog tovább haladni. A ker. és nac. irányzattal ellentétes irányzatok viszont saját szempontjukból nézve előnyös rendszerváltozást remélnék.

A ker. és nac. társadalom általában meg van győződve arról, hogy Darányi miniszterelnökben meg van a szándék Gömbös Gyula szándékait — ha talán más módon és eszközökkel is — valóra váltani, de attól tartanak, hogy nem fog tudni ellentállani a liberális és soc. dem. irányzat rohamainak és engedelmeyeket fog adni.

Ezért szükségesnek tartják, hogy a ker. és nac. társadalom erőteljesen hangoztassa kívánságait — nem a kormány iránt bizalmatlanságból — hanem ellenkezőleg azért, hogy a kormány hivatkozhasson a ker. és nac. társadalom erőteljes kívánságaira, ha erélyes rendszabályokat akar életbe léptetni.

*Debrecenben:* Debrecenben ezidőszert 2 nemzeti szocialista párt működik éspedig:

- 1) a Festetics-féle magyar nemzeti soc. párt. Ez „Nemzeti Híradó” címen röpirat jellegű időszaki lapot indított.<sup>69</sup>
- 2) a gróf Pálffy-féle magyar nemzeti szocialista párt, amelyhez a Festetics-féle nemzeti soc. pártból kizárt Balogh István Debrecen város egyik képviselője is tartozik. Ez most kezd szervezkedni. Nagyobb tevékenységet ez ideig még nem fejtett ki.<sup>70</sup>

<sup>69</sup> A nemzetiszocialista mozgalmak debreceni fejlődésében döntő fontosságú volt Festetics Sándor gróf fellépése. A korábbi hadügyminiszter pártja 1934. július 15-én egyesült a Szedlár Vilmos szobafestő által vezetett helyi nemzetiszocialistákkal, és mint a „Magyar Nemzeti Szocialista Párt tisztántúli főkerülete” működött tovább. Festetics és Szedlár kiegészése és pártjaik egyesülése folytán olyan erős szervezet jött létre, mely — mint ahogy arról már szó volt — az 1935-ös választásokon mandátumot szerzett Debrecenben. (L. 37. jegyz.) A párt első lapja, a Mezőföld Enyingen jelent meg, a Debrecenben elindított *Nemzeti Híradó* — elsősorban anyagi akadályok miatt — rövid életű volt. Az 1930-as évek második felében főként belső nézeteltérések miatt a Festetics-féle párt szervezete bomlásnak indult Debrecenben: ifj. Balogh István képviselő kilépett a szervezetenél, egyre többen sodródtak a hungaristák táborába, és a Festetics-féle párt 1938-ban tulajdonképpen megszűnt. L. Lám Dezső jelentése a belügyminiszter bizalmas utasítására a nemzetiszocialista pártok vidéki tagjainak kimutatásáról (1934. február 6.). HBML, IV. B. 901/a, 10. dob., 36/1934. eln. sz.; A debreceni rendőrkapitányság helyzetjelentése 1934 júliusáról. Uo. 11. dob., 183/1934. eln. sz.; Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1935. február). Uo. 11. dob., 70/1935. eln. sz. A párt programját közli: Magyarországi pártprogramok 1919–1944. I. m. 303–313.

<sup>70</sup> Pálffy Fidélf gróf nemzetiszocialista pártjának debreceni szervezkedéséről, tevékenységéről egyelőre keveset tudunk. Minden bizonnyal — ifj. Balogh István csatlakozása ellenére — kevés szerep jutott neki a városban és a régióban a Festetics-Szedlár-féle nemzetiszocialisták erős és stabil pozíciói miatt. Pálffy és Festetics szélsőjobboldali ideológiájáról l. *Gyurgyák*: i. m. 446–451. A magyar nemzeti

A cipézmunkás sztrájk október 1-jén megszűnt.

Az élelmezési munkások (pékek) Orsz. Szöv. helyi csoportja szintén bér-emelési mozgalmat indított. Sztrájkra nem került sor. Megegyeztek.

A helybeli soc. dem. párt október 25-ével megkezdte a téli ún. oktató-ismeretterjesztő előadásorozatát és ezen cégér alatt folytatja nemzetellenes agitációját.

A ker. soc. húsipari munkások Orsz. Szövetsége 35 taggal helyi csoportot alakított.

Az egyetemi ifjúság impozáns keretek között ünnepelte meg október 6-át. Az ünnepi beszédet dr. vitéz Erdei János gazd. akadémiai tanár tartotta.

A Bocskay István 11. hajdúezred október 15-én az álmosdi csata emlékére és évfordulóján „Ezrednapot” tartott.

Dél előtt a Pavillon laktanya udvarán volt ünnepély, délben ünnepi ebéd, délután pedig a legénység részére szabadtéri előadás volt.

Debrecen város törvényhatósága október hó 19-én tartotta rendes közgyűlését.

A közgyűlésen néhai vitéz Gömbös Gyula haláláról, közéleti munkásságáról és a magyar társadalmat ért veszteségről báró Vay László főispán emlékezett meg.

A közgyűlés üdvözölte a Darányi kormányt.

A közgyűlés melegen ünnepelte báró Vay László főispánt abból az alkalomból, hogy a Darányi kormány újból őt bízta meg Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város főispánágával.

Ez a körülmény a vármegye és Debrecen ker. és nac. társadalmában is osztatlan örömet és meglegedést váltott ki.

A Nemzeti Egység Pártja október 21-én este a Bika szállóban rendezett vacsorán őszinte és nagy lelkesedéssel ünnepelte báró Vay László főispánt abból az alkalomból, hogy a Büm. újból megerősítette őt a főispáni méltóságában.

Ez a vacsora újból igazolta azt a szeretet és tiszteletet, amelyet báró Vay László főispán és neje közéleti és társadalmi szereplése Hajdú vármegyében és Debrecenben megérdemelten kiváltott.

A debreceni orvoskamara dr. Pauchly Gézát és Fazekas Sándort választotta be a város törvényhatósági bizottságába. Mindketten a ker. és nac. társadalomnak kipróbált és meggyőződéses hívei.

Október 25-én ünnepélyes keretek között iktatták be Tomcsányi Gábor ny. ezredest a debreceni evangélikus egyház felügyelői méltóságába. Nevezett ny. ezredes erős ker. és nac. érzelmű ember.

Debrecen ker. és nac. társadalmában élénk érdeklődéssel kísérik azt a most folyó sajtópert, amelyet Debrecen világitási vállalat[a] indított Bíró Gyula debreceni lakos ellen, mert a világitási vállalatról nagyjában azt állította, hogy a vállalat a soc. demokrata törekvéseknek, sőt a bolsevizmusnak a melegágya és ott a szabadkőműves irányzat az úr ma is.

A főtárgyalás még folyik. Erről a sajtóperről majd a főtárgyalás befejezése után, a november havi helyzetjelentésben fogok részletesen megemlékezni.<sup>71</sup>

szocialista mozgalomról részletesen l. *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Budapest, Kossuth, 1966.

<sup>71</sup> Berényi a novemberi helyzetjelentésében ígérete ellenére nem mutatta be az esetet, így a vitézi szék állásfoglalása ezzel a sajtóperrel kapcsolatban nem ismert.

*Hajdúdorg vitézi őrmestere jelenti:* Az ingatlan árak eddig 1936-ban 50-60%-kal emelkedtek, ami jótékonyan hat a község egész életére. A fővárosi pénzügyi intézetek az utolsó három inséges év alatt összegyűlt hátralékos szolgáltatásokat a folyó évben kíméletlenül be óhajtják szedni.

A Független Kisgazdapárt megszűnt helyi szervezetének vezetői ismét vérszemet kaptak és munkába állottak, hogy a szervezet[et] ismét életre keltsek; e munka folyamatban van ma is. Ugyanígy életkedvet kapott megint a másik helyi ellenzéki szervezet, a Katholikus Kör is.

*Balmazújváros vitézi őrmestere jelenti:* A lakosság nyugodt, megélhetése a napszámból megvan.

*Tiszacsege vitézi őrmestere jelenti:* Október 6-án iskolákban és templomban az aradi vértanúkról megemlékezés volt.

A kereseti lehetőségek kielégítők éspedig nemcsak a mezőgazdasági munkásoknál, hanem a kisiparosoknál is; különösen a csizmadia, szabó iparban van munkaalkalom.

*Földes vitézi őrmestere jelenti:* Szeptember 27-én szép ünnepély keretében nyitották meg a földes-berettyóújfalusi utat. Jelen voltak: Bihar vármegye részéről Szilágyi Lajos főispán vezetésével az összes vezető emberek és 50 szekérral gazdák. Hajdú vármegye részéről jelen volt: báró Vay László főispán vezetésével a vármegye több vezető embere.

*Józsa vitézi őrmestere jelenti:* A nemzeti élet ápolásának gondolata nagyon el van hanyagolva. Ily ünnepélyek a községben megtartva nem lesznek. A márciusi ünnepély is csak az iskolás gyermekek részére van tartva.

*Hajdúnánás vitézi őrmestere jelenti:* Október 6-a a templomokban és gimnáziumban megünnepeltetett.

*Püspökladány vitézi őrmestere jelenti:* A mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi élet némileg javult. 18-án igen látogatott, kiválóan sikerült mezőgazdasági kiállítás volt, melyen a nagyszámú érdeklődő közönségen kívül 2 államtitkár és a vármegye vezetősége is megjelent.

*Vámospércs vitézi őrmestere jelenti:* Október hó 31-vel kezdődőleg az ifjúság részére ismeretterjesztő előadások tartatnak. Tárnya: a nemzeti öntudat felébresztése, elmélyítése, külpolitikai helyzet minden vonatkozásban és légvédelmi előadások. Az előadások ideje: minden vasárnap és csütörtök — az egész tél folyamán — 18 órától 20 óráig.

*Tetétlen vitézi őrmestere jelenti:* Elég tekintélyes azoknak a száma, akik Moszkva felé tekingetnek és onnan várják helyzetüknek jobbrafordulását. Ugyanezek nem jó szemmel nézik a spanyol nemzeti csapatok győzelmeit és helyeslik a vörös kormánycsapatok kegyetlenkedéseit is.

*Hajdúszoboszló vitézi őrmestere jelenti:* A téli inségmunka megindul — mihelyt erre a fedezet megérkezik. A fürdőidény a városra nézve igen szép eredménnyel zárult. Az iparos és kereskedő társadalma is kedvező eredménnyel zárta le a fürdőidényt. A jó termés következtében a gazdálkodó lakosság munkát ad az iparosságnak, különböző szükségleteinek megfelelően vásárol kereskedésekben is.

Az okt. 6-i nemzeti gyászünnepély alkalmából gyászistentisztelet volt.

*Hajdúhadház vitézi őrmestere jelenti:* A munkásság ma még munkához jut, azonban az aránylag alacsony napszámból éppen csak élni tud. Téltre alig

van élelmiszertartaléka. A község a lakosságnak útépitésnél való alkalmaztatása érdekében a kerület képviselőjéhez fordult.

Az okt. 6-i nemzeti gyászünnepély alkalmából istentisztelet volt.

*Mikepércs vitézi őrmestere jelenti:* Napszámos hiány van, a répaásáshoz nincs elég ember. A tél itt nem lesz ínséges. Ínségkonyhára nincs szükség.

*Egyek vitézi őrmestere jelenti:* A mezőgazdasági munkások az őszi tengeritörés, répaásási munkálatoknál mindnyájan el tudtak helyezkedni úgy, hogy községünkben még munkáshiány is mutatkozott.

Október 6-án az aradi vértanúk emlékünnepén gyászistentisztelet volt, melyen a hatóságok, egyesületek részt vettek. A Hősök emlékművénél a levante egyesület kegyeleti staféta ünnepélyt tartott s a Hősök emlékművét megkoszorúzta.

*Kaba vitézi őrmestere jelenti:* A hazafias irányú egyesületek és intézmények az iskolán kívüli népnevelés és népművelés érdekében minden héten előadást tartanak.

*Nádudvar vitézi őrmester jelenti:* A munkásságnak kereseti lehetősége van. A politikai élet úgyszólván szünetel. Az emberek egyszerűen nem érnek rá. Október 6-át a szokásos módon ünnepelték meg.

### III. Munkásság és munkáskérdés

Hajdúdorogon: A mezőgazdaságban munkanélküliség nem volt. Az államasutak építkezéseinél a hó folyamán mintegy 200 hajdúdorogi munkást alkalmaztak, akik a mai viszonyok között elég elfogadható munkabért kaptak. Súlyos a munkanélküliség az építő iparban és általában az egész kisiparban.

*Balmazújvároson:* Kereset van. Napszám: 1,60-1,80 P.

*Tiszacsegén:* A mezőgazdasági munkásság kereseti lehetőségét és alkalmaztatását a korai és tartós esős időszak megbénította. Községünkben Borsod megyében 30-40 ember kubikos munkán dolgozik. Napszám: 1,50-1,70 P.

*Földesen:* Minden dolgozni akaró munkásnak akadt munkaalkalom. Napszám: 1,50-1,70 P.

*Józsán:* A lakosság 90%-a földmunkás, nagy része napszámból él. Munkaalkalom most elég van.

*Hajdúnánáson:* Munkaalkalom bőven van. Napszám: 2,50-2,75 P.

*Püspökladányon:* Községünkben sem ipari, sem mezőgazdasági munkanélküli nincs. Napszám: 2 P.

*Vámospércsen:* Munkaalkalom bőven van. Napszám: 1-2 P.

*Tetétlenen:* Munkaalkalom bőven van. Napszám: 1-2 P.

*Kabán:* A munkásság munkaalkalma igen jó. Napszám: 1,50-2,20 P.

*Hajdúsámsonban:* A kereseti lehetőségek jók.

*Nádudvaron:* Munkanélküliség nincs. Napszám: 1,50-2 P. A napszám más években sokkal alacsonyabb volt. A napszámos kapós.

Debrecen, 1936. évi november hó 5-én.

vitéz Berényi István  
vitézi székkapitány.

### 5. sz. dokumentum

*A vitézi székkapitány rendkívüli nemzetvédelmi helyzetjelentése Imrédy Béla lemondása után*

(1938. november 29.)

Hajdú vármegye és Debrecen th.j. és sz.  
kir. város vitézi széke  
104. szám.

Biz. 1938.  
*Rendkívüli nemzetvédelmi  
helyzetjelentés*

A betérjesztés indoklása: Losonczy István Hajdúvármegye és Debrecen sz. kir. város főispánja folyó hó 25-én délelőtt szóbelileg felkérte a vitézi székkapitányt, hogy soron kívüli nemzetvédelmi helyzetjelentést terjesszen elő abban a tekintetben, hogy a NEP képviselők egy részének a kilépése a NEP-ből, a kormány leszavazása a képviselőházban és az Imrédy kormány lemondása milyen hangulatot váltott ki a vármegyében.<sup>72</sup>

Részint saját észlelet, részint az alárendelt vitézi őrmesterek írásbeli jelentése alapján erről a hangulatról az alábbiakban számolok be:

*Debrecen:* Debrecen ker. és magyar társadalmá — nagyon csekély kivételtől eltekintve — egységesen elítéli a volt NEP képviselők kilépését és az Imrédy kormánnyal való szembefordulását. Különösen azt a körülményt ítélik el, hogy ezt a belpolitikai bonyodalmat ezek a képviselők abban a pillanatban látták jónak kirobbantani, amikor külpolitikai tekintetben az egész magyar társadalom egységére lenne szükség.

<sup>72</sup> 1938 őszén Imrédy a Felvidék visszacsatolásából adódó helyzetet akarta kihasználni a rendeleti kormányzás fokozatos bevezetése érdekében. Azonban a kormánypártban, és a kabinetben belül is komoly ellenzék alakult ki vele szemben, és november 16–23. között 62 képviselő kilépett a NEP-ből, így a kormány kisebbségben maradt. Imrédy lemondott, Horthy azonban — ekkor még — ragaszkodott hozzá. A kormánybarát társadalmi szervezetek akcióba léptek, és erős társadalmi összefogás alakult ki a „keresztény-nemzeti” rétegekben. November 25-én az egyetemi hallgatók jelentős részét tömörítő, egyértelműen „keresztény-nacionalista talajon álló” Turul Szövetség debreceni kerülete „a miniszterelnök úr és politikája melletti rokonszenvi utcai tüntető felvonulást rendezett” a főispán elé. Shvoy Kálmán naplója szerint a Turul felbujtása mögött Vay László állt. Shvoy maga is a disszidensek közé tartozott, és 1938. november 24-éről a következőket jegyezte fel: „Vay az összes főispánok, deákszervezetek és pártszervezetek útján tüntetést rendelt el ellenünk és Imrédy mellett. Ezen rendelkezés alapján Szegeden is a diákság és a nyilasok, de főleg a csőcselék nagy tüntetést rendezett ellenem, a Dóm téren gyülekeztek a röpcédulák alapján, a lakásom elé jöttek, itt ordítottak.” Ugyanezt ismétli Shvoy visszaemlékezése november 28-áról is: „A miniszterelnökségről indult ki az egész, ahol Vay László miniszterelnökségi államtitkár, aki Debrecenben volt főispán és még onnan datálódott Kolosváry-Borcsával a barátsága, s valószínű, hogy ő is hozta be őt a miniszterelnökségre, adta ki az egész országban a főispánoknak és a rendőrségnek az utasításokat az ellenünk való tüntetésre és egyéb hajszákra, lépésekre. Budapesten is az utcára vitték a politikát, diákok vonultak ki, Imrédy mellett tüntettek... ezzel is nyomást gyakorolni a kormányzóra, hogy Imrédy mögött áll az egész ország. [...] Szomorúan láttam az események után, milyen áldemokrácia van nálunk. Hogy milyen rohadt a mi politikai életünk, és hogy milyen jellemtelenek az emberek. [...] Csak olyan politikailag elvetemült, sötét alakok, mint Imrédy, Vay, Kolosváry-Borcsa [...] voltak ilyenekre képesek.” L. Shvoy Kálmán titkos naplója... i. m. 180, 185–187. A Turul debreceni tüntetéséről l. A debreceni rendőrkapitányság helyzetjelentése 1938 novemberéről. HBML, IV. B. 901/a, 15. dob., 319/1938. eln. sz. A Budapesten lezajló diáktüntetésekben az Országos Turul Szövetség mellett a katolikus jellegű bajtársi egyesület, a Foederatio Americana tagjai vettek részt. Az említettek mellett az akkori kultuszminiszter, Teleki Pál is szerepet vállalt abban, hogy az egyetemi ifjúság Imrédy mellett tüntetett. L. *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Budapest, Osiris, 2005. 384–385. A válság kialakulásáról l. *Sipos Péter*: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Budapest, Akadémiai, 1970. 58–73. Imrédy politikai szerepéről l. Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk. Sipos Péter. Budapest, Osiris, 1999. 11–62.



Az első órákban a közvélemény teljesen tájékozatlanul állott szemben az eseményekkel, amelyet az a körülmény idézett elő, hogy a kilépett képviselők között több olyan képviselő is volt, akiket a szélső jobboldal hívei gyanánt tartott számon a ker. magyar társadalom.

A meglepetés megszűntével azonban mind szélesebben kialakul az a vélemény, hogy itt a zsidó banktőkének és a nagybirtokos érdekeknek, valamint azoknak a hátbatámadásáról van szó, akiknek egyéni érvényesülését és anyagi érdekeit a Dr. vitéz Imrédy Béla által képviselt szélső jobboldali átalakulás veszélyezteti, s hogy az alkotmányvédelem csak cégér volt, hogy ezen a címen ezt az akciót kiboríthassák.

Sztranyavszky minősíthetetlen támadását a Felvidék magyarsága ellen a ker. és magyar társadalom pártkülönbség nélkül elítéli és azt helyrehozhatatlan kiskiklásnak minősíti.<sup>73</sup>

Kétségtelenül megállapítható, hogy ezek az események Dr. vitéz Imrédy Béla személyének és az általa képviselt szélső jobboldali reformoknak a népszerűségét igen nagy mértékben emelték, az alkotmányosság védelme cégér alatt folyó aknamunkát megvilágították és annak hitelét teljesen aláásták.

Ebből a belpolitikai válságból Dr. vitéz Imrédy Béla és az általa képviselt reformok nagy mértékben megerősödve kerültek ki.<sup>74</sup>

*Hajdúdorog vitézi őrmestere jelenti: A Nemzeti Egység pártjában megindult a bomlás, a kormány képviselőházi leszavazása és lemondása, a zsidóság és*

<sup>73</sup> Sztranyavszky 1882-ben született Balassagyaramaton. Az 1910-es évek elején lépett politikai pályára, amikor Nógrádban megszervezte a Nemzeti Munkapártot. Az első világháború után minden politikai és közszerepléstől visszavonult, és csak a konszolidációs időszakban tért vissza mint Nógrád-Hont vármegye főispánja. 1926-ban belügyi államtitkár lett, ahol a rendőrség és a csendőrség korszerűsítésével foglalkozott. A Gömbös-kormány megalakulása után a Nemzeti Egység Pártja elnöke lett, majd az 1935-ös választások után a képviselőház elnökévé is megválasztották. L. Országgyűlési almanach 1935–40. i. m. 373–375. E pozíciói és tekintélye miatt volt érthetetlen és felháborító a „keresztény és nacionalista” társadalom számára, hogy 1938 novemberében ő is szembekerült Imrédyvel és kilépett a pártból. Mint a disszidens-csoport egyik vezetője november 23-án — a belpolitikai válság tetőpontján — napirend előtt beszélt a Felvidék visszatéréseivel kapcsolatban. Felszólalásának egyik, szerencsétlen és félremagyarázott mondata nagy vihart kavart. Sztranyavszky a következőképpen fogalmazott: „a Felvidéknek visszacsatolásával új szellem, új levegő áramlott be a magyar életbe és így olyan tünetek merültek fel, mintha a magyar életet kellene hozzásimítani a visszacsatolt Felvidékhez. Nem Csonka-Magyarországot csatolták a visszakerült Felvidékhez, hanem a Felvidéket csatolták vissza csonka hazánkhoz. [...] Ebből nem az következik t. Képviselőház, hogy ott a Benes Eduárd által inaugurált szellemet és rendet kell irányadónak tekinteni a magyar élet jövődjé számára.” Ezt elsősorban Jaross Andor, de mások is (Keresztes-Fischer Ferenc, Megay Meissner Károly) úgy értették, hogy a felvidéki magyarok „Benes-szellemét” hozzák majd a magyar közéletbe, és folyamatos bekiabálásokkal szakították meg Sztranyavszky beszédét. L. Sztranyavszky Sándor napirend előtti felszólalása (1938. november 23.). KN 1935–1939, XX. köt. 284–287.

<sup>74</sup> Berényi székkapitány szerint Imrédy végleges lemondásakor, 1939 februárjában is hasonló hangulat uralkodott Debrecenben. Ekkor a „ker. és magyar társadalom körében megdöbbenést keltett az a politikai aknamunka, amelynek eredménye vitéz Imrédy Béla miniszterelnök lemondása lett. A megdöbbenést és elkeseredést az a körülmény váltotta ki, hogy a zsidó érdekszálakkal összefűzött liberális elemek ez időszert is olyan hatalmasak, hogy az elmúlt nem is egészen egy év alatt két jószándékú és puritán miniszterelnököt sikerült megbuktatniuk akkor, amikor mindkét miniszterelnök a magyarság millióinak helyeslésétől kísért programért küzdött. [...] Ez a kormányválság újból bebizonyította azt a körülményt, hogy a magyar nép millióinak bizalma és hite csak azok mellett sorakozik fel, akik ugyanazt a harcos és öntudatos fajvédő politikát szolgálják, amelynek alapjait vitéz Gömbös Gyula rakta le. De bebizonyította ez a kormányválság azt is, hogy ezt az öntudatos, fajvédő, népi és szociális politikát a zsidóság és a zsidóság érdekköréhez tartozó »diszkeresztények« esz-közökben nem válogatva igyekeztek és igyekezni fognak továbbra is elgáncsolni.” L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1939. február). HBML, IV. B. 901/a, 16. dob., 79/1939. eln. sz.

az általa megmételvezett csekély (10-15%) kisebbségen kívül, nagy elkeseredést váltott ki Hajdúdorog lakosságából és az eddig kevésbé népszerű vitéz Imrédy Béla miniszterelnök ma valóságos nemzeti hős, akinek népszerűsége ma minden eddigi elődjéét a világháború óta felülmúlja. A néphangulat igen jó, éppen ezért azt kihatározatlanul hagyni semmi esetre sem szabad s azonnali cselekvésre van szükség, mert ki tudja, adódik-e még valaha ilyen kedvező alkalom. Mivel a sok kormányzati balfogás folytán a Nemzeti Egység pártjának fénye nagyon megfakult s az egész országgyűlés iránt általános a bizalmatlanság: az ország népének a bizalmát csak egy új pártalakulás, új névvel és új emberekkel szerezhetné meg.<sup>75</sup>

Hajdúhadház-Téglás vitézi őrmestere jelenti: Azt a körülményt, hogy a Nemzeti Egység pártjának egy tekintélyes csoportja a pártból kilépve, szembe fordult az Imrédy kormánnyal és azt lemondásra kényszerítette, általában megdöbbenéssel fogadta községünk társadalma és egyben érthetetlennek találja, hogy most, amikor éppen a legnagyobb szükség volna az egyetértésre, vezető politikusok, jórészen a keresztény, nemzeti irány képviselői vetemednek arra, hogy ezt az együttműködést megbontsák és belső zavarokat keltsenek. Sokan ennek tudják be azt is, hogy a rutén föld megszerzésére vonatkozó akció kudarcba fulladt. Egyértelműleg az a vélemény alakult ki, hogy ha az elégedetlenségre komoly ok lett volna is, ezt most ily módon kifejezésre juttatni igen helytelen és elítélendő cselekmény volt.

Ami a Dr. vitéz Imrédy kormányelnök úr iránti bizalom kérdését illeti, a higgadtabb, józan ítéletű polgárság meg van győződve a legteljesebb jó szándékról, keresztény, nemzeti irányú működéséről és nagy tudásáról s éppen ezért iránta a legteljesebb bizalommal viseltetik, azonban a szélső jobboldaliak egyrészt, a zsidóbarátok másrészt, ezt a bizalmat igyekeznek különböző pletykákkal megrendíteni: így például, hogy Hitler a müncheni tanácskozás alkalmával szóban sem állott Imrédyvel, mert politikáját nem tartja helyesnek s őt magát vezetésre alkalmasnak stb.

Balmazújváros vitézi őrmestere jelenti: Az Imrédy kormány lemondása a polgári lakosság körében nagy meglepetést keltett. A polgári lakosság mondhatni teljes összességével a kormány mögött áll.

Mindenki elítéli a parlamentben történt hazafiatlan, botránnyos megnyilatkozását a kilépetti képviselőknek. Ezt a lépésüket a zsidóság és a feudális nagybirtokos osztály befolyásának tudják be.

Határozott és erős az ellenszenv az ilyen „alkotmányos” játék ellen. Még a legmérsékeltebb és leghiggadtabb elemek is azt szeretnék, ha a kormányzásból a parlamentet kikapcsolnák és katonai parancsuralom venné át a kormányzást.

<sup>75</sup> Ez is közrejátszhatott abban, hogy az 1939-es választásokra a kormánypárt átalakult, és a képviselőjelöltek között több „új ember” is felbukkant. Hajdúdorog vitézi őrmestere Imrédy 1939 februárjában bekövetkezett végleges lemondásával kapcsolatban — több kollégájával egybehangzóan — a következőket jelentette: a miniszterelnök „bukása a nyilasok és zsidók kivételével mindenkit megrendített és megingatta a hitet a mai kormányrendszer erejében. Egyre többen gondolkoznak úgy, hogy a jelenlegi alkotmányos tényezők uralma már nem lehet tartós, mert legkülönb embereiket sem képesek megvédelmezni.” Egyedül Hajdúdorog vitézi őrmestere foglalkozott jelentésében Imrédy zsidó származásával: „A lemondott miniszterelnök zsidó származásával kapcsolatban gyakran lehet hallani: Mennyire állították, hogy a nyilasok csak hazudoznak össze-vissza s tessék, végül is kisl, hogy igazuk volt, amikor Imrédy zsidó származását hangoztatták.” Lásd uo.

Imrédy miniszterelnök úrnak a személye elég népszerű, azonban a belügyminiszter úr személye határozottan és nagy mértékben ellenszenves a lakosság előtt. Keresztes-Fischer belügyminiszter úr személyét nagy tehetetlenség tartják. Ez a körülmény a kormányban bizalmatlanság forrása marad.

A lakosság több jóindulatot vár a kimondottan fajvédő szervezetek részére és egy határozott fajvédő és nagyon kihangsúlyozott zsidóellenes propagandával a közvéleményt teljes egészében az Imrédy kormány mögé lehetne állítani.

Itt Darányi Kálmán, Imrédy Béla és vitéz Rátz Jenő jelenti a határozott jobboldali politikát. Igen népszerű még Hóman Bálint is és Kánya Kálmán.

A zsidóság szemtelenül rágalmazza Németországot és azt a hazugságot terjeszti, hogy azért nem vonulhattak be a magyar csapatok a rutén földre, mert Hitler megüzente, hogy ez esetben az egész Dunántúlt megszállja. Sőt azt is terjesztik, hogy a magyar csapatok bevonultak Nagyszőlősrre, de ott német csapatokkal találták magukat szemben és ezért kellett visszavonulniuk.

Pótlólag még megemlítem, hogy ma Bethlen István, Károlyi Gyula és a renegát Sztranyovszky [sic!] Sándor a polgári társadalom előtt igen népszerűtlen, sőt ezen túlmenőleg, gyűlölt egyének.

*Hajdúszovát vitézi őrmestere jelenti:* A község lakossága az Imrédy kormány mellett tart. A község képviselője és díszpolgára: Tasnádi Nagy András<sup>76</sup> igazságügyi miniszter úr mellett törhetetlenül kitart a község közönsége.

*Vámospércs vitézi őrmestere jelenti:* Községünk lakói 80%-a megbotránkozással vették tudomásul a 61 képviselőnek a NEP-ből való kiválását, eljárásukat még a legegyszerűbb ember is helyteleníti, annál is inkább, mert tudják azt, hogy ezt a zsidó érdekek kívánták így.

Dr. vitéz Imrédy Béla miniszterelnök úr lemondása teljes elkeseredést és nagy lehangoltságot idézett elő. A lakosok a miniszterelnök úr személyében látják mindazon nagy problémák megoldását, mely a magyar nemzet teljes feltámadásához vezet. A földbirtokreform és a zsidókérdés gyökeres rendezése – falusi viszonylatban is nagy megelégedést keltett.

*Józsa vitézi őrmestere jelenti:* Józsa lakossága kezdetben nem látta tisztán a helyzetet. Ma azonban a lakosság dr. vitéz Imrédy Béla politikája mellett van.

*Egyek vitézi őrmestere jelenti:* Egyek község lakossága Sztranyavszky Sándor és társai magatartását a legnagyobb megdöbbenéssel fogadta és azt mélyen elítélte.

Általában az a tapasztalatom, hogy még azok is, akik a múltban ellenzéki magatartást tanúsítottak, mélyen elítélik azt az eljárást, amit Sztranyavszky Sándor és társai követtek el abban a válságos időben, amikor egy szebb és boldogabb magyar jövő kibontakozásának lehetősége nyílt meg előttünk.

*Hajdúnánás vitézi őrmestere jelenti:* A lakosoknak az a része, amellyel módomban állott érintkezésbe lépni, elítéli a kilépett NEP képviselők eljárását.

<sup>76</sup> Tasnádi Nagy András 1882-ben született Budapesten. Az első világháborús harctéri szolgálat után előbb ügyvédként dolgozott, majd 1926-ban főügyésszé nevezték ki. 1935-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkára, később az Imrédy-kormány igazságügy-minisztere lett. Nevéhez fűződik az első zsidótörvény betervezése. Országgyűlési almanach 1935–40. i. m. 378–379. Személyéről lesújtó véleménnyel volt Shvoy, aki szerint Tasnádi Nagy „kimondott konjunkturista, becstelen gondolkodású, szélsőséges ember”. Shvoy Kálmán titkos naplója... i. m. 169.

Az úri társadalom pedig egyenesen felháborodott a kilépett képviselők magatartása miatt, amiért ilyen kritikus időben, amikor a legnagyobb összefogásra és egyöntetű magatartásra volna szükség, válságot idéztek elő. A kilépettek közül az idősebbek és maradiaknak ismert politikusok eljárását megértik, ellenben a fiatal jobboldali politikusok eljárását érthetetlennek minősítik és a legnagyobb mértékben elítélik.

*Kaba vitézi őrmestere jelenti:* A község társadalmá, illetve a község lakossága 80-90%-ban Dr. vitéz Imrédy Béla miniszterelnök úr Ónagyméltósága politikája és célkitűzése mellett egy emberként foglalt állást. Mélységesen elítélve a NEP-ből kilépett képviselők eljárását

*Tetétlen vitézi őrmestere jelenti:* A politikai válság eseményei a község minden tisztességes lakosában a kormány iránti bizalmat és lelkesedést felkelte és megerősítette.

Ennek a tegnapi nap (nov. 25.) folyamán konkrét formában is kifejezést adott a lakosság. A község közönsége táviratilag üdvözölte és bizalmáról biztosította vitéz Imrédy Béla miniszterelnököt és Jaross Andor minisztert.

Olyan hangulat alakult ki, hogy esetleges változás esetén a község lakosságának kb. 80%-a támogatná a jelenlegi kormányt, illetve a nemzeti egység pártját.

Kivételt képeznek a zsidók, az ezek érékkörébe tartozók és a kimondottan kommunista érzelműek.

*Hajdúszoboszló vitézi őrmestere jelenti:* A polgárság legnagyobb része élesen elítéli a válság felidézését s rosszallja a NEP-ből kiváló képviselők magatartását.

A zsidóság örül a zavaros helyzetnek.

*Földes vitézi őrmestere jelenti:* Dr. vitéz Imrédy Béla mellett áll, azt mondhatni az egész község lakossága, pártkülönbség nélkül.

Meglehetősen tájékozva vagyok, mivel az üzletemben is igen sok ember megfordul és a Hangya korcsmákban elhangzott beszédekről is jól vagyok tájékozottatva, tehát jelentésem megfelel a valóságnak.

*Mikepércs vitézi őrmestere jelenti:* A lakosság 80-90%-a Dr. Imrédy Béla Miniszterelnök Úr politikája és személye mellett van. Az emberek az utcán álldogálva tárgyalják az eseményeket és akik a leszavazás előtt még ellene voltak, most határozottan mellé állottak és azt mondják, hogy „Cserben hagyták az ál-fajvédő képviselő társai”! November 26-án itt hetipiac volt s az ott megjelent 300-400 főnyi közönség között is ez a hangulat uralkodott.

*Tiszacsege vitézi őrmestere jelenti:* A lakosság, a zsidók kivételével 100%-ban elítéli mindazokat, akik a Dr. vitéz Imrédy kormányt leszavazták. Általános óhaj: Visszakerüljön Imrédy, vagy katonai diktatúra legyen és a kilépett képviselő uraknak bizalmatlanságot szavazni és felszólítani őket mandátumokról való lemondásra.

*Nádudvar vitézi őrmestere jelenti:* A közelmúlt napok eseményei vitéz Imrédy Béla népszerűségét hihetetlen módon megnövelték. A nemzeti egység pártjából való kilépéseket és a baloldali csoportokkal való összefogást felháborodással fogadták. Tájékozódttam már a parancs vétele előtt különböző társadalmi osztályokhoz és pártokhoz tartozó egyéneknél és megállapítottam, hogy

a gazdaközönség csaknem száz százalékgig Imrédy-párt[i] lett és hallottam szél-ső nyilas hírében álló kisiparostól, hogy ők is Imrédy mellé állanak, mert nekik mindegy, hogy ki valósítja meg személy szerint a korszerű reformokat, sőt nagyon megnyugtatja őket, ha az olyan ember lesz, mint Imrédy, akiben a jó szándékon felül a gazdasági és pénzügyi tudás is megvan. Mindenki tisztán látja, hogy az Imrédy kormány azért maradt a parlamenti szavazás alkalmával kisebbségben, mert becsületesen meg akarta oldani a földkérdést, kartellkérdést és zsidókérdést. Imrédy azok közé a kevesek közé tartozik, akiknek a szavában, becsületességében és képességeiben a széles néprétegek is hisznek.

*Püspökladány vitézi őrmestere jelenti:* Püspökladány községben a legnagyobb megdöbbenést váltotta ki a 61 képviselő kiválása a Nemzeti Egység pártjából. Általában a legnagyobb mértékben elítélik és hazafiatlannak mondják ezt a tényt. Például ilyen hangok hallatszanak: „Megint mohácsi vészt akarnak a parlamentben”.

Kétségtelen az, hogy a kellő tájékozottság híján a müncheni tárgyalások idején és utána nagy volt az elégedetlenség a kormányunk látszólagos erélytelensége miatt, azonban most már belátják az egyedüli helyes magatartást s Imrédy miniszterelnök úr legutóbbi bátor szélső jobboldali kiállása — ami miatt 61 képviselő kilépett a pártból — igen nagy szimpátiával találkozott.<sup>77</sup>

Debrecen, 1938. évi november hó 29-én

vitéz Berényi István  
vitézi székkapitány.

HBML, IV. IV. B. 901/a, 15. dob. 308/1938. eln.

## 6. sz. dokumentum

*A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése a választások után,  
1939 májusáról*

Hajdú vármegye és Debrecen th.j. és sz.  
kir. város vitézi széke  
11/4. szám.

Biz. 1939.  
*Nemzetvédelmi helyzetjelentés  
1939. évi május hóról.*

### *I. Általános helyzet:*

A lakosság érdeklődését ebben a hónapban a képviselő választások kötöték le.<sup>78</sup>

<sup>77</sup> A november hóról szóló rendes összegző jelentésében a válság után Berényi székkapitány már arra figyelmeztetett, hogy „ma még bízunk a lakosság túlnyomó nagy többsége dr. vitéz Imrédy Béla személyében és abban, hogy a beígért reformokat képes is lesz megvalósítani”, azonban „ha ezen feltevésében csalódna – akkor a ma még Imrédy mellett álló lakosság tetemes része menthetetlenül a hungaristák táborába sodródik”. Ez azért alakulna így a székkapitány szerint, „mert a lakosság túlnyomó nagy többsége nemzeti szocialista, akik még ezidőszert Dr. vitéz Imrédy Béla személyén keresztül vélik az általuk szükségesnek vélt reformokat megvalósítani”. L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1938. november). HBML, IV. B. 901/a, 15. dob., 324/1938. eln. sz.

<sup>78</sup> Ebben az időszakban már nemcsak a hazai közélet eseményei, hanem a külpolitikai vonatkozású kérdések is egyre gyakrabban kaptak helyet a helyzetjelentésekben. Az 1939. áprilisi jelentés-

A lakosság hangulata a választási harc ellenére úgy Debrecenben, mint a vármegyében általában nyugodt volt. A választási mozgalom a lakosság széles rétegei körében izgalmat nem váltott ki.

A megejtett választások alkalmával a MÉP teljes győzelmet aratott, amennyiben Debrecen 3 képviselője közül 2 MÉP-i lett, a vármegyében pedig mindenütt MÉP-i képviselőt választottak. Debrecen 3. képviselője kiszegdapárti lett.<sup>79</sup>

Debrecenben a választási biztos a MÉP-jának, a kiszegdapártnak és a szoc. dem. pártnak az ajánlásait fogadta el. A Nemzeti Szocialista párt ajánlásait elégtelenség címén nem fogadták el. Debrecenben kísérletezett még ajánlások gyűjtésével a Héjjas-féle fajvédő párt<sup>80</sup> is, de kísérletük eredménytelen maradt, aminek lényeges oka abban rejlett, hogy kiépített szervezetük nem volt.

A vármegyében hajdúszoboszlói kerületben Tasnádi Nagy András igazságügy-minisztert egyhangúlag választották meg, a többi kerületekben a MÉP jelöltjeit nagy többséggel választották meg a kiszegdapárt jelöltjeivel szemben.<sup>81</sup>

Meg kell állapítani, hogy a MÉP debreceni és vármegyei képviselőinek lajstroma nem nyerte meg a választók egy részének tetszését.<sup>82</sup>

Sokan voltak, akik br. Vay László jelöltségét kifogásolták és azt hangoztatták, hogy miért kellett br. Vay-nak — Debrecenben — fellépni s ezzel a közismert Vay-Vásáry-féle ellenségeskedést újból felújítani.<sup>83</sup>

Sokan szerencsétlennek mondták ugyanezen okból Balogh István 3. helyen való jelölését is. Szívesebben láttak volna a 3. helyen egy olyan embert, aki nem olyan vörös posztó a lakosság egy része előtt, mint amilyen Balogh István.

ben például a következő olvasható: „a lakosság érdeklődésének homlokterében a miniszterelnök és a külügyminiszter római, majd németországi útjai állottak. Ezeknek megtörténtét és külsőségeit úgy magyarázzák, hogy egyrészt véglegesen lekötöttük magunkat a »tengely« hatalmak mellett, másrészt, hogy Magyarország külpolitikai súlya és tekintélye nagymértékben erősödött. Ezekben a látogatásokban annak a jelét is látják, hogy az olasz-magyar barátság változatlanul szilárd, a német-magyar barátság területén pedig sikerült a féltreértéseket tisztázni.” Továbbá: „Magyarország kilépését a Népszövetségből helyeslés kísérte”, illetve „német-lengyel egyezmény felmondását és általában a német-lengyel helyzet kiélesedését magyar szempontból károsnak tartják”. L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1939. április). HBML, IV. B. 901/a, 16. dob., 105/1939. eln. sz.

<sup>79</sup> A kormánypárt Debrecenben a korábbi választásokhoz képest 1939-ben biztos győzelmet és két mandátumot szerzett: a MÉP 17 332, a Kiszegdapárt 6562, Szociáldemokrata Párt 3952 szavazatot kapott. Így a város képviselői a kormánypárti Vay László és Ferenczy Tibor, illetve a kiszegda Vásáry István korábbi polgármester lettek. L. Debrecen története. IV. köt. I. m. 271–273.; *Hubai*: i. m. II. köt. 127.

<sup>80</sup> Az ellenforradalom első éveinek egyik hírhedt különítményes-vezére, Héjjas Iván 1939-ben az 1920-as évek „fajvédő hagyományain” alapuló új pártot hozott létre. A Magyar Fajvédő Pártnak (MFVP) csak két egyéni választókerületben sikerült jelöltet állítania: a Heves megyei Pétervásáran Takách István személyében, aki 1939 májusában mindössze 340 szavazatot kapott (3,12%), illetve a Zala megyei Lentiben, ahol Dénesfay-Dinich Győző a voksok 6,56%-át szerezte meg (948 szavazat). L. *Hubai*: i. m. II. köt. 124–125, 133–134. Arra vonatkozóan nincsenek még források, hogy a MFVP Debrecenben kit akart volna jelölni a választásokra.

<sup>81</sup> A választókerületek eredményeit l. *Hubai*: i. m. II. köt. 129.

<sup>82</sup> A kormánypárt debreceni lajstroma az 1939-es választásokra szinte teljesen kicserélődött. A MÉP jelöltjei sorrendben Vay László báró, Ferenczy Tibor, Balogh István, Nagybákay Antal, Polgáry István és Molnár János voltak. L. *Hubai*: i. m. II. köt. 120.

<sup>83</sup> Különös, hogy Berényi szóvá teszi a dolgot, hiszen ő maga is tagja volt annak a küldöttségnek, amely Vayt, a MEP országos elnökét felkérte a debreceni lista élére. Vay egyébként fenntartás nélkül elfogadta a felkérést — mint mondta: „ez a hívószó számomra parancsot jelent” —, a választások kapcsán pedig kijelentette: „én meg vagyok győződve arról, hogy akkor, amikor ez a választás egy hatalmas manifesztáció lesz a keresztény nemzeti gondolat győzelme mellett – akkor Debrecen város elől fog járni és közös erővel összefogva, minél nagyobb győzelemre fogja vinni a Magyar Élet zászlóját”. *Debreceni Újság Hajdúföld*, 1939. május 11. 3.

A Vitézi Társadalom azt nehezményezi, hogy sem Debrecenben, sem a vármegyében vitézi jelölt nem volt, holott olyan kiváló emberük állott rendelkezésre, mint Dr. vitész Bessenyei Lajos ny. tankerületi főigazgató. A Vitézi Társadalom ilyen iránti felfogásának a június havi vitézi összejövetelen dr. vitész Kovách Elemér táblabíró adott hangot, aki megemlítette, hogy bár vitész Kiss István ny. áll. alezredes, földbirtokosnak fel is ajánlották az egyik megyei mandátumot, mégis a Vitézi Társadalom azt várta, hogy ha vitész Kiss nem fogadta azt el, helyette újból a Vitézi Rendhez tartozónak fogják a mandátumot felajánlani.<sup>84</sup>

Megütközést keltett a Vitézi Társadalom körében, hogy vitész Báthory Szűcs Sándor ny. áll. tábornok, Bihar vármegye Vitézi Szék székkapitányát — aki debreceni tartózkodása idejéből a vitészek jól ismernek — Bihar vármegyei listán a pótképviselők között is az utolsó helyen jelölték. Ezt sokan a Vitézi Rendre nézve egyenesen sértőnek tartják, különösen akkor, amikor ugyanezen listán képviselőnek választották a Debrecenben igen jól ismert Dr. Payor Győzöt, aki a panamázó zsidók ügyvédi védelmében tanúsított magatartásáért nemigen örvend a vitészek körében közbecsülésnek.

Nagyon sok komoly gondolkodású embertől hallottam, hogy ha a nyilasok egy ismertebb nevű jelölttel a választásokon indulhattak volna, az nagyon sok szavazatot elvett volna a MÉP-jától.

A zsidók szavazata Debrecenben megoszlott a kisgazdapárt és a szoc. dem. párt jelöltjei között. A zsidók a vármegyében mindenütt a kisgazdapárt jelöltjeire szavaztak.<sup>85</sup> Debrecenben a 3. képviselő a kisgazdapárti Vásáry István<sup>86</sup> megválasztása is a zsidók szavazatainak az eredménye.

A MÉP nagy győzelme a választásokon nem keltett meglepetést. A nyilas-keresztes általában a szélsőjobboldali pártok előretörését széles körben úgy ítéli meg, hogy erre szükség van, mert ezek jelenléte a képviselőházban biztosítéka annak, hogy a beígért reformok meg is lesznek valósítva és azok lényege a végrehajtás során nem fog elsikkadni.

A soc. dem. szakszervezetek ellen megindított vizsgálat a ker. és nac. társadalom körében örömet és megelégedést keltett. Általában meg vannak győződve arról, hogy a vizsgálat olyan adatokat fog felszínre hozni, hogy ezek maguk után fogják vonni a szoc. dem. szakszervezetek feloszlatását is.

A mezőgazdasági munkásság — az időjárásból eredő gátló körülményektől eltekintve — foglalkoztatva volt. Az aránylag erősnek mondható munkáskereső

<sup>84</sup> A székkapitány észrevétele a Vitézi Rend szempontjából jogos volt. Az 1935-ös választások idején ugyanis Nemzeti Egység Pártja debreceni listáján három vitész (Kolosváry-Borcsa Mihály, Dávid Géza, Bessenyei Gyula) is találunk, míg 1939-ben egy képviselőjük sem került a MÉP lajstromára.

<sup>85</sup> Ugyanis a vármegye választókereteiben a szociáldemokrata párt nem tudott elég ajánlást összegyűjteni.

<sup>86</sup> Vásáry István 1887-ben született Debrecenben. Jogi tanulmányokat folytatott a debreceni jogakadémián, majd Kolozsvárott, ahol államtudományi doktorátust szerzett. 1925-ben Debrecen polgármester-helyettese, majd 1928–1935 között a város polgármestere lett. Debrecenben a Vay-Kolosváry-Borcsa-féle csoporttal való szembenállása ellenére népszerű volt, mivel polgármestersége idején a város és az egyetem hatalmas fejlődésen ment keresztül. Ennek volt köszönhető, hogy az 1939-es választásokon a Kisgazdapárt képviselőjeként mandátumot szerezhetett Debrecenben. 1944 decemberétől rövid ideig, 1945 júliusáig az Ideiglenes Nemzeti Kormány pénzügyminisztere volt. Országgyűlési almanach az 1939–44. évi országgyűlésről. Szerk. Haefler István. Budapest, Magyar Távíratok Irodája, é. n. 365–366.

let folytán a napszámberék magasabbak voltak, mint az elmúlt év hasonló szakában.

Hajdúvármegyéből 780 mezőgazdasági munkás — vegyesen férfiak és nők — ment ki ebben a hónapban Németországba.<sup>87</sup> Ezek május 8-án indultak Debrecenből. Búcsúztatásukra kiment az állomásra Losonczy István főispán is.

Terményárakban lényegesebb változás nem volt. A szarvasmarha és sertésárakban kisebb fokú áremelkedés volt tapasztalható.

Az időjárás esős, szeles és gyakran hűvös volt. Ezt a hónapot nagy csapadék bőség jellemezte. Május hónapban 21 esős nap volt. A hűvösség a hó közepén és végén jelentkezett. Májusban csak 4 olyan nap volt, amikor a hőmérséklet meghaladta a 25 fokot.

A mezőgazdasági munkák végzését a sok csapadék akadályozta. Viszont a csapadékos időjárás úgy a kalászkok, mint a kapások és takarmánynövények fejlődésére kedvező hatással volt.

A rétek és legelők fűnövése kielégítők.

Állatállomány kondíciója jó.

## II. Nemzeti élet stb.

Debrecenben: Május elseje minden megmozdulás nélkül telt el. A szoc. dem. munkásság majálisszerű táncmulatságot szervezett, amely délután 3 órától 7 óráig tartott.

A választást megelőző időszak, valamint a 28–29-i választás teljes rendben folyt le.

Sok szó-beszédre adott okot a zsidó szavazók nagy száma. A Debreceni Újság<sup>88</sup> közleménye szerint a választó névjegyzékébe 3000 zsidó szavazó volt felvéve. Ebből leszavazott 1900 olyan zsidó, akiknek jogosultságát elfogadták. Ehhez a számhoz csatlakozott kb. 600 olyan zsidó, aki nem volt igazolásra kötelezve. Debrecenben tehát kereken 2500 zsidó szavazott le.

A Tiszántúli Ref. Egyházkerület május 25-én tanácsülést tartott. A tanácsülés hódoló táviratban üdvözölte a Kormányzó Urat Kárpátalja visszacsatolása alkalmából.

Az István közmalom munkássága a munkavédelmi rendelkezések kijátszása miatt perben állott a malom vezetőségével. A két első fórum elmarasztalta a malom vezetőségét. Most az utolsó fórum is jóváhagyta az ítéletet.<sup>89</sup>

Május 21-én méltó keretek között ünnepelte meg Debrecen város közönsége a „Hősök emlékűnnepét”. Az ünnepélyt a város polgármestere által felkért vitézi székkapitányság rendezte. Három helyen volt ünnepély. Éspedig:

<sup>87</sup> Részletesen l. a bevezető tanulmányban.

<sup>88</sup> A *Debreceni Újság Hajdúföld* c. napilapról van szó.

<sup>89</sup> Berényi szerint már 1939 áprilisában „nagy visszatetszést keltett, hogy az István gőzmalom vezetősége vonakodik megfizetni munkásainak az őket megillető munkabérek és szakmunkásoknak napszámosokká való átminősítésével igyekszik a törvényes munkavédelmi rendelkezéseket megkerülni. A Magyar Élet Mozgalom vette kezébe ezt az ügyet. Az elsőfokú közigazgatási hatóság megállapította a kihágást és 300 P pénzbüntetésre ítélte a malmot. Másodfokon a Polgármester teljes egészében jóváhagyta az ítéletet.” Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1939. április). HBML, IV. B. 901/a, 16. dob., 105/1939. eln. sz.



- a.) Hősök fasorában elhelyezett emléktáblánál,
- b.) A Hősök temetőjében,
- c.) A Nagyerdőn levő „Stadion”-ban.

Az ünnepélyen nagyszámú közönség, a hatóságok küldöttségei és az özszes középiskolák tanulói és a leventék is részt vettek.

Részt vett a helyőrség teljes számú tisztikara, élén a Hadtestparancsnok úr Őnagyméltósága is.

Sajnos a közigazgatási hatóságok fejei nem vettek részt ezeken az ünnepéseken, ami a választási elfoglaltságukkal menthető.

A debreceni leventék május 11-én nagy sikerű díszelőadást rendeztek a Csokonai színházban. A díszelőadás jövedelme a nyári táborozás javára lesz fordítva. Az ünnepi beszédet Dr. Kiss József tankerületi főigazgató mondta.

*Balmazújvárosi vitézi őrmestere jelenti:* A lakosság hangulata nyugodt, kereszteti lehetőség megfelelő.

A községi iskola tanítótestülete 21-én díszes országzászlóját avatta fel, felavatásán megjelent Losonczy István főispán úr, továbbá a tankerületi kir. főigazgatóság és tanfelügyelőség kiküldöttje. Jelentős esemény volt községünkben az iskola országzászlójának emelése, mert itt a községben sem Hősi emlékmű, sem országzászló ezideig nincs. A hadirokkantak és hadiözvegyek táborát (cc. 300-350 fő) teljes egészében sikerült a MÉP zászlója alá vinnem s ezenkívül megnyertem a szocialisták régi vezetőjét – G. Tóth Józsefet, s ő is igen sok embert hozott magával. Ezenkívül nagy nyereség volt a kisgazdapárt két régi vezető tagjának — Vincze Nándor és Némethi József — megnyerése, akik azzal a feltétellel csatlakoztak, hogy Harsányi Béla községi főjegyző távozzon a község vezetőségéből.<sup>90</sup>

Harsányi Béla községi főjegyző a választások alatt felsőbb utasításra nem tartózkodott Balmazújvároson, illetve szabadságot kért. Ez a körülmény igen megnyugtató és nem utolsó sorban döntő jelentőségű volt a választások eredményére nézve. A köztudatban ugyanis az van benne, hogy Harsányi Béla nem foglalja el választások után sem hivatalát, hanem nyugdíjba megy. Ha Harsányi Béla újra átveszi a község vezetését, ez visszahatást fog kelteni és megzavarja azt az összhangot, ami ma Balmazújvároson a vezető réteg és a megnyugodott parasztság között meg van, ami évtizedes, nehéz munka eredménye.

*Nádudvari vitézi őrmestere jelenti:* A polgári lakosság hangulata és magatartása nyugodt és bizakodó. Ez elmúlt hónap a képviselő választás jegyében telt el. A titkos választások eredménye Nádudvaron 80%-os többséget hozott a MÉP-jának. Megállapítható, hogy a nyilasok a kormánypártra szavaztak.<sup>91</sup>

<sup>90</sup> Balmazújváros vitézi őrmestere szerint Harsányi „nagy zsidóbarát” hírében állt, és emiatt összeesküdtek az elmozdítására. L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1938. január). HBML, IV. B. 901/a, 15. dob., 26/1938. eln. sz.

<sup>91</sup> A helyi vitézi őrmester szerint Nádudvaron már a választások előtt sem volt a lakoságnak „ellenzéki hangulata”. Ezt erősíti meg a debreceni VI. csendőrkerület belügyminiszterhez írott 1939. május 15-i jelentése is: „A lakosság ebben a kerületben is mintegy 80%-ban a »Magyaréletpárt« [sic!] jelöltje Megay Meissner Károly mellé sorakozik. A választókerületben fellépett ugyan még Vásáry József Független Kisgazdapárti jelölt is, aki azonban a lakosság előtt rendkívül ellenszenves.” A kerület képviselője, Megay Meissner Károly 1902-ben született Segesváron. Az első világháború után részt vett a nyugat-magyarországi eseményekben. 1925-ben a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara titkára,

A mezőgazdaság helyzete jó, a búzák kitűnőek, a tengeri sokat ígér.  
*Mikepércs vitézi őrmestere jelenti:* Jelentésre méltó esemény, jelenség elő nem fordult.

*Egyek vitézi őrmestere jelenti:* Nevezetesebb esemény nem fordult elő.

*Hajdúszovát vitézi őrmestere jelenti:* A lakosság hangulata kielégítő.

Tekintettel a jó májusi időjárásra, a kalászosok és kapás növények jól fejlettek.

*Hajdúsámson vitézi őrmestere jelenti:* Lakosság hangulata nyugodt.

Az országgyűlési képviselő választás ellenjelölt nélküli s így alig foglalkoztatja az embereket.

A lakosság érdeklődése a zsidó-törvény, de még inkább a földreform, kisebb embereknél a kormány szociális intézkedésének szemmel tartása (tej-, cukor-akció, háziadó-elengedés, földadó-megtérítés) között oszlik meg.

*Józsa vitézi őrmestere jelenti:* Május hónapban jelteni való esemény nem észlelhető.

A községben a MÉP pártja van többségben.

*Tetétlen vitézi őrmestere jelenti:* A közhangulatot a választási készülődések befolyásolták a legjobban. Ezekből megállapítható, hogy bár a választók többsége a jobboldali és keresztény irányzat híve, azonban még igen sokan vannak, akik zsidó befolyás alatt állanak. A nem választók többsége határozottan hazafiatlan, sőt kommunista érzelmű.<sup>92</sup>

A gazdasági viszonyok kielégítőek. A jó májusi eszések folytán a terméskilátások igen jók.

A zsidók a független kisgazdapártot pártolják. Ennek röpcéduláit is zsidó gyerekek hordták szét. A választási agitációnak egy halálos áldozata is volt. Az ellenzéki párt helyi vezetője u.i. szőszegésének leleplezése után felakasztotta magát.

*Hajdúnánás vitézi őrmestere jelenti:* A polgári lakosság hangulatát a képviselő választás izgalmi uralták. A lakosság hangulata teljesen nyugodt volna, ha a kisgazdapárt jelöltje fel nem kavarná a vizet a 8 Órai Újságban s a Debreceni Független Újságban. A józan lakosság megbotránkozik a pesti és debreceni újságokban megjelent „nánási” híreken.<sup>93</sup>

---

később Hajdú vármegye törvényhatósági és mezőgazdasági bizottságának tagja lett. Több ciklusban volt a nádudvari kerület képviselője, azonban „keresztény-nemzeti” szempontból az ő tevékenysége sem volt fedhetetlen. 1937 augusztusában ugyanis Berényi székkapitány a debreceni tüzérségi laktanya építkezése kapcsán jelentette, hogy a megbízatást egy zsidó vállalkozó kapta, és hozzátette, a nádudvari kerület képviselője is támogatja. Szóvá tette, „a dolog pikantériája abban rejlik, hogy Megay Meixner [sic!] Károly képviselő eddig szélsőségek felé hajló, jobboldali gondolkodásának adott kifejezést s most egyszer csak a zsidó érdekek képviselője köntöskében jelentkezik”. L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1937. augusztus). HBML, IV. B. 901/a, 14. dob., 251/1937. eln. sz. A kerület választási előreljzéseire l. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1939. április). Uo. 16. dob., 105/1939. eln. sz.; A debreceni VI. csendőrkerület jelentése a belügyminiszternek a választásokkal kapcsolatos kilátásokról (1939. május 15.). Uo. 16. dob., 108/1939. eln. sz. Megay Meissner életrajzi adatait l. Országgyűlési almanach 1935–40. i. m. 323–324.

<sup>92</sup> Tetétlen vitézi őrmestere szerint 1939 áprilisáig a Magyar Élet Pártjába „a választóknak kb. 90%-a lépett be. Ennek oka a kormány iránti bizalom, amit a zsidókérdés, a földbirtokrendezés reménye váltott ki. Az ellenzéki pártok közül csupán a független kisgazdapárt mozog. Vezetői teljesen képes értékű emberek.” L. Nemzetvédelmi helyzetjelentés (1939. április). HBML, IV. B. 901/a, 16. dob., 105/1939. eln. sz.

<sup>93</sup> A hajdúnánási kerületben lezajlott választásokkal kapcsolatban a MÉP kisgazdapárti ellenjelöltje, Berkí Gyula robbantott ki botrányt. 1939. május 26-án Keresztes-Fischer Ferenc belügymi-

*Hajdúszoboszló vitézi őrmestere jelenti:* Újabb jelenteni való nincs.

*Tiszacsege vitézi őrmestere jelenti:* A képviselőválasztással kapcsolatban a legnagyobb nyugalom van a faluban.

A sok esőzések miatt a gabonaneműek megdőltek a kövérebb földeken, a kapásokat a gyom elnyomta, emiatt nagyon nyomott a hangulat, annál is inkább, mert a lucerna és a szénarendeket összegyűjteni nem lehet.

*Hajdúhadház és Téglás vitézi őrmestere jelenti:* A közeli napokra kitűzött képviselőválasztások dacára a hangulat általában nyugodt. A mezőgazdasági munkák elfoglalják az embereket. Nagy többségben meg vannak elégedve a kormány politikájával. A választói névjegyzékből nagyszámban kimaradtak — efölötti elkeseredésükben — ellenzékiek.

*Püspökladány vitézi őrmestere jelenti:* A polgári lakosság hangulata és magatartása elég jó.

A képviselőválasztás a lakosság körében semmi izgalmat nem váltott ki.

*Kaba vitézi őrmestere jelenti:* A polgári lakosság hangulata és magatartása nyugodt és megbízható.

*Földes vitézi őrmestere jelenti:* A lakosság hangulata nyugodt, melyet a megindult választási agitáció sem zavart meg. A kisgazdapárt jelöltje: Vásáry József<sup>94</sup> igen gyakran megfordult a községben, népgyűlést pedig háromszor tartott. A zsidók természetesen vele vannak.

### III. Munkásság és munkáskérdés

Nádudvaron: A tavaszi mezőgazdasági munkák a lakosságnak kellő munkaalkalmat szolgáltatnak. Munkanélküliség nincs. A napszám 2,50 P.

*Hajdúszováton:* A földműves munkásság megkeresi a mindennapi kenyerét és el is vannak helyezkedve. Építő munka alig van.

*Hajdúsámsonban:* Megfelelő napszám, elegendő munkaalkalommal.

*Tetétlenen:* A sok eső miatt igen kevés munkaalkalom volt. A szegényebb néposztály május hóban szikfűszedéssel foglalkozik. Az átvétel korlátozása mi-

niszternek írt táviratában felpanaszolta a kormánypart helyi tagjainak visszaéléseit. Többek között: „Benkő Géza kormánypartí jelölt érdekében 150 állami, megyei és községi alkalmazott szaladgál, nekem csak egy-két emberem van, azt is elveszik tőlem, hogy munkámat feltartsák. [...] Vizsgálóbíró[i] végzés nélkül 75 esetben ok nélkül tartottak házkutatást, 84 esetben követtek el személyes szabadság megsértését és 34 esetben éltek vissza hivatalos hatalmukkal. [...] Tisztelettel kérem, hogy az itteni politikai és rendőri rémuralom megszüntetésére méltóztatnék a belügyből közigazgatási biztost kirendelni.” Losonczy főispán Keresztes-Fischernek írt bizalmas jelentésében Berki valamennyi vádját tagadta, így az ügyet csak az ellenzéki sajtó verte nagydobra, de ez a választások eredményét nem befolyásolta. L. Berki Gyula távirata (1939. május 26.) és Losonczy főispán cáfoló levele (1939. június 10.) Keresztes-Fischer belügyminiszternek. HBML, IV. B. 901/a, 16. dob., 145/1939. eln. sz.

<sup>94</sup> Vásáry József, a korábbi debreceni polgármester, Vásáry István öccse 1890-ben született Debrecenben. 1912-ben gazdasági oklevelet szerzett, és a város határában lévő birtokain: gazdálkodott. A Debreceni Gazdasági Egyesület alelnöke volt, s tagja a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara választmányának és több szakosztályának, valamint az Országos Mezőgazdasági Kamara igazgató-választmányának. Az utóbbi szervezet jelölése révén 1929-ben tagja lett az országgyűlés felsőházának, ahol kezdetől fogva éles ellenzéki álláspontot képviselt, és gyakran szólt fel agrárkérdésekben, illetve a gazdák ügyében. Az 1930-as évek második felében csatlakozott a Független Kisgazdapárthoz. 1944 októberétől az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője, 1944–1946 között az Ideiglenes Nemzeti Kormány, a Tildy-, illetve a Nagy Ferenc-kormány földművelésügyi államtitkára volt. L. Országgyűlési almanach 1935–40. i. m. 141.; *Püski Levente:* A magyar felsőház története 1927–1945. Budapest, Napvilág, 2000. 49–50., 56.

att azonban ez sem nyújtott kielégítő keresetet. A napszám 1 és 2 P között változik.

*Hajdúnánáson:* A munkásság helyzete javult a gazdasági munkaidő beálltával, napszám 2–3–4 P között.

*Hajdúhadházon és Tégláson:* A mezőgazdasági munkások megfelelő munkaalkalmat találnak (a napszám: 2 P körül), mely kielégítő.

*Püspökladányban:* A mezőgazdasági munkásság hangulata tűrhető, gazdasági helyzetük még mindig nem kielégítő. Nagyobb munkaalkalmak nincsenek, a sok eső akadályozza a mezei munkák végzését is. A napszám 2–2,50 P. A hónap elején 104 férfi és nő mezőgazdasági munkás ment ki Németországba.

*Kabán:* A munkásság munkaalkalma igen jó. Kereseti lehetősége igen jó. Napi munkabéreket 2,20 P-től 3,00 P-ig fizetnek.

*Földesen:* Munkaalkalom e hóban került elegendő. A szegényebb rétege főleg szikfűszedéssel foglalkozott. Napszámbér 2,00-től 2,20 P-ig.

Debrecen, 1939. évi június hó 15-én.

vitéz Berényi István  
vitézi székkapitány.

Horváth Sz. Ferenc

## KRATOCHVILL KÁROLY ÉS A SZÉKELY HADOSZTÁLY EGYESÜLET TEVÉKENYSÉGE AZ ÉSZAK-ERDÉLYI ZSIDÓK VÉDELMEBEN (1943–1944)

### Bevezetés

A holokausztkutatás feladatai közé — véleményünk szerint — nemcsak az események lezajlásának és a cselekvők motivációjának a feltárása tartozik, hanem azoknak a kísérleteknek a bemutatása is, amelyek a zsidók sorsán enyhíteni, őket a diszkrimináló bánásmódtól megmenteni és az életüket szemmel láthatóan fenyegető jövőtől megóvni próbálták.

A magyarországi holokausztról szóló irodalom nagy mennyisége ellenére eddig viszonylag kevesen foglalkoztak a korabeli zsidómentési kísérletekkel, illetőleg a zsidóknak keresztények által nyújtott segítséggel.<sup>1</sup> Igaz ez Észak-Erdélyre vonatkozóan is, noha néhány tanulmány épp e tekintetben a segítségnyújtás méreteit és minőségét igen behatóan ismerteti. Így Majsai Tamás egyik írásában Slachta Margitnak a csíkszeredai zsidók érdekében való közbelépését tárgyalja.<sup>2</sup> Löwy Dániel az *Egység* című kolozsvári zsidó hetilap 1946–1947-es évfjadatai alapján mutatta be nemrég az észak-erdélyi zsidóknak keresztények által nyújtott segítséget.<sup>3</sup> Ugyanő a kolozsvári zsidók történetéről írt, 2005-ben második kiadást megért könyvében részletesebben is foglalkozott Márton Áron katolikus püspök és Járosi Andor evangélikus lelkész tevékenységével.<sup>4</sup> György Béla kutatta az utóbbi időben az észak-erdélyi magyar politikusok 1941 utáni szerepvállalását az ún. „kivételezési” akcióban. Ők azokat a zsidókat próbálták a zsidótörvények hatálya alól legfelsőbb kormányzati szinten kivételeztetni, akik a két világháború közötti időszakban a kisebbségi lét terhe ellenére kitarítottak magyarságuk mellett.<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> *Uri Asaf*: Christian support for Jews During The Holocaust in Hungary. In: Studies on the Holocaust in Hungary. Ed. Randolph L. Braham. Boulder, Social Science Monographs, 1990, 65–113.

<sup>2</sup> *Tamás Majsai*: The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's Intervention on Their Behalf. In: Uo. 113–164.

<sup>3</sup> *Daniel A. Lowy*: Christian Help Provided to Jews of Northern Transylvania during World War II: As Revealed by the Jewish Weekly *Egység* (May 1946 – August 1947). In: The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later. Ed. Randolph L. Braham, Brewster S. Chamberlin. Boulder, Social Science Monographs, 2006, 113–137.

<sup>4</sup> *Löwy Dániel*: A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1998. Újabb kiadása: A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története. Kolozsvár, Koinónia, 2005.

<sup>5</sup> *György Béla*: Sub pondere crescit palma. Ligeti Ernő felfedezéséhez. Helikon (Kolozsvár), 2005. március 25. (6. sz.) 16–18.

Tanulmányunk azt kísérli meg, hogy az eddig ismert próbálkozásokat egy újabb fejezettel bővítse. Kratochvill Károly 1943–1944. évi tevékenységének különlegességét abban látjuk, hogy személyében egy magasrangú magyarországi (de erdélyi származású) katonatiszt igyekezett befolyásolni néhány észak-erdélyi zsidó sorsát. Mielőtt ilyen irányú tevékenységét bemutatnók, először dióhéjban Kratochvill Károly pályafutására, majd 1920–30-as évekbeli szerepvállalására térünk ki, abból a meggondolásból, hogy Kratochvill neve ma már csupán néhány szaktörténésznek mond valamit.

### *Kratochvill Károly katonai pályafutása*

Szent Kereszthegyi Kratochvill Károly<sup>6</sup> 1869. dec. 13-án született a morvaországi Brünn városban egy katonacsaládba. Gyerekkori élményeit Brassóban szerzi, ahol az „alreáliskolát” látogatja, kapcsolatba kerül szász családokkal s minden bizonnyal a román nyelvet is itt sajátítja el. A „főreáliskola” elvégzése után Bécsújhelyt a katonai akadémián, majd Bécsben a hadiiskolában tanul. A katonai ranglétrán gyorsan emelkedik: 1898-ban soronkívüli százados, 1900-ban vezérkari százados. 1900 és 1910 között előbb Pécsen, azután Budapesten a Ludovika Akadémián tanít harcászatot és hadseregszervezést, 1909-ben pedig József főherceg fiai nevelésének vezetője. Talán innen eredeztethető későbbi legitimista felfogása is. Az I. világháborúban a nagyváradi 4. honvéd gyalogezred 1. zászlóaljának parancsnoka; ezzel részt vesz egy sor olaszországi harcban (a XI. isonzoí csatában a Mt. San Gabrielé-n „személyes hősi ellenállásával a magaslat védelmében”<sup>7</sup> érdemli ki a Mária Terézia Rend lovagkeresztjét), s közben a ranglétrán tovább emelkedik (1914 végén ezredparancsnok, 1917-ben dandárparancsnok).

1918 őszén a forradalom zűrzavara ellenére és közepette dandárját rendben és összes meglevő fegyverével együtt visszavezette Debrecenbe s Nagyváradra – ezt évtizedekkel később is büszkén emlegette (l. a 6. számú forrást). 1918 novemberében a Károlyi kormány Erdély katonai parancsnokává nevezte ki és Kolozsvárra küldte, hogy ott Apáthy István<sup>8</sup> tudós és politikus mellett Erdély védelmét szervezze meg. Kolozsváron ekkor egyrészt a frontról hazatérő, másrészt a román betörés ellen valamit tenni kívánó, zömmel székely katonák gyülekeztek. Részben ezekből, részben saját volt hadteste tagjaiból toborozta Kratochvill azt az egységet, amely, mivelhogy „az országban nincsen semmi katonaság, [...] a magja [lehet] egy új magyar seregnek”.<sup>9</sup> Miután Apáthy 1918.

<sup>6</sup> A korabeli és a mai szakirodalomban is nevét hol w-vel, hol v-vel, egy vagy két l-lel írják, a „Szent Kereszthegyi” előnevet pedig hol egybe, hol külön. Mi az alább közölt forrásokban általában szereplő formát használjuk.

<sup>7</sup> Kivonat a „Katonai Mária Terézia Rend”. Kiténtetések az 1914–1918. világháborúból c. könyvből. Hadtörténelmi Levéltár (HL), Kratochvill Károly altábornagy személyi és katonai iratai (VII. 263.), Személyi iratok.

<sup>8</sup> Apáthy István (1863–1922) 1918 decemberétől Erdély főkormánybiztosa volt. Róla legújabbban *Mariska Zoltán*: Apáthy István politikai szereplése és pere. *Korunk*, 2006. 3. sz. 77–89.

<sup>9</sup> E szavakkal idézi Zágonyi István magát Kratochvillt egy hozzá intézett és Kolozsváron 1933. március 18-án kelt levelében. A levélnek az SzHE által sokszorosított, 1938-as keltezésű másolata megtalálható: HL, Székely Hadosztály Egyesület iratai, (VI. 27.), 526–528. f. A minden valószínűség szerint eredeti, 1933. március 18-i dátumot viselő kézírásos levél (törödétkben) fennmaradt Kratoch-

december 30-án a Kolozsvárra érkező Henri M. Berthelot francia tábornokkal új demarkációs vonalban egyezett meg, amely mögé a magyar csapatoknak vissza kellett húzódnok (Nagybányától Kolozsváron át Déváig), Kratochvill áttette e megegyezés értelmében Bánffyhunyadra a parancsnokságot. E fejleménytől függetlenül — melyet a kormány állítólag csak 1919. január 10-én tudott meg<sup>10</sup> — a hadügyminiszter január 9-én elrendelte, hogy az addigi 38. gyalogos hadosztály azután a „Székely Hadosztály” nevet viselje.<sup>11</sup> Az e néven ismert katonai alakulat 1919 első hónapjaiban körülbelül 15 ezer emberre (19 zászlóalj, 16 üteg, 1 huszárszászad) duzzadt fel, és 1919. április 26-áig sikerrel szállt szembe a román hadsereggel, amelyik a fenti megegyezés ellenére tovább akart hatolni Nagyvárad irányába. Lévén, hogy a Hadosztály történetét az utóbbi évtizedekben több tanulmány részletesen tárgyalta Kratochvillnak a húszas és a harmincas években írt műveire hivatkozva,<sup>12</sup> bemutatását itt mellőzhetjük, annál is inkább, mivel számunkra főleg Kratochvill eszmeisége érdekes; erre alább fogunk kitérni.

A fegyverletétel után Kratochvillt és tisztjei, valamint katonái jórészét a románok több különböző helyre internálták (pl. Brassóba), majd szabadon engedték. Őt ellenben 1920 februárjában újból letartóztatták „a román állam biztonsága és védőképessége ellen elkövetett bűntett” vádjával (l. az 5. sz. forrást). Borsi-Kálmán Béla legújabb művében meggyőzően mutatja ki, hogy 1920 elején, a békeszerződés előtt néhány hónappal a román hatóságok szándékosan és külpolitikai céllal igyekeztek minél több „árulási” és „állambiztonsági” pert létrehozni, hogy ezzel is nemzetközileg bizonyítsák a magyarok veszélyességét és felforgató tevékenységét, vagyis egy nagy és erős román állam létrehozásának szükségességét a délkelet-európai béke és nyugalom biztosítása érdekében.<sup>13</sup> Erről lehetett szó Kratochvill esetében is, mert 1920 őszén felmentették. Romániában szerzett tapasztalatai, illetőleg az elszenvedett bánásmód miatt ezek után jobbnak látta a Magyarországra való áttelepülést. Debrecenben altábornagyi rangban a debreceni katonai körlet és a 6. vegyesdandár parancsnoka, 1923 augusztusa és 1924 decemberének vége közt pedig a Hadtörténelmi Múzeum igazgatója. 1925 elején a hadügyminiszter a magyar hadsereg létszámának a békeszerződés által megszabott méreteire hivatkozva 56 éves korában nyugdíjazta. Élete hátralevő éveit — miután Balatonszepezden telepedett le és itt élt 1946-ban bekövetkezett haláláig — a Székely Hadosztály és a nagyváradi 4. honvéd gyalogezred emléke megörökítésének szentelte. Ennek érdekében több veteránegyesületben és erdélyieket tömörítő szervezetben vállalt aktív szere-

vill hagyatékában: Veszprém Megyei Levéltár (VeML), Kratochvill Károly irathagyatéka (XIV. 10.), 11. dob., Számozatlan levelek és feljegyzések.

<sup>10</sup> A kor viszonyairól l. *Raffay Ernő*: Erdély 1918–1919-ben. Budapest, Magvető, 1987.

<sup>11</sup> A rendelet fennmaradt: HL, VI. 27., 749. f.

<sup>12</sup> *Raffay*: i. m.; *Fogarassy László*: Adalékok a székely hadosztály és az erdélyi kérdés történetéhez (1918–1919). In: *Magyar Történelmi Tanulmányok XIX.* Szerk. Veress Géza, Debrecen, KLTE, 1986. 59–90.; *Uő*: Az ismeretlen székely hadosztály. In: *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1971.* Szerk. Dankó Imre, Debrecen, Debreceni Déri Múzeum, 1972. 225–252.; *Fráter Olivér*: Erdélyi magyar helyzetkép 1916–1919-ben. Budapest, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2003. 157–193.

<sup>13</sup> *Borsi-Kálmán Béla*: Őt nemzedék és ami előtte következik. A temesvári Levente-pőr 1919–1920. Budapest, Noran, 2006. 16–18, 85–87.

pet, messzire kiterjedő levelezést folytatott, számtalan emlékbeszédet tartott, számos újság- és folyóiratcikket, valamint több könyvfejezetet írt.

Mielőtt az alább közölt forrásokot tevékenységébe beágyazzuk és értelmezésükre térnénk, a pályája során keletkezett megnyilatkozásai alapján fényt próbálunk vetni Kratochvill Károly eszmeiségére. Ugyanakkor kiegészítjük a Székely Hadosztály történetét is azáltal, hogy — amennyire megállapítható, első ízben — adalékokkal szolgálunk utótörténetéhez a Székely Hadosztály Egyesületet (SzHE) bemutatásával.

### *Kratochvill Károly és a Székely Hadosztály Egyesület*

Amint katonai pályafutásából is kiderült, mozgalmas és hányatott életében ritkán adatott meg Kratochvillnak egy-egy hosszabb és nyugodalmasabb életszakasz. Kellemes emlékü állomásai életének — úgy tűnik — Brassó és Erdély maradtak, hiszen még 1940-ben is azt írja: „ifjúsági éveim és élményeim is [...] Erdélyhez kapcsolódnak, azt tekintem hazámnak, melyhez a legmélyebb szeretettel ragaszkodom és érte minden áldozatra kész vagyok”.<sup>14</sup> E feljegyzésében kiemeli még jó viszonyát a brassói szászokhoz és utal magyar feleségének brassói származására is. Állandó lakhelye az I. világháború alatt és Romániából való áttelepülése előtt szintén Brassó maradt. Feljegyzése megbízhatóságát megkérdőjelezi viszont legitimáló mivolta, benne Kratochvill ugyanis 1940 augusztusában a Székely Hadosztály újbóli megszervezését javasolta, hogy azt lehesse bevetni a Románia elleni, akkortájt levegőben lógó háborúban. Szintén kérdéses — noha véleményünk szerint nehezen cáfolható — feljegyzésének az az állítása, miszerint a 4. honvédezred nagy része olyan románokból állott, akik az ő bánásmódja következtében „teljes hűséggel és megbízhatósággal teljesítették kötelességüket a magyar haza iránt”.<sup>15</sup> Kratochvill tehát azért, hogy kért reaktiválását indokolja olyan személynek állította be magát, akinek Erdély nemzeteihez való viszonya a lehető legjobb.

Ma már nehezen deríthető ki, mennyire felelt meg állítása a valóságnak. Kijelentését legfennebb az támogathatja, hogy pl. irataiban mindvégig a „román” kifejezést használja és nem a már akkor pejoratív csengésű „oláh” szót, mint a korabeli magyar nyilvánosság tudatlanul vagy éppen tudatosan. Az önmagáról az említett feljegyzésben festett képet valószínűsíti — nézetünk szerint — a rá általában jellemző emberi magatartása és jelleme is. Mindezt Kratochvill különféle megnyilatkozásainak — fennmaradt és rendelkezésünkre álló levelek, jelentések, feljegyzések, cikkek és tanulmányok tucatjainak — ismeretében a legtalálékosabban konzervatív katonai korrektségnek nevezhetnénk. Ennek hagyományhű és a múltat idealizáló jellegét abban látjuk, hogy Kratochvill sok erdélyi nemes kortársához hasonlóan ragaszkodott azokhoz a politikai és társadalmi erényekhez, eredményekhez és tulajdonságokhoz, amelyek a 19. század iparosodó és modernizálódó Magyarországot jellemezték. Gondolkodásmódját jól megvilágítják következő sorai: „I. Ferenc József nagy királyunk háború előtti

<sup>14</sup> VeML, XIV. 10., 1. dob., 4. egys.

<sup>15</sup> Uo.



idejében a magyar monarchia – Szent István Magyarország a dinasztia nagyhatalmi volta alatt felvirágzott, gyarapodott a jólétben, boldogságban, a gondtalanságban, a vagyonosodásban, az abroncsokat szétrepesztő korlátlan fejlődésben. A magyarhon egy Kánaán volt; a szabadságnak, korlátlan, megfélemlíthetetlen, felelőtlen tobzódásában gyönyörködő tengere, úgy a magán életben, de leginkább a politikában. Utóbbi azonban később nagy károknak és bűnöknek lett a kútforrása...”<sup>16</sup> Az ország ilyen egyoldalú bemutatása negatívumokról (szociális, politikai vagy társadalmi igazságtalanságokról) egyszerűen nem vett tudomást, s így a társadalom továbbfejlesztését is ellenezte. Mint elvetendő momentumra Kratochvill legfennebb arra utal, hogy a túl nagy szabadság miatt olyan szellemi és politikai mozgalmak is fejlődhettek, amelyek aztán 1918-ban az ország széteséséhez vezettek. Ez a politikai és társadalmi fejlődést befagyasztani, konzerválni kívánó hozzáállás Kratochvillnál is — miként az tisztársainál általában kimutatható — párosult a fegyelem idealizálásával, a becsületkódexhez való ragaszkodással, a presztízs értékelésével, a hierarchiák iránti tisztelettel, bizonyos kanonizált — és mechanikusan elsajátított — általános műveltséggel, a társadalmi konvenciók szigorú betartásával, az emberekkel való érintkezésben pedig a társadalmi korlátok által előírt formákhoz való ragaszkodással stb.<sup>17</sup> Ezeket a tulajdonságokat tükrözik a hagyatékában fennmaradt levelek és feljegyzések, melyek őt a 19. századi Monarchiában szocializálódott tisztak jellegzetes képviselőjének mutatják.

Kratochvillt azonban volt bajtársai nagy részétől az 1930-as években megkülönböztette az 1918 előtti Magyarországra jellemző szokások, viselkedésmódok és jogok melletti kitartása. Ez őt újból néhány Erdélyben maradt arisztokrata kortársával rokonítja, akik — a magyarországi szellemi és társadalompolitikai fejlődéstől elszakítva, de részben saját meggyőződésükből is — nem követték (ellentétben néhány Erdélyből eltávozott kortársukkal) a budapesti politika jobbratulódását. Kratochvill esetében ez a kitartás azért figyelemreméltó, mert ő magát — ítélőképességét, véleményeit stb. — ezek szerint függetleníteni tudta a Magyarországot eluraló nézetektől. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszott, hogy ő csupán 1921-ben költözött a trianoni Magyarországra. Az 1918 végén és 1919 elején-közepén Budapestre, majd Szegedre, az ellenforradalmi erőkhöz menekülő erdélyi közhivatalnokok, értelmiségiek, tisztak és egyszerű katonák nagyrészt ugyanis mind cselekvő részesei, sőt katalizátorai voltak az újraformálódó magyar hadsereg politikai radikalizálódásának.<sup>18</sup> S éppen a volt Székely Hadosztálynak azok a részei, amelyek nem a román hadseregnek adták meg magukat, hanem Szeged felé menekültek, tagjai voltak a „fehér ter-

<sup>16</sup> *Szent Kereszthegyi Kratochvill Károly*: Egy tündöklő csillag, szomorú gyászos időkből. Budapest, Székely Hadosztály Egyesület, 1940. 1.

<sup>17</sup> A kérdéstről bővebben l. *Deák István*: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Budapest, Gondolat, 1993.; *Hajdu Tibor*: Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei. Budapest, MTA. Történettudományi Intézete, 1999.; *Szakály Sándor*: Erkölc, politika és nemzettudat a volt magyar királyi honvédség tisztikarában. In: *Katonaetika. Tanulmánygyűjtemény*. Szerk. Molnár Károly. Budapest, Zrínyi, 1993. 157–178.

<sup>18</sup> E radikalizálódásról legújabbban: *Thomas Lorman*: The Right-Radical Ideology in the Hungarian Army 1921–1923. *Central Europe*, May 2005. 67–81.

ror”-ért felelős, Prónay Pál és társai által vezetett szélsőséges különítményeknek is.<sup>19</sup> Kratochvill tehát — azáltal, hogy ezt az időt mindvégig Erdélyben töltötte — kimaradt kor- és bajtársai jórészének radikalizálódásából. Mai szemmel nézve kétségteljesen magyar nacionalista volt, de olyan önálló felfogással, amely mellett akkor is kitartott — akár a közfelfogással szemben is —, ha az reá nézve hátrányt jelenthetett. Így 1921-ben kérvényezte a Horthy Miklós által röviddel azelőtt létrehozott Vitéz Rendbe való felvételét. A debreceni szék elnöke szerint, mivel Kratochvill „tündöklő példája a harcra termett, vitéz katonának és az odaadó kötelességteljesítésnek [...] lángoló hazaszeretete, puritán jelleme, nagy tettereje” miatt, feltétlenül a Vitézi Rend díszére válnék.<sup>20</sup> Ügye azonban igencsak elhúzódhatott és bonyodalmas lehetett, mert egy, a hagyatékában fennmaradt 1923. júliusi értesítés szerint nem vették fel a Rendbe, ugyanis nevét „nemességének épségben tartása mellett” nem volt hajlandó „magyar hangzású névvel” felcserélni, illetőleg még csak egy ilyen értelmű kötelező nyilatkozatot kiállítani sem.<sup>21</sup> Ezek szerint a bizonyára német származású Kratochvill, akinek már az édesapját is Józsefnek keresztelték, minden harcias magyar nemzeti öntudata („lángoló hazaszeretet”) és a magyarországi kisebbségekre neheződő nyomás ellenére sem tartotta volna korrektnek ősei nevétől megválni.

Mindennek ellenére világnézete és világ- illetve korértelmezése nagy mértékben azonos volt a Magyarországon uralkodó konzervatív, jobboldali szellemiséggel. Így az 1918. őszi fejleményekről kifejezetten negatívan nyilatkozott, minden lehető alkalommal szidta Linder Béla hírhedt kijelentését („Nem akarok több katonát látni!”),<sup>22</sup> s a Székely Hadosztályt évtizedeken keresztül mint az ellenforradalom ellen tudatosan harcoló első egységet állította be.<sup>23</sup> Ez, természetesen, túlzásnak minősítendő (s erre Fogarassy László<sup>24</sup> már évtizedekkel ezelőtt rámutatott), hiszen az 1918 őszen Kolozvárrott és máshol gyülekező katonák elsőrendű célja a románok előrehaladásának a feltartóztatása volt.

Korára jellemző ellenségképet közvetít az az értelmezési keret is, amelyen belül Kratochvill az első világháború kirobbanását, lefolyását és végét bemutatja. Kratochvill ugyanis (főképp nyugdíjaztatása után) azon tisztek közé tartozott, akik veteránegyesületi összejöveteleken elmondott felköszöntőikben, újságcikkekben, tanulmányokban és különlenyomatokban emlékeiket és világlátásukat, valamint külpolitikai javaslataikat mindenkiel megosztották – ekképpen járulva

<sup>19</sup> Az erdélyi menekültek szerepéről *István I. Mócsy*: The uprooted: Hungarian refugees and their impact on Hungarian domestic politics 1918–1921. New York, Brooklyn College Press, 1983. Különösen: 39. (a Székely Hadosztály Szegedre menekült katonáiról), 91–94. (a menekültek politikai hozzáállásáról), 127. (az erdélyi menekülteknek a Prónay-különítményben való szerepléséről).

<sup>20</sup> „Vélemény szentkereszthegyi Kratochvil Károl [sic!] tábornok [sic!] katonai körletparancsnok kérvényéhez” (1921. november 6.). HL, VII. 263. Vitézi rend 1921–1979.

<sup>21</sup> Uo.

<sup>22</sup> Pl. „... az a lehetetlen bűnös jelszó: »Nem akarok katonát látni.«” In: *Szent Kereszthegyi Kratochvill Károly*: Erdélyt vissza! Húsz év előtt. H. n., Székely Hadosztály Egyesület, é. n. 40.

<sup>23</sup> *Kratochvill Károly*: Magyarország legelső ellenforradalmi, antibolsevista alakulata. Hargitaváralja. 1939. szeptember 15. (18. sz.) 544–546.

<sup>24</sup> *Fogarassy*: Adalékok... i. m. 61., 71–73.

<sup>25</sup> A két háború közötti magyar revizionizmusról l. *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Budapest, Osiris, 2001 és *Uő*: A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.

hozzá koruk revizionista közhangulatához.<sup>25</sup> Így a 4. honvéd gyalogezred „bajtársi szövetségének” egyik 1933. évi ülésén, mint a volt ezred parancsnoka, arról érkezett hosszadalmasan, „hogyan kényszerítették ellenségeink a Monarchiát háborúba”.<sup>26</sup> A két fő ellenség (s egyszersmind a háború kirobbantói) számára Szerbia és Oroszország volt: az előbbi a Monarchián belüli délszláv területeket akarta már „hosszú évek” óta bekebelezni, s e törekvésében az utóbbi nyújtott neki segédkezet. A korabeli katonai irodalom visszatérő refrénje volt a magyar honvédek hősie viselkedése: ők minden harcban megállták helyüket, s az 1916-os erdélyi román betörést is jóformán egyedül verték vissza.<sup>27</sup>

A Monarchia katonáinak hősi harci viselkedéséről szóló diskurzusok természetesen ellentmondottak a háborús vereség tényének, s nem magyarították meg, hogy az végül is mire vezethető vissza. Kratochvill erre kétfajta választ adott: egyrészt a német Dolchstoß-legenda magyar változatát, vagyis hogy nem a katonaság szenvedett vereséget, hanem azt hátbatámadta a forradalmi-kommunista hangulatú hátország, másrészt az ellenséges propagandát tette meg felelősnek, ami által viszont az ellenfél nem-katonai, nem-férfias, tehát alantas módon kerekedett felül.<sup>28</sup> Így a katonák, s főleg a magyar katonák, olvashatjuk ki a sorok közül, sem erkölcsileg, sem harcászatiilag nem felelősek a Monarchia felbomlásáért, hisz más a bűnbak. Ennek az érvelésrendszernek természetesen (a katonai becsület sértetlenségének hangoztatásával) a magyar nemzeti öntudat helyreállításához is hozzá kellett járulnia, ez ugyanis Trianon óta sok magyar (katona) szemében részben csorbát szenvedett. Véleményünk szerint ez az aspektus lényeges összetevője a korabeli katonai szellemiségnek, legalábbis Kratochvill esetében, hiszen már egyik első debreceni tiszt parancsában felcsendül: „Keserű érzés az — BAJTARSAIM — látni egy testületet, mely a legutóbbi háború alatt is diadalt-diadalra halmozott, idegen földön vezette győzelmes rohamra vitéz hadseregünk, ismertté s rettegetté téve a magyar nevet: most egységében megbomlasztva — a kényszer folytán — külön egységekre hullva elhelyezkedni kényszerül másutt a közélet terén...”<sup>29</sup>

E széthullás megakadályozására, a Székely Hadosztály emlékének ápolására és történetének a megírására, valamint a közös érdekek képviselésére alakult 1928 elején a *Székely Hadosztály Egyesület* (SzHE).<sup>30</sup> Kezdeményei már 1924. december 20-ra visszavezethetők, amikor egy fennmaradt jegyzőkönyv szerint a Hadosztály 58 tisztje gyűlt össze (tíz kimentette magát), hogy meghallgassa Kratochvill egy előadását a Hadosztályról, s ekkor határozták el,

<sup>26</sup> A volt m. kir. nagyváradi 4. honvéd gyalogezred és népfelkelő alakulatai bajtársi szövetségének értesítője. 1933. évi november hó. HL, VI. 27.

<sup>27</sup> Julier Ferenc (1878–1944), a Székely Hadosztály egyik volt tagjának és ismert katonai szakírónak írásait – „A románok kiverése Erdélyből 1916. őszén”, illetve „Erdély védelmezése az oláh betörés ellen” – közli: A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története. Szerk. Doromby József, Reé László. Budapest, Reé László [1941], 259–269., 390–397.

<sup>28</sup> Szent Kereszthegyi Kratochvill Károly: Az utolsó harcok az olasz hadszíntéren. In: Uo. 413–422.; *Úő*: A székelyt a forradalom se győzte le. In: A magyar katona. Századunk legszebb magyar csatái. Szerk. Ajtay Endre. 3. kiad. Budapest, k. n., 1944. 397–416.

<sup>29</sup> M. kir. debreczeni katonai körletparancsnokság. Tiszti parancs. Debreczen, 1921. évi szept. hó 29. veML, XIV. 10., 1. dob., 3. egys., 59. t.

<sup>30</sup> Némely, főleg későbbi feljegyzés a Székely Hadosztály Bajtársi Egyesület elnevezést használja. Az egyesület korabeli irataiban azonban nem szerepel a „Bajtársi” szó.

hogy megíratják a történetét, emlékművet állítanak elesettjei emlékére, s allegorikus képet készíttetnek róla.<sup>31</sup> Úgy tűnik, hasonló összejövetelekre még többször sor került, s 1927-ben Varga Ferenc nyugalmazott százados már javasolta is az SzHE felállítását és alapszabályzatának tervezetét, az 1928. évi találkozón pedig Solymossy János alezredes már mint tényről számolt be róla.<sup>32</sup> A fent említett feladatok bekerültek aztán a belügyminiszter által jóváhagyott *Alapszabályba* is, kiegészülve olyan pontokkal mint a „székely ifjúság támogatása”, hazafias neveltetésének a biztosítása, az elesettek özvegyeinek erkölcsi és anyagi támogatása és végül a „székely hagyományok, valamint a székely nemzeti érzés ápolása, ébrentartása és fejlesztése a tagok között”.<sup>33</sup> E pontok azt mutatják, hogy az SzHE regionális és önálló (székely) entitású (szinte azt mondhatni: emigráns) csoport identitásmegőrző és nyomásgyakorló szerveződé- sének, illetve különleges katonai érdekképviseletnek tekintette magát.

Mielőtt ezt az önképet s a belőle levezetett feladatkört részletezzük, néhány szót az Egyesület tagjairól. Társadalmi rétegződésükről sajnos nincsenek adataink, de kiindulhatunk abból, hogy nagyrészt (nyugalmazott) katonák alkották, esetleg azok rokonai, valamint néhány tiszteletbeli tag. A tagok inkább gyenge anyagi helyzetére abból következtethetünk, hogy az évente többször szétküldött *Értesítő*ben ismételt felhívások jelentek meg a tagdíj kifizetésére, s Kratochvill, az SzHE elnöke, egyik 1942-es levelében ezt állítja: „Hosszú éveken át szívós türelemmel és kitartással, szinte egyedül egynehány lelkes önzetlen bajtárs támogatásával tartottam fenn az Egyesületet. Gyakran a tagdíj és pénzhiány miatt kimúlófélben volt az Egyesület, de sikerült nekem átmenteni a krízisen.”<sup>34</sup> A taglétszám eléggé lassan gyarapodott: 1933-ban 250 tagja volt az Egyesületnek,<sup>35</sup> majd a létszám — az *Értesítő* rendszeres tudósításai szerint — 1937 végére 500, 1938 végére 557, 1939 végére pedig 598 főre emelkedett.<sup>36</sup> E számok azért alacsonyak, mert köztudomásúlag a Hadosztály 15 ezer katonájának többsége (bizonyára 2/3-a) Magyarországra menekült (és tag a szabályzat 6.§-a szerint csak magyar állampolgár lehetett). Így tehát, amennyiben 8-10 ezerre tesszük a Magyarországon élők számát, megállapítható, hogy kevesebb mint 10%-uk érdeklődött az Egyesület iránt. E számok értékelésekor még azt a körülményt tarthatjuk szem előtt, hogy ekkortájt egyes későbbi számítások szerint az országban 157 bajtársi szövetség 132 892 tagot tömörített magába (vagyis átlagban mindegyiknek 844 tagja volt).<sup>37</sup> Az SzHE ilyen szempontból tehát inkább a kisebbek közé tartozott.

<sup>31</sup> A Székely Hadosztály volt tisztikarának 1925. december hó 20-án megtartott értekezletéről jegyzőköny. VeML, XIV. 10., 1. dob., 3. egys., 81. t.

<sup>32</sup> Tárgysorozat az 1927. május hó 8. megtartandó Székely Hadosztály összejövetelére és Tárgysorozat az 1928. május hó 5-én megtartandó Székely Hadosztály összejövetele. Uo. 83. és 86. t.

<sup>33</sup> A Székely Hadosztály Egyesület Alapszabályai. Budapest, 1941. 2. §.

<sup>34</sup> Kratochvill levele ismeretlenhez (1942. március 5.). VeML, XIV. 10., 1. dob., 4. egys.

<sup>35</sup> Az Erdélyi Férfiak Egyesületének Évkönyve 1928–1933. Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesü-  
lete, 1933, 58.

<sup>36</sup> Egyesületi Értesítő (24. sz.) 1937. dec. 15., 5.; Egyesületi Értesítő (25. sz.) 1938. június 4., 3.;  
Egyesületi Értesítő (26. sz.) 1939. június 7., 2. (Az értesítők többsége megtalálható az Országos Szé-  
chenyi Könyvtár gyűjteményében. Az eltérő eseteket külön jeleztük.)

<sup>37</sup> *Dósa Rudólfné*: A MOVE. Egy jellegzetesen magyar fasiszta szervezet 1918–1944. Budapest,  
Akadémiai, 1972. 15.

Összehasonlításként — úgy véljük — érdemes utalni arra, hogyan alakult az ugyancsak erdélyieket tömörítő és az ilyenek között intellektuálisan talán a legaktívabb szervezet létszáma. Az Erdélyi Férfiak Egyesülete (EFE) szintén 1928-ban jött létre 212 taggal, de létszáma az év végére már 324-re emelkedett, 1930 márciusában 342, 1931 márciusában pedig már 576 tagot számlált.<sup>38</sup> Miután 1931 májusában megállapodás született a két egyesület között, az SzHE belépett az EFE-be, s ez így 1931 májusában 835 személyt tudhatott tagjának. Az EFE tehát ebből a szempontból dinamikusabbnak bizonyult, ami egyrészt talán nagyobb aktivitására — 57 előadás 1930 novembere és 1932 februárja között —, másrészt esetleg arra vezethető vissza, hogy a Budapestre szakadt, nagyrészt Erdélyből és a többi elkapcsolt területről származó politikusok, értelmiségiek és művészek legjelentősebbjei vállaltak részt abban, hogy országrészük múltját és jelenét a közönségnek bemutassák.<sup>39</sup>

Az SzHE kollektív belépése az EFE-be mindenestre a legjobb jele annak (a mindmáig nemigen kutatott kérdésnek), miként igyekeztek az erdélyi magyarok az 1930-as években Budapesten soraikat tömöríteni, hogy mennyiségileg imponálóbban és minőségileg hatékonyabban tudjanak határon túli társaik érdekében fellépni, problémáikat a köztudatba bevinni és természetesen a határrevízió kérdését napirenden tartani. Ezt az egymás iránti érdeklődést mutatják azok a Kratochvill hagyatékban fennmaradt kimutatások és listák is, amelyek a Budapesten működő erdélyi orientáltságú irredenta szervezeteket tüntetik fel (postai címmel s az elnök nevével), vagy egy lista az erdélyi kötődésű országgyűlési képviselőkről.<sup>40</sup> (Itt csupán jelezni tudjuk, hogy az erdélyi csoportoknak a törvényhozást célzó lobbitevékenysége további kutatásokat igényel.)

A Magyarországra került székelyek identitására (helyesebben: a vállalt és önmagukról a nem erdélyiek felé terjesztett önképükre) és célkitűzésére nézve sokatmondó Ugron Gábor beszéde 1939. március 26-án az összes erdélyi szervezeteket átfogni akaró Erdélyi Szövetség alakuló közgyűlésén. Ugron szerint a székelyek a magyarság példaadó mintarésze, hiszen ők minden aktuális magyarországi problémát — a demokrácia, a gazdaság és a szociálpolitika kérdéseit — már rég megoldottak, s Erdély volt természetesen a szabadságjogok első hazája is.<sup>41</sup> Ugron egyik következtetése: „amint hogy a múltban nem volt nemzet és nem volt Magyarország Erdély nélkül, úgy a jövőben sem lehet ez a nemzet magyar nemzet és magyar Birodalom Erdély nélkül”.<sup>42</sup>

Az összhangot Ugron Gábor idézete és az SzHE felfogása meg politizálása között Kratochvill több megnyilatkozásával teremthetjük meg. Ismételten

<sup>38</sup> Az Erdélyi Férfiak... I. m. 10., 16., 25.

<sup>39</sup> Az előadók között ott volt Áprily Lajos, Asztalos Miklós, Buday Árpád, Buza László, Do-manovszky Sándor, Kolos-váry Bálint, Mester Miklós, Móricz Miklós, Pásint Ödön, Teleki Pál, Tremli Lajos stb. L. Beszámoló az Erdélyi Férfiak Egyesülete Jancsó Benedek Társaságának 1930. október 6-tól 1932. május 1-ig terjedő munkásságáról Budapest, k. é. n. 16., 34.

<sup>40</sup> VeML, XIV. 10., 2. dob., 5. egys., 139. t. („Erdélyi származású képviselők jegyzéke”, 1940 után) és 153. tétel („Kimutatás a Budapesten működött erdélyi irredenta szövetségekről”). Az erdélyi származású képviselők listáját az EFE hivatalos lapja, az *Erdélyi Értesítő* már a harmincas években is közölte. L. *Erdélyi Értesítő*, 1939. nyár. 1.

<sup>41</sup> Dr. Ugron Gábor elnöki beszéde az Erdélyiek Szövetsége alakuló közgyűlésén 1939. március 26-án. *Erdélyi Értesítő*, 1939. nyár. 3–6.

<sup>42</sup> Uo. 5.

visszatérnek ugyanis az *Értesítő*ben és másutt is az olyan világnézeti és identitás-erősítő kijelentések és tételek, amelyek az SzHE-t a fent említett regionális érdekhálózat aktív részeként mutatják.

E regionális öntudat erősítéseként értékelendő például Kratochvill nyilatkozata a *Hargitaváralja* c., Szegeden megjelenő s főleg székelyek által olvasott lapnak: „Jólesik az a tudat, hogy a székelyek és erdélyiek Magyarországon nemcsak túrt rokon. Jussuk van ahhoz, hogy itt legyenek, hiszen annak idején a Székely Hadosztály volt az egyedüli fegyelmezett hadsereg, mely harcolt Magyarország integritásáért és a Magyar Alföldért is. Mérhetetlen kár keletkezett volna a jövőre nézve abból, ha az akkori zűrzavaros helyzetben [...] a Székely Hadosztály a románokkal együtt fordult volna a bolsevizmus letörésére. Tűrnék akkor ma az Erdélyieket Magyarországon?”<sup>43</sup> Kratochvill tehát a Székely Hadosztály múltbeli cselekedeteiből vezetett le jogokat, rájuk alapozott érvelérendszert és ily módon állította be a Hadosztályt (s azzal magát az Egyesületet is!) a fennálló rendszer pilléréként. Az sem mellékes itt, hogy a *Hargitaváralja* Magyarországon a székely identitás *par excellence* megjelenítőjeként lépett fel, Kratochvill tehát (illetőleg személyén keresztül az SzHE) ehhez járult hozzá. Nem meglepő e keretben természetesen a revizionista kiállás, de az már érdekes adalék, hogy azt a vezetőség Erdélyre vonatkozóan csakis integrális határmódosításként (jobban mondva: a határ visszaállításaként) képzelte el.<sup>44</sup> Jellemző az is, ahogyan Kratochvill egyik 1942-es levelében Egyesülete addigi tevékenységét értékelte: „bel- és külföldön Rothemere [sic!] lordnál és másoknál a székelyek érdekében és Erdélyért propagandát fejtettünk ki. Nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy nem kis mértékben járultunk hozzá a bécsi döntéshez, ahhoz, hogy a székelyföld [sic!] visszajöjjön”.<sup>45</sup> Habár ez természetesen jókora túlzás volt, mindmáig feldolgozatlan levelezése tanúsítja magyar politikusokhoz (Bethlen István, Teleki Pál), magasrangú olasz és osztrák személyiségekhez (egészen a legitimista körökig, sőt a Habsburg-házig) fűződő széles kapcsolatrendszerét. Ugyanakkor sokat elárul szellemi koordinátáiról egyik 1938. évi, részben a korabeli szélsőjobboldal ellen irányuló beszédrészlete: „Nekünk nem kellenek idegenektől sugallmazott [sic!] vagy javasolt eszmék, amelyek gyakorlása kivetkőztetné a magyart ezeréves múltjából. Nekünk nem kellenek különféle vezérek, mert nekünk van Vezérünk – s ez a Kormányzónk.”<sup>46</sup> Ezt a beszédet 1938. május 8-án mondta Kratochvill, amikor az első zsidótörvény előkészítését tárgyalta a felizgatott közvélemény. Ebben az atmoszférában tehát az SzHE VIII. közgyűlésén a német befolyás és a magyar jobboldal antiszemita mozgolódása ellen foglalt állást. Ez a bátorság határozza majd meg 1943–44-es fellépését is.

<sup>43</sup> 20. számú Egyesületi Értesítő, Budapest, 1935. november 16-án. VeML, XIV. 10., 2. dob., 2. egys., 90. t. (E példány hinyzik az OSzK gyűjteményéből)

<sup>44</sup> „Nem, nem, soha» nem felejtünk, nem nyugszunk meg addig, míg békés és boldog nem lesz vértanú testvéreink álma, míg a miénk nem lesz újra az ígéret földje: Erdély!” – írta Kratochvill az 1933. szeptemberi, 14. számú Egyesületi Értesítés lapjain. VeML, XIV. 10., 2. dob., 2. egys., 90. t. L. még a SzHE vezetőségének nyilatkozatát az egész Erdély visszatérésének szükségességéről. Közli: Hargitaváralja, 1939. május 1. (9. sz.) 294.

<sup>45</sup> L. 34. jegyz.

<sup>46</sup> 25. számú Egyesületi Értesítő. Budapest, 1938. június 4-én, 2.

Végül megemlítendő, hogy a regionális célok érdekében kifejtett nyomás-gyakorlás mellett az SzHE mint bajtársi egyesület a volt katonák sorsával is foglalkozott. Így már a 6. számú *Értesítő*ben közli pl. Kratochvill az olvasókkal, hogy a honvédelmi miniszter rendelete szerint a Hadosztálynál töltött idő, illetőleg a román fogság ideje tényleges katonai szolgálatnak számít.<sup>47</sup> Ezzel a SzHE szintén speciális csoportérdekeket szolgált. A csoportösztartás azonban átfogó Erdély iránti felelősségtudattal párosult a veteránok némelyikében, amikor azok 1940-ben, sőt 1944-ben is afelől biztosították Egyesületük elnökét, hogy rögtön számíthat rájuk, ha arra gondolna, hogy a Székely Hadosztályt újból megszervezze — amire egyébként fel is kérték őt.<sup>48</sup>

### A forrásokról

Nem szándékunk itt az alább közölt források átfogó értelmezése, csupán néhány háttérinformációt kívánunk megemlíteni. Észak-Erdély visszatérte után az SzHE kiterjesztette hatókörét az új területekre is, ezt mutatja az 1941-es, felújított Alapszabályzat, melynek 20. paragrafusa a budapesti mellett a nagyváradi, a kolozsvári és a marosvásárhelyi főszékeket is megemlíti.<sup>49</sup> A visszatért Észak-Erdélyben 1919 óta első alkalommal lehetett az akkor történeteket szabadon és a megtorlástól való félelem nélkül feleleveníteni, az elesettekre nyíltan emlékezni és egy bizonyos fajta háborús emlékezetet<sup>50</sup> akképpen (is) ápolni, hogy sokan tagjai lehettek az SzHE-nek. Részben ebben az összefüggésben értékelendő tehát Kratochvillnak az egyik nagyváradi újságban közölt kijelentése, mely szerint ő a háborúban sosem kérdezte milyen fajtájú vagy vallású a katonája, hanem csak azt nézte, hogy az illető jó katona-e, s teljesíti-e a kötelességét.<sup>51</sup> A kijelentés azonban részben figyelmeztetés is volt az észak-erdélyi magyarok irányába, akiknek egyes körei épp Nagyváradon kezdték el akkortájt követelni a zsidótörvényeknek Észak-Erdélyre való kiterjesztését.<sup>52</sup> Magyarországnak a háborúban való részvételével párhuzamosan Kratochvill ezután több, a nagyváradi 4. honvédezrednek, vagy a Székely Hadosztály emlékének szentelt beszédében foglalkozott a háborús bátorság, a hazáért való önzetlen odaadás és áldozathozatal kérdésével.<sup>53</sup>

<sup>47</sup> 6. számú Egyesületi Értesítés, Budapest, 1932. január 31. VeML, XIV. 10., 2. dob., 2. egys., 90. t.; A Minisztérium 79.410/15–1931 sz. értesítése. Uo. 92. t..

<sup>48</sup> Két ismeretlen levele (1940. július 11., ill. keltezetlen), továbbá Birnstingl (?) Miksa levele (1944. augusztus 9.) Kratochvillnak. Utóbbi kéri, hogy Kratochvill állítsa fel újból a hadosztályt, mert az oroszok a határon vannak s a kommunizmus ellen harcolni kell. VeML, XIV. 10., 1. dob., 4. egys.

<sup>49</sup> A Székely Hadosztály Egyesület Alapszabályai. Budapest, k. n., 1941. 20. §.

<sup>50</sup> Idevágó forrásokat közöl József Álmos: Országzászló-állítások Háromszéken. Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó, 2006.

<sup>51</sup> Kratochvill Károly levele a nagyváradi 4. honvéd gyalogezred emlékére rendezett 1941. február eleji ünnepség résztvevőihöz. Közli: Nagyvárad, 1941. febr. 5. 7.

<sup>52</sup> Horváth Sz. Ferenc: Népcsoportpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvátétel. A holokauszt Észak-Erdélyben. Múltunk, 2006. 3. sz. 102–144.

<sup>53</sup> Kratochvill beszédének szövegét l. HL, VI. 27., 521. f.; Emlékbeszéd a kolozsvári fellegvári katonai börtönben az 1920. évben rabságot szenvedett székelyhadosztálybeli bajtársak emlékére emelt emléktábla avatáson (1943. augusztus 20.). Uo. 480. f.

Az Egyesületnek a visszanyert észak-erdélyi területekre való kiterjesztése újból felvetett egy sor katonai minősítési és jogügyi problémát. A Honvédelmi Minisztérium 1941. szeptember 20-i rendelete például ismételten tisztázta, hogy a Hadosztályban teljesített szolgálat és az amiatt elszenvedett hadifogság katonai szolgálatnak számít.<sup>54</sup> Több mint három hónapnyi fogság esetén az érintett személy „hadiévkedvezményre” is jogosult, miáltal nyugdíjának kiszámításakor egy hadiétvet kell neki beszámítani. Mindezt Kratochvillnak kell, mint az SzHE elnökének, az Egyesület bélyegzőjével ellátott Igazolvánnyal tanúsítania, s azokat az okmányokat is megneveznie, amelyek alapján ő, illetőleg az Egyesület az Igazolványt kiállította. Ezeket végül a Hadilevéltárhoz kell beküldenie, hogy az őket „záradékolja”. Az ekképp megerősített Igazolványok aztán mind katonai, mind polgári téren okmány erejű dokumentumnak számítanak.

Az SzHE elnöke ezáltal tehát kulcsfontosságú személlyé vált, hiszen nemcsak az Igazolványokat kellett aláírnia (amelyeket számára bizonyára az Egyesület Rákóczi úti irodája készített elő), hanem az összes valamilyen módon érintett intézmény hozzá intézte a kiegészítésekre, javításokra, záradékolásra stb. vonatkozó levelezését. A katonai körök iránta (mint nyugalmazott altábornagy iránt) megnyilvánuló bizalmát jelzi a fenti rendelethez mellékelte levél, amelyben Kratochvill-lal közlik, hogy ha lemond az elnökségről, a szóbanforgó Igazolványokat azután a Hadilevéltár állítja majd ki.<sup>55</sup> Ez a bizalom nyilvánult meg akkor is, amikor a Honvédelmi Minisztérium 1942 januárjában a Levéltárral közölte, hogy azokat az Igazolványokat is záradékolnia kell, amelyeket az SzHE a Hadosztálynak Kratochvill által megírt története, illetőleg Kratochvill emlékezete alapján állított ki.<sup>56</sup> Jóformán szabadkezet kapott tehát annak eldöntésére, kinek a számára állít(tat) ki Igazolványt, aminek a jelentősége és súlya a mindennapi életben mindinkább nőni kezdett. Az ezután következő időszakban ugyanis egyre gyakrabban kerül szembe a volt Hadosztály zsidó tagjaival szembeni bánásmód kérdésével, konkrétan: Igazolvány iránti kérésével.

Feltételezhető, hogy ez a helyzet állott annak a levélnek a háttérében, amelyet a Honvédelmi Minisztérium 1943. március 23-án intézett Kratochvillhoz, s amelyik leszögezte, hogy az „Erdélyi Katonai Parancsnokságnak alárendelve volt katonai alakulatok tagjainak az összeomlás után kifejtett tevékenységei [...] ellenforradalmi tevékenységnek minősülnek”.<sup>57</sup> Ennek megállapítása az 1940-es évek elején főleg a zsidóknak állt érdekében, hogy ezáltal azon kivételezettek körébe kerüljenek, akikre a zsidótörvények nem érvényesek. Emlékeztetnünk kell itt ugyanis röviden arra, hogy Teleki Pál miniszterelnök az észak-erdélyi magyar politikusok közbenjárására már 1941. március 27-én elrendelte egy belőlük álló kilenc tagú mentesítő bizottság felállítását. Ennek feladata azon zsidók megnevezése volt, akikre (és családtagjaikra) a kisebbségi létben szerzett érdemeikért és a magyarsághoz tanúsított hűségükért az 1939-es IV. törvény-

<sup>54</sup> A székely hadosztályban teljesített szolgálat minősítése és igazolása. HL, VI. 27, Székely Hadosztály Egyesület, 753. f.

<sup>55</sup> HL, VI. 27., 752. f.

<sup>56</sup> VeML, XIV. 10., 5. dob., 417. tétel.

<sup>57</sup> Uo.



cikk nem vonatkozott.<sup>58</sup> A Bethlen György által vezetett bizottság azonban csupán rövid ideig működött, Teleki halála után munkáját abba is hagyta.<sup>59</sup> A dél-erdélyi, Romániában maradt magyarok politikai vezetője, Gyárfás Elemér is közbenjárt 1941-ben olyan zsidók érdekében, „akik a román impérium alatt magyarságuk mellett kétségtelen tanúbizonyosságott szolgáltatottak.”<sup>60</sup> A Székely Hadosztály tevékenységének ellenforradalmiként való elismerése pedig azért volt az észak-erdélyi zsidók számára létfontosságú, mert az 1939. évi törvény a „zsidók gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló kitételének magyarázataiban mentesítette e törvény hatálya alól azokat, akik „az 1918. és 1919. évi forradalmak idején az ezek ellen irányuló nemzeti mozgalmakban” részt vettek.<sup>61</sup>

Ez vezetett tehát oda, hogy Kratochvill 1943-ban az Egyesület nevében a Honvédelmi Minisztériumhoz (100/1943 iktatószám alatt) kérést terjesztett fel azon zsidóknak a zsidótörvények hatálya alól való kivételezése érdekében, akik 1918–1919-ben a Székely Hadosztályban érdemeket szereztek. Kérelméről Csataj Lajos honvédelmi miniszter válaszából szerezhetünk tudomást. Csataj azzal a feltétellel fogadta el a kérelmet, hogy a kiállítandó igazolvány úgy nézzen ki, mint az általa csatolt minta.<sup>62</sup> Ugyanakkor óvatosságra intette Kratochvillt, nehogy arra nem érdemes zsidók is az igazolvány birtokába juthassanak. Csataj még aznap az Országos Vitézi Székkel is közölte döntését, konkrétizálva, hogy azon zsidók tevékenysége minősül ellenforradalminak, akik a Székely Hadosztály harcaiban „tevőlegesen, életüket kockáztatva” vettek részt (l. 1. dokumentum). Ezek szerint a zsidók esetében ellenforradalmi tevékenységük bizonyítására nem volt elegendő, ha a Hadosztály működését a háttérben segítették, nekik életük veszélyeztetését kellett bizonyítaniuk. A Vitézi Szék illetékességére az ügyben Kratochvill 1943. december 21-i körlevele vet fényt. Ebből többek között az is kiderül, hogy a Vitézi Szék állítja majd ki a kivételezettségi bizonyítványt (l. 2. dokumentum).<sup>63</sup> A körlevélből kivehető, hogy akik már az igazolvány birtokában vannak, azoknak is újból folyamodniuk kell a kivételezettségért az összes szükséges irat benyújtásával. Folyamodványukhoz viszont ne csak a levéltárilag már záradékolt igazolványt csatolják, hanem egy új „erkölcsi bizonyítványt” is.

Kratochvill hagyatékában csupán Kolozsvárról és Nagyváradról több mint hatvan személy okmányai maradtak fenn, akik kérelmüket valószínűleg 1944 tavaszán küldték az SzHE irodájába (a határidő, amint az az 1. és 2. forrásból kiderül, 1944. március 31. volt). Az iratcsomók tartalmazzák a kivételezettségi kérel-

<sup>58</sup> A 2.200. számú miniszterelnökségi rendeletet ismerteti Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945. Szerk. Vértes Róbert. Budapest, Polgár, 1997. 310.

<sup>59</sup> György Béla szíves közlése, akinek készülő tanulmánya és forrásközlése (*Befogadók Erdélyben*) a bizottság munkáját és Bethlen György szerepét elemzi.

<sup>60</sup> Gyárfás beadványa Szemere Miklós Bihar megyei bankigazgató érdekében (1941. április 25.). HL, Gyárfás Elemér feljegyzései, levelezése (VII. 125.), 40–42. f.; Gyárfás levele Cziffra Kálmán főispánhoz, Thury Kálmán ítélőtáblai elnökhöz és Markovits Manó politikushoz (1941. április 25.). Uo. 115. f.

<sup>61</sup> Magyarországi zsidótörvények és rendeletek... I. m. 89.

<sup>62</sup> HL, VI. 27., 745. f.

<sup>63</sup> Az Országos Vitézi Szék öttagú bizottsága legkésőbb 1942. november 29. óta foglalkozott hasonló igazolások kiállításával. Kállay Miklós miniszterelnök 7.020. számú rendelete alapján ugyanis e dátum után a zsidóknak a mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló 1942:XV. tc-vel kapcsolatos mentesítése is a Szék hatáskörébe tartozott. L. Magyarországi zsidótörvények és rendeletek... I. m. 318.

met, a gyakran már 1941-ben vagy 1942-ben kiállított igazolványt, a helyi tagozat bizonyítását arról, hogy az illető a romániai Országos Magyar Párt (OMP), illetőleg a Magyar Népközösség tagja volt a két világháború között stb.

A fent említett „erkölcsi bizonyítványt” is gyakran a tagozatok vagy a helyi rendfenntartási hatóságok állították ki. Így például Izsák Henrik kolozsvári lakosnak a Népközösség egyik vezető politikusa, Bartha Ignác igazolta, hogy a Népközösség tagja és „magyar” volt.<sup>64</sup> Hirschhorn Géának az OMP gyulaférvári tagozatának az elnöke igazolta, hogy a „magyar nemzethűség szempontjából kifogástalan magatartást tanúsított”, míg Heyman Béla nagyváradai mérnök több igazolást csatolt kéréséhez annak tanúsítására, hogy 1918–1919-ben nem támogatta a proletárdiktatúrát, nemzetőrséget szervezett és egyáltalán: hazafias magatartást mutatott.<sup>65</sup>

Mindezek az ügycsomók feltehetően úgy kerültek be a Kratochvill hagyatékba, hogy elintézésükre már nem került — nem kerülhetett — sor, mert az 1944. tavaszi fejlemények — vagyis Magyarország megszállása, az észak-erdélyi zsidók gettósítása és deportálása — után már nem voltak aktuálisak. A 75 éves Kratochvill Balatonszepezdről állandó levélkapcsolatban állott az SzHE budapesti ügyintézőivel: Ladó László pénztárnokkal és Vezér Jenővel, akik neki a legújabb fejleményekről mindvégig beszámoltak. A levelek tárgya 1944 nyarán már az Egyesület értékeinek megőrzése volt. A belőlük kiolvasható aggodalomból következtethető, hogy miután Ladó Kratochvillnak még 1944. november 17-én egy felállítást küldött az SzHE anyagi helyzetéről, ugyanő Budapestnek a szovjet és román katonai alakulatok közelgő körbezárása előtt az Egyesület irattárát Kratochvillhoz menekítette.<sup>66</sup>

Az SzHE és Kratochvill megítélése szempontjából nem jelentéktelen az, hogy maga Vezér Jenő is a zsidótörvények hatálya alá esett, kivételezetségi kérelme is fennmaradt a többiek között.<sup>67</sup> Amikor a korabeli sajtó nagyrésze a zsidók ellen, az úgynevezett „stróman-rendszer” és egyáltalán a zsidóknak a (társadalomban, gazdaságban stb. való) jelenléte ellen izgatott, tiszteletre méltó Kratochvill kitartása Vezér mellett még 1944 nyarán is. Annál is inkább, mert egy (olvashatatlan aláírású) levél őt 1944. július 30-án az ebből adódó veszélyekre figyelmeztette. Ugyanis egy Erdélyi nevű személy a Belügyminisztériumban épp azzal igyekezett akkortájt állítólag az SzHE ellen hangulatot kelteni, hogy az ottani „zsidó virtschaft”-ra panaszkodott.<sup>68</sup> A közölt források (l. 5., 6. és 8. dokumentum) jelentőségét azonban épp abban látjuk, hogy Kratochvill még 1944 tavaszán és nyarán is a zsidók érdekében beadványokat és leveleket küldött hivatalos helyekre, vagyis abban a periódusban, amikor már nemcsak a társadalomból való kizárásuk volt napirenden, hanem deportálásuk is, ami ellen aktívan nagyon kevesen mertek fellépni. Kratochvillt ugyanakkor aligha vezették elvi megfontolások (pl. a zsidótörvények elítélése erkölcsi alapon), vagy általános humanitárius illetőleg filozofikus eszmék, legalábbis erre mind-

<sup>64</sup> VeML, XIV. 10., 4. dob., 1. egys., 246. t.

<sup>65</sup> Uo. 261. t. (Hirschhorn Géza) és 337. t. (Heymann Béla).

<sup>66</sup> Uo. 2. dob., 4. egys., 131. és 132. t.

<sup>67</sup> Uo. 4. dob., 1. egys., 238. t.

<sup>68</sup> Uo. 2. dob., 4. egys., 133. t.

eddig nincs bizonyíték. Számára a döntő az volt, hogy volt katonái egy csoportját, amelyik éppen zsidókból állott, bizonyos jogok és lehetőségek megillették. Ő mint a Székely Hadosztály volt parancsnoka ezeknek éppen úgy érvényt akart szerezni, mint ahogyan a harmincas években is kötelességének tartotta, hogy a Hadosztály Magyarországra került veteránjait az őket érintő legújabb rendelkezésekről és törvényekről értesítse.

Kratochvill ellenfele nemcsak a rosszindulat, hanem a tudatlanság is volt, hiszen a Hadilevéltár 1944. áprilisi levelében (l. 3. dokumentum) egyrészt elég magas akadályokat állított fel a záradékolás elé (két életveszélyes harc), másrészt — miközben az saját hosszú tapasztalatára hivatkozhatott — a Székely Hadosztály volt parancsnokának és történetírójának magyarázgatta, hogy „köz-tudomású”, milyen kevés zsidó katonája volt a Hadosztálynak. Az a megjegyzés viszont, miszerint mégis az SzHE igazolványát kapják meg a legkönnyebben a zsidónak számító személyek, ma már Kratochvill személyi integritását dicséri, hiszen ő volt az, aki kiállításukat megkönnyítette – de legalábbis nem gördített elé akadályt. Mivel választási, vagy döntési szabadsága amúgy sem volt, Kratochvill, elnöki funkciója részeként továbbította ugyan a Hadilevéltár újabb, szigorúbb követelményeit az Egyesület tagozataihoz (l. 4. dokumentum). Válaszból (l. 5. dokumentum) ellenben kiderül, hogy a két levél nemcsak két intézmény (a Hadilevéltár és az SzHE) szembenállásáról tanúskodik, hanem két mentalitásnak, egy régi, értékonzervatív és egy újabb, ridegebb és szabályzat-centrikus Magyarországnak az összezapásáról is.

Ami a vitatott kérdésben való érvelést illeti, Kratochvill könnyűszerrel bizonyítja, hogy a Hadilevéltár mindhiába reklamálja magának a felülbírálati jogot, hiszen már csak azért sem lehet illetékes ebben a kérdésben, mert ugyanúgy mint a Vitézi Széket, őt is a Hadosztály tevékenysége után alapították. Utóbbinak iratanyagát különben is lefoglalták a románok, s mivelhogy kartársai mind kihaltak mellőle, most már jóformán ő az egyedüli, aki mint kortárs és volt parancsnok az akkori helyzetet, s így a kérelmeket is meg tudja ítélni. Az akkori katonáktól kellene hazafias szeretetet tanulni, figyelmeztet Kratochvill, aki azt az ütőkártyáját sem felejtí el kijátszani, hogy ő (s társai) román börtönökben ültek, amikor azok a fiatal, friss intézmények, amelyek most az egykori katonák fölött ítélkeznek, még nem is léteztek. Így „távolról nézve könnyű szigorúnak lenni, kemény bírálatot mondani, és szigorú követeléseket támasztani, de akkor forradalom, kommunizmus volt Magyarországon” (l. 5. dokumentum).

Cáfolja Kratochvill azt is, hogy ne lettek volna zsidók a Hadosztályban (s közben formálisan ellentmond kissé magának, mert ugyanakkor azt is állítja, hogy ő azt sohasem tartotta számon, hiszen őt csupán a katonai kvalitások érdekeltek). Magától értetődőnek tartja, hogy ezek az emberek, miután életüket kockáztatták Magyarország integritásáért, a zsidótörvények alóli kivételezettséget akarják elérni. Ebben a pontban nyilvánul meg legélesebben szembenállása a Hadilevéltárral. Míg ez teljes gyanakvással és denúciáló rosszindulattal sorol fel mindent, ami a kérvények pozitív elbírálása ellen megemlíthető, s felháborodva szögezi le: „alapos átvizsgálás után, mint vörös fonal [itt akár a korabeli „zsidó-vörös veszély” toposzra is gondolhatunk – H. Sz. F.] azonnal szembe ötlük, hogy általában a kérvényezőők célja a zsidó törvény alóli mentesítés, más szóval a

kivételezettség elérése” (l. 3. dokumentum), addig Kratochvill a valaki által elért teljesítmény és megszerzett jog teljeskörű elismerésével nyugtázza: „Az természetes, hogy a Székely Hadosztályban szolgált zsidók, akik ellenforradalmárok voltak, a kivételezettséget meg akarják kapni.” (L. 5. dokumentum.)

Teljes tanácstalanságát, valamint értetlenségét az új kor új embereinek szakmájukhoz való és számára szokatlan hozzáállásával szemben levelének utolsó bekezdése mutatja: „Hogy, hogyan lehet egy törvényszéki bírótól fondorlattal kieszközölni egy igazolványt, az előttem érthetetlen. – Akkor megszűnik minden.” Az idézet azt példázza, mennyire benne élt Kratochvill még mindig a Monarchia-beli „boldog békeidők” szellemiségében, amikor még létezett egy működőképes, jól kiképzett és önálló hivatásérosszal rendelkező apolitikus kormányzati apparátus, amelyik „korrekten” végezte dolgát, s nem hagyta magát korrumpálni. Az ő világképe összeomlik, számára véget ér minden, ha már abban sem lehet megbízni, hogy egy hivatalos helyen kiállított okmány a szabályoknak megfelelően jött létre. Amit ő nem tudott (elképzelni), vagy egyszerűen nem vett tudomásul, az az volt, hogy például Észak-Erdélyben már rég nem létezett az 1918 előtti közigazgatási apparátus — hisz előbb a románok váltották azt föl, majd 1940 után Budapestről nevezték ki —, és hogy még Magyarországon is a katonai, valamint a közigazgatási apparátus egy része legkésőbb Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt (és óta) politikailag radikalizálódott és kicszerélődött pártpolitikailag elkötelezett emberekre.<sup>69</sup>

Ugyanakkor Kratochvill is megpróbált — hivatkozva a létező rendeletekre és szabályokra — közeledni azokhoz a személyekhez, akikről többé-kevésbé joggal feltételezhetette, hogy esetleg a hozzá hasonló hivatástudat elkötelezettjei. Valószínű, hogy ezért küldte meg Endre László belügyminiszteri államtitkárnak a Székely Hadosztályról írt könyvét 1944. április–májusában, noha Endre nyílt és radikális antiszemitizmusát ismernie kellett.<sup>70</sup> Az ezután következő hónapokban is, amikor már rég késő volt, ismert és ismeretlen személyeknél próbált közbenjárni hol egyes konkrét személyek érdekében, hol általában a kivételezések ügyében (l. 6–9. dokumentum). A 6. és a 7. dokumentum ugyanakkor azt is mutatja, hogy befolyását még olyan reménytelennek tűnő helyzetekben is megpróbálta érvényesíteni, amikor valaki már a gettóban volt, illetőleg, hogy róla a jelek szerint az a hír terjedt el, hogy hajlandó még ilyen kétségbeesett esetekben is közbenjárni, hisz máskülönben nem fordultak volna hozzá.

\*

A forrásokat betűhíven közöljük, néhány apró kiegészítést [szögletes zárójelben] a pontosabb értelmezés kedvéért betoldottunk. A lábjegyzetekben adunk részletesebb magyarázatokat és pótlásokat.<sup>71</sup>

<sup>69</sup> Ez utóbbi aspektusra Bárdi Nándor hívta fel figyelmem, amit neki ezúton is köszönök. A jelenséget leírja *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Vázlat egy politikai életrajzhoz. Budapest, Elektra, 1999. 126–136.; valamint *Vonyó József*: Utószó. In: Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk., utószó: Vonyó József. Budapest, Osiris, 2004. 731–739.

<sup>70</sup> Endre László köszönő levele (1944. május 9.). VeML, XIV. 10., 3. dob., 1. egys., 175. t.

<sup>71</sup> Köszönet illeti Szakály Sándort az egyes adatok pontosításában nyújtott segítségéért.

## FORRÁSOK

## 1.

M. kir. honvédelmi miniszter. Másolat

74.269. sz.

eln. 8. b. oszt.–1943

Székely Hadosztály Egyesületben érde-  
meket szerzett zsidók kivételezése tár-  
gyában.

Országos Vitézi Szék

*Budapest, 1943. évi december hó 1-jén Budapest*

Az 1943. évi 11. sz. Honvédségi Közlönyben közzétett 4035/eln. 8. b. oszt.–1943. számú rendeletem 8. §-ában meghatározott ellenforradalmi tevékenység fogalomkörébe sorolom mindazoknak a zsidóknak, illetve zsidónak tekintendő személyeknek érdemeit is, akik az 1918–1919 években a Székely Hadosztálynak és az Erdélyi Katonai parancsnokságnak alárendelve volt katonai alakulatok /páncélvonat, nemzetőr és más rögtönzött alakulatok, valamint vasútvonal-parancsnokságok/ *harcaiban tevőlegesen, életüket kockáztatva részt vettek.*

Azt a körülményt, hogy a kivételezettséget kérő személy, a fentebb meghatározott harcokban tevőlegesen és életét kockáztatva részt vett, a Székely Hadosztály Egyesületek Országos Szék elnöke a mellékletként idecsatolt, számmal és körbélyegzővel ellátott igazolvánnyal igazolja. Az igazolás alapjául szolgáló iratokat és okmányokat a Székely Hadosztály Egyesület a m. kir. hadilevéltár és az Országos Vitézi Szék részére betekintés céljából az igazolványhoz visszakérőleg csatolja. Az igazolványt a m. kir. hadilevéltár a 4723/Elnöki oszt.–1942. számú rendeletem értelmében megerősítő záradékkal látja el.

Az így megküldött okmányok alapján a felvételeknek megfelelt személyek részére az Országos Vitézi Szék a 2058/Eln. oszt.–1943. számú rendeletem értelmében a 7720/1939. M. E. számú rendelet 6. §-ának (8) bekezdésében meghatározott bizonyítványt állítsa ki, majd a betekintésre beküldött okmányokat a Székely Hadosztály Egyesület Országos elnökének küldje vissza.

A fentiek szerinti bizonyítványok csak 1944. március hó 31-ig állíthatók ki. Csataj<sup>72</sup> s.k.

*1 db. melléklet,<sup>73</sup> Budapest, 1943. december hó 9-én, a másolat hitelül: Aláírás, az elnöki kiadó vezetője. Pecsét*

<sup>72</sup> Csataj Lajos (1886–1946) vezérezredes, honvédelmi miniszter (1943. június 12. – 1944. október 16.).

<sup>73</sup> VeML, XIV. 10. Kratochvill Károly irathagyatéka, 5. db., 409. tétel. A melléklet hiányzik.

## 2.

Székely Hadosztály Egyesület, Budapest  
VIII. Rákóczi-ut 15.<sup>74</sup>

481/1943. szám

Felterjesztésemre a honvédelmi miniszter Ónagyméltóságának 74.269/el. n. 8. b./1943 évi december hó 1-én kelt számú rendelete szerint mindazok a zsidók, illetőleg zsidóknak tekintendő személyek kivételezetségüket kérhetik, akik az 1918. 1919. években a Székely Hadosztálynak és az Erdélyi Katonai Parancsnokságnak alárendelve volt katonai alakulatok /páncélvonat, nemzetőr és más rögtönzött alakulatok, valamint vasutvonal-parancsnokságok/ *harcaiban tevőlegesen, életüket kockáztatva részt vettek.*

Felszólítom tehát, hogyha a fenti rendelet értelmében megfelel, küldje be mielőbb a már birtokában lévő eredeti hadilevéltárilag zároltatott igazolványát az összes eredeti okmányokkal együtt, melyekkel a Székely Hadosztályban teljesített szolgálatát igazolja.

Új erkölcsi bizonyítványt is kérjen, melyet a hatóságoknak a 4035/el. n. 8. b./1943. sz. rendelet 5 §-a szerint kell kiállítaniok és melyben egyszersmind a nemzethűség is igazolandó.

Az általam újonnan kiállított igazolványt az összes eredeti mellékletekkel együtt betekintés végett a m. kir. Hadilevéltárnak, valamint az Országos Vitézi Széknek beküldöm, mely az arra érdemes egyéneknek a kivételezettségi bizonyítványt kiállítja és az összes mellékletekkel együtt nekem visszaküldi.

A kivételezettekért csak 1944. évi március hó 31-ig lehet folyamodni, tehát sürgős annak kérelmezése.

*Budapest, 1943. évi december hó 21-én,*

nemes Szent-Kereszthegyi Kratochvill Károly s.k.  
ny. á. m. kir. altábornagy,  
A Katonai Mária Terézia Rend Lovagja,  
országos elnök.

## 3.

M. kir. Hadilevéltár.

1571/Lt-1944

A Székely Hadosztály Egyesület  
nagytekintetű Vezetőségének<sup>75</sup>  
Budapest

*Budapest, 1944. évi április hó 13-án. VIII. Rákóczi út 15.*

A m. kir. Honv. Min. Ur 1943. XII. 1-jén keltezett 74269/el. n. 8. b.-számú rendeletével a m. kir. hadilevéltár kötelességévé tette, hogy 1943[-ban] a Székely Hadosztály Egyesület által kiállított igazolványokat a jövőben a kiállítások

<sup>74</sup> VeML, XIV. 10., 5. dob., 409. t.

<sup>75</sup> Uo. 417. tétel. A címzés fölött a Székely Hadosztály Egyesület pecsétje, az 1944. április 29-i dátum és az iktatási szám: 178.

körüli esetleges gyanúsítások és a szabályellenességek lehetőségének megelőzése érdekében a kiállításra kerülő igazolványok alapját képező iratoknak és okmányoknak átvizsgálása után megerősítő záradékkal lássa el. Ezzel a Hadilevéltár nem jogot nyert a kritikára, hanem parancsot kapott az igazolványok szövegét képező adatok igaz voltának megállapítására. Tekintettel arra, hogy a Székely Hadosztály Egyesület által újból felülvizsgálást nyert régi igazolványok szövege változott, mert az új szöveg szó szerint a következő: „a Székely Hadosztály harcaiban tevőlegesen, élete kockáztatásával részt vett”, a m. kir. hadilevéltárra az a kötelezettség hárult, hogy a fent idézett szöveg szerinti ténykedést, a becsatolt iratok és okmányokból meg kell állapítania, avagy ennek az ellenkezője esetén, a megerősítő záradékot meg kell tagadnia. A levéltár hosszas éveken át gyűjtött tapasztalatai alapján a fenti szöveg levéltári kutatást is igényel. Azaz tudni kell a harc /csata, ütközet stb./ pontos helyét és idejét, hogy azt ellenőrizhesse. Tudni kell azt is, hogy a szóbanforgó személy milyen alakulat melyik részénél vett a harcban részt, tehát nem elegendő általában a „Székely Hadosztály” megjelölése, de okvetlenül szükséges az ezred-zászlóalj, tüzérségnél az üteg, gyalogságnál és lovasságnál a század, sőt szakasz, műszaki alakulatnál az alosztály megnevezése is; végül okvetlenül szükséges, hogy a szóbanforgó személy milyen rendfokozatban és milyen beosztási minőségben vett részt a harcban. /: Pl. rajparancsnok tizedes, hadnagy szakaszparancsnok, hírszerző rajparancsnok, egyéves önkéntes, telefonista altiszt, vonat-hoz beosztott altiszt, lövegirányzó tizedes, futóárok készítő, részleg parancsnok, szakaszvezető stb., stb./ Ezek az adatok általában hiányzanak a becsatolt okmányokban. Hiányosságok tapasztalhatók a parancsnoki véleményekben, sőt a bajtársi nyilatkozatokban is. A parancsnoki vélemény a fentebb említett adatokat okvetlenül említse fel, mert a Levéltár máskülönben nem képes ellenőrizni az adatok helyes voltát. A bajtársi nyilatkozatoknál elengedhetetlenül szükséges a nyilatkozóról megbízható igazolás /: pl. zsidóról két zsidó bajtárs igazol: / és a harc pontos helye és ideje, az igazolandó bajtárs szolgálati beosztása és rangja, stb. stb., de az ő sajátmaguk rangja és beosztása is, továbbá, hogy az igazolók bebizonyították-e, hogy ők azok[ban] a harcokban résztvettek.

Ezek általában vagy mellőzve vannak, vagy oly felületesen vannak érintve, hogy azok elégtelenek levéltári szempontból /: a hosszú gyakorlat után le-szűrt tapasztalatok szerint.

A m. kir. hadilevéltárnak azért kell ily szigorú álláspontra helyezkednie, mert:

Az alapos átvizsgálás után, mint vörös fonal azonnal szembe ötlük, hogy általában a kérvényezők célja a zsidó törvény alóli mentesítés, más szóval a kivételezettség elérése.

Ez pedig tudvalevőleg igen súlyos feltételekhez van kötve /: két nagy ezüst vitézségi érem, vagy vaskorona rend, sebesülés:/. Még a Károly-csapatkereszt-hez is az A-41. Szolg. Könyv szerint az a feltétel: „Valamely harcra kirendelt csapat tagja volt legalább 12 hétig / 84 napig/ és ez idő alatt harcokban is részt vett.” Ezekhez képest a legkönnyebbnek látszott a Székely Hadosztálytól igazolványt elnyerni. Azonban a fent idézett rendelet súlyosan megszigorította a szövegét, amidőn az ma így hangzik: „A Székely Hadosztály harcaiban élete

kockáztatásával részt vett.” Ez más szóval annyit mond: legalább kettő ízben olyan harcban kellett a kérvényezőnek részt vennie, éspedig alakulata harcoló részéhez beosztva, amely harcban halottak és sebesültek is bizonyítottan megállapítottak, mert máskülönben a magyar szövegnek szavai nem felelnek meg a feltételezett célnak. Ez az oka annak, hogy a levéltár ragaszkodva a H.M. rendelet szavaihoz nincs abban a helyzetben, hogy a kívánt megerősítő záradékokat az igazolványokra rávegyesse, míg a szükséges bizonyítékok nem állanak rendelkezésére.

A 63 kérvény átvizsgálása után megállapítható, hogy a 63 kérelmezőből egy református állatorvoson és egy ismeretlen vallásún kívül egy félzsidó, kettő rom. kath. kétes, mert a szülők zsidók voltak, s végül egy református kétes találtatott. 57 kérelmező pedig kétséget kizárva zsidónak bizonyult. Akadt egy akinek régi 01 érme<sup>76</sup> van és egy akinek OB régi érme<sup>77</sup> van, de ezeket nem a Székely Hadosztályban nyerték el. Pedig tudvalevő, hogy a Székely hadosztály harcra hivatott alakulatainak harcokban részt is vett részeinél igen nagy ritkaság volt a zsidó.

A 63 kérvényből egy sem találtatott kifogástalanul felszereltnek és kiállítottnak, tehát ellenőrzésre és kiegészítésre mind vissza kell küldeni.

Kérem, hogy csak azoknak a zsidóknak az ügyét támogassa az Egyesület erkölcsi súlyával akik a rendeletek értelmében teljesen bizonyítottan méltók és jogosultak erre a támogatásra.

63 drb. melléklet<sup>78</sup>  
(vitéz Péczely ezds.<sup>79</sup>)

#### 4.

SZÉKELY HADOSZTÁLY EGYESÜLET,  
BUDAPEST VIII. RÁKÓCZI ÚT 15.  
lenti dolgokat követeli a hadilevéltár,<sup>80</sup>

180/1944. Kr. szám.

#### KÖRÖZVÉNY<sup>81</sup> az összes főszék és székeknek<sup>82</sup>

A m. kir. Hadilevéltár 1571/Lt.-1944 számú leirata szerint kérem az ide csatolt nyilatkozatok és eredeti okmányok szövegét az alant felsorolt útbaigazítások szerint sürgősen kiegészíteni, mert csak abban az esetben áll módjában a Hadilevéltárnak az igazolványokat záradékolni, ha a csatolt okmányokból vagy nyilatkozatokból minden kétségen kívül megállapíthatja, hogy:

<sup>76</sup> I. osztályú ezüst vitézségi érem („nagy ezüst”).

<sup>77</sup> Bronz vitézségi érem.

<sup>78</sup> Nem közöljük.

<sup>79</sup> Péczely László (1888-?) huszárezredes.

<sup>80</sup> Kézírtas betoldás.

<sup>81</sup> VeML, XIV. 10., 5. dob., 403. t.

<sup>82</sup> Kézírtas betoldás.



- 1./ Tudnia kell a harc /csata, ütközet/ pontos helyét és idejét.
- 2./ Tudnia kell azt is, hogy a szóbanforgó személy milyen alakulat melyik részénél vett a harcban részt. Tehát nem elegendő általában a „Székely Hadosztály” megjelölése, de okvetlenül szükséges az ezredzászlóalj, tüzérségnél az üteg, gyalogságnál és lovasságnál a század, sőt szakasz, műszaki alakulatnál az alosztály megnevezése is.
- 3./ Milyen rendfokozatban és milyen minőségben vett részt a harcban. / Pl. rajparancsnok tizedes, hadnagy szakaszparancsnok, hírszerző rajparancsnok, egyéves önkéntes, telefonista altiszt, vonathoz beosztott altiszt, stb. / Ezek az adatok általában hiányoznak a becsatolt okmányokból.
4. A parancsnoki vélemény a fenti adatokat okvetlen említse fel.
5. A bajtársi nyilatkozatoknál elengedhetetlenül szükséges a *nyilatkozóról megbízható igazolás*, a harc pontos helye és ideje, az igazolandó bajtársnak szolgálati beosztása és rangja stb., de a sajátmaguk rangját és beosztását is, hogy az igazolók bebizonyították, hogy azokban a harcokban részt vettek.
6. / Az igazoló vallása.
7. A Székely Hadosztály harcaiban élete kockáztatásával részt vett /legalább kettő ütközet /.

A hitelesítést a katonai parságnál<sup>83</sup> kell eszközölni.

*Budapest, 1944. május hó 4-én.*

Szent Kereszthegy-Kratochvill Károly sk.  
ny. á. m. kir. altábornagy,  
a Katonai Mária Terézia Rend lovagja  
országos elnök

## 5.

Székely Hadosztály Egyesület Országos  
Elnöke. Budapest, VIII. Rákóczi út 15.  
Nemes Szent-Kereszthegy Károly ny. m.  
kir. altábornagy,  
a Katonai Mária Teréz Rend lovagja

### A Hadilevéltár Igen Tisztelt Parancsnokságnak<sup>84</sup>

A m. kir. Hadilevéltár 1944. évi április hó 13-án 1571/Lt. 1944. számú átiratára van szerencsém a következőket válaszolni.

Én igen örülök annak, hogy a m. kir. Hadilevéltár Vezetősége a Székely Hadosztály volt tagjai általam megküldött kérvényeinek felülvizsgálását szigorú-

<sup>83</sup> Értsd: parancsnokságnál.

<sup>84</sup> VeML, XIV. 10., 5. dob., 379. t.

an végzi, de miután az összes kérvények záradékolását megtagadta, szükségesnek tartom, hogy a t. parancsnokság becses figyelmét a következőkre felhívjam.

A kérvények elbírálását az egyesületnél az elnökletem alatt álló bizottság végzi, amelynek egyik tagja az ü.v. főtitkár Jablanczy Géza ny. hadbiztos ezredes, – a másik dr. Vén István ny. hadbíró ezredes volt. A főtitkár Jablanczy a Székely Hadosztály hadbiztosság főnöke volt, aki 1919-ben a szándékolt támadás részét volt hivatva előkészíteni. Jablanczy főtitkár — sajnos — 1944. április havában elhunyt. A bizottság másik tagja dr. Vén István ny. hadbíró ezredes 1919-ben a Székely Hadosztály ügyésze volt.

A bizottság harmadik tagja én voltam, aki mint Erdély volt katonai főparancsnoka és a székely sereg volt főszervezője ma már csak egyedül bírálhatom el a harci adatok helyességét, mert kezembe futottak össze a katonai, sőt politikai szálak is, más e<sup>85</sup> tekintetben nem is jöhet számításba, miután tényleges segédközegeim elhaltak.

Ami a forradalmi időkben Kolozsvárt és másutt Erdélyben történt – / Kolozsvárt a nemzeti tanács és az erdélyi kerületi<sup>86</sup> parancsnokság semmiféle katonai véderővel nem rendelkezett / azt jóformán csak én egyedül tudom még részletesen, ki Kelet-Magyarország kormánybiztosa: dr. Apáthy mellett és vele a haza érdekében, roppant nehéz időkben működtem. – Az én kezemben futottak össze nemcsak a szervezési és fegyverkezési hadműveletek, szóval katonai dolgok, hanem egyszersmind dr. Apáthy kormánybiztos a románok által történt letartóztatása után a katonai politikai szálak is. –

Ezidőben három vezérkari főnököm volt, ezek változtak, – / eleinte Szakáll vk. ezredes,<sup>87</sup> azután Boross vk. alezredes<sup>88</sup> és a végén Siménfalvy őrnagy<sup>89</sup> / – és így a szervezéseket és történeteket csak a maguk szolgálati ideje alatt ismerték, és egész terjedelmükben nem voltak tájékozódva, úgyhogy egyedül csak nekem volt az egészről áttekintésem, különben mind a hárman már meg is haltak.

Nem volt mellettem senki beosztva aki a politikai részét Magyarország e sorsdöntő időben<sup>90</sup> intézte volna. Működésem több volt [mint] a politikai ügyek intézése, mint katonai hadászati és harcászati elhatározás. A Hadilevéltárnak tájékozódás végett megküldöttem a „Székely Hadosztály 1918–19 évi bolsevistaellenes és ellenforradalmi harcai a székely dicsőségért, Erdélyért, Magyarország területi épségéért és Európáért”<sup>91</sup> című füzetet. Ebből a füzetből, amely nagy vonalakban a Székely Hadosztály és harcosainak dicsőséges működését örökíti meg, tanulhat a jelen generáció, hogyan kell a hazát önzetlenül szolgálni.

A Székely Hadosztály *önként* jelentkező tisztak, tisztjelöltek, altisztek és legénységéből alakult akkor, amikor az volt a jelszó: „Nem akarok katonát lát-

<sup>85</sup> Utólag betoldva.

<sup>86</sup> Utólag betoldva.

<sup>87</sup> Személyét nem tudtuk azonosítani.

<sup>88</sup> Talán: Boross Sándor (1883–1942), 1934. május 1. után altábornagy.

<sup>89</sup> Siménfalvy Tihámér (1878–1929), később tábornok.

<sup>90</sup> Helyesen: idejében.

<sup>91</sup> *Szenikereszthegyi Kratochvíl Károly: A Székely Hadosztály 1918–19. évi bolsevistaellenes és ellenforradalmi harcai a székely dicsőségért, Erdélyért, Magyarország területi épségéért és Európáért. Budapest, 1941.*

ni”. Néhány hónapon belül 19 zljat,<sup>92</sup> úteget, 1 lovas századot szerveztem meg igen nehéz körülmények és nehézségekkel, semmiből. Tehát nem lehet eléggé értékelni a harcosok szolgálatát. – Mint a nagyváradi 4. honvéd gy. e.<sup>93</sup> parancsnokának az első világháborúban, jogom volt vitézségi érmet adományozni és a Károlycsapat kereszt viselési jogát megállapítani, mint a Székely Hadosztály és Erdély katonai parancsnoka azonban sem vitézségi — sem más kitüntetési — érmet nem adományozhattam, miért a székely hadosztálybeli tisztek és legénység lényegesen hátrányban vannak és lemaradtak a mai idők és viszonyok követelményei mögött a többiektől ami a vitézségi érmekeket és kitüntetéseket illeti. – Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. május havában békét kötött Romániával. 1918. november 4-én a Diaz–Weber féle fegyverszüneti szerződés, amely Bosznia Hercegovina, Magyarország történelmi határát jelölte meg demarkációs vonalnak, amelyet Entente katona át nem léphetett, tulajdonképpen biztosította Magyarország történelmi határát. 1918. november 9-én Károlyi Mihály Belgrádban megkötötte a Magyarországra nézve szerencsétlen katonai egyezményt, amely a Weber–Diaz féle fegyverszünetet és határozmányát hatálytalanította. / Az 1918 novemberi szerencsétlen katonai egyezmény tehát feldarabolta az országot és utat nyitott a szomszédoknak az országba. / A román király pedig 1918. november 20-án hadat üzent Magyarországnak. – Így az általam szervezett Székely Hadosztály harcai a románok ellen ezáltal a világháború harcai folytatása volt és azért a Székely Hadosztály harcosainak a Károly csapatkereszt- és vitézségi érmekekhez joga volna, amitől azonban elmaradtak, miért is önzetlenül, csak hazafiasságból és lelkesedéssel szolgálták a hazát, sőt nekik, akik a Székely Hadosztályban szolgáltak, ez csak hátrányukra volt, mert Erdély román megszállása alatt emiatt üldözésnek, botozásnak, mellőzésnek voltak kitéve. –

Én annak idején nem is gondoltam vitézségi és kitüntetési érmekekre és ilyen hasonló dolgokra, mert sokkal súlyosabb katonai és politikai dolgok nehezültek rám és pedig a haza védelme akkor, amikor a Károlyi kormány és később Kun Béla ellenszenvvel kezelték a Székely Hadosztályt és annak hazafias törekvéseit.<sup>94</sup>

A Hadilevéltár sem tudja irataiból jobban megállapítani, mert a Székely Hadosztály parancsnokság iratait a románok lefoglalták és később kérésemre nem adták vissza, tehát nincsenek a Hadilevéltárban.

A Hadilevéltárban csak a hadügyminiszterhez küldött általános helyzetjelentéseim vannak, leginkább, de részleges, kimerítő okmányszerű személyre vonatkozó adatok aligha. Nem is lehettek, mert amikor Kun Béla ellen fordultunk, a harctéri jelentések nem fedték titoktartás szempontjából a valóságot. – Könyvemben található a nehéz, súlyos helyzetet megvilágító fontos okmányok, Kolozsvárt szerveztem meg az első székely osztagokat, amelyekből a Székely Hadosztály keletkezett, amely Erdélyért, Magyarország integritásáért harcolt és mely 1919. március 21-én ellenforradalmi lett azzal a céllal, hogy Kun

<sup>92</sup> Zászlóaljat.

<sup>93</sup> Gyalogezred.

<sup>94</sup> Azért a Székely Hadosztály tisztikarán belül létezett szimpátia is a szociáldemokrácia és a népköztársasági rendszer iránt. L. Fogarassy: Az ismeretlen székely hadosztály. I.m., 240–242.

Béla rendszerét megbuktassa. Abban az időben aligha működhetett még a Hadileváltár, sem a Vitézi Szék nem létezett még. — A Vitézi Szék akkor alapított, mikor én román börtönökből, — „ahol a román állam biztonsága és védőképessége ellen elkövetett bűntettel,” a román haditörvényszék által vádolva 8 hónapig Brassó, Kolozsvár, Nagyvárad és Szamosújváron voltam elzárva, — 1920. október végén kiszabadultam és Budapestre jöttem.

A Hadileváltár egyik megjegyzése, ahogy emlékszem az volt, hogy az illető kérvényező igen fiatal volt még akkor, tehát nem lehetett a Székely Hadosztály tagja. Kénytelen vagyok rámutatni arra, hogy a nagyváradi hadapródiskola növendékei lelkesedésből Dittl százados tanárunk parancsnoksága alatt egy században kivonultak és a Vaskóh és Belényes melletti harcokban részt vettek.

Szatmárnémetiben nálam jelentkeztek fiatal ludovikások, akiket mint alhadnagyokat beosztottam pl. a „Hepke” ütegbe, szóval a Székely Hadosztályba, az egyik: Almay,<sup>95</sup> ma vezérkari ezredes, vagy Kunder Antal<sup>96</sup> miniszter.

Ezek mind fiatal gyerekek voltak akkor.

A Székely Hadosztályra vonatkozó adatok „A Magyar Katona”,<sup>97</sup> „A világháború legszebb csatái”, Ajtay Dezső, Doromby<sup>98</sup> szép műveiben kerültek nyilvánosságra. A „Magyar Katona” művében van a Székely Hadosztály helyzetrajza, amikor hónapokon keresztül tartotta az általam kiválasztott védővonalat védve a magyar alföldet, szépen leírva.

A Székely Hadosztályban igenis voltak zsidó tisztok és zsidó legénység is, akik igen derekasan, lelkesen és hazafiasan viselkedtek. —

Amikor a székely tisztikar 1919-ben román fogságban, a brassói fellegvárból megalapította a Székely Szent László rendet, egy székely ezred tisztikara e fontos, bizalmas tárgyalásra egy szépen dekorált főhadnagyot vezényelt az alapító bizottságba. — Akiről azután kiderült, hogy zsidó volt.<sup>99</sup>

1919 tavaszán, amikor a Székely Hadosztály támadásra készült, szervei összeköttetésbe léptek Erdélyben lévő hazafias szervezetekkel, amelyek felkelést készítettek elő a támadás idejére. Ezek életükkel játszottak ha a románok azokról tudomást szereztek volna és ezek között zsidó is voltak.

1919 áprilisában Nagyváradon, Szatmáron, Nyíregyházán, Debrecenben és más a Tiszáig terjedő nagyobb helységekből / lásd könyvem 49. oldalán<sup>100</sup> / titkos szervezkedés történt, melynek célja volt, hogy egy bizonyos napon / úgy emlékszem április 23-án<sup>101</sup> / általános felkeléssel megbuktassa a Tiszáig a bolsevizmust.

<sup>95</sup> Almay Béla (1900–1984) vezérkari ezredes.

<sup>96</sup> Kunder Antal (1900–1968), mérnök, politikus, 1944. március 22. és augusztus 7. között kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter.

<sup>97</sup> A magyar katona... I. m. Benne: *Kratochvil Károly*: A székelyt a forradalom se győzte le. (397–416.)

<sup>98</sup> A magyar gyalogság... I. m. Benne a Székely Hadosztályról nincs tanulmány. Kratochvil az olasz hadszíntérről, Julier pedig a románok 1916-os betöréséről értekezik.

<sup>99</sup> Személyét nem tudtuk azonosítani.

<sup>100</sup> *Kratochvil*: A Székely Hadosztály... I. m. A szervezkedés március 30-án, Debrecenben kezdődött. Kratochvil elhallgatja azonban, hogy a kérdéssel kikérte tisztikarának véleményét, és az leszavazta a tervet, l. *Fogarassy*: Az ismeretlen székely hadosztály. I. m., 248–249.

<sup>101</sup> A Székely Hadosztályról szóló legújabb irodalom nem tulajdonít nagyobb jelentőséget a tervnek. L. *Fráter*: i. m., 184–185.

Ezeket a titkos szervezkedéseket Nagyváradon pl. egy zsidó százados Halász Sándor intézte és 5000 nemzetőrt szervezett be, akik ellenforradalmárok voltak, köztük sok zsidó. Ezek helyi harcokban álltak a bolsevistákkal Nagyváradon, környékén.<sup>102</sup> Hogy Belényesen ez mit jelentett Kun Béla bolsevik terrorja alatt, el lehet képzelni, amikor mellettem a parancsnokságnál két vörös politikai megbízott volt beosztva, egyik 23 éves Lenin fiú volt, Sugár volt a neve.<sup>103</sup>

A Székely Hadosztály minden parancsnokságánál és osztagánál voltak ilyen kommunista ellenőrző közegek, amiért is titokban ellenforradalmat előkészíteni nem volt könnyű dolog, mert mindenki a fejével játszott. Most távolról nézve könnyű szigorúnak lenni, kemény bírálatot mondani, és szigorú követeléseket támasztani, de akkor forradalom, kommunizmus volt Magyarországon.

A Székely Hadosztály volt Magyarország legelső ellenforradalmi alakulata. Egy zsidó család egy súlyosan sebesült székely tisztet magához vett ápolásba és megvédte a csőcselék ellen, amely kiadatását követelte.<sup>104</sup>

Az természetes, hogy a Székely Hadosztályban szolgált zsidók, akik ellenforradalmárok voltak, a kivételezettséget meg akarják kapni, amit 1944 tavaszán a honvédelmi miniszter elismert és engedélyezett.

Én nem a zsidókat védem, hanem a volt Isonzoi csatákban Mt. San Michelen, a Mt. San Gabrielen és a Székely Hadosztályban önként jelentkezett ellenforradalomra kész és elszántan harcolt katonáimat támogatom. A súlyos harci helyzetben nem kérdeztem tőlük milyen vallásúak, hogy zsidónak számítanak-e vagy sem, csak azt néztem, hogy ki milyen katona volt, hogy viselkedett.

A Hadilevéltár azon megjegyzése, hogy a levéltár hosszas éveken át gyűjtött tapasztalatai alapján levéltári kutatást is igényel, vonatkozhatik a kitüntetések igazolására. Ez azonban a Székely Hadosztálynál tárgytalan, mert ahogy fent kifejtettem, semmi kitüntetést vagy vitézségi érmet nem adományoztam. Az akkori viszonyokat, szervezést, szolgálatot nem lehet a mai viszonyok, helyzet alapján bírálni, mert sok bizalmas dolgot foglal magába, melyet ma sem lehet nyíltan tárgyalni, amellyel a román haditörvényszék vádolt, amit tagadtam.

Azokat az adatokat, melyeket a Hadilevéltár kíván, egy negyed évszázad után az emberek elhalálózása következtében, más pályán való elhelyezkedése folytán és hogy igen sokan még a megszállott területen vannak, ma szolgáltatni lehetetlen. Az okmányokkal ellátott és igazolások kiegészítése a Hadilevéltár követelményei szerint azért is lehetetlen, mert ezek a hazafiak ma ghejtóban vagy ismeretlen helyen vannak elzárva. Így az egész a Honvédelmi Minisztérium által megindított akció hiábavaló, mert ha az én véleményemet és igazolásoimat, mint volt parancsnok, figyelembe nem veszik, akkor az egész tárgytalan.

<sup>102</sup> Kratochvill itt rosszul emlékezik vagy szándékosan túloz. Hagyatékában fennmaradt ugyanis Gazdag Géza 1936. augusztus 6-i összefoglalója a nagyváradai nemzetőrség 1918 őszi megszervezéséről. Gazdag itt megemlíti Halász Sándor századost, aki aktívan részt vett a nagyváradai ezer fős (!) nemzetőrség megszervezésében. A nemzetőrség egész Bihar megyében állott 10-12 ezer főből. VeML, XIV. 10., 3. dob., 2. egys., 179. t.

<sup>103</sup> Személyét nem tudtuk azonosítani.

<sup>104</sup> Az esetre más forrásunk nincs.

Egy törvényszéki bíró és postaalkalmazott igazlata,<sup>105</sup> hogy az egyik zsidó a Székely Hadosztályban szolgált. Nekem nincs okom és jogom a törvényszéki bíró és a postaalkalmazott hiteles igazolásában kételkedni, a csendőrség azonban jelentette, hogy az illető zsidó furfangos fondorlattal eszközölte ki az igazolást. – Hogy, hogyan lehet egy törvényszéki bírótól fondorlattal kieszközölni egy igazolványt, az előttem érthetetlen. – Akkor megszűnik minden. –

## 6.

Szent-Kereszthegyi Kratochvil Károly  
ny. á. m. kir. altábornagy.  
A volt nagyváradi 4. honvéd gy. e.  
parancsnoka.

*Kivételezési kérvény*

KEGYELMES URAM!<sup>106</sup>

Jelentem, hogy 1914. évi december hó 25-én nagy csata folyt a Dukla-szoros melletti Jasionkánál. Alulírott mint alezredes a nagyváradi 4. honvéd gy. e. parancsnoka voltam. E csatában az oroszok a lóról leszállt lovasságunk megszállta részénél áttörtek és az ezred hősi osztagait igen kellemetlen helyzetbe hozták – nagy veszteségeket okozva. Az egész ezred létszáma 3 tart. tiszt és 170 főre zsugorodott össze a csata után. Ezredsegédtiszem megsebesülve eltávozott, így kényszerülve voltam a tartalékos tisztek között a legidősebbet ezredsegédtiszt helyettesként ideiglenesen magam mellé venni. – Az illető igen szerencsés választásnak bizonyult és kiválóan megállta a helyét. Később tudtam meg, hogy polgári életben zsidó, de hogy zsidónak számít, azt nem tudtam. A Kárpátok téli harcaiban annyira megfelelt, hogy továbbra is magam mellett tartottam. Az illető dr. Váli Péter nagyváradi lakos / eddigi címe Nagyvárad Szent János u. 80. volt/ . –

A nagyváradi 4. honvéd gy. e. az első világháborúban a legexponáltabb helyeken harcolt: a Doberdó, Mte. San Michele, Mte. San Gabriele, a Mte. Tombán, és a Piave mellett. Kiváló szerepet töltött be, mert ha valahol valami baj volt, a nagyváradi 4. honvéd ezred ment ellentámadásba – az egyensúlyt helyrebillenteni. A Lukachich<sup>107</sup> féle 20. honvéd hadosztály Gárdaezrede volt. A magyar honvéd hírnevét nagyban emeltük és akkor nagyon is megbecsültek minket. Kiváló ezredszellem, bajtársiasság, összetartás és harci szellem jellemezte az ezredet, pedig több mint egy negyed része román volt, akik minden tekintetben lelkesen beolvadtak az egészbe, pompásan viselkedtek a támadásban is. Gyönyörűen dekorált tisztek és legénység emelték az ezredhez való hozzátartozandóság büszke érzését. –

<sup>105</sup> Igazolta.

<sup>106</sup> Uo. 5. dob., 417. t.

<sup>107</sup> Lukachich Géza, somorjai (1865–1943) 1918. március 9. után altábornagy.

E nehéz harcokban dr. Váli Péter tart. főhadnagy kiváló módon megállta mellettem a helyét, éjjel-nappal ragaszkodó, minden nélkülözést megosztó segederőnek bizonyult.

Az ezred zárt rendben került haza 1918. november 17-én Nagyváradra teljes felszereléssel.

Jelentem továbbá, amikor a román haditörvényszék engemet letartóztatt és Brassó, Nagyvárad, Kolozsvár és Szamosújvárt bebörtönzött, azt a vádat emelve ellenem: „A román állam biztonság és védőképesség ellen elkövetett bűntettel” Dr. Váli Péter nővére / aki azóta már elhunyt / a hadbírói kordonon keresztül minden héten engem élelmiszerrel és fehérneművel látott el, kitéve magát annak a veszélynek, hogy őt is bebörtönzik, mert engemet támogatott. Dr. Váli Péter is letartóztatásba és zár alá került, de ő makacsul kitartott mellettem családjával együtt.

Idősebb ember, eddig kivételezett volt, jó hazafi.

A szigorított rendeletek következtében elvesztette kivételezettségét. Most Nagyváradon a „Ghetóba” került.

Kérem Nagyméltóságodat fentiek figyelembevételével e kiváló hazafias egyént kivételeztetni és a Gettóból kiszabadítani méltóztassék – *annál inkább, mert 1918-ban III. oszt. Vaskoronára volt beadva.*<sup>108</sup>

*Budapest, 1944. évi május hó 11-én,*

Kiváló nagyrabecsüléssel  
ny. á. m. kir. altábornagy,  
a Katonai Mária Terézia Rend lovagja,  
Erdély és a Székely Hadosztály volt parnoka,  
a nagyváradi volt 4. honvéd gy. e. parnoka

7.

Kegyelmes

nemes Szent-Kereszthegyi Kratochvil Károly ny. altábornagy

A Katonai Mária Teréz Rend lovagkeresztes vitéze

Országos Elnök

*Kegyelmes Uram!*<sup>109</sup>

Talán az életben ezen kérelmem és ezen levelem az utolsó lesz, bár úgy lenne, hogy tovább is venném igénybe mérhetetlen jóságát, de nagyon féltő, hogy nem fogom tudni igénybe venni tovább. Még egy utolsó nagyon fontos kérelmem lenne, ha Kegyelmes Uram segíthet rajtam, úgy esedezve kérem segítségét, mert sürgősen szükségem van reá.

<sup>108</sup> A dőlt betűs rész kézírással utólag betoldva.

<sup>109</sup> VeML, XIV. 10., 5. dob., 417. t.

Ma vagy holnap visznek családotól együtt el engemet egyenlőre gyűjtő táborba megyünk, aztán, hogy hova leszünk beosztva, vagy elosztva azt nem tudom minden a szerencsém-től függ, nekem nagyon fontos lenne az, hogy ha kegyeskednék a kivételezési irataimat sürgetni és ha ez fáradságos lenne a Kegyelmes Uramnak, úgy részemre fogadna egy ügyvédet, akit én fizetnék és az eljárna abban, hogy irataimat ellehetne intézni és ha ezt megkapnám, úgy minden további nélkül el leszek bocsájtva.

Ismételten alázattal kérem, életbe vágó ügyemben<sup>110</sup> és ne tessék haragudni, kegyeskedjék eljárni személyesen és ha személyesen nem tudna eljárni, úgy ügyvéd által, hogy irataimat véleményezve meg tudjam kapni.

Nagyon kérem Kegyelmes Uramat ne haragudjon reám, kérem a jó Istent, hogy tudjon rajtam a Kegyelmes Ur segíteni, nem kérek jogtalanságot, csak azt kérem, adassék meg öregségemre, hogy nyugodtan tudjak meghalni, hisz magamat nem sajnálom éltem eleget ezer veszély közbe, nem féltettem életemet, könnyű volt és azt soha sem kíméltem, csak a gyerekeimről van szó nem kell semmi, sem vagyon sem pénz, csak szemeimet lehunyjam boldogan s megnyugodva, hogy láttam őket nyugodtan [...] <sup>111</sup> és akkor én is nyugodtan fogom itten hagyni ezt a rossz, ezt a csúnya árnyékvilágot.

Isten éltesse Kegyelmes Uramat, áldja meg az ég minden jóval és egészséggel és ha netalán már nem találkozunk ezen életben, ott majd a túlvilágon minden jóvá lesz téve. Nem átkozom az embereket, nem szidom, így volt nekem és fajtámnak előírva és így kellett annak történni és mindezek dacára, ha meg is tagadott engem a haza, melyért én küzdöttem igaz szívből és igaz lélekkel, minden haszon lesés nélkül, mégis utolsó órában is azt mondom, hogy magyar vagyok magyarnak születtem és mint magyar fogom itten hagyni ezen árnyék világot nem haragszok senkire és utolsó szavam is az. Magyarok Istene áldd meg és ne verd meg hazámat egyes eltéved[t] emberek vétkeiért és felkiáltok ÉLJEN a Kormányzó Urunk, éljen a Nagymagyarország és sok számos éven át éljen az én jó atyai jóakarom, maradtam

megkülönböztetett tisztelettel  
Nyerges Sámuel

A következő kivételezések vannak bent az Egyesületben Csengerből Jung-réisz Jakab, Katz Jakab és Réingewürz Ignác csengeri lakosok.

Levelem bevégezése után értesültem, hogy Mátészalkára visznek a gyűjtő táborba, ha kegyeskednék az ottani m. Kir. Csendőrszárny Parancsnok urnak írni, hogy a Székely Hadosztály harcaiban részt vettem és míg irataimat megkapom bánjanak velem és családainkkal emberségesen, amit előre is nagyon szépen megköszönöm.

<sup>110</sup> Utólag kézzel betoldva.

<sup>111</sup> VeML, XIV. 10. Kratochvill Károly irathagyatéka, 5. db., 417. tétel. Olvashatatlan kézírás.



## 8.

*Kegyelmes Uram!*

Mélyen tisztelt barátom!<sup>112</sup>

Engedd meg, hogy szíves meleg pártfogásodba ajánljam volt derék székely-hadosztálybeli harcosaim kivételezetségi kérvényét, melyre nagyon rászolgáltak az összeomlás idején kifejtett hazafias tevékenységükkel.<sup>113</sup>

Fogadd kiváló nagyrabecsülésem őszinte kifejezését  
igaz híved

*Balatonszepezd 1944. évi június hó 29-én*

ny. á. m. kir. altábornagy,

A Katonai Mária Terézia Rend lovagja, országos elnök. –<sup>114</sup>

Nagyméltóságú

vitéz Jaross Andor úrnak<sup>115</sup>

m. kir. belügyminiszter

*Budapest I.*

## 9.

65.026. szám.

eln. 8./b.-1944.

Zsidó származású hadviseltek kivételezetsége a Székely Hadosztályban teljesített szolgálat alapján.

Nagyméltóságú

SZENT KERESZTHEGYI KRATOCHVIL KÁROLY

nyugállományu m. kir. altábornagy URNAK

a Mária Terézia Rend lovagja<sup>116</sup>

*Budapest, 1944. évi szeptember hó 14-én. Budapest  
VIII. Rákóczi út 15.*

A Székely Hadosztály Egyesületnek a Kormányzó Úr Főméltósága Katonai Irodájához intézett, fenti tárgyú kérelmére — melyet a Katonai Iroda intéz-

<sup>112</sup> VeML, XIV. 10., 5. dob., 417. t.

<sup>113</sup> Személyüket nem tudtuk azonosítani, kérvényeik nem kerültek elő.

<sup>114</sup> A cím alatt a Székely Hadosztály Egyesület bélyegzője.

<sup>115</sup> Jaross Andor (1896–1946), felvidéki politikus, 1944. március 22. – augusztus 7. között belügyminiszter.

<sup>116</sup> VeML, XIV. 10., 5. dob., 417. t.

kedés végett hozzám tett át<sup>117</sup> — közlöm Nagyméltóságoddal, hogy miután az 1.530/1944. M.E. számú rendelet a mentesítések elbírálását kizárólag a m. kir. Belügyminiszter Úr hatáskörébe utalta, az ily kérelmek elintézésének a szorgalmazása módomban nem áll.

Közöltem azonban a Belügyminiszter Úrral, hogy katonai kivételezettség iránti kérelmeknél a Székely Hadosztálynál teljesített szolgálatokat a kivételezettség alapjául a magam részéről elfogadtam.

*3 darab melléklet.*<sup>118</sup>

Csatay vezezrds.

---

<sup>117</sup> Uo. Magyarország Kormányzója Katonai Irodáján keresztül Kratochvill Horthyhoz is írt, lévén hogy a kormányzó legfelsőbb hadúrként katonai ügyekben is illetékes volt. Az Iroda a kérelmeket az illetékes kormánysszervekhez továbbította, a kísérőiratban általában Horthy álláspontját is jelezve.

<sup>118</sup> A mellékletek nem kerültek elő.

Janek István

## MINDSZENTY JÓZSEF TEVÉKENYSÉGE A FELVIDÉKI MAGYAROK MEGMENTÉSÉÉRT 1945–1947 KÖZÖTT\*

Tanulmányomban Mindszenty József<sup>1</sup> életének azon éveit és eseményeit szeretném feleleveníteni, amelyekkel a felvidéki magyarok segítségére sietett, és azt a következetes harcot, amelyet a kitelepítések és a lakosságcsere leállításáért vívott. Mindszenty átérezte a szlovákiai magyarok helyzetét. Esztergomi palotája ablakából naponta látta Párkányt, s az ott folyó atrocitásokat. Rendszeresen érkeztek hozzá a jelentések a szlovákiai magyarok sérelmére elkövetett túlkapásokról. A hercegprímás, aki korábban tiltakozott a zsidók deportálása, a magyarországi németek és a civil „hadifoglyok” Szovjetunióba hurcolása ellen, a felvidéki magyarok kollektív büntetésének ezt a formáját sem tudta elfogadni, és megpróbált fellépni a diszkriminatív intézkedések leállításáért. Beadványokkal fordult a magyar és a csehszlovák, valamint a szovjet, az amerikai, a brit és a francia kormányhoz, és a nemzetközi sajtót is folyamatosan tájékoztatta az eseményekről. Mindszenty szembesülve azzal a ténnyel, hogy a szovjet megszállás „elnémította” az alkotmányos tényezőket, úgy vélte, neki, az ország „legfőbb közjogi méltóságának”, a „legitimitás forrásának” kell szót emelnie minden jelentősebb politikai-közéleti ügyben, beleértve a kisebbségi magyarokat érintő kérdéseket is. Tiltakozása másik eszközeül körleveleit szánta, ezeken keresztül kívánta tájékoztatni híveit és papjait.

A nemzetközi diplomácia porondján már 1944 őszétől érezhetővé vált, hogy a háborút követő európai újrendezés megint rendkívül kedvezőtlenül alakul a magyar nép egésze számára. Számítani lehetett a visszacsatolt területek nagy részének újbóli elvesztésére, és kilátástalannak, de legalábbis bizonytalanoknak tűnt a határon túli magyarság sorsa is. Valóban: az utolsó csatlóssá degradált Magyarország és főként a határokon kívül élő kárpát-medencei magyarság támasz és védelem nélkül maradt, kiszolgáltatva a nagyhatalmak döntéseinek és a környező államok támadásainak. Magyarország a Moszkvában 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény értelmében nemzetközi ellenőrzés és katonai megszállás alá került, ami az 1947. február 10-én aláírt magyar békeszerződés életbe lépéséig, 1947. szeptember 15-ig tartott.<sup>2</sup>

---

\* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) T 034464 számú támogatásával készült.

<sup>1</sup> Mindszenty József életéről és munkásságáról lásd: *Balogh Margit*: Mindszenty József. Budapest, Elektra, 2002; valamint *Mészáros István*: Allok Istenért, Egyházért, Hazáért. Írások Mindszenty bíborosról. Budapest, Efo, 2000.

<sup>2</sup> Az 1945. január 20-án aláírt magyar fegyverszüneti szerződés 19. cikkelye a háború európai szakasza alatt a szovjet irányítású Szövetséges Ellenőrző Bizottságra (SzEB), illetve a szovjet főpa-

Mindszenty József esztergomi érseki kinevezését 1945. október elején, Magyarország történelmének egyik legsúlyosabb időszakában kapta. Úgy érezte, hatalmas feladat áll előtte: a második világháború okozta erkölcsi-lelki-szellemi süllyedésből kell felemelnie a magyarországi és részben a határon túli magyar katolikus közösséget. Küldetése alapvetését így summázta: „A gyűlölet lávája egy évtizede elöntötte a világot, úgyhogy fuldoklunk benne ma is, mi azonban a Krisztus és az Egyház szeretet-tanát közvetítjük mindenkor, ma is... Akik gyűlölnék, nem Krisztuséi, nem is az emberi méltóság birtokosai, akik szeretnek, azok keresztények és kérges kézzel is keresztények...” Követendő eszmerendszernek a katolikus egyház tanításait tartotta, úgy vélte, azok megvalósítása a legfontosabb feladat. A politikáról és a politikusokról, a következőképpen vélekedett: „A Földön a világ kezdetétől sok hatalmas uralkodott: cézárokról, Napóleonek, Hitlerek és Mussolinik. És elmúltak. És mi minden múlik még...”<sup>3</sup> Azt remélte, fellépése hatására idővel megváltozhat a csehszlovák vezetés magyarságpolitikája is. Úgy gondolta, ha sikerül a közvélemény és a sajtó figyelmét folyamatosan e kérdésre összpontosítani, hamarabb konszolidálódhat a helyzet, és a lakosságcsere, a deportálások, kitelepítések is elmaradhatnak.

#### *A kassai kormányprogram*

Az Edvard Beneš által Londonban alakított csehszlovák emigráns kormány a második világháború éveiben átértékelte a nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját. A korábbi — szerintük nem kielégítő eredményekkel járó — asszimilációs politikát az idegen népcsoportoktól, a németektől és magyaroktól való megszabadulás gondolatával cserélték fel. Beneš személyes tragédiaként élte meg életműve, Csehszlovákia összeomlását 1938–39-ben, s mindezért az országban élő nemzetiségeket okolta. Nemzetállamot akart létrehozni, ahol egybeesnek az etnikai és a politikai határok. Elképzelése szerint a nemzeti kisebbségek szüntelen zavart keltő tényezők az államéletben, ezért kiküszöbölendők. Elgondolásaival sokan rokonszenveztek, nemcsak a csehszlovák állami szervek, hanem a győztes hatalmak képviselői között is, akik az ország szétesésének egyik okát a német és magyar pártok csehszlovákiai tevékenységében látták. A megtorlásokhoz a kollektív felelősség elvének meghirdetése szolgáltatta az elvi alapot. Beneš a kisebbségek eltávolításával a müncheni egyezmény bármikori, bármilyen formában való megismétlődésének lehetőségét akarta kizárni. A németek és a magyarok kitelepítésével, vagyis az etnikai megoszlás erőszakos megváltoztatásával Csehszlovákia arra törekedett, hogy az ország politikai határait a jövőben ne lehessen megkérdőjelezni.

---

rancsnokságra bízta a fegyverszüneti rendszer ellenőrzését. A békeszerződés életbe léptetéséig a magyar kormánynak a SzEB utasításait kellett végrehajtania. A SzEB engedélye nélkül a magyar kormány nem nyithatott külföldi képviseleteket, illetve nem fogadhatott külföldi missziókat sem.

<sup>3</sup> Balogh: i. m. 111–112.

<sup>4</sup> Beneš elképzeléseit a háború utáni rendezésről Magyarországgal kapcsolatosan l. *Libuše Otáhalová – Miloda Červinková: Dokumenty z historie Československé politiky 1939–1943*. Praha, Academia, 1966. 332–333., 387.

Beneš 1943. decemberi moszkvai tárgyalásain állt elő először nyilvánosan a magyar lakosság Csehszlovákiából való kitelepítésének gondolatával.<sup>4</sup> Akkor a moszkvai csehszlovák kommunista emigráció tagjaival még nem sikerült meggyezni a magyar kérdéstről. A Klement Gottwald vezette moszkvai emigránsok nézeteiben 1944 közepe, illetve vége felé következett be változás. 1944. november 23-án a londoni csehszlovák emigráns kormány hivatalosan is megkereste a szövetséges nagyhatalmokat, hogy megszerezze hozzájárulásukat a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítéséhez,<sup>5</sup> ők azonban ekkor még nem foglaltak el egyértelmű álláspontot.

A csehszlovák állam kormányprogramjának alapelveit, illetve annak a német- és magyarellenes cikkelyeit már 1944 végén 1945 elején kidolgozták, de szentesítésükhöz ki kellett várni a megfelelő pillanatot. 1945 februárjában a Gustáv Husák vezette szlovák kommunisták is egyre nyilvánvalóbban a magyarok ellen fordultak, így a magyarkérdésben teljes egyetértésre jutottak a polgári pártokkal. A moszkvai csehszlovák kommunisták álláspontjának megváltozását három alapvető okkal magyarázhatjuk. Az első: a párt attól tartott, ha nem veszi be programjába a németek és magyarok kitelepítését, azzal a csehszlovákiai polgári pártokat juttatja politikai előnyhöz. A második okot a kommunisták politikai ambícióiban kell keresnünk: eszerint egy nemzeti kisebbség nélküli államban sokkal könnyebb kormányozni, ráadásul Moszkva is támogatta a kelet-európai kisebbségek, azon belül is a német kisebbség felszámolását.<sup>6</sup> Harmadik okként a szlovák lakosság föld utáni vágyát nevezhetjük meg: a háborús pusztítások miatt rengeteg szlovák földműves vált nincsteleenné, az „ellenség és az árulók” földbirtokainak elkobzásáról s azok szétosztásával földhöz juthattak, illetve a korábban használt, kevésbé termékeny területekről gazdag földekre települhettek át, s mindezt a magyarok jogfosztásával a magyar lakosság rovására könnyen megvalósíthatták.<sup>7</sup>

Beneš 1945. február 16-án tartott rádióbeszédében mondta el először nyíltan a magyarokkal és németekkel kapcsolatos terveit: „nemcsak a német, hanem a magyar kisebbséget is fel kívánják számolni”, s a kérdés rendezéséig minden tartományt, ahol német vagy magyar lakosság lakik, kormánybiztosok és kormány megbízottak fognak kormányozni, akiket — ellenállás esetén — a katonaság is támogat.

A magyarokat és a németeket az államalkotásból kizáró program előírnyozta az 1938 után Csehszlovákiába települt vagy a többségi nemzetek elleni bűnökért elítélt polgárok azonnali kiutasítását. Beneš 1945. április 3-án, a Cseh és Szlovák Nemzeti Front ülésén jelentette be, hogy a köztársaságot a két egyenjogú nemzet, a csehek és szlovákok közös államaként fogják felújítani.<sup>8</sup>

<sup>5</sup> *Juraj Purgat*: Od Trianonu po Košice. K maďarskej otázkze v Československu. Bratislava, Epocha, 1970. 206.

<sup>6</sup> Moszkva tartott attól, hogy a jelentős számú kisebbség az ő érdekszférájában az ötödik hadoszlop szerepét töltheti be.

<sup>7</sup> *Karel Kaplan*: Csehszlovákia igazi arca. Pozsony, Kalligram, 1993. 104.

<sup>8</sup> *Harc a hataloméért 1943–1948. Az európai népi demokratikus forradalmak válogatott dokumentumai*. 1–3. köt. Szerk. Borsiné Toldy Mária, Szokolay Katalin. Budapest, ELTE, 1979[–1980]. 2. köt. 115.

<sup>9</sup> A kormányprogram teljes szövegét közli *Polányi Imre*: A szlovákiai magyarok helyzete 1944–1948. Dokumentumok. Pécs, JPTE, 1992. 11–25. A kormányprogrammal kapcsolatban l. még

Az új csehszlovák kormány 1945. április 5-én Kassán hozta nyilvánosságra programját.<sup>9</sup> A kormányprogram VIII. fejezete egyértelműen kimondta, hogy tiszta szláv államot kívánnak megteremteni. „A cseheknek és szlovákoknak a német és magyar kisebbséggel kapcsolatos szörnyűséges tapasztalatai — hiszen a kisebbségek nagyjából a köztársaság ellen irányuló hódító politika engedékeny eszközének bizonyultak, s közülük elsősorban a csehszlovákiai németek kínálkoztak fel a cseh és szlovák nemzet elleni megsemmisítő hadjáratra — a megújított Csehszlovákiát mély és végleges beavatkozásra kényszerítik.”<sup>10</sup> A kormányprogram X–XI. fejezetében már a két kisebbség vagyonának elkobzása is szerepelt, a XV. fejezet pedig a német és a magyar iskolarendszer teljes felszámolását irányozta elő, amit a kormány végre is hajtott.

A csehszlovákiai magyarellenes intézkedéseket kezdettől fogva komoly gazdasági érdekek is motiválták. Az 1945. április 5-i kormányprogram XI. fejezete, amely a németek és magyarok földtulajdonáról rendelkezett, egyértelműen kimondta, hogy ezeket a földeket át kell adni Csehszlovákiának. A németek és magyarok birtokait hazai, illetve külföldről hazatelepülő szlovákkal kívánták betelepíteni. Szlovákiában olyan sajátos helyzet alakult ki, hogy a hivatalok kimondták a földek elkobzását, de a volt magyar tulajdonos továbbra a gazdaságban élt és dolgozott. Csehszlovákia — hogy a háborús frontok pusztításai következtében tönkrement több tízezer szlovák földművesnek üres művelendő területeket szerezzen — meghirdette a magyarok csehországi közmunkára való behívását, ahol a szudétanémetek távozása után óriási munkaerőhiány alakult ki. Ez volt az 88/1945. számú dekrétum, amely ugyan kötelező általános munkaszolgálatot rendelt el, de nem engedélyezte sem a családtagok deportálását, sem a vagyonelkobzást. A magyarok esetében a rendelkezést — teljesen jogtalanul — egész családokra kiterjesztették, s az ideiglenes csehországi munkára rendelt magyar gazdák földbirtokát elkobozták. A két nem szláv kisebbség ellen irányuló első, valóban átfogó köztársasági elnöki rendeletet Edvard Beneš 1945. május 19-én adta ki 5/1945. szám alatt; ennek értelmében — a Szlovák Nemzeti Tanács 50/1945. számú rendeletével Szlovákia területére is szabályozottan — a magyar nemzetiségű lakosok birtokaira, üzemeire, értékes vagyontárgyaikra, épületeikre szlovák és cseh nemzeti gondnokokat kellett kijelölni. Az 1945. május 19-i dekrétum negyedik paragrafusában kimondta, hogy a németeken és magyarokon kívül azokat a személyeket is büntetni kell, akik „a Csehszlovák Köztársaság állami szuverenitása, önállósága, egysége, demokratikus köztársasági államformája, biztonsága és védelme ellen irányuló tevékenységet fejtettek ki”. A dekrétum mindazokat német vagy magyar nemzetiségűnek tekintette, akik az 1929 utáni időszakban a népszámlálásokkor német vagy magyar nemzetiségűnek vallották magukat, illetve német vagy magyar nemzetiségű személyeket tömörítő nemzeti csoportok, szervezetek vagy politikai pártok tagjai voltak. Összesen tizenhárom elnöki dekrétum született, amelyek a németek

---

*Janics Kálmán:* A kassai kormányprogram és a magyarság kollektív bűnössége. Pozsony, Pannonia, 1992.

<sup>10</sup> *Szarka László:* Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Komárom, MTA Etikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2005. 43.

és magyarok, valamint a cseh és a szlovák nép árulóinak és ellenségeinek megbüntetéséről rendelkeztek.

Az első konkrét magyarellenes intézkedésekre 1945. május első napjaiban Pozsonyban került sor. A „háborús bűnösnek” kikiáltott pozsonyi magyaroknak családtagjaikkal együtt azonnal el kellett hagyniuk a lakásukat, ahová a csehszlovák hatóságok rögtön szlovák nemzetiségű családokat költöztettek be. Az érintett magyarok sokszor csak akkor szereztek tudomást a kilakoltatásról, amikor a hatóságok emberei megjelentek lakásukon. Voltak, akiket a vasárnapi istentiszteletről visszatérve nem engedtek be otthonukba. Szlovákia területén az így összegyűjtött magyarokat (számuk elérte a húszezer főt) internálótáborokba zárták, ezek felszámolása csak 1946-ban fejeződött be. A táborokból nem térhettek vissza otthonukba, szabadulásuk után más községekben jelöltek ki nekik lakást. Gyakran előfordult, hogy ezeket is kiigényelték a helyi szlovákok, így a magyarok újra gyűjtőtáborba kerültek – mindez akár kétszer-háromszor is megtörténhetett egy-egy családdal. A kilakoltatáskor rendszerint csupán egy ötvenkilós csomagot vihetek magukkal, minden más ingóságukat kötelesek voltak régi lakásukban hagyni. A pozsonyi akcióval egyidejűleg Szlovákia-szerre megkezdődtek a letartóztatások, internálások. Ennek következtében a felvidéki magyarság közül 38 458 fő hagyta el Csehszlovákiát.<sup>11</sup> 1945. július 3-án a csehszlovák kormány jegyzékben követelte a szövetséges nagyhatalmaktól két és fél millió német és négyszázezer magyar áttelepítésének jóváhagyását. A magyarok többségének átadását a budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal kívánták megtárgyalni, szerintük ugyanis 345 ezer szlovák élt Magyarországon, akik lakosságcsere útján Szlovákiába kívántak települni.

A kassai kormányprogram megvalósítását célzó intézkedések közül a legkíméletlenebb rendelet az 1945. augusztus 2-án megjelent úgynevezett 33-as köztársasági elnöki dekrétum volt, amely a kollektív felelősség elve alapján a németekkel együtt a szlovákiai magyarokat is megfosztotta csehszlovák állampolgárságuktól. Ez a dekrétum — a korábban semmisnek nyilvánított müncheni szerződés, illetve első bécsi döntés semmisségének ellenére — megtagadta a visszanyert területeken élőktől a csehszlovák állampolgárságot, mi több, azokat a németeket és magyarokat is megfosztotta állampolgárságuktól, akik 1938 után is Csehszlovákia polgárai maradtak. A 33-as elnöki dekrétum megerősítette a már korábban hozott diszkriminációs intézkedéseket.

A csehszlovák államnak a kisebbségekkel, illetve az általuk lakott területekkel kapcsolatos valódi szándékát a Szlovák Telepítési Hivatal egyik levele alapján érthetjük meg a legjobban. A levélben a belső kolonizáció egyik feladatát abban határozták meg, hogy visszaadják a szláv elemeknek azokat a területeket, amelyeket Szlovákiában a múltban tudatosan elmagyarosítottak, illetve amelyeket a német telepesek elraboltak tőlünk. Azt is kikötötték — mint az állam fejlődése szempontjából fontos feladatot —, hogy gondoskodni kell jelentős számú szlovák nemzetiségű értelmiséginek a Szlovákia déli határövezetébe való betelepítéséről. Többé nem adódik lehetőség, olvasható a levélben, hogy visszaszerez-

<sup>11</sup> Slovenský Národný Archív, Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony — a továbbiakban: SNA) Ministerstvo vnútra (Belügyminisztérium), 2. doboz, T-1023/7-26/ szám alatt.

zék a szlovákoktól korábban eltulajdonított területeket. „Ha ezt a lehetőséget nem használjuk ki százszázalékosan, halálos bünt követünk el nemzetünk ellen, sőt vétünk szociális felemelkedése és a haladás ellen is.”<sup>12</sup> A leírtak szelleme a gyakorlatban is megvalósult: a magyar értelmiség egy részét kitoloncolták vagy olyan területekre helyezték át, ahol anyanyelvüket egyáltalán nem használhatták, illetve tartósan munkanélkülivé tették őket.

A csehszlovákiai magyarok helyzetét, illetve a kassai kormányprogrammal kezdődő megszorító intézkedések hatását talán a Szalatnai Rezső<sup>13</sup> által festett kép érzékelteti a legjobban: „Kerek egy esztendő alatt a csehszlovákiai magyarokat megfosztották földjétől, házáitól, sokakat lakásától is, köztisztviselőknek nincs fizetése, nyugdíjasainak nincs nyugdíja, hatósági védelemben senki, aki magyar, nem részesül, mert egy elnöki dekrétum alapján minden magyar elvesztette állampolgárságát, minden magyar közmunkára vihető bárhol az országban és fizetés nélkül, nincs egyetlenegy magyar iskola, még elemi fokon sem, nem működik egyetlenegy magyar közművelődési vagy társadalmi egyesület, magyar főiskolai hallgatót sem szabad felvenni a főiskolára, még sportolniuk sem szabad a magyaroknak, nincs magyar sajtó, nem jelenik meg magyar könyv, magyarul nyilatkozni nem szabad, a magyar nemzetiségűeknek nem lehet rádiója, sok helyütt betiltották a magyar istentiszteleteket, sok ezer magyart internáltak országszerte, sok ezret megfélemlítve kényszerítették szülőföldje elhagyására s ezzel anyagi és erkölcsi tönkretételére, a magyar vendéglősöktől, kereskedőktől, iparosoktól minden kártérítés nélkül egymás után elvették boltjaikat és üzemeiket, még a legapróbb műhelyt is, a magyar földbirtokosok és nagyiparosok vagyonára az állam tette rá a kezét, az utcán magyarul megszólalni tilalmas és kockázatos dolog, a magyar szabad és védtelen prédája mindenfajta feljelentésnek, az összeírt és csendőri felügyelet alatt tartott magyarság az országos és helyi vonatkozású tiltó rendeletek útvesztőjében elvesztette immár lelki biztonságát is.”<sup>14</sup> A magyar lakosság elleni erőszakos cselekményeknek a háborús pszichózis és a nacionalista hírverés, gyűlöletkeltés volt az oka, valamint az a szándék, hogy megfizetessék velük az első bécsi döntést és azokat az erőszakosságokat, amelyeket a magyarok követtek el az elszakított területeken élő szlávokkal szemben.

1945. október 25-én közzétették a 108. számú köztársasági elnöki dekrétumot, amely az „ellenséges” elemek vagyonának elkobzásáról rendelkezett, s így a már jogfosztott magyarság elveszíti minden vagyonát, korábbi munkalehetőségét, házát, földjét, állatállományát, kisipari tevékenységének eszközeit stb. Újabb csapást mért a magyarságra, hogy a 88. számú, a munkaerő-toborzásról rendelkező köztársasági elnöki dekrétumra való hivatkozással megkez-

<sup>12</sup> A Szlovák Telepítési Hivatal levele az összes megbízotti hivatalnak és az Állami Terv és Statisztikai Hivatalnak (Pozsony, 1945. október 26.). SNA, Poverníctva školstva a osvety (Iskola és Népművelésügyi Megbízotti Hivatal), 260. dob., 6971/45. és 428/1945. sz..

<sup>13</sup> Szalatnai Rezső (1904–1977) irodalomtörténész, író, műfordító, publicista, tanár, könyvtáros. A Sarló mozgalom (1928) alapító tagja volt, szerkesztette a Masaryk Akadémia folyóiratát, a *Magyar Figyelőt* Csehszlovákiában, amiért 1931-ben és 1936-ban is irodalmi díjat kapott. 1948-ban Budapestre költözött, egyetemi tanárként, majd könyvtárosként dolgozott. Sokat tett a magyar-csehszlovák együttműködés érdekében.

<sup>14</sup> *Szalatnai Rezső: A csehszlovákiai magyarok 1918 és 1945 között.* Regio, 1990. 2 sz. 129–130.



dődött az állampolgárságától, életheletőségeitől megfosztott magyarság egy részének széttelepítése. Az áttelepítés Csehországba történt, téli időszakban, napokig tartó vasúti szállítással. Bár a belügyminiszter 1946. február 14-én kelt rendelete egyelőre felfüggesztette a magyarok vagyonekhozását — az ismételt megjelenő elnöki és belügyminiszteri felfüggesztő rendeletek azt mutatták, hogy a csehszlovák állam a korlátozásokat nem tudja maradéktalanul, a magyarság egészére vonatkozóan végrehajtani —, a tervbe vett intézkedések Damoklész kardjaként fenyegették a szlovákiai magyarságot.

A állampolgári, kisebbségi, vagyoni és szociális jogok megvonásával a szlovákiai magyarok gyakorlatilag a teljes jog- és létbizonytalanság állapotába kerültek. A csehszlovákiai magyarság sorsa ezzel évekre megpecsételődött, és kétségbeesetten próbáltak segítséget szerezni az anyaországi politikusoktól.

Mindszenty 1946. április 25-én levélben emlékeztette Gyöngyösi János külügyminisztert arra, hogy Beneš a dekrétumokkal nyilvánvalóvá tette, nem kíván egy államban élni a magyarokkal.<sup>15</sup> Eszközei azonban oly mértékben embertelenek, hogy a különélés megvalósításának nincs más módja, csak az, ha a magyarlakta területeket visszacsatolják Magyarországhoz. Ha ez nem történik meg, a magyar politikusok nem menthetik meg a felvidéki magyarságot a gyors kipusztulástól. „A kisebbségi magyarság pusztulásával Európában a Berlin–Trieszt vonalig elérhet majd a szláv zóna, hisz a meggyengülő magyarság és a csekély románság egyetlen pusztuló sziget lesz a szláv tengerben.”<sup>16</sup>

### *Mindszenty fellépése a csehszlovákiai magyarság érdekében 1945-ben*

Mindszenty 1945. október 7-én foglalta el érseki székét Esztergomban, ezzel az ország hercegprímása, vezető főpapja lett. Érthető, hogy a felvidéki magyarok sérelmesnek ítélt állapotára az elsőők között hívta fel a figyelmet. Már hercegprímási beiktatása után egy héttel körlevelet bocsátott ki — ez 1945. október 15-én került a magyarországi közvélemény elé —, amelyben a csallóközi magyarok védelmére kelt. Szlovákiában több mint kilencszáz éve békében éltek egymás mellett a szlovákok és magyarok ősei — írta —, most azonban elviselhetetlen állapotok uralkodnak ugyanitt: „Beteg asszonyokat csendőrök visznek el ágyukból, tüdőgyulladásos öregekkel szemben nincs kímélet és maradás még orvosi bizonyítvány esetén sem. Okot nem mondanak, kihallgatás nincs. Sem bőrbaj, sem vérmérgezés, sem az új helyzetben szerzett gyomorfekély sem [sic!] mentesít. Ártatlan csecsemők hálnak meg internálótáborokban. Fegyveres csendőrök falvakban és városokban letartóztatnak szerzetesnővéreket és papokat, börtönbe vetik őket, vagy a fegyverszüneti szerződés által meghúzott új határok felé hajtják.”<sup>17</sup> Sajnos Mindszenty állításai valós értesüléseken alapultak. Mindszentynek arról is tudomása van, hogy a magyar szülőknek megtiltják, hogy magyar iskolába járassák gyermekeiket, amit kénytelenek betartani, mert

<sup>15</sup> Mindszenty levele Gyöngyösi Jánosnak (1946. április 25.). Esztergomi Prímási Levéltár (EPL), V-700/19. 7-277. 6. doboz. Dokumentum száma: 2194/1946., 72-73. oldal.

<sup>16</sup> Uo.

<sup>17</sup> *Mindszenty József: Hirdettem az Igét. Válogatott szentbeszédék és körlevelek 1944–1975.* Szerk. Közi-Horváth József. Vaduz, Mindszenty Alapítvány, 1982. 76-77.

félnek a kitelepítéstől. A magyar településeken ledöntik a magyar szentek szobrait, az ottani magyarok vagyonaát lefoglalják, egyesületeiket feloszlatják, az üzletek magyar nyelvű feliratait összetörik, a magyar plébániákat kifosztják. „Nemzedékek hosszú sorának öröme és szenvedése által megszentelődött családi szentélyeket feldúlják, és lakóit üldözött vadként hajtják el.”<sup>18</sup> A felvidéki hívők és papok helyzetét a következőképpen jellemzi: „Akik az emberséges nagyvilág felzúdulására esetleg maradhatnak, félő, hogy tiszta magyar községekben sem jutnak magyar paphoz, magyar iskolához, és így a világszerte örömmel fogadott emberi alapjogokat, köztük az Atlanti Chartában kifejezetten meghirdetett vallásszabadságot épp most, a huszadik században veszítik el. A papok üldözése által meg akarják verni a pásztorot, hogy elszéledjen a nyáj. És ez a nyáj a szerencsétlen magyar nép.” Dicsérően szól a felvidéki magyar papokról, akik „jó pásztorokként” a végsőkig kitartanak híveik mellett, és csak fenyegetésre, kényszernek engedve távoztak el parókiájukról, de néhányan közülük is visszatérnek állomáshelyükre. A csehszlovák kormány bűne, mondja, hogy 1945-ben több mint 37 magyar papot, köztük csehszlovák állampolgárokat űztek ki a Felvidékről. A szlovák katolikusok magatartását így jellemzi: „A ledöntött szobrokat egyszerű szlovák asszonyok megkoszorúzták, és védelmére keltek elűzött papjaiknak. Nem az ő hibájuk, hogy a gyűlölet időlegesen fölébe kerekedett szeretetüknek.”<sup>19</sup> Körlevelében végül a magyarországi keresztény hívők együttérzését kérte az ottani szenvedő magyarok iránt. Mindszenty részéről nem volt új keletű az ilyen fellépés a csehszlovákiai magyarok védelmében. Először 1945 nyarán kérte — még mint veszprémi püspök — a magyarországi katolikusok nevében a szlovák püspöki kart, lépjen föl a csehszlovákiai magyarüldözés ellen. Választ, tudomásunk szerint, nem kapott. Másodszor már Magyarország hercegprimásaként intézett levelet hozzájuk. Arra kérte őket, legalább nyilatkozatban ítéljék el a szlovákiai magyarok jogfosztását. A szlovák püspöki kar ennek hatására 1945. november 15-én emlékiratot intézett a csehszlovák kormányhoz, amelyben egyértelműen elítélte a csehszlovákiai magyarokkal és németekkel szembeni bánásmódot: „A keresztény érzéssel és népünk jó hírnevével nem összeegyeztethető, ahogyan némely beosztott szerv a németekkel, valamint a magyarokkal bánik. Ezeknek a túlkapásoknak szükségképpen az erkölcsi és jogrend megingása és felbomlása a következménye. Ezek a túlkapások nagyon is sértik népünk külföldi hírnevét, mivel az erről szóló hírek, mint már most látjuk, külföldre is eljutnak. Ezért nyomatékosan kérjük, hogy a köztársaság kormánya védje a felelőtlen és könnyelmű elemekkel szemben a németeknek és magyaroknak ezeket a természetes jogait.”<sup>20</sup> A csehszlovákiai magyarság rokonszenvvel és hálával fogadta Mindszenty fáradozásait, megnyugtatóan hatott rájuk, hogy a magyar egyház vezetője kiáll mellettük.

A felvidéki magyarság elitje sem nézhette tétlenül a kitelepítéseket, ügyük támogatására szövetségeseket kerestek, egyik ilyen jelöltjük Mindszenty

<sup>18</sup> Uo.

<sup>19</sup> Uo. 78.

<sup>20</sup> A dokumentumot Leopold Prečan, Karol Kmetko érsek és Moric Pícha püspök írta alá. SNA, Fond Kabinet Podpredsedu Vlady (Miniszterlnöki Hivatal), rendezetlen anyag.

<sup>21</sup> Magyar értelmiségiek titkos mozgalma Csehszlovákiában, mely 1945–1948 között működött.

volt, ezért a Csehszlovákiai Magyar Nemzeti Tanács Országos Központjának<sup>21</sup> képviselői a szlovákiai magyarok nevében levelet küldtek Mindszentynek 1945 októberében. A levélben vázolták az ottani magyarok szenvedéseit és megaláztatásait: a csehszlovákiai hivatalok az egész magyar kisebbséget törvényen kívül helyezték — panaszolták Mindszentynek —, és minden elképzelhető eszközzel elpusztításukon dolgoznak. Kifogásolták, hogy a magyar kormány semmit sem tesz a felvidéki magyarok helyzetének javításáért, tevékenysége belpolitikai vitákban merül ki.<sup>22</sup> Végzetes hibának tartották, hogy a magyar kormány tárgyal a lakosságcseréről; ha ez megvalósul, írták, az előbb vagy utóbb az ottaniak pusztulásához vezethet. Mindezt pedig — jegyzi meg határozottan — nem nézhetik ölbe tett kézzel. A csehszlovákiai magyarok szenvedése már nem fokozható tovább, ami feljogosítja őket az azonnali akcióra: a Csehszlovákiai Magyar Nemzeti Tanács ezért emberi és nemzetiségi jogaik védelmére a felvidéki magyarok mozgósítását és harcra hívását rendelte el. Levelükben ehhez a harchoz kérik Mindszenty és a magyar egyházak támogatását. A hercegprímás nyugalomra intette a hozzá fordulókat, igyekezett őket lebeszélni az erőszakos fellépésről, és erkölcsi segítséget ígért. A tanács levele igazából csak üres kardcsörtetés volt valódi tartalom nélkül; felkelésnek nem lette volna realitása Csehszlovákiában.

Mindszenty a területi változások és a politikai fejlemények következtében fokozatosan kiszorult egyházkormányzósága Szlovákiához került területeinek vezetéséből. A hercegprímás jogköre érvényesítése érdekében merész lépésre szánta el magát: tudtával és beleegyezésével 1945. július elején Drahos János esztergomi főegyházmegyei káptalani helynök a szlovákiai magyar katolikus papsághoz intézett körlevelében kiközösítéssel fenyegette meg Csehszlovákia azon hivatalnokait, akik akadályozzák az esztergomi főegyházmegye hivatalos kapcsolattartását a háború után Csehszlovákiához átszatolt területein élő papokkal és hívekkel. A kiközösítésnél a kánoni törvény 2334. szakaszára hivatkozott, amely kimondta, hogy az Apostoli Szentszék kiközösítése alá esnek, akik közvetlenül vagy közvetve akadályozzák az egyházi joghatóság gyakorlását, akár belső, akár külső formában, tartozzanak bármely világi hatalomhoz. Szlovákia területén nagy létszámú magyar kisebbség él egy tömbben — írta —, akiknek nagy része nem tud szlovákul. Így, ha a papok és a hívők közötti kapcsolatban tiltják a magyar nyelvet, lehetetlenné válik az egymás közti érintkezés. „Mérhetetlenül fáj, hogy olyan akadályok merültek fel, amelyek lehetetlenné teszik az esztergomi ordinárius számára, hogy szabadon éljen egyházi jogkörével főegyházmegyéjének a Dunától északra fekvő területein.”<sup>23</sup> Kifogásolta többek között, hogy Csehszlovákiában ebben az időben a posta csak a szláv nyelven írott leveleket fogadta el, és nem továbbítja a magyarul és latinul írt leveleket, ami megnehezíti a postai kapcsolatokat a magyar papok és hívek között.

<sup>22</sup> SNA, Sekretariát Poverníctvo vnútra (Belügyi Megbízotti Titkársága), 85. dob., rendezetlen anyag.

<sup>23</sup> SNA, Poverníctvo školstva a osvety, S/1945, 1. dob.

<sup>24</sup> Erről a prágai külügyminisztériumban is készült feljegyzés 1945. július 25-én. L. Archiv Ministerstva Zahraničný Vecí, Praha (Külügyminisztérium Levéltára, Prága — a továbbiakban: AMZV), Fond: Správy (Hírek) Z.Ú., Budapest' 1945–48.

Drahos körlevele megütközést keltett a csehszlovák vezetésben.<sup>24</sup> Elfogadhatatlannak tartották, hogy Szlovákia területén az esztergomi főegyházmege gyakorolja az egyházi jogkört. A csehszlovák vezetés döntést hozott, hogy mielőbb igényeljék vissza a Szentszéktől a Csehszlovákiához visszacsatolt területek feletti főpapi jogkört. A Szlovák Nemzeti Tanács a nagyszombati Apostoli Hivatalt, valamint a rozsnyói Püspöki Hivatalt és a prágai külügyminisztériumot kérte fel, hogy tegyék meg a szükséges lépéseket. A csehszlovák kormány sürgősséggel kérte az ügy elintézését, hogy elkerülhetővé váljanak az olyan, egyházi és világi hatóságok közötti incidensek is, mint amilyen például Sulyok László szlovákiai magyar plébános esete volt. A plébánost a komáromi kerületi bíróság két ízben is bűnösnek találta a Csehszlovákia elleni lázítás büntetésében. A vád az volt, hogy 1945. május 6. és 21. között a helybéli magyar hívőkkel együtt a magyar állami himnuszt énekelte, és a litánia után a magyar államért imádkozott velük. A plébános a bíróságon védekezésül felettese, Drahos utasításaira hivatkozott, és ártatlannak vallotta magát.<sup>25</sup> Bár Mindszenty tudott Drahos tevékenységéről és támogatta az intézkedéseit, nyíltan nem avatkozott az ügybe.

1945. július 17. és augusztus 2. között a győztes szövetséges hatalmak konferenciát rendeztek Potsdamban. A potsdami értekezleten a csehszlovák kormány el akarta érni, hogy a németek mellett a magyarokat is kitelepíthessék Csehszlovákiából. Mivel a hitleri Németország súlyos emberiségellenes bünteteket követett el, a szövetségesek úgy határoztak, a német népet is meg kell büntetni. Az állásfoglalás alapján a csehszlovákiai magyarok egyoldalú kitelepítéséhez azonban nem járultak hozzá. A potsdami értekezlet a kötelező nemzetközi előírás helyett a két ország közti megegyezésre bízta a lakosságcsere megvalósítását. Gyöngyösivel először 1945. szeptember 3-án a SzEB mellé delegált csehszlovák megbízott Dalibor Miloš Krno ismertette a csehszlovák elképzeléseket. Első lépcsőben a csehszlovákiai magyarok és a magyarországi szlovákok cseréje indulna, amit követne a magyarság fennmaradó részének áttelepítése. A csehszlovák fél ezt barátságos megegyezéssel és a trianoni határokat sérthetetlennek tekintve akarta megvalósítani. Gyöngyösi a kitelepítés és a népességcsere elől is elzárkózott. Válaszában utalt arra, hogy a 600 ezer csehszlovákiai magyarral nem lehet 60 ezer magyarországi szlovákot szembeállítani, és „földcserét” ajánlott. Ha jövőjének biztonsága érdekében Csehszlovákia meg akar szabadulni a magyaroktól — fogalmazta meg ellenjavaslatát Gyöngyösi —, akkor csupán a határokat kell kiigazítani, és így nem lesz szükség százezrek embertelen áttelepítésére.<sup>26</sup>

Eközben Csehszlovákiában tovább folyt a magyarok üldözése. A Dél-Szlovákia nemzetiségi megtisztításához igénybe vett eszközök és eljárások felháborították a magyarországi közvéleményt és a kormányköröket is. A magyar hivatalos szervek 1945 novemberében felkérték a szövetséges nagyhatalmakat, hogy a szlovákiai magyarok ügyét vonják ellenőrzésük alá. A kérést azonban a

<sup>25</sup> A Szlovák Iskola és Népművelésügyi Megbízotti Hivatal levele a Rózsnyói Püspöki hivatalához (1945. augusztus 13.). SNA, Povernictvo školstva a osvety, 2. dob.

<sup>26</sup> Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15. – 1946. február 5. Szerk. G. Vass István. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2005. 176–179.

Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok is elutasította, és ismételtén kétoldalú tárgyalásokra szólították fel a két szomszédos államot.

Mindszenty 1945. november 20-án<sup>27</sup> a Budapesten működő SzEB angol missziójának képviselőjéhez fordult a felvidéki magyarság érdekében. Levelében emlékeztetett a csehszlovákiai magyarok számarányára a Felvidéken, és vázolta üldöztetésüket. Tudomása szerint a szövetségesek a felszabadítás előtt emberi jogokat ígértek Európa országainak — írta —, ezzel azonban semmiképpen nem egyeztethető össze az, ami Csehszlovákiában történik a magyarokkal; ezt a jogfosztást sem Nagy-Britannia, sem az Amerikai Egyesült Államok nem támogathatja. Három dologban kérte az angol kiküldött támogatását: segítsen kieszközölni a szlovákiai magyarüldözések beszüntetését, a magyarok elrabolt tulajdonának visszaszolgáltatását és a deportáltak hazatérését. A harmadik pont a határkiigazításra vonatkozott: azokat a magyar területeket, ahol túlsúlyban magyarok élnek, a következő békekonferencián csatolják vissza Magyarországhoz. Az angol diplomácia semleges maradt és nem foglalt nyíltan állást, de Mindszenty leveleinek tartalmára továbbra is odafigyeltek.

### *Mindszenty és a lakosságcsere*

A szlovákiai magyarsággal szemben Potsdam után is folytatódó jogfosztások és kiutasítások ismét arra kényszerítették a magyar kormányt, hogy újabb jegyzékekben tiltakozzzék a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál. E jegyzékekben azt kérték, hogy Szlovákiában vezessenek be nemzetközi ellenőrzést. Ezt a nagyhatalmak kategorikusan elutasították, de kifejezésre jutatták, hogy minden olyan megállapodásba beleegyeznek, amit a két érdekelt kormány megköt egymással.

A magyar kormány, szembesülve a nagyhatalmak érdektelenségével végül is rákényszerült, hogy elfogadja a csehszlovák vezetés korábbi ajánlatát a lakosságcsereéről szóló tárgyalásokra. A csehszlovák diplomácia, amelynek a magyar kisebbség ügyében Potsdamban nem sikerült nemzetközi szerződést kicsikarnia, hivatalos tárgyalásokba kezdett a magyar politikusokkal. Így került sor 1945. december 3–6. között az úgynevezett első prágai tárgyalásokra.<sup>28</sup> A magyar delegációt Gyöngyösi János külügyminiszter, a csehszlovákot pedig Vladimír Clementis külügyi államtitkár vezette. Clementis kifejtette: kormánya ugyan nem veszi egy kalap alá a magyar és a német kisebbséget, de ragaszkodik a magyarok csehszlovákiai helyzetének végleges rendezéséhez. A rendezés azonban nem valósulhat meg területcserével vagy határkiigazítás keretében. Clementis a következőképpen képzelte a megállapodást: a csehszlovák kormány a Magyarországról az önkéntesen kitelepülő szlovákok számával azonos számú csehszlovákiai magyart jelölhet ki magyarországi áttelepítésre. A fennmaradó magyarokat vagyonuk elkobzása után kényszerítenék az áttelepülésre, kivéve azokat, akik „a csehszlo-

<sup>27</sup> EPL, V-700/19. 7-277. 6. dob., 12-14. p.

<sup>28</sup> Az első prágai tárgyalásokról l. *Kertész István: Magyar békeillúziók 1945–1947*. Budapest, Európa-História, 1995. 241–246.; *Lázár György: Csehszlovák-magyar tárgyalások a lakosságcsereéről 1945 decemberében*. Múltunk, 1998. 2. sz. 120–164.

vák nemzetbe felvételt nyerne”, de ez utóbbiak nem tarthatnának igényt kisebbségi jogaikra.

A magyar kormány — bár elvi okokból is ellenzi — az áldatlan körülményekre való tekintettel bizonyos feltételek mellett hozzájárul a lakosságcserehez, szögezte le a magyar tárgyalófél. A lakosságcsere végrehajtása után Csehszlovákiában maradt magyarok sorsát megfelelően rendezni kell, az egyoldalú kényszerkitelepítés Magyarország számára elfogadhatatlan. A visszamaradóknak állampolgári jogaik mellé meg kell kapniuk a kisebbségi jogokat is. Amennyiben Csehszlovákia ragaszkodik a teljes magyarság áttelepítéséhez, az őslakos földművelők földjeit is át kell engednie – jelentette ki Gyöngyösi. Az állampolgárságától való megfosztás, valamint az erőszakos széttelepítést lehetővé tevő közmunkarendelet amúgy is nyilvánvalóvá tette, hogy a csehszlovákiai magyarságot minden erkölcsi és jogi alap nélkül, tisztán származási alapon sújtják kollektív büntetéssel. Ezért is fontos, hangsúlyozta, hogy a lakosságcserenél közreműködő bizottságokban a szovjetek, angolok és amerikaiak is képviseltesék magukat. A kicserélendő magyarokat pedig mentesíteni kell a diszkriminatív, jogfosztó rendelkezések hatálya alól, vagyonukat vissza kell kapniuk, vagy kárpótolni kell őket. Clementis — aki a tárgyalások alatt a győztes fél pozíciójába helyezkedett és mindvégig támadó magatartást tanúsított — nem volt hajlandó engedményekre. A nyomasztó légkörben folyó tárgyalások végül is megszakadtak, mivel mindkét fél többet akart elérni, mint amennyi reális lett volna. A két ország viszonya továbbra is feszült maradt, sőt 1945 végére és 1946 elejére teljesen elmérgesedett. A csehszlovák kormány, miután a magyarok egyoldalú, kollektív kitelepítésének tervét a nagyhatalmakkal nem sikerült elfogadtatnia, új stratégiát dogozott ki: igyekezett olyan viszonyokat teremteni, amelyek révén a magyarokat az ország önkéntes elhagyására bírja, a magyar kormányt pedig a lakosságcsere gondolatának elfogadására készítheti. Fokozták a magyarsággellenes zaklatásokat (letartóztatások, bebörtönzések, internálások), nem kímélve az egyházi személyeket sem. A két ország közötti feszült viszony csak akkor enyhült, amikor a magyar és csehszlovák kormány között ismét megindultak a kétoldalú tárgyalások.

Gyöngyösi 1945. december végén az erősödő belső és külső nyomás hatására elhatározta a tárgyalások újrafelvételét. 1946. január 21-én a Prágába szóló meghívást úgy fogadta el, hogy a korábbi tárgyalásokon előterjesztett csehszlovák elvi álláspontot visszautasította, és ennek a Minisztertanács január 31-i ülésén módosított változatát ajánlotta elfogadásra. A magyar javaslatot eljuttatták a csehszlovák vezetésnek, de arra nem érkezett válasz.

A magyar küldöttség 1946. február 5-én abban a hiszemben utazott Prágába, hogy álláspontjukat tárgyalási alapnak fogadták el. Prágába érkezésükkor közölték velük, hogy elutasították a kétoldalú vegyes bizottság felállítására irányuló magyar javaslatot, és nem fogadják el a szövetséges nagyhatalmak képviselőinek bevonását sem a lakosságcsere lebonyolításába. Gyöngyösi ennek ellenére úgy döntött, megkezdí a tárgyalásokat, s végül a második prágai fordulón, 1946. február 10-én megállapodás született a két kormány képviselői között. A magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény aláírására 1946. február 27-én Budapesten került sor. Az egyezményhez csatolt jegyzőkönyvben a cseh-

szlovák kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy felfüggeszti a szlovákiai magyarok kiutasítását, vagyonuk elkobzását és széttelepítésüket, segílyt juttat az állásukból elbocsátott magyar ajkú állami és községi alkalmazottaknak. Megegyeztek abban is, hogy Csehszlovákia a paritás elvét alkalmazva annyi szlovákiai magyart jelölhet áttelepítésre, ahány magyarországi szlovák jelentkezett az önkéntes áttelepülésre.<sup>29</sup> Az egyezmény tehát nem kölcsönös lakosságcsere-ről szólt, hiszen a magyarországi szlovák nemzetiségűek önként jelentkezhetek az áttelepülésre, a szlovákiai magyarokat viszont a csehszlovák kormány jelölte ki azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a határ menti, zömében magyar többségű lakosság etnikai arculatát megváltoztassa. A csehszlovák kormány nemcsak a kitelepítendő magyarok személyéről döntött, de azt is joga volt elbírálni, hogy a Magyarországról áttelepülők közül kiket fogad be, miközben a magyar kormány a csehszlovák kormány által kijelölt minden személyt köteles volt átvenni.

Az egyezmény értelmében a Csehszlovák Áttelepítési Bizottságnak (CsÁB)<sup>30</sup> toborzási joga volt a magyarországi szlovákok között, és a CsÁB tagjai alaposan vissza is éltek ezzel a joggal. Munkájuk eredményeként önkéntesen összesen 95 421 személy iratkozott fel listájukra.<sup>31</sup> A csehszlovák kormány azonban elégedetlen volt az eredménnyel, mert túlbecsülte a magyarországi szlovákok számát (540 ezer), a szlovákiai magyarokét pedig alábecsülte (600 ezer), és ezek nagy részét is elmagyarosodott szlováknak tartotta.<sup>32</sup> A felvidéki magyarok Gyöngyösi János külügyminiszterhez intézett 1946. márciusi memoranduma a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezményt a vasvári béke diktátumainál is szégyenletesebbnek nevezte: „nincs rá példa sem a közeli, sem a távolabbi múltból, hogy egy nemzet maga készítse elő saját vérei, sőt saját állama számára [...] a katasztrofát”.<sup>33</sup> Az volt a véleményük, hogy Magyarország feláldozta a határain kívül rekedt kisebbségeit. Gyöngyösi erre azzal érvelt, hogy becslése szerint csak 30-40 ezer szlovák települ majd át önkéntesen Csehszlovákiába, s ha a lakosságcsere nem valósul meg, a békekonferenciát a prágai kormány propagandája meggyőzheti, hogy szükséges és elengedhetetlen a két ország érintett nemzetiségeinek a cseréje. Szerinte a nyugati hatalmak passzivitása következtében az egyezmény aláírása volt az egyetlen eszköz a magyarság pusztá fizikai létének megmentésére.

Mindszenty 1946. október 26-án a magyarországi püspököknek írt körlevelében a következőképpen kommentálta a két állam közti lakosságcsere-egyezményről szóló szerződést: „Azt mondják a csehszlovákok, hogy köztársaságuk területén nem akarnak más nemzetiségű polgárokat megtartani. De ak-

<sup>29</sup> *Ján Bobák: Maďarská otázka v Česko-Slovensku 1944–1948.* Martin, Matica Slovenská, 1996. 98.

<sup>30</sup> A budapesti Csehszlovák Áttelepítési Bizottság 1946. március 4-től július 25-ig terjedő időszak alatt szétszított 790 ezer újságpéldányt, 490 ezer brosúrát, 54 ezer rölapot, sok ezer szlovák nyelvű könyvet, 60 hangversenyt rendezett, több mint 60 községben 277 népgyűlést hívott össze és 2666 előadást tartott a budapesti rádióban. *Juraj Zvara: A nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában.* Pozsony, Politická Literatura, 1965. 32.

<sup>31</sup> *Štefan Šutaj – Milaj Olejník – Soňa Gabzdilová-Olejníková: Nemci a Maďari na Slovensku v rokoch 1945–1953 v dokumentoch.* I. Prešov, Universum, 2005. 22.

<sup>32</sup> *Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája, 1945–1947.* Budapest, Kossuth, 123–124., 314.

<sup>33</sup> A csehszlovákiai magyarság emlékirata a magyar–csehszlovák államközi egyezményéről (1946. március). Magyar Országos Levéltár (MOL), Béke-előkészítő Bizottság (XVIII-7), 7. dob.

kor ne akarják a területet sem megtartani, és adják is át azt a földet, amelyet magyarok laknak, azt a földet, amely közvetlenül határos a mai Magyarországgal, és hagyják őket saját földjükkel együtt visszatérni az ő régi magyar hazájukhoz, ami által megvalósul, hogy nem lesznek idegen nemzetiségűek, és nem kényszerülnek 700 000 embert üldözni és zaklatni.”<sup>34</sup> A lakosságcsere-egyezmény megkötése után, Mindszenty 1946. április 29-én levélben fordult Ernest Bevin angol külügyminiszterhez. Arra kérte, hasson oda, hogy hatálytalanítsák az 1946. február 27-én kötött magyar–csehszlovák megegyezést, mivel annak határozatai ellentétben állnak az emberi jogokkal. Kifogásolta, hogy a megegyezés nem biztosítja a magyaroknak a kisebbségi jogokat, a magyarországi szlovákok helyzetét pedig a következőképpen foglalta össze: „A magyarországi szlovákok, akik szétszórva élnek az elmúlt kétszáz év óta az országban, önként jelentkezhetnek a cserére, míg Szlovákia ősi magyar lakosait, akik egy néptömegben élnek és életlehetőségeik birtokában vannak, Szlovákia elhagyására kényszerítik, hogy helyet készítsenek a magyarországi szlovákoknak. Ennek a megegyezésnek az alapján a magyar népcsoport helyére a Duna folyam mentén összefüggő szlovák tömeget telepítenek és ilyen módon a két országnak összefüggő magyar népi vidékét tönkreteszik.”<sup>35</sup> A megállapodással kapcsolatosan a következő észrevételeket tette: „Csak miután az egyezmény már két hónapja érvényben volt, vette észre a magyar kormány, hogy a szerződés, mely hanyagul és gondatlanul íródott, sok helyet enged Csehszlovákiának a kibújókra, és mérenylet volt a magyar nép ellen. Az egész ország fel van háborodva. A politikai pártok idegesek és állandóan tiltakoznak a sajtóban és a nyilvános gyűléseken. Azt is figyelembe kell venni, hogy a csehszlovák kormány nem tartja magát még annak az egyezménynek a szavaival sem, amelyet a magyar külügyminiszter aláírt.”<sup>36</sup> Levele végén lesújtó ítéletet mond Beneš politikájáról, s hozzáfűzi: a beneši álmoknak — a magyar és szlovák elem szétválasztásának — ez a legembertelenebb módszere. Mindszenty a felvidéki magyarok sorsának megoldását a határkiigazításban látta: a kérdés csak akkor jut nyugvópontra — mondta —, ha a többségi magyar területeket Magyarországhoz csatolják. Ha ezt a nagyhatalmak nem teszik lehetővé, akkor a felvidéki magyarságra a biztos pusztulás vár, akkor „ugyanaz történik a magyarokkal, amit a szlovákok 1944-ben a zsidókkal tettek”.<sup>37</sup> Magát a lakosságcsere-egyezményt sem ismerte el érvényesnek: szerinte az abban foglaltak ellentétben állnak az erkölcsi és a természeti törvényekkel, s ellenkeznek az alapvető emberi jogokkal is. Az egyezmény aláírása utáni felvidéki történések pedig valósággal sokkolták a hercegprímást. 1946. július 25-én kemény hangú levelet intézett Nagy Ferenchez,<sup>38</sup> amelyben a maga és a püspöki kar nevében arra kérte a miniszterelnököt: érvénytelenítse a prágai szerződést, mivel az ellentmond az 1919-es saint-germaini szerződésnek, tiltsa meg a lakosságcserét, s a magyar kormány érje el, hogy a csehszlovákiai

<sup>34</sup> Mindszenty levele a magyarországi püspököknek (1946. október 28.). Mindszenty levele a magyarországi püspököknek. MOL, Külügyminisztérium, Titkos iratok (TÜK), (XIX-J-1-j), 35. dob.

<sup>35</sup> EPL, V-700/19. 7-277. 6. dob., sz. n. (267-268. p.)

<sup>36</sup> Uo.

<sup>37</sup> Uo. A Szlovák kormány már 1942-ben megkezdte a zsidók Németországba történő deportálását. Elszállításukért 500 német márkát fizettek fejenként a német kormánynak.

<sup>38</sup> Mindszenty levele Nagy Ferenchez (1946. július 25.). MOL, XIX-J-1-j, 33. dob.



magyarság számára az állampolgári jogokon túl biztosítsák az őket megillető kisebbségi jogokat is a világi és az egyházi élet minden területén. Levelében tájékoztatta Nagy Ferencet a tudomására jutott legfrissebb magyarellenes atrocitásokról, de arról is, hogy 1946. június 20. óta a szlovák hatóságok azt doboltatják ki a magyar falvakban: „Azok a magyarok, akik 1938-ig a területet Magyarországnak visszaítélő bécsi döntésig nem szereztek csehszlovák állampolgárságot, június 25-ig megszerezhetik. Ezzel megkapják a szlovák nép minden jogát.”<sup>39</sup> Mindszenty derűlátóan ítélte meg az intézkedést; úgy gondolta, a csehszlovák kormány kemény politikája enyhülőben van, s a tárgyalások folytatására buzdította a magyar politikusokat. Derűlátásra azonban nem volt ok: a csehszlovák vezetés nemhogy a lakosságcsere-egyezmény felülbírálásán nem gondolkodott, ellenkezőleg: épp annak gyakorlati előkészítését kezdte meg, a magyarok elleni erőszakos fellépések pedig megsokasodtak.

Csehszlovákiában 1946 júniusában sorra alakultak a körzeti Telepítési Hivatalok, Pozsonytól Királyhelmeig. Elsődleges feladatuk a lakosságcsere előkészítése, a belső telepítések irányítása és a reemigrációs feladatok ellátása volt. A lakosságcsere-szerződés értelmében a csehszlovák hatóságoknak három hónapjuk volt az áttelepülésre jelentkező magyarországi szlovákok összegyűjtésére, s hat hónap állt rendelkezésükre, hogy az áttelepítendő magyarokat kijelöljék. A Csehszlovákiában kiválasztottak „fehér lapot” kaptak, amely bizonyos fajta menlevélnek számított: ezek birtokában nem kellett félniük a magyarság más tagjait továbbra is fenyegető különféle megkülönböztetések, megtorlások, például a széttelepítés vagy vagyonekzobzás ellen.

A lakosságcsere-egyezmény aláírása azonban nem jelentette a két állam közötti viszony rendezését, mint ahogy nem jelentette a felvidéki magyarság sorsának végleges megoldását sem. A magyarság elleni zaklatások fokozódása nem a lakosságcserebe való belenyugvás, hanem az egyezmény végrehajtásának halogatása, sőt a tiltakozó akciók felé vitte a magyar kormányt. A csehszlovák politikusok között sem mindenki értett egyet a magyarok kitelepítésével; magának a külügyminiszternek, Jan Masaryknak is voltak fenntartásai. Mindezt egyebek mellett a moszkvai brit nagykövet jelentéséből tudjuk, akivel Masaryk 1946. július 24-i moszkvai látogatásakor találkozott: „hajlandó vagyok megfontolni bizonyos terület átengedését Magyarországnak, hogy így Szlovákia szabaduljon meg végleg azoktól a magyaroktól, olyan szlovák–magyar területektől, ahol a lakosság szinte teljesen magyar. Hozzátette, hogy ezeket a dolgokat nem mondhatja ki nyilvánosan, és hogy nagyon lényeges, hogy senki illetéktelen ne tudja meg, hogy ő hajlandó elfogadni ilyen megoldást.”<sup>40</sup> Mindszenty saját egyházi forrásai révén valószínűleg tudott Jan Masaryk ilyen irányú területi elképzeléseiről, feltehetően ezért javasolhatta több beadványában is a magyar politikusoknak a területcserét Csehszlovákiával. Utólag, a történetek ismeretében már látjuk, hogy az elképzelés puszta illúzió volt.

---

<sup>39</sup> Uo.

<sup>40</sup> The National Archives, Kew (TNA), FO 181/1020/3, C160/15/46. sz.

*Mindszenty fellépése a magyarországi németek kitelepítése ellen*

A győztes nagyhatalmak 1945. augusztus 2-i potsdami határozata a németek kényszerkitelepítése kérdésében elfogadta a lengyel és a csehszlovák kormány teljes, a magyar kormány részleges kitelepítésre vonatkozó előterjesztését. A SzEB 1945. augusztus 9-én felszólította a magyar kormányt, hogy készítse elő a német kisebbség kitelepítését. A szövetségesek nagyhatalmak, a hitleri Németországnak az emberiség ellen elkövetett súlyos bűntettei miatt határoztak úgy Potsdamban, hogy szükséges a német nemzetiségűek megbüntetése. A lakosság kitelepítésének az ügyét a potsdami értekezlet a csehszlovák és a lengyel kormányokra, Magyarországon pedig a SzEB-re bízta a békekötésig. A SzEB 1945. november 30-án értesítette a magyar kormányt, hogy mintegy félmillió német nemzetiségű lakos telepítendő át Magyarországról Németországba az amerikai megszállási övezetbe. Gyöngyösi külügyminiszter jegyzékben fordult a szövetséges nagyhatalmakhoz, és megpróbált reális képet nyújtani a német lakosság létszámáról, illetve a kitelepítendő németek létszámát mintegy 200 ezer főben jelölte meg. Ugyanakkor azt is leszögezte, hogy a magyar kormány a kollektív büntetés mindenféle fajtáját helyteleníti, csak azoknak a németeknek a kitelepítését tartotta kívánatosnak, akik elárulták Magyarországot és a hitlerizmus szolgálatába álltak.

Mindszenty 1945. október 10-i levelében figyelmeztette Dálnoki Miklós Bélát, az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnökét a német kisebbség elleni fellépés veszélyeire. 1945. október 17-én pedig — a maga és a magyar püspöki kar nevében — pásztorlevélben tiltakozott a magyarországi németek kitelepítése ellen. Párhuzamot vont a felvidéki magyarok és a magyarországi németek kitelepítése között: „Ha csak a bűnöseket büntetnék, hallgatnánk, de a rossznak barátaiként minősítenek és eltávolítanak olyanokat, akikre a bűnt nem bizonyították rá, sőt olyat hoznak fel ellenük bűnül, ami természetjogon megilleti őket, például az anyanyelv. Ne tegyünk olyasmit, amit a fegyverszüneti határvonalon túl magyarokkal szemben elkövetőktől nemcsak felháborodással fogadtuk [sic!], de elviselhetetlennek is éreztünk.” Magyarországon, ahol több nemzetiség él együtt, csak kölcsönös tiszteletnek és megértésnek van helye; a németek kitelepítésével „a magunk számára cselekszünk rosszat, [...] jó barátok helyett ellenségeket szerzünk magunknak. Ki tudja, hogy amit elkövetünk a folyó egyik partján, a másikon nem fordítják-e ellenünk.”<sup>41</sup> A kitelepítés embertelen és keresztényietlen — mondja a pásztorlevél —, olyanokat is bűnbaknak bélyegez, akik teljesen ártatlanok. Javasolták, hogy azokat, akik csak névleg, s különösen ha csupán kényszerűségből voltak a Volksbund tagjai, ne büntessék. Tegyenek különbséget a volksbundista és az államhoz hű állampolgárok között. Arra kérték a magyar vezetést, hogy a hazai németkérdés rendezését tapasztalt, pártatlan, lelkiismeretes és felelősségteljes, ne pedig lelketlen, elvakult emberekre bízák. Felhívták a figyelmet, hogy ennek súlyos következményei lehetnek Magyarországra nézve. A haza nem taszíthatja ki magából egyetlen, mégoly vétkes gyermekét sem; ez méltatlan lenne a magyar államhoz és a demokrácia alapelveihez.<sup>42</sup>

<sup>41</sup> *Mindszenty*: i. m. 81.

<sup>42</sup> Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), 274. f., 7/247. ő. e.

1945. december 29-én a magyar kormány kiadta a 12333/1945. M. E. számú rendeletét, amely a hazai német lakosság áttelepítését engedélyezte. Eszerint Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy német anyanyelvűnek vallotta magát, aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá aki a Volksbund vagy valamely fegyveres német testület (SS) tagja volt. Az első áttelepülő csoport 1946 januárjában indult el Budaörsről Németország amerikai megszállási övezetébe.<sup>43</sup> A csehszlovák vezetők örömmel vették ezt a hírt, azt remélvén, hogy így könnyebbé válik számukra a magyarok áttelepítése.

A németek kitelepítése alkalmával Mindszenty kénytelen volt engedélyezni, hogy a német települések lelkipásztorai, ha kívánják, híveikkel együtt Németországba, menjenek, de erre nem kötelezte őket, a döntést rájuk bízta. 1946. január 29-én levelet intézett Tildy Zoltán miniszterelnökhöz, amelyben kifejtette: szerinte a magyarországi németek kitelepítését a csehszlovák politikusok sugalmazták Moszkvának, ezért Magyarországnak biztosítékot kell kérnie a győztes hatalmaktól: a németek ügye nem arra szolgál, hogy helyet teremtsen a felvidéki magyarok számára.<sup>44</sup> Hasson oda, kérte Tildytől, hogy a nagyhatalmak állítsák le mindkét akciót, s a magyar kormány addig se tegyen semmit az ügyben.

Mindszentynek a németek ügyében a Tildy helyére lépő új miniszterelnök, Nagy Ferenc vádlóan válaszolt 1947. április 17-én. „Vajon papi lelkületével összeegyeztethetőnek tartaná, hogy ha jogfosztott magyar véreinket, az asszonyokat és gyermekeket az út szélén verné az eső, amikor svábok háborítatlanul laknak terjedelmes otthonaikban”<sup>45</sup> – tette fel a kérdést Nagy, Mindszenty ama kérésére utalva, hogy a magyar kormány ne vállaljon részt a németek kitelepítésében. A főpapot felháborította az utalás, miszerint ő a németeket pártolná, s elutasította azt is, hogy az áttelepítésre kijelölt magyarok érdekeit valaha is háttérbe szorította volna a németek javára. Ő minden tőle telhetőt megtett a felvidéki magyarok érdekében – írja válaszlevelében. – „Ha valaki többet tett nálam, szívesen és hálásan meghajlok előtte.”<sup>46</sup> Csak azokat a németeket védi, akik mindig igaz magyarok voltak.

Magyarország németlakta területein a feszültség egyre nőtt, összetűzésekre került sor a németek, a új telepések, a hatóságok és a rendőrség emberei között. Az amerikai katonai hatóságok, gazdasági nehézségekre hivatkozva, az általuk megszállt német zónába néhány hónap után már nem fogadtak be több magyarországi németet. Mintegy 185 ezer főnyi német távozott Magyarországról.

<sup>43</sup> A német kitelepítés történetét részletesen ismerteti *Tóth Ágnes*: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét, Bács-Kiskun Megye Önkormányzatának Levéltára, 1993. 117–151. L. még Mindszenty pásztorlevele (1945. október 17.) és Tildy Zoltánnak küldött levele (1945. december 28.). MOL, XIX-J-1-a, 14. dob., II-28-4529. 7/1946. sz.

<sup>44</sup> EPL, V-7000/19285-483., 6. dob., 284. p.

<sup>45</sup> Uo. 285-286. p.

<sup>46</sup> Uo.

<sup>47</sup> Körülbelül 135 ezer német távozott Németország amerikai zónájába és 50 ezer fő a szovjetek által megszállt zónába. *Föglein Gizella*: Nemzetiség vagy kisebbség. Ister, Budapest 2000. 125–126.

ról.<sup>47</sup> A kitelepítés leállításában Mindszenty propagandájának, a magyar püspöki kar tiltakozásainak és más politikai érdekeknek is jelentős része volt.

A magyar kormány belátta, ha a magyarországi németek kitelepítése tovább folytatódik, a csehszlovák politikai vezetés előtt nem állhat meg az a érvük, hogy a szlovákiai magyarokat nem tudnák elhelyezni, így kezdetben lassították, majd végleg leállították a kitelepítéseket.

### *Mindszenty és a reszlovakizáció*

A csehszlovák kormány korántsem elégedett meg a lakosságcsere-egyezménnyel. Az etnikai terjeszkedés, illetve a kisebbségi magyarság kiszorításának egy másik, sajátos eszköze az úgynevezett reszlovakizáció,<sup>48</sup> azaz visszaszlovákosítás volt. A vonatkozó rendeletet 1946. június 17-én adták ki, de már a tavaszi összeírás idején lehetőséget adtak a szlovákiai magyaroknak, hogy jelezzék, ha ilyen irányú szándékuk lenne. A reszlovakizációs rendelet abból a valótlan és tudománytalan állításból indult ki, hogy a felvidéki magyarság eredetileg valójában szlovák elem volt, de az évezred folyamán a történelem alakulása és a térségben lejátszódó politikai változások következtében elmagyarosodott, most viszont újra visszatérhet eredeti identitásához. Az év nyarán nagyarányú kampány kezdődött. Noha a reszlovakizálás elvileg önkéntes volt, a felvidéki magyarságot valójában válaszút elé állították: ha valaki szlováknak vallja magát, visszakapja az állampolgárságát, ha nem, akkor vállalnia kell a következményeket, a magyar nemzetiséget sújtó üldöztetést, az otthon elhagyását, sőt az országhól való kiutasítást. A magyar családfők számára lehetővé tették, hogy bizottság előtt tagadják meg a nemzetiségüket, és családtagjaikkal együtt térjenek vissza a szlováksághoz. A felvidéki városokban ilyen és hasonló szövegű feliratokat ragasztottak ki: „Szlovákok! Szlovák anyátok vár rátok, hogy keblére öleljen benneteket. A végleges rendezés előtt még egyszer felszólít benneteket, hogy azok, akik szlovák módra éreznek, akik szlovák eredetűek és szlovákoknak vallják magukat, jelentkezzenek. Aki hibázott, arra bocsánat vár. A szlovák anya megoltalmaz benneteket, és gondotokat viseli. Azok, akik jelentkeznek, minden olyan jogban részesülni fognak, amely biztosítja megélhetésüket egy jól szervezett államban”.<sup>49</sup> A csehszlovák hatóságok nem riadtak vissza a megtévesztő módszerektől sem. Egy ilyen esetet Mindszenty is megemlített a Nagy Ferenchez írt levélben.<sup>50</sup> A magyar gazdákat valamilyen ürüggyel berendelték a község házára, ahol a jegyző megkérdezte, kívánnak-e Csehszlovákiában maradni. Ha a válasz igen volt, akkor egy szlovák nyelvű papírt tettek eléjük, amely a csehszlovák állampolgárság vállalását tartalmazta. Azokat a magyarokat, akik vonakodtak aláírni, kilakoltatással, vagyonelkobzással, liszt- és cukorjegyek elkobzásával, egyes esetekben ötven koronás bírsággal fenyegették

<sup>48</sup> A reszlovakizáció részletes lefolyását lásd: Popély Árpád: A reszlovakizáció területi vetülete. Adalékok a II. világháború utáni reszlovakizáció történetéhez. In: Gyurgyák László – Kocsis Aranka (szerk): Társadalom-tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből. Pozsony, Kalligram, 2002, 38–60.

<sup>49</sup> EPL, V-700/19. 7-277., 6. dob., 120. p.

<sup>50</sup> Mindszenty levele a magyarországi püspököknek (1946. október 26.). MOL, XIX-J-1-j, 35. dob.

meg. Mindszenty Nagy Ferenchez intézett leveléből tudjuk, hogy például Nagy-ölvend lakosságának hatvan százaléka a kényszernek engedve írta alá a reszlovakizációs papírokat, s ilyen arány nemcsak egy településen fordult elő.

Mindszenty a reszlovakizációt elítélte és rámutatott arra, hogy ez csak a Csehszlovák kormány eszköze volt az ottani magyarok megfélemlítésére. „Ha írásban szlováknak nyilvánítják magukat, abban az esetben földjükön maradhatnak. Így a félelemtől hajtva kétszázezren vallották magukat szlováknak,<sup>51</sup> másik kétszázezer magyart azonnal el akartak üldözni földjükről a fent említett szerződés alapján, elüldözni arról a földről, ahol nemcsak ők maguk születtek, hanem ahol már őseik ezer éve éltek.”<sup>52</sup>

A reszlovakizációs törvény megalkotói azt remélték az akció végrehajtásától, hogy 1) statisztikailag le lehet szorítani a csehszlovákiai magyarság számát, 2) a reszlovakizáció után megmaradó magyarság kitelepítéséhez esetleg könnyebben hozzájárulnak a nagyhatalmak a párizsi békekonferencián, mivel így a csehszlovák békedelegáció statisztikailag is demonstrálhatja, hogy nincs is olyan sok magyar az országban, 3) a németek kitelepítése után a magyarok munkaerejét megmenthetik az ország számára.<sup>53</sup>

A magyar kormány — Mindszenty fellépése és más forrásokból szerzett értesülések hatására — több diplomáciai jegyzékben is tiltakozott a védtelen lakossággal szemben az 1919. évi saint-germaini kisebbségvédelmi szerződés ellenére elkövetett jogtalanságok miatt, a reszlovakizációs kampányt pedig a lakosságcsere-egyezmény megsértésének tekintette. Gyöngyösi János külügyminiszter 1946. június 28-án a Külügyminiszterek Tanácsához intézett táviratában tárta fel a magyar lakosságot ért újabb atrocitásokat, a magyarországi koalíciós pártsajtó pedig a nemzetközi közvélemény figyelmét igyekezett fölhívni a csehszlovák kormány eljárására. A csehszlovák vezetés mindvégig azzal védekezett, hogy a reszlovakizáció országuk belügyének számít, így abba a magyar diplomácia nem szólhat bele. Bár az érvet Mindszenty tudomásul vette, a magyar kisebbség védelmében a későbbiekben is többször felszólalt

A reszlovakizáció voltaképpen a csehszlovákiai magyar nemzetiség felszámolásának egyik formáját jelentette. Azok a magyarok, akik jelentkeztek, legtöbbször kényszerűségből tették, így időt nyerhettek a túléléshez, megvédve magukat és családjukat. A reszlovakizációt Mindszenty sem tudta megakadályozni, de legalább hathatósan segített a közvélemény tudomására hozni.

### *Mindszenty és a párizsi békeszerződés*

A párizsi békekonferencia 1946. július 29. és október 15. között zajlott.<sup>54</sup> Mindszenty és a magyar kormány is reménykedve várta a konferenciát, amely

<sup>51</sup> A későbbi csehszlovákiai népszámlálások adatai is ezt bizonyítják: az 1950-es 367 733, az 1961-es 533 934, az 1970-es 570 478, az 1980-as 579 617 magyar nemzetiségű lakost mutatott ki. *Vadkerty Katalin*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Kalligram, Pozsony, 2001. 405.

<sup>52</sup> L. 49. jegyz.

<sup>53</sup> *Vadkerty*: i. m. 383–385.

<sup>54</sup> A párizsi békeszerződés részletes történetéhez l. *Romsics Ignác*: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Budapest, Osiris, 2006. 189–259.

nemzetközi garanciákat adhat a kisebbségi jogok tekintetében, és megakadályozhatja a szlovákiai magyar etnikum erőszakos felszámolását. Mindszenty az eljövendő béke igazságosságának egyik előfeltételét a határon kívül élő magyarok nemzeti kisebbségi jogainak biztosításában látta,<sup>55</sup> sőt némi területi kompenzációban is reménykedett.

A párizsi békekonferencián a csehszlovák kormány másodszor is a nagyhatalmak elé terjesztette a magyarok kitelepítésére vonatkozó tervét, Budapest pedig a kisebbségvédelem nagyhatalmi garanciáinak megteremtésében reménykedett. Ezért a lakosságcsere-egyezmény aláírása (1946. február 27.) és a konferencia közötti hónapokban a magyar kormány minden eszközt megragadott, hogy a lakosságcsere végrehajtását késleltesse. A magyar vezetés azt remélte, hogy a kisebbségek védelmének kérdésében Párizsban majd sikerül elérniük az 1938. évi állapotot, ezenfelül a békeszerződés gazdasági feltételeinek megkönnyítését is. Maximális célként azt várták, hogy kisebb határmódosítást elérhetnek Romániával és Csehszlovákiával szemben. Csehszlovákiában a Csalólóköz, illetve egymással nem egybefüggő határ menti magyarlakta területek jöttek számításba – összesen mintegy 4 ezer km<sup>2</sup>.<sup>56</sup> Csehszlovákiától azt kívánták továbbá, hogy biztosítsa a magyar kisebbség fennmaradását az ország déli határvidékén, és állítsák le a reszlovakizációt. Csehszlovákia a párizsi konferencián a Magyarországgal kötendő békeszerződés kérdéseire összpontosított. Követeléseikről és álláspontjukról már jóval a konferencia megkezdése előtt tájékoztatták a Külügyminiszterek Tanácsát és a nagyhatalmak kormányait. Az információszerzést és a tájékoztatást külföldi külképviseleteik és a baráti hatalmak prágai nagykövetségeinek közvetítésével folytatták, de főképp külpolitikai vezetőik személyes kapcsolatai révén. Jan Masaryk külügyminiszter és Vladimír Clementis államtitkár, valamint a csehszlovák külügyminisztérium magasabb beosztású hivatalnokai 1946 első felében sokat utaztak kifejezetten ebben a küldetésben. A céljuk az volt, hogy alapvető követeléseiket már a Külügyminiszterek Tanácsa által kidolgozott békeszerződés javaslatába vegyék föl, de ez nem sikerült, így kívánságaikat módosító javaslatként, vagy új cikkelyként a párizsi békekonferencia elé terjesztették a későbbiek folyamán.

Mindszenty a párizsi békeszerződéssel kapcsolatos elképzeléseit 1946. július 23-án emlékiratban foglalta össze, amelyet eljuttatott a nagyhatalmak képviselőihez. Elítélte az első világháború utáni rendezést; amely szerinte nem volt igazságos béke a magyarság számára, hiszen a népek önrendelkezési jogának megsértésével, népszavazás nélkül három és fél millió magyar került idegen uralom alá. Bízott benne, hogy a párizsi békeszerződés a demokrácia szellemében fog megvalósulni: „A demokráciának világszerte való győzelme most azt a reményt kelti bennünk, hogy a győztesek valóban fontolóra veszik a Franklin Delano Roosevelttel kijelentésében foglalt nagy igazságot, hogy tartós békét nem lehet más népek szabadsága árán megvásárolni.”<sup>57</sup> A békeszerződés célját a

<sup>55</sup> *Gergely Jenő*: A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971. Budapest, Kossuth, 1985. 46.

<sup>56</sup> *Romsics*: i. m. 219–221. A magyar békedelegáció ugyanakkor csekély területi kompenzációra (660 km<sup>2</sup>), illetve korlátozott lakosságcsere-re is hajlandónak mutatkozott.

<sup>57</sup> Mindszenty okmánytár. Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok. Szerk. Vecsey József. I–III. köt. München, 1957. I. köt. 219.

béke tartós biztosításában látta, és mélyen elítélt minden büntető vagy jutalmazó gesztust. Felhívta a nagyhatalmak figyelmét arra, hogy Magyarország határainak kérdése rendezetlen, s hogy a Trianonban elkövetett hibáikat orvosolniuk kellene. Egy igazságos béke, ami a magyarság érdekeit is figyelembe veszi, egyben Közép-Európa stabilitását jelentené, s megakadályozná, hogy a kis népek érdekellentétei háborús katasztrófákba torkolljanak. A kisebbségvédelmet a két háború közötti időszakban csak az egyház tudta ellátni — vélekedett —, mivel hatékonyan tudta védeni a nemzetiségek nyelvi és kulturális jogait. „Nem kívánunk különleges magyar érdekeket előtérbe helyezni, mert meggyőződésünk, hogy magyar nemzeti szempontból is a legjobb béke az, amely valamennyi háború sújtotta népnek megnyugvást hoz, és megteremti azokat az előfeltételeket, amelyek a szomszédainkkal való békés együttműködéshez elengedhetetlenek. Az Egyház pedig, amely egy ezredéve dolgozott itt a népek művelődésén, most is segíteni akarja híveit egy boldogabb jövő kialakításában. Így reméljük, hogy elérkezik az idő, amikor a népi és vallási különbségek nem áldatlan viszályok előidézői, hanem a sokoldalú emberi kultúra kifejlesztését előmozdító erők lesznek.”<sup>58</sup> Az ideális állapot az lenne, ha a közép-európai országok határai elvesztenék politikai jelentőségüket, de erre egyelőre nem érettek a térségben élő nemzetek. A lakosságcserét csak a határoktól távol élő szórványmagyarság esetében tartotta indokoltnak, és csak akkor, ha mindkét részről önkéntes alapon, és több évig elhúzódóan megy végbe, de ebben az esetben is a nagyhatalmak támogatása és ellenőrzése mellett, az emberességi és gazdasági szempontok figyelembevételével tudta elképzelni. Nagyszámú lakosság cseréjének lebonyolítását — Magyarország túlnépesedésére való tekintettel — csak megfelelő területi kárpótlással összekapcsolva tartotta volna végrehajthatónak. Az etnikailag vitás területeken élő lakosság hovatartozását népszavazás útján vélte kivitelezhetőnek — ez biztosíthatná a jövőbeni politikai közeledést és a gazdasági együttműködést is.

Másképp gondolkodtak erről a kérdéstről Mindszenty ellenpartnerei a csehszlovák vezetésben. Jan Masaryk a párizsi békekonferencián tartott bevezető beszédében arra hívta fel a figyelmet: „nehéz lenne arra készíteni a csehszlovák népet, hogy vegye fontolóra a visszatérés gondolatát az olyan kisebbségi egyezményekhez, amilyenekkel 1919–38 között rendelkezünk. Az a csehszlovák kormány, amely ezzel megpróbálkozna, nagy valószínűséggel megbukna.”<sup>59</sup> Ezeket a kisebbségi jogokat Csehszlovákia betartotta a két háború között, jól is működtek, 1938-ban Németország mégis megtámadta Csehszlovákiát a kisebbségi jogok be nem tartása miatt. Magyarország magatartása sem volt sokkal különb: „Nekünk Csehszlovákiában, delegátus uraim, sokkal több jutott az intrikáló kisebbségekből, mint rendes osztályrésznünk.”<sup>60</sup> Ezért érhetőnek tartotta, hogy országa meg akar szabadulni az árulóként és ötödik hadoszlopként számon tartott kisebbségektől.

<sup>58</sup> *Mindszenty József: Emlékirataim.* Debrecen, Szent István Társulat, 1989. 188.

<sup>59</sup> *Dalibor M. Krno: A békéről tárgyaltunk Magyarországgal.* Budapest, Orbis, 1992. 21.

<sup>60</sup> Uo.

Gyöngyösi János magyar külügyminiszter augusztus 14-én ismertette a békeszerződés-tervezettel kapcsolatos magyar álláspontot: „Ez a meghívás [a békekonferenciára] és az engedély, hogy itt szólhatunk, képes azt a reményt kelteni bennünk, hogy itt a béketárgyalás más módjáról van szó, mint amit több mint 25 éve megismertünk.”<sup>61</sup> Reményét fejezte ki, hogy olyan rendezés jön létre, amely tartós békét teremt Európában. Beszédében ugyanakkor nagy teret szentelt a szlovákiai kisebbségüldözésnek. Az új magyar demokrácia — mondta — megdöbbenéssel, majd keserűséggel vette tudomásul, hogy az emberi jogokat megsűfolva magyarok ezreit üzték el Csehszlovákiából, gyakran néhány óra alatt, néhány csomaggal. Hatszázötvenezer Szlovákiában élő magyart megfosztottak az állampolgárságától, sőt legalapvetőbb emberi jogaitól is. A magyar nemzetiségűek vagyonát elkobozták, a magyar nyelv használata a közhivatalokban és a nyilvános helyeken tilos, sőt büntethető. Még a lakosságcsere lebonyolítása után is mintegy félmillió magyar marad Csehszlovákiában, és ezek kitelepítése nem oldhatja meg a problémát. A felvidéki magyarok védelmében Gyöngyösi kifejtette, bizonyítani tudják, hogy az ottani magyar kisebbség nem játszott semmiféle döntő vagy akár jelentős szerepet az 1938-as Csehszlovák Köztársaság széthullásában. Ha Csehszlovákia meg akarja tartani a magyarlakta területeket — jegyezte meg nem kis éllel —, akkor tartsa meg a magyarokat is, és biztosítson számukra teljes emberi és polgári jogokat. Mert ha Csehszlovákia erre nem vállal kötelezettséget, akkor a magyar kormány ragaszkodni fog ahhoz az alapelvhez, miszerint minden nemzetnek joga van a földhöz.

A csehszlovák fél nem hagyhatta válasz nélkül Gyöngyösi beszédét. Másnap, 1946. augusztus 15-én Jan Masaryk reagált rá. Ezt a beszédet már korábban is hallhatta — mondta —, mégpedig 1918 és 1938 között, Magyarország különböző szónokai, „tengernagyok” és mások előadásában. De „vajon ki nyerte meg ezt a háborút, az Egyesült Nemzetek vagy Magyarország?” Most Magyarország a vesztes fél, Csehszlovákia a győztesek oldalán áll, a magyar kormány mégsem képes feladni revizionizmusát. A szlovákiai magyar kisebbség épp ezért a nyugtalanság állandó forrása. „Az irredentizmus, a területi változások és a színlelt demokrácia nem járul hozzá a közép-európai békékhez, biztonsághoz és jóléthez.”<sup>62</sup> Csehszlovákia kívánja a legjobban a békét — mondta beszéde végén Masaryk, de nem kis szarkazmussal azt is hozzátette: „Magyarországgal való különleges problémáink megoldásának kidolgozása tisztességesen történt, fájdalmas tapasztalatok hosszú évei után”.<sup>63</sup>

A csehszlovák kormány a békekonferencián szerette volna elérni, hogy — a lakosságcserére kijelölteken túl — nemzetközi egyezmény szentesítse további 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítését; utaltak arra is, hogy a magyarországi németek helyére lehetne telepíteni őket. A békekonferencia elvetette a csehszlovák kérést, de a magyar kormány kérését sem támogatta, amely arra irányult, hogy a nagyhatalmak kötelezzék Csehszlovákiát annak a jogi és etnikai

<sup>61</sup> Uo. 26.

<sup>62</sup> Uo.

<sup>63</sup> Uo. 27.



állapotnak a visszaállítására, melynek fenntartására az ország a Saint-Germain-en-Laye-ben 1919. szeptember 10-én aláírt kisebbségvédelmi szerződésben kötelezettséget vállalt. Az angolszász hatalmak rokonszenveztek ugyan Csehszlovákia azon törekvésével, hogy nemzetállammá váljon, az erőszakos kitelepítés elvét azonban — főként humánus szempontból — elvetették, mint ahogy a békeszerződésben a magyar nemzetiség elleni kollektív megtorlásnak sincs nyoma. Határozott álláspontjuk kialakulására a magyar kormány és Mindszenty József tájékoztatásainak és a nemzetközi közhangulatnak is volt bizonyos hatása, döntésükben pedig szerepet játszott az a tény is, hogy a potsdami konferencián jóváhagyott magyarországi, csehszlovákiai és lengyelországi németek kényszerkitelepítése atrocitásokkal, véráldozatokkal is járt, amit a saját közvéleményük sem nézett jó szemmel. Így a párizsi békekonferencián a nyugati hatalmak képviselői a magyar ügyben a kompromisszumos megoldást keresték.

Mindszenty az esztergomi bazilikában 1946. augusztus 15-én mondta el véleményét, amely kissé revizionista színezetet kapott. Ebben emlékeztette a nagyhatalmakat a magyarság elévülhetetlen érdemeire a civilizáció védelmében és arra hogy ötszáz éve várják a viszontszolgáltatások idejét. Ha „van bírói lelkiismeret és felelősség”, ha a „győzők különbek a legyőzötteknél”, akkor Trianon igazságtalansága nem ismétlődhet meg. Beszéde végén kijelentette, bízik abban, hogy „erkölcsreiben megújulva Szent István országát újra életre támaszthatják.”<sup>64</sup>

Párizsban végül arról született döntés, hogy Magyarországnak kétoldalú tárgyalásokat kell kezdenie Csehszlovákiával. Abban az esetben, ha a szerződés érvénybe lépésétől számított hat hónap alatt a két ország között nem jön létre megegyezés, Csehszlovákiának jogában áll a kérdést a Külügyminiszterek Tanácsa elé vinnie és a végleges megoldáshoz a Tanács segítségét kérnie. A szerződéshez csatolt jegyzőkönyvben a csehszlovák kormány kötelezte magát, hogy felfüggeszti a magyarok széttelepítését. Bár a párizsi békekonferencia mindkét fél számára csalódást okozott, Magyarország legalább annyit elért, hogy a békeszerződés kizárta az egyoldalú kitelepítést, és kötelezte Csehszlovákiát, hogy közvetlen tárgyalásokon keresse a megoldást. A nagyhatalmak ezzel a szlovákiai magyar nemzetiség problémáit végül is belügyi kérdéssé degradálták. A békeszerződés a legtöbb magyar ember szemében véglegesítette a trianoni határok helyreállítását és jóváhagyta a magyarság újlagos kisebbségi állampolgárrá válását, ami óriási szomorúságot váltott ki a magyarság körében. Tömegmozdulásokra nem került sor, mint 1920. július 4-én a trianoni békeszerződés aláírásának a napján. A némaságot egyetlen esemény törte meg a 1947. február 10-én délután Mindszenty könyörgést tartott a Bazilikában, ahol a hívők egy része fekete szalaggal jelent meg. Az egyik szemtanú szerint, amikor felcsendült az ének („Hol vagy István király, Téged magyar kíván”), hangos zokogás tört fel a templomban lévők és a térre kiszorultak között.<sup>65</sup>

<sup>64</sup> Igazság és szeretet. Mindszenty József bíboros-hercegprímás, esztergomi érsek beszédeiből 1945–1946. Budapest, Katolikus Főiskolások Baráti Köre, 1947. 101–102.

<sup>65</sup> A békekötés pillanatában könyörgés volt a Bazilikában. Hírlap, 1947. február 12. 3.

Előző nap Mindszenty kiáltványt intézett a világ közvéleményéhez a párizsi békeszerződésről. A nyilatkozat a békeszerződést aláíró hatalmak szemére vetette, hogy az Atlanti Chartában garantált emberi jogok a magyarok számára nincsenek biztosítva Csehszlovákiában, és annak ellenére, hogy a magyarság századok óta egy tömbben élt, most „őseik földjén lettek földönfutókká és a hitlerista deportálási módszerek áldozataivá. [...] A magyar katolicizmus éppen ezért megdöbbenve tapasztalja, hogy sem a magyar hivatalos kormány felszólalásai, sem a magyar Katolikus Egyház legilletékesebb hangjának tiltakozásai, sem a magyar és külföldi sajtó tárgyilagos tudósításai nem tudják megmozgatni az illetékes nagyhatalmi szerveket, illetve a szövetséges nemzeteket.”<sup>66</sup> A fentiek miatt a párizsi békeszerződést nem tartják sem méltányos, sem helyes döntésnek, nemcsak a kisebbségi magyarok vonatkozásában, de az általános európai érdekek szempontjából sem. Megnyugtatólag csupán az hat számára — írta Mindszenty —, hogy Magyarország visszanyeri szuverenitását.

Mindszenty József a párizsi békeszerződéssel kapcsolatos észrevételeit a magyar politikusokkal is közölte. 1946. október 23-án levelet küldött<sup>67</sup> Gyöngyösi külügyminiszternek, majd Nagy Ferenc kormányfőnek. Ebben a párizsi szerződést egyértelműen kudarcnak nevezte. Kedvező körülménynek csak azt tekintette, hogy az angolszász hatalmak nem adták engedélyüket ahhoz, hogy a felvidéki magyarságot egyoldalúan kiűzzék őseik földjéről. Mindszenty felhívta Nagy figyelmét, hogy a korábban Csehszlovákiával kötött lakosságcsere-egyezmény nem érvényes, mivel az abban foglaltakat Csehszlovákia nem teljesítette. Csehszlovákia „teljes erővel folytatta a lakosság kínzását, a csehszlovákosítást és a népesség gazdasági kizsákmányolását”.<sup>68</sup> Az egyezményt Mindszenty azért sem ismerte el érvényesnek, mert az abban foglaltakat erkölcsstelennek és a természeti törvényekkel ellentétesnek tartotta. Mindszenty a maga és a Püspöki Kar nevében is kérte, hogy a megállapodást Nagy Ferenc miniszterelnök semmisítse meg.

Mindszenty nemcsak a magyar politikusoknál igyekezett közbenjárni. A békekonferencia megbízottaihoz a budapesti francia követség révén eljuttatott táviratában is kifogásolta, hogy az illetékes nemzetek képviselői nem szólalhattak fel, hogy az emberi jogok garantálását is mellőzték, s emiatt a párizsi béke csak „szájbéke” lehet. Szemére vetette a békekonferenciának, hogy amíg ők ülészenek „... és aláírnak, a Duna mentéről a Szudéták közé életpusztító nagy hidegben, a borzalmak borzalmával deportálnak, önálló existenciákból szolgálká aljasítanak magyar százezreket, akiknek a világ nemzetei tegnap emberi jogokat ígértek, de a helyi érdekű nemtelen emberüldözés-bizonyára a békeszerződés elítélésével-önkívületben tobzódik az emberi jogok felett. Sem az angol-amerikai, sem a lenini-sztálini elveknek nem felel meg a három és fél millió magyarnak más államokhoz csatolása.”<sup>69</sup>

<sup>66</sup> Mindszenty okmánytár. I. m. II. köt. 136–137.

<sup>67</sup> EPL, V-700/13. 7-277. 6. dob. 5459/1946. sz. 148. o.

<sup>68</sup> Uo.

<sup>69</sup> Mindszenty okmánytár. I. m. II. köt. 138.

<sup>70</sup> Csehszlovákia öt falut igényelt vissza, de a konferencia csak hármat ítélt oda: Dunacsún, Horvátjárfalu és Oroszvár Csehszlovákiához került, Rajka és Bezenye Magyarországon maradt.

<sup>71</sup> *Mindszenty J.: Emlékirataim.* I. m. 190.

A párizsi békeszerződés végül érvényben hagyta a trianoni szerződést, újabb területeket csatolt el, amelyet Csehszlovákia kapott meg hídfőként a Duna jobb partján.<sup>70</sup> „Mégis elkövetkezett a nagy csalódás”<sup>71</sup> – írta Mindszenty emlékirataiban a párizsi békeszerződés lezárásakor. Mindszenty és a magyar püspöki kar elítélte a párizsi békét; erről egy későbbi dokumentumból értesülhetünk. Nagy „szomorúsággal” állapították meg, hogy a békeszerződés „hazánkra túl súlyos terheket ró, és több szempontból méltánytalan, sőt igazságtalan”. Reményüket fejezték ki, hogy a nagyhatalmak a későbbiek folyamán lehetőséget találnak majd „a magyar ügy igazságos és méltányos rendezésére”.<sup>72</sup> Mindszenty a nagyhatalmak képviselőihez intézet táviratában arra is emlékeztetett, hogy „Sem az angol–amerikai, sem a lenini–sztálini elveknek nem felel meg három és fél millió magyarnak más államokhoz csatolása.”<sup>73</sup>

A béketárgyalások tulajdonképpen egyik fél elképzeléseit sem váltották valóra. A csehszlovák küldöttség azon követelése, hogy további 200 ezer magyart egyoldalúan a lakosságcserén felül kitelepiítsenek, kudarcot vallott, de a magyar kormány a kisebbségvédelem nemzetközi szavatolására vonatkozó elképzelése sem valósult meg. A békekonferencia a csehszlovák–magyar viszony rendezését a kétoldalú tárgyalások körébe utalva lényegében nyitva hagyta a szlovákiai magyarság ügyét, azaz nem volt többé nemzetközi szerződéses akadálya annak, hogy a magyar kisebbséget erőszakosan széttelepítsék, deportálják.

### *Mindszenty és a csehszlovákiai magyarság*

1946. október 28-án Mindszenty körlevélben fordult a magyarországi hívekhez, amelyben a felvidéki magyarok történelmi helyzetének 20. századi alakulását ismertette. Csehszlovákia szemére vetette, hogy nem elégszik meg azokkal a területekkel, amelyeket a békeszerződés 1919-ben neki ítél, ezeken túlmenően az 1938-ban az I. bécsi döntés által Magyarországnak ítél területeket is elkobozták. Kifejti, hogy a csehszlovák vezetés tetézve a magyarok megpróbáltatásait, a felvidéki magyarokat is ki akarja űzni ősi földjéről. Mindszenty október 28-i körlevelében fenntartásait hangsúlyozta a csehszlovák kormány azon kijelentésére, hogy a magyarok kitelepitése „udvariasan fog történni” és nem úgy, ahogy Hitler bánt a zsidókkal vagy a török kormány az örményekkel. Mindszenty szerint nem lehet emberségesnek mondani azt, hogy 200 ezer magyart kutaszítanak hazájából, „kényszerítik őket, hogy elhagyják temetőiket, ahol elhunyt őseik hamvai nyugszanak, elhagyják ingóságait, melyeket a maguk és sok nemzedék munkájával szereztek, hogy ezeket most az őket kiűldözők könnyű zsákmányaként hátrahagyják?” És kik az üldözők — teszi fel a kérdést Mindszenty —, akik most felettünk ítélkeznek? „Ugyanazok a szlovákok, akik annak a gyászos Hitlernek legjobb barátaiaként érte szálltak háborúba, a zsidókat kegyetlenül üldözték és kiirtották...”<sup>74</sup> A csehszlovák kormány nyilat-

<sup>72</sup> Új Ember, 1947. március 9.

<sup>73</sup> Haas György: Második Trianon. Békéscsaba, 1995, Tevan, 174. Mindszenty itt a trianoni békeszerződés által elcsatoltak számát említi. 1947-ben a szomszéd államokban élő magyar kisebbség létszáma már csak mintegy 2,5 millió fő volt.

<sup>74</sup> EPL, V-700/19. 7-277., 6. dob., 154. p.

kozatára, miszerint köztársaságuk határain belül nem kívánnak más nemzeti-ségűeket tartani, a következőképpen reagált. Azokat a területeket, ahol magyarok laknak és amelyek közvetlenül Magyarországgal érintkeznek, adják át Magyarországnak. Abban az esetben, ha ez megvalósulna, akkor a csehek elérnék, hogy megszabadultak a magyaroktól a területükön, és így nem lesznek kénytelenek „üldözni és zaklatni hétszázezer embert”. Mindszenty körlevelében Harry Spencer Truman elnöknek az Egyesült Nemzetek ülésén 1946. október 24-én mondott beszédének alapelveit tartja a Magyarország és Csehszlovákia közötti megbékélés alapjának, amely a következőképpen hangzott: „Az igazi béke nem lehet tartós, ha a békét nem arra alapozzák, hogy igazságot adjon mindenkinek. Igazságot a kicsi és nagy nemzeteknek, és igazságot minden egyes embernek.”<sup>75</sup>

Mindszenty kitartóan írta leveleit a hazai és külföldi politikusoknak. 1946. október 23-án, Gyöngyösi János külügyminiszterhez fordult levéllel a felvidéki magyarok ügyében. Gyöngyösi válasza 1946. október 28-án érkezett meg.<sup>76</sup> A szemrehányást, amellyel Mindszenty a lakosságcsere-egyezmény megkötése miatt illette, a külügyminiszter visszautasította. Mint írta, az egyezményt a szövetséges nagyhatalmak sugalmazására, mindenekelőtt az Egyesült Államok határozott ajánlására és sürgetésére kötötte meg. Gyöngyösi levelében rávilágított arra a momentumra, hogy az amerikai kormány írásban is közölte vele: a csehszlovákiai magyarokat a kollektív felelősség alapján nem lehet eltávolítani, de az ellen nem emelnek kifogást, hogy egyéni elbírálás alapján a fasisztákat vagy a háborús bűnösöket kiutasítsák. Mindszenty javaslatát, hogy a lakosságcsere-egyezményt mondják föl, arra való hivatkozással, hogy azt a csehszlovák kormány megsértette és végrehajtását szabotálja, Gyöngyösi elutasította. Elismerete ugyan, hogy a csehszlovák fél nem tartott be bizonyos kötelezettségeket, amelyeket elvállalt, de — a magyar érdekeket figyelembe véve — az egyezményt felmondani, illetve hatálytalanítani ennek ellenére is egyenesen káros és veszedelmes lenne. A magyar diplomáciai tárgyalások szempontjából a párizsi békekonferencián is hasznosnak bizonyult a lakosságcsere-egyezmény léte: ha nem kötötték volna meg, a magyar kormány nem tudta volna megakadályozni, hogy kijelölteken túl még kétszáz-ezer felvidéki magyart áttelepítsenek. A csehszlovák delegáció ugyanis azzal érvelt, hogy áttelepítési kormánybizottságuk szerint Magyarországon 450 ezer szlovák él, akikkel ki tudnák cserélni az említett csehszlovákiai magyarokat. Gyöngyösi levelében az angolszász hatalmak szerepét hangsúlyozta Mindszentynek: nekik köszönhető, hogy a konferencia megakadályozta a csehszlovákiai magyarok egyoldalú áttelepítését, de ugyanezek a hatalmak a kérdést a két állam közötti közvetlen tárgyalásokkal vélték elintézni. Gyöngyösi ekkor még reménykedett abban, hogy az ügyet a közvetlen tárgyalásokon területi kiigazítással elintézhetik. Úgy vélte, a határkiigazítás lenne a két ország közötti jó viszony megteremtésének záloga, s ezzel helyreállíthatnák a szlovákiai magyarság kisebbségi jogait is. A külügyminiszter arra kérte Mindszentyt, hogy ezen értesüléseit megnyugtató céljából ossza meg a magyar püspöki karral. Magyarország néhez tárgyalási pozícióit a következő szavakkal jellemezte Mindszentynek: „Sze-

---

<sup>75</sup> Uo. 156. p.

<sup>76</sup> Uo.

retném, ha mind Eminenciád, mind pedig a Püspöki Kar mérlegelné azt a szörnyű nehéz helyzetet, amelybe Magyarország a veszített háború következtében jutott, amelyet egy morálisan is súlyosan terhelt fél oldalán a legvégsőig folytatott. De nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az összes hatalmak a békerendezést a háború előtti status quo szempontjából ítélték meg, és figyelembe vették, hogy Csehszlovákia, jóllehet győztes állam, és Románia, a németek elleni háborúban szerzett kétségtelen érdemei ellenére, területi veszteséget szenvedtek, míg a trianoni Magyarország három község híján a háború előtti birtokállományát megtartotta.”<sup>77</sup>

Mindszentyt nem nyugtatták meg Gyöngyösi szavai, és személyesen is föl akart lépni a felvidéki magyarság érdekében. 1946. november 29-én beutazási engedélyt kért Csehszlovákiába – ekkor már javában folyt Dél-Szlovákia magyar lakosságának jogtalan deportálása a köztársasági elnök 88/1945. számú rendeletére hivatkozva foganatosították. Előzetes terve szerint hivatalos egyházi ügyeket akart megbeszélni Prága katolikus érsekével, emellett kihallgatást kért Beneš elnöktől, akinél a magyarok ügyében szándékozott közbenjárni. Miután kérvényére hosszabb időn át semmilyen választ nem kapott, Jozef Beran prágai érseknek írt. Beran közbenjárására a csehszlovák külügyminisztérium 1946. december 21-én azt a választ adta, csak olyan feltételekkel kaphatja meg a beutazási engedélyt, ha vállalja, hogy kizárólag egyházi ügyeket intéz, és Csehszlovákia belpolitikai lépéseivel kapcsolatosan nem tehet politikai észrevételeket. Mindszenty a *Magyar Kurír* munkatársának adott interjúban a következően kommentálta a vízum körül kialakult botrányt: „ki akarnak térni az elől, hogy az emberiség nevében esdő szóval közbenjárhassak a közel 200 ezer főnyi magyar tömb érdekében. Nem akarták, hogy lássam a fegyveres erővel megbontott Csallóközt és a Sziléziában rabszolgasorsra szétszórt, minden emberi jogból, vagyonból, kultúrából, otthonból kifosztott magyarokat, köztük az előrehaladott terhességben, szülési vajúadásban levő, szoptatós anyákat, öregeket, súlyos betegeket és apró gyerekeket...”<sup>78</sup>

A csehszlovák kormány hivatalos álláspontja az volt, hogy nincs semmilyen áttelepítési akció a cseh országrészekbe, az intézkedések a munkaerő mozgósítását célozzák, ami érinti a cseheket és szlovákokat is, így a magyarok sem lehetnek kivételek alóla. „A magyar propaganda és a magyar vezetők a mi belügyünkbe szólnak bele”<sup>79</sup> – észrevételezték a magyar közvélemény általános felháborodását. A csehszlovák külügyminisztérium azon a véleményen volt, hogy Mindszenty Józsefnek mint magas egyházi tisztségviselőnek nem kellene bekapcsolódnia a magyar politikai körök által gerjesztett Csehszlovákia-ellenes tevékenységbe. Az okfejtésük az volt, ha megadják a vízumot Mindszentynek, akkor ezt a magyar propaganda győzelemként könyvelhetné el.<sup>80</sup> Mindszenty kérelmét végül elutasították, mert úgy tekintettek rá, mint a magyar revizionizmus és a Csehszlovákia elleni propaganda egyik hangadójára. A vízum meg-

<sup>77</sup> EPL, V-700/20. 7-194., 6. dob., 139. p.

<sup>78</sup> Mindszenty okmánytár. I. m. II. köt. 98.

<sup>79</sup> A csehszlovák külügyminisztérium távirata František Dastich tábornoknak Budapestre (1946. december 9.). AMZV, Tajné Spisy Maďarsko (Titkos Iratok, Magyarország), 25. dob., 239384/II-9/4. sz.

<sup>80</sup> Uo.

tagadásával meg akarták akadályozni, hogy a felvidéki magyarok érdekében a prágai kormánynál tiltakozzon. A hercegprímás azonban utazási szándékával annyit mégis elért, hogy a széttelepítésre szánt magyarok sorsával ismételten foglalkozott a magyar sajtó és világ közvéleménye is.

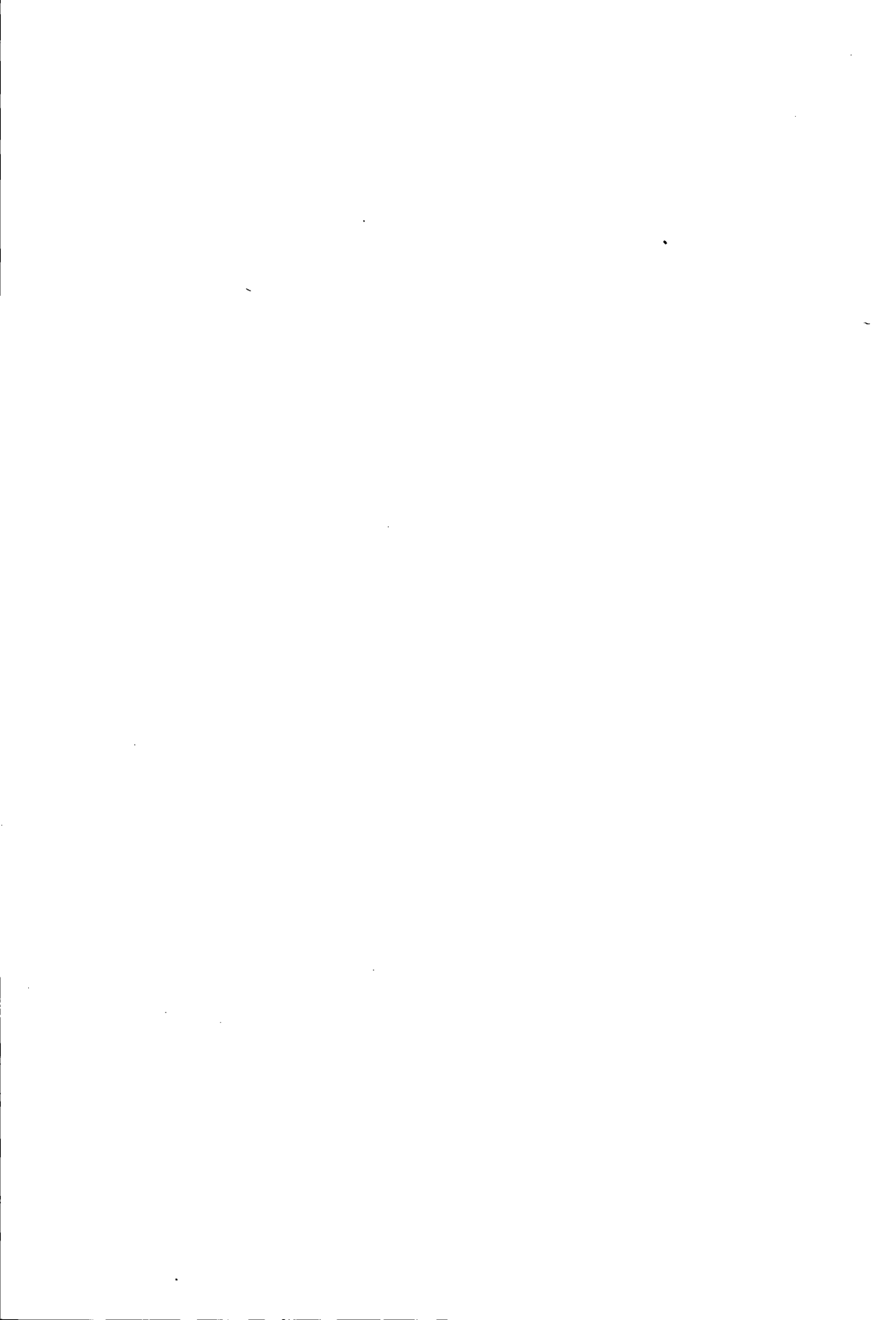
Csehszlovákiában eközben folytatódtak a belső telepítések is. Mivel a magyar kormány tiltakozásaira a csehszlovák kormány nem reagált, Budapest 1946. december 16-án megszakította a lakosságcsere lebonyolításának előkészületeit. December 21-én Mindszenty a magyar katolikusok nevében kiáltványt bocsátott ki, melyben ismételten felhaborodásának adott hangot és szemére vetette Prágának, hogy üldözi az országhatárain belül élő magyarságot, holott ennek az államnak a „zászlajára a szabadságot és egyenlőséget jelentő demokráciát írták.” Bár kijelentette, hogy nem kíván beleavatkozni Csehszlovákia belügyeibe, mégis arra kérte a magyar kormányt, hogy tetteivel enyhítse a magyarok szenvedéseit Csehszlovákiában.<sup>81</sup> Mindszenty leszögezte, hogy akkor is felemelné a szavát, ha az üldözöttek nem magyarok volnának, mivel az emberi jogok súlyos megsértéséről van szó, amit a katolikusok nem tudnak elnézni. Kérte továbbá, állítsanak fel egy független nemzetközi bíróságot, amely az Egyesült Nemzetek Szövetsége számára tényszerűen dokumentálná a Csehszlovákiában történeteket, így a szövetség, mint nemzetközi szervezet közbeléphetne. A hercegprímás, hogy hatásosabbá tegye a segélykérést, a kiáltvány végén az „S.O.S.” jelzést is elhelyezte.

A csehszlovák vezetés nem vett tudomást a magyar és magyarországi egyházi vezetők és papok tiltakozásáról. A csehszlovákiai magyar katolikus hívek ezért azzal a kéréssel fordultak főpásztoraikhoz, hogy nyilvánosan és egységesen lépjenek fel érdekükben. Követeléseiket 1947. február 2-án kibocsátott latin nyelvű kérvényükben fogalmazták meg. Ehhez egy jegyzéket mellékeltek, amelyben összefoglalták a magyarság és külön a katolikusok sérelmeit is: 1) a csehszlovák hatóságok megtiltották, hogy a magyar papok hitoktatást végezzenek a szlovákiai iskolákban, 2) az iskolákban egyébként is csak szlovák nyelven folyhat a hitoktatás, amit a magyar gyerekek nem értenek, 3) a magyar nyelvű istentiszteleteket korlátozzák, illetve néhány helyen (Pozsonyban például 1945 szeptemberétől) be is tiltották, 4) a magyar iskolások nem ministrálhatnak magyar nyelvű istentiszteleteken, 5) betiltották a magyar nyelvű egyházi kiadványok megjelentetését és forgalmazását, 6) az egyházi hivatalnokoknak megtiltották a magyar nyelv használatát, 7) Madarász István kassai megyéspüspököt, valamint több magyar papot — köztük olyanokat is, akik Csehszlovákia területén születtek és hivatásukat is végig ott gyakorolták — erőszakkal Magyarországra telepítették át, 8) megvonták a magyar nemzetiségű papok állami fizetési támogatását, illetve nyugdíját, 9) a pozsonyi tudományegyetem teológiai fakultásán idegennek tekintik a magyar szeminaristákat, és tiltják képzésüket.

A kérvény Mindszentyhez és más egyházi vezetőkhez is eljutott. A hercegprímás tudomásul vette a kérvényt, de körlevelei közrebocsátásán és tiltakozásain túl mást — mint láttuk — nem tehetett a csehszlovákiai magyar katolikusok érdekében.

<sup>81</sup> EPL, V-700/18. 7-431., 6. dob., 429. p.

Mindszenty az emberek alapvető erkölcsi-szellemi-lelki értékeit védte. A politikai támadások őt és a reábízott híveket sértették, támadták, őket akarták kirekeszteni, kivetni őseik földjéről. Mindszenty kemény ellenfél volt, de Magyarország kedvezőtlen nemzetközi helyzetében nem tudott elérni átütő sikert. Fellépésének annyi haszna lett, hogy a világ közvéleménye tudomást szerzett a csehszlovákiai magyarokkal szembeni az embertelen fellépésről, illetve azzal is tisztába jöttek, hogy Mindszenty a rá nehezedő politikai nyomás ellenére ki mert állni a határontúli magyarság és a katolicizmus érdekei védelmében.





Fenyő István

### EÖTVÖS ÉS LAMENNAIS

#### 1

Eötvös József mélyen vallásos katolikus lélek volt. Szellemi öntudatra ébredésétől kezdve erősen vonzódott a jóság, a szeretet, a humanitás eszméihez, amelyek összefűzik és társakká emelik az emberiséget. Hitt abban — ami a vallások lényege —, hogy az emberi világ fölött létezik egy soha nem múló transzcendencia, mely megszabja a jogokat és a kötelességeket, mely az emberek szívébe oltja a felfelé törekvés ösztönzéseit. Mégpedig kivétel nélkül: Eötvös hitének alapja volt az a meggyőződés, hogy mi emberek, valamennyien Isten gyermekei vagyunk, hogy tetteinknek és vágyainknak ebben az elhivatottság-tudatban kell gyökerezniük. Ebből az isteni eredetből következett a politikában, társadalomban, kultúrában érvényesített liberalizmusa is: szerinte Isten gyermekeit egyaránt megilleti a szabadság, a Mindenség Ura előtt valamennyien egyenlők, tökéletesedniük pedig csakis összefogva, egymással testvériséget vállalva lehetséges.

Az ember célja a szakadatlan munkálkodás, a lelkében élő isteni csí-

rák kibontakoztatása — erre pedig a nevelés, az oktatás, az önfejlesztés lehetőségei szolgálnak. Eötvös egyszerre volt katolikus és liberális — éppen mert hitt az Istenben, hitt az emberi emelkedés esélyeiben is.

Törekvéseivel korában nem volt egyedül. Az igazáért a Vatikánnal is szembehelyezkedő francia abbé, Félicité Robert de Lamennais állt hozzá legközelebb. A *Paroles d'un croyant* és a *Le Livre du Peuple* alkotója a reformkor évtizedeiben nálunk is jól ismert volt, műveit minden szellemi ember olvasta, mégis, utóbb e hatásról nemigen illett beszélni. Lamennais törekvéseiről ugyanis a Szentszék kétszer is — mind a *Mirari nos*, mind a *Singulari vos* kezdetű enciklikákban — megrovóan szólt, aki e hatásról megemlékezett, az egyszerre kerülhetett a forradalmárság és az eretnokség gyanújába.<sup>1</sup> Az Eötvös-szakirodalom is ezért utalt oly kevéssé a két író-politikus eszmei kapcsolódására. Ha Eötvös liberális katolicizmusáról szó esett, rendszerint Montalembert-t emlegették (nem alap nélkül), mindkettejük szellemi tanítómesteréről, a *L'Avenir* szerkesztőjéről viszont többnyire megfeledkeztek. E hiányt igyekszem a továbbiakban pótolni. Természetesen nem azzal a céllal, hogy valamennyi lamennais-i művet, illetve eötvösi szellemi kapcsolódást feltérképezzem — ez túl nagy terjedelmet igényelne —, csupán hatás szempontjából a legfontosabbakat.

<sup>1</sup> Lamennais magyarországi hatásáról: Révész Imre: *Lamennais és a magyarok*. Bp., 1954.; Fenyő István: *Haza és tudomány*. Bp., 1969. 163–165.; Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon. Bp., 1972. I. 93–97., 151. Bényei Miklós:

Eötvös József és kora szocializmusa. In: Ábránd és valóság. 1973. 245–272.; Fenyő István: *A centralisták*. Bp., 1997. 88–89.; Gángó Gábor: *Eötvös József Uralkodó Eszméi*. Kontextus és kritika. Bp., 2006. 49–50., 133–136.

Gángó Gábor könyve Eötvös könyvtáráról bemutatta, hogy Lamennais összes műveinek két kötetes brüsszeli, 1839-ben publikált kiadása (*Oeuvres complètes de F. De Lamennais*) megvolt az író könyves szekrényében, méghozzá Eötvös jellegzetes ceruzabejegyzéseivel.<sup>2</sup> Szellemi kapcsolatuk kezdete azonban régebbre tehető: Eötvös ugyanis 1835-ben megismerkedett Pulszky Ferencsel, aki bizonyosan felhívta barátja figyelmét az akkor már európai hírű francia papra.<sup>3</sup> Pulszky ugyanis egyik szervezője volt 1834-ben az országgyűlési ifjak Társalkodási Egyesületének, melyben — naplóbejegyzése szerint — 1834. július 18-án megbeszélést tartottak Lamennaisnak néhány hónappal korábban megjelent művéről, a „Paroles”-ról.<sup>4</sup> Augusztus 8-án Eötvös apja, az alkancellár felhívta a nádor figyelmét e könyvre, amelyet akkor már Magyarországon is kézről kézre adtak.<sup>5</sup> Révész Imre írja, hogy a mű az ifjúságot és a pozsonyi országgyűlésen részt vevő liberális köröket a legnagyobb mértékben érdekelte. Olyannyira, hogy az országgyűlési ifjak 1835-ben egyesületükben előadták a „Paroles” XIII. fejezetét — Ausztria kormányzatára alkalmazva. Sedlnitzky osztrák rendőrniszter beszámolóját idézzük: az ifjak a szoba közepére fátyolborította asztalt állítottak, rajta feszületet helyeztek el, és egy edényt „vérrel”. Az asztal körül Ferdinánd császár, több főherceg, Metternich herceg és Reviczky gróf magyar kancellár ültek. „Mindenkinek sorjában ki kellett a vérrel telt

edényt ürítenie, ami a legkülönösebb beszédek kíséretében ment végbe, melyek a tudomány és gondolatszabadság ellen irányultak és oda céloztak, hogy a királyok úgy, mint hajdanában, félistenek legyenek... Metternich kijelentette, hogy a fejedelem csak akkor uralkodhat szerencsésen, ha a hóhért választja első miniszterének.”<sup>6</sup> Nem csoda, hogy utóbb a fiatalok perében egyik legnagyobb bűnökül Lamennais könyvének hatását rótták fel.

Az ifjú Eötvös azonban nemcsak Pulszky közlései nyomán értesülhetett Lamennais híres műveiről. A *Jelenkor* című újság már 1834. június 11. számában tudósított a *Paroles* visszhangjáról.<sup>7</sup> A röpiratot azután öten is lefordították magyarra — köztük Arany János is. Sajnos, ez átültetések kivétel nélkül elvesztek. Eötvös barátja, Szalay László 1838. december 6-án közzétett párizsi levelében megvédte Eugène Lerminier-t, a Collège de France professzorát az ámulás vádjától. Szalay az idő szerint annyira egyetértett Lerminierrel, hogy viszonyát nemcsak Guizot-val, de a saint-simonistákkal, Fourier-val, George Sand-nal és Lamennais-vel is méltányolni tudta.<sup>8</sup> Egy másik fiatal író, Kazinczy Gábor az *Athenaeum* 1840. évfolyamában pedig megszólaltatta nyelvünkön a *Paroles* három fejezetét. Barátja, Dobrossy István nemcsak fordította a mű szövegét, de át is ültette *De La Mennais* címmel a Tudománytár 1841. évfolyamába egy német szépirodalmi folyóirat tájékoztatását a francia pap tevékenységéről.<sup>9</sup> Mi több: Széchenyi számára a *Kelet népe* vitájá-

<sup>2</sup> Gángó Gábor: Eötvös József könyvtára — Die Bibliothek von Joseph Eötvös. Bp., 1995. 162.

<sup>3</sup> Pulszky Ferenc: Életem és korom. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1958. I. k. 114.

<sup>4</sup> Révész Imre: i. m. 41.

<sup>5</sup> Uo. 43., 45.

<sup>6</sup> Uo. 51–53.

<sup>7</sup> Uo. 100.

<sup>8</sup> [Szalay László]: Levelezések. Paris, 1838. nov. 3. *Athenaeum* 1838. II. 47. sz. XII. 6.

<sup>9</sup> Kazinczy Gábor: Lamennais: Egy hívó szavai. *Athenaeum* 1840. I. 182., 106., 236.; Dobrossy István: De La Mennais. Tudománytár 1841. *Literatura*. 101–103.

ban Lamennais volt az egyik elítélendő példa, kit Kossuth — úgymond — „a szív és az érzelem” politikájában követ, mely követés végzetes lejtő felé fogja sodorni a magyart.<sup>10</sup>

## 2

Eötvös és társai, a centralisták nagyon sokat és sokfélét olvastak. Fiatalságuk éveiben rendszeresen forgatták Lamartine, Hugo, Constant, Guizot, Bentham, Tocqueville, Macaulay műveit. Ezek hatása hol rövidebb, hol hosszabb ideig tartott. Akadt azonban ezek sorában egyvalaki, akinek eszmei-erkölcsi sugallatai Eötvös egész pályáját besugározták: Lamennais. Nemcsak szellemi törekvéseikben, de humanista, ember-szerető alkatukban is hasonlóak voltak ők – a tekintélyelv elvetése, a kereszténység megújításának szándéka, a szegényekkel, elesettekkel való feltétlen azonosulás, az általános testvériség érzelme is szorosan rokonította őket. Nem túlzás azt állítani, hogy Eötvös gondolkodói pályáját *A karthausitól* és az ifjúkori röpiratoktól kezdve az *Uralkodó Eszméig*, sőt *A nemzetiségi kérdés* című műig végigkísérte a lamennaisi lelkiség inspirációja.

A kor gondolkodói közül kevesen érezték és éreztették meg oly nyilvánvalóan azt, hogy az idő méhében új és a meglevőtől élesen különböző jövő készül, mint a *Paroles* alkotója.<sup>11</sup> Ő már az *Avenir* beköszöntő cikkében (1830. október 16.) azt írta, hogy az idő görgeti hullámaint a romokon: félévszázad alatt elmúlt XIV. Lajos abszolút monarchiája, a Konvent köztársasága, a Direktórium, a konzulátus, a császár-

ság, a Charta monarchiája.<sup>12</sup> Csupán két dolog maradt stabil ez időben: Isten és a szabadság. A szabadságnak azonban egyenlővé kell lennie mindenki számára. A katolicizmus nem ellentétes a szabadsággal, sőt annak egyetlen szolid és tartós alapja. A hatalom Lamennais szerint mindig rossz támasza volt a valásnak, szeszélyeinek játékszerévé alacsonyította azt. Éppen ezért el kell nyomni minden szolgaságot, bármilyen cím és név alatt jelenik is meg az. Az embereknek őszintén kell akarniok a vallásszabadságot, a nevelés szabadságát, a sajtószabadságot, a politikai és a polgári szabadságot a rend fenntartásával. De a szabadság önmagában nem elég. Az is szükséges, hogy a kölcsönös szeretet érzése hasson át mindenkit. „Emeljünk oltárt a könyörületnek” – ajánlja Lamennais.

Három nagy igénye van szerinte a korszaknak: az öntudat, a tanítás és a társulás szabadsága. S az, hogy az Egyház és az Állam teljesen elkülönüljön. Szabaduljon fel végre az Egyház az Állam kötöttségeiből! Ha így lesz, akkor a modern világosság fejlődése egész Európában elvezet majd a katolikusok egységéhez, utóbb pedig az egész szellemi társadaloméhoz. Mint a Biblia mondja: *Et fiet unum ovile et unus pastor*. Az állam ne tegyen többé semmit a püspökök és a papok kiválasztása körül. A kormány ne szóljon bele a kultuszokba, az oktatásba, az egyházi fegyelembe. A papok viszont mondjanak le az állam pénzügyi támogatásáról. Jézus szolgálai edződjenek meg a szegénységben, a szenvedésben.

<sup>10</sup> Széchenyi István: *A Kelet népe*. Pozsonyban 1841. 42., 87., 143.

<sup>11</sup> A szinte könyvtárnyi Lamennais-irodalomból: *Louis Le Guillou: L'évolution de la pensée religieuse de Félicité Lamennais*. Paris, 1966.;

*Georges Hourdin: Lamennais*. Paris, 1982.; *Ludaszy Mária: „Isten és szabadság.”* Bp., 1989.

<sup>12</sup> Az *Avenir*be írt Lamennais-cikkek: *Oeuvres complètes de F. De Lamennais*. Bruxelles, 1839. Tome 2. 411–480.

Kétféle szélsőség él a társadalomban — hirdeti Lamennais —, egyesek despotizmusról álmodnak, mások anarchiáról. Mindkettő ellen szervezkedni, egyesülni kell. A cél egy nagy, egész Franciaországot felölelő konföderáció alakítása, a kölcsönös biztosítás társadalmának létrehozása. El kell ismerni a jogokat a protestánsok és a zsidók számára is. Egyenlő szabadságot kell adni mindenkinek.

Lamennais lapjának vezércikkei között a legtartalmasabb a nyolcadik, melyet 1830. december 7-én tett közzé.<sup>13</sup> Ebben kifejtette, hogy ragaszkodnak a hierarchiához és a dogmákhoz, teljesen alávetik magukat a pápának. Ugyanakkor hálát adnak Istennek azért, hogy a katolikus vallás megszűnt államvallás lenni. A hatalom bármely beavatkozási kísérlete a vallás dolgaiba illegális és zsarnoki. Az oktatás szabadságát az *Avenir* a család első szabadságjogának minősíti. A saját szabadságát pedig a beszéd kiterjesztésének, isteni jótéteménynek, az emberek közti kapcsolatok hatalmas eszközének. A békét csak örökös harcban lehet megvédeni – ezért elengedhetetlen a társulás szabadsága. A jövőt tekintve az *Avenir* programjából a legfontosabb a centralizáció eltörlése, a községi és a tartományi adminisztráció kiépítése. Belső ügyeit ugyanis mindenki maga intézheti legjobban.

Nem szabad, hogy a polgári parlament legyen illetékes a vallás dolgaiban – olyan testület az ugyanis, amelyben protestánsok, zsidók, deisták, ateisták is ülnek. Ha a hatalom követni fogja addigi irányát, félni lehet egy új forradalomtól. Az állam hatalmát a községek és a tartományok jogainak kell korlátozniok, sőt az szükséges, hogy az

állam képviselői is az utóbbiak megbízottjaiból kerüljenek ki. Maga a király is csupán végrehajtója legyen azoknak az intézkedéseknek, amelyeket a községek és a tartományok képviselői hoznak.

Isten akarata az állandó haladás – hirdeti Lamennais. Ez nem egyforma mindenütt, de mindenhol létezik. Behatol Európa többi részébe is, s ez fogja megszabni a kereszténység jövő alakulását a világon. Csupán az a társadalom életképes, amely a civilizáció szüntelenül haladó mozgását biztosítja. Nincs tehát helye a nagy társadalmi átalakulástól való szorongásnak. A szabadság fejlődése századról századra haladt, sohasem állt meg, nem is lehet tartósan megállítani. Ma is egy új társadalmi rend alakul a haladás törvénye szerint. Ez a megújulás nagy korszakává lesz, a győzelem jele, mely meghódítja az addig a fény ellen lázadó nemzeteket, s befejezi az emberi nem egységesülésének munkáját.

A szabadság mellett a szeretet a másik nagy erőforrás, mely sohasem szűnt meg Krisztus népeinél. A kizárólagos hazafiság, „annyi baj és annyi bűn elve” meggyengült, s az utóbbi időben helyet adott az általános testvériség közös érzésének, amely csökkentette a háború okait s Lamennais szerint kevésbé pusztítóvá tette azokat.

A szeretetet ajánlja a francia lelkes a szegény-kérdés megoldásául is. Szerinte ez a kérdés nemcsak a politika és a gazdaság problémája, de az élet és a halál kérdése az emberi nem öthatoda számára, amely gyors elintézést kíván Európában, ma inkább, mint valaha. Immár nem elég a könyörület és a kegyesség szelleme, ha az addigi úton

<sup>13</sup> Uo. 428–430.

haladnak tovább, elkerülhetetlenné válik a szegények felkelése. Lamennais mementója: „Krisztus szegény volt, s azt mondta: *Boldogok azok, akik sírnak!*”

Egyenlőség, egyesülés, harc a gonosz elnyomó erővel, a szolgálattal, a nép ereje – ezek a *Paroles* vezéregéi.<sup>14</sup> „Dieu n’a fait ni petits ni grands, ni maitres, ni esclaves, ni rois ni sujets: il a fait tous les hommes égaux.” A híres röpirat szerint egyetlen utazó nem képes elhengeríteni a nagy sziklát az útból, de többen együtt már igen. Az Isten törvénye az, hogy segítsünk egymáson. A *Paroles* elutasítja azt a vélekedést, hogy a szegénység Istentől ered. Szerinte a szegénység és a szolgáltság az ember korrupciójának és rossz birtoklási vágyának a következménye. Nem azért teremtett Isten bennünket, hogy más emberek barmai legyünk. El fogunk érkezni Isten városába, hol valamennyien egyenlők leszünk. „Reméljétek és szeressetek”, Keleten már világosodik. A közelmúltban már két trónus is összetört. A népek harcba kezdtek a Sátán ellen. Az örök jog többet nyom a latban, mint a királyok akaratja. Krisztus szavát azonban csak a nép hallja meg.

Eötvös épp az idő tájt járt Párizsban, majd kezdte meg idehaza politikai pályáját, amikor Lamennais következő nagy műve, a *Le Livre du Peuple* 1838-ban megjelent.<sup>15</sup> Alighanem ez a francia pap legradikálisabb írása. Szerzője szerint sok szenvedést és fájdalmat látunk magunk körül a földön. Ezt a sok szenvedést nem az Isten, hanem az ember okozza. Főleg a magántulajdon, amelyet a Gondviselés már elátkozott. Egoizmusból származik minden rossz,

az fordít testvért testvér ellen. Mindenki a más kárára keresi a maga javát, a pénz szab meg mindent, széttörve a testvériség kapcsait. Az egyik ember tulajdonosa lett a másiknak, holott Isten szerint egyetlen ember sem tartozhat egy másikhoz. Azok, akik ezt az igazságtalan rendet megváltoztatják, Isten akaratát teljesítik. A kizáró hazafiság nem más, mint a népek egoizmusa, amelynek nem kevésbé végzetes következményei vannak, mint az egyéni egoizmusnak. Minden nép, amelyik elszenvedi egy másik nép elnyomatását, egyszersmind elmélyíti azt az árkot, ahol eltemetik saját szabadságát.

A szegény és a gazdag ellentétét az fogja kiegyenlíteni, ha eltörlik a kiváltságok és a monopóliumok törvényeit, felosztják a tőkét, vagy hozzáférhetővé teszik a munkaeszközöket mindenki számára. A munkások ne hagyják el magukat, akkor Isten nem fog hiányozni. Eljön az idő — „az éjszaka nem tart örökké” —, amikor a vezetők csak egyszerű megbízottai lesznek a népnek. Egyensúly fog kialakulni a termelés és a szükségletek között az összes nemzetnél. Együtt fog növekedni mindenki jóléte. Bízni kell tehát a jövőben.

### 3

Eötvös hazaérkezésekor 1837 tavaszán itthon már folytak a letartóztatások, a pörök, az elnyomó procedúrák. Nem csoda, hogy a pályakezdő politikus-publicista érdeklődését az emberi jogok védelme foglalta le. A bebörtönzöttek, az elnyomott nemzet, az egész világon szétszórt népcsoporté. Tehát az Istenfiúság kérdése kötötte le, honnan Lamennais felfogása szerint

<sup>14</sup> *Lamennais: Paroles d'un Croyant*. Uo. 481–511.

<sup>15</sup> *Uő.: Le Livre du Peuple*. Uo. 627–654.

senki embert nem szabad kirekeszteni. Mindenkit megillet a szabadság, a többi emberben testvéreinket kell látnunk – ezek az ideák hullámanak végig kezdettől fogva Eötvös életművén.

A rab is embertársunk, a törvény védelme őt is megilleti – e gondolatok jegyében ragadott tollat Eötvös 1838-ban, amikor *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez* című röpiratát barátja, Szalay László jogtudományi folyóiratába, a *Themis*-be megírta.<sup>16</sup> Szövegét olvasva nemegyszer támad olyan érzésünk, hogy ezt akár a francia abbé is megírhatta volna. Vezérgéi egészen az ő szellemiségének ihletéséről vallanak: „Az ember szabadságra született, sohasem felejtheti ez isteni jogát”; „...mindig valaminek kell lenni, hol az ember rabláncok közt is szabad lehessen.” De hát lamennais-i formátumú itt a többi alapozó gondolat is: az alkotmányi világban szüntelen harc folyik uralkodás és szabadság között; korunk új, a gondolkodás kora, s ebben egyetlen, előtte lefolyt korhoz sem hasonlít; nincsen ember, kit az Isten csak rosszra teremtett volna; a jó vezet a jobbhoz; közös megbecsülés tart fenn minden társadalmat; korunk nagysága az, hogy emberszerető, embertársaink iránt minden szoros kötelesség, mi nem lehetetlen.

E gondolatok éppúgy származhatnának a Biblia szótárából, mint valamely liberális dekrétumból. E kettő ötvözése volt Lamennais titka, ezt igyekezett magyar követője elsajátítani.

Következő röpirata, a *Szegénység Irlandban* (1840) már sokkal harcosabb, karakterisztikusabb, markánsabb. Sokkal inkább simul a hazai ellenzék zsar-

nokellenességéhez, nemzeti szelleméhez, társadalomreformáló törekvéseihez, mint az előző. „Állj ellent a gonosznak” – ez a lamennaisi (voltaképp jézusi) eszme ihlette. „...van egy maximuma a zsarnokságnak is — hirdeti az ő nyomában Eötvös —, egy pillanat, melyben az elnyomott emberi méltóság széttöri láncait.” Isten egyenlőknek alkotta az embereket, ezért jogosult az egyenlőség sérelme elleni lázadás, a szabadság közös védelme, a zsarnokság elleni egyesülés: „Ki a zsarnokságnak ellentáll, annak keblében megmaradt az erény csírája mindig”; „...nemzet oly gyenge nincs, mely a leghatalmasabbnak nem állhatna ellent, ha polgárainak szívét egy érzemény lelkesíti”; „...nép szenvedések által soha oly mélyen nem süllyedhet, hogy a zsarnoki hatalom parancsoló szavára fel ne riadna nyugalomból, s azon pillanatban, melyben hangosan szolgának hirdettek, nem érezne egy belső szózatot, mely szívében visszhangként felszólal, s arra inti, hogy szabadságra született... Csak míg az elnyomottnak valamije van, mit még veszthet, addig úzi ura nyugodtan bátor hatalmát.”

Mestere nyomán immár Eötvös sem éri be engedményekkel. Új társadalmat akar, hol nincs helye visszaéléseknek, hol az átalakulás minden nemzetet érint. „Minden, ami Franciaországban történik, Irlandban visszhangra talál” – írja, a viszonyokat gyökeresen át kell alakítani: „...az emberi nemnek új szükségei támadtak, melyek a mostani formákban kielégülést nem találnak; ...Az emberi nemet nem tarthatja fel senki haladásában.”

Eötvös éppúgy a kereszténységre, a keresztény nyitottságra és embersze-

<sup>16</sup> Eötvös gondolatait, megállapításait az Eötvös József Művei. Szépirodalmi Kiadó – Ma-

gyar Helikon. Bp., 1972–1981. kiadványsorozatából idézem.

retetre alapozná a jövőt, mint Lamennais. „...miként az isteni gondviselés egy messze terjedő faként az egész emberi nem felett terjeszti ágait” – kezdi fejtegetéseit

A *zsidók emancipációjában* (1840). A zsidókat be kell fogadni e hazába, s akkor ők is hazájuknak fogják érezni azt. A polgári haza- és nemzetfogalmat, mint a létesítendő új társadalom alapját Eötvös fejezte ki legplasztikusabban a reformkor évtizedeiben. A haza szerinte „...Azon hely, melyen magunkat szabadoknak érezhetjük, melyben csak hasonlókat találunk, melynek története dicsőségünk, virágozása boldogságunk, jövője reményünk”; „...honszeretet soha szolgálk erénye nem vala”; „Csakha mindenkit ki a hon határai között él, az alkotmány áldásaiban részesítünk, gerjeszthetünk honszeretetet.”

A *zsidók emancipációja* foglalatja annak, hogy Eötvös rátalált reformer hivatására, s nemcsak ez üldözött néposztály egyenjogúsítását tekinti feladatának. Olyan eltökéltség és közéleti dinamizmus érzik szavaiban, amely 1848-ig mutat előre: „...Emberi feladatunk segíteni mindig, hol segíthetünk, enyhíteni minden szenvedést, magunkhoz felemelni minden elnyomottat, helyrepótolni minden igazságtalanságot”; „...ha egyszer a nemzet jobbjai egy dolog igazságáról meggyőződtek, nincs erő, mely létezését többé gátolhatná”; „...Minden, mit az igazság megkíván, végre történni fog; de siettethetjük a pillanatot, melyben a jó történik”.

1839 novemberében az a feladat jutott osztályrészül Eötvösnek, hogy emlékbeszédben elevenítse fel a fiatal írók mesterének, Kölcsey Ferencnek alakját. Oly módon tette azt, hogy a magyar költő arcképén Lamennais vonásai is átderengenek. Kölcsey úgy-

szintén az önzetlen emberszeretetet, a jövőépítést, az egyetemesség példaképévé válik Eötvös tollán. Amit róla kiemel, az akár a *l'Avenir*ben is megjelenhetett volna: „...ha valaha volt, ki az önzés szűk körén tülemlelkedve, célnak csak nemzete javát tűzte ki magának”; „Kinek szívét arra alkotta a természet, hogy szeressen, azt nehéz csapások érhetik, de semmi sem foszthatja meg attól, ami őt szeretni készíti... költővé tevő őt a szent szeretet”; „...ő eltűnhet, de nem a mag, melyet elhínt”; „...a nehéz munkában, melyben századunk egy jobb jövő után törekszik”; „...e föld nem egyeseknek, hanem az egész emberi nemnek élvezetére adotta, oly elvekért fáradozott, melyeket a jövő kor létesíteni fog.”

Akad naivság Eötvös ekkori röpirataiban, mint ahogyan Lamennais műveiben is, sőt lelkében is volt akkor, amikor 1832 nyarán társaival együtt XVI. Gergely pápa elé járult. De Eötvös már a pápai visszautasítást is ismeri, azt, hogy Lamennais-nek s általában az igazság híveinek üldöztetéssel kellett szembenézniük. Ennek a válságnak, magáramaradottság- és kiüttlanság-tudatnak tükrözi *A karthausi*.

Eötvös regényében már az egyik legfőbb helyszín, a karthausi kolostor emlékeztet Lamennais egyházi hivatására, s a mű eszmei-szellemi alapszöveve is a francia abbé dilemmáival foglalkozik. A magyar író Párizsban szintű saját szemével láthatta, mit eredményezett a legutóbbi forradalom, volt-e haszna a változásoknak, s eltöprenghetett a „hogyan tovább?” kínzó problémáján. Ekkori lélekállapotát a regény főkérdése tükrözi leginkább: „...kinek lelkét soha nem veré fel nyugalmából a nagy kérdés: miért élt? az talán megelégedhetik”. Egész nemzedéke őrlődését szolgáltatta meg, amikor

a polgári fejlődés esélyeit Lamennais-hez hasonlóan mérlegelte: „...Egy elomlott világ romjai fölött állunk-e már, ...vagy egy új káoszban, mely mint az, miből Isten földünket alkotá, egy új paradicsom magvait hordja magában?” Eötvös felismerte, hogy múlt és jövő között kell választaniok, s ez nem is lenne túlságosan nehéz, ha a jövő mindenben meghaladná a múltat. 1830 forradalmának következményei azonban a régi terhek helyébe újakat raktak. A haszonszerzés világa a magyar írók éppúgy viszolygással tölti el, mint francia kortársát: „...gyakorlati egy század ez, melyben élünk, melynek jelszava: számolj s dolgozzál; a kor válása haszon” – írja ironikus fájdalommal.

Az elutasítás azonban nála sem jelent a régi iránt nosztalgiát: a forradalmi jelenet Vaucluse-ban az arisztokrácia nyomatékos elutasítását hordozza. Júlia apjának, az előítéletekkel teli arisztokratának alakja szintúgy. A társadalomkritika legsúlyosabb ereje azonban Eötvösnél is a júliusi változások eredményét, az egyenlőség meghazudtolását éri. Szeme ugyanazt látja, mint a Lamennais-é: „...látta a rongyos chiffoniert a fényes utcákon körüljárva, s látta az éhséget dús boltok előtt, s a népet megvetve azoktól, kiket felemelt, a jogzsarnokság helyett a pénz kegyetlen hatalmát.” A *Le Livre du Peuple* fájdalmas haragja tér vissza a magyar író tollán: „...menj a Chaussée d’Antin lármás utcába, hol fényes boltok, divatos hintók s az ékesen öltözött sokaság, mely körültozong... menj a Faubourg St. Antoine-ba vagy a Pantheon városrészébe, tekintsd a sötét házakat, hol a divat nyomai eltűntek, hallgasd a munkazajt körülötted, nézd a rongyos koldust, az izmos munkássereget.”

A mérleg elszomorító. Az idős főnemesnek igaza van: „Mutass egy helyet Franciaországban, hol az egyenlőség álma létesült.” Az új polgári társadalom csak egy „véghetlen világvásár, hol mindenki csak vevőt keres”, s nincs egy ember, ki sorsával megelégedne. Mindezen a parlamenti küzdelmek Eötvös szerint segíteni nem fognak, s mert a forradalom Franciaországban bevégezve nincs, a nép a júliusi forradalomnál megállani nem fog. Az új harcot *A karthausi* éppúgy elkerülhetetlennek látja, mint a *Paroles* szerzője.

Érdemes-e akkor a nagy célokért fáradni, amikor a fáradozás hasztalan-nak bizonyul? Amikor a szabadság, az erény és a megelégedés hazája seholsincs? Eötvös válasza pozitív: mindennek ellenére éppúgy hisz az emberi sors megválthatóságában, mint francia példaképe: „Egy meggyőződés kell századunknak.” Az önzés szellemét kell megváltoztatni – vallja ő is: „...látjuk azon számtalan kicsiny s óriási önzést, mely egy nép csalódásából él.” Szeretettel kell áttörni az „önösség” szűk körén: „A szívnek szeretni kell, nincs, ki e szükségnek ellentállhatna.” A regény végső üzenete is a szeretet megváltó hatalmára apellál, s az emberi szolidaritásra, mely egységbe fűzi a nemzeteket: „Szeressetek! e nagy világon csak egy van, mi valóban boldogít: szívetek ... a világnak polgárvá születtetek, a nagy emberi családnak gyermekei vagytok.” Hősei, Gusztáv és Armand éppúgy hisznek már az emberi cselekvés hasznosságában, mint a *Paroles* szerzője („Használni akarok: ez emberi hivatásunk”), s éppannyira bíznak végül a jó végső győzelmében is: „Ó az emberi nem el fogja érni nemes célját!”



## 4

Eötvös regényének közlésével párhuzamosan fellépett a politikai közéletben: előbb a harmincas évek vége felé a borsodi megyegyűléseken, majd 1840 elejétől a rendi országgyűlésen. Épp akkor folyt a vallásos sérelmek vitája – remek alkalmat nyújtva arra, hogy az ifjú író-politikus a liberális katolicizmus elveit a szónoki széken is meghirdesse.<sup>17</sup> 1840 és 1843 között mondott országgyűlési beszédekben mintha a *l'Avenir* cikkeinek visszhangját hallanánk. Eszerint a vallásban a nyugalomnak egyetlen biztos talpköve a szabadság, a lelkiismeret minden erőszakolása káros gyümölcsöket terem. „Nap a szabadság, melynek minden polgár léte felett egyformán ragyogni kell, vagy az egésznek egyszerre lealkonyodik.” Az ellenzék tisztelni fog minden vallásos meggyőződést, de ha a klérus sértené a polgári törvényeket, akkor a törvényhozó testnek jogában állana a klérust visszautasítani korlátai közé. Arra azonban, ami tisztán vallásos, a törvényhozás nem terjesztheti ki hatalmát. A klérus viszont a teljesen világi törvények ellen nem protestálhat.

A vallási indifferentizmust Eötvös élesen elutasítja, csupán arra törekszik, hogy legyen egy határvonal, mely az egyházi és a világi hatalmakat egymástól elválasztja. Teljes vallásegyenlőséget és minden vallási viszonyban teljes viszonzosságot kíván, minden vallás számára általános szabadságot.

Lamennais katolikus liberalizmusának elvei segítettek Eötvösnek a Széchenyi és Kossuth programja közötti válsztásban is. A francia pap publicisztí-

kai-szerkesztői tevékenységének tapasztalatai közrehatottak abban, hogy Eötvös oly elszántan áll ki a sajtószabadság védelmében, hogy korát a diszkusszió korának nyilvánítja. A sajtószabadság elengedhetetlen lehetőség számára ahhoz, hogy az emberek a hatalmasokkal szemben megnyilvánulhassanak, s ha ezért Kossuth a hazát végveszélybe döntené, „akkor Isten veled szólásszabadság, Isten veled szabad sajtónak reménye”.

Eötvös a szabadságnak jóval demokratikusabb felfogását vallja magáénak, mint Széchenyi. Ezért hirdeti azt, hogy el fog jönni az idő, amikor a magyar alkotmány áldásait mindenki-re kiterjesztik, hogy az ország minden rendű lakosait politikai jogainkban részesítenünk kell, hogy senkit a birtokszerzés lehetőségéből kizárni nem szabad. Mindez természetesen a liberalizmus általános gondolatárából következik, de azon belül is érezhető — Eötvös ki is mondja — a lamennais-i „egyetlen parancs: szeresd felebarátodat”. Még inkább megfigyelhető ez a következő meghatározásban: „...csak erkölcsi érzet, csak azon keresztényi szeretet, mely milliókat egy nagy családdá fűz, tarthat és emelhet országokat.” Leginkább a participáció elve rokonítja a két író-gondolkodót: Eötvös is azt vallja, hogy csak ami magából a népből fejlődik, aminek eszközlésében az egész nemzet részt vett, emelheti a népet állandóan.

A Pesti Hírlaphoz szánt vezércikkeinek sorozatában (melyet utóbb *Reform* címmel kötetben is összefoglalt) az író-politikus mindenekelőtt a politikai egyenlőtlenséget kívánja orvosolni.

<sup>17</sup> Lamennais liberális katolicizmusáról: *Jean-Baptiste Duroselle: Les débuts de catholicisme social en France (1820–1870)*. Paris, 1951.; *Philippe*

*Vigier: La Monarchie de Juillet*. Paris, 1962. 57–72., különösen 68–72.

Éppúgy be akarja vonni itt is a népet saját ügyeinek intézésébe, mint Lamennais. Elhárítani a társadalom kettéosztását, az osztályok szembenállását, megelőzni a birtokosok várható összeütközését. Olyan új alkotmányt szeretne, amelyet minden állampolgár magáénak vallhat – szemben a meglevővel: „...minden alkotmányos jog kizárólag az elsőt, minden, a közállomány fenntartásából eredő kötelesség a második osztályt illeti”; „...e haza lakosainak tizenkilenc huszadára alkotmány nem létezik”; „...ily országban a bajok okát mélyebben, itt azt magában az alkotmányban kell keresnünk”.

Az alkotmányosság legfőbb ismérve mindkét gondolkodó számára az abban való egyenlő osztozás. Ettől várják azt, hogy az emberekben felerősödjön a közösségi érzés, az egymás iránti felelősség, vagyis az igazi keresztényi öntudat. Eötvös így írt erről a Pesti Hírlapban: „...Az alkotmányos élet legszebb eszméje kérdésen kívül az, hogy senki azon ügyek elrendezéséből, melyek őt érdeklik, kizárva ne legyen... Az önkormányzás eszméjének két következménye van. Először, hogy azoknak, kiket valamely tárgy érdekel, annak intézésében részek legyen. Másodsor, hogy azokon kívül, kiket e tárgy érdekel, senki az intézkedésekbe be ne folyhasson.”

Reformnak, polgárosodásnak végző értelmé Eötvös számára is egyre hangsúlyosabban a népek vágyott testvérisége, illetve versengése egymással a haladás útján. Fontosabbnak tartják mindketten a haladás attribútumát a nemzeti sajátságok őrzésénél, szerintük a szabadságnak el kell vezetnie az emberi nem egységéhez. A szolidari-

tás az az eszmei alapkö, amely a jövő fejlődését mindkettejükéknél meghatározza. Eötvös lehangsúlyosabb szentenciái a *Reform* lapjain: „...napjainkban ropant nemzeti egyéniségeket látunk, melyek ahelyett, mint hajdan, egymással küszködnének, egy közös cél felé törekednek... Egy óriási harc előkészülete-e ez, melyben egykor a szabadság s elnyomás végső diadaláért küzdenek; vagy talán az első lépés azon boldogabb korszak felé, melyben az emberi nem egy nagy egésznek érzeni magát... nép sem különbözheti el magát, midőn szomszédjai bizonyos irányban kezdenek haladni... Minden haladás, melyet az ipar földrészünk akármely helyén tesz, civilizációnk jelen állásában körül fogja futni a világot.”

A *falu jegyzőjének* címszereplője és Lamennais közt van bizonyos személyes hasonlóság. Eötvös így jellemzi hőst: „Benne minden elnyomott, minden szenvedő, kit mások elhagyanak, barátot s védelmezőt talált.” Tengelyi szintén bolondja az igazságnak, vállalja érte a mártíriumot is, nem hajlik meg semminő hatalom előtt. S ő is azt vallja, mint a francia pap, hogy „az embert csak szeretet nevelheti az életre”.

A regény elején a jegyző és pap barátja, Vándory a falu széli mezőn beszélgetnek. Mindketten olyan ideákat adnak elő, amelyek az *Avenir* cikkeire emlékeztetnek. Vándory szentenciája: „Isten boldogságra teremté lényeit.” Tengelyi reflexiója: „Az angol gyáros s napszámosa; az amerikai gazda s rab-szolgája; a gazdag s a szegény közt e világ minden részeiben egyenlőbb harc foly-e, mint melyet most láttál?” Amit pedig Eötvös az író és az írás feladataként megfogalmaz, részben lamennais-i, részben Victor Hugó-i ihletésű

<sup>18</sup> Révész Imre: i. m. 64.

(Lamennais egy ideig Hugo gyóntatója volt!):<sup>18</sup> „A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik... tisztelet- s szeretetünket... csak az érdemli, kinek Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedéseit megérthesse.”

Nemcsak *A falu jegyzőjének* címszereplője hasonlít Lamennais-re, hanem a következő regény, a *Magyarország 1514-ben* főhőse, Lőrinc pap is. Lelkész ő is, méghozzá olyan, aki szintúgy törhetetlenül az igazság szolgálatában áll.

Az általa hangoztatott felismerések bármely lamennais-i műben helyükön lennének. Íme: „Boldoggá csak a szeretet tesz: ki ezt bírja, az nincsen a remény s hit szűkében... Isten az embert arra teremtette, hogy életével embertársainak hasznára legyen.” Lőrinc szerint a pap hivatása, hogy a nép szenvedéseinek vigasztalója legyen. A magyar keresztes pap radikalizmusának ugyanaz az oka, mint francia utódaénak: „A szenvedés, melyet magam körül látok, kínnal tölti lelkemet, s az ég tanúm, hogy csak emberszeretet, csak az, mert ennyi elnyomásnak más orvosságát nem láttam, adá kezembe a fegyvert.” A regény Lőrinc pap megfogalmazta végső próféciája pedig akár a *Paroles* szövegébe is beillene: „Egy új kor küszöbén állunk; az igazságtalanság kelyhe csordultig van, s az emberi nem le fogja rázni százados láncait. Eljött a nap, midőn a természetelleni különbség, mely embert embertől elválasztott, meg fog szűnni; kiket szeretet összevezetett, azokat üres név s haszontalan címek nem fogják többé elválasztani egymástól.”

## 5

1848 előtt a nemzetiségi kérdés kevés szerepet játszott Eötvös politikai gondolkodásában, mint ahogyan a többi magyar politikuséban is. A forradalom alakulása azonban ráeszméltette arra, hogy a monarchia (és benne Magyarország) fennmaradásának alapfeltétele a nemzetiségek megbékélése, illetve Magyarország megbékélése az osztrák örökös tartományokkal.

A forradalom után kezdetben még a régi reflexek működtek: az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* című röpiratban Eötvös határozottan lebecsüli a nemzetiségi kérdés jelentőségét. Éppúgy hisz az emberi univerzalitásban, mint a francia író, illetve szintúgy önzést érzékel a hazafiságban. S szintúgy a korona (központi hatalom) és tartományi élet dualizmusában képzei el a közös jövőt. Az a koncepciója, hogy Ausztriában a közéletnek mindazon ágát, melyek meghatározzák az állam egységét, a koronára ruházzák, míg minden egyebet a tartományi élet körébe utalnak. Eötvös mindenki számára biztosítaná az önkormányzat lehetőségét.

A „nagy álmom”-ról, a keresztény polgárosodás kiteljesedéséről szóló monumentális műben, az *Uralkodó Eszmékben* is érződik a lamennais-i típusú szabadságfelfogás. Eötvös is azt szabja az újkori állam feladatául, hogy az egyéni szabadságot biztosítsa, s ő is úgy véli, hogy a keresztény polgárosodás még nem végezte be feladatát, a kereszténység főbb elvei nem vesztették el időszerűségüket. Szerinte az összes emberiség egysége az az alapeszme, mely a kereszténységet áthatja. Oly állapot létesítése, melyben a föld minden népei békésen laktak egymás mellett, testvériségük öntudatában. A

szabadság a kereszténység lényegéhez tartozik.

Mindebből kiindulva Eötvös csak erkölcsös államhatalmat képes elképzelni. Leszögezi, hogy az állam nem használhat oly eszközöket, amelyek ellentétben állnak polgárai erkölcsi érzéseivel és jogfogalmaival. Az egyén a közakarathoz csak olyan mértékben legyen alávetve, amennyiben részt vesz ez akarathoz meghatározásában.

Eötvös második, eredetileg szintén német nyelvű röpiratában, az *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai*-ban már végképp eloszlottak az olasz alkotmány megvalósulásában való illúziók. Bach rendszere éppen azt az állami onnipotenciát gyakorolta, amelyet a magyar író olyannyira megvetett. Az új röpiratban sarkosan fogalmaz: egy olyan rendszer, mely arra épül, hogy emberek ezrei akarathoz nélküli eszközöknek tekintik magukat, soha nem felelhet meg a várakozásoknak. Tiltakozó hangjában érződik valami Lamennais hajthatatlanságából is: „Mert egész népek egybehangzó akarata oly erő, melynek nehezen lehet ellenállni, még ha pozitív célok megvalósításáról van is szó; de amikor egész népek azért egyesülnek, mert valamit nem akarnak, akkor ez az erő ellenállhatatlan.”

Érdekes, hogy bár Lamennais-t a nemzetiségi probléma nemigen érdekelte (Franciaországban ez akkor nem volt kérdés), magyar híve előtt, amikor *A nemzetiségi kérdésről* értekezett, szellemalakja több ízben felidéződött. Leginkább akkor, amikor az eszmék hatalmáról kívánta meggyőzni az olvasót. Valaha a francia pap is azt hirdette, hogy civilizációnk fejlődése nem egyéb, mint szakadatlan törekvés a kereszténység céljai után. Hogy attól kezdve, hogy az emberi nem egységének és hivatásának hite a keresztény vallással

elaterjedt, oly pillanat nem található, melyben az emberiség valamely része az anyagi hatalom ellen nem küzdött volna. S akkor, amikor Eötvös arról ír, hogy az eszméket, ha egyszer általánossá váltak, elnyomni nem lehet, úgyszintén a pápai enciklikákkal szembenálló pap nyomán halad.

Legerőteljesebben emberiség-horizontjában követi ezúttal is Lamennais-t. S feltehetőleg ez a rokonság ma a legidősebb kettejük között. Hit, hogy minden új erő, mely a civilizáció nagy munkájában részt vesz, nyereség az egész emberiségre nézve, hogy a művelődési képesség nem egy éghajlat vagy egy nemzet, hanem az egész emberiségnek adott isteni adomány. Olyan világ után vágyódtak mindketten, amikor a civilizáció közös munkájában a föld minden részei részt vesznek majd.

## 6

Bőséges szellemi-szemléleti muníciót merített tehát Eötvös Lamennais munkáiból, példájából. (S — mint köztudott — amikor a nagy pap már nem élt, tanítványának, Montalembert-nek műveiből is.) De talán nem is a gondolatok, a francia forradalmakon átszűrte eszmék hatottak rá legmélyebben. Hanem a magatartás szilárdsága és határozottsága, a megalázottakkal és megszorítottakkal való feltétlen szolidaritás. Hiszen a liberális ideákról Eötvösök más forrásokból is sokat olvashattak. Lamennais-nál azonban az idealitás, az erkölcsi tisztaság töretlen fénye veszi körül és aranyozza be ezeket az eszméket. Tollával egy pap, a divínáció, a látnoki képesség és a spiritualitás embere, Isten képviselője hirdette azokat — szemben a trón és az oltár eminenciáival — tehát sokszoros erővel. Nemcsak egyetlen életutat meghatározó energiával.

Horváth Pál

## MEMENTÓUL AZ ECKHART-ÉLETMŰHÖZ

(Ami az Emlékkönyvből kimaradt)

A joggyakorlat világában élők gyakran mondják, hogy a közrend nyugalmát zavaró ember vélhetően visszahagyja az elkövetés színhelyére. Miért ne lenne így a szellemi életünkben is... Jó magam is tettem egynémely zavaró repülést az alkotó évtizedeim milyenné válását meghatározó tudós elmék (Eckhart Ferenc, Bolgár Elek, Csizmadia Andor), még korábbi időkből a politikai kamerализmus, a hazai liberális jogi historizmus, ill. a történeti-jogi iskola gründolóinak adózva. Tempus edax, homo edacilor-mondjuk a bölcs szentenciát, mentetgetve vele tagadhatatlan tévedéseinket. Hát íme, ezért is térnék vissza pl. a nevezettek életművének egynémely összetevőjére, hogy lassan az utolsó (még élő) tanítvány adózzék a mesternek, mert időztünk már a neves tudós elmék születésének centenáriuma alkalmából és felidéztük az adott életművek értékeit is a mértékadó szakfolyóirataink, illetve a jogi periodikáink hasábjain. A fiatalabb tudós nemzedék figyelmébe ajánlom ezeket az állásfoglalásainkat,<sup>1</sup> hogy lássák

a meghatározó tudós elmék egyikének példaértékű eredményeit, mint olyant, amire ma is nyugodt lélekkel építhetünk. De mindenek előtt szóljunk néhány szót a mesterként tisztelt professzor szelleméről.

Azok, akik testközelben ismerték Eckhart professzort, egy életre szóló emlékét hordozzák a mester szarkasztikus humorának, amely üldözőbe vette a sarlatánságot, az elvtelen karrier vadászatot és az önámító tudatlanságot. Nagylelkű is volt ez a szarkasztikus humor, amely magába zárta a megbántást, de nem adott hitelt soha többé a mások (az ártatlanok) vesztét keresőknek. A kort jellemző gyanakvást, a jelentésteveket Eckhart megvetéssel kezelte, de ennél is határozottabb volt az ítélete a szűkebb (szakmai) körben észlelt gáncsoskodás és a morbus hungaricus-ként szemlélt intolerancia ellenében. (*Bónis contra Murarik*) Mint az alkotó munka paralizálását szemlélte ezeket a jelenségeket, s talán nem véletlen, hogy a fiatalabb nemzedéket óvta ezektől az ártalmaktól. Amire pedig már nem maradt elég ereje, azt a körülötte szorgoskodókra hagyományozta – mondván, „ezt őrizzék meg az utókor számára”. Vannak eszközeink — ismert a műfaj —,<sup>2</sup> hogy a gyógyíthatatlan denunciánsok, a hitvány rágalmozók csakúgy, mint a labilis szellemű krakélerok illetéknéppen méltó helyükre kerüljenek anélkül, hogy a „piacra vadászó dilettantizmussal” vádoltatnánk. Nem csak Ráby Mátyásról kell,

<sup>1</sup> Ld. a centenáris megemlékezéseink argumentációi alapján. In: Történelmi Szemle XXX. évf. 2. sz. 188–226, H. Eckhart Ferenc nyomdokain. Századok 1986. évf. 313–314. Vö. Székely György: Tudományos vita a szellemtörténet szerepéről. In: Felsőoktatási Szemle (1955) 64–68. Uő. (nekrológ), in: Századok 91. évf. (1957) 883– és köv.; Horváth Pál: Bolgár Elek

életműve. In: Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek Emlékkönyv. Akad. Kiadó, Bp., 1983. 7–19.

<sup>2</sup> Ld. Történelmi személyiségek, államférfiak. Írók, művészek, tudósok életiratainak pszichografológiai megközelítéseként Rákosné Ács Klára: Vallanak a betűk. Magvető, 1985. Vö. Kosáry Domokos: Az írástudók felelőssége. A Tudomány világa c. állásfoglalásaival.

hogy kiderüljön persze gyógyíthatatlan denunciáns mivolta, hanem azokról is, akik a mi közgondolkodásunkat a közel-környezetünkben mérgezik.

Alább módunk lesz arra is, hogy bizonyítékokkal szolgáljunk: valóban melyik oldalon állt a közgondolkodást a maga módján élete végéig szolgáló gondolkodó. Tanulságos felidézni azonban, hogy az újabb nemzedékek által csak hírből hallott magyar–csehszlovák jogtörténeti tudományos együttműködést (az 50-es, 70-es évek) a korabeli közgondolkodás talán nem is méltatlanul a katedra-jogtörténettudomány akkori vezető személyiségeinek tulajdonította. Valóban nem kisebbíthetők az érintettek (Csizmadia Andor, Kovács Kálmán, Pólay Elemér) jól átgondolt és előkészített lépései, amelyek rövidesen európai méretű tudományos együttműködést eredményeztek. Az eredményt keresve mégis a két nagy iskolateremtő tudós elme, Bolgár Elek, illetve Eckhart Ferenc egymásra találásában látom az együttműködés gondolatának ébresztését.

A hazai jogtudomány elszigeteltségének oldásában igen csak nagy szükség volt a széles látókörű gondolkodók bölcsességére. Kielezett elméleti viták, elburjánzott problémák zajlottak ezekben az években,<sup>3</sup> nekik mégis volt erejük az évszázadokra visszanyúló kútfők (források) feltárásának ösztönzésére és a megszakadt nemzetközi kapcsolatok újjáélesztésére. Úgy az első jogtörténeti dokumentumgyűjtemények megjelenésére, mint az ún. csehszlovák–magyar jogtörténeti tudományos konferenciák realizálására sajnálatosan már csak az ő elmúlásukat követően kerülhetett sor.

Az első prágai kapcsolatfelvételt vállalókat a nagy szemináriumban szorgoskodók köréből Eckhart professzor animálta az akkor még távolról sem kockázatmentes utazás megtételére. Nagy István és jómagam tettük meg ezt a néhány napos küldetést a prágai Károly Egyetem jogtörténeti tanszékére, ahol feledhetetlen barátsággra és még szállásra is lettünk. Őszinte vallomást követel, hogy mi, akik ezt a küldetést szinte kedvteléseként abszolváltuk, nem is sejtettük az évekkel később kiteljesedő nemzetközi tudományos együttműködés gyakorlati jelentőségét. Azt is csak később fogtuk fel persze, hogy a Professor Úr bizalma munkára kötelez bennünket.

Az 1848-as kötetén okulva Eckhart professzor sorra küldte a szemináriumi tagjait az Országos Levéltár kincseinek a felfedezésére. Egyikünk, másikunk már az első fogalmazványok, publikációk birtokába is eljutván szinte versengtünk a mester szűkszavú, de sokat sejtető elismeréséért és ez a körülmény az akkor még szinte fűtetlen nagy szeminárium levegőjét képletesen szólva felforrósította. Örökkévalóságnak tűntek ezek az idők, számomra főként attól a naptól, amikor az igyekezetet látva egészen közel jött a Professor az asztalvéghöz és csak annyit mondott, „látom belőled lesz valami”. Lectori salutem, higgyed el t. olvasó, hogy ezt nem lehet elfelejteni.

Végül nem szabad elfeledni azt sem, hogy az 50-es évek második felébe átlépve el kellett viselnie a mesternek, hogy a szeminárium ismét elnéptelenedett és főként a fiatal tudós nemzedék nagy számban a pálya (és az ország) el-

<sup>3</sup> Ld. az ismert, ún. második szellemtörténeti vitát, amely a budapesti egyetem AJK tanácsának archívumában követhető. Ld. JKT jegyző-

könyvek, 1954/55. 5. rendes ül. anyaga alapján. Vö. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem AJK története 1967–1997. Bp. 1998. 191–192.

hagyására kényszerült. Talán éppen ezért születhetett meg a gondolat a tudományos utánpótlás intézményesítésére.

A gyakorlati (forráselemző) oktatás favorizálása adott alkalmat a valóban nélkülözhetetlen alap kutatások ügyének a felvetésére, de csak évekkel később, bizonyíthatóan innen fakadt az igény egy Karra telepítendő kutatócsoport megteremtését (1963. évi tervezet) illetően, amit az akkori főhatóság (MM) is megerősíteni kényszerült.<sup>4</sup> (Valójában mindmáig tisztázatlanok az okok, amelyek útját állták ennek a törekvésnek, az időközben kialakult MTA támogatás, illetve az MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztálya mellett szervezett Jogtörténeti Munkaközösség — 1969 — jelenlétében azonban már hasonló igény reálisan nem jelentkezhett.

A két nagy iskolateremtő tudós elme elmúlásával azonban mindez már csak fél siker lehetett. De nem múlt el az a termékenyítő gondolat, hogy a jogtörténeti a maga teljességében az eredeti források talajára helyezzük. Íme így születtek az első jogtörténeti szöveggyűjtemények, amelyek már a '60-as években jó szolgálatot tettek az ún. kiscsoportos (recitatív) gyakorlatok fonákjainak az oldásában. Nem a Corpus Juris Hungarici bűvöletébe zavarták őket az újabb jogász nemzedéket, hanem eleve a látókört kívánták kiszélesíteni, illetve világképünket az objektív valóság empirikus közelségével nemesítették.

Ilyen és hasonló emlékek (és tények) őrzőjeként mondom prológ jellelő, személyes élményeim, de nyom-

ban vissza is térek innen — in medias res — a tudós életműre. Nem egy ilyen nagyformátumú (meghatározó) tudós elme közelségét élhettem meg szellemi életem fiatal éveiben. Szinte intuitív bizalommal éltem és éltek Ők is irántam, de ennél többet nem is vártunk egymástól. Mind elmentek egymás után ezek a maguk korában nagyra nőtt szellemek és jöttek számunkra a próbatételek. Nem, hogy búcsúbeszédet, nekrológot kellett mondanunk, hanem az alkotó munka fonalát is fel kellett vállalnunk. Amikor pedig majdan az utókor ezeket a lépéseinket a helyére teszi, meglepődve látja, hogy a tudománytörténeti (historiográfiai) penzumot szinte mindig a kortársakkal együtt, vagy szinte egyidejűleg léptük meg. Még a szűkebb kulturhistóriai vizsgálódások körében is szükségét éreztük ugyanis a többoldalú, a több (aspektusú) megközelítéseknek, mert fajsúlyosak, nehezek és felelősségteljesek voltak a kialakítható ítéletek.<sup>5</sup> Ezt az ösztönösnek tűnő felismerést is az aposztrofált iskolateremtő tudós elméknek, ill. az általuk hagyományozott életműveknek tulajdoníthatjuk.

### *In medias res*

Az utóbbi negyedszázad folyamán két nagy történelmi évforduló hívta magára a jogi historizmus művelőinek a figyelmét. Ilyenként tartjuk számon a nagyszombati alapítású magyar universitas Jog- és Allamtudományi Fakultásának a három és negyedszázados évfordulóját (1967), ill. az egyetem

<sup>4</sup> Ld. Az ELTE ÁJK története 1667–1997. Bp. 1998. 192. Vö. 31.757. VI. MM sz. leirat. Kari irattár DK 101/1962., DK 351/1965. sz., ELTE Rektori irattár 1044/1965. sz.

<sup>5</sup> Ld. az idevágó tudománytörténeti helyzetlemzéseket Csizmadia Andor, Pólai Elemér, Degré Alajos, Bónis György, Both Ódón, Nagyné Szegvári Katalin és mások publikált eredményei alapján.

fennállásának a 350 éves jubileumát (1985). A hazai kulturhistoriánk eme kiemelkedő jelzőkövei — miként ismeretes — gyakran szólásra bírták a jogtudományok képviselőit, a magyar jogi historizmus fejlődéstörténetének a módszeres áttekintését pedig kifejezetten ösztönözték. Az idevágó kutatások nagy gyakorisággal támaszkodtak az Eckhart-életmű számos alkotóelemére, Eckhart Ferenc 1936-os kartörténeti szintézisét<sup>6</sup> pedig nem egyszerűen kézikönyvként idézték, hanem immár a magyar jogtudomány újkori történelmének a sok tekintetben forrásműként kezelhető kútfőjeként aposztrofálták.

Még a kapcsolódó művelődéstörténeti vizsgálódások is<sup>7</sup> ilyenként idézik az időközben megritkult kulturhistoriai értékeinknek az utókorra való átmentését, miután ez az alkotás számos vonatkozásban olyan történelmi kútfőkre támaszkodott, amelyek az időközben lezajlott viharos átalakulások martalékaivá lettek. Nem véletlen tehát, hogy a hazai állam- és jogtudományok újkori és legújabb kori történelmét vizsgáló kutatásaink<sup>8</sup> legfrissebb eredményei is közvetlenül tapadnak Eckhart Ferencnek az egyetem fennállása 300 éves évfordulója (1936) alkalmával megjelent ma már valóban forrásértékű munkájához. Hasonlóan természetes ma már, hogy a magyar jogi historizmus fejlődését elemző kutatások gyakran kiinduló pontként kezelik ezt az alkotást, amely a maga ko-

rában is kitűnt<sup>9</sup> a vele párhuzamosan közreadott egyetemtörténeti monográfiák sorából. Érthető tehát, hogy a magyar jogi historizmus fejlődéstörténetét tárgyazó újabb vizsgálódásaink az itt komplex módon felkínált lehetőségeket szintén nem téveszthették szem elől az utóbbi időkben.

„A tudományos igazsághoz vezető út történetiségéből” természetszerűen fakadt persze a tudománytörténet különös jelentősége — idézzük Kulcsár Kálmántól — a modern jogtudomány egész történelmi korszakát illetően. Lényegében eme fontos felismerés ébredésének a jele, hogy a jogi historizmus fejlődéstörténetét tárgyazó vizsgálódás is viszonylag korán felszínre tört a modern jogtudományok kibontakozása idején. A felhalmozódó társadalmi tapasztalatok számbavétele, a magyar jogi gondolkodás haladó hagyományainak a feltárása és sok más, kortünetként is felfogható törekvés tapadt természetesen ezekhez a korai törekvésekhez. Egy ideig a figyelem középpontjába került pl. a magyar jogi historizmus történetkritikai vizsgálata, amelytől egyfajta eszmei tisztázódást, ill. a megoldásra váró feladatok tervszerű regisztrálását reméltük egykoron.

A megtett út számbavételét persze didaktikai szempontok is determinálták, miután hazánkban mindmáig csak az egyetemi katedrák kutató bázisai, ill. a kapcsolódó történettudományi ágazatok eredményei adtak alapot a módszer-

<sup>6</sup> Ld. A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935. A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története II. köt. Bp. 1936.

<sup>7</sup> Ld. Sinkovics István: Az érseki egyetem 1635–1769 in: Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem története 1635–1985. Szerk. Sinkovics I. Az alapítás 350. évfordulójára kiadja az Egyetem Tanácsa. Bp. 1985. 27–58., *Ladányi Andor*: A felsőoktatás – történeti kutatások, in: Magyar Tudomány 1967 évf. 4. sz. 245–260. alapján.

<sup>8</sup> Ld. Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem 350 éves évfordulójára. Szerk. Horváth Pál, Bp. 1985. 540., ill. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem története 1945–1970. Szerk. Sinkovics I. Bp. é. n. 760.

<sup>9</sup> Ld. Csóka Lajos: A kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. In: Egyetemi Élet, 1939. 49–50.



res tudománytörténeti vizsgálódások kiterjesztésére. A kutató bázisok elsődleges (oktató-nevelői) feladatai ösztönzőté permanens módon a joghistorikusokat, hogy az adott tudományágazat fejlődéstörténetét rendszerbe foglalják, hogy a polgári jellegű jogtudomány maradandó eredményeinek a felhasználást eszmeileg is tisztázzák. A felidézett kritikai vizsgálódások (Fejér Gy., Pray, Katona), és akár a legkorábbi módszeres tudománytörténeti eredmények nyomán<sup>10</sup> azonban viszonylag hamar tudatosult minálunk, hogy a megoldásra váró problémák nem egy kutató testére szabottan jelentkeznek. A módszeres jogtörténetírás közel három teljes saeculumot átívelő fejlődés ténye, ill. szélesebb értelemben közgondolkodást formáló ágazati jogi historizmus egy ennél jóval kiterjedtebb jelenléte tehát eleve a megközelítési pontok sokféleségét is kitermelte.

Az alapjaiban megújult újabb kori jogtörténetírás életrealitását jelzi mindennek előtt, hogy a tudomány ez elől a munkai igényes penzum elől nem tért ki és a témakör komplex megközelítését célzó törekvéseket is eleve bátorította. Így a részletkutatások hiánya által ösztönözve az utóbbi negyed-fél évszázad folyamán jószerével minden aktív jogtörténész hallatta szavát a tudománytörténet tárgykörében és az imigyen gyarapodó eredmények egyre gyakrabban bekerültek pl. a magyar-csehszlovák jogtörténeti tudományos együttműködés talaján fogant nemzetközi fórumaink anyagaiba is. A Smolenicén (Szomolányban, 1971), Krakkóban (1973), Berlinben (1978) és a hazai rendezésű (Pécs, Szeged, Bu-

dapest) nemzetközi jogtörténeti tudományos konferenciákon, ilyen előzmények után kerülhetett sor nem egy erőteljes és termékeny tudománytörténeti párbeszédre (esetenként polémiára is), amely mindenképpen előbbre vitte a hazai jogi historizmus fejlődéstörténetének ügyét. Mindez persze gyökereivel sokrétűen visszanyúlik az Eckhart Ferenc által végzett úttörő vállalkozáshoz és főként annak maradandó értékeihez.

Két jelentős felismerés ösztönözte és egyben gazdagította ezt a törekvést még az 50-es, 60-as évek eredményei nyomán, miután a tudománytalan előítéletek feloldására, ill. a magyar jogi gondolkodás haladó hagyományainak a feltárására való törekvés egyaránt a témakör sokoldalú vizsgálatát igényelte. Egyik oldalról nyilvánvalóvá vált, hogy a jogi historizmus hazánkban immár több évszázadra visszavezethetően szerves alkotóeleme a közgondolkodásnak és ilyen értelemben a módszeres jogtörténetírás kezdeteit is nyomon követhetjük az újkor századaiba visszanyúlva. Másrészt elvitathatatlanul indokoltnak tűnt, hogy a hazai jogi közgondolkodást formáló különféle eszmeáramlatok hatásának útvesztőit a maga valóságában fel kell tárni ahhoz, hogy a jogi historizmus időtálló eredményei szervesen beintegrálhatók legyenek a hazai modern történettudomány világmésképebe. Íme ezért van az, hogy az Eckhart által megkezdett úton vizsgálódásaink messze az újkor századaiba visszanyúlnak anélkül, hogy egyfajta egyedülvaló, netán ideali-

<sup>10</sup> Baranyai Decsi János, a protestáns államelméleti-jogi tudományosság eredményeinek számbavétele, illetve az oktalanul elfeledett egyházi alapítású jogi főtanodánk hiteles levéltári

adatai alapján. Ld. *Baranyai Decsi János* in: *Magyar Jogtudósok I.* Szerk. Hamza Gábor. Bp. 1999., *Gutheil Jenő*: Veszprém Árpád-kori főiskola

zálható képet akarnánk festeni a magyar jogi kultúra történetéről.

Ezért is az idevágó elemzéseink egyfajta záró akkordjaként szükségét érzem az ún. Eckhart hagyatékából történő kitekintésnek.

A magyar jogi historizmus fejlődését vizsgálva megalapozottnak tűnik az a törekvés, amidőn a hazai jogtörténetírás aktív képviselői egyre gyakrabban vállalták a különös munkaigényességgel járó tudománytörténeti vizsgálódásokat. Nem egy ezek sorából a szorosabb értelemben vett tudománytörténeti összefüggések eleven valóságáig (a jelenkorig) vezeti el a figyelmet. Eme felidézett tudománytörténeti kutatások alapján mondhatjuk viszont, hogy a magyar jogi historizmus kibontakozásának valóban az újkor századaiba visszanyúló előzményei vannak, érthető tehát, hogy a modern jogtörténetírás növekvő érdeklődést tanúsít egészében a magyar jogi historizmus újkori történelme iránt. Így van az, hogy a magyar jogi historizmus fejlődését a maga természeténél fogva koncentráltan kifejező jogtörténet-tudományról lassan átfogó és megbízható tudománytörténeti képet tudunk alkotni. Ilyen értelemben a hazai jogtörténetírás közel három teljes évszázadát tudjuk átfogni és a kiterjedt történelmi tapasztalatok, ill. az eszmetörténeti kútfők nyomán a főbb tudományos irányzatok (és iskolák) legmarkánsabb típusjegyeit is módszeresen tudjuk láttatni.

Mindezek alapján és az Eckhart által alapozott kútfők nyomán mondjuk, hogy hazánkban a jogi tudományosság egész történelmi korszakát kíséri egy szakadatlanul változó, gyak-

ran a különböző irányzataiban egymást is keresztező, módszeres jogtörténet-tudomány, amelynek a legmarkánsabb összetevői (gyökereikkel) esetenként a politikai kameralizmushoz, a felvilágosodás eszméihez, a magyar reformkor nemesi, ill. polgári liberális gondolkodásához, az ébredő (jobbára romantikus) nacionalista, ill. az ún. történeti jogi szemlélethez tapadnak. Eckhart Ferenc korában azonban a kifejlett katedra-jogtörténettudományt már a történeti-jogi iskola másod- és harmadvirágzása, a pozitívizmus, az ún. retrospektív modernizálás, ill. a szellemtörténet tanai orientálták. Íme ezek azok a főbb tudományos áramlatok tehát, amelyek nálunk közvetve és közvetlenül is hatottak a XX. századi magyar jogi közgondolkodás fejlődésére. Ebben a miliőben szemlélhettük, hogy Eckhart Ferenc a retrospektív modernizálást egyértelműen elutasította,<sup>11</sup> mert a századfordulót követő évtizedek le nem tisztázott közjogtörténeti tanai még akkor is zavartalanul közkézen forogtak, amikor már az ún. szellemtörténeti iskola zászlaját bontogatók érezték szükségét annak, hogy ezektől a tehertételektől a kor jogi historizmusát meg kell szabadítani. A magyar jogi historizmus válságának szerves alkotóeleme volt persze az a magát „több szellemtörténetet” követő irányzat is minálunk, amely a 30-as évek elején a megkövesedett előítéletek elleni harcot meghirdette. A magyar alkotmány- és jogtörténet párhuzamos előadójaként 1929-től a pesti egyetem Magyar alkotmány- és jogtörténeti tanszékére kinevezett Eckhart Ferenc nevéhez tapadt formailag a

lája – az első magyar egyetem. In: *Vigilia* 1961. okt. 8. sz. 459–468. sz.)

<sup>11</sup> És ezt mások (*K. Kadlec, F. Stoerk, Darest, F. Tezner, H. Schreuer, A. V. Luschin*) is osztották.

zászlóbontás,<sup>12</sup> miszerint a „lelkiek azok, amelyek primér voltukban minden egyebet irányítanak”. Mindmáig nem nyert persze megnyugtató letisztázást az a körülmény, hogy az életmű ezt követő összetevői között — egy kivétellel — alig található nyoma az Európa-szerte ismert szellemtörténeti eszmeáramlatnak. Sajátos történelmi véletlen kapcsolta tehát Eckhart Ferenc nevéhez a magyar szellemtörténeti jogtörténetírás zászlóbontását.

A szellemtörténet behatolása a magyar jogi historizmus szférájába módfelett bonyolult helyzetet teremtett persze a hazai jogi közgondolkodás két világháború közé szorult korszakában. Már az ún. zászlóbontás kiváltotta az Egyetem falain kívül zajló Eckhart vitát, amely a politikai (parlamentari) támadások keresztútjába állította a katedrát. Jogtörténészeink egy része ugyanis komolyan hitt abban, hogy a szellemtörténeti módszerek alkalmazása által a történetírás reputációja helyreállítható. A szellemtörténeti iskola módszertanához fűződő illúziókból, ill. a pozitivisták (kutató-elemző) jogtörténetírás hagyományainak folytatására irányuló törekvésből fakadt tehát minálunk az új módon szintetizálók (Dósa Elek, Kossutány, Ignác, Herczegh Mihály és mások) elleni fellépés. Egészében az Eckhart-vita persze rövidesen bebizonyította, hogy a „dogmamentes kritika szabadságának a jogaiba történő visszahelyezése” elérhetetlen illúzió maradt abban a korban. Nem a szellemtörténeti irány érdeme ugyanakkor, hogy ebben a küzdelemben lepleződött le tudományos értelemben a magyar al-

kotmánytörténet alapjait megrontó modernizálás, amelyben viszont éppen Eckhart Ferenc helyállása volt a meghatározó.

A hazai jogtörténetírás súlyos tehertételeit látva valóban Eckhart Ferenc számos kezdeményező lépést tett a módszeres jogtörténeti kutatómunka megújítása érdekében, törekvései azonban a magyar jogi historizmus mesterségesen leszűkített világképébe ütköztek. A „nemzeties” irány tanításait bírálva Eckhart tehát nem csak a modernizáló (retrospektív) közjogtörténeti illúziókeltést kényszerült elutasítani, hanem a magyar jogfejlődés egyetemes (európai) összefüggéseinek a keresését is új alapokra kívánta fektetni. A nagy zajjal felszámolt európai jogtörténet, ill. a magyar pozitivisták jogtörténetírás vívmányai és az Eckhart-nál speciálisan jelentkező gazdaságtörténeti érdeklődés volt az eredője tehát annak, hogy most már a hivatalos szellemtörténeti vezéreszméktől idegen tényezők, jelesül éppen a *gazdasági-társadalmi okok kerültek a jogfejlődési összefüggések homlokterébe*.<sup>13</sup> Sőt, a magyar jogtörténet európai összefüggéseinek a keresésében is Eckhart a „hasonló gazdasági-társadalmi feltételek” jelenlétét tekintette irányadónak. Ilyen értelemben is fel kell idézni tehát a programadó tanulmányt, amelyben Eckhart leírta, hogy a környező népek jogfejlődésének az összefüggései valójában a „gazdasági-társadalmi okok (mint „a jogfejlődés legfőbb tényezői”) megegyezésén alapulnak”.<sup>14</sup> Ez a szemléleti alapállás pedig nyilván alkalmassá tette őt a modern jogtörténet-tudomány követelményei-

<sup>12</sup> *Eckhart Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman B. Bp. 1931.*

<sup>13</sup> Ld. A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában. Bp. 1922., ill. az azonos címen ismert második kötet (1780–1815). Bp. 1958.

<sup>14</sup> Jog- és államtörténet, in. (1931) 296, 301. sz.

nek a megértésére, miután a társadalmi-gazdasági okok determináló szerepének hirdetését vélhetjük felfedezni az életmű egy némely késői összetevőiben is.

Az alapproblémákhoz visszatérve teljesen nyilvánvaló ma már persze, hogy Eckhart szemléletének pozitív elemei a kor történetírását gyökeresen nem módosíthatták, sőt a pozitívizmus reálisabbnak tűnő világképéhez való visszatérést sem eredményezhették. Az újabb tudománytörténeti kutatásoknak van tehát (feltehetően) igaza, amidőn azt a paradoxont idézik fel, amelyben a „több szellemtörténetet” követelő Eckhart Ferenc ellenzői inkább voltak szellemtörténészek, mint ő maga (Degré Alajos). Eckhart ugyanis az általa meghirdetett szellemtörténeti programját valójában csak egyetlen témát tekintve (a szentkorona-eszme) alkalmazta, és a pozitívista kutatómunka jobb hagyományainak a továbbfejlesztését célzó munkásságát is ezt követően bontakoztatta ki. A tanítványok, ill. a párhuzamosan egymás mellett működő szemináriumok tagjainak a munkásságában pedig hasonlóan pozitív törekvések kibontakozásának voltunk tanúi.<sup>15</sup> Íme, ezért van szükség arra, hogy némi kitekintést tegyünk az eckharti életmű legtermékenyebb korszakára, amely viszont már a II. világháborút követő évtizedekben bontakozott ki.

### *Kitekintés az Eckhart-hagyatékából*

A jogi historizmus belső válságát látva a két világháború között idéztük

fel Eckhart Ferencnek, mint az adott kor egyik legképzettebb gondolkodójának ítéletét, miszerint „alig volt a nemzeti műveltségnek még egy ága, amelyben annyira a munka kezdeténél álltunk” mint a jogtörténetben.<sup>16</sup> Trianon után ugyanis a hazai közgondolkodás „integritástan”-ként tekintett az eredeti forráskutatást lazán értelmező szintetizálók kézikönyveire. Ilyen körülmények között nem véletlen, hogy a belső válság és a kivezető útkeresés kilátástalansága különösképpen felszínre tört szélesebb értelemben a jogi historizmus szférájában. A meghaladott institucióinkat védelmező retrospektív ideológia és a befelé forduló elzárkózás vált uralkodóvá helyell-közzel e kor jogi közgondolkodásában. Következésképpen — és éppen Trianon után — valóban az egyetemi katedra elvesztésének a veszélyével járhatott akár a legóvatosabb kísérlet is, amely a beidegzett téveszmék kiigazításának a szükségességét hirdette.

Nálunk a „tanszabadság” — ama híres *Lehrfreiheit-System* — hangosan hirdetett eszméje oda jutott, hogy az Egyetem jobb sorsra érdemes hallgatóságának egy vékony rétege is hiába kereste már a párhuzamosan oktató joghistorikusok valamelyikének prelegálásában a jogfejlődés tudományos magyarázatát. Csak a szemináriumokban nyílt lehetőség (így a híres Eckhart szemináriumban is) egy tisztultabb történeti látásmód ébresztésére, ill. egyáltalán a kutató-elemző jogtörténeti forráskutatás lehetőségeinek az élesztésére. Nem véletlen tehát,

<sup>15</sup> *Degré Alajos*: Beszámoló a Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti szemináriumának működéséről 1928–1934. Az Illés Szeminárium kiadv. 1. sz. Cegléd, é. n. 7–10., 12–15. Vö. *Jogtörténeti szemináriumi előadások*. In: *Jogi professzorok emlékezete*. Bp. 1935. 7., 30.

<sup>16</sup> Ld. *Eckhart Ferenc*: Illés József és a magyar jogtörténet. In: *Emléklapok Viski Illés József egyetemi tanárságának huszonöt éves jubileuma alkalmából*. Bp. 1929. 29. Vö. *Magyary-Ilés J.-Holub J.*: Jelentés a jogi monográfia-jutalomdíjról. In: *Akadémiai Értesítő* XXXVII. (1926) 124.

hogy a Kar jogtörténeti szemináriumaira az adott kor több haladó gondolkodója is felfigyelt,<sup>17</sup> a hallgatók többsége azonban az ún. külső jogi „szanatóriumok” tudománytalan compendiumainál több szellemi támaszhoz nem jutott.

Ilyen előzmények után azt látjuk viszont, hogy merőben új törekvések is szaturálták a magyar jogi historizmus újabb kori levegőjét és ez elől a korabeli magyar alkotmány- és jogtörténet művelői sem vonhatták ki magukat. Így a világháborút követő évek új lendületet kölcsönöztek az önmagára maradt Eckhart Ferencnek,<sup>18</sup> aki a dékáni (1946), ill. prodékáni tiszt betöltése mellett az életmű beérett alkotásait is ebben az időben adta közre. Az akadémiai jutalomra érdemesült gazdaságtörténeti művére, ill. a változatlanul polgári szemléletet tükröző magyar jogtörténeti szintézisére is joggal utalhatunk, miután ezek az alkotások már korábbi idők kulturpolitikai törekvéseinek az anatómáiként jelentkeztek. Hiánypótló kézikönyve ugyanis egyfajta betetőzése volt a magyar alkotmány- és jogtörténet megújítását célzó küzdelmének, amelyben az elődöknél realisabb világszemlélettel, a gazdaságtörténeti kutatásokban való jártasságával, ill. a módszeres kutató-elemző szakirodalmi és forrásfeltáró alkotásaival sok vitás kérdést tudott a korábinál kedvezőbb megvilágításba helyezni.<sup>19</sup>

Jogtörténeti kézikönyvirodalomunk sorában ez volt az első, amely az újkori jogtörténetünk elmaradottságát nem csak felismerte, hanem az utolsó száz év jogfejlődését is rendszerezni

törekedett. Két évtizeddel az eredeti felismerések után tehát az 1946-os magyar alkotmány- és jogtörténet kézikönyve már a megkésett polgári jellegű állam- és jogfejlődésünkre is ráirányította a figyelmet.

A felidézett magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyv és a mögötte lassan kiteljesedő életmű természetesen nem azonosítható még a modern jogtörténettudománnyal. A polgári tudományosság jobb hagyományainak ébrentartását, ill. továbbfejlesztését jelentette ez a mű, ill. a nyomában röviddel később beért 1848-hoz tapadó kutatás (1848, a szabadság éve, Bp. 1948). Eckhart Ferenc előadásaiiban azonban egyre jobban kiteljesedhetett most már a társadalmi-gazdasági okok meghatározó szerepének a vállalása és ez az egyidejűleg átélt szellemi válság éveit is lényegesen megkönnyítette számára. Nem okozott tehát szellemi megtorpanást nála az ún. „magyar és összehasonlító európai jogtörténet”, ill. a modern gazdaságtörténet oktatásának a követelménye sem. Sőt, a világháborút követő évek fejlődését markáns tömörséggel kifejező változások (reformok) hatása alá kerülve Eckhart Ferenc ismét megtalálta élete értelmét és újabb nagy volumenű kutató munkához látott. Nem szimplifikálása a dolgoknak tehát, ha azt mondjuk, hogy ettől kezdve Eckhart Ferenc tudományos tevékenysége szerves alkotóeleme lett a hazai modern jogi historizmus kibontakozásának.<sup>20</sup> Az alkotó munka színtere (a „Nagy Szeminárium”), tehát a hálás utókor számára

<sup>17</sup> Esetenként cselekvő tagként ismeretes pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre és mások.

<sup>18</sup> Ld. az ELTE JKT jegyzőkönyvei 1947/48. sz. rendes ülés anyaga alapján.

<sup>19</sup> Ld. Székely György: Eckhart Ferenc (nekrológ). In: Századok 91. évf. (1957) 883.

<sup>20</sup> Egy merőben új utakat kereső monográfia (A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp. 1954) adott bizonyosságot erre a megállapításunkra. Vö. A. Spiesz: Eckhart Ferenc, a gazdaságtörténész. In: Jogtudományi Közöny, 1986. évf. 338–339.

méltán lett ismét Eckhart Ferenc Szemináriuma. Ez a körülmény pedig az Emlékkönyv közreadását is felvállaló Mezei Barna dékán Úrnak köszönhető, amely mint Homoki Mária expozéja nyomán is láthattuk, sok értékes támogatást nyújt az adott tudományágazat művelését vállalók számára.

Ezt a körülményt teszi érthetővé számunkra a napjainkban ismét felszínre került „második Eckhart-vita”, amely a magyar közjogtörténet történelmileg megszentelt értékeinek újragondolását készítheti. Egy új nemzedék, merőben új módon közelíti meg ezúttal a modern kori történelmünk által lezáratlanul hagyott kérdéseket. Tóth Zoltán értekezése<sup>21</sup> pedig az egyik legbonyolultabb korban, a XX. század második felében zajló polémiákat teszi mérlegre a jelenkor közgondolkodásának a tisztulását remélve.

Íme, ilyen értelemben kimagasló szerepe van az előttünk fekvő mű szerzőjének, az általa benyújtott értekezésnek, ill. az e tárgykörben megismert szakirodalmi tevékenységének.

Nem egy PhD értekezés kitelne ebből a gazdag irodalmi tevékenységből, mégis láthatóan a vitára bocsátott új kutatási eredményeket méltatva időzöm az ún. „Eckhart-viták” tárgykörénél, mert ez a témakoncentráció adja értésünkre a feladat időszerűségét.

Összegzésként az Eckhart Ferenc életmű és a Szent Korona tan körül zajló polémia újra meg újra foglalkoztatja nemcsak a történettudományokat, hanem a hazai közgondolkodást formáló tényezőket is. Utóbb ismét tudományos minősítés tárgyát képező alkotás (Tóth Zoltán József) is született az ún. második Eckhart vita és a Szent Korona tan XX. Századi történetéről, amely az ÁJK tanácsának archívumában elfekvő eredeti forrásokat (jegyzőkönyveket) feltárva gazdagítja az idevágó ismereteket.

Mint az adott PhD értekezés felkért opponensét készítheti ez a körülmény, hogy a Századok hasábjain némi adalékkal szolgáljak az Eckhart életmű és a Szent Korona tan XX. Századi történetéből.

<sup>21</sup> Szemelvények a Szent Korona tan XX. századi történetéből. Az Eckhart viták története. PhD értekezés (Miskolc, 2005).

Hermann Róbert

### EÖTVÖS JÓZSEF ÖT LEVELE 1849-BŐL ÉS 1864-BŐL<sup>1</sup>

A magyar polgári átalakulás nagyjainak életműkiadása terén a történetírásnak máig rengeteg adóssága van. Batthyány Lajos gróf kivételével gyakorlatilag egyikük írásos életműve sem hozzáférhető még megközelítőleg sem. Széchenyi István esetében előbb a 19. század végén, majd az 1920-as években történt kísérlet az életmű kiadására, de ezek a kiadások — leszámítva a naplót — máig nem teljesek. Kossuth maga kezdte meg emigrációs iratainak sajtó alá rendezését, amit halála után Helfy Ignác, illetve Kossuth Ferenc folytatott, de ezek a kiadások sem teljesek. Az 1940-es évek végén beindult „Kossuth Lajos összes munkái” c. sorozatból mindmáig hiányoznak az 1841–1846–1847 közötti kötetek (maga az 1847–1848-as kötet sem teljes), illetve az 1849 utáni iratok kiadása. Deák beszédeit és levelei egy részét két kiadásban Kónyi Manó tette közzé a 19–20. század fordulóján, s jó néhány, általa ki nem adott levelét is publikálta Váczy János. Jelenleg is folyik Kölcsey Ferenc műveinek kritikai igényű kiadása, bár egyelőre ennek végét sem igen látni. Wesselényi Miklós esetében eddig ilyen jellegű kísérlet sem történt, holott az ő naplójegyzetei és levelezése — hála Wesselényi leveleskönyveinek — viszonylag teljesen rendelkezésre állnak. A „második vonal” képviselői közül csonka kiadásban férhetők hozzá Szemere Bertalan, Szalay László vagy Kemény Zsigmond művei, noha ez utóbbi esetében legalább egy nagyjából teljes levelezés-kiadással rendelkezünk.<sup>2</sup>

Eötvös József életművét a 20. század elején Voinovich Géza kezdte kiadni, majd az 1970-es években a Magyar Helikon kiadónál jelent meg nagy munkáinak újrakiadása, illetve magyar nyelvű fordítása.<sup>3</sup>

Az életműkiadások kötetei közül általában a levelezés-kiadások azok, amelyek legkevésbé teljesek, s amelyek hiánya (vagy hiányosságai) a legérzékenyebben érintik a szakmát. Így van ez Széchenyi, Deák, és így van ez Eötvös esetében is. Voinovich Géza 1903-ban összesen 101 Eötvös-levelet közölt, Nizsalovszky Endre és Lukácsy Sándor tették közzé Eötvös Szalay Lászlóhoz írott 56 levelét.<sup>4</sup> A Magyar

<sup>1</sup> A közlemény baráti átnézéséért és kiegészítéséért köszönetet mondok Deák Ágnesnek és Gángó Gábornak.

<sup>2</sup> Kemény Zsigmond levelezése. Sajtó alá rendezte Somogyi Gréta és Pintér Borbála. Bp., 2007.

<sup>3</sup> Jóllehet, az 1848. évi beszédek egy részét az egyik kötet nem a Közlöny, hanem *Pap Dénes*: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Pest, 1866., 2. kiad. 1881. I–II. k. alapján közli; ez pedig a Kossuth Hírlapja rövidített közléseit vette át. *Eötvös József*: Arcképek és programok. S. a. r. Fenyő István. Eötvös József művei. Bp., 1975. (továbbiakban *Eötvös József*, 1975.) 811. Érdekes, hogy a sorozat egy későbbi darabja már a Közlönyt vette alapul a beszédek közlésénél. *Eötvös József*: Kultúra és nevelés. S. a. r. Mezei Márta. Eötvös József művei. Bp., 1976. 520–522.

<sup>4</sup> *Báró Eötvös József*: Levelek. Életrajz. Báró Eötvös József összes munkái. XX. k. S. a. r. Voinovich Géza. Bp., 1903.; *Nizsalovszky Endre – Lukácsy Sándor*: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Irodalomtörténeti Füzetek 55. Bp., 1967. (továbbiakban *Nizsalovszky – Lukácsy*).

Helikon életműkiadásában Oltványi Ambrus 350, részben kiadatlan levelet publikált; e kiadványban összesen 700 darabra becsülte az addig ismert levelek számát. (A szignifikáns különbség abból adódik, hogy a Vachott Sándornéhoz írott, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött több száz rövid levelet és cédulát nem vette fel a kötetbe, holott az életrajz szempontjából ezek is fontos információkat rejtjenek.)<sup>5</sup> Külön kötetben jelentek meg a fiához, Eötvös Lorándhoz írott levelek, szám szerint 50 darab,<sup>6</sup> s az elmúlt két és fél évtizedben is vagy több tucatnyival gyarapodott a korábban ismeretlen vagy szövegszerűen nem publikált levelek száma.<sup>7</sup>

Az alábbiakban öt olyan, Eötvös által írott levelet teszünk közzé, amelyek eddig ismeretlenek voltak a kutatás előtt. Közülük három Batthyány Lajosné Zichy Antónia grófnőnek, az első felelős magyar miniszterelnök özvegyének hagyatékából került elő egy antikváriumi árverés során (a Múzeum Antikvárium XI. árverése 2004. december 11-én. Katalógus. Bp. 2004. 35–36.), kettőt pedig egy bécsi antikváriumban vásároltam. A Batthyánynéhoz írott első levél 1849 decembereből származik, a másik négy levél mindegyike 1864-ből; abból az évből, amelyből Eötvösnek viszonylag kevés levelét ismerte eddig a kutatás. Hozzáteendő, hogy mint az újabb közlésekből is kiderül, Eötvös kapcsolatrendszeréről szinte minden egyes újonnan előkerült levél új részletekkel szolgál, hiszen ahogy Carneri vagy Theodor Mommsen nevével a korábbi, Voinovich- és Oltványi-féle levelezés-kiadásokban nem, Johann Kaspar Bluntschliével pedig csak érintőlegesen találkozunk, ugyanúgy hiába keresnénk Batthyány Lajosné vagy (Johann Baptist) Zollner nevét is ezekben a kötetekben.<sup>8</sup>

A német nyelvű leveleket magyar fordításban, a magyar nyelvűeket a központozás modernizálásával, de Eötvös nyelvhasználati sajátosságainak megtartásával közöljük.

Az itt közreadott levelek közül a legértékesebb kétségtávol az első. Eötvös levelezéséből ugyanis az 1849. március 19. és 1850. augusztus 14. közötti más-

<sup>5</sup> *Eötvös József: Levelek.* S. a. r. Oltványi Ambrus. Eötvös József művei. Bp., 1976. (továbbiakban *Eötvös József*, 1976.) 683.

<sup>6</sup> Eötvös József levelei fiához, Eötvös Lorándhoz. S. a. r. Benedek Mihály. Bp., 1988.

<sup>7</sup> *Scheiber Sándor: Eötvös József levele Kazinczy Gáborhoz.* Irodalomtörténeti Közlemények (82.) 1978/4. 501. [1863]; *Eötvös József: „Neveljünk polgárokat...”* Eötvös József levele Desseffy Józsefhez. Bemutatja Fenyő István. Kézirattár. Bp., 1984. [1831. szeptember 21.] *Urbán Aladár: Eötvös József két levele 1848-ból.* Irodalomtörténet, 1982/3. 647–656.; *Deák Agnes: Eötvös József és Johann Kaspar Bluntschli levélváltása (1856–1867)* Irodalomtörténeti Közlemények (95.), 1991/5–6. 654–660.; *Deák Agnes: Eötvös József levele Trefort Agostonhoz 1850.* Századok (137.), 1996/1. 119–128. [1850.] (továbbiakban *Deák Agnes*, 1996.); *Csepeli Réka: Eötvös József levelei Charles de Montalambert-hez.* AETAS, 1997/1. 124–141. [1853–1866; és Eötvös levele François Guizot-hoz, 1854.]; *Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban, 1848–1850 (II.)* Az élettörténet. Holmi, (IX.) 1997/9. 1279–1294. [Levelei nővéréhez, 1851, 1866–1868]; *Gábor Gángó: Joseph Freiherr Eötvös in Bayern, September 1848 – Dezember 1850.* In: Ungarn-Jahrbuch. Hrg. Von Gabriel Adriányi, Horst Glassl, Ekkehard Völkl. Bd. 24. (1998–1999) München, 2000. 205–222.; *Szilágyi Márton: Theodor Mommsen és Eötvös József ismeretsége.* Aetas (20.), 2005/3. 123–139. [1858–1867]; *Frank Tibor: Eötvös és Carneri. Ismeretlen osztrák–magyar véleménycsere a dualista berendezkedésről.* Aetas (20.), 2005/3. 147–154. [1866]; *Gángó Gábor – Gracza Lajos – Miklós Gergely: Eötvös József öt zenei tárgyú levele Friderike Müllerhez.* Irodalomtörténeti Közlemények (109.) 2005/2–3. 345–353.

<sup>8</sup> A kapcsolatrendszer egyéb forrásain alapján történő feltárásában mutatkozó lehetőségekre kiváló példát nyújt *Deák Agnes: Eötvös József és Lord Acton.* Találkozás a liberalizmus és a nacionalizmuskritika metszéspontján. Holmi, 1994/1. 25–36. és *uő.:* Adatok Eötvös József 1850-es évekbeli tevékenységéhez. Aetas, 1997/1. 142–150.



fél évből — egy befejezetlen levélfogalmazványon kívül<sup>9</sup> — eddig egyetlen levelet sem ismertünk. Ebből az időszakból a Szalay Lászlóhoz írott levelek sora is igen hiányos: az 1848. október 20. és 1851. december 31. közötti időszakból levélváltásuk egyetlen darabja sem ismert.<sup>10</sup>

Eötvös 1849. január 31-én Cziráky János grófnak írt levelet, amelyben cáfolta azt az osztrák lapok által terjesztett hírt, hogy Batthyáynak szerepe lett volna az 1848. október 6-i bécsi forradalom kirobbantásában.<sup>11</sup> 1849. március 19-én a müncheni osztrák követhoz intézett levelében szintén Batthyányt próbálta menteni, majd május 1-jén Bécsben tett Batthyány perében a grófra nézve kedvező tanúvallomást.<sup>12</sup> 1849. november végén írt Szalay Lászlónak is, s többek között e levelében értesítette őt arról, hogy Batthyány Lajosné a svájci Rohrschachban van családjával.<sup>13</sup> 1850. augusztus 14-én Starnbergből Trefortnak írt, s e levelében a köztársasági és a monarchikus államforma előnyeiről és jelenkori esélyeiről, valamint személyes terveiről számolt be.<sup>14</sup>

Gángó Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy Eötvös 1848. október 12-étől 1849. áprilisáig a bajorországi Münchenben, majd 1849. áprilisától októberéig Salzburgban tartózkodott, ahonnan Trefort Ágoston tanúsága szerint október elején (6-án, 8-án vagy 9-én) utaztak vissza Münchenbe. Eötvös útközben értesült Batthyány pesti kivégzéséről, amely mélyen megrázta. Eötvös és családja ezt követően 1850. áprilisáig Münchenben tartózkodtak, majd egy időre átköltöztek Eötvös sógoráéknak, a Vieregg-családnak az egyik, a Starnberger See mellett lévő hitbizományára.<sup>15</sup>

### 1.

*Hely nélkül [München], 1849. december 8.*

Eötvös József levele Batthyány Lajos gróf özvegyéhez, Zichy Antónia grófnőhöz: a Kölner Zeitungban Batthyány Lajos gróf és anyja, Skerlecz Borbála kapcsolatáról megjelent cikkekre nem véli tanácsosnak válaszolni, mert az csak árthat Batthyány megítélésének

8/12 49

*Tisztelt Grófnő!*

Ma kaptam e hó 6-i levelét. Feleségem, amiként remélem, mind az Ön, mind a kis Ilka meglegedésére, eleget teend a neki adott megbízásnak, s Önnel

<sup>9</sup> A testvérehez, Eötvös Déneshez intézett, 1849. július 30-i levéltöredéket közli *Gángó Gábor*: Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848–49-ből. Századok, 1993/3–4. 495. 2. jz.

<sup>10</sup> Ld. erre *Nizsalovszky – Lukácsy* 168–183.

<sup>11</sup> Közölte *Károlyi Árpád*: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Bp., 1932. II. k. (továbbiakban *Károlyi Árpád* I–II.) 140–144. és *Eötvös József*, 1976. 212–216.

<sup>12</sup> Mindkettőt közli *Károlyi Árpád* II. 238–242. és 301–305. és magyar fordításban Urbán Aladár szerk.: Batthyány Lajos főbenjáró pöre. Ford. Kurucz György. Bp., 1991. (továbbiakban *Urbán Aladár*, 1991.) 155–157. és 174–177.

<sup>13</sup> Szalay – Batthyányné, Zürich, 1849. november 29. Magyar nyelvű sk. tisztázat, Dobák Géza tulajdonában.

<sup>14</sup> *Deák Ágnes*, 1996. 119–128.

<sup>15</sup> Trefort Ágoston önéletrajza. Fordította Barsi János. Szerk. Csorba Csaba. Kazinczy Könyvtár. Sátoraljaújhely, 1991. 62–64.; *Gángó Gábor*: Eötvös József az emigrációban. Csokonai Könyvtár 18. Debrecen, 1999. 26–29.; *Gángó Gábor*: Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-émlékbeszéde, 1872. AETAS, 1998/2–3. 211–212.

holnap vagy holnapután tudatni fogja, kinek küldi el Lindauba a csomagot. Magam is sietek az Ön kérdésére, mi a teendő a Köllner Zeitungban<sup>16</sup> megjelent cikkel kapcsolatban? felelni.

Ami Önt magát illeti: szilárd meggyőződésem: hogy Önnek nem kellene egyszerű újságcikkekre válaszolnia, amennyiben azok nem tartalmazznak olyasmit, ami közvetlenül támadja Louis<sup>17</sup> becsületét, s nem közöltetnek újra több újságban. Louis nem tartozik azon egyéniségek közé, akiről az újságok hivatottak ítélni, sem érdemei, de még hibái sem arra valók, hogy az újságot olvasó közönség szórakoztatására szolgáljanak, egy hírlapi vita csak arra lenne alkalmas, hogy ártson azon nagybecsülés magas fokának, amelyben az Ön férje az egész világ előtt áll. Németországban hírlapok százai léteznek, többségüknek a nevét sem ismerjük, biztos vagyok abban, hogy néhányban közülük jelent meg Louis elleni gyalázó cikk, anélkül, hogy azokról tudnánk, s anélkül, hogy azok B[atthyány] reputációjának a legkevésbé is ártottak volna.<sup>18</sup>

Minden kormánynak száz eszköze van arra, hogy újságcikkeket vásároljon, s a legjobb, amit tenni lehet, hogyha belátva annak lehetetlenségét, hogy mindegyikre válaszoljunk, mindegyiket válasz nélkül hagyjuk. A nagy tömeg — még ha összességében kevéssé értelmes is — jól tudja, mit tartson a hírlapi cikkekről. — Ami sógoronőjét<sup>19</sup> illeti, ezen esetben ugyanazon véleményen vagyok — a Köllner Zeitung cikkét Németország egyetlen más lapjában sem nyomták újra, de még csak nem is említették. Sógorom<sup>20</sup> és én minden ausztriai és más lapot gondosan átnéztünk, és sehol nem láttuk viszont a Köllner Zeitung gyalázatos állításait; már most hetek teltek el azóta, hogy a cikk megjelent, s ismét hetek kellenének ahhoz, hogy a választ kinyomtassák; kérdem Önt: célszerű-e, ha a válaszadás által olyan dolgokat idézünk az emberek emlékezetébe, amelyeket azok már régen elfelejtettek, különösen ezen esetben, ahol a vádak természetéből kifolyólag előre látható, hogy a vita igen kellemetlen lesz. — Remélem, hogy igaz barátságom és teljes odaadásom mértékéről meg van győződve, s a legnagyobb őszinteséget sem veszi tőlem rossz néven. Ha ismerjük azon vi-

<sup>16</sup> Az eredetiben Köllner [áthúzva: Hamburger] Zeitung. Nem világos, hogy ilyen című lapról, vagy a Kölnische Zeitungról van-e szó; ez utóbbi közölte 1849–1850 fordulóján a Kossuth és a magyar kormány lemondásával kapcsolatban Szemere Bertalan, Vukovics Sebő, Horváth Mihály és Batthyány Kázmér között folytatott vita anyagát. *Görgey István*: 1848 és 1849-ből. Elmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. III. köt. Bp., 1888. 507–527. Eötvös 1850. augusztus 14-én Treforthoz írott levelében is a Köllner Zeitungot említi, mint amelynek hasábjain Szalay remélhetőleg „politikánkat — ha élesebb kifejezésekkel is — védelmezni fogja.” *Deák Agnes*, 1996. 126. és 128.

<sup>17</sup> Ti. Batthyány Lajos gróf

<sup>18</sup> Ilyen volt az az Anton Schmerling osztrák igazságügyi miniszter által készített névtelen cikk, amely a Wiener Zeitung 1849. november 1-jei számában jelent meg, s amely igazolni kívánta Batthyány kivégeztetését a közvélemény előtt. Közli *Károlyi Arpád* II. 594–598., kivonatossan közli *Adolf Neustadt*: Aufzeichnungen eines Honvéd. Beiträge zur ungarischen Revolutionsgeschichte. 1848 und 1850. Leipzig, 1850. I. k. (továbbiakban *Adolf Neustadt* I–II.) 165–176., magyar fordításban *Urbán Aladár*, 1991. 138–141. Pulszky Ferenc 1850. november 14-én erre írott, s a Kölnische Zeitungban közölt válaszát közli *Adolf Neustadt* I. 176–201. A cikkekre és visszhangjára ld. még *Károlyi Arpád* I. 583–587.

<sup>19</sup> Batthyány Amália (1805–?), Francis Jennison Walworth gróf, majd Karl Westerholt felesége.

<sup>20</sup> Trefort Ágoston (1817–1888), centralista politikus, 1848-ban a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium államtitkára, szeptemberben Eötvös Józseffel együtt külföldre távozik. 1861-ben országgyűlési képviselő, 1872–1888-ban vallás- és közoktatásügyi, 1876–1878-ban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter.

szonyt, amelyben Louis és anyja álltak, s amelyben a jó asszony maga volt nagyjából hibás, mindkettejük érdekében azt kell kívánnunk, hogy ezen viszony nyilvánosan sohasem tárgyalassék, s a kölni cikkekre történő válaszadás szükségszerűen mindezen dolgok vitatására vezetne, s a következmények nem csupán azon rokonszenvre nézve, amely jelenleg L. mellett nyilatkozik, hanem magára anyja hírnevére is veszélyes lenne, miután míg egyrésztől mindazt, amit L. heveségből művelt és mondott, mint egy kötelességéről megfélekedezett fiú tetteit törekednének bemutatni, amíg mások annak érdekében, hogy Louis jellemét tisztára mossák, az anyja terhére még több dolgot rónának, mint amennyit megérdemelne.<sup>21</sup> – Kérje meg tehát sógornőjét, hogy adja fel a válaszadással kapcsolatos elképzelését, még pedig főképp azért, mivel a cikk csupán a Köllner Zeitungban jelent meg, s ezért mindenki szinte meg van győződve arról, hogy nem válik közismertté, ami bizonyosan megtörténne, hacsak tanácsomra a Köllner Zeitungra elő nem fizetnek.<sup>22</sup> Ha azonban a sógornője nem lenne visszatartható ettől, kérem, hogy a válaszcikket Zürichbe, Szalay Lászlónak<sup>23</sup> küldje el, aki azt be fogja küldeni a kölni újságnak.<sup>24</sup>

Német nyelvű, aláíratlan sk. tisztázat. Eredetije birtokomban.

<sup>21</sup> Maga a cikk egyelőre nem ismert, de mindezek alapján világos, hogy az nem Batthyány 1848-as szerepére, hanem anyjával, Skerlecz Borbálával való nézeteltérésére vonatkozott. Batthyány Lajos apjának, Józsefnek 1812-ben bekövetkezett halála után ugyanis az anyja, Skerlecz Borbála — a végrendeletet mintegy semmibe véve — megszerezte a vagyon feletti rendelkezést, s pazarló életmódjával súlyos adósságokkal terhelte meg azt. Batthyány Lajos csak nagykorúvá válása s évekilg tartó pereskedés után jutott atyai öröksége birtokába. *Ács Tibor*: Batthyány Lajos katonai szolgálatának története (1826. augusztus 5. – 1831. április 30.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1984/4. 716–751.; *Tilcsik György*: Források és adatok a Batthyány Lajos és édesanyja közötti vita lezárulásához. (In:) Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1996/3. 47–65.; *Molnár András*: „Viam meam persequor.” Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig (1807–1848). Bp., 2007. 58–62. – Elképzelhető, hogy ez az újságcikk szolgált alapjául mindannak, amit *Adolf Neustadt* I. 7–15. Batthyány és anyja viszonyáról ír. Magyar fordításban közli *Molnár András*: Egy honvéd feljegyzései Bathyány Lajos grófról. *Levéltári Szemle*, 1993/1. 50–54.

<sup>22</sup> A szövegben „wenn Sie nicht auf meinen Rath auf die Köllner [sic!] Zeitung praenumerirt hätten”, azaz hacsak a válaszcikkkel reklámot nem csinálnak a hírlapnak.

<sup>23</sup> Szalay László (1813–1864), történész, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1848-ban a magyar kormányzat frankfurti, majd londoni diplomáciai megbízottja, 1855-ben hazatér, 1861-ben országgyűlési képviselő. Életútjára ld. *Antalfy György*: Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója. Bp., 1983.

<sup>24</sup> Szalay 1848 decemberében a magyar kormányzat nevében Londonban próbált meg érintkezésbe lépni a brit kormánnyal, ám az visszautasította a közeledést, mondván, hogy Magyarországról csak mint az Osztrák Császárság részéről van tudomása. 1849 februárjában Brüsszelbe ment, hogy az olasz ügyek rendezésére összehívandó kongresszuson próbálja meg Magyarországot képviselni. A trónfosztás és a Függetlenségi Nyilatkozat után fölöslegesnek látta ottlétét, s 1849 májusában Zürichbe ment. Innen csupán egyetlen jelentést küldött haza: ebben felhívta a kormány figyelmét, hogy a badeni és pfalzi forradalmi eseményekre nem érdemes alapozni. Itt írta és adta ki 1849. június 6. – augusztus 16. között a „Lettres sur la Hongrie” c. röpiratgyűjteményét, amelyben a magyar küzdelem jogosságát fejtegette. A szabadságharc leverése is itt érte. Batthyányné ebben az időben állandó érintkezésben volt Szalayval. Szalay 1849. november 29-én levélben kereste meg Batthyánynét azzal, hogy Eötvös (általunk nem ismert) leveléből tudta meg, miszerint a grófnő Münchenen keresztül Svájcba utazott, s Rohrschachban letelepedett. „En annak idejében nagyságod dicsőült férje által Magyarország képviselővel bíztam meg a központi német hatalomnál, s e tiszteben mindvégig szerencsés voltam az örökemlékű férfiú bizodalmat bírni.” Ezért kötelességének érzi, hogy felajánlja szolgálatait Batthyánynénak. A levélhez csatol két, Batthyányról szóló iratot. [Ezek nincsenek a levél mellett.] Személyesen tette volna tiszteletét, „ha nem tudom, hogy a magányt nem szabad megvonni a szenvedőtől, kit — remélem és óhajtom — bántana közben erősíteni fog a visszaemlékezés arra, kire mint életében és halálában nagyra fog mindenha tekinteni minden magyar.” (Magyar nyelvű sk. tisztázat, Dobák Géza tulajdonában.) Batthyányné 1849. december 1-jén Rohrschachból válaszolt Szalaynak: Eszerint november 30-án kapta levelét a könyvekkel együtt. „A csapás, mely mindannyiunkat ért, nagy, — mert a szeretett hazát elvesztve találjuk — az

## 2.

*Hely nélkül, [Pest] 1864. január 15.*

Eötvös József levele Zollnerhez: felesége betegsége miatt arra kéri, hogy ő keresse fel Eötvös családját<sup>25</sup>

15/I 864

*Tisztelt Zollner Úr!*

Sajnálom, hogy ma nem találtam Önt otthon. Feleségem a zord időjárás következtében rosszul van, s ezért családom egy pár napig kénytelen megfosztani magát azon élvezettől, hogy Önt lássa. Ha azonban Ön oly szíves volna, hogy engem felkeressen, leginkább 1 és 2 között talál meg, mivel, miután jelenleg tartanak a Akadémia éves ülései, reggel és délután ezeken vagyok elfoglalva.

Az Ön  
legodaadóbb  
Eötvöse

Német nyelvű sk. tisztázat. Eredeti je birtokomban.

A harmadik levélben Eötvös az emigrációban élő neves történetírónak, Horváth Mihálynak a hazatérésével kapcsolatos nézeteit fejti ki. Eötvös 1835, Horváth 1839 óta volt az Akadémia tagja, azaz legkésőbb 1839 óta ismerhették egymást. Eötvös könyvtárában megvolt Horváth „Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt” című, 1840-ben megjelent munkája, amelyet gondosan végig is olvasott, s a „Magyarország 1514-ben” című regényéhez feltételezhetően használta Horváth egy 1841-es tanulmányát is.<sup>26</sup> Eötvös volt az, aki 1848. júniusában csanádi püspöki kinevezésre terjesztette fel V. Ferdinánd királyhoz Horváthot.<sup>27</sup> Eötvös és Horváth korábbi kapcsó-

---

enyim kettős, mert a szeretett hazával együtt szeretett férjemet is vesztem! – Ha idővel ez idegen országban Ön bölcs tanácsára valamiben szükségem leszen, levelében tett barátságos ajánlatával fogok élni, és tanácsát kérni; addig is, minden tisztelettel maradok.” Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (továbbiakban OSZK Kt.) Levelestár. Szalay 1850. március 31-én és május 11-én is írt a grófnőnek (német nyelvű sk. tisztázatok, eredetijük, illetve fénymásolatuk birtokomban), aki 1850. augusztus 10-én, illetve októberben többször is írt Szalaynak. Az augusztus 10-i levélből tudjuk, hogy Eötvös két hete volt náluk, s megígérte, hogy visszatérével ismét meglátogatja. A levélben kérte Szalayt, értesítse, Eötvös nála mulat-e még, vagy már más úton visszautazott. 1850. októberében az általa addig bérelt rohrschachi lakás bérletének átadását ajánlotta Szalaynak. OSZK Kt. Levelestár.

<sup>25</sup> Talán Johann Baptist Zollner egyházi íróról, a korban népszerű prédikációs gyűjtemények szerzőjéről van szó.

<sup>26</sup> *Bényei Miklós*: Eötvös József olvassmányai. Irodalomtörténeti Füzetek 76. Bp., 1972. 56. V. ö. *Fenyő István*: Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez. Bp., 1969. 89–91. A könyvtárban megvolt Horváth kisebb történelmi munkáinak 1868-ban kiadott négy kötete is. *Gámgó Gábor*: Eötvös József könyvtára – Die Bibliothek von Joseph Eötvös. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a mutatókat összeállította Gámgó Gábor. H. n. [Bp.,] 1996. 139–140.

<sup>27</sup> *Márki Sándor*: Horváth Mihály. Bp., 1917. (továbbiakban *Márki Sándor*, 1917.) 85.; *Hajdu János*: Eötvös József báró első minisztersége (1848.) Bp., 1933. 78.

latára Eötvös levelezésében egy 1862. december 1-jén az Akadémia nevében írott levél utal csak, amelyben köszönetet mondott Horváthnak egy általa megküldött Mátyás-arcképért. „Oly nehéz veszteségek után nincs talán kínosabb annál, hogy azok közül, kikre hazánknak szüksége van, sokat nem látunk sorainkban, s ezek között nincsen senki, kit mi, az Akadémia tagjai náladnál nehezebben nélkülözhetnénk” – írta.<sup>28</sup> Horváth 1864. június 7-én írt arról Toldy Ferencnek, hogy szerencsésnek érezné magát, ha az Akadémia új palotájában ő is elfoglalhatná a helyét.<sup>29</sup> Toldy azonban — Forgách Antal gróf, kancellár bukása, s az őt felváltó Zichy Hermann gróf, valamint Pálffy Móric gróf helytartó hozzáállása miatt — nem sok reménnyel kecsegtette Horváthot, sőt, egyenesen azt javasolta neki, hogy inkább magához az uralkodóhoz folyamodjék.<sup>30</sup>

Eötvös itt közölt levelének tanúsága szerint Horváth Batthyányné útján is érdeklődött a hazatérés lehetőségeiről.<sup>31</sup> Ezt némileg megnehezítette, hogy ebben az évben jelent meg Genfben a „Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig” című munkája, amelyet ez év októberében be is tiltottak a Habsburg-birodalom területén.<sup>32</sup> Horváth ekkor már dolgozott a „Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben” című művén, amely aztán 1865-ben, szintén Genfben látott napvilágot. Horváth egy 1864 szeptember 1-jén Toldy Ferenchez intézett levelében ki is fejtette, hogy azért siet ez utóbbi munkával, mert „ha már amnistia útján kell bemennem, jobb e munkát előbb kiadnom; a többi súllyal, mi ellenem van, ezt is amnistiálhatják, ha amnistiálni akarnak.”<sup>33</sup> Az ügy azonban így is elhúzódott. Horváth csak 1866. augusztus 3-án írta meg folyamodványait, nemcsak az uralkodóhoz, hanem feleségéhez, Erzsébet császárnéhez. Mindkettőt Toldy Ferencnek küldte el, aki az uralkodóhoz intézett folyamodványt átadta Eötvösnek, s Eötvös augusztus 20-án terjesztette azt fel I. Ferenc Józsefhez. A felterjesztés gondolatmenete megegyezett azzal, amit Eötvös Horváth hazatérésének indokairól írt: az uralkodó a Magyar Történelmi Emlékek kiadására három évre 6–6000 forintot utalványozott az Akadémiának. E munkához teljes avatottság és nagy levéltári gyakorlat szükséges. Szalay László halála következtében az Akadémia ez irányú munkaereje tetemesen csökkent, s Szalayt legjobban Horváth pótolhatná e munkában.<sup>34</sup> Az uralkodó végül december 15-én írta alá Horváth amnesztiáját, ami-

<sup>28</sup> Közli *Eötvös József*, 1976. 363–364., ismerteti Lantos Könyvesboltja és Tudományos Antiquariuma XVI. Aukciója 1935. február 6. Ismeretlen és kiadatlan eredeti levelek a szabadságharc utáni magyar emigrációból. Horváth Mihály emigrációs levelezése. [Bp., 1935.] (továbbiakban Lantos Antiquarium) 5. 24. tétel.

<sup>29</sup> Idézi *Márki Sándor*, 1917. 304.

<sup>30</sup> Uo. 304.

<sup>31</sup> Horváth hagyatékában nincsenek 1863–1864-ből Batthyány Lajosnétól származó levelek (általában kevés az 1864-ből származó levél). Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár. Ms 364. Horváth Mihály levelezése. Batthyányné többi levelének ismertetését ld. Lantos Antiquarium 3–5. 6–18. tétel.

<sup>32</sup> *Márki Sándor*, 1917. 268–269. Horváthnak „A magyarok története” című munkája 1863-ban megjelent 6. kötetét a pesti rendőrigazgatóság már korábban betiltotta, s több helyet kihagyandónak ítélt a szövegben. 1865 elején a kiadó, Heckenast Gusztáv kérte a tiltás feloldását, vagy a kihagyandónak ítélt helyek számának csökkentését. Zichy Hermann magyar királyi udvari kancellár 1865. június 6-án 12 kihagyandó helyet jelölt meg a kötetben, amelyek törlése után engedélyezte a munka forgalmazását. Deák Ágnes szíves közlése. V. ö. *Márki Sándor*, 1917. 224–225.

<sup>33</sup> Idézi *Márki Sándor*, 1917. 273. és 305.

<sup>34</sup> *Márki Sándor*, 1917. 315–317.

ről Eötvös 17-én táviratban értesítette Horváthot. A történetíró végül 1867. január 19-én érkezett meg Pestre.<sup>35</sup>

### 3.

#### *Szentetornya, 1864. augusztus 5.*

Eötvös József levele Batthyány Lajos gróf özvegyéhez, Zichy Antónia grófnőhöz: Horváth Mihály történész hazatérésével kapcsolatban Desseffy Emil grófnak, az Akadémia elnökének közbenjárását tartaná tanácsosnak

Szt-Tornyán 5/8 864

*Mélyen tisztelt Grófné!*

Miután nőm közlése által, nézeteit Horváth<sup>36</sup> barátom iránt megtudtam, hosszasan gondolkoztam e tárgyról, s szóltam másokkal is azon eszközök iránt, melyek által az ohajtott célt elérhetjük; mert szegény barátom hazajöttét nemcsak az Academia érdekében, hanem magamért is régen ohajtom; mindent meggondolva nekem azonban úgy látszik — s ez másoknak nézete is — hogy ezen ügy nem segítettnek elé, ha benne az Academia közvetlenül fellép, nemcsak azért, mert a tárgy maga nyilvános discussiora<sup>37</sup> nemigen alkalmas, hanem mert az egész intézet, s főképp annak érdemtelen másodelnöke<sup>38</sup>, azoknál, kik jelenleg kormányoznak, nem sok rokonszenvre számolhat. A legcélszerűbb nézetem szerént az lenne, ha Horváth, hivatkozva előbbi recursusára<sup>39</sup>, mely nem utasítottatott vissza, újra engedélyért folyamodnék (mert azt hiszem, hogy ily személyes folyamodvány elkerülhetlenül szükséges), s ha miután ez történt, Desseffy<sup>40</sup> hivatkozva e folyamodványra, azt a kormánynál támogatná, kiemelve a szükségét, hogy miután Szalay meghalt,<sup>41</sup> az Academia oly munkást nyerjen, ki történeti emlékeink kiadá-

<sup>35</sup> Márki Sándor, 1917. 323–327.

<sup>36</sup> Horváth Mihály (1809–1878), történetíró, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1848-ban kinevezett csanádi püspök, 1849. május 1-jétől a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, emigrál, 1867-ben hazatér.

<sup>37</sup> Vítára

<sup>38</sup> Ti. Eötvös

<sup>39</sup> Folyamodványára

<sup>40</sup> Desseffy Emil, gróf (1814–1866), konzervatív politikus, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, 1855-től haláláig elnöke. Politikai pályáját 1830-ban Szabolcs vármegyében kezdte, 1844-től a Budapesti Híradó szerkesztője, a konzervatív tábor egyik vezetője volt. Fontos szerepet játszott a Konzervatív Párt megalakításában és programjának megírásában. 1848. márciusa után visszavonult, 1848. októberétől több emlékiratban is javaslatokat tett Windisch-Grätz tábornagnak a magyar forradalom felszámolásával kapcsolatban. (Ezek egyikeben Batthyány Lajos kivégzését javasolta.) Az 1849. március 4-i olmtüzi alkotmány kibocsátása után többször is javasolta Magyarország 1848 előtti alkotmányának helyreállítását. 1850 után főleg gazdasági társaságok tagjaként tevékenykedett. 1859-ben ő dolgozta ki az 1860. évi Októberi Diploma alapelveit. Az 1861. évi országgyűlésen Pozsony megye képviselője volt. Halála után 1867. január 28-án Eötvös tartott róla emlékbeszédet. Közli *Eötvös József*, 1975. 244–261. Születésére ld. *Dénes Iván Zoltán*: Egy mítosz születése. Lónyay Menyhért visszaemlékezése Desseffy Emilre. In: *Az önrendelkezés érvényessége*, Bp., 1988. 169–196.

<sup>41</sup> 1864. július 17-én Salzburgban. A hír visszhangjára ld. még Deák Ferenc 1864. július 22-én Pusztaszentlászlón kelt levelét Csengery Antalhoz. Közli Deák Ferenc emlékezete. *Levelek 1822–1875*. Szerk. Váczy János. Bp., 1890. (továbbiakban *Deák Ferenc*, 1890.) 358–359. és Száz levél Deák Ferenc-től. Válogatta, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Katona Csaba. Bp., 2004. (továbbiakban *Katona*

sában foglalatosságait elvállalhasa. – Hogy Dessewffy, kivel mihent vele találkozom, ezen ügyben szollok, ezt szívesen megteszi, és a dologban szokott szívósságával jár el, arról meg vagyok győződve, s egy szó tőle — bármily ellentét uralkodik látszólag a jelen kormány s a oconservativok között — egy szó Emil-től többet ér, mintha az Akadémia s én magam a legszebb stílusban íveket írunk fel. – A grófné le fog kötelezni, ha nekem e részben nézeteit tudtomra adja, mert ha például Horváth jobban szeretné, hogy Dessewffyt közbenjárásáért az Academia vagy annak történelmi osztálya szólítsa fel, ez is megtörténhetik nehézség nélkül, csakhogy az egész az Academia szünnapjai miatt, melyek két holnapig tartanak – későbbben haladna. –

Fogadja legmélyebb tiszteletem kifejezését, mellyel maradok  
alázatos szolgája  
Eötvös

Magyar nyelvű sk. tisztázat. Fénymásolata birtokomban.

A negyedik levél Eötvösnek az 1864. július 17-én elhunyt Szalay László gyermekei érdekében indított segélyakciójára nézve tartalmaz új adatokat. Szalay Eötvös legjobb barátja volt, amint ezt Eötvös hozzá intézett levelei<sup>42</sup> s egyéb nyilatkozatai is bizonyítják.<sup>43</sup> Falk Miksának írott egyik levelében utóbb úgy nyilatkozott, hogy ő maga „Szalayhoz közelebb állt, mint családjának bármely tagja.”<sup>44</sup>

1848–1849-ben politikai szempontból némileg elváltak útjaik: Szalay az önálló, majd a független Magyarország (fél)hivatalos diplomatájaként ténykedett egészen 1849 augusztusáig, előbb Frankfurtban, majd Londonban, Brüsszelben és Zürichben. Eötvös már az önvédelmi harcot is kilátástalannak ítélte, tartva egy, az 1793. évi francia forradalmi eseményeket megisméltó magyarországi fordulattól, s ezért külföldre távozott.<sup>45</sup> (Hozzáteendő, hogy 1848. október 20-án írott levelében

Csaba, 2004.) 102–103.; Ghyczy Kálmán 1864. július 19-i levelét Csengery Antalhoz, közli Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. S. a. r. Csengery Lóránt. A bevezetőt írta Wlassics Gyula. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Hivatalos iratok és levelek. Bp., 1928. 491. Deáknak Szalay özvegyéhez intézett kondoleáló levelét idézi és a Szalayról megjelent nekrológok listáját közli Szalay László levelei. Életrajzi vázlattal és megjegyzésekkel ellátva közrebocsátja Dr. báró Szalay Gábor. Bp., 1913. (továbbiakban *Szalay Gábor*, 1913.) 33. 2. jz. és 311–313. A leveleket közli: Deák Ferenc kiadatlan leveleiből. Válogatta, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Sándor Pál. Bp. 1992. (továbbiakban Sándor Pál, 1992) 108–109.

<sup>42</sup> Ld. Nizsalovszky – Lukácsy. Jelentős részüket újraközli *Eötvös József*, 1976. passim. Szalay Eötvöshöz írott leveleit Szalay Gábor a 20. század elején már nem találta. Szalay Gábor 1913. VI–VII., 1. jz. Jelenleg három, Szalay által Eötvöshöz írott levél található az OSZK Kt. Levéltárában. Egy, valószínűleg 1849. évi levél részletét Eötvös idézte emlékbeszédében. *Eötvös József*, 1975. 237.

<sup>43</sup> Eötvös a kiegyezéssel helyreállni, illetve megvalósulni látván a Magyarország-központú Habsburg-monarchiát, 1866. szeptember 15-én arról írt naplójában, hogy ezt már fiatalkorában remélte, de „csak Szalayval közöltem reményeimet, mert tudtam, hogy általa csak költőnek, s nem örültnek fog mondani [sic].” Ez a bejegyzés önmagában rendkívül bizalmas kapcsolatra mutat. Eötvös József: Vallomások és gondolatok S. a. r. Bényei Miklós. Eötvös József művei. Bp., 1977. (továbbiakban Eötvös József, 1977.) 705–706.

<sup>44</sup> 1865. március 14-én. Közli Eötvös József, 1976. 388–389.

<sup>45</sup> *Sötér István*: Eötvös József. 2. kiadás. Bp., 1967. 229. annak érdekében, hogy a centralisták általános hitevesztettségét bizonyítsa, ugyan azt a feltételezést fogalmazza meg, hogy Szalay már 1848 nyarán veszített ügynek tekintette a magyar 48-at. Ám e feltételezést csupán arra alapozza, hogy Szalay ki akarta magához vitetni a családját Frankfurtba. Ez azonban egy tartós diplomáciai kiküldetésben lévő személy részéről egyáltalán nem olyan meglepő szándék, s Szalay 1849. augusztusáig terjedő ténykedése arra mutat, hogy elég nagy erőmegfeszítéssel szolgálta ezt a veszített ügyet. Mindezt újabban kiemeli *Fenyő István*: A centralisták az 1848-as forradalomban. Bp., 2003. 97–110.

Szalayt arra kérte, szerezzen az ő és a vele együtt kimenekült Trefort Ágoston számára munkát, s a levélben némileg áttételesen felajánlotta publicisztikai jellegű szolgálatait is.<sup>46</sup> 1849-ben pedig a maga publicisztikai eszközeivel kiállt Magyarországi jogai mellett).<sup>47</sup> Az eltérő helyzetmegítélés, s az ebből következő eltérő ténykedés nem érintette kapcsolatukat. „Ha nézeteinkben még egy kis különbség volt, nekem úgy látszik, az utolsó évek eseményei eltüntették ezt is, s ha visszatérsz — mit Isten mentül elébb adjon —, közelebb fogunk állni vélemény dolgában, mint valaha” — írta Eötvös 1855. február 15-én Szalaynak.<sup>48</sup> Paradox (vagy inkább nagyon is érthető) módon a független Magyarország diplomatájaként tevékenykedő Szalay 1849 után teljesen visszavonult a politizálástól, s a történeti kutatásnak szentelte életét, míg Eötvös a maga röpirataival folyamatosan próbált meg hatást gyakorolni a Habsburg-birodalom politikájára.

Eötvös itthon társadalmi kapcsolatait felhasználva igyekezett segíteni Szalay forrásfeltáró és feldolgozó munkáját.<sup>49</sup> Szalay haláláról értesülve így írt naplófüzetébe: „Ki egész életét nemzete dicső emlékei feltárásának szentelé, azt a nemzet nem feledheti el.”<sup>50</sup> „Szalayban leghűbb barátomat vesztettem el, kivel 37 éven át jó- és balszerencsémeket megosztám” — írta róla 1864. október 12-én Bánó Józsefnek.<sup>51</sup> Amikor 1864. október 26-án Salzburgban járt, fiatal- és felnőttkori emlékeit felidézve feljegyezte: „Szalay itt halt meg.”<sup>52</sup> Az Akadémián 1865. december 11-én ő tartott róla emlékbeszédet, amelyben hangsúlyosan szólt Szalay szegénységéről — nyilván ezzel is segíteni akarván az árvák számára történő adakozást.<sup>53</sup> Szalay családja iránti gondoskodása nem merült ki az itt említett segélyakció szervezésében. 1865-ben Falk Miksával akarta lefordíttatni Szalay „Magyarország története” című munkáját.<sup>54</sup> Nyilván némi szerepe lehetett abban is, hogy I. Ferenc József az özvegy és az árvák részére nyugdíjat engedélyezett, valamint abban, hogy a Magyar Írók Segélyegylete — amelynek Eötvös alelnöke volt — az árvák számára évi 400 forintnyi díjat szavazott meg. Deákkal együtt ő látta el Szalay lányának, Zsófiának a gyámi tisztségét is.<sup>55</sup>

<sup>46</sup> Közli *Nizsalovszky – Lukácsy* 168–169. és *Eötvös József*, 1976. 210–211.

<sup>47</sup> *Gergely András*: Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években. *Világosság* (31.) 1990. 1–8.; *Gángó Gábor*: Eötvös József írásai az augsburgi Allgemeine Zeitungban. *Századok*, 1994/3–4. 737–766.; *Gángó Gábor*: Eötvös József az emigrációban, 1848–1850 (II.) Az élettörténet. *Holmi*, (IX.) 1997/9. 1279–1294.; *Gángó Gábor*, 1999. 67–93.

<sup>48</sup> Közli *Nizsalovszky – Lukácsy* 225. és *Eötvös József*, 1976. 256.

<sup>49</sup> Ld. erre pld. 1857. július 20-án Károlyi György grófhhoz írott levelét, közli *Eötvös József*, 1976. 282–283.

<sup>50</sup> *Eötvös József*, 1977. 533.

<sup>51</sup> *Eötvös József*, 1976. 379.

<sup>52</sup> *Eötvös József*, 1977. 590.

<sup>53</sup> Közli *Eötvös József*, 1975. 212–243. A szegénységére való utalást ld. uo. 240–241. A levelezésből és a naplójegyzetekből nyomon követhető, hogy Eötvös nagyon nehezen készült el a beszéddel, három hónapon keresztül dolgozott vele. *Eötvös József*, 1976. 436., 452., 454.; *Eötvös József*, 1977. 645.

<sup>54</sup> Ld. erre Falk Miksához írott leveleit. *Eötvös József*, 1976. 389–391., 428., 442., 447., 450., 456–457. A „Geschichte Ungarns” végül Heinrich Wögerer fordításában három kötetben 1866–1873. között jelent meg Pesten Lauffer Vilmos kiadásában.

<sup>55</sup> *Nizsalovszky – Lukácsy* 241. és 245.



## 4.

*Pest, 1864. augusztus 18.*

Eötvös József levele Batthyány Lajos gróf özvegyéhez, Zichy Antónia grófnőhöz Szalay László árváinak segélyezéséről

Pest, aug. 18-án 864

*Mélyen tisztelt Grófné!*

Reményilem, hogy a levél, melyet Békesből írtam, kezéhez jött.<sup>56</sup> Többekkel szoltam azolta ezen ügyben, kik a kivitel módjára velem egyetértenek. Emillel még nem beszélhettem, azonban mint már akkor mondtam, meg vagyok győződve készségéről, s mihent értesülve leszek, hogy H.<sup>57</sup> folyamodását beadta, gondoskodni fogok, hogy az az Academia elnöksége által kellő helyen s módon támogattassék. S most egy ehhez rokon ügygel fordulok Méltóságodhoz, előre tudván, hogy nemcsak támogatására számolhatok, hanem hogy kérésemet, bár kellemetlenségekkel jár, örömmel fogja teljesíteni; hisz egy oly férfiúnak ügye az, ki hazánk egyik legérdemesebb fia volt, s kinek egész becsét a grófnénál senki jobban nem ismeré, s nemesebben nem méltányolt.

Szalay minden vagyon nélkül halt meg. Felkérve a család által, hogy gyermekeinek<sup>58</sup> gyámja legyek, azon meggyőződést szereztem magamnak, hogy levonva a temetési költségeket s egyes apró terheit, a gyermekek számára nem egészen 4000 ft. Marad, ez is csak azáltal, mert 2000 ftot, melyet István főherceg<sup>59</sup>, s 1000, melyet Esterházy<sup>60</sup> felszólításomra küldöttek, hogy néhány holnapig munkásságát, mellyel családját feltartá, félbeszakasztva, fürdőbe mehesen, nem költötte el<sup>61</sup>, s így ez fordíthatott a költségek fedezésére; s így 5000 ft., melyre életét a múlt őszkor biztosítá, nagy részint a gyermekeknek maradt. – Özvegyének<sup>62</sup> csekély vagyona, mely míg a család külföldön tartózkodott, s Szalay szinte nem keresett, nagyon megfogyott, alig elég arra, hogy a család feltartsa magát, s ha az özvegy ma meghal, e kevés is Szalay mostohafiára, Majra<sup>63</sup> száll, s barátom gyermekei ellátás nélkül maradnak.

A részvét, mely halálánál általánosan mutatkozott, s számos levelek, melyeket az ország különböző részeiből azolta kaptam, nem hagynak kétséget, hogy a

<sup>56</sup> Nyilván az előző levélről van szó.

<sup>57</sup> Horváth Mihály

<sup>58</sup> Szalay Zsófia (1845–1926) és Pál (1849–1873)

<sup>59</sup> István főherceg (1817–1867), 1847–48-ban Magyarország utolsó nádora, szeptember 23-án elhagyja az országot, lemond, anyai birtokán száműzetésben hal meg.

<sup>60</sup> Esterházy Pál Antal herceg (1786–1866), a Batthyány-kormány külügyminisztere, 1848. szeptember elején lemond.

<sup>61</sup> Szalay 1864. június 19-én indult el Pestről a Württembergben, a Fekete-erdőben lévő Wildbadba, ahová július 1-jén érkezett meg. Állapota rosszabbodása miatt azonban július 9-én haza is indult. Ott ágyának dőlt, s felesége vitette tovább 13-án a salzburgi Nelböck szállóba, ahol 17-én meghalt. *Szalay Gábor*, 1913. 32.

<sup>62</sup> Békeffy Franciska, korábban Máj József pesti ügyvéd felesége. Szalay 1845-ben vette feleségül Békeffy Franciskát.

<sup>63</sup> Máj Árpád (?–1895), királyi táblai bíró, Máj József (?–1840) pesti ügyvéd és Békeffy Franciska fia.

nemzet érzi egész veszteségét, s hogy ha Szalay családjának helyzetét ismerné, bizonyosan nem fogná túrni, hogy ily embernek gyermekei nélkülözések között nyójenek fel. Hiszem, sőt, meg vagyok győződve, hogy ha ily értelemben felszólítást intézek az országhoz, az nem volna eredménytelen, de két dolog tartóztat. – Először helyzetünk, melynek következtetésében ily felszólítás a hatóság engedélye nélkül lehetetlen, s ha megadatnék is, — min, ha a folyamodó én lennék, kételkedem — a gondolat, hogy barátom érdekében a jelen kormányhoz folyamodjak, s gyermekei azon emberek kegyelmének köszönjenek valamit, maga e gondolat sért. – Másodsor, Szalaynak határozottan kifejezett akarata. – Ő az utolsó hónapokban tisztán átlátván állapotát, s velem, ki előtt titka nem volt, többször szollt haláláról, s a szomorú helyzetről, melyben gyermekeit hagyja, s miután őt egyszer arra emlékeztetém, hogy a nemzet családja iránt épp oly háládatos lesz, minőnek magát Vörösmarty halála után mutatta;<sup>64</sup> valahányszor ismét e tárgyról szóltunk, mindég ismétlé, hogy bármi történjék, nem akarja, hogy családján ily módon segítsenek. – Nem akarom — szolt kevés nappal, mielőtt őt utolszor láttam — hogy Te vagy Deák koldulva lépjetek fel síromra; hogy érdemeim s családom nyomorúsága egy éven át a hírlapok állandó rovata legyen, melyen minden ujdondász stylusát gyakorolja, s a nyilvánosság által pressio gyakoroltassék oly emberekre, kiktől egész életemen át csak közönösséget tapasztaltam. Ha lesznek olyanok, kik azt hiszik, hogy életem a hazára hasznot hozott, s kik családom iránt részvételt viseltek, tegyék azt, mit tenni akarnak, magoktól tegyék, koldulás nélkül, hisz hogy szegény ember voltam egész életemen át, nem titok senki előtt.” Deák, kivel ezeket közöltem, igen helyesen jegyzé meg erre: hogy ha arra várunk, míg az ország magától tesz valamit, Szalay árvái ellátás nélkül fognak maradni,<sup>65</sup> én azonban legalább magamban akarom teljesíteni barátom kívánatát, hogy az egész ügyben minden nyilvánosságot mellőzők, s egyesekhez magánylevelekben fordulok, kérve őket, hogy közelebb körökben gyűjtsenek e célra, s amit akár pénzben, akár az árvák javára kiállított kötelezvényekben gyűjtöttek, azt egyenesen az Academia pénztárába küldjék; kijelentvén, miként a nemzet jelen helyzetében a hálát, mellyel nagy történetírójának tartozott, nem fejezhetvén ki, e köteleességet csak egyesek teljesíthetik, s ezen összeveget azon kéressel adják át az Acemiának, hogy azt azokkal együtt, melyek mások által hasonló célból kétségen kívül hozzá béküldetnek, Szalay gyermekeinek adja át, mint dicső atjok [sic!] örökségét, s jelét annak, hogy a nemzet azon érdemeket, melyek szolgálatában szeretetnek, nem feledi el.

<sup>64</sup> Vörösmarty halála után Deák személyesen szervezte és irányította az özvegye és árvája javára indított gyűjtést. Ld. erre Deák leveleit, közli őket Deák Ferenc, 1890. 226–233., 237–238.; Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. S. a. r. és kiegészítésekkel közreadta Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1941. 404–407.; *Lukácsy Sándor – Balassa László: Vörösmarty Mihály 1800–1855.* Bp., 1955. 490–492.; *Tar Ferenc: „Elhunyt Vörösmartynk vagyontalan családjának ügyében...”* Deák Ferenc levelei Königmayer Károlyhoz. Nótárius. A Zalai Honismereti Mozgalom folyóirata. 1988/2–3. Zalaegerszeg, 1989. 26–27.; Deák Ferenc kiadatlan leveleiből. Válogatta, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Sándor Pál. Bp., 1992. 87–94.; Katona Csaba, 2004. 41–49. V. ö. *Ferenczi Zoltán: Deák élete.* Bp., 1904. II. k. 234–235.; *Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály. 2., módosított kiadás.* Bp., 1974. 559–560. (Deák bő egy év alatt mintegy 800 levelet írt az ügyben.)

<sup>65</sup> Deák ezzel kapcsolatos, 1864. július 31-én Eötvöshöz intézett levelét közli Sándor Pál, 1992. 109–115. Ebből kiderül, hogy Eötvös minden megyében egy-egy volt képviselőt akart felszólítani a gyűjtés megszervezésére, valamint „gazdagabb uraknak, püspököknek, egyes nőknek” akart magányleveleket írni e tárgyban. Maga Deák is tett javaslatot a felszólítandó képviselők személyére nézve.

Az Akademia — hol a szükséges rendelkezéseket már megtettem — csak akkor fogja az adakozásokat nyilvánosságra hozni, midőn már nagyobb öszveg egybegyűlt, s így elháríttatnak azon akadályok, melyek a gyűjtésnek elébe gördíttetnének, kikerültetik minden nyilvánosság és hirlapi discussio, s azonkívül az egész mind a nemzetre, mind Szalayra nézve sokkal díszesebb; mert mi családja érdekében történik, az nem egy barátinak felszólítására következtetésben [sic!] történt, hanem mint a nemzet spontaneus cselekedete, mint a közérzetnek kifolyása tűnik fel.

Sokaknak írtam s írok e tárgyban,<sup>66</sup> mindazoknak, kiknek közreműködésére számolhatok, de senkinek nem írtam oly bizalommal, mint a Grófnénak, it kéresem bizonyosan teljesítettetni fog. Még csak arra kérem tehát: hogy néhány sorban tudósítson, mélyen tisztelt atya [!] s testvéreinek kívül kiket fog felszólítani, hogy e szerint intézzem el leveleimet, mert csak azoknak akarok írni magam, hol az szükséges, és a Grófné felszólítása nemcsak bizonyosan sikeresebb, de Szalaynak magának, ha még élne, minden, mi családjáért történik, jobban esne, ha azt Önnek köszönheti. Fogadja mély tiszteletem kifejezését, mellyel maradok

alázatos szolgája

*Eötvös*

Magyar nyelvű sk. tisztázat. Fénymásolata birtokomban.

Az ötödik levél Eötvösnek az életrajzi irodalomban szinte alig érintett gazdasági tevékenységéről tartalmaz érdekes adatokat. Eötvös tagja volt az Alföldet Fiumével összekötendő vasút előmozdítására létrehozott, többnyire alföldi birtokosokból álló bizottmánynak, amely 1862. november 20–21-én alakult meg Pesten, s amelynek egyik legfőbb szószólója és legtevékenyebb munkatársa Eötvös sógora, az ekkortájt komoly anyagi gondokkal küszködő Trefort Ágoston volt.<sup>67</sup> Eötvös ez idő tájt írott leveleiben is foglalkozik az üggyel. Egy 1863. július 10-én Szaplonczay Józsefnek írott levelében Eötvös azzal utasította vissza annak Károlyfürdőre szóló meghívását, hogy „az Alföld jelen helyzetében nekünk, kik ott lakunk, minden időt s erőnket arra kell fordítanunk, hogy a fenyegető veszélyeket legalább némi képp elhárítsuk, s minthogy erre az Alföld nevezetes részében csak úgy lehet kilátásunk, ha a tervezett alföldi vasút munkába vétetik, nem hagyhatom el a várost, míg a lépések, melyeket a kormánynál ez ügyben tettünk, vagy sikerhez vezettek, vagy végképp nem hiúsultak meg.”<sup>68</sup> Tudjuk, hogy 1863 nyarán és őszén többször is Bécsbe utazott a koncesszió és a pénzügyi fedezet megszerzése érdekében, s valószággal ingázott Bécs, Pest és az Alföld között.<sup>69</sup>

<sup>66</sup> Eötvösnek e tárgyban írott 1864. augusztus 15-i körlevelét a Madách Imréhez intézett példány alapján közli Madách Imre összes művei. S. a. r. Halász Gábor. Bp., 1942. II: k. 1028–1030.; Madách Imre összes levelei. Szerk.: Staud Géza. Madách-könyvtár 8. k. Bp., 1942. II. k. 192–196.; *Eötvös József*, 1976. 374–377.

<sup>67</sup> *Ferencci Zoltán*: Báró Eötvös József 1813–1871. Magyar Történelmi Életrajzok. Bp., 1903. 227.; *Mann Miklós*: Trefort Ágoston élete és működése. Bp., 1982. (továbbiakban *Mann Miklós*, 1982.) 55–56. A bizottmány névsorát ld. uo. 153. 51. jz. Trefort anyagi gondjairól tájékoztatnak Eötvös ez évi naplóbejegyzései, közli Eötvös József, 1977. 592–602.

<sup>68</sup> *Közli Eötvös József*, 1976. 366–367.

<sup>69</sup> Ld. a Vachott Sándornéhez intézett 1863. szeptember 3-i, a Gyulai Pálnak szóló 1863. szeptember 12-i s a Falk Miksának szóló 1863. december 3-i levelet. Közli őket *Eötvös József*, 1976. 367–369. és 371–372.

A bizottmány 1863. március 29-én előzetes koncessziót kapott a Nagyvárad – Békéscsaba – Szeged – Szabadka – vasútvonalra (a Szentés, Zombor és Baja felé leágazó szárnyvonallal), s katonai szempontból ezt egy dunai átkelő révén Eszékig kellett volna folytatni. Az előzetes munkákra az állam 400.000 (más adat szerint 750.000) forint szükségállapotú kölcsönt (Nothstandscredite) biztosított, mert ezáltal munkaalkalmat remélt teremteni az éhínségtől sújtott népességnek.

Ugyanebben az évben egy, Villermont gróf vezette belga társaság koncessziót kapott a Duna – Adria vasútvonal kiépítésére Zimonytól Fiuméig, s a fent említett bizottmányból megalakuló magyar konzorcium megkapta a Nagyvárad – Eszék – Fiumei vasútra a koncessziót. 1863–1864-ben az alföldi vonal előmunkálatai nagyobbrészt el is készültek. A magyar társaság számára folyósított kölcsönt az 1864. évi bőséges termés után (amelynek révén nem kellett tartani az előző évi éhínség megismétlődésétől, s az aratás is elegendő munkaalkalmat biztosított), a kormányzat leállította, s így ezek a munkálatok is abba-maradtak. Trefort Ágostonnak 1864 őszén sikerült angol tőkéseket is megnyernie a vállalkozás támogatására, sőt, a Rothschild-bankházzal is érintkezésbe lépett ez ügyben. 1865–1866-ban azonban egész Európán hitelválság söpört végig, így az alföldi vasút ügye is csak a kiegyezés után kapott újabb lendületet. A belga társaság feloszlott, mert a hitelválság miatt nem jutott elegendő tőkéhez. Az alföldi vasúttársaság 1866-ban lépett fel ismét, s ekkor kapta meg a végleges koncessziót a Nagyvárad – Békéscsaba – Szeged – Szabadka – Bezdán – Baranyavár – Eszék vonalra, s egyben 800.000 forintot kapott a kormányzattól az előmunkálatok folytatására. Ezeket azonban 1868-ban leállították, mert a magyar kormány újra kívánta szabályozni a vasútügyet.<sup>70</sup>

## 5.

*Pest, 1864. december 8.*

Eötvös József levele ismeretlenhez az alföldi vasúttársaság számára kiadandó koncesszióról

Pest, 8/12 864

*Nagyságos Uram!*

Fogadja legszívesebb köszönetemet a sógorom, Trefort révén átküldött iratért, amely tárgya révén élénken érint, s amelyet a legnagyobb figyelemmel fogok átdolgozni.<sup>71</sup> Örültem, hogy ez alkalommal megtudhattam, hogy Ön azon vasúti hálózat érdekeit képviseli, amelyhez az alföldi vasút<sup>72</sup> is tartozik. Mint e

<sup>70</sup> Geschichte der Eisenbahnen der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie. Red. von Hermann Strach. Wien – Teschen – Leipzig, 1898. I. Band, I. Theil. 481–482.; Ungarische Eisenbahnen. (In:) Enzyklopädie des Eisenbahnwesens. Hrsg. Dr. Freiherr von Röhl. Zweite, vollständig neubearbeitete Auflage. Zehnter Band. Übergangsbrücken – Zwischenstation. Berlin – Wien, 1923. 53–54.; *Mann Miklós*, 1982. 57–58.; *Márki Sándor*, 1917. 259.

<sup>71</sup> Eötvös e napokban írott naplójegyzeteiből nem derül ki, hogy pontosan milyen iratról van szó.

<sup>72</sup> Az eredetiben: Alföldér Bahn

vidék birtokosa, s mint a bizottmány tagja, ez az ügy nagyon a szívemen fekszik, s *megnyugvásomra szolgál Önt ennek képviselőjeként tudni.*<sup>73</sup>

Mindazon anyagi visszasságokon, amelyektől ezen egyébként virágzó országrész szenved, csupán a tengerrel történő olcsó összeköttetés révén lehet segíteni, így azon befolyásnál fogva, amellyel Dél-Magyarország<sup>74</sup> mezőgazdasági viszonyai az egész országra, sőt, a monarchia egészének prosperálására gyakorolnak; igen kívánatos volna, hogy azon vasútvonal kivitelezésénél, amelynek ezen sükségen segítenie kell, ne veszítsünk időt, s ezért fontosnak tartom, hogy ezen ügy a Reichsrathnak<sup>75</sup> még ezen ülésszakában tárgyalassék. – Miután azonban a tervezett hálózat anélkül is csupán szakaszonként építtethetik ki, nem látok akadályt arra nézve, hogy miért ne lehetne kiadni a végleges koncessziót és a kamatbiztosítást azokon szakaszokon, ahol az előmunkálatok készen és a tőke biztosítva van. Csupán az angol vállalkozóknak kell ez értelemben nyilatkozniuk. Nagyságod bizonytalán nagy szolgálatot tenne Magyarországnak, ha mindezt Drake úrnál és társainál keresztülvenné, miután ezáltal egyáltalán semminemű hátrány nem keletkezne, miután azon pillanatban, amikor egy társaság a Nagyvárad – Eszék – Sziszek vasútvonalra, valamint a Székesfehérvártól Zimonyig, azaz minden vasútvonalra, amelyek olcsón megépíthetők, megkapja a koncessziót és a kamatbiztosítást, egyetlen vállalkozás sem találta-tik, amely a Sziszeztől Fiuméig tartó drága vasútvonalra vállalkozna. Fogadja még egyszer köszönetemet jóakarátának bizonyosságáért, amelyet legújabb írásának átküldése révén adott, s legyen bizonyos igazi nagybecsüléséről, amellyel maradok

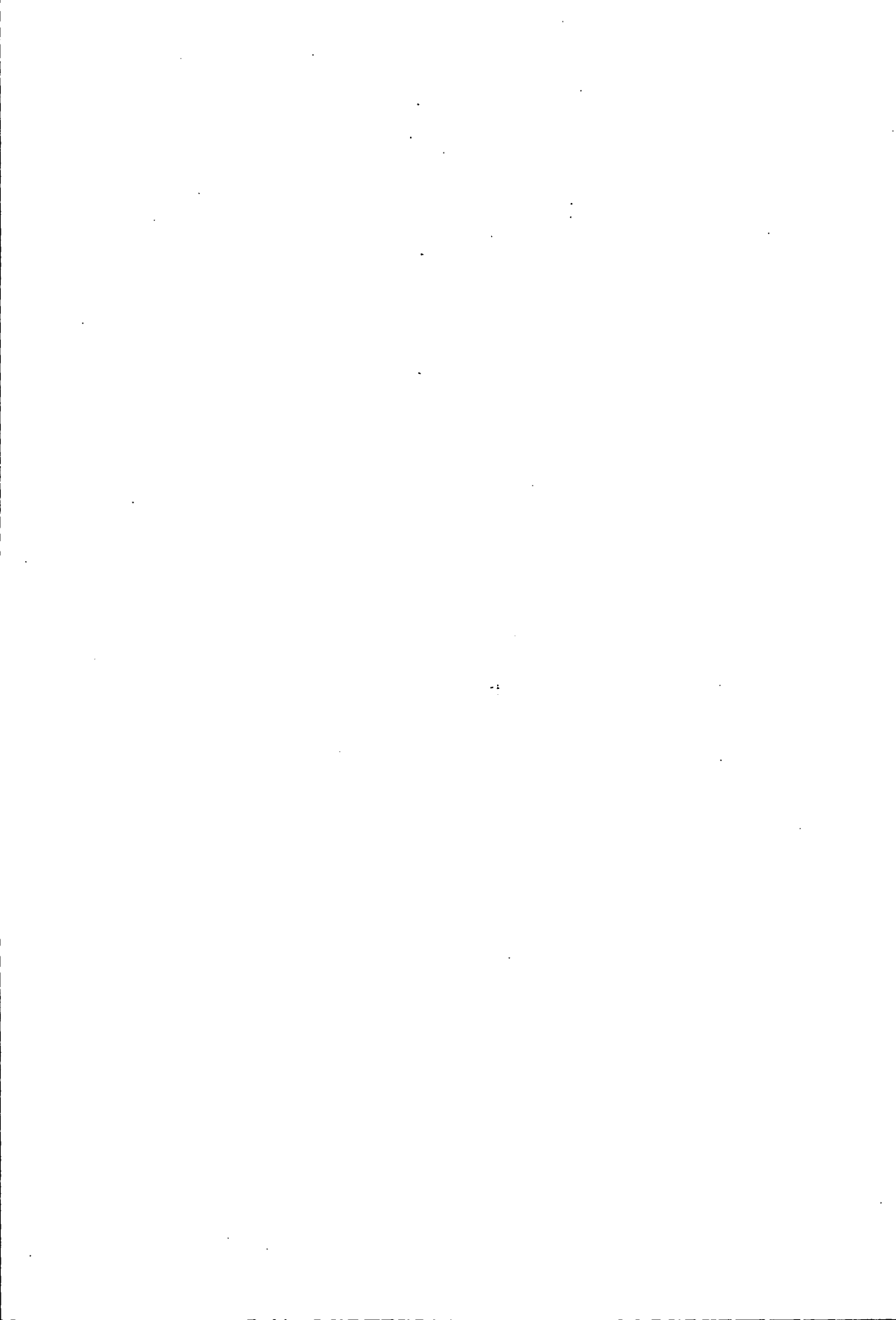
az Ön  
legodaadóbb  
Eötvöse

Német nyelvű eredeti sk. tisztázat. Eredetije birtokomban.

<sup>73</sup> A kurzivált rész az eredetiben piros írónnal aláhúzva.

<sup>74</sup> Az eredetiben Niederungarn

<sup>75</sup> Az osztrák Birodalmi Tanács. I. Ferenc József az 1860. október 20-án kibocsátott ún. Októberi Diploma kedvezőtlen fogadtatása miatt 1861. február 26-án uralkodói pátensben (az ún. Februári Pátensben) rendelte el, hogy a Habsburg-birodalom egyes tartományainak és országainak helyi országgyűlései fölé egy kétkamarás birodalmi parlamentet kell szervezni. A birodalmi parlament 343 főből állt volna, ebből Magyarországnak 85, Erdélynek 26, Horvátországnak 9, Csehországnak 54 hely jutott volna, a többin az osztrák-német örökös tartományok osztoztak. A magyar fél azonban nem volt hajlandó képviselőket küldeni a Birodalmi Tanácsba, hanem az önálló magyar államiság és parlamentarizmus helyreállítását követelte.



# TÖRTÉNETI IRODALOM

## BRITISH ENVOYS TO GERMANY, 1816–1866

Volume III: 1848–1850. Edited by Markus Mösslang, Torsten Riote and Hagen Schulze. Camden Fifth Series Volume 28. Cambridge, 2006. 486 o.

A londoni Német Történeti Intézet rendezti sajtó alá a német területekről Londonba érkező 1816–1866 közötti követjelentéseket. A most megjelent harmadik kötet mindössze három év anyagából publikál. (A negyedik, záró kötet pedig megint másfél évtized irataiból ad majd válogatást.) Hogy az 1848–49-es forradalom esztendeihez a következő, 1850-es évet is hozzákapcsolták, korántsem szerkesztői kényszer eredménye. A jelentések olvasójában valóban az a kép alakul ki, hogy a németországi átalakulás eseményei nem értek véget 1849 közepén (amikor a frankfurti német nemzetgyűlés alkotmányteremtő munkája végleg meghiúsult), hanem — most már a felülkerekedő konzervatív kormányok által sodorgatva a szálakat — az egységtörekvések, a társadalmi és politikai harcok folytatódtak tovább, és csak 1850 végén, az „olnmützi pontációkkal”, a Német Szövetségre vonatkozó porosz–osztrák nagyhatalmi megegyezéssel nyertek lezárást. Ezzel viszont német földön nem az 1848 előtti hatalmi viszonyok álltak helyre, mivel megszűnt Ausztria itteni vezető szerepe: nemzetközi jogilag is porosz–osztrák hatalmi egyensúly, „dualitás” érvényesült. A visszavonhatatlan társadalmi átalakulás mellett tehát hatalmi átrendeződés is végbement.

Mindezt pontosan regisztrálta a brit diplomácia. Azt már nem mondhatjuk, hogy a németországi brit diplomaták a legcsekélyebb mértékben is megpróbálták volna befolyásolni az eseményeket. Nagy-Britannia nyolc követséget tartott fenn a Német Szövetség területén, amelyek közül csak a bécsi volt nagykövetségi rangú. Frankfurtban a német szövetségi gyűlés mellett volt egy követ, illetve folytatólag 1848 tavaszától a nemzetgyűlés mellett egy nemhivatalos megbízott, azután Berlinben, Hamburgban, Hannoverben, Drezdában, Stuttgartban, Münchenben működtek még követek. Vagyis a császárváros mellett a négy királyságban, a frankfurti központban és a kereskedelmi szempontból fontos Hamburgban létesítettek a britek missziót. A követek hosszú szolgálati időt — néha évtizedeket — töltöttek állomáshelyükön, de a legfelső udvari és kormánykörökön kívül szemlélatomást nem építettek ki kapcsolatokat a társadalommal; sem a sajtóval, sem az ellenzékkel, sem az akadémiai körökkel. 1848-ban ez a korlátozottság megbosszulta magát, érezhetően nem tudták értelmezni az akkor történeteket. Igaz, konzervatív szemléletük sem segítette éppen tisztánlátásukat. A népszuverenitást, akár az általános választójogot is (és minden olyan alkotmányos elemet, amely Angliában nem létezett és „francia” átvételnek volt tekinthető) mereven elutasítottak. Ennek folytán nem tettek különbséget (vagy nem tudtak különbséget tenni) liberálisok, demokraták, radikálisok között. Ha bármilyen tüntetésre került sor, „csöcselék-ről” beszéltek, leszólták az alakuló, erejüket próbálgató népképviseltek színvonalát. Az uralkodókhoz igazodtak volna, de emberismeretük vagy közelebbi személyes ismeretségük hiányzott ahhoz, hogy a monarchákról megbízható képet közvetítsenek. Nem olvashatunk Ferdinánd osztrák császár uralkodásra való képtelenségéről, IV. Frigyes Vilmos porosz király problematikus pszichéjéről, vagy arról, hogy I. Lajos bajor királynak miért volt fontosabb a szeretője, mint a trónja, s miért is mondott le. (Igaz, a kiválogatott jelentések jó része nem titkos minősítésű.)

A német egység ügyét kezdettől székszisszel szemlélték, s ha nem is gondolták valamilyen szorosabb egység kialakítását lehetetlennek, de nem tartották azt valószínűnek. Még leginkább a svájci követként Frankfurtba rendelt megfigyelő, Cowley báró adott esélyt annak, hogy a népszűrten, de komoly katonai erővel rendelkező Poroszország és a hatalmilag gyenge, de nagy erkölcsi tekintéllyel rendelkező frankfurti nemzetgyűlés összefog, és valahogyan egységet teremt.

Londonban Palmerston külügyminiszter nem volt a német egység ellensége. Jóindulattal figyelte előbb — 1848-ban — a frankfurti erőfeszítéseket, majd — 1849 tavaszától — a porosz politika lépéseit különböző kisméretű uniótervek megvalósítására, sőt támogatta is azokat. De diplomatái már nem! (Persze mindnyájan egyformán elleneztek Schwarzenberg osztrák miniszterrel-

nők ugyancsak 1849-ben kibontakozó, az egész Habsburg Birodalmat a német egységbe léptetni szándékozó, egy „hetvenmilliósi birodalomra” vonatkozó terveit.)

Palmerston tehát külpolitikai értelemben „liberálisabb” volt, mint diplomatái. Feszültség azonban nem érzékelhető a központ, London, és a németországi követségek között. A közös nevezőt a liberális londoni központ és a konzervatív missziók között alighanem a schleswig-holsteini kérdés (e tartományok Dániához vagy Németországhoz tartozása), illetve az 1851-ig tartó schleswig-holsteini háború teremtette meg. Az európai hatalmi egyensúly (elsősorban az északi-tengeri hatalmi viszonyok) folytán Nagy-Britannia a dánokat támogatta. A németeknél is Schleswig-Holstein volt a közös nevező: sem a konzervatív poroszok, sem a frankfurti demokraták nem akartak lemondani a tartományokról. A dán fejemények, az a tény, hogy diplomáciai-dinasztikus egyezkedések helyett az ott élő németek népfelkelő háborúval, általában német földön a közvélemény mozgósításával igyekeztek új helyzetet teremteni, valósággal ingerültségbe hozta a brit diplomáciát.

Maguk a követek persze csak állomáshelyük viszonyairól voltak tájékozottak. Többször hivatkoztak arra, hogy „Lordságod” (Palmerston) erről más forrásból biztosan jobban értesült. Következtetésekben ezért óvatosak voltak. Ritkán, de már igénybe vették a távirót (már ahol kiépült), de főleg a hosszú beszámolók a jellemzőek, amelyeket rejtjelezés nélkül, postán küldtek el. (A kötet politikatörténetileg értékes bevezetője sajnos nem foglalkozik ezekkel a „technikai” szempontokkal.)

A forradalmi események lezárultával megteremtődtek a külpolitikai összegzés kialakulásának feltételei. 1849 végén Palmerston külügyminiszter németországi követeivel dolgozatot íratott arról, hogy miért is hiúsult meg a német egység? Nagyon érdekes, hogy a diplomaták a nemzetközi erőviszonyoknak, Franciaország és Oroszország esetleges ellenkezésének nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Ugyancsak nem figyeltek a Habsburg Birodalom tartózkodására majd szembe szegülésére, vagyis a „kisnémet” egységet elfogadhatónak tartották. Cowley követ Frankfurtból a belső érdekmegosztottságban látta a probléma gyökerét: „az 1848-as forradalom jól-rosszul a közéletlenség kifejeződése volt, elégedetlenség azzal a rendszerrel, amellyel a népet kormányozták. De a forradalmat olyan férfiak csinálták, akiknek nézetei egymás között nagyon különböztek abban a tekintetben, hogy mi is legyen végeredménye. A nézetkülönbségek, amelyek kialakultak, annyira megosztották a forradalmárok erőit, hogy az uralkodók és a kormányok a tekintély egy bizonyos fokát helyreállították.” (81.) Bligh hannoveri követ azt fejtegette, hogy merő lehetetlenség Németország egyesítése egy örökletes uralkodó és egy reprezentatív alkotmány alatt, anélkül, hogy előbb egy polgárháború fázisán, netán egy köztársasági időszakon ne menne végig az ország. (A nagy francia forradalom 1789-es „modelljét”, mint oly sokan, fenntartás nélkül alkalmazza 1848-ra a követ.) Még ha létrejönne is az egyesült Németország egy császárral az élén — fejtegeti tovább —, és lenne mellette egy nemzetgyűlés, ez utóbbi nem tudna együtt létezni a többi német állam térvényhozó gyűlésével. Nem könnyű találni kétszeres számban járatos törvényhozókat, hosszú távon a nép sem fog figyelni rájuk. Nagyon érdekes — fűzi hozzá —, hogy kezdetben egyetlen hang, egyetlen kar sem emelkedett az egység ellen. A fejedelmek és az uralkodók meghátráltak. Olyan messzemenő helyi engedményeket tettek, amelyek nézete szerint összeegyeztethetetlenek a monarchikus elvvel. Végül a porosz király, akinek felkínálták az alkotmány létrehozása után a császári koronát, visszautasította azt, hiszen nagyon csekély valóságos erőt jelentett volna, és az ijedtségükből magukhoz tért fejedelmekkel is összeütközésbe hozta volna. A nép kísérlete, hogy létrehozza a német egységet, meghiúsult. A közvéleményt azonban annyira felizgatta az egység vágya és közelségének reménye, hogy a kormánynak tennie kellett valamit előmozdítása érdekében. Így került sor a porosz kísérletekre valamint kisnémet egység megteremtése érdekében. A kisebb államok féltékenysége folytán azonban ezek a kísérletek is eredmény nélkül fognak végződni (246–248.). Gyakran emlegetik a követek Észak- és Dél-Németország érdekellentéteit: a dél katolikus, észak protestáns jellegét, dél védvamos, észak szabadkereskedelmi érdekeit. Jelzik, hogy a tartományi kompetenciák elvesztésétől nemcsak a fejedelmek, hanem a bürokrácia, sőt a liberális parlamenti (tartománygyűlési) politikusi gárda is tart. Az akkori brit követek álláspontja tehát közel áll a mai történetíráséhoz: a német egységőrekvések a belső ellentétek, ellentmondások folytán hiúsultak meg. Sem a külső (külpolitikai) tényezőknél, sem a szubjektív hibáknál, politikusi alkalmatlanságoknak nem volt nagy jelentőségük.

A kötet magyar tanulmányozója a hungaricák, a magyar vonatkozások iránt is érdeklődik. Viszonylag keveset fog találni, s ennek nyilván részben a válogatás az oka, főként pedig az, hogy Magyarországról — mint ismeretes — Blackwell úgnök külön, a bécsi nagykövettől függetlenül, küldött tudósításokat Londonba. A magyar vonatkozások azonban nem hiányoznak. A stuttgarti követ 1849 májusában (még a Függetlenségi Nyilatkozat híre előtt) párhuzamot von a badeni fel-



kelésnek a frankfurti új alkotmány melletti propagandája és Kossuth azon politikája között, hogy a tróntól elmozdított Ferdinánd király jogaiért harcolnak: a hivatkozás ugyan mindkét régióban monarchikus, a valóságos cél azonban itt is, ott is a köztársaság (326.). Közvetlenül foglalkoznak Ausztriával és Magyarországgal viscont Ponsonby bécsi nagykövet jelentései, amelyek részben már ismertek a magyar kutatás előtt. 1848 nyarán a Pillersdorf-Doblhoff kormányt mint az ultra-radikális párt eszközét minősíti, akik a birodalom szétbontásán mesterkednek (412–413.) – vagyis egy alkotmányos konszolidációt ezzel a kormánnyal elképzelhetetlennek tart. Később is szkepszissel figyeli a kemsieri parlament alkotmányozó munkáját, helyesli, hogy az olmtüzi kormányt azt azonnal feloszlatja, „amint teljesen kiirtották a magyar revolúciót” (430.). Magyarországon csak a hadsereg csinálhat rendet — amely hadsereg egyébként nem a „reakció”, hanem az alkotmányosság híve — míg Magyarországon „demokratikus terror” (értsd: a demokrácia terrorja – G. A.) érvényesül (423.). Márpedig „Anglia érdekében áll — fejt ki —, hogy a továbbiakban is tekintélyes katonai erőt képviseljen. Ezért követem aggodalommal, hogy a császári tekintélyt annyira megőrizze, hogy képes legyen egyesülési pontot alkotni katonai erő irányítására, amely előnyös lehet Anglia és Európa számára, hogy felhasználják, ha a szükség megköveteli” (413.). A katonai hatalom megőrzésének kizárólagos szempontja érvényesül a továbbiakban is. Ponsonby aggodalommal figyeli az olmtüzi alkotmány papíron biztosított engedményeit, és jelzi, hogy ezen az alapon a birodalom nem lesz működőképes. Az olasz hadszíntérrel szinte egyáltalán nem törődik, a magyar szabadságharcnak is kevés figyelmet szentel. 1849 májusában jelzi, hogy a magyar küzdelem leköti Ausztria erőit, s ez teszi lehetővé a porosz számára, hogy különböző kisméret egységekkel próbálkozzon (434.). Az orosz intervencióval sem foglalkozik sokat. Júliusban közli, hogy némelyek hosszan elhúzó magyarországi háborúval számolnak ugyan, a magyarok végső győzelmében azonban senki sem hisz (435.). Különbösen is, ha a magyarok győztek volna, el kellene válniuk Ausztriától, új államot kell alkotniuk, amely gyenge lesz, mivel az országot lakó törzsek és fajok ellenségesek lesznek vele szemben. Ha pedig Ausztria elveszítené Magyarországot, katonailag annyira meggyengül, hogy Oroszország birtokában lesz azon eszközöknek, hogy befolyásolja mind a magyar, mind az osztrák kormányt – de végül az orosz győzelem valóságos hatalmi pozícióba helyezte Ausztriát (436.). A továbbiakban is gyakran olvashatunk tőle a hadsereg-ről, amely megmentette a monarchiát, és újra nagy erőt képes felmutatni.

Hogy az 1848-as történelmi helyzet — a maga megoldatlanságaival — tovább örökítődött, annak jelzésére befejezésül érdemes utalni Magenis bécsi angol ügyvivő egy 1850 végi jelentésére. A diplomata jelzi, hogy Schwarzenberg mennyire szkeptikus a porosz-osztrák hatalmi megállapodással a német kérdést illetően, inkább vállalna egy háborút, mint az együttélést a kiszámíthatatlan porosz politikával. Az ügyvivő ellenvetésére, hogy a hadseregnek komoly lekööttségei vannak a birodalmon belül, Schwarzenberg elismeri, hogy Itáliában ugyanannyi katona állomásozik, mint 1848 előtt (vagyis százezer fő körül – G. A.), Magyarországon azonban csak negyvenhatezer fős katonaság van, s ez elégséges, mivel az erődök a kezükön vannak, és a hadsereget gyorsan tudják mozgatni. Az ügyvivő hozzáfűzi: Bécs és Prága között egy nap alatt húsz ezer katonát tudnak szállítani. A Bécs–Szolnok közötti vasút pedig napok múlva elkészül, s ez új stratégiai helyzetet teremt.

A német egység és a magyar függetlenségi törekvések között tehát fennmaradt bizonyos fokú összefüggés, amelyet ez a katonapolitikai mérlegelés is mutat. De a helyzet megismétlődése helyett a katonai-stratégiai erőviszonyok a bécsi hatalom javára tolódtak el. A Bécs–Pest–Szolnok stratégiai vasútvonal (és a mellette húzóódó távírvonal!) kézbentartásával, a komáromi erőd biztosításával az ország közepét egy magyar felkelés nehezen szerezhetné volna meg.

Az új történelmi helyzetre vonatkozó angol diplomáciai felismerések közlését várjuk az értekes sorozat befejező kötetétől.

*Gergely András*

*Bödy Pál*

## **EÖTVÖS JÓZSEF**

**Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2004. 232 o.**

Bödy Pál könyvének 12 fejezetén kíséri végig Eötvös politikai gondolkodói és reformpolitikai pályafutásának legfontosabb állomásait, Eötvös műveinek és a kor történelmi eseményeinek a tükrében. A pályakép a család, az ifjúkor, a szellemi hatások, és Eötvös társadalmi igazságosság mellett elkötelezettsége kialakulásának a bemutatásával kezdődik. Ezt Eötvös reformkori esz-

méinek és politikájának a bemutatása követi. Majd a forradalom utáni töprengések és útkeresés következik, melynek során Eötvös határozottan elhatárolódik az új történelmi jelenségtől, a nacionalizmustól. A pályakép Eötvösnek a kiegyezéshez vezető út során követett politikája bemutatásával folytatódik, a nemzetiségi kérdés megoldásáról megfogalmazott demokratikus jogállamszervező gondolatai interpretálásával éri el a csúcspontját, s a vallás- és közoktatásügyi minisztersége alatti tevékenységének elemzésével végződik, amely a reformpolitikus pályájának legjelentősebb gyakorlati államszervező sikerét jelenti a művelődés és a közoktatás területén. A függelékben olyan fontos, a nemzetiségi probléma rendezésére valamint a vallás- és közoktatás megszervezésére vonatkozó alapvető dokumentumokat találunk, mint például a nemzetiségi ügyben kiküldött albizottság 1867. júniusi javaslata; a nemzetiségi törvény 1868:XLIV. tc. és a népiskolai törvény 1868:XXXVIII. tc.

A könyv gondolati alapvonalát Bódy Pál azon törekvése képezi, hogy értékelje Eötvös életművét és örökségét a neves gondolkodó műveiben kifejtett jogállam-szervezési gondolatok elemzése alapján. Hangsúlyozza Eötvös reformkori szerepét az európai liberális eszmék és intézmények értékelésében, és egy átfogó parlamentáris képviselői rendszer bevezetésének előkészítésében. Eötvös életművének négy fontos egymásra épülő és egymással szoros kölcsönhatásban levő eredményét emeli ki, melyek a következők: a centralista program; a háromszintű alkotmányos kormányzati rendszer elméletének a megalkotása a nemzeti kisebbségi jogrendszer alapelveinek a megfogalmazása és a magyar közoktatási rendszer megalkotása.

A centralista programmal kapcsolatban a szerzőnek az a véleménye, hogy lényegében ez a program fogalmazta meg az 1848-as forradalom reformprogramjának alapelveit. A közvetlen választás alapján létesítendő országgyűlés és a felelős minisztérium az 1848-as törvények szerves részét képezte. Ez volt az a program és kormányzati forma, amely megadta a politikai modellt az 1848-as törvények megvalósításához, s mely a kiegyezés után lehetővé tette egy alkotmányos kormányzat létrehozását és a társadalmi fejlődés kibontakozását. Az 1848-as alkotmányos rendszer később is mintát adott.

A háromszintű alkotmányos kormányzás elméletéről értekezve a szerző leírja, hogy annak alapötlete akkor fogalmazódik meg Eötvösben, amikor az 1848-as forradalom véres eseményei megrázó élményének hatása alatt *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra (Uralkodó eszmék)* című művében az elkövetett hibákon gondolkodik. E művében végiggondolja, hogy mi vezetett a tragikus eseményekhez a forradalom alatt, s egyben keresi mind a kiutat, mind a folytatható utat a modern jogállamszervezés számára. E gondolkodás eredményeként elveti a francia nemzetállami modellt. Hangsúlyozza, hogy olyan államok rendeződve, amelyekben több különböző nyelvű és kultúrájú nép él együtt, s ahol vegyes lakosság is található az egyes településeken, csakis az egyenlő állampolgári jogok és az emberi jogok elve alapján álló föderalizmus lehet. Tehát az államnak alulról, a közösségi autonómiák szintjéről felfelé kell építenie a közösségszervezés során. Bódy Pál Eötvös egyik legfőbb érdemének azt tartja, hogy felismerte, a nemzetfogalom értelmezése mindazok számára problémát okoz, akik a francia modellt akarják követni, az állam és a nemzet (nyelvi nemzet) fogalmát egybemosván. Hangsúlyozza, hogy Eötvös ezt a problémát úgy oldotta meg, hogy megkülönbözteti a politikai nemzet fogalmát a nyelvi nemzet fogalmától. A modern politikai nemzet nem egyéb, mint a történelem során létrejött ország (állam), amelyben az állampolgárok mindannyian egyenlő politikai, polgári és személyi jogokkal rendelkeznek. Ezzel szemben a nyelvi nemzet olyan új közösség, ahol az azonos nyelvet beszélők a „szuverén a nemzet” új elve alapján önálló államot akarnak létrehozni nyelvi alapon. Ezt a téveszmét Eötvös igen veszélyesnek ítélte, mivel a gyakorlat azt mutatta, hogy állam és nyelvi nemzet egybemosása nacionalizmust eredményezett. A nyelvi nemzetiségen alapuló állam téveszméjével szemben Eötvös az önkormányzati autonómia elvén alapuló alulról felfelé építkező, az államszervező feladatokat az egyes szinteken megosztó, területi és történelmi állam elvét állította. Úgy gondolta, hogy a nyelvi kulturális problémákat a személyi szabadság elve alapján a helyi önkormányzati autonómia szintjén kell megoldani, tehát minél közelebb a problémához. Az ilyen föderalista szerkezetű állam képes megoldani az autonómia és a szuverenitás dilemmáját, s így érvényesíteni tudja a személyi autonómia elvét. Hosszan vitatkozott minderről többek között például Palackyval, aki végül is elismerte Eötvös igazát.

Bódy Pál az eötvösi államkoncepció újdonságaként kiemeli, hogy Eötvös olyan államot képzel el, amely a nyelvi-nemzetiségi igényeket az állam hatáskörét jelentősen korlátozó jól működő önkormányzati rendszerrel képes ellensúlyozni a községek és tartományok szintjén, azáltal, hogy az önkormányzati intézmények hatáskörébe utalja mindazokat a feladatokat, melyek nem tartoz-

nak közvetlenül az államot érdeklő és illető hatáskörbe: a nemzetiségi (nyelvi-kulturális) igények pedig ilyennek minősülnek. Egyúttal pontosan meghatározza azt is, hogy mi tartozik az állam központosított intézményei hatáskörébe. Szerző fontos új felismerése, hogy Eötvös koncepciója „az európai politikai hagyományoknak autonómiát fémjelző folyamataira épül, és alap gondolata kapcsolatba hozható az Európai Unió által a huszadik században alkalmazott szubszidiaritás alapelveivel” (64.). Bódy Pál az Európai Unió alapeszméivel való gondolatátársítást továbbfolytatja, amikor a háromszintű alkotmányos állam Eötvös által az *Uralkodó eszmékben* és az *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* (Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról) című értekezésében kifejtett tervét elemzi (69.). E szerint a legalsó (harmadik) szintet a városok, és a községek hálózata képezi. E szinten kell megtörténnie a nyelvi-nemzetiségi igények megoldásának a szabad társulás, az egyenlő állampolgári jogok, és az emberi jogok elvei alapján. A második szint a történelmileg létrejött tartományok szintje. Az első szint pedig a központi kormányzat, mely az egész államra tartozó ügyeket intézi a feladatok pontos alkotmányos meghatározása szerint. Az összállamra tartozó ügyek: az uralkodó és a családja költségei; a hadsereg, a kereskedelem, és a külügy. Minden más területre tartozó hatáskört a központi kormányzat és a tartományok állapotának meg. Tartományi kezelésben maradna mindaz, amit a tartományok el tudnak intézni. A szerző tehát azt hangsúlyozza, hogy Eötvös megelőlegezte számunkra a szubszidiaritás elvén nyugvó — ma is megfontolásra érdemes — többszintű kormányzás gondolatát.

Szerző úgy látja, hogy Eötvös fenti államszervezési gondolataiból szinte logikusan következett az általa javasolt kisebbségi jogrendszer. Lényegében az intézményes önkormányzati rendszer keretében, azon a legalsóbb szinten, ahol a kérdés jelentkezett, a személyi autonómia elve alapján kívánta megoldani a különböző nyelvű, kultúrájú és vallású egyének békés egymás mellett élését és a politikai életben való részvételét a polgári és emberi jogegyenlőség alapján. Egy ilyen rendszerben az állam hatásköre pontosan korlátozva volt, és az autonómiarendszerek a helyi önkormányzati szinten az egyéni szabadság, a szabad társulás elve, és a jogegyenlőség alapján tudtak működni. Bódy Pál felhívja a figyelmet, hogy az Eötvös által javasolt kisebbségi jogvédelem olyan jelentős gondolatokat és elveket tartalmazott, melyek vizsgálata és alkalmazása még a napjainkban is aktuális feladatot jelent.

A szerző élvezetes és lendületes áttekintést ad Eötvös élete utolsó szakaszáról, amikor mint vallás- és közoktatási miniszter tevékenykedett. E korszak legkiválóbb eredménye az 1868-ban elfogadott népoktatási törvény. Legfontosabb intézkedései közé tartozott az általános tankötelezettség bevezetése, a népoktatás alapelveinek és szerkezetének a rendezése, az iskolák autonómiájának biztosítása. Egyszóval megalkotta a magyar közoktatási rendszert, s ezzel biztosította a társadalom szellemi fejlődését európai színvonalon. Bódy Pál úgy látja, hogy mindebben az segítette, hogy a modernizáló nyugati eszmékhez alkotóképesen és kritikusan tudott kapcsolódni a közép-európai társadalmi problémákból kiindulva, és azok megoldását célul kitűzve.

Bóka Éva

Gángó Gábor

## EÖTVÖS JÓZSEF URALKODÓ ESZMÉI

*Kontextus és kritika.*

Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2006. 350 o.

Az Eszmetörténeti Könyvtár sorozat ötödik köteteként jelent meg Gángó Gábor új könyve. Két esztendő alatt öt kötet – ez nyilvánvalóan sikere a kiadónak, még inkább a sorozatot elindító Bibó István Szellemi Műhelynek. Bárcsak lenne minél több ilyen szellemi műhely! Akkor eleve nebb lenne a verseny, szélesebb a mezőny, sokrétűbb és színvonalasabb a produkció.

Mindenekelőtt az az érdeme Gángó munkájának, hogy az 1854. évi, német nyelvű kiadást veszi alapul. Elfogadja tehát az újabb szakirodalomnak azt a nézetét, hogy Eötvös németül írta művét, s a magyar nyelvű szöveg csupán fordítás. Másik erőnye, hogy szembe fordul a leginkább Concha Győző által terjesztett legendával, melyet az egykori jogtudós az *Uralkodó eszmék* hajdani nemzetközi sikeréről szőtt. A műnek csakugyan volt visszhangja külföldön, de — mint Gángó igazolja — az nem volt jelentős. Igaza van továbbá abban is, hogy a műnek nemcsak az az olvasata létjogosult, mely a nemzeti kérdésre és az egyéni szabadságra korlátozódik. (De hát ezek a mű alapvető, máig időszerű tanításai, így természetes, hogy rájuk irányult a figyelem – vethetjük elle-

nébe.) Most viszont a szerző passzusról passzusra, szinte sorról sorra elemezve végighalad a mű egész szövegén, oly rekonstrukciót végezve, mint előtte senki. Valamennyi részproblémához kiterjedt s a legfrissebb szakirodalmat hasznosítva. S közben szakít azzal a „kötelező” tisztelettel, amely régebben az elemzés objektivitásának gátja volt. Filológiai eredménye, hogy elvégzi a mű egyes részeinek datálását, világosabbá téve az eötvösi gondolatok keletkezését. Megállapítja továbbá az alkotás és az annak árnyékában létrejött röpirat, a *Gleichberechtigung* konkordanciáit.

„Kontextus és kritika” – Gángó műve ezt az alcímet viseli. Ami az első célkitűzést illeti, annak megvalósítása igen jól sikerült. Általa kirajzolódik a modernizáló eötvösi szándék: 1848–1849 két végelete, az anarchia Szköllája és a despotizmus Karübdisze között utat mutatni kora nemzedékeknek. Elutasítva egyrészt III. Napóleon és Bach rendszereit, másrészt a pesti Latour-gyilkosságok és a bécsi október 6-i felkelésnek az átlót nyomasztó történeti emlékét. Ez vezeti Eötvöst a folyvást hangsúlyozott tényisztethez, az előregyártott elméletek elutasításához, az indukció alkalmazásához, melynek gyökereit Gángó példásan mutatja ki a magyar író-politikus Bacon-olvasatában. Az angol bölcselet főleg abban volt támasz Eötvös számára, hogy a társadalomtudományi kérdéseket természettudományos alakra hozza – a patikamérlegben való mérés arra hivatott, hogy lehetőleg minden tényezőt kiküszöböljön, amely a társadalom egyensúlyát megzavarta és újra megzavarhatja.

Ugyancsak egyetértek Gángóval abban, hogy Guizot az egyik kulcsfigurája az *Uralkodó eszmék* nemzetközi intellektuális közegének. A fejlődés és a haladás eszméit Eötvös csakugyan elsősorban tőle vette át, mint ahogyan az az elhatározása is guizot-i inspirációjú, hogy megírja a keresztény civilizáció történetét. Tegyük hozzá: a polgári világ igazolása, védelme, az egyéni szabadság és méltóság központba állítása, az új polgári közösségfogalom mind elsősorban Guizot nyomán származott át az eötvösi bölcseletbe. A centralisták egyébként valamennyien Guizot nyomán haladtak. Szalay Lászlónak 1847. március 31-i levele öhozza az orientáció ékesszóló bizonyossága: „Uram! Én Önnek sokkal tartozom. Több évvel ezelőtt tanulmányaim lehetővé tették, hogy helyet foglaljak azok között, akik az alkotmánytan anyagában azon alapelvekből indultak el, melyeket az Ön mesteri keze jelölt ki számukra.” Ő látogatta meg Szalay 1848 decemberében Londonban, politikai tanácsát kérendő. A tanács rövid volt, de sokatmondó: „Egyezzenek ki.” Mutatis mutandis: ezt a programot szolgálta az *Uralkodó eszmék* is.

Még fontosabb Eötvös és Tocqueville eszmei kapcsolata. Erről Gángó is szól, sajnos azonban a kapcsolat szálait nem deríti fel teljesen. Tocqueville is „reformkori” szerző volt: az *Athenaeum* egész sor részletet közölt a híres Amerika-könyvből, amely azután 1841–1844 között kötetben is megjelent nálunk. Eötvös már 1838-ban Beaumont „dicső barátja”-nak nevezte egyik írásában Tocqueville-t. Hasonlóképpen gondolkodott Tocqueville-ről már ekkor a többi centralista, sőt a liberális középnemesség eszmei műhelyének, az említett folyóiratnak szerkesztői, Bajza és Vörösmarty is. Kár, hogy e kapcsolódásokat Gángó — érthetetlenül — nem említi.

Az önkormányzat és a község gondolatát Eötvös leginkább Tocqueville-től merítette. (Emellett természetesen másoktól is olvasott erről.) Míg azonban művét Tocqueville 1848 előtt, Eötvös pedig utána alkotta, az előbbi híve a demokráciának és az egyenlőségnek, az utóbbi már nem. Tocqueville a községek mellett a politika felsőbb szintjein is teret enged a köznépnak, Eötvös viszont a részvételt a helyi önkormányzatokra korlátozza. Ezzel együtt a liberalizmus bizonyos sarktételei az Amerika-könyvből származtak át az *Uralkodó eszmék* gondolatvilágába. Így az, hogy az egyenlőség, a demokrácia szükséges folyamat, de nem mehet a szabadság rovására; az egalitarianizmust el kell kerülni, mert az az élet egyformaságára és a diktatúra kialakulására vezet; akinek nyitva áll az útja, az nem akar forradalmat; a politikai szenvedélyek megtörnek az egyes községek helyi autonómiáin. Tocqueville-ben leljük fel annak az érvelésnek a magvát is, hogy a népfeltség elvétől az egész emberiség felségéhez lehet fellebbezni, s hogy a jogok, az emberiség és az igazság magasabb instanciák, mint a többség.

Abban szüntűgy egyetértek Gángó Gáborral, hogy a liberális katolicizmushoz is sok köze van az *Uralkodó eszmék*nek. Én főképp a Lamennais-hoz és az *Avenir* tanításaihoz fűződő kapcsolatot látom intenzívnek. Eötvös épp akkor járt Párizsban, amikor a liberális katolicizmus fejleményei a francia sajtóban napirenden voltak. Feltehetőleg Pulszky Ferenc számolt be neki az országgyűlési ifjak előadásáról, melyen megszemélyesítették a *Paroles d'un croyant* híres 13. fejezetét. Eötvös Lamennais-tól vette át azt a gondolatot, hogy a katolicizmus nem ellentétes a szabadsággal, az egyházzal és az állam elkülönülésének gondolatát. Lamennais szerint az önzésből származik minden rossz — ez az axióma végigkíséri Eötvös egész munkásságát — az *Uralkodó eszmék*ben is igyekszik az individualizmust az egoizmustól megkülönböztetni. A haszonszerzés világával egyikük

sem tud megbékélni. S Eötvös éppoly rendíthetetlenül hisz az emberi sors megválthatóságában, mint a francia pap. Amikor az *Uralkodó eszmék*ben arról olvasunk, hogy a keresztény polgárosodás még nem végezte be feladatát, a szabadság a kereszténység lényegéhez tartozik, az állam nem használhat oly eszközöket, amelyek ellentétben állnak polgárai erkölcsi érzéseivel és jogfogalmaival, akkor „délja vu”-érzésünk támad: e gondolatokat a *Le Livre du Peuple*-ben már olvastuk.

Kiegészítésül még valamit. Érdemes lett volna szólni arról is — a Gángó megrajzolta, hiteles kontextust tovább mélyítette volna —, hogy az *Avenir* tanításait egy jelentős hatású francia csoport terjesztette, illetve formálta tovább, vegyítve azokat a saint-simoni és leroux-i elvekkel: Pierre Ballanche Villegardelle, Charles de Coux, Frédéric Ozanam és mások. S közvetlenül Eötvös és *A karthausi* Párizs-élménye előtti hónapokban alapítja meg Gerbet abbé 1836-ban az *Université catholique* című folyóiratát. Annak, aki átfedéseket akar megállapítani e szerzők és gondolatpályák között, nem lesz nehéz dolga.

Igen jó úton jár Gángó Gábor akkor is, amikor összeveti Eötvös tanításait Lamartine-éval, Wilhelm von Humboldtéval, s főleg a poszthegeliánus Lorenz von Steinéval. Az utóbbi művét a franciaországi osztályharcról, a tulajdonosok és a nincstelenek osztályharcáról, a javakért folytatott küzdelemről nálunk már a reformkorban is jól ismerték. Javaslatra az osztályok megbékéléséről jól rímelt az „érdekegyesítés” hazai politikájával. (Azért azt nem állítanám, hogy Lorenz von Stein rendszeralkotásra törekedett, mint Marx, de neki sikerült, Marxnak nem. És a *Tőke*? Sietek hozzátenni: többi hivatkozásában Marxszal korrektül bánik a szerző.)

Az Eötvös-kritikai résszel már kevésbé lehetünk elégedettek: Gángó Gábor számos helyes bíráló észrevételt tesz — épp a szellemi szabadságra törekedve —, de törekvései olykor méltánytalanságokba, történetietlenségekbe is sodorják. Csengery Antal, Eötvösök tanítványa egykorú megállapítását, hogy az *Uralkodó eszmék* „gyógyszer”, Gángó „már-már kultikus olvasat”-nak minősíti. Nos, nem volt az: Eötvös azért sietett műve megalkotásával, mert valóban orvosságot akart nyújtani a forradalom és annak zsarnoki levezetése által megviselt, csüggedt európai (és benne magyar) kortársainak. Fellepni a korlátlan hatalom kialakulása ellen, melynek jobb- és baloldali változatait 1848 óta épp eléggé megismerhette. Félt — nem állt egyedül — a „veres zászlók alatt halállal fenyegető vad csoportok”-tól éppúgy, mint a windschgrätzi-jellačići szoldateszkától, meg akarta akadályozni a társadalom, az állam, a polgárosodás, a keresztény civilizáció felbomlását. Megelőzni az újabb osztályharcot és a parázsló nemzeti-nemzetiségi konfliktusokat.

Azért mondom mindezt el, mert e nem gondolati, hanem másfajta kontextus, a *történeti* Gángónál alig szerepel. A 48–49-es forradalom és a neoabszolutizmus körülményeire még utalás is alig történik, jöllehet Eötvös mind a szakítás, mint az önkényuralom időszakában (és ellenére) írta művét. Gángó Gábor csakugyan joggal mutat rá arra, hogy az I. kötet megalkotásakor még „élt” az olmtúzi alkotmány. Papiroson. S egy oly tájékozott politikus, mint Eötvös ne tudta volna — ó, a Batthyány-kormány minisztere! —, hogy ami fennáll, az az elnyomás, a szabadságjogok eltírása?

Éppen ezért igazságtalan magatartását azzal minősíteni, hogy lényegében elfogadja az új abszolutizmusok realitását. Épp hogy *lényegében* nem fogadja el azokat, legfeljebb beletörődik abba, hogy egyelőre nem képes azokon változtatni. Maga Gángó mond saját magának utóbb ellent, amikor találóan hasonlítja össze Eötvös decentralizációelméletét az osztrák Victor von Adrian-Werburg báró javaslatával. Ha Gángó Gábor szerint mindkettő — s ez így igaz — a szuverenitás-jogokon kívül mindent ki-vennének a központi kormányzat hatásköréből, akkor hogyan fogadnák el az új abszolutizmusokat?

A szerző úgy látja, hogy erkölcsről az *Uralkodó eszmék*ben szó sem esik. Alighanem elkerülte figyelmét, hogy Eötvös már az I. kötet bevezetésében arról szól, hogy Platón szerint a törvényhozó fő feladata erényhez és erkölcsi tökélyhez vezetni az embereket, az erkölcsstan és az államtudomány mindig rokon tanok maradnak. A II. kötetben pedig arról olvasunk, hogy a kereszténység erkölcsstanát az egész művelt világ vallja. Eötvös szónoki kérdése: nem az emberszeretet tanainak kell-e köszönnünk a nyomort enyhítő gondoskodást? S nem a *Nouveau christianisme*-ra utal vissza az eötvösi reménység, hogy egyszer s talán a nem távoli jövőben a népek között minden különbség el fog enyészni? Nem a keresztény erkölcsből fakad az a bizalma, hogy a jó végül diadalát fogja ulti a földön, hogy tartós jövő csak erkölcsi alapon épülhet?

Percig sem tagadom, hogy Eötvös filozófiai művet is írt. Elsősorban azonban *politikait*, politológiai, a vereségből továbblépőt, iránymutatót, a reformkorból és 1848-ból minél többet átmenteni akaró szellemi gyógyírt, *remediumot*. Éppen ezért szerintem nem vezet messzire, ha számon kérjük rajta a szakfilozófia fogalmi tisztaságát.

Kétségtelen: érveit Eötvös — főként az emigrációban — vette, ahonnan vehette. Azt sem vonom kétségbe, hogy közben nincs tekintettel a „problémahagyományok konfliktusára”. Őt

ugyanis nem a problémahagyományok érdekelték, hanem a problémák. Mindenekelőtt kora politikájához, annak veszélyeihez akart hozzászólni. Használni kívánt, s nem Comte vagy Hegel filozófiájával versenyezni.

Éppen ezért végiggondolatlanak, sommásnak tartom Gángónak azt az ítéletét, hogy az *Uralkodó eszméknek* nincs egységes intellektuális kontextusa. A címben szereplő ideák fogalmi körüljárása, a mérték szempontja, az állam korlátozása, a politikai participáció, a hatalom megfigyelésének szükségessége, a kommunizmus és a fasizmus történelmi veszélyének zseniális felvilágosítása nem ad egységes intellektuális kontextust?

Gángó Gábor azt az érdemet is megvonja Eötvöstől, hogy a szabadságot védelmezte. Úgy véli, hogy más az, ha valaki a politikai szabadság alapjának tartja a községet, és más, ha a szabadság helyett ajánlja, mint Eötvös. Ez szűkkeblű megállapítás. Eötvös a maradék szabadság fő érvenyesítési közegéül ajánlja a községet. De hát más lehetőséget kínált a jacksoni Amerika, s mást III. Napóleon, Kempen báró hazai zsandárregimentjeiről nem is szólva.

Abban Gángónak igaza van, hogy Eötvös letűnt stíluseszményt követ. Ez a velejárója annak, hogy alkotását nem a posztmodern korban, hanem százötven évvel korábban írta. S az is igaz, hogy műveleti nyelve nem a mai gondolkodásnak felel meg. Tartok azonban attól, hogy a miénk sem fog megfelelni a 2200. év táján keletkező művekének.

Kétségtelen: Eötvös egész szellemi habitusa 1848 után változott: konzervatívabb lett. Erre vall az is, hogy bevezeti, pontosabban visszahozza a történelmi jog fogalmát. Érdekes és jellegetes ez a változás, mert a reformkorban épp a centralisták voltak a történelmi jog legnagyobb ellenfelei (vö. Szalay László *Codificatio* című tanulmányát). Most azonban e fogalomra szükség van: mind a Bach-rendszer, mind a nemzetiségi törekvések ellenében. A történelmi jog fogalma fegyver volt az új abszolutizmussal szemben.

Igazán értékes *Az Uralkodó eszmék a kritika kontextusában* című fejezet. Kötünk belőle, hogy Eötvös életműve hányszor lett a mindenkori belpolitika áldozata. Kár, hogy a hetvenes években megjelent Eötvös-összkiadás, így Bényei Miklós, Oltványi Ambrus munkái, s e kiadáson kívül Galántai József, Schlett István monográfiái kimaradtak az összegzésből.

Fenyő István

## OPTION EUROPA. DEUTSCHE, POLNISCHE UND UNGARISCHE EUROPAPLÄNE DES 19. UND 20. JAHRHUNDERTS

Hrsg. von Włodzimierz Borodziej, Heinz Duchhardt, Małgorzata Morawiec,  
Ignác Romsics. Bd. 1–3.

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. 228, 556, 323 o.

## EURÓPA MINT VÁLASZTÁSI LEHETŐSÉG. NÉMET, LENGYEL ÉS MAGYAR EURÓPA-TERVEK A 19. ÉS 20. SZÁZADBAN

## DER EUROPA-GEDANKE IN UNGARN UND DEUTSCHLAND IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

Hrsg. von Heinz Duchhardt, István Németh

(Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz,  
Abteilung für Universalgeschichte, Beiheft 66.)

Mainz, Philipp von Zabern, 2005. X, 172 o.

## AZ EURÓPA-GONDOLAT A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT MAGYARORSZÁGON ÉS NÉMETORSZÁGBAN

„Európa” a német nyelvű történettudományt művelők kedvelt témája lett. Az elmúlt években jelentősen megnőtt azon új kiadványok száma, amelyek már címükben is említik kontinensünket. Mindeközben a kutatás fókuszába a pusztá politikátörténet helyett a társadalom- és kultúrtörténelmi kérdésfeltevések léptek. Előtérbe kerültek a nem állami, a civil társadalomból érkező szereplők széles tömegei. Az eszmetörténelmi Európa-kutatás ez által már nem csupán az Európai Unió keletkezésének szervezeti előtörténetére összpontosít, hanem megvan az a szabadsága, hogy egész társadalmak „európaiságát” és az Európával kapcsolatos elképzelések sokszínűségét is vizs-

gálja. (Így például Karl Holl egy korai, izgalmas tanulmányában ezen, általa később is tárgyalt műveket és eszmekincset még a hivatalos politikával közvetlen kapcsolatban lokalizálva mutatta be: *Karl Holl: Europapolitik im Vorfeld der deutschen Regierungspolitik* [Európa-politika a német kormányzati politika előterében], in: *Historische Zeitschrift*, August 1974. 33–94. A civil társadalmi szereplőkre koncentráló kérdésfeltevések első számú kutatási tárgya az 1990-es évek óta kétségtelenül a Páneurópa Unió és alapítója, Richard N. Coudenhove-Kalergi.)

Az elmúlt években az „Európával” foglalkozó munkák földrajzi horizontja is kitágult. A 19. század óta a német–francia szembenállás volt a kontinens egyesülését leginkább akadályozó politikai tényező, ami viszont 1945 után az európai integráció „német–francia motorjává” változott. Európa politikai megosztottsága következtében keleti szomszédainkat az „Európa”-vita vonatkozásában hosszú időre mi, németek is szem elől tévesztettük. (Vö. *Heinz Duchhardt: Europa-Diskurs und Europa-Forschung. Ein Rückblick auf ein Jahrhundert.* [Európa-diskurzus és Európa-kutatás. Visszatekintés egy évszázadra.] In: *Jahrbuch für Europäische Geschichte* 1. München, Oldenbourg, 2000. 1–14.; *U6: Die Ausformung des Europagedankens auf dem Balkan.* [Az európai gondolat formálódása a Balkánon.] Bonn, 2003.) Csak az 1980-as évek Mitteleuropa-vitája és a Habsburg Birodalom, mint kultúrtörténeti kutatási terep újbóli felfedezése módosított az elmúlt években ezen a helyzeten.

Ennek kapcsán kétféle módon vizsgálhatjuk meg, milyen kapcsolatban áll „Európa” a Baltikum és a Balkán között elterülő régióval. Intenzív vita tárgya, milyen rangot tölt be (Közép-)Kelet-Európa történeti régióként az európai kontextusban, azaz mekkora rész illeti meg az „európai történelemből”. (Ld. ehhez a Clio-online „Kelet-Európa európaiságának” témájára összpontosító lapjait: [http://www.europa.clio-online.de/site/lang\\_de/40208212/default.aspx](http://www.europa.clio-online.de/site/lang_de/40208212/default.aspx).) Egyidejűleg az eszmetörténeti kutatás feldolgozza azt az intellektuális hozzájárulást, amelyet a régió országaiiban nyújtottak „Európa” megkonstruálásához az elmúlt két évszázadban. Az alábbiakban bemutatásra kerülő két mű — egy forrásgyűjtemény és egy konferencia anyaga — a 19. és a korai 20. század politikai eszmetörténetének éppen ezen területére koncentrálnak.

A németországi kutatás keleti szomszédainkra még mindig valamivel kisebb figyelmet fordít, mint a német–francia kapcsolatok történetére. Ennek nem utolsósorban a számos, csaknem elháríthatatlan nyelvi akadály az oka, amelyek a német nyelvű olvasóközönség legnagyobb része számára meggátolják a szomszédos országok irodalmához és kutatási eredményeihez való hozzáférést. Ezért mindkét kiadvány megérdemli, hogy ezeket a nyelvi akadályokat legalább az egyik irányban egy kicsit lebontsuk. (A nyelvi határokon való átlépést a másik irányból jól szolgálja egy, a kötetben is hivatkozott magyar nyelvű munka. *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* Szerk. Németh István. Budapest, 2001.)

Az *Option Europa* címet viselő munka a mainzi Institut für Europäische Geschichte (Európa Történeti Intézet) által koordinált nemzetközi kutatási projekt eredményeit prezentálja. A kutatók — szoros együttműködésben Włodzimierz Borodziejel (Varsó) és Romsics Ignáccal (Budapest) — három éven át kerestek „Európa-terveket” a német nyelvű térségből, Lengyelországból és Magyarországról. Az „Európa mint választási lehetőség” összesen 292 szöveget tesz hozzáférhetővé tartalmi kivonat formájában, ezt kíséri egy esszékötet és egy 18, teljes egészében nyomtatásra került írásműből álló válogatást tartalmazó forráskötet.

A kutatók olyan monográfiákat kerestek és találtak, amelyek „a jövőendő Európájának — Európát azonos jogokkal rendelkező tagállamok föderációjaként értelmezve — politikai fiziognómiájáról szóló vitához konstruktív módon járultak hozzá. [...] Döntőnek számítot, hogy az adott, jövőbe mutató gondolatot vagy akár teljes koncepciót Európa egyesítésének céljával alkották-e meg” (I. kötet, 5.) – határozták meg kiindulópontjukat a szerkesztők. A tisztán analitikus tudományos irodalom ez által éppúgy kimaradt a kötetből, mint a szépirodalmi és publicisztikai művek. A 19. század esetében 1814–1815-öt választották cezuraként, ami számításba veszi azt a tényt, hogy a közelmúltban erőteljesen megnőtt az érdeklődés a korai 19. századi Európa-gondolat iránt. (Lásd két újabb disszertációt: *Thomas Brendel: Zukunft Europa? Das Europabild und die Idee der internationalen Solidarität bei den deutschen Liberalen und Demokraten im Vormärz (1815–1848)* [Európa jövője? A német liberálisok és demokraták Európa képe és a nemzetközi szolidaritás eszméje a Vormärz idején (1815–1848).] Herausforderungen. Historisch-politische Analysen 17.) Bochum, Winkler, 2005.; *Claude Conter: Jenseits der Nation – Das vergessene Europa des 19. Jahrhunderts. Die Geschichte der Inszenierungen und Visionen Europas in Literatur, Geschichte und Politik.* [A nemzetzen túl – a 19. század elfelejtett Európája. Európa megalkotásának és jövőképeének története az irodalomban, a történelemben és a politikában]. Bielefeld,

Aisthesis, 2004.) A 20. században különböző két — regionálisan eltérő — korszakhatárt állapítottak meg. A német nyelvű térségben a cezúra 1933, Közép-Kelet-Európa számára 1945 lett.

Az esszékötet (I. kötet) a három vizsgált régióval kapcsolatban tartalmaz egy-egy bevezető szöveget, illetve négy esettanulmányt az egyes aspektusok tárgyában. *Heinz Duchhardt* áttekintése a német nyelvű forrásokról (I. kötet, 15–42.) a Napóleon centralisztikus Európájával való korai konfliktus során létrejött tervekkel nyitja meg a sort, amelyek a nemzeti egység követelését a hatalmi egyensúly eszméjével kapcsolják össze. A 19. század populáris szövegei a kutatók előtt jól ismert Mitteleuropa-fogalom keretein belül a német uralom alatti rész-Európa gondolatát hirdetik. A Német Birodalom létrejöttét követően a szerzők látóköre is kitágult és Németországnak, illetve Európának a világban elfoglalt helyére is kiterjedt. Fejlődött az érvrendszer is – „az inkább belpolitikailag motivált, az egységállam vágyából táplálkozó Európa melletti védőbeszédtől az európai kontinens globális elsőbbségéért való, a hatalmpolitikai szempontokat figyelembe vevő aggodalomig” (I. kötet, 22.) eljutva. Ebben a kontextusban a „sárga veszedelem” jelszavának különleges funkciójához kapcsolódik Duchhardt egyik tanulmánya (I. kötet, 205–214.). Ehhez képest a kötet röviden tárgyalja a két világháború közötti időszakot, amely pedig az Európa-fogalom további népszerűsödését hozta magával, például a rendkívül aktív Páneurópa-mozgalom révén.

A lengyel forrásokat *Włodzimierz Borodziej*, *Błażej Brzostek* és *Maciej Górny* (I. kötet, 43–134.) mutatja be a kötet legnagyobb szabású esszéjében. A 19. században Lengyelországban is vita tárgya lett, hogyan lehetne megvalósítani a beteljesületlen nemzeti kívánásokat a föderációs tervek kerülfútján. A tanulmány a lengyel szövegek különös sajátosságaként követi nyomon az Oroszországgal fennálló konfliktust. 1830–1831 után a központi motívum az újjáéledő „Rzeczpospolita” és a megújított középkori föderáció Litvániával, a célja pedig Közép-Kelet-Európa népeinek védelme a keleti despotikus szomszédal szemben. Ez az eszme a két világháború között a szovjet és német veszély árnyékában továbbra is fennmaradt az „Intermare”, azaz a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedő védelmi szövetség terv formájában. A szerzők tág teret szentelnek a II. világháború időszakának és a háborút követő időszak bemutatásának. Amikor már „a Szovjetunió fordulatát az expanzív politikával szemben [...] lehetetlen volt észre nem venni” (I. kötet, 115.), a lengyel emigráns politikusok ismét felkarolták a közép-kelet-európai föderáció régi eszméjét.

A 19. század végén néhány lengyel szerző megpróbálta kulturális és fajelméleti érvek felhasználásával kizárni Oroszországot Európából. Ezzel kapcsolatban új felismeréseket tartalmaz *Maciej Górny* tanulmánya (I. kötet, 187–203.) Frantisek Duchínski és Stefan Buszczyński elméleti gondolkodók írásairól, akik „a határokat nem a fegyverek, hanem a tudomány erejével” kívánták „megállapítani” (I. kötet, 198.). Az oroszokat mint „turáni”, „alsóbbrendű” népet megkülönböztetik a szlávoktól, akiknek — Lengyelország vezetésével — Európa megújítását jelölték feladatuk. Ők tehát Lengyelország európai identitásáért harcoltak, méghozzá a tudomány részéről hamarosan diszkreditált népiséggutatás eszközeivel.

*Romsics Ignác* Magyarországról szóló írása (I. kötet, 135–165.) elején megállapítja, hogy ott „a 19. században egyetlen megalapozott és átfogó Európa-terv” (I. kötet, 136.) sem született. Ehelyett a regionalizmus uralta a politikai gondolkodást. Kossuth, Wesselényi vagy Táncsics írásai dunai föderációkat vázoltak fel, amelyek egyúttal Magyarország saját nemzetállami felelősségét kívánták erősíteni, és föderatív megoldásokkal, magyar vezetéssel igyekeztek a soknemzetiségű régió problémáit enyhíteni. A „nagyási hóbortban szenvedő szerzők” (I. kötet, 150.) nagy-magyar terveire az I. világháborút követő trianoni kijózanodás volt a válasz: Ezután még az 1918-as határok helyreállítása sem tűnt reálisnak. A közvélemény alig méltatta figyelemre a különböző fantáziadús terveket, mint például Pásztor Józsefét, aki Európát 4–8 millió lakost átfogó egységekből kívánta újra „összerakni”, vagy Ujhelyi Nándor elképzelését, aki az Európai Egyesült Államokat részvénytársaságként tervezte megszervezni. A demokratikus formában egységesülő Európa tervezete inkább a magyar emigránsokat foglalkoztatta. Romsics végül Jászi Oszkár *The United States of Europe* (1934) című munkájával zárja az áttekintését.

Magyarországon akkoriban népszerű volt a *Varga Gergely* (I. kötet, 215–228.) által elemzett — és pozitív tartalommal rendelkező! — „turanizmus”, amely Európától némileg eltávolodva Ázsiára irányította figyelmét. Ekkor egészen Japánig tekintve konstruáltak etnikai rokoni kapcsolatokat, hogy a pángermán vagy a pánszláv „népcsaládokkal” szemben saját leszármazási közösséget tudjanak szembeállítani. Ennek semmi köze nem volt a kimunkált Európa-tervekhez, mégis érdemes elolvasni a korra jellemző nagytérségi gondolkodást megvilágító írást.

Az esettanulmányokat *Małgorzata Morawiec* Svájc, mint európai integrációs modell (I. kötet, 167–186.) című tanulmánya teszi teljessé, méghozzá azon meglepő megállapításával, hogy



„végeredményben csak néhány szövegben propagálták a sajátosan svájci föderációs eszmét, mint az európai államszövetség alapításához példaképpül szolgáló mintát” (I. kötet, 172.).

Az esszék és a forráskiadványok széles távlatokat nyitnak az egyre inkább specializálódó, eszmetörténeti alapú Európa-kutatás számára, jöllehet a három részes összehasonlítás szintézisére nem történt kísérlet. A rövid áttekintésben teljesen nyilvánvalóvá válik a nemzeti kérdések felvetésével való szoros kapcsolat, és egyfajta „belpolitikailendület” (I. kötet, 16.). Ezenkívül a feldolgozott szövegek gyakran kevés közösséget mutatnak „Európa” mai felfogásával. A demokratikusan létrejövő Európai Egyesült Államok hirdetői többnyire a meghatározó publicisztikai áramlatokkal szemben írtak.

Az *Option Europa* című kötet alaposan feldolgozott és a háromkötetes tagolás révén jól áttekinthető kiadvány. A tartalmi kivonatokat közlő kötet felhasználóbarát, mivel a regeszták, bibliográfiai információk és a szerzők rövid életrajzai valóban rövidere fogottak. A névmutató bejegyzéseit korlátok között tartották, ezért a kötet kézikönyvként használható. A III. kötet szövegeinek kiválasztásánál kiadói kritériumoknak kellett megfelelni. Minden említett régióból hat írás került nyomtatásba, és ez a körülmény a szövegek hosszának is szükségszerű korlátokat szabott. A választék ennek ellenére reprezentatív és kevésbé jelentős szövegeket is tartalmaz. Ebben az esetben — mint ahogy a tartalmi kivonatokat közlő kötetnél — felbecsülhetetlen jelentőségű munkát végeztek el a fordítók a német nyelvű olvasóközönség javára. Az Európáról szóló publicisztika története szempontjából az *Option Europa* referenciamunka, mivel hasonlóan igényes és részletes forráskiadvány nem létezik, ráadásul eddig alig figyelemre méltott írásművek kincses-tárát is nyújtja. A szövegek különleges bepillantást engednek a 19. és a korai 20. századi politikai gondolkodás anatómiájába.

\*

A másik német nyelvű gyűjteményes kötet (*Európa-gondolat a két világháború közötti Németországban és Magyarországon*) a címében jelzett témakörhöz kapcsolódva egy 2004-ben Budapesten rendezett konferencia anyagát teszi közzé. A kötet címéhez hasonlóan a szerkesztők célkitűzése is visszafogott, merthogy „ösvényt” szeretnének kitaposni „a politikai tevékenység és [...] az irodalom irányába” (X.), amelyek az I. világháború utáni Németországban és Magyarországon az Európai Egyesült Államok gondolatát próbálták népszerűsíteni.

*Heinz Duchhardt* (1–5.) a kronológikus sorrendnek nagyjából megfelelően szerkesztett kötet első tanulmányában az I. világháború idején folytatott német és magyarországi gyarmati vitát mutatja be az összehasonlítás határozott szándékával. Bizarrnak tűnhet, hogy Cséry Lajos, egy személynél megzavart magyar vállalkozó 1915 elején íródott munkájában ugyanolyan szenvtelen természetességgel követele az afrikai magyar gyarmatbirodalom felállítását, miként azt az imperialista Németországban tették. Duchhardt írása nyilvánvalóvá teszi, hogy e két gyarmati diskurzus nem csupán összehasonlítható, hanem éppenséggel közvetlen kapcsolatban áll egymással.

Csak nehezen illeszthető be a kötet címe által sugallt tartalomba *Małgorzata Morawiec* lengyel föderációs koncepciókat (7–20.) vizsgáló írása. Példája Stanisław Worcell 1849-ben íródott és 1920-ban újra kiadott *Lengyelek és magyarok* című munkája. Worcell bemutatja, hogyan kell éppen a veszélyeztetettségük idején összetartania a lengyelek és a magyarok „népközösségének” (15.), és ennek kapcsán a két királyság szoros középkori kapcsolataira hivatkozik. Worcell írása az elemző szerint a korai 1920-as évek lengyel publicisztikájában is szóleteltetett volna, amikor a Németország és a Szovjetunió ellen irányuló a közép-európai föderációs gondolat (lengyel irányítással) közszájon forgott. A forrás különlegessége — állítja Morawiec —, hogy Worcell történelmi-államjogi kritériumokat és nem közös kulturális jegyeket vet be a regionális föderáció igazolására. Ilyen módon a pánszlávizmus az ő számára a „filológusok politikája” (20.). A szöveg „európaisága” (7.) nyilvánvalóan abban rejlik, hogy a szupranacionális, elvileg egész Európára kiterjeszhető föderációs képződmények irányvonalait taglalja.

Magyarországgal *Németh István* és *Tuli Andrea* egy-egy tanulmánya foglalkozik. *Németh* (71–98.) azt a „közép-európai alternatívát” (71.) rajzolja meg, amelyet Hantos Elemér magyar közgazdász az 1920–1930-as években dolgozott ki. Az európai gazdasági térség „balkanizálódása” fényében az európai gazdasági összefogás és a vámunió elengedhetetlennek tűnt. Ennek kapcsán Hantos azt hangsúlyozta, hogy nem csupán a gazdaság, hanem az európai kultúra is „sürgeti a mielőbbi összefogást” (86.). Ugyanakkor pragmatista módon a gazdaságpolitikát tartotta a kézenfekvőbb kiindulópontnak, mivel a tömegek számára ebben ismerhetőek fel a legvilágosabban az előnyök, illetve a hátrányok. Hantos gazdasági programja „közép-európai”, amennyiben először

az Osztrák–Magyar Gazdasági Térség restaurálását irányozta elő. A szándék világos: véget kell vetni a német délkeleti irányú külgazdaság-politika nyomásának. Hantos javaslatait ezért folyamatosan gáncsolták a Németország bevonását pártoló megoldás hívei – például a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag (közép-európai gazdasági ülésszak). Ez is az oka, hogy lázas publikációs tevékenysége, több kongresszusi fellépése és a Páneurópa Unió iránti elkötelezettsége ellenére kevés eredményt tudott felmutatni a regionális gazdasági unió megvalósulása terén.

*Tuli* tanulmánya az amúgy csak magyar nyelven (*Kiss Henrietta: A Páneurópa-szekció Magyarországon (1926–1932). Valóság, 2003/4. és 5. sz.)* feldolgozott magyar Páneurópa szekció működéséről (47–70.) azért különös jelentőségű, mert az alapító Coudenhove-Kalergi tevékenységét bemutató kutatás jelenlegi állásával ellentétben eddig alig jelentek meg regionális és helyi tanulmányok. Az 1926-ban önálló egyesületként megalapított magyar szekció az 1920–1930-as évek magyar politikájának különleges feltételrendszerével találta magát szembe, s mivel ekkoriban a trianoni békeszerződés revíziója határozta meg a magyar közgondolkodást, a csoport — amely az európai államhatárok elismerését szorgalmazta — nem tudta lerázni magáról az „áruló” bélyegét. Ebben az általánosan ellenséges környezetben kezdte meg a hivatalos politika által közömbösen szemlélt, de annál élénkebb tevékenységét a szekció, illetve annak vezető személyiségei, Rainprecht Antal, Lukács György és Auer Pál.

Tuli olyan polgári egyesületi élet tipikus képét rajzolja meg — felolvasásokkal, szónokok cseréjével, könyvtárral és rendszeres kávéházi találkozókkal —, amelyben mindenekelőtt a liberális és demokrata értelmiség vett részt. Ők azonban nem juthattak el a hatalom előszobáiba, a képviselőkhöz és a minisztériumi hivatalnokokhoz, a nagy példányszámú lapokhoz és az üzleti szféra zsíros állásaihoz, amelyek amúgy az „Európa” nevében végzett lobbitevékenység fórumai voltak. A magyar szekció működését is meghatározta a két világháború közötti időszak Páneurópa mozgalmainak konjunkturális ciklusai. Az 1920-as évek közepén nagy sajtóvisszhang fogadta indulásukat, majd az 1930-as évek elején tevékenységük a Briand-memorandum bukása következtében elveszítette dinamikáját. A gazdasági válság és a politikai radikalizálódás ezt követő forratagában pedig megszűnt tevékenységük.

A német kutatók által vizsgált területről *Jürgen Elvert* „Mitteleuropát” mint a weimari köztársaság nemzeti konzervatív publicisztikájának politikai koncepcióját (127–142.) mutatja be. A Mitteleuropa-irodalmat a szerző korábban már részletesen is taglalta. (*Jürgen Elvert: Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945). [Mitteleuropa! Német tervek az új európai rendről (1918–1945).] Stuttgart, Steiner, 1999.*) Ebben az esszében ugyanakkor egy kvantitatív médiatörténeti megközelítési módszer alkalmazására, a weimari Németországban publikált írók „potenciális hatókörének” (139.) kifürkészésére tesz kísérletet. Ezáltal utat mutat a sokak által gyakorolt folyóirat-elemzés számára, hogy megmutatkozhasson annak társadalomtörténeti relevanciája. Elvert több mint 1,8 millióra teszi annak az általa vizsgálat alá vett 191 folyóiratnak az átlagos összpéldányszámát, amelyek a legkülönbözőbb „közép-európai” témájú cikkeket közölték. Egyáltalán nem csoda tehát, hogy e publicisták európai rendezési tervei széles tömegekre hatottak – bizonyíthatóan a szociáldemokrata vagy liberális hívekre is. E „véleményformálók” (142.) így az 1930-as évek nemzetiszocialista külpolitikája számára is sikerrel készítették elő a terepet.

*Boris Schilmar* az „Európa-diskurzus jelentőségét a német emigráció ellenállási tevékenységének elemeként” mutatja be (143–165.). Úgy véli, az 1938-ig tartó időszakot „relatív csend” jellemezte. Azután, a II. világháború és a kialakuló hatalmi rendszerek konfrontációja hatására felgyorsuló nemzetközi folyamatok közepette a német politikai emigráció lázas publikációs tevékenységbe kezdett, amelyben egymás után a szabadság és demokrácia mint „európai” értékek, majd az Egyesült Államok háborúba lépésének következtében, Európa Kelettel és Nyugattal szembeni világpolitikai pozicionálása, végül a jövődő egységesülő Európájának szervezeti megformálása lettek a vita tárgyai. Schilmar szerint az a körülmény, hogy a háború kitöréséig nem tudtak vonzó Európa-terveket szembeállítani a nemzetiszocialista propagandával, az emigránsok rossz személyes helyzetével, a mielőbbi hazatérés vágyával, és a „történelmileg rögzült univerzális ideológiák politikai alternatíváival” (164.) is magyarázhatók.

Két tanulmány osztrák, illetve Habsburg témákkal foglalkozik. *Ina Ulrike Paul* (21–45.) két, az „ősi Ausztriában” szocializálódott Európa-lobbista, Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi gróf, a Páneurópa Unió alapítója, és ellenfele, Karl Anton Rohan herceg egymással rivalizáló „Európa-projektjének” vizsgálatára vállalkozott. Az 1920-as évek elejétől mindkét szerző az Európai Egyesült Államok propagálásának szentelte tevékenységét. A Páneurópa Unióval, illetve a Kultu-

rális Együttműködés Szövetségével (Verband für kulturelle Zusammenarbeit), továbbá a *Pan-europa* és az *Europäische Revue* című folyóiratokkal sikerül intézményesíteniük a mozgalmukat. Miközben Coudenhove-Kalergi a háborús időszakot amerikai emigrációban töltötte, ellenfele, Rohan kétségtelenül dezavualja magát, amennyiben a „Harmadik Birodalom” új urait túlzott igyekezettel szolgálta ki. A két vezéralak írásai és a folyóiratok szövegei alapján Paul elemzi a két „tábor” politikai pozícióit. (Kettejük kölcsönös személyes ellenszenvé egyébiránt nemigen akadályozta meg a korabeli publicistákat abban, hogy mindkettejüknek dolgozzanak.) Coudenhove-Kalergi mindvégig a már 1922-ben a *Pan-europa* című bestsellerben követelt „békés, konszenzuson, az egyenjogúságon és mindegyik államformával szembeni tolerancián alapuló, kontinentális európai demokratikus államok föderális egyesülését” (26.) propagálta, s koncepcióján csak lényegtelen módosításokat tett. Folyóirata propagandaorgánumnaként szolgált számára, oldalait nagyrészt ön-maga töltötte meg írásaival. Rohan vállalkozása más jellegű volt: az, hogy az *Europäische Revue* — legalábbis időlegesen — jó nevű szerzőkkel felfegyverkezett vitaplatformként működött, ebben az esetben inkább a program hiányára vezethető vissza. A folyóirat nem „vértelen elméletet” (28.) akart propagálni, hanem Európa elitjeivel vitatkozva annak lényegét akarta kifürkészni. Rohan saját írásait a nyugatos retorika és az olasz fasizmus csodálatának keveréke jellemezte. Európát kulturális alakulatként fogta fel, amely nála a „konzervatív forradalom” szellemében az európai elitek, különösen az ifjúság révén és a nyugati parlamentarizmussal szemben valósult volna meg. Paul részletesen bemutatja, hogy ettől már nem állt messze a háború előtti nagynémet-nemzeti felfogás — mely később a nemzetiszocialista propagandához vezetett —, s nem volt összeegyeztethető Coudenhove-Kalergi „globális perspektívájával” (44.) és a Párizs környéki békeszerződések által megalkotott államrend melletti kitartásával.

*Fiziker Róbert* az „osztrák legitimisták dunai konföderációs terveiről” (99–125.) számol be. Ennek a csoportnak a szemszögéből eleinte a dinasztia és a vallás elvitatta a nemzettől annak elsődleges identitási kategóriaként való megjelölését: Károly első visszatérési kísérletét egy explicit katolikus birodalmi vízió motiválta. Ennek értelmében a Monarchia az új „nemzetállamok” veszteségei ellenszerének számít. A császári ház által is elismert Osztrák Birodalmi Szövetsége (*Reichsbund der Österreicher*) elképzelései szerint az akkor sokféleképpen elképzelt kelet- és délkelet-európai népközösség már a Monarchia idején is fennállt mint „földrajzi és etnopolitikai békehozó létszükséglet minden résztvevő számára” (108.). Az 1930-as években Magyarországon és Ausztriában egyaránt kibékítették a birodalmi és dinasztikus eszményt a nemzettel. Ausztriát akkoriban — írja Fiziker — „német törzsként és a jobb németiség képviselőjeként definiálják” (109.). A hivatásrendi államban végül a legitimisták azon irányzata érvényesült, amely az Anschlusstól félve inkább önálló, monarchikus Ausztriát kívánt, mint a soknemzetiségű birodalomnak az adott helyzetben nyilvánvalóan megvalósíthatatlan restaurációját.

A Habsburg háttér nem csak ebben a két tanulmányban érzékelhető a kortársak életét meghatározó nemzetállami normaként. A kötet címében tett helymeghatározás („Németországban és Magyarországon”) tehát valójában túl szerény; úgy tűnik, az „Európa-gondolat” nem törődik a nemzetállami határokkal — különösen ebben a régióban nem.

A kötet módszertani megközelítései rendkívül változatosak: az intenzív szövegelemzés (Morawiec) és széleskörű sajtóelemzés (Elvert) mellett szervezettörténeti (Tuli) vagy biográfiai közéletű elemző munkák (Paul, Németh) következnek egymás után. A kötet így reprezentatív áttekintést nyújt az e kutatási területen használatos módszerekről. S tükrözi azt is, milyen bőségben kínálóznak a hasonló témák az alaposan feldolgozott német–francia viszony tartományán túl is.

*Nils Müller (Fordította: F. Kárpát Kinga)*

## POLITIKAI KÜZDELMEK ZALA MEGYÉBEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

### I. 1918–1931

A dokumentumokat válogatta, sajtó alá rendezte, a tanulmányt és a jegyzeteket írta, szerkesztette Paksy Zoltán.

Zalai Gyűjtemény 62.

Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006. 479 o.

A két világháború közötti korszak Magyarországnak politikátörténete, köztörténete, társadalom- és gazdaságtörténete, valamint választási története jórészt feldolgozottak tekinthető.

Legalábbis ami a felszínt illeti. A felszín alatti mélyebb rétegek megismeréséhez azonban további kutatások szükségesek. Különösen igaz ez a korszak parlamenti választásainak történetére, megyei és helyi szinten. Zala megye 1920-as évekbeli politikai viszonyainak feltárása gyakorlatilag a mai napig (pontosabban 2006-ig, az ismertetett kötet megjelenéséig) váratott magára. Egy-két résztanulmány foglalkozott csupán a kérdéssel. Jórészt ez a magyarázata annak, hogy miért teszi ki a közel ötszáz oldalas dokumentumkötet ötödét a bevezető tanulmány.

A szokatlanul terjedelmes bevezető felépítését alapvetően a választások határozzák meg. A megye földrajzi-gazdasági adottságainak és helyzetének ismertetése után a szerző Zala megye politikai viszonyaival foglalkozik a dualizmus utolsó évtizedeiben. Rámutat arra, hogy a 19. század végén létrejövő újkonzervatív politikai irányzat hegemon politikai erő volt a világháborút megelőző években is. Vezetői földbirtokosok és tisztviselők voltak, míg szélesebb társadalmi bázisát a velük együttműködő (birtokos) parasztság adta. A világháború utáni zűrzavaros időszak zalai vonatkozásait, a háborús vereség következményeit és a horvát „zöldkáderek” betörését, kiűzését majd a délszláv erők muraközi bevonulását bemutató alfejezet tárgyalja az egymást követő hatalmaváltások helyi eseményeit is: a Károlyi-kormány bukását, a Tanácsköztársaság kikiáltását és Zala megyei fogadtatását, illetve a tanácskormány rendelkezéseit, végül a rezsim bukását.

Az 1920. évi választások történetével foglalkozó alfejezet (*Az ellenforradalmi erők hatalomra kerülése és az új pártstruktúra kialakulása Zala megyében a Tanácsköztársaság után*) döntően eredeti forrásokra támaszkodva — ezeknek csak kisebb része szerepel a kötetben — jól és közérthetően mutatja be az igen felfokozott hangulatban zajló választási küzdelmeket, amelyek tulajdonképpen két irányzat, a keresztény-nemzeti és a kiscgazda áramlat között dőltek el. A választások a sok visszasság mellett azt a furcsaságot is felszínre hozták, hogy a döntően törpe- és kisbirtokos parasztok lakta megyében az ezt a réteget képviselni kívánó Kiscgazdapárt nem tudott politikai befolyáshoz jutni. Az országos eredményekkel ellentétben ugyanis a választások Zalában a KNEP fölényes győzelmét hozták, s a kiscgazdák csak két mandátumot tudtak megszerezni a lehetséges kilencből.

A következő, 1922. évi választással foglalkozó fejezet terjedelmét tekintve önálló tanulmányként is megállná a helyét. Ez a választás is szolgált érdekességgel Zala megyében. Egyebek mellett azzal, hogy a kilenc zalai mandátumból hármat a KNEP szerzett meg — amely ekkor már nem volt azonos a két évvel korábban kormányzó pártformációval —, így a 15 főt számláló KNEP frakció egyötöde zalai volt. Az 5 fővárosi képviselőt leszámítva pedig megállapítható, hogy a vidéki KNEP-képviselők harmada Zala megyéből származott. Kiderült az is — s ezt a következő választás is megerősítette —, hogy Zalában gyakorlatilag két pártformáció, az egységes kormánypárt, és az azt támogató Huszár Károly – Ernst Sándor-féle katolikus kereszténypárt (KNEP) bírt komoly befolyással. (70.)

Az 1926. évi választásokon addig példátlan módon hét párt indult Zala megyében. Ez a körülmény egészen szélsőséges eredményekhez vezetett s némileg meglepő módon a választók érdektelenségét váltotta ki. (78–79.) Ugyanekkor tetőzött a kormányzat által kifejtett adminisztratív és karhatalmi nyomás is, s az eredmény nem maradt el: hat mandátumot szerzett az Egységes Párt. Úgy vélem, szerencsés lett volna az egyes választási eredményeket országos eredményekkel összevetni. Ezt 1920 kapcsán egy mondatban megteszi a szerző, de a többi választás eredményeinek kiértékelésénél más kézikönyveket kell segítségül hívni. A tanulmány röviden kitér még a felsőház Zala megyei tagjainak, illetve az új vármegyei törvényhatósági bizottság tagjainak megválasztására is.

A bevezető tanulmányban kiemelt helyet kaptak az országos szintű politikai események megyei visszhangját jelző történések — mindenekelőtt a parlamenti választások, a politikai pártok megalkakulása és működése —, továbbá az ismert és kevésbé ismert politikusok és helyi notabilitások tevékenysége. Az egyes alfejezetek ugyan nem adhatnak teljes képet minden politikai eseményről, ellenben fontos adalékul szolgálhatnak a korszak politikatörténetének megismeréséhez. Szemléltetik a társadalom különböző csoportjainak politikai orientációját, a pártválasztások motivációját és a szavazói magatartást. A szerző minden választásnál bemutatja a főszereplőket, vázolja előéletüket, bemutatja politikai kapcsolatrendszerüket. A politikusok alapvetően gyakorlatias attitűdjének érzékletes példája az Agrárpárt színeiben induló Farkas Tibor esete, akinek 1926. évi választási kampányát az a Briglevis Károly vezette, aki az előző választáson még ellenfeleként indult. (77.)

Paksy feltűnően sokat foglalkozik Zala megye politikai közéletének „fenegyerekével”, Drozdy Győzővel. E folyton előtérbe nyomakodó közéleti férfiú az 1920. évi választásokon még Nagyatádi Szabó István titkáraként, kiscgazda jelöltként meg kellett küzdeni a kormányzat által támasztott ne-

hézségekkel (letartóztatták, mandátumát megsemmisítették, majd időközi választásokon mégis képviselővé választották). Az 1922. évi választásoknál — győzelmét megakadályozandó — eredeti választókerületét kettéosztották, hogy így szavazóbázisát is szétdarabolják. Drozdy ennek ellenére is mandátumhoz tudott jutni. Négy évvel később azonban alulmaradt a győzelmének megakadályozását már-már személyes ügyként kezelő központi és helyi politikai vezetéssel szemben. Személye rendkívül érdekes, ezért is kár, hogy további pályájáról, zalai szerepléséről, illetve annak esetleges megszűnésének okairól nem kapunk tájékoztatást.

Az itt ismertetett mű a Zala megye két háború közötti politikatörténetét feldolgozó, rendkívül gazdag anyagra támaszkodó, kétkötetes forráskiadvány első darabja, amely 1931-ig követi az eseményeket. (Ebben az évben távozott a kabinet éléről egy évtizedes kormányzás után Bethlen István.) Az első kötet dokumentumai kronologikus rendben követik egymást, de a szerkesztő az egyes évek bemutatásánál nem a mechanikus arányosságot tartotta szem előtt, inkább az eseménydús időszakok részletesebb bemutatására törekedett. A 144 dokumentum közül 62 az 1918–1919. évi fejleményekkel foglalkozik. Ugyanakkor 1927-ből csak egyetlen dokumentum került a kötetbe: a Zalai Közlöny minden részletre kiterjedő beszámolója Bethlen miniszterelnök zalai látogatásáról. (Ennek egy részlete került a kötet hátsó borítójára is.) A következő esztendővel is csak egy irat foglalkozik — meglehetősen szükséztelen. Egy nyúl farknyi bizalmas jelentésben a főispán tájékoztatja a rendőrőrkapitányt a zalaegerszegi városi képviselőtestület munkás tagjainak és jelöltjeinek politikai hovatartozásáról. Mint kiderült, ők nem is szociáldemokraták, hanem a keresztényszocialista pártból kerültek ki, így a hatalomnak nem kellett bonyodalmaktól tartania. (377.) Elfogadhatjuk, hogy ezekben az években a bethleni konszolidáció beérni látszó gyümölcszeit élvező Magyarországon, így Zala megyében is, viszonylagos nyugalom honolt. S érteni véljük a szerkesztői felfogást, amely ebből az időszakból — mikor a kényelmes parlamenti többséget birtokló Egyesületes Párt vitathatatlanul ura volt a belpolitikai helyzetnek — nem tartotta fontosnak több irat beválogatását a források közé. Az azonban már furcsállható, hogy 1931-ből, amikor újra országos választásokat is rendeztek, mindössze két irat találtatott érdemesnek arra, hogy helyet kapjon a kötetben.

A majd másfélszáz irat közül külön kiemelendőnek tartom a 107. és a 114. számú dokumentumokat. Előbbi Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1923. szeptemberi állásfoglalását tartalmazza a földbirtokreform-törvény módosításával kapcsolatban, s lényege tulajdonképpen az, hogy meg kell őrizni a fennálló állapotokat. A magyar föld, amely a nemzeti újjászülést legbiztosabb alapja és záloga — szól az indoklás —, csak akkor tudja hivatását teljesíteni, ha tulajdonosai a „műhatatlanul szükséges áldozatokra a rendkívüli időhöz mérten elkészülve és szélsőséges izgatásoktól, mesterségesen szított ellentétektől megvédvé, nyugodtan szentelhetik minden idejüket a termelés fokozására és a magyar földben szunnyadó értékes energiák előteremtésére”. (321–322.) A másik irat Zala vármegye törvényhatósági bizottságának a választójog szabályozásával kapcsolatban kifejtett álláspontja 1925 februárjából. Ennek lényege, hogy teljesen magává teszi Baranya vármegye átíratát a választójogi törvény tárgyában (szerencsés lett volna ezt lábjegyzetben közölni), s azt még megtoldja azzal a véleményével, hogy a túl széles alapokra helyezett választójog demagógiához, radikalizmushoz, végül forradalomhoz és az állam széttűléséhez vezet. A titkos választójog pedig ellentétes a magyar ember természetével, mert kellő politikai iskolázottság híján, a titkos választójog eredményeként az állam és a társadalmi rend ellenségei egyesülnének, újból megtámadnák a polgári rendszert, amely kísérlet szomorú eredményeire, úgymond, Trianon emlékeztet. (334.) E két dokumentum alátámasztja a bevezető tanulmány utolsó oldalain írottakat, amelyek vélhetően a fentebb említett Baranya vármegyei átíratból származnak. Vagyis hogy a magyar társadalom vezetésére kizárólag a középosztályt alkotó művelt réteg hivatott, amely a „közügyek iránti önzetlen érdeklődése és szeretete” révén válik erre a feladatra alkalmassá, kiegészülve az iparosok és kereskedők gyakorlatiasságával. Az alacsonyabb társadalmi rétegek alkalmatlanok erre, mert „ismeretei hiányosabbak, látóköre szűkebb annál”, s mivel tudatlanságuknál fogva könnyen a demagógia áldozatává válhatnak, irányításra szorulnak. (91–92.)

Az iratok származásukat, keletkezésüket és típusukat tekintve igen változatosak. Újságcikkek, röpiratok, nemzetgyűlési és országgyűlési felszólalások, rendőrségi, főispáni és alispáni jelentések, illetve törvényhatósági bizottsági határozatok teszik ki a dokumentumok döntő részét. Ennek is köszönhető, hogy az olvasó, vagy a dokumentumok között csemegéző kutató a zalai politikai küzdelmeket és az azzal szorosan összefüggő gazdasági-társadalmi helyzetet is bemutató,

azt jól lefedő, sokoldalú forráskiadványt lapozgathat, amely feltárja a megye társadalmi-politikai életének számtalan kapcsolódását, kölcsönhatását is. Várjuk a folytatást.

*Hornyák Árpád*

*Magda Ádám*

## THE VERSAILLES SYSTEM AND CENTRAL EUROPE

Variorum Collected Studies Series

Ashgate Variorum, 2004. 392 o.

A VERSAILLES-I RENDSZER ÉS KÖZÉP-EURÓPA

Ádám Magda diplomáciatörténeti tanulmánykötete több évtizedes kutatómunka eredményeit tartalmazza a 20. század kelet-közép európai történelmének egyik kulcs kérdéséről: miért nem sikerült a tragikus következményekkel járó első világháború után olyan nemzetközi rendet létrehozni, amely biztosíthatta volna a régió biztonságát, stabilitását, békéjét, és mindennek alapját, a gazdasági növekedést és prosperitást? Hiszen a térség labilitása, gazdasági sérülékenysége nyitotta meg a kaput Hitler, később Sztálin számára.

Ádám Magda a párizsi békerendszer előzményeinek, kialakulásának, a térségbeli kis országok és nagyhatalmak két világháború közötti kül- és belpolitikájának sokoldalú, kölcsönhatásiban történő vizsgálatával, végül a versailles-i rendszer összeomlásának elemzésével megkísérel választ adni erre a kérdésre. Meggyőzően bizonyítja, hogy nem érdemes felelőst, felelősöket keresni, hiszen minden érintett megtette a magáét a térség megszilárdulásának megakadályozásért, a szétzilálódásért. Ádám jelentős eredménye, hogy a nagyhatalmi előrelátás hiánya mellett felmutatja az esetlegesség, a véletlenszerűség szerepét is az események alakulásában. Az európai nagyhatalmak politikájának nem az előrelátás hiánya volt a legszerencsétlenebb eleme, hanem az a törekvés, hogy egymás rovására valósítsák meg a legnagyobb biztonságot, illetve ami ettől elválaszthatatlan, a legnagyobb politikai, gazdasági befolyást Kelet-Közép-Európában Szemünk előtt egy sakkjátszma elemei bontakoznak ki a tanulmányok lapjain, ahol Anglia, Franciaország, Olaszország, később a Szovjetunió is egymást kijátszva, egymás lépéseire azonnali ellenlépéssel válaszolva, szövetségesek keresésével majd elejtésével igyekeznek a másik rovására akár pillanatnyi előnyre szert tenni. Mindennek egyetlen győztese volt: a fennálló rend megváltoztatására a kezdetektől ilyen-olyan eszközökkel törekvő Németország.

De a szerző által bemutatott anyagból, illetve az általa elének tárt tudományos érvelés alapján mégsem derül ki, hogy minden felelősség, vagy akár csak annak túlnyomó része terhelné a nagyhatalmakat. Legalább egyenlő szerepet játszott az utódállamok rövidlátó, szűklátókörű kül-, illetve belpolitikája, amely meggyökerezett eszmék, pillanatnyi hatalmi előnyök megszerzése miatt tették kockára a legszentebbnek hitt értéket, a nemzet pusztá fennmaradását. Világosan bemutatja a szerző ezt a tendenciát a harmincas évek végének huzavonája körül, amikor utóljára nyílt volna alkalom, hogy a térség kis államai a német fenyegetés árnyékában megegyezzenek egymással egy hatékony ellentábor képzése érdekében. De a nemzetállam kialakításának fikciója, a megszerzett terület minden négyzetcentiméterének megóvására irányuló törekvés megakadályozta a kisanant meggyezését az akkor még mértékletes programmal fellépő Magyarországgal, akkor, amikor már jelei voltak a fennálló rend szétzilálódásának, annak, hogy Versailles alkotói készek magára hagyni az általuk létrehozott politikai rendszert.

De a Nyugat meghátrálása nem csak Párizs vagy London cinizmusából, hatalmi gyengeségéből, eltökéltségének hiányából fakadt. Ádám Magda a királypuccsok, illetve a francia szövetségi politika elemzése kapcsán, aprólékos gondossággal bemutatja, hogy miként játszották el a helyi győztesek az antant hatalmak jóindulatát, sőt, reményét arra, hogy prosperáló, stabil rendet hozzanak létre a kontinens középső, stratégiai fontosságú részén. Mi sem bizonyítja jobban Csehszlovákia Beneš által diktált külpolitikájának szinte abszurd ésszerűtlenségét, hogy a húszas évek elején nem a hetvenmillió Németország, hanem a nyolcmillió Magyarországgal szembe fordított szövetségi garanciát. Kiderül, hogy a szövetségi viszony dacára nem volt valódi érdekösség Párizs és Prága között. Az érzékeny hiánya hozzájárult ahhoz, hogy a francia vezetés elfordult a térségtől és nyugati biztonságát igyekezett garantálni úgy, hogy a Keletről megfelekedezett. Ez eredményezte a locarnói szerződést, ami destabilizálta Közép-Európát. Végigkövetve a logikát, Franciaország elfordulása Csehszlovákiától a prágai politika akaratlan és valószínű

nüleg előre nem látott következménye volt. Ádám Magda Franciaországra terheli Csehszlovákia magára hagyásának morális felelősségét, de pontosan az ő kutatásai világítanak rá arra, hogy balsorsát Prága jelentős részben maga idézte elő.

Különösen fontos tanulsága a francia–csehszlovák viszonyt feltáró tanulmánynak, hogy a kis államok gyakran képesek voltak kivonni magukat a nagyhatalmak, saját patrónusaik akarata, ellenőrzése alól, hogy saját hatalmi ambícióikat megvalósíthassák. Különösen igaz volt ez a királypuccs idején Csehszlovákiára — bár 1919-ben Románia is megtette ezt Magyarország önkényes megszállás alatt tartásával —, amely láthatóan regionális vezető szerepre törekedett. A szerző kimutatja, hogy a kisantant sem francia kezdeményezés volt, hanem kifejezetten Párizs akaratára ellenére hozta tető alá Beneš. Prága nyilván önérdeke ellen cselekedett, amikor hatalmi törekvései miatt kirekesztette a szövetségi rendszerből a térség kulcsállamát, Lengyelországot.

Ádám Magda tanulmánykötete az elszalasztott lehetőségekről is szól. Ezekből sok volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia megmenthette volna magát, ha az Egyesült Államok hadba lépése után ránéz a térképre és magára hagyja német szövetségését, hiszen az antant szinte a végsőkig kitartott a monarchia területi egységének a fenntartása mellett. De érvényre juthatott volna Wilson elnök elképzelése a Monarchia föderatív alapon történő átszervezésére, ami már az akkor gazdaságilag életképtelennek tartott kis államok helyett gazdaságilag ésszerű méretű, tehát politikailag is életképebb formációt hozott volna létre. A mérsékelt magyarországi politikai erőnek kedvezett volna, ha a határkijelölésnél a wilsoni etnikai elveket is érvényre juttatják a stratégiai és gazdasági megfontolások mellett és legalább részben gátat szabnak a győztesnek nyilvánított utódállamok szinte korlátlan területszerzési ambícióinak. Ezen a ponton elmondható, hogy Ádám Magda feltárja az esetlegesség szerepét is a trianoni határok megrajzolásában. Rámutat, hogy a francia politika másként alakult volna, ha a britek, illetve az amerikaiak kiállnak a francia biztonság szavatolása mellett. Ha ezt nem tagadják meg, Clemenceau nem építette volna kelet-európai politikáját a győztes államok kizárólagos támogatására a keleti biztonság érdekében. Folytatva a sort, elszalasztott lehetőség volt, amikor Lloyd George állásfoglalása ellenére is szankcionálták a magyar határokat, holott kiderült, hogy Magyarországtól olyan területeket vettek el, amelyeket soha, senki sem tervezett. Pedig világos volt, hogy ez a rendezés kiváltja majd a német és a magyar revizionizmus összekapcsolódását.

Ekkor a francia politika még nem volt kőbe vésvé, hiszen Millerrand és Paléologue a brit és olasz hatalmi törekvések ellensúlyozására Magyarországot is be akarta vonni helyi szövetségeseinek körébe. Ádám elemzése arra utal, hogy a magyar–francia tárgyalások jó részt kölcsönös félreértéseken alapultak: Párizs gazdasági törekvéseit nem támasztotta alá olyan politikai engedményekkel, amelyeket Budapest elvárt volna, bár ez az ellentmondás egy darabig rejtve maradt. A kötet talán legkiemelkedőbb tanulmánya ezt a kérdést mutatja be. Elszalasztott esélynek lehet minősíteni a különböz, a szerző által alaposan körüljárt integrációs tervek kudarcát, ami arra utal, hogy ami egyszer összetört, mint Humpty-Dumpty Alice csodaországában, nemigen lehet újra összerakni. Az utolsó kihasználatlan lehetőség a harmincas évek végén történt. Ekkor a hitleri politikával szembeni még ellenállást tanúsító Magyarország közel került ahhoz, hogy kiegyezzen a szétesőfélben levő kisantanttal. A kísérlet a kisebbségi politikán bukott el, szinte logikus folyományaként a korábbi két évtized belpolitikai irányvonalának, melynek során a kisantant országok nemzeti kisebbségeiket inkább semlegesíteni, semmint megbékíteni akarták. Mire a blei megállapodás megszületett késő volt: Hitler már követelte a magyar részvételt Csehszlovákia megszállásában.

A szerző külön tanulmányt szentel a második világháború kirobbanása egyik kulcs mozzanatának, a müncheni konferenciának. Rámutat, hogy Hitler nem Budapest ellenállása miatt állt el a csehszlovák kérdés fegyveres megoldásától – ami egyébként a szíve szerinti eljárás lett volna. A szélsőjobbpoliti erők és a német befolyás előretörésével azonos oldalra került Románia és Magyarország, bár a szó valódi értelmében nem szövetségesként. A tanulmánykötet elemzi, hogy a két szomszédnak miért nem sikerült úrrá lennie az ellentéteken a közös fenyegetés árnyékában sem, bár a román–magyar közeledésre mindkét fél részéről történt kísérlet. A királypuccs idején Bukarest óvatosabban politizált, mint Prága és még a két ország uniójának is akadtak támogatói. A magyar–jugoszláv viszony mindvégig az olasz külpolitika foglya volt és Róma pillanatnyi érdekek alapján sürgette, illetve akadályozta a megegyezést, miközben saját erejéből képtelen volt a német behatolás ellensúlyozására.

A kötet hiányosságaként két szempont nevezhető meg. Egrýrészt, nem nagy számban, de maradtak szövegszerkesztési hibák. Súlyosabb probléma, hogy a 16 csokorba gyűjtött, eredetileg

hosszabb idő alatt keletkezett szövegek között számos ismétlés van, amit az együttes megjelenítéskor célszerű lett volna az átfedések elhagyásával megszüntetni.

Ádám Magda e tanulmánykötetben együtt közölt tanulmányainak egy része a huszadik század tanulmányozása szempontjából (is) nehéz korszakban született. Eredményei mégis beépültek a nemzetközi szakirodalomba, és mára a témájukban nem lehet megkerülni őket. Nem véletlenül, hiszen rajta kívül kevesen képesek az összes érintett forrásanyag nyelvi elérésére. A francia és angol nyelven közölt tanulmányok igen széles — magyar, brit, francia, olasz, csehszlovák, jugoszláv — forrásbázisra épülnek. Bár a tanulmányok súlypontja magyar történelem lévén óhatatlanul Magyarország, de mégis a nemzetközi összefüggések teljes bonyolultságában. Ádám Magda tanulmányai a két világháború közötti magyar történelem fontos kérdéseit — Trianon, a királypuccsok, a kisebbségi politika és szomszédos államok, stb. — helyezik új megvilágításba. Ezen túlmenően a kötetben közölt tanulmányok világviszonylatban is újat mondanak az európai nagyhatalmak, illetve a kisantant államok külpolitikájáról, de haszonnal forgathatják a külpolitika elméletével foglalkozó szakemberek is.

Borhi László

Umemura Yuko

## A JAPÁN TENGERTŐL A DUNA-PARTIG

*Imaoka Dzsúicsiró életpályája a magyar–japán kapcsolatok tükrében*  
Gondolat, Budapest, 2006. 180 o.

Esetünkben talán nem túlzás a recenziói közhely: Umemura Yuko könyve mindenképpen hiánypótló mű. Az ELTE Orientalisztikai Intézet történész munkatársának 2004-ben megvédett doktori disszertációja ugyanis becsapós címe ellenére sokkal többet nyújt Imaoka életrajzánál: a magyar–japán kapcsolattörténet első átfogó és tudományos igényű, magyar nyelvű bemutatását. (A legrészletesebb összefoglalást e tárgyban eddig egy 1981-es japán konferencia tanulmánykötete, illetve Kovács C. Izabella 1987-ben Bécsben megvédett német nyelvű disszertációja jelentették). Hézagpótló ez a munka abból a szempontból is, hogy elvégzi az eddigi külföldi kutatási eredmények honosítását és szakszerű összefoglalását. Erdemes kiemelni a könyv két további fontos eredményét: a tokiói Cuda Egyetemen őrzött Imaoka-hagyaték feltáráásával fontos adalékokat közöl a magyar diplomácia- és művelődéstörténet vonatkozásában is, illetve elsőként tesz kísérletet a magyarokban élő Japán-kép, illetve a szigetországban élő Magyarország-kép kialakulásának, változásának és eszmetörténeti hátterének leírására.

Imaoka Dzsúicsiró a magyar–japán kapcsolatok kiemelkedő személyisége volt. 1922–1931 közötti budapesti tartózkodása alatt rengeteg japán vonatkozású írása jelent meg (ezekből született az *Új Nippon* című impozáns album), népszerűsítő előadásokat tartott országszerte. Japánban színes újságcikkekben számolt be hazánk történelméről és politikai törekvéseiről. A tokiói magyar követség 1939-es megnyitását követően bekapcsolódott a kulturális és tájékoztatói feladatok ellátásába, tagja volt az 1938-as kulturális egyezmény végrehajtását felügyelő bizottságnak. (A kulturális vegyesbizottság munkájának bemutatásával érzékletes képet nyújt a szerző a Horthy-korszak tervutasításos kultúr diplomáciájának működéséről). Az 1956-os forradalom hírére gyűjtést szervezett a magyar menekültek megsegítésére. Tucatnyi magyar tárgyú munkája jelent meg Japánban, műfordítóként pedig többek között Madách: *Az ember tragédiája* japán fordítását köszönhetjük neki. Imaoka emellett az egyetlen magyar–japán kézisztótar szerzője.

A kötet a Monarchia és Japán 1869. évi kapcsolatfelvételétől kezdődően a második világháború végéig tekinti át részletesen a diplomáciai kapcsolatok alakulását, rövid kitekintéssel az 1945 utáni időszakra, illetve a jelenre.

Az 1920-as évek végétől, az 1930-as évek elejétől kezdve fokozatos közeledés volt érezhető Magyarország és Japán között. Az 1938. évi szellemi és barátsági egyezmény létrejöttével, az antikomintern paktumhoz, majd a háromhatalmi egyezményhez történő csatlakozásunk révén a távoli szigetország Magyarország politikai szövetségesevé is vált.

Fontos Umemura azon megjegyzése, miszerint erre a közeledésre nem közvetlenül, hanem a nagyhatalmi konstellációból következően, egymás „szövetségeseinek a szövetségeseiként” (19.) került sor. Nem állíthatjuk ugyanakkor, hogy a magyar diplomácia kizárólag a nagyhatalmi közeledés oldalvívén, presztízs okokból sodródott volna el Tokióba. A kapcsolatok szorosabbra fű-



zését ugyanis magyar részről motivál(hat)ta még, mások mellett, a keleti gondolat térnyerése a magyar külpolitikában, exportfejlesztési szándék, a revíziós törekvésekhez (egy a világháborút követő rendezés esetére) remélt japán támogatás s persze a szovjet szomszédságból fakadó közös félelemérzet és hírszerzési érdek. Ez utóbbit jól példázza, hogy Románia keleti határainak a Vörös Hadsereg szibériai lekötöttsége miatti esetleges tehermentesülésére tekintettel a Vezérkari Főnökség már 1933-tól részletesen tájékozódott a távol-keleti hadszíntér alakulásáról. A hazánk felé irányuló japán közeledésnek pedig egyértelműen a Szovjetunióról történő információ-szerzés volt az elsődleges célja. (Érdekes lett volna kitérni a megfelelő helyeken a Mandzsúriával kapcsolatos vonatkozásokra, hiszen hazánk élénk diplomáciai kapcsolatokat ápolta a távol-keleti bábá-lammal.)

Imaoka fordultatos életútja ismeretében is sajátos a szerzői ötlet, hogy a korabeli magyar-japán kapcsolatok érdemi tárgyalására a biográfiának csupán színes háttereként kerül sor. Gombhoz a kabát, gondolhatnánk az érdekes mikrotörténeti kísérletről. Hiszen Imaoka tényleg számtalanszor volt tanúja, különféle minőségében tevékeny részese a kétoldalú kapcsolatok különböző epizódjainak, azonban szinte minden esetben csak mellékszereplőként! (Tény persze, hogy igazi kulturális kapcsolatépítéshez, eredményes kultúrdiplomáciához bármely relációban szinte elengedhetetlen az őhöz hasonló önjelölt „magánkövetek” és áldozatkész civil aktorok ügybuzgalma).

Szólunk kell arról is, hogy a szerző beleesik a biográfusok gyakori csapdájába, és elfogult választott főszereplőjével szemben. Imaoka a megrajzoltnál ellentmondásosabb személyiség volt, aki saját szerepét rendszeresen túlértékelte, publikációinak és előadásainak számát jelentősen el-túlozta, germanista végzettsége mellé hol tokiói közgazdasági diplomát, hol budapesti egyetemi doktorátust lódított magának. Cikkeinek tanúsága szerint a magyar nyelv tanulása során a korabeli közélet revizionista és turáni toposzai mellett az antiszemita felhangot is elsajátította. A magyar társadalmat korholó, s cserébe jó tanácsokkal ellátó írásai miatt sokan kritizálták (az *Új Nippont* például Török Sophie húzta le a *Nyugatban*). Ellenfelei egy sajtóperben egyenesen „szellemi Róbert bácsinak” titulálták, aki üzletet kovácsolt a turanizmusból. Túlzásnak tűnik „színvo-nalasnak” (122.) minősíteni az 1973-ban megjelent kéziszótárt is, tekintve, hogy szókészlete még gót betűs, 19. századi magyar-német szótárakból származik, és nyelvtani táblái is hibáktól hem-zsegnek. A Himnusz rovásírásos szövegének beillesztése helyett célszerűbb lett volna a szóanyag lexikai-nyelvészeti lektorálását elvégezni.

Hasznos a névmutató és a japán nyelvű összefoglaló, érdekesek a függelékben az Ima-oka-hagyatékából közölt levelek, mások mellett Bethlen István, Klebersberg Kunó, Szabó Lőrinc és Móra Ferenc tollából. (Itt jegyezzük meg, hogy bár a műben nem szerepel, de tudjuk, hogy Kosztolányi Imaokáról mintázta *Japán* című portréját *Bölcsőtől a koporsóig* című kötetében). A kiadóra nézve szomorú a szöveggondozás és lektorálás teljes hiánya. Számos nyelvhelyességi, helyesírási és névelírási hiba maradt a szövegben, különösen a japán nevek írásmódja kérdéses. A magánhangzokról hiányoznak a Hepburn-átírás vízszintes ékezetei, másrészt, — ki tudja, miért — kizárólag Imaoka Dzsúicsiró neve szerepel végig magyarosan Jüichiró helyett.

Úgy véljük, hogy Umemura Júko olvasmányos Imaoka-életrajzának jelentőségét elsősorban a munka magyar-japán kapcsolattörténeti vonatkozásai adják. Adatgazdagsága miatt a mű a jövőben nélkülözhetetlen kiindulópontot jelent a téma iránt érdeklődők számára. Reméljük, hogy a szerző a reláció szakavatott ismerőjeként — akár a disszertációban is jelzett témák kibontásával — a további-akban is folytatja ilyen irányú munkáját. Minden bizonnyal nagy érdeklődésre tartana számot például a trianoni békeszerződés japáni megítélése, a párizsi béketárgyalásokon részt vett japán delegáció véleményének, esetleges magyar vonatkozású működésének részletesebb bemutatása, illetve a magyar revíziós törekvésekkel kapcsolatos korabeli japán külügyi álláspont feltárása.

Wintermantel Péter

## „... A HÁBORÚ SZOLGÁLATÁBAN”

Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25.

Szerk. Joó András.

Napvilág-MTI, Budapest, 2007. 316 o.

A második világháborúban minden addiginál nagyobb fontosságot kapott Magyarországon a tömegtájékoztatás s benne a sajtó is. Különösen áll ez az 1942/43-as évekre, amikor a magyar

külpolitikában fordulat állott be, a Kállay-kormány „hintapolitikája” egyre nagyobb figyelmet fordított a szövetségesek — természetesen főleg a nyugatiak — megnyerésére s ebben a sajtó támogatására is számított. Ez nem volt egyszerű feladat, hiszen Magyarországon — a megszállt Európában teljesen szokatlan módon, legfeljebb Dániához vagy Finnországhoz hasonlóan — megjelentek ellenzéki, tehát baloldali és liberális lapok is. 1939 szeptemberébe azonban működött a cenzúra, dolgozott a Sajtóellenőrző Bizottság, és 1942 szeptemberében Ullein-Reviczky Antal elindította a főszerkesztői értekezleteket is a sajtó befolyásolására. Ezekben a kormány és a vezérkar illetékesei egyrészt bizalmas információkat közöltek a lapok vezetőivel — olyanokat is amelyeket a beosztott újságírók a sajtóértekezleteken nem hallhattak —, másrészt közölték kívánságukat az irányvonalakkal kapcsolatban, magyarul szólva, hogy miről írjanak, mit hangsúlyozzanak, mit kell elhallgatni.

Igen fontosak és jellemzőek voltak ezek a korszak megismerése szempontjából, ezért nem lehet eléggé méltányolnunk Joó András munkáját, aki összegyűjtötte, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel látta el a fennmaradt beszámolókat, amelyek most a Napvilág Kiadónál jelentek meg „*a háború szolgálatában*” címmel.

Sipos Balázs bevezető tanulmánya már címével is — *Ezzel a kérdéssel ne méltóztassanak foglalkozni!* — utal a burkolt kényszerre, a nyomásra amelyet a magyar kormány a sajtóra gyakorolt. A jól sikerült írás alapos áttekintést nyújt a világháborús sajtóirányításról és a főszerkesztői értekezletekről, s akár a továbbfejlesztést is megérdemelné. Sipos megmagyarázza a sajtótörténeti fogalmakat és jelenségeket, s bemutatja, miként érvényesültek ezek az adott körülmények között. Érzékelteti, milyen nehéz feladatot vállalt a Kállay-kormány, amikor a tengely szövetségeseként az angolszász orientációra próbált átnyergelni. Ez a sajtó irányításának vonatkozásában könnyebb volt, de itt sem sikerült teljesen. Joó András szerkesztői bevezetője a szövegközlésről ad érdekességeket, figyelmeztetve arra, hogy az általa összegyűjtött dokumentumokat, főleg a hivatalos megnyilatkozásokat csak az adott hadi helyzet és bizonyos egyéb háttérismeretek figyelembevételével értékelhetjük objektíven.

A főszerkesztői értekezleteket kifejezetten az érdekeltek kívánságára vezették be, mert a szakos sajtótájékoztatókat, ahol az egyszerű riporterek nagy számban jelentek meg, a rátarti főszerkesztők nemigen látogatták. Az értekezlet később olyan fórummá alakult, ahol az újságírók is elmondhatták kifogásaikat pl. a cenzúrával kapcsolatban. Ullein-Reviczky Antal karrierdiplomata volt, 1938 végétől pedig a Külügyminisztérium Sajtó- és Kulturális osztályát vezette. 1941 áprilisában — szokatlan módon — a miniszterelnökségi sajtóirányítást is ő vette át. Ekkor már angolbarát volt — bár sokan kétkulacsosnak tartották — és igyekezett a sajátos magyar érdekeket hangsúlyozni.

Az értekezletekről nem készültek — legalábbis nem maradtak ránk — jegyzőkönyvek, de Haraszthy Elemér, a rádió hírszerkesztője 43 összefoglalót írt róluk, amelyek rövidségük ellenére árnyalt képet adnak a sajtó — s ezen keresztül a politika — helyzetéről. Nem volt jelenléti ív, de a hozzászólásokból kitűnik, hogy általában nem a főszerkesztők, hanem helyetteseik jelentek meg, bár olykor felbukkan Kolosváry-Borcsa Mihály (*Függetlenség*) és Szakasits Árpád (*Népszava*) neve is. A szervezők nagy jelentőséget tulajdonítottak ezeknek az összejöveteleknek a sajtó befolyásolásában és ezáltal a közvélemény alakításában, amit az első világháborúban szerzett tapasztalatok alapján számottevő háborús tényezőnek minősítettek. Meg kell jegyezni, hogy külföldről is figyelték az értekezleteket, az ott elhangzottakról tudomást szereztek, hiába kérték az előadók, hogy a résztvevők ne szivárogtassanak ki semmit. Ez nem mond ellent az értekezleteken uralkodó kedélyes, anekdotázó hangnemennek, amelynek Ullein-Reviczky nagymestere volt; kéréseit, kívánságait gyakran ilyen formában közölte az újságírókkal.

Az összefoglalók abból a célból készültek, hogy informálják a kormányzat sajtóval szembeni elvárásairól azokat, akiknek a hírek közlése, kommentálása — vagy éppen visszatartása — tekintetében fontos szerepük volt.

Időrendben olvashatjuk e beszámolókat, amelyek önmagukban is lebilincselően érdekesek, izgalmasak. Történelmi személyiségek tűnnek fel bennük, néha olyanok is, akik még régebbi korszakokban váltak ismertté. 1942. november végén pl. a sajtófőnök Julier Ferencnek, az 1919-es Vörös Hadsereg vezérkari főnökének a *Függetlenség* c. szélsőjobboldali lapban megjelent katonai cikkét említi, amelyben a szerző elítéli az olaszországi angol bombatámadásokat. Éles szavait a cenzor kihúzta, Julier-t pedig felülről leintették, sőt egyheti fizetését is levonták. Viszont a *Vigília* közölte Mécs László Hitler-ellenes versét, amit a sajtófőnök utólag helytelenített.

Az értekezletek természetesen elsősorban a fronteseményekkel foglalkoztak, amelyek ebben a döntő időszakban nagy változásokat mutattak s ezek tükröződtek is a magyar újságok lapja-

in. Az egyes lapok hozzáállása különböző volt. Akadtak közöttük baloldaliak is, a szélsőjobboldali újságok példányszáma pedig alacsonyabb mint az olvasók által megszokott és kedvelt liberális, ahogy akkor mondták, „zsidó” lapoké. Jellemző a szélsőjobboldali lapok stílusára, hogy a háború elején a magyar vezérkarhoz beosztott német tiszt panaszkodott, hogy a magyar sajtó mindig „túllovagol a célon és győzelmeket harangoz be, amikor még jóformán meg sem kezdődött az ütközet”. (79. o.) Az értekezletek előadói igyekeztek kisebbíteni a kétségbevonhatatlan voronyezsi vereséget és hangsúlyozni a magyar honvédség egyhetes helyzetét. Nem javasolták a sebesültekkel készített kórházi interjúkat sem, mondván, a lábadozónak „esetleg még lázálmai vannak, mindent sokszorososan felnagyítva ad vissza”. Állandóan szóba kerültek az egyes cikkek ellen emelt német kifogások is; pl. azok, amelyben kérték, hogy a lapok haditudósításai ne közöljenek helységneveket, mert ezekből az ellenség is tájékozódhat. Berlinnek egyébként sem tetszett a magyar sajtó irányvonala: Kállay Miklós visszaemlékezéseiben említi, hogy Németországban és a megszállt országokban betiltották a magyar sajtótermékeket, még a jobboldali lapokat is.

Nagy teret kapott a tájékoztatókon a magas stratégia, és gyakran taglalták a semlegességért ekkoriban — burkoltan — irigyelt Törökország esetleges hadba lépését. A sajtó irányítói első sorban mégis a környező országokkal foglalkoztak, s ismételten megállapították, hogy a szövetséges Romániával kifejezetten rossz, Szlovákiával valamivel jobb a magyar kormány viszonya. Már felmerült a félelem, hogy a Szovjetunió a háború után a románokat pártolja majd határkérdésekben, hiszen „az oroszok nem nagyon szeretnek bennünket”. (105.) Az értekezleteken ugyanakkor elismerték a „kétségtelenül nagy szovjet teljesítményeket”. (256.)

Figyelemmel kísérték az emigránsok politikai tevékenységét is. Károlyi Mihályról leplezetlen gyűlölettel, Eckhardt Tiborról mérsékelt távolságtartással nyilatkoztak. Nagyon gyakran említették viszont Edvard Beneš, akinek amerikai útjáról Szvatkó Pál külön cikket írt a *Reggeli Magyarország* számára. Mint ismeretes, az ő háború utáni rendezésre vonatkozó és már ekkor a szövetségesek elé terjesztett terveit (határok, felvidéki magyarok kitelepítése) — amelyekről a magyar lapok hiteltlenkedve számoltak be — később nagyrészt valóra váltak. Szóba kerültek egy teljesen másfajta „emigráció” tagjai, mégpedig az újvidéki razzia felelősei és a szintén német területre szökött nyilas vezetők is: „Sütő, Kovarcz et consortes”, ahogy az 1943. június 4-i dokumentum megvetően írja. (234.)

Kevesebb szó esett a tájékoztatókon a faji diszkriminációról. Úgy tűnik a kormány nem szívesen nyilatkozott a zsidóellenes jogszabályokról, nem is szólva a hadiesemények során előforduló súlyos atrocitásokról (újvidéki „razzia”, munkaszolgálatosokkal szembeni kegyetlenkedések). Már az első dokumentum (1942. szeptember 22.) rögzítette a miniszterelnök megjegyzését, miszerint „a zsidókérdést a nemzet szempontjából kell nézni és úgy is kell megoldani, nem pedig az egyesek elhelyezkedési szempontjából [...] Azt nem nevezi megoldásnak, hogy ha a zsidókérdés körüli követelésés addig megy például, amíg bizonyos zsidók által betöltött állásokba keresztények ülnek [...] a parasztság éppúgy űzi a láncolást [a feketekereskedelem egy fajtája — R. P.], mint ahogy a zsidók űzték”. (42.)

Ezekkel a szavakkal Kállay Miklós bizonyos formában beismerte a zsidótörvények erkölcstelen és haszontalan voltát. Míg hivatali ideje első hónapjaiban antiszemita retorikát alkalmazott — 1942. április 20-i beszédében még a zsidóság jövőbeni teljes kitelepítését is felvetette —, ez első sorban Berlin s részben a magyar közvélemény „megnyugtatóját” célozta. Visszaemlékezéseiben Kállay így ír erről: „Nagyon gyakran megesett, hogy látszatengedményeket kellett tennünk, nehogy nagyobb baj következzen be, egész politikánk jusson bajba... Főleg a zsidókérdésben voltunk kénytelenek efféle kompromisszumokat tenni: a zsidókról mindig akkor írtak nálunk a legellenségesebben, amikor a leghatározottabban elutasítottuk a németek kívánságát, hogy hozzunk a zsidók elleni megszorító intézkedéseket. Az én legantiszemitább beszédem is akkor hangzott el, amikor elutasítottam azt a más és más formában már harmadszor megismételt német követelést, hogy tegyük kötelezővé a sárga csillag viselését, zárjuk gettóba a zsidókat, s adjunk németországi munkára háromszázezer zsidót.” Néhány sorral lejjebb pedig idézi a sajtónak e tekintetben adott instrukciót: „A zsidókérdésben hozott intézkedéseket fait accompli-nak kell tekinteni, de minden további követelést mint indokolatlant el kell utasítani. Szigorú elvünk, hogy a zsidókérdés megoldása kizárólag kormányzati feladat, melyet háborús viszonyok között nem befolyásolhat pártpolitika, hangulatkeltés vagy sajtókampány.” (*Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban.* Szerk. Antal László. Budapest, Európa-História, 191. II. köt., 114–115.)

Szervezetileg a háborús propagandát a Vezérkari Főnökség egyes osztályai irányították: a VKF-2, valamint a VKF-6 nemzetvédelmi és propagandaosztály, amely Kádár Gyula vezérkari

tiszt vezetésével működött. Utóbbihoz tartozott az a két haditudósító század, amely 1942-ben a 2. magyar hadsereg kötelékében került ki a frontra. Újságírókon kívül filmesek, fényképészek, rajzolóok voltak alárendelve. A belföldi propaganda alosztály az elkészült cikkeket a sajtónak, a filmfelvételeket a Magyar Filmiroda filmhíradójának a továbbította. Megjelenésüket azonban nem tilthatta meg, erre már csak a miniszterelnök sajtóosztályán működő cenzúrabizottságnak volt felhatalmazása.

Mivel a haditudósítók írásainak színvonalával az igényesebb lapok nem mindig voltak megelégedve, ezért — önálló kezdeményezésként — saját tartalékos tiszt újságíróik közül küldtek néhányat a harcterre, azonban 1942 szeptemberére — amikor a főszerkesztői értekezletek folyamata megindult — már mindannyian hazatértek. Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök olyannyira felháborodott ezen, hogy először hadbíróssággal, majd a sajtókamarából való kizárással fenyegette meg a tudósítókat, de végül egyikre sem került sor.

1942 áprilisában alakult meg polgári vonalon a Nemzetvédelmi és Propagandaminisztérium, a még Gömbös Gyula által pártfogolt, erősen németbarát Antal István vezetésével. Antal személyét és működését Apponyi György gróf nem sokkal később parlamenti beszédben kifogásolta, utalva arra, hogy jobb lenne, ha a miniszterelnök közvetlenül irányítaná az információs szolgálatot.

Vele szemben a sajtóirányításban Ullein-Revicky Antal igyekezett némi ellensúlyt képezni mérsékeltebb, háborúellenes, kevésbé elkötelezett tájékoztatáspolitikával — nem mindig sikerrel. Kettejük viszonyáról félig trefásan — és félig sem őszintén — nyilatkozott Ullein-Reviczky az 1943. április 7-i értekezlet végén: „Nyugodtan állíthatom, hogy Antal Istvánnal a legteljesebb összhangban állónak érzem magam. Isten őrizzen meg, hogy valamit átvegyek tőle, őneki viszont szívesen adnék minél többet, de neki sem kell.”

Felmerül a kérdés, hol voltak eddig ezek az izgalmas dokumentumok? Nos, Haraszthy Elemér, aki a Rádiót képviselte a főszerkesztői értekezleteken, főnökével, Bosin Endrével együtt foglalta írásba az elhangzottakat. Az összefoglalók később az MTI házi archívumába. A nagy forrásértékű, sok új információt tartalmazó dokumentumok sokat adhatnak a történészeknek. Még a hétköznapi világába — a társasági élet eseményeibe, a közszájon forgó beszédtemákba és a korabeli pletykákba — is bepillantást engednek, de a középpontban természetesen a nagypolitika fejleményei állnak. Kiderül e dokumentumokból, hogy a politikai- és sajtóélet véleménye gyakran nagyon is távol állt a közönség számára hozzáférhető nyilatkozatoktól. Ne felejtjük, hogy ekkor már megindultak — sok közvetítéssel, nagy titokban — a fegyverszünet irányában tapogatózó tárgyalások a Kállay-kormány és a szövetségesek (tulajdonképpen Anglia) között. Nagyon fontosá vált, hogy a szövetségesek milyen képet kapnak, milyen véleményt formálhatnak a megnagyobbodott Magyarországról. A tájékoztatás fő csatornája pedig a még mindig — a faji rendelkezések és háborús megszorítások dacára is — sokszínű és árnyalt magyar sajtó volt. A magyar sajtópolitikának viszont tekintettel kellett lennie a németek igényeire is, akik — már egy évtizede „gleichschaltolt” újságokhoz szokván — nem mindig tolerálták a magyar lapok szabadabb hangvételét. Így a magyar sajtónak egyszerre angol- és németbarátnak kellett lennie, s ezt a két lovat bajosan lehetett egyszerre megülni. Erre utal az is, hogy a főszerkesztői értekezletek utolsó időszakában olykor már hetente kétszer is össze kellett hívni a testületet.

A kötetben közölt összefoglalók mindegyikéhez értékes jegyzetanyag tartozik, amely a szövegben előforduló személyekről, az események háttéréről ad nagyon alapos információkat. A szerkesztő terjedelmes függelékkel helyezte el a kötet végén, amelyben a korabeli újságok és folyóiratok jegyzéke, sajtószemlélények és egykorú beszédek részletei kaptak helyet. Az ugyancsak értékes képanyaggal kiegészülve ezek segítséget nyújtanak Magyarországi háborús viszonyainak jobb megértéséhez és a további kutatásokhoz egyaránt.

*Róbert Péter*

## A SZAKADÉK SZÉLÉN...

*Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22. – 1944. március 10.*

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Balogh Margit, Andreides Gábor,  
Z. Karvalics László, Tátrai Gábor.

**Napvilág Kiadó–Magyar Távirati Iroda, Budapest, 2006. 293 o.**

„Persze elég nagyok a nehézségek, éppen a legkritikusabb 43–44-es időszakra nézve. Alig van írás, amelynek alapján rekonstruálni tudnám azokat az állomásokat, amelyeken át [...] 1943 végén eljutottam az „apokalipszis vagy csoda” alternatívájához.” Az idézett szavakat Szegedy-Maszák Ala-

dár vetette papírra, amidőn visszaemlékezései megírása során saját egykori, a Külügyminisztériumban betöltött szerepéről, lehetőségeiről, reményeiről, valamint Magyarország mozgásteréről és a később elkövetkezett eseményekről töprengett. Pedig Szegedy-Maszák még külügyminisztériumi működése alatt rendszeresen írásban is összegezte álláspontját, átfogó, részletes helyzetértékelést adva. Sok évvel később, emlékiratainak lapjain szomorúan konstatálta, hogy 1944. március 19-én — nem engedve testvére, Ilona rábeszélésének — a tekintélyes terjedelmű írást, amelyet „epilógus” névre keresztelt, végül tüzre vetette, így jóval nehezebb volt számára a fontos, sorsfordító eseményeknek és saját egykori gondolatainak utólagos felidézése. Azok az iratok, amelyek közt egykor az időközben megsemmisített epilógus is feküdt, csaknem hiánytalanul megmaradtak, és a háború után rendszeresen visszajutottak Szegedy-Maszákhöz.

Általában a pusztán szerencsének vagy sajátos körülményeknek köszönhető, ha bizalmas, illetve szigorúan titkos dokumentumok szorosan összetartozó csoportja kerülhet a kutató történész kezébe Kállay Miklós miniszterelnöksége idejéből, amelyet a kitűzött (de kényszerűségből leplezett) célok érdekében alkalmazott eltérő hadmozdulatok és a folyamatos konspiráció jellemeztek. A sors különös kegyének köszönhető így az is, hogy a Külügyminisztériumból dr. Tarr Lászlónak, a Magyar Távirati Iroda zürichi tudósítójának a számára 1943. július vége és 1944 márciusa közt kiküldött bizalmas tájékoztatók szövege fennmaradhatott, és a Napvilág Kiadó, valamint az MTI együttműködésének köszönhetően — 2006-ban történt megjelenése óta — kivételesen értékes tartalmú forrásként gazdagítja ismereteinket Kállay kormányfői működésével kapcsolatban. Miközben sokan iratai, feljegyzései és a külföldről beérkezett bizalmas jelentések a német megszállás napján nem kerülhettek el sorsukat és az enyészeté lettek, a külföldön tartózkodó megbízottak, újságírók és diplomaták anyagai átvészelhették a háború ezután következő szakaszát is.

Tarr az MTI tehetséges fiatal gárdájához tartozott, amelyet olyanok nevei fémjeltek, mint Badics László, aki Rómából tudósított, és a háború után is több éven keresztül dolgozott még az MTI-nél, vagy Szarvas Zoltáné, aki Kozma Miklós mellett volt személyi titkár, illetve a Rákosi-korszak terrorjának áldozatul esett Melocco Jánosé, aki római, majd berlini tudósítói működése után, 1940-től a rádió hírszolgálati osztályát vezette. Tarr 1942-től tevékenykedett az MTI zürichi tudósítójaként, tehát a titkos diplomácia, a hírszerzés és a propaganda egyik legfontosabb háborús színterén, ahol a második világháború alatt a frontokon egymás ellen harcoló országok is érintkezésbe léphettek titkos kiküldöttjeik útján. A sajtó képviselői szintén itt méríthettek a bőségesen áramló, ám meglehetősen vegyes minőségű információkból. Bár a semleges európai fővárosok mindegyike fontosnak mondható a világháború információs hadviselését illetően, ennek ellenére talán egyik sem olyannyira jelentős mértékben, mint a semleges Svájc, amely a tengelyhatalmak által uralt Európa kellős közepén feküdt. Az amerikaiak hírszerző szervezetét, az OSS-t (*Office of Strategic Services*) Allen Dulles, a CIA későbbi hírneves főnöke képviselte a svájci szintéren. Magyarországról 1943 áprilisában érkezett Svájcba Barcza György volt londoni követ, aki félhivatalos minőségben folytatott rendszeres megbeszéléseket a brit hírszerzés helyi képviselőjével, majd szeptembertől kezdetüket vették Bernben Bakach-Besseney György követ és az amerikaiak képviselői, Royall Tyler, valamint Dulles közötti titkos tárgyalások.

A diplomatákon kívül számos újságíró tevékenykedett Svájcban, és rendszeresen érkeztek személyek Magyarországról titkos megbízatással is, hogy híreket továbbítsanak, új kontaktusokat építsenek ki, dokumentumokat helyezzenek biztonságba, vagy épp pénzüsszegeket tegyenek letétbe későbbi célok érdekében, legtöbbször valamely zürichi bankháznál. A Külügyminisztérium sajtóosztálya részéről, illetve a Miniszterelnökségről, többször küldtek ki tájékoztató anyagokat a berni követségen keresztül is, amely kapcsolatban állt azokkal az újságírókkal, akiknek elsődleges feladata abban állt, hogy a különböző svájci lapok külpolitikai rovatvezetőit magyar vonatkozású hírekkel lássák el, természetesen a Kállay-kormány szája íze szerint. Kállay nagy gondot kívánt fordítani arra — visszaemlékezésében összegzett sajtópolitikai irányelvei szerint —, hogy „olyan értelmű információkkal” lássák el a semleges országok sajtóját, amelyekből „arra lehet következtetni, hogy Magyarország el akar szakadni a tengelytől”. A háború több fronton zajlott ugyanis, melyek közül a propaganda, a kedvező imázs megteremtésére irányuló erőfeszítések, korántsem tűntek jelentéktelennek. A Kállay-kormány egyik legfőbb aggodalma — elsősorban az első világháború tapasztalatainak fényében — az volt, hogy az eljövendő béketárgyalások idején Magyarországot külső megítélése ismét az 1920-as esztendőhöz hasonló mélypontra zuhanhat.

Svájcban az angolszász szövetségesek hírszerzésének képviselőin kívül, nagyszámú sajtótudósító tartózkodott, akik rendszeresen olvasták a lapok Magyarországra vonatkozó cikkeit. A magyar diplomácia ún. második vonala valamennyi fontos szintéren képviseltette magát, a Magyar

Revíziós Liga és az MTI reprezentánsai révén, de Romániának is volt hasonló második vonala. A román propagandatevékenység erős volt Isztambulban és Lisszabonban is. A Liga és a tudósítók, valamint a követségekhez rendelt sajtóattasék hálózata alkotta ezt a sajátos „parallel” diplomáciát, amely bizonyos területeken olykor át is vehette az első vonal szerepét, mivel tevékenységét képes volt jobban lelelni. Gellért Andor, aki Stockholmban épített ki kapcsolatot a britek megbízottjaként ott tevékenykedő Böhm Vilmossal, például fontos diplomáciai küldetést teljesített, miközben hivatalosan a *Kis Újság* tudósítójaként szerepelt.

A háború információs frontján működő személyeket Budapestről igyekeztek rendszeresen ellátni jól szerkesztett és részletes tájékoztatókkal. Ezek a kormány valóságos politikai irányvonalát ismertették, sőt egyes bizalmas közléseket is nyújtottak, betekintést adva az 1943–44-es időszak kulisszatitkaiba is. Különösen fontossá vált a tájékoztatás 1943 nyarától kezdve, amikor úgy tűnt, hogy egy esetleges szakítás a totális háborún keresztül a totális vereség felé tartó Németországgal, nem lesz már sokáig halasztható. 1943 júliusától, a Dísz térről átlagosan kéthetente indították útnak diplomáciai futárpostával azokat a küldeményeket, amelyekben, lezárt borítékba helyezve (a külügyminisztérium egyéb anyagaival együtt) utaztak a bizalmas tájékoztatók is. A berni követségről a Tarr Lászlónak szánt anyagot rendes postai úton küldték tovább.

A „szigorúan bizalmas” természetű összeállítások döntően a magyar belpolitika folyamatairól adtak ismertetést, illetőleg a külpolitikai események magyarországi hatásairól. Az 1943 júliusában készült első két összefoglalót további tizenkettő követte, így a 2006-ban publikált dokumentumkötet összesen tizennégy számozott tájékoztató szövegét közli. A dokumentumokat követő függelékben kapott helyet egy újabb — a német megszállás miatt már nem folytatott — tájékoztatósorozat első darabja, egy rendkívül érdekes összeállítás az MTI külföldi tudósítóinak jelentéseiből. Ez utóbbit is, a többi tájékoztatóval együtt — felismerve azok jelentős forrásértékét — Tarr őrizte meg az utókor számára, akinek 1945 után, mint polgári újságírónak, meghurcoltatás jutott osztályrészül. Így csak hosszú idő eltelte után, amint az utószóban öt méltató Varga László írta: „a politikai viszonyok enyhültével adta át legféltettebb kincseit”.

A dokumentumok megjelenítéséről még 1989-ben döntés született, és az eredeti példányokról készült másolatok alapján el is indult a kötet szerkesztése. A nyomdai levonat szintén elkészült még 1989-ben, azonban maguk a jelentésmások mintegy tizenöt esztendeje elkallódtak. Mindez igen sajnálatos, de emiatt nincsen különösebb okunk rá, hogy a dokumentumok hitelességét kétségbe vonjuk. Remélhetőleg az eredeti anyag is egyszer előkerül még, de az sem kizárt, hogy másutt bukkannak fel esetleg újabb dokumentumok, hiszen néhány MTI tudósító és kiküldött, így a fentebb már említett Badics László Isztambulban, vagy Gellért Andor Stockholmban kapott hasonló, sőt akár a közlőtekkel teljesen egyező tájékoztatókat.

A forráskiadás mindenképpen rendkívül indokolt volt, mivel igen kevés helyen lehetők fel együtt, egy csoportban olyan dokumentumok, melyek ennyire színesen, a háttérrel és az összefüggéseket is megvilágító módon engednek betekintést Kállay politikájába, egyes lépéseinek sajátos körülményeibe. E sorok írója javarészt már elkészült Kállay Miklós külpolitikáját bemutató tanulmányának kéziratával, amidőn első ízben vehette kezébe a kötetet. Az új forrás megismerését követően, indokoltá vált számos kiegészítés és módosítás, nem is szólva arról, hogy több gyengébb alátámaszthatóság mellett tett megállapításunknál megerősítést nyerhettünk a kötetben található információk révén. A tájékoztatók zömét alaposabban is vizsgálat alá vettük, miután a Magyar Országos Levéltárban található külügyminisztériumi anyagokban végeztünk kutatásokat, és más források széles körét is megismertük.

Megállapítható, hogy az MTI bizalmas jelentései által nyújtott kép jelentős mértékig összhangban áll azzal a képpel, amelyet a diplomaták jelentéseinek, a miniszteri útmutatásoknak és a külpolitikai helyzetértékeléseknek a levéltári iratsomókban őrzött dokumentumai alapján vázolhattunk fel. A külügyi iratok azonban nem mindig árulnak el sokat a döntéshozók, jelesül Kállay miniszterelnök egyéni beállítottságát, valós szándékait illetően, sőt egyes levelek, közlések, melyek sajátos konspirációs körülmények közepette íródtak és kerültek elközlésre, még éppenséggel félrevezető is lehetnek (akár szándékos, célzatos módon is). Az írásos közlések tartalma és megfogalmazása, melyet a címzettként szereplő hivatalos diplomaták és egyéb megbízottak — ismerve a tágabb összefüggéseket — különösebb nehézség nélkül is helyesen értelmezhettek, az utólagos történelmi interpretáció alkalmával könnyen adhatnak alkalmat téves következtetésekre. A hivatalos minőségben tett közlések gyakorta nem teszik lehetővé a tényleges politikai mozgatórugók meggyőző bemutatását. Nem maradtak fenn például feljegyzések a Külügyminisztérium fontos politikai megbeszéléseiről, pedig ilyenekre bizonyosan sor került, többször a miniszterelnök

személyes jelenléte mellett is, aki 1943 nyaráig a külügyi tárcát is közvetlenül irányította. Kállay alkalmanként minden bizonnyal papírra is vetette a lehetséges külpolitikai programpontokat, és számtalan olyan jelentést kapott, melyek fennmaradásuk esetén talán változtatnának a magyar háborús diplomáciával kapcsolatos általános megítélésünkön.

Amit a magyar külpolitika irányítói és a miniszterelnök egyértelműen nem fogalmazhattak meg, illetve túl kockázatosnak vélték megemlíteni a hivatalos diplomáciai csatornákat igénybe véve, közvetlenül a követek irányában, vagy a titkos angolszász tárgyalópartnerek felé, azt egy második vonalon keresztül, más formában (fogalmazzunk így: „névvel és címmel nem ellátott” üzenetek által), nyíltabban is előtárhatták a kevésbé ismert személyeknek eljuttatott összefoglalókban. A Tarnnak küldött bizalmas anyag nem egyszerűen egybeszerkesztett híreket, információkat tartalmaz, hanem sajátos gondolatmenetben és tálalásban előadott helyzetértékelést nyújt, amelyhez gyakorta igen közvetlen hangvételű kommentárt is fűztek. Nem tudjuk pontosan, hogy kik állították össze a tájékoztatókat, mindazonáltal valószínűleg többen is közreműködtek megalkotásukban, a miniszterelnökség tisztviselői közül, valamint a Külügyminisztérium irányítói, és nem utolsósorban, az MTI munkatársai részéről. Csaknem bizonyosan állítható, hogy Szegedy-Maszák Aladárnak, aki a kérdéses időszakban a Külügyminisztérium Politikai Osztályának élén állt, része volt a tájékoztatók megírásában, konkrétan a zürichi tudósító részére is, amiről visszaemlékezéseiben említést is tesz. A Politikai Osztály vezetője amolyan „íródeák” volt a politikai megbeszélések alkalmával, és beszédtervezeteket is készített Kállay, illetve később a külügyi tárcát a miniszterelnöktől átvevő Ghyczy Jenő részére. A fontosabb szintereken lévő tudósítók információival való ellátása elsősorban az ő hatásköre volt.

A tájékoztatókban jó összefoglalást nyújtó részekre bukkanhatunk egyes, a háború során nagyobb port felkavaró politikai ügyekről, melyeknek később háttérére és szereplőik nevére is a feledés homálya borult. A gyakran igen bizalmas értesüléseket közlő tájékoztatók — némileg paradox módon — azt is elárulják, hogy a háborús diplomácia útvesztőiben végül változó formában ugyan (az intenzív megtévesztés mellett), de a valós folyamatok és események valamiképp mégis a felszínre jutottak. Az első tájékoztatóban olvasható, hogy Baranyai Lipótnak, a Nemzeti Bank volt elnökének svájci utazásával egyidejűleg a londoni rádió a magyar különféle-tapogatózásokra vonatkozó közleményt sugárzott. Baranyai útja a később az amerikaiakkal folytatott megbeszélések előkészítését szolgálta. A német hírszerzés előtt sem maradt egyébként titok a küldetés célja, amiképpen még a magyar politikusok szűk körben tett őszintébb megnyilatkozásairól is időben értesülhettek Berlinben. A Harmadik Birodalom vezetőinek megfelelő tájékozottságát titkos ügynöki hálózat biztosította Magyarországon. A bizalmas körben, a parlamenti folyosón, vagy éppen a Képviselőház, illetőleg a Felsőház bizottságainak zárt ülésein elhangzottakról a kutató történések pontos képet sokszor a német források alapján rajzolhattak. Az MTI bizalmas jelentéseiben azonban az említett parlamenti ülések, valamint a MÉP rendezvények, pártértekezletek fontos megnyilvánulásából is bőven kaphatunk ízelítőt.

A tájékoztatók szövegében különös figyelmet érdemelnek azok a részek, melyekben az olvasó megismerkedhet Kállay közvetlen formában és stílusban kifejtett nézeteivel. E szempontból különösképpen a 3. számú tájékoztató érdemel figyelmet. Ebben csaknem három oldal terjedelemben ismerhetők meg a miniszterelnök szavai, aki a Mussolini bukását követő hónapban, a MÉP 1943. augusztus 26-i klubnapján összegyűlt képviselők előtt „fesztelen előadás keretében” vázolta fel helyzetértékelését. (39. oldal) Kállay nézeteivel kapcsolatban sokkal árnyaltabb kép alkotható a bizalmas MTI jelentések közléseinek segítségével, mint az eddig lehetséges volt. Megalapozott a feltételezés, hogy az összeállítások tartalma, sőt néhol azok konkrét megfogalmazásai és politikai üzenetei a miniszterelnök közvetlen iránymutatásai alapján készültek. A tájékoztatók Kállaynak és szűkebb politikai körének, a lojálisnak és megbízhatónak számító személyeknek az álláspontját tükrözik, egyfajta szintézist is képezve, döntően azonban a kormányfő szándékainak megfelelően. Ebben a vonatkozásban valóban egyedülálló jelentőségű forrásról beszélhetünk.

A 6. és a 14. számú tájékoztatók értékes információi külön is kiemelhetők, utóbbiból „A miniszterelnök és a párt” cím alatt szereplő rész jól szemlélteti Kállay helyzetét a német megszállást megelőző hetekben. Az utolsó tájékoztatóból néhány igen szemléletes részt érdemes idéznünk itt, így például a belpolitikai helyzet kapcsán közölt, de egyúttal a háborús kilátásokat is taglaló eszmefuttatást: „A jobboldal hisz a német győzelemben, bár nagy számban vannak olyan jobboldaliak is, akik már csak a kompromisszumos — az angolszászokkal vagy az oroszokkal való kiegyezéses — békéről beszélnek. A jobboldaliak úgy látják, hogy német vereség esetén csak az orosz győzhet, angolszász győzelemről szó sem lehet, sőt azt kell mondani, hogy ezt a felfogást

vallják a jobboldalon általában. Vannak azután jobboldaliak, nem is kis számban, akik erre az esetre előbb mindenképpen el akarják intézni a zsidókat. [...] E körökben a zsidógyűlölet ma vadabb és elkeseredettebb, mint volt a zsidótörvények tárgyalása idején. [...] Azok a konzervatív, feudális és kapitalista körök, amelyek angolszász győzelemre számítanak vagy inkább számítottak, meglehetősen passzívak, annyira, amennyire passzívoknak mutatkoznak a kelet-európai kérdésekben maguk az angolszászok is.” (191–192. o.)

Más helyeken Kállay szavait idézi fel az MTI-jelentés a következőképpen: „A miniszterelnök utalt arra, hogy a párt feltette az ország sorsát arra, hogy követi őt. Ezt csak százszázalékosan lehet csinálni. A mai időkben ellene is lehet dolgozni, de kéri a pártot (a miniszterelnök a »könyörgöm« szót is használta), álljon mellette és támogassa őt.” (188. oldal) „A nyilasok, de különösen az imrédysták vádjai a miniszterelnökkel szemben, hogy a belpolitikában nem jobboldali, külpolitikájában pedig kétkulacos, a kormánypárt jobboldali rétegeiben sohasem találtak süket fülekre. [...] Ma [...] a miniszterelnök a párt jobboldali hangadó köreinél nem élvez annyi bizalmat, mint háromnegyed-egy évvel ezelőtt...” (192.)

A 7. számú tájékoztató 1943 őszének újra megélnéül belpolitikájába ad betekintést, mindekelelt a kormánypárton belüli hangulatot illetően, közvetlenül az előtt, hogy a kormányzó ismét összehívta a parlamentet, miután üléseit — Kállay kérésére — még május elején hosszabb időre elnapolta, elkerülendő a szélsőjobboldali ellenzék politikai rohamát a kormány ellen. A kormánypárti kulisszatitkokról és a MÉP-ben uralkodó általános hangulatról ad színes, sajátos politikai pikantériával fűszerezett összképet az említett tájékoztatónak az a része, amely részletekbe menően ismerteti a párt úgynevezett „agrárblokkja” által a Gellért-szállóban megrendezett vacsora háttérét és lefolyását. A demonstratív jellegű politikai estebédre a kormány tagjai közül csak a „jobboldali” miniszterek kaptak meghívást, így például Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, Szász Lajos közellátási miniszter, valamint Antal István nemzetvédelmi propagandaminiszter, akik később Sztójay Döme quisling-kormányának is tagjai lettek. Eközben, Kállay politikája mellett — az „új szelek járásához” is alkalmazkodva — egyes „angolbarát” képviselők szintén szervezkedtek, megpróbálva új programot is hirdetni. A vacsora igazi „pikantériája” az volt azonban, hogy váratlanul és hívatlanul megjelent a meglepett egybegyűltekkörében Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, aki rövidesen „szemrehányást tett egy-két minisztertársának”, mivel kételkedtek „az ő jobboldalosságában”. (60–63.)

A bel- és külpolitika egymással kölcsönhatásban lévő folyamatait az olvasó jól nyomon követheti a jelentések alapján, amelyeket magyarázó lábjegyzetek egészítik ki, segítve a szöveg helyes értelmezését. Az értékes tartalmú, rendszerint színvonalas jegyzetek azonban olykor kissé szűkszavúak vagy ritkák, a nevekben, fogalmakban igencsak bővelkedő forrásközlésnek ugyanis feltétlenül jót tett volna, ha jóval sürűbb és kiadósabb a jegyzetekben közölt kommentár. A Z. Karvalics László által írt bevezetés és a Varga László tollából származó utószó foglalja értelmező keretbe a dokumentumokat, a történelmi háttér kontextusában mutatva be a körülményeket.

A bevezetés a bel- és külpolitikát olyan központi gondolatok köré csoportosítva ismerteti, mint a Kállay-kormány külpolitikájának „két fordulata” és az ún. „hintapolitika”. A vezérmotívumot a hintapolitika felemáságának kritikája adja a bevezetőben, amely igen éles kritikával illeti a magyar kormányfő két esztendeig tartó ténykedését. Arra, hogy a régóta gyökeret vert „hintapolitika” kifejezést valóban szerencsés-e használni, és hogy a történelmi tudatban Kállayról megmaradt kép vajon nem túlságosan elnagyolt-e, nem áll itt módunkban megfelelő alapoossággal kitérni, de leszögezhető, hogy a Magyarországhoz hasonló helyzetben lévő kisebb tengelyszövetségesek politikáját összességében meglepően hasonló vonások jellemezték. Hitler szatellitjé számára a háború végkimenetelét nem csupán diplomáciai „ügyességük”, hanem legalább ugyanakkora mértékben geopolitikai helyzetük és a tőlük független nagyhatalmi döntések határozták meg. 1942 nyarának végén háború befejezését és a háború utáni rendezést illetően még sokféle lehetőség fennállt. A külügyi apparátus vezetői tisztviselői ennél korábban is látták ugyan a náci Németország várható vereségét, de számukra is kérdés maradt, hogy pontosan mikor és milyen sajátos front helyzet mellett következik be majd mindez. Kállay politikájának fordulatait illetően, a felszín mögé tekintve tűnik elő számunkra, hogy a változó háborús helyzethez való alkalmazkodás vagy az alkalmazkodási kísérletek nem feltétlenül takarnak mélyreható módosulást az alapvető koncepció tekintetében.

A kötet bevezetője hivatkozik Szegedy-Maszáknak a Zürichbe nem sokkal korábban tudósítónak kinevezett Tarr előtt még idehaza, 1942 tavaszán kifejtett álláspontjára. Eszerint a háború „lényegileg eldőlt”, ezért elsődendő céllá vált a békekötésre való felkészülés, ahol „minél jobb színben kell feltűnni a szövetségesek előtt”. A feladat azonban, a Harmadik Birodalom tőszomszédságában,



korántsem lehetett könnyű feladat. A külföldön működő magyar propagandaágensek tevékenységét ugyanis a németek árgus szemekkel figyelték. Egy ízben, 1943 elején, előfordult az is, hogy az egyik újságíró a berni magyar követségről figyelmeztették, jobb, ha nem folytatja korábbi, a német követtség részéről erősen sérelmezett publicisztikáját egy darabig – „biztonsága érdekében” is. Jóval később, 1944 márciusában, a német megszállást közvetlenül megelőző, klessheimi találkozó drámai pillanataiban Hitler szemére vetette a magyar kormányzónak a sajtó hangnemét, különösen a konkrétan is kárhözhatott Szvatkó Pál-féle vezércikket, amely az *Esti Magyarország* 1943. december 31-i számában jelent meg, hogy egyenesen a címdoldalon taglalja a „feltétlen megadás elvét”. A cikket a kötet függelékében egyébként teljes terjedelmében olvashatjuk. Magyarország megszállására azonban mégsem a magyar sajtó tengelyellenes hangvételű cikkei miatt került sor.

A dokumentumkötetet életrajzi jegyzetek egészítik ki, a szövegben említett sajtótermékekről pedig a folyóiratok jegyzékében kaphatók információk. A sajtó alá rendezés és a jegyzetek készítése többek együttes munkája (Balogh Margité, Andreides Gáboré, Z. Karvalics Lászlóé és Tátrai Gáboré). Nagy segítséget nyújt az igen részletes, igényes tárgy- és névmutató, amely Gellériné Lázár Márta munkája. Illusztrációként sajtófotók szerepelnek. A kötet lektora Sipos Péter volt. A függelékben található egyébként Kállay utolsó, a megbízható követekhez írott, korábban több helyütt közölt, előszeretettel idézett 1944. március 1-jei levele is, amelynek világos értelmezésére az MTI tájékoztatói alapján az eddigieknél több lehetőségünk nyílik. Az évtizedekig szunnyadó dokumentumokról bizvást állítható, hogy nem csak a történeti kutatást végzők számára jelenthet lebilincselő olvasmányt, hanem a második világháború magyar vonatkozásai iránt érdeklődők szélesebb köre számára is, akik előtt viszont kevésbé ismert, hogy eredetileg a „legvidámabb barakk” kifejezést nem a Kádár-korszak Magyarországanak jellemzésére használták, hanem a náci uralom alatt viszonylagos belső függetlenségét megőrző magyar államra. „A szakadék szélén ...” című kötet tulajdonképpen a „legvidámabb barakkból” küldött célirányos politikai üzeneteket foglalja magában.

Joó András

Stark Tamás

## MAGYAR FOGLYOK A SZOVJETUNIÓBAN

(Kisebbségkutatás Könyvek)

Lucidus Kiadó, Budapest, 2006. 259 o.

Több mint fél évszázaddal az események után végre megjelent, megjelenhetett a második világháború alatt és azt követően a szovjetunióbeli légerekbe hurcolt magyarok történetét tudományos igényvel feldolgozó monográfia. A több évtizedes késés oka a Szovjetunióra, illetve a szocialista rendszerre nézve kínos tényekben keresendő. Ezért egészen a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakig, még periférikusan sem foglalkoztak, nem is foglalkozhattak ezzel a témával, mert a pártállami diktatúrában a kérdéskör — elsősorban a jogtalan elhurcolások, a szovjet fogságba kerültek rendkívül mostoha körülményei, élményei, valamint az ott meghaltak magas száma miatt — tabu téma volt.

Stark Tamásnak e monográfiáját a témakörben publikált több írása előzte meg. A szerzőnek azonban nem volt könnyű dolga, hiszen a témával kapcsolatos levéltári iratok a rendszerváltásig a levéltárakban nem voltak kutathatók, némi iróniával és túlzással azt mondhatjuk, hogy utána meg már nem volt mit kutatni. Ugyanis eltűnt a Magyar Vöröskereszt iratanyagából a hadifogsággal kapcsolatos 1945–1948 közötti iratanyag, s ugyancsak hiányzik a Népjóléti Minisztérium Elnöki és a Hadigondozási főosztályának az 1945. és 1946. évi iratanyaga.

Mindezek ellenére a szerző e munkáját — a lehetőségekhez képest — széleskörűen felkutatott levéltári anyagra, a témakörrel kapcsolatban magyar nyelven megjelent munkákra — legnagyobb mértékben visszaemlékezésekre — és a témával foglalkozó külföldi (angol, német, orosz nyelvű) szakirodalomra támaszkodva írta meg.

A szovjet fogságba vetett magyarok történetét a fogságba vetéstől a visszatérésig körültekintő szakmai alaposággal, az eseményeket sokoldalúan elemezve, a bevezetővel együtt összesen 25 fejezetben tárgyalja. S bár a címben a szerző a magyar foglyok szovjetunióbeli életének a feltárását, bemutatását vállalta, mégis a fogságba vetésekkel is rendkívül részletesen, 10 fejezetben foglalkozik, míg a foglyok szovjetunióbeli helyzetével sem sokkal bővebben, 11 fejezetben. Mindeközben állításait sűrűn támasztja alá és egészíti ki korabeli dokumentumokból és a visszaemlé-

kezőkből származó idézetekkel és imponálóan gazdag jegyzetapparátussal, bár néhány helyen a dokumentum pontos levéltári megjelölése nélkül. A könyvet a felhasznált irodalmat tartalmazó hété oldalas bibliográfia zárja le.

A bevezetőben az olvasó áttekintést kap azokról a szükséges és alapvető ismeretekről, melyek segítségével átláthatja a kérdéskör rendkívül szerteágazó tényezőit. Itt olvashatunk a szovjet légervilág — a büntető-, az internáló- és a hadifogolytábor-hálózat — kialakulásáról, szervezetéről, hierarchiájáról, a GUPVI (Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság) és a GULAG (Lágerek Főigazgatósága) alá rendelt lágerek egymásmellettségéről, s ezeknek a szovjet struktúrából, illetve hatalomgyakorlásból eredő okairól. Ezek leírása annál is inkább indokolt és fontos, mivel még mindig sokan — még a történészek közül is — a Gulag-lágerek közé sorolják a hadifogoly- és az internálótáborokat. Itt olvashatunk még a tömeges rabszolga-munkaerőszerzés okairól: a politikai megfélemlítésről, az etnikai és osztály alapon történő tisztogatásokról, a második világháború lehetőségét kihasználva immár a külföldi rabszolgamunkaerő-beszerzés elméleti megalapozásáról, a kollektív büntetés gyakorlatának kialakulásáról, valamint a nyugati hatalmak hozzájárulásáról, hogy a Szovjetunióknak történő jóvátétel egyik formája a munkaszolgálat legyen. A szerző mindeközben hangsúlyozza azon — a könyvében alátámasztott — véleményét, hogy a Szovjetunióba hurcolt hadifoglyok is, még ha katonaként estek is fogságba, valójában kényszermunkások voltak. Rávilágít arra, hogy „a Szovjetunióba szállított magyarok sorsa a közelmúlt történetének nagy tragédiái közé tartozik. A tragédiát a maga idejében és azóta is folyamatosan úgy próbálták elhallgatni, hogy az elhurcolások történetét és a kényszermunkát egyszerűen »hadifogolyügyként« kezelték, így mutatták be és így szerepel ma — ha egyáltalán szerepel — a történelemkönyvekben. Ilyen módon lehetett elfeledtetni a szervezők, végrehajtók, valamint a kényszermunkára épülő szovjet rendszer felelősségét.” (13–14.)

A szerző az ezen általános ismeretekkel való felvértezés után következő fejezetekben vezeti be az olvasót immár konkrétan a magyar állampolgárok, katonák és civilek szovjet fogságba jutásának különböző módozataiba, a foglaltszedések körülményeibe, a területi, időbeli és mennyiségi különbségekbe, a hadifogoly-, az internáló-, valamint a büntetőtáborokba induló transzportokba való jutás lehetőségeibe, folyamatába és okaiba. A polgári lakosság tömeges elhurcolásának területi különbségeinél külön fejezet szól Kárpátaljáról, és egy másik a Felső-Tisza- és az Ung-vidékről, valamint a Felső-Bodrog-közéből történt elhurcolásokról.

A katonákkal foglalkozó fejezetben olvashatunk arról is, hogy a Szovjetunióban a hadifoglyokkal való bánásmóddal kapcsolatos irányelvekben a háború folyamán milyen változások mentek végbe. Így míg a Szovjetunió elleni háború kitörését követően a „halál a fasiszta megszállókra” jelszó alapján jártak el többnyire az ellenséges sebesült katonákkal és a foglyul ejtettekkel szemben, addig a moszkvai csatát, az első jelentős szovjet sikert követően Sztálin 1942. február 23-i napiparancsában már árnyaltabban fogalmazva arra utalt, hogy „az ellenséges katonákat nem kell megölni akkor, ha megadják magukat.” (19.)

Szintén külön fejezet foglalkozik a magyarországi „németek” „mozgósításával” is. S az imént használt idézőjelek a könyv nyomán kerültek ide is, melyek fontos jelentéstartalommal bírnak. A „németek” szó idézőjeles használata a fejezetcímbe már előre jelzi, hogy nem pusztán, vagy nem kifejezetten csak németeket jelöl. Ugyanis bár a Sztálin kézjeggyével ellátott, 1944. december 16-i, 7161. számú Állami Honvédelmi Bizottsági határozat „a Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia területén tartózkodó 17–45 év közötti munkaképes német férfiak és a 18–30 év közötti munkaképes német nők” internálásáról szól, mégis ahol nem volt elég német nemzetiségű, ott a magyar lakossággal pótolták a parancsokban kiadott tervszámoktól való különbözetet. Azt ugyanis, hogy ki számít németnek, az említett parancs nem határozta meg, ez az intézkedő NKVD-s tiszttől függött, miként az a szerző által citált példákából is kiderül. Sőt a szerző kutatásai alapján azt is állítja, hogy „a deportáltak többsége sohasem tartozott a német nemzetiséghez.” (76.) A „mozgósítás” idézőjelbe kerülése pedig azt jelzi, hogy — miként a korábbi fejezetekben bemutatott, a polgári lakosság köréből történt elhurcolásoknál is — a német nemzethez való tartozás ürügyén deportáltaknál is megtévesztő, hazug felhívások alapján, néha falugyűlésre, mozielőadásra, népgyűlésre, élelemosztásra, vagy csak egyszerűen igazoltatásra, illetve egy kis front mögötti munkára hívva az embereket gyűjtötték össze az elhurcolandó létszámú transzportokat. Ezeknél az elhurcolásoknál a helyi közigazgatás emberei is tevékenyen közreműködtek és sajnos nem mindig csupán a kényszer hatására.

A civil lakosság tömeges elhurcolásával kapcsolatban a felkutatott források alapján Stark Tamás arra a következtetésre jutott, hogy a Magyarországra érkező szovjet belügyi alakulatok-

nak előre meghatározott, területekre lebontott fogoly-kontingenseket kellett kiállítaniuk és a Szovjetunióba szállítaniuk, ami — a szovjet rendszer ismeretében — teljesen reálisnak tűnik.

A fogságba kerüléssel foglalkozó fejezetek zárásaképpen a szerző — alaposságához híven — két fejezetben összegzi a Magyarországról szovjet fogságba hurcoltak számát, a háború utáni és a háború alatti területre vetítve. Ez rendkívül örvendetes, mert a korábban más szerzők tollából megjelent számadatoknál sokszor nem volt egyértelmű, hogy amikor a Magyarországról szovjet fogságba hurcoltakról írtak, vajon melyik Magyarországgal számoltak. Ugyanakkor nem tudni, hogy a két, létszámadatokat összegző fejezet közé hogyan keveredett *Az elítéltek* című fejezet, amely azt vizsgálja, hogy kiket, hogyan és összesen hány magyar állampolgárt vetettek rabságba — általában koholt vádak, illetve politikai indokok alapján — és hurcoltak a szovjetunióbeli Gulag-lágerekbe.

A következő két fejezet a magyarországi fogvatartás rövid időszakával, valamint a kiszállítással foglalkozik. Utóbbiról a fejezet végén a szerző megjegyzi, hogy a foglyok 10-20 százaléka szállítás közben meghalt. A halottakat a sínek mellé fektették, s „a haláleseteket senki sem regisztrálta”.

Majd a könyv felénél eljutunk a magyar foglyok szovjetunióbeli rabságát ismertető, elemző fejezetekhez. Itt először a szovjetunióbeli lágerek hierarchiájáról és azok területi elhelyezkedéséről, majd a foglyok érkezésének, elosztásának, illetve fogadásának a körülményeiről olvashatunk. Az ezek után következő tematikus fejezetekben érzékletes képet kapunk a szovjetunióbeli légeréletről.

A légerélet szinte légerenként másmilyen volt, hiszen az élet- és munkakörülmények nemcsak a természeti adottságtól, a társadalmi környezettől és a felsőbb utasításoktól függtek, hanem legnagyobb mértékben a légerparancsnok személyétől és az öröktől. „Volt olyan tábor, ahol az örök szórakozásból öltek, de volt olyan is, ahol az örök a rabokkal együtt fosztogatták a környező almáskerteket.” Volt, ahol 14, míg máshol csak 8 órát dolgoztak. „Volt olyan tábor, ahol szinte mindegyik fogoly meghalt, volt, ahol „csak” 10 százalékos volt a veszteség.” (135.) Azonban volt három tényező, ami közös volt bennük: a kiszolgáltatottság, a nélkülözés és a reménytelenség, amely — a szerzőt idézve — „szürke masszává gyúrta a sokféle országból összegyűjtött foglyokat.” (138.) S „a frissen érkezett fogoly a parancsnoknak, öröknek és erősebb társaiknak kiszolgáltatott biológiai lényé vált”. (139.) Az olvasó elé tárulnak a légerélet sivár, nyomorúságos és kegyetlen körülményei, a földbe vajt bunkerekben lakó, fatalpra dolgozott vászoncipőben és a halott foglyokról levett rongyokban járó, végkimerülésig dolgoztatott, állandóan éhező, teljesen kiszolgáltatott magyar foglyok nyomorúságos élete. Azonban voltak olyan „szerencsésebbek”, akikről nem vették el ruháikat, bakancsaikat, mert nem volt olyan jó állapotú.

A könyv a szovjetunióbeli fogolyélet különböző aspektusainak bemutatásánál — a fogságba hurcolás lényegéből, alapvető indokából fakadóan — a rabok munkavégzésével foglalkozó fejezet a leghosszabb. S nemcsak a különböző munkaterületek és a nagy „beruházások” (csatorna- és vasútépítések, építkezések stb.) embertelen munkakörülményeinek — a plusz 40-50 fokos kazahsztáni melegtől, a mínusz 40-55 fokos sarkkörön túli hidegben történő dolgoztatás, a 40 centiméteres átmérőjű vajatban hason kuszva történő közlekedés és a szénfejtés, az ólom- vagy más ércbányákban végzett munka, a bambuszerdőirtás moszkító és mérges kígyók közt, a tajgában pedig fairtas a 4-5 centis maskák, a szúnyogféle vérszívók közt, a tőzegkitermelés combközépig érő vízben, a vasár-, azaz a pihenőnapok elhagyása stb. — bemutatásával találkozunk itt az olvasó, hanem a rabszolga-munka nemzetgazdasági és ágazatonkénti jelentőségének a leírásával is. A szerző összegzett adatai szerint a GUPVI- és a GULAG-rabok kényszermunkája adta 1945-1949 között a Szovjetunió nemzeti jövedelmének a 8-10 százalékát.

E nyomorúságos körülményekben azért az idő múlásával, ha lassan is, de folyamatos változás, többnyire javulás figyelhető meg, valamint az öröknek és a lakosságnak a magyar foglyok iránti — a szovjet propaganda által szított gyűlöletének az enyhülése is bekövetkezett, sőt barátságok is kialakultak. Fontos itt megjegyezni, hogy ezek a javulási tendenciák elsősorban a hadifogoly-, másodsorban az internálótáborok lakóira vonatkoztak, de semmiképpen sem azokra, akik a Gulag-lágerekbe kerültek.

Itt kell megemlíteni e kiváló, s egyedülálló munkának egy komoly hiányosságát, mégpedig azt, hogy a különböző lágertípusokba — hadifogoly-, internáló-, Gulag-lágerekbe — elhurcoltak életkörülményeiről írottak sokszor egybemosódnak, nem különülnek el egymástól, ami alól időnként a Gulag-rabokkal foglalkozó részek adnak némi kivételt. A különböző táborokba hurcoltak sorsa egybemosódásának bizonyosan az is oka, hogy a szerző mindkét típust kényszermunkának minősíti, ami igaz, de a rabok hivatalos státusában, s így a rájuk vonatkozó rendeletekben és uta-

sításokban is, és ennek következtében helyzetükben is voltak különbségek, a hadifogoly státussal rendelkezők javára.

Természetesen külön fejezetek foglalkoznak a szovjetunióbeli fogolylét legkülönbözőbb aspektusaival, mint például az élelmezés-éhezés, a betegség-halál kérdésével, a fogolyélet hétköznapjaival és a helyi lakossággal való kapcsolattal is. E fejezetek közt található a könyv talán legérdekesebb része, amely a szökésekről, illetve a szökési kísérletekről, az egyes foglyok elképesztő találékonyságáról és a végletes elkeseredés oly fokáról szól, hogy a szinte biztos sikertelenség tudatában is voltak, akik megpróbálták a szökést. Hiszen az irdatlan távolságok, a mostoha éghajlati viszonyok és a lakosság félelme, ami a szökött foglyok feljelentését eredményezte, rendkívüli mértékben lecsökkentette a sikeres szökés lehetőségét.

A magyar foglyok visszatérésének körülményeivel foglalkozik a könyv utolsó, s egyben legterjedelmesebb fejezete. A testileg-lelkileg megnyomorított rabok a reménytelenség mocsarába süllyedve már akkor sem hittek a „szkoro damoj”-nak (hamarosan haza mehetnek), amikor az már valódi tartalommal töltődött meg. A szabadon bocsátásoknál először a betegek, a munkára alkalmatlanok, vagy azzá váltak kerültek sorra, hiszen ők már hasznot nem hajthattak, csak tehetetlét jelentettek a szovjet hatalomnak. Több millió aggódó családtag — szülő, feleség, férj, gyermek és testvér — várta haza szereteteit, „a visszaszállítás megindulása azonban nem csillapította, hanem inkább fokozta a hozzátartozók aggodalmát” — írja a szerző. Majd így folytatja: „a foglyok rossz ruhában, gyakran betegen érkeztek meg, és megdöbbenő híreket hoztak a Szovjetunióból”. (234.) S hogy a tapasztalataikat — ahogy a kommunista párt nevezte, a „rémhíreket” — ne mondják el, 1947 nyarától a magyarországi fogadótábor tisztjei szigorú titoktartásra szólították fel a hazaérkezőket, megfenyegetve őket azzal, hogy „a fecsegőket elfogják és visszaszállítják oda, ahonnan jöttek”. (245.) A (hadi)fogolykérdés kényes volta és politikai jelentősége miatt a foglyokkal kapcsolatos ügyintézés jogkörét elvették a kiszagdapárti Honvédelmi Minisztériumtól és a kommunista irányítású Belügy- és Népjóléti Minisztérium kezébe adták. A Honvédelmi Minisztérium részéről csak a szintén kommunista kézben lévő Katonapolitikai osztály folytathatta addigi tevékenységét, a hazatérő katonák politikai szűrését. Még további érdekes részletek olvashatók a hadifogolykérdéssel, a hadifoglyok hazahozatalával kapcsolatos politikai játszmákról, az ügy társadalmi jelentőségéről és hátteréről, valamint a hazatértekkel kapcsolatban napvilágot látott különböző számadatokról. A különböző adatok végeredményeképpen a szerző arra a következtetésre jut, hogy a legoptimistább becslés szerint is a szovjet fogságba került magyarok közül csak mintegy kétharmaduk térhetett vissza szülőföldjére.

Ahogy Stark Tamás megállapítja, nemcsak a fogságban meghaltak tekinthetők áldozatnak, hanem a túlélők is, hiszen testileg-lelkileg megrokkanva érkeztek haza, és „gyötrő emlékeiktől életük végéig nem szabadulhattak.” (252.)

E mű nemcsak a szovjet fogságba került magyarok történetének eddigi legszélesebb alapokra helyezett, legteljesebb tudományos igényű feldolgozása, hanem egyszerűen is szerencsétlen sorsú honfitársainknak emléket állító könyv is.

Ugyanakkor e munka — meglátásunk szerint — csak egy kisebb, megelőlegezett kivonata Stark Tamás eddigi kutatásainak, mivel — idő és lehetőségek híján — most még nem írhatta meg kutatási eredményeinek teljességét. Reméljük, hogy a közeljövőben sor kerül majd e mű kibővített, továbbfejlesztett változatának megjelenésére is, mint ahogy ez történt Gergely Jenőnek Gömbös Gyuláról vagy Ablonczy Baláznak Teleki Pálról szóló kutatásainak eredményeivel. Várjuk a folytatást!

*Bognár Zalán*

## A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS A „FORDULAT ÉVEIBEN”

*Az 1947. évi országgyűlés almanachja*

Történelmi sorozat III. kötet.

Főszerkesztők: Marelyn Kiss József, Vida István. Szerkesztők: Horváth Zolt, Hubai László.

**Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 2005. 747 o.**

A második világháború miatt megszakadt és fél évszázadig szünetelt a magyar parlamenti almanachok 1884-től rendszeressé vált kiadása.

E nemes tradíciókat a Jelenkutató Alapítvány 1994-ben felelevenítette, egyúttal új hagyományokat is teremtett. Jelestül a 20. századi rendszerváltások (1944–1945; 1948–1949; 1989–1990) parlamenti

ciklusaihoz igazodva, történelmi és aktuális („friss”) almanachok sorozatát tette közzé. Eddig összesen hét — három történelmi és négy aktuális — almanach jelent meg.

A történelmi almanachok sorában a legutóbbi az 1947. szeptember 16. – 1949. április 12. közötti Országgyűlése, amely a háború utáni korlátozott parlamentarizmus utolsó ciklusát reprezentálja.

Az előrehozott választásokat a Magyar Kommunista Párt (MKP) kezdeményezte, hogy arra addig kerüljön sor, míg működik a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SzEB) Magyarországon. A polgári demokrácia hívei — köztük a Független Kisgazdapárt (FKGP) tagjainak egy része is — a remélt szuverenitás időszakára, a békeszerződés életbe lépése utánra kívánták időzíteni azt. A választások napját végül is az döntötte el, hogy a Szovjetunió augusztus 31-én ratifikálta a magyar békeszerződést, így a választások erre a napra estek.

A parlamentáris kormányzati rendszerek jellegének és működésének egyik meghatározó alap-eleme a választójog. Ezen múlik, hogy a törvényalkotás legfőbb intézménye, a parlament valóban a népszuverenitás letéteményesévé válik-e. Az almanach teljességre való igényét, törekvését jelzi, hogy a nemzetgyűlési és az országgyűlési választási törvényeket (1945:VIII. tc. és 1947:XXII. tc.) egyaránt közli.

Az 1947. évi törvényben a választási matematika, illetve annak módosulásai, mutációi szinte minden vonatkozásban tetten érhetőek, csakúgy mint a kommunista párt hatalmi ambíciói. Egy mandátumhoz 14 000 érvényes szavazat kellett (1945-ben 12 000). A törvény gondoskodott a töredék szavazatok beszámításáról (1945-ben ezek elvesztek). A pártok országos lajstromai alapján bejutó képviselők számát 60-ra emelték (1945-ben 50 volt). Eltörölték a kooptálásra vonatkozó passzust. Az egy szavazókorre eső szavazók létszámát 600 főben szabták meg (1945-ben 400 volt). Az aktív és passzív választójogot, csakúgy mint 1945-ben a 20. életév betöltéséhez kötötték.

A helyben lakás cenzusát (domicílium) 1947. május 1-jében határozták meg. Ezzel kollektíven megfosztották a választójogtól a magyar–csehszlovák lakosságcsere keretében Magyarországra áttelepítetteket (ugyanakkor, demokratikus módon, a hazai szlovákok választójoga biztosítva volt). A ki nem telepített németek továbbra is kizárattak a választójogból. A kizárások köre tovább bővült 1945-höz képest. A megnevezett 25 szervezet (5 párt, 20 egyesület) országos vezetőin kívül nem voltak választhatók választmányi tagjaik és országgyűlési képviselőik sem. Ezzel az MKP az egyik legnagyobb politikai ellenfelének tartott Magyar Szabadság Párt vezetőjét, Sulyok Dezsőt (aki 1935-ben a Nemzeti Egység Pártja listáján került be a parlamentbe) kizárták a passzív választójogból („Lex Sulyok”).

A választási törvény lényegében kettős mércével mért az 1945-ben már indult és az akkor még nem indult, új pártok esetében. Minden választókerületben ötvenszer annyi ajánlásra — de legfeljebb háromezzerre — volt szüksége az újonnan induló pártoknak, mint ahány jelölhető személy volt az adott kerületben. Ez megnehezítette e pártok parlamentbe jutását és megsértette a titkosság elvét (ui. az ajánlásokat a jelöltek jegyzékére rá kellett vezetni).

A törvény a névjegyzék-kivonattal való szavazás lehetőségét mindenki számára biztosította, aki nem a saját körzetében tartózkodott. Ez az ún. „kék cédula” adta — a titkos kizárások mellett — az egyik legnagyobb visszaélési lehetőséget a választások során. A prémios rendszer viszont az 1945-ben már indult pártokat részesítette előnyben, amennyiben ők választási szövetségre lépnek. Ha ti. a szövetség az országosan leadott szavazatok 60%-át megszerzi, az országos listán megszerezhető helyek 80%-át megkapja, ha 75%-ot ér el, akkor az országos listás helyek 100%-át megkapja.

Az 1947. évi választási törvény nem a demokrácia feltétel nélküli megőrzése jegyében született. A jogalkotók az állampolgári jogok egyik legfontosabb biztosítékát: a szabad, titkos, általános és egyenlő választójogot sértették és korlátozták, amely a törvény demokratikus deficitje volt.

A választásokon 10 párt indult, és a választási törvényben már kvázi kódolt eredményeket értek el. A választási szövetségre jogosult négy párt — (Magyar Kommunista Párt [MKP] 22,3%, Független Kisgazdapárt [FKGP] 15,4%, Szociáldemokrata Párt [SzDP] 14,9%, Nemzeti Parasztpárt [NPP] 8,3%) — megszerezte az országos szavazatok 60,9%-át, életbe léptetve ezzel a prémios rendszert. Mellettük hat — három radikális és három lojális — ellenzéki, azaz ajánlásra kötelezett párt volt. Közülük a Demokrata Néppárt (DNP) 16,4%-ot, a Magyar Függetlenségi Párt (MFP) 13,4%-ot, a Keresztény Női Tábor (KNT) 1,4%-ot, a Független Magyar Demokrata Párt (FMDP) 5,2%-ot, a Magyar Radikális Párt (MRP) 1,7%-ot, a Polgári Demokrata Párt (PDP) 0,7%-ot ért el.

Az Országgyűlést a magyar békeszerződés (1947:XVIII. tc.) életbe lépése másnapján, 1947. szeptember 16-án hívták össze. A nemzetgyűlés a békeszerződés aláírása (1947. február 10.) és

annak életbe lépése között „vitatta meg” a szerződés szövegét, melynek kialakításában semmilyen szerepe sem volt és lehetett. A békeszerződés életbe lépésének feltétele az volt, hogy a szövetséges nagyhatalmak (Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Szovjetunió) mindegyike letétbe helyezze a szerződés ratifikált példányát a szovjet kormánynál. A ratifikációs okmányokat a szovjet kormány szeptember 15-én helyezte letétbe. E napon de jure megszűnt hazánk fegyverszüneti státusa és a magyarországi SZEB, ám de facto Magyarország továbbra is korlátozott szuverenitással bírt, miután a nagyhatalmak korábbi antináci koalíciója felbomlott, s a világ és Európa két, antagónisztikusan szembenálló táborra szakadt. Magyarország a térség államaival fokozatosan betagozódott a formálódó keleti blokk intézményrendszerébe.

A választási eredmények alapján 411 fős (a teljes ciklusban, a bekövetkezett változásokkal összhangban, mindösszesen 521 fős) lett az Országgyűlés. A választási törvény demokratikus deficitjén is túlmutatott, hogy az Országgyűlés eredeti összetételében kérsz életű volt, épp a „fordulat évei” következtében. A frissen megalakult Országgyűlés, csakúgy mint annak teljes ciklusa, mintegy „leképezte” a hatalomátvétel egyes etapjait, a politikai intézményrendszer átalakításának folyamatát.

A parlamenti pártok képviselőcsoportjainak létszáma ily módon a következőképp alakult. A választási szövetség pártfrakcióinak létszáma a megalakuláskor (és a teljes ciklusban, összesen): MKP: 100 (113), FKGP: 68 (106), SzDP: 67 (106), NPP: 36 (43). A radikális ellenzéki pártok képviselőcsoportjainak létszáma: DNP: 60 (69), MFP: 49 (46), KNT: 4 (4). A lojális ellenzéki pártok képviselőcsoportjainak létszáma: FMDP: 18 (22), MRP: 6 (8), PDP: 3 (4) fő.

Házelnökké Nagy Imrét (MKP) választották, aki elejétől végig betöltötte e tisztséget. Két alelnöke közül egy kiscgazda és egy szociáldemokrata volt, ám egyikük sem töltötte, nem tölthette ki a teljes ciklust. Szabó Árpád (1947 szept.–okt.), Implom Ferenc (1947 okt.–1948 nov.), Mihályfi Ernő (1948 nov.–1949 jún.); Kéthly Anna (1947 szept.–1948 febr.), Molnár Imre (1948 febr.–1949 jún.). Hasonló jelenségek játszódtak le az országgyűlési bizottságokban is. Az országgyűlési képviselők életrajzai a makro- és mikro-történelem törésénél találhatók. Az egyéni életutak nem voltak szűkén a fordulatoknak, drámáknak és tragédiáknak sem.

Az almanach adatgazdag táblázatai beszédesek; az országgyűlést, az egyes pártfrakciókat, az országgyűlési képviselőket igen sok szempontból veszik górcső alá. Az egyes táblázatok közlik pl. az országgyűlési választások részvételi adatait választókerületek szerint; az országgyűlési választások eredményeit pártok és választókerületek szerint; az országgyűlési választásokon megszerzett mandátumokat pártok és választókerületek szerint; az országgyűlési választások részvételi adatait járások és városok szerint; az országgyűlési választások járási és városi eredményeit. Mindezekon kívül az almanach tartalmazza a köztársasági elnököket és a kormányok tagjait; az országgyűlési tisztségviselőit, lemondott és behívott képviselőit; az országgyűlés képviselőit a bekövetkezett változásokkal. Az almanachban helyet kaptak az országgyűlés bizottságai; az országgyűlési képviselők bizottsági tagságai; az országgyűlési képviselők iskolai végzettsége és foglalkozása; az országgyűlési képviselők életkora; az országgyűlési képviselők születési helyük állami határozat szerinti megoszlása.

Az almanachot lapozva korpék és kórkép kerekedik ki. Az MKP ambíciói és muníciói egyre inkább kiteljesedni látszottak a közéletben, így az országgyűlésben is. A 10 párt egy része (képviselőikkel együtt) sorra-rendre megfogyatkozott, kihullott (lemondott mandátumáról [FKGP], lemondatták mandátumáról [SzDP], megfosztották mandátumától [FMDP], megsemmisítették mandátumát [MFP]). E pártok sorsa különböző ütemben, de végeredményben a feloszlítás, felszámolás lett.

A célkeresztbe elsőként az MFP került: az ajánlások hitelességét kétségbe vonva 1947 őszén feloszlításra, vezetője pedig az ország elhagyására kényszerült, képviselőik mandátumát pedig megsemmisítették. Másodikként, 1948 nyarára megszűnt létezni a legrégebb demokratikus hagyományokkal rendelkező SzDP (egy részét felmorzsolták, a maradékot a kommunista párt beolvasztotta a Magyar Dolgozók Pártjába [MDP]). A koncepciósi Mindszenty-per pedig megpecsételte a DNP és a KNT sorsát 1948–49 fordulóján.

A mérleg másik, immár egyre inkább egyetlen serpenyőjében 1948. június 16-ától az MDP (képviselőcsoportja: 163 fő) és a Magyar Függetlenségi Népfrontban mögötte felsorakozó „látszatpártok” találtak helyet, melyek korábbi önmaguknak csak árnyékaik voltak.

1947–1949 között a korlátozott parlamentarizmus nemcsak csatát, de háborút is veszített. A parlament mintegy fél évszázad múltán, 1989–1990-től válhatott a népszuverenitás letéteményesévé.

Az országgyűlési almanachot több mint harminctagú történész team, generációk mintaszereően összehangolt, példás munkája hívta életre. A vastkos kötetet nem kevés tanulsággal gyarapodva olvashatják kutatók, tanárok, diákok; csakúgy mint a közélet formálói vagy „csupán” a korszak és a téma iránt érdeklődő személyek.

Föglein Gizella

## WISSENSCHAFTSBEZIEHUNGEN UND IHR BEITRAG ZUR MODERNISIERUNG

*Das deutsch-ungarische Beispiel*

Südosteuropäische Arbeiten, Nr. 125. Hrsg. von Holger Fischer

R. Oldenbourg Verlag, München, 2005. 568 o.

### TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK ÉS AZOK HOZZÁJÁRULÁSA

#### A MODERNIZÁLÁSHOZ

*A német-magyar példa*

A müncheni Südst-Institut kiadványsorozatában megjelentetett tanulmánykötet egy 2003-ban lezárult, fél évtizedes kutatási projekt (Az újkori német-magyar tudományos kapcsolatok hatásai a politika, a gazdaság és a társadalom modernizálására) eredményeinek összefoglalója. A projekt komoly előzményekre tekint vissza, ily módon tematikai és kronológiai bővítése kíván lenni annak a 90-es években két etapban lezajlott kutatási együttműködésnek, amely során a két ország szakemberei (akkor még) a természettudományok és a technika területén kimutatható történelmi és jelenkori kapcsolatok dokumentálására szorítkoztak. Természetesen e két korábbi projekt eredményei is tanulmánykötetek formájában gyümölcsöztek: *Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaften und Technik*. Hrsg. von Holger Fischer und Ferenc Szabadváry. Südosteuropäische Arbeiten, Nr. 94. München, 1995., illetve *Deutsch-ungarische Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik nach dem Zweiten Weltkrieg*. Hrsg. von Holger Fischer. Südosteuropäische Arbeiten, Nr. 103. München, 1999. E mostanra másfél évtizedes kutatási együttműködés harmadik fázisában is az induláskor megfogalmazódott kérdések foglalkoztatták a szerzőket, úgy, ahogyan ezt a tanulmánykötet szerkesztője meg is fogalmazta előszavában: „Kik voltak a tudományos és technológiai transzfer hordozói? Melyek voltak a transzfer okai és indítékai? Milyen történeti-politikai és társadalmi-gazdasági keretfeltételek voltak adottak a transzfer számára? Milyen minták és modellek mentén játszódtott le a transzfer folyamata?” A harmadik projekt és a hozzá tartozó tanulmánykötet azonban számos ponton szélesítette látókörét és a korábbi kutatások alapvetően technikatörténeti orientációjával szemben számos új diszciplína beemelését és vizsgálatát is felvállalta. Tematikáját tekintve tehát számottevően gazdagodott a vállalkozás. A technika, valamint a mérnöki és természettudományok köre kibővült a társadalom- és gazdaságtörténet, a jogtudomány, az irodalomtudomány, a filozófia, a tudománypolitika, a kultúrtörténet és a hungarológia szempontrendszerével és vonatkozó vizsgálataival. A kiszélesített látókör (az interdiszciplinaritás) pedig lehetőséget teremtett az eddigi kérdéskör kibővített újjáfogalmazására, nevezetesen: hogyan járultak hozzá a német-magyar tudományos kapcsolatok a szellemi megújuláshoz, a társadalmi, gazdasági és politikai modernizálódáshoz, természetesen elsősorban Magyarország esetében?

A német-magyar tudományos kapcsolatok nem kellőképpen feltárt fejezetét képezik a két ország kapcsolattörténetének, s ahogyan előszavában Fischer maga is leszögezi, e tekintetben egész napjainkig nem született még a középkortól a 20. századig terjedő átfogó és lezárt szintézis. Összegzésre váró részeredmények sorával rendelkezünk csupán, még akkor is, ha ezek felfűzésével, rendszerzésével olykor megpróbálkozik egy-egy gyűjteményes kötet. Ezek közé tartozik a Südst-Institut kiadványsorozatának e szóban forgó darabja, mint ahogy az 1991-ben Szegeden megrendezett III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus konferenciakötete is (*Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. I-III. kötet. Szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit. Budapest-Szeged, 1993.), valamint — tágabb geográfiai összefüggésekben — az Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut 80-as évekbeli kutatási projektjeinek közzétett eredményei (*Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. Hrsg. von

Richard Georg Plaschka und Karlheinz Mack. Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut, Nr. 8. München, 1983. valamint *Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert.* Hrsg. von Richard Georg Plaschka und Karlheinz Mack. Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut, Nr. 12. München, 1987). A két nép kulturális kapcsolattörténetének összefoglalására hosszabb-rövidebb terjedelemben születtek ugyan kísérletek a két világháború közötti időszakban is, ezeket azonban részint elavultságuk, részint pedig nyilvánvaló ideológiai és szemléletmódbeli elfogultságuk okán felülírandónak ítéli a modern tudományosság. Helle Ferenc kicsiny kötete (*A magyar-német művelődési kapcsolatok története.* Budapest, 1942) a német behatolás elleni küzdelem egyik gyámoltalan kísérlete volt, a sokat vitatott Fritz Valjavec hatalmas opusát (*Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns.* München, 1940) pedig Magyarországon mindig is a „kultúr-nacionalizmus megnyilvánulásának”, a német expanziós törekvések tudományos alátámasztásának tekintették. Más kérdés persze, hogy hazájában a habilitációs munkaként benyújtott könyvet sokan épp a politikailag nem eléggé tudatos és erőteljes szóhasználata miatt bírálták, 1945 után viszont épp ezt ítélték ott is elültözöttnek.

Ami napjainkig keveset változott a tudományos, vagy akár szélesebb összefüggésben a kulturális kapcsolatok megítélése terén, nos az a transzfer alapvető iránya. Annak idején Valjavec a „völkisch” terminológiához alkalmazkodva a „kultúrlejtő” (Kulturgefälle) kifejezéssel operált. Ennek használati Európa területén egy általános nyugat-keleti irányú kultúrlejtő meglétével modellezték a transzfert, mindig hangsúlyozva, hogy természetesen Nyugat-Európa jelenti a „kultúrfennsíkot”. Valjavec egyenesen a „német kultúrlejtő” kifejezést alkalmazta, s a két ország között kulturális téren tapasztalható vitathatatlan minőségi különbség kontraszt-érzetét felnagyandó, a „német kultúrfölény” ellenpólusaként a „magyarság kultúrpasszivitását” hangsúlyozta. Monumentális műve utolsó oldalán pedig konklúzióként azt állapította meg, hogy a magyarság szellemi állása a térség többi népességével szemben lényegileg abban áll, hogy a német kulturális ösztönzéseket továbbadja és közvetíti. A most vizsgált kötet bevezetőjében Holger Fischer természetesen körszerűbb koordináták közé helyezi a két ország kulturális és tudományos kapcsolatait: „A német-magyar tudományos kapcsolatok leírására nagy mértékben használható a centrum-periféria modell. E modellben Németország jelenti a centrumot, Magyarország a perifériát.” A transzfer alapvető irányának változatlanul hagyásán nyilvánvalóan nincs mit csodálkoznunk. Megszívlelendő továbbá a kötetet szerkesztő tekintélyes hamburgi hungarológus meglátása a tudomány és a modernizáció összefüggését illetően is. A tudomány és a tudományos intézmények magas, a mindenkori nemzetközi színvonalnak megfelelő alakítása és léte előfeltétel bármilyen, tartós hatású modernizálódás számára. Egyidejűleg persze maga a tudomány is lényeges modernizálási terület, mely igényli az állandó megújulást és továbbfejlődést. „Mínthogy egy — nem csupán tudományosan — visszamaradott ország, amilyen Magyarország is” — fogalmaz Fischer — rendszerint nem rendelkezik a tudománynak ebben az értelemben történő, saját erőből véghezvitt modernizálásához szükséges gazdasági és egyéb eszközökkel, nélkülözhetetlenek a tudományos kapcsolatok. Egyidejűleg azonban a tudományos kapcsolatok a tudományon kívüli egyéb területek számára is a modernizáció fontos faktorai. A tudományos kapcsolatok hordozói mindenütt az egyetemisták és a tudósok, akik külföldön megszerzett tudásukkal hazatérnek, s ott intellektuális elitet képeznek. A tudomány, a tudományos kapcsolatok és a tudósok ezáltal alapvetően olyan egységet képeznek, amelynek modernizációs jelentősége messze kisugárzik a szorosabb értelmű tudományosságon túlra, s érinti a politika, az intézményrendszer, a gazdasági fejlődés stb. számos területét.

Modernizáció alatt a kötet és tanulmányai a társadalmi élet, az állami intézmények, valamint az egész nemzetalkotó folyamat valamennyi társadalmi és gazdasági feltételének átalakítását értik. E modernizációs kísérlet a 19. század folyamán áterjedt Kelet-Közép- és Délkelet-Európára, ahol is az egyébként általános célkitűzéseket némiképp árnyalva, a modernizáció konkrét irányt, illetve követendő mintát kapott: a haladás világosan követhető végcélja a „nyugatiasodás”, illetve az „európaizálódás” lett. E modernizációelméleti kiindulópont különleges relevanciával bír a szóban forgó térség viszonyainak, fejlődésének analizálása szempontjából. Ennek segítségével ábrázolhatóak ugyanis a régió történeti kontinuitás-vonalai és fejlődésbeli törései, s színtügy a jelenkori átalakulás folyamatai. Ennek során nagy jelentőséggel bírhat a Fischer által hangsúlyozott felismerés, miszerint Kelet-közép- és Délkelet-Európa társadalmaiban gyakorta egyfajta „parciális modernizálódás” játszódott, illetve játszódik le. A parciális azt jelenti, hogy egy és ugyanazon társadalmon belül relatíve mo-



dern struktúrák intézményesítésére kerül sor egyidejűleg lényegesen kevésbé modern struktúrák fenntartásával. A modernizálás tehát a modernizáció területeinek nem mindegyikét érinti egyidejűleg, ill. egyazon erősséggel. „Olyan jelenség ez — hangsúlyozza Fischer —, amely éppenséggel Magyarországon is megfigyelhető.”

A kötet tanulmányainak mindegyikében vezérfonal a tudományos kapcsolatok jelentősége a modernizálódás folyamatában. Különböző történelmi korszakok és különböző tudományterületek reprezentáns példái sorakoznak a lapokon. Minthogy a tudományos kapcsolatoknak a modernizációra gyakorolt hatása a két vizsgált ország tekintetében inkább Magyarország számára játszott fontos szerepet, elsősorban a magyar befogadó szerepkör kerül előtérbe. Minthogy azonban a kulturális és tudományos kapcsolatok rendszeré mindig kétirányú, nyilván kisebb volumenben, de a Németországot érő magyar hatások némelyike is tárgyalásra kerül. A tanulmányok hat nagyobb tematikai egységbe strukturálódnak.

A mennyiségi mutatókat tárgyaló fejezetet Szögi László terjedelmes tanulmánya teszi ki, mely a magyar(országi) egyetemisták németországi peregrinációjáról ad áttekintést az 1789–1919 közötti időszakban. A szerző valamennyi (összességében 14 548) szóban forgó egyetemjáró tanulmányi adatait egybegyűjtötte, illetve különböző szempontok alapján táblázatokba rendezte. Tájékozódhatunk ily módon az egyetemjárók évenkénti vagy akár nagyobb időszakokként bontott létszámáról, az egyes német egyetemek közötti megoszlásukról, helyváltoztatásairól, az egyes fakultások közötti megoszlásukról, társadalmi állásukról, vallási hovatartozásukról, nemzetiségi összetételükről, származási helyükről. A szerző korábbi, az 1520–1788 közötti időszakra vonatkozó hasonló vizsgálataival összevetve e mostanit, láthatóvá válik, hogy a 16–20. század összesen kb. 74 ezer Magyarországon honos külföldi egyetemjárójából több mint 22 ezer fő németországi tanulmányokra vállalkozott, s e nagyságrenddel a német egyetemek a Habsburg-monarchia egyetemeit (39 ezer) követve a második helyen állnak. Szinte jelentéktelen szám emellett az összes többi európai ország egyetemeire beiratkozott összesen 13 ezer fő. Érdekes példával világítja meg a szerző a peregrinációból hazatértek Magyarországon modernizálásában játszott szerepét: közülük 114-ből jelentős politikus vált (17 miniszter és 5 miniszterelnök).

A kötet második tematikai egysége egyes tudományágak segítségével hívásával konkrét példák kidolgozására összpontosít, s ezeken keresztül világítja meg a német–magyar tudományos kapcsolatok egyes korszakokban tapasztalható intenzitását, továbbá e kapcsolatok hozzájárulását a modernizálási folyamatokhoz. Teszi mindezt a középkortól a 20. század második feléig terjedő időintervallumban. Führer Nagy Györgyi tanulmánya a műszaki főiskolák szerepét, azok kölcsönös egymásra hatását vizsgálja a selmecbányai bányászati akadémia középpontba állításával. Az intézmény történeti könyvtárában őrzött, 18. századi matematikakönyvek vizsgálata során a szerző áttekinti a németországi eredetű műveket, valamint a fordított utat bejárva, a Selmecbányán keletkezett magyar munkákat, illetve azok elterjedését a német főiskolákon. Ennek során a műszaki jellegű tankönyvvállomány terén nagyfokú kölcsönös összefonódást állapít meg. A magyar szellemi export értékes eleme a bányászatban nélkülözhetetlen, Selmecen kifejlesztett vízkierőgépek. Bartha Lajos tanulmánya a kapcsolatokat a csillagászat területén követi végig, a középkortól a 20. század közepéig. E területen is bőségesen dokumentálható a két fél kölcsönös egymásra hatása. Az egyébként német Regiomontanus a Magyarországon töltött évek alatt Budán fejlesztette ki azokat a csillagászati mérőeszközöket, melyek aztán a németországi finommechanika fejlődésére oly nagy hatást gyakoroltak. 1550 és 1750 között — ahogyan a szerző kimutatja — valamennyi csillagászati témájú magyar disszertáció, illetve kutatási eredmény német egyetemeken született, ám az eredmények recepcója ellenkező előjellel is működött: magyar csillagászok tankönyvei tananyagává váltak német egyetemeken. Békés Vera a göttingeni egyetemnek a finnugor nyelvtudomány keletkezése körül játszott szerepét vizsgálja. A Göttingenben a magyarok eredetéről folytatott tudományos diskurzus döntően befolyásolta a finnugor nyelvrokonság kérdéséhez való viszonyulást, s egy új magyar tudós-generációt termékenyített meg, akik immáron a pusztán szókincsgyűjtésen túlmutató nyelvészeti módszertannal operáltak. Horst Fassel vizsgálatának középpontjában Hugo von Meltzl áll, az Erdélyből származó, Heidelbergben és Lipszében tanulmányokat folytató, majd a kolozsvári egyetemen működő irodalomtudós, akinek sokrétű, a tanításra, kutatásra, irodalmi fordításra, folyóirat-alapításra (*Acta comparationis*), kiterjedt kapcsolati háló fenntartására irányuló tevékenysége mögött fátylaként világít a lipcei hagyományok meggyökeresítésének szándéka. Elévülhetetlen Meltzl hatása a germanisztika és az irodalomtudomány modernizálása, a soron következő magyar és román tudós-generáció komparatista szemléletmódjának alakítása terén. Vámos Éva tanulmánya rávilágít a kémikus Justus von Liebig hatásának

jelentőségére a 19. századi magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar modern tudományos alapokra helyezése során, továbbá feltárja Liebig kiterjedt magyar kapcsolatainak egyes szálait. A magyar kollégákkal folytatott levelezése alapján is kiterjedt kapcsolatrendszer dokumentálható, ám a magyar élelmiszeripar szakemberei is gyakorta keresték fel problémáikkal. Saját tanítványai között is találunk magyar egyetemistákat, s hatása a magyarországi oktatásban is tetten érhető: ugyanúgy Liebig hazai recepciója megnyilvánulásának tekinthető tudományos műveinek lefordítása, mint ahogyan a szerves kémia előretörése a budapesti egyetemen, ahol annak jelentősége idáig jócskán háttérbe szorult a szerves kémia mögött. Wolfgang Göbel tanulmánya a 20. század második felébe vezet, s a közös magyar–német (NDK) táplálkozástudományi kutatásokat veszi szemügyre. Bemutatja ennek egyes területeit és eredményeit, továbbá a tudományos együttműködés ezen a szinten (is) tetten érhető politikai beágyazódását. Világossá teszi a táplálkozáspolitika és az élelmiszeripar mindkét ország számára egyértelmű gazdasági és politikai jelentősége mellett azt a tényt is, hogy a kooperáció eredményeként nyert ismeretanyag felhasználása, illetve a technológiai transzfer kétirányú volt.

A harmadik fejezet tanulmányai a technikai-technológiai kapcsolatokra koncentrálnak, az ipar modernizálása során előtérbe került transzfer-folyamatok egyes kiragadott példáinak bemutatásával. Klein-Bednay Ildikó a textiliparban használatos bizonyos technológiák elterjedését vizsgálja abban az időszakban, amikor a manufaktúrák világából az iparosított előállításra történő átmenet lezajlott. A konkrét példa az ún. kékfestő eljárással kapcsolatos technológiai transzfer. Vizsgálatra kerül a (titkos) eljárás németországi elterjedése, majd Magyarországra történő beszivárgása akár a vándoréveiket odakinn eltöltő iparoslegények hazatérése, akár a korszak tömeges német bevándorlása és letelepedése útján. A transzfer a textilipar felvirágzását hozta magával Magyarországon. Tóth János tanulmánya a két világháború közti időszakban a sikertelen magyar próbálkozásokat követően német vezetés alatt meginduló szénhidrogén-feltárás folyamatát követi végig. A német főtulajdonos által irányított Magyar–Német Ásványolaj Művek Kft. (MANÁT) az ország ásványkincseinek kiadására vonatkozó heves kritikák ellenszelében is komoly munkát végzett a Dél-Alföldön. A kitermelésen túlmenő nyereség volt a MANÁT által kutatás-fejlesztésre fordított 30 millió márka, valamint a magyar mérnököknek közvetített magas szintű tudományos és technológiai know-how. A német javak körébe tartozó vállalkozás eszközállományát a szovjetek jóvátétel fejében elhurcolták, ám így is ennek strukturális alapjain folytatódott a háború utáni magyar szénhidrogén-kitermelés. Hans-Liudger Dienel, Hronszky Imre és Tamás Pál közös tanulmánya az 1990-es évtized ipari kapcsolatait imagológiai perspektívából szemléli. A vizsgálat a 20. század során kialakult kölcsönös országképet összeveti a két ország jelenkori ipari szektorának egyes képviselőivel készített mélyinterjúkból nyert ismeretanyaggal. Az eredmény rendkívül differenciált, ám az egymásról — minden esetleges negatív tapasztalat ellenére — kialakult alapvetően kedvező kép bizonyossága a vasfüggöny lehullása után a térséget tekintve különösen Magyarországra irányában tapasztalható feltűnő készség a kooperációra és az investíciókra.

A kőtet negyedik tematikai egységét a koncepciók, struktúrák és intézmények transzferjének szentelték. Az idősíkok: 19. század, a két világháború közti időszak és a rendszerváltó Magyarország. Heio Klein vizsgálatainak tárgya a 19. századdal meginduló új múzeumtípus, a nemzeti múzeumok magyarországi és németországi fejlődése, valamint kölcsönös egymásra hatása. A Magyar Nemzeti Múzeum és hasonló profilú német társai (Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Bayerisches Nationalmuseum München, Deutsches Museum München) közös vonásai már az alapstruktúrájukban felismerhetők: feladatuknak kevésbé az univerzális művészeti értékek megismertetését tekintették, mint inkább saját nemzeti történelmük, irodalmuk, nyelvük, egy szóval nemzeti karakterjegyeik megóvását és továbbélését. Végeredményben egyfajta tanító és felvilágosító, valamint a nemzeti célok propagálására irányuló tevékenység letéteményesei voltak. A szerző szerint különösen Magyarország esetében napjainkig kitapintható a „nemzeti” múzeum ilyen jelentősége. Ujváry Gábor tanulmánya már a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatok világába vezet át. A berlini egyetemen 1916-ban létrehozott Magyar Intézet és a nyolc évvel később életre hívott berlini Collegium Hungaricum nemcsak az adott kor viszonyai között, de bizony napjaink mércéjével is irigylésre méltó tudományos bázisintézmények voltak Magyarország számára, mégpedig épp a stratégiailag legfontosabb célországban. Az alapítás és felvirágoztatás folyamatában szerencsésen ötvöződött a kedvező politikai konstelláció és az együttes fellépés néhány olyan, valóban nagy formátumú személyiség részéről (Gragger Róbert az alapító, Klebelsberg Kunó a magyar és Carl Heinrich Becker a porosz kultuszminiszter), akik nemcsak szoros baráti kapcsolataik által, de alapvetően azonos tudománypolitikai nézetrendsze-

rük alapján is közös nevezőre tudták hozni mindkét oldal politikai döntéshozóit. Az intézet és különösen Gragger keze nyoma világosan felismerhető az interdiszciplináris irányultságú modern hungarológia máig érvényes koncepcióján. A Collegium Hungaricum pedig egyéb járulékos — a korabeli országmázszt érintő — feladatai mellett valódi szellemi otthonot teremtett ösztöndíjasainak, akik hazatértek után Magyarország szellemi elitjének meghatározó részét alkották. Palló Gábor vizsgálata a két világháború közötti magyar ösztöndíjrendszerre irányul, előtérbe állítja az e területen megnyilvánuló német befolyás szimptomáit. A szerző megállapítja, hogy Magyarország tudományos intézményrendszerének első világháború utáni újjáépítése során a kultúrpolitikusok a vonatkozó német szisztémát tekintették iránymutatónak. Érvényes volt mindez az ösztöndíjrendszerre is, ami pedig a külföldi irányultságot illeti, a magyar tudósutánpótlást posztgraduális továbbképzésre elsősorban német földre irányították. A szerző figyelemreméltó észrevétele az, hogy a külföldi (főleg németországi) tanulmányaik végeztével hazatérő tudósok alig néhány évvel később, ráadásul tudományos teljesítőképességük zenitjén, már egy megváltozott politikai kurzusban, a sztálinista Magyarországon fejtették ki tevékenységüket. A szocialista korszaknak még a Klebelsberg-érában (német minták alapján vagy egyenest Németországban) kiképzett tudósai révén látens módon tovább élt a két világháború közötti német tudományos szisztéma a város Magyarországon. Az Erich Griebler és Peter Biegelbauer által jegyzett tanulmány arra vállalkozik, hogy megvilágítsa a magyar K+F szisztéma zászlóshajója, a Bay Zoltán Alapítvány intézményi kereteinek alapvetően német mintára történt megalkotását. Az alkalmazott kutatások előmozdítására 1992-ben létrehozott szervezet célja olyan kutatóintézetek hálózatának kiépítése volt, amely hálózat képes elősegíteni az egyetemi alapkutatások és az ezeket felhasználó vállalkozások, vagyis a gazdasági élet közötti tudástranszfert. A szerzőpáros meglátása szerint a német Fraunhofer-Gesellschaft mintaképpel választása nem feltétlenül egy következetesen végiggondolt döntéshozatal gyümölcse volt, sokkal inkább eseti döntések és adottságok eredményezték. Ezek közül kiemelendő a német eredetű modellek tradíciója és magas fokú legitimitása Magyarországon, a már fennálló kooperációk a tudományban és az igazgatási szférában, a személyes kapcsolati háló a tudományos és politikai szintéren, ill. a főszereplők (különösen az innovátor Pungor Ernő és a miniszterelnök Antall József) személyes preferenciái.

Az ötödik fejezet a jogi természetű tudományos kapcsolatok köréből mutat be két példát. Gönczi Katalin tanulmánya a német–magyar jogi kapcsolatok 19. századi szakaszát vizsgálja, mégpedig abban az összefüggésben, hogy milyen hatással volt az európai államok egymás közti jogi tudástranszferének alakulására a kor általános érvényű nacionalizálódási folyamata. Magyarországon is ekkor játszódott le a modern jogrendszerre való átmenet az eddig érvényes alapvetően római, illetve kánonjogi alapelveknek a „nemzeti joggal” való fölülrása révén. A nacionalizálódás azonban nem vezetett az európai jogrendszeren belül a tradicionális kapcsolatok szálainak elválgásához. A jogi tudástranszfer új hálózata szövéődött az európai államok között, s e szövévényben Magyarország — történeti és jogi hagyományainak megfelelően — a német/osztrák jogtudomány irányába orientálódott. Az onnan (elsősorban a kiterjedt személyi kapcsolatok révén) nyert ösztönzések jelentős mértékben mozdították elő a hazai jogi és általában a szellemi megújulást. A szerző azt is kimutatja, hogy a 19. század végére oly mértékben fejlődött a magyar jogtudomány, hogy annak prominensei a Németországban folytatott jogi vitáknak is aktív résztvevőivé válhattak. Georg Brunner és Herbert Küpper vizsgálatának középpontjában a rendszerváltás fontos eredményeként 1990. január 1-jével felállított magyar Alkotmánybíróság működésének első évtizede áll. Az európai és Európán kívüli alkotmánybíráskodás modelljeinek tanulmányozása során a szerzőpáros arra a következtetésre jut, hogy ez irányú hagyományok és előzmények híján a vonatkozó magyar szervezetet (főbb vonalaiban és persze a speciális hazai viszonyok szem előtt tartásával) a német nyelvterület, nevezetesen a német és az osztrák minta alapján állították föl. Ennek magyarzataként részint az szolgál, hogy a nevezett országok alkotmánybírószámai az intézményesített alkotmánybíráskodás alaptípusát testesítik meg, másrészt a magyar jogi gondolkodás amúgy is tradicionálisan a német nyelvterület gyakorlata irányába orientálódik. S végül a szerzők éles szemmel tetten értek egy további faktort is: a vezető magyar alkotmányjogászok jelentős hányada Humboldt-ösztöndíjaként éveket töltött (Nyugat-)Németország területén (Sólyom László, Lábady Tamás, Zlinszky János, Vörös Imre, Németh János, Kiss László; s nem „Humboldt”-tal, de szintén töltött egy „Max-Planck-Institut”-os évet Münchenben Czucz Ottó). Az így nyert tapasztalatok bizonyára érdemben megkönnyítették a német gyakorlat hazai adaptálását.

A kötet utolsó, hatodik fejezete oly módon képez önálló tematikai egységet, hogy szemben az eddig ábrázolt, döntően német földről Magyarországra irányuló, esetleg bizonyíthatóan kétirá-

nyú transzferfolyamatokkal, ezúttal kifejezetten a magyar tudományosság Németországban kifejtett hatására koncentrált, tudatosan a természettudományok, ill. a szellemtudományok köréből kiragadva egy-egy példát. Siegfried Niese a Nobel-díjas természettudós, Hevesy György németországi éveit veszi szemügyre. Hevesy is, ahogyan a hozzá hasonlóan Magyarországot a 20. század elején elhagyó tudóstársai (Szilárd Leó, Wigner Jenő, Teller Ede stb.) a kor természettudományának virágzó központjában, Németországban próbálták szerencsét, s ott maradtak egész addig, amíg ez politikailag lehetséges volt. A szerző ezekről az évekről érdekes adalékkal szolgál: ellenértben némely magyar származású tudóstársával (Polányi Károly, Neumann János, Kármán Tódor, Szilárd és Wigner), akik sosem tudták volna elképzelni a hosszú távú integrációt Németországban, Hevesy a tartós németországi beilleszkedés lehetőségétől sem zárkózott el. S bár zsidó származása miatt el kellett hagynia Németországot, élete alkonyán visszatért ide, s barátságát is megőrizte német tudóstársaival. Német földön elért tudományos eredményei, felfedezései, valamint főiskolai tanárként, ill. széles körű kapcsolatrendszere révén kifejtett hatása maradandó érvényű a tudomány és a technika németországi modernizálásának folyamatában. K. Lengyel Zsolt terjedelmes tanulmánya a II. világháborút követően Münchenben letelepedett Bogyay Tamás tudományos tevékenységére összpontosít. A neves történész és művészettörténész a Szabad Európa Rádió szerkesztői feladatai (Kőszegi Ákos álnéven), ill. a müncheni Magyar Intézet irányítása mellett a hungarológia németországi jelentőségének megújítását is vállalta. A szerző Bogyay tudományos munkásságának bemutatása során a szellemi háttérét befolyásoló tényezők közül kiemeli az emigrációba kényszerülés jelentőségét, ami által Bogyay úgyszólván kilöködött a hazai tudományos körökből. Megállapítja ugyanakkor, hogy Bogyaynak a nyugati szakmai körökbe történt integrációja nem jelentette a magyar tudományos élet közegeből való kilépést, ill. eltávolodást, hanem a távolból is szervesen közreműködni tudott a vonatkozó magyar szaktudomány mindenkori kérdésfelvetéseinek továbbvitelében. A hazai szálak fenntartásán túl másik fő tudományos feladatának magyar szemléletmódról tanúskodó felismerései közvetítését, s a nyugati, elsősorban a német szakközvéleménnyel való megismertetését tekintette. A német tudományos hierarchiába való beilleszkedése azonban a szerző meglátása szerint felemásan, tartalmi hatásában inkább, a formai-intézményi érvényesülés terén kevésbé sikeredett: egyetemi vagy egyetemen kívüli formalizált munkamegígazások híján leginkább egy kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkező, az intézményi kereteken fölül emelkedő „magántudós”-ként tevékenykedett.

A gyűjteményes kötet tanulmányozása nemcsak azért ajánlható jó szívvel, mert a német-magyar kapcsolatok kimeríthetetlen tárházát figyelembe véve épp a tudományos kontaktusok kevésbé feltárt szegmensében kínál változatos és összeállított és színvonalas válogatást. Fontos figyelmet szentelni neki azért is, mert a kötet Németország kevés, a térségünkkel foglalkozó tudományos bázisintézménye közül pont a legrégebbi múlttal rendelkező (s eredeti formáját tekintve épp napjainkra felszámolódnak látszó) müncheni intézet magyar vonatkozású hatyúdálának tekinthető. A megcsonkított formában Regensburgba átvezényelt Südost-Institut háromnegyed évszázados múltra visszatekintő kiadványsorozata, a Südosteuropäische Arbeiten köteteinek utolsó előtti olyan darabja ez [Nr. 125], amely magyar vagy magyarországi tematikával foglalkozik. A Magyarországra irányuló figyelem egyébként is aggasztó csökkenése, ha mindezt összevetjük az említett intézet egyelőre bizonytalan jövőjével, borúlátásra ad okot a két ország kapcsolatainak kutatására német részről fordított figyelem vonatkozásában. Márpedig a tendencia több évtizedes: a Südosteuropäische Arbeiten II. világháború után megjelent köteteinek tematikája (kezdve a Band 40 sorszámot viselő 1953-as munkával) alátámasztja benyomásunkat, miszerint a térség vizsgálata során Magyarország jelentősen veszített súlyából a két világháború közötti időszakhoz képest, mégpedig elsősorban a balkáni államok javára, amely természetesen a magyar, illetve magyar vonatkozású témák képviselőit jelentős mértékű visszaesésében csapódott le. A Südosteuropäische Arbeiten már a világháború után napvilágot látott 96 kötetéből csupán 16 (17%) választott szoros értelemben vett magyar témát. Ezzel szemben az 1945-öt megelőző bő évtized 39 kötetéből 23-at (59%) szenteltek (nagy)magyarországi tematikának. A rendszerváltás óta eltelt csaknem két évtizedre szűkítve a statisztikát (8 a 48-ból), úgyszintén 17%-os eredményt kapunk. A kevés Magyarországgal kapcsolatos kutatási projekt, illetve eredmény egyikét kell tehát megbecsülnünk a Holger Fischer által szerkesztett kötetet lapozva.

László Borhi

## HUNGARY IN THE COLD WAR 1945–1956: BETWEEN THE UNITED STATES AND THE SOVIET UNION

Central European University Press, Budapest – New York, 2004. IX+352 o.

### MAGYARORSZÁG A HIDEGHÁBORÚBAN 1945–1956: AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS A SZOVJETUNIÓ KÖZÖTT

Borhi László, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa kiemelkedő könyvet írt. Jelentős kutatásokat végzett magyar, orosz, amerikai és francia levéltárakban, és mindennek jó hasznát vette. Még azok is gondolatébresztő, jól áttekinthető és meggyőző munkának tartják majd Borhi könyvét, akik nem értenek egyet Borhi minden megállapításával. A *Magyarország a hidegháborúban* jókor érkezett, mert viszonylag kevés levéltári forrásokra alapozott elemzés áll rendelkezésre a magyarországi kommunista korszak első éveiről. Az elmúlt évtizedben nagyszámú tudományos elemzés látott napvilágot magyarul, angolul, oroszul, olaszul és németül az 1956-os magyar forradalomról, amelyet könyvének utolsó előtti fejezetében Borhi is elemez. Ennél jóval kevesebb újraértelmezés olvasható a kommunista hatalomátvételtől, illetve a kommunista berendezkedés megszilárdításáról. Borhi könyve tehát hiányt pótol, és a továbbiakban kiindulási pontul szolgál majd a témáról írt könyveknek. Emellett a munka figyelemre méltó hozzájárulás a hidegháború okait elemző hatalmas szakirodalomhoz.

A legtöbb történész, aki a kelet-európai szovjet politika, illetve a kommunista tömb megalakításának indítékait kutatja, elsősorban a katonai-politikai okokra helyezi a hangsúlyt. Borhi elismeri, hogy ezek az okok fontosak voltak, de nagyobb jelentőséget tulajdonít a gazdasági tényezőknek. Más szerzők is felfigyeltek már Magyarországra, illetve tágabb értelemben véve Kelet-Európa gazdasági jelentőségére a Szovjetunió számára, de Borhi szisztematikusan tekintti át ezt a témát, és fontos levéltári adatokkal támasztja alá érveit. Bemutatja, hogy a Szovjetunió gazdasági nyomás alá helyezte Magyarországot, nem csak azzal, hogy jóvátétel gyanánt hatalmas mennyiségű anyagot és pénzügyi erőforrást vont ki Magyarországról, de helyi kommunista funkcionáriusok segítségével szovjetizálta a magyar gazdaságot, ennek segítségével erőforrásokat csoportosított át Magyarországról a Szovjetunióba. Borhi meggyőzően érvel amellett, hogy a szovjetek gazdasági uralma Magyarországra fölött megerősítette a Szovjetunió katonai és gazdasági dominanciáját, illetve elvágta Magyarországot a nyugati világtól.

A szovjet megszállás alatti mostoha bánásmód nem volt váratlan. Magyarország Németország szövetségese volt a második világháború alatt, hadserege pedig végig kitarított a németek mellett. Borhi megjegyzi, hogy mire a szovjet csapatok 1944 őszén magyar területre léptek, a Szovjetunió joggal tekintette Magyarországot ellenségnek, amelyre megszállás és nem felszabadítás vár. A szovjet csapatok nagy számú rablást, nemi erőszakot és más erőszakos cselekményt követtek el, bár ezeknek az atrocitásoknak a mértéke elmaradt a Németország szovjet megszállási zónájában tapasztaltaktól, ahol mintegy 2 millió nőt erőszakoltak meg szovjet katonák. Összehasonlítással Magyarországon a Borhi által idézett adatok szerint mintegy 50–200 ezer nőt erőszakoltak meg. Mindazonáltal, bár Németország keleti zónájában a szovjet csapatok még brutálisabban viselkedtek, mint Magyarországon, a szovjet megszállás önkényes brutalitása súlyos terhet rótt a magyar társadalomra.

Nem volt a megszállás kezdeti szakaszának egyetlen olyan pillanata sem, amikor enyhült volna a szovjet megszállási politika. 1949 áprilisában Vlagyimir Gyekanozov, a Szovjetunió Külföldi Javait Kezelő Állami Igazgatóságának helyettes vezetője kijelentette, hogy a győztes ország (mármint a Szovjetunió) érvényesíti jogait a legyőzött (mármint Magyarország) fölött amiért háborút indított ellene. Borhi bemutatja, hogy a szovjet csapatok jelenléte megkönnyítette a kommunista rendszer és a szovjet uralom fokozatos bevezetését Magyarországon. Az 1945. évi szabad választások hatalmas győzelmet hoztak a Független Kisgazdapártnak, amely a szavazatok 57 százalékát kapta. Ezzel szemben a Magyar Kommunista Párt csak a voksok 17 százalékát kapta, ami mélyrehatóan felháborította a moszkvai vezetést. A kisgazdák annyi szavazatot kaptak, hogy könnyedén kormányt alakíthattak volna, de már előre megállapodtak, hogy koalíciós kormányt alakítanak a kommunistákkal és más politikai pártokkal. A szovjet politika közbelépésének köszönhetően a belügyi és más fontos tárcákat a kommunisták kaptak meg. Az elkövetkező két évben Magyarországot formálisan koalíció vezette. Ez alatt az idő alatt a kommunista párt a megszálló

szovjet csapatok segítségével számos fontos lépést tett, amely lehetővé tette, hogy megszabaduljanak a többi politikai párttól és sztálinista mintájú diktatúrát vezessenek be Magyarországon. Kiemelkedő szerepe volt ebben Rákosi Mátyásnak, akit sztálinista buzgósága és az erőszakos elnyomásra való hajlama miatt többször mérsékleltre kellett intenie szovjet feljebbvalóinak.

Borhi megállapítja, hogy a Szovjetunió terjeszkedő hatalom volt a második világháború végén, és a proletárdiktatúra bevezetése Magyarországon már a kezdetektől fogva cél lehetett. Könnyen nem mondja ki a végső szót ebben a kérdésben, de meggyőző bizonyítékokat tár fel érvelésének alátámasztására. Legalábbis meggyőzően bizonyítja, hogy a magyarországi hatalom megszerzésére irányuló szovjet politika könyörtelenebb volt, mint eddig gondoltuk. Bár Borhi minden bizonnyal alábecsüli az eszmei megfontolások szerepét és túlságosan a gazdasági tényezőkre koncentrál, meggyőzően bizonyítja, hogy ezek kulcsszerepet játszottak a szovjet politikában.

Borhinak az 1956-os forradalomról és az arra adott amerikai válaszról szóló fejezete a *Journal of Cold War Studies* 1999 őszi számában megjelent, sok elismerést kapott cikkén alapul. Borhi kiemeli az Eisenhower-adminisztráció „felszabadításról” és „felgöngyölítésről” szóló retorikájának üres cinizmusát, mely retorika akkor kísértette a kormányzatot, amikor 1956 novemberében a Nyugat kénytelen volt végignézni, ahogy szovjet csapatok megszállják Magyarországot és leverik a forradalmat. Ebben az esetben, írja a szerző, az Egyesült Államok önérdeke szerint cselekedett, pontosan úgy, ahogy demokratikus és autokrata államok egyaránt cselekedtek a történelem folyamán. Bár Borhi kritikusan szemléli az amerikai külpolitikát, helyesen állapítja meg, hogy a forradalom és szélesebb értelemben véve Magyarország sorsát nem az amerikaiak, hanem a szovjetek döntötték el. Elismeri, hogy az újonnan napvilágra került iratok szerint, amelyek a szovjet vezetés október végi tétovázásáról tanúskodnak, a magyar forradalom sikerére nagyobb volt az esély, mint korábban gondoltuk, bár rámutat, hogy ez az esély kérészerű volt.

A *Magyarország a hidegháborúban* gondolatébresztő, lebilincselő könyv, amely a szakma és az általános olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat. Borhi László értékes elemzést ad Magyarország 1940–50-es évekbeli tragikus történelméről, a Szovjetunió kelet-európai politikájáról ugyanebben az időszakban, illetve a hidegháború okairól is.

Mark Kramer

## VÁC '56

*Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában*

*Forrásgyűjtemény I–II.*

Közreadja Böör László – Gyarmati György – Horváth M. Ferenc.

(Váci Történelmi Tár IV.)

Vác Város Levéltára, Vác, 2006. 1177 o.

A forradalom 50. évfordulójára — a Váci Történelmi Tár negyedik darabjaként — a Vác Város Levéltára által kiadott két kötetes (de folyamatos oldalszámozással ellátott) összeállítás az 1956-os forradalom és szabadságharc, valamint az azt követő megtorlás időszakát kívánja bemutatni, elsősorban a közölt források segítségével. A kötetek alcímével ellentétben azonban korántsem egy szimpla forrásgyűjteményről van szó, mivel a tekintélyes életrajzi és intézményi adattár, a forradalom helyi eseményeire vonatkozó — gyakorlatilag teljesnek mondható — forrás- és irodalomjegyzék Vác '56-os kézikönyvévé teszi a kiadványt.

Mint azt a hasonló jellegű és színvonalú történelmi dokumentumgyűjteményektől elvárhatjuk, a kötetet (a szerkesztői megjegyzések után) az 1956-os forradalom váci eseményeinek áttekintését adó, a forrásokat megfelelő történelmi szövegkörnyezetbe helyező bevezető tanulmány — Gyarmati György munkája — nyitja. Noha a szerző jelezte, hogy csupán a helyi történések „főszodrának” rekonstruálására vállalkozott, minden előzetes mentegetőzése, óvatoskodása ellenére a tanulmány teljes és kerek képet ad a forradalmi Vácról. Éppen ezért túlzott szerénységnek tűnik az írás címe is (*Váci krónika az 1956-os forradalomról*), ugyanis távolról sem egy egyszerű krónikával, hanem valóságos történelmi munkával állunk szemben, amely nemcsak az események számbavételét és leírását nyújtja, hanem rávilágít az alapvető összefüggésekre, azaz elemez is. Hiszen már pusztán azért, hogy párhuzamot von az 1848-as és az 1956-os pesti forradalom hírének megérkezése között, ez utóbbit a modernkori magyar forradalmak sorába helyezi, és ezzel meghatározott távlatból látja annak váci eseményeit is.

A forradalom helyi történéseit alapvetően meghatározta a főváros közelsége, így a váciak már október 23-án közvetlen értesüléseket szerezhettek a forradalom kitöréséről. Másnap több

üzemben leállt a munka és a vasútállomásról lekerült a vörös csillag. Sok vidéki várost, köztük több megyeszékhelyet megelőzve, már 25-én tömegtüntetés zajlott a városközpontban (melynek során lövések is eldőrdültek), ledöntötték a szovjet emlékműveket, és még ezen a napon megalkult az első munkástanács is. 26-án újabb tüntetésre, valóságos népgyűlésre került sor, ahol a városi tanács helyébe új, forradalmi önkormányzati szervet állítottak, és a város élére közfelkiáltással a korábbi polgármestert, Kristóf Bélát választották meg. Vác — sajátos helyzetének köszönhetően — országos jelentőségű események színtere is volt, elég csak a váci fegyház rabjainak október 27-i kiszabadulására/kiszabadítására gondolni, de a fővárosba utaztában megállt Vácra a fogságából kiszabadított Mindszenty József is.

A november 4-i második szovjet invázió Vácot sem járt együtt a forradalom azonnali letörésével. A városi tanács végrehajtó bizottsága ugyan már november 14-én újraalakult, ám a forradalmi nemzeti bizottság elnökeként tovább működött Kristóf Béla is. Sőt a város polgárai másnap újabb tömegtüntetésen álltak ki mellette, amire a szovjet katonaság letartóztatásokkal válaszolt. Habár az elhurcoltak ekkor még szabadon engedték, és a tanácsi és forradalmi szervek még hetekig párhuzamosan, egymással együttműködve dolgoztak, december közepére a forradalom Vácot is végérvényesen elbukott. A következő év közepétől a forradalom helyi vezetőit is elérte az egyre nagyobb fokozatra kapcsolt megtorló gépezet. A krónika ezen a ponton zárul, a szerző a reménybeli újabb kiadásra ígéri a folytatást.

A kiadvány terjedelmileg legnagyobb részét maguk a forradalom és szabadságharc váci eseményeire vonatkozó források teszik ki. Ezek a források — a forradalom időszakát tekintve — egyrészt az eseményekkel egy időben keletkezett dokumentumokból, másrészt „retrospektív” forrásokból került ki, vagyis egyaránt megtalálhatóak itt a forradalmi szervek működése során keletkezett iratok, egykorú újságcikkek, fényképek, magánfeljegyzések, naplórészletek, a megtorló gépezet (a rendőrség, az ügyészség, a bíróság), a tanácsi és pártszervek és más intézmények által termelt iratanyag, illetve több évtizeddel később keletkezett visszaemlékezések is.

A kötet összeállítói a „szabadság két hetét és a hét esztendőn át tartó »szabadságelvonást«” (27.) kívánták bemutatni, azaz az 1956 októberétől 1963 márciusáig terjedő időszakból közölnek dokumentumokat. A válogatás szempontjairól a szerkesztők nem szólnak részletesebben, így csupán egy félmondatból értesülhetünk arról, hogy a témára és az időszakra vonatkozó minden fellelt dokumentumot közre kívántak adni. Ugyanakkor mindenképpen valamiféle válogatottságra utal, hogy 1959-ből csak négy, míg az 1960 és 1963 közötti időszakból mindössze három forrás szerepel a kötetben; nehéz elhinni, hogy ebből az időszakból csupán ennyi irat keletkezett vagy maradt volna fenn a forradalomról. Így aztán az sem világos, hogy miért pont ezek a dokumentumok kerültek be az összeállításba.

A forrásokot kísérő bőséges jegyzetapparátusból is kiderül, hogy itt-ott történtek kihagyások. Nem közlik például egy ügynökjelentés Lehőcz János munkástanács-elnök tevékenységére vonatkozó részletét, noha a kézzel ráírt megjegyzés szerint kifejezetten az ő ügyében használhaták fel (252–253.). A fogságából kiszabadított Mindszenty József hercegprímás Vácra történt útutazásáról és itteni fogadtatásáról is csak Kristóf Béla visszaemlékezését olvashatjuk, ugyanakkor lábjegyzetben megemlítik, hogy az eseményről a Mindszentyt kísérő Pálinkás Antal, de más szemtanúk is másképpen számoltak be, ám ezeket a beszámolókat mégsem közölték (505.).

A válogatási szempontokat azért kellett volna világosabbá tenni, mert annak hiányában nehezen magyarázható, hogy mit keres a forradalomnak szentelt kiadványban például az 1957. évi terhésségmegszakításokról szóló jelentés (399. dokumentum), vagy az egyházi személyek népfrent-tagságáról szóló 1960-as beszámoló (425. dokumentum). Azt is csak sejthetjük, hogy az üzemi tanács-választásokkal (397., 398., 408. dokumentumok), a pártszékház építésével (421. és 424. dokumentumok) vagy a tanácsköztársasági emlékmű felállításával (423. dokumentum) kapcsolatos dokumentumok a „normalizálódást”, a Kádár-rezsim — konkrét és átvitt értelemben vett — építkezését kívánta érzékeltetni. Szerény véleményem szerint egy olyan kötet, amely elsősorban mégiscsak a forradalomra és nem a megtorlásra kíván emlékeztetni, nem feltétlenül igényli ezeket a forrásoknak a bevonatását.

A közreadók legfőbb közlési elve volt, hogy a források segítségével minél közvetlenebbül nyomon lehessen követni a forradalom váci eseményeit. Ennek érdekében az okmányokat szigorú időrendben adják közre, de nem az iratok keletkezési idejét, hanem azon események időpontját vették figyelembe, amelyekre az adott forrás vonatkozik. Ennek érdekében a hosszabb, több nap vagy hét eseményeiről beszámoló iratok „feldarabolva”, több részletben szerepelnek a kötetben.

A szövegközlés legfőbb elvének szokatlansága és újszerűsége mindenképpen indokoltá teszi, hogy bővebben is megvizsgáljuk azt.

Maguk a szerkesztők is tisztában voltak azzal, és ezt jelezték is a bevezetőben (35.), hogy eljárásuk a bevett forrásközlési gyakorlatnak nem mindenben felel meg. Ez a módszer azért lehet zavaró, mert a kiadvány minden egyéb tekintetben megfelel a tudományos forrásközlés formai kritériumainak, azaz a sorszámmal és címmel, valamint a szakmai normákat követő irattani leírással ellátott dokumentumokat kimerítő alaposágú és imponálóan gazdag jegyzetapparátus kíséri. Mindez csak megerősíti az alcímben nyomatékosan ki is hangsúlyozott műfaji meghatározást, tudniillik, hogy itt egy forrásgyűjteményről van szó. Maga a forrás kifejezés pedig kifejezetten arra utal, hogy az a további történeti feldolgozások számára (is) „alapanyagul” szolgál – a feldaraboltan közölték azonban ennek a célnak csak nehezen felelnek meg.

A *Vác '56* azonban csak első pillantásra tűnik szimpla dokumentumgyűjteménynek, valójában jóval több annál. Azáltal, hogy a forrásokat egy meghatározott, alapvetően a kronológia által megszabott rendszerbe helyezték, a kötet összeállítói egy történetet mondanak el velük. Vagyis nem csupán az egyes dokumentumok, dokumentumrészletek tekinthetők elbeszéléseknek, hanem az egész gyűjtemény is rendelkezik valamiféle narratív koherenciával, hiszen van tárgya (a forradalom és a megtorlás), és az egész összeállításban felfedezhető az, amit Hayden White „a társadalmi központ tudatának” nevez. (Vö. *Hayden White: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében*. In: *Uő: A történelem terhe*. Bp. 1997. 103–142.) A fragmentumokból kirajzolódik egy történet, amelynek van kezdete, közepe és vége. A források sora ugyanis nem egyszerűen véget ér, nem egy 1963-as dokumentummal zárul, hanem a szándékoltan szigorú kronologikus elvet felborítva egy 1956–1957-es naplórészlettel. Ez a dramaturgiai fogás már önmagában jelezi a lezárás iránti, és ezzel az erkölcsi jelentésre való igényt, ráadásul ezáltal a napló morális telítettségű szövege a forrásgyűjtemény egészének, a forrásokból kikerekedő történetnek is morális jelentést kölcsönöz.

A kiadvány megalkotói egy olyan „történelmi olvasókönyvet” kívántak az érdeklődők kezébe adni, amely „a múlt dokumentálható felidézésével” „megbecsülést és tiszteletet szolgált” a forradalom váci szereplőinek (28–29.). Az olvasókönyv-jellegnek már sokkal inkább megfelel a dokumentumoknak és dokumentumrészleteknek az események sorrendjét követő közreadása. Az ily módon egymás után rendezett források több nézőpontból mutatják meg a Vácot 1956. október 23-a után történteket, a forradalom kirobbanásáról szóló első híradások megérkezését a fővárosból, a szovjet megszállást szimbolizáló, és ezért gyűlölt emlékművek ledöntését, a forradalmi szervek, munkástanácsok létrejöttét és tevékenységét, a forradalom leverését, a diktatúra újbóli be rendezkedését, majd a megtorló gépezet beindulását.

A kötet összeállítói természetesen tisztában vannak azzal, hogy a közzétett dokumentumokat olvasva nem közvetlenül a múlttal, hanem annak nyomaival, méghozzá szöveges interpretációival kerül kapcsolatba az érdeklődő. A szerkesztők ezért hívják fel a figyelmet arra, hogy a forrásokat olvasásakor nem feledkezhetünk meg azok keletkezési körülményeiről, arról, hogy kinek az érdekében születtek ezek a dokumentumok (29.). Ennek ellenére, vagy éppen ezért, a forrásgyűjtemény azáltal válik élvezetes olvasmánnyá, hogy a legkülönbözőbb típusú, eltérő időpontban keletkezett iratok többféle nézőpont érvényesülését teszik lehetővé, így kitűnő bizonyítékuul szolgálnak arra, hogy egy történelmi eseményről, konkrétan az 1956-os forradalom váci történéseiről mennyire eltérő elbeszélések lehetett (és lehet) létrehozni.

Ennek a többszólomáságnak egyik legkifejezőbb példái a pesti forradalom hírének megérkezéséről szóló beszámolók. A forradalomban született *Új Váci Napló* egy hét elteltével így számolt be erről: „Ezrek ültek izgatottan a rádió mellett, és Vácot is sok száz család hallgatta ökölbeszorított kézzel Gerő Ernő hírheft beszédét. Bejöttek az esti vonatok. Az utasok lelkesen újságotkapták: Forrong a pesti utca, 48-as hangulat van Pesten és Budán.” A politikai rendőrség által készített összefoglaló jelentés minderről csak annyit jegyez meg: „Október 23-án este a rádióbeszéd elhangzása után nagy nyugtalanság volt tapasztalható a lakosság körében.” (85–86.) Több forrás arra szolgál bizonyítékuul, hogy a visszaidézés körülményei alapvető hatással vannak az emlékezetre, vagyis, hogy az eltérő felidézési környezet igen különböző narratív konstrukciókat eredményezhet, még ugyanazon személy esetében is. Ezzel kapcsolatban elég csak Vincze Ferenc 1957. februári, letartóztatásban írt önvallomását és az események után több mint három évtizeddel írt visszaemlékezését összevetni (38. és 39. dokumentum).

Egy '56-os forrásgyűjtemény esetében az emlékezet kérdésének amúgy is kitüntetett jelentősége van, mivel a közölt dokumentumok túlnyomó része „retrospektív” jellegű, azaz az események után több nappal, héttel, hónappal, sőt évvel keletkezett beszámolókról, visszaemlékezésekről, em-



léknyomokról, illetve az ezek alapján készült hivatalos jelentésekről van szó. Pár hónap vagy év elteltével a visszaemlékezőtől (tanúságtevőtől) már nem lehet elvárni, hogy minden részletében pontosan emlékezzen vissza az eseményekre, még akár azok pontos időpontjára is. Ennek sok esetben maguk az emlékezők is tudatában voltak. „Úgy emlékszem, hogy a börtönből a foglyok kiengedése és a katonai tanács megválasztása a haláleset előtti napokon történt, de bármennyire gondolkodom is, nem tudom határozottan eldönteni, hogy melyik történt előbb, de lehet az is, hogy mindkettő egy napon volt” – írta önvallomásában Környei Imre híradós őrnagy, majd hozzátette, hogy a foglyok kiszabadítása október 28-án lehetett. Környei tehát négy hónap elteltével már olyan jelentős helyi (sőt országos jelentőségű) esemény dátumára nem emlékezett, mint a váci börtönben fogva tartott politikai elítéltek október 27-i kiszabadítása (173. dok.; vö. 200–202.).

Annak, hogy a forrásokban egyes események időpontja „tévesen” szerepel, jelen kötet esetében azért van nagy jelentősége, mert a közlés legfőbb elve maga a kronológia. A problémára két megoldás kínálkozik: vagy a „helyes” időpontnak megfelelően sorolják be az iratot (iratrészletet), vagy a benne szereplő „rossz” időpontnál hagyják. A kötet szerkesztői előszeretettel éltek mindkét lehetőséggel, igaz, az elsőt valamivel többször. A fenti példánál maradva: Környei önvallomás-részletét annak ellenére október 27-re datálták, hogy ő maga október 28-ra tette a foglyszabadítást. Ellenkező példát nyújt Kristóf Béla polgármester visszaemlékezés-részlete, amelyben többek között beszámol a tüzezezred laktanyáját ért támadásról, arról, hogyan értesült az esetről, és miként próbált — hangszórón keresztül — érintkezésbe lépni az ismeretlen támadókkal. Kristóf azonban az október 28-án vagy 29-én történt incidenst (amely egyébként egy hónap halálával is járt) másfél héttel későbbre, november 7-re tette, és ide sorolták be a szerkesztők is, igaz, jelezték, hogy a szerző „itt teljesen összekeveri az eseményeket és a tényeket” (406.).

A következetlenség még ugyanarra az eseményre vonatkozóan is jelentkezik. A fenti esetenél maradva, a Buki-szigeti vízműnél történt támadást egyes beszámolóik október 28-ra (van, aki hajnalra, van, aki estére), mások 29-re teszik (34., 56–59., 69. és 71. dokumentumok). A szerkesztők egy helyen jelzik is a datálás bizonytalanságát, ám — egyáltalán nem meggyőző érvek alapján — végül úgy döntöttek, hogy a támadás „minden bizonnyal” október 28-án történt (197.). Máshol azonban már „tényként” közlik, hogy az incidensre 28-án került sor, ennek ellenére az esetről beszámoló két dokumentumot mégis október 29-nél közölnék.

Ezek a következetlenségek feltehetően abból a kettősségből fakadnak, hogy a kötet egyszerre kíván tudományos forrásközlés és történelmi olvasókönyv lenni. Első esetben elég jelezni az ellentmondásokat, ám nyitva is lehet hagyni a kérdést, nem kell feltétlenül állást foglalni a különböző, egymásnak ellentmondó elbeszélések állításai között. A második esetben azonban, annak érdekében, hogy az adott eseményre vonatkozó forrás időrendben a neki megfelelő helyre kerüljön, a szerkesztők vállára nehezedik a „helyes” dátum meghatározásának a kényszere. Az olvasó számára azonban ezek a dilemmák nem jelentkeznek, mivel az összeállítást olvasva a besorolás következetlenségei jól illeszkednek a többféle perspektívát nyújtó források többszólalúságához.

Megjegyzem, a forrásközlés szigorúan kronologikus elve nem érvényesült következetesen, így sok olyan forrás, amely több nap eseményeiről számol be, „feldarabolás” nélkül került a kötetbe, pedig lehetőség lett volna a napok szerinti „szétszabdálására”, mint pl. a 13., 27., 80., 85., 86. vagy 151. dokumentum esetében. Emellett úgy tűnik, hogy a kötet összeállítója a november 15-e utáni, külön blokkba (*Forradalom után – a megtorlás időszaka*) sorolt dokumentumokat már jóval következetesebben azok keletkezési dátuma szerint közli, függetlenül attól, hogy mikori eseményről van szó bennük. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a kiadvány szűkebb értelemben vett forrásgyűjteményének első része inkább történelmi olvasókönyvnek, míg a második része inkább tudományos forrásközlésnek tekinthető.

A források olvasását és értelmezését bőséges jegyzetapparátus segíti, amire a legtöbb esetben nagy szükség is van. Már-már tragikomikus például a *Népszabadság* híradása a váci Csokonai Rádió volt munkatársainak őrizetbe vételéről, amelyben az öt letartóztatott közül kettőnek a keresztnévét, másik kettőnek a vezetéknevét nem sikerült helyesen közölni (578–579.). Személy szerint egyetlen helyen hiányoltam a kritikai reflexiót, méghozzá az első forrás esetében, amely Pest megye állambiztonsági „monográfiájának” egy mondata, mely szerint 1956. október 23-a előtt a helyi papság aktív tevékenységet folytatott az emberek között. Minden megjegyzés nélkül közölve gyakorlatilag tényként fogadják el a forradalmat leverő hatalom megállapítását, amely lehet, hogy nem egyéb, mint a kommunista politikai rendőrség szövegeire jellemző közhely.

A szerényen csak függeléként megnevezett részbe került azoknak a személyeknek a rövid életrajza, vagy feltárt életrajzi adatai, akik a forradalmi bizottságok, munkástanácsok, nemzetör-

ségek vezetőiként és egyszerű tagjaiként, katonatisztként, pártfunkcionáriusként vagy más módon valamilyen szerepet játszottak az 1956-os forradalom váci eseményeiben. (Az összeállítás alaposságát mutatja, hogy még a forradalom után Vácról disszidáltak adatait is tartalmazza.) Az életrajzi adattár nemcsak a források között való tájékozódást segíti, hanem — a forradalom alatti Vác életében fontos szerepet játszott intézmények és szervezetek adattárával együtt — akár önálló munkaként is megállná a helyét. (Ez utóbbi adattár értékeit nem kisebbíti, ám kicsit zavaró, hogy a nevek írásmódját nem egységesítették, így a polgármester neve Kristóf, dr. Kristóf és Dr. Kristóf formában is szerepel a különböző szervezeteknél.) Hasonló mondható el a két kötet bőséges képanyagáról is, melyet akár önálló fotóalbumban is közzé lehetne tenni. A kiadványt Vác 1956-os történelmével kapcsolatos levéltári források és szakirodalmi feldolgozások jegyzéke, valamint képjegyzék és névmutató zárja.

Személy szerint különösen tetszett a kiadványhoz mellékelt könyvjelző, amely nem más, mint egy 1956-os naptár. Ezzel az egyszerű elemmel a szerkesztők a forradalmi mindennapokat hozzák közelebb a mai olvasóhoz, hiszen azonnal beazonosítható, hogy október 23-a keddre esett, vagy hogy a váci fegyház rabjainak kiszabadulása szombaton történt. Ennek kapcsán vetődhet fel, hogy a váci forradalmi események színhelyeinek topográfiai beazonosítását megkönnyítő térképet talán nem illusztrációként (364.), hanem akár külön mellékletként lehetett volna közölni.

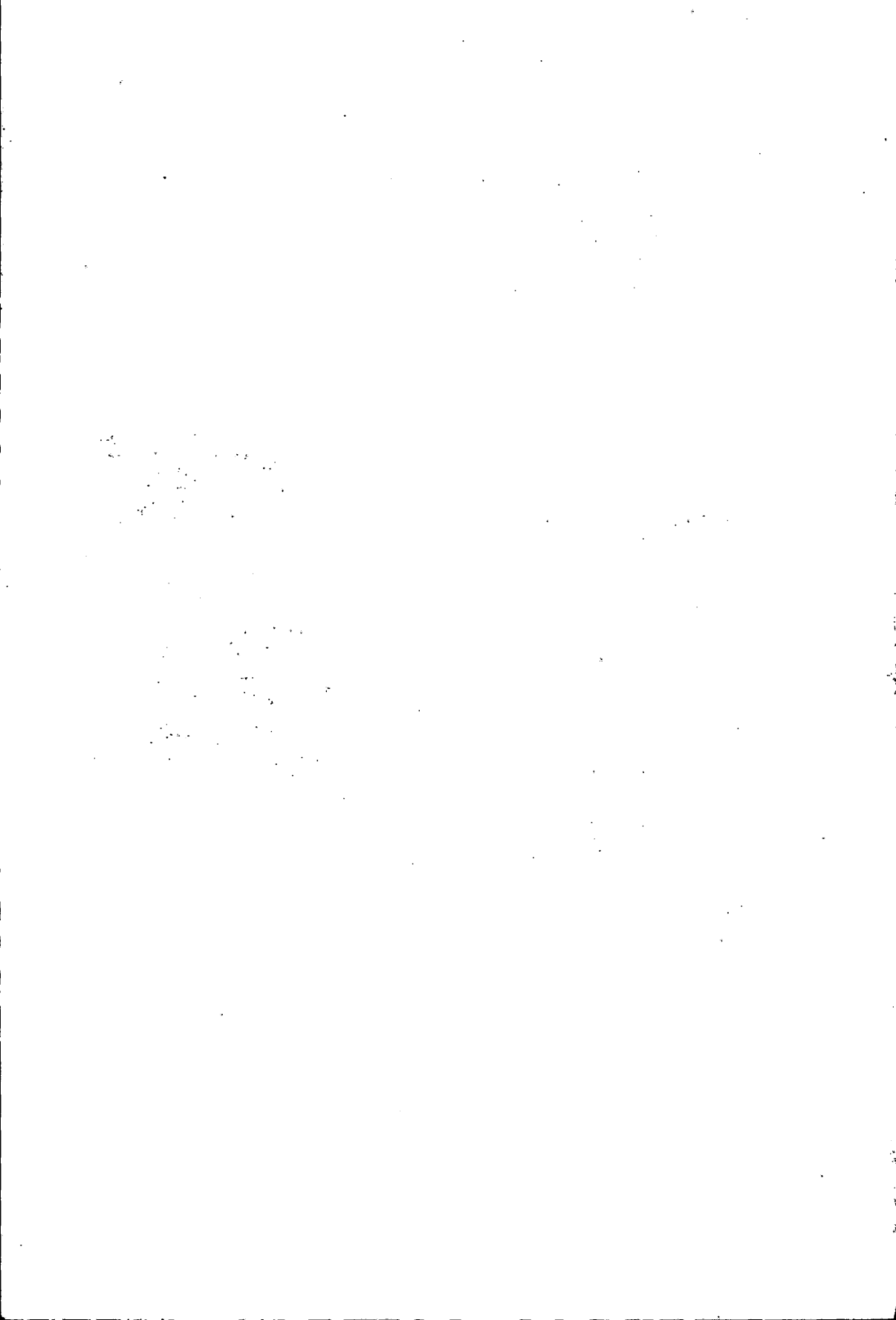
A kiadványt elolvasva túlzott óvatoskodásnak tűnik a szerkesztők előszóban megfogalmazott tünődése, miszerint elérkezett-e az idő a forradalom helyi történéseire vonatkozó dokumentumok közreadásának. Maguk adták meg rá a választ, és erre a válaszra nemcsak ők, hanem Vác városa is méltán büszke lehet. Kevés olyan település van ugyanis, amely a forradalom 50. évfordulóját a forradalom helyi eseményeit bemutató tanulmány, történelmi olvasókönyv, forrásgyűjtemény, fotóalbum és történeti kézikönyv megjelentetésével ünnepelte.

*Takács Tibor*

## CONTENTS

STUDIES - *Éva Somogyi*: Modern Bureaucracy in the Common Ministry of Foreign Affairs -  
ARTICLES - *Gábor Gángó*: The Vice-Notary of the County. The County Office of Baron József  
Eötvös 1833-1835 - *Gábor Albert B.*: The Revision of Schoolbooks in Hungary in the Interwar  
Period - *Róbert Kerepeszki*: The Reports of the Captain of the Military Seat (*vitézi székkapitány*) of  
the county of Hajdú and the city of Debrecen, 1935-1939 - *Ferenc Horváth Sz.*: The activity of Ká-  
roly Kratochwill and of the Company of the Székely Division in the Protection of the Jews in Nor-  
thern Transylvania 1943-1944 - *István Janek*: József Mindszenty for the defence of the Hungarians in  
Slovakia 1945-1947 - SMALLER ARTICLES - *István Fenyő*: Eötvös and Lamennais - *Pál Hor-  
váth*: Memento to the Work of Eckhart - DOCUMENTS - *Róbert Hermann*: Five Letters by József  
Eötvös from 1849 and 1864 - HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat  
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.  
1028 Budapest, Községház utca 37.  
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor  
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.  
HU ISSN 0039-8098



## ***Következő számunk tartalmából***

*Gulyás László Szabolcs*: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről

*Kondor Márta*: A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez

*Neumann Tibor*: II. Ulászló koronázása és első rendeletei

*Pálosfalvi Tamás*: Grebeni Hermanfi László alnádor: Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe (Második közlemény)

## ***E számunk munkatársai***

*Albert B. Gábor* PhD, tanár (Rózsakerti Általános Iskola, Budapest) – *Bognár Zalán* PhD, egyetemi adjunktus (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Bóka Éva* PhD, független kutató, meghívott előadó (Corvinus Egyetem, Budapest) – *Borhi László* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Fenyő István* az irodalomtudomány doktora ny. egyetemi tanár (Budapest) – *Föglein Gizella* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Gángó Gábor* kandidátus, tudományos munkatárs (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Gergely András* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Hermann Róbert* PhD, kirendeltségvezető (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Bécsi Állandó Levéltári Kirendeltsége) – *Hornyák Árpád* PhD, egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem) – *Horváth Pál* az állam- és jogtudományok doktora, professzor emeritus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest) – *Horváth Sz. Ferenc* PhD-ösztöndíjas (Németország) – *Janek István* tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Joó András* a Politikatörténelmi Intézet munkatársa (Budapest) – *Kerepeszki Róbert* PhD-ösztöndíjas (Szolnok) – *Kramer, Mark* Director, Projekt on Cold War Studies Davis Center for Russian and Eurasian Studies (Harvard University, Egyesült Államok) – *Müller, Nils* PhD-hallgató, Freie Universität Berlin – *Orosz László* PhD, fiatal kutató (MTA Társadalomkutató Központ, Budapest) – *Róbert Péter* egyetemi docens (Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem, Budapest) – *Somogyi Éva* a történelemtudomány doktora, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Takács Tibor* levéltáros (Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest) – *Wintermantel Péter* vezető tanácsos (Magyar Külügyminisztérium, Budapest)

*Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse*

## TÁJÉKOZTATÓ

*Tisztelt Szerzőnk!*

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg ([www.szazadok.hu](http://www.szazadok.hu)).

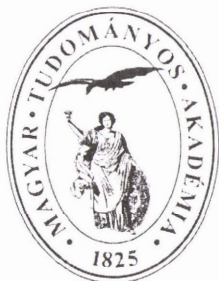
Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

## TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: [hirlapelofizetes@posta.hu](mailto:hirlapelofizetes@posta.hu), faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Pici Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft  
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

*Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg*



**nka**

Nemzeti Kulturális Alap

# SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867



**Pálosfalvi Tamás:** Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlávón köznemesi politikus pályaképe (Második közlemény)

**Neumann Tibor:** II. Ulászló koronázása és első rendeletei. Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról

**Kosztai László:** 11. századi bencés monostor a Szepességben?

**Thoroczkay Gábor:** Megjegyzések a nyitrai és pozsonyi egyház korai történetéhez. Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szöveghagyományáról

**Tóth Krisztina:** Az esztergomi Szent István keresztes konvent hiteleshelyi működése az Árpád-korban

**Kondor Márta:** A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig. A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez

**Gulyás László Szabolcs:** Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről

## TISZTELT OLVASÓ!

Ahogy az előre jeleztük, elkészült a Századok 2006 végéig megjelent 140 évfolyamának digitalizált adatbázisa. A kész anyag ún. kétrétegű Adobe-file formájában megjeleníti a folyóirat kiadás-kori tipográfiájával a hasonmás oldalakat, az optikai karakter-felismerő program alapján készített „háttér-szöveg”-ből pedig lehet másolni, cédulázni egy szövegszerkesztő vagy cédulázó-program közbeiktatásával. Azáltal, hogy ún. könyvjelzőt (bookmark-ot) is tartalmaz a program, lehetőség nyílik arra, hogy a kutatók maguk számára a korábban megszokott formában (fejléc, bibliográfiai adatok, évfolyam, szám, oldalszám) készítsék el céduláikat. – Ugyanez teszi lehetővé azt is, hogy a Századokban eddig megjelent anyag alapján szakmai bibliográfiát készítsenek.

Része e verzióknak az egyszerű és összetett (finomított) keresés, amellyel bizonyos szakmai kérdések kutathatóak a teljes 140 évfolyamon keresztül, a hely pontos megjelölésével. – A kereső program kereshet: *akárhol, megnevezés, könyvjelző, oldalszám* alapján, de ezen belül még finomítani is lehet a kutatást egyszerű matematikai logikai eszközökkel, amelyek mindenki számára érthetőek.

A két (hasonmás oldal és felismert szöveg) réteg pontosan illeszkedik egymáshoz. Amennyiben csak olvasni akar, azt az eredeti minden tekintetben hű másolatán teheti meg.

Bejelentettük azt is, hogy ehhez a hatalmas adatbázishoz csak társulati tagok férhetnek hozzá, mégpedig egy **személyre szóló** jelszó segítségével, amit tagságuk regisztrálása után e-mailben kapnak meg. Azok, akik korábban rendezték társulati tagságukat (befizették az éves tagdíjat), egy utólagos elektronikus regisztrációval szintén szert tehetnek az adatbázishoz való hozzáféréshez szükséges jelszóra. – Mindezekből egyértelmű, hogy csak azok használhatják az adatbázist, akik társulati tagok, és tagdíjhátralékuk nincs, valamint az is, hogy intézmények számára nem kívánjuk lehetővé tenni ezt a korlátlan hozzáférést, csak egyes személyeknek.

Azon kedves tagtársainknak, akik nem rendelkeznek internetes hozzáféréssel, de számítógépük van (DVD-olvasóval, jó háttérkapacitással és legalább 512 Mb RAM-mal), a Magyar Történelmi Társulaton keresztül lehetőségük van utánvéttel megrendelni az adatbázis két (duplasűrűségű) lemezes változatát. Mint az Arcanum vezetője ezt jelezte, a 30 ezer Ft-os helyett „a Társulat tagjainak 20.000 Ft-os kedvezményes árat” ajánlanak. Ez a változat is tudja mindazt, amit az internetes adatbázis, de más kezelőfelület tartozik hozzá, és rendelkezik egy (az Arcanum által) újonnan kifejlesztett keresőprogrammal is.

Az Arcanum Kft-vel kötött szerződésünk öt évre szól, ennek alapján a megjelent számokkal évenként — egy év eltolással — frissítik, kibővítik az internetes adatbázist.

Kívánok mind a kedves olvasónak, társulati tagnak kellemes és hasznos munkát e hatalmas adatbázis használatához.

*Tisztelettel,  
Pál Lajos  
a Századok felelős szerkesztője*

## A SZÁZADOK ALAPÍTVÁNY ADÓSZÁMA: 19657985-1-41

**A nekünk felajánlott 2006. évi 1%-ból (103 723 Ft) elhasználódott gépeink egy részének cseréjét tervezzük.**

*Századok szerkesztősége*

\*\*\*

**A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK CÍME:**

**www.szazadok.hu**



# SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA  
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.  
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72  
142. ÉVFOLYAM 2008. 2. SZÁM

**A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867**

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

Szerkesztők: HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

**E-mail:** szazadok@szazadok.hu  
pallajos@szazadok.hu

## *Tartalomjegyzék*

### TANULMÁNYOK

- Pálosfalvi Tamás:* Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe (Második közlemény) . . . . . 267
- Neumann Tibor:* II. Ulászló koronázása és első rendeletei. Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról . . . . . 315

### KÖZLEMÉNYEK

- Kozta László:* 11. századi bencés monostor a Szepességben? . . . . . 339
- Thoroczkay Gábor:* Megjegyzések a nyitrai és pozsonyi egyház korai történetéhez.  
Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szövegahagyományáról . . . . . 359
- Tóth Krisztina:* Az esztergomi Szent István keresztes konvent hiteleshelyi működése az Árpád-korban . . . . . 375
- Kondor Márta:* A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig. A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez . . . . . 403
- Gulyás László Szabolcs:* Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről . . . . . 437

### VITA

- Erdélyi István:* A kutatás korlátozottsága és korlátozása.  
Hozzászólás Bálint Csanád tanulmányához . . . . . 463

<i>Kertész Balázs</i> : Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája . . . . .	474
<i>Zsoldos Attila</i> : Elvesztett források, paraszt urak és Ottó herceg. Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez . . . . .	490

## BESZÁMOLÓ

Árpád emlékezete. Az MTA Történettudományi Intézete és az MTA Európa-történeti Munkacsoportja által a honfoglalást lezáró pozsonyi csata 1110. évfordulója alkalmából megrendezett tudományos konferencia. 2007. november 13. ( <i>Ism. Weisz Boglárka</i> ). . . . .	499
--	-----

## TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Dreska Gábor</i> : A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I. (1244–1398). Monumenta credibilia conventus de monte Pannoniae. ( <i>Ism. Solymosi László</i> ) . . . . .	507
The Development of Literate Mentalities in East Central Europe. ( <i>Ism. Bagi Dániel</i> ) . . . . .	511
<i>Körmendy Kinga</i> : Studentes extra regnum 1183–1543. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata. ( <i>Ism. Csukovits Enikő</i> ) . . . . .	513
<i>Kosztai László</i> : Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből ( <i>Ism. Thoroczkay Gábor</i> ) . . . . .	515
<i>Kubinyi András</i> : Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. ( <i>Ism. Veszprémy László</i> ) . . . . .	518
<i>Charles L. H. Coulson</i> : Castles in Medieval Society. Fortresses in England, France and Ireland in the Central Middle Ages. ( <i>Ism. Horváth Richárd</i> ) . . . . .	520

## KRÓNIKA

Kosáry Domokos 1913–2007 ( <i>Glatz Ferenc</i> ). . . . .	525
Kubinyi András 1929–2007 ( <i>Csukovits Enikő</i> ) . . . . .	530

## TANULMÁNYOK

---

*Pálosfalvi Tamás*

### GREBENI HERMANFI LÁSZLÓ ALNÁDOR

*Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe  
(Második közlemény)\**

#### *Társadalmi kapcsolatok*

Leszámítva a Maróti Mátyus szolgálatában feltételezhetően eltöltött rövid időt, Hermanfi László egyáltalán nem vállalt familiárisi szolgálatot. A vicebáni hivatalt ugyanis, mint alább látni fogjuk, csak komoly megszorításokkal lehet a hagyományos familiaritás keretei közé illeszteni. Ez azért feltűnő, mert a László úrral egy szinten álló családok tagjai, így a Décsei Rohfiak, Desnicei Kapitánfiak vagy az Ervenceiek mind vállaltak legalább várnagyi vagy katonai szolgálatot valamelyik főúr mellett. Hermanfi, úgy látszik, egyébként sem lelte kedvét a katonáskodásban, és 1485-ben veje, Battyányi Boldizsár kérésére Mátyás végleg felmentette mindenféle katonai szolgálat alól.<sup>1</sup>

Természetesen Hermanfi László, bár nem familiárisként, a legváltozatosabb módokon került kapcsolatba a tágabb régióban birtokos főurakkal, és általában meg is találta velük a hangot. A szlavóniai eredetű Csupor Miklóssal közösen kapott adományt, és a jó viszony azután is megmaradt, hogy Csupor erdélyi vajdaként a csúcsra ért. Hermanfi a fejeérköi uradalom tartozékain egy négy jobbágytelekből álló piciny birtokot kapott a vajdától, és ezt Csupor halála után az uradalom új tulajdonosa, Vuk szerb despota is megerősítette, Hermanfi László vicebán érdemeire tekintettel.<sup>2</sup> A despota özvegyével később ugyan több nézeteltérése is támadt, de az, hogy Frangepán Borbála személyes levélváltás során ígérte meg a konfliktus elsimítását, és levelében Hermanfit tiszteletreméltó barátjának titulálta, vitathatatlan tekintélyről árulkodik.<sup>3</sup> Láttuk, hogy Maróti Mátyussal László úr a legjobb viszonyt ápolta, olyannyira, hogy még Orbonát is magának adományoztatta, és bár a Bánfiakkal szemben alulmaradt az uradalomért folyó harcban, azért Bánfi Miklóst is sikerült leköteleznie.

---

\* Az első közleményt a Századok 2007-ben megjelent 141. évfolyamának 4. száma közölte.

<sup>1</sup> 1485: compaciendo senectuti eiusdem Ladislai qua idem graviter pressus et gravatus esse perhibetur — Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 101 014. — Jellemzőnek tűnik ebből a szempontból, hogy, sok más társától eltérően, végrendeletében is kizárólag fogatos lovakról emlékezett meg, hátszlóról említést sem tett.

<sup>2</sup> 1475: consideratis fidelitatibus et fidelium amicitiarum fraternitatumque meritis domini Ladislai Hermani de Greben regni Sclavonie vicebani per eum uti didicimus illustritati nostre locorum et temporum varietate... exhibitis et impensis — DL 100 842.

<sup>3</sup> DL 101 031., DL 101 037. (ez utóbbi címzése: „egregio domino Ladislao de Gereben vicepalatino regni Hungarie domino et amico semper honorando”). — A konfliktus oka, mint a levelekből kitűnik, az volt, hogy az özvegy официálisai Hermanfi jobbágvyait is dolgoztatták az előbbi kastélyán.

Nehezebb dolga volt a szomszédos vasmegyericsei uradalom egymást követő birtokosaival. Gyanítható, hogy az uradalomhoz tartozó Puhovc prédiomot még Marótítól kapta, amikor azonban Mátyás 1476-ban a Drágfiaknak adományozta Vasmegyericset, az új birtokosok László úr pusztáját is elfoglalták.<sup>4</sup> Drágfi Miklós és Bertalan 1476 szeptemberében kapta az uradalmat,<sup>5</sup> és Hermanfi már október 21-én tiltakozni volt kénytelen a császári káptalan előtt.<sup>6</sup> A vizsgálat után László úr éveken át pereskedett szomszédaival a bán előtt, két ítéletet is kieszközölt, de mire sikerült velük a megegyezés, a Drágfiak átmenetileg továbbadták az uradalmat a Paksiaknak.<sup>7</sup> Utóbbiakkal hamarabb sikerült dűlőre jutni, és 1481-ben visszaadták a pusztát Hermanfinak.<sup>8</sup> Amikor aztán Drágfi Bertalan 1489-ben kénytelen-kelletlen visszavette Vasmegyericset, az újabb konfliktus megelőzésére május 21-én Budán megállapodást kötött László úrral és a vejével, amelyben kölcsönösen vállalták a törvénytelen jobbágyköltözések megakadályozását.<sup>9</sup>

Ugyancsak többször meggyűlt a baja a Szapolyaiak kővári várnagyával.<sup>10</sup> 1481-ben utóbbi, Kozori Demeter diák egyik familiárisa Hermanfi egy Vámhida tartozékain élő jobbágyát költöztette ura Bagyanovcz nevű birtokára,<sup>11</sup> három évvel később ugyancsak az ő emberei Hermanfi kristallóci jobbágyain hatalmaskodtak, akik éppen Pekerszerdahelyre mentek esküt tenni.<sup>12</sup> Lényegesen nagyobb kárt okozhatott két egymást követő hatalmaskodás a hetvenes évek végén. Előbb 1478. szeptember végén Újlaki Lőrinc herceg vonult Horvátországból hazatérő nővére, Katalin fogadására, és visszatérőben mintegy kétszáz lovasukkal éppen László úr mezővárosában, Kristallócon szálltak meg; itt aztán fizetés nélkül jól tartottak embereket és állatokat egyaránt.<sup>13</sup> Csaknem egy esztendővel később, 1479 augusztusában Desnicei Kapitánfi István Korbáviai Károly gróf csapatai élén szállt meg Újudvaron, és okozott 400 forintnyi kárt.<sup>14</sup> Utóbbi adat egyébként további bizonyíték amellet, hogy az 1479-ben Kenyér-

<sup>4</sup> DL 102 208.

<sup>5</sup> DF 218 968.

<sup>6</sup> DL 103 796.

<sup>7</sup> DL 102 213., DL 103 840.

<sup>8</sup> DL 100 943.

<sup>9</sup> DL 102 237.

<sup>10</sup> Ez a Kővár minden bizonnyal a Pozsega megyei Kővárral azonos, s nem a Hévíz melletti Kővárral, mint Csánki Dezső vélte (*Csánki Dezső: Körösmegye a XV. században*. Bp. 1893. 45.). Ez utóbbi ugyanis 1476-ban Pozsegai Miklós felégette, és nem tudunk róla, hogy újjáépült volna, de arról sem, hogy a Szapolyaiak valaha bírták volna, vö. *Engel Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században I–II*. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp. 2003. 67. (134. sz. jegyz.).

<sup>11</sup> DL 103 861.

<sup>12</sup> DL 104 564.

<sup>13</sup> circa festum beati Michaelis archangeli proxime preteritum illustris Laurencius dux filius quondam Nicolai regis Bozne unacum gentibus suis obviam generose domine Katherine sorori sue de regno Croacie exeunti venisset et cum suis ac dicte domine Katherine exercitibus pene ducentibus equitibus in opido prefati Ladislai exponentis Cristhallowcz vocato in comitatu Crisiensi existenti descensum fecisset, tunc ipse Laurencius dux ac homines et familiares sui ac prefate domine Katherine sororis sue ab hominibus eiusdem Ladislai exponentis incolis videlicet et inhabitatoribus predicti opidi Cristhallowcz absque aliquali solucione victualia eis et equis eorum sufficiencia recipissent et abstulissent – DL 103 839.

<sup>14</sup> DL 102 201.

mezőnél végződő oszmán betörés alkalmával Szlavóniában és Horvátországban is mozgósítottak.

Hatalmaskodások, birtokviták és e birtokvitákból kinőtt konfliktusok többé-kevésbé sikeres elsímitása jellemezte Hermanfi László viszonyát a környékbeli középbirtokos nemességgel is. Legalábbis ezekről tájékoztatnak a fennmaradt oklevelek. Hogy e viszony általában békés lehetett, és legalább annyira jellemezték jószomszédi poharazgatások, mint éjszakai rajtaütések, olyan elszórt utalások mutatják, mint a Hermanfi végrendeletében említett két aranyozott kupa, amelyek egyikét Décsei Rohfi Lászlótól, a másikat másik szomszédjától, Kapitánfi Györgytől vásárolta László úr.<sup>15</sup> Mindez persze nem változtat a tényen, hogy egy-egy triviálisnak tűnő ügy is csúnyán elmérgesedhetett. A hatalmaskodások hátterében, úgy tűnik, legtöbb esetben az erőszakos jobbágyköltöztetés, illetve annak megakadályozása állt.

Az ilyen incidensek lefolyásáról egy váratlan helyen előbukkant forrás tájékoztat a leghívebben. Rómában a *Poenitentarius* hivatala előtt Gatalóci János fia István adta elő, hogy fiatalkorában Grebeni Lászlónál szolgált nótáriusként, amikor is ura megállapodást kötött egy másik úrral, akivel „addig igen nagy viszályai és ellentétei voltak”. A megállapodás úgy szólt, hogy a továbbiakban egyik fél sem költözteti el a saját birtokára a másik fél jobbágyait. Grebeni László ellenfele (*adversarius*) azonban a megállapodással nem törődve, utasítást adott, hogy az egyik jobbágyot költöztessék át az ő birtokára. A tervről tudomást szerzett László úr, és azzal a paranccsal küldte familiárisait, köztük Gatalóci, az érintett faluba, hogy fegyveresen (*armata manu*) akadályozzák meg a jobbágy elköltöztetését, ha pedig a helyszínen találják ellenfelének embereit, „kegyetlenül” (*acriter*) bánjanak el velük. Így is történt, és a kialakuló csetepatében (*certamine*) Grebeni László egy familiárisa meghalt, és mindkét oldalon többen megsebesültek.<sup>16</sup>

Az esetből csábító lenne arra következtetni, hogy a legtöbb hasonló megállapodás ugyanilyen véget ért. Hermanfi László gondosan megőrzött levéltárában több ilyen ügy nyoma is fennmaradt, de csak a Décsei Rohfiakkal kellett néhány hónapon belül kétszer is megegyeznie;<sup>17</sup> Berstyanóci Tulberttel,<sup>18</sup> Pándi Tiszai Imrével,<sup>19</sup> Gordovai Fánccal Frankkal<sup>20</sup> és Csernarekai Bedegei Gáspárral<sup>21</sup> csupán egy-egy megállapodást kötött. Ugyanott őrződött meg Pocsaji Antal és Garignicai Pozsegai Miklós,<sup>22</sup> illetve Desnicei Kapitánfi András és Szentgyörgyi Pósafi Benedek egyezsége is.<sup>23</sup> Ez arra utal, hogy a középbirtokos nemesség a saját sorain belül többé-kevésbé sikeresen tudta rendezni a konfliktusok ezen fajtáját, ami érthető is, hiszen gyökeresen eltérő feltételeket aligha tudtak kínálni egymás

<sup>15</sup> DL 107 608.

<sup>16</sup> Archivio Segreto Vaticano, Sacra Poenitentia Apostolica, Registra Matrimonialium et Diversorum, Vol. 17. 258 r/v.

<sup>17</sup> DL 102 168., DL 103 705.

<sup>18</sup> DL 100 728.

<sup>19</sup> DL 102 169.

<sup>20</sup> DL 103 723.

<sup>21</sup> DL 103 827.

<sup>22</sup> DL 103 769.

<sup>23</sup> DL 102 194.

jobbágyai számára; gyanítható mellesleg, hogy az ilyen költöztetések mögött az esetek java részében egyébként is személyes okok álltak.<sup>24</sup> Igazi ellenfelet egyfelől a tizedjövedelmeket minden eszközzel gyarapítani akaró zágrábi püspök, másfelől a világi nagybirtok jelentett, utóbbi munkaerő-elszívó hatását azonban lehetetlen felmérni.

Akárcsak a jobbágyköltözéssel kapcsolatos ügyeket, a birtokvitákat is legtöbbször helyben, közvetítők útján simították el. Ilyen módon egyezett meg Hermanfi László kétszer is a Décsei Rohfiakkal, egyszer-egyszer Kristallóci Ugrinfi Miklóssal,<sup>25</sup> Kopach Mihály özvegyével,<sup>26</sup> Tulbertfi Miklóssal,<sup>27</sup> Gorbonoki Bereck özvegyével,<sup>28</sup> Kapitánfi Mátyással<sup>29</sup> és a Lónyaiakkal.<sup>30</sup> A nyolc esetből csak négyben tudjuk, kiket kértek fel a vizzálykodó felek bírának, de a dolog így is roppant tanulságos: kétszer Korotnai János nádori és szlavón ítélmester, kétszer pedig Gudovci Péter szlavón helyettes ítélmester volt a fogott bíróság feje. Különösen tanulságos a Décsei Rohfiakkal folytatott határvíta, mert itt ugyanazon ügyet több fázison keresztül kísérhetjük figyelemmel. A vita tárgya két birtok, Mihalove és Zadar, valamint néhány Mogorhoz tartozó erdő, halastó és szántó volt. A döntést először Korotnai János ítélmesterre bízták, de nem tudjuk, hogy ekkor született-e bármilyen megegyezés. Másodszor, 1471-ben, ismét Korotnait és az általa választandó bírótársakat kérték fel közvetítőnek, azzal, hogy amit az ítélmester „a bán személyében” dönt, mindkét fél köteles elfogadni. Gyanítható, hogy a döntőbíráskodás ekkor sem vezetett eredményre, mert az ügy ezután megfordult a báni törvényszéken, ahol ítélet is született. Ennek ellenére sok-sok évvel később ismét visszatértek a közvetítőkhöz, ezúttal Csupor Istvánt és Gudovci Péter helyettes ítélmestert bízva meg a döntéssel. Ők előbb nem tudtak eljönni, majd az újabb határnapon nem tudtak dönteni, a határjárást pedig a rossz idő miatt nem tudták elvégezni; ezen a ponton az ügy szem elől vész, de úgy tűnik, Battyányi Boldizsár is kénytelen volt foglalkozni vele.<sup>31</sup>

Akárcsak a jobbágyköltöztetések esetében, itt sem a sikertelen megállapodás tekinthető tipikusnak. A többi említett esetben ugyanis nincs nyoma annak, hogy a döntőbíráskodás után a konfliktus kiújult volna. Ez magyarázza, hogy nemcsak Hermanfi László, de a többi középbirtokos nemes, sőt főurak is sokkal gyakrabban fordultak ehhez a megoldáshoz, mint a drágább és bizonytalanabb peres úthoz. Csak Hermanfi László tizenegy fogott bírói ítéletnek volt részese,<sup>32</sup> és ezek elemzése több tanulsággal is szolgál. A könnyebb érthetőség kedvéért az eseteket táblázatba foglaltuk:

<sup>24</sup> Természetesen e gondolatmenet helytállósága azon a hipotézisen múlik, hogy az ilyen kölcsönös nyugtatványok háttérben valóban a jobbágyköltöztetés húzódik meg; ez ugyanis expressis verbis csak a Hermanfi László és Bedegei Gáspár megállapodását rögzítő oklevélben szerepel.

<sup>25</sup> DL 103 795.

<sup>26</sup> DL 107 045.

<sup>27</sup> DL 101 001.

<sup>28</sup> DL 100 959.

<sup>29</sup> Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 219 032.

<sup>30</sup> DL 101 108.

<sup>31</sup> DL 101 060.

<sup>32</sup> Helyesebben tíz esetben maradt közreműködésének írásos nyoma. Bár ebben az esetben is teljeskörű anyaggyűjtésre törekedtem, szinte biztos, hogy fog még előkerülni olyan oklevél, amely elkerülte a figyelmemet.

IDŐPONT	PERES FELEK	BÍRÓSÁG TAGJAI
1468. február 2.	Rohonci András leányai, ill. Turóci Benedek özvegye és fia	Korotnai János ítélőmester, Grebeni László vicebán, Szcencsei László, Pataki Albert, Gyepüi János zágrábi ispán, Paulovci Kelemen mester
1469. január 25. <sup>33</sup>	Fodorovci László, ill. Kushtyer Mátyás és Orehovci Péter	Korotnai János ítélőmester, Grebeni László vicebán, Bikszádi Péter, Gudovci Péter, Pataki Albert volt körösi ítélőmester, Gorbonoki Miklós
1473. október 5. <sup>34</sup>	garicsi pálosok, ill. Beke-tinci Powlakowych Mihály	két császmái kanonok, Hermanfi László és Kamarcai Miklós, ill. Gudovci Péter mester, Kopinci Antal, Ervencei László és Terztenicei Borotva Miklós
1475. július 27. <sup>35</sup>	Ervenceiek, ill. Szobocsinai Erzsébet	Hermanfi László, Gudovci Péter mester, Jakószerdahelyi Briga Balázs, Paulovci Kelemen mester körösi és zágrábi viceprotonotárius, Kopinci Antal, Kokorekocwz-i (?) Fekete Péter, Kamarcai Miklós
1478. október 21. után <sup>36</sup>	Garignicai Pozsegai Miklós és a felesége, ill. György zagorjei gróf	Hermanfi László és a mellé választandó bírótársak
1480. november 28. <sup>37</sup>	Décsei Rohfi László, ill. Desnicei Kapitánfi István	Hermanfi László, Berivojszentiváni Mihály és Kamarjai János, ill. Temenicei Stefekfi János, Zalay Miklós és György desnicei plébános
1486. április 16. <sup>38</sup>	Battyányi Boldizsár és Krisztina, ill. Fajszi Miklós fia Gergely	Hermanfi László alnádor, Disznósi László, Zicsi Benedek, Nyári György, Kapolyi Péter, Kékcsei Izsó János, Palicsnai Miklós
1489. február 19. <sup>39</sup>	Kanizsai László fiai: László, János és István	Korotnai János nádori ítélőmester és Hermanfi László alnádor
1489. június 28. <sup>40</sup>	Hédervári Miklós királyi tárnokmester, ill. Keledfalvi Korotnai Pál	Korotnai János nádori és Hásságyi István ob-i ítélőmester, Hermanfi László alnádor
1490. április 28. <sup>41</sup>	Monoszlói Csupor István, ill. Osvát zágrábi ppk	Grebeni László alnádor, Gudovci Péter viceprotonotárius, Belosovci Kerhen Mihály vicebán, Szomszédvári Henning János
[1486–1490] október 9. <sup>42</sup>	Frangepán Borbála, ill. Bertalan vránai perjel	Grebeni László alnádor, Gudovci Péter, Dimitrovci Ispan Miklós, Kozori Demeter, Prybynye-i Herezec István, Keresztúri Bocskai Péter

<sup>33</sup> DL 16 793.<sup>34</sup> DL 16 793.<sup>35</sup> DL 100 851.<sup>36</sup> DL 103 824.<sup>37</sup> DL 100 942.<sup>38</sup> DL 101 024.<sup>39</sup> DL 93 591.<sup>40</sup> A Hédervári család oklevéltára I–II. Közlik Radvánszky Béla és Závodszy Levente. Bp. 1909–1922. I. 456–457.<sup>41</sup> DL 102 244.<sup>42</sup> DL 19 683. – A császmái káptalan jelentésének fogalmazványa, amelynek aljára Gudovci Péter sajátkezűleg írta rá, hogy miután ő és Hermanfi László mint a fogott bíróság résztvevői meggyőződtek az abban foglaltak helytállóságáról, a káptalan immár kiállíthatja a felek számára az oklevelet. Az oklevélre Neumann Tibor hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

A tizenegy eset közül érdemes kiemelni a nyolc szlavóniai bíráskodást (1468, 1469, 1473, 1475, 1478, 1480, 1490, [1486–1490]), mert a maradék három, más-más okból, kivételnek számít. A hét esetből Hermanfi László mellett Gudovci Péter szerepel öt alkalommal, Kopinci Antal, Kamarcai Miklós mester, Korotnai János, Pataki Albert és Paulovci Kelemen mester két-két alkalommal. Gudovci Péterről, aki előbb püspöki vikárius, majd helyettes szlavón ítélőmester, alább még lesz szó, Kamarcai Miklós a nádori kúriában nótárius, Korotnai helyettese, Kopinci Antal a szlavón gyűlések állandó résztvevője. Korotnai János nádori és szlavón ítélőmester, Paulovci Kelemen Gudovci elődjeként helyettes szlavón ítélőmester, Pataki Albert korábban a körösi szék ítélőmestere.<sup>43</sup> A többiek közül Bikszádi Péter, Gorbonoki Miklós, Ervencei László és Borotva Miklós vicebánok és ispánok leszármazottai, Szencsei László, Bocskai Péter és Kerhen Mihály (hasonlóan Hermanfihoz) maga is többször vicebán, akárcsak néhány hónapig Jakószerdahelyi Briga Balázs. Berivojszentiváni Mihály, Kamarjai Jankó és Stefekfi János az előzőekhez képest egy szinttel lejjebb áll a társadalmi ranglétrán, de ugyancsak a jómódú középnemesség tagjai közé tartoznak. Valamennyien jogtudók, és/vagy a szlavón nemesség politikailag aktív felső rétegének tagjai. Ugyanehhez a *benepossessionatus* réteghez tartoznak a döntőbíráskodás igénybevevői: Fodorovci László (az apja vicebán), Kustyer Mátyás, az Ervenceiek, Szobocsinai Erzsébet, Décsei Rohfi László, Kapitánfi István, Pozsegai Miklós és Csupor István. Ugyanezen személyek egy részét megtaláljuk Hermanfi legfontosabb jogi aktusainak részesei között is: az 1477. évi, Osvát püspökkel kötött megállapodás tanúi között van (Szentléleki Ákos és Korbovai Vidfi János mellett) Kopinci Antal, míg végrendeletének végrehajtói közt két császári kanonok mellett ismét csak Csupor Istvánt találjuk. A névsor, kiegészítve néhány távolabb birtokos családdal, mint a Bocskaiak, a Gordovai Fán-csok vagy a Dombaiak, nagy részben fedi azon személyek listáját, akiket a Mátyás-kori szlavón gyűlések résztvevőiként felsorolnak, s akik meghatározták a tartomány politikai életét.

Szemügyre véve immár mind a tizenegy döntőbíráskodást, hangsúlyozni kell mindenekelőtt Hermanfi László páratlan tekintélyét. Önmagában az a tény, hogy ennyi közreműködésére maradt adat, kivételszámba megy.<sup>44</sup> Jól látható, hogy a környékbeli birtokosok, annak ellenére, hogy jónéhány konfliktus állította szembe őket Hermanfival, megbíztak jogi tudásában és tapasztalatában. Ennél is figyelemre méltóbb, hogy olyan „ősi ellenség”, mint Vitovec György, is alávetette magát László úr döntésének. Ráadásul megfigyelhető, hogy Hermanfi tekintélye folyamatosan nőtt. Erre utal már a Vitovec-féle döntőbíráskodás is, alnádori kinevezése után pedig egészen új dimenziók nyíltak meg előtte. Az, hogy Korotnai János nádori és Hásságyi István országbírói ítélőmesterek

<sup>43</sup> Bónis György a Pataki (Bónisnál: Patasi) Albert körösi ítélőmesterségét említő oklevelet (DL 104 197.) 1508-ra helyezte (*Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 374.), annak helyes dátuma azonban 1458.

<sup>44</sup> Összehasonlításként kínálkozik az Elefánthy-család, amelynek több generáción átívelő történetében is csupán két fogott bírói működésre talált nyomot a család monográfiája, vö. *Fügedi Erik: Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja*. Bp. 1999. 164.



társaságában immár a Kanizsaiak,<sup>45</sup> vagy éppenséggel Hédervári tárnokmester ügyében járhatott el bíróként, szakértelmének kétségbevonhatatlan bizonyítéka. Ugyanezt tanúsítja, bár nem fogott bíróságról van szó, a Drágfi-Perényi perben való részvétele, ugyancsak Korotnai és Hásságyi társaságában.<sup>46</sup> Más szempontból számít kivételnek az 1486. áprilisi döntőbíráskodás: ebben az esetben az egyik fél, Battyányi Boldizsár hívta el apósát, hogy Somogy megyei birtokai ügyében legyen segítségére, László úr pedig magával vitte szomszédját, Palicsnai Miklóst, egyébként Körös megyei szolgabíró. A döntőbíráskodás többi tagjának társadalmi státusza megfelel azon személyekének, akiknek társaságában, illetve ügyében Hermanfi Szlavóniában gyakran eljár.

A döntőbíráskodás nehézségeit és komplexitását jól illusztrálja a fentebb már említett szobocsinai ügy. A kastély el-, majd visszafoglalása nagy port vert fel Körös megyében, és a szálak egészen Osvát püspökig nyúltak. Nem véletlen, hogy a bizottságban négy jogtudó, a kétszeres vicebán Hermanfi László, Gudovci Péter, Paulovci Kelemen és Kamarcai Miklós mester kapott helyet, két szomszéd (Briga Balázs és Kopinci Antal) és az egyébként ismeretlen Fekete Péter mellett. Az egyezség első két pontjában, úgy látszik, könnyen megállapodtak a bírák. Az Ervencei fivéreknek és Szobocsinai Erzsébetnek is az otnyai Szent Pál templomban, vagyis Hermanfi László birtokán kellett tisztító esküt tennie, mégpedig Kopinci Antal és egy másik helyi birtokos, Rogoznai László, valamint az egyik körösi szolgabíró előtt. Szobocsinai Erzsébet elvitt ingóságai ügyében ugyancsak Kopinci Antalnak és Rogoznai Lászlónak kellett néhány „derekabb” jobbágyot kiválasztania Brezovcon, akik esküt tettek a brezovci házban tárolt ingóságok értékére; ezen érték negyedét kellett aztán az Ervenceiknek megtéríteniük. Az utolsó, legfontosabb pontban azonban, jelesül Oresjai Mihály és Selkfi Dorottya birtokainak ügyében, hosszú vita után sem tudtak megegyezni. A bírák egy része úgy vélte, hogy előbbi a halálával, utóbbi a fogságával levezekelte a bűneit és megváltotta kötelezettségeit is, így a birtokok Erzsébet asszonyra szállnak. A másik rész viszont azon az állásponton volt, hogy Mihály a halálával csak a bűnét váltotta meg, a káptalani bevallásban vállalt kötelezettségét nem, így a birtokok az Ervencei testvéreket illetik meg. Nem tudván dűlőre jutni, az ügy eldöntését Hásságyi István országbírói ítélmesterre és társaira bízták, akiknek 1476. február 28-án kellett ítéletet hozniuk a vízkereshti nyolcadon vagy akár azon kívül.

A brezovci jobbágyok esküje egy érdekes dologra hívja fel a figyelmet, nevezetesen a jobbágyok részvételére a döntőbíráskodásban. 1473 októberében például, amidőn Hermanfi László és Latk Mihály, illetve Tulbertfi Miklós és

<sup>45</sup> Kanizsai László apja első, míg János és István annak második házasságából született. A bíráknak dönteniük kellett az özvegy, Katalin és mostohafia, László között az idősebb Kanizsai László halála után létrejött, az ingóságokat érintő osztozkodás ügyében, továbbá Katalin asszony jegyajándékáról, a kiskorú Dorottya leánynegyedéről, „si usque tempus maritacionis extradari liceat vel quousque qualis modus educacionis et sustentacionis eidem servitur; mindezt in certis clausulis articulatum in registris eorum conscribi et denotari faciendo eademque registra unanimiter ac pari voluntate et consensu annotatis magistro Johanni et Ladislao Hermanfy ceterisque per eosdem si voluerint penes se eligendis probis et nobilibus hominibus dare, presentare et exhibere” kötelesek, és amit ők a registrumok megtekintése után döntenek, azt el kell fogadniuk – DL 93 591.

<sup>46</sup> *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 284–285.

Décsei Rohfi László a Szobocsinához tartozó erdők használatának jogán vitatkoztak, a vita eldöntését a két fél jobbágyai közül választandó négy-négy főre bízta, kétségtelenül azok hely- és szokásismerete okán.<sup>47</sup> Még érdekesebb a korábban már említett gojli szőlőhegy ügye, amely egyfelől Hermanfi Lászlót és a Kapitánfiakat, másfelől a Paksiakat állította szembe egymással. A per megjárta a báni széket, ahol a felperes Hermanfi kérésére köztudományvételet határoztak, végül mégis peren kívüli megegyezés lett a vége. Ebben az esetben hat *homo popularis* kapott felhatalmazást a vitás szőlők és erdők elhatárolására, akik eljárásukról regisztrumot (!) készítettek.<sup>48</sup>

Hermanfi László familiárisairól, a szó hagyományos értelmében, alig tudunk valamit, de ez aligha véletlen. Mivel nem viselt olyan hivatalt, amely nagyobb apparátus fenntartását tette volna szükségessé, akár katonai, akár igazgatási értelemben, nem is kényszerült nagyobb számú familiáris foglalkoztatására. Alább látni fogjuk, hogy vicebánsként, helyesebben körösi ispánként, rendelkezett ugyan alispánnal, aki nyilván az ő familiárisa volt, de még a nevét sem ismerjük. Ugyancsak nem ismerjük a várnagyait sem, akik a kastélyai élén álltak. Saját levéltári hagyatékában nem maradt fenn olyan familiárisi „konvenció”, amelyet például Pekri László kötött Korbovai Vidfi Mártonnal és társaival.<sup>49</sup> Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a Hermanfi-birtoktömb szomszédságában élő nemesek jelentős része szorosabban vagy lazábban ugyan, de függésben élt László úrtól. Vizsgálatunk alkalmas kiindulópontjával kínálkozik azon személyek táblázatba foglalt listája, akik két vagy több alkalommal jártak el Hermanfi László megbízásából királyi, nádori vagy báni emberként.<sup>50</sup>

Királyi (báni, nádori) ember	Hányszor
Kamarjai (Kamaryamelleky, Krayachych) Janko/János	14
Hedrihovci Zöld István	13
(Raven)szentandrás (Rosevci) Rosec László	11
Kamarjai Vitéz (Danch) György	9 + egyszer esküdt
Mellesovci István diák	9
Durovci (Keresztúri) Dur János	7
(Raven)szentandrás György fia (Gwrgewych) János	6
Prezekai György fia János <sup>51</sup>	6
Vragovci Ördög (Wragh) Gergely	6

<sup>47</sup> DL 107 017.

<sup>48</sup> DL 103 928.

<sup>49</sup> DL 103 608. – Az oklevél, nyilván Garignica révén, a Pekri levéltár részeként került a Battyányi archívumba.

<sup>50</sup> Az összeállítás nincs tekintettel arra, hogy vizsgálati vagy iktatóparancsokról van-e szó. Igyekeztem lehetőleg minden felhasználható oklevelet összegyűjteni, de a gyűjtés biztosan nem hiánytalan. A pontos jelzeteket itt takarékosági okokból mellőztem. A királyi/nádori stb. emberek kérdéséről általában l. *Engel Pál*: Királyi emberek Valkó megyében. In: Honor, vár, ispánság i. m. 578–599.

<sup>51</sup> Nem tartom kizártnak, hogy Ravenszentandrás György fia János azonos Prezekai György fia Jánossal. Ebben az esetben persze a „helyezése” is változik.

Királyi (báni, nádori) ember	Hányszor
Bojnikovci Bojnik Péter	6
Szalatnoki István	6
Kavranovci Kavran Miklós	5
Siveci Lábás Gergely	4
Vehtovci Horvát Péter	4

Ha a táblázat adatait összevetjük a Hermanfi László birtokszerzéseit szemléltető adatsorral, több egyezést is látunk: Bojnik Péter, Dur János, Rosec László és Vehtovci Horváth Péter mindkét összefüggésben feltűnik. Nem véletlenül: környékbeli kisbirtokosokról van szó,<sup>52</sup> akik minden bizonnyal csaknem napi kapcsolatban álltak befolyásos szomszédjukkal. A táblázat több szereplőjének Hermanfihoz fűződő közelebbi viszonya is adatolható. Kamarjai János például, aki László úr bírótársa is volt egy ízben, 1476 októberében utóbbi nevében tiltakozik Puhovc elfoglalása miatt a császmái káptalan előtt,<sup>53</sup> és láttuk, hogy Hermanfi Kamarján is szerzett szőlőket. Ezek után nem meglepő, hogy végrendeletének végrehajtásával is urát, Hermanfi Lászlót bízta meg: utóbbinak kellett felügyelnie a kamarjai Szent Márton egyház javára hagyott tíz forint felhasználását, és János halála esetén az özvegyének haladéktalanul László úrhoz kellett fordulnia.<sup>54</sup> Ugyancsak Hermanfira bízta saját végrendeletének végrehajtását Durovci Dur János.<sup>55</sup> Hedrihovci Zöld István László úr egyik tanúja, amikor az egy szőlővásárlásról állíttat ki közjegyzői oklevelet.<sup>56</sup> Egy másik, hasonló ügylet tanúi között Szalatnoki István diákot találjuk.<sup>57</sup> A Hedrihovci Zöld család hihetőleg azonos a Lipinci, illetve Palicsnai Zöld famíliával, ezen azonosítás pedig továbbsegít minket, hiszen Hermanfi halála után Lipinci Zöld Antal Battyányi Boldizsár újudvari várnagya volt.<sup>58</sup> Ugyancsak Battyányi familiárisai között látjuk viszont Siveci Lábás Gergelyt, valamint a listában szereplő Vitéz György rokonát, Kamarjai Vitézfi Istvánt.<sup>59</sup> Vitéz (Vitézfi) György mellesleg 1494-ben körösi szolgabíró,<sup>60</sup> akárcsak egy másik Kamarjai, Miklós, 1491-ben.<sup>61</sup> Vehtovci István (minden bizonnyal a táblázatban szereplő Péter rokona) 1496-ban Battyányi garignicai várnagya.<sup>62</sup> Nem ismerjük annak a Tarko Antalnak a származását, akit ugyancsak apósától örökölt Boldizsár: ő azonosnak látszik azzal az Antallal, aki 1484-ben Pünkösdkor a többi kristallóci familiárisal együtt zárandokolt Bátára a Szent Vér ereklyéhez,<sup>63</sup> és 1490-ben Hermanfi

<sup>52</sup> Az elpusztult helységek relatív elhelyezése az adólisták alapján lehetséges.

<sup>53</sup> DL 103 796.

<sup>54</sup> 1481: Item volo ut uxor mea vadat ad dominum meum Ladislaum de Gereben et dicat eidem suomodo unde omnia premissa perficiantur – DL 37 166.

<sup>55</sup> DF 277 010.

<sup>56</sup> DL 100 980.

<sup>57</sup> DL 100 923.

<sup>58</sup> DL 46 288.

<sup>59</sup> DL 104 011.

<sup>60</sup> DL 107 100.

<sup>61</sup> DL 106 961.

<sup>62</sup> DL 101 293.

<sup>63</sup> DL 107 063.

végrendeletének egyik tanúja volt. E családok jelentős része, különösen azok, amelyek Palicsnai előnevet is viseltek, egymással rokonságban állt annak a bosnyák származású Hlewna-i Rawph-nak a révén, aki még 1425-ben kapta Palicsnát Zsigmondtól, de a pontos rokoni kapcsolatok feltárása még várat magára.<sup>64</sup> Mindenesetre érdekes, hogy Palicsnai Zöld Péter, Mellesovci János és Vragovci Ördög Péter 1471 előtt Janus Pannonius vicebánjának, Mindszenti Jánosnak voltak a familiárisai, Siveci László pedig a Pekrieké. 1471 után Újudvar, Mogor és Kristallóc birtokában Hermanfi László lett a régió elsőszámú hatalmasa, nem meglepő tehát, hogy a környékbeli kisbirtokosok köréje sereglettek.

A Hermanfi László környezetében feltűnő személyek társadalmi és földrajzi összetartozása egy másik forrás segítségével is alátámasztható. 1481 februárjában, a zágrábi közgyűlés idején Zágrábban kelt Kamarjai János imént említett végrendelete. Ebben a fenti lista szereplői közül megtaláljuk Györgyfi Jánost, Mellesovci István diákot, Danch Györgyöt, valamint a Hedrihovci/Palicsnai Zöld famíliából Pétert. Nem tudjuk, hogy a hasonló előnévvel említett személyek milyen kapcsolatban álltak a végrendeletben szereplő (Raven) szentandrászi Péterrel. Mindenesetre, ha a végrendeletben kifizetetlen adósságként, illetve kegyes adományként szereplő néhány forintos összeget összevetjük a Hermanfi László testamentumában előforduló többszáz forintos tételekkel, egyértelmű, hogy itt a szlavón köznemesség nagyságrendekkel szegényebb, egy, vagy legfeljebb két-három szomszédos helységben birtokos tagjaival van dolgunk. Hogy ennek ellenére Kamarjai János Hermanfi László mellett két császári kanonokot nyert meg végrendelete *executor*ainak, és a tanúk között látjuk viszont Oresjai Mihály *custos*t, alighanem Hermanfi László személyes tekintélyének és pártfogásának volt köszönhető.<sup>65</sup>

Két személyt külön ki kell emelni Hermanfi László környezetéből, mert láthatóan kivételes szerepet játszottak. Az egyik Orrosovci Orros Miklós mester, akivel 1479-ben találkozunk először. Ekkor a vasmegyericsei plébános adományoz Hermanfi Lászlónak egy szőlőt, és az ebből az alkalomból kiállított közjegyzői oklevél tanúi között látjuk Miklós mestert.<sup>66</sup> 1481-től ő lesz Hermanfi László csaknem állandó jogi képviselője. Ebben az évben a bán előtt viszi László úr Tulbertfi Miklós, illetve Bikszádi Anna és Kasztellánfi György elleni perét. 1484-ben szintén a bán előtt képviseli László urat a Desniceiek, valamint Kasztellánfi György ellenében. 1486-ban Battyányi Boldizsár és Krisztina ügyvédjeként tűnik fel, és ugyanebben az évben ismét Hermanfit képviseli a bán előtt. 1486 decemberében az országbíró előtt jár el ura ügyében.<sup>67</sup> 1482. szeptember 9-én mint közjegyző állít ki oklevelet László úr kérésére egy Dobrakucsá promontóriumán lévő szőlő megvásárlásáról.<sup>68</sup> Alighanem ura pártfogásának és a szolgálatában megszerzett tapasztalatnak volt köszönhető, hogy sze-

<sup>64</sup> Szentandrászi György fia János Rawph leányának, Ilonának volt a fia. Vektovci Horváth Péter Rawph fiának, Istvánnak a leányát, Katalint vette feleségül (DL 106 984.).

<sup>65</sup> DL 37 166.

<sup>66</sup> DL 100 923.

<sup>67</sup> DL 100 954., DL 100 950., DL 102 223., DL 101 029., DL 103 922., DL 103 928., DL 101 024.

<sup>68</sup> DL 100 980.

repet kapott az Osvát püspökkel a tized ügyében folytatott alkudozásokban,<sup>69</sup> és ugyancsak Hermanfi támogatásának tulajdonítható, hogy többször volt a szlavóniai adó dikátora,<sup>70</sup> valamint körösi szolgabíró.<sup>71</sup> 1492-ben a Habsburgok örökösödését megerősítő szlavón nemesek között találjuk.<sup>72</sup> Természetesen Battyányi Boldizsár is igényt tartott a szolgálataira, akit 1501-ig számtalan perben képviselt a legkülönbözőbb ügyekben.<sup>73</sup>

A másik személy Palicsnai Mikulasics Miklós. Ő fivérével, Györggyel együtt ugyancsak Hlewna-i Rauph-nak volt a leszármazottja: az anyja Margit volt, Rauph egyik leánya, az apja, Palicsnai Mikulas, Vitovec familiárisa, aki talán urával érkezett Szlavóniába.<sup>74</sup> Hermanfi 1478-ban három jobbágytelket vett az özvegytől és Miklós fiától. László úrhoz fűződő kapcsolatáról kevesebbet tudunk, azon kívül, hogy ő is eljárt ura ügyvédeként,<sup>75</sup> és, mint láttuk, 1486-ban fogott bírótársa volt a somogyi Battyányi birtokok ügyében. Sokatmondó tény ugyanakkor, hogy Hermanfi Csupor István — István és Benedek császmái kanonokok és felesége, Fánecs Orsolya mellett — Mikulasics Miklóst tette meg végrendeletének végrehajtójává. Ugyancsak végrendeletében neki adományozta Horváth Pétertől vásárolt birtokait. Orrosovci Miklóshoz hasonlóan ő is körösi szolgabíró 1484-ben és 1489-ben is,<sup>76</sup> és 1490-ben mint *litteratust* a szlavón nemesség képviselői között találjuk.<sup>77</sup> Később György nevű fivérével együtt Battyányi Boldizsár emberei között tűnik fel; Miklós egy időben garignicai várnagy.<sup>78</sup> A Battyányi-levéltárban maradt fenn sajátkezű (!) végrendelete, amelynek végrehajtásával természetesen urát, Battyányi Boldizsárt bízta meg, a fivére, György, Orrosovci Miklós mester, két egyházi és a felesége mellett.<sup>79</sup>

Hermanfi László páratlan tekintélye több más tekintetben is megmutatkozott. Láttuk, hogy Pozsegai Miklós, Kamarjai János és Durovci Dur János is őt tette meg végrendeletének végrehajtójává, és a három eset továbbiakkal bővíthető. 1474-ben Szénaharaszttjai (*Zeyanahrazthya*) Gergely özvegye tette meg *egregium dominum Ladislaum Hermani dominum et filium meum adoptivum* végrendeletének végrehajtójává, egyben megbízva, hogy álljon bosszút a Kopincsi Antal és férjének más rokonai által elkövetett jogtalanságokért.<sup>80</sup> A dolog érdekessége, hogy Kopincsi később jó viszonyt ápolt Hermanfival, és a kezén ta-

<sup>69</sup> DF 268 111.

<sup>70</sup> Jajca (bánság, vár és város) története 1450–1527. Írta Thallóczy Lajos, az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor. Bp. 1915. 129.

<sup>71</sup> DL 103 950.

<sup>72</sup> *Petrichevich Horváth Emil*: A Petrichevich család általános története I–II. Bp.–Pécs 1934–1942. I. 210.

<sup>73</sup> DL 101 160., DL 104 035., DL 106 872., DL 101 222., DL 101 224., DL 101 228., DL 101 349.

<sup>74</sup> DL 103 812.

<sup>75</sup> DL 101 112.

<sup>76</sup> *Mályusz Elemér*: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (Tizenegyedik, befejező közlemény). Levéltári Közlemények 13. (1935) 249–250., DL 103 961. – 1497-ben ismét szolgabíró, I. *Mályusz E.*: Szlavóniai és horvátországi pálos i. m. 259.

<sup>77</sup> DF 252 108.

<sup>78</sup> DL 46 288.

<sup>79</sup> DL 104 131.

<sup>80</sup> *Mályusz E.*: Szlavóniai és horvátországi pálos i. m. (Negyedik közlemény) Levéltári Közlemények 7. (1929) 299–301.

láljuk Szénaharaszti birtokot is. Négy évvel korábban, 1470-ben Hermanfi László vicebán Gudovci Péter mester társaságában Megyericsei Jakab végakaratának végrehajtója volt.<sup>81</sup> Megyericsei ugyanahhoz a nemesi középréteghez tartozott, mint Pozsegai és Szénaharaszti: fia, Péter Gudovci Péter leányát vette feleségül, míg fivére, Frank Bocskai Vid zágrábi prépost nővérét.<sup>82</sup> Ők is a szlavón gyűlések állandó résztvevői.

Valószínűleg ugyancsak Gudovci Péter révén került közelebbi kapcsolatba a zágrábi káptalannal. 1470. április 27-én ugyanis a káptalan, László úr szolgálataira tekintettel, főleg pedig, mivel 200 forintot adott nekik kölcsön, megígérte, hogy az ő és utódai számára minden oklevelet fizetség nélkül fog kiállítani.<sup>83</sup> Ez igen komoly engedmény volt, amelyhez hasonlót például Egervári László bán kapott. Hermanfi ugyanakkor legtöbb ügyét értelemszerűen a közelebbi császári káptalannál intézte, de az itteni kanonokokkal is kitűnő kapcsolatokat ápolt. E kapcsolat talán még Vitovec János bánóságára nyúlt vissza, és a közösen elszenvedett sérelmekben gyökerezett. Szobocsina kapcsán már esett szó Oresjai Mihály örkanonokról, és minden bizonnyal ő volt az a *custos*, akit Hermanfi Lászlóval együtt bízott meg Mátyás 1480-ban a búcsúpénzeket tartalmazó láda kulcsainak őrzésével.<sup>84</sup> Császári kanonokokat láttunk Hermanfi bírótársai között, Imre császári kanonok volt 1472-ben László úr ügyvédje,<sup>85</sup> 1478-ban a káptalan ugyancsak Imre mestert küldte a nádori ember mellé Hermanfi panaszának kivizsgálására,<sup>86</sup> aki mások mellett két kanonokot bízott meg végrendeletének végrehajtásával. Alább még látni fogjuk, hogy magában a végrendeletben sem feledkezett meg a császári káptalanról. Érdekes adalék egyébként, hogy Csupor István végrendeletének kijelölt végrehajtói között ugyanazt az István olvasó- és Benedek örkanonokot látjuk majd viszont, akiket Hermanfi éppen Csuporral együtt jelölt ki testamentumának végrehajtóivá.<sup>87</sup>

### Közéleti tevékenység

Grebeni Hermanfi László közéleti tevékenységéről 1464-ből ismeretes az első adat. Ekkor Roskoványi Tamással együtt az egyforintos rendkívüli adó (*contributio*) behajtását végezte Zágráb megyében, mégpedig a király megbízásából (*per regiam serenitatem constituti*). Roskoványiról tudható, hogy Szapolyai Imre kincstartó familiárisa volt, és ez az egyetlen szlavóniai szereplése.<sup>88</sup> Komoly helyismerete ebből következően nem volt, azt társa, Hermanfi László

<sup>81</sup> DF 231570. A végrendelet alatt Gudovci Péter sajátkezű záradéka.

<sup>82</sup> DL 102069. Érdekes, hogy Gudovci Péter fia viszont Bocskai Péter leányát vette feleségül.

<sup>83</sup> DL 103719.

<sup>84</sup> pro custodia et conservacione clavium capse in qua pecunie indulgentiales reponuntur – DL 107 946/7.

<sup>85</sup> DL 100 825.

<sup>86</sup> DL 103 814.

<sup>87</sup> Mályusz E.: Szlavóniai és horvátországi pálos i. m. (Tizenegyedik közlemény) Levéltári Közlemények 13. (1935) 253–257.

<sup>88</sup> Horváth Richárd: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Piliscsaba-Bp. 2001. 104.

képviselte. Az egész ügyről jellemzően a zágrábi káptalan panaszából értesülünk, mely szerint az adószedők emberei kifosztották a káptalan két birtokát; a vád alól Hermanfi László a körösi Szent Kereszt templomban esküvel volt kénytelen tisztázni magát.<sup>89</sup>

A következő év májusában került sor Hermanfi László első ismert budai útjára.<sup>90</sup> Ekkor sógorával, Szentléleki Adefi Miklóssal együtt a szlavón nemesség egyetemének nevében és személyében járult a király elé, kérve, hogy „a nemesek említett egyetemét” és az egész szlavón *regnum*-ot kegyeskedjék megerősíteni ősi szabadságaiban és jogaiban. E szabadságok döntően jogi jellegűek voltak; a legfontosabb, alább még tárgyalandó pontjuk a szlavón ítélmester választására és az autentikus báni pecsét használatára vonatkozott. A követek panasza szerint a bánok „valamennyi említett szokásjogukat elvetve, helyettük újat vezettek be, és a régiekből kizárva tartják őket”.<sup>91</sup> A követség idejében még Szapolyai Imre és Újlaki Miklós voltak a bánok, sőt, a jelek szerint éppen ezidőtájt került sor Szapolyai leváltására. A két esemény nyilvánvalóan összefüggött, megalapozottan gondolhatjuk tehát, hogy Szapolyai volt az, aki rövid bánsága idején megpróbálta megkurtítani a szlavón nemesség szabadságait, leváltását pedig ugyanezen szabadságok megerősítésére használták ki.<sup>92</sup> Szapolyai szlavóniai tevékenysége talán összefüggésben állt Mátyás koronázást követő reformjaival, s így nem nélkülözte a király jóváhagyását. Hogy Mátyás egy esztendővel később mégis megerősítette a szlavón nemesség kiváltságait, alighanem az átmenetileg újra intenzívebbé váló oszmán fenyegetéssel magyarázható. E fenyegetés enyhülésével, mint látni fogjuk, ismét napirendre került a kiváltságok korlátozása.

1466 fontos esztendő nemcsak Hermanfi László pályafutása, hanem a szlavón nemesség rendi öntudatának megerősödése szempontjából is. Ebben az évben kezdődött ugyanis az évtizedeken át váltakozó sikerrel folyó küzdelem a zágrábi püspökkel a tizedek ügyében. Talán helyesebb volna a „kiújult” szót használni, hiszen a püspök és a nemesség közötti vita ekkor már évszázados múltra tekintett vissza. A közvetlen probléma gyökere ugyanakkor mintegy harminc évvel korábbra nyúlt vissza, amikor Zsigmond világi kézre adta a zágrábi püspökség birtokait.<sup>93</sup> A bő három évtized legnagyobb részében ugyan állt

<sup>89</sup> DL 107 576. – 1464-ben egyébként nem ez volt az utolsó adókitetés Szlavóniában. Az év őszén Mátyás Drina-menti táborában kérték a szlavón nemesség egyetemének követei, hogy a fehérvári országgyűlés határozataival ellentétben ne kelljen táborba szállniok, cserében füstönként fél forint rendkívüli adót, valamint a nyestbőradó kétszeres megfizetését ígérve. A király a kérésre a nemesség nehézségeire tekintettel meghallgatta, és elrendelte, hogy a nyestbőradót egyszer a fél forinttal együtt, egyszer pedig a következő év február 26-ig kötelesek megfizetni (Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Coll. Kaprinay tomus LXIV. 568–569.).

<sup>90</sup> DL 33 418. (Pálóci László országbíró iktatóparancsa Hermanfi László és a nővére, Ilona javára. Buda, 1465. máj. 13.)

<sup>91</sup> 1465. máj. 10.: premissis libertatibus et consuetudinibus eorum antiquis ipsos uti non permitterent ymmo dimissis omnibus predictis consuetudinibus introducta quadam nova consuetudine tenerent eos extra priores – DF 268 083. (18. századi másolata: DL 16 200.)

<sup>92</sup> Szapolyai társa, Újlaki Miklós hosszú bánsága idején egyáltalán nem foglalkozott szlavón ügyekkel.

<sup>93</sup> A dolog 1433-ban történt, l. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak) Bp. 1996. I. 80. – A zágrábi egyházmegye mostoha tör-

püspök az egyházmegye élén, de vitatott legitimitásuk és a királyi hatalom támogatásának hiánya miatt nem is gondolhattak a birtokok visszaszerzésére és újjászervezésére. Az elhúzódó válságot a szlavón nemesség arra használta ki, hogy, természetesen a saját érdekében, tovább csökkentse a parasztjaira nehezedő egyházi adó súlyát. Ennek eredményeként az adóbehajtás rendszere teljesen összekuszálódott, ami a bevételek csökkenéséhez vezetett. Az 1466-ban bekiktatott legitim püspök, Tuz Osvát első dolga ennek megfelelően a tizedbehajtás újjászervezése volt, és törekvésében általában számíthatott Mátyás király támogatására is, aki a vonakodva táborba szálló szlavón nemességgel szemben értékesebb eszközt látott az éppen a tizedekből fenntartott püspöki bandériumban.

Mátyás 1466. évi szlavóniai útja során közvetítésével megpróbálta útját állni a későbbi vitáknak. Augusztusban Kőrösön tartózkodott udvarával, ahol megjelent előtte Osvát püspök, illetve a szlavón nemesség egész közösségének nevében, a szlavón nemesek „egyhangú választásából és szükséges felhatalmazásával” egész Szlavóniát képviselvén,<sup>94</sup> Szentléleki Adefi Miklós és Grebeni László, a volt ítélmester: Mikchecz Pál, Herkfi László, Konzskai Péter, Kusyter Mátyás, Bikszádi Péter, Bicskele László és (Kamarcai) Vitézfi László; jellemző módon hét Kőrös megyei nemes mellett egy-egy fő Zágráb (Bicskele László) és Varasd (Herkfi László) megyéből. Meghatamazásukra gyaníthatóan az egy hónappal korábbi jakószerdahelyi gyűlésen került sor. A gyűlésen Osvát püspök felmutatta az elődei által kapott privilégiumokat, és azok alapján kívánta egységes alapra helyezni a tizedszedést. A szlavón követek ezzel szemben taktikusan arra hivatkoztak, hogy gyakorlatban az adóbehajtás sohasem volt egységes, „hanem némely helyen a lovak száma szerint, máshol természetben, számos helyen pedig bécsi dénárokból rótták ki és fizették”, tanúbizonyságul pedig a tizedszedők által készített regisztrumokat hozták föl, anélkül, hogy akár egyet is bemutatnának volna a királynak. Osvát püspök a regisztrumok hitelét azzal támadta, hogy akkor a tizedeket „nem a zágrábi egyház igazi püspökei, hanem a hatalmas és zsarnok laikusok révén befurakodottak” vetették ki, és az ő regisztrumaik nem állhatnak meg a „szent királyok” privilégiumaival szemben.<sup>95</sup> A király tanácsával együtt a püspök álláspontját tette magáévá, és a püspökség oklevelei alapján rendelte a tized megfizetését.<sup>96</sup> Látni fogjuk azonban, hogy ezzel a vita távolról sem jutott nyugvópontra.

A kőrösi gyűlésen már mint dalmát, horvát és szlavón bán vett részt Laki Tuz János, és legkésőbb ekkor találkozott későbbi vicebánjával, Hermanfi Lászlóval. Úgy tűnik azonban, hogy néhány hónapig egyáltalán nem nevezett ki helyet-

---

ténete önálló tanulmányt igényelne, ismertetésétől ehelyütt eltekintek. A főbb epizódokra I. *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895. 147–150., 179–182., 188–194.

<sup>94</sup> pro tota communitate nobilium regni nostri Slavonie ex eorundem nobilium dicti regni Slavonie pari voluntate et sufficienti mandato ipsum totum regnum nostrum Slavonie representantes – DF 252 046.

<sup>95</sup> non debent curari registra secundum que non a veris prelati ipsius ecclesie Zagrabiensis sed ab intrusis a (!) potentibus et tyrannis laicis fuerunt ipse decime dicte et registrate, quin pocius debent privilegia divorum regum in moderacione solucionis decimarum facienda emanate ponderari – uo.



test. Éppen erre az időre esik Hermanfi László rövidéletű allovázmesteri „karrierje”, amelyről csupán egyetlen oklevél tájékoztat, s ez — nem számítva vicebáni tevékenységét — az egyetlen példa arra, hogy szolgálatot vállalt. A két hivatalban lévő lovázmester, Kanizsai László és Maróti Mátyus közül inkább az utóbbi jöhet szóba, de azt, hogy mikor történt a szolgálatba állás, nem tudjuk.<sup>97</sup> Csak annyi bizonyos, hogy 1467-ben a nagy jövő előtt álló Csupor Miklós udvari lovaggal együtt kapott adományt Nagyszombatban, akiről tudható, hogy résztvett a kosztolányi hadjáratban.<sup>98</sup> Ez alapján feltehető, hogy Hermanfi László is vitézkedett a csehek ellen. Allovázmesteri címe mindenképpen arra utal, hogy Csuporhoz hasonlóan egy darabig ő is az aulához tartozott, udvari karrierje azonban hamarosan véget ért.

1467. március 20-án ugyanis Laki Tuz János Budán szlavón vicebánjává nevezte ki; tudomásom szerint a középkorból ez az egyetlen fennmaradt vicebáni kinevezés, amely ugyanakkor bizonyítja, hogy, legalábbis a 15. század második felében, nemcsak a bánok, hanem helyetteseik is rendszeresen írásos kinevezést kaptak.<sup>99</sup> A dokumentum, amelyet Hermanfi László vélhetően személyesen vitt magával Szlavóniába, a vicebán jogkörének egyetlen elemét említi, és ebből is világosan kiderül az az egyébként folyamatosan adatolható tény, hogy a szlavón nemesség tényleges bírái a 14. század végétől nem a bánok, hanem a vicebánok voltak,<sup>100</sup> hasonlóan ahhoz, ahogyan a megyei törvényszék tényleges vezetése is átkerült az ispánok kezéből az alispánokéba. Míg azonban a megyei törvényszék a „kihágások elkövetőinek megbüntetésében jelentéktelen szerepet játszott, minden valamirevaló hatalmaskodási ügy fellebbezés útján a vármegyei székről a királyi kúriába került”,<sup>101</sup> továbbá kiadványaik „általában is a tyúkperek szintjén mozognak”,<sup>102</sup> a vicebánok saját nevükben, illetve a bán személyében fej-és jószágvesztő ítéleteket is hozhattak, és privilegialis okleveleket is kiállíthattak.

<sup>96</sup> Uo.

<sup>97</sup> Ha egyáltalán familiárisi szolgálatról van szó, és nem udvari állásról, vö. *Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyas. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Bp. 1990. 63.

<sup>98</sup> 1467: Mátyás adománya „fidelium nostrorum egregiorum Nicolai Chwpor de Monozlo aule nostre militis ac Ladislai de Greben agazonum nostrorum vicemagistri” szolgálati jutalmaként — DL 100 762. — Felmerül persze a kérdés, hogy a Körös megyei Ivelovc birtokosai miképpen kerültek Svehlá-val együtt Kosztolányba, és miért tartottak ki ott végig. Meglehet, hogy ők is Vitovec embereként kerültek Szlavóniába, de a konszolidáció után nem volt maradásuk a tartományban.

<sup>99</sup> DF 268 086.

<sup>100</sup> A kinevezés „honorem vicebanatus predicti regni Sclavonie simulcum omni sua solita jurisdictione” ruházza Hermanfi Lászlóra, egyben megparancsolja a szlavóniai nemeseknek, hogy „in omnibus licitis et consuetis obtemperare ac obedire iudicioque et iudicatu ipsius astare debeat” (uo.). A szlavóniai igazságszolgáltatás e sajátosságát már Bónis György is megjegyezte: „a bán bírói hatóságának jelentős részét az albán, s egyben körösi vagy zágrábi ispán gyakorolta”, l. *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 185.

<sup>101</sup> *Szakály Ferenc*: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525). Szekszárd 1998. 27.

<sup>102</sup> *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza 2008. 97. (sajtó alatt).

Teljesen egyértelmű a helyzet akkor, amikor a vicebánok, illetve ispánok a saját nevükben adnak ki bírói oklevelet.<sup>103</sup> Felmerült azonban, és tudomásom szerint még senki nem cáfolta, hogy a bán személyes jelenlétére utaló formulák a valóságos helyzetet tükrözik, vagyis a bánok meglehetősen gyakorisággal részt vettek a szlavóniai törvényszékeken.<sup>104</sup> Túl azon, hogy egy ilyen feltételezés a 15. század első felének nagyhatalmú és politikailag igen aktív bánjainak ismeretében éppolyan valószínűtlen, mint a nádorok vagy országbírók esetében, rendelkezünk néhány olyan példával, amelyek kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy az ilyen formulák egyáltalán nem implikálják a bán személyes jelenlétét.<sup>105</sup> Ezért az adatok fölösleges szaporítása nélkül nyugodtan leszögezhető, hogy a bán nevében kelt bírói oklevelek mögött, ha más körülmény nem mutatja személyes jelenlétét, minden esetben a vicebánokat (és velük együtt a szolgabírákat, valamint az ítélmestereket) kell keresnünk.<sup>106</sup>

<sup>103</sup> 1390. március 9-én Pócs-fi Péter mester vicebán, kőrösi ispán és a szolgabírák „nobilium regni nobiscum pro tribunali sedencium moderativo inducti consilio” hatalmaskodás miatt fej- és jószágvesztést ítélnék, és az ítéletről függő pecsétjeikkel megerősített privilegialis oklevelet állítanak ki (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVII. Edidit Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium. Collegit Tadija Smičiklas. Zagreb 1981. 266–272.) 1393-ban a Márton-napi nyolcadon Tamás mester vikárius és vicebán, kőrösi ispán és a szolgabírák „nobilium regni moderativo inductus consilio” bírói hatalmuknál fogva ítélnék vissza egy birtokot, és erről ugyancsak függőpecsétjeikkel megerősített privilegialis oklevelet állítanak ki (uo. 560–564.) 1446-ban a vízkereszti nyolcadon Bikszádi György és Szobocsinai Ciráki Tamás vicebánok „unacum regni nobilibus pro faciando moderativo iudicio causantibus in sede nostra iudiciaria sedentibus”, igaz, kifejezett báni parancsra, úgy ítélnék, hogy a kemléki várnemesek személyük után nem tartoznak tizedet fizetni a zágrábi püspöknek (DF 233 120.). 1453-ban a György-napi oktávan Vitovec János vicebán a szlavón nemesség egyetemével „pro faciando moderativo iudicio causando in [...] sede iudiciaria Crisiensi [...] constitutus” birtokpert tárgyal (DL 14 681.).

<sup>104</sup> *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. In: Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszáz éves fordulójára I–II. Szerk. Lukinich Imre. B. 1940. I. 379. (és uo. 223. sz. jegyz.).

<sup>105</sup> 1427. máj. 12-én Cillei Herman bán Körösön „ítélkezik” (unacum regni nobilibus pro faciando moderativo iudicio causantibus in sede nostra iudiciaria sedentibus – DL 100 440.), máj. 18-án Zágrábban (DF 231 072.), mindkét oklevélen a vicebánok pecsétjei, de ugyanezen a napon „commissio propria domini comitis” kancelláriai jegyzettel Krapináról küld parancsot a vicebánjainak (DL 32 843.). 1443. aug. 5-én Tallóci Matkó bán „unacum regni nobilibus pro faciando moderativo iudicio causantibus in sede nostra iudiciaria”, vagyis Körösön ítéltkezik, de ugyanezen a napon Csázmáról küld parancsot vicebánjainak, mert az egyik peres fél „non hic coram nobis sed in sede iudiciaria Crisiensi coram nobis videlicet vicebanis nostris et comitibus ac iudicibus nobilium comitatus Crisiensis” akarja bemutatni okleveleit. A bán (!) „unacum [...] nobilibus” oklevélbemutatást rendel, de az oklevélen a vicebánok pecsétjei vannak (DL 44 351., vö. DL 102 096. – A kiemlések tőlem származnak, P. T.). 1453 májusában, ugyanazon a nyolcadon, amelyen Vitovec János vicebán említett oklevele kelt, csak egy héttel később, Cillei Ulrik szlavón bán nevében „nobis [...] unacum regni nobilibus pro faciando moderativo iudicio causantibus in sede nostra iudiciaria sedentibus” is kel oklevél, holott biztosan tudható, hogy Cillei ebben az időpontban Bécsben tartózkodik (DL 14 682. és vö. DL 55 538.). Az adatok tetszés szerint szaporíthatóak.

<sup>106</sup> Mátyás 1467. évi, alább még elemzendő oklevele szerint a szlavón nemesek akkor szenvedtek joggalanságot, amikor „tempore [...] celebrationis octavarum festi beati Jacobi apostoli proxime preteriti [...] vicebani ipsorum solito more iudicia in causis inter eos motis facere debuissent” (DF 268 087.). 1477. máj. 15-én, vagyis a György-napi nyolcadon Egervári László bán előtt Desnicei Kapitánfi András perbe akarja fogni Grebeni Hermanfi Lászlót és társait, akiknek ügyvédje azzal utasítja vissza a keresetet, hogy „prefatus egregius Andreas Capitanfy (nunc) honore vicebanatus dicti regni Sclavonie fungi dinoscitur ex eoque idem Andreas Capitanfy causa in eadem actor et iudex simul esse non posset nec valleret (!)”, mire a bán annak rendje és módja szerint át is teszi a

A báni törvényszék irányítása olyannyira átment a vicebánok kezébe, hogy — akárcsak a királyi kúriában — kialakult a „báni különös jelenlét” mellett egyfajta „báni személyes jelenlét”, amelyen a bán valóban személyesen ítélkezett. Így például 1429-ben Cillei Herman bán Cilliből utasította Szász Jánost, hogy a Prodavizi Ördög Miklós elleni perében Pál fordulásának ünnepén okleveleivel jelenjen meg előtte *ubi protunc deo duce nostris in dominiis fuerimus constituti*, hogy ítéletet tudjon hozni.<sup>107</sup> Az ítéletre egyébként csak négy évvel később került sor, valóban a bán jelenlétében. 1445-ben Cillei Ulrik bán „más fontos ügyekkel lévén elfoglalva” utasította vicebánjait és a velük ülésező nemeseiket, hogy helyette hozzanak ítéletet a Benedek zágrábi püspök és a várnemesek közötti tizedperben.<sup>108</sup> Az ellenőrzés természetesen nem csúszott ki a bánok kezéből, hiszen amellet, hogy egyes, fontos esetekben sor került személyes ítélkezésükre,<sup>109</sup> az uralkodóhoz hasonlóan állandóan maguknál tartott titkos pecsétjük révén bármikor beavatkozhattak a perfolyamba, és erre az egész század folyamán számtalan példát találunk.<sup>110</sup> Mindez nem változtat a tényen, hogy a szlavón nemesség tömege, különösen pedig annak szegényebb része éppolyan ritkán „látta maga előtt” a bánt,<sup>111</sup> mint a királyt, akinek hatalmát valójában a vicebánok közvetítették felé. Kivétel a katonai hatáskör maradt, amennyiben a tartomány védelmére mozgósított szlavón nemességet mindig a bán vezette. A nemesi felkelés azonban, akárcsak az ország más területein, folyamatosan vesztett jelentőségéből, és egyre inkább a mindenkori bán fizetett serege vette át a szerepét.

---

pert a kúriába. Az összeférhetlenség vádja egyébként, mint láttuk, Hermanfi László esetében is felmerült a Gorbonoki-perben. A Jagelló-korból l. pl. Perényi Imre bán Budáról küldött parancsait Marócsai Ferenc ítélőmesternek (1513. jan. 17.: „rogamus vos ipsi Ladislao Alchy in causis suis si quas habebit in octavis contemplacione nostri penes justiciam suam auxilio esse velitis et debeat”) ill. Battyányi Boldizsár vicebánnak (1513. jan. 18.: „in proxime futuris octavis in illo regno Slavonie celebrandis [...] causas sororis et servitorum domini Colocensis tamquam nostras quantum justas esse cognoveritis commendatas habere et ipsi sorori ac servitoribus domini Colocensis in dictis causis auxilio esse debeatis” – DL 107 946/25.) Még egyértelműbb Grabarjai Beriszló Ferencnek a szlavón nemesség egyeteméhez 1514. februárjában küldött felszólítása, amelyben arra kéri őket, hogy ne vessék alá magukat Battyányi Boldizsár vicebán ítéletének: „Noverint tandem dominaciones vestre quod dominus Balthasar de Bathyan nobis est inimicus et habet causam ut non meretur nos adjudicare immo nec d. vestras et si qui sub iudicio eiusdem litteras obtinuerint in vanum cedent et nullius vigoris erunt, ideo nullatenus iudicio eiusdem astare volumus sed in presenciam regie maiestatis appellamus et coram sua maiestate juri astare volumus” – DL 104 298.

<sup>107</sup> DL 43 774.

<sup>108</sup> DF 231 154.

<sup>109</sup> Személyesen bíraskodik például Cillei Ulrik Varasdon 1453. júl. végén, de egyéb fontos dolgokkal lévén elfoglalva, az ügyet „in sedem nostram iudicalem sew iudiciariam nostri scilicet ac nobilium regni [...] in presenciam” halasztja (DL 103 633.).

<sup>110</sup> Vö. pl. DF 231 091. (Cillei Herman, Csáktornya); DL 106 972. (Tallóci Matkó, Verőce); DL 102 167. (Tuz János, Buda). Cillei Herman bán 1423. dec. 29-én Krapinán kelt okleveléről az átíró ispánok meg is mondják, hogy az „secreto suo sigillo” volt megerősítve (DF 231 044.). Ugyancsak a titkos pecsét alatt kelnek iktatóparancsok is, l. pl. DL 35 952. (Tallóci Matkó, Pekrec); DF 231 219. (Cillei Ulrik, Cilli), DF 275 152. (uő., Cilli), DL 100 628. (uő. Znaim), DF 255 626. (uő., Cilli). Tallóci Matkó bán 1437. júliusában a csehországi Egerből „sub sigillo nostro nobiscum portabili” küld parancsot Kőrös megye hatóságának (DL 74 492.).

<sup>111</sup> Vö. Mályusz E.: Magyar társadalom i. m. 347.

A vicebánok jogi hatásköre elválaszthatatlan a báni pecséthasználat problémájától, ennek elemzése viszont szükségessé tesz egy némileg hosszadalmas kitérőt. A kérdést Bónis György próbálta tisztázni nagy művében, de a források korlátozott hozzáférhetősége miatt ő sem tudott minden vonatkozásban végleges eredményekkel szolgálni.<sup>112</sup> Jóllehet ezzel az igénnyel jómagam sem merek fellépni, a probléma tárgyalását két megfontolás mégis indokolja. Egyrészt, és ez talán bizonyításra sem szorul, a báni pecsétek használatának és az őket őrző protonotárius, illetve notárius választásának joga a szlavón nemesség rendi öntudatának fejlődése szempontjából kulcsfontosságú kérdés. Másrészt úgy tűnik, hogy a pecséthasználat átalakulásának egy fordulópontján vicebánként éppen Grebeni Hermanfi László játszott kulcsszerepet.

A szlavón báni pecséthasználat alapvonásait Garai Miklós bán 1398. évi okleveléből ismerjük,<sup>113</sup> amelyet már Bónis elemzett. Az oklevél világosan két-féle bírói pecsétről beszél, egy kisebbről és egy nagyobbról. Fontos megjegyezni, tekintettel a vicebánok bírói hatalmáról mondottakra, hogy mindkét pecsét az ispánoké,<sup>114</sup> és ők adják át azokat a nemesek által választott notáriusnak, aki nem viheti el őket a törvényszékről. A kisebb pecsétekkel az ispánok elrendelhettek tudományvételt, idézést, perhalasztást, és bírsághozhattak is. Birtokelidegenítést és ítéletet, valamint elismervényeket (*littere expeditorie*) ugyanakkor csak a nagypecsét alatt és csak a szolgabírák jelenlétében volt szabad írásba foglalni. A kisebb pecséteket egyértelműen az ispánok/vicebánok bírói pecsétjeivel<sup>115</sup> azonosíthatjuk, amelyeket a saját bírói kiadványaikon, illetve az *absentibus sigillis* formulával ellátott báni oklevelekben alkalmaznak. A nagypecsét (*sigillum maius*) viszont azonos azzal a pecséttel, amelyet a kortárs, valamint későbbi oklevelek *sigillum autenticum*nak, illetve *sigillum banatus*nak neveznek. Az utóbbi elnevezés rendkívül beszédes: kifejezi ugyanis a tényt, hogy, bár a pecsétet a mindenkori bán vésette, és leváltásakor, illetve halálakor összetörték,<sup>116</sup> azt nem a bán, hanem a bánóság pecsétjének tekintették. E pecsétről a szlavón rendek képviselői 1465-ben azt állították, hogy miután a nemesség egyeteme megválasztotta a protonotáriust, bemutatják a bánnak, majd átadják neki a bánóság pecsétjét, amelyet ő a *regnum* (vagyis Szlavónia) választott nemeseinek pecsétjei alatt tartott.<sup>117</sup> E kifejezés nem jelenthet mást, mint hogy a

<sup>112</sup> Bónis Gy.: Jogtudó i. m. 185–187.

<sup>113</sup> Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVIII. Zagreb 1990. 324–325.

<sup>114</sup> A vicebán utóljára 1402-ben viseli egyszerre Zágráb és Kőrös megye ispánságát; ezt követően mindig csak Kőrös megyéét. A két ispánság az 1480-as években egyesül végleg, ettől kezdve a mindenkori vicebán(ok) egyszerre kőrösi és zágrábi ispán(ok). Az egyetlen kivétel az 1408 és 1412 közötti rövid időszak, amikor — a szlavón bánóság üresedésben lévén — a két megye élén előbb két külön ispán áll, majd Csupor Pál tölti be mindkét ispánságot.

<sup>115</sup> 1452: sigillum iudicarium – DL 101 749.

<sup>116</sup> Kukuljević (Sakcinski, Ivan) *Joannes: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Pars I. Privilegia et libertates regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagrabiae 1861.* (a továbbiakban: *Kukuljević, J.*: Jura) 236.

<sup>117</sup> 1465: temporibus predecessorum nostrorum regum Hungarie ex antiqua eorum consuetudine et libertate prothonotarium, qui sigillum autenticum banatus predicti regni Sclavonie detulisset ipsa universitas nobilium communi voluntate elegisset electumque bano eiusdem regni presentasset, demum vero assignato illi sigillo banatus idem prothonotarius sigillum predictum sub sigillis electorum nobilium predicti regni nostri tenuisset – DF 268 083. (18. századi másolata: DL 16 200.).

nagypecsétet csak a választott nemesek, vagyis a szolgabírák egyetértésével lehetett ráfüggeszteni az oklevelekre, ami önmagában garantálta a helyi nemesség befolyását az oktavális törvénykezés során. Tekintve, hogy az autentikus báni pecsét testesítette meg a szlavón nemesség fölötti bírói hatalmat, nem véletlen, hogy ellenőrzéséért újra és újra fellángolt a harc.

A 15. század első felének oklevelei azt mutatják, hogy Garai oklevelének kikötései a valóságos gyakorlatot tükrözik: a birtokjogot átruházó oklevelekre és az elismervényekre az autentikus pecsétet függesztették,<sup>118</sup> ami, mint láttuk, a szolgabírák jelenlétét feltételezte. A jószágvesztést kimondó ítéletlevelekkel annyiban más a helyzet, hogy mivel bán nagyobb vagy autentikus pecsétje önmagában is elegendően biztosította, a választott nótárius és az ugyancsak választott szolgabírák közreműködése révén, a szlavón nemesség befolyását az igazságszolgáltatásban,<sup>119</sup> így a szolgabírák saját pecsétjeit a jelek szerint csak különösen jelentős ügyekben függesztették az autentikus báni pecsét mellé. 1423-ban például a zágrábi szolgabírák *pro maiori cautela et tutela* pecsételtek meg Cillei Frigyes bánnal együtt egy jószágvesztést kimondó oklevelet.<sup>120</sup> Tíz nappal később viszont a másik hivatalban lévő bán, Cillei Herman ugyancsak jószágvesztést rendelő ítéletlevelére a körösi széken csak az autentikus báni pecsétet függesztették.<sup>121</sup> 1433-ban ugyancsak Cillei Herman bán ítéli fej- és jószágvesztésre Prodavizi Ördög Miklóst, és az oklevélre *uberiorem ad cautelam* a körösi szolgabírák is ráfüggesztik pecsétjeiket a báni pecsét mellé.<sup>122</sup> 1454-ben a vízkeresztii nyolcadon birtokvesztést rendelő Cillei Ulrik oklevelén csak az autentikus báni pecsét függ,<sup>123</sup> míg 1495-ben, a Jakab-napi oktáván, amikor Korvin János bán ítélettel véglegesíti Ernuszt Jánost és Zsigmondot az egykori Prodavizi-jószágokban, az oklevelet *propter carenciam et non apromptuacionem sigilli nostri autentici* erősíti meg a két vicebán pecsétjével.<sup>124</sup>

Az 1398. évi oklevél szerint mindkét pecsétet a nótárius őrizte, akit egy 1439. évi adat nem véletlenül nevez *conservator sigillorum*nak.<sup>125</sup> A szlavón nemesek előadása szerint kiváltságaikhoz tartozott, hogy a választott nótárius egyik pecsétet sem vihette magával a törvényszékről. Jóllehet e kiváltságot Garai Miklós bán is megerősítette, a következő évtizedekben az újra csorbát szenvedett. Ugyan a zágrábi székekkel kapcsolatban nincsenek információink, de

Bónis György tévesen úgy értelmezte a szöveget, hogy a nemesek a bán pecsétjén kívül „Szlavónia választott nemeseinek pecsétjét” is átadták a nótáriusnak (*Bónis Gy.: Jogtudó i. m. 277.*), és e félreértés meggátolta a kijelentés valódi jelentőségének felismerésében.

<sup>118</sup> L. pl. Zsigmondkori Oklevéltár I–II/2. (1387–1410) Összeáll. Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958.; III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993–2001.; VIII–IX. (1421–1422) Szerk. Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004.; X. (1423) Szerk. C. Tóth Norbert. Bp. 2007. (a továbbiakban: ZsO) III. 2048., IV. 1448., V. 602. sz-ok, DF 267 999., DF 218 687., DF 261 900.

<sup>119</sup> L. pl. *Mályusz E.*: Szlavóniai és horvátországi pálos i. m. (Hetedik közlemény) Levéltári Közlemények 10. (1932) 110., ZsO. VI. 180. sz.

<sup>120</sup> ZsO. X. 1040. sz.

<sup>121</sup> ZsO. X. 1076. sz.

<sup>122</sup> DL 12 497.

<sup>123</sup> DL 103 633.

<sup>124</sup> DF 231 190.

<sup>125</sup> *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 187. (50. sz. jegyz.).

a körösi szék működését szerencsés körülmények miatt jobban ismerjük. 1417-től ugyanis az a Raveni Mihály volt a körösi ítélőmester, aki egyszersmind királyi jogügyigazgatóként is tevékenykedett, így viszonylag sok minden tudható róla.<sup>126</sup> Így az is, hogy 1423. június 23-án Borbála királyné oldalán tartózkodik Egerben,<sup>127</sup> hat nappal korábban pedig az ugyancsak távollévő Cillei Herman bán Kőrösön kelt vizsgálati parancsát pecsétjeinek távollétében Ablancz-i Mihály körösi *alispán* pecsétjével erősíti meg.<sup>128</sup> Az eset nem elszigetelt. 1429 októberében Raveni Mihály mester mások társaságában királyi parancsra Sopron megyében tartott közgyűlést,<sup>129</sup> majd uralkodójával együtt Pozsonyban ült törvényszéket.<sup>130</sup> Aligha véletlen, hogy ugyanezen időszak alatt a bán nevében kiadott parancsokon ismét a körösi alispánok pecsétjei vannak.<sup>131</sup> Vagyis: Mihály mester a tiltás ellenére magánál tartotta valamennyi pecsétet, jöllehet, és ezt fontos kiemelni, nem ismeretes olyan eset, hogy nádori vagy országbírói kollégájához hasonlóan útközben a bán nevében állított volna ki oklevelet.

Raveni utóda a körösi széken, Haraszi Tapán Kelemen, egyszersmind országbírói ítélőmester is volt,<sup>132</sup> valószínű tehát, hogy ő szintén sokszor volt távol Szlavóniától. Az ő idejében ugyanakkor nincs nyoma annak, hogy a pecsétet elvitték volna a törvényszékről: az okleveleken rendszeresen a vicebánok pecsétje van, és egyszer sem fordul elő a Raveni idejében gyakori alispáni pecsételési záradék. Valószínű tehát, hogy az országbírói irodához hasonlóan a vicebánok bírói pecsétjét egy nótáriusnál hagyta a körösi széken, és azzal a távollétében is rutinszerűen folyt mindama oklevelek kiadása, amelyek nem igényelték az autentikus pecsét használatát.

Úgy látszik azonban, hogy a szlavón nemesség ezzel a megoldással sem volt megelégedve. Haraszi Tapán halála után ugyanis — igaz, nem azonnal — feltűnik az első olyan személy, aki egyszerre viseli a körösi és zágrábi ítélőmesterséget, majd rövidesen már szlavón ítélőmesternek nevezik.<sup>133</sup> Aligha véletlen, hogy Cirkvenai Mikcsec Pál szolgabíróból lett protonótárius, kétségtelenül a szlavón nemesség választásával.<sup>134</sup> Ugyancsak elgondolkodtató, hogy az első olyan szlavóniai származású ítélőmester választására, aki nem viselt párhuzamosan kúriai hivatalt, éppen abban az időszakban került sor, amikor a királyi hatalomnak semmilyen mozgásteret nem volt Szavóniában. Továbbra sem találunk azonban példát arra, hogy Pál mester a két törvényszéken kívül adott volna ki okleveleket a vicebáni pecsét (helyesebben, ekkor már: pecsétek) alatt. Ez azt jelenti, hogy az 1460-as években, kihasználva a királyi hatalom gyengeségét és a bánok (Vitovec János és Újlaki Miklós) csaknem folyamatos távollétét, il-

<sup>126</sup> Uo. 133.

<sup>127</sup> DF 231 449., vö. ZsO. X. 862. sz.

<sup>128</sup> ZsO. X. 818. sz.

<sup>129</sup> Sopron vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891. II. 128–132. és 149–153.

<sup>130</sup> *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 133.

<sup>131</sup> DL 102 038., DL 33 874., DL 33 875., DL 106 823.

<sup>132</sup> *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 183., 188.

<sup>133</sup> Uo. 277.

<sup>134</sup> *Mályusz E.*: Szlavóniai és horvátországi pálos i. m. (Harmadik közlemény) Levéltári Közlemények 6. (1928) 134.

letve érdektelenségét, a szlavón nemesek a gyakorlatban is képesek voltak érvényt szerezni két sarkalatos előjoguknak: az ítélőmester választásának és a vicebáni bírói pecsétek folyamatos ellenőrzésének.

1467-ben azonban újabb fordulat következett. Augusztusban a szlavón nemesség követei, nevezetesen (Bocskai) Vid zágrábi prépost és Gordovai Fánics Frank Kecskeméten érték utól az erdélyi lázadás megfékezésére tartó Mátyás királyt, és megbízóik nevében elpanaszolták neki, hogy a Jakab-napi nyolcadon a vicebánok önhatalmúlag és a nemesek akarata és régi szabadsága ellenére elvették a pecsétjüket (tudniillik a nemesekét) az ítélőmestertől, és azt másnak adták; mire a nemesek, nehogy a szabadságaik csorbát szenvedjenek, otthagyták a törvényszéket, a vicebánok azonban ezzel mit sem törődve a törvényszéken maradó felek kérésére ítéleteket hoztak, és azok birtokában most javaikban háborgatják azokat, akik távozásuk miatt nem tudták megvédeni jogaikat.<sup>135</sup>

Mátyás ugyanaznap kelt másik okleveléből kiderül, hogy ki volt az a „más”, akinek a vicebánok átadták a *sigillum banatust*: Korotnai János nádori ítélőmester.<sup>136</sup> Feltételezik, hogy a szlavón nemesek akarata ellenére történt kinevezése közvetlenül a király műve volt,<sup>137</sup> de ez kevésbé valószínű. Sokkal elképzelhetőbb, hogy a dolog mögött Korotnai földije, Laki Tuz János szlavón bán állt, aki talán a szlavón nemesség túlságosan kiterjedt szabadságainak megnyirbálásával gondolta megerősíteni báni hatalmát, és törekvése találkozott Mátyás céljaival. Azt sem szabad elfelejteni, hogy rokona, Osvát zágrábi püspök, mint láttuk, elkeseredett harcot folytatott a tartomány nemességével a püspöki tizedek ügyében, a Szlavóniában birtokokkal nem is rendelkező Korotnai ítélőmesteri kinevezése tehát egyfajta erődemonstráció is lehetett. A dolog azonban ennél bonyolultabbnak tűnik.

Mátyás okleveléből kiderül, hogy Korotnai kinevezése a szlavón nemességet megosztotta,<sup>138</sup> amiből elég világosan következik, hogy a kinevezést nem mindenki ellenezte. Ezt támasztja alá az is, hogy, mint maguk a szlavón követei bevallották, az ominózus törvényszékről nem mindenki távozott, hanem voltak, nem is kevesen, akik az új helyzet ellenére is alávetették magukat a vicebánok ítéletének. Az egész dolog legnagyobb furcsasága ugyanakkor az, hogy Korotnai puccszerű elfogadtatását vicebánként az a két ember, jelesül Grebeni Hermanfi László és Szentléleki Adefi Miklós vitte véghez, akik két esztendővel korábban, ugyancsak a szlavón nemesség egyetemének nevében, az ítélőmester

<sup>135</sup> 1467: pridem tempore videlicet celebracionis octavarum festi beati Jacobi apostoli proxime preteriti dum vicebani ipsorum solito more judicia in causis inter eos motis facere debuissent, iidem vicebani proprio motu et preter voluntatem eorundem exponencium ac contra antiquam libertatem consuetudinemque eorum *sigillum ipsorum* a notario eiusdem regni nostri Sclavonie recepissent et contra libertates eorum alteri tradidissent, iidem vero exponentes previa ratione ne libertas eorum sic comprimeretur ab huiusmodi iudicio recessissent, iidem tamen vicebani in cunctis causis ad instanciam partis comparentis sentenciam qualitercumque tulissent vigore quarum nonnullus e medio eorundem in bonis ipsorum impedire niterentur in preiudicium iurium ipsorum non modicum – DF 268 087. (kiemelés tőlem – P. T.).

<sup>136</sup> Mátyás írja a szlavóniai nemesek panaszára, hogy mivel „magister Johannes de Korothna vir famosus et in hiis rebus peritus est, eum pro vestro notario habeatis qui sigillum teneat honore, modo, libertatibus et consuetudinibus vestris antiquis, quoniam vos in libertatibus vestris tenere volumus” – DF 268 085.

<sup>137</sup> *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 277.

<sup>138</sup> 1467: ex parte notarii vestri pro quo inter vos certe diferencie (!) fuissent – DF 268 085.

választásának jogát mint legfontosabb kiváltságukat erősítették meg Mátyással. Az előzmények ismeretében a logikus lépés az lett volna, ha ezúttal is ők állnak a tiltakozók élére, és szabadságaik védelmében megtagadják Korotnai elfogadását, vagy legalábbis az ítélezést. Mi magyarázza akkor e nyilvánvaló pálfordulást?

A válasz, úgy tűnik, a vicebáni hivatal jellegében és betöltőinek társadalmi állásában rejlik. Fentebb láttuk, hogy a vicebánok a 15. század folyamán teljesen átvették az általában *absentus* bánok bírói joghatóságát, és, mint rövidesen szó lesz róla, ugyanezt tették a báni hivatal csaknem minden elemével, a katonai funkciót leszámítva. Ilyeténképp, bár *de facto* a bánok familiárisai voltak, ők váltak a király parancsainak végrehajtóivá is, ami, látszólag, nem egy ízben saját osztályos társaikkal sodorta őket ellentétbe. Mégsem tapasztaljuk, hogy emiatt komolyabb ellentétek keletkeztek volna köztük: a szlavón nemesi *universitas* nevében fellépő személyek sorában nagy következetességgel ugyanazon családok tagjait és familiárisaikat találjuk, ami komoly társadalmi-politikai kohézióról tanúskodik. Ezen családok leggazdagabbjai monopolizálták a vicebáni hivatalt, egyfajta „vicebáni elitet” alkotva, és kevésbé gazdag, de azért jómódú társaikkal együtt, akik közül számos szolgabíró került ki, ők léptek fel a szlavóniai nemesség politikai akaratának képviselőiként.<sup>139</sup>

Feltűnő, hogy Grebeni Hermanfi László hatalmas levéltári hagyatékában egyetlen, az autentikus báni pecséttel megerősített ítéletlevelet sem találunk. Sejtethető, hogy ez más hasonló társadalmi helyzetű, de levéltáraik pusztulása miatt kevésbé ismert birtokosok és családok esetében sincs másként. A magyarázat, a foggott bíróságokról korábban elmondottak fényében, kézenfekvő: a súlyosabb hatalmaskodási és birtokügyek eldöntését e *benepossessionatus* elit általában a saját berkein belül simította el, ugyanazon személyek közreműködésével, akik a báni széken is bírótársak lettek volna, csak sokkal hatékonyabban. De ha egy-egy konfliktus mégis eljutott a báni székre, a tehetős nemesség előtt még mindig nyitva állt az út, hogy kedvezőtlen ítélet esetén közvetlenül a bántól kérjen jogorvoslatot,<sup>140</sup> vagy fellebbezzon a kúriába. Nyilvánvaló, hogy eme lehetőségekkel azok a szegényebb nemesek nem tudtak élni, akik számára nemcsak a budai utazás és a bán személyes felkeresése, esetleg ügyvéd megbízása okozott gondot, hanem még a körösi vagy zágrábi törvényszék, adott esetben többszöri, felkeresése is. Az ilyen *pauperes nobiles*<sup>141</sup> számára volt elsősorban fontos, hogy a pecsétek a törvényszéken maradjanak, általuk is ismert és megbízhatónak tartott nótárius őrizetében, hiszen az autentikus pecsét ellenőrzetlen használata birtokaikat fenyegette, a mozgásban lévő vicebáni bírói pecsét pedig a panasztevés lehetőségét nehezítette meg számukra.

<sup>139</sup> Itt természetesen azon oklevelekre gondolok, amelyek név szerint sorolják fel a szlavón nemesség egyetemének nevében fellépő személyeket. A vizsgált korszakból öt ilyen forrást ismerek: az 1439. márc-i körösi (DF 268 079.), 1471. jan-i zágrábi (DF 252 051.), 1474. máj-i körösi (DF 252 056.), 1478. jan-i zdenci (*Kukuljević, J.*: Jura 215–216.), valamint az 1490. jan-i körösi (DF 252 109.) gyűlések okleveleit. Amikor a gyűlések résztvevőiről beszélek, ezekre a forrásokra támaszkodom.

<sup>140</sup> 1467-ben például Szencsei László, később maga is vicebán, Budán kér jogorvoslatot személyesen Laki Tuz János bántól (DL 102 167.).

<sup>141</sup> *Kukuljević, J.*: Jura 199–200.



A tehetős szlavón köznemesség számára annak volt jelentősége, hogy a mindennapi birtokforgalom és ügyintézés eszközüül szolgáló vicebáni pecsétek fölötti ellenőrzést biztosítsa magának; időközben ugyanis a birtokelidegenítést rögzítő oklevelek és az elismervények átkerültek a vicebáni pecsétek „hatáskörébe”, az autentikus pecsét számára csak az ítéletlevelek maradtak.<sup>142</sup> A nemesek ezért, a formális tiltakozás dacára, beletörődtek Korotnai oktrojált kinevezésébe, aki, mint fentebb láttuk, és szlavóniai birtokszerzései mutatják, villámgyorsan beilleszkedett szlavóniai társai közé.<sup>143</sup> A passzív beletörődés azonban csak látszólagos volt. Kevesebb mint egy esztendővel Korotnai kinevezése után ugyanis, még Hermanfi László vicebáni hivatala idején, feltűnik az első szlavón viceprotonotárius, Paulovci Kelemen mester. Ő talán egyenesen a körösi szolgabírószékből került, a szlavón nemesség választásával, e bizalmi állásba.<sup>144</sup> Ettől kezdve a valóban *választott* viceprotonotárius őrizte a két vicebáni pecsétet, és intézte velük, leggyakrabban a lakóhelyén, de egyebütt is, a nyolcadokon kívüli ügyeket. Nem tudjuk, hogy az autentikus pecsétet Korotnai magánál tartotta-e, vagy maradt az ítélszéken, Kőrösön, de a kérdés nem is lényeges: szerepe ugyanis, miután birtokügyekben nem alkalmazták többé, jelképpé vált.

Paulovci Kelemen a két vicebáni pecsét alatt, a mindenkori bánok nevében már rendszeresen állított ki lakóhelyén, Paulovcon, illetve a felek kérésére az ítélszéken kívül, egyebek mellett birtokelidegenítést rögzítő okleveleket, valamint elismervényeket, de minden más iratot is.<sup>145</sup> Értelemszerűen a nyolcados törvényszéken kiállított bírói oklevelekre (nem ítéletlevelekre) is a két vicebáni pecsét került.<sup>146</sup> 1475 után valamilyen okból átmenetileg eltűnnek az ítélszéken kívüli datálások: a dolog talán összefüggésben állhatott Egervári Lász-

<sup>142</sup> Az átmenet idejének pontos meghatározása természetesen további részletes vizsgálatot igényel. Ehelyütt csak a folyamat jelentősebb fázisait kívántam jelezni.

<sup>143</sup> *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 273. (37. sz. jegyz.).

<sup>144</sup> Szolgabíró: *Mályusz E.*: Szlavóniai és horvátországi pálos i. m. (Tizedik közlemény) Levéltári Közlemények 12. (1934) 136., uo. (Harmadik közlemény) 6. (1928) 151. Az első, biztosan általa kiállított oklevél: DL 16 651. (1468. ápr. 5.). 1470. máj. 22.: magister Clemens de Paulowcz Crisiensis et Zagrabiensis sedium viceprothonotarius — DF 231 575., l. még 1475. júl. 27.: DL 100 851. — 1459: zálogosítás „magistro Clementi filio Galli de Benedikoucz sive de Paulowcz” (DF 231 416.). A fivére, László (Ladislaus filius Galli de Benedikoucz — DL 94 233.) ugyancsak szolgabíró (l. pl. DL 107 013.). Bizonytalan, hogy rokona-e az a Paulovci Benedek fia Kelemen Zágráb egyházmegyei laikus, aki 1471-ben azért kért Rómában feloldozást, mert bár korábban egy betegség kapcsán ígéretet tett, hogy belép a ferences rendbe, később mégis megházasodott, és gyermekei is születtek, l. Archivio Segreto Vaticano, Sacra Poenitentieria Apostolica, Registra Matrimonialium et Diversorum, vol. 19. (1471) 139v.

<sup>145</sup> 1468. ápr. 5., Paulovc: DL 16 651.; 1468. ápr. 12., Rojcsa: DL 16 658. (mindkettő felmentvény hatalmaskodás miatt); 1468. ápr. 18., Paulovc: DF 231 483. (kiegyezés birtokügyben); 1470. jan. 1., Cirkvena: DF 231 569. (birtokzálogosítás); 1470. feb. 14., Paulovc: DL 34 917. (birtokzálogosítás); 1470. júl. 13., Paulovc: DL 100 797. (báni iktatóparancs Hermanfi László javára); 1471. máj. 31., Horzova: *Mályusz E.*: Szlavóniai és horvátországi pálos i. m. (Ötödik közlemény) Levéltári Közlemények 8. (1930) 96–97. (Horzovai György özvegye zálogosít); 1471. jún. 25., Rojcsa: DL 100 815. (birtokeladás Hermanfi Lászlónak); 1472. feb. 10., Mogor: DL 103 734., 103 733. (birtokzálogosítás Hermanfi Lászlónak); 1473. ápr. 26., Gordova: DL 103 740., 100 829. (felmentvény a Gordovai Fánscok javára); 1475. jan. 9., Paulovc: DL 103 802. (báni iktatóparancs Pozsegai Miklós javára); 1475. jan. 25., Paulovc: *Mályusz E.*: Szlavóniai és horvátországi pálos i. m. (Első közlemény) Levéltári Közlemények 3. (1925) 109. (báni iktatóparancs a bakvai pálosok javára).

<sup>146</sup> Pl. DL 100 805., DL 103 730.

ló báni kinevezésével, de ez nem több pusztá hipotézisnél. Paulovci Kelemen mester mindenestre még 1477 januárjában is élt, ekkor Orbona iktatásánál szomszédként találkozunk vele.<sup>147</sup> Helyét nemsokára régi ismerősünk, Hermanfi László szomszédja, az elődjénél sokkal tekintélyesebb és gazdagabb Gudovci Péter mester vette át mint szlavón viceprotonotárius.<sup>148</sup> Töretlenül folytatta a Paulovci által elkezdett gyakorlatot,<sup>149</sup> amely ettől kezdve nem is szakadt meg többé. A szlavón nemesség azzal, hogy a helyettes ítélmesteri hivatal bevezetésével és betöltőjének választásával sikerült biztosítani a maga számára a kulcsfontosságú vicebáni pecsétek fölötti ellenőrzést, a célját szemmel láthatólag elérte.<sup>150</sup>

E hosszú, bár talán nem hiábavaló kitérő után, lássuk a vicebáni hivatal egyéb elemeit! A vicebán bírói tevékenysége ugyanis feladatkörének csupán egyik, bár messze legjelentősebb aspektusát jelentette.<sup>151</sup> Egyéb kötelességeinek teljesíté-

<sup>147</sup> DL 33 429.

<sup>148</sup> 1479. júl. 10-én már mint „vicarius temporalis” és szlavón helyettes ítélmester kap általános birtokmegegerősítést, Osvát püspök kérésére, Mátyástól (DF 218 977.). Első általam ismert, Gudovcon a bán nevében a két vicebáni pecsét alatt kiadott oklevelét l. 1479. szept. 18.: DL 102 205. Megjegyzendő, hogy ugyanezen a napon Korotnai János Korotnán állít ki oklevelet a nádori pecséttel (DL 107 041.). Gudovci Péter mester két kastélyból és számos birtokból, ill. birtokrészből álló vagyonát Bakócz Tamás is érdemesnek látta megszerezni (a birtokok felsorolása: DF 218 978.; a Bakócz-cal kötött szerződés: DL 85 577.), vö. *Bónis Gy.: Jogtudó i. m. 373–374.*

<sup>149</sup> 1481. ápr. 16., Gudovc: DL 100 948.; 1481. nov. 9., Gudovc: DL 103 861. (mindkettő báni vizsgálati parancs, az utóbbi Hermanfi László panaszára); 1481. dec. 31., Kristallóc: DL 100 959. (birtokcsere Egervári László bán előtt); 1482. jan. 1., Kristallóc: DL 100 962. (báni iktatóparancs Hermanfi László javára); 1482. júl. 9., Gudovc: DL 103 871. (zálogosítás a bán előtt); 1485. márc. 29., Kristallóc: DL 101 011. (birtokcsere a bán előtt); 1485. jún. 30., Gudovc: DL 33 442. (báni iktatóparancs); 1485. szept. 22., Gudovc: DL 101 016. (birtokadomány a bán előtt); 1485. nov. 18., Buda: DL 103 911. (felmentvény a bán előtt); 1486. márc. 31., Desnice: DL 107 065. (birtokcsere a bán előtt); 1486. máj. 1., Kristallóc: DF 219 017. (báni iktatóparancs); 1487. szept. 8., Gudovc: DL 102 235. (báni iktatóparancs Hermanfi László javára); 1489. máj. 14., Gudovc: DL 101 077. (báni iktatóparancs Hermanfi László és Battyányi Boldizsár javára); 1492. jún. 24., Csázma: DL 101 140. – A példák korlátlan számban szaporíthatóak, mindegyiken a vicebáni pecsétek. Ugyanezek kerülnek a bírói nyolcadokon kiadott bírói oklevelekre, az ítéletlevelek kivételével, l. pl. DL 103 895., DL 101 029., DL 102 223. (valamennyi az 1484. évi György-napi nyolcadon kelt).

<sup>150</sup> A cél természetesen az volt, hogy a vicebáni pecsétek mindig megbízható, szlavóniai származású ember kezében legyenek; ebből a szempontból a helyettes ítélmesteri hivatal szükségmegoldást jelentett. Gudovci Péter halála után ugyanis a helyét Vojkfi Miklós mester vette át, amikor azonban Korotnai halála után Vojkfi szlavón ítélmester lett, megszűnt a helyettes ítélmester hivatala. A báni oklevelek vojtkovci datálásai (DF 255 940., DF 276 989., DF 232 006., DF 252 224., DF 252 233. stb.) mutatják, hogy a Paulovci Kelemen alatt megkezdett gyakorlat folytatódott. Ugyanezt látjuk Hássági ítélmestersége alatt, amikor a báni oklevelek jó része Bradnán, Hássági szlavóniai birtokán kel (pl. DF 252 974., 219 175., DF 232 279.), és Marócsai Ferenc idején is, aki viszont legtöbbször Kotnyakon keltez (pl. DL 37 907., DF 252 272.). A helyettes ítélmester állása akkor támadt fel újra, amikor Petróci Henczeli István személyében ismét egy Szlavónián kívüli személy vette át az ítélmesterséget, vö. *Bónis Gy.: Jogtudó i. m. 369., 373–374.*

<sup>151</sup> Természetesen tisztában vagyok vele, hogy, akárcsak a magyarországi megyék hatósága, a vicebánok mint Körös megye ispánjai és a szolgabírák, valamint a zágrábi ispánok és a szolgabírák együtt panaszfelvevő helyként is működtek, és vizsgálati jelentéseket is kibocsátottak. Ezekre általában valamelyik ispán és változó számú szolgabíró saját pecsétje került. Ezen, alapvetően hiteleshelyi jellegű, tevékenységet azért hagytam ki az elemzés köréből, mert politikai jelentőség híján nem okozott konfliktust sem a szlavón nemességen belül, sem a szlavón nemesség egyeteme és a központi hatalom között, és ilyenformán nem képezi tárgyát a vicebán hatalmát elemző fejtegetésnek.

se közben — mint a királyi vagy báni akarat végrehajtója — nem ritkán került ellentétbe a saját és nemestársai érdekeivel. Így Hermanfi László minden bizonnyal vicebáni kinevezésével egyszerre kapta kézhez Mátyás ugyanazon napon kelt parancsát, amely arra utasította, hogy a Zsigmond dekrétumában előírt büntetések terhe alatt kényszerítse a szlavón nemeseket az elmúlt évi püspöki tized megfizetésére.<sup>152</sup> Osvát püspök panaszából kiderül, hogy a nemesek az előző évi királyi döntés és egyházi szankciók ellenére is vonakodtak megfizetni az adót. Az ügy rendezése azt mutatja, hogy, legalábbis Hermanfi László, képes volt feloldani a szerepében rejlő ellentmondást. 1468 májusában ugyanis, a György-napi nyolcadon, újabb tárgyalásra került sor Osvát püspökkel, amelyről ezúttal Korotnai János ítélmester készített regisztrumot. Ebben ismét leszögezték, hogy a tizedfizetés alapját a zágrábi egyház privilégiumai és a két évvel korábbi királyi döntés képezi. Ugyanakkor azonban megállapodtak, hogy minden tizedekéből egy megbízható nemest választanak, aki a tizedszedők kíséretében megakadályozza a túlkapásokat. Egyszersmind a gyűlés résztvevői meghatalmaztak egy négyfős bizottságot, hogy a halál, betegség vagy egyéb ok miatt kieső nemesek helyére saját hatáskörben újat válasszanak. A bizottság tagjai Hermanfi László, Szencsei János, Kustyer Mátyás és Kamarcai Vitéz László lettek, vagyis négyből hárman az 1466. évi tárgyalások résztvevői közül kerültek ki.<sup>153</sup> Ez a megoldás átmenetileg működőképesnek bizonyult, mert néhány évig nem hallunk újabb konfliktusról.

Ugyancsak 1467-ben királyi parancs, illetve a király nevében János pécsi püspök<sup>154</sup> utasította a vicebánokat az új néven kivetett királyi adó, a *tributum fisci* behajtásában való közreműködésre.<sup>155</sup> Ennek részleteiről nem rendelkezünk információkkal, de az mindenképpen sokat elárul Szlavónia belső helyzetéről, hogy az 1467. évi lázadásnak még a szele sem érintette meg a tartományt, mi több, az egyik bán, Vitovec János résztvett az erdélyi felkelés elfojtásában és a rákövetkező moldvai hadjáratban is.<sup>156</sup> Mátyás annyira biztos volt a szlavóniai konszolidációban, hogy a következő esztendőben, más megyékhez hasonlóan, a nádori bíraskodás elhalasztásáért is pénzt követelt, és csupán annyi engedményt tett, hogy a *tributum fisci* behajtására május 8-ig haladékot adott.<sup>157</sup>

A vicebánok tevékenységének egy másik aspektusára derül fény Mátyás 1467. július 6-i mandátumából. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezúttal a végrehajtás mikéntjéről is értesülünk. A király arra utasította Hermanfi Lászlót és társát, Szentléleki Adefi Ákost (az időközben elhunyt Miklós fiát), hogy koboztassák el a Szlavóniában árusított tengeri sót, a helyi sókama-

<sup>152</sup> DF 268 084.

<sup>153</sup> DF 252 047.

<sup>154</sup> *Kubinyi András*: Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. In: *Humanista műveltség Pannóniában*. Szerk. Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor. Pécs 2000. 17.

<sup>155</sup> DL 102 166.

<sup>156</sup> 1468. jan. 25-én Váradon kap adományt Mátyástól (DL 34 000.). Vitovec Jánosról írt tanulmányomban eszerint tévesen állítottam, hogy Vitovec 1466 után nem kapott több katonai szerepet (vö. *Pálosfalvi Tamás*: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. *Századok* 135. (2001) 470.).

<sup>157</sup> DF 268 090.

rák vezetőit pedig védelmezzék meg.<sup>158</sup> A vicebánok alispánjaikat küldték a parancs végrehajtására, akik, kíséretükben a sókamaraispánnal, a bélai apátság birtokain nem várt ellenállásba ütköztek: az apátságot János pécsi püspök nevében kormányzó Mindszenti János diák<sup>159</sup> emberei nyíllövésekkel fogadták őket, ezért kénytelenek voltak hanyatt-homlok elmenekülni.<sup>160</sup> Hermanfi László a helyetteseit ért sérelemért előbb az új apáttól, Leustáktól kért elégtételt, majd, annak elutasító válasza után, magához a királyhoz fordult. 1468. szeptember 12-én a személyes jelenlét előtt tett panaszt Pozsonyban, ahol nem véletlenül jelent meg.

1468. augusztus 7-én Mátyás Magyarbródról írt Körös megye nemességének, hogy tekintettel a felmerült súlyos ügyekre, melyek megtárgyalásához szüksége van főpapjai, bárói és nemesi tanácsára, küldjenek két jólinformált (*plene instructos*) követet Pozsonyba, ahol maga is személyesen szándékozik megjelenni.<sup>161</sup> Hermanfi László szeptember 12-i tiltakozása nemcsak azt bizonyítja, hogy ő volt a megye egyik követe, hanem azt is, hogy a királyi parancsnak megfelelően az előírt napon meg is jelent az országgyűlésen, egyébként dominusa, Tuz János bán kíséretében.<sup>162</sup> Jellemző tény, hogy a körösi nemesség Hermanfi Lászlót vicebánként sem elsősorban a bán emberének, hanem a saját képviselőjének tekintette. László úr országgyűlési tevékenységéről sem ekkor, sem később nem tudunk részleteket,<sup>163</sup> de aligha véletlen, hogy megyebeli társai éppen őt ítélték alkalmasnak arra, hogy az ország sorskérdéseiben a legszűkebb politikai elit körében véleményt nyilvánítson. Politikai tevékenysége közben természetesen saját ügyeinek intézéséről sem feledkezett meg: a király jelenlétét arra használta ki, hogy átírassa és megerősíttesse vele Latkfi Mihály bevallását a mogori uradalomról az iktatásról beszámoló káptalani jelentéssel egyetemben.<sup>164</sup> Pozsonyból hazatérve Hermanfi minden bizonnyal maga kézbesítette a király október 8-án kelt parancsát, amelyben ismét arra utasította a

<sup>158</sup> DL 107 946/6–7.

<sup>159</sup> Korábban a püspök pozsegai alispánja, l. *Kubinyi A.*: Vitéz János i. m. 20.

<sup>160</sup> DF 255 799.

<sup>161</sup> DF 268 088.

<sup>162</sup> A másik körösi követ személye egyelőre ismeretlen.

<sup>163</sup> Két olyan esetet ismerek, amikor a Hermanfi László részvételével tartott országgyűléseken speciálisan szlavón témákat tárgyaltak. Az 1472 tavaszán tartott országgyűlés az engedély nélkül épített, ezért lerontásra ítélt erősségek között hármat említett név szerint, harmadikként Stefekfi János szentandrászi (Körös m.) kastélyát (*Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. 205–206.*). Stefekfi Hermanfi László közvetlen szomszédja volt, 1481-ben Janus Pannonius familiárisaként levelesítették, itt tehát László úr érdekeltsege egészen közeli. 1481. júliusában a király a szlavón nemesek egyetemének nevében előterjesztett kérésre engedélyezi, hogy utóbbiak a királyi sókamarákból származó sót a kamarákon kívül is forgalomba hozhassák. Ebben az esetben biztosan Hermanfi László mint követ volt a kérés egyik előterjesztője (*Kukuljević, J.*: Jura 220–221.). Érdemes megjegyezni, hogy Kamarjai János már idézett végrendelete szerint kétszáz solidus-szal tartozott urának, Hermanfi Lászlónak „pro quibusdam salibus”. Ebből pedig joggal következtetünk arra, hogy László úr is résztvett a só értékesítésében, és abból alighanem jelentős jövedelme is származott. Ez pedig kellőképpen magyarázza a királynak beterjesztett petíciót.

<sup>164</sup> DL 100 771.

szlavón nemeseket, hogy az 1466. augusztusi megállapodás értelmében fizessék a püspöknek a tizedet.<sup>165</sup>

Hermanfi László első vicebáni időszakának legsajátosabb epizódja mindazonáltal még az előző esztendő késő tavaszán történt. 1467. március 18-án az akkor Budán tartózkodó Osvát püspök április 24-re zsinatot hirdetett egyházmegyéjének papsága számára, ami, tekintve a zágrábi püspökség zilált helyzetét, nem tekinthető váratlan lépésnek.<sup>166</sup> A zsinatot a püspök politikai elfoglaltságaira hivatkozva május 9-re halasztotta, és a zágrábi klérus ezen a napon össze is gyűlt az egyházmegye székhelyén.<sup>167</sup> Nem így a püspök, aki a zsinat vezetését helynökére bízta. Távolmaradását magyarázhatnánk azzal, hogy a királynak szüksége volt a szolgálataira, de az, ami a zsinaton történt, egészen más magyarázat után kiált.

A zágrábi egyházmegye papsága ugyanis a pápához írt levelében elpanaszolta, hogy a püspök, jóllehet a zsinatot maga hirdette meg, azon valamilyen ürüggyel nem jelent meg, hanem maga helyett a familiárisait küldte „az egész klérus szégyenére és elnyomására”. A familiárisok névsora igen tanulságos: Gudovci Péter zágrábi *vicarius temporalis*, Grebeni Hermanfi László vicebán, Fodorovci Gergely és Kopinci Antal (korábban mindketten Vitovec familiárisai), Bikszádi Péter, Miketinci Jankó, Briga György, Csávai Herman és Szusicai György — megannyi tekintélyes Körös megyei nemes, kiegészülve két Zágráb megyei társukkal. Tevékenységüket azzal kezdték, hogy a Szent István székesegyházban összegyűlt klerikusok szállásait módszeresen kifosztották. Majd, amikor a zsinat résztvevői munkájuk legérzékenyebb részéhez érkeztek, jelesül a papi vétségek leleplezéshez és megbüntetéséhez, aminek laikusok nem lehettek volna tanúi, Hermanfi László és társai a familiárisaikat küldték közéjük, akik a helynök tilalma ellenére is betörték a székesegyházba, és ott hangosan gúnyolták a papokat. Még durvább incidens történt a zsinat utolsó napján, május 12-én. Reggeli után a papság ismét összegyűlt a székesegyházban, és már be akarták zárni a kapukat, amikor néhányan közülük kérdőre vonták az őket molesztáló laikusokat elrabolt javaik ügyében. Azok, mintha csak erre vártak volna, kardokkal és íjjakkal rontottak a papokra, és még az indulatok lecsillapítására püspöki ornátusban elősiető helynök is csak ügyel-bajjal tudott elmene-külni.

Nehéz volna magyarázatot találni az erőszak eme öncélúnak tűnő megnyilvánulására, ha az egyházmegyei papság levelének utolsó szakasza nem adná kezünkbe a megoldás kulcsát. Eszerint ugyanis a püspök megbízottai a helyszínen tíztől negyven forintig terjedő „önkéntes adót” csikartak ki a zsinat résztvevőitől, az ellenszegülőket börtönnel és halállal fenyegetve, a papi tizedeket pedig a püspök számára foglalták le. Nagyon valószínű, hogy az utóbbi volt az egész akció célja, a lelki és fizikai terror pedig csak a papok „megpuhítását” szolgálta. Osvát püspök nyilván a könnyebb ellenállás irányában, saját papsága

<sup>165</sup> Kukuljević, J.: Jura 209–210.

<sup>166</sup> Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae I–XIV. Collegit et sumptibus ejusdem civitatis edidit Joannes Baptista Tkalčić. Zagrabiae 1889–1932. (a továbbiakban: Mon. civ. Zagr.) II. 310–312.

<sup>167</sup> Uo. 312–317.

rovására akarta növelni tizedbevételeit, és ebben számíthatott egyházmegyéje nemességének támogatására is, akik alighanem abban reménykedtek, hogy cserében a püspök az ő jobbágyaikra nehezedő nyomást nem akarja majd fokozni. E várakozásuk ugyan csak részben teljesült, de aligha kétséges, hogy az akció résztvevői, köztük Hermanfi László, közvetlenül is részesültek a klerikusoktól elrabolt és kizsarolt javakból. Mi több, úgy tűnik, hogy az egyház szabadságát súlyosan sértő incidens nem nélkülözte a legfelsőbb jóváhagyást sem, mert tudomásunk szerint semmiféle folytatása nem volt; nem kizárt tehát, hogy a *caritativum subsidium*ból a királynak is csurrant-cseppent valamennyi.

Hermanfi László első vicebánsága természetesen ura, Tuz János leváltásával ért véget 1470 elején. Az új bánok közül Litvai Horvát Damján Szencsei László személyében egy másik tekintélyes szlavóniai nemest nevezett ki vicebánnak, társa, Magyar Balázs viszont az ország északkeleti részéből hozta magával familiárisát, Szepesi Veres Lászlót.<sup>168</sup> Tuz János egyelőre nem lett kegyvesztett, hiszen az ajtónállómesterséget megtartotta,<sup>169</sup> Hermanfi László útja azonban ettől kezdve jól láthatóan elvált korábbi urától. 1470. július 23-án Mátyás Körös megye nemességét utasította, hogy válasszanak maguk közül két nemest, akik a szolgabírák kíséretében kivizsgálják az év elején kivetett rendkívüli adó behajtása során elkövetett visszaéléseket, majd Ernuszt János zólyomi ispánnak jelentést tesznek.<sup>170</sup> Pozitív bizonyíték ugyan nem áll rendelkezésre, de tekintve Hermanfi László befolyását, valamint azt a tényt, hogy három évvel később éppen Ernuszt familiárisaként tért vissza a vicebáni hivatalba, nagyon valószínű, hogy éppen ő volt az egyik kiválasztott, és talán a kincstartó figyelmét is ekkor vonta magára. Az viszont már bizonyos, hogy László úr Gudovci Péter társaságában, nyilván Körös megye követeként, résztvett a novemberi budai országgyűlésen, amely után Tuz János az ajtónállómesterséget is elvesztette.<sup>171</sup>

Budáról László úr útja Zágrábba vezetett, ahol a Körös és Zágráb megyék nemességét képviselő<sup>172</sup> 29 meghatalmazott (Hermanfi László második a sorban Décsi Roh László mögött) január végén, ismét Korotnai János ítélőmester és mások közvetítésével, minden korábbinál részletesebb megállapodást kötött Osvát püspökkel a tizedfizetés ügyében. A bizottság összetétele arról tanúskodik, hogy a választásnál a jogi felkészültség volt a döntő kritérium, hiszen egy sor volt zágrábi ispán és ugyancsak zágrábi, illetve körösi szolgabíró mellett megtaláljuk az éppen hivatalban lévő szlavón viceprotonotáriust (Paulovci Kelemen mester) és jövőendő utódját (Gudovci Péter mester), Pataki Albert volt körösi ítélő mestert, valamint Ablanca Györgyöt, a kor egyik legtöbbet foglalkoztatott szlavóniai ügyvédjét. A meghatalmazottak ennek megfelelően igyekeztek minden lehetséges vitás pontra tekintettel lenni, mintegy kísérleti jelleggel, hi-

<sup>168</sup> L. pl. DL 100 795.

<sup>169</sup> *Kubinyi András*: Mátyás király. Bp. 2001. 70.

<sup>170</sup> DF 268 091.

<sup>171</sup> Magyar Balázs bán nov. 24-én Budán a személyesen jelenlévő Hermanfi László és Gudovci Péter kérésére írja át Mátyás egy oklevelét (DL 102 176.).

<sup>172</sup> 1471: totam universitatem nobilium comitatum Crisiensis et Zagrabienis representantes et ab eadem universitate plenum mandatum et sufficientem auctoritatem habentes – DF 252 051.

szen leszögezték, hogy a megállapodás csupán a soron következő adóbehajtásra vonatkozik, azt követően pedig mindkét félnek jogában áll módosításokat kérni.<sup>173</sup> Elképzelhető, hogy normális körülmények között az egyezmény tartós jó viszony megalapozója lehetett volna, a politikai helyzet változása azonban ennek hamarosan útját állta.

Felettébb érdekes, hogy Szlavóniában a Vitéz-féle összeesküvés nem kellett hullámokat, dacára annak, hogy a mozgalom egyik állítólagos oka, az oszmánok elleni harc elhanyagolása, éppen Szlavóniát érintette súlyosan. 1469 júniusában Laki Tuz János bánnak kellett mozgósítania a szlavón nemességet egy török betörés kivédésére,<sup>174</sup> majd az összeesküvést megelőző kritikus hónapokban utódai, Magyar Balázs és Horvát Damján tették ugyanezt.<sup>175</sup> Jóllehet a szervezkedés vezetői között két szlavóniai származású főpapot (Vitéz János és Janus Pannonius) találunk, ráadásul a két Tuz, János volt bán és Osvát zágrábi püspök is szorosan kötődött a tartományhoz, tervükhöz éppen Szlavóniában — saját familiárisaikon kívül — nem tudtak támogatókat szerezni.<sup>176</sup> Mi több, 1471 szeptemberében, a Mátyás uralmának konszolidálása szempontjából kulcsfontosságú budai országgyűlésen résztvett Hermanfi László is, miközben minapi *dominusa*, Tuz János, menekülni volt kénytelen. László úr budai tartózkodásának egyetlen dokumentumából talán nem elhamarkodottan következtetünk arra, hogy szlavóniai tekintélyét kiváló politikai érzéssel válságos helyzetű uralkodója érdekében vetette latba: azzal az indoklással kapott ugyanis Mátyástól adományt, hogy mint a szlavón *regnum* „kiemelkedő nemes”-e nemcsak maga áll készenlétben a királyi méltóság és a korona hűséges szolgálatára, hanem arra másokat is ösztönöz.<sup>177</sup> Figyelemre méltó, hogy az oklevél relátora egy másik szlavóniai, István glogoncai prépost volt. Aligha szükséges ennél csattanósabb bizonyíték annak alátámasztására, hogy a tekintélyes szlavón köznemesség továbbra sem a bánt, hanem a királyt tekintette a politikai rendszer sarokkövének és a hatalom végső forrásának.

Tuz Osvát zágrábi püspök belekeveredése a Vitéz-összeesküvésbe azzal a következménnyel járt, hogy Mátyás, föladva korábban és később képviselt álláspontját, átmenetileg a szlavón nemesség mellé állt a tizedek ügyében. 1472. januárjában azt a parancsot küldte Körös megye nemességének, hogy mivel a püspök a király utasítása ellenére sem küldte el csapatait az ország ellenségei, jelesül a betörő lengyelek ellen, addig ne engedjék neki behajtani a tizedet, amíg az ő, Mátyás, bocsánatát el nem nyeri. Egyszersmind megígérte, hogy az esetleges egyházi szankciók alól a pápai legátussal fogja feloldoztatni őket.<sup>178</sup> Osvát püspök politikai súlyát és tehetségét mutatja ugyanakkor, hogy a király

<sup>173</sup> Uo.

<sup>174</sup> DL 17 204.

<sup>175</sup> DF 255 842.

<sup>176</sup> A szlavóniai familiárisok levelesítésére 1481-ben került sor, l. alább az 1481. évi zágrábi közgyűlés tárgyalásánál.

<sup>177</sup> 1471: ipse siquidem notabilis nobilis regni nostri Sclavonie non solum solus paratus esse sed etiam alios inducere videtur ad exhibenda opera fidelitatis in honorem nostre regie dignitatis et corone – DL 100 816.

<sup>178</sup> DF 268 092.

nem vállalta az esetleges elmozdításával járó kockázatokat, és, mint azt a körösi nemesekhez írott levele már kilátásba helyezte, hamarosan megbocsátott neki. A főpap rövid kegyvesztése így nem volt elég ahhoz, hogy a szlavón nemesség a tizedfizetés ügyében egy kedvezőbb megállapodást kényszerítsen a püspökre.

Hermanfi László 1472 első hónapjaiban ismét adószedőként tért vissza a „közéletbe”. Mint a királyi adó Körös megyei behajtója olyan hatalmassággal keveredett nézeteltérésbe, mint Garai Jób. A néhai László nádor fia ugyan nem élvezte a király bizalmát, de természetesen bejárása volt az udvarba. Ott tett panaszt László úr ellen, aki azt állította, hogy Garai atyainai jobbágysai nem fizették meg a rájuk eső 74 aranyforintot. Mátyás Nádasdi Ongor János és Korompai Nehéz Péter pécsi várnagyokra bízta a vita eldöntését. Ők 1472. szeptember 22-én Mohácson a két fél képviselőinek jelenlétében tárgyalták az ügyet, és elfogadták Hermanfi László ügyvédjének, Imre császmái kanonoknak a javaslatát: eszerint, amennyiben Garai Jób megesküszik a keresztre, hogy jobbágysai valóban megfizették az adót, Hermanfi László a saját javaiból fizeti be a királyi kincstárba a hiányzó összeget, ellenkező esetben azonban az adószedők ismét kivethetik ugyanazon összeget.<sup>179</sup> Az ügy kimenetelét ugyan nem ismerjük, de Hermanfi László gondosságát ismerve nehezen képzelhető, hogy az adóajstromnak Atyinára vonatkozó része csak úgy elkallódott volna. Az adószedésről egyébként Hermanfi László minden bizonnyal az 1472 áprilisában tartott budai országgyűlés idején referált Ernuszt János kincstartónak, lévén hogy ott, Szentléleki Ákos társaságában, maga is megjelent;<sup>180</sup> gyaníthatóan ők ketten képviselték Körös megyét a lengyel betörés elhárítását követő „konzolidációs” országgyűlésen.

1473 szeptember elején Körös megye nemességének egyeteme politikai jellegű gyűlést tartott Rojcsán, minden bizonnyal Hermanfi László részvételével.<sup>181</sup> Hogy a gyűlésnek köze volt-e a Szlavónia élén hamarosan bekövetkező váltáshoz, nem tudjuk. Mindenesetre 1473 novemberének második felében a Diósgyőrben tartózkodó Mátyás király két fontos ügyben fordult Körös megye, illetve Szlavónia nemesi egyeteméhez. A hónap 19. napján előbb tekintélyesebb (*pociores*) követek küldésére szólította fel a megyét a december 8-ra Budára meghirdetett országgyűlésre.<sup>182</sup> A gyűlés feladata lett volna a lengyel királyhoz és a szultánhoz küldött követek jelentésének megtárgyalása, de tényleges összeültére nincs adat.<sup>183</sup> Két nappal később immár arról értesítette Mátyás Szlavónia nemesseit, hogy a báni tisztet elvette Újlaki Miklós boszniai királytól és Horvát Damján dalmát–horvát bántól, és élete tartamára (*vita sibi comite*) Ernuszt János zólyomi ispánnak, kincstartónak adományozta azt.<sup>184</sup> Ernuszt nem volt idegen Szlavóniában, muraközi birtokai

<sup>179</sup> DL 100 825.

<sup>180</sup> 1472. ápr. 29-én Szentléleki Ákos Budán zálogosítja javait Hermanfi Lászlónak (DL 103 736.).

<sup>181</sup> *Mályusz E.*: Szlavóniai és horvátországi pálos i. m. (Harmadik közlemény) Levéltári Közlemények 6. (1928) 157–158.

<sup>182</sup> DF 268 093.

<sup>183</sup> *Kubinyi A.*: Mátyás i. m. 99.

<sup>184</sup> DF 268 094.



(Csáktornya és Sztrigó) mellett ekkoriban szerezte meg a hatalmas Körös megyei kaproncai és szentgyörgyvári uradalmat, és, nem teljesen tiszta úton, ráette a kezét Dobrakucsára is. Ha tekintetbe vesszük, hogy a báni hivatal mellett haláláig megtartotta a kincstartóságot is, nem kétséges, hogy a hetvenes évek első felében ő volt Mátyás udvarának egyik „erős embere”.<sup>185</sup>

Ernuszt két szlavón vicebánt nevezett ki: a Garignica kapcsán már megismert Pozsegai Miklóst és Grebeni Hermanfi Lászlót. A Pozsega megyei Györkvölgyi családból<sup>186</sup> származó Pozsegai Miklós még Ernuszt sztrigói várnagyként jegyezte el Pasingar Ilonát, de lényegében *homo novus* volt Szlavóniában. Elképzelhető tehát, hogy Hermanfi Lászlót a szlavón nemesség nevezette ki Ernusztal a bán emberének tartott Pozsegai mellé, de ennek fordítottja is lehetséges, hiszen Ernusztnak is szüksége volt akarátának közvetítéséhez egy tekintélyes helyi nemesre. Az bizonyos, hogy adószedőként László úr már korábban személyes ismeretségbe került Ernusztal. Azt viszont nem tudjuk, hogy 1474. január elején az új bán és vicebánok kinevezése utáni első bírósági nyolcadot, ahol feltételezhetően megtörtént a vicebáni pecsétek átadása, miért tartották a szokásos Körös helyett Sabnicaszentivánban.<sup>187</sup>

Úgy tűnik egyébként, hogy Pozsegai Miklós és Hermanfi László szorosabb kapcsolata nem közös vicebánságukkal kezdődött. Amidőn ugyanis Pozsegai Miklós, még Ernuszt báni kinevezése előtt, ura parancsára Alsózdencen foglyul ejtette a Dobrakucsát zálogjogon birtokló Mindszenti Miklóst, előbb Sztrigóra, majd onnan Kristallócra vitte, és egészen addig ott tartotta, míg Ernuszt embeivel el nem foglalta Dobrakucsát. Tekintve, hogy Kristallóc ekkor már Hermanfi László rezidenciája, aligha akarata ellenére tartották éppen az ő kastélyában fogva Mindszentit.<sup>188</sup> A két vicebán kapcsolata a következő években tovább mélyült, eladdig, hogy 1476-ban Pozsegai éppen „urát és barátját”, Hermanfi Lászlót tette meg végrendelete végrehajtójának.<sup>189</sup>

1474 folyamán ismét az Osvát püspökkel folytatott vita adott munkát a szlavóniai nemesség politikai vezetőinek. Történt ugyanis, hogy a király kegyét ismét élvező püspök panaszt tett Mátyásnál, hogy a szlavón nemesség nem hajlandó az 1466. évi megállapodás értelmében fizetni a tizedet. Emiatt a püspök interdiktum alá vette őket, ami ellen viszont a nemesek egyenesen a pápához fellebbeztek (!).<sup>190</sup> Mátyás 1474. április 3-ra rendelte maga elé a civakodó fele-

<sup>185</sup> Ernusztal I. *Kubinyi András*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. Századok 135. (2001) 312–313.

<sup>186</sup> DL 103 789., vö. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp., 1890–1913. II. 410.

<sup>187</sup> DL 100 869.

<sup>188</sup> DF 268 097. – 1474 novemberében Pozsegai Miklós már mint vicebán kerekítette ki Ernuszt dobrakucsai foglalását. Ekkor, megint csak ura parancsára, az uradalomhoz tartozó Héviz birtokon Nelepec Lászlót és Keményfalvi Török Pétert (Nelepec Katalin férjét, I. DL 106 640.) ejtette foglyul, az ott álló Kővár nevű kastélyt felégette, majd tartozékait Dobrakucsához csatolta (DL 94 527.). Ernuszt halála után örökösei kénytelenek voltak átadni Dobrakucsát Mátyásnak, és az uradalom később a kövendi Székelyek kezére került.

<sup>189</sup> DL 45 790.

<sup>190</sup> 1474: *quam ob rem prefatus dominus Osvaldus episcopus dictis incolis et nobilibus comitatum predictorum tanquam indebitis decimarum retentoribus ecclesiasticum interdiktum ubique imposuisset, a quo ipsi ad apostolicam sedem appellassent* – DF 252 060.

ket, ekkor azonban csak Osvát püspök jelent meg. A király tanácsának tagjaival<sup>191</sup> együtt újfent megvizsgálta a főpap által bemutatott okleveleket, és annak panaszát megalapozottnak találta. Ezért úgy ítélte, hogy a szlavón nemesek kötelesek a korábbi feltételekkel fizetni a tizedet, egyszersmind megparancsolta, hogy függesszék fel a pápa előtt indított perüket.<sup>192</sup> A király érvelése jól mutatja, mennyivel többre értékelte egy éppen a tizedeknek köszönhetően gazdag püspök politikai hasznosságát, mint a szlavón nemesség esetleges szolgálatait; azért sürgette ugyanis a viszály lezárását, nehogy „a püspök úr és utódai az ilyen perektől akadályoztatván ne tudjanak kellő szabadsággal foglalkozni királyságunk fontosabb ügyeivel”.<sup>193</sup>

A rájuk nézve kedvezőtlen döntés cselekvésre sarkallta a szlavón nemeseiket. Május elején egyetemük képviselőiben megjelent az udvarban Bikszádi Péter, Desnicei Kapitánfi András és Korbovai Vidfi János, és előadták megbízóik taktikus érvelését. Eszerint képtelenek egyszerre a királyt szolgálni, ellenállni a gyakori török betöréseknek, valamint az előírt módon fizetni a tizedet. Ezért kérik, hogy a király lépjen fel érdekükben a püspöknél, legalább a köles tizedének ügyében. Mátyás ezúttal kifejezetten a tanácsot utasította közbenjárásra, amelynek négy világi tagja között ismét megtaláljuk Ernuszt János hivatalban lévő és Szapolyai Imre volt szlavón bánt.<sup>194</sup> Mivel Osvát püspök is hajlott a megegyezésre, úgy állapodtak meg, hogy a püspök haláláig a köles kepéje után csak négy dénárt kell fizetni. A szlavón nemesség egyetemének képviselői, Varasd megye kivételével,<sup>195</sup> május 14-én Körösön gyűltek össze, ahol Korotnai János protonótárius jelenlétében megerősítették a Budán kötött megállapodást. Grebeni Hermanfi Lászlót ezúttal Dombai Miklós és Szencsei László mögött a harmadik helyen találjuk.<sup>196</sup>

Hermanfi László második vicebáni hivatalviselése nem ura halálával ért véget. 1475. június 24. és július 7. között ugyanis egy másik befolyásos szlavóniai nemes, Raszinyakeresztúri Bocskai Péter vette át László úr helyét Pozsegai mellett.<sup>197</sup> A váltás oka ismeretlen: Hermanfi ugyanis sem Ernuszt kegyét, sem a szlavóniai nemesség bizalmát nem veszítette el. Feltűnő azonban, hogy a váltásra röviddel az 1475. tavaszán tartott országgyűlés után került sor. Ezen a nemesség fejenként jelent meg,<sup>198</sup> elképzelhető, sőt, valószínű tehát Hermanfi

<sup>191</sup> 6 főpap, 7 báró, vö. *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. Századok 122. (1988) 198.

<sup>192</sup> DF 252 060.

<sup>193</sup> precipue vero ne ipse dominus episcopus et sui successores huiusmodi litibus amplius impediti maioribus regni nostri negociis incumbentibus libere vaca[ri] nequeant — uo. — Mint éppen Hermanfi László példája mutatja, a szlavón nemesség politikailag hasznos vezetőit egyébként is magához tudta kötni a király.

<sup>194</sup> DF 252 058., vö. *Kukuljević, J.*: Jura 211–212. – Érdekes, hogy bár Laki Tuz János volt szlavón bán ekkor ugyancsak Budán tartózkodik, és közreműködik az Osvát püspök és a Gesztiek közötti különmegállapodás létrehozásában (DF 252 057.), a szlavón nemesség és a főpap közötti közvetítésből Mátyás, aligha véletlenül, kihagyta.

<sup>195</sup> Varasd megye „alkotmányjogi” különállásának további jele, hogy a tizedek ügyében is külön, Körös és Zágráb megyéktől függetlenül pereskednek a püspökkel (DF 252 061.).

<sup>196</sup> DF 252 056. és DF 268 096. (az előbbivel azonos szöveggel).

<sup>197</sup> DL 103 770., 103 771.

<sup>198</sup> *Kubinyi A.*: Mátyás i. m. 98.

László részvétele is, még ha adatunk nincs is erre vonatkozólag. Ekkorra azonban világhosszra vált, hogy Ernuszt pozíciója megrendült az udvarban, így nem zárnám ki, hogy, mint korábban Tuz János esetében, László úr igyekezett idejekorán szakítani kényelmetlenné váló főnökével. Ha figyelembe vesszük, hogy társa, Pozsegai Miklós, mint láttuk, valóban nehéz helyzetbe került Ernuszt halála után, e lépését bölcsessége kétségtelen jeleként értékelhetjük.

1476 októberében, a Pécsen tartott országgyűlésen viszont biztosan megjelent László úr,<sup>199</sup> akárcsak barátja, Pozsegai Miklós.<sup>200</sup> Mivel legközelebb a következő év januárjában Budán tűnik fel,<sup>201</sup> talán megkockáztatható a feltételezés, hogy december végén résztvett Mátyás és Beatrix esküvőjén is.<sup>202</sup>

Hermanfi László befolyása a következő években is folyamatosan nőtt. 1477 márciusában a saját pecsétje alatt állított ki oklevelet Kristallócon, amelyben elismerte, hogy bár az előző esztendőben nem engedte behajtani latkovinai jobbágyaitól a bortizedet, és emiatt a püspök perbe fogta, közvetítők útján végül kiegyeztek, és ő, Hermanfi László, kötelezte magát, hogy a továbbiakban nem akadályozza a tizedszedést.<sup>203</sup> Hasonló különmegállapodásokat a tekintélyes szlavóniai (illetve ott is birtokokkal rendelkező) nemességből egyedül a Gesztiek kötöttek a püspökkel, rajtuk kívül csupa mágnást találunk a főpap partnerei között: Újlaki Miklóst, Garai Jóbót, valamint Vuk szerb despotát.<sup>204</sup>

Három hónappal később ismét Budán találjuk László urat,<sup>205</sup> aki Laki Kis Tamás relációjára kapott adományt Mátyástól, amihez még kieszközölt egy minden múltbeli és jövőendő szerzeményére kiterjedő általános királyi megerősítést.<sup>206</sup> Ebben az esztendőben nem tudunk országgyűlésről, de Hermanfi László budai tartózkodása egybeesett azzal a tanácsulással, amelynek döntése alapján Mátyás június 12-én megüzente a háborút Frigyes császárnak.<sup>207</sup> Csábító volna a feltételezés, hogy a döntés meghozatalában Hermanfi is résztvett, de ez tanácslista hiányában nem bizonyítható. Az viszont bizonyos, hogy október derekán László úr Dombai Miklós és Bikszádi Péter kíséretében ismét az uralkodónál volt, mégpedig Korneuburgban. Feladatuk az volt, hogy Szlavónia lakosainak panaszait tolmácsolják a legújabb török betörés által okozott pusztí-

<sup>199</sup> 1476. okt. 13.: Grebeni Hermanfi László „personaliter” tiltakozik a nádor előtt „in Quinque-ecclesiis” – DL 100 874.

<sup>200</sup> DL 102 191.

<sup>201</sup> DL 103 798., DF 255 838. (Mátyás vizsgálati parancsai Hermanfi László javára).

<sup>202</sup> Kubinyi A.: Mátyás i. m. 109.

<sup>203</sup> DF 252 063.

<sup>204</sup> DF 252 053., DF 252 068., DF 252 066.

<sup>205</sup> DL 102 195., 1071 11. – Valószínű egyébként, hogy már máj. 18-án a fővárosban van, amikor Mindszenti Miklós nyugtatja Budán, l. DL 103 801.

<sup>206</sup> 1477.: a király hozzájárulását adja „illis omnibus et singulis donacionibus, empcionibus, concambialibus permutacionibus, que prefato Ladislao de Gereben et per eum de et super quibuscumque castellis, oppidis, villis seu possessionibus, prediis, porcionibus et iuribus possessionariis in quibuslibet comitatibus et districtibus regnorum nostrorum Hungarie pretacti et Sclavonie existentibus et habitis qualitercumque facta essent et alias quocumque iuris titulo acquisitis et obtentis, acquirendis et obtinendis, necnon litteris donacionalibus, fassionalibus, stacionibus et aliis sub quocumque sensu et forma verborum desuper confectis et inposterum emanandis ac si eadem presentibus essent de verbo ad verbum inserta” – DL 100 882., vö. DL 100 093.

<sup>207</sup> Kubinyi A.: Mátyás i. m. 76.

tás miatt, egyben segítséget kérjenek Mátyástól. Tudomásunk szerint Szlavóniát 1476 nyarán, a boszniai pasa krajnai hadjáratával egyidőben érte török támadás,<sup>208</sup> amikor Körös városát is felégették,<sup>209</sup> de kétséges, hogy erre vonatkozott-e a szlavón követek panasza. A király ugyanis *novissime* bekövetkezett támadásról beszél, ráadásul nem világos, hogy a szlavón nemesek miért csak több mint egy évvel később szánták volna rá magukat a követküldésre, miközben, mint Hermanfi László példája mutatja, Budán azt korábban is megtehették volna. Ezért nagyon valószínűnek tűnik, hogy az 1477 szeptemberében Friaul ellen indított nagy oszmán portya érte el Szlavóniát is, még ha ennek közvetlen bizonyítéka nem is áll rendelkezésre.<sup>210</sup>

Mátyás a követeknek adott válaszában tolmácsolta együttérzését, de világossá tette, hogy az osztrák háború lezárásáig nem áll szándékában a török kérdéssel foglalkozni. Addig is elrendelte, hogy közösen gondoskodjanak a védelemről, és egyesítsék erőiket, hogy az ellenség ne tudjon többé betörni a tartományba. Ez a spanyolviasz feltalálásának minősített esete volt, amivel az uralkodó is tisztában lehetett, ezért konkrét utasításokkal is megtoldotta válaszáát. Egervári László bánt és Laki Tuz Jánost megbízta, hogy tartsanak tartománygyűlést, ahol számba kell venni, hogy a mágnások és a nemesek hány embert képesek fegyverben tartani, majd minden egyes mozgósításnál az így készült lajstrom alapján ellenőrizték a ténylegesen megjelent létszámot. Emellett azt is megparancsolta, hogy a bán mellé válasszanak egy kapitányt, aki támadás esetén segít a mozgósításban és a védekezésben. Utóbbi rendelkezés értelme nem világos. Mivel ekkor Egervári László már egyedül viselte a dalmát–horvát és a szlavón báni címet, talán arról kívánt ily módon gondoskodni Mátyás, hogy a bán esetleges horvátországi lekötöttsége idején is legyen, aki irányítja a szlavón mozgósítást. Mindenesetre a későbbiekben nem hallunk választott kapitányról Szlavóniában, tehát az intézkedésnek nem lett foganatja. Végül Mátyás, mintegy mellékesen, négy évi adómentességet adott a fenyegetett tartomány lakóinak.<sup>211</sup>

A király által elrendelt gyűlésre 1478. január 20-án került sor Zdencen. Az egybesereglett mágnások és nemesek célja ugyan az volt, hogy gondoskodjanak a törökök által súlyosan károsított Szlavónia hatékonyabb védelméről, ezirányú végzéseikről azonban, sajnos, semmit nem tudunk. Az viszont ismert, hogy a jelenlévő nemesek, köztük második helyen Hermanfi László, ismét megállapodást kötöttek Osvát püspökkel a tizedfizetés ügyében, kölcsönös engedményeket téve egymásnak.<sup>212</sup> Véglegesnek azonban, mint a fejlemények mutatják, ez a megállapodás sem bizonyult.

A zdenci gyűlés után Hermanfi László újfent Budára ment, ahol minden bizonnyal ismét Körös megyét képviselte az országgyűlésen.<sup>213</sup> Nem tudjuk viszont, hogy mi állt ugyanezen év novemberében velikei tartózkodása mögött,

<sup>208</sup> Franz Babinger: Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München 1953. 381.

<sup>209</sup> Mon. civ. Zagr. VIII. 264.

<sup>210</sup> Babinger, F.: Mehmed der Eroberer 391–392.

<sup>211</sup> Kukuljević, J.: Jura 208–209.

<sup>212</sup> Kukuljević, J.: Jura 215–216., a nevekben sok hibával. Az eredeti: DF 252 069.

<sup>213</sup> DL 102 198.

ahol kétséget kizáróan Egervári László bánnal időzött, talán valamiféle gyűlés keretében.<sup>214</sup> 1480 nyarán viszont egy szerencsés véletlen folytán pontosan megragadható újabb budai látogatásának egyik momentuma. Fővárosi tartózkodása június 12-én adatolható,<sup>215</sup> márpedig ugyanezen a napon Ország Mihály nádor „az ország nemeseivel és az ítélmesterekkel” bíraskodott; amiből elég nyilvánvaló, hogy Hermanfi László Korotnai János bírótársa volt a nádori törvényszéken.<sup>216</sup> Hogy éppen ebből a célból utazott Budára, vagy, ami valószínűbb, egyéb dolgai mellett, Korotnai hívására csatlakozott a nádori kúriához, nem dönthető el. Az eset érdekességét néhány évvel későbbi alnádori kinevezése jelenti, aminek egyetlen konkrét előzményeként e bírótársi működés hozható fel.

Az 1481 februárjában Zágráb mellett tartott szlavóniai közgyűlés bizonyos szempontból Hermanfi László közéleti pályafutásának egyik csúcsa. Nem mintha a király jelenléte, vagy az összegyűlt bárók illusztris gyülekezete újdonság lett volna számára. Ugyancsak régi ismerősei voltak a közgyűlést ténylegesen vezető ítélmesterek, Korotnai János és Hásságyi István. A dolog érdekességét inkább az adja, hogy — mint azt Tringli István bemutatta — a közgyűlés az 1471. évi Mátyás-ellenes összeesküvés kései politikai megtorlásaként értelmezhető, és ilyen minőségében kiemelkedik a hagyományos közgyűlések sorából.<sup>217</sup> Az csak természetes, hogy Hermanfi László a Körös megyei esküdtek sorában kapott helyet, és így részt vett a levelesítő jegyzék összeállításában. Nem tudjuk, hogy személyesen miképpen vélekedett egykori *dominusa*, Tuz János levelesítéséről, akinek ezzel megpecsételődött a sorsa. Az viszont figyelemre méltó, hogy László úr közvetlen szomszédai közül politikai okokból került a listára Vragovci Ördög Péter, Palicsnai Zöld Péter, Hedrihovci Gáspár, Mellesovci János és Temenikai Stefekfi János is. Azok közül, akik korábban valamilyen okból szembe kerültek László úrral, ugyancsak a listára került Garai Jób, Ervencei László és Leusták bélai apát. Természetesen hiba volna azt gondolni, hogy minden ilyen eset mögött Hermanfi személyes befolyása állt, hiszen így aligha került volna a listára barátja, Garignicai Pozsegai Miklós. Az viszont elgondolkodtató, hogy még az esküdtek közül is levelesítették Szencsei Lászlót, Décsei Rohfi Lászlót és Ko-

<sup>214</sup> DL 103 827.

<sup>215</sup> DL 100 935.

<sup>216</sup> DL 30 901.

<sup>217</sup> Tringli István kitűnő tanulmányához (*Tringli István: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés*. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 291–318.) csupán két kisebb kiegészítés kívánkozik. Az egyik, hogy a Körös megyei jegyzékben alispánként szereplő Desznicei Kapitánfi András ekkor valójában Egervári László vicebánja, és így Körös megye ispánja; az oklevél nem szlavóniai írónak nyilván az vezette félre, hogy a négy szolgabíró mellé anyaországi szokás szerint automatikusan alispánt képzelt. A másik vicebán, Raszinyakeresztúri Bocskai Péter viszont valóban hiányzik. A másik megjegyzés, hogy Ország Mihály nádor és Bátori István országbíró, bár nyilván nem vettek részt a közgyűlés munkájában, azért megfordultak Zágrábban. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy febr. 12-én a felsorolt püspökök és bárók — köztük Egervári László bán, Marcali László, Szécsi Miklós és Parlagi György ajtónállómester — valóban a két ítélmester, nem pedig uraik bírótársai voltak, amidőn Kozora vár ügyében ítéleztek (Alsó-szlavóniai okmánytár 1244–1710. Szerk. Thallóczy Lajos. Horváth Sándor. Bp. 1912. 218.) Ezen adat egyébként Bátori országbíró itineráriumába is beilleszthető, vö. *Tringli I.*: 1481. évi közgyűlés i. m. 294–295.

pinci Antalt. Hermanfi viszont, akire pedig sokan irigykedhettek Szlavóniában, a jelek szerint egy pillanatig sem forgott veszélyben.

Ennek egyik okát talán abban sejtethetjük, hogy a jómódú szlavóniai közne mességnek éppen ekkor égető szüksége volt Hermanfi László jogi ismereteire és összeköttetéseire. Történt ugyanis, hogy a zágrábi polgárok, kihasználva Mátyás személyes jelenlétét, megpróbálták érvényt szerezni vámmentességüknek. A király a város mellé állt, és a közgyűlésen perbe fogta a Szlavóniában vámmal rendelkező nemeseket. Az egyik érintett éppen Hermanfi László volt, akinek kérésére a közgyűlési esküdtek siettek megerősíteni, hogy Mogor kastély mindenkori birtokosai vámot szedtek Zágráb város lakóitól.<sup>218</sup> Tekintve a király támogatását, aligha volt kétséges, hogy a per a város javára fog eldőlni, a szlavóniai vámbirtokosok komoly anyagi kárára. Sok múlt tehát azon, hogy Korotnai János nádori ítélőmester, aki előtt a per folyt, és aki szlavóniai birtokai révén maga sem volt teljesen elfogulatlan, meddig tudja halogatni a per lezárását. Három évig biztosan nem hozott döntést, 1484 februárjában ugyanis még csak az oklevélbemutatásig jutottak. Ekkor azonban a zágrábi polgárok nyomására a királyi ügyvédek léptek közbe, és rászorították Korotnait a per azonnali lezárására. Hermanfi László, aki gyaníthatóan eddig is képviselte társai érdekeit, a zágrábi káptalan előtt azonnal tiltakozott az eljárás ellen; mivel az ügy folytatásáról hallgatnak forrásaink, valószínűleg kevés sikerrel.<sup>219</sup>

A jelek szerint valamiképpen a zágrábi közgyűléshez kapcsolódik az a rövid lista is, amely ugyancsak a Battyányi levéltárban maradt fenn. Ezen előbb az Egervári László bán, Firenzei Domonkos, Battyányi Boldizsár, Rohfi László és Kis Lőrinc jajcai udvarbíró által a királynak talán zsoldfizetésre<sup>220</sup> folyósított kölcsönök sorakoznak, majd az Egervárinak a szlavón adóból ötszáz lovasra kiutalt kétezer forint. A király aláírása után olvashatjuk az utasítást, hogy a dikátorok utaljanak ki Hermanfi Lászlónak hatvan forintot a fizetésére.<sup>221</sup> Battyányi Boldizsár és Rohfi László a közgyűlés végén kivetett hadiadó behajtói voltak,<sup>222</sup> ar-

<sup>218</sup> DL 100 946.

<sup>219</sup> DL 103 888. – A dolog, sajnos, ennél bonyolultabbnak tűnik, mert a jelek szerint két per is folyt a vámfizetés ügyében. A másikat, amelyet a zágrábi és pécsi püspökök, a zágrábi káptalan, a Blagay és Zagorjei grófok, Laki Tuz János, Turóci György, Szomszédvári Henning János, Meggyesaljai Móroc István és László, Monoslói Csopor István, Bocskai Péter és Szedahelyi Dersfi István mellett ugyancsak Hermanfi László ellen indított a királyi jogügypigazgató, már az 1482. évi vízkereszti nyolcadon lezárta a nádor és az országbíró közös törvényszéke, l. *Jakov Stipišić – Miljen Šamišalović: Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije*. In: *Zbornik Histojskog Instituta Jugoslavenske Akademije III*. Zagreb 1960. (a továbbiakban *Isprave*) 2967. sz.

<sup>220</sup> *Iványi Béla: A körmendi levéltár memorabiliái*. Körmend 1942. 24. (22. sz.).

<sup>221</sup> 1481: DL 103 863. (az évszám a lap tetején középen):

Ladislaua Egerwary regni Sclavonie banus dedit mutuo fl. IIc XVI.

Dominicus de Florencia dedit mutuo fl. IIc.

Balthasar aulicus maiestatis regie dedit mutuo fl. IIIc.

Ladislaua Rohffy dedit mutuo fl. Lta

Laurencius parvus provisor in Jaycza mutuavit fl. Ic.

Eidem Ladislao Egerwary ad eq(uites) Vc de taxa regni Sclavonie IIIm.

Mathias rex manu propria.

Ladislao Hermanffy ad rationem sallarii dent dicatores fl. LXta.

<sup>222</sup> *Tringli I.*: 1481. évi közgyűlés i. m. 307.

ról viszont nem tudunk, hogy Hermanfi ekkor bármilyen hivatalt viselt volna. Elképzelhető, hogy elkíserte az uralkodót Stájerországba, bár erről konkrét információval nem rendelkezünk.

Tudjuk viszont, hogy résztvett az 1481. júliusi budai országgyűlésen.<sup>223</sup> Egy hónappal később Szentmihályi János mester királyi ügyész, Gudovci Péter, Monoszlói Csupor István, Szencsei László és Décsei Rohfi László mellett őt is speciális királyi embernek jelölte Mátyás a száműzetésbe kényszerített Tuz Jánostól „megvásárolt” medvei uradalom és a zágrábi püspökség birtokainak elhatárolására.<sup>224</sup> Az ügy politikai jelentőségéhez aligha fér kétség, és különösen figyelemre méltó, hogy Medvevár és tartozékai élére nem sokkal később éppen László úr veje, Battyányi Boldizsár került. Ezen a ponton érdemes tehát egy rövid kitérőben szót ejteni az utóbbiról, mert ettől kezdve, akárcsak a birtokszerzésben, a politika ingoványos terepén is hatékonyan működő párost alkotott apa és fogadott fia.

Battyányi Boldizsár sem Szlavóniában, sem a Grebeni családban nem volt teljesen idegen. A Battyányiaké volt a század elején a Garignicával szomszédos szentjakabi uradalom, amely később a Gesztiek kezére került,<sup>225</sup> Battyányi Margit (Boldizsár nagynénje) pedig először Grebeni Hermanfi Istvánhoz ment feleségül.<sup>226</sup> Boldizsár még kiskorú volt, amikor apja, Battyányi András meghalt. Nem tudjuk, miképpen került az udvarba: még az sem lehetetlen, hogy éppen Hermanfi László révén. Tudjuk ugyanis, hogy Boldizsár legközelebbi élő rokona, a már említett Margit, másodszor Gordovai Fánics Péterhez ment feleségül,<sup>227</sup> akinek unokahúgát, Orsolyát viszont éppen Hermanfi vette feleségül. Elképzelhető tehát, hogy László úr második felesége révén ismerte meg leendő vejét, és vitte magával az udvarba. Ugyanennyire valószínű azonban az is, hogy após és vő már Budán találkozott egymással, és László úr éppen fogadott fia révén ismerkedett meg második feleségével.<sup>228</sup> Boldizsár először 1475-ben tűnik fel az udvarban *aulicus*ként,<sup>229</sup> és amikor másodszor találkozunk vele, immár apródként, szinte bizonyos, hogy már kapcsolatban áll Hermanfi Lászlóval. Ekkor ugyanis Vámhida részét veszi zálogba, amelynek megszerzését, mint láttuk, László úr az előző esztendőben kezdte meg.<sup>230</sup> Grebeni Ilonát, Hermanfi László és Raveni Anna lányát mindenestre 1480. január 3-a előtt vette feleségül.<sup>231</sup>

<sup>223</sup> DL 102 214. (Bánfi Miklós Budán mentesíti orbonai szőlőjét mindenfajta járadék fizetése alól, vö. DL 102 213.).

<sup>224</sup> DL 37 582.

<sup>225</sup> Csánki D.: Körömszegye i. m. 33–34.

<sup>226</sup> Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Bp. 2001. (Batthyány család).

<sup>227</sup> Uo.

<sup>228</sup> Battyányi Margitot 1476-ban említik Fánics Péter feleségéeként, míg Fánics Orsolya először 1480-ban tűnik fel Hermanfi László oldalán. Természetesen mindkét házasság már korábban létrejöhett, de ennél tovább nem juthatunk az igazság megismerésében.

<sup>229</sup> DL 100 855.

<sup>230</sup> DL 100 903.

<sup>231</sup> DL 103 841. – Hogy Ilona Raveni Anna leánya volt, pusztán feltételezés, de igen valószínű, hiszen Hermanfinak 1480 körül aligha lehetett eladósorba jutott leánya a második feleségétől. 1478-ban említik László úr egy másik lányát (puella), Katalint is, aki ugyanúgy lehetett Raveni Anna, mint Fánics Orsolya gyermeke (DL 100 896.). Ő nemsokára meghalhatott, mert eltűnik a forrásokból.

Battyányi pályája ettől kezdve meredeken ívelt fölfelé: ahhoz az udvari nemességhez tartozott, amelyen Mátyás kormányzata uralkodása második szakaszában nagyrészt nyugodott.<sup>232</sup> Aligha kétséges, hogy érdeklődése házassága révén fordult Szlavónia felé. Láttuk, hogy 1481-ben adószedőként kezdte itteni tevékenységét, majd előbb a fontos Medvevár, később a nem kevésbé jelentős Kőszeg élére került várnagyként. Természetesen egyik tisztség sem feltételezte állandó ott-tartózkodását; ellenkezőleg, leginkább továbbra is az uralkodó környezetében találjuk, különösen annak osztrák háborúi idején.<sup>233</sup> Ezáltal viszont Hermanfi László gyakorlatilag állandó „képviselőre” tett szert az udvarban, aki, mint Desnice esetében, vagy László úr katonáskodás alóli felmentése ügyében, kijárta a megfelelő királyi parancsokat. Hasonlóan szerencsés volt Battyányi kiválasztása Mátyás szempontjából is, hiszen rajta keresztül újabb kapocscsal fűzte magához a megingathatatlanul királyhű Hermanfi Lászlót, és hasznosította utóbbi befolyását a szlavón nemességben belül. Ennek ellenére Hermanfi László valamiért fontosnak tartotta, hogy időről-időre megjelenjen a fővárosban. Valószínűsíthető például budai tartózkodása 1482 novemberében,<sup>234</sup> amikor pedig nem volt országgyűlés.

Nem sokkal később kiújult az Osvát püspökkel a tized ügyében folytatott vita. Úgy látszik, ezúttal a püspök volt az, aki megpróbált eltérni a korábbi egyezségektől, mert Mátyás 1484. augusztusában a szlavóniai lakosok (*regnicole*) panaszára arra utasította Geréb Mátyás bánt és a vicebánokat, ügyeljenek rá, hogy a püspöki dikátorok az 1466. évi körösi és 1474. évi budai megállapodásoknak megfelelően, mindig a kijelölt időpontban hajtsák be a tizedet.<sup>235</sup> 1485. július 5-én aztán a Körös és Zágráb megyék nemességét képviselő meghatalmazottak, név szerint Hermanfi László, Bocskai Péter, Gudovci Péter mester, Sztubica Gergely és Orrosovci Miklós ismét tárgyalta Osvát püspökkel, ezúttal Dombrón, és egy újabb regisztrumban rögzítették a tizedszedés feltételeit.<sup>236</sup> Még ugyanebben az évben Mátyás is kénytelen volt beavatkozni: Korotnai János útján közölte a szlavóniai nemességekkel a tizedszedés általa helyesnek tartott módját, azzal, hogy a továbbiakban ne merészeljenek attól eltérni.<sup>237</sup>

1485 novemberében László úr immár sokadszor utazott Budára, Gudovci Péter társaságában, de ezúttal minden korábbinál fontosabb oka volt a megjelenésre.<sup>238</sup> Az év végén kezdődő országgyűlésen, amelynek dekrétumait 1486. január 25-én adták ki, került sor az egy évvel korábban elhunyt Ország Mihály nádor utódjának megválasztására. Az új nádor Szapolyai Imre lett, aki helyettesének éppen Hermanfi Lászlót nevezte ki.<sup>239</sup> Szapolyai, mint láttuk, rövid

<sup>232</sup> Kubinyi A.: Mátyás i. m. 66.

<sup>233</sup> Pl. DL 100 979., DL 100 982., DL 100 985., DL 100 986., DL 101 014., DL 101 015., DL 102 225.

<sup>234</sup> Mátyás vizsgálati parancsa Hermanfi László panaszára Budán, l. DL 45 940.

<sup>235</sup> Kukuljević, J.: Jura 221–222.

<sup>236</sup> DF 268 111.

<sup>237</sup> DF 268 107.

<sup>238</sup> Naményi Lónyai János nyugtatja Hermanfi Lászlót Geréb Mátyás bán előtt Budán (DL 103 911.). Az oklevélen a vicebánok pecsétjei, tehát valójában Gudovci Péter tartózkodik a fővárosban, vö. még DL 102 227.

<sup>239</sup> És nem 1481-ben, mint Bónis György hitte (*Bónis Gy.: Jogtudó i. m. 266., 3. sz. jegyz.*). Az általa hivatkozott oklevél (DL 100 951.) dátumában jól kivehető a rövidített „septimo”, amit egyéb-



bánsága idején biztosan megismerkedett Hermanfival, és később is találkozhat-  
tak Budán, mégsem valószínű, hogy alnádori kinevezésének ötlete tőle eredt. Kö-  
zelebb járunk az igazsághoz, ha a befolyásos nádori és szlavóniai ítélőmester, Ko-  
rotnai János kezét látjuk a dologban. Erre utal, hogy Hermanfi Szapolyai halála  
után, Nagylucsei Orbán helytartósága idején is hivatalában maradt. A kérdés  
mármost az, mi volt egyáltalán az értelme Hermanfi alnádori kinevezésének?

Gondolhatnánk, hogy a dolog valamiképpen összefüggésben állt Mátyás  
utolsó éveiben követett kormányzati politikájával, akárcsak Borsvai Benedek  
Pest megyei alispánsága esetében.<sup>240</sup> Amíg azonban Borsvai működésének nyo-  
mai jól láthatóak, és így értékelhetőek is, Hermanfi László alnádori tevékenység-  
gét alig lehet megragadni.<sup>241</sup> Tisztsége politikai hatalommal nem járt: sem a bu-  
dai vár fölött, sem Pest megyében nem gyakorolt semmilyen joghatóságot, sőt,  
éppen az 1486. évi törvénykönyv következtében, nádori közgyűlést sem tartha-  
tott. A nádori pereket az ítélőmester, Korotnai tárgyalta, és, bár Hermanfi  
alnádorként vett részt a Perényi–Drágyi per tárgyalásán, sem az ebben meg-  
nyilvánuló tekintély, sem az esetleges fizetés nem indokolja kellőképpen László  
úr hivatalvállalását a nádori kúriában. Jellemző egyébként, hogy nem is ma-  
radt a fővárosban: már 1486. március végén ismét Szlavóniában találjuk,<sup>242</sup> és  
később sincs nyoma, hogy huzamosabb időt töltött volna Budán. Éppen ezért  
talán nem kockázatos kijelenteni, hogy az alnádori címre inkább Hermanfi  
Lászlónak volt szüksége, aki ilyen minőségében vitán felül a szlavón köznemes-  
ség elsőszámú vezetőjévé emelkedett. Korotnainak aligha okozott nehézséget a  
politikailag súlytalan, de Szlavóniában jól csengő állást kijárni ismerőse számá-  
ra, aki új címe birtokában otthon még inkább felléphetett a szlavón nemesség  
politikai vezetőjeként. Szapolyait és Nagylucseit mindenki ismerte az ország-  
ban, azt is tudták, milyen kapcsolat fűzi őket az uralkodóhoz, és a fényükben a  
helyettesük is bátran sütkérezhetett. A fogott bíróságok kapcsán szó esett már  
arról, hogy László úr tekintélye láthatóan megnőtt kinevezése után, és ha egy  
Kanizsai vagy Hédervári is adott a véleményére, Szlavóniában e hatás csak  
hatványozottabban érvényesülhetett.

1486 szeptemberében az Ausztriában tartózkodó Mátyás addig szokatlan  
hangnemben fordult Szlavónia nemeseihez. Rendkívül csodálkozik rajta — írja  
—, hogy évről évre újabb megállapodást akarnak kötni a püspökkel a tizedfize-  
tés ügyében, de sem ezeket, sem a király parancsait nem tartják tiszteletben.  
Most a püspök panaszából értesült, hogy az előző esztendei egyezséget is föl  
akarják rúgni, és állandó alakoskodásuk miatt a püspökség jövedelmei egészen  
elapadtak. Ez aligha volt igaz, Mátyás mégis mint az egyházak védelmezője lé-

---

ként valóban könnyű felületesen „primo”-nak olvasni. Tegyük hozzá, hogy Bónis összes többi adata  
is 1487-ből és a következő évekből származik.

<sup>240</sup> Borsvai alispánságára l. *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye mo-  
nográfiaja I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerkesztette Zsoldos At-  
tila. Bp. 2001. 159–161.

<sup>241</sup> 1488 júniusában királyi parancsra a személynök, Drágyi Tamás, valamint Korotnai János  
nádori és Hássági István országbírói ítélőmester társaságában jár el egy ügyben Budán, l. *Isprave*  
3108. sz.

<sup>242</sup> DL 107 065.

pett fel, és kijelentette, hogy a zágrábi egyház jogait minden eszközzel fenn fogja tartani, ne csodálkozzanak hát a szlavón nemesek, ha eközben nekik származik káruk. Ismét megparancsolta tehát, hogy a tizedet az előző esztendei megállapodás értelmében fizessék, egyben utasította a bánt, hogy erre akár javaik lefoglalásával is kényszerítse őket.<sup>243</sup>

Az ügy elég fontosnak látszott ahhoz, hogy egyetemlegesen tanácskozzanak felőle. 1486 november elején Megyericsén gyűltek össze a szlavón nemesek, ahol két zágrábi kanonok ismertette velük a király parancsát, amelyet a bán mindjárt át is írt számukra. A gyűlésről követeket küldtek az uralkodóhoz, akik ismertették a nemesek álláspontját. Erre abból következtethetünk, hogy a hónap végén Mátyás eggenburgi táborából már jóval mérsékeltebben, de igencsak fásultan nyilatkozott az ügyben. Rettenetesen elfáradt (*vehementer jam defatigati sumpmus*) a hosszú évek óta küzdő felek állandó kölcsönös vádaskodásaitól; ő hivatalból meg akarja védeni jogaikban az országlakosokat és az egyházakat is, de mindenekelőtt szeretne megszabadulni állandó vitáiktól és zaklatásaiktól (*nosque ab eorum continuis querelis et infestacionibus liberare*). Ezért Szapolyai Imre nádor vezetésével egy tekintélyes világiakból és egyháziakból álló bíróságot rendelt ki, amelynek megparancsolta, hogy Szent Mihály nyolcadán a felek teljhatalmú képviselőinek jelenlétében zárják le a vitát. Ügy rendelkezett, hogy amennyiben a püspök nem jelenne meg, vagy nem tartaná tiszteletben a döntést, a továbbiakban a szlavóniai nemesek mindig az 1485. évi megállapodás szerint fizessék a tizedet; ha viszont utóbbiak maradnának távol, akkor az az egyébként ismeretlen, és a nemesekre nézve nyilván kedvezőtlenebb, rendszer lép életbe, amelyet még Egervári László bán léptetett életbe a király parancsára.<sup>244</sup>

A kijelölt nyolcadon valóban megjelent Osvát püspök személyesen, a körösi és zágrábi nemesek nevében pedig Grebeni Hermanfi László alnádor tíz társával együtt, jellemzően valamennyien körösi birtokosok. A Szapolyai nádor vezette bíróság még kiegészült Nagylucei Orbán kincstartóval, János váradi püspök titkos kancellárral, Györgyi Bodó Gáspárral és Lukács egri préposttal, de így is képtelen volt dönteni. Az ügy lezárását elhalasztották a király hazatéréig, addig pedig úgy rendelkeztek, hogy a tizedet a Dombrón egyebek mellett Hermanfi által készített és a felek által kölcsönösen megpecsételt regisztrum szerint kell fizetni.<sup>245</sup>

A király ekkor, úgy látszik, végképp türelmét vesztette, és a püspök mellé állt. 1487. szeptember 4-én Bécsújhelyről *aulicus*át, Szántai Zsigmondot küldte Szlavóniába, akinek ezúttal maga határozta meg, miképpen kell a tizedet kivetnie és behajtania. A fizetésre nemcsak birtokaik lefoglalásával, hanem minden más eszközzel kellett kényszerítenie a szlavón nemeseket; egyúttal felszólította őket, hogy ez ügyben „ne gyertek és ne is küldjetez hozzánk, mert ez végső és megmásíthatatlan akaratumk” (*ad nos nec veniatís neque mittatis quoniam hec extrema et inconcussa voluntas nostra est*).<sup>246</sup> A fenyegetés hatott. 1488 júliusá-

<sup>243</sup> DF 268 107.

<sup>244</sup> DL 46 055.

<sup>245</sup> DF 268 110.

<sup>246</sup> DF 268 108.

ban a körösi és zágrábi nemesek nevében Belosovci Kerhen Mihály vicebán, Desnicei Kapitánfi György és Orrosovc Miklós, valamint a püspök nevében János gorikai főesperes kérte Bécsben a királyt, hogy hagyja jóvá a dombrói regisztrumot, amit a király meg is tett. Egyszersmind megállapodtak, hogy a nemesek minden tizedkésben delegálhatnak egy esküdtet, aki elkíséri a tizedszedőket, valamint abban is, hogy amíg a király végre döntést hoz, vagy a felek képesek véglegesen megállapodni egymással, a püspök felfüggeszti a tizedügyben indított pereket.<sup>247</sup>

Hermanfi László, miután nyilván résztvett a júliusi megállapodás előkészítésében, 1488 őszén ismét Budára utazott, ahol bizonytalán megjelent az októberi országgyűlésen.<sup>248</sup> Hogy a fővárosban töltötte-e a telet, vagy visszatért Szlavóniába, nem dönthető el, de az biztos, hogy a király jelenlétében tartott 1489 áprilisi országgyűlésen ismét jelen volt. Sőt, nem egyszerűen csak jelen volt, hanem a saját és a szlavón nemesek egyetemének nevében (*in sua ac universorum nobilium regni Sclavonie nominibus et personis*) átírta az országbíróval Mátyás imént említett 1487. szeptember 4-i, a király titkos gyűrűpecsétjével megerősített parancslevelét.<sup>249</sup> A nyár egy részét még a fővárosban töltötte,<sup>250</sup> de az év végén már ismét otthon találjuk, ahol időközben fontos változások történtek: egyebek mellett a király kiostromoltatta a Zagorjei grófokat az ősi fészekből, Grebenből. A dolog, akárcsak Podjebrád Viktorin szlavóniai birtokvesztése, nyilván Korvin zökkenőmentes utódlását volt hivatva előkészíteni, és ugyanezt a célt szolgálta a kipróbált Egervári László ismételt báni kinevezése. Egervári a király parancsára 1490 januárjának első napjaira gyűlést hirdetett a szlavón rendeknek Körösre. Itt több más politikai ügy tárgyalása mellett Körös és Zágráb megyék nemessége Hermanfi László alnádort és társait bízta meg, hogy Osvát püspökkel véglegesen megállapodjon a tizedek ügyében.<sup>251</sup>

A tárgyalásokra január végén Dombrón került sor. Hermanfi László alnádor és tizenhét Körös megyei társa, valamint három Zágráb megyei nemes — és egy negyedik a Blagay grófok képviselőjében — minden korábbinál részletesebb, minden vitás pontra kiterjedő megállapodást kötött Osvát püspökkel. Az oklevél társadalomtörténeti szempontból valóságos kincsesbánya, és híven tükrözi a megalkotásában résztvevő tehetős köznemesség érdekeit. Részletes elemzése azonban itt nem lehet feladatunk; meg kell elégednünk annak leszögezésével, hogy ezúttal sikerült a vitát nyugvópontra juttatni.<sup>252</sup> Ebben nyilván szerepet játszott Mátyás néhány hónappal később bekövetkezett halála, hiszen Ulászlótól a püspök aligha várhatott olyan hathatós támogatást, mint elődjétől.

A nagy király halála ismét Budára szólította az alnádort. A Korvinnak hűségesküvel lekötöztetett Battyányit már április 20-án a fővárosba hívta a herceg,<sup>253</sup> és vele tartott apósa is. Április 28-án már Budán találjuk,<sup>254</sup> és jódarabig ott is ma-

<sup>247</sup> DF 268 111.

<sup>248</sup> DF 219 032.

<sup>249</sup> DF 268 108.

<sup>250</sup> DL 102 241.

<sup>251</sup> DF 252 109.

<sup>252</sup> DF 252 107., DF 252 108.

<sup>253</sup> DL 103 976.

<sup>254</sup> DL 102 244.

radt. Itt egyezett meg a Lónyaiakkal, majd a Pestre összehívott királyválasztó országgyűlésen 1490. június 8-án Körös és Zágráb megyék képviselőjében társaival együtt átíratta az országnagyokkal a januári dombrói megállapodást. Figyelemre méltó, hogy ezúttal nemcsak köznemes társait előzte meg a felsorolásban, hanem olyan személyeket is, mint Blagay Mihály gróf és Turóci György korábbi pohárnokmester.<sup>255</sup> A pályafutása és tekintélye csúcsán lévő Hermanfi Lászlónak ez lehetett az utolsó nyilvános fellépése. Az 1490. augusztus 13-ra meghirdetett körösi tartománygyűlésen, amelyet Egervári bán a farkashidai egyezmény nyomán hívott össze, már Palicsnai Miklós képviselte;<sup>256</sup> László úralighanem kristallóci fészkeben pihent. Megtört testtel, de nyugodt lélekkel tekinthetett a jövőbe, hiszen Battyányi Boldizsárnál a legjobb kezekben tudhatta birtokait és politikai örökségét is.

Hermanfi László már jóval halála előtt igyekezett gondoskodni arról, hogy a túlvilágon ne ériék meglepetések. 1474-ben a néhány évvel korábban kapott Ivelovc birtokát adományozta a bakvai pálosoknak misemondás kötelezettségével terheltén.<sup>257</sup> Később az érdeklődése a domonkosok felé fordult, és 1485 decemberének végén Debreceni Márk domonkos provinciális őt, valamint feleségét, Orsolyát, továbbá fogadott fiát, Battyányi Boldizsárt és ennek feleségét, Hermanfi Ilonát részeltette a rend valamennyi jótéteményében.<sup>258</sup> Feltételezhető, hogy valamiképpen a ferencesekkel is kapcsolatban állt László úral, ugyanis az óbudai klarissza kolostorban élt egy bizonyos Grebeni Dorottya, akiről sajnos semmit nem tudunk, így azt sem, milyen rokonságban állt Hermanfival. Mivel egyetlen ismert levelében Bikszádi Péter özvegyét, Zsófiát a *sororjának* nevezte, társadalmi helyzete alapján a rokonság egészen bizonyos, de ennél tovább nem juthatunk.<sup>259</sup>

Hermanfi László 1490. szeptember 19-én végrendelezett,<sup>260</sup> minden biznnyal Kristallócon. Végakaratóban, a kor szokásának megfelelően, kimerítően igyekezett gondoskodni lelkének üdvösségéről. Először is iparkodott jóvátenni a viharos gyarapodása közben elkövetett bűneit, és visszaadni rendelte jogos tulajdonosaiknak mindazon birtokokat és jobbágyokat, amelyek és akik nem tiszta körülmények között jutottak a kezére: így Vojkovci Miklós mesternek, Grebeni Pálnak, Kapitánfi Istvánnak és másoknak; szegény Kapitánfi Mátyásnak húsz forintot hagyományozott arra az esetre, ha a kezére került birtokai után még nem adott volna teljes elégtételt.

Másodszor adományok hosszú sorában gondoskodott arról, hogy a túlvilágon ne szűkölködjön közbenjárókban. Herisinc birtokát mindenestül a császmái káptalannak adományozta azzal a feltétellel, hogy a Szentlélek templom Szűz Mária oltáránál minden nap az általa részletesen felsorolt miséket celebrálják.

<sup>255</sup> DF 252 107.

<sup>256</sup> DL 101 112.

<sup>257</sup> *Mályusz E.*: Szlavóniai és horvátországi pálos i. m. (Első közlemény) Levéltári Közlemények 3. (1925)108–109.

<sup>258</sup> DL 102 227.

<sup>259</sup> DL 45 768.

<sup>260</sup> DL 107 608. – A végrendeletből egy darab a hajtások mentén kiszakadt, ez külön, a DL 101 638. jelzet alatt található.

A név szerint megemlített szentek közül Szűz Mária, Mária Magdolna, Szent Katalin, Keresztelő Szent János, Szent Ferenc és Szent Kozma és Damján mellett természetesen nem hiányzott a végrendelező névadó szentje, Szent László sem. Hermanfi azt a szigorú kikötést tette, hogy amennyiben a császmái káptalan nem teljesítené maradéktalanul a rendelkezését, a zágrábi püspöknek jogában áll lefoglalni a birtokot, és a kanonokok helyett folytatni a misézést. A misék költségére ugyancsak a káptalannak adományozta az orbonai szőlőhegyen lévő szőlőjét, melyet amúgy is a herisinci jobbágyok műveltek.

Az otnyai/herisinci egyház plébánosának külön is adott négy jobbágytelket, hogy minden hónapban misézzon az elhunytakért, a meghatározott imádságokkal. A kristallóci egyház plébánosának 25 forintot, gabonát és bort hagyott, hogy káplánjaival minden nap misét mondjon az elhunytakért. Az obszerváns ferencesek remetinci kolostorának 400 forintot hagyományozott,<sup>261</sup> ugyanazok bori kolostorának száz forintot, és külön ötven forintot a kertre. A császmái Szentlélek templom falának és tetejének karbantartására 300 forintot hagyott, a főoltárra (*pro tabula ad maius altare*) hetvenet. Nem feledkezett el a domonkosok császmái Mária Magdolna kolostoráról sem: ennek építési költségeire 270 forintot rendelt, havi misézés kötelezettségével. A zágrábi és császmái prebendáriusoknak külön-külön 25 forintot adott misemondásra. A bakvai pálosoknak ugyancsak építkezésre hagyott ötven forintot, a dobrakucsai Szent Anna kolostornak huszonötöt. Megemlékezett a pekerszerdahelyi ágostonos remetéről is, nekik tíz forint jutott. Száz forintot utalt ki öt obszerváns ferences kolostor szerzeteseinek ruházatára, de az oklevél szakadása miatt sajnos csak Polyancz, Szentlászló és Remetinc neve olvasható. A császmái Szentlélek templomban egy saját Szűz Mária-oltár felállítására és felszerelésére 100 forintot rendelt. Testamentumának írójával, Imre fráterrel úgy egyezett meg, hogy az a domonkosok budai Szent Miklós vagy pécsi Szent Tamás kolostorában az év minden napján misét celebráltat László úr lelki üdvéért; erre ezer (!) forintot tett félre, de azzal a feltétellel, hogy a pénzt csak akkor kaphatja meg a barát, ha előbb írásos kötelezvényt ad. Huszonöt forintot hagyott még ötven szegény ruháztatására, százat az otnyai Szent Pál templom renoválására, végül háromszázat a saját temetésére. Kincseinek egy részéből, amit nem feleségére és fogadott fiára hagyott, ugyancsak kegytárgyakat készíttetett: a Gergely nevű fejkői ötvös<sup>262</sup> által készített két nagy aranyozott ezüst kupából és másik háromból négy kehely készítését rendelte, egyet a császmái Szentlélek egyházban a saját oltárára, egy másikat a kristallóci plébániaegyháznak, a harmadikat a császmái domonkosoknak, a negyediket pedig a bori ferenceseknek. Végül a latkovinai (morigi) Szent János egyház számára egy ezüst feszületet készíttetett.

<sup>261</sup> Felteszik, hogy a remetinci ferences kolostort maga Battyányi Boldizsár alapította 1460 és 1480 között, legújabban I. F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Bp. 2000. 55. (a korábbi irodalommal). Tekintve azonban, hogy Remetinc a grebeni uradalom tartozéka volt, és mint ilyen a várral együtt 1445 és 1489 között előbb Vitovec János, majd a fiai kezén volt, az alapítás kérdése távolról sem tekinthető megnyugtatóan tisztázottnak.

<sup>262</sup> Ugyanarról a Gergelyről van szó, akinek az egyik Kasztellánfi 1474-ben 50 forintért zálogosít egy birtokrészt, I. Mályusz E.: *Szlavóniai és horvátországi pálos i. m.* (Első közlemény) Levéltári Közlemények 3. (1925) 153.

Azt nem lehet mondani, hogy László úr garasoskodott volna, amikor a lelki üdvéről volt szó. Nem számítva a herisinci birtok jövedelmeit, összesen 2975 forintot, egy kisebb vagyont fordított kegyes adományokra. Az összeg egy részének előteremtése alighanem feleségére és főleg Battyányi Boldizsárra várt, de az egyházra hagyott javak mennyisége és értéke akkor is tiszteletet parancsol. Nem nehéz észrevenni, hogy bár igyekezett megemlékezni az összes környékbeli egyházi intézményről, az obszerváns ferenceseket és a domonkosokat egyértelműen előnyben részesítette. Különösen szembeűnő a domonkosok iránti kedvezése, akik, mint köztudomású, Mátyás különleges pártfogását élvezték.<sup>263</sup> Ezért talán nem túlzás ebben Hermanfi László gyakori budai tartózkodásának és udvari kapcsolatainak következményét látni. Ugyancsak összhangban állt a „korszellemmel” az obszerváns ferencesek támogatása, míg a császmái káptalan favorizálása egy egész életen át ápolt, szinte mindennapi érintkezésen alapuló szoros kapcsolat logikus lezárása volt.

### *Eredmények*

A fölösleges szószaporitást és ismétlést elkerülendő, csak a tanulmány legfontosabb tanulságait foglalom össze néhány pontban, különös tekintettel a korábban kényszerűségből szétválasztott területek együttes értékelésére.

- 1) Hermanfi László anyagi gyarapodását illetően legjobb, ha szó szerint idézzük Bónis Györgynek Henczellffy István kapcsán leírt szavait: „Valóságos birtokpolitikát folytatott, minden kedvező eshetőséget kihasználva (...), céltudatosan, lépésről lépésre haladt előre...”<sup>264</sup> Ennek eredményeként sikerült elérnie a mágnások alsó szintjét, és megteremtenie Battyányi Boldizsár számára a további emelkedés feltételeit. Utóbbi pályafutásának elemzése külön tanulmányt igényelne, annyit mégis érdemes leszögezni, hogy ő, mármint Battyányi, meg sem próbált élni a lehetőséggel. Bár alkalmanként már megkapta a *magnificus* jelzőt, rövid jajcai bánása után visszavonult Szlavóniába, és udvari karrierje helyett bánok egész sorát szolgálta vicebánsként, hogy aztán fogadott apjához hasonlóan egy puszta szimbolikus jelentőségű hivatalban, alországbíróként fejezze be hosszú pályafutását. Az áttörés végül fiának, Ferencnek sikerült röviddel Mohács előtt, alapvetően megváltozott körülmények között.
- 2) Hermanfi László, de a többi szlavóniai birtokos (Oresjaiak, Ervenceiek, Pozsegai Miklós, Kapitánfi András) esetében is láttuk, hogy a birtokszerzésnek alapvető feltétele volt az udvarban befolyásos személyekkel fenntartott kapcsolat: egy hatalmas, Szlavóniában (is) birtokos mágnás pártfogása (Maróti, Csupor, Bánfi, Újlaki, Ernuszt) nagyot javíthatott familiárisa, illetve pártfogoltja helyzetén. A patrónus eltűnése, illetve politikai bukása viszont ellenkező eredménnyel járhatott. Kapitánfi And-

<sup>263</sup> Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. (História Könyvtár – Monográfiák 17.) Bp. 2001. 278.

<sup>264</sup> Bónis Gy.: Jogtudó i. m. 369.

rás esetében viszont azt is láthattuk, hogy ez a befolyás csak addig működött, amíg az uralkodó érdekeivel nem került összeütközésbe. Végül Vojkfi Miklós, illetve Lónyai Albert példája ugyancsak az udvarban elfoglalt, mégoly alacsony pozíció otthoni, szlavóniai érvényesítésének lehetőségére hívta fel a figyelmet. Az udvar eszerint, bár megváltozott körülmények közepette, ugyanolyan fontos viszonyítási pont maradt a 15. század második felében, mint volt az Anjou- vagy Zsigmond-korban.

- 3) Hermanfi László némileg más utat követett, mint szlavóniai társai, hiszen láttuk, hogy — előbb egyedül, később Battyányi Boldizsárral párban — általában személyesen képviselte érdekeit az udvarban. Ez nem kevés időt és pénzt emésztett föl, de a végeredmény azt mutatja, hogy megérte a fáradságot. A jelenség egyben arról a felismerésről árulkodik, hogy az udvar állandóbb viszonyítási pontot kínált, mint a bánok gyakran változó személye, persze csak azok számára, akik anyagi helyzetük-nél és politikai összeköttetéseiknél fogva a lehetőséggel egyáltalán élni tudtak.
- 4) Hermanfi László a budai szereplés lehetőségét a szlavóniai nemesség bizalmából bírta. Ezt a bizalmat közvetlenül örökölte apjától, Grebeni Hermantól, anélkül, hogy az 1445. évi megrázkódtatás abban bármilyen törést okozott volna. Attól kezdve, hogy feltűnt a politikai életben, László úr folyamatosan képviselte Kőrös megyét, de a szlavón nemesség egyetemét is a királynál közvetlenül, valamint az országgyűléseken. A könnyebb áttekintés érdekében a vonatkozó adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze:

*Hermanfi László ismert tartózkodási helyei Szlavónián kívül*

Mikor	Hol	Milyen céllal
1465. máj.	Buda	Követség
1468. szept–okt.	Pozsony	Országgyűlés
1470. nov.	Buda	Országgyűlés
1471. szept.	Buda	Országgyűlés
1472. ápr.	Buda	Országgyűlés
1476. okt.	Pécs	Országgyűlés
1477. máj–jún.	Buda	
1477. okt.	Korneuburg	Követség
1478. ápr.	Buda	Országgyűlés
1480. jún.	Buda	
1481. júl.	Buda	Országgyűlés
1482. nov. (?)	Buda	
1485. nov–dec.	Buda	Országgyűlés
1488. okt.	Buda	Országgyűlés
1489. ápr.	Buda	Országgyűlés

Mikor	Hol	Milyen céllal
1490. ápr.	Buda	Döntőbíráskodás
1490. jún.	Pest	Országgyűlés

A táblázatból kiderül, hogy Hermanfi László legalább tizenegy országgyűlésen képviselte megyéjét, ami, tekintve, hogy egyébként még az anyaországból is alig ismerünk név szerint köznemesi követeket,<sup>265</sup> önmagában is revelatív. Ráadásul László úr nem nagyúri familiárisként, hanem egyedül társai bizalmából vett részt a gyűléseken. Ugyanez mondható el két, név szerint ismert követ-társáról, Gudovci Péterről és Szentléleki Kasztellánfi Ákosról is.

- 5) Hermanfi országgyűlési követségei az apjától örökölt tekintély mellett a Szlavóniában általánosan elismert jogi szakértelmén és politikai érzéken alapultak. Ő az egyetlen, aki a zágrábi püspökkel a tizedek ügyében folytatott hosszú vita minden jelentősebb epizódjának részese volt, és egyéb ügyekben — így például a zágrábiak vámmentességével kapcsolatban — is osztályos társainak képviselőjeként lépett föl. Éppen e kimagasló szerep miatt vélem úgy, hogy Hermanfi László pályafutása nemcsak a rekonstrukciót lehetővé tevő Batthyány-levéltár különlegessége miatt tűnik kivételesnek, hanem valójában is egyedülálló volt a korban.
- 6) Végül a tized-viszály kapcsán ismerjük meg név szerint azokat a szlavónai nemeseket, akikben a szlavóniai nemesi *universitas* politikailag aktív tagjait sejthetjük. E személyek „életrajzi adatbank”-ját a fentihez hasonló, személyre szabott vizsgálatok keretében érdemes elkészíteni, ami azonban csak hosszú kutatás végeredménye lehet. Előljáróban mégis érdemes leszögezni két fontosnak tűnő tényt. Először is: e személyek élén minden esetben ugyanazon, mintegy tucatnyi, várral vagy több kastéllyal rendelkező család tagjait találjuk, kivétel nélkül Körös megyéből. Másodszor: a felsorolt személyek összességét tekintve is feltűnik, hogy a Mátyás-korban a szlavóniai rendi politikában egyértelmű a Buda felé orientálódó, tehetősi körösi köznemesség dominanciája. Ennek társadalmi okai, bár egészében sejthetőek, további vizsgálatot igényelnek.

#### LÁSZLÓ HERMANFI OF GREBEN

The Career of a Middling Slavonian Nobleman. 2nd Part

by Tamás Pálosfalvi  
(Summary)

The second part of the study analyses the public activities of László Hermanfi: his place in the network of local noble society, his relationship with the neighbouring magnates, and different layers of the nobility. In particular new light is shed on the modalities of conflict settlement within the well-to-do nobility through an analysis of arbitrations.

<sup>265</sup> *Teke Zsuzsa*: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában. In: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. 51.



The next long section deals with different aspects of the office of *vicebanus*, proving that by the second half of the 15th century the deputy bans had become the regular judges of the Slavonian nobility. A long excursus is devoted to the question of how the judicial seals of the banal seat were kept and used, a problem that was closely connected to the election of a local protonotary. The study proves that the seals of the *vicebani* became the routine means of handling everyday affairs, and consequently their keeping was always conferred on a trusted person of Slavonian origin. If the protonotary was non-Slavonian, a vice-protonotary was elected by the local noble community, who regularly issued charters at his residence in the name of the bans.

The place of László Hermanfi within the local noble community is established by an examination of his activities as a representative of the Slavonian community in different episodes of the long dispute with the bishop of Zagreb over the paying of the tithe as well as an elected envoy at the general assemblies. His presence could be proved at eleven such assemblies, which, in view of the fact that we hardly know any envoys by the name, is in itself a result of importance. It proves beyond doubt that the Slavonian nobility took an active part in the work of general assemblies, and stayed close to the royal court, which remained a constant point of reference for them.

The last section analyses briefly the last will of László Hermanfi, his devotional preferences on the basis of donations to different churches.



Neumann Tibor

## II. ULÁSZLÓ KORONÁZÁSA ÉS ELSŐ RENDELETEI<sup>1</sup>

(Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról)

In memoriam Andreae Kubinyi

II. Ulászló magyar királlyá választását követően, 1490 szeptemberében csaknem két hetet töltött Székesfehérvárott, hogy az ország szokása szerint törvényes koronázással erősítse meg uralmát. Itteni tartózkodásáról legrészletesebben Antonio Bonfini számol be, aki rendkívüli alaposággal beszéli el a koronázás szertartását, majd Filipec János váradi püspök és kancellár azon bejelentését, hogy lemond méltóságairól és kolostorba vonul.<sup>2</sup> A korántsem mindig megbízható történetíró leírása ezúttal hitelesnek tűnik,<sup>3</sup> annak ellenére, hogy *egykorú* forrásokkal alig-alig tudjuk adatait ellenőrizni,<sup>4</sup> hiszen az uralkodó e két hét alatt mindössze hét olyan oklevelet bocsátott ki, amely korunkra maradt, ráadásul ezek is a mindennapi kormányzati ügyek intézésére szolgáló parancslevelek. Hogy az alábbiakban mégis e szűkre szabott időszakkal foglalkozom, annak elsősorban az az oka, hogy az ezt követő hónapok történéseire a székesfehérvári események alapvető hatást gyakoroltak, méghozzá több ekkor életbe léptetett — de csak a későbbi forrásokból rekonstruálható — rendelet által.

Vitathatatlan tény, hogy a Jagelló-kor 36 évéből II. Ulászló uralkodásának első két esztendeje — esetleg az 1514. és 1526. évek mellett — a legjobban ismert időszaknak tekinthető, köszönhetően egy másfél évtizede megjelent kiváló összefoglalásnak.<sup>5</sup> Az alábbiakban ezért egyáltalán nem törekedtem arra, hogy újra elbeszéljem az uralkodó megválasztásának és Magyarországra érkezésének történetét, sem arra, hogy uralkodásának kezdeteiről a korábbitól eltérő képet vázoljak fel — sőt, mondandómban általában az említett összefoglalásra támaszkodtam —, és, bár a koronázás körüli események álltak érdeklődésem középpontjában, nem foglalkoztam magával a koronázás szertartásával sem.

<sup>1</sup> Jelen dolgozat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00330/07. sz.) támogatta. – A szerző az MTA-SZTE-MOL Magyar Medieviztikai Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa.

<sup>2</sup> *Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades I–IV*. Edd. I[osephus] Fögel, B[ela] Iványi et L[adislaus] Juhász. Lipsiae 1936–1941. (a továbbiakban: Bonfini) IV/X.

<sup>3</sup> *Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése* (Humanizmus és reneszánsz 1.). Bp. 1973. 155–156. (A szerző szerint Bonfini jelen volt a koronázáson.)

<sup>4</sup> Bonfini információinak ellenőrzésében nagy segítséget jelent egy novemberi, olasz nyelvű milánói követjelentés, I. Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Közli Berzeviczky Albert. (*Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria* 39.) Bp. 1914. (a továbbiakban: Beatrix oklt.) 172–175., vö. még Ludovici Tuberonis Dalmatae abbatís commentarii de temporibus suis. Ed. Vlado Rezar. Zagreb 2001. (a továbbiakban Tubero) 39–41.

<sup>5</sup> *Kubinyi András: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491)*. *Történelmi Szemle* 33. (1991) 1–54.

Az uralkodó okleveleinek szisztematikus összegyűjtése során figyeltem fel arra a néhány mozzanatra, amelyek átértékelhetik az 1490-es évek törvénykezéséről szóló eddigi ismereteinket, és a korabeli eseménytörténet pontosabb ismeretéhez is némi adalékkal szolgálnak. Reményeim szerint így az alábbi észrevételek a Jagelló-kori törvények régóta hiányolt kritikai kiadásának majdani elkészítése során is hasznossá válnak.<sup>6</sup>

### *A koronázás előkészületei*

A szent korona különleges szokásjogi szerepéből és legitimáló erejéből adódott, hogy annak megszerzése a Mátyás király (1458–1490) halálát követően felépő trónkövetelők számára elsődrendű érdek volt. A seregeit leggyorsabban mozgósító, és az ország területére 1490. július 16–18. között — egy-két nappal királlyá választását követően — belépő<sup>7</sup> Ulászló ezért augusztus elején, hallva, hogy testvére, János Albert herceg is a főváros felé tart, sietve előreküldte csapatait a korona őrzési helyéül szolgáló Visegrád ostromára.<sup>8</sup> Nem okozhatott így meglepetést a kortársak számára, hogy a koronát végül komolyabb harc nélkül megszerző cseh király nem fog késlekedni a koronázással: később, már a fehérvári események után is arra hivatkozva kért elnézést az ünnepségre meg nem hívott Ragusa városától, hogy vetélytársai miatt a ceremóniát veszélyek nélkül nem lehetett halogatni.<sup>9</sup> Az uralkodó környezetében jól látták, hogy a koronázás rendkívüli módon megnövelné esélyét a végső győzelemre, hiszen a többi trónkövetelővel szemben döntő tekintélykülönbséget biztosítana.<sup>10</sup> Jól mutatja ezt, hogy a koronázást követő hónapokban, mikor már több fronton is zajlottak a

<sup>6</sup> A Jagelló-kori törvények kiadásait és ezek hiányosságait legutóbb Kubinyi András vette számba, l. *Kubinyi András: A Jagelló-kori magyar állam. Történelmi Szemle* 48. (2006) 291.

<sup>7</sup> Júl. 16-án cseh nyelvű levelét „na poli u Angru” (a település az alsó-ausztriai Angernnel tünik azonosíthatónak, amely a magyar határ Pozsony megyei szakaszával átellenben fekszik; a cseh településnév feloldásáért Petr Elbelnek tartozom köszönettel) keletzte (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény — a továbbiakban: DF — 243 645.), 18-án viszont német nyelvű levelét a Malacka (Pozsony megye) melletti mezőről (DF 240 710.) írta. Júl. 26-án már Nagyszombatban volt (*Kubinyi A.: Két sorsdöntő i. m. 26.*) — Bonfini nyomán mind a mai napig olvasható olykor az a téves megfogalmazás, hogy Ulászló a júl. 31-i „farkashidai egyezmény” megkötése után „lépett be az ország területére” (l. pl. *Kulcsár Péter: A Jagelló-kor. Bp. 1981. 55.*). Ekkor már két hete magyar földön állomásozott.

<sup>8</sup> *Kubinyi A.: Két sorsdöntő i. m. 26–27.; Iván László: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád 2004. 58.*

<sup>9</sup> 1490. okt. 1.: ... in ipsorum regem sumus delecti et assumpti atque in loco consueto (quo felix faustumque sit) cum sacra eiusdem regni corona rite his diebus coronati, ad quam quidem coronationem, quod per nos ac prelatos prelatos et barones proceresque vos minus fueritis invitati, non incuria aut negligencia, sed temporis angustia et hostium pluralitas viarumque discrimina effecerunt, nam cum post mortem prefati quondam domini regis regnum hoc subito plures undique principes hostiliter invadere cepissent, visum extitit eisdem dominis regnicolis, quod absque gravi dispendio et iactura regni coronatio ipsa differri nequiret, quare tam nos, quam etiam eosdem prelatos et barones in hac parte excusatos habere velitis — DF 290 379. Kiadását l. Ragusa és Magyarország összeköttetésekének oklevéltára. Összeállította Gelcich József. Bp. 1887. 640–641.

<sup>10</sup> Miksa római király is éppen ezért igyekezett diplomáciai eszközökkel és hívek toborzásával megakadályozni a fehérvári szertartást, illetve — mivel seregei távolléte miatt erre lehetősége valójában nem volt — legalább Ulászló ebből származó helyzeti előnyét mérsékelni. Vö. Bonfini tudósításával: „At ille [sc. Maximilianus] interea omnes ingenii nervos magis intendere, ne rite [sc. Wladislaus] coronaretur neve coronatus regno potiretur” — Bonfini IV/X/68.

harcok, Ulászló ügyesen élt a propaganda kínálta lehetőségekkel, és leveleiben nem győzte hangsúlyozni, hogy ő Magyarország egyedüli koronás királya.<sup>11</sup>

Ulászló király, amint augusztus 9-én — immár a korona birtokában — ünnepélyesen bevonult Budára,<sup>12</sup> azonnal hozzálátott a koronázás előkészületeihez. Első intézkedései között kiküldte meghívóit a Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepére (szeptember 14.), Fehérvárra tervezett koronázásra. Az augusztus 11-én, de főként 12-én tömegesen kibocsátott levelek közül mára csak nyolc — öt királyi városnak (Sopron, Pozsony, Bártfa, Kassa, Nagyszeben), a szász székek és a Barcaság vezetőségének, illetve a Baumkircher-testvéreknek szóló — példány maradt fenn,<sup>13</sup> de ebből is jól látható a név szerint meghívottak köre, akik az esemény ünnepélyességét és fényét voltak hivatottak emelni.<sup>14</sup> A levelek kibocsátásától számított egy hónapra még a legnagyobb sietség mellett is szükség volt, hogy a meghívottak részt tudjanak venni az eseményen. Nagyszebenbe például augusztus 25-én érkezett meg a futár a meghívóval,<sup>15</sup> és a hátralévő három hét éppen csak elegendő lehetett a küldöttség kiválasztására, útnak indítására és magára a hosszú útra. (Ez lehetett az oka annak is, hogy általában az országgyűlésekre is egy hónappal előtte küldték ki a meghívókat.<sup>16</sup>)

Úgy tűnhet azonban, hogy szeptemberben már nem a meghívókban szereplő eredeti időponttal számoltak, hiszen a király szeptember 13-án Budáról még csak arról számolt be Bártfának és Kassának, hogy, ha Isten is megsegíti,

<sup>11</sup> 1490. okt. 16.: nemo alius est, quam nos coronatus rex Hungarie sumus — DF 215 604. (Kiadása: Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner. Posonii et Cassoviae 1780. — a továbbiakban: Dipl. Saros — 138–139.), DF 270 681.; 1490. dec. 6.: tanquam vero et legitimo domino suo et coronato regi Hungarie — Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 37 672. – Hasonló megfogalmazás dec. 8-án: DL 97 806.

<sup>12</sup> Bonfini IV/X/34., információját igazolja: *Thallóczy Lajos*: Jajca (bánság, vár és város) története 1450–1527. Az oklevéltárat szerkesztette Horváth Sándor. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 40.) Bp. 1915. (a továbbiakban: Jajca) 77. (az eredetit l. DL 37 670.)

<sup>13</sup> 1490. aug. 11-én a hét szász székek és a Barcaságnak: DF 245 126.; 1490. aug. 12-én Szalónaki Baumkircher Vilmosnak és Györgynek: DL 103 979.; Sopronnak: Sopron szabad királyi város története. I. rész. 1–7. kötet, II. rész 1–6. kötet. Sopron 1921–1943. (a továbbiakban: Sopron) 65–66. (DF 203 961.); Bártfának: Dipl. Saros. 136., Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. I. kötet: 1319-től 1501-ig. Összeállította Iványi Béla. Bp. 1910. (a továbbiakban: Bártfa) 2815. sz. (DF 215 583.); Pozsonynak: DF 240 740. (Regesztáját l. Archiv mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností. Vypracovali D. Lehotská, D. Handzová, V. Horváth, Z. Hrabuššay, N. Merglová. Praha 1956. 3911. sz.); Nagyszebennek: DF 245 887.; A hét+kettő szász székeknek: DF 245 888.; Kassának: *Stephanus Katona*: Historia Critica regum Hungariae. Tomus X. Ordo XVII. 1490–1495. Budae 1793. (a továbbiakban: Hist. Crit. XVII.) 63. (DF 270 675.).

<sup>14</sup> A városoknak küldött meghívókban az „aliquot notabiles de vestri medio eligere et meliori, quo fieri poterit, apparatu pro regi huius decore et nostro, item honore et splendore transmittere velitis” megfogalmazás szerepel. A báróknak küldött meghívóban csupán az a különbség, hogy személyes, és nem képviselők általi megjelenést kér, illetve szerepelteti a „neglectis interea aliis rebus vestris privatis” formulát.

<sup>15</sup> A DF 245 887. jelzetű meghívóra valaki ráírta, hogy „Recepi feria 4ta post Bartholomei” (aug. 25.).

<sup>16</sup> *Kubinyi András*: A magyar országgyűlések tárgyalási rendje 1445–1526. Jogtörténeti Szemle 2006/2. 4–5. – L. pl. 1490. ápr. 17.: ad unum integrum mensem – idézi *Kubinyi András*: A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején (II. Ulászló választási feltételeinek létrejötté). Levéltári Közlemények 48–49. (1978) 63. (9. sz. jegyz.).

ezen a napon elindul Fehérvárra.<sup>17</sup> Három nappal később pedig, immáron Fehérvárról, mintegy mellékesen, már arról értesítette a bártfaiakat, hogy a ceremónia időpontjául az azt követő vasárnapot (szeptember 19.) tűzték ki.<sup>18</sup> Hogy végül a koronázásra mikor került sor, arról a szakirodalom különböző nézeteket fogalmazott meg. A korszak fő forrásának tekintett és a koronázás lefolyásáról rendkívül részletesen beszámoló Bonfini az ünnepséget október 11. kalendájára, azaz szeptember 21-re teszi.<sup>19</sup> Fraknoi Vilmos, illetve — többek között — a ma is használt kronológiai összeállítás ugyanakkor a szeptember 18-i időpontot adja meg,<sup>20</sup> amelynek forrásokkal alátámasztható igazolását eddig nem sikerült fellelnem. Kubinyi András — ismertetve Bonfini álláspontját — a koronázást óvatosan szeptember közepére helyezi.<sup>21</sup> Szerencsére rendelkezünk két olyan, alább még bővebben ismertetendő királyi oklevéllel, amelyek konkrétan megadják, hogy melyik napon helyezték a koronát Ulászló fejére: ez a nap pedig a bártfaiakhoz írott levélben jelzett vasárnap volt, azaz szeptember 19-e.<sup>22</sup>

Mielőtt azonban elfogadnánk Bonfini azon álláspontját, miszerint a koronázás azért szenvedett halasztást, mert Várad Péter kalocsai érsek és Újlaki Lőrinc herceg megérkezését várták,<sup>23</sup> le kell szögezmem, hogy a késő középkori magyar királyokat rendszeren a koronázási szertartáshoz leginkább méltó napon, vasárnap koronázták meg.<sup>24</sup> Ez alapján valószínűnek tűnik, hogy a szertartást már a meghívók kiküldésének idején is szeptember 19-én kívánták elvégezni. Arra a kérdésre, hogy a meghívók miért tartalmaznak mégis egy öt napnál korábbi időpontot, később még visszatérek.

<sup>17</sup> 1490. szept. 13.: DF 215 596. (Kiadásai: Hist. Crit. XVII. 65–66., Dipl. Saros. 136–137., regesztája: Bártfa 2839. sz.), DF 270 679.

<sup>18</sup> 1490. szept. 16.: DF 215 599. (Regesztája: Bártfa 2831. sz., a koronázás időpontjának említése nélkül.)

<sup>19</sup> Undecimo Kalend. Octobris rex ita rite coronatur – Bonfini IV/X/75.

<sup>20</sup> *Fraknoi Vilmos*: II. Ulászló királlyá választása. Századok 19. (1885) 210.; *Uő*: A magyar királyválasztások története. Máriabesnyő–Gödöllő 2005. 118. (hivatkozás nélkül), a rá való hivatkozással: *Kulcsár P.*: Bonfini i. m. 156., Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1986.<sup>3</sup> 319. (a Jagelló-kori rész Szakály Ferenc munkája) stb.

<sup>21</sup> *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 28., vö. *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. 330. (itt a szeptember 21-i dátum szerepel, de a kötet végén lévő kronológiában [415.] szeptember közepe).

<sup>22</sup> 1490. okt. 1.: DL 82 028.; 1490. okt. 5.: DL 82 026–82 027. (utóbbi két oklevél ugyanannak a királyi mandátumnak a szövegét tartotta fenn).

<sup>23</sup> Cum plerique optimates et imprimis metropolita Colociensis et dux Laurentius abessent, coronatio aliquantulum prorogata, ne cui excusationis causa prepropera festinatione daretur, neque ii tandem affuere — Bonfini IV/X/74., vö. *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 28.

<sup>24</sup> Az alábbi adatok alapján a vasárnap koronázást általánosnak (de nem kizárólagosnak) tekinthetjük. I. Lajos: 1342. Jakab-nap előtti vasárnap (júl. 21.), vö. *Piti Ferenc*: Új elemek a központi oklevélkiadásban az 1342. évi királyváltás után. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Szerk. Révész Éva, Halmágyi Miklós. Szeged 2007. 130. (5. sz. jegyz.); Zsigmond: 1387. márc. 31., V. László: 1440. máj. 15., I. Ulászló: 1440. júl. 17., II. Lajos: 1508. jún. 4. (Kronológia i. m. 226., 260., 330.), I. János: 1526. nov. 11., I. Ferdinánd 1527. nov. 3. (Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. I. 159., 180.) — valamennyi vasárnap. A kivételek: Mária 1382. szept. 17. szerda, Albert: 1438. jan. 1. kedd (Kronológia i. m. 226., 257.), Mátyás: 1464. márc. 29. nagycsütörtök (*Kubinyi András*: Mátyás király. Bp. 2001. 58.) Az utolsó esetet akár a közelgő húsvét is magyarázhatja (a Kronológia adatait nem ellenőriztem).

Talán kevésbé ismert, hogy az uralkodó nem Ulászló néven kívánt az ország trónjára lépni. Miután belépett az ország területére, magyar vonatkozású oklevelei élére nevét rendszeren Lászlóként (*Ladislaus*) írták, és nyugodt szívvel kijelenthetjük, hogy e néven, és nem Ulászlóként (*Wladislaus*) koronázták magyar királlyá. Bár nem kizárt, hogy e döntésének voltak propagandisztikus mozgatórugói (ellenségeitől körbevéve talán így kívánt a népszerű magyar lovaszentre utalni),<sup>25</sup> sokkalta valószínűbb, hogy a két azonos eredetű keresztnevet egymás fordításának tekintették, és így érthetően a magyaros formát részesítették előnyben (ismeretes, hogy egykor nagybátyját is „Lengyel Lászlónak” nevezték).<sup>26</sup> A László-*intitulatio* egészen 1490–1491 fordulójáig tartotta magát, ezután viszont kikopott a kancellária gyakorlatából, hogy teret engedjen a már az ezt megelőző két hónapban is egyre gyakrabban feltűnő párhuzamos Ulászló-alaknak.<sup>27</sup> Voltaképpen tehát találó Katona István megjegyzése, miszerint az uralkodót valójában VIII. Lászlónak kellene neveznünk,<sup>28</sup> már csak azért is, mivel a negyedszázadig használt *Wladislaus* név ellenére magyar ajkú alattvalói minden bizonnyal Lászlónak nevezték királyukat.<sup>29</sup>

Mivel a koronázáson — amelyen legátusa által a pápa is képviseltette magát — az országnagyok tekintélyes hányada megjelent, a kortársak szemében különösen nagy feltűnést keltett Újlaki Lőrinc boszniai herceg, Váradai Péter kalocsai érsek, Brankovics György szerb despotája és Magyar Balázs távolmaramaradása.<sup>30</sup> Nem jelent meg Egervári László dalmát–horvát–szlavón bán sem.<sup>31</sup> A

<sup>25</sup> Fraknoi szerint a király azért nevezte magát Lászlónak koronázási meghívóiban, hogy „a nemzet előtt kegyeletes tiszteletben álló szent király nevével népszerűséget szerezzen magának”, l. *Fraknoi V.* II. Ulászló i. m. 209. – A király Szent László tiszteletét ugyanakkor jól mutatják pénzei, l. a 28. sz. jegyzet.

<sup>26</sup> *Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A.*: Magyarország története i. m. 200. (a hivatkozott rész Engel Pál munkája).

<sup>27</sup> 1491. jan. 6-án két, azonos tárgyban és ugyanazon kedvezményezettek részére kibocsátott oklevélben találkozunk utóljára a *Ladislaus-intitulatio*val, l. DL 82 030., DL 88 751. – Megjegyzem, hogy koronázása idején készített titkospecsétjén, illetve saját kezű aláírásaiban mindig a *Wladislaus*-alak szerepel.

<sup>28</sup> *Hist. Crit.* XVII. 64. – Katona azzal érvelt, hogy egy birtokában lévő 1504. évi Ulászló-érme egyik oldalán a király (*Wladislaus rex*), a másik oldalon Szent László (*S. Wladislaus*) neve szerepel, tehát ahogy László helyett is szerepelhet „*Wladislaus*”, úgy az Ulászló helyett is állhat „*Ladislaus*”. A nyolcas sorszám természetesen Vencel-László és I. Ulászló beszámításával jött ki. – A király legtöbb pénzén valóban szerepel Szent László, de sohasem „*Wladislaus*” formában, l. *Lajos Huszár*: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Bp. 1979. 115–127.

<sup>29</sup> Ezt igazolja az amúgy Ulászló szellemi képességein gúnyolódó Szerémi György emlékirata, vagy éppen Istvánffy Miklós munkája, ahol mindvégig László királyról hallunk, l. *Wenzel Gusztáv*: *Szerémi György Emlékiratai Magyarország romlásáról 1484–1543.* (Monumenta Hungariae Historica II. Oszt. Írók I.) Pest 1857. 32–36., Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Bp. 2001. (a továbbiakban: Istvánffy) passim.

<sup>30</sup> Az 1490. nov. 1-i milánói követjelentés az első három nevet sorolja fel (*Beatrix* oklt. 173.). – Istvánffy Miklós Újlaki Lőrinc és Magyar Balázs távollétét emeli ki (Istvánffy 38.). – Magyar ekkor már János Alberthez csatlakozott, Újlaki viszont csak kivárhatott, noha később Miksához való csatlakozással vádolták (1491. febr. 27.: DL 33 451.).

<sup>31</sup> A Frangepán család oklevéltára. *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus II.* Kiadják Thallóczy Lajos, Barabás Samu. Bp. 1913. (a továbbiakban: Frangepán II.) 195–196. – Vele tűnik azonosíthatónak a milánói követjelentésben szintén távolmaradóként említett „*un capitano che se chiama Albano*” (*Beatrix* oklt. 173.).

Bonfininél megemlíttett országnagyokon<sup>32</sup> kívül igazolni tudjuk még a gyermekkorú esztergomi érsek, Estei Hippolit,<sup>33</sup> Perényi János királynéi ajtónállómester, Meggyesaljai Móroc István,<sup>34</sup> illetve — közvetve — Baumkircher Vilmos jelenlétét.<sup>35</sup>

Bonfinitől tudjuk, hogy a ceremóniát követő napokban a király az ország-nagyokkal együtt éjjel-nappal *senatust* tartott,<sup>36</sup> amit tulajdonképpen a jelenlévő főpapokkal, bárókkal és talán nemesi előkelőkkel kibővített tanácsülés-sorozatként értelmezhetünk.<sup>37</sup> A történetírónak igaza volt akkor, amikor azt írta: a király és kísérete a koronázás után még mintegy nyolc napig maradt Fehérvárott. Utoljára ugyanis szeptember 25-én tudjuk kimutatni jelenlétét a koronázás városban, 27-re a főpapok és bárók kíséretében már visszatért Budára.<sup>38</sup> Az alábbiakban e tanácskozások tárgyát és eredményét igyekszem feltárni és bemutatni.

### *Az amnesztia-rendelet*

Ha megvizsgáljuk II. Ulászló 1490-ben kibocsátott okleveleit, első pillantásra talán meglepőnek tűnhet, hogy az uralkodó Magyarországra érkezése után csaknem három hónapig, október 10-ig nem bocsátott ki adománylevelet hívei megjutalmazására.<sup>39</sup> Bár magától értetődő, hogy a kegnyilvánító oklevelek jogérvényessége a koronázás előtt megkérdőjelezhető lett volna, olybá tűnik, hogy az adományozás késői, a koronázás után három héttel történő megindulása mö-

<sup>32</sup> Nagylucei Orbán egri, Ernuszt Zsigmond pécsi püspökök, Korvin János herceg, Bátori István országbíró és erdélyi vajda, Szentgyörgyi János, Fodor István szerémi püspök, Beriszló Bertalan vránai perjel, Kinizsi Pál, Vingárti Geréb Mátvás, Gúti Ország László lovászmester, Losonci László, Filipec János váradi, Túz Osvát zágrábi püspökök (Bonfini IV/X/75–78.).

<sup>33</sup> 1490. nov. 1.: Beatrix oklt. 173. – Bár a milánói követjelentés azon adatával, hogy Hippolit személyesen volt jelen, szemben áll Bonfini közlése, miszerint az esztergomi érsek nem jelent meg, csak bandériumát küldte el (Bonfini IV/X/78–79.), vö. *Fraškói V.*: II. Ulászló i. m. 210.

<sup>34</sup> Perényi és Móroc ugyanis Bátori Istvánnal együtt szeptember 24-én a fehérvári keresztetek előtt tesznek bevallást, l. DL 19 677. (a szerződés többi példányát nem sorolom fel).

<sup>35</sup> Bár Baumkircher csak Budán, szept. 29-én mutatható ki (DL 101 114.), az bizonyíthatóan igaz, hogy a királyt az országnagyok visszakísérték Budára (Bonfini V/I/1.), hiszen szept. 27-én már Budán vannak a királlyal Filipec János és Túz Osvát püspökök (DF 252 018., Osvát 29-én is: DF 252 106.), szept. 28-án pedig Bátori, Perényi és Móroc (DL 19 677., Bátori okt. 2-án is: DL 19 679.). Schellenberg János cseh kancellárt és Gúti Ország Lászlót okt. 5-én tudjuk kimutatni Budán (DL 59 795., DL 19 680.) stb.

<sup>36</sup> Bonfini IV/X/130–159., vö. *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 28.

<sup>37</sup> A *senatus* szó jelentésére l. *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátvás és II. Ulászló idejében. Századok 122. (1988) 147–148. – A humanista történetíró minden korabeli jelenséget az antik Róma politikai fogalomkészletével igyekezett leírni, vö. még alább a *contio* szó használatával.

<sup>38</sup> 1490. szept. 25. Fehérvár: DL 32 853., DF 203 967. (Sopron I/6. 75.), DF 203 968. (Sopron I/6. 75–76.); szept. 27. Buda: DF 252 018.

<sup>39</sup> Az első adománylevelet e napon az uralkodó Korvin János részére bocsátotta ki a Miksához csatlakozó és ezáltal hűtlenné lett Poki Péter birtokairól, l. DF 263 447. (az oklevél külön érdekessége, hogy Poki esetében egy — egykori? — Korvin-familiárisról van szó, aki testvérével együtt a herceg Szklabinya várának volt zálogbirtokosa, tehát a hercegnek elsőrendű érdeke volt az adománylevél kieszközlése). – Ulászló első kegnyilvánító oklevele egyébként 1490. szept. 27-én kelt, amikor is a felhívízi prépostságra a leköszönő Filipec helyére Osvát zágrábi érseket nevezte ki, l. DF 252 018. (az intézkedést Bonfini XIV/153. is említi.)



gött nem a források pusztulása húzódik meg. Az oklevelek hátoldalára írott *registrata*-jegyzetekből ugyanis — amelyek arra szolgáltak, hogy jelezzék: az adott oklevél kivonatát a királyi könyvek hányadik foliójára jegyezték be — meggyőződhetünk arról, hogy e hónapokban a király még igen ritkán adományozta meg alattvalóit.<sup>40</sup>

A történetek magyarázatát, véleményem szerint, egy október 11-i adománylevél<sup>41</sup> adja meg, amely egy közhírré tett királyi rendeletre hivatkozik. A forrás minden ízében magán viseli a polgárháborús helyzet jegyeit: a kedvezményezett Bellyei Péter — az oklevelet egyébként relátorként jegyző Bátori István országbíró és erdélyi vajda embere<sup>42</sup> — megkapta az uralkodótól a Miksához pártolt Kanizsai László Bellyei Tamás nevű familiárisának — saját testvérének<sup>43</sup> — birtokvagyonát. A birtokok felkérése mögött természetesen a magyar nemesek zavaros időszakokban mindig is megmutatkozó védelmi stratégiája figyelhető meg: a család igyekszik minden politikai oldalon képviseltetni magát, hogy végül a „befutó” pártján álló családtag megmenthesse „eltévelyedett” rokonait.

Számunkra most az oklevél narrációja az érdekes, amely Bellyei Tamás hűtlenségéről így ír: „... az elmúlt napokban híveink, országunk főpapjai és bárói egységes tanácsából és akaratából nyilvános rendeletben hirdettettük ki, hogy bármely nemes és más országlakosunk, akik olyan mágnások szolgálatában állnak, akik az elmúlt időszakban országunk szabadságával és békés helyzetével szembehelyezkedtek s ellenünk és méltóságunk ellen fegyverre keltek, e rendeletünk kihirdetésétől számított 25. napig, elhagyva uraik szolgálatát, kötelesek a mi és koronánk hűségére visszatérni, az ezt megtagadók viszont azon nyomban örök hűtlenségbe essenek”.<sup>44</sup> Bellyei Tamás azonban — folytatja az uralkodó — megvetette parancsát, illetve az országnagyok egyetemes intézkedését (*universale institutum*), és a kijelölt napig nem tért vissza hűségére, sőt, azóta is Kanizsai Lászlónak, a király és az ország ellenségének társaságá-

<sup>40</sup> A királyi könyvekbe két nov. 19-i adománylevelet még csak a 12–13., egy nov. 28-it a 14., egy dec. 6-án keltet a 15., míg egy dec. 8-ikit a 17. folióra jegyezték be, i DL 19 690–19 691., DL 59 799., DL 37 672., DL 97 806. – Megjegyzem ugyanakkor, hogy érdekes módon egy 1490. szept. 29-én, Budán kelt privilegialis oklevél kivonatát csak 1491-ben másolták be a királyi könyvekbe, a 39. folióra, l. DL 101 114. (az idézett nov. 19-i oklevelek az elsők, amelyen folió-számot találunk, a farkashidai egyezményen — júl. 31.: DL 19 666. — és egy októberi adománylevélen — DF 261 919. — csak „registrata”, illetve „registrata 1490.” jegyzet szerepel).

<sup>41</sup> 1490. okt. 11.: DF 261 919.

<sup>42</sup> Bátori-familiárisként említik 1492-ben (DL 94 286.), 1491 és 1493 között somogyi alispán (*Borsa Iván*: Somogy középkori alispánjai. A Mohács előtti megyei archontológia ügye. Somogy Megye Múltjából 13. [1982] 13–14.), később, 1520-ban, visegrádi várnagy lett (*Iván L.*: A visegrádi vár i. m. 190.).

<sup>43</sup> 1520: DL 94 342.

<sup>44</sup> licet diebus superioribus de unanimi consilio et voluntate fidelium nostrorum prelatorum et baronum huius regni nostri edicto publico proclamari et publicari fecerimus, ut omnes et singuli nobiles ceterique regnicole nostri, qui in serviciis quorumcunque magnatum, qui scilicet preteritis temporibus libertati et tranquillo statui eiusdem regni nostri se opposuerant atque contra nos et statum nostrum ad arma venerant, occuparentur, infra vigesimum quintum diem diei publicationis huiusmodi derelictis serviciis dominorum suorum ad prestandam nobis et corone nostre fidelitatem et obedienciam redyre deberent, renittentes autem notam infidelitatis perpetue ipso facto incurrerent — DF 261 919.

ban az ellene hadat viselő németekkel él bűnös szövetségben, miáltal a király és az ország ellenségeként viselkedik, így birtokai eladományozhatóvá váltak.<sup>45</sup>

Az amnesztia illetően megszövegezése vélhetően az országnagyok és Korvin János között a júliusi csonthegyi csatát követően létrejött megállapodás egyik pontjára megy vissza, amely kegyelemben részesítette a herceg valamennyi familiárisát, és érvénytelenítette Beatrix királynénak a csatát követő napokban kiadott adományleveleit.<sup>46</sup> Ennek ellenére bizonyos, hogy a fenti oklevélben említett hátrádót nem egy júliusi időponttól számították. Arról van ugyanis szó, hogy az amnesztiát az uralkodó — bizonyosan a választási feltételek elfogadása, azaz július 31. után — újra meghirdette, ezúttal már nem csak Korvin familiárisi körére, hanem általánosságban minden főúri familiárisra kiterjesztve azt. A király hűségére történő visszatérés természetesen a király jelenlétében letett hűségesküt jelentette.<sup>47</sup>

A rendelet mögött felsejlő politikai törekvések egyértelműnek látszanak: elcsábítani a lázadó főurak — gyakran várakat és kisebb katonai alakulatokat is irányító — embereit, jelentősen csökkentve ezáltal befolyásukat. Az örök hűtlenséggel megfenyegetett familiárisok már csak azért is nehéz döntés elé kerültek, mert a korszakban is köztudott volt, hogy míg a hűtlen főpapok és bárók politikai hatalmuknál fogva egyéni elbírálásra számíthattak és — még Mátyás király uralkodása alatt is — általában ép bőrrel keveredtek ki a lázadásokból, addig familiárisaikat behódolásuk idején nem tudták megmenteni attól, hogy az uralkodó szűkebb és tágabb környezetének tagjai birtokaikat rendre le ne foglalják és adományul ne kérjék.<sup>48</sup> Az amnesztia ennél fogva a nemesi társa-

<sup>45</sup> ipse tamen Thomas de Belye non veritus mandato nostro et universali instituto prelatorum et baronum regni nostri contravenire, non solum ad diem institutam ad fidelitatem obedienciamque nobis et corone debitam non rediit, sed usque in presentem diem cum magnifico Ladislao de Kanysa nostro et regni nostri emulo inita cum Alemanis contra nos bellum gerentibus scelestam societatem, quantum in eo est, hostem se nobis et regno nostro prebere dicitur — uo.

<sup>46</sup> Item et illud inter varias pacis condiciones decretum intercessit, ut omnia eorum diplomata, qui Corvini et villas et bona a regina post partem victoriam dudum impetrarant, qui civili bello occubuerant aut reipublice hostes promulgati fuerant, continuo inita concordia rescinderentur et pro irritis haberentur; qui eo tempore occupata reddere pertinacius recusarent, perduellionis crimen plane subirent. Quare ablata cuncta sunt reddita et donationes antiquate atque pertinacibus perduellionis indicta dies et exacte pene. — Bonfini IV/IX/186–187., vö. Tubero megjegyzésével, miszerint Korvin a csonthegyi csata után többek között azzal a feltétellel egyezett ki az országnagyokkal, „ut omnibus suae factionis hominibus uenia daretur, nec fraudi esset, quod contra communem nobilitatis consensionem reguli partes secuti fuissent” — Tubero 31. — Beatrix 1490. júl. 4–20. között kelt adománylevelei a csonthegyi vesztesek birtokairól: Beatrix okl. 159–163., Hist. Crit. XVII. 55–56., DL 106 667. — Kulcsár Péter szerint (*Kulcsár P.: A Jagelló-kor i. m. 54.*) a csonthegyi csata után Korvin János embereinek a 25. napig kellett megtérniük Ulászló hűségére. Bár ez az általam bemutatott rendelet alapján igen valószínű, ennek forrásokban megmutatókozó bizonyítékát mindeddig nem találtam.

<sup>47</sup> Midőn Ulászló 1491. febr. 20-án Kassa mellett testvérével békét kötött, és általános kegyelemben részesítette János Albert párhíveit, hasonló módon kikötötték, hogy „coram serenissimo principe domino Wladislao rege etc. propinquoires exnunc et in spacio viginti dierum, remociiores vero infra unum mensem personaliter comparere et eidem instar aliorum fidelium regnicolarum fidelitatis iuramentum prestare debeant et teneantur, alioquin presens gracia presensque dispositio nulla ex parte eisdem suffragari intelligatur” — DF 289 012. (a békeszerződést ismereteim szerint kiadta *Mathias Dogiel*, de munkáját nem tudtam használni).

<sup>48</sup> Néhány tanulságos példát mutat be erre Nógrády Árpád az 1467. évi erdélyi lázadást követő időkből, l. *Nógrády Árpád: Mennyit ér a kegyelemlevél?* (kézirat — köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányát még annak megjelenése előtt olvashattam).

dalom anyagi létében leginkább veszélyeztetett csoportját, a polgárháborús idők nagy veszteseit célozta meg.

Mivel az amnesztiára egyedül ez az adománylevél hivatkozik, a rendelet kelte nehezen meghatározható. Ha hihetünk annak a kitételnek, hogy Belleyi sem a 25. napig, sem azóta nem tért meg Ulászló hűségére, akkor az utolsó lehetséges időpont kiszámításához október 11-től legalább 24 napot kell visszszámolnunk, ez pedig szeptember 17-re, a király fehérvári tartózkodásának idejére esik. Bár nem volna ésszerűtlen gondolat az sem, ha azt tennénk fel, hogy az amnesztia lejártát az uralkodó a koronázás idejére időzítette — így a kihirdetés időpontja szeptember 14-től visszszámítva augusztus 20. körül lenne —, egyértelműen ez ellen szól a fenti érv, hogy a birtokadományok október 10-ig teljességgel hiányoznak. Magam azt gyanítom, hogy Belleyi Péter — nem kizárt, hogy testvérével egyeztetve — megvárta a kijelölt határidőt, és ura segítségével azonnal kiállította azt az adománylevelet, amely biztosította, hogy a családi birtokok semmiképpen ne kerüljenek idegen kézre. Így Ulászló amnesztia-rendeletét gyaníthatóan fehérvári tartózkodásának elején, a koronázási előkészületek alatt, szeptember közepén tette közhírré.

#### *Rendelet a hatalmaskodásokról*

Középkori törvényeinkben általános az a törekvés, hogy a zavaros időszakokban tett, ezáltal törvénytelen vagy megkérdőjelezhető intézkedéseket — például várak, erődítmények emelése, birtokfoglalások — az *exlex* állapot végeztével fel kell számolni, hogy visszaállhasson a polgárháborús helyzetet megelőző törvényes rend. Például 1445-ben az országgyűlés, míg 1464. évi koronázásakor Mátyás hozott ilyen értelmű határozatot, a felülvizsgálandó időszak elejét mindkét esetben Albert király halálának időpontjában (1439) állapították meg.<sup>49</sup> A koronázást követően így Ulászló király környezete részéről természetes igényként merült fel, hogy a Mátyás halála óta véghez vitt hatalmaskodások kárvallottainak a törvény erejével kell jogorvoslatot biztosítani. Az erről kibocsátott rendelkezésre két oklevél hivatkozik, az egyik október 1-jén, a másik 5-én: mindkettő a Kisvárdai család két ága között támadt nézeteltéréseknek köszönhetőe keletkezését és a Zichy család zsélyi levéltárában maradt fenn.<sup>50</sup>

Az első szerint Kisvárdai János nevében panaszt tettek az uralkodónál, hogy Kisvárdai Aladár Mátyás király halála után elfoglalta Kisvárdai várának Jánost megillető felét, illetve az ahhoz tartozó Szabolcs és Szatmár megyei településeket és birtokrészeket, ahol neki és jobbágyainak állatok elhajtásával, különböző értéktárgyak elhordásával, a szőlő leszüretelésével és a bor elvitelével,

<sup>49</sup> Vö. 1445. évi II–IV., XII. tc. (Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. [Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.] Bp. 1976. 341., 344–345.), illetve 1464. évi XII. tc. (Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. [Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19.] Bp. 1989. — a továbbiakban: DRH 1458–1490. — 145.)

<sup>50</sup> 1490. okt. 1.: DL 82 026.; okt. 5.: DL 82 027–82 028.

továbbá kisvárdai gazdasága kifosztásával mintegy háromezer forintnyi kárt okozott. Az uralkodó ezért utasította a leleszi konventet, hogy tanúbizonyságukkal az egyik királyi ember szólítsa fel Aladárt a birtokok visszaadására és János kárpótlására. Mindeddig az oklevél és a benne szereplő formulák semmi-  
ben sem térnek el a korszak többi, hasonló jellegű felszólítási parancsától. Az uralkodó ugyanakkor hosszasan kifejti, miért vált szükségessé intézkedése: azért tudniillik, „mivel a szerencsés megkoronázásunk idején tartott általános gyűlésen Magyarországunk minden főpapja, bárója és előkelője egységes akaratából szentesítésre és megerősítésre került, hogy elődünk, a boldog emlékeztű néhai Mátyás király halálát követően minden — bármily névre hallgató és bárki által elkövetett — foglalást és károkozást a koronázásunktól, azaz a Szent Kereszt felmagasztalása utáni vasárnaptól számított húsz napon belül örök hűtlenség terhe alatt azok számára, akik kárára elkövették, vissza kell adni és ki kell igazítani”.<sup>51</sup> A parancslevél még annyiban mondható az átlagostól eltérőnek, hogy a király — amennyiben a felszólítottak a birtokok visszaadását és a károk megtérítését megtagadnák — saját jelenléte (*nostram propriam in personam*) elé, a felszólítástól számított 32. napra idéztetett, méghozzá oda, ahol éppen az országon belül akkor tartózkodni fog (*ubicumque eotunc Deo duce in hoc regno nostro constituemur*), és leszögezte, hogy ha az ilyen módon megidézettek távolmaradnának, akkor a fenti rendelkezés értelmében fog végleges ítéletet hozni (*id finaliter et sententialiter faciemus et decernemus, quod superinde institutum et determinatum est*). Az uralkodó tehát elvi szinten e hatalmaskodási ügyekben saját maga — és nem nagybírái vagy ítélőmesterei által — kívánt döntést hozni, méghozzá szigorúan és halogatás nélkül.

A kancellária jelentéktelen eltérésekkel a fenti hivatkozást és formulákat használta fel négy nappal később is, midőn egy kalocsai káptalannak szóló hasonló mandátumot állított ki, most János felesége, Töttös Orsolya panaszára, amelyet ezúttal nem csak Aladár, hanem egyben ennek testvére, Miklós ellen tett három Solt-széki faluja elfoglalása és 300 forintnyi kár okozása tárgyában.<sup>52</sup> A szó szerinti azonosság azt sejteti, hogy e napokban számtalan ilyen utasítást vetettek papírra, ezek azonban nem maradtak korunkra. Egy szeptember 25-én kelt parancslevelében az uralkodó ugyanakkor még nem utalt e rendeletre: ekkor Egervári László dalmát–horvát–szlavón bánt arra utasította, hogy adja vissza a Frangepán Miklós gróftól Mátyás király halála óta elfoglalt javakat. A hallgatást ebben az esetben — amellet, hogy egy *missilis*ről van szó — nyilván az indokolta, hogy e komoly politikai kérdéstről Ulászló, miként írja, a bánnal személyesen tárgyalt volna, ha az méltóztatott volna megjelenni a koro-

<sup>51</sup> Cum itaque in hac generali convencione nostre felicis coronacionis unanimi voluntate singulorum dominorum prelatorum et baronum procerumque huius regni nostri Hungarie id, ut univ-  
erse occupationes, quocunque nomine censeantur, et dampnorum illaciones post mortem et de-  
cessum prefati condam Mathie regis felicis reminiscencie predecessoris nostri per quem-  
cunque facte et commisse illis, quibus patrate commisseque fuerunt et illata, infra viginti dierum  
spacia a die dicte felicis coronacionis nostre, die scilicet dominica proxima post festum Exaltacionis  
Sancte Crucis proxime preteritum dedicate computando sub pena perpetue infidelitatis remittantur  
et rectificentur efective, sanctitum et stabilitum sit — DL 82 028.

<sup>52</sup> DL 82 026–82 027. (a fel- és alpereseknek kiállított két példányban).

názáson.<sup>53</sup> (Felmerülhet még magyarázatként persze az is, hogy a rendeletet szeptember 25-én a király még nem szentesítette, vagy a kancelláriában egyszerűen még nem dolgozták ki az intézkedésre utaló formulakészletet.)

A fenti felszólításoknak annyi fogantaja lett, hogy Aladár kisvárdai várna-gya október 8-án — éppen a koronázás 20. napján, azaz a rendelet lejártának határnapján — visszaadta a kisvárdai vár és tartozékai ura által elfoglalva tartott, de Jánost illető részét, ám, mivel kártérítést nem volt hajlandó fizetni, urát 32. napra a király elé idézték (ugyanezen a napon a másik ügyben is idézést hajtottak végre).<sup>54</sup> Aligha hihetjük persze, hogy november 8-án a Pozsonyban tartózkodó uralkodónak lett volna ideje ilyen ügyekkel foglalkozni. A rendelkezés szigorú végrehajthatóságát jelen esetben még az is megkérdőjelezi, hogy Ulászlónak, mint alább látni fogjuk, Kisvárdai Aladárra és Miklósrá, illetve csapataira nagy szüksége volt a János Albert ellen vezetett hadjárat idején. A per folytatásáról, talán éppen ezért, nem maradtak fenn források.

Más ügyekben ugyanakkor tudjuk, hogy tárgyalásokra is sor került, ám nem a király, hanem Bátori István országbíró bíróságán. A 1490. évi Mihály-napi nyolcadon (október–november) például Fica Demeter — Mátyás, majd később Ulászló király palotása, élete végén barsi ispán<sup>55</sup> — kereste igazát a korszak egyik közismerten zavarosban halászó rablólovagja, Gimesi Forgács Albert<sup>56</sup> és másik három Bars megyei nemes ellen; panaszát a garamszentbenedeki konvent felszólításról és idézésről szóló válaszlevelével igazolta. A konvent egyébként az eljárást az országbíró írásos megkeresésére hajtotta végre, ami nyilván azonos formulákat tartalmazott, mint a fenti királyi mandátumok. A per folyamán az alperesek azzal védekeztek, hogy a felsorolt falurészeket nem Mátyás halála után foglalták el, hanem már korábban is ezek békés birtokában voltak, azaz a törvény szankciói rájuk nem vonatkoznak, majd magukat ártatlannak vallották. Bátori november 14-én kiállított levelében ezért elrendelte, hogy tartsanak Bars megyében köztudományvételt arról, hogy az alperesek birtokba kerülése Mátyás halála előtt vagy után zajlott le. Jól tükrözi a bíróságok rendszertelen működését, hogy a konventnek az ügyről csak a következő évi György-napi nyolcadra (május 1-jétől) kellett jelentést tennie.<sup>57</sup>

Miként a székesfehérvári amnesztia-rendelet esetében, úgy itt is azzal a jelenséggel állunk szemben, hogy a király újra kihirdetett és — a lejárát napjának megváltoztatásával — tulajdonképpen frissített egy korábbi rendelkezést. Fica Demeterünk ugyanis szeptember 1-jén — tehát még a székesfehérvári események előtt — az országbíró irodájánál kiállíttatott egy esztergomi káptalan-nak szóló megkeresést is, amelyben arra panaszkodott, hogy Laki Kis Tamás Mátyás király halála után elfoglalta a Hont megyei Visk őt zálogjogon megillető felét, és azt azóta sem hajlandó visszaadni. Mindezt annak ellenére teszi, hogy a mostani általános dekrétumban (*presens generale novissimum decretum*) dön-

<sup>53</sup> Frangepán II. 195–196. (DL 32 854.).

<sup>54</sup> DL 82 026–82 028.

<sup>55</sup> 1475: DL 27 356., 1501: DL 59 904.

<sup>56</sup> 1493: DF 273 223., *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 53.

<sup>57</sup> 1490. nov. 14. Buda: DF 205 742.

tés született arról, hogy „az összes országglakos köteles bárkinek a ... Mátyás király halála óta elfoglalt birtokjogait László király urunk Budára való bevonulásától számított húsz napon belül visszaadni azoknak, akiktől el lett foglalva, örök hűtlenség terhe alatt”. Demeter arra hivatkozott, hogy a megadott húsz nap már régen (*dudum*) lejárt<sup>58</sup> (egyébként csak négy nap telt el a bevonulás 20. napjától, augusztus 28-tól). Az országbíró ezért elrendelte Laki Kis felszólítását a javak visszaadására (idézésre azonban nem adott utasítást). Külön érdekessége a forrásnak, hogy a szöveg két dekrétumra is hivatkozik: a felszólítást egy Esztergom megyei választott esküdtnak kellett elvégeznie, akinek a kiküldését az országbíró az „új általános dekrétum” (*generale novum decretum*) alapján kérte — ez Mátyás 1486. évi nagy törvénykönyvének 8. törvénycikkét jelentette<sup>59</sup> —, míg a legújabb, azaz legutolsó (*novissimum*) általános dekrétum alatt nyilván az országnagyok 1490 júliusában, a csonthegyi ütközet, illetve Ulászló megválasztása után kibocsátott rendelkezéseit kell értenünk, amelyek közé, mint láttuk, a Korvin embereinek biztosított amnesztia is beletartozott.<sup>60</sup>

Az uralkodó a Farkashidán, július 31-én megerősített választási feltételekben arra is ígéretet tett, hogy gondoskodni fog a Mátyás király és Beatrix királyné által tett jogtalan birtokfoglalások felülvizsgálatáról is.<sup>61</sup> Bár nincs közvetlen bizonyítékunk arra, hogy a király Székesfehérvárott ezt az ígéretét is törvénybe foglalta, okvetlenül emellett szól az, hogy még a koronázó városban, szeptember 25-én megparancsolta a dalmát–horvát–szlavón bánnak, hogy a Mátyás által egykor a Bradács családtól elfoglalt és Bozsjákó várához csatolt Zágráb megyei birtokokat adassa vissza a régi tulajdonosoknak, ha jogaikat érvényesnek találja.<sup>62</sup> Mindkét rendelkezést megtaláljuk a király 1492. évi, a februári országgyűlést követően kelt első dekrétumában is: a 2. cikkely a Mátyás, a királyné és bárki más által törvénytelenül elfoglalt javak — kivizsgálást követő — visszaadását rendeli el,<sup>63</sup> míg a 14. cikkely részletesen, és a fentiekkel telje-

<sup>58</sup> 1490. szept. 1.: ut universi regnicole bona et iura possessionaria aliorum quorumcumque a tempore obitus serenissimi principis condam domini Mathie regis felicis recordacionis indebite occupata intra viginti dierum spacia a die introitus prefati domini nostri regis Ladislai in hanc civitatem Budensem facti computando sub pena perpetue infidelitatis hiis, a quibus occupata fuissent, remittere deberent et resignare, conclusum extiterit et ordinatum – DF 209 006. Ez alapján persze elképzelhető, hogy Batori előbb említett, a garamszentbenedeki konventnek szóló, de teljes szövegében nem ismert megkeresése szintén szept. 1-én kelt, tehát benne még ez a korábbi formula szerepelt.

<sup>59</sup> DRH 1458–1490. 271.

<sup>60</sup> Itt jegyzem meg, hogy az elkövetkező időszakban az oklevelekben gyakran hangsúlyozzák, hogy egyes hatalmaskodásokat Mátyás halála óta követtek el. Például 1491. jún. 30-án Forgács Péter arra panaszkodott, hogy „hiis retroactis temporibus, videlicet post mortem et decessum serenissimi condam domini Mathie regis” Perneszi Imre elfoglalta Somogy megyei birtokrészeit, ezek jövedelmét beszedte és ezzel neki ezer forint kárt okozott (DL 59 808., regeosztája: Somogy Megye Múltjából 4. [1973] 2. sz.). Az ilyen típusú tiltakozásokat nyilván a fenti rendelet és annak a károsult számára előnyös szankciói ösztönözték.

<sup>61</sup> 1490. júl. 31.: Item quod bona et alia quecumque iura aliorum per prefatum quondam dominum Mathiam regem et reginalem maiestatem ac etiam per alios quoscumque male et preter viam iuris occupata visis et examinatis iuribus talium remittamus et faciamus etiam per alios remitti hiis, quorum extiterunt — DL 19 666. (a számtalan kiadás közül csak egyet idézek: Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Bp. 1899. — a továbbiakban: CJH I. — 474.), vö. *Kubinyi A.*: A királyi tanács i. m. 65–66.

<sup>62</sup> 1490. szept. 25.: DL 32 853.

<sup>63</sup> CJH I. 482.

sen azonos módon intézkedik a Mátyás halálát követően elfoglalt javak visszaadásáról, persze ismét egy új határnapot, áldozócsütörtököt (1492. május 31.) jelölve ki. Eszerint: ha valaki a felszólításra sem adná vissza a birtokokat, idézzék 32. napra a király vagy nagybírái elé, ahol ítélik el őket, az elfoglalt javakat adják vissza jogos tulajdonosaiknak, míg az elítélt maradék vagyonát, kártérítést adva belőle a sértettnek, az uralkodó szabadon eladományozhatja.<sup>64</sup>

Jól látható ez alapján, hogy a Fehérvárott kelt rendelkezések egy része bekerült az 1492. évi dekrétumba. Ennek megfelelően természetesen több intézkedés 1490. szeptemberi eredetére következtethetnénk, de ezeknek írásos nyoma nem maradt. A lefoglalt birtokok visszaadásához hasonlóan például megszokottnak számított a törvénytelenül, azaz királyi engedély nélkül emelt erősségek lerombolásának a szankcionálása is (például 1492. évi 15. törvencikk). Talán egy ilyen tartalmú fehérvári intézkedésre utal az az 1491. júliusi parancslevél, amellyel az uralkodó meghagyta a nyitrai ispánnak Forgács Félix komjáti kastélyának lerombolását, amit ez „Mátyás király halála után, a mi [ti. Ulászló király — N. T.] és az ország főpapjai meg bárói engedélye nélkül, illetve az ország szokása ellenére” emelt.<sup>65</sup>

Az már sokkalta kézenfekvőbb, hogy a végül elmaradt 1491. pünkösdi (május 22.) országgyűlés időpontjáról is Fehérvárott született döntés. Két 1490. október 22-én kibocsátott oklevélben ugyanis azt olvashatjuk, hogy egyes szász településeknek — illetve azoknak, akik Mátyás király halála óta vámkiváltságukat megsértették — ezt az időpontot jelölték ki arra, hogy bemutassák ezzel kapcsolatos jogbiztosító irataikat.<sup>66</sup> Ha felidézzük azt, hogy az 1490 őszen zajló pereket is az 1491. évi György-napi nyolcadon (május-június) kívánták tovább tárgyalni, jól látszik, hogy a király környezete reménykedett a háború tavaszig történő sikeres lezárásában.

### *Rendelet a telekkatonaságról*

Bonfini elbeszélése szerint a koronázás utáni, éjjel-nappal tartott tanácsuléseken hozzáláttak ahhoz, hogy kinevezzék az országos méltóságokat és — felkészülendő a többfrontos háborúra — szétosszák az ország területeit.<sup>67</sup> A

<sup>64</sup> CJH I. 488.

<sup>65</sup> 1490. júl. 4.: fidelis noster egregius Felicius similiter Forgach, post scilicet mortem prefati condam domini Mathie regis in eodem oppido Komyathy preter annuenciam nostram et dominorum prelatorum et baronum regni nostri, alioquin eciam contra consuetudinem regni similiter castellum erexisset — DL 59 809.

<sup>66</sup> 1490. okt. 22.: Si autem vos aut alter vestrum in facto solutionis huiusmodi tributii pociora et efficaciora iura, quam dicti exponentes, se habere speraret, illa ad proximam regnicolarum conventionem sive dietam, que ad festum Penthecostes nunc venturum indicta est, ubi videlicet eciam iidem exponentes iura sua et privilegia superinde producent, producere debeatis et teneamini, quibus visis et examinatis nos taliter providebimus, ut nullius iuribus quitquid detrahatur ... — DF 247 067. (Brassói kerület és a Barcaság), DF 285 609. (medgyesi és nagyselyki szász székek). — Itt jegyzem meg, hogy Kronológia 320. szerint 1491. ápr. 24. körül „országgyűlést tartanak a Rákosmezőn. (Lefolyását és végzéseit nem ismerjük)”. Talán azon csonka keltezésű oklevél (DF 268 116.) hivatkozása állhat e tévedés hátterében, amelyet eddig 1491-re datáltak, holott minden bizonnyal 1501-ben kelt.

<sup>67</sup> de sortiendis provinciis agi ceptum est ... Aulica munera ita partiri placuit ... — Bonfini IV/X/130-134.

történetíró információi pontosnak tűnnek, bár az újdonsült méltóságviselők<sup>68</sup> kinevezésének napi dátumát nem ismerjük: csak annyi bizonyos, hogy a kincstartóságot szeptember 27-én már valóban Tűz Osvát zágrábi püspök töltötte be. A király ezen a napon, Budán nevezte ki a püspököt a budafelhévízi prépostsági javadalom élére, a hatalomra juttatásában oroszánrészt vállaló Filipec János váradi püspök kérésére, aki nem csak püspökségéről, hanem minden javadalmáról — köztük e prépostságról is — lemondott, mikor elhatározta, hogy belép a ferences rendbe.<sup>69</sup> Filipec e bejelentését Bonfini a székesfehérvári történetek záróakkordjaként említi,<sup>70</sup> amit nem cáfol az a tény sem, hogy tette következményeiről már Budán állítottak ki oklevele(ke)t. A „provinciák felosztásáról” tett megjegyzést, illetve ezzel összefüggésben a hadi előkészületeket azonban már több okleveles adattal tudjuk igazolni, sőt a Bonfini által előadottaknál részletesebb képet is rajzolhatunk azokról.

Kiindulópontunk most az uralkodó 1490. október 22-én kelt azon parancslevele, amelyet a véglesi uradalom népeihez intézett. Ebben ezt írja: „Biztosan hallottátok már, milyen rendeletet hoztak szerencsés megkoronázásunk idején főpapjaink és báróink a rómaiak királya, testvérünk, Albert herceg és országunk más ellenségei ellen: eszerint Zólyom megye is — ahol ama vár áll, amelynek tartozékain éltek, és amelyet most ... Justh András birtokol — az említett Albert herceg ellen, ... bizonyos kapitányaink mellé lett kirendelve, és noha Justh Andrásnak a vár tartozékairól a főpapok és bárók rendelkezése szerint közületek minden húsz után egy jól felfegyverzett lovast kell Albert herceg ellen küldenie, ti megsértve ezen intézkedést, azt a segílyt, amellyel e katonaságot kiállíthatná, neki mindmáig nem adtátok át és nem fizettétek meg”.<sup>71</sup> Az

<sup>68</sup> Tűz Osvát zágrábi püspök kincstartói, illetve Bakóc Tamás egri püspök kancellári kinevezését leszámítva – ők az önként lemondó Nagylucsei Orbán és Filipec János helyére kerültek – az uralkodó Mátyás jelenlévő báróit erősítette meg méltóságaikban, illetve Drági Tamás helyére Fodor István szerémi püspököt nevezte ki személynöknek, vö. Bonfini IV/X/132., 134. és *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 28. – Utóbbi munkában felmerült az a kérdés, hogy Losonci László vajon már ekkor tárnokmester lett-e vagy csak egy évvel később; úgy tűnik, hogy csak később, hiszen 1490 decemberében az uralkodó még nem nevezi tárnokmesterének (DL 30 329.). – Az első kamarásmester, Rozgonyi László kinevezésére viszont akár Fehérvárott is sor kerülhetett. Ismereteim szerint az új címet először egy nov. 19-i oklevél említi (DL 19 690.).

<sup>69</sup> 1490. szept. 27.: DF 252 018.

<sup>70</sup> Bonfini IV/X/135–159.

<sup>71</sup> 1490. okt. 22.: audi[re] iam potuistis, qualis disp[osicio] pro] defe[nsio]ne regni huius tam contra serenissimum dominum Romanorum regem, quam illustrissimum [dominum] Albertum duces fratrem nostrum ac nonnullos alios regni eiusdem hostes tempore felicitis coronacionis nostre per dominos prelatos et barones nostros facta extitit, qualiter eciam ille comitatus Zoliensis, in quo huiusmodi castrum, in cuius scilicet pertinenciis vos, ut prefertur, commoramini, extitit, quodque castrum impresenciarum fidelis noster egregius Andreas Iwth tamquam ius corone titulo inscriptionis tenere dicitur, penes certos capitaneos nostros contra prefatum dominum Albertum duces, qui partes superiores regni nostri ferro et igne aliorumque malorum generibus lacerat, deputatus est, et quamvis dictus Andreas Iwth pretextu pertinenciarum illius castri iuxta ordinacionem prefatorum dominorum prelatorum et baronum de singulis viginti vestrum singulum unum equitem armis bene instructum contra ipsum dominum Albertum duces expedire debuerit, tamen vos sicuti intelligimus, non [ser]vata huiusmodi ordinacione eidem Andree Iwth de medio vestri necessarium subsidium, quo mediante eiuscemodi gentes expediri potuissent, hactenus reddere et exolvere nolissetis et nolletis eciam de presenti — DF 269 053. – Az ügynek van folytatása: 1491. ápr. 22.: A Justh csa-



idézetben tulajdonképpen két döntésről is hallunk: egyfelől Zólyom azon megyék közé került, amelyeknek János Albert ellen kellett vonulniuk, másfelől a megyei csapatok úgy álltak össze, hogy a birtokosoknak minden hús jobbágháztartás után egy lovasat kellett kiállítaniuk, persze nagyrészt nem saját költségükön, hanem népeik adóiból. Utóbbi az 1397. évi temesvári országgyűléstől kezdődően — különösen vészhelyzetek esetén — gyakori hadkiegészítési módozat volt,<sup>72</sup> bár az bizonyosnak látszik, hogy e lovasok nem a jobbágyok közül kerültek ki, hanem zsoldosok voltak.<sup>73</sup> (Ulászló király egyébként az általános felkelések esetére 1492. évi dekrétumában is a 20 jobbágytelkenként egy fegyveres lovas számítási kulcsot foglaltatta törvénybe.<sup>74</sup>)

Az év vége felé tehát nem csak a Pozsonyban és Nagyszombatban tartózkodó király fáradozott azon, hogy minél nagyobb zsoldossereget állítson fel,<sup>75</sup> hanem az egész ország fegyverkezett. November 20-án Beatrix királyné már „az országlakosok által mindenhol felszerelt csapatokról” beszélt, midőn Ulászló egyetértésével eladta két váruadalomát, hogy maga is hozzájáruljon minél több jól felfegyverzett katona fizetéséhez.<sup>76</sup> Úgy tűnik, a rendelkezés azt a korábbi évtizedekben többször, különböző módon szabályozott kérdést, miszerint mi legyen azon birtokosok „telekkatonái”-val, akiknek familiárisi kötelezettségeik folytán valamely főúri vagy éppen a királyi bandériumban kellett megjeleniük, vagy nyitva hagyta, vagy úgy szabályozta, hogy a telekkatonákat ebben az esetben is a megyei csapatokhoz kell sorolni. 1490–1491 fordulóján ugyanis ennek kapcsán kelt az a három oklevél, amelyekben utoljára hallunk e rendelet végrehajtásáról.

December 13-án a király Nagyszombatból Komárom megyének, illetve torborzónak és kapitányainak parancsolta meg, hogy Némái Kolos Lászlót, illetve birtokait és jobbágyait ne zaklassák azon négy lovas ügyében, amelyeket „a főpapok és bárók rendelkezése szerint” a római király ellen kell küldenie „e megyében fekvő birtokai terhére”. Parancsának oka az volt, hogy László urával, (Bakóc) Tamás győri püspökkel együtt részt készült venni a király Miksa elleni hadjáratán, és „más kíséretén túl” a négy lovas is maga mellett kívánta tartani az uralkodó szolgálatában.<sup>77</sup> Ha több nemes esetében ismernénk a kiállított lo-

---

lád levéltára 1274–1525. Közzéteszi Borsa Iván. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forrás-kiadványok 20.) Bp. 1991. 392. sz.

<sup>72</sup> Borosy András: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 60.) Bp. 1971. 15–23. (a szerző az 1490. évi rendeletet nem ismerte).

<sup>73</sup> A Jagelló-kori megyei csapatok összetételére l. Kubinyi András: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos, Szakály Ferenc. Bp. 1986. 63. — Aligha valószínű, hogy az alább szereplő Némái Kolos László a királyi hadseregbe jobbágyokat kívánt volna magával vinni.

<sup>74</sup> CJH I. 492.

<sup>75</sup> Egy dec. 14-én kelt levelében a király azt írja, hogy „iamque cum universis viribus nostris, quas non modo ex his partibus, sed etiam ex aliis regnis nostris comparavimus...” — DF 270 684.

<sup>76</sup> 1490. nov. 20.: DL 103 981. (Beatrix a Zólyom megyei Lipcse és a Bars megyei Saskő váruralmait eladja Nagylucei Orbán egri püspöknek és rokonainak 8000 forintért. (Megjegyzem, hogy egy 16. századi átiratban a vételár 16 000-re módosult: DL 19 692.)

<sup>77</sup> 1490. dec. 13.: fidelis noster, egregius Ladislaus Kolos de Nema cum fideli nostro reverendo in Christo patre domino Thoma episcopo Iauriensi etc. ad presentem expeditionem nostram ex-

vasok számát, érdekes társadalomtörténeti megfigyeléseket tehetnénk, de így, sajnos, önmagában áll az az információ, miszerint Lászlónak Komárom megyében nyolcvannál több, száznál viszont kevesebb jobbágya volt.

A másik két oklevél 1491. január 6-án Budán kelt, kedvezményezettei egyaránt Kisvárdai Miklós és Aladár voltak; az egyiket Bodrog,<sup>78</sup> a másikat Tolna és Baranya megyéknek címezték.<sup>79</sup> Ezek már általánosabban utalnak a rendelkezésre, midőn az uralkodó és az országlakosok intézkedésére (*per nos et ipsos regnicolas nostros ita ordinatum fuerit*) hivatkoznak. A király a címzetteknek mindkét esetben azt parancsolta, hogy a János Albert elleni hadjárat erejéig mentse fel a két Kisvárdait a hadbavonulás alól, mivel katonáikkal együtt vele tartanak a lengyelek ellen. Az indoklásból kiderül, hogy Bodrog megye vezetősége azt kérhette volna számon a két előkelő nemesen, hogy embereikkel egy korábbi döntés értelmében Nándorfehérvár és az alsó részek védelmére vonuljanak más odarendelt seregekkel együtt, míg Tolna és Baranya megyék azt, hogy csapataikkal együtt a király Miksa elleni hadjáratában vegyenek részt, szintén más hadakkal együtt. Bár az oklevelek nem túl szabatos megfogalmazásából olybá tűnhetne, hogy személy szerint a Kisvárdaiakról, illetve embereikről született annak előtte döntés, mégis egyértelmű, hogy valójában a koronázás idején Bodrog megye csapatait a törökök, míg Tolna és Baranya seregeit Miksa ellen rendelték, és a parancslevelekben voltaképpen arról van szó, hogy az adott megyében fekvő Kisvárdai-birtokokról kiállítandó lovasok mely hadjárához csatlakozzanak.

Szintén értékes adalékokkal egészíti ki eddigi ismereteinket Péter kalocsai érsek 1490. december 11-én Kisvárdai Miklóshoz intézett levele. Beszámolva a friss hírekről, az érsek tudatja, hogy ő védelmezi ezt a vidéket az ellenségtől, és éppen Nándorfehérvár és Szabács megsegítésén fáradozik, miként erre „az uralkodó és a báró urak utasítására, levelek és küldönc útján egyaránt fel lettünk szólítva” (az érsek, mint fentebb láttuk, nem vett részt a koronázáson). Írt ráadásul saját megyéjéhez, Bácshoz, illetve a címzett megyéjéhez (Kisvárdai ugyanis bodrogi ispán volt), hogy gondoskodjanak a két erődítmény védőinek élelmezéséről.<sup>80</sup> Ez természetesen igazolja, hogy annak idején Bács megye hadait is a déli határ védelmére rendelték ki.

A fenti négy oklevél eléggé bizonyossá teszi, hogy a koronázás idején a dunántúli megyéket (Komárom, Tolna, Baranya) Miksa, a felső-részek megyéit (Zólyom) János Albert, míg a délvidékieket (Bács, Bodrog) a törökök ellen irá-

---

ercitualem contra serenissimum dominum Romanorum regem personaliter venturus est et ultra aliam familiam suam etiam illos quatuor equites, quos iuxta ordinationem dominorum prelatorum et baronum ad eandem expeditionem ratione bonorum suorum in illo comitatu habiturum mittere deberet, secum penes nos et in serviciis nostris habebit — DL 46 152.

<sup>78</sup> 1490. jan. 6.: DL 82 030.

<sup>79</sup> 1490. jan. 6.: DL 88 751.

<sup>80</sup> 1490. dec. 11. Bács: Nos hic partes nostras contra adversarios tuemur, et interim tandem habuimus et habemus necessitatibus castris Nandoralbensis et castelli Sabach succurrere, sicut de hoc et mandato regio et etiam dominorum baronum admoniti sumus et per litteras et per nuntium — DL 82 029. (a levélben szereplő élelmeszeradóra l. *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 39., ill. *Uő.*: Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben. In: *Uő.*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Bp. 2007. 36–37.).

nyitották. Bonfini szerint a németek ellen a királyt, Korvin János és Újlaki Lőrinc hercegeket, a lengyelek ellen „túlsó Magyarországra” (*ulterior Ungaria*) Bátori István országbíró és erdélyi vajdát, míg a törökök ellen Kinizsi Pált, az Alsó-részek főkapitányát jelölték ki fővezérnek.<sup>81</sup> Bár Újlaki említése gyanút keltő, hiszen tüntetőleg távolmaradt a koronázástól, jelölése — mintegy megtiszteltetés gyanánt — talán a kormányzó körök nyitása volt a boszniai herceg felé, és Ulászló iránti hűségét volt hivatott előmozdítani. A listáról nyilvánvalóan hiányzik Szapolyai István — talán ausztriai főkapitánysága miatt —, akinek helyettese, Darholtz Pál szepesi kapitány viszont ura nevében már régóta ellátta a Szepesség környékének védelmi feladatait.<sup>82</sup> (Szapolyait Magyarországra történő visszatérése után a király — valamikor 1490–1491 fordulóján — a Felső-részek főkapitányává nevezte ki.<sup>83</sup>) Bátorit ez alapján a Tisza-vidéki és perze az erdélyi megyék fővezérének tekinthetjük. Azt azonban egyelőre nem tudjuk, hogy az október elején Északkelet-Magyarországon tartózkodó Gersei Pető János királyi főkapitányi címe pontosan milyen feladatkört takart, csak annyi bizonyos, hogy Ulászló küldte a lengyelektől fenyegetett területre; talán inkább tájékozódásul, vélhetően számottevő sereg nélkül.<sup>84</sup>

Bár nem feladatom most a fehérvári eseményeket követő hadi intézkedések vizsgálata, annyit okvetlenül meg kell jegyezni, hogy a koronázó városban az uralkodó és a királyi tanács láthatóan megváltoztatta addigi hadi elképzeléseit. Minden jel arra mutat ugyanis, hogy szeptember közepéig János Albert országból történő kiűzését tekintették elsődleges feladatuknak, hiszen a lengyel herceg számottevő, ráadásul az ország területén állomásozó sereggel rendelkezett, és így komoly veszélyforrást jelentett. Mint az uralkodó Budára való ünnepélyes bevonulása után írta Kassának és Bártfának, testvére már „Szikra János módjára” (*instar Iohannis Zykra*) — a tudálékos írnok magyarrá fordította a cseh *jiskra* szót; természetesen Jan Jiskráról van szó — erődítményeket emeltet a határon és onnan kívánja pusztítani a népet.<sup>85</sup> A király többször is megígérte a két városnak, hogy koronázása után azonnal útra kel védelmükre személyesen, valamennyi bárójával együtt.<sup>86</sup> Bonfininél viszont azt lát-

<sup>81</sup> Bonfini IV/X/133. – A novemberi, már idézett követjelentés szerint a király három hadjáratról intézkedett. A németek ellen személyesen vonul fel, a törökök ellen pedig a vajda megy: „Dice ch’ el Re de Ungariae et de Boemia fa tri exerciti: l’uno contra el Turco, l’altro contra lo duca Alberto, suo fratello, et l’altro contra Re di Romani, dove andarà personalmente, et contra et Turco andarà lo Vayvoda” (Beatrix oklt. 174–175.). – Bonfini értesülését ez alapján sem kell ugyanakkor kétségbe vonnunk, hiszen a követjelentés, véleményem szerint, tévesen Kinizsi Pált tekintette vajdának. A szöveg ugyanis feljebb a vajdát és Bátori Istvánt két külön személynek tekinti, pl. „lo Vayvoda de Transsilvania et lo Conte Stephano” (uo. 174.).

<sup>82</sup> *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 35., 52.

<sup>83</sup> *Horváth Richárd*: A Felső-részek kapitánysága a Mátyás-korban. *Századok* 137. (2003) 950–951. – A szerző által említett levél szerint Szapolyai kapitányként elfoglalta a Giceiek birtokait, és azt ki-  
eszközölte szepesi kapitánya, Darholtz Pál részére. – Darholtz kétszer kapta meg e birtokokat a királytól, először 1490. dec. 8-án (DL 97 806.), másodszer 1491. febr. 27-én (DF 269 677.).

<sup>84</sup> 1490. okt. 11.: DL 93 614. (a szepesi kapitány levelének címzettje: „Magnifico domino Iohanni Pethew capitaneo generali regie maiestatis”).

<sup>85</sup> 1490. aug. 12.: DF 215 581. (regeszta: Bártfa 2813. sz.), DF 270 676.

<sup>86</sup> Az előző jegyzetben idézett források mellett: 1490. szept. 13.: DF 215 596. (regeszta: Bártfa 2839. sz.), DF 270 679., szept. 16.: DF 215 599. (regeszta: Bártfa 2831. sz.).

hattuk, hogy a királyt tették meg a németek elleni hadjárat egyik fővezérévé, és valóban, szeptember 25-én már arról biztosítja Sopron városát, hogy személyesen indul a város vidékére minden haderejével, hogy megvédje őket.<sup>87</sup> A döntés híre hamar eljutott a Szepességbe is, ahonnan Darholtz Pál kapitány kétségbeesve kérte levelében Pető János főkapitányt: közölje a királlyal és tanácsosai-val, hogy őfelsége előbb erre a vidékre jöjjön és ne a németek ellen vonuljon, különben a felső részek lakossága teljesen János Albert pártjára fog állni, és, ha Kassa elvész, a herceg megállíthatatlan lesz.<sup>88</sup> A király számára azonban már sokkal nagyobb fenyegetést jelentett az ország határain álló és annak központi területeit is fenyegető Miksa hadjárata,<sup>89</sup> mint a Kassát körülzáró, ezáltal csak a perifériára veszélyt jelentő János Albert. Nem maradt hát más hátra, mint hogy az uralkodó a következő hónapokban folyamatosan buzdítsa, vigasztalja, állhatatosságukért újra és újra köszönetet mondva jóindulatáról és majdani há-lájáról biztosítsa, olykor meg-megrója, de a gyors felmentés kapcsán csupán hit-tegesse Kassa és Bártfa polgárait.<sup>90</sup> Pénzínsége miatt azonban ahhoz sem volt elegendő hadereje, hogy útját állja Miksa előrenyomulásának.

### *Rendelet a szent koronáról*

Midőn 1493 októberében, a Szent Mihály-napi országgyűlésen az uralkodó és a rendek gondoskodni kívántak a szent korona biztonsgáról, felszólították Fodor István szerémi püspököt és személynököt, valamint Bátori Andrást, hogy adják vissza az általuk őrzött szent koronát. Az átadásról kiállított nyugtalevél részletesen elbeszéli, hogy a püspök és Bátori miként jutottak a korona birtokába. Eszerint Ulászló koronázása idején Fehérvárott a „főpapok, bárók, előkelők és nemesek érett elhatározásból, más tárgyalások és végzések mellett, az ország koronájának őrzéséről is döntést hoztak”, mégpedig azt, hogy a koronát a régi szokásnak megfelelően Visegrád várában, az általuk egyhangúlag megválasztott hatalmasok (*potiores*) őrizzék, majd a király beleegyezésével (Nagylucei) Orbán egri püspökre és Bátori István országbíróra, erdélyi vajdára esett a választásuk, akiknek a koronát a visegrádi várral együtt át is adták, esküt véve tőlük, hogy ezeket a királytól és az országtól semmilyen módon nem idegenítik el,<sup>91</sup> illetve kikötve, hogy kérésükre a két koronaőr bármikor köteles a ko-

<sup>87</sup> 1490. szept. 25.: Sopron I/6. 75–76. (DF 203 968.).

<sup>88</sup> 1490. okt. 11.: *relatum est nobis, uti regia maiestas vult versus Austriam erga Almanos proficisci, si sic est, vere et tota pars superioris (!) tenebit partem Alberti ducis, pro eo dignetur [e]stra m[agnificencia] scribere dominis, ut velint consultare regiam maiestatem, ut prius velit sua maiestas venire ad partes istas et sub infidelitate ubique mandare, ut per singula capita erga Polonos insurgere debeant, qui si civitatem Cassoviensem rehabere poterint, postea nulla civitas et nullum castrum se sursum tenere poterit, vere usque Danubium habebit victoriam — DL 93 614.*

<sup>89</sup> *E. Kovács Péter*: Miksa magyarországi hadjárata. *Történelmi Szemle* 37. (1995) 40–41. (Miksa szeptember 21-én a Kismarton közelében fekvő Brodersdorfbán volt, október 4-én lépte át seregeivel a határt).

<sup>90</sup> A Kassának ez ügyben írott leveleket l. 1490. okt. 16.: DF 270 681., okt. 20.: DF 270 683., nov. 14.: DF 269 017., dec. 14.: DF 270 684.

<sup>91</sup> 1493. okt. 17.: *per eosdem dominos prelatos, barones, nobiles et proceres inter alios tractatus et conclusiones matura cum deliberacione de conservacione corone regni fuit et est conclusum et ordinatum, ut corona ipsa iuxta veterem consuetudinem eiusdem regni semper in castro Wyss-*

ronát azonnal visszaszolgáltatni. Nagylucsei és Bátor, mivel az akkori polgárháborús helyzetben haláluk esetére sem akarták a koronát és a várat őrizetlenül hagyni, előbbi unokaöccsét, Fodor István szerémi püspököt és személynököt, utóbbi pedig testvérét, Bátor András szabolcsi és szatmári ispánt jelölte ki, hogy adott esetben a helyükre lépjenek. A nyugtalevélből megtudjuk még azt is, hogy a király és a mellette tartózkodó rendek azt az oklevelet is a koronaörökre bízta, amellyel Morvaország, Szilézia és Lausitz 400 ezer forint értékben Magyarországhoz került (azaz az olmützi békeszerződés okmányát).<sup>92</sup> Végül Nagylucsei és Bátor halálával (1491 és 1493) a koronaári méltóság valóban István püspökre és Bátor Andrára szállt.<sup>93</sup>

A három évvel későbbi leírásból egyértelműen látszik, hogy ez az 1490 szeptemberében életbe léptetett rendelet a II. Ulászló által megerősített választási feltételek egyik pontját hajtotta végre. A farkashidai egyezményben ugyanis szerepelt, hogy a király semmilyen módon nem veheti ki az ország koronáját a főpapok és a bárók kezéből, hanem engedélyezi, hogy „rég, szokás és kiváltságuk szerint” a közülük egyhangúlag kiválasztandó személyek őrizzék azt, illetve hogy ezen örök kezére kell bocsátani a régi időktől fogva a korona őrzésére szolgáló Visegrád várát.<sup>94</sup>

A fentieket még egy adattal egészíthetjük ki. Egy 1490. november 1-jén kelt, de a szeptemberi történésekről beszámoló, Ferrarába küldött milánói követjelentés arról ad hírt, hogy Szent István koronája „az erdélyi vajdánál” (e megjelölés alatt vélhetően Kinizsi Pál alsó-magyarországi főkapitányt kell értenünk<sup>95</sup>), „István grófnál” (Bátor István országbíró és erdélyi vajda), „István

---

gradiens, loco scilicet ad id ab antiquo deputato per certos ex ipsis pociores per ipsos ad hoc concorditer eligendos et deputandos conservari et custodiri deberet, sic idem domini prelati, barones, nobiles et proceres de fide et fidelitate fidelium nostrorum reverendi et magnifici condam domini Urbani episcopi ecclesie Agriensis ac Stephani de Bathor iudicis curie nostre et wayvode parcium nostrorum Transsilvanarum confisi ipsos condam dominum Urbanum episcopum et Stephanum wayvodam unanimi voto et pari voluntate ad dicte corone custodiam et conservacionem in loco memorato nostre eiam maiestatis ad hoc requisito et accedente consensu elegerant et deputaverant ac prefatam coronam simul cum dicto castro Wysegradiensis in manus conservacionique et custodie ipsorum tradiderant et assignaverant, iuramento ab eis recepto, quod castrum et coronam huiusmodi nullo modo nullaque via vel occasione a maiestate nostra et regno alienarent, sed fideliter nostre maiestati et regno custodirent et conservarent – DF 287 361. – Az oklevélre Iván László hivatkozása (*Iván L.: A visegrádi vár i. m. 201., 2. sz. jegyz.*) hívta fel a figyelmemet, a szerző a koronaörök listájának összeállításához használta azt fel.

<sup>92</sup> prefati dominus Stephanus episcopus et Andreas de Bathor prefatum castrum Wysegradiense simul cum dicta corona ac illis litteris nostris et prefati regni nostri Bohemie, quibus sese Moravia, Slesia, Lusacia etc. huic regno nostro Hungarie in quadringentis milibus florenis auri iuxta continenciam earundem litterarum inscripte et obligate existunt — uo.

<sup>93</sup> Uo. – Nagylucsei és Bátor halálának időpontjára l. *Iván L.: A visegrádi vár i. m. 201. (3. sz. jegyz.)*.

<sup>94</sup> 1490. júl. 31.: Item quod coronam regni de manibus dominorum prelatorum et baronum nulla ex causa vel quesito colore, nulla etiam industria vel arte auferamus, sed permittamus et patiamur, quod iuxta veterem consuetudinem ac libertatem ipsorum certi de eorum medio per ipsos unanimiter ad hoc eligendi et deputandi illam teneant et conservent. Quodque castrum Wysegradiense pro conservacione ipsius corone ab antiquo deputatum ad manus ipsorum conservatorum eiusdem corone dari et assignari faciamus — DL 19 666., CJH I. 474.

<sup>95</sup> L. a 81. sz. jegyz-et.

apátnál” (nyilván Fodor István szerémi püspök, a koronázás utáni személy-nök), „a régi kincstartónál” (a lemondott Nagylucsei Orbán), a „*secretario*”-nál (Bakóc Tamás győri püspök, a koronázás utáni kancellár) és másik három bárónál van.<sup>96</sup> Mivel e névsor feltűnően megegyezik a csonthegy-i győzőkkel és az Ulászlóból „királyt csináló” urakkal, az információt talán úgy kell értelmezni, hogy a korona e bárói klikk őrizetében érkezett meg a koronázó városba.<sup>97</sup> Ezen érdekcsoport egyébként Fehérvárott látszólag maradéktalanul érvényesíteni is tudta akaratát, hiszen nem csak a koronaörököt választották ki közülük, hanem — mint láttuk — a szeptemberi kinevezések haszonélvezői is ők lettek.

### *Országgyűlés és koronázási dekrétum*

Ha végigtekintünk az eddig bemutatott rendelkezéseken, szembetűnő az ezeket említő egykorú források — távolról sem egységes — szóhasználata. Az amnesztia-rendelet kapcsán a főpapok és bárók akaratából a király által kihirdetett „nyilvános rendelet”-ről (*edictum publicum*) és az országnagyok „általános intézkedés”-éről (*universale institutum*), a Mátyás halála óta elkövetett foglalások és károkozások kiigazításának említésekor a főpapok, bárók és előkelők akaratából „szentesített rendelkezés”-ről (*sanctitum et stabilitum sit*), míg a telek-katonaság kiállításával kapcsolatban olykor a főpapok és bárók „rendelkezés”-éről (*dispositio, ordinatio*), máskor a király és az országlakosok „intézkedés”-éről (*ordinatum fuerit*) hallunk. Az eltérő szóhasználatból azonban — amely a kor-szakban teljesen természetesnek tekinthető<sup>98</sup> — egyáltalán nem következik az, hogy valamennyi rendelet önmagában áll és egymástól teljesen független. Mielőtt azonban tovább szőnénk e gondolatsort, arra kell választ adnunk, hogy Fehérvárott a koronázással egy időben pontosan milyen tanácskozások zajlottak. Valóban csak a királyi tanács ülésezett napokig, amelybe természetesen bele kell értenünk néhány, a koronázáson megjelent előkelőt is? Forrásaink ennél sokkal többet sejtetnek.

Bonfininál olvashatjuk, hogy az uralkodó a koronázás szertartását követően báróival együtt levonult Fehérvár külvárosába, ahol a „népgyűlésen” (*contio*) — a humanista történetíró szerette a római jogi kifejezéseket — az egybegyűlt nemesség nevében Batori István kérte az uralkodót, hogy erősítse meg a régi királyok törvényeit, elsősorban András király dekrétumát (azaz az 1222. évi aranybullát). Ezt az uralkodó — egy hosszas, természetesen fiktív beszédet követően

<sup>96</sup> 1490. nov. 1.: Dice etiam che la corona de S. Stephano è in deposito in mano del Vayvoda de Transilvania, del Conte Stephano et de abbate Stephano, de thesorero vecchio et del secretario et de tri altri, fin tanto ch'el figliolo del q<sup>m</sup> Re Mathia fusso coronato Re di Bosnia — Beatrix oklt. 174. (bár a Korvinnal kötött 1490. júniusi szerződés értelmében a majdani királynak a koronázása utáni harmadik vagy negyedik napon Bosznia királyává kellett volna koronáznia a herceget [Jajca 69.], erre nem került sor).

<sup>97</sup> Vö. Tubero megjegyzésével: Iam aliquot dies Vuladislau Budae commoratus erat, quum factione adnitente, quae illum regem designarat, diadema, quo reges Hungarorum solere insigniri demonstravimus, Albam Regiam delatum est — Tubero 39.

<sup>98</sup> *Teke Zsuzsa*: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában. Történelmi Szemle 29. (1986) 207–208.

— meg is tette.<sup>99</sup> Az elbeszélés teljesen hihetőnek tűnik: Mátyás király 1464-ben koronázási törvényét szintén a régi dekrétumok átírásával és megerősítésével kezdte.<sup>100</sup> Mivel 1464-ben egyértelműen országgyűlést tartottak a koronázó városban, valószínűsíthető, hogy Ulászló koronázásával egy időben is az zajlott, tekintet nélkül arra, hogy egyes határszéli megyék nemessége nyilván távolmaradt. Ezt nem csak a törvénytelen foglalásokat szabályozó intézkedés esetében használt „koronázási általános gyűlés” (*in hac generali conventione nostre felicis coronationis*) kifejezés erősíti meg, hanem az a Bonfini leírásából jól körvonalázódó jelenség is, hogy a király a főpapokkal és a bárókkal elkülönülten tárgyal a belvárosban, míg a nemesség a városon kívül gyülekezik, majd a király az előbbiek társaságában ellátogat az utóbbiakhoz: ez volt ugyanis a középkor végi Magyarországon az országgyűlések megszokott koreográfiája.<sup>101</sup> De meglehetősen egyértelmű bizonyítékot szolgáltat az a momentum is, hogy Ulászló király három évvel később úgy emlékezett vissza a fehérvári eseményekre, hogy az a főpapok, bárók, nemesek és előkelők szokott módon megtartott országgyűlése (*dieta sive congregatio generalis*) volt.<sup>102</sup> Meggyőződésem mindezek alapján, hogy a király meghívóiban említett szeptember 14-i dátum valójában a koronázási országgyűlés tervezett kezdőnapja volt, tehát a *coronatio* szóba nem csak a koronázási szertartást, hanem az azzal párhuzamosan tartandó országgyűlést is beleértették, így az uralkodó részéről teljesen érthető, hogy csak egy nappal korábban, szeptember 13-án kívánt elindulni Székesfehérvárra.<sup>103</sup>

Bármennyire is meglepő, a Jagelló-korral foglalkozó szakirodalom II. Ulászló fehérvári koronázása kapcsán nem tesz említést sem országgyűlésről, sem ekkor kibocsátott dekrétumról, pedig a koronázástól jószerevével elválaszthatatlannak tűnik az országgyűlés — nem csak Mátyás, hanem később a Habsburg-uralkodók esetében is<sup>104</sup> —, és persze mindkettővel szorosan összefonódik az ilyenkor szo-

<sup>99</sup> Hinc profectus [sc. rex] extra urbem in suburbium magnum prodit et in edito loco paratum podium cum instructo quorundam procerum ordine conscendit ... In frequentissima contione hic ab omnibus postulatum, ut cuncta regni iura privilegiaque a divis concessa principibus vel maxime ab Andrea rege cum ceteris condicionibus inviolata serventur. Stephanus Bathor reipublice nomine id in pulpito postulavit, ut a legitimo et coronato rege cuncta magis rata firmaque haberentur — Bonfini IV/X/111–112.

<sup>100</sup> DRH 1458–1490. 142.

<sup>101</sup> Kubinyi A.: A magyar országgyűlések i. m. 3–11.

<sup>102</sup> 1493. okt. 17.: in dieta sive congregacione generali dominorum prelatorum, baronum nobiliumque et procerum dicti regni Hungarie tempore felicis coronacionis nostre in Albaregali more alias consueto celebrata — DF 287 361.

<sup>103</sup> Ez persze felveti azt a lehetőséget, hogy Bonfini már idézett információja — miszerint a koronázás néhány nap halasztást szenvedett, mivel Újlaki, Váradai érsek és más bárók érkezését várták — esetleg az országgyűlés formális munkájának néhány nappal történő elhalasztására vonatkozhat.

<sup>104</sup> Pl. I. Ferdinánd 1527. nov. 3-i, Fehérvárott tartott koronázásakor annak ellenére országgyűlés zajlott, hogy egy hónappal korábban Budán is országgyűlést tartottak. A hasonló szituáció folytán a két országgyűlés több, az 1490. évekhez hasonló rendelkezést hozott, l. Magyarország története 1526–1686. i. m. 179–181. (a hivatkozott rész Sinkovics István munkája). – I. János király koronázására és a koronázási országgyűlés végzéseire l. Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–1528). Bp. 1983. 61. – A késő Árpád-korban is előfordult, hogy a koronázással egyidőben országos gyűlést tartottak, amelyen rendeletek is születtek. Ez történt pl. 1272-ben V. István koronázásakor, ahol a király ígéretet tett a jogtalanul elfoglalt birtokok visszaadásáról (*Zsoldos Attila*:

kásos törvényalkotás. Magától értetődő, hogy a koronázásig Ulászlót nem tekintették szuverén uralkodónak. Ezt igazolja, hogy midőn megérkezett az országba és 1490. július 31-én, Farkashidán aláírásával megerősítette a választási feltételekhez csatolt Korvin-szerződést, ígéretet tett arra, hogy ezt majd a koronázásakor új magyar királyi pecsétjével is megerősíti,<sup>105</sup> de az is, hogy a koronázásig az országnagyok mintegy társuralkodói maradtak:<sup>106</sup> koronázási meghívóját például az országnagyok bővebb szöveggel megfogalmazott meghívójához csatolták.<sup>107</sup> Emellett a választási feltételek elfogadásával arra is kötelezettséget vállalt, hogy az országnagyoknak a koronázásig kibocsátott rendelkezéseit — „amelyet *decretum*-nak neveznek” — megerősíti.<sup>108</sup> Az uralkodótól tehát elvárták, hogy a koronázás idején — immáron törvényes királyként — újra rögzítse korábbi ígéreteit. Mindezek után kijelenthetjük, hogy II. Ulászló Fehérvárott kibocsátott egy mára elveszett, 1490. október 1. előtt szentesített<sup>109</sup> dekrétumot, amely a nemesi társadalom kiváltságait rögzítő korábbi jogforrások (aranybulla) és a választási feltételek (a korona őrzése, a Mátyás és Beatrix által tett jogtalan foglalások felülvizsgálata)<sup>110</sup> megerősítése mellett aktuális intézkedéseket is tartalmazott Mátyás király 1464. évi koronázási törvénykönyvéhez hasonlóan. Ezek egy része az országnagyok korábbi, úgy tűnik, 1490 júliusában szintén dekrétumba foglalt rendeleteit tartalmazták, amelyek lejáratí idejét ugyanakkor frissítették (amnesztia, hatalmaskodások felülvizsgálata), másik része pedig a többfrontos háború előtt álló ország lehető legeredményesebb hadi felkészülését volt hivatott előkészíteni (megyék felosztása, telekkatonaság kiállítása, pünkösdi országgyűlés).

II. Ulászló 1492. évi nagy törvénykönyve, amely a Corpus Juris gyűjteményében évszázadokon át első dekrétumaként hagyományozódott, valójában csak a

Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király vizsálja az 1260-as években [História Könyvtár – Monográfiák 24.] Bp. 2007. 120–121.).

<sup>105</sup> 1490. júl. 31.: *quas tempore felicitis coronacionis nostre sub novo sigillo nostro, quo ut rex Hungarie uti incipimus, similiter iuxta dispositionem prefatorum dominorum prelatorum et baronum confirmare sub premissa fide pollicemur* — DL 19 657. (kiadása: Jajca 76.).

<sup>106</sup> *Kubinyi A.*: A királyi tanács i. m. 71.

<sup>107</sup> A király meghívói utalnak is az országnagyok párhuzamos meghívóira: „*Ex litteris dominorum prelatorum et baronum huius regni nostri Hungarie vobis cum presentibus exhibendis clare cognoscere potestis ...*” (ezen, szintén aug. 11-én és 12-én kelt meghívók nagyrészt fenn is maradtak, jelzeteik felsorolásától itt eltekintek. Nagyszombat esetében a királyi nem, csak az országnagyok által kibocsátott meghívó maradt fenn: DF 276 717., DF 279 752.).

<sup>108</sup> 1490. júl. 31.: *Item quod quidquid domini prelati et barones cum ceteris incolis regni Hungarie pari voto ac communi deliberacione pro libertate et tranquilla quiete atque conservacione eiusdem regni usque tempore coronacionis conceperint, conscripserint et concluderint more ab antiquo consueto et semper observato, quod regni decretum appellatur, teneamur litteris efficacibus acceptare, confirmare, roborare, ratificare et approbare, quemadmodum alii reges predecessores nostri ex laudabili et approbata consuetudine regni semper fecerunt, quodque semper observemus et per omnes alios observari faciamus* — DL 19 666., CJH I. 478., vö. *Kubinyi A.*: A királyi tanács i. m. 68., aki helyesen ezt az ígéretet egy koronázási dekrétum elkészítésére vonatkoztatta.

<sup>109</sup> Feljebb láthattuk, hogy okt. 1-én az uralkodó egy felszólítási parancsban már szentesített rendelkezésről tesz említést, l. DL 82 026.

<sup>110</sup> Szintén a választási feltételek teljes beemelésére utalhat a király azon, 1491. júl. 25-én, az egyforintos adó újbóli kivetésekor tett mentegetőzése, miszerint „*memores quippe sumus promissionis nostre, quam tempore felicitis coronacionis fecimus*” — DL 82 036., vö. *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő i. m. 40. (A választási feltételek között szerepelt ugyanis a király azon ígérete, hogy többet nem vet ki egyforintos adót: CJH I. 474.)



második lehetett, és annak ellenére sem tekinthető koronázási dekrétumnak,<sup>111</sup> hogy a király 1492-ben — másfél év háborúskodása után, immár a béke időszakában — ugyanezen intézkedések egy részét ismét dekrétumába foglalta. Szövege talán éppen ezért nem maradt korunkra: a választási feltételek, illetve az 1492. évi dekrétum — a következő évszázadokban is jól ismert — szövegei nagyrészt magukba foglalták rendelkezéseit.

THE CORONATION AND FIRST ACTS OF KING WLADISLAW II  
(ON AN UNKNOWN GENERAL ASSEMBLY AND CORONATION DECREE)

by *Tibor Neumann*  
(Summary)

In September 1490 king Wladislaw II (1490–1516) spent almost two weeks at Székesfehérvár in order to have himself crowned in accordance with tradition. The author, describing the preparations of the ceremony with the help of contemporary sources, establishes the exact date of the coronation, which was neither 18 September, generally accepted so far, nor 21 September given by the contemporary Antonio Bonfini, but the 19th day of the same month; on the other hand, he tries to reconstruct the first acts of the new ruler on the basis of the available charter evidence.

The acts reconstructed from sparse evidence throughout the charters as well as a description of Bonfini prove beyond doubt that parallel to the coronation a general assembly was held at Székesfehérvár, at the end of which, before 1 October, the king confirmed the decrees accepted. They can be divided into four major groups: 1. confirmation of former legal documents securing noble privileges (such as the golden bull of Andrew II); 2. some of the articles of the decree issued by the royal council after the death of king Mathias (1458–1490), with of course modified deadlines (amnesty, obligation of returning estates unjustly occupied since the death of the king) – a decree whose existence was also proved by the present article; 3. the conditions of election consented to by Wladislaw in the so-called treaty of Farkashida on 31 July 1490 (among its articles the one concerning the preservation of the Holy Crown could be clearly identified, others partially reconstructed); 4. articles aimed at making the kingdom fit for a war on several fronts (division of the counties according to the prospective enemies, Germans, Poles or Turks, the obligation of equipping one mounted archer after each 20 peasant plots, convocation of another assembly for 22 May 1491).

Although most of these acts were codified again in 1492, after the wars had ended, it could be proved that the great lawbook of 1492, which has been handed down to us by the Corpus Juris as the first decree of Wladislaw II, was in fact only the second, and cannot be regarded as a coronation decree.

---

<sup>111</sup> Ezzel ellentétben, l. *Kubinyi A.*: A királyi tanács i. m. 69. (ő analógiának hozta azt, hogy Albert király is másfél évvel később adta ki koronázási dekrétumát).



Kosztá László

### 11. SZÁZADI BENCÉS MONOSTOR A SZEPESSÉGBEN?

Néhány évvel ezelőtt szlovák történészek invitálására eperjesi és szegedi történészek közös szakmai kirándulást tettünk a Szepességben. Szepeskáptalan megtekintése után eperjesi kollégáik tanácsolták, hogy tegyünk egy sétát a káptalannal szemben, az attól nyugatra elterülő, Pažicának nevezett füves és ligetes erdő borította területre. Az egyik eperjesi történész büszkén arról számolt be, hogy ezen a helyen a szlovák régészek egy 11. század elején épített, Szent Márton tiszteletére szentelt monostort tártak fel. Itt került elő az egyik legrégebbi monostor a mai Szlovákia területén, mely 13. századi okleveles említésből is ismert. A feltárt épületeket visszatemették, így nyomai nem láthatóak.

2006 őszén újra felkerestem Szepeskáptalant, és a templom előtti területen egy kétnyelvű, szlovákul és angolul írott táblát találtam. A felirat arról tájékoztatót, hogy a Szepességben a világörökséghez sorolt műemlékeken kívül a föld alatt további értékes egyházi épületek rejtőznek, nevezetesen egy 11. századi bencés monostor. A tájékoztató tábla végképpen kíváncsivá tett, és egy rövid eperjesi tanulmányút alkalmával igyekeztem a szlovák régészet és közép-korkutatás által felfedezett 11. századi monostornak jobban utánajárni.

A legkorábbi — általam fellelt — utalás a szlovák szakirodalomban az ásatásra Michal Slivka egy 1993. évi munkájában található. A Szepesség középkori szerzetesi emlékeit kutató régész még nagyon óvatosan fogalmazott az 1975 és 1977 között Adrian Vallašek által vezetett, de akkor, 1993-ban, még nem publikált ásatás eredményeit illetően. Az általa, ha némi bizonytalansággal is, bencés monostornak tekintett épületmaradványokban két építési periódust különített el, egy 11. századit és egy másodikat a 14. század második feléből. Hivatkozott arra, hogy egy 1274. évi oklevél ezen a helyen egy Szent Márton-monostort említ, amely adat — szerinte — bizonyosan a feltárt apátság patrocíniumát őrizte meg. A szerző óvatosságát azért jelzi, hogy szlovák és lengyel szerzőkre utalva megemlíti: a *monasterium* szó több jelentésű. Abban az időben, amikor a kanonokok még *vita communis*ban éltek, a *monasterium* kifejezés 'bencés monostor' mellett 'káptalan'-t is jelenthetett. Összességében azonban Slivka bencés monostornak tekintette a feltárt épületegyüttest, és az említett 1274. évi oklevél alapján Szent Márton titulusúnak tartotta templomát. Így szerinte a bencések hozták el a Szepességbe Szent Márton kultuszát még a 11. században. A monostor és Szepeskáptalan összefüggéseinek tisztázása érdekében viszont további ásatásokat sürgetett a területen.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Michal Slivka: Stredoveké rehol'né komunity na Spiši a ich vyznam v strukture osidlenia. *Archaeologia Historica* 18. (1993) 56.

Slivka néhány évvel később egy összefoglaló munkájában visszatért a kérdésre, és tömören már úgy fogalmazott, hogy a Pažica nevű helyen a 11. században bencés monostort alapítottak, amely az 1200-as évek táján káptalanná alakult.<sup>2</sup> 2003-ban újabb javaslattal állt elő az épületromok értelmezésénél, amely azonban már polemizált a feltáró régész, Adrian Vallašek koncepciójával, ezért később térek ki rá.

Az állítólagos bencés monostorral az utóbbi évtizedben egyre többet foglalkoztak. Így 1999-ben Adrian Vallašek a *Pamiatky a múzeá* folyóirat Szlovákia román kori építészeti emlékeit bemutató számában részletesen, ábrákkal, az egykori ásatáson készült fényképekkel illusztrálva mutatta be és értelmezte a feltárt épületmaradványokat. A tanulmány bő, többoldalas német és angol összefoglalóval jelent meg.<sup>3</sup> A folyóirat idegen nyelvű változatában a teljes tanulmányt angolul is kiadták.<sup>4</sup>

A feltárást végző Adrian Vallašek szerint az épületkomplexum két fázisban épült. Az általa monostornak tartott épületegyüttes szerinte a 11. században alakult ki, majd a 14. század második felében bizonyos helyiségeit átépítették, illetve újakat emeltek. Az első építési fázisban keletkezett a külső erődített fal, amely helyenként még ma is 1,2 méter magasan áll. A falat tört kőből emelték, és vastagsága 1–1,3 méter között változott. A feltárást vezető régész a fal vastagságából arra következtetett, hogy eredetileg legalább 2 méter magas lehetett a monostort körbe vevő erődítés.<sup>5</sup> (A kolostor feltételezett alaprajzát lásd a tanulmány végén.)

Az erődítésen belül, az északnyugati részen egy újabb fállal körbevett terület figyelhető meg, amelynek keleti végén egymáshoz kapcsolva öt épületrészt tártak fel. Ezt a területet tekinti a szerző a szorosán vett monostornak. Az itt talált épületek falvastagsága 90 cm körüli. A két északra fekvő, négyzet alakú szoba (1. számú helyiség a mellékelt ábrán) mérete 6×6 méter, padlója döngölt föld volt, amelyet fával boríthattak. Az első helyiség bejárata keletről volt, és ezt a monostor *dormitorium*aként azonosították. A mellette álló szobába (2. számú helyiség) dél felől lehetett bemenni, és erről azt feltételezték, hogy ez lehetett a *scriptorium*. Mindkét szobát keletről és nyugatról kövezett „járda” határolta. A két szobához dél felől kapcsolódó épületrészben (3. szám) raktárt, tároló funkcióval bíró helyiséget látnak.

A monostorkomplexumnak nevezett épületegyüttes utolsó két, legdélebbre elhelyezkedő feltárt helyiségeit egy természetes barlang felhasználásával alakították ki. A 5,4×6,6 méteres sziklapadlójú épület nyugat–keleti tájolású, amelynek keleti felén szabálytalan félkör rajzolódik ki (6. szám). A félkör közepén egy 1,5 méter széles ajtónyílás figyelhető meg, amelyen keresztül lépcső ve-

<sup>2</sup> *Michal Slivka*: Vzájomné väzby strednovekych kláštrov vo vychodnej časti Kárpát. *Archaeologia Historica* 21. (1996) 199.

<sup>3</sup> *Adrian Vallašek*: Zaniknuty klaštor svätého Martina nad Spišskou Kapitulu. Das verfallene Kloster St. Martin über Spišska Kapitula. Destroyed St. Martin's Monastery above the Spišska Kapitula (Spiš Chapter). *Pamiatky a múzeá* 1999: 2. 61–65.

<sup>4</sup> *Adrian Vallašek*: The Lost Monastery of St Martin above Spišska Kapitula. *Pamiatky a múzeá*. *Cultural Heritage Magazine* 1999: 2. 61–65.

<sup>5</sup> A szabálytalan négyyszög alakú erődített terület nyugati falszakasza 57 méter, északi 76 méter, keleti 94 méter, a déli pedig 86 méter hosszú volt, tehát összesen 313 méter erődített falat építettek.

zet le a hajdani járószint alatt közel két méter mélyen kialakított helyiségbe. A négyzet alakú terem északi oldalán egy 1,7 méteres ajtónyíláson át lehetett megközelíteni egy L-alakú helyiséget (5. szám), amelyet szintén a sziklába vágtak, és sziklapadlóját fával borították. A kelet-nyugati tájolás és az ívesnek tűnő keleti falszakasz nyomán a teremnek szakrális funkciót tulajdonítanak. Vallašek is szokatlannak tartja, hogy a szentélybe lépcsőt vágtak, de ennek ellenére a szerzetesek magánimatermének és egy *ossarium*nak gondolja a keleten ívesen végződő termet, amelyhez az L-alakú helyiség is tartozik.

Az öt helyiségből álló épületegyüttes vastag falai és erős mennyezete alapján Vallašek azt is feltételezi, hogy annak emeleti szintje is lehetett. A lemélyített kápolna fölé kőből épített templomot, az L-alakú helyiség fölé a káptalantermet, a tároló helyiség fölött pedig a konyhát helyezte el. A *dormitorium*ként és *scriptorium*ként azonosított helyiségek fölé, azok vékonyabb falai miatt, fából készült emeletet feltételez az ásatást végző régész.

Az első, tehát 11. századi, építési periódushoz sorolják a feltételezett templomtól délkeletre, a déli kőfalhoz kapcsolódó, 7×10 méteres szobából álló, 60 cm-es törtkő falakkal rendelkező épületet (7. szám), amelynek bejárata északról nyílt. A különálló épület délkeleti sarkában egy, a járószint alatt 2,5 méter mélységben lévő pincét is megfigyeltek. A pincébe az épületből lehetett lejutni. Az épület előtt északon egy vékonyabb szélfogó falat emeltek. Az alappincézet épületet az apát (perjel) önálló, a szerzetesek hálótermétől elkülönült házaként azonosította Vallašek.

Az apát házától északra, a szerzetesek *dormitorium*ától keletre egy 3,2 méter átmérőjű kör alakú falazatot találtak, amelyet eredetileg egy önállóan álló *baptisterium*nak határoztak meg. A *baptisterium*hoz később egy négyszögletes épületet csatoltak déli bejárattal (8. szám). A bejáratnak feltűnően magas, kívülről-belülről 30 cm-re kiemelkedő küszöbje volt. Az épület északnyugati sarkában egy 1,3 méter átmérőjű kályhaalapozást figyeltek meg. Vallašek szerint a *baptisterium*hoz kapcsolt helyiségben oktatták a szerzetesek a katekizmust. A *baptisterium*tól északra egy 1,9 méter átmérőjű, kőből rakott, jó konstrukciójú kutat (9. szám) tártak fel 23,5 méter mélységig.

A fallal erődített terület keleti felében is találtak épületmaradványokat. Egy 60 cm vastag, tört kőből álló faltöredéket (10. szám) ispotály, esetleg iskola maradványaként határozott meg a feltáró régész. A keleti kőfalhoz csatlakozó, 80–90 cm-es vastagságú falakból álló, 13×3 méteres épületrészt (11. rész) tártak fel, amelynek homokkőlapokkal fedett padlója 80 cm-rel a korabeli járószint alatt volt. Az épületben egy újabb ispotályt valószínűsítenek.

A feltételezett ispotálytól délre öt kemence és tűzhely maradványai (12. szám) kerültek elő egy egyszerű hosszúkás épület töredékével (13. szám) szintén az első, 11. századi építési fázisból. A leletek alapján a területre lokalizálják a monostor kézműves műhelyeit.

Vallašek az erődített területen belül a monostor kertjeinek is helyet talált. Az öt helyiségből álló monostorépület, az apát háza és a *baptisterium* határolta területre (14. szám) helyezte a monostor belső, paradicsomi kertjét. A fallal körülvett terület északi részén (15. szám) kapott helyet a konyhakert.

A feltárást végző régész szerint a Szepesség központjában egy nagyon egyszerű apátság épületegyüttese bontakozik ki, de benne a monostorok minden szükséges eleme megtalálható. Az erődített rész nagy kiterjedése ellenére azonban kevés szerzetes élhetett itt. Temetőjüket nem találták meg, azt a mai káptalan területére helyezték. A feltárt épület- és falmaradványokat az archaikus építési technikára és az egyszerű helyiségekre hivatkozva a 11. századra datálták, és egy térítést és egyházszervezést végző bencés monostort láttak benne.

Vallašek nem tudta megállapítani, hogy meddig működött a monostor, de szerinte néhány épülete még a 14. században is állt, sőt, akkor helyreállították, átalakították őket. A 14. században átépítették az apáti házat és egy két részből álló, a folyosóról rakható befelé fűtő kályhát építettek bele. A megerősített terület délkeleti sarkában a 14. században egy 14×7,5 méteres épületet emeltek északi bejárattal, amelyet egyfajta „rendezvényterem”-mel hoznak kapcsolatba és már nem a monostorhoz, hanem a szepesi társaskáptalanhoz tartozónak gondoltak. Az egész épületegyüttes használatát a 15. század elejéig lehet kimutatni.

Az 1970-es években feltárt épületmaradványok funkciójának meghatározásánál egy 1274. évi oklevél szolgált döntő, a régészeti eredményeket írásos forrással is alátámasztó bizonyítékkal. 1274. június 15-én Lóránd szepesi ispán oklevelet adott ki Muthmer szepesi prépost és a (Szepes)Váralján élő szászok azon birtokainak pontos elhatárolásáról, amelyek a Lőcsére vezető nagy út és Mindenszentek falu között feküdtek. Az oklevélben foglalt határjárás említi, hogy a birtokhatár a nagy útnál Szt. Márton-monostora mellett (*iuxta monasterium beati Martini*) halad a váraljai szászok faluja felé.<sup>6</sup> A 13. század második felében kiadott oklevél lenne így a 11. századtól egészen a 14. századig fennálló szepességi bencés monostor egyetlen írásos említése.

A szepesi monostor funkcióját Martin Homza vélte megtalálni, aki elfogadva Vallašek 11. századi datálását, egy korai missziós monostort látott a feltárt épületekben. A szepességi bencés monostort Szent Adalbert és tanítványainak missziós tevékenységével hozza összefüggésbe. Asztrikot vélte a monostor apátjának és a szepességi misszió vezetőjének.<sup>7</sup>

A szepesi korai bencés monostor létét a szlovák régészet és középkorkutatás tényként kezeli, és az összefoglaló jellegű munkákban is megemlítik.<sup>8</sup> Alexander T. Ruttkay 2000 májusában egy veszprémi konferencián új eredményként a magyar szakmai közönség előtt is bemutatta a monostort mint a mai Szlovákia területén régészeti leletek alapján igazolható, korai keresztény szak-

<sup>6</sup> Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre és Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 2518. sz. Lóránd ispán oklevelét Muthmer prépost kérésére 1274. júl. 23-án átírta IV. László király. Vallašek az oklevélből csak az „... et sic in ipsa magna via, veniens iuxta monasterium beati Martini, vadit versus villam Saxonum de Suburbio ...” sort idézi, l. Vallašek, A.: The Lost Monastery i. m. 61.

<sup>7</sup> Martin Homza: Vzťahy stredovekého Spiša a Malopolska od najstarších čias do roku 1138. Historický Časopis 43. (1995) 214.

<sup>8</sup> L. pl. Bibiana Pomfyová: Súčasný obraz spišskej sakrálnej architektúry do konca 13. storočia. Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia 3–4. (2000–2001) 297. és 313.; *Uő*: Vybrané problémy k dejinám Spišskej stredovekej architektúry. In: Terra Scepusiensis. Red. Ryszard Gładkiewicz, Martin Homza. Levoča–Wrocław 2003. 178–179.

rális építészeti emlékek egyikét. A konferencia kötetében pedig a Vallašek készítette rekonstrukciós rajzot is közölte.<sup>9</sup>

A szlovák szakirodalomban egyre többet említett szepességi 11. századi bencés monostor léte azonban nehezen illeszthető be a 11. századi magyar egyházszerveztéről, a bencés rend monostorainak elhelyezkedéséről vagy a Szepesség egyházi intézményeiről a magyar kutatásban kialakult képbe.<sup>10</sup> Ezért szükségesnek tűnik alaposabban áttekinteni az újonnan feltételezett monostorral kapcsolatos megállapításokat.

A feltárt épületmaradványok értelmezését nagyban befolyásolta az 1274-ben említett *monasterium beati Martini*, amely kétség kívül az ásatási terület környékére lokalizálható. Így a szlovák kollégák eredményeinek kritikáját Lóránd szepesi ispán 1274. évi oklevelével kell kezdeni. Az oklevél a Muthmer prépost által képviselt szepesi káptalan és a (szepes)váraljai szászok hosszú idő óta húzódó birtokvitáját zárta le a név szerint felsorolt helyi nemesek és előkelők közbenjárása nyomán. A peres felek a Váraljáról Lócsére vezető nagy út és Mindenszentek falu között fekvő birtokaik pontos elhatárolásával kívántak véget vetni pereskedésüknek. A szepesi ispán 1274 júniusában a szokásos aprólékossgal elvégzett határjárást foglalta írásba. Az oklevélben szereplő *monasterium beati Martini* értelmezése érdekében nem elég csupán a szlovák kollégák által kiragadott félmondatot megvizsgálni, hanem az oklevél teljes tartalmát figyelembe kell venni. Michal Slivka is óvatosságra intett, utalva arra, hogy — főleg a korai időkben — a *monasterium* kifejezés alatt nem feltétlenül csupán 'bencés monostor' érthető, hanem káptalanokat is nevezhettek így. Érdemes az oklevélben használt terminológiát megvizsgálni. Az 1274. évi oklevél a szepesi királyi társaskáptalanra mint jogi személyre általában egyszerűen az *ecclesia* megjelölést használja, ritkábban pedig az *ecclesia sancti Martini* megfogalmazást. Az oklevél záró részében bukkan fel egyetlen alkalommal a *capitulum* kifejezés. A szövegösszefüggés, a prépost, a *lector* és a *custos* felsorolása egyértelművé teszi, hogy a *capitulum* szó itt nem a társaskáptalanra mint intézményre vagy jogi személyre vonatkozik, hanem a méltóságot nem viselő kanonokok közösségére.<sup>11</sup> Az oklevél szövegében tehát a társaskáptalan egészét nem *capitulumnak* nevezik, így a gyakran szereplő *ecclesia* mellett a *monasterium* is jelölheti a társaskáptalant vagy annak templomát. Sőt a *monasterium beati Martini* mellett nem találunk semmilyen kitétel, jelzős szerkezetet,

<sup>9</sup> Alexander T. Ruttkay: Anfänge der christlichen sakralen Architektur in archäologischen Funden aus dem Gebiet der Slowakai. In: Válaszúton. Pogányság – Kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Szerk. Kredics László. Veszprém 2000. 47., 62. — A szerző további munkáiban is hivatkozik a monostorra, l. pl. Alexander T. Ruttkay: Archeologický výskum cirkevných architektúr a christianizácia. In: Slovensko vo včasnóm stredoveku. Ed. Alexander T. Ruttkay, Matej Ruttkay. Nitra 2002. 175.

<sup>10</sup> A feltételezett monostort nem említi Hradszky József a környékről írt leíró jellegű munkájában, amelyben a helyi hagyományt is feldolgozta, bár részletesen bemutatja a Pažicának nevezett helyet, l. Hradszky József: Vándorlások a Szepességben. Szepesvár és környéke. Igló 1884. 85–108., 125–126. Hasonlóan jár el Förster Jenő, l. Förster Jenő: Szepes vármegye a tatárjárás előtt. Közlemények Szepes vármegye Múltjából 7. (1915) 13.

<sup>11</sup> „... preterea prepositus, lector, custos et capitulum pro parte sua et omnes Saxones de suburbio pro parte sua renunciaverunt omni liti et actioni ...” — RA II/2–3. 96.

amely kétséget kizárólag a szerzetességhez, a bencés rendhez kapcsolná azt. Mindenképpen érdemes a *monasterium* és a *capitulum* szavak jelentését áttekinteni.

A középkori latinság sokáig nem különböztette meg a szerzetesek és a *vita communis*ban élő világi papok (kanonokok) közösségeit és épületeit. Mindkettőre alkalmazták a *monasterium*, a *claustrum*, ritkábban a *coenobium* vagy egyszerűen az *ecclesia* megjelöléseket. Így hosszú évszázadokon át a káptalanok elkülönítése a bencés apátságoktól pusztán az elnevezés alapján igen nehéz. A *monasterium*ként jelölt egyházi intézmények tehát nem kizárólag szerzetesi közösségek, hanem gyakran kanonokok lakta káptalanok. A *vita communis* idején a szerzetesség és a kanonokság életformája is nagyon hasonló volt. A közel azonos életvitelt erősítette, hogy a különböző kanonoki szabályzatok összeállításánál gyakran a bencés regulát vették mérvadónak. A laikus kívülág számára így a szerzetesek és a közös életet élő kanonokok életvitele, a közösség épületei is hasonlóknak tűntek, és mindkettőre alkalmasnak tartották a „monostor” megjelölést. A kanonoki közösségekre a *capitulum* kifejezést először II. Paschalis pápa alkalmazta a 12. század legelején. Ez a gyakorlat Európa szerte általánossá csak a 12–13. század fordulójára vált. A magyarországi latinságban minden gyanún felül álló oklevélben először 1197-ben Imre király említ egy káptalant, a spalatóit, *capitulum*ként. A terminológiai váltás természetesen hosszabb időt igényelt. 1201-ben a zágrábi káptalant még *monasterium regis Sancti Stephani*-nak mondták.<sup>12</sup> A kanonokok közösségére pedig a 13. század elején is gyakran alkalmazták a *conventus* kifejezést. 1214-ben a veszprémi káptalan szinonimaként használta a *conventus* és a *capitulum* kifejezéseket. A győri káptalan 1222-ben *conventus*nak minősítette önmagát, váradi káptalan esetében pedig még 1234-ben is előfordul a *conventus* megjelölés. Másrésztől a bencés apátságok (1212: Pécsvárad és Szekszárd, 1215: Somogyvár), különösen pecsétjeiken (Pannonhalma, Pécsvárad, Szekszárd, Garamszentbenedek, Almád) gyakran titulálják magukat *capitulum*ként.<sup>13</sup> Hasonló gyakorlat figyelhető meg Lengyelországban is. A Krakó melletti Tynieci bencés apátság 13. században készített pecsétjein önmagát *capitulum*ként nevezi meg.<sup>14</sup> Így a *monasterium* mellett a *conventus* szó is jelölhet kanonoki közösséget, viszont a *capitulum* megjelölést használhatták a bencések is. Önmagában a három kifejezés egyikének az alkalmazása nem elegendő a megjelölt egyházi intézmény pontos azonosításához. Nyilvánvaló például, hogy a pecsétjén szereplő *capitulum* szó alapján Pannonhalmát nem tekinthetjük káptalannak.

A 13. század elejétől egészen a középkor végéig adatolhatóan a *monasterium* szónak a magyarországi latinságban egy újabb jelentése figyelhető meg. Olyan

<sup>12</sup> Koszta László: Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig. In: Koszta László: Írásbeliség és egyházszerkezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. (Capitulum III.) Szeged 2007. 10–11.

<sup>13</sup> Példák felsorolását l. Solymosi László: Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertoriumáról. Levéltári Közlemények 55. (1984) 243–244. (23. sz. jegyz.).

<sup>14</sup> S[IGILLUM] CAPITULI S[AN]C[T]I PETRI DE TINCA; S[IGILLUM] CAPITULI ECL[ESIAE] THINC[ENSIS], l. Zenon Piech: Średniowieczne pieczęcie tynieckie. In: Benedyktyni Tyniecy w Średniowieczu. Red. Klementyna Żurowska. Kraków 1995. 124–125.



templomépületeket is jelöltek vele, amelyeknek monostor módjára tornyai voltak. A 13. századtól az oklevelekben, majd a 15. századtól a becsűjegyzékekben *monasterium*-nak említik a rendszerint több toronnyal rendelkező templomokat, rendi hovatartozásuktól függetlenül.<sup>15</sup> Például 1275-ben és 1328-ban az esztergomi székesegyház, <sup>16</sup> 1283-ban a veszprémi székesegyház neveztek monostornak.<sup>17</sup> Természetes, hogy az esztergomi és a veszprémi *monasterium* említését nem interpretálhatjuk úgy, hogy az 1270–1280-as években akár Esztergomban, akár Veszprémben bencés apátság létezését feltételezzük a székesegyház mellett.

A szepesi káptalan ma is álló, későromán temploma bizonyítja, hogy az épület a 13. században tornyokkal épült, tehát eredendően *ad modum monasterii* kívánták kialakítani. Ezt megerősíti Muthmer szepesi prépost 1273-ban kiadott végrendelete, amelyben értékes ruháit ajánlja fel a Szent Márton egyház második tornyának építésére vagy inkább befejezésére.<sup>18</sup> Így tehát az esztergomi és a veszprémi székesegyházzal csaknem egy időben a szepesi káptalan templomára is ráillett a *monasterium* megjelölés, az 1274. évi oklevél *monasterium beati Martini* megnevezésének értelmezésekor nem szabad kizárólag bencés apátságra gondolni, hanem az általánosan elterjedt gyakorlatnak megfelelően magát a legalább egy kész és egy második épülőben lévő toronnyal rendelkező prépostsági templomot is jelölhették *monasterium*-nak.

Az utóbbi értelmezést több tényező is megerősíti, amelyeket érdemesnek tűnik sorra venni. Amennyiben az 1274. évi oklevél határleírását végigkövetjük, akkor világos, hogy a *monasterium*-nak nevezett templom teljes joggal azonosítható a társaskáptalani templommal. A határ a káptalan környékén a Lőcséről (Szepes)Váraljára tartó nagy út volt, amely mellett fekszik Szent Márton monostora, és az utána következő kiemelt határjel János őrkanonok nagy út mellett álló kúriája volt.<sup>19</sup> A Szent Márton-monostor után közvetlenül megne-

<sup>15</sup> Ezt legvilágosabban a Somogyvári Formuláskönyv becsűjegyzéke fogalmazza meg: „Item ecclesia ante et post vel in medio habens turres ad modum monasterii quinquaginta marcis estimatur ...”, I. (a további példák felsorolásával) *Solymosi László: Az esztergomi káptalan legrégebbi pecsétjei*. In: *Solymosi László: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok* Bp. 2006. 97–98.; a becsűjegyzékekre vonatkozóan I. még *Bónis György: Középkori jogunk elemei*. Bp. 1972. 165–186. és *Fügedi Erik: Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzeti sereg monostor*. Századok 125. (1991) 51–52., 59–60.

<sup>16</sup> 1275: terre monasterii beati Adalberti, Gomoth vocate — Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999. (a továbbiakban: MES) II. 50. (RA. 2597. sz.); 1328: Boleszló esztergomi érsek a nyitrai káptalan képviselőit „in suum castrum et monasterium Strigoniense” záratta el — MES III. 134.

<sup>17</sup> 1283: Beatissimi Michaelis Archangeli Monasterio, videlicet Vesprimiensi donare volebat — Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) IV. 258.

<sup>18</sup> Item cappam nostram de bruneto scarleto cum varijs et ... nostrum purpura paratum, reliquimus ad opus secunde turris ecclesie beati Martini — MES II. 27.

<sup>19</sup> item ad pedem montis lapidosi iuxta magnum lapidem est meta terrea, item procedens parum contra meridiem iterum cadit ad magnam viam, per quam itur ad Leucha et ibi est meta terrea et sic in ipsa magna via veniens iuxta monasterium beati Martini vadit versus villam Saxonum de suburbio et iuxta eadem magnam viam contra Johannis custodis est meta terrea et inde descendit in eadem via iuxta villam Saxonum de suburbio et ibi est meta terrea — RA II/2–3. 96.

vezett, vele határos kanonoki kúria is megerősíti, hogy az oklevél a káptalan monostor módjára a Lőcséről érkező nagy út mellé épített templomát említi, és nem egy szerzetesek lakta monostorra utal.<sup>20</sup> A *monasterium beati Martini* azonosítása bencés apátsággal azért sem fogadható el, mert akkor a szerzetesi monostor a váraljai százszok birtokolta területre kerülne.

Alig hihető, hogy a 11. századtól a 13. század végéig vagy — a feltárt épületek 14. középi és 15. század eleji használatát tekintve — a 14. században is működő bencés monostor az okleveles anyagban csupán egy határjárás utalásában szerepelne. Különösen nehezen fogadható ez el, mivel a Szepesség — mint a Kárpát-medence más gyéren lakott peremvidékei is — a nagyobb mértékű betelepülés előtt bizonyosan királyi birtok volt, és az ilyen területeken a király kezdeményezésére, az ő kegyurasága alatt jöttek létre az első monostorok. Egy királyi bencés apátság pedig helyzeténél fogva is több írásos emléket hagyott maga után. A 13. század második felétől a szepesi prépostságról már több oklevél is fennmaradt. Ezek egyike Muthmer prépost 1273. évi végrendelete. A testamentum egyes tételeinél kizárólag *ecclesia beati Martinii* említi, holott — ha a prépostsággal szemben, attól néhány száz méterre egy másik Szent Márton-templom állt volna — a végrendeletben szereplő könyvek alapján a jogban jártasnak ítéltető prépost bizonyosan szükségét érezte volna valamilyen formában nyomatékosítani, hogy rendelkezéseinek kedvezményezettje a kanonokok és nem pedig a szerzetesek Szent Márton-egyháza.<sup>21</sup> A középkor embere is tisztában volt azzal, hogy két egymás közelében álló templomnak nem adhatják ugyanazt a titulust, mert nehéz lenne őket elkülöníteni, és könnyen jogviszály keletkezhet a névazonosságból.

Egy korai szepességi monostor létét cáfolja a Savnik/Štiavnik mellett 1223-ban létrehozott ciszterci monostor<sup>22</sup> és apátjának 13. századi megnevezése. A 13. század elején alapított monostor apátját a 13. század folyamán leginkább csak egyszerűen szepesi apátnak (*abbas de Scepus*) nevezték,<sup>23</sup> miként tette azt önmaga is, csupán az 1260-as években két alkalommal,<sup>24</sup> továbbá

<sup>20</sup> Egy Szent Márton bencés monostor létezése esetén a nagyon pontos határleírásban bizonyosan utaltak volna arra, hogy a határ az említett helyen a két, közvetlenül egymás mellett, az út jobb és bal oldalán álló Szent Márton-egyház között halad el a lőcsei úton.

<sup>21</sup> MES II. 27–28.

<sup>22</sup> *Hervay L. Ferenc*: Repertorium historicum Ordinis Cistreciensis in Hungaria. Roma 1984. 172.; *Keglevich Kristóf*: A szepesi apátság története az Árpád- és Anjou-korban. Fons 14. (2007) 5–11.

<sup>23</sup> 1248: abbate videlicet de Scepus — Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VIII. 52.; 1256: per discretum virum D. Albertum Abbatem de Scepus dilectos et fideles nostros fecimus introduci — Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IV/3. 21. (RA 1239. sz.); 1257: Dominus Albertus Abbas de Scepus — CD IV/2. 441.; 1263: in litteris Alberti abbatis de Scepus — RA I/3. 414. (1349. sz.); 1271: fidelis noster, vir religiosus, abbas de Scepus — CD V/1. 128. (RA 2109. sz.); 1291: Nos frater Johannes dictus abbas de Scepus totusque conventus eiusdem loci — HO VII. 217.; 1297: Nos frater Johannes abbas de Scepus et totusque conventus eiusdem loci — HO VII. 266.; 1315: Nos frater Joannes dictus abbas de Scepus totusque eiusdem loci conventus — CD VIII/1. 583., vö. *Keglevich K.*: A szepesi apátság i. m. 3–4.

<sup>24</sup> 1260: fideles nostri, Albertus Abbas et conventus monasterii B. V. de Scepus de ordine Cisterciensi — CD IV/3. 21. (RA 1239. sz.); 1264: Nos Abbas dictus Albertus Ecclesie beate virginis Marie de Scypis — HO VI. 125.

1289-ben,<sup>25</sup> 1294-ben<sup>26</sup> és 1300-ban használtak bővítményt a megnevezésben. A 14. század első negyedétől kezdve utalnak következetesebben a patrocíniumra és a rendi hovatartozásra.<sup>27</sup> A Szent Márton-monostort említő 1274. évi oklevélben a prépostság és a váraljai szászok vitájában közvetítő szepesi nemesek és előkelők felsorolásánál egy helyi, rendi hovatartozás nélküli szepesi apátot nevez meg Lóránd szepesi ispán.<sup>28</sup> Az ispánnak mint a Szepesség vezetőjének tudnia kellett volna arról, hogy az általa irányított területen több apátság létezik, és feltétlenül szerepeltette volna az egyezés kialakításánál a többi felsorolt előkelő mellett a vitatott birtokhatárhoz legközelebb eső állítólagos bencés monostor apátját is, vagy legalább jelölte volna, hogy a két szepesi apát közül melyik vett tevékenyen részt az egyezés kialakításában. A Szepességben 1223 előtt, de az egész 13. század folyamán sem létezhetett a ciszterci apátságon kívül más monostor, mert ebben az esetben nem illett volna a ciszterci apátság vezetőjére a „szepesi apát” megjelölés. A névhasználat is megerősíti, hogy az Árpád-korban a Savnik melletti ciszterci kolostor volt az első és az egyetlen monostor a Szepességben.

A 11. század elején alapított magyar bencés monostorok elhelyezkedése is ellentmond annak, hogy a 11. század elején a Szepességben bencés apátságot hoztak volna létre. A Szent István alapította bencés monostorok — a Felvidéken, Nyitra mellett létrejött zobori apátság kivételével — mind a Dunántúlon jöttek létre.<sup>29</sup> Zobor alapítását azzal magyarázhatjuk, hogy Nyitra már a 11. század első felében fontos település volt, amit bizonyít, hogy az 1040-es évek végén létrejött hercegség egyik központja lett. A magyar bencés szerzetesség bölcsője a Dunántúl volt. A 11. századi királyi alapítású bencés monostorok közül egyiket sem lakatlan, vagy igen gyéren betelepült területen hozták létre. Az 1075-ben I. Géza alapította garamszentbenedeki bencés apátság sem teljesen néptelen vidéken alakult meg, hanem a korabeli településhatár szélére települt.<sup>30</sup> Hasonló a helyzet Erdély első bencés apátságával, a Szent László alapította kolozsmonostorival.<sup>31</sup> Az uralkodókhöz hasonlóan a világi előkelők sem

<sup>25</sup> 1289: domini Johannis Abbatis de Ordine Cystericiensis — ÁÚO IX. 517.

<sup>26</sup> 1294: Nos Frater Ioannes dictus Abbas Ecclesiae Beatae Virginis de Scepus — CD VI/1. 332.; 1294: frater Ioannis Abbas Ecclesiae Beatae Virginis de Scepus — CD VI/1. 335.; 1300: Nos Johannes abbas sancte Marie in Scyps — HO VIII. 415.

<sup>27</sup> 1315: Nos Frater Ioannes dictus abbas de Scepus — CD VIII/1. 583.; 1320: Nos frater Joannes dictus abbas de Scepus — CD VIII/2. 267.; 1312: Frater S. dictus Abbas Totusque Conventus Ecclesiae Beatae Virginis de Scepus — Supplementum III. analectorum terrae Scepusiensis. Collegit Samuel Weber. (A Szepesmegyei Történelmi Társult évkönyve XI.) Lőcse 1908. 3–4.; 1326: Nos frater Guyllemus dictus abbas monasterii beate Marie de Scyps — Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. II. 239.; 1328: frater Wilermus abbas ordinis Cisterciensis domus beate Virginis — MES III. 132.; 1367: frater Joannea, abbas monastery Beatae Virginis Mariae de Scepus, ordinis Cisterciensium — CD IX/4. 84.

<sup>28</sup> mediantibus nobiliorum et melioribus dicte terre, videlicet abbate Scypusiensi — RA II/2–3. 95. (2518. sz.).

<sup>29</sup> A Dunától keletre is alapítottak egy bencés monostort — Marosvárott — de ez nem királyi volt, hanem Szent Gellért csanádi püspök hozta létre, l. *Sörös Pongrácz*: Elenyészett bencés apátságok. Bp. 1912. 436–437.

<sup>30</sup> Az alapítólevelét l. *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I.* (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. 213–218.

<sup>31</sup> *Lupescu Radu*: Kolozsvár korai történetének buktatói. Erdélyi Múzeum 67. (2005) 27–35.

hoztak létre a peremterületen bencés monostort. Ezt nem is teheték, mivel az ország lakatlan peremterületei a király birtokában voltak. A bencés rend nem a betelepítetlen, lakatlan területeken hozta létre monostorait Magyarországon. Annak ellenére, hogy több mint másfélszáz bencés apátságot alapítottak az Árpád-korban, Magyarországon voltak olyan területek, ahol nem, vagy alig tudunk monostoralapításról. Egész országrészek hiányoznak így a bencés monostorokat ábrázoló térképről. Erdélyben a kolozsmonostori volt az egyetlen jelentős bencés közösség. Ettől keletre már csak egyetlen apátság (Harina) jött létre. Szlavóniában jelentős, királyi alapítású monostor nem is volt, de a világi előkelek sem hoztak létre itt nagy számban bencés rendházat. A Drávától délre összesen három bencés közösség igazolható. Hasonló a helyzet a Felvidéken. A Felvidék korán betelepült déli és nyugati részén jöttek létre elsősorban a bencés monostorok. Ezek közül 11. századi Zobor és Garamszentbenedek, a 12. század első felében jött létre Bozók, a 13. század első felében hozhatták létre Szkalkát, míg Kolos,<sup>32</sup> Ludány, Lekér és Jánosi alapításának ideje ismeretlen. A terület középső és keleti részében csak két monostorról tudunk. Az egyik a 12. század első felében alapított széplaki, valamint a Szepességben a 14. század elején létrejött Stóla. A Felvidék nagy részén, Árva, Liptó, Turóc, Zólyom, Sáros és Torna megyékben az Árpád-korban nem alapítottak bencés monostort,<sup>33</sup> mivel ezeknek a területek betelepülése csak a 13. század második felétől gyorsult meg.

Hasonló a helyzet a Szepesség esetében is. A magyar nyelvű szakirodalom a tudományos igényű történetírás kezdetétől fogva a Szepességet a 11–12. században igen gyéren lakott, szinte teljesen erdő borította területként határozza meg. A gyér szláv lakosság mellett csak néhány magyar határőrtelepet lehet feltételezni a területen. A Szepesség betelepülése a gypűvonal kitolása után, a 12. század második felében indult meg, és a 13. században gyorsult fel a magyar, a szláv, különösen pedig a német népesség betelepítése, betelepülése.<sup>34</sup> A népesség számának növekedését mutatja a szepesi vár építésének a megkezdése,<sup>35</sup> a 12. század végén vagy a 12–13. század fordulóján a vármegye megszervezése<sup>36</sup> és az egyházszervezet alapjainak lerakása, a szepesi káptalan alapítása.<sup>37</sup>

<sup>32</sup> Bizonytalan hagyomány Kolos létrejöttét is Szent László király nevéhez kapcsolja, és így a 11. századra teszi. Kolost az 1397. évi esztergomi canonica visitatio az exempt, közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó, jobbára királyi alapítású egyházak között említi, l. *Kollányi Ferenc*: Visitatio capituli. E. M. Strigoniensis anno 1397. Történeti Tár 1901. 243.; *Sörös P.*: Elenyészett bencés apátságok i. m. 177.

<sup>33</sup> *Kristó Gyula*: Tatárjárás előtti bencés monostorainkról. Századok 138. (2004) 408.

<sup>34</sup> *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 28–29., 41–49.; *Körmendy Adrienne*: A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. A Szepesség példája. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Bp. 1986. 141–149.; *Kristó Gyula*: Szepesség. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 636–637.

<sup>35</sup> Szepesvár építésének kezdetét a 12. század utolsó negyedére teszik a szlovák régészek, l. *Michal Šlivka*: Die Anfänge des Burgbaues in der Ostslowakei. In: *Castrum Bene* 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990. 86–87.

<sup>36</sup> *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 393–394.; *Zsoldos Attila*: Szepes megye kialakulása. Történelmi Szemle 43. (2001) 22–30.

<sup>37</sup> A szepesi káptalant 1209-ben említik először, l. CD III/1. 76., Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislava 1971–1987. I. 122., vö. *Pirhalla Márton*: A szepesi prépostság vázlatos története. Lőcse 1899. 6. és *Fekete Nagy A.*: Szepesség i. m. 162–163.

Egy igen gyér lakosságú, inkább lakatlan erdő borította területre nem alapítottak még missziós monostort sem, mivel nem volt kit téríteni, amíg az ország középső területein jelentős pogány népesség térítése vagy csak nagyon felületesen krisztianizált lakosság pasztorálása sem volt teljes mértékben megoldva.

A szepességi egyházszervezet alapjainak lerakása sok vonatkozásban párhuzamba állítható a vele csaknem egy időben, döntően szintén német telepések benépesítette Dél-Erdélyével. Mindkét területen a 12–13. század fordulóján egy közvetlen királyi kegyuraság alatt álló társaskáptalan létrehozása indította el az egyházszervezet kialakítását. Mindkét társaskáptalant a királyi család által különösen támogatott szentnek dedikálták. Szebent a néhány évvel korábban, 1192-ben kanonizált Szent László tiszteletére hozták létre,<sup>38</sup> míg Szepest Koppany 997-ben történt legyőzése óta az Árpádok és Magyarország egyik védőszentjének számító, Szent Mártonnak ajánlották.<sup>39</sup>

Michal Slivkaval ellentétben, véleményem szerint Szent Márton szepesi tiszteletének kezdete nem a bencésekhez köthető. Természetesen Szent Márton kultuszának komoly bencés vonatkozásai vannak, de a Szepességbe a magyar királyok ösztönzésére került tisztelete a 12–13. század fordulóján. A két frissen települt területet, a Szepességet és Dél-Erdélyt a 12. század végén a korábbiaknál szorosabban kívánták az országba integrálni, és ezért is az országpatrónus Szent Mártont és a kultuszában hasonló jellemzővel rendelkező Szent Lászlót választották a területek legfontosabb, reprezentatív egyházai védőszentjeinek.

A két terület egyházszervezetének párhuzamait tovább lehet sorolni, például a két prépostság hasonló kiváltságait, különösen főesperesi jogait, amellyel a prépostokat bízták meg a középszintű egyházigazgatás ellátásával. A szerzetesség terén is hasonlóságok figyelhetők meg a két terület között. Szepeshez hasonlóan Dél-Erdélyben sincs bencés monostor. A két terület betelepítése idején a magyar királyok már nem alapítanak bencés apátságokat. Az utolsó királyi alapítású bencés monostort II. Béla hozta létre Dunaföldváron.<sup>40</sup> A 12. század második felétől az uralkodók új alapításokkal már a ciszterci és premontrai rendet támogatták. Sokatmondó, hogy Dél-Erdélyben a szebeni káptalan után a következő jelentős alapítás a kerci ciszterci monostor volt. A párhuzam a Szepességgel itt is szinte magától adódik, ahol a Szepeskáptalan után a következő jelentős alapítást a ciszterci rend hozta létre Savnik mellett. Dél-Erdély és a Szepesség párhuzamba állítható egyházszervezése is ellentmond tehát egy korai bencés apátság feltételezésének.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a Szepesség egyházi kultúrájának nincs bencés rétege.<sup>41</sup> Egy több évszázadig létező, az egyházszervezés és a térítés

<sup>38</sup> *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 2007.<sup>2</sup> 113.

<sup>39</sup> Szepes mellett a pozsonyi és az aradi királyi társaskáptalan védőszentje is Szent Márton volt. Szent Márton országpatrónus voltára l. *Kosztai László*: Szent Márton tiszteletének magyarországi kezdete. *Tiszatáj* 55. (2001: 11.) 79–84.

<sup>40</sup> *Sörös P.*: Elenyészett bencés apátságok i. m. 167.

<sup>41</sup> Egyedül Divéky Adorján hivatkozik forrásmegjelölés nélkül egy olyan hagyományra, amely szerint a korai időben a Dunajec és a Poprád völgyében két remetecella létesül, és a lengyel szerzetesi közösségekkel tartottak volna kapcsolatot (*Divéky Adorján*: *Lengyel művek*. Századok 44. [1910] 416.). Ezt azonban egyetlen forrás sem támasztja alá. Sőt, maga Divéky is óvatosan kezeli azt a Baroniusra visszamenő hagyományt, hogy Zoerard-András a Dunajec-völgyében és Dél-Lengyelor-

alapvetését végző bencés monostor még kis mérete ellenére is nyomot kell, hogy hagyjon legalább a szentkultuszban vagy a patrocíniumokban.<sup>42</sup> A korai szepességi bencés apátság létét — véleményem szerint — a Szepesség csekély bencés vonatkozásai is cáfolják. Az egyetlen szepesi bencés közösség, a stólai perjelség 14. század eleji alapítása jól dokumentált. A bencés közösség létrejöttét helyi nemesek, továbbá szentgyörgyhegyi Guerlahus, sztojánfalvi Miklós és svábfalvi Menhardus plébános kezdeményezték. Tamás esztergomi érsek az alapítás megerősítésekor Garamszentbenedek alá rendelte a perjelséget,<sup>43</sup> és az első szerzetesek is onnan települhettek Stólára. A távoli monostor szerepvállalására nyilvánvalóan azért volt szükség, mert nem volt a 14. század elején még bencés közösség a Szepességben.

A 14. század elő felében a bencés reformkísérlet a felvidéki monostorokból indult. Vezetője Szigfried széplaki, majd garamszentbenedeki apát volt, aki vélhetőleg a környékről származott.<sup>44</sup> A megújulási törekvések első lépéseként a felvidéki monostorokat fogták össze. 1327. október 18-án a garamszentbenedeki, a kolosi, a széplaki, a zobori, a ludányi apátok átíratják a nyitrai káptalannal III. Honoriusnak a bencés nagykáptalanok tartásáról 1225-ben kiadott bulláját. Szigfried később, már mint garamszentbenedeki apát, igyekezett az elveszett, más rendhez átkerült vagy elnéptelenedő apátságokban a bencés életet megerősíteni.<sup>45</sup> Egyik esetben sem hallunk a feltételezett szepesi bencés monostorról.

A szepesi püspökség 14. század közepén tervbe vett létrehozásával kapcsolatos vizsgálat lefolytatásával, nyilvánvalóan a helyismerete okán, Szigfried apátot bízták meg. Szigfried és munkatársai 1348. december 19-én kelt oklevélükben mozgósították a szepesi káptalan jogkörébe tartozó egyházakat, továbbá a szepesi ciszterci monostort, a lehnici karthauzi kolostort, Csütörtökhely, Lőcse és Késmárk tiszteletreméltó férfiain, a környék plébánosait a káptalan püspökséggel emelésének vizsgálatára. Itt sem történik utalás a püspökséggel alakítandó káptalannal szemben fekvő állítólagos bencés apátságról.<sup>46</sup>

Egyetlen írásos forrás sem támogatja azt, hogy a Szepességben bencés monostort feltételezzünk a 11. századtól. Sőt éppen ellenkezőleg, a területre vonatkozó források, a hasonló megtelepedésű területek analógiái és a magyarországi bencések megtelepedési gyakorlata cáfolják, hogy az Árpád-korban bencés monostorral számoljunk a vidéken.

szágban is térített volna. A korai remeteközösségek létét átveszi Förster (*Förster J.*: Szepes vármegye a tatárjárás előtt i. m. 3–4.).

<sup>42</sup> A korai szepesi templomok védőszentjeire l. *Körmendy A.*: A falusi plébániák hatása i. m. 141–158.

<sup>43</sup> Anjou-kori Oklevéltár I–XV, XVII., XXIII–XXVII. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, Kőfalvi Tamás, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged–Bp. 1990–2007. (a továbbiakban: AOKlt) III. 850. sz.; *Hervey F. Levante*: Bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In: *Paradisum plantavit*. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 2001. 511.

<sup>44</sup> Csóka J. Lajos lőcsei „cipszer”-nek tartja Szigfriedet, l. *Csóka J. Lajos*: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra I–II. Bp. 1970. II. 559.

<sup>45</sup> AOKlt XI. 499. sz., vö. *Homonnai Sarolta*: A magyarországi bencések 14. századi reformtörekvései. *Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Historica*. 108. (1999) 45.

<sup>46</sup> CD IX/1. 580–582., vö. *Homonnai Sarolta*: Egy bencés főpapi karrier: Szigfried apát életútja. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 115. (2001) 55–64.

A Szepeskáptalannal szemben, Pažicán feltárt épületmaradványok azonosítása egy szerzetesi közösség életterével, valamint az egyes épületrészek funkcióinak feltételezése önmagában is számos problémát vet fel. Vallašek tanulmánya sajnos nem az ásatás eredményeinek szisztematikus feldolgozása, hanem egy átfogó, tömör bemutatása a közel három évtizeddel korábban végzett régészeti kutatásnak. A szerző egyetlen tárgyi leletet (kereszt, könyvborító veretek, gyertyatartó stb.) sem említi a feltárt területen, amely az épületegyüttes monostor funkcióját megerősítené.<sup>47</sup> Adrian Vallašek maga sem tartja megnyugtatóan tisztázottnak a monostorhoz tartozó szakrális épület azonosítását. A középkori templomok kelet–nyugati tájolásának megfelelő épületrészt ugyan feltártak, sőt, ennek íves — bár szabálytalan — záródású volt a keleti fala. Szakrális használatát (szerzetesi magánmaterem, *ossarium*) azonban erősen megkérdőjelezi, hogy az íves keleti falszakaszba lépcsőt vágtak, amely korabeli járószinthez mérten közel két méter mélyen fekvő, nyugati irányban kissé lejtő helyiségbe vezetett. A középkori templomokat, kápolnákat köztudottan nem a szentély felől lehetett megközelíteni, hanem szabály szerint nyugatról, esetleg délről volt a bejáratuk. A feltárt egymás mellett álló épületrészek funkciójának megadása is teljesen önkényes. Egy ideális monostor tereosztását kísérelte meg fellelni a szerző a rekonstruált épületegyüttesben. Helyenként azonban nem vette figyelembe a 11. századi realitásokat. Az állítólagos *dormitorium* mellett lévő helyiség *scriptorium*ként tárgyalása és az önálló káptalanterem feltételezése is ezt példázza. Egy 11. század végi pannonhalmi összeírás, illetve benne a könyvek felsorolása azt mutatja, hogy az alapítás után szűk egy évszázaddal az ország bizonyosan legnagyobb bencés monostorában sem volt még külön káptalanterem és *scriptorium*. Nem szabad minden olyan helyiség meglétével számolni, amelyek a később felépült nagyszabású monostorokban megtalálhatók. Külön könyvtárszoba és önálló másológyműhely pedig csak az igazán jelentősekben volt. Káptalanteremként sok esetben valószínűleg a templom kórusa szolgált a korai időkben.<sup>48</sup> Önálló *scriptorium* feltételezése pedig egy kis missziós monostorban az ország peremterületén aligha indokolt. Az öt helyiségből álló épületegyüttes felső szintjének elképzelése teljes mértékben hipotetikus. Több ellenvetés tehető a *baptisterium* azonosításával kapcsolatosan. A keresztelő medence/kápolna funkcióval ellátott épület — az ilyen jellegű építményekhez képest szokatlanul — észak–déli tájolású, másrészt az is kétséget ébreszt, hogy keresztelő medencét alkalmaznának az épületegyüttes északi lezárására. A keresztelő medencéhez kapcsolódó téglalap alakú épület funkciója, mint a katekumenek felkészítő helyisége, ahol a katekézist sajátítják el egy fűthető szobában, ellentmond annak a tömeges, meggyőzésre kevésbé törekvő korai keresztelési gyakorlatnak, amelyet például a nagyobb Gellért-legenda őrzött meg.<sup>49</sup> A 11. századi térítés nem az egyéni meggyőzésre épült, hanem a tömeges

<sup>47</sup> Slivka említi meg csupán, hogy az állítólagos kápolnában egy kőkeresztet is találtak, l. *Michal Slivka*: Sídlicková a cirkevná štruktúra Spiša vo včasno až vrcholnostredovekom období. In: *Terra Scepusiensis* i. m. 437.

<sup>48</sup> *Csapodi Csaba*: A legrégebbi magyar könyvtár belső rendje. *Magyar Könyvszemle* 73. (1957) 20–21.

<sup>49</sup> *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. *Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. 1938. II. 493–494.

és gyors keresztelést tűzték ki célul, és ebben a gyakorlatban nincs helye a „hitoktató terem”-nek.

Kétségek merülnek fel a külön apáti/perjeli épület feltételezésére vonatkozóan is. A déli falszakaszhoz kapcsolódó és belülről alapincézett, különálló épületben keresi az ásatást végző régész az apát rezidenciáját már a 11. században. Az apát és a szerzetesek konventjének elkülönülése egy 11. századi kis missziós monostorban nehezen hihető. A külön apáti szárnyak/lakrészek kialakítása a nagyobb magyar bencés monostorokban is csak a 13. században kezdődhetett. A körbekerített terület keleti részében talált két épületmaradvány azonosítása ispotállal, illetve iskolával vagy egy második ispotállal szintén nem több ötletnél, amely csupán arra támaszkodik, hogy egy idealizált monostor fontosabb részei között megtalálható az ispotály. Önálló iskolaépület sem fér bele az egyszerű, 11. századi magyar bencés monostorok világába. A monostorok nagyon kevés helyiségből állhattak, és az egyes termek több funkcióval kellett, hogy rendelkezzenek. A szerzetesi utánpótlást célul kitűző oktatási tervnek megfelelően a tanulókat inkább a szerzetesek közelében helyezték el, közös *dormitoriumot* és étkezőt használtak, és csak ezeken belül különítették el a *novitiusokat* és az iskola növendékeit.

A Szepeskáptalannal szemben feltárt épületmaradványok erősen foglalkoztatja a szlovák régészetet, amit mutat, hogy Michal Slivka 2003-ban harmadszor is visszatért a témára, és — már Vallašek elképzeléseivel vitázva — új koncepciót dolgozott ki az épületmaradványok értelmezésére. Kétségbe vonja azt, hogy a feltárt épületek első építési fázisa a 11. század elejére datálható. Szerinte az épületegyüttes a 12. század elején jöhetett csak létre, és ezeket bővítették ki a késő középkorban. Fenntartja azt az elképzelést, hogy az épületek hajdan szakrális funkcióval rendelkeztek, de az egyes épületrészeknek egészen más szerepet feltételez, mint Vallašek. Az íves keleti fallal és keleti falában hat lépcsővel rendelkező helyiségben ő is szakrális teret lát. Egy hajdani *oratorium* alatti kriptának gondolja azt, és a hozzá tartozó „L”-alakú helyiséget temetkezési kamrának tartja, bár elismeri, hogy nem találtak benne temetkezésre utaló nyomot. Elképzelhetőnek tartja azt is, hogy Krisztus szimbolikus sírját alakították ki benne. Az öt helyiségből álló épületegyüttes további helyiségeinek funkcióját lényegében Vallašekhez hasonlóan képzelel el, konyhát, kamrát és *dormitoriumot* lát bennük. A Vallašek által *baptisterium*nak tartott helyiségnek viszont egészen más értelmezést ad. Szerinte a sarkában kályhával rendelkező épületben a kolostor fürdőjét (*balneum*) kell keresni. A Vallašek által 11. századi apáti (perjel) háznak gondolt épületet ő viszont kétséget kizáróan késő középkorinak tartja. Slivka a Vallašek által is ispotálynak feltételezett épületekhez kapcsolódva próbálja a kolostornak vélt épületmaradványokat azonosítani, majd egy szerzetesrendhez kötni. Hivatkozik Matheus de Vicedominis esztergomi érseki vikárius egy 1391-ben kelt oklevelére, és az azonosítás szempontjából általa perdöntőnek tartott „*loci hospitalia desolati prope ecclesiam B. Martini de Scepus*” mondatot is innen idézi Slivka,<sup>50</sup> bár utal arra, hogy az oklevelet 1399-es dátum alatt Wagner is közli.

<sup>50</sup> CD X/1. 694.



A feltárt épületromok és az elhagyott ispotály azonosítása után Slivka megkísérli mindezeket szerzetesrendhez kötni. Ehhez régészeti analógiát hív segítségül. Egy rehburgi (Alsószászország) ásatás eredményeire hivatkozik, az ott talált alaprajzot hasonlónak ítéli a Pažicán találttal.<sup>51</sup> Sőt, Rehburgra utalva, az elhagyott ispotályt, illetve a feltárt épületeket egy 12. század elején épített ágostonos kanonokrendi kolostornak gondolja.

Slivka a 14. század végi okleveleknek a Fejér-féle kiadásait vette alapul. Fejér György okmánytárával kapcsolatosan azonban köztudott, hogy használatánál nem árt a körültekintés. Gyakran előfordul, hogy hibás az olvasat, vagy különböző dátumok alatt többször közöl le iratokat az okmánytár. Úgy tűnik, Slivka nem volt eléggé óvatos. Az általa idézett oklevél valójában nem létezik. Az állítólagos 1391. évi oklevél nem más, mint Fejér György latin nyelvű, hibás keltezésű regesztája, amely az eredeti oklevél fordulatait használja fel. Mathaeus de Vicedominis érseki vikárius szepesi káptalanhoz címzett oklevele valójában 1399. május 23-án kelt, és 1400. február 4-én kelt levelében válaszolt rá a káptalan.<sup>52</sup> Az okleveleket — amelyekről a hibás regeszta is készült — Fejér György szintén leköszölte, és bennük tényleg egy elhagyott környékbeli ispotálynak az ágostonos remeték számára történő átadásáról van szó. Az elhagyott ispotályt az ágostonos remeték elfoglalták, és egy *oratoriumot* akartak építeni mellé. A Slivka által perdöntőnek vélt és szó szerint idézett sor azonban nincs benne sem az érseki vikárius, sem a szepesi káptalan oklevelében, az kizárólag a Fejér-féle regesztában szerepel. Slivka, így egy 19. század elején keletkezett regeszta alapján azonosította az elhagyottnak mondott ispotályt az 1970-es években feltárt épületmaradványokkal. Az eredeti oklevelek viszont megadják az ispotály fekvésének pontos leírását.

Az említett elhagyott, majd az ágostonos remeték által elfoglalt szepességi ispotály ügyében a szepesváraljai plébános tiltakozása nyomán tehát az esztergomi érsek vikáriusa járt el, és megbízta a szepesi káptalant az ügy kivizsgálásával. A káptalan alapos vizsgálatra épülő jelentéséből pontosan kiderül az elhagyott ispotály elhelyezkedése és története. Az ispotály közvetlenül Szepesváralja szélén, a Váralján átfolyó patak mentén állt. Az ispotályhoz egy Szent Erzsébet titulusú kőkápolna és egy fából készített épület tartozott.<sup>53</sup> Az ispo-

<sup>51</sup> A hivatkozott cikket l. *Dietrich Zippel*: Eine mittelalterliche Kirchenanlage bei Rehburg. In: Ausgrabungen in Niedersachsen. Archäologische Denkmalpflege 1979–1984. Stuttgart 1985. 294–295.

<sup>52</sup> CD X/2. 691–692. és uo. 802–807. oldalon szerepelnek 1399-es és 1400-as dátum alatt az oklevelek. Wagner helyes keltezéssel közölte az oklevelet (*Analecta Scepusii sacri et profani I–IV. Collegit et notis illustravit Carolus Wagner. Poonii–Cassoviae–Viennae 1774–1778.* — a továbbiakban: *Analecta Scepusii* — I. 416–419.). Az érintett oklevelek keltezésére l. még Zsigmondkori Oklevéltár I–II/2. (1387–1410) Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958. III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993–2001.; VIII–IX. (1421–1422) Szerk. Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004.; X. (1423) Szerk. C. Tóth Norbert. Bp. 2007. I. 5871. és II. 52. sz-ok. Az oklevél eredetiben is fennmaradt, régi jelzete: Szepesi káptalan orsz. lev. Scr. V f. 8. nr. 15., fényképe: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 262 924.

<sup>53</sup> *est publica vox et fama: quod locus ipse est immediate in fine dicti Suburbii, a parte meridionali habens unam ecclesiam, seu capellam lapideam, quae hospitale B. Elisabeth communi vocabulo appellatur, et habet habitaciones aliquas ligneas, sitas penes rivulum per ipsum Suburbium versus illum locum defluentem; a parte vero occidentali habet copiosas frutices, seu virgultum Salicum* — *Analecta Scepusii* I. 418.

tályt a szepesváraljai plébános, a néhai Henczmannus pap alapította, és az ispotály rektorának kinevezése kezdettől fogva a váraljai plébániához tartozott, megerősítése pedig a szepesi prépostot illette meg. Az utolsó *rector* a szegénység miatt hagyta el az ispotályt, amely ezután fél évig üresen állt, majd utóbb elfoglalták az ágostonos remeték.<sup>54</sup>

Az oklevélből teljes bizonyossággal kiderül, hogy az elhagyott ispotály nem azonosítható a Pažicán talált épületmaradványokkal, mivel az ispotály lent a völgyben, Váralja határában a patak mentén állt, és nem pedig a Szent Márton-hegyen. Az ispotály fekvése — település határában patakparton — a 13. század elejétől fogva Európa-szerte alapított városi ispotályokéhoz hasonló.<sup>55</sup> Patrocíniuma (Szent Erzsébet) és alapítójának személye (a váraljai plébános) is egy 14. századi alapítást bizonyít.

A régészeti analógiát sem tartom meggyőzőnek. Egyrészt a Rehburgban feltárt épületegyüttes szerzetesrendhez kötése teljesen bizonytalan. Írásos adat nem utal egykori használójára. A feltáró régész nem meri monasztikus rendhez kötni az épületeket, ezért megemlítette lehetőségként, hogy világi papokhoz vagy esetleg egy ágostonos kanonoki közösséghez tartozhattak. A rehburgi templom alaprajza, hosszú, esetleg lettnerrel elválasztott hajója és egyenes záródású szentélye nem mutat rokonságot a Pažicán talált szakrális funkcióval felruházott épületrésszel. A kisebb kolostorokban vagy káptalanokban gyakran nem épült ki a kerengő köré szerveződő épületegyüttes, hanem a szentélyhez vagy a hajóhoz leginkább délről derékszögben csatlakozott egy lakófunkcióval rendelkező épületrész. A templom és a lakórész fogta két oldalról közre a kialakított udvart. A rehburgi templom szentélyéhez is délről csatlakozott egy több helyiségből álló épület, amelyről biztosan csak annyi állítható, hogy elsősorban lakófunkcióval rendelkezhetett.<sup>56</sup> Pažicán az állítólagos szakrális épülethez nem délről, hanem északról csatlakozott egy négy helyiségből álló épületrész. Véleményem szerint Rehburg és Pažica nem állítható párhuzamba az építészeti kialakításuk tekintetében. Rehburg nem szolgálhat bizonyítékul a szepességi ágostonos jelenlétre sem, mivel a szászországi feltárás esetében is csupán ötletként merült fel a reguláris kanonokok egykori jelenléte. Semmi nyom nincs tehát arra, hogy a Szepességben a 14–15. század fordulóján megjelenő ágostonos remeték egy hajdani, 12. század elején létrejött ágostonos kanonokrendi kolostor épületeit vették volna át.

A 12. század első fele Európában kétség kívül — ahogy Slivka is állítja — a reguláris kanonokság fellendülésének időszak. Ekkor jönnek létre a reguláris kanonokok reformközpontjai, a reguláris kanonoki kongregációk és maguk a kanonokrendek is.<sup>57</sup> A reguláris kanonokság 12. század eleji előretörése azon-

<sup>54</sup> *Analecta Scepusii* I. 417–418.

<sup>55</sup> *Werner Moritz*: Das Hospital der heiligen Elisabeth in seinem Verhältnis zum Hospitalwesen des frühen 13. Jahrhunderts. In: *Sankt Elisabeth: Fürstin, Dienerin, Heilige*. Sigmaringen 1981. 107–113.

<sup>56</sup> *Zippel, D.*: Eine mittelalterliche Kirchenanlage i. m. 294–295.

<sup>57</sup> *Stefan Weinfurter*: Neuere Forschung zu den Regularkanonikern in Deutschen Reich des 11. und 12. Jahrhunderts. *Historische Zeitschrift* 224. (1977) 379–389.; *Peter Classen*: Gerhoch von Reichersberg und die Regularkanoniker in Bayern und Österreich. In: *Peter Classen*: *Ausgewählte Aufsätze*. Sigmaringen 1983. (a továbbiakban: *Classen*: Gerhoch von Reichersberg und die Regularkanoniker in Bayern und Österreich) 434–436.; *Karl Bosl*: Das Jahrhundert der Augustinerchor-

ban, úgy tűnik, megállt a középkori Magyarország határánál. Jóllehet a premontrai kanonokrend ekkor, 1130-ban telepedett be Magyarországra,<sup>58</sup> a 12. század közepén Szent István tiszteletére ispotályos kanonokrendet (stefaniták) alapítottak,<sup>59</sup> sőt egy-egy reformer, például Reichersberg-i Gerhoch kapcsolatot tartott magyarországi, valószínűleg külföldön tanult főpapokkal.<sup>60</sup> A reguláris kanonoki mozgalom reformjai közül még a legkeletibb központjaihoz köthetők, így a passauai Altmann püspök által átszervezett S. Nicola kolostorból kiinduló<sup>61</sup> vagy a salzburgi székesegyházhoz kapcsolódó sem talált utat Magyarországra.<sup>62</sup> Az okok a magyar egyház fejlődésében keresendők. Magyarországon a 12. század nagy részében a székeskáptalani kanonokság még *vita communis*ben élt,<sup>63</sup> és a bencés rend történetében sem mutathatók ki azok a válságjelek, amelyek Nyugat-Európa több területén ekkor már megfigyelhetők. A magyar társadalom és egyházszervezet fejlődése a 12. század végén, a 12–13. század fordulóján érkezett el oda, hogy ténylegesen elterjedjenek a reformrendek, így a ciszterciek és a premontraiak. Reguláris kanonoki közösségek 12. századi megtelepedése alig mutatható ki Magyarországon. A 12. század utolsó harmadában bizonyosan csupán a szerémségi Bánmonostoron van tudomásunk ilyen kolostorról. András kalocsai érsek Szent Ábrahám Hebron-völgyi kanonokjai számára hozott létre itt rendházat, de ez is csak nagyon rövid ideig létezett.<sup>64</sup> A többi korai alapítású ágostonos kanonokrendi kolostor — például Márcfalva, Ürög, Lulla, Dénesmonostor, Felsőörs — a 12–13. század fordulóján jöhetett létre. A 12. század elején a gyéren lakott Szepességben nem szabad feltételezni egy kanonoki kolostoralapítást, különösen azért nem, mert a monasztikus rendekkel ellentétben a kanonokrendek a népesebb, lakott, fejlődő településeket részesítették előnyben, mivel életmódjukat meghatározta a *vita apostolica*, a pasztoráció, a *cura animarum*.<sup>65</sup> A kanonokrendek felvidéki megjelenését a premontrai prépostságok létrejötte mutatja. Bozók a 12. század végén került át a bencésektől a premontraiakhoz, Leleszt a 12. század végén alapítják, Jászót pedig a 13. szá-

---

herren. In: *Historia mediaevalis. Festschrift für Franz-Josef Schmale*. Hrsg. Dieter Berg. Darmstadt 1988. 1–17.

<sup>58</sup> *Hervay Ferenc*: Váradelőhegy. In: KMTL 712.

<sup>59</sup> *Boroviczény Károly*: Cruciferi Sancti regis Stefani. Orvostörténeti Közlemények 133–140. (1991–1992) 9–13.; *Kosztá László*: Stefaniták. In: KMTL. 610.

<sup>60</sup> *Peter Classen*: Aus der Werkstatt Gerhochs von Reichersberg. In: *Peter Classen*: Ausgewählte Aufsätze i. m. 391. és *Classen, P.*: Gerhoch von Reichersberg und die Regularkanoniker i. m. 442.

<sup>61</sup> *Karl Rehberger*: Altmann und die Chorherren. In: *Der heilige Altmann Bischof von Passau*. Passau 1965. 23–33.; *Egon Boshof*: Bischof Altman, St. Nikola und die Kanonikerreform. In: *Traditio und Entwicklung*. Hrsg. Karl-Heinz Pollok. Passau 1981. 317–345.

<sup>62</sup> *Stephan Weinfurter*: Salzburger Bistumreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert. Köln-Wien 1975. 107–108.

<sup>63</sup> *Kosztá L.*: Székeskáptalanok és kanonokjaik i. m. 9–19.

<sup>64</sup> *Kosztá László*: Bánmonostor. In: KMTL. 79.; *Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp. 2000. 10–11.

<sup>65</sup> *Karl Bosl*: Regularkanoniker (Augustinerchorherren) und Seelsorge in Kirche und Gesellschaft des europäischen 12. Jahrhunderts. München 1979.; *Üő*: Das Jahrhundert der Augustinerchorherren i. m. 5–6.

zad elején.<sup>66</sup> A Szepességben az első reguláris kanonoki közösség pedig Landeken jött létre a 14. század elején.<sup>67</sup>

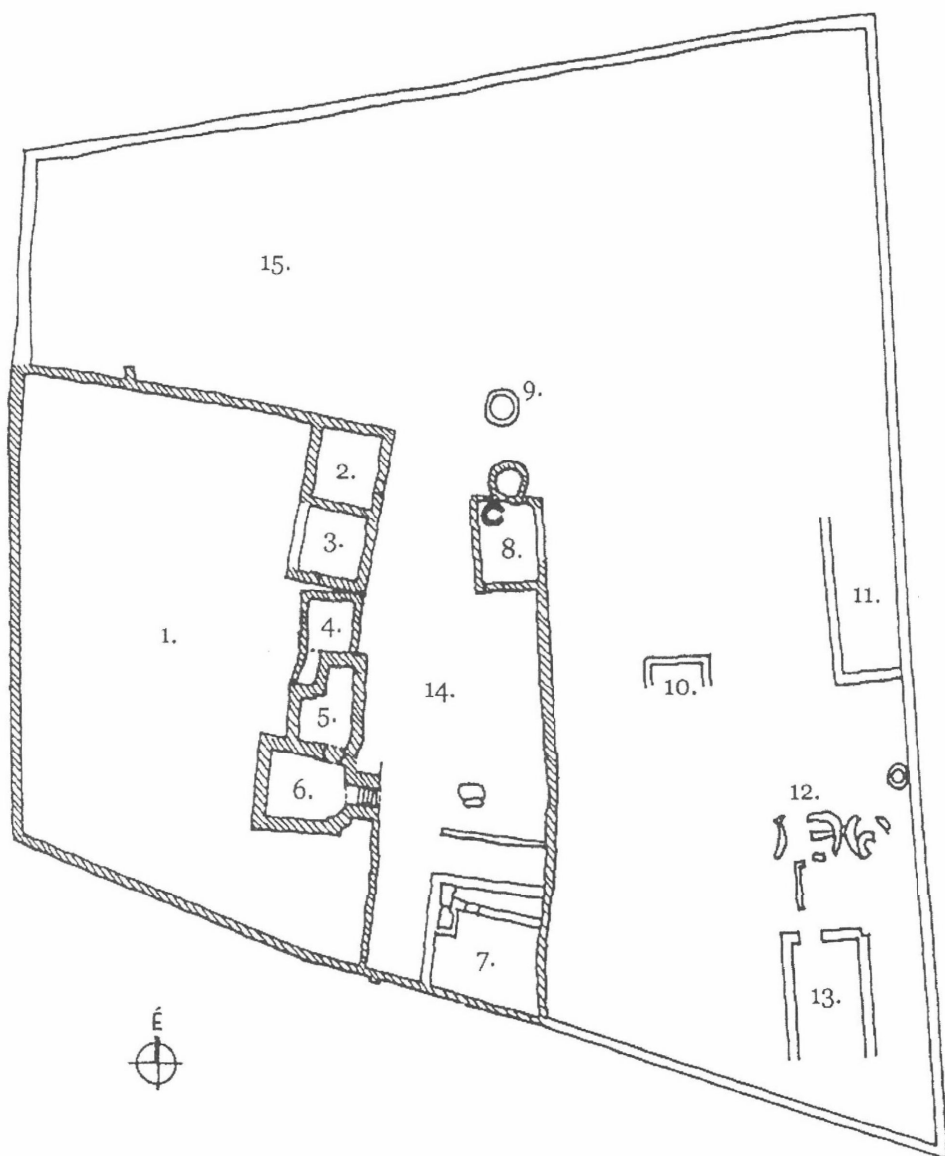
A Szepeskáptalannal közvetlenül szemben, a Pažicának nevezett helyen feltárt épületmaradványok aligha azonosíthatók egy hajdani, állítólagos missziós bencés monostor, vagy egy ágostonos kanonokrendi kolostor maradványai-val. Az 1274. évi oklevélben említett *monasterium beati Martini* sem vonatkozhat a bencésekre. A feltárt épületegyüttes és annak részleges 14. századi átépítése és kibővítése egy rendezvények megtartására alkalmas épülettel inkább egy gazdasági feladatokkal rendelkező területre utalnak. Kibővítése és részleges átépítése pedig talán azzal lehet összefüggésben, hogy a 14. század második felében Szepesváralja helyett itt, a Szent Márton hegyen tartotta Szepes megye a sedriákat.<sup>68</sup>

A 11. századi szepességi bencés monostor vagy egy 12. század eleji ágostonos közösség hibás feltételezése a konkrét régészeti feltárás értelmezésén túlmutató problémára figyelmeztet. A Felvidék, vagy ha tetszik, a mai Szlovákia területének középkori történetét nem lehet kiszakítani, külön kutatni a középkori Magyarország egészétől. Éppen ezért a szlovák kutatók számára elengedhetetlen, hogy megismerjék magyar kollégáik eredményeit. Természetesen ez fordítva, a Felvidékkel kapcsolatos magyar kutatásokra is igaz. A „monostor” szónak a középkori magyarországi latinságban jelen lévő jelentésváltozatainak megismerése vagy a bencések, illetve középkori monostoraik elhelyezkedésére vonatkozó magyar szakirodalom áttekintése bizonyára óvatosságra intette volna a Szepesség korai históriáját kutató szlovák kollégákat. Mindenesetre a magam részéről azt, hogy Pažicán egy 11. századi bencés monostor vagy egy 12. század eleji ágostonos kanonokrendi kolostor létezett volna, nagy biztonsággal kizárhatónak tartom: a feltárt épületegyüttes értelmezésekor a megoldást más irányban kell keresni, s nem feltétlenül az egyháztörténet és a szakrális építészet terén.

<sup>66</sup> Romhányi B.: Kolostorok i. m. 15., 33. és 41.

<sup>67</sup> Kurecskó Mihály – Stossek Balázs: A Szent Sír Kanonokrend története Magyarországon. In: Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk. Koszta László. (Capitulum I.) Szeged 1998. 96–97.

<sup>68</sup> Szt. Márton-hegyi megyegyűlésekre Fekete Nagy A.: Szepesség i. m. 163.; Csukovits Enikő: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle 39. (1997) 384.; CD X/2. 406.



1. monostorkomplexum 2. dormitorium 3. scriptorium 4. tárolóhelyiség, felette konyha 5. ossarium, felette káptalanterem 6. kápolna, felette templom 7. apát (perjel) háza 8. baptisterium 9. kút 10. ispotály esetleg iskola 11. ispotály 12. kézműves műhelyek 13. reprezentációs épület 14. paradicsomi kert 15. konyhakert (A. Vallašek nyomán).



Thoroczkay Gábor

## MEGJEGYZÉSEK A NYITRAI ÉS POZSONYI EGYHÁZ KORAI TÖRTÉNETÉHEZ

*Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szöveghagyományáról*

Nevezetes, sokat idézett törvényhely Könyves Kálmán király (1095–1116) I. dekrétumának 22. cikkelye. Az istenítéleti szertartásokat szabályozandó a törvénykönyv így szól: „Megtiltjuk, hogy vas- és vízpróba legyen bármely más egyházban, mint püspöki székhelyeken és a nagyobb prépostságokban, továbbá Pozsonyban és Nyitrán”.<sup>1</sup> Az utolsó tagmondatot a ’továbbá, nemkülönben’ értelmű *necon* kötőszó vezeti be az általunk is idézett, máig legjobbnak tartott kiadásban. Az 1095–1104 között keletkezett<sup>2</sup> törvénycikk jelentése tehát: a sem püspöki székhelynek, sem nagyobb prépostságnak nem minősülő pozsonyi és nyitrai egyházban is helyt lehet adni istenítéleteknek. Ismeretes viszont, hogy egyéb szövegkiadásokban évszázadok óta olvasható a *necon* helyén az *ut* kötőszó is.<sup>3</sup> Ennek jelentése ’mint, miként’, azaz a törvénycikk értelmében a pozsonyi és nyitrai egyházak az olyan nagyobb prépostságok közé számítandók, ahol ordáliákat lehet tartani.

A kétféle szövegváltozat a 18. század óta foglalkoztatja a kutatást. Egyes szakemberek a *necon*-t fogadták el hitelesnek, mások pedig az *ut*-ot. Ha csak az elmúlt bő száz év szakirodalmát tekintjük át (nem törekedve a teljességre), akkor számos szerző — mint például az egyháztörténész Balics Lajos,<sup>4</sup> a jogtörténész Hajnik Imre,<sup>5</sup> az Árpád-kor politikatörténetét megíró Pauler Gyula,<sup>6</sup> a Pozsony vármegye történetét feldolgozó Dedek Crescens Lajos<sup>7</sup> — foglalt állást a *necon* szót tartalmazó változat és az abból következő értelmezés mellett,

<sup>1</sup> *Judicium ferri et aque in aliqua ecclesia fieri interdicimus, nisi in sede episcopali et maioribus prepositoriis, necon Posanii et Nitrie.* – *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege). Bp. 1904. 180. Az idézett magyar fordítást, l. Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. Szeged 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) 178.

<sup>2</sup> *Thoroczkay Gábor*: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: „Magyaroknak eleiről”. (Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére). Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 569–591. (különösen: 575.).

<sup>3</sup> *Judicium ferri et aquae in aliqua ecclesia fieri interdicimus, nisi in sede episcopi et majoribus praepositoribus, ut Posonii et Nitriae.* – Magyar törvénytár (1000–1526. évi törvénycikkek). Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. 102.

<sup>4</sup> *Balics Lajos*: A római katolikus egyház története Magyarországon I–II. Bp. 1885–1890. II. 22.

<sup>5</sup> *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899. 255.

<sup>6</sup> *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899.<sup>2</sup> I. 186.

<sup>7</sup> *Dedek Crescens Lajos*: Pozsony vármegye története. In: Pozsony vármegye. (Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok). Bp. é. n. [1904]. (Magyarország városai és vármegyéi) 535–536.

azaz nem tekintették a kálmáni dekrétum keletkezésekor nagyobb prépostságnak a két felvidéki egyházat.

Hasonlóan tekintélyes tábora volt és van az *ut*-ot említő szöveget előnyben részesítő, s következőképp Nyitrát és Pozsonyt a törvénykönyv megszületésekor nagyobb prépostságnak tartó álláspontnak. Így vélekedett a pozsonyi társaskáptalanról monográfiát közlő és később e tárgyban Knauz Nándorral súlyos vitába keveredő Rimely Károly,<sup>8</sup> a korai magyar zsinatokról értekező Karácson Imre,<sup>9</sup> a Pozsony város történetét megíró Ortway Tivadar,<sup>10</sup> a Kálmán-kort monografikus igényvel bemutató, illetve a Nyitrára vonatkozó forrásokot történeti földrajzában feldolgozó Györffy György,<sup>11</sup> a nyitrai püspökség korai történetét ábrázoló Richard Marsina,<sup>12</sup> az államot és egyházat érintő 11. századi törvényeket boncolgató Kiss Gergely,<sup>13</sup> és a pozsonyi prépostság történetével legújabban foglalkozó szlovák kutató, Juraj Šedivý.<sup>14</sup> Köblös József a késő középkori pozsonyi káptalan történetét bemutatva viszont — mindkét szövegváltozat ismeretében — nyitva hagyta a kérdést, hogy nagyobb prépostságnak, kisebb káptalannak, vagy másféle intézménynek tekinthető-e az ottani egyház a törvényhely megszületésekor. Nyitráról írva pedig szintén kérdésesnek tartotta az ott lévő egyház státusát a dekrétum keletkezésekor.<sup>15</sup>

Az Árpád-kori törvények kritikai, az összes fennmaradt kéziratot felhasználó kiadásának hiányában a helyes szövegahagyomány megállapításához először a dekrétumokat a középkor századain átmentő kódexekhez kell fordulni. A korán elhunyt Jánosi Monika munkássága ehhez jó kiindulópontot jelent. Jánosi szerint Kálmán I. törvénykönyvének nincs korai kézirata — a 12. századi Pray-kódex csak az úgynevezett esztergomi zsinatok anyagát őrizte meg —, csupán 15–16. századi kódexek tartották fenn a dekrétum szövegét.<sup>16</sup> A legko-

<sup>8</sup> *Carolus Rimely: Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem. Pozsony 1880. 2.; Rimely Károly: A pozsonyi prépostság. Adalék az Új Magyar Sion 1880-iki évfolyamához. Pozsony 1881. 26–28.*

<sup>9</sup> *Karácson Imre: A XI. és XII. századbéli magyarországi zsinatok és azoknak a külföldi zsinatokhoz való viszonya. Győr 1888. 125.*

<sup>10</sup> *Ortway Tivadar: Pozsony város története I. Pozsony 1892. 161–163.*

<sup>11</sup> *Györffy György: A magyar állam megszilárdulása. In: Magyarország története tíz kötetben I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Bp. 1984. I/2. 964.; *Uő: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. IV. 334., 436.**

<sup>12</sup> *Richard Marsina: Nitrianske biskupstvo a jeho biskupi od 9. do polovice 13. storočia. Historický Časopis 41.(1993) 529–542. (különösen: 536., 40. sz. jegyz.).*

<sup>13</sup> *Kiss Gergely: Állam és egyház a 11–12. századi törvényalkotásban. In: A magyar államiség első ezer éve. Szerk. Font Márta, Kajtár István. Pécs 2000. 67–100. (különösen: 83.).*

<sup>14</sup> *Juraj Šedivý: Die Anfänge des Pressburger Kapitels. In: East Central Europe at the Turn of the 1<sup>st</sup> and 2<sup>nd</sup> Millennia. Ed. by Vincent Múcska. Bratislava 2002. (Universitas Comeniana Bratislavensis. Facultas Philosophica. Acta Historica Posoniensia II.) 107–117. (különösen: 110–111.); *Uő: Az egyház a középkori Pozsonyban. (Régi választások és új kérdések). In: Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Szerk. Czoch Gábor. Pozsony 2005. 95–130. (különösen: 103–104.).**

<sup>15</sup> *Köblös József: Az egyházi középélet Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával). Bp. 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) 13–14.; *Uő: Pozsony 1. (Vár és város). In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 553–555.; *Köblös József–Szöke Béla Miklós: Nyitra 2. (Vár és település). In: KMTL 498–499.***

<sup>16</sup> *Jánosi Monika: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle 94. (1978) 225–254.; *Uő: Gregoriánczi Pál kéziratosszöveggyűjteménye a XVI. század közepéről. Ma-**



rábbi a 15. század végi Thuróczy-kódex,<sup>17</sup> majd ezt követi az 1514–1564 között keletkezett Kollár-kódex,<sup>18</sup> az 1544–1567 között született Ilosvay-kódex,<sup>19</sup> az 1556–1557 között keletkezett Gregoriánczi Pál-féle kódex,<sup>20</sup> ez utóbbi másolata az 1558-ban létrejött Nádasdy-kódex,<sup>21</sup> ennek másolata az 1583-ban keletkezett Festetics-kódex,<sup>22</sup> az utolsó vonatkozó kézirat pedig az 1578-ban született Debreceni kódex.<sup>23</sup>

Magunk, átvizsgálva a fennmaradt összes kódexben a kálmáni dekrétum 22. cikkelyét, sehol sem akadtunk az *ut* kötőszó nyomára, mindenütt *necon*-t avagy *nec non*-t találtunk.<sup>24</sup> Jóllehet számos olyan elveszett vagy lappangó kézíratról van tudomásunk, amelyek középkori törvények szövegét tartalmazták,<sup>25</sup> a napjainkban fellelhető kódexek egyhangú tanúsága több mint gyanút keltő.

Csak a 16. század második felében indult meg a 11–16. század között hozott törvényeink kiadása. Nyomtatásban először Zsámboki (*Sambucus*) János (1531–1584), a neves humanista jelentette meg őket második teljes Bonfini-kiadásának (1581) függelékében. Ennek anyagát Mossóczy (Rohosnik) Zakariás (1542–1587) váci püspök bocsátotta rendelkezésére. Itt Kálmán tárgyalta törvényhelyénél sem *necon*-t, sem *ut*-ot nem találunk, hanem a számunkra értelmezhetetlen *minori* alak áll.<sup>26</sup> Mossóczy 1584-ben Telegdi Miklós (1535–1586) pécsi püspök, esztergomi vikárius segítségével megjelentette az első magyar *Corpus Iurist*, ahol több esetben javította a saját anyagán alapuló *Sambucus*-féle kiadást. Ez történt a tárgyalta capitulummal is: itt jelenik meg először az *ut* kötőszó.<sup>27</sup>

Mossóczyt a kutatás korábban azzal vádolta, hogy az 1582-ben tulajdonába jutott Ilosvay-kódexet plagizálta, de ezt napjainkra megcáfolták. *Sambucus* számára már 1580-ban összeállította a törvényeket, ez tehát még a kódex megszerzése előtt történt. Más adatok szerint pedig birtokában volt az Ilosvay-féle kollekción kívül két más decretumgyűjtemény, illetve rendelkezett II. Ulászló

gyar Könyvszemle 104. (1988) 54–64.; *Uő*: Törvényhozás Magyarországon a XI. században. Kézírtatos kandidátusi értekezés. Bp. 1988. 41–58.; *Uő*: Kálmán I. (Könyves). Törvényei. In: KMTL 315–316.

<sup>17</sup> Országos Széchényi Könyvtár. Kézírtattár (a továbbiakban: OSZKK) Cod. Lat. 407. (korábban a bécsi császári könyvtárban őrizték 3455. sz. alatt).

<sup>18</sup> Magyar Országos Levéltár. I 7. „Kollár-gyűjtemény” r. sz. 32. (korábban a bécsi császári könyvtárban őrizték 157. sz. alatt).

<sup>19</sup> OSZKK. Fol. Lat. 4023. (korábban a bécsi császári könyvtárban őrizték 8496. sz. alatt).

<sup>20</sup> OSZKK. Fol. Lat. 4126.

<sup>21</sup> Budapesti Egyetemi Könyvtár. Kézírtattár G 39.

<sup>22</sup> OSZKK. Fol. Lat. 4355.

<sup>23</sup> Debreceni Református Kollégium Könyvtára R 466.

<sup>24</sup> Thuróczy-kódex fol. 96<sup>r</sup>, Kollár-kódex pag. 70., Ilosvay-kódex fol. 65<sup>v</sup>, Gregoriánczi-kódex fol. 79<sup>v</sup>, Nádasdy-kódex fol. 40<sup>r</sup>, Festetics-kódex fol. 45<sup>v</sup>, Debreceni kódex fol. 34<sup>v</sup>.

<sup>25</sup> Ezekre l. Magyar törvénytar i. m. XXXVIII–XLV.

<sup>26</sup> *Iudicium ferri, et aquae, in aliqua Ecclesia fieri interdicimus, nisi in sede Episcopi, et maioribus praepositis, minori Posenij, et Nitriae.* – *Johannes Sambucus: Decretorum seu Articulorum aliquot priscorum Hungariae regum ad contextum Bonfinii illustrandum, forique Pannonici usum necessariorum liber.* Frankfurt 1581. 24.

<sup>27</sup> *Decreta, constitutiones et articuli regum in clyti regni Hungariae ab anno domini millesimo trigesimo quinto ad annum post sexquimillesimum octogesimum tertium publicis comitiis edita. Cum rerum indice copioso. Tirnaviae cum Sacrae Caesareae Regieque Maiestatis gratia et privilegio anno Domini MDLXXXIII recens impressa.* 35.

és II. Lajos királyok törvényeivel is.<sup>28</sup> Véleményünk szerint a vitatott törvényhely kapcsán két megoldás lehetséges: az *ut*-ot Mossóczy egy olyan kéziratból vette, amelyet már nem ismerünk, vagy ő „javította ki” a szöveget, ahogy erre már Dedek Crescens Lajos is gondolt.<sup>29</sup> A ma ismert kéziratok egyöntetű *necnon*-változatát figyelembe véve mi is emellett szavazunk. Mossóczy 1562–1572 között nyitrai kanonok és püspöki helynök volt, 1582-től pedig az egyházmegye püspöke.<sup>30</sup> Valószínűleg elfogadhatatlan volt számára, hogy püspökségét (és a korabeli főváros, Pozsony főegyházát) Kálmán törvénye sem egyházmegyének, sem nagyobb prépostságnak nem sorolta be, így módosított a dekrétum szövegén, amivel egy napjainkig tartó téves értelmezés alapjait teremtette meg.

Mossóczy *ut*-os variánsa az egyre szaporodó *Corpus Iuris*-kiadásokon kívül még egy sor tekintélyes forráskiadványban megjelent. Péterffy Károly a törvénytárat követve adta ki így a magyarországi zsinatokat tárgyaló művében,<sup>31</sup> majd a Péterffyt felhasználó Batthyány Ignác is ekképpen jelentette meg az egyházi törvényeket összegyűjtő nagy munkájában.<sup>32</sup> Forráshivatkozás megjelölése nélkül *ut*-ot találunk a később a másik változat mellett érvelő Knauz Nándor esztergomi okmánytárában.<sup>33</sup> Természetesen a kéziratokban található *necnon*-variáns is utat talált magának a kiadásokban. A Thuróczy-kódexet kiaknázó Endlicher László István,<sup>34</sup> és a szövegkiadását a Thuróczy- és Ilosvay-kódex alapján elkészítő Závodszy Levente<sup>35</sup> is így adták ki a törvényhelyet. Teljesen félrevezető az 1899. évi, utolsó *Corpus Iuris Hungarici*-kiadás: abból az tűnik ki, mintha az Ilosvay-kódex az *ut*-ot, míg a Thuróczy-kódex a *necnon*-t tartalmazná,<sup>36</sup> amivel a kutatást is alaposan megtévesztette.<sup>37</sup> Az Árpád-kori törvények legújabb, Závodszykn alapuló edíciója természetesen *necnon*-t hoz.<sup>38</sup>

<sup>28</sup> Iványi Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bp. 1926. 62., 66–67.; Illés József: Ünnepi beszéd a Corpus Juris Hungarici első kiadásának 350-ik évfordulóján. H. n. [Kecskemét] 1935.; Párniczky Mihály–Bátyka János: A magyar Corpus Juris. (Az első kiadások forrásai). Bp. 1936. (A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriuma. Az Illés-szeminárium kiadványai 4.) 55.

<sup>29</sup> Dedek C. L.: Pozsony vármegye i. m. 535–536. – Dedek erre a következtetésre a miénkénél jóval szűkebb forrásbázis alapján jutott, hiszen ő csak az alább tárgyalandó Endlicher-féle kiadást, illetve a Nádasdy-kódexet hozta fel bizonyítékkul.

<sup>30</sup> Iványi B.: Mossóczy Zakariás i. m. 25., 31.

<sup>31</sup> Carolus Péterffy: Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi 1016 usque ad annum 1715 accedunt Regum Hungariae et Sedis Apostolicae Legatorum ... constitutiones ecclesiasticae I–II. Pozsony 1741–1742. I. 44.

<sup>32</sup> Ignatius Batthyány: Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium I–III. Gyulafehérvár–Kolozsvár 1785–1827. I. 454.

<sup>33</sup> Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999. (a továbbiakban: MES) I. 69.

<sup>34</sup> Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Ed. Stephanus Ladislaus Endlicher. Sankt Gallen 1849. 363.

<sup>35</sup> L. fentebb, az 1. sz. jegyz-ben.

<sup>36</sup> L. fentebb, a 3. sz. jegyz-ben.

<sup>37</sup> Šedivý, J.: Az egyház a középkori Pozsonyban i. m. 103.

<sup>38</sup> The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary (1000–1301). Transl. and ed. by J. M. Bak, Gy. Bónis, J. R. Sweeney. Bakersfield 1989. (Decreta Regni Mediaevalis Hungariae I/1.) 27.

Egyébként az *ut*-os szöveghagyomány másodlagossága, illetve nem valós mivolta egy másik úton is igazolható. Nemrégiben hívta fel a kutatás a figyelmet arra, hogy a fehérvári prépostság istenítéleti tevékenysége igen korai időre, Szent László király (1077–1095) uralkodására, mégpedig felesége, Adelhaid német hercegnő († 1090) életidejére igazolható.<sup>39</sup> Imre király (1196–1204) 1203-ban oklevelet adott ki, amely szerint Zalamerenye (*Merena*) földjét Adelhaid királyné (*regina Adulheytt uxor videlicet bone memorrum [!] regis Ladizlai*) a veszprémi püspökségnek adta. Az uralkodó elrendelte a határok újbóli kitűzését, és meghatározta az ott lakó népek szolgálatait.<sup>40</sup> A diploma a határleírás után így szól: „Ne maradjon rejtve, hogy a néhai Paris földje, amely Fehérvárott tüzesvas-próbával száz márka helyett emberölésért [var.: vérdíj] a mondott királyné jogába jutott, ugyanezen határok között van, és ugyanezen egyházhoz [tudniillik a veszprémihez — Th. G.] tartozik”.<sup>41</sup> A márka emlegetése a 11. század második felére bizonyosan korai, de itt az oklevélíró „modernizálására” gondolhatunk. Szent László korában a szabadok vérdíja még az államalapítás-kori törvényekben meghatározott 110 aranypérez volt (II. törvénykönyv 6., 8. cikkely).<sup>42</sup> A késő középkorban a főpapok, az igazi és nem igazi bárók *homagiuma* volt 100 márka.<sup>43</sup> Felmerülhet, hogy a lovagi műveltség térhódításával megjelenő Paris név is anakronisztikus Szent László idejére (a magyarországi lovagi kultúra monográfusa a 13. század első felére tette a név hazai használatának csúcspontját),<sup>44</sup> de 1111-ben Nyitrán már találkozunk egy Hektor nevű helyi kanonokkal,<sup>45</sup> ami bizonyítja, hogy a Trója-mondakörhöz kapcsolódó személynevek már igen korán feltűntek Magyarországon, és a 11. század végén is használatban lehettek. Paris bizonyára megölt egy, a német származású királyné kíséretébe tartozó, a Magyar Királyságban hozzátartozók nélkül élő magas rangú személyt, akiért — miután bűnösnek bizonyult az istenítéletnél — bir-

<sup>39</sup> *Solymosi László*: A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének főbb sajátosságai az Árpád-korban. In: *Uő*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. (Diplomatikai és pecsétani tanulmányok). Bp. 2006. 105–116., (különösen: 106.). – A tanulmány első megjelenését l. A székesfehérvári Boldogasszony Bazilika történeti jelentősége. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár 1996. (Közlemények Székesfehérvár történetéből III.) 180–201.

<sup>40</sup> IV. Béla király 1254. jún. 2-i, eredetiben fennmaradt átírásából. Veszprémi Káptalan magánlevéltára. Merenye 4. (Fotója: Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény 283 210.). Korábbi, hibás kiadásai: *Codex diplomaticus et epistolaris Hungariae I–XI*. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) VI/2. 360–362. és uo. IX/7. 640–642. Magunk Solymosi László lekötölező szívességéből az ő kiadásra előkészített átírását használtuk.

<sup>41</sup> „Nec hoc lateat, quod terra quondam Paridis, que Albe ferri candentis examinatione pro centum marcis ho[m]icid[i]o in ius predictae c[er]e regine infra eandem metas continetur et eidem ecclesie pertinet.” – Solymosi László *homicidio* alakban oldotta fel a hiányosan olvasható szót, magunk elképzelhetőnek tartjuk a *homagio* feloldást is, amely *dativus finalisként* 'vérdíj' értelemben fordítható.

<sup>42</sup> *Závodszy L.*: Törvények és zsinati határozatok i. m. 168.

<sup>43</sup> *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 326–327.

<sup>44</sup> *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 250–251.

<sup>45</sup> *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I.* (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györfly, adiuverunt Johannes Bapt. Borsas, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 383. (138/I. sz.).

tokban fizette ki a vérdíjat a lovagkirály hitvesének, aki azt a veszprémi püspökségnek adományozta.

Miután így bizonyítékunk van a könyves király kora előtről a fehérvári főegyházban zajló ordáliákról, teljesen valószínűtlen, hogy a kálmáni dekrétum az *ut*-os törvényszöveg-változat létezése esetén ne az ekkor már igazolhatóan istenítéleti színhelyül szolgáló ottani társaskáptalant, a legjelentősebb magyarországi nem-püspöki egyházat,<sup>46</sup> hanem Nyitrát és Pozsonyt hozta volna fel példának a nagyobb prépostságokra.

A kutatás még nem gondolkodott el azon, hogy a tarcali zsinat 22. cikkelye mely nagyobb prépostságokra gondolhatott. 1100 körül még nem sok királyi társaskáptalan volt Magyarországon, és ezek hierarchiabeli és gazdasági helyzete sem határozható meg egykönnyen a gyötrő forráshiány miatt. *Praepositura maiornak* számított bizonyosan az 1018 után alapított fehérvári egyház, ahol mint láttuk, már Kálmán király ideje előtt is tartottak istenítéleti szertartást. Orseolo Péter király (1038–1041, 1044–1046) alapította az óbudai Szent Péter-prépostságot, de ennek státusa az alapító uralkodó elmarasztaló megítélése miatt a 11. században igen bizonytalan lehetett. Anyagi helyzetét Szent László király próbálta meg stabilizálni pénzjövedelem és halászati jog adományozásával, de igazán szilárd bevételei csak II. Géza (1141–1162) uralkodásának elején, 1148-ben lettek, és prépostjai is csak a 12. században kezdtek el jelentősebb szerepet játszani Magyarországon. Később több ízben (1196–1204, 1211) is istenítéleti színhely volt.<sup>47</sup> A másik, a 11–12. század fordulóján bizonyosan létező királyi prépostság a titeli volt. A Szent Bölcsesség-társaskáptalant Szent László király és szintén 1095-ben elhunyt öccse, Lampert herceg alapították a Duna és a Tisza összefolyásánál. Lampert ide is temetkezhetett, de az intézmény fiatal mivolta miatt kérdéses, hogy 1100 körül már jelentősebb prépostságnak tekintették-e. Istenítélet tartásáról ebből az egyházból nem maradt fenn adat.<sup>48</sup> László király még Váradon alapított társaskáptalant (1091 előtt), de uralkodásának végére a Körös-parti település már a Biharról áthelyezett püspökség központja lett, így nem számítható a nagyobb prépostságok közé.<sup>49</sup> Nyitráról alább szönlünk részletesen. Összegezve: a kálmáni rendelkezés Magyarországon az 1090-

<sup>46</sup> *Deér József*: Szent István székhelye. (Székesfehérvár és Aachen). Katolikus Szemle 23. (1971) 1–18.; *Györfly György*: István király és műve. Bp. 1977. 316–321.; *Uő.*: Történeti földrajz i. m. II. 363–382.; *Kiss Gergely*: A székesfehérvári prépostság egyházi helyzete a középkorban. Századok 141. (2007) 271–297.

<sup>47</sup> *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) 18–22.; *Györfly György*: Pest-Buda kialakulása. (Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig). Bp. 1997. 86–87., 94–96., 98., 103–109., 162–164., 204–207.; *Uő.*: Történeti földrajz i. m. IV. 678–687. A budai egyház istenítéleti tevékenységére l. *Solymosi László*: Guden magánoklevele másodlagos pecsétjének eredete. In: *Uő.*: Írásbeliség és társadalom i. m. 71–78. (különösen: 76., 31. sz. jegyz.) – A tanulmány első megjelenését l. Veszprémi Történelmi Tár 1. (1989) 101–105.

<sup>48</sup> *Györfly Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 718–719.; *Kosztai László*: Dél-Magyarország egyházi topográfiaja a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000. (Dél-Alföldi Évszázadok 13.) 41–80. (különösen: 49–50.).

<sup>49</sup> *Bunyitay Vincze*: A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig. Nagyvárad 1883. (A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I.) 29–35.; *Almási Tibor*: Váradi püspökség I. Váradi püspökség története. In: KMTL 712.

es években alapított zágrábi püspökséggel együtt tizenegy egyházmegyei székhelyre és legfeljebb négy, de inkább ennél kevesebb társasegyházra vonatkozhatott. Így nem lehet véletlen, hogy a püspöki és jelentősebb társaskáptalani központokban hiányt szenvedő Északnyugat-Magyarországon két, nem „nagyobb prépostsági” egyház is megkapta az ordáliák tartásának jogát. A következőkben arra próbálunk választ találni, hogy milyen egyházi intézmények nyerhettek el a tüzesvas- és forróvízpróbák tartására való felhatalmazást 1100 körül Pozsonyban és Nyitrán.

A pozsonyi prépostság története többször állt történelmi viták kereszttüzében. Ezek közül a legismertebb a Rimely Károly pozsonyi kanonok és Knauz Nándor esztergomi paptörténész között az 1880-as évek elején lefolyt polémia. A káptalan 1100 körül már nagyobb prépostságnak tartó Rimely az intézmény alapítását egészen a 10. századig vitte vissza, Piligrim passauai püspök (971–991) térítőpapjainak idejéig (később Szent István király [1000–1038] idejére tette a káptalan létrejöttét), és az egész középkor folyamán rendkívüli, mintegy-püspöki joghatóságot tulajdonított a prépostnak. A nézeteit éles hangon bíráló Knauz nem hitt az egyház 1100 körüli *praepositura maior*-mivoltában, ő a társaskáptalan létrehozatalát a 12–13. század fordulójára helyezte, és alapítóként az egyik pozsonyi várjobbágy-famíliát, a Csukárokat feltételezte (ők valószínűleg a prépostság időben második templomának, a váralján álló Szent Márton-templomnak a kegyurai lehettek). Elutasította azt a feltételezést is, hogy a káptalan vezetőjének szinte püspöki hatalma lett volna, joghatóságát főesperesinek tartotta, és hangsúlyozta, hogy a korai időkben az esztergomi káptalan tagja lehetett. Míg Rimely 1204–1221 tájára helyezte a prépostságnak a pozsonyi várból való leköltözését, addig Knauz ezt csak a 13. század végére tette.<sup>50</sup>

Pozsony város történetének 19. század végi monográfusa, Ortway Tivadar többé-kevésbé Rimely nézeteit osztotta, de ő — korábbi véleményekre építve — már azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a prépostság eredete a magyar honfoglalás előttre, a morva fejedelemség korszakára is visszavezethető.<sup>51</sup> Nem sok figyelmet keltett a későbbi kutatásban Dedek Crescens Lajos mértéktartó állásfoglalása: ő, mint láthattuk, nem hitt az *ut*-os törvényszöveg-variánsban, így Kálmán király korában nem feltételezett prépostságot Pozsonyban. Nézete szerint a korai esperesi egyház válhatott káptalanná 1100 és 1204 (a pozsonyi prépost első említése) között.<sup>52</sup> A kérdéssel utoljára bő egy évtizede foglalkozott magyar kutató: Köblös József szerint 1100 körül Pozsonyban a morva időkből vagy Szent István király idejéből visszamaradt presbiteri egyház vagy „kisebb” társaskáptalan állhatott.<sup>53</sup> A szlovák kutatást e téren jelenleg reprezentáló Juraj Šedivý hisz Pozsony 1100 körüli prépostsági mivoltában. Ő a település várát korai missziós központnak tartja, ahol a magyar államalapítást követően egy

<sup>50</sup> C. Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae* i. m.; *Zumbur* [Knauz Nándor]: A pozsonyi prépostság. Új Magyar Sion 11. (1880) 241–255., 340–359., 499–521., 579–586., 657–689., 728–738., 833–848.; 12. (1881) 40–49., 108–130., 189–203.; *Rimely K.*: A pozsonyi prépostság i. m.; *Knauz Nándor*: Válasz! Rimely Károly Adalékjára. Új Magyar Sion 12. (1881) 321–470.

<sup>51</sup> *Ortway T.*: Pozsony város története i. m. 151–193.

<sup>52</sup> *Dedek C. L.*: Pozsony vármegye i. m. 533–540.

<sup>53</sup> *Köblös J.*: Az egyházi középreg i. m. 13–14.

főesperes tarthatta a székhelyét. Az esperes melletti klerikusközösség az életét az 1070-es évek második felében Pozsonyban tengető exkirálynak, Salamonnak (1063–1074) köszönhetően vált prépostsággá, de emiatt, illetve a 12. század háborús eseményei miatt a káptalan fejlődése csak a 13. században gyorsult fel.<sup>54</sup>

Mivel fentebb bebizonyítottuk, hogy a kálmáni dekrétum 22. cikkelye nem tekinti nagyobb prépostságnak Pozsonyt, hiszen eredetileg nem létezett az ezen feltételezés egyetlen alapjául szolgáló *ut*-os szövegváltozat, így eszik annak bizonyítéka, hogy a városban 1100 körül társaskáptalan működött volna. Pozsony vára már az államalapításkor fontos védelmi állás volt, föld-fa sáncának első periódusa Szent István király idejére keltezhető.<sup>55</sup> Más vélemény szerint a kazettás szerkezetű sánc a 11. század közepéről való.<sup>56</sup> Ez az erősség bizonyára már az 1000-es évek elején várispánsági központtá vált (a várispánság által ellenőrzött terület vármegyévé szervezése azonban lehet, hogy csak valamivel később következett be),<sup>57</sup> és az ottani korábbi, morva kori templom alapjain egy új, Szent Üdvözítő-templomcímű egyházat emeltek, ahol a keresztény hitre térítés folyhatott.<sup>58</sup>

Történetírásunk az utóbbi évtizedekben a főesperesi hivatal kialakulására az alábbi modellt dolgozta ki: a Szent István-i várakban felépített keresztelő-egyház papja a későbbiekben felügyeletet gyakorolt a vár körzetében létrejövő további egyházak felett (először 1067-ben említenek kerületi papot), majd Szent László idejében *archipresbiter*ként, Kálmán idejében *archidiaconus*ként megjelentek a törvénykönyvek lapjain is, amelyekből kiderül, hogy felügyeleti-igazságszolgáltatási jogosítványaik voltak, amelyekből bizonyára jókora jövedelmük is származott. A 12–13. század fordulóján beköltöztek a püspöki székhelyekre, ahol a székeskáptalanok tagjaivá váltak, és így elhagyták eredeti főesperesi egyházukat.<sup>59</sup> A magyar kutatás nem igazán fordított figyelmet arra az állásfoglalásra, amely megkülönböztette a 11. század végi *archipresbiter*eket a 12–13. század fordulóján feltűnő főesperesektől (*archidiaconi*), bár ez a kutatói vélemény is számolt azzal, hogy az előbbiek területi hatásköre megfelelt a későbbi főesperesekéinek.<sup>60</sup>

Véleményünk szerint Pozsonyban a várban is egy ilyen kerületi pap — nevezük akár *archipresbiter*nek, akár főesperesnek — tarthatta a székhelyét, ahogy azt már Dedek Crescens Lajos, vagy a Salamon király kora előtti időkre

<sup>54</sup> J. Šedivý: Die Anfänge i. m. 107–117.; *Uő*: Az egyház a középkori Pozsonyban i. m. 99–111.

<sup>55</sup> *Bóna István*: Az Árpádok korai várai. Debrecen 1998. (Ethnica kiadványok) 34–35., 94–95.

<sup>56</sup> *Buzás Gergely*: 11. századi ispáni várainkról. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”. (Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére). Szerk. Kovács Gyöngyi, Miklós Zsuzsa. Bp. 2006. 43–53. (különösen 49., 51.).

<sup>57</sup> *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (Nemzet és emlékezet) 336–345.

<sup>58</sup> *Tatiana Štefanovičová*: Dévény (Devin) és Pozsony (Bratislava), két jelentős kora középkori vár a Duna középső szakaszánál. In: Európa közepe 1000 körül. (Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok). Szerk. Alfried Wiczorek, Hans Martin Hinz. Stuttgart 2000. 198–199.

<sup>59</sup> *Mezey László*: Csütmonostor alapítástörténete és első oklevelei (1264–1271). Tanulmányok Budapest múltjából 15. (1963) 7–42. (különösen: 8–12.); *Kristó Gy.*: A vármegyék kialakulása i. m. 214–220.

<sup>60</sup> *Alexander Szentirmai*: Der Ursprung des Archidiaconats in Ungarn. Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 7. (1956) 231–244.

Juraj Šedivý is gondolta. Nem tűnik valószínűnek az a hipotézis, amely — abból a feltételezésből kiindulva, hogy Pozsony nem tartozott az államalapítás kori megyék közé, s területe a későbbinél eredetileg jóval nagyobb Komárom vármegyéhez tartozott — a pozsonyi prépostság főesperesi hatalmának kialakulását csak a 14. század elejére teszi, és korábban a komáromi főesperes itteni joghatóságával számol.<sup>61</sup>

1100 körül Pozsonyban már több klerikus élhetett, és az egyházi központok hiányától szenvedő régióban az esperesi templom istenítéleti színhellyé vált. Ez, valamint az írásbeliség iránt helyben és regionálisan lassan-lassan kibontakozó igény hozzájárulhatott ahhoz, hogy valamikor a 12. század folyamán a főesperes mellett — e tisztségét megtartva — prépostság szerveződjön. Ez inkább királyi, de esetleg esztergomi érseki alapítás is lehetett. A legújabb kori időkig gyakorolt, a 14. századból már dokumentált főesperesi mivolta miatt kezdetben (1397-ben már nem!) a prépost az esztergomi káptalan tagja is volt, pontosabban fogalmazva: még mint főesperes lett esztergomi kanonok, és ezt a tisztségét a pozsonyi társaskáptalan megalapítása után is megtartotta egy ideig. Tehát a prépostság létrehozásának olyan időszakra kellett esnie, amikor a főesperesek már egyben kanonokok is voltak, ez pedig inkább a 12. század második felére utal.

A prépost első említésekor, 1204-ben érsekválasztási ügyben az örkanonokkal jár követségben a pápánál,<sup>62</sup> 1209-ben az esztergomi prépost és a szenttamási prépost között szerepel egy diploma méltóságsorában,<sup>63</sup> 1210-ben pedig tanúként tűnik fel az esztergomi kanonokok között (az olvasókanonok után, a szenttamási prépost előtt) egy olyan tizedügyben, amelyben többek között az esztergomi érsek döntött, és a főpap káptalanja állított ki oklevelet.<sup>64</sup> Az ilyen adatok sora a 13–14. századból még jócskán gyarapítható.<sup>65</sup> Pozsonyhoz kötődő préposti méltósága miatt viszont a társaskáptalan feje nem költözött be az Esztergomban székelő káptalanba. A pozsonyi préposti egyház létszámban is gyarapodhatott, kinőhetette a várbeli templomot, és a védelmi feladatok ellátását is zavarhatta az egyházi közösség, ezért vált szükségessé a 13. század elején, hogy a városban találjon magának új egyházat: ez a Csukárok kegyurasága alatt álló templom, a mai Szent Márton-dóm elődje lett.<sup>66</sup>

Érdekes kérdés a főesperesi joghatóságot is gyakorló prépostságok kialakulása. Magunk csak néhány esetet vázolunk fel, hogy bemutassuk a pozsonyi-val többé-kevésbé megegyező fejlődésüket.

Először Vasvárról szólnánk. Itt a kutatás már jó ideje feltételezi, hogy a prépostság a főesperességből nőhetett ki, de a forráshiány miatt számos kérdést csak hipotézisek felállításával lehet megoldani. Vas vármegye kialakulásáról sincs

<sup>61</sup> Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása i. m. 340–341.

<sup>62</sup> Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 106. (128. sz.).

<sup>63</sup> MES I. 193.

<sup>64</sup> A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916. I. 618.

<sup>65</sup> Zumbur [Knausz N.]: A pozsonyi prépostság i. m. 518–521.

<sup>66</sup> CDES I. 104–105. (125. sz.), 190. (249. sz.).

egységes állásfoglalás, a többség az 1108-ban már bizonyosan létező *comitatust* Szent István-korinak tartja,<sup>67</sup> de létezik olyan nézet is, amely csak a 11. század második felére teszi létrejöttét, addig Karakó vármegye részeként számol vele. Eme álláspont szerint eredetileg Karakóban lehetett a főesperesi székhely is, és ennek joghatósága szállt át később — jóval Vas megye létrejötte után — a vasvári társaskáptalan prépostjára, ahol éppen ezért már nem jött létre új, vasvári főesperesség.<sup>68</sup> Ez a hipotézis számunkra valószínűtlennek tűnik, hiszen karakói főesperesről hallgatnak kútfőink. A vasvári ispáni vár lokalizációja sem eldöntött még véglegesen: az egyik állásfoglalás szerint a mai város központjában lehetett,<sup>69</sup> más vélemény a későbbi káptalani templomnak helyet adó Szent Mihály-dombon keresi,<sup>70</sup> a legvalószínűbb feltevésnek pedig az látszik, amely a mai temetődombon képzeli el fekvését.<sup>71</sup> Ez utóbbi nézet szerint az itteni Szűz Mária-templom (a mai temetői templom elődje) lehetett a várban székelő esperes temploma.

A vasvári prépostságot és prépostot először 1217-ben említik, ebből az oklevélből tudjuk, hogy III. Béla király (1172–1196) — megfontolván a káptalan szegénységét — birtokadományban részesítette azt.<sup>72</sup> Tehát a prépostság létrejöttének *terminus ante quemje* Béla uralkodása. Valószínűleg itt is a 11. században létrejövő várbeli főesperesség alapjain jött létre a társaskáptalan, és a prépost kezdetől fogva gyakorolta az esperesi jogkört.<sup>73</sup> A prépostság alapítójaként az uralkodó mellett a győri püspök is szóba jöhet. A káptalan azért hagyhatta el a későbbi temetődombon álló ispáni várat és költözhetett át a Szent Mihály-dombra (ahol a település korai plébániatemploma állt), mivel a növekvő egyházi tevékenység — miként Pozsonyban — itt is zavarta a védelmi funkciókat. A prépostság új templomaként egy háromhajós román bazilika épült fel a 12. század második felében.<sup>74</sup> Mivel az ispáni vár valószínűleg a tatárjáráskor

<sup>67</sup> L. pl. Györffy Gy.: István király i. m. 209.

<sup>68</sup> Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása i. m. 273–276., 283.

<sup>69</sup> Sill Ferenc: Vasvár története a középkorban (896–1578). Vasi Szemle 39. (1985) 60–87. (különösen: 72.); Zágorkhidi Czigány Balázs: Az Árpád-kori Vasvár topográfiája. Vasi Szemle 50. (1996) 389–397. (különösen: 392.).

<sup>70</sup> Dénes József: A vasvári ispáni vár helye. Vasi Szemle 45. (1991) 362–371.; Uő: Hol volt az Árpád-kori vasvári ispáni vár? Vasi Szemle 50. (1996) 607–609.; Bóna I.: Az Árpádok korai várai i. m. 58–59.

<sup>71</sup> Kiss Gábor–Zágorkhidi Czigány Balázs: Sopron, Szabolcs, Vasvár. (Topográfiai megfigyelések és történeti adatok az Árpád-kori Vasvárról). Soproni Szemle 55. (2001) 355–360.; Kiss Gábor: Topográfiai megfigyelések Vas vármegye korai Árpád-kori központjaiban. In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. (Tudományos konferencia, Tatabánya, 2001. július 30–31.). Szerk. Kisné Cseh Julianna. Tatabánya 2002. (Tatabányai Múzeum. Tudományos füzetek 6.) 255–269. (különösen: 255–259.); Kiss Gábor–Tóth Endre–Zágorkhidi Czigány Balázs: A vasvári sánc. Bp. 2006. (Régészeti értékeink 14.) 8–9.

<sup>72</sup> Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von. Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien–Köln–Graz 1955–1999. I. 72–74. (105. sz.).

<sup>73</sup> Sill Ferenc: A Vasvár–Szombathelyi Székeskáptalan történetének vázlata. In: A 200 éves Szombathelyi Egyházmegye emlékkönyve. Szerk. Fábrián Árpád. Szombathely 1977. 173–242. (különösen: 177–178.); Kiss G.–Zágorkhidi Czigány B.: Sopron, Szabolcs, Vasvár i. m. 358–359.

<sup>74</sup> Haris Andrea: Vasvár, Szent Mihály társaskáptalani templom. In: Lapidarium Hungaricum. Vas megye műemlékeinek töredékei. (Magyarszecsőd–Zseny). Szerk. Lővei Pál. Bp. 2002. (Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye 6. Vas megye II.) 533–535.



(1242) pusztult el, elvileg felvethető lenne egy másik lehetőség is: a vár és a várbeli esperesi templom pusztulása után egyiket sem állították helyre, és a társaskáptalani prépost a 13. század közepén magához ragadta az *archidiaconusi* tisztséget. Ez azért valószínűtlen, mivel a 13. század közepén a főesperesek már a püspöki székhelyen lévő székesegyházi káptalanban éltek, és korábbi igazgatási központjuk pusztulása nem vonta maga után tisztségük megszűnését. Így a győri káptalanban előbb-utóbb fel kellett volna tűnnie egy vasvári főesperes-kanonoknak, ami azonban sohasem történt meg, és így valószínű, hogy a társaskáptalani prépost már jóval a tatárjárás előtt betöltötte az *archidiaconatus*t, pontosabban fogalmazva: káptalani vezető tisztsége a prépostság alapításától kezdve összekapcsolódott a főesperesivel, hiszen annak alapjain jött létre.

Második példánk a pozsegai prépostság. Pozsega kései megszállású terület volt, területe előbb Baranya vármegyéhez tartozott. Létezik olyan állásfoglalás, amely a pécsi egyházmegye legkésőbb létrejött főesperességeként tekint Pozsegára, ahol a már létező társaskáptalan prépostja ragadta magához az esperesi tisztséget,<sup>75</sup> de tekintélyes képviselőt nyert az ellenkező nézet is: a nagy kiterjedésű Baranya megyétől a 12. században függetlenedő pozsegai várban is kialakult egy főesperesség, amely bázisa lett a 12. század második felében valamelyik pécsi püspök jóvoltából megszülető, Pozsegavártól észak-északkeletre fekvő Szent Péter-prépostságnak, ahol a prépost tovább gyakorolta az *archidiaconusi* feladatkört.<sup>76</sup> A fentiek (Pozsony, Vasvár) fényében e második magyarázat tűnik valószínűnek. Először 1217-ben említik a prépostot, amikor a pécsi székesegyházi prépost és káptalan ad ki oklevelet, a pozsegai főpapot itt a püspök után említik, őt a kisprépost-baranyai főesperes, majd további kanonokok (éneklókanonok, főesperesek stb.) követik.<sup>77</sup> Ez felveti annak a lehetőségét, hogy a 13. század elején az időben előbb bírt főesperesi hivatala miatt még a pozsegai prépostot is a pécsi káptalan tagjának tekintették, miként a pozsonyi prépostot az esztergomiénak.

A főesperesek hatalmi helyzete, anyagi viszonyai (részesedésük a tizedből, az egyházi felügyeletért járó *cathedraticum*, a bírói tevékenységükből befolyó jövedelmeik) kívánatosá tették e tisztség megszerzését más prépostoknak is. III. Béla antiochiai származású felesége, Châtillon Anna († 1184) alapította a kalocsai egyházmegyében a hájszentlőrinci prépostságot. A helyi főpásztor joghatósága alatt álló társaskáptalant Ugrin érsek egyesítette a bodrogi főesperességgel, amelyhez Pecorari Jakab bíboros-püspök, pápai legátus, majd IX. Gergely pápa (1227–1241) jóváhagyását is megszerezte 1234-ben. Indoka a prépostság szerény anyagi helyzete volt, ezen akart segíteni az *archidiaconatus* hozzárendelésével.<sup>78</sup> A prépostság és vezetőjének, a prépostnak a helyzete az egyesítés után hamar megszilárdulhatott, tekintélye megnövekedhetett, hiszen 1238–1240-

<sup>75</sup> Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása i. m. 296.

<sup>76</sup> Koszta László: A pozsegai káptalan tagjai a XIV. század közepéig. Aetas 1991: 3–4. 40–58. (különösen 41–45.).

<sup>77</sup> Árpádkori új okmánytár I–XII. Közé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. XI. 153–154.

<sup>78</sup> Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae 1859–1860. I. 124–125.

ben, illetve 1330–1331-ben a királyi kápolnaispán tisztségét töltötte be.<sup>79</sup> István zágrábi püspök 1232-ben alapította a szlavóniai Csázma Szent Lélek-prépostságát, amelyhez hozzácsatolta a guscsei főesperességet.<sup>80</sup> Ez a lépés is a frissen létrehozott társaskáptalan tekintélyének növelését, stabil anyagi bázisának megteremtését volt hivatva szolgálni.

A kálmáni dekrétum 22. capitulumában említett másik, nem „nagyobb prépostság” a nyitrai egyház volt. Ismeretes, hogy Nyitra komoly keresztény hagyományokkal rendelkezett, már a 9. század elején temploma volt, és 880-ban a morva fejedelemség egyik püspöksége itt alakult meg, ami minden bizonnyal a 10. század elején bekövetkező magyar foglalásig működhetett.<sup>81</sup> Egyes szlovák történészek az esztergomi érsekség jogelődjét látták ebben az egyházmegyében,<sup>82</sup> de ezt az elképzelést még ottani szakemberek is elutasították.<sup>83</sup> A kutatás egyik vonulata Szent István korától társaskáptalani székhelynek gondolja, hiszen a nyitrai egyház egyik patrónusa a 7–8. században élt és Bajorországban népszerű Szent Emmerám püspök volt, akit a Gizella királyné († 1060) kíséretében érkező papok tehetek meg az ottani templom védőszentjévé.<sup>84</sup> Mivel az istváni káptalanalapításra semmiféle írásos forrásunk nincs, későbbi fundátorokban kell gondolkodnunk, jöllehet a patrocínium 11. század eleji eredetét nem vitatjuk. Nyitrát egybehangzóan államalapítás-kori megyének tartják, és az itteni keresztelőegyház papja a 11. század végére már bizonyosan egyfajta vezetői szerepet játszhatott a környék plébániái felett. Az ő utódai lettek az esztergomi érsekség nyitrai főesperesei.<sup>85</sup>

Az államalapító király uralkodásának elején élt a közeli Zobor környékén Szórárd-András és Benedek, a két lengyelországi remete.<sup>86</sup> Szórárdot, és a valamivel később rablótámadás áldozatául esett Benedeket is a nyitrai Szent Emmerám-templomban temették el, amint az a Mór pécsi püspök által az 1060-as években írt legendából tudható.<sup>87</sup> Innen értesülhetünk arról is, hogy a főpap megszerezte Szórárd vezeklőövét, amelyet 1064 táján Géza hercegnek (1064–1074), a későbbi királynak (1074–1077) ajándékozott, aki a jelek szerint nagy tisztelője volt a két remetének.<sup>88</sup> Miután 1271-ből rendelkezésünkre áll — egy nem feltét-

<sup>79</sup> Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 718–719.; Köblös József: Hajszentlőrinc. In: KMTL 251–252.; Koszta L.: Dél-Magyarország egyházi topográfiája i. m. 49–50.

<sup>80</sup> Koszta László: Csázma. In: KMTL 147.

<sup>81</sup> Marsina, R.: Nitrianske biskupstvo i. m. 530–534.

<sup>82</sup> Uo. 535.; Richard Marsina: A nyitrai hercegség és Magyarország. In: Európa közepe 1000 körül i. m. 361–362. (különösen 362.).

<sup>83</sup> Vincent Múcska: Az első magyarországi püspökségekről. Fons 12. (2005) 3–28. (különösen: 27–28.).

<sup>84</sup> Györffy Gy.: A magyar állam megszilárdulása i. m. 963.; Uő: Történeti földrajz i. m. IV. 334–335.; Marsina, R.: Nitrianske biskupstvo i. m. 534., 538.

<sup>85</sup> Györffy Gy.: István király i. m. 209.; Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása i. m. 345–349.

<sup>86</sup> Richard Pražak: A Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései. Irodalomtörténeti Közlemények 84. (1980) 393–408.; Uő: Mór püspök Szent Zoerard és Benedek remetéről szóló legendája. In: Mons Sacer 996–1996. (Pannonhalma 1000 éve) I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996. 333–340.; Sólmos Szilveszter: Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remetének élete és kultusza Magyarországon. (METEM-könyvek 16.) Bp. 1996.

<sup>87</sup> Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) II. 359–360.

<sup>88</sup> Uo. 360.

len hitelű — oklevél, amely szerint a nyitrai püspökség bizonyos birtokai az „igen szentséges László és Géza királyok” adományaiból származtak,<sup>89</sup> az Emmerám püspök és a két remete tiszteletére szentelt káptalan alapítóit is bennük lehet keresni. A magyar és szlovák történetírás már régóta úgy rekonstruálja a nyitrai püspökség létrejöttét, hogy az alapítás folyamatát Szent László kezdte meg, és Kálmán fejezte be,<sup>90</sup> de a fentiek értelmében Géza sem hagyható figyelmen kívül.

Amennyiben Géza — akár a Nyitrát is magában foglaló dukátus uraként, akár királyként — már birtokokat adott a nyitrai Szent Emmerám-egyháznak és káptalant alapított benne, akkor László adományait legnagyobb valószínűséggel a két remete szentté avatásához kapcsolhatjuk, azaz királyságának, és nem hercegségének (1074–1077) időszakához. A kanonizáció dátumául történetírásunk hagyományosan 1083. július 16–17-ét jelöli meg,<sup>91</sup> holott a korai információkat őrző Pozsonyi Évkönyv csak István király, Gellért püspök és Imre herceg szentté avatását helyezi erre az évre.<sup>92</sup> Az azonban a Szent László-legenda alapján bizonyos, hogy a két remete nyitrai oltárra emeltetése is a lovagkirály idejében történt,<sup>93</sup> és *terminus ante quem*-je 1092 körül van, hiszen az ekkoriban keletkezett Hahóti kódex már tartalmaz hozzájuk intézett könyörgéseket.<sup>94</sup> A kanonizáció — ha nem ragaszkodunk a hagyományos dátumhoz — 1077 és 1083 között történhetett meg, mintegy főpróbájaként a későbbi országos szentté avatásoknak, de egy 1083 után néhány évvel bekövetkező nyitrai aktus sem elképzelhetetlen.<sup>95</sup> Mi a káptalan létrehozatalát 1064-től (Géza hercegi

<sup>89</sup> CD VII/2. 152. – Kritikájára l. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. I. 2106. sz. Arra, hogy az oklevélben „sanctissimi regis Ladislai et Geysae” áll a kiadásban szereplő „serenissimi [etc.]” helyett, l. Pauler Gy.: A magyar nemzet története i. m. I. 451. (340. sz. jegyz.).

<sup>90</sup> Pauler Gy.: A magyar nemzet története i. m. I. 171., 216.; Karácsonyi János: Szent László király élete. Máriabesnyő–Gödöllő 2006. (Historia Incognita III. Zsebkönyvek 14.) 68.; Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet I. Bp. 1935.<sup>2</sup> 301–302. (a vonatkozó rész Hóman B. munkája); Fügedi Erich: Nyitra megye betelepülése. Századok 72. (1938) 273–319., 488–509. (különösen: 293.); Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 121–122.; Marsina, R.: Nitrianske biskupstvo i. m. 536–537.; Uő: A nyitrai hercegség i. m. 362.

<sup>91</sup> Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. (Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek). Bp. 2000. 115. – Kálmán korát is számításba veendőnek gondolta Györffy György, l. Györffy Gy.: István király i. m. 393–394.

<sup>92</sup> SRH I. 126.

<sup>93</sup> SRH II. 521.

<sup>94</sup> Klaniczay G.: Az uralkodók szentsége i. m. 120.

<sup>95</sup> Ismeretes, hogy a közelmúltban újból felmerült, hogy a nagyobbik Szent István-legenda ma ismert formájában esetleg csonka, és befejező részei (amelyek István halálán kívül a sírjánál történt csodákról és a szentté avatásról is megemlékezettek) kihüvelyezhetők a nagylegendát bőségesen kiegészítő Hartvik püspök Szent István-*utájából*. Ez az állásfoglalás a *Legenda maiori* is — a kisebbik legendához és Hartvik művéhez hasonlóan — Kálmán korára keltezi, l. Kristó Gyula: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 90. (1990) 43–62. (Megjelent még: Uő: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 175–194.). Érdekes módon nyilatkozik a nagyobbik István-legenda a két zabori remetéről: „Egyikük, az András nevű, hitvallói érdeméért az angyali kar tagjai közé vétetett, amint az Úr őrajta keresztül véghezvitt csodajelei tanúsítják, a másik pedig, Benedek, Krisztusért kiontott vére által nyerte el csodálatosképpen a koszorút” (Quorum unus per confessionis meritum angelicus choris est associatus testibus miraculorum signis per ipsum a domino factis, alter, Benedictus pro Christo sanguine fuso mirabiliter laureatus) – SRH II. 382. Az idézett magyar fordítást l. Az állam-

működésének kezdetétől) egészen az 1080-as évek második feléig (a szentté avatások biztos bekövetkeztéig) tartó folyamatként elképzelhetőnek tartjuk.

Azt, hogy a nyitrai püspökség jogelődje egy társaskáptalan volt, egy további körülmény is igazolja. A helyi székeskáptalannak ugyanis a 18. század végéig — Magyarországon egyedülálló módon — nem volt prépostja, a káptalan mindenkori vezetője a dékánkanonok volt.<sup>96</sup> Ennek magyarázatául felmerült, hogy a társaskáptalan préposti javadalmából alakították ki a püspökhöz tartozó javakat, és nem maradt elegendő anyagi alap egy új préposti beneficium létrehozatalára.<sup>97</sup> Magunk nem gondoljuk, hogy a 12. század elején már különálló préposti javadalommal számolhatunk egy társaskáptalan esetében Magyarországon, hiszen a püspöki és kanonoki jövedelmek szétválasztása is éppen hogy csak megindult néhány évtizeddel korábban.<sup>98</sup> Legnagyobb valószínűség szerint a nyitrai társasegyház prépostja lett az első püspök, és — legalábbis az Árpád-korban — a nyitrai püspökök egyben a káptalan fejei is voltak, akiket a testület belső működésében a dékán helyettesített.<sup>99</sup> Minderre a 13. század végéről hozhatunk analógiát: ekkor Jakab szepesi prépostot szentelték szepesi püspökké, aki egyben az ottani társaskáptalan feje is maradt, de esete elszigetelt példa maradt a szepesi egyház történetében.<sup>100</sup>

Mivel magunk is valljuk, hogy Nyitrán 1100 körül már társaskáptalan működött, választ kell találnunk arra, hogy a kálmáni dekrétum 22. capitulum — a fentebb kifejtettek értelmében — miért nem tekinti „nagyobb prépostság”-nak. Erre nehéz magyarázatot adni: elképzelhető, hogy káptalanban élő kanonokok száma volt túl kevés, vagy a társasegyház anyagi viszonyai miatt nem minősült *praepositura maiornak*. Mindenesetre 1111-ben már kilenc kanonokot említ a híres zobori oklevél Nyitrán,<sup>101</sup> de ez vagy a püspökség alapítását rögvest követő, vagy azt közvetlenül megelőző állapotot tükröz.<sup>102</sup> Arra, hogy a nyitrai társas-

---

alapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) 280. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a legenda már a szentté avatott remetékről emlékezett meg ilyenformán, hiszen András-Szórárdról mint hitvallóról (confessor), Benedekről pedig mint vértanúról (martyr) szól, s ez a szentek két középkori alaptípusát jeleníti meg. Amennyiben feltevéssünket a későbbi kutatás igazolná, és a két remete kanonizációját 1083-ra vagy az azt követő évekre helyezzük, akkor ez megerősítheti a *Legenda maior* későbbi keletkezését valló állásfoglalást. Amennyiben a két személy oltárra emelését 1083 előttre helyezzük, akkor az annak bizonyítékául szolgálhat, hogy az 1083 körül íródott István-életrajz már szentként ismerte őket. Hipotézisünket természetesen még további vizsgálatoknak kell megerősíteniük.

<sup>96</sup> *Vagner József*: Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez. Nyitra 1896. 507–513., 514–522.; *Marsina, R.*: Nitrianske biskupstvo i. m. 541.; *Kosztó László*: Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 103. (1996) 67–81. (különösen: 79., 57. sz. jegyz.).

<sup>97</sup> *Kosztó L.*: Székeskáptalanok i. m. 79. (57. sz. jegyz.).

<sup>98</sup> DHA I. 225–226. (78. sz.).

<sup>99</sup> *Marsina, R.*: Nitrianske biskupstvo i. m. 541.

<sup>100</sup> *Kovács Zsuzsa*: A Szepesség egyházi állása a középkorban. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István, Beke Margit. Tatahánya-Esztergom é. n. [1992]. 145–147.

<sup>101</sup> DHA I. 383. (138/I. sz.).

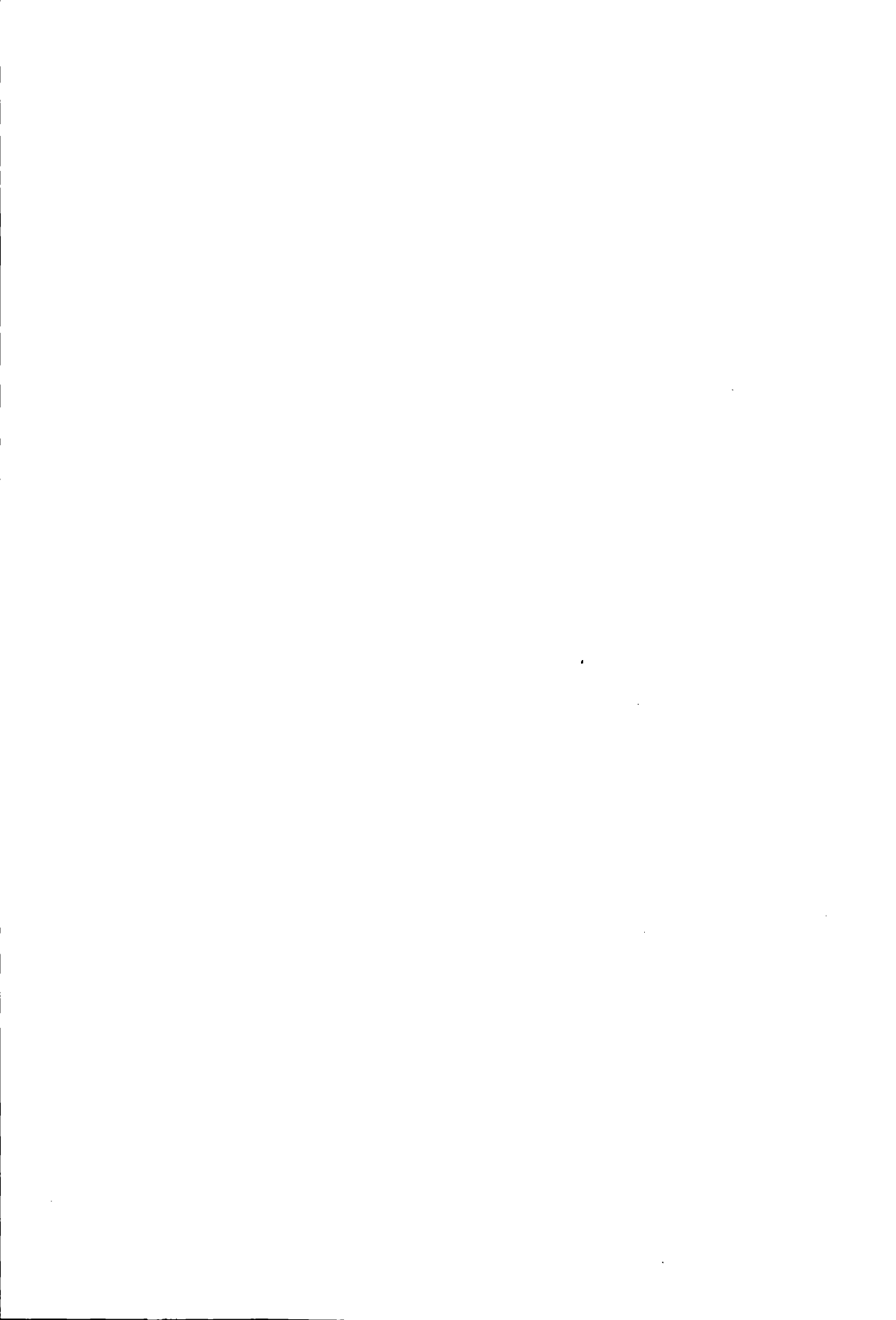
<sup>102</sup> *Pauler Gyula* 1106/1107-re tette a nyitrai egyházmegye alapítását (*Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. I. 464–465., 401. sz. jegyz.); *Györffy György* egyik munkájában 1112/1113-ra (A magyar állam megszilárdulása i. m. 963., 1673.), egy másikban pedig 1105-re (*Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. IV. 334–335., 437–438.); *Richard Marsina* pedig 1115 előttre (*Marsina, R.*: Nitrianske biskupstvo i. m. 537.).

káptalan préposti tisztét miért nem kapcsolták össze a nyitrai ispáni várban működő *archipresbiter* vagy főesperes hivatalával, több magyarázat is adódik: a társaskáptalan nem a korai ispáni vár keresztelőegyházának a bázisán jött létre, hanem a várhegyen fekvő Szent Emmerám-bazilikáén (a későbbi esperesi egyház esetleg a várhegytől délre fekvő Vřšok magaslat föld-fa várának Szűz Mária-temploma lehetett);<sup>103</sup> a főesperesi hivatal megszilárdulása éppen a 11–12. század fordulójára esett, amikor Nyitrán már püspökséget szerveztek a társas-egyház alapjain, amelynek területe (hiszen csak Nyitra városára és a vele területileg össze nem függő Trencsénre terjedt ki) eltért az esztergomi egyházmege nyitrai *archidiaconus*ának igazgatási körzetétől, azaz Nyitra megye jó részétől; illetve fenti példáink (Pozsony, Vasvár, Pozsega) azt sejtetik, hogy a főesperességből prépostsággá alakulás a 12. század későbbi évtizedeiben vált gyakorlattá. A kálmáni törvényhely azonban minden bizonnyal az ősi Szent Emmerám-templomra gondolt az istenítéletek kapcsán, és nem a főesperes jelentéktlenebb egyházára.

Tanulmányunk összefoglalásaként a következőket mondhatjuk: a tarcali zsinatnak az istenítéleti színhelyekről rendelkező 22. fejezetében a püspöki székhelyek és nagyobb prépostságok említése után a „továbbá Pozsonyban és Nyitrán” (*necnon Posanii et Nitrie*) szövegváltozat tekinthető hitelesnek. Ennek értelmében a két egyház nem volt 1100 körül „nagyobb prépostság”. Pozsonyban korai esperesi székhelyet feltételezhetünk, amely a 12. század folyamán vált társaskáptalanná, ahol a prépost továbbra is megtartotta *archidiaconusi* szerepkörét. Nyitrán viszont egy Géza herceg és király, illetve Szent László király által alapított, a nyitrai esperestől független társasegyház működhetett, amely bizonyos — pontosan fel nem deríthető, inkább csak sejthető — körülményekből következően nem volt „nagyobb” prépostságnak tekinthető, majd hamarosan püspöki székeskáptalanná vált. Pozsony esete, azaz a főesperességből a középszintű egyház-igazgatási jogkört továbbra is gyakorló préposti egyházzá alakulás nem volt egyedülálló Magyarországon, amint azt többek között Vasvár és Pozsega esete is feltételezni engedi.

---

<sup>103</sup> Vö. *Alexander T. Ruttkay*: Nyitra és Zoborhegy. In: Európa közepe 1000 körül i. m. 393–395.



Tóth Krisztina

## AZ ESZTERGOMI SZENT ISTVÁN KERESZTES KONVENT HITELESHELYI MŰKÖDÉSE AZ ÁRPÁD-KORBAN

Esztergom város mai területén az Árpád-korban számtalan szerzetesrend működött, közülük az egyik legjelentősebb a Szent István kereszties konvent volt, amely sok más tevékenysége mellett fontos hiteleshelyi munkát fejtett ki. A konventet a történetírás sokáig johannita rendháznak tartotta,<sup>1</sup> míg Boroviczény Károly György kutatásaiból ki nem derült, hogy az esztergomi Szent István kereszties konvent egy önálló, magyar alapítású ispotályos rend, a stefaniták központja volt.<sup>2</sup> Bár Boroviczény teljességre törekvő forrásgyűjtéssel megpróbálta felvázolni a rend történetét és működését, munkája inkább figyelemfelkeltés volt — ahogy ezt ő maga is jelezte —, amely kiindulópontként és útmutatásként szolgál a rend jövődöbeli kutatóinak.<sup>3</sup>

A Szent István kereszties konventet 1150 körül alapította II. Géza király. Az uralkodó Jeruzsálemben templomot és ispotályt hozott létre Szűz Mária és Szent István tiszteletére, amelynek támogatására jelentős birtokokat adott az itt működő szerzeteseknek az Esztergom melletti Abonyban, ahol ők monostort építettek. Az alapítást III. Sándor pápa jóváhagyta, Manfréd bíboros, apostoli legátus pedig 1169 körül engedélyezte az ágostonos regula használatát az esztergomi rendház és ispotály részére. A rend tekintélye és vagyona a királytól és a világi személyektől kapott adományoknak köszönhetően egyre nőtt, III. Béla például tizenkét hajót és öt falut bocsátott az esztergomi rendház rendelkezésére.<sup>4</sup> 1187. június 23-án III. Orbán pápa megerősítette a rendet és birtokait, továbbá engedélyezte számára az adómentességet, amelyért évente egy uncia aranyat kellett fizetni a pápa részére.<sup>5</sup> Az Árpád-házi uralkodók idején a rend nagy befolyásnak örvendett, ispotályt működtetett, valószínűleg magas rangú egyházi személyeket is vendégül látott, valamint hiteleshelyi tevékenységet is folytatott. A 13. században már több rendházzal rendelkezett, amelyek közül a leg-

<sup>1</sup> Köztük többek között pl. *Reiszig Ede*: A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon I-II. Bp. 1925-1928. és *Knauz Nándor*: A jánoslovagok Esztergomban. Magyar Sion 3. (1865) 641-665., 721-744.

<sup>2</sup> *Boroviczény Károly György*: Cruciferi Sancti Regis Stephani. Tanulmányok a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéről. Orvostörténeti Közlemények 133-140. (1991-1992) 7-48.; *Uő*: Adattár a stefaniták történetéhez. uo. 155-170.

<sup>3</sup> *Boroviczény K. Gy.*: Cruciferi Sancti Regis Stephani i. m. 8.

<sup>4</sup> *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I-III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874-1924.* (a továbbiakban: MES) I. 133.

<sup>5</sup> MES I. 132-134. - A rend számára adott birtokok és adományok meghatározásához további vizsgálatok szükségesek, melyek során mindenképpen figyelembe kell venni majd, hogy a korábbi szakirodalomban gyakran az esztergomi rendháznak tulajdonítottak olyan adományokat, amelyeket a szintén Szent István titulussal rendelkező székesfehérvári johannita konvent kapott.

jelentősebb — a hiteleshelyként is működő — budafelhévi Szent Háromság konvent volt.<sup>6</sup> Az Árpád-korból fennmaradt oklevelek közül elenyészően kevés azok száma, amelyek az esztergomi rendház működésére, szervezetére, mindennapi életére vonatkoznak. A konvent által kiadott 114 oklevélből, mindössze öt készült a rend saját ügyeiről, a többi hiteleshelyi tevékenysége folytán maradt fenn. A 109 fennmaradt hiteleshelyi oklevél<sup>7</sup> már elegendő arra, hogy a konvent Árpád-kori hiteleshelyi működéséről képet alkossunk. Az oklevelek formulái azonban rendkívül változatosak, alig van két hasonló módon megírt kiadvány, amiből arra következtethetünk, hogy a fennmaradt oklevelek csak elenyésző töredékei a konvent által kiadott okleveleknek, és valószínűleg több írnok dolgozott az oklevelek kiállításánál, több formulás könyvet alapul véve. Az oklevelek belső ismertetőjegyeinek vizsgálata tehát — a formulák sokfélesége miatt — nem vezethet biztos eredményre, így az oklevelek tartalma alapján próbáljuk meg bemutatni az esztergomi Szent István keresztes konvent hiteleshelyi működését az Árpád-korban.

A korabeli hiteleshelyi gyakorlatnak megfelelően a konvent magánszemélyek által, jogi ügyleteikről tett bevallásokat (*fassio*), felsőbb utasításra készített jelentéseket (*relatio*), valamint saját vagy más oklevélkibocsátó által kiadott oklevelekről készített másolatokat (*transscriptio*) állított ki.<sup>8</sup> A konvent hiteleshelyi tevékenységének első fennmaradt nyoma 1222-ből való,<sup>9</sup> de valószínűleg korábban is működött már a hiteleshely, mivel egy 1220 körül kelt oklevél a konvent levéltárát említi.<sup>10</sup>

### 1) Bevallás (*fassio*) típusú oklevelek

#### a) Adásvétel (*venditionalis*)

A *fassio* típusú oklevelek legnagyobb csoportját az adásvételi szerződések alkotják: az Árpád-korból mintegy harminc maradt ránk, azaz az összes fennmaradt oklevél valamivel több, mint egy negyede. A konvent első hiteleshelyi levele is ebbe a típusba tartozik. Az 1222-ben kelt oklevélben — amelynek külön érdekessége, hogy *intitulatio*jában, a korai hiteleshelyi kiadványok mintájára, nem a konvent, hanem az eladók szerepelnek — Detrik zólyomi ispán és Reduguerius fia Herduinus eladja száz ezüstmárkáért Szebelléb (*Zebehleb*) nevű földjét az esztergomi káptalannak azzal a feltétellel, hogy a vételárból az esztergomi egyháznak adnak tíz márkát Detrik, tíz márkát pedig Reduguerius lelkiüdvéért. A maradék nyolcvan márkát a káptalan már Mindenszentek ünnepe előtt kifizette az eladóknak. Az oklevél egy megtörtént adásvételt rögzí-

<sup>6</sup> *Reiszig Ede*: A János-lovagrend Budafelhévi. Katholikus Szemle 17. (1903) 15–26., 116–125. (Reiszig a budafelhévi konventet még johannita rendháznak vélte).

<sup>7</sup> Tóth Norbert 103 db hiteleshelyi kiadványt említ (*Tóth Norbert*: A Stefanita rend esztergomi házána kiadatlan hiteleshelyi oklevelei az Árpád-korból. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 285.), ez azonban nem pontos, vö. Függelék.

<sup>8</sup> Ezek a csoportokon belül, az oklevelek további csoportosításához vö. *Borsa Iván*: Irattípusok a középkori Magyarországon. Levéltári Közlemények 64. (1993) 27–37.

<sup>9</sup> MES I. 238.

<sup>10</sup> Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) I. 168.



tett, amelyet II. András király korábban jóváhagyott, a bevallásra az esztergomi káptalannak volt szüksége biztosítékként.<sup>11</sup>

A konvent előtt adásvételi szándékuk bejelentése céljából általában magánszemélyek jelentek meg, legtöbbször Esztergom, Hont vagy Nógrád megyei nemesek, de találunk példákat Trencsén és Borsod megyei eladókra is. Polgár származású személy mindössze egyszer szerepelt a konvent előtt, akkor is vendégként, 1245-ben Scemeynus esztergomi polgár.<sup>12</sup> Meglepően ritkán találkozunk az esztergomi káptalannal és érsekséggel az adásvételi szerződéseknél. Az esztergomi káptalan mindössze négy esetben fordul elő: a már említett 1222. évi oklevélben, két 1271. évi oklevélben, amelyekben az Esztergom megyei Epöl faluban szerez birtokrészeket,<sup>13</sup> végül a bizonytalan keltezésű, valószínűleg 1240 körül kelt, az esztergomi templomos, johannita és stefanita házak által közösen kiállított oklevélben, amelyben a szintén Esztergom megyei zsalazsomi birtokrészt vásárolja meg *Scetulad*-i Péter fia Hunttól.<sup>14</sup> Az esztergomi érsek ötször szerepel a konvent adásvételt tartalmazó okleveleiben, mindig vásárló félként. Első alkalommal 1250-ben találkozunk vele, amikor a nógrádi várjobbágyoktól, Chumb fiaitól a Nógrád megyei Hatvan birtokot vásárolta meg.<sup>15</sup> A következő évben 1251-ben lucini Kristóftól a szintén Nógrád megyei Lucin föld került az érsek tulajdonába,<sup>16</sup> majd 1255-ben (Tót-)Tereske,<sup>17</sup> 1257-ben pedig Hakara föld.<sup>18</sup> 1265-ben Komárom megyei vámot és birtokokat vásárolt Fülöp esztergomi érsek.<sup>19</sup> Személyesen az esztergomi káptalan képviselői egyszer sem jelentek meg a konvent előtt, az esztergomi érsek egyszer, 1255-ben részt vett az oklevél kiállításánál, három alkalommal pedig — 1250-ben, 1251-ben és 1257-ben — megbízottjai útján képviseltette magát.

Az adásvételeket tartalmazó okleveleket, úgy tűnik, kétféleképpen állították ki. Az egyik eljárás szerint kizárólag a birtok eladója jelent meg a konvent előtt az adásvétel lezárulta után és a jogi ügyletről bizonyáslevelével kiállítását kérte a vásárló fél számára. Ilyen adásvételeket tartalmaz a fennmaradt oklevelek egyik fele. Ezekben az esetekben a vételárat előre kifizették, esetleg egy másik hiteleshely vagy hatóság is állított ki oklevelet az ügyről, mint például az 1222. évi adásvételről II. András király, vagy az esztergomi érsek 1265. évi vételéről a győri káptalan.<sup>20</sup> Az eladó néhány esetben a szomszédokkal és határokkal együtt jelent meg, néha egész nagy létszámban, mint például 1295-ben, amikor Udvarnok birtok eladásánál az eladó szomori nemesek mellett a szomszédok is megjelentek, összesen harminckilencen.<sup>21</sup> A megjelent személyeket

<sup>11</sup> MES I. 238.

<sup>12</sup> MES I. 360–361.

<sup>13</sup> MES I. 586., 588.

<sup>14</sup> MES II. 473. – Az oklevelet a kiadás „1280 körül”-re keltezi, de mivel a konvent 1245 előtt használt pecsétjével erősítik meg, valószínűbb az 1240 körüli datálás.

<sup>15</sup> MES I. 384.

<sup>16</sup> MES I. 389–390.

<sup>17</sup> MES I. 429–430.

<sup>18</sup> MES I. 445–446.

<sup>19</sup> MES I. 531–532.

<sup>20</sup> MES I. 518–519.

<sup>21</sup> ÁÚO XII. 580–583.

valószínűleg ismerte a konvent személyzete — általában ők a konvent birtokai-val szomszédos területekről érkeztek — ezért külön bizonyításra, megbízólevélre nem volt szüksége. Egy esetben fordult elő, hogy a konvent rákérdezett arra, hogy a megjelentek milyen viszonyban vannak az eladókkal, de ekkor is elfogadott szóbeli bizonytságot.<sup>22</sup> A másik eljárás során mindkét fél megjelent a konvent előtt, és ekkor került sor a jogi ügylet megkötésére. Ilyen esetekben a vételárat vagy szintén előre kifizették, és csak a tényt rögzítették az oklevélben, vagy a konvent előtt történt meg az összeg átadása. Ez utóbbi fordult elő például 1250-ben, amikor az esztergomi érsek képviselői a konvent előtt adták át a vételárat Chumb fiainak.<sup>23</sup> Néhány esetben a birtokjogokat bizonyító oklevelek bemutatására is sor került, mint például 1281-ben a Borsod megyei Petri birtok eladásánál, amikor az adásvétel után az oklevelet a konvent előtt átadták a vásárló miskolci György fia Balázsnak és *Marky*-i Pál fia Kozmának.<sup>24</sup> Ilyen esetekben általában mindkét fél kérésére állítottak ki oklevelet, és valószínűleg mindkét fél kapott belőle egy-egy példányt.

Mindkét eljárás esetében előfordul, hogy határjárásra is sor került. Ez a legtöbb esetben „bemondás” alapján történt, azaz a megjelent eladó fél emlékezetből leírta a határokat és a szomszéd birtokosokat. 1268-ban Gurgus és Bedeth írták le a Trencsén megyei Hrabova föld határait.<sup>25</sup> 1270-ben a sági nemesek, István fiai Detmarus, Dávid és Benedek pap írták le ily módon birtokrészeik határait, amikor eladták azokat Rugas fia Egyednek.<sup>26</sup> A szomszédokat és a birtokhatárokat sorolták fel 1287-ben Fülöp ispán fiai — Miklós, György és Turdos — maróti nemesek is, amikor Töttös birtokot eladták Wech unokájának, Péternek.<sup>27</sup> 1294-ben málassi Simon fia Adorján adta el Málassi nevű birtokát Bene fia Beud-nek, a birtokhatárait pedig a megjelent szomszédokkal együtt írták le.<sup>28</sup> Bevallás alapján történő határleírással találkozunk a konvent többi 1294-ben és 1295-ben kiadott oklevelében is.<sup>29</sup>

Két esetben fordult elő, hogy a határleírás a konvent megbízott emberének, László poroszlónak a tanúbizonytsága mellett történt. 1250-ben, amikor az esztergomi érsek megvette Hatvan birtokot, az eladó Chumb fiai poroszlójukkal, aki egyben a konvent embere is volt, jelentek meg.<sup>30</sup> Az oklevélben szerepelt a birtok leírása is, és bár a szöveg nem említi, nagy valószínűség szerint a

<sup>22</sup> qui prenominati per nos requisiti dixerunt se esse cognatos, commetaneos et vicinos – ÁÚO XII. 562–563.

<sup>23</sup> MES I. 384.

<sup>24</sup> Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879. (a továbbiakban: HOkl) 88–89.

<sup>25</sup> terra Hrabua, prout iidem Gurgus et Bedeth dixerunt – *Tóth N.: A Stefanita rend esztergomi házának kiadatlan hiteleshelyi oklevelei* i. m. 287.

<sup>26</sup> MES I. 584–585.

<sup>27</sup> ÁÚO IX. 459–460.

<sup>28</sup> sicut a partibus premissis, commetaneis et vicinis prenomnatis didicimus seriatim – ÁÚO XII. 562–563.

<sup>29</sup> Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VIII. 343–344. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) VI/1. 283–284., ÁÚO X. 169–170., HO VI. 415., ÁÚO XII. 580–582.

<sup>30</sup> cum pristaldo eorum, homine nostro nomine Ladislao – MES I. 384.

poroszló jelenlétére azért volt szükség, hogy a határok leírásának helyességét igazolja. Egy évvel később az esztergomi érsek egy hasonló Nógrád megyei birtokvásárlása során szintén jelen volt László, a konvent poroszlója, aki a birtok határainak kijelölését elvégezte. A poroszló bizonyosságát mindenki elfogadta, így a határok írásban való rögzítésére már nem is volt szükség.<sup>31</sup> A konvent tehát ebben az esetben a szolgálatában álló világi személy segítségét vette igénybe, noha a királyi utasításra végzett *relatiok* esetében már 1250-ben saját, egyházi embere, Mihály testvér végezte a határjárást.<sup>32</sup> A határjárást a johannita konvent, a stefanita rendház és a templomos rend vitás datálású oklevelében *sub testimonio nostro et presentia quorundam fratrum nostrorum* végezték, tehát ebben az eljárásban is egyházi személyek vettek részt.<sup>33</sup>

1276-tól az adásvételt tartalmazó oklevelekben feltűnik a szavatossági formula, elsőként Chepk fiai, Sámson és Jakab trencsényi várjobbágyok vállaltak szavatosságot Dubnica nevű birtokukért.<sup>34</sup> Ezután a formula a konvent szinte minden, hasonló tárgyú oklevelében szerepel.

Az adásvételt tartalmazó *fassiok* kiállítása általában privilegiális formában történt, s az oklevelet szinte minden esetben a konvent függő pecsétjével erősítették meg. Néhány esetben a konvent megelégedett a pátens formával, és egy későbbi időpontban végezte el a privilégium kiállítását. 1295-ben, amikor széplaki Mihály fia Mihály és Farkas fia Miklós eladta a Nyitra megyei Felsőújfalu birtokot Baan fiainak Barleusnak és Irizlausnak, a konvent pátens oklevelet adott ki, de jelezte, hogy a kiadott oklevél bemutatása után Barleusnak és Irizlausnak privilégiumot is kiállítanak a jogügyletről.<sup>35</sup>

#### b) Birtokátadás

A konvent Árpád-kori oklevelei közül mindössze három olyan maradt ránk, amelyben egy magánszemély birtokát valamely egyházi testületnek adta. Az első 1272. május 20-án kelt, ebben epöli Jordan fia Peturke epöli birtokát az esztergomi káptalanra hagyta, mivel egyetlen fia a király hadseregében harcolva elhunyt, így örökös nélkül maradt. A birtokot saját és fia lelkiüdvéért adta át a káptalannak a konvent előtt. A beiktatást szintén a konvent embere előtt végezték el.<sup>36</sup> A másik, hasonló tartalmú oklevél 1281-ben kelt, és az örökös nélküli Szemere nembeli Bos fia Bertalan Guta nevű birtokát — testvére, a konvent előtt szintén megjelenő Ivánka beleegyezésével — az esztergomi érsekségre és érsekekre hagyta lelkiüdvéért.<sup>37</sup> Mindkét oklevélben közös elem, hogy a birtokátadónak nem volt örököse, valamint, hogy az átadott földjei a megado-

<sup>31</sup> per Ladislaum pristaldum nostrum certis metis undique circumductam et consignatam – MES I. 389–390.

<sup>32</sup> nostrum hominem, scilicet fratrem Mychaelem pro testimonio transmissimus – MES I. 382.

<sup>33</sup> MES II. 473.

<sup>34</sup> ÁÚO IV. 75–76.

<sup>35</sup> Promisimus eisdem Barleus et Irizlao quod quam primum presentes nobis reportabunt, privilegium nostrum eisdem super premissis conferemus – HO VI. 415.

<sup>36</sup> MES I. 598.

<sup>37</sup> MES II. 150–151.

mányozott egyházi testület földjei mellett feküdtek. Mindkét oklevelet az adományozó fél kérésére adták ki. Az első oklevél kiállítása egyszerűbb, bár privilégium formában kelt, a második oklevélben azonban az ünnepélyességnek nagyobb nyomatékot adó *arenga* is szerepel. A konvent ritkán használt arengát az okleveleiben, az Árpád-korból mindössze kilenc ilyen oklevél maradt ránk. Külön érdekessége az oklevélnek, hogy nem a többi oklevélben megszokott, szinte szóról szóra megegyező emlékezet típusú arengát használja, hanem az anyaszentegyház tulajdonjogának elismerésére hívja fel a figyelmet.

A harmadik, birtokátengedésről szóló oklevél 1283. október 18-án kelt, és az egyetlen, a konvent által elkészített végrendeletet tartalmazza. Az oklevél szerint báncai Beke fia Dénes fia Beke, Bács megyei nemes ifjú, aki Bánca István, korábbi esztergomi érsek unokaöccse, Esztergom mellett súlyos betegségbe esett, ezért egy embere útján magához hívatta a konvent emberét, hogy végrendekezzen. A konvent hiteles embere meg is jelent a betegágy mellett, és itt „más jó emberek” (*aliis bonis viris presentibus*) jelenlétében meghallgatta a beteg utolsó akaratát, miszerint Bars megyei Priba birtokát az esztergomi érsekségre kívánja hagyni. A birtok az esztergomi érsekség más birtokainak szomszédságában feküdt. Beke azonban betegségéből szerencsésen felgyógyult, így később személyesen is meg tudott jelenni a konvent előtt, hogy az adományt élő szóval is megerősítse, illetve a birtokról szóló, a nyitrai káptalan által kiadott oklevelet átadja az esztergomi káptalan emberének. Az oklevelet a konvent átírta, majd Beke kérésére a birtokátadásról egy másikat állított ki. A kiadvány végén a konvent két tagja Vince *custos* és Jakab *decanus* nevét is megemlítik, noha hasonló felsorolás mindössze egyszer, 1250-ben fordult elő.<sup>38</sup>

A két utóbbi oklevélnél megfigyelhető, hogy az *inscriptio* megelőzi az *intitulatiot*, sőt, az 1281. évi oklevélnél keretbe foglalja. Az *intitulatióban* szerepel mindhárom oklevélnél a konvent *magistere* és a konvent megnevezése (*domus hospitalis sancti regis Stephani de Strigonio*), illetve maga a konvent *totus conventus* megjelöléssel.

A birtokátengedő okleveleknél tehát mindig a birtokadományozó jelent meg a konvent előtt. Valószínűleg az oklevélkérőtől függött, hogy mennyire díszes formában állította ki a konvent a kiadványt, a vagyonosabb Szemere nemzetség több pénzért nyilván arengával ellátott, formulás részeiben is kissé rendhagyó, függő pecséttel ellátott szép kiállítású oklevelet kért, míg a valamivel szerényebb viszonyok között élő Jordan fia Peturke egyszerűbb, bár privilégium formájú, függő pecséttel ellátott oklevelet tudott megvásárolni. A konvent az adományozást követő jogi aktusokban is részt vett, 1272-ben a birtokba iktatásban, 1283-ban pedig a birtokjogot bizonyító oklevelek átadásában, illetve átírásában.

### c) Birtokcsere (*concambialis*)

Összesen hat birtokcserét tartalmazó oklevél maradt ránk. Az első 1270. október 22-én kelt, amikor az Epölön birtokos Mútud fiai és rokonai az eszter-

<sup>38</sup> MES II. 169–170.

gomi káptalan által korábban nekik adományozott Udvarnok földért Epöl birtokot adták a káptalannak. A konvent előtt csupán Mutud fiai és rokonai jelentek meg, akik részletesen elmondták, hogy a felajánlott birtok hogyan került a tulajdonukba. Az oklevelet is az ő kérésükre állította ki a konvent.<sup>39</sup> A többi birtokcserét tartalmazó oklevélnél mindkét fél megjelent a konvent előtt és a birtokcserét a konvent előtt bonyolították le, általában a birtokjogot igazoló oklevelek átadásával. 1280-ban az esztergomi érsek nevében Pasca, az érsek offi-  
 cialisa jelent meg és elcserélte Leváncstelke nevű birtokát a szintén jelenlévő hatvani János fia András Hatvan nevű birtokával.<sup>40</sup> 1283-ban Bánca nembeli Péter fia Tamás adta át Lodomér esztergomi érseknek Farnadot a maga és testvére Orbáz pozsegai prépost nevében, cserébe a testvérpár Sosol, Lócsa és Porosztolnok birtokot kapta az érsektől, valamint hetven márkát, amelyet az érsek személyesen, *manualiter* számlált le a konvent előtt.<sup>41</sup> 1285-ben az esztergomi káptalan és a bozói konvent között került sor csereszerveződésre. Ebből az alkalomból a káptalan és a konvent is két-két tagját küldte a keresztes konvent elé, a káptalan a saját, a bozói konvent pedig a sági prépostság megbízólevelével. A bozói konvent a Hont megyei Szebellébet adta át, ezért cserébe az esztergomi káptalan háromszáz kepe tizedről mondott le a konvent javára.<sup>42</sup> 1287. április 13-án Hontpázmány nembeli Pazdan fia Lampert jelent meg fiával Kázmérral együtt a konvent előtt, ahová a birtokszomszédait és rokonait is összehívta, majd átadta Békásmegyeren, Dorogon és Cséven lévő birtokrészeit az esztergomi káptalannak az Árva folyó mellett fekvő *Raich* birtokért cserébe. A káptalan is képviseltette magát a konvent előtt, hiszen ekkor került sor a birtokokat érintő kiváltságlevelek átadására.<sup>43</sup> Végül 1297. szeptember 3-án az esztergomi érsek képviselői uruk nevében elcserélték a Surány nevű birtokot szegi Mocha fia Erney Nyárhíd nevű birtokával. Surány birtok átadásába azonban szegi Péter fia Jánosnak is bele kellett egyeznie, őt a konvent embere kereste fel és tájékoztatta a jogügyletről.<sup>44</sup>

A felsorolt öt oklevélben közös elem, hogy a felek kölcsönös szavatosságot vállaltak a birtokokkal kapcsolatban és minden jogukról lemondtak. A kiadványokat mindkét fél kérésére állították ki, privilegiális formában. Az 1285. évi oklevélben arena is szerepel az emlékezet rövidegére hívva fel a figyelmet. Két oklevélben szerepel határjárás, ezek nagyon részletesek, minden határjelet feltűntetnek, tehát valószínűleg a helyszínen készültek, vagy — mint 1297-ben — egy korábbi oklevél alapján írták le a határokat. Az oklevelek *intitulatio*ja mindig megelőzi az *inscriptiot*, és — az 1297. évi oklevél kivételével, ahol csak a konvent van kiadóként feltűntetve — az *intitulatioban* szerepel a konvent *magisterének* megnevezése is.

<sup>39</sup> MES I. 582. – A cseréről korábban az esztergomi káptalan is állított ki oklevelet (MES I. 581.), valószínűleg ez az oka, hogy a konvent előtt csupán az epöliek jelentek meg.

<sup>40</sup> MES II. 126–127.

<sup>41</sup> MES II. 171–173.

<sup>42</sup> MES II. 203–204.

<sup>43</sup> MES II. 220.

<sup>44</sup> MES II. 411–412.

A birtokcserét tartalmazó oklevelek esetében tehát általában mindkét fél megjelent a konvent előtt, bemutatták a birtokra vonatkozó okleveleket, vagy elmondták, hogyan került a tulajdonukba, majd, ha voltak birtokjogot bizonyító dokumentumok, kicserélték őket, lemondtak minden birtokjogukról és kölcsönösen szavatosságot vállaltak a birtokokért. A konvent mindkét fél számára privilégium levelet állított ki.

#### d) *Birtokfelosztás (divisionalis)*

A konvent fennmaradt oklevelei közül mindössze háromban szerepel birtokfelosztás, és azok közül is csupán az egyik eredeti példány. Az 1258-ban kiadott oklevélben a Hont megyei ságizsidói nemesek osztották fel a birtokukat egymás között.<sup>45</sup> 1275-ben Folkmar fia Baan és testvére Kozma, divéki nemesek osztottak meg Nyitra és Trencsén megyei birtokaikon,<sup>46</sup> 1283-ban pedig a Zóvárd nem tagjai osztották fel birtokaikat.<sup>47</sup> Mindhárom jogügylet ugyanúgy zajlott le, tehát valószínűleg ez volt a szokásos eljárás ilyen esetekben. Minden érintett fél megjelent a konvent előtt, ez 1258-ban tizenhat, 1275-ben pedig két embert jelentett. A felek elmondták, hogyan kívánják megosztani a birtokokat, majd azt a konvent írásba foglalta. Sehol nincs utalás rá, hogy a konvent hiteles embere jelen lett volna a felosztásnál, ez, úgy tűnik, a családtagok közt történt meg külső személy részvétele nélkül. Mivel az 1283-ban kiadott oklevél csak tartalmi átírásban maradt fenn, annak formájáról nincs tudomásunk, a másik két oklevél viszont privilégium formában kelt, az *intitulatioban* pedig kizárólag a konvent szerepel.

#### e) *Zálogosítás (inpignoratio)*

A konvent Árpád-korból fennmaradt oklevelei közül háromban szerepel birtokzálogosítás. Az első 1265-ben, a második 1290 körül, a harmadik pedig 1299-ben kelt. Mindhárom oklevél közös jellemzője, hogy magánszemélyek szerepelnek benne, akik Bars, Trencsén vagy Hont megyei birtokukat adták zálogba meghatározott időtartamra. Az 1265. október 6-án kelt oklevélnek csak tartalmi átírása maradt fenn, így az eljárás menetéről nem ad tájékoztatást.<sup>48</sup> A nyitrai káptalan 1290-ben kelt oklevele szerint az esztergomi kereszties konvent előtt Mihály fia István elzálogosította Bertalan fia Tamásnak Bars megyei Gyékényes nevű birtokát Mindenszentek napjáig harminc márkáért azzal a feltétellel, hogy ha István a mondott határidőig nem váltja ki, a birtok Tamásé lesz.<sup>49</sup> 1299-ben Luka, Imre váradi püspök testvére zálogosította el Hont me-

<sup>45</sup> CD IV/2. 471–473.

<sup>46</sup> HO VI. 207–208.

<sup>47</sup> Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 107 383, vö. Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. V. 604–606.

<sup>48</sup> *Tóth N.*: A Stefanita rend esztergomi házának kiadatlan hiteleshelyi oklevelei i. m. 286.

<sup>49</sup> DL 1280. Az oklevél kiadása: HO VIII. 278. (hibás datálással). Az 1290. febr. 20-án kiadott oklevél ugyanis a nyitrai káptalanban kelt, ahogy ez a fejrészében is szerepel. Az esztergomi kereszties konvent oklevelén nincs datálás, de mindenképpen 1290 előtt keletkezett.

gyei Százd nevű birtokát Ibur fiainak a fentiekhez hasonló feltételekkel.<sup>50</sup> A zálogosításról a konvent először egy memoriális oklevelet állított ki, majd a határidő lejárta után, ha a zálogosító fél nem tudta kifizetni a zálogösszeget, privilegiális formájú oklevelet készített a birtokátruházásról.<sup>51</sup> Mindkét esetben mindkét fél megjelent a konvent előtt.

#### f) Bérbeadó

A konvent 1268-ban és 1282-ben állított ki bérbeadásról szóló oklevelet. 1268-ban Márton garamszentbenedeki apát adta bérbe — rendtársai egyetértésével — a monostor Kakat nevű földjét Simonnak és társainak. Az egy eke nagyságú földért Simonéknak évente két *pondust* kellett fizetniük, ezenkívül Simon megígérte, hogy fegyveres védelmet nyújt az apátságnak és a földre *hospeseket* telepít. Mindezekért cserébe Simon szabad végrendelkezési jogot kapott a föld felett.<sup>52</sup> 1282-ben Marcellus, az esztergomi káptalan örkanonokja adta bérbe Nógrád megyei Berény nevű földjét a jenői német *hospeseknek* évente három márkáért és évente kétszer fizetendő természetbeni ajándékokért.<sup>53</sup> Mindkét esetben egyházi testület volt a bérbeadó, de mivel az első esetben egy hosszabb időre szóló, a föld birtokjogáról lemondó szerződésről volt szó, a konvent függő pecséttel ellátott privilegiális oklevelet állított ki, míg a második esetben, ahol egy rövidebb idejű bérbeadás történt, hátlapi pecséttel ellátott, *chirographum* nélküli oklevelet készített.

#### g) Megegyezést tartalmazó oklevél (*compositionalis*)

A konvent első megegyezést tartalmazó oklevele 1225-ben kelt. Az esztergomi káptalan és Béla falu lakói kötöttek megegyezést a per megindulása előtt, amely szerint a bélai lakosok átengedték a káptalannak az általa követelt három eke földet.<sup>54</sup> 1277-ben Pál királyi jegyző és Márton, Domonkos visegrádi várnagy officialisa pert indított Csolnok falu lakói ellen Pál testvérének meggyilkolása miatt. Az ügy végül nem jutott a királyi bíróság elé, mert a felek fogott bírák segítségével megegyeztek, és a csolnokiakat hatvan márká büntetés megfizetésére kötelezték.<sup>55</sup> Nem sokkal később a csolnokiak ki is fizették a büntetést a konvent előtt.<sup>56</sup> 1283-ban az esztergomi érsek egyezett meg peren kívül Hontpázmány nembeli Jánossal és Lamperttel, akik ellen a Hont megyei Kemence és Berzence határai miatt már hosszú ideje pert folytatott. A konvent által kiállított oklevélben a két birtok határait is leírták kurali Romanus királyi ember és Móric *clericus*, a konvent embere jelenlétében.<sup>57</sup> 1284-ben az esztergo-

<sup>50</sup> HO VIII. 393.

<sup>51</sup> eandem possessionem eidem comiti Thome nos nostris literis privilegialibus confirmari teneremur nullo contradicente – DL 1280.

<sup>52</sup> MES I. 561–562.

<sup>53</sup> MES II. 155–156.

<sup>54</sup> MES I. 256.

<sup>55</sup> ÁÚO IX. 187–188.

<sup>56</sup> ÁÚO IX. 188–189.

<sup>57</sup> MES II. 174–175.

mi érsek és Pál fia János bán egyezett meg per nélkül a Komárom megyei Bille birtokról, amely az esztergomi érsek birtokába került, cserébe viszont János bán megkapta a Nyitra megyei Födémest és az esztergomi érsekségnek okozott károk miatt kirótt 100 márka büntetését is elengedték.<sup>58</sup> 1291-ben az esztergomi és a csúti prépost egyezett ki az esztergomi érsek előtt indított perben egy esztergomi várossrész kérdésében. A megegyezés után a határok leírására is sor került, amelynél jelen volt Vázsony nembeli Jónás, az esztergomi érsek embere és Jakab, a keresztes konvent hiteles embere is.<sup>59</sup> 1297-ben Gyulazombor nembeli Erdő (*Erdew*) ispán lépett egyezsége az esztergomi káptalannal a Hont megyei Németi birtok ügyében. A per III. András előtt indult, Erdő ispán azonban a káptalan igazát bizonyító oklevelek megtekintése után visszalépett a pertől és lemondott Németi birtokról.<sup>60</sup> 1297-ben egy másik egyezés is kötött a konvent előtt: Lodomér esztergomi érsek és Hontpázmány nembeli Kázmér fia Ugrin egyezett ki Kéménd birtok ügyében. A birtokot az esztergomi érsek kapta meg az Ugrin testvérei által okozott károkért. A birtokátadásra királyi ítélet kötelezte a Hontpázmány nembelieket.<sup>61</sup> 1299-ben rendvei Gebard fia Péter és divéki Rathold fia Tamás királyi kúriában indított perének lezárására fogott bírák segítségével került sor, akik ítélete szerint Péter Rendve nevű birtokából egy darabot átadott Tamásnak.<sup>62</sup> 1300-ban a sági konvent egyezett ki az esztergomi káptalan előtt dalmadi Istvánnal Dalmad birtokról, azonban nem sokkal a megegyezés után a konvent ismét pereskedést kezdeményezett. István a békeség kedvéért írásba foglaltatta, hogy a kérdéses földrészen neki nincs birtokjoga, az teljes egészében a préposté, és utódait is eltiltotta mindenféle követeléstől.<sup>63</sup>

A megegyezések többsége egy egyházi testület — legtöbb esetben az esztergomi káptalan vagy érsekség — és egy magánszemély között jött létre, és mindig az egyház győzelmével végződött. A megegyezést a felek személyesen megjelenve mondták el a konvent előtt, csupán határleírás esetén volt szükség hiteles ember kijelölésére. Amennyiben nem egyházi testület volt az egyik fél, a megegyezés fogott bírák segítségével jött létre. Ha a megegyezés eredménye birtokátruházás volt, privilegialis oklevél kiállítására került sor, ha azonban csupán pénzbüntetést róttak ki, egyszerű pátens oklevelet készítettek.

#### *h) Eltiltás (prohibitoria) és tiltakozás (protestatoria)*

Mindkét oklevéltípusból csak egy-egy maradt ránk. 1293-ban bajnai Yexe fia András tiltakozott és eltiltotta a Básztyé nembelieket Bajna elidegenítésétől.<sup>64</sup> 1296. augusztus 29-én Salamon esztergomi kanonok tiltakozott, mivel Lodomér esztergomi érsek elvette Kovácsi falu templomának jövedelmeit, amelyek Salamont illeték volna.<sup>65</sup> Mindkét tiltakozás esetében természetesen csak

<sup>58</sup> MES II. 182–184.

<sup>59</sup> MES II. 299–301.

<sup>60</sup> MES II. 406–407.

<sup>61</sup> MES II. 410–411.

<sup>62</sup> HO VIII. 392–393.

<sup>63</sup> CD VII/5. 557–558.

<sup>64</sup> ÁÚO X. 130–131.

<sup>65</sup> MES II. 393–394.



a tiltakozó felek jelentek meg a konvent előtt, és a bevallásukról rányomott pecséttel készült, pátens oklevelet állítottak ki.

## 2) Jelentés (relatio) típusú oklevelek

A konvent oklevelei között sokkal kevesebb *relatiót* tartalmazó oklevelet találunk, mint ahány *fassio* típusút. Ez megfelel a korabeli gyakorlatnak. Ahogy más hiteleshelyeknél is megállapítható, csak az 1272. év után lesz rendszeres bevonásuk a királyi eljárásokba.<sup>66</sup> Az esztergomi konvent azonban ennél már jóval korábban teljesített *relatiós* feladatokat, köszönhetően a királyi udvarral való szoros kapcsolatának, illetve annak, hogy a korai időben a legelőkelőbb egyházi személyeknek nyújtott szállást, mint például Pecorari Jakab bíborosnak 1233-ban.<sup>67</sup> Ahogy ez más intézményeknél is megfigyelhető, az 1272 előtti években — ha készültek ilyen típusú oklevelek — még nem a később kialakult oklevélformákat használták, hanem privilegialis formában, a *fassiok*hoz hasonlóan állították ki őket. Igen gyakran azonban nem is készült oklevél az eljárásról, csak ideiglenes feljegyzést írtak róla, amely szerencsés esetben átiratban, egy-egy odavetett megjegyzésben fennmaradt, de legtöbbször még így sem.<sup>68</sup>

Az esztergomi kereszties konvent *relatiós* tevékenységének első nyoma 1239-ből maradt ránk. Ekkor Péter, a konvent *magistere* Péter szolgagyőri ispánnal vett részt Deáki határjárásán Uros pannonhalmi apát és a pozsonyi polgárok perében.<sup>69</sup> A határjárásról a pert leíró oklevélből értesülünk, bár magáról az eljárásról is készült egy oklevél, ez azonban, sajnos, nem maradt fenn. Mivel a perben az egyik fél a pannonhalmi apát volt, Béla király ítéletének végrehajtói magas rangú személyek voltak, így a konvent nem egy alacsonyabb rangú klerikusát, hanem magát a konvent *magisterét* küldte ki, aki Péter ispánnal végezte el a hiteles eljárást. A következő, Béla király ítélete szerint történt birtokba iktatás 1250. május 22-én volt, és az erről szóló oklevél teljes egészében ránk maradt. Az 1249. március 19-én kelt királyi oklevél szerint az uralkodó elcserélte az Esztergom megyei Örs birtokot az esztergomi érsek Komárom megyei Szőny birtokára, majd utasította Hontpázmány nembeli Lampert ispánt, hogy iktassa be az érseket Örs birtokba.<sup>70</sup> Bár a cseréről szóló oklevél nem említi, de több mint egy évvel később mégis Béla király parancsára ment ki a konvent embere, Mihály *frater* a királyt képviselő Lampert ispánnal és végezte el az esztergomi érsek beiktatását.<sup>71</sup> A király utasítására a konvent oklevelet is kiállított az iktatásról az érsek számára. Úgy tűnik tehát, hogy a birtokcserét tartalmazó oklevél mellett, amely csak a királyi embert utasítja a végrehajtásra, volt egy másik oklevél is — amely azonban nem maradt ránk —, amelyben a király megbízta a

<sup>66</sup> Szovák Kornél: Kormányzat és hiteleshely. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 223–231.

<sup>67</sup> Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticaniis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae 1859–1860. 116–119.

<sup>68</sup> Szovák K.: Kormányzat és hiteleshely i. m.

<sup>69</sup> ÁÚO II. 92–93, MES I. 328. (kivonat).

<sup>70</sup> MES I. 376–378.

<sup>71</sup> ÁÚO VII. 314–315., MES I. 382.

konventet az eljárás lefolytatásával. A király számára nem kellett jelentést tenni az esetről, csak az esztergomi érsek számára állítottak ki róla oklevelet.<sup>72</sup>

A konvent azonban nemcsak határjárás és birtokba iktatás elvégzésével, hanem eskü helyszíneként is szerepet kapott a jogi ügyletekben. 1259-ben az esztergomi érsek ítélete alapján kellett volna esküt tennie az esztergomi káptalannak a muzslai lakosok ellenében egy ebedi földdarab ügyében a konvent előtt, az eskü helyett azonban a káptalan másfél márkát fizetett a birtokrészért, így kiegyezett a muzslaiakkal.<sup>73</sup> Szintén nem került sor a megítélt esküre 1261. július 2-án sem, amikor IV. Béla király ítélete alapján az esztergomi egyháznak és a letkési csónakosoknak is esküt kellett volna tenniük Hort föld ügyében. A felek az eskü előtti egységet választották *Aba pristaldus* és fogott bírák előtt, majd *Aba* és *Bertalan frater*, a konvent kiküldött embere megjárta a földet és két részre osztotta.<sup>74</sup> A 13. század végén *Simon* fiai *Mihály* és *Márton* tettek esküt *Márton* alországbíró parancsára *Bény* fiai ellen, és ezzel őket minden vád alól felmentették.<sup>75</sup>

A felsorolt oklevelek közül csupán az utolsó három maradt fenn eredeti formában, ebből kettő függő pecsétell ellátott privilegialis oklevélként, a 13. század végén kelt, datálatlan oklevél pedig rányomott pecsétell, pátens formában. Az oklevelek kiállítója a *fassio* típusú oklevelek formuláit használta. Az első, később állandósult *relatio*s formulákkal ellátott oklevél 1283. január 27-én kelt.<sup>76</sup> Elképzelhető, hogy a konvent már korábban is állított ki oklevelet ilyen formulákkal, hiszen 1275-ben is végzett egy vizsgálatot és birtokba iktatást IV. László király parancsára, de erről sajnos csak utalásból értesülünk.<sup>77</sup>

A tíz 1283 és 1301 között kelt *relatio*t tartalmazó oklevél mindegyike azonos formulákkal készült, tehát ekkora már ezek kiállítása mindennapos gyakorlattá vált. A tíz oklevélből hét határjárás és birtokba iktatást tartalmaz általában a király utasítására, csupán egy esetben fordul elő, hogy a királyné szólította fel a konventet a hivatalos eljárás elvégzésére.<sup>78</sup> A király vagy személyesen, vagy az alországbíró útján értesítette a konventet akarataról. 1297-ben például *Márton* alországbíró,<sup>79</sup> 1300-ban pedig *István* alországbíró levele értelmében végezte el a konvent a *statutiot*.<sup>80</sup> Az eljárásoknál a konvent egy alacsonyabb beosztású embere, aki a *clericus* vagy *frater* megnevezést viselte, a kijelölt királyi emberrel szállt ki a megadott birtokra, hogy a határjárás és a beiktatást elvégezze a szomszédok és határosok jelenlétében. Ha nem volt ellentmondás, és nem is volt várható, a konvent két-három napon belül elkészítette

<sup>72</sup> A legtöbb *relatio* még szóban hangzott el, l. *Fügedi Erik*: IV. Béla adományai és a szóbeliség. Levéltári Közlemények 63. (1992) 39–52.

<sup>73</sup> MES I. 456.

<sup>74</sup> MES I. 460–462.

<sup>75</sup> *Tóth N.*: A Stefanita rend esztergomi házának kiadatlan hiteleshelyi oklevelei i. m. 289.

<sup>76</sup> MES II. 161–162.

<sup>77</sup> MES II. 49–51.

<sup>78</sup> *Fennena* királyné oklevele 1291-ben, l. MES II. 309–310.

<sup>79</sup> MES II. 405.

<sup>80</sup> ÁÚO X. 408–409. – Az oklevél keltezése azonban vitás, ugyanis az oklevél *Bajna* birtok megítéléséről a *Zovárd* nemzetség számára 1300. okt. 19-én kelt (ÁÚO X. 391–393.), a birtokba iktatást azonban már 1300. jún. 30-án elvégezte a konvent.

jelentését az uralkodónak. Néhány esetben azonban — főképp, ha a birtokba iktatást hosszabb per előzte meg — az ellentmondás nélküli iktatás után tizenöt napot vártak, hogy az esetleges tiltakozó bejelenthesse igényét a birtokra. Így történt ez 1293. február 12-én, amikor az iktatás tizenötödik napján jelent meg a konvent előtt István és Jakab, és tiltakozott az esztergomi érsek Kemen-ce birtokba történt beiktatása ellen.<sup>81</sup> 1300-ban tizenöt nap elteltével jelentek meg a konvent előtt básztélyi András fiai, hogy Zovárd mester Bajna birtokba történt beiktatása ellen tiltakozzanak.<sup>82</sup>

A határjárásokon és birtokba iktatásokon kívül a konvent vizsgálatokat is végzett, azonban ezek közül csak négy oklevél maradt fenn. Mind a négy III. András uralkodása alatt, 1293-ban, 1299-ben és 1300-ban kelt. 1293. augusztus 10-én az uralkodó utasítására a konvent kivizsgálta Baas fia Péter panaszát, miszerint a néhai Péter nádor fia Ugróc nevű várában és a hozzá tartozó birtokokban és jobbágyokban, valamint a Garam melletti Mikola nevű birtokában száz márka kárt okozott.<sup>83</sup> 1299. május 10-én András király utasítására András fia Ioanka panaszát vizsgálta ki a konvent, miszerint kürti Péter harminc márhát ellopott az Esztergom megyei Köbölkút nevű birtokáról. A konvent kiküldött embere és a királyi ember által lefolytatott vizsgálat kürti Péter bűnösségét bizonyította,<sup>84</sup> Péter azonban váltig tagadta a vádakát, ezért az uralkodó esküre kötelezte, amelyet az esztergomi keresztes konvent előtt kellett letennie.<sup>85</sup> 1299. május 27-én az uralkodó parancsára Miklós *clericus*, a konvent nevében és mocsolai Potouch fia Sebestyén a király képviseletében ki akartak szállni Búcs birtokra, hogy megidézzék a keszi nemeseket Zovárd mester ellenében. Miklós és Sebestyén azonban nem jutott el kitűzött céljukig, mivel útközben a keszibeliek megtámadták és megverték őket, a konventi embertől elvették Zovárd mester lovát a nyergével együtt, a királyi embertől a szintén Zovárd nemzetségbe tartozó Csák *magister* lovát, fegyverét és egyéb dolgait. Szerencsére azonban a megtámadottak be tudtak menekülni a falu templomába, így életben maradtak, majd a következő napon szerencsésen elvégezték a megidézést.<sup>86</sup> A korabeli közbiztonsági állapotokon kívül az is kiderül az esetből, hogy a konvent emberének lovát és felszerelést Zovárd mester biztosította, aki az ügy felperese volt. Végül 1300. augusztus 23-án is kiszállt a konvent egy vizsgálatra, szintén Zovárd *magister* ügyében. Augusztus 10-én ugyanis Csák Máté szeriensei megtámadták Zovárd mester Karva és Radvány nevű birtokát és ott nagy károkat okoztak. A vizsgálat a sértett igazát bizonyította és elismerte a Csák familiárisok bűnösségét.<sup>87</sup>

A konvent *relatios* munkában való részvétele tehát, a fennmaradt források alapján ítélve, 1283 után teljeseedett ki; a legtöbb esetben a király utasítására végezett birtokba iktatási, határjárási feladatokat.

<sup>81</sup> MES II. 340–341.

<sup>82</sup> ÁÚO X. 408–409.

<sup>83</sup> DL 1371.

<sup>84</sup> CD VI/2. 236.

<sup>85</sup> CD VI/2. 235.

<sup>86</sup> ÁÚO X. 358–359.

<sup>87</sup> ÁÚO X. 406–407.

3) *Átírás (transscriptio) típusú oklevelek*

A konvent Árpád-korból fennmaradt oklevelei között meglepően kevés az átírást tartalmazó kiadvány. Mindössze tíz ilyen típusú oklevél maradt fenn, amelyek közül nyolc az esztergomi érsekkel vagy a káptalannal van kapcsolatban. Az átírást tartalmazó oklevelek egy része a *relatios* tevékenység eredménye. 1244-ben Pápa nembeli Syka fia Benedek alországbíró foglaltatta írásba Bajon birtok eladományozását.<sup>88</sup> Az alországbíró *pristaldusa*, István útján kérte fel a konventet az oklevél kiadására, ezzel kívánván megerősíteni a saját maga által kiállított dokumentumot, amely valószínűleg a birtokba iktatás helyszínén készült (*super ipsam terram personaliter accessimus*), és részletes határjárást tartalmaz.<sup>89</sup> Az oklevél a korai *relatios* eljárás menetébe is betekintést nyújt, hiszen a királyné által eladományozott birtok iktatását és határjárást az alországbíró és poroszlója végezte el, de a hitelesség miatt szükség volt egy egyházi testület megerősítésére is az 1231. évi törvény előírásai szerint.<sup>90</sup> A konvent az eljárásban nem vett részt, csupán később hitelesítette azt.

Az átírást tartalmazó oklevelek másik része egy már meglévő, hiteles oklevél megerősítése vagy átírása, amire az Árpád-kor végi rossz közbiztonság és veszélyes közlekedés kényszerítette a kérelmezőket. 1285-ben Patya falubeli nemesek jelentek meg a konvent előtt és kérték, hogy írja át a király számukra kibocsátott oklevelét, amelyet az utazás viszontagságai és időjárás miatt nem akartak eredetiben magukkal vinni.<sup>91</sup> 1292. január 4-én András király kérésére írta át a konvent az uralkodó egy korábbi oklevelét az esztergomi káptalan javára, mivel az eredeti levelek a különböző veszélyek és hirtelen támadások miatt kárt szenvedhetnek.<sup>92</sup> 1300. január 22-én János, az esztergomi káptalan dékánja és András, a káptalan egykori dékánja kérte a konventet a káptalan nevében, hogy írja át Lodomér érsek négy oklevelét, amelyeket az utazás viszontagságai miatt féltek magukkal hordozni.<sup>93</sup>

Más esetben azért volt szükség az oklevél átírására, hogy az egyszerűbb formában kiállított oklevelet privilegiális formában adják ki (*in publicam formam privilegii*). 1290. május 21-én málisi Simon fia Adrián és Anyanus, az esztergomi káptalan képviselője kérte, hogy a köztük lezajlott birtokcseréről a konvent állítson ki privilegiumlevelet.<sup>94</sup> 1292. május 1-jén a konvent Mihály, Lodomér érsek kenyérhordozóinak mestere (*paniferorum magister*) kérésére írta át privilegiális formában az esztergomi káptalan oklevelét Szamárd birtok megvételéről.<sup>95</sup> 1300. április 12-én pedig Walter ispán fia Endre budai polgár kérte a konventet, hogy írja át III. András király oklevelét az esztergomi Zenie palotáról.<sup>96</sup>

<sup>88</sup> ÁÚO VII. 185.

<sup>89</sup> ÁÚO VII. 178–179.

<sup>90</sup> 1231. évi 21. tc.: CD III/2. 259.

<sup>91</sup> MES II. 191–192.

<sup>92</sup> MES II. 313.

<sup>93</sup> MES II. 477–478.

<sup>94</sup> MES II. 259.

<sup>95</sup> MES II. 325.

<sup>96</sup> MES II. 483.

Kivételt képez az átírást tartalmazó oklevelek között az 1260 körül kelt oklevél, amely leírja, hogy Martond falubeli Elus fia Mete és Bitroldus fia Been megjelent a konvent előtt és elmondta, hogy a tatárok pusztítása során megsemmisült az az oklevél, amely bizonyítja, hogy Mete eladta birtokát Been-nek, ezért kérték, hogy a konvent erről állítson ki egy másik oklevelet. A konvent a kérést teljesítette, sem írásbeli, sem szóbeli bizonyítékot nem kért a jogügyletről.<sup>97</sup>

Az átírást tartalmazó oklevelek privilegialis formában készültek, függő pecséttel, a legtöbbször chirographálva. Egyetlen kivétel az 1274 körül kelt oklevél, amelyet László királynak küldött a konvent, mivel valószínűleg egy peres ügyben volt rá szüksége. Az esztergomi káptalan egy hírnök útján (*per suum nuncium*) kérte a konventet, hogy írja át V. István oklevelét Epöl birtokról és azt pecsétjével megerősítve küldje át a káptalannak. A konvent a kérést teljesítette, és *corroboratio*s formulák nélkül, zárópecséttel lezárva állította ki az oklevelet.<sup>98</sup>

Az átírásokat tartalmazó oklevelek közös jellemzője, hogy a konvent nem a saját oklevelét írta át, a kérelmező felek magukkal hozták az átírni kért oklevelet. Az 1274 körül készült oklevélből azonban az derül ki, hogy a konvent levéltárában nemcsak saját okleveleit őrizte, hanem az esztergomi káptalan legfontosabb privilégiumait is itt tárolták, és szükség esetén a konvent másolatot készített róluk. Az 1292. január 4-én kiadott oklevél szintén azt sugallja, hogy az esztergomi káptalan oklevelei a keresztes konvent őrzetében voltak, és a király kérésére a legfontosabb kiváltságokról a konvent másolatot készített.<sup>99</sup>

#### 4) A hiteleshelyi tevékenység területi hatásköre

A konvent területi hatáskörének vizsgálatakor mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a kiadott okleveleknek csak töredéke maradt ránk, és az ezekből levont következtetéseket nagyban befolyásolja, hogy az esztergomi érsekség és káptalan levéltára viszonylag épségben maradt fenn, míg más kisebb levéltárak — gondolhatunk itt elsősorban a környékbeli családokra, amelyek szintén igénybe vették a konvent szolgáltatásait — szinte teljes egészében elpusztultak.

A konvent által kiadott oklevelek többsége egyházi intézmény számára készült. Ezen belül a legnagyobb csoportot az esztergomi egyház számára kiadott oklevelek alkotják. A konvent által kiadott első ismert hiteleshelyi oklevél is az esztergomi káptalan számára adományozott birtokról szól, és a későbbiek folyamán kiadott oklevelek nyolcvan százaléka valamilyen módon hozzá kapcsolódik. Az esztergomi érsek szolgálatában a konvent Komárom, Nógrád, Hont és Bars megyei birtokok vételénél, iktatásánál volt jelen. Ez azonban nem jelentett kizárólagos jogot a konvent számára, mert az érsek más egyházi intézményekkel is dolgoztatott. 1264-ben például a győri káptalan előtt adta el Sebridus, mödlingi német a Komárom megyei Udvard tizedét, valamint Örs és Virt birtokot az esz-

<sup>97</sup> ÁÚO VII. 541–542. – Az oklevelet Györffy György „1257 előtt”-re datálja (*Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I<sup>3</sup>–IV. Bp. 1987–1998. III. 219.*).

<sup>98</sup> MES II. 47.

<sup>99</sup> MES II. 303.

tergomi érseknek,<sup>100</sup> igaz azonban, hogy ezt később az esztergomi konvent is írásba foglalta.<sup>101</sup>

Az esztergomi káptalan szintén Hont, Bars és Nógrád megyei birtokainál vette igénybe a konvent segítségét, de ezenkívül a káptalan Esztergom megyei birtokügyeit is a keresztesek intézték. A konvent közreműködése itt sem volt kizárólagos, 1228-ban például az Esztergom megyei Nána megosztását a budai káptalan előtt foglalták írásba,<sup>102</sup> 1250-ben pedig a muzslai nemesek szintén a budai káptalan előtt adták el ebedi földrészüket az esztergomi káptalannak.<sup>103</sup> Néhány évvel később azonban az esztergomi káptalan Ebed földért indított perében a muzslaiak ellen már a keresztes konvent járt el.<sup>104</sup>

Összességében megállapítható, hogy az esztergomi érsekség és káptalan általában a keresztes konventhez fordult Hont, Bars, Nógrád, Komárom és Esztergom megyei birtokügyei intézésénél, kivételt csupán akkor tettek, ha a másik fél kezdeményezte a jogi ügyletet, de a legtöbb esetben később ezeket az okleveleket is megerősítették a konvent előtt.

A konvent más egyházi testületek számára is végzett hiteleshelyi munkákat. Ezek közül azonban csak néhány oklevél maradt fenn. A 13. század első felében a pannonhalmi apátság vitás ügyeiben vett részt. 1239-ben Uros pannonhalmi apát és a pozsonyi várnépbeliek Sala birtokért támadt perében a konvent *magistere* végezte el a határjárást.<sup>105</sup> Ezenkívül a garamszentbenedeki konvent és a sági premontrei prépostság is igénybe vette néha a szolgáltatásait. 1268-ban a garamszentbenedeki konvent Kakat nevű földjét adta bérbe a konvent előtt.<sup>106</sup> 1298-ban a sági prépost a Hontpázmány nembeliekkel,<sup>107</sup> 1300-ban pedig dalmadi Istvánnal egyezett ki a keresztesek előtt.<sup>108</sup>

A konvent okleveleinek másik része magánszemélyek számára készült. Az ilyen típusú oklevelek vizsgálatánál már több konvent és káptalan esetében beigazolódott, hogy az egyházi intézmény birtokaival szomszédos területekről érkeztek a bevallás készítésére a felek.<sup>109</sup> Erre szükség is volt, hiszen a birtokeladások vizsgálatánál már láttuk, hogy a konvent nem kért személyazonosságot igazoló okmányt vagy szóbeli bizonytságot, ami csak azért történhetett meg, mert ismerte a bevallást készítő személyeket. Az esztergomi keresztes konvent birtokainak elhelyezkedése önálló vizsgálat tárgyát képezi, azonban a *fassiok* során megjelent személyek lakhelyét és a konvent birtokairól rendelkezésünkre álló adatokat összevetve beszédes következtetésekre jutunk.

<sup>100</sup> MES I. 518–519., 519.

<sup>101</sup> MES I. 531–532.

<sup>102</sup> MES I. 268–269.

<sup>103</sup> MES I. 383.

<sup>104</sup> Az 1259. évi oklevél: MES I. 456.

<sup>105</sup> ÁÚO II. 92–93.

<sup>106</sup> MES I. 561–562.

<sup>107</sup> DL 1514., Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 259 049.

<sup>108</sup> CD VII/5. 557–558.

<sup>109</sup> *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 136.; *Hunyadi Zsolt*: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: *Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből*. Szerk. Koszta László. Szeged 1998. 61.

A konvent előtt bevallást készítőik többsége Esztergom megyei birtokról érkezett. A konvent birtokainak többsége is Esztergom megyében, a Dunától délre terült el. A konvent legelső birtokait III. Béla királytól kapta, ezek megerősítése a III. Orbán pápa által 1187-ben kiadott oklevélben található.<sup>110</sup> Eszerint Esztergom megyében tulajdonában volt Szépmező, amely a keresztes konventnek otthont adó Szentkirállyal szemben volt, a Duna északi partján.<sup>111</sup> 1215-ben kapta meg a konvent II. Andrástól a Szentkirályon lévő összes jobbágyot, valamint tizenkét hajót.<sup>112</sup> 1245-ben Bajon birtok eladásánál értesülünk róla, hogy a konvent birtokos volt Bajon szomszédságában,<sup>113</sup> valószínűleg Bille faluban, amely Bajon határosa volt és 1272-ben is a konvent tulajdonában volt.<sup>114</sup> A kereszteseknek volt ezenkívül szőlője Kirván, amelyet 1255-ben hűséges szolgáljuknak, Symeonnak adtak.<sup>115</sup> Az 1258 körül hamisított pápai bulla szerint a konventnek volt birtoka a már említett Billén, Táton, Zsidódon<sup>116</sup> és Csimaszombaton.<sup>117</sup> Az esztergomi ispotályos rend epöli birtokát egy 1270. október 22-én kiadott oklevél említi, de ekkor a földrész már nem volt a rend tulajdonában.<sup>118</sup> Végül 1270-ben a keresztesek tulajdonában volt Valmot falu is.<sup>119</sup> A fent említett birtokok Esztergom megye délkeleti részen egy összefüggő uradalmat rajzolnak ki. A konvent elé a birtokok szomszédos területeiről érkeztek azok a személyek, akik jogi ügyeiket írásba szerették volna foglaltatni, mint például Bajonról,<sup>120</sup> Udvarnokról,<sup>121</sup> Dorogról,<sup>122</sup> Csévről,<sup>123</sup> Bajnáról.<sup>124</sup>

Esztergom megye északi részén élő személyek is tettek a konvent előtt bevallást. Ők azonban szinte kivétel nélkül a Zovárd nimmel álltak kapcsolatban, és a legtöbb esetben eladták a Zovárdoknak földjük egy részét. Az első Zovárd nimmel kapcsolatos oklevél 1283-ban kelt és a nemzetség birtokosztályát tartalmazza.<sup>125</sup> Ezután 1287-ben Gyarmat birtok iktatásánál,<sup>126</sup> Töttös nevű föld

<sup>110</sup> MES I. 132–135.

<sup>111</sup> *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. II. 277.

<sup>112</sup> CD XI. 382.

<sup>113</sup> MES I. 360–361.

<sup>114</sup> MES I. 599–601.

<sup>115</sup> MES I. 430.

<sup>116</sup> Zsidód Esztergomtól délnyugatra található, vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. II. 318. A zsidódi birtoklást megerősíti egy 1262-ben kelt oklevél is, l. MES I. 481.

<sup>117</sup> DF 229 844. Csimaszombat (Örsej) a mai Bajna település szomszédságában található. Azonosítását megnehezíti, hogy később nemesi családok tulajdonában van, és a keresztes rend birtoklását nem említik, vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. II. 305.

<sup>118</sup> MES II. 582.

<sup>119</sup> CD V/1. 58. – Valmot Esztergomtól délre található, a mai Leányvár helyén, vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. II. 317.

<sup>120</sup> MES I. 360–361. – Bajon Esztergom és Kesztléc között található település, a szintén elpusztult Bille és Nyír szomszédságában, vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. II. 224–225.

<sup>121</sup> ÁÚO IX. 324–325. – Udvarnok Esztergomtól délnyugatra volt, a mai Bajna falu szomszédságában, vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. II. 315–316.

<sup>122</sup> MES II. 220.

<sup>123</sup> MES II. 220.

<sup>124</sup> ÁÚO X. 130–131.

<sup>125</sup> DL 107 383.

<sup>126</sup> ÁÚO IX. 492.

megvásárlásánál,<sup>127</sup> 1294-ben Hidegkút birtok megvásárlásánál,<sup>128</sup> 1295-ben Udvarnok falu megvásárlásánál<sup>129</sup> és 1300-ban Bajna birtok iktatásánál is a konvent szolgálatait vette igénybe a Zovárd nemzetség.<sup>130</sup>

Esztergom megyén kívül Hont és Bars megyei nemesek fordultak a konventhez. Hont megyéből Ság,<sup>131</sup> Martond,<sup>132</sup> Bori,<sup>133</sup> és Százd<sup>134</sup> faluból érkeztek oklevélkérő személyek. A felsorolt települések mindegyike Hont megye nyugati felén található, Martond és Ság kivételével valamennyi az Esztergomot Báltal összekötő út mentén. Az esztergomi keresztes konventnek Hont megyében eddig egyetlen birtokáról tudunk, Dieles vagy később Keresztes nevű birtokról, amelyet egy 1307-ben kiadott oklevél említ.<sup>135</sup> Keresztes Hont megye nyugati felén helyezkedik el, a fentebb felsorolt birtokok mindegyike tíz kilométeres körzetén belül van.

Bars megyéből Sáró,<sup>136</sup> Gyékényes,<sup>137</sup> Mikola,<sup>138</sup> Bél<sup>139</sup> és Málás<sup>140</sup> birtokokon élők vették igénybe a konvent szolgáltatásait. A felsorolt birtokok közül négy — Sáró, Mikola, Bél és Málás — Bars megye keleti felén fekszik, Hont megye határától nem messze. A megyehatártól néhány kilométerre található a konvent Keresztes nevű birtoka, tehát a fentebbi három birtok ennek a vonzáskörzetébe tartozott. A negyedik Bars megyei birtok, Gyékényes Bars várától délnyugatra helyezkedett el. Tőle öt kilométerre feküdt Csifár birtok, amely egy 1235. évi oklevél szerint Márton fia Torda tulajdonában volt, majd annak örökös nélküli halála után a Nyitra megyei Tapolcsányért cserébe került az esztergomi konvent birtokába.<sup>141</sup>

A keresztes konvent elé végül Trencsén és Nyitra megyéből is érkeztek bevallást tévők. Trencsén megyéből Hrabova<sup>142</sup> és Dubnica<sup>143</sup> birtokosai keresték fel a konventet. Mindkét birtok Trencsén megye déli részén található, Nyitra megye szomszédságában. Nyitra megye területén pedig a konvent tulajdonában

<sup>127</sup> ÁÚO IX. 459–460.

<sup>128</sup> ÁÚO X. 169–170.

<sup>129</sup> ÁÚO XII. 580–582.

<sup>130</sup> ÁÚO X. 408–409.

<sup>131</sup> MES I. 418.

<sup>132</sup> ÁÚO VII. 541–542.

<sup>133</sup> CD VI/1. 133–135.

<sup>134</sup> HO VIII. 393.

<sup>135</sup> CD VIII/6. 186., regeszta: Anjou-kori Oklevéltár I–XV, XVII., XXIII–XXVII. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, Kófalvi Tamás, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged–Bp. 1990–2007. II. 183. sz. – Keresztes birtok Hont megye nyugati felén feküdt, a Garam folyótól keletre, vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. III. 207.

<sup>136</sup> HO VIII. 256–257.

<sup>137</sup> HO VIII. 278.

<sup>138</sup> DL 1371.

<sup>139</sup> HO VII. 220–221.

<sup>140</sup> ÁÚO XII. 562–563. *Tóth N.*: A Stefanita rend esztergomi házának kiadatlan hiteleshelyi oklevelei i. m. 288.

<sup>141</sup> CD IV/1. 21–28. – Az oklevél datálására l. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. 608. sz.

<sup>142</sup> *Tóth N.*: A Stefanita rend esztergomi házának kiadatlan hiteleshelyi oklevelei i. m. 286. – Rabó, ma Hrabové, Szlovákia.

<sup>143</sup> ÁÚO IV. 75–76. – Bántölgyes, ma Dubnicka, Szlovákia.



volt *Nenicha* vagy Keresztesfölde nevű falu.<sup>144</sup> Ugyanezzel a birtokkal van összefüggésben a konvent többi Nyitra megyei ügyfele is. *Nenicha* ugyanis Divéktől mintegy tizenöt-húsz kilométer távolságra feküdt, és tőle északra ki-  
zárólag a Divék nemnek voltak birtokai. Az összes olyan konvent által kiadott oklevél, amelyben Nyitra megyei nemesek vagy birtokok szerepelnek a Divék nemzetséggel van kapcsolatban,<sup>145</sup> akik valószínűleg a birtokok közelsége miatt fordultak a konventhez.

Az esztergomi Szent István keresztes konvent tehát olyan területekről érkező nemeseknek állított ki oklevelet, illetve olyan helyeken végzett *relatios* tevékenységet, amelyek birtokaival szomszédos területek voltak, vagy a szomszédos nagybirtokosokkal voltak kapcsolatban, mint például az esztergomi egyházzal, az Esztergom megyei Zovárd nemzetséggel vagy a Nyitra megyei Divék nemzetséggel.

### 5) Levéltár

Az esztergomi keresztes konvent hiteleshelyi tevékenységéhez szorosan hozzátartozik a levéltár fenntartása. A levéltárról szóló első adatok a 13. század elejéről származnak, a hiteleshelyi tevékenység megindulásával egyidősek, ez azonban nem zárja ki azt, hogy már korábban is volt a konventnek levéltára a birtokaival és kiváltságaival kapcsolatos iratok megőrzésére. Az első, biztosan a keresztes konvent levéltárára vonatkozó adatunk egy 1220 körül kelt oklevélből származik, amely szerint Miklós nádor a pannonhalmi apát és a somogyi várjobbágyok ügyében egy chirographált oklevelet állított ki, amelynek egyik példányát a pannonhalmi apátnál, másik példányát pedig az esztergomi Szent István keresztesek levéltárában (*camera*) helyezte el.<sup>146</sup> Ebből az adatból az is kiderül, hogy a konvent nemcsak saját okleveleit őrizte, hanem megőrzésre átvette más intézmények, esetleg magánszemélyek okleveleit. Fentebb már láttuk, hogy az esztergomi káptalan is nála őrizte oklevelei egy részét, egy 1351-ben kelt oklevél szerint pedig más nemesek oklevelei is megtalálhatók voltak a konvent levéltárában.<sup>147</sup>

A levéltárat, azaz *conservatoriumot* vagy *camerat* a templom sekrestyében őrizték,<sup>148</sup> az oklevelek pedig egy kis szekrényben voltak elhelyezve.<sup>149</sup>

Úgy tűnik, a konvent másodpéldányokat készített, és ezeket helyezte el a levéltárban. A kiadott oklevelek ugyanis szinte mind *chirographumok*, csupán a *relatios* oklevelek egy része, és néhány záró pecséttel ellátott oklevél képez kivételt. Ezenkívül, amikor 1351-ben Lőrinc fia István kérte a konventet, hogy

<sup>144</sup> HO VII. 21. – Azonosítására: Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. IV. 425. (Návoj névvel azonosítja a települést, amely ma Zsámbokréttől északkeletre található).

<sup>145</sup> HO VI. 207–208., HO VII. 211–212., HO VI. 415., HO VIII. 392–393.

<sup>146</sup> ÁÚO I. 167–168.

<sup>147</sup> inter cetera litteralia instrumenta aliorum nobilium – DL 41 162.

<sup>148</sup> in sacristia seu conservatorio ecclesie nostre – DL 41 162.; in nostra camera seu conservatorio – DL 1471.

<sup>149</sup> in armariolo nostro constitutum – DL 1094.

írja át az általa 1291-ben, Márton fiai kérésére kiadott oklevelét, a konvent a levéltárában lévő másodpéldányról állított ki oklevelet.<sup>150</sup>

### 6) Személyzet

A hiteleshelyi tevékenységet ellátó személyekről szinte semmit nem tudunk. A káptalanokban a *lector* feladata volt az oklevelek kiállítása, akinek szerepét a 13. század végétől a *notarius* vette át, a levéltár és a pecsét őrzése pedig a *custos* feladata volt.<sup>151</sup> Az esztergomi keresztes konventnél az oklevelek kiállítását kezdetben valószínűleg a *scolasticus* végezte, aki 1223-ban Florianus volt.<sup>152</sup> Az oklevél kiállítást végző személyek azonosítását megnehezíti, hogy a konvent szinte soha nem alkalmazta a *datum per manus* formulát, és *subscriptio* is csupán kétszer fordul elő. Ezek szerint 1250-ben már *notarius* működött közre az oklevelek kiadásánál, aki ekkor egy bizonyos Domokos volt.<sup>153</sup> A levéltár és a pecsét felügyelete valószínűleg a konventnél is a *custos* feladata volt. 1223-ban<sup>154</sup> és 1225-ben<sup>155</sup> Visuntinus volt a *custos*, 1229-ben Áron<sup>156</sup>, 1250-ben Konrád,<sup>157</sup> 1272-ben Domokos<sup>158</sup> (aki valószínűleg azonos a konvent későbbi *magister*ével), 1283-ban Vince,<sup>159</sup> 1292-ben pedig Jakab.<sup>160</sup> Az 1283-ban szereplő *subscriptio*ban a *custos* mellett még a *decanus*t említik meg, aki valószínűleg szintén részt vett a hiteleshelyi munkában, talán az oklevelek kiállítási díjának beszedésénél. A *decanus*ok közül elég keveset ismerünk: 1223-ban Imre,<sup>161</sup> 1265-ben Illés,<sup>162</sup> 1283-ban és 1286-ban Jakab,<sup>163</sup> 1291-ben pedig Miklós<sup>164</sup> töltötte be ezt a hivatalt. A hiteleshelyi munkában ezenkívül részt vettek a *relatiok* során kiküldött konventi tagok, akik a 13. század második felétől kezdve a konventi hierarchia legalsó szintjén álló *clericus*ok és *fraterek* közül kerültek ki.

### 7) Pecsét

A konvent az oklevelei hitelesítéséhez chirographumot és pecsétet használt. Az első pecsét a hiteleshelyi működés megindulása kezdetén, a 13. század elején készülhetett. Ez a függő pecsét szerepel a konvent néhány korai oklevelén, de épen fennmaradt változata, sajnos, nem ismert. Az 1223. évi oklevelen

<sup>150</sup> DL 41 162.

<sup>151</sup> *Szentpétery I.*: Magyar oklevéltan i. m. 129–130.

<sup>152</sup> MES I. 240–241.

<sup>153</sup> MES I. 382.

<sup>154</sup> MES I. 241–242.

<sup>155</sup> MES I. 256.

<sup>156</sup> ÁÚO I. 266–268.

<sup>157</sup> MES I. 382.

<sup>158</sup> MES I. 599–601.

<sup>159</sup> MES II. 169–170.

<sup>160</sup> MES II. 329–332.

<sup>161</sup> MES I. 241–242.

<sup>162</sup> MES I. 527.

<sup>163</sup> MES II. 169–170.; CD V/3. 327–328.

<sup>164</sup> MES II. 309.

töredéke látható,<sup>165</sup> amely alapján a konvent első pecsétje talán mandorla alakú volt, középen egy álló egyházi méltóságot ábrázolt, ami rokonságot mutat a székesfehérvári johannita konvent és a felhévízi stefanita konvent későbbi pecsétjével.<sup>166</sup> A tatárjárás során a konvent pecsétje elpusztult, így 1245 körül a konvent új pecsétet készített, amely szintén mandorla alakú volt és Szent István király trónuson ülő alakját ábrázolta.<sup>167</sup> A pecsétkép szinte teljesen megegyezik IV. Béla király tatárjárás után használt pecsétje előlapjával, ami francia hatásra és a királyi udvarral való szoros kapcsolatra utal.<sup>168</sup> A konventnek valószínűleg csupán ez az egy pecsétje volt, mivel a *corroboratio*s formulákban általában „*sigillo nostro*”-t említenek minden pontosabb körülírás nélkül, csupán két esetben fordul elő, hogy függő pecsétről van szó.<sup>169</sup>

A konvent az 1270-es évektől használt rányomott és záró pecsétet, amelyek pecsétképe és alakja megegyezett a függő pecséttel.<sup>170</sup> Valószínűleg ugyanazt a pecsétnyomót használták a függő, a rányomott és a záró pecsétek esetében is. A rányomott és a záró pecsétet — más intézmények hiteleshelyi gyakorlatának megfelelően — általában *relatio* esetén használták,<sup>171</sup> vagy olyan oklevelek kiállításánál, amelyekről később függő pecséttel ellátott privilégiumot adtak ki.<sup>172</sup>

\* \* \*

Az esztergomi Szent István keresztes konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban igen jelentős volt. Állandó ügyfelei közé számított a néhány kilométer távolságban lévő esztergomi érsekség és főkáptalan, de sok Esztergom, Hont és Nyitra megyei magánszemély is igénybe vette szolgáltatásait. A szentföldi rendház elvesztése után azonban a stefanita rend lassú hanyatlásnak indult. Bár az Árpád-ház kihalását követő trónviszályokat kisebb károslással és veszteségekkel átvészelt, hanyatlása Anjou uralkodóink alatt tovább folytatódott, míg végül I. (Nagy) Lajos király 1353-ban visszavonta hiteleshelyi pecsétjét,<sup>173</sup> és ezzel megszüntette a konvent hiteleshelyi tevékenységét.

<sup>165</sup> MES I. 240–241. – A pecsét-töredék fényképét l. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: Cod. Slov.) 362.

<sup>166</sup> Takács Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp. 1992. 50.

<sup>167</sup> Uo. 60.

<sup>168</sup> Uo. 25–26.

<sup>169</sup> 1287: pendentis sigilli nostri – HO VIII. 256–257.; 1291: pendentis sigilli nostri – HO VII. 220–221.

<sup>170</sup> Legelső rányomott pecséttel készült oklevél 1274 körül kelt, l. MES II. 47.

<sup>171</sup> Pl. 1297: MES II. 405., 1300: ÁÚO X. 408–409.

<sup>172</sup> Pl. 1295: HO VI. 415.

<sup>173</sup> Boroviczény K. Gy.: Cruciferi Sancti Regis Stephani i. m. 32.; Tóth N.: A Stefanita rend esztergomi házának kiadatlan hiteleshelyi oklevelei i. m. 283.

## FÜGGELEK

Az esztergomi Szent István keresztes rendház Árpád-korban kiadott  
hiteleshelyi oklevelei

A csak a táblázatban alkalmazott jelek és rövidítések:

Á = átírás

e. = előtt

E. = eredeti

k. = körül

M = másolat

T = tartalmi átírás

Balassa = A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerk. Borsa Iván. Bp. 1990.

Justh = A Justh család levéltára 1274–1525. Közzéteszi Borsa Iván. Bp. 1991.

Károlyi = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I. Oklevelek 1253–1413. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Bp. 1882.

Kubínyi = Árpád-kori oklevelek 1095–1301. Az eredetiek után közzé teszi Kubínyi Ferenc. Pest 1867.

Tóth = Tóth Norbert: A Stefanita rend esztergomi házának kiadatlan hiteleshelyi oklevelei az Árpád-korból. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: Csukovits Enikő. Bp. 1998. 283–289.

Datálás	Levéltári jelzet	Kiadás vagy regezsza	Megjegyzés
1222	DF 238 568. (E.)	MES I. 238., ÁÚO VI. 414., Cod. Slov. I. 204–205.	Kiadója Detrik, zólyomi ispán.
1223	DF 237 202. (E.)	MES I. 241–242., CD III/1. 427–428.	
1225	DF 208 829. (E.)	MES I. 256., ÁÚO VI. 430–431., Cod. Slov. I. 225–226.	1340. évi átírása: DF 236 282.
1239. márc. 20. e.	DF 206 981. (T 1239)	MES I. 328., ÁÚO II. 92–93.	
1244	DL 278. (E.)	ÁÚO VII. 185.	
1245	DF 237 642. (E.)	MES I. 360–361., ÁÚO VII. 203–204., CD IV/1. 357–358.	
1250	DF 248 593. (E.)	MES I. 384., CD IV/2. 80–81.	1702. évi másolata: DF 248 524.
t1250. máj. 22.	DL 341. (E.)	MES I. 382., ÁÚO VII. 314–315.	1339. évi tartalmi átírása: DF 248 590.
1251	DF 237 870. (E.)	MES I. 389–390., CD IV/2. 117–118.	
1253. máj. 27. e.	DL 378. (T 1253)	ÁÚO VII. 351–352.	
1254. jún. 7.	DF 209 076. (E.)	MES I. 418., CD IV/2. 259.	1638. évi tartalmi átírása: DF 259 065.
1255	DF 258 298. (E.)	MES I. 429–430., CD IV/2. 332–333.	

Datálás	Levéltári jelzet	Kiadás vagy regesztza	Megjegyzés
1255	DF 236 280. (Á 1288)	MES I. 425.	
1257	DF 248 297. (E.)	MES I. 445–446., CD III/2. 115–116.	
1257 k.	DL 86 821. (E.)	ÁÚO VII. 541–542., Cod. Slov. II. 252–253.	Az oklevél keltezése hi- bás: az oklevélben 1240, ÁÚO-ban 1260 szerepel.
1258	DL 480. (E.)	CD IV/2. 471–473.	
1259	DF 236 552. (E.)	MES I. 456., ÁÚO XI. 467., Cod. Slov. II. 439.	1292. évi átírásai: DF 236 532., DF 236 533., DF 236 534., DF 236 535.
1261	DL 62 576. (T 1425)	Tóth 285.	
1261. júl. 2.	DF 248 167. (E.)	MES I. 460–462., CD IV/3. 53–55.	
1265	DF 248 409. (E.)	MES I. 531–532., CD IV/3. 309–310.	
1265. okt. 6.	DF 250 402. (T 1268)	Tóth 286.	
1265. okt. 12. e.	DF 238 267. (T 1265)	MES I. 526–527., CD IV/3. 263–265.	
1265. nov. 12. e.	DL 584. (T 1265)	MES I. 528–529., CD IV/3. 273–275.	
1267. nov. 26. e.	DL 3795. (T 1267)	MES I. 542–543., ÁÚO VIII. 166–167.	
1268	DL 665. (E.)	MES I. 561–562., ÁÚO VIII. 223–224., CD IV/3. 475–476., VIII/4. 279.	1336. évi átírása: DL 666.
1268. okt. 6.	DF 250 402. (E.)	Tóth 286.	
1270	DF 236 774. (E.)	MES I. 584–585., ÁÚO VIII. 326.	
1270. okt. 22.	DF 236 396. (E.)	MES I. 582., ÁÚO VIII. 325.	
1271. márc. 23.	DF 236 400. (E.)	MES I. 586., ÁÚO VIII. 372–373.	
1271. szept. 3.	DF 236 401. (E.)	MES I. 588., ÁÚO VIII. 373.	
1272. máj. 20.	DF 236 402. (E.)	MES I. 598., ÁÚO VIII. 411–412.	
1274	DL 11 459. (T 1424)	–	Másodpéldányai: DL 11 458., DL 24 887., DL 24 888.
1274	DF 236 406. (E.)	MES II. 47., ÁÚO IX. 101.	A MOL listája szerint az oklevél 1280 körül kelt.
1275. ápr.	DF 236 942. (T 1275)	MES II. 49–51.	

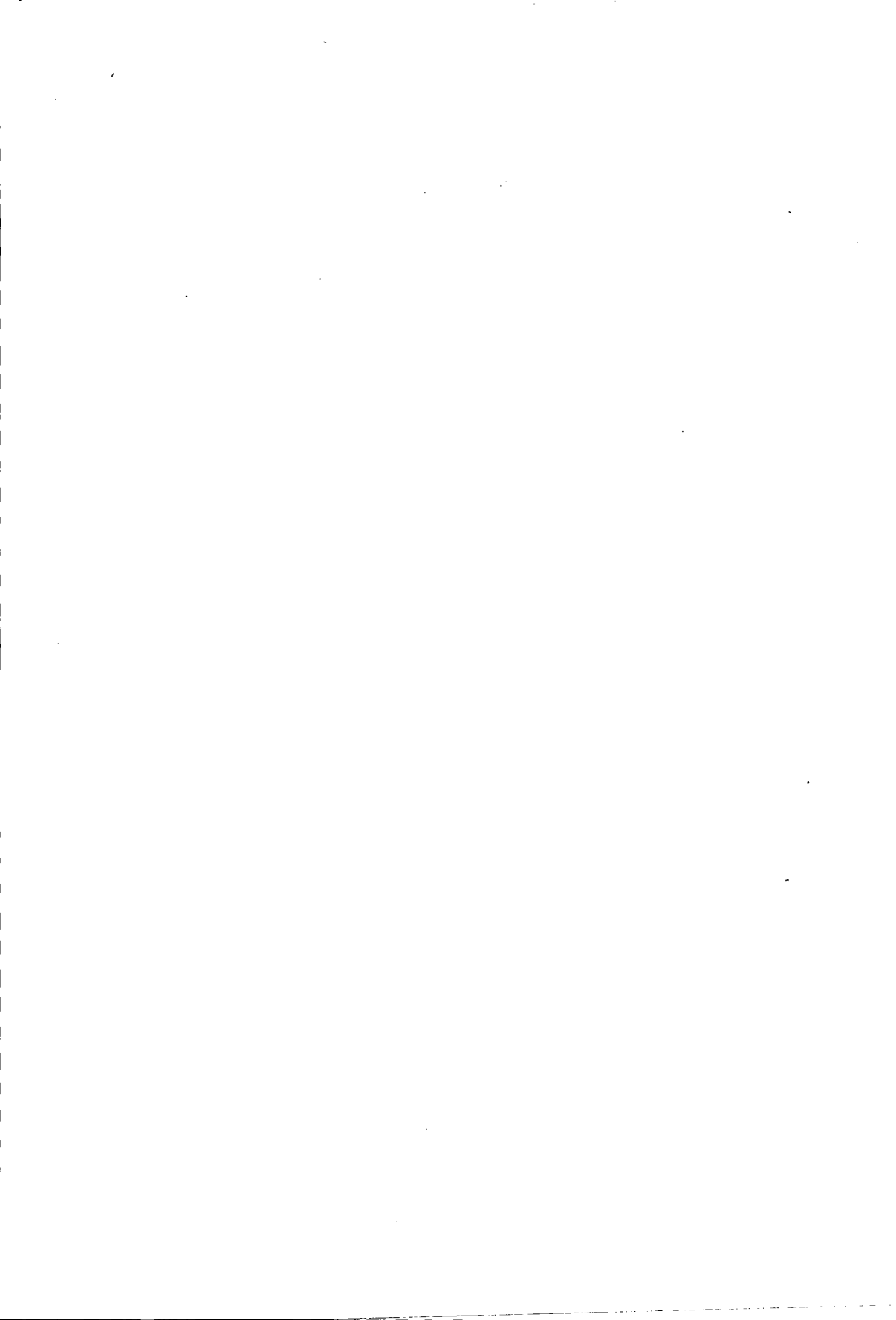
<b>Datálás</b>	<b>Levéltári jelzet</b>	<b>Kiadás vagy regeszta</b>	<b>Megjegyzés</b>
1275. nov. 1.	DL 49 003. (E.)	HO VI. 207-208., CD V/2. 307-308.	Másodpéldánya: DF 243 671.
1276. jún. 28.	-	ÁÚO IV. 75-76.	
1277. febr. 1.	DL 964. (E.)	ÁÚO IX. 187-188.	
1277. aug. 17.	DL 972. (E.)	ÁÚO IX. 188-189.	
1280	DF 248 528. (E.)	MES II. 126-127., CD V/3. 68-69.	
1280 körül	DF 236 945. (E.)	MES II. 473.	1332. évi átirata: DF 236 947. Az oklevél hátlapján 1270. évszám szerepel. A pecsét alapján 1240 körül kelt.
1281	DF 248 145. (E.)	MES II. 150-151.	
1281	DL 1114. (E.)	ÁÚO IX. 324-325.	
1281. jan. 17.	DL 1094. (Á 1304)	HOKI 88-89.	
1282	DF 264 835. (E.)	Tóth 287.	
1282. aug. 22.	DF 237 962. (E.)	MES II. 155-156., ÁÚO IX. 346-347.	
1283	DF 248 314. (M 14. sz.)	MES II. 174-175, CD V/3. 196-198., V/2. 139-141., Kubinyi I. 130-132.	1722. évi másolata: DF 248 361. 1725. évi má- solata: DL 71 348. (1273-ra dá- tumozva). 17. századi másolata: DL 86 861.
1283	DF 237 874. (E.)	MES II. 171-173., ÁÚO IX. 368-370., CD V/3. 196-198.	Másodpéldánya: DF 237 218.
1283. jan. 27.	DF 208 583. (Á 1283.)	MES II. 161-162.	
1283. jún. 29.	DL 1148. (T 1436.)	-	
1283. aug. 1.	DL 107 383. (T 1437.)	-	
1283. okt. 10.	DF 238 259. (E.)	MES II. 169-170.	A MOL listáján 1287. okt. 10. dátummal sze- repel.
1284. febr. 25.	DF 248 532. (E.)	MES II. 176-177., CD V/3. 268-269., Justh 4. sz.	A MOL listán 1284. febr. 26. dátummal sze- repel. Másodpéldánya: DL 63 058.
1284. aug. 9.	DF 248 531. (E.)	MES II. 182-184., CD V/3. 264-268.	Másodpéldánya: DF 237 211.
1285. jan. 24.	DL 65 719. (E.)	Balassa 52. sz.	1327. évi tartalmi átírá- sa: DF 206 796.
1285. márc. 4.	DF 248 612. (E.)	MES II. 191-192.	A MOL listán 1285. febr. 28. dátummal sze- repel.

Datálás	Levéltári jelzet	Kiadás vagy regeszta	Megjegyzés
1285. aug. 21.	DF 238 578. (Á 1330)	MES II. 203–204.	A MOL listán 1285. aug. 11. dátummal szerepel.
1286. aug. 29.	DL 58 008. (M 16. sz.)	–	
1287	DL 1219. (E.)	ÁÚO IX. 459–460.	
1287	DL 58 427. (E.)	HO VIII. 256–257., CD V/3. 386–387.	
1287. ápr. 13.	DF 236 418. (E.)	MES II. 220., ÁÚO IX. 458.	
1287. júl. 9.	DL 1220. (Á 1288)	ÁÚO IX. 492.	
1289. okt. 17.	DF 248 594. (E.)	MES II. 254–255., CD V/3. 480–481.	
1290. febr. 20.	DL 1280. (Á 1322)	HO VIII. 278., Hokl 118–119.	
1290. máj. 21.	DF 236 134. (E.)	MES II. 259., ÁÚO IX. 543–544.	
1290. szept. 16.	DF 273 575. (E.)	HO VII. 211–212.	A MOL listán 1280. szept. 17. dátummal szerepel.
1291	DF 237 875. (Á 1291)	MES II. 309–310., CD VI/1. 92–94.	A MOL listáján nem szerepel az oklevél. 18. századi másolata: DL 68 088.
1291	DL 41 162. (Á 1351)	CD VI/1. 133–135.	
1291. júl. 14.	DL 99 392. (E.)	HO VII. 220–221., Károlyi I. 20–21.	
1291. nov. 10.	DF 236 288. (E.)	MES II. 299–301.	
1292. jan. 4.	DF 237 226. (E.)	MES II. 313.	
1292. ápr. 25.	DF 279 005. (M)	–	
1292. máj. 1.	DF 237 969. (E.)	MES II. 325., CD VII/5. 509–513.	
1292 k.	DL 72 787. (E.)	Tóth 289.	A MOL listája szerint 1275-ben kelt az oklevél, de valószínűleg 1287 és 1292 között keletkezett.
1293. febr. 12.	DF 248 318. (Á 1293)	MES II. 340–341., CD VI/1. 271–274.	
1293	DL 86 875. (E.)	Tóth 288.	
1293. márc. 29.	DL 1366. (E.)	ÁÚO X. 130–131.	
1293. jún. 6.	DL 102 720. (M 1824)	–	
1293. aug. 10.	DL 1371. (E.)	–	
1294	DL 1405. (E.)	ÁÚO XII. 562–563.	1424. évi átírása: DL 1406.

<b>Datalás</b>	<b>Levéltári jelzet</b>	<b>Kiadás vagy regesztza</b>	<b>Megjegyzés</b>
1294	DL 104 896. (E.)	HO VIII. 343–344.	
1294	DL 105 379. (E.)	CD VI/1. 283–284., VII/4. 231–232.	18. századi másolatai: DL 86 876., DF 285 046.
1294. júl. 29.	DF 236 350. (T 1294)	MES II. 356., CD VI/1. 283–284., ÁÚO X. 138–139.	
1294. nov. 7.	DF 236 644. (M 17. sz.)	ÁÚO X. 169–170.	
1295. nov. 8. k.	DL 72 786. (E.)	Tóth 289.	
1295. márc. 13.	DL 49 008. (E.)	HO VI. 415.	
1295. szept. 28.	DF 235 797. (E.)	MES II. 374–375., ÁÚO X. 206–207.	
1295. nov. 17.	DL 1429. (E.)	ÁÚO XII. 580–582.	
1296. aug. 28.	DF 236 289. (E.)	MES II. 393–394., CD VI/2. 46–48., 237–239.	
1296. nov. 22.	DF 229 989 (E.)	–	A budafelhévízi Szent Háromság konventtel közösen kiadott oklevél.
1297	DL 5364. (T 1367)	HO VIII. 369–370.	
1297. júl. 9.	DL 1467. (E.)	MES II. 405–406., ÁÚO X. 285–286.	1459. évi átírása: DL 1468.
1297. júl. 13.	DF 236 065. (E.)	MES II. 406–407., ÁÚO X. 287–288.	
1297. aug. 21.	DF 248 322. (E.)	MES II. 410–411., CD VI/2. 112–114.	
1297. szept. 3.	DL 1470. (E.)	MES II. 411–412., CD VI/2. 114–117., ÁÚO XII. 614–616.	1348. évi átírásai: DL 1471., DF 248 421.
1298	–	CD VII/3. 112.	
1298	–	CD VI/1. 217–218., VI/2. 159–160.	
1298. nov. 8.	DF 259 049. (Á 1359.)	–	1359. évi tartalmi átírása: DL 1514.
1299. máj. 10.	DL 58 435. (E.)	CD VI/2. 236.	
1299. máj. 27.	DL 1530. (E.)	ÁÚO X. 358–359.	
1299. júl. 22.	DL 104 906. (Á 1324)	HO VIII. 392–393.	
1299. okt. 4.	DL 40 260. (E.)	HO VIII. 393.	1831. évi másolata: DL 105 936. A MOL listáján 1299. okt. 2. dátummal szerepel.
1300. jan. 22.	DF 237 207. (E.)	MES II. 477–478., ÁÚO X. 404–405.	
1300. febr. 2. e.	DL 836. (T 1300)	MES II. 478–480., CD VI/2. 281–286., VII/5. 549–553.	



<b>Datálás</b>	<b>Levéltári jelzet</b>	<b>Kiadás vagy regesztza</b>	<b>Megjegyzés</b>
1300. ápr. 12.	DL 836. (E.)	MES II. 483., CD VI/2. 281–286.	1330. évi átírása: DL 837.
1300. ápr. 17.	DL 4405. (Á 1354)	CD VII/5. 557–558., IX/2. 395–397.	
1300. jún. 18.	DL 105 161. (M 18. sz.)	CD VI/2. 286–287.	
1300. jún. 30.	DL 1568. (E.)	ÁÚO X. 408–409.	A MOL listáján 1300. júl. 3. dátummal szere- pel.
1300. aug. 23.	–	ÁÚO X. 406–407.	



Kondor Márta

## A KIRÁLYI KÚRIA BÍRÓSÁGAITÓL A KANCELLÁRIÁIG

*A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez\**

2004. novemberében az Osztrák Akadémia Középkorkutatási Intézetében (ÖAW Institut für Mittelalterforschung) az Osztrák Tudományos Alapítvány finanszírozásában (FWF) projekt indult *Sigismund († 1437), Kaiser im Reich, in Ungarn und in Böhmen* címmel, amely Luxemburgi Zsigmond német királyként, majd császárként kiadott okleveleinek regesztázását tűzte ki célul. Mivel a 19. század végén Wilhelm Altmann főként a német területekre koncentrálva kezdte meg az oklevelek gyűjtését,<sup>1</sup> jelen vállalkozás a Cseh és a Magyar Köztársaság levéltáraiban fellelhető iratok feldolgozását állította a középpontba. A regeszták a tervek szerint a mainzi központú *Regesta Imperii* (RI) keretében, előbb online ([www.regesta-imperii.de](http://www.regesta-imperii.de)) lesznek elérhetőek, később esetleg nyomtatott formában is az olvasók elé kerülnek.

A pályázat megírásában tevékenyen magyar kutatók nem vettek részt, így a munkacsoport tagjai a munka megkezdése után alapvető problémákkal szembesültek. Az első és legfontosabb kérdés — a szintén hamar felmerült terminológiai, szerkesztésbeli, informatikai problémákon túl — annak tisztázása volt, hogy mely oklevelek kerüljenek egyáltalán a *Regesta Imperii* adatbázisába. Annak eddigi kötetei ugyanis csak a Német-római Birodalom területén keletkezett német királyi, illetve császári okleveleket dolgozták fel, és a jelenség, hogy az uralkodó nevében nagy számban keletkeztek iratok, melyek létrejöttéről neki tudomása sem volt, merőben újnak bizonyult.

A kérdés többszöri átgondolását és megbeszélését követően az a döntés született, hogy — legalábbis egyelőre — az uralkodó tényleges tartózkodási helyén, azaz a titkospecsét alatt kiállított oklevelek mindegyikét, a nagypecséttel ellátottnak pedig egy részét dolgozzák fel, kimaradnak viszont a kuriális bíróságok Zsigmond nevében kelt iratai – kivéve, ha a *personalis presentia regian* keletkezett, azaz ténylegesen Zsigmond jelenlétében kiállított oklevelekről van szó.<sup>2</sup>

A nemrégiben megjelent itinerárium<sup>3</sup> segítségével a válogatás viszonylag egyszerűen ment, és mivel a projekt a *Regesta Imperii* irányelveinek megfelelően csak Zsigmond (első) német királlyá választása (1410. szeptember 20.) után

\* Ezúton szeretném megköszönni C. Tóth Norbertnek és Fedeles Tamásnak tanácsaikat és a tanulmány készítése folyamán nyújtott segítségüket.

<sup>1</sup> *Wilhelm Altmann: Die Urkunden Kaiser Sigmunds 1410–1437. (Regesta Imperii XI. Bd. 1–2.) Innsbruck 1896–1900. (a továbbiakban: RI XI.).*

<sup>2</sup> Erre l. lentebb.

<sup>3</sup> *Engel Pál – C. Tóth Norbert: Itineraria regum et reginarum 1382–1438. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1.) Bp. 2005.*

kiadott okleveleit érinti, úgy gondoltuk, nehézségekkel „csak” az uralkodó budai tartózkodása esetén szembesülhetünk, hiszen — a szakirodalomban elfogadott nézet szerint — a központi kormánysszervek, így a királyi kúria bíróságai is, 1405 és 1408 között véglegesen Budára költöztek és ezt követően ott székeltek.<sup>4</sup> Ezen elgondolás fényében végeztük el C. Tóth Norbert segítségével a Budán kelt oklevelek válogatását.

A későbbiekben azonban feltűnt, hogy 1412 novemberében, amikor Zsigmond a Délvidéken tartózkodott, több királyi oklevél is Visegrádon kelt. Sőt, vizsgálódásaink során további „furcsaságokra” bukkantunk: kiderült, hogy ilyen oklevelek nem csak az 1412 végéről ismeretesek, valamint az is, hogy Budán kívül nem csak Visegrádon keletkeztek az uralkodó távollétében, de az ő nevében kiállított iratok. Ezen információk alapján adódott a kérdés: ki állította (állíthatta) ki ezeket az okleveleket, amelyek — mint azt látni fogjuk — nem is annyira elhanyagolható számban maradtak ránk? Vagy másként közelítve a problémához: ha az eddig ismert módon keletkeztek az oklevelek, a kiállításuk miért nem Budán történt?

A probléma első pillantásra az említett vállalkozás szempontjából nem támaszt nehézséget, hiszen a Zsigmond nyugati útjai idején a Magyar Királyság területén kiállított oklevelek nem tartoznak a regesztázandó anyaghoz. Ugyanakkor felvetődik a kérdés: ha 1412 novemberét követően valamely intézmény vagy méltóságviselő viszonylagos rendszerességgel állított ki okleveleket a király nevében úgy, hogy azok nem Budán, hanem Visegrádon vagy éppenséggel másutt keltek, nem lehetséges-e, hogy ez korábban is így volt? Ez ugyanis azt jelentené, hogy az 1410 és 1412 között kelt kiadványok esetén nem csak a Budán, de a Visegrádon (vagy akár másutt) kelt okleveleket is revízió alá kell vennünk, amennyiben meg akarunk felelni a fentebb említett „kompromisszumos irányelveknek”.

Az alábbiakban tehát a Zsigmond itineráriumának „nem megfeleltethető”, azaz az ő nevében, de távollétében keletkezett okleveleket szeretném tüzesebb elemzés alá venni, illetve ezek alapján a kúriai bíróságok működési mechanizmusára és a nagykancellária oklevélkiadási gyakorlatára vonatkozó eddigi ismereteket néhány újabb adattal kiegészíteni. A tanulmány nem diplomatikai tárgyú, viszont az oklevelek által hordozott információkon — elsősorban kiállítási helyen és a kiállító „azonosítására” alkalmas pecséten — alapul. Az elemzés gerincét az 1413 és az 1418 közötti időszakban kiadott és a Zsigmondkori Oklevéltárba<sup>5</sup> felvett oklevelek alkotják: ezt az időszakot különösen alkalmasnak találtam a bírósági (és kormányzati) rendszer működésének elemzésére. Ekkor ugyanis Zsigmond megszakítás nélkül külföldön tartózkodott, így e néhány évben lehetőségünk van a bíróságok és a kormányzat működését — a

<sup>4</sup> *Kumorovitz Bernát Lajos*: A budai várkapolna és a Szt. Zsigmond-prépostság történetéhez. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 15. (1963) 122.; *C. Tóth Norbert*: Hiteleshely és a királyi különös jelenlét. Adatok a leleszi konvent hiteleshelyi működéséhez a 15. század elején. *Századok* 135. (2001) 419.

<sup>5</sup> *Zsigmondkori Oklevéltár I-II/2. (1387–1410)* Összeáll. Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958.; *III–VII. (1411–1420)* Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993–2001.; *VIII–IX. (1421–1422)* Szerk. Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004.; *X. (1423)* Szerk. C. Tóth Norbert. Bp. 2007. (a továbbiakban: ZsO).

középkori intézményektől kétségtelenül merőben idegen, Zsigmond uralmának elemzésére azonban, véleményem szerint, alkalmazható módon<sup>6</sup> — a király személyétől elválasztva vizsgálni. Hasonlóan használta fel Zsigmond német királyságának, majd német-római császárságának sajátosságait Sabine Wefers is, aki szerint a késő középkorban soha máskor nem választható és határolható el egymástól a politikai életben szervesen együttműködő két tényező, az „uralkodó” és a „birodalom” olyan világosan, egymáshoz való kapcsolatuk soha nem értelmezhető olyan egyértelműen, mint éppen Zsigmond idejében.<sup>7</sup> Ugyanakkor korántsem állítom azt, hogy a kormányzat és az igazságszolgáltatási rendszer Zsigmond idejére az uralkodótól személyétől független intézménnyé vált volna: mint látni fogjuk, az uralkodó jelenléte nagyon is befolyásolta ezek működését. Természetesen nem hagytam figyelmen kívül az 1413-at megelőző éveket sem; különösen az 1411–1412-es évek adatait próbáltam az összefoglaló részben az 1413 és 1418 közötti időszak adataival összevetni. (Az 1411 előtti esztendő regesztáiból levonható következtetések inkább csak a többi megerősítésére használhatók, hiszen a Zsigmondkori Oklevéltár Mályusz Elemér által összeállított köteteit nagyon erős szelekció jellemzi.)

Végül néhány szó arról, hogy elemzésem miért a Zsigmondkori Oklevéltár adatain alapul. A regesztagyűjteményt azért találtam megfelelőnek, mert — noha a benne szereplő oklevelek nem a vizsgált időszakban kiadott iratok összességét, de még csak nem is a fennmaradtak mindegyikét jelentik — úgy vélem, a felvett oklevelek mennyisége elégséges, feldolgozása pedig kellően megbízható ahhoz, hogy helytálló következtetéseket lehessen levonni belőlük. A Magyar Országos Levéltárban őrzött teljes anyag, vagyis a 1413 és 1418 között Zsigmond nevében kelt mintegy 4000 oklevél átvizsgálására nem vállalkozhattam, annak ellenére sem, hogy nyilvánvaló: az eredeti oklevelek a tanulmány szempontjából értékes és a regesztákból szükségszerűen kimaradó információkkal is szolgálhatnának. A Diplomatikai Levéltár és a Diplomatikai Fényképgyűjtemény anyagából készült adatbázis<sup>8</sup> alapján történő munkára szintén nem volt mód, mivel a Zsigmond-kori oklevelek esetén az adatbázis a számunkra legfontosabb jegyekre, azaz a keltezési helyre és magára a pecsétre (nem a pecsételés módjára) vonatkozó információkat sajnos nem tartalmaz. A tanulmányban szereplő számadatok tehát nem a fennmaradt okleveles anyag egészére vonatkoznak, így semmiképpen sem tekintendők teljesnek – a vizsgált elemek egymáshoz való viszonyának meghatározására, hozzávetőleges arányok érzékeltetésére azonban alkalmasak.

\*\*\*

Első lépésként arra kerestem a választ, hogy található-e valamiféle szabályosság vagy rendszeresség — akár a kiállítás helyét, akár annak idejét tekintve — a királyi oklevelek kiállításában. A Függelék 1. számú táblázata a Zsigmond

<sup>6</sup> Zsigmond uralma alatt természetesen nem csak magyarországi uralkodását, de német királyságát és német-római császárságát is értjük.

<sup>7</sup> *Sabine Wefers: Das politische System Kaiser Sigmunds.* Stuttgart 1989. 3.

<sup>8</sup> A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa [DL-DF 4.2]. Szerk. Ráczy György. Bp. 2003.

nevében a Magyar Királyság területén 1413 és 1418 között kelt, a Zsigmond-kori Oklevéltárba felvett oklevelekről ad számszerű áttekintést. Ezen adatokból kitűnik, hogy 1413 és 1418 között a Magyar Királyság területén kibocsátott királyi oklevelek döntő része Budán vagy Visegrádon kelt. Ezekhez képest ugyan lényegesen kisebb számban, de jónéhány alkalommal találkozunk a Dunától nyugatra, illetve az ország déli részein fekvő településeken keltezett iratokkal is. A két „fő” városra, Budára és Visegrádra koncentrálva láthatjuk, hogy amíg az 1413 és 1415 közötti három évben a vizsgált oklevelek mintegy kétharmadát Visegrádon adták ki, 1416-tól egy csapásra eltűnnek az ott keltezett iratok.<sup>9</sup>

Egy kicsit tovább időzve a pusztá adatoknál: ha figyelembe vesszük az oklevelek kiállításának időpontjait, megfigyelhetjük, hogy a vizsgált években viszonylag rendszeres oklevél kiadás mutatható ki február második felében, április környékén, június első két hetében, szeptember első tíz napjában és a november 5-ét követő tiz-húsz napban. A Függelék 2. táblázata tartalmazza azokat az időpontokat, amikor a Zsigmondkori Oklevéltár adatai szerint minimum két egymást követő napról rendelkezünk királyi oklevelekkel.<sup>10</sup> (Így természetesen ismerünk a táblázatban feltüntetett időpontok közti időszakokból is Zsigmond nevében kelt okleveleket.) Ami pedig még érdekesebbé teszi a képet: az 1413–1415-ös években a Visegrádon kelt királyi oklevelek éppen az említett időszakokra koncentrálódnak; budai kiállításúakkal ezeken a napokon elvéve találkozunk, míg a közties időszakokban a Visegrádon kelt iratok a ritkák.<sup>11</sup>

Mielőtt ezekből a számadatokból következtetéseket vonnánk le, tekintsük át röviden, mely személyek, illetve intézmények állíthattak ki a 15. század első felében az uralkodó nevében okleveleket. A kérdés megválaszolásakor egyrészt a kuriális bíróságokra, másrészt a nagykancelláriára kell kitérnünk. Az országbíró a királyt helyettesítő legrégebb bíróságon, a *presentia regian* saját nevében és saját pecsétje alatt, saját kúriájának kancelláriáján állította ki az okleveleket,<sup>12</sup> és így volt ez a nádor, illetve a tárnokmester esetében is. A király nevében adta ki viszont okleveleit a kápolnaispán vezetése alatt álló, az 1370-es évek közepe után panszfelvevő irodaként működő középpécset irodája<sup>13</sup> és a *specialis*

<sup>9</sup> Legközelebb 1419. dec. 22-én találkozunk Visegrádon Zsigmond nevében kiállított oklevelekkel (ZsO VII. 1168–1169. sz-ok). A „*commissio propria domini regis*” relatio jegyzetből arra következtethetünk, hogy az iratok kiállításakor Zsigmond maga is ott tartózkodott.

<sup>10</sup> A DL–DF adatbázissal való összevetés ez esetben különösen hasznos lehetne, de a kiállítási helyre vonatkozó információk hiányában sajnos nem szűrhetők ki a listából a nem Magyarországon kiállított iratok.

<sup>11</sup> Az erre vonatkozó adatokat a 3. és 4. táblázat tartalmazza.

<sup>12</sup> *Kumorovitz Bernát Lajos*: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján.) *Regnum* 5. (1942–1943) 464. (50. sz. jegyz.). Kumorovitz szerint „az első *evocatio*-tól eltekintve”, mert az Zsigmond nevében kelt. A megjegyzést annyiban pontosítanunk kell, hogy *presentia regiana* szóló és valóban Zsigmond nevében kelt első *evocatio*t nem a *presentia regiana*, illetve az országbírói kancellária, hanem a középpécset irodája (*audientia*) állította ki, vö. *Kumorovitz Bernát Lajos*: A *specialis presentia regiana* pecséthasználata Zsigmond korában. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 433.

<sup>13</sup> A kápolnaispáni *audientia* intézménye részben hasonlít a nápolyi gyakorlathoz, l. *Kumorovitz B. L.*: A királyi kápolnaispán i. m. 464. (50. sz. jegyz.); *Kumorovitz Bernát Lajos*: *Audientia, presentia*. In: Nötter Antal Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Szerk. Angyal Pál, Baranyay Jusztin, Móra Mihály. Bp. 1941. 684–712. Az 1375. évi bírósági reformot követően a

*presentia regia*: az előbbi a középecsét alatt, az utóbbi a kancellár magánpecsétjével és a nagypeccséttel megerősítve állította ki okleveleit.<sup>14</sup> A kancellár a különös jelenlétben a bírászkodás egész folyamán helyettesítette a királyt: joghatóságának kifejezésére szolgált a bíróság kiadványain előforduló „az oklevelet, minthogy Eberhard zágrábi püspök, kancellár a királyi pecsétekkel távol van, ennek pecsétjével erősítette meg” záradék.<sup>15</sup> E záradék egyben a különös jelenlét egy másik jellegzetességére is utal, mégpedig, hogy a már korán kialakult gyakorlat szerint e fórumon a kancellár helyett általában helyettese, a *specialis presentiae maiestatis vicegerens* ítélt.<sup>16</sup> 1395 és 1428 között Jakab mester, aki egyben a királyi ügyigazgató (*causarum in speciali nostre maiestatis presentia vertentium diffinitor*) címet is viselte.<sup>17</sup> Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a helyettes megléte önmagában nem tekinthető kuriózumnak, hiszen a kuriális bíróságokon az ügyek tényleges vitelét egyébként is — mondhatni kizárólagosan — az ítélmesterek végezték:<sup>18</sup> a méltóságokat családi jövedelemforrásnak tekintő a bárói méltóságviselők (és helyetteseik) mellett<sup>19</sup> a 15. század első negyedétől a több nádor és országbíró alatt is hivatalban maradó ítélmesterek szakszerűség fokozatos térhódítását jelzik.<sup>20</sup>

A *personalis presentia regia* — bár a 15. század közepe táján szintén elindul majd a rendes kúriai bírósággá alakulás útján — a vizsgált 1410 és 1422 közötti időszakban minden jel szerint ténylegesen Zsigmond személyes jelenléti bírósága volt. Írásbeli munkáját a nagykancellária végezte,<sup>21</sup> s ez a szervezeti struktúra esetleg hatással lehetett a bíróság későbbi fejlődésére is: azt követően, hogy 1435 után a *personalis presentia* elé utalt ügyek megsaporodtak, a királyt előbb eseti jelleggel az országbíró és a főkancellár, majd 1453-tól állandó

---

kápolnaispántól az udvari hiteleshelyi oklevélkiadást a budai káptalan vette át, l. *Kumorovitz B. L.*: A királyi kápolnaispán i. m. 462.

<sup>14</sup> A királyi különös jelenlétre l. *Hajnik Imre*: A királyi bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyes házakbeli királyok korszakában. Bp. 1892. 6–11.; *Kumorovitz B. L.*: A specialis presentia regia i. m. 422–439.

<sup>15</sup> *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 122. Az „absentibus sigillis” záradékot egyébként a két nagybírói irodától vette át a specialis presentia, s az később a personalis presentia oklevelein is megjelenik, szintén a joghatóság átruházásának kifejezésésként, l. *Bónis György*: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. Levéltári Közlemények 35. (1964) 207., 237.

<sup>16</sup> *Béli Gábor*: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Bp.–Pécs 2000. 229.

<sup>17</sup> Jakab mesterre l. *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 123–129.

<sup>18</sup> L. pl. *Bónis Gy.*: Kúriai irodák i. m. 197–243. Az ítélmesterek szerepének fontosságára Bertényi Iván és újabban C. Tóth Norbert is felhívta a figyelmet, pl. *Bertényi Iván*: A nádori és az országbírói ítélmester bírósági működése a XIV. században. Levéltári Közlemények 35. (1964) 187–205.; *C. Tóth Norbert*: Zsigmond királynak a hiteleshelyekről szóló elveszett rendelete. Adalékok a kor kormányzattörténetéhez. In: *Loca credibilia*. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Szerk. Bilkei Irén, Fedeles Tamás. (Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből 4.) Pécs 2008. (sajtó alatt).

<sup>19</sup> *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 106–107.

<sup>20</sup> Kóvári Pál (1396–1430) 1388 óta jegyző, 1392 tavaszán országbírói ítélmester, innen kerül a nádori irodába, melynek Ilsvai Leusták, Bebek Detre és Garai Miklós nádorsága alatt mindvégig ítélmestere. Bár Györgyi László (1410–1414) Rozgonyi Simon halálát követően elhagyni kényszerül az országbírói irodát, az ítélmesteri pozícióban őt követő Zellői János (1415–1439), aki már 1410 előtt kimutatható a kúria jegyzői között, Perényi Péter, Kompolti István, Pálóczi Mátyus és Bátorai István alatt is megtartja méltóságát, l. *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 178–182.

<sup>21</sup> *Bónis Gy.*: Kúriai irodák i. m. 237.

jelleggel a titkoskancellár helyettesítette a személyes jelenlétén.<sup>22</sup> Az általunk vizsgált időszakban viszont az uralkodó *personalis presentian* való tényleges jelenlétére utal a „bárhol tartózkodjék is az országban” (*ubi Deo duce intra ambitum regni nostri Hungarie fuerimus constituti / constituemur*) formulán<sup>23</sup> és a törvénynyolcadoktól független, határozott napra szóló idézéseken kívül az a tény is, hogy míg Zsigmond Magyarországon tartózkodása idején viszonylag rendszeresen találkozunk a személyes jelenlétre való idézésekkel, az 1413 és 1418 között kiadott oklevelekben<sup>24</sup> legfeljebb a *personalis presentia* felé irányuló jelentéstételi kötelezettségről van szó.<sup>25</sup> Zsigmond 1414. július 30-án Speyerben kelt oklevele hivatkozik ugyan Stibor egy korábbi személyes jelenlét elé idézésére, a vajda azonban 1412. július 21-én még ugyanezen év mindenszentek octavájára — vagyis Zsigmond magyarországi tartózkodása idejére — idézett a *personalis presentia*-ra.<sup>26</sup> 1415. április 7-én Konstanzban kelt oklevelével Zsigmond a Perédieknek (*Pered*) biztosítja a kiváltságot, hogy peres ügyekben a személyes jelenlétet kivéve az ország egyetlen bírója sem ítélkezhet.<sup>27</sup> A leleszi konventhez<sup>28</sup> és Jakab mesterhez<sup>29</sup> intézett mandátumok a *personalis presentiam* „csak” mint lehetséges feljebbviteli fórumot említik; négy oklevélben pedig a per Zsigmond „Magyarországra való visszatértéig” történő halasztásáról van szó.<sup>30</sup> Hasonlóképpen „*ad suum adventum in regnum suum Hungarie fien-*

<sup>22</sup> Béli G.: Magyar jogtörténet i. m. 229. – Talán e fejlődés gyökereit fedezhetjük fel abban a 1419-ben kiadott oklevélben, amelynek értelmében Perényi Péter és fiai visszaadják Pomázi Cikó Jánosnak a zálogként birtokukban levő összes birtokrészeket, amennyiben az adós tartozását „a királyi személyes jelenlét, azaz a nagyobb kancellária kancellárja vagy alkancellárja előtt” (*nostre maiestatis personali in presentia, coram videlicet cancellario vel vicecancellario maioris cancellarie nostre*) megfizeti (ZsO VII. 30. sz.).

<sup>23</sup> A formulával nem kizárólag a király személyes jelenléte elé történő idézésekben találkozunk, szerepel Garai Miklós nádor (ZsO IV. 1278. sz.), Újlaki László és Imre macsói bánok (ZsO V. 174. sz.) vagy Kanizsai János esztergomi érsek, királyi helytartó (ZsO V. 551. sz.) elé történő idézésekben is.

<sup>24</sup> A ZsO kötetekben összesen tíz alkalommal találtuk a személyes jelenlét bíróságának említését.

<sup>25</sup> ZsO IV. 716., V. 797. sz-ok. Bár — mint azt lentebb látni fogjuk — Zsigmond távollétében a személyes jelenléti bírászkodás szünetelt, úgy tűnik, a folyó ügyekről szóló jelentéseket bekérték.

<sup>26</sup> Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Ed. Franz Zimmermann, Carl Werner. Hermannstadt 1892. (a továbbiakban: UGDS) III. 619. (ZsO IV. 2321. sz.). Stibor oklevele: UGDS III. 530. (ZsO III. 2454. sz.). Ebben Stibor „*ad vestrae regiae maiestatis presentiam personalem ad octavas festi omnium sanctorum proxime affuturas duximus prorogandum*”.

<sup>27</sup> ZsO V. 455. sz.

<sup>28</sup> ZsO VI. 1197. sz.

<sup>29</sup> ZsO VI. 2105. sz.

<sup>30</sup> Zsigmond 1413. máj. 18-án Udinében kelt parancsára (ZsO IV. 604. sz.) Garai Miklós nádor 1413. szept. 20-án a Márei Mihály és Bátmonostori László közt a márei vár ügyében folyó pert következő év Vízkereszt nyolcadára (*ad octavas festi Epiphaniarum domini nunc venturas iuxta regni consuetudinem perdurandas*), ha pedig Zsigmond előbb hazatérne, megérkezése 15. napjára (*si idem dominus noster rex quandocunque ante eadem octavas in dictum regnum suum Hungarie feliciter redierit, tunc ipse partes quintodecimo die adventus ipsius domini nostri regis sine crastatione coram ipso dictisque prelati et baronibus suis comparare debeant*) a személyes jelenlét elé halasztja (ZsO IV. 1110. sz.). Egy 1414. nov. 8-án kelt oklevél szavai szerint Péter sárosi plébános, valamint Sebesi Sinka és Pál azt sérelmezték, hogy Kóvári Pál nádori ítélőmester annak ellenére hozott a Sóváriak ellen folyó perükben végleges ítéletet, hogy ők Szent György octaváján a személyes jelenlét felbontották. Az ítélőmestert ezért Zsigmond „*usque ad nostrum felicem adventum huc in regnum nostrum fiendum*” eltiltja az ítélethozataltól (ZsO IV. 2654. sz.). Végül Zsigmond 1416. febr. 5-én Lyonban kelt okleveléből arról értesülünk, hogy Jakab mester a Györgyi László volt országbírói



dum” halasztja Zsigmond 1421. április 10-én Magyarbródban az egyrésről Györgyi László és Gáspár, másrésről a Vajaiak közt folyó pert,<sup>31</sup> 1421. május 24-én Trencsénben kelt oklevelével pedig az Upori László és Perényi Péter közti birtokpert.<sup>32</sup> 1421-es évhez hasonlóan az 1422-ben kiadott oklevelekből is úgy tűnik, hogy Zsigmond magyarországi tartózkodása idején működik a személyes jelenléti bíróság, távollétében pedig halasztják az ügyeket.<sup>33</sup> Amennyiben figyelembe vesszük azt is, hogy a késő középkorban élő általános elv szerint az uralkodó bírói hatalmát csak az országhatárokon belül gyakorolhatta,<sup>34</sup> e perhasztások egyértelműen utalnak a személyes jelenlét tényleges jelenléti bíróságként való működésére.

Az elmondottak kapcsán viszont röviden ki kell térni Bónis György egyik elgondolására, aki az uralkodó távollétében mind 1414 és 1419 között, mind az 1430–1434-es években — Kumorovitz B. Lajos eredményei alapján<sup>35</sup> — a személyes jelenlétén vikáriusok működését feltételezte.<sup>36</sup> Véleményem szerint a

---

ítélőmester, illetve testvére, Gáspár, valamint Vajaiak és között folyó pert halasztotta Magyarországra visszaérkeztéig (ZsO IV. 1507. sz.).

<sup>31</sup> ZsO VIII. 384. sz.

<sup>32</sup> ZsO VIII. 547. sz.

<sup>33</sup> 1421. júl. 22-i oklevelével a kapornaki konvent Jakab oktávjára idéz a személyes jelenlét elé (ZsO VIII. 798. sz.). A leleszi konvent 1421. júl. 26-a utáni (ZsO VIII. 825. sz.) oklevelében értesíti Zsigmondot, hogy Dománhidi György, László és István érdekében a Csáki György szatmári és ugocsai ispán familiárisainak szóló parancsleveleket kézbesítette, felszólítva őket az idézőlevél kézbesítésének 15. napján a személyes jelenlétén való megjelenésre; 1421. júl. 30-i oklevelében (ZsO VIII. 835.) ugyanezen ügyben intéz jelentést az uralkodóhoz, szintén a 15. napra idézést említve. Zsigmond 1421. szept. 4-én Budán kelt oklevelével egy Jakab-nap nyolcadán a személyes jelenlét előtt indított pert halaszt Vízkereszt nyolcadára (ZsO VIII. 920. sz.). Zsigmond a személyes jelenlétén 1422. jún. 7-én (ZsO IX. 619. sz.) Váradon, 13-án Debrecenben (ZsO IX. 662. sz.), 25-én Vácott (ZsO IX. 718. sz.) ad ki oklevelet. Az év elején csehországi tartózkodása idején Zsigmond 1422. febr. 7-én Garai nádorral, Perényi országbíróval és Jakab mester királyi jelenléti bíróval halasztatja a fehérvári Szűz Mária nagyobb egyház és Csapi András, valamint felesége és mostohafiai között folyó pert „mindaddig, amíg a döntés jelenlétében nem történhet meg” (ZsO IX. 127.). Febr. 23-án szintén a személyes jelenlétre rendeli az egyfelől Kanizsai István és a csornai prépost, másfelől a győri káptalan és Baráti Bognár (dictus) Tamás közötti birtokpert (ZsO IX. 199. sz.), melynek időpontjául Perényi Péter ápr. 22-i okleveleiben a király hazatérése utáni 20. napot jelöli ki: ad vigesimum diem adventus predicti domini nostri regis in predictum suum Hungarie fiendum (ZsO IX. 461–462. sz-ok). A szepesi káptalan szept. 3-án kelt jelentése értelmében a káptalan a Zsigmond Magyarországra való visszaérkezése utáni 32. napra idézett a személyes jelenlét elé (ZsO IX. 946. sz.).

<sup>34</sup> *Szilágyi Lóránd*: A német birodalom és Magyarország perszonális uniója 1410–1439. In: A gróf Klebersberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV. (1934.) 174. – Az említett elv a magyar gyakorlatban csak részben érvényesült: bár maga az uralkodó vagy nagybíró külföldi tartózkodása esetén valóban nem ítélkezett, az országban maradt helyetteseik, illetve ítélőmestereik ettől függetlenül folyamatosan állítottak ki nevükben okleveleket. (A 14. században az országbíró külföldi utazásai idején a gyűrűpecsétet vitte magával, amíg nagyobb, autentikus pecsétje ítélőmesterénél maradt, l. *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. 94.)

<sup>35</sup> *Kumorovitz Bernát Lajos*: A magyar pecséthasználattal története a középkorban. (A jászóvári premontrai kanonokrend gödöllői Szt. Norbert Gimnázium és Szt. Norbert nevelőintézet évkönyve 1943–1944. iskolai évről.) 343–344.; *Kumorovitz B. L.*: A specialis presentia regia i. m. 438–439.

<sup>36</sup> *Bónis Gy.*: Kúriai irodák i. m. 218., 237.; *Uő*: Jogtudó i. m. 143–145. – Igaz, némi óvatosságot, főként az 1414–1419-es éveket illetően, Bónis fogalmazásában is felfedezhetünk: „Amikor a király az országban tartózkodott, semmi akadály nem volt annak, hogy ő vezesse a személyes jelenléti bíráskodást. Amikor pedig távol volt, különösen az 1430-as években, a vikáriusok irányították azt” (*Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 144.).

kérdés megválaszolásához, hogy a királyi vikáriusi bíraskodás mennyire azonosítható — azonosítható-e egyáltalán — a személyes jelenlét bíraskodásával, a vikáriusi kinevező oklevelek és jogkörök összehasonlító elemzésére lenne szükség, ami azonban jelen tanulmány kereteit meghaladja.<sup>37</sup> Úgy gondolom, a Bónis által az 1410-es évek ilyen jellegű működésére bizonyítékként idézett, Kanizsait és Garait kormányzóvá és helytartóvá (*gubernatores et vicarios nostros generales*) kinevező oklevél szavai<sup>38</sup> önmagukban nem elegendők a helytartói bíraskodás és a személyes jelenléti bíraskodás azonosításához. Bónis szerint az érseknek és a nádornak „az oklevél kifejezetten biztosítja hatóságukat minden per elbírálására, ítélet hozatalára és a végrehajtásra a fellebbezés kizárásával, s általában minden bírói cselekményre. A két méltóságnak, akik közül a nádor a kúriai bíróság élén állott, erre a felhatalmazásra csak a személyes jelenlét ügyeinek ellátásához lehetett szüksége”.<sup>39</sup> Az oklevelet továbbolvasva viszont kiderül, hogy Zsigmond (akire a német uralkodók közül talán egyedülként jellemző a korlátozott hatáskörű vikáriusok kinevezése)<sup>40</sup> a birtokok és egyházi javadalmak adományozását, valamint hűtlenségi illetve fő- és jószágvesztési ügyekben a kegyelmezés jogát fenntartotta magának:<sup>41</sup> márpedig a személyes jelenlét legfontosabb ügykörét épp a hűtlenségi perek és a nagyobb hatalmaskodás fő- vagy jószágvesztéssel büntetendő esetei képezték.<sup>42</sup> Az azonosítás ellen szólhat továbbá mindaz, amit fentebb a „*personalis presentia*” kifejezés oklevelekben való megjelenéséről, illetve annak hiányáról mondtunk, valamint az, hogy Zsigmond távolléte és a vikáriusok működése idején nem a személyes jelenlét, hanem *Zsigmond és Kanizsai* elé szóló idézéssel találkozunk.<sup>43</sup> Ugyanígy az Óvári Lőrinc ügyében Kismartonban kiadott nagypecsétes oklevél sem a király, hanem az *uralkodó és a helytartó* előtt történt panasztételről beszél.<sup>44</sup> (A vikárius uralkodót helyettesítő bíraskodása folyamán tehát nem a személyes jelenlét bíróságától megszo-

<sup>37</sup> A helytartóságra l. *Marie-Luise Heckmann*: Stellvertreter, Mit- und Ersatzherrscher. Regenten, Generalstatthalter, Kurfürsten und Reichsvikare in Regnum und Imperium vom 13. bis zum frühen 15. Jahrhundert I–II. Warendorf 2002. Zsigmond magyarországi vikáriusaira l. *Szilágyi L.*: A német birodalom és Magyarország i. m. 177–179.

<sup>38</sup> ZsO IV. 1534. sz.

<sup>39</sup> *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 144.

<sup>40</sup> *Heckmann, M.-L.*: Stellvertreter i. m. 649.

<sup>41</sup> His vero quos propter notam infidelitatis proscribi contingeret aut qui propter notam infidelitatis proscripsi exstitissent vel qui in iudicio per sententiam iudicis et iustitiariorum regni in poena capitali et amissione possessionum convinceretur per eosdem vicarios nullam gratiam impertiri sed huiusmodi gratiam faciendi nec non quarumlibet possessionum donationes et beneficiorum ecclesiasticorum dispositiones solus Maiestatis potestati volumus reservare – Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: Codex diplomaticus) X/8. 546., vö. ZsO IV. 1534. sz. Erre egyébként már Szilágyi Lóránd is felhívta a figyelmet, vö. *Szilágyi L.*: A német birodalom és Magyarország i. m. 179.

<sup>42</sup> *Béli G.*: Magyar jogtörténet i. m. 216., 229. – Pénzhamisítás miatt esett a hűtlenség bűnébe és veszítette el hatalmas vagyonát 1424-ben Szécsényi Salgói Miklós (Szécsényi Simon országbíró és ajtónállómester fia), 1434-ben pedig Szántói Lack László (Szántói Lack Jakab vajda fia), vö. *Engel Pál*: A királyi hatalom és az arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban 1387–1437. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83.) Bp. 1977. 62. A hűtlenségnek minősülő deliktumokat l. *Béli G.*: Magyar jogtörténet i. m. 179–184.

<sup>43</sup> ZsO V. 1005. sz.

<sup>44</sup> ZsO V. 797. sz.

kott formában állítják ki az ügygel kapcsolatos iratokat.) Hajnik Imre egyébként szintén úgy vélte, hogy 1435-ig „a *personalis presentia regia* alatt valóságos a király által személyesen tartott bíróságot kell érteni”, amely „határozott ügykörrel” nem rendelkező, elsősorban felségsértési és hűtlenségi perekben illetékes, s „csak kivételesen működő” bírói fórum volt.<sup>45</sup>

A leírtak ismeretében tehát úgy gondolom, hogy elemzésünkben a ténylegesen Zsigmond jelenlétéhez köthető *personalis presentia* bíróságának vizsgálatától eltekinthetünk, az *audientiaként* működő középecsét irodájának és a *specialis presentianak* a működésével viszont mindenképpen foglalkoznunk kell, hiszen ezek voltak jogosultak Zsigmond nevében iratokat kiállítani. Létezik azonban még egy szerv, amelynek tevékenységét nem szabad figyelmen kívül hagynunk: nevezetesen a nagykancellária. A középecsét és a kancellár bírói pecsétje mellett ugyanis a nagypecsét az, amely alatt királyi okleveleket bocsátottak ki a vizsgált időszakban.

A nagykancellária „eredeti rendeltetése szerint a király különböző kegyelmi tényeinek privilegialis vagy patens oklevelekbe foglalására és a kormányzati intézkedéseket tartalmazó rendeleteknek megírására volt hivatva; ezenkívül a király előtt már a XIII. században is történtek bevallások s folytak előtte igazságügyek”.<sup>46</sup> De volt-e kihatással a nagykancellária tevékenységére Zsigmond német királlyá választása és gyakori külföldi tartózkodása? Láthattuk, hogy a személyes jelenlét elé kerülő esetek kapcsán a bíróság működésének hiányában nemigen kellett okleveleket kiállítania, az unió közös diplomáciai ügyeit pedig — sőt, esetenként a Magyar Királyságot érintő fontos szerződéseket is — a birodalmi kancellária foglalta írásba.<sup>47</sup> Ráadásul az is kérdés, hogy az éppen Zsigmond uralma alatt mind nagyobb jelentőségre emelkedő titkos kancellária<sup>48</sup> nem vett-e el további „ügyköröket” a nagykancelláriától.<sup>49</sup>

\*\*\*

Visszatérve az oklevelekhez: az adatokból kirajzolódó, nagyjából folyamatos és rendszeres oklevélkiállítás felveti annak lehetőségét, hogy az adatsorban kimutatható „csúcsidőszakok” tulajdonképpen az törvénynyolcadoknak felelnek meg.

A IV. Béla uralkodása alatt kialakult gyakorlat, miszerint a kúriában a bíráskodás az ünnep nyolcadik napján kezdődött, a 15. századra jelentősen módosult: ekkor már „a törvénynyolcadok az egyházi oktáváknál sokkal későbbre számítottak”.<sup>50</sup> Azt azonban, hogy pontosan mikorra, nem tudjuk. Az octavák

<sup>45</sup> Hajnik I.: A király bírósági személyes jelenléte i. m. 12.

<sup>46</sup> Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 156.

<sup>47</sup> Szilágyi L.: A német birodalom és Magyarország i. m. 191–196.

<sup>48</sup> Szentpétery I.: Oklevéltan i. m. 159.

<sup>49</sup> A bírósági szervezet kérdéseinek a kancellária munkájával párhuzamos tárgyalása nem példa nélküli a szakirodalomban: „a bírósági szervezet szempontjából annyira fontos kérdésnek, a kancellária és a kúria sokszoros érintkezésének tisztázása teszi szükségessé, hogy a két ... kancellária állományával behatóbban foglalkozzunk” – írta Bónis György (*Bónis Gy.: Jogtudó i. m. 95.*).

<sup>50</sup> Knauz Nándor: Kortan. Bp. 1876. 228. (innen az idézet); Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899. 209.

tartására vonatkozó *decretum*okkal csak a 15. század második felétől találkozunk: az első szabályozások azonban csak a tartandó nyolcadok számát határozták meg,<sup>51</sup> az octavák pontos időpontjait (kezdőnapjait és hosszúságát) illetően az 1478.<sup>52</sup> az 1486.<sup>53</sup> és a 1498. évi *decretum* előtti időszakból kevés információnk van. A fenti rendelkezéseknél korábbi szabályozás ugyan a Cillei Hermann által megerősített *constitutiones*, ez azonban a szlavón részekre vonatkozik.<sup>54</sup>

Zsigmond *decretum*ai mindössze kétszer említik az octavákat,<sup>55</sup> tartásukat illetően semmit nem tudunk meg belőlük. Vonatkozó törvényi szabályozás hiányában így csak az oklevelek adatai nyújthatnak támpontot. Bónis György a kúriai irodák pecsételési szokásainak elemzésekor 1411 és 1425 között a következő oktávákat mutatta ki: Vízkereszt, Hamvazószerda, Böjtközép, Húsvét, Szent György, Szent Jakab és Szent Mihály nyolcada.<sup>56</sup> Ezek szépen megfeleltethetők a fentebb megállapított időpontoknak, méghozzá úgy, hogy a törvénynyolcadok kezdőnapjai az ünnep utáni 30–40. nap közé esnek. Bár ez a körülbelül egy hónappal „csúszás” soknak tűnhet, a törvénynyolcadok ily késői tartásának sem a Knauz által az 1420–1430-as évekből hozott példák,<sup>57</sup> sem a későbbi dekrétumok

<sup>51</sup> 1447. évi 14. tc.: Item quod quatuor octave continue celebrentur – Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Szerk. Bónis György, Bácskai Vera. Bp. 1976. (a továbbiakban: DRH 1301–1457.) 364.; 1458. január: item quod ipse quatuor octave singulis annis celebrari teneantur – Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1457–1490. Szerk. Bónis György, Bácskai Vera. Bp. 1989. (a továbbiakban: DRH 1458–1490.) 85.; 1458 június: Item quod quatuor octave continue celebrentur et nulla alia de causa prorogentur – DRH 1458–1490. 103.; 1464. évi 5. tc.: ceterum omnes quatuor octave annuatim celebrentur – DRH 1458–1490. 143.

<sup>52</sup> 1478. évi 13. tc.: In adiudicatione siquidem brevium evocationum et octavarum talis teneatur modus, quod videlicet inter ipsas quattuor octavas hactenus celebrari solitas octave festi beati Michaelis archangeli cunctis causantibus regni nostri communiter more alias consueto absque omni occasione adinvenienda celebrari debeant, pro ceteris autem tribus octavis pronunc certis rationibus obmissis taliter conclusum est, ut vice loco et terminis octavarum pretermisssarum iudicia brevium evocationum vigesimo quinto die festorum ad hoc ab antique deputatorum, utpote beatorum Georgii, Iacobi et Epiphaniarum Domini inchoando sequentibus aliis viginti diebus ferialibus sine intermissione continuentur – DRH 1458–1490. 242.

<sup>53</sup> 1486. évi 3. tc.: Item quod singulis annis ... celebrentur due octave videlicet sanctorum Georgii et Michaelis ita videlicet quod illarum celebratio seu primus dies aut terminus incipiat statim vigesima die post festa prefata. – DRH 1458–1490. 268.

<sup>54</sup> Quod primo et principaliter annuatim non plures nisi quatuor octavas, videlicet festivitatum Sancti Georgii, Jacobi, Michaelis et Epiphaniarum Domini instituemus in quibus universis nobilibus Regni Slavonie in Crisiensi, Zagrabieni, Varasdinensi et de Verewcze Comitibus iudicium et iustitiam iuxta antiquam consuetudinem Regni et presentis institutionis stabilitatem debeant iudicare ita videlicet ut semper ipse octave inchoentur feria secunda proxima post octavum diem festorum predictorum et birsagia distribuantur feria tertia videlicet die sequenti.– *Kukuljević* (Sakcinski, Ivan) *Joannes*: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Pars I. Privilegia et libertates regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagrabiae 1862. 180. A dokumentumot Kukuljević 1416–1418 közé datálja, tévesen. Azon túl, hogy Cillei Hermann másodszor 1423 és 1435 között volt szlavón bán, a dokumentum többi megpecsételője, János knini püspök, Albert vránai perjel valamint Marcali Imre és János verőcei ispánok is később töltötték be hivatalukat: Korcsulai János 1427–1435 között volt Knin püspöke, Nagymihályi Albert 1417–1433 közt vránai perjel, míg Marcali Imre 1427-től, János 1430-tól verőcei ispán.

<sup>55</sup> 1427: ad curiam regiam ad certas octavas in presentiam alicuius iudicum curie evocentur – DRH 1301–1457. 245.; *Decretum maius* (1435): quousque huiusmodi devolutio iurium ... in sede iudiciaria curie nostre regie publicata fuerit ... in certis octavis sequentibus – DRH 1301–1457. 272.

<sup>56</sup> *Bónis Gy.*: Kúriai irodák i. m. 210.

<sup>57</sup> *Knauz N.*: Kortan i. m. 228.

nem mondanak ellent. Ha pedig az említett időszakokat elfogadjuk a törvénynyolcadok idejeként, és ezeket az adatokat összekapcsoljuk az oklevelek keltezési helyére vonatkozó információkkal, akkor a szakirodalom által eddig elfogadott állásponttól némileg eltérő következtetésre jutunk. (Természetesen adódik a kérdés, hogy az oklevelekben szereplő kiállítási dátum mennyire esik egybe a bírósági eljárás időpontjával. Szentpétery a királyi oklevelek időadataival kapcsolatban azt valószínűsítette, hogy azok a vegyesházi királyok alatt az oklevéladási parancs időpontját jelzik,<sup>58</sup> és ha nem is aznapi, de a bírósági cselekményhez közeli időpontot vélelmez Bónis is: „a signaturák nem említik meg a vára-kozással töltött napok számát, ezt a notariusnak fejből kellett tudnia, illetve az oklevelet ... még aznap, legkésőbb másnap meg kellett írnia”<sup>59</sup>)

A 3. és 4. táblázat az octavák idején és a törvénynyolcadok közti időszakokban Visegrádon és Budán keletkezett oklevelek számát foglalja össze a Zsigmond-kori Oklevéltárba felvett királyi oklevelek adatai alapján. A táblázatban megadott dátumok a nyolcadok hozzávetőleges időpontjait jelölik:<sup>60</sup> a törvénytiszta kezdőnapjai az oklevelek keltezési adatai alapján viszonylag könnyen meghatározhatók,<sup>61</sup> a 3. táblázatban szereplő húsz napos időtartam megállapításakor az általam feldolgozott oklevelek keltezéseit vettem alapul.<sup>62</sup> 20 nap körüli, illetve annál rövidebb időszakot valószínűsítenek — s ezzel a királyi oklevelek adataiból levont következtetéseket látszanak megerősíteni — egyébként az országbírói és nádori oklevelek keltezései is.<sup>63</sup> Mivel azonban a Bónis által idézett, a Zsigmond-korra

<sup>58</sup> *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 188.

<sup>59</sup> *Bónis Gy.*: Kúriai irodák i. m. 229. – Ezt mindenekelőtt a személyes jelenlét oklevelei látszának alátámasztani: az 1422. jún. 5-én tárgyalt ügyről pl. 1422. jún. 7-ei keltezéssel adtak ki oklevelet (ZsO IX. 619. sz.), a jún. 12-én tárgyaltról jún. 13-aival (ZsO IX. 662. sz.).

<sup>60</sup> Nem tudjuk, hogy minden évben ugyanazon a napon kezdődtek-e és az is kétséges, hogy mindig ugyanynyi napig tartottak.

<sup>61</sup> *Vízkereszt* – 1413: febr. 13., 1414: febr. 15., 1415: febr. 13., 1416: febr. 11., 1417: febr. 11., 1418: febr. 13., 1422: febr. 14.; *Szent György* – 1413: jún. 1., 1414: jún. 1., 1415: jún. 1., 1416: jún. 1. (máj. 31.), 1417: jún. 1. (máj. 31.), 1418: jún. 1., 1422: jún. 1.; *Szent Jakab* – 1413: szept. 1., 1414: szept. 2., 1415: aug. 31., 1416: szept. 2., 1417: aug. 31., 1418: szept. 1., 1422: szept. 1.; *Szent Mihály* – 1413: nov. 5., 1414: nov. 5. 1415: nov. 5., 1416: nov. 6., 1417: nov. 6., 1418: nov. 5., 1422: nov. 5.

<sup>62</sup> Az oklevelek adatai alapján a *Vízkereszt* és a *Mihály-octavára* a húsz nap átlagosnak látszik, a *Jakab-octavára* (illetve 1414-ben *Szent György nyolcadára*) vonatkozóan viszont soknak tűnik (1422-ben a *Jakab-octava* — az általános királyi rendeletre történt perhelasztások miatt, erre l. alább — alig mutatható ki).

<sup>63</sup> Az országbíró nevében kibocsátott iratokban „az időpont megnevezése rendszerint a bírói oktávákhoz igazodott; ha két oktáva között adtak ki oklevelet, általában a szentek ünnepeinek felhasználásával datálták”, l. *Bertényi I.*: Az országbírói intézmény i. m. 213. – A nádori iroda és a különös jelenlét szintén használta a törvénynyolcadok szerinti keltezést, a középpécset irodája azonban nem datált ilyen módon. A Zsigmond-kori Oklevéltárba felvett országbírói és nádori iratok keltezése szerint a törvénynyolcadok a következő időpontokban mutathatók ki. 1413-ban *Vízkereszt* febr. 15. és márc. 3., *Böjtközép* ápr. 30. és máj. 9., *Szent György* jún. 5. és jún. 14. között, *Szent Jakab* szept. 4. és szept. 13. között, *Szent Mihály* nov. 7. és nov. 16. között; 1414-ben *Vízkereszt* febr. 13. és márc. 2., *Böjtközép* ápr. 17. és ápr. 25., *Szent György* jún. 2. és jún. 20. között, *Szent Jakab* szept. 6. és szept. 9. között, *Szent Mihály* nov. 6. és nov. 24. között; 1415-ben *Vízkereszt* febr. 14. és febr. 21., *Böjtközép* ápr. 9. és ápr. 10., *Szent György* jún. 1. és jún. 5. között (általános perhelasztások *Szent Jakab nyolcadára* a boszniai hadjárat miatt; ugyanakkor *Garai jún. 29-én Budán „60. die oct. Georgii”* keltezésel ad ki oklevelet), *Szent Jakab* szept. 1. és szept. 17. között, *Szent Mihály* nov. 8. és nov. 24. között; 1416-ban *Vízkereszt* febr. 14. és márc. 3. között, *Böjtközép* máj. 2-án, *Szent György* jún. 1. és jún. 19. között, *Szent Jakab* szept. 2. és szept. 9. között, *Szent Mihály* nov. 7. és nov. 14. között; 1417-ben *Víz*

visszanyúló glosszák a nagyobb nyolcadok (Vízkereszt, Szent György, Szent Jakab és Szent Mihály) hosszúságára nézve 31, a kisebbekére 25 napot állapítanak meg, a 4. táblázat e szerint rendszerezi a feldolgozott oklevelek adatait.<sup>64</sup> A kisebb törvénynyolcadok közül az általam vizsgált Bőjtközép octavája az okleveles adatok alapján valószínűleg húsvét<sup>65</sup> nyolcadnapjától számítva egy hétig tartott.

Noha lehetséges, hogy az itt nem vagy nem teljes szövegben elemzett oklevelek feltételezésünknek ellentmondó adatokat rejtenek, az elmondottak alapján véleményem szerint megalapozottan vonható le a következtetés, hogy a királyi kúria bíróságai 1413 és 1415 között az octavákon Visegrádon működtek; 1416-os évet követően — az octavák időpontjait megtartva — Budán. Ezt a nézetet alátámasztja az is, hogy az 1412 őszétől 1415 végéig a *specialis presentia*-ra jellemző Eberhard-formula alatt kiállított oklevelek mindössze hatoda kelt Budán,<sup>66</sup> s ezeket, kettő kivételével, *nem* a feltételezett octava időszakokban állították ki.<sup>67</sup> Az *audientia* a középpecsétek tanúsága szerint 1413 és 1415 között a különös jelenléthez hasonlóan túlnyomó többségében Visegrádon állított ki okleveleket<sup>68</sup> annyi eltéréssel, hogy 1414. június 29-e és július 29-e között 1 hónapos folyamatos budai rezideálás mutatható ki.

Feltevésünk mellett szólhat továbbá az is, hogy a két nagybíró, Garai Miklós nádor és Rozgonyi Simon (majd Perényi Péter) országbíró okleveleit a feltételezett octava-időpontokban szintén mind visegrádi keltezési hellyel adják ki (1415. november végig).<sup>69</sup> Garai esetében egyértelműbb, de kevésbé sokatmondó a helyzet: az ő nevében 1413 és 1415 között ugyanis alig kelnek másutt oklevelek, mint Visegrádon.<sup>70</sup> Mivel Rozgonyi (majd Perényi) a nádornál lényegesen

---

kereszt febr. 14. és febr. 25., Bőjtközép ápr. 24. és ápr. 28., Szent György jún. 2. és jún. 10. között, Szent Jakab szept. 1. és szept. 7. között (általános perhalasztások Szent Mihály nyolcadára az országgyűlés miatt), Szent Mihály nov. 9. és dec. 3. között; 1418-ban Vízkereszt febr. 15. és márc. 3. között, Bőjtközép ápr. 4-én, Szent György jún. 3. és jún. 9. között, Szent Jakab szept. 3. és szept. 9. között, Szent Mihály nov. 6. és nov. 16. között.

<sup>64</sup> Bónis Gy.: Kúriai irodák i. m. 223. (232. sz. jegyz.).

<sup>65</sup> Húsvét vasárnapja 1413-ban ápr. 23-ra, 1414-ben ápr. 8-ra, 1415-ben március 31-re esett.

<sup>66</sup> 1413. márc. 17-én; 1413. jún. 22-én; 1413. nov. 23-án; 1414. jan. 14-én; 1414. febr. 24-én; 1414. ápr. 22-én; 1414. júl. 6-án; 1414. dec. 6-án; 1415. máj. 20-án, 1415. nov. 18-án.

<sup>67</sup> A jászói konvent 1414. márc. 23-i oklevele szerint ugyan 1414. febr. 24-én, tehát Vízkereszt octaváján, a *specialis presentia* Budán állított ki oklevelet (ZsO IV. 1711. sz.), viszont ugyanerről a napról visegrádi keltezési hellyel is maradt fenn különös jelenléti irat (ZsO IV. 1712. sz.).

<sup>68</sup> 1413. dec. 29-én; 1414. ápr. 10-én; 1414. máj. 18-án; 1414. jún. 29-e és 1414. júl. 29-e között folyamatosan (erre l. később); 1415. jan. 4-én; 1415. júl. 6-án; 1415. okt. 29-én. 1414. nov. 9-ről Visegrádról és Budáról is ismerünk középpecsétes oklevelet.

<sup>69</sup> Tény, hogy mivel a nagybírák nevében az ítélmesterek állíthattak ki okleveleket, az oklevél keltezési helye nem feltétlenül azonos a nádor vagy az országbíró tartózkodási helyével. Különösen jól látszik ez Garai esetében, aki 1414-től megszakítás nélkül külföldön tartózkodik, bírói oklevelei viszont továbbra is folyamatosan kelnek Magyarországon. Ez a probléma a tisztségviselők itineráriumainak összeállításakor komoly nehézséget okozhat; mivel azonban a fentiekben épp bírósági működésüket elemezzük, lényegtelen, hogy az adott iratot valójában az ítélmester bocsátotta ki.

<sup>70</sup> A nem Visegrádon kelt iratok döntően az octavák közé eső időpontokban keletkeztek (a kurzívval jelölt napok a törvénynyolcadok idejére esnek): 1413. okt. 11. Buda, 1413. okt. 28. Telki, 1414. jún. 19. és 1414. aug. 4. között folyamatosan Buda (ezt vö. a középpecséttel, ami szintén ekkor keltez Budán), 1414. szept. 30. és 1414. okt. 1. Szabolcs, 1414. okt. 2. Rakamaz, 1414. okt. 12. Ungvár, 1414. nov. 16. Sıklós (ugyanezen a napon Visegrádon is keltez a nádor), 1415. márc. 8. Pest, 1415. márc.

gyakrabban keltez Visegrádon *kívül*, az ő esetében szembetűnőbb, hogy az országbírói ítélszék az octavákon mindig Visegrádon tartózkodik.<sup>71</sup> Rozgonyi Simon halála után, úgy tűnik, nem szűnik meg rögtön ez a gyakorlat: 1414. április 16-a és április 22-e között böjtközép octaváján a már Zsigmond nevében, az országbírónak az ítélmesternél maradt, új jellel ellátott pecsétje alatt<sup>72</sup> kibocsátott oklevelek szintén Visegrádon keltek.<sup>73</sup> Végül meg kell jegyeznünk, hogy a nagypecsétes oklevelek közül a visegrádi keltezési helyűek — egy kivétellel<sup>74</sup> — szintén a törvénynyolcadok idején születtek. Mielőtt kísérletet tennék annak megválaszolására, hogy mivel magyarázható Visegrád ismételt feltűnése a kúriai bírászkodásban, vessünk egy pillantást a nagypecsét alatt Zsigmond távollétében kiadott oklevelekre.

\*\*\*

A nagypecsétes oklevelek 1413 és 1418 között Budán keltek a legnagyobb számban, így ezek az adatok megerősíteni látszanak a szakirodalom álláspontját, miszerint Budát tekinthetjük a nagykancellária székhelyének.<sup>75</sup> Visegrádon csak 1413 és 1415 között állítottak ki nagyobb királyi pecsét alatt oklevelet, s ezek — mint arra fentebb már utaltunk — mind a nyolcados törvényszakok idején születtek; ezen iratok esetében tehát valamiféle, a nagypecséthez köthető bírósági tevékenységet kell feltételeznünk. Végül az 1. táblázat alapján meg kell állapítanunk, hogy a Zsigmond nevében *nem* Budán vagy Visegrádon kiadott oklevelek mindegyike — a varannói keltezési helyűek kivételével — nagypecséttel volt megerősítve.<sup>76</sup> (Az 1414. április 28. és május 7. között Zsigmond nevében Varannón kelt okleveleket Rozgonyi Simon halálát követően adta ki az országbírói iroda egy tagja — valószínűleg egyik vezető jegyzője —, s ezeket ugyanúgy, mint az octaván Visegrádon kiállított többi iratot, az országbírónak az ítélmesternél maradt, új jellel ellátott pecsétjével erősítették meg.)

Kérdés tehát, hogy mely méltóságviselő bírói funkcióját köthetjük a nagypecséthez és mit kezdünk a Budán és Visegrádon *kívüli* keltezési helyű nagypecsétes oklevelekkel. Nagypecsétről lévén szó, a kézenfekvő válasz a főkancellár lenne. Ezzel a megoldással kapcsolatban azonban több probléma is felmerül. Ami Visegrádot illeti: Eberhard visegrádi tartózkodásának — bár itinerá-

18. Rásony, 1415. máj. 1. Fehérvár (ugyanezen a napon Visegrádon is), 1415. máj. 19. Buda, 1415. jún. 13. Buda, 1415. jún. 29. Buda, 1415. júl. 26. Esztergom, 1415. nov. 14. Buda és 1415. nov. 24. Buda (ezeken a napokon Visegrádon is).

<sup>71</sup> Rozgonyi oklevelei közül 1413–1414-ben mindössze egyetlen kelt Budán, 1414. jan. 26-án (ZsO IV. 1627. sz.).

<sup>72</sup> L. pl.: Propter obitum comitis Symonis de Rozgon iudicis curie nostre et nondum electionem alterius iudicis curie nostre celeremque expeditionem causarum regnicolarum nostrorum sigillo prefati comitis Simonis erga prothonotarium suum remanente certis signis in eodem de novo factis – ZsO IV. 1899. sz.

<sup>73</sup> ZsO IV. 1860., 1865–1866., 1875., 1880., 1882., 1899. sz-ok.

<sup>74</sup> ZsO IV. 1588. sz. – Az első visegrádi keltezésű nagypecsétes oklevéllel az 1413 és 1418 közti időszakban 1413. jún. 7-én, az utolsóval 1415. nov. 11-én találkozunk.

<sup>75</sup> Ha az adatokat éves bontásban is megvizsgáljuk, kiderül, hogy az általános „trend“ az 1415. évben nem érvényesül. Erre l. lentebb.

<sup>76</sup> Ezt egyes oklevelek esetén ezt csak valószínűsíthetjük, l. az 5. táblázatot.

riumát csak nagyon foghíjasan ismerjük<sup>77</sup> — nincs nyoma. Ráadásul egy 1413. június 7-én Visegrádon Zsigmond előtt tett bevallást<sup>78</sup> megelőzően június 4-én Eberhard Csázmán keltez,<sup>79</sup> június 16-án pedig Zsigmond azt írja Feltréből Raguzának, hogy Eberhardot János pécsi püspökkel, Garai János volt temesi ispánnal, Medvei Petermann dalmát-horvát és Csupor Pál szlavón bánokkal Hervoja ellen küldte.<sup>80</sup> Két évvel később hasonló a helyzet: a visegrádi bevallás (1415. november 11.)<sup>81</sup> előtt hat nappal (1415. november 5.) a főkancellár Zágrábban ad ki oklevelet.<sup>82</sup> Noha kellő mennyiségű adat hiányában nem zárható ki teljesen, hogy Eberhard a nagypecsétes oklevelek kiállításakor valamilyen bírói minőségben Visegrádon tartózkodott, ez — a fenti két esetet figyelembe véve, illetve a visegrádi nagypecsétes és Eberhard főpapi okleveleinek keltezési helyeit<sup>83</sup> és idejét összevetve — mégsem tűnik elfogadható feltevésnek. A nagypecsét és Eberhard személyének automatikus összekapcsolása ráadásul azért is problematikus, mert a nagykancelláriát Zsigmond alatt már a kezdetektől az alkancellárok (Korpádi Kelemen, majd Szászi János) vezették,<sup>84</sup> s a nagypecsétet — a legújabb szakirodalom szerint 1412-től, de talán már korábban is<sup>85</sup> — a nagykancellária tényleges vezetője, Szászi János alkancellár őrizte.

Nézzük most a Budán és Visegrádon kívül kibocsátott nagypecsétes okleveleket (5. táblázat)! Itt azt tapasztaljuk, hogy a keltezési helyek közül néhány összeköthető a főkancellár személyével, így például Zágráb, Csázma, Dombóro vagy Szalatnok (a zágrábi püspökség birtokai). Eberhardnak és unokaöccseinek köszönhetően az Albeni család<sup>86</sup> Baranyában és a Drávától délre eső területeken igencsak nagy befolyással rendelkezett: Eberhard és a későbbi főkancellár, János révén 1397 és 1433 között (1406–1409 kivételével) az Albeniek kezében volt a zágrábi püspökség, 1410 és 1444 között — szintén János, majd Henrik révén — a pécsi püspökség, míg a dalmát-horvát báni méltóságot 1411 és 1414 között Petermann, ezt követően pedig 1419-ig János (nem azonos ké-

<sup>77</sup> Közölve *C. Tóth N.*: Hiteleshely i. m. 415–416. (52. sz. jegyz.). – Zsigmond további tisztségviselői közül az erdélyi vajdák, a tárnokmesterek és Ozorai Pipo temesi ispán itineráriuma *C. Tóth Norbert*: Zsigmond király tisztségviselőinek itineráriuma I. Századok 138. (2004) 465–494.

<sup>78</sup> ZsO IV. 715. sz.

<sup>79</sup> ZsO IV. 701. sz.

<sup>80</sup> ZsO IV. 768. sz.

<sup>81</sup> ZsO V. 1210. sz.

<sup>82</sup> ZsO V. 1187. sz. – A Zágráb–Visegrád távolság 6 nap alatt történő megtétele elvileg elképzelhető lenne, Eberhard esetében azonban nem valószínű, hogy a közel 70 éves püspök (életkorára az 1417. évi supplicatio alapján következtethetünk, l. *C. Tóth N.*: Hiteleshely i. m. 419.) végigvágta volna az országon. A Csázma és Visegrád közti mintegy 340 km-t ezzel szemben bizonyosan nem lehetett három nap alatt megtenni.

<sup>83</sup> 1413. ápr. 13.: Dombóro, jún. 4.: Csázma, ezt követően Zsigmond jún. 17-én kelt levele szerint Hervoja ellen vonul. 1414. ápr. 9., máj. 10., 16., 22.: Csázma, júl. 13., okt. 4. és 10.: Zágráb, okt. 30.: Csázma. 1415. jan. 29.: Csázma, máj. 9.: Dombóro, máj. 18., szept. 18.: Csázma, nov. 5.: Zágráb.

<sup>84</sup> *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 98

<sup>85</sup> *C. Tóth N.*: Hiteleshely i. m. 419. – Zsigmond a Szászi őrizetében levő nagypecsétet konkrétan említi például az 1415. okt. 26-án Perpignanban (ZsO VI. 1156. sz.), az 1417. jún. 24-én (ZsO VI. 599. sz.), az 1417. aug. 24-én (ZsO VI. 830. sz.) Konstanzban vagy az 1421. szept. 21-én Nagyszombatban (ZsO VIII. 997. sz.) kelt okleveleiben.

<sup>86</sup> *Süttő Szilárd – Engel Pál*: Beiträge zur Herkunft und zur Tätigkeit der Familie von Alben in Ungarn. Südost-Forschungen 54. (1995) 23–48.



sőbbi főkancellárral) töltötte be.<sup>87</sup> Bár a kutatás álláspontja nem egységes abban a tekintetben, hogy a zágrábi püspökség területe mennyire feleltethető meg Szlavóniának,<sup>88</sup> s kérdés az is, hogy szlavón bánok<sup>89</sup> (vagy éppen a Cilleiek és a Garaiak) mennyire korlátozták a kancellár és családja érdekérvényesítő képességét, bizonyosan mondhatjuk, hogy az 1410-es években Eberhardnak és az Albenieknek döntő szavuk volt Dalmáciában, Horvátországban és Szlavóniában.

Nem ennyire egyértelmű, hogy a további délvidéki területek — mint például Bács, Mohács (a pécsi püspökség mezővárosa), Beremend, Gara vagy Diákó (a boszniai püspök székhelye) — keltezési helyként való megjelenése is Eberhard személyéhez köthető, az pedig igencsak kétséges, hogy Esztergomhoz, ahol is a nagypecsét feltűnően sokat keltez, a kancellárnak köze lehetett. Nem magyarázhatjuk Esztergom dominanciáját a nagypecsét kapcsán felmerülő másik személy, Szászi János esetleges befolyásával sem. Még ha feltételeznénk is, hogy az alkancellár valamiféleképpen meghatározhatta a kancellária működési helyét, a kérdésre, hogy az alkancellár a pécsi Aranyos Mária kápolna oltárigazgatói javadalmának (1412–1421), illetve a bácsi (1413-tól, majd 1419-től budai) préposti stallumnak a birtokában<sup>90</sup> miért részesítette volna kitüntetett figyelemben Esztergomot, aligha tudnánk választ adni.

Esztergom kapcsán az első, aki számításba jöhet, természetesen az érsek: a vizsgált időszakban Kanizsai János, aki nem mellékesen 1411-től birodalmi főkancellár. Bár úgy tűnik, az eredeti tervek szerint 1412 végén Zsigmonddal Nyugat-Európába indult volna,<sup>91</sup> egészen 1416-ig Magyarországon maradt. De mi köze lehet az esztergomi érseknek, Magyarország primásának, pápai legátusnak, birodalmi főkancellárnak a magyar királyi nagykancelláriához és a nagypecséthez?

Ennél a pontnál merül fel a másik kérdés: tulajdonképpen milyen ügyeket foglalt oklevélbe az uralkodó távollétében a nagykancellária? Ha felidézzük a Szentpétery által felsorolt „ügyköröket” (kegyelmi tények, kormányzati intézkedések, bevallások, igazságszolgáltatási ügyek), meg kell állapítanunk, hogy, bár nem nagy számban, mindenre akad példa. A kérdés csak az: ki adott parancsot mindezen ügyletek oklevélbe foglalására? Kétségtelen, hogy Zsigmond nyugati útja idején vannak *ad litteratorium mandatum domini regis* és *ad litteratorium commissionem regie maiestatis* relációs jegyzettel ellátott függőpecsétes privilégiumok, amelyek általában a „Borbála királyné egyetértésével a prelátusok és

<sup>87</sup> Eberhard 1393 óta szebeni prépost is, ami nem meglepő, hiszen a szebeni prépostság „az Árpád-kor óta a királyi kancellária vezetőinek ellátására szolgált” (*Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon, 1387–1437. Bp. 1984. 47.*).

<sup>88</sup> Mályusz szerint a kettő területileg egybeesett, l. *Mályusz E.: Zsigmond király i. m. 57.*

<sup>89</sup> Csupor Pál (1412–1415) és Szántói Lack Dávid (1415–1419), egyben a vránai perjelség kormányzóí is.

<sup>90</sup> *Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban 1354–1526. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005. 212., 254., 278., 446–447. (Szászira vonatkozó adatok szerepelnek Lukcsics József Uski Jánosról írott cikkében is, l. *Lukcsics József: Uski János veszprémi püspök, Zsigmond király diplomatája. Századok 42. (1908) 1–28.*).*

<sup>91</sup> 1411. júl. 12-én Zsigmond a pannonnalmi konventet utasítja, hogy halassza el az Antal csornai prépost és a győri káptalan közt a Nagybaráti (Győr m.) birtok miatt folyó perben a határ megállapítását, mert Kanizsai, a mosnoster kegyura Németországba megy (ZsO III. 687. sz.).

bárók tanácsából” formulát is tartalmazza; ilyenekkel azonban nem túl nagy számban és inkább csak 1416 második felétől találkozunk.<sup>92</sup> *Commissio propria domini regis* és *ad mandatum domini regis N.* relatiók Zsigmond külföldi útjai idején kizárólag az uralkodó tényleges tartózkodási helyén kelt okleveleken található; az utóbbi esetben a *relator* általában Esztergomi János (*Iohannes prepositus Sancti Stephani vicecancellarius, Iohannes prepositus de Strigonio vicecancellarius*) vagy Johannes Kirchen volt.<sup>93</sup> A nagypecsétes oklevelek (az említett privilégiumoktól eltekintve) általában *relatio* nélkül keltek, míg néhány kancelláriai jegyzetet is tartalmazó darabot *deliberatio baronum, ad commissionem baronum* vagy *ad commissionem prelatorum et baronum* állították ki, illetve egyszer találkozunk *relatio domine regine facta ex deliberatione habita cum domino Iohanne archiepiscopo Strigoniensi ac aliis prelatiis et baronibus*<sup>94</sup> jegyzettel.

A továbblépéshez segítséget az 1414 közepe után kelt oklevelek adnak. Az 1414. augusztus 28-án, Budán kelt és a jászói konventhez intézett nagypecsétes oklevél az alábbi jegyzet látható: *Relatio domini Iohannis archiepiscopi ecclesie Strigoniensis et vicarii generalis regie maiestatis, ceterorumque baronum.*<sup>95</sup> Ezt követően a következő év végéig többször találkozunk Kanizsai János *relatio*jára kiállított nagypecsétes oklevelekkel, ahol is érseki címe mellett magyarországi helytartói méltósága szerepel. E dokumentumok közül öt Esztergomban,<sup>96</sup> kettő Győrött,<sup>97</sup> egy Fehérvárott,<sup>98</sup> egy pedig Mohácson<sup>99</sup> kelt. Mivel ezek az adatok arra utalnak, hogy Kanizsainak — feltehetően vikáriusi címénél fogva — köze lehetett a nagypecséthez és a nagykancelláriához, meg kell vizsgálnunk, mennyiben támasz(hat)ják alá e feltevést nagypecsétre vonatkozó további információk.<sup>100</sup> Ezek áttekintése előtt azonban néhány szót kell ejteni Zsigmond első magyarországi vikáriusairól.

Az, hogy a német kutatás nem foglalkozik Zsigmond magyarországi vikáriusaival,<sup>101</sup> talán nem annyira meglepő, az már inkább, hogy a magyar kutatók tollából sem született eddig a témát feldolgozó önálló tanulmány.<sup>102</sup> Zsigmond

<sup>92</sup> 1413: ZsO IV. 632. sz.; 1415: ZsO V. 647., 1274. sz-ok; 1416: ZsO V. 2099–2100. sz-ok; 1417: ZsO VI. 435., 480., 812., 814., 1261. sz-ok; 1418: ZsO VI. 1399., 1429–1430., 1554–1556., 1558., 1625–1626., 1802., 1890. sz-ok.

<sup>93</sup> Esztergomi János halála után, 1418. márc. 12: *Ad mandatum domini regis domino S(imone) episcopo Traguriensi referente pan de Tost* — ZsO VI. 1630. sz.; 1418. dec. 13-i titkospecsétes oklevél: *Ad mandatum domini regis Iohannes Gersse* — ZsO VI. 2620. sz.

<sup>94</sup> 1414. máj. 3: ZsO IV. 1944. sz.

<sup>95</sup> ZsO IV. 2397. sz.

<sup>96</sup> ZsO IV. 2528., 2802., V. 208., 1092., 1333. sz-ok.

<sup>97</sup> 1416. jan. 6: ZsO V. 1403., 1404. sz-ok.

<sup>98</sup> 1415. ápr. 25: ZsO V. 551. sz.

<sup>99</sup> 1415. máj. 12: ZsO V. 620. sz.

<sup>100</sup> A vikáriusok és a nagykancellária kapcsolatára utalt Kumorovitz és Bónis is, l. *Kumorovitz B. L.*: A királyi kápolnaispán i. m. 464. (50. sz. jegyz.) és *Bónis Gy.*: Kúriai irodák i. m. 237.

<sup>101</sup> *Heckmann, M.-L.*: Stellvertreter i. m. – Bár Hoensch megemlíti, l. *Jörg K. Hoensch*: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437. München 1996. 229.

<sup>102</sup> Mint fentebb szó volt róla, Bónis (*Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 143–144.) és Szilágyi (*Szilágyi L.*: A német birodalom és Magyarország i. m. 177–179.) röviden kitért a problémára, Szentpétery (*Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 209–210.) és Mályusz (*Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 63.) csak megemlítette a vikáriusok létezését. Érdekes viszont, hogy Mályusz Zsigmond kormányzatáról

német királlyá választása után távollétei idejére (*ad absentiam*) a Birodalomhoz hasonlóan a Magyar Királyságban is helytartókat nevezett ki. Ez a lépése a magyar elit számára akár különösnek is tűnhetett, hiszen itt az uralkodót helyettesítő helytartó intézménye Zsigmond uralkodása előtt jószerével ismeretlen volt.<sup>103</sup> Ő azonban a Magyar Királyságon kívüli dimenziókban is tudott gondolkodni, sőt, elsősorban azt tette. Európában, mindenekelőtt Franciaországban és a Birodalomban, már volt hagyománya az uralkodó által kinevezett vikáriusok intézményének. Ráadásul Zsigmond 1396 és 1411 között maga is bátyjának, Vencelnek a helytartója és általános vikáriusa volt a Birodalom egészére kiterjedő hatósággal. Igaz, ennek a kinevezésnek — elsősorban a választófejedelmek ellenállása miatt — gyakorlati folyománya nemigen volt.

Ami Kanizsait illeti: az őt és Garait kinevező oklevél 1414. január 6-án kelt Cremonában,<sup>104</sup> de Zsigmond már előző év május 25-én azt írja Rozgonyi Simon országbírónak Udinéből, hogy a korábbi tervekkel ellentétben az érsek nem utazik hozzá Németországba, hanem *in regno nostro Hungarie per nos nostra in persona deputatus* az országban marad.<sup>105</sup> A kinevezést követően Kanizsai és Garai az oklevelekben egy ideig együtt szerepelnek helytartókként, 1414. nyaratól viszont már csak az érseket említik az iratok, ha az uralkodó vikáriusáról van szó.<sup>106</sup> Sőt, 1415-ben olyan oklevelekkel is találkozunk, ahol Kanizsai mint vikárius, Garai pedig „csak” mint nádor szerepel.<sup>107</sup> Garai vikáriusi címének viszonylag gyors eltűnése az oklevelekből<sup>108</sup> érthető, hiszen ő 1414 közepén elhagyta az országot<sup>109</sup> és nem is tért vissza egészen 1417-ig.<sup>110</sup> Kanizsai ekkor még Magyarországon maradt, de másfél év múlva ő is követte a nádort: 1416. január 6-án Zsigmond a szombathelyi tizedszedőhöz,<sup>111</sup> valamint a soproni harmincadoshoz és a locsmándi *decimatorhoz*<sup>112</sup> intézett — egyébként Kani-

---

írott másik cikkében (*Mályusz Elemér: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. Történelmi Szemle* 3. (1960) 162–192.) a kérdés egyáltalán nem merül fel.

<sup>103</sup> Zsigmond először IV. Habsburg Albert herceget nevezi ki 1402-ben távolléte idejére gubernátorrá, l. Codex diplomaticus X/4. 140., vö. *Szentpétery I.: Oklevéltan* i. m. 209., 212. (1–2. sz. jegyz.); *Mályusz Elemér: Az első Habsburg a magyar trónon. Albert király 1438–1439. Aetas* 1994: 1. 120.

<sup>104</sup> Engel Pál és Süttő Szilárd Eberhardot is helytartónak tekintik, még ha nem is tartozott a kinevezett vikáriusok közé, l. *Süttő Sz. – Engel P.: Beiträge* i. m. 33.

<sup>105</sup> ZsO IV. 641. sz., vö. ZsO III. 687. sz. A Zsigmondkori Oklevéltárban 1413. júl. 25-re datált, Zsigmond nevében Budán kelt nagypecsétetes oklevélen (ZsO IV. 906. sz.) ugyan a „relatio Nicolai de Gara palatini et vicarii generalis regie maiestatis” jegyzet szerepel, az eredeti példányt megvizsgálva azonban kiderült, hogy az irat helyes kelte: 1414. júl. 25. Bár a dokumentum éppen az évszámnál sérült (in festo beati Jacobi apostoli anno domini millesimo[...]), mivel az oklevél Zsigmond magyar királyságának 28., római királyságának pedig 4. évében kelt, a keresett évszám csak 1414 lehet. Egy másik, sajnos csak említésből ismert, raguzai oklevél 1413. nov. 28-án már állítólag királyi helytartónak címezte Kanizsait (ZsO IV. 1339. sz.).

<sup>106</sup> A két vikárius közül csak a nádorhoz intézett oklevelek csak 1414. jan–febr.-ból ismeretesek.

<sup>107</sup> ZsO V. 54., 129. sz-ok.

<sup>108</sup> Olyan oklevelet, amelyet Garai vikáriusként adott volna ki, egyet sem találtam.

<sup>109</sup> 1414. szept. 12-én Zsigmond Borbálához írott levele szerint a nádor Zsigmond utasítása értelmében már útnak indult (ZsO IV. 2475. sz.), 1414. nov. 19-én pedig Garai már Kölnben van, ahol Zsigmond oklevélének relatora (ZsO IV. 2712. sz.).

<sup>110</sup> 1417. jún. 15-én Budán relator (ZsO VI. 583. sz.).

<sup>111</sup> ZsO V. 1403. sz.

<sup>112</sup> ZsO V. 1404. sz.

zsai *relatio*jára kelt — okleveleiben írja, hogy a vikárius hozzá készül utazni. A pozsonyi prépost másnap kelt levele szerint az érsek már útban van Konstanz felé,<sup>113</sup> január 20-án pedig Kanizsai már Bécsből keltez.<sup>114</sup>

De vajon összeköthetők-e valamiképp a nagypecsétes oklevelekről rendelkezésre álló adatok a vikáriusokkal? 1414 szeptemberének végétől a nagypecsét „rezidenciája” Esztergom, ezen időpont után Visegrádon háromszor (1414. január 17-én, valamint ez év Vízkereszt, illetve 1415 Szent György nyolcadán) keltez, és fel-feltűnik Budán, de nem számottevő gyakorisággal (6. táblázat). 1415 májusában a nagypecsétes oklevelek a Délvidéken (Mohács, Beremend, Gara, Diakó) kelnek, és Mohácson (1415. május 12.) — mint ahogy előtte Fehérváron (1415. április 25.) is — Kanizsai maga ad parancsot az oklevél kiállítására. Nagyon is valószínű, hogy az érsek-helytartó az ekkor induló boszniai hadjárat kapcsán<sup>115</sup> — amelyre a két, Beremenden (május 17.) kelt nagypecsétes oklevél is hivatkozik — látogatott el az ország déli tájaira. Az 1416 elejéről való tatai, győri és kismartoni keltezési helyű nagypecsétes iratok szintén köthetők az érsek személyéhez: vélhetően azt az útvonalat adják, amelyen Kanizsai elhagyta a Magyar Királyság területét. (Győrben, mint említettük, Kanizsai ismét a királyi oklevelek *relatoraként* szerepel.) Szil és Ikervár 1415-ben — Kismartonhoz hasonlóan — Kanizsai birtok,<sup>116</sup> Marót érseki vadászóhely,<sup>117</sup> a Szentgróton a vasvári káptalan részére kiállított mandátumok pedig nem másnak, mint Kanizsai Istvánnak és Jánosnak a sopron megyei Oka (*Chaka*),<sup>118</sup> illetőleg Majád<sup>119</sup> birtokba történő beiktatásáról intézkednek.

Szerencsés helyzetben vagyunk a 1413 novemberében, Bácscon kelt oklevelek esetében is, hiszen egy október 28-án Budán kelt perhalasztás kapcsán megtudjuk, hogy „Sóvári Soós Simon ... urát, János esztergomi érseket Bácsra kíséri, ahol az s a prelátusok és bárók a rác despotával az ország javát és hasznát érintő kérdésekről fognak tanácskozni”,<sup>120</sup> mint ahogy Garai nádor oklevele-

<sup>113</sup> ZsO V. 1409. sz.

<sup>114</sup> ZsO V. 1452. sz. – Kanizsaihoz mint magyarországi vikáriushoz címzett, titkospecsétes, „comissio propria domini regis” jegyzettel ellátott oklevelekkel legközelebb 1418 febr.-jában találkozunk (ZsO VI. 1542., 1553. sz-ok), az érsek pedig 1418. márc. 5-én Esztergomból keltez. Röviddel hazatérte után azonban meghal (1418. máj. 30.).

<sup>115</sup> A boszniai hadjárat miatti perhalasztásokra l. pl. 1415. máj. 2.: ZsO V. 580. sz., 1415. jún. 2.: ZsO V. 703. sz. – Raguza Zsigmondhoz írott levele szerint a magyar sereg Garai János parancsnoksága alatt 1415. jún. 28-án érkezett Doboj várához, „útban Bosznia felé” (ZsO V. 751. sz.). A magyar seregek még ez évben súlyos vereséget szenvedtek az oszmánokkal szövetséges Hervojától: Csupor Pál szlavón bán a hadjáratban életét vesztette, Maróti János fogságba esett, és csak sokára, 40 ezer aranyforint ellenében tudta megváltani szabadságát (*Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 111.). Zsigmond a török elleni hadjárat tervét már előző évben említette Ulászlónak (ZsO IV. 2206., 2367. sz-ok), de a hadjáratban végül a lengyelek nem vettek részt. 1415. okt. 18-án Ulászló lengyel király és Vitold litván nagyfejedelem már tudott a magyarok vereségéről (ZsO V. 1138. sz.).

<sup>116</sup> Szil és a sárvári uradalomhoz tartozó Ikervár 1382-ben még a vasi-soproni ispánság honorbirtoka, 1439-ben már mindkettő Kanizsai tulajdonban van, l. *Engel Pál*: Magyarország a középkor végén. CD-ROM.

<sup>117</sup> A Gerecsében fekvő Pusztamarótról van szó, vö. *Iván László*: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád 2004. 39.

<sup>118</sup> ZsO V. 779. sz.

<sup>119</sup> ZsO V. 780. sz.

<sup>120</sup> ZsO IV. 1230. sz.

léből is értesülünk arról, hogy Kanizsai István és János „a király megbízásából a rác despotával készülnek tárgyalni”.<sup>121</sup>

Bonyolultabb a helyzet az 1414 első tíz hónapjának esetében. Erre az időszakra vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy ekkor a nagypecsét túlnyomórészt Budán és Visegrádon keltez, illetve a Dunántúl északi részén (Esztergom, Veszprém, Fehérvár) mozog.<sup>122</sup> Mint azt fentebb is jeleztük, a visegrádi keltezésű nagypecsétes oklevelek — az 1414. január 17-i kivételével — mind (nem csak 1414-ben!) az octavák idején keltek, továbbá Eberhard nagy valószínűséggel nem játszott szerepet kiállításukban. A nagypecsét és az érsek — meg kell jegyezzük, szintén igencsak foghíjas — itineráriumát összevetve (6. táblázat) Kanizsai döntően esztergomi és budai keltezései miatt nagyobb a valószínűsége, hogy köze lehetett a visegrádi oklevelek kibocsátásához, noha Kanizsai visegrádi tartózkodására csak egyetlen adat van 1414. június 10-ről.<sup>123</sup> Igaz, ez éppen Szent György octavájára esik, amikor a nagypecsét alatt öt oklevél is kelt, köztük két ítéletlevél. A visegrádi nagypecsétes oklevelek közül ez az öt, illetve az 1415. február 21-én kiállított irat keltezése az octavák szerint történt és mindegyik az országbírói irodától Rozgonyi halála miatt Zsigmond elé került ügyben született. Egyelőre azonban kérdés, hogy Kanizsai visegrádi tartózkodása és az említett oklevelek között pontosan milyen összefüggés van: ezen ügyekben valóban maga Kanizsai járt-e el, netán továbbra is az országbírói ítélőmester — aki immár nem a néhai Rozgonyi Simon nála maradt és külön jellel ellátott pecsétjével, hanem a nagypecséttel erősítette meg okleveleit —, vagy esetleg Kanizsai a volt országbíró ítélőmesterével közösen bíraskodott.<sup>124</sup>

Budára vonatkozóan azt mondhatjuk, hogy Kanizsait, pontosabban a vikáriusokat 1414 első felében, különösen május–júniusban, döntőbírói teendők könnyen Budára szólíthatták. Zsigmond 1414. január 12-én Cremonában felhatalmazta Kanizsait és Garait,<sup>125</sup> hogy a Német Lovagrendnek Lengyelországgal és Litvániával támadt viszályában vikáriusokként helyette döntőbírói ítéletet hozzanak.<sup>126</sup> A perben érintetteket — Ulászló lengyel királyt, Vitold litván nagyher-

<sup>121</sup> 1413. nov. 7.: ZsO IV. 1256. sz.

<sup>122</sup> Elképzelhető, hogy a máj. 6-án *Batha*-n kelt oklevél esetében is Budával van dolgunk; máj. 3-ról ugyanis ismerünk budai keltezésű, „Relatio domine regine facta ex deliberatione habita cum domino Iohanne archiepiscopo Strigoniensi ac aliis prelati et baronibus” jegyzettel ellátott, nagypecsétes oklevelet (ZsO IV. 1944. sz.), 6-án pedig Borbála királyné oklevele Budán szintén Kanizsai relatiojára kelt (ZsO IV. 1954. sz.).

<sup>123</sup> ZsO IV. 2098. sz.

<sup>124</sup> Mivel az 1414. jún. 6-án kiadott nagypecsétes oklevélen (ZsO IV. 2066. sz.) az országbírói jegyző, Bokodi György „lecta”-jele olvasható, bizonyosak lehetünk benne, hogy az iratot országbírói iroda állította ki. Bár nem a fent említett 1415. febr. 21-én Visegrádon kiállított nagypecsétes oklevélben (ZsO V. 267. sz.), de egy ugyanazonnap s ugyanott, szintén Zsigmond nevében kelt iratban találkozzhatunk az országbírói notariusok felsorolásával: Tapazi László (Ladislus de Thapaz), Zellői János (Johannes de Zelew), Bokodi György (Georgius de Bokod), Osztopáni Benedek (Benedictus de Oztopan), Versendi Benedek (Benedictus de Versend), Vasadi János (Johannes de Vassan), I. A zichi és vásonekei gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1872–1931. VI. 346., vö. ZsO V. 268. sz. Az országbírói jegyzőkre I. *Bónis Gy.*: Jogtudó i. m. 206.

<sup>125</sup> ZsO IV. 1568. sz.

<sup>126</sup> A vizsgálatot egyébként Makrai Benedek folytatta le.

ceget, a mazóviai hercegeket, a slupski (stolpi) herceget, a gnieznói érseket, Włocławek (Leslau), Poznań, Płock, Warmia (Ermland) püspökeit, illetve a német lovagrend nagymesterét — Zsigmond három nappal később 1414. április 10-ére Budára idézte,<sup>127</sup> igaz, a tárgyalást később Kanizsai és Garai május 12-ére halasztotta.<sup>128</sup> Noha a tanúvallomások felvétele Budán csaknem egy hónapig tartott,<sup>129</sup> az ítélet kihirdetésére, úgy tűnik, az érsek betegsége miatt nem került sor;<sup>130</sup> legalábbis Ulászló novemberben ismételt Zsigmondot (és XXIII. János pápát) kérte döntéshozatalra.<sup>131</sup>

Ez év április végén az érsek még főpapi székhelyén volt (a perhalasztásról a közjegyző bizonyáglevelét a budai vár az alsó kúriájának nagyobb szobája mellett Esztergomban, az érsek szobájában állították ki), május 3-án és 6-án már Budán tartózkodott, ahol Dévény vár Garai Miklós nádor részére történő elzálogosításáról intézkedő oklevelek *relatora*.<sup>132</sup> Kanizsai aztán június 10-én Visegrádon, 30-án Esztergomban, július 21-én Kismartonban, augusztus 17-én ismét Esztergomban adott ki oklevelet; ezt követően augusztus 28-án Budán, október 4-én és december 24-én pedig Esztergomban kiadott nagypecsétes oklevél *relatora*. Garai 1414. nyári itineráriumát illetően sajnos semmi biztosat nem tudunk. Nyári budai jelenlétére utalhat esetleg az a tény, hogy 1414 őszéig kizárólag Visegrádon kiállított nádori oklevelekkel találkozunk, kivéve a június 19-e és 27-e közötti időszakot és augusztus 4-ét, amikor folyamatosan Budán adtak ki a nádor nevében okleveleket, de, mint mondtuk, ez az adat semmiképpen nem tekinthető bizonyítéknak. (Ez egyébként egybeesik azzal az időszakkal — 1414. június 29-e és július 29-e között —, amikor a középpécset Visegrádról eltávozva egy hónapig Budán keltez.)

Budát illetően végül meg kell jegyeznünk azt is, hogy Borbála királyné 1413 közepétől Aachenbe indulásáig gyakorlatilag Budán és környékén (Csepel-sziget, Óbuda, Pilis, Visegrád) tartózkodott.<sup>133</sup> Borbálának Zsigmond nyugati útjai idején a kormányzásban betöltött esetleges szerepét — mint azt Amalie Föbel feltételezi<sup>134</sup> —, illetve a vikáriusokkal való kapcsolatát<sup>135</sup> azonban a

<sup>127</sup> ZsO IV. 1580. sz.

<sup>128</sup> ZsO IV. 1914. sz. – A Német Lovagrend nagymestere 1414. márc. 23-án jelezte a helytartóknak, hogy ápr. 8-án nem tud Budán megjelenni (ZsO IV. 1795. sz.).

<sup>129</sup> ZsO IV. 1975. – Tanúvallomások felvétele 1414. máj. 19-én Budán (ZsO IV. 2001. sz.) és május 30-án Esztergomban (ZsO IV. 2038. sz.).

<sup>130</sup> 1414. júl. 28.: ZsO IV. 2311. sz. – Kanizsai még novemberben is beteg (ZsO IV. 2707. sz.).

<sup>131</sup> ZsO IV. 2667. sz. – Ulászlónak korábban is lehetett kifogása a vikáriusok döntőbíráskodása ellen, l. ZsO IV. 2206. sz.

<sup>132</sup> ZsO IV. 1944., 1954. sz-ok.

<sup>133</sup> Engel P. – C. Tóth N.: Itineraria i. m. 171–172.

<sup>134</sup> Amalie Föbel: Barbara von Cilli. Ihre frühen Jahre als Gemahlin Sigismunds und ungarische Königin. In: Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. Juni 2005. Ed. Michel Pauly, François Reinert. Mainz am Rhein 2006. 95–112. – Hoensch szerint a királyné nem csak 1412 végétől vett tevékenyen részt a Magyar Királyság kormányzásában, de Kanizsai halála után egyedül irányított, l. Hoensch, Jörg K.: Kaiser Sigismund i. m. 495–496.

<sup>135</sup> Föbel szerint Zsigmond 1412 végén feleségét állította a magyarországi kormányzat élére, Garaival és Kanizsaival együtt (Föbel, A.: Barbara von Cilli i. m. 104.). A szerző nem említi a nádor és az érsek vikáriusságát. Szentpétery is úgy vélekedett, hogy férjének távollétében Borbála mint Zsigmond helyettese szerepelt (Szentpétery I.: Oklevéltan i. m. 208.).

kutatás még nem világította meg kellően, így nem tudjuk, a királynéi udvar jelenléte mennyiben befolyásolhatta az ügyek szokásos vitelét.

Mit mondhatunk tehát el összefoglalásképpen a nagypecsétről? 1413 augusztusáig (Csázma, Zágráb, Szalatnok), illetve 1416 februárjától (Kemlék, Dombó, Csáktornya) a nagypecsét Visegrádon és Budán kívüli keltezési helyei Eberhardhoz köthetők. Ez megfelel a szakirodalom eddigi álláspontjának, vagyis annak, hogy a nagykancellária az alkancellár, Szászi János vezetése alatt működött, s a pecsétet a Délvidéken tartózkodó Eberhard csak eseti jelleggel használta. Az elmondottak alapján valószínűsíthető továbbá, hogy az uralkodó távozása után röviddel (1413 őszétől) a nagypecsétet a vikáriusok, de elsősorban Kanizsai használta, és Zsigmond az ő rendelkezésére bocsátotta a nagykancelláriát is. Ez 1413 utolsó negyedében, illetve 1414 szeptemberének végétől mutatható ki egyértelműen, míg 1414 első tíz hónapjában elvileg elképzelhető Garainak (esetleg a királynénak) a tevékenyebb részvétele a kormányzásban, ami esetleg a nagypecsét használatát is befolyásolhatta. Zsigmond távollétében a kormányzással megbízott személyeknek nyilvánvalóan szükségük volt egy írószervre, annak pedig nincs nyoma, hogy az oklevelek kiállítását más kancellária (netán az érseki/nádori) bonyolította volna. Ellenkezőleg, ha a problémát a másik oldalról is megvizsgáljuk, kiderül, hogy a Zsigmond nevében vikáriusok *relatio*jára kiállított oklevelek kivétel nélkül nagypecsét alatt keltek. A vikáriusi intézmény fontosságát mi sem jelzi jobban, mint hogy Zsigmond magyarországi helytartóihoz intézett utasításait mindig a titkospecsét alatt és, néhány kivétellel, „*commissio propria domini regis*” *relatio*val állították ki. Ha pedig a vikáriusok ilyen jelentőséggel bírtak az uralkodó szemében, talán nem volt elképzelhetetlen a kancellária és a felségi pecsét rájuk bízása sem.<sup>136</sup>

\*\*\*

Azokat az eredményeket, amelyeket az 1413 és 1418 között Zsigmond nevében Magyarországon kiállított oklevelek alapján a királyi kúria bíróságainak működéséről, illetve a nagypecsét használatáról megtudtunk, az alábbi pontokban foglalhatjuk össze:

- 1) A nagyobb törvénynyolcadok (Vízkereszt, Szent György, Szent Jakab és Szent Mihály) tartásának időpontjait illetően megállapítható volt, hogy az 1410-es években ezek az ünnepet követő 30. és 40. nap között kezdődtek,<sup>137</sup> és mintegy 20 napig tarthattak. (A kisebb octavák hosszúságára, a Böjtközép nyolcadának vizsgálata alapján, talán egy hetet feltételezhetünk.)
- 2) A kuriális bíróságok 1413 és 1415 között, pontosabban 1412 végétől 1415 Szent Mihály octavájával bezárólag<sup>138</sup> a törvénynyolcadok idején — a

<sup>136</sup> A lehetőséget Kumorovitz is megemlíti, de, néhány 1416-ból hozott példán túlmenően, részletesen nem elemzi a problémát, vö. *Kumorovitz B. L.: A specialis presentia regia i. m. 435. és Úő: A magyar királyi egyszerű- és titkospecsét használatának alakulása a középkorban. A Gróf Klebersberg Kúnó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VII. Bp. 1937. 77.*

<sup>137</sup> L. a 61. és 63. sz. jegyzeteket.

<sup>138</sup> A specialis presentia nov. 18-ától, Perényi nov. 19-től keltez Budán; Garaitól nov. 14-ről és nov. 24-ről budai és visegrádi keltezéssel is ismerünk oklevelet.

szakirodalom eddigi álláspontjával ellentétben — valószínűleg nem Budán, hanem (ismét) Visegrádon működtek.

- 3) 1413 ősze és 1416 között a nagypecsét Eberhard főkancellár helyett az esztergomi érsek és birodalmi kancellár, 1414 elejétől Kanizsai János magyarországi vikárius környezetében mutatható ki.

A regesztázás közben felmerült eredeti problémához visszatérve azt a kérdést kell még megválaszolni, lehetséges-e, hogy a bíróságok és a kancellária 1410 és 1412 között is a fentebb vázolt módon működött. A nagypecsét használatára vonatkozóan egyértelmű „nem”-mel válaszolhatunk, hiszen a helytartói intézmény a részletesen vizsgált időszakot (1413–1418) megelőzően nem létezett a Magyar Királyság területén. Ami a királyi kúria bíróságait illeti: a Zsigmondkori Oklevéltár első köteteibe felvett királyi oklevelek — csekély számuk ellenére — igazolni látszanak a bíróságok Budára költözésének a szakirodalomban elfogadott nézetét, hiszen 1407–1408-ban nem találunk visegrádi keltezési helyű királyi okleveleket. A középpecsét keltezési helyei között 1412. november 12-én jelenik meg Visegrád, a különös jelenlét esetén a dátum 1412. szeptember 8. A nádor 1412-ben az év elején, augusztus 8-án, szeptember 2. és 10., illetve november 9. és 24. között ad ki visegrádi keltezési hellyel oklevelet, Rozgonyi június 13-án, szeptember 6-án és 11-én, illetve november 5. és 17. között. (Az országbíró 1411–1412-ben a fenti időpontokat megelőzően egyáltalán nem keltez Visegrádon.) Ebből úgy tűnik, hogy a királyi kúria bíróságai 1412 Szent Jakab (Rozgonyi keltezését figyelembe véve: esetleg Szent György) octavájától működnek, mint fentebb megállapítottuk, 1415 végéig Visegrádon: azaz a Regesta Imperii szempontjából a probléma csak néhány oklevelet érint.

Végezetül — amennyiben következtetéseink helytállóak — felmerül a probléma: miért került vissza Visegrád a kuriális bíróságok életének vérkeringésébe, miért válhatott egy időre ismét bíraskodási központtá? Sajnos, a kérdésre nem tudok biztos választ adni, így az alábbiakat inkább csak gondolatébresztőnek szánom.

A magyarázatot kereshetnénk a nagybírák vagy ítélőmesterek személye körül, de, ismereteim szerint, a megállapított időhatárok egyikük tevékenységével sem hozhatók kapcsolatba. Garai 1402 óta volt nádor, az is maradt egészen 1433-ig, a nádori ítélőmester Kóvári Pál mester a különös jelenlét *vicegerensé*hez, Jakab mesterhez hasonlóan több évtizeden át viselte hivatalát (1395–1428). Rozgonyi 1409-ben lett országbíró, s 1414-ben halt meg; Perényit Zsigmond 1415. március 7-én nevezte ki,<sup>139</sup> aki a korábbi ítélőmestert, Györgyi Lászlót, saját emberével, Zellői Jánossal váltotta fel. Itt esetleg felmerülhet a gyanú, hogy az új országbírónak szerepe lehetett abban, hogy a kuriális bíróságok a következő évtől kezdve ismét (és ezúttal úgy tűnik, végleg) Budán székelnek, a bíróságok Visegrádra kerülését viszont aligha magyarázhatjuk hasonlóképpen.

Zsigmond 1412. október elején hagyta el Budát és távozott külföldre. Bármennyire azonosítja is a szakirodalom Zsigmond regnálását az újkor beköszön-

<sup>139</sup> ZsO V. 332. sz. – A Zsigmondkori Oklevéltár (Iványi Bélától vett) adatai szerint Perényi Péter már 1415. jan. 31-én Budán adott ki oklevelet (ZsO V. 154. sz.), a kérdéses iratok azonban elpusztultak. Fennmaradt oklevél csak 1415 júniusától van.



tével, a 15. század első felében a központi adminisztráció intézményei még távolról sem váltak az uralkodótól független szervekké, „modern hivatalokká”.<sup>140</sup> Noha képesek voltak a király közvetlen irányítása nélkül ellátni feladataikat, az uralkodó jelenléte vagy jelen nem léte igenis befolyásolta működésüket. Zsigmond hazatérése 1419-ben például felborítani látszik a távollétében kialakult rendet: középpécset és a különös jelenlét ez évben feltűnően kevés oklevelet adott ki, ráadásul a középpécset ez évben kétszer Fehérvárott (március 12. és június 6.), egyszer Visegrádon (április 17.) és egyszer Kassán (június 7.) keltezett, míg a *specialis presentia* és a nagybírák oklevelei február–márciusban, illetve június elején Fehérvárott keltek.<sup>141</sup> Amíg Zsigmond nyugati tartózkodása idején általános királyi rendeletre történő perhalasztásokkal csak az 1415. évi boszniai hadjárat okán<sup>142</sup> és 1417-ben találkozunk,<sup>143</sup> az uralkodó hazatérével ezek száma is megszaporodik: *de generali regio edicto* halasztották az ügyeket 1419-ben a török elleni hadjárat miatt<sup>144</sup> a György, Iván és Jakab octáváról előbb Mihályra, majd innen tovább a következő év Vízkeresztjére; 1421-ben Gyöngyösről Jakab, 1422-ben Jakabról Mihály, 1423-ban Mihályról (valamint a Mindenszentek és András nyolcadáról) szintén a következő év Vízkeresztjére. Az uralkodó személye tehát nagyon is meghatározó.

Tény az is, hogy a Kanizsaiak 1412. augusztus 9-én Visegrádon a már meglévő ingatlanuk szomszédságában újabb házat kapnak Zsigmondtól.<sup>145</sup> Tudjuk azt is, hogy Szászi János alkancellárnak 1421 és 1423 között volt szállása Visegrádon,<sup>146</sup> de vajon volt-e korábban is? Előbbre vinne-e a válaszadásban, ha tudnánk: az ország kormányzásában valami módon érintettek közül ki rendelkezett még Visegrádon ingatlannal? Természetesen a kérdést Budára vonatkozóan is fel kell tennünk, de Végh Andrásnak köszönhetően ez esetben könnyebb helyzetben vagyunk.<sup>147</sup> S ha már a várostopográfiánál járunk: játszhattak-e esetleg szerepet a Budán folyó építkezések a bíróságok ideiglenes visszaköltöztetésében?

<sup>140</sup> Klaus Neitmann ezeket a helyhez kötöttséggel és a hierarchikus szerveződéssel jellemzi (*Klaus Neitmann: Was ist eine Residenz? Methodische Überlegungen zur Erforschung der spätmittelalterlichen Residenzbildung.* In: *Vorträge und Forschungen zur Residenzenfrage.* Hrg. Peter Johaneck. Sigmaringen 1990. 29.). Szilágyi Lóránd szerint a 15. század átmenet a „régí személyes jellegű és az új, hivatali jellegű” kormányzat között (*Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526.* Turul 44. [1930] 3.). Ezt a nézetet fogadja el Kubinyi András is (*Kubinyi András: A kincstári személyzet a XV. század második felében.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 12. [1957] 25.).

<sup>141</sup> Ez évben Vízkereszt octavája a nagybírói oklevelek keltezései szerint a megszokottnál később, febr. 21-én kezdődött és márc. 27-ig tartott.

<sup>142</sup> ZsO V. 636. sz.

<sup>143</sup> Érdekes, hogy 1417-ben az országgyűlés miatt (ZsO VI. 727. sz.) az országbírói iroda „de generali regio edicto” halasztott Szent Jakabról Szent Mihályra (bár Perényitől 1417. szept. 7-ről ismerünk ítéletlevelet, l. ZsO VI. 903. sz.), a nádori iroda viszont „a prelátusok és bárók általános határozatából” (*ex generali decreto prelatorum et baronum regni – ZsO VI. 863., 877. sz-ok*) tette ugyanezt.

<sup>144</sup> *propter instantem exercitus nostri contra Turcos instraurati motionem – ZsO VII. 985. sz.*

<sup>145</sup> ZsO III. 2518. sz.

<sup>146</sup> *Bónis Gy.: Jogtudó i. m.* 104.

<sup>147</sup> *Végh András: Buda város középkori helyrajza. Középkori háztulajdonok a budai Várnegyedben.* PhD-értekezés. Bp. 2002. (kézirat).

Zsigmond 1412 májusában számos európai uralkodó és előkelő részvételével hatalmas ünnepséget rendezett Ulászló tiszteletére Budán, s mivel az illusztris vendégek<sup>148</sup> igencsak népes kísérettel tartózkodhattak a városban, teljességgel valószínűtlen, hogy ekkor ott számottevő építkezések folytak volna. Zsigmond 1412 októberének elején Borbálával együtt hagyta el Budát és 1419 augusztusáig nem is tért oda vissza. Borbála ugyan 1413. áprilistól 1414. szeptemberig jónéhány alkalommal keltezett Budán, ám sem a királynénak, sem udvartartásának nem feltétlenül kellett ezen időszak alatt folyamatosan a városban tartózkodnia, hiszen a közelben több királynéi birtok (Óbuda, Csepel-sziget) is feküdt. Az uralkodó és az udvar egy jelentős részének távolléte miatt tehát 1413 és az azt követő néhány év elvileg ideális lehetett nagyobb léptékű építkezések lebonyolításához, a munkák tényleges megtörténtét bizonyító adatoknak egyelőre azonban híján vagyunk.

A jelenleg rendelkezésünkre álló információk csupán feltételezések megfogalmazására jogosítanak fel. 1411. február 17-én Zsigmond Johann Weissensteint azzal küldte Bécsbe, hogy ott számára 1000 forint értékben építkezéshez megfelelő (*tochtig und fuglich*) faanyagot vásároljon<sup>149</sup> – kár, hogy fa további sorsáról semmit nem tudunk. Az uralkodó még ugyanezen év októberében egy kőfaragót, a következő év februárjában pedig deszkafűrészelőket (*serratores asserum in vestro vulgari Brethsneyder*) kért Kassától – a dolog szépséghibája ez esetben az, hogy az előbbi Visegrádra, az utóbbiakat pedig Szegedre hívatta.<sup>150</sup> Az építkezések menetét illetően némi fogódzót talán egy 1416-ból származó adat nyújthat. Zsigmond 1416. július 8-án Leedsben a nürnbergi Hartmann mester részére a Budán már elvégzett munkák fizetségeként 1000 rajnai guldent rendelt fizetni: a forrásban *rorsmid*ként szereplő mester feladata a víznek a budai Várhegyre való felvezetése (*uns das wasser zu Ofen in unser stat uf den berg zuleitten*) volt.<sup>151</sup> Kérdés, hogy Hartmann mester pontosan mikor dolgozott Zsigmondnak Budán: az irat kiállítása előtt egy-két évvel vagy netán jóval korábban? Amennyiben a mandátum kiadása nem sokkal a mesterre bízott feladat befejezése után történt, az adatból talán következtethetünk arra, hogy nem sokkal 1416 előtt nagyobb föld- és kőművesmunkák folyhattak Budán; sőt, a fent említett budai ünnepségeket és a királyi pár itineráriumának adatait figyelembe véve, feltételezhető, hogy éppen 1412 ősze és 1416 között. Ez az időszak pedig pontosan egybeesik a királyi kúria bíróságainak törvénynyolcadokon való visegrádi jelenlétével, így tehát elképzelhető, hogy a nagy felfordulással járó építkezések idején az octávákra jelentős számban érkező peres feleket és kíséretüket Budáról a korábbról már jól ismert bíraskodási helyszínre, Visegrádra irányították át.

<sup>148</sup> ZsO III. 2224. sz.

<sup>149</sup> Quellen zur Geschichte der Stadt Wien II/1. Ed. Anton Mayer. Wien 1898. 418. (ZsO III. 155. sz.).

<sup>150</sup> 1411. okt. 12.: magistrum Nicolaum lapicidam ad nostram maiestatem personaliter ad Vissegrad destinari debeat – Történelmi Tár 10. (1887) 781. (ZsO III. 1051. sz.); 1412. febr. 5.: vestre fidelitati firmissimo nostro regio sub edicto precipimus et mandamus [...] predicte artis magistros in numero maiori quo potestis colligere [...] et tandem [...] versus Zegedinum transmittere debeat – uo. (ZsO III. 1690. sz.).

<sup>151</sup> ZsO V. 2086. sz.; RI XI/1. 1967. sz.

Bármilyen tetszetős is ez az elgondolás, ismerve azt a „nagyvonalúságot”, amivel Zsigmond tartozásait kezelte, nem lehetünk teljesen bizonyosak benne, hogy Hartmann mester esetében az uralkodó valóban egy nemrégiben befejezett munka díját kívánta törleszteni, és nem egy régóta húzódó ügy rendezésére szánta el végre magát. Zsigmond tartozását Nürnberg 1416. évi adójának még lekötetlen részéből, ennek hiányában a város 1417. évi Szent Márton napi adójából kívánta kiegyenlíteni; 1420. február 20-án Boroszlóban (Wrocław) viszont a király immár St. Rothenburg (Rothenburg ob der Tauber) városát utasította, hogy a következő Márton-napon esedékes adót Hartmann Rotschmid nürnbergi polgárnak fizessék.<sup>152</sup> Hogy ez utóbbi mandátum még ugyanannak a munkának a(z elmaradt) díját érintette-e — s ez esetben Hartmann mester négy évig hiába várt a pénzére — vagy már egy újabb megbízás honoráriumára vonatkozott, ugyanúgy nem tudjuk, mint ahogy azt sem, hogy Zsigmond 1416-ban említett tartozása pontosan mióta állt fenn.

Az ugyanezen évtizedből rendelkezésünkre álló másik két adat, sajnos, nem nyújt további támpontot a budai építkezések lefolyásának megismeréséhez, legfeljebb annak illusztrálására alkalmasak, mekkora kiadásokkal is járhatott mindez. 1416. október 1-jén Onofrio Bardi királyi sókamarás Hammersbach Miklós soproni jegyzőtől átvette a városra a királyi építkezések okán kirótt 200 forint adót (*pro taxa eidem civitati per barones imposita laboresque ad regios deputata*),<sup>153</sup> amely négy évvel később épp Péter királyi építőmester éves fizetésének felelt meg.<sup>154</sup>

A kutatásokat nem csak amiatt nem tekinthetjük lezártak, mert a „miért Visegrád?” kérdésre nem tudtam teljesen megnyugtató választ adni. Bár a királyi kúria bíróságait illetően, reményeim szerint, szolgáltam néhány új adattal, ezek működésére vonatkozóan ugyanúgy további kérdések merülnek fel, mint a nagykancellária esetében. Noha a legfontosabb törvénynyolcadok tartásának hozzávetőleges idejét sikerült meghatározni, és annyit bizonyosan állíthatunk, hogy az 1410-es években egy ideig Budán kívül Visegrádon is működtek a kuriális bíróságok, ahhoz, hogy az ezekről alkotott kép teljessé váljon, szükséges lenne az oklevelekben említett további octavákkal<sup>155</sup> vagy éppen az itt elemzett nyolcados törvényszakok között kiállított visegrádi keltezésű oklevelekkel részletesebben foglalkozni. További kutatásokra bátorít az is, hogy egy visegrádi és egy budai királyi ítélőszék párhuzamos működésének lehetőségét Gerics József az Anjou-korra vonatkozóan már felvetette.<sup>156</sup> Egyáltalán, az oklevelek tüzetesebb tartalmi elemzése valószínűleg számos adattal egészíthetné ki a központi bíróságok működéséről alkotott elképzeléseinket.

<sup>152</sup> RI XI/1. 4020. sz.

<sup>153</sup> *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története I/2. (1407–1429) Sopron 1923. 116. (ZsO V. 2332. sz.).

<sup>154</sup> 1420. jún. 24: iudex et iurati cives civitatis Cassa [...] viro provido magistro Petro architectori regie maiestatis suo annuo pro salario [...] CC florenos auri puri porrexerunt et assignaverunt – *Történelmi Tár* 18. (1895) 205. (ZsO VII. 1884. sz.).

<sup>155</sup> Az oklevelek említik Újév, Böjtközép, Hamvazószerda, Pünkösöd, Keresztelő Szent János, Midenszentek, Nagyboldogasszony, Szent András, Gyertyaszentelő, Kisasszony-nap octaváját.

<sup>156</sup> *Gerics József*: A magyar királyi kúriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. In: *Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Szerk. Zombori István. (METEM-könyvek 9.) Bp. 1995. 313. (81. sz. jegyz.).

A vikáriusi intézmény és a nagypecsét kapcsolata szintén további, alapsabb elemzést kíván. Jelen tanulmányban nem került sor a nagypecsétes oklevelek tartalmi elemzésére vagy irattípusba sorolására, amely lehetővé tenné a helytartók jogkörének és a nagykancellária ügykörének pontosabb meghatározását, s talán segítséget nyújthatna a tanulmány elején felvetett kérdés megválaszolásában is: mennyiben azonosítható (azonosítható-e) a királyi vikáriusi bíraskodás a személyes jelenlét bíraskodásával?

Nem tértem ki arra sem, mi történt a nagypecséttel Kanizsai távozása után. Zsigmond 1416 márciusában,<sup>157</sup> majd április 5-én<sup>158</sup> Párizsban kelt levelében is sürgeti Kanizsait, hogy Cillei Hermannel együtt siessen hozzá, s utóbb arra is utasítja, hogy Magyarország kormányzását pedig bízva a prelátusokra és bárókra. A vikáriusi intézmény tanulmányozása reményeink szerint választ ad majd arra a kérdésre is, hogyan keletkeztek 1416 és 1418 között például az *ad deliberationem baronum* jegyzettel ellátott nagypecsétes oklevelek,<sup>159</sup> milyen keretek között történt ez időszakban a Magyar Királyság kormányzása, és milyen szerep jutott ebben az 1417-ben hazatérő Garai nádornak, Bebek János tárnokmesternek, Píponak vagy éppen Besenyő Pálnak.<sup>160</sup>

### 1. táblázat

*A Zsigmond nevében a Magyar Királyság területén 1413 és 1418 között kelt oklevelek keltezési helyei a Zsigmondkori Oklevéltár adatai alapján*<sup>161</sup>

	1413	1414	1415	1416	1417	1418
Buda	49	85	52	186	271	159
Visegrád	107	156	116	1*	–	–
Esztergom	3	10	38	–	–	–
Bács	3	–	–	–	–	–
Batha	–	1	–	–	–	–
Beremen	–	–	2	–	–	–
Csáktornya	–	–	–	1	–	–
Csázma	6	1	–	–	–	–
Diakó	–	–	3	–	–	–
Dombró	–	–	–	2	–	–
Fehérvár	–	1	1	–	–	–
Gara	–	–	1	–	–	–

<sup>157</sup> RI XI/1. 1945. sz.

<sup>158</sup> ZsO V. 1728. sz.; RI XI/1. 1948. sz.

<sup>159</sup> Nagypecsét alatt 1417. febr.–júl. között folyamatosan adnak ki „ad deliberationem baronum” relatioval okleveleket.

<sup>160</sup> 1417. jún. 15.: Relatio Nicolai de Gara regni Hungarie palatini etc. – ZsO VI. 583. sz.; 1416. aug. 13.: Relatio Iohannis Bubei tauarnicorum regalium magistri ac Píponis de Ozora comitis Themesiensis – ZsO V. 2200. sz.; 1417. márc. 11.: Relatio Píponis de Ozora comitis Themesiensis etc. – ZsO VI. 209. sz.; 1416. szept. 9.: Relatio Pauli Bisseni alias bani ac vicarii regie maiestatis – ZsO V. 2283. sz.

<sup>161</sup> A táblázat értelemszerűen nem tartalmazza a keltezési hely nélkül kiállított privilégiumokat.

	1413	1414	1415	1416	1417	1418
Győr	–	–	–	2	–	–
Ikervár	–	–	1	–	–	–
<i>Kapucha</i>	–	1	–	–	–	–
Kemlék	–	–	–	3	–	–
Kismarton	1	–	1	6	–	–
Marót	–	–	2	–	–	–
Mohács	–	–	2	–	–	–
<i>Pachon</i>	1	–	–	–	–	–
Szentgrót	–	–	2	–	–	–
Tata	–	–	–	1	–	–
Varannó	–	5	–	–	–	–
Veszprém	–	1	–	–	–	1
Visk	–	1	–	–	–	–
Zágráb	3	–	–	–	–	1
Szalatnok	1	–	–	–	–	–
<i>Zyl</i>	–	–	1	–	–	–

\* Az adat Bátori István országbíró 1436. március 10-i, csonkán fennmaradt okleveléből való, amely tartalmilag írta át Zsigmond 1416. március 2-án (*50. die oct. epiph.*) kelt oklevelét. (ZsO V. 1634. sz.)

## 2. táblázat

### Királyi oklevelek kiadása 1413–1418

(A táblázatban vastaggal szerepelnek azok az időintervallumok, amikor kettőnél több egymás utáni napon keresztül folyamatosan kimutatható királyi oklevelek kiadása.)

1413	1414	1415	1416	1417	1418
jan. 16–17.	jan. 13–15.			jan. 2–3.	
	jan. 22–23.				
febr. 03–04.	febr. 15–16.	febr. 13–14.	febr. 11–17.	febr. 11–12.	febr. 15–16.
<b>febr. 13–18.</b>	<b>febr. 19–22.</b>	<b>febr. 16–28.</b>	<b>febr. 19–22.</b>	<b>febr. 14–16.</b>	febr. 18–24.
<b>febr. 23–25.</b>	febr. 24–26.		febr. 26–27.	<b>febr. 18–26.</b>	
<b>febr. 27–márc. 3.</b>	febr. 28–márc. 1.		febr. 29–márc. 1.		
márc. 19–20.		márc. 6–7.	márc. 3–4.	márc. 24–25.	
			<b>márc. 6–8.</b>		
			márc. 16–17.		
ápr. 7–8.	ápr. 9–10.	<b>ápr. 7–9.</b>	<b>ápr. 7–11.</b>	<b>ápr. 20–22.</b>	
<b>ápr. 29–máj. 4.</b>	<b>ápr. 15–19.</b>	ápr. 20–21.	<b>ápr. 14–16.</b>		
	ápr. 21–22.		<b>ápr. 28–máj. 1.</b>		
	máj. 18–19.	máj. 1–2.	máj. 3–4.		máj. 2–3.
	máj. 28–29.	máj. 11–12.	máj. 11–12.		
		máj. 19–20.	máj. 16–17.		

1413	1414	1415	1416	1417	1418
jún. 5-10.	jún. 1-18.	jún. 1-4.	jún. 1-5.	máj. 31- jún. 4.	máj. 31-jún. 3.
jún. 14-15.	jún. 27-30.	jún. 19-20.	jún. 7-9.	jún. 6-15.	jún. 5-7.
jún. 22-23.			jún. 18-20.		jún. 9-11.
júl. 12-13.	júl. 1-3.	júl. 6-7.	júl. 27-31.	júl. 5-7.	júl. 15-16.
júl. 15-16.	júl. 22-23.			júl. 9-10.	
	júl. 25-27.			júl. 13-18.	
				júl. 20-24.	
				júl. 27-28.	
aug. 1-2.	aug. 27-28.	aug. 10-11.		aug. 5-6.	
aug. 13-14.		aug. 15-16.		aug. 27-28.	
szept. 4-10.	szept. 2-9.	aug. 31-szept. 4.	szept. 2-5.	aug. 31-szept. 2.	szept. 1-6.
		szept. 6-10.	szept. 7-10.	szept. 12-13.	szept. 8-10.
okt. 28-29.	okt. 1-2.		okt. 30-31.		okt. 8-9.
nov. 9-11.	nov. 5-14.	nov. 8-14.	nov. 6-9.	nov. 6-12.	nov. 5-12.
nov. 13-14.	nov. 16-20.	nov. 21-23.	nov. 13-19.	nov. 25-28.	nov. 16-17.
nov. 16-18.	nov. 22-23.	nov. 27-28.			
nov. 23-24.	nov. 25-26.				
dec. 4-6.	dec. 2-4.		dec. 14-15.	dec. 6-7.	
				dec. 10-11.	
				dec. 17-21.	

## 3. táblázat

A törvénynyolcadok idején és az azok közti időszakokban Visegrádon és Budán keletkezett oklevelek (Vis. = Visegrád)

			Vizkereszt febr. 13-márc. 4.		Böjtközép		György jún. 1-20.		Jakab szept. 1-20.		Mihály nov. 5-24.	
1413	Vis.	3	35	2	8 <sup>1</sup>	0	17	7	13	1	16	5
	Buda	7	1	8	0	1	1	15	1	9	3	3
1414	Vis.	4	20 <sup>2</sup>	3	13	1	46	0	24	5	36	4
	Buda*	10	1	6	1	13	0	36	2	9	2	4
1415	Vis.	6	30	5	11	3	12	0	24 <sup>3</sup>	0	24	1
	Buda	3	0	4	0	11	3	16	1	1	7 <sup>4</sup>	6

\* Az 1. táblázatban az 1414. évben kiállított budai keltezésű oklevelek között szerepel a DF 282 027. (ZsO IV. 1612. sz.) jelzetű irat, amely e táblázatban nincs feltüntetve, mivel keltezése hiányos (f. [...] p. *Fabiani et Sebastiani*).

<sup>1</sup> Ápr. 29-től.

<sup>2</sup> Márc. 5-ig (febr. 15-től).

<sup>3</sup> Aug. 31-től.

<sup>4</sup> Mindegyik nov. 18. és 26. között.

#### 4. táblázat

A törvénytől idején és az azok közti időszakokban Visegrádon és Budán keletkezett oklevelek (A glosszában megadott időpontok szerint)

Vis. = Visegrád

			Epiph. febr. 13–márc. 15.		Bójt-közép (21 nap)		György jún. 1–júl. 1.		Jakab szept. 1–okt. 1.		Mihály nov. 5–dec. 5.	
1413	Vis.	3	36	1	8	0	17	7	13	1	20	1
	Buda	7	2	7	0	1	6	10	3	7	4	2
1414	Vis.	4	21	2	13	1	46 <sup>1</sup>	0	25	4	40	0
	Buda	10	3	4	3	11	17 <sup>1</sup>	19	3	8	3	3
1415	Vis.	6	34	1	12	2	12	0	24 <sup>2</sup>	0	25	0
	Buda	3	1	3	5	6	5	14	1	1	10	3

<sup>1</sup> Az összes visegrádi oklevél jún. 1. és 17. között, a budaiak jún. 24-től.

<sup>2</sup> Aug. 31-től.

#### 5. táblázat

A nagypecsétes oklevelek keltezési helyei 1413–1418 (Buda és Visegrád nélkül)<sup>162</sup>

(A szögletes zárójelbe tett oklevelek esetén a pecsétről nem áll rendelkezésre információ, de a jelzett iratok feltételezhetően nagypecséttel voltak megerősítve. A keltezési hely után zárójelben álló szám az adott napon az adott helyen kiállított oklevelek számát jelzi.)

Dátum	Keltezési hely	Dátum	Keltezési hely	Dátum	Keltezési hely
1413. jan. 16.	Csázma	1414. dec. 24.	Esztergom	1415. szept. 2.	Esztergom
[1413. febr. 3.	Zágráb]	1415. febr. 2.	Marót (2)	1415. szept. 3.	Esztergom

<sup>162</sup> 1417-ből és 1418-ból a táblázatban feltüntetettek kivül csak Budán kiadott nagypecsétes oklevelet ismerünk.

Dátum	Keltezési hely	Dátum	Keltezési hely	Dátum	Keltezési hely
1413. febr. 6.	Zágráb (2)	1415. febr. 6.	Esztergom	1415. szept. 17.	Esztergom
1413. febr. 27.	Csázma (4)*	1415. febr. 10.	Esztergom	1415. szept. 30.	Esztergom
1413. márc. 20.	Esztergom	1415. febr. 13.	Esztergom	1415. okt. 6.	Esztergom
1413. máj. 9.	Szalatnok	1415. márc. 1.	Esztergom (2)	1415. okt. 13.	Esztergom
1413. júl. 17.	Csázma	1415. márc. 6.	Esztergom	1415. nov. 10.	Esztergom
[1413. aug. 1.	<i>Pachon</i> ]	1415. márc. 10. u.	Esztergom	1415. dec. 8.	Esztergom
[1413. szept. 27.	Esztergom]	1415. márc. 14.	Esztergom	1415. dec. 14.	Esztergom
1413. okt. 2.	Esztergom	1415. márc. 15.	Esztergom (2)	1415. dec. 15.	Esztergom (2)
1413. okt. 20.	Kismarton	1415. márc. 20.	Esztergom (5)	1415. dec. 18.	Esztergom
1413. nov. 9.	Bács	1415. ápr. 25.	Fehérvár	1415. dec. 20.	Esztergom
1413. nov. 13.	Bács (2)	1415. máj. 12.	Mohács (2)	1415. dec. 21.	Esztergom
1414. febr. 5.	Csázma	1415. máj. 17.	Beremen (2)	1416. jan. 3.	Tata
1414. márc. 30.	<i>Kapucha</i>	1415. máj. 24.	Gara	1416. jan. 6.	Győr (2)
1414. máj. 6.	<i>Batha</i>	[1415. máj. 28.	Diakó]	1416. jan. 13.	Kismarton
1414. aug. 6.	Fehérvár	1415. máj. 30.	Diakó	1416. jan. 14.	Kismarton
1414. aug. 8.	Veszprém	1415. jún. 2.	Diakó	1416. jan. 15.	Kismarton (2)
1414. szept. 25.	Esztergom	1415. jún. 24.	Esztergom	1416. jan. 16.	Kismarton
1414. okt. 4.	Esztergom	1415. jún. 25.	[Zala]Szentgrót (2)	1416. jan. 18.	Kismarton
1414. okt. 10.	Esztergom	1415. jún. 30.	Kismarton	[1416. febr. 5.	Kemlék]
1414. okt. 18.	Esztergom	1415. júl. 11.	Zyl (Szil)	1416. febr. 10.	Dombró (2)**
[1414. okt. 29.	Esztergom]	1415. júl. 15.	Esztergom	1416. febr. 16.	Csáktornya
1414. okt. 30.	Esztergom	1415. júl. 17.	Esztergom	1416. dec. 8.	Kemlék
1414. nov. 30.	Esztergom	1415. júl. 19.	Ikervár	1416. dec. 9.	Kemlék
1414. dec. 4.	Esztergom	1415. júl. 31.	Esztergom	1418. jan. 15.	Zágráb
1414. dec. 19.	Esztergom	1415. aug. 31.	Esztergom	1418. jan. 31.	Veszprém

\* Erről a napról Csázmán két oklevél nagypecséttel, kettő pecsétje ismeretlen.

\*\* Egyik nagypecséttel, másik pecsétje ismeretlen.

### 6. táblázat

*A nagypecsét alatt kelt oklevelek keltezési helyei és Kanizsai János itineráriuma (1413–1416)*

(Az „r”-rel jelzett időpontokban Kanizsai relatorként szerepel)

nagypecsét		Kanizsai János	
1413. jan. 16.	Csázma	1413. jan. 16.	Esztergom
		1413. jan. 18.	Esztergom
[1413. febr. 3.	Zágráb]		
1413. febr. 6.	Zágráb		
1413. febr. 27.	Csázma		
		1413. márc. 19.	Esztergom
1413. márc. 20.	Esztergom		
1413. márc. 26.	Buda		
		1413. ápr. 13.	Pozsony



nagypecsét		Kanizsai János	
		1413. ápr. 17.	Esztergom
11413. máj. 9.	Szalatnok		
1413. jún. 7.	Visegrád		
1413. jún. 14.	Buda		
1413. jún. 23.	Buda		
1413. júl. 17.	Csázma		
1413. júl. 25.	Buda		
[1413. aug. 1.	<i>Pachon</i> ]		
		1413. aug. 18.	Buda
1413. szept. 6.	Visegrád		
1413. szept. 7.	Visegrád		
[1413. szept. 27.	Esztergom]		
1413. okt. 2.	Esztergom		
1413. okt. 20.	Kismarton		
1413. okt. 28.	Buda		
1413. nov. 9.	Bács		
1413. nov. 13.	Bács		
1414. jan. 2.	Buda		
m1414. jan. 17.	Visegrád		
1414. jan. 19.	Buda		
1414. febr. 1.	Buda		
1414. febr. 5.	Csázma		
[1414. febr. 20.	Visk]		
1414. febr. 21.	Visegrád		
1414. febr. 22.	Visegrád		
1414. febr. 26.	Visegrád		
		1414. márc. 13.	Esztergom
1414. márc. 30.	<i>Kapucha</i>		
		1414. ápr. 27.	Esztergom
1414. máj. 3.	Buda	1414. máj. 3. r	Buda
1414. máj. 6.	<i>Batha</i>	1414. máj. 6. r	Buda
1414. máj. 28.	Buda		
1414. jún. 6.	Visegrád		
1414. jún. 7.	Visegrád		
1414. jún. 8.	Visegrád		
		1414. jún. 10.	Visegrád
1414. jún. 17.	Visegrád		
1414. jún. 29.	Buda		
1414. jún. 30.	Buda	1414. jún. 30.	Esztergom
		1414. júl. 21.	Kismarton
1414. aug. 6.	Fehérvár		
1414. aug. 8.	Veszprém		
		1414. aug. 17.	Esztergom

nagypecsét		Kanizsai János	
1414. aug. 27.	Buda		
1414. aug. 28.	Buda	1414. aug. 28. r	Buda
1414. szept. 5.	Visegrád		
1414. szept. 6.	Visegrád		
1414. szept. 25.	Esztergom		
1414. okt. 1.	Buda		
1414. okt. 4.	Esztergom	1414. okt. 4. r	Esztergom
1414. okt. 10.	Esztergom		
1414. okt. 18.	Esztergom		
[1414. okt. 29.	Esztergom]		
1414. okt. 30.	Esztergom		
1414. nov. 23.	Buda		
1414. nov. 30.	Esztergom		
1414. dec. 2.	Buda		
1414. dec. 4.	Esztergom		
1414. dec. 19.	Esztergom		
1414. dec. 24.	Esztergom	1414. dec. 24. r	Esztergom
1415. jan. 22.	Buda		
1415. febr. 2.	Marót		
1415. febr. 6.	Esztergom		
1415. febr. 10.	Esztergom	1415. febr. 10. r	Esztergom
1415. febr. 13.	Esztergom		
1415. febr. 21.	Visegrád		
1415. febr. 22.	Visegrád		
1415. márc. 1.	Esztergom		
1415. márc. 6.	Esztergom		
1415. márc. 14.	Esztergom		
1415. márc. 15.	Esztergom		
1415. márc. 20.	Esztergom		
1415. márc. 25.	Buda		
		1415. ápr. 9.	Esztergom
		1415. ápr. 17.	Esztergom
1415. ápr. 21.	Buda		
1415. ápr. 25.	Fehérvár	1415. ápr. 25. r	Fehérvár
1415. máj. 12.	Mohács	1415. máj. 12. r	Mohács
1415. máj. 17.	Beremend		
1415. máj. 24.	Gara		
[1415. máj. 28.	Diakó]		
1415. máj. 30.	Diakó		
1415. jún. 2.	Diakó		
1415. jún. 24.	Esztergom		
1415. jún. 25.	[Zala]Szentgrót		
1415. jún. 30.	Kismarton		

nagypecsét		Kanizsai János	
1415. júl. 11.	Zyl		
1415. júl. 15.	Esztergom		
1415. júl. 17.	Esztergom		
1415. júl. 19.	Ikervár		
1415. júl. 20.	Buda		
1415. júl. 31.	Esztergom		
1415. aug. 10.	Buda		
1415. aug. 15.	Buda		
1415. aug. 16.	Buda	1415. aug. 16.	Fehérvár
		1415. aug. 29.	Esztergom
1415. aug. 31.	Esztergom		
1415. szept. 2.	Esztergom		
1415. szept. 3.	Esztergom	1415. szept. 3.	Esztergom
1415. szept. 17.	Esztergom		
1415. szept. 30.	Esztergom	1415. szept. 30. r	Esztergom
1415. okt. 6.	Esztergom		
1415. okt. 13.	Esztergom		
		1415. okt. 21.	Newzyd
1415. nov. 10.	Esztergom		
1415. nov. 11.	Visegrád		
1415. nov. 22.	Buda		
1415. nov. 23.	Buda		
1415. nov. 27.	Buda		
1415. nov. 30.	Buda		
1415. dec. 8.	Esztergom	1415. dec. 8.	Esztergom
1415. dec. 14.	Esztergom		
1415. dec. 15.	Esztergom		
1415. dec. 18.	Esztergom	1415. dec. 18. r	Esztergom
1415. dec. 20.	Esztergom		
1415. dec. 21.	Esztergom		
1416. jan. 3.	Tata		
1416. jan. 6.	Győr	1416. jan. 6. r	Győr
1416. jan. 13.	Kismarton		
1416. jan. 14.	Kismarton		
1416. jan. 15.	Kismarton		
1416. jan. 16.	Kismarton		
1416. jan. 18.	Kismarton		
		1416. jan. 20.	Bécs
[1416. febr. 5.	Kemlék]		
1416. febr. 10.	Dombró		
1416. febr. 16.	Csáktornya		
1416. febr. 26.	Buda		
1416. febr. 27.	Buda		

nagypecsét		Kanizsai János	
1416. márc. 12.	Buda		
1416. márc. 17.	Buda		
1416. ápr. 9.	Buda		
1416. ápr. 10.	Buda		
1416. ápr. 30.	Buda		
1416. máj. 1.	Buda		
1416. máj. 4.	Buda		
1416. máj. 9.	Buda		
1416. máj. 12.	Buda		
1416. máj. 22.	Buda		
1416. jún. 11.	Buda		
1416. jún. 18.	Buda		
1416. jún. 20.	Buda		
		1416. jún. 28.	Bázel
1416. jún. 30.	Buda		
1416. júl. 25.	Buda		
1416. júl. 29.	Buda		
1416. júl. 30.	Buda		
1416. aug. 1.	Buda		
1416. aug. 13.	Buda		
1416. aug. 18.	Buda		
1416. szept. 3.	Buda		
1416. szept. 5.	Buda		
1416. szept. 9.	Buda		
1416. okt. 31.	Buda		
1416. nov. 7.	Buda		
1416. nov. 15.	Buda		
1416. nov. 17.	Buda		
1416. nov. 18.	Buda		
1416. dec. 8.	Kemlék		
1416. dec. 9.	Kemlék		

Gulyás László Szabolcs

## KÖZÉPKORI MEZŐVÁROSI FOGLALKOZÁSNEVEINK FORRÁSÉRTÉKÉRŐL

A személynevek a társadalmi fejlődést tükrözik, alakulásuk a társadalom változásait követi. A névadás mind az egyénről, mind pedig az őt elnevező közösségről számos olyan információval szolgálhat, amire más forrásokból nem tudunk következtetni. Uthalat a személy származására, egyéni jellemvonásaira, foglalkozására, a közösség nyelvére, szellemi és tárgyi kultúrájára és mindezek időbeli változására is.

A magyar névtani kutatás egyik legvitatottabb kérdése személyneveink 15–16. századi fejlődése. Ez a korszak a személynevek alakulásának igen képlékeny időszaka. Ekkor szilárdul meg ugyanis a kételemű névrendszer, amely, kiszorítva az egyelemű személyneveket, a társadalom felsőbb rétegeitől kiindulva a jobbágyság körében is egyre inkább elterjed. Már annak az eldöntése is nehéz, hogy a személyek vezetékneve állandósult tulajdonnév-e vagy csak értelmező jelző, de még nagyobb bizonytalanságot okoz, hogy nem tudjuk, vajon mikortól válik olyan családnévvé, amely a nevet elsőként viselő ős leszármazottai körében öröklődik. A két típus közötti leglényegesebb különbség, hogy ameddig az egyszerű vezetéknev biztosan az azt viselő személy jellegzetességeire utal, a családnévet akkor is viselhetik a családtagok, ha az rájuk már egyáltalán nem jellemző.<sup>1</sup>

A kérdés a történettudomány számára sem mellékes. A középkori gazdaság és társadalom vizsgálata szempontjából ugyanis a foglalkozásnévből képzett vezetéknevek fontos forrásként szolgálhatnak. Különösen igaz ez a mezővárosi polgárookra és a jobbágyságra, akiknek foglalkozási viszonyaira és annak társadalmi vonatkozásaira csak kevés felhasználható adat áll rendelkezésre. A legalapvetőbb kérdés az, hogy a foglalkozásnévből képzett vezetéknevek már a 15. századra, vagy csak a 16. századra, illetve még későbbre váltak-e családnévvé, azaz meddig utalnak egyértelműen a személy foglalkozására.

---

<sup>1</sup> A témával kapcsolatos alapvető munkák *Melich János*: *Családnéveinkről*. Magyar Nyelv 39. (1943) 265–280., valamint *Bárcezi Géza*: *A személynévadás általános kérdései*. In: *Üő*: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Bp. 1980. 198–203. — Az egyelemű személynevek közé számítandók a „filius” és „dictus” szóval, valamint a „de+helynév” jelzővel értelmezett személynevek is, l. *Hajdú Mihály*: *Általános és magyar névtan*. Bp. 2003. 41. A 14. század második felére a kételemű nevek már minden társadalmi rétegben megjelentek. A jobbágyság körein belül először az árutermelő, nagyobb jelentőséggel bíró településeken terjedtek el, l. erre vonatkozóan *Fehértői Katalin*: *A 14. századi magyar megkülönböztető nevek*. (Nyelvtudományi értekezések 68.) Bp. 1969. 29–32., valamint *Üő*: *Társadalmi-gazdasági tényezők a 14. századi jobbágyság kételemű neveinek kialakulásában*. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia*. Szerk. Kázmér Miklós és Végh József. (Nyelvtudományi értekezések 70.) Bp. 1969. 153–156.

A témával több nyelvész is foglalkozott már. Mollay Károly a középkori soproni személynevek vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy a családnevek nagyjából 1500-ig alakultak ki és állandósulásuk az egész 15. század folyamán tartott.<sup>2</sup> Melich János szerint a családnevek kialakulása egészen a 16. század végéig elhúzódott. A 15. századi városokat illetően azonban nem lehet tudni, hogy a foglalkozásnevek egyúttal családnevek is-e már.<sup>3</sup> Bárczi Géza a 16. századból számos olyan példát idézett, amikor egy foglalkozásnév viselője valóban azt a tevékenységet folytatja, amit a neve sugall. Emellett arra is felhívta a figyelmet, hogy a foglalkozásnevet továbbvivő utódok a névvel együtt gyakran a mesterséget is örökölték. Véleménye szerint a személynevek a 16. század közepére már állandósultak és öröklődővé váltak, de nem kizárólagosan.<sup>4</sup> Szintén óvatosan fogalmazott Hajdú Mihály névtani összefoglaló munkájában, melyben kifejti, hogy nem állapítható meg egyértelműen, hogy a foglalkozásnevek a valódi tevékenységre utalnak-e. Szerinte a 14–15. századdal kapcsolatosan még le lehet ilyen következtetéseket vonni, de a 16. századra vonatkozóan már annak ellenére sem, hogy a vezetéknévek még a századforduló környékén sem szilárdultak meg minden esetben.<sup>5</sup> Hasonló véleményen volt Mező András is, aki a jobbággyokkal kapcsolatosan a 15. század közepén még elismeri a személynevek forrásértékét a foglalkozásra nézve. Hozzátette azonban, hogy ugyanekkor már jórészt öröklődő vezetéknéveket használt a magyar parasztság, még ha ezek megszilárdulása kezdeti stádiumban volt is csupán.<sup>6</sup>

Érthetően a történettudósok is állást foglaltak a kérdésben. A probléma e tudományág képviselői számára sokkal nagyobb jelentőséggel bír. A nyelvészetel szemben ugyanis itt az a tét, hogy fel tudjuk-e használni az eredményeket a középkori gazdaság és társadalom vizsgálatához. Mályusz Elemér már igen korán kifejtette azt a véleményét, hogy még a 16. század elején is a mesterségre utalnak ezek a vezetéknévek.<sup>7</sup> Amikor Szabó István kiadta Bács, Bodrog és Csongrád megyék 1522. évi dézsmalajstromát, állást foglalt a foglalkozásnevekkel kapcsolatosan is. Eszerint a forrásban szereplő paraszti családnevek már öröklődőek voltak, bár elismeri még az alkalmankénti névcserle lehetőségét, azaz hogy egy család vezetéknéve akaraton kívül megváltozzon.<sup>8</sup> A kérdést Szűcs Jenő a 15. századi városi iparral foglalkozó munkájában tárgyalta. Véleménye szerint a 14–15. század folyamán a vezetéknév még nem merevedett meg teljes mértékben, de ahol igen, az is leginkább a város vezető rétegére vonatkozik. Bár fennáll a tévedés lehetősége, a kézműves nevet viselő, de nem

<sup>2</sup> Mollay Károly: Középkori soproni családnevek. (Német nyelvészeti dolgozatok 1.) Bp. 1938. 8.

<sup>3</sup> Melich J.: Családneveinkről i. m. 272.

<sup>4</sup> Bárczi Géza: A magyar személynevek 16. századi történetéhez. Magyar Nyelv 52. (1956) 149–150.

<sup>5</sup> Hajdú M.: Névtan i. m. 742.

<sup>6</sup> Mező András: A Várdai-birtokok jobbágynevei a 15. század közepén. Kisvárdai 1970. 28–29., 35–37.

<sup>7</sup> Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány 6. (1926) 378. — Szerinte is rejthet buktatókat magában ez a módszer, mégsem lehet mellőzni a kutatás során a személyneveket, l. még *Uő*: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 133.

<sup>8</sup> Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. (A Magyar Nyelv-tudományi Társaság kiadványai 86.) Bp. 1954. 12.

kézműves tevékenységet folytató személyek és azon kézművesek száma, akiknek nevében ez nem mutatkozik meg, nagyjából azonos lehet. A paraszti iparra vonatkozólag némileg bizonytalanabbnak látja az ilyen nevek felhasználásának lehetőségét, de összességében úgy gondolja, hogy jelentős különbségek itt sincsenek a valós helyzethez képest.<sup>9</sup> Kubinyi András Szűcs könyvének ismertetésekor fejtette ki először véleményét a témában. Eszerint a vezetéknevek foglalkozást jelentésének elfogadása óvatosságot igényel, főként a 16. század tekintetében, mivel ekkor már csak az ősök foglalkozására nézve ad felvilágosítást a mesterségről. Később külön tanulmányban is foglalkozott a magyar családnévadás kérdéseivel, ahol tovább finomította álláspontját.<sup>10</sup> Bácskai Vera, aki monográfiát is szentelt a magyar mezővárosi fejlődés kérdésének, a 15. századra és a 16. század elejére nem csak elfogadta, hogy a foglalkozásnevek a kézműves tevékenység bizonyítékai, hanem azt is hozzátette, hogy inkább az a jellemző, hogy nem is kézműves nevet visel az ilyen munkát végző személy. Belátta ugyan, hogy ez azért meglehetősen ingatag alapot jelent a vizsgálódáshoz, de más híján mégis ennek felhasználására van a kutató utalva.<sup>11</sup> Szintén pozitív álláspontot képviselt Székely György, aki külön cikkekben is foglalkozott a névtörténet e problémájával, és egyúttal összefoglalta annak kutatástörténetét is. Megállapítása szerint a családnévek elterjedésének időszaka akár a 17. század elejéig is elhúzódhatott, s ezért tehát szerinte is felhasználható forrásokról van szó.<sup>12</sup> Csatlakozott ehhez a véleményhez Granasztói György is, aki a 15–16. századdal kapcsolatosan úgy látta, hogy a foglalkozásnevek forrásként való elfogadása nem vezethet irreális eredményre.<sup>13</sup> Engel Pál egy 1525. évi jobbagynévsor neveinek elemzésekor adott hangot annak a véleményének, hogy ekkor már nem álltak kapcsolatban vezetéknevek a tényleges tevékenységgel. E polgárok apja, vagy nagyapja azonban szerinte még valóban a jelzett foglalkozást űzte.<sup>14</sup>

<sup>9</sup> Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. Bp. 1955. 45–46., 93.

<sup>10</sup> Kubinyi András: Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. (könyvismertetés) Századok 90. (1956) 478. — A 15. századra vonatkozólag azonban összességében elfogadja a foglalkozásnevek felhasználását, vö. *Uő*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. In: Budapest története II. Szerk. Gerevich László, Kosáry Domokos. Bp. 1973. 112. és *Uő*: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél-alföldi évszázadok 14.) Szeged 2000. 192. Véleménye szerint a polgárok és a parasztság középkorvégi megkülönböztető nevei még nem öröklődtek és nem is voltak családnévek, legalábbis nagy számban nem, tehát utaltak a személy jellemvonásaira, l. Kubinyi András: Családnévadás a középkori Magyarországon. In: In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére. Szerk. Stirling János. Bp. 2003. 111.

<sup>11</sup> Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a 15. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Bp. 1965. 32–33. illetve *Uő*: Mezővárosi önkormányzat a 15. században és a 16. század elején. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk. Bónis György, Degré Alajos. Bp. 1971. 17–18.

<sup>12</sup> Székely György: Középkori kézműves foglalkozások és a családnévek kialakulása. In: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai. Szerk. Imre Samu, Szatmári István. (Nyelvtudományi Értekezések 58.) Bp. 1967. 206–210., illetve *Uő*: Személynevek és történettudomány. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Szerk. Kázmér Miklós, Végh József. (Nyelvtudományi Értekezések 70.) Bp. 1969. 201–208.

<sup>13</sup> Granasztói György: Társadalmi tagozódás Brassóban a 15. század végén. Századok 106. (1972) 351–352.

<sup>14</sup> Engel Pál: Egy bácskai jobbagynévsor 1525-ből. Történelmi Szemle 37. (1995) 353–365. illetve Engel Pál – Fehértói Katalin: Egy 1525. évi bácskai jobbagynévsor családnévei. Magyar Nyelv 92. (1996) 242–246.

A legnagyobb kritikusa ennek a módszernek Fügedi Erik volt, aki két 15. századi soproni adójegyzékkel kapcsolatosan foglalkozott a kérdéssel. Szerinte, ha pusztán a név utal a kézművességre, az nem elég, csak akkor lehetünk biztosak a név és a foglalkozás összefüggésében, ha emellett még okleveles forrás is alátámasztja ezt. Ő már a 15. század közepére nézve sem tartotta helyesnek forrásként való felhasználásukat.<sup>15</sup>

Ha áttekintjük az összefoglalt véleményeket, akkor láthatjuk, hogy sem a nyelvészek, sem pedig a történészek körében nincs összhang a kérdés megítélésében. Ennek ellenére a történettudósok jelentős része felhasználta a kézműves neveket, mint a középkori foglalkozási viszonyok forrását. Bár a mezővárosokban az ipari és mezőgazdasági termelés a 15. században még nem különült el teljes mértékben, és ez megnehezíti annak eldöntését, hogy az ilyen tevékenységet folytató polgár elsősorban agrár- vagy kézműves jövedelemből tartja-e fenn magát, többen is vontak már le különféle következtetéseket a személynevek alapján a kézműiparra és annak társadalmi hátterére vonatkozóan.<sup>16</sup>

Bácskai Vera véleménye szerint a kézművesek nemcsak a középréteg vagyonosabb csoportjába tartoztak, hanem rendszeresen szerepeltek a mezővárosok tanácsaiban is, mégpedig a lakosságon belüli arányuknál nagyobb mértékben. Ez annyit jelent, hogy egy iparosnak nagyobb esélye volt bejutni a magisztrátusba, mint egy csak agrártevékenységből élő polgártársának.<sup>17</sup> A kézművesek egy részének kiemelkedő egzisztenciája nemcsak a mezővárosoknál, hanem a nagy kereskedővárosoknál is megfigyelhető. Ezekben a legjövődelmesebb iparágaknak két csoportja különíthető el. Egyik a közhasználati cikkeket előállító élelmiszeripari és a ruházati iparágak csoportja, így többek között a pékek, vargák, tímárok, szabók, szűcsök és leginkább a mészárosok vehetők ide. A másik csoportjuk, amelyik még ennél a körnél is gazdagabb, nem a mindennapi szükségletekkel áll kapcsolatban, hanem éppen ellenkezőleg, a fényűzéssel. Ide olyan luxuscikkeket termelő szakmák tartoznak, mint a szobrászat, képfaragás, fegyverkészítés és a legjellemzőbb: az ötvösség.<sup>18</sup> A városok

<sup>15</sup> *Fügedi Erik*: Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai. Történeti Statisztikai Közlemények 1. (1957: 1.) 61. és 1. (1957: 2–4.) 32.

<sup>16</sup> Hogy csak néhány példát említsünk, Szombathely középkori történetének összefoglalásakor követte ezt a módszert Zágórhidi Czigány Balázs (*Zágórhidi Czigány Balázs*: A püspöki mezőváros. In: Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szerk. Engel Pál. Szombathely 1998. 158–162.). Moháccsal kapcsolatosan alkalmazta Koszta László (*Koszta László*: Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. In: Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára. Szerk. Ódor Imre. Mohács 1993. 22–28.). A sárvári uradalom középkorvégi jobbágyneveit még nem tartja öröklődőnek, így felhasználja ilyen következtetések levonásához Érszegi Géza (*Érszegi Géza*: Középkor. In: Sárvár monográfiája. Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely 1978. 141–148.). Elfogadja a neveket foglalkozásra utaló forrásként Petrovics István és Kulcsár Péter is (Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983. 397–398. és 460–473.). Utal az ilyen nevek forrásértékére Bándi Zsuzsanna (*Bándi Zsuzsanna*: Körmend a középkorban. Körmend 1987. [Körmendi Füzetek 60.] stb.

<sup>17</sup> Bácskai Vera számos példát is említ a fentiekre vonatkozólag, l. *Bácskai V*: Mezővárosok i. m. 112., illetve *Bácskai V*: Önkormányzat i. m. 17–19. Ő, mint már mondtuk, abból indult ki, hogy a kézműves nevek a személy foglalkozására utalnak. Így tehát ez a megállapítása nem elsősorban a kézművesekre, hanem az ilyen nevet viselőkre vonatkozóan tekinthető érvényesnek.

<sup>18</sup> *Szűcs J.*: Városok i. m. 67–68.



esetében a kézművesek anyagi hátterére jó példa az a Brassó *Quartale Portice* városnegyedéről fennmaradt 1475. évi adójegyzék, amely a királyi *taxaval* kapcsolatosan készült. Granasztói György, aki ezt a forrást statisztikai módszerrel feldolgozta, a lakosságot a fizetett adó alapján négy csoportba osztotta. Az egyes kategóriákon belül a kézművesség arányát is vizsgálta, s ez alapján arra az eredményre jutott, hogy a legszegényebbek között, a 4. kategóriában a legkisebb a súlyuk, mindössze 17,5%, míg a leggazdagabb, 1. kategóriában ez az arány bő 20%. A legmagasabb arány az ez alatt lévő „közepes-vagyonos” rétegben figyelhető meg, mégpedig 39%. A 3. „szegény-közepes” kategóriában arányuk 33%-ot tesz ki. Látható tehát, hogy a kézművesek jelentős része a jómódú polgárok körében keresendő, ami nyilvánvalóan foglalkozásukkal állhat kapcsolatban.<sup>19</sup> Egy mezővárosban, ahol a lakosság legjelentősebb része agrártevékenységből tartotta fenn magát, a kézművesek nyilván még nagyobb szerepet játszhattak a vezetőrétegben belül.

Úgy tűnik, hogy a foglalkozásnév viselése — azaz: valós kézműves tevékenység (?) — és a település tanácsában való részvétel között egyfajta, logikailag is könnyen belátható összefüggés állt fenn: 1. a kézművesek a mezővárosok népességének vagyonosabb rétegéhez tartoztak, különösen akkor, ha a néhány igazán jól jövedelmező szakma valamelyikét űzték; 2. mivel a mezővárosi és városi tanácsokban a közösség legjobb egzisztenciával bíró és legbefolyásosabb személyei vettek részt, ezek között nagy szereppel kellett bírniuk a kézműveseknek is, vagy legalább is egy szűk rétegüknek.

Megoldást jelenthet a foglalkozásnevek történeti forrásértékének megállapítására, ha a fenti összefüggést felhasználva egyfajta kontroll alá vetjük jobbagyi foglalkozásneveinket. Ha feltételezzük, hogy ezek az állítások megfelelnek a valóságnak, akkor egy olyan törvényszerűséghez jutunk, amely, ha nyilvánvalóan nem is lehet perdöntő ebben a bonyolult kérdésben, de talán némi adalékot szolgáltathat a foglalkozásnevek forrásértékére vonatkozóan. Keresni kell egy olyan forrásbázist, amely aránylag nagy számú mezővárosi polgár nevét tartalmazza és velük kapcsolatosan azt is közli, hogy közülük ki tölt be bírói, vagy esküdti címet és ki nem. Ha a foglalkozásnévvel megnevezett személyek nagyobb arányban képviseltetik magukat saját körükből a tanácsban, mint a nem foglalkozásnevet viselők, azaz könnyebben kerülnek a magisztrátus tagjai közé, akkor annak minden bizonnyal az lehet az oka, hogy a fentiek értelmében valóban valamely kézműves foglalkozást gyakorolhatták. Ugyanilyen eredményt mutat, ha a tanácsbeli helyekből nagyobb arányban veszik ki a részüket, mint amit a városban elfoglálnak.<sup>20</sup> Ez esetben a foglalkozásnév tényleg elfogadható a mesterségre vonatkozó forrásként.

A megfelelő anyag kiválasztása azonban nem tűnik egyszerűnek. Mezővárosi polgárságról és jobbagyságról számos összeírás maradt fenn, főként a kö-

<sup>19</sup> *Granasztói Gy.*: Brassó i. m. 397–398. Ő Bácskaihoz hasonlóan szintén a nevek alapján vette iparosnak az egyes személyeket. Eredményei tehát gyakorlatilag a kézműves nevet viselő polgárok anyagi helyzetére vonatkoznak. Megállapítása így talán még nagyobb figyelmet érdemel.

<sup>20</sup> Persze az sem elképzelhetetlen, hogy esetenként a tanácstagságukat eredményező egzisztenciájukat apjuknak köszönhették, aki valóban kézműves volt, de már csak a nevét adta át gyermekeiknek. A tanácstagság azonban közvetve így is a foglalkozással áll kapcsolatban.

zépkor végéről. Több ilyen névanyagot adtak már ki és használtak fel névtörténeti vizsgálatokhoz.<sup>21</sup> A legnagyobb hatású munka közülük talán Szabó István forráskiadványa, amely Bács, Bodrog és Csongrád megye fennmaradt középkor végi dézsmalajstromait teszi közzé. Nem véletlen, hogy ezt többen is hasznosították kutatásaikhoz.<sup>22</sup> Az ezekben a forrásokban található neveket általában hasonló módon elemezték: vizsgálták a vezetéknevek típusait, azok elterjedését, az egyes keresztnevek megjelenésének gyakoriságát, illetve következtetéseket vontak le a névadási szokásokkal és a névörökkel kapcsolatosan is. Az általunk kitűzött céloknak azonban ezek a források nem felelnek meg, mert nem közlik azt, hogy a lakosok közül kik szerepelnek a tanácsban.

A megoldást véleményünk szerint a mezővárosi magisztrátusok által kiadott oklevelek jelenthetik, amelyek szinte minden esetben felsorolják az adott év tisztségviselőit, vagy legalább is közülük néhányat. Az oklevélben szereplő többi polgárról ezzel szemben azt tudjuk meg, hogy abban az évben biztosan nem töltöttek be tisztséget. A jelek szerint ugyanis ezt az információt, nyilván a presztízs miatt, ezek az oklevelek mindig közölték. Arra is számos példa van, hogy még azt is odaírják a mezővárosi polgár neve mellé, ha korábban töltött be valamilyen tisztséget a helységben, bár el kell ismerni, hogy ebben nem mindig következtetések az oklevelek írói. A módszernek e mellett más veszélyei is lehetnek. Így például nyilván több olyan személy is van, aki csak egyetlen egyszer szerepel a forrásokban és akkor éppen nem volt tanácstag, holott más években ezt többször is megtehetette, és akkor még nem is beszéltünk azokról, akik egyáltalán nem bukkannak fel az okleveles anyagban. Megfelelő mennyiségű irat esetén azonban ezek a források mégiscsak felhasználhatóak. Bár nem szerepel bennük a mezővárosok polgárainak összessége, az oklevelekben megjelenő személyek ennek ellenére az oppidumok lakosságának egyfajta metszetét adják. A

<sup>21</sup> 16. századi török pénzügyi anyagot dolgoz fel Fekete Lajos (*Lajos Fekete: Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I–II. Bp. 1955.*). Három szlavóniai uradalom urbáriumát teszi közzé Török Gábor (*Török Gábor: Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról. Magyar Nyelv 57. [1961] 236–242., 360–363.*) 14. század végi okleveles anyagból végzett gyűjtést Fehértói Katalin (*Fehértói Katalin: Egy 14. századi nagybirtok jobbágyainak személynévanyaga. Magyar Nyelv 64. [1968] 317–331.*). Mező András két összeírásból rekonstruált és elemzett 610 jobbágynevet (*Mező A.: Jobbágynevek i. m.*). A Debrecenel szomszédos Szentgyörgy mezőváros urbáriumának névanyagát adta ki Lévai Béla (*Lévai Béla: Szentgyörgyi jobbágynevek az 1400-as évek közepén. In: Névtani Értesítő 10. Bp. 1985. 28–35.*). Két forrásmunka alapján tesz közzé személyneveket Hajdú Mihály (*Hajdú Mihály: A Garam–Ipoly közének személynevei a 15–16. században. In: Névtani Értesítő 9. Bp. 1984. 31–54. és Névtani Értesítő 10. Bp. 1985. 35–43.*). A valószínűleg Kállósejmen településhez köthető virtualia-jegyzék névanyagát közli N. Fodor János (*N. Fodor János: 15. századi összeírások Szabolcs megyéből. Magyar Nyelv 101. [2005] 498–509.*). Mintegy 1100 személynevet tartalmaz Kredics László és Solymosi László forráskiadványa (*Kredics László–Solymosi László: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. [Új Történelmi Tár 4.] Bp. 1993.*). Három középkor végi bortizedjegyzék adatait teszi közzé Szakály Ferenc és Szűcs Jenő munkája (*Szakály Ferenc – Szűcs Jenő: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. [História Könyvtár. Okmánytárak 4.] Bp. 2005.*). Engel Pál hasonló cikkét már említettük I. a 14. sz. jegyz-ben. A példákat természetesen lehetne még sorolni.

<sup>22</sup> *Szabó I.: Dézsmalajstrom i. m.* Az ebben közölt csaknem 4000 jobbágynevet veszi névtani vizsgálat alá Kálmán Béla (*Kálmán Béla: 16. századi jobbágyneveinkhez. In: Magyar nyelvjárások VII. Papp István közreműködésével szerk. Kálmán Béla. Bp. 1961. 23–43.*). A szegedi illetőségű neveket használja fel vizsgálatához Bálint Sándor (*Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. [A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105.] Bp. 1963.*).

forrásbázis kialakításánál arra kell törekedni, hogy minél nagyobb mennyiségű anyagot használjunk fel, de az egyúttal egységes is legyen.

Mi a középkori Hegyalja és szűkebb környéke mezővárosait választottuk, több ok miatt is. Az egyik ezek közül az, hogy a szőlőművelés e települések gazdasági-társadalmi és jogi életét hasonlóra formálta. A másik, igen meggyőző érv, hogy e településeken meglehetősen magas a fennmaradt, ilyen típusú források száma, és ez megfelelő nagyságú adattömeget nyújt számunkra a vizsgálathoz. A mezővárosok által kiadott oklevelek közül csak azokat vesszük figyelembe, ahol a tanácstagokat név szerint felsorolják és azokat, ahol egy polgár korábbi hivatalviselésére utalnak az oklevélben. Nem használjuk fel ugyanakkor a mezőváros lakóinak nevében, de a tanácstagok megnevezése nélkül kiadott leveleket és okleveleket, illetve azokat sem, ahol ugyan személy szerint fel vannak sorolva az oklevél kiadói, de nincs feltüntetve, hogy viselt-e közülük bárki is valamilyen tanácsbeli hivatalt.<sup>23</sup>

A felhasznált mezővárosi oklevelek, amelyek általában ingatlanforgalommal kapcsolatosak, a következő településekről származnak: Abaújszántó (4 oklevél), Gönc (1), Liszka (12), Mád (1), Patak (29), Szikszó (13), Tályá (10), Tarcal (1), Telkibánya (2), Tolcsva (6), Újhely (53). Összesen tehát 132 mezővárosi kiadványt veszünk fel a listánkra.<sup>24</sup> Ehhez még hozzáveszünk 8 olyan, közjegyző, plébános, vagy más oklevéladó szerv által kiadott oklevelet, amely szín-

<sup>23</sup> Ez az oka annak, hogy pl. Gönc hét, Kassa és főként Bártfa városának küldött levele közül csak egyetlenegyét használtunk fel. A többi ugyanis a tanácstagokat nem nevezi meg. 1515-ben pl. mindössze ez áll a Bártfához írt levélen aláírásként: „Judex juratique cives opidi Gwntz” — Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 217 431. A másik esetre jó példa Bodrogkeresztúr 1466. évi öröklevele, amelynek kiadója hat helyi polgár, akiknek nem nevezik meg a titulusát, l. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 16 394.

<sup>24</sup> Az oklevelek jelzetei a következők. Abaújszántó: DF 215 139., DF 215 140., DF 271 582. DF 283 257. (= DF 283 258.). Gönc: DF 217 381. Liszka: DL 18 007., DL 31 964., DL 31 995., DL 63 870., DF 214 648., DF 258 868., DF 264 495., DF 264 536., DF 264 539., DF 264 565., DF 269 671., DF 272 257. Mád: DF 271 564. Patak: DL 19 715., DL 42 920., DL 51 371., DL 51 842., DL 51 936., DL 57 232., DL 57 233., DL 68 674., DL 76 235., DL 76 337., DL 76 452., DL 76 478., DL 76 494., DL 76 553., DL 76 584., DL 76 598., DL 76 627., DL 76 664., DL 76 678., DL 76 757., DL 76 896., DL 76 988., DL 77 082., DL 77 244., DL 77 277., DF 219 468., DF 219 478., DF 221 294. Szikszó: DL 9159., DL 9452., DL 10 258., DL 17 342., DL 17 345., DL 17 346., DL 17 347., DL 18 694., DL 70 768., DF 215 070., DF 218 42., DF 270 458., DF 283 260. Tályá: DF 215 141., DF 215 343., DF 217 941., DF 269 688., DF 269 696., DF 269 883., DF 269 936., DF 269 939., DF 283 257. (= DF 283 259.). Tarcal: DL 99 498. Telkibánya: DL 11 976., DL 13 819. Tolcsva: DF 217 486., DF 229 261., DF 229 262., DF 229 381., DF 229 539., DF 229 629. Újhely: DL 4026., DL 4329., DL 4430., DL 4554., DL 5151., DL 5550., DL 5634., DL 6258., DL 6980., DL 7084., DL 7194., DL 7542., DL 7733., DL 7734., DL 8115., DL 8611., DL 8612., DL 8687., DL 8826., DL 10 044., DL 10 294., DL 10 412., DL 10 413., DL 10 871., DL 10 872., DL 10 880., DL 11 888., DL 11 900., DL 11 901., DL 12 029., DL 12 793., DL 14 317., DL 14 453., DL 14 898. (= DL 17 114.), DL 15 141., DL 16 163., DL 17 524., DL 17 631., DL 17 632., DL 17 633., DL 17 750., DL 18 005., DL 18 299., DL 18 590., DL 21 935., DL 35 797., DL 67 367., DF 216 809., DF 217 307., DF 217 474., DF 217 937., DF 233 939. Az oklevelek jelentős részét kitevő újhelyi anyagot csaknem teljes egészében, magyar regeszták formájában közölte Bándi Zsuzsa, l. *Bándi Zsuzsa: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). Borsodi Levéltári Évkönyv 5. (1985) 557–725.* Patak, Tályá és Tolcsva magyarul még publikálatlan kiadványait l. *Gulyás László Szabolcs: Hegyaljai mezővárosok középkori oklevelei (regeszták). Széhalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 17. (2007) 135–145.* A források további jelentős része megjelent az Anjou- és Zsigmond-kori oklevéltár megfelelő kötetekben, valamint a Zichy-okmánytárban. Mi azonban a kiadott okleveleket is kivétel nélkül az eredeti alapján használtuk fel.

tén rendelkezik tanácstagokra vonatkozó adatokkal a hegyaljai településekre nézve.<sup>25</sup> Így mindent egybevetve 140 oklevelet használhatunk fel a foglalkozásnevek vizsgálata során. Okleveleink időben igen nagy távot fognak át: az elsőt 1303-ban adta ki Patak város, míg a legutolsó Szikszó kiadványa 1526-ból. Összesen 122 évvel kapcsolatosan nyerünk ezekből a forrásokból adatokat a különböző mezővárosok tanácstagjaira vonatkozóan a mondott 223 éves periódus alatt. Hozzá kell azonban tenni, hogy ezeknek az okleveleknek a legnagyobb része az 1400 utáni évekre esik és eloszlásuk mind időben, mind földrajzilag csak ezekben az években nevezhető egyenletesnek. Forráanyagunk jellegéből következik, hogy az eddigiekhez képest előnnyel és némi hátránnyal is jár a módszerünk. A dézsma- és adójegyzékekből nyert névanyaggal szemben mindenképpen negatívum, hogy itt egy adott időpontból nyilvánvalóan jóval kevesebb személynevet ismerhetünk csak meg. Ugyanakkor azokkal szemben itt a névanyag változását két évszázadon keresztül lehet figyelemmel kísérni, azaz a vizsgálatot időbeli síkon is ki lehet terjeszteni. A következőkben a foglalkozásnevek és a hivatalviselés összefüggéseit próbáljuk megállapítani, amennyiben lehetséges, az időbeli változásokat is nyomon követve.

Az összegyűjtött oklevelek alapján kapott névanyag nyers formában nem alkalmas arra, hogy felhasználjuk az általunk tervezett elemzéshez. Több olyan probléma is adódik, amit orvosolnunk kell. Az első az, hogy nem használhatjuk fel az összes szereplő nevet, mivel csak a mezővárosok helyi férfi lakossága jöhet szóba a tanácstagság kérdésénél. Így az oklevelekből nyert nevekből kivesszük a nőket, az egyházi személyeket, a nemeseket és azokat, akik nem a felsorolt mezővárosok lakói, illetve akik személye bizonytalan. Az adatok számát ugyanakkor növeli az a néhány, főként 14. századi háromelemű név, amelyeket az apa nevének segítségével képeztek. Ilyenek az „*x filius y filii z*” típusú nevek, amelyek nemcsak a gyerek (azaz *x*) névadási módjára, hanem az apjára is utalnak (*y filius z*), ezért ezeket külön személyként is felvettük a nevek közé.<sup>26</sup> A *filius*-os, de csak kételemű neveket természetesen csak egy személynek vesszük a vizsgálatnál. A kapott névanyag még mindig nem felel meg a követelményeknek. Van olyan személyek, akik egy hosszabb perióduson keresztül rendszeresen felbukkannak forrásainkban.<sup>27</sup> Nekünk azonban most nem az a fontos, hogy az egyes polgárok mikor töltötték be valamilyen hivatalt a településeken, vagy hogy hányszor említik őket, hanem csak az, hogy összesen hány polgár, ebből pedig hány foglalkozásnevet viselő személy van és hogy ezek közül hányan szerepeltek a tanácsban életük során. A mondottak miatt kísérletet tettünk a sze-

<sup>25</sup> A következő jelzetű oklevelekről van szó: DL 3289. (Patakra vonatkozóan), DL 7676. (Újhely), DL 8826. (Újhely), DL 8797. (Újhely), DL 18 006. (Újhely), DL 13 819. (Telkibánya), DL 16 887. (Tarcál és Aszaló), DL 15 532. (Szikszó).

<sup>26</sup> Az ilyen típusú névadásra jó példa „Johannes filius Petri filii Egidii”. Itt Egyed fia Pétert külön személyként is felvettük a listára (DL 76 627.). Ugyanígy jártunk el, ha az apának ragadványneve volt: „Nicolaus filius Barnabe magni” apja a ragadványnévvel került be a névsorba (DL 76 664.).

<sup>27</sup> Elég csak az újhelyi Vas Jánost megemlíteni, aki 1383 és 1420 között kilencszer jelenik meg a forrásokban, ebből hétszer mint bíró, l. DL 8611., DL 8612., DL 8687., DL 8826., DL 10412., DL 10 413., DL 10 871., DL 10 872., DL 10 880. A polgárok döntő többsége ugyanakkor csak egyetlen-szer szerepel.

mélyek azonosítására, azaz a többször is szereplő polgárok említéseit összegezve, mindenkit csak egyszer vettünk be a listánkba. Meg kell vallani, ez az eljárás hibalehetőséget is hordoz magában, de összességében elfogadhatónak tartjuk.<sup>28</sup> A fenti oklevelekből 1342 nevet tudunk felhasználni a vizsgálathoz, amelyek összesen 875 polgárt takarnak. A néhány bizonytalan nevet nem vettük fel a listára.

Fontos megjegyezni, hogy ezt a névanyagot nem tekinthetjük homogén mintának. Szemmel láthatóan a 14. századi és a későbbi névadási szokások között jelentős különbségek vannak, ezért szükségesnek tartjuk, hogy anyagunkat tagoljuk. Az 1300-as években csak Patakról és Újhelyről rendelkezünk nevekkkel.<sup>29</sup> Ezek a nevek is mutatják, hogy ekkor még egészen más társadalmi struktúrával állunk szemben, mint a késő középkori mezővárosainkban. Főként Patakon, ami ekkor ispáni székhely volt, az oklevelekben sorra bukkan fel az előkelő rokonsággal bíró lakosok. Hogy csak néhány példát említsünk: 1305-ben Tenkus fia János *comes*, pataki polgár Gutkeled nembeli rokonnairól esik szó. 1322-ben Hilla, Vince pataki bíró özvegye birtokait testvéreire, János *comes* fiaira hagyja, azzal a feltétellel, hogy a lány kiházasodását 10 márkával segítik majd. Ügyében a szepesi káptalan ad ki oklevelet. 1350-ben a város színe előtt pataki illetőségű nemesi rokonságok pereskednek pataki ingatlanokért, köztük egy udvarházért.<sup>30</sup> A példák is jól mutatják, hogy itt még nem arról a mezővárosi népességről van szó, amely bennünket a névadás szempontjából érdekel. Újhely és Patak a század folyamán csaknem végig királyi, illetve királynéi kézben volt, ami biztosította számukra a széleskörű autonómia gyakorlását, a polgárok jelentős része társadalmi létét tekintve valószínűleg még közelebb állhatott a kereskedővárosok lakóihoz, mint a paraszti népességhez. Ezen a helyzeten némileg változtatott Zsigmond 1390. évi döntése, amivel mindkét települést és a királyi várat is Perényi Miklósnak adományozta.<sup>31</sup> Úgy gondoljuk, hogy ez az évszám elfogadható korszakhatár vizsgálatunk szempontjából is, bár az tény, hogy a nyelv fejlődésében nem következnek be hirtelen fordulatok és hogy bármiféle korszakolás csakis önkényes lehet.<sup>32</sup> A személynevek

<sup>28</sup> Egyes esetekben a személyek vezetékneve, családi kapcsolatai, vagy szőlőbirtokai alapján meglehetősen könnyen megy az azonosítás. Az, hogy itt tulajdonképpen főleg néhány száz fős kis közösségekről van szó, szintén csökkenti a tévedés lehetőségét. Gondot okoz azonban akkor, ha a kérdéses személynek nincs vezetékneve, és olyan keresztnévet visel, ami túlságosan elterjedt az adott településen. Ezek a, szerencsére alacsony számú, példák főként a 14. századra jellemzőek, mivel később a nevek többsége már két- vagy több elemű.

<sup>29</sup> Patak és Újhely korai történetére vonatkozóan l. *Szűcs Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. Történelmi Szemle 35. (1993) 1–57.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. I. 338–340.; *Détsy Mihály*: Hol állt a középkori sárospataki vár? Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 6 (1988) 177–197.; *Csorba Csaba – Fehér József – Hőgye István – Kováts Dániel*: Sátoraljaújhely 1261–1986. Sátoraljaújhely 1986. 1–11.

<sup>30</sup> Anjou-kori Oklevéltár I–XV., XVII., XXIII–XXVII. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, Kőfalvi Tamás, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Szege-Bp. 1990–2007. I. 281. és 730. sz-ok; VI. 441. sz.; A zichi és vásonekei gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukács Pál. Pest–Bp. 1872–1931. II. 444–446.

<sup>31</sup> *Csánki D.*: Történelmi földrajz i. m. I. 338., DL 7645. Kiadását l. Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. X/1. 610–612.

<sup>32</sup> A kételemű nevek a 14. század második felétől váltak általánossá, ami szintén elfogadhatóvá teszi az 1390-es dátumot mint határvonalat, vö. *Fehértói K.*: Megkülönböztető nevek i. m. 29. A név-

terén azonban megfigyelhetőek olyan vonások, amelyek más jelleget kölcsönöznek ezeknek a neveknek, még a 15. század elejének személyneveivel szemben is. Ilyen tényező többek között a „dictus” és „filius” típusú elnevezések, illetve az egyelemű nevek nagy aránya, valamint a kézműves nevek ritka felbukkanása. A felbukkanó kézműves nevet viselő személyek tanácsban való reprezentációja is minimális csupán. Ebben a néhány névben egytől egyig latin kifejezést használnak a foglalkozás megjelölésére. A számszerű adatokról később lesz szó.

A foglalkozásnevek és a hivatalviselés összefüggéseinek szempontjából a fenti érvek alapján tehát az 1390 előtt felbukkanó személyeket nem vesszük figyelembe. A névanyagot úgy különítjük el, hogy az összes polgárt, aki 1390 után már egyáltalán nem bukkan fel az oklevelekben, az első csoportba soroljuk, a többit pedig a másodikba, még ha fel is bukkan esetleg korábban. Így végül 180 olyan polgárt kapunk, aki az első csoportba került, míg 1390 és 1526 között 695 mezővárosi férfi lakosról rendelkezünk adatokkal. Gyorsan hozzátesszük, hogy ez a névanyag sem tekinthető teljesen egységesnek, főként a 15. század elejét tekintve. A korábbi jellemzők háttérbe szorítása ugyanis csak lassan ment végbe. Gyakorlati szempontok azonban mindenképpen indokolták teszik a nevek ilyen módon történő szétválasztását.

A személynevekben szereplő foglalkozásneveknek két típusa van: állhatnak latin formában, illetve vulgáris, többnyire magyar, kifejezéssel. A magyar szavakkal egy csoportba sorolhatók azok a német vezetéknevek, amelyek Szikszó, Gönc és leginkább Telkibánya anyagában fennmaradtak. Nem látjuk okát annak, hogy ezeket kizárjuk a névanyagunkból. Egyrészt számuk a két tucatot sem éri el, másrészt pedig a névadás mechanizmusa nyilvánvaló módon a magyar névadással egyezik meg, azaz a közösségen belül használt nyelven történő névadásról van szó, szemben a csak írásbeliségben használt latinnal. Szinte egyből felötlik az a frappáns gondolat, hogy az oklevél írója magyarul, vagy németül, a településen használt formában közölte a foglalkozásnevet, ha az már megszilárdult névvé változott, ellenben latinul, ha mintegy száraz tényközlésként jegyezte meg, hogy az illető milyen szakmát művelt.<sup>33</sup> Kénytelenek vagyunk azonban szembesülni azzal a tapasztalattal, hogy az oklevelekben ezzel kapcsolatosan semmilyen törvényszerűséget nem lehet kimutatni. Hogy néhány példát is említsünk: Újhelyen, 1415-ben esik szó *Ladislaus arcupar*-ról, akit 1420-ban *Ladislaus Ilus*-nak neveznek.<sup>34</sup> Liskán 1478-ban *Valentinus Zabo*,

tan egyébként korszakolja a családnevek alakulását. Ez alapján a családnevek megjelenését a 14. századtól számítják, végső határnak pedig az 1437. évet tették meg. A családnevek megszilárdulásáról ugyanakkor 1526-ig beszélhetünk, l. *Hajdú M.*: *Névtan* i. m. 324.

<sup>33</sup> Ez az álláspont nem ismeretlen a személynévkutatók körében sem, vö. *Lévai B.*: *Jobbágynevek* i. m. 34. Bálint Sándor szerint Szegeden azt a jelenséget, hogy gyakoriak voltak a latin névváltozatok, az okozta, hogy a polgárság a humanista névdivatot próbálta követni (*Bálint S.*: *Tizedlajstrom* i. m. 19.). A Hegyalján ez a legkevésbé sem tűnik valószínűnek. Az oklevelekben használt nyelv az írásbeliséggel függ össze, nem pedig a névdivattal. Szóban nyilvánvalóan a magyar, német, vagy más nyelvű vulgáris kifejezést használták az egyes foglalkozások megjelölésére, míg a latin az okleveles gyakorlatban volt használatos.

<sup>34</sup> DL 10 412., DL 10 413. és DL 10 880. Az 1420. évi oklevélben szereplő Ilus-t Bándi Zsuzsanna Ilbo-nak olvasta (*Bándi Zs.*: *Pálos kolostorok* i. m. 703.). Az oklevél tüzetesebb átnézése alapján látszik, hogy őt az írnok „u” betűje vezette félre. Az „ilus” véleményünk szerint 'íjas' jelentéssel bír.

egy évvel később pedig *Valentinus sartor* néven szerepel egy polgár.<sup>35</sup> 1485-ben a szántói *Petrus Warga* ugyanazon a napon *Petrus sutor* (!) néven is feltűnik, egy nappal később pedig szintén *Petrus sutor*-nak írják.<sup>36</sup> 1489-ben Liszván egyetlen oklevélben kétféleképpen szerepel egy személy: *Ladislaus suctor* (!), illetve *Ladislaus Varga*.<sup>37</sup> A lizskai *Georgius Dyack* (1474) 1487-ben *Georgius litteratus* néven jelenik meg.<sup>38</sup> 1415-ben Újhelyen említi *Anthonius phiolator* nevét, majd 1420-ban *fyolista* és *Hegedes* néven is szerepel.<sup>39</sup> Nemcsak a foglalkozásneveknél figyelhető meg ez a gyakorlat, hanem ragadványneveknél is. Tályán 1498-ban említi egy oklevél *Benedictus magnus* nevét, 1506-ban pedig egyetlen oklevélben szerepel kétféleképpen: *Benedictus Nagh*, illetve *magnus*.<sup>40</sup> Benedek földije volt *Dominicus magnus*, aki *Dominicus Nagy* néven is szerepelt.<sup>41</sup> 1514-ben egy bártfai zsellér nevét írja le kétféleképpen a gönci tanács: *Anthonius Nayd* [!] *vulgo Gross Anthall*.<sup>42</sup> A fenti példák alapján világos, hogy vizsgálatunk során mind a magyar, mind a latin névalakokat számba kell majd vennünk.<sup>43</sup> Ahhoz azonban, hogy állást foglalhassunk a foglalkozásnevekkel kapcsolatosan, nem haszontalan, ha megállapítjuk, hogy a teljes névanyagunkat tekintve megfigyelhető-e a vezetéknevek családnévvé válása.

A hegyaljai okleveles anyagban számos adalék található a névöröklési szokásokkal kapcsolatosan. Arra azonban mindössze egyetlen konkrét utalást ismerünk, hogy a foglalkozásnevet viselő személy a valóságban milyen szakmát művelt. 1477-ben *Kerekes Mátéről* tudjuk meg, hogy hordókat készített. Az adat a foglalkozásnév hitelességét mutatja, hiszen a bognár és a kádár nyilvánvaló módon rokon szakmáknak számítottak.<sup>44</sup> Néhány több elemű névnél szintén a foglalkozást mutatják a nevek. 1342-ben a pataki *Andreas sutor filius Chenc* bizonyosan varga volt.<sup>45</sup> A 15. századból is vannak ilyen példáink. 1485-ből ismerjük a szántói *Johannes Fenis faber* és *Andreas Alczit Thot* nevét. Mindkettőnél elfogadható a kovács-, illetve az ács mesterség mint foglalkozás, mivel

---

A két név mögött lévő egyetlen személy létezését megerősítheti az is, hogy Ladislaus arcupar 1415-ben esküdt volt, akárcsak Ladislaus Ilus 1420-ban. A névforma egyébként a magyar családnévek szótárában az „ijas” címszó alatt nem szerepel, vö. *Kázmér Miklós*: Régi magyar családnévek szótára 14–17. század. Bp. 1993. 490.

<sup>35</sup> DL 18 007. és DL 31 964.

<sup>36</sup> DF 215 139. és DF 215 140., illetve DF 215 141.

<sup>37</sup> DL 63 870.

<sup>38</sup> DF 214 648., DL 31 995.

<sup>39</sup> DL 10 412., illetve DL 8826., DL 10 880.

<sup>40</sup> DF 269 688., DF 269 696.

<sup>41</sup> DF 269 688. (1498) és DF 269 939. (1508)

<sup>42</sup> DF 217 381.

<sup>43</sup> Szintén ezen az állásponton van Székely György, aki felhívja a figyelmet Varasdon, a középkor végén kimutatható vegyes (latin, magyar, német és horvát) nyelvhasználatra. Itt egy-egy személyre sokszor több különböző nyelven is ugyanazt a mesterségnevet használták (*Székely Gy.*: Kézműves foglalkozások i. m. 208.). Számos hasonló példát hoz erre Kubinyi András is (*Kubinyi A.*: Családnévadás i. m. 105–107.).

<sup>44</sup> DL 18 006., *Bándi Zs.*: Pálos kolostorok i. m. 713–714.

<sup>45</sup> DL 76 678. A 14. században még amúgy is elfogadhatónak tűnik a személynév, mint a foglalkozás forrása. Sőt, gyakran olyan nevet visel a személy, amely csak közvetett módon származik a foglalkozásából. Így például egy halász neve 1392-ben Harcha Miklós, l. *Fehértói K.*: Megkülönböztető nevek i. m. 15.

a megkülönböztető név esetükben a *Fenis*, illetve a *Thot* volt.<sup>46</sup> Ezek egyébként a foglalkozásnevet nem viselő iparosok létre is felhívják a figyelmet. Ha a fenti vezetéknevek mellett az oklevél írója nem jegyzi meg a mesterséget, semmit sem tudnánk e személyek iparos voltáról.

Elszörtan arra vonatkozó adatokkal is rendelkezünk, hogy a szakma apáról fiúra öröklődött-e, avagy sem. Így például a Hegyalján 1501-ben *Heycze-i Pál faber* fia *György faber* volt.<sup>47</sup> Máskor ennek éppen az ellenkezőjéről van információnk. Fennmaradt Patakról egy korai adat, ami szerint *Kwunch doliator* fia *Pethke piscator* volt, tehát a gyerek nem folytatta apja mesterségét.<sup>48</sup> Egy másik adat is van arra, hogy a család nem minden tagjának ugyanaz a foglalkozása: *Stephanus doliator filius Cewla* testvére *Petrus institor Rufus* (!).<sup>49</sup> Egyes esetekben, habár ismerjük a családi kapcsolatot, az iparos nevét a gyerek nem örökölte és azt sem tudjuk megmondani, hogy ugyanazt a tevékenységet folytatta-e, mint apja. 1485-ben hallunk *Georgius filius condam Dominici carnificis* szőlőeladásáról, anélkül azonban, hogy foglalkozásáról bármit is tudnánk.<sup>50</sup> A példákblól látszik, hogy sem a mesterség, sem a név öröklése szempontjából nem lehet törvényszerűségekről beszélni, sem a 14. században, sem pedig a középkor végén.

A 15–16. században már több olyan személlyel találkozunk, aki a „filius” típusú névadási formától eltérő módon, de apjától nyerte a nevét. Ebbe a csoportba tartozik az, amikor a fiú az apa teljes nevét átveszi, mint vezetéknevet. 1485-ben *Simon Pap* nevét említette egy oklevél Tályán, mint egy adásvétel tanúját. Minden bizonnyal az ő fia volt az a *Martinus Papsymon*, akinek a neve 1498-ban szerepel.<sup>51</sup> Ugyanezt az elvet mutatja a névadás terén az 1509. év újhelyi esküdtjei között szereplő *Laurentius Andrasdyak* elnevezése. Itt az apa valószínűleg a Dyak András nevet viselhette, és az sem elképzelhetetlen, hogy valóban litteratus volt.<sup>52</sup> Ez a vezetéknev még a 16. században is inkább utalhat az apa tulajdonságára, mint a fiúéra. Bár hasonló névalakról van szó, az 1484-ben Szikszón bírói címet betöltő *Johannes Dyak Hennengh* neve inkább saját deák mivoltára utalhat, mint az apjáéra.<sup>53</sup>

Hasonló kategóriát képvisel az a névtípus, amely az apa nevéből egy „fia” szócskával képezi a fiú vezetéknevét. Ilyen nevet viselt az egyik 1414. évi szik-

<sup>46</sup> DF 215 141. és DF 215 139. — Az „alczt” jelentésére vonatkozólag l. Magyar oklevél-szótár. Gyűjtötte Szamota István. Szerk. Zolnai Gyula. Bp. 1902–1906. 4. és *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 24–25. A „fenis” jelentése valószínűleg ’fényes’ volt, vö. uo. 359–360.

<sup>47</sup> *Bándi Zs.*: Pálos kolostorok i. m. 601. Az olyan mesterségeknél, mint például a kovács, az ipar öröklése ésszerű volt, az apa műhelye és nagy értéket képviselő eszközei is hozzájárultak a gyerek „pályaválasztásához”.

<sup>48</sup> 1346: DL 51 371.

<sup>49</sup> 1348: DL 76 896.

<sup>50</sup> DF 215 140.

<sup>51</sup> DF 215 141., DF 269 688.

<sup>52</sup> DL 21 935. — Hasonló példát említ Bárczi Géza 1571–1572-ből: Balázsdiaki István (*Bárczi G.*: Személynevek i. m. 147.). Papp László szerint a „litteratus” és a „diák” nevek még a 16. századra sem váltak családnévvé, tehát a viselőjére utalnak l. *Papp László*: A 16. századi Litteratus: Diák~Deák nevek kérdéséhez. Magyar Nyelv 52. (1956) 480–481.

<sup>53</sup> DF 215 070. A „Hennengh” vezetéknev ugyanis már jóval korábban, 1406-ban kimutatható a településen, mégpedig önmagában, l. DL 9159., DL 9452.



szói esküdt, *Georgius Bothfya* is. Szerencsés helyzetben vagyunk, mivel az apját is ismerjük. Ő valószínűleg az a *Ladislaus Both* (~*Bot*) volt, aki már 1406-ban szerepelt oklevélben.<sup>54</sup> Logikusnak tűnik, hogy ez a név ekkor még nem vált öröklődővé, hiszen csak az apa-fiú kapcsolatra utalt.

Egy esetben sikerül megfogni a családnév alakulásának folyamatát is. 1477–78-ban jelenik meg a forrásokban *Bartholomeus Aranchy* neve, aki liszikai officális volt ezekben az években. Minden bizonnyal Bertalan fia volt az a *Jacobus Aranchy alias Hyspan* néven nevezett illető, aki szőlőszomszédként szerepel az egyik ügyben, 1484-ben. Itt az eredetileg földrajzi névből képzett vezetéknevet egészítette ki az apa tisztartó tevékenységének köszönhető „ispán” kifejezés.<sup>55</sup> Sajnos nem ismerünk több olyan oklevelet, ami emlitené a későbbi leszármazottakat, de nem elképzelhetetlen, hogy a ragadványnév felváltotta az eredeti, helynévből képzett elnevezést.

Vannak olyan esetek is, amikor egy nevet többen is viselnek, ilyenkor már öröklődővé vált vezetéknevekkel, azaz családnévvel állunk szemben. Mivel ebből a típusból igen sok van, csak néhány jellemző példát említünk. Az egyik ilyen esetben nemzedékeken keresztül végigkísérhető a családnév alakulása. Újhelyen a 14. században két Beke keresztnevű polgárt is találunk 1355 és 1367 között. Egyikük *Beke filius Mikus* (~*Mikes*), a másik pedig *Beke dictus Liztes*.<sup>56</sup> Valamelyikük fia lehet az a *Thomas filius Beke*, aki 1375-ben és 1386-ban jelenik meg az oklevelekben és bíró is volt. Ugyanő szerepel 1391-ben is mint *Thomas Beke condam iudex*, de ekkor már vezetéknevéből elmaradt a „filius” szócska. Az azonosságot a korábbi bírói címre való hivatkozás is egyértelműen bizonyítja.<sup>57</sup> Már 1389-ben feltűnik *Matheus Beke*, aki talán Tamás testvére lehetett.<sup>58</sup> A 15. században még további három leszármazott neve jelenik meg az oklevelekben: *Valentinus Beke* (1420), *David Beke* (1454) és *Egidius Beke* (1465).<sup>59</sup> Ha valóban a 14. századi ős nevét őrizték ezek az újhelyi személynevek, akkor ez egy különlegesen korai példa az öröklődő jobbágyi nevek kialakulására.

A 15–16. században már sorra bukkannak fel a népes rokonságok az oklevelekben. Hely hiánya miatt most csak néhány család nevét említjük. A *Bwda* rokonság 5 férfi tagja szerepel Tályán 1485 és 1524 között.<sup>60</sup> Szintén Tályán szerepel a *Borgyas* rokonság hat fővel, mégpedig évre pontosan ugyanebben az időszakban.<sup>61</sup> Újhelyen 1457–1517 között a *Chok*~*Czok*~*Czok* néven szereplő rokonságnak öt tagja jelenik meg a forrásokban.<sup>62</sup> 1484 és 1521 között szerepel-

<sup>54</sup> DL 10 258., illetve DL 9159., DL 70 768., DL 9452.

<sup>55</sup> DF 258 868., DL 18 007. és DF 264 536. A „hyspan” jelentésére vonatkozóan l. *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 498–499.

<sup>56</sup> DL 4554., DL 5550., DL 5634.

<sup>57</sup> DL 6258., DL 7194. és DL 7733.

<sup>58</sup> DL 7542.

<sup>59</sup> *Bándi Zs.*: Pálos kolostorok i. m. 703. (DL 8826.), DL 14 898. és DL 16 163.

<sup>60</sup> DF 215 141., DF 215 343., DF 269 688., DF 269 939. — 1506-ban az addig *Bwda* Máté néven szereplő személyt *Bwday*-nak írják: DF 269 936.

<sup>61</sup> DF 215 141., DF 215 343., DF 269 696., DF 269 936. — A „borgyas” jelentése 'borjas, borjúpásztor' volt, l. *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 169. és *Szamota I.*: Oklevélszótár i. m. 87.

<sup>62</sup> DL 15 141., DL 18 005., DL 18 006., DL 21 935., DL 35 797., DF 217 474. — Jelentése nem a köznévével azonos, hanem személynévi eredetű lehetett és már 1302-ben felbukkant egy oklevélben: „Choc de Teyed”, vö. *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 253. és *Szamota I.*: Oklevélszótár i. m. 134.

nek a *Perey*-ek Tályán és Liskán, mégpedig négy férfitaggal.<sup>63</sup> 1473 és 1509 között öt *Pwha* vezetéknevű polgárról tudunk Újhelyen.<sup>64</sup>

A további példák sorolása helyett érdekesebb az a kérdés, hogy léteztek-e már öröklődő iparos nevek ekkoriban a hegyaljai településeken. Tályáról négy mézsáros mesterségre utaló vezetéknevet ismerünk. 1506-ban találkozunk *Stephanus Mezaros* nevével, azt azonban nem tudjuk megmondani, hogy fűzi-e őt valamilyen rokoni szál a másik három, hasonló nevet viselő polgárhoz, *Mizaros* Jánoshoz, Pálhoz és Mártonhoz. Ez utóbbiak egymással való rokonsága ugyanakkor fölöt-  
több valószínűnek látszik, mégpedig azért, mert mind a három név ugyanabban az oklevélben szerepel egy tanúfelsorolásban, ráadásul közvetlenül egymás után vannak említve.<sup>65</sup> A mézsáros mesterség jellege folytán könnyen elképzelhető, hogy itt nem csupán a vezetéknevű öröklődéséről van szó, hanem a családi ipart is művelhették egyszerre többen. Tályáról fennmaradt még egy ilyen, már családnévvé vált foglalkozásnév. 1487-ben és 1506-ban négy *Mihees~Mehees* nevet viselő férfi — Mihály, Pál, János és András — nevét őrizték meg a források.<sup>66</sup>

A felsorolt példák alapján a 16. század elejére jórészt már megszilárdultak és számos esetben öröklődővé is váltak a vezetéknevek, de az iparos nevek szempontjából még ekkor is érezhető a bizonytalanság. Ezért is fontos, hogy az általunk gyűjtött foglalkozásneveket kritikusan vizsgáljuk. A korábbi történeti szakirodalomban ugyanis gyakran azokból a nevekből is következtettek iparos tevékenységre, amelyek csak közvetve kapcsolhatóak egy mesterséghez. Célunk, hogy kiszűrjük a nagyszámú foglalkozásnévnek tekinthető névből azokat, amelyek valóban valamilyen mesterséget takarhatnak. A kört le kell szűkítenünk, azaz ki kell zárnunk azokat a neveket, amelyek a legkisebb valószínűséggel utalnak valódi foglalkozásra. Előre kell ugyanakkor bocsátani, hogy vannak egyértelműen kizárható foglalkozásnevek és vannak, amelyek kérdésesek. A nevek kizárása során ezért nem lehet minden esetben tökéletes döntést hozni.

Mivel minket a vizsgálat szempontjai miatt a kézműipar és a kereskedelem érdekel, ki kell zárnunk a mezőgazdasági tevékenységgel összefüggő neveket. Ezek a következők: *Azalos* (Aszaló, 1500), *vinitor* (Szikszó, 1408), *Pastor* (Újhely, 1513), *Zantho* (Tálya, 1505–06), és a fent említett *Mihees*.<sup>67</sup>

Szintén ki kell vennünk a listáról a zenészneveket. Azt ugyanis semmivel sem tudjuk igazolni, hogy ezek a személyek, amennyiben tényleg zenéltek, azt „hivatásszerűen” végezték-e. Ráadásul arra is van adatunk, hogy közülük többen rendelkeztek valamilyen birtokkal, ami megélhetésük igazi forrását nyújthatta. A már említett újhelyi *Hegedes Antal* például az ottani Fekete-hegyen

<sup>63</sup> DF 217 915., DF 217 941., DF 2645 39.

<sup>64</sup> DL 17 524., DL 67 367. és DF 264 565.

<sup>65</sup> DF 269 936. és DF 215 141.

<sup>66</sup> DF 215 343. és DF 269 936. — A szó 'méhes, méhész' értelemmel bír, l. *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 722–723.

<sup>67</sup> DL 16 887. (az „aszalós” név gyümölcs aszalására és fa szárítására utal, vö. *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 52.); DL 9452., DF 217 307., DF 269 696., DF 269 883. (a „zantho” akár Abaújszántóra utaló, helynévből kialakult vezetéknevű is lehet.). — Ugyanilyen típusú névadást mutat a szikszói „zathmar” név az 1470-es évekből, l. többek között: DL 17 345. A pusztai helynévből létrejött nevek vonatkozólag l. *Fehértói Katalin*: Helynevek, mint családnevek „de” praepositio nélkül. Magyar Nyelv 69. (1973) 197–203. és Magyar Nyelv 71. (1975) 113–117.

birtokolt szőlőt.<sup>68</sup> A tályai *Sipus Sebestyén* özvegyének is volt szőleje 1498-ban, tolcsvai *Sipus Tamás*nak pedig telke volt.<sup>69</sup> Ebbe a csoportba tartozik még az újhelyi *Kurthős Péter*, aki 1504-ben esküdti posztot töltött be a mezővárosban, míg *Dobos István* tályai polgár tanúként szerepelt egy ügyben 1485-ben.<sup>70</sup> Ezek a személyek nem jöhetnek számításba a foglalkozásnevet viselők tanácsbeli reprezentációjának vizsgálatakor.

A tiszttségre utaló nevek is kérdésesek. Vannak olyan latin névalakok, amelyek biztosan valamilyen hivatal betöltését takarják, tehát nem megszilárdult vezetéknevek. Ilyen állt például a telkibányai *Pudeprucz Miklós* neve mellett, aki bányász-mester (*magister montanorum*), és 1428-ban egyúttal esküdt is volt. Szintén egyértelműnek tűnik *János notarius* esete, aki Telkibányán ugyanebben az évben Miklós esküdttársa volt. Valószínűleg a bányagazgatással lehetett kapcsolatos a jegyző jelenléte a településen.<sup>71</sup> Ezekhez hasonlóan valódi tiszttség betöltését jelentette az iskolamesteri (*rector scole*) cím is. Okleveleinkben 1477 és 1524 között Újhelyen, Szántón és Tályán összesen 4 ilyen személy bukkan fel.<sup>72</sup> Valódi tiszttségviselő volt *Scheres Gergely* lizskai hivatalos (1474), aki neve alapján minden bizonnyal mezővárosi polgárból lett tiszttartó. A másik, valószínűleg hasonló származású hivatalosról, *Aranchy Bertalan*ról már volt szó.<sup>73</sup> Az újhelyi *Imre lictor* nevével mindössze egyszer találkozunk a forrásokban. Az eredetileg 'törvényszolga' értelmű kifejezés talán valamilyen tanácsbeli tiszttséget jelölhet esetünkben.<sup>74</sup> A felsoroltakkal ellentétben nem valószínű a név és valós hivatalviselés kapcsolata a következő, főként magyar kifejezések esetében: *cantor*–*canthor*, *custos*, *kulczar*–*colchar*, *pap*, *porkolab*, *saphar*, *seghyd*, *solthes*.<sup>75</sup> Ebbe a kategóriába tartozik a *biro*, *byro* elnevezés is, ami összesen tizenegyszer fordul elő okleveleinkben. Ezek nyolc személyt takarnak, akik közül kettő valóban bíró volt, egyikük pedig az éppen aktuális év esküdtje. Úgy tűnik azonban, hogy a *bíró* vezetéknev ekkor már családnévvé válhatott és eredete korábbi hivatalviselés lehetett, amit több ilyen vezetéknevű személy egyidőben történő tályai előfordulása is bizonyít.<sup>76</sup> Összességé-

<sup>68</sup> L. 39. sz. jegyz.

<sup>69</sup> DF 269 688; DF 229 381., DF 229 629. — A telek birtoklásának azért is van jelentősége, mivel a mezővárosokban gyakran megjelenő zenészek még a 16. század végén is általában zsellérsorban éltek, l. *Székely György*: Vidéki termelőágak és árukereskedelem Magyarországon a 15–16. században. Agrártörténeti Szemle 3. (1961) 323.

<sup>70</sup> DL 67 367., DF 215 141.

<sup>71</sup> Mindkettő DL 11 976. — A „magister montanorum” jelentésére vonatkozólag l. *Antonius Bartal*: Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae. Budapestini 1901. 399.

<sup>72</sup> DL 18 005., DF 215 141. és DF 215 343. Őket nem vettük be azonosított polgáraink közé, mert személyük több kérdést is felvet. Egyikőjük hivatalviseléséről sincs adatunk és mind a négyen helynévből képzett vezetéknevet viselnek: *Dyonisius de Strigonio*, *Paulus de Zempeter*, *Antonius de Miskolcz*, *Laurentius de Nagyalaz*. Utóbbi kettő igazolhatóan az oklevelek írója is volt egyúttal.

<sup>73</sup> DF 214 648. Aranchy-ra vonatkozólag l. 55. sz. jegyz.

<sup>74</sup> DL 17 633. (1474).

<sup>75</sup> DF 229 629., DF 264 536.; DL 31 995.; DF 264 495., DF 269 671.; DF 215 141., DF 217 486., DF 229 629.; DL 15 532.; DL 42 920.; DF 229 261., DF 229 262., DF 229 539.; DL 31 964., DF 258 868. — A kulcsárt kétértelműsége miatt nem vettük be foglalkozásneveink közé.

<sup>76</sup> A következő személyekről van szó: *Ladislau dictus Byro* esküdt, 1407: DL 49 920. (Patak); *Emericus Biro*, 1485: DF 215 141. (Tálya); *Martinus Biro* bíró, 1487: DF 215 343. (Tálya); *Matheus Byro* és *Anthionius Byro*, 1505: DF 269 883. (Tálya); *Michael Biro* bíró és esküdt, 1506: DF 215 141.,

ben azt mondhatjuk, hogy e tisztség- és hivatalviselésre utaló neveket nem vehetjük be vizsgálatunk nevei közé, mivel nem a kézműiparral és a kereskedelemmel állnak kapcsolatban.

Különösen megkérdőjelezhető a *dyack* és *litteratus* nevek foglalkozásként való figyelembe vétele. Ezzel ugyanis mintegy azt feltételeznénk, hogy minden így nevezett személy valamilyen írásbeliséggel kapcsolatban álló szakmával kereste volna a kenyerét. A témával foglalkozók közül többen az iparosokkal együtt említik őket, holott a forrásokból úgy tűnik, hogy elsősorban műveltség-re utaló névről van szó, amelyet akár néhány évnyi iskolapadban eltöltött idő is eredményezhetett.<sup>77</sup> Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a deákok többször is szerepeltek tanácstagként, ami az oklevél-kiállítás során volt praktikus a mezővárosok számára.

A felsoroltak mellett kétkedéssel kell fogadnunk még a nevek egy másik nagy csoportjának foglalkozásra vonatkozó forrásként való felhasználását. Azokról az -s képzős szavakról van szó, amelyek leginkább valamivel való ellátottságot jelentenek. Nem fogadhatjuk el ezek közül teljes biztonsággal azok forrásértékét, amelyek csak közvetve utalnak egy mesterségre. Ilyen a *hordos* a kádármesterségre, a *pathkos* és a *patko* a kovácsmesterségre, a *molnus~molnos* a molnár-mesterségre, a *seres* a sörfőzésre, a *gyenges* az ékszerész mesterségre, a *kemen-ces* a kemencekészítő mesterségre, a *keneres* a kenyérsütésre, a *fagyas~fagyaz~fagias* a gyertyaöntésre, a *kutas~kwthus* a kútásásra.<sup>78</sup> Szintén nem tartjuk elfogadhatónak a *theuke~thewke* nevet a favágásra utaló névként, hiszen egy ilyen névadásnak számos más oka is lehetett.<sup>79</sup> A *chicos~chykus* vezetőknévvel könnyebb dolgunk van, mivel azt akár 'csikós', akár 'csikos' (azaz 'halász') értelemben használták, mindenképpen azok közé a foglalkozások közé

1508: DF 269 696. és 1524: DF 269 939. (Tálya); *Andree Byro*, 1506: DF 269 696., DF 269 936. (Tálya). — 1509-ben Liszkán tűnik fel egy olvashatatlan keresztnevű *Byro* (DF 264 565.). A „bíró” névvel kapcsolatosan Szabó István is arra a megállapításra jutott, hogy az már állandósult, tehát családnévvé vált (*Szabó I.*: Dézsmalajstrom i. m. 10–11.).

<sup>77</sup> A foglalkozásnevek közé sorolja például Székely György, Hajdú Mihály és Mályusz Elemér (*Székely Gy.*: Termelőágak i. m. 329–330., *Hajdú M.*: Garam-Ipoly köze i. m. 40. és *Mályusz E.*: Mezővárosi fejlődés i. m. 133.). Bácskai Vera monográfiájában a zsellér iparosok között említi a litteratusokat (*Bácskai V.*: Mezővárosok i. m. 36–37.). Álláspontunkat igazolhatja az, hogy számos birtokos nemes is viselte ezt a titulust. Ilyen volt például az Újhelyen 1504-ben szereplő *nobilis Mattheus litteratus Bornemyzza Zegediensis de Olchwar* is (DL 67 367.).

<sup>78</sup> Ezeket mind elfogadja mesterségnévként Kázmér Miklós (*Kázmér M.*: Családnevek i. m. 479., 831., 703–704., 927–928., 434–435., 572., 575–576., 342. és 654.). Szamota István a kemencéssel kapcsolatosan felveti a mesterség lehetőségét, de az összes többit melléknévként értelmezi (*Szamota I.*: Oklevélszótár i. m. 471.). A nevek lehelyeit l. Hordós: DL 11 888.; Patkós, Patkó: DL 14 453., DF 229 539.; Malmos: DL 63 870., DF 229 261. (jellemző, hogy az újhelyi Domonkos sutor is rendelkező malomrésszel, tehát „malmos” volt, viszont nem molnár, hanem varga, l. DL 17 114.); Seres: több említése is van, és inkább utalhat a sör ivására, mint mesterségre; az éveken keresztül megjelenő Seres Gergely liszkai officialisként tevékenykedett, l. DL 18 007., DL 31 964., DF 264 495., DF 269 671., DF 272 257.; Gyöngyös: többek között DL 17 631. (a „gyöngyös”-t Kázmér nyelvészeti indokok alapján elfogadja mesterségnévként, bár bevallja, hogy nem ismer rá egyetlen bizonyítékot sem); Kemencés: DL 12 029.; Kenyeres: DL 17 524. (ez jelenthet 'jó barát'-ot is); Faggyas: DF 229 629., DF 229 539. és DF 229 261., DF 229 262.; Kutas: DF 214 648., DF 264 495., DF 264 536., DF 264 539., DL 17 524., DL 31 964.

<sup>79</sup> DL 7734., DF 217 307. — A kifejezést foglalkozásra utaló ragadványnévként értékeli Kálmán Béla (*Kálmán B.*: Jobbágynéveink i. m. 39.).

tartozik, amely kívül esik az általunk felhasználandó körön.<sup>80</sup> Kérdéseket vet fel a *sekeres~zeker* név. A jobbágy általában rendelkezett szekérral, így ez a szó csak akkor bírt megkülönböztető erővel, ha az illetőnek több köze volt a szekerekhez, mint polgártársainak. Ebben az esetben a 'szekérgyártó', illetve a 'fuváros' értelmezés is felmerülhet.<sup>81</sup> Van még három olyan, a fentiekhez hasonló vezetéknév, amit meg kell említenünk. A *sos~soos*, az *olao~olayws*, illetve a *borsos~borsoos~borsoz* név egyaránt lehet tulajdonságra utaló ragadványnév és foglalkozásnév is.<sup>82</sup> Mivel azonban ez a négy bizonytalan elnevezés alakilag a fent felsorolt -s képzős nevekkal vág egybe, a következetesség megkívánja, hogy ezeket se vegyük be vizsgálatunk foglalkozásnevei közé. A szakirodalom a fentiek közül egyébként többet is mesterségnévnek tekintett, így például Székely György a *szekeres*, a *kutas*, az *olajos*, a *patkós*, a *seres* és a *sós* neveket, Hajdú Mihály a *csí-kost*, a *faggyast*, illetve szintén a *kutast*, a *patkóst*, a *serest* és a *sóst*.<sup>83</sup>

A vizsgálathoz azokat a személyneveket használhatjuk fel biztonsággal, amelyek fennakadtak a rostán. Ezek a legnagyobb valószínűség szerint már valóban mesterséget takarnak. Lássuk tehát ezeket a neveket, és azt, hogy azokat hány azonosított polgár viseli!

1. Ács nevet viselő személyből kettő van adataink között: *alch~alcz~alczt* néven. Ezek közül az egyik esküdt is volt.<sup>84</sup>
2. Aranyművest egyetlenegy ismerünk a 14. századi Patakról, foglalkozása latin alakban volt lejegyezve: *Gregorius aurifaber de Byste*.<sup>85</sup>
3. *Laurentius ligator lignarius*, aki esküdti hivatalt viselt 1428-ban Telkibányán, favágó vagy faműves volt. Elképzelhető, hogy munkája a bányászattal függött össze.<sup>86</sup>
4. Fazekas kettő szerepel okleveleinkben, egyik a német *tepner* kifejezéssel, a másik a magyar *fazekas* szóval. Egyikük szikszói esküdt is volt.<sup>87</sup>

<sup>80</sup> Többek között l. DL 14 317. és DL 17 114., vö. *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 246. — Az sem lehetetlen, hogy a szó tulajdonságra utalt.

<sup>81</sup> DL 18 006., DL 10 258., DF 269 883. Vö. *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 984. és *Szamota I.*: Oklevélszótár i. m. 902-903.: auriga, agitator, trigarius, curulis. A paraszti szekeresekre vonatkozólag l. *Székely Gy.*: Termelőágak i. m. 331.

<sup>82</sup> Sós: DL 9452., DL 14 453., DL 17 750., DL 18 299., DL 35 797., DL 70 768., DF 215 141., DF 216 809., DF 217 486. ('sós'-ként, melléknévként értelmezi Szamota István [*Szamota I.*: Oklevélszótár i. m. 857.: salsus, subsalsus]. Ugyanakkor *Kázmér Miklós* szerint [*Kázmér M.*: Családnevek i. m. 946-947.] 'sókereskedő, sóvágó, sószállító' jelentéssel bír); Olajos: DF 229 261., DF 229 262. és DF 229 629. (*Szamota I.*: Oklevélszótár i. m. 708.: olearius, oleatus, oleosus azaz 'olajütő, olajkereskedő', valamint 'olajos' mint melléknév; *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 764.: 'olajütő, olajárus' jelentésűnek tartja); Borsos, borsós: DF 215 139., DF 229 381., DF 264 565., DF 269 883., DF 269 936. (*Kázmér Miklós* szerint [*Kázmér M.*: Családnevek i. m. 174-175.] itt 'bors-', vagy 'fűszerkereskedő'-ről lehet szó, vagy pedig borsó termelésére utal; Szamota viszont [*Szamota I.*: Oklevélszótár i. m. 89.: pipe-ratus, pretiosus] mindenféleképpen melléknévként gondolja).

<sup>83</sup> *Székely Gy.*: Termelőágak i. m. 323-324., 329-331., valamint *Hajdú M.*: Garam-Ipoly köze i. m. 39., 41., 46., 48., 50-51.

<sup>84</sup> DL 18 694., DF 215 070., DF 215 139. — Jelentésére vonatkozóan l. 46. sz. jegyz.

<sup>85</sup> DL 77 082.

<sup>86</sup> DL 11 976. — A ligator szó szerint 'kötöző' értelemmel bír, míg a lignarius 'favágó'-t, 'faműves'-t jelent.

<sup>87</sup> Fazekas: DF 215 139.; Tepner: DL 18 694. és DF 215 070. — A „tepner” szó jelentésére vonatkozólag l. *Josef Karlmann Brechenmacher*: Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen. 1. Bd. Limburg a. d. Lahn. 1957. A. C. Starke. 292.

5. Ismert egy személy, aki halász volt: *Pethke piscator filius Kwunch doliatoris*. Róla már fentebb szoltunk.<sup>88</sup>
6. Szintén volt már szó az egyetlen ismert íjkészítőről, aki *arcupar* és *ilus* néven is szerepel. Tudjuk róla, hogy kétszer töltött be esküdti címet Újhelyen.<sup>89</sup>
7. Csak kevés kádármesterségre utaló név maradt fenn, ami monokultúrák mezővárosokban egy kicsit meglepő. Őket a *kadar* és *doliator* név mutatja. Összesen négy ilyen nevet viselő személyt találtunk. A két latin névalak a 14. századi Patakról ismert, a többi későbből való. A kádárok közé számítandó a már említett *Matheus Kerekes* is, aki nevében bognár, ismert tevékenysége alapján viszont kádár is volt. Az egyszerűség kedvéért ide számítjuk a másik, ilyen nevet viselő polgárt is, a bognár és a kádár mesterség amúgy is nagyon közel áll egymáshoz. Velük együtt tehát összesen 6 kádárunk (és bognárunk) van. Közülük csak egy viselt magisztrátusbeli hivatalt, de két különböző évben is esküdt volt.<sup>90</sup>
8. Kereskedők is megjelennek az anyagban, a magyar *calmar~kalmar* és a latin *institor* néven. Ők már valószínűleg kereskedelemből is éltek, ezért kellett megkülönböztetni őket az alkalomszerűen, főként borral kereskedő polgároktól. Négy ilyen nevű személyt ismerünk, akik közül ketten viseltek esküdti címet.<sup>91</sup>
9. Ritka névnek tekinthető a korcsolyás, ami *korczolas~korczolyas~korszolas* alakokban szerepel az 1400-as évek elején Szikszón. Egyetlen személy viseli, aki esküdti feladatot is betöltött a mezővárosban. A korcsolyás munkája a borshordók pincébe való leeresztése és elhelyezése volt.<sup>92</sup>
10. Az egyik leggyakrabban felbukkanó szakma a nevek alapján a kovácsmesterség volt. A leginkább megbízható megnevezésük a latin *faber*. Emellett különféle magyar névalakok is ismertek: *kowacz~kowach~cowacz*. A kifejezés azonban nem tévesztendő össze a helynévi eredetű *kowachyval*, amit nem vettünk fel a listára.<sup>93</sup> Kérdéses az újhelyi *Kowak~kovak dictus Péter*

<sup>88</sup> L. 48. sz. jegyz.

<sup>89</sup> L. 34. sz. jegyz.

<sup>90</sup> DL 18 006., DL 51 371., DL 76 896., DF 214 648. — A liszikai Kadar Péter 1475-ben és 1483-ban volt esküdt: DF 264 495., DF 269 671., DF 272 257.

<sup>91</sup> DL 16 887., DL 17 631., DL 17 632., DL 17 633., DL 18 005., DL 76 337., DL 76 896. — A jelek szerint a Hegyalján a borkereskedelem nem hivatásos kereskedők, azaz szőlőtermelő jobbágyok is részt vettek, főleg a középkor végén, vö. *Gecsényi Lajos*: Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a 15–16. század fordulóján. *Agrártörténeti Szemle* 14. (1972) 349–351.

<sup>92</sup> DL 9452., DL 10 258., DL 70 768. — Szamota István egyértelmű adatokat hoz 1522-ből, illetve 1557-ből arra, hogy ez a szakma valóban létezett: „assedarii seu impositores vinorum, vulgo korcholas” és „essedarii wlgo korcholyasok tenentur vina curribus deponere et in cellaria collocare” (*Szamota I.*: Oklevélszótár i. m. 520.). A felvidéki városokkal való élénk borkereskedelem emlékét több tucatnyi levél is őrzi, a korcsolyások tehát nemigen voltak munka nélkül. Ugyanezt a szikszói példát egyébként Bácskai Vera is említi és elfogadja mesterségnévnek (*Bácskai V.*: Önkormányzat i. m. 18.).

<sup>93</sup> Két személy egy-egy névalakja ugyan helynévre utal, de máskor valóban kovácsként említi őket. Mindkettő tolcsvai polgár volt: „Kowach~Kowacz~Kowacyh Benedek” (DF 229261., DF 217 486., DF 229 539.) és „Kowacy~Kowach Lukács” (DF 229 539., DF 229 629.). Őket a pozitív adat miatt kovácsnak vettük, mivel valószínűleg elírásról van szó.

neve. Úgy gondoljuk azonban, hogy itt is a kovácsmesterségről lehet szó.<sup>94</sup> Anyagunkban a fentiekkel együtt mindösszesen 24 kovács szerepel, akikből 13 töltött be bírói, vagy esküdti posztot.<sup>95</sup>

11. Szerepel okleveleinkben egy kőfaragó mester is: a tályai *Antonius lapicida* 1485-ben.<sup>96</sup>
12. A kovácsmesterséghez hasonlóan sok a mészáros mesterségnevet viselő polgár. A latin *lanius* és *carnifex* mellett a *mesaros~mezaros~mizaros~mazarus~meszáros* formák az ismertek, de ugyanide sorolható az egyetlen személyre használt *beller* kifejezés is, még ha a mészáros mesterség egy speciálisabb, valószínűleg a disznók vágására vonatkozó ágát jelenti is. Az Újhelyen felbukkanó *Clemens Mayer* is minden bizonnyal e foglalkozásnév viselői közé sorolható. A szakma 17 ismert képviselőjéből 7 fő hivatalviseléséről van tudomásunk.<sup>97</sup>
13. Bár a forrásokban sorra bukkanak fel a vízimalmok, főként az Újhely melletti Ronyva folyón, csak két molnár mesterséget folytató személyre van adat okleveleinkben, mégpedig Újhelyről és Tolcsváról. Őket a *molendinator*, valamint a magyar *monaar* szóval jelölik. Közülük az egyik esküdt is volt.<sup>98</sup>
14. Van egy nyírőnk (*nyrew*) is, aki neve alapján vagy borbély lehetett, vagy pedig posztómető. Egy mezővárosban az első változat azért jóval valószínűbbnek tűnik.<sup>99</sup>
15. Minden bizonnyal a pék mesterséget őrizi a *schetho~swytho*, azaz „sütő” kifejezés. A mezővárosi kenyérszükségletet leginkább maguk a lakók elégítették ki, úgyhogy nem annyira szokványos a pékek jelenléte. Az egyetlen ilyen polgár nem szerepelt a tanácsban.<sup>100</sup>
16. A szabómesterségre utaló nevek gyakoriak voltak. A latin *sartor* mellett a *sabo~zabo* és *varro~warro* névvariációkkal nevezték meg őket az oklevelekben. A 18 ilyen nevet viselő és ismert polgárból adataink szerint 11 töltött be valamilyen tanácsbeli hivatalt.<sup>101</sup>

<sup>94</sup> A névalakot sem Szamota, sem pedig Kázmér nem említi, még a legvalószínűbbnek tűnő „kobak” címszó alatt sem. Valószínűleg itt is elírás történt (DL 10 044., DL 10 871., DL 10 872., DL 8826.).

<sup>95</sup> A neveket tartalmazó, eddig még nem említett oklevelek a következők: DL 10 258., DL 11 901., DL 13 819., DL 14 453., DL 15 532., DL 17 342., DL 17 345., DL 17 346., DL 17 347., DL 18 299., DL 31 964., DL 70 768., DF 214 648., DF 215 139., DF 215 141., DF 215 343., DF 217 307., DF 269 671., DF 269 936., DF 269 939., DF 270 458., DF 283 258.

<sup>96</sup> DF 215 141.

<sup>97</sup> DL 8611., DL 8612., DL 9159., DL 9452., DL 10 258., DL 10 872., DL 16 394., DL 17 342., DL 17 345., DL 17 346., DL 17 347., DL 17 633., DL 21 935., DL 35 797., DL 70 768., DL 76 494.; DF 215 070., DF 215 140., DF 215 141., DF 217 937., DF 229 381., DF 229 629., DF 264 565., DF 269 936., DF 270 458. — A „beller” jelentésére l. *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 118. és *Szamota I.*: Oklevélszótár i. m. 92.: botularius, pecuarius. A „mayer”-re vonatkozólag l. *Friedrich Krauß*: *Wörterbuch der nordsiebenbürgischen Handwerkspachen*. Verlag F. Schmitt, Siegburg 1957. 609.

<sup>98</sup> DL 8797., DF 229 539. — A monaar-ra vonatkozólag l. *Szamota I.*: Oklevélszótár i. m. 665.

<sup>99</sup> DL 68 674. — A nevet Szamota és Kázmér is kétféleképpen értelmezi, l. *Szamota I.*: Oklevélszótár i. m. 699. és *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 778–779.

<sup>100</sup> DF 264 539., DF 269 671. — A szóra l. *Kázmér M.*: Családnevek i. m. 952.

<sup>101</sup> DL 5151., DL 7542., DL 8797., DL 10 880., DL 14 453., DL 15 532., DL 16 394., DL 17 750., DL 18 007., DL 18 694., DL 31 964., DL 31 995., DL 42 920., DF 214 648., DF 215 139., DF 215 140., DF 215 141., DF 215 343., DF 217 307., DF 218 235., DF 272 257. — A szabók között van

17. A vargák a latin *sutor~suttor~suctor*, illetve a magyar *warga~wargah* név alatt szerepelnek, összesen 9-en, de közülük csak kettőről tudjuk, hogy tanácstagságot is viselt.<sup>102</sup>

A felsorolt foglalkozásneveket figyelembe véve most már végre elvégeztetjük a vizsgálatot. Már előre megjegyezzük, hogy az egyes arányértékek minden bizonnyal eltérnek a mezővárosok teljes népességének valószínű értékeitől. Az oklevelek zöme ugyanis főként szőlőadásvétel, ezért az itt megjelenő személyek tanácsstagok, tanúk és szőlőbirtokosok, tehát leginkább a települések felső- és középrétegét képviselik. A szegényebbek, birtokkal nem rendelkezők sokkal kisebb arányban jelennek meg ezek között a nevek között. Mivel azonban nekünk csupán a kézműves és nem kézműves nevet viselők tanácsbeli reprezentációja közötti aránybeli különbség a fontos, ennek a vizsgálat szempontjából nincs jelentősége. Ráadásul ugyanezek a rétegek azok, akik a városok vezetésében is rendszeresen részt vettek, tehát akikre figyelmünk lényegében irányul. Minket elsősorban a 15–16. század érdekel, de azért érdemes egy pillantást vetni a 14. századi anyagunkra is. Az ide tartozó 180 azonosított személyből 10 fő visel mesterségnevet, azaz az összes polgárunk mindössze 5,5%-a. Az összes polgárból 58 fő töltött be tanácsbeli tisztséget, azaz 32,2%-uk, a 10 foglalkozásnevet viselőből azonban csak egyetlenegy, tehát 10%. Mint látszik, a kézművesek száma az össznépességen belül még igen alacsony volt, és a tanácsban is alul reprezentáltak voltak. A 14. századi kézműves nevet viselők (ekkor még minden bizonnyal valóban kézművesek) tanácsban betöltött jelentéktelen szerepének társadalomfejlődési háttere nem tartozik e dolgozat témájához. Annyit azonban meg kívánunk jegyezni, hogy ez összefüggésben állhat a mezővárosi fejlődés folyamatával, amely során az egykori kiváltságolt városok is mezővárossá szülyedtek és polgáraik jobbágyokká váltak. A 14. századi kézművesek ezekben a városokban még nem minden esetben tartozhattak a gyakran előkelő rokonsággal bíró vezetőréteg soraiba, a 15. századtól azonban már nyilvánvalóan a település elitjének legdominánsabb részét képezték.

A 15. századi adatok tükrében jól látszik, hogy tényleg indokolt volt a névanyag kettéválasztása. Ekkorra a kézműves nevek aránya az össznépességen belül megnőtt és a tanácsban is lényegesen nagyobb lett a súlyuk, mint korábban. Az 1390 utáni időszakból 695 azonosított polgárról rendelkezünk információval. Ezek közül 82 a kézműves nevet viselő személy, ami 11,79%-ot tesz ki.<sup>103</sup>

Most kiválasztjuk ebből a 695 főből álló halmazból az általunk meghatározott foglalkozásnevet viselőket, és az összes többi polgártól külön vizsgáljuk azokat. A mesterségnevet viselők 82 fős halmazából 41 fő viselt tanácsbeli tisztséget. Ez kereken 50%-nak felel meg.

egy „sartor et rasor” (DL 7194.), aki tehát egyúttal borbély is volt. Mályusz Elemér értelmezése szerint ugyanakkor ez szabó-ványolót jelent, vö. *Mályusz E.: Mezővárosi fejlődés* i. m. 134.

<sup>102</sup> DL 17 114., DL 63 870., DL 76 678., DF 215 139., DF 215 140., DF 215 141., DF 217 486., DF 217 941., DF 229 539., DF 229 629.

<sup>103</sup> Bácskai Vera eredményei szerint a kézművesek mezővárosokban betöltött számaránya kb. 20–25% lehetett, míg a tanácsokban az általa említett példákat tekintve arányuk 25–60% között mozgott a 15. század végén (*Bácskai V.: Mezővárosok* i. m. 35. és *Bácskai V.: Önkormányzat* i. m. 19.).



A nem foglalkozásnevet viselők halmazában 613 polgár maradt. Ezek közül adataink szerint 250 fő volt tagja a tanácsnak. Ez 40,78%.

Ezzel lényegében el is jutottunk a keresett eredményhez. A mesterségnevet viselők köréből tehát több mint 9%-kal nagyobb hányad jutott be a tanácsba, mint a nem mesterségnevet viselők köréből. Más szóval, ha valaki mesterségnevet viselt egy középkori hegyaljai mezővárosban, okleveleink alapján ennyivel volt nagyobb az esélye arra, hogy élete során bekerüljön települése tényleges vezetői közé. Mielőtt bármilyen következtetést is levonnánk ezekből az értékekből, készítsünk még néhány kontrollvizsgálatot!

Mint már említettük, összesen 291 polgár volt tanácsstag. Ezek közül 41 volt a kézműves nevet viselő személy, a magisztrátusban tehát 14,08%-kal képviseltették magukat. Ez szintén a fenti eredményt támasztja alá, miszerint az ilyen nevet viselők tanácsbeli reprezentációja nagyobb arányú, mint a település lakosságában betöltött súlyuk. Ez ugyanis, még ha minimális mértékben is, nagyobb az össznépelességen belüli 11,79%-os arányuknál. Csaknem ugyanez az eredmény jön ki akkor is, ha megnézzük, hogy az összes ismert tanácstagsági posztból hányban szerepel foglalkozásnevet viselő polgár. 1390 után a különböző mezővárosokból összesen 83 év tanácstagságát sikerült összeállítanunk. A tanácstagságot viselt 291 személy összesen 375 magisztrátusi hivatali helyet töltött be ezekben az években, amelyből 53 helyben ült foglalkozásnevet viselő tanácsstag. Utóbbiak százalékos aránya itt 14,13%, ami szintén magasabb valamivel, mint a lakosságon belüli arányuk.<sup>104</sup> A nem foglalkozásnevet viselők logikus módon minden esetben ugyanennyivel kisebb arányban szerepelnek a tanácsstagok között, a városon belüli arányukhoz képest.

Amennyiben nem az azonosított polgárokkal végezzük el a számítást, hanem az 1390 után megjelenő 1073 felhasznált név alapján, akkor hasonló eredményt kapunk. Az összesen 127 foglalkozásnév közül 69 név viselője szerepel éppen tanácstagként, azaz 54,33%-uk. Ezzel szemben a 946 nem foglalkozásból képzett név viselője közül mindössze 44,6%-a, azaz 422 szerepel említésekör bíróként vagy esküdtként. A mesterségnevet viselők tehát itt is fölényben vannak a tanácsstagok között való reprezentáció tekintetében. Míg a nevek között arányuk 11,83%, addig a tanácsban ez az arány 14,05%.

Végezhetünk ezen kívül még egy ellenőrző vizsgálatot a tanácsban történő reprezentációra vonatkozólag. Ha azokat a foglalkozásneveket is elfogadjuk a mesterségre utaló forrásként, amit az imént még oly kritikusan kiszűrtünk, de történészek és nyelvészek rendszerint felhasználtak következtetések levonásához, jelentősen megnövelhetjük adataink számát. Ezek a nevek mind az 1390 utáni anyagban találhatóak. Ide tartozik az összes *diák* és *litteratus* jelzöt viselő személy.<sup>105</sup> Emellett még ide vettük a *hordós*, *patkós*, *malmos*, *seres*, *kemencés*,

<sup>104</sup> A 375-ös számot úgy kaptuk meg, hogy az összes, oklevélben található tanácstagi helyet összesítettük. Ha egy évről több oklevél is fennmaradt egy mezővárosban, és ebben az évben mindig ugyanazok a személyek viselték a bírói és esküdti posztokat, akkor értelemszerűen csak egyszer vettük számba a tanácsbeli helyeket, mivel valószínűleg ugyanarról a tanácsciklusról volt szó.

<sup>105</sup> Nem véletlen, hogy a 11 ilyen polgárból 7 fő viselt tanácstagságot, l. DL 18 006., DL 18 007., DL 18 590., DL 31 964., DL 31 995., DF 214 648., DF 215 139., DF 215 140., DF 215 141., DF 258 868., DF 264 495., DF 269 936.

*kenyeres, faggyas, kutas, szekeres, sós, borsos, olajos, és kulcsár* neveket.<sup>106</sup> Ezek összesen 43 polgárt takarnak, akikből 20 fő töltött be tisztséget. Érdeemes hozzátenni, hogy a 20 tanácstag mellett egy *litteratus*, egy *seres* és egy *kutas* nevű személy officális is volt, tehát mindenképpen jelentős személynek számított, még ha tanácstagságot ismereteink szerint nem is töltött be.<sup>107</sup> Ha ezeket a neveket összevonjuk az előzőekben tárgyalt adatainkkal, akkor 1390 után 125 foglalkozásnevet viselő személyünk van, akik közül összesen 61 fő volt tanácstag. Ezek után a százalékszámítást újra elvégezve a következő eredményeket kapjuk. Az összes polgár 17,98%-a viselt mesterségnevet. A tanácsban azonban arányuk 20,96%, azaz itt is nagyobb a súlyuk, mint a népességben belül. E polgárok 48,8%-a volt tanácstag, míg a nem foglalkozásnevet viselő polgároknak csak 40,35%-a. Ezek a számok egyúttal arra is felhívják figyelmünket, hogy a foglalkozásnevek közül valószínűleg több rendelkezik valós forrásértékkel a mesterségre vonatkozóan, mint amennyit mi kritikusan meghatároztunk. Az igazság valahol az általunk kiszűrt nevek és a jóval tágabb kör között lehet.

Ezek a szám adatok összességében tehát megerősítik a fenti adatokat. A foglalkozásnevet viselő polgárok legalább 2-3%-kal nagyobb arányban vettek részt a mezővárosi tanácsokban, mint amilyen arányt a településeken betöltött szerepük indokolna, míg a nem kézműves nevet viselők értelemszerűen ugyanennyivel kisebb mértékben kerültek be a magisztrátusba, ahhoz képest, mint amilyen arányt a település lakosságán belül betöltöttek. A mesterségnevet viselők nagyjából 48–49%-a lett élete során tanácstag, míg a többi polgárnak csak mintegy 40–41%-a, azaz egy mesterségnevet viselő személynek 8-9%-kal volt nagyobb esélye a tanácstagok közé kerülni. A különbség nem nagy, de érzékelhető.

A pontos szám adatoknak a forrásaink jellege miatt sem szabad nagy jelentőséget tulajdonítani, de úgy gondoljuk, az aránybeli különbségek egyfajta tendenciáról árulkodnak, aminek minden bizonnyal gazdaság- és társadalomtörténeti háttere lehet. S mivel ezeket a polgárokat egyedül foglalkozásnevük köti össze egymással, és különíti el a többi mezővárosi polgártól, értelemszerű, hogy ez a háttér kapcsolatban áll a személynevekkel és magával a névadás mechanizmusával is. Ha pedig itt visszakanyarodunk írásunk elején tett megállapításainkhoz, akkor azt az óvatos következtetést kell levonnunk, hogy a foglalkozásnevek a tárgyalt időszakban még nagy valószínűséggel kapcsolatban állhattak a polgárok valódi mesterségével.

Az összegyűjtött adatok lehetőséget biztosítanak számunkra, hogy a foglalkozásnevek elterjedését és tanácsban való megjelenését időbeli síkon is vizsgáljuk. Itt azonban nem tudunk az eddigi módon, azaz azonosított személyek alapján haladni, mivel egyes polgárok gyakran évtizedeken keresztül is felbukkannak és nehézkes őket csak egyetlen időintervallumba számítani. Ezért az egyes nevek említései alapján végezzük el a vizsgálatot, mégpedig úgy, hogy az ismert 875 polgárt takaró 1343 nevet vizsgáljuk. Célunk annak megállapítása, hogy az egyes időszakokban az összes név hány százaléka foglalkozásnév és

<sup>106</sup> A jelzeteket l. a 74., 77., 80., és 81. sz. jegyz-ekben.

<sup>107</sup> Többek között: DL 31 964., DF 258 868., DF 264 495.

ezek közül hánynak a viselője szerepel éppen a tanácsban. Mesterségnevek továbbra is csak azt a szűk kört tekintjük, amit korábban meghatároztunk.

Adataink, sajnálatos módon, csak a 15. századtól tekinthetőek folyamatosnak és kiegyensúlyozottnak. A legnagyobb biztonsággal a magyar középkor utolsó bő évszázada vizsgálható. Ezt az 1024 nevet magában foglaló időszakot öt negyedszázados periódusra bontjuk. Személyneveink száma nem ad lehetőséget arra, hogy ennél rövidebb időszakok folyamatait vallatóra foghassuk. Így azonban sorrendben 136, 68, 205, 304 és 311 névvel rendelkezünk az egyes periódusokból. Ezzel a módszerrel és ennyi személynév felhasználásával már kimutathatók bizonyos fejlődési tendenciák a foglalkozásnevekkel kapcsolatosan. Itt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nevek arányai a már említett sajátosságok miatt valószínűleg nem az országos képet mutatják, de a fejlődés vizsgálatához ennek ellenére jól felhasználhatóak.

Az 1. ábra megmutatja, hogyan változott a foglalkozásnevet viselő személyek összaránya és tanácsban belüli aránya. Az eddigi eredményeinknek megfelelően a tanácsbeli reprezentáció egy kicsivel mindig meghaladta a népességen belüli súlyukat. Ez a különbség az 1450 utáni évektől egyre csökkent, majd a középkor végére tanácsbeli képviselőjük minimálisan a lakosságon belüli arányuk alá süllyedt.

A 2. ábra megerősíti ezt a fejlődési folyamatot. A foglalkozásnevet viselő személyek a század folyamán végig nagyobb eséllyel kerültek be a tanácsba, mint a nem ilyen vezetéknevet viselők. Ez az aránybeli különbség hozzávetőleg 1460 után egyre gyorsuló mértékben fogyni kezdett. A középkor utolsó évtizedében a nem foglalkozásnevet viselők már nagyobb aránnyal lettek tanácsstagok, mint a mesterségnevet viselők.

A 3. ábra megmutatja, hogyan aránylottak egymáshoz latin és magyar foglalkozásneveink előfordulásai. Az első periódusban valószínűleg a fennmaradt személyneveink megjelenésének a források fennmaradásában mutatkozó kiegyensúlyozatlansága miatt tér el ilyen jelentősen a latin nevek összes foglalkozásnévben mutatott arányszáma a későbbi időszak értékeitől. Az 1420-as években a foglalkozásnevek 100%-a latin volt, míg ez az arány negyedszázadonként mintegy 30%-ot csökkenve, a középkor végére 10% körül állapodott meg. A latin névalakok reprezentációja a tanácsban az összes néven belül betöltött arányuknak megfelelően alakult, de azt néhány százalékkal csaknem végig meghaladta. Ez a tendencia visszaental az 1. ábrán bemutatott tényezőkre. Míg a foglalkozásnevek tanácsbeli reprezentációja meghaladta az összes néven belüli reprezentációjukat, addig a foglalkozásnevek csoportján belül a latin nevek játszották ugyanezt a szerepet.

A 4. ábrán az látszik, hogy a latin, vagy magyar (és német) foglalkozásnevet viselők kerültek-e be nagyobb arányban a tanácsstagok közé. A 15. század közepéig úgy tűnik, a latin nevet viselők köréből könnyebb volt tanácstaggá válni. A 15. század közepétől ennek aránya a magyar foglalkozásnevek arányával gyakorlatilag együtt haladt. A latin foglalkozásnevet viselők tanácsbeli reprezentációja a középkor végén azonban újra megerősödni látszik a magyar nevet viselőkhöz képest.

*Milyen következtetések szűrhetők le a fenti arányváltozási tendenciákból?*

Amennyiben abból a fent már kifejtett tényből indulunk ki, hogy a tanácsban megfigyelhető túlzott reprezentációt a foglalkozásnevek mögött álló iparos-kereskedő elem egzisztenciája eredményezte, akkor az arányok ilyen változásait, azaz a foglalkozásnevek tanácsbeli reprezentációjának csökkenését csak két dolog okozhatja. Az egyik a foglalkozásnév és a valós tevékenység közötti kapcsolat meglazulása lehetett. Ez azt jelenti, hogy az ilyen nevek viselői a középkor végére már egyre kisebb valószínűséggel folytatták a nevükben jelzett mesterséget, azaz az e mögött a nevek mögött szereplő polgárok csoportja ebből a szempontból felhígult.

Szintén választ adna a problémára, ha azt feltételeznénk, hogy a mesterségnév a középkor végén is szoros kapcsolatban állt ugyan a valós mesterséggel, de a mezővárosi kereskedő-iparos réteg olyan szintű egzisztenciális válságot élt át, amely már nem tette lehetővé, hogy az eddigi mértékben képviseltesse magát az oppidumok vezetésében. Véleményünk szerint azonban a háttérben csakis nyelvtörténeti okok állhatnak. Grafikonjaink a nyelvi fejlődést tükrözik szemléletesen.

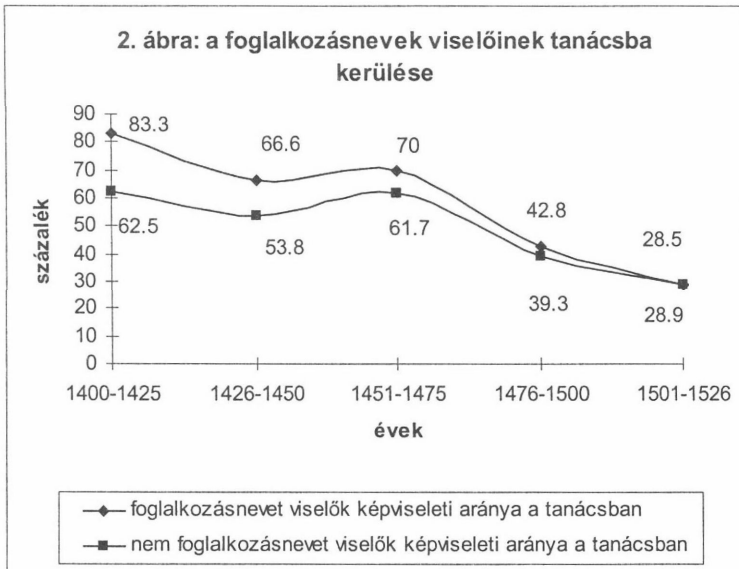
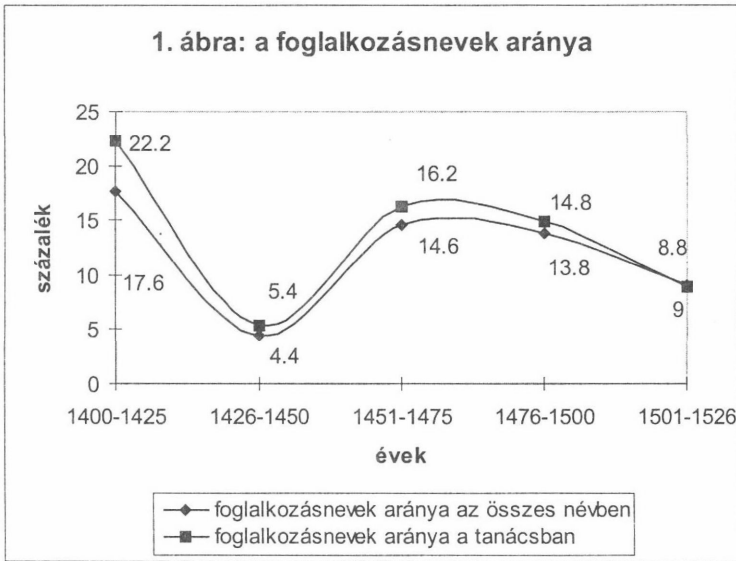
A 15. század közepéig a foglalkozást az oklevelekben általában latin névalakkal fejezték ki. A magyar nyelvű foglalkozásnevek is egyre inkább elterjedtek és az 1450 utáni néhány évtizedben már a latinnal azonos mértékben voltak használatosak. Nagyjából eddig mind a két nyelven írt mesterségnév teljes mértékben elfogadható, mint a valós foglalkozásra alkalmazható forrás. A század utolsó 20–25 éve az öröklődő vezetéknevek, azaz családnevek gyorsuló elterjedését hozta a mezővárosi polgárság körében, mint azt a felsorakoztatott példák is igazolják. Ezzel elkezdődött a magyar foglalkozásnév és a valódi tevékenység eltávolodása. Ebben az időszakban a latin nevek súlya már jelentős aránybeli hátrányba került a magyar személynevekkel szemben, de a tanácsba ennél általában nagyobb arányban kerültek be. Az igazi változást csak a 16. század első negyede hozta. Ekkor a magyar foglalkozásneveket már számos olyan személy is viselhette, akinek semmi köze nem volt a név által megjelölt tevékenységhez. Az ilyen nevek alacsony tanácsbeli reprezentációja jól mutatja a társadalmi háttér átalakulását. Figyelemreméltó továbbá a latin névalakok szerepváltozása is. Egyrészt számarányuk lecsökkent az összes névhez képest, másrészt azonban nagyobb mértékben kerültek be az ilyen nevet viselő polgárok a tanács tagjai közé, mint a magyar vezetéknévet viselők. A foglalkozásnevek tanácsbeli arányának csökkenése tehát egyszerre zajlott a latin névalakok arányának tanácsban történő megerősödésével. Ez csak azt jelentheti, hogy míg a magyar névalakok egyre kevésbé jelölték a foglalkozást, addig a csökkenő arányú latin kifejezések ennél nagyobb valószínűséggel tették azt. Úgy látszik, hogy az oklevelekben latin foglalkozásnevet viselő polgárok szinte mindig kapcsolatban állhattak a mesterséggel, még a középkor végén is, az ebből a szempontból devalválódott magyar névalakok viselőivel ellentétben.

Összefoglalva a fentieket elmondható tehát, hogy adataink szerint a magyar és latin foglalkozásnevek csaknem a teljes 15. század folyamán nagyobb tévedés veszélye nélkül felhasználhatónak tűnnek a mesterség megállapításá-

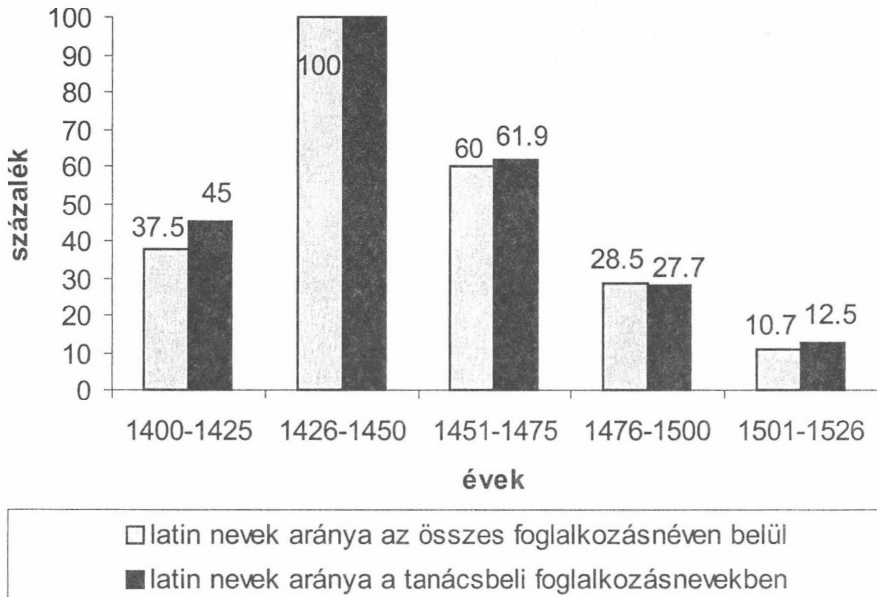
hoz. A magyar középkor utolsó 20–30 évében azonban ilyen tevékenységre utaló forrásként már egyre inkább csak a latin jelzővel ellátott neveket használhatjuk fel.

Egy nagyobb forrásanyagon elvégzett hasonló vizsgálat talán még megbízhatóbb és pontosabb eredményeket produkálna a történettudomány és a személynévkutatás e nagy jelentőségű közös kérdésében.

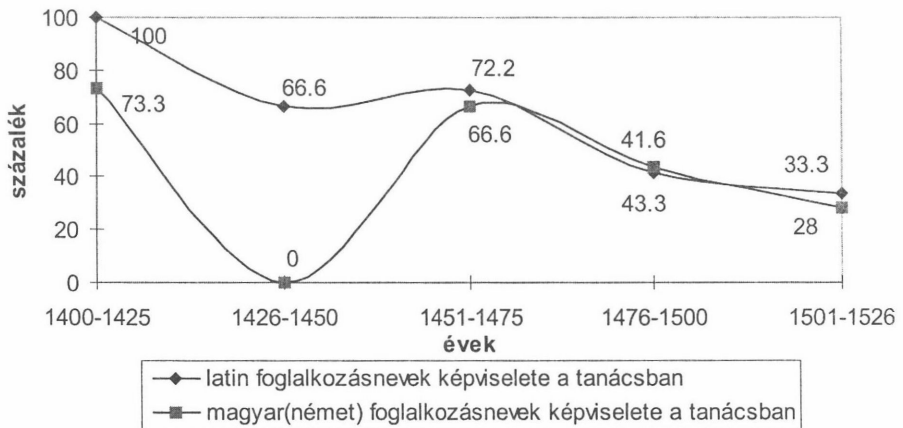
### FÜGGELÉK



3. ábra: latin foglalkozásnevek aránya



4. ábra: latin és magyar foglalkozásnevek tanácsba jutásának aránya



*Erdélyi István*

## A KUTATÁS KORLÁTOZOTTSÁGA ÉS KORLÁTOZÁSA

*Hozzászólás Bálint Csanád tanulmányához<sup>1</sup>*

Előrebocsátjuk, hogy a régészeti kérdések megválaszolási kísérletére részünkről csak azután térhetünk rá, miután felvázoljuk elképzeléseinket az általános kérdések megválaszolásáról. Most azért láttam szükségesnek hozzászólni Bálint Csanád nagyszabású tanulmányához, mert egyrészt rám is hivatkozott,<sup>2</sup> és amiatt, hogy magam már igen korán érdeklődni kezdtem a régészeti kutatások elméleti-módszertani oldala iránt. Tehát volt véleményem az egész kérdéskörrel. 1954-ben ott voltam a Múcsarnokban, László Gyula professzor ama előadásán, amelyik éles kritikát váltott ki Banner János professzor részéről, aki korábban egyébként soha nem foglalkozott módszertannal. Akkoriban a megjelenés előtt álló Régészeti Kézikönyv (egyetemi segédkönyv) egyik szerzőjeként és szerkesztőjeként kellett ezzel is foglalkoznia. László Gyula ama néhány magyar régész közé tartozott, akik érdeklődtek az elméleti kérdések iránt és foglalkoztak is azokkal. Korábról legfeljebb Tompa Ferencet, vagy Gallus Sándort említhetjük még meg.

### *Az „etnosz” fogalom változásai*

Az elmúlt, több mint két évezred írásos forrásai alapján már tényleg képet alkothatunk arról, hogyan változott ez a fogalom a különböző emberi társadalmakban. Bálint Csanád áttekintése széleskörűen tesz ennek eleget. Mivel azonban most csupán a koraközépkori helyzet érdekel bennünket erről az oldalról, az új- és legújabb történelmi korban bekövetkezett változást csak összehasonlításként, mintegy visszatekintő megvilágításként használjuk. Mivel a magyar régészek körében jól ismert Móra Ferenc szellemes mondása, miszerint a néprajz és a régészet egyazon szelet kenyér két oldala, nyilvánvaló, hogy helyesnek tűnik először ennek a kérdéskörnek a megvizsgálása.

Az etnosz szónak, mint néprajzi tudományos szakkifejezésnek a taglalására, magyarozatára valójában csak a 20. század elején került sor.

A Bálint Csanád által felvázolt hatalmas szakirodalmi ismeretek kiegészítéseként azért utalunk a továbbiakban az oroszországi néprajzkutatók megkö-

---

<sup>1</sup> *Bálint Csanád*: Az etnosz a kora középkorban. Századok 140. (2006) 277–348.

<sup>2</sup> Uo. 281. (13. sz. jegyz.). – Kiegészítésként l. még *Erdélyi István*: Etnosz i arheologija. Studijné Zvesti 1988. 25. 77–79., előadásom Kisvezekényben, 1988-ban, a régészet elméleti kérdéseiről tartott nemzetközi konferencián.

zelítéseire és meghatározásaira, mivel azok egy időben jobban hatottak a hazai néprajzi kutatásra, valamint — más oldalról — azért is figyelemreméltóak, mivel Oroszországban alig, vagy egyáltalán nem ismerték a nyugat-európai álláspontokat, attól függetlenül alakították ki saját nézeteiket. A fogalom egyik korai értelmezője az 1920-as évek legelején, a vlagyivosztoki Távólkeleti Egyetem egykori tanára, Szergej M. Sirokogorov volt. Ez az igen széles látókörű néprajzkutató, aki különben a samanizmusnak mint kultúrtörténeti jelenségnek a vizsgálója volt, de, többek között, a háború és béke kérdéseiről is írt jelentős, Oroszországon kívül alig ismert munkát. Az októberi forradalom után Kínába menekült tanártársaival együtt, és Sanghájban létrehozta az orosz „Fehér Egyetemet”, de az csupán néhány évig működhetett. Az ő, szinte máig használt meghatározását<sup>3</sup> fejlesztette aztán tovább Julian (nem Jurij!) V. Bromlej moszkvai etnográfus,<sup>4</sup> a szovjet akadémiai Néprajzi Intézet egykori igazgatója, méghozzá oly módon, hogy az megfeleljen a történelmi materializmus követelményeinek, ha másként nem, akkor legalább Vlagyimir I. Lenin munkáira történő utalások révén (könyve magyar kiadásának egyik szaklektora voltam, de nevemet nem tüntették fel...). Nem csak mellékesen jegyezzük itt meg, hogy a görög *ethnosz* szónak a latinná lett változata, az *ethnicus*, a magyar származású etnográfus, Rohan-Csermák Géza kutatása szerint, keresztény egyházi használatban a *pagány* megfelelőjévé vált.<sup>5</sup> Az *ethnosz* terminus viszont megint csak Sirokogorovnak 1937-ben németül is megjelent egyik munkája után nyert polgárjogot az orosz néprajztudományban.<sup>6</sup> Manapság Magyarországon a politikusok és a sajtó emberei – nem a néprajzkutatók – az *etnikum* kifejezést az országban népek, vagy nemzetiségnek nem tekintett embercsoportokra alkalmazzák, jóllehet más, szomszédos országokban nemzetiségeknek tartják azokat. Ez a jelenség alaposan megnehezíti a néprajzkutatók számára tisztánlátást, de részben elő is segíti azt, például a cigányság esetében, jóllehet mostanság őket „globális népként” emlegetik a szociológusok.

A 20. század harmincas éveiben kezdték el használni néprajzkutatók az *ethnosz* terminust Nyugat-Európában is, nem korábban. A néprajztudósoknak, de a mindennapi gyakorlatban is, gondot okoz az, amennyiben adatgyűjtés során a megkérdezettek, ha népi hovatarozásuk felől érdeklődnek, más-más módon nyilatkoznak saját magukról. Ha például egy komi (zürjén) személy, nem a saját országában, nevezheti magát (a nem is távoli múltban még inkább) orosz-nak, és ez belekerülhetett akár az írásos forrásokba, hasonló megtörténhetett a középkorban is. Amennyiben a történelmi forrás adatközlője személye után kutatunk, újabb nehézségre bukkanunk és legtöbbször nem is tudjuk a kérdést megválaszolni. Tehát az írásos források objektivitási foka a fentiek értelmében

<sup>3</sup> Szergej M. Sirokogorov: Meszto etnografii szregyi nauk i klasszifikacija etnoszov. Vlagyivosztok 1922. és *Uő: Etnosz. Isszledovanyije osznovnih principov izmenenyija etnyicseszkih i etnograficseszkih javlenyij.* Sanghaj 1923.

<sup>4</sup> Julian V. Bromlej: Etnosz és néprajz. Bp. 1976. (oroszul: 1973.).

<sup>5</sup> Rohan-Csermák Géza: Le problème de l'„ethnie” et la notion de „complexe ethnique européen”. Marseille 1965.

<sup>6</sup> Szergej M. Sirokogorov: Ethnographie und Ethnologie. Archiv für Anthropologie und Völkerforschung, XXIV.



is tényleg igencsak csekély (ebben Bálint Csanádnak tökéletesen igazza van). Rájuk még az alábbiakban visszatérünk.

Itt térhetünk ki viszont arra, hogy az ethnosz szóból eredő két másik szakterminus között is feltétlenül különbséget kell tennünk. Minden népnek lehet akár több neve, ráadásul azok is erőteljesen módosulni szoktak történelmileg meghatározott politikai szituációk révén, de legalább kettő bizonyosan van. Az egyik az önelnevezés, melyet *etnoním*nek nevezhetünk, ami az adott emberi egységen belül használatos, a másik az *etnikon*, amit a szomszéd népek „ragasztanak” rá. Erre igen sok példát lehetne felhozni. Nálunk, magyarok esetében ebbe a kategória-párba tartozik a *magyar* — mint önelnevezés — és a *hungarus* (valamint egy-gyökerű rokonai, a *vengr*, az *ungar* stb.), amit ránk egyes szomszédok használnak. A történelmi determináltság körébe tartozik az a tény, hogy a politikai változások révén egynémely régebbi etnonim utóbb gúnynévvé változott.

A leglényegesebb dolog számunkra, régészek számára az, hogy a néprajzi forrásokból a régészeti rekonstrukciók céljaira, de főleg a már kihalt etnoszok, etnikumok meghatározására azonban csak igen nagy óvatossággal meríthetünk. A jól-rosszul megismert, *halott* régészeti kultúrákkal való egybevetéskor azt tapasztaljuk, hogy az *élő*, néprajzi értelemben etnikusan meghatározható embercsoportoknál nem akadunk igazán megfelelő etalonokra.<sup>7</sup>

### Nyelv és etnikum

Általánosságban az alábbiakat szögezhetjük le: népek nyelvet válthatnak,<sup>8</sup> nyelvek teljesen kihalhatnak, ugyanekkor leszármazottaik továbbfejlődve élnek. Eközben az etnikumok is változnak. Egyetértünk tehát azzal, hogy *önmagában* a nyelv sem determinálja az etnoszt, csakúgy, mint más, a globális összefüggéseikből kiragadott kategória. Korábban úgy véltük, hogy az egységes *mi*-tudat önálló, vagy inkább sajátos nyelv egyidejű használatát feltételezi, és ezzel az ősmagyarság kiválását az ugorságból igyekeztünk a nyelvészek nyomán meghatározni. Ezzel szembeszegeződik Wilhelm Mühlmann álláspontja<sup>9</sup> (amire Zimonyi István tett célzást 2005-ben, az opponensi véleményemre reagáló kéziratában). A nyelvek osztályozása és rokonsága különben erősen vitatott,<sup>10</sup> ami megnehezíti azok összekapcsolását egyes etnikumokkal. Csupán megemlíthetjük: a családfa-elmélet alapján történő kategorizálás és összefüggés-vizsgálat ma már tényleg elévült megközelítési mód.<sup>11</sup> Ezt igen helyesen látja Bálint Csanád is, amikor Hajdú

<sup>7</sup> Lev Sz. Klejn: Arheologicseskaja tyipologija. Leningrad 1991. 391. – Nem mellékesen, ezen a helyen említjük meg — miután éveken át munkálkodtunk egyazon régészeti tanszéken Lev Sz. Klejnnel, nem egyszer vitattunk meg fontos kérdéseket, sőt, Magyarországra is meghívtuk, tehát eléggé jól ismerjük pályafutását —, hogy ő nem járta meg „a szovjet koncentrációs táborokat”, egy-éves börtönbüntetését itt nem részletezhető okból töltötte le, egyáltalán nem valamilyen „ellenzéki magatartása miatt”. Figyelemreméltó kutatásait ez a tény egyébként nem érinti.

<sup>8</sup> Helytelenül: „cserélhetnek”, l. pl. Bálint Cs.: Az etnosz i. m. 303.

<sup>9</sup> Wilhelm E. Mühlmann: Ethnogenie und Ethnogenese. Theoretisch-ethnologische und ideologiekritische Studie. In: Studien zur Ethnogenese. Bd. I. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Abhandlungen 78. Opladen 1985. 1–16.

<sup>10</sup> Angela Marcantonio: Az uráli nyelvcsalád. Bp. 2006. (angol kiadása: 2002.).

<sup>11</sup> Szöllősy Kálmán: Az elkorhadt családfa. Valóság 2000. 2. 7 – 62.

Péter álláspontjára utal.<sup>12</sup> Ugyanekkor azonban fontos megjegyeznünk azt, hogy a nyelvészeti kutatások ma már le mernek hatolni a holocén kor kezdete előtti, jégkorszak végi állapotok vizsgálatához, azaz a 13, sőt 15 000 év körüli mélységig.<sup>13</sup>

### *A régészeti megközelítés*

A lehetőségek bemutatásához a régészet alapvető elméleti kutatási elveinek felvázolására van szükség. Most nincs mód arra, hogy a *régészeti forrás* mint olyan meghatározására kitérjünk, de arra sem, hogy a régészeti kultúra fogalmának a meghatározását taglaljuk. Amennyiben ismeretelméleti oldalról közelítünk, akkor a leletek *interpretációs* kérdéskörével állunk szemben az etnoszok meghatározása esetében. A leletek kifejezéseit (forma, elhelyezkedés) egybe kell vetnünk a tartalmuk felderítésével, ezek után kerülhet sor a megértésükre. Megjegyezzük, hogy a *lelet* szakkifejezést komplex értelemben használjuk (úgy, ahogy azt a német régészet teszi), tehát nem az egyes darabokat, tárgyakat tekintjük leletnek, hanem lelet alatt egy-egy síregyüttest, vagy például teljes kincsleletet, avagy egy gödrön, házon belüli komplexumot értünk. A problémák az etnikai meghatározást illetően már ekkor előbukkannak: mivel a régészet abban is különbözik a történettudomány egyéb ágazataitól — és elsősorban a természettudományoktól —, hogy az ásás megismételhetetlen, a rosszul, vagy hiányosan dokumentált feltárások eredményeit etnikai meghatározások céljából használni gyakorlatilag lehetetlen. Kutatóink nagyon sok esetben egyes leleteket kiragadva és azokat mechanikusan összesítve „oldottak meg” etnikai kérdéseket. Ez valójában hamis, csak látszólagosan jó eredményekre vezetett. A 20. század első felében ez a szimpla megoldás még jónak tűnt, hiszen a régészet elméleti-módszertani vonatkozásait nálunk akkor nem dolgozták ki, hanem fel sem vetették. Hosszú ideig vajúdott a leletek publikációjának a megoldása, amíg általánossá nem vált annak elismerése, hogy modern közlés nélkül az ásató által jól ismert feltárási anyagot a többi szakember nem értékelheti.

Látszateredmények bővületében egész Európában hibás etnikai meghatározások születtek, például 1957-ig, tévesen, keleti szlávokhoz kötötték a csernyahovói régészeti kultúrát, de bizonytalanságok és tévhitek a kazárok emlékei esetében is megjelentek.<sup>14</sup>

Ezek után, példaként, nézzük meg a honfoglaló magyarság esetét, mert az különösen közel áll mindnyájunkhoz. Amennyiben kézbe vesszük László Gyula régésznek az 1944-ben megjelent könyvét,<sup>15</sup> akkor annak már a címéből is észrevehetjük, hogy ő akkor az Árpád vezette honfoglalókat egységes *nép*ként ke-

<sup>12</sup> L. pl. *Bálint Cs.*: Az etnosz i. m. 294. (77. sz. jegyz.

<sup>13</sup> Id. pl. *Joseph H. Greenberg*: Indo-European and its Closest Relatives. Stanford, Vol. I. 2000., Vol. 2. 2002.; *Winfred L. Lehmann*: Pre-Indo-European. Austin 2002.; *Dezso László*: Areális tipológiai megjegyzések J. H. Greenberg könyvéről. Nyelvtudományi Közlemények 101. (2004) 273–289. – Ellenkezőjét l. *Bálint Cs.*: Az etnosz i. m. 279.

<sup>14</sup> Vö. *Bozena Werbart*: Khazars or „Saltovo-Majaki Culture? Prejudices about Archaeology and Ethnicity. Current Swedish Archaeology 1996. Vol. 4. 199–221.

<sup>15</sup> *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.

zelve. Tette ezt annak ellenére, hogy a Kárpát-medencében a jövevény magyarság társadalmi tekintetben nem valamiféle őstársadalmi formációt képezett, hanem jelentősen tagolt volt (könyve egyébként a régészeti emlékek mellett a magyar népi hagyománykincsre épült, amit a szerző jól ismert).

A honfoglaló magyarok régészeti emlékeinek jelentős része a steppei arisztokráciához, a törzsi és a nemzetségi vezetők köréhez kapcsolódik. Ugyanekkor, a szegényes sírmellékletekkel jellemezhető, de azonos sírrítussal eltemetett személyek (az *in*-ség tagjai) emlékei arról tanúskodnak, hogy meghatározott egységként jellemezhető népességgel van dolgunk a vizsgálat során. A honfoglaló magyar nép azonban már bejövetelekor is „tartalmazott” velük együtt bejött más népelemeket, kavarkokat stb. Ezen kívül azt is tudjuk, hogy a honfoglaló magyarság társadalmi rétegekre oszlott. Ismerte a rabszolgaság intézményét is, de mivel a nomád állattenyésztő gazdálkodásban ennek a társadalmi rétegnek nincs jelentős szerepe, a rabszolga a 9–10. században inkább kereskedelmi cikket jelentett számukra. A másik oldalon pedig, amint már említettük, írásos forrásaink és a régészeti emlékek együttesen igazolják azt, hogy a honfoglalók között is megtalálhatók voltak a steppei arisztokrácia képviselői, azaz a vezérek (törzsfők), a nemzetséfgők. A magyarság etnogenezisében (nép-formálódásában) lépcsőfokokat tudunk megkülönböztetni. Ezek egyike a honfoglalással kezdődik, majd a 11. századdal újabb fokra lépett a népünk, a „magyar etnikum”. A 10. század jellemzői voltak az akkor még élő steppei hagyományok, a legelőváltó állattenyésztő gazdálkodás itteni lehetőségei által meghatározott keretek között. A vizekben gazdag tájak dús és változatos fűvű steppréteket kínáltak. Ezt kiválóan egészítette ki a helyben talált, jobbára különféle szláv nyelveken beszélő és az avar-utód néprészek komplex, letelepült, állattartó-földművelő gazdálkodása, amely egyúttal példát mutatott a magyaroknak jövőjüket illetően. (Talán az avarok jelentős szerepére utalhat az a nyugati megjegyzés, hogy „magyarok, akiket korábban avaroknak nevezünk”?) Az első itt töltött rövid évszázad árucseréje, a helybeliek terményadója az új urak számára komoly gazdasági alapot nyújtott ugyan, de a részben politikai kezdeményezések nyomán szervezett és lebonyolított nyugati kalandozások hasznát jelentették egyelőre az onnan hazahozott javak is, miközben a kint harcoló seregtesteket nem kellett élelmezni. Komoly megterhelést jelentett viszont a felszereléssel és nagyszámú lóval való ellátásuk. A hadifelszerelésben a legjelentősebb volt a vas- és acélfegyverek előállításuk, melyhez nagy szakértelem, sok nyersanyag és faszénnek való fa is kellett. Minden valószínűség szerint a vasművességbe bekapcsolódtak az avarságból leszármazott mesterek. A fegyverek, csakúgy, mint sok más, önmagukban nem rendelkeznek minden esetben magyar etnikai töltettel, főleg akkor nem, ha nem magyar mesterek készítették őket és nem „magyarok” olyan értelemben, ha formai eredetüket vizsgáljuk. Ám „magyar fegyverek”-ké váltak, amikor harcosaink használták őket. A lakóházak tartószerkezetét készítő ácsok az új hazában újabb fafajtákkal ismerkedtek meg, amelyekkel nyilván a helyben talált „öslakosság” mesterei ismertették meg a magyarokat. A fazekasok is jobbára a helyiekből kerültek ki, akik ismerték a helyi agyagokat. Mivel a honfoglaló magyarok nem rendeztek új országokban

valamiféle népirtást, beilleszkedésük és egybeolvadásuk a helyiekkel új etnikai fejlődési fokozathoz, az etnogenezis újabb lépcsőjéhez vezetett.

A 9–10. századi magyar népet — részben egészen a 11. század legelejéig — sajátos ötvösművészet jellemezte. Alapjában véve ez ezüstművesség volt, jóllehet a drágább remekeket részben aranyozták is, és emellett arany alapanyaggal dolgozó ötvösök is működtek. Az olcsóbb bronzvereteket a kevésbé tehetősek vásárolhatták meg. Dolgozhattak a magyarok között keleti vándorötvösök, de emellett a keleti kereskedők révén hozzájuk került, sorozatban készült ötvöstárgyak alkotják fémleleteink többségét.<sup>16</sup> Az ízlésvilág, a stílus, teljesen megfelelt őseinknek. Ennek jellege erősítette a korabeli etnoszt, őrizte annak sajátos jellegét. Erre volt társadalmi igény, amit a nem is csekély számban megtalált helybeli utánzatok és pótlások is bizonyítanak. Tehát még élt a steppei viselet — ami a hovatarozást külsődlegesen demonstrálta egymás között és országvilág előtt egyaránt (a saját közösségekre nézve meghatározó jellegnek tartja Bálint Csanád is,<sup>17</sup> de hát ezt keressük és igyekszünk magunk is kimutatni!) — és természetesen a már említett fegyverzet.

Az ízlésvilágra történt utalással már céloztunk a korabeli társadalom szellemi vonásaira. Aki magyarnak vallotta magát a korabeli társadalomban, annak azt ki is kellett fejeznie szimbólumokkal, viselettel és nyelvel egyaránt. Ennek egyik módja a temetkezés volt. Régészetiileg erről tudunk talán a legtöbbet. A hagyományörzők gondoskodtak arról, hogy milyen tájolású, szerkezetű, mélységű stb. legyen a sírgödör, milyen a koporsó (amiről nincs ugyan régészeti maradványunk) és a külső sírjelek (például az, hogy kurgánt nem emeltek a sírok felett), hogyan menjen végbe maga a temetés, milyen legyen a halotti tor és arról is, hogy mi kerülhet az eltemetendő mellé a sírba, és ott hová, vagy arról, hogy kinek jár a részleges lovas-temetkezés. Ez a másvilágra is kötelező magyar önkifejezés, a néphez tartozás elengedhetetlen része volt. Az emberi élet másik két fontos mozzanatáról, a születésről és a családalapításról régészetiileg majdnem semmit sem tudunk, de a túlvilágnak szánt temetkezés részleteinek a rendkívüli fontossága magas szintű etnikai töltetről tanúskodik. A helybeliekkel való békés összetalálkozás és a meginduló egybeolvadás jeleként megjelentek a sírokban a hímes tojások, valamiféle sajátos ételmellékletek, a nomádoknál keleten a sírba soha be nem helyezett sarló, és még valószínűleg sok más, aminek nem maradt már nyoma számunkra. Megemlítve az etnikai meghatározás szempontjából oly fontos részleges lovas-temetkezéseket, archeozoológiai meghatározások alapján kiderült például az, hogy a (csekély számú) kora avar kori részleges lovas-temetkezésekkor, a torlók a lovak megnyúzásaikor a combcsontokat ferdén vágták le, a honfoglalók viszont a térdízületnél választották le a lábszárcsontokat.<sup>18</sup> A publikációk számbavételekor azonban kiderült az, hogy ebben az esetben is igen-igen kevés a jó megfigyelés és részletes dokumentálás a sírok esetében.

<sup>16</sup> *Mesterházy Károly*: A honfoglaló magyarok művészete és az abbaszida művészet. Századok 132. (1998) 129–159.

<sup>17</sup> *Bálint Cs.*: Az etnosz i. m. 328.

<sup>18</sup> *Vörös István* 2006. évi előadása a Magyar Őstörténeti Munkaközösség Egyesületben, Budapesten.

Honfoglalóink első évszázadának több mint a fele egységes etnoszról tanúskodik a kalandozások tükrében is: a hadjáratokra kész fiatalság férfitagjai szívesen és tömegesen mentek „kalandozni”. Mindez *együttesen* adhat csak képet a korabeli etnoszról és annak módosulásairól. Az etnoszt tehát régészetiileg (is) meg tudjuk ragadni, vagy legalább hitelt érdemlően nyomon tudjuk követni a maga változásában. Erre Bálint Csanád is felfigyelt és legalább a hajviselet esetében megengedhetőnek tartja a jelentős etnikai töltet meglétét. Ám legyen, nézzük és vizsgáljuk honfoglalóink emlékeit a korabeli szomszédok kultúrája (és etnoszai!) tükrében,<sup>19</sup> ez komoly fogódzópontot ad. A Kárpát-medencében, de természetesen már előbb is, a honfoglaló ősök és elődeik kultúrája sok, *egymással kölcsönösen összefüggő* vonásában etnospecifikus volt,<sup>20</sup> tehát nemcsak a különös nyelv miatt őrizhették meg jellegüket a nagy vándorlás során, mint azt némelyek vélik, vagy vélték.

Itt térve ki a Bálint Csanád részéről szintén kritikával illetett retrospektív régészeti vizsgálatokra, azt tényként kell elismernünk, hogy a honfoglalás előtti magyarság keleti emlékeit nagyon nehezen tudjuk visszafelé követni. Ez azonban nem lehetetlen. Hatalmas térséget kell áttekintenünk, és ismernünk kellene a még közöletlen, de már feltárt leleteket is, hiszen olyanok nyilván vannak ukrán és orosz gyűjteményekben. Még ha Fodor István olyan sírokat is felvett dolgozataiba és jelez térképein, amelyek nem magyar ősökéi, ugyanakkor megemlítjük, hogy még a közelmúltban is publikáltak olyan keleti sírleletet, amely ősmagyarnak tartható. A vizsgálat először a rövid ideig szállásterületnek tekinthető Etelközből, és onnan a közeli (vagy vele egybetartozott) Levédiából kiindulva, követhető lesz (lehetne) lépésről-lépésre tovább, Kelet felé.

A 11. században országosan megerősödő, majd uralkodó vallássá váló kereszténység is hozzájárult az annak idején az új etnikai fejlődésfokra lépő magyarság képének fejlődéséhez. Másrészt maga a kereszténység is biztosította a változó magyarság egységes szellemi létét. A további etnikai fejlődési fokokat most nem követjük, ezt megtették már a közép- és újkori magyar történelem korai századait jól ismerők, részben a nálunk alig-alig jegyzett könyveikben.<sup>21</sup>

Ide kívánczik még egy megjegyzés: egy, a 11. század legelején lezajlott országon belüli áttelepítésre utaló jelekre sikerült akadnunk Somogyország ura, Koppány szállásterületén.<sup>22</sup> A 9–11. századi temető-lelőhelyek rövid jegyzéke összeállításakor,<sup>23</sup> az tűnt szemünkbe, hogy a jelzett térségből majdnem teljesen hiányoznak a korábbi temetők folytatásai, azaz népi áttelepítés történhetett Koppány veresége nyomán.

<sup>19</sup> Bálint Cs.: Az etnosz i. m. 323.

<sup>20</sup> Ezzel szemben l. Bálint Cs.: Az etnosz i. m. 324.

<sup>21</sup> Pl. l. *Vlagyimír P. Susarin*: Rannij etap etnyicseszkoj isztorii vengrov. Moszkva 1997. – A munka konzultánsa Fodor István volt. Eredeti kézirat-változatát akadémiai doktori disszertációként 1990-ben Moszkvában a szlavisták nem engedték megvédeni. A vitáján jelen volt Veres Péter etnográfus.

<sup>22</sup> Vö. Bálint Cs.: Az etnosz i. m. 308.

<sup>23</sup> *Erdélyi István*: Hol sírjaik domborultak... (Őstörténeti Füzetek 1.) Bp. 2003.

## Az írott források

A történettudomány legrégebbinek tekintett forrásokoportját az írásos források jelentik. Természetesen mi is valljuk az *omnium dubitandum esse* elvet, de nem vetjük el az írásos források *etnikai* információit teljes egészükben, különösen ama szerzők műveit nem tesszük félre, akik személyesen is találkoztak az általuk leírt népekkel. Számunkra az a legfontosabb, hogy az *etnoszokra* (népekre) vonatkozó, belőlük kihámozható reális tényeket megismerhessük. Bálint Csanád a magyar etnikai tudat létét elismeri,<sup>24</sup> sőt, az ethnogenetikai folyamatot is,<sup>25</sup> ez alapvető. Ebből indulva ki, úgy véljük, hogy csökkenteni lehet az általa felvetett kételyeket.

Ami a népek mitikus eredetmondáinak a kérdéskörét illeti, az sajátos, de csak bizonyos értelemben használható tájékozódást nyújthat róluk, azonban ezek értékeléséhez speciális folklórtörténeti ismeretek és módszerek szükségesek, amelyekre most nincs módunk kitérni. Sommás elvetésük<sup>26</sup> nem célszerű. Szembeállítva a régészeti forrásokkal, célszerű lesz később kitérnünk még a régészetet vádként illető *historizmus* terminusra is.

Egészen sajátos kutatási terület az egyes népnevek eredetének a megállapítása, az ezzel kapcsolatos tengernyi vitára a szakirodalomban most nincs módunk részleteiben kitérni, jöllehet ez is gyökerében érinti az egyes etnikumok meghatározását. Bálint Csanád jól érzi, hogy kétségtelenül alapvetően fontos momentum lehet a népnevek kategóriája, azaz annak a feltárása — ha ez egyáltalán lehetséges —, hogy mit is takarhatnak az egyes elnevezések. Egyéb lehetőségre nem akadva, a kutatók, nem is egyszer, megragadnak bizonyos népnevek bővületében, és azok nyomvonalán próbálják az egyes népek ősi történetét, *néptörténetét* feltárni, nyomon követni. Az sem ritka, hogy csak szüklátóköriuen veszik figyelembe azokat, mintegy fantomként próbálják görcsösen követni azok felbukkanását, és megpróbálják igazolni a rokon hangzású névalakok egymással való azonosságát (lásd a *magyar* etnonim, *Madzsar* Kuma-menti városnév, *Matzaron* egykori várnév, kazaksztáni *magyarok* példáit). A kérdés gyökeres pontja az, hogy minden győzködés és erőfeszítés ellenére, a *magyar* etnonim eredete és jelentése sincs még megnyugtatóan tisztázva!

Ide tartozik az *epigráfiai* emlékek kérdése is. A honfoglaló magyarok esetében azt kell hangsúlyoznunk, hogy mindössze két hiteles, korabeli emlékekkel rendelkezünk, az egyik a Homokmégy-halomi, a másik az algyői kis rovásfelirat. Mindkettő csontlemezen maradt ránk. Szakszerű olvasatuk szerint valamilyen régi török nyelvű emlékekről van szó. Ezek nem lehetnek döntő bizonyítékok arra nézve, hogy „Árpád magyarjai” csak török nyelven beszéltek. Ám, ha mégis ezt az álláspontot fogadnánk el, akkor még legalább két-három egykorú, hiteles, egymással kölcsönhatásban állott emlékre lenne szükség annak kiállításához, hogy honfoglalóink steppei török nyelvű nép voltak. Ilyen lehetne a *törzsnevek* sora, melyek közül hat (lehet) török. Mintegy „segédbizonyíték”-

<sup>24</sup> Bálint Cs.: Az etnosz i. m. 335.

<sup>25</sup> Uo. 337.

<sup>26</sup> Vö. uo. 293.

ként a *kavarok* (helytelenül: *kabarok*) török nyelvűségét is tekintetbe kellene vennünk.

### *Az embertan*

A sírleletekből ma ismeretes és korszerűen értékelt adatokra támaszkodó embertani „összkép” árnyaltabb,<sup>27</sup> de kétségtelen az is, hogy a turanid koponya-alkatúak a honfoglalóknál nagy többséget mutatnak. Tekintetbe kell vennünk azonban még azt is, hogy a Bálint Csanád által az avarokat 60 000-nek, a honfoglalókat pedig 25 000-nek megfelelő egyedszám egyelőre legfeljebb arra jó, hogy ismételten aláhúzza azt a reális álláspontot, hogy a honfoglalók jóval kevesebben voltak a helybelieknél. Más kérdést kell azonban a modern genetikusoknak és antropológusoknak megválaszolniuk: miért szelektálódtak ki bizonyos embertani típusok és miért lettek uralkodóvá mások a 11. századra? Mennyiben játszhatott közre ebben a helybeli, a keletitől némileg (vagy erősen) eltérő klíma, növényzet, táplálkozás stb.<sup>28</sup> Természetesen mi sem akarunk embertani szériákat (széria típusokat) etnikumhoz kötni. Ennek létjogosultsága csak az őskor bizonyos szakaszaiban és bizonyos földrajzi területeken lehetséges, de az ősi etnikumokról most nem kívánunk szót ejteni.

Visszatérve az említett *kavarok*ra, akiknek három törzstörédeke egy törzs-ként csatlakozott a magyarokhoz a honfoglalás előtt, és a nomád népek hadi törvénye szerint, a csatlakozás után elővédként, előőrsként kellett harcoljon, minden kutatói igyekezet ellenére nem mutat valamiféle különbözőséget a honfoglalók régészeti és embertani anyagán belül, ami azt látszik igazolni, hogy kevesen voltak és alapvetően nem módosították a magyarok etnikumát. Ez a kérdéskör tényleg megoldatlan, ebben Bálint Csanádnak igaza van.<sup>29</sup>

### *Következtetések*

Mivel maga a történelemtudomány a változások felismerésének, azok rögzítésének és magyarázatának a tudománya, illetékessége tehát az etnoszok meghatározásának, jellemzésének, történetének, azaz kezdetének (kialakulásának), virágzásának és végének a megvilágítására is vonatkozik.

Az *ethnosz* tehát olyan emberek történelmileg kialakult közössége, akik tudatosan tartoznak bele az adott egységbe. Ezt a tudatosságot demonstrálják viselkedéssel, szokásokkal, saját elnevezésükkel. Tagjai egymást megértik, elismerik

<sup>27</sup> *Fóthi Erzsébet*: A Kárpát-medence X. századi antropológiai leletanyagának vizsgálata. (Őstörténeti Füzetek 4.) Bp. 2006. 49–60.

<sup>28</sup> Megjegyezzük, hogy Luigi Luca Cavalli-Sforzának az egyik, magyarul is megjelent könyve, amelyre Bálint Csanád dicsérőleg utal (*Luigi Luca Cavalli-Sforza*: Genetikai átjáró. Különbözőségünk története. Bp. 2002., vö. *Bálint Cs.*: Az etnosz i. m. 343.) komoly fordítási hibákkal jelent meg és, ami fontosabb, a szerző súlyos tévedéseit is tartalmazza, l. Lendvai Gábor biológus kritikáját az „Eleink-Magyar Őstörténet” c. tudományos folyóiratban 2. (2003: 4.) 35–40.

<sup>29</sup> Nem akartunk kitérni hozzászólásunk fő szövegében a „kaukázusi őshaza” pseudo-problémakörére. Ezt mai hiteles tudományos kutató nem vizsgálja, még annak ellenére sem, hogy van egy olyan 16. századi térkép, amelyen, Grúzia területén a „Hungaria antiqua” felirat szerepel. Bálint Csanád jogosan gyakorol kritikát.

összetartozásukat, együttműködnek saját érdekeik védelmében. A megértéshez egységes nyelvre van szükség. Úgy is mondhatjuk tehát, hogy az etnosz olyan emberi társadalmi szervezet, melynek önmagából fakadó közösségi tudata van. Alapvető vonásait a kezdetektől fogva speciális források segítségével ragadhatjuk meg, de azokat megszűnésük után is feltárhatjuk, mert az etnosz sajátos közösségi tudata megmaradhat megszűnte után is, ha a már eltűnt realitásokban az nem érvényesül. Egyik jó néprajzi példája ennek a sokfelé szakadt, északkelet-szibériai (paleoázsiai nyelvű) jukagirság, melynek tagjai már főleg két-három nyelven (is) beszélnek, annak függvényében, hogy hová tagolódtak, illetve tagoldódnak be. Ők már képtelenek az etnikai létüket biztosító „konzervativizmus” maradéktalan ki-  
vitelezésére. Ez az etnogenezis utolsó fázisa utáni állapot.

Ami a *történeti embertani* kutatásokat illeti az egyes etnikumok meghatározása terén, annak területén másfajta nehézségekkel és buktatókkal találkozunk. László Gyula ezt úgy fejezte ki, hogy a „csontok nem tudnak beszélni”. Önmagában ez igaz is, de az újabb (vércsoportok) és legújabb (DNS) vizsgálatok bevezetése és lehetőségeik „megszóllaltatják” azokat. A genetikai — és minden más természettudományos — kutatás eredményeinek a történettudományi következtetésekbe való bevonása esetében az a legfontosabb, hogy a kérdéseket a történész tegye fel és a kapott válaszokat is az értékelje történelmi szempontból. Ugyanekkor azonban nem lehet számon kérni a genetikától a kérdéskör szubjektív, tudati oldalának a feltárását.

A régészet illetékességét a történettudományon belül — amennyiben nem rekesztjük ki onnan — már megpróbálták megkérdőjelezni azok az elméleti kérdésekkel foglalkozó szakemberek, akik „historizmussal” vádolják a régészetet. Most (újabban és ismételtén) olyan törekvésekkel találkozunk, amelyek az „etnoarcheológia” kifejezéssel igyekeznek megbélyegezni és ezzel korlátozni, vagy éppen lehetetlenné tenni a régészeti feldolgozómunka jelentős részét. Amennyiben helyet adnánk ezen törekvéseknek, akkor a régészeti kutatás számára a következők maradnának: tereprégészet (ásatások és azok előkészítése, beleértve a műemléki régészetet), régészeti topográfia (lelőhely-jegyzékek kataszterek, térképek összeállítása), tipológia és statisztika, trasszológia, archeometria. Ez ugyan nem kevés, de némileg valamiféle leszűkítettség és „öncélúság” árad belőlük. Ez lenne a régészettudomány végcélja a megismerés folyamatában? Valamiféle kulturológia ez, kultúrtörténeti aspektusban. Némileg még arra is emlékeztet ez bennünket, amikor a történelmi materializmus jegyében a régészetnek — a Szovjetunióban és Lengyelországban aláhúzottan deklarálva — az „anyag kultúra” megismerését szánták a gyakorlatban. Kimaradt tehát az emberi szellemi tevékenységnek a tárgyasult emlékeken keresztüli, de ugyanakkor az emberre mint alkotóra, létrehozóra utaló vizsgálat. Másszóval kimaradt belőle az ember és lényegében az embercsoportokra vonatkozó meghatározással élve, az etnosz is. A „... régészeti jelenségeket ethnikaikag nem tudjuk/nem lehet pontosan értelmezni!”<sup>30</sup> – mit értsünk itt a „pontosan” kifejezés alatt?

Ne essünk bele abba a parttalan pesszimizmusba, melyet Jean Gobineau, francia író-filozófus-diplomata képviselt a 19. században (ő nyilván az, akit Bá-

<sup>30</sup> *Bálint Cs.*: Az etnosz i. m. 334.



lint Csanád Joseph Arthur de Gobineau néven említ tanulmánya 283. oldalán; keresztneveit különféleképpen írta, attól függően, hogy melyik országban élt, illetve publikált). A régmúlt embere etnoszának tudati oldala talán nem egészen megragadhatatlan, nem marad rejtve mégsem annak kutatói szeme előtt.<sup>31</sup> Mert különben tényleg arra kellene gondolnunk, hogy csak birodalmak és nyelvek léteztek (a régészeti kultúrák–politikai alakulatok direkt összefüggésben lehetnek egymással, konkrét etnikai tartalom nélkül?<sup>32</sup>), de nekünk a múlt emberét kell megragadnunk, csak az emberre jellemző etnosz formájában is. Ezt egyébként végeredményben Bálint Csanád is elismeri,<sup>33</sup> azzal a megszorítással, hogy a népek eredete teljesen sohasem fejthető meg, de az etnogenezis kutatható.

*Bálint Csanád* nem kívánt a válaszadás lehetőségével élni.

*Századok szerkesztősége*

---

<sup>31</sup> Nem képezik hozzászólásunk tárgyát a Bálint Csanád által is jogosan kritizált dilettáns–amatőr álláspontok (a kettő nem ugyanaz!) köre. Ez a tudományos-szervezők körében működő tudomány-szociológusok feladata lenne.

<sup>32</sup> Vö. *Bálint Cs.*: Az etnosz i. m. 321.

<sup>33</sup> Uo. 302.

## LASKAI OSVÁT ÉS A KARTAUZI NÉVTELEN MAGYARORSZÁGI FORRÁSAIRÓL

*Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája*

A múlt század húszas éveiben Jakubovich Emil két nyelvészeti témájú cikkben arra a következtetésre jutott, hogy Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen használt egy jelenleg ismeretlen, legkésőbb a 13. század első felében készült krónikát.<sup>1</sup> A feltevést említi Horváth János,<sup>2</sup> Horváth Richárd,<sup>3</sup> Deér József,<sup>4</sup> Bán Imre<sup>5</sup> és Tarnai Andor is.<sup>6</sup> Bán Imre megjegyzi: „egyébként Jakubovich Emilnek azt a ... feltevést ..., hogy Laskai Osvát és a Karthausi Névtelen egy ma már nem ismert magyar krónikát is használt, nem vizsgálta meg senki”.<sup>7</sup> A közel-múltban a Somogy vármegye kialakulásáról folytatott vitában Zsoldos Attila beépítette gondolatmenetébe a feltételezést, és igyekezett azt újabb érvekkel alátámasztani.<sup>8</sup> Jelen dolgozatban a kérdéssel kapcsolatos észrevételeimet igyekszem

<sup>1</sup> *Jakubovich Emil*: A Gyécse (Géza) névhez. Magyar Nyelv 16. (1920) 124–127.; *Uő*: A Vászoly (Vazul) névhez. Magyar Nyelv 17. (1921) 118–119.

<sup>2</sup> *Horváth János*: A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig. Bp. 1931. 62.

<sup>3</sup> *Horváth Richárd*: Laskai Osvát. Bp. 1932. 37–38.

<sup>4</sup> *Deér József*: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. In: *Uő*: Királyság és nemzet I–II. Szerk. Bárány Attila. (Historia Incognita 13.) Máriabesnyő–Gödöllő 2005. I. 228. (első megjelenés: Magyar-ságtudomány 1. [1936] 1–34.).

<sup>5</sup> *Bán Imre*: A Karthausi Névtelen műveltsége. (Irodalomtörténeti füzetek 88.) Bp. 1976. 94. (184. sz. jegyz.).

<sup>6</sup> *Tarnai Andor*: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 283.

<sup>7</sup> *Bán I.*: A Karthausi Névtelen i. m. 94. 184. jegyz.

<sup>8</sup> A vita állomásai: *Zsoldos Attila*: Somogy vármegye kialakulásáról. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. (Nemzet és emlékezet 1.) Bp. 2002. 431–439., különösen: 433–434. (első megjelenés: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia, Somogyfajs 1998. Szerk. Stampler Imre. Dunaújváros 1998. 37–50.); *Solymosi László*: Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. In: Szent István és az államalapítás i. m. 439–449. (első megjelenés: Turul 72. [1999] 100–107.); *Kristó Gyula*: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. In: Szent István és az államalapítás i. m. 449–454. (első megjelenés: Turul 73. [2000] 1–5.); *Zsoldos Attila*: Somogy megye korai történetének forrásairól. In: Szent István és az államalapítás i. m. 454–461., különösen: 455–457. (első megjelenés: Turul 74. [2001] 44–50.); *Solymosi László*: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. In: Szent István és az államalapítás i. m. 461–468. (első megjelenés: Turul 74. [2001] 38–43.); *Kristó Gyula*: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. In: Szent István és az államalapítás i. m. 468–471. (megemlítendő, hogy itt csak egy része olvasható az eredeti tanulmánynak, melynek első megjelenését I. Századok 136. [2002] 469–484.); *Zsoldos Attila*: Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója”. In: Szent István és az államalapítás i. m. 471–477., különösen: 472. (első megjelenés: Századok 136. [2002] 679–685.); *Kristó Gyula*: Rendszerjelleg a korai középkor kutatásában. In: Szent István és az államalapítás i. m. 477–481. (első megjelenés: Századok 136. [2002] 686–690.). L. még Zsoldos Attila Kolon vármegyéről írt tanulmányát, *Attila Zsoldos*: The Territory of Kolon County. In: Quasi liber et pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 701–706., különösen: 702.

összefoglalni, kezdve a Laskai magyarországi forrásaira irányuló, az utóbbi években végzett rendszeres kutatás eredményeinek rövid bemutatásával.

A ferences író *Biga salutis* közös cím alatt megjelent, a teljes egyházi évet felölelő beszédgyűjteménye három kötetből áll: a 112 beszédet tartalmazó *Sermones de sanctis* először 1497-ben látott napvilágot, a 124 prédikációt magába foglaló *Sermones dominicales* és a 44 prédikációból álló *Quadragesimale Bige salutis* pedig 1498-ban.<sup>9</sup> Negyedik, *Quadragesimale Gemma fidei intitulum* című sermógyűjteménye egy kiadást ért meg, 1507-ben.<sup>10</sup> Laskai a középkori magyarországi történeti munkák közül felhasználta Thuróczy János krónikáját,<sup>11</sup> véleményem szerint olvasta Anonymus gesztáját,<sup>12</sup> egy — a Knauz-krónika családjába tartozó — szövegnek, valamint Kézai Simon művének az ismerete pedig valószínűsíthető.<sup>13</sup> A hagiográfiai munkák közül idézett Szent Gellért nagyobb legendájából, ami azért hangsúlyozandó, mert a vértanú püspökről nem írt prédikációt.<sup>14</sup> Természetesnek mondható, hogy a ferences barát a Szent István-, Szent Imre-, Szent László-sermókban bőven kiaknázta legendáikat, az azonban még nem tisztázott, hogy mely változatokból idézett. Jelenleg csak a Hartvik-féle István-legenda használata tekinthető bizonyítottnak.<sup>15</sup> Lászlóról írt második beszéde egy olyan forrás ismeretéről tanúskodik, amely a szent király kanonizációjához köthető.<sup>16</sup> Laskai nem csak írott kútfőkből merített: első és harmadik László-beszédében egy olyan hagyományt rögzített, amely a — ma is látható — gyulafehérvári székesegyház építését Lászlónak tulajdonította,<sup>17</sup> első Szent István-napi sermójában pedig egy olyan ábrázolás ismerete tapintható ki, amely egy családfán mutatta be a magyar szent királyokat és Nagy Lajost. Az

<sup>9</sup> *Oswaldus de Lasko: Sermones de sanctis Biga salutis intitulum*. Hagenau 1497., vö. *Géza Sajtó – Erzsébet Soltész: Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur I–II*. Bp. 1970. II. 744–745.; *Oswaldus de Lasko: Sermones dominicales Biga salutis intitulum*. Hagenau 1498., vö. *Sajtó, G. – Soltész, E.: Catalogus i. m. II. 743–744.*; *Oswaldus de Lasko: Quadragesimale Bige salutis*. Hagenau 1498., vö. *Szabó Károly: Régi magyar könyvtár I–III*. Bp. 1879–1898. III. 12–13.

<sup>10</sup> *Oswaldus de Lasko: Quadragesimale Gemma fidei intitulum*. Hagenau 1507., vö. *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa I–III*. Összeáll. Soltész Erzsébet, Velencei Katalin, W. Salgó Ágnes. Bp. 1990. II. 1858.

<sup>11</sup> *Kertész Balázs: Krónikaszüvegek Laskai Osvát prédikációiban*. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára I–II*. Szerk. Óze Sándor, Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Bp. 2005. II. 669–684.

<sup>12</sup> *Kertész Balázs: Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről*. Anonymus gesztájának utóéletéhez. *Magyar Könyvszemle* 121. (2005) 373–384., különösen: 377–381.; *Uő: A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermójában*. *Magyar Könyvszemle* 122. (2006) 464–468., különösen: 467–468.

<sup>13</sup> *Kertész Balázs: Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről i. m. 375–376.*; *Uő: A honfoglalás története i. m. 466–468.*

<sup>14</sup> *Kertész Balázs: Középkori krónikáink és legendáink használatának problémája Laskai Osvát prédikációiban*. In: *Plaustrum seculi. Tanulmányok régi prédikációirodalmunkról*. Szerk. Bárczi Ildikó. Bp. 2004. 71–81.

<sup>15</sup> *Kertész B.: Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről i. m. 373–374., 382–383.*; *Uő: A honfoglalás története i. m. 464–465.*

<sup>16</sup> *Kertész Balázs: Megjegyzések Szent László kanonizációjához*. *Magyar Könyvszemle* 122. (2006) 297–314.

<sup>17</sup> *Kertész Balázs: A gyulafehérvári székesegyház építésének hagyománya Laskai Osvát Szent László-beszédeiben*. *Magyar Könyvszemle* 121. (2005) 218–222.

ábrázolást vizuális és írott forrásból egyaránt ismerhette.<sup>18</sup> Az eddig feltárt források, valamint azok felhasználásának módja invenciózus, erős történeti érdeklődésű íróra vallanak.

Egyelőre nyitott az a kérdés, hogy a Kartauzi Névtelen milyen magyarországi elbeszélő munkákat használt. Elsősorban a barát által közölt István-, Imre-, László- és Gellért-legendára irányuló filológiai vizsgálat mutathatná ki azokat a kútfőket — krónikát vagy krónikákat, illetve legendaváltozatokat —, amelyekre a Kartauzi támaszkodott. Ugyanakkor a források között a hagyománnyal is számolni kell.<sup>19</sup>

Ezek után térjünk át Jakubovich Emil feltevésének ismertetésére. A szerző a Magyar Nyelv 1920. évi számában megjelent, feljebb hivatkozott cikkében Laskai krónikahasználatával kapcsolatban a következő észrevételt fogalmazta meg: „Laskai Osvát ... a magyar szentekről szóló beszédekben többször hivatkozik a »hungarorum cronica«-ra; sokszor idéz is belőle, de idézetei egy ma ismert krónika-szövegünkkel sem egyeznek teljesen”.<sup>20</sup> Hasonló észrevételt tett az Érdy-kódexszel kapcsolatban, amely a Kartauzi Névtelen beszéd- és legenda-gyűjteményét őrzi:<sup>21</sup> „Az 1527-ben befejezett nagy magyar legenda-gyűjtemény, az Érdy-Codex is sok magyar krónikarészletet fordít ... Ezeknek forrását sem találjuk fel teljesen ismert latin krónikáinkban vagy legendáinkban ...”.<sup>22</sup> Véleménye szerint a Géza névnek mindkét szerzetesnél előforduló *Geysa* (*Geyssa*) alakja kormeghatározó, mivel annak használata — okleveles adatok, valamint krónikáink korai eredetű szövegrétegei alapján — a 13. század elejéig mutatható ki. Megállapításai nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a két szerző egy korai szerkesztésű krónikát használt. Jakubovich a Magyar Nyelv 1921. évi számában megjelent cikkében a Vazul névnek elbeszélő forrásainkban előforduló különböző alakjai alapján vont le újabb következtetést Laskai forráshasználatával kapcsolatban. A Vazul név *Wanczul* formában csak Heinrich von Mügeln magyar történelmet tárgyaló munkáiban, a német nyelvű krónikában<sup>23</sup> és a latin nyelvű rímes krónikában<sup>24</sup> található meg. Az alapján, hogy a név *Vanzul* alakban Laskai második Szent László-sermójában is előfordul, a következő konklúziót fogalmazta meg: „Van tehát a név *Vanczul* változatára két rossz tanúnk, kik azonban egyezően vallanak, noha semmiképen sem tétélezhető fel, hogy összebeszéltek volna. Laskai aligha szedegette adatait a német

<sup>18</sup> *Kertész Balázs*: A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában. Magyar Könyvszemle 120. (2004) 374–384.

<sup>19</sup> *Vö. Horváth Hajnalka*: Merre járhatott a Karthauzi Névtelen Magyarországon? A földrajzi nevek vizsgálatának néhány tanulsága. [http://sermones.elte.hu/?az=336tan\\_plaus\\_hajnalka](http://sermones.elte.hu/?az=336tan_plaus_hajnalka). (a letöltés dátuma: 2006. jún. 13.)

<sup>20</sup> *Jakubovich E.*: A Gyécse (Géza) névhez i. m. 125–126.

<sup>21</sup> *Érdy Codex*. Közzéteszi Volf György. Bp. 1876. (Nyelvemléktár 4–5.).

<sup>22</sup> *Jakubovich E.*: A Gyécse (Géza) névhez i. m. 126.

<sup>23</sup> *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. Reprint: Bp. 1999. A Függelékben közölt forrásokat az első kiadáshoz illesztette, valamint az Utószót írta Szovák Kornél és Veszprémy László. (a továbbiakban: SRH) II. 105–223.

<sup>24</sup> SRH II. 233–272.

Mügel-n-féle krónikából. Egy közös régi latin forrásra kell tehát visszamenünk, mely *Vászoly* úr nevét *Wanzul* alakban írta”.<sup>25</sup>

Jakubovich feltevésével kapcsolatban több észrevételt is megfogalmazhatunk. A szerző helytállóan állapítja meg, hogy a két egyházi író többször is hivatkozik krónikára, azonban a kérdéses sermőrészletek bemutatása, valamint elbeszélő forrásainkkal történő összevetése elmarad.

A *Geysa* névalakot a két szerzetes számos kútfőből ismerhette. A Géza névnek legtöbbször ez a formája szerepel a Thuróczy-krónikában,<sup>26</sup> amelyet — ahogy azt korábban láthattuk — Laskai is felhasználta. A névalak a Hartvik-féle Szent István-legendában is felbukkan, mégpedig abban a részben, amelyet a ferences barát kétszer is idéz.<sup>27</sup> A *Geysa* forma liturgikus kódexekben és nyomtatványokban is megtalálható.<sup>28</sup>

Heinrich von Mügel-n említett két munkájának kézírataiban a *Vazul* név — ahogy arra Jakubovich is utalt — több alakban is előfordul.<sup>29</sup> Laskai második és harmadik Szent László-sermójában található meg a név, szintén különböző formákban. Feltűnő, hogy a második László-beszédben mindig *Vanzul* vagy *Wanzul*,<sup>30</sup> a harmadikban viszont *Vazal* vagy *Wazal* alak olvasható.<sup>31</sup> Ezek közül a névalakok közül Heinrich von Mügel-nnél egyik sem található meg. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a ferences barát munkái kéziratban nem maradtak fenn, ezért nem tudjuk, hogy a *Vazul* nevet a szerző milyen formában írta le. A nyomtatások során feltehetőleg szövegromlás következett be, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy a külföldi nyomdászok előtt a *Vazul* név ismeretlen volt. Laskai-szövegek esetében a nyomtatás során bekövetkező szövegromlás más nevek, így a *vajda* méltóságnév és az *Ungh* földrajzi név kapcsán is megfigyelhető.<sup>32</sup>

Véleményem szerint a bemutatott névalakok alapján nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket a két egyházi író forráshasználatával kapcsolatban. Az elmondottak fényében úgy gondolom, hogy Jakubovich Emil megállapításai nem támasztják alá azt a feltevést, mely szerint Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen használt egy korai szerkesztésű, jelenleg ismeretlen krónikát.

Zsoldos Attila 1998-ban megjelent, feljebb hivatkozott tanulmányában ismertette először a Somogy vármegye kialakulására vonatkozó álláspontját. Vé-

<sup>25</sup> *Jakubovich E.*: A *Vászoly* (*Vazul*) névhez i. m. 118.

<sup>26</sup> *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum* I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julio Kristó. Bp. 1985. 308.

<sup>27</sup> *Kertész B.*: Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről i. m. 373–374.; *Üő*: A honfoglalás története i. m. 465.

<sup>28</sup> *Kniewald Károly*: A zágrábi érseki könyvtár MR. 126 (XI. szd.) jelzésű Sacramentariumának magyar rétege a MR. 67. sz. zágrábi Breviarium (XIII. szd.) megvilágításában. *Pannonhalmi Szemle* 1938. 46.; *Radó Polikárp*: A nemzeti gondolat középkori liturgiáinkban. *Katholikus Szemle* 1941. 432–433. (7. sz. jegyz.), 433. (1. sz. jegyz.); *J. Fodor Adrienne*: Szent István legendák a középkori magyarországi breviáriumban. In: *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok*. Szerk. Török József. (Studia Theologica Budapestinensia 10.) Bp. 1994. 148., 164–165.

<sup>29</sup> SRH II. 151., 152., 154., 168., 258., 259.

<sup>30</sup> Az OSZK következő ősnymtatványait használtam: Inc. 1029. v6v., Inc. 1029b. v6v., Inc. 1030. v6v., Inc. 1030b. v6v., Inc. 1030c. v6v., Inc. 1030d. v6v.

<sup>31</sup> Inc. 1029. x2v., Inc. 1029b. x2v., Inc. 1030. x2v., Inc. 1030b. x2v., Inc. 1030c. x2v., Inc. 1030d. x2v.

<sup>32</sup> *Kertész B.*: *Krónikaszövegek* i. m. 674. p. 19. jegyz.; *Üő*: A honfoglalás története i. m. 465.

leménye szerint Tar Szerénd, majd fia, Koppány territórium a Dunántúl déli részére, a későbbi Somogy és Zala megye területére terjedt ki. Koppány leverése után István király ezen a területen szervezte meg Kolon vármegyét, amelyet csak az uralkodó 1009. évi, a veszprémi egyházmegye kiterjedését meghatározó oklevele említ.<sup>33</sup> „Az Árpád-kori megyefejlődés általános sajátosságának megfelelően — írja Zsoldos — az óriási Kolon vármegye területén idővel több vármegye, illetve ispánság jött létre: a Drávától északra eső területeken Somogy és Zala vármegye, továbbá Segesd ispánsága. Ez a fejlemény a 11. század közepén következhetett be ...”.<sup>34</sup> A szerző Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen egy-egy szöveghelyére támaszkodik. Jelenlegi ismereteink szerint a középkorból fennmaradt forrásaink közül csak a két késő középkori író köti össze a Koppány-féle lázadást, valamint Somogyot és Zalát. Az előbbire így hivatkozik: „A ferences Laskai Osvát arról tudósít ugyanis, hogy Koppány seregében somogyiak mellett zalaiak is (nobiles de Symigio et de Zala provincys cum infinita multitudine) harcoltak István ellen”.<sup>35</sup> A kartauzi szerzetes által közölt Szent István-életrajzból a következő részletet idézi: „Vala azért az időben Somogyságban egy pogán hatalmas herceg, kinek Kuppán vala neve, az régi Kopasz Szirind fejedelemnek maradéka, ki még Szent István atyjának életében is erősen uralkodik vala mind egész Somogyságban és Zalaságban”.<sup>36</sup> Zsoldos a két szerzetes szövegeinek forrásként történő felhasználásáról így ír: „Ahhoz, hogy Laskai és a Karthauzi Névtelen forrásait illetően világosabban lássunk, alapos és körültekintő további kutatásokra lenne szükség. Addig azonban, míg ezek határozottan meg nem cáfolják az említett feltételezést, nem látom akadályát annak, hogy Laskai és a Karthauzi Névtelen tudósításának önálló forrásértéket tulajdonítsunk”.<sup>37</sup>

Kristó Gyula bírálta Zsoldos Attila állásfoglalását, véleménye szerint „késői középkori kútfők aligha szolgálhatnak tüzetes vizsgálat, okadatolás nélkül fél évezreddel korábbi esemény forrásául”. A pannonthalmi alapítólevélre, valamint a 14. századi krónikaszerkesztés vonatkozó helyére hivatkozva úgy gondolta, hogy Koppány uralma csak Somogyra terjedt ki.<sup>38</sup>

Zsoldos Attila a problémával kapcsolatban írt újabb tanulmányában ismét foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy támaszkodhatunk-e a két egyházi íróra

<sup>33</sup> *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Adiuvērunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. 52.*

<sup>34</sup> Zsoldos A.: Somogy vármegye kialakulásáról i. m., az idézet: 437.

<sup>35</sup> Zsoldos A.: Somogy vármegye kialakulásáról i. m. 433. – A szerző a zárójelben olvasható szöveget Mátyás Flórián nyomán idézi, l. *Historiae Hungaricae fontes domestici I–IV. Ed. M. Florianus. Quinqueecclesiis 1881–1885. I. 83.*

<sup>36</sup> A Néma Barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből. Válogatta, a szöveget gondozta, sajtó alá rendezte, valamint az utószót és a jegyzeteket írta Madas Edit. Bp. 1985. 387–388., vö. Zsoldos A.: Somogy vármegye kialakulásáról i. m. 433.

<sup>37</sup> Zsoldos A.: Somogy vármegye kialakulásáról i. m. 434.

<sup>38</sup> Kristó Gy.: Joghatóság Somogy felett i. m. 451–452., az idézet: 451. – A szerző a későbbiekben is fenntartotta álláspontját, l. *Uő: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez i. m. 468–469.; Uő: Rendszerjelleg i. m. 477–480.*

mint forrásokra Somogy megye korai történetét illetően.<sup>39</sup> A Kartauzi Névteletől ugyanazt a részletet citálta, amelyet előző írásában, ugyanakkor Laskaitól — magyar fordításban — valamivel bővebben idézett: „»Krisztus eme bajnoka [ti. István – Zs. A.] ellen a somogyi és a zalai területek nemeseinek nagy sokasága lázadt fel.«<sup>40</sup> A szöveg latin eredetije így hangzik: „... *contra hunc Christi militem insurrexerunt nobiles de Symigio et de Zala provinciis cum infinita populorum multitudine*”.<sup>41</sup> A szerző fenntartotta a bemutatott szövegek forrásértékére vonatkozó korábbi álláspontját. A problémával kapcsolatban így fogalmazott: „Az igazi kérdés nyilvánvalóan az tehát: vannak-e Laskai és a Karthauzi Névtelen munkáiban arra utaló jelek, hogy állításaikat olyan forrás(ok) alapján fogalmazták meg, amely(ek)nek használata áthidalja a 16. század eleje és a 10. század vége közötti űrt, vagy sem”.<sup>42</sup> Ezután röviden ismertette Jakubovich Emil feljebb tárgyalt feltevését, majd olyan érveket sorakoztatott fel, amelyek véleménye szerint Jakubovich elméletét megerősítik. Vegyük szemügyre ezeket az érveket!

„Laskai már idézett szövege így folytatódik: »akiknek [ti. a lázadó zalaiaknak és somogyiaknak – Zs. A.] legyőzése után a győztes herceg birtokaikból és földjeikből megajándékozta Szent Mártonnak a Szent Hegynek nevezett helyen lévő monostorát« (quibus debellatis dux victor de eorum possessionibus et agris dotavit monasterium Sancti Martini in loco, qui dicitur sacer mons). Ennek a hírnek a párhuzamát Szent István ún. Kislegendájában találjuk meg: Szent István »a legyőzöttek birtokairól azután — akár földekről, akár falvakról — bölcsen rendelkezett ... Mindabból ugyanis önnön hasznára semmit meg nem tartott, hanem eltávozván Szent Mártonnak ajánlotta fel, akinek tiszteletére templomot is emelt. Azokat pedig és utódaikat mind a mai napig az egyház szolgájává tette.«<sup>43</sup>

Itt érdemes megemlíteni, hogy Laskai Osvát két Szent István-napi beszédet állított össze.<sup>44</sup> A Zsoldos Attila által idézett részletek az első beszédből származnak. A két idézet a sermo egyik világosan behatárolható szövegegységének részét képezi. Erről a bővebb szöveggörnyezetről és annak forrásairól a későbbiekben lesz szó. E rövid kitérő után térjünk át a Zsoldos Attilától származó idézet vizsgálatára.

A kis legendából citált szövegnek csak az első fele (*a legyőzöttek birtokairól ... ajánlotta fel*) állítható párhuzamba a ferences barát beszámolójával, ezek a részletek azonban majdnem szó szerinti egyezésben megtalálhatók a Hartvik-legendában is,<sup>45</sup> amit Laskai bizonyíthatóan használt. A templomépítésre vonatkozó

<sup>39</sup> Zsoldos A.: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 455–457.

<sup>40</sup> Zsoldos A.: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 455.

<sup>41</sup> *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. H5v. OSzK, Inc. 1029.

<sup>42</sup> Zsoldos A.: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 455–456.

<sup>43</sup> Zsoldos A.: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 456. A kisebb legenda idézett részletének latin eredetije: *Preterea de possessionibus eorum tam in agris, quam in villis sapienter diiudicavit ... Ex omnibus enim nichil ad opus sui reservavit, sed abiens, Sancto Martino consecravit, in cuius honore etiam basilicam construxit. Illos autem et posteros eorum usque in presentem diem servos ecclesie instituit.* – SRH II. 395.

<sup>44</sup> *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. 76. és 77. sermo.

<sup>45</sup> SRH II. 409.

mellékmondatnak, amely szintén fellelhető a Hartvik-legendában is,<sup>46</sup> a ferences író első Szent István-beszédében nem olvasható párhuzama. A barát — ahogy azt később látni fogjuk — csak a második István-beszédben utal a templomépítésre.<sup>47</sup> A kis legendának az a mondata, amely szerint István a lázadókat és utódaikat az egyház szolgájává tette, a két prédikáció közül egyikben sem található meg. Ez lényeges, mivel Zsoldos Attila érvelésében ez a mondat kulcs szerepet játszik. Ismét a szerzőt idézem: „A Kislegenda ezen tudósításáról Gerics Józsefnek sikerült azt bizonyítania, hogy egy olyan, mára elveszett István-életrajzból származik, mely »azt állította, hogy István király a leverte felkelőket az egyház servusaivá tette, földjeiket pedig a pannonhalmi kolostornak adta.«”<sup>48</sup> Gerics munkájára támaszkodva Zsoldos felállít egy hipotézist, mely szerint Laskai értesülései nem a kis legendából, hanem az elveszett, 11. századi István-életrajzból származnak. Azonban az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy az idézett sermőrészletekben semmi nem utal egy feltételezett István-életrajz használatára, a kis legenda párhuzamos mondatai pedig a Hartvik-legendában is fellelhetők.

Az Árpád-kor elismert kutatója a Kartauzi Névtelen korábban idézett híradásával kapcsolatban a következő véleményt fogalmazta meg: „Mivel a Koppány és a »Zaláság« közötti kapcsolatra vonatkozó értesülés a Karthauzi Névtelen munkájában is felbukkan, okkal gondolhatunk arra, hogy az elveszett István-életrajzot ő is ismerte. A másik lehetőség az lenne, hogy a Karthauzi Névtelen a vonatkozó hírt Laskaitól vette át, ami azonban, ha valóban ez történt, mit sem változtat Laskai munkájának forrásértékén, s így szempontunkból érdektelen”.<sup>49</sup>

A szerző tanulmányából arra következtethetünk, hogy bizonyítottan tekintünk egy korai István-életrajz egykori meglétét. Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a szakirodalomban többször felmerült az az elképzelés, mely szerint létezett egy a jelenleg ismert Szent István-legendáknál korábbi legenda. Ez a feltételezés azonban a kutatás jelenlegi állása szerint nem tekinthető megalapozottnak.<sup>50</sup> Zsoldos elmélete kapcsán az a kérdés is felvethető, hogy ha valóban létezett egy korai István-életrajz, s az Somogyot és Zalát is Koppányhoz kapcsolta, akkor a jelenleg ismert István-legendák miért nem nevezik meg sem Koppányt, sem az említett területeket. Továbbá minimális az esélye annak, hogy a Kartauzi Névtelen a 16. század első negyedében ugyanannak a csupán feltételezett forrásnak ugyanazt a részét használta, amelyet a 15. század végén a ferences Laskai Osvát.

Az idézet második fele szerint a szerző elképzelhetőnek tartja, hogy a Kartauzi a Zalára vonatkozó értesülést Laskaitól vette át. Véleményem szerint jog-

<sup>46</sup> SRH II. 409.

<sup>47</sup> *Osualdus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. I3r.

<sup>48</sup> *Zsoldos A.*: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 456. – A szerző Gerics József következő munkáját idézi: *Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Bp. 1961. 15.

<sup>49</sup> *Zsoldos A.*: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 457.

<sup>50</sup> A problémára összefoglalóan l. *Körmendi Tamás*: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete. Fons 10. (2003) 68–69., 73–75., 78–80.; *Veszprémy László*: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. Századok 138. (2004) 337.



gal tételezhetjük fel, hogy a kartauzi szerzetes, aki 1527-ben fejezte be prédikáció- és legendagyűjteményét, ismerte a ferences barát *Sermones de sanctis* című munkáját, mivel azt 1497-ben, 1499-ben, 1502-ben, 1506-ban és 1516-ban is ki nyomtatták.<sup>51</sup>

Zsoldos Attila így folytatta gondolatmenetét: „Bármiként is vélekedjünk arról, hogy honnan származik a Karthauzi Névtelennek a Koppány uralmi területét Zalára is kiterjesztő híradása, az e kérdéstől függetlenül is igazolható, hogy mára elveszett források ismeretében dolgozott”.<sup>52</sup> Kijelentése alapjául a Névtelen által közölt István-legendája következő passzusa szolgál: „*És bel hívató az egyházi fejedelmeket és kik akkoron jelen valának, paraszt urakat, kik mind Úristent feljebben félnék, tisztölnék*”.<sup>53</sup> Az idézet párhuzama Szent István nagyobb legendájában és a Hartvik-féle legendában is megtalálható: „... *előszóltotta a püspököket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait ...*”.<sup>54</sup> Zsoldos a Kartauzinál olvasható *paraszt urak* kifejezés jelentéséről a következőképpen vélekedett: „Ennek magyarázatoként nem tudok másra gondolni, mint hogy a Névtelen a legendák egy olyan változatát használta forrásként, melyben a *primis palatii* kifejezés helyén a *iobagionibus* szó állt, amelyet azonban alaposan félreértett. Nem tudta ugyanis, hogy a *iobagio* terminus a 12–13. század fordulója körüli évtizedekben a fontosabb királyi méltóságok viselőit jelölte, s csak a későbbiekben vette fel az általa is ismert 'jobbágyparaszt' jelentést”.<sup>55</sup> Véleményem szerint semmi nem bizonyítja, hogy a Kartauzi 'jobbágyparaszt' értelemben használta a *paraszt urak* szókapcsolatot, a szövegkörnyezet határozottan arra utal, hogy a terminus a világi főméltóságokat jelöli. Párhuzamként idézhetjük a kartauzi szerzetes István-legendájának egyik mondatát: „*Azon időben kedég bírja vala az angyali szent koronát dicsőséges Szent László királ, ki mikoron úr pápának levelét és atyai szent áldomását érdemlette vóna venni, egyben hívá mind egyházi fejedelmeket, mind országbeli urakat*”.<sup>56</sup> Látható, hogy itt az *egyházi fejedelmek* mellett az *országbeli urak* a *paraszt urak* szinonimája. Nincs okunk tehát a Kartauzi Névtelen forrásai között egy olyan István-legendát feltételezni, amelyben a *primis palatii* terminus helyett a *iobagionibus* szó állt. Az a kérdés pedig, hogy a kartauzi szerzetes tisztában volt-e a *iobagio* kifejezésnek a 12–13. század fordulója körüli jelentésével, témánk szempontjából irreleváns. Több nyelvemlékünk is arról tanúskodik, hogy a középkor végén és a kora újkorban a *jobbágy* szót — önmagában vagy *jobbágy úr* összetételben — 'világi főméltóság' értelemben is használták. A Szent László-énekben, amelynek latin és magyar szövegét feltehetőleg ugyanaz a szerző írta egyidejűleg, leg-

<sup>51</sup> Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái. Borda Lajos gyűjteménye. (Műgyűjtő Magyarok 5.) Zebegény 2004. 72–73.; *Borsa Gedeon*: Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői. Magyar Könyvszemle 121. (2005) 1–2.

<sup>52</sup> Zsoldos A.: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 457.

<sup>53</sup> A Néma Barát i. m. 397., vö. Zsoldos A.: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 457.

<sup>54</sup> Szent István király nagy legendája. Ford. Kurcz Ágnes. In: Árpád-kori legendák és Intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Bp. 1983. 33.; Szent István legendája Hartvik püspöktől. Ford. Kurcz Ágnes. In: Árpád-kori legendák i. m. 48. – A latin szöveg szó szerint megegyezik a két legendában: ... *accersitis episcopis et primis palatii de Christi nomine gloriantibus ...* – SRH II. 392., 431.

<sup>55</sup> Zsoldos A.: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 457.

<sup>56</sup> A Néma Barát i. m. 399.

később 1470–1480 körül, többek között ezt olvashatjuk: „*Környölfekesznek téged császárok, püspökök, kerályok és jobbágy urak*”. A latin szöveg így hangzik: „*Te circumcingunt imperatores, praesules, reges, clari barones*”.<sup>57</sup> A 16. század első negyedében készült Peer-kódexben Szent Pál legendájának a végén ezt találjuk: „*kit tisztelnek és gyakorta látogatnak püspökök és jobbágyok, papok, diákok és közönséges népek*”.<sup>58</sup> A Zsoldos által is említett, 1560 körül összeállított Gyöngyösi Szótártörödékekben a *feleség* címszó alatt olvashatjuk a következőket: „*Baronissa: Jobbágy Vr feleseghe*”.<sup>59</sup>

Zsoldos Attila gondolatmenete végén így összegezte álláspontját: „Mind ezek ismeretében, úgy gondolom, aligha tartható fenn a továbbiakban az a vélekedés, hogy sem Laskai, sem a Karthauzi Névtelen munkájának nem tulajdonítható forrásérték, hiszen igazolható, hogy ma már ismeretlen Árpád-kori forrásokat használtak”.<sup>60</sup> Az elmondottak alapján úgy gondolom, hogy a szerző érvei nem bizonyítják azt a feltevést, mely szerint a két késő középkori író „ma már ismeretlen Árpád-kori forrásokat” használt. Ebből következik, hogy az az álláspont sem bizonyított, mely szerint a Laskaitól és a Kartauzitól idézett részleteknek forrásérték tulajdonítható Somogy megye korai történetére vonatkozóan.

A ferences író mindkét Szent István-napi beszédében utal Koppány lázadására, de István ellenfelének nevét egyszer sem említi meg. Témánk szempontjából érdemes bemutatni az utalások szöveggörnyezetét és feltárni azok forrásait. Az első Szent István-sermónak az alábbi részletét kell szemügyre vennünk: „*Az isteni választás hatodik jele a szorongattatás elviselése Krisztusért, ha az saját személyünket érinti. Ha pedig igazságtalanság történik Istennel szemben, meg kell torolni. Ezért a Sátánt, mivel meg akarta szerezni az isteni méltóságot, így szólván Krisztus Urunkhoz, Mat. III.: »Ezt mind neked adom, ha leborulva imádsz engem.«,*<sup>61</sup> *elutasította Krisztus, mondván: »Távozz, Sátán, ne kísértsd Uradat, Istenedet.«*<sup>62</sup> *Krisztus ezen katonája ellen ugyanis Somogy és Zala megyei nemesek végtelen sok néppel felkeltek, elkezdték a szolgálót gyilkolni, a birtokaikat pusztítani, a városait tönkretenni, bizonygatván, hogy szüleik vallását nem hagyják el, és sohasem veszik fel a keresztény hitet. A szent fejedelem tehát Szent György mártír és Márton hitvalló zászlói alatt felvonult ellenük, akik akkor Veszprém várát ostromolták. Miután ezeket legyőzte, a győztes fejedelem birtokaikból és földjeikből adományt tett Szent Márton monostora számára*

<sup>57</sup> Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530). Szerk. Madas Edit. Bp. 1992. 540., vö. *Vekerdi József*: A Szent László-énekhez. Irodalomtörténeti Közlemények 76. (1972) 133–145.

<sup>58</sup> Peer-kódex. (Régi Magyar Kódexek 25.) A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az átírat elkészítését irányította és ellenőrizte Kozocsa Sándor Géza. Közzevetési, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kacs Kovics-Reményi Andrea és Oszkó Beatrix. Bp. 2000. 114–115. (az idézetet modern átírásban közlöm).

<sup>59</sup> Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Berár Jolán, Károly Sándor. Bp. 1984. 230., vö. *Zsoldos A.*: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 460–461. (25. sz. jegyz.).

<sup>60</sup> *Zsoldos A.*: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 457.

<sup>61</sup> Mt 4,9. A következő bibliafordítást használtam: Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Bp.<sup>2</sup> 1987.

<sup>62</sup> Vö. Mt 4,7., Mt 4,10.

azon a helyen, amelyet Szent Hegynek neveznek, ahol Szent Márton, midőn Pannóniában élt, imádkozóhelyet választott magának. És így történt, hét évvel Ajtony leverése után, aki a Nyírségben tartózkodott, hogy a magyarok népe felvette a keresztény hitet. István fejedelem alacsony növésű, nagylelkű, bátor, harcias és okos volt, aki tisztelte Krisztust. Ezután Magyarországot tíz részre osztva és azokban tíz püspökséget felállítva az esztergomi egyházat az összesnek a fejévé tette. Ezeket a püspökségeket Szent László király Géza bátyjával együtt két újabbal gazdagította. A második választás csak emberi ...”.<sup>63</sup>

A tematikus sermo Sámuel első könyvéből vett citátumra épül: „Nézzétek, akit az Úr kiválasztott, ahhoz hasonló nincs közöttetek”.<sup>64</sup> Laskai a thema-mondatot három tagra osztja,<sup>65</sup> majd az első tag kifejtésében a választás (*electio*) három fajtáját különbözteti meg: csak isteni, csak emberi, valamint emberi és isteni egyszerre.<sup>66</sup> Az isteni választás tárgyalása során hat pontot sorol fel, a hatodik a vizsgálatunk tárgyát képező sermórészlet. A szerző leszögezi, hogy az isteni választás hatodik jele a szorongattatás elviselése Krisztusért, majd a somogyiak lázadásának példájával bizonyítja, hogy Szent István elviselte Krisztusért a szorongattatást. Laskai az István elleni lázadásra mindössze néhány mondatban utal (*Krisztus ezen katonája ellen ... imádkozóhelyet választott magának*). Ez a rövid passzus ebben a formában egyetlen forrásunkban sem található meg. Az író a Hartvik-legenda és a Thuróczy-krónika alapján, minden bi-

<sup>63</sup> Sextum divine electionis signum est perpassio tribulationum pro Christo, si est in personam propriam. Si vero iniuria est contra Deum, debet vindicari. Unde Sathanas, quando voluit divinum honorem sibi usurpare, dicens Mat. III. Christo Domino: »Hec omnia tibi dabo, si cadens adoraveris me«, fuit a Christo repulsus, dicens: »Vade, Sathana, non tentabis Dominum Deum tuum«. Nam contra hunc Christi militem insurrexerunt nobiles de Symigio et de Zala provinciis cum infinita populorum multitudine, ceperuntque servos eius cedere, possessiones vastare, urbes desolari, asserentes nullo modo a ritu parentum discedere, nec unquam fidem catholicam recipere. Dux igitur sanctus sub vexillis sanctorum Georgii martyris et Martini confessoris obviam ei processit, qui tunc castrum Vespriemiense obsederant. Quibus debellatis dux victor de eorum possessionibus et agris dotavit monasterium sancti Martini in loco, qui dicitur Sacer Mons, ubi sanctus Martinus orationis locum sibi elegerat, dum in Pannonia degebat. Sicque factum est post debellationem Atthon, qui in Niir morabatur, quod infra septennium gens Hungarorum fidem suscepit catholicam. Erat enim dux Stephanus corpore parvus, animo magnus, audax, bellicosus, prudens et Christum colens. Post hoc regnum Hungarie in decem partes dividens et in illis episcopatus decem instituens Stergoniensem ecclesiam metropolim omnium prefecit, quibus demum episcopatibus alias duos rex Ladislaus sanctus una cum fratre suo Geysa superaddidit. Secunda electio est humana tantum ... – *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. H5v–H6r.

<sup>64</sup> Certe videtis, quem elegit Dominus, quoniam non est similis ei in omni populo. – 1Sám 10,24., vö. *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. H4r.

<sup>65</sup> In quibus quidem verbis beatus rex Stephanus a tribus specialiter commendatur, scilicet: Primo de ipsius electionis cognitione, ibi: Certe videtis, quem elegit etc.

Secundo de ipsius electionis ratione, ibi: Quoniam non est similis etc.

Tertio de ipsius perfectionis operatione, ibi: In universo populo etc. – *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. H4v.

<sup>66</sup> Primo namque beatus Stephanus ex premissis thematis verbis commendatur de ipsius electionis cognitione, cum dicitur: Certe videtis, quem elegit Dominus. Electio siquidem ipsius sancti regis fuit manifesta tam quo ad regiam dignitatem, quam quo ad salutem eternam. Ad cuius clarioris notitiam sciendum, quod electio est triplex, scilicet:

Prima divina tantum.

Secunda humana tantum.

Tertia humana et divina simul. – *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. H4v.

zonnal az emlékezetére hagyatkozva fogalmazott. Az egykori küzdelem részletes bemutatása nem volt célja, a sermo mondanivalóját tartotta szem előtt. Az elmondottakkal magyarázható egyrészt az utalás rövidege, másrészt az a tény, hogy a szöveg csak részben mutat szó szerinti egyezést a felhasznált forrásokkal. A szerző alapvetően a Hartvik-legendára támaszkodott, amelynek hatodik fejezete foglalkozik a lázadással. Ebből az alábbi részleteket állíthatjuk párhuzamba a barát előadásával:

„... az ... ördög ... beháborút támasztott ellene [tudniillik István ellen — K. B.]; az ő sugallatára vonakodott a pogány nép nyakát a keresztény hit igájába hajtani, s azon mesterkedett, hogy főembereivel együtt kivonja magát uralma alól. S már pusztították is városait, majorságait irtották, birtokait fosztogatták, az egyház szolgálait ... bántalmazták”.<sup>67</sup>

„... a vezér ... Márton főpap és Szent György vértanú zászlaja alatt elindult, hogy úrrá legyen az ellenség veszett dühén. Ezek e napokban éppen a köznyelven Veszprémnek nevezett várost ostromolták ...”.<sup>68</sup>

„Végül, hogy az ellenséget legyőzték ... a győztes vezér ... birtokaikról — mind a földekről, mind a falvakról — bölcsen rendelkezett ...”.<sup>69</sup>

„... dolgaikból semmit sem tartván meg a maga szükségére ... a Szenthegynek mondott helyen ... ahol Szent Márton, amikor még Pannóniában élt, ájtatóságra helyet jelölt ki magának; az ő nevére monostort épített, birtokokkal ... gazdagította ...”.<sup>70</sup>

A Laskainál olvasható „Krisztus katonája” (*Christi miles*) kifejezés megtalálható a legenda következő, hetedik fejezetének első mondatában: „Mután Krisztus katonája legyőzte az ellenséget ...”.<sup>71</sup>

A ferences író előadásának azok a részletei, amelyek csak a Hartvik-legendára vezethetők vissza, kétségtelenné teszik a mű használatát. Ismert, hogy Hartvik munkájának az István koronázása előtti időszakot tárgyaló részében a két korábbi legenda *rex, regalis, regnum* szavai helyett a *dux, ducalis, ducatus* kifejezéseket alkalmazta.<sup>72</sup> A Szent István-sermo szóban forgó passzusában Laskai is következetesen a *dux* terminust használja, a *dux victor* szókapcsolat Hart-

<sup>67</sup> Szent István legendája Hartvik püspöktől i. m. 37. — ... diabolus ... intestina contra eum bella commovit, quoniam eius instinctu plebs gentilis christiane fidei iugo colla submitere renuens, cum principibus suis a dominio ipsius se subtrahere moliebantur. Ceperunt enim urbes eius desolari, predia vastari, possessiones depredari, servos ecclesie ... insultare. — SRH II. 408. — A kritikai kiadás jegyzetapparátusa szerint az idézet végén olvasható „servos ecclesie” szókapcsolat helyett a többi kéziratban „servos cedere” szókapcsolat áll. Ez a kifejezés olvasható Laskainál is.

<sup>68</sup> Szent István legendája Hartvik püspöktől i. m. 37. — ... dux ipse ... ad superandam hostium rabiem ... sub vexillo ... pontificis Martini, sanctique martyris Georgii processit. Illis forte diebus urbem, que vulgo hespreum nuncupatur, obsederant ... — SRH II. 408.

<sup>69</sup> Szent István legendája Hartvik püspöktől i. m. 37. — Tandem hostibus devictis ... dux victor ... de possessionibus eorum tam in agris, quam in villis sapienter diiudicavit ... — SRH II. 409.

<sup>70</sup> Szent István legendája Hartvik püspöktől i. m. 37–38. — ... nichil ex rebus eorum ad opus sui reservans ... in loco, qui sacer mons dicitur, ubi sanctus Martinus, dum adhuc in Pannonia degeret, orationis sibi locum assignaverat, sub titulo ipsius monasterium construere cepit, possessionibus ... ditavit ... — SRH II. 409.

<sup>71</sup> Szent István legendája Hartvik püspöktől i. m. 38. — Devictis ergo hostibus Christi miles ... — SRH II. 410.

<sup>72</sup> Thoroczkay Gábor: A Hartvik-legendája a XIX–XX. századi történetírásban. Fons 10. (2003) 49.

viknál is megtalálható.<sup>73</sup> A Szent Mártonra vonatkozó részlet (*ahol Szent Márton, midőn Pannóniában élt, imádkozóhelyet választott magának*) párhuzama szintén csak Hartviknál olvasható.<sup>74</sup>

A ferences szerző szerint István ellen Somogy és Zala megyei nemesek lázadtak fel (*insurrexerunt nobiles de Symigio et de Zala provinciis*), ez a részlet azonban egyik István-legendára sem vezethető vissza. Mivel a Laskai által bizonyíthatóan használt Thuróczy-krónika 55. fejezete teljes egészében a Koppány-féle lázadással foglalkozik, a 40. fejezet pedig utal rá, ezért joggal tételezhetjük fel, hogy a barát a krónikára is visszaemlékezett. Somogyra a krónika 55. fejezetének már a címe is utal: „*Szent István király harca Koppány somogyi vezér ellen*”,<sup>75</sup> a szövegben pedig ezt olvashatjuk: „*Ez somogyi vezér volt*”.<sup>76</sup> A „nemesek” (*nobiles*) kifejezést megtaláljuk a 40. fejezetben: „... több magyar nemeset taszítottak rút szolgálásra, akik Koppány vezérhez csatlakozva elutasították a keresztiséget meg a hitet”.<sup>77</sup> Arra a kérdésre, hogy a szerző miért említi Zala megyét is, a második Szent István-beszéd megfelelő helyének elemzése során próbálok meg választ adni.

Az István elleni lázadással foglalkozó passzus után egy olyan mondat következik, amelyben a ferences író utal Ajtony legyőzésére, majd megjegyzi, hogy a magyarok népe hét évvel később felvette a keresztény hitet (*És így történt, hét évvel Ajtony leverése után, aki a Nyírségben tartózkodott, hogy a magyarok népe felvette a keresztény hitet*). Laskai Csanád és Ajtony küzdelmét Szent Gellért nagyobb legendája alapján adta elő a nagybőjti beszédek tartalmazó gyűjtemény 23. sermójában.<sup>78</sup> Ajtony történetét ugyanúgy használta fel, mint Koppányét: a legenda terjedelmes elbeszélésének csak a sermo témája szempontjából fontos lényegét írta le. Az István-beszédben csak röviden utal a történetre, a Nyírségbe helyezve a Maros-vidék urát. A tévesztés feltehetőleg a memóriában tárolt olvasmányélményeken alapuló fogalmazással magyarázható, amit több Laskai-sermóban is kimutathatunk.<sup>79</sup> Az Ajtonyra utaló mondat második felének nem találtam meg a párhuzamát, a keresztény hit felvételére vonatkozó kiemelés feltehetőleg az író invenciója.

A következő mondat, mely István tömör jellemzését adja, valószínűleg szintén a szerző önálló fogalmazása (*István fejedelem alacsony növésű, nagylelkű, bátor, harcias és okos volt, aki tisztelte Krisztust*). A krónikának a Szent

<sup>73</sup> SRH II. 409. (7. sor) – A kis legenda megfelelő helyén „*rex victor*” olvasható (SRH II. 395., 23. sor).

<sup>74</sup> SRH II. 409. (20–21. sor).

<sup>75</sup> Thuróczy János: A magyarok krónikája. Ford., jegyz. Bellus Ibolya, Kristó Gyula. Bp. 2001. 76. A latin eredeti: *De bello sancti regis Stephani contra Cupan ducem Symigensem – Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum* i. m. 74.

<sup>76</sup> Thuróczy J.: A magyarok krónikája i. m. 76. A latin eredeti: *Hic fuerat dux Symigiensis. – Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum* i. m. 74.

<sup>77</sup> Thuróczy J.: A magyarok krónikája i. m. 68. A latin eredeti: *... pluresque nobiles Hungari duci Cupan adherentes, baptismum fideque respuentes ad turpia servitia sunt detrusi. – Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum* i. m. 67.

<sup>78</sup> Osualdus de Lasko: *Quadragesimale Bige salutis* i. m. k8r. OSzK, RMK III. 89., vö. *Kertész B.: Középkori krónikáink és legendáink* i. m.

<sup>79</sup> Például a 23. nagybőjti prédikáció Ajtony-történetében, l. *Kertész B.: Középkori krónikáink és legendáink* i. m.

Imre halálát elbeszélő fejezetében olvasható egy olyan részlet, amely hasonló tömörséggel jellemzi Imrét és Istvánt: „*Boldog Imre pedig ifjúságának zsenge virágjában volt, isteni adomány folytán a közönséges emberi természet fölé emelkedett, az igazságosság, bölcsesség, bátorság, mérséklet, okosság, tudás, szelídség, irgalmasság, jóság, bőkezűség, alázat és türelem erényeivel volt fölfegyverezve, s más keresztényi és államférfiúi erények is ékesítették, éppúgy, mint atyját, Szent Istvánt*”.<sup>80</sup> Ez a mondat azonban nem lehetett Laskai forrása, legfeljebb az ötletet adhatta a szent király lényegretörő bemutatásához.

A tíz püspökség felállítására vonatkozó kijelentés (*Ezután Magyarországot tíz részre osztva és azokban tíz püspökséget felállítva az esztergomi egyházat az összesnek a fejévé tette*) a Hartvik-legendán alapul: „*Ezek után tartományait tíz püspökségre osztotta, az esztergomi egyházat a többiek fejévé és felügyelőjévé tette*”.<sup>81</sup> Ezután a ferences barát nyilvánvalóan téved, amikor azt állítja, hogy László bátyjával, Gézával együtt további két püspökséget hozott létre (*Ezeket a püspökségeket Szent László király Géza bátyjával együtt két újjal gazdagította*). Történetírásunk nem tud arról, hogy Géza akár egyedül, akár Lászlóval együtt püspökségeket alapított volna. Ugyanakkor közismert, hogy László alapította a zágrábi püspökséget és helyezte át a bihari püspökség központját Váradra.<sup>82</sup> Laskai minden bizonnyal a Szent László-legendá követező mondatára emlékezett: „*Két püspökséget szervezett, s királyi bőkezűséggel berendezett*”.<sup>83</sup>

A feljebb bemutatott sermórészlet utolsó mondata (*A második választás csak emberi*) már egy újabb tartalmi egységet vezet be.

Láthatjuk, hogy a ferences író a vizsgált beszédrészletet több forrás alapján fogalmazta meg. Elsősorban a Hartvik-féle Szent István-legendára támaszkodott, ugyanakkor kitapintható, hogy a Thuróczy-krónikára, Szent Gellért nagyobb legendájára, valamint a László-legendára is visszaemlékezett. Az az állítás, mely szerint a magyarok népe Ajtony legyőzése után hét évvel felvette a keresztény hitet, továbbá István tömör jellemzése feltehetőleg a szerző leleménye. Az egész passzuson érezhető, hogy Laskai olvasmányélményeire támaszkodva emlékezetből fogalmazott, ami megmagyarázza a tévedéseit. Ugyanez a forráskezelő és szövegformáló módszer ragadható meg a honfoglalásnak a ferences barát által előadott rövid történetében, amely a két Szent István-napi prédikációban olvasható.<sup>84</sup>

<sup>80</sup> *Thuróczy J.*: A magyarok krónikája i. m. 79–80. A latin eredeti: *Erat enim beatus Emericus in primevo adolescentie flore, supra communem naturam hominum divino munere sublimatus, iustitia, prudentia, fortitudine, temperantia, sapientia, scientia, mansuetudine, misericordia, benignitate, largitate, humilitate et patientia armatus ceterisque catholicis atque politicis virtutibus adornatus, similiter et sanctus Stephanus pater suus.* – *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum* i. m. 77.

<sup>81</sup> Szent István legendája Hartvik püspöktől i. m. 39. A latin eredeti: *Post hec provincias in decem partitus episcopatus, Strigoniensem ecclesiam metropolim et magistrum ceterarum fore constituit.* – SRH II. 411–412.

<sup>82</sup> Korai magyar történelmi lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 395. A szócikk szerzője Makk Ferenc.

<sup>83</sup> Szent László király legendája. Ford. Kurcz Ágnes. In: *Árpád-kori legendák* i. m. 97. A latin eredeti: *Duosque episcopatus ordinavit et regia largitate locupletavit.* – SRH II. 519.

<sup>84</sup> *Kertész B.*: Laskai Osvát a magyarok pannoniai bejövételéről i. m.; *Űő*: A honfoglalás története i. m.

A szerző második Szent István-napi beszédében is utal a Koppány-féle felkelésre. A bonyolult felépítésű sermo egyik alfeosztása szerint minden fejedelem megváltásához szükség van a következő három dologra: az ítélet méltanyossága, az igazságosság szigora és saját életének tisztasága.<sup>85</sup> A felkelésre történő utalás a felosztás harmadik tagjának kifejtésében olvasható. A kifejtés így kezdődik: „*Harmadszor egy fejedelem megváltásához tiszta életre van szükség*”.<sup>86</sup> Laskai az állítást egyházi tekintélyektől származó citátumokkal támasztja alá, majd így fogalmaz: „*Ragyog tehát Szent István király fenséges dicsősége, mivel ott őrizte meg az igazságosságot és lelke tisztaságát, tudniillik a királyi méltóságban, ahol a hatalomból igazságtalanság szokott felbuzogni, a gögből irigység, a kapzsiságból nagyravágyás, a henyélésből és a falánkságból élvezethajhászás. Boldog István királyunk tehát, jóllehet áthághatta volna, nem hágtá át [a törvényt — K. B.], tehetett volna rosszat, nem tett, sőt inkább mindenkivel szemben igazságosságot tanúsított*”.<sup>87</sup> Kijelentését két, a Hartvik-legendából vett példával bizonyítja: „*Azokat ugyanis, akik kifosztották azt a hatvan besenyő férfit, akik sok arannyal és ezüsttel Isten ígéjének meghallgatására jöttek, az országghatár különböző pontjain felakasztatta. Azonfelül megsemmisítette és elpusztította Magyarországon a pogány tévelygéseket. Ugyanis nagyszámú zalai, meg akarván védeni a pogány ritust, felkelt a király ellen, kirabolták a városokat és a falvakat, megölték a király szolgáit. Miközben ezek Veszprém városát ostromolták, a király sajátjaival Szent Márton hitvalló és Szent György mártír zászlaja alatt rájuk támadva legyőzte őket, a zsákmányból, valamint a legyőzöttek birtokaiból monostort kezdett építeni azon a helyen, ahol Szent Márton, midőn Pannóniában élt, imádkozóhelyet választott, amelyet akkor Szent Hegynek neveztek*”.<sup>88</sup>

<sup>85</sup> Ideo in omni principe salvando hec tria sunt necessaria, scilicet:

Primo iudicii equitas.

Secundo iustitie severitas.

Tertio vite proprie puritas. – *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. I2r.

<sup>86</sup> Tertio in principe salvando requiritur vite proprie puritas. – *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. I2v.

<sup>87</sup> Magna igitur gloria claret huius sancti regis Stephani, ex quo ipse ibi servavit iustitiam et mentis puritatem, scilicet in dignitate regali, ubi ebullire solet iniustitia ex potentia, invidia ex superbia, cupiditas ex avaritia, luxuria ex otio et gula etc. Beatus igitur iste rex noster Stephanus, qui potuit transgredi, et non est transgressus [legem], facere mala, et non fecit, quin potius omnibus iustitiam impendit. – *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. I2v–I3r. – Látható, hogy a „qui potuit transgredi, et non est transgressus” kijelentés csonka, az ígék mellől hiányzik a tárgy. A szöveget a Hartvik-legenda alapján egészítettem ki a „legem” szóval. Szent István a „törvény áthágói”-nak nevezi azokat az alattvalóit, akik a hozzá ígékű besenyőket megtámadták: „Transgressores enim legis feriendi sunt.” – SRH II. 426. – Ahogy a továbbiakban látni fogjuk, Laskai pont erre a történetre utal közvetlenül a most idézett sermórészlet után, ezért feltételezhetjük, hogy a legenda szóhasználatá csengett a fülébe.

<sup>88</sup> Nam eos, qui sexaginta Besseorum venientes ad audiendum verbum Dei cum multo auro et argento spoliarunt, suspendi iussit in diversis regni confinibus. Insuper dissipavit et disperdit errores gentiles de Hungaria. Nam de Zala ritum gentilium volentes defensare consurrexerunt adversus regem in magna multitudine, spoliantes civitates et villas, occidentes regis servos. Qui dum civitatem Visprimiensem obsiderent, rex ipse cum suis sub vexillo beatorum Martini confessoris et Georgii martyris aggressus eosdem devicit, et de preda victorum et possessionibus eorum monasterium construere cepit in loco, ubi beatus Martinus, dum in Pannonia degeret, orationis locum preelegerat, qui Sacer Mons dicebatur tunc. – *Oswaldus d Lasko*: Sermones de sanctis i. m. I3r.

Az első példa (*Azokat ugyanis ... felakasztatta*) egy jól ismert történetre utal: István megbünteti azokat az alattvalóit, akik az ország határához közeledő besenyőket megtámadták.<sup>89</sup> A szerző itt sem törekedett az eset részletes bemutatására, a történet lényegét egyetlen mondatba tömörítve adta elő.

A második példa az István elleni felkelés, amire ismét csak röviden utal (*Azonfelül ... Szent Hegynek neveztek*). A passzust minden bizonnyal emlékezetből fogalmazta meg a Hartvik-legenda és a másik István-sermo megfelelő, feljebb bemutatott részlete alapján.<sup>90</sup>

A két sermórészlet elemzése végén azt a kérdést kell megválaszolnunk, hogy Laskai miért nevezi meg Zalát is az István ellen lázadók származási helyül. Le kell szögeznünk, hogy jelenlegi ismereteink alapján nem lehet megnyugtatóan tisztázni a problémát. Gyanakodhatnánk a ferences író tévedésére vagy invenciójára — korábban mindkettőre láthattunk példákat —, ezek a feltevések azonban felvetik azt a kérdést, hogy miért éppen a Zala név jött a tollára. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy Laskai mindkét beszédben megemlíti Zalát, sőt, ahogy láthattuk, a második Szent István-sermóban Somogy nem is szerepel, csak Zala. Ez arra mutat, hogy Koppány lázadásának története kapcsán emlékezett a Somogyval szomszédos megyére is. A probléma szempontjából nagy súllyal esik latba az a feljebb már említett tény, hogy egyetlen korábbi forrásunk sem köti Zalát Koppány személyéhez. Véleményem szerint pusztán az alapján, hogy a ferences barát az István elleni lázadás kapcsán Zalát is megemlíti, nem jelenthetjük ki, hogy a késő középkori író jelenleg ismeretlen írott forrást használt. Ugyanakkor elképzelhetőnek tartom, hogy a szerző a szóbeliségből merített. Magyar Zoltán számol Koppány személyéhez kapcsolódó középkori mondanivalóval: „Koppány alakja valaha bizonyára Dunántúl-szerte ismert volt, napjainkban azonban már csak Veszprém környékén és Somogy északi részén él népi emlékezete. Legszívesebben Somogyvárton és környékén, ahol még a középkori hagyományok továbbélésére is akad példa. Persze, ezek a

<sup>89</sup> Miután nevének híre eljutott sok nép fülébe, és a szájából szóló ítéletek általános elismeréssel mindenütt híressé váltak, hatvan férfi a besenyők közül, akiket fentebb említettem, minden felszerelésével, nevezetesen rengeteg arannyal-ezüsttel és az ékességek sokféle fajtájával megrakott szekereken elhagyva a bolgárok vidékét, Pannónia határai felé közeledett, mivel a királyhoz akart jönni. De sokan a szolgák közül, kiknek lelke hajlik a bűnre, akár a viasz, a fenekedés fáklyájától fellobbantva elébük mentek, karddal levágtak egyeseket, a többieknek elrabolták mindenüket, és kifosztva, félholtan otthagyták őket. Ezek a király ítéletére tartogatva, ami történt, s amit elszenvedtek, folytatták a megkezdett utat, egyenesen hozzá siettek, és lába elé borultak. Láttukra így szól: „Mi az oka bajotoknak?” „Uram – felelték –, mi, a te szolgáid semmi rosszat sem forralva, ítéleted tudományát jöttünk meghallgatni, és egyesek — bár okot nem adtunk rá — elragadták mindannyiunktól a magunkkal hozott vagyont. Ezenkívül, akit elkaptak, lemészárolták, és mi épp hogy életben maradvánk eljöttünk, hogy ezt hírud adjuk.” A király, amilyen okos lelkű volt, sem tekintetével, sem szavával nem fenyegette azokat, hanem tartóztatva magát, ahogy írva van: „mégét a bölcs végül is lecsillapítja”, tüstént elküldött azért a hadnagyért, aki alatt a vendégpusztítók katonáskodtak, és elrendelte, hogy meghatározott napon állítsák színe elé valamennyiüket. Úgy lett, ahogy parancsolta, és vallasni elébe vitték őket. Így szólt hozzájuk: „Miért hágtátok által az Istenről rendelt törvényt? Miért nem ismertetek irlgalmat, és ártatlan embereket miért büntettetek? Hogy ti cselekedtetek, úgy cselekszik ma az Úr is színen előtt veletek. Mert a törvény áthágóit sújtani kell.” Miután ítéletüket elnyerték, valamennyit elvezették, és az ország minden táján az utak mentén kettesével felakasztva elvesztették ... – Szent István legendája Hartvik püspöktől i. m. 45–46., vö. SRH II. 425–427.

<sup>90</sup> A legenda párhuzamos helyeit fölösleges újra idézni.



helytörténeti emlékek és mondák a történelmi eseményekre rímelve legalább annyira szólnak Szent Istvánról, mint az ellenfeléről, mégis okunk van feltételezni, hogy a középkor századaiban önálló mondanévkör formálódott a somogyi vezér személye körül, amelynek mára csak morzsái, töredékei maradtak meg”.<sup>91</sup> Feltételezhető, hogy a ferences író ismert Koppány-mondákat. Nevéből (*Oswaldus de Lasko*) arra következtethetünk, hogy Somogy szomszédságában, a Baranya megyei Laskón született. Csánki Dezső történelmi földrajza ezt az egy Laskó nevű települést ismeri.<sup>92</sup>

Korábban a gyulafehérvári székesegyház kapcsán már esett szó arról, hogy a ferences barát az írott kútfők mellett a szóbeliségből is merített.<sup>93</sup> Témánk szempontjából érdemes röviden áttekinteni a kutatási eredményeket, mivel az a mód, ahogy az író az említett székesegyházhoz köthető hagyományt felhasználta, támpontot nyújthat a Zala-probléma megoldásához. Laskai három Szent László-napi prédikációt állított össze,<sup>94</sup> ezek közül az elsőben és a harmadikban együtt szerepel Várad és Gyulafehérvár, azonban a szövegkörnyezet értelmezése nem probléma-mentes. Az első László-beszédben a következőket olvashatjuk: „... *Szent László két püspöki székesegyházat épített, tudniillik a váradit és a fehérvárit, melyeket királyi bőkezűséggel megadományozott*”.<sup>95</sup> A harmadik László-sermo szóban forgó helye így hangzik: „*Két püspökséget is szervezett és királyi bőkezűséggel gazdagított, a váradit és a gyulafehérvárit Erdélyben*”.<sup>96</sup> A szerző mindkét esetben támaszkodott a László-legenda alábbi mondatára: „*Két püspökséget szervezett, s királyi bőkezűséggel berendezett*”.<sup>97</sup> Várad és Gyulafehérvár együttes említése mindkét prédikációban tartalmi többletet jelent a legendához képest, azonban amíg az első idézet a váradit és a gyulafehérvári székesegyház építését tulajdonítja a szent királynak, addig a második idézetet csak úgy értelmezhetjük, hogy László két püspökséget szervezett: a váradit és a gyulafehérvárit. A sermórészletekkel kapcsolatban egyrészt az a kérdés merül fel, hogy a legendához képest mutatózó szövegtöbblet milyen forrásból származik, másrészt az, hogy a két citátum jelentése közötti különbség mivel magyarázható. Vizsgálataim során arra az eredményre jutottam, hogy a ferences barát Várad esetében azt a középkor végén is közzismert hagyományt rögzítette, mely szerint a székesegyházat Szent László ala-

<sup>91</sup> *Magyar Zoltán*: Koppány alakja a néphagyományban. In: Szent István és az államalapítás i. m. 95–104., az idézet: 95. (első megjelenés: Valóság 41. [1998: 3.] 29–38.).

<sup>92</sup> *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. II. 463.; Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Összeáll. Ördög Ferenc. Bp. 2002. 503. A település már az Árpád-korban is létezett, l. *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. I. 335., vö. még *Horváth R.*: Laskai Ozsvát i. m. 7.

<sup>93</sup> *Kertész B.*: A gyulafehérvári székesegyház i. m.

<sup>94</sup> *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. 48., 49. és 50. sermo.

<sup>95</sup> ... beatus Ladislaus monasteria episcopalia duo construxit, scilicet Varadiense et Albense, que regia largitate dotavit. – *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. v2v., vö. *Madas Edit*: Sermones de sancto Ladislao rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról. (Két-nyelvű kiadás) Debrecen 2004. (ATAA XV.) 212–213.

<sup>96</sup> Duos quoque episcopatus ordinavit et regia largitate locupletavit, Varadiense et Albense Gyele in Transilvania. – *Oswaldus de Lasko*: Sermones de sanctis i. m. x3v., vö. *Madas E.*: Sermones i. m. 266–267.

<sup>97</sup> Szent László király legendája i. m. 97. A latin eredeti: Duosque episcopatus ordinavit et regia largitate locupletavit. – SRH II. 519.

pította és építette. Joggal tételezhető fel, hogy a késő középkorban még a gyulafehérvári katedrálishoz is kötődött egy olyan tradíció, amely a templom építését Lászlónak tulajdonította. A két hagyomány összekapcsolása és felhasználása Laskai leleményességéről árulkodik. Az első László-beszéd idézett részletének értelme tehát világos, a harmadikban azonban a ferences író figyelmetlenül toldotta meg a László-legenda szövegét, aminek következtében a beszédrészlet el-  
lentmond a történeti tényeknek. A váradi püspökség létrejöttének körülményei ismertek: László a feltehetőleg Szent István által alapított bihari püspökség központját helyezte át Váradra. Gyulafehérvár az első királyunk által alapított erdélyi püspökség székhelye volt, ezt az egyházmegyét azonban nem központjáról, hanem földrajzi területéről nevezték el.<sup>98</sup>

Laskai tehát a Szent László sermók összeállítása során a László-legenda szövegét a hagyományból merítve toldotta meg — a harmadik beszédben azonban figyelmetlenül fogalmazott. Elképzelhető, hogy a Szent István-beszédeknek a Koppány elleni küzdelemre utaló részeiben is számolhatunk ezzel a szövegformáló módszerrel: a ferences író szájhagyomány alapján írhatta le a Zala nevet.

*Zsoldos Attila*

## ELVESZETT FORRÁSOK, PARASZT URAK ÉS OTTÓ HERCEG

*Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez*

Közel tíz éve, hogy napvilágot látott a Somogy megye kialakulásáról írott tanulmányom, mely a következő években némi vitát kavart szakmai berkekben. A vita most — egy rövid pengeváltás erejéig — felújul, hiszen legalább két okom van arra, hogy válaszoljak azokra az ellenvetésekre, amelyeket Kertész Balázs fogalmazott meg nézeteimmel szemben.<sup>1</sup> Egyfelől a korábbiakban mind Solymosi László, mind Kristó Gyula bírálataira igyekeztem, lehetőségeimhez mérten, megfelelni, modortalanság lenne tehát Kertész Balázst kihagyni a sorból, ráadásul még arra sem hivatkozhatnék, hogy írása elkerülte a figyelmemet. Másfelől Kertész Balázs álláspontom éppen azon elemeinek helyes voltában kételkedik, amelyekkel kapcsolatban magam fogalmaztam úgy, hogy eredményeim fenntarthatósága további kutatások függvénye, ezért, ha válasz nélkül hagynám bíráló megjegyzéseit, hallgatásom azt a benyomást kelthetné, mintha meggyőzőnek találtam volna érveit.

A kettőnk közötti vita lényegét a következőkben látom. Két késő középkori egyházi szerző — Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen — Szent István és Koppány közismert összecsapásáról szólván azt állítják, hogy az utóbbi oldalán somogyiak és zalaiak harcoltak, amiben magam annak (egyik) bizonyosságát lá-

<sup>98</sup> Minderre l. *Kertész B.*: A gyulafehérvári székesegyház i. m.

<sup>1</sup> *Kertész Balázs*: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája. *Századok* 142. (2008) 474–490. — A vitához tartozó tanulmányok bibliográfiai adatait l. uo. 474. (8. sz. jegyz.).

tom, hogy a Szent István által a veszprémi püspökség számára kiállított oklevélben<sup>2</sup> szereplő Kolon megye területe a későbbi Zala és Somogy megyékre egyaránt kiterjedt. Felmerülhet ugyan ezzel szemben az az ellenvetés — amint az a Kristó Gyulával folytatott vita során meg is történt —, hogy Laskai és a Kartauzi működésének ideje túlságosan távoliesik a 10. század végétől, így tanúságuk nem lehet perdöntő, azonban mindkettőjük szövegében felfedezni véltem olyan utalásokat, amelyek azt igazolják, hogy mára elveszett korai forrás(ok) birtokában voltak; a legvalószínűbben, bár nem kizárólagosan, Szent István egy, a ma ismertektől különböző életrajza jöhet szóba. Álláspontom ez utóbbi eleme készítette vitára Kertész Balázst: szerinte ugyanis egyik szerző esetében sem fedezhetők fel az általam feltételezett elveszett forrás(ok) használatának nyomai, egy korai István-életrajzé pedig kiváltképp nem, mivel egy ilyen irat egykori létre vonatkozó „feltételezés ... a kutatás jelenlegi állása szerint nem tekinthető megalapozottnak”.<sup>3</sup> Az pedig, hogy Koppánnal kapcsolatban Zala is előkerül a késő középkori szerzőknél, legfeljebb valamiféle szájhagyomány ismeretére vall (tudniillik Laskai esetében, hiszen Kertész csak vele kapcsolatban tesz kísérletet ennek a körülménynek a magyarázatára). Mindebből Kertész Balázs azt a következtetést vonja le, hogy „az az álláspont sem bizonyított, mely szerint a Laskaitól és a Kartauzitól idézett részleteknek forrásérték tulajdonítható Somogy megye korai történetére vonatkozóan”.<sup>4</sup>

Válaszomat igyekszem a még elviselhető terjedelem keretei között tartani, ami azért lehetséges, mert a Kertész Balázs vitacikkében érintett kérdések némelyikével röviden végezhetünk.

Ami a Somogyval kapcsolatos korábbi cikkeimben röviden említett, Kertész Balázs által pedig aprólékosan tárgyalt Jakubovich-féle elképzelést illeti, úgy vélem, az ezzel kapcsolatos vita lehetőségei kimerültek. Magam nem vagyok sem nyelvész, sem régi könyvek tudós bűvára, történészként viszont nem tartom különösebben megnyugtató megoldásnak azt az eljárást, mely éppen a koncepcióba nem illeszkedő névalakokat minősíti sajtóhiba eredményeinek Laskai munkáiban.<sup>5</sup> Tagadhatatlan: a dolog akár így is történhetett, hogy valóban történt-e, azt viszont soha nem fogjuk megtudni, mivel Laskai munkáinak kéziratái nem állnak a rendelkezésünkre, így a nyomtatott szövegek ellenőrzésére nincs mód. Megítélésem szerint tehát, egyikünk sincs abban a helyzetben, hogy minden további kétséget eloszlató megoldással álljon elő e kérdésben.

Valamivel nagyobb teret kíván Kertész Balázs azon állításának szembesítése a valósággal, mely szerint egy korai István-életrajz egykori létre vonatkozó „feltételezés ... a kutatás jelenlegi állása szerint nem tekinthető megalapozottnak”.<sup>6</sup> Ezen véleménye alátámasztására Kertész két tanulmányra hivatko-

<sup>2</sup> *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I.* (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. 52–53.

<sup>3</sup> *Kertész B.*: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen i. m. 480.

<sup>4</sup> Uo. 482.

<sup>5</sup> Uo. 477.

<sup>6</sup> Uo. 480.

zik: Körmen di Tamáséra és Veszprémy Lászlóéra.<sup>7</sup> Az előbbiben valóban találunk olyan részletet, mely egybecseng Kertész szavaival. A Nagyobb legenda forrásairól szólva Körmen di Tamás így fogalmaz: „azt a vélekedést, amely szerint a nagyobbik István-legenda az államalapító király egy még régebbi életírására menne vissza, elvethetjük”.<sup>8</sup> Hogy aztán e vélemény mennyire tekinthető szilárd alapokon nyugvónak, az egy másik vita tárgya lehetne.<sup>9</sup> Azt ugyanakkor megvallom, nem igen értem, hogy Kertész Balázs miért tartotta fenti állítása alátámasztására alkalmasnak Veszprémy László tanulmányának hivatkozott helyét. Itt ugyanis témánkra vonatkozóan az olvasható: „Meglehet, hogy 1050/1060 körül aktuálissá válhatott a megélenkülő István-tisztelet miatt az Istvánra vonatkozó ismeretek összegzése, de hogy ez valóban megtörtént-e, s ha igen milyen formában, nem tudjuk. Ma ennek, úgy látszik, csak a Koppány lázadására vonatkozó fejezeteit bírjuk, abban a megfogalmazásban, interpolációktól terhesen, ahogy későbbi lejegyzésekben fennmaradt. Bizonyos elveszett 11–12. századi legenda-krónikaváltozatok meglétével számol a hazai kutatás egy része, mégha azokat illetően egyetértésről nem is igen lehet beszélni. Az Istvánra vonatkozó fejezetek, s általában a személyéhez és uralkodásához kapcsolható információk megrostálása persze jól érthető 1100 körül, amikor egy hivatalos, reprezentatív István-képet alakítanak ki. Semmiképpen sem maradhatott a krónikában olyan megállapítás, ami ellentétes lett volna az állami irat szintjére emelt Hartvik-legendával szemben”.<sup>10</sup> Az idézetteket én sokkal in-

<sup>7</sup> *Körmen di Tamás*: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete. Fons 10. (2003) 65–118.; *Veszprémy László*: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. Századok 138. (2004) 325–347.

<sup>8</sup> *Körmen di T.*: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete i. m. 80.

<sup>9</sup> Az, hogy Körmen di mire alapozza sommás véleményét, tanulmányából — számomra legálábbis — nem derül ki. A Nagyobb legenda kutatástörténetéről készített részletes összefoglalásában sorra ismerteti azokat az álláspontokat, amelyek számoltak egy korai és mára elveszett István-életrajzzal, s kiter az ezekkel kapcsolatos vitákra is (*Körmen di T.*: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete i. m. 66–80.). A korrekt és informatív historiográfiai áttekintés során egyetlen alkalommal, a Veszprémy–Kulcsár-vita kapcsán bocsátkozik kommentárba. Veszprémy László ugyanis közreadott egy olyan tanulmányt, amelyben csatlakozott ahhoz a — szakirodalomban már korábban megjelent — véleményhez, mely szerint Ransanus műve alapján következtetni lehet egy korai István-életrajz egykori léteire (*Veszprémy László*: Ransanus krónikája Géza–István fejezetének forrásproblémája. Magyar Könyvszemle 106. [1990] 99–112.). A tanulmányban foglaltakkal szemben Kulcsár Péter igen határozott ellenvéleményt fogalmazott meg (*Kulcsár Péter*: Ransanus Szent István-életrajzáról. Magyar Könyvszemle 107. [1991] 307–315.), s ez utóbbi tanulmányt kommentálta Körmen di Tamás oly módon, hogy Kulcsár Péter „alighanem végérvényesen bebizonyította, hogy Ransanus műve alapján nem következtethetünk egy olyan Szent István-életrajzra, amely még a Nagyobb legendánál is korábban keletkezett volna” (*Körmen di T.*: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete i. m. 79.). Tanulmányának e helyén tehát Körmen di még csak a korai István-legenda létét „Ransanus műve alapján” feltételező vélemények túlhaladott voltát vélelmezi, s hogy mennyire helyes e megszorítás alkalmazása, az kiderül abból, hogy tanulmányában maga Kulcsár sem zárta ki annak lehetőségét, hogy egy „őslegenda” létezhetett egykor, csupán ahhoz ragaszkodott, hogy Ransanus nem használt Hartvikén kívül más Szent István-legendát (*Kulcsár P.*: Ransanus Szent István-életrajzáról i. m. 314.), igaz, utóbb mégis kétkedően fogalmazott az „őslegenda” egykori létevel kapcsolatban (uo. 314–315.). Az azonban, hogy Körmen di Kulcsárhoz hasonló jelentőséget tulajdonít-e Csóka J. Lajos munkájának is — aki tudniillik Gerics József azon elképzelésével kapcsolatosan fogalmazta meg ellenvéleményét, mely szerint István Kisebb legendája is tartalmaz olyan nyomokat, amelyek alapján feltételezhető egy mára elveszett korai István-legenda egykori léte (*Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961. [Ertekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.] 7–19., vö. *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. [Irodalomtörténeti Könyvtár 20.] 640–646.) — vagy sem, hasonló kommentár híján nem derül ki.

<sup>10</sup> *Veszprémy L.*: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez i. m. 337–338.

kább találok a magam, semmint Kertész Balázs álláspontjával összhangban lévőnek. Az mindenesetre bizonyos, hogy ennyi muníció birtokában erős túlzás — a Veszprémi tanulmányát nem ismerők számára pedig kifejezetten félrevezető — Kertész általam kifogásolt kijelentése.

Kertész Balázs azon kérdésére, mi szerint „Zsoldos elmélete kapcsán az a kérdés is felvethető, hogy ha valóban létezett egy korai István-életrajz, s az Somogyot és Zalát is Koppányhoz kapcsolta, akkor a jelenleg ismert István-legendák miért nem nevezik meg sem Koppányt, sem az említett területeket”,<sup>11</sup> nem tudok válaszolni, a kérdésnek azonban nem tulajdonítanék túlzott jelentőséget, hiszen a ma ismert legendák — és krónikák — olyan kardinális jelentőségű eseményről is szembetűnő szűkszavúsággal számolnak be, mint amilyen például István koronázása volt. Eljárásuknak nyilván megvolt a maga oka, mégha azt ma már nem is lehet kideríteni.<sup>12</sup>

Kertész Balázs egy további felvetésére — „minimális az esélye annak, hogy a Kartauzi Névtelen a 16. század első negyedében ugyanannak a csupán feltételezett forrásnak ugyanazt a részét használta, amelyet a 15. század végén a ferences Laskai Osvát”<sup>13</sup> — megfelel önmaga, amikor tanulmánya következő bekezdésében úgy vélekedik: „joggal tételezhetjük fel”, hogy a Karthauzi Névtelen Laskai munkájának ismeretében dolgozott.<sup>14</sup> Ha ugyanis Kertésznek igeza van, akkor a Karthauzi Zalára vonatkozó híre is Laskaitól származhat — aminek lehetőségével a korábbiakban magam is számoltam —, ha viszont tévedne e kérdésben Kertész, azaz a Névtelen Laskaitól függetlenül tudott Koppány és Zala kapcsolatáról, akkor semmivel sem valószínűtlenebb, hogy ugyanazon forrást használták, mint az, hogy ugyanazon szájhagyományt ismerték volna (ne feledjük: Laskai Zalára vonatkozó híradását Kertész valamiféle szájhagyományra vezeti vissza). Egyébiránt nem szükségképpen kellett ugyanazt a forrást használnia Laskainak és a Karthauzi Névtelennek.

Félreértés végezetül az alapja mindazon megjegyzéseknek, amelyeket Kertész Balázs a Karthauzi Névtelennél felbukkanó „paraszt urak” kifejezéssel kapcsolatos magyarázattal szemben tett. Egyetértek ugyanis Kertésszel abban, hogy a „terminus a világi főméltóságokat jelöli”.<sup>15</sup> Ha Kertész mégis mást olvas ki írásomból, akkor kénytelen vagyok arra gondolni, hogy nem fogalmaztam elég világosan. Bár mindazok közül, akik kérdéses tanulmányomat még kéziratban vagy már megjelenése után elolvasták, és megtiszteltek azzal, hogy megosztották velem véleményüket az abban foglaltakról, egyedül Kertész Balázs értette félre mondanivalómat, azonban ez az egyetlen eset is éppen eggyel több a kívánatosnál. Érvélemben a „paraszt urak” kifejezésnek a jelentése nem jutott szerephez, úgy gondoltam ugyanis — mint látnivaló: tévesen —, hogy az, a Hartvik-legenda párhuzamos helyével együtt említve a Névtelen szóban forgó passzusát, magától értetődik. Ha a kifejezésnek azt a jelentést tu-

<sup>11</sup> *Kertész B.*: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen i. m. 480.

<sup>12</sup> A magyar források István koronázásával kapcsolatos feltűnő visszafogottságának egy lehetséges okára l. Koszta László recenziójának idevágó fejtegetéseit, *Századok* 141. (2007) 1033.

<sup>13</sup> *Kertész B.*: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen i. m. 480.

<sup>14</sup> Uo. 480–481.

<sup>15</sup> Uo. 481.

lajdonítottam volna, amit Kertész feltételez, arra kellett volna magyarázatot találnom, hogy mit keres az „úr” szó a „paraszt” mellett. Ehelyett azonban arra kerestem a választ — s a kérdés lényegét most is ebben látom —, hogy mi okból alkalmazta a Karthauzi Névtelen ezt a szokatlan terminust. Továbbra is úgy vélem, a „paraszt úr” kifejezés háttérében joggal kereshető a *iobagio* terminus, melyet a Névtelen 'paraszt'-ként fordított, míg azt, hogy a *iobagio*nak nem a maga korában általános '(jobbágy)paraszt' értelméről van szó, az „úr” kifejezésnek a „paraszt” után tételével érzékeltette. Mivel olyan István-legenda, amelyben a király életének ezen epizódját előadó részében a *iobagio* kifejezés előfordulna, jelenleg nem ismeretes, a krónikák pedig nem említik az epizódot, kézenfekvő a következtetés, hogy egy elveszett vagy lappangó forrást használt a Karthauzi Névtelen ehelyütt. Ebből persze az is következik, hogy ez a forrás nem lehetett a ma ismert István-legendáknál korábbi „őslegenda” eredeti szövege, hanem valamiféle olyan munka ismerete feltételezhető, mely a 12–13. század fordulója körüli évtizedek terminológiáját alkalmazta. Arra vonatkozóan azonban, hogy ez az „őslegenda” valamely az idő tájt aktualizált változata volt-e, vagy egy olyan krónikavariáns, amelybe átemelték Szent István életének ezt az epizódját, nem bocsátkoznék találgatásokba. Ez szükségtelen is lenne, mivel az eddigiek önmagukban is igazolják, hogy a Karthauzi Névtelen valóban használt ma ismeretlen forrást vagy forrásokat, így a Koppány és Zala kapcsolatára vonatkozó híradása sem seperhető le az asztalról.

Rátérvén immár a vita Laskait érintő tartalmi elemeire, igazat kell adnom Kertész Baláznak abban, hogy a Szent István Kisebb legendájában szereplő azon mondat, mely szerint István a legyőzött Koppány népeit és azok utódait az egyház szolgáivá tette,<sup>16</sup> nem szerepel Laskai egyik Szent István-sermójában sem, mégsem gondolnám, hogy a ferences szerzetes forrása ehelyütt kizárólag a Hartvik-legenda lenne. Laskai és Hartvik szövege között ugyanis jelentős különbségek fedezhetők fel. Hartvik előadása szerint István „azok [tudniillik a lázadók — Zs. A.] dolgaiból önnön hasznára semmit meg nem tartott, hanem ... Szent Márton ... nevére monostor építésébe kezdett. Birtokokkal, jövedelmekkel és minden szükséges jóval gazdagította, és a ... leigázottaktól tizedet szedve a püspökségekhez tette hasonlatossá, oly szigorú tized beszolgáltatását róva ki rájuk minden javukból, hogy ha valamelyiküknek történetesen tíz gyermeke született, tizedik magzatát Szent Márton kolostorába kellett adnia”.<sup>17</sup> Hartvik tehát, ellentétben Laskaival, a monostornak adott birtokokról nem mondja, hogy azok a lázadók elkobzott javai lennének (még ha ez, persze, a helyzetből logikailag következik is), Laskai ellenben mítsem tud a tizedfizetési kötelezettségről. Ha a Pannonhalmának adott birtokok eredetét illető különbség Hartvik

<sup>16</sup> Legenda minor c. 3. — Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999.<sup>2</sup> (a továbbiakban: SRH) II. 395.

<sup>17</sup> Legenda Sancti Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta c. 6. — SRH II. 409–410. Az idézett magyar szöveg Kisdí Klára fordítása, l. Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. 320–321.

és Laskai között még indokolható is lenne azzal, hogy Laskai Hartvik szövegének ismeretében, de emlékezetére hagyatkozva dolgozott,<sup>18</sup> a tizedfizetés mellőzését illetően ez a magyarázat már aligha állhat helyt, hiszen, ha van feltűnő és nehezen felejtető része Hartvik tudósításának, az éppen a tizedek kapcsán tett, a pannonhalmi monostor püspökségekhez hasonlatossá tételére vonatkozó hartviki megjegyzés, nem is beszélve a gyermektizedről. A másik fontos eltérés abban mutatkozik meg, hogy az István ellen lázadók vezetőit Hartvik — és a Nagyobb legenda — a *princeps* szóval jelöli meg,<sup>19</sup> míg a Laskai által alkalmazott *nobilis* egyedül a Kisebb legendában szerepel.<sup>20</sup> Ez utóbbi körülmény a ferences szerzetes forrásai után kutatva a Kisebb legendára irányítja figyelmünket, a tizedfizetés említésének mellőzése pedig az annak szerzője által használt forrásra, melyet Gericus József, amint arról már szó esett, egy mára elveszett István-legendával azonosított.

Kertész Balázs azon kijelentését tehát, mi szerint a vitánk alapját képező „sermórészletekben semmi nem utal egy feltételezett István-életrajz használatára”,<sup>21</sup> a fentiek miatt nem találom helytállóknak, de azoktól függetlenül is csak abban az esetben állna módomban elfogadni, ha eltekintenek attól a körülménytől, hogy azok Zalát is Koppány uralmi területének részeként mutatják be. Mivel azonban vitánk mégiscsak ezen tudósítás értelmezése körül forog, erre nem látok lehetőséget.

Kertész Laskai munkamódszerét jellemezve úgy vélekedik, hogy István és Koppány harcának megörökítésekor „az író a Hartvik-legenda és a Thuróczykrónika alapján, minden bizonnyal az emlékezetére hagyatkozva fogalmazott. Az egykori küzdelem részletes bemutatása nem volt célja, a sermo mondanivalóját tartotta szem előtt. Az elmondottakkal magyarázható egyrészt az utalás rövidege, másrészt az a tény, hogy a szöveg csak részben mutat szó szerinti egyezést a felhasznált forrásokkal”.<sup>22</sup> Meglehet, ám ebben az esetben annál feltűnőbb, hogy Laskai a Kertész szerint kizárólagos írott forrásainak tudósítását *bővíti* a Zalára vonatkozó résszel, mégpedig oly következetesen, hogy a második sermóban — amit Kertész korrektül nem is hallgat el — kizárólag Zalát szerepelteti, Somogy említése nélkül. Ez az eljárás határozottan arra utal, hogy Laskai kifejezetten ragaszkodott Zala és Koppány személyének összekapcsolásához. Ennek ellenére Kertész Balázs úgy vélekedik, hogy „pusztán az alapján, hogy a ferences barát az István elleni lázadás kapcsán Zalát is megemlíti, nem jelenthetjük ki, hogy a késő középkori író jelenleg ismeretlen írott forrást használt”.<sup>23</sup> Megítélésem szerint viszont önmagában már ez is elegendő lenne, kétségkívül megnyugtató azonban, hogy nem kell csupán Zala említésére hagyatkoznunk a kérdés megítélésében. Köztudomású ugyanis, hogy Laskai más esetben is tartott fenn olyan információt Szent István személyére vonatkozóan,

<sup>18</sup> Vö. Kertész B.: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen i. m. 483–484.

<sup>19</sup> Legenda Sancti Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta c. 6. — SRH II. 408. és Legenda maior c. 6. — uo. 381.

<sup>20</sup> Legenda minor c. 3. — uo. 395.

<sup>21</sup> Kertész B.: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen i. m. 480.

<sup>22</sup> Uo. 483–484.

<sup>23</sup> Uo. 488.

amelynek forrása ismeretlen. Arról, hogy István és Gizella házasságából több fiú született, megemlékezik a magyar krónikáshagyomány,<sup>24</sup> s ezt a híradást megerősíti a király Nagyobb legendája is, hozzátéve, hogy e fiúk még fiatalon meghaltak.<sup>25</sup> Történetesen éppen Laskai az — valamint a bajor Jakob Unrest —, aki arról is beszámol, hogy Imre egyik fivérét Ottónak hívták.<sup>26</sup> Kérdés mármost, honnan származhat ez az információ. Kertész Balázs szerint Laskai többféle forrástípust használt fel munkája során: igazolhatóan vagy feltételezhetően ismert bizonyos írott forrásokot — történetírói, illetve hagiográfiai munkákat —, merített különféle hagyományokból, talán képi ábrázolásokat is felhasználott,<sup>27</sup> s végezetül nem volt teljesen idegen tőle, hogy saját fantáziájára hagyatkozva egészítse ki máshonnan való ismereteit (merthogy a Kertész által említett „írói invenció”<sup>28</sup> voltaképpen mégis csak ezt jelenti).

Az esetleges képi forrásokról, ilyenek hiányában, nincs mit mondanom. Az „írói invenció”-t, úgy vélem, szintén kizárhatjuk a lehetséges megoldások közül. Az Ottó név nem volt különösebben népszerű a magyar középkorban,<sup>29</sup> az pedig, hogy Laskai a Szent István kortársaként uralkodó III. Ottó császárra gondolván ötlötte volna ki az Ottó nevet — mintegy megelőlegezve ily módon azt a gondolatmenetet, amely a magyar történetírásban Szent István ismert nevű fiai által viselt Ottó–Henrik (Imre) névpár értelmezésével kapcsolatosan régóta jelen van<sup>30</sup> — komolyan aligha jöhet szóba, mégpedig annál is kevésbé, mert a magyar források III. Ottót meg sem említik.

Szintén szerfelett valószínűtlen, hogy valamely szájhagyomány hatásával kellene ez esetben számolni, hiszen egy még gyermekkorban meghalt herceg aligha lehetett hőse — vagy akár csak mellékszereplője — valamiféle mondanak. Marad tehát annak feltételezése, hogy Laskai írott forrás alapján tudott a névről,<sup>31</sup> s e forrásnak szükségképpen meglehetősen korainak kellett lennie, hiszen Szent István Ottó nevű fiának emléke bizonyos hamar elhalványult. Magát a forrást illetően egy olyan István-legenda, amely a ma ismertekkel ellentét-

<sup>24</sup> *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. c. 63.* — SRH I. 312.

<sup>25</sup> *Legenda maior Sancti Stephani regis c. 15.* — SRH II. 390.

<sup>26</sup> *Historiae Hungaricae fontes domestici I–IV. Ed. M[atthias] Florianus. Quinqueecclesiis 1881–1885. I. 85.* és Jakob Unrest: *Von dem landt Vngern weylandt Pannonia genannt. Ed. Franz von Krones. Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung I. (1880) 365.*

<sup>27</sup> *Kertész B.: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen i. m. 475–476.*

<sup>28</sup> Uo. 485.

<sup>29</sup> Amint az az Árpád-kori névanyag feldolgozásából kiderül (*Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár [1000–1301] Bp. 2004. 609.,* vö. még 76–77., 592.), s ugyanerről tanúskodnak a Zsigmondkori oklevéltár 1387 és 1420 közötti időszakra vonatkozó kotelei, amelyek esetében, a keresés megkönnyítése érdekében, azok digitalizált változatát használtam (A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa [DL–DF 4.2]. Szerk. Rác György. Bp. 2003.).

<sup>30</sup> Vö. pl. *Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. (Történeti nép- és földraizai könyvtár 51.) 56.; Tóth Zoltán: Szent István legrégebb életirata nyomán. Századok 81. (1947) 40.; Hóman Bálint: Szent Imre. Magyar Szemle 9. (1930) 203–204.; Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 374.; Kristó Gyula: Szent István király. (Tudomány – Egyetem) Bp. 2001. 120.*

<sup>31</sup> Vö. *Tóth Z.: Szent István legrégebb életirata i. m. 40–41., 64–67., 75–76.* — Szembetűnő, hogy Csóka J. Lajos abban a terjedelmes bírálatában, mellyel cáfolni igyekezett Tóth Zoltán egy elveszett, korai István-életrajzra vonatkozó felfogásának helyes voltát, az Ottó herceggel kapcsolatos kérdések fel sem merültek (*Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 623–640.*), nehezen elhessegethető gyanúm szerint az ellenérvek hiánya miatt.



ben nem mulasztotta el megnevezni a király meghalt gyermekeit, éppúgy szóba jöhet, mint valamely, a dinasztia tagjainak felsorolására szorítókozó feljegyzés. Az persze, hogy Jakob Unrest híradása vajon önállóan tekinthető-e, vagy Laskai ismeretén alapul, további kérdés. Az előbbi felvetéshez lehetőséget biztosít Szent István bajorországi tisztelete és a középkori bajor–magyar kapcsolatok élénk volta, míg az utóbbi eset mit sem változtat Laskai tudósításának értékén.<sup>32</sup> Amellett pedig, hogy Laskainak Ottó hercegre vonatkozóan rendelkezésére állhatott valamely ma már ismeretlen forrás, Koppány és Zala kapcsolatára viszont nem, nehéz lenne hihető érveket kovácsolni.

Végezetül a további félreértések és időt rabló viták elkerülése érdekében szükségesnek tartom megjegyezni, hogy téved Kertész Balázs, amikor arra következtet, hogy „bizonyítottnak” tekintem „egy korai István-életrajz egykori meglétét”.<sup>33</sup> Bizonyítottnak azt tekintem, hogy mind Laskai Osvát, mind a Karthauzi Névtelen munkáinak vitánkban emlegetett részeiben felfedezhetők ma már ismeretlen írott források használatának nyomai. Ez azonban, megítélésem szerint, korántsem jelenti azt, hogy minden egyes olyan információ, amely kettjük munkáiban olvasható, a krónikákból és legendákból viszont hiányzik, korai elveszett forrásokra lenne visszavezethető. A Koppány és Zala kapcsolatára, valamint az Ottó hercegre vonatkozó híradások ellenben olyan hézagmentesen illeszkednek a más forrásaink és azok értelmezése alapján kirajzolódó képhez, hogy ennek magyarázatát kézenfekvő valamiféle, az egykor volt valóságot híven tükröző források használatában keresni. Mivel pedig ezek az információk Szent István életével és korával kapcsolatosak, s mivel történetírásunkban — a Kolon megye mibenlétét firtató kérdéstől függetlenül — megfogalmazódtak egy korai Szent István-életrajz egykori létével számoló elképzelések (melyek minden további vitát kizáró cáfolata mindmáig várat magára), magától értetődik, hogy Laskai és a Karthauzi Zalára vonatkozó, valamint Laskai Ottó herceggel kapcsolatos híreinek eredetét illetően magam is elsősorban erre a forrásra gyanakszom. Nem zárkózom el azonban más megoldástól sem, annak viszont nem látom sem szükségét, sem értelmét, hogy Laskai (és esetleg a Karthauzi Névtelen) Koppány uralmi területét Zalára is kiterjesztő híradásának forrását kutatva egy „csupán feltételezett”<sup>34</sup> írott forrással (vagy forrásokkal) szemben egy senki által nem hallott és senki által le nem jegyzett, azaz szintén csupán feltételezett sajtóhagyományt részesítsek előnyben, mint azt Kertész Balázs teszi.

---

<sup>32</sup> Ezzel kapcsolatban nem érdektelen megjegyezni, hogy Laskai Ottó hercegre vonatkozó híradásának elfogadásától és az abból adódó következtetések levonásától még a Laskai Zalával kapcsolatos tudósításának forrásértékét mereven elutasító Kristó Gyula sem idegenkedett, vö. *Kristó Gy.: Szent István király* i. m. 120.

<sup>33</sup> *Kertész B.: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen* i. m. 480.

<sup>34</sup> Uo.



# BESZÁMOLÓ

---

## ÁRPÁD EMLÉKEZETE

*Beszámoló az MTA Történettudományi Intézete és az MTA Európa-történeti Munkacsoportja által a honfoglalást lezáró pozsonyi csata 1110. évfordulója alkalmából 2007. november 13-án megrendezett konferenciáról*

A konferenciát bevezető előadásában *Glatz Ferenc* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója kifejtette, hogy a kutatókat a kutatói kíváncsiság mellett különböző kihívások, mint például a közgondolkodásból fakadóak, vezérik. A történettudomány egyik nagy terhe, hogy újból és újból felbukkannak tabu-témák, mint például az 1970-es években a fasiszmus története. Az 1989-ben felgyorsult politikai változások hivatalosan ugyan visszaszorították ezeket, a politikai erők azonban, saját érdekeiktől vezérelve, időről-időre aktualizálnak egy-egy kérdéskört. Ezáltal új hasadás jött létre, melyet az úgynevezett jobb-, illetve az úgynevezett baloldalnak a történelem egyes részleteinek kisajátítására való törekvése mélyít el.

A történésznek el kell utasítania a politikailag kihasználható érvrendszerek használatát, és politikai felhangoktól, szónoklatoktól függetlenül, a szakma szempontjait kell előtérbe helyeznie. A történész számára minden témának önmagában kell érdekesnek lennie. A magyar kutatónak attól sem szabad tartania, hogy álláspontja olykor — nemzeti alapon — szembekerülhet a környező államok történészeinek nézeteivel.

Az Árpád konferencia megrendezése a kutatói és a közgondolkodásból származó kihívás mellett, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Középkori Osztályának módszeres, az egész középkori magyar történelmet feltáró igényének köszönhető. *Glatz Ferenc* kiemelte, hogy jelen konferencia valamennyi előadása európai kitekintéssel vizsgálja a honfoglalás körét. Ez elengedhetetlenül szükséges az új Európa-tudat alapjainak megteremtéséhez.

Ezt követően *Fodor István*, a Magyar Nemzeti Múzeum címzetes főigazgatója, a Szegedi Tudományegyetem professzora kapott szót. *Árpád és népe a régészet tükrében* című előadása kezdetén leszögezte, hogy mind a történészek, mind a régészek nehéz helyzetben vannak — előbbieket a történeti források szűkössége, utóbbiak Árpádtól származó tárgyi emlék hiánya miatt —, amikor Árpád vezér alakjáról nyilatkoznak. A múzeumokban őrzött nagyszámú honfoglalás kori lelet, és az ásatásokon tett megfigyelések azonban Árpád honszerző népéről igen sokat elárulnak. E régészeti emlékek nem kis hányada már a 19. században — főként annak vége felé — is a kutatók és az érdeklődők rendelkezésére állt, ennek ellenére a művészi alkotásokban a tudományos eredményekből kirajzolódó kép hasznosításának teljes hiánya figyelhető meg, aminek közismert példája az 1895-re elkészült Feszty-körkép. 1907-ben az *Árpád és az Árpád*

*dok* című kötetben Hampel József foglalta össze a régészetnek a honfoglalókra vonatkozó addigi ismereteit. Hampel sok újdonságot (lovass temetkezés, ősi magyar nyereg kérdése) tárt a közvélemény elé, ugyanakkor itt fogalmazta meg először, hogy a magyarok csupán a gazdag lovassírokban kereshetők, a szegényes mellékletű, nagy sírszámú temetőkből a zömmel szláv nyelvű szolgálk nyugszanak. A 20. századi régészek közül László Gyula a honfoglalók külső megjelenésének, egykori fegyverzetük és használati tárgyaik valós alakjának, ezen túl pedig társadalmuk egykori szerkezetének meghatározásában tett rengeteget. Ez utóbbival kapcsolatban arra a megállapításra jutott, hogy a nagycsaládi rendszer volt jellemző az egész magyarságra a 10. században, a közrendűektől egészen a fejedelemeig. László Gyula megfigyeléseit később többen is finomították, lényegük azonban Fodor István szerint többé-kevésbé ma is biztos kiindulást jelent a kutatásban. Társadalomtörténeti tekintetben alapvető jelentőségű volt az 1950-es évek végén Szőke Béla azon felismerése, hogy a Hampel által még szlávnak tartott, szegényes mellékletű 10–11. századi temetők a magyar szállásterületen belül szintén zömmel magyar etnikumúnak ítéelhetők, csakhogy a szegényebb néprétegek hagyatéka. Az utóbbi évtizedekben számos jelentős temetkezés és egész temető került napvilágra, amelyek lényegesen módosították és gazdagították a korábbi ismereteket. Fodor István szerint egyre inkább nyilvánvaló, hogy nincs két egyforma honfoglalás kori temető, ami azt is jelenti, hogy a honfoglalók társadalmát bonyolultán rétegezettnek kell elképzelni. Azaz a nagycsaládi rendszer nem lehetett olyan általános érvényű az egész társadalomra, ahogyan azt egykor László Gyula vélte. Az előadó végül kijelentette, hogy a régészet és társtudományai, így például az embertan vagy az állattan, még sok meglepetéssel szolgálnak a jövőben.

A délelőtti program a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete két munkatársának előadásával folytatódott. *Langó Péter* arra kereste a választ *Az ország határainak megállapítása. A 10. századi Magyar Fejedelemség nyugati határvonalának kérdése a régészeti kutatások tükrében* című előadásában, hogy a nyugati határszél régészeti feltárása hogyan változott, és miért nem kapott kellő hangsúlyt az eddigi kutatások során. Amíg kelet felé a korábbi magyar szállásterületek megtalálása reményében már a 19. század közepétől aktív érdeklődés jellemezte a kutatást, addig a Kárpát-medence további szomszédos régiói irányában már nem volt ilyen mértékű a figyelem. A 20. század elején a magyar tudományosság a határvédő szerephez kapcsolódva az Árpád-kori időszakra helyezte a hangsúlyt, a nyugat-magyarországi határok megállapítása kapcsán a területen lévő Várvidék és Órség helynévrendszerének kialakulását, későbbi történelmi szerepét vetítette vissza a 10. századra. A statikus történelmi kép a folyamatosság hangsúlyozását szolgálta. A 20. század nem kedvezett a régészeti újraértékelésnek, előbb az államhatárok megállapítása, majd a revízió lehetősége is gátja volt ennek. A kérdés újragondolására az 1960-as években a magyar kutatásban bekövetkező szemléletváltás teremtett lehetőséget, mellyel párhuzamosan változás következett be a német nyelvű kutatásban is. *Langó Péter* szerint mára egyre inkább körvonalazódik az a határzóna, amely alatt az a terület értendő, ahova már nem terjedt ki a magyar fejedelemség politikai fennhatósága, megtalálhatók viszont az olyan tárgyak, ame-

lyek a korabeli Kárpát-medence köznapi viseletének a részét képezték. További kutatást igényel a kapcsolatrendszer jellege és hatása, ami a vizsgált régiók között — a politikai változásoktól részben függetlenül — fennállt. Az előadó ki-tért arra is, hogy jelenleg a régészet nem rendelkezik olyan kritériumokkal, ami alapján az egyes tárgyak etnikusan jellemzőnek tekinthetők lehetnének. A kora középkori régészeti kutatásban is egyre inkább előtérbe kerül David Leonard Clarke modellje, az egyes kulturális adaptációk és az ahhoz rendelhető csoportok kapcsolatairól. A kulturális jelenségek egésze révén csak a valamikori etnikus egység egy része írható le. Langó Péter úgy véli, hogy a régészeti kutatás jelenleg csak adalékokkal tudja kiegészíteni az egykori határmente múltjának mind teljesebb megismerését.

*Mende Balázs Gusztáv* a honfoglalás korának kutatásába bekapcsolódó új tudományterületet, az archeogenetikát bemutató, *Az Árpádok génjei nyomában: az archeogenetika lehetőségei és korlátai a honfoglalás kor kutatásában* című előadásában felhívta a figyelmet az archeogenetika nehézségeire és problémáira. A régészettudomány a vizsgálat alapjául szolgáló DNS-t általában csontokból, fogakból nyeri: ez az ásatag DNS azonban negatív tulajdonságokkal is rendelkezik (például: töredezettség, limitált mennyiség, módosult állapot), ami mellett a régész feladatát az emberi „szennyezés” — azaz a mintával érintkezők DNS-ének befolyása — is nehezíti. A mitokondriális DNS segítségével a maternális öröklés-menet, az Y-kromoszóma vizsgálatával a paternális öröklés-menet vizsgálható, az autoszómák pedig a közvetlen vérségi kapcsolatok kimutatására alkalmasak. A modern európai népesség anyai ágon öröklődő mitokondriális DNS-állományának vizsgálata szerint a ma élő európaiak döntő része (mintegy 95 százaléka) hét nagyobb genetikai nyaláb, úgynevezett haplocsoport egyikébe tartozik. Ezek a csoportok, amelyeket jellegzetes báziseltérések határoznak meg, geográfiailag jól meghatározható európai területekre jellemzőek. A honfoglalás kori, 10–11. századi, magyarság 68 mintából álló adatbázisa a haplocsoport-megoszlás alapján heterogén csoportnak tekinthető, melyben az ázsiai elem mintegy 13%-ot tesz ki. Ha azonban a 68-as csoportból kiemelik a hartai temetőben vizsgált 19 mintát, akkor eltérő eredmény születik, hiszen már 32%-os ázsiai eredetháttér mutatható ki. Mindezzel az előadó azt szemléltette, hogy a vizsgálat tárgyául szolgáló különböző adatbázisok ugyanarra a kérdésre eltérő eredménnyel szolgálhatnak. Ráadásul a fenti vizsgálat a múltnak egy pillanatfelvételét rögzíti, vagyis sem az előtte, sem az utána lévő korszakok adatai nem állnak a kutatók rendelkezésére. Ugyanakkor ez a vizsgálat konkrét kérdések megválaszolására lehetőséget teremt, hiszen a hartai temető esetében bizonyítást nyert, hogy a 10. századi úgynevezett kiscsaládi temetkezéseket nem (csak) a vérségi-rokonsági kötelék határozza meg. Mende Balázs Gusztáv előadása végén az archeogenetika preferenciáit, lehetőségeit és feladatait vázolta fel: (1) Y-kromoszómális vizsgálatok, 10. századi apai adatbázis építésére; (2) mitokondriális DNS vizsgálatok: avar és kora Árpád-kori adatbázis létrehozására; (3) temetők, temetőrészek teljes feldolgozása; (4) a minták környezetének feltárása; (5) régészeti környezet részletes feltárása. Alapkérdésként azonban mindig szem előtt kell tartani, hogy van-e biológiai módszerekkel vizsgálható „magyar” kategória a honfoglalás korában, továbbá azt is, hogy mi a történeti összehasonlítás alapja (család,

nyelv, territórium stb.), s végezetül megfeleltethetők-e egymásnak a vizsgált adatbázisok (kronológiai diszharmónia).

A délutáni programot Tóth Sándor László, a Szegedi Tudományegyetem docense nyitotta meg *A honfoglalás és nemzetközi háttere* című előadásával. Ebben elsőként a magyar történetírás régi dilemmáját vázolta fel: tudatos vagy kényszerű honfoglalás volt-e a magyar honszerzés? A források alapján az előadó megállapította, hogy tudatos honfoglalásról nem lehet beszélni, még akkor sem, ha egyértelmű, hogy a magyar vezetők bizonyos előzetes információk alapján döntöttek az új hazába költözésről. Ezen alaptétel leszögezése után Tóth Sándor László a honfoglalás keleti és nyugati hátterét vette vizsgálat alá. A honfoglalás előzményeit, kiváltó okait illetően a meghatározó eseménysorozat véleménye szerint keleten zajlott le. A honfoglalás előzményeinek másik, valamivel kisebb súlyú nyugati szálát a 890-es évek Kárpát-medencei, illetőleg balkáni eseményei jelentik. Ezek elemzése során az előadó arra az eredményre jutott, hogy a kalandozók bulgáriai veresége csak közvetve, az esetleges bolgár–besenyő szövetkezés és főként a besenyők etelközi nagy támadása viszont közvetlenül járult hozzá Etelköz feladásához és a honfoglaláshoz. Az előadó a honfoglalás eseményeinek rekonstrukciója során arra a megállapításra jutott, hogy a honfoglalás első szakasza 894–895-re tehető. Ezt követően 894 és 896 — esetleg 898 és 900 — között kerülhetett sor a Kárpát-medence keleti felének megszállására, majd 900-ban a keleti frank hűbéres Pannónia, a mai Dunántúl elfoglalására. Az, hogy 902-ben a Dunától északra morva területeket foglaltak el a magyarok, majd 907-ben visszaverték a keleti frank támadást, Tóth Sándor László szerint inkább tekinthető az új szállásterület biztosításának, semmint a honfoglalás szerves részének. A magyar törzsszövetség megalapozását illetően az előadó bizonyosnak tekinti, hogy a megalapozás törzsenként, azon belül pedig nemzetségenként történt. Tóth Sándor László véleménye szerint Árpád fejedelmi törzse a szállásterület nyugati részében foglalhatott helyet, amely a Duna középső részét jelenthette, kiterjedve a Dunántúl északi felére is. A Duna középső részének déli részén, kiterjedve a Dunántúl déli részére a karkhasz-törzs (később Bulcsú törzse) foglalhatott helyet. A Tiszától keletre, az északi részen lakhatott a gyula törzse, amely később Erdélybe húzódnak. További törzsi szállásterületeket tételezhetünk fel a Szerémségben (Dráva-Száva köze), a Dunától északra, Duna-Tisza köze, s a Tiszától keletre levő területen is.

*Veszprémy László*, a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézete és Múzeuma Hadtudományi Könyvtárának igazgatója *A pozsonyi csata* című előadása elején kifejtette, hogy a mai Pozsony közelében, 907. július első napjaiban lezajló fegyveres összecsapásban a magyarok megsemmisítő vereséget mértek Gyermek Lajos német király hadseregére. A magyar krónikások hallgatnak a 907. évi pozsonyi csatáról, csak a délnémet halottaskönyvekben lehet olvasni a csatában elesettekről, s a Salzburgi Évkönyvekből tudható meg a csata helye (*ad Brezalauspurc*). A csatáról részletek Aventinus *Bajor évkönyvek* című művéből ismerhetők meg. Az előadó szerint az utak szűk áteresztő kapacitása és az utánpótlás szállítása miatt indokoltnak tűnik, amikor Aventinus a német seregek hármastávolságát (a Duna déli, illetve északi partja, valamint maga a Duna) ír.

Az előadó a seregek felvonulásának és a csata időpontjának vizsgálata során Torma Béla hadtörténész számításait is figyelembe vette. Ezek szerint az első bajor hadosztály június 24-én érthette el a Bécsi-erdő nyugati bejáratát, s a Fische folyónál legkorábban június 26-án léphettek harcba a magyarok a bajorokkal, s a bajorok július 3-ra érthették el a Pozsony környéki összecsapás helyszínét. A harci cselekmények — a halálesetekre vonatkozó eltérő datálásokból is következően — nem korlátozódtak egyetlen napra. Veszprémy László a csata első napját július 4-re teszi, az azonban, hogy három napig tartott volna, mint ahogy azt Aventinus állítja, véleménye szerint nem igazolható.

Veszprémy szerint a hadtörténeti modellezés segítségével az is meggyőzően bizonyítható, hogy a csatára Pozsony közelében került sor. A pozsonyi csata a honfoglalás lezárulását s az Enns és Fische folyók közötti terület ellenőrzésének a megszerzését, a gyepűelve nyugatra történő kitolását jelentette. A csata lehetséges magyar vezéreiről szólva Veszprémy László megállapította, hogy a történeti források az eseményeknek, a csatának Árpád személyével való bármilyen kapcsolatba hozását nem támogatják.

*Szovák Kornél*, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem docense *Árpád a középkori magyar történetírásban* című előadásában arra a kérdésre kereste a választ, hogy a 10. századi magyar történetre vonatkozó adatok minimális mennyisége a magyar történeti hagyományban vajon az ősgesta író szemléletének köszönhető-e. Mályusz Elemér a honfoglalás tényeinek a történeti tudatban történt elhomályosulását tudatos hagyományformálásra vezette vissza, melyért a keresztény szempontrendszer uralkodóvá válását tette felelőssé. Mályusz szerint az ősgesta szerzőjének legfőbb írói célja az volt, hogy éles határvonalat húzzon a magyarok történetében a pogány előidők és a keresztény kor közé. Ennek érdekében a pogány kort sötét színben tüntette fel, mely leginkább a pogány őshaza leírásában (kietlen pusztaság), és a magyarság biblikus eredetének (kámíta eredet) megformálásában mutatkozott meg leginkább. A sötét tónusú ősgesta tételeinek egyik pillérét, mely a magyar őshazára vonatkozott, Gerics József ingatta meg. Szovák Kornél szerint ezt követően kérdésként jelentkezik, hogy a másik pillér, azaz a kámíta hagyomány egykori megléte, önmagában megtartja-e a koncepcionális szerkezetet.

A kámíta hagyomány vizsgálata során az előadó részletesen kitért Mályusz Elemér és Tarnai Andor megállapításaira. Ezt követően kiemelte, hogy a magyarok származásának bibliai magyarázatában a Képes Krónika összeállítója a Nimródtól való származtatást elutasította, s helyette a magyarokat Jáfet fia Magortól származtatta (4. fej.). A dinasztia genealógiájában (26. fej.) ugyanakkor az Árpádokat — némi következetlenség árán ugyan, de mégis — a bibliai óriástól származtatta, s végső soron Jáfetre, az európai népek ősatyjára vezette vissza. Ezek alapján Szovák Kornél szerint nem számolhatunk kámíta eredethagyománnyal, s ha ilyen nem volt, a másik pillér megingása miatt nem számolhatunk a pogány kor sötét tónusú ábrázolásával sem az ősgestában. Ebből az is következik, hogy nem az ősgesta írójának elítélő véleménye volt annak az oka, hogy az Árpádra és a 10. századi történetre vonatkozó adatok a krónikában a minimumra redukálódtak, s többségükben ki is estek a magyar történeti hagyományból. Szovák Kornél szerint ennek oka egy erőteljes nagyfejedelmi hagyományformálásban

körvonalazható. Mindaz pedig, ami a régmúlt történetéből mégis fennmaradt, az éppen az ősgesta írójának köszönhető.

*Szabados György*, a Magyar Tudományos Akadémia, a Szegedi Tudományegyetem és a Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoportjának munkatársa *Árpád fejedelem emlékezete a 16–19. században* című előadásában a magyar historiográfia újkori kezdeteitől a kritikai történettudomány kialakulásáig tartó korszakot vizsgálta. A 16–17. század kevés figyelmet fordított Árpád személyére és korára. Ezt két okra vezette vissza Szabados György: (1) a hunok és a magyarok közötti időárkot az avar história beemelésével hidalták át; (2) a folyamatosan bővülő tudást a külhoni kútfők felkutatása táplálta, ennél fogva az uralkodó személyes története helyébe a népek személytelen története lépett. Az 1700-as évek derekán mutatható ki változás, amikor több, egymást erősítő hatásnak köszönhetően a figyelem a 9–10. század felé fordult. A Bizánci Császárság történelmét feldolgozó jezsuita Kéri Borgia Ferenc 1740-ben közzétette a honfoglalás korának egyik alapvető forrását, a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár által szerkesztett, az utókor által *De Administrando Imperio* címmel ellátott politikai kézikönyvet. Az előadó szerint az előidő-szemlélet újabb hangsúlyváltását Anonymus gestájának felfedezése és — Bél Mátyás jóvoltából — első kiadása hozta 1746-ban. Álmos és különösen Árpád személye ekkortól került előtérbe. Anonymus mély nyomot hagyott az elkövetkező évtizedek történelmi és irodalmi műveltségén egyaránt. A formálódó kritikai történettudomány jeles képviselői a gestát bevezették az ismert kútfők közé, és módszeresen elemezték, és bírálták adatait. Az előadás során Szabados György kitért az „Árpád-ház” fogalom bevezetésének kérdéskörére is. Az „Árpád-ház” értelmű *stirps Arpadianae* szókapcsolat elemei elsőként Zsámboki Jánosnál tűntek fel 1568-ban. Az „Árpád-kor” és „Árpád-ház” kitételeket először 1770-ben használta Palma Ferenc Károly, de Szabados György szerint Katona István volt az, aki e kifejezésnek 1779-ben leírt okfejtésével értelmet adott.

*Mikos Éva*, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének munkatársa *Árpád, az örök. Árpád vezér 19. századi populáris ábrázolásának folklorisztikus elemei* című előadásában 18–19. századi kalendáriumokat (1753 kötet) vizsgálta, melyekben 63 honfoglalással kapcsolatos szöveg található. Ezekben sajátos kép alakult ki Árpádról, amely az előadó szerint sok tekintetben a folklórra emlékeztető variánsokat eredményezett. A magyarországi kalendárium-irodalomban hosszabb szövegek és képek a 18–19. század fordulóján jelentek meg. Ennek a hagyománynak egyik elindítója a Trattner-féle könyvnyomda *Magyarországi o és új kalendárioma*, melynek 1799-ben indult a magyar történelem jeles alakjait és a hozzájuk fűződő eseményeket bemutató rovata. Az ezekben fellelhető képek vizsgálata során az előadó megállapította, hogy Árpád ábrázolásának van néhány tipikus jegye: Árpádot kezében buzogánnyal, hátán párducbőr kacagánnyal mutatták be. A Bucsánszky Alajos által az 1849-es évben elindított kalendáriumokban kezdődik a honfoglalás jelenetek formájában (például a vérszerződés csoportképe) történő bemutatása. Mikos Éva a kalendáriumokban fellelhető szövegek elemzésére során arra a megállapításra jutott, hogy Árpád személyével kapcsolatban a leggyakrabban emlegetett tény, hogy a honfoglaló fejedelem zseniálisan talált rá az új hazára. Legfőbb erényei földi természetűek,



nagyszerűsége, tehetsége tehát az általa végrehajtott cselekedetekben ragadható meg. Kevés kivételes esettől eltekintve Árpád személye nem szakralizálódik, nem válik mitikus ősatyává. Az újkori krónikák emellett a honfoglaló vezér külsőségeiről számolnak be legszívesebben. A kalendáriumok — feltehetően Heltai krónikájának örökségeként — szívesen emlegették gazdagságát, fényes udvartartását, díszes öltözékét, fegyverzetét, szép lovait.

*Zsoldos Attila*, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa *Árpád és kora* című előadásában rámutatott arra, hogy Árpádról elsősorban a honfoglalás történetét összefoglaló munkák emlékeznek meg, aminek oka nagyrészt abban kereshető, hogy az Árpád személyéről rendelkezésre álló adatoknak sem a mennyisége, sem minősége nem biztosítja egy szilárd alapokon nyugvó Árpád-biográfia megrajzolását. Az életrajzból hiányzó adatokat korrajzzal lehetne kiegészíteni, a források elégtelensége miatt azonban erre nincs lehetőség. A 10. század történetének problémáira utalva az előadó hosszasan elemezte Bíborbanszületett Konstantin császár *A birodalom kormányzásáról* címen ismert munkájában fellelhető adatok más forrásokból származó információkkal történő összevetésének nehézségeit. Rámutatott arra, hogy ha lehetőség van az ellenőrzésére, az sok esetben újabb problémákat vet fel, mint például Álmos fejedelemségének kérdésében. Zsoldos Attila néhány esetben elképzelhetőnek tekinti ugyan Konstantin szövegének egy szabadabb, a szó szerinti jelentéstől elszakadó értelmezését (például: a magyarság nyolc fejedelmi rangú vezetőjét illetően), más esetekben azonban véleménye szerint ez nem lehetséges. A császár információinak alátámasztására nyílik lehetőség például a törzsnevek esetében, hiszen — bár a magyar krónikáshagyomány nem tartotta fenn a törzsneveket — a Konstantin által említett törzsnevek a Kárpát-medence közel 300 településének nevével egyeznek meg. Az előadó utalt rá, hogy a törzsnévi helynevek alapján nem sikerült a törzsi szállásterületek rekonstrukciója, mely pedig segíthetne megérteni a Kárpát-medence 1000 körüli politikai földrajzának viszonyait. Erre annál is inkább szükség lenne, mert az utóbbi évek szakirodalmában felerősödőben van az az elgondolás, mely a 10. századi magyarság különböző csoportjainak egyszeri, de akár többszöri szállásváltásával számol. Zsoldos Attila szerint nyilvánvaló, hogy a szállásváltások csak abban az esetben képzelhetők el, ha rések keletkeztek a szállásterületek hálózatában. Az előadó a szinte minden törzset érintő, újra és újra lezajló átrendeződés feltételezését olyan hipotézisnek tartja, mely messze túlmegy a források által biztosított lehetőségeken.

*Weisz Boglárka*



*Dreska Gábor*

## A PANNONHALMI KONVENT HITELESHELYI MŰKÖDÉSÉNEK OKLEVÉLTÁRA I. (1244–1398)

*Monumenta credibilia conventus de monte Pannoniae Volumen I (1244–1398)*

(A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások 6.)

Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr 2007. 370 o.

A hiteleshelyek rendszeres kutatása a 19. század közepén kezdődött. Jerney János (Magyar Történelmi Tár II. Pest 1855.), majd Ipolyi Arnold összegyűjtötte és közzétette (Mittheilungen der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 4/1859.) a hiteleshelyi pecsétekre vonatkozó adatokat. A század végén Ortvy Tivadar felismerte, hogy a hiteleshelyi kiadványok nélkülözhetetlenek és kiválóan hasznosíthatóak a helytörténeti kutatásban, mert adataik viszonylag jól meghatározható terület múltjáról tájékoztatnak. Pozsony város monográfusaként ezért gyűjtötte össze a pozsonyi káptalan középkori okleveleit (1230–1525), és jelentette meg igen rövid regesztáit (Pozsony város története I. Pozsony 1892. 367–379., III. Pozsony 1894. 293–348.). Eckhart Ferenc klasszikus monográfiája után a kutatás fő iránya az egyes intézmények hiteleshelyi tevékenységének a bemutatása lett. Természetesen ehhez a munkához a szerzők összegyűjtötték a hiteleshelyi kiadványokat, de azokból ritkán született forráskiadvány, legfeljebb az oklevelek listáját, a kiadatlan források szövegét tették közzé. Így a középkort illetően mindössze három nagy vállalkozásról lehet beszámolni: a somogyvári, a pécsváradi és a pannonhalmi konvent hiteleshelyi okleveleinek kiadásáról. Komjáthy Miklós 1970-ben indította el magyar nyelvű regeszta sorozatát a Somogy Megye Múltjából című Levéltári Évkönyvben. Halála után Borsa Iván, majd C. Tóth Norbert vette át a munkát, és az utóbbira vár, hogy a somogyvári konvent középkori kiadványainak közlése befejeződjék. Kőfalvi Tamás 2006-ban 925 magyar nyelvű regesztában megjelentette a pécsváradi konvent középkori hiteleshelyi anyagát. Jelenleg ez az első és egyetlen hiteleshelyi forráskiadvány, amely teljesnek tekinthető. A pannonhalmi vállalkozás ebbe a sorba illeszkedik, de — mint látni fogjuk — lényegesen különbözik a somogyvári vagy a pécsváradi munkáktól.

A kezdetek messzi időre nyúlnak vissza. Évtizedekkel ezelőtt Csóka Gáspár, a Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár igazgatója kezdte el gyűjteni a pannonhalmi konvent kiadványaira vonatkozó adatokat. Az önzetlenül átengedett gyűjtésnek nagy hasznát vette a kutatás. A monostor alapításának ezredik évfordulójára 1996-ban kiadott Mons Sacer I. kötetében Csóka Gáspár, Szovák Kornél és Dreska Gábor 58 oklevélszöveget tett közzé a 13–14. század anyagából. A Levéltári Közleményekben pedig 1997-ben Dreska Gábor maga tett közzé 58 forrást a Zsigmond-korból. Ekkor érlelődött meg benne a szándék, hogy a pannonhalmi konvent hiteleshelyi kiadványait egészen a 16. század végéig, a középkori hiteleshelyi tevékenység megszűnéséig megjelenteti. A több kötetesre tervezett forráskiadvány első kötete könyvismertetésünk tárgya. Hogy értékét tisztán lássuk, tegyünk egy kis kitérőt.

Kumorovitz L. Bernát a Zsigmondkori Oklevéltár 1951-ben és 1958-ban megjelent kötetei ismertetésében a forrásközlés típusairól és azok hierarchiájáról a következőképpen nyilatkozott (Századok 92. [1958] 819.): „Mindent összegezve: a Zsigmondkori Oklevéltár forrásközlő irodalmunknak mintaszerű, nagy és időálló nyeresége. Bizonyos, hogy a legtekélyesebb okleveles-forrás: az eredeti, és csak utána következnek: fotókópiája; teljes szövegének (kritikai) kiadása; a minden adatát felölelő és saját szövegéből és saját nyelvén kivonatolt regesztája; ilyen tartalmú, de nemzeti nyelven megfogalmazott kivonata; és végül — tartalma fontos részének kiemelésével, másoknak pedig elhagyásával — szerkesztett (egynyelvű vagy bilingvis, kötött vagy szabadfogalmazású stb.) regesztája. A regesztaforma megválasztása pedig megegyezés (conventio) dolga s a szerkesztőnek, illetve az összeállítóknak és a kiadónak a joga, kiknek viszont a mindenkori tudományos szükséglethez és kiadási lehetőségekhez kell igazodniuk. Az ún. tematikai oklevéltárak,

így oklevéltárunk is, szűrt tartalmú regesztákat adnak. De igaz az is, hogy minden használója a saját kutatási körébe vágó anyagot keresi benne, és rendszerint aszerint értékeli.”

Alig egy évtizeddel később Mályusz Elemér éppen az általa összeállított oklevéltár közlés-módjával kapcsolatban keserű csalódásának adott hangot (Levéltári Közlemények 38. [1967] 7.): „Saját kárunkon szerzett tapasztalatok alapján mondhatjuk, mennyire célszerűtlen az elavult formákhoz ragaszkodni. Annak idején őszinte örömmel, mint a legbölcsebb megoldást fogadtuk a döntést, hogy a Zsigmond-kori Oklevéltár — Fejérpataky László tervétől eltérően — ne teljes szövegű okleveleket tartalmazzon, hanem ezeknek a lényegét összefoglaló kivonatait nyújtsa. Ez az elhatározás helyesnek bizonyult. Annál kevésbé az, hogy a szövegek nyelve magyar legyen. Egyrészt gyakorlatilag könnyebb lett volna a latin oklevelek tartalmát nem fordítani magyarra, hanem saját szavaik és kifejezéseik megtartásával latin kivonatokat készíteni belőlük, másrészt magyarul nem tudó külföldi kutatók számára tettük volna lehetővé az oklevéltár felhasználását. Mindezek az érvek nem értek fel szemünkben azzal a képzelt előnnyel, hogy a túlnyomó részt magyar nyelvű oklevéltár majd kedvet ébreszt a laikusok körében a hazai feudalizmus élete egy érdekes szakaszának közvetlenül a forrásokból történő megismerésére. A múlt elfogulatlan vizsgálatát vártuk, s vele az igazi, a társadalmi fejlődés megértésén alapuló történeti tudat elmélyülését. Tévedtünk, de idő kellett, amíg a könyörtelen valóság rádöbbenett elgondolásaink naivitására. Az Oklevéltár — tudunkkal — ezer példányban megjelent első kötete az ismételt árleszállítás ellenére sem talált vevőkre, de a második kötet első felének 700 példánya sem, úgy hogy a kiadó a második félből [ebben volt a mutató! — S. L.] elégnék találta 450-nek a kinyomtatását. 1951 háttartalan optimizmusától 1958 reális számvetéséig hosszú út vezetett, nem rövidebb, mint amely más vonatkozásokban gazdasági életünk a lehetségesnél gyorsabb fellendítésének lehetőségében hitt. Ki vonhatná kétségbe, hogy hasonló őszinteséggel és vágyódással, de ugyanannyira megalapozatlanul. Oklevéltárunk egy magát szívesen illúziókba ringató kornak a történeti forráskiadás területén való visszatükröződése.”

A tárgyilagosan kritikus és önkritikus megközelítés ellenére folytatódott a kivonatos forrásközlés. Egy megkezdett forráskiadvány-sorozat esetében nem is nagyon lehetett másról szó, legfeljebb a kivonatolás tökéletesítéséről. Ma Magyarország — döntően a Zsigmondkori Oklevéltárt folytató Borsa Ivánnak köszönhetően — a regesztakészítésben nagyhatalom. Ezt a státust erősítette meg a Kristó Gyula vezetésével 1990-ben indult Anjou-kori Oklevéltár azzal, hogy maga is a kivonatos közlésmódot választotta. Egyre-másra jelennek meg Magyarországon a regesztakötetek, miközben Burgenlandban és Szlovákiában készülnek a középkori Magyarország egységes forrásanyagát Trianon szellemiségében szétszabdalo korszzerű okmánytárak. De bármennyire is sikerült tökéletesíteni a regesztakészítést, még a műretek kivonat is csak kivonat marad.

Elismerve a nálunk uralkodó közlésmód létjogosultságát, néhány megfontolandó észrevétel tehető. A legfőbb kifogás ezzel a formával szemben, hogy a kivonatolás szubjektív. Óhatatlanul értelmezi a forrást, és a legtökéletesebb tájékoztatás mellett sem állapítható meg igazán, mi maradt ki belőle, a kivonatoló mit ítélt fölöslegesnek, mellőzhetőnek, közlésre méltatlannak. Mindez akkor derül ki, ha a regeszta és az eredeti forrás összevetése megtörtént, márpedig a kivonatolás — a legkritikább eseteket, különleges igényeket kivéve — éppen ez utóbbitól kívánna megóvni. De elene szól egy nagyon gyakorlati szempont is. A teljességre törekvő kivonat készítés rendszerint több időt vesz igénybe, mint az oklevél eredeti szövegének teljes átírása, lemásolása, miközben a regeszta a nagyobb időráfordítás ellenére információban kevesebbet nyújt az *in extenso* közlésnél. Ugyanakkor a kivonatos publikálás melletti legnagyobb érv, tudniillik hogy olcsóbb, mert kevesebb papíros, kisebb nyomdaköltség kell hozzá, mint a teljes szövegű közléshez, elvesztette jelentőségét, igazi súlyát, amióta az elektronikus rögzítők alkalmazása egyre inkább tért hódít a forráskiadásban. A legfájóbb pont pedig az, hogy a magyar nyelvű regeszták többnyire áthághatatlan nyelvi akadályt állítanak a külföldi kutatók elé.

A magyar középkorkutatás régóta felnőtt korba jutott. Illendő volna hozzá méltó, nemzetközileg is hasznosítható forráskiadványokkal megtisztelni. Dreska Gábor forráskiadványának a legfőbb értéke, hogy éppen ezt teszi.

A kötet 314 oklevél teljes szövegének (kritikai) kiadását nyújtja. Ebből 301 a pannonhalmi konvent kiadványa, míg az első függelékben szereplő 13 oklevél az országbírótól vagy mástól származik. Közlésüket az indokolta, hogy közvetlenül vagy közvetve a konvent hiteleshelyi tevékenységéhez kapcsolódnak. A 301 konventi kiadvány (nem számítva a csak magyar kivonattal ismert 43a. számú oklevelet) ennél jóval több oklevélszöveget foglal magában, mivel az ártirt parancsleveleket, valamint — a pannonhalmi kiadványok kivételével — az ártirt egyéb oklevelek szövegét

nem választotta szét. A 314 tétel nagyobb részt teljes oklevélszövegek, kisebb részt említések (ügyvédvalló levelek) tartalmi kivonatok alkotják. A közölt oklevél szövegek mintegy 17 százaléka eddig csak regesztában jelent meg, 27 százaléka pedig még egyáltalán nem látott napvilágot. A kiadatlan és a kivonatossan közölt oklevelek 44 százalékos aránya jóval nagyobb volna, ha a szerző korábban nem publikált volna szép számmal pannonhalmi kiadványokat. A kiadott oklevelek közlése — még a viszonylag jó publikáció esetében is — komoly munkát igényelt, a kiadást az eredeti oklevél szövegével kellett egybevetni, javítani és főleg a hátlapi feljegyzésekkel kiegészíteni.

A 301 konventi kiadvány mellett mintegy 200 egyéb oklevélről tájékoztat a kötet. A második függelék ezekről ad időrendi áttekintést. Közülük mintegy 80 zömmel ártirt oklevélszöveg, míg a többi tartalmi átírás, említés. Különösen fontos és mindenképpen újszerű, hogy a kiadó tekintettel volt a párhuzamos eljárásokról szóló oklevelekre. Ha a pannonhalmi konvent mellett egy ügyben a hatóság megkeresésére több hiteleshely vagy az illetékes megye hatósága is eljár, akkor ezek jelentéseit is összegyűjtötte. Némelyek szövegét az első függelékben teljes egészében közölte, míg mások egyező tartalmára és eltéréseire (például a királyi emberek esetében) jegyzetekben utalt. Teljesebb lett volna a kép, ha az első függelék legalább egy ítéletlevelet is közölt volna, amelyből nyilvánvalóvá válik az ügyben eljáró pannonhalmi konvent szerepe.

Valószínűleg ezzel függ össze a kötet bonyolult magyar nyelvű címe, nevezetesen hogy a kiadó nemcsak a konvent hiteleshelyi kiadványait, hanem a konvent hiteleshelyi működésével kapcsolatos egyéb okleveleket is számba vette a kötetben. A *pannonhalmi konvent oklevéltára* cím is elég lett volna, az előszó amúgy is kifejti a részleteket. A rövidebb cím azzal az előnnyel járt volna, hogy latinra is lefordítható (például: *Monumenta conventus de monte Pannoniae*). A kötet latin címe nem adja vissza a bonyolult magyar címet, ráadásul a *credibilia* jelző félrevezető, hiszen az okmánytárban közölt oklevelek hitelességére, nem pedig hiteleshelyi jellegére utal. Ugyanakkor zavaró is: az okmánytárakban magától értetődően zömmel hiteles okleveleket szoktak közzétenni.

A konvent kiadványai közül a hiteleshelyi oklevelek kiválogatása az esetek többségében egyszerű feladat. Tudnivaló, hogy a pannonhalmi konvent is három minőségben, és pedig egyházi intézményként, földesurasággként vagy hiteleshelyként állított ki oklevelet. A kötetben értelemszerűen csak az utóbbi tevékenység során keletkezett kiadványok kaphattak helyet. Néhány oklevél közlése azonban vitatható. A konvent (az apát és a konvent) 1344-ben kiadott oklevéléről (45. sz.) maga a kiadó jegyezte meg: „Nem tekinthető teljes mértékben hiteleshelyi kiadványnak, mert a konvent kiküldöttjei csak mint a bejárando birtok szomszédosának képviselői jelentek meg a királyi ember és a jelentésre kötelezett veszprémi káptalan mellett.” Mi történt valójában? A bakonybéli apát tájékoztatta a pannonhalmi apátot és konventet, hogy Tarján birtokon határjárás lesz, és mint szomszédos birtokosokat megkérte, hogy küldjék ki embereiket az eseményre. A pannonhalmi apát és konvent a monostor jegyzőjét harmadmagával kiküldte a helyszínre, s ők visszatérve beszámoltak az ott történtekről. Az apát és a konvent oklevelet állított ki, amelyben rögzítette a határleírást és a bakonybéli monostor földjén fekvő szőlők utáni adózás helyzetét. Pannonhalma nem hiteleshelyként, hanem egyházi földesúrként a saját érdekében és a jó szomszédság jegyében járt el.

Külön figyelmet érdemelnek azok az oklevelet, amelyek szőlők adásvételéről szólnak.

Szükszavúságuk ellenére többségükből megállapítható, hogy az ügylet valamilyen formában Pannonhalmához kötődik. Vagy a monostor birtokán fekszik a szőlő (37., 88., 89., 115., 125., 129. sz-ok), vagy a monostor jobbága az egyik eladó (227. sz.), vagy mindkettő áll: a monostor földjén van a szőlő, és saját jobbága az eladó (162. sz.). Az is előfordul, hogy a monostor jobbága az eladó, de a szőlő más birtokán található (76. sz.). Ezekben az esetekben a konvent földesúri minőségében járt el, az adásvételről készült oklevél egyben a földesúri jóváhagyást jelentette. Olykor viszont a kiadvány szövegéből nem derül ki, kinek a birtokán található a szőlő, és mi az eladó jogállása (11., 67., 180., 207. sz-ok). Amíg más forrásból sem mutatható ki földesúri kapcsolat, feltehető, hogy ezek a hiteleshelyi tevékenység termékei.

Dreska Gábor alapos gyűjtést végzett. Teljes szövegű konventi kiadvány aligha maradt ki a kötetből. Az említések és tartalmi kivonatok teljes felgyűjtése szinte reménytelen vállalkozás. A két középkori gyűjtemény — a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára (DL) és Diplomatikai Fényképgyűjteménye (DF) — segédletei nem teszik lehetővé a hatalmas anyag ilyen mélységű áttekintését. A párhuzamos eljárásokról készült oklevelek felkutatása sem egyszerű feladat. Ehhez a szóba jöhető hiteleshelyek (fehérvári, győri, veszprémi káptalan, fehérvári kereszt-konvent, somogyi, zalai konvent stb.) okleveleit tartalmilag kellene ismerni, amit természetesen nem lehet elvárni. Itt alapvető segítséget az nyújtott, hogy a párhuzamos eljárásokról készült

oklevelek rendszerint együtt maradtak fenn a birtok tulajdonosának a levéltárában. A kötet anyagát mégsem könnyű kiegészíteni. Két hiányosságra hívjuk fel a figyelmet. Szécsi Miklós országbíró 1382. évi ítéletleveléből (DL 6871.) a kötet közli a pannonhalmi konvent oklevelét (242. sz.). Az ítéletlevél ezen kívül tartalmazza az országbírónak a konventhez intézett korábbi megkeresésének tartalmi kivonatát és azt az érdekes megjegyzést, hogy a jelentést a királynak végül a győri káptalan készítette el. Ennek viszont nyoma sincs a kötetben. Ugyancsak hiányzik a konvent idézéséről szóló oklevelének említése 1354-ből. (A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva vezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közlésezi W. Kovács András. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3. Kolozsvár 2006. 107. sz.).

Itt jegyezzük meg, hogy Szécsi Miklós országbírónak 1381. június 9-én a pannonhalmi konvent számára kiadott megkeresése (237. sz.) a kötetben rossz helyen van. Nem a konventi kiadványok közé, hanem az első számú függelékbe való. Ugyanitt kellett volna közölni az országbíró 1381. augusztus 1-jén kelt bírságlevelének szövegét, amelyre a kötet is utal (266.), hiszen ez említi a konvent oklevelét a korábbi megkeresés, vagyis a harmadszori idézés teljesítéséről. A 237. szám alatt valójában ezen hiteleshelyi kiadvány említését kellett volna közölni, s akkor a forrás-szöveg és a magyar nyelvű regeszta összhangban állna egymással.

A szöveg közlésénél Dreska Gábor a sokszor alkalmazta az 1920. évi szabályzatot, és a benne rögzített betűhív átírási módot követte. Ajánlásaitól azonban néhány ponton eltért. Újításai többsége elfogadható. Követhető például a *sanctus* és a *beatus* szavak írásmódjában, ahol nagybetűt használ, ha a két szó személynevek jelzőjeként szerepel. Vitatható viszont a magánhangzó előtt álló „ti” betűkapcsolat közlésében alkalmazott kétségkívül egyedi megoldás. Általában „ci” alakot használt, de a „cti” betűkapcsolatban a következetesség rovására esztétikai okból meghagyta a „t” betűt (például: *introductio* és nem *introduccio*). Az utóbbi változat valóban nem szép. De nem lehetett volna egységesen mindenütt „t” betűt használni? A személynevekhez kapcsolódó magyar és latin megkülönböztető neveket a történeti és nyelvészeti megfontolások ellenére az egységesség jegyében nagybetűvel közli (például: Ladislaus *Litteratus*, Petrus *Rufus*, Paulus *Faber*, Iohannes *Feyes*). Itt valóban így kellett eljárni. A szövegközlés nem lehet tekintettel a családnevek kialakulásának elhúzódó folyamatára.

A szövegközlést vezető magyar nyelvű regeszták nem egységesek. A kötetben tömör és részletes regeszták egyaránt találhatók. *In extenso* közlésnél a regesztának nem szükséges részletesnek lennie, elég, ha tömören a lényegét adja vissza. A parancsra vagy megkeresésre készült jelentések tartalmát összefoglaló regeszták megfogalmazásában gyakori pontatlanság, hogy a konvent végrehajtóként szerepel, iktat, idéz, visszafoglal, vizsgálatot tart stb. Egyszer az is előfordul (177. sz.), hogy regeszta szerint a konvent (a király helyett) az országbírónak jelent.

A konventi kiadványok közül az említések (főleg ügyvédvalló oklevelek) és a tartalmi átírások szövege kétszer szerepel a kötetben, amennyiben szövegüket a kötetben közölt másik kiadvány tartotta fenn. Egyfelől időrendben önállóan, másfelől abban az oklevélben, amelyből kiemelték őket. Talán az utóbbi helyen eltérő betűtípussal jelölni lehetett volna az ismétlést. Hasonlóképpen annál a királyi parancslevélnél is, amelynek szövege három helyen (190–192. sz-ok) olvasható a kötetben.

A kötet nem foglalkozik a hiteleshelyi kiadványok pecsétjeivel, mert a kezdetektől egészen a hiteleshelyi tevékenység 16. század végi megszűnéséig a pannonhalmi konvent egyetlen pecsétnyomót használt. Ezt az általánosan elfogadott állítást azonban felül kell vizsgálni. Eddig ugyanis elkerülte a kutatás figyelmét, hogy említett munkája általános részében (14.) Jerney János 1525-ből közli a konvent privilégális oklevelének korroborációját, miszerint a konvent nagypecsétet használt (*has litteras sigilli nostri maioris, quo utimur in privilegiis, munimine roboratas duximus concedendas*). Ebből egyértelmű, hogy legalább a középkor végén a konventnek kisebb pecsétje is volt.

A kiadott oklevelek zöme Győr, Komárom és Veszprém megyék területére vonatkozik. De a kötet tartalmaz adatokat Fejér, Pozsony, Somogy, Sopron, Tolna, Vas és Zala megyék településeiről is. Ebben az időben leggyakrabban a közelben fekvő bakonybéli apátság ügyei foglalkoztatták a pannonhalmi konventet. Az oklevelek tartalma a hiteleshelyi írásbeliségre jellemző formai kereteken belül rendkívül változatos. Itt mindössze néhány érdekességre hívhatjuk fel a figyelmet.

Tűzveszélytől való félelem miatt 1357-ben egy jobbágnak nem engedték meg, hogy házába kéményt építsen (83.). A földesúr 1367-ben többek közt azzal akadályozta a jobbágyköltözést, hogy elfoglalta a jobbágy szőléjét (174.). A konvent előtt 1379-ben elzálogosítottak egy rábaközi birtokot azzal a kikötéssel, hogy a zálog bármikor visszaváltható. Valószínű, hogy emiatt fogalmaztak meg egy sajátos záradékot. Amennyiben a zálogbirtokos a pénzt nem akarná elfogadni és

a birtokot visszaadni, a tulajdonosok, miután a megszámlolt és lepecsételt pénzüsszeget a pannonhalmi konventnél vagy más hiteleshelynél letétbe helyezték, beiktathatják magukat a zálogbirtok és hasznai teljes tulajdonába (250.). A zselicszentjakabi apátság ör szerzetese a maga és a konvent nevében a monostor apátja és kegyurai jelenlétében 1382-ben Pannonhalmán eltiltotta az apátot a monostor birtokainak elidegenítésétől, a kegyurakat pedig birtokbavételétől (274.). Egy 1360-ban kiadott oklevél szerint Győrben két napi piac volt, az egyiket a várban, a másikat pedig azon kívül tartották (115.). 1376-ban egy súlyos testi fogyatékos férfi származását, anyjának személyét állapították meg (240.). Fogott bírák döntése nyomán 1354-ben Péter bakonybéli apát a jól ismert római jogi tételt (*iustum sit unicuique reddere, quod suum est*) idézve adta vissza a vitatott szőlőt perbeli ellenfelének (203.). 1366-ban András hántai prépost külföldi tanulmányait (145.), 1393-ban pedig Jakab pannonhalmi alperjel teológiából szerzett egyetemi fokozatát említik (313.). Számos kiadványban szó esik a felbontott zárt oklevél pecsétfüvel (*capite sigilli*) történő újbóli lezárásáról. Az átírt oklevelek közül II. András 1212-ben kelt kiadványára (217.) utalunk, amelynek szövegét csak tartalmi kivonatban közölte Szentpétery Imre *Kritikai jegyzéke* (278. sz.).

Az oklevéltárat helynévmutató zárja. Dreska Gábor azt tervezi, hogy a sorozatot analitikus mutatóval fejezi be, amelyben a teljes forrásanyagot feldolgozza. De nagyon helyesen úgy gondolta, hogy addig is az egyes kötetek végén helynévmutatóval segíti a kutatást. A kötet helynévmutatója azonban nem tekinthető kifogástalannak. Bár azt ígéri, hogy minden olyan helynevet tartalmaz, amely közvetlenül földrajzi objektumhoz, személyhez vagy intézményhez köthető, mégsem tesz eleget vállalásának. A kisebb jelentőségű földrajzi neveket hiába keressük benne. Többek között Abnavölgye (88.), Aranyerdő (164.), Búzahatára (187.), Csókamál (188.), Erdősokoró (93.), Ezenmegye (119., 121., 125., 126.), Fenes (187.), Hatosmalom (164.), a pápóci Hosstath-utca–Hofstath-utca (164., 305.), Ivánkafölde (29.), Kecskéshida (239.), Malomszurdok (239.), Patak (145.), Pelehalma (239.), Ravaszlyuk (145.), Sámson-hegy (256.), Szentmiklósfölde (292.), Szentmargittasszonyfölde (292.), Telek (177.), Tés-hegy (177.), Úrrete (164.), Varjúvár (239.) nincsen benne. De nem találjuk meg a Garai Miklós nádort helyettesítő személy származáshelyére mutató Nyssa (275.) földrajzi nevet sem. A helynevek másik csoportja, mint például Balaton (157.), Bodonytelek (195–199.), Malomsok (171.) ugyan szerepel a mutatóban, de nem minden előfordulással. Nem érthetünk egyet azzal, hogy a szerző nem azonosítja a helyneveket, azaz nem közli megyebeli hovatartozásukat, és nem választja szét az azonos nevű, de különböző településeket. A Kajár, a Kőröshegy (nem két rövid ő-vel írandó) vagy a Somló–Somlyó címszó mindegyike két objektumot jelöl. Hozzájuk hasonlóan a Kesző–Keszí, valamint a Csatár földrajzi nevek is összevontan szerepelnek. Nem követendő példa, hogy a mutató a több oldal terjedelmű oklevelekben többször szereplő helynevek esetében csak az első előfordulás lap-számait adja meg.

A pannonhalmi oklevéltár első kötetével középkorkutatásunk értékes, nemzetközileg is használható forráskiadvánnyal gyarapodott. A szokásosnál bővebben foglalkoztunk vele, hogy a fenti észrevételek mérlegelhetők legyenek a sorozat további kötetjeinek előkészítésénél. Várjuk a folytatást, a több mint hatszáz középkori hiteleshelyi oklevél és a számos koraujkori kiadvány közzétételét, és reméljük a nagy vállalkozás minél előbbi befejezését.

Solymosi László

## THE DEVELOPMENT OF LITERATE MENTALITIES IN EAST CENTRAL EUROPE

Ed. by Anna Adamska and Marco Mostert. (Utrecht Studies in Medieval Literacy)  
Brepols, Turnhout, 2004. 546 o.

A jelen recenzió tárgyát képző könyv kettős feladatra vállalkozott. Szerkesztői és kiadói, Anna Adamska és Marco Mostert (mindketten az Utrechti Egyetem tanárai) átfogó képet kívántak adni a középkori kelet-közép-európai írásbeliség néhány fontosabb szempontjáról. Mindezt azonban nem elsősorban csak a térségben keletkezett források sorba és rendbe szedésével kívánták elérni, hanem — bár a recenzensnek kétségei vannak, hogy a fordítás ebben az esetben találó-e — a középkori „írásbéliségbeli mentalitások” (*literate mentalities*) szempontjából közeledtek a könyv fő mondanivalójához.

A tekintélyes méretű tanulmánykötet a kiadók előszavával, illetve bevezető tanulmányával kezdődik. Itt esik szó a *literacy* fogalmának megmagyarázásáról, illetve a fogalom a kutatásban való jelentésváltozásairól. A *literacy* elsősorban az írás-olvasáshoz való készséget jelenti, ám, ha

funkcióját tekintjük, akkor nyilvánvalóan rengeteg új szempont felmerülhet a szó értelmezése szempontjából. A kiadók értelmezése szerint a literacy fogalma két német kifejezéssel, a Schiftlichkeittal és a Verschriftlichunggal oldható fel. Az első, mármint a *Schriftlichkeiten*, nyilván az írásbeliséget jelenti, a *Verschriftlichung* pedig a folyamatot, azaz az írásba foglalást, az írásban történő elmondást, illetve az íráskultúra nagyon tág értelemben vett társadalmi funkcióit, körülbelül úgy, ahogy ezt Heinrich von Fichtenau 1946-ban megjelent, aktualitását máig el nem vesztett *Mensch und Schrift im Mittelalter* című műve felvázolta. Az ügy természetéhez tartozik, hogy a literacy, a literate mentality fogalma nem ítéhető meg csak egy szempontból: esetleges jelentésváltozásai sok tekintetben függenek az íráskultúra és az emberi társadalom kapcsolatait kutató történészek szempontkereső szándékaitól is. Így nem csodálkozhatunk, hogy a jelen könyv szerkesztői is felállították saját maguk szempontrendszerét, melyet egy földrajzi térség, a történeti Kelet-Közép-Európa íráskultúrájára alkalmaznak.

A mű első nagyobb fejezetében olyan tanulmányok kaptak helyet, amelyek az írásnak a társadalmi életben való recepcióját vizsgálják. *Jiří Kejř* a középkori cseh peres eljárásokban használt oklevelek bizonyító erejéről értekezik. *Tomasz Jurek* gyakorlatilag ugyanezt teszi a középkori lengyel oklevelek jogerejéről írt tanulmányában. Míg a fenti két tanulmány a jelen könyv literacy-fogalmának ellenére, vagy azt kiegészítve, inkább magának az okleveles bizonyítási gyakorlatnak a fejlődéséről szól, és így jó összehasonlítási alapot teremt a korabeli magyar gyakorlattal, addig a fejezet többi tanulmánya — *Thomas Wünschnek* az írásbeliség és a politika összefüggéseit vizsgáló írása, *Szende Katalinnak* a középkori Magyarország levéltárainak fejlődéséről, valamint *Maria Koczerskának* a krakkói egyházmegye késő-középkori igazgatásának és az írásbeliségnek az összefüggéseiről írott tanulmánya — már inkább illik a szerkesztők által támogatott elvárásokhoz.

A könyv második fejezete az írástudókról és az írástudatlanokról szól. Ebben a fejezetben három tanulmányt olvashatunk: *Veszprémy László* a magyarországi írásbeliség (literacy) struktúrájáról értekezik. Tanulmánya gyakorlatilag felöleli a középkori magyar írásbeliség valamennyi megjelenési formáját, így az okleveles, a történeti, a hagiográfiai írásbeliséget. *S. Pavliková* és *J. Trškač* tanulmányából pedig betekintést nyerhetünk Prága igazgatási központtá való felnövése és a az írásbeliség fejlődése közötti összefüggésekbe. A sort *Sarbak Gábor* munkája zárja, aki a magyarországi középkori bencés könyvtárak fejlődését mutatja be 1000–1550 között.

A könyv harmadik nagyobb fejezete az egyetemek szerepét köti össze az íráskultúrával. Kár, hogy ebbe a fejezetbe kizárólag a krakkói egyetemmel kapcsolatos írások kerültek be, így *Paul W. Knoll* a krakkói egyetemen keletkezett 15. századi írásmunkákkal foglalkozik, *Antoni Gąsiorowski* pedig a krakkói egyetemen végzett 15. századi hallgatókat mutatja be a az egyetem *Liber promotionuma* alapján. Míg Knoll munkája egyfajta számba vétele a Jagelló Egyetemen összefüggésbe hozható 15. századi írásos forrásoknak, addig Gąsiorowski értekezése inkább propozíciójai jellegű, mivel az egyes hallgatók származása, társadalmi helyzete, életútja, s az ezekhez kapcsolódó további kérdések állnak mondanivalójának középpontjában.

A könyv negyedik nagyobb részében a beszélt és írott nyelvek problémakörébe nyerhet betekintést az olvasó. *Hubert Łaszkievicz* a 15. századi lengyel koronaterületeken és a litván nagyfejedelemségben meggyökerezett latin és egyházi szláv írásbeliséggel foglalkozik, az előzőt a hivatali, a másikat a helyi nyelvként megjelölve. A német nyelv és a német íráskultúra a magyar középkorra gyakorolt hatását vizsgálja *Vízkelety András*, aki a 10. század végétől egészen a 16. század elejéig tárgyalja ezt a kérdést. A cseh korona országainak háromnyelvűségéről olvashatunk *Ivan Hlaváček* professzor tollából. A szerző átfogó képet nyújt a középkori cseh írásos, elsősorban diplomatikai források fejlődéséről, illetve a cseh írásbeliségben mutatkozó nyelvi sokszínűségről, ami a latin, német és cseh nyelvű íráskultúra egyidejű jelenlétére világít rá. E fejezetben a sort *Madas Edit* a magyarországi latin, de elsősorban magyar nyelvű íráskultúrájának kezdeteivel és fejlődésével foglalkozó tanulmánya zárja.

A könyv ötödik fejezete a literacy fogalomvariánsaiból az oralitás, a szóbeli történeti hagyomány szerepét mutatja be a kelet-közép-európai társadalmak fejlődése során. E sort *Mariá Blahová* Prágai Kosmas krónikájáról szóló írása nyitja, melyben a szerző főképpen azt fejtegeti, hogy a krónika őstörténeti részei, azaz a mitológiai Boemus által leveleznyelt honfoglalás és I. Bořivoj trónralépte közötti időszakról írott információk mennyire tekinthetők egyfajta írásba foglalt szóbeli hagyománynak. Csak egyetérteni lehet a szerző azon megállapításával, mely szerint Kosmas valamennyi fiktív története jól körülhatárolható klasszikus latin irodalmi mintákra vezethető vissza. *Piotr Dymmel* a két legrégebbi lengyel elbeszélő történeti írásmű szerzőivel, Gallus Ano-



nymusszal és Wincenty Kadlubekkel foglalkozik. A két szerzőt nem csak száz év választja el egymástól, hanem teljesen különböző volt a történelemről alkotott felfogásuk is. Bár a száz év időbeli eltérés mellett további nehézségeket jelent a két szerző összehasonlításában az a körülmény, hogy Gallus külföldről jött, Kadlubek viszont a lengyel fejedelmi udvarban szocializálódott, valamint az, hogy az utóbbi munkásságán erőteljesen otthagya kéznyomát a 12. századi reneszánsz eszmévilága, egyetértünk a szerző azon megállapításával, hogy Gallus esetében az oralitás sokkal nagyobb szerepet játszott, mint a klasszikus, görög és római mintákat kedvelő Kadlubeknél. Utóbbi — némileg hasonlóan Kosmashoz — kora jelenségeit szívesen írta le antik kifejezésekkel. A fejezet következő, ugyancsak nagyon érdekes tanulmányát *Klaniczay Gábor* írta a középkori kanonizációs eljárásokban megfigyelhető szóbeli tanúnyilatkozatok és írott feljegyzések tárgykörében. A tanulmány két részből áll, az elsőben a szerző kérdéskör európai forráshatárát tekinti át, a másodikban a pedig Szent Erzsébet és Szent Margit kapcsán az oralitás és az írásbeliség interakciójának magyarországi megjelenéséről ír. E fejezet utolsó értekezését *Paulina Rychterová* írta a Szent Brigittáról való írások cseh- és svédországi recepciójáról.

A tanulmánykötet hatodik és hetedik fejezetében a szerkesztők a *literacy* fogalmán talán valamennyire túlmutatató részkérdésekre helyezték a hangsúlyt. A hatodik fejezetben a politikai és társadalmi rituálék és a *literacy* viszonya kapott helyet. Itt két tanulmány olvasható *Karel Hruzátlól*, illetve *Urszula Borkowskától*. Az első egy 15. századi huszita vitairattal foglalkozik, melynek szerzője vagy szerzői szatirikus módszerekkel írják le Luxemburgi Zsigmond és a husziták közismerten rossz viszonyát. A második pedig a lengyel udvar ceremóniáit, a lengyel középkori politikai élet rituáléjának problémakörét érinti. Ez utóbbi, a *theatrum ceremoniale* problémaköre egyébként több lengyel medievisztikai műhely közkedvelt kutatási témája, a jelen tanulmány egyfajta összefoglalását is adja az eddigi eredményeknek.

A hetedik, egyben befejező fejezetet a szerkesztők az ikonográfiának, a folklórnak és a nyomtatott betűnek szentelték. A sort *František Šmahel* tanulmánya kezdi, amely a *litteratusok* ikonográfiai megörökítéséről értekezik, utána *Fügedi Krisztina* tanulmánya következik, aki a Képes Krónika iniciáléinak üzenetértékét taglalja. A fejezetben kapott helyet *Krzysztof Bracha* munkája, mely a *Folklóre der Schrift* címet viseli. A tanulmánykötetet *Tóth István György* értekezése zárja a koraujkori magyar nemesség írástudásáról, illetve írástudatlanságáról.

A tanulmánykötet végén három összefoglaló olvasható. Szerzőik Stanisław Bylina, Klaniczay Gábor és Ivan Hlavaček.

A tanulmánykötet tehát igen széles szempontrendszer alapján tárgyalja a középkori *literacy* fogalomkörét. Bár a szerkesztők — véleményünk szerint — adások maradtak mind a *literacy*, mind a *literate mentalities* fogalmának pontos definíciójával, úgy véljük: maguk a kötetbe felvett tanulmányok mutatják legjobban, hogy az ilyesféle modern fogalmak igen tág értelmezési lehetőségeket rejtenek magukban. Talán emiatt, és a szerzőgárda sokszínűsége miatt is, nem sikerült a tanulmánykötet bevezetőjében megadott szempontrendszert teljes mértékben összhangba hozni magukkal a részletkérdéseket tárgyaló írásokkal. Ám ez semmit nem von le a tanulmánykötet értékéből. Úgy véljük, hogy az egyes, magas színvonalon megírt munkák nagyban hozzájárulhatnak a középkori magyar, lengyel és cseh íráskultúra jobb megismeréséhez. Mivel a kötet háromnyelvű — német, angol, francia —, a tanulmányok jelentős mértékben hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az egyes nemzeti történeti kutatások eddigi eredményei eljussanak a magyar, lengyel és cseh nyelvet nem ismerő szakértő közönséghez.

Bagi Dániel

Körmendy Kinga

## STUDENTES EXTRA REGNUM

*Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvtárhasználata 1183–1543*  
(Bibliotheca Institutii Postgradualis iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae. III. studia 9.)

Szent István Társulat, Budapest 2007. 283 o.

Mi kötötte össze Alsáni Bálint pécsi püspököt, az első magyar egyetem kancellárját, János küküllei főesperest, Nagy Lajos király krónikását, Kanizsai János esztergomi érseket, Zsigmond király nagy hatalmú kancellárját, vagy a humanista költőt, Garázda Pétert? Az első látásra nehéznek tűnő kérdésre egyszerű a válasz: valamennyien az esztergomi káptalan tagjai voltak. A

káptalani névsorból tetszés szerint kiragadott néhány példa is jelzi, az esztergomi székeskáptalan jelentős szerepet játszott a középkori Magyarország politikai, kulturális életében – itt élt vagy innen indult a kor neves egyházi személyiségeinek többsége. A Szent Adalbertől elnevezett székeskáptalan a 14–15. században 40 tagot számlált, s ezzel a számmal a legnépesebbnek számított a magyarországi káptalanok sorában. Kanonokjainak életéről számos forrás tudósít, e források között olyan „kincsekkel”, mint az 1397. évi *canonica visitatio* jegyzőkönyve. A fennmaradt források többségét jól ismeri és többször hasznosította a magyar medievisztika, együttes, korszerű feldolgozásuk azonban számos ponton módosíthatja eddigi, meglehetősen statikus és hagyományos – akár elavultnak is nevezhető – egyháztörténeti ismereteinket. A jelen könyv az első, jelentős lépés az ehhez a célhoz vezető fáradságos úton.

„*Mentem sanctam spontaneam*”, azaz „szent és készséges elmét” — olvashatták nap, mint nap az esztergomi Szent Adalbert székesegyház ékes főkapujának, a *Porta speciosának* feliratán a misére, zsolozsmára induló kanonokok. Körmendy Kinga közelmúltban megjelent könyve azt vizsgálja, ezt az intelmet hogyan, mennyire fogadták meg a káptalan tagjai. Műveltségük, iskolázottságuk megismeréséhez két alapvető kérdést, a kanonokok egyetemjárását és könyvhasználatát veszi részletes vizsgálat alá. A kis kötet bevezetőjét Szuromi Szabolcs Anzelm készítette, röviden összefoglalva a középkori egyetemek létrejöttének, az egyetemi oktatás megszületésének sajtósságait, az oktatás módját. A könyv főszövege két, közel azonos terjedelmű részre tagolódik: a szerző több évtizedes kutatásait összegző, számos rövid fejezetre tagolt elemzésre, valamint az egyetemet járt esztergomi kanonokok és könyveik adattárára.

Az 1397. évi jegyzőkönyvben fennmaradt káptalani *statutum* szerint a kanonoki javadalom elnyerését nem kötötték egyetemi tanulmányokhoz. Tanult főben azonban mégsem szenvedtek hiányt Esztergomban. A vizitáció folyamán öntudatosan vallották, hogy sok „tanult férfi” található a káptalanban. Körmendy számításai szerint a kanonokok valamivel több mint a negyede folytatott egyetemi tanulmányokat. Ez az arány messze elmarad a jelentős nyugat-európai káptalanok iskolázottsági mutatóitól, és Magyarországon is akadtak olyan káptalanok — például a pozsonyi, a székesfehérvári —, amelyekben magasabb volt az egyetemet jártak aránya. Az esztergomi tanult kanonokok száma azonban így sem kevés: Körmendy Kinga az első ismert esztergomi *studentstól*, a 12. század végén párizsi egyetemet járt Adorján préposttól 1543-ig, az esztergomi vár török kézre kerüléséig 177 kanonok egyetemi tanulmányairól gyűjtött össze adatokat.

A drága külföldi tanulmányok finanszírozására Budai János esztergomi kanonok a 14. század végén kollégiumot alapított. A *Collegium Christi* biztosította a jó képességű, de szegény tanulók kulhoni iskoláztatását. Az alapító feltételei szerint amennyiben a végzett diák jövedelmező javadalomhoz jutott, utólag köteles volt megtéríteni taníttatása költségét, ha azonban nem sikerült karriert elérnie, mentesült a visszafizetés terhe alól. Körmendy könyve az első fejezetekben a Collegium Christi működését ismerteti: az alapítót és az alapítást, számba veszi a kollégium tagjait, illetve könyvtárát, amelynek jelenleg ismert könyvei jól jelzik, hogy a kollégium valóban az egyetemi tanulmányokhoz kapcsolódó intézmény volt.

A kötet következő fejezetei az egyetemet járt-végzett kanonokok karrierlehetőségeit ismertetik. A külföldi egyetemi tanulmányok jó ajánlólevélként szolgáltak a káptalanon belül és kívül egyaránt. Akár egyetemi tanultságuknak köszönhetően jutottak a kanonoki javadalomhoz, akár a már meglévő javadalom jövedelméből biztosították tanulmányaik költségét, az egyetemjárás — kevés kivételtől eltekintve — sokszorosan visszahozta a befektetett pénzt és energiát. Az egyetemet járt kanonokok több mint a fele (99 fő) jogi tanulmányokat folytatott. Többségük (79 fő) a káptalanban hasznosította végzettségét: helynökként, kiküldött, illetve megbízott bíróként, közjegyzőként tevékenykedtek az esztergomi szentszéki bíraskodásban. A kanonoki stallumok egy részét a magyar királyok az állami szolgálat finanszírozására fordították: Esztergomban 32 ilyen esetről van tudomásunk – közülük 20 személy rendelkezett jogi végzettséggel: kancellárok, kancelláriai jegyzők, a királyi diplomatái tartoztak ebbe a körbe.

A könyv utolsó tematikus egysége a kanonokok könyveit ismerteti, a *possessorok* egyházi, majd világi szolgálata szerint tagolva fejezetekre. A sort a helynökök könyvei nyitják, majd önálló kis fejezetben következnek a helynökhelyettesek, közjegyzők, ügyvédek, illetve a helynöki bíraskodás tagjainak könyvei. A könyvek sorában természetesen szerepeltek a lelkipásztori feladatok ellátásához szükséges teológiai-kanonjogi kéziratok, de a csupán a tulajdonosaik érdeklődésének kielégítésére szolgáló világi munkák is. Körmendy Kinga önálló fejezetet szentelt az udvari szolgálatban tevékenykedő esztergomi javadalmások könyveinek, noha ezek a könyvek általában nem a székeskáptalan testületi műveltségét gyarapították. A szabályt erősítő kivételt azon-

ban itt is találhatunk: a krónikás, János küküillei főesperes végrendeletében „különböző jó könyveket” hagyott az esztergomi egyházra.

A szerző kiemelt figyelmet szentelt a székeskáptalanhoz kapcsolódó humanista könyvgyűjtemények ismertetésének. Váradai Péter Trapezuntius-fordítása, Garázda Péter Cicero-kódexe és társaik jelzik a humanizmus felbukkanásának, majd fokozatos térnyerésének szakaszait. Váradai és Garázda neve ismerősen cseng a művelt magyar olvasó számára. Csézi András nagyrépostról, Bakócz Tamás érsek szűkebb környezetének vezető egyéniségéről azonban kevesen hallhattak, pedig a Padovában kánonjogi doktori címet szerző Csézi két Rómában kiadott humanista könyv ajánlásának is a címzettje volt. Csak sajnálhatjuk, hogy az esztergomi vár török kézre kerülésekor a káptalan könyvanyaga részben megsemmisült, részben szétszóródott, osztozva ezzel számos más jelentős hazai egyházi gyűjtemény sorsában.

A kötet második része adattár: a szerző nem az esztergomi káptalan egyetemet járt tagjainak propozográfiai összeállítását készítette el, kutatásai csupán az egyetemjárásra, a könyvtulajdonosságra, illetve a könyvhasználatra vonatkozó adatokat igyekeztek teljes körűen feltárni. A kanonokok — sajnos — nem alfabetikus rendben, hanem az esztergomi javadalom kérésének, elnyerésének vagy első említésének időpontja szerinti kronologikus rendben szerepelnek. A könyvet a feldolgozás alapján készített, az adatok áttekintését megkönnyítő ábrák, táblázatok, illetve mutatók zárják.

*Csukovits Enikő*

*Kosztá László*

## **ÍRÁSBELISÉG ÉS EGYHÁZSZERVEZET**

*Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*

(Capitulum III.)

**JATEPress, Szeged 2007. 274 o.**

Kosztá László, a Szegedi Tudományegyetem középkori magyar történeti tanszékének vezetője, neves egyház- és művelődéstörténészünk pályájának meghatározó pontjához érkezett: az elmúlt két évtizedben írt szaktanulmányaiból állított össze egy gyűjteményes kötetet. A szakmai pályafutását az 1980-as években kezdő, mára a magyar medievisztika nagy befolyású középgenerációjává érő nemzedékből ezt ő tette meg először. Reméljük, hogy korosztályos társai (Zsoldos Attila, Szovák Kornél, de másokat is említhetnénk) követik példáját, és szétszórta, néha egészen eldugott helyen megjelent írásaikból hamarosan ők is tanulmánykötetet jelentetnek meg.

A szerző az előszóban ismerteti a kötet tematikáját. A munka részint Pécsre és a pécsi egyházmegye területére vonatkozó írásokat foglal magában, részint a kalocsai érsekséggel foglalkozó tanulmányokat tartalmaz, részint pedig a magyar káptalanok és hiteleshelyek történetét feltáró dolgozatokat ölel fel. Két — már itt megjegyezzük: a kötet tematikájába kevéssé illeszkedő — értekezést is olvashatunk: az egyik Mohács városának középkori történetét tárgyalja, a másik pedig a ciszterci szerzetesség hazai történetének első két évszázadát mutatja be.

A pécsi vonatkozású tanulmányok közül az első egy 13. századi ottani főpásztor életrajzát nyújtja (*Egy francia származású főpap Magyarországon: Bertalan pécsi püspök 1219–1251*). Bertalan a burgundiai Mácon tartomány egy jeles családjából, a Gros-okéból származott. A familia szoros kapcsolatokat ápolt Cluny nagynevű apátságával. Az 1189 körül született főpap II. András második feleségével, Jolántával került Magyarországra, és hamarosan a pécsi egyházmegye élére került. E minőségében remetetelepet létesített, illetve letelepítette püspökségében a domonkosokat és ferenceseket. Fő tevékenységi területe azonban a diplomácia volt, több jelentős követséget vezetett az 1220–1240-es években. A tatárjárás idején itthon tartózkodott, Muhinál is jelen volt. A korban szokatlan módon 1251-ben lemondott püspökségéről, és szülőföldjén halt meg néhány évvel később. Kosztá behatóan ismeri a főpásztor családjára vonatkozó külföldi szakirodalmat is, így igazán alapos biográfiát sikerült írnia. A következő pécsi tárgyú tanulmány — a szerző egyik legkorábbi írása — az ottani katedrális klérusával foglalkozik (*Adalékok a székesegyházi alsópap-ság XIII–XIV. századi történetéhez*). Mályusz Elemér egyháztörténeti monográfiájában foglalkozott a püspöki templomok prebendáriusaival és kóruspapjaival, Kosztá az ő eredményeire alapozva végez elemzést. E két — az egyházi társadalomban a kanonokok alatt elhelyezkedő — réteg a 13. század első felében jelenik meg Magyarországon. A pécsi egyházmegye vonatkozásában teljes

gyűjtést végez velük kapcsolatban a 14. század közepéig. Megállapításai szerint mindkét szerény jövedelmű csoport tagjai részt vettek a hiteleshelyi tevékenységben, és, érdekes módon, felfelé nem nagyon vezetett az útjuk, a kanonokokat nem közülük választották. A harmadik Péccsel kapcsolatos tanulmány újból az egyházmegye kormányzatát érinti (*Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához*). Koszta behatóan ismerteti az 1306. évi pécsi püspökválasztás lefolyását, a Manfréd zágrábi prépostot az egyházmegye élére emelő kanonokok életpályáját. Az írás jórészt a német szakirodalom alapján alapos ismertetést nyújt a püspökválasztások egyetemes történetéről is. A legterjedelmesebb vonatkozó tanulmány eredetileg a Kristó Gyula-émlékkönyvben jelent meg (*Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig*). Ebben az írásban a szerző arra tesz sikeres kísérletet, hogy bemutassa gazdasági, igazgatási és kulturális vonatkozásban Pécs városának központi szerepkörét a dél-magyarországi régióban. Megállapításai szerint a település fontosságát jórészt az egyházi funkciók betöltése eredményezte, az egyházkormányzati, oktatási, liturgikus, hiteleshelyi, püspöki birtokközponti jelentőséget csak fokozta a gazdasági (vásártartási, pénzügyigazgatási stb.) feladatok ellátása. Általánosságban e kiemelkedő püspöki város a 14. század közepére Baranya, Dél-Tolna, Valkó, Bodrog, illetve — kisebb mértékben — Somogy és Körös megyék számára is a centrális hely szerepét töltötte be. Egy helyen (86–87.) félreérthetően fogalmaz Koszta: a Kálmán I. törvénykönyvében említett zsinatok nem egyházmegyei szinódusok, hanem a világi igazságszolgáltatás fórumai voltak a megyéspüspökök elnökletével, amelyeket a megyei királybírák és a királyi (nádori) személyes bíróság közé iktatott be — úgy tűnik: nem maradandó érvénnyel — a könyves király.

Az egyházi közélettel és ezzel összefüggésben a hiteleshelyi tevékenységgel kapcsolatos dolgozatok közül is szinte mindegyik pécsi, illetve pécsi egyházmegye-béli témát tárgyal. Az első vonatkozó tanulmány (*A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi pecséthasználata a XIV. század közepéig*) klasszikus szfragisztikai írás. A pécsi káptalan az 1210-es évektől használt önállóan pecsétet, majd az 1250-es évek első felében pecsétváltás következett be. Jó tíz évvel később egy harmadik, kisebb pecsétet is alkalmazni kezdtek a pátenis és zárt okleveleken. Végül valószínűsíthető, hogy volt saját pecsétje a hiteleshelyi munkát irányító nótáriusnak is. A pécsi püspökségben lévő pozsegai társasegyházzal két dolgozat is foglalkozik. Az elsőben (*A pozsegai káptalan tagjai a XIV. század közepéig*) Koszta a káptalan történetét és korai archontológiáját írta meg. Megállapítása szerint a prépostság a pozsegavári főesperesség bázisán jöhetett létre a 12. század második felében, alapítója pedig valamelyik pécsi püspök lehetett, amint azt a káptalan Szent Péter-templomcíme sejtetni engedi. A második tanulmány (*A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig*) jóval terjedelmesebb. Itt kell megjegyeznünk, hogy Koszta Lászlónak rendkívül jelentős érdemei vannak a hazai hiteleshely-kutatásban. Nemcsak azért, mert a pozsegain kívül a pécsi székeskáptalan ezirányú tevékenységét is mintaszerűen feldolgozta, hanem mert az elmúlt két évtizedben számos tanítványát sarkallta ilyen irányú kutatásokra. Ennek eredményeképpen számos *locus credibilis* történetét tárták vagy tárják fel szegedi kötődésű medieviszták (Homonnai Sarolta, Hunyadi Zsolt, Kurecskó Mihály stb.). A pozsegai hiteleshely korai történetének ábrázolása során a szerző megállapítja, hogy a 14. század közepéig 126 oklevele maradt fenn, és az Anjou-kor derekára Zágráb után a legjelentősebb Dráván-túli közhitelű írásbeliséget folytató intézménnyé vált. Foglalkozik a káptalani pecsétváltásokkal, az oklevelek külső és belső ismertetőjegyeivel, valamint a hiteleshelyi munkavégzők körével is.

A kötetben elsőként szerepel, de recenziókban tematikailag ide kívánkozik a székesegyházi káptalanok korai történetét bemutató tanulmány (*Székeskáptalanok és kanonokjaik a 12. század elejéig*) rövid ismertetése. Koszta megállapításait itt is a német szakirodalom fölényes ismerete alapozza meg. Írását terminológiai kérdésekkel kezd, állásfoglalása szerint e papi testületekre a *capitulum* elnevezést csak a 12. század végén kezdték el következetesen alkalmazni. Leszámol azokkal az elképzelésekkel, amelyek szerint a káptalanok már kiforrott intézményként léteztek volna az államalapítás korában, de Szent László-kori eredetüket is elveti. Azt sem fogadja el, hogy hazánkban a 11. századot meghatározta volna a dómkolostorok (a világi és szerzetesapság püspöki székhelyeken való együttélése) létezése, ez csak a legkorábbi időszakot jellemezhetne például Esztergomban vagy Csanádon. Az 1070-es évek legvégén már feltűnnek a káptalani különvagyon csírái is. Jelentős az a megállapítása is, hogy Magyarországon nem a Chrodegang-féle regula, hanem az aacheni *Institutio canonicorum* szabályozhatta a kanonokok életét.

A kalocsai érsekséggel kapcsolatos két dolgozat közül az első, terjedelmesebb írás még az 1990-es évek elején született (*Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. szá-*

zad elejéig). A szerző megállapítása szerint a kalocsai egyház a pécsi püspökséggel azonos időben, 1009-ben jöhetett létre (az első Szent Pál, a második Szent Péter tiszteletére lett szentelve), és valószínűleg kezdetül érsekség volt. A magyar egyház irányítását azonban Koszta a 11. század jó részében korporatívnak gondolja, és nem számol az esztergomi vagy kalocsai érsek kiemelkedő szerepével. Hartvik híres tudósításáról, amely szerint Asztrik Esztergomból tért vissza érsekként Kalocsára, úgy vélekedik, hogy ezzel a dél-magyarországi érsekség rangját az esztergomi egyházból eredeztetették. A továbbiakban a két érsek 12. század közepén kiéleződő és csak jó pár évtized múlva nyugvóponttra jutó viszonyát mutatja be rendkívül adatgazdagon. A következő rövid, jegyzetek nélküli, 2001-ben született dolgozat (*Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 11–12. században. Az egységes magyar egyháztartomány megosztása*) lényegében a szerző egy jó évtizede kigondolt, más — e kötetben nem közölt — írásokban már tárgyalt elméletét ismerteti a kalocsai érsekség kialakulásával, Esztergomhoz való viszonyával kapcsolatban. Véleménye szerint Kalocsa 1009-ben nem egyháztartományi központként jött létre, hanem provincia nélküli, egyfajta címzetes, úgynevezett autokefál érsekséggént. Az autokefál egyházak a bizánci egyházra voltak jellemzőek, de Itália latin szertartású egyházigazgatásában is ismerték őket. Ez a sajátos érsekség Asztrik személyének szólt, akinek egyházszerző, koronahozó érdemei miatt hozták létre ilyen formán a kalocsai egyházmegyét. Tehát Magyarországon is betartották a Pseudo Isidorus-gyűjtemény azon elvét, hogy csak egyetlen érseki tartományt szerveztek egy frissen megtért államban. A dél-magyarországi főpapi székhely csupán a 12. század közepén kapott egyháztartományt, addig metropolitai jogokat csak Esztergom főpapja gyakorolt hazánkban. Ennek bizonyítéka többek között, hogy a 12. század első felében Kalocsa főpapiját gyakran püspöknek nevezik a korabeli királyi oklevelek.

E sorok írója már több mint tíz éve vitatkozik Koszta több fenti megállapításával (Századok 1997. 1192–1195.; Az első magyarországi érsekek kérdéséhez. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemlről. Szeged 1999. 129–142.; Katona István kalocsai érsekségtörténete magyar fordításának előszava stb.). Kifogásainkat röviden itt is megismételjük: Kalocsa egyházmegyéje 1009-nél jóval korábban, már az 1000-es évek elején létrejöhetett e korai Árpád-házi központban. A Szent Pál-patrocíniumot nem kell mindenképpen összekapcsolni az 1009-ben adományozott pécsi Szent Péter-templomcímmelel, hiszen Pál térítőapostolként magában is szerepelhetett egy missziós egyházmegye védőszentjeként. Úgy gondoljuk, hogy a szerveződő magyar egyházban nincs nyoma bizánci egyházkezelési befolyásnak, így az autokefál érsekség létrehozásának sincs sok realitása. A források ezenkívül említik a korábban Esztergomban egyfajta koadjutorként működő és Kalocsára visszatérő Asztrik (Aserik)–Anasztáz palliumjelvényét, ami csak a tartománnyal bíró érsekeket illette meg. Emellett szinte bizonyos, hogy Asztrik 1009-ben már esztergomi érsek volt, így nem volt szükséges kárpótolni őt egy kalocsai címzetes érsekséggel. Az álizidori kollekció magyarországi használata, így egyházszerzési elveinek hazai, Szent István általi alkalmazása egyre kevésbé igazolható. Mikó Gábor közelmúltban megjelent nagyszerű tanulmányában ugyanis bebizonyította: Szent István törvényei nem a Pseudo Isidorust, hanem annak egy kivonatát ismerték (Magyar Könyvszemle 2007. 153–168.). Tehát Kalocsa eleve „rendes”, tartománnyal bíró érsekséggént jött létre. Hogy miért szerveztek két érseki provinciát a magyar egyházszervezetben, az intenzív kutatások dacára egyelőre nem világos. Kalocsa főpapjának metropolitai státusa azonban kétségkívül nehezen nyert elismerést: a pápák a 12. század legelejéig vitathatták (ők valóban figyelembe vették a Pseudo Isidorus vonatkozó irányelvét!), az esztergomi érsekek pedig még tovább. Ezt bizonyítják a magyar egyházfő befolyása alatt álló királyi kápolna által kiadott 12. század eleji oklevelek, ahol püspökké fokozták le a dél-magyarországi főpapot. Esztergom magatartása a későbbiek fényében érthető: ahogy megszilárdult a kalocsai egyházfő érsek-metropolitai rangja, azonnal a magyar klérus rangban első főpáztora kívánt lenni, és évtizedekig elkeseredett küzdelmet folytatott ezért.

A kötet bemutatására visszatérve, két írást kell még ismertetnünk. Az egyik kiváló város-történeti munka (*Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. Mohács a középkorban*). A Duna-menti település korai történetét bemutató terjedelmes dolgozat nagy anyagot megmozgatva mutatja be a pécsi püspök birtokaként kezdetben főként halászzattal, ártéri gazdálkodással foglalkozó település történetét, gazdasági központtá válását. Koszta nagy figyelmet szentel a püspöki mezővárossá fejlődő egykori halászfalu lakosságának, a városban jelenlévő iparosok tevékenységének. Megállapítása szerint a középkor végére Mohács Pécs és Siklós után Baranya megye harmadik legjelentősebb településévé vált. Az utolsó ismertetendő írás klasszikus szerzetesség-történeti munka (*A ciszterci rend története Magyarországon a kolostoralapításai idején*). E helyen a szerző 1142-től az 1270-es évekig mutatja be a ciszterciek hazai megtelepedésének folyamatát, korszakokat állapítva meg a meghonosodás menetében. A szürke barátok apátságai főleg királyi, kisebb

részben pedig egyházi alapítások voltak hazánkban. Röviden foglalkozik a monostorok jövedelmi viszonyaival, gazdálkodásával és a külföldi származású szerzetesek szerepével is.

Mint már említettük, e két utóbbi írás nemigen illeszkedik a tanulmánykötetbe. Helyettük talán hasznosabb lett volna — és a gyűjteményes kötet címének is jobban megfelelné —, ha Koszta más értekezéseit illeszti be a könyvbe. Példaként említhetjük a magyarországi egyházszervezéssel foglalkozó valamelyik tanulmányát (az 1988-ban kiadott *Az államalapító* című kötetben vagy az 1996. évi Árpád előtt és után című munkában megjelentekre gondolunk). Ugyanígy gyümölcsöző lett volna a déli régió egyházi intézményeit bemutató nagyszabású dolgozatának újraközlése is (Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szeged 2000. 41–80.).

A fentieket összegezve azonban kimondhatjuk, hogy a szegedi középkorkutatás egyik meghatározó alakja, Kristó Gyula egyik legkiválóbb tanítványa, Koszta László igazán nagyszerű tanulmányokat közölt első gyűjteményes kötetében. Írásai közül kettő szerzetesség-történeti, illetve várostörténeti érdeklődését mutatja. A kötet javarészét kitevő egyháztörténeti tanulmányok bizonyítják: a szerző kiválóan ismeri a 11–14. század magyar egyházigazgatását, püspökeit, kánonjait, karpapjait, és rendkívül kreatív módon használja fel a nemzetközi szakirodalom megállapításait. A közhitelű írásbeliséggel kapcsolatos dolgozatai pedig a műfaj elsőrangú alkotásai, hosszú időre mintát adnak azoknak, akik a hiteleshelyek történetét kívánják kutatni.

*Thoroczkay Gábor*

*Kubinyi András*

## NÁNDORFEHÉRVÁRTÓL MOHÁCSIG

*A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*

(A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára)

**Argumentum, Bp. 2007. 315 o.**

A „Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára” c. sorozat millicentenáriumi felbuzdulásból 2000-ben indult (először még a Balassi Kiadónál), s jelen munkával érkezett a kilencedik kötethez (a korábbiak szerzői: Domokos György, Balla Tibor, Pollmann Ferenc, Czigány István, Dombrády Loránd, Mészáros Kálmán, Jankó Annamária, Hermann Róbert). A sorozat első alkalommal adja közre egy nem a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársai közé tartozó szerző munkáját, de remélhető, hogy — a História Könyvtárhoz hasonlóan — e sorozat a jövőben is nyitott marad a hadtörténeti témákkal jelentkező „külsős” szerzők előtt. Az is először fordult elő, hogy a sorozat valamely kötete zömmel korábban már megjelent tanulmányokat gyűjt egybe: az így elkerülhetetlen apró átfedésekért az kárpótolja az olvasót, hogy a kötet írásai együttesen erősítik, támogatják egymást, azaz új minőséget hoztak létre.

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap, a Honvédelmi Minisztérium és az I. kerületi Önkormányzat támogatásának köszönheti megjelenését, s a 2006. évi Nándorfehérvár- és Kapisztrán-évforduló (1456) egyetlen tudományos kiadványa (mivel a fiatal horvát kutató, Stanko Andrić kitűnő Kapisztrán-könyve, sajnos, még megjelenésre vár), a Hadtörténeti Múzeum, a Katolikus Tábori Püspökség és a Ferences Rend önzetlen segítségével megvalósult 2006. évi időszakai emlékkiállításához pedig tudományos katalógus nem jelent meg. (A kiállítás egyébként 2007 végén a Keszthelyi Kastélymúzeumba költözött át). Szerző szerencsésen ismerte fel a kínálózó lehetőséget, s a formálódó kötethez egy, az évfordulóhoz illeszkedő, időközben a Históriaiban is megjelent, „Nándorfehérvár ostroma”-témájú tanulmányát kapcsolta korábbi írásaihoz. A kötet címe egyébként nem félrevezető, arról szól, amit ígér: a Zsigmond király halála és a mohácsi csata közötti időszak magyarországi hadtörténeti és katonapolitikai kérdéseit mutatja be.

Kubinyi András akadémikus, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem emeritus professzora mint hadtörténész nem volt igazán ismert a hazai olvasóközönség előtt, nyugodtan kijelenthetjük, hogy méltatlanul. Szerző maga is elcsodálkozott, amikor ennyi hadtörténeti témájú tanulmányát sikerült egybe gyűjtenie, s akkor még meg sem említettük, hogy — a szerkesztők hibájából — bicellus-tanulmánya (Bicellus. Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához. Budapest Régiségei 23. [1973] 189–193.) ki is maradt a kötetből. Mindez köszönhető sokoldalúságának, annak, hogy várostörténeti és archontológiai tanulmányai melléktermékeként szinte minden, így a hadtörténelem is foglalkoztatta. Most már nyilvánvaló: a szerzőben a Hunyadi- és Jagelló-kor had-

történetének legjobb ismerőjét is tisztelhetjük. E kötet arra vállalkozott, hogy tanulmányai egybeállításával a korszak magyarországi hadtörténelmének kézikönyvét adja közre. Ez annál könnyebben megvalósulhatott, mivel korábbi összefoglaló országtörténeteiben a hadtörténetnek mindig jelentőségét megillető helyet biztosított. A tanulmánykötet mellett szólt az is, hogy a szerző munkásságában egyébként is került a monografikus formákat, s nem véletlen, hogy éppen az utóbbi években jelentek meg gyors egymásutánban magyar és egy német nyelvű tanulmánykötetei.

A korszak katonai ellátásának és logisztikájának kérdéseivel Kubinyi Andrásnál kívül érdemben nem foglalkozott senki. A magyar hadsereg történetének megértése szempontjából alapvetők a katonák és az állatok — elsősorban a lovak — élelmezésére, annak minőségi és mennyiségi jellemzőire tett megjegyzései (*Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben*). Mindezek elvezették a mozgósítás problémáihoz, a városok által biztosított tüzéségi és hadserekek ellátási rendszerének a rekonstrukciójához (*Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt; Városaink háborús terhei Mátyás alatt; Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541* — mely utóbbi tanulmány itt olvasható a szerző fordításában első ízben magyarul). Jogosan hívja fel a szerző a figyelmet arra, hogy egy magyarországi hadbiztosítási szervezet hiányában maga a királyi kincstár volt az, amely többtucat tisztviselelőjével biztosítani próbálta a királyi csapatok hadianyag-, élelmiszer- és lótakarmány-ellátását. Sőt, azt is valószínűsíti, hogy az 1521. és 1526. évi kudarc, illetve katasztrófa előidéző okai között, így a kései mozgósításban is, az utánpótlás hiányosságainak meghatározó szerepe van. Kiadatlan levéltári anyagokon alapuló vizsgálódásai korabeli tüzéségünk történetét és a a 14–15. századi „tüzéségi forradalom” hazai recepcióját is jobban értelmezhetővé teszik (*Magyarország déli határvárai a középkor végén*). Számos érdekes megjegyzés olvasható a bástyák korai hazai megjelenésére, valamint a *castrum–castellum* probléma, a földesúri rezidencia-kérdés és a tüzfegyverek között megfigyelhető kapcsolatra vonatkozóan. A szerző munkamódszerének mindvégig jellemzője, hogy a világméretű török katonai terjeszkedés ábrázolása közben kitekint a mindennapok történetére, s lokális művelődéstörténeti, társadalomtörténeti mikrofelvételekkel szembesíti a a nagyobb léptékű történeti folyamatokat (*Főúri étrend tábori körülmények között 1521-ben; A fejrőkői jobbágyok megmozdulásai 1520 körül*).

A kötet második nagy egységét a klasszikus hadtörténeti tanulmányok alkotják. Ezek módszertani újdonsága, hogy szervesen ötvözik a diplomácia- és társadalomtörténeti szempontokat a sajátosan katonai jellegűekkel, kiegészítve mindezt egy középkoros régész tárgyismeretével (*A Szévaszentdemeter-nagyolvaszi győzelem 1523-ban; Szulejmán szultán 1524. évi békeajánlata. Legenda vagy tény?; A mohácsi csata és előzményei*). E tanulmányok egyúttal már a szigorlati kötelező olvasmányok világába vezetnek át, ahol a magyar történelem legfontosabb kérdései kerülnek elő: a magyar határvédelem a török ellen, a magyar katonai és politikai vezetőréteg mozgásteréje és lehetőségei a Mohács előtti Magyarországon. Számtalan érdekes részlet lenne kiragadható: így például a magyar hírszerzés hatékonysága, ami talán valóban jól működött, de a királyi tanács sohasem katonáskodó tagjai rosszul értékelték a beérkező információkat, s így szoltak bele a döntésekbe. Meggyőzőek a szévaszentdemeteri csata keltőzésre vonatkozó fejtegetései, s valóban téves az a törekvés, hogy egy (pontosabban négy) csatához egy csatanapot rendeljenek hozzá.

A közvélemény ugyan nagyon szeretné, de valójában arra a kérdésre, hogy elkerülhető volt-e mohácsi katasztrófa, nem adható egyszerű igennel és nemmel válasz. 1510-es évektől nyilvánvaló volt, hogy a Magyar Királyság nem állhat tartósan ellen a törököknek. A védelem összeroppanásánál inkább az időpontja lehetett kérdéses, a helye, tudniillik az, hogy ez Nándorfehérvárnál fog bekövetkezni, biztosra vehető volt, miként az is, hogy ezt — egy vagy több ütközetben elszenvedett — magyar vereség követi majd az 1520-as években, akár Mohács nélkül, sőt, egy esetleges mohácsi magyar győzelemmel együtt is. Mindez persze, Kubinyi András szerint sem mentesíti a magyar vezetőket az 1526-ban elkövetett katonai hibákért viselt felelősség alól. Szerző végeredményében úgy látja, hogy a Jagelló-korban az ország egyre visszafordíthatatlanabban csúszott arra a kényszerpályára, ami törvénytörően vezetett egy Mohács-típusú katasztrófához, s a független középkori magyar állam bukásához.

A kötet harmadik része, mintegy a résztanulmányok összegzéseként, nagyobb léptékű összefoglaló jellegű hadtörténeti tanulmányokat ad közre (*Hadszervezet a késő középkori Magyarországon; Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországon; Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban; Közép-Európa harcai a török ellen a 16. század első felében; Elkerülhető volt-e a középkori magyar királyság bukása? Alternatívák Mátyástól Mohácsig*). E tanulmányok is, mint a szerző minden írása, számtalan új tudományos és kutatási eredménnyel gazdagítva kínálnak lekerékített,

vagy éppen problémákat felvető összefoglalást a magyar történelem egyik legválságosabb és — éppen a bőséges forrásdottságok miatt — legkevésbé áttekinthető korszakáról.

Az egybegyűjtött tanulmányok határozott időrendi és tartalmi rendet alkotva megismertetik az érdeklődő egyetemista, vagy éppen szakember olvasóval mindazt, amit érdemes tudni a korszak hadtörténetéről. Szerző azon kevés történész közé tartozik, akinek egyszerre van érzéke a mikro- és makroszintű események és folyamatok felismerésére, bemutatására. Sőt, ami még ritkább, ezek logikusan és szervelesen egymásra is épülnek, az elemzések egymást erősítik. A kötet előnye, hogy módszertanilag rendkívül modern, a mindennapok történetétől a diplomáciai követségek világáig minden szintet figyelemmel kísér, nem mellékesen a szerzőre jellemző hihetetlenül széles nemzetközi, elsősorban német szakirodalmi kitekintéssel. A kötet jelentős részben nehezen hozzáférhető tanulmánykötetekben, emlékkönyvekben, folyóiratokban (Hadtörténelmi Közlemények, Agrártörténelmi Szemle, Castrum Bene, Házi Jenő-, Szakály Ferenc-, Kosáry Domokos-, Perjés Géza-emlékkönyvek), illetve egy esetben csak németül megjelent tanulmányt tesz közzé. A kötet a kritikus nemzeti önismeret és országkép alakításához is nagyban hozzájárulhat. Nem lebecsülendő ebből a szempontból sem az először itt olvasható két új tanulmány, a nándorfehérvári ostromról szóló már említett, valamint a Mátyás-kori katonák fegyvelmezéséről írott (*A nándorfehérvári diadal. Kérdések és következmények; Adalék a katonák fegyvelmezéséhez Mátyás hadseregében és a királyi kapitány hatásköre*). Kubinyi András jól érzékelte, hogy a nándorfehérvári ostrommal kapcsolatban is számos probléma maradt (például most vette észre a kutatás: ha létrákon kellett felmászni a falakra, akkor nyilván nem lőtték a törökök teljesen szét a várat, illetve a nehéz ostromlővegeket aligha fordította bárki is szembe a törökökkel, sőt mi több, mostanság derült fény a Dugovics-féle adománylevelek gyanús, leginkább újkori hamisítást sejtető eredetére stb.).

Kubinyi András munkássága a hazai középkori hadtörténetírás professzionalizálódásának folyamatában is meghatározó jelentőségű. A középkori hadtörténetírás egyébként sem tekint valami nagy múltra vissza. A Magyar Tudományos Akadémia III. osztálya keretében 1883-ban alakult meg a Hadtudományi Bizottság. A hadtörténetírás egészén belül a középkori hadtörténetírás mindig sajátos helyet foglalt el a forráskezelési és forrásértelmezési problémák miatt. Ugyan az MTA már a középkori témájú munkái révén ismertté vált Kiss Károlyt (1793–1866) tagjai közé választotta, s a hadtörténelmi diszciplína bölcsőjénél olyan történészek bábáskodtak, mint Pauler Gyula, Szilágyi Sándor vagy Salamon Ferenc, mégis, a hazai hadtörténetírás csak a két világháború között jutott el a felnőttkorig, s alakította ki, illetve adoptálta a jórészt német módszertani gyakorlatot. A középkori hadtörténetírás sokáig nem jelentett többet mint a középkori eseménytörténet véres epizódjainak az újra-elmésélését, bizonyos, sokszor felszínes katonai terminológia alkalmazásával. A középkori fegyvertörténet, a latin középkori források hadtörténelmi elemzésének első kiemelkedő képviselője Tóth Zoltán (1888–1958) volt. Nem véletlen, hogy az 1988-ban a Kossuth Klubban megrendezett „Tóth Zoltán-emlékülés”-en Kubinyi András is előadást vállalt, éppen a jelen kötetben is leközölt *Mátyás-kori mozgósítási és hadsereg-ellátási problémák* című dolgozatával. A középkori magyarországi hadtörténetírás nagy nyeresége lett, hogy Borosy András, a közelmúltban elhunyt Rázsó Gyula mellett Kubinyi András is nem lankadó figyelmet szentelt a témának. Rázsó, Borosy, valamint Szakály Ferenc és az oszmanista iskola mellett elsősorban Kubinyi érdeme, hogy a középkori hadtörténetírás saját módszertannal rendelkező diszciplínává szerveződött és erősödött immár Magyarországon is. A sors azonban váratlanul közbeszólt, s a szerző a kötet 2007 novemberére tervezett, általa is nagy izgalommal várt bemutatóját nem élhette meg. A hadtörténetírás területén is méltó s folytatásra váró örökséget hagyott hátra.

A kötet a sorozat gyakorlatának megfelelően hely- és személynév-mutatóval, angol és német nyelvű összefoglalóval jelent meg.

Veszprémy László

Charles L. H. Coulson

### CASTLES IN MEDIEVAL SOCIETY

*Fortresses in England, France and Ireland in the Central Middle Ages*  
Oxford University Press 2003. 441 o.

Alighanem bátran kimondhatjuk: a várakért nem csupán a középkorban küzdöttek több-kevesebb rendszerességgel, hanem korunkra is maradt jócskán ebből a foglalatosságból. Persze manapság már nem katonák ostromgépekkel, hanem történészek tollal folytatják e képzeletbéli



harcot. Miért idézhető ide egy efféle párhuzam? Nos, a középkori Magyarország történetének kutatásában a váraknak hosszú évtizedekig meglehetősen mostoha sors jutott. Mivel a várakra sokáig kizárólag mint katonai, később mint műemlékvédelmi „célobjektumok”-ra tekintettek, jó ideig e harcias szerepükön kívül lényegében nem is vizsgálták társadalmi, gazdasági jelentőségüket. Az 1970-es években azután Fügedi Erik, Engel Pál, majd Kubinyi András munkássága — alkalmasint érvekkel való „ostroma” — mára minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy a középkor embere és a középkori hatalom számára a vár kiemelkedően fontos volt, és korántsem csak hadi szempontból.

Az alább ismertetendő kötet szerzője, a Magyarországon lényegében ismeretlen Charles Coulson az imént néven nevezett magyar történészekhez hasonló utat járt be, míg az angolszász kutatás számára igazolni tudta a várak katonain túlmutató és azt meghaladó társadalmi jelentőségét. Mert lett légyen bármennyire is meglepő, Angliában a várak kutatása kis híján a főntebb érintett hazai „forgatókönyv” szerint zajlott le, ráadásul a magyarországi folyamatokkal közel azonos időben. A honi kutatás számára ugyanis Könyöki József és kortársai, majd fél évszázad múltán Gerő László, szinte kizárólagosan építészeti szempontú monográfiái voltak irányadóak. Ugyanekkor a szigetországban Ella S. Armitage-nak a normann kor várairól írott alapvető összefoglalása (*The Early Norman Castles of the British Isles*. London 1912.) jelentette a kiindulási alapot minden egyes kutatás esetében. E munka módszertani, tipológiai, történeti-szemléleti hatása egészen a 20. század közepéig, második harmadáig folyamatosan kimutatható az angol nyelven keletkezett vártörténeti irodalomban. S ahogyan Fügedi, majd Engel munkái váratlan fordulatot jelentettek a történészek várakról való gondolkodásmódjában — s egyáltalán: a várak iránti tudományos érdeklődés megnövekedését eredményezték —, akként Coulson első idevágó dolgozatai is merőben új módszertani és koncepcionális változást hoztak. Legelső, az „izolált” angliai kutatásban nagy visszhangot kiváltó témabéli írása (*Structural Symbolism in Medieval Castle Architecture*. *Journal of the British Archaeological Association* 132. (1979) 73–90.) szakított az eladig domináns katonai nézetrendszerrel. Ettől fogva sorra láttak napvilágot azon írásai, melyek a várak középkori társadalomban betöltött szerepének egyes rész kérdéseivel foglalkoztak.

Munkássága kisebb vihart kavart történészberkekben, mely a Kelet-Esszxben található Bodiam várának építészeti és funkcionális értelmezése okán kirobbant, s az 1990-es évek elején-közepén lezajlott vitában érte el csúcspontját. Vitapartnerei minden erejükkel bizonyítani próbálták a vár elsődleges katonai, erődített jellegét. Ezzel szemben Coulson részben történeti, részben építészeti érvekkel igazolta az épület katonai elemeinek igen csekély horderejét, voltaképpen a falak szimbolikus jelentőségét. Sőt, egyik írásában egyenesen egy öreg katona álmának házaként („*an old soldier's dream house*”) jellemezte a mások által „klasszikus” középkori vár mintájának tartott erősséget. A távoli szemlélő számára a jelek szerint ekkorra érett be több évtizedes kutatómunkájának gyümölcse: a „Bodiamért folytatott harc”-ot — az angol kutatás máig *battle for Bodiam* néven nevezi e vitát — Coulson megnyerte. Álláspontja teret nyert a modern angol irodalomban, tegyük gyorsan hozzá, részben az eddigre már megerősödött francia és német vártörténeti kutatások közvetett hatásaként is.

Coulson láthatólag a 2000-es évek elejére látta elérkezettnek az időt munkássága első összegzéséhez: korábbi dolgozatainak, illetőleg eddig nem publikált kutatásainak egységes kötet-té formálásával készítette el a jelen ismertetés tárgyául szolgáló tekintélyes monográfiát. Szerkezetét illetően a kötet négy nagyobb, markánsan elkülönülő egységre tagozódik. Előre kell azonban bocsátani, hogy a nagy terjedelem és a szerteágazó tematika miatt ehelyütt csupán néhány, talán a magyar olvasónak is érdekesnek avagy értékesnek tekinthető részlet, vállaltan szubjektív, kiragadására szorítkozhatunk.

Az első szakasz lényegében az erődítések európai — és érthető módon, különösen angliai — eredetével, megjelenésével és elterjedésével foglalkozik. Részletesen bemutatja az erősségek római gyökerét, összeveti a Karoling-kor társadalmi viszonyait és erősségépítési jellegzetességeit. Teret szentel a várépítés feletti fejedelmi-királyi jog kialakulásának, amelynek egyik legkorábbi ismert forrása a Kopasz Károly (840–877) által 864-ben kiadott úgynevezett Pistres-i Edictum. A magyar olvasó számára azonban még ennél is értékesebb e fejezet azon szakasza, ahol Coulson az erősségek megnevezésbeli változásait, a korabeli (10–13. századi) terminológia olykor rémisztő el-lentmondásosságát vizsgálja föl. Eredményei szerint a *castrum*, *castellum*, *domus fortis*, *fortericia* kifejezések mögött nagyon sokszor nem vagy csak alig-alig lehet fölfedezni meghatározott épület-típust. A terminusok írott megjelenése mögött ugyanis mindig látnunk kell a birtokos személyét, s a kérdéses kifejezést korunkra örökített forrás keletkezési okait. Sőt e fejezet egyik — egyéb-

íránt az igen beszédes „Építészeti dicshimnusz és a nemesi ambíció” címet viselő — részében 13–14. századi példákkal igazolva azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy egynémely várépítési engedély kieszközlése vagy kisebb-nagyobb építkezés háttérében nem állt más, mint a szomszéd birtokos irigységének akaratlan vagy akár tudatos gerjesztése (83–84.). Azt hiszem, ennél érzékeltebben nehezen mutathatók be Coulson szemléletét és módszereit!

Akad további módszertani fogás, amit némi módosítással akár magyar kutatás is használna adaptálhat. Coulson az első a nyugat-európai történetírásban, aki — legalábbis a recenziens tudomása szerint — egy ország, esetünkben Anglia, középkori várépítési engedélyeinek teljes adatbázisát elkészítette. Az 1200–1500 közötti három évszázadból közel hatszáz engedélyszöveg szisztematikus feltárása és statisztikai feldolgozása kapcsolódik a nevéhez, ami a decentralizált angol levéltári forrásviszonyok közepette tekintélyt parancsoló eredmény. Legfőbb módszertani újításaként az engedélyek időbeli és térbeli szóródásának egyidejű vizsgálatát tekinthetjük, amely eljárással meglehetősen jól kiszűrhetőek a várépítésben fontos, jogi és hatalmi eszközökkel egyaránt eredményesen operáló korszakok az angol történelem e századaiból. Az adattár másik értékes hozadéka a várak építése körüli terminológia jellegzetességeinek megismerési lehetősége. Ahogy erről már szoltunk, Coulson érvelésében kiemelt szerepet kapott a várak forrásokbéli megnevezése és a terepen való megjelenés közti összefüggés mértékének vizsgálata. A várépítési engedélyek feltárásakor is a korábban kifejtett álláspontját erősíti: számos engedéllyel bíró, bizonyosan felépült, írott forrásban „vár”-nak és/vagy „erősség”-nek nevezett épület katonai-építészeti elemei igencsak szerények, néhol már-már komikusan gyengék (emlékezzünk a Bodiam-vitára). Megint máskor az engedélyek nem is épülettel, hanem elért politikai, gazdasági tisztséggel jártak együtt mintegy automatikusan. Ilyenkor persze a megvalósult épület sokkalta inkább az építető rangját, mintsem valós birtokosi helyzetét reprezentálta. Egyébiránt a közeli jövőben Coulson a téma monografikus ismertetésére készül, amelyre jelen művének irodalomjegyzékében szereplő kézírata (*Castles and Crenellating by Licence: The 'Salvation of the Realm' and 'the Saving of Privilege' in Medieval England*), s az erre történő számos jegyzetbéli hivatkozás utal.

A következő nagyobb fejezet a várak és a társadalmi környezet témáját érinti. Szellemes címadással ehelyütt sem marad adósnak: a „Vár: ártatlan vagy bűnös?” fejezetkezdés alighanem ismét figyelemreméltó megoldás. Ehelyütt az 1066 utáni angol társadalomnak a várakról alkotott véleményét, a kortárs krónikák és oklevelek idevágó részleteit elemzi. Az Angolszász Krónika 1087-re vonatkoztatottan például megjegyzi, miszerint Hódító Vilmos „várakat épített és a szegény népet elnyomásban tartotta” (120.). Tehát az elnyomás eszközei lettek volna a felépült erősségek? Azonban Coulson ennek ellenkezőjére is számos példát idéz, ráadásul ékesen bizonyítja, hogy a „várelenesség” (*castle-phobia*) eredete voltaképpen az áldozat-szemszögére, illetőleg a későbbi korok, a mindenkori győztesek oly régóta ismert propagandájára vezethető vissza. Afelől igyekszik bizonyosságot szerezni, hogy a várak sorozatos felépülte és a társadalomszervezet változásai között miféle időrendi összefüggés ragadható meg. Magyarul: mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás? A társadalom 11–12. századi átalakulása és a normann hódítás hozta-e magával a várak szélesebb elterjedését vagy pedig mindez fordítva zajlott le? Eredményei nyomán világosan kirajzolódik, hogy esetenként más és más volt a helyzet. Az angol megszállás alatt lévő franciaországi területeken — különösen a tengerparti sávban — a várak minden kétséget kizáróan az expanzió bázisaiként szolgáltak, ennek megfelelően környékük társadalmi militarizálódását segítették elő. Ugyanez igazolható az angol hódítások belső, a mai Franciaország területén lévő határvidékére, amint azt (a Loire-től nem messze, Anjouban található) Montreuil-Bellay példája mutatja. Úgyisint számos példával igazolható annak a régi állításnak a cáfolata is, hogy a középkori királyok, de főként a bárók rendre visszaéltek hatalmukkal az alávetett társadalmi csoportok rovására. Nos, Coulson határozott véleménye szerint a várak sokkalta inkább voltak rezidenciák, „mintsem kinczókamrák” (125.). Amikor olyan esetekről találunk híradásokat, amelyekben az egyes bárók erőszakos fellépései fordulnak elő, nem kell feltétlenül a kor barbár voltára gondolnunk. Ezek a fellépések a középkori élet mindennapos, sokszor pedig jogos elemei voltak. A magyar olvasó számára utalhatunk ehelyütt a német vidékeken teljesen természetes, úgynevezett elégtételvételei-jogra, a *Fehdere*, vagy a hazai okleveles anyagban is számtalanul előforduló hatalmaskodásokra. Coulson figyelmeztet továbbá, hogy az erőszakos fellépést olykor gazdasági-társadalmi körülmények indokolták, s ezen akciók — amelyek valóban gyakran várakból indultak vagy épp ott végződtek — írásos megörökítésében is számolni kell újabb torzító elemekkel. A várbirtokos urak katonai megmozdulásairól ugyanis zömében olyan elbeszélő források tudósítanak, amelyek írói

egyházi személyek voltak. A keresztény gondolkodásmód s erkölcs pedig messzemenően elítéli az efféle akciókat, így a fennmaradt forrásokban e szemlélet negatív hatásával is érdemes számolni.

Az angliai magánváarak közösségi hasznát és használatát ugyancsak külön fejezet tárgyalja. Ennek egyik legfőbb momentuma a kontinentális területről eredeztethető, jobb szó híján „foglálási jog”-nak (*rendability, reddibilitas, privatization, usurpation*) nevezhető jelenség. E jog lényege abban állt, hogy háborús veszély esetén az uralkodó magánbirtokosok váraiba is saját parancsnokát ültethette, lényegében átvehette a hatalmat egy vagy több magánvár fölött. Ez a gyakorlat — Coulson megfogalmazásában: a magánváarak közösségi használatba vétele — a jelek szerint az 1066-os normann hódítás előtt ismeretlen volt Anglia területén, s ez után is csak lassan „szivárgott át” a szigetországra. De nem csak ebben merült ki a várak közösségi, ez esetben jobbára védelmi, szerepe. 1263-ban például, amikor Lywelyn, az utolsó független Wales-i herceg támadása fenyegetett, III. Henrik (1216–1272) tizenkét levelet küldött szét a királyság e határvidékén várbirtokos arisztokratáikhoz. Ezekben meghagyta nekik, hogy készüljenek a támadásra, de ne csupán váraikat, hanem azok környezetét és az ott lakókat is őrizték meg, mert az természetes kötelességük is egyben (171.). Összesítve tehát e fejezet végkövetkeztetését: a várak egyáltalán nem voltak antiszociálisak, nem léteztek a szélesebb társadalmi csoportok érdekei ellenében. Végezetül ide kívánczok annak megjegyzése, hogy az általa igazi „közösségi várak”-ként (*castles of communities*) meghatározott — egyházi és főleg városi — erősségekről a közeli jövőben külön monográfiát szándékozik publikálni.

A kötet harmadik nagyobb egysége a várak és a falusi társadalom összefüggésrendszerét veszi górcső alá. Első lépcsőként a várak erődítettsége és a várbirtokos bíraskodási jogai közti összefüggésre keres választ. Feltevése szerint, amelynek igaz voltát számos egyedi példával támasztja alá, a jelentősebb bíraskodási jogkörrel, ennél fogva sokszor nagyobb birtokgyűttessel rendelkező urak várai jelentősebb kiépítettséget, erődítettséget (*crenellation*) mutatnak, mint a szerényebb joghatósággal bíró társaiké. Ezt követi a vár–várbirtokos–várnagy, illetőleg a régiójában fekvő települések kapcsolatának elemzése. Coulson világosan bizonyítja, hogy efféle kettős, szimbiózisszerű együttlét során a közeli települések, városok mindennapi életét, gazdaságát a vár működése és az országos politikában játszott szerepe nagyban befolyásolta, s itt korántsem csupán a több-kevesebb gyakorisággal bekövetkező birtokos-váltásokra kell gondolnunk. Ez utóbbi jelentősége, bár korántsem lebecsülendő, de mégsem a legfontosabb eleme a település és a vár mindennapos viszonyának. A magyar olvasó szemében persze ennek jelentőségét az növeli, hogy a hazai forrásanyag zömmel ezek nyomon követését engedik. Angliában nagyobb hangsúly helyeződik az erősségek igazgatási, „officiális” szerepének ismertetésére, hisz ezt a rendelkezésre álló dokumentumok lehetővé teszik.

Vár és település összefüggésrendszerében az előbbieknél az utóbbiak terjedésében játszott szerepe sem maradt ki a vizsgálatból. Coulson erre két remek terepet talált: Írországot és Franciaországot egykoron angol fennhatóság alatt lévő vidékét. Írország területén az angol hódítás — legalábbis ami az erődítések szempontjait érinti — két fokozatban zajlott le. Először, természetesen, a meglévő ír várakat szállták meg, majd ezek mellé építettek új, a megszálló hadak támaszpontjává és az angol adminisztráció székhelyeiül szolgáló várakat. Ez viszont rendkívüli költségekkel és szervezési igényekkel járt. Így némileg később az angol udvar a kontinensen is bevált úgynevezett „faladó” (*murage grant*) írországi bevezetésével növelte a fallal körülvett települések, így a potenciálisan védhető objektumok számát. Ilyen privilégium birtokában az egyes kiválasztott települések a területükön befolyt, eredetileg a királyt illető kereskedelmi vámokból és adókból városfalak és tornyok építését végezheték el. Efféle királyi kegyben részesült például 1291-ben Kilkenny városa, részben saját, részben pedig, ahogyan a királyi oklevél fogalmaz „a körülötte elterülő vidék lakossága védelme miatt” (232.). De 1358-ban a zöld sziget keleti partján fekvő Drogheda lakói is védelemért és az előző példához hasonló lehetőségért folyamodtak a királynak (232.). Coulson következtetése tehát: „az erősségek a vidék betelepítésének és fejlesztésének fontos eszközei voltak” (291.). A harmadik fejezetet Anglia, az úgynevezett Csatorna Szigetek és az egykori angol kézen lévő francia vidékek védelmi rendszerének áttekintése teszi teljessé.

A kötetet lezáró negyedik fejezet a magyar olvasó számára kétségtelenül egzotikus témát tárgyal, ugyanakkor mind szemléletében, mind módszereiben az angol és a magyar középkori forrásviszonyok közötti markáns különbségek hű tükrö. A „Várak és özvegyek; gyámok és örökösök” alcímet viselő részben bőséges elemzést olvashatunk az angol várak és a nők, a női birtoklás jogi és szervezeti vonatkozásairól. Külön szakasz tárgyalja a várban élő gyermekek (*castle children*) életét és neveltetésük elemeit. S bár mindennek értékét és társadalomtörténeti fontosságát a re-

cenzens legkevésbé sem szeretné kisebbiteni, azt látnunk kell, hogy efféle vizsgálatokra a magyarországi középkori okleveles forrásanyag teljességgel alkalmatlan. E sorok írójának ismeretei szerint itthon az elmúlt évtizedekben csupán egyetlen dolgozat született e témában Kubinyi András tollából, aki Gúti Ország Mihály nádor (1458–1484) leányának, Zsófiának hollóközi tartózkodása okait mutatta be (Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelkezésének tanulságai. *Történelmi Szemle* 39. [1997] 401–410.). Voltaképpen e fejezet hozadékát a várak társadalmi vonatkozásairól alkotott képünk szélesítésének lehetősége jelenti. A várbeli élet sokrétű elemzése, a nők és gyermekek szerepének bemutatása mind-mind része a szerző katonai elemeket túlhangsúlyozó elmélettel szembeni „harcá”-nak.

Ha végül meg kellene fogalmaznunk a kötet központi gondolatát, aligha tévedünk, ha úgy véljük: Coulson számára a középkori vár nem statikus építmény, hanem időről időre, társadalmi helyzetből adódóan avagy a hatalom szándékainak megfelelően meghatározott fogalom, legfőképpen pedig szimbólum. Minden egyes forrását ezen a szemüvegen keresztül olvassa. Láthattuk, nála nem mindegy, hogy ki és milyen hivatalt viselő személy az épület birtokosa, a királyság gazdasági-társadalmi szempontból változatos régiói közül melyikben fekszik az erősség, mikor és miért engedélyezik bővítését, erősítésekkel való ellátását. Ha a magyar olvasó számára van Coulson könyvének közvetlenül is értékesíthető eredménye, akkor az mindenképp a szemléletbeli és forrásértelmezési lehetőségek széleskörű megismerési lehetősége. Ezen túl azonban e könyv bepillantás az angliai hatalmi szervezet és hatalomgyakorlás működésének részleteibe is. S bár szenvedélyes, néhol pedig igencsak szigorú érvelés jellemzi a kötetet, mindvégig jól követhető a külföldi olvasó számára is, remekül tagolt, s természetesen az angolszász hagyományoknak megfelelően minden igényt kielégítő név- és tárgymutató zárja. Ha hiányossága lehet, akkor az legföljebb a kizárólagosan angol szempontokat követő vizsgálódásában fedezhető fel. Ez persze a szigetország historikusaira általánosságban jellemző, de várakról lévén szó, aligha elégséges ez a magyarázat. Amikor „külföldre” merészkedik, az is csupán az angolok által megszállt Írországot és Franciaországot jelenti. Coulson kiváló monográfiája szemléletével, módszertanával, s a középkori angliai királyi hatalomnak az egykorú magyarországgal való részleges párhuzamai (pl.: időről-időre erős királyi központ) folytán a hazai olvasó számára is érdekes, megtermékenyítő olvasmány lehet. Mondható mindez annak dacára, hogy az általa fölvetett kérdések egy részét a francia és a német irodalom már érintette: gondolhatunk például a német nyelvterületen oly szerteágazó rezidenciakutatásra. Még ha véleményével nem is ért mindig egyet a magyar forrásanyag ismerője, abban biztosak lehetünk, hogy a várakról kialakult eddigi képünket feltétlenül átgondolásra serkentheti. S ha ez megtörténik, célját messzemenően elérte.

*Horváth Richárd*

KOSÁRY DOMOKOS  
1913–2007

### KOSÁRY DOMOKOS TEMETÉSÉRE\*

Temetjük Kosáry Domokost. A mindig elegáns közéleti személyiséget, az igényes tudományszervezőt, a kiváló történészt. És a barátot. Nekrológok fogják tárgyalni életművét. Méltatva munkásságát és továbbgondolva – remélhetően – az életében folytatott vitákat.

A temetés a halott személyiségének, tetteinek megidézése. Nekem az a tiszta jutott ma, hogy a kollégák, a történész szakma nevében emlékeztessenem a gyászoló gyülekezetre: ki volt Kosáry Domokos!

Kosáry Domokossal talán az utolsó klasszikus magyar polgár hunyt el. Annak a középosztálynak az utolsó generációjához tartozott, amelyik a 19. században műveltsége, szakértelme révén emelkedett a szak- és államigazgatás, a művelődés-oktatás adminisztrációjába. Ez a képzettségére büszke középosztály meggyőződéssel vallotta, hogy a társadalom működőképességét, a közbiztonságtól a képzésig az államnak kell biztosítania, így azt jól szolgálni a legnemesebb életeszmény. És ő társadalmilag e szerepre hivatott, neveltetett, képezte-tett. Kosáry is így élte életét: politikai rendszerek zúgtak el felette, emelték fel, vagy szorították háttérbe, de ő mindeközben tette dolgát: hitt az írás, a műveltség, a tudomány közhasznában. Ez adta magabiztosságát – amelyet sokan ön-hittségnek is gondoltak. De tisztelték. Akár az íróasztalnál, akár az akadémiai elnöki székben (1990–1996), vagy éppen börtönben (1957–1960) ült. Egész történelemfelfogását meghatározta a polgári középosztály szellemi hagyatéka – és ezt vállalta is. Központban, fiatalabb korában Széchenyi István, a reformkor belső polgárosultságát sürgető hőse, majd a városiasodást, kereskedést, társadalmi esélyegyenlőséget követelő centralisták (Szalay László, Eötvös József, Trefort Ágoston) és végül – idősebb korában – a jozefinista értelmiség állt. Akik hittek a szellem felvilágosító és népfelmelegítő szerepében. És Kosáry – határozottabban, mint elődei – szembeállította a maga (maguk) *polgárosult középosztályi céljait* a hagyományos magyar középosztályok másik szárnyának, a lesüllyedt nemesi rétegek, mindenekelőtt *a vidéki dzsentrinek az életeszményeivel*. Ezeket tékozlónak tartotta, ő takarékos volt, ezeket kiskocsmázónak tartotta, ő a délutáni és esti teákat szerette, míg ezek harsányak, lapogatva ölelkezők voltak, addig ő tüntetően formális volt, zárkózott. Néha talán a boldogtalanságig.

\*

---

\* A búcsúztató beszéd 2007. december 4-én hangzott el Kosáry Domokos temetésén. (A szerk.)

Kosáry Domokos 1913-ban született. Fiatalkori szellemi műhelyei: az otthoni írói-művészi társaság (anyja népszerű író, Kosáryné Réz Lola, apja zenetanár), azután a Trefort Ágoston Egyetemi Gyakorlógimnázium és végül az egyetemi elitintézmény, az Eötvös Collegium. Egész életére meghatározó élmény, a minőség, a kiválóság megkövetelése. Önmagától és környezetétől. Ilyen maradt haláláig. (Barátainak megválogatásában – hacsak nem a később megismert félelem vagy a kiszolgálás szeretete – mindig ez vezette.) Az egyetemen (1931–1936) a magyar történetírás máig legkiemelkedőbb generációjának szemínáriumaiban tanul. Tanárai között: Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Hóman Bálint, Szekfű Gyula. Az utóbbi meghatározó lesz témaválasztásaira és a magyar történelem alapkérdéseiről alakuló álláspontjára. (Amelyen haláláig alig változtatott.) Szekfű nevéhez kötődik a trianoni államösszeomlás után a magyar történelem alapvonalainak újragondolása. Eszerint a 17–19. századi függetlenségi, Habsburg-ellenes harcok elbukásából le kell vonni a következtetést: mind a Rákóczi-szabadságharcot (1703–1711), mind az 1848–1849. évi szabadságharcot lezáró kiegyezés (1867) reális erőviszonyokon nyugodtak. Egyszer s mindenkorra szakítani kell az árulókereséssel (1711-ben gr. Károlyi Sándor, 1849-ben Görgey Artúr). A történeti Magyarország összeomlásának is egyik oka az volt, hogy 1867–1918 között az elsősorban a lecsúszott nemesi dzsentri középosztályhoz köthető függetlenségi nacionalizmus nem vette tudomásul a kiegyezés mélyebb realitását, bomlasztotta a Habsburg Birodalmat. Ennek következménye lett Trianon.

Kosáry dolgozatai 1936–1943 között (a Görgey-kérdésről, a Pesti Hírlap nacionalizmusáról) ezt a gondolatmenetet követik. Élete végéig nem sokat változtatott e felfogásán. (Pedig időközben, az 1970-es években részletesen tanulmányozza a 18. század történelmét is.)

A fiatal Kosáry nemcsak ezen dolgozataival, hanem még inkább nemzetközi szerepléseivel tűnik ki kortársai közül. 1936–1941 között – Domanovszky Sándor javaslatára és támogatásával – Franciaországba, ill. Angliába, majd rövid időre – Teleki Pál támogatásával – az Egyesült Államokba kap ösztöndíjat. A Trianon revíziójára készülő magyar politikai vezetés két vasat tart a nemzetközi politika tűzébe: az egyiket, a németbarát politikát jelzik a zsidótörvények (1938–1941) tudva, hogy a területrevíziók reális segítője csak Németország lehet. A másik vasat azok a kultúr külpolitikai és diplomáciai akciók jelzik, amelyek részben Franciaország, de még inkább az angolszász államok felé Teleki Pál (Domanovszky, Hóman tudtával) kezdeményez. A cél: a területrevíziókhöz megnyerni a nyugati államok egyetértését is. Meggyőzni őket: a térségben a magyar vezető szerep nem jelenti azt, hogy Magyarország a hitleri Németország oldalán akar politizálni. A fiatal Kosáry ezen Nyugat-barát akcióknak szerény, de meggyőződésszerű szereplője. Kiváló nyelvismerete, elegáns megjelenése, képzett viselkedéskultúrája diplomataszerepre is jelölhetnék. Igaz, ezen képességeivel ütközik lobbanékonyága. Mégis őt tekintik a szakmában akár az akkor nemzetközivé szerveződő történészközélet egyik lehetséges magyar vezető szereplőjének, akár valamelyik állami külügyi adminisztratív szerep várományosának. A svájci történész-világkongresszuson (1938) a románokkal szembeni briliáns szereplése a pesti közbeszéd témája, mint ahogy a Hóman alapította

Teleki Intézet (1941) igazgatóhelyetteseként is oroszánrésze van az első francia nyelvű évkönyv-folyóirat (Revue d'Histoire Comparée) működtetésében. Amely – Eckhart Sándor és a párizsi magyar intézet égisze alatt – a környező népek (románok, szlávok) és a magyarság viszonyait tárgyalják. Bizonyítandó a magyarság történeti jogait, valamint évezredes türelmes nemzetiségi politikáját. (Amely türelmes hagyományra épülhet csak fel az 1938–1941-ben „visszatért” területek megtartásának politikája.) Korosztálytársai szerint – közöttük a franciás műveltségű Benda Kálmán, Makkai László, Gáldi László a környező népek történelmének specialistái – ekkor alakul ki élete végéig megőrzött képessége: a környezetében keletkezett jó ötleteket – legyen szó történettudományról, tudománypolitikáról, frappáns életbölcseiségekről – gyorsan magába szívja, egyéníti, elegánsan megjeleníti. Intézményvezetői alkotásait később is jórészt e képességének köszönhette.

Ezen években válik Kosáry felfogásában, és élete végéig meghatározó a törekvés: beágyazni a magyar történelmi eseménysorozatokat a németek mögötti nyugat-európai, mindenekelőtt francia fejlődésbe. (Folytatója e téren a Tőle egyébként történelemfelfogásban távol álló Hajnal István kezdeményeinek.)

\*

A világháború után, 1945-ben, mesterével, Szekfű Gyulával a politikai baloldal lehetséges polgári értelmiségi szövetségesei közé tartozik. Az őrségváltások logikája szerint az antifasiszta és németellenes régi garnitúra idősebbjeit a fiatal őrségváltók egy időre befogadják (Szekfűt, Domanovszkyt, Hajnalt), de a fiatalokat, már tehetségük és képzettségük miatt is, riválisnak tekintik. És *mint a „rég* *rend képviselőit”* kirekesztik vagy félreszorítják őket. Ez lesz Kosáry Domokos és korosztálytársainak (a szintén németellenes, demokratikus Benda Kálmán, Makkai László) sorsa. 1948–1949-ben kiemelkedett Kosáryék kiszorításában a „belső ellenség” keresésének „mestere”, Andics Erzsébet, aki mindig megtalálta az egyes korosztályok vezéregyéniségeit és vagy magához vonzotta azokat, vagy kiteszította őket. Aki Kosáryban a régi történetírás legfelkészültebb fiatal képviselőjén túl még az angolszász imperializmus képviselőjét is látta. Kosáryt ezután (1949) eltávolítják mind Szekfű Gyula mellől az egyetemről, mind a Teleki Intézet vezetéséből (korosztálytársaival együtt). A személyes okok mellett Kosáry félreállításában szerepet játszott az is, hogy a kommunista ideológia a kelet-európai németellenes függetlenségi harcok sorába illesztette a magyarországi Habsburg-ellenes küzdelmek történelmét is, amely függetlenségi nemzeti hagyományokkal a fiatal nemzedékből Kosáry nézetei és írásai közismerten szemben állottak.

\*

Kosáry 1957-ig könyvtárosként dolgozik, elkészíti a magyar történeti bibliográfia első köteteit. A munkát 1936–1949 közötti tanársága idején kezdte: tájékoztató, áttekintő bibliográfiát akart adni a történészhallgatók kezébe (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I–III.*). Máig alapkönyv történésznemzedékek iskolázásához. (1996 után, visszavonulva, haláláig ennek új-

rairásán dolgozott.) A kényszerből előnyt formált, egy politikailag és „ideológiailag” ártalmatlan műfajban, a bibliográfia műfajában alkotott egyedülállót és maradandót. – 1956-ban a Magyar Történészek Forradalmi Bizottságának elnökévé választják, 1957-ben bebörtönzik. A börtönben – Nagy Imre kivégzése után – enyhülnek a viszonyok. Kosárynak lehetősége van a munkára: a közép-kori magyar külpolitika, majd Széchenyi döblingi éveinek történetét és máig lebilincselő naplóját írja. Minden kért szakirodalmat megkap a Történettudományi Intézet igazgatója, a volt miniszter, Molnár Erik személyes közbelépésére. Még a londoni British Library-ből is. Erről családi körben, még a nyilvánosság előtt is szívesen beszél. De arról, hogy itt tanult meg *félni*, és valakiktől félni – merthogy 1945-ben, 1949-ben csak megijesztették –, arról még nekünk sem beszélt. Ha mindez szóba került, csak mereven nézett maga elé. Mert nemcsak felcsattanni tudott, nemcsak az olyannyira szeretett társaság kedvéért beszédesen kinyílni, mindig történeteket mesélni – hanem hallgatni is. Bezárkózni. – A börtönből 1960-ban szabadul. 1967-ig a Pest Megyei Levéltárban dolgozik. Amikor azután kibontakozik a kádári gazdasági és kulturális konszolidáció, Kosáry Domokos is „visszajöhet” a Történettudományi Intézetbe (1968). Amelyiket mindig az 1941–1948 közötti Teleki Intézet utódintézetének tekintett. A kádári dualista kultúrpolitika része a történettudományon belüli munkamegosztás kialakítása is. Andics Erzsébet hazatérve Moszkvából (1958), az egyetemen kap elhelyezést, és ott haláláig aktív (1986). Az Akadémián a Történettudományi Bizottság elnöke, szintén a régi dogmatikus ideológuscsoport tagja, Nemes Dezső (meghalt 1985-ben). Az akadémiai Történettudományi Intézet vezetésében és rangadói között viszont részben a rendszer belső liberalizálását pártoló erők (Molnár Erik, majd Pach Zsigmond Pál, Ránki György), részben az 1949 előtti polgári történészek. (Mályusz Elemér, Paulinyi Oszkár és a volt Teleki Pál-intézetiek: Benda Kálmán, Barta István, Makkai László). E sorba illeszkedik be a korábbi vezéregyéniség, Kosáry Domokos visszavétele.

Először egy szűk szobában, de baráti kollégával, majd tágas, előszobás irodában kap elhelyezést. Örömmel mutogatja, hogy az igazgatóság a pincéből előszedte és restauráltatta azt a bútorgarnitúrát, amely valamikori igazgatóhelyettesi szobájában állott. Beilleszkedik az intézet és a hazai történettudomány nagy vállalkozásaiba. Megírja a 10 kötetes Magyarország története fejezeteként a 18. századi művelődéstörténetet (1980), aktívan részt vesz a felvilágosodástörténeti nemzetközi munkabizottság konferenciáin. Az új téma, a 18. század történelme. És ekkori kutatásai közelítik a francia baloldali történetírás forradalomfelfogásához, noha a guillotine-t, a forradalmi terrort soha nem fogadta el. Ekkor készíti a napóleoni háborúkról és Magyarországról szóló monográfiáját (1977). Vezéralakja volt a sajtótörténeti munkaközösségnek (ennek tagja a Nagy Imre-per vádlottja, a szintén akadémiai intézetbe „be-rehabilitált” Vásárhelyi Miklós is).

Szenvedélyesen vesz részt a szakmai vitákban, legyen szó a fiatalkorában kialakított felfogásának védelméről, vagy éppen a sztálinista ideológia maradványainak, vagy a történettudományban a sztálinisták oldalvizein evező személyiségek kritikájáról. E vitákban is megőrizve fiatalkorától követett mércé-



jét: a minőség tiszteletét a mások véleményében is, a tehetség és felkészültség tiszteletét az ellenfélben is.

1968 után visszatér a történettudomány nemzetközi fórumaira is. Tanulmányutak Párizsba, Londonba, Németországba (NSZK), az Egyesült Államokba. Ránki György, a magyar történettudomány „külügyminisztere”, legszűkebb baráti köréhez tartozik. Konferenciázik, előad. Személyisége érdeklődést vált ki, de inkább csak látogató Európában. A régi idők nagy tanúja. A kiesett harminc év alatt a nemzetközi történész-közélet és maga a történettudomány tematikai, módszertani hangsúlyai behozhatatlanul sokat változtak.

1982-ben az Akadémia tagjává választják. (Andics Erzsébet, Nemes Dezső ellenzésével és jelöltjük mellett, de a Pártközpont támogatásával.) 1986-ban, a rendszer további átalakulásának jeleként tartják számon, hogy Nemes Dezső halála után ő lesz az Akadémia Történettudományi Bizottságának, ill. a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának elnöke. 1988. április 4-én megkapja a legmagasabb állami tudományos kitüntetést, az Állami Díj-at. Majd az 1989–90. évi akadémiai rendszerváltáskor „bejutnak” az Akadémiába az 1949 előtti régiek (Benda Kálmán, Váczy Péter, Mályusz Elemér is. Makkai László már 1985 óta akadémikus.)

\*

Az 1990. májusi akadémiai közgyűlésen már az 1989-ben rehabilitáltak, a volt reformszocialisták és az Akadémia 1986–1990 közötti vezetésének támogatásával választják elnökké.

Az Akadémia elnökeként fiatalkori integráló- és befogadókészségét és minőségelvűségét bizonyítja. A rendszerváltás korábbi elgondolásait a tudománypolitikában (akadémiai törvény – 1988, művészeti akadémia – 1989) felkarolja, intézményesíti. A politikai indíttatású órségváltásokat visszatartja. Egyetlen mérce lehet: ki milyen szaktudós. Attól, hogy valaki exponálta magát aktív politikusként is az 1989 előtti rendszerben, lehet még jó kutató. Ne kérjenek maguknak tudománypolitikai szerepet, de dolgozzanak. Elhíresült mondása: „Az Akadémián nem lesz boszorkányüldözés!” A miniszterelnökhöz (Antall József) fűződő személyes barátságát is kihasználta a Magyar Tudományos Akadémia érdekében. Ennek is köszönhető, hogy az – ha a költségvetésben és szervezetben megviselt állapotban is – túlélte a politikai rendszerváltás szükségszerű megrázkódtatásait.

Mint az akadémiai „past president”-nek kijáró kutatócsoport vezetője, 1996-ban visszavonul a Történettudományi Intézetbe. Kivonulni készül a világból, Dörgicsére majd Pátyra. Kiteljesíteni és új rendbe szerkeszteni a „történeti bibliográfiát”. – De az ekkor már a közéletben nagy tekintélyű, jó megjelenésű professzort nem engedi visszavonulni a közélet. Részben a fiatalkortól belénevelt kötelességtudattól, részben a társaságkereséstől hajtva elvállalja az általa alapított Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia tiszteletbeli elnökségét, majd a Magyar Történelmi Társulat elnökségét (1999–2007). Romló fizikai, de töretlen szellemi erejével haláláig betölti e tisztségeket. (A Történelmi Társulatnál az ő kedvéért alapítják a tiszteletbeli elnöki címet 2007-ben.)

Elvállalta 2005-ben az 1956. évi forradalom emlékbizottságának elnökségét. A politikai pártküzdelmektől szétzilált magyar közéletben azonban még ő

sem tudta az emlékbizottság pártok feletti jellegét megőrizni. Viszont, amit megtett, arra Magyarországon feltehetően mindenki emlékszik: a forradalom évfordulóján, 2006. október 23-án rogyadozó léptekkel, de kiállt az emlékmű elé, mint a bizottság elnöke. Mint a nemzeti egyetértés követelésének szimbóluma. Mint a kötelességteljesítésnek, az értelemnek szimbóluma. Miközben a biztonsági kerítés mögött számára arc nélküli tömeg bőgötte motorjait. Mások állítólag félték, ő állítólag nem. Nem a félelem, hanem az agg életkor tette szakadozottá mondatait, mozdulatait. Mert a teste neki is elöregegett. Ez év november 15-én hunyt el.

*Glatz Ferenc*

KUBINYI ANDRÁS  
1929–2007

„Teljesen nyilvánvaló volt, hogy nekem történészeknek kell mennem” – valotta néhány évvel ezelőtt pályakezdéséről Kubinyi András. A gimnazista korban fogant elhatározást tett követte, s ezzel kezdetét vette egy rendkívül gazdag, hat évtizedes tudományos pálya, amelyet 2007. november 9-én zárt le a halál. Kubinyi András Budapesten született, felvidéki nemesi családból. A familia, amelynek genealógiáját a 13. századig lehetett visszavezetni, erős ösztönzést adott: a család múltja iránti érdeklődés, a családi hagyomány — a Kubinyiak közt több történész, régész, levéltáros is volt — korán a történelem felé terelte érdeklődését. 1947-ben a Ciszterci Rend budapesti Szent Imre Gimnáziumában érettségizett, majd a Pázmány Péter Tudományegyetemen, történelem–latin szakon kezdte meg egyetemi tanulmányait. Bejáróként felvételt nyert a kor elitképző intézményébe, az Eötvös Collégiumba is. A baloldali fordulat az egyetemet és a kollégiumot is átalakította, és a változások természetesen hatással voltak Kubinyi tanulmányaira is: az Eötvös Collégiumból önként távozott, nem várta be a származása miatt borítékolható kizárást, az egyetemet történelem–levéltár szakos diplomával fejezte be.

Az 1947 és 1952 közötti évek egyeteme sajátos elegyét nyújtotta a tudománynak és a politikának. Részből még tanítottak a régi, „polgári” tudósok, de mellettük egyre nagyobb befolyásra tettek szert az új ideológia, a marxizmus mellett elkötelezett, nagyrészt fiatal történészek, hallgatók vagy frissen végzetek. Átalakult az oktatás struktúrája, változott a tananyag, az új rendszer tudományirányítása nagy lendülettel hozzáfogott az addig elhanyagoltnak nyilvánított tudományterületek, történészek esetében elsősorban az „elnyomott osztályok” történetének műveléséhez. Kubinyi másodévesen Szentpétery Imre szeminaristája lett, és ezzel a középkor és a történeti segédtudományok mellett kötelezte el magát. Szakdolgozata, a kincstartói hivatal középkori történetének feldolgozása mellett már egyetemistaként bekapcsolódott az ekkor indított nagy forrásfeltáró programokba: cédulázott a Györffy György szerkesztette *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, valamint a Székely György veze-

tésével a 14. századi parasztság történetét feldolgozó tanulmánykötet számára. A tehetséges hallgató a szakvizsga idejére már ismertnek számított a szűkebb szakmában, az elhelyezkedésnél azonban a — vélt vagy valós — ideológiai megbízhatóság fontosabbnak számított a szakmai tudásnál: Kubinyit először egy békéscsabai általános iskolába helyezték, majd 1952-ben a miskolci levéltárba került segédlevéltárosnak. A legújabb kori iratokat rendező levéltáros a mindennapi munkában távol került a középkortól, a miskolci évek mégis szervesen beépültek szakmai fejlődésébe: ekkor publikálta első tanulmányait, a hegyaljai mezővárosok és forrásaik megismerése pedig jó alapot biztosított későbbi várostörténeti kutatásaihoz.

1954-ben a Budapesti Történeti Múzeumban lett az újkori osztály muzeológusa, a tervezett új *Budapest története* sorozat munkálatainak ügyintézője, szervezője, valamint az előtanulmányok publikálására újraindított *Tanulmányok Budapest múltjából* (TBM) szerkesztője (hivatalosan segédtitkár, majd segédszerkesztő). Végre tudományos munkakörben dolgozhatott, így folytatta az egyetemen megkezdett kormányzattörténeti kutatásait, mellette azonban egyre több figyelmet szentelt a várostörténetnek. Hivatali kötelességből Csepel és Újpest újkori történetét kutatta, a TBM számára rendszeresen készített recenziókat a nemzetközi várostörténet legfrissebb irodalmáról, s rövidesen megjelentek első saját várostörténeti publikációi is a középkori Buda történetének különböző kérdéseiről. A sort a *Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelő-korban* című tanulmány (Budapest Régiségei 19. [1959] 99–119.) nyitotta, amelyet az elkövetkező évtizedekben több tucat várostörténeti tárgyú tanulmány követett. Kezdetben a fővároshoz kapcsolódó témákat dolgozott fel — írt például Buda pecséthasználatáról, a budai királyi kúriáról, vagy a budai spanyol zsidókról —, az 1970-es évektől azonban tanulmányai már általában az egész magyarországi városállományt vizsgálták.

A Budapest története, illetve a hozzá kapcsolódó TBM sajátos azilum-joggal rendelkezett: állást, megélhetést, publikálási lehetőséget biztosított azoknak a kutatóknak, akiket származásuk, nézeteik vagy épp egyházi mivoltuk miatt eltávolítottak korábbi munkahelyükről. Miközben a történettudomány hivatalos lapjai és műhelyei a leadott publikációknál a marxista ideológia megjelenítését legalább annyira fontosnak tartották, mint a szakmai tudás bizonyítását, a TBM lapjain máig idézett, korszerű, írott és tárgyi forrásokon alapuló, nagyrészt ideológiai béklyóktól mentes tanulmányok láttak napvilágot. Az 1960-as években az ebben a közegben dolgozó Kubinyi András itthon és külföldön egyaránt elismert várostörténésszé vált: felkérték a Budapest története számára az 1440–1541, majd később az 1301–1440 közötti időszak megírására, 1963-ban pedig megjelent az első, a budai Haller kereskedőcsaládról írt tanulmánya Németországban (*Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter*. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg 52. [1963–1964] 80–128.). A Budapest későközépkori történetéről írt összefoglalóját védte meg 1970-ben kandidátusi disszertációként (*Budapest története 1440–1529*), a Haller-tanulmány pedig belépőjegyül szolgált a német nyelvterület várostörténeti konferenciáira. Kubinyi 1967-ben Marburgban debütált, s már első előadásával olyan sikert aratott, hogy könyvet írtak vele Buda kiala-

kulásáról a giesseni egyetem könyvsorozatába. A megrendelt könyv *Die Anfänge Ofens* címmel 1972-ben jelent Nyugat-Berlinben, a *Budapest története* késő középkori, második kötete 1973-ban került a könyvesboltok polcaira. A két kötetrel közel egy időben jelent meg az a viszonylag rövid tanulmánya is, amely egy újabb, élete végén ismét elővett várostörténeti kutatási irány nyitányát jelentette: a külföldi egyetemekre beiratkozott hallgatók alapján következtetett a magyarországi településhierarchiára (*A középkori magyarországi városok hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez*. Településtudományi Közlemények 23. [1971. márc.] 58–78.). Később az egyetemjárás mellé kidolgozott egy egész kritériumrendszert — az úgynevezett centralitási pontrendszert —, amellyel rekonstruálta a városok egymás közti középkori hierarchiáját.

1969-ben a Budapesti Történeti Múzeumban kinevezték a Középkori Osztály vezetőjének, ahol beosztásából adódóan szorosabb kapcsolatba került a középkori régészettel – igaz, ekkor még aligha gondolta, hogy hamarosan a régészet válik kenyéradó munkájává. Az 1960-as évektől megbízott előadóként már tartott órákat az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a segédtudományi, majd a középkori magyar történeti tanszéken, az oktatást azonban ekkor csupán mellékfoglalkozásnak tekintette. 1978-ban azonban új korszak kezdődött pályáján: László Gyula felkérésére főállásban a régészeti tanszékre került, ahol élete végéig dolgozott, nyugdíjba vonulása után *professor emeritus*ként. Kubinyi nem volt régész, új szakmáját jórészt kinevezése után, közel ötven évesen sajátította el, ennek ellenére Magyarországon ő alakította ki a középkori régészet oktatását, és lett 1988-ban az újonnan létrehozott Közép- és Koraújkorai Régészeti Tanszék alapító tanszékvezetője. Oktatási programja, amely az írott és régészeti források együttes és egységes használatára épült, új szint hozott a régészet tanításába, majd — tanítványain keresztül — művelésébe. A középkori régészet keretében a hallgatók segédtudományi képzést is kaptak, hogy a középkori okleveles forrásokkal is boldoguljanak. Kubinyi 1986-ban lett nagydoktor, 1988-ban nevezték ki egyetemi tanárnak. Professzorként számos szakdolgozat, doktori disszertáció megszületését segítette témavezetőként, régészekét és történészekét egyaránt.

Az 1970-es években felkérték, hogy a 10 kötetes *Magyarország története* számára írja meg a Jagelló-kort. Hamar egyértelművé vált számára, hogy az összefoglaló nem készíthető el az addigi irodalom alapján, és ezzel új témakör kutatásába fogott. A Jagelló-kor kutatása később kibővült a Hunyadi-korral, így a segédtudományi és várostörténeti profil mellé felzárkózott a politikátörténet is. Első Jagelló-kori munkáit II. Ulászló választási feltételeiről, a királyi tanács 1490. évi működéséről, illetve az 1523. évi Szávaszentdemeter–nagyolaszi török–magyar ütközetről publikálta. A 10 kötetes késő középkori kötete végül nem készült el, Kubinyi kutatásai azonban számos alapvető tanulmányt eredményeztek a Hunyadi- és Jagelló-kor intézmény-, politika- és társadalomtörténetének legkülönbözőbb kérdéseiről: a királyi tanácsról, az udvarról, vagy Mátyás ausztriai kormányzatáról; az 1990-es Mátyás évforduló kapcsán megjelent *A Mátyás-kori államszervezet* című megkerülhetetlen tanulmánya (in: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula V. molnár László. Bp. 1990.) kismonográfia terjedelmű. Pályafutása utol-

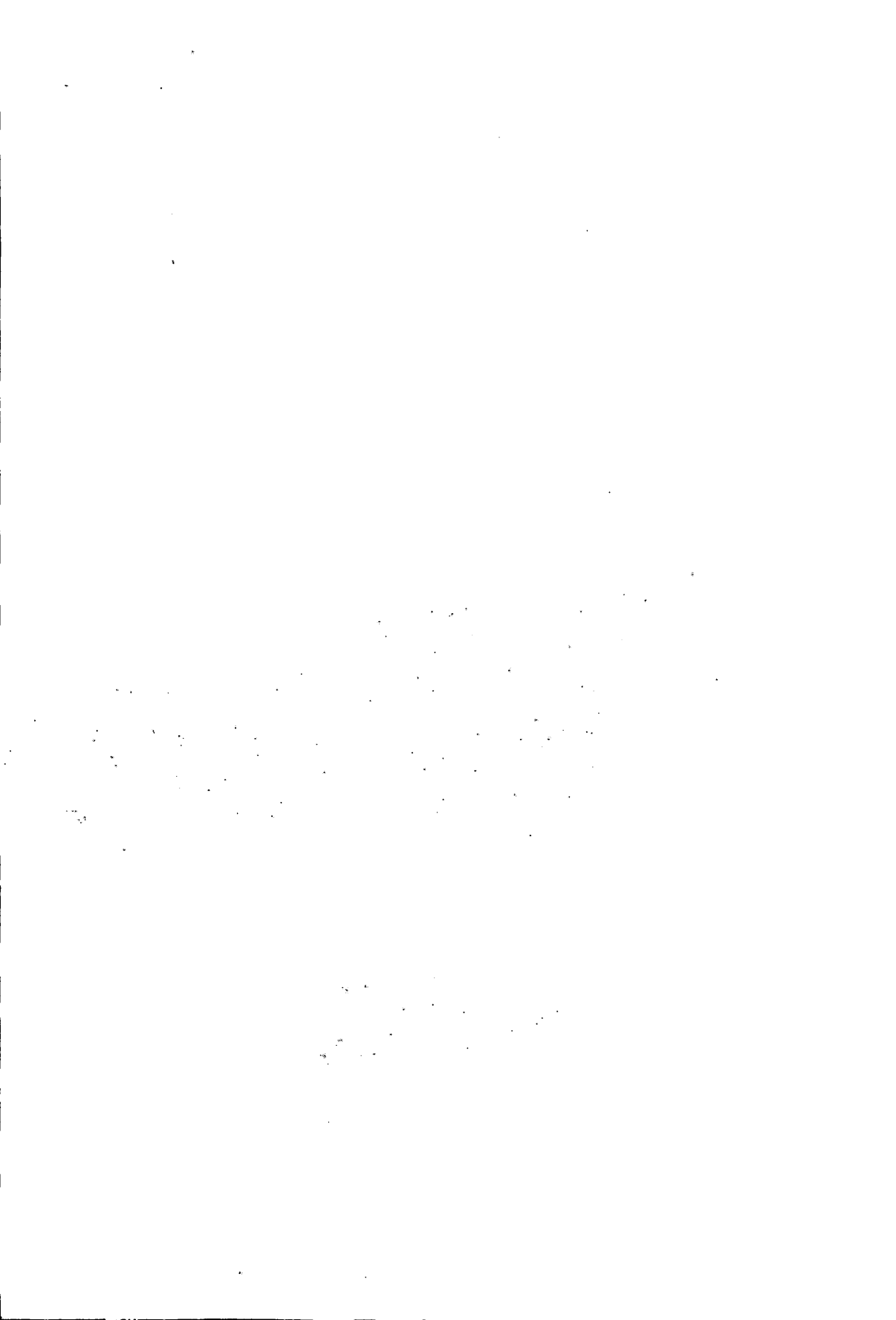
só évtizedében elkészültek az addigi kutatásokat összegző kötetek is: Engel Pállal és Kristó Gyulával közösen egyetemi tankönyvet írtak *Magyarország története 1301–1526* címmel (Bp. 1998.), életrajzot készített Mátyás királyról (*Mátyás király*. Bp. 2001.), de a tanulmányai tematikus válogatásaiból összeállított kötetek is szinte monografikus igénnyel összegezték az egy-egy témakörben — várostörténet, egyháztörténet, hadtörténet stb. — felhalmozott hatalmas tudásanyagát. A mindennapi élet legkülönbözőbb kérdéseiből — városi vízvezetékek, végrendeletek, kocsmázás és becsületsértés — írt tanulmányai is kitennének egy kötetre valót, ilyen tárgyú kutatásai összegzését azonban külön könyvben készült megírni.

Élete végéig dolgozott. Az utolsó hetekben is konferenciára készült, tervezett tanulmányairól, összefoglaló munkáiról mesélt, s noha ezeket az előadásokat, tanulmányokat, könyveket már nem írta meg, mégis teljes életművet hagyott maga után. Imponáló mennyiségű cikket, tanulmányt készített, akadt olyan év, hogy tucatot is meghaladta a szaktanulmányainak a száma. Nála azonban a mennyiség soha nem volt öncélú. Munkássága legnagyobb értéke, hogy valamennyi publikációjában újat írt: nincs olyan Kubinyi-tanulmány, amely ne tartalmazna új adatot, új eredményt, új módszert. „*Egész tudományos pályámon arra törekedtem, hogy ne hagyjak elvarratlan szálakat, és igyekeztem mindent forrásokkal alátámasztani*” – írta munkamódszeréről. Kubinyit már egyetemista korában ismerték és elismerték megbízható szakmai tudásáért, ezt a tudást azonban haláláig nem szűnt meg gyarapítani. Naprakész volt a hazai és külföldi szakirodalomból, fejből tudta a forrásokat, a késő középkor fontosabb alakjai szinte személyes ismerősei voltak. Ahogy vallotta, a „*múltba magamat beleélő kíváncsiság*” vezette történelmi felfedező útjain. Könyvet írni, egyetemi órát tartani, vagy nagymarosi kertjében terített asztal mellett anekdotázni a történelemlről, számára egyaránt örömet jelentett.

Pályája végére a hivatalos tudományosság elismeréseit is megkapta: 1997-ben Szűcs Jenő díjat, 1999-ben Eötvös József koszorút kapott. 2001-ben választották az akadémia levelező tagjává, 2007-ben lett rendes tag. Kubinyi tudósként, tanárként és magánemberként egyaránt nagy tekintélyt vívott ki magának. Ez a tekintély persze sok munkával is járt: rendszeresen hívták doktori bizottságokba, szakzsűrikbe, kuratóriumokba. Jelenléte garanciát jelentett arra, hogy az adott fórumon tudományosan megalapozott, korrekt döntés születik, amely egyaránt szolgálta a pályázó(k) és az egész szakma érdekét.

A tudós — akár bevallja, akár titkolja — nem csak a jelennek, de a jövőnek is ír: reméli, munkáit sokáig használják, idézik. A történész Kubinyi András cikkei, könyvei még hosszú ideig lesznek a középkori Magyarország történetének megkerülhetetlen alapművei, közvetve vagy közvetlenül generációk történelemképeire lesznek hatással. Kubinyi András, az ember arcképe egy idő múlva óhatatlanul elhalványul, portréját már csak munkái alapján próbálják megrajzolni a historiográfusok. Mértéktartó és mértékadó tudós volt – ezt a jövőbeli historiográfus is megállapíthatja. Azt azonban már aligha érzékelheti, hogy halála milyen pótolhatatlan vesztesége a szakmának. Számunkra azonban súlyos, nap mint nap észlelhető valóság.

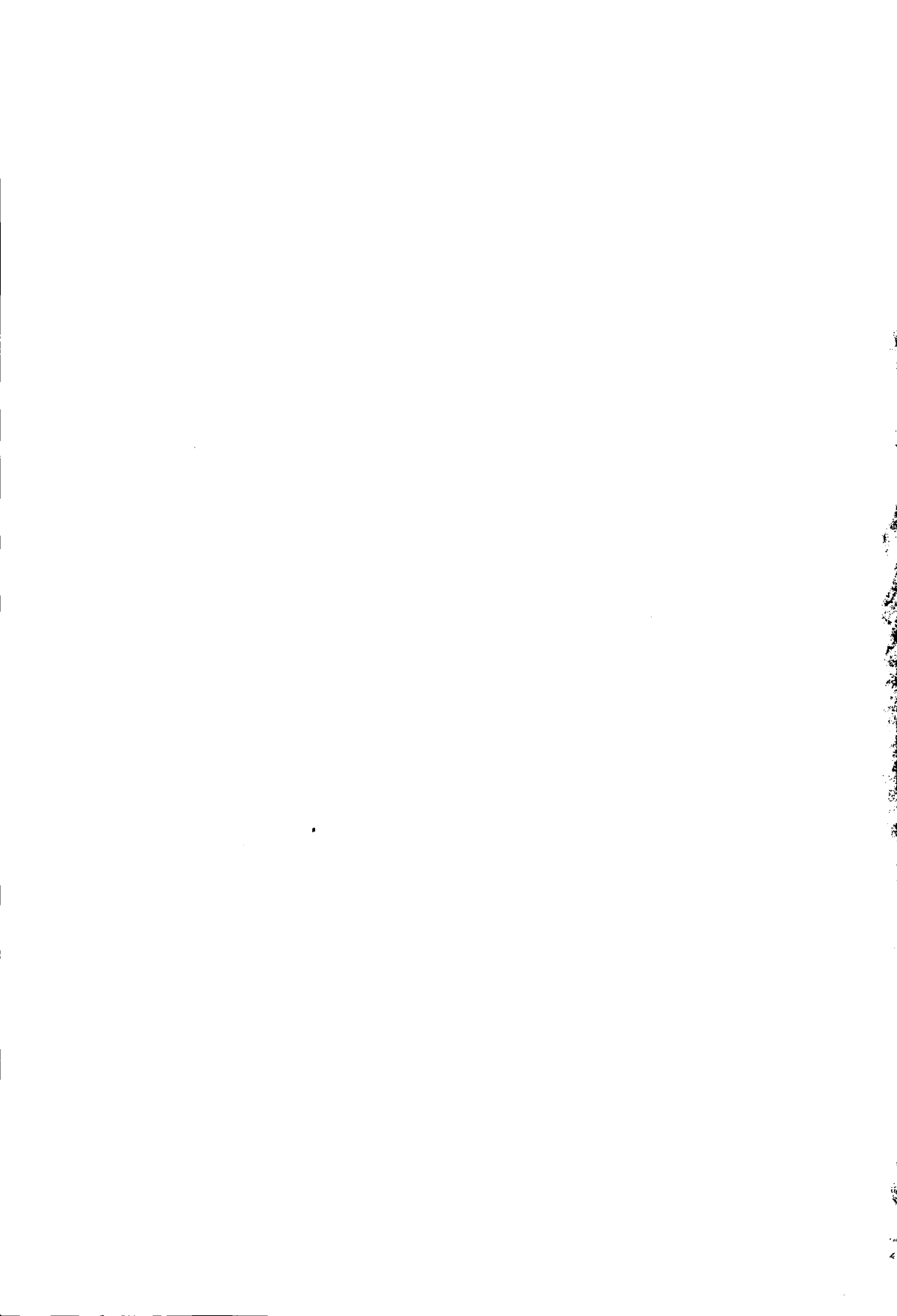
*Csukovits Enikő*



## CONTENTS

STUDIES – *Tamás Pálosfalvi*: László Hermanfi of Greben. The Career of a Middling Slavonian Nobleman. 2nd Part – *Tibor Neumann*: The Coronation and First Acts of King Wladislaw II (On an Unknown General Assembly and Coronation Decree) – ARTICLES – *László Koszta*: An 11th-century Benedictine Abbey in the Szepesség? – *Gábor Thoroczkay*: Remarks on the Early History of the Churches of Nyitra and Pozsony. On the Textual Tradition of act 22 of the First Lawbook of King Coloman – *Krisztina Tóth*: The Activities of the Convent of Saint Stephen at Esztergom as a Place of Authentication in the Árpád Age – *Márta Kondor*: From the tribunals of the royal court to the chancellery. On the history of central government and administration in the age of Sigismund of Luxembourg. – *Szabolcs László Gulyás*: On the Source Value of Names of Crafts in Medieval Hungarian Market Towns – DISPUTE – *István Erdélyi*: Limitation and Self-Limitation of Research. Remarks on the Study of Csanád Bálint – *Balázs Kertész*: On the Hungarian Sources of Osvát Laskai and the Carthusian Anonymus. The Problems of Using Supposed Narrative Works – *Attila Zsoldos*: Lost Sources, Peasant Lords and Duke Otto. On the Early History of the Counties of Somogy (and Zala) – REPORT – The Memory of Árpád. Conference Organised by the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences and its Atelier of European History in commemoration of the Battle of Pressburg in 907. 13 November 2007 (By *Boglárka Weisz*) – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat  
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.  
1028 Budapest, Községház utca 37.  
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor  
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.  
HU ISSN 0039-8098





## ***Következő számunk tartalmából***

*Deák Ágnes:* Államrendőrség Magyarországon a Schmerling-provizórium időszakában

*Raáb Renáta:* Az 1848–49. évi magyarországi események schleswigi vonatkozásai osztrák és dán diplomáciai iratok tükrében

*Farkas Katalin:* „Az erős akarat nem ismer akadályt”. A „Negyvenkilencz” című lap története

*Tóth-Barbalics Veronika:* Kossuth Ferenc szövegkiadási gyakorlatához

*Németh Nikolett:* A Jobboldali Ellenzék megalakulásának körülményei

*Varga Norbert:* Szakigazgatás vagy hatalompolitika a dualizmusban. Közigazgatási reform Debrecenben és Szegeden (1870–1872)

## ***E számunk munkatársai***

*Bagi Dániel*, PhD, egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem, Pécs) – *Csukovits Enikő*, PhD, tudományos főmunkatárs (a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest) – *Erdélyi István*, a történelemtudomány doktora, címzetes egyetemi tanár (Göd) – *Glatz Ferenc*, akadémikus, igazgató (a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest) – *Gulyás László Szabolcs*, PhD-hallgató (Debreceni Egyetem, Debrecen) – *Horváth Richárd*, PhD, tudományos munkatárs (a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest) – *Kertész Balázs*, könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest) – *Kondor Márta*, tudományos segédmunkatárs (Pécsi Tudományegyetem, Pécs – Österreichische Akademie der Wissenschaften Institut für Mittelalterforschung, Bécs) – *Kosza László*, PhD, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Szeged) – *Neumann Tibor*, PhD, tudományos segédmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport Zsigmondkori Oklevéltár részleg, Budapest) – *Pálosfalvi Tamás*, tudományos munkatárs (a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest) – *Solymosi László*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest – Debreceni Egyetem, Debrecen) – *Thoroczkay Gábor*, PhD, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Tóth Krisztina*, PhD, egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Veszprémy László*, kandidátus, igazgató (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest) – *Wéisz Boglárka*, PhD, tudományos segédmunkatárs (a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest) – *Zsoldos Attila*, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest)

*Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásait — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse*

## TÁJÉKOZTATÓ

*Tisztelt Szerzőnk!*

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg ([www.szazadok.hu](http://www.szazadok.hu)).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

## TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: [hirlapelofizetes@posta.hu](mailto:hirlapelofizetes@posta.hu), faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Pici Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft  
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

*Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg*



nka

Nemzeti Kulturális Alap

# SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867



**Hermann Róbert:** Szemere Bertalan a reformkorban

**Raáb Renáta:** Az 1848–49. évi magyarországi események schleswigi vonatkozásai osztrák és dán diplomáciai iratok tükrében

**Vári András:** A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894

**Papp Júlia:** „... Nem csak karddal, hanem pennámmal is használni ...” Adatok Agyagfalvi Goró Lajos (1786–1843) hadmérnök életrajzához és pályaképehez

**Farkas Katalin:** „Az erős akarát nem ismer akadályt” A „Negyvenkilencz” című lap története

**Deák Ágnes:** Államrendőrség Magyarországon a Schmerling-provizórium időszakában

**Tóth-Barbalics Veronika:** Kossuth Ferenc szövegkiadási gyakorlatához. Kossuth Lajos Iratai VIII. kötetének példáján



# SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

142. ÉVFOLYAM 2008. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

Szerkesztők: HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: szazadok@szazadok.hu

pallajos@szazadok.hu

## Tartalomjegyzék

### TANULMÁNYOK

<i>Hermann Róbert</i> : Szemere Bertalan a reformkorban. . . . .	535
<i>Raáb Renáta</i> : Az 1848–49. évi magyarországi események schleswigi vonatkozásai osztrák és dán diplomáciai iratok tükrében. . . . .	593
<i>Vári András</i> : A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894 . . . . .	629

### KÖZLEMÉNYEK

<i>Papp Júlia</i> : „...Nem csak karddal, hanem pennámmal is használni...” Adatok Agyagfalvi Goró Lajos (1786–1843) hadmérnök életrajzához és pályaképéhez . . . . .	673
<i>Farkas Katalin</i> : „Az erős akarat nem ismer akadályt” A „Negyvenkilencz” című lap története. . . . .	697
<i>Deák Ágnes</i> : Államrendőrség Magyarországon a Schmerling-provizórium időszakában . . . . .	727
<i>Tóth-Barbalics Veronika</i> : Kossuth Ferenc szövegkiadási gyakorlatához. Kossuth Lajos Iratai VIII. kötetének példáján. . . . .	773

### TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Molnár András</i> : Viam meam persecutor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig (1807–1848) (Ism. <i>Erdődy Gábor</i> ) . . . . .	789
---	-----

<i>Anderle Ádám: A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve (Ism. Rákóczi István)</i> . . . . .	792
<i>Somogyi Éva: Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában (Ism. Miru György)</i> . . . . .	793
Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867 Band 2., 3. (Ism. <i>Deák Ágnes</i> ) . . . . .	795
Documente diplomatice Române. Seria I. Volumul 11. 1883. (Ism. <i>Szász Zoltán</i> ). . . . .	797
Regionálna a národná identita v Maďarskej a Slovenskej histórii 18–20. storočia (Ism. <i>Vajda Barnabás</i> ). . . . .	798
<i>Jung Chang, Jon Halliday: Mao. Az ismeretlen történet (Ism. Jordán Gyula)</i> . . . . .	800

A Magyar Tudományos Akadémia az 1989.  
 évi egyesületi törvény hatálybalépése óta is  
 támogatta és támogatja a Magyar Történelmi  
 Társulatot és annak központi közlönyét,  
 a Századokat

*Hermann Róbert*

## SZEMERE BERTALAN A REFORMKORBAN<sup>1</sup>

A magyar reformkor és negyvennyolc egyéniségei között még az úgynevezett második vonal képviselői is kiemelkedő politikai képességekkel rendelkeztek. Egyéni balszerencsájuk, esetleg tragédiájuk oka sok esetben abból fakadt, hogy tevékenységük és személyiségük háttérbe szorult az igazi nagyok, Kölcsey, Széchenyi, Wesselényi, Kossuth, Eötvös, Deák és Batthyány Lajos mögött. Szerencsésebb korszakban, kevésbé kiemelkedő kortársak mellett talán többre vihették volna; így azonban jó esetben a szakma őrizte meg a nevüket és tevékenységük emlékét. E második vonal egyik legérdekesebb s legtragikusabb egyénisége a Borsod megyei alispánból előbb belügyminiszterré, majd a második, immáron ténylegesen független magyar kormány miniszterelnökévé emelkedő Szemere Bertalan.<sup>2</sup>

Noha Szemere 1848-ig kimondottan népszerű politikusnak volt mondható, a forradalom győzelmét követően — paradox módon — népszerűsége (az ál-

---

<sup>1</sup> A tanulmány a szerző 2002-ben a Pannonica Kiadónál megjelent Szemere életrajza vonatkozó fejezeteinek kibővített, átdolgozott és jegyzetekkel ellátott változata. Szemere Bertalan. (In:) *Erdődy Gábor – Hermann Róbert: Batthyány – Szemere*. Bp., 2002. 167–327.

<sup>2</sup> A kortársi életrajzi irodalomból mindmáig a legfontosabb *Csengery Antal: Szemere Bertalan*. (In:) uő.: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok. Csengery Antal összegyűjtött munkái. Második kötet. 2., bővített kiadás*. Bp., 1884. II. k. 177–289. (továbbiakban *Csengery Antal*) Első, jóval rövidebb kiadását ld. *Csengeri Antal* szerk.: *Magyar szónokok és statusférfiak. (Politikai jellemrajzok)*. Pest, 1850. 59–84. Gyakorlatilag ennek nyomán indult el *Horvát Boldizsár: Szemere Bertalan emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei XIV. kötet*. Bp., 1875. 17–34. (továbbiakban *Horvát Boldizsár, 1875.*) Szemere munkáiból, ill. a rá vonatkozó kortársi és utólagos véleményekből nyújt válogatást *Hermann Róbert: Szemere Bertalan. Magyar Szabadelvűek*. Bp., 1998. (továbbiakban *Hermann Róbert, 1998.*) – Szemeréről eleddig két önálló életrajz született. Az első — érthető módon — a rendelkezésre álló emlékirat-irodalom és összefoglalók alapján ír róla. *Kiss Ernő: Szemere Bertalan*. Kolozsvár, 1912. A másodikra ld. az 1. l. ábrájegyzetet. Önálló kiadványként ld. még *Riegler Imre: Szemere Bertalan. (Rádióelőadás)*. Panka Károly előszavával. Bp., 1936.; *Kilián István: Gondolatok Szemere Bertalan életéről és pályájáról*. Borsodi Szemle, 1962/5. 36–38. (továbbiakban *Kilián István, 1962.*); *Portré Szemere Bertalanról*. (Benda Kálmánnal beszélget Katona Tamás, Hermann Róbert és Pelyach István) In: *Olvastam valahol... III. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*. Benda Kálmán és Kerekes István műsora. Bp., 1988. 158–164.; *Urbán Aladár: Szemere Bertalan*. In: *Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc – Romsics Ignác – Szerencsés Károly – Urbán Aladár: Magyarország miniszterelnökei 1848–1990*. Budapest, 1993.; *Hermann Róbert: Szemere Bertalan*. (In:) *Az 1848–1849. évi első népképviselői viseleti országgyűlés történeti almanachja*. Szerk. Pálmány Béla. Bp., 2002. 844–848; *Pelyach István: A „magyar Orániai Vilmos” és az „örök második.”* (In:) *Batthyány Lajos 1807–1849. Emlékalbum*. Szerk. Nagy Mézes Rita és Basics Beatrix. Bp., 2007. 99–111. Életrajzának több fontos vonatkozását is tisztázta két tanulmánykötet. *Ruszoly József* szerk.: *Szemere Bertalan és kora. I–II. k.* Miskolc, 1991. (továbbiakban *Ruszoly József, 1991. I–II. k.*; a II. kötet a Szemerére vonatkozó addigi irodalom csaknem teljes listájával, ill. a rá vonatkozó levéltári és kéziratári anyag többé-kevésbé részletes felsorolásával.); *Ruszoly József: Három borsodi örökgyógyó*. Palóczy László, Szemere Bertalan, Zsedényi Béla. Miskolc, 1992. 39–116. (továbbiakban *Ruszoly József, 1992.*)

tala beterjesztett sajtótörvény első változatában foglalt túlzottan magas kaució miatt) elsősorban a radikálisok között gyorsan csökkent. Megítélésében azonban 1849–1850-ben következett be az az alapvető változás, amely az összefoglaló munkák egy részében máig is visszaköszön. Szemere a szabadságharc vereségeért Kossuthot tartotta felelősnek. Ezt hírlapi nyilatkozataiban és könyveiben is hirdette, és volt munkatársai és barátai egy részével (Horváth Mihály, Vukovics Sebő) nyilvános vitába is keveredett e kérdésben. Ezáltal lassan elszigetelődött az emigráción belül. A korszak történetének első összefoglalóit, illetve a későbbi feldolgozásokat befolyásoló emlékiratokat azonban éppen azok írták, akik Szemere vitapartnerei voltak, illetve akik nem helyeselték Kossuth elleni támadásait. Így aztán a Szemere-portrén egyre erősebbek lettek azok a vonások, amelyek a Kossuth-ellenes intrikáns és akarnok képét erősítették.

### *A fiatalkor*

Szemere Bertalan 1812. augusztus 27-én született a Borsod megyei Vattán. A család komoly múltra tekinthetett vissza: a legenda egyenesen a honfoglaló vezérek egyikétől, Hubától eredeztette a kiterjedt familiát. A családnak volt egy borsodi, egy zempléni és egy pesti ága. A gazdag múlt azonban jóval szegényesebb jelennel párosult, legalábbis ami az anyagiakat illeti. Szemere László (1772–1843), az apa már 16 évesen katona volt, s egészen az őrnagyságig vitte. 1809-ben a borsodi nemesi felkelés főparancsnoka volt. Az édesanya, Karove Erzsébet erős akaratú, kiváló gazdasszony. Mind az apa, mind az anya híres volt vendégszeretetéről, s bizony ez sem tett jót a család évszázadok óta tartó elszegényedésének. A házasságból négy gyermek született, Jenő, László, Bertalan és Mária. Jenő és László katonai pályára lépett; Jenő a szabadságharcban honvéd százados volt, majd besorozták a cs. kir. hadseregbe. László 1836-ban, Mária 1840-ben, Jenő 1859-ben halt meg.<sup>3</sup>

Szemere Bertalan korán kezdett iskolába járni, egyelőre még csak a Vattán, „parasztgyerekek társaként.” 1820-ban került Sárospatakra, ahol elvégezte a conjugista és grammatista osztályt, s itt kezdett németül tanulni. 1823–25-ben a miskolci „evangélikus kisdud iskola” padjait koptatta, az 1825–26-os tanévből nyolc hónapot Vattán töltött, s csak 1826 húsvétján írárták be Késmárkra. 1827–28-ban ismét Sárospatakra járt, s itt lett 1828. szeptember 3-án non togátus, publicus diák.

Szemere — ha hinni lehet az adatait nagyobbreszt magától Szemerétől szerző Csengery Antalnak — már kisdudként nem mindennapi szorgalomról és kezdeményezőkérszégről tett tanúbizonyságot. Miskolcon műkedvelő színjátszó társaságot alapított, Késmárkon kora hajnalban kelt, hogy megtanulja a teljes német nyelvtankönyvet és a hozzá tartozó 6000 szót. Nyelvgyakorlási

<sup>3</sup> A családra ld. *Zarándy A. Gáspár*: Huba vére, Szemere. Bp., 1910. és *Kállay István*: A Szemere család genealógiája. In: *Ruszoly József*, 1991. I. 385–390. Ifjúkorát és 1839-ig terjedő pályafutását részletesen feldolgozta *Csorba Sándor*: Szemere Bertalan neveltetése és pályakezdése [1812–1838]. Borsod-Miskolci Irodalomtörténeti Füzetek. Miskolc, 1984. (továbbiakban *Csorba Sándor*, 1984.) Az első három fejezet külön nem jegyzetelt adatait ebből a munkából vettük át.



okokból főleg német szerzőket olvasott, így Gessnert, Wielandot, Schillert és Kotzebue-t. A németnél előbb tanult meg franciául, de hogy mikor, nem tudjuk.<sup>4</sup>

A sárospataki gimnázium tanulójaként is szorgalmas diáknak bizonyult. Itt szerezte meg a későbbi pályájához olyannyira szükséges latin nyelv ismeretét s a szónoklattanban is itt mélyülhetett el. Tanárai között volt a kor neves magyar statisztikusa, Magda Pál is.<sup>5</sup>

A család nehéz anyagi helyzete miatt Szemere komoly nélkülözések közepe tette töltötte pataki diákéveit. 1829–1832 között még kabátja sem volt, „a költők verseit, a szótárakat, a stúdiumokat a jeges szántóföldeken vagy a szénás padokon tanulta, belebúva szénába.”<sup>6</sup> Korán hozzászokott a nélkülözéshez, s ez szinte második természetévé vált. Bort és más szeszes italt ritkán ivott, nem dohányzott és nem kávézott. Többnyire kenyeret és gyümölcsöt evett; európai körútja, s felső-magyarországi országos biztossága során hetente kétszer-háromszor nem ebédelt főtt ételt. 16 éves korától kezdve éjjel 1–3 óráig dolgozott, s így élt miniszter korában is. Egész ruhatára két atillából állt, s amikor 1848-ban meghívták a nádori bálra, úgy kellett frakkot csináltatnia. „És én kétlem — írta később egyik levelében Csengery Antalnak — hogy aki fényűzéshez szokott ruhában vagy ételben, az népember, az republikánus lehessen szívében és erkölcsében. Ha gazdag lettem volna, azon neme szédíthetett volna meg a fényűzésnek, mely művészileg jeles, szép és ragyogó.”<sup>7</sup>

Érdeklődését jelzi, hogy ő kölcsönözte a könyvtárból a legtöbb könyvet, s a szerzők között megtaláljuk Goethe, Lessing, Jean Paul műveit, a magyarok közül Versegly Ferenc, Horváth István, Kölcsey Ferenc munkáit. Egy ideig görögül tanult, majd abbahagyva az antikvitás nyelvét, előbb olaszul, majd 19 évesen angolul kezdett tanulni. „Soha oly megelégedett, oly boldog nem voltam, mint Patakon — írta később, az emigrációban — Hiszen csendes tanulmányaimban itt ismerkedtem meg az ó- és újkor legnagyobb szellemeivel, itt kezdtem felfogni minden csodálatosságával a világot, itt tanultam meg szolgálni az emberiséget, itt gyúltam szerelmére a szabadságnak. Reggelenként a Páncél hegyén én előbb zengém Kölcsey Himnuszát, mint dalát a korán kelő pacsirta.”<sup>8</sup>

A visszaemlékező sorok Szemere személyiségének három alapvető vonására irányítják rá a figyelmet: a bámulatosan széleskörű érdeklődésre, a kötelességtudatra és a szentimentalizmusra. Olyan vonások ezek, amelyek befolyásolták Szemerét abban, hogy politikai pályára lépjen.

Szemere csakhamar tekintéllyé vált diáktársai között. Tevékeny szerepet játszott a különböző diákegyesületek munkájában, A jogászfizsornak korábban volt egy „Páncélország” nevű egyesülete, amely rendszeres üléseket tartott, s amely a vármegyei élet mindennapjainak modellálásával elősegítette a leendő

<sup>4</sup> Ld. erre Kölcseyhez írott, 1836. júl. 8-i levelét. Közli *Csorba Sándor*: Szemere Bertalan kiadatlan beszédvázlatai és levelei Kölcsey Ferenchez. Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis. 10/B. Nyiregyháza, 1985. (továbbiakban *Csorba Sándor*, 1985.) 119.

<sup>5</sup> *Csengery Antal* 181–184.

<sup>6</sup> *Csengery Antal* 178.

<sup>7</sup> *Csengery Antal* 178–179.

<sup>8</sup> Idézi *Csorba Sándor*, 1984. 23. Kölcsey munkáit 17 éves korában kezdte olvasni, ld. erre Szemere Pálhoz intézett 1833. jan. 26-i levelét. Ráday Levéltár (Dunántúli Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye), Budapest (továbbiakban RL) Szemere-Tár (továbbiakban SZT) 13. k. No. 4.

hivatásukra történő felkészülést. Az egyesületet 1822-ben a Helytartótanács — mint annyi más egyesületet — betiltotta. Szemere és társai kérvényeinek köszönhetően 1832-től az egyesület immár „Nándor Királyi Tábla” néven ismét megkezdhette működését. Az egyesület célja az volt, hogy a diákok „a honi törvények teóriáját a praxissal egybe tudják kötni”, hiszen a pesti szigorlatokon a gyakorlatban való jártasság a fő követelmény. A Tábla elnökévé, perszonalíssá Szemerét választották társai. A Tábla tagjai megvitatták az ország és a megye valóságos kérdéseit, s ezeken született határozataikat írásban rögzítették. Az új politikus nemzedék tagjai itt, a „Nándor Királyi Tábla” és más hasonló egyesületek keretein belül érlelődtek igazi politikussá.

Szemere ezzel egy időben egy másik egyesület, a nyelvgyakorló társaság ügyében írt beadványokat a főiskola aligondnokához. 1831 decemberében egy költői egyesület létrehozására kért engedélyt, s ennek próbarajzát is elkészítette. Teleky József, a főiskola főgondnoka a tervezetet olvasva már Kazinczy és Fáy András méltó utódját látta Szemerében, s 1832. május 20-án megalakulhatott a Sárospataki Ifjú Egyesület. Szemere azonban nem sokáig volt tagja az egyesületnek: 1832. július 11-én már búcsúzott társaitól.

Szemere első írásai itt, Sárospatakon születtek meg, legteljesebb gyűjteményük a „Mulattató Kis Könyvecske” című gyűjtemény, amely összesen 61, nagyjából versben írott munkát tartalmaz. Néhány műve a Felsőmagyarországi Minervában jelent meg. E munkák nem jobbak és nem rosszabbak, mint bármelyik kortárs, az irodalomban kellőképpen elmélyült ifjú munkái, s maga Szemere is úgy vélekedett róluk, hogy azok Bajza, Kölcsey és Vörösmarty egy-egy munkájának hatására született tisztelgő parafrázisok voltak.

Szemere Patakon együtt tanult Kazinczy Ferenc egyik fiával, Emillel, s az ő révén találkozott a „széphalmi remetével” is. Kazinczy a találkozás után nem sokkal biztató levelet írt Szemerének, s ebben többek között naplóíráásra buzdította. Szemere megfogadta a tanácsot, s 1830-tól 1848-ig, miniszterségéig naplót vezetett. A tizenöt, egyenként 20–30 íves kötethez azonban nem volt kegyes a sors. Az első öt kötetből három 1835. április 29-én Szárazbón lett a Szemere Ábrahám tanyáján pusztító tűz áldozata. „Mit én Naplómban vesztettem, azt senki nem érezheti, s még kevésbé pótolhatja ki. Ó Istenem – szintén megunom az életet, ha eszembe jutnak iratim, s nem tudom hinni, hogy ezt a gondviselés javamra fordíthatná. Mintha kivágták volna életemből, mik e három kötetben voltak” – írta Kölcseynek.<sup>9</sup> 1841-ben már a kilencedik kötetnél tartott; ezek összterjedelme ekkor 230 ív volt.<sup>10</sup> 1848-ban a kötetek száma (az elpusztult hármat nem számolva) már tizenkettőre rúgott. Ezeket 1849 után rokonai rejtették el, s a tartós elföldelés következtében a kéziratok elrohadtak. „Ha van bennem jó, nemes, ha van igazságszeretet, méltányosság, humanitás, azt fő-

<sup>9</sup> SzB – Kölcseyhez, Szárazbó, 1835. ápr. 29. Közli *Csorba Sándor*: Szemere Bertalan kiadatlan levelei Kölcsey Ferenchez. Irodalomtörténet, 1983. (továbbiakban *Csorba Sándor*, 1983.) 927–928. Ld. még Szemere Bertalan levelei Szemere Miklóshoz és Györgyhöz 1837–1856. Bevezetéssel és jegyzetekkel közli Perényi József. Veszprém, 1908. 7. (továbbiakban *Perényi József*)

<sup>10</sup> SzB – Teleki József, Vatta, 1841. jún. 16. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (továbbiakban MTA Kt.) Régi Akadémiai Levéltár (továbbiakban RAL) 299/1841.

képp Naplónak tulajdonítom” – írta az emigrációban „lelki tükréről.”<sup>11</sup> A kortársak közül csak Széchenyiéhez és Wesselényiéhez mérhető napló veszett így el örökre a magyar történet- és irodalomtudomány számára.

Szemere Kazinczyról mindig nagy megbecsüléssel nyilatkozott. Megfogadta, hogy „a boldogult nagynak halála napját” nem babonából, hanem halála jeléül három egymást követő évben „megbőjtöli.” A családhoz fűződő kapcsolata Kazinczy halála után sem szakadt meg; özvegyével, Török Sophie-val később is leveleztek.<sup>12</sup>

### *Az 1832–1836. évi országgyűlés időszaka*

Szemere iskolái befejezése után Borsod vármegyében Palóczy László főszolgabíró mellett gyakornokoskodott. Sorsuk ettől kezdve többé-kevésbé szorosán összekapcsolódott egészen 1849-ig. Palóczy a megye liberális ellenzékének tagjaként vett részt az országgyűléseken, s 1832 decemberében Szemerét is magával vitte jurátusaként a pozsonyi diétára. Szemere megkísérelte felvenni a kapcsolatot a Pozsonyi Magyar Társasággal, s felhívta a Szatmár megye követeként megjelenő Kölcsey figyelmét is a Sárospataki Ifjú Egyesületre.<sup>13</sup>

Visszaemlékezései szerint itt, Pozsonyban esett át a „pályaválasztás” nehézségein. Iskolázottsága és eddigi ténykedése legalább annyira vonzották az irodalom, mint a közélet felé. Pozsonyban azonban ráébredt: ha a nemesség nem foglalkozik a „a haza dolgaival”, a többi osztály nem teheti ezt, mert ki van zárva intézésükből. A természetes hajlam és a kötelességérzet konfliktusában — nem először és nem utoljára — az utóbbi győzött.

A pályaválasztáshoz hozzájárult egy meghatározó személyes kapcsolat. Szemere ekkor ismerkedett meg Kölcsey Ferencel. 1833. január 26-án levélben kérte rokonát, Szemere Pált, hogy ajánlja be őt Kölcseynek: „ohajtom, mint üdvösségemet, hogy lévén megbecsülhetlen szerencsém Kazinczyt ismernem, ki felhozá hajnalunk, – szólhasak azzal, ki mint mély jelentésű csillag, önmagából ereszti azon ragyogást, mely koszorúként él és kél feje körül.”<sup>14</sup> Az ajánlás meg is történt, azonban Szemere — noha Kölcsey kétszer is meghívta — február végéig mégsem kereste fel őt.<sup>15</sup> Áprilisban Szemere Bertalan már arra kérte Sze-

<sup>11</sup> Naplóm. Száműzetésében írta *Szemere Bertalan*. Pest, 1869. II. k. 34–37. – A miskolci Szűcs Miklóst viszont éppen Szemere példája inspirálta a naplóírásra. Szűcs Miklós naplója 1839–1849. S. a. r. Kilián István. Borsod – Miskolci Füzetek. Irodalomtörténet. Documentáció (sic!) Borsodiensis III. Miskolc, 1981. 45–46. (továbbiakban *Szűcs Miklós*, 1981.)

<sup>12</sup> SzB – Török Sophie, Pozsony, 1833. aug. 30.; uő. – uő., 1833. okt. 11. MTA Kt. Régi és újabb írók. 4-r. 261/17., 18. (Az idézet az elsőből.) Mindkét levelet közli Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése. S. a. r. V. Busa Margit. Győr, 1986. 54–55. és 59–60., bőségesen idézi *Kilián István: Adatok Szemere Bertalan zempléni kapcsolatára*. (In:) *Ruszoly József*, 1991. I. 34–35. Szemere és Kazinczy kapcsolatára ld. még Kazinczy Ferenc levelezése. Szer.: Harsányi István. Huszonkettedik kötet. 1764. december 3. – 1831. augusztus 15. Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. Bp., 1927. 436. és 438–439.

<sup>13</sup> Az egyesületről Nyiry István is tájékoztatta Kölcseyt, 1833. júl. 16-án írott levelében. Közli Kölcsey Ferenc levelezése. Válogatás. Sajtó alá rendezte Szabó G. Zoltán. Bp., 1990. 157–158. (továbbiakban *Kölcsey Ferenc*, 1990.)

<sup>14</sup> RL SZT 13. k. No. 4.

<sup>15</sup> Szemere Pál – Kölcsey, Pécel, 1833. febr. 28. Közli Szemere Pál munkái. Szerk. Szvorényi József. Bp., 1890. 3. k. 239–241. (továbbiakban *Szemere Pál* III.)

mere Pált, hogy ajánlja be őt Kölcseyhez jurátusnak, ám ez nem sikerült.<sup>16</sup> Szemere Pál nem akart borsodi Szemerét ajánlani olyan helyre, ahová csak egy szatmári Szemerének lenne joga.<sup>17</sup>

Ekkor Szemere Bertalan már bizonyosan ismerte Kölcseyt. „Kölcseynél majd minden este voltam. Sokat tanultam volna. Mint egy lélek jelent meg az ülésekben, szólt és ismét szobájába vonult, elégedetlen, hazavágyva könyvei közé” – mondta később kapcsolatukról Csengerynek. Mintha önmagát látta volna...<sup>18</sup>

Kapcsolatuk ettől fogva — amint azt Szemere Kölcseyhez írott levelei, valamint Kölcsey Szemere Pállal és Szalay Lászlóval folytatott levelezése is mutatja — kimondottan szoros volt.<sup>19</sup> Kölcsey maga is jó véleménnyel volt Szemeréről; „nekem szeretetemet s bizodalमत nagy mértékben bírja” – írta róla Szemere Pálnak. „Ő a nyelv grammatikáját tanulta, s tiszta, kellemes prózát ír, s van benne elég talentum, hogy literátorink közt egyszer akkor díszben tűnjön fel; de az én kinézéseim nem annyira azok, hogy ő literátor legyen, mint azok, hogy hivatalbeli. Ez a gyermek, ha minden meg nem csal, a polgári pályán nem utolsó jelenet lesz; s országunk mostani helyzetében én inkább ohajtom, hogy a megyéken s országgyűléseinken előítéletlen, szabadelmű, merész lelkű, s nem ingó férfiak támadjanak, mint jó drámaírók. E népnek gyorsan jövő segédre van szüksége, hogy saját érdekei felől felvilágosíttassék.” Ezért is értekezett oly gyakran az országgyűlési ifjúság tagjaival, s remélte, hogy Szemere „termékeny kebellet” fogadta intéseit.<sup>20</sup>

Szemere politikai nézeteinek kialakulására a Pozsonyban eltöltött hónapok komoly hatással voltak. Csengery Antalnak így nyilatkozott erről: „Patakon még az arisztokrata szerkezet mellett jegyeztem ki a könyvekből az okokat; itt már lelkem rögtön a régi respublikák, a demokrata intézmények felé fordult. Az a

<sup>16</sup> SzB – Szemere Pál, Pozsony, 1833. ápr. 7. RL SZT 13. k. No. 36. Máj. 18-án csaknem szó szerint megismételte kérését, ui. attól tartott, hogy a levél valahol elkeveredett. RL SZT 13. k. No. 53a. Ld. még uő. – szüleihez, Pozsony, 1833. jún. 10. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár (továbbiakban OSZK Kt. Lt.) Szemere Pál 1833. ápr. 8-i levelét Szemere Bertalan útján küldte Kölcseynek. *Kölcsey Ferenc*, 1990. 149.

<sup>17</sup> Szemere Pál – Kölcsey, Pécel, 1833. jún. 13. Közli *Szemere Pál* III. 254–255. Egy hasonló tartalmú levél vázlatát — jún. 4-i dátummal — ld. Szemere Bertalan 1833. máj. 18-i levelén. RL SZT 13. k. No. 53a. Némi lelkifurdalás mégis lehetett Szemere Pálban, mert 1833 őszén felajánlotta Szemere Bertalan szüleinek, hogy beajánlja őt titkárnak Teleki József gróf mellé. Szemere Bertalan azonban nemmel válaszolt az ajánlatra, mondván, hogy ő magánszemély szolgálja semmilyen körülmények között nem akar lenni, s állami hivatal helyett is szívesebben vállalna megyeit, „mert csak itt lehet az ember nemzetéhez s hivatalához egyaránt hív.” SzB – Szemere Pál, Pozsony, 1833. okt. 27. RL SZT 13. k. No. 76. Szemere Pál egyetértett e nézetekkel. Ld. erre levelét Kölcseyhez. Pécel, 1833. dec. 9. Közli *Szemere Pál* III. 255.

<sup>18</sup> *Csengery Antal* 197.; *Horvát Boldizsár*, 1875. 22.

<sup>19</sup> Kölcsey – Szemere Pál, Pozsony, 1834. aug. 31.; uő. – uő., uo., 1834. szept. 21.; uő. – Szalay László, Nagykároly, 1836. dec. 2. Közli őket Kölcsey Ferenc összes művei. Szerk. Szauder József. Bp., 1960. III. k. Levelek. (továbbiakban *Kölcsey Ferenc* III.) 660., 678., 758.

<sup>20</sup> Kölcsey – Szemere Pál, Pozsony, 1834. szept. 7. Közli *Kölcsey Ferenc* III. 668–669. és *Kölcsey Ferenc*, 1990. 177–178. 1834. szept. 21-i levelében „igen szép reményekkel biztató ifjú”-nak nevezte. *Kölcsey Ferenc* III. 679. és *Kölcsey Ferenc*, 1990. 183. 1837. jan. 24-én Ormós Lászlóhoz írott levelében mint a „nekem igen kedves Szemere Bert”-ről emlékezett meg róla. *Kölcsey Ferenc* III. 766. és *Kölcsey Ferenc*, 1990. 239.

magyar törekvés mind oly törpe volt nekem. Azonban át kellett rajta esni. Szántam a kort és a kor embereit, kik oly apróságokkal kénytelenek bibelődni.”<sup>21</sup>

Az országgyűlés munkájának lassúságával kapcsolatos elégedetlensége Kölcseyhez intézett leveleiből is kitűnik. A költő távollétei idején ugyanis rendszerezen tájékoztatta mesterét a diétán történekről. Szemere úgy vélte, az országgyűlésen az ellenzék egyelőre nem tehet hasznosabbat, mint hogy „kifejteget némi nagy fontosságú dolgokat, s így azt, mi ezen erő-észpontban kifő, megtanulhatják, kik itt vagy otthon vannak, s még nem tudták.” A nemzet előtt két út áll: „vér és tudomány, – amazt egyik rész sem kívánhatja, a kimenetel kétes, ezt mind a kettő ohajthatja, s mi nem veszthetünk.” A kormányzat ugyan elállotta a szabadulás „szembetűnő utait”, de nem tud elállni minden utat. A rendszeres, szívós munka az egyetlen lehetőség, „s valóban gyönyörű pillanat leend: midőn a diétával víván, – mögé néz, s nemzetet pillant meg szilaj vagy békés erőben.”<sup>22</sup> Ugyanakkor hiányosnak érezte az ellenzék együttműködését, „összpontosodását.”<sup>23</sup>

A pozsonyi tapasztalatok alapján megérintette a republikanizmus szele is. „Különös gondolatok fejlenek bennem a monarchák felől, ha Észak-Amerikába pillantok, s elmélkedem, hogy ott az *emberiség* életének új szakasza kezdődik” – írta Kölcseynek.<sup>24</sup> Formálódó republikanizmusát jelzi az is, hogy 1834 őszén már az Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozatában és Lafayette „tróntdöntő” beszédeiben foglalt „tisztá, egyszerű, józan igazságokért” rajongott.<sup>25</sup> Az osztrák-magyar viszonytal kapcsolatos nézeteit jelzi, hogy 1836. szeptemberében arról írt Kossuthnak, miszerint „Ausztia hazánkba” piócaként ragadt bele.<sup>26</sup>

A politikai pálya melletti elköteleződését 1834. március 14-i levelében közölte Kölcseyvel. Kölcsey „Áldozat” című epigrammáját idézi: „Áldozatom két istenség oltára felett áll,/ Könny neked, ó Szerelem, és neked, ó Haza vér.”<sup>27</sup> Kölcseyt kérte meg arra is, hogy beszélje meg rokonával, Szemere Pállal, nem tudna-e valami módot arra, hogy legalább egy évre külföldre utazhasson. „... természetesen gondolom — írta —, hogy az, aki hazája elémentén munkálkodik, tudja azt, hova ohajtja emelni hazáját, s bírjon egy képet lelkében, milyenre kívánná honát alakítani. Aki magából teremt ilyet, könnyen hibázhat, s nem oly könnyen az, ki figyelmes szemmel nézte meg más országok hiányait és tökéleit, s az életből szedte magába, ami jó intézet s követést érdemel. Sok dolog teóriában töménytelen nehézségeket mutat, melyeket az élet szelíden elhárít, és megfordítva. S mindenestre erőt és időt kímél, aki utazhat, s esztendei

<sup>21</sup> Csengery Antal 196.

<sup>22</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Pozsony, 1833. okt. 13. Közli Csorba Sándor: Szemere Bertalan kiadatlan levelei Kölcsey Ferenchez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1981/1. (továbbiakban Csorba Sándor, 1981.) 74–75.

<sup>23</sup> SzB – Lónyay Gábor, Miskolc, 1835. febr. 26. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P 458. A Lónyay-család iratai. 7. csomó. Lónyay VIII. Gábor iratai. (továbbiakban MOL Lónyay-lt.)

<sup>24</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Pozsony, 1833. okt. 13. Közli Csorba Sándor, 1981. 74–75.

<sup>25</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Pozsony, 1833. okt. 13. Közli Csorba Sándor, 1981. 74–75.

<sup>26</sup> SzB – Kossuth Lajos, Bécs, 1836. szept. 5. MTA Kt. MS. 4849/73. Közli B Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpere. Történelmi bevezetéssel. Az eredeti példányok egyikéből sajtó alá rendezte Jakab Elek. Kolozsvár, 1876. II. k. 75. (továbbiakban Jakab Elek, 1876. II.)

<sup>27</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Pest, 1834. szept. 16. Közli Csorba Sándor, 1981. 83. Ezt idézte 1836. szept. 22-én Kossuth Lajoshoz írott levelében is Közli Jakab Elek, 1876. II. 77.

munkák, milliom fők rezultátumát tanulja meg könnyen, ami otthon előle zárva marad, s mit nem való könyvekből tanulni.”<sup>28</sup>

Pozsonyban élénk érdeklődéssel figyelte az országgyűlési vitákat, a Kossuth-féle Országgyűlési Tudósítások körüli huzavonát.<sup>29</sup> 1834. június elején ő maga fogalmazta az országgyűlési ifjúság Wesselényi Miklóshoz intézett tisztelegő feliratát, amelyet vagy 110 fő írt alá.<sup>30</sup> (Az ügy miatt nádor állítólag magához is akarta hívatni Szemerét, az üzenet kézbesítésével megbízott Décsey Lászlót, s egy harmadik személyt).<sup>31</sup> Ott volt a Wesselényi és Széchenyi tiszteletére rendezett fáklászenéken<sup>32</sup>, beszédet mondott a Weér Farkas erdélyi követ tiszteletére tartott 1834. június 19-i fáklászene alkalmával.<sup>33</sup>

Ugyanakkor nem lépett be az országgyűlési ifjak 1834-ben alakult Társalkodó Egyletébe. Pulszky szerint Szemere azért került az ifjúság társaságát, mert „jobbnak tartotta magát nálunknál, ha találkozunk, hidegen szólt, s éreztetni akarta velünk, hogy ő Kölcseyvel s egyéb követekkel szokott társalkodni. A tiszai kálvinista ifjak nagy portentumnak [csodának] kiáltották ki, de a felföldiek, a dunaiak s bánságiak nemigen gondoltak vele; nem volt semmi befolyása reánk.”<sup>34</sup>

Kölcsey mellett bejáratos volt Deák Ferenchez, aki szintén barátságosan fogadta.<sup>35</sup> „Deákkal s Kölcseyvel egy úton járni, lélekben szellemökkel összefonódni, érezni mint ők, beszélni, mint ők, cselekedni, mint ők — ez valami fölséges állapot” — írta később Lónyay Gábornak.<sup>36</sup>

Kossuthal való személyes kapcsolatáról nem tudunk, s úgy tűnik, 1836 júliusáig nem is leveleztek. Kossuth perében elhangzott vallomása szerint e levelezésen kívül „soha a legtávolabbrólí összeköttetésben” sem volt Szemerével, s csupán az 1832–36-os országgyűlés elején látta egyszer-kétszer.<sup>37</sup>

Széchenyire némi tartózkodással tekintett, főleg, miután megtudta, hogy a gróf Kölcseynek az Akadémia titkárává választása ellen nyilatkozott: „Én nem tudom, miképp volt, de én soha nem voltam szív szerinti tisztelője gr. Sz[échenyinek], de nem mertem mondani magamnak sem, mert féltem, hátha az irigység, dicsirigylés munkálkodik bennem. (...) A nagyobb embereknek örökös vétkek,

<sup>28</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Pozsony, 1834. ápr. 19. Közli *Csorba Sándor*, 1981. 80.

<sup>29</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Pozsony, 1833. okt. 13. Közli *Csorba Sándor*, 1981. 74.

<sup>30</sup> Közli *Bitskey István*: Kazinczy Gábor levelezése. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. (továbbiakban *Bitskey István*, 1970.) 234–235., az első oldalt facsimilében *Kardos Samu*: Bárány Wesselényi Miklós élete és munkái. Bp., 1905. I. 260–261. között. A szöveg nem Szemere, hanem Décsey kézírása. V. ö. *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. S. a. r. Oltványi Ambrus. Magyar Századok. Bp., 1958. I. k. 101. (továbbiakban *Pulszky Ferenc* I.)

<sup>31</sup> *Kölcsey Ferenc*: Országgyűlési naponkénti jegyzések. Sajtó alá rendezte Pajkossy Gábor. Kölcsey Ferenc Minden Munkái. Országgyűlési Írások II. Bp., 2002. (továbbiakban *Kölcsey Ferenc*, 2002.) 65.

<sup>32</sup> *Bitskey István*, 1970. 234.

<sup>33</sup> *Kölcsey Ferenc*, 2002. 275. (Pajkossy Gábor jegyzete.)

<sup>34</sup> *Pulszky Ferenc* I. 101.

<sup>35</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Liszka, 1834. nov. 3. Közli *Csorba Sándor*, 1981. 85.

<sup>36</sup> SzB – Lónyay Gábor, Miskolc, 1835. febr. 26. MOL Lónyay-lt.

<sup>37</sup> 1837. jún. 9. Kossuth Lajos összes munkái. VII. k. Kossuth Lajos iratai 1837. május – 1840. december. S. a. r. Pajkossy Gábor. Bp., 1989. 125–126. (továbbiakban KLÓM VII.) Közli még *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái. Bp., 1930. I. k. 683. (továbbiakban *Viszota Gyula* I.)

hogy maguk akarnak fényleni, másokat eszközül kívánnak; mindent föláldoznak, de *conditio sine qua non*, hogy a kezdet s kivitel érdeme övék legyen.”<sup>38</sup>

Hasonlóképpen érdeklődve várta az erdélyi országgyűlés fejleményeit. „A hosszú letapodás nagyon összeforrasztá e szép kis népet, s bizonyosan erőt fog magából kifejteni — írta 1834. május 29-én barátjának, Ormós Lászlónak. — A nyelvben mi tovább vagyunk, mint ők, de a valódi értelmességben alkalmasint mögöttök; s hány nevet nem említ azon kis haza, mint jó nevet, s mi sok fáradhatatlan segédvivői vannak a fáradhatatlan Wesselényinek. Azt is elhiszem, e diéta sok kebelnek próbaköve leend.”<sup>39</sup> Amikor az erdélyi országgyűlés elmaradt, s az egyik ottani követ, Weér Farkas Pozsonyba utazott, az országgyűlési ifjúság őt is fáklászenével tisztelte meg. Szemere úgy értesült, hogy ennek hírére a hatalom birtokosai másnap Bécsben konferenciát tartottak. „Ó mi félelmetes politika! — írta némi gúnnyal Kazinczy Gábornak, Ormós Lászlónak és Máriássy Pálnak. — Ha sok pénzem volna, szünne kedvem lenne sorban, minden egyes oppozicionalistának [ellenzékinek] éji musikát tenni.”<sup>40</sup>

Szemere 1834. május 20-án sikeres ügyvédi vizsgát tett, s ezt követően már csak Kölcsey kedvéért maradt Pozsonyban. Szeptemberben azonban elhagyta a várost, mert szülei nem tudták tovább támogatni, ő maga pedig nem talált magának állást. Úgy döntött, hogy Borsodban helyezkedik el a megyénél. Szeptember 17-én tért haza Vattára. „Privátusnak szolgálja nem kívánok lenni; inkább megpróbálom a v[ár]megyei utat; szorgalmam, atyafisági összeköttetésünk, Atyuskám ismeretes neve az apró nemesség közt biztatnak, hogy ha más meg tudott állni s élni, feljebb menni, talán én sem leszek szerencsétlen... de bármiként is elaljasodjék is a »Szemere« – esküdt lehet, de privátus szolgálja nem. (...) Mert a nemzet hív fia akarok lenni, cselekvő fiya, amire független állapot kívántatik: pedig a nagyurak mind a kormány rabjai, s én még azoknak legyek rabja, akik lelketlenek, a hazához hívtelenek, akik a nemest is lenézik, megvetik” – írta szüleinek indokairól.<sup>41</sup> 1834. június 25-én folyamodott állásért a megyénél, s a közgyűlés augusztus 14-én pártolólág továbbította a kérvényt Vay Miklós főispáni helytartóhoz.

Hazatérése után Szemere „részint kötelességből, részint illendőségből, részint reménységből” sokat utazott a szomszédos megyékben. Előbb gyakornokként helyezkedett el a megyénél, majd 1834. december 9-én Vay a megye tiszteletbeli aljegyzőjévé nevezte ki. „A jegyzői munka élménytelen foglalatosság, kivált a becsületbelire nézve, ki elől a rendesek minden szebb tárgyat elhalásznak, hacsak az elnök nem jóakarója” – írta Ormós Lászlónak. „De ha valamely küldöttség [bizottság] jegyzőjéül rendeltetik is, ha tetszeni akar, hódolnia kell a vármegyéken uralkodó stílusnak, mi éppen nem szép, s az előadásmódnak, mely cifraságot s bőséget kíván.” Úgy vélte, itt is reformra lenne szükség.<sup>42</sup> Úgy

<sup>38</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Pest, 1834. szept. 16. Közli *Csorba Sándor*, 1981. 84. Fenntartásait érzékelte 1836. aug. 21-én Bécsből Kossuth Lajoshoz írott levelében is. Közli *Jakab Elek*, 1876. II. 74.

<sup>39</sup> SzB – Ormós László, Pozsony, 1834. máj. 29. OSZK Kt. Lt. V. ö. SzB – Kölcsey Ferenc, Pozsony, 1834. márc. 14. Közli *Csorba Sándor*, 1981. 80.

<sup>40</sup> SzB – Kazinczy Gábor, Ormós László és Máriássy Pál, Pozsony, 1834. jún. 27. Közli *Bitskey István*, 1970. 235.

<sup>41</sup> 1833. okt. 25. Idézi *Kilián István*, 1962. 36.

<sup>42</sup> SzB – Ormós László, Vatta, 1834. dec. 25. OSZK Kt. Lt.

látta, hogy az országgyűlés „nagyon kevéssé érdekli az országot”; inkább az egyes követek ténykedésére figyel a közvélemény.<sup>43</sup> A megyegyűlés hangulatát inkább konzervatívnak, mint haladónak találta: „Borsod ment a túlság vétékétől, s annyira irtózik tőle, hogy inkább marad az állandóság elve mellett” – írta Kölcseynek. Végignézve a zöld asztal mellett ülő ősz urakon, arra a következtetésre jutott, „hogy amennyi esztendővel öregeb emberek vannak 30 esztendősnél, annyi évvel vagyunk hátra, tehát körülbelül 50–70.”<sup>44</sup> A megyei ügyintézővel amúgy sem voltak jó tapasztalatai. Aljegyzőként különböző helytartótanácsi leiratokat és lopási ügyek ítéleteit kellett másolnia, s a megyei tisztviselők megszokásból a hosszú és részletes kivonatokat kedvelték. Szemere azonban „röviden s világos rendben” írt — „amely betegség eddig a notáriák legtöbbször nem uralkodik” — s ezért megélték. Már-már örülni kezdett „de a főjegyző a vaskulcsot kezembe adta, hogy az iratcsomókat vigyem be.”<sup>45</sup> A hivatalnokoskodás nem tetszett neki. „Én nem akarok rendesen hivataloskodó ember lenni, csak bizodalmat igyekszem bírni...” – írta Szemere Miklósnak.<sup>46</sup>

Szemere elsősorban sárospataki diáktársaihoz fűzte baráti kapcsolatot. Rendszeresen levelezett Ormós Lászlóval, egészen annak 1844-ben bekövetkezett haláláig. Kazinczy Gáborral folytatott baráti levelezését 1834–1840 között ismerjük. Hogy a levelezés abbamaradt-e, vagy csak eltűnt, nem tudjuk; tény azonban, hogy a töredékes adatok alapján a kapcsolat 1848–49-ben is barátinak tűnik.<sup>47</sup> Ismerjük egy baráti levelét a zempléni ellenzék egyik vezéréhez, Lónyay Gáborhoz, s kapcsolatuk 1848-ban is baráti lehetett.<sup>48</sup> Pozsonyban ismerkedhetett meg Vukovics Sebővel, s reformkori levelezésük egyetlen ismert darabja alapján kapcsolatuk baráti volt.<sup>49</sup> Szemere 1835 áprilisában Szemere Pálnál Pécelen megismerkedett Szalay Lászlóval, s barátságuk ezt követően 1849-ig töretlenül bizonyult. Szemerét csak az zavarta, hogy Szalay magázta őt.<sup>50</sup> Eötvös Józseffel legkésőbb 1833-ban már ismerték egymást; Eötvös fel is ajánlotta neki, hogy bemutatja őt Kölcseynek.<sup>51</sup> Noha levelezésük nem maradt fenn, ők is barátok lehettek.<sup>52</sup> Az ő körükhöz tartozó Csengery Antalhoz is ba-

<sup>43</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Liszka, 1834. nov. 3. Közli *Csorba Sándor*, 1981. 85.

<sup>44</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Vatta, 1834. dec. 8. Közli *Csorba Sándor*, 1981. 87.

<sup>45</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Miskolc, 1835. jan. 28. Közli *Csorba Sándor*, 1983. 921–922.

<sup>46</sup> SzB – Szemere Pál, Vatta, 1836. febr. 24. Közli *Perényi József* 11.

<sup>47</sup> *Bitskey István*, 1970. 234–237.

<sup>48</sup> SzB – Lónyay Gábor, Miskolc, 1835. febr. 26. MOL Lónyay-lt.

<sup>49</sup> SzB – Vukovics Sebő, Bécs, 1847. jan. 1. Közli Szemere Bertalan levelei (1849–1862). Szemere Bertalan összegyűjtött munkái 5. Pest, 1870. 42–44. (továbbiakban SZBL)

<sup>50</sup> SzB – Szalay László, Pécel, 1835. ápr. 23. OSZK Kt. Lt.. Ld. még *Csorba Sándor*, 1983. 925.; *Perényi József* 6. Szemere 1836-ban arra kérte Kölcseyt, hogy az 1832–36-os országgyűlésről tervezett munkájához irandó alkotmánytörténeti fejezetet Szalay útján küldje meg neki. SzB – Kölcsey Ferenc, Bécs, 1836. okt. 4.; Lipcse, 1836. okt. 20. Közli *Csorba Sándor*, 1985. 121. és 123. Kölcsey 1837. febr. 26-án, majd szept. 3-án Szalaytól érdeklődött arról, tud-e valamit Szemeréről. *Kölcsey Ferenc* III. 775. és 793., az előbbit *Kölcsey Ferenc*, 1990. 244–245.

<sup>51</sup> SzB – Szemere Pál, Pozsony, 1833. jan. 26. RL SZT 13. k. No. 4.

<sup>52</sup> Személyes kapcsolatukra utal Eötvös 1836. jún. 13-án Kölcseyhez írott levele. Közli *Eötvös József*: *Levelek*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Eötvös József Művei. Bp., 1976. (továbbiakban *Eötvös József*, 1976. 104.) Ugyanakkor érdekes, hogy Szemere neve Eötvös 1848. márciusa előtti, ismert leveleiben összesen két alkalommal fordul elő. (Szemere leveleiben Eötvösé jóval többször.) A továbbiakra



ráti szálak fűzték; ezt bizonyítja Csengery Szemeréről írott jellemrajza s Szemere 1848. január 14-i levele is.<sup>53</sup> Nógrád megyében Bekény Jánossal (1848–49-ben honvéd százados) volt szorosabb kapcsolata.<sup>54</sup> Pulszky Ferencsel is barátnak tűnő kapcsolata alakult ki az 1840-es évek elején – jöllehet, már 1833–34 óta ismerhették egymást. 1846-ban azonban már fenntartásait hangoztatta vele kapcsolatban, s ugyanez tűnik ki Csengery Antalhoz írott 1848. január 14-i leveléből is.<sup>55</sup> Egyik levelében barátjának nevezte Papszász Lajos hevesi követet.<sup>56</sup> A konzervatív oldal felé is megvoltak a kapcsolatai: így pld. Vay Miklóst még Bécsből is tájékoztatta a politikai hírekről.<sup>57</sup> Angliai utazása során ismerkedett meg a magyarbarát Joseph Andrew Blackwell-lel, s kapcsolatuk barátnak volt mondható; Szemere 1848-ban Blackwellen át próbálta meg informálni az angol politika képviselőit a magyarországi eseményekről.<sup>58</sup>

Magánéletéről csupán néhány levélbeli utalásból tudunk. 1835 őszén két hölgy is Szemere „látókörébe” került. Egyiküket Suránynak, a másikat Teréznek hívták. Teréz „igen sok elmét s lelki erőt fejte ki magából”, s Szemere naponta erősödő vonzalmat érzett iránta: „nem hiszem, hogy volna férfiú, kinek az a sokszor lángoló arc, ép s idomzatos termet, és kis láb, kis kéz, szemtájék nem tetszenék.” Már-már a házasság gondolatával játszott, ám ekkor kapta az ajánlatot Szemere Miklóstól: utazzanak együtt külföldre. Szemere számára az alternatíva most már így állt: „Út vagy Teréz?” Úgy vélte, ha az utazásra még sem kerülne sor, alighanem „ráadja magát” a házasságra. A megyében két másik tehető lány rokonai is lehetséges férjjelöltként emlegették az ifjú megyei tisztviselőt.<sup>59</sup> 1836 elejére már Suránnyal kapcsolatban voltak házassági tervei. Miután azonban úgy vélte, hogy a lány a tervezett külföldi út végéig nem képes várni rá, inkább az utazást választotta.<sup>60</sup>

1835. május 19-én már a megyei közgyűlésen Wesselényi ügyében szólalt fel. Érvelésében ügyesen ötvözte a korábbi törvényekre való hivatkozást, valamint az azok tényleges be nem tartására, mint sérelemre, és a szólásszabadságra, mint az alkotmány egyetlen garanciájára való utalást. „Vigyázzunk, mert ha azon kormány, mely (...) a Corpus Juris felét meg nem tartotta, s meg nem tartatta, látni fogja, hogy akcióira erkölcsi rugóság s reakció nem válaszol; egykor

ld. *Ruszoly József*: Eötvös küzdőtársa, a börtönügy reformere. (In:) *Ruszoly József*, 1992. 47–68. és Szemere Szalay Lászlóhoz intézett leveleit, OSZK Kt. Lt.

<sup>53</sup> *Csengery Antal* II.; SzB – Csengery Antal, Pozsony, 1848. jan. 14. Közli *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára. I. k. Bp., 1950. 60–67. (továbbiakban *V. Waldapfel Eszter* I.)

<sup>54</sup> SzB – Bekény János, Pest, 1839. nov. 27. OSZK Kt. Lt.; SzB – Szemere Miklós, Vatta, 1840. nov. 2. Közli *Perényi József* 30. Bekényre ld. *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Bp., 1988. 679.

<sup>55</sup> SzB – Pulszky Ferenc, Siroka, 1841. aug. 1. OSZK Kt. Fond 69/73; SzB – Szalay László, Szántó, 1846. okt. 16. OSZK Kt. Lt.; SzB – Csengery Antal, Pozsony, 1848. jan. 14. Közli *V. Waldapfel Eszter* I. 64.

<sup>56</sup> SzB – Szemere Miklós, Pest, 1841. máj. 17. Közli *Perényi József* 32.

<sup>57</sup> SzB – Vay Miklós, Bécs, 1836. júl. 9. Közli *Lévay József*: Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből. Bp., 1898. [Reprint kiadás. Az utószót írta Petneki Áron. Miskolc, 1999.] 150. (továbbiakban *Lévay József*, 1898.)

<sup>58</sup> *Haraszi-Taylor Éva – Urbán Aladár szerk.*: Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetései 1843–1851. Fordította Katona Ágnes. Bp., 1989. 274. és 295. (továbbiakban *Joseph Andrew Blackwell*)

<sup>59</sup> SzB – Szemere Miklós, Miskolc, 1835. szept. 16. Közli *Perényi József* 9–10.

<sup>60</sup> SzB – Szemere Miklós, Vatta, 1836. febr. 24. Közli *Perényi József* 11–12.

még eszébe jutand az is, hogy azon törvényt is, mint sükségtelent, felfüggeszse, mely személyes szabadságunkat biztosítja.”<sup>61</sup> Noha azt nem sikerült elérnie, hogy a megye felírjon a szólásszabadság ügyében, beszéde nagy sikert aratott, s ezáltal némileg az ügy is nyert. „Mert amint a szónok a tiszteletben eléhalad, azon mértékben könnyebbedik az ügy győzedelmének kivívása” – írta Kölcseynek.<sup>62</sup> A november 18-i közgyűlésen az egyedül magyar nyelven történő felírás mellett érvelt, ezúttal sikerrel. „Ha a törvénynek a nemzet közakaratóból kell válnia, mit senki nem vesz kétségbe, úgy nem ugyan forma szerint, de erkölcsileg nézve, a nemzet minden közakarata törvény” – indokolta a magyar nyelvű felírást. Az ezt tiltó törvényeket pedig erkölcsileg mondta érvénytelennek: „Miként a törv[ény]hozatalnak két szakasza van, ti. midőn az forma szerint hozatik, a törv[ény]hozó hatalom által kimondatván és midőn már annak előtte a nép lelkében törvénné érlelődött; úgy a törvény nem akkor töröltetik el, midőn azt a törv[ény]hozás eltörlöttnek kijelenti, idő és körülállások többnyire előbb törlik ki a nép lelkéből. S ha erre taktusa nincs a törv[ény]hozásnak, nevét sem érdemli meg; ha van s szerinte nem cselekszik, istenileg magas kötelességének lelkiisméretlen árulója”<sup>63</sup> „Kettőre törekszem: higgyék, hogy nem ifjúi tüzelésgből szólok, hanem mivel lelkemben igazságért élek; 2-szor higgyék, hogy gondolkodni szoktam a tárgyról, mielőtt szólanék. A férfiak becsülését s bizodalmit már nagy részben bírom — írta eddigi szereplésének eredményéről Kölcseynek —, s ha többen felállunk, nálamnál idősbek is, eleve felém kiált a többség.” Itt-ott már arról beszéltek, hogy Szemerét követté kellene választani a következő országgyűlésre. Sikeres indítványt tett arra is, hogy a miskolci színház részére tett 22000 pengőforint után néhány krajcárt vessenek ki.<sup>64</sup>

Szemerét 1834 óta foglalkoztatta a külföldi utazás gondolata, mert, mint Kölcseynek írta, „minden esetre erőt s időt kímél, aki utazhat, s esztendei munkák, milliom fők rezultátumát tanulja meg könnyen, ami otthon előle zárva marad, s mit nem való könyvekből tanulni.” Az utazást azonban egyszersmind a reform eszközének is tekintette: „Egy magyar pusztáiról Anglia gyárai közt! egy magyar ugarföldről Hollandia virágmezején! egy magyar gazdagságnak vélt szegénységéből Párizs fényében, s a szabad ember csudálatos művei között! Hozhatni-e mást vissza hazánkba, mint meleg érzést, s önfeláldozásig lángoló keblet ember, szabadság s nemzet iránt? s fáradásban nem ád-e újulást minden visszaemlékezés azon népekre? Életünk egy leszen a hazáéval; a nemzet ideáján keresztül forró cseppekbe hull szívünkbe a közszabadság szerelme, s minden sikerült lépés, minden közjavallat ismételt felcsókolás a nép bajnokává stb.” Kölcseyt is kérte, intézze el Szemere Pálnál, hogy legalább egy évre kiutazhasson.<sup>65</sup> Az utazási szándékot tovább erősítette Bölöni Farkas Sándor „Utazás Észak-Amerikában” című kötetének megismerése. „Szinte kedvem jött átköltözni Amérikába, s nem hiszem, hogy volna ember, ki ezt olvasván, ezt a

<sup>61</sup> Beszédét közli *Csorba Sándor*, 1983. 934–937. és *Hermann Róbert*, 1998. 51–53. Ld. még SzB – Szemere Miklós, Vatta, 1835. jún. 12. Közli *Perényi József* 7–8.

<sup>62</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Vatta, 1835. jún. 4. Közli *Csorba Sándor*, 1983. 932.

<sup>63</sup> Közli *Csorba Sándor*, 1985. 116–118. és *Hermann Róbert*, 1998. 56–59.

<sup>64</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Miskolc, 1835. dec. 13. Közli *Csorba Sándor*, 1983. 939. és *Kölcsey Ferenc*, 1990. 207.

<sup>65</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Pozsony, 1834. ápr. 9. Közli *Csorba Sándor*, 1981. 80.

tiszta munkát, vágyat nem éreze magában a szabadság országának halmai felé” – írta Kölcseynek 1834 őszén.<sup>66</sup>

Rokona, Szemere Miklós 1835 nyarán meghívta\* magával külföldre, Szemere György pedig felajánlotta, hogy kifizeti az utazás költségeit. Szemere kezdetben vonakodott, mert úgy vélte, meg kell fontolnia, hogy nem tesz-e több kárt elutazásával az övéinek, mint amekkora haszonnal maga az utazás jár. Hivatalának esetleges elvesztése nem különösebben izgatta. „Én nem akarok rendszeren hivataloskodó ember lenni, – csak a bizodalmat igyekszem bírni, s ennek mind megnyerésében, mind megérdemlésében utunk segedelműl leend” – írta Szemere Miklósnak.<sup>67</sup> De amikor Szemere Miklós megismételte a meghívást, az utazás mellett döntött.<sup>68</sup> Márciusban már útlevélért folyamodott, áprilisban pedig Pozsonyba utazott. Ott volt az országgyűlés bezárásán, s meghallgatta Lovassy László ezt követően tartott szónoklatát is. Egyes feltételezések szerint Szemere utazása nem annyira tanulmányút volt, hanem Lovassy perbe fogása miatt menekült külföldre. Ennek ellene szól az, hogy Szemere május 3-án hagyta el Pozsonyt, s ezt követően október 4-ig Bécsben tartózkodott, ahol eléggé szem előtt volt. Részben útlevelének elkészültét, részben az ígért útiköltséget várta. Augusztus közepére az útlevél készen volt, megjött Szemere Miklós is, aki közölte, hogy ő maga ugyan nem utazik, de Szemere Györggyel együtt fedezik Bertalan útiköltségét. A levelekből nem derül ki egyértelműen, mikor dőlt el, hogy az útiköltséget a két rokon állja.

Szemere bécsi időzésének azonban nem csak ez volt a magyarázata. Már júliusban elhatározta, hogy Franciaországban könyvet jelentet meg az 1832–1836-os országgyűlés történetéről. A munka a magyar alkotmány „alaponatainak” ismertetésével kezdődött volna, „tekintettel azon elvekre, melyek e diétán vitatások tárgyaivá váltak.” Ezután ismertette volna „synoptikai rövidséggel a diéta irányát, folyamát, s vagy két nevezetesebb tárgy vitatását egész kiterjedésében.”<sup>69</sup> Ezt kiegészítette volna egy „értekezés a nemzet jelen állapotjáról, értekezés a polgári viszonyokról (előremutatólag s visszatekintőleg), s általában mindaz, mi a nemzet polgári forrongó életét s az ausztriai sok tartományok iránti szabadságon alapuló viszonyát kiemeli.” (...) „Hitem: míg a nagy nemzetek nem ismernek, rólunk nem szólnak, energiánk nem fejlődik ki teljesen. Fontos feladás a külnépeket, azaz a franczot és angolt állásunkról felvilágosítani, hogy szimpátia támadván irántunk keblükben, dolgainkat figyelmes szemmel és szóval kísérvék, mely a szendergő egyetemi nemzetbecsülést felköltse, és pályánkon, jön vagy vészesen, mint az istenek kijegyzék, fenntartson. Érzi e tekintet fontos voltát a bécsi kabinet, a magyar nemzet szenvedő s átkos sorsának titkos szövőszéke, s ezért tartja a külföldet felőlünk sötétben, ezért vezeti az idegen népeket álutakra” – írta Kossuthnak.<sup>70</sup> Ugyanakkor abban is reménykedett, hogy ha munkája külföldön sikert arat, utazása befejezése után

<sup>66</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Pest, 1834. szept. 16. Közli *Csorba Sándor*, 1981. 83.

<sup>67</sup> SzB – Szemere Miklós, Vatta, 1836. febr. 24. Közli *Perényi József* 11.

<sup>68</sup> Ld. erre Szemere Miklóshoz írott leveleit. Közli *Perényi József* 8–14.

<sup>69</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Bécs, 1836. júl. 8. Közli *Csorba Sándor*, 1985. 119.

<sup>70</sup> SzB – Kossuth Lajos, Bécs, 1836. júl. 19. MTA Kt. MS. 4849/43. Közli *Jahab Elek*, 1876. II. 72.

itthon is könnyebben visszanyerheti az utazás kedvéért otthagyt Borsod megyei hivatalát.<sup>71</sup>

Előbb, július 8-án Kölcseyt, majd július 19-én Kossuthot is közremunkálásra hívta fel. Deák, Wesselényi és Széchenyi elérhetőségéről Kossuthot kérdezte, s Deákhhoz, levelét „a privilegiált zártörökre”, azaz a titkosrendőrség postai munkatársaira bízni nem akarván, Kossuth útján július 25-én juttatta el.<sup>72</sup> Ugyancsak Kossuthot kérte meg a Wesselényihez írott levél eljuttatására 1836. augusztus 21-én. Széchenyit — mint Kossuthnak írta — nem volt szándéka felkérni, de két későbbi — némileg homályos — utalásból úgy tűnik, hogy végül mégis írt neki.<sup>73</sup> A magyar alkotmány keletkezéséről és fejlődési lehetőségeiről értekezést kért rokonától, Szemere Páltól is.<sup>74</sup>

Terve az volt, hogy az említett személyiségektől egy-egy értekezést kér az országgyűlésen felmerült egyes kérdésekről. Kölcseytől az alkotmány alaprajzát, vagy a nemzet állapotára vonatkozó észrevételek kidolgozását kérte.<sup>75</sup> Kossuthtól, „ki e diéta folyama alatt oly szép érdemet vívott ki magának” tárgy meghatározása nélkül kért értekezést vagy jegyzeteket, mondván, hogy „Nekem nem az céлом, hogy én írjak, hanem hogy a magyar nemzet dolgaival a szabad külföldöt megismertessem.”<sup>76</sup> Kossuthot kérdezte meg arról is, hogy szerepe az országgyűlés vitái közül melyiket kellene kiemelni, „melyik bizonyítanának legjobban a Karok energiáját? melyik lenne a külnépekre nézve legérdekesebb? hol vitatnak a legfontosabb elvek?”<sup>77</sup> Szeptemberben már Kossuth Országgyűlési Tudósításait kérte Lónyay Gábortól, aztán megelégedett volna azval, ha Kossuth ennek alapján megírja az országgyűlés történetét és színopszisztát, olyan módon, hogy „mint találta a tárgyat a diéta, s mindenikre nézve, mi irányt vett?”<sup>78</sup>

Kossuth 1836 augusztusában egyértelmű igennel válaszolt a felkérésre; novemberre vagy december elejére ígérte az értekezést.<sup>79</sup> Perében elhangzott vallomásaiban azt állította, hogy örömet írt volna „valami történelmi értekezést a diétáról”, de bokros foglalatosságai és betegsége végül megakadályozták ebben.<sup>80</sup> Kölcsey hezitált, Deák sem zárkózott el, Széchenyi és Wesselényi nem vá-

<sup>71</sup> SzB – Szemere Pál, Pozsony, 1836. szept. 10. RL SZT 14. k. No. 118.

<sup>72</sup> SzB – Kossuth Lajos, Bécs, 1836. júl. 25. MTA Kt. MS. 4849/49. Közli *Jakab Elek*, 1876. II. 73.

<sup>73</sup> SzB – Kossuth Lajos, Bécs, 1836. aug. 21. MTA Kt. MS. 4849/68. Közli *Jakab Elek*, 1876. II. 74. Szept. 10-i levelében arról ír, hogy „az öreg úr is, Ön egykori átelleni szomszédja segített”, mert most kapott tőle levelét, de nem jött levél „sem a harmadik, azaz negyediktől, sem az utolsótól nem az abc-ben.” Ha az érintetteket névsorba rakjuk (Deák, Kölcsey, Kossuth, Széchenyi, Wesselényi), Széchenyi a negyedik (Kossuth nélkül a harmadik), Wesselényi az utolsó az abc-ben. Uo. 77. Szept. 22-i levelében arról ír, hogy Wesselényi válaszára azért van szüksége, hogy tudja, „miért cselekvék úgy, miként cselekvék. Szempontjait óhajtottam volna tudni, melyek pályájának magyarázó, mint a Széchenyiéit szinte azon okból; szüksége van magának a nemzetnek arra, hogy e két férfiú ítéletét hallaná a haza állapotjáról, mely ítélet kettőjüket két pályájára vezeti.” MTA Kt. MS. 4849/86. Uo. 78.

<sup>74</sup> SzB – Szemere Pál, Pozsony, 1836. szept. 10. RL SZT 14. k. No. 118.

<sup>75</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Bécs, 1836. júl. 8. Közli *Csorba Sándor*, 1985. 118–120.

<sup>76</sup> SzB – Kossuth Lajos, Bécs, 1836. júl. 19. MTA Kt. MS. 4849/43. Közli *Jakab Elek*, 1876. II. 72.

<sup>77</sup> SzB – Kossuth Lajos, Bécs, 1836. aug. 21. MTA Kt. MS. 4849/68. Közli *Jakab Elek*, 1876. II. 74.

<sup>78</sup> SzB – Kossuth Lajos, Bécs, 1836. szept. 5., 10. és 22. MTA Kt. MS. 4849/73., 75., 86. Közli *Jakab Elek*, 1876. II. 75–78. (Az idézet a 78. oldalon)

<sup>79</sup> SzB – Szemere Pál, Pozsony, 1836. szept. 10. RL SZT 14. k. No. 118.

<sup>80</sup> 1837. jún. 9. KLÖM VII. 125–126. Közli még *Viszota Gyula* I. 683.

laszolt. Szemere még Bécsből való elutazása előtt két órával, sőt, Lipcséből írott levelében is sürgette Kölcseynél az alkotmányról írottak megküldését.<sup>81</sup> Az elkészítendő mű koncepciója azonban — Szemerének köszönhetően — állandóan változott, s Kossuth ígért értekezésének elküldéséről sem tudunk. (Kossuth talán azt a munkáját ajánlotta fel Szemerének, amelynek jelenleg két részletet, a vallásszabadságról és a magyar főrendek 1833-as szerepéről szóló töredéket ismerjük).<sup>82</sup> Szemerét a tervezett vállalkozással kapcsolatban aggodalomra intette az is, hogy arról értesült: valaki hasonló dologgal próbálkozott külföldön, ki is vitte iratait, miután azonban dolgvágezetlenül tért vissza, a határon iratait elkobozták.<sup>83</sup>

Politikai hitvallását Kossuthhoz írott egyik levelében fejtette ki: „Nélkülözni, fényleni, nem óhajtani, a törvény korláti közt mindent tenni [a haza] érdekében, mindent merni, de nem vakmerősködni, egy szóval mindég egyenesen menni, magányos óráimban leginkább ezekre készültem. A nép bálványainak nem hódolni, a kormány bitorlásának bátran gátul állani, azaz a kebel sugallása szerént saját elvünk után haladni, ezt nevezem hazafiuságnak.”<sup>84</sup> Örömmel üdvözölte Kossuth Törvényhatósági Tudósításainak megindulását, mint annak jelet, hogy Kossuth tudja, hol volt és hol van a baj. Úgy vélte, hogy Magyarországon sok megye ugyan „telve forró keblekkel, de haljon ki három-négy, s vezérlő értelme a megyének oda van.” A hazafiság inkább csak érzelmi, mint értelmi indíttatású, márpedig „hazafiság csak stúdium rezultátuma [tanulás következménye] lehet, különben szelen épült, széllel múlik.” Mindez csak akkor változik meg, ha a többség megérti az elveket, amelyeket az 1832–36-os országgyűlésen kifejtettek, s „ha a nyilvánosság a megyék elveit egymásnak meghordja, s köztük szimpátiát s lelki rokonságot köt”, amit Kossuth a Törvényhatósági Tudósításokkal eszközölni akar.<sup>85</sup>

Bécsben értesült a magyar kormányzati elitben történt változásokról, Revczky Ádám kancellár menesztéséről, Pálffy Fidél kancellári, Eötvös Ignác tárnomesteri és Mailáth Antal alkancellári kinevezéséről. „Iszonyú emberek” – írta Kölcseynak.<sup>86</sup>

<sup>81</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Bécs, 1836. okt. 4.; Lipcse, 1836. okt. 20. Közli *Csorba Sándor*, 1985. 121–122.

<sup>82</sup> Közli Kossuth Lajos összes munkái. VI. k. Ifjúkori iratok. – Törvényhatósági Tudósítások. S. a. r. *Barta István*. Bp., 1966. 366–401. V. ö. Barta István: Kossuth ismeretlen politikai munkája 1833 elejéről. Századok, 1965/3. 399–424. Úő.: A fiatal Kossuth. Bp. 1966. 200–236.

<sup>83</sup> SzB – Kossuth Lajos, Bécs, 1836. szept. 10. MTA Kt. MS. 4849/75. Közli *Jakab Elek*, 1876. II. 76.

<sup>84</sup> SzB – Kossuth Lajos, Bécs, 1836. aug. 21. MTA Kt. MS. 4849/68. Közli *Jakab Elek*, 1876. II. 73.

<sup>85</sup> SzB – Kossuth Lajos, Bécs, 1836. szept. 5. MTA Kt. MS. 4849/73. Közli *Jakab Elek*, 1876. II. 75–76. Kapcsolatukra a levelek alapján ld. *Ruszoly József*: Szemere Bertalan és Kossuth Lajos a reformkorban (1832/36 – 1847/48). Debreceni Szemle, 1994/2. 268–273., (továbbiakban *Ruszoly József*, 1994.) ill. *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. 2., bővített és átdolgozott kiadás. Millenniumi Magyar Történelem. Bp., 2002. (továbbiakban *Kosáry Domokos*, 2002.) 148., 168–169.

<sup>86</sup> SzB – Kölcsey Ferenc, Bécs, 1836. júl. 8. Közli *Csorba Sándor*, 1985. 118–120. valamivel visszafogottabban számolt be a történekről másnap Vay Miklóshoz írott levelében. „Gazdag kellem e kinevezés a gondolkodásra, de hol s miről gondoskodni [gondolkodni] lehet, arról írni is lehetne. Azonban ezzel Méltóságodnak nem alkalmatlankodom, mert gondolataim a Méltóságodéi után messze sántikálnának, mint szárnyavesztett darvak.” Közli *Lévay József*, 1898. 150.

Eközben Borsodról sem feledkezett meg. Bécsben foglalatostkodott a miscolci színház függőyeinek és díszleteinek beszerzésével is.<sup>87</sup>

A Kossuthtal folytatott levelezés aztán tárgyi bizonyítékként szolgált Kosuth perében.<sup>88</sup> Sőt, Cziráky Antal gróf, országbíró 1837. május 12-én írott felség-előterjesztésében azt javasolta, hogy ha Szemere még nem utazott volna el Bécsből, törvényesen járjanak el vele szemben.<sup>89</sup>

### *Utazás külföldön és az „Utazás külföldön”*

Szemere azonban 1836. október 4-én elhagyta Bécset, s Prágán és Teplitzen át Drezdába utazott. Következő állomásai Lipcse, Halle, Wittenberg, Berlin, Potsdam, Magdeburg, Göttingen, Kassel, Frankfurt, majd Metz. Innen utazott Párizsba. A francia fővárosban közel öt hónapot töltött. A visszahúzódo, szigorú erkölcsű Szemerét meglepte a párizsi élet szabadossága. Noha csodálta a nyugat-európai államokat, de csodálata nem volt feltétlen. Párizsban tökéletesen érzékelte, hogy a politikai lapok bombasztikus tudósításai milyen valóságot rejtnek.<sup>90</sup>

1837. április 29-én Boulogne-ban szállt hajóra, s utazott Angliába. Londonban május 6-tól július 15-ig tartózkodott. A város sokkal jobban tetszett neki, mint Párizs. „Párizs látszani, London lenni akar; az többet ad a külsőre, ez a valóságra” – foglalta össze a különbség lényegét. Tanúja volt a Viktória hercegnő 18. születésnapja alkalmából tartott ünnepségeknek. A lapokból itt értesült Kossuth elfogatásáról. „Megütém az asztalt” – írta reagálásáról Szemere Miklósnak.<sup>91</sup> Ezután Cambridge, Durham, Newcastle, Edinburgh és Glasgow következett. Július 30-án hajóra szállt, és Írországba utazott. Megdöbbenette az írországi nyomor. „A nagy város [Dublin] legnagyobb része koldusfészek, mely a szebb utcákat is elborítja rongyos, sápadt, nyomorult teremtésekkel. Ki nem látta, nem képzelheti ez ínséget; és ki látta, természetesnek találja O’Connell izgatásait, sőt azon kell csodálkoznia, hogy előbb nem támadt egy izgató” – írta szüleinek.<sup>92</sup>

<sup>87</sup> Szemere ezzel kapcsolatban a Borsod megyei színházi választmány elnökéhez írott leveleit közli A vándorszínésztől a Nemzeti Színházig. Válogatta, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta *Kerényi Ferenc*. Ford. Kerényi Ferenc, Törzsök Édua, Ziegler Vilmos. Magyar Levelestár. Bp., 1987. 229–239. Ezek közül két levelet közöl *Leszih Andor*: Közlemények a borsod-miskolczi múzeum ereklye-gyűjteményéből. Régi Okiratok és Levelek Tára. Szerk. Kardos Samu. 1906/3. 60–61.; 1906/4. 47–49. (továbbiakban *Leszih Andor*, 1906/3., 4.)

<sup>88</sup> A leveleket közli *Jakab Elek*, 1876. II. 73–78. Felhasználásukra ld. KLÖM VII. 125–126., 186–187., 189., 309., 356., 358., 547., 575., 581. Utóbb, az 1843. évi követválasztás alkalmával Szemerét ellenfelei azzal gyanúsították, hogy „midőn az elfogott Kossuth irományai között több szabadelmű levelei találtattak, a veszélyt kikerülendő, téritvénnel kötö le magát a kormánypártra.” Szűcs Sámuel naplói (1835–1864). S. a. r. Kilián István. Miskolc, 2003. I. k. 146. (továbbiakban *Szűcs Sámuel*, 2003. I.)

<sup>89</sup> KLÖM VII. 87. Az előzményre ld. uo. 82–83. Állítólag a bécsi rendőrség nem talált elegendő okot Szemere letartóztatására a levelekben. Uo. 547.

<sup>90</sup> SzB – Szemere György, Párizs, 1837. ápr. 22. Közli *Perényi József* 46–48.

<sup>91</sup> SzB – Szemere Miklós, London, 1837. máj. 26. Közli *Perényi József* 19–21. Ugyanígy számolt be 1837. máj. 28-án szüleihez írott levelében benyomásairól. Közli *Leszih Andor*, 1906/2. 61–62.

<sup>92</sup> SzB – szüleihez, Aachen, 1837. aug. 30. MOL H 111. Szemere Bertalan kormánybiztosi iratai. (továbbiakban MOL Szemere kb. ir.) 5. tétel.

Rövid dublini tartózkodás után visszatért Angliába, s Liverpoolnál szállt partra. Birmingham, Stratford-on-Avon és Oxford meglátogatása után visszatért Londonba. Közben utazott vasúton, s csodálkozott, hogy az új közlekedési eszköz micsoda sebességgel száguld.<sup>93</sup> Augusztus 16-án innen hajózott Hollandiába. Elégedetten tapasztalta, hogy a tengeri utazást jól viselte.<sup>94</sup> Hollandiában Rotterdam, Hága és Amszterdam voltak úti állomásai. „Hollandiában gyönyörű szép asszonyok vannak, s ha soká itt laknám, nem menekedhetném meg én nőtül, anyám menytül” – írta szüleinek. Általában meglepte a rend és a tisztaság.<sup>95</sup> Hollandia után Belgium, ezen belül Antwerpen és Brüsszel következett. A határon a két ország közötti feszültségek miatt némi nehézséggel járt az átkelés, de aztán határozott és udvarias fellépésével csakhamar átjutott. Rövid kirándulást tett a waterlooi csatatérre is. Innen Louvain és Liège érintésével Aachenbe utazott, ahol egy napot töltött. Innen Köln, Bonn, Mainz, Darmstadt, Strassburg, Mühlhausen érintésével Svájcba utazott. Németországban is figyelemmel kísérte a hazai fejleményeket, s a politikai hírek aggodalomba ejtették. „Szinte félek hazamenni – írta Szemere Györgynek. – Hallgatni vétek, szólni veszedelmes, veszni korán van, ki Codrus [az önfeláldozó athéni király] példáját követné, haszon sükere ha lenne [sic!].”<sup>96</sup> Svájcban Baselt, Bernt, Lausanne-t, Genfet, Luzernt és Zürichet látogatta meg. 1837 októberében érkezett meg Bécsbe, s 1838 elején lépett újra magyar földre.

Szemere utazása igazi tanulmányút volt. Mindenütt igyekezett kapcsolatot keresni az értelmiséggel, s már Németországban azt tapasztalta, hogy a Magyarországgal rokonszenvezők sem sokat tudnak az országról. Tiedge pld., aki egyébként kedvenc nemzetének nevezte a magyart, megkérdezte tőle: „Vannak még Önöknél rabszolgák?” Pölitiz — aki egy 1812-es „friss” munkából ismerte a magyar alkotmányt — kifejtette neki, kár a magyar nyelvet fejleszteni, mert ezzel még jobban elszigetelik magukat Európától. „Ki tanuland magyarul, hogy dolgaikat ismerje?” Szemere aggodalommal tapasztalta, hogy „a magyarországi tótok kiabálása szerint” általános az a vélemény, hogy Magyarországon a latin, német és szlovák nyelvet ki akarják irtani. Volt olyan is azonban, aki örömét fejezte ki a magyar nyelv virágzása felett. „Ragaszkodjanak hozzá, őrizzék a nemzetiséget, ez a legszentebb.”<sup>97</sup> Megdöbben, amikor néhány egyetemista, sőt, egy korábban Magyarországon lakó könyvkereskedő megkérdezte tőle: „ugye a magyar a vend meg a tót nyelvvel rokon?” Összességében úgy érezte, „földünk híres, minket rajta átoknak tartanak.”<sup>98</sup> Jellemző apróságként közölte szüleivel, hogy „a külföld nem tudja, s nem tartja a bajuszt magyar bélyegnek.” Őt magát nézték már görögnek, lengyelnek, orosznak azért, mert bajusza van, de senki sem nézte őt azért magyarnak, mert bajusza van. „Áldott földünk hírét ismerik, de minket, a népet kevésbé; mindamellett találtam férfiakra, kik külö-

<sup>93</sup> SzB – Szemere Miklós, London, 1837. aug. 10. Közli *Perényi József* 22.

<sup>94</sup> SzB – szüleikhez, Aachen, 1837. aug. 30. MOL Szemere kb. ir. 5. tétel.

<sup>95</sup> SzB – szüleikhez, Aachen, 1837. aug. 30. MOL Szemere kb. ir. 5. tétel. V. ö. SzB – Szemere György, Köln, 1837. aug. 31. Közli *Perényi József* 49–50.

<sup>96</sup> SzB – Szemere György, Köln, 1837. aug. 31. Közli *Perényi József* 51.

<sup>97</sup> SzB – Kölcey Ferenc, Lipcse, 1836. okt. 20. Közli *Csorba Sándor*, 1985. 122.

<sup>98</sup> SzB – Szemere Miklós, Hála [Halle], 1836. okt. 23. Közli *Perényi József* 16–17.

nős melegséggel éreztek a magyar iránt, s a jövődő történetében nagy szerepet játszóknak hiszik.”<sup>99</sup>

Halléban a polgári és réaliskolák kapcsán arról elmélkedett, hogy ezek azért hiányoznak Magyarországon, mert ott nincs középosztály. „A kir[ályi] városi polgárság nem az, épp úgy nem, mint a 600 ezer nemes nem nemzet. Az is, emez is casta; a többi jogtalan, kulturálatlan, és így valami, de nem nemzet. Kell szabadítani a népet, hogy tehetősödvén nevelést nyerjen, de megfordítva is: kell nevelni a népet, hogy jogait értse s ismerje.”<sup>100</sup>

Franciaországban is érzékelte, hogy Magyarország alig van a térképen. A francia lapok „nemcsak Ausztriával, nemcsak velünk nem bajlódnak, de még Angliának is kicsiny helyet hagynak és adnak” – írta Szemere Györgynek. A franciák semmit sem tudnak Magyarországról, még azt sem, hogy „a magyar nem német, nem tót, nem lengyel nyelv.” Látta, hogy mi a különbség egy „nagy” és egy „kis” nemzet között. „Mi vele teltünk el, ő magával; mi őt csudáljuk, ő magát csudálja; ő a cselekvő, mi a nézők; s vagy süvöltünk, vagy tapso-lunk, de nem cselekszünk; innét mi bámuljuk föltétel, ő megvet ismerés nélkül; ő kevély, hiú, mert tudja, mit bír, s nem ismeri, mit más bír; mi hunyászcodók [vagyunk], mert azt látjuk, miben ő gazdag, s magunkat nem ismerjük.” Azon elmélkedett, hogy a magyarországi ipar is más állapotban volna, „ha nem volna megkötve céhek, bezárva 30-adok, lefojtva megláncolt kereskedés által”; s ha a magyar arisztokraták nem külföldön költenék a pénzüket.<sup>101</sup>

Angliában döbbenet tapasztalta, hogy az újságokban még ritkábban írnak a magyarokról, mint Franciaországban. „Pedig a lapok nagyok, mint egy lepedő, a sorok aprók, sűrűk, ezerszer ezerek; mégis ritkán engednek belőlük csak egy sorocskát. Tizennégy milliom nem tudja magát néhány sorig érdekessé tenni. Hogy tetszik ez nektek otthon?” – írta Szemere Miklósnak. Egy németnek elmondta, hogy ő magyar, mire az örült, hogy *Landsmannra* (honfitársra) talált. „A magyar *semmi* a népek sorában. Nincs beleírva. Más rubrikában keresd az *a* [Austrian] alatt. Gyermekekkel ha megáld az Isten, erre mindennapon emlékeztess.” Amikor háziasszonyának elmondta, hogy Magyarországon milyen olcsó az élelmiszer, az gyermekeivel együtt csodálkozott és nevetett, s azt mondta, hogy bárcsak Magyarországon lakhatna. „Uram, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekesznek” – kommentálta Szemere a kívánságot. A kis epizódból azonnal általánosított: „De épp ez a mi fenénk! Adjuk olcsón, s így is nehezen termékeinket, s a gyártottakat vesszük a párisi, londoni áron.”<sup>102</sup> Úgy vélte, az ország ismertségén sokat segí-tene, ha minél több külföldi utazna Magyarországra. Az újabb útleírásokat tanulmányozva elégedetten tapasztalta, hogy azokban többnyire kedvező véleményt alkotnak Magyarországról. „Némely intézvényünken elcsudálkoznék Európa, mint azok, kiknek beszéltem, elcsudálkoztak.”<sup>103</sup>

Mindig örömmel konstataálta, ha honfitársainak külföldi boldogulásáról értesült, legyen szó akár a francia háborúban elfogott váci születésű, katoná-

<sup>99</sup> SzB – Szüleikhez, Frankfurt, 1836. nov. 27. Közli *Leszih Andor*, 1906/4. 50–52.

<sup>100</sup> SzB – Szemere Miklós, Hála [Halle], 1836. okt. 23. Közli *Perényi József* 17.

<sup>101</sup> SzB – Szemere György, Párizs, 1837. ápr. 22. Közli *Perényi József* 45–46.

<sup>102</sup> SzB – Szemere Miklós, London, 1837. máj. 26. Közli *Perényi József* 21.

<sup>103</sup> SzB – Szemere Miklós, Pest, 1837. aug. 10. Közli *Perényi József* 25.



ból lett kávésról, erdélyi cukorfőzőről, londoni magyar kereskedőről vagy akár Mexikóban városi főorvossá emelkedett szűcslegényről.<sup>104</sup>

Franciaországban találkozott Victor Hugoval és Lamennais-vel. Szemerét azonban nem annyira az emberek, mint inkább az intézmények érdekelték. Szász- és Poroszországban a népnevelés és a fiatalokúak nevelő intézete, Franciaországban a választási rendszer, a sajtó, az igazságszolgáltatás (ezen belül különösen az esküdtszékek), a biztosítók, az óvodák és a fogházak, Angliában a szegénytörvény, az ipar és a börtönök keltették fel figyelmét. Foglalkozott az írországi szegénység és éhínség okaival, s egész útja során tanulmányozta a református papok özvegyeinek és árváinak megsegítésére létrehozott intézményeket. Svájcban inkább a táj szépsége babonázta meg. Közben mindenütt magyar emlékeket keresett, s nagy ritkán talált is. Igyekezett figyelemmel kísérni a hazai eseményeket is.

Az utazás egyik első eredménye egy, a Társalkodó-ban megjelent cikk lett „Pest jövődjéről, szépítése tekintetében”, amelyben londoni, párizsi, bécsi, berlini és hollandiai városépítészeti megfigyeléseit tette közzé, s javaslatokat tett Pestnek az árvíz utáni szépítésére. A cikk felhívta rá Széchenyi figyelmét. „Micsoda tehetségek mutatkoznak Magyarországon, micsoda egészséges nézetek” – írta a gróf titkárának, Tasner Antalnak 1838. május 17-én. „Igen örül lelkem mindezekben.”<sup>105</sup>

Bécsben hozzálátott, hogy útinaplóját könyvvé dolgozza ki. Az eredmény a reformkori útleírás-irodalom egyik legjobb darabja lett. Szemere útinaplójában nem elégedett meg úti élményeinek leírásával, hanem az említett intézményekről valóságos értekezéseket szőtt a naplóba.<sup>106</sup> Mindenütt feljegyezte, milyen az illető országban Magyarországról kialakult kép.<sup>107</sup> Megtalálta a módot, hogy olyan intézményeket népszerűsítsen, mint a képviselői demokrácia (leközölte az 1830-as francia alkotmány szövegét), az esküdtszék vagy a takarékpénztárak.

A munkával — hivatali teendői, illetve a közéletbe való be-, ill. visszailleszkedés miatt — lassan haladt<sup>108</sup>, s csak 1839 nyarán fejezte be.<sup>109</sup> 1839 novemberében Pestre utazott, hogy útinaplója kinyomtatását felügyelje. A kezdetben becsült, 35–38 ívnyi terjedelem azonban végül 52 ívre rúgott, s Szemere — a költségek csökkentése érdekében — barátait arra kérte, hogy igyekezzenek minél több előfizetőt szerezni számára. Szándéka volt ismét külföldre utazni, de hogy hova, nem tudjuk.<sup>110</sup>

<sup>104</sup> SzB – Szemere György, Párizs, 1837. ápr. 22., Köln, 1837. aug. 31. Közli *Perényi József* 45. és 51.

<sup>105</sup> Gróf Széchenyi István levelei. Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. II. k. Gróf Széchenyi István Munkái. IV. k. Bp., 1891. 515–516. és Széchenyi pesti tervei. A. a. r. Bácskai Vera és Nagy Lajos. Magyar Levelestár. Bp. 1985. 172.

<sup>106</sup> A kötet alapján elemzi Szemere nézeteit *Both Ódón*: Az ifjú Szemere Bertalan főbb politikai és alkotmányjogi nézetei. (In:) *Jogtörténeti tanulmányok VI.* Szerk. Benedek Ferenc és Szita János. Bp., 1986. 39–70.

<sup>107</sup> Ezek a megfigyelések és epizódok külön is megjelentek: *Képek Magyarországról a külföldön (1836–1837)*. In: *Szemere Bertalan*: Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok. Szemere Bertalan összegyűjtött munkái 6. Pest, 1870. (továbbiakban SZDSZ) 181–193.

<sup>108</sup> SzB – Szemere Pál, Vatta, 1838. máj. 7. RL SZT 16. k. No. 34.

<sup>109</sup> SzB – Szemere Pál, Vatta, 1839. aug. 17. RL SZT 16. k. No. 89.

<sup>110</sup> SzB – Bekényi János. Pest, 1839. nov. 27. OSZK Kt. Lt.

A munka néhány részletét az Athenaeum közölte le az 1839. évi 2. kötetében. A kétkötetes műből harminc ívet (az I. kötetet, illetve a II. kötet 10 ívét) már kinyomtatattak, amikor a Helytartótanács lefoglaltatta. Szemerét ez azért is kellemetlenül érintette, mert már az I. kötet egészének, és a II. kötet kétharmadának nyomtatási költségét kifizette.<sup>111</sup> A Helytartótanács egyszer, a Kancellária kétszer foglalkozott a könyvvel, s vagy egy tucat cenzor nézte át. Egyikük kijelentette, nem volt még a kezében ilyen munka, egy másik pedig úgy nyilatkozott, hogy „ez a literatúrában új irányt fog kijegyezni; ily nyelven még senki sem írt, ily előadást én a magyar literatúrában nem ismerek.”<sup>112</sup> 1840. májusában Pozsonyba utazott a könyv ügyében. Majláth Antal kancellár szívesen fogadta, de miután a munka ellenőrzésével megbízott Mérey Sándor „ráült” a kéziratra, egyelőre dolgvégezetlenül tért vissza Pestre, majd onnan Borsodba.<sup>113</sup> Egyesek azt javasolták; hogy az éppen együtt ülő országgyűlésen sérelemként vessék fel a kötet ügyét, de Szemere úgy vélte, ez annak eltemetése lenne. „Valamiképp csak kibúvunk belőle” – írta Szemere Miklósnak.<sup>114</sup>

Szemere csak az 1839–40-es országgyűlés után kapta vissza a kéziratot, amelyből cenzori utasításra bizonyos részeket törölnie kellett; így pld. kimaradt belőle a francia esküdszéki rendszer leírását tartalmazó 14 nyomtatott oldal. Az „Utazás külföldön” végül 1840. augusztus végén hagyta el a nyomdát, s óriási sikert aratott.<sup>115</sup> Néhány hónap alatt 1250 példányt adtak el belőle, s a reformnemzedék ugyanúgy a demokrácia és a haladás kézikönyveként forgatta, mint néhány évvel korábban Bölöni Farkas Sándor „Utazás Éjszak-Amerikában” című munkáját.<sup>116</sup>

Maga Szemere is igen büszke volt rá, s amikor a Figyelmezőben egy — szerinte — a munka értékeit nem kellőképpen értékelő ismertetést olvasott (állítólag Szontagh Gusztáv tollából), hosszú levélben öntötte ki bánatát Szemere Pálnak, mondván, „inkább ohajték felfogva gáncsolgatni, mint ily értetlenül dicsértetni.”<sup>117</sup>

<sup>111</sup> SzB – Szemere Miklós, Pest, 1840. jún. 24. Közli *Perényi József* 28–29. Szemere ebben a levélben arról ír, hogy 3–4 héttel azelőtt foglalták le az íveket. Bártfay László 1841. jan. 10-i naplójegyzete szerint Szemere aznap panaszkodott neki, hogy az I. kötetet Mérey, „hihető, titkos feladás következtében lefoglaltatá”, holott a munka már átment a cenzúrán. Bártfay László naplójából. I. 1838–1841. Válogatta és a jegyzeteket írta Jenei Ferenc. Bp., 1969. 147–148.

<sup>112</sup> SzB – Szemere Miklós, Vatta, 1839. okt. 9. Közli *Perényi József* 27–28.

<sup>113</sup> Ld. erre Kazinczy Gáborhoz írott levelét. Vatta, 1840. jún. 3. Közli *Bitskey István*, 1970. 237.

<sup>114</sup> SzB – Szemere Miklós, Pest, 1840. jún. 24. Közli *Perényi József* 29.

<sup>115</sup> SzB – Szüleihez. Pest, 1840. aug. 10. OSZK Kt. Lt.

<sup>116</sup> *Szemere Bertalan*: Utazás külföldön. Második, bővített kiadás. Kiadja Geibel Károly. Pest, 1845. I–II. (továbbiakban *Szemere Bertalan*, 1845. I–II.) A munka újabb, rövidített kiadását ld. *Szemere Bertalan*: Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta Steinert Ágota. A tanulmányt írta Sötér István. Bp., 1983. A többi, hasonló reformkori útirajzzal együtt elemzi *Fenyő István*: A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt. In: *Két évtized*. Bp., 1968. 109–128.; *Pándi Pál*: „Kísértetjárás” Magyarországon. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban. Bp., 1972. I. 127–150. Szemere utazására újabban ld. *Csorba Csaba*: Szemere Bertalan nyugat-európai utazása (1836–1838). In: *Ruszoly József*, 1991. I. 49–70.; *Pulszky Ferenc* I. 173.

<sup>117</sup> SzB – Szemere Pál, Vatta, 1838. okt. 26. RL SZT 17. k. No. 16. Szontagh és Szemere viszonya csak 1841 elején rendeződött. Ld. erre uő. – uő., 1841. jan. 10. RL SZT 17. k. No. 18.

A munka 1840. szeptember 5-én meghozta számára a Magyar Tudós Társaság, az Akadémia levelező tagjává történt választását is.<sup>118</sup> 1841-ben — Jósikával és Eötvössel együtt — már egy akadémiai pályázat bíráló bizottságában találkozunk a nevével.<sup>119</sup> Szemere a kiadástól — nem titkoltan — komoly bevételt várt, s sürgette Heckenast Gusztávot, a kiadót a mielőbbi honoráriumfizetésre. Az előfizetők gyűjtésére és a terjesztésre rokonait is mozgósította.<sup>120</sup> (Anyagi gondjait jelzi, hogy bizományosként vállalta volna az Árvízkönyv c. antológia terjesztését is, amelybe ő maga is írt.<sup>121</sup>) Szemere már 1841 tavaszán a második kiadás gondolatával foglalkozott, de az anyagiakról nem tudott megegyezni Heckenasttal.<sup>122</sup> 1845-ben megjelent az útinapló második, bővített kiadás is, amibe lényegében bekerült mindaz, ami az első kiadásból kimaradt.<sup>123</sup>

Szintén a külföldi utazás tapasztalatai alapján 1838-ban írta a „Terve egy papi özvegy s árva-tárról, és arról, miképp lehet a pap sorsát biztosítani a reformátusoknál” című munkát, amely 1840-ben jelent meg Pesten. A református papok nyugdíjbiztosító intézetének tervét a poroszországi, skóciai, és svájci tapasztalatok ihlették.<sup>124</sup> Az ügyről Szemere az 1838. április 30-i miskolci szuperintendensi gyűlésben tartott beszédet, s — ahogy Szemere Pálnak írta — „e lépéssel a papok életébe igen befűztem magam, s többen jöttek hozzám megköszönni az egész papság nevében.”<sup>125</sup> A munkát azzal küldte meg Toldy Ferencnek, a Magyar Tudós Társaság titkárának, hogy „tartozik azon munkák közé, miket írva pusztán polgári kötelességeinket teljesítjük, és nem írói hírt s tiszteltetést keresünk.”<sup>126</sup>

### A hazatérés után

Távolléte idején, 1836 júniusában Vay Miklós főispáni helytartó megyei táblabírává nevezte ki Szemerét. Hazatérése után letette a bírói esküt, majd rövidesen igen aktív szerepet játszott a megye gyűlésein. Március 21-én ő javasolta, hogy a megye nyújtson azonnali segílyt az árvíz által romba döntött Pest vá-

<sup>118</sup> SzB – Toldy Ferenc, Pest, 1838. szept. 10. MTA Kt. RAL 87/1840.

<sup>119</sup> SzB – Tóth Lőrinc, Nagybecskerek, 1841. okt. 1. OSZK Kt. Lt. A pályázat mibenlétéről a levél nem tájékoztat, s sem Eötvös, sem Jósika életrajzaiban nincs rá utalás.

<sup>120</sup> SzB – Szemere Miklós, Vatta, 1839. okt. 9.; Pest, 1840. jún. 24., Pest, 1841. máj. 17., Vatta, 1841. jún. 5. Közli *Perényi József* 27., 30. és 33–34.

<sup>121</sup> SzB – Heckenast, Vatta, 1841. jún. 13. OSZK Kt. Lt. Az Árvízkönyv 3. kötetében jelent meg Vattay álnéven a „Páris” és „London” című epigrammája, a 4. kötetben a „Kölcsey emlékezete”, az 5. kötetben a „Mária emlékezete.” Ez utóbbiakat közli SZDSZ 66–95. és 132–152. – Szemere még az 1843–1844. évi országgyűlés alatt is végzett hasonló, bizományosi munkát. Ld. erre SzB – Döbrentei Gábor, Pozsony, 1843. december 18. Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Handschriften-sammlung (továbbiakban ÖNB HSS) 37/100–2.

<sup>122</sup> SzB – Szemere Miklós, Pest, 1841. máj. 17. Közli *Perényi József* 33.

<sup>123</sup> SzB – Szemere Miklós, Miskolc, 1846. szept. 24. Közli *Perényi József* 40.

<sup>124</sup> Szemere: *Utazás* II. 204–208. Ld. még SzB – Kazinczy Gáborhoz, Lasztomér, 1839. jún. 24.; Vatta, 1839. aug. 21.; Vatta, 1839. okt. 21. Közli *Bitskey István*, 1970. 235–237.

<sup>125</sup> SzB – Szemere Pál, Vatta, 1838. máj. 7. Mellette az apr. 30-i beszéd másolata. RL SZT 16. k. No. 34.

<sup>126</sup> SzB – Toldy Ferenc, Vatta, 1840. okt. 22. MTA Kt. RAL 87/1840. A tervnek Debrecenben is jó visszhangja volt, ld. SzB – Szemere Pál, Vatta, 1841. jan. 10. RL SZT 17. k. No. 18.

rosának, mondván, hogy „Pestnek kétféle szükségei vannak; pillantiak (sic!), miken azonnal kell segíteni; s későbbiek, mikkel a megyék, mint törvényhatóságok Pestnek, mint fővárosnak tartoznak.” A logikus, tiszta érvelés nagy fel-tűnést keltett, s maga Palóczy László, a megyei ellenzék vezetője is megköszön-te Szemerének az indítványt. Április 18-án a megyei orvosi kinevezések kap-csán még Eötvös Józseffel is összevitatókozott, mondván, hogy vagy van joga a megyének az adminisztrátor jóváhagyása nélkül orvost kinevezni, vagy nincs. Ha van, akkor a megye ezt feladta, amikor egy orvosát megerősítés végett már felter-jesztette; ha nincs, akkor viszont nem elég egy jelöltet felterjeszteni, hanem hár-mat, hiszen egyből nem lehet választani. A szokatlanul „kemény ellenzék sokak előtt” új helyzetbe hozta, s az idősebbek is nagy figyelemmel bántak vele.<sup>127</sup>

Magánéletéről keveset tudunk. Egy Szemere Pálhoz írott levelében arról elmélkedett, hogy ugyan három nő is lenne, akikhez közeledhetne, ám ő nem akarja. „Szeretek fontolással tenni mindent, de kivált ezt fogom tenni azzal. Nőtlen, kevésben gazdag vagyok; nővel, két személy lennék, de nem két-, ha-nem hétannyi tenne hasonló gazdaggá. Ha csak ember akarnék lenni, más vol-na; de polgár is.”<sup>128</sup>

1838. június 11-én — Eötvös Józseffel együtt — póttagnak választották a megye által létrehozott tömlöcgyi küldöttségbe. A két póttag 1838 végére egy-egy értekezést készített a megye által építendő új fogházról. Eötvös a hallgató (tehát a rabok közti kommunikációt megtiltó), Szemere a magán- — tehát a rabok egymás-tól történő teljes elkülönítésén alapuló — rendszert vette a terv alapjául. A terv alapjai már megtalálhatók az útinapló londoni fejezeteiben is.<sup>129</sup> A börtönügyi vá-lasztmány Szemere tervezetének ítélte a pálmát, noha ő maga úgy vélte, Eötvösé „teljesb és ékesb olvasmány.”<sup>130</sup> A dolgozatot 1838-ban Kassán meg is jelentette, s noha a tervezett fogház nem épült meg, Szemere számára e műve és a börtönügyi választmányban kifejtett tevékenysége állandó helyet biztosított a megye minden fontosabb testületében, így mind 1838-ban, mind 1841-ben beválasztották a me-gye követutasítást előkészítő bizottságába.<sup>131</sup>

Szemerét egyébként is foglalkoztatták a büntetőjog kérdései. Amikor a Magyar Tudós Társaság 1839-ben pályázatot hirdetett: „Határozottassék meg a büntetés értelme és célja; adassanak elő annak biztos elvei, s ezekhez alkalmaz-ható nemei; fejtessék meg, találhat-e köztök helyet a halálbüntetés, és mely esetekben, miképpen és mily sikerrel gyakoroltatott ez a régi és újabb népek-

<sup>127</sup> SzB – Szemere Pál, Vatta, 1838. máj. 7. RL SZT 16. k. No. 34. Eötvös borsodi szerepvállalását amúgy is bírálta, mondván, hogy „egy kész megye ölébe, milyen Borsod, dől ő, ki egy megyét magához képezhetett volna”.

<sup>128</sup> SzB – Szemere Pál, Vatta, 1838. máj. 7. RL SZT 16. k. No. 34.

<sup>129</sup> Szemere Bertalan, 1845. II. 59–86.

<sup>130</sup> SzB – Szemere Miklós, Vatta, 1839. márc. 6. Közli Perényi József 26.

<sup>131</sup> Szemere Borsod megyei ténykedésének színvonalas feldolgozását ld. Ruszoly József: Szemere megyéje, Borsod Szemeréje. In: Ruszoly József, 1991. I. 71–136. és Ruszoly József: [Szemere Bertalan] Megyei pályafutása. In: Ruszoly József, 1992. 41–46. Külön nem hivatkozott adatainkat az előbbi tanulmányból vettük át. – A börtönügyi választmány munkájára ld. Ruszoly József: Eötvös küzdőtársa, a börtönügy reformere. In: Ruszoly József, 1992. 47–68. – Megjegyzendő, hogy a Pesti Hírlap hasábjain Kossuth is Szemere tervezetét pártolta, a „Fogházjavítás” c. cikkében. Pesti Hírlap (továbbiakban PH), 1842. aug. 14. Újraközli Kossuth Lajos iratai XII. k. Hírlapi cikkei I. 1841–1842. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp., 1906.

nél, különösen hazánkban”; Szemere is pályázott. A pályamű, „A büntetésről, s különösebben a halálbüntetésről” a szerző külföldi tapasztalatainak, gazdag olvasottságának és haza kutatóútjának eredménye. A beérkezett pályamunkák közül a Társaság bírálói összesen hármat tartottak kiadásra és jutalomra alkalmasnak; közülük Szemerének ítéltek a jutalmat. A munka öt fejezetre tagolódik, az I. a társadalom és a büntetőjog viszonyát vizsgálja, azaz arra a kérdésre keres választ, hogy a társadalom honnét bír a büntetés jogával és mi a büntetés jogalapja. A II. fejezet a „Büntetés értelme és célja”, a III. a „Büntetés tulajdonai és nemei” címet viseli. A IV. fejezet tárgyalja a halálbüntetés kérdéseit, végül az V. fejezet a magyarországi helyzetet. Szemere következtetése a halálbüntetéssel kapcsolatban egyértelmű: a halálbüntetés nem felel meg a büntetésekkel kapcsolatos igazságossági és társadalmi kívánatoknak. A büntetés ugyan személyes, de a bűnös rokonai is szenvedhetnek a vele járó gyalázattól. Nem erkölcsös viszont, amit Szemere a nyilvános kivégzések pszichológiai hatásával igazol. Nem „osztékony”, hiszen az élet elvétele és el nem vétele között nincs középút. Nem szellemi, hanem a legerőteljesebb testi büntetés. Nem javító, hiszen a kivégzéssel megakadályozza az elítélt megjavulását. Bizonyos ugyan, de nem egyenlő, hiszen másként hat az elítéltekre. Nem tanító, hiszen csak a gyilkosság esetében analóg az elkövetett bűnnel. Példás, de gyakran az ellenkező hatást váltja ki. Gátló ártani, de az állam más módon is meggátolhatja az elítéltek újabb bűncselekményeit. Végül népszerű ugyan, de csak a gyilkosság esetében. Szemere e munkája a halálbüntetésről szóló magyar jogfilozófiai irodalom máig maradandó darabja.<sup>132</sup> „A nagy jutalomért én nem teszek egy lépést sem; dicsőséget nem láthatok benne, csak pénzt, am azt nem lehet adni, ezt nem illik kérni — írta Pulszky Ferencnek 1841 nyarán. — De azért ez nem zárja ki, hogy ha adatik, jól ne essék.”<sup>133</sup> A kézirat 1841 őszén került nyomdába, s Szemere október végén — országos körútjából visszatérve — kapta meg a korrektúrát.<sup>134</sup> Maga mű 1841-es impresszummal, de csak 1842-ben jelent meg.<sup>135</sup> Szemere elégedetlen volt a mű hirdetésével, pontosabban, annak hiányával. „Nem tudom, elve tartja-e az Akademiának nem hirdetni kiadásait, avagy e hallgatásnak, mint a késő megjelenésnek is okát, máshol keressém” — írta Döbrentei Gábornak, s arra kérte, hogy az ő költségére hirdettesse azt a Pesti Hirlapban, a Jelenkorban és a Világban. „Kelete nincs érdekemben, de igen, hogy elvei terjedjenek és fogamzjanak.”<sup>136</sup>

<sup>132</sup> A munkára legújabbán ld. *Horváth Tibor*: Szemere Bertalan és a reformkor büntetőjogi gondolkodása. In: *Ruszoly József*, 1991. I. 137–148.

<sup>133</sup> SzB – Pulszky Ferenc, Siroka, 1841. aug. 1. OSZK Kt. Fond 69/73.

<sup>134</sup> SzB – Szemere Pál, h. n., 1841. okt. 27. RL SZT 17. k. No. 21.

<sup>135</sup> Erre mutat, hogy a kötet előszava 1841. dec. 27-i dátumot visel. *Szemere Bertalan*: A büntetésről, s különösebben a halálbüntetésről. Koszorúzott pályamunka. Törvénytudományi Pályamunkák. Első kötet. Pest, 1841. VI. Szemere 1842. febr. 3-án Miskolcra írott levelében kért tájékoztatást Toldy Ferencről, „mi az oka pályairatom ily késő megjelenésének?” MTA Kt Magyar irodalmi levelezés. 4-r. No. 95. 365. p.

<sup>136</sup> SzB – Döbrentei Gábor, Miskolc, 1842. márc. 12. ÖNB HSS 37/100–1. „Nem elég, hogy legyen a boltban minden, soknak kell lenni a kirakatban is; kevesen kísérik az irodalmi mozgalmakat folytonos figyelemmel, és így a legtöbbnek nem is létez, mi hirdetve nincs” — írta Toldy Ferencnek, Miskolc, 1842. ápr. 7. OSZK Kt. Lt.

1840-ben rövid időre Pozsonyban is járt az „Utazás külföldön” ügyében. Ottléte alatt május 12-én ő fogalmazta meg annak az emlékkönyvnek az ajánló sorait, amelyet a felsőtáblai, illetve a követi kar és az országgyűlési ifjúság tagjai Deák Ferencnek nyújtottak át.<sup>137</sup>

1841-ben az volt a szándéka, hogy Papszász Lajossal, Heves és Külső-Szolnok vármegye volt követével (majd ennek akadályoztatása miatt Máriássy Bélával) valamennyi megyei tömlöcöt végiglátogatják az országban, s általában egy nagyobb szabású „erkölcs-statisztikai” munkát akart készíteni, valószínűleg a tervezett büntetőjogi reform céljára. Erdélybe is utazni szándékozott, de csak akkor, ha országgyűlés lesz ott is. A testvérhazában azonban egy más alkalommal 3–4 hónapot akart tölteni, hogy gyökeresen megismerje, s az unióról is hozzáértőként nyilatkozhasson.<sup>138</sup> Augusztusban Sáros megyében, majd Veszprém megyében járt<sup>139</sup>, szeptemberben Hont és Komárom megyében<sup>140</sup>, október 1-jén már Nagybecskerekéről írt levelet Tóth Lőrincnek. Addig 35 megyét utazott be, köztük a horvátországiakat és szlavóniaiakat is, s Temes, Krassó, Csanád, Csongrád, Békés, Bihar, Szabolcs, Torna és Gömör megyéken át október 23-ára szándékozott hazatérni Borsodba.<sup>141</sup> Október 20-án tért vissza Borsodba, s öt-hat megye kivételével bejárta Magyarországot, Horvátországot és Szlavóniát.<sup>142</sup> Még decemberben is adatokat kért a készülők munkához.<sup>143</sup> A börtönügygel a későbbiekben is foglalkozott. Így pld. 1844-ben gyűjtés útján elérte, hogy a vizsgálati fogságban lévő, illetve kisebb bűnökért elítélt személyek számára külön börtönkamarákat építsenek Mezőkövesden.<sup>144</sup>

### A reformpolitikus

Szemere egyik magánleveléből úgy tűnik, hogy 1839 tavaszán állami hivatalvállaláson gondolkodott, s ennek érdekében Vay Miklós bárót, Borsod megye főispáni helytartóját is megkereste. Egy ismerőse azonban arról értesítette Szemerét, hogy Vay még főszolgabíróvá sem igen meri majd kinevezni, esetleges követségéről pedig szó sem lehet, mert azt Vaynak még rosszabb néven vennék odafönn. „Kezdem aratni én is tettem gyümölcsseit – írta Szemere rokonának, Szemere Miklósnak. – Ha gazdag volnék, nem kellene azon tekintetre s befo-

<sup>137</sup> SzB – Kazinczy Gábor, Vatta, 1840. jún. 3. (Benne a Deákhhoz intézett sorok). Közli *Bitskey István*, 1970. 237. Az emlékkönyvre ld. *Pajkossy Gábor: Emlékkönyvbe – egy régebbi emlékkönyvről*. In: Mezei Márta 75. születésnapjára. Bp., 2004. 52–54.

<sup>138</sup> SzB – Szemere Miklós, Pest, 1841. máj. 17. Közli *Perényi József* 32.; SzB – Pulszky Ferenc, Siroka, 1841. aug. 1. OSZK Kt. Fond 69/73.

<sup>139</sup> SzB – Pulszky Ferenc, Siroka, 1841. aug. 1. OSZK Kt. Fond 69/73. Ebben arra kérte, hogy válaszlevelét aug. 15-ig Pápára küldje.

<sup>140</sup> „Hontból, sept. 1.” PH, 1841. szept. 11.; „Komárom megyéből, sept. 29.” Uo., 1841. okt. 6.

<sup>141</sup> SzB – Tóth Lőrinc, Nagybecskerek, 1841. okt. 1. OSZK Kt. Lt.

<sup>142</sup> SzB – Szemere Pál, hely nélkül, 1841. okt. 27. RL SZT 17. k. No. 21.

<sup>143</sup> SzB – ifj. Majláth György baranyai másodalispánhoz, Vatta, 1841. dec. 31. OSZK Kt. Lt. Ld. még „Nyitrai gyűlés vége. (Nyitra, dec. 22.)” PH, 1842. jan. 6.; „Fejér”. Uo., 1842. febr. 6.

<sup>144</sup> Borsod megye 1844. máj. 9-i közgyűlési jegyzőkönyvi kivonata. MOL R 190. Szemere Bertalan iratai. (továbbiakban MOL Szemere-ir.) 1. cs. 2. tét.

lyásra, mit hivatal ad, vágyom, de az nem lévén, a hivatalba jutás e szempontból volt előttem kívánatos.”<sup>145</sup>

1841 novemberében Vay Miklós a lemondott egri járási főszolgabíró helyére nem új választást hirdetett, hanem behelyettesítéssel oldotta meg a megyei adminisztrációban támadt hiányt, Választása Szemerére esett, amely a megye rendjeinek akaratával is találkozott. Így Szemere november 15-étől immáron helyettes főszolgabíróként tevékenykedett. Tisztségében az 1842. évi tisztújítás során megerősítették. Főszolgabíróként az adózó nép védelmét tartotta egyik legfontosabb feladatának, s az átvonuló katonaság ellátásával kapcsolatos indítványai rendszeresen pártolásra találtak a megyegyűléseken.<sup>146</sup> Részt vett a miskolci kisdedővó „példány intézet” felállításában és anyagi háttérének biztosításában is.<sup>147</sup>

Még 1841. május 11-én a megyei követutasítási bizottság tagjává választották (ismét Eötvössel együtt), s másnap ez a testület kapta meg véleményezésre a Szatmár vármegye közgyűlésén elfogadott 12 pontot. A véleménnyel a bizottság november közepére készült el, de a vélemény közgyűlési tárgyalása igen lassan haladt, még 1843 februárjában is csak a 9. pontig jutott el a közgyűlés. Különösen a 6., a közteherviselésről szóló pont körül bontakoztak ki komoly, nemegyszer tettelegességgel fenyegető viták. A reformerek táborát is furcsa konfliktus osztotta meg: a borsodi ellenzék vezetőjének, Palóczy Lászlónak a fia, Palóczy Tamás alulmaradt Szemerével szemben az 1841-es behelyettesítésen, s ezt Palóczy László személyes sérelmének érezte. A lassan a háziadó közös viselésére korlátozódó közteherviselés ügye 1843-ban a követutasítás vitája során végleg megbukott. Ugyanakkor a bocskoros nemeseket mozgósító konzervatívok nem tudták megakadályozni, hogy a megye követévé 1843. április 27-én Palóczy Lászlót és Szemerét válasszák.

Szemere szereplése az 1843–1844-es országgyűlésen pályafutásának legszébb fejezetei közé tartozik. Országgyűlési jegyzőként komoly szerepe volt a feliratok, válaszok és törvényjavaslatok formulázásában. Csengery Antal szerint ő hozta be azt a külföldi gyakorlatot, hogy a benyújtott törvényjavaslatot indokló jelentéssel kísérik.<sup>148</sup> Pulszky Ferenc némileg fanyalgó jellemzése szerint Szemere „körmönfont doktrinér felfogása s elzárkózott magaviselete” elidegenítette tőle követársait. „Elismert tehetségei s néha kacérkodva nyilvánított szabadelvűsége mellett sem tudott népszerűsége vergődni, tisztelték általánosan, de nem ragaszkodtak hozzá. Bizalommal sehol sem találkozott, sokaknál már azért sem, hogy okos ember hírében állott, ez pedig nálunk mindég veszedelmes egy hír.”<sup>149</sup>

<sup>145</sup> SzB – Szemere Miklós, Vatta, 1839. ápr. 21. OSZK Kt. Lt.

<sup>146</sup> Ld. erre Borsod megye 1842. ápr. 5-én és jún. 23-án, 1843. febr. 14-én kelt kisgyűlési jegyzőkönyvi kivonatait. MOL Szemere-ir. 1. cs. 2. tét.

<sup>147</sup> Ld. erre Borsod megye 1842. nov. 17-én kelt kisgyűlési jegyzőkönyvi kivonatait. MOL Szemere-ir. 1. cs. 2. tét., valamint Szemere ismeretlenhez (Platthy Imréhez) írott 1842. júl. 20-i levelét. OSZK Kt. Lt.

<sup>148</sup> Csengery Antal 210.

<sup>149</sup> Pulszky Ferenc I. 203.

1843. november 4-én az ellenzék vezetőinek tanácskozásán azt javasolta, hogy a leérkező királyi leiratra ne siessenek válaszolni, hiszen ha a kormány négy és fél hónapig várt a leirat kibocsátásával, nincs értelme sietni. Javaslatát azonban a többség elvetette.<sup>150</sup>

A büntetőtörvénykönyv kidolgozására kiküldött országgyűlési választmány tagjaként máig maradandó munkát végzett, bár Pulszky maliciózus megjegyzése szerint, az esküdtzéki rendszer behozatala kapcsán előterjesztett túlzottan liberális javaslata is belejárt az abba, hogy ez utóbbiból végül nem lett törvény.<sup>151</sup> Az országgyűlés kerületi és országos ülésein több mint hetven beszédet mondott.<sup>152</sup> Szemere felszólalásaiból bámulatosan gazdag érdeklődési kör és tájékozottság tárul elénk. A városi reform, az igazságszolgáltatás átalakítása, a magyar nyelv ügye, a gazdasági önrendelkezés kérdéseiben ugyanúgy magas szintű szónoklatokat tartott, mint a bányatörvény, a honosítás vagy a közteherviselés kérdéseiben. Hosszú szónoklatokban elemezte a horvát-magyar viszony közjogi árnyalatait, de egy kötelező hozzászólás erejéig rámutatott a kormányzatnak a Részek visszacsatolása kapcsán követett törvénysértő eljárására. A Kisfaludy Társaság felkérésére törvényjavaslatot dolgozott ki az írói és művészi tulajdonjogok védelméről<sup>153</sup>, de hozzászólott az építendő országház pályázata vagy a gyorsíróképzés ügyéhez is. Kossuth egy, Wesselényihez intézett levelében az országgyűlés ellenzéki követeiről szólva, igen elismerően nyilatkozott róla: „Szemere Bertalan gyönyörű eszével egyedül járkal saját ösvényén, mint a cometa [üstökös] – belőle nagy ember válhatik. Csak Isten adja, tudjon szegény lenni.”<sup>154</sup> Kossuth tehát potenciális vezetőként tekintett Szemerére, ugyanakkor jól érzékelte magányosságát. Figyelemremélt, hogy míg a többi ellenzéki politikus mindegyikével kapcsolatban tett bíráló megjegyzést, Szemerét fenntartás nélkül dicsérte.

A reformellenzék többségéhez hasonlóan az országgyűlés kezdetén a konstruktív ellenzékiiség alapján kívánt ténykedni, ezért is dicsérte a királyi előter-

<sup>150</sup> Takáts Sándor: Politikai konventikumok és titkos konferenciák az országgyűlésen. (In:) Kémvilág Magyarországon. Bp., é. n. II. k. 143. és 148.

<sup>151</sup> Pulszky Ferenc I. 207.

<sup>152</sup> Közli őket Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Szerkesztette és kiadta Kovács Ferencz. Bp., 1894. (továbbiakban *Kovács Ferenc I-VI.*), kisebb részben *Fayer László*: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. I-IV. k. Budapest, 1896-1902. IV. és *Toldy Ferenc*: A magyar politikai szónoklat kézikönyve a legrégibb időkől a jelenkorig, vagyis a kitűnőbb politikai szónokok életrajzi adatokban és jellemző mutatóanyagokban feltüntetve. Kiadta Toldy István. Pest, 1866. II. k. 29-51. Közülük három, az esküdtzékekről, a honosításokról és a halálbüntetésről szóló, bekerült az ellenzék 1847-es kiadványába, a Bajza József által szerkesztett, Ellenőr című zsebkönyvbe, 30-47., 137-146., 389-407.

<sup>153</sup> Részletes elemzését és szövegét adja *Balogh Elemér*: A Szemere-féle szerzői jogi törvényjavaslat. In: *Ruszoly József*, 1991. I. 149-172. Az ügyben egyeztetett Toldy Ferencsel is. Ld. SzB - Toldy Ferenc, Pozsony, 1844. máj. 18.; uo., 1844. jún. 6., uo., 1844. okt. 26. MTA Kt. Magyar irodalmi levelezés. 4-r. No. 95. 366., 367., 368. p. Az 1847-1848. évi országgyűlésen — miután időközben, 1846-ban megjelent a szerzői jogot a Lajtán túli területekre érvényes hatállyal szabályozó császári pátens — ismét felvette az ügyben a kapcsolatot Toldyval, s kérte tőle a Kisfaludy Társaság tervezetének megküldését. SzB - Toldy Ferenc, Pozsony, 1847. nov. 24. MTA Kt. Magyar irodalmi levelezés. 4-r. No. 95. 369. p.

<sup>154</sup> Kossuth - Wesselényi, Tinnye, 1843. júl. 28. Közli *Ferenczi Zoltán*: Kossuth Lajos kiadatlan levelei br. Wesselényi Miklóshoz. Történelmi Tár, 1902. (továbbiakban *Ferenczi Zoltán*, 1902.) 328.



jesztéseket. Rá kellett azonban ébrednie, hogy a kormányzat ezúttal sem a reformok elősegítését, a hiányzó törvények meghozatalát tekinti céljának, hanem inkább a korszerű javaslatok elgáncsolását. Ezért is bírálta olyan csípősen a kormányzatot és a főrendeket, amikor először vetődött fel az országgyűlés bezárásának lehetősége: „...e hazának nincs jövője oly főrendekkel, kik amely jogot az országtól kaptak, azzal mint ostorral sújtogatják vissza az országot; nincs jövője oly kormánnyal, mely törvényhozásbeli roppant kötelezettségét következőleg szokta teljesíteni: az országgyűlést megnyitja, megnyitván, a nemzet kívánatainak ellenszegül, és miután 15 hónap lefolyása alatt annak hűségesen ellenszegült, az országgyűlést berekeszti.”<sup>155</sup> Az idegőrlő küzdelem időnként az ő energiáit is felemészteni látszott. „Sokszor kedvet érzek elbúcsúzni a köz-, azaz a politikai pályától, s élni szűk, csendes körben és írni. S ha otthon nem fogadna szükség, ha tehetős volnék, ha volna tájam s földem, hol szebb világocskát teremthetnék magamnak, azóta nevem nem bolygana a politikusoké között” – írta rokonának, Szemere Miklósnak 1844 elején.<sup>156</sup>

Különösen fontos részét képezte Szemere tevékenységének a horvát ügyben kifejtett munkássága. Amikor szóba került, hogy a horvátoknak a magyar országgyűlésen magyarul kellene felszólalniuk, Szemere levélben fordult a korszak neves történetírójához, Horvát Istvánhoz, s arra kérte, hogy ha van olyan munkája, amely mindezt történeti alapon alátámaszthatná, küldje el neki. „A külföld is figyel e kérdésre, igazolással tartozunk tetteinkről” – írta. Kérését azzal is indokolta, hogy „itt nemzetünk, a magyar becsülete, és az alsótábláié forog kérdésben.”<sup>157</sup> Egyik megfogalmazója volt az 1844:2. törvénycikknek „A magyar nyelv- és nemzetiségről”, noha Szemere szövege sokkal radikálisabb volt, mint a végül elfogadott törvénysszöveg. Így például a korona örökösének, valamint az uralkodóház többi tagjainak is el kellett volna sajátítaniuk a magyar nyelvet; a törvény előírta volna a pénzek magyar feliratát, a katonai, kincstári s polgári intézeteknél, valamint a hajókon a magyar zászló és címer használatát, a magyar nyelv tanítását Horvátországban, a horvátországi törvényhatóságok, bíróságok és egyéb hivatalok magyar nyelvhasználatát; illetve azt, hogy a törvény elfogadását követő 10 éven belül Horvátországban királyi kinevezéstől függő hivatalra csak magyarul tudó személyt lehet kinevezni.<sup>158</sup>

1843 júliusában rövid értekezést írt, „Nemzetiségünk és a szlávtság” címmel, amelyet először Kossuth Pesti Hirlapjának küldött el közlésre<sup>159</sup>, majd, miután ott valószínűleg a cenzori beavatkozás miatt nem jelenhetett meg, a Vachot Imre által szerkesztett „Országgyűlési almanach” hasábjain tette közzé. Az értekezésben a magyar nemzetet fenyegető szláv veszélyre, az orosz terjesz-

<sup>155</sup> Kovács Ferenc V. 281.

<sup>156</sup> SzB – Szemere Miklós, Pozsony, 1844. jan. 4. Közl. *Perényi József* 35–36.

<sup>157</sup> SzB – Horvát István, Pozsony, 1843. szept. 7. OSZK Kt. Lt.

<sup>158</sup> MOL Szemere-ir. 1. cs. 2. tétel, 266. f.

<sup>159</sup> Kossuth 1843. júl. 28-án Wesselényihez Tinnyéről írott levelében írja: „...éppen most kapom Szemere Bertalannak egy gyönyörűen írott értekezését, ugyanazon irányban írottat, melyben a »Szózat« [ti. Wesselényi munkája, a „Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében” (Lipscse, 1843.)], de bármennyire sajnáljam is, alkalmasint crucifigálja cenzor uram, de nomine Karácsonyi Mihály...” *Ferenczi Zoltán*, 1902. 330.

kedésre, a többi szláv nép Oroszország felé gravitálására, a horvátországi illír mozgalomra hívta fel a figyelmét. Kifejtette, hogy Oroszország a magyarországi és erdélyi román lakosságra is hasonló vonzerőt gyakorol, ez pedig nemcsak Magyarország, de Ausztria létét is fenyegeti. A törvényhozás ezzel kapcsolatos teendőit így jelölte ki: „A törvényhozás, ha elhatározza, miképpen nyelvünk lesz országlati és hivatalos nyelv a közélet minden ágaiban, ha az alkotmányos jogokat a nemzetiség feltételei mellett s a nemzetiség csatornáján vezeti azok közé, kik eddig azokkal nem bírának, és ha az iskolákat s népnevelést úgy intézi el, hogy nyelvünk megtanulhatását nem kell keresni messze és fáradságosan, hanem ez maga kínálkozik, úgyszólván küszöbére áll a polgároknak; ha e hármat elrendeli a magyar törvényhozás, mindent megtőn, de mindez szükséges is.” Úgy vélte, magának a birodalmi kormányzatnak is érdeke a magyar nemzetiség megerősítése (azaz a magyar politikai nemzet megteremtése), mert „ha ugyanazon honban több összevegyített nemzetiség vívja s emészti egymást, zűrzavar lesz, mint volt a világ kezdetén, midőn víz, tűz, lég, föld megvoltak, de nem valának elválasztva, nem voltak igazítva és szorítva saját határaik közé.” További teendőként jelölte meg az Akadémia anyagi megerősítését, hogy az minél több energiát fordíthasson a nyelv, a nemzeti irodalom művelésére. Emellett javasolta egy „nagy nemzeti egyesület” alapítását, amely „központjáról, Pestről s megyei fiók-egyesületei által iskolamestereket s gyermekeket jutalmazzon, a segédkönyveket terjessze; a földesurakat buzdítsa, a terjesztésben kiszámított terv szerint munkálkodjék, és az ellenséges törekvéseket őrszemekkel kísérvén, azoknak hatását maga hárítsa el békés úton, más részről a teendőkre figyelmeztesse a kormányt és törvényhatóságokat.”<sup>160</sup>

Szemere országos ismertségét és népszerűségét ez az országgyűlés alapozta meg. Ezt jelezte az is, hogy 1843. november 18-án az országgyűlési ifjúság fáklyászenével tisztelgett előtte. A jurátusok nevében Berecz Károly köszöntötte Szemerét, mint a bátor, önfeláldozó és soha meg nem alkuvo hazafiak példányképét. Ezután az ifjúságnak „a haza szent ügye és a magyar nemzetiség iránt való szeretetét s nem lankadó lelkesedését hangoztatta, melyet semmiféle bíró nem kárhoztathat.” Szemere rövid beszédben mondott köszönetet a megtiszteltetésért. Szerénykedett, hogy egyelőre nem szolgált reá, majd kifejtette, hogy jelszava ez: „mindig egyenesen.” Eszerint akar haladni „az igazság és elv egyenes vonalán, bár ez a maga merő egyenességében néha sértse a nép vágyait, s gerjedelmében kiáltson ez árulónak, bár néha sértse a kormány érdekeit, s fenyegetődzéseiben nevezzen ez zendülőnek; s tudom, miképpen ily önálló eltökelet mellett igen könnyű annyira félreértetnünk, hogy életünk némely napjaiban minden elhagy bennünket, nép és kormány, miután nem övéik valánk, hanem az elvéké, mely mindkettő felett van, és csak lelkiességünkben lelünk menedéket, hogy halál után az emberek emlékezete csak terhelni fog; – de hiszen könnyű lesz rajtunk az anyaföld, mely midőn már keblében vagyunk, megérzi, ki volt hú fia. Élni a hazáért szép, meghalni nehéz, de még nehezebb félre-

<sup>160</sup> Közli *Vachot Imre* szerk.: Országgyűlési Almanach. I. k. Pest, 1843. 41–59.; *Hermann Róbert*, 1998. 99–108. Az idézetek az utóbbiban 105., 106., 107. Értékeli *Varga János*: Helyét kereső Magyarország. Bp., 1982. 132.

értetni; ezért ki ezt kerüli okos, de gyáva, aki tőle fél.” Bírálta a haza fáján tenyésző álvirágoknak nevezett arisztokráciát és klérust: „várnunk kell, még eljön az ős, s a szél elhordja e meddő, ez álvirágokat, s még kihajtanak a fának édes virágai, melyek messze terjedő illatozás után végre megtermik a fa igaz gyümölcsit.” Majd kifejtette, az ország még ebben a században szabad és független lesz, ha megtartanak néhány szabályt: „annyi ész, mint lelkesedés, annyi kitartás, mint erő, nem kevesebb rend, mint szabadság.”<sup>161</sup> Ezt követően Szemere maga is beállt a jurátusok közé, s soraikban vett részt a Perczel Mórnak adott fáklászenén. November 25-én e két „tüntetés” hatására a főlovászmesteri hivatal betiltotta a hasonló rendezvényeket.<sup>162</sup>

Az országgyűlés végül is éppen azokban az ügyekben végződött a reformellenzék kudarcával, amelyeken Szemere is oly sokat dolgozott: nem sikerült keresztülvinni a városok belszerkezetének demokratizálását, a büntető törvénykönyvet, az írói és művészi tulajdonjogról szóló javaslatot. „Sokba kezdtünk, keveset végezünk” – összegezte Szemere a várható eredményt 1844 tavaszán. Úgy vélte, hogy ezért az ellenzék vezetői is felelősek, mert nem gondolkodtak rendszerben, hanem sokat markoltak, s „nem lesz csuda, ha keveset tartanak meg.”<sup>163</sup> Utóbb úgy értékelte az országgyűlési ellenzék munkáját, hogy „rossz taktikával jártunk el hivatásunkban”, s önmagát is hibáztatta azért, hogy nem szegült eléggé ellene.<sup>164</sup>

Az országgyűlés második felében az ellenzéknek még egy problémával kellett szembenéznie, ami mindjárt meg is osztotta azt. Az ellenzék eddigi orgánumát, a Pesti Hírlapot Kossuthtól Szalay László vette át. Szemere 1841-től a lap előfizetői közé tartozott<sup>165</sup>, s két írása is megjelent benne, a börtönügyről, illetve a borsodi olvasóköréről; bár egyik csupán vitacikk volt, a másik pedig egy, több lapban megjelentetendő felhívás.<sup>166</sup> 1843-ban itt akarta megjelentetni a „Nemzetiségünk és a szlávság” című értekezését, de a cenzor nem engedélyezte a közlését, így az a Vahot Imre által szerkesztett Országgyűlési Almanachban látott napvilágot.<sup>167</sup>

Szemere — mint láttuk — 1836-ban vette fel a kapcsolatot Kossuthal, de hogy mikor találkoztak először, nem tudjuk. 1841-ben rokona, Szemere Miklós

<sup>161</sup> Közli Kovács Ferenc III. 103–104., *Berecz Károly*: A régi „Fiatal Magyarország”. (Emlékezések, vázlatok). Bp., 1898. 70–72., *Perényi József* 53–54.; *Hermann Róbert*, 1998. 228–229. Széchenyi másnapi naplóbejegyzése szerint Szemere és Perczel beszédei „forradalmiak” voltak. Gróf Széchenyi István napló. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. V. kötet. (1836–1843). Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 14. k. Bp., 1937. 778.

<sup>162</sup> A történet leírását rendőrségi jelentés alapján közli *Takáts Sándor*: Országgyűlési tüntetések Pozsonyban. (In:) Emlékezzünk eleinkről. Bp., é. n. 461–466.

<sup>163</sup> SzB – Szemere Miklós, Pozsony, 1844. máj. 18. Közli *Perényi József* 36.

<sup>164</sup> SzB – Nagy Károly, Miskolc, 1847. aug. 17. MTA Kt. Ms 4756/118.

<sup>165</sup> SzB – Heckenast, Vatta, 1841. jún. 13. OSZK Kt. Lt.

<sup>166</sup> Figyelmeztetés a javítórendszer ügyében PH, 1841. júl. 7. No. 54. A cikkhez Kossuth polémikus megjegyzést fűzött, s a magányrendszer elleni érvként hivatkozott saját börtönveire is: „... én magamról tudom, minő lelki erőködésbe kerül kiragadni magát, a nadálykint megragadó egyetlen gondolat vagy a főkeringség sodró képzelet körmei közül.” A lap is megjelentette „Borsodi olvasókör. (Ismeretetés, és felszólítás az írókhoz és könyvárusokhoz.)” c. írását. uo., 1842. júl. 21.

<sup>167</sup> Kossuth – Wesselényi, Tinnye, 1843. júl. 28. Közli *Ferenczi Zoltán*, 1902. 330.; SzB – Szemere Miklós, Pozsony, 1844. jan. 4. Közli *Perényi József* 35.

ügyében fel akarta keresni Kossuthot, de nem találta otthon. Ekkor írott egyik levelében — igaz, feltételes módon — némi fenntartás érződik Kossuthtal szemben.<sup>168</sup>

A szerkesztőváltás a kormányzat provokációjának — s Kossuth kellőképpen meg nem gondolt viselkedésének — következménye volt. A kormányzat el akarta távolítani Kossuthot a lap éléről, Kossuth pedig belement a csapdába, amikor a lapot kiadó, a kormányzati körökkel jó viszonyban lévő Landerer Lajossal folytatott anyagi vitában kijelentette: ha Landerer nem emeli fel a szerkesztői díjat, felmondja a vele való együttműködést. Miután a közvélemény csak az anyagi vitáról értesült, úgy tűnhetett, mintha Kossuth anyagi érdekektől vezettetve hagyta volna el a Hirlapot.<sup>169</sup> Szemere — a kormányzati provokációról nem tudva — úgy vélte, hogy mindez Kossuth elbizakodottságának jele, „mire neki hajlama csakugyan van”.<sup>170</sup>

Az új szerkesztő, Szalay László kétszeresen is nehéz helyzetben volt. Egyrészt nem rendelkezett a szerkesztői-szerzői rutinnal, mint Kossuth; másrészt attól is tarthatott, hogy a radikális ellenzékiek afféle „renegátnak” nézik, s így a lap-száma számára nehéz lesz munkatársakat toborozni, illetve a volt munkatársakat megtartani. Így megkereste Szemerét is, aki azonban országgyűlési elfoglaltságaira, illetve „tárgyhiányra” hivatkozva elutasította a kérést. „...pedig most lépnem fel, ki Kossuthnál nem léptem fel, olyan valami lenne, mintha én is az új hírlap élére akarnék állni” – írta. Ugyanakkor mindjárt tanácsokkal is ellátta Szalayt: legyen kitartó, hagyjon fel „az absztrakt reminiscenciákkal teljes” írásmóddal, de ne vegye fel „Kossuth francia-spanyol lobogását, hősi modorát.” Legyen olyan, mint az életben: „nyers, különc (de okosan), gúnyos élesen, humoros.” Több tudósítót is ajánlott a régi-új laphoz: Borsodból Vadnay Miksát („nekem jobb kezem otthon a népben”); Beregből Szintay Jánost, Temesből Ormós Zsigmondot vagy Szánthó Jánost. Szalay megnyugtatóra közölte, hogy Kossuthot Bécsben ugyan azzal biztatták, hogy ismét lapot kaphat, „de nem a jövő év előtt.”<sup>171</sup>

Egy hónap múlva írott levelében újabb munkatársakat ajánlott: Trefort Ágostont, Fényes Eleket, Vállas Antalt. Ismét szabódott, hogy országgyűlési tendői miatt továbbra sem tud írni a lapba, de kérte, hogy a börtönrendszerrel kapcsolatban tartott beszédét Szalay közölje. Tudatta, hogy Kossuth két utolsó cikkének „célzatait” sokan rossz néven vették. „Egyébiránt embereink mit nem vesznek rossz néven?” Beszámolt arról, hogy Kossuth a hírek szerint a *Mercurt* (Beimel nyomdász kereskedelmi lapját) veszi át. „Ez új, és jó és neki alkalmas tér, és szerencséjére szolgálna, mert új pályát törne ott is. S ő azon téren sokat foglalkozik most, amint látszik.”<sup>172</sup> Július végén arról számolt be, hogy Kossuth

<sup>168</sup> SzB – Szemere Miklós, Vatta, 1841. jún. 5. Közli *Perényi József* 34.

<sup>169</sup> *Kosáry Domokos*, 2002. 304–306.

<sup>170</sup> SzB – Szemere Miklóshoz, Pozsony, 1844. máj. 18. Közli *Perényi József* 37. o.

<sup>171</sup> SzB – Szalay László, Pozsony, 1844. jún. 1. OSZK Kt. Lt. V. ö. SzB – Szemere Miklós, Pozsony, 1844. máj. 18. Közli *Perényi József* 37. Ugyanakkor Kemény Zsigmond 1844. júl. 26-án arról értesítette Wesselényi Miklóst, hogy Szemere is a lap munkatársai között van. Közli Kemény Zsigmond levelézése. Sajtó alá rendezte Somogyi Gréta és Pintér Borbála. Bp., 2007. (továbbiakban *Kemény Zsigmond*, 2007.) 23.

<sup>172</sup> SzB – Szalay László, Pozsony, 1844. júl. 3. OSZK Kt. Lt.

a Hírnököt, Orosz József lapját „körülbelől megszerezte.” Ha ez így van, akkor Szalaynak is ideje talpra állni. Úgy vélte, az új szerkesztésű Pesti Hirlapnak jobban kellene a napi kérdésekre koncentrálnia, „hogy negáció ne legyenek, mint D[essewffy] Aurél után lett a Világ” (a konzervatívok lapja). Jobbnak tartotta volna, „ha a külső elrendezésben megismerszik vala jobban az új szerkesztő, új ember, új forma, s valami értekezőféle stb.” A szerkesztés nem attól jó, hogy maga a szerkesztő sokat ír, hanem ha sokakkal írat. „Csak erősen, paprikásan, szeszesen írjatok, a klasszikai ízlést újságlapba nem lehet áltvinni, s kivált K[ossuth] után nem egyszerre.”<sup>173</sup> 1845 márciusában már elégedett volt Szalay ténykedésével, s itt kívánta közzététetni saját követjelentési beszédét is.<sup>174</sup>

### *Az egységes ellenzékért*

Szemere 1845. január 9-én követjelentési beszédében kritikai szemlét tartott az országgyűlésen történtek fölött. Kiemelte, hogy az 1839–40-es országgyűlés után fegyverszünet jött létre a kormányzat és a nemzet között; hogy az újabb országgyűlés elé a közvélemény nagy várakozással tekintett, s ezt a „hideg kézzel” írott, de „a haza valódi szükségait” kifejező királyi előterjesztések is erősítették. Az országgyűlés is „kímélettel s tisztelettel bánt a kormánnyal, míg hitt jóakaratóban”, s eltűnt az előző diétákat jellemző sérelmi politika is. Az országgyűlés azonban mégis kudarcra végződött. A felelősök között Szemere első helyen a kormányzatot nevezte meg, mint amely az országgyűlés sikeréért semmit, ellene sokat tett. A felküldött javaslatokra nem válaszolt, „sőt, azon választmányoknak, melyeket a Karok és Rendek a népnevelés, kereskedés, az örökvaltság, a városok s kerületek rendezése iránt kiküldöttek, egy adatkát nem szolgáltatott, egy fölvilágosítást nem adott, egy útmutatást nem nyújtott.” Amikor pedig azok mégis eredményre jutottak, berekesztette az országgyűlést.

A kudarc második számú felelősei a főrendek. Szemere szerint a magyar arisztokrácia „bír mindazon hibával, mellyel a fő arisztokrácia mindenütt bír, de egy erénnyel sem, mellyel az máshol ékeskedik.” Miután a kormányzat nem merte nyíltan megtagadni az alsótábla által felterjesztett kívánságokat, a főrendi tábla vállalta magára, hogy meggátolja a felterjesztést. Szemere szerint ennek egyik oka az, hogy a felsőtáblán helyet foglaló honosítottak nagy része „az édes haza nevezetét, a drága nemzet s szabadság szót talán akkor mondanodta ki először, midőn eladására szavazott.” Mindezen azonban nem lehet csodálkozni, hiszen a kormányt és a főrendi táblát nagyjából ugyanazok alkotják. Szemere külön bírálta a klérus tagjait, „melyet a magyar fejedelmek s törvények oly dúsan megajándékoztak, s íme az erő, mit neki a tisztelet, a hatalom, mit neki e kincsek adtak, általa éppen a nép s haza jogai ellen fordíttatik.”

De felelősnek vélte a kudarcért Szemere az alsótáblát is, hozzátéve, hogy „midőn én az országgyűlés eredménytelenségének okául a kormányt s a főrendeket nevezém meg, ott kevésbé vádolám a rendszert, s inkább a személyeket,

<sup>173</sup> SzB – Szalay László, Pozsony, 1844. júl. 29. OSZK Kt. Lt.

<sup>174</sup> SzB – Szalay László, Vatta, 1845. márc. 21.; jún. 18. OSZK Kt. Lt. A levelekre ld. még *Ruszoly József*, 1994. 275. és *Ruszoly József: Szemere Bertalan levelei Szalay Lászlóhoz. Dimenziók. Felső-magyarországi Szemle. 1994/2. 24–30.*

kik annak hordozói, ellenben itt vádam kevésbé (*bár mégis*) illeti a személyeket, s inkább a *rendszert*, amint ez alkotva van.” Szemere szerint az egyik probléma az, hogy az alsótábla eljárása nincs szabályozva; „mindenki mennyiszor akar, szól annyiszor, a kérdések föltevésében nem állandó szabály, de a felekezettek közt mindannyiszor megújuló harc dönt, és semmi nem gátolja, hogy mely határozat az ülés elején hozott, végén az föl ne forgattassék.” A második probléma a tábla összetételében keresendő, amely „csak polgári törvénytudókból s teológokból áll; ilyen tábla legfőlebb a polgári törvénykönyvet s a teológiát reformálhatja, de az országot nem.” Ezért szükséges, hogy a tábla szakértőkből álljon, mert „az országot *gyorsan, biztosan bölcsen* csak egy oly követi tábla fogja reformálhatni, mely a nép mindenféle osztályai értelmességének megnyílván, ezt magában egyesíti.” Szükséges, hogy a tábla tagjai felelősek és szabadok legyenek; jelenleg ugyanis, a követutasítások miatt felelősek ugyan, de nem szabadok. Miután a követutasítási rendszer megköti a kezüket, amíg az „továbbá is ily részletesen gyakoroltatik, a diéta mindig soká fog tartani, és mindig keveset végezni”; mert lehetlenné teszi a politikai kompromisszumot. A tábla tekintélyéhez szükséges, hogy „*ez válamennyi néposztály érdekeit egyesítvén magában, a nemzeti akaratnak képviselője legyen*”; mert jelenleg csupán a nemességet képviseli, s ezt a főrendek, a klérus, a szabad királyi városok képviselői minden vita alkalmával el is mondják; a kormány pedig egész magatartásával érzékelteti. Szemere szerint csak akkor „*lesz szentség a törvény, valóság az alkotmány, azon értelemben, hogy a fölség uralkodik, a kormány igazgat, s a nemzet hoz törvényt*”, ha a képviselőház „*maga körül tekintéllyel s hatalommal bír, ezzel pedig a képviselőház csak úgy fog bírni, ha nem néhány százezer, de 14 millió nevében szólhat, követhet és határozhat!*” Ázaz, ha az országgyűlést népképviseleti alapra fektetik.

Eddig a beszéd nem volt több mint a reformellenzék nézeteinek színvonalas kifejtése. Ám ezt követően Szemere — ismereteink szerint — elsőként kezdeményezte az egységes ellenzéki párt létrehozását, mondván, hogy az ellenzék csak akkor lesz képes e feladatok elvégzésére, ha pártként is megszervezi magát, „*s ez organizált pártegység legyen azon alap, melyen annak minden tagja, minden hírlapja, s minden hozzá tartozó törvényhatóság következetesen mozogjon.*”<sup>175</sup> A további teendők között kiemelte a szabad királyi városok rendezését, a birtok-, a kereskedési és a vámviszonyok rendezését, a közlekedés fejlesztését, – az új büntető törvénykönyv bevezetését, „*s ki kell mondani a közteherviselés elvét, mert jog- és érdekegység erőegységet szül*”. Összefoglalva, „*szabad föld, szabad ember kell, s kell felelős kormány*”, de „*felelős kormányban a szabadság magasb érdekeire nézve biztosíték csak úgy van, ha mellette s körülte már erős, kifejlett, bátor nemzet őrökdi.*” A legfontosabb azonban a sajtószabadság kivívása, mert „*csak ennek mezején s munkássága által és világa mellett fognak az országos kérdések mind kifejtethetni, mind egymás közt soroztathatni, — mint tanító, bíró és őr áll ez a trón mellé, a kormány mellé, a tör-*

<sup>175</sup> Ezt később Vukovics Sebőhöz intézett 1847. jan. 1-i levelében is megemlítette, közli SZBL 43. Szemere elsőségére *Csengery Antal* 233. és ennek nyomán *Horvát Boldizsár*, 1875. 24. is felhívta a figyelmet. *Horváth Mihály* III. 107. hivatkozik ugyan Szemere beszédére, de kezdeményező szerepét nem hangsúlyozza. Újabban — némileg általános formában — szólt erről *Varga János*: Batthyány és a jobbágyfelszabadítás. Századok, 1982/6. 1193. (Továbbiakban *Varga János* 1982.)

vényhozás mellé, — hasonló ez a napvilághoz, mely maga nem terem, de a természet fejlődésének nélkülözhetlen föltétele.”<sup>176</sup>

Egyik hallgatója azt jegyezte fel naplójába, hogy „ennél szabadabb szellemű beszédet” még nem hallott.<sup>177</sup> A követi beszámolóról Vay Miklós báró, Borsod megye adminisztrátora küldött jelentést József nádornak, aki elégedetten nyugtázta, hogy Vay „bölcshozzátartozó intézésének s kétség-szünető felvilágosításainak” köszönhetően „Szemere Bertalan volt követnek jelentés után tett kíméletlen kitörésekkel tett külön felszólalása” nagyobb hatás nélkül hangzott el. A nádor válasziratójában még megjegyezte: „Kár valójában, hogy említett Szemere Bertalannak szép tehetségei nem oly irányban tüntetik ki magukat, mely a kelendő mérsékletnek s a közjó érdekének inkább felelne meg.”<sup>178</sup>

Maga Szemere egyébként úgy érezte, hogy a jelentést az ellenzéki többség álláspontjából kiindulva tette, s nem mindenben felelt meg a saját véleményének. „Inkább kellett volna a bírálathoz maradnom, de inkább hív akartam lenni, mint igazságos” – írta a beszéd 1847-es megjelenése alkalmával barátjának, Nagy Károlynak.<sup>179</sup> Országgyűlési ténykedésének köszönhetően Szatmárnémet városa díszpolgárává választotta.<sup>180</sup>

Szemere megkísérelte a Pesti Hirlapban közzétenni a beszédet, s annak „megszelídítésébe” is belement volna<sup>181</sup>; végül azonban teljes szövegében csak két és fél év múlva, „Miklósvár” jelzéssel, Miskolcon jelent meg 1847-ben. „Pár év előtt, ha megjelent, örvendtem, most elkésett, igen elkésett” – írta erről barátjának, Nagy Károly gömöri főjegyzőnek.<sup>182</sup> (A beszédet Széchenyi még ekkor is úgy értékelte, hogy az egyenesen hűtlenségi vagy felségsértési perbefogás alapjául szolgálhatna.)<sup>183</sup>

Amikor 1845. szeptember 25-én a fővárosi ifjúság fáklyászenével köszöntötte, Szemere ismét kifejtette az ellenzék párttá alakulásának szükségét. Egyben figyelmeztetett arra, hogy noha a kormányzat jelenleg az alkotmány, a nemzetiség és a reform jelszavait hangoztatja, „csak a szót, mint címet vette ált, de értelmét nem.” Ám így is attól lehet tartani, hogy „általa a gyöngye eszű elámíttatik, az ingatag pedig engedi magát elámíttatni, hacsak minden speciális kérdésnél ott nem világít szövétnekével az ellenzék, s nem hirdetgeti, hogy például ez nem reform, csalatkozunk, mert nem a part halad előre, de a sajkában mi megyünk hátra, hogy például ez és ez nem alkotmányosság, mert vele nem a szabadság, hanem a kiváltság terjesztetik küljebb, hogy például az nem

<sup>176</sup> A beszéd kiadását ld. Szemere Bertalan követjelentési beszéde. Miskolcz, 1845. januar' 9ikén. Kiadja egy gyorsíró. Miklósvár [Miskolc], 1847. 3–49. (továbbiakban *Szemere Bertalan*, 1847.); SZDSZ 212–247. Részleteket közöl belőle *Csengery Antal* 222–233. és *Hermann Róbert*, 1998. 141–154., 160–163.

<sup>177</sup> *Szűcs Miklós*, 1981. 205. Hasonló szellemben írt a beszédről *Szűcs Sámuel*, 2003. I. 197. is.

<sup>178</sup> József nádor – Vay Miklós, Buda, 1845. jan. 19. Közli *Lévay József*, 1898. 155–156.

<sup>179</sup> SzB – Nagy Károly, Miskolc, 1847. aug. 17. MTA Kt. Ms 4756/118.

<sup>180</sup> Szatmárnémeti város 1844. dec. 21-i határozata. MOL Szemere kb. ir. 5. tétel.

<sup>181</sup> SzB – Szalay László, Vatta, 1845. jún. 18. OSZK Kt. Lt.

<sup>182</sup> Miskolc, 1847. aug. 17. MTA Kt. Ms 4756/118.

<sup>183</sup> 1847. aug. 28. Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Vizsota Gyula. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái. VI. kötet. Bp., 1939. 624. (továbbiakban SZIN VI.)

őszinte terjesztése a nemzetiségnek, midőn ami ennek csak hosszú küzdés után engedtetik meg, más népiségeknek törvényen kívül adatik meg.” Nem utasította el ugyanakkor automatikusan a kormányzat politikáját, mondván, hogy abban „mutatkozik viszont némely oly irány, mely bár nem elég, a múltak emlékezete után, a bizodalom helyreállítására, azonban politikája *egyes ágai* felett az ítélethozatalt méltán függésben tarthatja.”<sup>184</sup>

Az ellenzéki egység létrehozásának egyik eszköze éppen az országgyűlés utolsó napjaiban létrehozott Védegylet volt. E gazdasági jellegű egyesületben pártárnyalat nélkül részt vehetett mindenki, aki Magyarország kiszolgáltatott gazdasági helyzetéből a gazdasági és politikai reformok útján kereste a kibontakozást. A Védegylet jelszavai azonban arra is alkalmasak voltak, hogy a hagyományos sérelmi ellenzék képviselőit is a vállalkozás mögé gyűjtsék. Szemere nem sokkal követi beszámolója után a vármegyei reformpárt ifjú tagjaival együtt megalakította az „Országos Védegylet Borsodi Osztályát.” A vállalkozás azonban meglehetősen rövid életűnek bizonyult. A Védegylet borsodi osztályának megalakulása már jelezte azt a generációs szakadást, amely a borsodi idősebb és fiatalabb reformerek között bekövetkezett. A háttérben megint egyszerű családi perpatvar állt: a Palóczy László fia, Tamás és Szemere közötti személyes ellentét.<sup>185</sup>

Szemere némi joggal írta ekkortájt Szalaynak, hogy a megye konzervatív kézre juttatásának fő gátja éppen ő maga, s talán ezért is támadják annyian. „Ki megyei ember soha nem valál, arról talán fogalmad sincs, mi sok erő s idő pazaroltatik el egy megyében valamely párt fenntartása mellett, s kivált, hol központi nagyobb város van, mely azonban nem nyeli el a megyét, mint Pest Pestet, hanem a megyét csak központositja; itten aztán cseleknék is nagy tér nyílik, mert gyakori a találkozás, mintha egy kis királyság volna, s egyik párt a kormányon van, másik arra törekszik” – írta Szalaynak 1845 tavaszán. „S a nálunk törekvés, visszavonás annál veszélyesb, mivel b[áró] V[ay] M[iklós]t 14 év után elvesztjük, – s egy egészen új kéz vegyül a kártyába. Csak az tartja még erőbe a radikalizmust, hogy nem influencirozott a főkormányzó, hogy vagy hármunknak [Szemerének, Vay Lajosnak és Reviczky Károlynak] nagyobb szánk van, hogy az ifjúság kórusképpen ott van, hogy választásokkor bírjuk a többséget, és a személyes súrlódások szálainak ügyes használata. S gondolhatod, hogy mindez sok bajjal, gonddal, és különösen idővesztéssel jár. Azonban egy megye csak mégis *egy* megye, s az új rendszerrel szemközt a *sok egyre* inkább szükség van, mint valaha.”<sup>186</sup> Maga Szemere abban reménykedett, hogy a következő tisztújításon megszűnik hivatalnok lenni, „de az új rendszer elvitte Vayt, Vay elvitte a tisztújítást, s így még folytatnom kell.” Pedig ekkor inkább írással töltötte volna az idejét, de a hivatali tevékenység erre nem adott időt. „Pedig én nem tudok megoszlan, eggyé vagyok, miben élek, annak élek” — fogalmazta

<sup>184</sup> Közli Szemere Bertalan, 1847. 53–60.; SZDSZ 248–253.; Hermann Róbert, 1998. 163–167. Némileg eltérő szöveggel, kivonatossan közli Szemere Bertalan nézetei az ellenzék jelen állásáról. PH, 1845. okt. 2.

<sup>185</sup> Ruszoly József: Az iparpártoló. In: Ruszoly József, 1992. 69–82.

<sup>186</sup> SzB – Szalay László, Vatta, 1845. márc. 21. OSZK Kt. Lt.



meg ars poeticáját Szemere Miklósnak.<sup>187</sup> „...azt hiszem, ki egy megyét megtart, fenntart, az tisztét teljesíti” — írta Vukovics Sebőnek.<sup>188</sup>

Pedig az egységre ismét nagy szükség lett volna. Az Apponyi György alkancellár által kidolgozott új rendszer, a főispáni helyettesek (adminisztrátorok) kezébe adta volna a megyék nagy részének irányítását. Borsodban eleddig is ilyen főispáni helyettes, Vay Miklós báró irányította a megye ügyeit, őt azonban az uralkodó koronaórré nevezte ki. (Erre vonatkozott Szemere fenti utalása is). Így aztán a megyei ellenzékiek — a Vayhoz fűződő jó viszonyuk ellenére — az 1845. májusi közgyűlésen csatlakoztak Szabolcs megyének az adminisztrátori rendszer elleni köriratához, és óvást jelentettek be ellene. A határozat meghozatalában Szemere beszédének — aki már márciusban érzékelte „az új rendszer terhét”<sup>189</sup> — komoly szerepe volt. Szemere többek között a pótutasítások miatt mondta veszélyesnek az adminisztrátorok ténykedését, arra hivatkozva, hogy míg a követnek az országgyűlésen kell tartózkodnia, addig az adminisztrátor a megyében különböző eszközök igénybevételével megfordíthatja a megye politikai hangulatát. Ezért Szemere egyenesen a követutasítási rendszer eltörlését javasolta. „Én több tekintetben a szélén állok — írta Szalaynak. — Soha nem sűrűlöttem többet és veszélyesebben. Az efféle megemésztí az embert, nagy pazarlással jár a lélekerőnek a megyei élet.”<sup>190</sup> 1846 márciusában például az 1845. májusi határozatra hivatkozva óvást tett az ellen, hogy a megye újonnan kinevezett adminisztrátora, Szatmári Király József főispáni helyettesi minőségében elnököljön a megyei törvényszéken, s az óváshoz az egész törvényszék csatlakozott.<sup>191</sup>

1845–1846 fordulóján a megyei tisztújítás eseményei borzolták fel a kedélyeket. Az 1846. január 26–27-i voksoláson Szemerét elsöprő többséggel választották a megye másodalispánjává; ellenfele már az első alispán megválasztása után visszalépett.<sup>192</sup> Szemere a tisztújítás és a korteskedés során is bizonyította jó szervezőképességét, s másodalispánként is kitűnő tisztviselőnek bizonyult. Kezdeményezte, hogy a Miskolczi Értesítőt a megye hivatalos lapjává tegyék<sup>193</sup>, a Buttler-alapítvány Borsodot illető részéből pedig itteni fiataloknak a József-ipartanodába küldését javasolta.

A megyei igazságszolgáltatásban is fontos szerepet játszott. 1846 szeptemberében közgyűlési felhatalmazás alapján felszólította a táblabírákat, jelentkezzenek a 400–500 régi bűnper befejezésére hivatott, kb. 70–80 napig tartandó rendkívüli törvényszékre. 1847. július 31-én már azt jelenthette a megyének, hogy 470 régi (1506 és 1840 közötti) pert befejezett.<sup>194</sup> Az egyesületi élet

<sup>187</sup> SzB – Szemere Miklós, Vatta, 1845. ápr. 19. Közli *Perényi József* 38–39.

<sup>188</sup> SzB – Vukovics Sebő, Bécs, 1847. jan. 1. Közli SZBL 44.

<sup>189</sup> SzB – Szalay László, Vatta, 1845. márc. 21. OSZK Kt. Lt.

<sup>190</sup> SzB – Szalay László, Vatta, 1845. jún. 18. OSZK Kt. Lt.

<sup>191</sup> Ld. Borsod megye 1846. márc. 9-i törvényszéki jegyzőkönyvi kivonatát. MOL Szemere-ir. 1. cs. 2. tét. V. ö. *Szücs Miklós*, 1981. 232–233.

<sup>192</sup> Ld. Borsod megye 1846. jan. 27-i közgyűlési jegyzőkönyvi kivonatát. MOL Szemere-ir. 1. cs. 2. tét. V. ö. *Szücs Miklós*, 1981. 231–232.; *Szücs Sámuel*, 2003. I. 213–214. és 220.

<sup>193</sup> Ld. Borsod megye 1846. aug. 10-i közgyűlési jegyzőkönyvi kivonatát. MOL Szemere-ir. 1. cs. 2. tét. Ld. még *Ruszoly József: A Miskolczi Értesítő*. In: *Ruszoly József*, 1992. 83–86.

<sup>194</sup> *Szücs Sámuel*, 2003. I. 225. – *Csengery Antal* 207. 600 pert említ.

terén kifejtett tevékenységét jelzi a „Tiszamelléki kölcsönös tűzkártérítő társaság” alapszabályának kidolgozása; az egyesület elnökévé szintén Szemerét választották.<sup>195</sup> Részt vett a takarékpénztárak népszerűsítésében is.<sup>196</sup>

1846 tavaszán magánéletében is komoly változás történt. Április 20-án feleségül vette az akkor 17 éves Jurkovich Leopoldinát. Az ismeretség 1845 tavaszára tehető. Szemere ekkor írta Szalaynak, hogy még hónapokig tarthat, míg életében „*némely* csomók ki nem bomlanak”; Szemere Miklósnak pedig arról írt, hogy „házi s családi tervek” foglalkoztatják.<sup>197</sup> A kiszemelt ara apja, piliszsántói Jurkovich Mátyás udvari ügyvivő volt, aki előtt Szemere a rá jellemző őszinteséggel kitárta „helyzete és élete képét.” Az apa azonban 1845 őszén, részint lánya fiatal korára, részint Szemere bizonytalan anyagi helyzetére hivatkozva, egyelőre várakozásra intette a szépreményű kérést. Szemere azonban ekkorra már megnyerte Leopoldina szívét, s az anyósjelölt is őt pártolta.<sup>198</sup> Végül azonban Jurkovich Mátyás is engedett a kérésnek, s május 7-én az ifjú pár immáron Miskolcra érkezett.<sup>199</sup> Szemere a reá jellemző szentimentális ragaszkodással vette körül a Pest megyei nemes családból származó törékeny fiatalasszonyt, ahogy ő szólította, Dinát. Az asszony sokat betegeskedett, s Szemere számára a család anyagi biztonságának megteremtése is sok gondot okozott. Első gyermekük, Mária 1847. január 25-én született. Szemerét kimondottan jó viszony fűzte anyósához is. A családi boldogságot csupán az árnyékolta be, hogy ez év június 17-én meghalt apósa, Jurkovich Mátyás.<sup>200</sup>

1846-tól kezdve az ellenzék egyre több tagja látta elérkezettnek az időt az ellenzék egységes párttá szervezésére. A kezdeményező ezúttal Kossuth volt, aki levélben próbálta meg rávenni Deákot a programírásra, de Deák elhárította a felkérést.<sup>201</sup> A meglehetősen kiüttalan helyzetet egy politikai esemény oldotta meg. 1846. november 12-én a konzervatívok országos pártot alakítottak, központi választmánnyal, s a reformellenzék szinte valamennyi követelését kisajátító programmal. E programban állást foglaltak a birodalmi közösség fenntartása és a kormányzat által kezdeményezett reform ügye mellett. Szemere ugyan baklövésnek találta a konzervatívok párttá alakulását, de sajnálta, „hogy a pártorganizálási tanácsomnak ők veszik hasznát.” Úgy vélte, a konzervatívok tevékenyebbek és összetartóbbak, mint az ellenzék.<sup>202</sup>

<sup>195</sup> Ld. az ügyben Nagy Károly gömöri főjegyzőhöz Miskolcra írott, 1847. júl. 19-i és aug. 17-i leveleit. MTA Kt. Ms 4756/117., 118.

<sup>196</sup> SzB – Fáy Andrásához, Miskolc, 1845. dec. 16. OSZK Kt.t. Lt.

<sup>197</sup> SzB – Szalay László, Vatta, 1845. márc. 21. OSZK Kt. Lt. SzB – Szemere Miklós, Vatta, 1845. máj. 19. Közli *Perényi József* 39. – *Perényi József* 10. 2. jz. az 1843–1844. évi országgyűlésre teszi Szemere és Jurkovich Leopoldina megismerkedését.

<sup>198</sup> Ld. erre SzB - Jurkovich Mátyás, Vatta, 1845. okt. 4. Közli *Albert Gábor*: Lidérc minden, mi homályba vezet. Szemere Bertalan leveleskönyvét olvasom (1849–1865). Bp., 1999. 7–8.

<sup>199</sup> *Szűcs Miklós*, 1981. 233.; *Szűcs Sámuel*, 2003. I. 216.

<sup>200</sup> *Szűcs Miklós*, 1981. 242.

<sup>201</sup> Az ellenzéki pártalakulás ügyére ld. Kossuth Lajos összes munkái. XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. S. a. r. Barta István. Bp., 1951. 10–27. (továbbiakban KLÖM XI.); *Kosáry Domokos*, 2002. 351–369.; *Molnár András*: „Viam meam persequor.” Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökséig (1807–1848). Bp., 2007. 221–233. (továbbiakban *Molnár András*, 2007.)

<sup>202</sup> SzB – Vukovics Sebő, Bécs, 1847. jan. 1. Közli SZBL 42.

Ez az esemény adta meg a döntő lökést a reformellenzék párttá szerveződéséhez. A Konzervatív Párt megalakulása után tartott egyik első ellenzéki értekezleten határozatot hoztak az országos párt megalakításáról. December végén Batthyány Lajos szétküldte a meghívókat a következő év márciusában tartandó, programalkotó értekezletre.

Szemere érezhetően némi sértődöttséggel figyelte az ellenzéki tanácskozásokat, annál is inkább, mert egyikre sem hívták meg. Így nem volt ott a június 6-án és november 30-án tartott konferenciákon, s csupán Vukovics Sebő leveléből értesült róluk. „Véletlen csak nem lehet ez összejövetel, ha pedig hívatgatnak konferenciára, és engem nem hívnak, akkor furcsa, ha mégis várnak” – írta Vukovicsnak 1847. január 1-jén. Úgy vélte, hogy ha az előző országgyűlés után a többség az ő követjelentési beszédéhez hasonlóan referált volna a történetekről, az ellenzék nem állna ilyen rosszul. Az elmúlt országgyűlés „nem volt organikus egység, hanem csoportozat a vezérfonalat tekintve.” Éppen az ellenfél miatt talán jobb is lenne, ha ideiglenesen kisebbségben maradnának. Az ellenzéknek tehát újjá kellene születnie. Szemere februárban Rómába szándékozott utazni, de a tervezett út — valószínűleg éppen a programalkotásban való részvétele miatt — elmaradt.<sup>203</sup> Február elején Pesten már ő tájékoztatta az ellenzék vezetőit a nádorrá kiszemelt István főhercegnek a felsőtábla rendezésére és az alsőtábla megrendszabályozására vonatkozó szándékairól.<sup>204</sup>

Az ellenpárt programjának közzététele után nagy várakozások előzték meg az ellenzéki program megalkotását is. Deák amellet érvelt, hogy ne végleges programot alkossanak, csak az alapelvekben állapodjanak meg. Az ellenzék többsége azonban nem értett egyet e javaslattal, s — Kemény Zsigmond tanúbizonysága szerint — „minden ellenzéki tag belátta, miszerint már ha szintén programnak sem kereszteljük, oly határozatokat kell hozni, melyek a programot teljesen pótolják.” Így az 1847 márciusi értekezlet előtt több programvázlat is készült. Kossuth és a megyerendszert védő municipalisták megállapodtak bizonyos elvekben, Eötvös József és a centralisták pedig leírták fő elveiket. A két program — Kemény szerint — csak abban különbözött, hogy Eötvösék programjában szerepelt a felelős kormány követelése. Ezután Kossuth is belevette tervébe, hogy „az eddigi garanciák mellé újaknak is kivívására törekszünk”, ami egyszerre jelentette a megyerendszer fenntartását és a felelős kormány követelését.

Ekkor érkezett meg Szemere a harmadik programtervvel. S most adjuk át a szót Keménynek: „Ebben majd minden lehető árnyalat megtalálta kedvenc eszméjét. 1-o.) A központosítók számára volt a parlamentáris kormány; 2-o.) kik a horvát reakciótól féltek, azok fölbátorítottak ily kifejezés által: óhajtjuk a magyar nyelv és nemzetiség terjesztését, de a többi népiségek méltányos igényeinek, sőt előítéleteinek óvatos kímélésével; 3-o Kik a gyökeres reformoktól, minők az adó és örökváltság körüli tervek, rettegték, megtalálták a békítő klauzulát ezen eszmében: (NB. a szavakra nem emlékezem, csak magára az eszmére) mi törekvéseink számára irányt és tájékozási pontokat állítottunk föl, azon-

<sup>203</sup> SzB – Vukovics Sebőhöz, Bécs, 1847. január 1. Közli SZBL 42.

<sup>204</sup> KLÖM XI. 272.

ban ha óhajtásaink rögtön és egészen nem létesíthetők, örömmel segélünk elő minden indítványt, jöjjön az bárhonnan, ha irányunkkal egyezik, és céljainkat bármely mértékben előmozdítja; 4-o.) Kik végre az oppozíciónak a kormánnyal súrlódását vagy általában igen rendszerezettnek vagy különösen Apponyira vonatkozólag igen élesnek találták, azokat két szentencia által vonta magához Szemere; egyik szentencia volt, hogy mi ellenzéseinket nem személyek, hanem elvek és tények ellen irányozzuk; a másik szentencia pedig ez vala: az ellenzéki elnevezéssel ezentúlra föl hagyván, magunkat független reformereknek nyilvánítjuk.” A tervezetben szerepelt még Magyarország és Erdély uniójának, a nyilvánosság kiterjesztésének követelése, valamint a szabad egyesülés és társulás „alkotmányos tisztaságában fenntartása.” Szemere tervezete — Kemény szerint — nagy zavart okozott, mert éppen a nagy gyűlés előtti napon terjesztette elő, s számos párthíve lévén, talán még többsége is volt.

A március 14-én Klauzál Gábornál tartott ellenzéki értekezleten éles vita folyt a két tervezetről: Kossuth erősen Szemere ellen nyilatkozott, Batthyány pedig mellette. A reformpárt elnevezést azonban a többség nem támogatta. A gyűlés úgy döntött, hogy Kossuth és Szemere verzióját kell egybeönteni. A Kossuth által így kiegészített saját javaslat végleges nyilatkozattá (pontosabban: az alapelveket és a programalkotás szándékát kimondó nyilatkozattá) formálva tartalmazta Szemere programjának leglényegesebb pontjait. (A két program közötti eltérés persze nem lehetett olyan jelentős, hiszen az ellenzéki konferenciáról beszámoló titkosrendőrök szinte nem is érzékelték a vitát).<sup>205</sup> (Szemere tervezetének szövegét nem ismerjük, de Kemény levele és a Kossuth-féle kiegészített fogalmazvány alapján valószínűleg több ponton azonos volt azzal a szöveggel, amely Szemere Batthyány Lajosról írott jellemrajzának szövegében maradt fenn).<sup>206</sup>

A végső szövegben az ellenzék tagjai kimondták, hogy feladatuknak a kormányzat ellenőrzését tekintik, s egyben kifejtették, hogy e kormányzat irányát veszélyesnek tekintik. Ez azt jelentette, hogy az ellenzék tagjai ekkor még csak nem is álmodtak a kormányra kerülésről. A párt céljául az érdekegyesítés megvalósítását szabták meg, a más nyelvűek érdekeinek „óvatos kíméletével.” A konkrét célok között szerepelt az unió Erdéllyel, a közteherviselés, a nem-nemesek törvényhozási és helyhatósági jogokban való részesítése, a törvény előtti egyenlőség, s az úrbériség eltörlése örökváltság útján. A párt közjogilag a Pragmatica Sanctio és az 1790. évi X. törvénycikk alapján áll. E határozatokat aztán a március 15-i ellenzéki gyűlés el is fogadta. E határozatok alapján egy bizottmányt küldtek ki, amelynek feladata az volt, hogy véglegesítse a szöveget. E bi-

<sup>205</sup> Kemény levelét *Kemény Zsigmond*, 2007. 93–97. A dokumentumokat és a tanácskozásról beszámoló titkosrendőri jelentéseket közli KLÖM XI. 116–130. és 274–276. Ld. még *Kosáry Domokos*, 2002. 368–369.

<sup>206</sup> Közli *Szemere Bertalan*: Politikai jellemrajzok. – Okmánytár. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert és Pelyach István. Bp., 1990. 103–104. (továbbiakban *Szemere Bertalan*, 1990.); *Hermann Róbert*, 1998. 167–168. – Szemere Kossuth-jellemrajza szerint ő maga már ekkor kinyilvánította republikánus érzelmeit, mire Kossuth leírhatatlan gúnnyal „a jövő századra utasított”. *Szemere Bertalan*, 1990. 229. Ugyanakkor érdekes, hogy 1848. márc. 23-án Joseph Andrew Blackwell előtt a republikánus kormányforma ellenzőjének vallotta magát. *Joseph Andrew Blackwell* 140.

zottmány tagja volt Kossuthon kívül Deák, Eötvös, Pulszky, Teleki, Stettner és Szemere. Az alapszöveg Kossuthtól származott, s ennek felhasználásával, de alapos átdolgozásával öntötte végleges formába Deák az 1847. június 7-i ellenzéki gyűlésen elfogadott Ellenzéki Nyilatkozatot. A szöveg igen élesen bírálta az osztrák kormányzat abszolutisztikus politikáját, s állást foglalt amellett, hogy az örökös tartományokat is alkotmányhoz kell juttatni.<sup>207</sup>

### *Az egységes ellenzék soraiban*

Nem volt kétséges, hogy az újabb országgyűlésre Szemerét ismét követnek jelölik, s egy 1847. júniusi ellenzéki összejövetelen már az esélyes jelöltek között emlegették, bár egy titkosrendőri jelentés szerint, mivel sem Szemere, sem Kossuth, sem Szentkirályi Móric nem szereti magát másoknak alárendelni, az ellenzékben feszültségek várhatók.<sup>208</sup> Az 1847. októberében tartott borsodi követválasztáson társával, Bük Zsigmonddal együtt közfelkiáltással választották a megye követévé. A megye haladó követutasításának kidolgozásában is fontos szerepet játszott. A szöveg ugyan nem az ő kézírása, de Csengery életrajza szerint azt „csaknem diktálta Szemere”, miközben a közönség elvonult, „résztint mivel bízott Szemerében, részint mivel ismerte munkásságát.”<sup>209</sup>

Amikor Szemere arról értesült, hogy Széchenyi is követként kíván részt venni az országgyűlésen, a Pesti Hirlap hasábjain nyílt levelet intézett hozzá. Kifejtette, hogy az alsótábla munkájának sikeréhez arra is szükség volna, „hogy az országgyűlés termeiben a kormány maga védje terveit, maga magyarázza szándékait, avagy védedse és magyaráztassa *kormányi képviselők* által.” Szemere szerint Széchenyinek ezt a széket, nem pedig a követi széket kellene elfoglalnia. Ugyanakkor leszögezte: ezzel a gondolattal nem a miniszteri felelősség eszméjét akarja behozni, hiszen ehhez *egy* kormányképviselő jelenléte kevés. „Jelenleg elmémet csak azon két meggyőződés vezérli, egyik: hogy az országgyűlési tanácskozások szabályszerű menetele sok részben a kormány jelenléte által föltételeztetik, – kormány és haza elég nagy két hatalom arra: hogy egymással szemközt *igazságosan*, de *tisztelettel* bánjanak; másik: hogy ha nem az elvekben is, de a *munkálkodásban* összhangzásnak kell lenni a törvényhozó és végrehajtó hatalom közt, akképpen, hogy mindazon ismeretekkel, miket a végrehajtó hatalom bírhat, ez az országgyűlésnek segedelmére legyen, folyvást szakadatlanul részt vevén a tanácskozásokban, a hibás nézetet felvilágosítván, a hamisat megcáfolván, a vádra felelvén.” A Pesti Hirlap kommentátora pedig úgy vélte, hogy Széchenyi követté választásával a kormánynak végre valóságos képviselője lesz az alsótáblán, hiszen Széchenyi tagja a Helytartótanácsnak, „olyan, ki a kormány eljárásának megállapításában hihetőleg részt vett, s ki te-

<sup>207</sup> Közli KLÖM XI. 152–157. Kossuth eredeti tervezetét ld. uo. 141–152. V. ö. *Molnár András*: Deák Ferenc és az Ellenzéki Nyilatkozat. (In:) *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1998. 15–24.; *Molnár András*: Deák Ferenc a forradalom előtt. (In:) *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. Szerk. Molnár András. Zalai Gyűjtemény 43. Zalaegerszeg, 1998. 10–14.; *Kosáry Domokos*, 2002. 369–370.; *Molnár András*, 2007. 232–236.

<sup>208</sup> KLÖM XI. 283–284.

<sup>209</sup> *Csengery Antal* 209.

hát ezekért némileg moráliter felelős”<sup>210</sup> Szemere cikke nem aratott egyöntetű tetszést: Wesselényi Kossuthnak szóló levelében bírálta azt, s feltételezte, hogy Szemere esetleg Széchenyihez akar szegődni.<sup>211</sup>

Az 1847. novemberében összeülő országgyűlés alsótábláján az ellenzék volt többségben, de — mint ezt az 1843–1844. évi események is mutatták — ez még nem garantálta a sikert. Az alsótábla összetételéről beszámoló titkosrendőri jelentés mérsékeltként jellemezte Szemerét, s hozzátette, hogy az ellenzék vezetésére látszik törekedni.<sup>212</sup> Horváth Mihály szerint, ha Kossuth nincs jelen az országgyűlésen, Szentkirályi Móric és ifj. Pázmándy Dénes mellett Szemere is vetélkedhetett volna az ellenzék vezetéséért.<sup>213</sup>

Szemere komolyan vette a kormányzattal történő megegyezés kísérletét. Így Szentkirályi Móriccal és Széchenyivel együtt részt vett a november 8-án Somssich Pálnál, a konzervatívok egyik vezérénel — valószínűleg a válaszfelirat ügyében — tartott konferencián.<sup>214</sup> November 16-án Pázmándyval, Andrássy Gyulával és Szentkirályi Móriccal együtt érintkezésbe lépett Apponyival. Felajánlották: ha a rendek megkapják az évenkénti országgyűlést és az adóügyben (azaz a közteherviselés kérdésében) enged a kormány, hajlandók lojális feliratot intézni az uralkodóhoz.<sup>215</sup> A nádor és Apponyi ellentéte miatt azonban a kísérlet kudarcra végződött.

November 17-én Szemere több ellenzéki vezetővel, köztük Kossuthal, Szentkirályival, Andrássyval és Lónyay Menyhérttel együtt a nádornál tárgyalta.<sup>216</sup> November 19-én — Kossuth, Teleki László és Szentkirályi Mór társaságában — részt vett azon a Batthyány által rendezett vacsorán, amelyen ott volt Victor Franz Andrian-Werburg báró, az ausztriai rendi ellenzék egyik veze-

<sup>210</sup> Közli *Hermann Róbert*, 1998. 154–159. Széchenyi reakálását ld. SZIN VI. 664.

<sup>211</sup> Wesselényi – Kossuth Lajoshoz, Zsibó, 1847. nov. 28. Közli *Ferenczi Zoltán*: B. Wesselényi Miklós kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz. Történelmi Tár, 1903. (továbbiakban *Ferenczi Zoltán*, 1903.) 347.

<sup>212</sup> KLÖM XI. 232.

<sup>213</sup> *Vukovics Sebő* emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéről. S. a. r. Bessenyei Ferenc. Bp. 1994. (továbbiakban *Vukovics Sebő*, 1894.) 17–18.; *Horváth Mihály* III. 264. – Megjegyzendő, hogy Horváth elbeszélése nagyobbrészt Vukovicsén alapul; erre viszont láthatólag hatással volt *Kemény Zsigmond*: Forradalom után. (In:) uő.: Változatok a történelemre. S. a. r. Tóth Gyula. Bp., 1982. 281. (továbbiakban *Kemény Zsigmond*, 1982. (1850))

<sup>214</sup> SZIN VI. 668. Széchenyi egy ízben személyesen is felkereste. Ld. erre Széchenyi – Eötvös Józsefhez, Pozsony, 1847. nov. 11. közli Gróf Széchenyi István levelei. Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. III. k. Gróf Széchenyi István Munkái. V. k. Bp., 1891. 557. (továbbiakban *Majláth Béla* III.)

<sup>215</sup> SZIN VI. 674.; SzB – Csengery Antal, Pozsony, 1848. jan. 14. Közli *V. Waldapfel Eszter* I. 61–62. – *Kemény Zsigmond*, 1982. (1850) 284. szerint Szemere másokkal együtt Kossuth egyéniségétől tartva, „őhajtottak az ellenzékéből egy párttöröredéket, mely őt fékezze.” *Wirkner Lajos*: Élményeim. Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből, Pozsony, 1879. (továbbiakban *Wirkner Lajos*) 191. szerint „kéz alatt” Szemere is szerette volna magát kivonni „Kossuth túlsúlya alól”, s a nyugodt haladás útjára akart lépni. Kemény 1848. dec. 5-i levele szerint „Apponyi és általában a kormány Kossuthéknak, Szentkirályiéknak, Szemeréjéknak nyihány oly engedményt ígért, melyekből nagyon sok jó szándék látszik. Úgy, hogy utoljára az ember azt sem tudja, miként tudatlanság miatt rosszak é a [királyi] propositiok; vagy pedig az ígéretek nem őszinték?” Az Apponyiék által tett ígéretek — Kemény szerint — a következők voltak: évenkénti országgyűlés Pesten, sajtószabadság a 15 ívnél terjedelmesebb munkákra. A levelet közli *Kemény Zsigmond*, 2007. 119.

<sup>216</sup> SZIN VI. 675.

tője is, s amelyen a két elelnék együttműködési lehetőségeiről, az ausztriai alkotmányosság ügyének a magyar országgyűlésen való felvetéséről folyt a szó.<sup>217</sup> November 29-én az országgyűlés szavazási rendjéről egyeztetett Széchenyivel és Szentkirályival, majd 30-án szállásán tartottak erről tanácskozást.<sup>218</sup> December 3-án Széchenyinél ebédelt, de azután arról panaszkodott Zsedényi Edének, hogy Széchenyi nem nyílt vele.<sup>219</sup> Széchenyi viszont Szemeréről volt hasonló véleményvel, s Pulszky emlékiratai szerint rövidesen rá kellett jönnie, hogy Szemere nem hagyja el Kossuthot.<sup>220</sup>

Szemere először a november 10-i kerületi ülésen az üdvözlő beszédek tartalma ügyében szólalt fel.<sup>221</sup> A nádorválasztás módjáról szóló vitában a követek többsége azt pártolta, hogy hasonlóan az 1796. évi módhoz, a királyi jelölőlevél felbontása nélkül, közfelkiáltással válasszák meg István főherceget, József nádor fiát. A november 11-én tartott első országos ülésen Szemere a jelölőlevél felbontása mellett érvelt. „A törvényt meg kell tartani, s ez ellen nincs ereje azon okoskodásnak, hogy kandidálás nélkül választani nagyobb foka a szabadságnak, mert itt nem új törvény alkalmazásáról van szó. Nemzetünknek úgyszemint fényoldala a törvénytisztelet, s törvénytisértésre nem kellene példát adni sem a kormánynak, sem az országnak.” A többség végül mégis a jelölőlevél felbontása nélküli választásra szavazott. (Maga Kossuth is ezt pártolta.)<sup>222</sup>

Ugyanakkor figyelmeztető jel lehetett az ő számára is, hogy amikor Zarka János személynök a király üdvözlésére bizottságot küldött ki, abba — akárcsak Kossuth — ő sem került be.<sup>223</sup> November 16-án Szemerét az országgyűlés jegyzőjévé választották. Ugyanezen az ülésen szóba került, hogy az alsótábla tárgyalásait kerületi naplóban vagy rövid jegyzőkönyvben örökítsék-e meg. Szemere szerint ez utóbbi sikertelenségét az előző országgyűlés bebizonyította, ezért ő a szabad sajtót pártolja. Ezek után az a kérdés vetődött fel, hogy a tárgyalásokat külön országgyűlési szabad hírlapban tegyék-e közzé. Szemere ez ellen is kikelt, mondván, „hogy a külön hírlap eszméjének eredete azon időre esik, midőn a hazai hírlapok még nagyon szűk körben mozogtak, hogy ilyen külön hírlap csak a nyilvánosságnak árt, miután azt a szegényebbek nem járathatnák, a gazdagabbak pedig általa más hírlapoktól vonatnának el; hogy ily külön hírlap a sajtószabadságot monopolizálná.” A vita végén az alsótábla úgy döntött, hogy üzenetben kéri a nádort „a lapok szabadabb mozoghatása iránt”; a sajtótörvény kidolgozására pedig kerületenként két, összesen nyolc, valamint a szabad királyi városok által „szokott arány szerint” választandó követből álló választmány kiküldetését határozta el. Az országgyűlés végül 25 megyével 24 ellenében a külön hírlap mellett döntött.<sup>224</sup>

<sup>217</sup> Deák Ágnes: Batthyány Lajos és az ausztriai rendekkel való együttműködési kísérlet (1847). In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor és Hermann Róbert. Bp., 2002. 89–90.; Molnár András, 2007.

<sup>218</sup> SZIN VI. 682–683.

<sup>219</sup> SZIN VI. 685. és 687.

<sup>220</sup> 1847. dec. 25. SZIN VI. 697.; Pulszky Ferenc I. 298.

<sup>221</sup> PH 1847. nov. 14. No. 984. 320.

<sup>222</sup> PH 1847. nov. 16. No. 985. 323. Ld. még Kovács Lajos: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848. Bp., 1889. I. k. 229.

<sup>223</sup> Kosáry Domokos, 2002. 410.

<sup>224</sup> PH 1847. nov. 21. No. 988. 335.; KLÖM XI. 363.

Az ügy a november 18-i kerületi ülésen is előkerült, amikor két konzervatív követ felszólalt a külön országgyűlési hírlap eszméje ellen. Szemere ezúttal kifejtette: nem barátja ugyan a külön országgyűlési hírlap eszméjének, „mert az értesülést nem egy, hanem minél több csatornán szereti kifolyatni a közönségbe”; de veszélyesnek tartja a kerületi ülésben hozott határozatok megváltoztatását.<sup>225</sup> November 21-én az alsótábla rendjének fenntartására javaslatot teendő választmány tagjává választották.<sup>226</sup> A november 29-i kerületi ülésen kihirdetett szavazás eredményeként Szemerét is beválasztották a sajtóügyi választmányba.<sup>227</sup> A sajtótörvény elkészítésével kapcsolatban Toldy Ferenctől is segítséget kért a kérdésre vonatkozó külföldi szakirodalom és sajtó beszerzéséhez.<sup>228</sup>

November 22-én a követi igazolások ügyében folytatott vitában Babarczy Antal csongrádi konzervatív követ kifejtette, hogy külföldön azért a törvényhozás folytatja le a követi igazolásokat, mert a választó testület csak magára a választásra jön össze, tehát a választási panaszok kivizsgálását más testületre kell bízni. Nálunk azonban a választó testület egyszersmind törvényhatóság is, s így ha az országgyűlés tartja fenn magának az igazolás jogát, ezzel a megyei önkormányzatok erejét gyöngíti. Szemere ezzel szemben kifejtette, hogy Magyarországon vannak olyan esetek, „midőn a majoritás a minoritást elnyomta, vagy a többséget törvénytelen módon és eszközökkel érte el. Mi tegyen ily esetben a minoritás? A majoritás előtt keressen védelmet önmaga a majoritás ellen, vagy a kormányhoz folyamodjék? Amúgy természetesen soha igazságszolgáltatást nem talál, így pedig a végrehajtó hatalom befolyást nyer a követválasztásokra.” Aki képviseleti alkotmányt akar, annak „úgy felülről, mint alulról független követi testületet kell akarnia”, s ehhez az is szükséges, hogy a követválasztásoknak csak az alsótábla legyen a bírója.<sup>229</sup>

Első nagy beszédét november 23-án a válaszfelirat vitájában mondta. A két válaszfelirati javaslat közül természetesen Kossuthét, nem pedig a baranyai konzervatív követét, Somssich Pálét pártolta. Először — mintegy mellesleg — politikai színvallásra szólította fel a konzervatív követutasítású Moson megye képviselőjében megjelent Széchenyit („Moson megyének utasítástól függő két követe van, de gróf Széchenyi István, a bátor, a gyökeres reformer maga teljes szabadságában sem egyik, sem másik táblánál valósággal nincs jelen”); majd kifejtette, hogy a válaszfeliratban nem elég csak köszönetet mondani a kormány eddigi működéséért, hanem ki kell fejezni a nemzet aggodalmait is. „És ez ítélet a múltra nézve, a jövőre nézve pedig útmutatás. Hiában tagadjuk, hiában tagadják a konzervatívok, hiában tagadta maga az ellenzék egy része, az események sorszerű hatalma erővel ragad a parlamenti kormány felé<sup>230</sup>, a nemzet tanácskozik,

<sup>225</sup> PH 1847. nov. 25. No. 990. 345.

<sup>226</sup> KLÓM XI. 366.

<sup>227</sup> PH 1847. dec. 5. No. 996. 374.

<sup>228</sup> SzB – Toldy Ferenc, Pozsony, 1847. nov. 24.; uo., 1847. dec. 6. MTA Kt. Magyar irodalmi levelezés. 4-r. No. 95. 369., 370. p.

<sup>229</sup> PH 1847. nov. 28. No. 992. 353.

<sup>230</sup> Ezt a kitételét P. E.: Utóhangok a válaszfeliratról c. cikkében a következőképpen kommentálta: „... ez a nap a Hírlap ünnepe; s azok, kik e tant először vezérlék a magyar politikába, jutalmazva érezheték magokat, látván, amint hitték mindig, hogy egy életrevaló eszme, egy gondolat, mely a haladásé, mely milliók agyában megfogamzott, az emberiség könyvéből ki nem törölthetik,



és íme felszólal, a kormánynak felelni kell, védeni kell magát, s ha a többséghez nem alkalmazkodik, nem fog sikeresen kormányozhatni.” Majd arról szólt, mi csoda öröm, hogy végre az uralkodóház tagjai is magyarul szólnak a rendekhez, István nádor pedig hazájának nevezi az országot. Ezt követően tért át a sérelmek ismertetésére. Kifejtette, hogy az adminisztrátori rendszer törvénytelen, s hogy véleménye szerint a kormány nem törvénytiszteletből, hanem hatalmi súlyának növelése érdekében nyúlt vissza az 1723:56. törvénycikkhez; hiszen más törvények végrehajtásával, például a szintén 1723-ban a Partium visszacsatolásáról szóló törvényével egyáltalán nem siet; s betű szerint az 1723:56. törvénycikket sem tartja meg. A kormány azt akarta, hogy „a főispánok a diétán részére szavazzanak, a helytartók otthon az utasítást részére csináltassák”; s ezáltal ahhoz az emberhez hasonlított, aki két karját kevesellvén, négyet szeretett volna. Kitért a horvátországi magyarbarát nemesekeket ért sérelemre, a Partium ügyére, s arra, hogy a Magyarország önállóságáról szóló 1790:10. törvénycikket mindmáig nem hajtották végre. Hasonlóan 1845-ös követjelentési beszédéhez, kifejtette, hogy törvény ugyan van elég, de az igazi hazafi kevés. „Ezért én vádoló vagyok ugyan a kormányt, mint amely a függést elismeri, de kívülről vádoló vagyok magunkat, vádoló vagyok a magas arisztokráciát, melyet jellemez az, hogy íme, midőn egy részétől a főispáni méltóságot elszedték, midőn eszerint saját érdeke, dicsősége, sőt becsülete, sőt mindezen felül az alkotmány szentségének érdeke volt megtámadva, még ekkor sem mert felszólalni; – vádoló vagyok a klérust, mely a nemzet jogainak védelmekor hallgat mindig, hallgat most is, midőn IX. Pius nemcsak a haladás, hanem a szabadság zászlóját erős karral ragadta meg...”<sup>231</sup>

Széchenyi a november 26-i kerületi ülésen reagált Szemere szavaira, s kifejtette: ő mint Moson megye követe van itt, s utasítását szorosán meg fogja tartani, „egyébiránt minden utasításnak megvan annyi elasticitása, hogy abból jó ember jót, rossz rosszat tehet.”<sup>232</sup> Az alsótábla végül Kossuth válaszfelirati javaslatát fogadta el, ám a főrendek ezt olyannyira mérsékeltek, hogy az az alsótábla számára elfogadhatatlan volt; ezért az alsótábla december 15-én Kossuth javaslatára úgy döntött, hogy nem küld válaszfeliratot, hanem a sérelmeket külön feliratokban fogja az uralkodó tudtára juttatni. Az ügyben december 11–15 között az ellenzék konferenciát tartott, s amikor Lónyay Menyhért megkérdezte Szemerét, hogy tetszik neki a dolgok eddigi menete, s főleg ez a lépés, Szemere rejtélyesen felelt: „Barátom, magam is sokat gondolkoztam az országgyűlés eddigi menetéről, különösen éppen ma írtam föl magamnak jegyzet-imbe, melyeket vinni szoktam, kombinációimat ez országgyűlés jövődjéről; kíváncsi vagyok reá, vajon be fog-e teljesedni?”<sup>233</sup>

---

mielőtt legkülönműbb eredményeit leraká, s megtermékenyíté a századot, mely az övé.” PH 1848. jan. 19. No. 1020. 45. Maga Szemere jan. 14-én Csengeryhez írott levelében büszkén mondta: „Az adrese-vitákon megváltam az antiparlamentáris kormány-ellenzékieket. Elnyelték.” Közli V. *Waldapfel Eszter* I. 61. Ld. még *Kosáry Domokos*, 2002. 415.

<sup>231</sup> PH 1847. dec. 2. No. 994. 367.

<sup>232</sup> PH 1847. dec. 3. No. 995. 370. Beszédét ismerteti Gróf Széchenyi István beszédei. Össze-  
gyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Zichy Antal. Gróf Széchenyi István munkái II. k. Bp., 1887.  
541–546. V. ö. SZIN VI. 679. és *Majláth Béla* III. 563.

<sup>233</sup> Lónyay Menyhértnek 1847–8-diki naplója. (In:) *Szószerk és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből*. S. a. r. Hermann Róbert. Bp., 2000. 35. (továbbiakban *Lónyay Menyhért*)

Következő nagy beszédét november 29-én a kerületi ülésben mondta, s azt indítványozta, hogy a rendek határozzanak a közteherviselésről és az országos pénztár alakításáról. Kifejtette, hogy „az örök igazság e két szóban él: örökváltás és közös teherviselés.” Elmondta, hogy „a közös teherviselés nélkül hiában reméljük a vámnehézségek megoldását, pedig ez is életkérdéseink egyike; hiában kísértjük meg az adózó nép érdekeit a többi osztályokéival egyesíteni, mert a közteherviselésnek hiánya maga képes minden belsőbb összeforrást lehetetlenné tenni, az ilyen megkülönböztetés azon egy hazának polgáraiban nem a barátság, nem az egyetértés, hanem az irigység, az ellenség indulatait táplálván; hiában vágyunk a közös teherviselés nélkül erősnek, igaznak, sőt, dicsőnek látni honunkat, mert ahol nincs közös kútforrás, közös adó, ott nem közös sem a rossz, sem a jó, nem közös a haza szeretete, a nemzet nagysága, sőt annak dicsősége sem közös.” Most kell elfogadni a közös teherviselés elvét, amikor „még a nagylelkűség elvét viseli, később talán a kénytelenségét fogná viselni.” Végül, a borsodi követutasítás szellemében kifejtette, hogy a közteherviselést olyan biztosítékok mellett kell alkalmazni, „melyek a nemzet kellő befolyását mind a kivetés, mind a beszéd, mind a számkérés tekintetében tökéletesen biztosítják.”<sup>234</sup> Az indítványt a másnapi kerületi ülés a háziadó közös viselése, valamint az országos pénztár létesítése tekintetében elfogadta, a hadiadó tekintetében elvetette.<sup>235</sup>

A december 6-i kerületi ülésen az örökváltás mellett érvelt. A külföldi példák alapján úgy vélte, az örökváltásnak kötelezőnek kell lennie, de az örökváltásról szóló törvény kidolgozására kiküldendő országos választmánynak ezen az elven kívül más utasítást nem kellene adni.<sup>236</sup>

Decemberben nyújtotta be az 1844-es országgyűlésen elkészített, a honosítást szabályozó törvényjavaslatát (A kérdéstről 1844-ben tartott beszéde az Ellenőrbe, az ellenzék zsebkönyvébe is bekerült.)<sup>237</sup> A törvényjavaslat szóbeli indoklását december 10-én, a kerületi ülésben terjesztette elő. Hivatkozott az angol és a francia példára: Franciaországban csak a két kamara szavazhatja meg a „grande naturalisation”-t, Angliában a parlamentnek sincs ilyen joga; Magyarországon viszont boldog-boldogtalannak osztogatják a honosítást. Pedig az országgyűlések éppen eléggé bizonyítják, hogy az így honosított indigenák „éppen a nemzetiség kérdésében ellene fordultak a nemzetnek, mely fiaivá fogadta” őket. Úgy vélte, a törvény meghozatalánál három szempontra kell figyelemmel lenni: „1.) Meg akarjuk gátolni, hogy az idegenek beköltözése nemzetiségünknek ártson, mely még eléggé most sem szilárdult meg. 2.) Azt pedig nem akarjuk meggátolni, hogy a beköltözések által akár a népesedés, akár a remélhető értelmi és pénzerő gyarapodjék. 3.) Törvényhozási egyenes befolyást óvakodólag kell engednünk azoknak, kik magyarokká csak lettek, és így akikről azt a legtökéletesebb behonosulást, azonulást a hazával föltenni egyénileg lehet, de a

<sup>234</sup> PH 1847. dec. 5. No. 996. 375. Ld. még KLÖM XI. 367.; *Vukovics Sebő*, 1894. 36.; *Horváth Mihály* III. 292–293.; *Kosáry Domokos*, 2002. 417.

<sup>235</sup> PH 1847. dec. 5. No. 997. 379.

<sup>236</sup> PH 1847. dec. 12. No. 1000. 393–394.

<sup>237</sup> *Ellenőr. Politikai zsebkönyv. Szerk. Bajza József. Németországban [Lipcse], 1847. 137–146.*

közérdek szempontjából feltenni nem tanácsos.”<sup>238</sup> A javaslat ügyében felszólalt a másnapi, december 11-i kerületi ülésen is, s vitába keveredett a magyar nyelv tudását a Horvátországba költözni akaróktól meg nem kívánó Metell Osegovićsal, valamint magával Kossuthtal is, aki nem követelte volna meg a magyar nyelv tudását a honosítottaktól, s a törvényhozás által honosítottakat nemesi rangra emelte volna: „...ezen eszme elkésett, és teljesen fölösleges, mióta a birtok- és hivatalképeség törvénybe iktattatott, s talán a közteherviselés is életbe lép, és így jogi tekintetben alig lesz különbség nemes és nem nemes közt; addig pedig, míg a közteherviselés kimondva nincs, éppen e tekintetből nem akarná az adómentes nemesek számát szaporítani.”<sup>239</sup> (Kossuthtal való vitáját az ellenzék konferenciája Szemere javára döntötte el, s Kossuth visszavonult.)<sup>240</sup> December 13-án az unitáriusok mellett emelt szót, amikor a többség a bevett vallások valamelyikéhez való tartozást pártolta a honosítás feltételei között, s még néhány apróbb módosítást terjesztett elő.<sup>241</sup> December 14-én a 4. § vitájában azt javasolta, hogy aki a négy föltételnek eleget tesz, „az kitűnő érdemeinél fogva, s ha a magyar nyelvet tudja, a törvényhozás által bármikor honosíthatatik”; az 5. §-t pedig azzal javasolta kiegészíteni, hogy a törvényhatóságok is rendelkezzenek a honosítás jogával. Kiegészítéseit a kerületi ülés el is fogadta. Emellett még néhány kiigazítást tett.<sup>242</sup> December 18-án a magyar nyelv és a honosítás ügyében szólalt fel.<sup>243</sup>

Az országgyűlés december 23. és 1848. január 7. között szünetet tartott s közben Szemere Bécsbe utazott, hogy beteg feleségét meglátogassa.<sup>244</sup> Január 4-én már részt vett az ellenzéknek a Partium visszacsatolása ügyében tartott konferenciáján.<sup>245</sup> Szemere az újból először a január 11-i kerületi ülésen, az igazolási válaszmány jelentésének vitájában szólalt fel, s azt javasolta, a rendek jelentsék ki, „miként az országgyűléseni megjelenhetés jogát a királyi levelek általi meghívástól fel nem tételeztetik.”<sup>246</sup> Január 12-én a kerületi ülésben a honosítási törvényjavaslat olyan értelmű módosítását javasolta, miszerint állampolgárságát ne csak az veszítse el, aki idegen hatalomnál katonaként szolgál, hanem az is, aki „a közállodalom engedelme nélkül külföldi címet, rendet vagy hivatalt évdíjjal, vagy anélkül elvállal.”<sup>247</sup> A január 17-i kerületi ülésben szintén a honosítási törvényjavaslat egyes paragrafusait pontosította és értelmezte, majd ezzel összefüggésben az egybefüggő etnikai tömbök (különösen a

<sup>238</sup> PH 1847. dec. 12. No. 1003. 411. Ld. még KLÖM XI. 379–380. – Jellemző, hogy *Vukovics Sebő*, 1894. 40. általánosságban szól ugyan a honosítási javaslatról, de Szemere nevének említése nélkül; *Horváth Mihály* III. viszont teljes egészében mellözi e javaslat tárgyalását.

<sup>239</sup> PH 1847. dec. 12. No. 1005. 419.

<sup>240</sup> SzB – Csengery Antal, Pozsony, 1848. jan. 14. Közli *V. Waldapfel Eszter* I. 65.

<sup>241</sup> PH 1847. dec. 21. No. 1005. 420–421. Ld. még KLÖM XI. 387.

<sup>242</sup> PH 1847. dec. 23. No. 1006. 423–424. Ld. még KLÖM XI. 420.

<sup>243</sup> PH 1847. dec. 30. No. 1009. 440–441.

<sup>244</sup> Blackwell – Ponsonby, Pozsony, 1847. dec. 22. Közli *Joseph Andrew Blackwell* 163. Január végén ismét egy hetet töltött Bécsben. *Lónyay Menyhért* 52.

<sup>245</sup> KLÖM XI. 432–433. A Partium ügyében Kemény Zsigmond írt Szemerének, azzal, hogy reméli, „miként petitio is fog a Partiumból az országgyűlés elébe menni.” Maga a levél nem ismert, de utal rá Kemény 1847. dec. 5-én Wesselényi Miklóshoz írott levelében. Közli *Kemény Zsigmond*, 2007. 118. Wesselényi a Partium visszacsatolása ügyében 1847. dec. 20-án szintén írt több kormánypárti és ellenzéki politikusnak, az utóbbiak között Szemerének is. Ld. erre *Ferenczi Zoltán*, 1903. 583.

<sup>246</sup> PH 1848. jan. 20. No. 1021. 49. Ezen az ülésen még három alkalommal szólalt fel.

<sup>247</sup> PH 1848. jan. 21. No. 1022. 56. Ezen az ülésen még négy alkalommal szólalt fel.

németek) kialakulásának, illetve további erősödésének megakadályozása érdekében javasolta, hogy az országgyűlés mondja ki: „Külföldieknek csoportosan és egy helyre leendő beköltözködése vagy megtelepítése tiltatik, a néptelen térek a hon népesb vidékeinek lakosaiból gyarmatosítottván”, kivéve a gyár- és iparvállalatokhoz szükséges szakértő személyeket.<sup>248</sup> Január 18-án a Pest városi polgárok petíciója, illetve ennek az igazolási választmány által történt kezelése ügyében mondta el véleményét.<sup>249</sup>

Az ellenzék működésének koordinálására egy szűkebb körű tanácskozó testületet hoztak létre, amelynek az alsótábla részéről Szentkirályi Móric, Kossuth, Lónyay Gábor, Andrassy Gyula, Pázmándy Dénes, Szent-Iványi Károly és Szemere voltak a tagjai. E tanácskozásokon alkalmilag — Kossuth javaslatára, és Szemere és más társai ellenkezése mellett — a felsőtáblai ellenzék vezetői, Batthyány Lajos és Teleki László is részt vettek.<sup>250</sup> A Kossuth és Szemere közötti ellentét ezeken a konferenciákon bontakozott ki, bár Pulszky Ferenc szerint Szemere már korábban sem rokonszenvezett Kossuthtal.<sup>251</sup>

Szemerét zavarta, hogy Kossuth minden kérdéshez hozzászólt, s hogy minden kérdésben — még azokban is, amelyekben leszavazták — maga akarta a képviselendő álláspontot az ellenzék nagy konferenciája elé terjeszteni.<sup>252</sup> Szemere úgy érzekelte, hogy a követek között nagy az elégedetlenség, s valamilyen igény mutatkozik egy egyoldalúságtól mentes szövetség alakítására. Akárcsak az 1843–44-es országgyűlés ellenzéki követeit, a mostaniakat is dologtalanak találta, de még rosszabb véleménnyel volt a konzervatívok teljesítményéről. Ugyanakkor érzekelte, hogy az ellenzék egységére rossz hatása lenne, ha azon esetekben, amikor „az eltérés nem sűrű, nem elvbeli”, külön állnának. Kossuth nyílt bírálatától az is visszatartotta, hogy a konzervatívok sem merték őt kritizálni. „... hát mi kezdjük ostromolni?”<sup>253</sup> „Volt okod a múlt diaetán bosszankodni — írta gömöri barátjának, Nagy Károly főjegyzőnek, — de még most volna sok és méltó. Szerencséd, hogy nem akartál eljönni. Az kibeszélhetetlen. Nincs rend, nincs szorgalom, nincs szokás tiszteletben tartása, az boldog, ki nem elmékedik. Egyik tanu[l]ság, most érzem először gyakorlatilag,

<sup>248</sup> PH 1848. jan. 28. No. 1026. 75–76.

<sup>249</sup> PH 1848. jan. 30. No. 1027. 79. és febr. 3. No. 1029. 92.

<sup>250</sup> A résztvevőkre ld. SzB – Csengery Antal, Pozsony, 1848. jan. 14. Közli V. *Waldapfel Eszter* I. 60–67.; kivonatos közlése Csengery Antal 247–251. – Vukovics Sebő, 1894. 20. és az ő nyomán Horváth Mihály III. 268. Szent-Iványi Károly helyett Bónis Samut említi. (Vukovics munkáját Horváth kéziratban használta.) Kemény Zsigmond, 1982. (1850) csupán általánosságban beszél „hat vagy hét befolyásos képviselő és – a főbb kérdésekben – a felsőházi tagok közül Batthyány Lajos s Teleki László grófok” magántanácskozmányairól. Jellemző, hogy Szemere több úgy emlékezett, hogy Kossuth ellenezte, s ő pártolta Batthyány és Teleki meghívását. Szemere Bertalan, 1990. 224–225.

<sup>251</sup> Pulszky Ferenc I. 298.

<sup>252</sup> Ezt utóbb a Kossuthról írott jellemrajzában is említi. Szemere Bertalan, 1990. 222–224. A szöveg azonban feltűnő rokonságot mutat Kemény „Forradalom után” c. munkájával. Kemény Zsigmond, 1982. (1850) 278–283.; s nyilván e két forrásból vette át Horváth Mihály III. 309–311. Kemény 1849 végén — Csengery Antaltól — már tudott arról, hogy Szemere 1848 elején „keserűen tört ki Kossuth ellen, s az ő túlsúlyát viszonyainkra közalkalmításnak tekinté.” Ld. erre haditörvényszéki védőiratát, kivonatosan közli Beksics Gusztáv: Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés. 2. jav. és bőv. kiadás. Bp., 1883. 135. Szemere és Horváth szövegének rokonságára felfigyelt Kosáry Domokos, 2002. 425–426.

<sup>253</sup> SzB – Csengery Antal, Pozsony, 1848. jan. 14. Közli V. *Waldapfel Eszter* I. 60–67. V. ő. Kosáry Domokos, 2002. 426–427.

hogy a dietában is kell lenni folytonosságnak, némü stabilitásnak.” Szemere — többek között felesége tíz hete tartó betegeskedése miatt is — már-már azzal a gondolattal foglalkozott, hogy lemond, „de a szegény hazának ilyen keves [sic!] erőre is több szüksége van, mint hittem volna.”<sup>254</sup>

Lónyay Menyhért naplója szerint Szemere azt is rosszalta, hogy Kossuth és Batthyány taktikai okokból a magyar nyelvvel kapcsolatos felirat ügyét az országos ülésből visszavitték a kerületi ülés elé, de a vitában nem akart részt venni; Lónyay szerint azért nem, mert az volt a hátsó gondolata, „hadd menjenek a dolgok lehető legrosszabbul, megtörvén a jelenlegi vezetés, jobban mehet minden, s akkor talán az ő napja kel föl.”<sup>255</sup> Ezt erősíti meg Kemény Zsigmond, aki szerint Szemere egyik ismerősének azt írta, hogy megfigyelő állásba vonul, s így követi az eseményeket.<sup>256</sup> A feszültséget a titkosrendőrség is érzékelte: egy 1848. január 25-i jelentés szerint Szemere, mióta legyőzte Palóczy Lászlót a követválasztáson, az ellenzék vezetésére tör, s a pesti követ (Kossuth) megtestestült ellenzéke. Nem tudni, hogy mi a Kossuth elleni ellenzékieskedésének oka, de az bizonyos, hogy Szemere minden olyan javaslatnak, véleménynek és tervnek ellene van, amit Kossuth s ajánl, s igyekszik kimutatni azok gyengéit. Ugyanakkor az is elterjedt Szemeréről, hogy a kormányzat megnyerte, s hivatalt remél.<sup>257</sup>

Szemere azonban nem volt eladó. Ezt az 1848. februári események bebizonyították. Bár a felsőtáblai többség birtokában az Udvarnak nem tetsző törvényjavaslatok nem kerülhettek az uralkodó elé, Bécsben is úgy vélték, hogy valamilyen módon meg kéne találni a kompromisszumot az ellenzékkel. Az ellenzék egyes vezetői szintén unták azt, hogy az alsótáblán elért sikerek ellenére a törvényhozás munkája egy helyben topog. Ebben a helyzetben az ellenzék egyes mérsékelt képviselői — Széchenyi intencióinak megfelelően — érintkezésbe léptek Apponyi György kancellárral. Az alku lényege az lett volna, hogy a kormány hozzájárul a városi kérdés (a városok belső demokratizálása, s ennek révén több országgyűlési szavazathoz juttatása) rendezéséhez és még néhány reformköveteléshez, ha az országgyűlés kedvezően fogad egy, az adminisztrátori rendszer fokozatos megszüntetését ígérő királyi leiratot. A cél Kossuth háttérbe szorítása volt, s erre sikerült megnyerni ifj. Pázmándy Dénest, Szentkirályit, Lónyay Menyhértet és Gábort.<sup>258</sup> (Zsedényi Ede azt tanácsolta a nádornak, hogy a leiratról beszéljen Széchenyivel, Szemerével és Kossuthtal is).<sup>259</sup>

<sup>254</sup> SzB – Nagy Károly, Pozsony, 1848. jan. 19. MTA Kt. Ms 4756/119.

<sup>255</sup> 1848. jan. 10. *Lónyay Menyhért* 39–40.

<sup>256</sup> *Kemény Zsigmond*, 1982. (1850) 285.

<sup>257</sup> KLÖM XI. 475–476. Valószínűleg az itt közölt, csonka jelentést ismerteti az eredeti alapján (jan. 24-i dátummal) *Takáts Sándor*: Politikai konventikulumok és titkos konferenciák az országgyűlésen. (In:) Kémvilág Magyarországon. Bp., é. n. II. k. 165.

<sup>258</sup> Az akcióra ld. *Kemény Zsigmond*, 1982. (1850.) 287–289.; *Wirkner Lajos* 191–194.; Idősb Szőgyény Marich László országbíró emlékiratai. Kiadják fiai. I. k. Bp., 1903. 47–48.; Somssich Pál visszaemlékezése, közli Deák Ferencz beszédei. S. a. r. Kónyi Manó. 2. kiadás. Bp., 1903. II. k. 185–186.; *Vukovics Sebő*, 1894. 45–48.; *Horváth Mihály* III. 307–313.; *Viszota Gyula* II. CCLXXII–CCLXXXII. és 113–1135. (jz.); KLÖM XI. 44–50.; *Kosáry Domokos*, 2002. 428–431.; *Molnár András*, 2007. 267–272. – Ugyanakkor érdekes, hogy Szemere jan. 14-én Csengeryhez írott levelében arról írt, miszerint Kossuth „megfőkezéséhez” meg akarja nyerni Szentkirályit, Pázmándyt és Lónyay Gábort. Közli *V. Waldapfel Eszter* I. 60–67.

<sup>259</sup> Zsedényi 1848. jan. 31-én Széchenyihez intézett levelét ismerteti Bártfai Szabó László: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860. Bp., 1943. II. 630–631. és *Viszota Gyula*

A február 1-jén megérkező leirat azonban olyan általános és semmitmondó megfogalmazásokat tartalmazott, hogy kétséges volt annak kedvező fogadtatása.<sup>260</sup> Az ellenzék által február 2-án tartott konferencián Szemere a békülékeny hangokat megütő Bónis Samuval, Lónyay Gáborral és Szentkirályi Móriccal szemben kijelentette: nem szabad most engedni, „midőn az uralkodóház nagy bajok közt van.” Hivatkozott az itáliai nyugtalanságokra, s arra, hogy most kell megszorítani a kormányzatot. „Ez a kérdés tartja össze az oppozíciót” – mondta. „Ha egészen ki is lehetne egyenlíteni a kérdést, ezt taktikából nem kell tenni.” Szemere beszéde nagy hatást tett, s ezután Pázmándy is elég kétértelműen nyilatkozott. Szentkirályi viszont határozottan Szemere ellen nyilatkozott. A konferencia némi vita után határozat nélkül oszlott szét. (Az ülésről beszámoló titkosrendőri jelentés szerint Szemere radikális hozzászólását a kormányzati hivatalvállalás szándéka magyarázta; abban reménykedett, hogy akárcsak a korábban az ellenzék soraiban működő Ghyczy Kálmán, ő is „királyi hivatalt” kaphat.)<sup>261</sup> A február 3-án tartott konferencián sem Kossuth, sem Szemere nem volt jelen, Lónyay szerint azért, „hogy ha valami kedvök ellen határozatnék el, ellene kikelhessenek.”<sup>262</sup> A február 4-i konferencián Pázmándy arról tájékoztatta a megjelenteket, hogy a nádor szerint a király meg akarja szüntetni az adminisztrátori rendszert. Pázmándy azonban azt indítványozta, hogy a leiratra adandó válaszban részletes biztosítékokat kérjenek az ígélet teljesítésére. Kossuth és Szemere is ezzel értett egyet.<sup>263</sup>

A február 5-i kerületi ülésen Szent-Iványi Károly azt javasolta, hogy mondjanak köszönetet az uralkodónak a leiratban kifejtett jó szándékáért, de ragaszkodjanak ahhoz, hogy az adminisztrátori rendszert még az országgyűlés időtartama alatt számolják fel. Ezzel szemben Lónyay Menyhért indítványában úgy vélte, hogy a királyi leirat következtében megszűnt a rendek aggodalma az adminisztrátori sérelem ügyében. A szavazás során Lónyay indítványa jutott többséghez. Kossuth ezek után kijelentette: a rendek a szavazással arról nem döntöt-

II. CCLXXXI–CCLXXXII. – Azt, hogy Szemere nem volt beavatva, kiemeli *Vukovics Sebő*, 1894. 44. és 85. (Szerinte ez Szemere „helyzetének tekintélyét emelte, s kétségkívül egyik oka volt annak, hogy a martiusi események alatt Szentkirályi és Pázmándy felett ministerré kineveztetése elsőséget nyert.”) Ezt nagyjából átveszi *Horváth Mihály* III. 312–314. és 413, azzal a betoldással, hogy „vagy ha tán volt is arról tudomása, nem állott a szövetségbe”.

<sup>260</sup> Közli *Horváth Mihály* III. 313–315.

<sup>261</sup> *Lónyay Menyhért* 53., illetve egy 1848. február 3-i titkosrendőri jelentés. MOL N 119. Takáts Sándor hagyatéka. 46. doboz. N° 11307. (Molnár András barátom szíves közlése.) Ld. még *Viszota Gyula* II. CCLXXVIII. – *Pulszky Ferenc* I. 305. szerint a leirattal kapcsolatban szándékok a Lónyayék által beavatott Szemere és Szent-Iványi Károly révén jutottak az ellenzék vezetőinek tudomására. Ezt megerősíteni látszik *Wirkner Lajos* 193., amely szerint az ellenzék vezetői „egy levél következtében, melyet a magyar udvari kancellária egyik tanácsosa Szemeréhez intézett, a főnforogó alkudozásokról, az abban részt vevő személyekről és azok közeli befejezéséről a legpontosabb tudomással bírtak.” Wirkner emlékiratainak kronológiája egyébiránt meglehetősen bizonytalan. – Az idős Kossuth erre az epizódra emlékezett, amikor arról írt, hogy Szemere „az egész válság alatt magát tartózkodóan viselte, működésünkben semmi részt nem vett, s egyebet sem tett, mint azt, hogy a kancellária tagjaival levelezgetett s bécsi körökkel bizalmasan érintkezett.” *Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból*. II. k. Bp., 1881. 271.

<sup>262</sup> *Lónyay Menyhért* 54.

<sup>263</sup> *Lónyay Menyhért* 55.; *Viszota Gyula* II. CCLXXIX.

tek, hogy elállnak-e az adminisztrátori rendszer által okozott egyes sérelmek tárgyalásától is.<sup>264</sup>

Szemere is erős szavakkal bírálta a feliratot. Miután Babarczy Antal kifejtette, hogy a leirat megszüntette a sérelmet, Szemere kifejtette, „hogy mi az orvoslást benne nem tudjuk feltalálni”, ami nem csoda, mert „ahol valami nincs, azt ott feltalálni nem lehet.” Majd gúnyosan ízekre szedte a leiratot, példaként hozva fel, hogy a kormány az adminisztrátorok fizetésére több pénzt költött, mint az előző évi éhínség felszámolására; hogy a leirat kivételes eljárásnak mondja az adminisztrátorok kiküldetését, s szemben az 1820-as évekkel, amikor 5–6 adminisztrátort küldtek ki, jelenleg 32 kinevezett adminisztrátor van; „s nem kétlem, ezen logika szerint még az is kivétel leend, ha az 52-ből 50 megében leend helyettes, szóval a szabály merő kivételekből fog állani.” A kormány szándéka ugyanaz, mint eddig volt: a törvények folyamatos megsértése. Majd kifejtette, hogy ő ugyan nem a sérelmek embere, de vannak olyan sérelmek, amelyeket még a reformkérdések árán sem lehet mellőzni. Az egyik ilyen sérelem az adminisztrátori rendszer; ezt azért tartja nagy fontosságúnak, „mert a parlamenti kormány és sajtószabadság bekövetkezése előtt ez [ti. az önkormányzatiság] alkotmányunk egyetlen biztosítója, és az új rendszert ennek élén én oly politikai vésznek ismerem, mely lassanként gyökeréig le fogná magát rágni.” A másik ilyen sérelem a horvát ügy, mert „ha a kapcsolt részek tartományi gyűlése s a fejedelem együtt a polgárok minden jogai s érdekei felett törvényt hozhatnak, úgy a magyar korona alatt két törvényhozás van, úgy nálunk nincs státusegység”, ami alkotmányellenes, sőt, politikai képtelenség. Úgy vélte, hogy pld. a városi reform kérdésében lehet szó kompromisszumról, de „míg a sérelem mint lett dolog, mint tény áll, addig az ígélet nem orvoslás.” Elmondta, hogy az ellenzék méltányolta a birodalom helyzetét, nem akarta a fejedelmi ház gondjait szaporítani, s ezért el akart térni „az izgató sérelmi útról”, de a konzervatívok politizálása ezt lehetetlenné tette. Elítélte azokat, akik nem tartották meg szavukat, azaz utasításuk ellenében szavaztak (az ülés után egy kétértelmű kifejezése miatt Lónyay párbajra hívta ki, holott Szemere Simon Nepomuk János soproni követre gondolt).<sup>265</sup> Azt javasolta, hogy egyelőre ne szavazzanak a Kosuth-féle indítványról, hanem várják meg az adminisztrátori rendszerrel kapcsolatban kiküldött választmány jelentését, s aznap már ne határozzanak semmiről, mert az 1843–44-es országgyűlés kudarcának egyik oka is egy „hasonló gerjedezés befolyása alatt” hozott határozat volt. Végül Lónyaytól indítványának értelmezését kérte.<sup>266</sup> Egy titkosrendőri jelentés szerint Szemere ehhez még hozzátette, hogy a kormányzat kompromittálni akarja a nádort, majd felhívta a figyelmet Ausztria itáliai, galíciai és csehországi helyzetére, s hozzáfűzte: a kormány 50 millió forintos kölcsönt akar kérni Oroszországtól, s cserébe

<sup>264</sup> A vitára ld. *Vukovics Sebő*, 1894. 46–50.; *Horváth Mihály* III. 316–323.

<sup>265</sup> *Lónyay Menyhért* 56. Eszerint a párbaj elmaradt. V. ö. SZIN VI. 720–721. Matuska János Matuska Istvánhoz intézett febr. 8-i levele szerint a párbajra sor került. *V. Waldapfel Eszter* I. 70. Szintén a párbaj megtörténtéről tud egy ismeretlen Vécsey Pálhoz intézett, 1848. febr. 6-i levele. *Abafi Lajos*: Az 1848-ki pozsonyi országgyűlésről. Egykorú levelek. Hazánk, szerk. Abafi Lajos IX. k. 144–145.

<sup>266</sup> PH 1848. febr. 15. No. 1036. 125–126.

szolgai módon alávetné magát.<sup>267</sup> Lónyay elmondta, hogy mind Szent-Iványi Károly, mind az ő indítványa köszönetet akart mondani az uralkodónak a nyilatkozatért, de ellentétben Szent-Iványival, ő úgy akarta értelmezni a leiratot, hogy az az új rendszert megszüntetettnek jelenti ki.<sup>268</sup>

Az elkövetkező napok vitáiban végül is a kossuthi álláspont győzedelmeskedett, ti. hogy visszatérnek a sérelmek részletes tárgyalására. Február 8-án megindult a pártok közötti egyezkedés, hogy olyan feliratot szerkesszenek, amely az ellenzéknek is kielégíti. Ezt a tanácskozást a délután folyamán Szemerénél tartották, s részt vett rajta Kossuth, Bernáth Zsigmond, Tomcsányi József, Pázmándy, Babarczy, Somssich és Lónyay Menyhért is.<sup>269</sup> Kossuth és Szemere február 9-én részt vettek azon a Somssich Pálnál tartott konferencián, amelyen Babarczy Antal és Széchenyi is jelen voltak, s amelynek során végre sikerült egy új feliratszerkezetet kialakítani. Ezt maga Szemere fogalmazta meg.<sup>270</sup> A nádor ezt megpróbálta elfogadtatni a főrendekkel, de az országbíró és mások néhány szó kihagyását kívánták. Kossuth ezzel megpróbálkozott, de miután az ellenzék többsége erre nem volt hajlandó, ő és Szemere megmakacsolták magukat, s a felirati tervezet eredeti formájában került a kerületi ülés elé, amely azt 11-én el is fogadta.<sup>271</sup>

Szemere fellépését Lónyay Menyhért szerint valójában a hivatalvállalás vágya motiválta. Eszerint közte és Zsedényi Ede kancelláriai referendárius között titkos alku született: a rendek megbuktatják Apponyit, Zichy Ferenc gróf lesz a fő-, Zsedényi az alkancellár, Szemere pedig Zsedényi helyébe lép.<sup>272</sup> Szemere Széchenyinek utóbb azzal magyarázta a beregi indítvánnyal kapcsolatos eljárását, hogy nem akarta Kossuthot egymagában ereszteni egy előnyös területre.<sup>273</sup> Ugyanakkor Perczel Mór amiatt bírálta, mert a leirat vitájában kijelentette, hogy a szabad királyi városok belrendezésével kapcsolatban hajlandó az alkudozásra.<sup>274</sup>

A nem túl jóindulatú verziót igazolni látszik, hogy Szemere a vukovár–fümei és a középponti vasút koncepciója körül kialakult vitában Kossuth ellen és Széchenyi mellett nyilatkozott.<sup>275</sup> Szemere nyilván ott volt a február 16-án tar-

<sup>267</sup> KLÖM XI. 512–513. Nem tudni, Szemere honnan vette az információt, de tény, hogy Ausztria 1848 elején valóban kölcsönt kért Oroszországtól, s a cár meg is ígért 6 millió ezüst rubelt; ám 1848. áprilisában — a bécsi eseményekre tekintettel — megtagadta a kölcsön folyósítását. *Andics Erzsébet: A Habsburgok és Romanovok szövetsége.* Bp., 1961. 46., 204., 220.; *Ian W. Roberts: Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary.* London, 1991. 9–10.

<sup>268</sup> PH 1848. febr. 15. No. 1036. 125–126. Ld. még KLÖM XI. 511. és 515.

<sup>269</sup> *Lónyay Menyhért* 56.; *Viszota Gyula* II. CCLXXXVII.

<sup>270</sup> SZIN VI. 722–723.; *Viszota Gyula* II. CCLXXXVII. A fogalmazványt ld. MOL Szemere kb. ir. 5. tétel. A kézirat datálására ld. Barta Istvánnak a kéziratban található kéziratot megjegyzését.

<sup>271</sup> *Lónyay Menyhért* 56–57.; *Horváth Mihály* III. 322.; *Viszota Gyula* II. CCLXXXVII–CCLXXXVIII. – *Pulszky Ferenc* I. 307. Horváth szövegét félreértve így ír: Február 10-én Szemere terjesztette elő a választ, „mely csak hangban különbözik Kossuthétól.”

<sup>272</sup> *Lónyay Menyhért* 53.

<sup>273</sup> 1848. febr. 10. SZIN VI. 724.

<sup>274</sup> Perczel – Kossuth, Kömlöd, 1848. febr. 18. MOL Kossuth-ir. No. 366. Közli V. V. *Waldapfel Eszter* I. 74.

<sup>275</sup> Az egész ügyre ld. *Viszota Gyula* II. CCXC–CCCIII.; *Gergely András: Kísérlet a magyar politikai erőviszonyok átrendezésére az 1848-as forradalom előtt (A fümei vasút vitája az utolsó rendi országgyűlésen).* (In:) *uő.: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról.* Bp., 1987. 323–379.; *uő.: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fümei vasút.* Bp., 1982.; *Kosáry Domokos,* 2002. 437–446.



tott első ülésen is, de nem szólalt fel; Széchenyi szerint „igen nagy habozásban van.”<sup>276</sup> Széchenyi a pest-fiumei vonal támogatására február 17-én „egy saftig”<sup>277</sup> levélben kapacitálta Szemerét, meglehetősen övön aluli érveléssel: „Azt mondják, a közlekedés dolgában Ön is tervem ellen, a vukovári terv mellett van. Én nem hiszem, míg saját magától nem hallom, mert hogy Ön őszintén oly terv mellett lehetne, mely legfőképp a bánsági svábok, szerb sörtegazdák és oláh sószállítók számára építve, egyetlen egy magyar falun sem menne keresztül – azt én nem hiszem.” Széchenyi szerint „itt van pillanata, mikor a számolóknak kezdet fogniok kell, miszerint hazai ügyeink az entusiasmus és phantasia köréből elvégre kiemelve, a gyakorlati térre állíttassanak.” Végül kérte Szemerét, „Istennért, ne csináljunk vasutak- és csatornákból is pártkérdést,”<sup>278</sup> Ám a levélre Szemere nem válaszolt. „Úgy látszik, fitymál” – írta naplójába Széchenyi.<sup>279</sup>

A vita lényege az volt, hogy a Kossuth (és a legtöbb megye) által támogatott vukovár-fiumei, vagy a Széchenyi frissen megjelent közlekedésügyi javaslatában kifejtett, budapest-fiumei vasút tervének adjanak-e elsőbbséget. A február 18-i és 19-i ülésen Szemere még hezitált. „Szemere még nem tudja, merre forgassa a köpenyegét” – írta róla Széchenyi titkárának, Tasner Antalnak.<sup>280</sup>

Miután Széchenyi és a centralisták, köztük Eötvös, úgy vélték, hogy ez az a kérdés, amelyben Kossuthot meg lehetne buktatni, Eötvös február 19-én baráti levélben kérte Szemerét a budapest-fiumei vasútterv támogatására.<sup>281</sup> A dolognak nemcsak napi politikai aktualitása volt: a vukovár-fiumei vasútvonal elsősorban a horvát-szlavón, míg a budapest-fiumei vasút elsősorban a magyar területek számára lett volna előnyös; a vukovár-fiumei terv erősíthette a meglévő horvát önállósági törekvéseket, a budapest-fiumei pedig Horvátország gazdasági integrációját is elősegíthette. Széchenyi szerint Szemere a 19-i ülésben ugyan nem nyilatkozott Széchenyi terve mellett, „de egyenesen számos okoknál fogva a vukovár-fiumei, vagy inkább szlavóniai-vukovár-károlyvári (már így nevezzük Kossuth iszonyú haragjára) ellen.” Széchenyi szerint Szemere „szellemi, nemzeti és politikai okoknál fogva elsőbbséget ad” a pest-fiumei vonalnak. Február 20-án Széchenyi ennek alapján már úgy vélte, „Szemere egészen velünk van.”<sup>282</sup> A február 21-én tartott választmányi ülésen a 21 megjelent közül 11 fő, köztük Szemere, a pest-fiumei, három fő a mohács-fiumei, míg hét fő a vukovár-fiumei vonalat pártolták. Szemere meggyőzésében némi szerepe Eötvös József baráti levelének is lehetett.<sup>283</sup>

<sup>276</sup> Az első ülésre ld. a meghívót. Közli *Viszota Gyula* II. 1043–1044. Szemere habozására ld. Széchenyi – Tasner Antal, Pozsony, 1848. febr. 17. Közli *Majláth Béla* III. 580–582.

<sup>277</sup> Széchenyi – Tasner Antal, Pozsony, 1848. febr. 17. Közli *Majláth Béla* III. 581.

<sup>278</sup> Széchenyi – Szemere, Pozsony, 1848. febr. 17. Sk. fogalmazvány. MTA Kt. K 200/3. (Érdekes módon sem Majláth Béla, sem Bártfai Szabó László nem közli.)

<sup>279</sup> SZIN VI. 727. V. ö. *Majláth Béla* III. 581.

<sup>280</sup> *Majláth Béla* III. 583. és SZIN VI. 729.

<sup>281</sup> Eötvös Szemeréhez írott levelére ld. Eötvös febr. 19-én Széchenyihez írott levelét. Közli *Eötvös József*, 1976. 193–194.

<sup>282</sup> Széchenyi – Tasner Antal, Pozsony, 1848. febr. 20. Közli *Majláth Béla* III. 585. Ld. még *Lónyay Menyhért* 60.

<sup>283</sup> Ld. erre Széchenyi febr. 21-én Kovács Lajoshoz intézett levelét, közli V. V. *Waldapfel Eszter* I. 78.

Szemere február 14-én bejelentette, hogy a városok rendezéséről szóló törvényjavaslattal kapcsolatban módosításokat dolgozott ki.<sup>284</sup> Február 16-án felszólalt a vitában, s azt javasolta, hogy a községi és az országos választói cen-zust különböztessék meg; illetve, „hogy a városok közt e tekintetben, a fővárost véve csak ki, nem tevén különbséget, mind az egyik, mind a mási országszerte egyenlő legyen.”<sup>285</sup> Február 18-án nagy beszédben indokolta 16-i javaslatát, többek között arra hivatkozva, hogy az emberek többségét a helyi ügyek jobban érdeklik, mint az országos politika kérdései, s ezért tanácsos a községi választá-sok alkalmával a lakosok nagyobb részének választójogot adni. Európai és ame-rikai példákra hivatkozva állította, hogy a községi választói census mindenütt alacsonyabb, mint az országos; kivételt csak Budapest esetében tett volna, ahol egyenlő cen-zust javasolt.<sup>286</sup> Február 19-én újabb módosítási javaslatokat ter-jesztett elő, amelyeket a kerületi ülés el is fogadott.<sup>287</sup> Február 21-én a háromfé-le cen-zuson (ingatlan vagyon, iparűzés, intelligencia) kívül kvalifikációk szapo-rítása ellen szólt.<sup>288</sup> Rövid, értelmező jellegű felszólalásokat tett február 23-án és 24-én is.<sup>289</sup> Február 25-én a városi tisztviselők felelőssége ügyében ajánlotta a javaslat módosítását.<sup>290</sup>

Ezt követően napokig egyetlen felszólalásáról sem tudunk, amit nyilván a politikai fejlemények magyaráznak. Legközelebb március 10-én szólalt meg, ami-kor az ülés elején Szentkirályival együtt bejelentette, hogy a közteherviselési vá-lasztmányt másnapra fogják összehívni, s hogy elkészült az évenkénti országgyű-lésről szóló törvényjavaslat. A városi törvény vitájában Kossuthhoz hasonlóan azt javasolta, hogy a városokban kinevezendő tisztviselők fizetése egyenlő legyen a ha-sonló tisztséget viselő megyeiekkel. Szemere szerint igaz, hogy a megyei fizetések alacsonyak, de a megyei tisztviselők többsége jómódú nemes, „s amilyen a fizetés, olyan is a szolgálat, s ezen állapot a megyékben is rendezést kíván.” Ha a városi tisztviselőket nem fizetik rendesen, a kormány a saját embereit kétségkívül segíte-ni fogja közülük, a becsületes polgármesternek pedig semmit sem fog adni.<sup>291</sup>

Amikor 1848. február 25-én Kossuth az ellenzék konferenciájában java-solta, hogy az ellenzék kérjen alkotmányt az örökös és az itáliai tartományok-nak, illetve kérje a kormányzatot az Itáliában állomásozó magyar hadsereg ha-zahozatalára, a másnap, 26-án folytatódó vitában Szemere is az ellenzék között volt. Az ellenzék legfőbb ellenérve az volt, hogy ha az indítványt benyújtják, Ausztria olyan pénzügyi válságba kerülhet, amelynek következményei kiszá-míthatatlanok.<sup>292</sup> Szemere beszédében állítólag arra is utalt, hogy egy ilyen in-dítvány „Don Quijote-i szájhősség lenne”, hiszen abszurd dolog úgy másoknak

<sup>284</sup> PH 1848. febr. 24. No. 1041. 152.

<sup>285</sup> PH 1848. febr. 27. No. 1043. 162.; KLÖM XI. 543.

<sup>286</sup> PH 1848. febr. 27. No. 1043. 163–164.; KLÖM XI. 545.

<sup>287</sup> PH 1848. márc. 2. No. 1045. 173–174.

<sup>288</sup> PH 1848. márc. 2. No. 1045. 175.

<sup>289</sup> PH 1848. márc. 3. No. 1046. 182–183.

<sup>290</sup> PH 1848. márc. 5. No. 1047. 185.

<sup>291</sup> PH 1848. márc. 16. No. 1053. 218–219.

<sup>292</sup> SZIN VI. 734.; KLÖM XI. 614.; *Lónyay Menyhért* 61.; *Joseph Andrew Blackwell* 123–124.; *Kemény Zsigmond*, 1982. (1850.) 294. Ld. még *Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp., 1971. 20–21.

követelni alkotmányt, hogy közben „a meglévő magunkét életbe léptetni nem bírjuk”, s úgy követelni a magyar katonaság hazahozatalát, hogy „nem bírjuk meggátolni, hogy a magyar hadseregből mintegy 60.000 ne mészárolja az olaszok leghűbjeit?”<sup>293</sup> Szemere tartózkodásának lehetett még egy magyarázata: úgy tűnik, még mindig abban reménykedett, hogy a kormányzat rávehető a felelős kormány és az évenkénti országgyűlés követelésének teljesítésére.<sup>294</sup>

Március 1-jén megérkezett a párizsi forradalom híre, március 3-án Kossuth megtette nevezetes felirati indítványát, amely lényegében a február végén előterjesztettek tartalmazta. Szemere is azok között volt, akik a párizsi fordulat után következetesen támogatták Kossuthot és Batthyányt.<sup>295</sup> Széchenyi meghívta a március 12-én a további teendőkről tartandó tanácskozásra, de Szemere ezt nem láttamozta, s ottani szerepléséről nem ismerünk részleteket.<sup>296</sup> Március 14-én követtársával, Bük Zsigmonddal együtt követjelentésben számolt be Borsod megye közönségének a bécsi forradalomról, a Kossuth-féle felirati javaslat elfogadásáról, s a másnap Bécsbe indítandó országgyűlési küldöttségről.<sup>297</sup> Ugyanezen a napon az alsó- és a felsőtábla 53 más tagjával együtt ő is aláírta azt a levelet, amelyben a bécsi eseményekre való tekintettel Pozsonyba hívták Deák Ferencet.<sup>298</sup> Szemere ott volt az országgyűlés által március 15-én Bécsbe indított küldöttségben is; pontosabban, ő maga már hajnalban Bécsbe utazott, s délután 2 órakor a bécsi hajóállomáson csatlakozott a hajóról kiszálló küldöttekhez.<sup>299</sup> Eötvöshöz és Szalayhoz hasonlóan némi derűtséggel figyelte Kossuth bécsi népszerűségét.<sup>300</sup>

A feliratról folytatott bécsi tárgyalások során azonban nem játszott különösebb szerepet; legalább is a források nem szólnak erről. Március 17-én délután fél hatkor tért vissza az országgyűlési küldöttség soraiban Pozsonyba, s követtársával, Bük Zsigmonddal együtt azonnal jelentésben számolt be Borsod megye közönségének a küldöttség bécsi fogadtatásáról és Batthyány Lajos miniszterelnöki megbízatásáról. „Rendkívüli események” – szölte a (nyilván Szemere által fogalmazott) jelentés. „Utasításaink aligha nyújtanak elég alapot, bizodalomért esedezünk.” (Azaz, arra kérték a megye közönségét, hogy tekintsen el a követutastítás betartásától.) „Jelen korban a hazát csak rendkívüli szabályok tarthatják meg. Mi cselekszünk a megye elveinek értelmében, és számolni fogunk Istennek és küldöinknek becsületes eljárásunkról.”<sup>301</sup>

<sup>293</sup> A beszédre ő maga emlékezett így, Kossuthról írott jellemrajzában. *Szemere Bertalan*, 1990. 226.

<sup>294</sup> Szemere és Szentkirályi ezzel indokolták Joseph Andrew Blackwell előtt magatartásukat. *Joseph Andrew Blackwell* 123–124. Ld. erre még Széchenyi 1848. febr. 29-i és márc. 1-jei naplóberegjegyzéseit. SZIN VI. 736. és 738.

<sup>295</sup> Széchenyivel márc. 8-án beszélt Vay Miklós esetleges királyi biztosi kiküldetéséről (?). SZIN VI. 741.; *Viszota Gyula* II. CCXVI.

<sup>296</sup> Közli *Viszota Gyula* II. 1045–1047. és Széchenyi István válogatott művei. S. a. r. Gergely András, Spira György és Sashegyi Oszkár. Bp., 1991. II. k. 390–391. A tanácskozásra ld. SZIN VI. 743.

<sup>297</sup> Közli: A rendszerváltás folyamata az 1848–49-i forradalom és szabadságharc első hónapjaiban. Válogatott dokumentumok. Szerk. Jároli József. Bp., 2001. 95–96. (továbbiakban *Jároli József*, 2001.)

<sup>298</sup> Közli *Molnár András*, 2007. 739–740.

<sup>299</sup> PH 1848. márc. 18. No. 2. 232.; *Orczy Gyula*: A bécsi küldöttség. Századok, 1898. 846–847. (a szerző Szemere jurátusa volt); *Spira György*: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Bp., 1964. 19. (20. jz.)

<sup>300</sup> Blackwell – Ponsonby, Pozsony, 1848. márc. 19. Közli *Joseph Andrew Blackwell* 132.

<sup>301</sup> Közli *Jároli József*, 2001. 122.

A Pozsonyba való visszatérés után rövidesen kezdetét vette a törvényhozási munka, amelyben Szemere ismét komoly szerepet játszott; március 23-án pedig Batthyány Lajos immár a megalakítandó kormány belügyminisztereként jelentette be Szemerét az országgyűlés előtt. Mindez azonban már az életpálya következő fejezetének részét alkotja.

### *Összegzés*

Szemere az 1830-as évektől kezdve tudatosan készült a politikusi pályára. Politikussá érését és látókörének kitágulását alapvetően befolyásolta az 1836–1837. évi külföldi út. Szemere először itt tapasztalta, hogy azok az intézmények, amelyeknek Magyarországon egyelőre se hírük, se hamvuk, mennyivel működőképesebbé, „lakályosabbá” teszik Nyugat-Európa államait. Reformkori programja, ha nem is volt egyéni, kétségkívül egyike a legkiterjedtebbeknek, leginkább sokszínűeknek. Szemere is alapvetően a sérelmi-nemzeti politika oldaláról kapta az indíttatást, erre mutat az is, hogy első beszédeit a szólásszabadság megsértése és a magyar nyelvű államélet ügyében tartotta. Szemere azonban — akárcsak Kossuth — jól tudta, hogy ezekkel a témákkal nyerhetők meg a reform ügyének azok a nemesi tömegek, amelyeknél az úrbéres reform vagy a közteherviselés felvetése csak egyöntetű elzárkózást vont volna maga után.

A nyugati utazás után jelent meg Szemere programjában a büntetőjog, ezen belül a börtönügy reformja, az esküdtszék, a közteherviselés, az országos szintű rendvédelem, a különböző segélyegyesületek létrehozásának igénye. Külön kiemelendő az a munkásság, amit a halálbüntetés eltörlése érdekében folytatott. Az 1843–44. évi országgyűlésen Szemere már ezeket az eszméket képviselte, igen magas színvonalon. Az ő nevéhez fűződik az írói és művészi jogvédelem gondolatának felvetése is, de felszólalt a bányatörvény vitájában is. Igen aktív szerepet játszott a magyar államnyelvről folytatott vitákban, s ezekhez szorosan kapcsolódott a polgárjogok megadásával, a honosítással kapcsolatban kifejtett munkássága. Szemere önálló magyar államot akart, ezért is küzdött olyan vehemensen Horvátország szeparatiztikusnak ítélt törekvéseivel szemben. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy míg a politikai jogok megadását a magyar nyelv tudásához kötötte volna, addig a polgárjog megadásánál ezt nem tekintette volna feltételnek. A polgári jogegyenlőség, illetve a jogkiterjesztés ügyét szolgálták a városi reformmal kapcsolatban mondott beszédei is.

Szemere a reformkor valamennyi nagy kérdésével kapcsolatban kifejtette véleményét, egyet kivéve: ez a jobbágykérdés, a jobbágyrendszer felszámolásának kérdése volt. Kétségtelen, hogy a közteherviseléssel, a polgári jogok kiterjesztésével, a törvény előtti egyenlőséggel kapcsolatban kifejtett nézetei kapcsolódtak e kérdéshez, de egyetlen megnyilvánulását sem ismerjük azzal kapcsolatban, hogy miként képzelte el a jobbágyrendszer felszámolását. Ennek okait csak találgathatjuk. Fel kell azonban hívnunk a figyelmet arra, hogy Szemere a reformkor „praktikus” politikusai közé tartozott. Az 1832–36-os országgyűlésnek az örökváltság kérdésében elért csekély eredménye, az önkéntes örökváltság 1840 utáni csekély hatása is arra indíthatták, hogy elsősorban olyan ügyekkel foglalkozzon, amelyek a feudális rendszert úgy teszik elviselhetőbbé, hogy közben előkészítik a polgári átalakulást.

Reformkori pályája és politikai arculata sok szempontból rokonítható Batthyányéval. Mindkettőjük nézeteit befolyásolta a széles körű olvasottság (bár ez a reformer elit többségéről elmondható). Széchenyi, Eötvös, Pulszky és Gorove István mellett Szemere és Batthyány voltak azok a politikusok, akik működés közben is látták a polgári demokrácia intézményrendszerét, s ily módon sokkal megalapozottabb nézeteik voltak ezekről (s a nemzetközi politikáról is), mint azoknak, akik csupán elméleti ismeretekkel rendelkeztek ezekről.

Szemere politikusi rutinját a megyében szerezte, Batthyány időnként ugyan szintén részt vett Vas és Fejér megyék közgyűlésein, de politikussá nem ezeken, hanem az országgyűléseken érett. Ugyanakkor mind Batthyány, mind Szemere elsősorban a már említett praktikus ügyekre, illetve az ellenzék egybetartását lehetővé tevő közjogi-nemzeti kérdésekre koncentrált az 1843–1844. évi országgyűlésen.

Batthyány főrendi ellenzéki vezető szerepe 1843–44-ben egyértelművé vált; Szemere 1843–44-ben Klauzál mellett volt az alsótáblai ellenzék egyik vezetője, anélkül azonban, hogy a tényleges vezetésre aspirálhatott volna. Talán csak 1847-ben, a programalkotás időszakában volt némi halvány esélye a köznemesi ellenzék vezetésének *ideiglenes* megszerzésére.

Mindketten komoly elméleti képzettséggel rendelkeztek, de míg ez Szemerében az elméleti kérdések iránti fogékonysággal párosult, Batthyány nem nagyon foglalkozott ilyenekkel. Jellemző, hogy míg Szemere az „Utazás külföldön” hasábjain vagy fél tucat elméleti tanulmányt helyezett el, s a halálbüntetésről szóló munkája komoly teoretikus hajlamról tanúskodik, addig Batthyány egyetlen fennmaradt önálló munkáját az ikervári cukorgyárról, tehát egy teljességgel gyakorlati tárgyról írta (vagy íratatta).<sup>302</sup> Jellemző, hogy amikor 1847. februárjában Deák felvázolta neki az ellenzéki program alapelveit, azt rögtön megértette, hogy Deák fontos dolgokat mond, de azonnal megírta Telekinek, hogy jobb lenne, ha Teleki vagy Kossuth, vagy mindketten eljőnnének Deákhöz, mert „annak nem fogjátok hasznát venni, amit nekem Feri szóval mondott, mert én azt stylusba foglalni nem tudom”.<sup>303</sup> Szemere viszont úgy jelent meg az 1847. márciusi ellenzéki tanácskozáson, hogy vitte a saját ellenzéki programtervezetét, amely megpróbálta kiegyenlíteni az ellenzék különböző csoportjai közötti nézeteltéréseket. Batthyány practicizmusára jellemző, hogy ő pártolta Szemere tervezetét, ellentétben Kossuthal.<sup>304</sup>

Kettejük személyes viszonyáról szinte semmit sem tudunk. Kemény Zsigmond azt állítja, hogy Szemere összeférhetetlen volt Batthyányval, s „személyesen is majdnem ellenségek valának”. Batthyány „az angol arisztokratikus szabadelvűséget képviselte, míg Szemere a térszínítés [egyenlősítés] és a francia demokrácia embere volt”.<sup>305</sup> Batthyány általában nem barátkozott rangban alatta lévőkkel (Deák és Bezerédj István a kevés kivétel közé tartozott), s még az 1843–44-től fő szövetségesévé váló Kossuthhoz sem fűzte személyes barát-

<sup>302</sup> Közli Molnár András, 2007.

<sup>303</sup> Batthyány – Teleki László, Kehida, 1847. febr. 9. Közli Molnár András, 2007.

<sup>304</sup> Ld. erre Kemény levelét Kemény Zsigmond, 2007. 93–97.

<sup>305</sup> Kemény Zsigmond, 1982. (1850.) 316–317. Varga János, 1982. 1206., 1207. szerint az egyik ok éppen az volt, hogy Szemere általánosabb formában említette az örökválság kérdését.

ság. Keménynek Batthyány és Szemere ellenséges viszonyáról szóló állítását azonban semmi nem támasztja alá.

Tudjuk, hogy Batthyáynak 1841 körül bizonyos fenntartásai voltak Kossuthal szemben, de nem helyeselte Széchenyi Kossuth elleni fellépését. Szemere nem nyilatkozott a Széchenyi-Kossuth-vitában; Széchenyivel szembeni *személyes* ellenszenvé és radikálisabb nézetei miatt azonban inkább Kossuthhoz állt közel. Batthyány és Kossuth együttműködése 1843–44-től kezdve egyre szorosabbá vált, Szemere pedig — nyilván az ellenzéki programról folyó vitákban történt mellőztetése miatt is — 1847-ben a külvilág számára is érzékelhetően rivalizált Kossuthal.

Kettejük közül Batthyány volt a vérbeli politikus: Szemere ugyan az 1830-as években eldöntötte, hogy a politikusi pályára lép, de közben tudósi és szépírói ambíciói is megmaradtak. „...kötelességeim közé tartozott azzal bajlódni, szenvedélyem az soha sem volt” – írta a politikáról 1852-ben rokonának, Szemere Miklósnak.<sup>306</sup> Batthyáynál a kettő, kötelesség és szenvedély találkozott egymással.

Politikusi eszköztáruk is eltérő volt: természetesen mindketten éltek politikai szónoklatok eszközével, de kettejük közül kétségtelenül Szemere volt a jobb szónok. Horváth Mihály szerint „Szemere magába zárkózóbb volt mindnyájánál; véleménye nehezen s csak legkésőbbben volt tudható; de művészi szónoklata mindig tanulságot s élvezetet nyújtott. Ritka ember tudja gondolatait oly szabatosan kifejezni, mint ő, ki még a rögtönzés hevében sem mondott soha többet, mint mennyit mondani akart, nem használt soha más kifejezést, mint amely éppen megkívántatott gondolatának nyilvánítására”.<sup>307</sup> A Szemerét szívesen bíráló Pulszky szerint „ő is nagy mestere volt a szónak, rögtönzött beszéde is mindig szabatos volt, kimért s európai színű, de mégsem gyűjtött soha; az ember érezte, hogy a vita hevében sem mond soha többet, mint amennyit mondani akart, holott Kossuth elragadtatva szónoklatának árjától, néha olyanokat is mondott, melyeket higgadtabb pillanataiban megbánt; de a nemzet könnyen megbocsátja s elfelejti az ily hibát, míg Szemere szabatosága idegenséget szült, a nép soha nem tudta magát azonosítani vele”.<sup>308</sup>

Batthyány nem volt rokonszenves személyiség: a reformkorban is gyakoriak voltak személyes konfliktusai nemcsak politikai ellenfeleivel hanem elvbárátaival. Ugyanakkor határozott személyisége és vitathatatlan tekintélye révén alkalmas volt az ellenzéki egység megteremtésére és megőrzésére. Pulszky szerint „Szemere személyisége nem volt soha rokonszenves”,<sup>309</sup> Pálffy János pedig, akivel 1848-ban az Országos Honvédelmi Bizottmányban dolgoztak együtt, „szegődékeny jelleműnek” nevezte Szemerét.<sup>310</sup> Vadnai Károly, aki gyermekként és fiatalemberként ismerkedett meg Szemerével, úgy vélte: „...a maga egész teljességében inkább volt a »modern európai«, mint az akkori »magyar« típusa. S tán

<sup>306</sup> SzB – Szemere Miklóshoz, Párizs, 1852. okt. 23. Közli *Perényi József* 41.

<sup>307</sup> *Horváth Mihály* III. 265.

<sup>308</sup> *Pulszky Ferenc* I. 298.

<sup>309</sup> *Pulszky Ferenc* I. 101.

<sup>310</sup> *Pálffy János: Magyarország és erdélyi urak.* S. a. r. Szabó T. Attila. Kolozsvár, é. n.124.

ez okozta, hogy nagyra becsülték ugyan, de valami melegen nem szerették. Az akkori idő egy lényeges vonása: a szellem lángolása nem volt meg nála, de a forradalmivá lett férfi erélye annál inkább megvolt”.<sup>311</sup>

Szemere kétségtelen történelmi érdemei közé tartozik, hogy ő volt az első, aki a reformellenzék párttá alakulását javasolta. A reformpolitikusok többsége elegendőnek vélte, ha a reformerek csak az országgyűlésen alkotnak „pártot”. Szemere azonban részint nyugati tapasztalatai, részint Borsod megyei működése során rájött arra, hogy a tényleges hatalmi eszközök híján lévő reformerek csak akkor erősíthetik pozíciójukat a következő országgyűléseken, ha akcióikat az országgyűlések közötti időszakban is összehangolják. E szempontból hamarabb ismerte fel az 1843–1844-es országgyűlés tanulságait, mint politikustársainak többsége, amit nem csodálhatunk, hiszen ellentétben a reformellenzék más vezetőivel, Szemere folyamatosan részt vett a megyei politizálásban, s nem az országos fórumot jelentő vezérmegyében, Pestben, mint Kossuth, hanem egy olyan, tipikusnak tekinthető törvényhatóságban, mint Borsod.

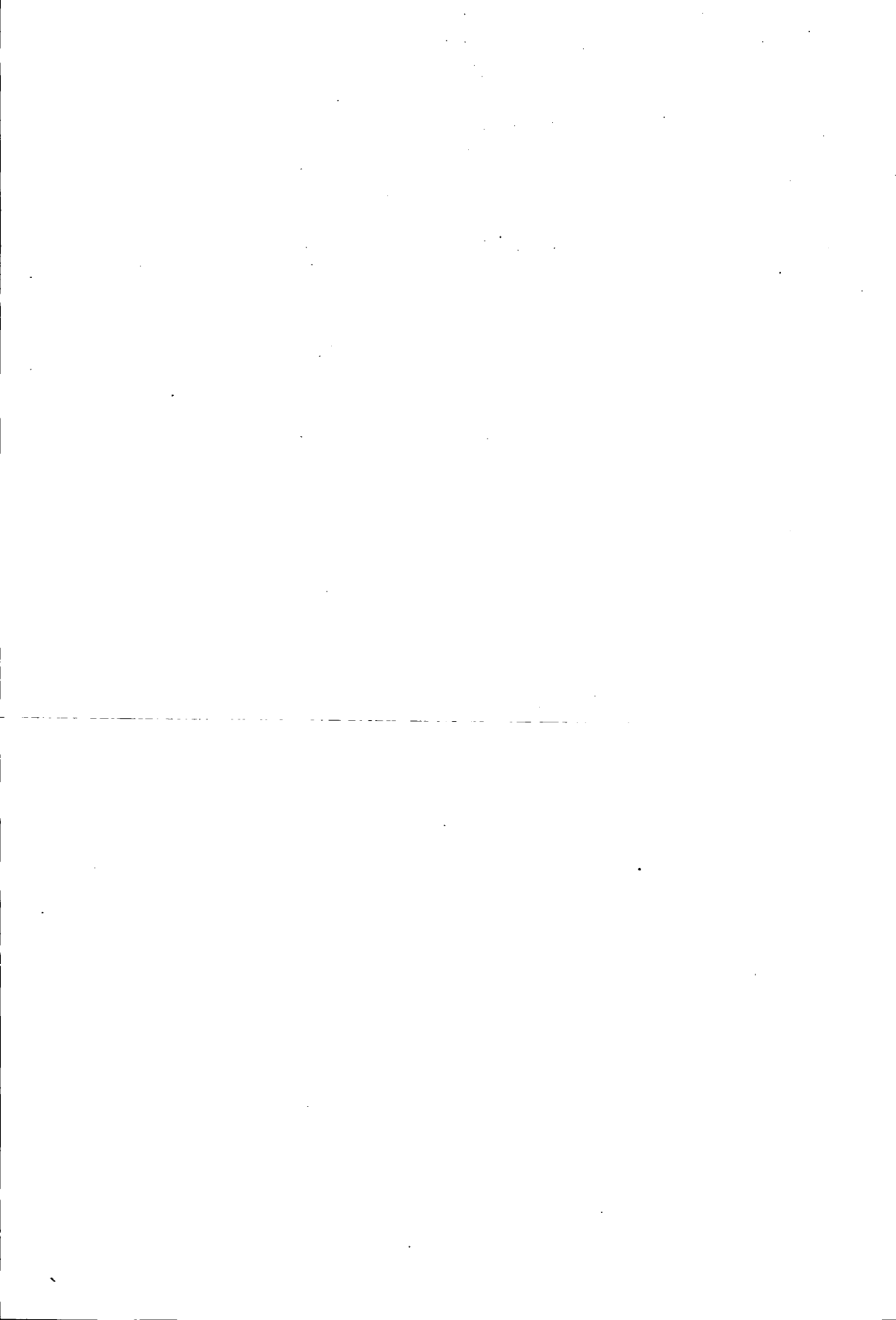
#### BERTALAN SZEMERE IN THE REFORM ERA

by *Róbert Hermann*  
(Summary)

The study reconstructs the career of Bertalan Szemere, minister of home affairs in the first independent Hungarian government, between 1812 and 1848, upon the historical literature, source publications and his own extant correspondence. The first chapter deals with the family as well as with the studies of Bertalan and the intellectual influence of the college of Sárospatak. The second chapter is consecrated to the reform parliament of 1832-1836. The third chapter depicts the journey of Szemere to Western Europe in 1836-1837 and the consequent publication and reception of his experiences. The fourth and fifth chapters analyse Szemere's activities in the county and as a journalist. The sixth examines his role in creating a unified opposition, whereas the seventh deals with his activities at the diet of 1847-1848. In the conclusion of the study the author examines the similar and dissimilar features in the parallel careers of Bertalan Szemere and Lajos Batthyány in the Reform Era.

---

<sup>311</sup> *Vadnai Károly*: Az Avas alatt. (Emlékezés az iskolás időre). In: *Elmúlt idők*, Bp., 1886. 11.





*Raáb Renáta*

## **AZ 1848–49. ÉVI MAGYARORSZÁGI ESEMÉNYEK SCHLESWIGI VONATKOZÁSAI OSZTRÁK ÉS DÁN DIPLOMÁCIAI IRATOK TÜKRÉBEN**

*Bevezetés*

Mikor 1999-ben megírt, zömében dán sajtóanyagra támaszkodó szakdolgozatom konklúziójaként megállapítottam, hogy az 1848/49-es forradalom és önvédelmi háború komoly tényezőként jelentkezett Dánia politikai életének és a hároméves schleswigi háború alakulásában, azonnal felötlött bennem a kérdés, hogy ezt a megállapítást vajon korabeli diplomáciai iratok, azaz levéltári források is alátámasztják-e, vagy „csak” egyszerűen egy sajtóvisszhangról van szó, amely a politikai közvéleményre ugyan befolyással bírt, de a gyakorló hivatásos diplomatákra és politikusokra nem? A kérdésre megnyugtató választ magyarországi 1848/49-es forrásokban hiába keresne az ember, hiszen a Magyar Királyságnak, mint az Osztrák Császárság egyik alkotórészének az 1848/49-es függetlenedési kísérlete ellenére sem sikerült külpolitikai önállóságot kivívni, képviselőket létesíteni. Kossuth Lajost és František Palacký-t ugyanúgy báró Vrints képviselte Koppenhágában Ausztria követeként, mint báró Jellačićot vagy Franz Schuschkát, ha nem is egészen az általuk elképzelt módon. Ezért a magyar 1848/49-es események nemzetközi, így észak európai összefüggéseinek megismeréséhez osztrák és dán követjelentések, illetve követutasítások feldolgozásán keresztül vezet az út, amelyek fontos forrásai nemcsak az osztrák, de a cseh, lengyel, olasz és magyar történelemnek is.

Tévedés lenne azonban kizárólag a magyar forradalom és az 1848–50-ig tartó hároméves háború (Treårskrigen), vagy ahogy a német történetírás nevezi, a schleswig–holsteini felkelés (Die schleswig–holsteinische Erhebung) közötti összefüggések iránti kíváncsisággal indokolni a témaválasztást. A schleswigi kérdés ugyanis ellentétben a magyar és osztrák történeti felfogással, nem egy marginális probléma, vagy egy periférikus tartomány története, hanem a német kérdés alfája és omegája volt, amelynek ráadásul az összes európai nagyhatalom kivétel nélkül aktív részese volt. Vagy ahogy Erich Marcks fogalmazta: „itt konvergálódott minden európai erő”.<sup>1</sup> Földrajzi fekvése (Balti-tenger kijáratára), dinasztikus–örökösödési, állam- és alkotmányjogi és nemzetiségi tényezőinek egyidejű jelenléte miatt a schleswigi ügy egy többdimenziós kérdés-

---

<sup>1</sup> *Erich Marcks: Die europäische Mächte und die 48er Revolution. Historische Zeitschrift 142 (1930) 79.*

komplexummá vált, amely a 19. század folyamán az európai nagyhatalmak kabinet-diplomáciájának állandó tárgyát képezte. Ezért a schleswigi kérdés, és a hercegség birtoklása miatt kirobbant hároméves háború, mint európai ügy és vele összefüggésben a Dán Monarchia külpolitikája önmagában is figyelmet érdemel.

Az alábbi tanulmány fő forrásanyagát a bécsi Haus-Hof und Staatsarchivban található osztrák követjelentések és a követutasítások mellett, a dán országos levéltár, a koppenhágai Rigsarkiv kiválasztott dán iratanyaga (a dán külügyminisztérium bécsi dán követhoz Bille-Brahe grófhhoz intézett követutasításai (Gehejmeregistratur 1848-52), illetve Bille-Brahe gróf 1848/49-es követjelentései) képezik. A politikai jellegű iratok mellett lehetőségem volt a Rigsarkiv Depertamentalia 1848-52 közötti ügynevezett követségi levéltár iratanyagát is áttekintenem, amely információt adott például a magyar, illetve osztrák seregben nem nagy számban szolgáló dán tisztekről. A levéltári forrásanyagon kívül a tanulmány fontos forrását képezik a nyomtatásban megjelent dán minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1848-52-ből. Figyelembe véve, hogy ellentétben az osztrák külpolitikával a dán külügyminiszter a közvélemény megnyilvánulására jelentős mértékben tekintettel volt, néhány alkalommal bevontam az 1848/49-es dán sajtó anyagát is. Hasonlóképpen felhasználtam az 1848/49-es magyar sajtó legprominensebb lapjainak megnyilvánulásait is.

### *A schleswigi kérdés kialakulása*

Napoleon utolsó csatlósa, a Dán Monarchia, amelyet 1815-ben a bécsi kongresszuson újjászerveztek, Európa hatalmi egyensúlyának egyik fontos pillérévé vált. Törökországhoz hasonlóan, a nagyhatalmak érdekszférájának ütközőpontjában, mint az „Északi Dardanellák”<sup>2</sup> ura, őrizte a Balti-tenger kijáratát, de meglehetősen gyöngé, befolyásolható, gyarmatai és társországai nélkül mindössze 58.000 km<sup>2</sup> területű állammá zsugorodott. A területi szempontból közép-német államok szintjére süllyedt Dánia, amelynek fővárosa az 1807-es angol bombázások következményeként romokban hevert, és fő büszkesége, a flottája a napoleoni háborúkban teljesen megsemmisült, magába foglalta mindenek előtt a királyságot (Kongeriget Danmark), amely 1846-os adatok szerint 1.400 000 lakossal rendelkezett és amelyet délről a Kongeå folyó határolt. A Kongeåtól délre, az Ejder folyóig terjedt Schleswig (dán nevén Slesvig/Sønderjylland) hercegség 360.000 lakosával. Schleswigit délről Holstein (480.000 fő), illetve a frissen szerzett Lauenburg (46.000 fő) hercegségek határolták. E két utóbbi hercegség egyúttal tagja lett a Német Szövetségnek is, ami kettős szuverenitáshoz vezetett és tartós bonyodalmak kialakulását vonta maga után. A

<sup>2</sup> Bille-Bráhe gróf, Dánia bécsi követe nevezi így találoán Dániát 1848. április 20-i NR. 36-os követjelentésében. (Rigsarkivet København, Udenrigsministeriet ØSTRIG DEPECHER 1848.) Máshol eddig a szakirodalomban nem találkoztam ezzel az elnevezéssel, viszont viszont Törökország-Dánia stratégiai helyzetének párhuzamára Lawrence Steffel is felhívja a figyelmet. (Lawrence D. Steffel.: The Schleswig-Holstein Question. (Harvard Historical Studies, 32.) Cambridge-Mass 1932. 8. Dániának azonban — Törökországgal ellentétben — bármennyire is törekedett rá, se 1848-ban, se 1864-ben nem sikerült „belerángatni az ügybe” a brit flottát. (Jesper Ridley: Lord Palmerston. Book Club Associates. London 1970. 572.)

monarchiához tartozott ezen kívül társországgként Izland és a Ferøer szigetek, tartományként Grønland, a dán nyugat-indiai szigetek (St. Thomas, St. Croix, St. Jan), az afrikai aranyparti kolóniák, valamint az indiai kolóniák (Trankebar).<sup>3</sup> Norvégia elvesztése és Lauenburg csatlakozása után megváltozott Dániában a nemzetiségi arány, hiszen megnőtt a német elem, amely már a lakosság 2/5-ét tette ki és a király Koppenhágában lényegében egy kettős monarchia fölött uralkodott. Nyelvi és kulturális szempontból az állam egy északi (dán) és egy déli (német) részre tagolódott, míg Schleswigben találkozott és keveredett a kettő. Schleswiget — amely mint alább látható lesz a történelem folyamán soha nem tartozott a német-római birodalomhoz, hanem mindig is dán hercegségnek számított —, Holsteinnel évszázadok óta együtt kormányozták és igazgatták. Ez a látszólag feloldhatatlannak tűnő ellentmondás tette Schleswiget a német és dán érdekek ütközőpontjává és 19. századi politikusok, diplomaták kedvenc, de egyre több fejfájást okozó történeti „csemegéjévé”.

1227-ben a bornhövedi csatában összeomlott a dán Balti-tengeri hatalom és Holsteinben a schauenburgi grófok megszerezték a hatalmat, amelyet részben arra használtak fel, hogy meghódítsák Schleswiget. 1326-ban sikerült először a schauenburgi grófoknak Schleswiget egyesíteni Holsteinnel és a dán király III. Christian 1440-ben Schleswiget hűbéri birtokként adományozta a Holsteinben kormányzó VIII. Schauenburgi Adolfnak, aki elsőként egyesítette a két hercegséget. Schleswig és Holstein azonban változatlanul különböző birodalmak hűbérei voltak. A 15. század fordulójára kialakult egy úgynevezett schleswig-holsteini nemesség, amelynek közös privilégiumai képezték a hercegségek közötti fő kapcsolatot (nexus socialis). Mivel VIII. Adolfnak nem volt utódja, a schleswig-holsteini nemesség, hogy elkerülje a két hercegség fenyegető szétválasztását 1460-ban az úgynevezett ribei szerződésben az oldenburgi házból származó I. Christian dán királyt választotta Schleswig és Holstein hercegének, akinek ezért cserébe privilégiumokat kellett biztosítani a schleswig-holsteini nemesség számára. Többek között ekkor kötelezte magát arra I. Christian, hogy Schleswig és Holstein hercegséget nem választja szét, hanem örökre „up ewig ungedeeft” megtartja. 1689-ben azonban a gottorpi hercegek megszerezték a szuverenitást Schleswig bizonyos területei fölött és ennek következtében alakultak ki Schleswig hercegség úgynevezett gottorpi hercegi részei a királyi birtokok mellett. IV. Frederik dán király csak 1721-ben lett ismét a hercegség teljes ura, amikor a dán sereg győzelmet aratott a Svédországgal szövetséges gottorpi herceg felett az északi háborúban. Az 1720-as békekötést, amely IV. Frederiket Schleswig hercegség korlátlan urává tette, Anglia és Franciaország is garantálta. Az orosz cárról az 1767. április 22-i pátenst és az 1773. június 1-i egyezmény garantálta a döntést. Schleswig 1721. augusztus 22-i betagolási (inkorporációs) pátenst az 1721. szeptember 3–4-i schleswigi hűbéreskü követte, amelynek során IV. Frederiknek, Schleswig új urának a schleswigi rendek hűbéresküt tet-

<sup>3</sup> A Dán Monarchiára vonatkozó adatok *Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen. I–II. G. E. C. Gads Forlag, København, 1959; I. 11., Claus Bjørn: Gyldendahl og Politikens Danmarkshistorie 1800–1850; Bind 10. Fra reaktion til Grundlov. Red. Olaf Olsen; Nordisk Forlag, Copenhagen; 122., Danmarkshistorie af Vagn Skovgaard Petersen, Bind 5. Gyldendal 1985. 3.*

tek. Míg a dán történeti felfogás az 1721-es hűbéri eskü pátensének szövegét úgy értelmezi, hogy amellet hogy a király Schleswig hercegség királyi részeit egyesítette a hercegség gottorpi részeivel, mint egységet egyidejűleg be is tagolta a dán koronába, azaz egész Schleswigben érvényessé vált az 1665-ös (Kongelov vagy Lex regia) dán trónöröklési, azaz nőági örökösödési rend, addig a német és schleswig–holsteini felfogás úgy tartja, hogy a hűbéresküvel nem történt más, mint Schleswig királyi és hercegi részeinek egyesítése, és a hercegi részeket csak Schleswig királyi részeibe, de nem a dán koronába tagolták be, azaz Schleswigt államjogilag csak perszonálunió fűzi a dán királysághoz és a dán abszolutizmushoz. A hűbéreskü nem egyértelműen megfogalmazott központi passzusának „selbigen Antheil (a gottorpi hercegi részek) mit dem Unserigen (a királyi részek) zu vereinigen und zu inkorporieren” értelmezése közötti nézeteltérés mindenesetre nemcsak Dánia 19. századi külpolitikáját határozta meg, de a mai napig megosztja a dán és német történésztársadalmat.<sup>4</sup> A vita eldöntésének reménytelenségét vetítette elő Palmerston, akit 1848–50-ig a hároméves háborúban közvetítéssel bíztak meg és akinek emiatt bőven volt alkalma elmélyedni Schleswig államjogi viszonyaiban. 1851-ben a következőket írta: „Ami a múltat illeti, Dánia, Schleswig és Holsten egymás közötti kapcsolatára vonatkozó események annyira váltakozóak és olyan bonyolultak voltak, hogy bátran válogathatsz a történelmi események közül, hogy a neked tetsző végkövetkeztetésre jussál, — jól emlékszem — állíthattam, hogy mindhárom rész önálló, hogy a hercegségek Dániától elválasztva unióban vannak, hogy Schleswig Holsteintől leválasztva uniót alkot Dániával, hogy mind Schleswig, mind Holstein Dánia alá van vetve, hiszen ezek közül mindegyik teóriát alá lehet támasztani azokból a tranzakciókból kifolyólag, amelyek az idők folyamán bekövetkeztek”.<sup>5</sup>

Az 1830-as évekig mindenesetre senkit nem foglalkoztatott komolyan a hűbéreskü pátensének központi passzusa és az abszolutista dán királyok — attól eltekintve, hogy nem hívták össze 1711-től a schleswigi és holsteini rendek közös gyűlését — nem okoztak törést Schleswig és Holstein eddig fennálló adminisztratív kapcsolatában. Ellenkezőleg. Amennyire tőlük telt igyekeztek erősíteni a köztük fennálló gazdasági, jogi kötelékeket, magukra vonva mindezzel később a dán nemzeti liberálisok kritikáját. Az abszolutista dán királyok politikája azonban, az Ausztriából is jól ismert egységpolitika (helstatspolitik), amely a birodalom egyes részei közötti szigorú egyensúly fenntartására — mint mindennél fontosabb célra irányult — az erősödő nemzeti mozgalmak hatására a 40-es évek elejére megingott. A főváros, Koppenhága, amely 1815-ig a Dán–Norvég Monarchiában kulturálisan, politikailag is egy virágzó birodalom központja volt, Norvégia lecsatolása után földrajzilag perifériára került. A hercegségek német ele-

<sup>4</sup> Jellemző a vitára, hogy Alexander Scharff német történész szinte egyetlen tanulmányában sem mulasztotta el refrénszerűen ismételni, hogy Holger Hjelholt állításai nem állják meg a helyüket, aki Scharff-fal szemben a középkori pátensek elemzésének eredményeképpen Schleswig dán koronába való betagolását hangsúlyozza. *Holger Hjelholt*: Om enevældens gyldighed i hertugdømmet Sønderjylland. Sønderjyske Årbøger, Halvbind 1945, *Holger Hjelholt*: Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721. Historisk Tidsskrift 10. R. IV. 1937

<sup>5</sup> *Holger Hjelholt*: Stat og Nation, Danmark mellem Tyskland og Norden. København 1972. 62–70., 63.

mei, amelyek mint fentebb történt rá utalás, tovább erősödtek a monarchián belül, észak helyett egyre inkább dél felé gravitálódtak. A dán–német ellentét először Schleswig hercegségen belül, majd a hercegségek és királyság vezetésén belül, míg végül a Dán Monarchia és a Német Szövetség között jelentkezett.

### *Márciusi napok a Dán Monarchiában*

Mire a 48-as párizsi februári forradalom híre megérkezett Koppenhágába, két egymással engesztelhetetlenül szembenálló, jól szervezett nemzeti liberális párt, az Orla Lehmann vezette úgynevezett *ejderdán* párt és a *schleswig-holsteini* német párt immár több mint egy évtizede ugrásra készen arra várt, hogy átvegye a politikai vezetést, felbontsa az eddigi egységállamot és gyakorlatban is megvalósítsa programját. Míg az ejderdán párt azt hirdette, hogy „Dánia ott végződik, ahol Németország kezdődik”, vagyis a két hercegség határát képező Ejder folyónál és Dánia függetlenségét csak úgy látta biztosítottnak, ha Holstein kiszakad a dán államból és Németországhoz csatlakozik, Schleswig viszont egy új szabad alkotmány által az eddiginél szorosabban kötődik a királysághoz, addig a schleswig-holsteini német párt az egyesített Schleswig és Holstein hercegségek önálló állammá alakítását, illetve ennek Németországhoz való csatlakozását tűzte ki legfőbb céljául. Az ejderdán párt a schleswig-holsteinek 1460-as „arisztokrata” privilégiumával szemben az 1721-es angol, francia illetve az 1773-as orosz nagyhatalmi garanciális egyezményekre hivatkozott.

1848. március 18-án a Rendsburgban összegyűlt schleswigi és holsteini rendek a forradalom hírére elhatározták, hogy a királyhoz küldöttséget menesztenek Koppenhágába egy 5 pontos programmal, amelyből a két legfontosabb, Schleswig és Holstein számára a közös alkotmány és Schleswig Német Szövetségbe való azonnali felvétele minden dán kormány számára elfogadhatatlan lett volna. Eközben a koppenhágai nemzeti párt reménykedve várt a schleswig-holsteini gyűlésről érkező hírekre. „Meglátjuk, hogy mit tesznek ma a schleswig-holsteinek Rendsburgban. Ha valami rosszat tesznek, az nekünk talán jó lenne, mert felizzíthatnánk itt a kedélyeket és megrohamozhatnánk a királyt”<sup>6</sup> – írta Carl Ploug a legnagyobb dán nemzeti liberális lap, a *Fædrelandet* főszerkesztője. A nélkül, hogy megvárta volna Orla Lehmann, a dán nemzeti liberálisok vezetője, hogy mit is határoztak a schleswig-holsteinek Rendsburgban, március 20-án gyűlést hívott össze a Casinoba, azzal az ürüggyel, hogy a schleswig-holsteinek kirobbantották a lázadást. Pár perc alatt megfogalmazott egy forradalmi követelést a királyhoz azzal a felhívással, hogy küldje el eddigi tanácsadót és a veszélyben olyan férfiakkal vegye körül trónját, akik „felnöttek a feladat nagyságához.” „Felhívjuk Őfelségét, hogy ne hozza a nemzetet abba a helyzetbe, hogy kétségbeesésében saját maga lépjen a tettek mezejére”<sup>7</sup> – hangzott a fenyegető mondat, amely annyi gondot okoz majd még később a dán diplomáciának. A petíció átadását azonban másnapra halasztották. Ugyanaznap március 20-án az ál-

<sup>6</sup> *Hans Vammen: Den københavnske „revolution” – martsdagenes nationalliberale magtøvertagelse. In: 1848 – det mærkelige år. Red. af Claus Bjørn. Museum Tusulanums Forlag, København Universitet 1998. 71.*

<sup>7</sup> *Bjørn, C.: Gyldendahl og Politikens Danmarkshistorie 330.*

lamtanács is értekezletet tartott és a nemzeti liberálisokhoz közel álló C.E. Bardenfleth államminiszter, VII. Frederik gyermekkori barátja — hivatkozva a koppenhágai és rendsburgi eseményekre — nyíltan az Ejder – program szükségességét emelte ki.

Március 21. reggelére VII. Frederik az ismét üléselő államtanácsban értesülve az aznapra tervezett tömegdemonstrációról önként menesztette minisztereit. Így mire a tömeg odaért a Christiansborghoz, Dániában már bekövetkezett a rendszerváltás. Megdőlt az abszolutista államrendszer és az egységállami politika, a dán nemzeti liberális párt pedig hatalomra jutott és vele együtt egy új külpolitikai program is. A március 22-én megalakult első felelős dán minisztérium egyfajta koalíciós minisztérium lett. Vezetője A. W. Moltke aki már 1831-től miniszteri posztot töltött be, garanciát jelentett a külföld és a konzervatívok felé. A minisztérium tagjainak a fele régi egységpárti politikusokból állt, akik hajlandóak voltak együttműködni az öt másik nemzeti liberális ejderdánnal. Mire a schleswig-holsteini küldöttség megérkezett a petíciójával, a király már az Orla Lehmann által fogalmazott válasszal utasította el a rendsburgi küldöttség kérését: „Se jogunk, se hatalmunk, se szándékunk nincs arra, hogy hercegségünket Schleswigt a Német Szövetségbe engedjük betagolni. Ellenkezőleg. Szeretnénk Schleswig Dániával való kapcsolatát egy közös szabad alkotmány által megszilárdítani, mely Schleswig önállóságát kiterjedt tartományi intézményekkel, nevezetesen saját országgyűléssel és saját közigazgatással biztosítja”<sup>8</sup> – hangzott a válasz központi passzusa. Holstein viszont, mint önálló német szövetségi állam a dán királytól megkapja saját kormányát, kiterjedt választójogon alapuló szabad alkotmányát, a sajtószabadságot, valamint az ígéretet, hogy VII. Frederik, mint Holstein hercege örömmel támogatja az alakuló erős népi német parlament létrehozását. „Hiszen Holsteinnel nem állunk harcban, csak Schleswig-Holsteinnel” – olvasható a Fædrelandet március 9-i számában.<sup>9</sup> Mikor a március 21-i koppenhágai miniszterváltás híre sajtó útján megérkezett Kielbe, ezúttal ők nem várva meg a Koppenhágából visszatérő küldöttség megérkezését, március 23–24-re virradó éjjel, most már valóban forradalmi útra térve megalakították a hercegségek ideiglenes kormányát. A megalakuló kormány elnöke, Beseler polgártársaihoz intézett kiáltványában arra hivatkozott, hogy a király a forradalom miatt nem szabad, kényszer hatására cselekedett és VII. Frederiket hercegi minőségétől, vagyis abszolút uralkodói jogaitól megfosztották Koppenhágában. Így pedig a két hercegség kormány nélkül maradt, de az ideiglenes kormány vállalja a feladatot, hogy megmenti a hercegségek jogait. Beseleren kívül a kiel-i ideiglenes kormány tagja lett még Nør herceg (hadügyminiszter), Bremer (igazságügyminiszter), Schmidt (pénzügyminiszter) és Reventlow-Preetz (külügyminiszter). Mire a küldöttség visszatért Koppenhágából, Nør herceg március 24-én már elfoglalta Rendsburg erődjét.<sup>10</sup>

<sup>8</sup> Uo. 332.

<sup>9</sup> Fædrelandet 1848. március 9.

<sup>10</sup> Augustenburg herceg, Nør herceg testvére felháborodott öccse rendsburgi vállalkozásának hallatára: „Az ostoba kölyök most elrontotta ezzel az egészet”. Augustenburg herceg ugyanis — az egyesítendő Schleswig-Holstein trónkövetelője — aki már március 21-én az események kirobbanása előtt elutazott Berlinbe, hogy IV. Frigyes Vilmostól támogatást kérjen, elstiettnék tartotta a kormány megalakulását, hiszen arra akarta építeni politikáját, hogy az 1815-ös bécsi traktátumot VII. Frederik

Hogy hosszú távon melyik forradalmi kormány lesz sikeres? A koppenhágai, vagy a kielei? Melyik fogja magát elfogadtatni Európában? Nem lehetett kétséges. A két szinte egy időben zajló, hasonló vonásokat mutató mozgalom sajátossága, hogy mind Kielben, mind Koppenhágában a törvényességre, a legitimitás elvére hivatkoztak, és mindkét fél próbálta jogfolytonosságát igazolni.<sup>11</sup> Hosszabb távon az jelentett problémát az ideiglenes kormánynak, ami a márciusi minisztériumot segítette: az intézkedések uralkodó általi szentesítése. Ezért hiába csatlakozott az ideiglenes kormányhoz a schleswig–holsteini–lauenburgi kancellária zömében német konzervatív egységpárti hivatalnoki apparátusa, a „nem szabad király” – fikciója édeskeveset nyom majd a latban VII. Frederik legitim uralkodó saját kézzel írt európai uralkodókhöz intézett „Mon frère” megszólítású leveleivel szemben. 1851-ig, a Dán Monarchia visszarendezésének időpontjáig senkit nem zavar az a tény, hogy a dán kormány diplomáciai levelezésében egységpárti és legitimista retorikába burkolja az 1815-ös bécsi békével és Metternich elveivel homlokegyenest ellenkező célkitűzéseket, a „koppenhágai jakobinusok” ejderdán programját. VII. Frederik támogatására és a rugalmas diplomáciára pedig hamarosan szükség lesz, hiszen a konfliktus pár héttel a koppenhágai és kielei kormány megalakulása után a Német Szövetség és főként Poroszország, az európai nagyhatalom beavatkozásával kikerül a Dán Monarchia keretei közül és európai dimenziókat ölt.

### *A hároméves háború kirobbanása*

Németországban a schleswig–holsteini ügy már régóta több volt mint hátrvíta: Marxtól kezdve az oldenburgi nagyhercegig homogén álláspontot képviselt mindenki, és a schleswig-holsteini kérdés mint a mágnes gyűjtötte maga köré a németeket. A „barbár skandináv agresszióval” szembeni egységes német eszme hatotta át a kormányokat, hercegeket, a rendi gyűléseket és széles társadalmi rétegeket.<sup>12</sup> Minden németet felháborított, hogy alig másfél millió „kevéseke dán” (winzige Dänen, solchwinziges Königsleichen stb.) gúnyt mer űzni a hatalmas Németországból. Soha nem sikerült Heinrich Gagernnek a frankfurti nemzetgyűlésen keresztül olyan stabil társadalmi bázisú egységet létrehozni, mint VIII. Christiannak 1846-ban az úgynevezett Nyílt levél kiadásával.<sup>13</sup>

---

sértette meg a schleswig–holsteini küldöttségnek adott március 24-i válasszal. *Claus Bjørn.*: 1848 Borgerkrig og revolution. Gyldendal, København 1998. 114.

<sup>11</sup> *Bjørn, C.*: 1848 Borgerkrig i.m.14.

<sup>12</sup> Alexander Scharff szerint Schleswig–Holstein és Németország sorsa összefonódott és a német – középállamok partikularizmusával szemben a schleswig–holsteini mozgalom soha nem vált a német nemzeti fejlődés gátló tényezőjévé, hanem inkább ösztönözte, serkentette a német nemzeti egység kialakulását *Alexander Scharff*: Schicksalsfragen schleswig–holsteinischer Geschichte. Akademische Schriften V. Neumünster, 1951. 18.

<sup>13</sup> VIII. Christian dán király a roskildei rendek kérésének eleget téve 1846. július 8-án kiadta az ún. Nyílt levelet (Det åbne Brev), amely Dánia akkori történéseinek, jogászainak több hónapos levéltári munkájának eredményeképpen kimondta, hogy a dán Kongelov öröklési rendje a dán királyságon kívül Schleswigben, Lauenburgban is érvényes, s csak Holstein bizonyos részeivel kapcsolatban uralkodnak továbbra is kétségek. A Nyílt levél az állítást a schleswigi rendek 1721. augusztus 22-i hűbèreskü pátensével, Anglia és Franciaország garanciájával és az 1767 és 1773-as orosz szerződésekkel támasztotta alá. A dán király ugyanakkor kijelentette, hogy a Dán Monarchia integritása érdekében kész a férfiági örökösöket kárpótolni egy kölcsönös megállapodás eredményeképpen. A Nyílt

Ilyen előzmények után nem csoda, hogy 1848-ban a német liberálisok számára is Schleswig lett a birodalomalapítás alapköve és a német egység sikerét a schleswigi ügygel azonosították. Ez volt az egyetlen nemzeti politikai okokból fakadó fegyveres konfliktus 1848-ban Németország számára és a schleswigi ügyön „tesztelték” a német egység sikerét vagy kudarcát.<sup>14</sup> Mint látható a schleswigi kérdés nem a frankfurti nemzetgyűlés terméke, sokkal inkább lehet — némi túlzással persze — állítani, hogy inkább a fordítottja igaz. A schleswigi kérdés — amely az 1820-as évektől mint a német egység motorja, katalizátora vagy szimbóluma működött — termelte ki magából a frankfurti nemzetgyűlést, a német egységtörekvések rövid élettartamú parlamentáris intézményét. Míg a frankfurti nemzetgyűlés néhány hónapos kudarcral teli működés után eltűnt a színről, a schleswigi probléma eltörölhetetlen, eleven kérdés maradt 1920-ig, sőt még azután is. Az 1838-as frankfurti germanista ülésen „Germanistentag”-on is mint egyetlen nemzeti kérdést a schleswig-holsteini ügyet tárgyalták. Az itt jelenlévő tudósok (Dahlmann, Grimm, Beseler, Welcker, Michelsen stb.) kiemelték a schleswigi kérdést a regionalizmus területéről és az „ügy” átszivárgott a dél-német államokba is. A badeni csoport is 1848-as zászlajára tűzte Schleswig jelszavát. Az 1848. március 5-i heidelbergi gyűlés is a Német Szövetségnek vindikálta Schleswig birtoklási jogát.

Ilyen stabil társadalmi bázissal a háta mögött a schleswig-holsteini ideiglenes kormány már március 28-án a Német Szövetséghez fordult, hogy kérvényezze Schleswig felvételét a Szövetségbe. Az ideiglenes kormány a Német Szövetségen kívül Poroszországtól, Hannovertól, Mecklenburg-Schwerintől, Mecklenburg-Sterlitztól, valamint Braunschweigtől is (azaz a 10. szövetségi hadtestet képező államoktól, amelyhez Holstein is tartozott), katonai segítséget kért. Arnim, a porosz kormány külügyminisztere a berlini dán követnek kifejtette, hogy amennyiben dán csapatok vonulnának Holsteinbe ez a Német Szövetség elleni támadásnak minősülne, de még ha csak Schleswigben bukkannak is fel a dán katonák, az is porosz intervenciót vonna maga után, hiszen éppen Schleswig hovatartozása jelenti a „nagy német kérdést”.<sup>15</sup> Dánia hiába kérte Poroszországot, hogy akadályozza meg a kielei ideiglenes kormányt abban, hogy a schleswig-holsteini felkelők átlépjék az Ejdert, a porosz kormány már kiadta a parancsot, hogy velük együtt porosz csapatok is induljanak el Rendsburg felé. A porosz országgyűlésen Arnim április 4-én azzal indokolta a porosz előrenyomulást, hogy a porosz csapatok csak a német területet és német jogokat védik.<sup>16</sup>

Frankfurtban a Szövetségi Gyűlésen ezzel egyidejűleg április 2-án vetette fel a porosz követ, Dönhoff gróf a dán – német kérdést. Rámutatott arra, hogy

levél — ahogy ez várható volt — hatalmas örömet váltott ki a királyságban, viszont a hercegségekben és Németországban háborús hangulat alakult ki.

<sup>14</sup> *Günther Vollstein*: Das „Grossdeutschland” der Paulskirche. Nationale Ziele in der bürgerlichen Revolution 1848/49 Düsseldorf 1977. 24.

<sup>15</sup> Arnim később 1852-ben a berlini bíróság előtt, mikoris a porosz minisztérium megsértésével vádolták, a következőképpen indokolta 1848-as magatartását: „Felbecsülhetetlen szerencse egy forradalmi nép számára, ha igaztalan támadás által önvédelmi háborúra kényszerítik. Ez volt a mi esetünk – Németország Poroszországgal az élen. A koppenhágai győztes forradalom Németországot harcra hívta ki.” *Walter Bussmann*: Zwischen Preussen und Deutschland. Friedrich Wilhelm IV. Eine Biographie, Berlin 1990. 301.

<sup>16</sup> *Alexander Thorsøe*: Kong Frederik den syvendes Regering I–II. Et bidrag til den danske stats historie fra 1848–1863. Gyldendalske Boghandels Forlag, 1884. I. 151.



március 24-én a rendsburgi schleswig-holsteini küldöttségnek adott válasszal VII. Frederik felbontotta a hercegségek közötti kötelékeket. Mivel ennek a lépésnek köszönhetően nemcsak Holsteint, de az egész Szövetséget dán támadás fenyegeti, kérte a Gyűlést, hogy támogassa Poroszországot a már meghozott katonai intézkedések folytatásában, amelyek a hercegségek védelmét hivatottak elősegíteni.<sup>17</sup> Pechlin, a dán követ hiába próbálta cáfolni a porosz érveket, a Szövetségi Gyűlés egy 7 tagból álló bizottságra bízta a kérdés megvitatását. Míg a bizottság a dán kérdést vitatta, a március 31-től április 4-ig ülésező Előparlament elnöke közölte a Szövetségi Gyűléssel a parlament döntését: „Schleswiget haladéktalanul fel kell venni a Német Szövetségbe és szabadon választott képviselőkön keresztül kell részt vennie az új Németország kialakításában.”<sup>18</sup> Az Előparlament véleményének hatása alatt a bizottság április 4-én döntött: Poroszország vállalja el a Német Szövetség nevében a dán kérdés intézését, s mivel Holsteint támadás fenyegeti, a közvetítő szerepet vegye át Poroszország. Április 10-én a Tizenhetes Bizottság is leadta írásos véleményét a Szövetségi Gyűlésnek. A „tizenhetek” elfogadták az Előparlament Schleswiggel kapcsolatos döntését, valamint felszólították a Szövetséget Schleswig betagolására s az ideiglenes kormány hivatalos elismerésére.<sup>19</sup>

Pechlinnek, Dánia követének érvelése és állítása ellenére, miszerint a Szövetségi Gyűlésnek semmi köze Schleswighez, április 12-én a Gyűlés elismerte az ideiglenes kormányt és kimondta Schleswig azonnali felvételét a Német Szövetségbe. Ha Dánia nem üríti ki azonnal Schleswiget, akkor kényszeríteni kell erre. A határozat Poroszországot most már egyenesen felszólította az ideiglenes kormány tagjainak megvédésére. A Szövetségi Gyűlésnek ez a két határozata (az április 4-i, valamint az április 12-i) biztosította a formális jogi alapot Poroszország, illetve az észak-német államok Dánia elleni támadásához.<sup>20</sup>

A Német Szövetség beavatkozása determinálta a háború esélyeit, hiszen egyedül Poroszország 400 000 embert tudott szükség esetén mozgósítani. Április 4-én benyomultak a porosz egységek Holsteinbe. A dán sereg így az április 9-i schleswig-holsteini csapatok fölött aratott bovi győzelme ellenére kénytelen volt visszavonulni. Április 16-án Poroszország felszólította Dániát, hogy két napon belül ürítse ki Schleswiget. Mivel ez nem történt meg április 18-án beállt a hadiállapot Dánia és a Német Szövetség akaratát kivitelező Poroszország között. Wrangel tábornok április 23-i támadása után Schleswig fokozatosan az ellenség kezébe került, míg május 2-án a porosz csapatok átlépték Jütland határát és az egész félszigetet a németek uralták. Mivel a dán kormánynak Németország beavatkozása után nem sok reménye maradt arra, hogy programját katonai eszközökkel valósítsa meg, a súlypont a diplomácia területére helyeződött át. Dánia két hagyományos európai nagyhatalmi patrónusának Ausztriának és Oroszországnak a figyelmét azonban, — amelyek leginkább érdekeltek voltak a

<sup>17</sup> *Holger Hjelholt*: Arvefølgesag og forfatningsforhold i det danske monarki ved midten af 19. århundrede. Fr. v. Pechlins virksomhed for monarkiets opretholdelse ca. 1845–51. Den Kongelige Danske Videnskaberne Selskab Historisk-Filosofiske Meddelelser 46. København 1973.110.

<sup>18</sup> Uo. 110.

<sup>19</sup> Uo. 112.

<sup>20</sup> Uo. 113.

pórosz hatalmi törekvések visszاسzorításában és a németországi status quo fenntartásában — 1848/49 folyamán egy másik fontos probléma, a magyar kérdés kötötte le.

### *Magyarország és az 1849-es berlini fegyverszüneti tárgyalások*

Nehéz olyan két európai országot találni a negyvennyolcas Európában, amelyek külpolitikai szövetségeseik révén nagyobb érdekellentétben álltak volna egymással, mint Dánia és Magyarország. Pedig belpolitikai téren mindkét országban hasonló folyamatok zajlottak le. Akárcsak Magyarországon Dániában is az 1848/49-es áttörést szisztematikusan és intézményesen a 30-as évektől fogva készítették elő, így a márciusi forradalmak „törvényes forradalom” jellegét öltötték. Mindkét ország lakosságának túlnyomó többsége az agrártársadalomhoz tartozott jelentősebb ipari, gyári munkásréteg nélkül, így a parasztkérdésre és a paraszti réteg megnyerésére helyeződött a fő hangsúly. Az 1834-ben összehívott rendi országgyűléseken a liberális dán reformpolitikuskok (F. F. Schow, H. N. Clausen, A. F. Tscherning, L. N. Hvidt, T. Algreen-Ussing, Orla Lehmann, Carl Ploug és D. G. Monrad), akárcsak a magyar liberálisok kiltartóan küzdöttek a „dán érdekegyesítésért”, a bérlők és gazdák közötti jogviszony tisztázásáért és javításáért, az állandó hadkötelezettségért, a paraszti rend emancipációjáért, a nagybirtokosok vadászati jogának megszüntetéséért. Akárcsak Magyarországon Dániában is sikerült a nemzeti liberális középosztálynak szövetségre lépni a parasztnozgalommal, jobban mondva érdekeltté tenni őket, hogy felsorakozzanak a nemzeti liberális célkitűzések mögött. Míg Orla Lehmann a nemzeti konszenzusért az általános választójoggal fizetett, amely a vértelen dán „forradalom” után Európa legradikálisabb monarchikus alkotmányához, az 1849. június 5-i alkotmányhoz vezetett, addig Kossuth Lajos a jobbágyfelszabadítással érte el, hogy a vértelen magyar forradalom után a paraszti osztály a magyar nemzeti liberális erők vezetését elfogadja. Az alkotmányozó nemzetgyűlésre való választójogi tervezetet Dániában a rendi országgyűlések elé terjesztették, (ehhez ragaszkodtak a dán nemzeti liberálisok), így az alkotmányozás művének kontinuitása maximálisan biztosítva volt és mind a 48-as magyar áprilisi, mind a 49-es dán júniusi alkotmány békés országgyűlési munka eredményeként jött létre. (Megvan az a különbség, hogy míg a magyar társadalmi átalakulást a rendi gyűlés iktatta törvénybe, Dániában alkotmányozó gyűlést hívtak egybe és a rendi gyűlés jogfolytonosságából fakadó alkotmányozó gyűlés tevékenységének eredményeképpen született meg az 1849. június 5-i alkotmány). Az alkotmány szentesítése mindkét országban akadálytalanul megtörtént, így egyik országban sem sérült a legitimáció elve. A márciusi forradalmak után sem Dániában sem Magyarországon nem jött létre ideiglenes kormány, hanem koalíciós minisztérium, ahol a konzervatív erők is képviseltették magukat, biztosítva a stabilitást és a konszenzust. Talán ezzel magyarázható, hogy mind Dániában, mind Magyarországon a márciusi minisztériumok szokatlanul hosszú ideig tartották magukat, beleértve a schleswig-holsteini ideiglenes kormányt is. Itt érdemes megjegyezni, hogy ennek ismeretében módosul a magyar történettudományban eddig uralkodó nézet, hogy a Batthyány-kormány volt Európa egyetlen kor-

mánya, amely 1848-ban legtovább működött Európában.<sup>21</sup> A dán márciusi minisztérium november 11-én nyújtotta be lemondását és november 16-án látott munkához az új kabinet, míg a schleswig–holsteini ideiglenes kormányt is csak 1848. október 22-én váltotta fel a közös kormány, tehát mindkét európai minisztérium, ha nem is sokkal, de túlélte a Batthyány-kormányt. A rendi gyűléseken előkészített 48-as társadalmi forradalom mindkét országban nemzetiségi jellegű polgárháborúba torkollott és az erős társadalmi érdekszövetség és külső fenyegetettség révén 1848 mind Dánia mind Magyarország számára egy meghatározó össznemzeti eseménnyé vált, ahol a „társadalmi és rendi különbségeket áthidalta a nemzeti összetartás.”<sup>22</sup>

A belpolitikai hasonlóságnál azonban jóval feltűnőbb a Dánia és Magyarország között tátongó külpolitikai szakadék, amely a szomszédban formálódó új Németország törekvései kapcsán került napvilágra. Az a tény, hogy Magyarország ahhoz a frankfurti nemzetgyűléshez küldött követeket, amelyik „Dánia megcsonkításán munkálkodott” és amelyik azt akarta, hogy „a dán népet matrózoknak használják a német birodalmi flottán”, még a radikális dán közvélemény kezdeti szimpátiáját is hosszú időre a minimálisra csökkenti. Egyik 48-as dán lap sem tükröz azonban olyan mély és tartós ellenszenvet a magyarok iránt, mint amelyet Dánia bécsi követe *Henrik Bille–Brahe gróf* (1798–1875) táplált. 1831 és 33 között már követségi titkár volt Bécsben, de később dolgozott Londonban és Péterváron is ugyanilyen minőségben. 1842–47 között Hágában működött követként, amikor a Nyílt levél következtében lemondott Löwenstern helyére őt nevezték ki Bécsbe. Tekintettel a Német Szövetség és Dánia közötti feszült viszonyra, a bécsi megbízatás rendkívül fontos és megtisztelő volt számára. Nyíltan hangoztatott konzervatív nézetei ellenére dán patriotizmusa és az osztrák udvarnál fennálló jó kapcsolatai miatt tevékenységével elégedett volt az ejderdán kormány. Sok holsteini diplomatával ellentétben Bille–Brahe beszélt dánul, a háború alatt 3000 dán tallért küldött haza támogatás céljából, így azon kevés diplomaták közé tartozott, akit még a dán liberálisok is elfogadtak.<sup>23</sup> Bille–Brahe követjelentésein érződik a megbízható konzervatív arisztokrata mindenfajta népmozgalmat elutasító szemléletmódja. Az osztrák egységállam megingása

<sup>21</sup> „Talán Európa egyetlen országa volt Magyarország, ahol 1848 márciusa és októbere között nem került sor kormányváltásra.” – *Gergely András*: 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép–Európa történetéből, Osiris Kiadó, Bp. 2001. 342.) „Aligha véletlen, hogy a Batthyány-kormány volt talán az egyetlen az 1848-as forradalmi Európában, amely márciustól októberig hatalmon maradt”. – *Gergely*: i. m. 299.

<sup>22</sup> *Niels Finn Christiansen*: Grundloven, historikerne og det moderne Danmark. (Systemskiftet 1848–49 – retorik og realiteter). Den Jyske Historiker Nr. 83/84 Maj 1999. Érdekes, hogy mindkét ország történetírása egyedi dánnak és egyedi magyarnak titulálja a 48-as belpolitikai fejlődést. A dán nemzeti liberálisok érdekegyesítő politikájának köszönhető, hogy „a parasztokat, ellentétben a legtöbb külföldi országgal, nem tudták antidemokratikus projektekhez mobilizálni” – írja a dán Niels Finn Christiansen. *Christiansen, N. F.* i. m. 30. A magyar nemzeti liberálisok érdekegyesítő politikájának köszönhető, hogy „Magyarországot parasztfelkelés nem fenyegette, sőt a magyar parasztság mozgósítható volt a vívmányok megvédése mellett” – írja a magyar Gergely András. *Gergely*: i. m. 52.

<sup>23</sup> Ezt igazolja, hogy további fontos megbízatásként ő kapta meg az 1851 májusában Flensborgban összeülő ún. notabelforsamling királyi komisszáriusi tisztét, amely gyűlésen a Dán Monarchia elkövetkezendő szervezeti alkotmányos berendezkedését tárgyalták. Itt mint királyi komisszárius azonban nyíltan dezavualta miniszterelnökét A. W. Moltkét, mikoris a gyűlést megnyitó beszédében

1848 márciusában mélyen megrázza, sokkolja a májusi és októberi bécsi forradalom, amit közvetlenül megtapasztalt. A márciusi bécsi kormányváltás kapcsán rezignáltan, de találóan jegyzi meg. „Mindegy, úgyszólván be van végezve, mostantól abba az irányba kell mennünk, amelyet a mai eszmék számunkra kijelölnek. A kormányok manapság olyanok, mint a hajó a viharban: mindent a tengerbe kell dobniuk, hogy a lényeg megmentsék.”<sup>24</sup> Külügyminiszterét folyamatosan óvja a Dániának adandó alkotmánytól és az általános választójogtól.<sup>25</sup>

Ami a magyarokat illeti, őt még a Batthyány-kormány konszolidációs tevékenysége és a belső társadalmi átalakulás sem hatja meg, sőt inkább félti a nemesek hatalmát. A határozott ellenszenvet azonban nála is egyértelműen a frankfurti követküldés váltotta ki. Ellenérzéssel fogadta, amikor Kossuth „nagyon hasztalanul azt az esetet hozta fel példának — amitől itt nagyon messze vagyunk — hogy ha az osztrák kormány fegyvert ragadna a német központi kormány ellen egy ilyen esetben nem számíthatna Magyarország támogatására.” Szerinte a frankfurti fejlődés tökéletesen megfelelt a magyarnak. Akárcsak Németországban „Magyarországon is egy demagóg párt megreformálja az országot úgy, hogy megszünteti az arisztokratikus jogokat, megtöri az uralkodói tekintélyt, ő maga meg akarja növelni az ország területét oly módon, hogy nagyon kevésbé veszi figyelembe a régi jogokat és a nemzetiségeket. Felemelte kezét minden szomszédja ellen és minden szomszédja felemelte a kezét ellene. Ennek a helyzetnek a hasonlósága elég volt arra, hogy felébressze a szimpátiákat és egyezséget kössenek. Nem tudom, hogy egy napon ez a szövetség használni fog-e Németországnak, de azt tudom, hogy árt a Monarchiának, amelynek tagja volt Magyarország néhány hónappal ezelőtt. Magyarország azonban eltepte a Pragmatica Sanctiot.”<sup>26</sup> A frankfurti szövetség után Bille–Brahe képtelen már Magyarországot Németországtól függetlenül kezelni. „Csak örülhetünk, ha az új német flotta nem hatékonyabb, mint amit a magyarok próbáltak legutóbb improvizálni a horvátok ellen. Vettek a Dunagőzhajózási Társaságtól egy gőzhajót, amit éppúgy szállításra szántak, mint a hamburgi hajókat és annak ellenére,

---

arra tett ígéretet, hogy a monarchia szervezeti tervezetét végső ellenőrzésre mind Schleswig, mind Holstein rendi gyűlésének még előterjesztik. (Természetesen ez homlokegyenest ellenkezett a kormány szándékával, hiszen a schleswigi és holsteini német többségből álló gyűlések nehezen hagyták volna jóvá a dán kormány tervezetét, amelynek fő célja a Schleswig és Holstein hercegség közötti kapcsolat nem politikai intézményekre való korlátozása, illetve a királyság és Schleswig lakóinak egy közös országgyűlésen való részvételének biztosítása volt oly módon, hogy közben Schleswig önálló tartományi gyűlést és külön minisztériumot kapott volna.) A gyűlés kudarca után 1852-ben, visszatért posztjára, amelyet távolléte alatt 1851 áprilisától Scheel–Plessen, Wulf Heinrich Bernhard gróf töltött be. Az ejderdán mozgalom 1852. január 28-án történt felszámolása után hatalomra került abszolutista egységállami Bluhme–Ørsted minisztériummal szimpatizált, majd bukásuk után egyre jobban távolodott el az ismét növekvő ejderdán tendenciáktól, míg végül 1862-ben beadta bécsi követi posztról való lemondását és véglegesen visszavonult a politikától. Dansk Biografisk Leksikon udgivet af C. F. Brick, København 1888. II. 262–263.

<sup>24</sup> Bille–Brahe Knuthnak Vienne 1848. március 20 Nr. 17. Rigsarkivet Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49

<sup>25</sup> Bille–Brahe Knuthnak Vienne 1848. április 16 Nr. 35 Rigsarkivet København Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49, Bille–Brahe Knuthnak Vienne 1848. április 16 Nr. 35 Uo.

<sup>26</sup> Bille–Brahe A. W. Moltke-nek Vienne 1848. augusztus 9 Nr. 68 Rigsarkivet København Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49

hogy felhívták erre a figyelmüket, 14 ágyút tettek rá, így természetesen fennakadt az első zátonyon és fel kellett vontatni Pestre. Nem boldogulnak az állítólagos alattvalóikkal..., nincs elég pénzük, s bár Kossuth miniszter a híres beszédében, amelyben megszavaztatott 200.000 embert és 40 milliót, azt mondta, hogy meg fogja találni még akkor is, ha a pokolra kell mennie, hogy ott keresse, de úgy tűnik még nem találta meg az oda vezető utat.”<sup>27</sup> „Ha rosszul állnak a dolgok Frankfurtban, nem jobb a helyzet szövetségésénél Pesten sem. Most az itteni minisztérium és a császári udvar megegyezett abban, hogy nem engednek többé. A császár nem fog elmenni Budára, hogy a tekintélyét latba vesse. A magyar küldöttség tegnap elment a Burgba, és ahol eddig csak engedményeket kapott, amelyek csak hálátlanságra találtak, most visszautasításban részesült. Azok, akik eddig vezették az ügyeket, most magára hagyták. Eszterházy herceg véget vetett egy téves helyzetnek, amikor lemondott posztjáról, úgyszintén az igazságügyi miniszter Deák úr, egy nagy képességű ember. Széchenyi István grófot a nagy hazafit, aki hatalmas szolgálatokat tett Magyarországnak, akinek köszönheti Magyarország a gőzhajóit, a vasutat és még sok mást, ezt a Széchenyi grófot elhozták ide egy tébolydába. Kisebb dolog is — mint ami most Magyarországon történik — megtébolyíthatja egy olyan embernek az elméjét, aki ilyen szenvedélyesen szereti a hazáját.”<sup>28</sup> A magyarok is akárcsak a németek elrontották a szép kezdetet, hiszen sikerült szomszédjaik „jóindulatú vagy legalábbis nem ellenséges hozzáállását ellenkező irányba átfordítani”.<sup>29</sup> Bille–Brahe nem lepődik meg különösképpen azon, hogy a király visszavonja a magyaroknak tett „kicsikart” ígéretet, hiszen ha ezeket az ígéreteket megtartanák, az Osztrák Császárság felbomlana. A magyarok ugyanis „keleti fantáziával” megálmodtak maguknak egy birodalmat, és ebből az álomból „siralmasan nehezen ébrednek fel.”<sup>30</sup>

Hogy a bécsi követ jelentései milyen mértékben befolyásolták a koppenhágai döntéshozókat, nehéz megítélni, de annyi bizonyos, hogy még a konzervatív sajtónak is sokkal árnyaltabb a magyar képe, mint Bille–Brahe-nak, aki maximálisan és folyamatosan az osztrák vélemények befolyása alatt állt. Az viszont biztos, hogy a dán politikusok 1849 tavaszán, amikor a sikertelen hadiesemények<sup>31</sup> következtében katonai segítséget kértek Oroszországtól, az elutasító válasz indoklásából villámgyorsan érzékelték, hogy a dán–magyar érdekellentétnek már nemcsak „plátói”, de gyakorlati kihatása is van, mégpedig nemcsak

<sup>27</sup> Uo. Bille–Brahe A. W. Moltke-nek Vienne, Nr. 69 1848. augusztus 12.

<sup>28</sup> Uo. Bille–Brahe A. W. Moltke-nek Vienne, Nr. 77 1848. szeptember 10.

<sup>29</sup> Uo. Bille–Brahe A. W. Moltke-nek Vienne, Nr. 79 1848. szeptember 20.

<sup>30</sup> Uo. Bille–Brahe A. W. Moltke-nek Vienne, Nr. 80 1848. szeptember 24.

<sup>31</sup> 1849 április 3-án megkezdődött a hároméves háború második katonai szakasza, mikor is a 41.000 fős operatív dán haderő a nagyhatalmak egyöntetű tiltakozása ellenére megkezdte a támadást. Nem sok sikerrel kecsegtetett a hadjárat, hiszen a schleswig-holsteini sereget — amelyet porosz mintára, porosz tisztek vezetése alatt szerveztek meg és amely 19.000 főt számlált — 23 német szövetségi állam 47.000 fős serege támogatta Prittwitz porosz tábornok vezénylete alatt. Dánia büszkeségét és leghatásosabb fegyverét, hadiflottáját súlyos veszteség érte április 5-én, amikor a két legjobb hajóját a Christian 8. sorhajót és Gefion fregattot találta érte. Ha nem is változtatott ez a tény Dánia tengeri fölényén, mégis érzékenyen érintette a dán közvéleményt és a hadimorált is. A kudarc rányomta bélyegét a szárazföldi hadműveletekre is. A kezdeményezés ezután a németek kezébe ke-

Ausztria, de immár Oroszország vonatkozásában is. A váratlanul és kínosan sokáig elhúzódó magyar szabadságharc egyre irritálóbb tényezőként jelentkezett Koppenhágában és mindinkább eluralkodott a vélemény, hogy mindaddig amíg a magyarok nem buknak el, Ausztria és Oroszország sem tud magyarországi lekötöttsége miatt a dánok segítségére sietni. Hogy az aktívabb osztrák fellépés elmaradásának valóban csak a magyarországi lekötöttség volt-e az oka, amely kényelmes hivatkozási alapot jelentett az osztrák diplomáciának, azt Dánia egyelőre nem kutatta.

Az osztrák álláspont szócsöve Koppenhágában *Maximilian Theobald Joseph Vrints von Treuenfeld* gróf volt. Vrints 1846-ban a Nyílt levél kiadása után került a koppenhágai udvarhoz, mint császári királyi rendkívüli követ és teljhatalmú miniszter. 1852-ben áthelyezték Brüsszelbe, de később otthagyta a diplomáciai munkát.<sup>32</sup> Vrints koppenhágai működésével szimpátiát váltott ki a dán udvarnál és a dán történeti szakirodalomban is úgy szerepel, mint az objektív, se dán se német irányban nem elfogult semleges diplomata, az Osztrák Birodalom bürokratikus nevelési elveinek megfelelően. Olvasva követjelentéseit, Vrints dán szimpátiáját erősen túlidealizálták, ugyanis valójában erősen a német kultúrkörhöz tartozott és sokkal jobban érezte magát a hercegségekben Altona város német polgárságának elegáns szalonjaiban, mint a dán fővárosban<sup>33</sup>. Követjelentéseiben valóban mindkét nemzeti szélsőséget elítéli és próbál objektív maradni, mégis nem egyszer olyan kijelentéseket tett, amelyeket Droysen, vagy Dahlmann vagy bármelyik frankfurti professzor is megirigyelhetett volna.<sup>34</sup> Vrints nem titkolta főnökei elől azt sem, hogy a márciusi minisztérium „démagógokból” áll, így neki köszönhetően a bécsi udvar tökéletesen tisztában volt vele, hogy a konzervatív legitimista dán retorika mögött egy forradalmi program húzódik. Vrints valójában a schleswig-holsteini párt konzervatív nemesi irányzatával szimpatizált, a schleswig-holsteini államfelfogást fogadta el, a férfiági örökösödési jogokkal együtt, akárcsak egykori főnöke Metternich.

A sikertelen 1849-es dán hadműveletek következtében beállt kétségbeesést hűen tükrözik Vrints jelentései, amelyekben a követ visszatérően utal

---

rült. Április 13-án a német birodalmi csapatok elfoglalták a dybbøl-i magaslatokat, április 25-én pedig bevették Koldingot. Május 6-án a birodalmi csapatok átlépték a jütlandi határt, és a dán sereg Rye tábornok parancsnoksága alatt kénytelen volt visszavonulni. Sorozatos kudarcok után végül július 5-6-án sikerült Fredericiánál kemény harcok árán az erődítményt körbezáró schleswig-holsteini seregbe vereséget mérni, ez azonban már nem változtatott az újabb diplomáciai tárgyalások eredményén. *Ole L Frantzen*: Den tapre landsoldat – Den danske hær og flåde i krigen 1848 og 1849 In: 1848 – det mærkelige år. i. m. 167.

<sup>32</sup> Vrints továbbra is aktívan politizált, hiszen 1861 után a parlamenti munkának szentelte tevékenységét. 1861–1870-ig a képviselőház tagja volt, majd 1873 után örökös tagja lett a felsőháznak. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Red. Constant von Wurzbach 52. Teil Wien 1885.6.

<sup>33</sup> *Bjørn, C.*: 1848 Borgerkrig i. m.14.

<sup>34</sup> Németország Vrints szerint sokat veszített a háborúval, hiszen „idővel ez a királyság a sok általa befogadott német elem érdekeiből és a trónöröklési viszonyok német férfiági örökösödési értelemben történő szabályozásából kifolyólag magától csatlakozott volna egy erősen szervezett Németországhoz, de a mindkét oldalon található nép – és privát szenvedélyek által vezérelt politika ezeket a kilátásokat összerombolta.” – Vrints a Staatskanzleinek, Kopenhagen, Nr. 52 1848. május 31. HHStA Wien, Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Kt. 112. 1847/78

arra, hogy a párhuzamosan zajló magyar háború gyengíti Dánia nemzetközi pozícióit. Vrints szerint a dán király azért nem fogja tudni Schleswigt ígérete elle- nére elfoglalni, mert „súlyosabb veszélyek elhárítása miatt május végétől Orosz- szágtól nem várható tengeri segítség”. Ennek hatására Vrints szerint kezdik a dánok végre felismerni, hogy mennyivel jobb volt a helyzet a fegyverszünet fel- mondása előtt.<sup>35</sup> A német csapatok jütlandi határon való átkelése alkalmával a dán miniszterelnök és külügyminiszter A.W. Moltke beszélt Vrints-cel, és elpa- naszolta, hogy a tavalyi segítséghez képest ebben az évben Svédország sem küld katonát. Az igazi csalódást azonban az orosz segítség elmaradása okozta. „Azt hitték Oroszország majd erőteljesebb támogatást biztosít, de ebben a te- kintetben is be kellett látni a kormánynak, hogy nem számoltak eléggé a viszo- nyok megváltozásával és reményeik az események hatalmán meghiúsultak. Eb- ben az értelemben nyilatkozott az orosz nagykövet is.”<sup>36</sup> A dánok magyarok mi- atti keserősége folyamatosan érezhető tavasz és nyár folyamán. Május közepén a katonai helyzet romlása közepette Vrints arról tudósít, hogy a dán kormány remélte, hogy a porosz kabinet már nem lesz a frankfurti demokraták eszköze és elmarad a német csapatok jütlandi betörése. „Egy ilyen betörés ellen biztosí- tottnak hitte magát a dán kormány a tavalyi nyilatkozatok és Svédország, vala- mint Oroszország anyagi segítsége által; Svédország támogatásáról már régen lemondott, de Oroszországban sem bízhat a jelenlegi politikai konjunktúrák között; ezzel az utolsó külső védelmet veszítette el és nem marad más hátra, mint hogy kizárólag saját erejére és persze lakosságának változatlanul eltökélt és elszánt bátorságára támaszkodjon.”<sup>37</sup> A tavasz folyamán Bille–Brahe tartja a lelket kormányában: Bologna és Firenze behódolása lehetővé teszi végre, hogy „az olaszországi hadsereg nagy részét Magyarországon vessük be és így siettes- sük azt a napot, amelyet oly igen óhajtunk, amikor ebben az országban újra béke lesz és (Schleswig) újra a monarchiához fog tartozni. Schwarzenbergnek igen komoly nehézségei vannak a győzelem elérésében, és még lesznek is, ame- lyeken felül kell kerekednie, és Isten segítségével, valamint ügyessége és hatá- rozottsága által véghez fogja tudni ezt vinni. Az ő tulajdonságai és pozitív jel- lemvonásai meg fogják menteni Ausztriát a forradalomtól...”<sup>38</sup>

Június 11-én a dán külügyminiszter a minisztertanácshoz írt jelentésében közli, hogy egyelőre békét semmiképpen nem érdemes kötni csak fegyverszüne- tet és elfogadható békealapon. Várjunk amíg véget ér a magyar ügy, elég azután a békét forszírozni, hiszen „politikai helyzetünk jelentős mértékben javul majd, ha kivárjuk az események menetét, nevezetesen a magyar kérdés megoldását”. Ha pedig a magyar forradalom leverése után összeül egy békekongresszus, ahol nem sikerül Dánia számára elfogadható békét kötni, akkor nem marad más hátra, mint ünnepélyesen a garanciális nagyhatalmakhoz fordulni. Egy ilyen

<sup>35</sup> Vrints Schwarzenbergnek Kopenhagen, Nr. 32. 1849. április 18 HHStA. Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

<sup>36</sup> Vrints Schwarzenbergnek Kopenhagen, Nr. 35 1849. április 25 Uo.

<sup>37</sup> Vrints Schwarzenbergnek Kopenhagen, Nr. 40A 1849. május 11 Uo.

<sup>38</sup> Bille–Brahe A. W. Moltkenak Vienne, Nr. 33 1849. április 22. Rigsarkivet København Uden- rigsmministeriet Østrig Depecher 1848–49

lépés sikere mindenestre nagyobb kilátással kecsegtet majd akkor, mint a jelenlegi pillanatban.<sup>39</sup>

A dán kormány, mint egy szalmaszálba kapaszkodó fuldokló bízik abban, hogy a magyar háború befejezésével minden jobbra fordul. Bille–Brahe-nak a következőket írja A. W. Moltke, Dánia miniszterelnöke és külügyminisztere: „A béke kérdését el kell halasztani egy olyan időpontra, amikor Oroszország szabad lesz, akinek most fő figyelmét természetesen teljes egészében leköti az a harc, amelyet a magyar felkelés ellen folytat. Ha csapatai győztesen leverik a magyarországi felkelést, akkor a forradalmi ügy, amely egész Magyarországon ugyanolyan jellegű, mint a hercegségekben, végső csapást fog szenvedni és Ausztria visszakapja cselekvési függetlenségét, amely lehetővé teszi számára, hogy ellensúlyozza azt a hatást, amelyet Poroszország gyakorol a német ügyekre, a pártatlan megoldás és épp a mi ügyünk kárára.” Moltke meg van győződve arról, hogy „Őn gróf Úr majd előnyt tud kovácsolni ebből az annyira óhajtott pillanattól és ki tud állni a mi érdekeinkért és majd nyomást gyakorol a császári kabinetre, hogy komolyan foglalkozzon az ügyünkkel.”<sup>40</sup>

14 nappal az 1849. július 10-i berlini fegyverszünet megkötése után még mindig semmi hír a magyarok vereségéről, pedig egyre inkább szükséges lenne a hercegségekben a schleswig–holsteini helytartóság<sup>41</sup> megszüntetése, amely előre tiltakozik a fegyverszünet pontjainak kivitelezése ellen és nyíltan fegyverkezik. Moltke ismét felkeresi Vrintset, aki megírja Schwarzenbergnek, hogy „a dán minisztérium a magyar hadjárat kimenetelétől reméli a schleswigi háború megoldását. ... A miniszterek figyelmüket mindenek előtt a magyarországi eseményekre irányítják, a császári és orosz csapatok a Dunánál összegyűlt forradalmi párt fölött aratott annyira óhajtott győzelmére, és remélik, hogy a legitim uralkodó elleni felkelők elnyomása után a nagyhatalmak annál készségesebben és határozottabban lépnek fel a schleswig–holsteini lázadással szemben és hogy azután majd Ausztria is felemeli a jogot védelmező hangját a német ügyekben és az orosz udvar teljes hatalmával és befolyásával rendelkezik majd, hogy Dánia igényeit a pétervári kabinet garanciáinak és biztosítékainak értelmében támogatja.”<sup>42</sup> Mindezek ismeretében már azt sem lehet pusztán formalitásnak tekinteni, hogy VII. Frederik a nyár folyamán így augusztus 22-én is, amikor Vrints audiencián járt nála „részletekbe menően tudakozódott a császári sereg magyarországi győzelmeinek menetéről, amely iránt ő a legmelegebben érdeklődik és amelyet a legőszintebben kíván és amelyre már olyan régóta vágyakozik”<sup>43</sup>

<sup>39</sup> Moltke az államtanácsához 1849. június 11. Rigsarkivet Gehejmeregistratur XVI. 362.

<sup>40</sup> A. W. Moltke Bille–Brahe-nak XV. 1849. július 11. Rigsarkivet Gehejmeregistratur 424.

<sup>41</sup> Az 1848. augusztus 26-i malmói fegyverszünet által létrehozott ún. közös kormány — amely a 6 hónapos fegyverszünet alatt a hercegségeket volt hivatott irányítani — 1849. március 26-án, a fegyverszünet lejártával befejezte működését. Helyére a frankfurti központi hatalom kinevezte a két fős, kizárólag schleswig–holsteini tagokból álló helytartóságot (Statthalterschaft) mindkét hercegség számára. A koppenhágai kormányzat természetesen nem ismerte el és törvénytelennek minősítette a helytartóság működését.

<sup>42</sup> Vrints Schwarzenbergnek Kopenhagen Nr. 53 1849. július 24. HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

<sup>43</sup> Vrints Schwarzenbergnek Kopenhagen, Nr. 57. 1849. augusztus 22. Uo.



Ismeretes, hogy a dán közvélemény nem teljesen osztotta a kormány nézetét. Miután a félhivatalos Berlingske Tidende 1849. július 20-i számában a kormány a közérdeklődésre számot tartó július 10-i fegyverszünet és előzetes béke pontjainak közlése után azzal biztatja olvasóit, hogy Magyarország bukása majd lehetőséget teremt a békepontok kisebb–nagyobb hiányosságainak korrigálására, a közvéleményben olyan vita keletkezett, amely egészen a magyarok leveréséig élénken foglalkoztatta a különféle politikai irányzatú lapokat.<sup>44</sup>

Bármennyire is várta azonban a dánok többsége a magyarok vereségét, az októberi kivégzések felháborították pártállástól függetlenül az egész dán közvéleményt, még a konzervatív kormánypárti lapokat sem véve ki, ami aztán báró Lederer külügyi ügyvivőt, a szabadságon lévő Vrints követ helyettesét háborította fel és méltatlankodó hangú jelentésre ösztönözte. Október 18-án megírja Schwarzenbergnek, hogy a magyar lázadóvezérek kivégzése alkalmat adott az itteni sajtónak, hogy szenvedélyes és rosszálló kirohanásokat intézzon a császári kabinet ellen és a cikkek hemzsegttek a modern címszavaktól, mint „reakció, humanitáshiány stb.” „Azon hogy a radikális és demokratikus sajtó ezek ellen az ítéletek ellen nyilatkozik nem lehet csodálkozni, hiszen az a feladata, hogy a forradalmat az utolsó konzekvenciájáig védje. Az viszont hogy a minisztériális sajtóként számon tartott főorgánum a „Flyveposten” tegnapi számában — ahogy azt a mellékelt példányból Ön is látni fogja — egy vezércikkében annyira megfélemedezett magáról, hogy sértő kirohanást intézett az osztrák államvezetés ellen, ez olyan körülmény, amely bizonyára megérdemelne egy a dán minisztériumhoz intézett tanulságos választ az osztrák sajtóban. Olyan pillanatban, amikor a királyi dán minisztérium azon fáradozik, hogy a császári kabinet síkraszálljon az ügyéért, ez a támadás annál inkább otrombább és tapintatlanabb, hiszen minden értelmes ok nélkül gyűlöletes hangulatot ébreszt Ausztria és kormánya ellen.”<sup>45</sup> Az ügynek persze nem lett diplomáciai következménye, de nyilván kínosan érintette Schwarzenberget, aki már útnak indította október közepén a dánok kedvencét, az egykori koppenhágai külügyi ügyvivőt Langenaut Dániába, hogy viszonzza a dán király figyelmességét, aki 1849 januárjában elsőként gratulált Ferenc József trónra kerülése alkalmából és elküldte az újdonsült császárnak a legmagasabb dán kitüntetést az Elefánt–rendet. Erre hivatkozva október 7-én Schwarzenberg levélben kéri Ferenc Józsefet, hogy külön misszió útján adományozza a dán királynak a Szent István-rend nagykeresztjét, hiszen „ma már megváltoztak a viszonyok”, amelyek korábban nem tették lehetővé, hogy a dán király figyelmességét Ausztria azonnal viszonzza.<sup>46</sup> Wilhelm Langenau október 21-én ért Koppenhágába Ferenc József október 12-i levelével, amely nyilván a király meglegedésére szolgált, hiszen a császár ígéretet tett, hogy a Dán Monarchiában dülő sajnálatos „differenciák” teljes és megnyugtató megoldása érdekében mindent megtesz, amivel

<sup>44</sup> Berlingske Tidende 1849. július 20., *Raáb Renáta*: A magyar szabadságharc a korabeli dán sajtóban. Századok 133. (1999.) 6. szám. 1318–1322.

<sup>45</sup> Lederer Schwarzenbergnek Koppenhagen, Nr 73C 1849. október 18 HHStA. Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

<sup>46</sup> Schwarzenberg Ferenc Józsefnek 1849. október 7. Uo.

az ő részéről ennek a célnak az eléréséhez hozzá tud járulni.<sup>47</sup> VII. Frederik október 25-én frederiksborgi kastélyában ünnepélyes audiencián fogadta Langenaut, akinek a király kifejezte reményét, hogy miután „Ausztria, Dánia leg-regebbi és egyedüli igaz barátja ismét teljes erejét és hatalmát visszaszerezte, a szegény Dániát tanácsokkal és tettekkel támogatni fogja.” „Az olaszországi és magyarországi győzelmek Dániát is és Európát is megmentették a teljes pusztulástól” – mondta a király (a király saját szavai – írja Langenau).<sup>48</sup> VII. Frederik és kormánya a nyomaték kedvéért Schwarzenbergnek és Radetzkynek is elküldte az Elefánt-rendet, amelynek az átadásával Bille-Brahe-t bízta meg.<sup>49</sup> A dán kormány valóban telve volt az osztrák és orosz kormány iránti optimizmussal, hiszen 1849. október 9-én I. Miklós megüzente Varsóból Hesseni Friedrich hercegen keresztül Koppenhágába, hogy erőteljesen támogattja a dán ügy lezárását, „mihelyt segített a magyar forradalom elleni háborút győzedelmesen befejezni.”<sup>50</sup> Az öröm azonban korai volt még, hiszen sem a dánok sem I. Miklós nem láthatta előre, hogy Schwarzenberg a magyar kérdés megoldása után a schleswig-i ügyet csak eszközként használja majd németországi hatalmának visszaszerzésére és porosz riválisának legyőzésére.

### *Klapka és a magyar tisztek kérdése*

Lederer félelme, hogy a magyarok iránti rokonszenv sok kárt okoz a dán-osztrák kapcsolatoknak, hiábavalónak bizonyult attól a pillanattól fogva, hogy elterjedt a hír: magyar tisztek állnak be a schleswig-holsteini hadseregbe, hogy Dánia ellen harcoljanak. Felkorbácsolta a kedélyeket, amikor megérkezett Hamburgba a komáromi kapituláns tisztek egy csoportja. A Klapka György és Újházy László vezette 30 fős csoport nagy feltűnést keltett. Az észak-német lapok hírt adnak arról, hogy milyen ujjongva fogadták a magyar tiszteket, milyen kitörő örömmel tapsoltak nekik a színházban, s számos tisztelgő küldöttség ke-reste meg őket a Hotel de Petersburgban. A dán sajtó továbbra is nyomon követte a hamburgi magyar tisztek sorsát, akik valószínű nem is sejtették, hogy október közepén a dán minisztertanácsi ülések főszereplőivé váltak. 1849 őszén a dán kormány legfontosabb törekvése az volt, hogy a fegyverszünet cikkelyei-nek a valóságban is érvényt szerezzen, s Poroszországot rákényszerítse vállalt kötelezettségeinek teljesítésére. A jövődi béketárgyalások előfeltétele volt a schleswig-holsteini hadsereg lefegyverzése, amely óhatatlanul együtt járt a schleswig-holsteini hadseregben szolgáló körülbelül 80 porosz tiszt hazahívásával, amelyről a fegyverszüneti egyezmény titkos cikkelyei rendelkeztek. A porosz politikát irányító Radowitznek azonban nem állt érdekében a schleswig-holsteini vezetéssel történő határozott szakítás, hiszen szüksége volt a tömegek támogatására ahhoz, hogy németországi nagyhatalmi terveinek érvényt szerez-

<sup>47</sup> Ferenc József VII. Frederikhez Schönbrunn 1849. október 12. Uo.

<sup>48</sup> Langenau jelentése Schwarzenbergnek 1849. október 29. Uo.

<sup>49</sup> Lederer Schwarzenbergnek Kopenhagen, Nr.80 1849. október 31. HHStA. Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

<sup>50</sup> Lederer Schwarzenbergnek Kopenhagen, Nr.69 1849. október 9 Uo.

zen.<sup>51</sup> A Hamburgban állomásozó magyar tisztek pedig jó ürügyül szolgáltak a porosz késedelmeskedéshez. A dán minisztertanácsi üléseken elhangzottak legáltalában erről tanúskodnak. A Berlinben tartózkodó Pechlin jelentéseiből október folyamán világossá vált a dán kormány számára, hogy Poroszország nem siet visszahívni tisztjeit.

Október 30-án Pechlin 25-i jelentését tárgyalta a minisztertanács. A jelentés egyik fontos pontját Bille dán külügyminisztériumi helyettes emelte ki, idézve Pechlint, miszerint „a porosz kormány azzal indokolja tisztjeinek ott tartását, hogy félt, hogy a Hamburgban tartózkodó magyar tisztek helyettük belépnek a lázadók szolgálatába.” Bille hozzáfűzte, hogy ugyan Poroszország csak ürügyként használja ezt az érvet, mégis jó jelnek tekinthető, hogy ezzel hivatalosan elismerte, hogy azonnal kellene csapatait és tisztjeit visszavonni, csak a körülmények nem teszik ezt lehetővé. Hansen hadügyminiszter szintén nem tartja tragikusnak a magyar tisztek jelenlétét, hiszen „egyetértve a többi miniszterrel úgy gondolja, hogy nekünk csak hasznunkra válna, ha a magyar tisztek felváltanák a poroszokat a lázadó seregben, bár nem kívánja, hogy ez most következzen be, hanem sokkal kedvezőbb lenne számunkra, ha a visszahívás a háború újabb kitörése pillanatában következne be. Zahrtmann tengerészeti miniszter egyetértését fejezte ki.” Madvig kultuszminiszter hozzászólása után — aki felhívta a figyelmet, hogy nem egyes pontok, lásd porosz tisztek visszahívása, játsszák a főszerepet, hanem az a lényeges, hogy Poroszország teljesen szakítson a schleswig-holsteini vezetőkkel — elfogadta a minisztertanács azt a Pechlinnek szóló utasítást, amelyben a dán kormány kijelenti, hogy „nem fél a magyar tisztek belépésétől, ami miatt a porosz kormány ekkora aggodalmat táplál, és addig nem kezdődhetnek meg a béketárgyalások, amíg a fegyverszüneti egyezmény feltételeit az ellenség részéről maradéktalanul nem teljesítették.”<sup>52</sup>

A magyar tisztek ügyét azonban ismét próbálta saját előnyére használni a dán diplomácia. Lederer ügyvivő október 29-én tudatja először Schwarzenberggel, hogy Moltke szerint a helytartóság a porosz tisztek visszahívása esetén azzal fenyegette meg a porosz kormányt, hogy kénytelen lesz a hiányzó helyeket „lázadó magyar menekült tisztekkel” pótolni.<sup>53</sup> Moltke a királlyal írásban közli, miért nem hajlandó Poroszország visszahívni tisztjeit: „a magyar tisztek, akik most Hamburgban tartózkodnak, miután kiutasították őket hazájukból” feltétlenül elfoglalnák a visszahívott porosz tisztek helyét a schleswig-holsteini seregben, „amely esetben a szakítás biztos lenne”.<sup>54</sup> November 6-án Vrints és a külügyi helyettes Bille között ismét szóba került a magyar tisztek ügye, amely kapcsán Bille kifejezésre juttatta, hogy talán mégsem gondolja ezt komolyan a schleswig-holsteini helytartóság, hiszen „ezzel saját bukását siettetné és a ba-

<sup>51</sup> *Holger Hjelholt: Radowitz og det slesvig-holstenske spørgsmål i oktober 1850; Historisk Tidsskrift Bind V. 57.*

<sup>52</sup> *Statsrådets Forhandlinger 1848–1863 I–II–III udg. af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen; Ejnar Munksgaards forlag, København 1956. II.285.*

<sup>53</sup> *Lederer Schwarzenbergnek Kopenhagen, Nr.79B 1849. október 29. HHStA. Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.*

<sup>54</sup> *A. W. Moltke VII. Frederikhez 1848. október 31 Rigsarkivet Gehejmerregistratur LII. 610.*

deni nagyhercegséghez hasonló mozgalmat idézne elő, valamint Dániát kötelező jogainak gyakorlására.” Bille tudatos sejtetésének meglett a hatása: Lederer elmagyarázta, hogy a magyar tisztek ügyét „magasabb szempontokból kiindulva kell” tekinteni és „mind Dániának, mind Poroszországnak egyformán érdeke, hogy ne hagyja a dolgokat odáig fajulni, hogy a helytartóság beváltsa fenyegetését és egy ilyen intézkedés által Észak-Németország egy része anarchikus mozgalomnak essen áldozatul”<sup>55</sup> Lederer november 16-i jelentése arról tanúskodik, hogy valóban közel áll a schleswigi helyzet egy újabb háború kitöréséhez. „A helytartóság tárgyalásba lépett az Észak-Németországban és nevezetesen Hamburgban található magyar lázadótisztekkel és az esetleges visszahívott porosz tiszteket ők fogják pótolni és különösképpen Klapkának szánják ebben szerepet.” Ez pedig azért veszélyes, mert az évszak miatt a tenger befagy, Dánia nem tudja használni a flottáját és a schleswig-holsteini seregnek lehetővé válik a zavartalan előrenyomulás. Moltkével egyetértve Lederer arra kéri Schwarzenberget, hogy miután mindenhol leverték már a forradalmakat, az új német központi hatalom, amiről szeptember 30-án Poroszország és Ausztria egyezményt kötött<sup>56</sup>, iktassa ki végérvényesen a Holsteinben még mindig korlátlanul működő helytartóságot.<sup>57</sup>

Arra a kérdésre azonban, hogy valóban harcoltak-e magyar tisztek a schleswig-holsteinek oldalán, vagy csak minisztertanácsi és sajtópletyka-szinten rekedt meg a „dolog”, a kutatások hiánya miatt nem lehet válaszolni. Jánossy Dénes mindenesetre tud arról, hogy Ölmossy őrnagy von der Horst vezérkarába került, Lukácsy százados pedig egy pattantyús üteg felállítására kapott megbízást. <sup>58</sup> Akármi is lett az ügy végeredménye annyi biztos, hogy a rémhír beleivódott a közönségbe és ez nem fokozta a magyarok iránti rokonszenvet. „A magyar felkelés iránti szimpátiák, amelyek itt nemcsak a liberálisok, de a konzervatívok között is az osztrák viszonyokkal kapcsolatos tájékozatlanság miatt uralkodtak részben eltűntek” – írja Lederer. „A magyar lázadó tisztek schles-

<sup>55</sup> Lederer Schwarzenbergnek Kopenhagen Nr 84. 1849. november 6. HHStA. Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

<sup>56</sup> 1849. szeptember 30-án írta alá Schwarzenberg és Bernstorff, Poroszország bécsi követe az új központi hatalomról, az ún. Interimről szóló szerződést, amely az összes szövetségi kormány nevében kötelese volt ellátni 1850. május 1-jéig a szövetségi feladatokat. Végrehajtó szerve az ún. Bundeszentalkommission csak december 20-án, János főherceg távozása után kezdte meg működését Frankfurtban. Az osztrák és porosz tagokból álló négy fős bizottság a Vormärz időszakát testesítette meg.

<sup>57</sup> Lederer Schwarzenbergnek Kopenhagen Nr. 87 1849. november 16. HHStA. Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

<sup>58</sup> Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. Bp.1940. 56. Klapka volt talán a dán diplomáciában a legtöbbet szereplő magyar, ugyanis nemcsak 1849 őszén, de 1850 augusztusában is felbukkan a neve. 1850. augusztus 10-én a dán külügyminiszterre kinevezett Reedtz tájékoztatja Bille-Brahe-t, hogy a párizsi dán követ augusztus 4-i jelentése szerint Klapka a Telekivel való találkozó után visszament Londonba, hogy onnan hajóra szállva Hamburgba induljon és a schleswig-holsteini hadsereg fővezérletét átvegye. „Tényszerűen nem tudjuk igazolni, de felajánlották neki és bizonyosnak látszik, hogy meleg fogadtatásban részesül a hercegségekben.” – Reedtz Bille-Brahe-nak Kjöbenhavn Nr. XXIV 1850. augusztus 10 Rigsarkivet Departamenta Wien 1848–1851. Vrints is arról tájékoztatja augusztus 12-én Schwarzenberget, hogy Reedtz — 1850. augusztus 6-tól külügyminiszter — nagy hangsúlyt fektetett a hírre. (Vrints Schwarzenbergnek Kopenhagen, Nr. 78A 1850. augusztus 12 HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.)

wig-holsteini seregbe való belépésétől való félelem nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a párt híveinek a szemét felnyitotta a magyar mozgalom hordereje iránt. Ha későn is, de eljutottak végre a felismeréshez, hogy az ausztriai anarchia legyőzése egész Európának, de magának Dániának is jótétemény volt.” A konzervatív és miniszteriális sajtó „régóta védelmezi a felfogást, hogy a magyar felkelés befejezése után a németországi viszonyok is rendeződni fognak és annyiban hajlott Ausztriához, amennyiben a saját állapotaik javulását felismerni vélte.” Ez a párt Lederer szerint belátta hogy „a léteben fenyegetett Ausztria megmentésétől függ Dánia szerencséje is”, bár nem mindig tartotta igazságosnak az osztrák kormány által foganatosított intézkedéseket. Lederer azonban örömmel veszi észre, hogy az Ausztriával szemben korábban elfoglalt álláspontját módosította és ennek bizonyítékául csatolja a Fædrelandet egyik dán nyelvű cikkét.<sup>59</sup> Lederer szerint az Ausztria iránt hirtelen kialakult szimpátia azzal is magyarázható, hogy mindenki úgy hiszi „hogy Ausztriában már nem akarnak visszatérni a korábbi állapotokhoz” és a külföldi alkotmányhú pártok elégedetten látják kívánságuk teljesítését. Lederer szerint ennek következté-

<sup>59</sup> Fædrelandet 1849. november 22. A cikkből — amelyet valószínű a márciusi minisztérium egyik külügyekben bennfentes tagja írt — valójában nehéz kiolvasni az Ausztria iránti szimpátiát. A cikk inkább arra figyelmeztet, hogy Ausztria is megszavazta a többi szövetségi tagállammal együtt a jogtalan szövetségi háborút és Schmerling a Pál-templomban Peuckerral versenyezve kereszte hadjáratot hirdetett Dánia ellen. A koppenhágai osztrák küldöttek nem volt instrukciója arra, hogy a dán ügyben csatlakozzon a többi nagyhatalomhoz; meglehetősen izolált maradt és sokkal inkább azon fáradozott hogy viszonyaink német felfogásának irányába hangolja a kormányt. Azt sem szabad elfelejteni, folytatja a cikkírő, hogy Ausztria katolikus ország és kritikus körülmények között a katolikus országokkal szövetkezik és inkább azt látja szívesen, ha az északi protestáns államok között meg hasonlítás támad és egymást gyengítik. Nem volt tehát könnyű a dán kormánynak Ausztriához közel férközni és rávenni, hogy lépjen fel a Német Szövetség túlkapasával szemben. 1848-ban különben is ki tudta hol van Ausztria? Innsbruckban a császárnál, Bécsben a minisztériumnál, Windisch-Grätz-nél Prágában, Radetzky-nél Olaszországban, Magyarországon vagy Horvátországban? Nem lehetett tudni, hogy a német, szláv, vagy magyar Ausztria fog-e győzedelmeskedni. Az osztrák császárság hagyta, hadd menjenek magától a német ügyek, „sőt hízelgett Németországnak és kívánta az egységet és összetartását, hogy fedezze magát Franciaországgal szemben és mint ismeretes akkoriban Dánia üldözése volt az legjobb egységesítő eszköz.” A magyar háború alatt nem hogy segítséget, de még csak együttérzést sem fejezhetett ki a dán ügy iránt, nehogy ezzel előnyöket biztosítson Poroszország számára a német ügyekben. Ausztriának azt kellett kívánnia, hogy minél tovább tartssanak a dán–német bonyodalmak, sőt fokozódjanak, mert ebben eszközt látott Poroszország németországi uralma ellen. Ausztria számára messze nem az volt a fontos ebben az ügyben, hogy megtörjön egy lázadást és igazságot gyakoroljon, hanem hogy Poroszország helyzetét megnehezítse, vagy más szóval megkoptassa németországi népszerűségét a schleswig-holsteini ügyben. Ha pedig ezt elérte annyira amennyire csak lehetséges, megpróbálja majd a harcot olyan schleswig-holsteini szellemben lezárni amennyire csak lehetséges, egyik vagy másik típusú egységállami megoldással, és e célból majd a maga oldalán tartja Dániát, mint megfigyelőt Poroszországgal szemben. „Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy Holsteint Ausztria léptette be 1815-ben a Német Szövetségbe tanácsaival és példája nyomán, és hogy Reventlow–Criminil, akinek a külpolitikája eredményezte a jelenlegi bonyodalmakat, nagyrészt Bécsből kapta 1834-ben a diplomáciai sugallatokat”. Amint látni, ebben a cikkben Lederer állítása ellenére nincs szó magyarellenességről, vagy az osztrák politika iránti túl nagy bizalomról, sőt inkább szkeptikus az osztrákokhoz való kötődést illetően. A cikk, amelyet Lederer a nemzeti liberálisok osztrák-pártiságának fő bizonyítékaként csatolt, nem igazolja állítását, hacsak nem magát azt a tényt szánta bizonyítéknak, hogy egy a demokrata Københavnpostenben megjelent cikk vádjára írta a szerző a márciusi minisztérium Ausztriával szembeni politikáját védő cikket. Ebben az esetben viszont a Københavnsposten cikkét kellett volna Lederernek csatolni, ha az valóban tartalmazott osztrák-barát kifejezéseket.

ben a márciusi napok óta a szabad sajtó Ausztriával szembeni gyűlölködése megszűnt és a „márciusi napok óta bekövetkezett események bőségesen bizonyítják, hogy Ausztria és Dánia soha nem állhat egymással szemben ellenségesen, hanem a jól felfogott érdekazonosság miatt egymásnak kezét kell nyújtaniuk.”<sup>60</sup>

### *A dán kérdés az 1848-as magyar sajtóban*

A dánok magyar tisztekkel kapcsolatos félelmével és a koppenhágai kormánykörökben elterjedt hírekkel ellentétben a magyar 1848/49-es sajtóban nincs nyoma annak, hogy a magyaroknak a frankfurti szövetség miatt valamiféle speciális ellenérzése lett volna a dánokkal szemben, vagy okuk lett volna háborút folytatni ellenük. Bár a dán háború említésekor megjelenik a magyarok szokásos ruszofóbiája<sup>61</sup> — akárcsak a dánoknál a germanofóbia, — de tekintettel arra, hogy Anglia és Franciaország is a dánok mellett foglalt állást, az oroszok dániai politikája még nem vonhatna maga után egy egységes vehemens dánellenes magyar állásfoglalást. Nincs is ilyenek nyoma. Az is igaz, hogy bár a dán háborúról számos adat, főként francia, angol, német lapból átvett közlés került be a magyar sajtóba, szemben a dánnal, a magyar külpolitikai gondolkodásba nem épült be olyan mélységében a dán kérdés, mint fordítva. A magyar sajtóban nem találni olyan elemző cikkeket, összehasonlításokat, vitákat, hozzászólásokat, szerkesztőséghez beadott leveleket, mint amilyenek szép számban előfordulnak a dán újságokban. Ennek oka lehet az is, hogy nem kívánták provokálni a német szövetségest egy esetlegesen németekre nézve kedvezőtlen véleménnyel, de mivel az átvett cikkek érzékeltették velük, hogy Anglia, Franciaország is a dánok oldalán áll, jobbnak tartották a teljes semlegességet. Erdődy Gábor hívja fel a figyelmet arra, hogy a magyar kormánynak voltak fenntartásai a német–magyar szövetséggel kapcsolatban, ugyanis Batthyányék nem értettek egyet a poseni, itáliai, al-dunai német terjeszkedési igényekkel, mindazonáltal tapintattal kezelte a németeket érintő kényesebb ügyeket.<sup>62</sup> A schleswigi ügy maximálisan ezek közé tartozott. Még leginkább a konzervatív Budapesti Híradó próbálja összefüggésbe hozni a dán kérdést a magyarral és ez a lap érzékeli a veszélyt, ami a németek schleswigi politikájából következhet. „A német sógorok, kiknek szaporasága világszerte ismeretes, — kiknek rajai túl a tengeren, Philadelphiában, a bennszülöttekkel már megmérkőznek, Európában, sem Francia, sem Oroszország felé nem terjedhetnek, mert itt is, ott is, ha nem nagyobb, bizonyosan hatásukhoz hasonló ellenhatásra találunk, — hanem, hihetőleg a maroknyi dánokat fogják elosztatni, és részint szám szerinti tulnyomóságuk, részint a nálunk is kedvelt irodalmi felsőbbségüknél fogva, anyagi és szellemi erővel, szom-

<sup>60</sup> Lederer Schwarzenbergnek Kopenhagen Nr. 90 1849. november 24 HHSa Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12

<sup>61</sup> „De az angol- (s e csak megy) – és az orosz – (e már aggasztó) – bele akarnak elegevni a vitába. Reméljük csak a béke-föltételek szelidítése végett” Budapesti Híradó 1848. május 12

<sup>62</sup> Erdődy Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban. Századok, 111. 1977. 3. szám. 476., Erdődy Gábor: A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 108.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1988.

széd magyar testvérei felé nyomulni, – ki tudja, a frankfurti conferentia nem hagyott-e számunkra is már egy tiszta lapot, új szövetségi chartájában, mint Posen nagyhercezséggel tevő.”<sup>63</sup> A Kossuth Hírlapja december 19-i számában is egy vezércikkíró felhívja a figyelmet arra, hogy nem kell alábecsülni a schleswigi kérdést: „A dán és schleswig–holsteini ügy a világ figyelme elől egészen kikerültnek lenni látszott, de, a dolgot közelebbről vizsgálván, ez hihetőleg a leghatalmasabb nemzetek közti meghasonlást idézendő elő”<sup>64</sup> A cikkíró szerint Oroszország és Anglia között meghasonlás jön létre a schleswigi ügyben, ami alapvetően téves következtetés volt. A német újságokból átvett csataleírások során természetesen a dánok barbárságáról győződhet meg a magyar újságolvasó.<sup>65</sup> De éppúgy éri kritika magyar részről a németeket is, hiszen átlátja a Pesti Hírlap cikkírója is, hogy „a tengeri uraság főszerepet játszik a schleswig–holsteini kérdésben”<sup>66</sup> A malmői fegyverszünet következtében kirobbant frankfurti kormányválság inkább irritálja a Kossuth Hírlapját, hiszen e miatt maradt el a magyar interpelláció: „Mint mondják Dahlmann — ki a baloldal győzelmének hőse — fog megbízatni új minisztérium alakításával. Magyarhon nem fog veszteni, ha Dahlmann lép a kormány élére, ámbár annyiból nem örvendetes a minisztérium bukása, hogy a Magyarország iránt történt interpellatio halasztást fog szenvedni. Különben általános rokonszenvére Németországnak számolhatunk, kormányunk nem is tehetett volna szerencsésebb választást, mint midőn Szalay Lászlót küldötte Frankfurtba.”<sup>67</sup> Nem így látják a radikális demokraták. „Frankfurtban még a bal oldal vezérei is a Magyar – és Erdélyhoni németeknek a német szövetség általi védelmezéséről beszél... A Frankfurti nemzetgyűlés pedig azt gondolja rá, hadd foglalja el Ausztria Magyarhont, annál tovább terjed a német birodalom határa! Van okunk mért keresni szövetségüket!!!”<sup>68</sup> Összegezve elmondhatjuk, hogy a dán–német háború nem épült be a magyar köztudatba. Mindkét ország politikusai számára inkább csak egy zavaró tényező volt a másik mozgalma. A dán politikusok azért nem szívlelték a magyar háborút, mert Ausztria figyelmét vonta el Dániáról, a magyar politikusok pedig azért nem örültek túlságosan a dán háborúnak, mert Frankfurtban a magyar kérdés a schleswigi ügy miatt szenvedett csorbát.

### *Osztrák illetve magyar oldalon harcoló dán tiszték*

Leginkább a földrajzi távolsággal magyarázható az, hogy a koppenhágai anyagban mindössze egy olyan dán tisztnek van nyoma, aki magyar oldalon harcolt a szabadságharcban.<sup>69</sup> *August Thomstorff* az aradi várból kéri 1849 no-

<sup>63</sup> Budapesti Híradó 1848. május 3. Köszönöm Dobszay Tamásnak, hogy felhívta figyelmemet a Budapesti Híradóra

<sup>64</sup> Kossuth Hírlapja 1848. december 19.

<sup>65</sup> Közlöny 1848. június 21., 1848. július 2.

<sup>66</sup> Pesti Hírlap 1848. április 20.

<sup>67</sup> Kossuth Hírlapja 1848. szeptember 15.

<sup>68</sup> Marcus Tizenötödike 1848. október 30.

<sup>69</sup> Bár August von Thomstorff Bona Gábor a szabadságharc tábornokairól és törzstisztjeiről szóló könyvében Mecklenburg–Schwerinből származó német tisztként szerepel, a bécsi dán követ levezése alapján minden kétséget kizáróan kijelenthető, hogy Thomstorff dán királyi alattvaló volt.

vember 25-én Bille–Brahe-t járjon közben érte.<sup>70</sup> Bille–Brahe közbenjárására „csak” 10 éves könnyű várfogságra ítélték, holott mint a dán követ írja a szabadon bocsátását kérő nagybácsinak írt válaszlevelében, hogy sok hasonló vétséget elkövető társát halálra ítélték, vagy 16 éves nehéz fogságra ítélték. 1850 májusában Bille–Brahe ismét közbenjár érte Schwarzenbergnél. Hogy lett-e eredménye az újabb közbenjárásnak és mikor szabadult ki Thomstorff, azt ebből az anyagból nem lehet kideríteni, de Bona Gábor kutatásai szerint 1854-ben kegyelmet kapott és kiszabadulása után Pesten élt.<sup>71</sup>

Ami az osztrák oldalon szolgáló dán tiszteket illeti jóval bővebb a kínálat és jóval nevesebb személyiségekről is van szó. Ismeretes, hogy Carl–Moltke Nütschaunak — az egységállam-párti és abszolutista dán politikusnak, aki 1848 előtt a schleswig–holstein–lauenburgi kancellária elnöke volt, majd 1852. január 28-a után ismét főszerepet kap — a fia az osztrák seregben szolgált. Meg is sebesült a háborúban, miatta is aggódó rokonak írtak Bille–Brahe-nak, de közelebbi információt nem nyújtanak róla a források.<sup>72</sup> Önkéntesként osztrák oldalon harcolt, sőt a kápolnai csatában szintén sérülést szenvedett *Glücksburg Vilmos* herceg (a későbbi dán király IX. Glücksburg Christian, és egyben a Dániában máig uralkodó Glücksburg királyi dinasztia alapítójának a rokona). Legnagyobb karriert azonban kétségkívül *Hans Birch Dahlerup* érte el Ausztriában. A magyar nemesi származású Károlyi László gróf tengerésztisztet, korvett kapitányt 1849 telén az osztrák kormány azzal bízta meg, hogy keressen egy tapasztalt tengerésztisztet, aki átvenné a császári flotta feletti főparancsnokságot. Miután Angliában és Hollandiában nem járt eredménnyel, 1849 februárjában Koppenhágában próbált szerencsét. Kérésére 1849. február 26-án VII. Frederik megadta az engedélyt Dahlerup ausztriai szolgálatához. Kinevezték Dahlerupot altengernagynak és április 6-án átvette a császári flotta parancsnokságát. Egy hónapjába került, amíg sikerült úgy-ahogy megszerveznie elképzeléseinek megfelelően a hajó- és emberhiánnyal küszködő flottát, amely elavult, rosszul felfegyverzett hajókból állt. A legénység nagy részét szárazföldi gyalogosok tették ki (az osztrák flottának nem volt külön minisztériuma, mint

---

Az persze nem zárható ki, hogy Thomstorff családja valamikor Szászországból vándorolt Dániába — hiszen számos dán nemzeti-liberális vezető politikus is német családból származott — de az általam felhasznált források szerint dániai származású tisztként szolgálta végig magyar oldalon a szabadságharcot. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. (Harmadik átdolgozott, javított kiadás). Heraldika Kiadó, Budapest, 200. 679. *Katrin Sitzler*: Solidarität oder Söldnerium. Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848–1849. Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung. Bd. 24. Osnabrück, 1980. *Görgy István*: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I. k. Bp., 1885. 279–280.; *Anatole Wacquand [Ferdinand Strobl von Ravelsberg]*: Die ungarische Donau-Armee 1848/49. 1. kiad. Wien und Leipzig, 1900. 135. – Köszönöm Hermann Róbertnek az értékes hadtörténeti vonatkozású kiegészítéseket.

<sup>70</sup> August von Thomstorff levele Bille–Brahe-nak Arad 1849. november 25 Rigsarkivet Depertamentalia 1848–51.

<sup>71</sup> Bille–Brahe levele Thomstorff nagybátyjának Wien 1850. május 30. Uo.; *Bona*: i. m. 679.

<sup>72</sup> Olvashatatlan aláírású személy Bille–Brahe-nek Wien 1849. szeptember 16-i dátummal a fiatal Moltke gróf ügyében. Rigsarkivet Depertamentalia 1848–51. *Holger Hjelholt*: Carl Moltke og dannelsen af helstatsministeriet i januar 1852. Historisk Tidsskrift 11. rk. 5. bd. (1956–59) 248., *Vrints Schwarzenbergnek* 1849. november 22. HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12



Dániában, hanem a hadügyminisztérium alá tartozott) és ez meg is látszott a teljesítményen. Dahlerup tanította meg őket, hogyan kell az ágyúkat elhelyezni a hajón stb. Ő irányította Velence blokádját és Radetzkyvel együtt vette át a város kulcsait. A győzelem után Triestben telepedett le és tovább folytatta az osztrák flotta szervezeti reformját. Tevékenysége azonban számos akadályba ütközött, beosztottjai szigorúsága, darabossága miatt nem kedvelték, feljebbvalói meg azért nem, mert nem volt szervilis, udvari ember. Érezve az őt körülvevő bizalmatlanságot 1851 nyarán felmondott és hiába kínáltak neki más állást, bárói címet, hiába kapta meg a vaskoronarend legmagasabb fokozatát, eldöntötte, hogy hazamegy. Valószínű elégedettek voltak tevékenységével, hiszen az osztrák hatóságok életfogytiglani nyugdíjat biztosítottak számára. A nyugalmat azonban otthon sem találta meg. Dániában alapvetően megváltozott, azaz demokratizálódott a politikai élet és mint régi vágású tisztet, aki a felvilágosult abszolutizmus normáit képviselte, már nem szívesen látták a haditengerészetnél. Egykori társai irigykedve nézték külföldi kitüntetéseit és a császári államban elért sikerei után nagyképűséggel és túlzott öntudattal vádolták. A kormány kijelentette, hogy mivel külföldi államtól kap nyugdíjat, már soha nem dolgozhat a dán tengerészetnél, másrészt annak idején maga kérvényezte ausztriai szolgálatát és csak ha lemond külföldi juttatásáról, akkor esetleg a parlament megszavazza a nyugdíját. Gyakorlatilag idegen állampolgárként kezelték, miután a dán állam felszólítására megmentette az osztrák flottát. Csalódottságában irodalmi tevékenységbe menekült és bár gyakran ingázott Ausztria és Dánia között, egyik országban sem érezte magát igazán otthon.<sup>73</sup>

Ami a dán seregben szolgáló osztrák tiszteket illeti, keveset lehet tudni róluk. 1850 őszén mindenestre éles vita keletkezett Bille–Brahe és Hansen hadügyminiszter között a kérdés kapcsán: vajon átvesz-e a dán sereg osztrák tiszteket? Bille–Brahe, aki jó követ módjára szinte belenőtt a császári udvarba és nem ritkán saját országával szemben is képes volt az osztrák érdekeket védelmezni, az osztrák seregből kvietált tiszteket akart Dániába küldeni, ami elfogadhatatlan volt Koppenhága számára. Hansen hadügyminiszter és Reedtz külügyminiszter próbálta vele megértetni, hogy az új alkotmány alapján külföldi állampolgárságú tiszteket — még ha a háborúban kitüntetéset szerzett svédekről és norvégokról is van szó — nem vesz fel a dán sereg. Csak akkor tenne kivételt egy-két esetben a dán kormány, ha a tisztek a császári kabinet ajánlását is magával hoznák, mert ennek már lenne „számunkra politikai jelentőségű demonstráció-jellege a schleswig-holsteini felkelőkkel szemben”<sup>74</sup> Bille–Brahe 1850. október 19-i levelében tehetetlenül és érthetetlenül csodálkozik Koppenhága merev álláspontján, hiszen „az osztrák sereg ügyünk iránti kedvező hangulata könnyen kihűlhet egy olyan pillanatban, amikor egy része feltehetően hamarosan Holsteinbe lesz vezényelve a királyi autoritás helyreállítása végett.”<sup>75</sup> Bille–Brahe

<sup>73</sup> Allan Jørgensen: Admiral Hans Birch Dahlerup i Danmark og Østrig mellem enevælde og demokrati. In: Småskrifter fra CØNK 6). Roskilde Universitetscenter 2001

<sup>74</sup> Hansen Bille–Brahe-nek Rigsarkivet Departementalia Udenrigsministerium Nr XXX, 1850. szeptember 28

<sup>75</sup> Bille–Brahe válasza Hansen hadügyminiszternek 1850. október 19 Rigsarkivet Departementalia 1848–51

érvei hatására a dán hadügyminisztérium két-három esetben kivételt tett, de mindezt — mint látható — csak mint osztrák politikájának alárendelt momentumaként, azaz politikai és nem katonai okokból tette.

*Az analógiák szerepe a dán diplomáciában*

A dán diplomácia Ausztriával szembeni politikájának fontos alapját képezte a dán és osztrák viszonyok közti analógiára való hivatkozás. Szinte reflexszerűen használják azt a tételt, hogy Ausztriának a magyar forradalommal szembeni helyzete éppen olyan, mint Dániának a schleswig-holsteini felkeléssel szembeni szituációja. Dánia éppúgy a forradalom tézisei ellen küzd a legitimizmus nevében, mint Ausztria és ugyanúgy egységállamának helyreállításán és stabilizálásán fáradozik, mint a császári állam. A tézis erősítése létfontosságú volt még a márciusi minisztérium számára is, amely politikájának sikerét a konzervatív nagyhatalmak támogatásától várta. Az osztrák-dán viszony közötti analógia-tézis eredményes használata persze azt előfeltételezte, hogy a dán diplomácia napra készen tájékozott legyen Ausztria konfliktusaival, illetve az Ausztriától elszakadni vágyó Itália és Magyarország törekvéseivel kapcsolatban. Nemcsak a politikai vezetés, de a közvélemény is maximálisan megfelelt ennek az elvárásnak, amint azt a magyar szabadságharc dániai visszhangja bizonyítja. A dán közvéleményben parázs vita keletkezett arról, vajon igaza van-e a kormánynak, amikor a magyar felkelőket a schleswig-holsteinekkel veti össze, és a dán és osztrák szándékok között feltétlen hasonlóságot lát. A kérdésnek már a dán kortársak között is megosztó szerepe volt. A dán diplomáciának mégis olyan hatásosan sikerült propagálni az analógia-tézisét, hogy még ma is Dániában, sőt Magyarországon is úgy gondolják, hogy az osztrák és dán törekvések, illetve a schleswig-holsteini és magyar törekvések fedték egymást.

A magyar történeti szakirodalomban előforduló érv — amely egyébként a korabeli dán schleswigi lapban *Dannevirke*-ben is elhangzott<sup>76</sup> — arra az 1848 őszen kialakult magyar-osztrák, illetve dán-német államjogi konfliktusra apelál, amelynek során a magyarok éppúgy korlátozva látták a magyar királyt jogai gyakorlásában, ahogy a schleswig-holsteinek hercegüket, így mind magyar, mind schleswig-holsteini részről kialakult a „nem-szabad király illetve herceg” fikciója. Ezt a felfogást ki lehet még egészíteni további érvekkel. Mind a magyar mind a schleswig-holsteini rendek egy idegen uralkodó abszolutizmusának voltak „kiszolgáltatva”, féltékenyen őrizték rendi előjogaikat, adómentességüket, rendi gyűlésüket. Alexander Scharff a dán egységállami abszolutizmussal szembeni schleswig-holsteini rendi törekvéseket hasonlónak találja az erdélyi és baltikumi rendek törekvéseihez.<sup>77</sup> Persze messze nem tökéletes a hasonlat, hiszen míg a

<sup>76</sup> „Kossuth felhívja a honfitársakat, hogy segítsék V. Ferdinándot újra trónjára, ahonnan egy katonai puccs mozdította el. A kossuthi párt ugyanis azt állítja, hogy a letett császáráért harcolnak és az ő jogait védik. Ez nagyon hasonlít arra, mikor a schleswig-holsteinek állítják, hogy Dánia királyának jogaiért harcolnak” – *Dannevirke* 1849. április 30. *Gergely*: i. m. 260.

<sup>77</sup> *Alexander Scharff*: Schleswig-Holstein in der europäischen und nordischen Geschichte, In: Schleswig-Holstein in der deutschen und nordeuropäischen Geschichte. Gesammelte Aufsätze, (Kieler Historische Studien, 6.) Stuttgart 1969 26. Egy másik tanulmányában a schleswig-holsteinek „történeti jogait”, Magyarország és Csehország történeti jogaihoz hasonlítja, akik szerinte Schles-

Magyar Királyság önálló állami múlttal rendelkezett, az egyesített Schleswig-Holstein mindvégig fantáziaállam maradt és soha nem is kapott állami attribútumokat. Nemcsak a magyar rendek, hanem a schleswig-holsteini rendek is „passzív ellenállásba” menekültek 48-as törekvéseik kudarca után 1852 és 1864 között.

A schleswig-holsteini és magyar mozgalom közötti analógia azonban egy nagyon lényeges ponton megdőlni látszik. Nevezetesen 1848 márciusa után gyökeresen más jellegű politikai tényezőkkel találta magát szembe Magyarországon, mint Schleswig-Holstein. Míg VI. Frederik és VIII. Christian uralkodása alatti időszakban lehetett arról beszélni, hogy Dánia és Ausztria is egységállama megőrzésén fáradozott, az 1848 március utáni dán és osztrák fejlődés ellentétes irányba csapott át. Ferenc József és Schwarzenberg forradalmi retorika mögé rejtette el egységállami, abszolutista szándékait, VII. Frederik viszont éppen fordítva abszolutista és egységállami legitimista retorika mögé bújtatta nacionalista, ejderdán törekvéseit. A Dán Monarchiában két nacionalizmus küzdött egymással, az Osztrák Császárságban egy nacionalizmus hadakozott egy abszolutista egységállam-párti, nacionalizmustól mentes uralkodóval. Nem véletlen, hogy az Osztrák Császárságban létre tudott jönni a kiegyezés 1867-ben, amelynek többek között egyik oka az, hogy nem két nacionalizmus, hanem a magyar nacionalizmus békült ki egy nemzeti érzelmek fölött álló független uralkodóval. A Dán Monarchiában nem jött létre kiegyezés, hiszen a két nacionalizmus 1864-ben csak háborúval volt képes a konfliktust feloldani, ugyanis a schleswig-holsteini németeknek nem volt Ferenc Józsefje, hanem az ellenkező nemzetiség felé húzó, dán nacionalista VII. Frederikje. 1848-ban tehát a schleswig-holsteinek Dániával való szembenállását úgy beállítani, hogy az analóg volt a magyar-osztrák háborúval inkább látszat-hasonlatokon alapulhat, ugyanis a mozgalmak gyökere volt tökéletesen különböző. Míg a schleswig-holsteini nemesek passzív ellenállása egy demokratikus nacionalista közeg ellen irányult, a magyar nemességé egy abszolutista uralkodó és abszolutista államrendszer elleni tüntetés volt. VI. Frederik szándékai messze nem illettek össze a ferenc józsefi elvekkkel és erről Vrints nagykövetnek számtalanszor volt alkalma meggyőződni. Vrints 1849. június 6-án arra panaszkodik, hogy a király „olyan messzire ment”, hogy kijelentette az angol és orosz követnek: „Oroszország átveheti tőle Holsteint, Anglia Lauenburgot”, ha cserébe garantálják neki Schleswiget. Hiába figyelmezteti őt Vrints, hogy ne csak dán szemüvegen keresztül nézze a schleswig-holsteini felkelést, hiszen a németek éppúgy alattvalói, mint a dánok, azt válaszolta, hogy „ő dán és dán is akar maradni és mint Dánia királya Schleswigre való jogát megtartja; Holstein és Lauenburg csak az ő német provinciái!” – írja döbbenettel Vrints. Mindezt tetézi a dán király azzal, hogy „a túlságosan szabadszellemeű alkotmányt az alsóházba való általános választójogi törvénnyel együtt minden további nélkül szentesítette.”<sup>78</sup> Mikor augusztus 22-i

wig-Holsteinhez hasonlóan a történeti jogaikból vezették le alkotmánypolitikai és nemzetiségi igényeik érvényre juttatását. *Alexander Scharff*: Wesen und Bedeutung der schleswig-holsteinischen Erhebeung 1848–1850. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1978. 11.

<sup>78</sup> Vrints Schwarzenbergnek Kopenhágen Nr. 45 1849. június 26 HHStA. Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12

találkozásuk alkalmával Vrints ismét felhívta a király figyelmét arra, hogy legfőbb kötelessége a trónöröklési rend minél gyorsabb biztosításával az Elbáig tartó dán egységállam megőrzése, a király azzal szakította félbe a követ mondanivalóját, hogy „számára Dánia határa az Ejderig terjed.” Vrints hiába mondta neki, hogy vegyen példát az osztrák császári kormány politikájáról, amely „minden erejét bevetette, hogy egy szilárd országot hozzon létre, amely az egész osztrák monarchiát körbe fogja”, a király ugyan látszólag figyelemmel hallgatta, Vrints mégis úgy érezte, hogy VII. Frederik „gondolatai az Ejder körül jártak, mint ahogy tavaly óta minden dán gondolata sajnos a körül fog.”<sup>79</sup>

Nehéz lenne Ferenc Józseffel kapcsolatban olyan forrást találni, amely arról tanúskodna, hogy a császár alig várja, hogy valamelyik tartománya elkerüljön tőle! A dán forradalomnál stabilabb forradalmat valóban kevés európai ország produkált 1848-ban, amelynek élén nem egy nemzeti liberális ügyvéd állt, hanem maga egy isten kegyelméből uralkodó király, az Oldenburgi dinasztia utolsó férfiági leszármazottja szentesítési jogkörrel. Nem véletlen, hogy ezt a forradalmat sikerült utolsóként felszámolni Európában, ami még Schwarzenbergnek is meglehetősen szívós, kitartó munkájába került. És mégis a dán nemzeti liberális vezetők az osztrák–dán analógia képzetébe kapaszkodtak jól megfontolt politikai okokból. H. N. Clausen a novemberi minisztérium egyik nemzeti liberális tagja úgy kívánja 1849 áprilisában megnyerni a nagyhatalmakat, hogy „kiemelte a Habsburg–birodalomban egyidejűleg zajló eseményeket és kérte, hogy érvként ezt használják. Ha az osztrák császár Magyarország és a szláv királyság osztrák örökös tartományokhoz való rendezési elvéhez hasonlítjuk a mi ügyünket, akkor a király szimpátiát várhat nemcsak azoknál, akik garantálták Schleswiget, de azoknál is, akiknek a monarchikus elv komolyan a szíven fekszik”. Joggal jegyzi meg Axel Linvald történész, hogy H. N. Clausen csak arról feledkezett meg, hogy osztrák minta esetén a konzekvencia megkövetelné, hogy a minisztérium az egységállamot az Elbáig és ne az Ejderig követelje.<sup>80</sup> S hogy mennyire masszívan tartotta magát az ejderdánizmus a tényleges osztrák-típusú egységállami felfogással szemben, jól tükrözi Bluhme későbbi külügyminiszter 1851 december közepén tett megjegyzése: „Mindezidáig eretnekségnek számított egységállamról beszélni”.<sup>81</sup>

Ha egyáltalán lehet hasonlóságot felmutatni a két monarchiában dúló mozgalom között, amellet, hogy tökéletes analógia nincs, akkor még az a megközelítés tűnik reálisabbnak, amit a Københavnsposten 1849. július 21. számában lehet olvasni: „Tudniuk kellene a lapoknak, amelyek a legitimitás elvének érvényesüléséért küzdenek, hogy kezdettől fogva nem a magyarok, hanem a horvátok állíthatók párhuzamba a schleswig–holsteiniekkal, hiszen épp úgy mint ők ki akarnak szakítani a magyar koronából egy területet, amely 800 éve szorosán kötődik hozzá.”<sup>82</sup> A hasonlat nyilván több okból nem tökéletes, hiszen

<sup>79</sup> Vrints Schwarzenbergnek Kopenhagen Nr 57 1849. augusztus 22 Uo.

<sup>80</sup> *Axel Linvald*: Novemberministeriets Fredsmaal. Festskrift til Kristian Erslev den 28. December 1927 fra danske historikere. 1927. 493.

<sup>81</sup> *Holger Hjelholt*: Carl Moltke og dannelsen af helstatsministeriet i januar 1852. Historisk Tidsskrift 11. rk. 5. bd. (1956–59) 251.

<sup>82</sup> Københavnsposten 1849. július 21.

nincs Horvátország és Magyarország között olyan vitás terület, amely trónöröklési, államjogi vitákat váltott volna ki a két nemzetiség között (nem érdekes a Drávából Ejdert „csinálni”, mint ahogy a Horvátország és Magyarország között jogilag valóban vitás Verőce, Szerém, Pozsega megyékre sem szabad a schleswigi jogvitát ráerőltetni), mint ahogy Horvátország elszakadási törekvéseit a délszláv egység eszméje ellenére sem szabad a német egységbe beolvasni vágyó Schleswig–Holstein tartomány elszakadási törekvéseivel összehasonlítani. Horvátország társadalma is messze van a schleswig–holsteini liberalizmustól, bár amikor Jellačić abszolutista céljairól beszélünk, nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy a schleswig–holsteinek favoritját, Augustenburg herceget mindennek, csak liberálisnak nem lehetett nevezni és a schleswig–holsteinek a porosz ellenforradalmi fordulat után is jobban vágyódtak a konzervatív IV. Frigyes Vilmos, mint a dán nemzeti liberális VII. Frederik után. Horvátország és Schleswig–Holstein tehát éppúgy nem analógiája egymásnak, mint Magyarország – Schleswig–Holstein. Mégis, ha belehallgatunk abba az Itália-vitába, amelyet szinte egyazon időben folytatott, egymástól elszigetelten, Európa két végében a magyar és dán nemzeti liberális politikus réteg, döbbenetesen hasonló dilemmákkal és problémákkal találkozunk, amely jól tükrözi a dán és magyar nemzeti liberális mozgalom hasonlóságát és azt, hogy mindkét mozgalom, a nacionalizmus természetéből fakadóan hasonlóképpen fogadta a tőle elszakadni vágyó „szeparatista” ellenséggként kezelt nacionalizmust.

### *Itália-vita Magyarországon és Dániában*

Az olasz segély vitája kapcsán Kossuth felhívja a figyelmet arra, hogy a ház kettő közül választhat: „vagy indul ki abból, mit kívánnak a körülmények vagy akar indulni elvekből. ... Ha mi magyarok pártoljuk az olasz nemzet felkelését, mert az nemzeti szabadságáért küzd, akkor pártolniuk kell Önöknek a horvát lázadást is, mert véleményük szerint ők is a szabadságért küzdenek.” Kossuth szerint az elv alapján Károly Albertnek sincs több joga a lombard-velencei királysághoz, mint Jellačićnak a horvát koronához. „Uram! Ha elvekből indulunk ki, annak következményeire el kell készülni.”<sup>83</sup>

A kérdést Dániában a republikánus Goldschmidt veti fel először: „Különös számunkra, hogy az ultra-dán párt egyik ünnepélyes összejövetelén milyen lelkesen ürítette poharát az »olaszokra, Dél skandinávjaira«. Ez azért meglepő mivel az ultra-dán párt mindenekelőtt az államegységhez ragaszkodik, s mint ismert, éppen Ausztria az, amely az olaszokkal szemben az államegység-akaratot képviseli. Az ultra-dán pártnak tehát Ausztriával kellene tartania, amely egységállamán őrökdi. Ebből a tényből viszont az következik, hogy az ultra-dán pártnak vissza kellene riadnia attól a gondolattól, hogy a lombardoknak joguk van elszakadni Ausztriától; mert ha konzekvensek akarunk maradni, akkor ebből az következik, hogy a schleswigi németeknek is joguk van elszakadni

<sup>83</sup> Közlöny 1848. július 22., Kossuth Lajos Összes Munkái XII. kötet. Kossuth Lajos az első felelős miniszteriumban. II. S. a. r.: Sinkovics István. Budapest, 1957. 592.

Dániától. Rendben van, ne vonjuk le ezt a konzekvenciát, viszont akkor ne is mondjunk tózsztokat”.<sup>84</sup>

Magyar részről az országgyűlésen a felszólaló Román Ferenc egyet ért Kossuthal: „én tehát Ausztriának az olasz tartományok nagy része birtoka feletti címét igazságosnak nem tekinthetem, de jogszerűnek tartani kénytelen vagyok.” Ha jóváhagyja Magyarország az olasz nemzet egységvágát, akkor „egyszersmind a pánszláv törekvésekre is a törvényszerűség pecsétjét nyomnám” – folytatja a felszólaló. Akárcsak Kossuthnál, nála is megvan az olaszok iránti szimpátia, de „hazám boldogságát a szív gyöngéd érzelmeinek fel nem áldozhatom”.<sup>85</sup>

A dán nemzeti liberális párt is kénytelen elismerni, hogy „a jog kétségkívül Németország oldalán áll. Az egyezményeket tekintve Ausztriának ugyanolyan joga van egész Lombardiára, mint nekünk Schleswigre. És bármennyire is kívánjuk a nemzetiség, civilizáció, művészet és költészet érdekében, hogy Itália javára dőljön el a kérdés, a nemzetközi törvények értelmében ellenségeinknek, a németeknek az oldalára kell állnunk.”<sup>86</sup>

Magyar részről azonban nem mindenki ért egyet azzal a felfogással, hogy ha a horvát ügyet ellenezük, akkor az olaszt is ellenezni kell. Ágoston József nagy különbséget lát az olasz és a horvát elszakadási törekvések között: „Lombard–Velencét isten és természet szakította le Ausztriától, topographicus helyzete, jelleme, hajlama és még historiai reminiscenciánál fogva is örökös antipolaritásban volt, van és lesz is Ausztriával... Mi igen sajnáljuk, miszerint Lombard–Velencével a béke még nem kötöttet, s kívánjuk, hogy az európai civilizáció s szabadság érdekében megköttessek.” Táncsics Mihály is úgy látja, hogy ég és föld a különbség a lombard és horvát birtoklás között: „Olaszország részét a despotia háborús időkben szakasztotta el az olaszok megegyezése nélkül... Horvátország velünk egy ország volt századok óta (Egy hang. Ki foglalta el?) . ha ezen argumentumokkal élnek, akkor bocsássák szét az egész országot, a többi megyéket is, akkor nem törekedem statusegységre, nincs rá szükség. Tehát mondom Kossuth Lajos okoskodása nem áll, mert Horvátország nem külön ország, s századok óta nem volt soha külön törvényhozása, hanem benne volt Magyarországon.”<sup>87</sup>

Dániában sem látják másként az olasz–schleswigi viszonyt: „A bécsiek majdnem ugyanolyan buzgón próbálják megtartani Itáliát, mint mi Schleswigit, s ott is teljes erőből fegyverkeznek, azonban Olaszország Ausztriához régen nem volt hozzátartozva, hanem háborúval és despotizmussal uralták. Olaszország természetesen válik el a császári államtól. Csak az államegység-eszme kizárólagos szempontja kényszeríti ki az összehasonlítást.”<sup>88</sup>

1849. szeptember 7-én ismét a Fædrelandet-é a szó, amelyik egyre markánsabban határolja el magát a lombard–schleswigi analógiától. „Ne hasonlítuk össze a schleswigi ügyet a velencei-lombard ügygel. Schleswig nemcsak tör-

<sup>84</sup> Nord og Syd et Månedsskrift red.og udg. Af M. Goldschmidt. II. bind, andet overtal 1848 /Europæiske Forhold c. cikk/ 9.

<sup>85</sup> Közlöny Uo.

<sup>86</sup> Fædrelandet 1848. augusztus 22

<sup>87</sup> Közlöny 1848. július 25

<sup>88</sup> Nord og Syd II. /De østerrigske provindser c. cikk/ 145.

ténelmileg és államjogilag, de földrajzilag és nagy részben nemzetiségi szempontból is Dániához tartozik. Lombardia soha nem kapcsolódott olyan mértékben Ausztriához, mint Schleswig Dániához, és se földrajzilag, se nemzetiségét tekintve nem kötődött hozzá. Itt nem fokozati különbségről, hanem a teljes ellentétéről van szó.”<sup>89</sup>

Mindkét ország nemzeti liberális politikusaiban élt az aggodalom: mit szól majd Európa, ha az olaszok ellen foglalnak állást? „Nem hiszem, hogy amelyik nemzet prostituálta magát önmaga tette által, ezen prostitutio fel ne használ-tassék ellene akkor, amikor magát emancipálni akarja”- mondta Nyáry Pál.<sup>90</sup> Halász Boldizsár is azon az állásponton van, hogy az olasz segély megadásával „egész Európa szimpátiáját elveszítenénk”<sup>91</sup> A Marcius Tizenötödike cikkírója szerint, ha a magyarok fegyveresen fellépnek a horvátok ellen, akkor „azon pillanatban olly színben fognak feltűnni, mint most az osztrákok Lombardia-Velence ellenében”<sup>92</sup> Dániában sem látják ezt másként. A dán demokraták szerint a márciusi minisztérium túl messzire ment, amikor hivatalosan olyan álláspont-ra helyezkedett, „amely meglehetősen ellentétben állt azzal, amit az egész felvilágosult Európa helyesnek tartott. Lehmann úr erre a veszélyes útra lépett, mikor a »Times« lapban egész furcsa módon véleményt nyilvánított az egyes országokban zajló eseményekről. Mit gondolhatott az akkor Európát uraló szabad szellemű párt egy olyan kormányról, amely egy tagján keresztül egy világhírű lapban az olasz mozgalmat könnyelműen az oprór (láadás) szóval illette? Mi más, mint hogy a schleswig–holsteini felkelés ugyanazt a szimpátiát érdemli, mint Olaszország Ausztria elleni harca, valamint azt, hogy Dánia hercegségekhez fűződő viszonya éppoly erőszak uralmon alapul, mint az osztrákoké Itáliában. Lehmann úr, aki eddig egész életében a közvéleményre támaszkodott, most jónak látta az egész európai közvéleménnyel való szakítást, pusztán azért, hogy megnyerje a kabinetek kegyét. Különös baklövés volt azt feltételezni, hogy a két nagyhatalom, melyre leginkább számítottunk, csupán egy elv kedvéért harcba bonyolódik egy nagyhatalommal, amely akkor úgy tűnt, hogy mindent magával ragad. Ehhez jön még ráadásul, hogy Anglia — mint ahogy azt Lehmann tévesen következtette Lord Palmerston néhány Károly Albert hadjáratával kapcsolatban tett megjegyzéséből — nem a szó legszigorúbb értelmében ismerte el a legitimitás-elvet. Ez érződik az angol kabinet római, toszkánai és magyar ügyekben elfoglalt, ingadozó álláspontján. A legitimista prédikációk nem segítettek, míg végül Lehmann maga is elvesztette a beléjük vetett bizalmat, hiszen röviddel azután a francia kormányhoz fordult, ahol a szükségnek megfelelően teljesen más nyelven kezdett beszélni.”<sup>93</sup>

Mint az idézetekből látható, mind a magyar, mind a dán nemzeti liberalizmusnak nehezebbé esik az olasz szimpátia-érzése ellen cselekedni, de még nehezebb a Kossuth által felvázolt és dánok által is érzékelt konzekvencia-elvet sa-

<sup>89</sup> Fædrelandet 1848. szeptember 7.

<sup>90</sup> Közlöny 1848. július 25.

<sup>91</sup> Közlöny 1848. július 22.

<sup>92</sup> Marcius Tizenötödike 1848. április 19.

<sup>93</sup> Københavnsposten 1849. augusztus 18.

ját viszonyaikra is átültetni. Az olasz ügy ráadásul mindkét országot kellemetlenül érintette: Magyarországot talán élesebben, hiszen aktív fegyveres segítségről kellett döntenie, de Dániában is gyakorlati szinten jelentkezett a kérdés. Diplomáciai zavart okozott Ausztriával szemben, amikor Vrints 1848 szeptember elején hevesen tiltakozott az ellen, hogy a Welden tábornok ellen irányuló, Bologna elfoglalása miatti nemzetközi diplomáciai tiltakozáshoz humanitárius okokból a toscanai udvarhoz akkreditált dán követ is csatlakozott Firenzében. Knuth, a márciusi minisztérium külügyminisztere kénytelen volt rendre utasítani a követet, hogy „mostantól fogva nagyobb óvatossággal járjon el az olasz ügyekben és soha ne lépjen ki passzív szerepéből, hiszen egyedül ez szolgálja hazánk érdekeit.”<sup>94</sup>

Az olasz állásfoglalás mellett hasonló a két nemzeti liberális párt azzal kapcsolatos érvelése is, hogy miért kell leszámolni a horvát, illetve schleswig-holsteini szeparatista törekvésekkel. „Meggyőződésem szerint, ha Horvátország — mint egész összes nép érdekét szemmeltartva — Magyarországtól külön akar válni, akaratát respektálom. De Jellaschich akaratát nem a horvát nép akaratára.”<sup>95</sup> A Pesti Hírlap augusztus 3-i száma hasonlóképpen arról győzi meg olvasóit, hogy „Horvátország és Szlavónia népe áll önző hivatalnokokból, kik egy kis címért vagy állomásért bármit elárulnak; néhány száz megrögzött arisztokratából stb.”<sup>96</sup> A dán Flyveposten viszont a schleswig-holsteini mozgalmakat jellemzi hasonlóképpen: „A schleswig-holsteini lázadás nem a népé, mert nem a nép kelt fel, hanem a hivatalnokpárt. Ha a nép állt volna a felkelés élén, talán meg kellene hajolnunk akaratára előtt, de csak a német nagybirtokos, hivatalnok és ügyvéd-réteg munkálkodik Dánia megcsonkításán.”<sup>97</sup> Egyik ország politikai gárdája sem érti: miért nem elég az elszakadásra törekvőknek az általuk nyújtott szabadság és miért választják inkább az abszolutizmust? „Becsületes ember végtelenül örvend annak, ha a szomszéd ország alkotmányos szabadságot nyer” – írja a Marcus Tizenötödike. „A program, amelynek értelmében az ellenség országunkba tör, egy halva született documentum, arra bizony egy pár nyugalmazott schwarzgelb tisztet kívül senki e földön lelkesedettséget nem érezhet.” – olvasható ugyanott.<sup>98</sup> Május 9-én a Pesti Hírlap hasonlóan látja a horvát ügyet: „Jellaschich báró a fanatikus ifjakon kívül többnyire oly földesuraknak tette élire magát, kik „Déli Szlavország” függjele alatt szeretnék az úrbéri tartozásokat épségben tartani.... Valljon e merény nem tiltakozás-e a polgáriasodás ellen? Nem több-e, mint közönséges lázadás?”<sup>99</sup> Dán részről is hasonló szavakkal jellemzik a schleswig-holsteinek Dánia elleni törekvéseit: „Dánia mást ért a szabadság alatt, mint a schleswig-holsteini párt, amelynek fontosabb a német zsarnokság, mint a Dániával megosztott szabadság”<sup>100</sup> 1848

<sup>94</sup> Knuth jegyzéke Moltkehez 1848. szeptember 2 (Szeptember 10-i bécsi jelentéséhez csatolja Vrints) HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

<sup>95</sup> Közlöny 1848. július 25.

<sup>96</sup> Pesti Hírlap 1848. augusztus 3

<sup>97</sup> Flyveposten 1849. március 22

<sup>98</sup> Marcus Tizenötödike 1848. szeptember 21

<sup>99</sup> Pesti Hírlap 1848. május 9

<sup>100</sup> Københavnsposten 1848. augusztus 18



márciusában Goldschmidt még sarkítottabban fogalmazza meg az ellentétet: „A schleswig–holsteiniek alapján véve nemesek, privilégizált nagybirtokosok, akik vazallusukért harcolnak. Vezetőjük egy herceg és csatakiáltásuk: a dán királyi abszolutizmus! Azt kiáltják, hogy az „abszolút” dán királyukért harcolnak a rájuk kényszerített alkotmány és népszabadság ellen.”<sup>101</sup> A paradox helyzetet legtömörebben a Faedrelandet fogalmazza meg: „Lehetetlen a szabadság nevében kitűzni a lázadás zászlaját egy kormány ellen, amelynek választási nyelve maga a szabadság.”<sup>102</sup>

Amellett, hogy mindkét ország sérelmezi, hogy a lázadó népek a dán, – illetve a magyar korona territóriumán akarnak új államot létrehozni, mindketten meg vannak győződve, hogy az a szeparatista harc, amely nemzetállami egységüket fenyegeti, Európában egyedülálló és megismételhetetlen. „Bármerre fordítjuk szemeinket, minden mozgalom szülőokát legalább gyaníthatjuk, itt a megsértett nemzetiség, ott az eltűrhetetlen szolgaság, emitt a kínzó népinség, amott viszketeg s más népeknek dicsvágytói utánzása: de minden józan politikát megvető, önmagával ellenkező, király és népjogokat egyszerre sértő mozgalmakat az illyr mozgalmakon kívül nem mutathat Európa” – olvasható a Kossuth Hírlapjában.<sup>103</sup>

A dánok ugyanígy érznek saját háborújukkal kapcsolatban: „Egész Európa ebben a pillanatban a szabadságáért küzd a nemzeti fejlődés segítségével. A schleswig–holsteiniek nemzeti fejlődésért küzdenek privilégiumok és az abszolutizmus jelszavának segítségével.”<sup>104</sup> „A schleswig–holsteini felkelés egy lényeges ponton sem közös az európai forradalmakkal, hiszen vezetőik magukat a dánokkal szemben a legitimitás védőinek nevezik és a kettős viszony miatt éppúgy kötődnek a porosz királyhoz, mint a frankfurti központi hatalomhoz. A schleswig–holsteini párt fél a németországi forradalomtól.”<sup>105</sup>

A rövid idézetek is talán eléggé bizonyítják, hogy hasonlóképpen élte meg mind a magyar mind a dán nemzeti liberális vezető réteg az 1848-as évet és ha Schwarzenberg 1850–51-es külpolitikája nem is igazolja a Dánia–Magyarország contra Schleswig–Holstein – Horvátország analógiát, az is biztosra vehető, hogy nem hitt abban, hogy az osztrák és dán törekvések közé egyenlőségjelet lehet tenni. Erről tanúskodik Ausztria 1850 és 52 közötti schleswigi politikája, de ez már egy másik tanulmány témáját kell, hogy képezze.

### Összefoglalás

Kis országok történészei érthető módon általában azt vizsgálják, vajon hogyan reagáltak a nagyhatalmak egyes nemzeti eseményeikre és „a külföld visszhangja” alatt rendszerint azt értik, hogyan látta az ügyeiket Oroszország, miként vélekedett róluk Anglia és milyen reakciót váltott ki az adott ország nemzeti ügye Franciaországban. Ezzel a szemlélettel és attitűddel azonban figyel-

<sup>101</sup> Nord og Syd 204.

<sup>102</sup> Fædrelandet 1848. március 25.

<sup>103</sup> Kossuth Hírlapja 1848. szeptember 7.

<sup>104</sup> Nord og Syd 204.

<sup>105</sup> Købehavnsposten 1848. május 3.

men kívül hagynak olyan marginálisnak vagy földrajzilag lokalizáltnak tartott eseményeket, amelyekről időközben kiderül (vagy nem derül ki soha), hogy közvetett befolyást gyakoroltak saját nemzeti ügyükre is. Ez volt a helyzet Dániával és Magyarországgal is 1848-ban, hiszen valószínű egyik frankfurti magyar küldött sem sejtette, hogy miközben Magyarország Ausztriától való perszonaluniós függetlensége mellett agitált, lényegesen javította Dánia tárgyalási pozícióit Angliában.<sup>106</sup> Hasonlóképpen valószínűleg egyetlen dán diplomata sem gondolt arra 1848 augusztusában, hogy a malmői fegyverszüneti konvenció — amely súlyos csapást gyakorolt a német egység ügyére — hatott a magyarországi helyzetre is, amennyiben Magyarországot egyetlen külpolitikai szövetségésétől fosztotta meg. A német egység alakulása — amelynek a hároméves háború, vagy más néven a schleswig–holsteini felkelés is része volt — döntő módon meghatározta az önálló Magyar Királyság külpolitikai mozgásterét.

Jelen tanulmány ezért a hagyományos külpolitikai megközelítés, a nagyhatalmi visszhang helyett annak vizsgálatát célozta meg, hogy a két kis ország, Dánia és Magyarország 48-as mozgalma hatott-e egymásra, ha igen akkor hogyan, és vajon befolyásolta-e a két ország politikai döntéshozóit, azaz érződött-e megnyilvánulásaikban és diplomáciai lépéseikben annak tudata, hogy a dánok a németekkel, az osztrákok a magyarokkal háborúztak szinte egyazon időben. Míg a dán történészek számára elég saját országuk külpolitikai iratanyagát feldolgozni, hogy politikusaik magyar-képét és tevékenységét tisztázzák, a magyar történészeknek nem áll ilyen „steril”, célorientált, hazai iratanyag a rendelkezésére, nincsenek meg a külpolitika kutatásához szükséges *közvetlen* forrásaik, hiszen nem is volt önálló magyar külpolitika, amely kitermelt volna egy ilyen típusú iratanyag csoportot. Nem volt direkt kapcsolat Koppenhága és Budapest között, amely megkönnyítené a kölcsönhatások vizsgálatát, hanem kerülő úton, áttételesen, egy nagyobb összefüggés feldolgozásának részeként lehet csak magyar–dán vonatkozásokról beszélni.

<sup>106</sup> 1848 október 27-én a frankfurti parlament megszavazta az Ausztria és Dánia számára sorsdöntő 2 és 3 §-t, amely kimondja, hogy ha egy német tartománynak egy nem német állammal közös államfője van, akkor a köztük lévő viszony csak perszonalunió lehet. Gergely András a magyar 1848 III.tc. 2§ és a német birodalmi alkotmány 1849 2–3§-ának összehasonlítása alapján feltételezi, hogy Szalay László befolyásolni tudta az alkotmánybizottság tagjait, vagyis a két paragrafus létrejötte magyar részvétellel történt. (Gergely: i. m. 314.) Gerhard Lotz hasonlóképpen felhívja a figyelmet arra, hogy éppen a bizottság tanácskozásának ideje alatt érkezett meg Frankfurtba annak a híre, hogy a Reichstag elutasította a magyar küldöttség fogadását, így a két paragrafus létrehozásában ő is magyar összefüggést lát. (Gerhard Lotz: Die Historiker im Frankfurter Parlament 1848/49 Phil.Diss: Wien 1949 79–82.) Akár közvetett, akár közvetlen magyar ráhatásról van szó, Magyarország közvetve a schleswig–holsteini professzorokkal együtt akaratlanul is javította Dánia tárgyalási pozícióját Lord Palmerstonnál, aki a nemzetgyűlés döntése után már nem értette, mit keresnek a németek Schleswigben. Véleménye szerint a központi hatalomnak ezek után már semmi joga sincs a dán király számára előírni, hogy milyen legyen saját országának alkotmánya. Frankfurti megfigyelőjét Cowleyt utasítja, hogy a központi hatalom bocsássa el a schleswigi képviselőket, hiszen ezek után már „nincs jogosultsága annak a követelésnek, hogy Schleswig Németország részét képezné.” (Holger Hjelholt: British Mediaton in the Danish-German Conflict 1848–50 I–II. In: Historisk-filosofiske Meddelser udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. II. Bind 42. nr.1. København 1965–1966 II. 86.)

A magyar–dán összefüggésekről elmondható, hogy sokkal jobban beépült a dán politikai tudatba a magyar szabadságharc, mint a magyarba a dán hároméves háború, és nemcsak hogy beépült, de közvetlen befolyást is gyakorolt a dán külpolitika irányítóira, diplomáciai jegyzékeik tartalmára. Mivel 1849 nyarán mást sem hallottak Ausztria és Oroszország részéről, mint hogy a magyarok leverése után lesz csak kapacitásuk a dán kérdés rendezésére, mind többen és többen érezték azt, hogy a magyarok szívós kitartása a legfőbb akadálya annak, hogy a dán ügy a többség szája íze szerint rendeződjön. Nemcsak a közvélemény, de a diplomácia is az egyébként nem helytálló osztrák–magyar, illetve dán – schleswig–holsteini analógiával igyekezett a kért segítség jogosságát bizonyítani és az osztrákokba sulykolni. Mint utólag kiderült, hiába. Az hogy mennyire tévesek voltak ezek a dán elképzelések, mennyire naiv volt az osztrákokkal szemben az a politika, hogy konzervatív retorikába burkolták a 48-as célkitűzéseiket, csak 1849 novemberében, decemberében vált nyilvánvalóvá a dánok számára. Bebizonyosodott, hogy Ausztriának kisebb gondja is nagyobb volt annál, mint hogy a dán kérdést gyorsan rendezze. Dánia kénytelen volt 1850–51-ben megtapasztalni, hogy Ausztriának magyarországi kötöttsége csak ürügy volt a dánok kikosarazására. Schwarzenberg valójában nem sok különbséget látott magyar és dán 48-as kormányok között, amint ezt későbbi tevékenysége bizonyítja.

Mindezek után nem nehéz azt a kérdést sem megválaszolni, amely annak idején olyan sok vitát váltott ki a dán minisztérium tagjai között és a közvéleményben is: vajon javított-e a magyar szabadságharc veresége Dánia helyzetén, vagy a két ország 1848-as politikai *érdekellentéte* 1849 nyarára gyakorlatilag *érdekközösségé* vált? A kérdést 1849 nyarán már megválaszolta a Fædrelandet című nemzeti liberális lap egyik ismeretlen cikkírója: a magyarok veresége *használt* az 1848 előtti dán–német egységállam visszaállításának, de *ártott* az alkotmányos ejderdán Dániának.<sup>107</sup> És vajon melyik Dánia volt a népszerűbb? Figyelembe véve az 1848 és 1864 közötti Dániában zajló főbb politikai eseményeket a tévedés nagyobb veszélye nélkül elmondható, hogy a dánok többsége nem a konzervatív, abszolutista gondolkodású egységpárti Carl Moltke és Reventlow-Criminil nézeteiért lelkesedett, hanem az 1848-as ejderdán politikusok célkitűzéseikért, akik 1864-ben még egy utolsó, hiábavaló kísérletet tettek eredeti szándékaik megvalósítására.

<sup>107</sup> Fædrelandet 1849 augusztus 3

## THE SCHLESWIG ASPECTS OF THE HUNGARIAN EVENTS OF 1848-49 IN THE MIRROR OF AUSTRIAN AND DANISH DIPLOMATIC DOCUMENTS

by *Renáta Raáb*  
(Summary)

Contrary to the common approach of Hungarian and Austrian historians, the question of Schleswig was not a marginal problem but a complex European matter which transformed the region into a barrel of gunpowder within the heart of Europe. What was at stake in the Danish-German war that broke out in 1848 was whether the four major European powers (Austria, France, Britain and Russia) would manage to maintain the political balance of Northern Europe, or whether they would permit Berlin to get hold of the port of Kiel by annexing Danish territories, and to alter with the help of a strong fleet the European status quo established in 1814. The settlement of the conflict was further complicated by the dynastic problem of the duchy of Schleswig, the ruling family of which, namely that of Oldenburg, was soon to become extinct, and by the constitutional debates attached to it. Moreover, the integrity of the Danish Monarchy itself was menaced by the Danish-German national conflict within the country. German efforts at unity had led to the formation of the so-called German national liberal party of Schleswig-Holstein, which overtly aimed at transforming the duchies of Schleswig and Holstein into independent states and then their incorporation into Germany. It was in response to it that the so-called Ejder-Danish party was established, which, as is shown by the name, wanted to draw the border of the future Danish national state along the river Ejder between the ethnically mixed Schleswig and the German duchy of Holstein. The two liberal parties tried to justify their claims to Schleswig by historical documents and international treaties from the 18th century. The quarrel over the right to Schleswig led to a civil war in 1848, and both governing parties wanted to find supporters among the great powers. Thanks to the refusal of England and the negative image of France, the Danish national liberal government turned against its own reservations to Russia and Austria, the latter on the edge of dissolution, for these two were most interested in putting a halt to German efforts at unity centered in Prussia. Yet the war in Hungary offered a convenient excuse to both governments to refuse Danish petitions at an armed intervention, and by the summer of 1849 the Hungarian revolution had accordingly come into the focus of Danish foreign policy and public opinion. All this accounts for the fact that the Hungarian fight for freedom was incorporated into Danish political consciousness to a greater extent than was the Schleswig war into the Hungarian, and indeed it exerted an immediate influence upon the leaders of Danish foreign policy and the content of their diplomatic correspondence. The Danes became increasingly convinced that the stubborn resistance of the Hungarians was the main obstacle to a settlement of the Danish problem in a way acceptable to the majority of them. Not only the public opinion but also Danish diplomats used the otherwise unfit analogy between Austria-Hungary and Denmark-Schleswig-Holstein as an argument to support the rightfulness of its asking for help. As it appeared later, it did not help much, for Schwarzenberg did not perceive considerable differences between the Danish and Hungarian national liberal governments. Consequently, the contemporary question of whether the Hungarian movement was favourable or contrary to Danish interests, which then split both the Danish government and public opinion, can now be answered without serious risk of erring. The defeat of the Hungarians favoured the restoration of the pre-1848 Danish-German union state, but was a blow to the constitutional Ejder-danish Denmark, which fell definitively in 1864.

Vári András

## A MAGYARORSZÁGI HITELSZÖVETKEZETI MOZGALOM MEGALAPÍTÁSA 1886–1894

### 1. A hitelszövetkezetek megalakításának politikai és eszmei háttere

Az 1880-as, 1890-es években az agrárius mozgalom legnagyobb sikere az országos hitelszövetkezeti hálózat megszervezése volt. Az ekkor alakult falusi hitelszövetkezetek gazdasági racionalitásukon túl olyan hálózatot alkottak, amely az agráriusok szervezeteinek káderállományt, megnyilvánulásainak közönséget biztosított.

A hitelszövetkezeti hálózat 1886-os alapítása után az alapítók 1891-ig különböző jellegű csoportokkal működtek együtt, valószínűleg a kormánnyal is. A következő 1891–93-as időszakot mind a kormány, mind az agrárius csoportok oldalán növekvő ingerültség jellemezte. A szövetkezetek sikerei után alapítóik nézete szerint immár „kijáró” állami támogatás elmaradt. A kormány nem rendezte megfelelően a fejlődő szövetkezeti mozgalom jogi kereteit. Wekerle a szövetkezetek karanténban tartásával párhuzamosan azt is megkísérelte, hogy a szövetkezetek által kiszolgált hitelügyeket és hitelfelvevőket egy újonnan alapított bank ügykörébe vonja, illetve egy új szövetkezeti törvénnyel magukat a szövetkezeteket is függővé tegye a bankoktól. Ugyanekkor a gazdasági egyesületeket a kormány oly módon akarta átalakítani, hogy azok a kormány függésébe kerültek volna. Mindennek eredményeként 1894 júniusától 1895 végéig az agráriusok, a kormány és a liberális közírók korábban egymás iránt mutatott viszonylagos toleranciája megszűnt. E fordulat jelentőségét tekintve egyetértés van a történészek között: a politikai beszédmódoznak és fogalmaknak az addigiakat messze meghaladó szétválásáról, az ellentétek kiéleződéséről és a liberális és antiliberalis táborok szembefordulásáról szoktak beszélni.<sup>1</sup>

Mikor történt pontosabban ez a szembefordulás? Két válasz is lehetséges. Tekintheszük az agrárius mozgalmat úgy, mint az antikapitalista nehezeltetés változó elemekből épülő táborát és összpontosíthatunk az általa gerjesztett vitákra. Ekkor azt kell gondolnunk, hogy ez az ‘agrarizmus’ jóval korábban kezdődött 1894-nél, talán már a hetvenes évek végén is megvolt. Ha viszont úgy gondoljuk, hogy egy kronológiát a pontszerű eseményekre és döntésekre kell építeni, akkor az agrárius szervezetek, a hitelszövetkezetek és az OMGE, illet-

---

<sup>1</sup> Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában, in: *Uő*: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986, Budapest 1989, 127, első megjelenés 1973; *Uő*: Az aranytojást tojó tyúk történetéhez. Piacelvű gazdasági tervezés a Horthy-kori politikai publicisztikában. In: *Uő*: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986, Budapest 1989, 217–224, első megjelenés 1980.

ve az agrár-érdekcsoportok és a Wekerle-kormány között 1893–95-ben folyt gazdaságpolitikai harcot kell alapul vennünk.

E harcnak egyik központi kérdése a szövetkezetek sorsa volt. Itt ugyanis egy gazdasági intézet-hálózatra lehetett volna ráülni egy országos mozgalmat, melynek a korlátozott parlamenti választójog ellenére is lehetett volna politikai jelentősége. Az alábbi vázlatban előbb a szövetkezet-alapítást, majd a kormány és az agrárius hitelszövetkezetek viszonyának fokozatos megromlását vizsgáljuk.

## 2. A hitelszövetkezetek létrejöttének indokai: a hitelszűke, az uzsora és a kisbirtokosok

### 2.1 A hitelszűke

Legelőször azokat a hitelszűkével kapcsolatos állításokat kell tekintenünk, miszerint az 1840-es és 1890-es évek közötti periódusban valamiféle általános tőkehiány lett volna a magyar mezőgazdaságban. A kérdés nyilván az lenne, hogy milyen gazdasági célokhoz, milyen tőkesükséglethez viszonyítva állapítható meg ez a feltételezett tőkehiány? Két ilyen, jelentős tőkét igénylő gazdasági szükségletre szoktak rámutatni:

Egyrészt utalnak a mezőgazdaság intenzifikálásának igényére. A gazdaságtörténeti elemzések az ötvenes és hatvanas évek vonatkozásában egyenesen „a gabona-monokultúra szinte robbanásszerű kiterjedésének” korszakáról beszélnek.<sup>2</sup> A gabona-monokultúrától való elszakadás az állattenyésztés fejlesztését, a tej- és zöldségtermelés, a takarmány- és ipari növények termesztésének növelését követelte volna meg. Ehelyett az 1870-es évek eleji csúcshoz képest a kilencvenes évekre csökkent ugyan némileg a gabonafélék aránya az összes vetésterületen belül, de az ekként felszabaduló területen és az összességében zsugorodó ugaron a gabona helyét főleg a kukorica vette át.<sup>3</sup> Másrészt tevékenységszerkezet és talajerő-gazdálkodás szempontjából a kukorica nemigen jelent mást, mint a búza. De – viszonylag tőkekímélő volt. A terményváltás több forgótőkét igényelt ugyan (kapáltatás), de mégse olyan sokat, mint amennyit az alternatívák követeltek volna.<sup>4</sup> Üzemi tőke, megfelelő épületállomány pedig ekkor még a nagybirtokon is hiányzott.<sup>5</sup>

Az agrártörténeti elemzések igyekeznek megállapítani, hogy mennyi föld maradt, illetve került a kapitalizmus 'indulásakor' a parasztok kezére. Föl szokták tétélezni azt is, hogy szükséges lett volna a földbirtoklás koncentrációjának

<sup>2</sup> Balogh István: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In: Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914). Akadémiai Kiadó Budapest 1972, 389.

<sup>3</sup> Uo. 390–392, a Stat. Közl. kötetekre hivatkozva, melyek szerint a gabona aránya az összes vetésterületen belül 1870-ben 68.7%, 1895-ben 61.4% volt.

<sup>4</sup> Az alternatíva a marhatenyésztés fejlesztése és a tejtermelés lett volna. Az 1884. évi állatösszeírás szerint a marhaállomány 77.6%-a volt paraszti kézen. Vörös Antal: A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849–1890). In: Gunst Péter – Hoffmann Tamás (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949) Budapest 1976, 120–121. Vörös szerint a színes tájfajták kialakulását is a parasztság tenyésztőmunkája eredményezte, nem pedig a gazdasági egyesületek vagy a nagybirtokosok tenyészállomány-importja. Uo. 121–124.

<sup>5</sup> Vörös: i.m. 52.

csökkenése.<sup>6</sup> „A nagybirtokrendszer mindenütt útját állta a szaporodó és a hazai ipar által föl nem szívott mezőgazdasági népesség földszerzésének. A paraszti földéhség a földárák felhajtója lett és tetemes tőkét vont el a gazdaságoknál a termelés fejlesztésétől.”<sup>7</sup> Tehát át kellett volna alakítani a birtokszerkezetet.

Mindkét fölvetett cél, igény önmagában értelmes. Az agrárválságban a kenyérgabona árcsökkenése volt az agrártermékek között a legnagyobb mértékű, tehát a válságból kivezető út mindenképpen a kenyérgabonától elfelé vezetett volna, ahogy azt egyébként már az 1879-es székesfehérvári gazdakongresszus is megfogalmazta. Az is hihető feltevés, hogy a tulajdonszerkezet módosítása fékezte volna a kivándorlást, és a kis és közepes birtokok nagyobb aránya tendenciájában kevesebb gabonát és azonos területre vetítve több és magasabb értékű terméket adott volna.<sup>8</sup>

Itt azonban van egy közbülső láncszem is. A kedvezőtlen hatások egy része nem elsősorban a tulajdonszerkezetből fakadt, hanem az üzemszerkezetből. Anglia éppúgy a nagybirtok országa volt, mint Magyarország, de a mezőgazdaság üzemi, az agrártársadalom rétegszerkezete nagyon különböző volt. Az üzemszerkezet átalakítható a tulajdonszerkezet módosítása nélkül is, sőt, jelentősen el is szakadhatnak egymástól. Ezt a bérleti viszony különböző fajtái teszik lehetségessé.

Meg kell azt is jegyezni, hogy szemben a fenti idézet sugallatával, nincs valamilyen tisztán közgazdaságilag ('objektíve') helyes birtok- vagy üzemi megoszlás sem. Erősen koncentrált földbirtok-szerkezet mellett is folyhat fejlett paraszti gazdálkodás, ha a többi feltétel adott, például a paraszt is képes üzemi tőkét bővíteni, rendelkezik a megfelelő szakismeretekkel, munkakultúrával és a piac elérésének lehetőségével. E lehetőség szélső esete a dohány- illetve bogárkertészkedés, ahol az uradalomtól bérelt földön is eltart egy családot egy egészen kis üzem intenzív termelése – és bérjövödelmet biztosít az uradalomnak. Nem véletlen, hogy Vadnay Andor, csongrádi főispán 1900-ban éppen evvel a megoldással szimpatizált – a földbirtokszerkezet bármily módosításának 'demagóg' követelése helyett az öntözéssel, melynek nyomán „gyümölcs-, zöldség – és takarmánytermő kertté kell e földnek válnia”.<sup>9</sup>

Mindenesetre mind az intenzifikálás, mind az üzemi szerkezet módosítása óriási tőkeszükségletet képviselt volna. Le kell azonban szögezni, hogy fogalmunk sincs a mezőgazdaság *aggregált* tőkeszükségletéről, még kevésbé arról, hogy mennyi tőkére lett volna szüksége a mezőgazdaságnak, ha nem úgy működött volna, ahogy tette, hanem másképp, intenzívebben vagy kisebb egységekben, stb.

<sup>6</sup> Birtokszerkezetre i statisztikai adatok csak az 1890-es évektől vannak. Ezek összehasonlítására az 1860-as évek kataszteri adataival ld. A földművelésügyi magyar kir. miniszternek 1890. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Budapest 1892, 42–43.

<sup>7</sup> Vörös: i.m. 49.

<sup>8</sup> A századfordulón a kisüzem tiszta jövedelme kat. holdanként 46.84, a nagyüzemé 40.43 korona volt. V. ö. *Károly Rezső: Mezőgazdasági üzemviszonyok és eredmények*, Budapest. 1909, 330. Ezek ténylegesen megfigyelt 1902-es adatok különböző nagyságú, eltérő adottságokkal rendelkező üzemekre nézve. A szerző a 355. és 357. oldalon táblázataiban a fentitől kissé eltérő adatot is közölt, itt a nagybirtok tiszta jövedelme 41.87, a kisbirtoké 46.88.

<sup>9</sup> *Vadnay Andor: A Tiszamellékről. Tanulmány az alföldi munkáskérdésről*, Budapest 1900, 126–129.

Míg az *általános, aggregált* tőkeszükségletet még becsülni sem igen tudjuk, addig nagyon is hihető a *részleges, egyes* szektorokban uralkodó tőkehiány feltételezése.<sup>10</sup> Az egyértelmű, hogy az intenzívnek tekintett művelési ágak a kisbirtokhoz köthetők.<sup>11</sup> Csak azt nem tudjuk, hogy a kisbirtokos elvben 'intenzív' termelését mennyire bénította a tőke hiánya, vagy mennyire tudta a gazdaság tőkehiányát több munkával pótolni. A munkára és a tőkére vonatkozó intenzitás ugyanis szigorúan megkülönböztetendő lenne, mert ugyan lehetséges, de csak bizonyos határok között egyik tényezőnek a másikkal való kiváltása. Hiszen ha csak az orcája veritékével öntözi a paraszt a zöldségeskertet, de az öntözővíz hiányzik, attól a kert még kiég.

Ha az egyes termelési tényezők csoportosított adatai hiányoznak, fordulhatunk a rész-szemponthoz felé is. Ezek valóban jeleznek relatív tőkehiányt.<sup>12</sup> De a tőke bármilyen szűkösségének speciális okait kell keresni, egész Közép-Európára kiterjedő tőkehiány emlegetése helyett. A módszertani megfontolásnak politikai konzekvenciái is vannak: földrészeket átfogó erőforrás-hiányon legfeljebb ráolvasással vagy imával segíthetünk, de a mezőgazdaság intézményes eredetű hibáinak kijavítása belül van az országvezetés lehetőségein és felelősségén.

Másodszorra avval az állítással kell foglalkoznunk, hogy a mezőgazdasági termelők a tőkét rossz helyről és kedvezőtlen módon, formában tudták csak megszerezni. Maga a felvetés mutatja, hogy a hitelrendszert már az egykorú közgazdák sem tekintették egységesnek, hanem szektoronként más-más feltételekkel működőnek vélték. A nagybirtok igényeit a hetvenes évek végétől kezdve fokoatosan csökkenő kamatlábbal elégítette ki a jelzáloghitelkezés. Am ezt a velejáró formalitások nehézsége és az eljárás költségei csak hosszú lejáratú hitelezésre tették alkalmassá, az üzemi forgótőke gyors bővítésére már kevésbé.

A kisbirtokosoknál még rosszabb volt a helyzet. Vagy a drága és nehézkes jelzáloghitelhez folyamodtak, vagy a kereskedelmi hitel eszközehez, a három hónapos váltóhoz, amit aztán újból és újból prolongáltathattak. Egyiket sem a kisüzemi forgótőke biztosítására találták ki. Az ún. „személyi hitel”, tehát az olyan hitel, amit nem váltóhitelként és nem ingatlanfedezetre adtak, a kisbirtokosok számára nem volt elérhető. Hiszen ők túl kicsik és túl távoliak voltak ahhoz, hogy a bank ismerhesse őket, és hitelképességükről véleményt formálhasson, és ahhoz is, hogy valamilyen hitelbiztosítékot nyújthassanak.

<sup>10</sup> Az üzemi tőke változását mutatná a gazdasági épületekkel és eszközökkel való ellátottság, illetve az állatállomány és a szántóterület birtoknagyságonként való összehasonlító vizsgálata. Ilyen elemzésre azonban csak ott került sor, ahol az extenzifikálódás kapcsán a magyarság térvesztésétől tartottak. Vö. *Barabás Endre*: Maros-Torda vármegye ... közigazdasági leírása Budapest. 1907, 47–52.

<sup>11</sup> *Für Lajos*: A kapitalista mezőgazdaság termelésének megszilárdulása a századfordulón (1890–1914). In: Gunst – Hoffmann (szerk.): i.m. 178, 9. táblázat.

<sup>12</sup> *Für*: i. m. 182–185. Az adatok azt mutatják, hogy az ötvenes évektől a nyolcvanas évek végéig még az ekékből is csak nagyjából annyival lett több az uradalmi gazdaságokban, amennyivel nőtt a megmunkálendő terület. Ennek következtében hiába szántottak az az újabb típusú ekék egy nap alatt jelentősen több földet, mint korábban, a szántásra fordított összes idő (az eszköz 'bevetésének' összes ideje) alig csökkent.



## 2.2. Az uszora

A nemlétező személyi hitel helyét az uszora foglalta el. De mi következik ebből? Mi a megoldás?

A szabadelvű nézet szerint a piac majd megoldja a problémát. Az 1868. évi XXXI. törvénycikk eltörölte az uszora jogi fogalmát, amit megalkotója, Horváth Boldizsár, liberális igazságügyminiszter így indokolt:<sup>13</sup> „Meggyőződésem, ... hogy a valódi értelemben vett uszorát, ti. a visszaélést más helyzetével ...magoknak az uszoratörvényeknek köszönhetjük.” Szerinte a tőketulajdonosoknak két osztálya van, az egyik törvénytisztelő emberekből áll, akik tehát nem uszorások, a másik, az uszorások osztálya viszont eleve bekalkulálja tevékenységének díjába a börtön kockázatát. „Az uszoratörvény eltörlésével e két osztály között a szabad verseny megnyílik, s ez ...ellensúlyozni fogja az utóbbi osztály túlszaporításait...”

A miniszter beszédének hallgatói talán igyekeztek elképzelni, amint a tőketulajdonosok versengenek a köz szolgálatában. Ha sikerült altruistának látniuk a tőkét, akkor nem érthették, hogy ugyan kit hívhatunk egyáltalán uszorásnak. Ha viszont a tőke ilyen képét életidegennek találták, és inkább úgy vélték, hogy a tőketulajdonosok rendszerint tőkék maximális hasznosítása terén versengenek, minden más szempont figyelmen kívül hagyásával, akkor meg azt nem érthették, miért is lenne szükségtelen a versenypálya, a szabályok és a versenybíró kijelölése.

Azt, hogy az irónikus felvetés nem túlzás, mutatja a miniszter elhatárolódása saját törvényjavaslatának attól a részétől, amelyben csak az írásba foglalt szerződésekre engedte meg a kamatszabadságot, a szóbeliekre nem. A kamatszabadság ilyen korlátozása a miniszter szerint elvileg ugyan helytelen, de „a kormány opportunitási okokból” szükségesnek látta, hogy szóbeli szerződésre alapozott adósság kamataként hat százaléknál többet ne lehessen követelni. Ezek nem Horváth Boldizsár egyéni nézetei, az osztrák liberális kormány is eltörölte a kamatmaximumot. Éppen erre hivatkozik a magyar miniszter, hogy „félni lehet, hogy a külföldi tőkék lassanként visszavonulnak a mi piacunktól, mint amelyen csak akadályokkal találkozhatnak.”<sup>14</sup>

Természetesen minden bűnre igaz, hogy a törvény által definiálódik, de ha a törvényt lerontjuk, még nem lesz könnyebb az életünk. Lássuk, hogyan alakultak a kamatszintek a törvény életbelépése, és a „szabad verseny megnyílása” után!

Az 1873. évi válságban leszűkült tőke kínálat magas kamatokhoz vezetett a jelzáloghiteleknél, melyek a válság elmúltával is többé-kevésbé megmaradtak. 1877-ben például az igazságügy-miniszter parlamentnek adott tájékoztatása szerint a 296 takarékpénztár legtöbbször váltóra is, jelzálogra is 10 százaléknál magasabb kamatra kölcsönzött, egynegyedük 15–16 százalékra, míg a szegényebb megyékben a jelzáloghitelek 20–60% kamatot hoztak.<sup>15</sup> Az erkölcsi érzéket provokálták egyes telekkönnyileg bekebelezett kölcsönök kamatainak 100–250%-os csúcstértekei, melyeket a kérdés napirendre kerülésekor kigyújtettek a telek-

<sup>13</sup> 1865 KN. X. köt. 294. ülés, 1868 okt. 9, 131.

<sup>14</sup> Uo.

<sup>15</sup> *Szabad György*: A hitelviszonyok. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914, 2. kiad. Budapest 1972 (1. kiad. Budapest 1965), 208–209.

könyvekből és a világ elé tártak.<sup>16</sup> A csúcskamatokról ugyan senki sem állította, hogy ez lenne a tipikus és jellemző, de így is botránny volt.<sup>17</sup>

Még nagyobb tragédiát jelentettek a „normális” 10–25%-ok. Kizárható, hogy évi 15% körüli kamatot akár még a hatvanas-hetvenes évek agrárkonjunktúrája idején is vissza lehetett volna normális magyar középirtoknak fizetni, nem is szólva a nyolcvanas évekről.

Nem könnyű megmondani, hogy a „normális kamatok” ilyen szintje valamilyen gazdasági szükségszerűségeken alapult-e? Hiszen a kamatok alakulását meghatározó tényezőket sem ismerjük egészen. Az nem teljesen reális, ha visszavetítjük modern elvárásunkat, hogy a beáramló tőkék élesedő versenyének kellene leszorítania a kamatlábat. A külföldi tőkék nagyobb beáramlása ugyanis csak 1879 után indult meg. Az országba érkező tőke legelőbb magát a pénzügyi szektort formálta át – azt, hogy végül mennyi jutott belőle a mezőgazdaságba, nem tudjuk.<sup>18</sup> A felvett jelzálogkölcsönök összegének meredek növekedése sem jó mutató, sem az agráriusok által rettegett eladósodás, sem a liberálisok által remélt bővülő hitelellátás vonatkozásában. Azért nem, mert a banki jelzálogkölcsönök jelentős része nem újonnan fölvetett terhe volt a birtokoknak, hanem korábbi magánkölcsönöket váltott ki.<sup>19</sup> A telekkönyvi terhek alakulása pedig már az egykorú statisztikusoknak is gyanús volt, úgy vélték, hogy az eladósodottság növekedése jelentős részben illuzórikus, hiszen a telekkönyvekben éppen a törléseknél volt a legnagyobb rendetlenség<sup>20</sup>

Am az eladósodottság és a terhek bizonytalan mértékű növekedésétől akár el is tekinthetünk – a kortársak szemében a kamat volt a fontos elem. Összehasonlítva a nyolcvanas évekig érvényesülő „normális” kamatokot a bankok és takarékpénztárak igen magas nyereségrátájával elképzelhető, hogy miféle vádakkal adott ez a kamatszint tápot<sup>21</sup>

<sup>16</sup> *Holbesz Aladár*: A magyar hitelszervezet története, Budapest 1939, 121–124 oldalon kivonatolva közli az Igazságügyminisztérium adatgyűjtését az egyes törvényszékeknél betáblázott kölcsönök kamatairól.

<sup>17</sup> Ezeket nyilván nem gazdálkodásra adták, hiszen ekkora kamatokot kigazdálkodni nem lehet. Az sem lehetett azonban gyakori, amit Szabad György föltételez, hogy ezek a kamatok „kereskedelmi célú, rövid lejáratú (esetleg csak néhány napos, egy-egy országos vásár idejére szóló) kölcsönökkel” lettek volna kapcsolatosak. Ennek ellentmond a jelzálogkölcsönnek, a be- és kitáblázásnak költsége és időigényessége. Valószínűbb, hogy a képtelen magasságú kamatok a már romlásnak indult birtokokot sújtották, a hitelezők prolongálásakor már eleve az elkövetkező árverésre készülve szabták őket. Vö.: *Szabad*: i.m. 209.

<sup>18</sup> *Tomka Béla*: A magyarországi pénzügyintézetek rövid története 1836–1947, Budapest é. n., 33–38.

<sup>19</sup> *Vargha Gyula*: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest. 1896. 576–577 szerint a hitelintézetek által nyújtott jelzálogos hitelek összes állománya 1867–1877 között több mint megháromszorozódott, de „ebből nem lehet a földbirtok eladósodásának hasonló mértékére vonni következtetést. Ez összegnek jelentékeny része bizonyára nem új teher, hanem magán kölcsönöknek intézeti kölcsönökre való átváltoztatása...”

<sup>20</sup> A hetvenes évek végére az ingatlanok új terheinek évenkénti összege csökkenőben volt – ám ez az 1875-ös, viszonylag kései bázishoz viszonyít. Vö.: *Konek Sándor*: Magyarország fekvő birtoka, annak évi forgalma és megterhelhetése szempontjából. In: *Nemzetgazdasági Szemle* VI.évf. 1882. VI. f. június, 57–79.

<sup>21</sup> *Vargha*: i. m., 620–626.

Így aztán az 1877. évi VIII. tc. visszatért a kamat törvényes maximálásához. Úgy rendelkezett, hogy a 8%-nál magasabb kamatkikötés nem foglalható közhiteles okmányba és nem hajtható végre (szóbeli szerződésre pedig fennmaradt a 6%). Talán tényleg fékezte ez a törvény az uzsorát, talán nem, de a dolog természeténél fogva egész biztosan a kamatlábak álcázására vezetett, ami még inkább megnehezítette annak megállapítását, milyenek voltak az egyes hitelüzletekben tipikus kamatfeltételek. A kamatok csökkenésnek indultak a nyolcvanas években, ám ez ismét csak erősen differenciálva ment végbe az egyes területek, hitelfajták és hitelintézetek szerint. Mindez tehát továbbra is erősen leszűkítette a kistermelők hitelhez férhetését.

Átfogóbban, nemcsak a kamatlábra tekintve kezelte az uzsora-problémát az 1883. évi XXV. tc. Ez uzsorának nyilvánította azt, amikor valaki „másnak szorultságát, könnyelműségét vagy tapasztalatlanságát felhasználva, olyan kikötések mellett hitelez vagy ad fizetési halasztást, melyek a neki ... engedett túlságos mérvű vagyoni előnyök által az adósnak vagy a kezesnek anyagi romlását előidézni, vagy fokozni alkalmasak, vagy oly mérvűek, hogy az eset körülményeihez képest a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás között szembeötlő aránytalanság mutatkozik.” Itt a kamat nagyságának jelentősége megfordul, ti. 8 százalékos kamat alatt nem emelhető uzsora-vád. A kamat e küszöbe fölött a fenti szempontok alapján minősítik a kölcsönt.

Az egymást követő uzsoratörvények egy tanulási folyamat részei, amelyben a liberális párt ekkorra elfogadta a törvényes szabályozás szükségességét, az agráriusok pedig, élükön gr. Károlyi Sándorral, az intézményes megoldásokra kezdtek koncentrálni, az uzsora törvényes üldözését szükséges, de távolról sem elégséges tennivalónak tartva.<sup>22</sup> Az 1883. évi uzsoratörvény vitájában nagy teret szenteltek az olyan intézkedéseknek, amelyek a kamatok nagyságát a hitelkínálati oldalról kiindulva csökkenthetik, mint a hitelszövetkezetek és a postatakarékpénztár fölállítása, a vidéki takarékpénztárak szanálása.

Hiszen a hitelellátás kérdése másik oldalról, a kínált hitel ára felől is vizsgálható. A kölcsönök teljes díjába beépülnek a hitelbírálat és a kölcsönfolyósítás költségei. Az már csak ízlés dolga, hogy ezeket külön díjakként feltüntetve vagy a kamatba építve fizettetik meg. Elképzelhető, hogy a magas kamatszintet a vidéki, kis összegű kölcsönigénylők esetében a költségek valóban indokolták. De vajon tényleg a sok apró és bizonytalan helyzetű ügyfélnek nyújtott hitelek magasabb műveleti költségei tették szükségessé a magas kamatokat? Vagy a hitelnyújtó pénzüstézetek használták ki a rendszernek a kistermelő felé eső legközelebbi pontjaként meglévő helyzeti előnyüket, természetes monopóliumukat? Az intézetek is uzsoráskodtak?

<sup>22</sup> KN 1881-84 VIII. köt. 173. orsz. ülés 1883. jan. 24, 205-210, Tisza Kálmán, gr. Károlyi Sándor, Almássy Sándor, Göndöcs Benedek felszólalásai.

1. tábl.: Magyarországi takarékpénztárak adatai 1876-ban<sup>23</sup>

		Összeg
Takarékpénztárak száma (db)		341
A befizetett részvénytőke (ft)		20 029 341
Összes üzleti nyereség (ft)		4 581 018
Kiadott kölcsönökből	Váltókra, folyószámlákra (ft)	99 699 890
	Ingatlan birtokokra (ft)	93 419 371
Minden 100 frt kölcsönből	rövid időre (ft)	51.63
	ingatlanra jelzálogilag biztosítva (ft)	48.37
Nyereség a befizetett részvénytőke %-ában		22.87
Betétek könyvre, pénztárjegyre (ft)		214 407 479
Birtoklott állami és más hitelpapírok (ft)		25 231 665

A fentiek mutatják, hogy a takarékpénztáraknak a befizetett tőkére vetítve igen magas, 23%-os nyeresége volt. Föltűnő az is, hogy üzleteik jelentős része ingatlanbiztosítókra adott jelzáloghitel volt. Vagyis ezek az intézetek a kihelyezéseket tekintve ugyanazt csinálták, mint a földhitelintézetek, csak drágábban, a kölcsönvevő szempontjából terhesebben. Nyereségük mutatja, hogy ez milyen jó üzlet volt, az pedig, hogy kuncsaftjaik nem vándoroltak el a „rendes” föld-hitelintézetekhez, helyi monopolhelyzetükre utal.

Az intézetek likviditása nagyon bizonytalan volt. Forrásaik túlnyomó része rövid határidőre fölmondható takarékbetétkönyvből állt, míg kihelyezéseik körülbelül fele jelzáloghitelekbe volt befagyasztva. Ez nyilvánvaló kockázattal járt. A rizikót tovább növelte az egyes takarékpénztárak által képezendő tartalék alapok nagyságának teljes szabályozatlansága. Ha volt ilyen feltétel az alapszabályban és a vezetés szükségesnek tartotta azt időnként revideálni, mint az Első Hazai Pesti Takarékpénztárnál, akkor volt a kihelyezésekhez képest kellő arányú saját tőke és tartalék, ha meg nem, hát akkor nem volt.

E képtelen helyzet kulcsa, hogy a takarékpénztárak a század első felében filantropikus intézményeknek számítottak, a szegények, a kisemberek takarékoskodási ösztönét, polgári hajlamait kellett, hogy fölkeltsék.<sup>24</sup> Kihelyezéseiket is meghatározták, többnyire állampapírok vásárlására korlátozva azokat. Az általuk elfogadható betéteket is maximálták. Az így gyűjtött apró kis tőkékkel szemben „az alap- vagy biztosítéki tőke inkább csak formainak tekintetett és sem a törvényhozásnak, sem a betevő közönségnek nem jutott eszébe a...takarékpénztáraktól azt követelni, hogy az általuk nyújtott anyagi biztosíték és betéti elfogadmányaik között valamilyen helyes arányt tartsanak.”<sup>25</sup> 1861-től kezdve a községi intézetek kivételével minden takarékpénztár részvénytársasággá alakult,

<sup>23</sup> *Galgóczy János*: Hitelügyeink szabályozásának kérdéséhez. Nemzetgazdasági Szemle II. évf. 2. füzet, 1878. ápr.-jún., p. 10–11, az 1877. évi Magyar Compass-ból kigyűjtve.

<sup>24</sup> A nyugat-európai és osztrák takarékpénztári előzményekre ld. *Jirkovský Sándor*: A magyarországi pénzügyintézetek története az első világháború végéig. Budapest 1945, 16–22.

<sup>25</sup> Uo. p. 4–5.

de „míg ...takarékpénztáraink a korábbi humanitárius jelleget teljesen levetkeznek, megtartják ellenben a vele járt ...azon előnyt, hogy részvénytőkéjük, tehát a közönségnek nyújtott anyagi biztosíték semmi ésszerű arányban ne álljon betét-elfogadmányaikkal.”<sup>26</sup> Galgóczy 1878-as elemzésének érvei közgazdasági és népszerűbb szövegekben gyakorta visszatérnek.<sup>27</sup>

A kistermelők hitelhez való alkalmatlan hozzáférése és az ebből eredő magas hitelkamatok kérdéséhez további kritikai megfigyelések csatlakoztak. Eszerint a pénzügyekben járatos és lelkiismeretlen vidéki kereskedők és bankárok szándékosan olyan hiteleszközöket alkalmaztak a paraszttal szemben, amelyekkel a parasztot tönkre teheték, ily módon pedig ügyfeleiket csekély vagyonukból kiforgatva a magyar föld legszebb részeit megszerezték maguknak.

Nem kétséges, hogy ez valóban lehetséges volt. A kereskedő például újból és újból prolongálhatta a paraszt váltóadósságát, majd az akkumulált összeget lejáratkor a váltótörvény teljes szigorával követelhetette, például akkor, mikor a három hónapos lejárat a későtavaszi időszakra esett – és a parasztgazdaságban krajcárnyi tartalék sem volt. Más, gyakran leírt eljárás módok is voltak. Például el lehetett adni árut hozomra, a tartozást meg váltóba foglalhatták – sőt, a váltót akár magasabb összegről is ki lehetett állítani, mint ami az eladott áruk tényleges értéke volt. Ezután, mint előbb is, a váltóadósságot lehetett prolongálni és alkalmas időszakban csak le kellett csapni. Az OMGE szövetkezeti szakosztálya szerint a váltó formájában adott kölcsön olyan előnytelen volt, hogy egy 200 forintos kölcsönre, ha volt a kisgazdának ingatlan fedezete és betáblázták a kölcsönt, 8-10 forint költség jutott, az egész összeg 5%-a.<sup>28</sup>

A leelőlegezett, későbbi szállításra és gyakran később meghatározandó áron megvett gabona, gyapjú, repce, stb. is lényegében a kereskedő forgóeszközhitel volt a termelőnek. De milyen feltételekkel? Ezer helyen (egyebek között az 1880-as *enquete*-sorozat gabona-szekciójánál) leírták a lábon álló gabona vásárlásánál alkalmazott trükköket.<sup>29</sup> Mindezek azonban csak súlyosbításai voltak az elővétellel mindenképpen együtt járó veszélyeknek. Hiszen ha a gabona nem teremte meg a felvásárló által előre lekötött mennyiséget, akkor a távolabbi kereskedelmi kapcsolatokkal nem rendelkező kistermelőnek kellett szintén kárt látott szomszédjaitól drágán összevásárolnia annyit, hogy ki legyen a már tavasszal olcsón elkötelezett gabonamennyiség.<sup>30</sup>

Az ilyen esetek leírásai legtöbbször zsidókról szólnak. Hihető, hogy e sajátos eszközöket nagyrészt zsidók alkalmazták, egyszerűen azért, mert a vidéki

<sup>26</sup> Uo. p. 6-7.

<sup>27</sup> Az 1895-ig tartó korszakra vonatkozólag szembeállítva a takarékpénztárak forrásait és kihelezéseit ugyanígy látta ezt *Vargha Gyula* is: i.m. 475, 480-481. Vö. továbbá *Jirkovský Sándor*: A magyarországi pénzügytörténet az első világháború végéig. Budapest 1945, 172-175.

<sup>28</sup> *Lederer Sándor*: Mezőgazdasági szövetkezetek. Budapest, 1880, 9.

<sup>29</sup> Rottler József felszólalása, Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által gazdasági bajaink kimutatása és orvoslása érdekében tartott *enquete*-tanácskozások. Budapest 1880. p. 18; s. A.: Mezőgazdasági uzsora. Magyar Föld 1880. márc. 24.

<sup>30</sup> A kérdéskörrel az agráriusok ankétot rendeztek, ahol az elővétellel kapcsolatos bírósági perket ismertették vezető jogászok szakvéleményeivel együtt. V. ö.: Az uzsora ellen. Jogi tanulmányok és a Magyar Gazdaszövetség szaktanácskozása. Budapest 1902.

közvetítő kereskedők nagy része is zsidó volt. Erre tekintettel a család-jelenség értelmezése háromféle lehet.

Le lehet leplezni a zsidók machinációit. Ezt az értelmezést a tiszzaeszlári per lezárása és az antiszemiták politikai marginalizálása után a közbeszédben erős tiltás alá helyezte a liberális többség, de némi rejtjelezéssel élve továbbra is széles körben használták. Evvel a továbbiakban nem foglalkozunk, hiszen ez lényegében zsidókérdést csinált a hitelkérdésből.

A második lehetőségként kínálkozó liberális értelmezés gyakran antiszemita kliséként könyvelte el az ilyen esetekről szóló híradásokat. De pusztán azért, mert ezek a leírások etnikai sztereotípiákat mozgósítanak, még nem következik, hogy nem hasonlíthatnak a valós életre. Elég nyilvánvalónak tűnik, hogy a korszakban a piac-mechanizmus hatóköre, az általa elért termelők tömege egyre nőtt. Ez másként tekintve azt jelenti, hogy a piaci mechanizmusokat nem ismerő, az egész újfajta gazdasági gondolkodásmóddal újonnan szembekerülő, nemcsak számolni, de gyakran írni-olvasni sem tudó parasztokból is állandó a „kínálat”. Annál is inkább, mert még a század első felében piacközelbe jutott termelők idevonatkozó ismeretei is elavultak az intézményes átalakulások, a váltótörvények bevezetése, a falusi árwapénztárak és egyházközségi alapok megszűnése vagy átalakulása kapcsán.<sup>31</sup>

Ráadásul a kereskedőket még privilégiumokhoz is juttatta pénzgazdaság érdekeit szem előtt tartó új jogrend – pl. a polgári perrendtartás, a 1868. LIV. tc. a 35.§-ával. Ez a „könyvkivonati” (auszugális), vagyis számlatartozásokért folyó perekben azon bíróság illetékességét állapította meg, ahol a könyvek vezetettek, vagyis a kereskedő székhelyét. Innentől kezdve az előfizetést, részletre bővít a parasztra tukmáló kereskedők akkor is nyertek, ha a vevő kijózanodott és nem akarta tovább fizetni a részletet, az előfizetést. Hiszen senki nem ment Máramarosból vagy Maros-Tordából Pestre pereskedni, hanem vagy egyből az első fenyegetésre kifizette az árat és kidobta a bővít, vagy, ha igazságában bízó ember volt, akkor a perben meg sem jelenve várta meg az ítéletet, és az elmarasztaló ítélet után kénytelen-kelletlen az immáron perköltségekkel megnövelt összeget fizethette. Az agráriusok szerint egész falvakat raboltak ki így.<sup>32</sup>

A 'buta' keresztény paraszt a 'ravasz', vagy mondjuk kereskedelemben jártas, jobbára zsidó kereskedővel szemben nyilvánvalóan segítségre szorul. Ez elvben két megoldási módot kínál. Vagy a „ravasz”, vagy a „zsidó” jelleget, minőséget kell megszüntetni illetve a másik pólushoz hasonlatossá tenni. Az agrárius hitelszövetkezeti mozgalomban semmilyen közvetett eszközt nem alkalmaztak, aminek a zsidó mint olyan lett volna a célpontja. Sőt, ez nem is csak egy a körülmények kényszere alatt kialakult gyakorlat volt. A szövetkezeti mozgalom vezető testületeiben is ott voltak a birtokot vett zsidó nagyvállalkozók közül néhányan.<sup>33</sup> Az agrárius szövetkezeti kezdeményezésekben a hitel-

<sup>31</sup> Az 1848 előtti falusi hitelforrásokra ld. *Kaposi Zoltán*: A falusi hitelélet néhány sajátossága. In: *Aetas* 1992, 4. sz. 34–43.

<sup>32</sup> Bernát István: *Agrárius törekvések. Múlt, jelen, jövő.* Budapest 1912, 17.

<sup>33</sup> A szövetségbe lépett gazdasági egyesületek 1880-ban főállított szövetkezeti szakosztálya előadója Dr. Lederer Sándor, a pesti zsidó hitközség későbbi elnöke, tagjai között van Karpeles Albert, Schossberger Henrik, Harkányi Frigyes. Vö.: *Mezőgazdasági szövetkezetek.* Budapest 1880, 2.

ügyi oktatás és a modern gazdálkodásra nevelés is jelentős helyet kapott – de nélkülözve nemcsak az antiszemita agitációt, hanem általában az ideológiai kizárólagosságot is.

Ugyanebből a gazdasági helyzetelemzésből persze sokan indultak egy gazdasági alapú antiszemitizmus felé. A Néppárt védőszárnya alatt 1899-ben elindult „keresztény” szövetkezeteknél, illetve még inkább az antiszemita szövetkezet-alapításoknál alapszabályban kötötték ki, hogy csak keresztényeket vesznek föl.<sup>34</sup>

Más kérdés, hogy a szövetkezetekkel a helyi hitelüzletet folytatók jelentős konkurenciát kaptak. Nagyon is valószínű, hogy a szövetkezeti mozgalomhoz tapadt egy sor reménykedés illetve félelem, hogy kiszorítják a helyi uzsorásokat – ebben a nézetben: a zsidókat – a vidéki kistermelőkre épülő hitelüzletükből. De csak nem lehet a liberalizmus nagyobb dicsőségére a hitelezés vagy a kiskereskedelem valamilyen monopóliumát követelni a piacon már bent lévők javára?

### 2.3. Az agráriusok és a hitelszövetkezetek

A hitelszövetkezetek nem voltak ismeretlenek a nyolcvanas évek előtt sem. De nem volt jelentős hatásuk. Úgy lehetne összefoglalni az 1880-as évek állapotait, hogy általánosan elismerték, hogy a hitelhiány bénítja a mezőgazdaságot, és ismert, népszerű volt a szövetkezés eszméje is. Utóbbi fölhasználásával ekkora már segítséget kapott a mezőgazdaság nagybirtoküzemi szektora, ugyanis jogilag szövetkezetként alakult meg a két nagy földhitelintézet – a Magyar Földhitelintézet és a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete is. Az első intézetet eleve nagybirtokosok alapították nagybirtokosoknak, a második fokozatosan fordult az egyre nagyobb ügyfelek irányába – de mindkét intézet elsősorban jelzáloghitelezéssel foglalkozott és a kisbirtokosok már csak ennek ismerttetett feltételei miatt sem igen férhettek hozzá.

A hitelrendszerrel szemben korán megfogalmazódtak antikapitalista kritikák is. Ám az agráriusokra várt az antiliberalis-antikapitalista elméleti kritika és a működőképes hitelszövetkezeti modell összekapcsolása. Az összekapcsolás jelentősége az volt, hogy miként egy vasúti vagy katonai terepasztal szemlélteti és kontrollálja egy elméleti elgondolás megvalósíthatóságát, úgy szemléltette a hitelszövetkezeti hálózat sikere egy – rendszeresen soha ki nem fejtett – nem-liberalis, 'szolidáris' társadalmi modell működőképességét.

Az említett összekapcsolás a nyolcvanas évek közepéig váratott magára. Az 1879. évi székesfehérvári gazdakongresszus eredetileg még tárgyai közé sem vette föl a kisbirtokosok hitelügyét, csak egy egyéni indítvány nyomán hozott létre a kongresszus egy *ad hoc* bizottságot. Végtére is csak addig jutott, hogy határozatában fölhívta a kormány figyelmét a problémára.<sup>35</sup>

<sup>34</sup> Ilyen volt az 1885-ben alakult Országos Keresztény Önszegélyző és Fogyasztási Szövetkezet és az 1886-ban alakult Gazdák és Iparosok Általános Hitelszövetkezete. Bukdácslásukra ld.: *Csepregi Horváth: A magyar szövetkezeti intézmény*, 119–121.

<sup>35</sup> V. ö. *Csepregi Horváth: A magyar szövetkezeti intézmény*, 99.

Mikor az 1880-ban szövetségbe lépett gazdasági egyesületek elnöke gr. Dessewffy Aurél lett, fölállított egy ún. szövetkezeti szakosztályt. A szakosztály elnöke gr. Andrásy Aladár, előadója dr. Lederer Sándor, a pesti zsidó hitközség későbbi elnöke, tagjai között voltak gr. Károlyi Sándor és Karpeles Albert is, gr. Dessewffy Aurél éppúgy, mint Máday Izidor, gr. Zichy Nándor nem kevésbé mint Schossberger Henrik, továbbá Kerkápoly, Korizmics valamint Somssich Pál és gr. Széchényi Pál.<sup>36</sup> Ez ugyan, az *OMGE* többi szakosztályaihoz hasonlóan, nem volt több, mint közgazdasági vitakör, de előadójával mégiscsak kidolgoztatta egy sor szövetkezet-típus minta-alapszabályát, így hitelszövetkezetét is.<sup>37</sup> Lederer az *OMGE* szövetkezeti szakosztálya nevében adott tervezetében nem az 'uzsorával' indokolta a szövetkezetek szükségességét, hanem a pénzügyi intézmények elégtelen működésével.<sup>38</sup> A tervezet szólt ugyan arról is, hogy a magukban álló szövetkezetek fölé egy oktató-ellenőrző szövetkezeti központ szükséges, erre a szerepre magát az *OMGE*-t szánta – de ez komolytalan elgondolás volt.<sup>39</sup> Az egyesületnek sem emberei, sem jogkörei nem lettek volna elegendők erre a célra.

Ezután az ún. „szövetségbe lépett gazdasági egyesületek” (vagyis az *OMGE* és a megyei egyesületek csúcsszerve) vette 1881. május 5-én tartott első közgyűlésének napirendjére a témát. Ez gr. Dessewffy Aurél elnöklete alatt agrárius fórumnak számított. A közgyűlésen megvitatták a mezőgazdasági hitelellátás kérdését és emlékiratot intéztek a kormányhoz, amely hitelszövetkezetek létesítését ajánlotta, következmény nélkül.<sup>40</sup> Komolyabb hullámokat a szövetkezeti kérdés az *OMGE*-n belül 1881-ben szakosztályként létrejött agrárius klubban, a „*Gazdakör*”-ben vetett. Ez „bankbizottságot” alakított, dr. Gaál Jenő képviselőt kérve fel a bizottság előadójául.<sup>41</sup>

Itt a Gazdakörben kapcsolták össze a szövetkezetek és a kisbirtokosi hitel-ellátás problémáit a fiatal szabadelvű jogász és közgazdász, György Endre és gr. Károlyi Sándor.<sup>42</sup> Ennek következménye lett a Gazdakör úgynevezett „szövetkezeti szaktanácskozása” 1884. januárjában. Jan. 16-án Dessewffy előadása nyitotta meg a négy héten át heti egy napi vitaülésből álló sorozatot, nagy vitát provokálva.<sup>43</sup> A további felolvasásokat gr. Károlyi Sándor, Pólya Jakab, gr. Apponyi Albert<sup>44</sup>, dr. Schmidt József, Dömötör László, gr. Keglevich István, György Endre tartották.<sup>45</sup>

<sup>36</sup> Lederer: i.m.

<sup>37</sup> Hír a Magyar Föld-ben 1880. máj. 25-én. Vö.: *Csepregi Horváth*: A magyar szövetkezeti intézmény, 100.

<sup>38</sup> Lederer: i.m. 9.

<sup>39</sup> Lederer: i.m. 26, a minta-alapszabályokra 28. oldaltól.

<sup>40</sup> *Kovalouszky Miklós, Solt Andor*: Gróf Károlyi Sándor élete és alkotásai. Budapest, 1942, 39.

<sup>41</sup> Magyar Föld 1881. máj. 5.

<sup>42</sup> *Csepregi Horváth*: A magyar szövetkezeti intézmény, 146–147.

<sup>43</sup> Vö. Egyetértés 1884 jan. 17.

<sup>44</sup> Apponyi akkori előadását az Egyetértés egykorú tudósításán kívül Csepregi Horváth is ismertette a Magyar Gazdák Szemléje 1917. január–februári számában 28. s köv. oldalain.

<sup>45</sup> Károlyi, dr. Schmidt József és Dömötör László előadásait ismertette az Egyetértés 1884 jan. 24.-én, Pólya és Apponyi, illetve György Endre és Keglevich előadásait és a rájuk következő vitákat az Egyetértés egy illetve két héttel későbbi számai foglalták össze.



E névsor is éppoly széles politikai skálát mutat, mint az OMGE fentebb ismertetett szövetkezeti szakosztálya, vagy a Gazdakör vezetősége. Figyelemre méltó Dr. Schmidt József személye, aki Wekerle Sándor gimnáziumi osztálytársa, barátja, 1888-tól minisztériumi munkatársa volt.<sup>46</sup>

A *Gazdakör* a vita nyomán emlékiratban fogadott el egy részletes javaslatot, felkérte Dessewffyt, hogy terjessze azt be az OMGE-hez, amely azt megvitatta és elfogadva a kormányhoz továbbította.<sup>47</sup> Ebben a *Gazdakör* a hitelkérdés kívánatos megoldásának a kisbirtokosok személyi hitelét biztosító országos hitel-szövetkezeti hálózat fölépítését vélte. De ennek megvalósításához nem volt ereje.

### 3. A Károlyi-féle hitelszövetkezetek megalapítása, sikerei, 'országosítása'

#### 3.1. Az előzmények

Károlyi Sándor hitelszövetkezetet már a *Gazdakör* 1884-es tervezete előtt, 1883 januárjában is említett az uzsratörvény vitájában tartott fölszólalásában.<sup>48</sup> Elképzeléseit gróf Széchényi Pál földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez írott leveléből ismerhetjük meg. Ebben Károlyi a miniszter kérdéseire válaszolva vázolta, hogy hogyan lehetne szerinte Magyarországon hitelszövetkezeteket szervezni.<sup>49</sup> Károlyi már itt is világosan látta, hogy a mezőgazdaság kulcskérdése az, hogy hogyan és honnan lehetne jelentős *külső* tőkeforrásokat bevonni a termelésbe. De a bankok helyett az ekkor még csak tervezésben lévő postatakarékpénztárra gondolt. A hitelközvetítést több lépcsőben képzelte el, a kisbirtokosok földhitelintézete lenne az országos központ, legalul állnának az egyes hitelszövetkezetek. A középső lépcsőket pedig az olasz mintára elképzelt municipiális takarékpénztárak jelentették. A tervezet jegyei a felső- és középszintű központok államilag kinevezett vezetőivel és a működési feltételeknek, maguknak a kamatlábaknak még közvetlenül a kormány hatáskörében való megállapításával arra mutatnak, hogy ekkor Károlyi még nemigen bízott a tulajdonképpeni szövetkezeti önszerveződésben.

Károlyi ennek ellenére, vagy talán éppen ezért az egész elképzelt gazdasági működésrendet úgy címkézi, hogy az „szövetkezés, vagy helyesebben szervezése a concurrencianak az állam által”. Vagyis a „szövetkezés” itt a szabadverseny alternatíváját jelentő fogalom, a lényegét a szabadverseny megzabolázása képezi.

A tervezetre Széchényi azt írta vissza, hogy még további tisztázás szükséges, melyet „néhány hozzáértő ember” tanácskozása hozhatna, akiket Károlyi-

<sup>46</sup> Lakatos Dénes: A Székesfehérvári Ciszterciendi Katholikum Főgimnázium száz éves története, Székesfehérvár 1914, 155.

<sup>47</sup> OMGE (kiad.): A *Gazdakör* hitelügyi bizottságának emlékirata a kisbirtokosok hitelviszonyai tárgyában. Budapest, 1894. [A hitelügyi bizottság elnöke gr. Dessewffy Aurél, jegyzője Schmidt József].

<sup>48</sup> KN 1881-84, VIII. köt. 1883. jan 24., 206-208. Károlyi itt a vidéki hitel drágaságát hangsúlyozta. Azt azonban nem találta tanácsosnak, hogy a takarékpénztáraknál törvénnyel szabályozzák a kamatot. A takarékpénztárak elégtelen biztosítéki alapokkal rövid távú forrásaitak hosszabb távra kihelyezve, igen gyenge lábakon álltak. Károlyi szerint csak egy jelentős szanálás után lehetne követelményeket támasztani velük szemben.

<sup>49</sup> MOL P 389 Gr. Károlyi Sándor levele gr. Széchényi Pálhoz Budapest 1883. márc. 7.

nak kellene összehívnia:<sup>50</sup> Ez háritásnak tűnik. Súlyosabb probléma volt, hogy a tervezetben említett jelzálogintézetek, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete illetve a Magyar Földhitelintézet sem segíthetett. A záloglevél-kibocsátás sikere a szigorú törvényes szabályozáson nyugodott és ez nem engedte meg az alapszabályok olyan módosítását, hogy a Földhitelintézet a hitelszövetkezetek számára nem jelzálogi formában hitelezhessen.<sup>51</sup>

Ezenközben Magyarországon százával működtek szövetkezetek, amik alatt leggyakrabban kölcsönös segélynyújtó egyesületet kell értenünk. A szövetkezet és a hitel első, korai találkozása az előlegegylet volt. Ez egy kölcsönös segítséget nyújtó helyi takarékos egyesület volt, ami szigorúan helyi korlátok között működve a helyi szűkösseget osztotta újra – távolabbi kapcsolatokra, újabb források bevonására nem adott lehetőséget.

A Schulze-Delitzsch-féle szövetkezetek előlegegylet vagy népbank néven az 1860-es évek végétől nálunk is elterjedtek, főleg lutheránus kisvárosi környezetben. Többnyire iparosoknak nyújtottak előleget és hitelt. Az egyes egységek, mivel belső szerkezetük csak kevéssé tért el attól, amit a hitelezők megszoktak és elvártak, külön-külön is hitelképesek voltak, de jogi és revíziós feladataikra egy idő után központokat hoztak létre. Környezetük korlátait ennek ellenére nemigen lépték át.

### 3.2. A Pest megyei alapítás

Pest megyében Podmaniczky Géza báró, szenvedélyes vadász, a gödöllői királyi vadászatok állandó résztvevője volt a megyei állattenyésztést előmozdító egyesület elnöke. Nem mellesleg Podmaniczky Tisza Kálmán sógora.<sup>52</sup>

A Pest megyei állattenyésztést előmozdító egyesület 1886. április 12-i gyűlésén feloszlatta önmagát, elnöke és vezetősége lemondott, majd a megye alispánjának, Földváry Mihálynak elnöklete alatt a jelenlévők hozzáálltak Pest megyei gazdasági egyesületként alakítani újjá magukat. Elnökké „az összes jelenlévő egyesületi tagok egyhangúlag s közfelkiáltással gróf Károlyi Sándort” választották.<sup>53</sup>

Károlyi a választást megköszönve a hitelszövetkezetek szervezésének elindítását, a szervezendő hitelszövetkezetek minta-alapszabályainak kidolgozására egy bizottság kiküldését javasolta. Javaslatait maradéktalanul elfogadták. Az azonnali elfogadás magában is informális egyeztetésre utalhat. Horváth János, az egyik későbbi szövetkezeti vezető úgy tudta, hogy Podmaniczky már jóval a közgyűlés előtt, 1886. január 11-én lemondott a megyei egyesületben viselt elnöki tisztségéről – és maga helyett Károlyi Sándort ajánlotta. „Midőn ezt február 12-én gróf Károlyi Sándorral egy küldöttség tudatta, ő hajlandónak mutatkozott az elnökség elvállalására, de feltételül kötötte ki, hogy a gazdasági

<sup>50</sup> MOL P 389. Gr. Széchenyi Pál levele gr. Károlyi Sándorhoz, Budapest. 1883. márc. 6.

<sup>51</sup> Ezt tanúsította a Földhitelintézet elnökségét ekkoriban átvevő Desseffy Aurél is: ld. parlamenti felszólalását KN 1887–92. III. köt. 55. ülés, 1888. febr. 3-án, 16–19.

<sup>52</sup> Báró Podmaniczky Géza Pest megye egyik leggazdagabb nagybirtokosa volt, lutheránus, 1868-ban Degenfeld Bertha grófnőt, a miniszterelnök feleségének testvérét vette el feleségül.

<sup>53</sup> Pest megyei Lt. X 111 Pest m. gazdasági egyesület iratai, a.) jegyzőkönyvek, 1886. április 12.

egyesület mozgalmat indítson a megyei gazdák hitelviszonyainak javítása érdekében”<sup>54</sup>

Károlyi két héttel az első küldöttség látogatása után, február 25-én fölkért egy megyei középirtokost, Dr. Hajós Józsefet, hogy segítsen neki fölláítani egy *megyei hitelszövetkezeti* központot. A szövetkezetszervezés kezdőpontjául a „megyei hitelszövetkezet”-et venni új elgondolás volt, addig mindig országos szervezetet terveztek.

Az igazgató, Hajós dr. az új egyesület elődszervezete, a megyei állattenyésztést előmozdító egyesület titkáráként működött. Hajós családja kb. 2000 holdat birtokolt a megyében. Édesatyja a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 1856–76-ig igazgatója, utána 1883-ig az igazgatóság elnöke volt, amikor is az Első Magyar Általános Biztosító Társaság vezetését vette át.<sup>55</sup> Ő maga a felkérés idején harminc éves, református, jogot tanult, egy genfi bankban volt gyakornok, utána a megyei közigazgatásban dolgozott szolgabíróként, majd a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete igazgatóságának volt tagja.<sup>56</sup>

Károlyit erőfeszítéseiben támogatta a megye alispánja, Földváry Mihály is, középirtokos familiából, lutheránus vallású.<sup>57</sup> Károlyi első kérdése: vajon honnét tudnának tőkét szerezni? Károlyi, Földváry és az ifjabb Hajós erről a biztosítóigazgató idősebb Hajóssal tanácskoztak. Tulajdonképpen ekkor, tehát 1886. március 10-én indult el a hitelszövetkezeti mozgalom. Id. Hajós e megbeszélésen úgy gondolta, hogy a megye aláírhatná az alapítótőke egynegyedét, egy másik negyedrész a vármegyei bizottsági tagok jegyezhetnének, a többit pedig magának Károlynak kellene biztosítania, a 200 000 forintra tervezett alaptőkéből mintegy 100 000 forintot. Ebben az esetben id. Hajós szerint az igazgatása alatt álló biztosító társaság 200 000 forintos visszleszámítolási hitelt tudna biztosítani az új szövetkezetnek.<sup>58</sup>

Károlyi azonban túl magasnak találta az említett árat – eddig ilyen pénzügyintézetet még nem alapítottak Magyarországon, a pénzt köznapi felfogás szerint az ablakon kidobottnak lehetett volna tekinteni. Így aztán az első tervezetben az alaptőkét 100 000 forintban határozták meg, ebből Károlyi Sándor vállalt 5 000 forintot, 40 000 forintot a megyétől próbáltak kérni. A megye részéről ez igen jelentős befektetést jelentett, különösen egy ilyen kipróbálatlan intézményben. Igaz, az új hitelszövetkezet illett a Pest megyei hagyományokhoz, az ország első takarékpénztára, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár is a vármegye égisze alatt indult 1839-ben, de a megye közvetlen befektetést vagy kötelezettséget akkor nem vállalt.<sup>59</sup>

A tervezetet 1886. április 12-én terjesztették a megyei közgyűlés elé. A közgyűlés azt elfogadta, felhívta a megyei közönséget alapítványi üzletrészek

<sup>54</sup> *Csepregi Horváth János*: Gr. Károlyi Sándor és vezérkara, Budapest 16.

<sup>55</sup> *Dalmady Ödön*: A dömsödi Hajós-család. Budapest 1900, 72–75.

<sup>56</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 16–17. Vö.: Dalmadi i. m. 91.

<sup>57</sup> Ld. nekrológját: Földváry Mihály 1824–1895. In: Szövetkezés, 1895. febr. 15, VI. évf. II. sz., 50–52.

<sup>58</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 17.

<sup>59</sup> Galgóczy Károly: Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monográphiája, 1–3, Pest 1876–79, I. A megye múltja, Pest 1876, 215.

jegyzésére és szervező bizottságot küldött ki. Ez még ugyanazon a napon zajlott, mint amelyen a megyei Gazdasági Egyesület megalakult és Károlyit elnökévé választotta!

Az új intézet a megyében szervezendő helyi hitelszövetkezetek központjául szolgált. Az egyes tagszövetkezetek működését a Raiffeisen-szövetkezetek mintájára kidolgozott alapszabályok határozták meg. E szerint a tagszövetkezet csak egy falura terjedt ki, ahol az emberek ismerték egymást. A kisbirtokosok a hitel biztosítékként ugyanis nem sok mindent nyújthatnak, hiszen éppen az volt a kiinduló pont, hogy sem a jelzáloghitel, sem a váltó nem alkalmas eszköze a kisbirtokos hitelének. Kezest nehéz találni, ugyanakkor szegény parasztok között a kezesség elég gyenge biztosíték. Így viszont a hitel visszafizetését csak a kölcsönvevő karaktere, esetleg a közösség erkölcsi nyomása biztosítja, mindezek pedig csak a falu kis körén belül hathatnak.<sup>60</sup>

A kölcsönöket a helyi hitelszövetkezetek adták tagjaiknak, fél- vagy egyéves lejáratra, általában nem jelzálogkölcsön formájában, hanem kötelezvényre, amit két kezes is aláírt, de gyakran váltóra is. A tiszta Raiffeisen-modellben a hitelszövetkezet tagjai korlátlanul felelősek a hitelszövetkezet tartozásaiért, nálunk azonban ehhez nem ragaszkodtak, a felelősség csak az egyes tagok szövetkezeti üzletrészei kétszeresének erejéig terjedt. Az eredeti modellt abban is átértelmezték, hogy a parasztokra szabott Raiffeisen-modellben – az ipari szövetkezetek Schulze-Delitzsch-féle modelljével szemben – eredetileg egyáltalán nem voltak üzletrészek, és a korlátlan kölcsönös felelősségvállalás lett volna a hitel egyetlen biztosítéka. Ennek a gyakorlatnak a két modell németországi összecsapásában 1876-ban Schulze-Delitzsch győzelme vetett véget.<sup>61</sup> Így a Pestmegyei Hitelszövetkezet tagszövetkezetei is — a kereskedelmi törvény és a német fejlemények hatására — üzletrészekkel alakultak. Egyetemes, de a központ által ajánlott alapszabály szerint az üzletrész értékének kétszeresére korlátozott felelősségvállalással gazdálkodtak. Itt tehát némileg kombinálódott egymással az eredeti két németországi rendszer, de alapvonásaiban inkább a Raiffeisen-modellre hasonlított.

A Pest megyei szövetkezetek avval is a 'nyerészkedés' szellemétől való távollágukat demonstrálták, hogy fizettek ugyan osztalékot az üzletrészek után, de ennek mértéket maximálták. Csak annyira mehetett az osztalék, amekkora a tagoknak nyújtott kölcsönök kamatlába volt, ha ezután maradt még az eredményből, azt egy külön tartalékalapba helyezték, mely a szövetkezet kötelezettségeinek biztosítéka volt és még a szövetkezet feloszlásakor sem volt felosztható. Ha ez az alap is túlsordult, a felesleg a helyi közösséget szolgáló közösségi, jótékonyági célokra volt fordítható. A szövetkezeti tagok több üzletrészt is jegyezhettek, de csak egy szavazattal rendelkezhettek. A könyvelőn és a pénztároson kívül a többi választott tisztségviselő díjazás nélkül dolgozott.

<sup>60</sup> *Csepregi Horváth: Gr. Károlyi, 19–20. Vö.: Friedrich Wilhelm Raiffeisen: A hitelszövetkezetek mint eszközök a falusi népesség bajainak elhárítására. Budapest, 1885.*

<sup>61</sup> *Karl Erich Born: Geld und Banken im 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1977, (1. kiad. 1976), 224–225.*

Az indulás sikere a megyei központ sikerén múltott. Ez előbb állt föl, mint a tagszövetkezetek, a mozgalmat fölülről lefelé szervezték. A központi intézet tagja, és mivel a tagság alapítvány vagy üzletrész formájában tett beruházással járt, így „tulajdonosa” lett Pest megye is. A többi tagok az egyes alapítványtevők, továbbá a később megalapítandó helyi hitelszövetkezetek voltak. Az alapítvány nagyságát tehát, ellentétben az „igazi” szövetkezeti elvvel, előre meghatározták. Ezt nagyjából az alapítványokat tevők, nem pedig az üzletrészt jegyző tagok adták össze.<sup>62</sup>

A többlépcsős szervezeti modell eredeti Raiffeisen-védjegy volt. Raiffeisen ugyanis egyrészt tisztában volt azzal, hogy az egyes helyi közösségek anyagi ereje nagyon különböző és eltérő ütemben is változik, másrészt ismerte a paraszti közösségekben felmerülő likviditási problémát. Itt a tartományi és az országos szintű szövetkezeti központoknak kiegyenlítő szerepet kellett játszaniuk.<sup>63</sup>

A tagszövetkezetek alapszabályait a központi szövetkezet közgyűlésének kellett elfogadnia. A gyakorlatban a központi szövetkezet által készített mintaalapszabályt a helyiek alakuló közgyűlése a központi küldött jelenlétében megtárgyalta és esetleg módosította, a helyiek alakuló közgyűlésén elfogadott alapszabályt pedig a központi szövetkezet közgyűlése bírálta el, hogy az alkalmas-e a szövetkezeti szövetségbe lépésre.<sup>64</sup> A helyi szövetkezeteknek a központi szövetkezetben üzletrészt is kellett jegyezniük, így központjuk tulajdonostársává váltak. A központi szövetkezetben a megye és az egyes alapítók alapítványai maximum négy százalékos nyereségrészesedést, „osztalékot” kaptak és csak korlátolt felelősséggel jártak. A megye bírt a központi szövetkezet közgyűlése szavazatainak egyharmadával, és a tizenkét tagú igazgatóságba két igazgatót küldött. Ez nem volt helytelen, hiszen a megye biztosította a jegyzett alaptőke összegének 40%-át, és a befizetett tőke nyolcvan százalékát.

Az alapszabályok kidolgozása György Endre munkája volt, a bankár Hajós pedig elkészítette az üzleti életben szokásostól jelentősen eltérő, leegyszerűsített ügyviteli, könyvviteli szabályokat és a számlák, nyilvántartások, könyvek mintáit.<sup>65</sup> Amire ez kész lett, a belügyminisztérium megadta a megyének az engedélyt a pénz befektetésére, mire az 1886. nov. 25-én tartott vármegyei közgyűlés is, mely az alapszabályokat már korábban elfogadta, majdnem egyhangúan megszavazta a pénz kiutalását. Mióta először tárgyalta a közgyűlés a szövetkezet ügyét (ápr. 12), alig telt el hét hónap. Dec. 19-én már alakuló közgyűlést tartja a Pestmegyei hitelszövetkezet, igazgatóságába a Pest megyei égbolt minden csillaga bekerült: Károlyi, György és Hajós mellett például Tisza Lajos, Szapáry István főispán, Földváry Mihály alispán, Tahy István vármegyei jegyző és a gazdasági egyesület titkára is tagjai voltak, valamint soraiba fogadta négy további méltóság mellett a hivatalban lévő alispán korábbi ellenfelét, továbbá egy zsidó földbirtokost is. Látható, hogy igyekeztek demonstrálni az új szervezet átfogó jellegét és a megyei támogatás egységességét.

<sup>62</sup> Csepregi Horváth: Gr. Károlyi, 21–23.

<sup>63</sup> Born: i.m. 224–226.

<sup>64</sup> Szövetkezet-alapítási útmutatást ad: *Gidófalvy István*: Válasz igen sok Nagytiszteletű és Tiszteletes úrnak. In: Szövetkezés 1895. febr. 15, VI. évf. II. sz. 81–84.

<sup>65</sup> Csepregi Horváth: Gr. Károlyi, 25–26.

A lendületes megalakulás egyrészt igen jó eredetmítosznak bizonyult az agrárius mozgalom későbbi történetírói számára. Másrészt viszont magán viselte a sikeres kezdés annak nyomait is, hogy a később az agráriusokkal szembekeverülő szabadelvű kormány ekkor legalábbis jóindulatú semlegességet tanúsított az első nagyobb agrárius intézmény létrehozásával szemben.

Hiszen még ha számításba is vesszük, hogy Károlyi az öt legnagyobb Pest megyei földbirtokos között van, befolyása pedig túlszárnyalja vagyonát, tekintetbe vesszük az új intézet illeszkedését a Pest megyei hagyományokhoz, akkor se hihető, hogy véletlenül sikerült ilyen villámszerűen meggyőzni Károlyinak a megyét és megkapni a belügyminisztérium hozzájárulását is. A miniszterelnök testvérének részvétele is mutathatja a kormány barátságát. Ám egyetlen adat sincs a miniszterelnök és Károlyi közti valamilyen megállapodásra. Talán nem is volt ilyen. De akkor valamilyen jó szó vagy jóindulatú gesztus útján Tisza jelezhetette álláspontját környezetének, amit aztán közigazgatási apparátusa – helyesen – mint a Károlyi-szövetkezeteknek adott zöld jelzést értelmezett.

A legerősebb érv a felsőszintű jóindulat mellett az új alakulás törekenysége. Igazán nem kellett volna sok ahhoz, hogy a jól szervező és költséget, áldozatot is vállaló agrárius csoport kudarcot valljon. Hiszen a vállalkozás valóban új volt, ezer „technikai”, jogi és szervezési csapdát kellett kikerülnie. A cégbíróság például úgy látta, nem minden alap nélkül, hogy amit az alapszabályok leírnak, az részben egy szövetkezet, részben egy részvénytársaság, ám a kettő hibridje nem felel meg a kereskedelmi törvény által előírt követelményeknek, ezért elutasította a bejegyzési kérelmet.<sup>66</sup> A fellebbezés viszont 1887 júniusában mégis sikerrel járt.<sup>67</sup>

További veszélyes csapda volt, hogy hogyan fizessék a szövetkezetek adókat és hogy a szövetkezetalakulásokat milyen illetékbélyeg terheli majd. A központi szövetkezet üzleti nyeresége után az 1875. évi XXIV. tv. alapján 10%-ot kellett, hogy fizessen, mivel nem tudta elfogadtatni, hogy nem „haszonhajtó célból nyereségre alakult” vállalat lenne, hanem csak tagjai hitelének előmozdítására alakult. Az egyes tagszövetkezetek vonatkozásában azonban keresztül tudta vinni, hogy csak azután az eredmény után kellett a 10% adót fizetni, ami az üzletrészekre kifizetett 6%-nyi osztalék után fennmaradt.<sup>68</sup>

Ilyen és hasonló problémákból több is akadt, itt sem ismertetésükre, sem elbírálásukra nincs tér. Föltéve, hogy a szövetkezetekkel szemben támasztott minden igény egyértelműen alkalmazott tételes jogszabályi rendelkezésből folyt, akkor azt kell mondani, hogy kivételesen nehéz útja volt egy társadalmi kezdeményezésnek, míg a modern jogállam keretei közé beilleszthető intézmény lett, és a nehéz szülés bábát, politikai jóindulatot igényelt. Ha viszont a szövetkezetek egyik-másik nehézségét a konkurenciától félő ellenfelek, például a vidéki

<sup>66</sup> A szövetkezetnél a törvény szerint a tagokat alkotó személyi kört, a részvénytársaságnál az alaptőkét kellett a cégbejegyzés feltételeként megadni. A tervezett megyei hitelszövetkezeti központnál, ahogy új tagszövetkezetek lépnek be, úgy változik mindkét nagyság.

<sup>67</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 46–50.

<sup>68</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 50–51.

takarékpénztárak is súlyosbították, akkor még nyilvánvalóbb, hogy védelemre volt szükségük a sikerhez és ez csak a kormánytól jöhetett.

Mivel az új szövetkezetekbe belépő tagok üzletrészeiket heti vagy havi fil-léres részletekben törlesztették, így a tagszövetkezetek szinte egyáltalán nem rendelkeztek tőkével. A központ befizetett alaptőkéje, ami az induláskor némi-leg meghaladta az 50 000 koronát, hamar elfogyott volna, ha nem találnak külső forrásokat.

De találtak. 1887–88-ban id. Hajós József *Első Magyar Biztosító Társasá-ga* nyújtott összesen 300 000 forintos hitelt, majd 1889–90-ben, a magas kamat-lábak időszakában a *Magyar Országos Központi Takarékpénztár* (Moktár) adott hasonló összeget.<sup>69</sup> Ebben a két évben különösen nehéz helyzetbe került az új-szülött szövetkezeti központ, mert minden költségét a kapott és a nyújtott hitel 1–1.5 százalékos kamatkülönbségéből fedezte, ám a hirtelen kamatemelkedés fölemésztette a kamatkülönbözöt egy részét. Egy óvatosabb attitűd a bankok részéről már az elé a dilemma elé állította volna az új alakulatot, hogy vagy megszegi ígéretét, miszerint stabilan alacsony kamatra nyújtja hiteleit, vagy be kell szüntetnie a hitelezést a tagszövetkezeteknek.

De a jóindulatú kormányzati magatartás, Károlyi pénze és kitartása, a Pest megyei elit fegyelmezett szolidaritása átvitték a szövetkezeti mozgalmat az első nehézségeken és egy viszonylag gyors és látványos sikert biztosítottak számára. A következő években tucatjával alakultak a szövetkezetek.

Ehhez azonban még egy fontos feltétel szükséges volt: a hídépítés. Dicsér-hetjük bár Károlyi embereinek kvalitásait, a megyei elit érettségét, Tisza Kálmán cinizmussal vegyes bölcsességét, ez mind más világban volt található, mint ahol a hitelre szoruló falusiak éltek. A két világ között hidat kellett építeni, tehát hídépi-tőkre volt szükség.

Az első szövetkezetek némelyike (Galgamácsa, Monor) a helyi birtokosok erőteljes segítségével jött létre.<sup>70</sup> A megyei szövetkezet igazgatóságának birto-kos tagjai is tevékenyek lehettek: a működés első évében, 1887-ben létrejött 14 helyi szövetkezetből három alakult olyan községben, ahol Hajós volt a legna-gyobb birtokosok egyike (Dömsöd, Tass, Pereg), egy további pedig ott, ahol egy másik igazgatósági tag, Beniczky Gábor volt a domináns birtokos (Cinkota).<sup>71</sup> Hajós annyira lelkes volt, hogy Dömsödön gyakorlatilag minden felnőtt férfit beléptetett a szövetkezetbe.<sup>72</sup>

Más fontos közvetítők is működtek, együtt vagy külön-külön, legtöbbször a katolikus papok illetve protestáns lelkészek, gyakran az egyházi iskolák tanítói

<sup>69</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 35–69.

<sup>70</sup> A Mácsai Hitelszövetkezetet a helyi földbirtokos, Wettstein Lajos alapította, a Monorkerületi Önszegélyző Egylet pedig Dr. Förster Aurél birtokos. Vö.: *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 34.

<sup>71</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 58. közli a 14 község nevét, ahol az első szövetkezetek alakul-tak. Ettől némileg eltérő listát ad Ónody Zsigmond: *Hitelszövetkezeteink fejlődése*. In: Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből 1896–1908, Budapest 1908, 118–126. A birtokosok birtokaira ld. Rubinek Gyula (szerk.): *Magyarországi gazdacímtár*, Budapest, 1911

Vannak olyan, hamar szövetkezetet alakított falvak is, ahol vagy az egyház volt a legnagyobb birto-kos (Bogyiszló, Monor), vagy pedig a királyi család (Makád, Galgamácsa, Pérbál, Dömsöd).

<sup>72</sup> *Vargha*: i.m. 139. A szerző szerint a dabi és dömsői eredmény „a központi hitelszövetkezet egyik fáradhatatlan buzgósgájú igazgatója közvetlen hatásának tulajdonítható”.

is. Ismét csak az első tizennégy szövetkezetet tekintve Szigetszentmiklóson a helyi református lelkész volt az alapítás kezdeményezője, Dömsödön a lelkész lett a szövetkezet elnöke, a katolikus pap lett az elnök Turán, és a katolikus tanító Valkón.<sup>73</sup> További segédcapatot alkottak a falusi jegyzők. A központi szervezők tudatosan igyekeztek a papokat és lelkészeket minél nagyobb mértékben bekapcsolni.<sup>74</sup> A következő évek alapításai hasonló összefüggéseket mutatnak.<sup>75</sup>

### 3.3. A kezdet sikerei

A Pest megyei községi hitelszövetkezetek eredményeiről kiadott jelentés 1889-ből, a harmadik évről már látványos sikerről számolhatott be, 1894-ra ezt az állapotot is jelentősen meghaladták:

2. tábl.: A Pest megyei szövetkezetek 1887–1894-ben

	1887–88-ban alapított szöv.	Összes szöv. 1889	Összes szöv. 1894	1889 = 100%
Szövetkezetek száma	42	54	80	148
Tagok száma	1136	9 507	23 859	251
Jegyzett és befizetett üzletrészek összege frt.	631 180	(631 180)	1 418 695	495
Váltó kölcsönök összértéke frt.	554 361	(554 361)	2 250 769	406
Kötelezvény kölcsönök összértéke frt.	192 570	(192 570)	1 546 576	803

### Forrás<sup>76</sup>

Tehát a megyében 1889-ben hatvan szövetkezet működött majd tízezer taggal, 1894-ben 24 ezerrel, míg 1908-ban, a szövetkezeti fejlődés csúcspontján, közel a telítettséghez, százötven szövetkezet működött 52 600 taggal. Vagyis létezésének első három évében a szövetkezetek száma már elérte a húsz évvel későbbi csúcslétszámának a tagokat tekintve ötödét, a helyi szövetkezetek számát tekintve a húsz évvel későbbi csúcsharmadát. Igen gyors felfutás ez egy olyan mozgalomnak, melynek életképességében indulásakor még nem sokan hittek.

<sup>73</sup> Szigetszentmiklósról ld. Csepregi Horváth Gr. Károlyi, 42, a többi helyre: Ónody, i. m. 120.

<sup>74</sup> Vö.: -t.[Bernát István]: Papjainkhoz. In: Szövetkezés 1. évf. 4. sz. 1890. ápr. 15, 52–55.

<sup>75</sup> Vö.: s.A.: Új szövetkezetek, Szövetkezés 1. évf. 3. sz. 1890. márc. 15., p. 9. A cikk öt új szövetkezetről ad hírt Kalocsa környékéről (Fajs, Homokmégy, Dunsok, Miske, Hajós), háromnak a helyi plébános, kettőnek a községi jegyző lett az elnöke.

<sup>76</sup> Forrás 1887–89: A Pestmegyei községi hitelszövetkezetek eredményei 1889. évről. Szövetkezés. 1. évf. 5. sz., 1890. május 15. A zárójelben lévő számoknál az 1889. első félévi szaporulatot még nem lehetett tudni, így azt a megelőző adattal vették azonosnak. A továbbiakra Pólya Jakab: Szövetkezeteink, in: Szövetkezés VI. évf. 7. sz., 1895. július 15, 375. Pólya is a szövetkezeti jelentésekből dolgozott, de akad némi eltérés a két számsor között. Ahol Pólya és Bernát adata eltért, táblázatomba mindig a kisebb értéket vettem fel.



De ez a gyors elterjedés, fejlődés egyben az alapvető agrárius elképzelés igazolása is volt. A hitelszövetkezetek gyors fejlődése életképességüket is bizonyította. Ám ehhez az első lökés is kellett, mindkét formában: mint indulótöke, és mint az oktatásra, nevelésre, ellenőrzésre és irányításra fordított rendkívüli erőfeszítések. A szövetkezetek monográfusa szerint, aki maga is szövetkezet-szervező volt, az ilyen típusú ráfordítás fontosságban a tőkeellátással egyenlő.<sup>77</sup>

A *Pestmegyei Hitelszövetkezet* sikerei mind a reményeket, mind a félelmeket kövérre hizlalták. Már az 1888-as költségvetési törvény vitájában több képviselő is fölhozta a mezőgazdasági hitelproblémák megoldásának szükségességét és a Pest megyei szövetkezeti ügyet.<sup>78</sup> Károlyi felszólalásában a hazai szövetkezeteket európai kontextusba helyezte. Úgy vélte, hogy az intézményes formák az egyes népek műveltségi szintjével összefüggésben változnak, alacsonyabb kultúrszinten kevesebb, magasabban több öntevékenység várható. Szerinte a Pestmegyei hitelszövetkezet egyfajta magyar modell lehetne, abban az értelemben, hogy az öntevékenység és a felügyelet elemeinek a magyar viszonyoknak megfelelő keverékét képviseli. Károlyi kijelentette: „Részemről ma egyebet a hitelszövetkezetek terjesztése érdekében nem kérnék a t. kormánytól, mint erkölcsi támogatást, amely abból állna, hogy a kormány a pestmegyeihez hasonló eljárást ... ily célból ajánlja a megyéknek. Kívánatos azonban másrészt, hogy járuljanak ott, hol egyesek kezdeményezése nem elég, a megyék pótló vagy más alapítványok útján az ily megyei hitelszövetkezeti központok létesítéséhez.”<sup>79</sup>

Károlyi kérelmét több felszólaló (Gaál Jenő, Desseffy Aurél, stb.) helyesnek találta. Matlekovits, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi államtitkár és Tisza István elleneztek. A vita végén felszólaló Tisza Kálmán rámutatott Károlyi javaslatának belső ellentmondására. Arra, hogy az „erkölcsi támogatás” iránti kérelem mégiscsak azt vonná maga után, hogy a megyéknek a törvényhatóság pénzét olyan célra kellene fordítani, ami addig nem tartozott ellátandó feladataik közé. A kormánypárti szónokok óva intettek az egyéni kezdeményezés megfojtásától a túlságos állami beavatkozás által. A szemforgató álláspontot legtömörebben Tisza Kálmán szavai adják vissza:

„Azt mondta ...gr. Desseffy Aurél úr...és gr. Károlyi Sándor is, hogy a kormánytól, az államtól, szellemi támogatást vár. Ez helyes. De akkor, mikor azt mondják, hogy alulról kell kezdeni, kénytelen vagyok megjegyezni, hogy támogatni csak azt lehet, ami már keletkezett. Mihelyt a támogatás alatt azt értik, hogy a kormány csinálja, akkor már nem támogatást kérnek, hanem egyenesen állami beavatkozást. És ez az szerintem, ami az eszméket összezavarja.”<sup>80</sup>

Úgy tűnt tehát, hogy az első megyei szövetkezet szervezése talán kormány szintű támogatással indulhatott meg. Egy év elmúlva a szövetkezetek fejlődése ugyan nagy lendületet vett, ám a kormány jóindulata elfogyni látszott. Vajon miért?

<sup>77</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 52–55.

<sup>78</sup> KN 1887–92, III. köt. 53. ülés., 1888. jan. 31.-én és KN 1887–92, III. köt. 55. ülés., 1888. febr. 3-án.

<sup>79</sup> KN 1887–92, III. köt. 53. ülés., 1888. jan. 31.-én

<sup>80</sup> Uo. és KN 1887–92, III. köt. 1888. február 3-i 55. ülés.

A Károlyi Sándor-féle szövetkezeti elit kezdetben úgy képzelte a szövetkezeti mozgalom elterjedését, hogy Pesthez hasonlóan a többi megyék is megyei szövetkezeti központokat fognak alakítani. Arra ekkor még nem gondoltak, hogy saját szervezetüket növezzék országossá. Bár két vármegye (Torontál, Zemplén) továbbá a Zala-megyei Gazdasági Egyesület már 1887-ben hivatalosan is felvilágosításokat kért a szövetkezetekről, végül is csak Arad megyében tettek kísérletet megyei központ alapítására.<sup>81</sup> Ebben szerepet játszhatott a források, ismeretek, megfelelő káderek szűkössége is. Annyiban ugyanis, amennyiben a Károlyi-szövetkezetek terjesztési elgondolása a megyékre épített, egyben függővé is vált a megyék helyzetétől.

A megyék helyzete ekkorra nemcsak anyagilag zilált, az önkormányzatiság szelleme is a végét járta. Lippai Zoltán visszaemlékezése szerint, amikor a megyei tisztviselők választásának jogát elvették, a közgyűlés egy része ezt némi megkönnyebbüléssel fogadta: „Evvvel is kevesebb gondunk lesz!”<sup>82</sup> Erre rímel egy erős gazdasági egyesülettel rendelkező vármegye, Somogy tehetetlenkedésének története. A megye közgyűlése már 1886 nyarán bizottságot küldött ki, hogy tanulmányozzák a szövetségbe lépett gazdasági egyesületeknek a megyéhez intézett átíratát, melyben a szövetség a Pest és más megyékben az idő tájt indítandó hitelszövetkezeti mozgalom támogatását kérte.<sup>83</sup> A részleteket mellőzve csak azt a tényt közlöm, hogy röpké tizenegy év múlva már meg is volt a megyei hitelszövetkezet.

De talán még így is várható lett volna azonban, hogy egy-két megye megpróbálja utánozni a példát. Elképzelhető a rivális gazdasági szereplők, a „merkantil” érdekek összefogása is az új jövevények ellen. A vidéki takarékpénztárak nem örültek a szövetkezetek konkurenciájának és komoly szövetségeseik voltak a helyi közigazgatásban. Még Pest vármegyében is előfordult, hogy a községi jegyző elrendelte a falunak a nem túl közeli, ám annál „barátibb” takarékpénztár használatát. A megye azonban szigorúan megfeddte ügynökként föllépő jegyzőjét.<sup>84</sup>

Bármitől tartottak is a riválisok, félelmeik, miként a piacgazdaság gyors megbéklyózásához fűzött agrárius remények is, túlzottak voltak. A hitelszövetkezetek hozzájárultak ugyan a kamatlábak csökkenéséhez, de nem a rivális takarékpénztárak üzletének rombolása árán. Az egész helyi pénzügyi szektor, a szövetkezet és a takarékpénztár együttes forgalma is nőtt, tehát a tortát meg kellett ugyan osztani, de az egyes részek mégis egyre nagyobbak lettek.<sup>85</sup>

### 3.4. A hitelszövetkezetek országossá szélesítése

Tisza és kormánya továbbra sem kísérelték meg a *Pestmegyei Hitelszövetkezet* expanzióját gátolni. Máshol viszont csak egyetlen egy helyen, Arad me-

<sup>81</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 76–77.

<sup>82</sup> *Lippai Zoltán*: A magyar birtokos osztály és a közélet. Budapest 1919, 15–16. A szerző Győr vármegye 1890-es éveire emlékszik vissza.

<sup>83</sup> *Jantsits Endre*: A Somogy megyei hitelszövetkezetek szövetsége működésének első tizenkét éve, Budapest 1910, 6–11.

<sup>84</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 67–68. A történet Sükösdön, 1889 augusztusában, két és fél évvel az indulás után történt. Az alispáni körrendelet szövegét idézi *Csepregi Horváth*: i. h.

<sup>85</sup> *Vargha*: i.m. 445–446.

gyében került sor megyei központ kiépítésére. Ez már induláskor is jóval kisebb tőkével rendelkezett a pestinél, majd lassan elhalt, itt nem ismertetendő helyi okok miatt.<sup>86</sup> Amögött, hogy ötven megyében kivihetetlennek vagy fölöslegesnek találták a *Pestmegyei Hitelszövetkezet* által működésben szemléltetett modellt, kereshetjük a kormányt is. Hiszen a megyei alapok lekötése a hitelszövetkezetekben miniszteri jóváhagyást igényelt, és ennyi állami beavatkozást az agráriusok igénis kértek a kormánytól, már az 1888-as költségvetési vitában is, és azután folyton újra – de elutasították.<sup>87</sup>

Összeütközésről azonban ekkor még nem volt szó: 1888-ban a kormány még újabb gesztust is tett, egy törvényszövegbe foglalt ígéret formájában. Ennek alapján a kormánynak szabályozniá kellett volna azt, hogy hogyan fektethették volna a községek a községi régáléjogok megváltási kötvényeit hitelszövetkezeti alaptőkébe.<sup>88</sup> De ez a gyakorlatban soha nem valósult meg, mert a kormány elmulasztotta kidolgozni a megígért törvényt.

A Károlyi-féle szövetkezeti mozgalom be volt zárva Pest megyébe, szélesebb értelemben pedig az agrárius reformtevékenység be volt szorítva ebbe az egy szervezeti formába. Ám 1890 tavaszán leomlottak a falak, Tisza Kálmán rendszere megbukott, a fogva tartottak kirajzottak.

A kirajzást a *Pestmegyei Hitelszövetkezetről* szó szerint értették. Az eredeti tervet, mely mindenhol egy-egy megyei központot gondolt a szövetkezetek hitel-igényeinek közvetítőjeként és ellenőreként fölállítani, a *Pestmegyei Hitelszövetkezet* 1891. áprilisi közgyűlése után e megyei hitelszövetkezeti központ országossá növelésének célja váltotta fel.<sup>89</sup> Az alakítandó vagy a kötelékbe fölveendő szövetkezetek tehát a Pestmegyei Hitelszövetkezet tagjaivá válnának, bárhol is legyenek.

Wekerle Sándor pénzügyminiszter és Károlyi között már 1890 elején megindultak a tárgyalások az államtól kapott régálé-megváltási kötvényeik ügyében, de végül is nem lett belőle semmi.<sup>90</sup> Idő jártával a tettek hiánya zavarni kezdett. Az 1891. évi költségvetés beterjesztésekor Wekerle pénzügyminiszterként kilátásba helyezett egy új szövetkezeti törvényt, de ezt az ígéretét sem tartotta meg. Ennek ellenére, amikor Hajós az 1891. év elején kidolgozta a Pestmegyei Hitelszövetkezet „országosításának” tervét, beadványban közölte azt a miniszterrel. Erre Wekerle egy, a pénzügy-minisztériumban e tárgyban 1891. február 10-én tartott tanácsko-

<sup>86</sup> Dr. Gaál J[enő]: Az aradmegyei hitelszövetkezetekről, in: Szöveggyűjtemény I. évf. 5. sz., 1890. május 15, 79–81. Vásárhelyi László nagybirtokos és vállalkozó volt a kezdeményező, Gaál Jenő, az Aradi Ipari és Kereskedelmi Kamara titkára volt a kísérlet szervezője.

<sup>87</sup> Gaál Jenő felszólalása, KN 1887–92, 55. ülés 1888 február 3, p. 3–8.

<sup>88</sup> Az 1888. évi XXXVI. tc. a régáléjogok tulajdonosainak az állami italmérési monopólium bevezetésekor kártalanítási kötvényeket juttatott. A törvény arra utasította a pénzügy- és belügyminisztert, hogy egy éven belül terjesszenek elő törvényt arról, miképpen lehet a községeknek e kötvényeket hitelszövetkezetek alaptőkéjére lekötni. A 80 millió forintos kötvénymögnek még töredéke is hatalmas hitelszövetkezeti fellendülést indíthatott volna el.

<sup>89</sup> Ennek első megfogalmazása a Pestmegyei Hitelszövetkezet 1890. évi működéséről szóló jelentésben található, melyet Károlyi Sándor 1891. ápr. 21-én terjesztett a közgyűlés elé. *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 96–97.

<sup>90</sup> A Pestmegyei Hitelszövetkezet 1890 elején ilyen irányú kérvényt intézett a pénzügyminiszterhez, eredménytelenül. *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 97.

záson mégiscsak megígért egy 300 000 forintos kölcsönt az indítandó országosítási akcióra.<sup>91</sup> Ezt állítólag meg is kapta a kedvezményezett.<sup>92</sup>

Gróf Bethlen András viszont, aki 1890-ben kapta meg a földművelésügyi miniszteri tárcát, szimpatizált az országosítási tervvel. Állítólag az ő egyenes fölhívására tett a hitelszövetkezeti vezérkar tanulmányutat a magyar vidéken, éspedig 1891. okt. 21–25. között Erdélyben, Maros-Torda vármegyében. Valóban, itt Erdélyben indult meg az „országosítási akció”, vagyis az új szövetkezetek alapítása, legnagyobb súllyal éppen Maros-Torda megyében. A kérdést, hogy miért éppen itt, nem tudom megválaszolni.<sup>93</sup> Bethlen a szomszéd Kolozs megyében, rokonsága Maros-Tordában volt birtokos. Minisztériuma fizette az erdélyrészi szövetkezetekhez kiküldendő ellenőrző hivatalnok fizetését.<sup>94</sup> De az 1895-ig megalakult új szövetkezetek közül végül is egy se az ő birtokain támadt, és a helyi ágensek sem tűnnek az ő embereinek.<sup>95</sup> Ezek az első maros-tordai szövetkezeti alakulások községei részben gr. Teleki József, részben gr. Teleki Géza birtokai voltak, részben pedig szintén Bethlen-birtokok, csak egy másik Bethlené, gróf Bethlen Istváné. A leendő államférfi ekkor még csak 17 éves volt és a bécsi Tereziánumban tanult.<sup>96</sup>

Az persze nem zárható ki, hogy Bethlen András ajánlotta gyámság alatt álló fiatal rokonának rossz karban lévő birtokait, mint alkalmas kísérleti területeket. Másrészt az országosítás kapcsán Károlyi fennmaradt leveleiből látható, hogy szabályosan gyűjtötte az információkat, „tippeket”, a lehetséges helyi szövetkezeti vezetőkről, így ajánlatokat kért felesége erdélyi rokonaitól, a Bánffyaktól és a Kornisoktól is, de a miniszter, Bethlen András is részt vett a kádervadászatban.<sup>97</sup> Saját emberei is utánpótlás után néztek, így állítólag György Endre javasolta Szabolcska Mihályt, a görgényi református lelkészt, és ez utóbbi ajánlotta aztán az erdélyi vezető szervezőt, Gidófalvy szászrégeni jegyzőt.<sup>98</sup> Más adatok szerint éppen fordítva történt.<sup>99</sup>

<sup>91</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 98.

<sup>92</sup> Uo. *Csepregi Horváth* úgy véli, hogy ez a kölcsön a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank Rt.-től származott.

<sup>93</sup> A később nagy szerepet játszó nemzetiségi szempontok ekkor még a nyilvános szövegekben nem jelenek meg.

<sup>94</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 99.

<sup>95</sup> Bethlen kétezer holdat bírt Szolnok-Dobokában, de ebből csak kb. ötszáz volt szántó. Vö. Rubinek Gyula (szerk.): *Magyarországi gazdacímtár*, Budapest. 1911. Az általa birtokolt falvak egyikében sem alakult 1895 előtt, az első hullámban szövetkezet.

<sup>96</sup> Kapcsolatot, találkozást tételez fel *Romsics Ignác*: Bethlen István: *Politikai életrajz*. Budapest 1991, 16. De nem biztos, hogy Károlyi Sándor és Bethlen találkoztak 1891-ben. Horváth szerint Károlyi Maros-Torda megyében 1891. október 21. és 25. között tartózkodott, amikor a Theresianumban még nem volt karácsonyi szünet. Horváth forrása a Pestmegyei Hitelszövetkezet 1891. dec. 2-i vezetőségi ülésének jegyzőkönyve. Romsics adatának forrása Barabás: i. m. 133–134, aki szerint a mezősámsondi hitelszövetkezet 1891. dec. 20-án Károlyi Sándor jelenlétében alakult meg. Alig hihető, hogy Károlyi és munkatársai egy hónappal tájékozódó látogatásuk után egyetlen szövetkezet megalakítására újra lementek volna Erdélybe.

<sup>97</sup> Ld. MOL P 389. d. Gr. Bánffy György levele Károlyi Sándorhoz 1894. aug. 24-én jelenti, hogy kiket gondol „jó hitelű ember”-nek, illetve „megbízható egyén”-nek lenni. Ld. uo. gróf Bethlen András Kaltenleutgeben-ből, 1894. június vagy július 26-án Károlyi Sándornak írt levelét.

<sup>98</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 99. Szabolcska Mihály a költő Szabolcskával azonos.

<sup>99</sup> V. ö.: Barabás: i. m. 133–135.

A helyi közvetítők és a pestiek munkájának eredményeként 1893-ban a *Pestmegyei Hitelszövetkezet* saját megyéjében 88, más megyében 68 tagszövetkezettel rendelkezett, utóbbiak közül 12 volt Erdélyben, 12 Borsodban, 32 Komáromban és öt szövetkezet volt más megyékben.<sup>100</sup> A földrajzi elhelyezkedés semmi mással nem magyarázható olyan jól, mint a megfelelő pozícióban a helyszínen tevékenykedni képes közvetítők meglétével. Borsodban például az alispán, a régi agrárius Melczér Gyula földbirtokos vitte az ügyet – meg is látszott.<sup>101</sup>

Noha az egyes megyékben a helyi együttműködőkön múlt a siker, de másrészt a támogatók súlya agyon is nyomhat egy ilyen alakulást. Mert hát arra is van példa, hogy egy hitelszövetkezet teljes egészében uradalmi alkalmazottakból alakult. Gr. Teleki Arvéd például egy ilyen alakításról ad hírt levelében Kolozs megyéből, Drassóról.<sup>102</sup> Hasonló eshetőséget, a hitelszövetkezet ilyen elfajzását mérlegelte Tisza István cikke – már 1887-ben.<sup>103</sup>

Az agráriusokkal szembeni radikális kritika előbb csak antiszemitanak igyekezett beállítani a szövetkezeteket. Némi késéssel találtak rá ők is az érvre, hogy itt az urak olyan boldogságot erőszakolnak a parasztra, amit az nemigen óhajt. Dániel Arnold a Huszadik Század hasábjain például a későbbi, fogyasztási szövetkezeti mozgalom, a Hangya és társai kritikájaként azt fejtette ki, hogy a központból szervezett mozgalom *nonsense*.<sup>104</sup> Szerinte a nyugati, sőt, általában az 'igazi' szövetkezetek alulról, az érintettek öntevékenysége útján szerveződnek. Ugyanezért egy ilyen 'igazi' szövetkezeti mozgalomnak nincsenek olyan jellegű igazgatási problémái, mint például az egyes helyi üzletvezetők hanyagsága vagy korrupt volta, amikkel az 'urak szövetkezetei' állandóan küzdenek. A parasztok ez utóbbiaknak gyakorlatilag semmi hasznát nem látják, de a pap unszolására és a beléjük nevelt antiszemitzmusnál fogva mégiscsak belépnek.

Hagyjuk figyelmen kívül a csúsztatásokat. Dániel érve így is önmaga ellen fordítható: ha a parasztokat ennyire könnyű manipulálni, akkor talán mégsem teljesen felesleges, legalább kezdetben, az öntevékenységet némi orientáló segítséggel kiegészíteni? De túl a torzításokon ott marad a probléma, amivel valóban küzdött mindegyik szövetkezeti mozgalom: mennyire lehetséges és célravezető a parasztság kívülről való szervezése?

<sup>100</sup> Pestmegyei adataink forrása a Pestmegyei Hitelszövetkezet 1895-ös évi működéséről szóló jelentés, a Pest megyén kívüliekre *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 112.

<sup>101</sup> V. ö.: *Onody Zsigmond*: Hitelszövetkezeteink fejlődése. In: Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből 1896–1908, Budapest 1908, 118–126. Ld. még: s.A.: Borsodmegyei Hitelszövetkezet, in: Szövetkezés IV. évf. 2.sz. 1893. febr. 15, 34, s. A.: Szövetkezeti mozgalom Komárommegyében, in: Szövetkezés IV. évf. 5.sz., 1893. május 15, 98, és s.A.: Komárommegyei mozgalom in: Szövetkezés IV. évf. 7. sz., 1893. július 15, 131.

<sup>102</sup> MOL P 389 s. Gr. Teleki Arvéd levele gr. Károlyi Sándornak, Drassó, u.p. Koncza 1895. augusztus 29.

<sup>103</sup> *Tisza István*: Az agrárius kérdésről. In: Budapesti Szemle 50. köt., 1887. 2. sz. 178–224, különösen 193: „Kik a hitelintézet vezetői? A község néhány tekintélyes gazdája, kellő számú hatósági közeggel párosulva. Minő szép tere nyílik a sógorság-komaságnak s a hatósági pressiónak.”

<sup>104</sup> *Dániel Arnold*: A szövetkezetek és a parasztság. Klny. a Huszadik Századból, Budapest 1907. 4–15. Dániel csatlakozik a kereskedelmi- és iparkamarák legelső követeléséhez, hogy a szövetkezeti boltok csak szövetkezeti tagot szolgálhassanak ki, mást ne. Azt, hogy a falusi szatócsnak a szövetkezet hiányában kiteljesedő monopol-helyzete miatt szolgálna a dolgozó parasztság érdekét, nem fejt ki. Vö.: uo. 14.

Károlyi a hitelszövetkezeti mozgalomban kifejezetten igyekezett rábeszél-  
ni a helyi alapítókat és támogatókat, hogy egyrészt a helyi gazdákra építsenek,  
másrészt tartsák magukat ahhoz, hogy lehetőleg egy szövetkezet egy falut tö-  
mörítsen.<sup>105</sup> Átfogó adataink csak másfél évtizeddel a Károlyi-szövetkezetek  
„országosítása” utáni időpontból vannak:<sup>106</sup>

3. tábl. A helyi szövetkezeti vezetőségek társadalmi összetétele 1913-ban

	Igazgatósági és fb. tagok		Tisztviselők		Összesen	
	Száma	%	Száma	%	Száma	%
Pap, lelkész	1215	4.7	423	6.5	1638	5.0
Jegyző	1059	4.1	456	7.0	1516	4.6
Tanító	1320	5.1	1350	20.8	2670	8.5
Gazda	17749	68.2	2020	31.1	19769	60.5
Egyéb	4671	17.9	2242	34.6	6913	21.4
Mindössz.	26014	100.0	6491	100.0	32505	100.0

Visszanézve a helyi 'gazdáknak', a paraszti elitnek ez a szövetkezeti veze-  
tő szerepe is visszásnak tűnhet, hiszen így a falu vezetői egy elsősorban saját  
magukat kiszolgáló hitelforrást kaptak. Ezt mutatta Szabad György elemzése  
egy helyi hitelszövetkezet üzletmenetéről.<sup>107</sup> Ez azonban szemlélet, elvárások  
kérdése is. Egyrészt a szövetkezet nélkül ez a helyi elit is sokkal előnyteleneb-  
bül juthatott volna hitelhez, másrészt a szövetkezetnek – az altruista kezdetek  
ellenére – nem a jótékonyság a lényege.

Mint az 1913-as adatok is alátámasztják, a helyi támogatók gyakran a papok  
és lelkészek soraiból kerültek ki. Károlyi hosszú buzdításáiban, melyeket az alapí-  
tókhoz intézett, sokszor kitér az öntevékenység fontosságára, amelynek nevelő  
erőt tulajdonított. Ezt sehol sem támasztotta alá valláserkölcsei hivatkozással, egy-  
szerűen érték volt számára az önálló, döntésképes ember. Azok, akiknek adósság-  
járma alóli szabadulásra a szövetkezeteket ajánlja, sehol nem „zsidók”, minden  
esetben „üzletemberek”, „uzsorások”. A levelek címzettjei egyaránt katolikus és  
református egyházi és világi személyek. A fóti plébános, nyilván Károlyi elképzelé-  
seinek avatott ismerője, a hitelszövetkezet megalakulásáról szóló örömhírben ki-  
emelten hangsúlyozza a „református collega” érdemeit, aki nélkül nem is lett vol-  
na meg a dolog.<sup>108</sup>

<sup>105</sup> MOL P 389. s.

<sup>106</sup> *Schandl Károly*: A magyar szövetkezés negyven éve. Budapest 1938, 151.

<sup>107</sup> *Szabad*: i.m. 229–232. Az adatok 1900–1905-ös időszakra vonatkoznak.

<sup>108</sup> MOL P 389 s. Olvashatatlan aláírású plébános levele gr. Károlyi Sándornak, Fót 1896. jan. 26. A levél az a szövetkezetet előkészítő előértekezletről tudósít. „Nem szabad elhallgatnom, hogy a sikerben nagy része van Molnár Albert ref. collegának is, aki nélkül – legalább a kezdet – nem lett volna a mozgalom ily népes.”

A felekezeti árkokon át a legnagyobb lépést Károlyi már 1890-ben megtette, ti. akkor, amikor református embert, Bernát Istvánt, a Calvin Szövetség egyik későbbi alapítóját tette az általa finanszírozott Szövetkezés című lap szerkesztőjévé. Rajta kívül a másik szövetkezeti ideológus a zsidó származású Pólya Jakab lett, de a szövetkezeti mozgalomban az 1886-os indulásnál és utána, mint láttuk, György Endrének és Hajós Józsefnek is nagy szerepe volt – mindkettő református vallású. Ebbe az interkonfesszionális koncepcióba nem illett a felekezetenként külön kidolgozandó agrárpolitika, az az út, amelyen az ekkor megalakuló, erősen katolikus Néppárt járt. Utóbbi agrárprogramjára sem Károlyi, sem értelmiségi munkatársai nem tettek semmilyen kritikus megjegyzést sem a Szövetkezésben, sem máshol. Azt viszont hangsúlyozták, hogy amit a Néppárt most követel, annak megvalósításán ők már évek óta dolgoznak – de még ezt is inkább csak sugallták, mint állították.<sup>109</sup> Talán nem véletlen, hogy a néppárti agrárprogramot távolságtartóan méltató szöveg alá éppen Gidófalvy cikke került, „Válasz igen sok Nagytiszteletű és Tiszteletes úrnak” címmel. Ebben a szövetkezetek alakításának gyakorlati tudnivalói mellett Gidófalvy így mutat utat: „Nem szabad felekezeti vagy nemzetiségi színezetet adni a hitelszövetkezetnek, mert ez ellenkezik azon iránnyal, melyet követünk és mely zászló alatt eddigi eredményeinket elértük.”<sup>110</sup>

A hasonló, magukban véve kevésbé programszerű, összességükben mégis egy irányba mutató megnyilvánulások sora még folytatható lenne. Mindebből talán vélhető, hogy Károlyi a szövetkezetek interkonfesszionális jellegét sem csak tudomásul vette, hanem üdvözölte, akarta.

### 3.5. Az agrárius társadalomreform és a szövetkezetek jelentősége

Agrárius társadalomreformról sehol nem fejtettek ki összefüggő elképzelést. Egyes elemeit az európai konzervatív hagyományból, másokat a kapitalizmusra reagáló katedra-szocialista, illetve neokonzervatív eszmeáramlatok tereiről gyűjtötték össze. Ez a keletkezésmód avval járt, hogy az agrárius-konzervatív elképzelések nem képeztek zárt rendszert.

Nemcsak Károlyi, de a többi agrárius is elsősorban a kapitalista gazdasági rendszert kritizálta. Szinte alig mondtak valamit a liberális parlamenti rendszerről, modern államról – túl azon az alapvető megállapításon, hogy az a tőkét szolgálja. Mondanivalójuk így nem ragadható meg a 'politikai gondolkodás történetének' tárgyalásaként. Nem politikai eszmék, hanem gazdaságpolitikai javaslatok hangzottak el, amelyekből kihámozható egy bizonyos társadalomkép.

Károlyi Sándor a hitelszűkére reagálva a hitelszövetkezetek építésével kezdett, később a fogyasztási szövetkezetekkel folytatta, de ezeken túl is egy sor gazdasági funkciót szövetkezeti formában szeretett volna kiépíteni – pl. elemi kár- és állat-biztosítási szövetkezetet, terményértékesítési és raktárszövetkezetet, földbérlő-szövetkezetet. A szövetkezet nem önálló közösség lett vol-

<sup>109</sup> S. A.: A néppárt programja, in: Szövetkezés VI. évf. 2. sz. 1895. febr. 15, 80–81.

<sup>110</sup> Dr. Gidófalvy István: Válasz igen sok Nagytiszteletű és Tiszteletes úrnak, in: Szövetkezés VI. évf. 2. sz. 1895. febr. 15, 81–84.

na, hanem be kellett volna a piacok megszabta világrendbe illeszkednie. Ám tompíthatta volna az egyes ember függését e mechanizmusoktól.

Károlyi Sándor és munkatársai a szövetkezeteknek kezdettől fogva önmagukon túlmutató jelentőséget tulajdonítottak. A Károlyi által finanszírozott „Szövetkezés” c. havilap beköszöntő számában a szerkesztő, az Amerikát-járt fiatal református értelmiségi, Bernát István, így írt:

„A szövetkezetek nemcsak segítenek a bajon, hanem jobb erkölcsökre is nevelik a népet. A rendetlen embert, ki befizetéseit pontosan nem teljesíti ... a szövetkezet nem fogja tűrni kebelében. Ezek kiválnak, miként kiválik a konkoly a búzától, s azok, kik benn maradnak, ha talán értelmiség és vagyon tekintetében különböznek is egymástól, a józan takarékoság, szorgalom és előrelátás becsületében megegyeznek mindannyian.

Az egész telkes gazdára nézve nem lesz mindegy, hogy szomszédja a zsellér, ki szintén tagja a szövetkezetnek, hova teszi megtakarított pénzét, mint végzi munkáját, melylyel e pénzt keresi. Egy erős gyűrű képződik lassanként a falu jobbjaiból, kik kölcsönösen segítik, megbecsülik és támogatják egymást. Nagyobb lesz a becsülete a józan életnek, a takarékos előrelátásnak, mert nem csupán becsületet szerez, hanem olcsóbb kölcsönt is. A kis gazdák vagyonával emelkedik erkölcsi értékük, évről-évre szaporodik az épen nem genialis, de munkabíró és munkaszerető gazdák száma. Az uzsorás búcsút vesz a kapufélfától, a korcsma bevételei apadnak, de e helyett a fehérre meszelt házak falain belül az emelkedő jólét, a megelégedés, a tisztább erkölcsök ütnek tanyát.”<sup>111</sup>

A szövetkezeti újság más vezércikkei is érdekesek: találunk például „Papjainkhoz” szóló felhívást is. A népnek vezetőre van szüksége, el kell kerülni, hogy „a vezetés hivatlan kezekbe kerüljön, mert ezzel a nép fölötti uralom jár.”<sup>112</sup> Logikusan következik ez után „A parasztság és a szocializmus” téma tárgyalása. Bernát bevezetőül kiemeli, hogy az egyesült Németország gyors ipari fejlődése kapcsán milyen nagy súlyt kapott a munkáskérdés és ennek következtében a gyári törvényhozás és a munkásbiztosítás.<sup>113</sup> Csak ezután tekint a vidék felé és ismerteti a „földbirtok megszerzését és megtartását megkönnyítő” porosz törvényt, melynek alapján „a birtok évi járadék fejében is eladható”. Az újságon végigvonul annak sugallása, hogy a szövetkezeti mozgalom egy világtenendencia része.

Károlyi Sándornak ugyanott közölt beszéde is szélesebb programot ad, mint amit tisztán a szövetkezeti ügy követelne.<sup>114</sup> Áttekintését a munkásokkal kezdi, mint „Európa-szerte szőnyegen forgó ügy”-gyel, és leszögezi a munkásbiztosítás szükségességét, mégpedig állami hozzájárulással. Majd csak a munkások után tér át a kisemberek, „a kisbirtokos, a kisiparos, a kis vállalkozó és a napszámos ügyére, akiknek sorsáról azért, mert az a mind élesebbé váló ökonomikus verseny által

<sup>111</sup> B. [Bernát István]: Programunk. In: Szövetkezés I. évf. 1. sz. 1890. jan. 15, i.h. 2–3.

<sup>112</sup> -t [Bernát István]: Papjainkhoz. In: Szövetkezés I. évf. 4. sz. 1890. ápr. 15, i.h. 54. A szocialistáktól való félelem, alaptalan volt, nem ismerék politikailag eltévelyedett szövetkezetet.

<sup>113</sup> ch [Löcherer Andor?]: A parasztság és a szocializmus. In: Szövetkezés I. évf. 4. sz. 1890. ápr. 15, i.h. 57–59.

<sup>114</sup> Szövetkezeti értekeztet. In: Szövetkezés I. évf. 5. sz. 1890. máj. 15, 71–74.



veszélyeztetve van és mert magyar államiságunk jövője jórészt ezen osztályok szerencsés fejlődésétől függ – különösen gondoskodni kell.”<sup>115</sup>

A megoldás természetesen a szövetkezetekre vár. De nem csak azokra. „A takarékoság szellemét előmozdítja az erre irányuló népnevelés és a mértékletes élet”. Utóbbira pedig „az iszákosság elleni egyesületek” gyakorolnak nagy hatást. A hitelszövetkezetek csak azért lettek súlyponti kérdéssé, mert „a vidék lakóinál a legfájóbb baj a kamatláb magas volta”, de ezek mellett sok más formát is támogatandóként említ. Ezek között felsorolja az iparosok beszerzési, az ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezeteket, a vállalkozási és a fogyasztási szövetkezeteket. A megyék illetve a kormány hozzájárulását látja szükségesnek az alakulandó megyényi vagy többmegyényi hitelszövetkezeti központok részére, és hozzájárulást a tagszövetkezetek fölötti felügyeleti, revíziós tevékenység költségeihez. Végül a biztosítások elterjesztését ajánlja a kisemberek körében.

Bernát és munkatársai (Pólya, Löcherer) programjában a munka, az erkölcs és a szabályozott együttműködés a kulcsszavak. Polgári jelzések. Amit ezek kultiválásával a szövetkezetek elérnének, az se több, se kevesebb, mint a „szociális kérdés” megoldása.

„A szövetkezetek tulajdonképpeni és valós feladata az, hogy kiegyenlíteni segítsék a társadalmi osztályok között fennálló ellentéteket, vagyis hogy az alsóbb osztályokat kibékítsék a mai társadalmi rend alapelveivel. ... Ha a szövetkezet gazdasági célú tűz is ki, első sorban állónak nem magát a kifizűzött gazdasági célú tekinti, hanem erkölcsi és szellemi feladatát.”<sup>116</sup>

Más alkalommal Pólya úgy véli, „...a társadalmi kérdés tkp. a vagyon egyenlőtlen megosztásán sarkall. A vagyon egyenlő megosztása kiirtaná ugyan a bajt, de magával együtt sírba vinné mai haladásunkat és műveltségünket, általánossá tenné a nyomort és az inséget. A megoldás a vagyonok és a jövedelmek arányosításában van megadva.”<sup>117</sup> Bár erre szerinte is igen sok minden van befolyással, de a javítás legalkalmasabb eszközei a gazdakörök, a hozzájuk kapcsolódó hitelszövetkezetek, a nép művelődése és a termelés intenzifikálása.

Evvel a programadással a szatócshi Pólya teljes összhangban van gróf Károlyi Sándorral. Károlyi is, Pólya is végig megmaradnak ezen az állásponton. Ám az 1890–94-es évek harcai után a Károlyi szövetkezeti programja változik: A gazdaságot tekintve a korábbinál pesszimistábban ítéli meg annak az esélyét, hogy hosszú távú gazdasági változásokkal szembe lehetne szállni. Ám e változások itt már nem pusztán a tőke felülkerekedését jelentik a földbirtokon. 1895-ben határozottan kijelenti, hogy „a termelési és szállítási viszonyok nagymérvű átalakulása” az, a mely a munkabért emeli „másképp a föld hozamát és a tőke kamatát csökkenti, ott a hol régebben mind a kettő magas volt”.<sup>118</sup> „Ez ellen radikális segítség nincs és az egész, amit tehetünk, az az átalakulásunk, a

<sup>115</sup> Szövetkezeti értekezlet, 72.

<sup>116</sup> P[ólya] J[akab]: A szövetkezetek engedélyezése. In: Szövetkezés II. évf. 6. sz. 1891. jun. 15. 99–100.

<sup>117</sup> P[ólya] J[akab]: Társadalmi tevékenység. In: Szövetkezés II. évf. 10. sz. 1891. okt. 15. 158–161.

<sup>118</sup> S. A. [Bernát István]: Marosvásárhelyi gyűlésünk. In: Szövetkezés 1895. okt. 15, VI. X. sz., gr. Károlyi Sándor elnöki beszéde 417–425, id. h. 418.

deposzesszionak, törvények, nemzetközi szerződések és szövetségek útján leendő lassításából áll. Az időt kell segítségül hívniuk azoknak, akiknek veszteni valójuk van és e miatt nehéz harcot kellend vívniok azok ellen, a kik a dolgok ily alakulásából hasznot remélnék s a kik – hogy érdekeiket mielőbb győzelemre juttassák – a világ menetének gyorsítását sürgetik.”<sup>119</sup>

A fenti állításból az is következik, hogy a hosszú távú tendenciák érvényre jutását befolyásolni is lehet. Ez a politika feladata lehetne. De itt a bökkenő. „A másik baj a politikai átalakulások gyorsasága és a közgazdasági helyzet hatása alatt régi sodrukából kivetkőztetett emberek versenye a megélhetésért, éppen akkor, mikor mint a korszak általános jellegét a közmorál lazulását tapasztaljuk.” Ez ellen a tényállás ellen már több oldalról is föl lehetne lépni. Ám a konkrét programban a diagnózisból egyelőre egyetlen következtetés adódik – „a verseny elfajulásait enyhítheti a versenyben gyengébbek szövetkezése...”<sup>120</sup> Ennek kell „megedzenie” a gazdasági verseny számára a „gyengéket”.

#### 4. A szövetkezeti törvény és a liberális-agrárius állóháború kialakulása

##### 4.1. A hitelszövetkezeti törvény ügye és az Agrárbank

Noha történetükre visszatekintve az agráriusok a kormány kísérletét egy (alkalmatlan) hitelszövetkezeti törvény elfogadtatására szintén üldöztetések közé sorolták, a valóságban nem a kormány, hanem inkább maguk az agráriusok kezdeményezték a dolgot. Sőt, az elsőség e téren az antiszemitáké. A szövetkezetekkel való visszaélések olyan hamar váltak tömegessé, hogy egy antiszemita képviselő, Szemnecz Emil már 1887 tavaszán törvényes szabályozásért interpellálta az igazságügyi és a kereskedelmi minisztereket. Szemnecz külön is kiemelte, hogy a „keresztény” jelző még nem biztosíték az adott szövetkezet szolid voltára és konkrétan utalt az antiszemita zászlót kitűző, országos szövetkezet-kísérletre, teljes mértékben elhatárolódva tőlük.<sup>121</sup> A miniszter válaszában közölte, hogy a képviselő által támadott intézmény minisztériumi vizsgálatot kért maga ellen. A vizsgálat mindent rendben talált, szabadelvű pecsétet ütve a szédelgő antiszemita vállalkozásra. A miniszter ilyen irányú törvényalkotást sem tartott szükségesnek, hiszen szerinte a kereskedelmi törvényben már minden szabályozva van.<sup>122</sup>

Károlyi már 1888 januárjában rámutatott, hogy a vidéki takarékpénztárak csalárd módon olyan úgynevezett „hitelszövetkezeteket” kezdtek alakítani, melyeknek egyéb funkciójuk nincs, mint a takarékpénztár különböző kis adósaiból az egymás adósságáért kölcsönösen kezeskedők közösségét hozni létre.<sup>123</sup> Ezután a mérsékelt ellenzéki Gaál Jenő azt fejtette ki, hogy a szövetkezeteknek támogatás is kell ugyan, de másrészt hitelszövetkezeti törvény is kell ahhoz,

<sup>119</sup> Uo.

<sup>120</sup> Uo.

<sup>121</sup> Szemnecz Emil interpellációja, KN 1884–87, 337. ülés 1887 márc. 5, 130.132. Az érintett szövetkezet az Országos Keresztény Önszegélyző és Fogyasztási Szövetkezet volt. Vö.: *Csepregi Horváth*: A magyar szövetkezeti intézmény, 118–119, 208.

<sup>122</sup> Az igazságügyminiszter válasza uo. 358. ülés, 1887 ápr. 29, 334–336, Szemnecz viszontválasza 336–337.

<sup>123</sup> KN 1887–92, III. köt. 53. ülés, 1888. jan. 31.-én

hogy a szövetkezeti formával ne lehessen visszaéléseket elkövetni. Utóbbiakra rögtön példákat is mondott, a Ház megrökönyödésére azt állítva, hogy „a Budapesten fennálló negyven hitelszövetkezetből körülbelül húsz egészen szédelgő intézménynek nevezhető.”<sup>124</sup>

Az 1890-ben megindult „Szövetkezés” is gyakran foglalkozik a dologgal: 1891 januárjában kilenc konkrét esetet ismertet, amelyben csaló hitelszövetkezetek ellen folytattak, illetve zártak le ítélettel pereket, ezeken kívül még további nyomozásokról is beszámol.<sup>125</sup>

A szövetkezeti törvényt más is sürgette. Láttuk, hogy az országgyűlés korábban kimondta annak lehetőségét, hogy a községek regálé-kötvényeiket hitelszövetkezetek alapítására kössék le. Ez nagymennyiségű forrást jelenthetett volna a szövetkezeteknek. A kérdést szabályozandó, az országgyűlés a kormányt egy éves határidővel törvényjavaslat benyújtására kötelezte. Am Wekerle pénzügyminiszterként nem akarta elsietni a regáléváltás-kötvények hitelszövetkezetekbe való befektethetőségének ügyét, így nem terjesztett be ilyen javaslatot.<sup>126</sup> A szövetkezeti sajtó viszont folyamatosan napirenden tartotta a kérdést.<sup>127</sup>

Wekerle 1891 őszén, talán vigaszként, megígért egy hitelszövetkezeti törvényt a parlamentben, aminek szükségességét kifejezetten a „kisemberek” „elviselhetetlen feltételek melletti” hitelhez jutásával indokolta.<sup>128</sup> A továbbiakban ígéretét többször megerősítette.<sup>129</sup>

Egy ilyen szövetkezeti törvénynek négy feladata is lett volna: 1. Szabályozni, milyen feltételekkel fordíthatják a községek regálé-váltás-kötvényeiket szövetkezeti alapokban való kötelezettségvállalásra. 2. Biztosítani a hitelszövetkezeteknek a bankszektorhoz való csatlakozását, a külső források bevonásának biztonságos, rendezett és olcsó módját. 3. Kiküszöbölni a csaló ill. „ál-szövetkezeteket”. 4. Rendezni a szövetkezetekkel szemben folytatandó csődeljárásokkal kapcsolatos szervezeti-jogi problémákat.

Mivel a kormány a kérdések megoldását halogatta, egyre nőtt a hitelszövetkezeti szakértők gyanakvása.<sup>130</sup> Végre 1892 végén megjelent a „törvényjavaslat a központilag egyesült szövetkezetek szervezőmódjáról és az ezen szövetkezetekkel szemben alkalmazandó csődeljárásról”.<sup>131</sup> A törvényjavaslatnak két része volt. Az első a „szövetkezetek központi egyesületéről” intézkedett, a

<sup>124</sup> KN 1887–92. III. köt. 55. ülés, 1888 febr. 3., 5–8.

<sup>125</sup> s. A.: Bukott szövetkezetek. In: Szövetkezés II. évf. 1. sz., 1891. jan. 15, 18–19.

<sup>126</sup> A Pestmegyei Hitelszövetkezet látva az ügy húzódását 1890 elején beadványban kérte, hogy ha a községek nem fordíthatják a regálékötvényeket szövetkezeti célokra, akkor azokat az állam neki adja át azokat. Ebből sem lett semmi. *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 97.

<sup>127</sup> V. ö.: s.A. Ügyünk a képviselőházban. Szövetkezés I. évf. 2.sz. 1890.. febr. 15. 27.

<sup>128</sup> KN 1887–92. XXVII. köt. 557. orsz. gyűlés, 1891. okt. 7.; s.A.: Wekerle a szövetkezetekről. Szövetkezés II. évf. 10. sz., 1891. okt. 15. p. 171–172.

<sup>129</sup> V. ö. s.A.: A pénzügyminiszter ígéretei. Szövetkezés II. évf. 11. sz., 1891. nov. 15. p. 182, valamint s.A.: A szövetkezés ügye a főrendeknél, Szövetkezés III. évf. 8. sz., 1892. aug. 15. p. 129. Utóbbi hely szerint Wekerle kijelentette, hogy már a legközelebbi parlamenti időszak alatt betervezi a törvényjavaslatot.

<sup>130</sup> V.ö.: *P[ólya] J[akab]*: A szövetkezeti törvény reformja. In: Szövetkezés II. évf. 12. sz., 1891. dec. 15. 195–196.

<sup>131</sup> s.A.: Új törvény a szövetkezetekről. Szövetkezés III. évf. 1893, 3.sz. március 15, ill. 2. rész 4. sz. április 15, 62, 65, 70.

második a szövetkezetekkel szemben alkalmazandó csődeljárásról. A második rész egy jogtechnikailag komplex kérdés volt, ami nagyon is igényelte a szabályozást, de a jelenlevő jogi szakértők a javaslatban foglalt megoldásokat képtelenségnek minősítették. A törvényből a regálé-váltásáskötvények ügye ismét kifelejtődött.

Az első rész viszont nemcsak jogi vonatkozásaiban volt problematikus. Ez ugyanis olyan központi szervet tervezett a szövetkezeteknek, melybe beletartoztak volna a tagszövetkezetek, négy minisztérium képviselője, az ipari és kereskedelmi kamarák és az összes olyan pénzügyintézet, mely legalább tíz tagszövetkezettel állandó üzleti kapcsolatban áll. A központi szerv csak egyfajta felügyelő és ellenőrző iroda szerepét játszotta volna, de a hitelközvetítésbe nem folyt volna bele, az ezzel kapcsolatos megállapodásokat a bankok és az egyes különálló falusi hitelszövetkezetek közvetlenül bonyolították volna.

Az agráriusoknak ez farkas és bárány egy ketrecbe zárását jelentette. A törvényjavaslatban elképzelt szerkezet fölszámolta volna azt a viszonylagos kiegyensúlyozottságot, amit a hitelt kereső egyének, kiscgazdák falusi szövetkezetekbe, ez utóbbi hitelkeresői közösségeknek pedig egy nagy szervezetbe fogása a bankokkal szemben elérhetővé tett. A kormány elgondolásában ugyanakkor a bankok számára megmaradt volna az az előny, amit az egyes tagszövetkezetek tagjaik egymás hiteleiért viselt kölcsönös felelőssége és a hitelközvetítés költségeinek a bankoktól a szövetkezetekhez „delegálása” jelentett.

Ez elfogadhatatlan volt az agráriusok számára. Ne tudott volna erről a Wekerle-féle tervezet szerzője? De hiszen azonos avval az emberrel, aki hét évvel azelőtt a Gazdakör hitelügyi állásfoglalását írta Dessewffyvel együtt, csak éppen közben Wekerle protekciójával karriert csinált.<sup>132</sup> Wekerle maga folyamatosan egyeztetett, 1892. novemberi miniszterelnöki kinevezése előtt és után is. Így viszont az a kérdés, hogy miért volt fontos Wekerlének az agráriusokat egy számukra elfogadhatatlan törvénytervezettel provokálni?

Több föltevés lehetséges. Az egyik közülük, hogy a Wekerléhez közel álló bankok valamelyike vágyott a szövetkezetek bekebelezésére. A szövetkezetek gyors terjedése, immáron az egész országban, látványosan bizonyította, hogy van még egy nagy piaca a pénzügyi szolgáltatásoknak: a magyar kisbirtokosság. Ez a piac ugyan igen jelentős belépési költségeket igényelt, az egész réteget oktatni-szoktatni kellett a modern hiteléletre, a közvetítő szervezetek kiépítését pedig, akár szövetkezetként, akár más intézményes formában, nem lehetett megtakarítani. Mégis, mindez az erőfeszítés a hosszú távú piacépítés egy lehetséges formáját jelenthette. A kamatok csökkenésével és a hosszú távra tervező nagybankok kiemelkedésével ez a meggondolás talán vonzónak tűnhetett egyes bankvezéreknek. Ebbe az irányba, a hosszabb távú piacépítés irányába mutat a nagybankoknak az 1890-es években kiépülni kezdő fiókhálózata és működésbeli szakosodása is.<sup>133</sup>

<sup>132</sup> Schmidt József, Wekerle gimnáziumi osztálytársa. Ld. . j.

<sup>133</sup> Vö. a fiókhálózatra *Tomka*: i.m. 53–56. Az intézetek differenciálódására lásd *Vargha*: i.m. 470–476.

A Pestmegyei Hitelszövetkezet éppen a gyors növekedés következtében hitelszűkében volt. Az indulásnál a Magyar Általános Biztosító Társaság, majd 1889-től a Biztosítón kívül a Magyar Országos Központi Takarékpénztár is biztosított visszleszámitolási hitelt a megyei szövetkezeti központnak. Ez lehetett volna elégséges is, de a kamatláb mozgása meghiúsította a terveket. Előbb 1888 telén ment fel a bankkamatláb 4.5%-ra, aztán 1889 január végén lement arra a szintre, amit a hitelszövetkezet indításakor alapul vettek, 4%-ra.<sup>134</sup> Ám novemberben 4-ről újra 5%-ra nőtt a bankkamatláb, a MOKTÁR pedig csak a hó közepén nyitott viszonylag csekélyebb, majd 1890. január végén jelentősebb, 600 000 koronás visszleszámitolási hitelt a szövetkezetnek.

Mindez nyilvánvalóvá tette a szövetkezeti likviditás bizonytalanságát. A Pestvármegyei Hitelszövetkezet igazgatósága maga is kiemeli 1892. áprilisi jelentésében, hogy a szövetkezetek 'országosításába' csak úgy kezdhetett bele, hogy a pótlólagos források megszerezhetőségéről és kormány jóindulatáról előbb megbizonyosodott.<sup>135</sup> Azt, hogy az országosítás a megfelelő tőke kérdése is, nemkülönben, hogy ez a tőke nekik nincs a kezükben, továbbá, hogy a kormány, ha akarja, erre a feladatra akár egy vadonatúj intézetet is létrehozhat, vagy átalakíthat egy meglévőt, teljes nyíltsággal megfogalmazták az agráriusok szövetkezeti szakemberei is.<sup>136</sup>

A szövetkezeti törvény fogantatásának ilyen, a banki ambíciókra kihegyezett értelmezését erősíti, hogy az 1894. nov. 20-i minisztertanácsi ülésen Wekerle pénzügyminiszter a „Magyar Földművelés- és Közlekedésügyi Járadékbank” ügyében hosszabb ideje folytatott tárgyalásokról referált és a minisztertanács döntését kérte az előterjesztett javaslattal kapcsolatban.<sup>137</sup> A leendő bank létrehozására a bécsi Union Bank a partnereivel együtt (Société Generale, Paribas = Banque de Paris et des Pays-Bas) alapított Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bankkal karöltve tett ajánlatot.<sup>138</sup>

<sup>134</sup> Csepregi Horváth: Gr. Károlyi, 112.

<sup>135</sup> s.A.: A Pest vármegyei hitelszövetkezet közgyűlése. Szövetkezés III. évf. 1893. 5. sz. máj. 15, 67–69. Az igazgatóság 1892. ápr. 10-i jelentése a közgyűlésnek. Az utalás egyrészt a Wekerle által kilátásba helyezett törvényre vonatkozik, másrészt arra, hogy „ugyancsak ő excellenciája érdeklődése és pártfogása folytán új összeköttetéseket szerezve, a szükséges hitelforrások részünkre megnyíltak...”

<sup>136</sup> P[ólya] J[akab]: Szövetkezeti bank. Szövetkezés III. évf. 1892. 8. sz. aug. 15. 121–126. Pólya három variációt mérlegel: egyrészt, hogy a kormány átalakíthatja a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetét, másrészt, hogy létrehozhat egy „országos központi intézetet a semmiből”, harmadrészt, hogy kistafirozhatja a Pestmegyei Hitelszövetkezetet.

<sup>137</sup> Lakos János (összeáll.): A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890. március 16. – 1895. jan. 13. Budapest 1999, 2. köt., 1894. nov. 20. 14. pont, 1066–1071. Az agrárbank-terv parlamenti szövegben legkorábban az országgyűlés közgazdasági bizottságának a telepítési törvényt véleményező jelentésében szerepelt. A közgazdasági bizottság „állami felügyelet és befolyás alatt álló intézet (járadékbank)” alapítását látta célszerűnek. Mivel a törvényt 1894. jan. 16-án vitatták meg, ez még 1893-ban fogalmazódhatott. Idézi: Gr. Széchenyi Imre: Előadói javaslat a telepítésről. In: Az 1895. évi országos gazdakongresszus tárgyalásai, V. köt. Telepítés- és kivándorlás- munkás- és cselédügyi szakosztály, Budapest 1895, 119.

<sup>138</sup> A Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank tőkeemeléseire ld. Tomka: i.m. p. 37. A Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank Rt. anyagaiból (MOL Z65) 1909 előttről csak az üzleti jelentések maradtak fenn, de ezek nem adnak új információt az Agrárbankról.

Az ajánlat egy kettős feladatú bank tervét tartalmazta. Egyrészt „hitel-egyleteknek ... szövetkezetek és egyletek (társulatok) létesítésére és szervezésére s ezek hitelszükségletének olcsó kölcsönök nyújtása által való kielégítésére” alapították volna a bankot. Ezt a hitelkihelyezést az egész ország területére létesítendő „egységes hitelegylet” útján tervezte végezni. Noha a lehetséges hitelfelvevők között az egyes földbirtokosokon át a szövetkezetig és egyletekig mindent felsorol, nem világos, hogy ezt az távolról sem egynemű tömeget hogyan, milyen elvek alapján fogja egyesíteni és a bankkal szemben képviselni egy központi szervezet. Wekerle két évvel korábbi javaslata azonban mintha éppen erre lett volna kitalálva. A megalakuló „Agrárbank”-ról megjelent közlemény éppen a várható törvényhozási intézkedések által megnyíló üzleti lehetőségekre utalt: az intézet a „törvényhozásilag újonnan létesítendő szövetkezeti központ” útján tervezte a hitelezést. Az Agrárbank alapszabályai pedig „megpendítik egy, az egész ország területére kiterjedő egységes hitelszövetkezet létesítését is, mely egyaránt szolgálna földbirtokosok, mezőgazdák, szövetkezetek, egyesületek, helyi érdekű hitelegyletek és kölcsönpénztárak hitelforrásául.”<sup>139</sup> Ez éppen a kormány szövetkezeti törvényjavaslatában foglalt vegyes célcsoportnak felelt meg.

Wekerle előterjesztésének indoklásában mindenestre úgy tett, mintha a kibocsátandó járadékjegyek elsősorban a szövetkezetek forrásait pótolnák, hiszen azok nem bocsáthattak ki zálogkötvényeket. Az új bank viszont hitelszövetkezeti, illetve vasútvállalkozásokra adott kölcsöneinek erejéig 1–10 év közötti lejáratra kamatozó járadékjegyeket bocsáthatott volna ki. Wekerle figyelmét ekkor valahogy elkerüli, hogy időközben országos hitelszövetkezeti központ is született, mely éppen ezt a jogosítványt, a kötvénykibocsátást szerette volna megkapni. Gr. Károlyi Sándor figyelmét viszont nem kerülte el, hogy a tervezett bank üzletköre lényegében a Károlyi-féle hitelszövetkezeteknek meg nem adott, de a banknak kilátásba helyezett lehetőségekre épült. Károlyi két héttel a minisztertanácsi ülés után a képviselőházban adott hangot aggodalmainak.<sup>140</sup>

A minisztertanács az előterjesztést jóváhagyta, törvény az előterjesztésből mégsem lett, a tervezett bank viszont 1895 júniusában megkezdte működését.<sup>141</sup> Kormányközelsége vitathatatlan volt: kifejezetten az Union Bank kezdeményezésére Hieronymi Károly belügyminisztert választotta elnökének és Enyedy Lukácsot, PM min. tanácsost, Wekerle jobbkezét vezérigazgatónak.<sup>142</sup> A továbbiakban –

<sup>139</sup> *Vargha*: i.m. 177. A Magyar Agrár- és Járadékbank rt. (továbbiakban: Agrárbank) ügykörét közli a Magyar Compass XXIII. évf. 1895–6, II. köt. Függelék, 459.

<sup>140</sup> Gr. Károlyi Sándor az agrárbankról. In: Szövetkezés VI. évf. I. füz. 1895. jan. 15, 4–5. Károlyi a képviselőház 1894. dec. 6-i ülésén beszélt, tehát a bank működésének megkezdése előtt. Bartha Miklós elégedetten nyugtázta egy héttel később, hogy Miklós Ödön államtitkár is elhatárolódni látszott a projektől, majd Polónyi Géza is tüzet nyitott rá. Vö.: *Bartha Miklós*: Miklós Ödön. 1894. dec. 13. in: Bartha Miklós összes munkái, IV. köt. Budapest 1912, 89–91. Polónyiról uő: Új irányzat. 1894. dec. 14. uo. 91–94.

<sup>141</sup> Az alaptökre és igazgatóságra ld. Magyar Compass XXIV. évf. 1896–97. I k. 156. Agrárbank rt. üzleti jelentése 1896-ra, továbbá Magyar Compass XXV. évf. 1897–98, 151–153. Vö.: MOL Z 70, Agrárbank ig. ülés jkve, 1895. dec. 28, melléklete a dec. 29-i közgyűlés elé terjesztendő jelentés, mely még ekkor is törvényben létrehozandó országos hitelszövetkezeti központtal számol.

<sup>142</sup> MOL Z 70, Agrárbank ig. ülés jkve, 1895. szept. 12. Enyedy évi 20 000 frt-ot plusz költségtérítést, plusz nyereségprémiumot kapott, továbbá engedélyt, hogy indulhat a legközelebbi képviselőválasztáson is.

a törvényhozási teendőkre, magyarul a meg nem hozott törvényekre utalva – a hitelszövetkezetekkel szemben tartózkodónak bizonyult.<sup>143</sup> Az igazgatósági üléseken hitelszövetkezetekről nem esett szó, viszont már a legelső üléseken említik az Union Bank, illetve az Agrárbank vezetői és a kormány között az alább még ismertetendő szülő-felújítási kölcsönről zajló tárgyalásokat, amelyeket 1895 karácsonyára zárnak le szerződéssel illetve a későbbi 1896. V. tc. tervezetével.<sup>144</sup>

Visszakanyarodva a bank valószínű „fogantatásának” idejére, 1893-ra, egyben a szövetkezeti törvény ügyének elejtett szálát is föl kell vennünk. Látni kell, hogy akár kapcsolódott a kormány hitelszövetkezeti törvénytervezete az Agrárbank ötletéhez, akár nem, a törvénytervezet az agráriusoknak elfogadhatatlan volt. 1893 márciusában, 10. és 17-én egy *ankéton* beszéltek meg, egyebek között Károlyi Sándor, Hajós és György részvételével.<sup>145</sup> Úgy tűnik, a vita a szervezet körül forgott, de szőrmentén fogalmazták a nézeteltéréseket – ami az ekkor még konzerválni kívánt *modus vivendi*-re utalhat.

A Wekerle-féle szövetkezeti törvényjavaslatnak utójátéka volt, hogy miután a hitelszövetkezeti törvénytervezetben nem tudtak megállapodni, az igazságügy-miniszter 1894-ben megbízta Nagy Ferenc egyetemi tanárt avval, hogy dolgozzon ki egy általános szövetkezeti törvényjavaslatot.<sup>146</sup> A megjelent tervezetet aztán túlságos szigorúsága miatt minden oldalról támadták és nem került betervezésre.<sup>147</sup>

#### 4.2. A hitelszövetkezetek és a bankok – partnerek?

Hajós 1887 és 1892 között a *Pestmegyei Hitelszövetkezet* vezetője volt, egy fillér fizetés nélkül. 1892 márciusában a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár* igazgatója lett, annak az intézetnek, ahol egykor apja volt a vezér.<sup>148</sup> Ettől fogva két feladatköre volt, ami elég természetesen vezethette őt arra, hogy a kettő egybe-szerkesztésén gondolkodjon. A két intézet között létesítendő kapcsolat problémái nem voltak éppen könnyűek. Az egyik oldalon nyereszkeszűknek, a másikon dilettánsoknak nézhették a leendő partnert.

A *Pestmegyei Hitelszövetkezet* ezen a ponton, 1893 végén már elég nagy-szabású vállalat lett. Az egész országban 158 tagszövetkezete volt, 26 572 taggal, 77 888 korona jegyzett üzletrésszel, melynek felét fizették be, másfélmillió takaréket-állománnyal és hatmillió feletti összes hitelforgalommal, saját

<sup>143</sup> Agrárbank üzleti jelentése 1896-ra, Magyar Compass XXV. évf. 1897–98, 151–153.

<sup>144</sup> MOL Z 70, Agrárbank ig. ülésjke, 1895. dec. 23.

<sup>145</sup> Pester Lloyd 1893. márc. 11. és 17.

<sup>146</sup> Vö.: *Vargha*: i.m. 450–451. Dr. Nagy Ferenc: Törvényjavaslat a szövetkezetekről, in: Szövetkezés 1894. dec. 15, V. évf. XII. sz., továbbá: *Dr. Nagy Ferenc*: Törvényjavaslat a szövetkezetekről (Indokolás), in: Szövetkezés 1895. jan. 15, V. évf. XII. sz. 25–32.

<sup>147</sup> *Pólya Jakab*: Törvényjavaslat a szövetkezetekről. In: Szövetkezés 1895. jan. 15, V. évf. I. sz., 6–15 továbbá s.: Néhány szó a szövetkezetekről. Dr. Nagy Ferenc egyetemi tanár úr által szerkesztett törvényjavaslatához, In: Szövetkezés 1895. márc. 15, VI. évf. III. sz., 103–108, *Pólya Jakab*: Észrevételek a megelőző cikkhez, in: uo. 108–112.

<sup>148</sup> *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi Sándor, 110.

pénzüket és a központi hitelt is beleértve. Ezt hat év alatt érte el, ha nem is ellenszélben, de legalábbis komoly állami segítség nélkül.

A *Pestmegyei Hitelszövetkezet* (ezután: Szövetkezet) és a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár* (ezután: Takarékpénztár) közötti, gróf Károlyi Sándorral és a pénzügyminiszterrel, vagyis Wekerlével együtt kidolgozott megállapodás tervezetéről Hajós 1894. március 14-én tájékoztatta a Szövetkezet vezetőségét, amely küldöttséget menesztett a pénzügyminiszterhez, segítségét kérve ahhoz, hogy a tervezett, a Pestmegyeiből kinövő új intézet végrehajthassa az országosítást. Kérték továbbá, hogy járjon közbe az intézet jelentős állami forrásokkal való ellátása érdekében. A *Pestmegyei Hitelszövetkezet* 1894. április 29-i közgyűlése, illetve maga Károlyi néhány ponton további módosításokat kért, majd az 1894. máj. 24-re összehívott rendkívüli, ún. átalakuló közgyűlése elfogadta az egyezményt és átalakult. A létrejött új intézet neve „*Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete, mint Szövetkezet*” lett.

A Pestmegyei Szövetkezet utolsó közgyűlésén Pest megye Károlynak, Károlyi a megyének illetve Földváry Mihály alispánnak javasolt köszönő határozatot. Az új alakulás, a *Hazai Szövetkezetek* ezután megválasztott igazgatói ismét, miként a szövetkezet indulásakor is, a teljes rendi-politikai spektrumot felölelték.<sup>149</sup>

A két intézmény szerződése az addigiaknál sokkal bőségesebb hitelforrásokat biztosít a szövetkezeti központnak. Másrészt tudomásul veszi az egyes helyi szövetkezetek összefogását egy központba, mintegy a hitelt keresők kartellá szervezését. Ez az, ami csökkenti az egyes szövetkezetek illetve egyéni hitelkeresők ráutaltságát a hitelt kínáló nagy tőkés szervezetekre. Másrészt a megállapodás leköti a keletkező hitelszövetkezeti központ, és azon keresztül a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár* kizárólagos hitelezési területének az ország egyik új, növekvő hitelfelvevő piacát.

A részleteket tekintve a *Takarékpénztár* 200 ezerről egymillió koronára emelte föl a Szövetkezet alaptőkéjét. A Szövetkezet kötelezte magát, hogy kizárólag a *Takarékpénztár* útján fedezi hitelszükségletét, tartózkodik a betétgyűjtéstől, meglévő betétjeit, beleértve a 40000 koronás Pest vármegyei törzsbetétet, átadja a *Takarékpénztárnak*. A *Takarékpénztár* az alaptőke-emelésen túl 6 millió korona visszleszámítolási hitelt bocsát a Szövetkezet rendelkezésére, előre meghatározott módon az Osztrák-Magyar Bank kamatlábjának alakulásától függő kamatlábon.<sup>150</sup>

A Szövetkezet azt is magára vállalta, hogy 14 fős igazgatóságának felét a Szövetkezet közgyűlése a *Takarékpénztár* jelöltjeivel tölti be. Itt tehát arra vállaltak kötelezettséget, hogy a központi (köteléki) szövetkezet közgyűlése önként megválasztja igazgatónak mindazokat, akiket a *Takarékpénztár* jelölni jónak lát.

<sup>149</sup> Csepregi Horváth: Gr. Károlyi Sándor, 116.

<sup>150</sup> Csepregi Horváth: Gr. Károlyi, 115. A takarékpénztár által felszámított kamatláb, ha a jegybank kamata 4%-os vagy kisebb, 4,75%, ha 4,5%, akkor 5,0%, ha 5% vagy afeletti a jegybanki kamat, akkor ennél 0,25%-kal magasabb.



Így aztán jelzi ez a megállapodás azt is, hogy szövetkezeti autonómiának az állami támogatás és függőség és a banki források és függőség Scyllája és Charibdyse között kellett volna lavíroznia. Mivel a kormány addig öt évig nem biztosította a forrásgyűjtés (kötvénykibocsátás) lehetőségét, a *Szövetkezet* itt már a bank bizonyos függőségébe került.<sup>151</sup>

A kormány ekkor még nem nézte rossz szemmel az 1894. májusi szerződést, mert kedvezményes kamatú betéteket helyezett el a szövetkezeti hitel bővítésére.<sup>152</sup> Ugyanakkor az agrárius szövetkezeti vezetők autonómiához való ragaszkodását mutatja egy, Hajós keze-írásával Wekerlének írt feljegyzés Károlynak eljuttatott másolata 1894 elejéről.<sup>153</sup> Ebben a feljegyzésben Hajós egy sor kérést fogalmaz meg, ellenajánlatként pedig az egész országra kiterjedő szövetkezesítés megszervezését helyezi kilátásba. Kéri, hogy a földhitelintézetek mellett csak az új intézeté legyen a szövetkezetek hitelellátása, magyarul monopóliuma, kéri a kötvénykibocsátás jogát, kéri a teljes bélyeg- és illetékmentességet, a felüyeleti költségek bizonyos határon túli fölszaporodása esetén ehhez is állami forrásokat – vagyis mindazt, ami a korábbi javaslatokban is előkerült. Bár a válasz nem ismert, ha Wekerle megadta volna, amit Hajós kért, az agrárius visszatekintések a liberális politikust mint igazi agrár-férfiút méltatnák.

Az autonómiát valószínűleg két másik dolog is megtámogatta. Egyrészt maga a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár* és annak vezetői. Nem minden pénzüintézet és nem minden ügylet tűnik a gazdasági ráció által meghatározottnak. A nagy intézetek politizáltak is, volt közöttük is az agráriusok irányában baráti intézet, és éppen a *Takarékpénztárt* több jel is jóbarátnak mutatja. Sehol nem találtam viszont olyan szöveget, ahol az agráriusok erre a fontos tényezőre reflektáltak volna.

Másrészt a Pestmegyei Hitelszövetkezet átalakulása kapcsán nemcsak a hitelszövetkezeti központ szerepét definiálták, hanem egy új szervezetet, az ún. Hazai Szövetkezetek Kötelékét is. Ennek feladata volt egyrészt a kapcsolattartás a Hazai Szövetkezetek Központjával, másrészt az általános szövetkezeti érdekvédelem. E szervezetben a hitelszövetkezeteken kívül képviseltette magát a többi agrárius szövetkezet is, például a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, a Gazdák Biztosító Szövetkezete, később a néppárti fogyasztási szövetkezetek, de sem a munkás, sem az antiszemita fogyasztási illetve hitelszövetkezetek, sem pedig a kisipari szövetkezetek nem voltak benne. Ennek ellenére a „Kötelék” csúcsszervként némileg jogosan beszélt a „szövetkezeti mozgalom” nevében, védte érdekeit és autonómiáját.

<sup>151</sup> Pl. a közgyűlésen elfogadott alapszabályok szerint a Takarékpénztár az új intézet közgyűlésén mindig annyi szavazattal bír, mint az ott megjelent többi alapító tag együttesen, szavazategyenlőség esetén pedig az elnök szavazata dönt.

<sup>152</sup> Igaz, ezt nem a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete, mint Szövetkezetnél helyezte el, hanem a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál, mert az nagyobb biztonságot nyújtott. A betéteket az állam 3%-ra helyezte el a Takarékpénztárnál, az 3.5%-kal adta tovább a Szövetkezetnek. *Csepregi Horváth*: Gr. Károlyi, 115.

<sup>153</sup> MOL P 389. s. Aláíratlan, datálatlan feljegyzés másolata Hajós József kezeírásával a miniszterelnöknek címezve, a boríték szerint a Pestmegyei gazdasági egyesület küldi gr. Károlyi Sándornak. Itt már befejezett tényként beszél a Takarékpénztár és a Szövetkezet megállapodásáról, de az új intézet nevét még nem használja, ami 1894 februári-márciusi keletkezésre utal.

Védhette a szövetkezeti mozgalmat a függőségtől a siker is, melynek jele a vázolt hálózatbővülés. Ez 1894 után is folytatódott, a Károlyi-szövetkezetek száma 1898-ig 1895-höz képest is megduplázódott. Azt viszont nehéz megmondani, hogy az egész országban terjedő hitelszövetkezeti intézményeken belül mekkora súlyt képviselnek a Károlyi-szövetkezetek. Vargha Gyula korabeli statisztikai adatgyűjtése az összes hitelszövetkezetről valószínűleg túlbecsli a hitelszövetkezeti összes létszámot, ennek következtében alulbecsli a Károlyi-szövetkezetek arányát.<sup>154</sup>

4. tábl.: A 10 hitelszöv.-nél többel rendelkező megyék 1894-ben (anyaintézet + fiókok, Hazai Szövetkezetek Közp. tagszövetkezetei 1895-ben zárójelben)<sup>155</sup>

Dunántúl	Össz. hitel-szöv.	Ebből Hazai Közp.	Duna-Tisza-köze	Össz. hitel-szöv.	Ebből Hazai Közp.	Tisza bal- és jobbpart	Össz. hitel-szöv.	Ebből Hazai Közp.	Erdély	Össz. hitel-szöv.	Ebből Hazai Közp.
Komárom	34	(25)	Pest-P-S-K.	103+3	(88)	Temes	33	(1)	Maros-Torda	15	(34)
Sopron	30	(0)	Bács-B.	80+7	(2)	Borsod	31	(8)	Besz-terce-N.	13	(0)
Vas	30+5	(5)				Torontál	28	(1)	Udvarhely	8	(16)
Fejér	27	(0)				Bihar	19	(0)	Kis-Küküllő	5	(11)
Somogy	24+4	(14)				Gömör	7+7		Nagy-Küküllő	27	(2)
Veszprém	18+2	(2)				Abauj-Torna	6+5		Szeben	21	(0)
Baranya	16+1	(3)				Arad	11	(0)	Brassó	11+2	(1)
Tolna	11+22	(2)							Szilágy	3	(12)
Zala	11	(3)									

Az ország 1895-ös szövetkezeti térképéről úgy tűnik, teljesen hiányoznak a felvidéki és az északkeleti megyék. Volt tehát még mit tenni.

Ám a Pesti Hazai szerepvállalása egy újabb, másként forgó kulcsot ad a kezünkbe az „Agrárbank” megalapítása és a Wekerle-féle szövetkezeti törvényjavaslat közötti, fent mérlegelt összefüggésekhez. 1895-ben ugyanis a Pesti Hazai Első Takarékpénztár is, a fentiekben ismertetett megállapodás szerint a Hazai Szövetkezetek Központjának résztulajdonosa és hitelezője is alapított, saját hitelszövetkezeti szerepvállalásával párhuzamosan, még egy hasonló pro-

<sup>154</sup> Az adatok ellentmondásait (pl. ahol a Károlyi-féle rész meghaladja a Vargha-féle egészét) nem tudom megmagyarázni.

<sup>155</sup> Horváto. nélkül. Forrás: Az összes szövetkezetre: Vargha: i. m. 531–533. Vargha nem mondja meg, mi számít összesítésében hitelszövetkezetnek, valószínűleg benne vannak a Schulze-Delitzsch-féle „Volksbank”-ok és az évtársulati előlegegyletek, a „Vorschusskassen” is. A Károlyi-szövetkezetekre: A Hazai Szövetkezetek központi hitelintézete, mint szövetkezet kötelékébe tartozó szövetkezetek 1895. évi zárszámadásainak összesítése. Budapest 1896.

filúnak látszó, de a Hazai Szövetkezeteknél jóval nagyobb tőkájú intézetet, a Hazai Bankot.<sup>156</sup> Mivel értelmetlen lett volna ugyanarra a feladatra ugyanannak az intézetnek két leányvállalatot is kistafirozni tőkével, ez arra mutat, hogy a Hazai Bank nem, vagy nem csak a falusi hitelszövetkezetek központjának szerepére pályázott. De nem vetődhetne ez föl a Hazai Bank mellett a fentiekben tárgyalt Agrárbanknál is?

Valóban, az 1890–94 közötti földművelésügyi miniszter, gr. Bethlen András híve volt annak, hogy a túlságosan koncentrált birtokszerkezetet telepítésekkel, a kötött forgalmú nagybirtok hátrányait, elsősorban az állami és az egyházi birtokon parcellázásokkal, telepítésekkel és ún. „hosszú távú farmbérleti rendszer” meghonosításával korrigálják. Ez a telepes, illetve „farm-bérleti rendszer” jelentős mezőgazdasági hiteligenyt támasztott volna. A szövetkezeti és a farm-ügyhöz járt harmadik agrárfejlesztési tervként a filoxéra-járványban kipusztult szőlőterületek újratelepítése. Mindhárom elgondolás hosszú távú hitel igényelne kisüzemek számára ingatlanfedezetre. A megvalósításhoz a farm-rendszer és a szőlőfelújítás esetében ún. járadékkötvényt használtak volna, ami az üzleti életben annuitásos jelzőkötvényként viselkedik, de a mögötte levő közzgazdasági elméletnek távolabbi implikációi is vannak.<sup>157</sup>

Az az időszak, amikor egy ilyen, az ingatlanhitelezés nagyarányú kibővítését jelentő törvényes és kormányzati szabályozás a legvalószínűbbnek látszott, 1891 és 1893 vége közé esett.<sup>158</sup> Az első parlamenti követelések, hogy a szőlőrekonstrukcióra, vagyis a későbbiekben az Agrárbanknak szánt funkcióra egy speciális bankot állítsanak föl, 1893 november végén hangzottak el a Parlamentben, amire Bethlen, a miniszter már ekkor úgy válaszolt, hogy megvizsgálták ezt a lehetőséget is.<sup>159</sup> Az Agrárbank ügyét 1894 novemberében vitte Wekerle a minisztertanács elé, ekkor került nyilvánosságra a konkrét terv, majd 1895-ben föl is állt a bank. Függetlenül attól, hogy mennyi idő kellett az előkészítésre, az Agrárbank tervezése és szervezése megelőzhette Wekerle 1892 végén közölt szövetkezeti törvényjavaslatát. A Hazai Bank már 1894-ben megkezdte működését, még hamarabb, mint az Agrárbank. Ennek alapján az is el-

<sup>156</sup> Magyar Compass XXIII. évf. 1895–6, I. rész, 95–98. A Hazai Bankot a Pesti Hazai Első Takarékpénztár a Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft-tal együtt alapította, az alaptőke 5 millió forint volt, ennek 60%-át maga a Pesti Hazai, illetve annak részvényesei jegyezték le.

<sup>157</sup> A Bank ügyrendje tartalmazza a járadéküzlet leírását, benne külön a járadékjegyekkel, melyek az ingatlanok mellett ingó fedezet ellenében is kibocsáthatókként, tehát elég dinamikus üzletnek lettek kitalálva. MOL Z 70, Agrárbank ig. ülésjkeve, 1895. dec. 28.

<sup>158</sup> Azt, hogy a telepítő bank terve nem maradt sokáig titokban, mutatja Baross Károly kommentárja már 1892 elején. Szerinte a telepítéshez szükséges összegnek bankon keresztüli előteremtése a telepesek szempontjából aggályos, vegye föl a kölcsönt az állam maga, és a telepesek majd neki törlesztenek. B[aross] K[ároly] Hétről-hétre. Köztelek, 1892. jan. 30. 134.

<sup>159</sup> Vö. A földművelési vita a képviselőházban, in: Köztelek, 1893. nov. 29. 755–760. A Köztelek közölte a képviselőházi jegyzőkönyvet a nov. 17-i ülésről, abban is Atzél Péter határozati javaslatát a szőlőrekonstrukcióra alapítandó pénzügyintézetéről. Gr. Bethlen András azt válaszolta erre, hogy ő elvben egyetért a dologgal, annyira, hogy már „kapacitált” pénzügyintézeteket, de „a pénzügyintézeteket visszatartja az, hogy ily kölcsönzáloglevelek kurzusa nem volna biztosítható s az állam hozzájárulásának óriási mértéke volna szükséges” (Uo. 759.) Atzél viszont arra utalt vissza, hogy ilyen határozati javaslatot ő már az elmúlt évben is benyújtott, Bethlen is, Wekerle is elfogadták, de nem történt semmi (uo. 760.)

képzeltető, hogy bár e két bank alapításakor szövetkezetekkel kapcsolatos törvényes intézkedésekre is tekintettel voltak, de alapításukban nagyobb szerepet játszottak a telepítési és szőlőfelújítási, járadékbirtokot és járadékkötvényeket létrehozó törvények, mint a hitelszövetkezeti központot definiáló szövetkezeti törvényjavaslat.

Ezt az is indokolja, hogy a törvénytervezetekben szabályozni kívánt pénzügyi területek előre láthatóan eltérő ütemben fejlődhetnek. A hitelszövetkezetek növekedése csak lassabb lehetett, hiszen láttuk, milyen fontos e téren a piacépítés. Ezzel szemben a járadékkötvény és a járadékbirtok a záloglevél-üzlet mintájára működik, a megfelelően átgondolt, szigorú törvények és a működésüket lehetővé tevő állami intézmények (telekkönyv, végrehajtó, stb.) megléte esetén viszonylag gyorsan épülhet föl egy nagy hitelpiac.

Más volt a dolog optikája a hitelszövetkezeteket építő és az antikapitalista nehezítésbe elmerülő Károlyi-Dessewffy csoport számára. Itt Wekerle nem megfelelő szövetkezeti törvényjavaslatának hibáját *súlyosbította* az a lehetőség, hogy a javaslatot a bankok szempontjai alapján írták. Amikor a második hullámban a járadékkötvényeket és a szőlőfelújítást elindító törvényjavaslatról is kiderült, hogy ez is a bankok érdekeit szolgálja, akkor ez a benyomás tovább mélyült. Az nem vigasztalhatta az agráriusokat, hogy a második javaslatban a bankok esetleg igazából a járadékkötvényeken és a szőlőfelújításon akarnak sok pénzt keresni, hiszen ez nem kárpótlás azért, hogy a szövetkezetek továbbra sem kapnak megfelelő hitelforrásokat.

Az agrárius ellenérzést a bankkal való összefüggés magában is indokolhatta: Károlyi még tíz évvel később is azt írja Bernát István ötletére, hogy az Amerikába kivándoroltak visszatelepítésére telepítő bankot kellene alapítani, hogy „Szamárság mert a bank nem telepít, de rabol”.<sup>160</sup> Ezt a véleményét nyilván csak erősítette az 1895. júniusától működő Agrár- és Járadékbank.<sup>161</sup> E bank a kormánnyal előnyös szerződést kötött a szőlőfelújítási kölcsönök folyósítására.<sup>162</sup> Ugyanakkor egy, az adósok egyetemleges felelősségére, de egyébként igen csekély biztosítékokra támaszkodó ‘hitelegylet’ is szervezett, amely a vezető politikusok önkiszolgáló boltja volt a hitelek tekintetében (Wekerle, Széll, stb.).<sup>163</sup> Nem biztos, hogy összefügg a kettő...

A járadékbirtok, ill. -kötvény egyébként német szociálkonzervatív eszme volt, éppen a mezőgazdaság eladósodását kívánták vele korlátozni.<sup>164</sup> Nálunk

<sup>160</sup> MOL P 389. s. Bernát István levele gr. Károlyi Sándornak, Budapest 1904. április 3.

<sup>161</sup> MOL Z 70, Agrárbank alakuló ig. ülés jkve, 1895. jún. 5.. Az alakuló közgyűlés jún. 1-én volt.

<sup>162</sup> A törvény az 1896. évi V. tc. Vö.: *Szabad*: i.m. 234. Adatai szerint az Agrárbank szőlőfelújítási kölcsöneit „összesen 7764 személy között osztották fel” és e számnak csekélységéből, továbbá az ugyane banknál a nagybirtokosoknak és politikusoknak adott kedvezményes kölcsönökből kiindulva arra következtetett, hogy a szőlőfelújításnál is osztályozás érvényesült a parasztság rovására.

<sup>163</sup> *Szabad*: i. m., 234–235. A ‘hitelegyletre’ v. ö. MOL Z 70. Agrárbank ig. ülés jkv. 1895 dec. 28, illetve az itt elfogadott Ügyrend, mely leírja a „Hitelegyletet”. A hitelegyleti kölcsön azért volt kedvező, mert ingatlan-betáblázás nélkül adtak 5–50 000, minimum 1000 forintot összegeket. Az elsőnek hitelt kapott „hitelrészese” listáit ld. MOL Z 70. Agrárbank ig. ülés jkv. 1896. júl. 20, ill. júl. 30.

<sup>164</sup> V. ö. *Bernát István 1883*: Rodbertus-Jagetzow és a német agrárius mozgalmak. In: Nemzetgazdasági Szemle 7. évf. 2. füz. 1–20; Stein, Lorenz von: Die drei Fragen des Grundbesitzes und seiner Zukunft. Stuttgart 1881

egyedül a szőlőfelújítással kapcsolatban alkalmazták, minden eredetileg szándékolt birtokstabilizáló elemét mellőzve.<sup>165</sup> A járadékbirtok ilyen, a banki hásonra tekintő átalakítása elfogadhatatlan volt az agrárius csoport számára, noha fölkelte az agrárértelmiség érdeklődését.<sup>166</sup>

A szövetségi törvény halogatása, majd a kísérlet a szövetségek banki és kormányfüggőségbe juttatására fölingerelte, tömörítette az agrárius tábor. Ez nem az egyetlen lehetőség lett volna. A szövetség-építés új téma volt a politikában, egy darabig még nem sorolódott be a pártok harci jelszavai, témái közé. A kormány akár úgy is dönthetett volna, hogy folytatja a kezdeti mérsékelt támogató politikát.

Több feltételezés lehetséges arra nézve, hogy mindez miért nem így történt. Van olyan értékelés, mely az agrárius politikát mint átfogó támadást értékeli:

„Az arisztokrácia és a birtokos középnemesség osztályszövetségéből álló uralmi koalíció Tisza Kálmán kormányzása végére nagybirtokos-burzsóá osztályszövetséggé alakult. A kilencvenes évek politikai harcai ennek az osztályszövetségnek belső erőviszonyait szándékoztak átalakítani. Az egyházjogi törvények által provokált földbirtokos rétegek offenzívája egyértelművé akarta tenni hegemoniájukat e szövetségben. Ennek az egész nagybirtokosságot átfogó offenzívának volt politikai avantgárdja az új típusú konzervatív irányzat ... Az új típusú konzervatív tábor nem csupán a pozíciók újraelosztását akarta elérni az osztályszövetségen belül, ez legfeljebb kiinduló taktikai cél volt számára, hanem magának az osztályszövetségnek felbontását, a nagybirtokos rétegek frontális szembefordulását a burzsóáziával s az érdekképviseleti tömegmozgalomra támaszkodva olyan kötöttgazdasági szisztéma kiépítését, amely intézményesen biztosítja a nagybirtok ellenőrzését az ipari és banktőke fölött...”<sup>167</sup>

A magam részéről a korabeli konzervatívoknál és agráriusoknál nem találtam semmi olyat, ami emlékeztetett volna a II. világháborúra való fölkészülést szolgáló „kötött gazdasági modellre”. A „kötöttgazdasági” kifejezés alkalmazása a „tervgazdasági” helyett 1973-ban mindenesetre már a fogalomban is megbélyegezte azt a történelmi áramlatot, aminek tanulmányozása lett volna a cél.

Ettől függetlenül a dolog lényegét tekintve távolról sem zárható ki az, hogy az egyházpolitikai törvényekkel kapcsolatos kormánypolitika sokkolta a konzervatív rétegeket és politikusokat. Ez a reakció, ha minden dolgok közös mozgatójának tételezzük föl, akkor megmagyarázná a különböző gazdasági és társadalmi vitafolyamatokban egy időben, 1894-ben beálló látványos szakításokat. Hiszen az itt pars pro toto-ként elemzett szövetségi ügyszó nagyon hasonlóan halmozódnak föl az ellenérzések 1892–93-ban a liberális kormány és az

<sup>165</sup> Az 1896. évi V. tc. lényegében járadékkötvényeket definiál, de anélkül, hogy az adósság fezzetétül szolgáló szőlőbirtokot valamilyen módon külön kategóriába helyezné, járadékbirtokká alakítaná.

<sup>166</sup> Az agrárius értelmiségiek körében volt nyoma az ‘agrár’ címkét viselő pénzintézet iránti rokonszenvnek. Az utóbbi kör állásokat remélt és kapott. Az Agrárbank alapítási tervét például nyilvánosságra kerülésekor a Köztelek is visszafogott optimizmussal kommentálta (v.ö. Vegyesek, Köztelek 1894. dec. 2, 1729.) Milyen a véletlen, a megalakuló bank szőlészeti kölcsönosztályának vezetője Baross Károly lesz, a Köztelek korábbi felelős szerkesztője. Liptai Albert: Baross Károly élete és működése, Budapest 1911, 25.

<sup>167</sup> Szabó Miklós: Új vonások, 129.

agráriusok között egy sor más ügy kapcsán is: pl. a Bethlen-féle telepítési koncepciók vagy a mezőgazdasági érdekképviseltek reformja körül is. Mindkét téma már 1892–93-ban mélyen megosztja a földbirtokos arisztokráciát, de szakításra, látványos konfliktusokra csak 1894-ben kerül sor. A szakítások egyidejűséget ebben az elgondolásban a mélyebben fekvő közös ok, az egyházpolitikai harc indokolhatta.

De az ilyen általános okokkal szemben preferálандók a sajátosabb, különösebb okokra épülő magyarázatok. Károlyi és munkatársai hitelszövetkezeti mozgalma egy valós és fájó problémára adott reális és működőképes válasz volt, melynek sikere partnereket és átjárásokat teremtett az agrárius-merkantil, liberális-konzervatív ellentét túlsó oldalán is. A sikeres kibontakozást követő konfliktusra tudunk, legalábbis nyomokban, az egyházpolitikától független, sajátos, csak ehhez a problémakörhöz kötődő választ is adni. Ez pedig éppen az az ellentét, amely egyrészt a banki profitigények és terjeszkedési ambíciók, másrészt a szövetkezeti autonómia és a szövetkezéshez, mint a gazdasági tevékenységen túlmutató társadalmi szerveződési formához kötődő konzervatív remények vagy illúziók között feszült.

Ugyanezt mondhatjuk gr. Bethlen András agrárminiszter kezdeményezéseiről, melyek szintén létfontosságú és komplex problémákat próbáltak úgy rendezni, hogy annak nem kellett volna feltétlenül kiváltania az agráriusok haragját. Bethlennek a birtok-, ill. üzemszerkezet problémájára javasolt telepítési programja, ill. farm-rendszere, továbbá a mezőgazdasági érdekképviseltek reformja éppúgy kimutathatóan beleütközött a konkrét területekhez kapcsolódó akadályokba, mint ahogy szövetkezeteinknél is láttuk az erre utaló jeleket.

A konkrét területek komplex és nehezen végigtárgyalható intézményes építkezési, átalakítási folyamatai nem könnyen vihetők végig az elkeseredett politikai küzdelmek időszakában, amikor megcsappan a közéletben a bizalom normális szintje. Fegyverek között nemcsak a múzsák hallgatnak, de a szövetkezeti hálózat, a farmrendszer, az országos agrárszakigazgatás sem épül, fejlődik, vagy ha mégis, akkor nem a résztvevők egyező akaratából, hanem a kormány döntéséből állami erőszakkal az életre erőszakolt, többé-kevésbé működő formák között.

#### THE FOUNDING OF THE CREDIT-COOPERATIVE MOVEMENT 1886–1894

*by András Vári  
(Summary)*

The article gives an overview of the problems of capital supply of agriculture and specifically, of the problems facing smallholders. One of the realistic, though not easy solutions to this complex problem was the establishment of credit cooperative networks that could, beyond dealing with the periodic liquidity shortages, channel capital towards agriculture in the period of the depressed grain prices. This, however, was not decided on the bases of economic considerations alone.

Economic institutions can carry symbolic meanings. Liquidity shortages and exorbitant interest rates gave support to arguments about the predatory nature of capitalism, about usury and the exploitation of agriculture and the rural population by „mobile” capital. Cooperatives, on the other hand, were seen as living proof to the practicability of a society and economy based on solidarity instead of individual competition.

The actual launching of the credit coop movement in Hungary was the work of Catholic aristocrats, above all Sándor Károlyi, of Pest county gentry and of intellectuals with different confessional and cultural backgrounds. The group behind the drive to establish coops made a conscious effort to stay away from party affiliation or ideological indoctrination. Specifically, it did not employ in any form Anti-Semitic arguments. On the other hand, there was an essential consonance between form and

practice of the cooperatives and conservative ideas. On a more basic level, credit coops meant substantial competition for rural money-lenders and small-town savings banks.

Still, there are signs, that the whole movement was launched at first with support, or at least benevolent tolerance of the liberal government of the day. But after the coop movement has made a successful start in the central, and most important county of Hungary, in that of Pest, the government withheld its support from the next drive of the coops to become a nationwide network. Government policy towards the coops has changed to a policy of containment, attempts to pass a law on the functioning of coops were marked by blatant disregard for the autonomy of the coop movement.

This change of government policy was considered by historiography to have been closely connected to the political struggle of the day. The coop issue has seemed to be a sideline of the struggle between the liberal Wekerle-government and conservative/Catholic opposition.

At least as important as this larger political struggle in deciding the fate of coops was, however, another factor. Premier Wekerle had supported a banking consortium, that wanted to cater through issues of bonds for the same markets of financial services, that the coops supplied. To clear the way, the network of actually existing credit coops had to denied the rights of bond issues that would have made their rapid expansion possible. On the other hand, the same banks provided very favourable credits for a number of government politicians.





Papp Júlia

## „...NEM CSAK KARDDAL, HANEM PENNÁMMAL IS HASZNÁLNI...”

*Adatok Agyagfalvi Goró Lajos (1786–1843) hadmérnök  
életrajzához és pályaképéhez\**

A 18. században az antikvitás iránti erőteljes, a művelődés számos területét átható vonzódás egy sajátos szellemi klímát hozott létre Európában. Kialakult egy mind származása, mind foglalkozása szerint heterogén, nemzetközi társaság, amelynek tagjai között az antik kultúra iránt szenvedélyesen vonzódó tudósokat és amatőr régiségbúvárokat, műgyűjtőket és műkereskedőket egyaránt találunk. Az Európa-szerte folyó sajtó-, illetve magánlevelezések tárgya az irodalmi és művészeti emlékek ismertetése, értelmezése, ikonográfiai és formai sajátosságaik vizsgálata, a témával kapcsolatban megjelent könyvek bírálata volt. Ebből a szellemi közegeből váltak ki alkalmanként azok a közös érdeklődésen és baráti kapcsolatokon alapuló, nem hivatalos „akadémiák”, „társaságok” is, melyeknek tagjai részt vettek a régészet-, és művészettudomány, illetve a műemlékvédelem 19. századi nemzeti intézményrendszereinek megteremtésében.<sup>1</sup>

Az erdélyi születésű Agyagfalvi Goró Lajos hazai és külföldi újságokban, folyóiratokban publikált régészeti tárgyú cikkeivel, magyarországi, osztrák és itáliai történészekhez, régiségkutatókhoz fűződő kapcsolataival, illetve 1825-ben megjelentetett, személyes felméréseken alapuló „Wanderungen durch Pompeji” című könyvével — s annak kiterjedt hazai és külföldi recepciójával — ehhez a virtuális szellemi közösséghez tartozott. Típusértékű reprezentánsa volt ugyanakkor annak az európai katonatiszti rétegnek is, melynek tagjai hivatásszerűen vagy műkedvelőként foglalkoztak építészettel, képzőművészettel, régészettel, műgyűjtéssel. A 16–17. század óta gyakran találunk — elsősorban a rajzolói, építési, mérnöki és utászai képzettséggel rendelkező hadmérnökök között — olyanokat, akik

---

\* A tanulmány a bécsi Collegium Hungaricum és az OTKA (K 62711) támogatásával készült.

<sup>1</sup> L. pl. a hazai gyűjtőkkel (Bitnicz Lajos, Jankovich Miklós) is kapcsolatban álló sziléziai Johann Gustav Büsching vagy a Német Régészeti Intézet elődjét, a római archeológiai intézetet (1828) megalapító Eduard Gerhard (1795–1867) és köre tevékenységét. Büschingről újabban: *Marek Halub: Johann Gustav Gottlieb Büsching 1783–1829. Ein Beitrag zur Begründung der schlesischen Kulturgeschichte.* Wrocław 1997.; *Uő: Johann Gustav Gottlieb Büsching, die Breslauer Universität und die Viadrina.* In: Krystyna Gabryjlska und Ulrich Kniefelkamp (Hrsg.) *Brückenschläge. Kulturwissenschaften Frankfurt/Oder und Breslau. Vorträge der ersten gemeinsamen Ringvorlesung der Europa-Universität Viadrina in Frankfurt (Oder) und der Universität Breslau.* Spektrum Kulturwissenschaften Band 3. Berlin 2000. Gerhardtól: *Neue Deutsche Biographie.* I–XXI. Berlin 1964. VI. 276–277.; *Szilágyi János György: „Ismerem helyemet” (A másik Pulszky-életrajz).* In: Pulszky Ferenc (1814–1879) emlékére. Szerk.: Marosi Ernő et al. Bp. 1997. 26.

részt vettek a szolgálati helyeiken folyó térképészeti, várépítési vagy — mint például Pompejinél és Herkulaneumnál — régészeti munkálatokban. Mások szabadidejükben foglalkoztak képzőművészeti vagy régészeti emlékekkel — a 19. századból például több olyan magyar katonatisztet ismerünk, aki külföldi szolgálati helyéről útleírást jelentetett meg,<sup>2</sup> régiségeket gyűjtött<sup>3</sup> vagy alkalmi ásatást folytatott.<sup>4</sup> Bár Goró Lajos régiségtani vizsgálódásait alapvetően szolgálati idején kívül, műkedvelőként végezte, az archeológiával, az építészettel és a történelemmel kapcsolatos elméleti és gyakorlati ismereteit — mint látni fogjuk — szolgálati tevékenységében is több esetben az elvárhatót meghaladó mértékben hasznosította.

Agyagfalvi Goró Lajos neve és tevékenysége Magyarországon a 20. század első feléig ismert volt, igaz, többnyire csupán téves vagy hiányos adatokat ismételtető, rövid lexikon-szócikkekben.<sup>5</sup> A 19. század végén viszonylag részletesen ismertette életét és tevékenységét Szinnyei József,<sup>6</sup> s jelentékeny bibliográfiai anyagot gyűjtött össze Goróról Szendrei János és Szentiványi Gyula.<sup>7</sup>

Gorót a 20. század első felében Berzeviczy Albert az itáliai magyar utazók között ismertette,<sup>8</sup> Bevilaqua Béla pedig önálló cikket szentelt munkásságának,<sup>9</sup> s más írásában is említést tett róla.<sup>10</sup> Bevilaqua írásaiban azonban sok a tévedés: a legsúlyosabb az, hogy alakját egybemossa Agyagfalvi Goró Lajos (1865–1904) rajzolóéval.<sup>11</sup> Gorónak a hazai irodalmi élettel való kapcsolatát és

<sup>2</sup> *Berzeviczy Albert*: Magyar utazók Olaszországban a múlt század első felében. H.é.n. [1903].

<sup>3</sup> *Markó Árpád*: Egy elfelejtett magyar írókatona (Jakkó László huszárcapitány, 1781–1833) H.n. 1960.

<sup>4</sup> *Szilágyi János György*: Pelasg ősök nyomában. Magyar ásatás az Appenineken 1861-ben. Bp. 2002.

<sup>5</sup> *Oesterreichische National-Encyclopedie*. I–VI. Wien 1835. II. 401.; *Georg Kaspar Nagler*: Neues allgemeines Künstlerlexicon. München 1837. V. 294.; *Közhasznú Esmeretek Tára*. I–XII. Pesten 1839. V. 369.; *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. Pest 1858. C–Gy. 421–22.; *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*... von Dr. *Constant von Wurzbach*. I–LX. Wien 1858. V. 272.; *Magyar lexikon*. Szerk.: Somogyi Ede, kiadja: Rautmann Frigyes. I–XVII. Bp. 1881. VIII. 228.; *Kazinczy Ferenc* levelezése. Közéteszi: Dr. Váczy János. I–XXIII. Bp. 1909. XIX. 602.; *A Pallas Nagy Lexikona*. I–XVI. Bp. 1894. VIII. 121–122; *Pecz Vilmos*: Okori lexikon. I–IV. Bp. 1904. II/1. 545.; *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok I–XI. Bp. 1912. IV. 336.; *Révai Nagy Lexikona* I–XXI. Bp. 1913. VIII. 643.; *Das Geistige Ungarn*. Biographisches Lexikon. Herausgegeben von Oskar von Krücken und Imre Parlagi. I–II. Wien und Leipzig 1918. I. 405.; *Ulrich Thieme – Felix Becker*: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. I–XXXVII. Leipzig 1921. XIV. 404.; *Lyka Károly*: A táblabíró-világ művészete. 1800–1850. II. Bp. 1922. 97.; *Új Idők Lexikona*. I–XXIV. Bp. 1938. XI. 2770.; *E.[manuel] Bénézit*: Dictionnaire critique et documentaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs... I–XIV. Librairie Gründ 1956. III. 353.

<sup>6</sup> *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp. 1894. III. 1296–1297. hasáb.

<sup>7</sup> *Szendrei János – Szentiványi Gyula*: Magyar Képzőművészeti Lexikon. I. Bp. 1915. I. 590.; *Űők*: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet Lexikon-gyűjteményében lévő kézirat, 1137–1139. Önálló cikkben ismertette tevékenységét Szuchy Emil (Művészet 1911. 314.)

<sup>8</sup> *Berzeviczy A.*: Magyar i.m. 27–28.

<sup>9</sup> *Bevilaqua Béla dr.*: Százéves magyar könyv Herculanum és Pompeji romjairól. Újság. 1927. augusztus 14. vasárnap, 36.

<sup>10</sup> *Bevilaqua-Borsody Béla dr.*: Magyar és magyar vonatkozású haditechnikai nyomtatványok a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum Könyvtárában. Hadimúzeumi Lapok (História) 1. (1928:1. füzet) Április hó 1. 35–37.

<sup>11</sup> „Bécsben, Grácban és Münchenben tanult, évtizedeken át ezerszámra rajzolt a Leipziger Illustrierte Zeitungba, a Vasárnapi Újságba s az Új Időkbe. Családias, kissé naiv, édeskés, ámde becsületes tartalmú rajzai számtalan egykori regénykiadásban ott vannak, ő illusztrálta Jókai Magyar nábob-ját is.” — írja a katonatiszt Goróról. *Bevilaqua B.*: Százéves i.m. 36. Egy kevés utánagondolással Bevilaqua számára is nyilvánvalóvá válhatott volna, hogy a szerinte 1837-ben (valójában 1843-ban) elhunyt Goró nemigen illusztrálhatta az 1825-ben született Jókai Mór regényeit, vagy az 1854-ben indult Vasárnapi Újságot.

Pompeji-könyve felépítését Bevilacqua Bélánál alaposabban ismertette Örkényi Ottília<sup>12</sup> – bár arra a forrás megjelölése nélkül közölt adatra, hogy Goró munkájának „értékéről Goethe is meg volt győződve. Ismerte és gyakran forgatta a *Wanderungen durch Pompeji-t*”, egyelőre nem találtam megerősítést.<sup>13</sup> Goró tevékenységére a 19. századi külföldi régészeti szakirodalomban is találunk utalásokat.<sup>14</sup>

Az újabb hazai életrajzi és általános lexikonokból azonban neve már sorra kimaradt (Magyar Nagylexikon, Új Magyar Életrajzi Lexikon, Révai Új Lexikona) s tevékenysége nem szerepelt Castiglione László Pompeji feltárásának történetét is ismertető alapvető munkájában sem.<sup>15</sup> Goró nevével napjainkban gyakrabban találkozunk külföldi tudománytörténeti munkákban és antikváriumok internetes honlapjain,<sup>16</sup> mint hazai publikációkban. Életének és pályaképeinek hazai és külföldi levéltári kutatásokon alapuló bemutatása segít kiemelni alakját abból a homályból, melybe az utolsó fél évszázadban méltatlanul került. A korábbi feudális jellegű fejedelmi, főúri mecenatúrához és az új típusú, egyre szigorúbb kritikai alapon szerveződő tudományos élethez egyaránt kapcsolódó, szerteágazó tevékenységének feltárása lehetővé teszi a tudományos ambícióval, de rendszeres archeológiai stúdiumok nélkül tevékenykedő művelt katonatiszt életművének belehelyezését a 19. század első felének európai szellemi koordinátarendszerébe.

### 1. Goró Lajos pályakezdése és itáliai tudósítói tevékenysége

Goró Lajos Goró Miklós és Balia Sára fiaként 1786. június 14-én Erdélyben, a Hunyad megyei Déván, református nemesi családban született. 1802. szeptembertől az 1717-ben alapított bécsi katonai mérnök-akadémián (Ingenieur-Akademie) tanult.<sup>17</sup> Az intézmény vezetője (Ober-Director) 1801-től majdnem 50 éven át az ugyanekkor a hadmérnöki és erődítési ügyek vezetőjévé (General-Director

<sup>12</sup> *Örkényi Ottília: A művészettörténeti gondolat.* Bp. 1941. 52–56.

<sup>13</sup> *Örkényi O.: A művészettörténeti i.m.* 56. Goró neve nem szerepel Goethe levelezésében (Goethes Briefe. Textkritisch durchgesehen und mit Anmerkungen versehen von Karl Robert Mandelkow. I–IV. Briefe der Jahre 1821–1832. München 1976. IV), s könyvtárában sem volt meg Goró könyve. (Hans Ruppert: Goethes Bibliothek. Katalog. Weimar 1958.)

<sup>14</sup> A Dictionary of Greek and Roman Antiquities, London, 1875. Lectica szócikk.; Bibliotheca Pompejana. Catalogo ragionato di Opere sopra Ercolano e Pompei pubblicate in Italia ed all'estero dalla scoperta delle due città fino ai tempi più recenti compilato da Federigo Furchheim. Napoli 1879. 10.; Bibliografia di Pompei Ercolano e Stabia. Compilata da Friedrich Furchheim. Napoli 1891. 6.

<sup>15</sup> *Castiglione László: Pompeji, Herculaneum.* Bp. 1979.

<sup>16</sup> Article by Leonhard Schmitz, Ph.D., FR.S.E., Rector of the High School of Edinburgh ([http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA\\*/Lectica.html](http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Lectica.html)); F. Zisska & R. Kistner Katalog ([www.zisska.de/kataloge/39/](http://www.zisska.de/kataloge/39/)); Sims Reed Ltd. ([www.polybiblio.com/semsreed/9253.html](http://www.polybiblio.com/semsreed/9253.html)); Günther Einhorn Ludwig-Ey-Str. 22 - D-02906 Niesky ([www.bucheinhorn.de/600102.html](http://www.bucheinhorn.de/600102.html))

<sup>17</sup> Geschichte der k. und k. Technischen Militär-Akademie. Geschichte der k. k. Ingenieur- und k. k. Genie-Akademie. 1717-1869. Verfasst von Friedrich Gatti, k. und k. Oberst der Armeestandes. I–II. Wien 1901. I. 656.; Goró katonai pályafutásához l. még: Oesterreichisches Militär-Konversations-Lexikon. Unter Mitwirkung mehrerer Offiziere der K. k. Armee. Redigirt und herausgegeben von J. Hirtenfeld. I–III. Wien 1852. II. 763–764.; Beiträge zur Geschichte der k. u. k. Genie-Waffe. Nach den vom k. u. k. Obersten des Genie-Stabes Heinrich Blasek hinterlassenen Manuscripten und Vorarbeiten ... zusammengestellt und bearbeitet durch Franz Rieger. I–II. Wien 1898. I. 419.

des Genie- und Fortifications-Wesens) is kinevezett János főherceg volt, akivel Goró élete utolsó évtizedében rendszeres munkahelyi levelezésben állt. Goró katonai pályafutásának állomásai, illetve szolgálati helyei a bécsi Kriegsarchivben található Conduite-Liste alapján pontosan rekonstruálhatók.<sup>18</sup> 1805 szeptemberében mérnökkari hadapród (Ingenieur Corps Cadet), 1807-ben főhadnagy (Oberlieutenant) lett. 1809-ben, a napóleoni háborúk idején, részt vett az asperni csatában, illetve a pozsonyi hídfő védelmében. A művészet és irodalom iránti korai érdeklődésének jele, hogy 1809-ben Pozsonyban megjelent „Eggy ének Aspern ütközete után. Írta Goro Lajos, Cs. K. Ingenieur és Fő Hadnagy” című költeménye, melynek mottóit Kisfaludy Sándor (Himfy) és Csokonai Vitéz Mihály verseiből vett sorokat választott.

1813 és 1815 között Itáliában — 1815-től alszázadosként (Capitainlieutenant) — majd 1816 elejétől Dalmáciában (Spalatóban) szolgált. dalmáciai tartózkodása alatt rendszeresen tanulmányozta Spalato, Salona és a környék római emlékeit.<sup>19</sup> A Josef von Hormayr<sup>20</sup> által szerkesztett bécsi „Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst” című folyóirat szerint 1817-ben Goró részt vett azokban a dalmáciai régészeti kutatásokban, melyeket Anton Steinbüchel von Rheinwall<sup>21</sup> (1790–1883), a bécsi egyetem érem- és régiségtan professzora, illetve az udvari érem- és régiségár és az Ambras-i gyűjtemény tudós igazgatója vezette.<sup>22</sup>

Az Archivban említett 1817-es évszám — úgy tűnik — elírás vagy tévedés lehet, Steinbüchel ugyanis 1818 tavaszán érkezett Ferenc császár kíséretében Dalmáciába, ahol négyhetes spalatói tartózkodása során a város környékén lévő római emlékeket is megvizsgálta.<sup>23</sup> Kutatásairól 1820-ban részletes úti beszámolót jelentetett meg,<sup>24</sup> melynek függelékében — részben a korábban meg-

<sup>18</sup> Conduite-Liste – Major Ludwig Goro von Agyagfalva... Jelzet: 150/842. Haus- Hof- und Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Qualificationslisten, Bécs.

<sup>19</sup> Oesterreichisches Militär-Konversations-Lexikon i.m. II. 763–764.

<sup>20</sup> *Szentesi Edit*: Birodalmi patriotizmus. Történelemszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig. In: Történelem-kép. Szemlények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. Szerk.: Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Bp. 2000. 75–80.; *Uő*: Birodalmi patriotizmus és honi régiségek. Az egykorú osztrák hazafias történeti festészetről szóló írások Josef Hormayr lapjában (1810–1828). Bp. 2003. PhD értekezés.

<sup>21</sup> *Adelheid Heidecker*: Anton Steinbüchel von Rheinwall (1790-1883), Direktor des k. k. Münz- und Antikenkabinetts. Erfolge und Krisen in der Laufbahn eines österreichischen Staatsbeamten und Gelehrten. (Ungedr.) Dissertation, Wien 1969.; *Manfred Alois Niegl*: Die archäologische Erforschung der Römerzeit in Österreich. Eine wissenschaftsgeschichtliche Untersuchung. Wien 1980. (Denkschriften der Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse. 141.) 70, 87.; *Alfred-Bernhard Walcher – Friedrich Wilhelm Hamdorf*: Zu den Anfängen der Münchner Vasensammlung im frühen 19. Jahrhundert. Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst. Dritte Folge, Band XLI. 1990. 10–12. Steinbüchel-lel később jó kapcsolatban volt a fiatal Pulszky Ferenc: *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. I–II. Bp. 1958. I. 76–77., 93. stb.

<sup>22</sup> Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst 2. (1824) No. 149–150. 812. Steinbüchel útjáról említést tesz: Jahrbücher der Literatur. Wien 1. (1818) Zweyter Band (Melléklapja: Anzeig-Blatt für Wissenschaft und Kunst) Nr. II. 1.

<sup>23</sup> *Wurzbach, C.*: Biographisches i.m. Wien 1879. XXXVIII. 54.

<sup>24</sup> Dalmatien. Eine Reiseskizze. Jahrbücher der Litteratur. Wien 3. (1820) Zwölfter Band. Oktober, November, Dezember. (Melléklapja: Anzeig-Blatt für Wissenschaft und Kunst.) Nr. XII. 1–30.

jelent dalmáciai epigráfiai korpuszok kiegészítésének szándékával — 130 antik feliratos kő szövegét és feltalálási helyét közölte. Steinbüchel részletesen leírja Spalato és Salona antik romjait, melyek közül az utóbbiak — véleménye szerint — sokkal jelentékenyebbek, mint a közvélekedés tartja. A bécsi tudós részletesen és rendkívül érzékletesen számolt be arról a kalandos útról, melynek során egy helyi idegenvezető segítségével az ókori Anderium egykori hegyi erődjébe jutottak el.

Bár Goró nevét Steinbüchel nem említi útleírásában, közös dalmáciai kutatóútjukat nemcsak a hasonló érdeklődés valószínűsíti, hanem az is, hogy Goró — mint a spalatói katonai építési igazgatóság munkatársa — fontos szerepet játszott az osztrák császári pár 1818. évi dalmáciai látogatása alkalmából rendezett ünnepségek lebonyolításában. Az 1818. április 10-én kezdődő fejedelmi látogatás állomásait ismertető cikksorozatban a május 14-én rendezett spalatói díszkivilágításról a következőket olvashatjuk: „A' mesterséges és ízléssel tellyes világosításban említésre méltó a' Sz. Ferentz temploma 's különösen a' dell Signória piatzon álló fő strázsaház, melly Ingenieur Kapitány Goró Úr elrendelése után elragadó kellemetességgel fénylett.” A fejedelmi pár megtekintette „a' hajdan híres Romai Colonia várost, Salónát; (ma tsak egy kis falu) Dalmátziának legkiesebb vidékén lévő maradványait a' Diocletianus nevezetes víztsatornáinak... Továbbá kegyes tekintetekre méltóztatták ő Felségek azon Steinbügel [azaz Steinbüchel. P. J.] úr mesterség vizsgálása által a' napokban több régiségekkel talált koporsókövet, melynek domború faragása a' Hercules tetteit ábrázolja;<sup>25</sup> nemkülönben az egynéhány Századok óta bétemetve hevert, 's mostanában kiásott Porta argenteán való általmenését, a' 15 Századokkal ez előtt itt fénylett Diocletianus pompás palotájának külső tornázaival egygyütt. Melly alkalmatossággal volt szerentséje Kapitány Goró úrnak, az ez előtt 20 nappal talált, 8 nagy oszlopon álló boltozatjáról a' Diocletianus palotájának, tulajdon rajzolatját, Császár ő Felségének benyújtani.”<sup>26</sup>

Az 1818-as spalatói fejedelmi látogatáskor tehát Goró és Steinbüchel egyaránt — hivatalból — a császár közvetlen környezetében tevékenykedett, így mindenképp ismerniük kellett egymást. Az Steinbüchel úti beszámolójából egyértelműen kiderül, hogy Anderium hegyi erődjébe például többedmagával ment fel. Az antik régiségek iránt érdeklődő, németül jól beszélő, Bécsben tanult katonatiszt, a helyi építési igazgatóság vezetője (Local-Director), aki már harmadik éve Dalmáciában szolgált, megfelelő kísérelője lehetett a bécsi tudósnak a Spalato környéki emlékek felkutatásában. Bár Goró dalmáciai kutatásairól nem ismerünk leírást, Steinbüchel részletes beszámolója rávilágít azokra a módszerekre és szempontokra, melyek alapján minden bizonnyal Goró is végezte archeológiai vizsgálódásait.

Goró 1819-től — most már századosként (Hauptmann) — újra Itáliában (Mantovában) szolgált. Miután IV. Ferdinándot, a két Szicília királyát 1820-ban lemondatta a hadsereg, a volt uralkodó a Szent Szövetségtől kért segítséget

<sup>25</sup> Az eseményről Steinbüchel is beszámolt: *Jahrbücher der Litteratur*. Wien 3. (1820) Zwölfter Band. 12.

<sup>26</sup> *Magyar Kurir* 1818. XLVII. szám, június 19-én, 399–400.

trónja visszaszerzéséhez. 1821-ben a Johann Frimont<sup>27</sup> (1759–1831) által vezetett osztrák hadsereg „pacifikálta” a nápolyi felkelést. A január közepén megindított hadjárat gyors sikert hozott: Frimont március végén győztes hadserege élén bevonult Nápolyba, s nemsokára a vidéki felkeléseket is leverték. Mivel a belháború a nápolyi sereget teljesen tönkretette, a visszahelyezett uralkodó kívánságára az osztrák megszálló csapatok Nápolyban és Szicíliában maradtak. 1825-ben a hadsereg nagy része elhagyta az országot, csupán egy 12000 főnyi egység maradt a fővárosban. Köztük Goró Lajos, aki a Conduite-Liste szerint 1821 áprilisától 1827 áprilisáig állomásozott Nápolyban.<sup>28</sup>

Goró nápolyi tartózkodása alatt, szolgálati idején kívül — folytatva a Dalmáciában megkezdett archeológiai vizsgálódásokat — a Pompejiben folyó régészeti ásatásokat, a feltárt épületeket és tárgyi emlékeket tanulmányozta. Kutatásait — mint 1825-ben megjelent Pompeji-könyve előszavában hangsúlyozza<sup>29</sup> — katonai parancsnokai, Frimont, illetve Hrabovszky János<sup>30</sup>, a dél-itáliai hadsereg főszállásmesteri hivatalának [vezérkarának] vezetője (Chef des General Quartier-Meisterstabes) is támogatták.

A lotharingiai nemesi családból származó Frimont különös előszeretettel viseltetett a magyarok és Magyarország iránt. 1801 és 1805 között Debrecenben, nem sokkal később Sopronban és Pécsen szolgált, itt tartotta esküvőjét is. 1819-ben az uralkodó az erdélyi (Bihar megyei) Palota és környéke kamarai uradalmát adományozta neki. A magyarul kiválóan beszélő Frimontnak Goró Lajoshoz fűződő tartós pártfogói kapcsolatát jelzi az a magyar nyelvű alkalmi költemény, melyet Goró 1828-ban a palotai templom alapkövetételének ünnepére írt.<sup>31</sup> Frimont hamvait is a Nagyvárad melletti Palotán, egy saját maga által építtetett templomban helyezték el.

Abban ugyanakkor, hogy Frimont támogatta Goró nápolyi régészeti kutatásait, szerepet játszott személyes érdeklődése is. Azt, hogy 1821 novemberében,<sup>32</sup> illetve 1823. november 17-én — ez utóbbi eseményről Goró is beszámolt<sup>33</sup> — Pompejiben Frimont jelenlétében „került elő” több értékes antik le-

<sup>27</sup> *Schönhals*, Oberst und Generaladjutant. Biographie des k. k. Generals der Kavalliere und Hofkriegsraths-Präsidenten Grafen von Frimont, Fürsten von Antrodocco. Oesterreichische militärische Zeitschrift. Drittes Heft. Wien 1833. Viertes Heft: 92–106., Fünftes Heft: 129–176.; Oesterreichische National-Encyclopedie. i.m. II. 227–231.; Oesterreichisches Militär-Konversations-Lexikon i.m. II. 556–559.; Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder. Nach authentischen Quellen bearbeitet von Dr. J.[aromir] Hirtenfeld. Wien 1857. 857–862.

<sup>28</sup> Goró itáliai szolgálati helyeiről ld: Kriegsarchiv, Alte Feldakten – Karton 1747.

<sup>29</sup> *Goró Lajos*: Wanderungen durch Pompeji. Wien 1825. VI. (A könyv egyik címlapján Pompeji, a másikon Pompeii szerepel, tanulmányomban a Pompeji formát használom. P. J.)

<sup>30</sup> Az 1779-ben Győrben, magyar nemesi családban született Hrabovszkyról ld.: *Wurzbach C.*: Biographisches i.m. IX. 1863. 350.; *Hirtenfeld, J.*: Der Militär-Maria-Theresien-Orden i.m. 1058–1060.; *Oesterreichisches Biographisches Lexikon* 1815–1950. I–XII. Graz–Köln. II. 1959. 436.; *Ordas Iván*: Egy elfelejtett altábornagy — báró Hrabovszky János — élete. Kajdacs 1994.; 1848–49-es tevékenységéről: *Spira György*: Hrabovszky altábornagy tévelygései Péterváradtól Alamócig. Újvidék 2001.

<sup>31</sup> Fő-méltóságú Báró Frimont János Antrodokói Hertzegnek, a' palotai pompás templom talpköve letételekor alázatos tiszteletül Kisasszony hava' 31-kén 1828. Nagy-Váradon, Tichy János' Könyvnyomtató-intézetében.

<sup>32</sup> Archivio Nazionale, Napoli. Ministero Interno II. Inventario 1969. 22–23 csomó. (ld.: *Fonti Documentarie per la storia degli scavi di Pompei Ercolano e Stabia*. Napoli 1979.)

<sup>33</sup> Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst 2. (1824) Nr. 32–33. 194.

let, a korban szokásos, a főrangúak tiszteletére rendezett protokoll-alkalomnak tekinthetjük. Az azonban, hogy 1821 júliusában Frimont, a megszálló csapatok parancsnoka — mint sajátkezű levelei bizonyítják — példás gyorsasággal intézkedett a pompeji ásatásokon garázdálkodó néhány osztrák katona ügyének kivizsgálásában és a bűnösök megbüntetésében,<sup>34</sup> a hivatali kötelességen túlmutató személyes érzékenységre, a régészeti kutatások megbecsülésére utal.

Goró archeológiai vizsgálódásaival párhuzamosan — részben azok eredményeiről, részben más témákban — a hazai és az osztrák időszaki sajtóban is publikált. 1822-ben a bécsi Magyar Kurir a Vezúv kitöréseiről szóló sorozatát közölte.<sup>35</sup> Egyes helyek feltűnő hasonlósága az ifjabb Pliniusnak a 79. évi kitörésről szóló soraival jelzi, hogy Goró már ekkor tanulmányozta az antik Pompeji történetével kapcsolatos forrásokat és irodalmat.<sup>36</sup> Beszámolója végén Goró — támogatókat keresve — készülő Pompeji-könyvről is hírt adott: „Ezen alkalmatossággal nem mellőzhetem-el említeni, hogy én itt léteemben, terhes szolgálattal mellett is, az ide való számtalan ritkaságok között, a' Láva és hamu-eső által eltemetett Herculánum és Pompéji, hajdani Római városok' kiásott 's máig is ásatandó részeit lerajzoltam, 's leírni is már elkezdtem. Ha pallérozott Hazám' érdemes fiai között valaki méltóztatnék ezen munkácskám (mely jövő tavaszig készen lesz) kinyomtattatni, nemcsak különös szerencsémnek tartanám, hanem forró háládatossággal is tartoznám ezen Maecenáshoz, hogy alkalmatosságot adott, távol lévő kedves Hazámnak nem csak kardal, (sic!) hanem pennámmal is használni törekednem.”<sup>37</sup>

Goró egy ideig rendszeres tudósítója volt Josef Hormayr bécsi Archivjának. Hormayrnek Goró személye és tevékenysége iránti megbecsülését jelzi, hogy az 1824. évi 89–90. számban megjelenő pompeji tudósítás végén közli, hogy májusban súlyos betegség fenyegette a nápolyi hadsereg művészethez és tudományhoz értő kiváló tisztjét, Goró Lajost, aki azonban felépülése óta ismét tudósításokat küld Bécsbe. Megemlíti Goró több éve tartó pompeji kutatásait, melynek eredményeit támogatójának, a szabadságra hazatért Frimontnak adta át, hogy az továbbítsa János főhercegnek.<sup>38</sup> Hormayr is nagy várakozással né-

<sup>34</sup> Archivio Nazionale, Napoli. Ministero Interno II. Inventario 1969. 1. csomó.

<sup>35</sup> Magyar Kurir. 1822. II. 346–348., 353–356.

<sup>36</sup> „Ekkor felhangzott az asszonyok jajveszékése, gyermekek siránkozása, férfiak kiáltozása: egyesek szüleiket, mások gyermekeiket vagy házastársukat szólították, vagy hangjukról lassan felismerték; egyesek a maguk baján, mások szeretteik során siránkoztak; akadtak olyanok is, akik halálfélelmükben a halálért esedeztek, sokan az égi istenek felé nyújtogatták karjukat...” – olvashatjuk Plinius beszámolójában. *Castiglione L.*: i.m. 42. „Szívreható volt a' kívándorlott' és elszaladók' társzekereivel megrakott országútján nézni és hallani, az Asszonyok hogy sírtak jajgattak, a' gyermekek hogy sikoltottak. Ezek rebegve szülőiket keresték, amazok gyermekeiket és férjüket hívták, 's úgy futottak égre-terjesztett kezekkel mint egy meg bódulva, Scafáti és Nápoly felé.” – írja Goró. Magyar Kurir. 1822. II. 347.

<sup>37</sup> Magyar Kurir. 1822.II. XLV 356. Kard és toll — azaz a harci erények és a művelődés — szembeállítására illetve összekapcsolására toposzának hagyományához vö.: *Papp Júlia*: „...nem szűkölködik már a Magyar a' Kultúrában...” A művelődési téma a 19. század hazai képzőművészetében – egy nemzet-karakterológiai toposz változásának tükrében. Művészettörténeti Értesítő 51. (2001:3–4. sz.) 294.

<sup>38</sup> „A' munka...ajánlatásának kegyelmesen leendő elfogadtatása végett János Cs. K. Fő Hercegnak alázatosan bényújtatott B. Frimont Commendirozó Úr Ó Exclja által...”- olvashatjuk a Bécsben megjelenő Magyar Kurir melléklapjában, a Kedveskedőben is. 1824. III. kötet. 43.

zett a munka megjelenése elé, melyben egy osztrák katonatiszt személyes tapasztalatai alapján írja le a legújabb régészeti felfedezéseket, illetve a korábban feltárt lelőhelyeket.

Bár Gorónak az Archiv számára küldött nápolyi beszámolóí többsége a Ve-zúv történetével vagy a korábbi és az újabb pompeji és herkulaneumi ásatásokkal foglalkozott,<sup>39</sup> néhány más tudósítói témája szerteágazó irodalmi, képzőművészeti és tudományos érdeklődését jelzi. Az 1824. évi 23. és 24. számban egy Itáliában élő kortárs német szobrász, Schmeickle, illetve egy svájci festő, Wolfinsberger művészetével, a 37. számban a korábbi és a kortárs nápolyi kalendárium- és almanach-irodalommal, illetve a sajtóval foglalkozott. A 46. számban részletes beszámolót közölt Szent Severinnek, Ausztria apostolának Nápolyban található síremlékéről, hivatkozva Hormayrnek a szent életével kapcsolatos történeti kutatásaira is. A 82. számban az ókori tárgyakat, művészeti emlékeket hamisító itáliai műhelyekkel foglalkozott, a 88. számban pedig a nápolyi képzőművészeti akadémia igazgatója, Niccolini által szerkesztett kiadványról számolt be, mely a Real Museo Bourbonico (Bourbon királyi múzeum) műtárgyait ismertette.

A Tudományos Gyűjtemény 1826. évi VIII. kötetének Régiségek rovatában Goró a nápolyi dóm két magyar vonatkozású emlékééről — Nagy Lajos király öccsének, a politikai ellenfelei által 1345-ben meggyilkoltatott András hercegnek emlékére készítettett sírkőről, illetve I. Károlynak, Martell Károlynak és Habsburg Clementiának (az 1308-ban magyar királlyá koronázott Károly Róbert szüleinek és egyik ősének) 1599-ben állítottott közös síremlékéről — közölt ismertetést.<sup>40</sup> Bár a 19. századi hazai útleírás-irodalom képviselőihez hasonlóan ő is említést tett András herceg megöléséről, fontosnak vélte, hogy a hazai érdeklődők a borzongató történet mellett megismerjék a herceg síremlékének pontos leírását is. Elmélyült régészeti és művészettörténeti érdeklődését jelzi, hogy kora szokásától eltérően, mely a reneszánsz óta népszerű epigráfiai kutatások hagyományát követve a síremlékek ismertetésekor elsősorban a feliratokra figyelt, Goró részletesen leírta az András herceg sírkövét díszítő címereket, s említést tett a Martell Károly és felesége síremlékén látható figurális ábrázolásokról is.

Goró irodalmi érdeklődését jelzik említett versei — az asperni csatát megénekítő 1809-es költeménye, illetve a Frimont tiszteletére 1828-ban írt mű — melyek a barokk alkalmi költészetnek a 19. század első felében még eleven hagyományaihoz kapcsolódnak.<sup>41</sup>

<sup>39</sup> Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. 1824. Nr. 2–3.; No. 17.; No. 18.; Nr. 32–33.; Nr. 89–90. (az 1824. februárjában és márciusában a pompeji Forum Civile közelében kiásott antik templomról közölt alaprajzzal); 1825. Nr.1.

<sup>40</sup> Tudományos Gyűjtemény 10. (1826:8) 132–34. vö.: Papp Júlia: A nápolyi dóm két magyar vonatkozású síremlékének leírása 1826-ból. Magyar Könyvszemle 122. (2006:1. sz.) 82–93.

<sup>41</sup> Mesterkedők. Szerk.: Kovács Sándor Iván. Bp. 1999.; Kerényi Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867). Bp. 2002. 204–247.; Knapp Éva: Popularitás és literatússág között: Berei Farkas András, a vándorpoéta és könyvárus. Debrecen DEENK, 2003.



## 2. Goró Lajos *Wanderungen durch Pompeji (1825) című könyvének hazai és külföldi recepciója*

A Vezúv i. sz. 79-ben bekövetkezett kitörésekor a Nápoly környéki ókori települések egy része — köztük Herkulaneum és Pompeji is — vastag láva, illetve hamu- és kötőrmelék (lapilli) réteg alá került. A középkorra helyük is elfelejtődött, így amikor a 16. század végén csatornaásás közben a Nápolytól nem messze lévő Civita-dombon épületromokra és ókori pénzekre bukkantak, senki nem gondolta, hogy Pompeji romjait találták meg. Bár egy évszázaddal később az ott talált feliratok alapján néhány tudós felvetette, hogy a domb alatt az elpusztult Pompeji romjai találhatóak, feltárásukra csak újabb 50 év elteltével került sor. Mivel Herkulaneum romjai fölé a középkor folyamán település épült, a városi építkezések során előkerült régi szobrok, pénzek nyomán a 18. század első felében D'Elboeuf herceg, majd Bourbon Károly nápolyi király parancsára itt kezdték el a megkeményedett lávaréteg alá temetődött romokat — bányászati és utászi módszerekkel — kutatni. A lazább lapilli réteggel beborított Pompeji hivatalos kiásása királyi rendeletre, Joachim de Alcubierre utászeszredez vezetésével, 1748-ban indult meg. Bár a kutatások célja az első időben szinte kizárólag a műkincsszerzés volt, a király már 1755-ben létrehozta az „Accademia Ercolanese”-t, melynek a napvilágra került művészeti emlékek tudományos kutatása volt a feladata. Az előkerült épületrészek és leletek alkalomszerű írásos és rajzi dokumentálására viszonylag hamar sor került — különösen azután, hogy az ásatások irányításában Karl Weber<sup>42</sup> svájci hadmérnök is részt vett — a tudományos igényű régészeti feltárás szabályai azonban csak jóval később körvonalazódtak és csupán az 1860-as évek körül kezdtek megszilárdulni. Az újabb kutatások fényében ugyanakkor az a rendkívül sötét kép, mely a szakszerűtlenül tevékenykedő 18. századi kincsvadászok okozta pusztításokról kialakult,<sup>43</sup> s melynek megszilárdulásában szerepet játszottak azok a beszámolók, röpiratok, melyekben az ókori művészetnek a helyszínre látogató szakértői, a tudósok — elsősorban Winckelmann<sup>44</sup> — a dilettáns katonák által végzett munkálatokat bírálták, kezd árnyaltabbá válni.<sup>45</sup>

Herkulaneum és Pompeji felfedezése, illetve a feltárt épületekről és az előkerült leletekről megjelentetett illusztrált kiadványok fontos szerepet játszottak a 18. századi európai antikvitáskultusz megerősödésében. Hatásuk nem-

<sup>42</sup> Christopher Charles Parslow: *Rediscovering Antiquity. Karl Weber and the Excavation of Herculaneum, Pompeii, and Stabiae.* Cambridge 1998.

<sup>43</sup> Az első években a kutatások valóban tervszerűtlenül folytak, a feltárt épületeket — miután az előkerült szobrok, emlékeket elvitték — gyakran visszatemették.

<sup>44</sup> Johann Joachim Winckelmann: *Sendschreiben von den herculanischen Entdeckungen, an den Hochgebornen Herrn Heinrich Reichsgrafen von Bruehl.* Dresden 1762.; *Üb: Nachrichten von den neuesten herculanischen Entdeckungen, an Herrn Heinrich Füesly.* Dresden 1764.

<sup>45</sup> Pompeji feltárásának történetéhez vö. pl.: *Pompeianarum antiquitatum Historia...* Jos. Fiorelli. Neapoli. Volumen Primum MDCCCLX.; Volumen secundum MDCCCLXII; Volumen tertium MDCCCLXIV; *Storia degli scavi di Ercolano, Ricomposta sui documenti superstiti da Michele Ruggiero* architetto direttore degli scavi e monumenti del Regno. Napoli MDCCCLXXXV; *Rediscovering Pompeii.* Kiállítási katalógus. Roma 1992. Bey „L'ERMA” di Bretschneider; *Pompeji entdecken. Besichtigungsrundgänge anlässlich des 250. Jahrestages seit Beginn der Ausgrabungen.* Herausgegeben von Antonio d'Ambrosio. Milano 1998.

csak a virtuális szellemi közösséget alkotó régiségbúvárok és tudósok körében jelentkezett,<sup>46</sup> hanem a mindennapi élet számos területén is: a pompeji és herkulaneumi falfestmények, mozaikok, használati tárgyak motívumait bemutató metszetgyűjteményekből az aranyművesek, ruha-, és ékszertervezők, kocsi-, és díszítőfestők is merítettek.

Az uralkodói monopóliummal védett ásatások, melyek több-kevesebb rendszerességgel szinte állandóan folytak, az 1806 és 1815 közötti francia megszállás — különösen Caroline Bonaparte-Murat nápolyi királyné uralkodása — idején nagy lendületet vettek. Caroline királyné levelezésben állt Európa számos híres személyiségével, s szorgalmazta az alaprajzi vázlatokkal és illusztrációkkal ellátott részletes vezetők — például Charles Francois Mazois Goró által is gyakran idézett *Les ruines de Pompéi* című munkájának — kiadását.

Pompeji és Herkulaneum neve és jelentősége Magyarországon is ismert volt. Az 1770-es évek elején a *Pressburger Zeitung* melléklapjában az 1763-ban felfedezett pompeji mozaikokról — köztük a négy utcai zenészt ábrázolóról — olvashatunk.<sup>47</sup> A herkulaneumi ásatásokkal foglalkozó 1791-es magyar nyelvű tudósítás szerzője a város ókori történetének ismertetése után leírja a nápolyi Portici múzeum 12 termét, melyekben eredeti funkciójuk szerint csoportosítva helyezték el a leleteket. Megemlíti a spanyol király által alapított akadémiát, melynek a herkulaneumi emlékek lerajzolása és a kötetek publikálása a feladata.<sup>48</sup> Az ásatásokról, az előkerült nevezetesebb leletekről, tudományos feldolgozásokról, a Portici múzeum fejlesztéséről, a királyi akadémiai intézetekről, stb. a hazai hírközlő újságok az 1780-as évek óta gyakran beszámoltak.<sup>49</sup> A hazai könyvkereskedőknél — mint hirdetéseikből kiderül — Pompeji és Herkulaneum emlékeit bemutató, rézmetszetekkel illusztrált díszes albumokat, könyveket lehetett vásárolni.<sup>50</sup>

A 19. század elején nyomtatásban megjelent néhány nápolyi útleírás részlete is. Ezek többségét olyan katonatisztek írták, akik — Goróhoz hasonlóan — Itáliában szolgáltak. Báró Lakos János 1823-ban a *Hébe* című irodalmi almanachban megjelentetett „Nápolyi levelei”-ben ismerteti a múzeumot: „Ebben a’ tündér palotában találad azt a’ gazdag gyűjteményt, a’ mellyel a’ két Siciliák Országá, antik kő és réz szobrokban, régi és újabb könyvekben és kéziratokban dicsekszik. Itt vannak szép rendben mind azon kincsei a’ régiségnek, mellyeket

<sup>46</sup> A legkorábbiak közülük: *Charles-Nicolas Cochin*: *Lettre sur les peintures d’Herculanum, aujourd’hui Portici*. Paris 1751.; *Observations sur les antiquités d’Herculanum avec quelques réflexions sur la peinture et la sculpture des anciens...* Paris 1754.; *Anne Claude Philippe Caylus*: *Recueil d’antiquités...* Paris 1752–1767.; *Le antichità di Ercolano*. Napoli 1757–1792.

<sup>47</sup> *Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste* 1. (1771) 395–402., 403–408.)

<sup>48</sup> *Mindenes Gyűjtemény* 3. (1791:5. sz.) 163–68.

<sup>49</sup> *Pressburger Zeitung*. 1787. 59. szám. o.n., 1797. 881–82.; 893–94.; *Bécsi Magyar Mercurius*. 1794. II. 828., 899.; *Bécsi Magyar Hírmondó*. 1802. II. 76.; *Magyar Kurir*. 1807. II. 496–98., 1822. II. 346–48., 353–56., 1829. I. 197.; *Hazai és Külföldi Tudósítások*. 1811. I. 357., 1816. I. 221.; *Tudományos Gyűjtemény* 2. (1818:2) 133., (1818:7) 131., (1821:1) 48.; *Hasznos Mulatságok* 1. (1817:1) 244–46., (1820:1) 269., (1821:1) 166., (1824:2) 335., (1826:2) 6. *Gemeinnützige Blätter* 15. (1825:2) 487–88., (1826:2) 802–803. stb.

<sup>50</sup> *Magyar Kurir*. 1795. Toldalék 1–16.; *Pressburger Zeitung*. 1800. 217., 1800. 365. számozás helytelenül 341., 1803. 239.; *Ofner und Pester Zeitung*. 1804. 386–87.; 1807. 398–399., 423. stb.

Herculaneum, Pompéji, Stabia, Paestum 's a' t. gyomrai közel két ezer évtől zártak: itt találod az akkori élteknek eleven nyomát..."<sup>51</sup> A Felső-Magyarországi Minerva 1828-ban „Újfalvy Sámuel, B. Frimont Huszár-Ezerebeli Fő-Hadnagy” szicíliai leveleit közli. Újfalvynak az antik emlékek iránti érdeklődését jelzi, hogy számos sírkövet, szarkofág-ábrázolást, templomromot ír le, s röviden beszámol a meglátogatott múzeumok anyagáról is. A syracusai múzeumban található „aszszonyi fejetlen (Torso)”-nak, egy „ingerlő szép farú Venusnak mássát” — írja — „Nápolyban a' Királyi Múzeumban láttam.”<sup>52</sup>

Goró Lajos 1825-ben Bécsben megjelent „Wanderungen durch Pompeji” című munkáját<sup>53</sup> legmagasabb hivatali főnökének, János királyi főhercegnek ajánlotta. A szolgálati ideje alatt bejárt Campania-ban — írja könyve bevezetőjében — legmélyebb benyomást Pompeji romjai tették rá, mivel ezek nem csupán a tudós archeológusok számára hordoznak jelentést, hanem egy 1700 évvel ezelőtti város mindennapjait, szokásait, berendezkedését keltik életre. Goró a korábbi szakirodalom ismertetése, az emlékekkel foglalkozó jelentősebb tudósok felsorolása és Campania történetének bemutatása után Pompeji fekvését és történetét ismerteti. Kitér az őslakosok eredetére vonatkozó ókori nézetekre, s megemlíti azokat a bizonyítékokat is, melyek szerint Pompeji és Herkulaneum végleges elnéptelenedése nem a 79. évi vulkánkitöréskor, hanem később következett be. Ismerteti a romvárosok felfedezésének történetét 1592-től kezdve, amikor a neves római építész, Domenico Fontana csatornaásás közben épületmaradványokra, oszlopokra, feliratokra bukkant – hangsúlyozva ugyanakkor, hogy a feltáró munkálatok csak 150 évvel később indultak meg.

A történeti bevezetés után a romvárosban feltárt épületek szisztematikus bemutatása következik. Az első fejezetben Goró az emlékanyag tematikus rendszerezése után — röviden ír az ókori utcák és síremlékek legfontosabb sajátosságairól — egyenként ismerteti (felirataikkal, irodalmi említéseikkel együtt) azokat a fennmaradt síremlékeket, melyek a Via dei Sepolchri-n (Sírok utcája) találhatóak. A második fejezetben az utcákat és lakóházakat mutatja be, alfejezetekben térve ki az előkerült feliratokra, az építés módjára, a mozaikpadlókra és a falfestményekre. Utóbbiak közül a legnevezetesebbeket egyenként ismerteti. A pompeji mozaikokkal foglalkozó részben analógiaként megemlíti az erdélyi Várhelyen (az ókori Sarmizegetusa környékén) 1823-ban előkerült, a trójai háborúból vett jeleneteket (Priamos kéri Achillestől Hektor holttestét; Párizs ítélete)

<sup>51</sup> Hébe. 1823. 89–112. Lakos útleírásának többi része a Vándor szün-órái. II. Nápolyi levelek. Pesten 1839. című kiadványban látott napvilágot. Lakos beszámolóját az 1822-es Vezúv-kitörésről l.: Társalkodó 2. (1833:1) 329–331., 333–335.

<sup>52</sup> Felső Magyarországi Minerva 4. (1828:2) 1699–1717. A 19. századi Itália-utazásokhoz vö.: *Attilio Brilli*: Reisen in Italien. Die Kulturgeschichte der klassischen Italienreise vom 16. bis 19. Jahrhundert. Köln 1989.; *Christiane Zintzen*: Literatur und Archäologie im 19. Jahrhundert. (Einige Aspekte öffentlicher Wirkungsweisen und literarischer Prozessierungen altertumswissenschaftlicher Forschungen und archäologischer Funde, dargestellt am Paradigma 'Pompeji'.) Wien 1992. Diplomarbeit.

<sup>53</sup> *Wanderungen durch Pompeii von Ludwig Goro von Agyagfalva*, Hauptmann im K. K. Österreichischen Génie Corps, Ritter des königlich-sizilianischen militärischen St. Georg-Ordens der Wiedervereinigung. Wien 1825. bei Mörschner und Jasper.

ábrázoló antik mozaikpadlót,<sup>54</sup> melynek felfedezéséről az 1821-től Nápolyban tartózkodó Goró feltehetően a hazai sajtóból értesült.<sup>55</sup>

Pompeji egykori lakóházait Goró topografikus rendben ismerteti. Megemlíti felfedezésük idejét, leírja elrendezésüket, említést tesz felirataikról, díszítéseikről. Az utolsó fejezetben a nyilvános tereket és a középületeket mutatja be – itt is kitérve az egyes épületekkel foglalkozó korábbi említésekre, meghatározási kísérletekre. Az épülettípusokról — templomok, bírósági épületek, színházak — rövid általános ismertetést ad, majd egyenként, részletesen bemutatja a fennmaradt emlékeket. A harmadik fejezet végén a városfalakat és a városkapukat írja le. A könyvben található bőséges jegyzetapparátus tanúsága szerint Goró átfogó ismeretekkel rendelkezett a Pompeji történetével és régészeti leleteivel foglalkozó ókori és modern irodalom terén.

Goró Lajos invenciója, illetve a helyszínen felvett rajzai után készült a „Wanderungen durch Pompeji” illusztrációinak — elsősorban a műszaki rajztudást igénylő épület-alaprajzoknak és építészeti részletrajzoknak (oszlopfejezetek, ornamentika) — egy része.<sup>56</sup> Ehhez hasonló lehetett az a korábban említett rajz is, melyet Goró Diocletianus spalatói palotájának újonnan feltárt részeiről készített, s melyet Ferenc császár 1818. évi látogatásakor az uralkodónak nyújtott át.<sup>57</sup>

Goró könyvét a hazai sajtó a megjelenés előtt és után is az európai műveltséghez, tudományossághoz való felzárkózás követendő példajaként üdvözölte. 1824-ben a készülő Pompeji-könyv említésével,<sup>58</sup> 1825-ben a megjelent munka ismertetésével találkozunk. Mörschner és Jasper bécsi könyvkereskedők jelentik, hogy a 22 szép kő- és rézmetszettel, illetve vignette-ekkel díszített, Pompejiről szóló archeológiai, történelmi és építészeti leírást bécsi és németországi könyvkereskedésekben lehet megvásárolni. „Mivel a' Német Literatura tágas mezején” — írják — „még illy tárgyú munka nem jelent meg, 's a' külföldi Íróknak ezen tárgyról írt, a' mint tudva vagyon ritka, 's nagy költséggel járó munkájikkban a'...kiadásokról 1817-től fogva semmi emlékezet nem tétetik...”, remélik, hogy Goró könyve kedvező fogadtatásra talál.<sup>59</sup> Néhány hónappal később Fejér György

<sup>54</sup> *Goró L.*: Wanderungen i.m. 66. Bár az illusztrációkat felsoroló listában nem szerepelnek a várhelyi mozaikot ábrázoló képek, a könyvnek az MTA Könyvtárában található példányát a listában felsorolt 20 metszet helyett 22 díszíti. A többi illusztrációtól formában és méretben eltérő, Carl Bschor által készített litográfiák a várhelyi mozaikokat mutatják be.

<sup>55</sup> *Magyar Kurir*. 1823. II. 224.; *Tudományos Gyűjtemény* 8. (1824:10) 29–40.; *Felső Magyarországi Minerva* 1. (1825) 431–434, 473–474. Önálló kiadványt jelentetett meg 1825-ben a várhelyi leletről a szász Bedeus József. *Freiherr Joseph Bedeus v. Scharberg*: Abbildung von zwei alten Mozaiken, welche im Jahre 1823 zu Várhely, im Hunyader Comitate entdeckt worden. Hermannstadt und Kronstadt 1825.

<sup>56</sup> A címlapkép jelzése: „Goro inv.”, az V, VI., VII., VIII., IX., XIV., XVI., XIX. és XX. tábláé pedig: „Goro del.”

<sup>57</sup> *Magyar Kurir*. 1818. XLVII. sz. június 19-én. 399–400.

<sup>58</sup> *Kedveskedő*. 1824. Harmadik kötet. 41–43.

<sup>59</sup> *Tudományos Gyűjtemény* 9. (1825:3) 121–23. Valójában jelentek már meg korábban német nyelvű könyvek Pompejiről, ezek szerzői azonban Gorótól eltérően nem személyes tapasztalatok, hanem másodlagos források alapján számoltak be az ásatásokról és a feltárt leletekről. Vö.: *Das gleichsam auflebende Pompeji, oder Versuch einer Geschichte dieser Stadt, worinnen ihr Ursprung, ihre Begebenheiten, ihr ungewöhnlicher Untergang, die wiederholten Nachsuchungen, und die wirklich*

— részletes ismertetést ígérve — közli, hogy a magyar tudós munkája már itthon, például a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségében is megvásárolható.<sup>60</sup> A Magyar Kurir recenzense kiemeli, hogy Goró adatait nem másodlagos forrásokból, hanem saját kutatásaiból merítette. A könyv beosztásának és az illusztrációknak ismertetése után a szerzőt a magyar nyelvű változat elkészítésére buzdítja.<sup>61</sup>

1826-ban Kazinczy Ferenc, aki — mint levelezéséből kiderül — Goró irodalmi tevékenységét 1810 óta (feltehetően az asperni csata emlékére írt költeménye megjelenése óta) figyelemmel kísérte, s aki 1824-ben személyesen is megismerkedett vele,<sup>62</sup> kimerítő ismertetést jelentetett meg a „megbecsülhetetlen Munkáról”.<sup>63</sup> Horváth Elek Pompeji és Herculánium című 1832-es írásában is hivatkozik a „hazánkfia Agyagfalvi Goró Lajos” könyvében megjelent illusztrációkra, s sajnálkozva jegyzi meg: „Kár, hogy e’ tudós világot érdeklő jeles mű’ magyar születésű kiadója nem nemzeti nyelvét választá annak kiadására ’s honfiainak dicsőségére!”<sup>64</sup>

Goró könyve külföldön is visszhangot keltett. Hormayr Archiv-ja már 1824 végén bemutatja a Goróról közölt életrajzban — s igen dicsérően — a művet.<sup>65</sup> A Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode című folyóiratban egy B. D. monogramú szerző,<sup>66</sup> a lipcsei Amalthea-ban pedig egy B. betűjelű recenzens, feltehetően a folyóirat szerkesztője, Carl August Böttiger ismertette Goró könyvét.<sup>67</sup> Az Amalthea recenzense említést tesz Goró és Steinbüchel közös dalmáciai régészeti kutatómunkájáról, a vizsgálódás dátumát azonban ő is — bizonyára Hormayr Archiv-jának említett cikke nyomán — 1817-re teszi. A recenzens figyelemmel kísérte Goró nápolyi tudósításait is, egy korábbi helyen hivatkozik ugyanis az Archiv-ban megjelent két írására. Az itáliai régiséghamisítókka foglalkozó cikkének (1824. 82. sz.) említése<sup>68</sup> mellett egy ókori pompeji falfelirattal kapcsolatban Gorónak az Archiv 1825. 1. számában megjelent nápolyi tudósítását, illetve könyvének egy ábráját hozza példaként.<sup>69</sup>

---

da ausgegrabenen Kunstwerke und Denkmäler beschrieben werden von *Georg Heinrich Martini*, der Schule zu St. Nicolai Rector. Leipzig 1779.; *Johann Heinrich Keerl*: Ueber die Ruinen Herculaniums und Pompeji. Nebst einer Kurzen Beschreibung von den Schauspielen der alten Römer und Griechen. Mit Kupfern. Gotha 1791.

<sup>60</sup> Tudományos Gyűjtemény 9. (1825:6) 127.

<sup>61</sup> Magyar Kurir. 1825. II. 366–68.

<sup>62</sup> *Váczy J.*: Kazinczy i.m. 1898. VIII. 93., 1909. XIX. 161., 1910. XX. 68., 134., 152., 189., 1927. XXII. 409.

<sup>63</sup> Felső-Magyarországi Minerva. 1826. 4. negyed. 977–983.

<sup>64</sup> Társalkodó. 1832. 355.

<sup>65</sup> Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst 2. (1824) No. 149–150. 811–812. A könyv címlapján a megjelenés éveként — mint láttuk — 1825 van feltüntetve.

<sup>66</sup> Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode. 1825. Zweites Quartel. No. 44. 12. April. 366–367.

<sup>67</sup> Amalthea oder Museum der Kunstmythologie und bildlichen Alterthumskunde. Dritter Band. Leipzig 1825. 350–366.

<sup>68</sup> Amalthea oder Museum der Kunstmythologie und bildlichen Alterthumskunde. Dritter Band. Leipzig. 1825. 333.

<sup>69</sup> Amalthea oder Museum der Kunstmythologie und bildlichen Alterthumskunde. Dritter Band. Leipzig 1825. 341–342.

Goró könyvét ismertette Adolf Bäuerle Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunst, Literatur und des geselligen Lebens című bécsi folyóirata<sup>70</sup> és a Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung is.<sup>71</sup>

Eduard Gerhard (1795–1867),<sup>72</sup> az 1822-től hosszú ideig Rómában élő német ókorkutató-régész, a későbbi Német Régészeti Intézet egyik alapító tagja, a német Morgenblatt irodalmi-művészeti melléklapjában, a Kunstblatt-ban ismertette Goró könyvét. A szigorú bírálatban körvonalazódik a bennfentes tudós<sup>73</sup> és a számára dilettáns mérnök-katona közötti szemléleti ellentét: Gerhard Goró könyvét nagyrészt korábbi munkákból összeollózott Pompeji „emlékkönyvnek” tartja.<sup>74</sup> Rövid említést találunk a könyvről a Goróval jó barátságban lévő nápolyi Carl Bonucci<sup>75</sup> és az angol William Gell<sup>76</sup> Pompejiről írt munkájában.

A hazai sajtó egyfajta nemzeti büszkeséggel<sup>77</sup> kísérte figyelemmel azokat a fejedelmi megtiszteltetéseket, külföldi kitüntetéseket, akadémiai tagságokat is, melyeket Goró tudományos tevékenységéért kapott.<sup>78</sup> A Magyar Kurir tudósítója a Pompeji-könyv ismertetésekor felsorolja azokat a fejedelmeket (Mária Ludovika főhercegnő, Miksa és Lajos bajor királyok, János főherceg) akik — a hozzájuk küldött tiszteletpéldány köszöneteképpen — „egyegy igen szép levelekkel tisztelték-meg a’ Tudós Író’t” – a Mária Ludovika és Miksa király által küldöttek másolatait közölve is. A bajor király „a’ Nápolyi Classikus földön tett tudományos Visgálódásainak megesmerésül” egy arany érdeméremmel is megtisztelte Gorót, az osztrák főhercegnő pedig egy gyémántgyűrűt ajándékozott neki.<sup>79</sup>

„Ó Tsász. Kir. Felsége Tekintetes Vitéz és Tudós Hazánkfiának, Agyagfalvi Goró Lajos Ingenieur-Kapitány Úrnak, ki a’ Herkulanumi Régiségek’ ásásairól írott, ’s némelly Felségektől is szép jutalmakra érdemesített tudós munkája által

<sup>70</sup> Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunst, Literatur und des geselligen Lebens. 1825. Nr. 41. 167–168.

<sup>71</sup> Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung. 1825. Nr. 98. Mai, 298–301.

<sup>72</sup> Neue Deutsche Biographie. I–XXII. Berlin 1964. VI. 276–277.

<sup>73</sup> Legismertebb munkája az Etruskische Spiegel. I–V. Berlin (G. Reimer) 1843–1897. című monumentális korpusz. Az 1830-as években külföldi útjain Pulszky Ferenc többször találkozott Gerharrddal. vö.: Pulszky F.: Életem i.m. I. 87., 88., 121., II. 31.

<sup>74</sup> Kunstblatt. 1825. 17. Oktober, Nr. 83. 330–332.

<sup>75</sup> Pompei Descritta da Carlo Bonucci. Seconda Edizione. Napoli 1826. 13. Carlo Bonucci Antonio Bonuccinak, a pompeji ásások mérnök-igazgatójának (Insegnere Direttore di Reali scavi di Pompei) a rokona volt.

<sup>76</sup> William Gell: Pompeiana: the topography, edifices and ornaments of Pompeii...London 1832. 6. Itáliai útja során a fiatal Pulszky Ferenc a Nápolyban élő Gell-t is meglátogatta. Pulszky F.: Életem i.m. I. 90.

<sup>77</sup> „Nem ditsősségére szolgál-é nemzetünknek, hogy Magyar Katona az, a’ ki illy könyvet adott az Olvasó Világ’ kezébe? Az e-félékből fogják lassanként az idegen nemzetek tudományos érdemeit esmerni a’ Magyaroknak.” Magyar Kurir. 1825. II. 368.

<sup>78</sup> Goró a szicíliai újraegyesítés Szent György katonai rendjének (Real Ordine Militare di S. Giorgio delle Riunione) már 1822-ben tagja volt, a rendbe való felvételébe tehát régészeti kutatásai még nem játszhattak szerepet. „A tűzokádóhegy Vezuvius...1822 Octoberben történt kirontásának körülállásos igaz leírása, Titt. Góro Lajos Úr Cs. Kir. Ingenieur Kapitány és a’ Sz. György Rendének Keresztes Vitézze által” Magyar Kurir. 1822. II. 346–348., 353–356.

<sup>79</sup> Magyar Kurir. 1825. II. 367–368.

nevét egész Európában híressé tette, kegyelmesen megengedni méltóztatott, hogy elvállalhassa azon Diplomákat, melyeket neki, mint tagjoknak a' Nápolyi Bourbon-Herkulanumi Akadémia, és a' Római Archeológiai Társaság küldött.”<sup>80</sup> – olvashatjuk néhány évvel később ismét a hazai sajtóban. A megtiszteltetésről a Tudományos Gyűjtemény is beszámol: „Tekintetes Vitézlő Agyagfalvai Goró Lajos Úr, Cs. K. Kapitány a' Genie-testnél, a' Siciliai Szent György-katonai rend' Lovaga, „Wanderungen durch Pompeji” című jeles munkájáról a' külföldön is dicsérettel ismeretes tudós, a' Nápolyi Bourbon-Herkulanumi Akadémia 's a' Római Archaeológiai Társaság' tagává választatván...” Goró Lajos — írja a tudósító — más kitüntetettekkel együtt „...ezen megtiszteltetésekről szóló Pecsétes levelek' (Diploma) elfogadtatásokra, a' Cs. K. Felsőgtől engedelmet” nyert.<sup>81</sup>

### 3. Goró Lajos erdélyi hadmérnöki tevékenysége – a kolozsvári Szent György laktanya tervezése.

Goró Lajos 1827 áprilisában, az osztrák csapatok távozásakor hagyta el Nápolyt. Bécsbe, majd 1829 januárjában a János főherceg által vezetett General Genie Direction [Mérnökari főigazgatója] erdélyi területi katonai erősítési igazgatóságának (Fortifications-Districts Direktion) helyi vezetőjeként (Local-Director) Carlsburgba, azaz Gyulafehérvárra került.<sup>82</sup>

Ebben a beosztásban tevékenyen részt vett a kolozsvári Szent György laktanya helyének kijelölésével és terveinek elkészítésével kapcsolatos munkálatokban.<sup>83</sup> A kolozsvári laktanya építésének gondolata — a magánházakhoz beszállásolt katonák és a lakosság közötti konfliktusok miatt — már a 18. század végén felmerült.<sup>84</sup> A részben a pénzhiány okozta hosszas huzavona után az építés ügye 1822-től újra napirendre került, de még az 1827-es királyi rendelet is csak a pénzalap összegyűjtésére vonatkozott. 1832-ben a király megadta az engedélyt a városfalak egy részének lebontására, hogy kőanyaghoz jussanak, s parancsot adott az építkezés megkezdésére. Mivel a már 1793 óta szóban forgó Trencsén-vár nevű terület mellett a kaszárnya helyeként újabb városi területek neve is felmerült, a város kérésére a királyi kormányshoz 1833 márciusában

<sup>80</sup> Hazai és Külföldi Tudósítások. 1828. I. 249. 32. szám. vö.: Memorie della Regale Accademia Ercolanense di Archeologia. Volume II. Napoli 1833.: „Catalogo de'socj della Regale Accademia Ercolanese di archeologia.” (VIII–XV.) „Cav. capitano Goro.” (XIV.)

<sup>81</sup> Tudományos Gyűjtemény 12. (1828:4) 120.

<sup>82</sup> Itteni tevékenységének nyomait őrzik azok a bécsi Kriegsarchiv Kartensammlungjában őrzött (vagy már csak az iktatókönyvekben szereplő) térképek, alaprajzok, melyeken Goró aláírása olvasható. GPA Inland C VI. d.) Klausenburg Nr. 10. v. Goro Hpm Carlsburg von 20ten September 1832 im Genie Corps; Übersichtsplan sämtlichen Kasematten in der Festung Karlsburg. Massstab 1/1728. v. Goro Hptm Genie K. 1834. Festungen Galizia, Bukovina, Siebenbürgen, 11/3, Enveloppe: C/1, Archiv Nr. 81. stb.

<sup>83</sup> A Hunyadi téren álló laktanya jelenleg is eredeti funkciójában működik. Vö.: *Gaal György – Vincze Zoltán*: Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz. Kolozsvár 1992. „Az első jelentősebb épület a tér délkeleti sarkában felhúzott Szent György laktanya volt, 1834–1836 között – talán Goró Lajos mérnökari százados tervei szerint...” 104.

<sup>84</sup> Vö.: *Jakab Elek*: Kolozsvár története. I–III. Bp. 1888. III. 627–651. A tervezésre és az építkezésre vonatkozó iratanyag: MOL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. Gubernium Transylvanicum Levéltára. Gubernium Transylvanicum (in politicis) Ügyiratok: F 46.

bizottságot rendelt ki a végleges hely kijelölésére. A kormányiszéki tanácsos elnöke alatt működő bizottságnak Kolozsvár fő és királybírái, illetve az országos építészeti igazgató mellett katonai biztosként Goró Lajos is tagja volt.<sup>85</sup>

Goró — mint az ülésekről 1833 áprilisában készült jegyzőkönyv<sup>86</sup> mutatja — aktívan részt vett a bizottság munkájában: „Katonai részről kirendelt Biztos Ingenieur Kapitány Goro Lajos bé adgya az Actákból, az épület és Situationis Planum által nézéséből, úgy az helyeknek személyes meg szemléléséből szerzett ismereteire alapított, írásban előre elkészített és eredetikeppen is ide mellékelt” javaslatát. A bizottság „a fennebb nevezett Katonai Biztos Úr javallatjának nyomás megfontolása után meg állított okokból, el fogadhatónak és helyben hagyhatónak találta” a javaslatot, hogy a laktanya a Trencsén-vár helyett az azzal szemben lévő három kert helyén épüljön fel. Goró a jegyzőkönyvhöz mellékelt öt oldalas „Javallatában” az újonnan felmerült terület előnyeinek felsorolásánál a csatornázási és a helykihasználási kérdések mellett a kaszárnya szebb („mert úgy a fő Tractus frontispiciuma /:Haupt Facade:/ ezen város napkeleti képével éppen szemben álván, ennek 's a közönségnek díszére lesz”) és egészségesebb („mert az A helyen a fő Tractus, mellyben a Tisztek lakásai vagynak projectálva, napnyugotra, a piacra néz ki, és asztat egész délután a nap süti...”) fekvését is hangsúlyozza.

A városi bizottság tehát elfogadta az új helyre vonatkozó, Goró által részletesen kifejtett érveket, a király azonban ragaszkodott az eredeti helyhez, s az új tervek időhúzásnak ítélte. Miután a város három elutasítás után már negyedszer kérte az új hely engedélyezését a királytól, a főszámvevőség is — hivatkozva a Goró-féle „Javallat” érveire — azzal a kéréssel fordult az uralkodóhoz, hogy fontolja meg a városi tanács javaslatát. A király végül — részben a Kolozsvárra látogató királyi biztos, Wlasits Ferenc ösztönzésére, aki helytállónk találta a Goró-féle bizottság érveit — beleegyezett a helyváltoztatásba. 1834 első felében megkötötték a munkaszerződéseket, Goróval pedig elkészítették a tervmódosítást és a költségvetést. Az új terv szerint az épület egy helyett két emeletes lett, az alsó szint boltíves, a felsők síkmennyezetes lefedést kaptak. A belső terek elrendezésének módosításával a korábban külön épületbe tervezett kocsiszín és raktár a főépületbe került, jelentősen csökkentve az építkezés telekigényét és költségeit. Az erdélyi középítkezések (köztük a kaszárnyák) ügyeit irányító Építészeti Igazgatóság iratanyagában fennmaradtak Gorónak a kolozsvári kaszárnyára vonatkozó, 1834 májusi keltezésű, az építészeti elemekre (például a rizalitra) vonatkozó változtatásokat tételesen felsoroló elaborátumai, költségvetései, a tervrajzok azonban ma már nem találhatóak az ügyiratok mellett.<sup>87</sup> A kaszárnya alapkövét 1834-ben tették le, az építkezést 1838 körül fejezték be.

1835-ben Gorót őrnaggyá (Major) léptették elő.<sup>88</sup> 1836-tól Nagyszeben, illetve Temesváron a hadmérnökség kerületi igazgatójaként (Fortifications-Dist-

<sup>85</sup> MOL Mikrofilmtár: 44251-es tekercsen: 3030/833, előzmény: 2248/833.

<sup>86</sup> MOL Mikrofilmtár: 44255-ös tekercsen: 3938/833.

<sup>87</sup> MOL F 147 (Directio Aedilis): 185/834.

<sup>88</sup> Haus- Hof- und Staatsarchív, Kriegsarchív, Bécs, General Genie Direction (továbbiakban: GGD) (Protokoll): 1835 (No. 242, 306.)



riets Direktor) szolgált. Goró területi igazgatóként gyakran küldött jelentéseket János főhercegnek, a General Genie Direction vezetőjének.<sup>89</sup> Egyik leveléhez mellékelte, „Bemerkungen. In historischen und militairischen Hinsicht, der Bergschloss und die Gegend von Déva betreffend,” című, a dévai várral<sup>90</sup> foglalkozó 15 oldalas kéziratának első, történeti része Gorónak a hazai történelem iránti érdeklődését jelzi.<sup>91</sup>

Goró dolgozatában kitér Déva nevének dáciai eredetére, majd ismerteti antik (Decebal korához kapcsolt) és középkori történetét. A vár ókori históriájáról írva hivatkozik az antik pénzekből nyerhető információkra, s megemlíti Sarmizegetusát, Dácia egykori fővárosát is. Említést tesz a témával foglalkozó fontosabb hazai és külföldi munkákról.<sup>92</sup> Ír a hegyi-kastély átalakításairól, s kronológiai sorrendben ismerteti a hozzá kapcsolódó fontosabb eseményeket. Az 1581-es év eseményeinél közli az 1829-es átépítésnél talált felirat szövegét: „Franciscus Gézdi de aedem Gézd 1582. Quae tempora destruxerunt, Transylvaniae Generalis solertia restauravit”, s kitér az 1717-ben „Gouverneur und Commandent General Steinville” által végzett átalakításokra is, feljegyezve az ennek emlékét megőrzítő tábla feliratát.<sup>93</sup> Megemlíti az 1829-ben Ferenc császár parancsára megkezdett restaurálási munkálatokat. A dolgozat 6. oldalától a várat katonai — támadási és védekezési — szempontból vizsgálja.

Goró később is figyelmet szentelt a dévai várnak. „A hagyomány” — írta alig tíz évvel Goró halála után Kőváry László — „Decebal, dák királyt tartja építtetőjének. A tán utolsónak nevezhető sáncz-káplárné 1849. tavaszán egy titkos falazatot mutatott kelet felől, azon megjegyzéssel, hogy Decebal Trajanustóli legyőzetése után, midőn e várban is körülvétetnék, e titkos úton akart menekülni. S miután látta, hogy nem sikerül, magát itt meggyilkolta. Ezen hagyomány akkora hitellel bír, hogy azon helyen egy kőszirtbe simított kőtáblát is mutata, mint a melyre mérnök-őrnagy Goró ezen hagyományt akarta volna kőrunkban metszetni, de halála meggátolá.”<sup>94</sup> Goró tervét — Kőváry nyomán — a dévai vár ókori eredetének nézetét egyértelműen elutasító későbbi kutató is említi: „...ezen merész műnek Traján Erdélybe való behatása előtti keletkezése és a mondabeli körülmény, hogy a Dákoknak Traján által meggyőzött utolsó uralkodója nem csak itt végzé ki magát, hanem sírját is itt találta, — oly körülmény, mely a históriai kritika alól kivonja magát — részben annyira megdönt-hetetlen igazságnak tartatott, hogy Agyagfalvi Goro Lajos hadmérnöki őrnagy, ki „Pompéji utazásai”... által az archaeologiai tudományok barátjának ismertett, egy márvány táblát tétetett bé Déva vára egyik falába, hogy egy megfelelő

<sup>89</sup> Haus- Hof- und Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Bécs, GGD 1835-242., 1836-518, 1837-13/38., 1837-13/40., 1837-13/47., 1837-13/50., 1837-13/58., 1837-13/79., 1837-13/91., 1837-13/101., 1837-13/107.

<sup>90</sup> *Csorba Csaba*: Regélő váraink. Bp. 1997. 57-61. Goró — mint láttuk — Déván született.

<sup>91</sup> Haus- Hof- und Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Bécs, GGD 1835-1185 (Carlsburg am 18ten October 1835.)

<sup>92</sup> *Benkő József*: Transsilvania sive Magna Transsilvaniae... Vindobonae 1778; *Husztli András*: Ó és új Dácia. Bécs 1791; *Bethlen Farkas*: Historia de rebus Transylvanicis. I-VI. Cibinii 1782-1793.; *Joseph Hammer-Purgstall*: Geschichte des osmanischen Reiches. I-X. Pest 1827-1835.

<sup>93</sup> „Me adificat Steinville, illis ut porrigat undam sincere qui cupiunt Turcos, arcemque tueri, Fortiter indomitos quoque debellare rebelles.”

<sup>94</sup> *Kőváry László*: Erdély régiségei. Pest 1852. 94.

felírással az imént említett történelmi eseményekre utaljon. A felírás bevésését azonban megakadályozta az őt meglepő halál.”<sup>95</sup>

#### 4. Goró Lajos könyv- és műgyűjteménye

Goró Lajos könyv-, és műgyűjteményét 1842. december 30-án a Kolozsváron tartott erdélyi országgyűlésen, melyen mint királyi hivatalos vett részt — csatlakozva Kemény Józsefnek és Kemény Sámuelnek az erdélyi múzeum létrehozására tett indítványához — a megalakítandó intézmény számára ajánlotta fel.<sup>96</sup> Beszédében tételesen felsorolja gyűjteménye darabjait:

- „1-ször.) Wanderungen durch Pompeji című munkámat 20 metszett rajzzal, in folio pompás példányban; e’ mellett még 350 darab – német, ánglus, magyar, franczia és olasz válogatott könyveket, többnyire az architektúráról, archaeológiáról, mathesisről és szép mesterségekről.
- 2-szor.) A’ halhatatlan Tizian’ híres Danae-jának, vagy aranyesőjének, egy nápolyi igen nevezetes festő által készített másolatát, olajos festékben; mintegy hat láb hosszúságú, öt láb szélességű. – Ennek eredetije Venczében – Palazzo d’ oro-ban van, melyért az ángolok temérdek summat ígértek, de maig sem kaphatták meg.
- 3-szor.) 450 régi római eredeti pénzgyűjteményemet.
- 4-szer.) Egy — mintegy 40 darab császári aranyot nyomó — tiszta aranymonetát; melynek egyik oldalán a’ muzsák’ pantheona, ezen körírással: Ingenio et Industriae; a’ másik oldalán Max, báváriai király’ képe remekül van kiállólág jelelve, és a’ melylyel még 1825-ben méltóztatott ezen koronás fő engemet, egy hozzám intézett; tulajdon, ’s eredetileg most átadandó levele mellett, kegyelmesen megajándékozni.

Mindezen csekély ajándékokat, oly móddal vagyok bátor ajánlani, hogy az említett kép és könyvek, halálom után adassanak által; a’ régi pénzgyűjteményem és aranymonetám, Pompeji munkámmal együtt akkor, midőn a’ T.T. KK. és RR. parancsolni fogják.”

Az országgyűlésen Goró ajánlatát „mint tulajdon érdemeivel ’s iparával szerzeteken alapultat, ’s így annál becsesebbet...illő méltánylással fogadván, köszönet’ szavazása mellett ezennel meghatározták, hogy neve iktatassék bé a’ többi alapító atyánkfiai iránt alkotandó törvényjovallatba.”<sup>97</sup>

Az ajándékozásról — s ennek kapcsán Goró tudományos tevékenységéről — az erdélyi újságok is beszámoltak. Az ajándékok közt szereplő Wanderungen durch Pompeji című könyvről például — olvashatjuk — „elég legyen azt megemlíteni, hogy drezdai híres archaeologus Böttiger „Amalthea” című művészeti folyóiratában azzal dicsérte-meg a’ szerzőt, hogy egy erdélyi magyaré lett az

<sup>95</sup> Schmidt Vilmos: Déva vára Erdélyben. In: Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei. Negyedik kötet. Első füzet. Szerk.: Brassai Sámuel. Kolozsvártt 1867. 94.

<sup>96</sup> Az erdélyi nagyfejedelemiség’ ’s hozzá visszakapcsolt Részek három Nemes Nemzeteiből álló Rendeinek Kolozsvár Szabad Királyi Várossában 1841ik Év November 15ik napján kezdődött Ország Gyűlésökről készített Jegyzőkönyv. Kolozsvártt 1841. 569–570. „A’ királyi hivatalosok” között: „Goró Ludovicus de Agyagfalva, Supremus Vigiliarum Praefectus.” 9.

<sup>97</sup> Az erdélyi nagyfejedelemiség’ i.m. 570.

érdem, a' régi kor ez érdekes maradványait a' tudós világ előtt úgy felvilágosítani, mi által azok magok valódi fényökben jelenjenek meg."<sup>98</sup>

1843. július 1-én Goró nyugdíjba ment.<sup>99</sup> Néhány hónappal később ismét találkozunk nevével az erdélyi újságokban, ezúttal azonban a halálozási rovatban: „N. Szeben nov. 15. Nyugalm. tábornárnöki alezredes agyagfalvi Goro Lajos, a' siciliai szt. György új egyesülési katonai rend vitéze, a' nápolyi bourbon herculanumi, 's a' római archeológiai társaságok tagja, folyó hó 14-re viradólág élte 57-ik, katonai szolgálatja 38ik évében, érvér-daganat következtében, elhunyt.”<sup>100</sup>

Goró halálával az 1841–43. évi országgyűlésen tett felajánlása, mely szerint műgyűjteményét az erdélyi múzeumra hagyja, érvénybe lépett, a kedvezményezett intézmény azonban még nem jött létre. Az országgyűlésen a Kemény unokatestvérek levelét, melyben gyűjteményeiket az alapítandó országos múzeumra hagyják, 1842. június 20-án olvasták fel. A gróf Mikó Imre által vezetett albizottság kidolgozta a múzeum létrehozására vonatkozó javaslatot, amit az országgyűlés napirendre is tűzött, s 1842. december 21-én tárgyalás alá vett. Ezen azonban kiderült, hogy a szászok nem kívánnak hozzájárulni a költségek előteremtéséhez szükséges országos „rovatalhoz”, s bár az adományok közben szaporodtak — többek között Goró felajánlásával is — az országgyűlést 1843 februárjában úgy zárták be, hogy a múzeum kérdésében nem született döntés.<sup>101</sup>

Goró hagyatéka Nagyszébenből — a főhadparancsnokkságon készített ideiglenes listák kíséretében — kevesebb, mint egy hónappal Goró elhunytá után Kolozsvárra, az erdélyi kormányzásra került. „Néhai Alezredes Goro Lajos Úr által halála esetére az Országosan fel-állítatni intézett Museumnak ajándékozott 385 darab Könyvek Tartományi Kerületi Biztos Mederus Sámuel Ur által a' Tartományi fő Hadi vezérségtől, melynek eddigi felügyelete alatt voltak által vétetvén, és három Ládákba bé-pakolva ide át küldettvén, azok a' ma ide megérkezett posta szekeren Kolozsvárra hozattattak és ideiglenesen az én elnöki Cancellariamba le-tétettek.” — írta 1843. december 13-án Teleki József (1790–1855), Erdély kormányzója.<sup>102</sup> Teleki — aki az önálló erdélyi múzeum létrehozásának ügyét történettudósként, s a magyar tudományos akadémia első elnökeként is szívén viselte — ugyanebben az ügyiratban utasítást adott a könyvek „új tudományos Laistromának” elkészítésére, „melyből minden egyes munkának megkülönböztethető jelei nyilván kitessenek”.

Goró Lajos könyveit tehát — mint Telekinek a Kolozsváron székelő erdélyi országos levéltár igazgatójához, illetve Hunyad megye főbírójához 1844. február 28-i dátummal küldött leveleiből kiderül — a kormányzó elnöki dolgozó-

<sup>98</sup> Múlt és Jelen 3. (1843) január 3. (1. sz.) 4.; január 6. (2. sz.) 5.; Erdélyi Híradó 14. (1843) január 3. (1. sz.) 2.; január 10. (3. sz.) 14–15.

<sup>99</sup> Haus- Hof- und Staatsarchív, Kriegsarchív, Bécs, Pensions-Bücher. Pensions-Protokolle. Oberstleutnante. Band II. S. 83.

<sup>100</sup> Erdélyi Híradó 14. (1843) november 21. (93. sz.) 553.; Múlt és Jelen 3. (1843) november 21. (93. sz.) 368.

<sup>101</sup> Kelemen Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története. In: Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére 1859–1909. Szerk.: Erdélyi Pál. Kolozsvár 1909–1942. 16. Kelemen említé Goró felajánlását is. 18.

<sup>102</sup> MOL, F 37 (Gubernium Transylvanicum, Praesidialia) 1096/P/843.

szobájában helyezték el. Teleki — miután szakszerű, „szakosztály szerint” rendezett lajstromot készítettett róluk — a levéltárba küldette a könyveket, azzal az utasítással, hogy a levéltár igazgatója „azokat további rendelkezésig, míg t.i. ez Országos Museum életbe lépend, minden fenyegető veszélytől gondosan óvni el ne mulassza.”<sup>103</sup>

Goró antik pénzgyűjteményét és a Miksa bajor királytól kapott arany emlékpénzt Teleki 1844 áprilisában a kolozsvári „Tartományi Fiókpénztár Sáfárjának Bors György Úrnak” adta át „oly rendeléssel... hogy ezen pénzeket további rendelkezésig a’ többi letétemények sorába gondosan meg-tartani...el-ne mulassza.”<sup>104</sup> Bors György visszaigazolásához mellékelve lett a „valósággal által is vett régi pénzek Jegyzéke

- 1.) Egy arany érdem pénz, mely 24 3/4 – Császári aranyat nyom.
- 2.) Meg határozott régi romai réz pénzek, melyek a mellékelt Jegyzék szerint mindössze száz kilentz – 109 darab.
- 3.) Határozatlan régi romai réz pénzek mindössze 310 darab.”<sup>105</sup>

Goró egykori könyvtárának rekonstruálását megnehezíti, hogy erre egyelőre csak a meglehetősen hevenyészett, sem teljes címekeket, sem megjelenési adatokat, sem a sorozatok kötettségét nem tartalmazó nagyszebeni lajstrom ad lehetőséget.<sup>106</sup> A Teleki által készítettett szakszerű listának,<sup>107</sup> mely a könyvekkel együtt 1844-ben az erdélyi országos levéltárba került, eddig nem bukkantam nyomára.<sup>108</sup> A nagyszebeni lista szerint Goró könyvtárában 221 német, 8 magyar, 9 angol, 57 olasz és 65 francia nyelvű könyv volt. A lajstrom alapján körvonalazható a könyvgyűjtemény jellege: jelentős arányt képviseltek benne a matematikai, a geográfiai, a hadászati és a történeti munkák, de szépirodalmi és filozófiai könyveket,<sup>109</sup> útleírásokat is találunk. Goró — mint országgyűlési felajánlásában olvashattuk — érdeklődésének megfelelően gyűjtötte az építészettel, archeológiával és képzőművészettel kapcsolatos könyveket is.<sup>110</sup>

<sup>103</sup> MOL, F 37 (Gubernium Transylvanicum, Praesidialia) 235 Pr./844.

<sup>104</sup> MOL, F 37 (Gubernium Transylvanicum, Praesidialia) 480/pr/844.

<sup>105</sup> MOL, F 37 (Gubernium Transylvanicum, Praesidialia) 530/P/844.

<sup>106</sup> Verzeichniss von Oberst Lieutenant v. Goro-schen Bücher (1842. december 7.) (MOL, F 37 (Gubernium Transylvanicum, Praesidialia) 1096/P/843. sz. üggyirat melléklete).

<sup>107</sup> A „könyvek’ számba vétele után, általunk egygyes lapokra írt, és lajstromunk készítésében alapul használt teljes könyvcímekeket és tetszés szerint betűrendszereinti könyvlajstrommal használhatókat egy füzetben alázatosan bémutatni bátorokunk.” – írták a készítőik, Friedrich Gebbell hivataloság és Incze Mihály lajstromozó”. MOL, F 37 (Gubernium Transylvanicum, Praesidialia) 235 Pr./844.

<sup>108</sup> Az Erdélyi Múzeum Egyletnek a kolozsvári Állami Levéltárban található iratanyaga egyelőre nem kutatható.

<sup>109</sup> Ariosto, Alfieri, Rousseau, Moliere, Mme Stael, Montesquieu, Sterne, Fenelon, stb.

<sup>110</sup> Pl. Alterthumskunde; Meyer: Grundriss der römischen Alterthumern; Abate Fortis: Reise in Dalmatien; Handbuch der römischen Alterthümer; Huszti András: Ó és új Dácia, Bécs 1791 (erre Goró — mint láttuk, Benkő József Transylvaniájával együtt, mely szintén szerepelt könyvtárában — a dévai várról írt dolgozatában is hivatkozott); Prospetto di Ercolano e di Pompei; Pompei et Ercolano; Andrea Palladio; Vita del Architetto Luigi Vanvitelli; Carlo Bonucci: Pompeji; Itineraire di Rom; Le Terme dei Romani de Andrea Palladio; Napoli antica et moderna; Pozzouli; Romanelli: Viaggio a Pompei; Viaggio della Sicilia; Viaggio in Sicilia di Federico Münter. I-II. Palermo 1823.; Real Museo Borbonico 4ter, 6ter Heft; Pietro Brandolese: Pitture, sculture, architettura di Padova. Padova 1795; Lettere di Plinia; Architetti antichi e moderni; Francesco Milizia: Dizionario delle belle arti disegno.

Az önálló erdélyi múzeum megalakítására tett 1845-ös és 1847-es országgyűlési kezdeményezéseket az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eltemette. A múzeum ügye 1855-ben, Kemény József halálakor éledt fel újra. Kemény végrendelete szerint gyűjteményeit az erdélyi múzeum megalapításáig leteként a pesti Nemzeti Múzeumnak kell átadni. Mikó Imre — aki attól tartott, hogy ha a hagyaték Pestre kerül, be fog olvadni a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe — sürgetni kezdte az erdélyi múzeum felállítását, ideiglenesen saját villáját ajánlva fel a gyűjtemény számára. Javaslata lelkes visszhangra talált, számos felajánlás érkezett. 1857 májusában Mikó összehívta a tervezett múzeum-egylet első közgyűlését, 1859. november 23-ra pedig — többszöri személyes bécsi közbenjárására — az Erdélyi Múzeum Egylet hivatalos alakuló közgyűlését.<sup>111</sup>

A szervezéssel párhuzamosan Mikóék megkezdték a múzeum javára korábban felajánlott adományok összegyűjtését. Ezek egy része — köztük Goró éremgyűjteménye is — a nagyszebeni „K. K. Landeshaupt Cassa”-nál volt (feltehetően az 1848–49-es szabadságharc óta) letétbe helyezve. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum 1859. évi ügyiratai közt található, „A leendő Erdélyi Múzeum számára ajándékoztattak” című listában más tételekkel együtt a következő sor szerepel:

„Szám	elnöki rendelet	ajándékozók	észrevétel
1	480/844	Goró Lajos régi pénzek, érem sat.	Bedeus József Szebenbe vitette gyűjteménye egy lepecsételt ládába” <sup>112</sup>

A Goró Lajos hagyatékához tartozó, a „cs. k. országos főpénztárba letett ... 6 font 4 lat súlyú bépecsételt csomag...egy arany érdempénzzel és egynéhány római rézpénzzel”<sup>113</sup> — mint az egyesület titkára, Finaly Henrik által aláírt nyugta mutatja — a császári és királyi helytartóság 1859. évi rendelete nyomán az „erdélyi országos múzeum birtokába átbocsátott... múzeumi tárgyak” között 1860 decemberében Kolozsvárra került.<sup>114</sup>

Goró könyvgyűjteménye és Tiziano-másolata az Erdélyi Országos Levéltárból került az Erdélyi Múzeumba. Mike Sándor, a levéltár igazgatója — mint az 1862 novemberében a múzeumegylet közgyűléséhez írt levelében olvashatjuk — már 1859 novemberében bejelentette a múzeum ideiglenes igazgatóságának, hogy a felügyelete alatt lévő, a „Múzeumuknak ajánlott könyvek, képek és ásványok átadására — a’ November 14-én kelt Elnöki rendelet által” fel lett hatalmazva. Mike a könyveket összegyűjtötte és a hivatalos lajstrom mellett betű-

Bassano 1787.; Voyage en Italie; Catalogue du Cabinet des Objecte precieus; Galerie imperiale de Florente; Catalogue des Statues en bronze; Description...de Portici; Antiquités des Environs de Naples; Description de l’Italie. stb.

<sup>111</sup> Kelemen L.: Az Erdélyi i.m. 29–31.

<sup>112</sup> MOL Mikrofilmtár: Erdélyi Nemzeti Múzeum ügyiratok. 791 doboz, 12. tekercs. Az Erdélyi Múzeum Egyletnek a kolozsvári levéltárban található iratanyaga jelenleg — rendezés miatt — nem kutatható. L. korábban a 480/844-es számú ügyiratot.

<sup>113</sup> Goró antik pénzgyűjteménye 1844-ben — mint láttuk — 419 darab római éremből állt.

<sup>114</sup> MOL Mikrofilmtár, 792 doboz, 185/1860. Eln.

rendes mutatókkal látta el. „1860, Május havában a' Goró Lajos mérnök-alezredes könyv adományát, s ezzel együtt ugyanannak a Goró Lajos Úr Tizian után másolt Danae, és a' Maros Vásárhelyi Boér Márton két darab olaj festékű képeket, a' könyvtárnok Úr kezébe” szolgáltatta. Mike említést tesz Goró ásványgyűjteményéről is, melyet más adományokkal együtt szintén a múzeum helyettes igazgatójának adott át. Finály Henrik titkár 1862 decemberében kelt, Mikének címzett válaszlevelében igazolja, hogy a „Méltóságos Úr azokat a múzeumi tárgyakat, a melyek a múzeumegylet megalakulása előtt az erdélyi múzeum számára a Méltóságod keze alatt levő országos levéltárba le voltak téve, már most végképpen átadta a múzeum helyettes igazgatójának, Brassai Sámuel Úrnak”, s az igazgató válaszműve nevében „az említett múzeumi tárgyak gondos megőrzéséért a haza nevében őszinte hazafiúi köszönetet” mond.<sup>115</sup>

Feltehetően a Goró-hagyatékból származó festménymásolat volt kiállítva „67. Tizian után Danaä” címmel 1903-ban az Erdélyi Országos Múzeum képtárának II. termében,<sup>116</sup> az 1913-as katalógusban azonban a festmény már nem szerepel.<sup>117</sup> Az Erdélyi Múzeum egykori festményeit őrző kolozsvári Szépművészeti Múzeumban sem a műalkotást, sem bármilyen rá vonatkozó adatot nem találtam. Nem tudni tehát azt sem, hogy a festménymásolat Tiziano Danae-jának változatai közül melyikről készült.<sup>118</sup>

A kolozsvári Régészeti Múzeum éremgyűjteményének munkatársa szerint Goró egykori pénzgyűjteményéből semmi nem található a múzeum anyagában. A leltárkönyvek átnézésére nem kaptam engedélyt.

Az egykor Goró Lajos hagyatékához tartozó és 1860 körül bizonyosan az Erdélyi Múzeum gyűjteményébe került anyagból egyedül könyvtára nyomaira sikerült rábukkannom. A Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban — ahová 1949-ben az Erdélyi Múzeum Egylet régi könyvtárának nagy része került — Goró Wanderungen-jának két példánya található (134323 és 33319 jelzeten), s szerepel a gyűjteményben Domenico Romanellinek Goró könyvében sokat idézett Viaggio a Pompei a pesto e di ritorno ad Ercolano ... Napoli 1817 című, két kötetes munkája is (38906 jelzeten). Az első kötetben számos német, illetve olasz nyelvű bejegyzés, lapszéli jegyzet található Goró kézírásával, a második kötet címlapján pedig a „Goro Capitano” bejegyzés olvasható.<sup>119</sup>

\*

<sup>115</sup> MOL Mikrofilmtár, 793. doboz (14. tekercs). EME ügyiratok 1861-62: 120/1862.

<sup>116</sup> Útmutató az Erdélyi Országos Múzeum Érem- és Régiségtárában. Összeállította Pósta Béla. Kolozsvár 1903. 57.

<sup>117</sup> Útmutató az Erdélyi Nemzeti Múzeum Képtárában. Művészettörténeti bevezetéssel ellátta Rózsaffy Dezső dr. Összeáll.: Merész Gyula. Kolozsvár 1913.

<sup>118</sup> The Paintings of Titian. Complete edition by Harold E. Wethey. III. The Mythological and Historical Paintings. London 1975. 132.; The National Museum of Capodimonte. Edited by Nicola Spinosa. Napoli 1996. 81.

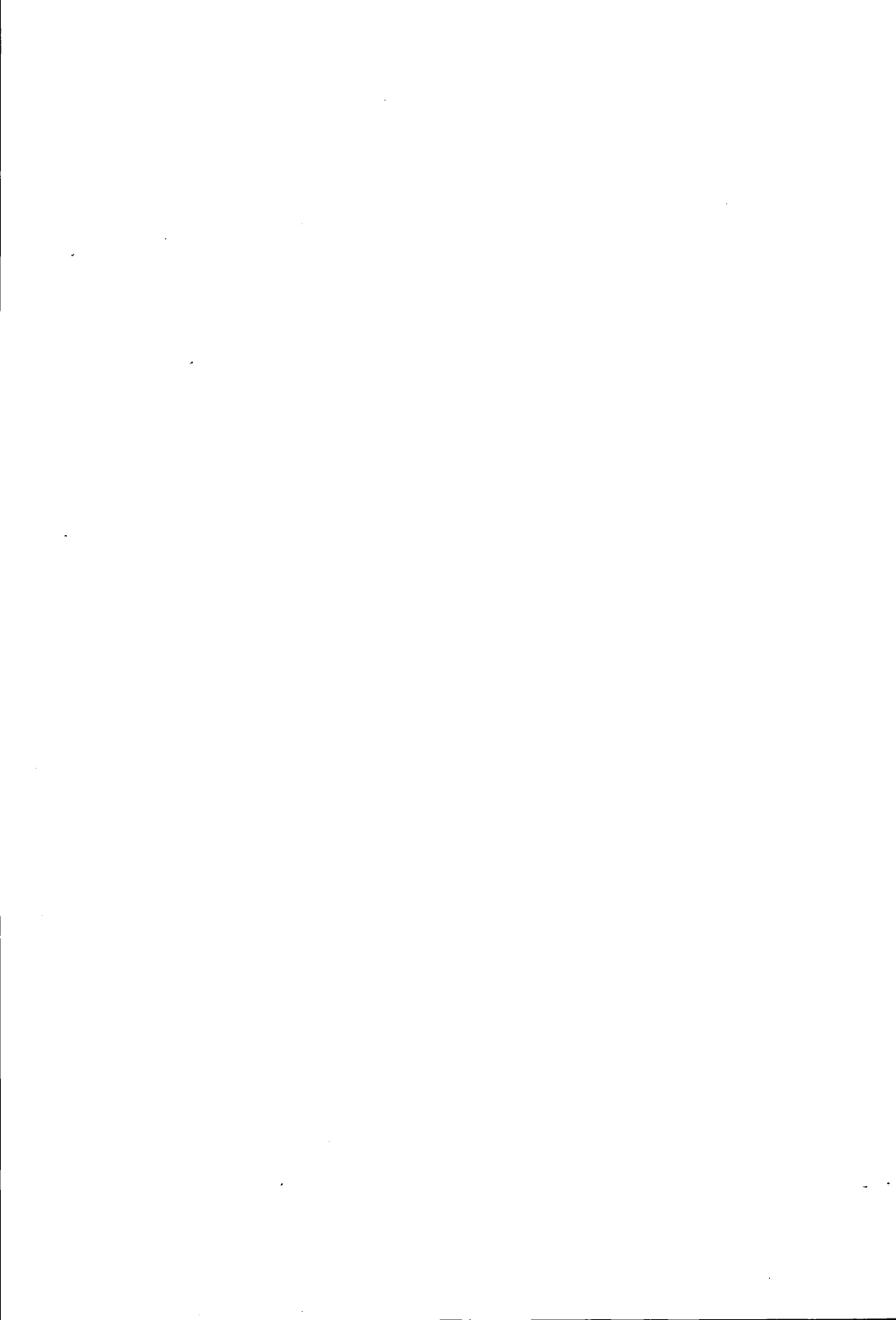
<sup>119</sup> Az adatért Kovács Máriaának, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkatársának tartozom köszönettel.

Goró Lajos életpályája megvilágítja azt a sajátos 19. század eleji európai kulturális közeget, melyben egy erdélyi születésű magyar katona az osztrák hadsereg tisztjeként Dalmáciában és Itáliában végez — a korabeli német, osztrák, magyar és itáliai sajtó által egyaránt figyelemmel kísért — régészeti kutatásokat. Tevékenységének tervbe vett további vizsgálata adatokat szolgáltat az utóbbi időben megélénkülő, a 18–19. századi európai régészeti feltárások — ezen belül a pompeji és herkulaneumi ásatások — történetével foglalkozó nemzetközi és hazai tudománytörténeti kutatásokhoz,<sup>120</sup> s kapcsolódik a 18–19. századi magyarországi antikvitás-recepciót és antikgyűjteményeket vizsgáló újabb hazai törekvésekhez is.<sup>121</sup> Azoknak a kapcsolatoknak az összevetése például, melyek egyrészt a korszak kifinomult ízlésű és biztos ítéletű hazai műértőit, Fejérváry Gábort és Pulszky Ferencet, másrészt Goró Lajost neves külföldi antikvitás-szakértőkhöz (Anton von Steinbüchel, Eduard Gerhard, William Gell) fűzték, fényt vetnek a korabeli tudományos élet eltérő szintjeire, irányaira, kapcsolatrendszerre. A Nápolyba látogató hazai utazók, illetve a szolgálati helyükről útleírást vagy régészeti beszámolót író magyar katonák — köztük Goró — Pompeji-élményeinek összevetése megvilágítja a moralizáló érdekű, a természettudományos, a történeti, az antikváriusi vagy a régészeti érdekű hazai Pompeji-recepciók közti különbségeket és kapcsolódásokat.

---

<sup>120</sup> Parslow, Ch.: i.m.; Mészáros István: Caylus gróf (1692–1765) és az egyiptomi, etruszk, görög, római és gall régiségek gyűjteménye (1752–1766). Bp. 2004. PhD értekezés.

<sup>121</sup> Vö.: Pulszky Ferenc (1814–1879) emlékére. Szerk.: Marosi Ernő et al. Bp. 1997. Ebben különösen Szilágyi János György: „Ismerem helyemet” (A másik Pulszky-életrajz). 24–36. és Szentesi Edit: Josef Daniel Böhm Parthenón-fríze. A Fejérváry-gyűjtemény az eperjesi Pulszky-házban. 56–69.; Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. Szerk.: Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Bp. 2000.; Janovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Szerk.: Mikó Árpád. Bp. 2002.





Farkas Katalin

## „AZ ERŐS AKARAT NEM ISMER AKADÁLYT”

A „Negyvenkilencz” című lap története

A függetlenségi elveket képviselő „Szabad Magyarország” 1870. november 6. és 1871. január 1. között kilenc részben cikket jelentetett meg Kossuth Lajostól, „Magyarország Sírásói” címmel.<sup>1</sup> A volt kormányzó említett írásának nem ez volt az első közlése, a politika iránt érdeklődő közönség nagyobb része mégis ekkor olvashatta először. A kiegyezést támadó cikk eredetileg a Milánóban nyomtatott, és onnan becsempészett „Negyvenkilencz” című lap 1867. február–márciusi számában látott napvilágot.<sup>2</sup> Ez azonban akkor nem sok olvasóhoz jutott el. 1900-ban, Kossuth Ferenc gondozásában megjelent Kossuth emigrációs Iratainak VII. kötete, amely ismét közölte, némiképp módosított formában, a „Magyarország Sírásói”-t,<sup>3</sup> a „Negyvenkilencz” két további cikkével, „A közös ügyek hálója”<sup>4</sup> és az „Egy fejezet a múlt háború történetéhez”<sup>5</sup> címet viselő írásokkal együtt.

A fenti előzmények után nem meglepő, hogy a kortársak, majd utóbb a korszakkal foglalkozó kutatók is egyértelműen Kossuth nevéhez kapcsolták a „Negyvenkilencz” című lapot. A kiegyezés előtörténetét, körülményeit, illetve Kossuth pályafutását, valamint a Kossuth-emigráció történetét tárgyaló szakirodalom alig-alig említi meg a „Negyvenkilencz”-et. Elsőként Dezsényi Béla írt róla néhány mondatban egy 1961-ben megjelent, Kossuth emigrációs publicisztikai munkásságát taglaló cikkében. Dezsényi a volt kormányzó emigrációs iratainak VII. kötetében közölt levelek alapján felsorolta a lap formai jellemzőit, de — mivel ő kizárólag az 1867. február–márciusi számot ismerte —, csak a

<sup>1</sup> Szabad Magyarország 1870: 45. (nov. 6.), 46. (nov. 12.), 47. (nov. 18.), 48. (nov. 26.), 49. (dec. 3.), 50. (dec. 9.), 51. (dec. 16.), 52. (dec. 24.); 1871: 1. (jan. 1.) A Szabad Magyarország nem teljes egészében közölte az eredeti cikket. A három fő részre tagolt írás második részének utolsó (5.) alfejezetét („Kilátások az európai bonyodalmak szempontjából”) és harmadik részét („Visszapillantás a közös ügyi vitásokra”) hagyták ki, vagy óvatosságból, vagy azért, mert már aktualitásukat veszítették. A Kossuth-cikk közlése miatt a Szabad Magyarország szerkesztőjét, Bényei Istvánt börtönbüntetésre ítélték. – v. ö. A magyar sajtó története. Szerk. Kosáry Domokos–Németh G. Béla. Bp. 1979–1985. II/2. 124. A Gergely András és Veliky János által írt fejezet tett először említést arról, hogy a „Szabad Magyarország” közölte Kossuth cikkét.

<sup>2</sup> Negyvenkilencz 4–5. (1867. febr.–márc.)

<sup>3</sup> Kossuth Iratai VII. Történelmi tanulmányok. (a továbbiakban: KLI VII.) S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp. 1900. 324–342., 363–382. Kossuth Ferenc is csak a Szabad Magyarország által közölt részeket jelentette meg, és itt is, mint a többi cikk esetében, az apjára vonatkozó, eredetileg egyes szám harmadik személyben szereplő igéket egyes szám első személybe tette.

<sup>4</sup> KLI VII. 290–323.

<sup>5</sup> KLI VII. 104–140. Kossuth Ferenc egy kisebb részt kihagyott a cikkből, és a bekezdések sorrendjét is felcserélte. A kihagyott rész főként Csáky berlini tevékenységéről szól, ezért feltételezhető, hogy Kossuth Ferenc talán a Németország iránti tapintat okán nem közölte azt.

„Magyarország Sírásói” című cikk tartalmát mutatta be. Ő hívta fel először a figyelmet arra, hogy a lapot Olaszországban nyomták, noha azon a megjelenés helyeként Debrecen volt feltüntetve.<sup>6</sup> Néhány évvel később Tardy Lajos a Magyar Könyvszemlében megjelent rövid írásában már mind az öt számát bemutatta a „Negyvenkilencz”-nek. Forrásként a Magyar Országos Levéltár Kossuth-gyűjteményében található példányokat használta.<sup>7</sup>

Nagyobb terjedelemben és mélységben csak Szabad György Kossuth pályafutását bemutató művei foglalkoznak a „Negyvenkilencz”-cel, ám azok is inkább a lapban megjelent cikkeket helyezik előtérbe. Szabad a „Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében”,<sup>8</sup> valamint a „Kossuth irányadása”<sup>9</sup> című könyvében is sorra veszi, és a volt kormányzó kiegyezésről alkotott véleményeként elemzi a „Negyvenkilencz”-ben megjelent írásokat. Ezen túl azonban csak annyit közöl a lapról, amennyit Kossuth emigrációs iratainak VII. kötetéből tudhatunk, vagyis azt, hogy Helfy Ignác segítségével Olaszországban nyomtatták. A szintén Szabad szerkesztésében megjelent „Kossuth Lajos üzenetei” című forráskiadvány pedig a „Negyvenkilencz” több cikkéből is tartalmaz részletet.<sup>10</sup> Pajkossy Gábor 2002-ben újra megjelentette „A közös ügyek hálója” című cikk eredeti, 1867-es változatát. A forrásközlés bevezetőjében idézte a már ismert tényeket, de hozzáfűzte, hogy a „Negyvenkilencz” keletkezésének körülményeit csak további kutatások tisztázhatják.<sup>11</sup>

Jelen tanulmány célja éppen az, hogy választ adjon a „Negyvenkilencz”-cel kapcsolatos nyitott kérdésekre, továbbá, hogy megvizsgálja a szakirodalomban eddig megjelent állítások helyességét.<sup>12</sup> Igyekszik tisztázni, milyen körülmények hatására indult el a lap, kinek vagy kiknek tulajdonítható az egyes számok szerkesztése és a cikkek írása. A források adta lehetőségek határain belül kísérletet tesz arra, hogy feltárja az újság Magyarországra történő becsempészésének és terjesztésének körülményeit. Választ ad arra a kérdésre is, mennyiben befolyásolták a hazai politikai élet eseményei a cikkek keletkezését és a terjesztés lehetőségeit. A kutatásokat különösen indokoltá tette az a tény, hogy már annak kezdeti szakaszában eddigi ismereteinknek részben ellentmondó adatok kerültek napvilágra. A legtöbb újdonsággal Kossuth Lajosnak és Szilágyi Virgilnek az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában található, Kos-

<sup>6</sup> *Dezsényi Béla*: Kossuth Lajos publicisztikai munkássága az emigrációban. In: Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1959. Bp. 1961. 344–359. Dezsényi nem utalt a Kossuth emigrációs iratainak VII. kötetében megjelent további két cikkre, noha Kossuth Ferenc jelezte, hogy azok a „Negyvenkilencz”-ből valók.

<sup>7</sup> *Tardy Lajos*: Kossuth illegális emigrációs folyóirata: a „Negyvenkilencz”. Magyar Könyvszemle 83. (1967) 254–255.

<sup>8</sup> *Szabad György*: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. 192–196.

<sup>9</sup> *Szabad György*: Kossuth irányadása. Bp. 2002. 222–228.

<sup>10</sup> Kossuth Lajos üzenetei. Szerk.: Szabad György. Bp. 1994. 250–253. A mű a következő cikkek közül közöl hosszabb-rövidebb részüket: „Lapunk korszerűsége”, „A közös ügyek hálója”, „Magyarország Sírásói”.

<sup>11</sup> „Nemzeti újjászületés”. Válogatás Kossuth Lajos írásából és beszédeiből. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp. 2002. 182. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Pajkossy Gábornak, amiért felhívta figyelmemet a „Negyvenkilencz”-cel kapcsolatos tisztázatlan kérdésekre, és tanácsaival segítette e tanulmány elkészülését.

<sup>12</sup> Köszönöm Csorba Lászlónak, hogy észrevételeivel hozzájárult a jelen tanulmány elkészültéhez.

suth emigrációs irataiban részben megjelent, de teljes egészében eddig feltáratlan levelezése szolgált.<sup>13</sup> Emellett fontos új adatokat tartalmazó forrásként említhetők még a volt kormányzónak Helfy Ignáchoz és Irányi Dánielhez 1866 utolsó és 1867 első hónapjaiban írt levelei,<sup>14</sup> valamint a kormányhatóságoknak a „Negyvenkilencz” utáni nyomozással kapcsolatban keletkezett iratai is.<sup>15</sup>

*Előzmények: a magyar emigráció és a magyarországi szervezkedések az 1866. évi háború idején*

Úgy tűnt, az 1866. évi porosz–olasz–osztrák háború kirobbanásával végre elérkezett az a kedvező nemzetközi helyzet, amelyre a magyar függetlenség hívei évek óta vártak.<sup>16</sup> A magyar emigráció megosztottsága azonban komoly akadályát jelenthette az érdekek érvényesítésének. Kossuth, valamint az őt az előző években tudatosan háttérbe szorító Klapka–Komáromy–Csáky-csoport 1866 tavaszán egyaránt igyekezett rávenni az Ausztria meggyengítésében érdekelt nagyhatalmakat a tervezett újabb magyar szabadságharc támogatására. A francia és az olasz diplomácia azonban hamar nyilvánvalóvá tette, hogy ennek előfeltételeként elvárja a magyar emigráció megosztottságának felszámolását. Kossuth ezért 1866. június 17-én Firenzében kényszerű megállapodást kötött a Csáky Tivadar gróf és Komáromy György által képviselt „Pest Budai Magyar Nemzeti Comitével”. A megegyezés értelmében a külügyeket Kossuth intézte, a belügyeket pedig egyelőre a Comité.<sup>17</sup>

Az együttműködés azonban csak látszólagos volt. Kossuth a háború idején is Olaszországban maradt, ahol elérte a magyar légió újjászervezését. Hiába igyekezett azonban rávenni a firenzei kormányt a megígért dalmáciai partraszállás végrehajtására.<sup>18</sup> Csákyt közben Berlinbe küldte, hogy az ő nevében tárgyaljon a porosz vezetéssel. Csáky azonban Kossuth tudta nélkül állapodott meg 1866 júliusában a poroszországi magyar légió felállításáról. Ugyancsak Kossuth tudta és beleegyezése nélkül tört be a Klapka vezette magyar sereg a Jablonkai-hágón keresztül Magyarország területére 1866 augusztusának első napjaiban. Csáky nem véletlenül titkolózott Kossuth előtt: nem kötött ugyanis olyan szerződést a porosz kormánnyal, amely kizárta volna Magyarország magára maradását a tervezett függetlenségi háborúban. Márpedig Kossuth számá-

<sup>13</sup> Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK KT) Fond 27/19. Itt Szilágyi levelei másolatban, Kossuthéi eredetiben is olvashatóak. A Szilágyi által írt levelek eredeti példányát a Magyar Országos Levéltár Kossuth-gyűjteménye tartalmazza. Az 1866 októberében íródott levelek, valamint az ugyanazon év novemberében és decemberében keletkezettek egy része jelent meg nyomtatásban, Kossuth Iratainak VII. kötetében. A levelezés Szilágyi Olaszországba költözése után, 1866 októberében kezdődött, és hazatéréig, 1868-ig tartott. A „Negyvenkilencz” keletkezése szempontjából fontos levelek 1866 októbere és 1867 áprilisa között íródtak.

<sup>14</sup> Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) R 65., illetve MOL R 75.

<sup>15</sup> MOL D 185. (Kancellária, elnöki iratok), MOL D 191. (Helytartótanács, elnöki iratok)

<sup>16</sup> Az ebben a fejezetben ismertetett adatok forrásául a 2006-ban megvédett doktori disszertációm szolgált. (Farkas Katalin: Magyar függetlenségi törekvések 1859–1867: a Csáky–Komáromy-féle szervezkedés.)

<sup>17</sup> KLI VII. 113–118.

<sup>18</sup> KLI VII. 195–274.

ra ez elengedhetetlen feltétele volt a felkelés kirobbantásának. Bismarck azonban nem akarta ilyen módon elkötelezni magát, Csáky pedig megelégedett a szóbeli ígéretekkel és a berlini vezetéstől kapott másfél millió frankkal. Csáky és Komáromy tevékenységének egy másik hiányossága azonban még hamarabb napvilágra került: Magyarországon nem robbant ki felkelés a Klapka-légió betörésének hírére.

Az 1866. évi háború idején Magyarországon több kis titkos csoport is folytatótt szervezkedést, valószínűleg egymástól függetlenül. Többségük valamilyen módon szélsőbaloldali körökhöz kötődött, és az ország keleti felében, illetve a fővárosban tevékenykedett. A hatóságok értesülései szerint Zemplén, Abauj, Gömör, Torna, Heves, Borsod és Szabolcs megyékben újjáalakultak az 1861-ben néhány hónapig működő honvédegyletek, amelyek adományokat gyűjtöttek, és a fiatalok körében agitáltak.<sup>19</sup> Pesten újrakezdte működését a Vidacs János által 1863-ban létrehozott forradalmi bizottmány.<sup>20</sup> Vidacs 1866 júniusának végén meglátogatta Kossuthtot Olaszországban,<sup>21</sup> majd hazatérése után „lázító” kiáltványokat nyomtatott és terjesztett a fővárosban magyar és német nyelven.<sup>22</sup> A volt kormányzó ugyan a pesti comitéval nem sokkal korábban kötött megállapodása értelmében nem szólhatott bele a hazai szervezésbe, azonban nagyon valószínű, hogy véleményét, tanácsait elmondta Vidacsnak, aki ennek nyomán kezdett szervezkedést Magyarországon. Pesten egy másik függetlenségi eszméket valló politikus, Szilágyi Virgil is elérkezettnek látta az időt a forradalmi tevékenységre. Augusztus elején, valószínűleg a Klapka-légió betörésének hírére, néhány társával együtt dezertálásra hívta fel a katonaság egyes tagjait, ami miatt 5-ről 6-ra virradó éjszaka elfogták.<sup>23</sup>

Ugyanezekben a napokban a katonai törvényszék vizsgálatot indított három Szatmár megyei szélsőbaloldali képviselő, Maróthy János, Domahidy Ferenc és Pongrácz Géza ellen. A csendőrség Maróthy rozsályi lakhelyén házkutatást tartott, állítólag még a padlót is felszaggatta, de semmit sem talált. Maróthyt letartóztatták, mivel azonban később magára hagyták, távozott a csendőrségről. Maróthy helybéli képviselőtársai az országgyűlés elnökénél, Károlyi György szatmári főis-

<sup>19</sup> *Andreas Kienast: Die Legion Klapka. Bécs 1900. 153–154., 311.*

<sup>20</sup> Vidacs 1863-ban Kossuth utasításait követve kezdett titkos szervezkedést, de a rendőrség hamarosan letartóztatta. (MOL R 90. 4159. „Emlékirat haza”; MOL D 185. 1863: 828.; *Szakács Margit: Vidacs János politikai pályafutása. Folia Historica I. 1972. 111–115*) Kossuth a Vidacs-féle szervezkedés folytatására szólította fel 1863 őszén Nedeczky Istvánt. 1866 nyarán és őszén az újabb Vidacs-féle bizottmány három képviselője is járt külföldön: Vidacs, Gáspár és Horváth. (MOL R 90. 4527. Helfy–Kossuth, 1866. jún. 27., 4756. Ludvigh–Kossuth, 1866. okt. 17.; Tanárky Gyula naplója /1849–1866/. Szerk. Koltay-Kastner Jenő. Bp. 1961. 338–340.) Utóbbi kettő feltehetően Gáspár Lajossal és Horváth Jánossal azonosítható, akik részt vettek a Nedeczky-féle szervezkedésben, és valószínűleg már a Vidacs által 1863-ban létrehozott comiténak is tagjai voltak.

<sup>21</sup> MOL R 90. 4527. Helfy–Kossuth, 1866. jún. 27. Helfy Csákytól kért 100 frankot Vidacs utaztatására, mert valószínűleg azt hitte, hogy a hazai küldött a Csáky–Komáromy-féle comité tagja. Csáky nem adott pénzt.

<sup>22</sup> MOL D 185. 1866: 926.; MOL D 191. 1866: 1438.

<sup>23</sup> MOL D 191. 1866: 5227. Szilágyi társai Deák Gedeon volt szabadcsapatbeli tiszt, Kalmár Dezső, Sántay Sándor, Müller Lajos, „technikusok”, vagyis a Polytechnikum hallgatói, valamint Leitner Ödön „oláh theologiai jelölt”, vagyis görög katolikus teológus növendék voltak. Az említetteket „az állam hadihatalma ellen esküszegésre csábítás által elkövetett bűntény” gyanújával tartóztatták le.

pán pedig a Helytartótanács elnökénél tiltakozott az eljárás, és különösen a képviselői mentelmi jog megsértése miatt. A vád egyébként az volt, hogy Maróthy és társai az országgyűlés összehívásakor a kormány elleni „szenvedélyes kifakadásra” akartak „alkalmat szolgáltatni”, hogy megakadályozzák a kiegyezést.<sup>24</sup>

Az említett személyeknek és csoportoknak azonban biztosan semmi közüik sem volt a Csáky–Komáromy-féle comitéhez. A két egykori határozati párti képviselő ugyanis nem a szélsőballal, hanem a balközéppel tartott fenn kapcsolatokat. Komáromy, akit 1865 végén országgyűlési képviselővé választottak, 1866 első hónapjaiban igyekezett rávenni balközép párti politikustársait, hogy kedvező nemzetközi körülmények esetén nyújtsanak politikai támogatást az Ausztria elleni háborúhoz. Talán abban reménykedett, hogy a porosz–osztrák ellentét kiéleződése és a fegyveres összecsapás esélyének növekedése fel fogja bátorítani őket. Csáky, aki még az országgyűlés megnyitása előtt reményét fejezte ki, hogy Ghyczy Kálmán a képviselőház elnöke, Tisza Kálmán pedig alelnöke lesz,<sup>25</sup> nyilvánvalóan számított a balközép két vezérének segítségére is. A Vidacs-féle bizottmány 1866 júliusában Kossuthhoz küldött Gáspár nevű tagja is azt állította, hogy Komáromyék bíztak Ghyczy együttműködésében.<sup>26</sup>

Végül Komáromynak valószínűleg csak a balközép párt néhány fiatalabb tagját sikerült megnyernie. Közülük egy Éber Nándornak írott levelében név szerint is megemlíttette Keglevich Béla és Ráday László grófokat.<sup>27</sup> Mindez egybevág Klapka azon Csákyéktól szerzett értesülésével, amely szerint a bizottmány tagjai 1866 első hónapjaiban kicserélődtek, és a régiék helyébe fiatalok jöttek.<sup>28</sup> Ráday László a neves reformkori politikus, Ráday Gedeon fia volt. Keglevich Béla az 1850-es évek végén kapcsolódott be az arisztokrata társasági életbe, ahol hamar igen kedvelté vált. Állítólag azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy rendkívül tehetségesen táncolta a csárdást, és népszerűvé tette az ifjúság körében a magyar viseletet. 1860-ban feleségül vette a néhai miniszterelnök, Batthyány Lajos lányát, ami növelte tekintélyét a nemzeti ellenzék körében, ugyanakkor a rendőrség érdeklődését is maga után vont. 1861-ben országgyűlési képviselő lett, és fiatal kora ellenére bizalmas viszonyt alakított ki a határozati vezérkar tagjaival. 1865-ben újra képviselővé választották.<sup>29</sup>

Egy nagyjából húsz évvel később keletkezett forrás szerint Komáromy kérte fel Keglevichet, hogy álljon az „elégedetlenek” élére, amit a fiatal gróf két feltétellel vállalt. Kizárta a Kossuthtal való együttműködést, a mozgalom célját pedig a külföldi fejlemények alakulásától függően kívánta meghatározni, tehát sem a függetlenség, sem a kiegyezés mellett nem akarta magát elkötelezni.<sup>30</sup>

<sup>24</sup> MOL D 191. 1866: 5227.

<sup>25</sup> MOL R 296. 11. t. Csáky–Komáromy, 1865. nov. 10.

<sup>26</sup> Tanárky naplója i. m. 338–340.

<sup>27</sup> MOL R 25. 1. t. Komáromy–Éber, 1866. dec. 28.

<sup>28</sup> MOL R 90. 4420. Irányi–Kossuth, 1866. máj. 31.

<sup>29</sup> Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp. 1891–1914. V. 1336–1337. Keglevich Béla gróf (1833–1896) Kecskeméthy Aurél leírása szerint „szép szőke fiatalember” volt, „gazdag hajfodrokkal”, emellett igen udvarias, „tisztá eszű” és szorgalmas ember. (Kákay Aranyos [Kecskeméthy Aurél]: Újabb árny- és fényképek. Pest 1866. 103–104.) vö.: Szinnyei, 1891–1914. V. 1336–1337.;

<sup>30</sup> Keglevichnek a Csáky–Komáromy-féle bizottmánnyal való együttműködéséről Somogyi Zsigmondnak a „Magyarország főispánjainak albuma” című művében olvasható leírás. A művet 1889-ben

Vagyis amikor Komáromyék az 1866. évi háború előestéjén megállapodtak Kossuthal a magyar függetlenségi háború előkészítéséről, a hazaiaknak tett ígéretükkel ellentétesen cselekedtek. Keglevich és Ráday Komáromyékkel való kapcsolatáról valamilyen módon Kossuth is tudomást szerzett.<sup>31</sup> Ludvigh ugyan 1866. május 27-én azt írta Kossuthnak, hogy Komáromy és társai nagy befolyással vannak a baloldalra, és ha a „középhez” fordulnának, Tisza és Ghyczy hamar egyedül találnák magukat,<sup>32</sup> értesülését azonban más forrás nem erősíti meg. A bizottmány tagjainak számát nem ismerjük, és arra sem kaphatunk választ a korabeli iratokból, hogy a „comité” tényleges szervezetet jelentett-e, vagy csak egy baráti, politikai kapcsolatok mentén létrejött csoportot. Nem ismerjük tevékenységének részleteit sem. Az azonban biztosnak tűnik, hogy tagjai mind a balközépből kerültek ki.

A forrásokból kiderül, hogy Csáky és Komáromy július végéig valóban bíztak a magyarországi felkelés kirobbanásában. Kossuth, valamint a porosz és az olasz kormány előtt ugyan tudatosan eltúlozták a hazai mozgalom méreteit, és elhallgatták Keglevich feltételeit, de valószínűleg abban reménykedtek, hogy a különböző irányokból végrehajtott betörések fellelkesítik majd a hazai közvéleményt, és a spontán meginduló harcok feledtetni fogják a szervezés csekély mértékét. Július végén azonban szembesültek terveik megvalósíthatatlanságával, és Simonyit, illetve a Vidacs-féle bizottmány Gáspár nevű küldöttjét igyekeztek rávenni arra, hogy segítsen a magyarországi szervezkedésben.<sup>33</sup> Ennek előzménye vagy az lehetett, hogy bár Klapka július 28-án osztrák területre lépett, mégsem robbant ki a hazában felkelés, vagy az, hogy az otthoniak a porosz-osztrák fegyverszünet megkötése, esetleg a porosz sereg betörésének elmaradása miatt elutasították a háború megkezdését. Mindenesetre a Klapka-légió jablonkai betörésének idején, augusztus első napjaiban Csáky és Komáromy már tudták, hogy az általuk képviselt comité nem fog felkelést kirobbantani Magyarországon.

Július végén Kossuth egyre türelmetlenebbé és gyanakvóbbá vált Csáky és Komáromy irányába, ezért Poroszországba küldte a Párizsban élő magyar emigránst, Irányi Dánielt, hogy az ő nevében vonja felelősségre a két politikust. A július 31-én kelt megbízólevél Kossuth Csáky és Komáromy tevékenységével

---

adták ki, de mivel Somogyi úgy ír Keglevichről, mint Heves megye még hivatalban lévő főispánjáról, ez az írás biztosan 1886-ban vagy 1887-ben keletkezett. Nagyon valószínű, hogy az igen részletes, anekdotikus elemekkel tarkított életrajz adatainak forrása maga Keglevich volt, így valószínűleg ő mesélt Somogyinak az 1866-os eseményekről is. Az életrajz szokatlan módon közli Keglevichnek az 1866. évi háború idején „Spectator” címen megjelentetett röpiratát is, amelyben a következők olvashatók a mozgalom céljairól: „Pactálni, de nem mindenáron. Forradalomtól sem ijedni vissza, sőt, ha kell elé is idézni azt, de ezt sem mindenáron. A minden áron való pactálást a régi conservatív párt embereire hagyni. A minden áron való forradalmat a szélsőbálnak hagyni... Készen állni arra az esetre, ha a külviszonyok alakulásai a magyar államnak Ausztria nélkül való fennállására esélyt idéznének elő; de készen állni az esetre is, ha a külviszonyok ránk csak részben kedvező alakulása esélyes béke megkötésére int.” (*Somogyi Zsigmond: Magyarország főispánjainak albuma. Szombat-hely 1889. 211–214.*)

<sup>31</sup> Kossuth Iratai VI. Történelmi tanulmányok. (a továbbiakban: KLI VI.) S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp. 1898. 163–170. Kossuth–Szilágyi, 1866. dec. 16.

<sup>32</sup> MOL R 90. 4416. Ludvigh–Kossuth, 1866. máj. 27.

<sup>33</sup> KLI VII. 129–130.; Tanárkönyvtár i. m. 338–340.

kapcsolatos kifogásait, valamint Irányi feladatait tartalmazta. Ami az előbbieket illeti, a magyar emigráció feje felrótta Csákynek, hogy két héten keresztül semmilyen tudósítást nem küldött, a későbbiekben pedig csak rövid tényközlésekre szorítkozott távirataiban, és ígérete ellenére sem Komáromyn keresztül, sem személyesen nem adott részletes jelentést a Poroszországban történekről. Magyarázatot követelt arra is, hogy miért indult el a légió Magyarországra porosz segítség nélkül. Sérelmezte továbbá, hogy Klapka az ő tudta nélkül adott ki egy proklamációt a magyar néphez, amelyben rá hivatkozott. Irányit ezért arra utasította, hogy tudja meg, érvényesnek tekintik-e még mindig Csákyék a vele kötött egyezséget. Igenlő válasz esetén azt várta Irányitól, hogy szerezzen részletes értesítéseket az addig történekről, és adjon az ő nevében utasításokat a jövőre nézve. Kijelentette, hogy az adott körülmények közt, csak akkor ért egyet az expedícióval, ha annak elindítói „magukat tökéletesen biztosították” arról, hogy a poroszok nem hagyják magára a magyar szabadságharcot.<sup>34</sup>

Irányi 1866 augusztusában találkozott Csákyval, Komáromyval és Klapkával, és igyekezett feltárni poroszországi működésük részleteit. Értesüléseiről időről időre beszámolt Kossuthnak, de a megbízólevelében elvárt jelentést egyelőre nem küldte el. Közben Poroszország, gyors és elsöprő győzelme után, augusztus 23-án békét kötött Ausztriával. Október 3-án pedig az olasz-osztrák békekötésre is sor került. A háború tehát véget ért anélkül, hogy Magyarország megkísérelhette volna kivívni függetlenségét. Ráadásul, mivel Olaszország megkapta Velencét, az 1859 óta jellemző Ausztria ellenes olasz–magyar együttműködés elvesztette alapját.

#### *A lap elindítása és az első szám*

A háború lezárása után tovább javultak a Deák-párt és az udvar megegyezésének esélyei, a magyar függetlenség híveinek reményei mégsem semmisültek meg teljesen. Poroszország és Ausztria, illetve Poroszország és Franciaország feszült viszonya miatt ugyanis akár a közeli jövőben is újabb háború kirobbanására lehetett számítani, ami elodázhatta a bécsi udvar és a Deák-párti országgyűlési többség tárgyalásait. A függetlenség kivívásának azonban elengedhetetlen feltétele volt a korábbinál hatékonyabb magyarországi szervezés. Kossuth éppen ezért a porosz–olasz–osztrák háború után is fenntartotta kapcsolatait Vidacs Jánossal, akinek tenni akarása halvány reményt adott arra, hogy egy szélsőbaloldali körökben megszervezendő erős mozgalom, kedvező nemzetközi körülmények között véget vethet a kiegyezési tárgyalásoknak. Kossuth 1866 szeptembere folyamán azon fáradozott, hogy pénzt juttasson be az országba Vidacsnak, és egy Triesztbe küldött olasz, illetve oda érkező pesti ügynök segítségével rendszeres összeköttetést teremtsen vele.<sup>35</sup>

Nagyjából ezzel egy időben érkezett Olaszországba Szilágyi Virgil, feleségével és két fiával együtt. A pesti ügyvéd már az 1850-es években cikkeket írt a

<sup>34</sup> KLI VI. 545–549. „Irányi Dániel úrnak Flórenczben”. Kossuth táviratban tájékoztatta Csákyt Irányi megbízatásáról (MOL R 90. 4675. Kossuth–Csáky, 1866. aug. 4.).

<sup>35</sup> MOL R 65. 1. t. Kossuth–Helfy, 1866. szept. 11., szept. 14., szept. 17.

Pesti Napló külföldi rovatába, de széles körben ismertté a Táncsics Mihály mellett 1860-ban tartott védőbeszédének köszönhetően vált. Néhány hónappal később pedig egy „második kaszinót” alapított „Nemzeti Kör” néven, azzal a céllal, hogy összefogja a pesti forradalmi ifjúságot.<sup>36</sup> Az 1861. évi országgyűlésen a szélsőbaloldali csoport vezéralakja volt, amit az is igazol, hogy az ő aláírása szerepelt azon a megbízólevélen, amellyel Mezei Lipót a függetlenségi elveket valló képviselők nevében felkereste Kossuthot.<sup>37</sup> Az országgyűlés berekesztését követő hónapban Szilágyi levélben kérte a volt kormányzó véleményét Magyarország jövőjét érintő kérdésekben.<sup>38</sup> Ennek ellenére nem alakult ki szorosabb együttműködés Kossuth és Szilágyi között, mert a Magyar Nemzeti Igazgatóság fél évvel korábban Komáromyt bízta meg elveinek magyarországi képviselésével.<sup>39</sup> Pedig az 1861. évi országgyűlésen, majd az 1862. elején a nemzetiségi kérdéstről kibontakozó sajtóvitában is Szilágyi volt az egyetlen, aki Kossuth alkotmánytervének szellemében érvelt.<sup>40</sup> A sajtóvitát, amely nem kis részben járult hozzá Kossuth és az egykori határozati többség viszonyának elmérgesedéséhez, éppen Szilágyi indította el a demokratikus eszmék terjesztése érdekében alapított „Jövő” című lap első számában megjelent cikkével. Az írásra a kormányhatóságok is felfigyeltek, és februárban letartóztatták Szilágyit, majd néhány hónap után szabadon engedték.<sup>41</sup>

1866. évi elfogatását követően ismét hamar szabadon bocsátották, ezúttal azonban el kellett hagynia Magyarországot.<sup>42</sup> Átmenetileg Como városában telepedett le, majd néhány hét után a közeli nagyvárosba, Milánóba költözött, ahol egyébként Helfy Ignác is lakott. Szilágyi minden bizonnyal azért választotta Észak-Olaszországot ideiglenes lakhelyéül, hogy kapcsolatot teremtsen függetlenségi eszméket valló magyarországi társai és Kossuth között.<sup>43</sup> Felvette a kapcsolatot a volt kormányzóval, akinek októberben azt írta, hogy véleménye szerint nem lenne szabad magára hagyni a közvéleményt a bizonytalan helyzetben, hanem „ébredtató hatást” kellene gyakorolni rá. Jelezte, hogy dolgozik a hazával kiépítendő rendszeres összeköttetésen,<sup>44</sup> és javasolta egy olyan, pesti keltezéssel ellátott kiáltványnak a beküldését Magyarországra, amely a

<sup>36</sup> OSZK KT. Fol. Hung. 1259. *Vezérle Gyula*: Gróf Teleki László. Ifjúkori emlékezések.; *Viola [Károly]*: Visszaemlékezések. Korrajz az 1860–61-iki időszakról. Vác 1878. 64–67.

<sup>37</sup> MOL R 90. 3797. Szilágyi – Kossuth, 1861. júl. 30.;

<sup>38</sup> Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) IV. 19. 120. cs. Kossuth–Szilágyi, 1861. szept. 28., Kossuth–Szilágyi, 1861. szept. 30. A leveleket a rendőrség 1864 tavaszán, az Almásy–Nedeczky-féle összeesküvés leplezése után kobozta el Szilágyi Virgiltől.

<sup>39</sup> *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból III. A remény és a csapások kora. 1860–62. (a továbbiakban: KLI III.) Bp. 1882. 595–596.

<sup>40</sup> *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés választóján 1860–61. Bp. 1967. 552–555.

<sup>41</sup> *Szilágyi Virgil* cikke a nemzetiségi kérdéstről. *Jövő* 1862: 6. (jan. 19.); elfogatásáról: MOL D 185. 1862: 81; MOL D 191. 1862: 3114.

<sup>42</sup> Szilágyi egy Kossuthhoz írt levelében utalt esetleges hazatéréseinek veszélyeire (OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. nov. 13.), és később megemlítette azt is, hogy kiszabadulása sok pénzébe került. (OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1867. febr. 9.)

<sup>43</sup> Szilágyi ekkori tartózkodási helyeit Kossuthal 1866 és 1868 között folytatott levelezéséből ismerjük. (OSZK KT. Fond 27/19.)

<sup>44</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. okt. 1. (KLI VII. 141–142.), okt. 21. (KLI VII. 155–156.), okt. 28. (KLI VII. 156–157.)



nemzeti ügy melletti kitartásra buzdítja a lakosságot. Szerette volna azt is, ha a kiáltványt követően félhavonta röpíveket csempésznének be az országba, amelyekben például Kossuth közli véleményét az előző háború alatt történetekről. Felvetette, hogy szintén be lehetne küldeni a Kossuth által korábban említett Irányi-féle jelentést, továbbá felajánlotta, hogy ő is ír kisebb cikkeket. Levelében azt is kifejtette, hogy az emigráció számára a legfontosabb cselekvési tér már nem Olaszország, hanem Poroszország, ezért szükséges lenne érintkezésbe lépni Bismarckkal. Úgy gondolta, hogy mindenek előtt a hazaiaknak kellene egy képviselőjüket Berlinbe küldeniük, ahova azután ő is elutazna, és Kossuth nevében tárgyalna a porosz kancellárral. A röpiratokhoz hasonlóan berlini megbeszéléseit is fel akarta használni Csáky és Komáromy leleplezésére, akiknek „üzelméről” a Kossuthtól kapott levelekből értesült.<sup>45</sup> Természetesen nem öncélú vádaskodásra készült. Meg akarta győzni mind a magyarországi közvéleményt, mind a porosz vezetést arról, hogy az előző háború alatti kudarcot nem a függetlenségi mozgalom gyengesége, hanem egyes személyek árulása okozta. Ennek világossá tétele ugyanis alapvető feltétele volt az újabb függetlenségi háború sikeres előkészítésének.

Az 1866 októberében íródott levelezésből látható, hogy Kossuth és Szilágyi szándékai találkoztak. A volt kormányzó örült a szélsőbaloldali politikus ajánlkozásának, mert valószínűnek tartotta, hogy a következő év tavaszán Poroszország támadást fog intézni Ausztria és Franciaország ellen, még mielőtt azoknak lehetőségük lenne felkészülni a háborúra. 1866 nyarának keserű tapasztalatai azonban még inkább megerősítették azt a nézetét, hogy amíg nincs bizonyosság arról, hogy a hazai politikusok képesek egy erős függetlenségi szervezkedés beindítására, addig az emigránsok erőfeszítései hiábavalóak. Éppen ezért közölte Szilágyival, hogy először alakuljon meg Magyarországon az Országos Függetlenségi Bizottmány, építsen ki országos hálózatot, és csak azután kerülhet sor a nyomtatványok beküldésére.<sup>46</sup> A levelekből az is kiderül, hogy Kossuth kevésbé volt lelkes és bizakodó, mint Szilágyi. Már kezdettől fogva kétségei voltak afelől, hogy a magyarországi függetlenségi politikusok képesek lesznek egy országos hálózattal rendelkező párt megszervezésére.<sup>47</sup> Mégsem zárkózott el Szilágyi kezdeményezéseitől, mert hazájáért bármikor kész volt áldozatokra, ha a leghalványabb remény is mutatkozott a függetlenség kivívására.

Könnyen lehet, hogy a kiáltvány és a röpívek nyomtatásának tervével összefüggésben vásárolta meg Kossuth október 11-én Helfy Ignác milánói nyomdájának egyharmadnyi tulajdonrészét.<sup>48</sup> Valószínűleg ugyancsak a fenti elképzelésekkel összhangban, egy névtelenül beküldendő röpívként írta meg a volt kormányzó „Miért volt eredménytelen az 1866-iki háború Magyarországra nézve?” című értekezését, amely végül csak halála után, emigrációs iratainak VII. kötetében jelent meg. Az értekezés bevezető részében hangsúlyozta, hogy a Habsburg Birodalom léte anakronizmus, Magyarország pedig csak a fegyveres harc-

<sup>45</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. okt. 15. (KLI VII. 144–149.)

<sup>46</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. okt. 3. (KLI VII. 142–144.), okt. 18. (KLI VII. 149–155.), dec. 16. (KLI VII. 163–170.)

<sup>47</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. okt. 18. (KLI VII. 149–155.)

<sup>48</sup> MOL R 90. 4651. Szerződés Kossuth Lajos és Helfy Ignác között (olasz nyelven)

cal kivívandó függetlenséggel nyerheti vissza jogait. Az egész íráson végigvonul az a gondolat, hogy a sikernek előfeltétele lett volna a Magyarországon kibontakozó erős függetlenségi mozgalom, amely Kossuth meggyőződése szerint megfelelő szervezés esetén elnyerhette volna a néptömegek támogatását. Ennek hiányáért egy bizonyos pártot és egyes személyeket tett felelőssé, anélkül, hogy nevén nevezte volna a balközép csoportot, illetve Csákyt és Komáromyt. Nézete szerint ezek a politikusok csak tettették az Ausztria-ellenességet, miközben apátiában tartották a közvéleményt, arra hivatkozva, hogy ügynökeik útján ők majd mindent elintéznek. Azt állította, hogy egy erős magyar forradalmi mozgalom megszerveződése kikényszerítette volna a külföldi inváziót, mert így előtérbe kerülhettek volna azok a francia politikai erők, amelyek a Habsburg Birodalom létét feleslegesnek tartották, és a független Magyarországot képzelték el a megalakuló Németország ellensúlyaként. Az értekezés befejező részében Kossuth felvázolta, hogy a közeli jövőben jelentős átalakulás várható a Közép- és az Al-Duna térségében, ami újabb lehetőséget kínálhat a függetlenség kivívására, amennyiben a nemzet felkészül rá.<sup>49</sup>

Az értekezés keletkezéséhez a röpívek terve mellett valószínűleg nagyban hozzájárult Szilágyinak az az 1866. október 15-én kelt levele is, amelyben a porosz kormánnyal létesítendő összeköttetésről írt, és felvetette, hogy ezúttal vigyázni kellene, nehogy az előző háborúhoz hasonlóan kicsússzon Kossuth kezéből az irányítás.<sup>50</sup> Kossuth szemrehányásnak vette Szilágyi aggodalmát, és válaszként hosszú levélben vázolta fel a Csáky-Komáromy-csoporttal való kapcsolatának történetét. Igyekezett bebizonyítani Szilágyinak, hogy az irányítás az 1866. évi háború idején már nem is volt a kezében.<sup>51</sup> Ezt az érvelést erősítette meg az értekezésben is azzal, hogy árulóként utalt Csákyra és Komáromyra. Feltűnő azonban, hogy a „Miért volt eredménytelen az 1866-iki háború Magyarországra nézve?” című írásból hiányoznak azok a konkrét, Csáky és Komáromy pénzügyi visszaéléseire, valótlán állításaira vonatkozó vádak, amelyek később a „Negyvenkilencz”-ben megjelentek. Ez nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy 1866 októberében még nem állt Kossuth rendelkezésére Irányi jelentése a két egykori határozati politikus berlini tevékenységéről. Noha Szilágyit éppen az említett levélváltás után megkérte Kossuth, hogy tájékozdják otthoni társainál Komáromyék magyarországi működéséről, a szélsőbaloldali körökben mozgó politikus néhány szóbeszédén kívül egyébbel nem tudott szolgálni, ami persze önmagában is árulkodó tény.<sup>52</sup>

1866 októberében Magyarország jövője szempontjából sorsdöntő események zajlottak Bécsben, amelyek Kossuthot és Szilágyit végül fent említett terveik megvalósítására készítették. Az addigi külügyminisztert, Alexander Mensdorff-Pouilly gróftól Friedrich Beust váltotta fel tisztségében. Andrassy Gyula gróf pedig megkezdte bécsi tárgyalásait, amelyek során hamarosan sikerült elfogadtatnia elvi alapként a tizenötös albizottmány munkálatát, és ezzel a dualista

<sup>49</sup> KLI VII. 277–289.

<sup>50</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. okt. 15. (KLI VII. 144–149.)

<sup>51</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. okt. 18. (KLI VII. 149–155.)

<sup>52</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. dec. 17. (KLI VII. 171–178.)

rendszer. Mindeközben Ferenc József november 19-re újra összehívta a háború miatt felfüggesztett magyar országgyűlést.<sup>53</sup> Kossuth és Szilágyi a „Pesti Naplóból” és „A Honból” értesültek a bécsi fejleményekről, és ezek hatására november elején megállapodtak addigi elképzeléseik módosításáról. Egyetértettek abban, hogy a helyzet megváltozása miatt még sincs szükség a kiáltványra, a röpívek helyett viszont most már egy újságot kívántak beküldeni az országba.<sup>54</sup> Feltehetően úgy gondolkodtak, hogy az országgyűlés megindítása után a legfontosabb feladat nem annyira egy titkos forradalmi bizottmány támogatása, mint inkább a szélsőbaloldali országgyűlési csoport megerősítése. Ugyanezen ok miatt hívta fel Kossuth egy levelében Vidacs János figyelmét arra, hogy kipróbált hazafiakat indítsanak azokban a kerületekben, amelyekben új választásokat írtak ki. Szorgalmazta Szilágyi megválasztását is, erre azonban nem került sor.<sup>55</sup>

November folyamán már lázas munka folyt Milánóban és Torinóban is, annak érdekében, hogy a lap első száma a hónap végéig elkészüljön. Szilágyi írt egy cikket „Közügyek” címmel, amit elküldött Kossuthnak. Eredetileg a röpiratok közé szánta írását, de Kossuth nagyon jónak találta azt, és javasolta a tervezett lap első számában történő megjelentetését.<sup>56</sup> A volt kormányzó ugyanekkor döntéseket hozott a lap címéről, külső megjelenéséről, és ő is cikkeket írt az első számba. Utasításait levélben, és Ferenc fián keresztül közölte Helffyvel, aki a nyomtatást intézte. November végére elkészült a „Negyvenkilencz” első száma.<sup>57</sup>

A cím és a címlapon babérkoszorúban szereplő „1849. április 14.” már első ránézésre is egyértelművé tette, hogy a lap a függetlenségi eszmékhez köthető. Kossuth azért választotta a babérkoszorút a címer helyett, mert az utóbbi esetben óhatatlanul felmerült volna az a kérdés, hogy legyen-e rajta korona vagy sem. A volt kormányzó nem kívánt az államformával kapcsolatos kérdésben állást foglalni, mert ahogy 1849-ben, úgy ezúttal sem akarta megosztani a függetlenségi eszméket támogató tábor. A babérkoszorútól balra Petőfi Sándor „Dalaím” című verséből vett idézet,<sup>58</sup> jobbra pedig Kossuth egy mondata volt olvasható.<sup>59</sup> A megjelenés helyeként Debrecent jelölték meg, mert a korábban tervezett kiáltványhoz és röpívekhez hasonlóan azt a látszatot igyekeztek kelteni,

<sup>53</sup> *Galántai József*: Az 1867-es kiegyezés. Bp. 1967. 99–118.; *Katus László*: Deák Ferenc és a kiegyezés. In: Deák Ferenc emlékezete. Szerk. Szabó András. Bp. 2003. 163–184.

<sup>54</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. nov. 14.; uo. Szilágyi–Kossuth, 1866. nov. 14.

<sup>55</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Vidacs, 1866. nov. 6. (A levelet Szilágyi juttatta be Magyarországra.) Szilágyi, aki 1861-ben már volt képviselő, 1865-ben is indult a választásokon Pest józsefvárosi választókerületében, de 1052:17 arányban alulmaradt Szentkirályi Mórral szemben. (*Ruszoly József*: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868. Az 1848. évi pozsonyi V. és kolozsvári II. törvénycikkek gyakorlata kormányhatósági és helyhatósági levéltári források alapján. Szeged, 1999. 228.)

<sup>56</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. nov. 14.; Kossuth–Szilágyi, 1866. nov. 16. Cikk elkészültekor Szilágyi még nem tudott a lapindításról, de arról már igen, hogy a röpiratokra valószínűleg nem lesz szükség. Éppen ezért kérdezte meg levelében Kossuthtól: „A közös ügyekre vonatkozó munkálatokkal készen vagyok. Küldjem-e? Vagy ez is, mint elkéső dolog, felesleges lesz?”

<sup>57</sup> KLI VII. 157–160. Kossuth–Helffy, 1866. nov. 18., 23.

<sup>58</sup> „De mit tūr a szolgaságnak népe? / Mért nem kél föl, hogy láncát letépje? / Arra vár, hogy isten kegyelméből / Azt a rozsdá rágja le kezéről?”

<sup>59</sup> „Az erős akarat nem ismer akadályt.” (Marseille, 1851)

hogy az újságot titokban Magyarországon nyomják. Éppen ezért nem jelölték meg a lap kiadóját, szerkesztőjét és szerzőit, Kossuth pedig minden esetben egyes szám harmadik személyben írt magáról. Az ok részben talán a kormányhatóságok félrevezetésének szándéka lehetett. Emellett arról akarták meggyőzni a magyar közvéleményt, hogy az országban erős függetlenségi mozgalom működik. Kossuth ennek akkora jelentőséget tulajdonított, hogy emigráns társainak, Irányi Dánielnek és Szarvady Frigyesnek írt leveleiben is Magyarországon megjelenő lapként mutatta be a „Negyvenkilencz”-et. Helftyt pedig határozottan kérte, hogy még Türr előtt se fedje fel a valóságot, mert a lap hitele nagyban függ attól, hogy otthon nyomják.<sup>60</sup> Kezdetben Bécset akarta a megjelenés helyeként a cím lapra íratni, később azonban a függetlenségi eszméket szimbolizáló Debrecent választotta.<sup>61</sup>

Az első számban szereplő három cikk közül kettőt Kossuth írt. A „Programm” című írásban leszögezte, hogy Magyarország jövője szempontjából létkérdés a függetlenség, mert a Habsburgok nagyhatalmi törekvései kizárják a haza szabadságát. A lap célját a következő mondatokkal foglalta össze: „A nyomás, az ámitások, ’s egy pár reménybeli megcsalatkozás (amiben saját mulasztásainknak is legfőbb része van) elegek voltak arra, hogy nemzetünk az önbizalomban megfogyatkozzék. Lapunk feladata lesz az önbizalmat feleleveníteni a nemzetben, a meggyőződést férfias akarattá, s az akaratot tetté érlelni.” Az idézett rész tökéletesen tükrözi Kossuthnak azt a nézetét, hogy a magyarországi politikusok felelősek a remélt szabadságharc sikeréért, és nem elegendő, ha csak az emigrációra és a kedvező nemzetközi körülményekre várnak. A cikk végén, aláírás helyett egy spártai hősökre utaló latin idézet állt: „Nos trecenti sumus”.<sup>62</sup> A Deák-párt álláspontjával szembeni ellenvetéseit Kossuth a „Lapunk korszerűsége” című írásában fejtette ki részletesen. Itt már megjelennek Kossuth kiegyezés elleni érvrendszerének legfontosabb elemei. Véleménye szerint Deák félrevezette a közvéleményt, amikor azt állította, hogy az udvarral kötendő megegyezéssel el lehet kerülni a forradalmat, meg tudják menteni az alkotmányt, a kialakítandó politikai rendszer pedig később módosítható lesz. Ezzel szembeállítja a jogfeladás gondolatát, és felveti, hogy az államadósság részbeni átvállalása súlyos következményekkel fog járni Magyarország pénzügyi helyzetére nézve. A cikk végén a következő, a későbbi számokban is többször ismétlődő sorok olvashatók: „Caeterum censeo... Egyébiránt oda szavazunk, hogy a trónfosztott osztrák ház bitor uralmát meg kell semmisíteni.”<sup>63</sup>

Az első szám harmadik, „A közös ügyek hálója” címet viselő cikkét azonban az eddigi nézetekkel szemben nem Kossuth, hanem Szilágyi Virgil írta. Ez azért tűnhet meglepőnek, mert az említett írás megjelent Kossuth emigrációs

<sup>60</sup> MOL R 75. 1. t. Kossuth–Irányi, 1866. dec. 3., jan. 25.; MOL R 65. 1. t. Kossuth–Helfty, 1866. dec. 21.

<sup>61</sup> KLI VII. 157–158. Kossuth–Helfty, 1866. nov. 18.

<sup>62</sup> Negyvenkilencz 1. (1866. nov.) A latin idézet fordítása: „Háromszázan vagyunk.” A mondat idősebb Seneca „Suasoriae” című, szónoki gyakorlatokat tartalmazó művéből való. A Leonidasz szájába adott szónoklat olvasmányként szerepelt egy 19. században elterjedt latin tankönyvben. Az itt említett tények felkutatásáért köszönetet mondok Gloviczki Zoltánnak.

<sup>63</sup> Negyvenkilencz 1. (1866. nov.)

iratainak VII. kötetében.<sup>64</sup> A kötetet már Kossuth halála után sajtó alá rendező Kossuth Ferenc súlyos tévedése talán azzal magyarázható, hogy feltehetőleg csak a „Negyvenkilencz” nyomtatott számát tudta használni.<sup>65</sup> A lapban megjelent cikkek kézíratait, beleértve a Szilágyi által írtakat is, Kossuth több levélben kérte Helftytől.<sup>66</sup> Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy Helfy végül odaadta-e ezeket Kossuthnak. Az említett kéziratok azonban sem az ő, sem a volt kormányzó iratai között nem találhatók meg. A leginkább valószínű feltevésnek az tűnik, hogy Kossuth megkapta, majd megsemmisítette a kézzel írt eredeti cikkeket, mert ezzel is leplezni kívánta a lap szerzőinek személyét. Mindenesetre a „Kossuth iratai az emigrációból” VII. kötete nyomán a szakirodalom Kossuth szerzőségét feltételezte „A közös ügyek hálója” című írás esetében is,<sup>67</sup> a korabeli levelezés azonban ennek ellenkezőjét bizonyítja. Kossuth november 16-án, vagyis az első szám szerkesztésének heteiben kelt levelében azt írta Szilágyinak, hogy vette „Közügyek” című cikkét, és nagyon jónak találja azt.<sup>68</sup> Egy héttel később a volt kormányzó Helfyhez írt levelében felsorolta, milyen írásokat küld a lap első számába. Említést tett a „Programm” és a „Lapunk korszerűsége” című cikkekről, valamint arról, hogy lefordítja az olaszországi légió magyar katonáinak háború utáni sorsával foglalkozó olasz-osztrák hivatalos levélváltást. Azt is megígérte, hogy „hézagpótlóul” küld pár „hírlap-irodalmi gyönyörűséget” a lapszemle rovatba.<sup>69</sup> A „Közös ügyek hálója” című írásról azonban ebben a levélben nem ejtett szót, ami azért fontos érv, mert egyébként minden esetben pontosan tájékoztatta a nyomtatást intéző Helftyt éppen készülő cikkeiről. Ráadásul a „Közös ügyek hálója” című írás nagy részének stílusa is eltér a Kossuthtól megszokottól. Mindez szintén Szilágyi szerzőségét támasztja alá.

A „Közös ügyek hálója”, címéből is következően, a tizenötös albizottság közös ügyekre vonatkozó jelentését vizsgálja. Szilágyi már az írás kezdetén sérelmezi, hogy az osztrák rendőrség meggátolja a kiegyezést elutasító vélemények megjelentetését, a Deák-párt pedig nem szólal fel a sajtószabadságért. A továbbiakban többször is hangsúlyozza, hogy az 1848. évi áprilisi törvények és az 1861. évi felirat szerint „Magyarország semmi más nemzetnek alá nem rendelt független ország”. Ebből arra a következtetésre jut, hogy az Ausztriával közös ügyek „a külügyek természetével bírnak”, tehát ekként kezelendők. Éppen ezért elveti a közös ügyekre vonatkozó közös törvényhozás és közös minisz-

<sup>64</sup> KLI VII. 104–140. Kossuth Ferenc a cikk szövegét kissé megváltoztatta. A Kossuth Lajosra vonatkozó állításokat egyes szám első személybe helyezte át, mert azt hitte, hogy azok itt is csak a szerző személyének leplezése miatt íródtak egyes szám harmadik személyben. A cikk eredeti változatát közli: „Nemzeti újjászületés” i. m. 182–195.

<sup>65</sup> Kossuth Ferenc tévedése azért különösen meglepő, mert ő maga is részt vett a „Negyvenkilencz” körüli szervezésben, így minden bizonnyal tudta, hogy a cikkek egy részét Szilágyi írta. (KLI VII. 157–160. Kossuth–Helfy, 1866. nov. 18., 23.)

<sup>66</sup> MOL R 65. 1. t. Kossuth–Helfy, 1866. nov. 26., dec. 22., 1867. jan. 2., ápr. 11. Szilágyi kézíratait arra hivatkozva kérte Helftytől, hogy le akarja őket fordítani.

<sup>67</sup> *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 192–196.; *Szabad György*: Kossuth irányadása i. m. 222–228. „Nemzeti újjászületés”. i. m. 182.

<sup>68</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. nov. 16.

<sup>69</sup> KLI VII. 158–160. Kossuth–Helfy, 1866. nov. 23.

tériumok tervét, mert véleménye szerint az a magyar kormány parlamentnek való felelősségét gyengíti. Leszögezi azt is, hogy a külügy, hadügy és pénzügy közössége az önálló államiság feladását jelenti. A cikk utolsó néhány bekezdése külpolitikai kitekintés. Megállapítja, hogy az osztrák–magyar kiegyezés nem más, mint szövetség a birodalom többi nemzetének elnyomására. Kifejti továbbá, hogy az alkotmányos osztrák birodalom képtelenség, előbb-utóbb vissza fog térni az abszolutizmus. Figyelmeztet arra, hogy a kiegyezéssel sorsunkat egy halálra ítélt birodalomhoz kötjük, amelynek pusztulása a magyar nép pusztulását is jelentheti.<sup>70</sup>

A külpolitikai kitekintésen különösen erősen érezhető a kossuthi érvelés hatása. Ez a rész ráadásul stiláris szempontból is elüt a többitől. Hangvétele szenvedélyesebb, és többször feltűnik benne a „dualismus” kifejezés, amely a cikk korábbi részeiben nem fordul elő. Kossuth november 16-án Szilágyinak írt leveléből kiderül, hogy a volt kormányzó egy keveset hozzáírt a cikkhez.<sup>71</sup> Talán éppen a befejező részhez, bár ez a levélből nem derül ki. Az sem kizárt azonban, hogy a külpolitikai kitekintés sajátosságai az írás keletkezésének előzményeivel magyarázhatóak. Szilágyi ugyanis már októberben elkezdett írni egy feltehetően hasonló témájú cikket, amelyet minden bizonnyal szintén a névtelenül beküldendő röplapok közé szánt. Írását elküldte Kossuthnak, aki október 29-én a következőket válaszolta: „Önnek becses cikkét a külpolitikai részre nézve magam fogom kissé átdolgozni, – különben nagyon helyes.”<sup>72</sup> Könnyen elképzelhető, hogy Szilágyi később ezt a cikket felhasználta a „Közös ügyek hájlója” írásakor, és beledolgozta Kossuth mondatait is.

November végén, miközben a nyomdában folyt a munka, Szilágyi Pestre utazott. Az egyáltalán nem veszélytelen vállalkozást az indokolta, hogy az ősz folyamán tett erőfeszítések ellenére sem sikerült összeköttetést teremteni a hazaiakkal, és az országgyűlés megnyitásakor, a balpárt fontos pártértekezletet tartott.<sup>73</sup> A nagyjából 120 tagot számláló baloldal tulajdonképpen ekkoriban szerveződött párttá. November 20-án megalapították a baloldali kört, Ghyczy Kálmánt pedig pártelnökké választották. November 25-i pártértekezletükön támogatásukról biztosították Tisza Kálmán felirati javaslatát, amely azt indítványozta, hogy az alkotmány visszaállítása előtt semmiről ne tárgyaljon az országgyűlés. A balközép ezzel eltávolodott saját korábbi politikájától, hiszen az országgyűlés felfüggesztése előtt még nem zárkózott el a közösügyi munkálattól. Könnyen lehet, hogy a balközép vezetők az udvar továbbra is szorult külpolitikai helyzetét látva próbálták a korábbinál radikálisabb lépésekkel népszerűségüket növelni. Közeledésük a szélsőbal álláspontjához azonban csak látészolagos volt. A szélsőbal ugyanis az alkotmány visszaállítása esetén sem fogadta el a közösügyi rendezést. A szélsőbaloldaliak 15–20 fős csoportja külön frakcióüléseket tartott ugyan a Nádor vendéglőben, de a balpárttól szervezetileg

<sup>70</sup> Negyvenkilencz 1. (1866. nov.)

<sup>71</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. nov. 16. „Vettem a „Közügyeket” ’s nyomban át is olvastam. Igen jeles munka. Kívánom, hogy mi hamarább beküldessék. Keveset adtam hozzá. Semmit sem vettem el. [...] Holnap visszaküldöm.” – írta Kossuth.

<sup>72</sup> OSZK KT. Fond 27/16. Kossuth–Szilágyi, 1866. okt. 29.

<sup>73</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. nov. 14.; uo. Kossuth–Szilágyi, 1866. nov. 18.

még nem különült el. A november 30-án tartott balpárti pártértekezlet az ő önálló kezdeményezéseiknek akart gátat szabni, amikor úgy döntött, hogy „ha valamelyik tag kérvényt, nyilatkozatot vagy indítványt kíván a ház elébe terjeszteni, az kellő megvitatás végett az értekezletnek előlegesen bemutatandó legyen”.<sup>74</sup>

Szilágyinak ezekben a napokban nyílt alkalma találkozni baloldali, minden bizonnyal szélsőbaloldali politikusokkal, és egyúttal Pestre vinni a Kossuth által Vidacsnak küldött 25 ezer frankot. December 2-án érkezett vissza Milánóba, és ezt követően beszámolt útjáról a volt kormányzónak. Tudatta vele, hogy Komáromy és Csáky még mindig nagy befolyást gyakorolnak a baloldalra, éppen ezért sürgette az őket leleplező cikk megírását.<sup>75</sup> Szilágyi egyik Kossuthhoz írt leveléből kiderül az is, hogy beszélt társainak a „Negyvenkilencz” című lapról. Beszámolója szerint a hazaiak nagy jelentőséget tulajdonítottak a vállalkozásnak, mert az volt a véleményük, hogy már a lap megjelenésének ténye is lendületet adna a függetlenségi tábor megerősítésének.<sup>76</sup> A sikernek azonban alapvető feltétele volt, hogy Kossuth és Szilágyi végre megteremtsék a hazával a rendszeres összeköttetést.

#### *A lap terjesztése és a további számai*

A hazával való rendszeres összeköttetés megteremtéséhez Kossuthnak és Szilágyinak olyan személyekre volt szüksége, akikre rábízhatták a beküldendő utasításokat, pénzt, valamint a „Negyvenkilencz” példányait, és akiknek gyakori utazása nem keltette fel az osztrák hatóságok gyanúját. Egy Legnazzi nevű olasz, aki Kossuth vagy Helfy ismerőse lehetett, vállalta, hogy becsempészi a szállítmányokat Padovából a Habsburg Birodalom területére, Triesztbe.<sup>77</sup> A Triesztből Pestre utazó ügynököt Legnazzi választotta ki, és kezeskedett is érte.<sup>78</sup> Feltehetőleg mindketten kereskedők voltak. Szilágyi rendszeresen kapott tudósításokat Pestről, így ellenőrizni tudta a küldemények megérkezését. A „Negyvenkilencz” november végére elkészült első számának példányai azonban még 1867 januárjának elején sem jutottak el a pesti olvasókhöz. Helfy már december első felében sürgető levelet küldött Legnazzinak Padovába, de választ nem kapott. Szilágyi hétről hétre egyre türelmetlenebbül tudósította Kossuthot arról, hogy a lap még nem érkezett meg Pestre, és indulatosan hibáztatja az olaszokat, különösen Legnazzi trieszti ismerősét.<sup>79</sup> Január 13-án Kossuth utasította Helfyt, hogy utazzon Padovába, és beszéljen Legnazzival.<sup>80</sup>

A késlekedés súlyos csapást jelentett Kossuth és Szilágyi terveire nézve, és gyanban csökkentette cikkeik várható hatását. Időközben ugyanis lezajlott

<sup>74</sup> Szabó Csilla: A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása Magyarországon az 1860-as években: a '48-as párt megalakulása. Századok 133/3. (1999) 534–537.

<sup>75</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. dec. 2., dec. 11.

<sup>76</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1867. jan. 31.

<sup>77</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. nov. 6.

<sup>78</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. nov. 14.

<sup>79</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. dec. 16., 1867. jan. 5., jan. 12., jan. 31.

<sup>80</sup> MOL R 65. 1. t. Kossuth–Helfy, 1867. jan. 13.

az országgyűlésen a harmadik felirati vita. A Deák-párt azt indítványozta, hogy a hatvanhetes bizottság dolgozzon ki javaslatot a közös ügyekre nézve, de annak országgyűlési tárgyalására csak az alkotmány visszaállítása és a kormány kinevezése után kerüljön sor. A balpárt azonban Tisza felirati javaslatához tartotta magát. A december 1-től 6-ig tartó országgyűlési vita után a többség elutasította Tisza, és elfogadta Deák indítványát.<sup>81</sup> December 6-án Pesten kiegyezés ellenes tüntetésre került sor, amelyen a tömeg Tiszát és Kossuthot éltette.<sup>82</sup> A tüntetésről Szilágyi bizakodva számolt be Kossuthnak: abban reménykedett, hogy az esetleges további demonstrációk a „Negyvenkilenc” cikkeivel együtt óriási hatást fognak gyakorolni a közvéleményre.<sup>83</sup> Egyelőre azonban a Deák-párt elképzeléseinek megfelelően folytatta munkáját a hatvanhetes bizottság, mert erre hatalmazta fel december 15-én az országgyűlés. Néhány nappal később Beust Pestre érkezett, és több politikussal, köztük Deákkal is találkozott. A tárgyalások január 7-től Bécsben folytatódtak, Andrassy, Eötvös József és Lónyai Menyhért részvételével.<sup>84</sup>

Decemberben elkészültek a „Negyvenkilenc” második és harmadik számának cikkei is. Szilágyi, nem sokkal azután, hogy a hónap elején visszatért Pestről, elkezdett tudósításokat írni az országgyűlésről, amelyeket a második számban akart megjelentetni. Írásainak első, december 6-ig terjedő részét december 16-án elküldte Kossuthnak.<sup>85</sup> A volt kormányzó december 19-én írt levelében kifejtette Szilágyinak, hogy véleménye szerint „havilapban nincs értelme referátát írni”. Inkább egyes mozzanatok kiemelését és visszapillantás jellegű cikkek megírását javasolta. A továbbiakban pedig hosszasan elemezte és kritizálta Szilágyi írását. Óva intette őt az általános gyanúsításoktól, valamint a sértő, személyeskedő hangnemtől, különös tekintettel arra, hogy a lap cikkei névtelenül jelentek meg. Ugyanakkor kifejtette érveit Eötvös, Szentkirályi Mór, Horváth Boldizsár és Deák beszédei ellen, ezzel is segítve Szilágyi munkáját. Fontosnak tartotta annak kihangsúlyozását, hogy az országgyűlés törvénytelen alapon áll, és ezért az alkotmány visszaállítása után fel kell oszlania. Javasolta az írás több rövid részre bontását, és címeket is adott az egyes részeknek.<sup>86</sup> Decem-

<sup>81</sup> Galántai J.: Az 1867-es kiegyezés i. m. 99–118.; Katus L.: Deák Ferenc i. m. 163–184.

<sup>82</sup> „A Hon” 1866: 282. (dec. 7.); Pesti Napló 1866: 282. (dec. 8.) Deák Ferenc beszédei IV. 1866–1867. Szerk. Kónyi Manó. Bp. 1897. 118–119. – v. ö. Kozári Monika: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Bp. 2003. 118–119. A Hon cikke szerint a tüntetést a pesti egyetemi ifjúság szervezte, a „Pesti Naplóban” azonban 253 egyetemi hallgató nyilatkozatban tagadta ezt az állítást. Kónyi a Deák-párti Orczy Béla naplójára hivatkozva ismertette azt az álláspontot is, amely szerint a szervező Vidacs János volt, és a fáklyás felvonulók az ő gyárának, illetve az óbudai hajógyárnak a munkásai közül kerültek ki. Orczy és a „Pesti Napló” nyilván igyekezett a tüntetést minél jelentéktelenebbnek bemutatni. Ennek ellenére nem zárható ki, hogy Vidacsnak része volt az eseményben, hiszen ez egybecsengett Kossuth és Szilágyi elvárásaival. A források alapján az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a fáklyás menetben egyetemi hallgatók és Vidacs emberei egyaránt részt vettek. A Ferenciek teréről a Váci utcai Nádor Szállóhoz vonuló tüntetők vezetőjének szónoklatára Ghyczy felelt, majd közkívánatra Tisza is beszédet mondott. Orczy szerint Madarász is szónokolni akart, de őt a balpárt nem engedte.

<sup>83</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. dec. 16.

<sup>84</sup> Galántai J.: Az 1867-es kiegyezés i. m. 99–118.; Katus L.: Deák Ferenc i. m. 163–184.

<sup>85</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. dec. 16.

<sup>86</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. dec. 19.



ber végén Szilágyi az országgyűlésről írott további cikkeit is elküldte Kossuthnak, aki ezekhez is számos észrevételt fűzött. Szilágyi ígéretet tett arra, hogy tartja magát a volt kormányzó meglátásaihoz.<sup>87</sup>

December 16-án Kossuth közölte Szilágyival, hogy a második számban le kívánja leplezni Csákyt és Komáromyt.<sup>88</sup> Eredeti terve az volt, hogy Irányi jelentését közli a lapban, de erről végül letett. Irányi csak a volt kormányzó többszöri sürgetése után, december közepén küldte el a jelentést. Kossuth szerint azonban a Párizsban élő magyar emigráns beszámolója, diplomáciai jellegéhez képest, túl sok párbeszédet tartalmazott. A volt kormányzó ráadásul hiányolta annak hangsúlyozását, hogy Csáky és Komáromy nem tárgyalt a berlini kormánnyal Magyarország jövőjéről, vagyis meg sem próbáltak olyan szerződést kötni Bismarckkal, amely kizárta volna hazájuk magára maradását az esetleges szabadságharcban. Észrevételeit Kossuth Irányival is megosztotta, aki visszakérte jelentését, és nem járult hozzá annak közléséhez.<sup>89</sup> A volt kormányzó ezután maga kezdett hosszabb cikket írni Komáromy és Csáky „üzelméről”. December végén, amikor elkészült, a következő szavakkal jellemezte munkáját Szilágyinak küldött levelében: „Soha nem írtam valamit kellemetlenebb genírozások ’s lidérc súlya alatt, mint a háborúra vonatkozó felvilágosításokat”. Nehézséget okozott számára ugyanis, hogy ne kövessen el tapintatlanságot a nagyhatalmakkal, főként Poroszországgal szemben, de közben érthető legyen az, amit ír. Éppen ezért Szilágyit és Helfyt is felhatalmazta arra, hogy kéziratának átolyvasása után húzzák ki azokat a részeket, amelyeket indiszkrétnek találnak.<sup>90</sup>

Kossuth minden biztonnyal azért is írt nehezen, mert egyre kevésbé bízott abban, hogy ezzel befolyásolni tudja majd a magyarországi politikai eseményeket. Bosszankodott az olasz küldöncök eredménytelensége miatt, de keserűen bírálta a szélsőbaloldali politikusokat is, amiért azok nem tudták megválasztani Szilágyit képviselővé, és nem küldtek ki egyetlen képviselőt sem Berlinbe. Szilágyinak azt írta, hogy „Ne mystificáljuk magunkat, ha Isten különös csodával nem menti meg a magyart – ő ugyan magát nem menti meg. Nincs ott akarat Uram!”<sup>91</sup> A Csákyékát leleplező cikk megírását sürgető Helfynek a következő szavakkal válaszolt: „Ön kéziratot vár, ho hó! Hát mikor kötelességem én magamnak, hogy hírlapíróvá csapok fel? Csap az ördög! No csak ennek volnék még híjával”.<sup>92</sup> Nemcsak az újságírói, de a szerkesztői feladatokat sem kívánta hosszabb távon magára vállalni. 1867. január 2-án arra kérte Szilágyit, hogy tekintse magát a lap szerkesztőjének. Egyúttal felajánlott neki havi 150 frankot a munkájáért.<sup>93</sup> Szilágyinak, aki már korábban is sokat dolgozott a lap megjelenítésén, jól jött az ajánlat. Kénytelen volt ugyanis számot vetni azzal, hogy

<sup>87</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. dec. 21., dec. 28.; uo. Kossuth–Szilágyi, 1866. dec. 29.

<sup>88</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. dec. 16.

<sup>89</sup> MOL R 90. 4779. Irányi–Kossuth, 1866. dec. 10.; MOL R 75. 1. t. Kossuth–Irányi, 1866. dec. 14.; OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. dec. 19.

<sup>90</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. dec. 29.; MOL R 65. 1. t. Kossuth–Helfy, 1867. jan. 2.

<sup>91</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1867. jan. 13.

<sup>92</sup> MOL R 65. 1. t. Kossuth–Helfy, 1866. dec. 21.

<sup>93</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1867. jan. 2.

hosszabb időre külföldön kell maradnia, ráadásul otthoni követeléseit nem tudta behajtani, felesége birtokait pedig adó és illeték fejében lefoglalták az osztrák hatóságok. Ugyanakkor sok pénzébe került két fiának taníttatása.<sup>94</sup>

Korábban az is felmerült, hogy Szilágyi Berlinbe utazik, és Kossuth nevében tárgyalásokat kezd Bismarckkal, tekintettel az esetleges porosz-osztrák háborúra.<sup>95</sup> A porosz kormányvaló kapcsolatfelvételt több levelében sürgette Szilágyi is.<sup>96</sup> A volt kormányzó azonban csak azután tartotta volna lehetségesnek a berlini küldetést, ha a magyarországi függetlenségi politikusok is képviselőt küldenek a porosz kormányhoz. Erre azonban nem került sor. 1867 elején Szilágyi azt is felvetette, hogy az olasz kormány diplomatájaként szívesen elutazna Bukarestbe, hogy az Al-Duna térségében segítse az újabb magyar szabadságharc előkészítését. Kossuth ezt sem tartotta megoldhatónak, mert úgy látta, hogy az olasz kormány semmiképpen sem akar ellenséges viszonyba kerülni a bécsi udvarral.<sup>97</sup> Szilágyi tehát egyelőre maradt Milánóban, és folytatta a „Negyvenkilencz” szerkesztését. Azt javasolta, hogy az ő országgyűlési visszapillantásait és Kossuth cikkét ne egyetlen számban közöljék, mert akkor az túl terjedelmes lenne. A második számba szánta saját írásait, a harmadikba pedig Kossuth cikkét. Javaslatát Kossuth elfogadta, így január közepe táján a második és a harmadik szám kinyomtatására is sor került.<sup>98</sup>

A második számot teljes egészében Szilágyinak a „Visszapillantás a képviselőház közelebbi üléseire” című, összesen tizenegy fejezetből álló cikke töltötte ki. A bevezető részben Szilágyi kijelentette, hogy a Deák-párt „csalás, vesztegetés, erőszakoskodás” útján került többségbe, ez a többség azonban nem képviseli a „nemzet közvéleményét”. Három árnyalatot különböztetett meg a legnagyobb párton belül: „kiket a nemzet már 1849-ben a hazaárulók közé sorolt”, de most a Deák-párthoz tartozóknak mondták magukat;<sup>99</sup> „a kormány hivatalnokait”;<sup>100</sup> valamint a tulajdonképpeni Deák-pártot, amelynek tagjait „jósándokú, de mindenesetre kishitű” férfiaknak nevezte. A továbbiakban a december 1. és 6. közötti felirati vitát középpontjukba állító írások többsége a Deák-párt politikájával, illetve egyes Deák-párti politikusok — Deák Ferenc, Szentiványi Károly, Eötvös József, Horváth Boldizsár, Szentkirályi Mór, továbbá Somssich Pál —, beszédeivel foglalkozik, és igyekezik rávilágítani kiegyezés melletti érvelésük gyenge pontjaira. Szilágyi az említett politikusoknak nemcsak országgyűlési szónoklatait, hanem személyét is több estben bírálattal illette. Eötvösnek például felrótta, hogy 1848-ban ő volt a legelső, aki „megszökött” az országból, Szentkirályinak pedig 1849. február 4-i, Kossuthot „ocsmány módon rágalma-

<sup>94</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1867. jan. 3.

<sup>95</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. okt. 18. (KLI VII. 149–155.)

<sup>96</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1866. okt. 15. (KLI VII. 144–149.), dec. 17. (KLI VII. 171–178.), 1867. jan. 3.

<sup>97</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1867. jan. 3.; uo. Kossuth–Szilágyi, 1867. jan. 13.

<sup>98</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1867. jan. 5.; uo. Kossuth–Szilágyi, 1867. jan. 7. Kossuth sajnálkozott, hogy így a decemberi számba nem került vezércikk.

<sup>99</sup> Ide sorolta Apponyi Györgyöt és Szentkirályi Mórt.

<sup>100</sup> Itt pedig Czebrían László császári és királyi kamarásnak, valamint a Helytartótanács másodelnökének, Bartal Györgynek a nevét említette meg példaként.

zó” röpiratát vetette szemére. Szentiványi házelnököt „megkésett loagnak” gúnyolta „A toasztos Don Quixottok” című részben, amiért az országgyűlés első ülését Erzsébet császárné névnapjára köszöntésével nyitotta meg. Nem kímélte Somssichot sem, akit az osztrák politika kiszolgálójának nevezett. A cikk keletkezésének előzményei alapján egyértelmű, hogy Szilágyi eredetileg még ennél is élesebb és személyeskedőbb kritikával támadta a kiegyezés híveit, Kossuth tanácsára azonban elhagyta a nem bizonyítható vagy túlságosan sarkos megállapításait. Deákról ugyanakkor tisztelettel írt, bár naivnak tartotta, amiért őszintének hitte az udvar kiegyezési szándékait.

A „Visszapillantás” „Népképviselők elleni merényletek” című része emlékezteti az olvasókat arra, hogy a háború alatt egyes baloldali képviselőket zaklatások érték, az újból összeülő országgyűlés mégsem kezdeményezett vizsgálatot ezekben az ügyekben. Az írás külön is kiemelte Maróthy elfogásának esetét.<sup>101</sup> További két fejezet, „A baloldal politikája”, valamint a „Bizalmas észrevételek” a balpárti képviselők munkáját értékeli. Előbbiben Szilágyi dicsérte a baloldalnak a felirati vita során mutatott elszántságát, miközben egyetlen szóval sem utalt a párt megosztottságára. Utóbbiban azonban kritikával illette a balközép egyes vezetőit, Tisza Kálmánt, Ghyczy Kálmánt és Simonyi Lajost. Ghyczyt azért bírálta, mert az a felirati vitában tartott beszédében azt állította, hogy az országgyűlés által megállapítandó elvek kötelezőek lesznek a következő törvényhozásra nézve. Ezzel tulajdonképpen feladta azt az elvét a baloldalnak, amely törvénytelennek tekintette az éppen folyó országgyűlést. Tiszát a képviselőház egyik legnagyobb tehetségű tagjának nevezte, ugyanakkor felrótta neki, hogy időről időre elhatárolódik a szélsőbaltól, és „magatartása nem kevésbé tette lehetővé azt, hogy a közelebbi hat év alatt a baloldal jóformán csak a Deák-párt színpadi diadalainak decoratióját képezte”. Simonyit azért illette kritikával, mert azt állította, hogy a megyék visszaállítását minden párt politikusai követelték, pedig a Deák-párt valójában nem emelt szót ezért.<sup>102</sup>

A „Negyvenkilencz” második száma jellegében elüt az összes többi számtól, mivel nem általános iránymutatást ad, hanem egy aktuális eseményre, a felirati vitára reagál. A Pestről minden bizonnyal számos új benyomással gazdagodva visszatért Szilágyi eredeti terve az volt, hogy napról napra számba veszi az országgyűlésen történeteket, és kifejti azokra vonatkozó nézeteit. Talán saját elhatározásából döntött így, de az sem zárható ki, hogy hazai társai kérték erre. Vállalkozásával tulajdonképpen pótolni akarta azt az űrt, ami abból adódott, hogy a szélsőbaloldal nem indíthatott Magyarországon napilapot a függetlenségi álláspont megjelentetésére. A „Negyvenkilencz” azonban alkalmatlan volt erre a szerepre. Csupán havonta jelent meg, és nem lehetett tudni, mikor jut el az olvasóhoz, így az aktualitásokhoz túlságosan kötődő felvetései könnyen jelentőségüket veszthették. Erre a veszélyre figyelmeztette Kossuth Szilágyit, amikor arra kérte, ne írjon „referátát”. A próbálkozás ténye mindenestre rávilágít arra, hogy sem Kossuthnak, sem Szilágyinak nem voltak hosszú távú elképzelései a lappal kapcsolatban.

<sup>101</sup> Lásd az első fejezetben.

<sup>102</sup> Negyvenkilencz 2–3. (1866. dec. –1867. jan.)

A „Negyvenkilencz” harmadik számát egy „Pártunkhoz” című rövidebb cikk vezeti be, amelynek szerzője valószínűleg Szilágyi volt. A levelezésekben nincs szó erről az írásról, de éppen ezért sem valószínű, hogy Kossuth az „Egy fejezet a múlt háború történetéből” című cikkel párhuzamosan egy másik cikket is írt volna. Az írás a szélsőbaloldaliakhoz szól, és emlékezteti őket az előző háború idején elkövetett mulasztásokra, ezzel mintegy bevezetve Kossuth cikket. Ezt követően az írás visszatér a jelenhez, és cselekvésre buzdít. Kifejti, hogy a december 6-i tüntetés jó alkalom lett volna egy olyan fordulatra, amely véget vet a kiegyezési tárgyalásoknak, de a párt ezt elmulasztotta. Figyelmezteti a megszólítottakat arra, hogy többször nem szabad elszalasztaniuk az ilyen lehetőségeket. Lényegében tehát a cikk arra utasítja a szélsőbaloldaliakat, hogy a tömegeket maguk mögé állítva gyakoroljanak akkora nyomást az országgyűlésre, amellyel megakadályozzák a Deák-párti többséget politikájának folytatásában.<sup>103</sup> A lap harmadik számának végén két Kossuthtól származó, az 1866. évi háború kirobbanásakor keletkezett okmány olvasható, amely a Csákyék leleplezéséről szóló cikket egészítette ki. A „Manifestum a Nemzethez” 1866. június 23-án, az olaszországi magyar légió újjászervezéséről szóló „Vitéz magyarok!” pedig június 24-én íródott, de mindkettő alkalmas volt arra, hogy 1866/67 fordulóján is cselekvésre buzdítson.<sup>104</sup>

A harmadik szám legterjedelmesebb cikke Kossuth „Egy fejezet a múlt háború történetéhez” címet viselő írása. A volt kormányzó hangsúlyozta Csáky és Komáromy felelősségét abban, hogy elszalasztották a kedvező alkalmat a szabadságharc kirobbantására és eljátszották a nemzet becsületét a külföldi kormányok előtt. Az előző évek történéseire utalva bemutatta, hogyan szerezte meg a hatalmas országos szervezetről szóló hamis jelentésekkel az olasz kormány bizalmát a nemzet cselekvésének „irányt adni nem hivatott” Komáromy és a „semmi politikai múlttal nem bíró” Csáky. Kossuth rámutatott arra is, hogy ilyen előzmények után az olasz kormány kérésének engedve kénytelen volt együttműködni Csákyval és Komáromyval az 1866. évi háború előestéjén. Sietett ugyanakkor leszögezni, hogy az együttműködést feltételekhez kötötte, és ennek alátámasztására közölte a Komáromyékkel való megállapodás pontjait. Részletezte azt is, hogy később milyen módon bújta ki Csáky és Komáromy a vele szemben vállalt kötelezettségek alól. Nemcsak azt róta fel Csákyéknak, hogy a vele kötött szerződést letagadták, és az ő bejegyzése nélkül tárgyaltak a porosz politikussal, hanem ennél súlyosabb vádak is megfogalmazott. Véleménye szerint nem létezett Magyarországon az „az ideiglenes kormány tekintélyével bíró” országos comité, amelyre Komáromyék hivatkoztak, és ezt szerrinte „ama szerencsétlen turzovkai s ta t” (vagyis a jablonkai betörés) is bizonyította. Határozottan állította azt is, hogy az országba nem mehetett be egymillio frank, hiszen annak el k lt se nem maradhatott volna „látszat” nélkül. Simonyi és más emigránsok értesüléseit felhasználva utalt Csáky hatalmas ad ss gaira, és elmesélte, milyen felelőtlen k lts kez st folytatott a pesti comité külföldi képviselő-

<sup>103</sup> Negyvenkilencz 2-3. (1866. dec. -1867. jan.)

<sup>104</sup> Negyvenkilencz 2-3. (1866.dec. -1867. jan.) Az okmányok megjelentek Kossuth Iratainak Vi. kötetében is: KLI VI. 311-312., 315.321.

jeként fellépő gróf Porosországbán. Az általa „félbankrottírozott intrigánsoknak” nevezett Csáky és Komáromy tevékenységének fő mozgatórugója szerinte a pénz utáni vágy volt. Kossuth azt is biztosnak vélte, hogy Csáky és Komáromy valójában nem a függetlenséget, hanem a kiegyezést akarta elősegíteni. Ezt az állítást arra alapozta, hogy Komáromy és Csáky nemcsak vele, de a magyarországi szélsőbaloldali politikusokkal sem igyekezett együttműködni.<sup>105</sup>

Kossuth, saját állítása szerint több oldalról is megerősített, biztos kútfőkből származó értesítéseket használt fel cikkének megírásakor. Értesülései valóban helytállóak voltak. Feltűnő, de semmiképp sem meglepő azonban, hogy miközben Csáky és Komáromy emigrációs tevékenységéről részletes és pontos ismeretei voltak, magyarországi hátterükre és tevékenységükre vonatkozóan inkább csupán feltételezéseket fogalmazott meg. Szilágyi Virgiltől csak annyit tudott meg, hogy a szélsőbal tagjai nem vettek részt a szervezkedésben, sőt Böszörményi kivételével nem is tudtak róla. Nem sikerült azonban teljes körű és hitelt érdemlő adatokat gyűjtenie arról, hogy kik voltak a Csáky–Komáromy-féle comité tagjai.<sup>106</sup> Azt mindenestre sejtette, hogy a balközép a soraiból kerültek ki. Ebből vonta le azt a következtetést, hogy Csákyék a balközép politikájával azonosulva a függetlenségi eszmék leple alatt a kiegyezést segítették elő. Ebben azonban tévedett. Csáky és Komáromy emigrációs tevékenységének számos mozzanata utal ugyanis arra, hogy kedvező nemzetközi feltételek mellett valóban elképzelhetőnek tartották a balközép irányításával vívandó függetlenségi háborút. E tekintetben tehát a tisztességtelenség nem, csak bizonyos politikai képességek hiánya róható fel nekik. Mindez természetesen nem menti fel őket a többi vád alól.

Mire a második és harmadik szám nyomdába került, a magyarországi közvélemény tudomást szerzett a „Negyvenkilencz” című lap létezéséről, annak el-lenére, hogy az még mindig nem jutott el az olvasókhoz. Kossuth ugyanis fontosnak tartotta, hogy Magyarországra is járó külföldi lapok említést tegyenek a „Negyvenkilencz”-ről, illetve kivonatokat közöljenek annak cikkeiből. Ennek szükségességét egy Irányihoz írt levelében azzal magyarázta, hogy az otthoniak nem mernek két-háromszáz példánynál többet szétküldeni, mert így is a fejükkel játszanak. Amennyiben viszont a külföldi lapoknak köszönhetően elterjed a híre a függetlenségi újság létezésének, akkor ezek érdeklődését keltheti fel, és kézzől kézre járhat majd.<sup>107</sup> Kossuth nemcsak a Párizsban élő Irányinak küldött a lapból, de eljuttatta annak egy-egy példányát Ludvighnak Brüsszelbe és Vukovics Sebőnek Londonba is.<sup>108</sup> Egyik esetben sem fedte fel, hogy a lapot nem Debrecenben, hanem Milánóban nyomják. Irányi révén a lap eljutott két szintén Párizsban élő magyar újságíróhoz is: ő maga Szarvady Frigyesnek továbbí-

<sup>105</sup> Negyvenkilencz 2–3. (1866.dec. –1867. jan.)

<sup>106</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1866. dec. 16. (KLI VII. 163–170.); uo. Szilágyi–Kossuth, 1866. dec. 17. (KLI VII. 171–178.); uo. Kossuth–Szilágyi, 1866. dec. 19. Szilágyi megerősítette Kossuth azon értesülését, hogy Keglevich Béla, Luzsénszky Pál és egy bizonyos Schmentzing báró benne volt a Csáky–Komáromy-féle szervezkedésben, a többi tag felderítését viszont hosszadalmasnak és nehézkesnek ítélte, és ezért ügyük szempontjából célszerűtlennek tartotta.

<sup>107</sup> MOL R 75. 1. t. Kossuth–Irányi, 1866. dec. 20.

<sup>108</sup> MOL R 65. 1. t. Kossuth–Helfy, 1867. jan. 13.; MOL R 75. 1. t. Kossuth–Irányi, 1867. jan. 25.;

totta, aki azután elküldte azt Horn Edének.<sup>109</sup> Szarvady vagy Horn érte el, hogy a „Kölnische Zeitung” beszámoljon a „Negyvenkilencz” megjelenéséről.<sup>110</sup> A német lap hírért átvette a bécsi „Neue Freue Presse”, amelyre hivatkozva 1867. január 6-án a „Vasárnapi Újság” is megjelentetett egy néhány mondatos írást a „Negyvenkilencz”-ről. Beszámolt arról, hogy a lap a függetlenségi eszméket igyekszik népszerűsíteni, és Magyarországon titokban nyomják. A rövid tudósítás ezután azzal az egyébként valótlan állítással folytatódott, hogy Kossuth az előző háború idején Prágában járt. Utóbbi hír egyértelmű utalás volt arra, hogy a lap a volt kormányzó személyéhez kötődik.<sup>111</sup>

Az újsághírek természetesen felkeltették a bécsi rendőrminisztérium és a magyar kormányhatóságok figyelmét is. Mecséry Károly rendőrminiszter 1867 első napján Majláth György kancellárnak írt levelet,<sup>112</sup> aki pedig Sennyey Pálhoz, a Helytartótanács elnökéhez fordult annak érdekében, hogy a függetlenségi újságot betiltsák, és terjesztését megakadályozzák.<sup>113</sup> Közben a pesti rendőrigazgató, Joseph Worafka, [lásd Deák Ágnes cikkét ugyanebben a számban – A szerk.] ügynökeivel nyomoztatni kezdett a lap után. A nyomozások eredményéről, pontosabban eredménytelenségéről február 8-án értesítette Sennyeyt. A Helytartótanács elnökét azonban nem nyugtatta meg a pesti rendőrigazgató beszámolója, ő ugyanis egészen más tudósításokat kapott saját ügynökeitől.<sup>114</sup> Sennyey értesülései és aggodalma nem voltak alaptalanok, mivel ekkorra már valóban bejutottak Magyarországra a „Negyvenkilencz” példányai.

Helyfő január közepén Kossuth utasításának megfelelően Padovába utazott, ahol minden bizonnyal találkozott a lap példányait Triesztbe szállító Legnazzival, és felelősségre vonta őt, amiért az általa ajánlott ügynök nem juttatta el a küldeményt Triesztből Pestre. A trieszti olasz küldönc utóbb jelentést készített, amelyben azt állította, hogy ő elvitte a rábízott szállítmányt Pestre, de nem tudta kézbesíteni, mert Vidacs nem adta meg neki a címet. Vidacs viszont arra hivatkozott, hogy az olasz nem adta meg a címet, ahol átvehette volna a csomagot. Helfynek azonban az igazság kiderítésénél fontosabb feladata volt az, hogy megszervezze a kézbesítést. Ennek eredményeként január 21-én egy Brillo nevű olasz mérnök indult útnak Triesztből Pestre a „Negyvenkilencz” első, második és harmadik számának példányaival.<sup>115</sup> A küldeményt január utolsó vagy február első napjaiban kézbesítette a címzettnek. Kossuth február 7-én kelt levelében számolt be Szilágyinak arról, hogy szállítmány végre célhoz ért.<sup>116</sup>

Sennyey február 9-én, egy nappal azután, hogy Worafkának az eredménytelen nyomozásról szóló jelentése elkészült, egy Helytartótanács által alkalma-

<sup>109</sup> MOL R 90. 4817. Irányi–Kossuth, 1867. jan. 10. Irányi arra panaszkodott Kossuthnak, hogy a francia Siècle nem volt hajlandó a „Negyvenkilencz”-ről szóló cikk megjelentetésére, mert az utóbbi időben osztrákbárát lett. A poroszellenes francia–osztrák közeledés ismeretében ez nem meglepő.

<sup>110</sup> MOL D 191. 1867: 181. Majláth–Sennyey, 1867. jan. 6.

<sup>111</sup> Vasárnapi Újság 1867: 1. (jan. 6.)

<sup>112</sup> MOL D 185. 1867: 16. Mecséry–Majláth, 1867. jan. 1.

<sup>113</sup> MOL D 191. 1867: 181. Majláth–Sennyey, 1867. jan. 6.

<sup>114</sup> MOL D 185. 1867: 199. Sennyey–Majláth, 1867. febr. 12.

<sup>115</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1867. jan. 31.

<sup>116</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1867. febr. 7.

zott besúgótól értesült a „Negyvenkilencz” magyarországi felbukkanásáról. A következő napok nyomozásainak köszönhetően megtudta, hogy február 9-én és 10-én több személyhez, többnyire budai ügyvédekhez postai úton eljutott a „Negyvenkilencz” első vagy második száma. Az érintett személyek egy papírdarabon arról is értesítést kaptak, hogy február 10-én, vasárnap délben tüntetés lesz a Váci utcában. Sennyey ügynökei a megjelölt időpontban és helyen észre is vettek egy kisebb gyanús csoportosulást, de tüntetésre végül nem került sor. A gyanús csoportosulás tagjai közt a besúgók felismerték Vidacs Jánost. Ugyanazon a napon forradalmi plakátok és feliratok jelentek meg egyes pesti házak falán. Sennyey a rendőrminiszternek február 12-én írt, és másolatban Majláthnak is elküldött beszámolójában kifejtette, hogy véleménye szerint a „Negyvenkilencz” című lapot külföldön nyomják, és becsempészik az országba. Feltevését azzal támasztotta alá, hogy az újság papírja és a nyomtatás is eltért a hazaitól, ráadásul egyes betűk felett idegen ékezet volt látható. A becsempészéssel a rendszeresen Belgiumba utazó Ivánka Imrét, illetve a román fejedelemségekben kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező Vidacs Jánost gyanúsította. Megfogalmazta azt a feltételezést is, hogy a lapot a magyar emigránsok Belgiumban vagy Olaszországban nyomtatják. Azt is megjegyezte, hogy az olaszországi magyar emigráció nemrég megerősödött, mert a „tehetséges, de legalább annyira felforgató szellemű” Szilágyi Virgil Milánóba kötözött.<sup>117</sup>

Az emigránsok levelezése mellett a Sennyey által említett besúgói értesülések is tartalmaznak lényeges adatokat a „Negyvenkilencz” magyarországi terjesztésének körülményeiről, utóbbiak teljes tisztázását azonban e források együttesen sem teszik lehetővé. Az bizonyos, hogy Kossuth és Szilágyi legfontosabb és lelelkesebb magyarországi társa az a Vidacs János volt, aki 1863-ban és az 1866. évi háború idején is összeköttetésben állt a volt kormányzóval, és már azokban az időkben is titkos forradalmi szervezkedést folytatott. Neki küldött Kossuth időről időre pénzt, legalább részben ő szervezte az 1866. december 6-i demonstrációt, minden bizonnyal ő állt a Sennyey által említett 1867. februári tüntetési kísérlet, valamint a forradalmi plakátok, feliratok felbukkanása mögött, és kulcsszerepe volt a „Negyvenkilencz” terjesztésében is. A szervezésben segédkező társairól szinte semmit nem tudunk, közülük egyedül egy volt honvéd őrnagy, Bernáth Albert neve bukkan fel Kossuth egyik levelében, mert Vidacs őt küldte Olaszországba a volt kormányzóhoz.<sup>118</sup> Érdeemes azonban megemlíteni, hogy Vidacs főszerepet játszott az 1861. évi honvédegyleti mozgalomban, amelyet a rendőrség ugyan néhány hónap után betiltott, de az egykori tagok későbbi együttműködéséről és az összegyűjtött pénz forradalmi célú felhasználásáról több forrás is tanúskodik.<sup>119</sup> Éppen ezért nem zárható ki, de nem

<sup>117</sup> MOL D 185. 1867: 199. Sennyey–Majláth, 1867. febr. 12. A beszámolóra röviden hivatkozik Szakács Margit is, Vidacs Jánosról írott cikkének egyik lábjegyzetében. (Szakács M.: Vidacs János i. m. 124.)

<sup>118</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1867. jan. 13. Kossuth nehezményezte, hogy Bernáth Komáromyval is jó kapcsolatban volt: „Éppen most kapok hírt, hogy Bernáth Albert ott [Párizsban] kenyeres pajtáskodik Komáromyval. És Vidacs ilyen embert küld hozzám titkos „mot d'ordre”-rel mi a mindenbe avatottság jele.”

<sup>119</sup> Vidacs az 1863. évi szervezkedést egykori honvédegyleti társai segítségével indította el. HL VI. 15. 39. d.; HL IV. 19. 124. cs.; MOL D 185. 1861: 646., 740.; Honvédek könyve. I. Történelmi

is bizonyítható, hogy Vidacs társai a „Negyvenkilencz” körüli szervezkedésben szintén egykori honvédtisztek voltak.

Semmilyen adat nem támasztja ugyanakkor alá, hogy Vidacson kívül más szélsőbaloldali képviselő is részt vett volna a „Negyvenkilencz” terjesztésében. Pedig a szélsőbaloldali politikusok nemcsak tudtak a lap megjelenéséről, de várták is azt. Szilágyi egy január 27-én kelt Pestről érkezett tudósításra hivatkozva azt írta Kossuthnak, hogy a hazaiak sürgetik a közös ügyekre vonatkozó iránymutatást.<sup>120</sup> Berlinbe az emigránsok többszöri kérése ellenére sem küldték ki képviselőjüket. Üzeneteikben a rendőri megfigyelés miatti félelmükre hivatkoztak, amikor Kossuth vagy Szilágyi a cselekvés hiányát kérte rajtuk számon.<sup>121</sup> Kezdeményezőkézségük hiánya 1867 februárjáig a politika színterén is feltűnő volt. A kormány kinevezéséig nem sok jelét mutatták annak, hogy céljaik még annak ellenére is eltérnek a baloldali többség elképzeléseitől, hogy utóbbi a felirati vita során taktikai okokból azonosult a szélsőbal érvelésével.<sup>122</sup> Nehéz eldönteni, valójában mekkora kockázatot rejtett volna magában a következetesen függetlenségi elvek vállalása a titkos szervezkedés, illetve a nyilvános politizálás szintjén. Előbbire azonban példa lehet Vidacs esete, akit annak ellenére nem ért semmilyen megtorlás, hogy korábban már többször letartóztatták forradalmi nézetei miatt, és a hatóságoknak tudomása volt az emigrációval fenntartott kapcsolatairól. Ésszerűnek tűnik, hogy a kormányzatnak nem állt szándékában kockára tenni az egyre inkább révbe érő kiegyezési tárgyalások sikerét egy országgyűlési képviselő letartóztatásával.

A fent említett körülmények miatt nem meglepő, hogy a „Negyvenkilencz” feltételezhetően nagyon kis példányszámban jutott el az olvasókhoz. Kossuth Helfynek írott utasításából kiderül, hogy az emigránsok az egyes számokból 100 és 200 közötti példányt próbáltak bejuttatni az olasz küldöncök segítségével az országba.<sup>123</sup> Tisztában voltak azzal, hogy ez a Magyarországon megjelenő legnépszerűbb politikai lapok, a „Pesti Napló” vagy a „Hon” több ezres példányszámához képest meglehetősen kevés,<sup>124</sup> de többet a lelepleződés ve-

---

adat-tár az 1848-diki és 1849-diki magyar hadjáratból. Szerk. Vahot Imre–Gánóczy Flóris. Pest, 1861. – v. ö. *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés válaszüjtán 1860–61. Bp. 1967. 279.; *Szakács M.*: Vidacs János i. m. 107., 113.; *Farkas Katalin*: A Magyar Nemzeti Igazgatóság magyarországi kapcsolatai (1859–1862). Századok 140/3. (2006) 646–648.; *Farkas Katalin*: A rendőrség és a magyar függetlenségi szervezkedések (1859–1866). Aetas 21/4. (2006) 51–53.; 57.

<sup>120</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1867. jan. 31.

<sup>121</sup> MOL R 90. 4835. Levél Pestről, 1867. febr. 23. A Kossuth iratai közt található levél címzettje valószínűleg Szilágyi lehetett, szerzője azonban nem azonosítható, mert aláírását utólag olvashatatlanná tették. A levél írója február 5-én érkezett Pestre, és kapcsolatba lépett a „Negyvenkilencz” terjesztésével megbízott egyik személlyel, akitől értesüléseket szerzett a szélsőbaloldaliak álláspontról is.

<sup>122</sup> Madarász József nagyon meglepődött Kossuth távolságtartó viselkedésén, amikor 1868 elején Torinóban meglátogatta őt, hogy rábírja a hazatérésre. (*Madarász József*: Emlékirataim 1831–1881. Bp. 1883. 363–369.) A volt kormányzó magatartása, legalább részben, minden bizonnyal a leírt eseményekkel állhatott kapcsolatban.

<sup>123</sup> MOL R 65. 1. t. Kossuth–Helfy, 1867. jan. 13., ápr. 1. Kossuth Irányinak azt írta, hogy tudomása szerint a hazaiak 2–300 példánynál többet nem mernek szétküldeni. (MOL R 75. 1. t. Kossuth–Irányi, 1866. dec. 20.)

<sup>124</sup> A „Pesti Naplónak” az 1860-as évek közepén nagyjából hatezer előfizetője volt, „A Honnak” pedig valamivel több, mint kétezer. (A magyar sajtó története II/1. i. m. 568., 642–643.) Az



szélye miatt nem mertek, és anyagi lehetőségeik korlátai miatt talán nem is tudtak beküldeni. Azokban a napokban, amikor az első három szám példányai végre eljutottak a terjesztőhöz, Szilágyi egy megbízottja Pestre érkezett. Noha már február 5-én a városban tartózkodott, csak négy nappal később tudott találkozni a terjesztéssel megbízott személlyel, akinek nevét a Szilágyinak küldött jelentésében nem írta le. A pesti terjesztő egyértelművé tette, hogy a rendőrségtől való félelme miatt nem szívesen érintkezik a külföldről érkezett küldönccel. Utóbbi el akart kérni tőle harminc példányt a „Negyvenkilencz”-ből, de először azt a választ kapta, hogy már nem maradt belőle, utána viszont azt, hogy a lapot vidéken tartja. Szilágyi küldönce nemcsak elzárkózó magatartása és ellentmondásos, óvatoskodó viselkedése miatt kárhoztatta a pesti terjesztőt jelentésében, hanem azért is, mert tapasztalata szerint „a közönségben” igen kevesen tudtak a „Negyvenkilencz” létezéséről.<sup>125</sup>

Valószínű, hogy a „Negyvenkilencz” magyarországi példányainak csak egy része jutott el az olvasókhoz. Szilágyi egy február 18-án Pesten kelt tudósításból megtudta, hogy a terjesztésben részt vevő embereiket letartóztatták.<sup>126</sup> Valóban hihetőnek tűnik, hogy a rendőrminisztérium Sennyey február 12-i jelentése után parancsot adott az elfogatásokra. Ez nyilvánvalóan meggátolta a lap további terjesztését. Azt azonban, hogy a „Negyvenkilencz” legalább egy szűkebb körben célhoz ért, nemcsak Sennyey jelentése igazolja, hanem alátámasztja egy Kovács Lipót nevű volt honvédtiszt Kossuthnak írt levele is. Kovács 1867 áprilisában Sziciliába kísérte feleségét, és útközben megszállt Milánóban, ahonnan levelet intézett a volt kormányzóhoz. Ebben megemlítette, hogy a „Negyvenkilencz” február-márciusi száma még nem jelent meg. Egyúttal felvetette, hogy a lapot gyakrabban és nagyobb példányszámban kellene kiadni.<sup>127</sup>

A Kovács által hiányolt február-márciusi, 4-5. szám szerkesztése január végén vette kezdetét, amikor Szilágyi elküldte „Az osztrák absolutizmus legújabb formája” címet viselő cikkének kéziratát Kossuthnak.<sup>128</sup> A volt kormányzó azonban egyre kevésbé látta értelmét a folytatásnak. Elkekerítették a „Negyven-

---

1867 áprilisától megjelenő szélsőbaloldali lapnak, a „Magyar Újságnak” a példányszáma a szerkesztő, Böszörményi László 1868. februári elítélése előtt elérte a kétezret. (A magyar sajtó története II/2. i. m. 117.)

<sup>125</sup> MOL R 90. 4835. Levél Pestről, 1867. febr. 23. Lásd még: 121. lábjegyzet.

<sup>126</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi-Kossuth, 1867. febr. 22. A Pestről jött üzenetben ez állt: „Embereink el vannak fogva.” Szilágyi valószínűnek tartotta, hogy az elfogatások „az alsóbb rétegekben”, a lap terjesztői között történtek.

<sup>127</sup> MOL R 65. 1. t. Kossuth-Helfy, 1867. ápr. 26. Kossuth beszámolt Helfynek Kovács leveléről. A „Negyvenkilencz”-nek tudomásunk szerint eddig egyetlen, bizonyítottan külföldről becsempészett példánya sem került elő. Az Országos Széchényi Könyvtár 1967-ben a Kossuth-gyűjteményben található példányokról készítettett másolatot, valószínűleg Tardy Lajos cikke nyomán. (Tardy L.: Kossuth folyóirata i. m. 254–255.) Az OSZK-nak azonban már 1967 előtt is birtokában volt a lap 4-5. számának egy példánya, amelyre Dezsényi Béla hivatkozott (*Dezsényi B.*: Kossuth Lajos publicisztikai munkássága i. m. 351.), és amelynek eredete még tisztázásra vár. Busa Margit a „Negyvenkilencz” lelőhelyeként az OSZK-t tünteti fel, és megjegyzi, hogy minden szám fényképmásolat. (Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867. Szerk. Busa Margit. Bp. 1996.) A külföldről becsempészett példányok feltűnő hiánya – amire Pajkossy Gábor hívta fel elsőként a figyelmet („Nemzeti újjászületés” i. m. 182.) – megerősíti a terjesztés akadozásával kapcsolatos feltételezéseket.

<sup>128</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi-Kossuth, 1867. jan. 31.

kilencz” pesti kézbesítésével kapcsolatos bonyodalmak és az is, hogy a hazaiak közül Vidacson kívül senki nem mert vállalkozni a berlini küldetésre. Haragjában azt írta Szilágyinak, hogy „nincs is otthon semmiféle párt, csak egyes emberek”.<sup>129</sup> A pesti lapok által közölt hírek még inkább elkedvetlenítették. Január 28-án a hatvanhetes bizottság megkezdte az érdemi munkát, és február 6-án hitelesítette a tizenötös albizottság javaslatát. A balközép ugyan kisebbségi véleményként elvetette a közös ügyeket és tiszta perszonaluniót követelt, de ez a lényegen nem változtatott. Közben Richard Belcredit Beust váltotta a miniszterelnöki tisztségben, és egyre több hír szólt a magyar kormány várható kinevezéséről. Február 17-én valóban sor került Andrássy, majd három nappal később a kormány kinevezésére.<sup>130</sup> A február 20-i baloldali pártértekezleten a szélsőbaloldali képviselők, összhangban a „Negyvenkilencz” által adott iránymutatással, az országgyűlés azonnali felosztatását követelték, javaslatukat azonban a többség leszavazta. A szélsőbaloldaliak mégis kitartottak indítványuk mellett, amelyet be is nyújtottak az országgyűlésnek, ám ahogyan az várható volt, a képviselők többsége elutasította. A baloldali pártvezetés a viták következtében eltanácsolta a szélsőbaloldaliakat a pártértekezletekről, arra hivatkozva, hogy csak hátráltatják a munkát. Ezzel megindult a szélsőbal önállósulása, de ez egyelőre nem jelentett szervezeti különválást. Önállóságát a 15–20 fős képviselőcsoport az országgyűlésen saját indítványokkal jelezte, amelyek többsége azonban még a napirendi tárgyalásig sem jutott el.<sup>131</sup>

Kossuth február elején belegyezett abba, hogy még egy számát kiadják a „Negyvenkilencz”-nek, de csak azért, mert Szilágyi már elkezdett dolgozni rajta.<sup>132</sup> Helfy hamarosan jelezte, hogy szeretné, ha a lap közölné az orosz veszélyről írott cikkét.<sup>133</sup> Február közepén el is küldte írását Kossuthnak, de az nem volt vele megelégedve. Véleménye szerint Helfy cikke nem adott megfelelő választ a Deák-párti Horváth Boldizsárnak arra a felvetésére, hogy a Habsburg Birodalom védelmet nyújthat az orosz veszéllyel szemben. A volt kormányzó így írt erről Szilágyinak: „ha azt mondjuk, nem kell félni az oroszától, mert neki nincs érdekében az osztrákért interveniálni, nem oldjuk meg a kérdés problémáját”.<sup>134</sup> Kossuth megírta ezt Helfynek is, hozzátéve, hogy a cikk a napi eseményekhez sem igazodik eléggé, ezért közlésre nem alkalmas.<sup>135</sup> A „napi események” kifejezéssel nyilvánvalóan főként az Andrássy-kormány kinevezésére

<sup>129</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1867. febr. 7. Kossuth ekkoriban többször is kifejezte haragját Szilágyinak az otthoniak erőtlensége miatt.

<sup>130</sup> Galántai J.: Az 1867-es kiegyezés i. m. 99–118.; Katus L.: Deák Ferenc i. m. 163–184.

<sup>131</sup> Szabó Cs.: A politikai elit függetlenségi ellenzékének... i. m. 537–538.

<sup>132</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1867. febr. 7.

<sup>133</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1867. febr. 7.; uo. Szilágyi–Kossuth, 1867. febr. 16.

<sup>134</sup> A „Magyarország Sírásói” című cikkében Kossuth is érintette ezt a témát, és a következő szavakkal érvelt: „Horvát Boldizsár egy sallangos beszédet mondott volt afelett, hogy Magyarországnak az osztrákkal egyesülésre szüksége van, mert csak az osztrák sas védszárnyai menthetnek meg bennünket az orosz medve talpától.... Szerencsétlen szónok!... szerencsétlen Magyarország! Hát nem látjátok-e, hogy éppen az a fatális osztrák sas az, ami az orosz medvét nyakunkra hozza? Nyakunkra hozta 49-ben mint szövetségését, nyakunkra hozza ... mint ellenségét...” („Negyvenkilencz” 4–5. 1867. febr.–márc.)

<sup>135</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1867. febr. 17.; MOL R 65. 1. t. 1867. febr. 26.

utalt. Ugyanezen ok miatt kérte Szilágyit januárban elkészített cikkének módosítására.<sup>136</sup>

A kormány kinevezésének hírére Kossuth változtatott addigi, a gyakorlati teendőket illető iránymutatásán. Február 24-én a következőket írta Szilágyinak: „Általában – ha a baloldal nem is lesz képes az országgyűlés elosztását eszközölni (mire mindent el kell követni – e dologban nagyon erős alappal bír) annyi új választás lesz most minden esetre, nem csak a ministerek, hanem az államtitkárok, osztályfőnökök, ministeri tanácsnokok – főispányok etc. rohamos kinevezésénél fogva, hogy a baloldal, ha életre való, felosztás nélkül is reconstituálhatná a házat. – A zászlónak ennek kell lennie: 'Nem kell közös ministerium! Nem kell közös *delegatio* – független nemzeti kormány kell, nem magyar ministernek keresztelt bécsi beamter.' Egy hajszállal sem megyünk túl a personalis unión – nem akarunk osztrák provincia lenni – nem akarjuk a német adósságát nyakunkba szedni.”<sup>137</sup> Elképzeléseit a „Negyvenkilencz” utolsó számában akarta megosztani hazai híveivel ezért nekilátott az írásnak. A „Magyarország Sírásói” című cikk első fejezetével már február végén készen volt, az utolsót azonban csak áprilisban küldte el Milánóba. A cikk olyan hosszúra sikerült, hogy a lap utolsó száma dupla lett.<sup>138</sup> A lassúságnak azonban nem csak a terjedelem, illetve Kossuth márciusi betegeskedése volt az oka. A kormány kinevezése után a volt kormányzó valószínűleg számot vetett azzal, hogy már nincs miért sietni. Ugyanakkor minden részletre kiterjedően akarta felsorakoztatni a küszöbön álló kiegyezéssel szembeni érveit, hogy programot adjon a formálódó függetlenségi ellenzéknek.

A „Negyvenkilencz” negyedik-ötödik, vagyis 1867. február-márciusi számának több mint háromnegyedét a „Magyarország Sírásói” című cikk foglalja el. Kossuth ebben az írásában a „közös ügyi munkálat” következményeit elemzi, kitérve a magyarországi nemzetiségekkel, a birodalom más népeivel és a társországokkal való viszony várható alakulására. A „Kilátások az európai bonnyodalmak szempontjából” című rész pedig a nagyhatalmi politikai lehetséges változásainak, a közeli jövőben esetleg kibontakozó ellentéteknek és létrejövő szövetségeknek Magyarország jövőjét érintő hatásait taglalja.<sup>139</sup> A dupla szám másik, Szilágyinak „Az osztrák absolutizmus legújabb formája” című cikke Kossuth érvelésével összhangban igyekszik meggyőzni az olvasót arról, hogy a közös ügyek lényegében Magyarországnak a birodalomba történő beolvasztását jelentik. Szilágyi tulajdonképpen megismétli a „Közös ügyek hálója” című írásának felvetését, amikor megállapítja, hogy az osztrák hatalmi törekvések és a magyar szabadság összeférhetetlenek.<sup>140</sup> A lap utolsó számában olvasható egy „szerkesztői jelentés” is, amely közli az olvasókkal, hogy az újság „a változott s

<sup>136</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1867. febr. 24.

<sup>137</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1867. febr. 24.

<sup>138</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth–Szilágyi, 1867. febr. 17., febr. 24.; MOL R 65. 1. t. Kossuth–Helfy, 1867. febr. 26., márc. 2., ápr. 1., ápr. 8.

<sup>139</sup> Negyvenkilencz 4–5. (1867. febr.-márc.)

<sup>140</sup> Negyvenkilencz 4–5. (1867. febr.-márc.) Szilágyi írása a 4–5. szám mellékleteként jelent meg, 1867. február 28-i keltezéssel. Szilágyi Kossuth utasításának megfelelően átírta cikkét, így említést tett a kormány kinevezéséről is.

megnehezült viszonyok folytán” a jövőben nem havonta, hanem időhöz nem kötötten, alkalmanként fog megjelenni.

A negyedik-ötödik szám beküldése ismét nehézségekbe ütközött. A hazaiak jelezték, hogy a Triesztből Pestre küldött személy „rossz hírben áll”, ezért nem mernek vele kapcsolatba lépni.<sup>141</sup> Az olasz küldöncöt tehát feltehetőleg figyeltette a rendőrség. Kossuth és Szilágyi emiatt más utakon is megpróbálták bejuttatni a lapot az országba. Szilágyi egy Pestről érkező kérést tolmácsolva felvetette, hogy egyes képviselőknek az április 1-jén megnyílt párizsi világkiállításról érkező csomagnak álcázva lehetne elküldeni a „Negyvenkilencz”-et.<sup>142</sup> Kossuth az áprilisban Itáliában járó Kovács Lipótra akart rábízni 25–30 példányt, mert tudta, hogy a volt honvédtiszt bírja Vidacs bizalmát. A volt kormányzó ennek ellenére sem mondott le az eredeti beküldési útvonalról. A Triesztből Pestre utazó olaszt azonban arra utasította, hogy ne kézbesítse a csomagot, hanem értesítse Vidacsot, aki majd intézkedik az átvételről.<sup>143</sup> A források nem adnak választ arra, hogy végül megérkezett-e a negyedik-ötödik szám Pestre, és ha igen, milyen úton, illetve hány példányban. Az mindenesetre biztos, hogy ha el is jutott az olvasókhöz, érdemben nem befolyásolta a közönségi javaslatról március utolsó harmadában lezajlott általános vitát.

Kossuth még nem fejezte be a „Magyarország Sírásói” című cikkét, amikor Szilágyi március 14-én beszámolt neki egy Böszörményi Lászlótól kapott levél tartalmáról. A szélsőbaloldali képviselő arról értesítette Szilágyit, hogy Heckenast hajlandó kiadni politikai napilapjukat, amely április 1-jén indul, és szeretnék, ha emigránsok is írnanak bele cikkeket.<sup>144</sup> Mire tehát nyomdába került a „Negyvenkilencz” utolsó két száma, a „Magyar Újság” megjelentetése révén már a szélsőbaloldal is rendelkezett egy valóban Magyarországon nyomtatott lappal. Kossuth azonban egyelőre szkeptikus volt. Március közepén éppen betegség gyötörte, ezért fia, Lajos Tódor válaszolt a nevében Szilágyinak, a következő szavakkal: „Mi azt hisszük, hogy ha az a lap olyan szellemben lesz tartva, hogy mi abban írhatnánk, hat hétig sem fogja magát fel tartani, ha pedig nem oly szellemben lesz tartva, mi azzal magunkat solidaritásba nem tehetnénk.” Mindenesetre kérte, hogy nekik is küldjék majd a lapot.<sup>145</sup> Három héttel később Szilágyi azt írta Kossuthnak, hogy a hazaiak cikket szeretnének a volt kormányzótól „a teendők motiválására”. Kérését néhány nap múlva megismételte, és hajtathatlanságával végül elérte célját.<sup>146</sup>

Szilágyinak, aki 1866 júniusában Berlinbe költözött, és 1868-as hazatéréseig onnan írt tudósításokat a „Magyar Újságba”, tehát nemcsak a „Negyvenkilencz” megjelentetésében, hanem a Kasszandra-levél megszületésében is fontos szerepe volt. Kossuth éppen a párizsi világkiállításon tartózkodott, amikor a többszöri sürgetés után megírta „Nyílt levelét” Deák Ferenchez. A május 26-án, a „Magyar Újság” hasábjain megjelent levélről Kossuth utóbb így vallott

<sup>141</sup> MOL R 65. 1. t. Kossuth–Helfy, 1867. ápr. 26.

<sup>142</sup> MOL R 90. 4850. Szilágyi–Kossuth, 1867. ápr. 15.

<sup>143</sup> MOL R 65. 1. t. Kossuth–Helfy, 1867. ápr. 26.

<sup>144</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1867. márc. 14.

<sup>145</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth Lajos Tódor–Szilágyi, 1867. márc. 15.

<sup>146</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Szilágyi–Kossuth, 1867. ápr. 8., ápr. 12.

Szilágyinak: „Tudja Ön, minő színben látom én a dolgokat, - 's így látván, nem titkolhatom, minő kelletlen írtam azt a nyílt levelet is, mert hasznát teljességgel sem nem várom, sem nem hiszem. Nemzetek hibáinak meg van kérlelhetetlen logicajuk, melyeknek kerékvágásából ily gyöngye eszköz nem zökkenti ki a fatum kerekét. Meg tettem mégis, mert nem akartam ellenkezni a hívőkkel, de leginkább azért, hogy a Magyar Ujság körén kissé tágiítsak. Ez a siker meg van.”<sup>147</sup>

\*\*\*

A „Negyvenkilencz”-nek összesen öt száma jelent meg 1866 novembere és 1867 márciusa között. Az első számot Kossuth Lajos, a többi Szilágyi Virgil szerkesztette, a bennük megjelent nyolc cikket pedig éppen fele-fele arányban írták. Ezek a tények, lényeges pontokon módosítják a „Negyvenkilencz”-ről a szakirodalom által kialakított képet, hiszen Szilágyinak a lap megjelenítésében játszott szerepe eddig nem volt ismert. Mindezek ellenére sem alaptalan azonban a „Negyvenkilencz”-et elsősorban Kossuth nevéhez kötni. A volt kormányzó mindvégig ellenőrzése alatt tartotta az egyes számok szerkesztését, és utasításokat adott Szilágyinak, aki azokat maradéktalanul végre is hajtotta.

A cikkekből kiderül, hogy Kossuth és Szilágyi élénk figyelemmel kísérték a pesti és bécsi politikai eseményeket, és kinyilvánították véleményüket a kiegyezési tárgyalások során felmerülő kérdésekről. Írásaik részben konkrét teendőket sugalltak a szélsőbal számára, részben pedig általános iránymutatást adtak. Mindezzel hozzá akartak járulni ahhoz, hogy a szélsőbaloldal erős párttá formálódjon, és képes legyen a parlamenten kívüli tömegeket is felsorakoztatni a függetlenségi célok mellett. Kossuth ezt így fogalmazta meg a „Magyarország Sírásói”-ban: „ha van a nemzetnek egy tekintélyes része, mely másképp gondolkodik; nyilatkozzék. Hadd lássa a világ, hogy Deák által csak egy párt szól, nem a nemzet. Ha látja a világ, hogy van egy tekintélyes része a magyar nemzetnek, mely nem akar függetlenségünkről lemondani, nem akarja hazánkat az osztrák dynastia ambíciójának vontató kötelére akasztani, ha látja a világ, hogy van Magyarorszáiban erő, a melyre más irányban is számolni lehet, talán lesznek, kik más irányban is számba vesznek bennünket a legközelebbi válságnál.”<sup>148</sup>

Reményeik azonban az idő előrehaladtával egyre halványultak. A várt háborúra egyelőre nem került sor, a szélsőbaloldali politikusok a megtorlástól való félelem miatt nem léptek fel erélyesen, a lap beküldése, illetve terjesztése pedig nem várt nehézségekbe ütközött. Az „erős akarat” kevésnek bizonyult: az olvasókhöz késve és kis példányszámban eljuttatott újság nem gyakorolhatott érdemi hatást a hazai eseményekre. A „Negyvenkilencz” története mégis

<sup>147</sup> OSZK KT. Fond 27/19. Kossuth-Szilágyi, 1867. jún. 3. A cikk megjelenítéséről ld. még: *Dányi Károly*: Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben. Kolozsvár, 1941. 11–13. Dányi nem tesz említést Szilágyi szerepéről.

<sup>148</sup> *Negyvenkilencz* 4–5. (1867. febr.-márc.) Idézi: *Szabad Gy.*. Kossuth politikai pályafutása i. m. 196.

fontos részletekkel egészíti ki a Kossuth-emigrációról és a magyarországi függetlenségi ellenzékéről kialakult képet.

\*\*\*

## FÜGGELÉK

*A „Negyvenkilencz”-ben megjelent írások*

### 1. szám (1866. november)

Kossuth Lajos: Programm

Kossuth Lajos: Lapunk korszerűsége

Szilágyi Virgil: A közös ügyek hálójá

Külföldi lapok véleményei (a firenzei „L’Italie” és a londoni „Times” cikkei alapján összeállította Kossuth Lajos)

A magyar hírlapirodalom művészi gyönyörűségei (Kossuth Lajos a „Pesti Napló”-ról)

Az amnistiált magyar katonák (Az 1866. évi háború után amnesztiát kapott magyar katonák ügyében írt hivatalos osztrák–olasz levélváltás közlése. Közreadta és megjegyzésekkel ellátta: Kossuth Lajos.)

### 2. szám (1866. december)

Szilágyi Virgil: Visszapillantás a képviselőház közelebbi üléseire

### 3. szám (1867. január)

Szilágyi Virgil (?): Pártunkhoz

Kossuth Lajos: Egy fejezet a múlt háború történetéhez

Okmányok (Manifestum /1866. június 23./ és Vitéz magyarok! /1866. június 24./ Írta és közreadta: Kossuth Lajos)

### 4–5. szám (1867. február-március)

Kossuth Lajos: Magyarország Sírásói

Szilágyi Virgil: Az osztrák absolutismus legújabb formája (mellékletben)

*Deák Ágnes*

## ÁLLAMRENĐŐRSÉG MAGYARORSZÁGON A SCHMERLING-PROVIZÓRIUM IDŐSZAKÁBAN\*

1861 nyarán-őszén a megelőző fordulatos, helyenként viharos hónapok után a magyar országgyűlés feloszlásával újabb kurzusváltás történt. Július 18-án a leköszönő Vay Miklós bárótól Forgách Antal gróf vette át a magyar udvari kancellári posztot, majd november 5-én az uralkodó kinevezte Pálffy Mór grófot helytartó minőségben a magyar helytartótanács élére. Az uralkodói november 5-i legfelsőbb rendelkezések a politikai perek, a sajtóperek, egyes büntető jogi ügyek esetében újra bevezette a hadbírószági rendszert, feloszlatta az alig egy éve alakult választott megyei és városi bizottmányokat, valamint a választott tisztviselői karok működését. Nem hagyta mindez érintetlenül a rendőri hatóságok pozícióját sem.

A helytartó számára készült kiegészítő titkos utasítás a kivételes állapot tartalmára különleges államrendőri funkciókat is ruházott Pálffyra. Az államrendőrségi feladatokat a helytartótanácsnak és az annak alárendelt politikai és rendőri hatóságoknak együtt kellett ellátniuk. A helytartónak azonban szoros kapcsolatot kellett tartania az országos katonai főparancsnokság vezetőjével, azaz a budai, illetve a temesvári cs. kir. hadifőparancsnokkal.<sup>1</sup>

### *A rendőrségi szervezet*

Mivel a városi helyhatósági testületeket újjászervezték, alkalmasnak látszott a pillanat arra, hogy a rendőri hatóságok helyzetét azokkal szemben újra megszilárdítsák. Az októberi diploma kibocsátása után a korábban közvetlenül a bécsi rendőrminisztériumból irányított rendőrigazgatóságok által ellátott funkciók gyakorlása két részre vált. A helyi rendőrségi ügyek (közrend, vagyonszolgáltatás fenntartása, erkölcsi és közegészségügyi felügyelet, útlevegyűjtés, bejelentési kötelezettségek, vendéglők felügyelete, cselédek, napszámosok, legényegyletek feletti ellenőrzés) a helyi közigazgatási szervek hatáskörébe kerültek, míg a „magasabb” vagy „államrendőrség” teendőit (egyletek, a sajtó, a színházak, az idegenek felügyelete, a politikailag kompromittáltak nyilvántartása, a közhangulatról jelentések) a változatlanul fennálló rendőrigazgatóságok intézték. Ez azonban

\* A tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány és a Habsburg Történelmi Intézet, valamint az Osztrák-Magyar Akció Alapítvány ösztöndíjának támogatásával készült.

<sup>1</sup> Pálffy titkos utasítását közli: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Abteilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Bd. 2. Bearbeitet von Stefan Malfèr. Wien, 1981. 488–490., ismerteti: *Sashegyi Oszkár*: Bevezetés. In: Az abszolutizmus kori levéltár. Budapest, 1965. 93–94.

állandó hatásköri súrlódásokhoz vezetett a helyi közigazgatási szervek és a rendőrhatalóságok között, főként a színházak és egyesületek felügyelete esetében.<sup>2</sup>

Pálffy Mór már 1861. november 23-án kérte Forgáchtól, hogy Karl Mecséry de Tsoór báró rendőrminiszterrel való konzultáció után bocsásson ki „határozottan körvonalazott utasítást” a rendőri szervek és a városi kapitányságok közötti hatásköri megoszlásról. Forgách azonban kifejtette, hogy a városi kapitányságok az elmúlt évben tetteleg már amúgy is átvették azon teendőket, melyek „alkotmányos állásuknál fogva őket illeti”, ebben nem történik változás az önkormányzati testületek feloszlását követően sem, ezért nincs szükség külön szabályozásra. De — teszi hozzá — Pálffy, ha akar, készítsen egy tervezetet. Mindazonáltal nem rejtette véka alá, hogy saját véleménye a rendőri szervek magyarországi feloszlását kívánó magyar konzervatív politikusok álláspontjához áll közel: „...a rendőri igazgatóságok és biztosságok működési körük tetemesen megcsönkítva s teendőjük kevesbítve lévén, azok mindinkább feleslegeseknek lenni látszattak, miért is feloszlattatásuk kérdése már rég megpendítettett.”<sup>3</sup> A leköszönt konzervatívok ugyanis 1861 tavaszán már indítványozták a magyarországi rendőrigazgatóságok feloszlását, kis létszámú rendőrbiztosságok szervezését a helytartótanács közvetlen irányítása alatt, Mecséry azonban határozottan ellenállt.<sup>4</sup>

Ezután Pálffy a rendőrigazgatóktól kérte, hogy tegyenek javaslatot. A rendőrigazgatók persze saját hatáskörüket kívánták újra kiterjeszteni. Joseph Worafka pesti rendőrigazgató, Johann Prenninger nagyváradai rendőrbiztos, Franz Cihlarz soproni rendőrigazgató, valamint Samuel Leiser temesvári rendőrigazgató javasolta, hogy az egyesületek és a színházak felügyelete újra teljes egészében a rendőri hatóságokat illesse. Wilhelm Marx kassai rendőrigazgató a színházügyekben késznek nyilatkozott elfogadni a hatásköri megosztást. Eduard Podolsky pozsonyi rendőrigazgató azt is jelezte, hogy az idegenek bejelentési kötelezettségét is igen hanyagul felügyelik a városi hatóságok, ennek visszavétele is kívánatos lenne. Emellett többen is hangsúlyozták, szükséges lenne, hogy a rendőrigazgatóságok hatásköre ne korlátozódjon az adott városra, hanem meghatározott rendőri kerületet rendeljenek hozzá az egyes rendőrigazgatóságokhoz, ezzel lefedve az ország egész területét.<sup>5</sup>

A rendőrigazgatók véleményével szemben Pálffy 1862. január 10-i részletes jelentésében Forgách számára azt indítványozta, hogy az egyletek és a színház feletti ellenőrzést is a városi hatóságok intézzék, azonban az egyes színdarabok engedélyezése mint sajtóügy továbbra is a rendőri hatóságokat illesse.

<sup>2</sup> A színházi felügyeletről lásd: *Berzeviczy Albert*: Az absolutismus kora Magyarországon. 4. köt. Budapest, é.n. 35–36.

<sup>3</sup> Pálffy Mór jelentésfoglalmazványa Forgách Antalnak, Buda, 1861. nov. 23., Forgách Antal válasza, Bécs, 1861. nov. 28. Magyar Országos Levéltár (MOL) D 191 M. kir. helytartótanács, elnöki iratok 794.IV.1862.

<sup>4</sup> *Sashegyi*: Bevezetés. In: Az abszolutizmus kori levéltár 84–89; *Deák Ágnes*: Államrendőrség és besúgóhálózat Magyarországon egy rendszerváltás fordulatos hónapjaiban (1860–1861). Századok, 140. évf. (2006) 6. sz. 1551–1558.

<sup>5</sup> Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1861. dec. 19., Prenninger jelentése ugyanahhoz, Nagyvárad, 1861. dec. 7., Leiser jelentése ugyanahhoz, Temesvár, 1861. dec. 12., Podolsky jelentése ugyanahhoz, Pozsony, 1862. febr. 24., Cihlarz jelentése ugyanahhoz, Sopron, 1861. dec. 15., Marx jelentése ugyanahhoz, Kassa, 1861. dec. 13. (német nyelvűek) MOL D 191 1805.IV.1867.



Gyors döntést sürgetett Pálffy ez alkalommal is. Röviden reagált Forgách odavetett megjegyzésére a rendőri szervezet teljes feloszlásával kapcsolatosan. Kifejtette, ő csak abban az esetben értene egyet ezzel, ha „a jelenlegi kétséges viszonyok biztos alapon elintézve lennének, és a törvényhatóságok részéről túlcsapongásoktól tartani nem lehetne”, ami azonban most nem biztosítható, tette hozzá gyorsan. S rendőrségre akkor is szükség lenne, legfeljebb „magyar rendőrségre”. Ennek bizonyítékeként csatolta Majláth György főtárnokmester 1861. április 9-i, Vay grófhhoz intézett előterjesztésének másolatát is Forgách számára.<sup>6</sup> 1862 folyamán aztán Pálffy több alkalommal is sürgette a kancellárnál az általános szabályozást valamely rendőrigazgató konkrét panasa kapcsán, de érdemi választ nem kapott, mivel Forgách is mindhiába sürgette a rendőrminisztériumot.<sup>7</sup>

Az újra és újra jelentkező panaszok nyomán aztán 1863 tavaszán Pálffy lépésre szánta el magát: miközben elvben fenntartotta az előző évi januári előterjesztésében foglaltakat a színházak felügyeletéről, a végleges rendezésig érvényesíteni kívánta az 1850-es színházi törvény rendelkezéseit, azaz ott is vissza kívánta szerezni a rendőri hatóságok befolyását, ahol tetteleg az elmúlt években a felügyelet már teljes egészében a városi kapitányságokhoz került. Erről kikérte előzetesen Forgách kancellár véleményét, aki viszont Mecseéry miniszterhez fordult. Mecseéry kifejtette, hogy szerinte az októberi diploma nem hatálytalanította az 1850. évi színházi rendszabályt, ezért ehhez kellene tartani magukat, s egyáltalán nem mutatott készséget a színházi ügy kiengedésére a rendőri szervek hatásköréből. Érthető módon támogatta viszont Pálffy javaslatait az ideiglenes szabályozásra, ami valójában a fennálló viszonyokhoz képest a rendőrségi ellenőrzés megerősítését vetítette elő. Forgách végül megállapodott Mecseéryvel, s ennek nyomán Pálffy 1863. március 23-án rendeletet adott ki, mely szerint a helytartótanács elnöksége adja ki az engedélyt új színdarabok bemutatására, de előtte a rendőri hatóságok véleményét meghallgatják; a rendőri szervek az előadások felett is felügyeletet gyakorolnak, hogy „...az engedélyezett színdarabok előadása, a hatósági engedéllyel megegyezőleg eszközöltetvén, a színbehozatal- és öltözetre nézve megütközésre okot ne szolgáltasson”, ahogy hozzájuk tartozott „...az ez utóbbi tekintetekben tapasztalt rögtönzésbeli túlcsapongások vagy a színdarabok helybenhagyott szövegének szántsándékos mellőzése miatti büntetések meghatározása” is. Forgách továbbra is hangsúlyozta azonban, hogy a végleges rendezésnél a Pálffy 1862. januári előterjesztésében foglaltakat fogja ő maga is támogatni.<sup>8</sup>

<sup>6</sup> Pálffy Mór jelentésfoglalmazványa Forgách Antalnak, Buda, 1862. jan. 10. MOL D 191 794.IV.1962.

<sup>7</sup> Pálffy 1862. február 27-én jelenti Forgáchnak, hogy a pozsonyi rendőrigazgató kéri, hogy az idegenek nyilvántartását újra a rendőrigazgatóságra ruházzák. Március 26-án arról jelent, hogy a pesti rendőrigazgató sürgeti, hogy a színházi felügyeletben végleges utasítás szülessen. Április 11-én beszámol arról, hogy a soproni rendőrigazgató is sürgeti a rendezést. Itt az 1861-ben eltávolított császári sast a „k.k. Polizei Direktion” kiírással együtt visszahelyezték az épületre, ami ellen tiltakozott a városi hatóság. Decemberben ismét a soproni igazgatóság bajait jelezte a színházi felügyeletet illetően. E kérdésekben az ügyeket mind ad acta tették, várván a kancellár (és a rendőrminiszter) döntését. MOL D 191 794.IV.1862.; Sopron város tanácsának beadványa a helytartótanács elnökségéhez, Sopron, 1862. máj. 19. MOL D 191 1862:16 995.

<sup>8</sup> Pálffy Mór jelentése Forgáchhoz, Buda, 1863. jan. 2. MOL D 185 M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok 1863:22.; Mecseéry rendőrminiszter átirata Forgách Antalhoz, Bécs, 1863. jan. 25. MOL

Időközben Worafka 1862. március elején újra felvetette, hogy az idegenek nyilvántartását a rendőri hatóságoknak kellene újra kézbe venniük, mivel ezt a fővárosi hatóságok teljesen elhanyagolják, a magánlakcímek változásáról egyáltalán nem vezetnek kimutatást. Pálffy azonban elégnak látta felszólítani a polgármestereket, hogy „azon magasabb rangú tisztviselőkről és tekintélyesebb magánzók”-ról, akik a főváros szállodáiba és vendéglőibe érkeznek, naponként küldjenek névsort hozzá.<sup>9</sup>

Közben Pálffynak a rendőrigazgatókkal meg kellett vívnia a maga mérkőzését, amennyiben érvényesíteni kívánta azon jogkörét, hogy a magyarországi rendőri szervezet vezetése az ő kezében összpontosuljon. A megelőző évben ugyanis a kényesnek ítélt ügyekben a rendőrigazgatók igyekeztek a magyar kancellária és helytartótanács kikapcsolásával közvetlenül a rendőrminisztériumhoz fordulni. Ezt — a magyar konzervatívokkal szembeni bizalmatlanságból származó — gyakorlatot kellett (volna) most felszámolni. November 19-én Pálffy arról tudósítja Worafkát, hogy bécsi tartózkodása alatt megállapodott Mecséryvel, hogy minden fontosabb rendőrségi intézkedésről és rendszabályról Worafka fogja Pálffyt értesíteni szóbeli vagy írásbeli formában.<sup>10</sup> Azonban Pálffyra is némi gyanakvással tekintett a rendőri vezetés. Egy a rendőrminisztériumban 1865 végén, 1866 elején készült feljegyzés a magyarországi rendőri ügyekben történt változásokról úgy nyilatkozott, hogy Pálffy maga sem látszott a rendőrség barátjának lenni, bár támadásait az egyes rendőrhivatalnokok, s nem maga az intézmény ellen intézte.<sup>11</sup> Pálffy 1862 elején kérte, hogy egy tapasztalt rendőrhivatalnokot bocsássanak a rendelkezésére, hogy az államrendőrségi ügyeket vihesse a helytartótanácsban belül, ezt azonban Mecséry visszautasította.<sup>12</sup>

Pálffy valóban úgy vélte, jelentős személyi változásokra volna szükség a rendőrség hatékony működéséhez, mivel a hivatalnokok a hiányzó nyelvtudás és helyismeret folytán nem tudnak megfelelni feladataiknak. Mindenekelőtt a sajtótermékek ellenőrzésénél bizonyult alapvető hiányosságnak a hiányzó vagy nem kellő nyelvtudás.<sup>13</sup> 1862 februárjában Pálffy és Forgách is felvetette például Franz Bolzano aradi rendőrbiztos esetleges áthelyezését — a fennhatósága

D 185 1863:104.; Forgách Antal leirata Pálffy Mófhoz, Bécs, 1863. márc. 16. és Pálffy Mór rendelete Sopron, Pozsony, Abaúj, Sáros, Bihar, Temes, Arad megye kormányzóihoz, Pest és Buda polgármestereihez, Buda, 1863. márc. 23. „Rendőrigazgatóságok felosztása” MOL D 191 786.IV.1866.

<sup>9</sup> Worafka jelentése Pálffyhoz, Pest, 1862. márc. 3. (német nyelvű) és Pálffy levélfogalmazványa Buda és Pest polgármestereihez, Buda, 1862. márc. 5. MOL D 191 5248.IV.a.1862.

<sup>10</sup> Pálffy Mór utasításfogalmazványa Worafkához, Buda, 1861. nov. 19. (német nyelvű) MOL D 191 11 474.IV.1861.

<sup>11</sup> „Die Organisation der Polizeibehörden in Ungarn” címmel feljegyzés, dátum nélkül. (német nyelvű) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Ministerium des Äußern, Informationsbüro (IB) Annexe, Kt. 37.

<sup>12</sup> Uo.

<sup>13</sup> Történt néhány igen kellemetlen botlás is. A Kerti Gazdaság című folyóirat 1861. júliusi számát például a pesti rendőrigazgatóság sajtófelügyelettel megbízott felelőse nyilvánvalóan felületesen nézette csak át, így nem vette észre, hogy a rövid hírek között Garibaldi alakja is megjelent. Ráadásul a helytartótanács a lap ezen számát is ingyen osztogatta „arra érdemes iskolai tanároknak”, illetve egyházi vezetőknek. A felelős rendőrhivatalnokot elmozdították posztjáról, de szigorú megrovásban részerült Danielik János címzetes püspök, helytartósági tanácsos is. Forgách Antal előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1862. nov. 2. (német nyelvű) MOL D 185 1862:1002., Forgách Antal levélfogalmazványa Pálffy Mórhoz, Bécs, 1863. jan. 14. Uo. 1863:16.

alatt megjelent „Üstökös” és „Alföld” című lapok „féltelenségei”-re hivatkozva —, de Mecséry elutasította ezt, mondván, Bolzano a legkitűnőbb fiatalabb magyarországi rendőrhivatalnokokhoz tartozik, s csak annyit engedett meg, hogy a dologra majd kedvező alkalommal visszatérhetnek.<sup>14</sup> Végül aztán Prenninger főbiztost, a nagyváradi rendőrigazgatóság ideiglenes vezetőjét bízták meg az aradi biztosi teendőkkal is, míg őt eközben állandó állomáshelyén, Kassán Bolzano helyettesítette.<sup>15</sup> A gondokat különösen Worafka, Marx és Johann Kordin, a debreceni biztosság vezetője esetében ítélte Pálffy súlyosnak, rájuk vonatkozóan is azt javasolta alig egy hónappal később, hogy alkalomadtán le kell őket cserélni. A többiekéről, mint írta, nem volt saját tapasztalata, de a nagyváradi helyettest mint „talpraesett, energikus férfit” („ein tüchtiger energischer Mann”) jellemezték előtte. Azt is jelezte, hogy hatáskörébe tartozónak érzi, hogy az alacsonyabb rendőrségi beosztásokba saját maga igyekezzen felkutatni alkalmas személyeket. Mecséry válasza azonban ridegen elutasító volt: áthelyezésre most nincs lehetőség, s egyébként sem ért azzal egyet, hogy „a rendőri tevékenységben járatos erőket, akiknek odaadásában és helyes felfogásában nincs oka kételkedni, eltávolítsák és olyan személyekkel pótolják őket, akiknek eddig még nem volt alkalmuk az ilyen ügyletekben szükséges rutin megszerzésére.” A Marxt és Worafkát érintő megállapításra pedig egyáltalán nem is reagált.<sup>16</sup> Ennek ellenére a beosztott személyzetben folyt egyfajta lassú áthelyezési politika, de a vezetők a helyükön maradtak. Marx jóval később, 1865-ben, az újabb politikai fordulat után maga is kérte áthelyezését, amit persze a helytartótanács akkori vezetője, Sennyey Pál báró maga is támogatót, annak azonban Bécsben akkor sem adtak helyt.<sup>17</sup>

A magyarországi rendőri szervezet első embere Joseph Worafka volt. A kortársi véleményt így összegezte róla az 1848 című lap 1867 tavaszán: „Ő nem volt oly durva, mint Protzman; nyájas, udvarias férfiú volt, ki mindig mosolyogva dörzsölte kezét és nagy páthosszal tudta elmondani, hogy hisz ő nem oka semminek, hanem a felsőbb hatóságok és a többi. Néha, igaz, hogy nagyon néha történt, de miután mégis megesett, hálás szívvvel jegyezzük fel, néha tehát mégis lehetett egyen-másban 'capacitálni'; de a legnagyobb örömmel természetesen csak arra gondolhatunk, hogy most már nincs velünk semmi dolga...”<sup>18</sup>

<sup>14</sup> Mecséry átirata Fogáchhoz, Bécs, 1862. jan. 27. (német nyelvű), Forgách levélfogalmazványa Pálffyhoz, Bécs, 1862. Bőjtélőhava 11. MOL D 185 1862:76.

<sup>15</sup> Prenninger jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Nagyvárad, 1863. febr. 19. (német nyelvű) MOL D 191 1876.IV.1863.

<sup>16</sup> Pálffy Mór előterjesztése Mecséry számára, Buda, 1862. márc. 4. (német nyelvű), Mecséry válasza, Bécs, 1862. márc. 10. (német nyelvű) MOL D 191 4956.IV.1862. „...mit dem Polizeigeschäfte vertrauten Kräfte, in deren Hingebung und Gesinnungstüchtigkeit ich keinen Grund habe einen Zweifel zu setzen, zu entfernen und dieselben durch Personen zu ersetzen, welche keine Gelegenheit gehabt haben, sich in diesem Geschäfte die nöthige Routine zu erwerben.”

<sup>17</sup> Marx beadványa Sennyey tárnokmesterhez, Kassa, 1865. okt. 30. és Sennyey levélfogalmazványa a rendőriminisztérium elnökségéhez, Buda, 1865. nov. 3. (német nyelvű) MOL D 191 5839.IV.1865.

<sup>18</sup> A pesti rendőrigazgatóság. 1848, 1. évf. 10. sz. 1867. márc. 14. Persze elszórvá napvilágot kapott más vélemény is. A konzervatív Török János lapja, a Pesti Hírnök például 1867 tavaszán Worafka elmozdítása, illetve kitüntetése kapcsán így ír: „Worafka kormánytanácsos, ki magatartása által köztiszteletet vívott ki, nyugdíj nyervén, nem akar többé hazánkból távozni, s Budán telepedik le.” Pesti Hírnök, 8. évf. 94. sz. 1867. ápr. 24.

A sajtóellenőrzés terén Pálffy tett egy kezdeményezést arra, hogy a rendőri hatóságok kezéből, melyek „politikailag és intellektuálisan képzett, magasabb rangú egyének” híján szerinte képtelenek ellátni megfelelően a sajtófelügyeletet, saját kezébe vegye az irányítást. 1862 februárjában felvázolta tervét egy saját sajtóiroda felállítására, egy az irodalom terén jártas személyt kívánt alkalmazni elnöki irodáján belül. Forgách kancellár is egyetértett azzal, hogy a rendőri hatóságok nem megfelelő munkát végeznek e téren, de jelezte, a pénzügyminisztérium biztosan nem járulna hozzá egy külön sajtóiroda felállításához, s javasolja, a titoknoki állások terhére alkalmazzanak valakit e célokra. Mecséry aztán visszadobta az egész javaslatot azzal, hogy a fő baj nem a rendőri szervek személyi állományával van, hanem azzal, hogy nem tudják, pontosan milyen szabályokhoz kell tartani magukat. Ha az ausztriai 1862. május 23-i sajtótörvényen túlmenő utasításokat kíván részükre Pálffy adni, kéri, értesítsék majd erről őt is. Ezután a sajtóiroda terve lekerült a napirendről.<sup>19</sup>

1862. január 17-én közben Mecséry rendeletben szabályozta a magyarországi rendőrigazgatóságok (Pest–Buda, Sopron, Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Temesvár) és rendőrbiztoságok (Eperjes, Arad, Debrecen) működését. Az uralkodó által 1861. november 5-én meghatározott katonai kerületekkel megegyező földrajzi területeket rendeltek hozzá mindegyikhez („államrendőrségi egység”, „staatspolizeiliche Rayon”), amelyiken belül azok a „felveendő bizalmikon” („Vertrauens Organe”) keresztül ellátták az államrendőrségi felügyeletet. Erről értesítették a helytartót is.<sup>20</sup> Sor került új kirendeltség létrehozására is: 1861 tavaszán huzavona folyt a rendőrminisztérium, illetve a helytartótanács és a kancellária akkori vezetői között az ügyben, hogy a budai indóházban létrehozzanak-e egy új rendőrfelügyelőséget a Buda–Nagykanizsa vasútvonal megnyitása kapcsán. Akkor Majláth főtárnokmester határozott fellépése nyomán lekerült az ügy a napirendről, 1861 novemberében azonban Mecséry rendőrminiszter újra kezdeményezte a felállítást, s arra sor is került decemberben.<sup>21</sup>

1862. április 16-án Forgách Antal a rendőrminisztériumhoz eljuttatott jegyzékében újra felvetette a magyarországi rendőri szervezet átalakításának szükségességét. Javasolata két lényeges elemet tartalmazott: egyrészt az egyesületek és a színházi előadások felügyeletét (kivéve a játszott darabok hatósági engedélyezését) javasolta a városkapitányságoknak átadni, másrészt indítványozta a pest–budai kivételével az összes rendőrigazgatóság teljes feloszlását vagy kis személyzettel működő rendőrbiztoságokká alakításukat, ezzel biztosítható lenne — tette hozzá — a pesti igazgatóság személyi állományának feljavítása is.<sup>22</sup> Indítványára azonban nem érkezett válasz a rendőrminisztériumból, bár

<sup>19</sup> Pálffy Mór: „Promemoria wegen Errichtung eines Preszbureau's bei dem Präsidium der königlich ungarischen Statthalterei” (német nyelvű), Forgách levélfogalmazványa Pálffyhoz, 1862. Bőjtelő hó 24., Mecséry átírata Forgáchhoz, Bécs, 1862. márc. 9. (német nyelvű) MOL D 185 1862:103.

<sup>20</sup> „Die Organisirung der Polizeibehörden in Ungarn.” HHStA, IB, Annexe, Kt. 37.; Mecséry levélfogalmazványa a magyarországi rendőrigazgatókhoz, Bécs, 1862. jan. 17. HHStA, IB, BM Akten 292/1862.

<sup>21</sup> „Rendőri felügyelőség a budai vaspálya főnél”. MOL D 191 5331.IV.1861.

<sup>22</sup> „...miután azon okok, melyek az országfejedelmi rendőri hatóságoknak Magyarországon felállítására vezettek, a változott viszonyoknál fogva megszűntek, ezen hatóságok végleges megszüntetése akadályra nem talál, vagy amennyiben ily intézkedés elfogadandónak nem találatnék, leg-

Forgách azt több ízben is sürgette az év folyamán, ahogy 1863 márciusában is. A rendőrminisztériumban ugyanis hozzákezdtek egy alternatív javaslat kidolgozásához. Eszerint fenn kívánták tartani a helytartótanács elnökségének közvetlen felügyelete alatt a rendőrigazgatóságokat, s „átmenetileg” a rendőrbiztoságokat is (mindhármát a kassai rendőrigazgatónak alárendelve), de személyzetük fokozatos csökkentését elképzelhetőnek tartották. A hatáskört illetően lényegében elfogadhatónak vélték Forgách javaslatát, azonban biztosítani kívánták, hogy a rendőri szervek befolyást gyakorolhassanak az októberi diploma után már a helyi közigazgatási hatóságok kezelésébe átkerült fegyverengedélyek, valamint útlevelelendélyek kibocsátására. Ezenkívül utasítani kívánták a helyi hatóságokat, hogy a szükséges információkat (például az idegenek bejelentését) a rendőri szervek rendelkezésére bocsássák a kompromittáltak és az idegenek felügyeletének céljából. A javaslat kidolgozása azonban félbeszakadt, anélkül, hogy Forgách bármiféle hivatalos választ kapott volna, egyelőre „elaludt” az ügy. A következő években a megüresedő hivatalnoki helyeket azonban nem töltötték be, így ha lassan is, de fokozatosan valóban csökkent a rendőri szervek személyzete.<sup>23</sup>

A rendőrigazgatóságok időközben — éves összefoglaló jelentéseik tanúbizonysága szerint — igen megfeszített munkát végeztek. A pest–budai rendőrigazgatóság például 1864-ben összesen 13 379 ügyiratot „gyártott” (ebből elnökségi 3852, bizalmas elnökségi rezervált: 777). Összesen 131 könyv és 76 sajtótermék ellenőrzését látták el, 102 külföldi sajtóterméket vizsgáltak (abból 25-öt betiltottak), külföldről érkezett 3595 bála könyvet (2825 vámmázsa súlyúak) vizsgáltak át. A pesti vasúti pályaudvarokon körülbelül 500 ezer, a budai pályaudvarokon körülbelül 150 ezer főt tartottak számon.<sup>24</sup> Ehhez képest a rendőrigazgatóság személyzete (nem számítva a segédszemélyzethez tartozókat) 28 fő volt 1863-ban.<sup>25</sup>

Eközben a rendőri vezetők állandóan arról panaszkodtak: nemcsak a lakosság tekint nem palástolt ellenszenvvel a császári pénzügyi és rendőri hatóságokra, de a provizórium közigazgatási hivatalnokai részéről is ellenszenvet és hátrányos megkülönböztetést kell érezniük.<sup>26</sup>

---

alább eme hatóságoknak, tekintve a reájok bízandó teendők csekély terjedelmét — a pestinek kivételével — egyszerű rendőri biztosságokká átalakítása minden körülmények között nehézség nélkül megtörténhetnék.” Forgách előterjesztését másolatban lásd: MOL D 191 1805.IV.1867, idézi még Károlyi László alkancellár leirata Sennyey Pál báró főtárnokmesterhez, Bécs, 1865. okt. 7. MOL D 191 1805.IV. 1865.

<sup>23</sup> „Die Organisation der Polizeibehörden in Ungarn,” HHStA, IB, Annexe, Kt. 37.

<sup>24</sup> Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1865. jan. 4. (német nyelvű) MOL D 191 203.IV.1865.

<sup>25</sup> Magyarország tiszti névtára 1863. Pest, 1863. 348.

<sup>26</sup> Cihlarz soproni igazgató például 1863 augusztusában panaszolja Mecséry rendőrminiszternek, hogy a Sopron megyei főispáni helyettes a múlt évhez hasonlóan az évben sem hívta meg őt az uralkodó születésnapja alkalmával rendezett hivatalos ünnepségre, ami sérti a rendőri hivatal méltóságát. Ez után Pálffy Mór bizalmas levélben felszólítja a rendőrigazgatóság székhelyeit magában foglaló megyék vezetőit, hogy legyenek tekintettel arra, hogy „a különféle ágazati kormányközegeknek, kivált a jelen viszonyok között, egymás erányabani figyelmes és összhangzatos magatartását sürgetőleg kívánatosnak teszik” a körülmények. S hogy „ezen érveket mind hivatalos, mind társadalmi téren, ildomosan ténylegesíteni” el ne mulasszák. Mecséry leirata Pálffy Mórhoz, Bécs, 1863. aug. 25.

A rendőri szervezet átalakítására végül „felülről”, a rendőrminisztérium részéről indult el az újabb kezdeményezés. 1865 júniusában felszólították Worafkát, tegye meg erre vonatkozóan saját javaslatait. Worafka kezdeményezte a soproni, pozsonyi, kassai, nagyváradai és temesvári rendőrigazgatóság biztossággá átszervezését erősen csökkentett személyzettel, egy-egy főbiztossal az élen, közvetlenül a pest–budai rendőrigazgatóságnak és személy szerint neki alárendelve.<sup>27</sup> Felmerült az a javaslat is, hogy újjászervezik az 1860-ban megszüntetett nagykanizsai rendőrbiztosságot Worafka felügyelete alatt.<sup>28</sup> A július végén kinevezett új miniszterelnök, Richard Belcredi gróf átvette a rendőri ügyek irányítását is, ez újra mozgásba hozta az eseményeket. Belcredi októberben maga fordult a magyar kancelláriához, s javasolta az 1862-ben félbeszakadt tárgyalások felújítását és a lehető leggyorsabb lezárásukat. Kéri, hogy csatolják számára az 1862. április 16-i javaslatot, s közöljék vele a magyarországi rendőri szervek személyi állományát és fizetési listáit. Ezután Károlyi László alkancellár Sennyey Pál báró főtárnokmesterhez, a helytartótanács elnökéhez továbbította az ügyet, kérve, fejtse ki álláspontját.<sup>29</sup> Belcredi november 3-án, majd december 22-én újra sürgette az állásfoglalást a kancellária részéről, amely viszont a sürgetést továbbította Sennyeyhez.<sup>30</sup>

1866. január 19-én azután döntött az uralkodó a fent nevezett öt rendőrigazgatóság és a három rendőrbiztosság feloszlataásáról, a pesti rendőrigazgatóság felügyelete alatt rendőrbiztosságok felállításáról, valamint az egész magyarországi rendőri szervezetnek a királyi helytartó, illetve a főtárnokmester felügyelete alá való helyezéséről 1866. április 1-jei határidővel. Intézkedett az uralkodó arról is, hogy a feloszlattott hivatalok hivatalnokai és irodaszolgái további rendelkezésig folyamatosan kapják juttatásaikat. A megszűnő hivatalok „bizalmas természetű irományait, jegyzőkönyveit és előjegyzéseit” Worafkának kellett átadni. Worafka meghallgatása után Sennyey feladata volt javaslatot tenni az új szervezeti rendre.<sup>31</sup> Feloszlatták Pest–Budán a két pályaudvar felügyeletét ellátó „rendőrcsapatot” is, mivel ez a feladat is átkerült a városi főkapitányok hatáskörébe.<sup>32</sup>

Ez alkalommal Worafka némileg módosított javaslatot vetett papírra: az egyes nemzetiségek koncentrációját és a határos tartományok viszonyait jelölte meg a kívánatos rendőrségi szervezet fő meghatározó szempontjaiként, s eszerint mindenféle rendőri hatóságot feleslegesnek minősített Pozsonyban, Sopronban és Nagyváradon, míg Kassán (Galícia közelsége) és Temesvárott (vasúti csomópont) rendőrbiztosságot javasolt szervezni. Meghagyta volna a biztossá-

(német nyelvű), Pálffy Mór levélfogalmazványa Temes, Abaúj, Bihar, Sopron és Pozsony megyék főispáni helytartóinak (saját kezűleg) Buda, 1863. szeptember. MOL D 191 12 327.IV.1863.

<sup>27</sup> „Die Organisirung der Polizeibehörde in Ungarn.” HHStA, IB, Annexe, Kt. 37.

<sup>28</sup> Privitzer István levele Pálffyhoz, Bécs, 1865. júl. 17. MOL D 191 3222.IV.1865.

<sup>29</sup> Belcredi átirata a magyar kancellária elnökségéhez, Bécs, 1865. okt. 4. (német nyelvű), Károlyi László leirata Sennyey Pálhoz, Bécs, 1865. okt. 7. MOL D 191 1805.IV.1865.

<sup>30</sup> Belcredi átirata a magyar kancelláriához, Bécs, 1865. dec. 22. (német nyelvű) és Károlyi László leirata Sennyey Pálhoz, Bécs, 1865. dec. 25. „Rendőrigazgatóságok feloszlataása”. MOL D 191 786.IV.1866.

<sup>31</sup> Majláth György kancellár leirata Sennyey Pálhoz, Bécs, 1866. jan. 31. MOL D 191 786.IV. 1866.

<sup>32</sup> Gyűjtőokta, 1866–1867. MOL D 191 278.IV.1866.

got a „magyar elem” központjaiban, Aradon és Debrecenben (Eperjesen viszont nem), s új rendőrbiztoságok szervezését javasolta Besztercebányán (szlovák agitáció), Újvidéken (szerb mozgalmak, Szerbia közelsége) és Nagykanizsán (vasúti csomópont). Hangsúlyozta továbbá, hogy a rendőri szervek illetékességi köre továbbra is ne csak a székvárosukra terjedjen ki, hanem annak környékére is. Hatáskörükben nem tervezett változást, fenntartotta volna a fennálló állapotokat: idegenek megfigyelése, egyesületi ügyek, sajtóügyek, színházi darabok, koncertek szövegeinek cenzúrája, a színházi előadások felügyelete az 1863. március 23-i rendeletnek megfelelően. Egyedül a Rendőri Híradó szerkesztését engedte volna ki a pest-budai rendőrigazgatóság kezéből. Ezenkívül hangsúlyozta, hogy mivel egyúttal feloszlatásra kerülnek a rendőri saját rendfenntartó alakulatok, fel kell szólítani a katonai és a civil közigazgatási hatóságokat a rendőri szerveknek nyújtandó asszisztenciára. Worafka javaslatait Sennyey is támogatta, két szempontot azonban hozzátett Worafka javaslatához: egyrészt hangsúlyozta, hogy a tisztviselők kiválasztásában „lehetőleg országbeli származásúakra kiváló figyelem fordíttassék”, hogy a „tájbeli nyelveket” jól ismerjék; másrészt pedig kikötötte, hogy az átszervezést nem kell „közhírré tenni”, mivel „...egyrésről ezen szervezés tisztán belkérdésként kezelendő, másrésről pedig ezen rendőrhatalóságok felállításának közhírré tétele a jelen viszonyok közt az országban kedvezőtlen hangulatot volna képes előidézni”.<sup>33</sup>

Belcredi azonban nem értett mindenben egyet a javaslattal. Egyrészt kifejtette, „talán” még tovább lehetne csökkenteni a rendőrbiztoságok számát, de ehhez nem feltétlenül ragaszkodott. A személyi állománnyal kapcsolatban pedig egy ellenvetést tett: Worafka hangsúlyozta, hogy a rendőri hivatalnokokat szolgálati lakással kell ellátni, míg ezt Bécsben csak a kirendeltséget vezető biztos és a hivatali szolga esetében látták indokoltnak. A hatáskört illetően is tett Belcredi néhány megjegyzést: az egyesületekről még folyamatban vannak a tárgyalások, a színházi előadások rutin ellenőrzése inkább a városi hatóságokhoz kerüljön, a rendőri hatóságok csak rendbontás esetén legyenek illetékesek. Nem tartotta célszerűnek a Rendőri Híradó átadását a városi hatóságoknak, az volt a véleménye, akkor inkább szűnjön meg. Viszont jelezte, a fegyverviselési engedélyek kérdésében kívánatos lenne a rendőri szerveknek újra befolyást biztosítani valamilyen formában. Respektálta ugyanakkor Sennyey azon óhaját, hogy az új szabályozást ne hozzák nyilvánosságra. Károlyi László a kancellária részéről március 26-án a rendőrbiztoságok számát illetően lezártnak minősítette a kérdést Worafka eredeti javaslatát indokoltnak tartva. A többi vitatott kérdéstről Sennyeytől állásfoglalást kér, egyúttal utasította Sennyeyt, biztossítsa, hogy Kassán, Debrecenben, Aradon és Temesvárott folyamatos legyen a működés.<sup>34</sup>

A döntés tehát az újjászervezés elveiről késett, ezért Sennyey március 26-án táviratilag értesítette valamennyi rendőrigazgatót, hogy ideiglenesen függesszék

<sup>33</sup> Worafka előterjesztése Sennyey Pálhoz, Pest, 1866. febr. 18. (német nyelvű) és Sennyey Pál jelentése Majláth Györgyhöz, Buda, 1866. február MOL D 191 786.IV.1866.

<sup>34</sup> Belcredi átírata a magyar kancelláriához, Bécs, 1866. márc. 9. (német nyelvű) és Károlyi László leirata Sennyeyhez, Bécs, 1866. márc. 26. MOL D 191 786.IV.1866.

fel az ügyek átadását az illető városi kapitányságnak, s folytassák tevékenységüket. Persze ezt is — ahogy a felosztásról szóló döntést is — igyekezett volna lehetőség szerint feltűnés nélkül bonyolítani, de a bécsi sajtóban Temesvárról érkezett hírként már beszámoltak arról.<sup>35</sup> Végül aztán csak annyi történt, hogy a megszűnt rendőrigazgatóságok helyett rendőrbiztosságok jöttek létre, míg a korábbi rendőrbiztosságok egyszerűen folytatták működésüket, immáron Worafka közvetlen felügyelete alatt. Új rendőrbiztosságok szervezésére nem került sor. 1866 késő tavaszának–nyarának háborús viszonyai közepette érthető módon a folyamatosság jelentőségét hangsúlyozták a politikusok és a rendőrhivatalnokok egyaránt, s nem látszott aktuálisnak egy nagyobb szervezeti átalakítás levezénylése. Lényeges személyi változások sem történtek, a volt rendőrigazgatók közül egyedül Franz Cihlarz soproni rendőrigazgatót helyezték át a bécsi rendőrigazgatósághoz érdemeinek és több évi fáradozásainak elismerése mellett.<sup>36</sup>

Hasonló folyamat zajlott le Horvátországban és Erdélyben is. Ugyancsak január 19-én döntött az uralkodó a zágrábi és a nagyszzebeni rendőrigazgatóság, a brassói és kolozsvári rendőrbiztosság (valamint a fiumei rendőri bíróság) felosztásáról is. A zágrábi helytartóságon, illetve az erdélyi helytartóságon belül hoztak létre egy-egy rendőri ügyosztályt az államrendőrségi teendők ellátására.<sup>37</sup>

Ezek a változások azonban lényeges módosulást nem jelentettek az államrendőrségi információszerzés hálózatát, központjait illetően.

#### *Az informátori hálózat működése*

1860 őszenek politikai fordulata Pest–Budán összehozta az addig működő informátori hálózatot, s az 1860 szeptemberében kinevezett új pest–budai rendőrigazgatónak, Worafkának új állományt kellett toboroznia, s ezt sikeresen megoldotta. Eközben a vidéki rendőri hatóságoknak feltehetően sikerült egyben tartaniuk korábbi „munkatársi gárdájukat”. Az 1861. őszi új fordulat érthető módon nem okozott nagyobb megrázkódtatást a rendőri szervek informátori hálózatában. Ugyanakkor az, hogy az általános rendőrségi ügyek, az idegenek nyilvántartása, az útlevelügyek kikerültek a rendőri szervek hatásköréből, azt jelentette, hogy „minden érintkezést a közönséggel, minden arra gyakorolt hatást és így az államrendőrségi feladatok megfelelő ellátásához szükséges minden vonatkoztatási pontot” elveszítettek a hatóságok – ahogy Prenninger nagyváradi rendőrigazgató helyettes fogalmazott 1862 februárjában. Prenninger szerint a lakosság a legkevésbé sem támogatta tevékenységüket, mint fölösleges hatóságot igyekeztek teljesen ignorálni működését. Ezért talán még jobban úgy érezték a rend-

<sup>35</sup> Távirat fogalmazvány a pozsonyi, kassai, soproni, nagyváradi és temesvári rendőrigazgatókhoz, Buda, 1866. márc. 26., Sennyey levélfogalmazványa Leiser temesvári rendőrigazgatóhoz, Buda, 1866. ápr. 2., Leiser jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Temesvár, 1866. ápr. 4. (német nyelvű) MOL D 191 786.IV.1866.

<sup>36</sup> Belcredi leirata a helytartótanács elnökségéhez, Bécs, 1866. jún. 15. (német nyelvű) MOL D 191 3149.IV.1866.

<sup>37</sup> Vö. Ferenc József leirata a magyar kancelláriához, Bécs, 1866. ápr. 21. (német nyelvű, másolat) MOL D 191 2456.IV.1866. De ez a folyamat nem korlátozódott a magyar korona országaira, ugyanezekben a hónapokban megszűnt a rendőri hatóság az alábbi városokban is: Linz, Salzburg, Innsbruck, Botzen, Laibach, Klagenfurt, Troppau, Czernovitz.



őri hatóságok vezetői, hogy csak megbízható informátorok útján láthatják el feladataikat.<sup>38</sup>

Mecséry már említett, 1862. január 17-i utasítása a rendőrigazgatók számára előírta minden megyeközpontban legalább egy „bizalmi” — ahogy a soproni rendőrigazgató nevezte, „államrendőrségi funkcionáriusok (egyfajta megyei rendőri államügyészek)” — megnyerését, mindenekelőtt a rendelkezési állományban lévő magyar tisztviselők között látta lehetségesnek a toborzást. Legsürgetőbb feladatként pedig részletes, minden személyre kiterjedő jelentést kért az új megyei tisztikarok személyi állományáról. S bár nagyvonalakban értesítette Pálffy a rendőrigazgatókhoz intézett utasításáról, a rendőrigazgatókat figyelmeztette: csak „általában véve” („im Allgemeinen”) adott a helytartónak felvilágosítást, a részletek — mindenekelőtt a tisztviselőkről való adatgyűjtés — csak a rendőrigazgatók személyes tudomására tartozik, azaz arról hallgassanak.<sup>39</sup> Négy rendőrigazgató is felhívta a miniszter figyelmét a konfidens-toborzás nehézségeire. Cihlarz soproni rendőrigazgató szerint tizenkét évi magyarországi szolgálatának tapasztalata szerint magyar nemzetiségű alkalmas személy alig-alig vállalkozik még rendőrhivatalnoki posztra is, nemhogy informátorságra, s 1860 októbere óta még inkább ez a helyzet. Azt javasolta, hogy minden rendőrigazgatóval közöljék a minisztériumban, illetve a csendőrség bécsi főparancsnokságán található névsorok alapján, hogy rendőri körzetükön belül kik teljesítettek 1848 előtt rendőrségi bizalmi szolgálatokat, illetve kiket alkalmaztak ilyen célra a csendőrhatalóságok 1849 után. A rendőrigazgatóság egyetlen magyar nemzetiségű biztosát, Szakonyi Józsefet azonnal ki akarta küldeni a megyébe „toborzás” végett. Prenninger nagyvárad helyettes igazgató és Leiser temesvári rendőrigazgató is megerősítette, hogy a közigazgatási hatóságoktól nem lehet együttműködést várni, azok negligálják a rendőrséget. Prenninger helyezte az is nehezítette, hogy elődje, Michael Maschek, aki 1861-ben távozott posztjáról, semmiféle feljegyzést nem hagyott hivatali utódja számára az általa alkalmazott bizalmiakról. Podolsky pozsonyi rendőrigazgató pedig a megbízható rendelkezési állományú hivatalnokok hiányáról panaszkodott. Mecséry méltányolta a nehézségeket, óvott a sietéstől és kapkodástól. Azt persze visszautasította, hogy bármiféle központi listákat közöljenek, de mint írta, az ellen nem volt kifogása, hogy a rendőrigazgatók a körzetükben személyes ismeretség alapján csendőrtiszteket megkérdezzenek, van-e használható régi konfidensük.<sup>40</sup>

Ahogy arról már szó esett, a rendőri szervek közvetlen felügyeletét újra a magyarországi első számú vezető, a helytartó látta el. A helytartótanácsi iratanyagban ennek megfelelően újra feltűnnek az elszámolások a bizalmi pénzek-

<sup>38</sup> „... jede Berührung mit dem Publikum, jeden Einfluß auf dasselbe, und sonach jeden Anhaltspunkt zu einer ersprießlichen Handhabung der Staatspolizei verloren...” Prenninger jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Nagyvárad, 1862. febr. 13. (német nyelvű) MOL D 191 565.IV.1862.

<sup>39</sup> Mecséry levélfogalmazványa a rendőrigazgatókhoz, Bécs, 1862. jan. 17. és Cihlarz soproni rendőrigazgató jelentése Mecséryhez, Sopron, 1862. jan. 22. HHSStA, IB, BM 292/1862.

<sup>40</sup> Cihlarz jelentése Mecséryhez, Sopron, 1862. jan. 22., Prenninger jelentése Mecséryhez, Nagyvárad, 1862. febr. 1., Leiser jelentése Mecséryhez, Temesvár, 1862. febr. 14., Podolsky jelentése Mecséryhez, Pozsony, 1862. febr. 28., Mecséry levélfogalmazványa Cihlarzhoz, Bécs, 1862. jan. 28. HHSStA, IB, BM 292/1862.

ről, azaz azokat újra a helytartótanácson keresztül továbbították a rendőrigazgatók a minisztériumhoz, méghozzá úgy tűnik, az állandó ügynököket név szerint megnevezve. Voltak azonban kivételek, Worafka ugyanis — amint arról még szó esik — egy-egy személyt annyira védett, hogy a pénz felvételéről szóló átvételi elismervényét lepecsételt borítékban juttatta el a helytartótanács elnökségéhez, s az így küldte tovább a rendőrminisztériumba. Sőt nyoma maradt annak is, hogy az ügynöki hálózat egy részét — legalábbis 1865-től — Worafka egyszerűen eltüntette a helytartótanács elnöksége elől, mivel honoráriumukat közvetlenül a rendőrminisztériumtól igényelte, s az elszámolást is oda küldte arról. Nem tudjuk, ez pontosan hány személyt és pontosan kiket érintett, de az arányokat jelezheti, hogy egy kimutatás az 1865. évi államrendőrségi kiadásokról arról tanúskodik, hogy Worafka 6703 Ft-ot kapott a helytartótanács elnökségén keresztül és 1210 Ft-ot közvetlen úton.<sup>41</sup> Ez mutatja, hogy nem elhanyagolható nagyságú összegről volt szó, bár ez leginkább csak egy konfidens évi honoráriumát fedezhette. Nem tudjuk azonban, hogy mikortól élt ez a gyakorlat, elképzelhető, hogy csak a provizórium bukása után, a magyar konzervatívok újabb kormányzati pozícióba kerülését követően, 1865 nyarától látja ezt szükségesnek Worafka — az sem kizárt, hogy a korábban lepecsételt borítékban küldött átvételi elismervény mögött megbúvó informátorát védte ezzel még fokozottabban Worafka.

Nem követhető teljesen nyomon, hogy az informátori hálózaton keresztül beérkezett államrendőrségi értesüléseket a rendőrigazgatók mennyire osztották meg teljes egészében a helytartótanács elnökségével. Mindenesetre Mecséry rendőrminiszter rendszeresen értesíti Forgách kancellárt s aztán tovább Pálffy helytartót egy-egy bizalmas értesülésről, ami azt valószínűsíti, hogy maga a rendőrminiszter nem számolt azzal, hogy minden a rendőrigazgatók tudomására jutott hír egyúttal eljut a magyarországi közigazgatási-politikai vezetők asztalára is.<sup>42</sup> A negyedévi rendőrségi hangulatjelentéseket (1865 nyarától az uralkodó döntése alapján csak félévenként került sor efféle jelentések összeállítására) mindenesetre a rendőrigazgatók a helytartótanács elnökségének közvetítésével juttatták el a minisztériumhoz.<sup>43</sup>

Pálffy személyesen nyilvánvalóan rendszeresen kapott államrendőrségi hírösszefoglalókat, de emellett szükségesnek látta a különösen feszült periódusokban, például a Beniczky Lajos–Nedeczky István vezette szervezkedés felgöngyölítése időszakában, hogy az államrendőrségi észrevételeket, ha szükségesnek lát-

<sup>41</sup> Belcredi levélfogalmazványa Worafkához, Bécs, 1866. ápr. 29. (német nyelvű). Mellékletben: „Nachweisung über die in Ungarn im Jahre 1865 vorgekommenen Auslagen der Staats-Polizei”. HHStA, IB, BM 1982/1866.

<sup>42</sup> 1862 márciusában például Mecséry átiratban közli Forgáchcsal a pesti izraelita hitközség vezetőinek kormányellenes nézeteiről beérkezett bizalmas jelentést. Mecséry átirata Forgáchhoz, Bécs, 1862. márc. 6. (német nyelvű), Forgách levélfogalmazványa Pálffyhoz, Bécs, 1862. ápr. 1. MOL D 185 1862:166. Ugyancsak 1862 tavaszán tesz jelentést Mecsérynek Worafka a pesti szabadkőműves szervezkedésről. Jelzi, hogy ezeket az információit Pálffynak nem továbbította, mivel attól tart, hogy Pálffy nem hagyná, hogy továbbra is csak csendben figyeljék őket. Worafka jelentése Mecséryhez, Pest, 1862. febr. 4. HHStA, IB, BM 426/1862.

<sup>43</sup> Mecséry leirata a helytartótanács elnökségéhez, Bécs, 1865. jún. 16. (német nyelvű, másolat) MOL D 191 3138.IV.a.1865.

szik, az adott rendőrigazgatók rajta kívül közvetlenül közölnék az érintett megyefőnökökkel és polgármesterekkel is. Jellemző azonban, hogy például Cihlarz soproni rendőrigazgató ezt mindaddig nem teljesítette, míg a rendőrminisztériumból ez irányban konkrét utasítást nem kapott.<sup>44</sup> Ezzel összefüggésben Pálffy azt is felvetette a rendőrminiszternek 1864 márciusában, hogy a megyefőnökök is kapjanak megfelelő kvótát a rendőri titkos pénzalapból, de Mecsey ezt elutasította.<sup>45</sup> Nyilvánvalóan a feszült közhangulat motiválta Pálffy azon javaslatát is ugyanezen év nyarán, hogy a nyári fürdőhelyek megfigyelését szigorítsák. Az 1860 folyamán takarékosági okokból végrehajtott „karcsúsítás” a rendőrségi informátori rendszerben érintette a fürdőhelyek megfigyelését is, igyekeztek ezentúl kiküldött informátor helyett inkább egy-egy megbízható helyi lakos szolgálatait igénybe venni. Most Pálffy kezdeményezte, hogy a rendőrigazgatók időről időre rendőrhivatalnokokat vagy rendőrinformátorokat küldjenek oda a titkos pénzalap terhére. Mecsey azonban újra figyelmeztetett a takarékoságra, s hogy hirtelen feltűnő „idegenek”-től egyébként sem várhatók megbízható információk. Ezért szerinte továbbra is inkább nyugalmazott katonatiszteket, illetve megbízható helyi lakosokat keressenek szerény díjazás ellenében. Ezután Pálffy a rendőrigazgatók mérlegelésére bízta a felügyelet meg szervezését, de hangsúlyozta, hogy külön pénzügyi keret erre nem áll rendelkezésre.<sup>46</sup>

1864 tavasza, a Beniczky–Nedeczky-szervezkedés, illetve a Jámbor-szervezkedés leleplezése magától értetődően „csúcsra járatta” az informátori szervezetet, ezt megelőzően is volt azonban 1862 késő tavaszán–kora nyarán egy olyan időszak, melyben intenzívebbé vált a megfigyelői tevékenység, vélhetően annak eredményeképpen hogy Kossuth dunai konföderációs tervének nyilvánosságra kerülése nyomán megélnékült a hírlapi vita a kívánatos államjogi rendezésről, másrészt pedig Pálffy helytartó is ekkoriban igyekezett saját, anoním formába öntött programjához elkötelező aláírásokat gyűjteni és gyűjtetni, főként a tisztviselői kar tagjai között, ami azonban nem maradhatott titokban, s nagy visszhangot váltott ki. Worafkát Pálffy a megfigyelői tevékenység intenzívebbé tételére utasította.<sup>47</sup> De megfigyelhető még egy harmadik intenzívebb periódus is: 1866 nyara, amikor a háborús viszonyok érthető módon ismét csak felértékeltek az informátori hálózaton keresztül megszerezhető híreket.

A rendőri szerveken kívül persze más hatóságok is foglalkoztattak bizalmas informátorokat. Elsősorban például a katonai parancsnokok. Az ő infor-

<sup>44</sup> Cihlarz jelentése a rendőrminiszterhez, Sopron, 1864. márc. 4., a rendőrminiszter levélfogalmazványa a magyarországi rendőrigazgatókhoz (saját kezű felbontásra), Bécs, 1864. márc. 15. (német nyelvűek). HHStA, IB, BM 2183/1864.

<sup>45</sup> Mecsey levele Pálffy Mórhoz, Bécs, 1864. márc. 26. (német nyelvű) „Rendőrségi bizalmi pénzek”. MOL D 191 1301.IV.1864.

<sup>46</sup> Mecsey leirata Pálffy Mórhoz, Bécs, 1864. máj. 11., Pálffy levélfogalmazványa a rendőrigazgatókhoz, Buda, 1864. máj. 15. (német nyelvűek) MOL D 191 3322.IV.a.1864.

<sup>47</sup> Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1862. jún. 17. (német nyelvű) MOL D 191 565.IV.1862. Worafkát 1862 márciusában állítólag „magyar szűr”-be öltöztött, szakállas „bizalmi orgánumok” kiküldésére utasították, panaszkodott is Mecsey rendőrminiszternek, hogy honnan is vegyen néhány száz ügynököt. Worafka jelentése Mecseyhez, Pest, 1862. márc. 16. HHStA, IB, BM 76/1862. Idézi: Sebess Dénes: Két Magyarország. Az elmúlt század politikai eszményei. Budapest, é.n. 140.

mátoraikról a rendőri szerveknek sem volt semmiféle tudomásuk. 1863 őszén például a temesvári rendőrigazgató „Guido” nevű informátora, Jakob Campi jelentette, hogy Újvidék környékén Alexander Popovits, a szerb vicclap, a „Gomara” egykori szerkesztője nyíltan azzal dicsekszik, hogy a kormány titkos ügynöke, ebbeli minőségében Szerbiában is járt, s bécsi, valamint pesti útjait bőkezűen fizetik. Campi szerint az iszákos Popovitsnak valóban van pénze és valóban sokat utazik. A rendőrminisztérium is tanácstalan volt azonban, aztán az ügyről értesítették a hadügyminisztériumot, mondván, talán valamely katonai hatóság alkalmazza az indiszkrét ügynököt.<sup>48</sup>

Továbbá a pénzügyi hatóságok egyes alkalmazottjai is küldözgettek bizalmas jelentéseket a pénzügyminiszterhez — nem meglepő ez, hiszen, mint látni fogjuk, a rendőr informátorok között is szép számmal szerepeltek pénzügyőrök, és így tovább —, aki aztán továbbította azokat a rendőrminiszterhez, az pedig a kancellárián keresztül a helytartóhoz.

Ezen túlmenően 1863 nyarán Forgách kancellár is kísérletet tett arra, hogy a rendőrségi hivatásszerű informátorok hálózata mellett saját nem hivatalos információs rendszert hívjon életre. Arra hívja fel a helytartót helyettesítő Privitzer István helytartótanácsost, hogy a megyei kormányzók közül hívja össze azokat, akikben a leginkább megbízik, s „más bizalmat érdemlő egyénekkel” együtt szólítsa fel őket információik folyamatos továbbítására — ahogy majd Privitzer körlevelében fogalmaz — a „forradalmi fondorlatok erélyes, és ha lehet, föl nem tűnő módoni elnyomása” érdekében. Privitzer összeállítja a bizalmi férfiak listáját és bemutatja Forgáchnak (jellemző módon maga a lista az aktához csatoltan nem maradt fenn), s felszólítja őket, hogy alkalmanként „bizalmasan”, akár egyszerű magánlevél formájában közöljék vele észrevételeiket. A körlevél végén hozzáteszi mindehhez: „Szíves tudósításai által igen lekötelezendi a kormányt, amelynek nevében ezúttal még csak azt kívánom itt megjegyezni, hogy ezen bizalmas tudósítások elnöki irodámban a legnagyobb őrizet alatt fognak tartatni, s habár azok tartalma s iránya csak nyíltan bevallható kormány-szenves érzületéről s jelleméről tanúskodand, mégis gondoskodni fogok, hogy azok tudta s beleegyezete nélkül nyilvános tárgyalásokra ne használtathassanak.” S hogy ez valami elégedetlenséget takar a rendőrigazgatók által szolgáltatott információk tekintetében, mutatja, hogy ezzel egyidőben a helytartó nevében felhívták a rendőrigazgatók figyelmét arra, hogy szükséges, hogy az országos kormányzatot „minden [...] eseményről és jelenségről folyamatosan tájékoztassák.”<sup>49</sup> Nem tudjuk, mennyire működött aztán ez a külön információs csatorna, de egyes konkrét ügyekben bizonyíthatóan igyekeztek a megyei vezetők helyi bizalmi embereit információszerzésre és továbbításra használni. 1864 márciusában a Beniczky Lajos–Nedeczky István-féle szervezkedés felderítése kapcsán például Pálffy utasítja a megyei és kerületi kormányzókat, valamint Pest és Buda főpolgármeste-

<sup>48</sup> Leiser temesvári rendőrigazgató jelentése, Temesvár, 1863. nov. 5. és Mecséry átiratfogalmazványa a hadügyminiszterhez, Bécs, 1863. nov. 12. (német nyelvűek) HHStA, IB, BM 10 209/1863.

<sup>49</sup> „...die Landesregierung über alle hierauf abzielenden Vorfallenheiten und Erscheinungen in steter Kenntniß erhalten werde.” Forgách levélfogalmazványa Privitzer Istvánhoz, Bécs, 1863. jún. 12., Privitzer jelentése Forgáchhoz, 1863. jún. 22. MOL D 186 Magyar kir. udvari kancellária, elnöki titkos iratok, 1863:2, 1863:5.

reit, hogy néhány megbízható, kiválasztott egyénnel derítsék ki, hogy a szervezkedés keretében osztottak-e már ott ki fegyvereket.<sup>50</sup>

Az informátorokat alkalmazó hatóságok sorában azonban nem feledkezhettünk meg a helytartótanács elnökségéről, azaz inkább személy szerint Pálffy helytartóról sem, aki saját bizalmi embereket alkalmazott, igaz, a pesti rendőrigazgatóhoz képest igen szerény mértékben.

A közvélemény mindenesetre nem sok javulást érzett a korábbi évtizedhez viszonyítva, továbbra is általánosan vallott közhely volt, hogy besúgók hada figyelmeztetéseiket és szavaikat.<sup>51</sup> Sőt egyes visszaemlékezők, például Várady Gábor, az 1861. évi országgyűlés határozati párti vezetője szerint ekkor még „sokkal erősebben járta a spiczkedés”, mint a Bach-korszakban, de — teszi hozzá — „annál ügyetlenebbül”, s persze a „kémkedéssel” karöltve járt a „titkos feladás”, azaz a „spontán” feljelentgetés gyakorlata is.<sup>52</sup>

### *A titkos postai szolgálat*

1861 őszétől a birodalmi tanács törvényjavaslatról tárgyalt a levéltitok védelme érdekében, a magyar sajtó azonban már eleve igen szkeptikusan nyilatkozott arról.<sup>53</sup> A kormány tagjai már kezdettől fenntartásuknak adtak hangot, s igyekeztek minél inkább szabad kezet biztosítani a maguk számára az esetleges törvény alóli „kivételes” felmentés lehetőségének törvénybe foglalásával. Maga az uralkodó is deklarálta, hogy nem szentesít olyan törvényt, amelyet a kormány majd az államérdekek védelmében amúgy is átlépni kényszerül. Végül aztán sikeresnek bizonyult a lassító, halogató taktika, nem született törvény erről egészen 1870-ig.<sup>54</sup>

A provizórium idején ennek ellenére hivatalosan mindvégig érvényben volt a postai küldemények felbontásának tilalma. A helytartótanács iratanyagából azonban nyomon követhető, hogy bizonyos esetekben egészen biztosan sor került annak megsértésére.

1862 elején például Sárosi Gyula Aranytrombitáját másolta le egy bizonyos Mezey Lajos, s küldte el postán Kovács Lajos számára, aki 1860 októbere után megyei tiszti ügyész volt Békés megyében. A postai küldeményt azonban a makói postamester és megyei pénztárnok krivinaí Lonovics Károly lefoglalta.

<sup>50</sup> Külön felhívja a figyelmüket arra, hogy ezt nem szabad közhírré tenni. A jutalom egy láda puska vagy lőszer megtalálásáért 50–100 Ft lehet, de egyúttal „rendkívüli tevékenységgel eszközölt különös eredmények magasabb jutalmazását” sem zárja ki. Pálffy Mór körirata a megyei és kerületi kormányzókhoz, Pest és Buda főpolgármestereihez, Buda, 1864. márc. 19. MOL D 191 2322.IV.a.1864.

<sup>51</sup> Vö. Egressy Gábor levele Ákos fiához, Pest, 1863. márc. 4.: „A gazdag emberek, a legjobbak is, vagy gyávák vagy igen óvatosak. Tudnotok kell azt is, hogy nálunk a kémszisztem tökéletesebb, mint bárhol a világon. Egyik barátom, kinek legszélesebb ismeretsége van, azt mondá, hogy e hazában nincs két ember, akiben megbízhatna avégett, hogy ez ügyet [az 1863-as levért lengyel felkelés menekültjeinek segélyezése céljából pénzügytési akció indítását] vele közölje.” Egressy Gábor levelezőkönyve. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 3064.

<sup>52</sup> Várady Gábor: Hulló levelek, 2. füzet. Máramarossziget, 1894. 224., 230.

<sup>53</sup> Vö.: Pest, november 20. 1861. Pesti Napló, 12. évf. 268–3534. sz. 1861. nov. 21.

<sup>54</sup> Lásd erről: Klaus Kloch bevezetője, in: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Abteilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Bd. 4. Bearbeitet von Horst Brettner-Messler und Klaus Koch. Wien, 1986. XXXIII–XXXV.

Csörgeő Antal Csongrád megyei főispáni helytartó kérte Pálffy helytartót, hogy mentesítse a nagyváradai postaigazgatót a küldemény elvesztése miatt esetlegesen meginduló vizsgálat alól. Pálffy intézkedett is, hogy a makói postahivatalt ne vonják felelősségre, megköszönte az éberséget, de ugyanakkor helyre is igazította a helyi vezetőket: „...jövőre nézve ily gyanús tartalmú csomagoknak vagy leveleknek minden ellenőrzés nélküli fölbontása ebből eredhető kellemetlen fölszólalások elkerülése végett mellőzendő, ahelyett azonban azon eddig is – kivált külföldi postai gyanús szállítmányoknál gyakorolt eljárás lesz követendő, hogy ilyes küldemények fölbontása s elolvasása az illető félnek a törvényes bizonyosság jelenlétében tétessék kötelességébe, amidőn is a tiltottnak mutakozó iratok rendes politikai úton lefoglalandók.”<sup>55</sup>

1863 decemberében aztán Hont megyei tisztviselők kutatták át az ipolysági postahivatalban a „postanyalábokat és magánleveleket” Pálffy Mór gróf helytartó utasítására hivatkozva, hogy akadályozzák meg a december 17–18-i forradalmi proklamációk terjesztését. Pálffy maga a rendelet „túlbuszgo s így némileg menthető” teljesítéséről beszélt, amikor figyelmeztette az alispánt, hogy a postai küldemények átvizsgálása csakis törvényszéki határozat alapján eszközölhető.<sup>56</sup> Adott esetben azonban ő is kész volt a hivatalos előírások semmibevételére, s ha felmerült a gyanú, hogy egy postai alkalmazott nem elég megbízható, hogy levélmegfigyelésre meg lehessen kérni, azonnal az elmozdítására gondolt.<sup>57</sup>

A titkos postai levélbontogató szolgálat személyi állományáról és szervezetről sajnos nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. A pesti levélbontogató minden bizonnyal Pöschl postai alkalmazott lehetett, mivel a fennmaradt feljegyzések szerint 1866. január és 1867. március között havi 30 Ft-ot fizettek neki a titkos pénzalapból Cobelli udvari tanácsoson keresztül, a rendelkezésre álló tiszti címtárak alapján azonban nem tudjuk őt azonosítani.<sup>58</sup>

### *A rendőri titkos pénzalap*

Az informátori hálózat összköltségeiről a kimutatások 1861. november elejétől egészen 1867 elejéig szerencsés módon fennmaradtak.<sup>59</sup> Ugyanis, ahogy

<sup>55</sup> Csörgeő Antal Csongrád megyei főispáni helytartó jelentése Pálffyhoz, keltezés nélkül (a hátoldalra rávezetve: érkezett 1862. jan. 19-én), Pálffy levélfogalmazványa Csörgeőhöz (saját kezéhez), Buda, 1862. MOL D 191 1454.IVc.1862.

<sup>56</sup> Károlyi László alkancellár leirata Pálffy Mórhoz, Bécs, 1864. márc. 31., Pálffy válaszlevélfogalmazványa, Buda, 1864. ápr. 13., Pálffy levélfogalmazványa Hont megye alispánjához, Buda, 1864. ápr. 13. MOL D 191 2609.IV.a.1864.

<sup>57</sup> Földvály János Heves megyei főispáni helytartó jelenti például 1864 márciusában, hogy Szerderkényi Nándor, a Mátra című lap szerkesztője Pestről levelet kapott egy bizonyos Kormos Béla ügyvédtől, melyben az tudósított arról, hogy Almásy Pált, Beniczky Lajost letartóztatták. Kéri, hogy Kormos postáját figyeltessék Pesten, mivel ő a helybeli ifjú postai kezelőben nem merne teljesen megbízni. Pálffy azonnal megteszi a szükséges intézkedéseket, s kéri egyúttal, indokolja meg bizalmatlansága okát, hogy intézkedhessen a postai alkalmazott eltávolításáról vagy áthelyezéséről. Földvály azonban kitérő választ ad, miszerint nincsenek „világos tények”, az ifjúnak, de leginkább édesanyjának vannak olyan összeköttetései és ismeretségei amelyek miatt „teljesen megbízhatónak” nem tekintheti őket. Földvály János jelentése Pálffyhoz, Eger, 1864. márc. 18. és Pálffy levélfogalmazványa Földvályhoz, Buda, 1864. márc. 20. MOL D 191 2271.IV.a.1864.

<sup>58</sup> „Entlassene Konfidenten”. HHStA, IB, Annexe, Kt. 21.

<sup>59</sup> A kimutatásokat lásd: MOL D 191 565.IV.1862., 103.IV.1863., 1301.IV.1864., 35.IV.1865., 102.IV.1866.

erről már szót ejtettünk, a provizórium időszakában helyreállt a rendőri titkos pénzalapból történő kifizetésekről szóló elszámolások korábban szokásos rendje, ennek köszönhetően megtalálhatjuk ezeket az elszámolásokat a helytartótanács elnökségének iratai között. A kimutatások 1861. november eleje – 1864. október vége között az addig szokásos hadiév (november 1-jétől a következő év október 30-ig) beosztása szerint tagoltak, mivel a birodalom pénzügyi elszámolási rendszere — két hónapos átmeneti időszak után — csak 1865. január 1-jétől tért át a naptári évi elszámolásra. Negyedévenként a rendőrigazgatók tételes elszámolást készítettek a helytartótanács elnöksége részére, az egyes tételek kifizetéséről átvételi elismervények csatolásával. Mégpedig — úgy tűnik — a korábbi gyakorlattól eltérően nem fedőnévvel, hanem nevükön nevezve az ügynököket.<sup>60</sup> Az elnökség csatolta ehhez a saját kimutatását, illetve a saját elismervényeit, majd egyesített összegzést készített a kapott és a kiadott negyedévi összegekről, s azt a rendőrminisztériumba küldték. Ott azokat tételesen ellenőrizték, a jóváhagyást vagy az esetleges kritikái észrevételeket, a hiánypótlásra vonatkozó igényt jelezték – az átvételi elismervényeket pedig vélhetően ezt követően azonnal megsemmisítették. A rendőrigazgatók által csatolt elismervényekről a helytartótanács alkalmazottai sajnos nem készítettek másolatot, s azok a rendőrminisztérium bécsi iratanyagában sem lelhetők fel. Ezért a részletező, az egyes informátorokat is megnevező mellékelt listákat csak a helytartótanács elnökségének informátorairól ismerjük. A kimutatásokkal együtt a rendőrigazgatók jelezték, hogy a következő negyedévre mekkora összegre tartanak igényt, s ha emelést kívántak, azt részletesen indokolniuk kellett. A vidéki rendőrigazgatóságok formai megszüntetésével aztán 1866. második negyedévtől átalakult az elszámolási rendszer, s mivel a vidéki szerveket ezután közvetlenül Worafka felügyelte, az elszámolásokban többé nem részletezték azok kiadásait, hanem Worafka kiadásaihoz csapták oda kifizetéseiket. Ettől kezdve tehát nem rendelkezünk területileg bontott adatokkal.

A függelékben táblázatos kimutatásban közöljük az adott időszakban a titkos pénzalapból fedezett kiadások összegeit. Az 1850-es években az éves hasonló jellegű kiadások tizenkét ezer Ft-ot tettek ki, de akkor, úgy tűnik, még többféle célt szolgált az alap, például német színházak, egyes sajtótermékek titkolt szubvencióját is abból fedezték. Az 1860-as évekbeli kifizetésekből ezek a tételek már eltűntek, a hivatalos és nem hivatalos sajtót támogató összegeit Pálffy már elkülönülten igényelte és kapta. 1860–1861-ben a többszörös politikai fordulat időszakában érthető módon az informátori költségek meredeken emelkedtek mind az alkalmazott informátorok számát, mind pedig a számukra kifizetett összegeket illetően. Ennek nyomán a rendőrminisztérium feladatként kapta ez irányú költségeinek redukálását is, amit igyekezett is — látni fogjuk, nem maradéktalan sikerrel — érvényesíteni a magyarországi szervekkel szemben is. Az 1861. november–1862. október közötti tizenkét hónapban az

<sup>60</sup> Erre utal Mecséry rendőrminiszter átirata Pálffy Mórhoz 1862 végén, melyben kéri, utasítsa a soproni és a kassai rendőrigazgatót, hogy ezentúl az ügynököket nevezze meg elszámolásaiban. Mecséry átirata Pálffy Mórhoz, Bécs, 1862. dec. 2. (német nyelvű) MOL D 191 565.IV.1862.

összkiadások 20 866 Ft-ot tettek ki, aminek túlnyomó többségét, több mint 13 000 Ft-ot a pesti rendőrigazgató „fogyasztotta el”.<sup>61</sup>

A következő elszámolási évre Mecséry 16 000 Ft-ban kívánta maximálni az ilyen jellegű kiadásokat, amit sikerült is betartani, majd 1864-re már 15 000 Ft-ot irányozott elő keretként, ez maradt egészen 1866 végéig a kívánalom.<sup>62</sup> Mecséry külön felhívta a pesti rendőrigazgató figyelmét arra 1862 elején, hogy ilyen jellegű kiadásai az 1860-as igazgatási évhez képest négyszeresére növekedtek, s lehetőleg erre a szintre csökkentse kiadásait.<sup>63</sup> Ezt követően Worafka valóban lényegesen visszafogja kifizetéseit, részben néhány ügynök elbocsátásával (míg 1861. november–1862. januári elszámolásához 62 átvételi elismervényt mellékel, az ezt követő negyedévekben a csatolt mellékletek száma egyre csökken: 49, 52, 47, 37, azután megállapodik 30–35 db között, míg 1865-ben már 27–29 db között mozog — de persze ezekből a számokból nem következtethetünk az informátorok számára, mivel nem tudjuk, milyen gyakorisággal és rendszerességgel fizetett egy-egy ügynökének), részben pedig a honoráriumok csökkentésével — de a csökkentést persze akadályozta, hogy nyár elején, ahogy már említettük, az ügynöki szolgálat erősítésére szólították fel.<sup>64</sup> Ennek ellenére egészen 1866. harmadik negyedévéig évről évre csökkenti költségeit (ha negyedévenkénti bontásban kisebb hullámzás mutatható is ki), bár a számára biztosított keretet alkalmanként ezután is túllépi ellentétben a vidéki rendőrigazgatókkal. Ezután aztán újra megugranak ilyen irányú kiadásai — ám az időközben megváltozott szervezeti rend miatt ezt számszerűen lebontani a pest-budai rendőrigazgatóságra nem lehetséges.

Ugyanakkor a vidéki rendőrigazgatóságoknál, illetve a helytartótanács elnökségének a kiadásainál enyhe, fokozatos emelkedés mutatható ki, vonatkozik ez a mellékelt átvételi elismervények számára éppúgy, mint a felhasznált összegek nagyságára. Nagyobb arányú növelésre két esetben került sor: Még 1862. január végén kérte a nagyváradi helyettes rendőrigazgató, hogy a debreceni és az aradi rendőrbiztoság számára pótlólagos forrást biztosítsanak, s respektálják is kérését. Néhány hónappal később pedig Cihlarz soproni igazgató jelenti, hogy Mecséry rendőrminiszter utasította arra, hogy a „Recht” nevű ügynök havi dotációját március 1-jétől emelje fel 60 Ft-ra, s erre pótlólagos forrásként 300 Ft-ot kér, részben visszamenőleg is.<sup>65</sup> Más forrásból azonban tudjuk, hogy a fizetésemelést maga Cihlarz kezdeményezte, Mecséry csak jóváhagy-

<sup>61</sup> Hogy a közvélemény milyen túlzó elképzelésekkel rendelkezett a besugó hálózat kiterjedtségére vonatkozóan, mutatja, hogy az évtized folyamán Pest-Budán terjedő apokrif besugólisták az évi összköltséget százezer forinton felülinek becsülték. Vö. *Deák Ágnes*: Besugólisták a neoabszolutizmus korából. *Aetas*, 21. évf. (2006) 4. sz. 21–44.

<sup>62</sup> Mecséry átirata Pálffy Mórhoz, Bécs, 1862. nov. 18. (német nyelvű) MOL D 191 565.IV.1862.; Mecséry átirata Pálffy Mórhoz, Bécs, 1864. máj. 6. (német nyelvű) MOL D 191 1301.IV.1864.; Belcredi átirata Sennyey Pálhoz, Bécs, 1866. jan. 17. (német nyelvű) MOL D 191 102.IV.1866.

<sup>63</sup> Mecséry átirata Pálffy Mórhoz, Bécs, 1862. nov. 18., 1862. márc. 12. (német nyelvűek) MOL D 191 565.IV.1862.

<sup>64</sup> Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1862. márc. 22., jún. 17. (német nyelvűek) MOL D 191 565.IV.1862.

<sup>65</sup> Cihlarz jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Sopron, 1862. ápr. 30. (német nyelvű) MOL D 191 565.IV.1862. Az ügynök Krikler József, lásd részletesen a függelékben.



ta.<sup>66</sup> A rendőrigazgatók ugyanis saját hatáskörben szabadon dönthettek arról, hogy a rendelkezésre álló pénzügyi keretek között hány főt és milyen díjazással foglalkoztatnak. Épp ezért igen különböző volt a helyzet az ügynökök által kapott honoráriumot illetően. A legszűkmarkúbban láthatóan Podolsky pozsonyi rendőrigazgató fizette alkalmazottait (egy-egy negyedéves elszámolásához legtöbbször 15–22 elismervényt mellékel, miközben Cihlarz soproni igazgató átlag 8–10 darabot), másrésztől Worafka sokkal magasabb tarifákat fizetett.

A Nedeczky–Beniczky-féle szervezkedés idején újra felugranak a kiadások, de ekkor a nagy emelkedés már egyrészt a szervezkedés felgöngyölítését közben tartó helytartótanács elnöksége, illetve Marx kassai rendőrigazgató kiadásaiban tapasztalható – ez utóbbi a fürdőidényre kapott pótlólagos keretet tekintettel a lengyel felkelés teremtette feszült helyzetre. A következő évben is igyekezett ezt aztán Marx elérni, de akkor már eredménytelenül.<sup>67</sup>

1866 elején újra kísérletet tettek a rendőrigazgatók arra, hogy az összeülő országgyűlésre hivatkozva többletkeretet biztosítsanak maguknak, kérésüket azonban láthatóan nem respektálták Bécsben.<sup>68</sup> A poroszokkal vívott háború s az annak nyomán beköszöntő belpolitikai feszültség és bizonytalanság közepette aztán nem meglepő módon újra magasba szöktek a titkos rendőri alap kiadásai.

### *Informátorok vidéken*

A rendőrigazgatók által foglalkoztatott informátorok személyére vonatkozóan — a rendőrségi szervezetben történt változásoknak köszönhetően — két időpontból is rendelkezünk hivatalos kimutatásokkal, ha nem is teljeselek azok (a pest–budai rendőrigazgató informátorait nem vagy jobbra csak fedőnevelőn tartalmazzák), s mindkettő a tárgyalt időszak vége felé született.

1866-ban a rendőrigazgatóságok megszűntével — ahogy erről már szöveltünk — az államrendőrségi funkciók gyakorlása Magyarországon a pest–budai rendőrigazgató, Erdélyben és Horvátországban pedig — a többi tartományhoz hasonlóan — közvetlenül a helytartó irányítása alá került. Belcredi 1866 márciusában szólította fel Ludwig Karl Folliot von Crenneville gróf erdélyi kormányzót és Josip von Sokčević báró horvát bánt, hogy a volt rendőrigazgatóktól kérjék be az általuk használt informátorok névsorát, s a továbbiakban ők döntsenek arról, tovább alkalmazzák-e azokat. Egyetlen megfontolandó szempontként azt kötötte lelkükre, hogy az eddiginél nagyobb összegekre e célra ne számítsanak.<sup>69</sup> Ezzel egyidőben Belcredi jelezte a magyarországi volt rendőrigazgatóknak, hogy még nem született döntés arról, hogy a rendőrigazgatóságok helyén megszervezik-e a rendőrbiztosságokat. Ha igen, nincs akadálya annak, hogy eddigi informátoraikat tovább alkalmazzák. Ha viszont erre nem kerül

<sup>66</sup> Cihlarz jelentése Mecséryhez, Sopron, 1862. febr. 21. HHStA, IB, BM 292/1862.

<sup>67</sup> Marx jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Kassa, 1865. márc. 24. (német nyelvű) MOL D 191 35.IV.1865.

<sup>68</sup> „Bizalmi pénzek”. MOL D 191 102.IV.1866.

<sup>69</sup> Belcredi átiratfoglalmányja a tartományfőnökökhöz, Bécs, 1866. márc. 29. (német nyelvű) „Organisirung des Confidentenwesens in den ungar. siebenb. croat. Ländern”. HHStA, IB, BM 1982/1866.

sor, az a legcélszerűbb, hogy azokat a személyeket, akik alkalmazása nem igényel napi irányítást, a pest–budai rendőrigazgató vegye át. Ezért részletes jelentést kér tőlük a konfidensekről, honoráriumaikról, annak megjelölésével, alkalmasak lennének-e közvetlen napi irányítás nélkül is ellátni feladatukat. Worafkát is értesítette minderről.<sup>70</sup> Erre válaszként valamennyi érintett volt rendőrigazgató elküldte jelentését, melyet aztán Belcredi április 29-én továbbított Worafkához, személyesen általa felbontandó levélben. Worafka gyakorlatilag teljesen szabad kezet kapott annak eldöntésében, hogyan építi fel a magyarországi konfidenshálózatot, kit „vesz át” közvetlen levelezői minőségben a saját közvetlen irányítása alá, kik további alkalmazását hagyja jóvá a megalakítandó rendőrbiztosságok által, s milyen feltételekkel. Általános elvként Belcredi csak annyit közöl, hogy mindenekelőtt a használhatóság és a megbízhatóság legyen a fő szempont, a múltbeli érdemek csak másodlagosak lehetnek. Lehetőleg az egész országot lefedő hálózatot kellett Worafkának kialakítania, tekintettel a különböző nemzetiségekre és felekezetekre is. Debrecen vidékén például új konfidensek alkalmazását is elképzelhetőnek tartotta Belcredi – persze a szem előtt tartandó lehető legnagyobb takarékoság mellett. Arról is dönthetett Worafka, hogy a konfidensek közül kit kíván a helytartótanács elnökségének szeme elől — ahogy erről már szó esett — „eltüntetni” azzal, hogy honoráriumát nem a helytartótanács elnökségén keresztül, hanem közvetlenül a rendőrminisztériumtól igényli, Belcredi pusztán azt kérte, hogy csak a körülmények egyedi mérlegelése alapján kerüljön erre sor. A rendőrbiztosságok vezetői ezentúl Worafkán keresztül kapták bizalmi pénzeiket. Worafka kötelességévé tette Belcredi, hogy az ügynökrendszer újjászervezéséről majd értesítse Sennyey tárnokmestert.<sup>71</sup>

A jelentésekből összeállítható konfidensnévsorokat a függelékben közöljük. Látható abból, hogy az egyes rendőrigazgatók igen különböző számú informátort alkalmaztak, de a számok egészen biztosan jóval alacsonyabbak, mint amit várnánk. Összesen 46 fő szerepel a listán (soproni rendőrigazgatóság: 5 fő, nagyváradai rendőrigazgatóság: 4 fő, kassai rendőrigazgatóság: 12 fő, temesvári rendőrigazgatóság: 4 fő, pozsonyi rendőrigazgatóság: 13 fő, aradi rendőrbiztosság: 4 fő, debreceni rendőrbiztosság: 1 megnevezett, 3 anoním személy). Abban azonban megegyeznek a rendőrigazgatók, hogy előszeretettel hagyatkoztak — s ez különösen jellemző volt Podolsky pozsonyi, s kisebb mértékben Marx kassai rendőrigazgatóra — a pénzügyigazgatásban dolgozó állami tisztviselőkre (érthető ez, ha számba vesszük, hogy az októberi diploma kibocsátása után a rendőrségi szervezet mellett a pénzügyigazgatóságok, adóhivatalok hálózata maradt továbbra is változatlan, a bécsi pénzügyminisztérium közvetlen irányítása alatt működtek, a magyarországi politikai–közigazgatási szervezettől függetlenül). 22 fő volt közülük aktív hivatalnok (köztük 16 fő a pénzügyigazgatásban), de további 10 fő rendelkezett korábban valamilyen hivatali poszttal. Honoráriumuk nem mondható túlságosan nagyvonalúnak (a pesti rendőrigazgató ennél sokkal

<sup>70</sup> Belcredi levélfogalmazványa a pozsonyi, soproni, kassai és nagyváradai rendőrigazgatókhoz, Bécs, 1866. márc. 29. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1982/1866.

<sup>71</sup> Belcredi levélfogalmazványa Worafkához, Bécs, 1866. ápr. 29. (német nyelvű) „Organisirung des Confidentenwesens in den ungar. Siebenb. Croat. Ländern.” HHStA, IB, BM 1982/1866.

többel honorálta konfidensei tevékenységét). Éppen jórészt hivatalnoki állásuk vagy hivatalnoki múltjuk következtében igen csak kérdéses, mennyire lehettek titkolt információk gyűjtőiként hatékonyak, bár — mint a függelékből látható — közvetlen (rendőr) főnökeik jórészt elégedettek voltak tevékenységükkel.

Arról, hogy a rendőrigazgatók milyen módszerekkel toborozták titkos munkatársaikat, nem sokat tudunk. Feltételezhető azonban, hogy az önként jelentkezők aránya túlnyomó volt, Worafka például 1861 nyarán beszámol arról feletteseinek, hogy tizennyolc hivatali hónapja alatt tíz személy, jobbra tisztviselők ajánlották fel neki szolgálataikat, amit ő a nyomorúságos hivatalnoki fizetéssel magyarázott, de nem élt az ajánlatokkal.<sup>72</sup> Néha mindenesetre igen regényes módon igyekeztek az önként jelentkezők kapcsolatba lépni a rendőrséggel. 1864 elején például a nagyváradi rendőrigazgatóság egyik biztosa postán egy névtelen levelet kapott tasnádi postabélyegzővel. A levélíró elmondta, hogy Borsod, Heves, Bihar, Zemplén, Szabolcs, Kraszna és Közép-Szolnok megyékben „igen nagy ösmeretségben van a földesúri osztállyal és két megyében a mágnásokkal is”, s ha „titkos rendőrré” van szükség, ő ajánlkozik, ha „a magas kormány is – méltólag jutalmazná e nyaktörő és életveszélyes pályát”. Azt kéri, hogy a Politikai Újdonságok című lapban hirdessenek, ha elfogadják ajánlatát ekképpen, „Gy. úrnak Borsodba (vagy pedig a Borsod el is maradhat), az Ön által tudakolt pálya ilyen és ilyen évi díjjal van összekötve”, s akkor személyesen is jelentkezik majd. Sokat mondó, hogy Prenninger nagyváradi helyettes rendőrigazgató továbbküldi levelét, s láthatóan nem zárkózna el a kapcsolatfelvétel elől, de Pálffy helytartó nemet mond, inkább utasítja Worafkát, vizsgálja meg a kézírást, nem azonosítható-e valamely elfogott forradalmi levél, kiáltvány, stb. lejegyzőjének kézírásával. A nyomozás azonban eredménytelenül zárult.<sup>73</sup>

Előfordult az is, hogy nem a rendőri hatóságoknál jelentkeztek önkéntesek. 1861 decemberében például az államminisztérium jelezte, hogy latin nyelvű iratban „egyénekről és a közhangulatról szóló bizalmas jelentések tételére” ajánlkozott Jaromisz Antal almási (Bereg megye) görög-katolikus plébános. De az iratokban nincs nyoma, hogy tudomásulvételén túl bármi is történt volna.<sup>74</sup>

A rendőrigazgatók mindenesetre — ahogy korábban is — arról panaszkodtak, hogy nincs elég használható informátoruk. Prenninger is úgy nyilatkozott, hogy a lakosság ellenséges beállítottsága miatt „megbízható bizalmi személyekre csak úgy lehet valamelyest szert tenni, ha egy ügyes rendőrtisztviselőt vagy egy megbízható ügynököt kiküld a megyékbe”, de ez jóval magasabb költségekkel jár, mint állandó helyi informátor alkalmazása.<sup>75</sup> Azaz egy-egy

<sup>72</sup> Worafka jelentése Mecséryhez, Pest, 1861. júl. 25. és Mecséry levélfogalmazványa Worafkához, Bécs, 1861. aug. 1. (német nyelvűek) HHStA, IB, BM 59/1861.

<sup>73</sup> Prenninger jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Nagyvárad, 1864. febr. 4., Pálffy Mór levélfogalmazványa Prenningerhez (saját kezéhez), Buda, 1864. febr. 13. (német nyelvűek) MOL D 191 1635.IV.1864.

<sup>74</sup> Aktafeljegyzés, mellékelve Jaromisz Antal levele az államminisztériumhoz, Almás, 1861. dec. 1. MOL D 185 1861.950.

<sup>75</sup> „... es könnte die Aquisition verlässlicher Vertrauenspersonen, nur durch Absendung eines fähigen Polizeibeamten oder verlässlichen Agenten in die Komitee einigermaßen ermöglicht werden...” Prenninger jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Nagyvárad, 1862. febr. 13. (német nyelvű) MOL D 191 565.IV.1862.

rendőrigazgató leginkább csak saját székvárosában tudott jól működő hálózatot a maga mögött, de a hozzá tartozó vidék „lefedése” már nehezebb feladatnak bizonyult. A pesti rendőrfőnök hálózata sem volt „mobil”, 1861 októberében például, amikor a nagykanizsai kerületi pénzügyigazgató jelentette, hogy a dunai gőzhajókon állítólag lőszer- és fegyverkészletek érkeznek az országba, Károlyi László, a helytartótanács akkori helyettes elnöke Forgáchot kéri, Bécsben intézkedjék, azaz értesítse a rendőrminisztériumot, mivel „...ily ügyekben eljárásra alkalmas, teljes bizalmat érdemlő közegek” nem állanak rendelkezésére.<sup>76</sup> S látjuk, 1866-ra sem sikerül földrajzilag teljesen behálózni az informátorokkal az ország területét.

Worafka, úgy tűnik, nagy átszervezést 1866 tavaszán nem tervezett, az átmeneti időszakban számított a korábbi rendőrigazgatókra az új rendőrbiztoságok vezetőiként, ahogy tapasztalataikra is az ügynökhálózat működtetésében. Egyelőre csak megjelölte a kimutatások alapján, kit tart elbocsáthatónak, s kit tovább alkalmazandónak az ügynökök közül, s a korábbi ügymenet folytatására utasította a volt rendőrigazgatókat, folyósította a következő negyedévre járó összegeket, kérte viszont az eredeti ügynökjelentések neki való bemutatását is.<sup>77</sup>

1867. február 22-én a február 7-én kinevezett új osztrák miniszterelnök, Friedrich Ferdinand Beust báró utasítja Worafkát, hogy tegyék meg az előkészületeket az ügynökhálózat felszámolására, hiszen a folyamatban levő ügyeket át kell adni a megalakult magyar minisztériumnak, személy szerint Wenckheim Béla báró belügyminiszternek, s várható, hogy a korábbi rendőrigazgatóságot, illetve rendőrbiztoságokat felszámolják. Az ügynökök jórészt sorsukra kell, hogy hagyják, de a leghasználhatóbbakat levelezőként átvenné a bécsi rendőrminisztérium. Ezért részletes jelentést kérnek a rendőrigazgatótól, illetve a rendőrbiztosoktól arról, foglalkoztatott informátoraik közül kit ajánlanak a minisztérium figyelmébe, azok vállalnák-e a bizalmas levelezői feladatot, s ha igen, milyen feltételekkel. Ennek köszönhetjük a rendelkezésre álló újabb összeírást.<sup>78</sup> Ebből nyomon követhető, hogy az eltelt közel egy év alatt milyen változások történtek, ezt részletesen feltüntetjük a függelékben közölt névsorban.

A soproni rendőrbiztoság jelentése sajnos hiányzik, a csatolt iratok között található viszont Thobias Uiberall német nyelvű levele, melyben az vállalkozik a Zala, Somogy, Sopron és Vas megyékre kiterjedő bizalmas levelezői feladatra, legalább évi 600 Ft fizetés mellett. Az aktára ceruzával rávezették a levélíró nevét: „Ludwig v. Horváth”, azaz Horváth Lajos. Ő tehát még biztosan alkalmazásban állt 1867 tavaszán.<sup>79</sup>

A nagyváradai rendőrbiztoság jelentéséről szintén nem tesz említést Worafka összefoglalójában.

<sup>76</sup> Károlyi László jelentése Forgách Antalhoz, Buda, 1861. okt. 13., Forgách levélfogalmazványa Mecséryhez, Bécs, 1861. okt. 15. (német nyelvű) MOL D 185 1861:721.

<sup>77</sup> Worafka jelentése Belcredihez, Pest, 1866. máj. 20. (német nyelvű). „Organisirung des Confidentenwesens in den ungar. Siebenb. Croat. Ländern.” HHStA, IB, BM 1982/1866.

<sup>78</sup> Beust levélfogalmazványa Worafkához, Bécs, 1867. febr. 22., Worafka jelentése Beusthoz, Pest, 1867. ápr. 17. (német nyelvűek) HHStA, IB, BM 1230/1867.

<sup>79</sup> Thobias Uiberall levele ismeretlen személyhez, keltezés nélkül (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1230/1867.

Prenninger kassai rendőrbiztos hat bizalmasa között megtalálhatjuk ekkor Franz Pawlicéket, Franz Reipalt, Krutsay Ignácot, Gustav Seemüllert, Tobiás Kleint és Kövesdy Istvánt – hárman aktív hivatalnokok, a többi három is rendelkezett hivatalnoki múlttal. Mindannyian késznek nyilatkoztak a további szolgálatra. A többiek (hat fő) ezek szerint ez időre már elbocsátásra kerültek.<sup>80</sup>

A temesvári rendőrbiztos jelentése szerint ő mindezeideig tovább alkalmazta mind a négy konfidensét, mindazonáltal csak Jakob Campit és Peter Jägert tartotta alkalmasnak a levelezői posztra, ők mindketten vállalták is azt. Közülük csak Jäger rendelkezett tisztviselői múlttal.<sup>81</sup>

Podolsky pozsonyi rendőrigazgató Putschalko, Novotny, Wohanka, Robel, Unger, Kucharg (?), Konisch, Krschka ügynököket tartotta meg a korábbiak közül, közülük azonban csak Putschalkot, Wohankat, Robelt, Kuchargot, Konischt ajánlotta további szolgálatra, de Robel csak honorárium nélkül vállalta.<sup>82</sup> De feltűnnek új személyek is 1867-es jelentésében: Franz Russig, a nagyszombati rokkant menház lakója, egykori katonatiszt, vagy Franz Waniek, a rózsahegy-i pénzügyőrség adófélfelügyelője, Johann Hniliczka, a nyitrai pénzügykerületi igazgatóság irodasegédje és még hat fő. Azaz Podolsky 1866-ban számbavett konfidensei közül összesen négy főtől vált meg, miközben kilenc újat szerzett.

Mivel az 1867-es kimutatásokból hiányoznak a soproni és a nagyváradi rendőrbiztosság adatai, nem rajzolhatunk fel pontos képet, mindazonáltal megállapítható: lényeges átrendeződés nem történt a rendőrségi informátori szervezetben.

### *Informátorok Pest–Budán*

Pest-Budán két testület is foglalkoztatott informátorokat: egyrészt a helytartótanács elnöksége, feltehetőleg maga Pálffy Mór kormányzó, illetve a pesti rendőrigazgatóság.

Szerencsés módon a helytartótanács elnöksége által a titkos rendőri alaptól kifizetett összegekről negyedévenként készült részletes kimutatások egy-egy példánya fennmaradt a helytartótanács elnöki iratai között. Ennek segítségével körvonalazni tudjuk, hogy kiket alkalmazott Pálffy bizalmi emberként az adott időszakban. Többé-kevésbé állandó alkalmazásban két fő állt: Egyrészt Josef Berndorffer, aki már 1852-ben feltűnt az államrendőrség iratanyagában. Akkor is a helytartóság jelentette alkalmazását informátorként. További információk azonban nem állnak rendelkezésre róla. Berndorffer nevét valamennyi negyedéves elszámolásban megtaláljuk.<sup>83</sup> A másik személy J. Greifenegg, akiről

<sup>80</sup> Prenninger jelentése Worafkához, keltezés nélkül (a hátoldalon feljegyzés: 1867. márc. 28. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1230/1867.

<sup>81</sup> Leiser jelentése Worafkához, Temesvár, 1867. márc. 27. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1230/1867.

<sup>82</sup> Krschka válaszát még nem tudta Podolsky a jelentés megszületésekor, mivel Krschka félreértette Podolskyt, s azt hitte, a magyar minisztérium számára toboroz bizalmas levelezőket – arra késznek mutatkozott. Novotnyt áthelyezték korábbi hivatali helyéről Nagyszöllőre, Unger pedig csak a pöstyéni fürdőhely megfigyelésére volt alkalmazható. Podolsky jelentése Worafkához, Pozsony, 1867. ápr. 5. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1230/1867.

<sup>83</sup> Jelentés Albrecht főherceg nevében Kempen rendőrminiszterhez, Buda, 1852. júl. 31. HHStA, IB, BM 21/1852.

szintén nem sikerült további információkat szereznünk, ő az 1862–1863. évi utolsó negyedévben tűnik fel az elszámolásban, s egészen 1866 tavaszáig egy negyedév kivételével mindegyikben szerepel. Mindkettejük számára havonta fizettek, mégpedig honorárium mellett költségtérítést is, hiszen az általuk kapott összegek túlnyomó része krajcáros tételeket is tartalmaz.

Rajtuk kívül az 1863. február–április közötti elszámolási időszakban jelenik meg az elszámolásokban egy harmadik állandóan alkalmazott, de anoním személy, akit nem neveznek meg, hanem átvételi elismervényét lepecsételt borítékban mellékelik. Havonta 100 Ft-ot utaltak ki számára egészen 1865. harmadik negyedévéig (kivéve az 1863–1864. évi harmadik negyedévet, amikor két alkalommal összesen 800 Ft-ot kapott), azután eltűnik a kimutatásokból. Elképzelhető, hogy a nagyon gondosan fedezett személy Asbóth Lajos lehetett, akiről még szót ejtünk, hiszen a kiemelt bánásmód és az 1864. május–július között kapott kiugróan magas összeg arra vall, hogy a Beniczky–Nedeczky szervezkedés felszámolása kapcsán teljesített jó szolgálatokat az informátor.

Egy alkalommal, az 1862. május–júliusi elszámolási időszakban szerepel az elszámolásban „egy magasabb állású egyén” 200 Ft-tal, akiről a kísérőlevélben kiderül, hogy Papp-Szilágyi József, aki román sajtóügyekben igyekezett információkat szerezni. Papp-Szilágyi román görög-katolikus lelkészként és iskolai tanácsosként már 1850 nyarán kapcsolatba lépett Alexander Bach belügyminiszterrel, s az ortodox románok felekezeti és politikai „machinációira” hívta fel a figyelmét.<sup>84</sup> Már mint nagyváradi görög-katolikus kanonokot és iskolai tanácsost 1861 áprilisában királyi tanácsossá nevezték ki.<sup>85</sup> 1862 végétől nagyváradi görög-katolikus püspök. Várady Gábor így jellemzi őt egyik országgyűlési felsőházi beszéde kapcsán: „...bár előre engedelmet kért, hogy nem bírja tökéletesen a magyar nyelvet, ezzel fényes ellentétben állott jól magyarul és szép nyelven tartott előadása. Külseje férfias, fekete nagy haja és szakála növeli az arcz komolyságát, míg e sötét képnek a kellemes hang szelidebb szint kölcsönöz.”<sup>86</sup> Úgy tűnik tehát, sikerült Papp-Szilágyinak titokban tartania a neoabszolutista időszak kormányzatához fűződő alkalmi bizalmas kapcsolatait.

Nem véletlen, hogy Pálffy Mór éppen a Beniczky–Nedeczky szervezkedés felszámolásának időszakában, azaz az 1864. január–április közötti negyedévben szerepeltette a legtöbb személyt, tíz főt elszámolásában, legtöbbjüket (7 fő, névsorukat a függelékben közöljük) azonban csak ezen egy alkalommal. Az előzőekben említett, „szigorúan védett”, anoním személy mellett ebben a negyedévben feltűnik egy másik meg nem nevezett személy is mint „fontos államrendőrségi ügyekben több vizsgálódásra” alkalmazott személy” egyszeri 200 Ft-ot kifizetéssel.

Mi a helyzet a pest-budai rendőrigazgatóság bizalmiaival? Az ő kilétük felfedését illetően a legnehezebb a dolgunk, mivel Worafka 1860–1861 óta külö-

<sup>84</sup> Szilágyi-Papp József levele Bachhoz, Nagyvárad, 1850. jún. 22. (német nyelvű) Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Nachlass Bach, Kt. 8.

<sup>85</sup> Sörgöny, 1. évf. 78. sz. 1861. ápr. 5.

<sup>86</sup> Várady Gábor országgyűlési levelei 1865–1868. Kiadta Szilágyi István. 1. köt. Pest, 1871. 92–93.

nösen óvatosan járt el velük kapcsolatban. Ahogy egyik 1867. tavaszi jelentéséből kiderül, kerülte velük az írásbeli kapcsolattartást, általában szóban referáltak neki, csak két konfidens küldött néha-néha írásbeli jelentéseket (Jager, Ullmann – fedőnevek). A tíz állandó alkalmazottból hatan (Bauer Friederika, Madarász Edm., Martin L., Rummel J., Széki Karl, Ullmann C. – fedőnevek) megígértették vele, hogy engedélyük nélkül senki előtt sem fedheti fel kilétüket, ezért a rendőrigazgatóság alkalmazottjai sem ismerik őket. A fennmaradó négyenél (Borhi, Jager, Illés, Muth – fedőnevek) is csak a Worafka elnöki irodájában dolgozó két alkalmazott, Klemens Hiller és Josef Csehall biztosok tudhattak valamit a rendőrséggel való kapcsolatukról. A titoktartást olyannyira betartotta Worafka, hogy a rendőrminiszternek küldött jelentéseiben sem fedte fel őket mind. 1866-os összeírás egyébként sem maradt fenn a fővárosi informátorokról (vagy legalábbis nem sikerült nyomára bukkanni), az 1867-es összeírásból pedig a következő információk deríthetők ki: Worafka tíz többé-kevésbé állandóan alkalmazott konfidense mellett voltak még mások is, akiket egy-egy konkrét feladatra alkalmazott, de mivel szerinte ezek egyike sem lenne alkalmas a bécsi minisztérium levelezői posztjára, rájuk sajnos egyáltalán nem tér ki 1867. tavaszi jelentésében.<sup>87</sup> A tíz állandó alkalmazottról a jelentésében foglalt információkat a függelékben közöljük. Mivel azonban közülük csak hatan nyilatkoztak az esetleges jövőbeli bizalmas levelezői viszonyról — s mindannyian pozitíven — Worafka lényegében csak hatukról közöl részletesebb adatokat. Közülük is csak kettőt nevez meg (Julius Beermann, Karl Czappel), a fennmaradók közül más források alapján sajnos csak egy személyt tudunk egyértelműen azonosítani (Pethes Antal) s egy továbbit valószínűsíteni (Balogh Viktor<sup>88</sup>).

Az 1867. tavaszi kimutatásban szereplők mellett azonban a megelőző évek egy-egy rendőrségi ügye kapcsán fény deríthető további informátorok kilétére is.

Feltűnik az aktákban a „Magyar” nevű ügynök – ő Kovács-Hamvai Imre, akit még Joseph Protmann vett alkalmazásba 1860. január elején: akkor 29 éves, katolikus, nőtlen, irodalmár. 1848 előtt a gratz kadétiskola növendéke, 1848-ban honvéd főhadnagy, majd Nagyszombat mellett fogságba esett, és az észak-itáliai frontra küldték. Megszökött és a Manin vezette lázadó Velence katonai szolgálatába állt. A velencei felkelés leverése után Görögországba és Törökországba szökött, ahonnan 1852-ben az uralkodó engedélyével tért haza. Ezután évekig Somogy megyében tartózkodott, 1858-ban költözött Pestre, ahol a Szabó Alajos által szerkesztett Magyar Néplap munkatársa. Honoráriumot teljesítménye szerint kapott.<sup>89</sup> Worafka őt találta egyedül használhatónak előd-

<sup>87</sup> Worafka jelentése Beusthoz, Pest, 1867. márc. 5. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1230/1867.

<sup>88</sup> Balogh Viktor neve az államrendőrség bécsi nyilvántartásában bukkan fel mint olyan személy, akit 1867. szeptember elejétől alkalmaztak központi levelezőként, s aki korábban a pesti rendőrigazgató szolgálatában állt: a barsi híres ellenzéki követ, Balogh János fia, volt cs. huszártiszt, honvéd hadseregben szolgált, emigráns, majd hazatért. „Entlassene Konfidenten”. HHStA, IB, Annexe, Kt. 21.

<sup>89</sup> Protmann jelentése Thierry rendőrmioniszterhez, Pest, 1860. jan. 3. HHStA, IB, BM 26/1860. „Magyar” ügynök tevékenységét a személy azonosítása nélkül említi: *Sebess Dénes: Két Magyarország 138.*, Kovács Imréről lásd: *Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban.* Budapest 1998. 2. köt. 282.

je informátorai közül.<sup>90</sup> 1866 nyarára már azonban biztosan megszakadt a kapcsolat Worafka és Kovács között.<sup>91</sup>

A legismertebb személyiség a már említett Asbóth Lajos volt honvéd ezredes, aki már 1862-ben kapcsolatba került Pálffy helytartóval. Korábban kapott 660 Ft kártérítést elkobzott „Emlékiratok” című munkájáért. Ezt levélben köszönte meg Pálffynak, s Pálffy szavai szerint „magát rendelkezésem alá bocsájtani kész”. Pálffy szerint Asbóth már ekkor forradalmi nézeteit őszintén megbánta, „politikailag megtért”, „dynasticus érzelmű”, s felveti Forgách kancellárnak, hogy esetleg lehetne őt alkalmazni valamely kincstári uradalomnál vagy a megyei közigazgatásban mérnöki vagy építészeti szakágban. Ezt Forgách is jóváhagyta.<sup>92</sup> Steier Lajos tárta fel teljes pontossággal szerepét 1864-ben a Beniczky–Nedeczky-féle szervezkedés felfedezésében.<sup>93</sup> A szervezkedés leleplezésével párhuzamosan persze megindultak a találgatások a lehetséges informátorokról. A pest–budai lakosság között többen is gyanúba kerültek: Almásy Pál, Thaisz Elek, Almásy szolgálja.<sup>94</sup> A magyar emigráció azonban 1866 májusában már biztosan tudta, hogy Asbóth volt az áruló.<sup>95</sup> A közvélemény is gyanakodott, de inkább arra, hogy letartóztatása után vallott terhelőleg társaira, valódi szerepét nem is gyanították.<sup>96</sup>

Ugyanezzel a szervezkedéssel kapcsolatban nevez meg Steier Lajos egy másik informátort: Viola Károlyt.<sup>97</sup> Violát egy „Anton Pajer” (feltehetően fedőnév) konfidens feljelentése nyomán letartóztatták Pesten 1861 őszén, kompromittáló

<sup>90</sup> Worafka jelentése Mecséryhez, Pest, 1861. júl. 25. HHStA, IB, BM 59/1861.

<sup>91</sup> Worafka jelentése Mecséryhez, 1866. aug. 31. HHStA, IB, BM 7130/1861.

<sup>92</sup> Pálffy jelentése Forgáchhoz, Buda, 1862. jan. 28. MOL D 185 1862:87.

<sup>93</sup> Asbóth szerepéről lásd: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezzredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalmakról. S. a. r. Steier Lajos. Budapest, 1924. 705–744.; *Nyárády Gábor*: JúdáspéNZért a bajtársakat... Adatok az Almásy–Nedeczky-szervezkedés történetéhez (1864). *Hadtörténelmi Közlemények*, 110. évf. (1997) 2. sz. 229–285.

<sup>94</sup> Worafka jelentése Mecséryhez, Pest, 1864. márc. 18. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 2041/1864. és Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos, 716. Thaiszt az emigráció és maga Kossuth is árulónak és rendőrügynöknek tartotta. *Vö. köt. S.a.r. Kossuth Lajos iratai*. 7. köt. S.a.r. Kossuth Ferenc. Budapest, 1900. 102. Thaisz esetleges rendőrügynöki voltáról azonban mindez ideig nem kerültek elő adatok. Arra azonban van adatunk, hogy Thaisz bizalmas közlést tett Bizenti Frigyes városkapitánynak 1864-ben a Magyar Gazdasszonyok által rendezett jótékonyági bazar kapcsán. Krászonyi József, Pest város polgármestere jelentése Pálffy Mórhoz, Pest, 1864. márc. 8. MOL D 191 1648.IV.e.1864. V. ö.: *Farkas Katalin*: Magyar függetlenségi törekvések 1859–1867: a Csáky–Komáromy-féle szervezkedés. ELTE, Ph.D. dolgozat, 2006. f. 181.

<sup>95</sup> Ludvigh János levele Kossuthhoz, 1866. máj. 20. Ismerteti: *Farkas Katalin*: A rendőrség és a magyar függetlenségi szervezkedések (1859–1866). *Aetas*, 21. évf. (2006) 4. sz. 63.; Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos, 706–707., 726.

<sup>96</sup> Lónyay Menyhért például a következőket írja naplójában 1864. november 27-én: „...azt is beszéltek, hogy Beniczky és Asbóth vallottak volna oly dolgokat, melyek Almásyt nagyba[n] kompromittáltak...” *Jegyzetek*. 1864. Töredékek. MTA Könyvtár Kézirattár Ms 5306/4. f. 5.; a Honvédek könyve pedig 1867-ben így ír: Asbóth ellen „...egy idő óta mélyen sértő gyanusítást szórnak többen azok közül is, kik azelőtt legjobb barátai voltak.” *Honvédek könyve*. Új folyam. Kiadja Vahot Imre. 2. füzet. Pest, 1867. 107. Asbóth szerepéről lásd például: *Sebess Dénes*: Két Magyarország 140–143.

<sup>97</sup> 1860 őszén Viola Károly Gál Sándorral együtt szervezkedett, Viola Románián keresztül kívánt Erdélybe juttatni felhívásokat, de a román rendőrség — Buda Sándor információinak köszönhetően — elfogta. *Lukács Lajos*: A magyar garibaldisták útja Marsalától a Porta Piáig 1860–1870. Budapest, 1971. 134.; Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos, 708.; lásd még: *Nyárády Gábor*: JúdáspéNZért a bajtársakat 255–256.



iratokat találtak nála Gál Sándortól, így hadbírószági eljárás indult ellene. Ennek során 1862 nyarán-őszén ajánlkozott fel több ízben. 1863 tavaszán már Worafka bizalmasaként működött Pesten. 1864 tavaszán főként — a későbbiekben még említendő — Gelich Richárdtól szerezte információit.<sup>98</sup>

Michael Roth, az Angol királynő szálló egykori portársa 1867 tavaszán kért támogatást a rendőrminisztériumtól, arra hivatkozva, hogy a szervezkedés leleplezésében játszott szerepe köztudott lett, ezért elvesztette állását. Worafka viszont úgy nyilatkozott, hogy bár Roth valóban tett neki alkalmi szolgálatokat pénz fejében, de ebben az ügyben szerepe jelentéktelen volt. Egyébként is közismerten lojális személyiség, elbocsátása inkább annak tudható be, hogy a szálló korábbi tulajdonosa, a politikailag lojális Bartl János eladta a szállót, s az új tulajdonos elbocsátotta Rothot. Végül öt kis gyermekére tekintettel egyszeri 50 Ft segélyben részesítik.<sup>99</sup>

Ismert informátor még a már említett Gelich Richárd és Szekulics István, róluik azonban a rendőrminisztérium központi levelezőinek sorában fogunk részletesebben szót ejteni, bár nem kizárt, hogy „kettős alkalmazásban” álltak, s miközben Bécsbe küldözgették bizalmas leveleiket, vagy a helytartó vagy a rendőrigazgató bizalmasai is voltak egyben. 1864 tavaszán mindenesetre úgy tűnik, Worafka nem tudott Gelich informátor voltáról. Steier Lajos szerint ők is közreműködtek a Beniczky–Nedeczky-féle szervezkedés felgöngyölítésében.<sup>100</sup>

1862 tavaszán–nyarán Worafka igyekezett volna bizalmasául — ha minden bizonnyal nem is informátorul — megnyerni Kecskeméthy Aurélt is, a félhivatalos Sürgöny szerkesztőjét, akinek fő patrónusa Forgách kancellár volt Pálffy helytartóval szemben is. Worafka lehetőséget látott arra, hogy pénzüsszegekkel Kecskeméthy „jó ügyhöz” való ragaszkodását biztosítsák (javasolja például Mecsérynek, hogy folyósítsák Kecskeméthynek azt az 1000 Ft-ot, amit a londoni világkiállításra való kiutazás céljára kérvényezett, de Pálffy megtagadott tőle), de Mecséry kétes kimenetelűnek ítélte a pénzbeli nyomásgyakorlást, s nem engedélyezte. Két évvel később pedig, amikor a magyar kancellárián belül tervezték egy sajtóosztály felállítását Kecskeméthy esetleges vezetésével, a rendőrminiszter már meglehetősen kedvezőtlen jellemzést készít Kecskeméthyről, mint aki Széchenyi István gróf irányvonalát követi, elítéli a februári pátenst.<sup>101</sup>

<sup>98</sup> Gyűjtőakta Violáról: HHStA, IB, BM 6408/1861. Vö. még: Uo. 9/1864., 104/1864.

<sup>99</sup> Beust levélfogalmazványa Worafkához, Bécs, 1867. febr. 23., Worafka jelentése Beusthoz, Pest, 1867. febr. 25. (német nyelvűek) HHStA, IB, BM 1224/1867.

<sup>100</sup> Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos, 708.; vö. *Nyarády Gábor*: Júdáspénzért a bajtársakat 255.; Worafka jelentései Mecséryhez, Pest, 1864. jan.–márc. HHStA, IB, BM, 104/1862. Steier Lajos igyekszik Beniczkyt tisztázni a felmerült vád alól, hogy ő lett volna az áruló. Arra ugyan kitér, hogy 1860-ban Beniczky kapcsolatba lépett Albrecht főherceggel, s két memorandumot juttatott el hozzá. Arról azonban hallgat, hogy Beniczky a vizsgálati fogság idején maga ajánlkozott, hogy fontos felvilágosításokkal szolgáljon, bár — hangsúlyozza — nem a szervezkedéssel kapcsolatban. Kihallgatása során pedig elmondja, hogy 1861-ben és 1862-ben is kapcsolatot keresett Ritter von Franz minisztériumi tanácsossal. Franz ezt meg is erősíti, de azt tagadja, hogy bármivel is megbízta volna Beniczkyt. Coronini magyarországi hadparancsnok átírata Mecséryhez, Buda, 1864. máj. 14. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 2041/1862. Mindez persze lehetett egyszerű magát mentő, elterelő manőver is Beniczky részéről, mindazonáltal jelezzük, ezen a ponton Steier rekonstrukciója nem teljes. Steierrel szemben Lukács Lajos egyenesen „áruló”-nak nevezi Beniczkyt. *Lukács Lajos*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Budapest, 1955. 352.

<sup>101</sup> Mecséry és Worafka levélváltásait ez ügyben lásd: HHStA, IB, BM 1207/1862.

Worafka azonban — Mecséry utasítására — 1862-ben Pálffyval is közölte, hogy szerinte megnyerhető lenne Kecskeméthy, talán ez is hozzájárulhatott, hogy mindenféle korábbi konfliktusuk ellenére Pálffy — Kecskeméthy naplójának tanúbizonysága szerint — 1864 tavaszán arra szólította fel, hogy értesítse őt a kaszinóban elhangzottakról, amit Kecskeméthy visszautasított.<sup>102</sup> Kecskeméthyt ennek ellenére a kortársak és az utókor körében gyakran érték burkolt besúgóvadás.<sup>103</sup> Kutatásaink ezeket mindeddig nem igazolták.

### *Erdélyi informátorok*

Az erdélyi konfidensekről jelenleg sajnos nem áll rendelkezésünkre átfogó kimutatás, csak egy-egy elszórt adattal rendelkezünk.

Crenneville altábornagy erdélyi kormányzó 1863 őszén két bizalmasáról tesz említést Mecséry rendőrminiszternek írt levelében: egyrészt Békessi (Friedner) Márkról, akit évek óta alkalmaz, s nagyon megvan elégedve a teljesítményével. Más forrásból tudjuk, hogy Romániába is kiküldte bizalmas misszióval. Békessi néhány évvel később — nyilván nem véletlenül — már mint a rendőrminisztérium központi bizalmas levelezője tűnik föl, ott még visszatérünk személyére. A másik személy, Eugen Rudolf (fedőneve: Jenő, korábban katonatiszt a Parma gyalogságánál), akit akkoriban szintén Romániába küldött, de benne nem bízott meg feltétlenül, arról is beszámol, hogy őt majd ki tartja szemmel. Rudolfról Wilhelm Albrecht Fürst von Montenuovo herceg, erdélyi főhadparancsnok is kedvezőtlen jellemzést adott Mecsérynek.<sup>104</sup>

### *Központi levelezők*

A magyarországi konfidensrendszer vizsgálatakor azonban nem korlátozhatjuk figyelmünket a helyi rendőri vezetők által alkalmazott ügynökökre, hiszen a rendőrminisztérium közvetlen levelezőket is alkalmazott, akik általában egy bécsi post restante címre küldték el tudósításaikat, konkrét utasításokat is kaptak, leggyakrabban egy újságszerkesztőség által annak tudósítójához intézett levél formájába bújtatva, amelyben megnevezték, milyen témakörökben várnak tőlük „beszámolót”. 1867 tavaszán–nyarán sor került a központi levelezői rendszer felülvizsgálatára is. Ennek köszönhetően ebből az időpontból pontosan ismerjük a levelezők kilétét. Nyolc főt tartanak ekkor nyilván Pest–Budáról, továbbá hat vidéki levelezőt. Függelékben szintén közöljük az ő névsorú-

<sup>102</sup> Naplóbejegyzés, 1864. márc. 16.: „E föltevést elutasítám magamtól, nem levén az én metiém e féle. Én nem értek ehhez. Hiszen csak lesz a kormánynak organuma e részben, én sokkal gentlemanebb vagyok, semhogy nem tom minemű agens szerepét elvállalnám. Erre ő nagyon megharagudott...” Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. S. a. r. Rózsa Miklós. Budapest, 1909. 167.

<sup>103</sup> Kecskeméthyről vö.: *Buzinkay Géza*: A kitagadott szatirikus: Kecskeméthy Aurél. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk. Somogyi Éva. Budapest, 1991. 195–213., *Gergely András*: Élvek és érvek vonzásában. In: Kecskeméthy Aurél: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála 1849–1860. Budapest, 1987. 7–31.

<sup>104</sup> Crenneville erdélyi kormányzó levele Mecséryhez, Nagyszében, 1863. nov. 23. és Montenuovo levele Mecséryhez, Nagyszében, 1864. máj. 17. (német nyelvűek) HHStA, IB, BM 9811/1863.

kat. Közöttük találkozhatunk jól ismert személyekkel, akiknek hosszan tartó bizalmas viszonyát az államrendőrséggel már feltárta a történeti szakirodalom (Gelich Richárd, Szekulics István, Buda Sándor, Wargha István), s ismeretlenséget, akik mind ez ideig sikeresen húzódtak meg a háttérben. Ugyanezen összeírás árulkodik arról is, hogy a bécsi bizalmi levelezők között szerepel Ludasi (Gans) Mór is, aki Bécsben élő újságíróként a magyar ókonzervatívok bizalmi embere volt, s két magyarországi minisztériumi levelezővel is közvetlenül ő tartotta a kapcsolatot.

Az 1867-ben számbavett, az adott pillanatban aktív alkalmazásban álló levelezők mellett azonban a fennmaradt nyilvántartások alapján megnevezhetünk még további személyeket, akik az 1860–1867 közötti időszakban valamiféle bizalmi kapcsolatba kerültek a minisztériummal. Sajnos a róluk fennmaradt adatok azonban meglehetősen mozaikszerűek, nem nyújtanak pontos képet arról, meddig állt fenn a kapcsolat és milyen intenzitással. E személyek listáját szintén közöljük a függelékben.

\*\*\*

A provizórium időszakában az 1860–1861-es nagyobb megrázkódtatás után a magyarországi rendőrségi szervezet, s azon belül az államrendőrségi információszerezés hálózata újra visszazökkent a korábbi rendes kerékvágásba. Mennyire működött hatékonyan ez az információs rendszer? Az összességében nem mutat kedvezőtlen képet a rendőrség hatékonyságáról, hiszen az évtized politikai-katonai szervezkedései sorra lelepleződtek vagy spontán feljelentések (mint például a Jámbor Endre-féle szervezkedés esetében) vagy beépült rendőrségi informátorok (Beniczky–Nedeczky-féle szervezkedés) tevékenységének folytán; ráadásul az informátorok túlnyomó többsége fedve maradt a közvélemény előtt, habár néhányakról — amint arról már szót ejtettünk — egyesek suttozták már az igazságot.<sup>105</sup> Az egyes kivételektől eltekintve azonban — úgy tűnik — a rendőri szervek sikeresen védték informátoraikat. A Pest–Budán 1860–1861-ben, majd 1867 tavaszán keringő apokrif besúgólistákon nem találkozunk a hivatalos nyilvántartásokban szereplő személyek neveivel.

Ugyanakkor persze egyáltalán nem volt mindenható és mindentudó ez a rendőrség sem, sőt némely esetben egyenesen rosszul informált volt. 1862 tavaszán Worafka bécsi megbízásra jelenti például, hogy az emigráns Gál Sándor 1857-ben Magyarországra hazatért felesége, Gál Polixena teljes visszavonultságban él Pesten, kerül minden politikai jellegű érintkezést. Ma már azonban

<sup>105</sup> Az eddig említett példákön kívül említhetjük még Gelich Richárd nevét is. Worafka például 1867. január 2-án arról számol be, hogy Móroc Izván, a Gazdasági Egyesület titkára pesti bélyegzővel ellátott anoním fenyegetőlevelet kapott, mely szerint Móroc „titoknok, azaz spiclije” a „zsarnok kormányának”, s ezért nyilvános huszonöt botütéssel fenyegetik „bitang Gelics cimborájá”-val együtt. HHStA, IB, BM 20/1867. De elképzelhető, hogy Gelich rossz híre közvetlenül annak volt köszönhető, hogy 1866 nyarán elterjedt, ő, Csermelyi ezredes és Gergye Gábor volt honvéd főhadnagy feljárnolták katonai szolgálataikat az osztrákoknak a porosz-osztrák háború idején. Vö. Tanárky Gyula naplója (1849–1866). S.a.r. Koltay-Kastner Jenő. Budapest, 1961. 339.

tudjuk, hogy éveken keresztül (1857—1863) folyamatosan levelezett — nyilván nem a hivatalos postán keresztül — angol barátnőjével, Linda White-tal.<sup>106</sup> A rendőrségi hírszerző hálózat egyik nagy felsülése volt aztán például az az 1864. február 13-án Bécsbe befutott jelentés, mely szerint másnapra Magyarország minden városában demonstrációk várhatók, Pesten például a két színházban. Aztán az egész vaklármának bizonyult.<sup>107</sup>

## FÜGGELÉK

### I. A magyarországi rendőri hivatalok által alkalmazott konfidensek (kivéve Pest), 1866–1867<sup>108</sup>

#### Soproni rendőrigazgatóság

1. *Krikler József*<sup>109</sup> 1866: Moson megyei főügyész Magyaróvárott, ügyvéd, tudományosan képzett, korrekt politikai felfogás, jelenleg Győrött megyei törvényszéki fogalmazó. Megtartásra javasolt. Havonta 40 Ft-ot kap.  
1867: nincs adat.
2. *Horváth Lajos* 1866: volt zalaegerszegi megyei iktató, iskolázott és megbízható, havonta 25 Ft-ot kap. Megtartásra javasolt. 1866-ban Keszthelyre készülni költözni.  
1867: Thobias Uiberall fedőnévvel aláírt levelében vállalkozik a Zala, Somogy, Sopron és Vas megyei levelező feladatára, legalább évi 600 Ft-ot kér.
3. *Alois Auerhammer*<sup>110</sup> 1866: a szekszárdi cs. kir. adóhivatal pénztárnoka, ház- és földtulajdonos, Horvátországból származik, Tolna megyében kiterjedt ismeretségi köre van. Nem kap rendszeres honoráriumot, esetenként egyes nyomozásokhoz veszik igénybe, s annak megfelelően honorálják. Nem igényel közvetlen irányítást.  
1867: nincs adat.

<sup>106</sup> Worafka jelentése Mecséryhez, Pest, 1862. márc. 7. (német nyelvű). HHStA, IB, BM 1054/1862.; Steier Lajos információja szerint Viola Károly és Gelich Richárd feladata volt Gál Polixena megfigyelése. Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos, 710.; *R. J. W. Evans*: Linda White és Gál Polixena. Egy barátság, 1857–63. Aetas, 10. évf. (1995) 4. sz. 71–100.

<sup>107</sup> Mecséry rendőrminiszter átirata Forgáchhoz, Bécs, 1864. febr. 13. (német nyelvű) MOL D 186 1864:1.

<sup>108</sup> „Confidante der Polizeybehörden in Ungarn außer Pesth”. Melléklet Belcredi levélfogalmazványához Worafkához (saját kezéhez), Bécs, 1866. ápr. 29. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1982/1866. és Worafka jelentése Beusthoz, Pest, 1867. ápr. 17. (német nyelvű) és Thobias Uiberall levele keltezés nélkül ismeretlen személyhez, (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1230/1867.; Magyarország tisztí névtára 1863., id. mű. A személyneveket, amennyiben a családnév és a közölt adatok egyértelműen magyar személyre vallanak, magyaros alakban közlöm. Minden más esetben a jelentésben szereplő németes alakot hagytam meg. Állami hivatalnokok esetén amennyiben korabeli tisztí címtárakból a személyt nem tudtam azonosítani, (?) jelöléssel láttam el a nevet.

<sup>109</sup> Felvételét 1862. február végén jelentette Cihlarz, akkor negyven éves, katolikus, nő. Fedőneve: Recht. Havi honorárium 60 Ft. Cihlarz jelentése Mecséryhez, Sopron, 1862. febr. 21. HHStA, IB, BM 292/1862.

<sup>110</sup> Felvételét 1862. május végén jelenti Cihlarz. Akkor ötvenkét éves, katolikus, huszonnégy évi katonai szolgálat után főhadnagyként lépett 1852-ben civil szolgálatba. Fedőneve: C. Popp. Akkor havi honoráriumként legalább 50 Ft-ot kért. Cihlarz jelentése Mecséryhez, Sopron, 1862. máj. 30. HHStA, IB, BM 292/1862.

4. *Franz Satter*<sup>111</sup> 1866: volt járási jegyző és pécsi háztulajdonos, korábban csendőr őrmester, kiterjedt ismeretségi köre van, megbízható és lojális. Auerhammerhez hasonlóan esetileg alkalmazzák. Megáll a saját lábán.  
1867: nincs adat.
  5. *König Ferenc* 1866: rendelkezési állományban lévő szolgabíró Igalon (Somogy megye). Alkalmazása Auerhammerhez hasonló.  
1867: nincs adat.
  6. *Selaabak Adalbert* (?) 1866: cs. k. útmester (Wegmeister) Szombathelyen, alkalmazása Auerhammerhez hasonló.  
1867: nincs adat.
- 1866-ban kommentár: A 3–6. szám alatt említettekkel a kapcsolatot bármelyik pilanatban meg lehet szakítani mindenféle formális felmondás vagy hasonló nélkül.
7. *Kaspar Wortschadla*<sup>112</sup> 1866: nincs adat  
1867: nincs adat

#### Nagyvárad rendőrigazgatóság

1. *Kerekes Mihály*<sup>113</sup> 1866: volt császári százados Nagyváradon, jelenleg nem kap fix honoráriumot, hanem esetről esetre 10–30 Ft-tal honorálják tevékenységét. 72 éves, de jó erőben van és jól használható. Jól fogalmaz, szükséges esetben Debrecenbe átköltözne.  
1867: nincs adat.
2. *Fekete Jakab* 1866: alkusz, Erdélybe akar áttelepülni.  
1867: nincs adat.
3. *Klein* 1866: pincér, eltávozott Nagyváradról.  
1867: nincs adat.
4. *Keresztes Ede* 1866: megyei írnok, letartóztatták.  
1867: nincs adat.

1866-ban kommentár: A 2–4. szám alatt megnevezett személyekkel már megszakadt a kapcsolat. Prenninger főbiztos egyébként is valamennyi konfidensének teljesítményét meglehetősen középszerűnek minősítette.

<sup>111</sup> Felvételét 1862. május végén jelenti Cihlarz. Akkor harmincnyolc éves, stájerországi születésű, katolikus, nős. Hat és fél évig szolgált a hadseregben, legutóbb csendőr őrmesterként. Ezt követően volt Baranya megyében járási jegyző. Fedőneve: A. Kirschberg. Havonta 30 Ft honoráriumot kért. Cihlarz jelentése Mecséryhez, Sopron, 1862. máj. 30. HHStA, IB, BM 292/1862.

<sup>112</sup> Felvételét 1862. május végén jelenti Cihlarz. Akkor harminchét éves, csehországi születésű, katolikus. Tizenegy évi katonai szolgálat, majd nyolc évnyi csendőrségi szolgálat állt mögötte. A zalaegerszegi adóhivatalapidjasa volt. Fedőneve: Todor László. Havi honoráriumként 25 Ft-ot kért. 1862 végéig biztosan alkalmazásban állt. Nem tudjuk, Zala megyei konfidensként mikor váltotta őt fel Horváth Lajos. Cihlarz jelentése Mecséryhez, Sopron, 1862. május 30. HHStA, IB, BM 292/1862.

<sup>113</sup> Kerekest még a korábbi rendőrigazgató, Maschek alkalmazta 1852-től 1860 végéig, havi 42 Ft fizetéssel. 1862 januárjában újította fel alkalmazását Prenninger Bihar megyei bizalmiként. Prenninger jelentése Mecséryhez, Nagyvárad, 1862. febr. 1. HHStA, IB, BM 292/1862.

*Kassai rendőrigazgatóság*

1. *Földváry János*<sup>114</sup> 1866: földbirtokos Makranc községben, Abaúj vármegyében, volt jurátus, korábban a forradalmi párt buzgó híve, 1855-ben sikasztás miatt elítélték, jó stílusa van, pontosan ismer minden forradalmi vezetőt és a nemesi családokat Abaúj, Torna, Zemplén és Gömör megyékben. Kevésbé megbízhatósága miatt csak közvetlen irányítás mellett alkalmazható. Legutóbbi időkben havi 20 Ft-ot kap.  
1867: nem szerepel a listán
2. *Franz Pawliček* 1866: a csehországi Neuhausból származik, a kassai pénzügy-ügyészségen irodasegéd, szigorúan lojális, szorgalmas hivatalnok, jó stílusza és buzgó megfigyelő, tökéletesen alkalmazható. Honorárium a havi 15 Ft Kassán.  
1867: fedőneve: Kovács István, nős, négy gyermek apja, tíz éve lakik Kassán és jól ismeri az Abaúj megyei viszonyokat. Az év végén várhatóan nyugdíjazták, de utána is Kassán marad, késznek nyilatkozik a további szolgálatra.
3. *Krieger János* 1866: kassai főkapitány, Josef Sedlnitzky gróf 1848 előtti rendőrminiszter Lang nevű ügynökének mostohafia. Korábban Eperjesen polgármester; nagysztrák szellemű, a kormány és közegei bizonyított híve, jó stílusza. Eddig díjazás nélkül szolgált, most azonban szeretne körülbelül havi 40 Ft-nyi honoráriumot kapni, mivel attól tart, hogy a viszonyok további fordulata esetén osztrák szelleműsége miatt kenyér nélkül marad. Kiválóan alkalmazható, levelezőként talán az intelligencia megfigyelésére lenne használható.  
1867: nem szerepel a listán
4. *Markusz és Batizfalvai Máriássy Hieronim* 1866: a kassai cs. kir. pénzügykerületi igazgatóság irodasegédje, a volt borsodi adminisztrátor Máriássy Ádám fivére. Nagysztrák szellemű, nagyon tevékeny, pénzügyekben némileg könyelmű és jelentéseiben nem mindig megbízható, ezért csak közvetlen irányítás mellett alkalmazható. Honorárium a havi 20 Ft.  
1867: nem szerepel a listán.
5. *Gustav Katniczky von Katina und Pielecz (?)* 1866: jelenleg Kassán, korábban Máramaroszigeten főkönyvelő, onnan vétség nélkül elbocsátották. Lojális szellemű és intelligens. Kassán most nélkülözhető, de előjegyzésben tartható. Honorárium a havi 20 Ft.  
1867: nem szerepel a listán.
6. *Seemüller Gusztáv* 1866: az eperjesi cs. kir. pénzügykerületi igazgatóság adófelügyelője, nagyon megbízható, gyakorlott tollú, nagyon jól kiismeri magát Sáros megyében és a Szepességben, ahol korábban működött. Havi 20–25 Ft-ot kap.  
1867: vállalkozik a Sáros és Szepes megyei levelező tisztére, havi 40 Ft honoráriumot kér.

<sup>114</sup> Vö. Vizsgálat Földváry ellen, Hadtörténelmi Levéltár, Abszolutizmus kori iratok, kassai hadbíróság iratai, 1852:623.

7. *Thobias Klein* 1866: korábban Késmárkon, most a lőcsei járásbírószágon dolgozik, 1852 óta áll alkalmazásban, a szepességi Iglón állomásozik. Jó személy- és helyismerettel rendelkezik a Szepességben, már bizonyos fokig „lejáratta magát”, és közvetlen irányításra is szüksége van. Csak jobb hiányában tartandó meg. Honorárium a havi 20 Ft.
- 1867: rendelkezési állományban lévő megyei törvényszéki segéd Lőcsén. Kész a levelezői szolgálatra havi 30 Ft-ért.
8. *Kövesdy István* 1866: volt kerületi törvényszéki hivatalnok, Eperjesen lakik, jó szellemű, szorgalmas hivatalnok, magas kora folytán azonban nem nagyon alkalmazható már. Ő maga is indítványozta, hogy bizonyos végkielégítés fizetése esetén kiválna.
- 1867: Kész a további szolgálatokra.
9. *Hunyor Mihály*<sup>115</sup> 1866: katolikus pap Vehécen Zemplén megyében, korábban tábori pap és püspöki titkár. A forradalom alatt erősen kompromittálta magát, tíz év várfogságra ítélték, 1859 és 1861 között a legjobb szolgálatokat tette, amiért átmenetileg nagyobb díjazást kapott. Később további követelésekkel állt elő, ezért megszüntették a honorárium folyósítását. Újra hajlandó lenne azonban szolgálni.
- 1867: nem szerepel a listán
10. *Ignaz Pittlak* 1866: adóhivatali segéd Egerben, Heves megyében, korábban csendőrhadnagy. Az osztrák kormány elhatározott és eltökélt híve. Minden szolgálattételre teljesen kész, eddig a postai díjak térítésén kívül nem részesült javadalmazásban.
- 1867: nem szerepel a listán
11. *Krutsay Ignác*<sup>116</sup> 1866: máramarosszigeti megyei törvényszéki ülnök, akit Mán József főispán ok nélkül elbocsátott. Korábban díjazás nélkül szolgált, elbocsátása óta havi 20 Ft-ot kap; a honorárium felemelése esetén átvenné a Bereg, Ung, Ugocsa megyei levelezést. Nagyon megbízható.
- 1867: Fedőneve: Johann Kováts Máramaros megyére, Karl Szentpétery Bereg–Ugocsa és Ung megyékre, negyedévente 100 Ft-ot kap. Jelenleg Máramarosszigeten ügyvéd. Kész a további szolgálatra.
12. *Franz Reipal* 1866: a rozsnói cs. kir. adóhivatal segédje Gömör megyében. Teljes bizalomra méltó és megbízható. Nem igényel közvetlen irányítást, korábban díjazás nélkül, most havi 20 Ft-ért szolgált.
- 1867: fizetése ugyanannyi, ezzel a továbbiakban is elégedett lenne, kész a további szolgálatokra. Fedőneve: Franz Erős

<sup>115</sup> Vö. Hunyor elleni hadbíróági tárgyalás, Hadtörténelmi Levéltár, Abszolutizmus kori iratok, kassai hadbírószágot iratai, 1852:1223.

<sup>116</sup> Marx már 1862 márciusában jelenti alkalmazását honorárium nélkül. Mint írja, Krutsay 1849 után ideiglenes államügyész volt, de a definitív rendezésnél ellenségei áskálódása folytán majdnem elesett a hivatali alkalmazástól. Végül Marx járt közben érdekében a kormányzóságnál. Marx jelentése Mecseyhez, Kassa, 1862. márc. 3. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 292/1862. Marx később is igyekezett egyengetni Krutsay hivatali előremenetelét, 1863-ban a leváltott főispáni helytartó, Dolinay Péter áldozataként igyekezett felhívni rá feletteseinek figyelmét. Mecsey átirata Forgách Antalhoz, Bécs, 1863. febr. 28. (német nyelvű) MOL D 185 1863:294.

Belcredi megjegyzése 1866-ben: Krieger Kassára és környékére, Seemüller Sáros megyére és a Szepességre, Reipal Gömör megyére, Krutsay Máramaros, Ung, Ugocsa és Bereg megyékre mindenképpen elegendő lenne.

### *Temesvári rendőrigazgatóság*

1. *Jakob Campi* 1866: Fedőneve: Guido, állítólag már 1831 óta alkalmazásban áll, 1853 óta a temesvári rendőrigazgatósághoz tartozik. Újvidéken lakik, francia nyelvtanár, teljesen megbízható, és bár már idős, még mindig jól használható. Havonta 50 Ft honoráriumot kap.  
1867: már hetven évnél idősebb, minden kereset nélkül, kizárólag a konfidensi fizetéséből (évi 600 Ft) él, megbízható, korrekt, nem fecsegő, jelentései azonban csak a helyi eseményekre korlátozódnak. Ennek ellenére mindenképpen szükséges lenne megtartása a szerb elem fővárosában. Kész a további szolgálatokra, pénzét a péterváradai várparancsnok közvetítésével tudná felvenni.
2. *Peter Jäger* 1866: Fedőneve: Ehrenhaft. Nagybecskereken, Torontál megyében, 1856-ig járási hivatali tollnok, majd Pancsován titkár, akit 1861-ben lojális magatartása miatt az akkori kormány felmentette állásából, lojális, megbízható, havi 40 Ft-ot kap.  
1867: jelenleg Nagybecskereken könyvelő helyettes, valamikori temesvári magisztrátusi titkár. 1861-es elbocsátása, majd a konfidensi megbízatás elvállalása után jutott a jelenlegi könyvelői álláshoz. Honoráriuma továbbra is havi 40 Ft. Hetente küld jelentést a folyó ügyekről egy temesvári post restante címre. Kész a további szolgálatokra.
3. *Felix Zenon herceg* 1866: Fedőneve: Gabor. Volt császári főhadnagy, 1853 óta évi 600 Ft fizetéssel alkalmazásban áll konfidensként. Megbízható, igyekvő és jól használható.  
1867: Nem ajánlják levelezőként alkalmazni.
4. *Athanas Jankovics* 1866: Temesvárott lakik, korábban Parácon jegyző, 1860 óta áll alkalmazásban, egyúttal a civil őrszemélyzet tagja, ügynöki szolgálataiért havi 20 Ft pótlékot kap. Négy nyelven beszél, a rendőrigazgatóság számára tolmácsként is nélkülözhetetlen.<sup>117</sup>  
1867: Nem ajánlják levelezőként alkalmazni.

### *Pozsonyi rendőrigazgatóság*

1. *Josef Putschalko* 1866: nyugalmazott pénzügyigazgatósági irodasegéd. A kormány lelkes híve, a pozsonyi viszonyokat igen jól ismeri. Már hetven éves, jelenleg havi 10 Ft-ot kap.  
1867: Továbbra is lehetne alkalmazni, évi 50–60 Ft fizetéssel.

<sup>117</sup> Jankovics 1860 júniusában beadvánnyal fordult az uralkodóhoz, melyben elpanaszolta, hogy Šokčević altábornagy korábbi temesvári kormányzónak titkos feljelentést tett, s az azt követő bírósági eljárás során kiderült, hogy ő volt a feljelentő, ezért elvesztette állását. A rendőrminiszter ezután Karl Bigots de S. Quentin gróf, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság akkori kormányzójának figyelmébe ajánlja őt. 1860 augusztusában aztán a temesvári rendőrigazgató alkalmazta a polgári őrszemélyzet tagjaként és ügynökként. A több oldalú levélváltást ez ügyben lásd: HHStA, IB, BM 28/1860.



2. *Joachim Stern* 1866: korábban a rendőrségi civil őrszemélyzet ideiglenes tagja, jelenleg a pozsonyi városparancsnokságonapidíjas. Jó helyismerettel rendelkezik, időről időre kap 5 Ft-ot.  
1867: nem szerepel a listán.
3. *Ferdinand Beutelhauser* 1866: a főgimnázium tanulója, a tanulók szemmel tartására alkalmazzák. Időről időre kap 8–10 Ft-ot.  
1867: nem szerepel a listán.
4. *Johann Novotny* 1866: pénzügyőrbiztos Nagytapolcsán, 1866 januárjában 15, márciusban 12 Ft-ot kapott.  
1867: Nagyon használható volt, de áthelyezték Nagyszőlőssre, megszakadt vele a kapcsolat.
5. *Josef Vohanka* 1866: adóhivatali ellenőr Privigyén, igen jól használható, 1865 decemberében és 1866 márciusában kapott 15–15 Ft-ot.  
1867: Fedőneve: Kulifay. Érdekes jelentéseket küld, a klérussal jó kapcsolatai vannak. Kész a további szolgálatokra, a minisztériumra bízta a honorárium meghatározását.
6. *Anton Robel* 1866: a miavai cs. kir. adóhivatal pénztárnoka, javadalmazást nem kap.  
1867: Fedőneve: Birnbaum. Miava környékére korlátozódnak információi. Kész a további szolgálatokra, de továbbra is csak honorárium nélkül.
7. *Vinzenz Unger* 1866: a pöstyéni cs. kir. adóhivatal pénztárnoka, nagyon jó szolgálatokat tesz, de készpénz fizetést feltétlenül visszautasítana.  
1867: csak a fürdővendégek vonatkozásában alkalmazható, s a közléseiben „nagyon merev” volt.
8. *Anton Bernkopf* 1866: a nyitrai cs. kir. pénzügykerületi igazgatóság lévai biztosa Bars megyében, eddig nem kapott honoráriumot, kész további szolgálatokra.  
1867: nem szerepel a listán.
9. *Johann Kucharg* (?) 1866: pénzügyőrbiztos Ipolyságon Hont megyében, jóakarátú és használható. Csak 1866 márciusában kapott egyetlen alkalommal 12 Ft-ot.  
1867: Fedőneve: Kseh. Igen szorgalmas. Vállalkozik a további szolgálatra, a minisztériumra bízta a honorárium meghatározását.
10. *Anton Jelinek* 1866: adóhivatali tisztviselő Trencsénben. 1866 januárjában kapott 15 Ft-ot, nagyon készséges, de kevésbé használható.  
1867: nem szerepel a listán.
11. *Alexander Konisch* 1866: a turócszentmártoni cs. kir. adóhivatal pénztárnoka. Szorgalmas, megbízható, használható. Költségeinek térítéseként 1866 első negyedében kétszer kapott 15 Ft-ot.  
1867: fedőneve: Franz Wix. Szorgalmas levelező. Vállalkozik a további szolgálatra, a minisztériumra bízta a honorárium meghatározását.
12. *Eduard Krschka* 1866: pénzügyőrségi biztos Besztercebányán. Egyike a legjobb levelezőknek, csaknem minden hónapban kap 15 Ft-ot. Azonban ki akar lépni, először még rá kellene beszélni a további szolgálatra.

- 1867: Fedőneve: Oeganas. Szorgalmas, de kiemelkedő képességek nélkül. Jó kapcsolatai vannak a „szláv” vezetőikkel. Késznek nyilvánította magát a további szolgálatra, de félreértette Podolskyt, azt hitte, az a megalakult magyar minisztérium részére toboroz bizalmas levelezőket. Konkrét összeget nem nevezett meg honoráriumként.
13. *Friedrich Gallina* 1866: Liptó és Árva megyei adóalfelügyelő Rózsahegyen. Egy évi szolgálat után 1866 januárjában kapott 25 Ft-ot. Szorgalmas és intelligens.  
1867: Fedőneve: Göbl. Nem vállalkozik a további szolgálatra.
14. *Johann Hnilička* 1866: nem szerepel a listán  
1867: Fedőneve: Prager. A nyitrai cs. kir. pénzügykerületi igazgatóság irodaségéje, szorgalmas levelező, különösen alkalmas bizalmas megbízásokra. Vállalkozik a további szolgálatra, havi 80–100 Ft honoráriumot kér.
15. *Franz Russig* 1866: nem szerepel a listán  
1867: Fedőneve: Meyer. Nagyszombaton él, volt cs. kir. hadnagy, rokkant. Kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezik, de nem elegendő iskolázottsággal. A tüzetes vizsgálatok több alkalommal nem erősítették meg információit.
16. *Franz Waniék* 1866: nem szerepel a listán.  
1867: a rózsahelyi pénzügyőrség adófőfelügyelője Trencsén megyében, de nem régiben Pestre helyezték át, megszakadt vele a kapcsolat.
17. *Prasler levelező*<sup>118</sup> 1866: nem szerepel a listán.  
1867: Trencsén megyében Fritsch borkereskedőnél üzletvezető. Nem vállalkozik a további szolgálatokra.
18. *Josef Pospischil*<sup>119</sup> 1866: nem szerepel a listán.  
1867: Fedőneve: Josef Klein, Nyitra megyében eddig használhatónak bizonyult.
19. *Johann Huschka* 1866: nem szerepel a listán.  
1867: balassagyarmati adófelügyelő, barátságából levelezett Podolskyval, honorárium nélkül lehetne rá számítani Podolsky véleménye szerint a jövőben is.
20. *Róth Mór* 1866: nem szerepel a listán.  
1867: komáromi főjegyző, személyes ismeretség alapján küldött Podolskynek információkat honorárium nélkül. Nem vállalkozik a további szolgálatokra.
21. *Eduard Mack* professzor<sup>120</sup> 1866: nem szerepel a listán.  
1867: a pozsonyi főreálgymnázium tanára, már egyébként is kapcsolatban áll a rendőrmisztériummal, jelenleg fizetés nélkül, de nagyon meg lenne

<sup>118</sup> Nem tudjuk, ez fedőnév-e.

<sup>119</sup> 1862 márciusban jelentette Podolski, hogy a vágújhelyi pénzügyőrbiztos feljelentést tett felteteseinél egy személy ellen Garibaldi proklamációk birtoklása miatt. A pénzügyi hatóságok Podolskihoz továbbították a feljelentést, bizonyára ekkor kezdődött a bizalmi kapcsolat. Podolski jelentése Mecseyhez, Pozsony, 1862. márc. 4. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 473/1862. Az 1863-as tiszti címtár szerint Pospischil akkor a pozsonyi cs. kir. pénzügyőrség biztosa volt.

<sup>120</sup> Eduard Mack (1821–1884) 1850–1868 között a pozsonyi főreálgymnázium kémia tanára. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. 8. köt. Pest. 1902. 185–186.

elégedve évi 120–150 Ft honoráriummal, mivel vagyontalan és népes családja van. Kiterjedt helyismerettel és kapcsolatokkal rendelkezik itt.

22. *Franz Beutelhauser* 1866: nem szerepel a listán.

1867: a pozsonyi rendőrbiztosság biztosa, javasolja őt is abban az esetben, ha nyugdíjaznák.

#### *Aradi rendőrbiztosság*

1. *Jászfy József* 1866: városi tanácsos Aradon, korábban lippai járásfőnök, 1857-ben család és hivatali hatalommal való visszaélés miatt elítélték, de 1861-ben felülvizsgálati perben ártatlannak találták. Vizsgázott ügyvéd, kiterjedt személyes ismeretségi köre van Aradon, Csanád és Békés megyében és a Bánátban. Igyekvő és használható. Havonta 40–50 Ft-ot kap.

1867: nincs említés róla

2. *Makovetz József*<sup>21</sup> 1866: Rokkant, az *Arader Zeitung* munkatársa, fordító Goldscheidernél, jól ír, és nagyon használható. Havi 15–30 Ft-ot kap.

1867: nincs említés róla.

3. *Peter Stupnicki, Ritter von Saturnau* (?) 1866: nyugalmazott pénzügyőrségi tisztviselő, 1864 előtt Körösbányán írnok, jelenleg az első magyar biztosító társulat ügynöke Zaránd megyében. Havi 25–30 Ft-ot kap, kevésbé használható, közvetlen irányítást igényel.

1867: nincs említés róla.

4. *Lang Ignác* 1866: konfliktuslajdonos Aradon, jó helyismerete van, de alacsonyabb képzettségű, s nem tudna megállni a saját lábán. Havonta 25–30 Ft-ot kap, minden hátrány nélkül el lehetne bocsátani.

1867: nincs említés róla.

5. *Hamvay József* 1866: nem szerepel a listán.

1867: egyedül őt javasolja a levelezői posztra az aradi rendőrbiztos Arad, Csanád és Zaránd megyei levelezőnek, kész a további szolgálatokra, negyedévenként 120 Ft honoráriumért.

#### *Debreceni rendőrbiztosság*

1. *Pálfalvy István* 1866: Debrecenben alkalmazzák, alacsonyabb iskolázottság jellemzi, csak havonkénti közvetlen irányítás mellett alkalmazható.

1867: nincs említés róla.

A Szabolcs és Szatmár megyei, valamint a hajdú kerületi bizalmi emberét nem nevezte meg 1866-ban Franz Ruth rendőrfőbiztos. Ketten közülük havi 5 Ft-ot kapnak, a harmadik pedig időnként ajándékot.

<sup>21</sup> Helyesen: Makovetz János (1827–?) hírlapíró, 1848–1849-ben a honvédseregben harcolt, az 1850-es években Pesten újságíró, 1858–1873 között Goldscheider Henrik kiadó-tulajdonos hívsára az *Arader Zeitung* szerkesztője. *Szinnyei József*: id. mű 8. köt. Pest, 1902. 433–434.; *Lakatos Ottó*: Arad története. Függetl. 3. köt. Arad, 1881. 113–114.

*II. A helytartótanács elnökségének a titkos pénzalapból történő kifizetésekről készített elszámolásaiban szereplő személyek, 1861. november–1866. március*<sup>122</sup>

1. *Asbóth Lajos*: 1861–1862. évi első negyedévben 660 Ft kártérítés
2. *Josef Berendorffer*: 1861. november–1866. március között folyamatosan, negyedévenként 210–526 Ft közötti összeggel
3. *J. Greifenau*: 1861–1862. évi első és harmadik negyedévben 159., illetve 170 Ft-tal
4. *J. Greifenegg*: 1862–1863. évi negyedik negyedévtől szinte folyamatosan 1866. második negyedévéig, negyedévenként 138–324 Ft közötti összeggel
4. *Lukácsy Sándor*: 1863–1864. évi második negyedévben egyszeri 100 Ft<sup>123</sup>
5. *Nagy József*: 1861–1862. év első negyedéve, 100 Ft
6. *Josef Niesner*: 1863–1864. évi második negyedévben egyszeri 50 Ft.
7. *Papp-Szilágyi József*: 1861–1862. évi harmadik negyedévben egyszeri 200 Ft
8. *Pesko* szolgabíró: 1863–1864. második negyedévében egyszeri 49 Ft<sup>124</sup>
9. *J. Reiff*: 1861–1862. évi második negyedévben egyszeri 100 Ft<sup>125</sup>
10. *Simonffy József*: 1863–1864. évi második negyedévben kétszer 20 Ft<sup>126</sup>
11. *Vánig*: 1863–1864. évi második negyedévben egyszeri 100 Ft
12. *Julius v. Volnhofer*: 1863–1864. második negyedévében egyszeri 100 Ft<sup>127</sup>
13. *Franz Wáry*: 1863–1864. évi harmadik negyedévben egyszeri 200 Ft
14. *Wittelsbach*: 1863–1864. évi harmadik negyedévben egyszeri 20 Ft

*III. A pest-budai rendőrigazgató által 1867-ben alkalmazott tíz állandó konfidens*<sup>128</sup>

1. *Bauer Friederika* (fedőnév)
2. *Borhi Anton* (fedőnév), volt honvéd és itáliai légionárius, ilyen körökben alkalmazható. Amennyiben biztosítja őt a rendőrminisztérium bármiféle

<sup>122</sup> MOL D 191 565.IV.1862., 103.IV.1863., 1301.IV.1864., 35.IV.1865. 102.IV.1866. Nem zárható ki, hogy a kimutatásokban szereplő nevek némelyike fedőnév.

<sup>123</sup> Talán azonosítható Lukácsy Sándorral (1815–1880), a Magyar Kertészeti Társulat alapítójával (1858), aki 1848–1849-ben honvéd hadbiztos volt. Az 1860-as években Rákospalotán mintakertet vezetett. *Szinnyei József*: id. mű 8. köt. Pest, 1902. 123–125.; Vasárnapi Újság, 27. évf. 51. sz. 1880. dec. 19.

<sup>124</sup> *Pesko* Medárd, Pest megyei központi alszolgabíró főszolgabírói címmel. Országos naptár 1866. Szerk. Ökröss Bálint. Pest, 1866. 48. Köszönöm Benedek Gábornak, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.

<sup>125</sup> Talán azonosítható Reif Jakabbal (szül. 1844), aki a pesti főreáliskolában, majd a műegyetemen és a tudományegyetemen tanult. *Szinnyei József*: id. mű 11. köt. Pest, 1906. 703–704.; *Bricht Lipót*: A budapesti Kereskedelmi Akadémia története alapításától 1875-ig. Budapest, 1896. 121–122.

<sup>126</sup> Talán Simonffy József honvédalezredes. Vö. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. kiadás. Budapest, 2000.

<sup>127</sup> Feltehetően azonosítható Julius von Volnhofferrel, aki az 1857-es népszámlálás idején mint nyugalmazott cs. kir. hadnagy Budán a várban lakott. MOL D 43 Kk. General-Gouvernement des Königreich Ungarns. Präesidial Bureau, Általános iratok, 57. köt. Köszönöm Kóvér Györgynek, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.

<sup>128</sup> *Worafka* jelentése Beusthoz, Pest, 1867. márc. 5. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1230/1867.

kompromittálódás ellen, kész a további szolgálatokra, de csak szóban lehetne vele érintkezni, mivel nem rendelkezik a kellő stílisztikai gyakorlottsággal.<sup>129</sup>

3. *Michael Jager* (fedőnév), valódi neve: *Julius Beermann*, újságíró, a pesti „Hungaria” című, nem politikai lap szerkesztője. Őt kizárólag az országgyűlés időszakában alkalmazta Worafka az országgyűlési ülésekről készítendő összefoglalásokra. Más vonatkozásban csak rendkívül ritkán és kivételképpen tett szolgálatokat. Havi 80 Ft honoráriumért szívesen küld tudósításokat a jövőben a minisztérium számára is. Az újságszerkesztőségekbe beérkező hírekről nagy áttekintése van, nincs kifogása az ellen, hogy megnevezze őt.<sup>130</sup>
4. *Illés S.* (fedőnév), szintén újságíró, kész a minisztérium levelezője lenni, ha minden kompromittálódástól megóvják, negyedévenként személyesen utazna Bécsbe a honorárium átvételére, havi 80 Ft honoráriumot és úti-költség-térítést kér. Intelligenciája nem túlságosan nagy. Feltűnésmentes nyomozásokra különösen alkalmas.
5. *Madarasz Edm.* (fedőnév) kész a levelezői szolgálatra, ha minden kompromittálódástól megóvják, havi 200 Ft honoráriumot kér. A dinasztia híves híve, nagyon tevékeny, teljesen megbízható, hely- és személyismereete nagyon értékes, de az írásban nem nagyon gyakorlott. Feltűnésmentes nyomozásokra különösen alkalmas.
6. *Martin L.* (fedőnév)
7. *Muth* (fedőnév), ő a Pesten leginkább újsághirdetés-gyűjtőként ismert *Karl Czappel* újságíró. Kész a levelezői szolgálatra, honoráriumát egy hónap próbaidő után a minisztérium állapíthatná meg. Feltűnésmentes vizsgálatokra kevésbé alkalmas, mivel közismert, hogy azt, ami tudomására jut, igyekszik saját hasznára fordítani.<sup>131</sup>
8. *Rummel J.* (fedőnév)
9. *Széki Karl* (fedőnév)
10. *Ullmann C. A.* (fedőnév), ő hajlandó a minisztériummal levelezni egy bécsi post restante címre, de konkrét megbízásokat, ahogy a honoráriumot is csak Worafkán keresztül hajlandó átvenni. Ragaszkodik hozzá, hogy Worafkán kívül senki sem tudhat konfidensi tevékenységéről. Ő szállít információkat az országgyűlési követek között előforduló eseményekről. Havi 200 Ft honoráriumot kér.

<sup>129</sup> A Borhi álnév mögött *Pethes Antal* rejtőzött, egykori honvéd tüzérfőhadnagy, az olaszországi magyar légió volt tagja. Őt még 1860 elején vette alkalmazásba Worafka elődje, Joseph Protmann. Protmann jelentése Thierry rendőrminiszterhez, Pest, 1860. febr. 16. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 26/1860. Pethesről lásd: *Bona Gábor*: Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 1998. 2. köt. 663.

<sup>130</sup> Beermannról lásd: *Szinnyei József*: id. mű 1. köt. Budapest, 1891. 751.

<sup>131</sup> Czappelről minden bizonnyal valóban sejtették-tudták, hogy a rendőrséggel milyen viszonyban áll. Kecskeméthy Aurél mindenesetre 1862-ben már mint „egy ismeretes agent provocateur”-ról szól róla. 1862. júl. 26-i naplóbejegyzés, Kecskeméthy Aurél naplója, 159.

IV. A bécsi rendőrminisztérium közvetlen bizalmas levelezői Magyarországról  
1867 tavaszán<sup>132</sup>

*Pest-Buda:*

*Békessi (Friedner) Márk*, volt honvédtiszt, hírlapíró. Az erdélyi hadparancsnokság már 1862-ben is bizalmas misszióval Romániába küldte, maga a minisztérium azonban csak 1866 óta állt vele közvetlen kapcsolatban. Fedőneve: Friedner. Havonta 100 Ft-ot kapott.<sup>133</sup>

*Karl Czappel* újságíró, 1865 óta levelező, havonta 100 Ft-ot kapott.

*Gelich Richárd*, volt honvéd őrnagy, az 1861 elején Pesten megalakult honvédegyleti választmány tagja, fedőneve: Gruber, havonta 150 Ft-ot kapott.

*Franz Ritter von Gyra*, Adam Ritter von Gyra honvédőrnagy fia, volt császári katonatiszt, 1860-ban hadbíróság elítélte, ezután Piemontba szökött, ottani katonai szolgálatba állt. 1866 augusztusa óta állt kapcsolatban a rendőrminisztériummal, 1866 szeptemberében tért haza. Fedőneve: Ujváry, havonta 400 Ft-ot kapott.

*Lichtenstein Ferenc Lajos*, aki közvetlenül Ludasi (Gans) Mórral állt bizalmas levelezői kapcsolatban, nem kapott előre meghatározott összegű honoráriumot. 1848-ban a honvédhadseregben szolgált, majd Angliában emigráns, az 1860–1870-es években újságíró.<sup>134</sup>

*Peterfy*, aki szintén közvetlenül Ludasival állt levelezői kapcsolatban, honoráriumát is rajta keresztül vette át, havonta 150 Ft-ot. Valószínűleg *Péterffy József* volt honvédkapitánnyal azonosítható, aki 1865-től a Ludasi által szerkesztett *Die Debatte* című lap munkatársa volt.

*Szekulics István*, volt honvédezredes, az első magyar biztosítótársaság alkalmazottja, havonta 80 Ft-ot kapott.

*Schwarz*, magán elmeógyógyintézet tulajdonos Pesten, aki közvetlenül Leopold Mandl-lal állt levelezői viszonyban, aki maga viszont a minisztérium bizalmas levelezője volt Bécsben. Fedőneve: Ludwig. Havonta 100 Ft-ot kapott. Éles szemű elemzőként jellemezték, aki azonban konkrét bizalmi feladatokkal nem látható el. Valószínűleg *Schwarzer Ferenc* orvossal azonosítható.

<sup>132</sup> Gyűjtőakta cím nélkül, HHStA, IB BM 2363/1867.; „Entlassene Konfidenten”. HHStA, IB, Annexe, Kt. 21.

<sup>133</sup> Crenneville erdélyi kormányzó, ahogy említettük, 1863 novemberében már felhívta Mecséry rendőrminiszter figyelmét Békessire, mint írja, már évek óta tapasztalta megbízhatóságát, lojalitását, s Békessinek a képességei is lehetővé teszi, hogy a „legjobb és legfontosabb szolgálatokat” tegye. Crenneville levele Mecséryhez, Nagyszeben, 1863. nov. 23. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 9811/1863.

<sup>134</sup> Tanárky naplója szerint az angliai magyar emigráció köreibe már 1860 elején arról beszéltek, hogy Lichtenstein „osztrák spion” Pesten. Tanárky Gyula naplója, 122.

Vidék:

*Nikolaus Astry* volt határőr tiszt, 1860 óta volt a minisztérium levelezője, Pancsováról. Havonta 60 Ft-ot kapott.

*Buda Sándor*, 1848-ban képviselő, 1849–1856 sáncofogságra ítélt, amnesztiával szabadult, 1860–1865 között emigrációban élt. 1862 óta állt levelezői kapcsolatban a minisztériummal. Kolozsvárról jelentett, teljesítményét azonban jelentéktelennek minősítették. Havonta 200 Ft-ot kapott.

*Anton Flosz*, galíciai születés, 1849-ben a honvédhadseregben szolgált, majd emigrációban élt 1852-ig, amnesztiával tért haza. 1860-ig telekkönyvi hivatalnok, 1861-ben Belgrádba küldték, majd később Galíciában alkalmazták. 1865 eleje óta Arokszálláson élt. Teljesítményével elégedetlenek voltak. Havonta 120 Ft-ot kapott.

*Szemes György*, a császári hadseregben hadnagy volt, Nagyszombaton rokkantmentház lakója, alkalmanként küldött jelentéseket. Negyedévente kapott 40 Ft-ot.

*Terzich László* korábban Győrben kereskedő, azt követően Újvidéken nevelőintézet vezető. Már 1848–1849-ben is jó szolgálatokat tett, de közvetlenül csak 1867 eleje óta állt vele kapcsolatban a rendőrminisztérium. Fedőneve: Szabó. Havonta 50 Ft-ot kapott.

*Wargha István*, a reformkori óvodai mozgalom ismert alakja, 1848–1849-ben a király személye körüli minisztérium alkalmazottja. 1854-ben ő vezette nyomra a magyar koronaékszerek hollétét illetően a rendőrséget. Emigrációban élt, majd 1860-ban tért haza. Ettől kezdve folyamatosan fenn tartotta kapcsolatait a rendőrséggel. Fedőneve: Adolf (Johnson), havi 125 Ft-ot kapott. Nagyváradon élt.<sup>135</sup>

#### V. A bécsi rendőrminisztérium további bizalmas levelezői, 1860–1867<sup>136</sup>

*Bethlen Miklós gróf*, Párizsban tartják vele a kapcsolatot 1861 ősze előtt, akkor hazatér, konkrét megbízásokkal is ellátják.<sup>137</sup>

<sup>135</sup> Warghát már 1854-től kísérte a gyanú. Vörös Antal feljegyzései szerint a korona feltalálása után Wargha hirtelen megszökése osztrák börtönéből és felbukkanása Londonban, eleve gyanúra adott okot. Vörös Antal hagyatéka. MOL R 123 2. tétel 1761. füzet, 165. sz. Tanárky Gyula is feljegyezte, hogy 1859 tavaszán Londonban már kész tényként kezelték Wargha közreműködését a korona feltalálásában. Tanárky Gyula naplója, 50.

<sup>136</sup> „Konfidentenberichte”. HHStA, IB, Annexe, Kt. 22–26. , „Entlassene Konfidenten”. Uo. Kt. 21. Az ebben a névsorban szereplő személyek esetében sajnos nem tudjuk megállapítani az alkalmazás kezdetét és végét, csak a valamikori kapcsolat ténye bizonyítható.

<sup>137</sup> Bethlen (Bolnai) Miklós, gróf (1831–1899): a bécsi hadmérnöki akadémián, majd a kolozsvári jogakadémián tanult, 1848–1849-ben honvéd százados. 1855-től Bolnai néven a Nemzeti Színház színésze. *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988. 116–117. és *Szinnyei József*: id. mű 1. köt. Budapest, 1891. 1028–1030. Bethlen kapcsolatban állt a Külügyminisztérium sajtóosztályával is, 1864–1894 között különféle levélváltások és kifizetések nyomait lásd: HHStA, Ministerium des Äußern, Presse Leitung, Kt. 253. Personalakten. Verstorbene. Köszönöm Fazekas Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra. Az emigráns Jósika Miklós báró felesége, Podmaniczky Júlia bárónő 1862 őszén már figyelmeztette Jósika Kálmán báró szerkesztőt, hogy Bethlen rendőrügy-

*Alexander Boric*, Újvidék, Temerin utca. 1866. március–november között havi 50 Ft-ot kapott, majd decemberben megszakították vele a kapcsolatot.

*Johann Georg Czerny*, csehországi születésű, 1848-ban Magyarországon Alfred zu Windischgrätz tábornok és Franz Heinrich Schlick részére titkos szolgálatokat teljesített, 1861-ben Tokajban építésvezető. 1861 tavaszán jelentkezik a minisztériumnál, hogy információk birtokában Bécsbe jöjjön. 1866-ban is kapcsolatban állnak vele, de akkor már Csehországban tartózkodik.

*Csorba János* cs. kir. helytartósági tanácsos, jelentések találhatók tőle 1862-ből Nagyszombatból.<sup>138</sup>

*Friebeisz István* neve alatt a kimutatásokban Ludasi (Gans) Mór levele található meg nem nevezett udvari titkárnak 1863 augusztusában, amely szerint „Rajkay” sürgeti az augusztusi honoráriumot. Ezt követően Gansra hivatkozva küldenek számára 100 Ft-ot Nagyszebenbe. Értesítést kérnek a vételről. Azaz Friebeisz ebben az időben feltehetőleg Gans levelezője volt.<sup>139</sup>

*Josef Heger*, a soproni országos főtörvényszék irodasegédje, azután a bécsi igazságügy-minisztérium alkalmazottja; rendkívül rossz anyagi helyzete miatt „alamizsnaként” mindenféle kötelezettség nélkül kapott 20 Ft-ot 1865. szeptember – 1867. május között.

*Alexander Jellačić*, 1861 őszén Albertirsára írnak neki, majd 1861–1862 telén Buziásra, a Bánátba.

*Kosteletzky Viktor*, volt katonatiszt, egy Vág melletti településen lakik. 1866-ban próbaidőre alkalmazták, 100 Ft-ot kap, de októberben már megszakad a kapcsolat.

*Kovács József* (fedőneve: Porfi v. Sedlak) 1861 októberében Rozsnyó környéki gimnáziumi tanulóként tett feljelentést egy Ferenc József ellen tervezett merényletről. Pestre ment először a hírrel Deák Ferenchez, aki Apponyi György gróf országbíróhoz küldte, az pedig a királyi ügyek igazgatójához. Kovács azonban időközben Bécsben személyesen tett feljelentést. Ezt követően novembertől Pesten jogot tanult, Worafka próbaidőre konfidensként alkalmazta havi 100 Ft honoráriummal, de nem volt elégedett a teljesítményével. Úgy tűnik, 1861 végével megszakadt a kapcsolat. Kovács aztán miskolci ügyvédként 1866 augusztusában újra ajánlkozott Mecsérynél itáliai utazása során tudomására jutott „titkok” felfedezésére. Worafka ekkor már nem is emlékezett rá. Ennek ellenére információit meghallgatták, de végül nem alkalmazták újra őt.<sup>140</sup>

nők. Ezt Bethlen korábban Teleki László gróf és Almásy Pál társaságában maga vallotta meg, bár megígérte, megszakítja kapcsolatait a rendőrséggel. A bárónő tudomására jutott azonban, hogy ez nem történt meg. Worafka jelentése Mecséryhez, Pest, 1862. szept. 23. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 4213/1862.

<sup>138</sup> Csorba János 1854–1858 között Debrecen polgármestere volt, az 1860-as években pedig a nagyszombati kerületi tábla ülnöke. *Szinnyei József*: id. mű, 2. köt. Budapest, 1893. 430.; Magyarország tiszti névtára 1863, 22.

<sup>139</sup> Friebeisz István (1822–1890): 1848 előtt Pest megyében esküdt, 1848–1849-ben honvéd hadnagy, komáromi kapituláns, ezt követően Pesten újságíró, 1869-től az első magyar színházi ügynökség tulajdonosa. *Szinnyei József*: id. mű 3. köt. Budapest, 1894. 761–764.

<sup>140</sup> Vö. HHStA, IB, BM 7130/1861.



*Kovács–Hamvai Imre*, akit már említettünk Worafka informátorai között is, felbukkan a minisztérium levelezőinek nyilvántartásában is. 1861 tavaszán Torinóba leveleztek vele, de 1861 augusztusában már Pestről küldött jelentést a közhangulatról, Teleki Sándor gróf neki írt leveléről. Bízatták a további írásra és 100 Ft-ot küldtek számára. 1862 elején Itáliába küldték, ott Türr Istvánnal lépett kapcsolatba, aki megbízásokkal is ellátta.<sup>141</sup>

*Kozányi Pál*, 1861 elején Párizsba és Londonba leveleznek vele, azután Kosuth ajánlólevelével tér haza. 1861 tavaszán–nyarán több jelentést küld Ugocsa megyéből, Tiszaújlagról, de leveleit érthetetlennek és információit használhatatlannak minősítik, 1861 október végén vélhetően megszakad ezért a kapcsolat. 1863 áprilisában még feltűnik Kozányi egy levele, melyben útlevelet és pénzt kér egy bécsi utazáshoz.<sup>142</sup>

*Lászlóffy Antal*, szamosújvári tanácsos és főbíró, 1866 márciusában 200, áprilisban 100 Ft-ot kap, de arra utasítják egyúttal, hogy szüntesse be tudósításait.<sup>143</sup>

*Dr. Ludwig Lewis*, az angol nyelv egykori magántanára a pesti egyetemen. Informátori múltja már 1848–1849-re nyúlik vissza, ám a rendőrminisztérium levelezője 1861 nyarán lett. Minden bizonnyal ő kezdeményezte a kapcsolatot. Már 1862 elején azt jelentette róla Dr. Richard Rotter, a magyarországi levelezőhálózat akkori összekötője, hogy Lewis inkorrekt személyekkel áll kapcsolatban, s nyíltan dicsekszik, hogy a kormány megbízta titkos társaságok szervezésével, Lewis ugyanis a pesti szabadkőműves szervezkedés ismert alakja volt ekkoriban. Ráadásul meglehetősen kevés használható információt kapott tőle. Ezután utasítják Rottert a kapcsolat megszakítására. 1862 nyarán Lewis Rechberg külügyminiszternél próbálkozott, de az — mondván, külföldi diplomáciai misszióra nem alkalmas — átküldi kérvényét a rendőrminisztériumhoz, s ettől kezdve újra élt a kapcsolat. 1864-ben azután az uralkodó kegydíjat, évi 400 Ft-ot ítél számára.<sup>144</sup>

*Ernst von Malévacz* cs. kir. főmérnök részére Pozsonyban küldenek 80 Ft-ot 1860.

*Peter Ninkovits*, újvidéki gimnáziumi tanár, a *Srbobran* című lap szerkesztője. 1866 májusában és augusztusában kiutalnak számára 1000–1000 Ft-ot.

*Pintér Károly* Korponáról, Zólyom megyéből, levélváltás zajlik közte és a minisztérium között 1861. áprilisban. 1861 novemberében 60 Ft-ot küldenek részére. 1861 októberében például az adóvégrehajtásokról küldött jelentést, amit aztán (az informátor megnevezése nélkül) Mecséry Forgách Antalhoz továbbított.<sup>145</sup>

<sup>141</sup> Vö. Worafka jelentése Mecséryhez, Pest, 1862. febr. 25. és Pest, 1866. aug. 31. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1244/1862., 7130/1861. Worafka információi szerint Kovács felesége neves énekesnő volt Rotterdamban. Kovácsról lásd még: *Szinnyei József*: id. mű 6. köt. Budapest, 1899. 1252–1253. és *Bona Gábor*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban 2. köt. 282.

<sup>142</sup> 1863-ban Kozányi Pál Ugocsa megyei számvevő volt. Magyarország tisztí névtára 1863, 130. 1863 tavaszán azonban család és oklevélhamisítás vádjával eljárás indult ellene. Pálffy Mór jelentése Forgách Antalhoz, Buda, 1863. márc. 26. MOL D 185 1863:335.

<sup>143</sup> Vö. *Szinnyei József*: id. mű 7. köt. Budapest, 1900. 841.

<sup>144</sup> Vö. *Szinnyei József*: id. mű 7. köt. Budapest 1900. 1164–1167.

<sup>145</sup> Mecséry levélfogalmazványa Forgách Antalhoz, Bécs, 1861. okt. 17. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 6929/1861.

*Dr. Richard Rotter*, a budai főreáliskola tanára 1855–1860 között. 1860 végétől a magyarországi levelezők összekötője körülbelül 1862 elejéig. Ezt követően az olmützi főreáliskola tanára, de 1865 januárjától újra Pestről keltezett jelentéseket találhatunk tőle.<sup>146</sup>

*Aurel Schiller*, Kassáról keltezett levelek 1861 őszeről.

*Dorđe von Stratimirović* volt tábornok, Leopold Mandl-on, a minisztérium bécsi bizalmas levelezőjén keresztül fizetnek neki 1866. augusztus–1867. március között havi 300 Ft-ot. A szerb nemzeti mozgalom vezetője 1848–1849-ben.

*Szeberenyi* levelező, jelentéseket küldött 1860 ősze–1861 ősze között, illetve 1866 nyarán.<sup>147</sup>

*Székrenyessy András* 1854-től a pesti országos főtörvényszék tanácsosa, majd 1860 nyaratól alelnöke. Az 1860 novembere és 1861 márciusa közötti időszakból sok jelentése maradt fenn.<sup>148</sup>

*Várady Ádám* 1859-ben útlevéllal hagyta el Magyarországot, 1860 tavaszán Bukarestben a Magyar Közlöny egyik szerkesztője volt. 1860-tól az itáliai magyar légió tagja létszám feletti őrnagyként, de Türr István elleni szervezkedés miatt kizárták a légióból. 1861 őszén jelentkezett a frankfurti osztrák követségen, büntetlen hazatérést kért és konfidensi szolgálatokat ajánlott Máramarosban (testvére Várady Gábor országgyűlési képviselő volt). Mecséry azonban a külügy- és a hadügyminiszterrel egyetértésben 1862 elején inkább Genovába küldte (fedőneve: Mada) féléves próbaidőre. Ennek leteltével azonban elégedetlenek voltak a tevékenységével, a kapcsolat feltételezhetően megszakadt ekkor.<sup>149</sup>

*Wass Sámuel gróf* – neve alatt egy részletes életrajz áll mindenféle utalás nélkül arra, hogy miért szerepel a levelezők anyagában a feljegyzés. Más levéltári fondokban nem találtunk adatokat arra, hogy Wass a rendőrség bizalmi embere lett volna.<sup>150</sup>

*Zerffi Gusztáv*<sup>151</sup>

<sup>146</sup> Vö. *Szinnyei József* id. mű. 11. köt. Budapest 1906. 1265–1266.

<sup>147</sup> Tudósításait Bécsből, Pest–Budáról, illetve egy alkalommal Békéscsabáról keltezte. Levelei ugyanakkor főképp a Felvidékről származó információkat továbbítottak. Feltehetőleg azonosítható Szeberényi János Mihály selmebányai protestáns lelkésszel, aki Szinnyei információi szerint 1860-tól Bécsben élt. Szinnyei lexikona ugyanakkor számon tartja még Szeberényi Gusztáv békéscsabai protestáns lelkészt is. *Szinnyei József*: id. mű. 13. köt. Budapest, 1909. 486–490.

<sup>148</sup> Székrenyessy besúgó tevékenységére nézve lásd még: *Tábori Kornél*: Titkosrendőrség és kamarilla. Akták-adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból. Bevezetőjét írta: Marczali Henrik. Budapest 1921. 260–264.

<sup>149</sup> Várady neve nem szerepel a minisztérium levelezőinek központi nyilvántartásában. Alkalmazásáról a következő gyűjtőakta árulkodik: HHSa, IB, BM 7343/1861. Vö. *Szinnyei József*: id. mű. 14. köt. Budapest, 1914. 842–843.; Magyarok és a Risorgimento. *Ács Tivadar*: A magyar légionisták életrajzgyűjteménye. Budapest, 1961. 138.; *Lukács Lajos*: Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867. Budapest, 1986. 69., 79.

<sup>150</sup> Vö. Wass Sámuel, gróf (1814–1879) 1848-ban képviselő, főispán, 1858-ig emigrációban él, ekkor hazatér. *Szinnyei József*: id. mű. 14. köt. Budapest, 1914. 1439–1443.; *Deák Farkas*: Gr. Wass Samu emlékezete. Budapest, 1880.

<sup>151</sup> Zerffy és az osztrák titkos rendőrség kapcsolatáról részletesen lásd: *Frank Tibor*: Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe, 1820–1892. Budapest, 1985.

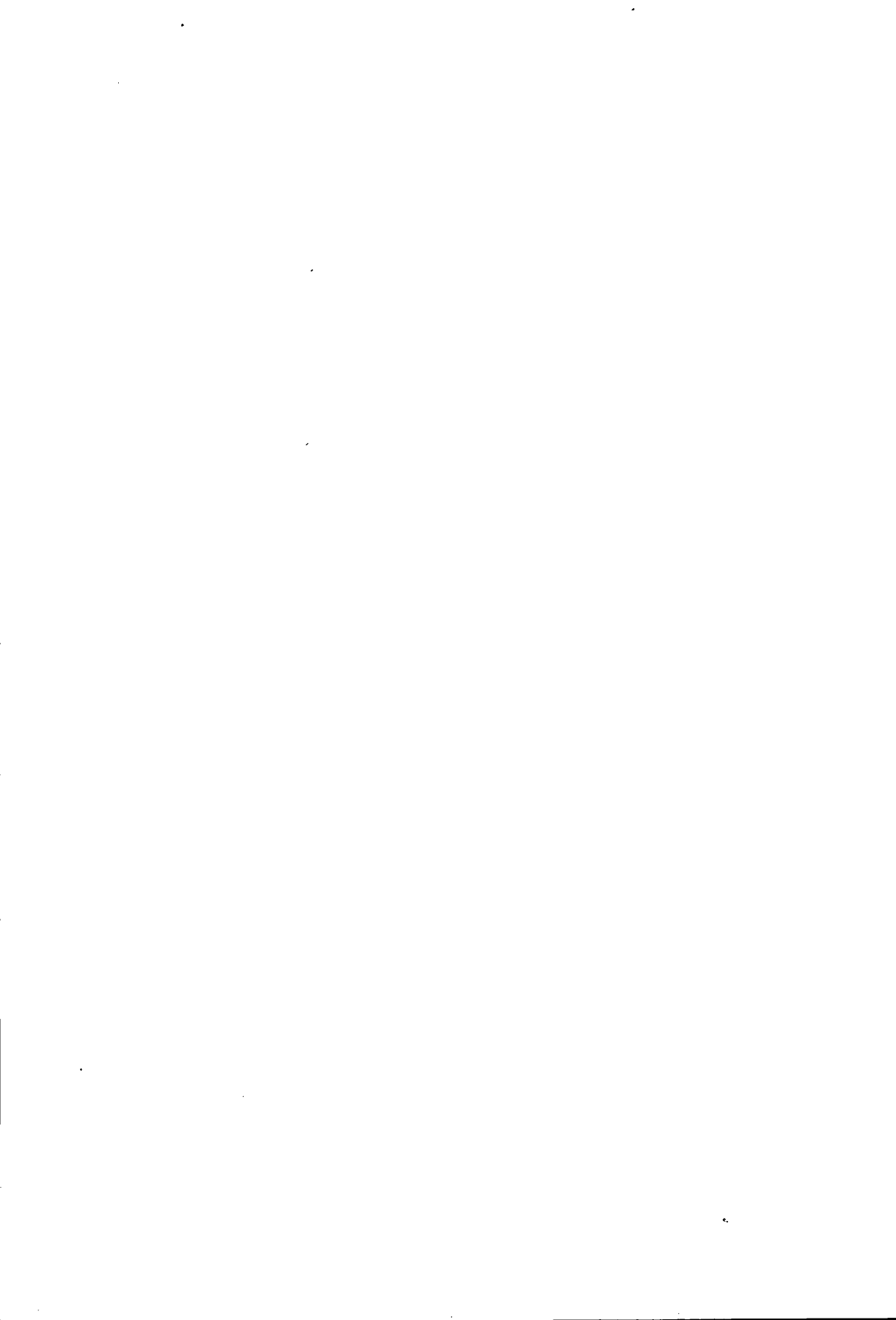
TÁBLÁZAT

*A titkos rendőri alapból történt kifizetések (osztrák értékű forint)*

	Év:						
	1861. XI- 1862. X.	1862. XI- 1863. X.	1863. XI- 1864. X.	*1864. XI-XII.	1865. I- 1865. XII.	1866. I- 1866. XII.	1867. I-II.
Pesti rendőrigazgatóság	13478	8117	7374	1799	6703	12909	3000
Kassai rendőrigazgatóság	1061	1080	1516	214	1116	**252	
Nagyváradai rendőrigazgatóság	1204	1178	1586	232	1315	**257	
Soproni rendőrigazgatóság	1370	1510	1370	200	1070	**250	
Pozsonyi rendőrigazgatóság	753	752	893	164	875	**247	
Helytartótanács elnökség	3000	3065	4124	456	2870	2662	
Összes kiadás	20866	15702	16863	3065	13949	16577	

\* Áttérés a katonai évről a naptári évre

\*\* 1866 áprilisától a pesti rendőrigazgatóság alá rendelve



Tóth-Barbalics Veronika

## KOSSUTH FERENC SZÖVEGKIADÁSI GYAKORLATÁHOZ

*Kossuth Lajos Iratai VIII. kötetének példáján*

Röviddel az 1872-es országgyűlési választások előtt, 1872. május 18-án Kossuth Lajos levélben fogalmazta meg véleményét a Balközép vezére, Tisza Kálmán képviselői „számadó beszédéről” és a 48-as Párt választási taktikájáról. A 48-as Párt elnökének, Irányi Dánielnek írt válaszlevél egy hosszabb részlete, Kossuth számos más 1867 utáni leveléhez hasonló módon, néhány nap múlva megjelent a szélsőbal országos lapjában, a *Magyar Ujságban*, majd ezt követően több fővárosi és vidéki sajtótermékben. A levelet 1900-ban közölte *Kossuth Lajos iratainak* Kossuth Ferenc szerkesztésében megjelent VIII. kötete is.

A Kossuth Ferenc által megjelentetett szövegben több eltérés található a kézirathoz, illetve a sajtóban napvilágot látott szöveghez képest, a címzett személyétől (Irányi helyett Helfy Ignác) egyes szavakon át kihagyásokig, illetve betoldásokig. Az eltérések ezen szembetűnő sokasága indított arra, hogy közelebből megvizsgáljam, miként járt el Kossuth Ferenc apja iratainak kiadása során.

Mint ismeretes, Kossuth Lajos életművének mindmáig legátfogóbb kiadása a *Kossuth Lajos iratai* című, 1880 és 1913 között megjelent 13 kötetes munka. A mű első három kötetének (*Irataim az emigrációból* címmel) még maga Kossuth Lajos végezte összeállítását és sajtó alá rendezését (utóbbiban Helfy Ignác segítette), a IV. és V. kötet anyagát Helfy Ignác válogatta és gondozta, a további nyolc kötet címlapján pedig Kossuth Ferenc szerepel szerkesztőként. Vas György 1913-ban az *Iratok* utolsó két, Kossuth 1841-től 1848. október 30-ig megjelent hírlapi cikkeit magában foglaló kötetéről írt recenziójában a köteteket „a magyar történet és politika számára” tárgyukat tekintve „nélkülözhetetlenek” tartotta, sajtó alá rendezésükkel kapcsolatban azonban több hiányosságot is felrótt Kossuth Ferencnek: „Ily gyűjteményes kiadásnak azonban a cikkeket 1. úgy kell közölnie, a mint azok megjelentek, 2. némi magyarázatot is kell adnia útmutatóul (különösen akkor, ha a cikkek közlése az eredeti helytől eltér), 3. meg kell jelölnie a helyet és időt pontosan, a hol és a mikor a cikkek megjelentek és 4. lehetőleg teljesnek kell lennie.”<sup>1</sup>

Szekfű Gyula mintegy negyven évvel későbbi, az öreg Kossuthról szóló nagy tanulmányában, amely az *Iratok* kiadásával is foglalkozott, ugyancsak elmarasztalóan írt Kossuth Ferenc forráskiadói és szerkesztői munkájáról: „Kossuth Ferencről nem lehet elmondani, hogy szorgalmas lett volna atyja halála után. A VI. kötetben 1866-ra vonatkozó leveleket adott ki, s bevezetésül megír-

<sup>1</sup> Vas György: Kossuth Lajos hírlapi cikkei. Történeti Szemle 2. (1913) 415–421. 415.

ta a 66-i eseményekhez vezető diplomáciai tárgyalásokat, önállóság nélkül, az olasz dolgokat Chiala munkája alapján. A következő kötetekben évek szerint atyja leveleit adta ki, nagyon szigorú válogatással, sem Ferenc Józsefre és az uralkodóházra, sem a függetlenségi pártra kellemetlen adatot nem engedett át. Ha ugyan ő szerkesztette e köteteket, nem valamely ismeretlen ember, amit csak az Athenaeum irattárából lehetne megállapítani. Emellett a kiadásban sok a hiba és elnézés, ami Helfy idejében nem történt volna meg; rosszul datált levelek, egészen más évek alá helyezve, mint kellene, ismételten kiadott levelek, ellenőrizhetetlen kihagyások. Névmutató egyik kötethez sincs.”<sup>2</sup>

A KLI kiadásával kapcsolatos Kossuth-gyűjteményben található iratanyag (levelezés, szerződések)<sup>3</sup> záróéve 1894, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. levéltári anyagából<sup>4</sup> pedig hiányoznak a vonatkozó szerződések, így továbbra sem tudunk választ adni a Szekfű Gyula által feltett kérdésre, hogy egyáltalán Kossuth Ferenc szerkesztette-e az *Iratok* utolsó nyolc kötetét. E körülmények között feltételelesen továbbra is őt tekintjük az *Iratok* neve alatt megjelent kötetei szerkesztőjének.

Szekfű nem hoz konkrét példákat sem a kárhozottatott szerkesztési szempontok, sem a kiadási eljárás illusztrálására. Nem érdektelen tehát közelebbről megvizsgálni Kossuth Ferenc szövegkiadói gyakorlatát. A vizsgálatra Kossuth Lajos iratainak VIII. kötetét<sup>5</sup> választottam ki, amely Kossuth 80 1867 és 1874 között írott levelét tartalmazza — már itt meg kell jegyezni, hogy Kossuth Ferenc az Előszóban pontatlanul („1867-től 1875-ig”) jelölte meg az általa kiadott levelek körét —, e levelek közül 49 az 1869 és 1874 közötti évekre van keltezve. Kiindulva abból, hogy, mint látni fogjuk, Kossuth Ferenc „az egykoru hirlapokban már megjelent” leveleket tett közzé, felkutattam a levelek sajtóbeli első közlését — ez öt kivétellel, azaz 44 levél esetében sikerült —, majd a sajtóközlés, esetenként a kézirat szövegét összevettem a KLI-ban megjelent szöveggel.

A korabeli sajtótermékek közül elsőként a *Magyar Ujság* 1869–1875-ös évfolyamait néztem át. Ha a keresett levelet nem sikerült megtalálnom, illetve ha annak szövegéből vagy a szerkesztő jegyzetéből arra lehetett következtetni, hogy a levél elsőként más újságban jelent meg, akkor a kutatásba bevontam egyéb fővárosi lapokat (*Egyetértés*, *Ellenőr*, *A Hon*, *Szombati Lapok*), vidéki sajtótermékeket (*Abauj-Kassai Közlöny*, *Debreczen*), illetve folyóiratot (*Természet*) is; ha a levelet a KLI által közölt keltezésnek megfelelő évfolyamban nem találtam meg, átnéztem a megelőző és következő évfolyamot is.

Néhány esetben szűrőpróbaszerűen összehasonlítottam egymással egy levél több különböző sajtótermékbeli megjelenését, hogy kiderítsem, az egykorú közlések között voltak-e különbségek. Ugy tűnik, hogy (a nyilvánvaló sajtóhibáktól eltekintve) tartalmi eltérések nem, csak helyesírási eltérések voltak e közlések között. A korabeli másodközlések, amint erre gyakran lapszerkesztői

<sup>2</sup> Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. Bp., 1952. 341–433. 407.

<sup>3</sup> Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL). Az 1526 utáni gyűjtemény. Kossuth-gyűjtemény. R 116 8. tétel.

<sup>4</sup> MOL. Z 1508 (Okmánytár).

<sup>5</sup> Kossuth Lajos iratai. VIII. köt. [1867–1874]. Sajtó alá rend. Kossuth Ferencz. Bp., 1900.

megjegyzés is utalt, általában a sajtóbeli első közlésre, ha azonban annak helye vidéki újság volt, akkor a legtöbbször a fővárosi (általában *Magyar Ujság*-beli) első közlésre támaszkodtak. Végül összevetettem a sajtóban megjelent és a Kossuth Ferenc által közölt szöveggel azon levelek kéziratát, amelyek megtalálhatóak Kossuth Lajos Irányi Dánielnek, Helfy Ignácnak, illetve Simonyi Ernőnek 1869–1874 között írt levelei között.<sup>6</sup> Valamennyi esetben Kossuth sajátkezű kéziratáról és egy kivételtől — Kossuth egy autográf másolatától — eltekintve eredeti tisztázatról van szó. (A levelek felsorolását lásd a FÜGGELÉK-ben)

### *A kiadás keletkezése, a válogatás szempontjai*

Kossuth Lajos 1879-ben készített tervezetében az ekkor még összesen kilenc kötetesre tervezett életműsorozatban a VII. és VIII. kötet tartalmazta volna (politikai és természettudományos értekezései mellett) 1867 óta írt leveleit, pontosabban ezek közül azokat, amelyek nem a keleti kérdéssel foglalkoztak és Magyarországra voltak címezve.<sup>7</sup>

Kossuth azonban, rossz anyagi helyzetére hivatkozva, 1893 végén felvette a levelek mielőbbi kiadását Helfy Ignácnak, miközben az még a KLI IV. kötetének összeállításán dolgozott. Kossuth megbízta Helfyt, hogy tárgyaljon az Athenaeum kiadóval egy „Kossuth Lajosnak 1867 óta szórványosan megjelent levelei és még néhány nyilvánosságra nem hozott dolgozata” című kötet megjelentetéséről. Kossuth úgy tervezte, hogy levelei közül csak a „kiadásra tárgyak ’s tartalmuk szerint méltokat” adja közre.<sup>8</sup> Miután értesült a kiadó pozitív válaszáról, 1893–1894 fordulóján utasította titkárát, Aulich Nándort, hogy szedje össze a Turinban meglévő publikált leveleket.<sup>9</sup> A Helfyhez írt fennmaradt levelekből nem derül ki, hogy mennyire haladt előre Aulich az anyag összegyűjtésében<sup>10</sup>, így nem tudjuk, hogy Kossuth Ferenc támaszkodott-e erre az anyaggyűjtésre a VIII. kötet összeállításakor vagy sem.

Kossuth Ferenc célja, miként a VIII. kötet Előszavában írta, a levelek közreadásával a történelmi kutatás elősegítése, politikai hatás gyakorlása, valamint erkölcsi példaadás volt: „Ezen iratok az egykoru hirlapokban már megjelentek, de egy összeillesztett egészben eddig még nem láttak napvilágot. Összegyűjtöttem őket, mert így összeállítva a magyar hazafiság és a nemzeti függetlenség iránti törekvés valóságos bibliáját képezik. Midőn Kossuth Lajos iratainak rendezéséről van szó, nem maradhattak ki ezek a nagy értékű iratok, melyek kimerítően tárgyalnak oly kérdéseket, mik még ma is aktuálisak. E kérdések

<sup>6</sup> MOL. Az 1526 utáni gyűjtemény. Irányi Dániel iratai (R 75) 1. tétel; MOL. Az 1526 utáni gyűjtemény. Helfy Ignác iratai (R 65); MOL. Az 1526 utáni gyűjtemény. Simonyi Ernő iratai (R 169) 3. tétel (Szaporulat).

<sup>7</sup> Szabó László: Athenaeum. Ötven év egy irodalmi és nyomdai társulat életéből. Bp., 1918. 56–58.

<sup>8</sup> Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. Turin, 1893. dec. 26. MOL R 65 3. t.

<sup>9</sup> Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. Turin, 1893. dec. 6.[?]; Turin, 1893. dec. 24.; Turin, 1893. dec. 26.; Turin, 1894. jan. 20. MOL R 65 3. t.

<sup>10</sup> Aulichot egyébként Kossuth nem tartott alkalmasnak rendszerező munkára, a levelek sajtó alá rendezésekor Helfy segítségét kívánta igénybe venni. Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. Turin, 1893. dec. 26. MOL R 65 3. t.

felől mondott véleménye nemcsak történelmi, hanem örökké irányadó beccsel bir. [...] Olvassák el honfitársaim a honszeretet bibliáját, és okuljanak!”<sup>11</sup> Mint azt már előrebocsátottuk, a megjelentetett levelek köre tehát a korabeli sajtóban már napvilágot látott Kossuth-levelekre terjedt ki,

Szekfű „nagyon szigorú” — politikai szempontú — válogatással vádolta Kossuth Ferencet. Ismeretes azonban, hogy a levelek a korabeli sajtóban is gyakran úgy jelentek meg, hogy a szerkesztő kihagyta Kossuth a — változó nevű — szélsőbali pártalakulatra, illetve az uralkodóházra vonatkozó kritikáját. Példa erre Kossuth Lajos 1872. november 26-án Simonyi Ernőnek írt levelének azon része, amelyben a volt kormányzó elhatárolja magát a 48-as Párttól, továbbá a követendő ellenzéki taktikára vonatkozó ajánlás már a sajtóban sem került közlésre.<sup>12</sup> A KLI VIII. kötetében közölt levelek egészében véve mérsékelt hangja magyarázható avval is, hogy Kossuth eleve számot vetett a közreadás nehézségeivel. Végül a kötetben napvilágot látott Kossuth olyan kijelentése is, amely „kellemetlen” volt az uralkodóháza nézve: „a dynastia támadta meg fegyverrel az alkotmányt, melynek megtartását esküvel fogadta”<sup>13</sup>

Szekfű kritikáját igazolni látszik, hogy a KLI VIII. kötetében valóban nem került valamennyi 1867 és 1874 között a hazai sajtóban napvilágot látott Kossuth-level közlésre. Kimaradt például Kossuth a *Magyar Polgár* szerkesztőjéhez intézett 1874. július 8-i levele (, amelyből a lap 1874. július 14-én közölt egy botanikai tárgyú részletet, ami aztán a *Magyar Ujság* 1874. július 16-i számában is megjelent). Kossuth az aradi Népművelődési Egylet tagjának történt megválasztása alkalmából írt levelének ha nem is teljes szövege, de legalábbis tartalma rekonstruálható lett volna A *Hon* 1870. március 3-i számának esti kiadásában megjelent idézetek alapján. A *Szombati Lapok* 1873. szeptember 20-i számában közölt 1871 végi, Ghyczy Kálmánnak és Tisza Kálmánnak a költségvetési vita során tanúsított magatartásáról szóló levélrészlet szintén nem került be a KLI-ba. Nem szerepel a kötetben a *Debreczen* című újság 1877. január 8-i számában 1871. április 6-i keltezéssel közreadott, Szikszay Józsefhez, a Debrecen kerületi Védegyelet egykori pénztárnokához intézett válaszlevél sem, amely Kossuthnak az egylet 1849-ből fennmaradt vagyonának hova fordítására vonatkozó véleményét tartalmazza.<sup>14</sup> Az említett levelek tartalmi vizsgálata azonban azt valószínűsíti, hogy a kimaradás Szekfű feltételezésével szemben nem tudatos válogatás, inkább a felületesség következménye volt.

<sup>11</sup> KLI VIII. köt. V–VI.

<sup>12</sup> MOL R 169 (Simonyi Ernő iratai) 3. t. (Kossuth Lajos levelei) vö. *Magyar Ujság* 1872. (6. évf.) dec. 8.(282. sz.) 1., valamint KLI VIII.köt. 439–446.

<sup>13</sup> Együttes válasz sokaknak. Turin, 1871. jan. 12. KLI VIII. köt. 339.

<sup>14</sup> A levél korábban az első két bekezdést kivételével már a debreceni *Alföldi Hírlap* 1872. január 3-i számában is napvilágot látott. A levél teljes szövegét közli: *Bényei Miklós*: Kossuth Lajos elfelejtett levelei Debrecenben 1871–1874. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XXVIII. Debrecen, 2001. 121–138. A Bényei Miklós által említett és közölt másik, 1874. január 18-i keltezésű, a *Debreczen* szerkesztőjének, Oláh Károlynak írt levél azonban szerepel a KLI-ban, így nem állja meg a helyét Bényei állítása, miszerint „Kossuth iratainak eddigi kiadásaiból kihagyták”.



### Keltezés

A Kossuth leveleit tartalmazó kötetek rendezőelve a levelek keletkezésének dátuma. Kossuth Ferenc azonban esetenként hibás keltezést közölt. Az eltérés lehet néhány nap, néhány hónap, de akár egy év is. Kossuth Lajos Madarász Józsefnek írt egyik levelét a *Magyar Ujság* 1874. január 7-i keltezéssel jelentette meg<sup>15</sup> a KLI-ban azonban 1873. december 31-i dátummal szerepel. Az Irányi Dánielhez 1872. június 13-i dátummal írt leveléből a KLI 1872. május 20-i keltezéssel közölt egy részletet.<sup>16</sup> Az *Abauj-Kassai Közlöny* szerkesztőjéhez, Timkó Józsefhez intézett levelet Kossuth Ferenc 1874. június 15-i dátummal publikálta, holott a levél szövegéből egyértelműen kitűnik, hogy a keletkezés éve 1875 (az országgyűlési választásról mint küszöbön álló eseményről ír, a Balközép és a Deák-párt összeolvadását mint már végbement tényt említi). Ráadásul ez utóbbi levél ugyanilyen hibás keltezéssel a KLI IX. kötetének elején *ismét* kiadásra került!

Az 1872. július 17-i és 1872. szeptember 7-i dátummal közreadott levelekről a sajtóbeli közlés alapján megállapítható, hogy keltük valójában 1873. január 17. és 1873. szeptember VIII. volt.<sup>17</sup>

Azt levelet, amelyet Kossuth Ferenc „1874. április” keltezéssel és címeztként Helfy Ignácot feltüntetve adott közre, az *Egyetértés* 1874. december 20-i száma keltezés, címeztt, megszólítás és aláírás nélkül közölte. Utóbbi esetben legalább szögletes zárójel, kérdőjel, vagy lábjegyzet segítségével utalás történhetett volna a levél keltezésének és címezttjének hipotetikus voltára.

### Címzettek

A levelek címezttjeinek megnevezése körül máskor is előfordulnak problémák. Kossuth Ferenc esetenként „Ismeretlen”-ként tünteti fel a címezttet, holott annak személye némi kutatással megállapítható lett volna. Az 1872. július 10-én írott levél címezttjének, a hódmezővásárhelyi választási elnöknek a személye kideríthető lett volna a korabeli sajtóból<sup>18</sup> – Kossuth Ferenc azonban megelégedett a „nevét kipuhatolnom nem sikerült” megjegyzéssel; az 1872. április 17-i levél „ismeretlen” címezttjéről is tudható legalábbis annyi — hiszen a levelet közlő *Szombati Lapok* szerkesztői jegyzetéből kiderül! —, hogy egy eperjesi polgár volt!<sup>19</sup>

Kossuth Ferenc máskor tévesen jelöli meg az adresszált személyt. Mint már jeleztük, az 1872. május 18-i levél elején címezttként Helfy Ignácot tünteti fel, holott bizonyítható, hogy Kossuth a levelet nem Helfynek, hanem Irányi Dánielnek írta. Először is a *Magyar Ujság*, amely 1872. május 23-i számában közölte a levél(részlet) szövegét, címezttként *Irányi Dánielt* jelölte meg. Helfy

<sup>15</sup> Magyar Ujság 1874 (8.évf.) febr. 25. (45. sz.) 1–2.

<sup>16</sup> MOL R 75 (Irányi Dániel iratai) 1. t. I 85.

A levél egy részletét a *Magyar Ujság* 1872 június 16-i száma keltezés nélkül közölte, a KLI VIII.kötete pedig 1872. május 20-i időmegjelöléssel publikálta.

<sup>17</sup> A Hon 1873 (11. évf.) szept. 16. (212. sz.) (reggeli kiad.) 1.

<sup>18</sup> Pl. a *Hód-Mező-Vásárhely* című társadalmi hetilap 1872. (2. évf.) július 21-i számából.

<sup>19</sup> *Szombati Lapok* 1872. (1. évf.) máj. 18. (20. sz.) 311.

ekkor Olaszországban tartózkodott, s elutazásának hírért 1872. május 16-án *Magyar Ujság* is közölte, amelyet Kossuth is olvasott. Kossuth Irányihoz írt levelének szövege fennmaradt továbbá Irányi Dániel hagyatékában.<sup>20</sup> Kossuth a szélsőbal vezetőihez írt politikai témájú levelei legalábbis a pártvezetésen belül általánosan ismertek voltak,<sup>21</sup> és a volt kormányzó esetenként „hadd ne ismétljem magam” formulával hivatkozott is a 48-as Párt egyik vezetője előtt a másikhöz írt soraira.<sup>22</sup> Mindennek fényében teljesen valószínűtlennek tarthatjuk, hogy Kossuth egy s ugyanazon nap két csaknem teljesen azonos szövegű levelet írt volna a 48-as Párt két vezető személyiségének.

### *Részletközlés nem jelölése*

Az 1872. május 18-i levél egyéb vonatkozásban is tanulságos példája Kossuth Ferenc szövegkiadási gyakorlatának. Az Irányihoz írt eredeti levél elején Kossuth kifejti álláspontját esetleges képviselőjelöltségével kapcsolatban. Ez a taktikai megfontolásokat is tartalmazó rész (amelyet a levél kéziratán utóbb ceruzával áthúztak, talán ezzel jelezve a publikálás előtt a másolóknak, vagy a szedőnek, hogy ezt a szakaszt nem szánják a nyilvánosságnak<sup>23</sup>) a *Magyar Ujság*ban nem került közlésre. A *Magyar Ujság* ez esetben nem közölte, hogy levélrészlet publikálásáról van szó, s így a KLI sem jelezte.

Kossuth Ferenc azonban sokszor akkor sem jelöli, hogy nem a teljes levél, hanem csak *részlet* közzétételéről van szó, amikor pedig ez a sajtóbeli közlésből egyértelműen kiderül. Ezzel találkozhatunk Kossuth Lajos Irányi Dánielnek írt 1869. március 30-i, 1870. február 17-i, 1870. május 5-i és 1872. június 13-i leveleiben.

### *Kihagyások*

Kossuth Ferenc máskor egyazon levélen belül egyes kihagyásokat jelöl (idézőjel alkalmazásával vagy gondolatjelekkel), míg másokat nem. A Timkó Józsefhez írt, már említett levél esetében, ahol a levél elején még jelzi a sajtó által eszközölt kihagyást, később viszont nem.<sup>24</sup> Továbbá: a levél egyik kihagyott részének tartalma a levelet elsőként közreadó *Abauj-Kassai Közlöny* 1875. július 8-i számának a Felső-magyarországi Múzeum Egylet üléséről szóló tudósításból rekonstruálható, ezt azonban a KLI a jegyzetben nem említi. A kötet

<sup>20</sup> Kossuth Lajos levele Irányi Dánielnek. Turin, 1872. máj. 18. MOL R 75 1. t. I 83.

<sup>21</sup> *Szabó Csilla*: Kisajátítható-e baloldal? Ellenzéki politikai taktikák az 1872. évi országgyűlési választások küszöbén, Irányi Dániel és Kossuth Lajos levélváltásában. Levéltári Szemle 49. (1999: 4. sz.) 37. (158.jegyzet).

<sup>22</sup> Pl. Kossuth Lajos levele Irányi Dánielnek. Turin, 1872. márc. 20. MOL R 75 1. t. I75; Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. Turin, 1874. ápr. 9. MOL R 65 1. t. H 163.

<sup>23</sup> Kossuth leveleinek kéziratára máskor is került lapszerkesztői megjegyzés, pl. Kossuth Lajos levele Irányi Dánielnek. Turin, 1872. jún. 13. MOL R 75 1. t. I 84; Kossuth Lajos levele Simonyi Ernőnek. Turin, 1874. márc. 10. MOL R 169 3. t.; Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. Turin, 1892. márc. 1. MOL R 65 3. t.

<sup>24</sup> Vö. a levél *Abauj-Kassai Közlöny*- és a *Magyar Ujság*beli közlésével (1875. jún. 10., júl. 8. illetve 1875. jún. 12. és júl. 10.).

szerkesztője feltehetően a *Magyar Ujságra* támaszkodott, és nem vette magának a fáradságot, hogy az első közlésnek utána nézzen.

A levelek Kossuth Ferenc általi közlésében gyakran előfordulnak kihagyások is a sajtóbeli közléshez képest. Időnként egy-két szó marad ki. Így van ez az 1869. január 11-i, 1870. február 17-i és 18-i, március 4-i, október 15-i, december 30-i, 1871. január 12-i, november 8-i, 1872. szeptember 7-i [! 1873. szeptember 8-i], valamint 1874. február 20-i Madarász Józsefhez és ugyanezen év áprilisi, továbbá egy glasgow-i ismerősehez intézett augusztus 25-i levelében. Más esetekben egész bekezdés(ek) maradt(ak) ki, mint az 1870. május 5-i, 1871. február 21-i, 1872. május 18-i, továbbá az 1873. december 14-i és az 1874. január 18-i levélnél.

A hiátus következtében több esetben lényeges értelemmódosulás következik be, értelmetlenné válik a szöveg, vagy megbicsaklik gondolati íve. A elsőre példa Kossuth sokszor említett 1872. május 18-i levele, amelyben a KLI-ban eszközölt módosítás (egy sor kimaradása) következtében a trialista kísérlettel kapcsolatban Tisza és a 48-as Pártnak ettől eltérő álláspontja összerosódik: „Nem így áll a dolog, hanem így: Andrássy Gyula Magyarország nevében rágyutotta a házat a cseh nemzetre. Erre Tisza azt mondta, nem kellett volna rágyutania, *de mert rágyutotta, hát hagyjuk égni.*– *Önök pedig azt mondták roszul tette hogy rágyutotta,* de mert ég s Magyarország nevében lett meggyújtva, hát segítsünk oltani.” (A szövegek közti különbséget itt és a továbbiakban dőlt betűvel emeltem ki.)<sup>25</sup>

Az 1874. január 18-i levélben azáltal, hogy az alábbi kurzíválással jelzett rész nem került közlésre a KLI-ban, értelmetlenné vált a(z) összevont) mondat: „A közösügyes alap az ellenzék *közjogi elveinek merev tagadása, egyenes ellentéte; mint viszont ezek amannak. Aki a balközép közjogi elveit fel akarja tartani:* az nem ajánlkozhatik a közösügyes alapon kormányt vállalni, a ki erre ajánlkozik, az nem tartja fenn pártja elveit; ha mondja, hogy teszi, üres hangot mond.”

A gondolati ív megtörése szintén megfigyelhető az 1874. január 18-i levélben. A levélből ugyanis kimaradt a következő mondat is: „Majd gondoskodik erről a soha jól nem lakható moloch, mit »birodalmi egységnek s nagy hatalmi állásnak« neveznek.” Kossuth arra gondolt, hogy az összbirodalmi és nemzetközi politikai szempontok előtérbe erőttese gondoskodik arról, hogy „közjogi elveit még az ellenzék is szépen aludni küldje”; a kihagyás következtében a szövegből azt olvashatjuk ki, hogy Kossuth szerint az említett szempontok gondoskodnak arról, hogy a magyar nemzet önállósági törekvéséről a figyelemet elfordító bajoknak ne legyen szűkében az ország.

A kihagyások többsége valószínűleg figyelmetlenségből eredt, más esetekben feltételezhetően a terjedelem csökkentését célozta a rövidítés,<sup>26</sup> vagy a szándék a

<sup>25</sup> Az 1872. május 18-i levél *Magyar Ujságban* közölt részletének és a kézirat megfelelő részének szövegét összevetve kiderül, hogy az újságban a levélrészlet első mondatából kimaradt két szó: „Tisza Kálmán számadó beszédét olvastam a lapokban.” A két szöveg között azonban további tartalmi eltéréseket nem találunk.

<sup>26</sup> Pl. az 1874. január 18-i levélben a záró bekezdés megegyezik az újságban megjelent szöveggel, az előtte lévő bekezdés azonban hiányzik a KLI-ból. Feltételezhető tehát, hogy nem véletlen kihagyással állunk szemben.

stilisztikai célú húzás volt. Végül, esetenként valóban nem zárható ki a politikai megfontolás sem. Talán így maradt ki az 1870. december 30-i levélből a következő rész: „Hogy tehetségeimmel nem állottam az idők igényeinek magaslatán, s hogy ennél fogva sokszor kellett tévednem, ennek igen fájdalmas öntudatával bírok; de két dolog iránt isten és lelkiismeretem előtt magammal tisztában vagyok. Egyik az, hogy helyesen cselekedtem, midőn nemzetem erőfeszítésének díjául azon magas cél kivívását tűztem ki, mely nyilvános életem legválságosabb szakának irányt adott. Helyesen cselekedtem, mert e cél nemcsak jogos, *s ha erősen akarjuk kivihető*, hanem végzetszerűen szükséges is, elannyira az, hogy ha e célról nemzetünk lemond, lehet kisebb-nagyobb mértékben jól táplálkozó népcsoport, de nemzet nem lesz.”

### Betoldások

Az 1872. május 18-i, többször is említett levélben egy szónyi beszúrás is találunk: „Ha az első történik, ugy nagy lépés lesz nyerve Önök programjának, mely a 48 valóstása felé *tör* s Önöket oly hazafiaknak ismerem, kiket nem ambitio, nem hatalomvágy, hanem elv vezérel; – ha pedig a második történik, akkor egy második hályog is le fog hullani a nemzet szeméről, s a többit a tisztán látással meghozza az idő s a szükség parancsszava.” – olvasható a KLI-ban, míg az eredetiben (és a *Magyar Ujság* közlésében) a kurzívált szó hiányzik. Míg ebben az esetben az eredetiben az érintett tagmondat csonka és (persze jelölés mellett) a kiegészítés indokolt lehet, a további eltérések valóban problematikusak. Kossuth Ferenc ugyanis betoldott a levél záró formulája elé három bekezdést, amely nem szerepelt sem a kéziratban, sem az újságban megjelent szövegben. A betoldás forrása Simonyi Ernő rokonának, ifjabb Simonyi Lajosnak Kossuth Lajosnál tett látogatásáról beszámoló levele, amelyet a *Szombati Lapok* 1872. április 6-i száma, majd másnap a *Magyar Ujság* közölt.

A KLI VIII. kötetének szerkesztője ebből a tudósításból „ollózta ki” Kossuth a parlamentarizmus mibenlétéről szóló állítólagos elméleti fejtegetését és az aktuális hazai helyzetre vonatkozó értékelésének egy részét, ráadásul úgy, hogy azt az eredeti függőből egyenes beszédbe tette át.

Az „állítólagos” jelzöt indokolja, hogy a tudósításban a parlamentarizmusnak Kossuth szájába adott meghatározása, miszerint „a parlamentarismus lényege angol fogalom, angol intézmény, melynek alapja a *representativ government*” nem egyezik Kossuth Lajos azon nézetével, hogy a parlamentarizmus és a képviselői kormány fogalma nem pontosan fedik egymást. Kossuth ez utóbbi véleményének 1868-ban külön értekezést szentelt, amely *Az angol representativ government és a francia parlamentarismus különbsége* címen magyar fordításban megjelent KLI 7. kötetében.<sup>27</sup> Kossuth 1882. szeptember 17-i Helfy Ignácnak írt levelének ezen mondata: „És igaz, nem kis részem volt abban is, hogy a magyar nemzet megkapja azt, a mit az angol igen jellemzően nem parlamentarismusnak, hanem képviselői kormánynak (*representativ government*-nek) nevez.” szintén a két fogalom eltérő értelmezéséről tanúskodik.<sup>28</sup>

<sup>27</sup> KLI VII. köt. 411–425.

<sup>28</sup> KLI IX. köt. 521.

Kossuth Ferenc az 1872. május 18-i levél „sajtó alá rendezése” során elhagyta Kossuth aktuálpolitikai állásfoglalásának végét, amelyben a volt kormányzó a Balközép 1872. március 10-i országos értekezletének sikerét üdvözölte, és (akárcsak a május 18-i levélben) a két ellenzéki árnyalat együttműködését szorgalmazta, így elkerülte az ismétlést. A Simonyi tudósításából kiollózott betoldás azonban így is szervesen illeszkedik a május 18-i levél szövegéhez. Az egyik „új” bekezdés ugyanis az ellenzék obstrukciós fellépéséről nyilatkozik egyetértően. A képviselőház azonban már 1872. április 12-én befejezte a választási novella tárgyalását, április 16-án pedig az uralkodó berekesztette az országgyűlést. Erről Kossuthnak a levél születésének időpontjára, május közepére már – ha máshonnan nem – a magyarországi sajtóból mindenképpen értesülnie kellett, a betoldott részlet azonban jelen időben ír az ellenzék parlamenti magatartásáról, amikor az obstrukció folytatását javasolja.

Ugyancsak több szöveg egybeszerkesztésének lehetünk tanúi a KLI-ban 1871. október 2-i keltezéssel megjelent, Mednyánszky Sándorhoz intézett levél esetében. A levél a *Magyar Ujság*ban Mednyánszky bevezetésével jelent meg, amely idézte Kossuth egy november 28-i, szintén hozzá írt levelének néhány mondatát.<sup>29</sup> Ez az idézet a KLI-ban azonban már az október 2-i levél részeként szerepel.

A VIII. kötet utolsó, címzettként Szemere Miklóst feltüntető levele tulajdonképpen nem is levél, hanem nyilatkozat, amelyet Kossuth Szemere 1874. októberi turini látogatásakor tett, és a látogató kérésére írásba foglalt. Az *Egyetértés* 1874. november 5-i száma is ilyen értelemben jelentette meg a szöveget. A KLI jegyzetéből is kiderül a keletkezés ezen körülménye, ezért meglepő, hogy Kossuth Ferenc a szöveg elejére megszólítást, végére aláírást biggyesztve közölte a szöveget.<sup>30</sup>

### *További változtatások*

A levelek szövegén eszközölt önkényes változtatások skáláján szerepel még az írásjelek (több esetben értelemmódosító) áthelyezése és megváltoztatása<sup>31</sup>, a szórend módosítása, és a szavak többé-kevésbé rokonértelmű kifejezésekre való (időnként nehezen magyarázható indokú) kicserélése. Néhány példa az utóbbira:

<sup>29</sup> Magyar Ujság 1872 (6. évf.) jan. 3. (1. sz.) 1.

<sup>30</sup> A levélforma követelményeinek való maradéktalan megfelelésre törekvés (megszólítás illetve aláírás utólagos „pótlása”) máshol is megfigyelhető a kötetben, pl. Kossuth Wladár Jánosnak írt 1871. április 6-i, Irányi Dánielnek írt 1872. június 13-i, Csorvássy Istvánnak írt 1872. szeptember 7-i ([1873. szeptember 8-i], Oláh Károlynak írt 1874. január 18-i, vagy Timkó Józsefnek írt 1875. május-június eleji levele esetében.

<sup>31</sup> Együttes válasz sokaknak II. Turin, 1869. jan. 11.; Irányi Dánielnek. Turin, 1869. márc. 30.; Vidats Jánosnak. Turin, 1869. okt. 5.; Irányi Dánielnek. Turin, 1870. febr. 17.; Wagner Ferencnek. Turin, 1870. okt. 15.; Együttes válasz sokaknak I. Turin, 1870. dec. 30.; Együttes válasz sokaknak II. Turin, 1871. jan. 12.; Mednyánszky Sándornak. Turin, 1871. okt. 2.; Helfy Ignácnak II. Turin, 1871. nov. 7.; Helfy Ignácnak III. Turin, 1871. nov. 8.; Ismeretlennek [Egy eperjesi polgárnak]. Turin, 1872. ápr. 17.; Helfy Ignácnak [Irányi Dánielnek]. Turin, 1872. máj. 18.; Simonyi Ernőnek. Turin, 1872. nov. 26.; Helfy Ignácnak. Turin, 1874. aug. 25.; Szemere Miklósnak[?]. Turin, 1874. [okt.?).

„mivelt világhoz” helyett „haladó világhoz”, „semmi szólója” helyett „semmi szólása”, „széttöredeznek” helyett „összetöredeznek”<sup>32</sup>, „ultramontán” helyett „ultramontanismus”<sup>33</sup>, „legőszintébb elismeréssel” helyett „legnagyobb elismeréssel”<sup>34</sup>, „én már nem reméltem” helyett „én már nem hiszem többé”, „nagyon igaz” helyett „el kell ismernem”<sup>35</sup>, „kutathassa” helyett „kutassa”<sup>36</sup>, „szónoklati” helyett „szónoki”<sup>37</sup>.

### Helyesírás

A központozás és a stílussajátosságok többször önkényes megváltoztatásáról már említés történt.<sup>38</sup>

Helyesírás tekintetében Kossuth maga sem volt mindig következetes (például a nagy kezdőbetűk használatában megszólításokban, idegen szavaknál, az egybe- vagy különírásban, magán- és mássalhangzók hosszúságában, a c/k illetve s/sz használatában idegen eredetű szavakban), a sajtóbeli közlés pedig hol tükrözte Kossuth megoldását, hol nem. Kossuth Ferenc viszont általában a 19-20. század fordulójának magyar helyesírását alkalmazva közölte a szöveget.<sup>39</sup>

Más esetekben bizonyos hangtani sajátosságok következetes alkalmazása figyelhető meg Kossuth Lajosnál. Például az i-zés a „-ként” ragban (ekkint, mikint), egyes szavak mássalhangzó rövidüléseiben (rosz, fen, ahoz), illetve mássalhangzó-nyúlásban (tölle, felszöllít, sajnállatomra, beszélleni). A KLI VIII. kötete azonban az esetek elsöprő többségében akkor is kiírtotta ezeket a sajátos (táj)nyelvi formákat, amikor azok a sajtóbeli közlésbe még átmentődtek.

Ugyanez elmondható a Kossuthnál időnként előforduló régies szóalakokról is (például „lelki épületére” helyett „lelki épülésére”,<sup>40</sup> „hősiebb” helyett „hősiesebb”,<sup>41</sup> „intézhvények” helyett „intézmények”<sup>42</sup> olvasható a KLI-ban).

Kossuth Ferenc az értelemzavaró elírásokat (jelentős részük valószínűleg nem is Kossuthtól származó toll-, hanem sajtóhiba volt) megjegyzés nélkül javította („plectantur”-t „plectuntur”-ra,<sup>43</sup> „crimen lesae”-t „crimen laesae”-re,<sup>44</sup>

<sup>32</sup> Wagner Ferencnek. Turin, 1870. okt. 15.

<sup>33</sup> Együttes válasz sokaknak II. Turin, 1871. jan. 12.

<sup>34</sup> Helfy Ignácnak [!Irányi Dánielnek]. Turin, 1872. máj. 18.

<sup>35</sup> Krivácsy Józsefnek. Turin, 1873. dec. 14. A KLI-ban közölt szövegben még számos további stiláris változtatás található a *Magyar Ujság* 1874. (8.évf.) január 3-i számában megjelent szöveghez képest.

<sup>36</sup> Simonyi Ernőnek. Turin, 1874. márc. 10.

<sup>37</sup> Helfy Ignácnak. Turin, 1874. aug. 25.

<sup>38</sup> Kossuth Lajos leveleinek nyelvezetére, stiláris sajátosságaira és helyesírására l. *Pásztor Emil*: Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz 1840 nyarán. *Magyar Nyelvőr* 101. (1977) 330–338.; *Szathmári István*: Kossuth nyelve és stílusa kilenc 1845–1846-os hivatalos levele alapján. In: A csongrádi Kossuth-levelek. Hasonmás kiadás a csongrádi Tari László Múzeumban őrzött kilenc Kossuth-levélről. Szerk. Szűcs Judit. Csongrád, 2001. 66–75.

<sup>39</sup> A magyar helyesírás 19–20. századi alakulásáról l. *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. Kiss Jenő, Pusztai Ferenc. (Osiris tankönyvek). Bp., 2003. 705–709.

<sup>40</sup> A *Magyar Ujság* szerkesztőjének. Valdieri, 1870. júl. 14.

<sup>41</sup> Szathmári Istvánnak. Turin, 1872. júl. 17. [!1873. jan. 17.]

<sup>42</sup> Helfy Ignácnak[?]. Turin[?], 1874. ápr.[?].

<sup>43</sup> Barvart Antalnak. Turin, 1870. márc. 4.

<sup>44</sup> A *Magyar Ujság* szerkesztőjének. Valdieri, 1870. júl. 14.

„Eustachianus-csön”-t „Eustachius-csön”-re, „stalagnit”-ot „stalagmit”-ra<sup>45</sup>, „phoenominalis”-t „phaenomenális”-ra<sup>46</sup>, „resensus”-t „recensus”-ra<sup>47</sup>).

Máskor viszont maga produkált triviális elírásokat („obscurantismus” helyett „obsurantismus”<sup>48</sup>, „törvényekkel” helyett „tényekkel”<sup>49</sup>, „forma szerint” helyett „fama szerint”<sup>50</sup>, „fény” helyett „tény”<sup>51</sup>, „alakoskodás” helyett „álokoskodás”, „kiáltása” helyett „kilátása”<sup>52</sup>, „töredékes apasztgatás” helyett „töredékes tapasztgatás”<sup>53</sup>, „tárgy” helyett „tény”<sup>54</sup>, „tanácsolandja” helyett „tolmácsolandja”, „továbbadra” helyett „továbbadva”, „közösügyes országgyűlések” helyett „közös ügyek, országgyűlések”<sup>55</sup>).

Hogy maga Kossuth Lajos mennyire tartotta fontosnak levelei publikálásakor a szöveghűséget, kitűnik Helfy Ignáchoz intézett megjegyzéséből: „Ha már »bon gré mal gré« közönség elibe kerül valami, a mit irok, restellem, ha sajtóhibákkal torzíttatik el értelme gondolataimnak, kivált ha e sajtóhibák olyanok, hogy denaturálják eszméimet.”<sup>56</sup>

### *Jegyzetek*

Kossuth Lajos Helfy Ignácnak írt 1893. december 26-i, cikkünk elején már említett leveléből kiderül, hogy leveleit olyan jegyzetekkel kívánta kísélni, „melyek alkalmukat jelzendik ’s a mennyiben válaszneműek, a választ érthetővé tesszik”. Az ilyen jellegű magyarázó jegyzetek többnyire megtalálhatóak a KLI VIII. kötetében is. Zömmel a levelekhez újságbeli közlésükkor fűzött szerkesztői kommentárok áttemelése útján keletkeztek, ritkaságszámba megy, hogy Kossuth Ferenc hozzátett volna bármit is ezekhez. Amikor Kossuth Ferenc azt írja, hogy a levélhez kapcsolódó valamely kiegészítő információt „meg tudott szerezni” vagy „nem tudott megszerezni”, arról van szó, hogy az adat megjelent-e az újságnak a levelet közlő számában vagy sem.

Egy-egy levél utóéletéről, hatásáról (például röpiratként megjelentetéséről vagy az általa kiváltott sajtóvitáról) nem tudunk meg szinte semmit a KLI-ből. Nem tesz említést például arról, hogy a 1869. október 5-i levélről a honvédmennyiség javára történő gyűjtés szervezői különlenyomatot készíttettek, amit azonban a budai városkapitány elkobzott, a *Magyar Ujság* ez ellen tiltakozni kívánó szerkesztőjét pedig a polgármester nem fogadta.<sup>57</sup> Szintén nem derül ki a KLI-ből,

<sup>45</sup> Mednyánszky Sándornak. Turin, 1871. okt. 2.

<sup>46</sup> Krivácsy Józsefnek. Turin, 1873. dec. 14.

<sup>47</sup> A *Debreczen szerkesztőjének*. Turin, 1874. jan. 18.

<sup>48</sup> Együttes válasz sokaknak II. Turin, 1869. jan. 11.

<sup>49</sup> Barvart Antalnak. Turin, 1870. márc. 4.

<sup>50</sup> Wagner Ferencnek. Turin, 1870. okt. 15.

<sup>51</sup> Helfy Ignácnak I. Turin, 1871. nov. 5.

<sup>52</sup> Helfy Ignácnak III. Turin, 1871. nov. 8.

<sup>53</sup> Krivácsy Józsefnek. Turin, 1873. dec. 14.

<sup>54</sup> Helfy Ignácnak[?]. Turin[?], 1874. ápr.[?]

<sup>55</sup> Helfy Ignácnak. Turin, 1874. aug. 25.

<sup>56</sup> Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. Turin, 1871. nov. 18. MOL R 65 H 145; KLI VIII.köt. 411–413. bon gré, mal gré: akarva-akaratlan; akár tetszik, akár nem (francia).

<sup>57</sup> Magyar Ujság 1870. (4. évf.) jan. 5. (8. sz.) 2.

hogyan az 1868. december 24-i és 1869. január 11-i levél *Kossuth Lajos két levele. Felelet sokaknak* címmel 1869-ben Pesten önálló formájában is megjelent, majd Bognár István *Észrevételek Kossuth Lajosnak Együttes válasz sokaknak c. levelére* címmel röpiratban reagált rá (Balassagyarmat, 1869). A KLI VIII. kötetnek sajtó alá rendezője arról sem ejt szót, hogy a Hohenwart-válságról írt Kossuth-levelek akkora feltűnést keltettek, hogy a *Magyar Ujság* azokat közlő számaiból második kiadást jelentetett meg, később pedig, amellet, hogy beszámolt hazai és külföldi sajtóvisszhangjukról, a három levelet röpirat formájában együtt is kiadta.<sup>58</sup> Kossuth Ferenc nem számol be atyja 1873. szeptember 1-jei levelében a rokkant honvédek érdekében tett felajánlásának hatásáról, az újabb gyűjtés, amelybe a levelet elsőként közlő *A Hon* is bekapcsolódott, sikerességéről. Azt sem jegyzi meg, hogy az általa 1873. december 31-i keltezéssel közölt (valójában 1874. január 7-i) levelet, amelyben Kossuth a balközépből kivált Csávolszky-féle csoport és a 48-as Párt függetlenségi programmal és pártnév alatt történő összeolvadását javasolta, annak *Magyar Ujság*-beli 1874. február 25-i publikálását követően az Egyesült Ellenzék lapja, az *Egyetértés* közvetlenül a Függetlenségi Pártot megalakítására összehívott népgyűlést megelőzően, 1874. május 17-én – mint a hozzáfűzött szerkesztői megjegyzésből kiderül – buzdító célzattal ismét megjelentette.

A jegyzetekben Kossuth Ferenc a levelek első megjelenési helyét ritkán, publikálásuk időpontját sohasem közli, ami megnehezíti a korabeli sajtóban való visszakeresésüket.<sup>59</sup>

Az idegen szavak, kifejezések magyar megfelelője időnként szerepel a jegyzetben, máskor (gyakrabban) viszont nem. A jelenség magyarázata, hogy Kossuth Ferenc itt is egyszerűen átvette a sajtótermékben jegyzetben közölt fordításokat K.F. aláírással kiegészítve, ha pedig az újságban nem volt magyarázat, akkor ő sem közölte.

### Összegzés

Kossuth Lajos leveleinek kiadásait – sajtóbeli közlés, KLI, végül pedig elektronikus hordozón megjelenés<sup>60</sup> – összevetve egyre nagyobb mértékű szövegromlás figyelhető meg a kéziratához képest. Az egyes leveleken végzett vizsgálataim azt mutatják, hogy a tartalmi torzulás nagyobb mértékű a sajtóban publikált és a Kossuth Ferenc-féle szöveg, mint az eredeti kézirat és a sajtóban megjelent textus között.

<sup>58</sup> Kossuth Lajos levele a cseh válságról. Három levélben Helfy Ignácához. Pest, 1871.

<sup>59</sup> Tapasztalatom szerint a politikai tartalmú levelek többnyire 1–2 nappal megérkezésük után megjelentek a sajtóban, a más témájúak esetében azonban a megérkezés és a közzététel között gyakran több hónap is eltelt.

<sup>60</sup> A Kossuth Lajos összes munkái című [az Arcanum Kft által kiadott – PL.] CD-ROM a szövegbeli kiemeléseket egyáltalán nem jeleníti meg, a kihagyások jelzését nem mindig veszi át a KLI-ből (l. pl. Kossuth Lajos levele Irányi Dánielnek. Turin, 1872. máj. 20. [júni. 13.]); Helfy Ignácnak. Turin, 1874. aug. 25.), előfordulnak elütések („administrationalis” helyett „aoministrationalis”: Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. Turin, 1871. nov. 8.) és elírások („mind” helyett „küld”: Helfy Ignácnak[?]. Turin[?], 1874. ápr.[?]).



A megvizsgált csaknem félszáz levél közül mindössze féltucat olyan volt, amelynél csak helyesírási eltérés volt a sajtóban és a KLI-ban közölt szöveg között. Az is megállapítható, hogy – ahogy egyébként a kötet bevezetője alapján is sejthető – Kossuth Ferenc nem nyúlt vissza a levelek eredeti kéziratához,<sup>61</sup> egyetlen példát sem találtam ugyanis arra, hogy az újságbeli szövegen eszközölt változtatás az eredeti kéziratához való visszatérést jelentette volna.

További vizsgálatok valószínűleg számos egyéb hibát tárnának fel. Fenti-ekből is kitűnik azonban, hogy Kossuth Lajos iratainak VIII. kötete nemcsak hogy nélkülözi a tudományos kiadás ismérveit, hanem esetenként még az is megkérdőjelezhető, hogy egyáltalán Kossuth Lajos szavait, illetve gondolatait tartalmazza-e. Szekfű Gyula több mint fél évszázados megjegyzése tehát továbbra is aktuális: „szükséges, főként a leveleket illetőleg, új kiadása valamely formában annak a több ezer levélnek, melyek az Országos Levéltár Kossuth-iratai között találhatóak”<sup>62</sup> Addig is, míg ez megszűnnek, nem pusztán kívánatos, hanem egyenesen elengedhetetlen, hogy a történész Kossuth pályája dualizmuskori szakaszának tanulmányozásakor a levelek kéziratát, illetve a sajtóbeli első közlésüket használja.

## FÜGGELÉK

*A cikkben vizsgált 49 Kossuth-levél eredetijének Országos Levéltárbeli jelzete, illetve első sajtóbeli megjelenése*

*MU=Magyar Ujság*

*?=egyelőre ismeretlen a sajtóbeli megjelenése*

Keltezés (a KLI-ban)	Címzett (a KLI alapján)	KLI 8. köt. (oldalszám)	Országos Levéltár 1526 utáni gyűjtemény	Sajtó
Turin, 1869. jan. 11.	Együttes válasz sokaknak II.	205–235.		MU 1869. (3. évf.) jan. 16. (12. sz.) 1–2.; jan. 17. (13. sz.) 1–2.
Turin, 1869. márc. 5.	Irányi Dánielnek	235–236.		MU 1869. (3. évf.) máj. 20. (113. sz.) 3.
Turin, 1869. márc. 30.	Irányi Dánielnek	236–237.	R 75 1. t. I 71	MU 1869. (3. évf.) máj. 20. (113. sz.) 3.
Turin, 1869. szept. 29.	Gergely Istvánnak	237–238.		MU 1869. (3. évf.) okt. 16. (236. sz.) 2.
Turin, 1869. okt. 5.	Vidats Jánosnak	238–242.		MU 1870. (4. évf.) jan. 1. (1. sz.) 1.
1869. dec. 20.	Dabsy-Hámos Clementinának	242–245.		?
Turin, 1870. febr. 17.	Irányi Dánielnek	246–254.	R 75 1. t. I 80	MU 1870. (4. évf.) máj. 10. (106. sz.) 1.

<sup>61</sup> A Helfy- és Irányi iratok 1906-ban, a Simonyi-hagyaték 1911-ben került a Nemzeti Múzeum Levéltári osztályába, azaz a VIII. kötet megjelenése után. Kossuth Ferenc azonban feltételezhetően a kötet összeállításakor hozzájuthatott volna legalább a Helfy-hagyatékhoz.

<sup>62</sup> Szekfű Gyula 375.

Keltezés (a KLI-ban)	Címzett (a KLI alapján)	KLI 8. köt. (oldalszám)	Országos Levéltár 1526 utáni gyűjtemény	Sajtó
Turin, 1870. febr. 18.	Bobory Károlynak	254–269.		MU 1870. (4. évf.) márc. 16. (61. sz.) 1–2.
Turin, 1870. márc. 4.	Barvart Antalnak	269–283.		MU 1870. (4. évf.) márc. 27. (70. sz.) 1–2.
Turin, 1870. máj. 5.	Irányi Dánielnek	283–294.	R 75 1. t. I 85 [csak a kísérlével, ami a sajtóban és a KLI-ban nem jelent meg]	MU 1870. (4. évf.) máj. 15. (111. sz.) 1.
Valdieri, 1870. júl. 14.	A <i>Magyar Ujság</i> szerkesztőjének	296–309.		MU 1870. (4. évf.) júl. 23. (166. sz.) 1–2.
Valdieri, 1870. júl. 15.	Kubinyi Lajosnak	295.		MU 1870. (4. évf.) júl. 23. (166. sz.) 1–2.
Turin, 1870. okt. 15.	Wagner Ferencnek	309–320.		MU 1870. (4. évf.) okt. 22. (243. sz.) 1–2.
Turin, 1870. dec. 30.	Együttes válasz so- kaknak I.	321–331.		MU 1871. (5. évf.) jan. 8. (6. sz.) 1.
Turin, 1871. jan. 12.	Együttes válasz so- kaknak II.	331–349.		MU 1872. (5. évf.) jan. 19. (15. sz.) 1.; jan. 20. (16. sz.) 1.
Turin, 1871. jan. 12.	Biróy Bélának	350–352.		MU 1871. (5. évf.) ápr. 18. (88.sz.) 1.
Turin, 1871. febr. 21.	Mednyánszky Sán- dornak	352–362.		Természet 1871. máj. 15. (10. sz.) 151–158.
Turin, 1871. márc. 10.	Mauks Jánosnak	362–363.		MU 1871. (5. évf.) júl. 27. (170. sz.) 1.
Turin, 1871. ápr. 6.	Wladár Jánosnak	363–364.		MU 1871. (5. évf.) máj. 2. (100. sz.) 3.
Turin, 1871. máj. 20.	Biróy Bélának	364–365.		MU 1871. (5. évf.) jún. 13. (133. sz.) 1.
Turin, 1871. aug. 2.	Gelsei Bíró Vincének	365–366.		?
Turin, 1871. szept. 4.	Lichtl Károlynak	366–374.		?
Turin, 1871. okt. 2.	Mednyánszky Sán- dornak	374–381.		MU 1872. (6. évf.) jan. 3. (1. sz.) 1.
Turin, 1871. nov. 5.	Helfy Ignácnak I.	381–391.	R 65 1. t. H 143 [csak a kísérlével, ami a sajtóban és a KLI-ban nem jelent meg]	MU 1871. (5. évf.) nov. 10. (258.sz.) 1.
Turin, 1871. nov. 7.	Helfy Ignácnak II.	392–404.		MU 1871. (5. évf.) nov. 14. (261. sz.) 1–2.
Turin, 1871. nov. 8.	Helfy Ignácnak III.	404–411.	R 65 1. t. H 144 [csak a kísérlével, ami a sajtóban és a KLI-ban nem jelent meg]	MU 1871. (5. évf.) nov. 16. (263. sz.) 1.

Keltezés (a KLI-ban)	Címzett (a KLI alapján)	KLI 8. köt. (oldalszám)	Országos Levéltár 1526 utáni gyűjtemény	Sajtó
Turin, 1871. nov. 18.	Helfy Ignácnak	411–413.	R 65 1. t. H 145	MU 1871. (5. évf.) nov. 22. (268.sz.) 1.
Turin, 1872. ápr. 17.	Ismeretlenek [Egy eperjesi polgárnak]	413–415.		Szombati Lapok 1872. (1. évf.) máj. 18.(20. sz.) 311.
Turin, 1872. máj. 18.	Helfy Ignácnak [!Irányi Dánielnek]	415–423.	R 75 1. t. I 83	MU 1872. (6. évf.) máj. 23. (116. sz.) 1.
Turin, 1872. máj. 20. [!1872. jún. 13.]	Irányi Dánielnek	423–425.	R 75 1. t. I 85	MU 1872. (6. évf.) jún. 16. (186. sz.) 1.
Turin, 1872. júl. 10.	Ismeretlenek [a hódmezővásárhelyi választási bizottság elnökének, Dósics Péternek]	426–428.	R 65 1. t. H 151 [Helfy Ignácnak küldött 1872. júl. 11-én írt levélhez „tudomásül és tet- szés szerinti használatul” mellé- kelve a választási elnöknek írt levél autográf másolat]	MU 1872. (6. évf.) júl. 16. (160. sz.) 1.
Turin, 1872. júl. 17. [!1873. jan. 17.]	Szathmáry István- nak	429–431.		A Hon 1873. (11. évf.) szept. 16., reg- geli kiad. (212. sz.) 1.
Turin, 1872. szept. 7. [!1873. szept. 8.]	Csorvássy István- nak	432–435.		A Hon 1873. (11. évf.) szept. 16., reg- geli kiad. (212. sz.) 1.
Turin, 1872. szept. 23	Dr. Szontagh Mik- lósnak	435–439.		Természet 1873. febr. 1. (3. sz.) 29–31.
Turin, 1872. nov. 26.	Simonyi Ernőnek	439–446.	R 169. 3. t.	MU 1872. (6. évf.) dec. 8.(282. sz.) 1.
Turin, 1873. nov. 27.	Hajdu Ignácnak	447–451.		?
Turin, 1873. dec. 14.	Krivácsy Józsefnek	451–456.		MU 1874. (8.évf.) jan. 3. (2. sz.) 1.
Turin, 1873. dec. 31. [! 1874. febr. 4.]	Madarász Józsefnek I.	456–472.		MU 1874. (8.évf.) febr. 10. (32. sz.) 1.; febr. 11. (33. sz.) 1–2.
Turin, 1873. dec. 31. [! 1874. jan. 7.]	Madarász Józsefnek II.	472–475.		MU 1874. (8.évf.) febr. 25. (45. sz.) 1–2.
Turin, 1874. jan. 18.	A <i>Debreczen</i> szer- kesztőjének [Oláh Károlynak]	476–484.		Debreczen 1874. (6. évf.) jan. 24. (17. sz.) 1.
Turin, 1874. febr. 20.	Ismeretlenek	484–487.		Ellenőr 1874. (6. évf.) márc. 11. (69. sz.) 2.
Turin, 1874. febr. 20.	Madarász Józsefnek	487–491.		MU 1874. (8.évf.) márc. 1. (49. sz.) 1.
Turin, 1874. márc. 10.	Simonyi Ernőnek	491–493.	R 69 3. t.	MU 1874. (8.évf.) márc. 15. (61. sz.) 2.
Turin, 1874. márc. 29.	A Magyarországon megjelenő napilap- oknak	493–495.		MU 1874. (8.évf.) ápr. 5. (78.sz.) 1.

Keltezés (a KLI-ban)	Címzett (a KLI alapján)	KLI 8. köt. (oldalszám)	Országos Levéltár 1526 utáni gyűjtemény	Sajtó
Baraccone, 1874. ápr. [?]	Helfy Ignácnak [?]	495-499.		Egyetértés 1874. (1. évf.) dec. 20. (218.sz.) 1. [címzett és keltezés nélkül közli a levelet]
Baraccone di Collegno, 1874. máj. 4.	Halász Pálnak	499-502.		?
[Baraccone di Collegno], 1874. jún. 15. [1875. máj.]	Timkó Józsefnek	502-510.		Abauj-Kassai Köz- löny (Haladás) 1875. (4. évf.) jún. 10. (23. sz.) 1.; júl. 8.(27. sz.) 1-2.
Monsummano, 1874. aug. 25.	Helfy Ignácnak	510-524.	R 65 1. d. 1. t. H 171	MU 1874. (8.évf.) szept. 5. (202. sz.) 1.
[Baraccone di Collegno, 1874. okt.]	Szemere Miklósnak	525-536.		Egyetértés 1874. (1. évf.) nov. 5. (180. sz.) 1-2.

*Molnár András*

## VIAM MEAM PERSEQUOR

*Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökség (1807–1848)*  
Politikai életrajz (1807–1848). Beszéddek, levelek, írások (1824–1848)  
Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 774 o.

Molnár András könyve mintegy másfél évtized kutatómunkájának eredményeit foglalja össze 1996-ban kiadott monográfiájának (Batthyány Lajos a reformkorban, Zala Megyei Levéltár) jelentős új források bevonásával, illetve az azóta megjelent szakirodalom eredményeinek beépítésével történő átdolgozásával. A kötet két önálló részből áll. Az első (politikai életrajz) Batthyány Lajos gróf politikusi pályáját mutatja be a kezdetektől miniszterelnökké történt kinevezéséig, a második (forrásgyűjtemény) az ellenzéki politikus valamennyi ismert reformkori beszédét, levelét és írását teszi közzé.

Bevezetőjében a szerző rendkívül alapos historiográfiai áttekintést nyújt a Batthyány reformkori működésével foglalkozó történeti munkákról. A kritikus értékelés arról győzi meg az olvasót, hogy Molnár a rendelkezésre álló teljes szakirodalom áttekintő ismerete birtokában van, azt magabiztosan kezeli, és megfelelő rálátással használja értékeit. Az elemzés egyben érzékelteti, hogy az érdeklődő egy olyan, minden szempontból érett (beérett) szerző kiforrott munkáját veheti kezébe, aki nem csupán a szakirodalom eredményeinek teljes értékű felhasználására képes, hanem magas mércét állítva maga elé eddigi munkássága alapján megalapozottan tűzte ki céljával azokat meghaladását is. A jelzett törekvés jegyében korábban előforduló pontatlanságok korrekciójával, hiányzó adatok beépítésével, valamint a jelenlegi ismeretek alapján egyelőre még megválaszolatlanul maradt kérdések megjelölésével, a korábban megjelent feldolgozásokhoz viszonyítva jelentős mértékben kiszélesített forrásbázis korrektt felhasználásával alkotja meg a reformkori Batthyány minden eddiginél teljesebb és hitelesebb alakját.

A reformkori ellenzéki politikus működését széles kontextusba ágyazva Molnár gyakran és bőségesen idéz a kortársak naplóiból, leveleiből, a német nyelvű újságokból, illetve a rendőri titkos jelentésekből. A kronologikus rendet követő elbeszélés keretei között haladva ragadja meg az események Batthyány pályájának alakulását befolyásoló csomó-, illetve fordulópontjait, s mindezekelőtt a politikustársaihoz fűződő viszonyának, a vizsgált kapcsolatok hullámvázának ábrázolásával érzékelteti a történelmi folyamat sajátos lüktetését. A politikus portréját a privát szférában (magánélet, társasági és családi közeg) elhelyezve életszerűen mutatja be a gróf robbanékony és heves természetét, miközben bőségesen utal azokra a mozzanatokra is, amelyek egyértelműen azt bizonyítják: szenvedélyes, s olykor túlfűtött személyiségét Batthyány képes volt a pragmatikusan cselekvő fegyelmezett felelős politikus követelményeinek alárendelni. Emlékeztet a monográfia írója ugyanakkor arra is, hogy hideg viselkedése és arisztokratikus mentalitása következtében őszinte baráti kapcsolatokat (Teleki László gróf kivételével) Batthyány nem alakított ki, s mindössze Deák Ferenc tekintélyét ismerte, illetve fogadta el.

Külön említést érdemel Molnár András egyszerű és könnyen érthető előadásmódra törekvő letisztult és gördülékény stílusa, amely racionális érvek és tények felsorakoztatásával győzi meg olvasóit, tudatosan kerülve a szavak öncélú játékát, jelzők indokolatlan használatát.

A felkészülés éveit (1807–1839) áttekintve Molnár részletesen foglalkozik a családi örökséggel (mindenekelőtt Batthyáynak anyjához fűződő konfliktusos viszonyával), a gróf 1833–1839 között lebonyolított külföldi utazásaival, önképzésének sajátosságaival, és birtokainak korszerűsítésére irányuló törekvéseivel. Gondosan illeszti össze az ellenzéki vezér szerepének betöltésére való tudatos, a kortársak előtt „észrevétlen” felkészülésének elemeit, mindenekelőtt három mozzanatot emelve ki korai pályája alakulásának folyamatából. Behatóan elemzi Batthyáynak — az általa személyesen 1831-ben megismert — Széchenyi Istvánhoz fűződő, kezdetektől ellentmondásosan alakuló kapcsolatát, Zichy Antónia grófnővel 1834-ben kötött házasságának politikusi pályáját meghatározó módon befolyásoló, ambícióit és elhivatottság-tudatát felerősítő következményeit, és „döntő lökésnént” ható élménynek nevezi a gróf kormány-ellenes eltökéltségének felerősödése szempontjából Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos törvénytelen letartóztatását, illetve perbefogását.

Ismeretes, hogy az 1839/1840. évi országgyűlés meghatározó jelentőséggel bírt a parlamenti politizálás világába az ismeretlenségből berobbanó, ám a pozsonyi diétára már kierielt programmal és konkrét tervekkel érkező Batthyány pályája alakulására. Molnár a „kezdő” politikus jelentős sikerének nevezi, hogy a főrendi ellenzéket megszervezte, a rendi ellenzékkel szoros együttműködésben, a lényegyet tekintve Deák Ferencsel egyetértésben, s a Széchenyivel folytatott szenvedélyes vitáktól kísért folyamatos rivalizálás közepette elérte a főnemesség tömeges megjelölését az ellenzék oldalán. Törekvései ideológiai bázisát az ellenzéki követelések szuverén összefoglalását jelentő, azokat több ponton továbbfejlesztő, 1839. december 14-én, a kiskaszinóban előterjesztett politikai programnyilatkozata képezte. A gróf gondolkodása és tevékenysége lényegét hitelesen adja vissza az a titkosrendőri jelentés, amely már ekkor „a legdemokratikusabb szellemek egyikének” nevezte őt. Ez a tartalom nyilvánult meg a vallási sérelmek orvoslása, a megyék függetlensége és a botbüntetés eltörlése mellett, illetve az alkotmányosság megvédése érdekében tett, többek között a népszuverenitás gondolatát is magában foglaló felsőházi felszólalásaiban is. Molnár remekül rajzolja meg azt a háttér folyamatot, melynek aktív formálójaként a kormány törvénysértő működésével szemben elszántan fellépő Batthyány viszonylag rövid idő alatt az ismeretlenségből „a legbefolyásosabb szerephe, a legradikálisabb ellenzékiek sorába” emelkedett.

Az 1840–1842 közötti időszak Batthyány életében a tájékozódás és az erőgyűjtés éveit jelentette. A Széchenyi és Kossuth között kiobbant vitában tanúsított visszafogott magatartását többek között az is befolyásolta, hogy a gróf nem a reformeszmék teoretikus megfogalmazójaként, hanem azok képviselőjeként és gyakorlati terjesztőjeként kereste helyét a politikai közéletben. A Pesti Hírlapot kezdetben komolyan bírálta (nem a nyilvánosság előtt), s csaknem hűségnyilatkozatnak tekinthető kijelentést tett „a legnagyobb magyar” mellett, aki az általa tervezett centrum-pártnak próbálta megnyerni őt. A magyar liberális ellenzék a nemzetiségi kérdés kiéleződésében egyoldalúan elmarasztaló 1842. november 27-én elmondott akadémiai beszéd azonban újabb fordulópontot jelentett kettőjük kapcsolatában, s egyenesen vezetett el szakításukhoz. Ezzel párhuzamosan megindult a közeledés Kossuth és Batthyány között, s a két politikus hamarosan meginduló politikai együttműködése utóbbi számára a politikai újjászületés kezdetét is jelentette.

Mivel a vármegyékben, a hírlapok és a röpiratok világában Batthyány nem mozgott otthonosan (nem volt versenyképes), az ellenzék élére vezető utat — mint arra Molnár rámutatott — más irányból, az egyesületi mozgalmon keresztül kereste. Ismeretes ugyanakkor az is, hogy a társadalmi szférában kifejtendő aktivitás növelésének igénye szerepelt már 1839-ben előterjesztett programjában is, azaz az elképzelés nem csupán kényszer szülte taktikának, hanem liberális reformkonceptiója szerves részének tekintendő, mely törekvés 1844 után az egyéni és a közérdek szerencsés találkozása mentén egybeesett az ellenzéki politizálás fő csapásirányával.

A szerző aprólékos részletességgel mutatja be a horderejében a gazdasági hasznosság jelentőségén messze túlmutató Iparegyesület megszervezését, Batthyány, Deák és Kossuth kibontakozó együttműködését, hangsúlyozva annak jelentőségét, hogy a közös munka során Kossuth kiváló képességeit Batthyány a napi gyakorlati tapasztalatok alapján ismerhette meg. Mindenekelőtt a két politikus személyes találkozásaival magyarázható, hogy Batthyány hamarosan túltette magát Kossuthtal szemben érzett kezdeti fenntartásain, politikai jövőjét immár vele szoros együttműködésben képzelte el, és végleg elkötelezte magát az érdekegyesítő politika mellett.

Az 1843/1844. évi országgyűlés Batthyány számára a nyilvános politikai szereplés újabb lehetőségét kínálta. Pozsonyba visszatérve újjászervezte a főrendi ellenzékét, s az újkonzervatívoktól következetesen elhatárolódva megívta Széchenyivel a főrendi ellenzék útjának meghatározásáról szóló újabb csatáját. A két gróf közötti rivalizálás tartalmi kibontásával Molnár azt érzékelteti, hogy a kormány elleni következetes fellépés minden lehetőségét elszántan megragadó Batthyány felülkerekedésének meghatározó, a Kossuth és Széchenyi közötti vita kimenetelének jelentőségéhez közelítő súlya volt a reformkori politikai folyamatok alakulásában.

A főrendi házban elhangzott felszólalások részletes ismertetésével Molnár lehetőséget ad Batthyány demokratikus-liberális felfogása formálódásának nyomon követésére. Kiemeli, hogy bár határozottan fellépett a türmezei magyar nemesek védelmében, a horvátok elmagyarosítását azonban nem támogatta. Kíméletlen bírálatban részesítette ugyanakkor az abszolutisztikus kormánnyal összefonódó klérust, és liberális-katolikus alapra helyezkedve sürgette a vegyes házasságok terén tapasztalt törvénytelen gyakorlat azonnali megváltoztatását. Rugalmas, a doktrinerség csapdáit elkerülő politikusi magatartásáról tanúskodott ugyanakkor az az eset, amikor az újkonzervatívokkal együttműködve járult hozzá a köztelherviselés elvének elfogadtatásához.

Molnár részletesen bemutatja és méltatja a kortársak által is elkötelezett patriótaként ismert Zichy Antónia meghatározó szerepét, férje oldalán kifejtett s annak érdekeit szolgáló, az estélyek, a fogadások, a farsangi bálók és a politikai összejövetelek során tanúsított fáradhatatlan (feltehetően személyes ambícióival is messzemenően találkozó) közéleti aktivitását. Nyomatékosan utal az említett programok sikeréhez ugyancsak sokban hozzájáruló testvére, Károlyi Györgyné (Zichy Karolin) lelkes együttműködésére, és összességében szinte egy, a Zichy-nővérekről megírandó portré vázlatát is elkészíti.

Az ellenzék társadalmi bázisának kiszélesítésére irányuló szociális kezdeményezések, illetve a párttá szervezés munkájának irányításában (1845–1847) Batthyány meghatározó vezető szerepe immár magától értetődően érvényesült. A társadalmi egyesületek és részvénytársaságok élén, Kossuth-tal szoros és eredményes munkamegosztásban szerzett közös pozitív élmények ugyanakkor tovább erősítették a két politikus közötti bizalmat. Igaz, kapcsolatuk — mint arra Molnár a későbbiekben rámutat — sosem vált barátivá, s együttműködésüket sokkal inkább az „érdekszövetség”, az ellentmondásoktól sem mentes „egymásra utaltság” határozta meg. Meghatározó szerepet játszott Batthyány továbbá a nemesi megyéket az adminisztrátori rendszer bevezetésével egy időben radikálisan támadó centralisták lecsendesítésében, mint ahogy az ellenzék sok éves kollektív erőfeszítéseit összegező Ellenzéki Nyilatkozat elkészülésében is.

Deák Ágnes kutatási eredményeire támaszkodva a szerző kiemelt figyelmet fordít a Batthyány és az ausztriai ellenzék vezetője, Andrian-Werburg báró közötti szoros együttműködés bemutatására. Aláhúzza, hogy politikai partnere kívánságának érvényt szerezve a gróf határozottan szorgalmazta a Habsburg Birodalom örökös tartományai alkotmányhoz juttatásának szerepeltetését az ellenzéki program követelései között. A korábbiakban Molnár azt is jelezte, hogy a gondolat a magyar ellenzéki politikus 1844. november 10-én elhangzott főrendi beszédében a nyilvánosság előtt is megfogalmazódott, ami arra mutat, hogy a két ellenzéki vezető elképzelései és törekvései szerencsésen találkoztak, és kölcsönösen felerősítették egymást.

Az utolsó rendi országgyűlés tárgyalásához elérkezve Molnár András bemutatja Batthyány meghatározó szerepét az 1847. évi követválasztások eredményének alakításában, mindenekelőtt pedig Kossuth Pest megye követévé történő megválasztásában. Indokoltan hangsúlyozza az ellenzék első számú vezetőjének a Pozsonyban összeülő rendekre gyakorolt rendkívüli befolyását, ám úgy véljük, hogy a megrajzolt összképben Kossuth ugyancsak meghatározott szerepe az indokoltan kisebb hangsúlyt kapott. Kettőjük közös sikereként mutatja be ugyanakkor az ellenzék megosztásával próbálkozó Széchenyi semlegesítését, a kormány támadásának visszaverését, s az ellenzéki ellenoffenzíva megindítását, majd a kora tavaszi európai változások által kínált lehetőségek bátor megragadásával a forradalmi áttörés sikeres levezényelését.

A monográfia szerzője jelentőségének megfelelő hangsúllyal méltatja a Batthyány parlamenti hozzászólásaiban megnyilvánuló, társai álláspontjához hasonlítva olykor „radikálisnak” minősülő konstruktív gondolatokat. Emlékeztet arra, hogy az örökváltság vitájában egyedülálló álláspontot képviselve vonta kétségbe a tökéletes kárpótlás realizálását, és javasolta a „méltányos és részleges” kárpótlás elvének elfogadását. A magyar nyelv és nemzetiség kérdésében február 4-én elmondott beszédében pedig a tolerancia kivételes megnyilvánulásaként, a nacionalista közeggel szembe fordulva és többeket meg-hökkentve érvelt a horvát nyelvhasználat „belső ügyekben” történő engedélyezése mellett.

A könyv első részének (politikai életrajz) összegező zárófejezetében szerző a reformkori ellenzéki liberális mozgalom meghatározó befolyással rendelkező részvevőjeként, született pártvezerként, nagyformátumú politikusként értékeli Batthyányt, aki „nem elvi, eszmei vezetője, hanem gyakorlati irányítója volt az egységesülő ellenzéknek.” Politikusi személyisége részének nevezi az elméleti kérdések iránti érdeklődés állítólagos hiányát, azt, hogy „nem gyarapította jelentős, egyéni elképzelésekkel a magyar liberálisok célkitűzéseit.” Molnár András nagyszerű monográfiája ugyanakkor arról is meggyőzött, hogy bár az önálló teoretikus munkák megírásához szükséges képességekkel Batthyány valóban nem rendelkezett, a kor progresszív politikai elméletei iránt megkülönböztetett érdeklődést tanúsított, s alapos ismereteire támaszkodva szuverén módon alkalmazta, több ponton tovább is fejlesztette azokat. Ez által az elméleti kérdésekben is alaposan felkészült gyakorlati vezetőként irányította a polgári, alkotmányos és nemzeti átalakulás előkészületeit, majd az áttörés végrehajtását.

Molnár Andrásnak a Batthyány Lajos gróf kétszázadik születésnapjára emlékező évfordulóhoz kapcsolódva megjelent kötete az Urbán Aladár munkásságával új alapokra helyezett Batthyány kutatás jelentős állomása, kiemelkedő eredménye. A monográfia és a forrásgyűjtemény ismereteinket érdemben gazdagítva számos fontos újdonsággal szolgál Batthyány reformkori szerepéről, a reformkor.

*Erdődy Gábor*

*Anderle Ádám*

## A MAGYAR–SPANYOL KAPCSOLATOK EZER ÉVE

Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó (SZEK JGYF Kiadó),  
Szeged, 2006, 208 o.

Plus és Ultra. Több és Tovább. Ez a két szó, mint egy címerszalag fut végig két oszlopon — ami Herkules oszlopaira utal — a spanyol címerben. A spanyol a magyar címer képe mellett látható Anderle Ádám *A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve* című elegáns kötete borítóján — ami számomra kétszeresen is jelképes formát ad e könyvnek. A szerző, előszavában utal ugyanis arra a nagy sikert aratott előző kiadványára, ami 1992-ben a sevillai világkiállítás magyar pavilonja számára látott napvilágot, és amelyben akkor először tett kísérletet hasonló szintézisre — a jelenleginél is népszerűsítőbb cíllal, *En Contacto* (Kapcsolatban) címen. Plus és Ultra. Több és Tovább. Az 1994 óta a némileg profil is váltó, a filológia és Spanyolország felé is nyitó szegedi Hispanisztika Tanszék, Anderle Ádám maga, ill. szegedi doktoranduszai, hallgatói valamint a hozzájuk csatlakozó munkatársak egyre tágabb köre is messzebb és tovább jutott a kezdeti vagy az előző kutatások szintjénél, és ezért is tűnik nagyon is helyénvalónak, hogy egy bő évtized múltával egy újabb olvasmányos összefoglalást adjon a kezünkbe. A Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó által még 2006-ban megjelentetett kötet valójában akár csak a tíz évvel ezelőtthez képest is egy gyökeresen más, új állapotot mutat be. A régen hivatkozás szintjén ismert, de sporadikusnak és lényegtelennek tartott adatmorzsák mára okozati láncolattá álltak össze, két nép és két európai periféria kapcsolatainak a színes, panoráma jellegű történetévé. Természetes ugyanakkor az is, hogy van egyfajta tagadhatatlan folyamatosság, a régebbi kutatások és a frissebbek között. Elsősorban Anderle Ádám régebbi dolgozatainak populárisabb stílusban való „újra közre adása” révén mégis most azon gondolkodhatunk el, mennyire helyes hajdani munkáink új kontextusba helyezése.

E sorok írója, aki már régen mélyen meg van győződve arról, hogy nem született még e témában élvezetesebb, fontosabb írásmű Magyarországon, mint az, amit az ún. „fekete legenda” tárgyában Anderle még 1985-ben tett közzé a *Világtörténet*ben, most éppen ezért némileg szorong. Vajon jó-e az, ha egy precíz, filológiai szempontból is hibátlan művet átírunk úgy, hogy feláldozzuk például a kötet egységes kezelhetősége érdekében a lábjegyzetek nyújtotta tág lehetőségeket? Első válaszuk az, hogy nem. A második viszont, rögtön utána — plus és ultra, nézzünk messzebb és tovább — már megengedőbb. Ha nem mondott volna le ezekről a minőségi lehetőségekről a szerző, egy nagyon egyenetlen szintű és színvonalú gyűjteményes kötetet kellett volna e mostani helyett kiadnia, amelyben minden egyes kutatója műveinek a sajátjai mellett nyújt (újra) megjelenési helyet. Mivel számukra már elegyengette az utat, az ún. *Kutatási Füzetek* oldalain, nagyvonalúbban járt el, amikor visszalépett a kutatógárdáját alkotó segédcapatnyi fiataljai sorába, és nem követelt magának — már csak az érdemei szerint is elvárható helyet. E helyett magára vállalta, az egységes szemlélet érdekében, hogy az ő kutatásait is ismerteti, és a tudományos ismeretterjesztés műfajában és minőségében alkot maradandót. Illetve, van itt még egy fontos mozzanat.

A kutató professzor a szakdolgozó, az általa felkarolt tehetségek számára úgy nyújt biztos kézzel vezetett kutatói feladatokat, hogy az eredményeiket e kötetrel egységes célban és formában képes integrálni. Ezzel kétségtelenül egyfajta „dinamikus szintézist” hoz létre, ami több mint dicséretes. Ezek után lássuk a részleteket. A Közös érdekek fejezetcím alá rekesztett első ötven oldal egy részt Anderle tanár úr saját középkori kutatásainak összegzése, más részt a spanyol–magyar kapcsolatok kutatása „meta-történetének” a bemutatása. E kötetnek ugyanis az az egyik legérdekesebb jellemvonása, hogy nemcsak tárgyának mai ismeretét adja, hanem azt is, hogy hogyan jutottak el az adott ismeretig. Így Brachfeld Olivér kutatásai — akinek sokoldalú, meghatározó kultúráközvetítő szerepe később a „Magyar kulturális teljesítmények Spanyolországban” című fejezetben kerül bővebb méltatásra — nyújtják azt az alapot, amire a középkori magyar–katalán (aragóni) kapcsolatok története bemutatásánál a szerző épít, kiegészítve a Vajay Szabolcs, Kropf Lajos és Thallóczy Lajos régebbi, illetve Szántó Richárd újabb kutatásaival. Anderle következtetése valószínűleg helytálló: sokkal mélyebb és sokkal átfogóbb, kölcsönös és az európai erőviszonyok függvényében kezelhető relációk alakultak a ki a magyar és az ibér monarchiák között. A „Kapcsolat nélkül” című fejezet darabjai élő cáfolatai az alcímnek. Noha nem alkotnak szerves egészet, de logikus és kongruens mindaz, ami „történik”. A spanyol és osztrák Habsburg-ágak dinasztikus szálai mellett a bécsi udvar és a carlista emigráció kapcsolatait tár-



gyaló oldalak ugyan különösen jól sikerült szintézisnek bizonyulnak, de itt mutatkozik a feldolgozás egyetlen nagyobb hiányossága is. Igaz, ez itt egy „kutatástörténeti” napló, amelyben Anderle tanár úr és tanítványai adnak számat jelenlegi — és mindig is kilátásba helyezve, bővülő ismereteikről — de talán nem ártott volna, ha akár csak az utalás szintjén hivatkozik – nem az „osztályába” tartozókra, elsősorban Kalmár Jánosra, aki a spanyolból osztrákká lett VI. Károlyt és spanyoljait ugyanúgy kutatja, mint az egy idézettel „elintézett” Fallenbüchl Zoltán.

Némileg hasonló a helyzet Semsey Viktóriával, aki az iberizmus elismert, de szintén nem szegedi kutatója. Itt találjuk a gondosan szerkesztett és egy igen hasznos névmutatóval is felszerelt kötet szinte egyetlen (nyilvánvaló elírásból fakadó) tárgyi tévedését: a karlócai béke nem 1599-ben volt, hanem száz évre rá köttetett. Ami viszont a kötetet illeti, innentől irányt és szempontot is vált egyben. Kibővül látószöge, nem csak kapcsolat- de már recepciótörténet is egyben, amikor a két kultúra műveinek befogadásáról értekeznek, és egyben a kölcsönös imago tükrökben is megmutatja a két ország közeledését, – majd érdeklési távolodását. Itt mutatkozik meg Anderle Ádám kötetének talán legnagyobb érdeme: a szempontgazdagság, a kapcsolatok történetének szemantikailag gazdagabb és a kultúra fogalmának egy tágabb és befogadóbb értelmezése.

A könyv harmadik részében — „Rendhagyó kapcsolatok” címmel — a 20. század történeti és kulturális mezejéje tovább tágul, belefér immár a két azonos előjelű (Franco és Horthy) diktatúra közelítése éppen úgy, mint az ellenkező előjelűre váltottak (Franco és Rákosi) egymás országába sodródott emigránsainak *petit histoire*-ja éppen úgy, mint az őket elválasztó világháború zsidómentő spanyol diplomata hőseinek bemutatása, Harsányi Iván nyomán – szabadon.

Egy-egy kitérő, mint például (Müller és Gyenes kapcsán) a fotótörténetbe, vagy éppen a magyar futballisták érdekesítő világába, és valóban rendhagyóvá, de éppen ezért élettel teljessé is változtatják Anderle mondanóját. Az „Együtt Európában” és a magyar hispanisztika ezredfordulós látképét nyújtó „Befejezés” című részek valójában nem részei már a könyv tárgyának, nem is történeti igénnyel íródtak – de talán nem is a mának. Az a jó érzésünk támad, hogy Anderle tanár úr nem csak hallgatóinak kíván sügni, hanem az elkövetkezendő kor történéseinek is, akinek majd mérlegre kell tennie a múlttá váló jelennek a teljesség igénye nélkül felsorolt mozzanatait.

Plus és ultra – több és tovább, ezekkel a szavakkal kezdem el e recenziót. Mivel, hogyan és miként lehet e mostani — ideiglenesnek szánt — szintézist is meghaladni? Saját válaszom két kézenfekvő elemet ajánl a szerző figyelmébe. Az első az ugyan itt-ott utalt portugál világ (pl. a „carlismo” és a „miguelismo” párhuzamai) felé való nyitás. Hispánia több ugyanis, mint Spanyolország, a mai Spanyolország területével megegyező hajdan volt politikai képződmények sora. Ibéria része éppen úgy Portugália, mint ahogy az osztrák Habsburg Birodalom magyar részei is egy tágabb történeti-földrajzi komplexum részét képezik.

A jelenlegi kutatásokat ezért nyilván az haladhatja majd meg, ha a cseh, a lengyel, a szlovák, a román, stb... kapcsolatokkal együtt két európai régió, az Ibér-félsziget és a Középső Európa kapcsolatai „totális” történetének a megírásába fogunk. A jelen mű, nem utolsó sorban összegző szándéka és hasznos bibliográfiai útmutatásai miatt ehhez elengedhetetlen fogódzót, megkerülhetetlen hivatkozást, és egyben ösztönzést fog jelenteni. Végezetül még egy gondolat. Szegednek Wittmann Tibor munkássága révén volt a hazai latin-amerikanisztika számára egy korszakos és iskolateremtő fontossága, ami mára úgy tűnik szintén több, és messzebbre jutott. Anderle Ádám szemé(lyiség)e köré új iskola szerveződött, amely éppen a napokban egy festschrifttel köszönti a 65 éves tudóst. Non plus, – ultra.

Rákóczi István

Somogyi Éva

## HAGYOMÁNY ÉS ÁTALAKULÁS

*Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*

(A múlt ösvényén)

L'Harmattan, Budapest, 2006. 255 o.

Somogyi Éva újabb kötete a Harmattan kiadó *A múlt ösvényén* sorozatában jelent meg, amely sorozat nyitott a hazai történészműhelyekből kikerült olyan munkák iránt, amelyekben a szerzők nem idegenkednek az elméleti-szemléleti, vagy a műfaji újításoktól sem. A kötet egy bő

évtized tanulmányi terméséből válogat, s azokat két a témát közelebbről megjelölő fogalom, az államintézmények és a hivatalnokok köré szervezi. Azonban mind a könyv alcíme, mind e tematikus hívószavak megtévesztők lehetnek, részben azért, mert nem hagyományos, mondhatni száraz intézménytörténetet olvashatunk, részben pedig azért, mert a tanulmányok sem témájukban, sem műfajukban nem válnak el élesen egymástól. Somogyi Éva az intézménytörténet új útjain jár, a személyes mozzanatok iránti érzéke, a remekbe szabott portrék még a szorosabb értelemben vett intézménytörténetet is nagyon élővé, emberivé teszik. Az általa bemutatott intézmények, mint korábban a közös minisztertanács, vagy e kötetben a delegáció, a király személye körüli minisztérium, a közös külügyminisztérium, esetleg a Monarchia egyik külképviselete, nem élettelen hivatalok, a hatalom rideg megtévesztői, hanem életszerű, emberi problémákat és helyzeteket magukban rejtő szinterek. Így az intézményeken keresztül érvényesülő hatalmi mechanizmusok is a maguk összetettségében és bonyolultságában jelennek meg, sokszor nem kevés vívódással, megfontolással járó emberi döntések erőterében.

Somogyi Éva eddig megjelent munkáival hatalmas érdemeket szerzett abban, hogy a dualista kor közös ügyes rendszerét és főként a közös intézmények működését pontosan lássuk, számos kortársi sztereotípiától, illetve a történetírás eddigi korszakaiban rájuk rakódott politikai narratívától tisztította meg ezeket az intézményeket. A delegációról írt tanulmánya mára már a történeti kánon része lett. Nem csupán azért, mert részleteiben mutatja be az intézmény körüli vitákat, koncepciókat, illetve ismerteti a vele kapcsolatos elvárásokat és félelmeket, hanem azért is, mert működésének leírásából, kompetenciájából világosan kitűnik, hogy miként nem felelt meg ez a közös intézmény egy hatékony képviselői fórum normáinak, miért nem volt képes a közös miniszterek alkotmányos ellenőrzésének, felelőségének kellő mértékben érvényt szerezni, így éppen e közös miniszterek testületi működését, felelős kormány jellegét nem tudta erőteljesebbé tenni. A szerző mind a korabeli álláspontokat, mind az osztrák történetírás megközelítéseit nagyon szuggesztíven közvetíti a hazai olvasók felé.

Már a delegációról szóló tanulmányban is több olyan részlet van, amely a politikai viszonyokat az egyéni helyzeteken és döntéseken keresztül teszi még érzékletesebbé. A közös külügyminisztereknek a testület előtti szereplésük, elvárásaik, szorongásaik bemutatása érdekfeszítően izgalmassá teszik az intézménytörténeti kulisszákat. Hasonlóan nem csupán intézménytörténetet olvashatunk a király személye körüli minisztérium szerepét elemző írásban. Maga a minisztérium már 1848-as létrejöttékor vitatható volt, a külügyek helyett csak a közös ügyekben, illetve a közvetítésben határozták meg feladatkörét, s kifejezte azt a bizonytalanságot, ami a közjogi kapcsolat értelmezése körül alakult ki. A minisztérium a jogfolytonossági koncepció következtében túlélt a kiegyezést, s bár alapvetően feleslegessé vált, mert a közös ügyekben a közös minisztériumok jártak el, a két ország közti közvetítésben pedig más intézmények vették át feladatát, mégis fennmaradt az egész korszakon át. A szerző ismételtelen kiváló elemzéssel mutatja meg, hogy miként próbálták megtalálni az intézmény helyét és feladatkörét az új rendezés keretei közt, betekintést nyújt azokba a hatásköri vitákba, amelyek tétje az intézmény gyakorlati feladatainak megállapítása volt. Bár a minisztérium mindinkább reprezentatív feladatokat látott el, mégis léte és működése jól szemlélteti azt a közjogi helyzetet, ami a dualizmusban jellemezte a két fél (és az uralkodó) viszonyát. A hivatali betöltő fontosabb miniszterek portréja, illetve az egyes karriertípusok bemutatása zárja a tanulmányt. Láthatóan van átjárás a király személye körüli minisztérium, illetve a külügyminisztérium és a külszolgálat között, nem egy olyan névvel találkozunk, akik majd a további tanulmányok szereplőiként is felbukkannak.

A kötet belső cezurája szerint olyan írások következnek, amelyek a bürokráciával, a hivatali elittel foglalkoznak. Valójában a külügyminisztérium és a külképviseletek világába nyerünk betekintést a második rész tanulmányain keresztül, de nem vész el az intézménytörténeti szál sem, igaz a hivatali apparátus egészének, illetve az egyes karriereknek az elemzése még hangsúlyosabbá válik. Így van ez a külügyminisztériumot, annak szervezetét és hivatalnoki karát bemutató írás esetében is. A tanulmány a legfontosabb közös minisztérium magyar honosságú tisztviselői, elsősorban a magasabb beosztásba került osztályfőnökök pályáját mutatja be és vizsgálja. Az eddig megismert intézmények sem tűnnek el teljesen, hisz a magyar politikai közéletből érkező osztályfőnökök a delegációban is megfordulhattak, illetve nem egy közülük a király személye körüli minisztérium élére került. E hivatali pályafutásokat, politikusi portrékat a szerző nagyon jó érzékkel dolgozza ki, ennek köszönhetően élettel telnek meg a hivatalok, a történetírói teljesítmény pedig a modern biográfia szempontjait is kielégíti. Külön tanulmánnyá formálódik a minisztérium egyik magas beosztást elért hivatalnokának, Dóczi Lajosnak a pályája. A pesti író-publicista

körből induló, Bécsben hivatali karriert elért Dóczy élettörténete izgalmas olvasmány lehet nem csupán a történelem iránt érdeklődők, hanem a karakter formálódása, a személyiség és a különböző élethelyzetek közti összefüggések, az emberi kapcsolatok rétegei iránt fogékonyak számára is. Az érzékeny elemzés talán az eddigiekhez képest is személyesebbé formálja a pályaképet, és eligazít hőse identitásválasztásai közt is.

Somogyi Évát ugyanis ezekben a tanulmányokban egy másik problematika is érdekli, szereplői identitása. A kérdést először a külügy magyar honosságú, magasabb beosztású hivatalnokainak nemzeti hovatartozásán keresztül vizsgálja, hisz a kortársakat és a történettudományt is élénken foglalkoztatta az a kérdés, hogy a Bécsben, vagy külföldön szolgálatot teljesítők magyar-nak tekinthetők-e, s ha igen, akkor mennyiben. Két tanulmányban mutatja be, ahogy a külügy-minisztérium esetében is tette, a külképviseleteken szolgálatot teljesítők még zártabb és még kevésbé ismert világát. Egyrészt érzékelteti a diplomata állás fokozatos átalakulását, ahogy egy exkluzív, elsősorban az uralkodó iránti lojalitás kritériumának megfelelő, zömmel gazdag és rangos arisztokrata családok fiai által betöltött státuszról, szakértelmet, hivatali előmenetelt, fizetést feltételező, mindinkább polgári jellegű szakmává válik. Másrészt ezeken a változásokon keresztül a bonyolult közjogi kapcsolatokba is betekintést nyer az olvasó, plasztikusan megjelennek azok az érdekek, többek közt a paritás értelmezése, amelyek a Monarchia politikai elitjét motiválták. A diplomaták honosságának, nemzeti hovatartozásának nagyon izgalmas vizsgálata is visszaadja ezeknek az érdekvizonyoknak az alakulását, s főként azt, hogy a szakmaiság kritériumainak erősödésével egyre kevésbé értelmezhetők a nemzeti szempontok.

Az esetközeli vizsgálatokkal, a személyes helyzetek érzékeltetésével a szerző már eddig is nagyon körültekintő és differenciált választ tudott adni az identitás kérdéseire. De a származás, a honosság, a nemzetiség és a szakmaiság szempontjain túl ki is tágítja a problematikát, az identitás más rétegeit is tanulmányozza, egészen az alkotó kedv, tehetség kibontakozásáig. A kötet utolsó tanulmánya a külügyi tisztviselők alkotó teljesítményeit vizsgálja, és azzal, hogy megmutatja, miként csúsznak bele egy-egy tudományos, vagy esztétikai kérdésen keresztül a hazai közélet nem kevésbé politikával terhelt diskurzusaiba, még elmélyültebben tudja gondolatvilágukat, műveltségi rétegeiket, hagyományaikat, kötődéseiket és elkötelezettségeiket rekonstruálni, és így önmeghatározásukat mérlegelni.

Somogyi Éva új könyve komoly szakmai érdeklődésre számíthat, hisz úgy vezet be a „nagy-politika”, a diplomáciatörténet világába, hogy élettellel, személyes sorsokkal, karrierak alakulásával tölti meg az amúgy is érdekes politika- és intézménytörténeti kulisszákat, és érzékeltetni tudja ennek az exkluzív világnak élet-közeli, mindennapi perspektíváit is.

Miru György

## **DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867**

*Abteilung II: Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 2.*

Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Kletečka und Anatol Schmied-Kowarzik unter  
Mitarbeit von Andreas Gottsmann.

Öbv & hpt, Wien, 2005. pp. 396

## **DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867**

*Abteilung II: Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 3.*

Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Kletečka und Anatol Schmied-Kowarzik unter  
Mitarbeit von Andreas Gottsmann.

Öbv & hpt, Wien, 2006. pp. 361

Immáron csaknem negyven éve jelent meg az első kötete annak a nagy vállalkozásnak, mely az 1848–1867 között működő osztrák minisztertanácsok ülései jegyzőkönyveinek sajtó alá rendezését és kiadását tűzte ki célul. Az itt tárgyalásra kerülő két kötet a sorozat 20–21. darabja, s elérhető közelségbe került a sorozat befejezése: az 1860-as évek iratai már teljes egészében olvashatók nyomtatásban 1860–1861 néhány, igaz, politikai fordulatokban igen gazdag hónapja jegyzőkönyveinek kivételével, s a megelőző évtizedből is az 1850 ősze —1852 tavasza közötti nagyobb hiány mellett már csak az 1858-as esztendő jegyzőkönyvei hiányoznak. Rendkívül fontos ez

a sorozat a magyar történeti kutatások szempontjából, hiszen az 1848 előtt élvezett államjogi különállás megszüntetése nyomán Magyarország története ebben a periódusban szorosan integrálódott a Habsburg Birodalom egészének történeti folyamataiba. A minisztertanács jegyzőkönyveket a korszakkal foglalkozó magyar történetesek természetesen korábban is ismerték és felhasználták munkáikban. Ennek az időszaknak az értékelése azonban 1848–1849 dicsőséges hónapjai, illetve a Kiegyezés után megindult látványos gazdasági—társadalmi átalakulás árnyékában igen csak sommásan elítélő volt, s csak az elmúlt néhány évtizedben indultak olyan kutatások, melyek ezen két évtized árnyaltabb értékelésére törekednek. Ebben a folyamatban pedig lényeges ösztönző szerepet játszhat az egyik fő, ha távolról sem az egyetlen politikai döntéshozatali fórum iratainak közzététele.

A legutóbb megjelent két kötet az 1850 januárja—1850 szeptembere közötti időszakot fogja át. 1849 őszén az 1848–1849-es forradalmi mozgalmak lecsendesítése és leverése után még csak az első lépések történtek a politikai konszolidáció megteremtésére. A birodalom minden pontján igazából a következő esztendőben formálódtak az alkotmányos ígéretek árnyékában a kialakuló neoabszolút kormányzati rendszer intézményi keretei. Stefan Malfër, a vállalkozás jelenlegi irányítója is kifejti a huszadik kötet rövid előszavában, hogy ezen hónapokban a minisztertanács működését két fő irány jellemezte: az 1848–1849 örökségével való elszámolás és leszámolás; másrészt pedig az állami intézményrendszer, az oktatás, a gazdaság-, az egyházpolitika megújításának előmunkálatai. A kormányzat energikus meghatározó személyiségei az államélet átfogó reformját tűzték ki maguk elé, nem visszatérést hirdettek a Vormärz viszonyaihoz, ellenkezőleg, a polgári jogegyenlőség megteremtését elfogadva, a modern gazdaság jogi megalapozását, az állami intézmények megújítását tűzték ki célul az állami bürokrácia által „felülről” vezérelt reformok útján. Ahogy Malfër fogalmaz, „hektikus” reformigyekezet nyomta rá bélyegét a minisztertanács üléseire, bár jónéhány területen nem sikerült aztán a minisztereknek elképzeléseiket érvényesíteni, például Philipp Krauss báró pénzügyminiszternek sem elérnie a katonai költségvetés jelentős csökkentését.

Thomas Kletečka és Anatol Schmied-Kowarzik két Bevezetője felvillantja a legfontosabb témákat: a huszadik kötetben az államháztartás egyensúlyának helyreállítását célzó deficitcsökkentő intézkedéseket, a felekezeti és az állam közötti viszony rendezésére történt kezdeményezéseket, a magyar kérdést és a Német Szövetség ügyeinek rendezetlenségét; a huszonegyedik kötetben pedig a tartományi alkotmányok (statútumok) kidolgozásának munkálatait, a magyar korona országai új intézményeinek felállítását és a Német Szövetség egyre bonyolódó belső feszültségeit. A sorozat jó hagyományaihoz tartozik, hogy a rövid, lényegre törő bevezetők tömören kijelölik a tárgyalt időszak legfontosabb politikai vitakérdéseit, megvilágítva az előzményeket és a későbbi időszakba átnyúló szálakat egyaránt, ezzel segítséget adva az olvasónak ahhoz, hogy a jegyzőkönyvi napirendi pontok sokaságának olvasása közben se veszítse el szem elől a fő politikai irányvonalakat. E két bevezető szöveg is jól betölti ezt a funkciót.

Mindenekelőtt a felekezetekhez való viszony taglalását kell kiemelnünk a huszadik kötetben felvázolt kérdések közül. Nem elszakítva tárgyalják itt a szerzők a katolikus egyház státusának változásait, a majdani Konkordátumot előkészítő lépéseket, hanem valamennyi felekezet viszonyait, illetve azoknak az állami hatóságokhoz való kapcsolatát áttekintik egészen 1848 tavaszától kezdve, bemutatva a politikai fordulatok nyomán bekövetkező változásokat 1850 tavaszáig. Másrészt igen kiegyensúlyozott értékelésre törekednek, kerülve a sarkított és elfogult fekete—fehér állásfoglalást. Példaképpen említhetjük a protestáns egyházak helyzetét, melynek kapcsán nem hallgatják el az 1848 előtt is élesen vitatott kérdések közül megoldatlanul maradt problémákat (a vegyesházasságok és az azokból született gyermekek felekezeti hovatartozása) vagy a Julius Haynau báró, magyarországi hadparancsnok által a protestáns autonóm intézmények függesztését célzó rendelkezéseit sem, de kitérnek például az egyik keresztény felekezetből egy másikba történő átlépés igen szabadszellelű szabályozására 1849 elején. Ez a rövid összefoglaló így jó kiindulást ad a Konkordátum vagy az 1859-es Protestáns Pátens története szempontjából, de segít megérteni például az izraelitákat érintő későbbi rendelkezéseket éppúgy, mint az ortodox egyházon belüli román—szerb konfliktusokkal kapcsolatos későbbi kormányzati lépéseket.

A huszonegyedik kötet bevezetőjének legérdekesebb része az egyes tartományi statútumok kidolgozásáról és kihirdetésükről szóló fejezet. A történeti szakirodalomban mindig is vita folyt arról, hogy az ún. olmtützi alkotmányban deklarált alkotmányos ígéretnek 1849 márciusában pusztán taktikai, álcázó politikai manőver részét alkották a politikai döntéshozók és az uralkodó részéről, avagy csak a következő hónapok, évek politikai viszonyai és konfliktusai sodorták az ural-

kodót és politikusait az uralkodói abszolútizmus deklarálásának és politikai gyakorlatának útjára. A szerzők bemutatják, hogy Alexander Bach belügyminisztériumában mindenestre lázas munka folyt, Lombardia—Velece tartományok és a magyar korona országai kivételével minden tartomány statútuma kidolgozásra, uralkodói jóváhagyásra, sőt kihirdetésre került 1850 tavaszáig – ez nem arra mutat, hogy mindez csak a közvélemény megnyerését célzó propagandafogás lett volna. (A statútumok bevezetését azonban a birodalmi egység gondolatának jegyében arra az időre halasztották, amikor a magyar korona országaiban és az észak-itáliai tartományokban is lehetőség nyílik hasonló intézmények bevezetésére.) Ugyanebben a kötetben kerül röviden tárgyalásra a minisztertanács és Haynau tábornok egyre élesedő konfliktusa a hadseregbe büntetésből besorozott volt honvéd tisztek, a hadbíróságok által igazolási eljárás alá vont s a felettesek tudomása nélkül elbocsátott hivatalnokok, a kollektív pénzbüntetéssel sújtott magyarországi izraelita hitközségek ügyében. Az összefoglaló a kötetben található dokumentumokkal együtt az eddignél árnyaltabb képet nyújt a megtorló gépezet működéséről, a döntéshozók politikai megfontolásairól. Ugyancsak ebben az időszakban született döntés mind a magyarországi közigazgatási, mind a bírósági, rendőri és pénzügyigazgatási szervezet felépítéséről. A minisztertanácsi viták azt is felvillantják, hogy az állami szervezet modernizációját a birodalom minden pontján célként kitűző reformtörekvések hogyan ötvöződtek a magyar politikai elitet és annak társadalmi és politikai súlyát csökkenteni kívánó speciális megfontolásokkal.

Mindenképpen ki kell emelnünk a forrásokhoz csatolt jegyzetek jelentőségét is, hiszen a kutatók számára lehetővé teszik a korszak központi iratanyagában az egyes kérdések további követését és kutatását. A Bevezetőkhöz emellett a sorozat korábbi kötetiben már megszokott hasznos kiegészítők társulnak: szakirodalmi válogatott bibliográfia, gondos név- és tárgymutató, rövidítésjegyzék, a régies kifejezések magyarázata, a minisztertanácsi üléseken résztvevő személyek listája. A kötetek magyar történeti szempontú lektorálását Heiszler Vilmos végezte.

*Deák Ágnes*

## DOCUMENTE DIPLOMATICE ROMÂNE

(Sub îngrijirea: Lukács Antal, Rudolf Dinu, Alin Ciupală)

Seria I. Volumul 11. 1883.

Editura Academiei Române. București 2006, 595 o.

ROMÁN DIPLOMÁCIAI IRATOK. 1883

Ritkán szokás egy forráskiadványsorozat 11. kötetét ismertetni. Ez esetben azonban kivételes helyzet indokolja.

A román külügyminisztérium Diplomáciai Intézete elindított egy nagyszabású vállalkozást, a múlt században kiadott, s a nemzetközi tudományosság számára alapvető forrásbázisként szolgáló nagy külpolitikai okmányosorozatok (Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, közkeletű rövidítéssel: GP valamint a Documents diplomatiques français 1871–1914 vagy 1932–1939, az ún. DDF, továbbá angol, amerikai külügyi forráskötetek) mintájára a bukaresti külügyi szolgálat iratainak kiadásához látott hozzá. Annál is inkább fontos ez, mivel a román külügyi anyag, ha nem is volt teljesen elzárt, évtizedeken át alig volt kutatható, külföldi szakember nehezen, csak kivételesen fért hozzá még a 19. századi anyagokhoz is. Nem kevésbé fontos az is, hogy Bukarest — az ország különleges geopolitikai helyzetéből adódóan — igen korán, már az említett század hatvanas éveitől a Délkelet-Európával foglalkozó diplomaták világában kiemelt helyet foglalt el. A román főváros gyakran volt jelentős pályát befutó osztrák–magyar, német, francia külügyi tisztviselők indulóállomása.

Az előszóban Mihai-Răzvan Ungureanu külügyminiszter — maga is történész — elmondja, hogy egy hármas osztású sorozat megjelenítése a cél: az első sorozat az önálló külpolitizálás intézményes kezdetétől 1918-ig, a második 1918-tól 1944-ig, a harmadik pedig az 1989 végi rendszerváltásig terjedő időszakot foglalja magába, lehetőleg minél teljesebb iratközlést nyújtó kötetek formájában.

Az elsőként kiadott kötet az 1883. évet fogja át, egy olyan évet, mely Románia nemzetközi életben való elhelyezkedése szempontjából bír kiemelt jelentőséggel. Ezen év őszén csatlakozott az ország a Hármaszövetséghez — mint ismeretes — egy osztrák–magyar–román titkos szerződés formájában. Maga a csatlakozás következménye volt az 1877–1878. évi orosz–török háború-

nak is, melyben Románia érdemi katonai segítséget nyújtott az offenzívájában elakadt orosz had-erőnek. Románia a háború nyomán elnyerte az oszmán birodalmi függőségből való szabadulást, az európai nemzetközi közösség egyenjogú tagjának ismerte el az 1878. évi berlini kongresszus. Csakhogy ekkor veszítette el Dél-Besszarábiát — a cserébe kapott Dobruzdását nem tartották elég értékesnek, ráadásul túlnyomóan nem-román népesség lakta — Oroszország gyakorlatilag elfoglalta a Duna-delta hajózási értékű északi ágát (Kilia). Az orosz hegemonia évszázados nyomasztó hatása még érthetőbbé válik, ha számításba vesszük, hogy az ország 1856-tól a nagyhatalmak kollektív védnöksége alatt állt, 1878-ban azonban ez természetesen megszűnt. A fenyegettség-érzés elsősorban a balkáni hegemoniára törekvő Oroszországgal szemben jelentkezett, melynek földrajzi okok miatt útjában állott, de aggasztó volt az is, hogy a három császár szövetsége, az orosz–német–osztrák–magyar egyezkedések tárgyává válhat Románia. Ebből a helyzetből való szabadulás igyekezete tette ki egy fél évtized külpolitikai útkeresését. Maga a hármasszövetségi csatlakozás mind a nemzetközi, így a magyar, mind a román történetírásban régóta feldolgozott — ebben a vonatkozásban a kötet nem szolgál szakmai szenciációkkal; de nem is ez a célja.

Az 510 iratot tartalmazó kötet igen alapos bevezetője (Rudolf Dinu) elemző képet ad a román külpolitikát meghatározó külső és belső feltételekről, felvázolja mind az előzményeket, mind az 1883-as esztendő eseménytörténetét. A zömében diplomáciai jelentéseket tartalmazó iratok tükrözik azt az elszigeteltséget, amelyben ez az „új állam” létezett. Még leginkább Ausztria–Magyarország és Németország támogatásában reménykedett, noha mindkettővel voltak elhúzódozó elejtétei is. Kitűnik, hogy a deklaratív szinten gyakran megjelenő „latin szolidaritás” sem a francia sem az olasz napi politikában nem érvényesült, s még olyan távolabbi területen is mint Macedónia, a román politikának feszültségei támadtak, mind a görögökkel, mind a törökökkel, s nem várt konfliktusa támadt a belga kormányval, miközben az ország szó szerint a „Kelet Belgiuma” informális rang elnyerését áhította. A dunai hajózás ellenőrzésének kérdésében pedig Románia minden akkori nagyhatalommal ellentétbe került, noha elsősorban osztrák–magyar–román presztízsvitáról volt szó. A kötet jól tükrözi, hogy ennek a vitának a megoldását — azaz félre tételét, felülírását is — szolgálta a hármasszövetségi csatlakozás. Részleteket természetesen mellőzve, ki kell emelni azt a sajátos összefogást, amelyben a liberálistáru Brătianu-kormány néhány ifjúkonzervatív politikussal, és I. (Hohenzollern) Károly király irányításával végigvitte a csatlakozást, amit egyébként a Monarchia is szorgalmazott. Kiemelendő P.P. Carp bécsi román követ működése, akinek szarkazmustól sem mentes jelentései, levelei híven jelzik az újkeletű állami önállóságnak mind a reális korlátait, mind annak érvényesítéséért folytatott nemzetközi erőfeszítéseket. Apró vonásokban gazdagítja a Bismarckról („e földi Jupiterről”), alkotott képet is. A román külpolitikában a hármasszövetségi csatlakozás nem csak katonai értelemben vett biztonságot jelentett, hanem — úgy ítélték — csatlakozást Európához, s ez által tényleges egyenjogúságot is.

Ki kell emelni, hogy az iratok túlnyomórészt francia nyelvűek (a német iratokat román fordításban is megadják), a részletes bevezető tanulmányt, amely a válogatás szempontjairól is tájékoztat, angolul is közlik. Mértéktartó, de nem szűkmarkú a jegyzetelés, esetenként az is előfordul, hogy itt közöl részleteket más iratokból. Jó informatív név- és tárgymutató zárja a kötetet. Végül pedig az angol nyelvű iratjegyzék segíti, hogy az érdeklődők széles köre tudja használni a forráskiadványt.

*Szász Zoltán*

## REGIONÁLNA A NÁRODNÁ IDENTITA V MAĎARSKEJ A SLOVENSKEJ HISTÓRII 18-20. STOROČIA

Štefan Šutaj–László Szarka (Eds.)

## REGIONÁLIS ÉS NEMZETI IDENTITÁSFORMÁK A 18–20. SZÁZADI MAGYAR ÉS SZLOVÁK TÖRTÉNELEMBEN

Universum, Prešov, 2007, 188 o.

Jelen kötet egy olyan kutatás eredményeit tartalmazza, amelyet a Magyar–Szlovák Történelmi Vegyesbizottság égisze alatt a MTA Társadalomtudományi Intézete meg és Sároserperjesi Egyetemen működő Regionális és Nemzetiségi Tanulmányok Intézete készített elő és folytatott le a 18–20. századi magyar és szlovák regionális és nemzeti identitásformák feltérképezésére, és amely kutatás eredményeit egy 2006-os konferencián tárták a szakmai nyilvánosság elé.

„A történész bizottságok működésük egyik célját abban jelölték meg — fogalmazzák meg a kötet küldetését a társszerkesztők, *Szarka László* és *Stefan Šutaj* —, hogy a közös történelem interpretációjában törekedjenek az azonos és hasonló jelenségek, folyamatok feltárására, s azokat nyílt szakmai viták keretében elemezzék, s ezzel járuljanak hozzá a történelem esetenként eltérő, de alapvetően toleráns értelmezéséhez [...], annak reményében, hogy tevékenységünkkel a fiatal nemzedék történelemfelfogását is alakíthatjuk és befolyásolhatjuk.” Ahhoz képest, hogy egyes történészek a közös történelem gondolatát is elutasítják (nem is beszélve a laikus közvéleményről, amely nem is igen tud róla), a közös történelem közös értelmezésének gondolata bátor próbálkozásnak számít, és meg kell mondani, hogy sikeresen történik e lapokon, amire a kötet szerzőgárdája is garancia. A társszerkesztők egy-egy írásán kívül *Soós István*, *Peter Kónya*, *Mária Kohútová*, *Varga Pál S.*, *Milan Podrimavský*, *Dušan Škvarna*, *Kiss Gy. Csaba*, *Vladimír Segeš*, *Iván Halász*, *Anna Divičanová*, *Zeidler Miklós*, *Kovács András*, *Valuch Tibor*, *Tomka Miklós* és *Zlatica Sápsová* tollából olvashatunk összesen tizenhat tanulmányt.

*Soós István* a Hungarus-tudat átfogóbb boncolgatásával adja meg a kötet alaphangját, Értelmisségi minták és a Hungarus-tudat c. írásában. A további tanulmányok egy része partikuláris problémákat érint, mint pl. *Peter Kónya* tanulmánya: Uhorské vlastenectvo elity slovenského pôvodu v období protihabsburských povstání, amely a nemzettudat és az identitás bonyolult összefüggéseit etnikai, nyelvi, vallási és patrióta vonatkozásban is kimutatja. Amiként ugyanerről, a szlovák-magyar kapcsolat hihetetlenül finom kapcsolatairól szól *Mária Kohútová*: Trnava–slovenský Rím, *Milan Podrimavský*: Martin–azyl, pevnost, *Iván Halász*: Tzv. lojalni Slováci v dualistickom Uhorsku, *Kovács András*: Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon és *Valuch Tibor*: A nemzeti azonosságtudat néhány sajátossága Magyarországon 1945 után c. kiváló dolgozata is.

Az írások másik csoportja a nemzetfogalmat, annak tudati megnyilvánulásait járja körül a szlovák-magyar reláció különböző dimenzióiban. Ezek közé tartozik *Anna Divičanová*: Varinty regionálnej a lokálnej identity és *Tomka Miklós*: Nemzeti és vallási identitás a 20. század végi Szlovákiában és Magyarországon c. dolgozata mellett *Dušan Škvarna*: Lojalita v kontexte etnicity a nacionality a slovenská politika v rokoch 1848/1849 c. tanulmánya; az utóbbi nagyon érthetően ábrázolja „egy nem magyar 1848-as út” összetettségét, bonyolult folyamatait. A szimbolikus terekkel át- meg átszött közép-európai közegben nem meglepő, hogy a kötetben két irodalomtörténeti szempont is megjelenítődik. *Kiss Gy. Csaba*: Regionális magyar identitás a 19. század végén című írásában tanulságos mintát ad a nemzetfogalom különféle felfogásaira, *Varga Pál S.*: A nemzetfogalom változásai a 19. századi magyar irodalomban c. írása pedig eyebeek mellett két lényeges fogalmat: a „hagyományközösségi nemzettudat” versus „eredetközösségi nemzettudat” fogalompárt tematizálja kultúrtörténeti kontextusban.

Kivált tanulságosak azok az írások, amelyek vagy multiperspektivikus látásmódjukkal, a történelmi nagystruktúrák felől indulva, vagy belső struktúrákból, de igen széles látóker birtokában tesznek kísérletet a régebbi és újabb magyar-szlovák nemzeti identitásformák empatikus értelmezésére. *Vladimír Segeš*: Význam etnicity v mnohonárodnostnej habsburskej armáde c. írásában a Monarchia-hadseregen tekint végig, ahol ugyan az érdem és a teljesítmény nagyobb becsben voltak, mint a nemzeti szempont, de ahol ugyanakkor az összetett nyelvi struktúrák is megtalálják megoldásukat a Kommandosprache, a Dienstsprache és a Regimentsprache elkülönített struktúráiban. *Zeidler Miklós*: A revizionizmus hatása a magyar nemzeti identitásra c. tanulmánya pedig lehetőséget ad, hogy a kisebbségi probléma legfinomabb árnyalatait is észrevegyük. „Az anyaország — írja Zeidler — akár a mártírumig menő nemzeti helytállásra ösztönözte a magyarságot, míg az új közhatalom megkövetelte a teljes állampolgári lojalitást — egészen az asszimilációig bezárólag — és a nemzeti törekvések felszámolását. Ebben a konfliktusos közegben különféle identitásmutációk jöttek létre, amelyek a szeparatizmustól a rejtőzködésen, a közömbösségen és az aktivizmusokon át a teljes nemzeti önfeladásig terjedtek. Ugyanakkor az egyén bármely tudatos és nyílt állásfoglalása az árulás vádját vonhatta magára valamelyik oldalról.” (116.)

A társszerkesztők egy-egy kulcstanulmánya kohéziós erőt ad a kötet egészének. *Szarka László*: Regionális és nemzeti identifikációs folyamatok a kisebbségi magyar közösségek önszerveződésében c. írásában a kisebbségi közösségek régebb óta létező „többses identitászerkezeteire”, illetve a jelenleg is zajló akkulturációs folyamataira tekint ki, rámutatva (nemcsak) a szlovákiai magyarság sajátos önszerveződési mozgásaiban tapasztalható divergens folyamatokra: „A kisebbségi magyarok párhuzamos nemzetépítést célul kitűző törekvéseivel együtt kezdett elválni egymástól a 20. századi magyar nemzetépítés centralizációs, reintegrációs magyarországi modellje, illetve a kisebbségek regionális közösségépítési programja.” (165.) *Szarka László* az empirikus

kutatások és az elméleti megközelítések alapján nemcsak periodizálja a nemzeti identifikáció történeti irányait, hanem pragmatikus megoldási javaslatokat is tesz, amelyek hangsúlyozottan figyelembe vehetnék a regionalizáció és a társadalmi térszerkezet specialitásait.

Méltó helyre, a kötet végtanulságait összefoglaló, mérceadó helyre került *Štefan Šutaj – Zlatica Šaposová: Problémy identity menšinových Maďarov na Slovensku c. tanulmánya*. A szlovákiai magyarok Magyarországgal mint anyaországgal kapcsolatos érzései — szögeznek le a szerzők — jelentős változáson mentek keresztül: „Fokozatosan kialakult [*a magyarokban*] az identifikáció jelensége azzal az államilakulattal szemben, amelyben éltek. Ezek a folyamatok különösen a 20. század második felében erősödtek fel, miután a kommunista rezsimiek képviselői hangsúlyozták, hogy a kisebbségi probléma annak az államnak a belső ügye, amelyben a kisebbségek élnek.” (176.) Ez a megállapítás (több más mellett) nemcsak a szlovákiai magyar társadalom objektív ismerete miatt, hanem annak reális jövőképe miatt is fontos lehet, mert egyrészt valósabb alapot képezhet a politikusok számára a társadalommal való együttműködésben, másrészt a hazafitlanság vádjá is cáfolható vele.

Ugy tűnik a kötet alapján, hogy van kedv és szándék együtt dolgozni, van közös kulturált hang magyar és szlovák történészek között, s vannak civilizált érvek a gondolatok megtámogatásához. Amiként arra is példa a gyűjtemény, hogy a kétnyelvűség nem probléma, hanem megoldható kihívás – lévén mind a tizenhat tanulmány szlovák és/vagy magyar, de legalább angol nyelvű rezümével ellátva.

Vajda Barnabás

*Jung Chang, Jon Halliday*

## MAO. AZ ISMERETLEN TÖRTÉNET Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006, 878 o.

A „nagy kormányosról” szóló legújabb biográfia mondanivalója a következő mondatok között helyezkedik el: „Mao Ce-tung, aki évtizedeken át teljhatalommal uralkodott a Föld lakosságának egynegyede fölött, jóval több mint 70 millió ember békeidőben bekövetkezett haláláért felelős, és ezzel túltesz minden XX. századi politikai vezetőn.” A mű záró mondata: „Mao arcképe és holtteste mindmáig uralja a Tienanmen teret a kínai főváros szívében. A mai kommunista rendszer Mao örökösének tekinti magát és a Mao Ce-tungot övező legendát konokul tovább élte.” A nyitó és záró mondatok közötti 690 oldal szemléletéről és célkitűzéséről már ezek a sorok is nagyon sokat elárulnak. Mítoszrombolás, a Kínában, de a világban is Maóról kialakított kép és legendák eltávolítása, és a szerzők által hitelesebbnek, a valóságnak megfelelőbbnek gondolt életpálya ábrázolása volt a céljuk. A nyugati nyelvterületen ennyire részletgazdag, számos ismeretlen mozzanatot felszínre hozó, ugyanakkor nagyon sok ismert eseményt, állítást átértékelő vagy megcáfoló életrajz még nem született Maóról.

A házastárs szerzőpáros ismertebb tagja a Kínában született Jung Chang, akinek nevét a világszerte sok millió példányban eladott bestsellere, a *Vadhattyúk* tette ismertté, amelyben három generáció asszonyának huszadik századi megrendítő sorsát mesélte el. Chang a „kulturális forradalom” alatt rövid ideig vörösgárdista volt, majd többféle szakmában dolgozott, míg végre elvégezhetette az egyetem angol szakát. 1978-ban kijutott Angliába, ahol a Kínai Népköztársaságból elsőként szerzett doktorátust nyelvészetből. A férj, Jon Halliday történész, de nem Kína a szakterülete. Egyebek mellett szerzője A political history of Japanese colonialism című kötetnek, társszerzője egy koreai háborúról szóló kötetnek és ő gondozta Enver Hodzsa emlékiratainak angol nyelvű kiadását. Elsősorban orosz és más nyelvek ismeretével járult hozzá számos forrásanyag feldolgozásához, interjúk elkészítéséhez.

A szerzők egy évtizednyi kutatómunkával készítették el a művet, amelynek során szinte elképesztő mennyiségű forrásanyagot és másodlagos irodalmat dolgoztak fel. Tíz ország levéltáráiban kutattak Albániától, Bulgáriától, az Egyesült Államokon és Oroszországon át Tajvanig. Ezek mellett bejutottak kínai levéltárakba is, de ezeket érthető okokból nem nevezik meg. Ezenkívül 38 országban mintegy 360 egyénnel készítettek interjúkat, akik közül számosan személyes tapasztalatokkal rendelkeztek Maóról. Érthető módon a legnagyobb számban kínaiakat szólaltattak meg, köztük Mao családtagjait és rokonait, barátait és munkatársait, a személyzet tagjait stb., va-



lamint oroszokat és amerikaiakat, de érdekességként jegyezhetjük meg, hogy magyarokat is. A 693 oldalnyi főszöveghez 75 oldal jegyzet társul és a bibliográfia is 28 sűrű oldalt tesz ki. Az utóbbi mintegy másfél évtizedben hatalmas mennyiségű új anyag jelent meg, bennük nagyon sok Maóra vonatkozóan. Különösen Mao születésének centenáriuma (1993), illetve azt követően jelentek meg memoárok, visszaemlékezések, most már a Kínai Népköztársaságban is. A csak Nyugaton megjelentek közül az első, igazán nagy visszhangot kiváltó memoár Mao orvosának, Li Cijunak *Mao elnök magánélete* című kötete volt. A szerzők a levéltári anyagok, interjúk stb. mellett ezekből is bőségesen merítettek. Mindezt számos érdekes fénykép és néhány, az eligazodást segítő térkép egészíti ki. Emellett meglátogatták a „hosszú menetelés” számos csatájának helyszínét, Mao jenani barlangját, felkeresték Mao több mint két tucat titkos magánvilláját stb. Mindezek eredményeként óriási ismeretanyagot halmoztak fel, amelynek jelentős része eddig nemcsak a nagyközönség, de a Kína kutatók számára is ismeretlen volt.

A mű szigorú kronologikus rendben haladva tekinti át Mao életét, és alcíméhez hűen szinte minden fejezet „ismeretlen történetet” ad elő az egyes életszakaszokkal kapcsolatban. Így például azzal a meglepő állítással szembesülünk (29.), hogy Mao nem volt a Kínai Kommunista Párt (KKP) alapító tagja, a pártot nem 1921-ben, hanem egy évvel korábban alapították, bár azt nem vonják kétségbe, hogy az I. kongresszuson már részt vett. Nyilvánvalóvá teszik, hogy a hivatalos kínai állításokkal, vagy az olyan lelkes elkötelezettek, mint Edgar Snow (*Vörös csillag Kína felett*) ábrázolásával szemben Mao az 1960-as évek szakításáig lényegében soha nem volt független a Szovjetuniótól, 27 éves korától a Komintern pénzelt — akárcsak a KKP-t —, Sztálintól és a szovjetektől való függetlensége legenda. A Kuomintanggal való szakítást követően 1927 végén kirobbanó megmozdulást, a történelemlétkönyvekben kiemelt helyen szereplő „őszi termés felkelést” is úgy minősítik, hogy az nem is volt igazi parasztfelkelés, Mao nem is vett benne részt. Pedig jó részt ezzel kezdődött a parasztszervező Mao nemzetközi legendája.

A hivatalos kínai történetírásból hiányzik annak bemutatása, hogy az első KKP – Kuomintang egységfront idején 1925 őszétől közvetlen munkatársa volt Vang Csing-vejnek, a Kuomintang egyik prominens vezetőjének. Ezt a tényt később azért próbálták elhomályosítani, mert Vang a háború idején átállt a japánok oldalára, sőt ő lett az általuk létrehozott bábkormány vezetője. Természetesen nem kapott hangsúlyt az a féktelen terror, a leszámolások, kivégzések sorozata sem, amely az 1931-ben létrehozott kínai kommunista „szovjet állam” történetét jellemezte Mao vezetése alatt. A szerzők szerint ennek összesen körülbelül 700 ezren estek áldozatul, akiket vagy kivégeztek, vagy halálra dolgoztattak. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a terror és a kivégzések tényei már más forrásokból is ismertek voltak, itt inkább szintén a sok apró részlet, a mechanizmus működésének bemutatása tekinthető újnak.

Mindenképpen új, és nyugodtan lehet mondani, hogy szenzációt keltő a „hosszú menetelés” bemutatása és magyarázata. A „hosszú menetelés” a KKP legendáriumának legkiemelkedőbb fejezete, a párt és vezetői első veterán generációja legitimációjának egyik fő forrása. A többszörös bekerítési gyűrűből való kitörés, az állandó harcok, emberfeletti megpróbáltatásokkal és óriási áldozatokkal járó több mint tízezer kilométeres vándorlás számos író, filmrendező, festő fantáziáját is megmozgatta. Chang és Halliday szerint az egész egy család volt, de legalábbis nem úgy és azért történt, ahogy eddig általában ismertük. Az 1934 októberében indult kitörés irányával Csang Kaj-sek pontosan tisztában volt, a hosszú kilométerekre elnyúló menetoszlop pedig könnyű célpontot kínált volna, mégsem támadta meg őket senki. A vörös bázisterület köré vont erődítmény vonalakon átengedték őket, beleértve a negyedik vonalként szolgáló Hsziang folyót.

Mivel indokolják a szerzők, hogy az a Csang Kaj-sek, aki már négy megelőző hadjáratban kísérelte meg a kommunisták megsemmisítését, bázisterületük felszámolását, most futni hagyja őket? Az első érvük megértéséhez utalni kell arra, hogy 1928-at követően a Kuomintang Csang Kaj-sek vezetésével csak nagyon viszonylagos módon egyesítette hatalma alatt az országot. Még évekig valóságos háborúk robbantak ki az egyes tartományok felett továbbra is uralkodó hadurakkal. Itt elsősorban Kujcsou, Szecsuan és Jünnan tartományokról volt szó, amelyek együttesen több mint egymillió négyzetkilométer területet alkottak, mintegy százmilliós lakossággal. Csang Kaj-sek a polgárháborút kockáztatta volna, ha megkísérli hadseregét oda irányítani. Most viszont a Vörös Hadsereget ezek felé irányítva el tudta érni, hogy a kommunisták betelepülésétől való félelmükben a tartományi hadurak őt hívják segítségül. Csang ezt állítólag meg is fogalmazta bizalmas titkáranak: „Most, hogy a kommunisták bevonulnak Kujcsouba, követhetjük őket. Jobb ez nekünk, mintha háborút indítanánk Kujcsou elfoglalására. Szecsuan és Jünnan örömmel fogad majd, hogy megmeneküljenek... Mostantól, ha jól kijátszuk a lapjainkat... egyesíthetjük az orszá-

got.” (147.) Teljesen érthető, hogy mindkét fél ezt máig titokban tartja: a Kuomintang számára kínos, hogy Csang egérutat adott a vörösöknek és ilyen csalárd módon, őket felhasználva akarta megszilárdítani hatalmát, míg a kommunisták számára kellemetlen lenne elismerni, hogy a „hosszú menetelést” jórészt Csang Kaj-sek irányította.

Csang Kaj-sek másrészt nem akarta, hogy a kommunisták a gazdag közép-kínai területen maradjanak, ezért egy kopárabb, ritkábban lakott területre akarta besorozni őket. Erre a célra az északnyugat-kínai löszfennsík, Senhszi tartomány északi része jól megfelelt. Ezért ebbe a „kárumba” kívánta betelepíteni őket. A szerzők ezt azzal is valószínűsítik, hogy nagyobb harcokra csak akkor került sor, amikor a „kijelölt” útvonalról eltértek. A kommunisták kiengedésével Moszkvának is gesztust kívánt tenni, mert az egyre erősödő japán fenyegetéssel szemben szüksége volt a szovjetek rokonszenvére is.

Csang Kaj-seknek azonban egy igen komoly személyes oka is volt: fiát, Csing-kuót már kilenc éve tüzsként tartották vissza a Szovjetunióban. Ő volt az egyetlen vér szerinti örököse, márpedig a konfuciánus felfogás szerint a legfontosabb dolog az volt, hogy az embernek fiú utódja legyen, e nélkül az ősök szelleme nem nyugodhatott békében. A fiút még az 1920-as évek közepén a szovjetek hívták meg tanulni. Bár 1927-ben befejezte tanulmányait, nem engedték haza, sőt arra kényszerítették, hogy a kommunistákkal való szakítás után nyilvánosan elítélje az apját. Csang hallgatólagos csereüzletben reménykedett Sztalinnal: ha futni engedi a kommunistákat, visszakapja a fiát.

A hosszú menetelés legendájának módszeres lerombolása azonban ezzel nem ér véget. A szerzők célba veszik az egész menetelésnek legtöbbet dicsőített, filmekben és egyéb műalkotásokban is megörökített eseményét, amelyről Mao versben is megemlékezett: a Tatu folyó hídján való átkelést. A Tatu magas sziklafalak között vágató hegyi folyó, amelyen egy tizenhárom vastag lánc által tartott függőhíd ívelt át. A mítosz szerint a Kuomintang katonák a híd feléig felszedték a deszkapallókat, és géppuska tüzet zúdítottak a csupasz láncokon átkelő vörösökre, akik közül számosan odavesztek. A valóságban a hídnál semmiféle ütközet nem folyt, a Kuomintang csapatokat jelentős távolságra visszavonták, a hősiesség előrszélből pedig senki sem esett el, pár nap múlva — a lista tanúsága szerint — valamennyien át tudták venni kitüntetésüket. A végső döfést pedig az az adja meg a „hosszú menetelés” legendának, hogy Mao (és két másik vezető társa) az út túlnyomó részét, beleértve a legfárasztóbb szakaszt, hordszéken tette meg, olvasva, beszélgetve.

Ha nem is ilyen mértékben, de szinte minden egyes fejezetnél tartogatnak a szerzők valami meglepőt, eddigi ismereteink cáfolatára vagy módosítására törekedve. Mellőzve a fentiekhez hasonló részletezést megemlíthetjük a következőket: a párt élére a Komintern és Sztalin választotta ki Maot, szemben a hivatalos kínai és a Nyugaton is elég általánosan osztott véleménnyel a KKP függetlenségéről; szándékosan gátolta, illetve kisajátította olyan bajtársai, mint Csu Te és Peng Tö-huaj katonai sikereit; a szovjet bázisüzletlen kintzások és tömeges gyilkosságok sorozatát hajtatta végre; Sztalinnal együtt ő idézte elő a háború kezdetén a japánoknak Sanghaj elleni támadását, miközben maga egyáltalán nem folytatott harcot a japánok ellen; a polgárháború idején gyilkos kiéheztetési taktikát alkalmazott a mandzsúriai városokkal szemben, ahol egyes városokban az áldozatok száma meghaladta a japánok által a nankingi mészárlásban megöltöket; Kínát elárulva engedte Sztalinnak, hogy hatalmas, korábban kínai területeket tartson meg északon és nyugaton stb.

Az 1949 utáni történéseket általában ismertebbnek véljük, de Chang és Halliday itt is szolgálnak meglepetésekkel. Ezek közé sorolják, hogy kétes szerepet játszott a koreai háborúba való belépéskor; elsősorban a háborúban átvált Kuomintang katonákat áldozta fel a koreai mészárszéken, lépre csalta az értelmiséget a „száz virág” kampány során. Ezek azonban aligha tekinthetők vadonatúj információknak, a szakirodalom ezekkel már foglalkozott. A „nagy ugrást” követő éhínség megrázó ténye szintén ismert, de új információ, hogy ez elsősorban a nagyarányú gabona és egyéb élelmiszer túlzott exportjának volt tulajdonítható. Ugyancsak nagyságrendileg eltérő adatot közölnek az éhínség áldozataira vonatkozóan: a maximális becslések eddig 30 millióig terjedtek, míg ők 38 milliót adnak meg. Mao nem törődve a következményekkel és az áldozatokkal, világhatalomra tört. Az 1962-es kínai-indiai határháborúval kapcsolatban azt állítják, hogy Hruscsov előzetesen határozottan elkötelezte magát Kína mellett, és a támadást összehangolták a kubai rakétatelepítéssel. Állításuk szerint a „kulturális forradalom” előestéjén Peng Csen Peking polgármestere titokban meglátogatta Szecsuanban a „nagy ugrás” miatt még 1959-ben kegyvesztetté vált Peng Tö-huajt, és állítólag a hadsereg felhasználásának lehetőségét latolgatták Maoval szemben (miközben abban az időben egyikük sem rendelkezett semmiféle befolyással a hadse-

regben), egy dandártábornok gerilla harcot akart indítani a „kulturális forradalom” és Mao ellen, akit ezért kivégeztek stb.

Mindezek centrumában — egy biográfia esetében érthető módon — Mao áll, a róla kirajzolódó kép azonban távol áll a megszokott, egyes vonatkozásokban megkövesedett vonásoktól. A „kulturális forradalommal”, vagy egyes gazdaságpolitikai hibákkal kapcsolatban még a hivatalos kínai állásfoglalásokban is már kemény bírálatok fogalmazódtak meg. Az is nyilvánvaló lehetett minden kicsit is tájékozott ember előtt, hogy egy kommunista diktátorról, egy zsarnokról van szó, aki nem válogatott az eszközökben és a hatalom megszállottja volt. Chang és Halliday azonban a megszokott forradalmár alakja helyett egy szörnyet állítanak elénk, akiben a szó legszorosabb értelmében egyetlen pozitív, sőt emberi vonást sem tudnak találni, kivéve talán, hogy szerette az anyját. Ez azonban már nem terjedt ki feleségeire és gyermekeire, akikkel szemben hidegen, közömbösen viselkedett. Jellemzésénél felhozzák lustaságát, a fizikai munkától való irtózását. Származása ellenére soha semmiféle közösséget nem érzett a paraszttal, de a munkásokkal sem. Emellett egy vérszomjas szadistaként festik le, aki örömet lelt mások szenvedésében, aki nem kímélte közvetlen rokonait, harcostársait még kevésbé a katonákat, vagy egészében a kínai népet. Egy elvetemült intrikust festenek le, aki kihasználta mások becsületességét és gyengeségét, a hatalom mániakusát, aki folyamatosan a terrort, a zsarolást és megfélemlítést használta céljai érdekében. Egy forradalmár vezető egyetlen képességével sem rendelkezett: nem volt jó szónok, vagy különösebben jó szervező, sőt hiányzott belőle bármiféle idealizmus vagy ideológiához ragaszkodás. Növekvő mértékben élvezte a luxust, az úszást, kora előre haladtával még inkább a fiatal nőkkel való bujálkodást. Emellett falánk volt, nem fordított gondot a testi higiéniára, mániakusan rettegett személyes biztonságáért (a hatalom csúcán is végig úgy élt, mintha háborús állapotok lennének), csak altatóval tudott aludni. Hatalmi rivalisáit eszközökben nem válogatva kísérte meg eltávolítani. (A jeni időszakban pl. Vang Minget többször is megpróbálta megmérgeztetni, de legközelebb munkatársait sem kímélte, amikor Csou En-laj rákja kiderült, nem engedélyezte a műtétet, sokáig a kezelést sem.) Nemcsak bármiféle karizma létezését tagadják meg tőle, hanem szinte érthetlenné válik, hogy egy ilyen, szinte csak negatív vonásokkal jellemezhető alak, hogyan kerül egy ilyen hatalmas ország élére, miért képes haláláig a hatalom csúcán maradni, de még inkább az, hogy évtizedekkel halála után is népszerűségnek örvend széles néprétegek körében.

A szerzők végig szorosan véve Maóra koncentrálnak, a körülötte feltűnő alakok kevés kivétellel gyávák, ostobák; a politikai mozgalom, a kommunista párt által uralt rendszer pedig csak tömeg terrorral, öldökléssel, cél nélküli rombolással foglalkozik, elszegényítve és megfélemlítve az embereket. Még az erőszak mélyebb szociológiai vagy intézményi problémáival sem foglalkoznak. Nem elemzik a parasztok kifosztásának problémáit a köztársasági időszakban, a rend felbomlásának, a banditizmus elterjedésének okait, Csang Kaj-sek politikai és katonai hibáit, a regionális és osztálykülönbségeket, a japánok barbárságát és ennek hatásait, az Egyesült Államok által a Kuomintangnak nyújtott segítséget stb., amelyek Mao tetteitől függetlenül is szörnyűségekkel töltötték meg a kínaiak életét. Maónak az ideológiához való jelzett viszonya okán felmentve érzik magukat az alól, hogy műveire, gondolataira érdemben kitérjenek. Jellemző, hogy a szakirodalomban — minden kritikái megjegyzés mellett is — Mao egyik legeredetibb és talán legtöbbet hivatkozott munkáját *Az új demokráciáról* címűt meg sem említik.

Chang és Halliday szinte mind az 58 fejezetben a könyv alcímének megfelelően arra törekedett, hogy eddig nem vagy másként ismert történetet adjon elő Maóról. Természetesen, Mao életének és tevékenységének még számos ismeretlen részlete, vonatkozása van, erről gondoskodnak a jórészt hozzáférhetetlen kínai archívumok, a rendszer szigorú ellenőrzése a történetírás felett. Teng Hsziao-ping, de a rendszer más vezetői is tisztában voltak azzal, hogy a maói korszaktól való határozott eltávolodásuk, több vonatkozásban szakításuk mellett is a kontinuitásra kell helyezniük a hangsúlyt, mivel a rendszer legitimitása elválaszthatatlan személyétől. Mao nem pusztán egy történelmi alak, egy bebalzsamozott holttest a Tienanmen téri mauzóleumban, hanem szerves része a Népköztársaság alapítása köré szőtt mitológiának. Ezért érthető, hogy amikor 1981-ben a párt által szentesített értékelést adtak az 1949 utáni időszakról és mindenekelőtt magáról Maóról, patikamérlegesen egyensúlyozták ki a minősítését, és Teng tucatszor dobta vissza a tervezetet. Ebben végül kemény szavakkal ítélték el egyes tetteit, mindenekelőtt a „kulturális forradalom” miatt, de egészében úgy értékelték, hogy „érdemei és eredményei sokkal, de sokkal nagyobbak hibáinál”, továbbá hogy „nagy marxista, nagy proletárforradalmár, stratéga és teoretikus” volt. (*Határozat a párt felszabadulás utáni történetének néhány kérdéséről*. MTI Cikkek a szocialista sajtóból, 1981. 36. sz. 18.)

Chang és Halliday ezt az irritáló, sokak elképzelésében még továbbélő eszményített képet kívánták alapjáig lerombolni. Ennek során meggyőződéssel állítják párhuzamba Maot Sztalinnal és Hitlerrel. A moralizáló megközelítésnél, Mao mindenáron való „leleplezésére” való törekvésnél, és az ezekből fakadó súlyos egyoldalúságoknál is nagyobb gondot és hiányosságot jelent a szerzők forráskezelése. Semmiféle értékelését és kritikáját nem adják forrásaiknak, tömegével utalnak anonim interjúkra, nem publikált dokumentumokra, könyvekre. Hemzsegnek az ilyen utalások, mint „interjú egy orosz bennfentessel”, „interjú Mao barátnőivel”, „egy családtaggal”, „egy öreg földalatti munkással” stb., illetve a „publikálatlan kézirat”, „publikálatlan napló”, „orvosi dokumentumok” stb. Ezek túlnyomó többségét lehetetlen ellenőrizni, számos leleplezésük bizonytalan közvetett bizonyítékokon alapul. A Tatu hídjánál elmaradt ütközetnél bizonytalan táviratokra való hivatkozás mellett a fő forrás egy 93 éves szemtanú, akit amerikai újságírók képtelenek voltak fellelni, találtak viszont egy 85 éveset, aki a történéskor 15 éves volt, és vitatta a szerzők állítását. Több esetben a szövegösszefüggésből kiszakított idézettel operálnak. Az a Maónak tulajdonított szuperhatalmi elképzelés, ami szinte kizárólag csak a fegyverkezésre összpontosított, lényegében csak a szerzők képzelőerejének terméke. Itt elsősorban az 1953-as „általános irányvonatra”, illetve az első ötéves tervre hivatkoznak, amelyek azonban ezt nem támasztják alá. Az adatkezelésük „nagyvonalúsága” itt és más helyeken is tetten érhető: az ötéves tervvel kapcsolatban azt állítják, hogy „ennek az időszaknak a katonai és fegyverkezési kiadásai a költségvetés 61 százalékát tették ki.” (409.) Ehhez az adathoz úgy jutottak, hogy a katonai kiadások 23,4%-ához hozzáadták a beruházásokra fordított 37,6%-ot, holott az utóbbi magába foglalta az ipari, mezőgazdasági, oktatási stb. beruházások számos területét. Mao valóban nagyratörő volt, Kínát világhatalommá akarta tenni (akárcsak Szun Jat-szen, vagy Csang Kaj-sek), de nincs bizonyíték arra, hogy az ő életében ezt elérhetőnek vélte volna, vagy hogy „katonai szuperhatalom uralkodója” (409.) akart lenni és a szöveggörnyezetből kiragadott, félremagyarázott idézettel igazolja, hogy „a világ ura akart lenni”. (461.)

Van, amikor a Kínával foglalkozók számára jól ismert dolgokat úgy adnak elő, hogy azok új leleplezéseknek tűnnek. Számomra ezek közé tartozik Vang Ming megmérgezésének kísérlete, amelyről egyebek mellett ő maga számolt be 1975-ben Moszkvában megjelent pamfletszerű művében. (Van Min: *Polveka KPK i predatelsztvo Mao Cze-duna*), sőt közölte a receptek fotokópiáit is. A műre egyébként Chang és Halliday is hivatkoznak, ugyanakkor nem közlik, hol található annak a hivatalos vizsgálatnak az anyaga, amire utalnak, és ami „most is féltve őrzött titok” (272.), hogy jutottak hozzá, általában hogy hozhattak ki Kínából ilyen feljegyzéseket stb. Hasonlóan ismertnek tekinthető dolog a jenani bázis nagyarányú ópium termelése és kereskedelme, amelyből főleg 1941-et követően hatalmas bevételekre tettek szert.

A szerzők számos helyen közölnek állításokat, amelyek nem forrásokra támaszkodnak, hanem a saját következtetéseik, feltételezésük. A koreai háború elindításával kapcsolatban például azt állítják, hogy Sztalin ENSZ-beli nagykövetét csak színleg tartotta vissza a BT üléseitől, mivel a valódi célja az volt, hogy „Jöjjenek csak az amerikai katonák”, mert a kínaiak létszámfölnyűkkel megsemmisítik őket. (386.) Ilyen az eddig sehol nem szereplő vélekedésük, hogy Sztalin agyverzéséhez Mao is jelentősen hozzájárult. (402.) A két tajvani válsággal (1954, 1958) kapcsolatban az Egyesült Államok provokálásáról írnak — helyesen —, ám azért, hogy atomfenyegetést kényszerítsen ki, és így ráijesszen szövetségesére, a Szovjetunióra és a kínai atombomba előállításának hathatósabb segítésére ösztönözze. (427, 447.) Talán még az ilyen helyeknél is zavaróbbak, hogy Maónál, de másoknál is szinte ténszerűen közlik gondolataikat, vagy hogy melyek a szándékaik.

Végül — mellőzve a kritikai észrevételek folytatását — feltétlenül szóvá kell tenni a könyv apparátusának nehézkes használhatóságát. A szöveg végén egy helyre gyűjtött jegyzetek oldalszámok szerint sorakoznak, de nem számozás, hanem a szövegből vastag szedéssel kiemelt idézetek, mondatfördékek formájában. Ezeket követik a hivatkozások, néha fél tucat is, de ezek csak a nevet, vagy a forrás rövidített jelölését és az oldalszámot adják meg. Az azonosításhoz vissza kell keresni a bibliográfiában, amit azonban két részre — kínai és nem-kínai nyelvűek — osztottak, ráadásul mindkettőt megelőzi egy rövidítés-jegyzék. Az azonosítás sikere még ezután sem garantált, mert pl. a 348. oldalhoz fűzött egyik utalás Ljodovszkijra vonatkozik, a bibliográfiában azonban ilyen név nem szerepel, csak Ledovszkij.

Elismerés illeti a fordítókat, Frank Orsolyát, Latorre Ágneszt és Révész Ágotát, akik magas színvonalon oldották meg rendkívül nehéz feladatukat, és külön Révész Ágota gondos, és a szokásosnál nagyobb nehézségeket sikeresen leküzdő szerkesztői munkáját.

Jung Chang és Jon Halliday óriási munkával igen ellentmondásos művet hoztak létre. A mindenáron való mítoszrombolásra törekvő indulat nem tett jót a könyvnek, a részletek lenyűgöző tömege ugyanakkor számos területen gazdagítja ismereteinket. Az már a történészekre, Kína-kutatókra vár, hogy elkülönítsék a tényeket a megalapozatlan állításoktól, feltételezésektől. De akár önmagában ez is elengedhetetlen olvasmánnyá teszi ezt a Mao életrajzot.

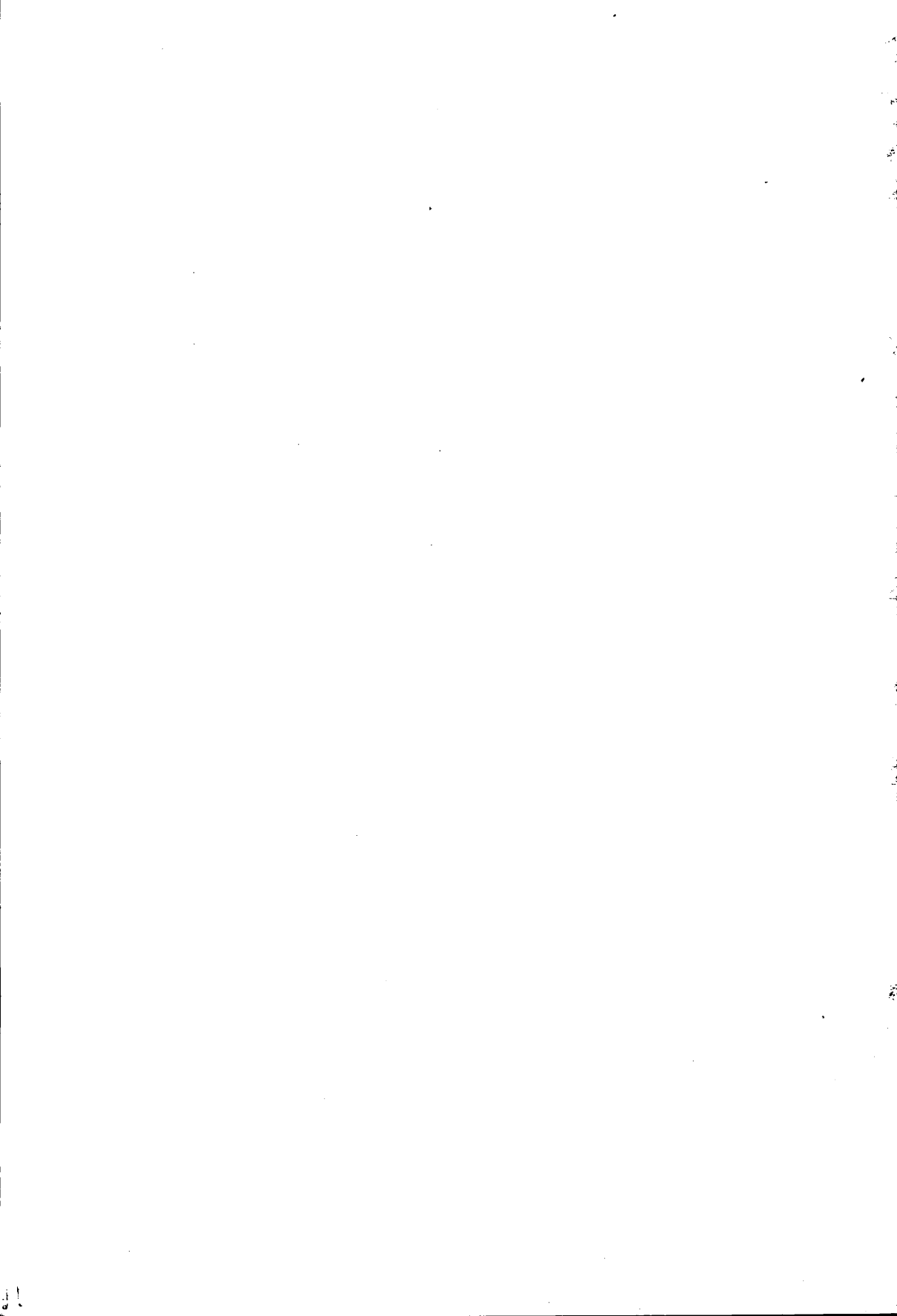
*Jordán Gyula*

## CONTENTS

STUDIES – *Róbert Hermann*: Bertalan Szemere in the Reform Era – *Renáta Raáb*: The Schleswig Aspects of the Hungarian Events of 1848–49 in the Mirror of Austrian and Danish Diplomatic Documents – *András Vári*: The Establishment of the Credit-Cooperation Movement in Hungary 1886–1894 – ARTICLES – *Júlia Papp*: „To Use not Only with My Sword but Also with My Pen”. Remarks on the Biography and Career of Military Engineer Lajos Goró of Agyagfalva (1786–1843) – *Katalin Farkas*: „Strong Will Knows no Obstacle”. History of the Review „Negyvenkilencz” – *Ágnes Deák*: State Police in Hungary in the Period of the Schmerling government – *Veronika Tóth-Barbalics*: On the Text-Editing Methods of Ferenc Kossuth upon the Example of Volume VIII of the Papers of Lajos Kossuth – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat  
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.  
1028 Budapest, Községház utca 37.  
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor  
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.  
HU ISSN 0039-8098







## ***Következő számunk tartalmából***

*Papp Sándor*: Kié lesz Erdély? Homonnai-Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor fellépése az erdélyi trónért 1607-ben

*Horn Ildikó-Balogh Judit*: A szentpáli Kornis család az Erdélyi Fejedelemségben

*Szabó András Péter*: A magyar Hallerek nemzetségekönyve – egy különleges forrás keletkezésének társadalomtörténeti háttere

*Fundárek Anna*: Pálffy Pál és a Rákócziak 1646–1653

*Nagy Kornél*: Az Elia Mendrul-ügy: a beszercei örmény viszály története (1697–1700)

*Buza János*: Még egyszer a polturákról. Pénztörténeti tévutunkról helyes irányba

*Tóth Ferenc*: D'Andrezel vicomte, konstantinápolyi francia követ szellemi hagyatéka

*Vybíral, Zdeněk*: Cseh források a mohácsi csatáról

## ***E számunk munkatársai***

*Deák Ágnes* PhD, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Erdődy Gábor* PhD, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Farkas Katalin* középiskolai tanár (Budapest) – *Hermann Róbert* PhD, kirendeltségvezető (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Bécsi Állandó Levéltári Kirendeltsége) – *Jordán Gyula* kandidátus, ny. egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Rektori Hivatal) – *Miru György* kandidátus, egyetemi tanársegéd (Debreceni Tudományegyetem, Történelmi Intézet) – *Papp Júlia* PhD, művészettörténész (Budapest) – *Raab Renáta* PhD, (Budapest) – *Rákóczi István* PhD, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Szász Zoltán* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tóth-Barbalics Veronika* PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Vajda Barnabás* tanár, irodalomtörténész, egyetemi oktató (Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia) – *Vári András* kandidátus, egyetemi docens (Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar)

*Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse*

## TÁJÉKOZTATÓ

*Tisztelt Szerzőnk!*

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg ([www.szazadok.hu](http://www.szazadok.hu)).

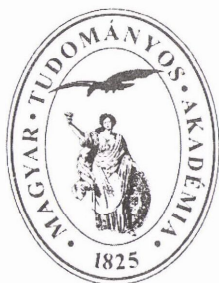
Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

## TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: [hirlapelofizetes@posta.hu](mailto:hirlapelofizetes@posta.hu), faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Pici Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft  
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

*Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg*



**nka**

Nemzeti Kulturális Alap

# SZÁZADOK

## A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE  
1867



**Papp Sándor:** Homonnai-Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben

**Balogh Judit-Horn Ildikó:** A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története

**Szabó András Péter:** A magyar Hallerek nemzetségekönyve. Egy különleges forrás keletkezésének társadalomtörténeti háttere

**Fundárková, Anna:** Egy királlyági politikus és az erdélyi fejedelmi udvar a 17. század közepén. Pálffy Pál országbíró és nádor erdélyi kapcsolatai (1646–1653)

**Buza János:** Még egyszer a poltúrákról. Pénztörténeti tévutunkról helyes irányba

**Fazekas Sándor:** Johann Joachim Rusdorf pfalzi diplomata erdélyi kapcsolata

**Tóth Ferenc:** D'Andrezel vicomte, konstantinápolyi francia követ szellemi hagyatéka (1725)



# SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA  
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

142. ÉVFOLYAM 2008. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

Szerkesztők: HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: szazadok@szazadok.hu

pallajos@szazadok.hu

## Tartalomjegyzék

### TANULMÁNYOK

- Papp Sándor*: Homonnai-Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. . . . . 807
- Balogh Judit-Horn Ildikó*: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története . . . . . 849

### KÖZLEMÉNYEK

- Szabó András Péter*: A magyar Hallerek nemzetségek könyve. Egy különleges forrás keletkezésének társadalomtörténeti háttere. . . . . 897
- Fundárková, Anna*: Egy királysági politikus és az erdélyi fejedelmi udvar a 17. század közepén. Pálffy Pál országbíró és nádor erdélyi kapcsolatai (1646-1653) . . . . . 943

### MŰHELY

- Buza János*: Még egyszer a poltúrákról. Pénztörténeti tévutunkról helyes irányba . . . . . 967

### KISEBB CIKKEK

- Fazekas Sándor*: Johann Joachim Rusdorf pfalzi diplomata erdélyi kapcsolatai . . . . . 999

## DOKUMENTUMOK

*Tóth Ferenc: D'Andrezel vicomte, konstantinápolyi francia követ szellemi hagyatéka (1725)* . . . 1021

## BESZÁMOLÓ

Kálvinizmus a perifériákon. Vallás és társadalom európa perifériáin  
(Beszámoló a Debreceni Református Kollégiumban  
2008. április 23–24-én rendezett konferenciáról) (*Lévai Csaba*) . . . . . 1041

## TÖRTÉNETI IRODALOM

*Gyula Kristó: Ardealul timpuriu (895–1324) (Ism.: Kovács Szilvia)* . . . . . 1047  
*Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok (Ism.: Domaniczky Endre)* . . . . . 1050  
*Zrínyiek a magyar és a horvát történelmében (Ism.: Molnár Antal)* . . . . . 1053  
*Ráday Pál és a Rákóczi-szabadságharc (Ism.: Mészáros Kálmán)* . . . . . 1058  
*Pölszkei Ferenc: Deák Ferenc utolsó éve (Ism.: Frank Tibor)* . . . . . 1059

## KRÓNIKA

*Spira György (1925–2007) (Zachar Péter Krisztián)* . . . . . 1063  
*Varga János (1927–2008) (Gergely András)* . . . . . 1068

A Magyar Tudományos Akadémia az 1989.  
évi egyesületi törvény hatálybalépése óta is  
támogatta és támogatja a Magyar Történelmi  
Társulatot és annak központi közlönyét,  
a Századokat

*Papp Sándor*

### HOMONNAI DRUGETH BÁLINT, RÁKÓCZI ZSIGMOND ÉS BÁTHORY GÁBOR KÜZDELME AZ ERDÉLY FELETTI HATALOMÉRT 1607-BEN<sup>1</sup>

Bocskai István halála (1606. december 29.) után úgy tűnt, az erdélyi fejedelmi címet egyértelműen a kiválasztott utód, Homonnai Drugeth Bálint ragadja magához. A magyar történetírás Szilágyi Sándor kutatásai alapján általánosan azt állítja, hogy a fejedelem halála előtt még elérte utóda szultáni megerősítését, és erről szerződéslevelet, ún. ahdnámét kapott.<sup>2</sup> Ez a megállapítás azt jelenti, hogy Homonnai olyan diplomáciai támogatást kapott az oszmán-török kormányzattól, amely — Bocskai István testamentumi rendelkezése mellett — már magában is elégségesnek tűnt, hogy az erdélyi fejedelemséget legitim módon magának szerezze meg.

Nemrégiben áttekintettem Bocskai örökösödésének a kérdését, és elsősorban török okleveles adatok elemzése segítségével arra a következtetésre jutottam, hogy ha a fejedelem jelezte is a Kujudzsu Murád pasa nagyvezírnek a tényt, hogy Homonnait utódának jelölte, s ha erre még életében megengedő választ is kaphatott, arra nem volt idő és lehetőség, hogy a döntésről I. Ahmed szultánt tájékoztassák. Ahdnámét pedig sem a nagyvezír, sem a szultán nem állított ki Homonnai számára. Azok a török és magyar nyelvű okmányok ugyanis, amelyek arról szólnak, hogy Bocskai István kapott volna egy szultáni szerződéslevelet, amelybe bejegyezték volna, hogy a kijelölt utódot, Homonnait a szultán elismeri örökösnek, mind Bocskai halála után keletkeztek. Kimutatható bennük az az erőltetett szándék, hogy mind a magyar rendekkel, mind Rákóczi Zsigmonddal, különösen pedig a bécsi és a prágai Habsburg-kormányzattal szemben igazolják az örökösödés törvényes, visszafordíthatatlan voltát. Ennek érdekében a nagyvezír és a budai pasa, Kádizáde Ali nem átalloztak csúsztatni, sőt valótlant állítani.<sup>3</sup>

Azok a művek, amelyek az utóbbi évtizedekben a trónkövetelők küzdelméről, elsősorban Rákóczi Zsigmondról szóltak, alapvetően Szilágyi Sándor véleményét követték, megállapításaikat pedig az általa lerakott köz- és diplomácia-történeti alapra építették fel. (Ezekre, mint közismert tényekre, alább nem

---

<sup>1</sup> A tanulmány elkészültét a Habsburg Történeti Intézet és az Alexander Humboldt Alapítvány ösztöndíja támogatta. Külön köszönetet szeretnék mondani Fazekas Istvánnak, Ernst Dieter Petritschnek, Pálffy Gézának, Kónya Péternek és Tóth Sándor Lászlónak segítségükért.

<sup>2</sup> *Szilágyi Sándor: A Rákócziak kora Erdélyben*. I. Pest 1868. 47.; *Uő: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comitania Regni Transylvaniae*. (a továbbiakban EOE.) V. Bp. 1879. 319.

<sup>3</sup> *Papp Sándor: Homonnai Drugeth Bálint fellépése Bocskai örökösöként*. *Studia Caroliensia* 7. (2006: 1. sz.) 133–152.

térek ki.) Az 1607. év történéseit legalaposabban Trócsányi Zsolt tárgyalta. Nagyon gondosan áttekintette a kiadott forrásokat, és az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben közölt Bécsből származó dokumentumokat.<sup>4</sup> Az esztendő politikai küzdelmét, a trónkövetelők, Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor magatartását, lépéseinek okait érintő megállapításainak egy része megegyezik az alábbiakban összefoglaltakkal. Trócsányi azonban Rákóczi Zsigmond életrajzában összeállításakor nem használta fel kellő mértékben a halálakor keletkezett gyászbeszéd szövegét. Vele vitatkozva Szabó András több ponton módosította az első Rákóczi fejedelem életrajzi adatait, ezek témánkat azonban nem érintik.<sup>5</sup>

\*

Homonnai Drugeth Bálint és Rákóczi Zsigmond látványos küzdelme az Erdély feletti hatalomért sokáig elnyomta a harmadik jelölt, Báthory Gábor törekvéseit. Hogy az utóbbi Bocskai István halála pillanatában kész tervvel rendelkezett, mutatja az a levele, amelyet Kujudzsu Murád nagyvezírnek 1607. január 2-án küldött, — tehát ugyanazon a napon, amikor maguk a tanácsurak is tájékoztatták a Portát uruk haláláról —, és amelyben ősei korábbi hűségére és királyi rokonára, Báthory Istvánra hivatkozva kérte a fejedelmi megerősítését.<sup>6</sup>

Báthory törekvése az erdélyi trónra nem volt ismeretlen a kortársak előtt. Homonnai Drugeth Bálint 1607. január 28-án figyelmeztette Báthory bizalmas emberét, a későbbiekben oly befolyásos Imreffy Jánost, hogy az erdélyiek ügyébe ne avatkozzon bele, hiszen ezzel csak veszedelmet és vérontást idézhet elő. Lépjen vissza tehát terveitől, mert Erdélyt nem lehet erőszakkal elfoglalni, hiszen a rendeknek joguk van a fejedelem szabad megválasztására.<sup>7</sup> Homonnai Drugeth Bálint ugyanakkor éppen arra hivatkozott Báthory visszatartásakor, amit maga sem tekintett betartandónak, hiszen ő sem a rendek választása, hanem Bocskai testamentumi rendelkezése alapján kívánta elfoglalni az erdélyi trónt.

Az erdélyi rendek Bocskai halála után alapvetően a szabad fejedelmválasztás mellett foglaltak állást. Néhány hónappal korábban helyi országgyűlést tartottak, ahol ismét becikkelyezték a hatalom öröklésének módját, amelyet Bocskai, mint fejedelem megerősített;<sup>8</sup> miközben a bécsi béke (1606. jún. 23.)

<sup>4</sup> *Trócsányi Zsolt: Rákóczi Zsigmond. (Egy dinasztia születése). Különlenyomat a debreceni Déri Múzeum 1978. évi évkönyvéből. Debrecen 1979.; Hangai Zoltán: Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Bp. 1987. (Az utóbbi munka jelen tanulmányban is tárgyalta lényeges megállapításai megtalálhatók Trócsányi Zsolt írásában.)*

<sup>5</sup> *Szabó András: Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem. (1544–1608) Kiegészítések egy életrajzhoz. Történelmi Szemle 29. (1986) 341–350.*

<sup>6</sup> Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); R 315, Török iratok Nr. 41. Báthory Gábor Kujudzsu Murád nagyvezírnek, Ecsed, 1607. 01. 02.; *Szilády Aron – Szilágyi Sándor: Török magyarkori államokmánytár I. (a továbbiakban TMÁOT.) Pest 1868. 58–59.; Torma Károly: Okmányok az 1607. és 1608. évek történetéhez. Magyar Történelmi Tár 13. (1867) 94.*

<sup>7</sup> MOL, R 298, Erdélyi iratok 1. tétel. fol. 17. Homonnai Drugeth Bálint levele Imreffy Jánosnak, Ungvár, 1607. 01. 28.; *Mikó Imre: Erdélyi történelmi adatok I–IV. Kolozsvár 1855–1862 (a továbbiakban: ETA) I. 216–217.; Már Szilágyi Sándor is felhívta a figyelmet arra, hogy a dátumot hibásan februárra tették. Szilágyi S.: A Rákócziak kora i. m. 59.*

<sup>8</sup> EOE V. 310–312.



pontjai, amelyeket a fejedelem szintén elfogadott, milderre nem adtak lehetőséget. Rákóczi Zsigmond, Bocskai gubernátora (1605–1606) csak 1607. január 22-én kapta kézhez a fejedelem haláláról szóló hivatalos értesítést.<sup>9</sup> Ez az időpont viszont annyira kései, hogy ekkor más csatornákon keresztül már bizonyosan tudtak a kassai szomorú hírekről, ugyanakkor Báthory készülődéséről is, aki magának követelte a „*vajdaságot*”. Külön kiemelendő, hogy Bocskai gubernátora — aki a Magyar Királyságból származó arisztokrata volt — röviddel a fejedelem halála után *vajdaként* említi az ország leendő vezetőjének titulását. Ez arra utal, hogy Rákóczi Erdély „uralmi formáját” a *Magyar Koronához való visszatérést* feltételező titulussal, és nem a függetlenséget kifejező *fejedelmi* címmel tartja elfogadhatónak. Báthoryra nézve pedig megjegyezte, hogy nem ember, hanem Isten választja a méltóságviselőket, és nem is hiszi, hogy el tudná foglalni az országot. Rákóczi legfontosabb feladatának ugyanakkor Bocskai temetése megfelelő körülményeinek megteremtését tekintette.<sup>10</sup>

Az erdélyi rendek ekkor tanácskozásra gyűltek össze, amely átalakult országgyűléssé. Követeket indítottak mind II. Rudolf császár- és magyar királyhoz, mind pedig a Portára. A magyar uralkodóval a szabad választás tényét kívánták elismertetni. A Rudolfnak szóló előterjesztés január 16-án keletkezett.<sup>11</sup> Az okmány azonban nem került az uralkodó kezébe, mert a gyorsfutárt Mátyás főherceg feltartóztatta, a három pecséttel lezárt okmányt feltörette, és a tartalmáról február 12-én értesítette Prágában székelő bátyját. Az okmányból kiderült, hogy a rendek a szabad választás elismerését kérték, de elsősorban azzal a céllal, hogy e jogukkal élve Rákóczi Zsigmondot tegyék meg előjárójuknak. Kommentárjában Mátyás főherceg arra fektette a hangsúlyt, hogy a császár mindenképpen tartson egy megbízható személyt Erdélyben, és e szerepre Nyáry Pált ajánlotta. A szabad választás engedélyezését azonban nyomatékosan elutasította, hiszen abból az is következhetett, hogy egyesek a török segítségét fogják kérni.

A főherceg közben elküldte Erdélybe Ernst von Egg kamarai tanácsost, hogy ezzel megelőzze olyan valaki megválasztását, aki az országot teljesen elszakítja a királytól és a Magyar Koronától.<sup>12</sup> A főherceg maga is válaszolt Rákóczinak, és levelének mellékletét eljuttatta a bátyjának is. Visszatérve az erdélyiek kérelmére, Mátyásban felmerült a gyanú, hogy egy szűk csoport áll csak Rákóczi mellett, hiszen csupán három pecséttel zárták le a kérelmet, és a városok és a szászok közül senki sem képviseltette magát. Prágába küldött jelentése végén határozottan kiállt amellett, hogy a császár semmi esetre se engedje meg a *szabad választást*, hiszen Erdélyben ez *sohasem volt* szokás a Báthoryakig. Adig a magyar királyok nevezték ki a vajdákat, akik azonban nem voltak felru-

<sup>9</sup> EOE V. 319.

<sup>10</sup> *Torma K.*: Okmányok i. m. 103. Kolozsvár, 1607. 02. 02. Rákóczi Zsigmond Haller Gábornak.

<sup>11</sup> EOE V. 444–446., XLVI.

<sup>12</sup> „damit die Sybenbürgen nicht ursach haben, ainen andern für sich selbsten zu erwählen und fürzunehmen, und also Sibenbürgen ganz und gar von Eurer Mt. unnd der Cron Hungern zu separieren.” Österreichisches Staatsarchiv, Wien; (a továbbiakban ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten (UA AA) Kart. 152. Konv. 1. (1607. I–VIII.) fol. 33–35. Bécs, 1607. 02. 12. Mátyás főherceg II. Rudolf császárnak.

házva nagyobb hatalommal, mint a királyság más tisztviselői. A kicsit summás magyarázatban azonban felfedezhető a főherceg szándéka: a Mohács előtti viszonyok visszaállítása vagy legalábbis részleges megőrzése, és a bécsi békében Erdély felett visszaszerzett jogok érvényesítése.<sup>13</sup>

Erdélyben persze tudott dolog volt, hogy hárman akarták a fejedelmi hatalmat megszerezni. Mint Bocskai István végrendeletéből kiderült, Homonnai Drugeth Bálint a kassai magyar udvar támogatását élvezte, és az ő érdekében lépett fel a három testamentumos úr (Alvinczi Péter, Bocskai kassai udvari papja, Örvény Pál, a volt kincstartó és Péchi Simon, a fejedelem személyi titkára), akiknek feladata elhunyt uruk végakarátának teljesítése volt. Törekvéseit támogatta ugyanakkor a nagyvezír környezete is. Hamar kiderült azonban, hogy Homonnai mellett Báthory Gábor is pártot kezdett szervezni saját fejedelemsége érdekében. A volt kormányzó Rákóczi viszont a magyar királyhoz küldött felterjesztésében már egyenesen megvádolta ellenlábását, hogy hatalomra tör, és felvette a kapcsolatot a szultánnal.<sup>14</sup> Azt azonban nem tudta, hogy Báthory mozgalma milyen széles erdélyi és partiumi alapokon állott. Pográny Benedek érsekújvári vicegenerális 1607. február végén egyenesen azt jelentette Bécsbe, hogy Báthory és a hajdúk szövetkeztek egymással, és az utóbbiak beakarják vinni őt Erdélybe, ahol azonban másképpen vélekednek. Pográny szerint Báthory Bocskai István nyomdokába akart lépni.<sup>15</sup> Sőt Báthory a Bocskai-felkelés kirobbanásában oly meghatározó szerepet játszó Bethlen Gábort is szolgálatába fogadta, akit szóbeli feladattal Petki Jánoshoz, a székelyek főkapitányához küldött. Valószínűleg a cél itt is, mint a hajdúk megkeresése esetében, a fejedelemség megszerzéséhez szükséges fegyveres erő biztosítása volt.<sup>16</sup>

Közvetlenül Bocskai István halála után komoly lépések indultak mind Kassáról, mind a nagyvezír akkori tartózkodási helyéről, Belgrádból, hogy a fejedelem által kijelölt utód, Homonnai Drugeth Bálint megkapja a szultán megerősítését. A testamentumos urak Kőrössi István állandó portai követet bízták meg elhunyt uruk végakarátának bejelentésével a Portán.<sup>17</sup> Eredetileg Dobai Tamásnak kellett volna felfedni a titokban tartott új fejedelemjelölt személyét, amelyet csak szóbeli üzeneten keresztül tudattak az állandó portai követtel.

<sup>13</sup> „wie ich dan keines wegs nicht raten khan, das Inen libera Electio also innplicit vnd pure ihne zulassen, weillen dergleichen Electionen vor disem Nimallen geräulich gewesen. Die khönigen in Hungern vor den Bathorys jeder Zeit dise Provinz Ires gefallens mit einem Waivoda ersetzt, solcher Waivoda auch mehreren gewalt und dignitet nicht dan andere des khönigreichs officia und dignitater auf sich getragen gehabt.” ill. „und bestimmt ich auß demselben, das die Sybenbürgen für den gemelten Ragozi intercedirt liberam electionem begern” ÖStA HHStA UA AA Kart. 152. Konv. 1. (1607. I–VIII.) fol. 33–35. Bécs, 1607. 02. 12. Mátyás főherceg II. Rudolf császárnak.

<sup>14</sup> EOE V. 321. 3.

<sup>15</sup> „Ich hab zuvor auf dem herren geschrieben, wie das die heiducken sich zu dem Gabriel Bathory geschlagen hetten”, ill. „der Gabriel Bathory in des Stephani Bochkay Fuerstopffen treten will, und das sich die heiducken mehreren werden.” ÖStA HHStA UA AA Kart. 152. Konv. 1. (1607. I–VIII.) fol. 52. Pográny Benedek jelentése. Érsekújvár, 1607. 02. 28.

<sup>16</sup> *Torma K.*: Okmányok i. m. 95–96. Ecsed, 1607. 01. 10. Báthory Gábor Petki Jánosnak, a székelység generálisának.

<sup>17</sup> MOL, P 147, K. Papp Miklós Gyűjteménye. 8. cs. fol. 14. A dátum tévesen: Cassoviae die 2 mensis Januarii Anno Domini 1606.; Az okmány kiadása: *Torma K.*: Okmányok i. m. 93–95. (A kiadó szerint ez egy másolat, véleményem szerint az eredeti példány.)

Dobai azonban csak Belgrádig jutott el, az üzenetet és a testamentumos urak levelét Kujudzsu Murád pasa nagyvezír egyik agája, Haszán közvetítette Isztambulba, akivel Kőrössi február 7-én találkozott. Ekkorra az oszmán fővárosban azonban a velenceieknek köszönhetően már elterjedt a fejedelem halálának híre. A hír bizonyára nem közvetlenül Velencéből származott, hiszen a főkövet, Octavian Bon február 9-én ismertette az ügyet a dózsénak.<sup>18</sup>

Az első angol jelentést Bocskai haláláról a régi naptár szerint január 29-ére dátumozták, mely időpont február 8-ára esett, amelyben már Homonnai szultáni megerősítéséről is tudósítottak.<sup>19</sup> A francia követ ugyanezen a napon hasonló híradást küldött Isztambulból Párizsba. Ekkor még úgy tudták a szultáni fővárosban, hogy Homonnai (a francia jelentésben tévesen Walentine Cabui) hatalomra kerülése könnyedén sikerülni fog, fellépése kedvező fogadtatásra talált, és gazdagon meg is ajándékozta a nagyvezírt.<sup>20</sup> Bár Haszán aga mindenfelé hirdette az új magyar fejedelem nevét, Kőrössi István követ tartotta magát a szigorú utasításhoz, és még a Kassára írt válaszlevelében sem említette név szerint az utódot.<sup>21</sup>

Egy korábbi tanulmányomban még úgy gondoltam, hogy a testamentumos urak utasítása alapján állította a Kassáról küldött magyar követség a nagyvezír előtt Belgrádban, majd pedig a Portán, hogy Bocskai István utóda a korábbi magyar–török megállapodás (1605) értelmében kérte az egész Magyarország feletti szultáni megerősítését.<sup>22</sup> Ennek alapja az volt, hogy a nagyvezír a szultánnak küldött jelentésében egyértelműen erről számolt be. Logikusnak tűnt ugyanakkor, hogy a magyar ügyekre vonatkozó információi egyenesen Kassáról, a testamentumos uraktól származtak. További bizonyítékot láttam abban a tényben, hogy a Kőrössinek Kassáról Isztambulba küldött utasítás nagyon titokzatosan fogalmaz. Mindezek alapján úgy véltem, Bocskai udvara bizonyosan a bécsi béke megsértésére készült.

Az újabb kutatások során azonban kiderült, hogy az állandó portai magyar követ egyedül a nagyvezír emberétől informálódhatott. Így nem tűnik le-

<sup>18</sup> *Óváry Lipót*: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. III. Bp. 1901. 49., Nr. 310.

<sup>19</sup> [Bocskai] „made his last will and testament, electinge in of his owne religion by name Humanay Vallentine to succede his place ... Presentlie after his deathe his successor sent an Ambass[at]or to the sayed Generall Murat Bassa certifeinge him wath hath passed and with all offeringe to confirme (with the Gran sig[no]r that peace and amitie as his predecessors had begune, wherof the Grand sig[no]r beinge nowe aduised, hath presentlie giuen order to sende him a Turquishe horshe with all the furnitur belonginge thervnto, and an in Jeweled sworde, confirminge and acceptinge of his friendlie offer, Allsoe the sayed Generall certifieth by the sam lettere...” Public Record Office (a továbbiakban PRO), State Paper, PS 97/5, Turkey. Fol. 97–98. Thomas Glover Sir Robert Cecilnek, Salisbury lordjának, Konstantinápoly, 1607. 01. 29. (A régi naptár szerint.)

<sup>20</sup> *Eudoxiu de Hurmuzaki*: Documente privitoare la Istoria Românilor. Suppl. I/1. (1518–1780) Bucuresti 1886. 124. Gontaut Biron Baron de la Salignac jelentése IV Henrik királynak.

<sup>21</sup> *Torma K.*: Okmányok i. m. 105–108. Konstantinápoly, 1607. 02. 09. Kőrössi István Alvinczi Péternek, Örvény Pálnak és Péchi Simonnak, a testamentumos uraknak; Ugyanerről számol be Nyáry Pálnak is: Uo. 108–110. Konstantinápoly, 1607. 02. 09.

<sup>22</sup> *Sándor Papp*: Macar ve Erdel Krali Olan Bocskai'nin Halifeleri (Tahdil Edilen Bir Berat-i hümayun). CİÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu Bildirileri. (18–22. Eylül 2000, Çeşme) Ankara 2004. 557–580.

hetetlennek, hogy a nagyvezír Homonnai illetően felléptetését elsősorban oszmán érdekből akarta kihasználni: nevezetesen a tizenöt éves háborúban elvesztett magyarországi hadállások visszaszerzésére, amelyre Bocskai halálával — úgy tűnik — alkalom kínálkozott.

Kujudzsu Murád pasa nagyvezír a haláleset hírének vétele után kivárt egy-két hetet. A legfontosabb az volt, hogy azonnal lépéseket tegyen a kialakult viszonyok rendezésére, és csak ezután készítette el, feltehetően január 21-én a szultánnak szóló jelentést. Addig már elkészült a terv. Jelentését Isztambulban székelő helyettese, a kajmakám felterjesztésbe (*telhisz*) foglalva juttatta a szultán elé. Mindezekből kiderült, hogy a magyarországi törökök nem bízták a véletlenre Homonnai megsegítését, hanem a nagyvezír saját elhatározásából egy szultáni kinevező iratot (*berátot*) szerkesztetett, amelyet Musztafa portai főajtónállón (*kapidzsi basi*) keresztül juttatott el Gyulafehérvárra. A tervek szerint azt Bocskai temetése után, az új magyar király és erdélyi fejedelem megválasztásakor kellett volna átadni Homonnainak.<sup>23</sup>

A kinevező irat eredeti példánya napjainkig fennmaradt, és jelenleg a brassói Fekete Templom levéltári anyagában található. Dátuma török szokások szerint nem napot, hanem dekádöt ad meg, amelynek átszámítása 1607. január 20–29-ére esik.<sup>24</sup> Az okmányban azonban szerepel a kinevezés pontos ideje is: „a jelenlegi ezertizenötödik év áldott ramazán hónapja ötödik napján [1015. ramazán 5. / 1607. január 4.] kineveztem Erdélyország fejedelmévé és Magyarország királyává, és kiadtam a boldogságos sorokat tartalmazó megerősítő levelemet (*berât-i se'âdet-âyât*) és a szerencse jelét hordozó kinevező iratomat (*menşur-i devlet-simât*).” A kinevezés dátumának ismeretében Kassáról kiindulva két nap alatt Belgrádban volt a magyar követség, amely azonnal elérte a szultáni kinevező okmány kiállítását. Mivel az eddigi szakirodalomban az áll, hogy a nagyvezír magát a szultáni szerződéslevelet (ahdnámét) küldte el Erdélybe,<sup>25</sup> a tévedések elkerülése végett szükséges külön kiemelnünk: Kujudzsu Murád pasa nagyvezír Homonnainak ekkor nem szerződéslevelet, hanem egy kinevező okmányt (*berát*) küldött.

Mielőtt az erdélyiek még bármilyen lépésre rászánhatták volna magukat, megjelent egy csausz a nagyvezírtől, aki bejelentette, hogy a Porta (pontosabban a nagyvezír) engedélyezi a szabad választást, továbbá azt is közölte, hogy hamarosan megérkezik egy „*főcsausz*” is, aki hozza magával a beiktatáshoz szükséges botot és a zászlót, és az lesz a fejedelem, akit az ország megválaszt.<sup>26</sup>

<sup>23</sup> Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul (a továbbiakban BOA); A.AMD (1017) 1/5. (Istanbul); Mai török betűs kiadása román fordítással: *Gemil Tahsin*: Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712). București 1984. 113–114. Az irat felett a szultán saját kezű megjegyzése: „ma'lûm oldî” (tudomásul vétetett).

<sup>24</sup> Arhivele Naționale ale României, Direcția Jud. Brașov, România (a továbbiakban ANR-Brașov) Arh. Bisericii Negre E. IV, 150.; Dátum: 1015. ramazán hónap utolsó dekádjá; korabeli hivatalos magyar fordítása: MOL, R 298, Erdélyi iratok 1 tétel. 15–16r.; TMÁOT I. 65–68. Román fordítását elkészítette *Mihai Guboglu*: Șapte documente turcești din Arhivele Brașovului privind relațiile Transilvaniei cu Poarta Otomană la începutul secolului al XVII-lea. Revista Arhivelor VIII. (1965: 1.) 213–253.

<sup>25</sup> *Szilágyi S.*: A Rákócziak kora i. m. 60–61; *Trócsányi Zs.*: Rákóczi Zsigmond i. m. 86.

<sup>26</sup> *Torma K.*: Okmányok i. m. 104–106. Kolozsvár, 1607. 02. 04. Rákóczi Zsigmond Petki János székely generálisnak.

Bizonyosra vehető, hogy Murád pasa azon levele, amelyben felszólította a gubernátor Rákóczit, hogy továbbra is tartson rendet az országban, óvja a békét, és fogadja el, hogy az legyen a király, akit az ország választ, szintén ezzel az első csausszal érkezett meg Kolozsvárra.<sup>27</sup> Az okmány és a csasz szóbeli üzenete úgy is értelmezhető volt — és az erdélyiek ezt mindenképpen így is akarták érteni —, hogy a nagyvezír engedélyezte a szabad választást. Az oszmánok tehát be akarták tartani a látszatot, és valójában annyira nem gondolták, hogy Homonnain kívül bárki is elfoglalhatja a trónt, hogy a *libera electiót*, nem pedig Bocskai testamentumát vagy az állítólagos, később sokat emlegetett szultáni engedelmet hangoztatták, mint az örökösödés legfőbb biztosítékát. Bár mindezek Homonnai érdekében tett lépések voltak, mégis utat nyitottak az erdélyi rendeknek, hogy Rákóczi Zsigmondot válasszák meg uralkodójuknak.<sup>28</sup>

Az 1607. február 8-án megnyílt erdélyi országgyűlésen Rákóczi az elhunyt Bocskai István testamentumi rendelkezése szerint Homonnai Drugeth Bálintot ajánlotta a fejedelemségre. A szavazás február 12-én ment végbe, ahol Haller Gáboron kívül mindenki Rákóczi Zsigmond mellett voksolt.<sup>29</sup> Az erdélyiek azonnal értesítették a történekről az összes érdekelt felet.<sup>30</sup> Hogy mekkora volt a meglepetés, azt minden korabeli forrás egyértelműen érzékelteti. A testamentumos urak semmit sem sejtettek, ezt mutatja, hogy két nappal a választás előtt még csak a temetés körüli ünnepekkel foglalkoztak. Mivel Kolozsvár volt a meghalt fejedelem szülővárosa, ezért úgy tervezték, hogy az ünnepek egy részét itt tartják meg, és itt választják meg az új uralkodót, aki majd ezután Gyulaférváron megadja a végtisztességet az elődjének.<sup>31</sup> Ez a tervet bizonyára felgyorsította a folyamatot, nevezetesen Rákóczi megválasztását.

Rákóczi Zsigmond ezekben a napokban, ám tulajdonképpen az egész esztendőben egyáltalán nem egy olyan beteges, magatehetetlen öregember benyomását kelti, mint amit a korabeli okmányok sugallnak. Teljesen egyetértek Trócsányi Zsolttal, aki már hangsúlyozta tettrekészségét és ügyes diplomáciai helyzetfelmérését. A választás után az erdélyi rendek olyan hangnemben fordultak a testamentumos urak ellen, hogy ők első meglepetésükben csak magyarázkodásra, védekezésre gondolhattak. Tagadták, hogy meg akarták volna sérteni a *libera electiót*, sőt elfogadták az erdélyiek döntését. Céljuk nem volt más, minthogy híven teljesítsék uruk utolsó akaratát. Visszautasították a vádakát, hogy katonai erővel jöttek volna, amelyen keresztül nyomást akartak kifejteni a választáson. Bocskai fizetett hadai és az urak kísérete állításuk szerint csak a temetési menet méltóságát voltak hivatva biztosítani.<sup>32</sup> Ugyanezt a támadó

<sup>27</sup> TMÁOT I. 59–60. Murád nagyvezír levele Rákóczi Zsigmond erdélyi helytartóhoz. Dátum nélkül.

<sup>28</sup> *Hangai Z.*: Erdély választott fejedelme i. m. 176–180.

<sup>29</sup> EOE V. 323.

<sup>30</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. A. 1607. I–V. fol. 44. Kolozsvár, 1607. 02. 09. Rákóczi Zsigmond levele II. Rudolffhoz, amelyben a megválasztásáról beszámol; EOE V. 461–465.

<sup>31</sup> MOL MKA, E 190, Archivum familiae Rákóczi, 1 csomó fol. 32–33. Károly, 1607. 02. 10. A testamentumos urak Rákóczi Zsigmondnak.

<sup>32</sup> *Torma K.*: Okmányok i. m. 110–112. Testamentumos urak az erdélyi rendeknek, Lampért, 1607. 02. 12.

hangnemet használták az erdélyi rendek Báthory Gáborral szemben is, akinél szintén eredményt értek el. Ő is visszalépett attól, hogy személyesen vegyen részt a temetésen.<sup>33</sup>

Jelenleg nem ismert, hogy Homonnai Drugeth Bálint vagy Nyáry Pál kapott volna elmarasztaló levelet, az azonban biztos, hogy amikor megtudták Rákóczi Zsigmond megválasztását, azonnal visszafordultak, és átadták a fejedelmi holttestet az erdélyieknek. Nyáry Pál sokak véleményét fogalmazta meg, amikor azt állította, hogy Rákóczi Zsigmond csalással került hatalomra, és nem tartotta be Homonnainak adott szavát. Valószínű, hogy ténylegesen lehetett valamifajta megállapodás a két magyar főúr között. Viszonyuk alapján, mivel Homonnai első felesége Rákóczi leánya volt, nem is lehetett volna feltételezni, hogy volt vejét háttérbe szorítja az erdélyi trónküzdelemben. Homonnai ugyan első reakciójaként azonnal fegyverhez akart nyúlni, azaz hajdúkkal és törökökkel kívánta elfoglalni „örökségét”, erről azonban Nyáry lebeszélte. Az utóbbi február 19-én úgy tudta, hogy „török követek is bementenek az ajándékkal, remélvén azt, hogy Homonnay Bálint uram léssen bent fejedelem. Immár nem tudom, praesentálják-e Rákóczinak, avagy visszaviszik [a fejedelmi jelvényeket].”<sup>34</sup>

A kinevező okmány átadásánál a nagyvezír az oszmán szokásrendet kívánta követni. Nem egyszerű csausszal, hanem hasonló diplomáciai feladatkörre rendszeresen alkalmazott portai tisztségviselővel, Musztafa főajtónállóval (kapidzsi basi) szándékozta az okmányt és a hatalmi jelvényeket eljuttatni. A nevezett portai méltóság azonban még nem volt jelen Belgrádban, az év legelején ugyanis Bécsbe küldték azzal a diplomáciai feladattal, hogy bejelentse: a szultán a békekötés végleges rendezése miatt visszahívta a nagyvezírt Isztambulba. Murád viszont távozása előtt még magához rendelte Kádizáde Ali pasa budai beglerbéget, hogy vele tárgyaljon a határvidék várairól. A zsitvatoroki béke megkötésekor úgy döntöttek, hogy 20 nap múlva jönnek a Habsburg megbízottak Budára, ahonnan azonnal indulnak a békét ratifikálni a Portára. Ehelyett már eltelt 70 nap, és mégsem jött senki. A budai beglerbég, Ali pasa január 18-ig várt, most már azonban neki is mennie kellett Belgrádba. Távozása előtt még biztosította a Habsburg felet, hogy a béke fennmarad a késedelem dacára is. Leveléből tudjuk, hogy mindezekről Musztafa *kapidzsi basi* számolt be részletesen Mátyás főherceg bécsi udvarában<sup>35</sup>

Musztafa aga tehát megjárta Bécset, és valamikor 1607. január végén tért vissza küldetéséből Belgrádba. A kiállított berátot és a beiktatás jelvényeket Temesvárra vitte magával, és innen jelentette Vajda István lugosi bánnak érke-

<sup>33</sup> Uo. 112–113. Ecsed, 1607. 02. 13. Báthory Gábor az erdélyi rendeknek.

<sup>34</sup> *Komáromi András*: Rákóczi Zsigmond és Homonnay Bálint versengése történetéhez. *Történelmi Tár* 1899. 277–278. Kisvárdá, 1607. 02. 19. Nyáry Pál Thurzó Györgynek és Forgách Zsigmondnak, a Kassán tartózkodó királyi biztosoknak.

<sup>35</sup> ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. (Turcica) (a továbbiakban Turcica) Kt. 91. 1607–1608. fól. 5. Buda, 1607. 01. 18. Kádizáde Ali pasa és Habil efendi budai kádi levele Adolf von Althan komáromi főkapitánynak (Illésy János német fordítása törökről); Ali pasa levele Mátyás főhercegnek Habil efendi kézírásában. ÖStA Türkische Urkunden, 19. 01. 1607.; *Papp, S.*: Macar ve Erdel Krali i. m. 557–580.

zését. Rákóczi Zsigmond erre azonnal felszólította, hogy amilyen gyorsan csak tud, jöjjön, és neki — mint választott fejedelemnek — adja át a nagyvezírtől hozott fejedelmi jelvényeket.<sup>36</sup> Bár az időrend nagyon szűknek tűnik, talán mégis elképzelhető, hogy Nyáry Pál fenti idézete ténylegesen már Musztafa aga gyulafehérvári érkezéséről szól.<sup>37</sup>

A magyar történetírás a későbbi Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelem török tolmácsának, Rozsnyai Dávidnak a megjegyzéséből úgy tudja, hogy Musztafa aga saját elhatározásából és Rákóczi kérésére megváltoztatta a beiktató berát szövegét, és Homonnai nevét kivakarva áthamisította Rákóczi Zsigmond nevére.<sup>38</sup> Ez az eljárás azonban ellentmond az Oszmán Birodalom hatalmi struktúrájának és döntéshozó rendszere működésének. A szultán nevében kiállított okmányt egy szolga (*kul*), mint Musztafa aga, legálisan semmi esetre sem másíthatta meg.

Hogy ténylegesen mi történhetett, azt részadatokból sikerült rekonstruálni. A legfontosabb mindezekből Homonnai Drugeth Bálint Ali budai pasához küldött követének, Buday Istvánnak a jelentése. A beszámoló — amelyet alább még részletesen elemezni fogok — e kérdésről elárulja a lényegét: erősen feltételezhető, hogy *maga a nagyvezír*, Kujudzsu Murád pasa engedte meg az okmány szövegében Homonnai nevének kivakarását és helyére Rákóczi Zsigmond beírását. Széplaky István,<sup>39</sup> a választott fejedelem követe a fejére esküdött ugyanis a nagyvezír előtt, hogy Homonnai nem kívánja az erdélyi fejedelemséget, hanem azt Rákóczinak engedte át: „Az áruló Széplaky is úgy csalta az vezírt is meg, fejét kötötte, hogy Nagyságod nem kívánja az fejedelemséget, hanem Rákóczinak megengedte.” – mint Homonnai követe írta urának.<sup>40</sup> Mikor mindez kiderült, a nagyvezír írt Rákóczinak, adja vissza a jogtalanul elvett kinevező jelvényeket. Amikor Musztafa aga március 8-án visszaérkezett Belgrádba, a nagyvezír elfogatta, és állítólag azonnal megfojtatta. Haszán efendit, a kíséretjét pedig vasba verette, aki a jelentés idején még feltehetően életben volt.

A szóban forgó, nevezetes berát eredeti példányát 1993-ban, egy romániai tanulmányutam alkalmával volt lehetőségem megvizsgálni és lefényképezni. Az idő alaposan megváltoztatta annak a tintának a színét, amellyel a kivakart Homonnai név helyére bejegyezték Rákóczi Zsigmond nevét (l. a mellékelt képen). Így könnyen megerősíthető Rozsnyai Dávid állítása — amelyet el is fogadott a magyar történetírás —, miszerint Homonnai nevét kivakarták, és helyére Rákócziét írták be.

<sup>36</sup> TMÁOT I. 64–65. Rákóczi Zsigmond levele Musztafa agának. Kolozsvár, 1607. 02. 17.

<sup>37</sup> L. a 34. jegyzetet.

<sup>38</sup> Szilágyi Sándor: Rozsnyai Dávid az utolsó török deák történeti maradványai. Bp. 1867. 233.; TMÁOT I. 68.

<sup>39</sup> Szilágyi Sándor, majd utána Trócsányi Zsolt úgy vélte, hogy Széplaky Homonnai követe volt Belgrádban a nagyvezírnél, de — mint látjuk — Rákóczi embere volt. Szilágyi S.: A Rákócziak kora i. m. 60–61, 105–107.; Trócsányi Zs.: Rákóczi Zsigmond i. m. 86.

<sup>40</sup> Štátni archív, Prešov (a továbbiakban ŠA Prešov); Rodina Drugeth Humenné, IV. Verejná činnosť. Župné, vojenské záležitosťi (a továbbiakban Rod. Homonnai Drugeth) Inv. Sign. B–1. (č. Kr. 316.) Buda, 1607. 03. 19. Buday István jelentése Homonnai Drugeth Bálintnak.



„(muslihu) masâlihi ş-şirzimetî n-nasrânîye Râkoc Zîgmon hutimet ‘avâ-kibuhu bi-l hayr südde-i senîyemüze kemâl-i itâ‘at [...]”, azaz: „a keresztényi közösség ügyeinek elrendezője, Rákóczi Zsigmond — érjen jó véget — boldogságos küszöbünk iránt tökéletes hűséget [...] (mutatott)”

Mindezek tehát nem teheték meg nem történetté Rákóczi megválasztását, akinek a megváltoztatott szövegű berátót 1607. február 22-én Gyulafehérváron ünnepélyesen átadta Musztafa aga. Olyannyira nem, hogy két változatban is ismert Rákóczi hűségnyilatkozata, amelyet a beiktatás után a nagyvezír számára állított ki, és amelyben kijelentette, hogy az ország Homonnait sohasem fogadja el fejedelemnek, őt viszont igen. Ha megmaradhat a trónján, visszaadja az oszmánoknak az általuk régóta (1599-től) követelt várakat, Jenőt és Lippát, minden tartozékaikkal együtt.<sup>41</sup>

Homonnai és követe, majd utánuk szinte minden jelentős politikai személyiség, függetlenül attól, hogy „török” vagy „Habsburg” párton állt Erdélyben, egyértelműen tisztességtelen lépésnek tekintette Rákóczi Zsigmond tettét. Ez azonban az adott helyzetben folytatása volt az erdélyi rendek korábbi ellenállásának, akik nem akartak a szabad fejedelemválasztásról lemondani, és következménye volt annak, hogy Homonnai nem vett részt Bocskai István fejedelem temetésén. Leszögezhető tehát: Rákóczi Zsigmond nem véletlenül, ám nem is nyomásra, hanem nagyon is komolyan készült az erdélyi fejedelmi/vajdai méltóság megragadására. Meg volt győződve ugyanakkor arról, hogy a török oldal-

<sup>41</sup> MOL, R 298, Erdélyi iratok 1. tétel Erdélyi török diplomáciai leveleskönyv című sorozat 1544–1660. fol. 24v.; TMÁOT I. 65.; Szilágyi S.: Rozsnyai Dávid i. m. 49–50. (Rozsnyai Dávid gyűjteményében lévő másik példányról)



ról történt megerősítése a berátbeli különleges „névcserevel” lezárt ügynek számít.

A fordulat az oszmánok erdélyi politikájában 1607. február végén következett be, amikor Murád nagyvezírnek Belgrádból távozni kellett volna Isztambulba, hogy átvegye az anatóliai lázadók elleni szultáni seregek fővezérletét. A helyzet hasonlónak tűnt, mint Lala Mehmed nagyvezírsége idején 1606-ban. A szultán éppen akkor vonta ki a nagyvezírt a magyarországi politikából, és hívta haza Belgrádból, amikor még, illetve jelen esetben ismét minden képlékenynek tűnt. Két lényeges kérdés maradt ugyanis függőben: egyrészt a Habsburg békeküldöttség még nem érkezett meg, az időhúzás szemmel látható volt; másrészt Homonnai beültetése az erdélyi fejedelmi székbe — amely az oszmánok legnagyobb reményei szerint a Kassáig eső területek megtartását is eredményezhette volna (legalábbis Murád pasa telhisze erdélyi fejedelemtől és magyar királyról beszélt) — szintén sikertelennek tűnt. Pedig az aktivizálódó török diplomácia elsősorban Homonnai Drugeth Bálint szerepeltetésére építette a terveit.

Az első lépések az oszmánok és Homonnai között az egri pasa közvetítésével indultak. Buday Istvánnak, Homonnai Budára küldött követének jelentése a kérdés alapvető forrása. Az okmány 1607. március 19-én kelt Budán. Buday beszámolt urának Musztafa és Haszán említett megbüntetéséről, továbbá arról is, hogy lassan minden készen áll az új beiktatáshoz, mivel megjött a szultán új „donációja” (feltehetően egy új berát, esetleg egy ahdnáme),<sup>42</sup> valamint egy szép szablya két kaftán társaságában. A fejedelmi jelvények már mind Budán voltak Ali pasánál. Buday azonban Belgrádból akarta a botot, a zászlót és a lovat elhozni. Készen álltak ugyanakkor az ekkor szokásos parancslevelek, a szászoknak, székelyeknek és a vármegyéknek és városoknak, hogy az új fejedelmet fogadják el uruknak.

A budai pasa közben értesítette az ügy állásáról Illésházy Istvánt, az elmult esztendő magyarországi tárgyalásainak egyik kulcsfiguráját is. Ez az adat nagyon fontos számunkra, hiszen azt igazolja, hogy Homonnai fellépésében ő is szerepet játszott. Ali pasa pedig magától Homonnaitól azt kérte, keljen át a Tiszán, és vonuljon be Váradra. Bár ez csupán Ali pasa kérése volt, Budaynak azt kellett jelentenie, hogy Homonnai már át is kelt a folyón, hiszen ezt elhatározása döntő bizonyítékként, egyfajta Rubiconként értékelhették mind Erdélyben, mind az északkelet-magyarországi területeken. Az Erdélybe való tényleges bevonulás pedig az egri és a szolnoki török csapatok közreműködésével valósult volna meg. Buday azt tanácsolta urának, hogy a hozzá indult török követeknek mindenre adjon jó választ, legfeljebb az indulást húzza egy kicsit az előkészületek miatt. Buday szerint a szultán azt követeli — inkább persze a budai és belgrádi törökökről volt szó —, hogy Homonnai is állítson ki egy hűségnyilatkozatot (hitlevet), miként ezt Bocskai István is tette 1605 novemberében Rákos mezején. Végül a magyar nagyúr követe idézett a szultán leveléből, amelyet a nagyvezírnek március 12-én adtak át. Ebből kiderül, hogy a törökök szerint az adott szituációban jobban kell keresni Homonnai kedvét, mint annak

<sup>42</sup> Alábbiakban látni fogjuk azonban, hogy ténylegesen egyik sem, hanem egy, a fejedelemség átadásáról szóló szultáni levél.

idején Bocskaiét, és Erdély mellett nem csak a Tiszáig kell biztosítani uralmát, hanem úgymond *egész Magyarország*, ténylegesen elsősorban Felső-Magyarország felett.<sup>43</sup>

Mint fentebb említettem, Buday István jelentése alapján az egri pasa biztatása jól jött, hogy Homonnai ismét aktívan lépjen fel örökölt fejedelemsége megszerzéséért. Ha a fentiekben megállapíthattuk, hogy Rákóczi Zsigmond ezekben a hónapokban egyáltalán nem egy félénk, idős ember benyomását kellette, ugyanezt elmondhatjuk volt vejről, Homonnairól is. Azzal egy időben ugyanis, hogy elküldte Budayt Budára, majd Belgrádba, titokban átkelt a sziklás hegyeken és bevonult Kővárba, ahol az ottani helyőrség rögtön mellé állt. Innen küldte két rendbeli követségét az erdélyi diétára, hangsúlyozva a rendeknek trónigényét.<sup>44</sup>

Kővár elfoglalását Homonnai bejelentette a Kassán tartózkodó magyar királyi biztosoknak, Dóczy Andrásnak és Forgách Zsigmondnak is — akik Felső-Magyarország Bocskai halála utáni visszavételének ügyeit rendezték —, kifejezve egyúttal hűségét koronás királya iránt is: „én az egész ausztriai familiának minemű tökéletes, hív szolgája legyek, kegyelmetek is azért minden embereknek felőlem való gonosz tanácsokat eleibe ne vegye, mert az mint megírtam, egyebet benne, az míg az Úristen éltet, sem talál kegyelmetek.”<sup>45</sup>

A már megválasztott fejedelem, Rákóczi Zsigmond azonban — miként korábban Báthory Gábor esetében is — Homonnaival szemben ugyancsak a törökkel való kapcsolatát kívánta felhasználni, hogy lejárassa mind a magyarországi hatalmi-politikai viszonyokban döntő szóval bíró magyar urak (elsősorban Illésházy István és Thurzó György), mind Mátyás főherceg és II. Rudolf császár előtt. A két legtekintélyesebb magyar úr első véleménye Rákóczi erdélyi hatalomra kerüléséről eltérő volt. Illésházy első felindultságában nagyon keményen fogalmazott. Rákóczi fellépésében egy új háború kitörésének lehetőségét látta, hiszen szerinte ő az oszmánok ellenében csak a Habsburg kormányzatra támaszkodhatott. A bécsi békére való hivatkozás, miszerint azért kell Erdélyben egy török fennhatóság alatt álló fejedelem, mert a „német királyok” közül egy sem tudta tartósan megszállni, és mivel Erdély a törökök területeihez fekszik közel, azok úgy sem hagyják, hogy a Habsburg kormányzat felügyelje, önmagában nem állta meg a helyét. Illésházy szerint a bécsi béke alapján éppen hogy visszaszállhatott volna a Magyar Koronára Erdélyország. Rákóczit elítélő véleményét tehát úgy értékelhetjük, hogy Homonnaiban látta biztosítottnak azt az uralkodásra alkalmas személyt, aki úgy birtokolhatta volna az Erdély feletti hatalmat, hogy azt mindkét nagyhatalom szavatolhatta volna.

<sup>43</sup> ŠA Prešov, Rod. Homonnai Drugeth Inv. Sign. B-1. (č. Kr. 316.) Buda, 1607. 03. 19. Buday István jelentése Homonnai Drugeth Bálintnak. Az okmányt évekkel ezelőtt fénymásolatban Pálffy Gézáttól kaptam, amit neki ezúttal is nagyon köszönök. Ez a dokumentum ösztönzött arra, hogy 2007 novemberében végén személyesen is kutatásokat folytassak a Homonnai Drugeth család Eperjesen őrzött levéltárában.

<sup>44</sup> Komáromi A.: Rákóczi Zsigmond i. m. 278–279. Kővár, 1607. 03. 18. Homonnai Drugeth Bálint Nyáry Pálnak; Trócsányi Zs.: Rákóczi Zsigmond i. m. 96.

<sup>45</sup> Komáromi A.: Rákóczi Zsigmond i. m. 117–118. Kővár, 1607. 03. 24. Homonnai Drugeth Bálint Dóczy András és Forgách Zsigmond királyi biztosoknak Kassára.

Hatalomra kerülésével Rákóczi ezt, az Illésházy szorgalmazta rendezési tervet rúgta fel: „Micsoda lelkiismeretű magyar az, aki hazájának és a magyar nemzetének javát és megmaradását inkább nem kívánja, nemhogy a maga hasznát.” – vélekedett a magyar nagyúr. Véleménye az volt, hogy Rákóczi lépését sem a Habsburgok, sem a törökök nem fogják jó néven venni. Az a magyarázat pedig, hogy ezzel Rákóczi csak a *libera electio* lehetőségét védte volna meg a fejedelemségben, szerinte nem volt elfogadható, hiszen ily módon Homonnait is megválaszthatta volna az ország. Azért azt ajánlotta, lépjen vissza Rákóczi, és egyezzen meg vetélytársával.

Illésházy vélekedése alapján megállapítható, hogy az öreg politikus teljesen egyetértett Homonnai erdélyi felléptetésével, a korábbi, kassai terv kidolgozásában is bizonyára részt vett.<sup>46</sup> Jó lenne persze tudni, hogy Illésházy a régi vagy az új naptárt használta-e ebben az időben. Ennek azért lenne különös jelentősége, hogy megállapíthatóvá váljon, vajon a fenti véleményt azelőtt fogalmazta-e meg, mielőtt befutott Ali pasa levele — amelyről Homonnai követe is említést tett —, vagy pedig ettől függetlenül is határozottan ellene volt Rákóczi hatalmi ambícióinak? Jelenlegi ismereteim szerint hajlok arra, hogy a most elemzett irat már a gregorián naptár szerint keletkezett március 22-én, és akkor erősen hatottak rá a pasa levelében olvasottak. Ali pasa ugyanis világosan megfogalmazta, hogy Rákóczit csalárdsága nem juttathatja trónra. Homonnai követe pedig mindenről részletesen beszámolt neki. Majd tovább is küldte a nagyvezírhez Belgrádba, hogy ott is jelentsen. Egy főemberét ugyanakkor a kaftánnal már útba is indította Homonnaihoz. Végül megemlítette neki, hogy a Portáról megjöttek a levelek ura beiktatására, amelyek Budán nála találhatók, és egy szép, drágakövekkel kirakott szablya és kaftán is érkezett. Ha pedig Rákóczi nem lép vissza szép szóval, akkor erőszakkal fogják megsegíteni Homonnait Erdélyben, mert a Bocskainak tett ígéretet nem másítják meg.<sup>47</sup>

Bizonyára még nem olvasta Rákóczi Zsigmond Illésházy sorait, amikor útnak indította Bécsbe Széchy Tamást, hogy bejelentse erdélyi megválasztását és hűségét Mátyás főhercegnek. A követ útközben meglátogatta Illésházyt Bazinban, aki látszólag kemény véleménye megváltoztatására is rábírható volt. Legalábbis erről beszélt Széchynek, miután végighallgatta tőle az erdélyi választás történetét. Úgy vélte, ez Isten döntése lehetett, és bár eddig kifejezetten Homonnait támogatta, ezután hajlik a történetek elfogadására. Azt tanácsolta Széchynek, induljon tovább Bécsbe, ahol még sokan támogatják Homonnait. A követ mellékletben elküldte Rákóczinak az egri pasa levelének másolatát, amelyet Rimaszombaton kapott kézhez, és amelyből egyértelművé vált, hogy Homonnai és Nyáry Pál segítségért fordult a törökökhöz.<sup>48</sup> Bár Illésházy szavai bizonyára megnyugtatták az erdélyi követet, a fentiek alapján kétséges, hogy komolyan gondolta az agg magyar főúr Homonnai végleges ejtését, vagy csupán várakozó álláspontra helyezkedett.

<sup>46</sup> ETA III. 117–119. Illésházy István levele Rákóczi Zsigmondnak, Trencsén, 1607. 03. 12.

<sup>47</sup> Szilágyi, Sándor: Illésházy István török levelezése 1607–1609. Történelmi Tár 1879. 67–68.; Gustav Bayerle: The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616. Bp. 1991. 84–86. Nr. 66.

<sup>48</sup> Torma K.: Okmányok i. m. 117–118. Pozsony, 1607. 03. 24. Széchy Tamás Rákóczi Zsigmondnak.

Thurzó György véleménye Illésházyénál sokkal kedvezőbb volt Rákóczi lépéséről. Erre utal egyrészt az, hogy Rákóczi Zsigmond 1607 márciusában, amikor láthatóan katlanként forrott körülötte a levegő, barátilag megkérte a felső-Magyarországon biztosként eljáró Thurzót, hogy unokatestvérét, Rákóczi Lajost iktassa be a kállói kapitányságba. A válasz nagyon szívélyes volt: nemcsak a kérés teljesült, hanem az erdélyi fejedelem arra is ígéretet kapott, hogy Thurzó és Forgách Kassáról lépéseket tesznek Rudolf királynál Prágában, hogy Rákóczi megkapja a Habsburg megerősítést erdélyi uralmában. Amennyiben az okmány megérkezik — írták —, azonnal továbbítják Erdélybe.<sup>49</sup>

Kassán azután március 20-ára részgyűlést hívtak össze a királyi megbízottak, ahonnan követséget indítottak Homonnaihoz. Fennmaradt a követutasítás, amelyben különösen azt ítélik el, hogy Homonnai a törököktől a magyar királyi címet elfogadta: „török követek járnak őkegyelméhez, botot, szablyát, lovakat, kaftánokat hoznak, utokban nyilván beszélnek, hogy őkegyelméhez mennek, mint magyarországi királyhoz, felséges névvel illetik, őkegyelme nemcsak becsülettel fogadja a követeket és ajándékokat veszi, hanem fejedelemséghez illendő nevet és becsületet tőlük szenved. Sőt beszélnek azt is, hogy őkegyelme az vezért és budai pasát arra hajtotta volna sok ígéretivel és adományival, hogy arra feleltek volna neki, hogy Felső-Magyarországot Kassával és Erdélyt Tiszántúl való földdel egyetemben kezéhez adják, hogy úgy bírhasssa szintén, amint az megholt Bocskay fejedelem bírta.” A kassai királyi biztosok és a részgyűlés célja részben egyenesen az volt, hogy Homonnai erdélyi törekvéseit leálítsák, kimondván, hogy egy „megholt embernek testamentuma sem használ, mert az fejedelemválasztás nem ebben, hanem Isten után egy nemes országnak szabad választásában áll, az is akkor, mikor igaz és legitimus fejedelem elhal.”<sup>50</sup> Meg kell azonban jegyezni, hogy a szabad választás jogának említésével szinte mindegyik fél élt, még akkor is, ha alapvetően nem ismerte el annak tényleges jogszerűségét, így Thurzó és Illésházy is.

Thurzó a mai értelemben is „modernnek” ható politikusi magatartást mutatott, hiszen nem kétséges, hogy a felső-magyarországi részgyűlés alapvetően az ő véleményét tükrözte, Homonnainak szóló magánlevelében ugyanakkor sokkal megértőbb és barátságosabb hangon mondta el azt, amit hivatalosan kérlelhetetlenül közölt: „Az török követeket bocsássa kegyelmed jó és szép szóval vissza ilyenképpen, hogy kegyelmed török császártól és az vezértől jó néven vette, hogy böcsületes állapotra akarják kegyelmedet promoteálni, de látván azt, hogy az két császár között evvel az kegyelmed Erdélyben való bemenetelivel fölbomolhatna az jó és szent békesség, [...] azért látván kegyelmed Rákóczi Zsigmondnak is vén és beteges állapotját, és tudván bizonyosan, hogy sokáig való élő ember nem lehet, azért éltéig, minthogy Erdély is választotta, nála

<sup>49</sup> MOL, R 147, K. Papp Miklós gyűjteménye [a továbbiakban R 147], 8. csomó fol. 17., 19.; kiadása, *Torma K.*: Okmányok i. m. 119–120. Kassa, 1607. 03. 25. Thurzó György Rákóczi Zsigmondnak.

<sup>50</sup> *Komáromi A.*: Rákóczi Zsigmond i. m. 279–283. Kassa, 1607. 03. 26. Homonnaihoz menő követek instrukciója.

hagyja kegyelmed az vajdaságot.” Ha azonban meghal, és az ország is azt akarja, akkor tegyen ismét lépéseket annak megszerzéséért.<sup>51</sup>

Hogy a Kassán Homonnaival kapcsolatban megfogalmazott vádak — a felső-magyarországi nagyúr későbbi tiltakozása ellenére — igazak voltak, több egymástól független adat igazolja. Buday jelentéséből és Ali pasa Illésházynek küldött leveléből ugyanis vitathatatlanul kiderül, hogy 1607 tavaszán bizonyosan két török követség is útban volt a trónkövetelőhöz.<sup>52</sup>

E ponton egy pillanatra vissza kell térni egy, a forrásokban többször felmerülő kérdésre, a Kassa központú török vazallus Magyar Királyság gondolatára. A nagyvezír Rákóczinak szóló hosszú levelében világosan leírta, hogy „Homonnai Bálinttal úgy végezzetek, hogy ő mint szintén az előbbi fejedelem [azaz Bocskai István] magyarországi király lévén, nagyságod is erdélyi gubernátor, az hatalmas császárnak így szolgáljatok.”<sup>53</sup> Az idézetben lévő megoldás kiút lehetett a kialakult nagyon bonyolult helyzetből, ugyanakkor igazolja azt a tényt, hogy Homonnainak valóban felajánlották a Bocskai-féle különleges magyar államot. Bár a nagyvezír megfedte Rákóczit, mert magához ragadta a szultáni jelvényeket, azt azonban el tudta képzelni, hogy ő Erdélyben irányítsa az ügyeket, míg Homonnai, mint a törökök „magyar király”-a, Kassáról betöltse azt a szerepet, amelyet az oszmánok korábban Bocskainak szántak.

Murád pasa hosszú és a továbbiakra nézve alapvető fontosságú levele datálatlanul maradt fenn. Eddig nem volt megfelelő adat arra nézve, hogy pontosan beleilleszthessük a diplomáciai folyamat menetébe. Buday jelentése, illetve a nagyvezír Mátyás főhercegnek írott levele azonban tisztázza ezt a problémát. Murád pasa levele szerint a szultán „újabbban mostan császári kaftánját kegyelem athnámé levelével egyetemben megküldte, s nálunk vagyon.”<sup>54</sup> A szultántól jövő fejedelmi kinevező jelvények említése összefüggésben van azzal, amit Buday írt, miszerint március 12-én a szultántól jött levél a nagyvezírnek Homonnai ügyében. Így a nagyvezír dátum nélküli okmánya valamikor március közepén keletkezhetett, azaz nem februárban, mint korábban kiadói gondolták.

Mindezekből látható tehát, hogy oszmán részről a magyarországi/erdélyi fejedelemség kérdése elsősorban a nagyvezír kompetenciájába került. A kortársak azonban a Porta magatartását is figyelemmel kísérték, hiszen Murád pasa

<sup>51</sup> Uo. 283–285. Kassa, 1607. 03. 29. Thurzó György Homonnai Drugeth Bálintnak.

<sup>52</sup> Az első a budai pasa főembere, Sepsi Laczkó Máté szerint, kethüdája volt, aki másodmagával kereste fel Homonnait. Az első követség célja március idusa körül a szultáni döntés ismertetése volt, amely mellé átadtak egy kaftánt is. Ekkor még nem hozták a beiktató jelvényeket. Az új „donációt”, vagyis kinevezést, és az erdélyi rendeknek szóló szultáni leveleket, a fejedelmi ajándékokat valamikor március végén akarta egy ünnepélyes követség átadni. Sepsi Laczkó leírása, amely szerint a budai pasa „tihája” (=kethüdája) a török császár akaratából Ungvárra ment, hogy Homonnait beiktassa, aki azonban elmenekült előle Kővárba, nem fedi a valóságot, a két követség történetét összeolvasztja. *Sepsi Laczkó Máté: Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései. 1521–1624.* In: ETA III. Kolozsvár 1867. 119.; Szilágyi, 1879. 67–68.; *Bayerle. G.: The Hungarian Letters i. m. 85.*; ŠA Prešov, Rod. Homonnai Drugeth Inv. Sign. B–1. (č. Kr. 316.) Buda, 1607. 03. 19. Buday István jelentése Homonnai Drugeth Bálintnak.

<sup>53</sup> Az okmány másolata több helyen megtalálható: MOL, R 298, Erdélyi iratok 1. tétel Erdélyi török diplomáciai leveleskönyv című sorozat 1544–1660. fol. 21–22.; MOL, R 147, 8. cs. (1601–1670) fol. 21–33. (több példányban); kiadása: TMÁOT I. 68–71.

<sup>54</sup> L. az 53. lábjegyzetet.

döntését a szultánnak is meg kellett erősítenie. Kőrössi István állandó követ lépéseket tett, hogy a Duna menti pasák és bégek parancsot kapjanak Erdély védelmére, ugyanakkor arra is, hogy a magyar, székely és szász nációt felszólítsák az új fejedelem, Homonnai uralmának elismerésére. A követ emellett kiemelte, hogy a havasalföldi vajda, Radu Șerban részéről veszélyes praktikák indulhatnak, így erre nagyon figyeljenek oda. A követ számára Isztambulban a súlyos belső nehézségek, a perzsa háború és az anatóliai lázadások ellenére sem tűnt gyengének az Oszmán Birodalom, ezért könyörgött az erdélyi magyar uraknak, hogy a Portától el ne szakadjanak. S az új fejedelem végleges megerősítése, az ahdnáme kiadatása érdekében is lépéseket tett: „Noha énnekem senki nem írt az ahdnâme felől, de énnekem is gondom volt reá, és valamint annak előtte az mi meghalt kegyelmes urunknak megadták volt, azonképpen most is megadják, hogy ha az lesz az fejedelem, az melyet itt hirdetnek.”<sup>55</sup>

A Porta talán kissé lassan reagált Murád pasa nagyvezír felterjesztésére. Így elképzelhető, hogy a válaszok mind a testamentumos uraknak, mind Homonnainak és a nagyvezírnek csak március 12-én értek Belgrádba. A nagyvezírnek szóló okmányról jelenleg csak Buday István jelentéséből tudunk, a másik két levél azonban konkrétan is ismert. Ezek a szultánok levelezését közlő Feridun bég gyűjteményében a 19. században Isztambulban nyomtatásban is megjelentek, sőt a Török magyarkori államokmánytárban magyar fordítás is készült róluk.<sup>56</sup> Az okmányok tartalmi elemzése előtt megjegyzendő, hogy az isztambuli szultáni könyvtár kéziratok kötetei között sikerült megtalálni a levelek szövegének eredeti változatát is,<sup>57</sup> amely a kiadotthoz képest számos eltérést mutat, és három lényeges ponton értelemzavarónak is mutatkozott. Az eltérések abból adódhattak, hogy a 19. század közepén a török kiadás során modernizálták, sőt bizonyos mértékben értelmezték a leveleket, és ezáltal — különösen a Homonnainak szóló okmányt — tartalmi szempontból is „megváltoztatták”. Így a továbbiakban természetesen az újonnan előkerült eredeti szövegeket tekintem a vizsgálat alapjának.

Mindkét szultáni levélben külön kiemelik azt a tényt — amelyet a korabeli magyar források is említésre méltónak tekintenek —, hogy Bocskai István halálának napja *péntekre* esett. A pénteki naphoz azonban olyan dátumot illesztettek (1015. ramazán 5.), amely 1607. január 4-ére, csütörtökre esett. Mielőtt arra gondolnánk, hogy a portai kancellária egyszerűen elszámolta a haláleset dátumát (1606. december 29-ét), amely 1015. sabán 28. lett volna, fel kell hívni a figyelmet, hogy ramazán 5. szerepel Homonnai kinevezésének dátumaként a Belgrádban kiállított berátban is. A nagyvezír bizonyára elküldte a Portára a berát szövegét, amelyet nyilvánvalóan felhasználtak a szultáni levelek

<sup>55</sup> Torma K.: Okmányok i. m. 105–108.

<sup>56</sup> *Ahmed Feridün Beg*: Mecmûa-i münşærtü s-selâtin. II. Istanbul 1275<sup>2</sup>. 468–469., TMÁOT I. 62–63. I. Ahmed szultán levele Homonnai Drugeth Bálintnak a magyar királlyá és erdélyi fejedelemmé való kinevezéséről; *Feridün* II. 1275<sup>2</sup>. 469., TMAOT I. 62–63. I. Ahmed levele Alvinczi Péternek és a testamentumos uraknak Homonnai Drugeth Bálint kinevezéséről magyar királynak és erdélyi fejedelemnek.

<sup>57</sup> Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul (a továbbiakban TSMK) E 1942, fol. 161b–162b., fol. 162b–163a.

megfogalmazásakor. Ebből az okmányból származhat tehát a téves dátum, melyet Bocskai halálának idejével azonosítottak.

Bár a nagyvezír a későbbiekben azt állítja, hogy a szultántól Homonnai nevére új szerződéslevél (ahdnáme) érkezett, a Bocskai örökösének kiállított szultáni levél tartalma egyértelműen ez ellen szól. Mivel azonban Homonnai megerősítéséhez szükséges volt egy olyan szultáni okmányra, amely az újbóli beiktatást megkérdőjelezhetetlenné teszi, az irat típusát maga a nagyvezír is leveleiben szerződéslevélként emlegette. Az okmány a magyar királyságban és az erdélyi fejedelemségben való megerősítés mellett megemlíti, hogy a Portától zászló és buzogány, korabeli magyar szóhasználattal bot érkezett. Mint láttuk, Buday István állítása szerint — a lovat nem számítva — a zászló és a bot hiányzott még a fejedelmi jelvények közül, amelyért a követ Belgrádba indult. Ez a tény is arra utalt, hogy Homonnai követének jelentése a most elemzett szultáni levél Belgrádba érkezéséről szól.

A másik, az Alvinczi Péternek és a testamentumos uraknak szóló szultáni okmány tartalmában azt ismétli meg, amit Homonnaival is közöltek: felszólították a magyar urakat, hogy mindent tegyenek meg a három fél részéről megkötött béke, nevezetesen a zsitvatoroki megállapodás megtartása érdekében, és a még mindig ellenálló magyar urakat győzzék meg Homonnai uralmának elismeréséről.

A nagyvezír szükségesnek látta, hogy Rákóczi mellett Mátyás főherceget is értesítse az oszmán álláspontról, Homonnai ismételt megerősítésének szándékáról. Ez az okmány eredetiben — érthetően — Bécsben maradt fenn.<sup>58</sup> Kujdzsu Murád magyarázkodni kényszerült, hogy Homonnai miért lépett vissza korábban az erdélyi fejedelemségtől: „Mielőtt azonban megérkezett volna [Gyula]Fehérvárra, a nevezett Homonnai bizonyosan megtudta, hogy az erdélyiek maguk közül Rákóczi Zsigmondot választották királlyá, és emiatt nem ment be Erdélybe, hanem visszafordult és a birtokára tért. Amikor pedig a nevezett kapidzsi basi Erdélybe érkezett, az említett Rákóczi mindent, amit csak Homonnainak küldtek, hazugsággal megszerzett és magához vett.” A levélből kiderül, hogy Rákóczi próbálkozását a viszonyok rendezésére nem fogadta el a nagyvezír. „Miután Rákóczi Zsigmond nem részesül a mi boldogságos és fenséges padisahunk őfelsége engedelmében, még ha néhány erdélyi ezt újabban kérelmezte is, illetve mivel nem lehet elfogadni, hogy valaki csalással jusson a királyságra és a fejedelemségre, ezért ahdnáménk alapján és Bocskai testamentumi rendelkezése szerint a nevezett Homonnainak, akit mostantól a kormányzásra elfogadtunk, ismételten nagyúri kinevező iratot (*berât-i hümayun*), nemes zászlót, buzogányt és díszruhákat küldtünk. Az az óhajunk, hogy a lakosság megmozdulása teljes mértékben eskün és megállapodáson keresztül csendesedjen le, melyet néhány felelőtlen (maga dolgait sem ismerő) személy gerjesztett azon országok ellen, amelyek köztetek és Bocskai között szétválasztattak és uralma alá és kezéhez rendeltettek, illetve a béke ügye ellen, amelyet magunk között létrehoztunk.” A levél a továbbiakban a béke végleges megerősítésének

<sup>58</sup> ÖStA HHStA Türkische Urkunden 1607. 03. 20–29. (1015. zilkáde 20–29.); *Joseph von Hammer-Purgstall*: Geschichte des Osmanischen Reiches. IV. Pest 1829. 671–673.

igényét erősíti meg, utalván arra, hogy a szultán is érdeklődik a Habsburg követek érkezéséről. Reményét fejezi ki, hogy a szegény nép érdekében minél hamarabb lecsendesednek a kedélyek, és létrejön a béke.

A török diplomácia lépésére különbözőképpen reagáltak az érdekeltek. Rákóczi Zsigmond mindkét irányba tapogatózott, hogy megszerzett pozícióját ne veszítse el. A nagyvezírnek hosszasan válaszolt, megismételve korábbi álláspontját. Erdély történelme alapján igazolni próbálta, hogy ők sohasem szakadtak el a szultán „köntösétől”, maga Bocskai volt az, aki Báthory Zsigmond fejedelem és Szinán nagyvezír idejében a törökök ellen fordult. Kifejtette, hogy rájuk nézve nem érvényes Bocskai végrendelete, hiszen még rokonsági alapja sem volt, hogy Homonnaira hagyja az országot. Kimondta, hogy ő szívesen megmarad az erdélyi fejedelemségben, amennyiben azonban Homonnai valahol király akar lenni, ahhoz neki nincs semmilyen köze. Végül arra kérte a nagyvezírt, hogy az ilyen követelésekkel ne üldözzék el a szultán hűsége alól.<sup>59</sup>

Mivel egyértelmű volt, hogy a nagyvezír Homonnait támogatja, Rákóczi abban reménykedett, hogy Isztambulban sikerül kifogni a szelet a másik párt vitorlájából. Kőrössi István, aki nagyon lelkesen írt február elején Homonnai uralma mellett, a hónap végén már másképpen nyilatkozott. Időközben pedig megérkezett Rákóczi Zsigmond követsége is a Portára, Haranglábi Horváth Márton személyében, aki azon fáradozott, hogy érvénytelenítsék a nagyvezír döntését. Bár voltak a pasák között, akik sajnálták, hogy a botot és a zászlót elküldték a rendek megkérdezése előtt, és állították, hogy ha a nagyvezír a Portán lett volna, akkor a testamentumos urak kérését elutasították volna, mindezek azonban csak szépségtapaszkok voltak az igazság arcán. Mivel minden magyarországi döntést Murád pasára bíztak, nem volt hova fellebbezni.<sup>60</sup>

Amíg Rákóczi pozíciója 1607 márciusában igen labilisnak mutatkozott az oszmán állam képviselői szemében, addig magyarországi és bécsi támogatottsága erősödni látszott. Széchy Tamás követ március végén tárgyalt Mátyás főherceggel, aki jóindulatáról biztosította az erdélyi „vajdát”. Ugyanakkor Báthory Gábor is legjobb arcát mutatta, és kivárt, abban reménykedve, hogy az 1595. évi *jus ligatumot*,<sup>61</sup> a Báthory Zsigmond idejében foganatosított birtokfoglalásokat a békepárti urakkal szemben (akiket 1594-ben kivégeztek) az erdélyi országyűlés feloldja, és így visszakapja erdélyi örökségét.<sup>62</sup>

Rákóczi követének kedvező bécsi fogadtatása összefüggésben állt az oda befutó magyarországi hírekkel. Hogy Mátyás főherceg március végén, április elején mit gondolt a török békéről és az erdélyi kérdéstről, és milyen lesújtó véleménye volt a prágai udvar döntéshozataláról és működéséről, azt megismerhetjük testvérének, Rudolf császárnak küldött leveleiből. A nagyvezír fentebb idézett, a főhercegnek szóló írása mellett Ali budai pasa Cesare Gallóval, a bécsi

<sup>59</sup> TMÁOT I. 71–74. Rákóczi Zsigmond Kujudzsu Murád nagyvezírnek, dátum nélkül, de bizonyosan 1607. március végén, április elején.

<sup>60</sup> Torma K.: Okmányok i. m. 116–117. Konstantinápoly, 1607. 02. 25. Kőrössi István levele az erdélyi rendeknek.

<sup>61</sup> Az igazság törvényes keresésének megtiltása.

<sup>62</sup> Torma K.: Okmányok i. m. 120. Bécs, 1607. 03. 28. Széchy Tamás Rákóczi Zsigmondnak; uo. 120–121. 1607. 03. 28. Báthory Gábor az erdélyi rendeknek; *Trócsányi Zs.*: Rákóczi Zsigmond i. m. 91.



udvar egyik neves török tolmácsával is levelezett. Az alapvető kérdés a béke fennmaradása volt. Ugyanakkor futott be Mátyás főherceghez a felső-magyarországi királyi biztosok jelentése is, és ez a két hírforrás kétségbeejtőnek mutatta a helyzetet. A legfontosabb várak átadását ugyanis Homonnai elszabotálta, miközben az erdélyi fejedelemséget követelte („den Principaten Transylvanias affectiert”). A hajdúkat maga mellé vette birtokaira, és oszmán követséget fogadott. Ali pasával szorosra fűzte kapcsolatát, sőt őt magát a törökök levelekben már királynak szólították. Mindezek ismeretében Mátyás főherceg megrotta testvérét, hogy bár ő többször kérte pénz és követség indítását a Portára, mégsem történt semmi.<sup>63</sup>

Homonnai közben annak ellenére is rendületlenül haladt megkezdett útján, hogy Kassáról visszautasították erdélyi hatalmi igényét. Míg azonban eddig teljesen nyíltan lépett fel a fejedelemségért, 1607 áprilisától lépéseit lehetőleg titokban folytatta. Fentebb többször utaltam rá, hogy márciusban két török követség kereste fel Homonnait. Mivel most már nagyon óvatosak voltak az érdekeltek, egyedül a források elszórt adatai adnak támpontokat a kérdés tisztázásához. Az első követség március első felében érkezett meg Ungvárra, ahol Homonnai fogadta a budai pasa kethüdáját, és átvette a szultán levelét, illetve elfogadta a kaftánt. Ezt tekinthetjük az első tényleges lépésnek a szultáni megerősítés menetében. A második követség március 20. körül érkezhetett meg, amely az erdélyi fejedelemségbe való beiktatás okmányait és hatalmi jelvényeit hozta. Erről a kassai részgyűlést Ung vármegye értesítette, amiért azután el kellett szenvednie Homonnai éles kirohanását. Ő ugyanis azt állította, hogy amióta Ungvárról kijött (és átköltözött Kővárra), semmilyen törökkel nem találkozott, nem vette az ajándékukat és nem is „nyájaskodott” velük. Mikor visszaindult Ungvárra, akkor hallotta, hogy két török követ jön hozzá, akik elől „elbujdosott”. Sőt jelentette érkezésüket a kassai királyi biztosoknak, és azt ígérte, hogy ha rátalálnak is, úgy viseli magát előttük, hogy ezzel a magyar uralkodó érdekeit ne sértse. Azt akarta, hogy együtt, azaz ő és a királyi megbízottak emberei fogadják a követeket, akikkel közösen akart választ adni nekik.<sup>64</sup> Kicsivel később Rákóczi Lajos értesítette a királyi megbízottakat, hogy a török követeket Debrecenbe vitték, és onnan a Nyírségen át tovább kísérték Homonnaihoz. Debrecenben a nép Homonnait kívánta vezetőnek, és a hajdúk is ezen a véleményen voltak.<sup>65</sup> (A hajdúk elégedetlensége, mivel őket Bocskai adományaitól láthatóan meg akarták fosztani, és a környezetükben felbukkanó török követség ugyanakkor már előrevetette utóbb jelentőssé vált felkelésüket, amely a fejedelmi trónért folyó küzdelem egyik következménye lett.) Emellett pedig Nyáry Pál úgy tudta, hogy a hírek a fejedelmi konfirmáció érdekében jövő

<sup>63</sup> ÖStA HHStA Turcica Kt. 91. 1607–1608. fol. 27–28. Bécs, 1607. 04. 7. Mátyás főherceg levele II. Rudolf császárnak.

<sup>64</sup> Komáromi A.: Rákóczi Zsigmond i. m. 286–287. Szinyérváralja, 1607. 04. 03. Homonnai Ung vármegyének.

<sup>65</sup> Komáromi András: Az 1607-iki hajdulázadás történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 4. (1891) 234–235. Rákóczi Lajos a királyi biztosoknak Kassára.

török követek érkezéséről szólnak. Homonnai állítólag megüzente nekik, hogy csak Egerig jöjjenek, de Rákóczi Lajos rácaffolt erre.<sup>66</sup>

A határozott török fellépés, valamint a félelem, hogy Erdélyből kiindulva újra kitör a háború, ismét Homonnai malmára hajtotta a vizet. Ebben a helyzetben így maga Thurzó György is hajlott arra, hogy elforduljon az addig támogatott Rákóczitól. A törökök aktivizálódása azt eredményezte, hogy a királyi biztosok, Thurzó, Dóczy András és Hoffman György április 19-én Rozgonyban találkoztak Homonnaival. Ekkor a főúr minden kártyáját kiterítette, és ebből kiderült, hogy az oszmánok egyértelműen őt támogatják. Ezen a megbeszélésen részt vett a sokat emlegetett Buday István, jelen volt ugyanakkor Kékedy György (Bocskai egyik egykori követe 1605-ben Isztambulban) és Csató Imre is, akik a királyi megbízottak képében jelentek meg Ali pasánál. A követek egybehangzó véleménye az volt, hogy a törökök nem tűrik tovább Rákóczit az erdélyi trónon. Musztafa kapidzsi basi és kísérelője szörnyű büntetésének emlegetése elrettentéssül szolgált. A megoldás egyértelműen Rákóczi lemondása lehetett, hiszen a törökök szándéka megmászhatatlannak tűnt, és a fejedelmi megerősítés jelvényei Egerben várták, hogy átadják őket az új fejedelemnek. A királyi biztosok, köztük maga Thurzó is, ezért szinte könyörögtek Rákóczinak, hogy vegye figyelembe hajlott korát és betegségét, és mondjon le, egyezzen meg Homonnaival. Majd a tanácskozásról Thurzó Bécsbe indult, és kérte Rákóczit, hogy mire visszatér, rendezzék a helyzetet.<sup>67</sup>

Illésházy István véleménye — Thurzóéval ellentétben — ugyanakkor folyamatosan töretlennek és következetesnek tűnik. Március 9-én, amikor a legfrissebb török lépések még nem voltak ismertek és követhetőek, ugyanazt mondta, mint amit korábban is markánsan hangoztatott: Rákóczi alkudjon meg Homonnaival, hogy ne a török helyezzen vajdát Erdélyországba. Bár ki mondta, hogy nem volt soha Erdélyben szabad választás, „de most a töröknek is kedvét kell keresni Erdély végett, az erdélyiek választása sincsen ok nélkül...”. A levelének lényege mégis az volt, hogy Homonnai ne vigyen török fegyveres erőt Erdély területére, e nélkül rendezzék a dolgokat Rákóczival.<sup>68</sup>

Rövid időre úgy tűnt, még a természet is segít Homonnainak, hiszen április végén elterjed Erdélyből Rákóczi halálhíre, amit egy ideig minden érdekelt fél valósnak fogadott el.<sup>69</sup> Thurzó György pedig megkísérelte az új helyzetet a bécsi béke szellemében rendezni: Bécsbe ment, hogy a „Paris almáját”, Erdélyt a Habsburg uralkodó döntése ítélje oda valakinek. Homonnai úgy tudta, hogy Thurzó május 15-én megy Mátyás főherceghez, ő azonban már két nappal korábban ott volt, és kilenc pontba foglalta össze az erdélyi rendezés feltételeit. A legfontosabb, hogy Erdély esetében nem ismeri el a szabad fejedelmválasz-

<sup>66</sup> Komáromi A.: Rákóczi Zsigmond i. m. 288. Nyáry Pál a királyi biztosoknak Kassára.

<sup>67</sup> Sepsí Laczkó M.: Krónika i. m. 120–122. Kassa, 1607. 04. 20. A királyi biztosok Rákóczi Zsigmondnak; Trócsányi Zs.: Rákóczi Zsigmond i. m. 98. (Trócsányi hasonlóan értékelte a rozgonyi találkozót, mindezt azonban — nem ismerve a török diplomáciai lépéseket — az ott részt vett, Homonnaihoz húzó urak jelenlétével magyarázta.)

<sup>68</sup> Torma K.: Okmányok i. m. 121–123. Trencsén, 1607. 04. 09. Illésházy István Rákóczi Zsigmondnak.

<sup>69</sup> Komáromi A.: Rákóczi Zsigmond i. m. 288–290.

tás jogát, azt kell elfogadniuk uruknak, akit a magyar uralkodó választ. Nem reménykedhet senki, hogy Bocskai diplomája szerint elfoglalhatja a trónt, mert az erdélyi uralomra vonatkozó okmány csak a fejedelem életében volt érvényes. Maga Bocskai sem volt választott fejedelem, hiszen erőszakkal vette kezébe az országot. Ne a törököktől, hanem a Magyar Királyság koronás uralkodójától várják a segítséget, és arra se hivatkozzanak, hogy a kényszer vitte őket Bocskai és Rákóczi megválasztására, hiszen most már nincs ilyen tényező: várják ki csendesen a királyi döntést.<sup>70</sup>

Homonnai bizonyára abban reménykedett, hogy korábbi hűségéért és türelméért Rudolf császár- és királytól megkapja végre Erdélyt; ezért — úgy tűnik — nem vette át a szultáni uralkodói jelvényeket. Rosszakarója, a Báthory Gábor köré gyülekező másik trónkövetelő párt hangadója, Imreffy János már mindenfelé híresztelte, hogy Homonnai a rozgonyi titkos megállapodás értelmében le is mondott a fejedelmi címről, és a magyar királytól ezért elnyerte Husztot és Kővárt. Bizonyára volt ilyen pont is a megállapodásban, de ez nem a végleges döntést jelentette, hiszen — mint látszik — Homonnai semmiről sem mondott le, csak a várakozás kínjait megélve várta a király pozitív döntését.<sup>71</sup>

Rákóczi Zsigmond ugyanakkor egy követségen keresztül kívánta hűségét kimutatni a császár és király iránt, ezért olyan embert választott e feladatra, akit Rudolf is elfogadhatónak tartott, a mindvégig Habsburg-hű Sennyey Pongrácot. A követ megbízólevelét 36 erdélyi előkelő írta alá és pecsételte meg. A rendek mellett maga Rákóczi is levelet küldött mind a császárnak és magyar királynak, mind pedig Mátyás főhercegnek, elnézést kérve, hogy eddig nem volt alkalma személyesen jelezni hűségét a „koronás urához”.<sup>72</sup>

Ahogy eddig is látható volt, minden trónkövetelő logikusan egyszerre két irányban, mind az oszmánok, mind a Habsburgok felé próbálkozott. Mivel a szultáni kinevező okmány, a berát önmagában nem volt elégséges a fejedelemség pozíciójának tényleges betöltésére, a május 12-re összehívott szűkebb létszámú értekezlet úgy döntött, hogy a szultánhoz fordulnak a szerződéslevél, az ahdnâme Rákóczi számára történő kiadása érdekében. Rákóczi ezért Sennyeyvel egyidejűleg 1607. május 20-án Veres Dávidot és Michael Weisset követségbe küldte a Portára.<sup>73</sup> A kérelemlevél — sajnos dátum nélkül — több példányban is fennmaradt. Legfontosabb mondanivalója az, hogy a szultán annak adja a fejedelemséget, akit az ország választ. A szerződéslevél kiadását pedig mindig az erdélyiek kezdeményezték a rendek által aláírt és lepecsételt kollektív kérelem-

<sup>70</sup> MOL, MKA, E 196, Archivum familiae Thurzó 18. csomag Fasc. 74. fol. 68–69.; kiadása: *Komáromi A.: Rákóczi Zsigmond i. m. 292.* Bécs, 1607. 05. 13.

<sup>71</sup> *Komáromi A.: Rákóczi Zsigmond i. m. 290–292.* „Datum ex insula mea Lakorriensi,” 1607. 05. 04. Homonnai a kassai királyi biztosoknak. Nem értek egyet Trócsányi véleményével, miszerint Homonnai elzárkózott volna a törökök közeledtétől. *Trócsányi Zs.: Rákóczi Zsigmond i. m. 99.*

<sup>72</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. A. (1607. I–V) fol. 106–107. Gyulafehérvár, 1607. 05. 26. Az erdélyi rendek megbízólevele Sennyey Pongrácnak; EOE V. 337. Nr. LIX.

<sup>73</sup> *Liber annalium raptim scriptus per Michaellem Veys.* Chroniken und Tagebücher. Bd. II. Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. V. Hrsg. Julius Gross. Brassó 1909. 200.; EOE V. 336.; *Mika Sándor:* Weiss Mihály. Egy százsz államférfiú a XVII. századból. (Magyar Történelmi Életrajzok) Bp. 1893. 91.

levéllel, amelynek elfogadható pontjaiból szerkesztette a szultáni kancellária az ahdnámét. Bár jelen esetben a kiadott változatok mind hiányosak, a tartalom-ból megállapítható: Rákóczi Zsigmond végleges megerősítése érdekében ugyanígy jártak el. Úgy tűnik, hogy ez a kérelemlevél az első ilyen típusú okmány-változat a 17. századból, és utóbb példája lett a későbbieknek.<sup>74</sup> Általános rendelkezései közül a legfontosabb, hogy a Székely Mózes megerősítésekor (1603) tíz évre elengedett adót, amelyet 10 ezer aranyban határoztak meg, az ország pusztulása miatt újabb húsz évre engedje el a szultán. Ugyanakkor több Temesvár felőli határvár visszaadását is kérelmezték.

Az Erdély feletti uralom legitimációjának kérdését Illésházy István fenntebb idézett szavai adják legjobban vissza. A szabad választás történelmileg nem igazolható, de a törökök érdekeire is figyelemmel kellett lenni. Maga Bocskai is meg akarta (már 1605-ben) fejedelmi székét — a török beiktatás mellett — a magyar királlyal is erősíttetni. Halála után az összes trónkövetelő ezen az úton haladt, csak az volt a kérdés, hogy ki, mikor és milyen mértékben exponálja magát az egyik vagy a másik oldalon.

Látható ugyanakkor, hogy 1607 májusára eltérő vélemény fogalmazódott meg Bécsben és Prágában mind a törökökkel szembeni magatartást, mind a béke kérdését, mind pedig Erdélyt illetően. A prágai udvar gyűjtötte és rendszerezte az adatokat arra nézve, hogy egyáltalán van-e értelme a zsitvatoroki megállapodás ratifikálásának? Fennmaradt egy 18 pontból álló lista, amely részletesen kifejti, hogy a béke csak az ellenfélnek kedvez, és azt sugallja, ami Rudolf császár körében a legnépszerűbb vélekedés volt, hogy folytassák a háborút. A béke kérdését eleve úgy tárgyalta, hogy az egyedül a „lázadók” (Bocskai hívei) fellépése következtében jött létre, amelyet, ha a szultán elhunyna, utóda úgy sem tartana be. Erdélyre ugyanakkor külön figyelmet fordítottak, hiszen a béke fenntartja a magyarok kapcsolatát a törökökkel, akik a fejedelemség megerősítését továbbra is a szultántól várják („die confirmation vom Türggischen Khaiser begehrt”), sőt, azok nemcsak fejedelmet, hanem királyt akarnak kinevezni („nit allain zum einen fürsten, sondern gar Khünig zu investiren”), pedig a békeszerződés szerint Erdély a Magyar Koronához tartozik („Siebenbürgen der Cronn Ungern blaißen soll”). Mindezek mellett kifejeződött a prágai udvar elégedetlensége a bécsi béke egyik legnagyobb vívmányával szemben is, mint-hogy a magyarországi határvédelmet (néhány kulcsfontosságú erőd kivételével) a magyarok kezébe adták. Biztosra vették Prágában, hogy az új stratégiai pozíciókat a magyarok az uralkodó elleni lázadásra használják majd fel. Meggondolandó volt tehát a reménybeli spanyol segítség a háború folytatására, illetve az, hogy béke esetére az 1603-tól Isztambul ellen hadakozó perzsák egyedül maradjanak az Oszmán Birodalom ellen.<sup>75</sup>

<sup>74</sup> ETA III. 324–328.; *Szilágyi S.*: A Rákócziak kora i. m. 85–89.; *Liber annalium* i. m. 140–263. (Azonos tartalommal, csak másképpen rendezve); *Andrei Veress*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. VIII. București 1935. 40–41. Nr. 37. (Ez utóbbi nagyon hiányos.)

<sup>75</sup> ÖStA HHStA Turcica Kt. 91. 1607–1608. fol. 69–71. Prága, 1607. 05. 29. „Türkische neue Pracktiken.”

A Prágában üléselő Titkos Tanács 1607. június 6-án tárgyalta a török és magyar ügyeket. A Habsburg testvérek közötti ellentét ellenére a megbeszélésen részt vett az Udvari Haditanács elnöke, Karl Ludwig Graf von Sulz és a prágai Titkos Tanács tagjai, Andreas Hannewald, Leopold Stralendorf (együttal birodalmi alkancellár), Hermann von Attems, Georg Siegmund von Lamberg és Karl von Liechtenstein, főudvarmester és morva *Landeshauptmann*. Az ügyek két nagy csoportra oszthatók: a törökökkel és a Habsburg Házsal kapcsolatos kérdésekre. Mindenekelőtt arra kerestek választ, hogy Hans Christoph Teuffelt elküldjék-e a Portára a zsitvatoroki békeszerződés ratifikálására és az ajándékok átadására? Ezzel összefüggésben állt, hogy visszaköveteljék-e az oszmánoktól Kanizsát, Egert és Esztergomot? Mit lehet tenni annak érdekében, hogy a perzsa-török háború és az anatóliai lázadás tovább fennmaradjon? A magyar ügyet ugyanakkor a Pozsonyba hirdetett országgyűlés és Erdély helyzete köré csoportosították. Végül a Habsburg belügyeket érintve tárgyalták a birodalmi gyűlésen kialakítandó stratégiát is.

Annak ellenére, hogy Prágában a háború folytatását tervezgették, a Titkos Tanács egyértelműen azt javasolja a császárnak, hogy — bár ténylegesen vannak a törökellenes fellépésre vonatkozóan kedvezőnek tűnő fejlemények — egyelőre *ne folytassa a háborút*, hanem csendesítse le a belső nyugtalanságot, a várakat pedig próbálja meg visszaszerezni. Jelenleg — mint vélték — hála a perzsáknak nem a törökök jelentik a legnagyobb veszélyt. Fontosabb, hogy a magyarországi elégedetlenkedőket és a hajdúkat kell ügyesen leválasztani a törökökről.

A béke ügyét az egész okmány fenntartásokkal kezelte. A császári követet, Teuffelt el akarták ugyan indítani, ám a megállapodás feltételeit, a kialakított összeget alaposan le kívánták csökkenteni. Azt szerették volna elérni, hogy a Porta elégedjen meg az egyszeri ajándék, a kialakított 200.000 arany felel, amely már Budán volt. Nem akartak ennél többet fizetni. Ez persze azzal járt volna, hogy a békét továbbra sem zárják le. Ez része volt a terveknek, hiszen új megbízólevelet adtak volna ki a követnek, amelybe bekerült volna a tiltakozás az oszmánok erdélyi praktikái miatt. A császár környezetében Homonnai és Rákóczi török kapcsolatai, illetve a Porta lépései egy erdélyi fejlemel/vajda megerősítése érdekében a Habsburg ügyekbe való jogszerűtlen beavatkozásnak számítottak. Meg akarták ugyanakkor keresni a módját annak, hogy a háború alatt elveszített várakat, Kanizsát, Egert és Esztergomot visszaköveteljék.<sup>76</sup> Mivel azonban ilyen kérdésekkel nem léphetek fel a szultán előtt, ezért azt tanácsolták, hogy a követeléseket ne nyíltan a császár nevében, hanem a követ saját véleményeképpen terjessze a vezírek elé. Úgy vélték, hogy a

<sup>76</sup> „müsste man eine neue Istruction vndt Credenz uf mehrgedachtem herrn Teuffel verfassen, dorinnen des Türckhen undt seiner Bassa neue Überstretungen der Friedens, wie auch die mit dem Humenaj (=Homonnai) undt andere in Sibenburgien getriebene falsche Practiken erzeltt, abschaffung undt bestaffung, vom Sultan begertt, undt schliesslich waill Crafft des Friedens Capitulation Euer M. die Restitution Canischa undt andere Punct an der Porte, durch die Absendung zuwerben, vorbehalten, uff dasselbe Fundament umb Erla, Canischa undt Gran Ansuchung gethan werde.” ÖStA HHStA Turcica Kt. 91. 1607–1608. Konv. 1. fol. 80–85. Prága, 1607. 06. 6. A Titkos Tanács jelentése a császárnak.

Teuffel által felajánlandó 300.000 arany („dreymahlhundert tausendt gulden verehrung zuversprechen”) a sejhüliszlámnak, illetve a vezíreknek megteszi a magáét. Végül a perzsa háború és a rebellisek anatóliai felkelése megfelelő adut jelenthetett a portai tárgyalások alatt, így Prágában az is felmerült, hogy egy követet indítsanak a sahhoz is. Hasznosnak ítélték ugyanis, hogy a perzsa uralkodót a béke bizonytalan voltáról biztosítsák, és a harcok további folytatására buzdítsák.

A magyar ügyet két egymás utáni országgyűlésen keresztül tervezték és vélték rendezhetőnek. Az elsőt azonnal összehívták volna, amelyen a magyarországi várak feletti hatalom biztosítását, a „gonosz és hűtlen Illésházyval” való leszámolást és végül Erdély helyzetének rendezését tűzték ki célul. Ha ezt a három dolgot sikerül megoldani, amelyre a „hű” Thurzó és más magyar urak reményt láttak, akkor be is lehet zárni a diétát. A második országgyűlést viszont csak a birodalmi gyűlés megtartása után hívták volna össze. Mindezekből tehát egyértelműen kitetszik, a bécsi békében foglaltakat alaposan meg akarták változtatni. A határvárak irányítása feletti konkrét befolyás visszaszerzése ügyében a birodalmi és az örökös tartományok rendjeinek támogatására is számított a császári udvar, és ezeken keresztül akart nyomást gyakorolni a magyar rendekre. A tervezett birodalmi gyűlésre nem személyesen Rudolfot, hanem — az eddigi ellentétek ellenére — Mátyás főherceget javasolták, mint megbízottat. Ezzel a lépéssel akarták kivonni a császár ellenzékének vitorlájából a szelet, mondván, hogy a két testvér között a viszony mégsem ellenséges. Az utolsó gondolatok a háború reménytelen folytatásáról szóltak. A császárnak azt ajánlották, hogy személyesen keresse fel Spanyolországot, követségével pedig Velencét és Rómát, és kérelmezze a török elleni háború költségeit, hiszen hamarabb lesz rá szűkség, mint azt sokan vélik.<sup>77</sup>

Ali budai pasa és Mátyás főherceg levélváltásából kiviláglik, hogy a fenti tárgyalás időpontjában nemcsak a Haditanács elnöke, hanem maga Mátyás is Prágában volt. Bécsbe való visszatérése után a főherceg már használja is azt a frazeológiát, amelyet a prágai tárgyalás alatt írásba fektettek, és ezek alapján el is kezdte az ott megtervezett diplomáciai lépéseket. Erdély kérdésében is a prágai jegyzőkönyv szelleme volt az irányadó: „de ezt nagyságod [Ali pasa] előtt nem rejthetjük, hogy különböző traktátus, zászló küldés, egyéb ajándékival őfelsége alatta valóinak, úgy mint Homonnainak és Rákóchynak, mely dolog az frigy végezésnek ellene, előnkbe adatik.” A főherceg udvarias szavaival nagyon kemény követeléseket fogalmazott meg: „mivel hogy ez békekesség ti hatalmaságtoktól ez felül számlált okokból nem igazán, sőt hamisságra lenni láttatik,” mégis lépéseket tett a császárnál, hogy a sok keresztény fejedelem segítségére elenére küldje el követét a Portára. A cukormáz a keserű pirulán az volt, hogy személyesen megdicsérte a pasát, aki tényleg sok mindent megtett a béke érdekében, „csak hogy ennek utána az Erdélyvel és Rákóchyval, Homonnaival, úgy másval szemben praktika ne legyen, úgy hogy az őfelsége alatta valói az őfelségének hűségétől ne hitetessenek, és az végzés ellen az magyaroknak pártját ne fogjátok, és hadakozó népeket, főképen az tatárokat mindjára el bocsássátok

<sup>77</sup> Uo.

az végekről, országtokból kiküldjétek.”<sup>78</sup> Ali pasa nem nagyon értette, hogy pontosan mit is gondolt a főherceg, hiszen eddig abban biztosak voltak a török oldalon, hogy legalább Erdély a kezükben marad. Mátyás levele és a két Habsburg-udvar (Prága és Bécs) egységes fellépése Erdély érdekében látszólag új helyzetet teremtett. Azonnal rá is kérdezett a pasa Rákóczira, mit is jelentenek a főherceg szavai.<sup>79</sup>

A prágai udvar a fenti tervekkel összhangban tervezte az erdélyi kérdés rendezését. Az ország élére olyan valakit akartak beküldeni, aki a katolikus egyház pozícióit visszaállítja. Erre két Báthory tűnt alkalmasnak: vagy Zsigmond, akivel az év folyamán kétszer is komolyan tárgyaltak a visszatérésről,<sup>80</sup> vagy Gábor, akinek a neve — mint fentebb jeleztem — már az év elején is felmerült. Május 23-án elkészült az erdélyi rendekhez küldendő követség anyaga, amelyből kiderült, hogy Rudolf császár Báthory Gábort nevezte ki gubernátorrá.<sup>81</sup> Az utasításban megfogalmazott elgondolás az erdélyi viszonyok rendezésének forgatókönyvét határozta meg, legalábbis annyiban, hogy Báthory Gábor bevitelét úgy akarja végrehajtani, hogy mind Rákóczi Zsigmondot, mind Homonnait megjutalmazza visszalépésükért. Mint látni fogjuk, 1608 elején tényleg hasonló megoldás született majd; e tervzet azonban még ekkor nem valószínűsíthető, hiszen Prágában leállították a követség indulását, feltételezhetően Sennyey Pongrác missziója miatt. Ettől függetlenül fontos kiemelni, hogy a megoldási javaslat Prágából indult ki.<sup>82</sup> Az ötlet azonban a magyaroktól származott. A követutatisítás kiállítására előtti napokban az uralkodó a Magyar Udvari Kancellária Homonnai számára grófi címre és 300.000 tallért meghaladó értékű birtok adományozására tett javaslatot, amelyet már amúgy is birtokba vett. Erre azonban komoly feltételt szabtak: Homonnai adja vissza Bocskai török koronáját.<sup>83</sup>

Szilágyi Sándor a bécsi levéltári anyag, elsősorban a *Hungarica* gyűjteményben őrzött levelek alapján világosan igazolta, hogy Báthory Gábor nagyon

<sup>78</sup> Uo. fol. 113–114; ugyanaz még egyszer fol. 115–116. Bécs, 1607. 06. 24. Név nélküli levélfogalmazvány Ali budai pasához, ám teljességgel bizonyos, hogy Mátyás főherceg levele.

<sup>79</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. C. (1607. VI–VIII.) fol. 13. Buda, 1607. 07. 16. (gregorián naptár szerint 1607. 07. 26.) Ali pasa Mátyás főhercegnek; EOE V. 530–531. Nr. LXXI.; *Bayerle, G.*: The Hungarian Letters i. m. 96–96. Nr. 76.

<sup>80</sup> EOE V. 332. Illésházy István kész tényként írta Rákóczi Zsigmondnak, hogy Báthory Zsigmond hamarosan visszatér, így óvakodjon tőle.; ill. ETA III. 118–119.

<sup>81</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. A. (1607. I–V) fol. 40. Prága, 1607. 05. 23. A császár körlevele Báthory Gábor gubernátori kinevezése érdekében; EOE V. 524. Nr. LXVI.; ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. A. (1607. I–V) fol. 34. Prága, 1607. 05. 23. A császár válasza az erdélyi követségnek, amely Rákóczi megerősítését kérte. Követeket küld hozzájuk Forgách Zsigmond és Dóczy András személyében.; Trócsányi úgy vélekedett, hogy Rudolf nem döntött az erdélyi kérdésben. Báthory Gábor kinevezése gubernátorrá, illetve a követség anyagának kiállítására azonban a döntés maga. Mindez pedig nem júniusban történt, hanem már egy hónappal korábban. Vö. *Trócsányi Zs.*: Rákóczi Zsigmond i. m. 99–100.

<sup>82</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. A. (1607. I–V) fol. 66–67. Prága, 1607. 05. 23. A császár követutatisítása; *Véress, A.*: Documente privitoare i. m. 19–20. Nr. 16. Pontokba szedve azok az érvek, amelyek miatt Báthory kerül Erdélybe hatalomra, nem Homonnai vagy Rákóczi. Az első ezek közül, hogy a katolikus vallást erősíti Erdélyben.

<sup>83</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. C. (1607. VI–VIII.) fol. 67v. Prága, EOE V. 342:1. 1607. 06. 19.

jó kapcsolatokkal rendelkezett a királysági katolikus egyházi elitben, Forgách Ferenc nyitrai püspök, 1607. július 4-étől esztergomi érsek, később bíboros és királyi helytartó feltétlenül támogatta.<sup>84</sup> Forgách a prágai udvarnak küldött jelentéseiben és felterjesztéseiben Erdélyt a Magyar Korona alá tartozónak tartva, a várak és bányák visszaszerzésére törekedett, és erre Báthoryt tartotta alkalmasnak. Javaslatára így Sennyey követségével szemben is elutasító volt. Arra hívta fel a figyelmet, hogy az erdélyiek miként köthettek megállapodást a törökökkel (Rákóczi megerősítésére utalva), ha a magyar király alattvalói? Mindenestre mind a katolikus magyar nagyurak, mind Rudolf császár udvara számára döntő lehetett az erdélyi diéta jezsuitákat kitiltó határozata, amelyet hiába akart kimagyarázni Rákóczi, a prágai udvar ezzel szemben határozottan elutasító volt.<sup>85</sup>

Miközben a Habsburg oldalon egyre határozottabban fogtak hozzá a kialakult helyzet rendezéséhez, Homonnai és Rákóczi közeledni kezdtek egymás felé. Egyelőre nem világos, hogy a császári udvarból szivárgott-e ki valamilyen hír, amely elkedvetlenítette az addig nagyon határozott trónkövetelőt, vagy a várakozás fárasztotta el. Emellett még egy további lehetőség is felmerül: esetleg Homonnai azt érezte, hogy a török politika többet akar a maga számára kikapcsolni felléptetéséből, mint egy vazallus erdélyi fejedelmet, és a tervezett török „magyar királyság”, illetve az ebből kirobbanható fegyveres bonyodalmak nyugtalanították. Mint alapvetően királyhű nagyurat feltétlenül zavarhatta az a báb szerep, amelyet az eddigi huzavona alapján neki szántak. Erre utalhat egy közvetett bizonyíték is. Amikor Buday István márciusban jelentésében kifejtette, hogy ura reményei szerint nemcsak a fejedelemséget, de a magyar királyságot is elnyeri, jelentése címezésében „magyar és erdélyi fejedelmet” („Hungariae Transilvaniaeque principi”) használt, amelyből azonban a „Hungariae”-t kihúzta valaki, talán éppen maga Homonnai.<sup>86</sup> Királyi részről tervezett kielégítése, esetleg Huszt és Kővár megtartása ugyanakkor nem tűnhetett rossz cserének a bizonytalan erdélyi trón helyett. Hogy pontosan mi vitte rá a fentiek közül a visszalépésre, egyelőre ismeretlen. Ennek pontos dátumát azonban ismerjük: Homonnai 1607. május 30-án jelentette be Rákóczinak, hogy felhagyott az erdélyi fejedelemség elnyerésének szándékával, és személyesen szeretne találkozni vele, hogy megegyezhessenek egymással.<sup>87</sup> Erdélyben ekkor diétára készültek, ahol Homonnai követén keresztül képviseltette magát, bár személyesen is jelen volt az országrészben. A magatartásában beállt alapvető változásokat környezete is érzékelte: Forgách Zsigmond például megírta Thurzó Györgynek, hogy amióta a nagyúr kijött Erdélyből, úgymond megcsendesedett. Rákóczi ugyanakkor, nagyon nekibátorodott, pedig ha a kassai gyűlés nem lépett volna fel Homonnai ellen, mostanra a Sáros megyei Makovicán, azaz a magyaror-

<sup>84</sup> EOE V. 342–343.; ill. *Dénesi Tamás*: Forgách I. Ferenc. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 277–284.

<sup>85</sup> EOE V. 343–345.

<sup>86</sup> ŠA Prešov, Rod. Homonnai Drugeth Inv. Sign. B-1. (č. Kr. 316.) Buda, 1607. 03. 19. Buday István jelentése Homonnai Drugeth Bálintnak.

<sup>87</sup> *Szilágyi Sándor*: A Rákócziak kora Erdélyben. I. Pest 1868. 151. Homonnai Bálint levele Rákóczi Zsigmondnak.



szági birtokain búsulhatna.<sup>88</sup> Hogy a visszalépés Homonnai részéről végleges volt-e, az alábbiakban még vizsgálat tárgyát fogja képezni.

Rákóczi Zsigmond portai követsége június 27-én érkezett meg az oszmán fővárosba. Thomas Glover angol követ május 30-án jelentette, hogy a nagyvezír ünnepélyes keretek között vonult be Isztambulba.<sup>89</sup> A török történeti kronológia szerint június 15-én kelt át a Boszporuszon Üszküdarba, ahonnan július 2-án indult tovább az anatóliai dzseláli felkelők ellen.<sup>90</sup> Veres Dávid első jelentése megerősíti a fenti adatokat. Érkezésük napján ugyanis azonnal fogadta őket Kujudzsu Murád pasa nagyvezír a Boszporusz ázsiai oldalán. A kihallgatás azonban nagyon rossz hangulatú lehetett, hiszen a követ kihangsúlyozta, hogy hazugnak tartották őket. Végül ígéretet kaptak arra nézve, hogy a nagyvezír közvetít a szultánnál Rákóczi megerősítése érdekében. A jelentésben említés történik a lengyel követségről is, amely néhány nappal korábban ért a török fővárosba, így hamarabb jutott a szultán elé is. Veres beszámolója ugyanakkor korábban született, mint ahogy ez az audiencia végbement volna, így ennek eredményéről nem közölhetett semmit.<sup>91</sup> A követség tevékenységéről azonban a moldvai vajda magyar deákja, Nápolyi Péter tudósította Rákóczit. Veres Dávid és Michael Weiss azt írták neki, hogy jó hírekkel fognak hazaindulni az oszmán fővárosból, és a lengyel követség is befejezte a tárgyalást, majd haza indult.<sup>92</sup> Nem véletlen persze, hogy az erdélyi, moldvai és lengyel ügyekre ekkora figyelem fordult. Lengyelországban királyellenes felkelés tört ki, amely ekkoriban csendesedett le. E mozgalom közvetlen erdélyi kapcsolattal is bírt, a lázadók ugyanis Báthory Gábort akarták meghívni királyuknak. Vereségük után erre azonban már nem volt esély.<sup>93</sup> Ugyanakkor trónharc folyt Moldvában is, Constantin Movilă helyére egy időre Mihail Movilăt nevezte ki a Porta.<sup>94</sup>

Rákóczi portai követségének szerencsés megérkezéséről Szatmár kapitánya, Bocskai Miklós is beszámolt. Levelének Bécsben fennmaradt latin kivonata szerint: „Dávid deák, akit Konstantinápolyba küldtek követként, visszatért. Jött vele két török követ, akiket csausznak neveznek. Nem azért, hogy Rákóczit zászló és bot átadásával a szokott módon és hivatalában megerősítsék, sőt inkább még azt követelték tőle, hogy Jenő és Lippa várakat adja át. Ha nem akarná, erővel elfoglalják, és őt kivetik az országból, amelyben a lakosok nagy nyugtalanságban vannak. Kérték az adót is, amelyre [pedig] ígéretet kaptak, hogy 40 évre elengednek.”<sup>95</sup>

<sup>88</sup> Komáromi A.: Rákóczi Zsigmond i. m. 294. Kassa, 1607.07. 02. Forgách Zsigmond Thurzó Györgynek.

<sup>89</sup> PRO PS97/5. (1606–1607) 165r–v. Isztambul, 1607. május 20. (új naptár szerint 30.) Thomas Glover jelentése lord Salisburynak.

<sup>90</sup> *İsmail Hâmi Danişmend*: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. III. İstanbul 1972. 258–249.

<sup>91</sup> *Torma K.*: Okmányok i. m. 123–124. Konstantinápoly, 1607. 07. 10. Veres Dávid jelentése az erdélyi rendeknek.

<sup>92</sup> Uo. 125–126. Iaşi, 1607. 08. 02. Nápolyi Péter Rákóczi Zsigmondnak.

<sup>93</sup> Uo. 126–127. Iaşi, 1607. 08. 03. Nápolyi Péter Petki Jánosnak.

<sup>94</sup> BOA Mühimme Defteri 76. 26. parancs, ill. 84. oldal, 209. parancs.

<sup>95</sup> „David literatus a Transylvanis Constantinopolim missus legatus iam rediit. Venerunt cum ipso duo legati Turcici, quos Chiauss vocant; non ut Rakoczium oblato ipsi vexillo et clava more convecto statuerent et in officio confirmarent; quim imo hoc ipsi denunciarunt, ut Arces Jeneo et

Miként kell értelmeznünk Rákóczi követségének isztambuli tevékenységét Bocskai Miklós értesülésének ismeretében? Amikor Veres Dávid és Michael Weiss május 20. után elhagyta Erdélyt, a török diplomácia Rákóczival szemben teljesen elutasító volt. Az a tény azonban, hogy a nagyvezír fogadta őket, és közvetítését felajánlotta, még ha hazugsággal is vádolták az erdélyi diplomatákat, feltétlenül enyhülést jelentett. Bocskai Miklós adatai megerősítik, hogy Veres Dávidékkal (*David literatus*) azután két török csasz érkezett a Portáról Erdélybe, akik azonban nem a megerősítés végett jöttek, azaz nem hoztak zászlót és botot számára, hanem Jenő és Lippa várainak átadását követelték. Ez a követelés ténylegesen figyelmeztetés volt, hiszen átadásukat — mint említettük — maga Rákóczi ígérte meg még márciusban.<sup>96</sup> Tudott ugyanakkor, hogy Bocskai Homonnai pártján állt, majd júliusban a szatmári őrséggel felesküdt a magyar királyra. A fenti idézetből kiérezhető „kárörvendés”, hogy mégsem sikerült Rákóczinak megerősíttetni magát, ebből adódhatott.

A török követség megjelenését Erdélyben a kortársak sikernek tekintették. Feltételezhető ugyanakkor, hogy a korábbi ígéret, azaz az említett várak átadása a kinevezés feltétele volt. A Porta eddig teljes bizonytalanságban lehetett az erdélyi viszonyokat illetően, így bizalmatlan volt és maradt Rákóczival szemben is. Homonnai óvatosságára, majd sorozatos visszalépése, és egy új, megbízhatóbb személy hiánya azonban egyre elfogadhatóbbá tette Rákóczit. Feltételezem, hogy jelezték is neki Isztambulból, hogy az eddigi elutasítás nem tart örökké, érdemes némi gesztus megtétele után ismét próbálkoznia. Így jogos igényként fogalmazódhatott meg, hogy a sok ígéretés után az erdélyi vajda teljesítse végre kötelezettségét, és akkor megkapja a fejedelmi/vajdai jelvényeket és a kívánt szultáni szerződéslevelet. Rákóczi egyik levelében ugyancsak említett csaszok, akik azonosak lehetnek a Bocskai jelentésében szereplőkkel, végül augusztus 14-én érkeztek meg Gyulafehérvárra. Rákóczi csak annyit mond el róluk, hogy rajtuk keresztül kérdezte meg a nagyvezír, mit tud a Habsburg követség Isztambulba indulásáról.<sup>97</sup> Bizonyos, hogy erről nem az erdélyi vajdának volt a legbiztosabb információja, aki csak másodkézből tájékozódhatott. A csaszok érkezésének valós célja jelenleg homályban marad. Feltételezem, hogy a Bocskai Miklós levelében olvasható mondatok világítják meg küldetésük valós okát: azaz az ígért várak átadásának oszmán követelését.

Thomas Glover angol követ röviden szintén beszámolt az erdélyi követség portai működéséről. Július 10-én (20-án) megjegyezte, hogy Rákóczi embereit még mindig nem engedték audienciára, valószínűleg azonban a következő héten csókolhatják meg a szultán kezét. A Portán olyan hírek forogtak, hogy Ru-

Lippa restituat, si noluerit, vi occupabuntur ipso ex provincia eiecto. Unde regnicolae valde sunt conturbanti. Postularunt etiam tributum, licet antehac iam ad 40 annos condonatio illius ipsius promissa fuerit.” ÖStA HHStA UA AA Fasc. 153. Konv. C. (1607. XI.) fol. 105. Dátum és hely nélkül, de valószínűleg Szatmárból. Utólagos ceruzás datálás az okmány bal alsó sarkán „Ad 6. Oct. 1607.” A szöveg nyelvtani értelmezésében köszönöm Galántai Erzsébet és Makk Ferenc szegedi professzorok önzetlen segítségét.

<sup>96</sup> L. a 41. jegyzetet.

<sup>97</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. C. (1607. VI–VIII.) fol. 79. Gyulafehérvár, 1607. 08. 15. Rákóczi Zsigmond Forgách Zsigmondnak; EOE V. 538–539. Nr. LXXII.

dolf császár hadvezetése újabb támadást tervez, amelynek célja Kanizsa visszavétele lenne.<sup>98</sup> Az audiencia azonban végül közel egy hónapot csúszott. Bár nem tudjuk meg a követjelentésből, milyen kérésekkel fordultak az erdélyiek a szultánhoz, annyi bizonyos: nem kapták meg a várt választ. Ezt a tényt arra használta fel az angol diplomata, hogy moralizáljon egy kicsit az Oszmán Birodalom siralmas helyzetén, és közölte, az erdélyi követ mérgesen hagyta el az udvart.<sup>99</sup> Ezek az adatok nézetem szerint Veres Dávid és Michael Weiss tevékenységéhez köthetők.

Hogy a korábbi merev elutasítás dacára mégsem tartották reménytelennek Rákóczi szultáni megerősítését, erről szintén az angol diplomácia szerzett adatokat. Az erdélyi követség visszatérte után néhány héttel újabb erdélyi küldöttség vonult a szultáni fővárosba. Thomas Glover beszerezte a nagyvezír helyettesének, Musztafa pasa kajmakámnak és a szultánnak címzett erdélyi levelet. Ezekből kiderült, hogy egy bizonyos Juszuf csausz kereste fel Rákóczit Erdélyben, aki egy levelet hozott a Portáról, amelyet jó néven vett a fejedelem. (Ebben az okmányban lehetett talán a biztatás, amely további lépésekre sarkalta a gyulafehérvári udvart.) Rákóczi nem értette, hogy a Porta miért idegenkedik tőle, pedig eddig is szolgálatára volt, majd a korábban szokásos privilégiumok megtartásával kérte megerősítését. Jelezte ugyanakkor, hogy Thury András személyében új állandó követet küld Isztambulba. Az angol diplomata azt is tudta, hogy az erdélyiek új kérelemlevelet nyújtottak be, ám elnézést kért feljebbvalójától, hogy ezt még nem mellékelheti. Nem tartott sokáig azonban ennek beszerzése, hiszen a londoni levéltárban a jelentés mellett ezt is megtaláljuk.<sup>100</sup>

Megjegyzendő, hogy ez ideig egyedül Trócsányi Zsolt tartotta érdemesnek megemlíteni, hogy Rákóczi még 1607 szeptemberében is próbálkozott a Portán uralma szultáni megerősítésével.<sup>101</sup> A londoni levéltárban kutató Angyal Dávid azonban tévedett akkor, amikor úgy vélte, hogy az általa talált, 1607. szeptember végén keletkezett kérelemlevél (*Postulationes*) megegyezik a Mikó Imre (és mások által) kiadottal. Míg a korábban ismert, magyar nyelven fennmaradt szöveg a Veres–Weiss követség idején júliusban érkezett a Portára, addig a Londonban megőrzött változat a novemberi tárgyalások anyagához tartozik. Ebből adódik, hogy tartalmilag nem egyeznek meg teljesen, az eltérések azonban jelen témánk szempontjából lényegtelenek.

Sokkal fontosabb egy másik — csupán első látásra értelmetlen — kérdést feltenni: bár nem találunk adatokat arra, hogy Rákóczi Zsigmondot ténylege-

<sup>98</sup> PRO SP97/5 (1606–1607) fol. 180a. Isztambul, 1607. 07. 10/20. Thomas Glover lord Salisburynek.

<sup>99</sup> Uo. fol. 203b. Isztambul, 1607. 08. 10/20. Thomas Glover lord Salisburynek.

<sup>100</sup> Uo. fol. 241–142. Rákóczi Zsigmond levele Musztafa kajmakámnak. Gyulafehérvár, 1607. 09. 28. Regeszta: *Angyal Dávid*: Pótlékok a londoni okmánytárhoz. Történelmi Tár 1901. 416.; PRO SP97/5 (1606–1607) fol. 247–149a. Rákóczi Zsigmond és az erdélyi rendek kérelme a szultánhoz. Gyulafehérvár, 1607. 09. 29. Regeszta: *Angyal D.*: Pótlékok i. m. 416.; PRO SP97/5 (1606–1607) fol. 251–252. Rákóczi Zsigmond levele a szultánhoz. Isztambul, 1607. 08. 10/20.; uo. fol. 255–257. Isztambul, 1607. 11. 26. és 12. 13. Thomas Glover lord Salisburynek.

<sup>101</sup> *Trócsányi Zs.*: Rákóczi Zsigmond i. m. 103.

sen beiktatták volna, felmerülhet a kérdés, nem készült-e ennek ellenére valamilyen ahdnáme-tervezet Rákóczi kérelme alapján? A kérdésben természetesen benne van a válasz. Úgy vélem, Veres Dávid és Michael Weiss követségének volt egy nem lekicsinyelhető hozadéka is: az első *Postulatio* alapján elkészült az ahdnáme tervezete. A kérelemlevélnek nagyon fontos szerepe volt a szultáni szerződéslevelek létrejöttékor, hiszen ennek tartalma alapján készült el az ahdnáme az oszmán kancellárián. Összevetve Rákóczi Zsigmond 1607 májusában elkészült kérelmét utódja (1608–1613), Báthory Gábor 1608-ban kiállított szerződéslevelével, arra a meglepő megállapításra jutottam, hogy a két szöveg között szerves kapcsolat van. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha ez alapján állították össze. Felmerülhet persze a jogos ellenvetés, hogy Báthory pontosan Rákóczival szemben, annak megbuktatása után került a fejedelmi székbe, míg követe, Bethlen Gábor hónapokat fáradozott az ahdnáme megszerzésével.

Milyen kapcsolat lehet ezek után Rákóczi ahdnáme-kérelme és Báthory ténylegesen kiállított szerződéslevele között? Mielőtt erre válaszolnék, még egy lényeges dolgot meg kell említeni. Báthory Gábor szerződéslevelében a fejedelmi kinevezés időpontjaként a korábbi és a későbbi szokásoknak megfelelően két időszámítás szerinti dátumot olvashatunk: „Hatalmas prófétánk, a két világ dicsősége, a kiválasztott Mohamed, rendkívül áldassék és dicsértessék, kijöve tele (hidzsra) szerint 1017. év dzsemázijülevvel hónapja 22. (1608. aug. 24.) napján, és Jézus őszentsége, legyen prófétáinkon és rajta az áldás és üdvözlés, születésétől számítva 1607. év augusztus havának 15. napján óhajuk elfogadásra került és méltányosság menedékhelyül szolgáló székhelyünkről nagyúri zászlómat és kardomat adományoztam, és az említett nagyúri és boldogságos szerződéslevelet (*ahd-náme-i hümayun-i müvâhebet ve se'âdet-makrun*) kibocsátottam.”<sup>102</sup>

A felületes szemlélőnek is feltűnhet, hogy a muzulmán időpont átszámítása nem egyezik meg a megadott keresztény dátummal, sőt az közel egy évvel korábbi időpontot mutat. Ha figyelembe vesszük, hogy Rákóczi kérelme és az 1608. évi Báthory-féle ahdnáme szövege mennyire hasonlítanak, továbbá arra gondolunk, hogy az „elszámított” keresztény dátum egybeesik az erdélyi követtek 1607. július–augusztusi isztambuli tevékenységével, nem tűnik lehetetlennek, hogy a Rákóczinak készült ahdnáme-tervezet keletkezésének idejére utal. Ezt a szerződéslevelet azonban sohasem adták át. Amikor megváltozott az oszmán diplomácia véleménye, és Báthory lépett előre, nem írtak teljesen új ahdnámét, hanem csupán aktualizálták a korábbi tervezetet, és abban így maradt benne véletlenül az egy évvel korábbi keresztény dátum.

Mindezek alátámasztására ismételten Thomas Glover jelentéseit használhatjuk sikeresen, aki 1608. augusztus 18-án beszámolt Bethlen Gábor isztambuli megérkezéséről (1608. július 20., ténylegesen augusztus 10.). Bár Bethlen korábban jutott a Portára, mint Adam Freiherr zu Herberstein Habsburg-követ,<sup>103</sup> mégsem akarták addig fogadni, míg a császár küldöttségével nem tár-

<sup>102</sup> Österreichische Nationalbibliothek, Wien (a továbbiakban ÖNB); Handschriftensammlung Mxt 1598.

<sup>103</sup> *Karl Nehring*: Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606). München 1983. 15–67; Uő: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés. Századok 120. (1986) 3–50.

gyaltak. Ennek ellenére két hét múlva (augusztus 3. vagyis 13.) mégis részt vehetett a szultán audienciáján. A szerződéslevélre azonban ismét közel egy hónapot kellett várakoznia. Glover szerint Bethlen igen elégedetlen volt, mert nem sikerült az általa hozott kérelem alapján elérni a megállapodást, csak a régi kapitulációt fogadták el.<sup>104</sup>

Amennyiben a fenti információk hitelességét elfogadjuk, megállapítható: a Porta 1607 augusztusa körül ténylegesen elfogadhatónak vélte Rákóczi Zsigmond végleges megerősítését, később azonban lemondott erről. A miertre az alábbiakban keresem a választ, annyit azonban már most is leszögezhetünk: az oszmánok által követelt két várát Rákóczi nem adta át, a törökök által kívánt, oly fontos gesztus tehát nem teljesült. Mielőtt azonban lezárnánk az erdélyiek 1607. évi konstantinápolyi tárgyalásainak kérdését, meg kell jegyezni, hogy a szultáni díván parancsainak másolatai olyan aktív követjárást mutatnak, amelyet más forrásokból nem sejtethetnénk. A portai szokás szerint utasítást adtak ugyanis a kádiknak, hogy fizetés ellenében lássák el a diplomáciai úton járókat, és így 1607. december 9-én, 1608. január 17-én és 24-én, majd március 1-jén vezettek be a regisztratúrába olyan okmányokat, amelyek erdélyiek, követek és hírvivők hazatértéről árulkodnak.<sup>105</sup>

Augusztus legelején Prágában szintén áttekintették az erdélyi ügyeket. Sennyey Pongrác követsége, és az a kérelem, hogy Rákóczit elismerje a magyar uralkodó vajdának, alapos helyzetértékelést igényelt. Mátyás főherceg ekkor már egyértelműen a *locumtenens*ként említett Rákóczi elismerését hangoztatta. A legfontosabb érvek annak érdekében, hogy helyén maradhasson, a következők voltak: jelenleg is az ő kezében van az ország, és az erdélyiek megválasztották vezetőjüknek. Mind ő, mind környezete hű az uralkodó iránt. Méltóságában való megerősítését őfelségétől várja, ragaszkodik a Magyar Koronához való tartozáshoz. Birtokai megtartása és a gyermekei jövője is a Habsburg-dinasztiához köti. Mivel idős ember, nem lehet számítani arra, hogy bármit tegyen a Habsburgok érdekei ellen, ugyanakkor fiai fiatalok ahhoz, hogy veszélyt jelentsenek, vagy pedig örökségképpen kívánják a hatalmat. Erdélyen kívül nincs nagy támogatottsága, és nem is számít a legnagyobb családok leszármazottjainak. A törökökkel való kapcsolata nem túl szoros. Mindezek alapján Mátyás főherceg Rákóczi Zsigmond megerősítését tartotta a legmegfelelőbbnek. Ezek a gondolatok bizonyára a Bécshez közeli magyar főurak, valószínűleg Illésházy István és Thurzó György véleményét tükrözik vissza.

A másik jelölt Báthory Gábor volt. A Haditanács arról tudósított, hogy Báthory áttért a katolikus vallásra, és megígérte új hite restaurációját, ha megkapja a hatalmat Erdély felett. Mint fentebb láttuk, ebben az esztendőben eddig már kétszer felmerült neve a prágai udvarban, a magyar püspöki kar tehát folyamatosan felszínen tartotta a kérdést. A katolikus vallás támogatása mellett olyan kecsesítő ígéretek is tett, hogy a hatalom neki való átruházása ellenszolgáltatásaként átadná Bihar, Kraszna, Belső-Szolhok, Máramaros vármegyét, Nagyvárad, Huszt, Kóvár várakat és az óhajtott bányavárost, Nagybányát a

<sup>104</sup> Angyal D.: Pótlékok i. m. 418.

<sup>105</sup> BOA Műhimme Defteri 76. 5/17, 15/36, 26/62, 99/253.

Habsburgoknak. A császárnak szóló jelentésből pedig az is kiderül, hogy Báthory és Rákóczi között már *eddig is folytak* tárgyalások a hatalom átadásáról.

Az igazi lehetőséget mégsem e két személyben látták Prágában. Báthory Zsigmondot szerették volna visszavinni Erdélybe, hiszen az ő kinevezése (gondolom, az 1595. januári szerződés alapján) még mindig érvényben volt. A jelentés összeállítója így azt ajánlotta, hogy tárgyaljanak tovább a nevezett urakkal. Báthory Gábor személye ugyanakkor nem tűnt teljesen alkalmasnak, hiszen — mint fent már utaltam rá — a lengyelek egy része királlyá akarta választani. Báthory Zsigmond viszont a katolikus vallás erdélyi megerősítése szempontjából a legjobb választás lett volna. A javaslat végül azt fogalmazza meg, hogy az erdélyi vajda személyét a magyar országgyűlésen kellene eldönteni, ahol az uralkodó jelöltjét a diéta hagyná jóvá.<sup>106</sup> A fenti álláspont elsősorban a magyar katolikus főurak és a püspöki kar, különösen az esztergomi érsek, Forgách Ferenc elképzeléseit tükrözte.

Sennyey Pongrác erdélyi követ a Habsburg Monarchia fővárosában pontosan ítélte meg a helyzetet. Prágában annak ellenére, hogy Rákóczi hűségét akarta kifejezni, légüres térbe került: „Én úgy veszem eszembe, hogy Erdélyt úgy tartják itt, mint sajátjokat; mitül legyen, azt nem tudom. Nem hiszem uram — írta Petki Jánosnak —, hogy énnekem mostanságval innét szabadulásom és válaszom legyen.”<sup>107</sup>

Báthory Gábor aktivizálódására a fenti prágai jelentés mellett is vannak adataink. Imreffy János Rákóczi bizalmasával, Petki Jánossal olyan ügyekről levelezett, hogy feltételezni lehet, augusztus elejétől Báthory elkezdte maga mellé vonni az erdélyi elit vezető személyiségeit. Első lépés az országgyűlésen a *jus ligatum* alapján elvett birtokok visszaadása, Báthory Boldizsár örökségének visszaszerzése volt. Nemcsak arra kérte Imreffy Petkit, hogy a törvényt úgy fogalmazzák meg, hogy az Báthorynak kedvező legyen, hanem arra is, hogy szerezzze meg a Báthory Zsigmond idején hozott azon artikulusokat, amelyek a törököktől elszakadni nem akaró urak ellen szóltak, valamint azt is, amely a Báthory családot kivette ez alól, amikor Báthory András kardinális átadta Zsigmondnak a fejedelemséget.<sup>108</sup> A prágai jelentés azon vélekedését azonban, hogy Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor már augusztus elején is tárgyaltak a hatalom átadásáról, egyértelműen nem tudom bebizonyítani. Némi fantáziával erre utalhatnak viszont az alábbi sorok, amelyeket Rákóczi fejedelem Forgách Zsigmondhoz intézett: „csak szinte az égi madarakként, a helyünkre kívánczánk az nyugalomban.”<sup>109</sup>

Témánk szempontjából e ponton szintén meghatározó kérdésnek tűnik, hogy mikor jelentette be Homonnai lemondását Ali budai pasának, illetve tény-

<sup>106</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 153. Konv. C. (1607. XI.) fol. 59–61. Prága, 1607. 08. 02. Jelentés a császárnak; Báthoryra vonatkozóan hasonló véleményt közöl Rómával a Vatikán prágai nunciusa is: Veress, A.: Documente privitoare i. m. 18–20. Nr. 16. Prága, 1607. május vége.

<sup>107</sup> Torma K.: Okmányok i. m. 128–129. Prága, 1607. 09. 10. Sennyey Pongrác Petki Jánosnak.

<sup>108</sup> Uo. 130–131. Diószeg, 1607. 09. 15. Imreffy János Petki Jánosnak; ugyanerről korábban: Uo. 127–128.

<sup>109</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. C. (1607. VI–VIII.) fol. 64. Gyulafehérvár, 1607. 08. 04. Rákóczi Zsigmond Forgách Zsigmondnak; EOE V. 534–536. Nr. LXXII.

legesen lemondott-e erdélyi uralmáról. Erről jelenleg csupán bizonytalan adatokkal rendelkezünk. Forgách Zsigmond Kassán arról volt meggyőződve, hogy Homonnai nyíltan vállalta a visszalépést, és ezért Egerbe küldte azt a Buday Istvánt, aki márciusban a fejedelemség érdekében eljár Budán és Belgrádban. Forgách Zsigmond arra kérte Ali pasát (tehát Buday ismét eljutott Budára), hogy a követet azonnal indítsák vissza urához. Erre a sürgetésre rosszállóan válaszolt a pasa, és arra hivatkozott, hogy ha Homonnai maga sürgeti Buday visszaindulását, akkor majd teljesíti a kérést. Ebben a válaszlevélben fordul elő maga a lemondás ténye: „attúl a dologtól hogy magát megvonta volna”. Ali pasa azonban nem nagyon hitte el Homonnai lemondását, vagy legalábbis nem akarta elfogadni azt.<sup>110</sup> Adataink vannak arra, hogy legalább egy követet, egy magyar Máté deákot, „Csillag/Csillagos bég” (valószínűleg Csil Agacs tirhalai szandzsák-bég, aki korábban Érsekújvár ostrománál is tevékenykedett<sup>111</sup>) szolgáját küldte Ali pasa Homonnaihoz.<sup>112</sup> Mindezeket Thurzó György annyival egészítette ki, hogy Homonnai őt nem engedte magához, hanem megüzente neki, ha nem megy vissza, levágatja. Sőt, a szultán ajándékát is visszaküldte, amelyet Ali pasa kézbesített.<sup>113</sup>

Az ellentmondásos hírek alapján jelenleg nehéz eldönteni, Homonnai ténylegesen felhagyott-e a törökökkel való egyezkedéssel. Ha elfogadjuk azt, hogy májusban valóban lemondott a fejedelemségről, akkor a további adatokat — amelyek Ali pasával fennmaradt kapcsolataira utalnak — a pasa tudatos dezinformációjának kell tekintenünk. A források egy része viszont továbbra is a korábbi kapcsolatok fennmaradásáról szól. Cesaro Gallo török tolmács július elején egy hosszú jelentésben foglalta össze budai tárgyalásainak eredményeit, és beszámolt Homonnai Budán lévő követéről is.<sup>114</sup> A fentiekben bemutatott adatok alapján ténylegesen ismét ott volt Buday, és talán mégsem csak a lemondás miatt.<sup>115</sup> A füleki kapitány, Bosnyák Tamás szintén arra utalt, hogy Homonnai még mindig tovább folytatta praktikáit, sőt úgy tudta, hogy a főúr nagy haddal szándékozott átkelni a Tiszán, és készül a török császár ajándékainak átvételére.<sup>116</sup>

1607 augusztusában ráadásul felszaporodnak a hírek Homonnai ismételt aktivizálódásáról. Úgy tűnik, ennek köze lehetett ahhoz, hogyan a prágai udvar Erdély helyzetét végre rendezni akarta. Az nyilvánvaló volt, hogy Rákóczi nem

<sup>110</sup> Bayerle, G.: The Hungarian Letters i. m. 93. Nr. 74. Buda, 1607. 06. 18. (gregorián naptár szerint 1607. 06. 28.) Ali pasa Forgách Zsigmondnak.

<sup>111</sup> Papp Sándor: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Egy állítólagos Habsburg ígélet hátteréhez. In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulójára VIII.) Debrecen 2006. 271.

<sup>112</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. C. (1607. VI–VIII.) fol. 21. Fülel, 1607. 08. 18. Bosnyák Tamás füleki kapitány Kollonics (Kolonitsch) Szigfridhez.

<sup>113</sup> Komáromi A.: Rákóczi Zsigmond i. m. 294. Hely nélkül, 1607. 08. 01. Thurzó György ismeretlennek.

<sup>114</sup> ÖStA HHStA Turcica Kt. 91. 1607–1608. Konv. 1. fol. 45–49. Cesaro Gallo jelentése, Bécs, 1607. 07. 09.

<sup>115</sup> L. a 110. jegyzetet.

<sup>116</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. C. (1607. VI–VIII.) fol. 36. Fülel, 1607. 07. 23. Bosnyák Tamás füleki kapitány Kollonics Szigfridhez.

fogják elfogadni, Báthory Gábor esélyei rokonával, Zsigmonddal szemben csekélyebbnek tűntek. Legalábbis erre utal, hogy Forgách Zsigmond is elkezdte „ijesztgetni” Rákóczi Zsigmondot Kassáról Homonnai jó török kapcsolataival, aki szóvá is tette ezt a pálfordulást. „Hogy te kegyelmed Homonnay uramat török császár kedvével biztatja, engemet mintha ijesztgetne. Én az Úristennel a felséges római császár urunk ő felségével, atyafiaival bátorítom magamat; azokat is szolgállok, míg az Úristen éltetemet adja, az én kicsiny állapotom szerént.” Érezve, hogy Forgách Zsigmond nem támogatja, szinte cinikusan vetette neki oda: „De hogy kegyelmednek ez is legyen hírével: Báthory Gábor uramtól érkezvén Bethlen Gábor uram, Huzt, Keővárral kénálván Báthory uramat Homonnay uram, ellenünk felkelne. Így értse kegyelmed.”<sup>117</sup>

Tíz nap múlva Rákóczi ismét beszámolt Forgáchnak Homonnai újabb lépéseiről: „Homonnai uram új szívet vévén az kegyelmed minekünk írt leveléből, melyet az ő kegyelme szolgálja ide hozván, pecsétit fölvonván, fenyegetőképpen ejti kegyelmed írását. Huztban, Keővárban megoltalmazza. Töröknek is hogy nagy szerelme volna hozzá, kire énnekem sem szükség immár megfelelnem.” „Az is ártalmas, ha úgy vagyon, mégis Homonnay uram az törököt izgatná; vagyon ilyen hír, kit én noha nem hihetek, de a hír megvagyon; magyar módra hordják a debreczeniek a török követeket; kegyelmednek tisztiben vigyázása lehet kegyelmednek. Én semmit nem tartok Homonnay uramtól; az Úristen azon, aki régen volt, Jónást a hal gyomrában is megtartotta, az Úristen oltalmában vagyok. Csak szintén az őfelsége császár urunk akarátjára nézek, az én tehetségem szerint, kívánságom szerént szárnyon mennék helyemre.”<sup>118</sup> Mint fentebb utaltam rá, Prágában már augusztus elején elterjedt a hír, hogy Rákóczi lemondásáról tárgyal Báthory Gáborral, és így nem csodálkozhatunk azon, hogy az idős nagyúr birtokaira való visszatérésének vágyát madár hasonlaltal refrénszerűen egyre többet hajtogatta.

A nyugodt visszavonulásra azonban Rákóczinak nem volt módja, terhes hivatalának utolsó hónapjait nagyban megnehezítette a hajdúk újabb felkelése. A magyar történetírásban második hajdúfelkelésként ismert mozgalom természetesen nem a semmiből robbant ki, a nyugtalanságnak hónapok óta kitapintható jelei voltak.<sup>119</sup> Bocskai István haláláig nem oldódott meg teljességgel a hajdúk letelepítésének kérdése, ugyanakkor hatalmas zsoldösszeg maradt számukra kifizetetlen. Az elégedetlen hajdúk bár kétélű fegyvert jelentettek a trónkövetelők kezében, a rászorulóknak számára ugyanakkor gyorsan mozgósítható haderőt képeztek. Úgy a kortársak, mint később a történetírás számára ismert volt, hogy a hajdúk kapcsolatban álltak az oszmán hatóságokkal, különösen Ali budai beglerbéggel is. E viszonyrendszerre vonatkozik egy dokumentum, amely szerint Nagy András és a többi hajdúkapitány az akkori nagyvezírhez, Kujudzsu Murádhhoz fordultak a telepítést megelőzőleg. Az eddig feltárt két szö-

<sup>117</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. C. (1607. VI–VIII.) fol. 83. Gyulafehérvár, 1607. 08. 17. Rákóczi Zsigmond Forgách Zsigmondnak; EOE V. 540–542. Nr. LXXVI.

<sup>118</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. C. (1607. VI–VIII.) fol. 117–120. Gyulafehérvár, 1607. 08. 27. Rákóczi Zsigmond Forgách Zsigmondnak; EOE V. 542–546. Nr. LXXVII.

<sup>119</sup> A felkelés körülményeire: *Nyakas Miklós*: A hajdúk letelepítése Böszörményben. (Hajdúsági közlemények 13.) Hajdúböszörmény 1984. 8–9.



vegváltozattól kiderül, hogy a Szolnok megyei elpusztult falvakat kérték a szultántól, mégpedig azzal a feltétellel, hogy sohase kelljen adót fizetniük vagy más szolgáltatást végezniük, azonban ha a szultán a Habsburgok ellen hadakozik, fizetség nélkül csatlakoznak a török sereghez.<sup>120</sup> E fontos okmány dátuma a kiadott példányon hiányos, az év kimaradt, a hónap, nap azonban jelezve volt: szeptember 22. Az általam ismert kiadatlan szövegváltozaton sincs pontos évszám, csak „anno 1015”, amit később 1605-re változtattak, nem értvén, hogy muzulmán évről van szó. A datálással kapcsolatban nem szabad elfelejteni, hogy a szöveg bevezetője szerint a hajdúk követeiket ahhoz a Murád pasa nagyvezírhez küldték, aki 1606. július 3-án érkezett Belgrádba, majd 1607. május 30-án ünnepélyesen vonult be Isztambulba. Jelen pillanatban nem dönthető el, milyen módszerrel oldjam fel a dátumot. Egyelőre munkahipotézisként feltételezem, hogy a kérdéses okmány, 1606 szeptemberében keletkezett. A dokumentum szerint ugyanis a hajdúk nem elégedtek meg Bocskai István ígéretével, hanem olyan biztosítékot kívántak szerezni, amely a kialakuló „Hajdúság” valós urával erősítette meg a megszállt terület feletti jogait.

Az első adatok arra nézve, hogy a hajdúság között nagy a nyugtalanság, Bosnyák Tamás füleki kapitánytól származnak még 1607 júliusából. A mozgalom központja Debrecen volt, és a törökök az első lépésektől kezdve biztatták őket. Nem véletlen, hogy októberben, amikor nyílt lázadás tört ki, az egyik követelés Homonnai királlyá választása lett, hiszen az adatok szerint már júliusban kapcsolatban volt három politikai tényező: egyrészt a hajdúk, akik ettől a mozgalomtól várták a Bocskai által nekik adott ígérvények teljesülését; másrészt Homonnai, akit fegyveresen is támogattak volna az erdélyi trónküzdelemben; harmadrészt a törökök, akik a zsitvatoroki béke megerősítését, esetlegesen számukra kedvező módosítását kívánták elérni, és rákényszeríteni Prágát és Bécsset a szerződés ratifikálására.<sup>121</sup> Miskolczi Nagy András hajdúgenerális október elején személyesen is tárgyalt Ali budai pasával, és a kassai királyi biztosok szerint „ott az hajdúk képében hívséges szolgálatát ajánlva az pasának, nagy jóakarattal látták és meg is ajándékozták, és így bocsátották vissza. Onnan megérkezve mindjárt pösögni keztek az hajdúk Debreczenben, az nagyságod — írták Rákóczi Zsigmondnak — birtoka alatt, és egynehány hajdú hadnagyok egyben ütötték magokat és zászlót is emeltek.”<sup>122</sup>

Eleinte bizonytalanság volt, pontosan miért is kezdődött a mozgalom, a magyar nagyurak véleménye azonban egységes volt velük szemben: akár fegyveresen is le akarták csendesíteni a felkelést.<sup>123</sup> Nagy András és Elek János világosan kifejtették Rhédey Ferenc váradi kapitánynak, hogy ők sem Magyarországon, sem Erdély ellen nem készülnek, elhatározták azonban, hogy „mi soha többé németet nem uralunk, hanem azt uraljuk, aki magyar fejedelmévé lé-

<sup>120</sup> MOL, R 315, Török iratok, Nr. 5.; egy másik szövegváltozata: *Szilágyi S.*: Rozsnyai Dávid i. m. 46. (1606. 09. 20.)

<sup>121</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. C. (1607. VI–VIII.) fol. 21., fol. 36. Fülek, 1607. 07. 18. és 23. Bosnyák Tamás füleki kapitány Kollonics Szigfridhez; *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen 1969. 63–71.

<sup>122</sup> EOE V. 550–551. Nr. LXXX. Forgách Zsigmond és Dóczy András Rákóczi Zsigmondnak

<sup>123</sup> Uo. 551–552. Nr. LXXXI. Ecsed, 1607. 10. 31. Báthory Gábor az erdélyi rendeknek.

szén.”<sup>124</sup> A hajdúk céljaira azonban lassan fény derült, és a kassai királyi biztosok, illetve Báthory Gábor, Rákóczi Zsigmond és környezetük egymást is informálták, ha megtudtak valamit. A legfontosabb hír minden korabeli forrásban azt volt, hogy a hajdúk Kassán királyt akartak választani. Bizonytalanság sugárizik Homonnai, illetve Báthory személyét illetően, hiszen az előzményekből kiindulva többen azt gondolták, hogy a nevezett főuraknak köze lehetett a mozgalomhoz.<sup>125</sup>

A kortársak hasonlóan látták a kialakuló helyzetet, mint 1604 őszén, felremlt szemük előtt egy kelet-magyarországi új, nagy felkelés réme. A magyar arisztokraták véleménye tükröződik vissza Mátyás főherceg azon leveléből, amelyet november 9-én küldött Rudolf császárnak. Az első kérdéskör, amit érintett, érthetően a hajdúk mozgalma volt, akik Kállót és más felső-magyarországi településeket akartak megszerezni („als Ihre aigentumbliche, Ihnen von dem Potschkhay geschenkhte güetter selbsten aigenméchtig ainzunehmen”). A hajdúkapitányok és a budai pasa budai találkozójáról pedig megtudta, hogy a pasa előtt késznek mutatkoztak, ha segítséget kapnak tőle, az osztrák és morva tartományok ellen portyázásra indulni. Ali pasa magánál tartott közülük öt főt, istállómesterét elküldte hozzájuk Szolnokra, hogy tanácsal lássa el őket. Mindenben a pasa keze munkálkodott, aki a hajdúkat a maga oldalára vonta, hogy valakit, akit ő kedvel, Bocskai helyére élükre állítson.<sup>126</sup> A főherceg véleménye a kassai biztosok tevékenységéről is elítélő volt, mert határozatlanok voltak. A nemesi felkelésre kiadták az utasítást, és arra, hogy senki se kövesse a lázadókat. A levél kitért még a felső-magyarországi határvidéken szolgáló császári katonákra, akikkel szembe lehetne menni a lázadókkal. Végül ismét kérelmezte a törökökkel megkötött béke megerősítéséhez szükséges ajándékösszeg elküldését.<sup>127</sup>

1607. november végére a hajdúfelkelés kapcsán a korábbi gyanú alábbhagyott mind Homonnaival, mind Báthoryval szemben. Ekkor már mindenki a budai pasa szerepét tartotta meghatározónak. A helyzet így közös fellépést sürgetett, amelyben mind Felső-Magyarország, mind Erdély és a Partium egy emberként kívánt részt venni. Ekkora egyetértés és együttműködés a régióban Bocskai István ideje óta nem volt.<sup>128</sup> A kardcsörtetés mellett azonban megszólalt egy józanabb hang is: Nyáry Pálé, aki elsőnek tett kísérletet a mozgalom békés lecsendesítésére. Miután megismerte annak céljait, érvekkkel próbálta

<sup>124</sup> *Torma K.*: Okmányok i. m. 13. Léta, 1607. 10. 31. Nagy András és Elek János Rédey Ferencnek.

<sup>125</sup> *Komáromi A.*: Az 1607-iki hajdulázadás i. m. 235–236. 1607. 11. 02. Rákóczi Zsigmond a kassai királyi biztosoknak; *Torma K.*: Okmányok i. m. 137–139. Percsen, 1607. 11. 09. Lónyay István Petki Jánosnak.

<sup>126</sup> „seinen Stallmaister mit anderen fürnemen Türkhen auf Solnackh geschikht, und dahin auch der heyduggen fürnembste haubtleuth bescheiden lassen, und soll die practicen des Ali passa sein, weilen Er diese hayduggen auf seiner seitten, das er auch einen herrn gehrn hette, so sich anstatt, des Potschkay aufwerffen thete.” ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. C. (1607. VI–VIII.) fol. 20–21. Bécs, 1607. 09. 11. Mátyás főherceg II. Rudolfnak.

<sup>127</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 152. Konv. C. (1607. VI–VIII.) fol. 20–21. Bécs, 1607. 09. 11. Mátyás főherceg II. Rudolfnak.

<sup>128</sup> EOE V. 555–555. Nr. LXXXIII. Kassa, 1607. 11. 09.

visszavonulásra bírni a lázadókat.<sup>129</sup> Az eddig ismert tárgyalási anyag mind az ináncsi táborban lefolyt találkozó során, tehát december végén keletkezett.<sup>130</sup> Feltételeznünk kell, hogy a hajdú táborban korábban is készültek a felkelés okait számba vevő okmányok, amelyek Nyáry számára vitaanyagul szolgáltak. A *Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica* anyagában található például egy datálatlan *Postulatum*. Eszerint a hajdúk a sérelmeiket artikulusokba szerkesztették, a *Postulatum*ot pedig magyarázatként, értelmezésként csatolták a pontokhoz. Nem lévén feladatom e tanulmányban a hajdúfelkelés történetének feldolgozása, csak a témám számára legfontosabb részletekre térek ki. „Mivel pedig, hogy az Úristen bennünket föltámasztott, bizonyos okból tudni illik, az kiket az artikulusokban nagyságtoknak és ti kegyelmeteknek specifikáltunk. Az Úristen pedig gyakorta az kicsinyek által nagy dolgokat szokott véghez vinni. Azokért ezt kívánjuk nagyságtoktól, és ti kegyelmetektől, hogy nemzetsügnkből való fejedelem legyen. Az pedig oly legyen, az ki igaz keresztény szeretője, [meg]váltója és oltalmazója. Oka ez, mert akárki is az maga nemzetéhez vonson, inkább mint idegenhez. Azonképpen az idegen nemzetből való fejedelem, hogysem jóakarattal, gondviseléssel az alatta valókhöz olyan nincsen, mint az maga nemzetéhez, nem csak sok históriákból bizonyos, hanem az magunk példája is eléggé taníttat bennünket.

Ezután aztat az német fejedelmet fejedelmünknek ösmerni nem akarjuk. Egy az, hogy mert országunknak és nemzetünknek immár nem csak egyszer violálta [rontotta] meg, az mint ez bizonyosság nélkül szűkelkedik, más az mert bálványozókért, mint hogy hitünknek nem szeretője, azonképpen veszedelmünknek kívánója és keresője. Az mint ez mind Begiojoza [Giacomo Barbiano Belgiojoso felső-magyarországi főkapitány a Bocskai-felkelés idején] szolgálja által való cselekedetekből, s mind pedig az bécsi végzésnek fel bontásából (kirúl artikulusokban emlékeztünk) meg tetszik.

Mivel hogy pedig Homonnai Bálint urunkat őnagyságát arra minden Isten ajándékával, másnál illendőbbnek és méltóságosabbnak ítéljük lenni, sőt az boldog emlékezetű, és Istenben elnyugodott Bocskay fejedelmünk is mind az keresztényi hitnek tisztaságával, mind ezzel és okossággal, mind hazájokhoz és nemzetséghez való jó akarattal és szeretettel az ország gondviseléséhez aptiorbnak [alkalmasabbnak] és sagaciorbnak [okosabbnak] ítélte, egyebeknek, sőt az erdélyi fejedelemséget is ugyan testamentumban is neki hatta, kívánjuk nagyságtoktól és ti kegyelmetektől, sőt nagyságtokat és kegyelmeteket kérjük is, hogy nagysága helyett mást ne csak, hogy ne válasszon, hanem heresevel [haeres = örökös] is azon legyen, hogy őnagysága ettől az szent tiszttől ne iszonyodjék, hanem nemzetségének, és hazájának ilyen szükségben és veszedelmes állapotjában fejedelmi tiszttel és hivattalal is örömet szolgálni akar is. Mert nagyságtok és ti kegyelmetek abba bizonyos legyen, hogy mi ez mellül és szükséges, és méltóságos kívánság mellől, különben el nem állunk, hanem ha mind egy lábíg meghalunk.”<sup>131</sup>

<sup>129</sup> Komáromi A.: Az 1607-iki hajdulázadás i. m. 238–240. Jaszov, 1607. 11. 10. Nyáry Pál a hajdúknak.

<sup>130</sup> Majláth Béla: A hajdúk kibékítési kísérlete Ináncson. Bp. 1882.

<sup>131</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 153. Konv. C. (1607. XI.) fol. 9. Dátum nélkül.

A hajdúk úgy látták, hogy ha a kérésüket nem teljesítik, akkor Magyarország Bulgária és Görögország és más (a törökök által bekebelezett) államok sorsára fog jutni. Nyáry Pál azonban nem adott igazat nekik, a császárt érintő vádakat elutasította, és hivatkozott a bécsi béke pontjaira, amelyeket nemcsak az uralkodó, de a szomszéd országok is megerősítettek. Az országos ügyek rendezését az összehívandó magyar diétára utálta, ahol azokat majd megfelelő módon orvosolhatják. A személyes és csoportos sérelmeket mind megoldhatónak ítélte, de nem egy felkelés, hanem a magyar rendek intézkedései alapján. Még a követelt Kálló várát is, amelyet nem adtak át a hajdúknak, megszerezhetőnek tartotta, és felajánlotta a közvetítését. A békés kibontakozás feltétele azonban csakis az lehetett, hogy azonnal tegyék le a fegyvert. Homonnai magyar fejedelemségéről azonban nem írt semmit.<sup>132</sup>

A fenti hosszú idézet megerősíti azt a véleményt, hogy Homonnai ez időben már nem tekintette magát sem trónkövetelőnek, sem Bocskai örökösének, a hajdúk akarták csupán kierőszakolni, hogy elfogadja a fejedelmi címet. Ezekben a napokban pedig már Kassán is bizonyosak voltak abban, hogy Homonnai nem működik együtt a „királyválasztó istentelen” emberekkel.<sup>133</sup> Mátyás főherceg, aki ismét megróttá bátyját, miért nem reagál semmit sürgető leveleire, szintén kiemelte: Homonnai már lemondott arról, hogy „nagygyá” legyen.<sup>134</sup> Úgy tűnik, hogy Homonnai végleges visszalépését az kényszerítette ki, hogy nevével indítottak hajdúfelkelést. Amikor azonban már úgy érezhette, hogy a Habsburg uralkodó kegye biztosított számára, és reménye lehetett erdélyi igényei teljesülésére, akkor a török lázításra fegyvert fogó hajdúk mozgalma romokba döntötte minden reményét.

Bécsben kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a Kelet-Magyarországon törtéteknek, ezért a magyar urak közül néhányat (Nádasdy Tamást, Hagymássy Kristófot, Erdődy Tamást és Istvánffy Miklóst) még novemberben magához rendelte Mátyás főherceg, hogy megbeszélje velük a teendőket.<sup>135</sup> A második hajdúfelkelés lecsendesítésében a legaktívabb szerepet végül Báthory Gábor játszotta. Mind Erdélybe, mind Kassára jelentette, hogy az országgal akar élni, vagy halni, senki se gondoljon róla semmi rosszat.<sup>136</sup> Eleinte minden levelében a katonai megoldást szorgalmazta, mire azonban Tokajhoz ért, Egerből az ottani pasa, Ali világosan megírta neki, hogy ha háborúra viszi a dolgot, a török csapatok ellene fognak küzdeni: „Értve nagyságod az hajdúságra neheztelven és ellenek indult volna. Nagyságod, vitélő fiam, úgy értse meg, az hajdúságnak gyűlése[i] sem nagyságodnak, sem az magyar nemzetségnek ártalmára nincsenek, nem lesznek. Mi is, az Úristen őfelsége tudja, hogy magyar nemzetségnek

<sup>132</sup> L. a 129. jegyzetet.

<sup>133</sup> EOE V. 559–563. Nr. LXXXVI. Kassa, 1607. 11. 12. Forgách Zsigmond és Dóczy András Rákóczi Zsigmondnak. Ugyanezt írja Homonnai is Rákóczinak: *Torma K.*: Okmányok i. m. 141–142. Ungvár, 1607. 11. 13. Homonnai Rákóczi Zsigmondnak.

<sup>134</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 153. Konv. C. (1607. XI.) fol. 45–47. Bécs, 1607. 11. 16. Mátyás főherceg II. Rudolfnak.

<sup>135</sup> *Komáromi A.*: Az 1607-iki hajdulázadás i. m. 241–242. Bécs, 1607. 11. 22. Nagymihályi Ferenc magyar királyi titkár Thurzó Györgynek.

<sup>136</sup> *Torma K.*: Okmányok i. m. 134–135. Ecsed, 1607. 11. 05. Báthory Gábor az erdélyi rendeknek; EOE V. 563–564. 1607. 11. 12. Tokaj, 1607. 11. 12. Báthory Gábor Lónyay Istvánnak.

kárára nem vagyunk, miképpen az hatalmas császárunknak fogadása tartja, magyar nemzetség mellől fejünk fenn állásáig el nem állunk. Azonképpen az ok: az hajdúk is győzhetetlen császárunknak fejet hajtottanak, és köntösét tartják.” Ezért felszólítja Báthoryt, ne merészelje megtámadni a hajdúkat: „Nagyságodat kérem, vitéz fiam, ezt az tanácsomat meghallgatván, tartsa nagyságod.”<sup>137</sup>

Úgy tűnik azonban, hogy mégsem csak az egri pasa levele indította Báthoryt a tárgyalásos rendezés felé. Már az idézett levél kiállítására előtti napokból vannak adataink arra nézve, hogy a hajdúk vezetői megbeszélésre hívták Báthoryt és Homonnait Sárospatakra.<sup>138</sup> Bizonyára kényszer szülte a tárgyalásos megoldást, hiszen a hajdúság már Kassa irányába nyomult előre, sőt egy részük eljutott Rimaszombatig is, majd innen fordult vissza.<sup>139</sup> A hajdúkapitányok tényleges békés szándékát mutatja Nagy András válaszevele Nyáry Pálnak (amelyből a híres mondást szokták idézni, miszerint „két tar között az egy hajasnak el köl veszni”): ez ugyanis minden nehezítés és kétség ellenére azzal végződik, hogy küldjenek hozzájuk két embert, és kezdjenek párbeszédet egymással.<sup>140</sup> Az első megbeszélés Sárospatakon november–december fordulóján zajlott le,<sup>141</sup> eredménytelenül. A megkezdett békés utat azonban folytatni szándékoztak. Nem követjük azonban tovább fenti részletességgel a tárgyalások menetét. Az eddigiek is igazolják ugyanis, hogy a felmerült súlyos kérdés rendezése elsősorban Báthory Gáborra hárult. Így nem tűnik teljesen alaptalan feltételezésnek, hogy ismételt aktivizálódásában hosszabb távú célok elérésének szándéka húzódott meg. Nevezetesen talán az, hogy aki ezt a veszélyes helyzetet rendezni képes, az méltó arra a bizalomra is, hogy a Habsburg uralkodó kegyéből megkapja a várva várt erdélyi trónt. A határozott fellépés, a hajdúk tárgyalásra bírása, a Kassa felé való előrenyomulás megállítása bizalmat ébresztett iránta. Ő pedig ki is használta a helyzetét, és azonnal folyamodványt írt a császárnak, amelyben beszámolt a hajdúk elleni lépéséről, és ami még ennél is fontosabb: kérte a császárt, helyezze Rákóczi Zsigmond helyére Erdélybe. A lemondásért cserébe felajánlotta Rákóczinak Sároset és Szádvárat.<sup>142</sup>

Egyelőre nem sikerült megállapítani, hogy pontosan mikor egyeztek meg egymással a hajdúk és Báthory Gábor. Feltételezem, hogy jóval hamarabb, mint ahogy erről a legkorábbi forrás 1608. február 14-éről tájékoztat. A nyugalom éppenséggel azonban nem állt helyre, amikor Seňnyey Pongrác papírra vetette Rákóczi Zsigmondnak az alábbi szavakat: „Úgy vagy az szegénység, az nemesség

<sup>137</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 153. Konv. C. (1607. XI.) fol. 83. Eger, 1607. 11. 30. Ali egri pasa Báthory Gábornak. Hogy ténylegesen Alinak hívták ekkor az egri pasát, igazolja egy levélváltás közte és a hatvani kádi között. *Fekete Lajos*: Gyöngyös város levéltárának török iratai. A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Szerk. Dávid Géza. Bp. 1993. 345.

<sup>138</sup> *Komáromi A.*: Az 1607-iki hajdulázadás i. m. 362–363. Pácin, 1607. 11. 12. Alaghy Ferenc Forgách Zsigmondnak, aki a híreket továbbította Thurzó Györgynek: uo. 365–367. Kassa, 1607. 11. 30.

<sup>139</sup> Uo. 359. Szakolca, 1607. 11. 26. Forgách Ferenc Thurzó Györgynek; ÖStA HHStA UA AA Fasc. 153. Konv. C. (1607. XI.) fol. 69–70. Kolozsvár, 1607. 11. 24. Rákóczi Zsigmond Forgách Zsigmondnak; EOE V. 565–566. Nr. LXXXVIII.

<sup>140</sup> *Komáromi A.*: Az 1607-iki hajdulázadás i. m. 360–362. Szensi, 1607. 11. 28. Nagy András [Nyáry Pálnak].

<sup>141</sup> Uo. 363–365. Zomotkor, 1607. 11. 29. Daróczy Ferenc Forgách Zsigmondnak.

<sup>142</sup> EOE V. 556–569. Nr. LXXXIX. 1607. 12. 13.

is igen takarodik élésével, morhájával Kolozsvár felé, és oly helre, az hol megmaradást találhat. Nincsen nagyobb csodám, ha Báthory Gábor uram az hajdúság közé adta volna magát, mert úrfinak nem úgy kellene elővenni magát.”<sup>143</sup>

A megegyezés után 1608. március 4-én lemondott rövid és terhes hivataláról a Rákóczi családból származó első erdélyi fejedelem, Zsigmond. Írásomban címét hol fejedelemnek, hol vajdának tituláltam, ezzel is utalni kívánván arra, hogy maguk a kortársak sem fogadták el egységesen ténylegesen Erdély fejedelemnek. A bécsi és prágai udvarok magyar politikus-környezete szinte mindig csak vajdának címezte, míg a válaszleveleket többnyire egyszerűen, magánemberként *Sigismundus Rákócziként* írta alá.

A lemondott uralkodó távozása után Erdély újra fejedelmet választott, aminek eredménye nem lehetett kétséges. Báthory Gábor hatalomra kerülése után közvetlenül belesöpött a diplomácia útvesztőibe, amelyek között eleinte nagyon jól kiismerte magát. Trónja elfoglalása után ünnepélyes követségeket indított mind Bécsbe és Prágába, mind pedig Isztambulba. A portai küldetésre Bethlen Gábort jelölte ki, aki azonban még hónapokat időzött Erdélyben, és csak július elején indult Isztambulba. Már augusztus közepén az a hír járta Michael Weiss barátja, Jahja Terdzsümán jóvoltából, hogy a szultáni díván elfogadta az új fejedelem személyét. A Portáról érkező jó hírek következtében szeptember 21-én ünnepélyes országgyűlés nyitotta meg kapuit, hogy méltóképpen fogadják I. Ahmed szultán követségét. A havasalföldi határoknál pedig 1000 gyalogos és ugyanannyi lovas készült a díszkíséretre, a követség viszont egyelőre késett. Szilágyi Sándor úgy vélte, hogy bizonyára a tárgyalások elhúzódása késleltette az ahdnáme kiadását, pedig Bethlen török kapcsolatai bizonyára sokat segítettek.<sup>144</sup> Ez a magyarázat viszont az alapján, hogy szerintem — miként láthattuk — a Rákóczi Zsigmondnak fogalmazott korábbi okmányt aktualizálták 1608-ban Báthory Gábor nevére, nem tűnik meggyőzőnek. Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy a dokumentum kiállítása előtt komoly diplomáciai lépéseket kellett lefolytatni, hiszen az ahdnáméban felsorolják azokat az Erdély körül állomásozó török vazallus méltóságokat (külön kiemelve a hajdúk generálisát, Nagy Andrást és a hódoltsági pasákat is), akik a Portára küldött levelekkel mintegy felelősséget vállaltak Báthory Gábor személyéért. Rákóczi leváltását azzal magyarázza az ahdnáme, hogy hűsége nem tiszta szívből származott.

Az okmányt a magyar történetírás Mikó Imre 19. századi kiadásából ismeri,<sup>145</sup> német fordítását pedig az eredeti alapján Walter Friedrich Adolf Bernauer készítette el még ugyanezen század közepén.<sup>146</sup> Meg kell emlékezni róla, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményében szintén őriznek egy kéziratos példányt, amelynek az eredetéről viszont nem ismert semmiféle

<sup>143</sup> MOL MKA, E190, 1. cs. Nr. 35. fol. 67–68. Gyalu, 1608. 02. 14. Sennyey Pongrác Rákóczi Zsigmondnak; EOE VI. 83–84. Nr. I.

<sup>144</sup> Uo. 14–18.

<sup>145</sup> ETA II. 328–335.

<sup>146</sup> *Walter Friedrich Adolf Bernauer: Sultán Ahmad's I. Bestallungs- und Vertrags-Urkunde für Gabriel Báthori von Somlyó, Fürsten von Siebenbürgen, vom Jahre 1608 der christlichen Zeitrechnung. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 18. (1857) 299–330.*

adat.<sup>147</sup> Bernauer cikkével összevetve belátható azonban, hogy ez a másolat az osztrák orientalista saját kezű munkája. Báthory ahdnáméjának korabeli magyar fordítását ugyanakkor Rozsnyai Dávidnak tulajdonítják – rögtön megjegyzendő: tévesen. Mivel Bécsben, az *Österreichische Nationalbibliothek*ban sikerült az eredeti példányt<sup>148</sup> megtalálni és lefényképezni, módomban állt az okmányt alapos vizsgálat alá vonni. A dokumentum hátsó oldalán korabeli magyar fordítás olvasható, amely szó szerint megegyezik Rozsnyai nevezetes példányával. Mindezek ismeretében megállapítható tehát, hogy eredetileg nem Rozsnyai ültette át magyar nyelvre a szöveget, hanem még a 17. században lemásolta az eredeti hátoldalán látható magyar fordítást, amelyet akkor bizonyára a gyulafehérvári fejedelmi levéltárban őriztek.

Bethlen Gábor és az őt kísérő török követ végül 1608 novembere végén érkezett meg Erdélybe. Az ünnepélyes beiktatást november 29-én Szászsebesen tartották meg, amelyről a résztvevő Michael Weiss megjegyezte, hogy az ajándékok nem voltak túl fényesek.<sup>149</sup> Az általános lelkesedés az ifjú fejedelem iránt ennek ellenére bizakodással töltötte meg a szíveket Erdélyben, ahol a lakosok egy békés, építkező kor kezdetében reménykedtek. A történelem furcsa fintora azonban, hogy az utolsó Báthory nem teljesítette az 1608 virágvasárnapján, kolozsvári bevonulásakor elhangzó szónoki jókívánságokat, miszerint tettekkel Báthory István, kegyességgel Kristóf, hazaszeretettel András nagyságát kívánja elérni. Az uralmáról és bukásáról szóló források inkább egy másik Báthory-családtag, Zsigmond szomorú emlékét ébresztik fel.

THE STRUGGLE BETWEEN BÁLINT DRUGETH OF HOMONNA, ZSIGMOND RÁKÓCZI  
AND GÁBOR BÁTHORY FOR SUPREMACY OVER TRANSYLVANIA IN 1607

by Sándor Papp  
(Summary)

During the last phase of the long Ottoman war (1591-1606) an armed revolt broke out in Northeastern Hungary. Most of the Hungarian nobility which joined the movement wanted to regain their dominant political and economic position and especially the religious liberty they had lost in the course of the war. Their leader, István Bocskai, wanted moreover to secure the principality of Transylvania with Ottoman support. The movement ended with a peace of compromise (23 June 1606). Ottoman diplomacy, on the other hand, aimed at alienating the Hungarian nobility or at least part of it from the Habsburgs and at creating a Hungarian vassal state out of its eastern territories. Between the Ottoman and Habsburg Empires peace was signed on 11 November 1606 upon the status quo. Yet prince István Bocskai died soon afterwards, and both parties immediately made efforts in order to improve their positions in the new political circumstances. In the Habsburg political centres of Prag and Vienna the aim was to bring Transylvania, which had been ceded to Bocskai by the peace of Vienna, back under Habsburg authority. Consequently the right of electing their prince, vindicated by the Transylvanian estates, was not acknowledged. The Hungarian elite, which had remained faithful to the Habsburgs, before all the Catholic prelates, suggested the appointment of a voivod or lieutenant who would then support Catholicism and royal supervision over it in Transylvania.

On the other hand, the political leaders of the Ottoman Empire were looking for an ally among the Hungarian aristocracy who would, like Bocskai before, acknowledge the sultan's authority over

<sup>147</sup> Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest; Keleti Gyűjtemény A 3520/IX. Török O. 337.

<sup>148</sup> ÖNB Handschriftensammlung Mxt 1598. Original.

<sup>149</sup> Liber annalium i. m. 206.

Transylvania and, at least nominally, over the whole of Hungary, and in practice over its eastern marches. Prince Bocskai had designated Bálint Drugeth of Homonna as his political heir, and he was accordingly appointed as prince of Transylvania and king of Hungary by Murad pasha early in 1607. Yet Homonnai also intended to secure the support of the entourage of emperor Rudolph. But the Transylvanian orders rejected the political testament of Bocskai, and at the assembly held on 12 February 1607 they appointed the former lieutenant of Bocskai, Zsigmond Rákóczi, as their voievod. He also emphasised his fidelity to the Habsburgs. The third pretender, Gábor Báthory, enjoyed as a catholic aristocrat the support of the Hungarian catholic elite. Profiting from a new revolt of the hayducks of Bocskai, prompted by the Ottomans as well, he was able to achieve in March 1608 the removal of Zsigmond Rákóczi and occupied the Transylvanian throne himself. The Ottomans not only supported him but also acknowledged his authority soon thereafter.

The study examines the chain of events summarised above on the basis of sources from Hungarian, Austrian, English and Turkish archives. It analyses how the local political aspirations of the individual pretenders were influenced by the shifting political aims of the two rival powers, namely the Ottoman and Habsburg Empires.



*Balogh Judit – Horn Ildikó*

## A HATALOMÉPÍTÉS ÚTJAI

*A homoródszentpáli Kornis család története*

A homoródszentpáli Kornis család a 16. század második felében élte virágkorát.<sup>1</sup> A hatalom- és birtoknövekedés, valamint a család központjának számító Udvarhelyszéken belüli hegemonia a Kornisok három generációjához kötődik. Tevékenységüket vizsgálva olyan mértékű tudatos birtoképítés és karrierstratégia elemeit fedezhetjük fel, ami a kor székely nemesei között kivételesnek mondható. A három generáció tagjai a szerteágazó rokoni hálózat és a széki klientúra kiépítésének terén egyaránt kiváló alkottak, és ez hozzásegítette őket a helyi hatalmuk növeléséhez is. A 16. század végére már olyan abszolút befolyással bírtak a széken belül, hogy annak lakosait akár nagyra törő politikai céljaik érdekében is könnyedén csatasorba állíthatták.<sup>2</sup>

### *Kornis Miklós*

Az újfajta dinasztia- és birtoképítő szemléletet a 16. század középső harmadában tevékenykedő Kornis Miklós honosította meg a családban, fiai a tőle vett mintát vitték, majd fejlesztették tovább. Ha csak a szűk familiát és az egyéni karriert nézzük, az erdélyi fejedelmi tanácsúri méltóságot viselő Miklós jutott a legmagasabbra az országos politikai életben, ám a család egészének javára szolgáló birtokbirodalmat fiai teremtették meg. Kornis Miklós meglehetősen rossz alapokról indította fényes karrierjét: öröksége csupán az udvarhelyszéki Lövé-tére és Homoródszentpálra terjedt ki, míg apja, idősebb Kornis Miklós a politikai harcok áldozata lett: 1529-ben Báthory István erdélyi vajda ölette meg.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> A homoródszentpáli Kornis család történetének mind a mai napig legteljesebb és legpontosabb leírása: *Vass Miklós: A Homoródszentpáli Kornis-család*. Turul 27. (1909) 17–28. Munkájának külön érdeme, hogy a homoródszentpáli Kornis családtagjait elkülönítette a göncruszkai Kornis család tagjaitól, hiszen a genealógiai szakirodalomban addig tévesen és teljesen összekeverten szerepeltek. A homoródszentpáli, göncruszkai és tóthváradgyai Kornis családok elkülönítése újabban: *T. Orгона Angelika: A göncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben (1546 k.–1648)*. PhD disszertáció. ELTE Történelmi Doktori Iskola. Bp. 2007. 9–13.

<sup>2</sup> Jó példa erre a Bocskai-felkelés időszaka, amikor a család legokosabb és legnagyobb szervezője, Kornis Farkas ugyan már nem élt, egyetlen életben maradt fia, Ferenc pedig még túl fiatal volt ahhoz, hogy örökébe léphessen, Kornis Farkas veje, Petki János azonban, éppen a Kornis-klientúrát működtetve tudta rövid idő alatt először a széket, majd pedig az egész székelységet a korábban a székelyek által nem túlzottan kedvelt Bocskai István mellé állítani.

<sup>3</sup> A család birtokközpontjának tekinthető szentpáli javadalmakat már idősebb Miklós tovább növelte, ugyanis 1525-ben vargyasi Dániel Pétertől zálogba vette annak a szentpáli határban lévő részét 10 forintért. Ezt a birtokrészt 1535-ben végül fia, Miklós 200 aranyforintért vette meg vargyasi Dániel Ferentől és Dorottyától. Székely oklevelek a XVI. századból. Közli: Vass Miklós. *Történelmi Tár, Új folyam* 40. (1910) 121–122.

Ifjabb Miklós neve az 1530-as évek elején tűnik fel először a forrásokban, de valószínűleg tehetséges katona és jó szervező lehetett, mert rendkívül gyorsan emelkedett a széki rangsorban: 1538-ban már Udvarhelyszék főkapitányaként szerepelt.<sup>4</sup> 1547-ben táblai ülnök, 1548-ban a Fráter György mellé rendelt tanács tagja lett.<sup>5</sup> Mivel már Szapolyai János király halála után I. Ferdinándhoz húzott, 1552-ben örömmel fogadta a magyar uralkodó erdélyi berendezkedési kísérletét.<sup>6</sup> Az interregnum alatt nyerte el újabb széki tisztségét: 1555-ben Udvarhelyszék főkirálybírói tiszttét is megkapta.<sup>7</sup> Noha János Zsigmond visszahívását kezdetben mereven ellenezte, 1556 elejére megváltozott véleménye, és Petrovics Péter törekvéseit kezdte támogatni. A Habsburg-párti erdélyi vajdák hiába próbálták Ferdinánd hűségére visszacsábítani — állítólag háromszáz aranyat és száz jobbágyot ígértek neki<sup>8</sup> —, nem jártak sikerrel. 1556 márciusában a szászsebesi országgyűlés Petrovics Pétert választotta helytartónak, és mellé hattagú helytartói tanácsot rendelt a három nemzetből, amelyben Kornis a székelység képviselőjében kapott helyet.<sup>9</sup> János Zsigmond és Izabella királyné decemberi hazatértét azonban váratlan halála miatt már nem érthette meg.<sup>10</sup>

Kornis Miklós karrierje — minden tehetsége ellenére is — szinte hihetetlennek tűnik annak a fényében, hogy sem Székelyföldön kívül, sem Udvarhelyszéken belül nem volt jelentős birtokok tulajdonosa, még élete végén sem. A birtokállománya minden bizonnyal elégtelen lett volna országos tisztségek megszerzéséhez, ám magán a Székelyföldön belül a 16. század közepén alig találunk az övénél jelentősebb méretű birtokokat. Valójában éppen a Kornisok lesznek az elsők, akik egy vármegyei szintű birtokkomplexum létrehozását célozták meg. Az egész Székelyföldet tekintve olyannyira egyedülálló volt ez a kísérlet, hogy a székek legtekintélyesebbjei még a 17. század első felében is a Kornisokénál jóval kisebb széki birtokokkal rendelkeztek. Jó példa erre Lázár István, Csík- Gyergyó- és Kászonszék mindenható ura, aki 1614-ben 54 jobbágyával a szék legtehetősebbje volt.<sup>11</sup>

Ha Kornis Miklós csak az erdélyi politikai életben ért volna el sikereket, családja talán megrekedt volna azok között a székely famíliák között, akik csupán egyetlen kimagasló és utolérhetetlen teljesítményt nyújtó ősökre lehettek büszkék. A nagy előd azonban saját karrierjén túl a családépítés és a birtokszerzés terén is meghatározó alapokat fektetett le (l. a mellékelt térképet).

<sup>4</sup> Székely Oklevéltár. Új sorozat. I–VI. Szerk. Demény Lajos – Pataki József – Tüdős S. Kinga. Budapest–Bukarest–Kolozsvár 1983–2000. (a továbbiakban: SZOKL) II. 41.

<sup>5</sup> Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. I–XXI. Bp. 1875–1898. (a továbbiakban: EOE) I. 238. és *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. (Fons Könyvek 1.) Bp. 2002. 138.

<sup>6</sup> EOE I. 52.

<sup>7</sup> SZOKL III. 309.

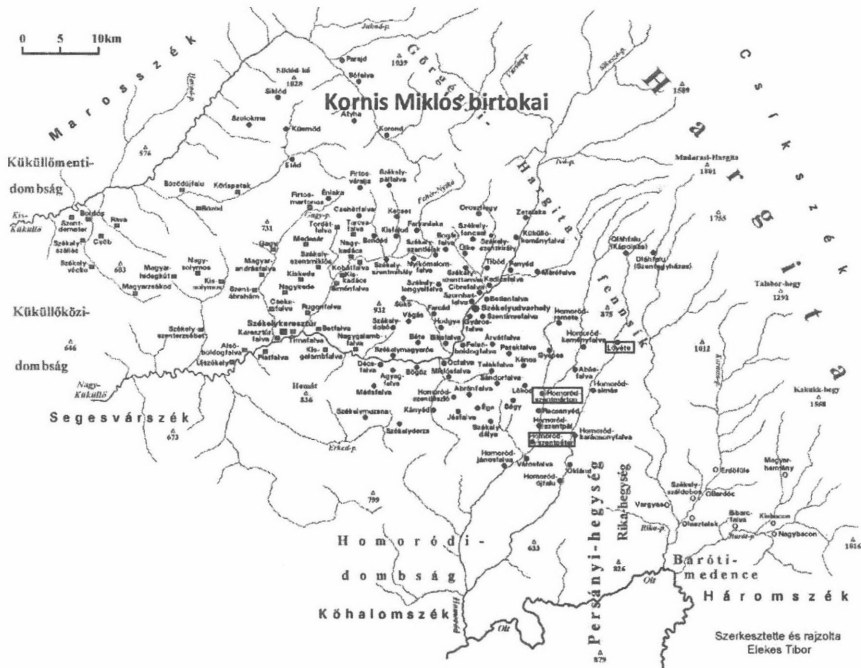
<sup>8</sup> EOE I. 477.

<sup>9</sup> EOE I. 571.

<sup>10</sup> Halálának pontos dátuma nem ismert, az utolsó róla szóló adat 1556. augusztus 17-éről maradt fent. *Vass M.*: A Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 20. és Székely oklevelek i. m. 127.

<sup>11</sup> Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár; Udvarhelyszék levéltára, Székely Láda (a továbbiakban: KmOL) 56. sz. VIII. 1. Az 1614. évi conscriptio; *Balogh Judit*: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. (Erdélyi Tudományos Füzetek 254). Kolozsvár 2005. 186.

Egyetlen házasságkötéséről tudunk: 1525 körül vette feleségül Bikli János hunyadi főispán és Harinnai Farkas Margit leányát, Borbálát.<sup>12</sup> Felesége szüleinek anyagi hátteréről az 1502-ben és 1505-ben Harinnai Farkas Jánossal kötött egyezségük nyújthat képet.<sup>13</sup> Eszerint az após, Bikli János és felesége Kolozs és Belső-Szolnok vármegyében öt-öt falut birtokoltak, ezenkívül Margit apja, Harinnai Farkas Tamás végrendeletileg rájuk hagyta pénzen vásárolt radnai arany- és ezüstmányát, továbbá zálogként bírták Hunyad várát, sőt még Budán is volt egy kőházuk, a királyi vár alatt, a Duna partján az alsó hévizeknél.<sup>14</sup>



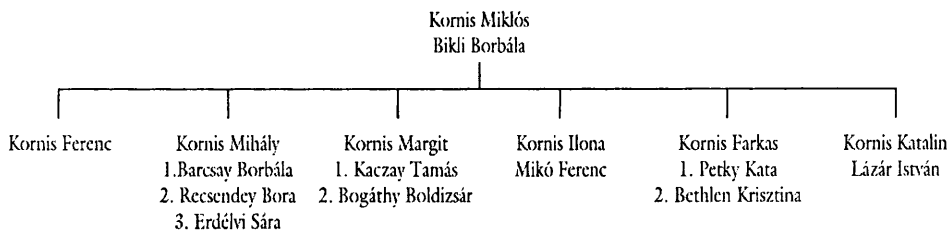
Bikli Borbála így szüleitől szép vagyont örökölt, amely elősegítette Kornis Miklós birtokvásárlásait és karrierjének emelkedését. A házasságukból született gyermekek közül három-három fiú és lány érte meg a felnőttkort (l. a mel-lékelt családfát). Miklós pedig szisztematikus házassági stratégiát dolgozott ki

<sup>12</sup> *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I–II. Bp. 1990. II. Nr 3867.

<sup>13</sup> Uo. II. Nr 3261., 3375.

<sup>14</sup> Harinnai Farkas Margitot apja fiúsította, ennek köszönhető gazdag hozománya. Később azonban Harinnai Farkas Tamásnak — feltehetően egy újabb házasságából — megszületett a várva várt fiú is, Harinnai Farkas János, emiatt osztották fel olyan gondosan birtokaikat.

gyermekéi számára, amelynek köszönhetően megerősítette a család udvarhelyszéki pozícióit, és megeremtetette a széken kívüli terjeszkedés alapjait is. Mihály nevű fiát Barcsay Borbálával házásította össze, és a hozományon kívül 1554-ben megszerezte a fiúágon kihalt Barcsay Boldizsárnak Fületelkén és Bazédon lévő marosszéki birtokait is.<sup>15</sup>



*Kornis Miklós gyermekei*

Három lánya közül Katát a Gyergyószéken birtokos szárhegyi Lázár Istvánhoz adta nőül, Ilona oltszemi Mikó Ferenc nejeként Sepsiszékebe költözött, míg Margit először Kaczay Tamás, majd pedig az udvarhelyszéki Bogáthy Boldizsár felesége lett. A Kornisok tehát két ősi primori családdal történt összeházasodás révén rokonságot és egyben szövetségeseket szereztek Csíkban és Háromszékben is. Saját székükön belül pedig a szintén tekintélyes és még az egész Erdélyt tekintve is neves Bogáthyak lojalitását sikerült biztosítani. Bár a legkisebb fiú, Farkas házasságaiban Kornis Miklósnak már nem volt szerepe, de a tudatos választás az ő esetében is kétségtelen, miként erről a későbbiek során még szó lesz.

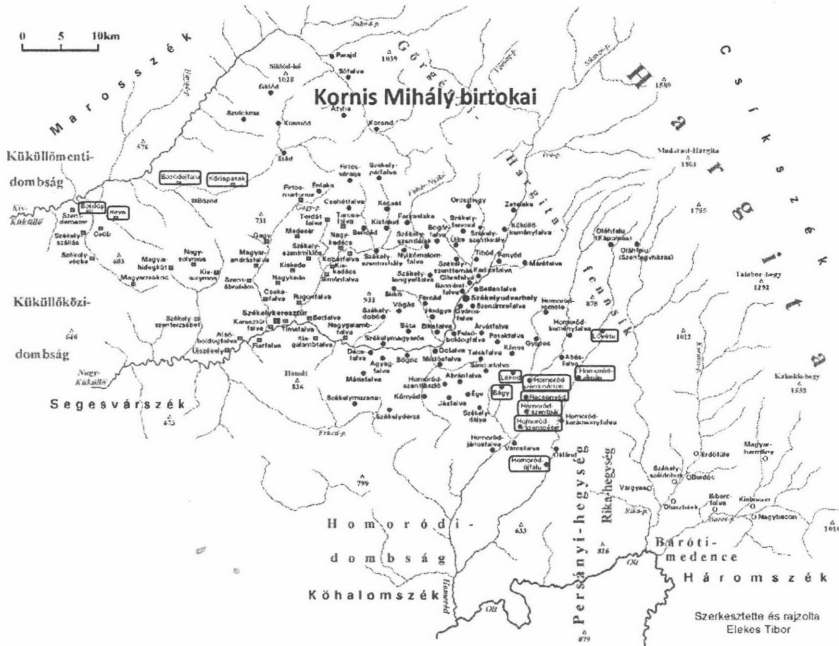
*Kornis Mihály*

Kornis Miklós fiai közül hárman érték meg a felnőttkort. Vass Miklós az általa összeállított családfán a Mihály–Ferenc–Farkas születési sorrendet állapította meg.<sup>16</sup> Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy apjuk nem a széken belüli, első fiút megillető ősi jószágokat hagyományozta Mihályra, hanem a marosszéki birtokokat. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha nem Mihály volt a legidősebb fiú, hanem Ferenc, aki gyermektelenül és fiatalon anélkül halt meg, hogy a családi vagyon növelésében vagy a széki hierarchia kiépítésében bármi

<sup>15</sup> Kendy Ferenc és Dobó István erdélyi vajdák adománylevele. Váralja, 1554. szeptember 26. Székely oklevelek i. m. 124–125.

<sup>16</sup> Vass M.: A Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 21 és 28. A gyermekek születési idejére nincsenek források, Vass Miklós más, közvetett adatokra és kutatói tapasztalataira alapozva hipotetikusan határozta meg a sorrendet. Előre tette a három fiút, majd következtek a lányok: Margit, Ilona és Katalin sorrendben.

jelentőset cselekedhetett volna.<sup>17</sup> Kornis Mihály viszont nem volt híjával a birtokszerzéshez szükséges agresszivitásnak, sőt bizvást állíthatjuk, az erőszakos birtokszerzésben az egész családot tekintve ő bizonyult a legagilisabbnak.



Az általa örökölt marosközéki birtokokat Mihály minden irányban igyekezett tovább növelni. Minthogy ezek a jószágok éppen Maros- és Udvarhelyszék közös határa mentén feküdtek, kézenfekvőnek látszott nemcsak Marosköz, de Udvarhelyszék irányába is terjeszkednie. Szerzett jószágainak egy része házasságkötéseiből származott. Vass Miklós szerint Mihály háromszor nősült: Barcsay Borbálát, Drakulya Borbálát, majd Erdélyi Sárát vette feleségül.<sup>18</sup> Kornis ugyan valóban háromszor nősült, ám e névsor korrekcióra szorul. A Vass által említett Barcsay Borbála és Drakulya Borbála ugyanis ugyanaz a személy. A té-

<sup>17</sup> Az első szülöttet illető birtokok nagy része a későbbiek folyamán Kornis Farkasra háramlott. Az biztos, hogy Mihály és Farkas közül az előbbi volt az idősebb, méghozzá elég nagy korkülönbséggel. Hogy mégis Farkas örökölt, az adódhatott Ferenc esetleges végrendekezéséből, de ami valószínűbb, hogy Ferenc akkor halt meg, amikor Kornis Mihály ellen felség sértési eljárás folyt, illetve már börtönben ült, és így az öccse örökölt. Kornis Ferenc halálát Vass Miklós 1560-ra tette, mert ebből az évből származik az utolsó rávonatközző adat. De mivel Kornis Ferenc létezésére és családi kapcsolataira eddig összesen két hiteles adatot ismerünk, 1555-ből és 1560-ból, a halálára feltételeztünk 1560. évi adatot nem fogadhatjuk el perdöntőnek. Vass M.: A Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 21. és Magyar Országos Levéltár, Budapest; P 1870, Rhédei (kisirédei) család levéltára (a továbbiakban MOL P 1870), Homoródszentpáli Kornis és rokon családok 1. cs. 5. t. Kornis Mihály birtok- és vagyonjogi iratai.

<sup>18</sup> Vass M.: A Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 24.

vedés onnan származik, hogy Barcsay Borbála szülei Barcsay Boldizsár és Gyulay Anna voltak, ám az apa halála után az anya újból férjhez ment, mégpedig Drakulya Lászlóhoz.<sup>19</sup> Kornis Mihály második felesége valójában az eddig teljesen ismeretlen Recsenyédi Borbála volt, akinek létezéséről és házasságáról egyetlen forrás, a férje javára készített végrendelete tanúskodik.<sup>20</sup> A harmadik feleség somkeréki Erdélyi Sára volt, aki azután túlélte férjét.<sup>21</sup>

Kornis Mihálynak még az apja akaratából kötött első házassága jelentős marosszéki birtokokkal gyarapította vagyonát. Felesége révén szerzett jószágairól Barcsay Borbála végrendeletéből nyerhetünk képet, amelynek értelmében az asszony az Erdőszentgyörgyön, Fületelkén és Egrestőn lévő házait (ingóságokkal együtt), valamint Bándon egy nemesi udvarházat hagyott Mihályra, illetve annak halála esetén apósára, Kornis Miklósrá.<sup>22</sup> Kornis Mihály és Barcsay Borbála házassága azonban valószínűleg nem lehetett túl harmonikus, legalábbis erre enged következtetni két irat: 1553. május 18-án Borbála asszony úgy rendelkezett, hogy marosszéki birtokait, Bándot, Bözödöt, Csávást és a Bándi-tó felét az ott lévő malomhellyel együtt életük végéig anyjának és mostohaapjának engedi át. De még ugyanaznap visszavonta bevallását, arra hivatkozva, hogy azt nem a saját szabad akaratából, hanem apósa és férje kényszerítéséből tette.<sup>23</sup> Ennyi idő távlatából már nem világos, hogy ehhez a megoldáshoz a Kornisoknak milyen érdeke fűződött volna, de egy évvel későbbi végrendeletében Barcsay Borbála birtokait végül részben férjére, részben pedig édesanyjára hagyta. Az utóbbi birtokok viszont később nem Kornis, hanem Szigethy Pál deák tulajdonába kerültek.

Az eredetileg közrendű származású Szigethy, aki ekkor a fejedelemség kisebb kancelláriáján jegyzőként dolgozott, egész biztosan nem állt rokonságban Barcsay Borbála anyjával sem. Az asszony talán Szigethy jogi segítségét jutalmazta ily módon. A később az ítélőmesterségig jutó hivatalnoknak éppen erre az időszakra tehető gyors vagyonosodása: az 1550-es évek elejétől egy bő évtized alatt Marosszéken, illetve Küküllő vármegyében Egrestőn, Fületelkén, Szénaverősen, Balástelkén, Kolozs vármegyében Várcán, Incselen és a bihari Remetén szerzett magának jószágokat, valamint szüleitől rámaradt a máramaroszigeti kúria is.<sup>24</sup> Küküllői és marosszéki terjeszkedése azonban Kornis Mihály

<sup>19</sup> *Jakó Zs*: A kolozsmonostori konvent i. m. II. Nr 4452., 5203.

<sup>20</sup> Kornis Mihályné Recsenyédi Borbála végrendelete. Év nélkül, Húsvét előtt első szombaton. MOL P 1870 1. cs. 5. t. fol. 87. Mivel a testamentum nem tartalmaz pontos dátumot, felmerült a kérdés, hogy Kornis Mihály Barcsay vagy Recsenyédi Borbálát vette el először feleségül. Végül a fenti sorrendet állapítottuk meg, a következő érvek alapján. 1. Barcsay Borbála 1554-ben végrendelezett, mint Kornis felesége. 2. A recsenyédi jószágok az 1560-as években tűnnek fel Kornis Mihály birtokai között. 3. Kornis Mihály és Recsenyédi Borbála házasságából több gyermek is született, tehát túl hosszú volt ahhoz, hogy az 1554 előtti időszakba beférjen.

<sup>21</sup> Kornis Farkas és Erdélyi Sára osztozása. Erdőszentgyörgy, 1582. április 3. Székely oklevelek i. m. 263–265.

<sup>22</sup> Kornis Mihályné Barcsay Borbála testamentuma. Erdőszentgyörgy, 1554. szeptember 21. Székely oklevelek i. m. 123–124. 1554. november 12-én már elhunytként szerepelt. Uo. 125.

<sup>23</sup> Barcsay Borbála bevallásai, 1553. május 18. *Jakó Zs*: A kolozsmonostori konvent i. m. II. Nr 5203–5204.

<sup>24</sup> *Petrichevich-Horváth Emil*: A Petrichevich-család történetének regesztái. Pécs 1942. Nr 243., 255., 260., 266. és *Jakó Zs*: A kolozsmonostori konvent i. m. II. Nr 5233., 5440.; Szigethy Pál

érdekeit sértette, aki részben törvényes úton, részben pedig erőszakkal próbált ennek gátat szabni.<sup>25</sup> Kornis ugyanis elhunyt felesége összes birtokát elfoglalta, azokat is, amelyeket Borbála asszony édesanyjára, az pedig Szigethyre hagyott. Az 1555-ben kezdődő per két évtizedig húzódott, és végül tettlegességbe torkollott. Kornis Mihály kihasználta, hogy Szigethy Pál 1575-ben a trónkövetelő Bekes Gáspár pártjára állt. Fegyverrel rátört Egrestőre, fogságba hurcolta Szigethyt, és összes jószágát elfoglalta. Mivel Szigethy pártütőnek számított, és mint ilyen Báthory István fejedelem fogságába került, Kornis ellen nem indult hatalmaskodás vádjával eljárás, hanem egy Kendy Sándor vezette, tekintélyes nemesekből álló bizottság igyekezett kibékíteni a szembenálló feleket. Végül egy peren kívüli egyezséggel sikeresen simították el az ügyet. A felek ezer arany kötés terhe alatt egyezséget kötöttek, amelynek értelmében Kornis Mihály egy fületelki birtokrész kivételével Szigethy minden elfoglalt javát visszaszolgáltatta. Szigethy pedig nem indíthatott pert sem fogsága, sem jószágai elvétele miatt, és mindketten megígérték, hogy megbocsátják egymásnak, amit egymás ellen elkövettek.<sup>26</sup>

Kornis Mihályra nézve sokkal súlyosabb következményekkel járt viszont a koroknai Mihályfi Tamással 1560. november 29-én kezdődött per. Mihályfit, aki szintén Marosszéken birtokolt, mindvégig „bebíró” nemesként tartották számon a székelyek, tehát olyanként, aki kívülről jött és nem is került be a szék primorjai közé, ellentétben az eredetileg szintén kívülről érkezett Kornisokkal, akiket a 16. században már a primorok közé számítottak. Noha a per a fületelki dézsma negyedéről folyt, sejthető, hogy valójában többről lehetett szó: feltehetően területi vita és a széken belüli befolyásért folytatott harc húzódott a háttérben. A Barcsay-örökségből szerzett marosszéki Kornis birtokok ugyanis közel feküdtek Mihályfi jószágaihoz, és a terjeszkedő Kornis már a Mihályfi-érdekeltségeket fenyegette. Az ellentét 1562-ben, a székely felkelés idején erőszakba fordult: Kornis Mihály, noha nem tartozott a felkelés főszervezői közé, kihasználta a hadi körülményeket, és az általa vezetett székely hadsereg — amelynek ez volt az egyetlen jelentős katonai cselekedete — kétszer egymás után „megdúlta” Mihályfi Tamás koroknai birtokát.<sup>27</sup> A felkelés leverése után a segesvári országgyűlés Kornist a felkelés egyik fő okozójaként bélyegezte meg. Börtönbe került, ahonnan csak 1564-ben szabadult.<sup>28</sup>

életrajza: *Horn Ildikó*: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történetéhez. (TDI könyvek) Bp. 2005. 79–83.

<sup>25</sup> Kornis Mihály 1554. november 26-án tiltotta Kendy Ferenc és Dobó István vajdákat attól, hogy egrestői lakott jobbágytelkét eladományozzák Szigethy Pálnak. *Jakó Zs*: A kolozsmonostori konvent i. m. II. Nr 5440.

<sup>26</sup> Kornis Mihály és Szigethy Pál egyezséglevele. Egrestő, 1576. február 10. Székely oklevelek i. m. 141–143.

<sup>27</sup> Borsos Sebestyén szerint „a Nyárad mellé szállának, az ákosfalvi rétre, honnat [...] a Mihályfi Tamás házára menének egy szerda nap estve és az udvarházat igen megdúlák és hordó borokat vivének a táborra”. „Azután egy péntek napra kelve, szállának Koronka mellé és azelőtt való dülástól, ami megmaradott vala a Mihályfi Tamás házánál, azt esmét mind feldúlák és a házat is elégeték.” Erdélyi Történelmi Adatok. (a továbbiakban ETA) Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár 1856. I. 19. A „megdúlás” szokása a székely társadalmon belül közösségi aktus volt, a közösség normáiból „kilógókat” büntették meg ilyen módon. *Balogh J.*: A székely nemesség i. m.

<sup>28</sup> EOE. II. 151.; SZOKL II. 273.; *Váss M.*: A Homoródszentpáli Kornis-család i. m.. 22.

Kornis korábban távol tartotta magát a politikai élet történéseitől. Ténykedése mindössze abban merült ki, hogy az 1558. évi gyulafehérvári országgyűlés őt is a korábbi években megajánlott *subsidiuumok* felülvizsgálására kiküldött biztosnak jelölte, valamint az 1560. évi kolozsvári gyűlés egy nyilvános hitvitát felügyelő bizottság tagjának választotta meg.<sup>29</sup> Bátran állíthatjuk, hogy a székely felkelés idején sem politikai célok és megfontolások vezették, hanem meggondolatlan és erőszakos természete sodorta bajba. Szabadulása után hűséges embere lett János Zsigmondnak, és a neki szóló későbbi birtokadományok azt mutatják, hogy az erdélyi politika vezetői is tisztában voltak Kornis politikai beállítottságával és 1562-ben elkövetett tetteinek valós mozgatórugóival.

Mihály második házasságának köszönhetően azután újabb birtokokkal gyarapodott. Recsenyédi Borbála Recsenyédet, valamint a férje segítségével visszaperelt angyalosi és borosnyai birtokokat a hozzá tartozó részjóságokkal együtt férjére hagyta, mivel frigyükből született gyermekeik még kiskorukban mind meghaltak. Kornis ezen a területen is terjeszkedni igyekezett. Ezt nagymértékben segítette, hogy ő is tagja volt annak a seregnek, amely János Zsigmondot 1566-ban Szülejmán szultán táborába kísérte, ennek köszönhetően ugyanis a szebeni országgyűlés őt bízta meg a székelységekre kirótt pénzek beszédésével,<sup>30</sup> és ezért a fejedelem hamarosan jelentős birtokadományokkal jutalmazta meg. Homoródszentpálon, Homoródszentpéteren és Recsenyéden 32 jobbágytelket kapott öccsével, Farkassal együtt, azzal az indoklással, hogy minden „németek elleni” hadjáratban vitézkedett, és a szultánhoz is elkísérte urát.<sup>31</sup> Két év múlva Szentpálon és Recsenyéden újabb 22 háznyi jobbágyadományt szerzett, ezúttal egyedül.<sup>32</sup> Ezzel párhuzamosan Marosszékből is tovább terjeszkedett: Csögfalván, Makkfalván, Kibéden, Havadon, Vadasdon és Erdőszentgyörgyön is újabb részjóságokhoz jutott, valamint új adományt kapott Erdőszentgyörgyön a „Barcsay rész”-nek nevezett részjóságokra, Borzond nevű pusztára, Csíkfalva és Makkfalva helységeiben lévő birtokaira Oláhmező, Bordasföld, Kökényberek és Csipécs nevű pusztákra Udvarhelyszéken.<sup>33</sup>

Kornis Mihály egyik legkedveltebb birtokszerző tevékenysége az volt, hogy a falvakhoz tartozó közös pusztákat, erdőket és szénafüveket elfoglalta. Erre kiváló példa a ravaiak esete. Az oláhmezei prédiához tartozó földeket az udvarhelyszéki Rava falu lakosai használták. Marosszéken, a Kis-Küküllő északi partján fekvő településeken viszont már Kornis birtokolt, aki Erdőszentgyörgy felől igen gyorsan átterjeszkedett a Marosszékét Udvarhelyszéktől elválasztó Kis-Küküllőn, és Udvarhelyszék itt található falvait is igyekezett több lépcsőben megkaparintani. Ennek egyik első állomása volt a Bordos és Rava, valamint Bözödújfalú és Kőrispatak közé eső terület bekebelezése. Rava lakosai és Kornis között 1569 és 1573 között zajlott a huzavona, amely végül közties megoldással zárult.<sup>34</sup> Eszerint a ravaiak továbbra is használhatták az említett terü-

<sup>29</sup> EOE II. 105., 187.

<sup>30</sup> EOE. II. 327.; SZOKL II. 194.

<sup>31</sup> Gyulafehérvár, 1567. július 4. MOL P 18701. cs. 5. t. fol. 19.

<sup>32</sup> SZOKL II. 209–210.

<sup>33</sup> Székely oklevelek i. m. 137–138.

<sup>34</sup> Vass M.: A Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 22.



letet, de tizedet kellett fizetniük. Az egyezséget 1573. június 29-én, majd 1575. június 4-én erősítette meg Báthory István és új adományt adott az oláhmezei prédiumnak.<sup>35</sup> A szóban forgó terület megszerzéséért Kornis összefogott a Bordos és Rava szomszédságában fekvő Szentdemeteren és Csöbön birtokos Nyújtódi Györggyel. Kapcsolatuk nem volt új keletű: 1570-ben együtt bírászkodtak Udvarhelyszéken, sőt már az apa, Kornis Miklós is széki szövetségesei között tudhatta a szentdemeteri Nyújtódi családot.

Az intenzív birtokgyarapítás, valamint a katonai sikerek Kornis Mihályt a széken kívül is befolyásos nemessé tették. 1571. június 10-én Báthory István utasítására ő lett az egyik udvarhelyszéki összeíró biztos,<sup>36</sup> majd 1574-ben karrierje újabb fontos állomáshoz érkezett: a székely sókamara ispánjává nevezte ki a fejedelem, ezt a tiszttét 1576-ig töltötte be.<sup>37</sup>

Mivel a homoródszentpáli Kornisok a Báthory–Bekes konfliktusban Báthory mellé álltak, az 1570-es évek második felében ezért a familia újabb jelentős birtokokkal gyarapodott. Báthory Kristóf 1578 januárjában a Kornis fivéréknek adományozta az örökös nélkül meghalt szentannai Lázár Ferenc birtokait, amelyek Szentannán, Andrásfalván, Szentimrén, Torboszlón és Fülén helyezkedtek el. Kornis Mihály 1578. március 24-én Bordoson újabb jószágokhoz jutott, valamint megszerezte Böződújfalu egy részét is.<sup>38</sup> A Bekes Gáspár pártjára állt Alárd Ferenc és Andrassy Péter birtokai közül először 2000 forintért zálogba vette, majd 1579 májusában Báthory Kristóftól végleg megkapta a marosszéki Fületelke, Egrestő, Kisszőlős, Hídvég és Árapatak jószágokat, valamint a Küküllő megyében fekvő Vámosudvarhelyt és a Fehér megyei Erősdöt is.<sup>39</sup> 1579. május 13-án pedig öccsével együtt új adományt kapott Erdőszentgyörgyön, Havadtőn, Vadasdon, Csíkfalván, Szentistvánon lévő birtokaira és egy udvarhelyszéki, ravai birtokra is.<sup>40</sup> Közben a ravaiaktól erőszakkal elfoglalta erdeik egy részét,<sup>41</sup> sőt Raván és Bordoson is szerzett jobbágyokat. Egy későbbi perben pedig ravai jobbágyait használta fel, hogy a timafalvai határban is befolyáshoz juthasson.<sup>42</sup>

Kornis Mihály minden bizonnyal azt a területet tekintette székhelyének és legfőbb birtokának, amely az ősi homoródi Kornis birtokokkal éppen átellenben, a szék északnyugati határán és Marosszéken feküdt. Jelentős marosszéki birtokai mellé udvarhelyszéki területeket is szerzett, de ezek nagy részét átadta öccsének, csupán Recsenyéd, Homoródszentmárton, Lokod, Lövéte, Homoródújfalu és Bágy részjószágait tartotta meg. A család udvarhelyszéki birtokainak többsége a szék délkeleti részén, a Homoród völgyében helyezkedett el, és ezek túlnyomó részét Kornis Farkas bírta.

<sup>35</sup> Uo.

<sup>36</sup> Báthory István utasítása Cseffey János és Kornis Mihály biztosoknak. Gyulafehérvár, 1571. június 10. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I–II. Szerk. Veress Endre. (Monumenta Transilvanica) Kolozsvár 1944. I. 119–120.

<sup>37</sup> SZOKL V. 95.

<sup>38</sup> Vass M.: A Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 23.

<sup>39</sup> Székely oklevelek i. m. 253–255

<sup>40</sup> Vass M.: A Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 23.

<sup>41</sup> KmOL Protokollumok. 1/I. F. 1580/7.

<sup>42</sup> Uo. 1580/112.

1581 nyarán Mihály újabb fegyveres konfliktusba keveredett, ezúttal Várad Kis Pál kancelláriai titkárral, aki utóda volt a sókamarai ispánságban. Az összetűzés oka a sóaknához tartozó „Zavatha mezeje”, azaz a Szováta melletti terület volt, ahová Várad Kis Pál 1580-ban embereket telepített. A területet korábban használó székely köznép védelmezőt keresett, és ezt Kornisban vélte megtalálni. Az akkor éppen betegeskedő nagyúr azonban a fejedelemhez utasította a panaszosokat. A vizsgálat Bánffy Farkas udvarhelyszéki királybíró vezetésével meg is kezdődött, de ekkor Kornis — akinek marosszéki birtokait észak felől igencsak előnyösen egészítette volna ki ez a szovátai terület — teljesen váratlanul közbeavatkozott, és embereivel „megdúlatta”, azaz leromboltatta az odatelepített 16 ember házát, állataikat pedig saját birtokaira hajtatta. Gyakorlatilag ugyanazt a reakciót láthatjuk ebben az esetben is, mint 1562-ben Mihályfi Tamás udvarházának megdúlása idején. A meglehetősen öntörvényű és a rombolásban igencsak járatos Kornist ezek után Gyulafehérvárra idézték, és fogságba vetették. Kornis Mihály Báthory Istvánhoz intézett maga mentésében tettét megbánva, azzal mentette magát, hogy nem önös érdekből, hanem a végszükségre jutott szegény jobbágyok védelmében lépett fel.<sup>43</sup> A fogságból ugyan kiszabadult, de az ekkor már sokat betegeskedő főúr hamarosan, 1582. március 31-én erdőszentgyörgyi birtokán elhunyt.<sup>44</sup>

#### *Kornis Farkas birtokai*

Kornis Mihály halálakor öccse már több mint egy évtizede jelentős szereplője volt a széki és az erdélyi közéletnek. Kornis Farkast először az 1566. évi hadjáratban résztvevők névsorában említették.<sup>45</sup> A következő öt évben csak a bátyjával közösen kapott birtokadományokban találkozhatunk nevével. 1571-ben viszont Petki Mihály mellett már Udvarhelyszék egyik királybírójaként szerepelt.<sup>46</sup> A váratlannak tűnő előrelépés magyarázata a családnak még apja, Miklós által megteremtett presztízsében és a Kornis-birtokok nagyarányú kiterjesztésében rejlett. Mint ahogy erről már szó volt, 1580-ig a Kornisok közül elsősorban Mihály volt a birtokszerző, aki annak ellenére, hogy ő maga már Marosszékre helyezte át birtokai súlypontját, még a számára másodlagos Udvarhelyszéken belül is megnégyszerezte apai jószágörökséget. Birtokszerzései — kevés kivétellel — öccse nevére is szóltak, így az ezen a téren kezdetben visszafogottabban „teljesítő” öccsét nagymértékben hozzásegítette birtokállományának kiterjesztéséhez.

Amikor Báthory István 1571 májusában trónra lépett, már első intézkedéseivel megkezdte az 1562. évi székely felkelés után kialakított, erősen centralizált állapot lebontását, és a székenként működő főkapitányok és főkirálybírók rendszerének visszaállítását.<sup>47</sup> Udvarhelyszékre első lépésként 1571. június 9-

<sup>43</sup> Kornis Mihály Báthory Istvánnak. Gyulafehérvár, 1581. július 13. Báthory István levelezése i. m. II. 171–176. és Vass M.: A Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 23.

<sup>44</sup> Pokoly József: Bogáti Fazakas Miklós naptári följegyzései. Keresztény Magvető 37. (1902) 265.

<sup>45</sup> SZOKL II. 194.

<sup>46</sup> Uo. 337.

<sup>47</sup> Pál-Antal Sándor: Székely önkormányzat-történet. (Erdély Emlékezete) Marosvásárhely 2002. 70–77.

én két királybíróat nevezett ki, és választása szinte magától értetődően esett a szék legnagyobb birtokosai közé emelkedő, politikailag nem kompromittálódott Kornis Farkasra, akinek már apja is viselte a szék mindkét főtiszttségét.<sup>48</sup> Kinevezésében tehát a megnövekedett birtokállomány nagy szerepet játszott,<sup>49</sup> de hatalma biztosításához, illetve kiterjesztéséhez Kornis elengedhetetlennek tartotta anyagi javainak további gyarapítását.

Farkas vagyonosodásában a következő fontos állomást bátyja halála jelentette. Mivel Kornis Mihálynak három házasságából sem maradtak felnőttkort megért utódai, ezért jószágának jelentős részét Farkas örökölte, csak a marosszéki Erdőszentgyörgyöt és Szentistvánt kellett sógornőjének, Erdélyi Sárának átengednie.<sup>50</sup> Noha Farkas rengeteget köszönhetett bátyjának, mégsem állíthatjuk, hogy mindent készen kapott, hiszen Mihály udvarhelyszéki birtokállományát majdnem sikerült megdupláznia (l. a mellékelt térképet).<sup>51</sup> Az általa felépített birtokstruktúra központja Homoródszentpál volt, az itt lévő ősi udvarházat 1579-ben saját igényei szerint korszerű és elegáns rezidenciává építette át.<sup>52</sup> Az 1580-as évekre a széken belüli birtokszerzés és hatalomnövelés terén is jóval aktívabbá vált. A periratokban még a század végén is gyakran felmelegített apja és bátyja<sup>53</sup> nyomdokain haladva, földrajzi értelemben már a szék felére terjedt ki a befolyása.<sup>54</sup> A területi terjeszkedés a szék két szélén lévő két folyó völgyeire irányult. Egyfelől a Homoród völgyének településeit célozta meg, másfelől pedig a Kis-Küküllő völgyének mindkét oldalát igyekezett meghódítani. A Kornis-érdekltségbe tartozó birtokok így szinte körülölelték a széket.

<sup>48</sup> Az udvarhelyszéki főkapitány 1571-ből nem ismert, ebben a tisztszen Siger János csak 1572-ben tűnt fel. *Lázár Miklós*: Székely főtisztek 1562-től fogva 1711-ig. Kézirat. Babeş-Bolyai Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Kolozsvár (a továbbiakban: KvEKK), ms 561 fol. 5. (a továbbiakban: Székely főtisztek i.m.)

<sup>49</sup> Udvarhelyszéken testvérével szembeni anyagi fölényét jelzi az 50 dénáros adó fizetésekor készült lista, amely szerint Farkas kétszer annyit fizetett, mint a bátyja, azaz Udvarhelyszéken belül jóval nagyobb befolyással rendelkezett már a Mihály életében is. Összesen tíz faluban voltak ekkor birtokai, amik után adót fizetett: Szentpálon, Szentpéteren, Városfalván, Karácsonfalván, Oklándon, Jánosfalván, Musnán, Újfaluban, Remetén és Gyepesen. SZOKL IV. 37–46. A két testvér tekintélyét mutatja, hogy Kornis Farkas királybírói kinevezésének másnapján a fejedelem Kornis Mihályt is fontos feladattal bízta meg: mint udvarhelyszéki összeíró biztosnak el kellett készítenie a szék új összeírását. SZOKL III. 335–337.

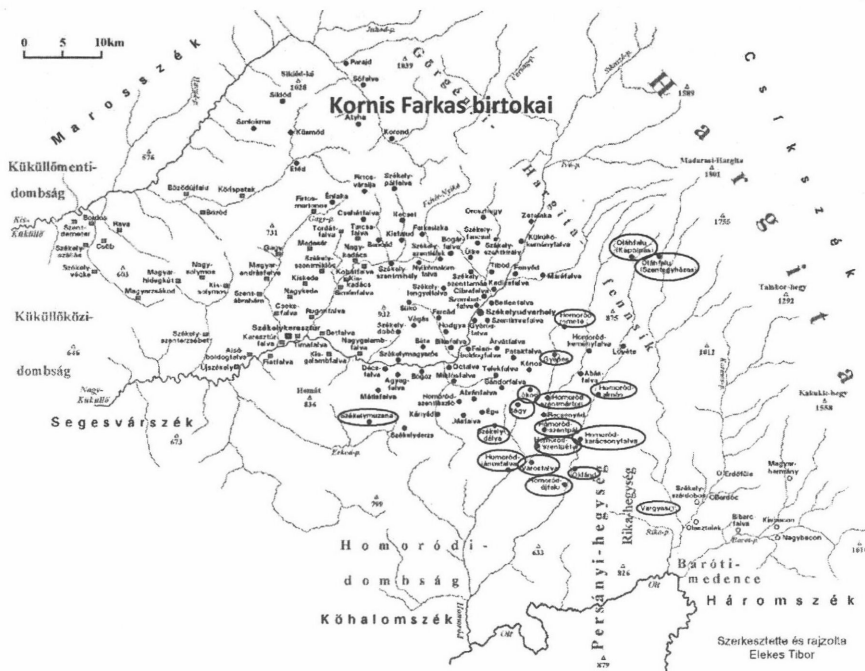
<sup>50</sup> Kornis Farkas és Erdélyi Sára osztozása. Erdőszentgyörgy, 1582. április 3. Székely oklevelek i. m. 263–265.

<sup>51</sup> Kornis Farkas 1575. március 29-én Marosszéken, Udvarfalván egy részjószágot, majd októberben Homoródvárosfalván egy egész telket szerzett. *Vass M.*: Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 24. Báthory István Királyi Könyvei elvesztek, így a Kornis Farkasnak juttatott birtokadományokról csak hézagos ismeretekkel rendelkezünk. A fennmaradt Királyi Könyvekben három, neki adott oklevél szövege maradt ránk, ezek szerint 1585-ben Homoródszentmártonban kapott egy jobbágyot, 1589-ben Dályában egy kúriát, 1591-ben pedig új adományt összesen kilenc településen lévő részjószágaira. Ezek a következők voltak: Homoródjánosfalva, Újfalva, Oklánd, Oláhfalva, Almás, Szentmárton, Lokod, Bág, Vargyas. Erdélyi Királyi Könyvek MOL F 1. 281., 2. 479., 2. 480., 3. 201.

<sup>52</sup> *Vass M.*: Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 24.

<sup>53</sup> KmOL Protokollumok II/2. F. 1598/172.

<sup>54</sup> *Balogh Judit*: Székely nemesi karrierlehetőségek Bocskai István korában. In: „Frigy és békeesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulójára 8.) Debrecen 2006. 128.



Kornis Farkas összességében Mihály bátyjához hasonló tudatossággal és intenzivitással terjeszkedett, és csak azért tűnik testvéréhez képest jóval kevésbé agresszívnek, mert közjogi méltósága a dúlásnál és a fegyveres foglalásnál finomabb eszközök használatát is lehetővé tette számára. Királybírói tisztét<sup>55</sup> egyedülálló tehetséggel és találmányossággal a legteljesebb mértékig felhasználta arra, hogy minden elképzelhető módon növelje birtokait és befolyását. Többször is megpróbálta megadóztatni a lófőket, akik viszont büszkén vigyáztak adómentességükre, és semmiképpen sem kívántak fizetni.<sup>56</sup> Kornis a képében eljáró alkirálybírók révén 1589–1590-ben több kísérletet tett arra — különösen azokban a falvakban, ahol birtokait kívánta növelni —, hogy megtörje a lófők ellenállását. Érdekes, hogy ehhez jobbra éppen szintén lófő rendű alkirálybíráit használta fel, legtöbbször Fosztó Imrét.<sup>57</sup>

A lófő-szabadság megsértése volt a központi témája annak a pernek, amely szintén 1590-ben zajlott, és kőröspataki lófők voltak a főszereplői. Noha a szék döntése értelmében az adót a székely főembereknek és a lófőknek is be kellett volna fizetniük, ők ezt a döntést a székely szabadságra sérelmesnek találták. Úgy ítélték meg, hogy a szék vezetése, illetve maga Kornis Farkas, a lófő-szabadságot semmibe veszi. Mindezt panaszlevelükben megírták Báthory Zsigmond fejedelemnek is. Ezután Kornis, mint királybíró, a be nem fizetett adók

<sup>55</sup> Királybíróként nagyon sok perben megjegyezték nevét, még akkor is, ha nevében az alkirálybírók intézkedtek, ami a korszakban a periratok egész sorát tekintve nagyon ritkának tartható.

<sup>56</sup> KmOL Protokollumok II/2. F. 633/11

<sup>57</sup> Fosztó Imréről, Kornis Farkas Bardóczi-széki klienséről, vicekirálybírájáról később lesz szó.

ügyében behajtókat, úgynevezett dülőket küldött ki, akiknek egyúttal a bírságot is be kellett szedniük.<sup>58</sup> A dülők éppen a levelet aláíró lófők vezetőihez, bizonyos Gothart Kovácshoz és Gothart Balázshoz vonultak a bírságot behajtani. Feltehetőleg ez az intézkedés nem egy egyszerű pénzbehajtás volt csupán, hanem tudatos megfélemlítés, nevezetesen egyféle erődemonstráció Kornis Farkas és klientúrája részéről, melynek idővel meg is lett az eredménye. A Kornis-birtokok növekedését vizsgálva azt láthatjuk, hogy Kőrispatak a környező településekkel együtt a későbbiek során bekerült a Kornis-érdekszférába.<sup>59</sup>

Kornis Farkas másik izgalmas próbálkozása volt, hogy monopóliumok szerzésére törekedett a széken belül. Így például 1590 táján monopolizálni kívánta az udvarhelyszéki salétromkereskedelmet. Elrendelte, hogy a salétromot kizárólag csak neki adhatják el. Egy fülei lófő, bizonyos Dakó Gergely azonban a lófő-szabadságra hivatkozva perbe szállt a nagyhatalmú Kornissal. A bíró a székely szabadságot támogatta a perben, és így Dakó szabadságot kapott arra, hogy annak adhassa el salétromát, aki jobb árat kínál érte.<sup>60</sup>

Kornis Farkas a család „klasszikus” birtokszerző módszereit sem iktatta ki eszköztárából. Leggyakrabban a szénafű-foglaláshoz folyamodott. Ennek menete a perek nyomán rajzolódik ki. A Kornis Mihály által megkezdett foglalásokat tette öccse később teljessé. Például Gedő Pál homoródszentmártoni szabad székely, valamint a recsenyédi Biczak Mátyás és Bertalan Kovács szénafüvét még Mihály foglalta el, a mellette lévő területet, Gedő Mártonét, már Farkas. A panaszkodó szabad székely tulajdonosnak mindössze három köből búzával kellett beérnie. Ennek a Homoródszentmárton és Recsenyéd között elterülő területnek a másik részét, a tanúk szerint mintegy harmadát, viszont már törvényesen, vásárlással szerezte meg Farkas. A tanúvallomások szerint foglalásai erőszak alkalmazásával történtek, és csak a település befolyásosabb lakói tiltakozására, valamint bizonyos „jámborok törekedésére” adott némi kárpótlást érte.<sup>61</sup> A Kornisok feltartóztathatatlan előrenyomulásának bizonyítéka Markó György vallomása, amely szerint a homoródszentmártoniak pusztájának egy részét már Kornis Miklós megszerezte, majd szántóföldjüket Mihály foglalta el tőlük. A szénafű elfoglalásával Mihályt és Farkast egyaránt vádolták.<sup>62</sup> A közös területek megszerzése, bár a székely nemesség részéről általános tendenciának tekinthető a korban, a Kornisok esetében a tudatos birtoképítés szolgálatában állt.<sup>63</sup>

<sup>58</sup> A bírság behajtói, akik minden eljárás esetében hárman voltak, dülő néven szerepeltek a periratokban a 16. században és a következőben is. A tisztség annyira archaikus, hogy gyanítjuk, a kifejezés és tartalma is szoros kapcsolatban lehetett a megdúlás említett szokásával, amely Székelyföldön különösen szívesen gyakorolt szokás, jogi aktus volt.

<sup>59</sup> 1614-re Kőrispatakon, valamint a környezetében lévő Böződön és Böződűfalun is Kornis Ferenc szerzett birtokrészeket és jobbágyokat. *Balogh J.*: Székely nemesség i. m. 164.

<sup>60</sup> KmOL Protokollumok II/2. F. 1590/207. A per szövegéből a bíróság összetétele sajnos nem derül ki, az ítéletet azonban az „udvarbíró”-nak nevezett személy hozta minden esetben, és meglepő módon sokszor a lófő-szabadság javára döntve.

<sup>61</sup> KmOL Protokollumok II/2. F. 1600/654.

<sup>62</sup> Uo.

<sup>63</sup> KmOL Protokollumok II/2. F. 1589/7. A Homoródmás (Kornis Farkasnak volt itt részjósága) és a Rika-patak között elterülő mocsaras területet 1598-ban már Farkas mezejeként emlegették, ami jól mutatja, hogy sokszor még a művelésre alkalmatlan területeket is előszeretettel vonták tulajdonukba a Kornisok.

A sok per és jogtalanság ellenére Kornis Farkas szinte „intézménnyé” vált a széken belül, nevét különleges tisztelettel ejtették ki. Földterületeket is neveztek el róla, például Homoródszentmárton határában, Bereczken egy foglalását, máshol pusztáit tartottak számon ilyen módon.<sup>64</sup> Birtokszerző módszereinek köszönhetően így elérte, hogy családjának — birtokai méretét és ennek köszönhető politikai befolyását tekintve — a széken belül nem akadt méltó vetélytársa.

Az 1562. évi segesvári országgyűlés székely-törvényeinek hatására,<sup>65</sup> a székely társadalmon belül a korábbihoz képest még inkább elmélyült a strukturális válság.<sup>66</sup> A kialakult káosz teret nyitott a jobbágyszerzésre és hatalomnövelésre. A Kornisok kiválóan értettek ahhoz, hogy a helyzetet a legteljesebb mértékben kihasználják, és saját javukra fordítsák.<sup>67</sup> A jobbágyszerzést elutasító és ezáltal a szabadságot leginkább féltve őrző lófői rend ellensúlyozását a központi hatalom is támogatta, ugyanis sokkal inkább hűségében állt a széken belül néhány, általa támogatott és ezáltal hozzá hűséges nemes jelenléte, mint a sok kiszámíthatatlan és felkelésre bármikor kész lófőé. Ezért történhetett meg, hogy még az öntörvényű Kornis Mihály is újra és újra megbocsátást nyert rövid, nevelő jellegű börtönbüntetések után. A klientúrát építő Kornisok ugyanis mesterien tudták mozgatni saját struktúrájukat, ezért a hatalom biztos lehetett a szék többségének támogatásában. Jó példa volt erre a kerelőszentpáli ütközet 1575 nyarán, amikor az egész Kornis-klientúra felsorakozott Báthory István oldalán, míg a többi szék koránt sem volt ennyire egységes.

### *A két Kornis testvér házasságai*

Kornis Miklós gyermekei házasságaival egy olyan átgondolt, összefüggő rendszert alkotott meg, amely a család terjeszkedési stratégiáinak szolgálatában a hatalomépítés talán legfontosabb eszközévé vált. Az első szint a széken belüli hegemonia megszerzését tette lehetővé. Ide sorolhatjuk Kornis Mihály első két házasságát, amely — mint láttuk — Udvarhely- és Marosszéken szaporította meg a Kornis jószágok számát. Szintén ebbe a típusba tartozott a legidősebb lány, Margit első házassága. Férje, Kachay Tamás régi udvarhelyszéki primori család sarja volt. Nem állíthatjuk, hogy a Kachayak a szék elitjébe tartoztak, mert ha a família egésze által fizetett ötvendénáros adót összességében tekintjük, a primorok között akkor is csak a középmezőnyben, a 20. hely környékén foglaltak helyet. A házasság értékét az adta, hogy birtokaik Bardóc fiúszékben feküdtek, és érdekeltségeik voltak Bibarcfalván, valamint Kis- és Nagybacsonban is. Kornis Miklós feltehetően ezt a frigyét akarta felhasználni arra,

<sup>64</sup> KmOL Protokollumok II/2. F. 1590/23, 1591/ 43.

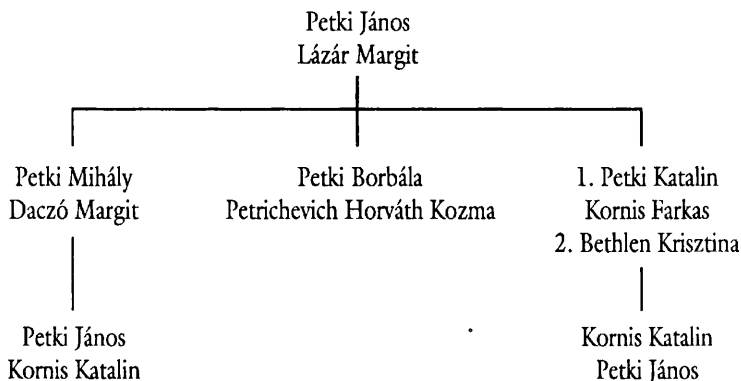
<sup>65</sup> EOE II. 223–224.

<sup>66</sup> *Jakó Zsigmond*: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly. Bukarest 1979. 27.; *Demény Lajos*: Székely felkelések a XVI. század második felében. Bukarest 1976. passim.

<sup>67</sup> Erről részletesen: *Balogh J.*: Székely nemesség i. m. 53–76.

hogy Bardóc-széket a Kornis érdekszférába vonja, Kachay Tamás korai halála azonban ezt a tervet meghiúsította.

Kornis Farkas első, Petki Katalinnal kötött házassága már átmenetet jelentett a következő két szint felé, mert egyszerre szolgálta a helyi pozíciók erősítését és a más székekben való terjeszkedést, de lehetővé tette a Székelyföldön kívüli kapcsolatépítést is. Bár a feleség halála miatt ez a frigy szintén rövid életű volt, kiváló példája a rokoni hálózat tudatos kiépítésének, és az ebből fakadó előnyöknek (l. a mellékelt családfát).



### *A Kornis-Petki rokonság*

*(Csak az elemzés szempontjából fontos családtagokat tüntettük fel.)*

A családfáról látható, hogy Petki Mihály és Kornis Farkas sógorságban álltak. Amikor Báthory István 1571 júniusában kettőjüket nevezte ki Udvarhelyszék királybíráinak, bár már nem volt köztük valós rokoni kötelék, egymást jól értő, azonos érdekkörhöz tartozó politikusok kerültek a terület élére. Összetartásukat az is jelzi, hogy amint a családi körülmények ezt lehető tették, újra helyreállították a rokonságot: Petki János, Mihály fia, feleségül vette Farkas második házasságából született leányát, Katalint. Az após és a vő egymásnak persze nem sok újdonsággal szolgálhatott, hiszen a tízéves korában apját elvesztő Petki Jánosnak és testvéreinek Kornis Farkas volt az egyik — mégpedig igen gondos és lelkiismeretes — gyámja.<sup>68</sup>

Petki Mihálynak szám szerint kevés faluban volt birtoka, de ezekben többségi tulajdonosnak számított. Jóságai után 1576-ban 30 forintot kellett fizetnie, és ezzel a harmadik helyen állt a széki rangsorban, csak a Kornis fivérek előzték meg. A Petkiek által birtokolt három falu Udvarhelyszék közepétől kissé délre helyezkedett el. A legdélebben a Derzs vagy Székelyderzs néven emlegetett birtokközpont feküdt, mellette Székelymuzsna, végül a székeknek szinte a

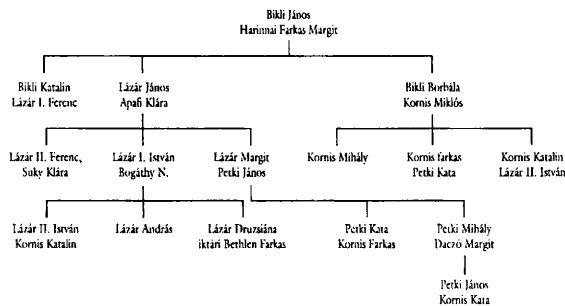
<sup>68</sup> Politika és házasság. Menyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből. Szerk. Horn Ildikó – Kreutzer Andrea – Szabó András Péter. (TDI Könyvek 2.) Bp. 2005. 22–23.

közepén található Béta. Ez azért fontos, mert ezek a falvak azon a részen erősítették a Kornis-befolyást, amely határos volt a Kornis érdekszférán kívül eső, vitatott helyzetű Keresztúr fiúszékkel.<sup>69</sup>

Kornis Farkas és Petki Mihály közel egy évtizedig tartó kiegyensúlyozott hivatali együttműködését eltérő habitusuk és birtokszerző metódusuk különbségei is elősegítették. Petki visszafogottabb természete mellett jól tudott érvényesülni Kornis agilitása. Petki maga is használta ugyan a korszakban megszokott hatalomnövelési technikákat, azaz a közös föld elvételt és a szabad székelek szabadságjogainak csorbitását,<sup>70</sup> a két család stratégiája között mégis jelentős különbség figyelhető meg. Míg Petki azokra a falvakra koncentrált, amelyekben már voltak birtokai, és azokat próbálta teljesen megszerezni, a Kornis család, már Miklóstól kezdve, rendkívül tudatosan igyekezett hatalmát egy-egy falunál jóval nagyobb területre kiszélesíteni. A konzervatívabb birtokszerző stratégiát követő Petki család tehát riválisként nem fenyegette az agresszívan terjeszkedő Kornisok által megcélzott széki hegemoniát.

Kornis Farkasnak a családfán látható másik sógora, a Horvátországból menekült Petrichevich Horváth Kozma ifjúkorától kezdve a Báthory-ház legműködesebb emberei közé tartozott. Előbb Vécis provizora, majd Gyulafehérvár városparancsnoka, 1575-től pedig fogarasi várispán lett, és ehhez társult 1588-ban megszerzett tanácsosi rangja.<sup>71</sup> A vele való rokonság már a Székelyföldön kívüli kapcsolatok megteremtését is szolgálta. Rövid sógorságuk ellenére Kornis Farkas és Horváth Kozma élete számos ponton összekapcsolódott a birtokügyektől, a közös gyámságon át az azonos politikai törekvésekig. A birtokok miatt időnként viharossá váló viszonyuk azonban arra is példa, mennyire ambivalens tud lenni egy-egy rokoni kapcsolat.<sup>72</sup>

Mindezek mellett érdemes egy kis figyelmet szentelnünk Kornis Farkas anyósának, Lázár Margitnak is. Az ő személye a Kornisok házassági stratégiáinak már egy másik ösvényéhez vezet. Nézzük meg a családfa idevonatkozó részét:



<sup>69</sup> Keresztúrszék helyzetét a periratok szerint még a kortársak sem értették, több perben ugyanis azt nyilatkozták róla, hogy régen Keresztúrszék volt, de most már Udvarhelyszéknek nevezik. KmOL Protokollumok II/1. 1589/73.

<sup>70</sup> SZOKL III. 55–56.

<sup>71</sup> *Petrichevich Horváth Emil*: A Petrichevich család általános története. Első rész. I. 1069–1526. Bp. 1934. 323–330.

<sup>72</sup> MOL P 1870 I/4. fol. 49–50.



Kornis Miklós és Lázár Ferenc sógorságban álltak egymással, mert mindketten Bikli János egy-egy lányát vették el. Kornis ezáltal a korban használatos sógorsági fa értelmezése szerint Lázár Ferenc öccsével, Jánossal is sógorságban állt. Kornis gyerekei közül ketten, Farkas és Katalin, Lázár János unokáival házasodtak össze. Amikor tehát a Kornis Farkas–Petki Margit, illetve Lázár István–Kornis Katalin esküvőkről beszélünk, látnunk kell, hogy valójában igen szorosra fűzött rokoni szálaokról van szó: egy testvérpár házasodott egy unoka-testvérpárral.<sup>73</sup>

E fontos rokoni összeköttetés kiépítésében talán a fiúsított Bikli lányok vagyona is szerepet játszott, mert Lázár Ferencnek és Bikli Katalinnak nem maradt őket túlélő gyermekük, és így Lázár János és utódai lettek örökösök. De az a kapcsolat sem elhanyagolható, amely az esküvők révén az udvarhelyszéki Kornisok és a főként Csík- és Gyergyószékben birtokos Lázárok között épült ki. Ennek egyik hozadéka volt az a birtokügyeknél már említett donáció, amelynek köszönhetően megkapták utód nélkül elhunyt rokonuk, ifjabb Lázár Ferenc marosszéki királybíró Szentannán, Andrásfalván, Szentimrén, Torboszlón és Fülén fekvő birtokait, hiszen ez nagyban segítette a Kornisok marosszéki terjeszkedését.

A Kornis–Lázár családfán ismét találunk olyan nevet, amely továbbvezet: Kornis Kata ismeretlen keresztnévű anyósa a Bogáthy család tagja volt. Ez azért érdekes, mert Kata nővére, a megözvegyülő Kornis Margit, másodszor Bogáthy Boldizsárhoz ment férjhez. Sajnos nem tudjuk, hogy Kornis Kata anyósa pontosan milyen rokoni összeköttetésben állt Kornis Margit férjével.<sup>74</sup> A Bogáthy család a Petkiekhez hasonló nagyságú udvarhelyszéki birtokokkal rendelkezett, 1576-ban Bétfalva, Nagy- és Kisgalambfalva, Décsfalva Székelymagyaros községekre terjedt ki a hatalmuk. Ezzel a birtokkal a szék főemberei között éppen a férj, Bogáthy Boldizsár révén, az ötvendénáros adó tekintetében az ötödik helyen álltak.<sup>75</sup> Kornis Margit második házassága tehát mindenképpen rangemelkedést jelentett a számára. A Bogáthy család birtokai ráadásul korántsem csupán Udvarhelyszéken belül voltak jelentősek, hiszen a família központja 1575-ig Radnót vára volt, rokoni köre többek között a Bánffyakra és Kendyekre is kiterjedt.<sup>76</sup>

<sup>73</sup> Úgy tűnhet, mintha a két család ezekkel a házasságkötésekkel egy generációval elcsúszna egymástól, de a házasulandó felek életkora között valójában nincs ekkora eltérés. Ez természetesen csak Kornis Katalin szempontjából érdekes, aki a családfa szerint az egy generációval fiatalabb ifjabb Lázár Istvánhoz ment nőül. Valójában a Lázárok azonos generációja 15–20 évvel volt idősebb Kornis Miklós gyerekeinél. Mivel a lányok korán, 14–16 éves korukban mentek férjhez, így eltűnik Kornis Kata és férje között a családfa által elsőre mutatott generációs korkülönbség.

<sup>74</sup> A Bogáthy családról ez ideig egy rövid genealógiai írás született: *Kis Bálint*: Erdély régi családjairól. A Bogáthy család. Turul 9. (1891) 175–179. A cikk azonban több tévedést és pontatlanságot tartalmaz, ráadásul a szerző belezavarodott a sok azonos nevű családtag kronológiájába, és például Bogáthy András gyermekeiként tüntette fel Miklóst és Menyhértet, míg a szövegben helyesen Bogáthy Boldizsár és Kornis Margit fiaiként szerepelnek. Sajnos a korabeli periratokban, főleg Radnót birtoklása kapcsán elsősorban a család férfitagjairól van szó. A nők közül a Kendy rokonság és örökség firtatása miatt sokat szereplő Bogáthy Klára, Kendy Antal felesége ismert.

<sup>75</sup> SZOKL IV. 37–40.

<sup>76</sup> *Kovács András*: A radnóti várkastély. (Erdélyi Tudományos Füzetek 215.) Kolozsvár 1994. 13–14.

Bogáthy Boldizsár szép karriert futott be: az 1580-as évek végén Maros-zék királybírája, 1594-től haláláig Fehér vármegye főispánja volt. Kornis Farkas szoros kapcsolatban állt sógorával, az 1595. évi hadjáratban Bogáthy Kornis helyetteseként vett részt.<sup>77</sup> Családi összetartozásukat mutatja, hogy elsőszülött fiaik is együtt nevelkedtek.<sup>78</sup> A Bogáthy–Kornis rokonságból nyilván mindkét félre nézve számos anyagi előny(is) származott, ezek közül Radnót sorsán érdemes röviden végigtekintenünk. Radnótot Báthory István kobozta el a Bogáthyaktól 1575-ben, mert Bogáthy Gáspár — akit a fejedelem ki is végeztetett — Bekes Gáspár oldalán támadt ellene. Radnótot ezután Bogáthy Klára fia, Kendy Ferenc kapta meg. Az ő leányát, Kendy Zsófiát Kornis Margit fia, Bogáthy Menyhért vette feleségül, és szerezte vele vissza a várat és uradalmát. 1607-ben, Bogáthy halála után, unokatestvére, Petki János kapta meg, aki felesége révén ugyancsak kötődött a Kornisokhoz. Petki 1612. évi nótáztatása után néhány zavaros évet követően Radnót Petki sógorához, Péchi Simonhoz került. Mint a későbbiekben erről majd szó lesz, Péchi felesége Kornis Farkas leánya, Kornis Judit volt, így Radnót végül Kornis özvegyének és árva unokájának, Bethlen Krisztinának és ifjabb Székely Mózesnek lett menedéke.<sup>79</sup>

A középső Kornis lány, Ilona házassága oltszemi Mikó Ferencsel ebben az időszakban egyelőre nem jelentett többet, mint hogy a Kornisoknak Sepsiszékből is sikerült kiépíteni a hídfőállásukat. A szűkebb család történetében gyermekeik válnak majd fontossá a Kornis klientúra számára.

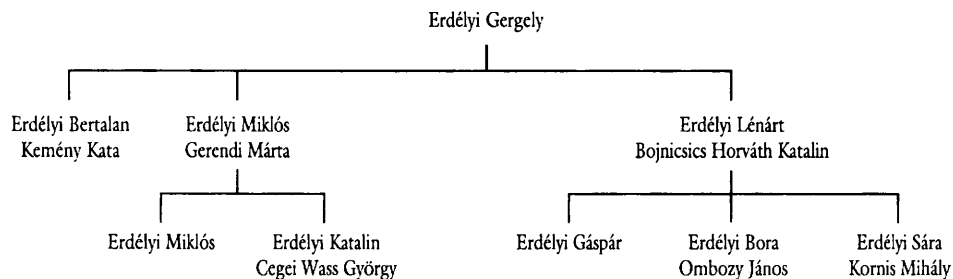
A fent felsorolt házasságok létrejöttében Kornis Miklós és részben már Kornis Mihály játszott meghatározó szerepet. Az elsődleges cél a széken belüli stabilitás biztosítása volt. Taktikájuk szerint nem a „nagy fogástól”, azaz egy szerencsésen megkötött jó partitól várták a további előnyös házasságokat, hanem a fokozatosság elve szerint haladtak: ahogy nőtt a vagyon és a tekintély, annak megfelelően, a kitágult lehetőségekhez alkalmazkodva léptek egyre rangosabb családokkal „dinasztikus” szövetségre. Így jutottak el Kornis Mihály első két házasságától a Petkiekkel és Bogáthyakkal való rokoni kötelékekig. Ez a két család a Kornisokhoz való csatlakozásuk előtt is már jelentős hatalommal, jószággal és tekintéllyel rendelkezett, és a széken belül alakulató Kornis kapcsolati háló fontos eleme lett. A két Kornis fiú utolsó házasságaikat már saját elképzeléseik szerint, sokkal jobb kondíciók alapján köthették, és ezek a frigyek a családi politikának már egy teljesen más dimenzióját jelentették. Kornis Mihály ugyanis harmadízben a már említett Erdélyi Sárát vezette oltár elé, ami a Kornis–Erdélyi rokonság kezdetét jelentette (l. a mellékelt családfát).<sup>80</sup>

<sup>77</sup> Székely főtisztek i. m. fol. 172–173.

<sup>78</sup> Vass Miklós: Bogáthy Miklós külföldi tanulása. Erdélyi Múzeum (1907) 321–327.

<sup>79</sup> Radnótnak az 1594, 1603 és 1612 körüli képlékeny időszakban rövid időre más birtokosai is voltak: Geszthy Ferenc, göncruszkai Kornis Gáspár, majd később fia, Boldizsár, Alia Farkas és Rákóczi Zsigmond. Kovács A.: A radnóti várkastély i. m. 13–15.; Dán Róbert: Az erdélyi szombatások és Péchi Simon. (Humanizmus és reformáció 13.) Bp. 1987. 179–180.

<sup>80</sup> Vass Miklós szerint már 1562-ben házasok voltak, de véleményét semmilyen adattal nem támasztotta alá. Vass M.: A Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 24. Az az Erdélyi Sára viszont, akit a genealógiai szakirodalom Kornis Mihály feleségeként ismer, 1562-ben túl fiatal lett volna még a házassághoz, mivel szülei 1555 körül házasodtak össze. Borbála nevű nővérének esküvője 1574-ben volt, ez alapján is feltételezhetjük, hogy a Kornis Mihály – Erdélyi Sára frigyre is leghamarabb csak



*A Kornis-Erdélyi rokonság*

A somkeréki Erdélyi család elsősorban Doboka és Belső-Szolnok megyében birtokolt, de a Marosszékkel szomszédos Tordában is feküdtek jószágaik. Így Kornis Mihály harmadik házassága ismét túlmutatott a Székelyföld határain, és a magyar vármegyék felé való területi terjeszkedést készítette elő. Mihálynak ekkora Küküllő vármegyébe a Marosszék délnyugati részén fekvő falvaiból már sikerült átterjeszkednie.<sup>81</sup> De nemcsak a szék déli részein voltak jószágai, hanem az északi területeken, a Torda megye határánál birtokolt Bazédon, Udvarfalván, Mezőszabadon és Maroszentannán. Újabb házasságával tehát már a tordai területeket célozta meg.<sup>82</sup>

Az Erdélyi Sárával való frigynek igen komoly politikai előnyei is voltak, de ezekből Mihály halála miatt valójában már csak Kornis Farkas profitálhatott. Sára egyik unokatestvére, Miklós az 1580-as évek közepétől ugyanis Doboka vármegye egyik főispánjaként szerepelt, és Lázár Miklós szerint helyet kapott a fejedelmi tanácsban is.<sup>83</sup> Sára asszony másik unokatestvére, Erdélyi Katalin pedig cegei Wass György felesége lett, aki 1594-ig a Báthoryak kedvelt embereként 1573-ban Kolozs vármegye főispánja, 1590-től Szamosújvár kapitánya volt, és 1593-ban a fejedelmi tanácsba is bekerült.<sup>84</sup> Wass György idősebb fia együtt tanult jogot a padovai egyetemen Kornis Farkas legidősebb fiával és unokaöccseivel.<sup>85</sup>

az 1570-es évek közepén kerülhetett sor. *Jakó Zs: A kolozsmonostori konvent i. m. II. nr 5319., 5340–41. és Politika és házasság i. m. 32, 66–68, 94–95.*

<sup>81</sup> Kornis Mihály 1582-ben Küküllő megyében Kisszöllősit, Feletelkét és Vámosudvarhely egy részét birtokolta. Székely oklevelek i. m. 264.

<sup>82</sup> A Kornisoknak végül sikerült a tordai birtokszerzés: Kornis Farkas 1589-ben azzal az indokkal kérte Kovacsóczy Farkas kancellár közbenjárását egy deficiált tordai lőfő örökségének megszerzéséhez, hogy a faluban és határában már van birtoka. Székely oklevelek i. m. 265–266., ill. Kovacsóczy Farkas levele Kornis Farkasnak. Gyulafehérvár 1589. május 5. MOL 1870 fasc. 2. t. 11. fol. 3–4.

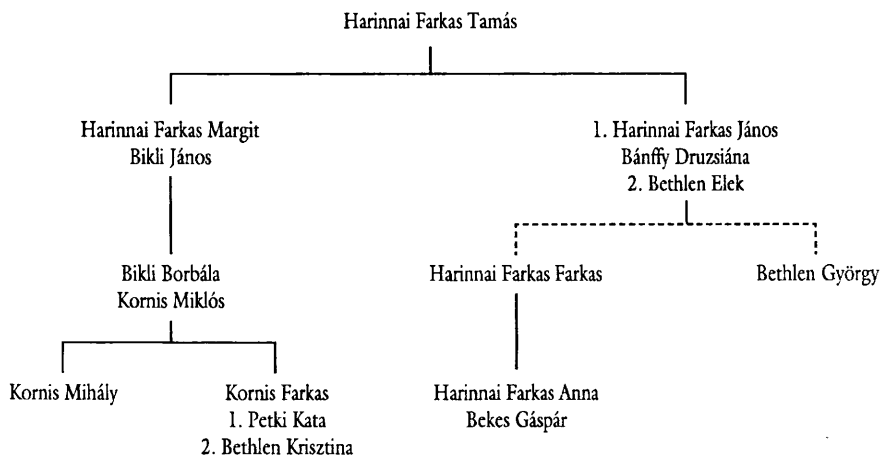
<sup>83</sup> *Lázár Miklós: Erdély főispánjai.* Bp. 1889. 132.

<sup>84</sup> *W Kovács András – Valentiny Antal: A Wass család cegei levéltára.* (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.) Kolozsvár 2006. 49–52.

<sup>85</sup> Kornis György padovai számlolója apjának: „Az Vas György uram fia jól vagyon, de nem hiszem hogy sokáig állhassa ide ki az lakást. Ha csak annyi költséget ad s küld neki az mennit rendelt

A Kornisok az Erdélyiek révén a Gerendi családdal is kapcsolatba kerültek, elsősorban Gerendi Jánossal, ám ez az összeköttetés nem politikai vagy anyagi téren, hanem a két fél szellemi és ideológiai fejlődésében hozta meg gyümölcsét, mint erről még a későbbiekben majd szó lesz. Rajtuk kívül Korniskörbe végül még egy értékes rokon érkezett Kendy Sándor személyében. A fenti családfán ugyan nincs feltüntetve, de Erdélyi Sárának volt egy féltestvére: Bánffy Fruzsina, akit 1569-ben Kendy Sándor vett feleségül.<sup>86</sup> Így került Kendy Sándor sógorságba Kornis Mihállal. Noha Kendy házassága csak négy-öt évig tartott, a jó kapcsolat — elsősorban Kendy és Kornis Farkas között — Kendy élete végéig kitartott.

Kornis Mihály után testvére, Farkas házasságát vizsgálva, először apja házasságáig és rokoni köréig kell visszanyúlni. Mint említettük, apja Bikli János és Harinnai Farkas Margit leányát vette feleségül. Édesanyjának volt egy nála jóval fiatalabb féltestvére, Harinnai Farkas János. Ez a fiú a Bánffy családból nősült, de nagyon fiatalon, nem sokkal kisfia születése után meghalt. Özvegye, Bánffy Druzsiana a gyászév letelte után búni Bethlen Elekhez ment férjhez, magával vitte Farkas nevű kisfiát, aki együtt nőtt fel az anyja újabb házasságából született Bethlen gyerekekkel.<sup>87</sup> A népes családból számunkra most csak a két féltestvér, Harinnai Farkas Farkas és Bethlen György érdekes – miként erről az alábbi családfa tájékoztat:



*A Kornis-Harinnai-Bethlen rokonság*  
(Csak a kapcsolat szempontjából fontos családtagok vannak feltüntetve)

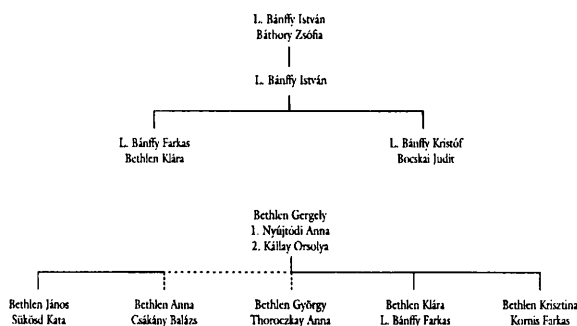
és ha csak két vagy három esztendeig tartja csak ide, ez leszzen haszna belőle, hogy Páduát és Velen-cét, Bécsét látta." Vass Miklós: Kornis György külföldi tanulása. Keresztény Magvető 47. (1912) 224–225.

<sup>86</sup> Erdélyi Sára édesanyja, Bojnicsics Horváth Katalin Erdélyi Lénárt előtt losonci Bánffy Mihály felesége volt, ebből a házasságból született Fruzsina. Esküvői meghívójuk: Politika és házasság i. m. 66–68.

<sup>87</sup> E családi kapcsolatok egy birtokügyi iratból bonthatóak ki: MOL F 5, Cista diversorum comitatum 1. cs. Fasc. 6. Nr 24.

Harinnai Farkas Farkas pályájából csak néhány mozzanat ismert: előbb ítélőszéki ülnök, majd az 1560-as évek végétől fejedelmi tanácsos volt. Bethlen György ugyanakkor 1559-ben lett Izabella, majd János Zsigmond tanácsosa. 1562-ben féltestvérével együtt csatlakozott Balassa (Balassi) Menyhárt mozgalomához, ám utána rendületlenül János Zsigmond pártján állt, és tanácsosként vett részt a közügyek intézésében. Vonzáskörükbe unokatestvérüknek, Bikli Borbálának a gyermekei is bekerültek, és a két tanácsúr feltehetően komoly szerepet játszott abban, hogy 1567 után annyira megszorodott a Kornis fivéreknek juttatott birtokadományok száma. Kornis Farkasra nagy hatást gyakorolt Bethlen György személyisége, családszervező és a birtokokat védelmező tevékenysége, szemléletéből és módszereiből sok elem később Kornis Farkasnál is feltehető. Sőt Kornis második házasságát is Bethlen Györgynek köszönhette.<sup>88</sup>

A fejedelmi tanácsúr féltestvérével együtt számos elárvult rokonának volt a gyámja. Közéjük tartozott György unokatestvérének, az 1567-ben elhunyt, szintén tanácsosi rangig jutó Bethlen Gergelynek két legkisebb lánya, Klára és Krisztina. Klára losonczy Bánffy Farkas, Krisztina pedig Kornis Farkas felesége lett.<sup>89</sup> Bánffy Farkas a *magnificusok* közé tartozott, már 1566-tól tanácsúrként és Doboka vármegye főispánjaként szerepelt. A főispánságban társa később az az Erdélyi Miklós lett, akiről a Kornis Mihály–Erdélyi Sára-féle házasság kapcsán fent már szó esett. Bánffy azonban még egy tisztsége révén kapcsolódott a Kornisokhoz. Báthory István 1580 júliusában Kornis Farkas mellé az udvarhelyszéki királybírószágba, Kornis ex-sógora, Petki Mihály helyébe tényleges sógorát, Bánffy Farkast nevezte ki, egyúttal neki adva a széki főkapitányságot és Udvarhely vár kapitányi tisztét is.<sup>90</sup> Bánffy Farkas további fontos rokonokat, hozott a Kornis családba:



A Bethlen–Kornis rokonság

<sup>88</sup> Bethlen György és Harinnai Farkas Farkas tevékenységére l. *Horn Ildikó: A hatalom pillérei. Kormányzati formák és a politikai elit változásai Báthory István korában. Habilitációs disszertáció.* Bp. 2008. 55–64. Levelezésük: KmOL Keresdi Bethlen család levéltára II. Családtagok iratai Fasc. 12.

<sup>89</sup> Bánffy Farkas és Bethlen Klára esküvőjének időpontja ismert: 1568. január 11-én Keresden tartották. *Politika és házasság* i. m. 56–57.

<sup>90</sup> Bánffy 1583-ban rövid ideig Csik-Gyergyó-Kászon-szék királybírájaként is működött, de azután már csak tanácsosi és dobokai főispáni címe ismert. *Lázár M.: Erdély főispánjai* i. m. 134. Petki Mihályt Báthory a Kornisok szempontjából továbbra is hasznos és fontos pozícióba, a marosszéki királybírószágba helyezte át. SZOKL IV. 74.

Mint látjuk, Bánffy Farkas apai nagyanyja (Zsófia) a Báthory családból származott. Emellett sógorságban állt a Bocskaiakkal is, sógornőjének nővére, Bocskai Erzsébet ugyanis Báthory Kristóf felesége volt. Bánffy Farkasnak az egyik, ezen a családfán nem szereplő másodfokú unokatestvére, a szintén magas méltóságokat betöltő Bánffy György anyai ágon (Báthory István és Kristóf unokaöccseként) még egy szállal erősítette a Bánffy–Báthory rokonságot. Talán ennek a rokoni körnek is köszönhető, hogy Báthory István 1571-ben az addig nem sokat mutató Kornis Farkast nevezte ki az egyik udvarhelyszéki királybírónak.

Visszatérve Kornis Farkas második feleségének, Bethlen Krisztinának a családfájára, Csákány Balázst kell még megemlítenünk, aki szintén sógorságba került Kornis Farkassal. Csákány Kolozs vármegyében és Udvarhelyszéken birtokolt, emellett mint neves jogtudós prókátorságból élt. Legismertebb ügyében, a Telegdiek egymásközi perében Telegdi Mihály ügyvédjeként szerepelt.<sup>91</sup> Bár rokonságba került a Kornisokkal, ez a széken belüli szövetségrendszer alakulásában nem mutatkozott meg. A periratokban — amelyek általában jól tükrözik a széken belüli viszonyrendszereket — a Kornisok és a Csákányok ilyen jellegű kapcsolatáról nem maradt fenn adat. A Csákány család, nevezetesen Csákány György, 1575-ben a széken belül az előkelő negyedik helyet foglalta el, tehát nagyjából a Petkiekkel volt azonos szinten a birtokok számát és a fizetett adót tekintve. A Csákányok Keresztúrszék urainak számítottak, annak a Keresztúr fiúszéknek, amelyet a kortársak időnként külön kezeltek Udvarhelyszéktől,<sup>92</sup> valószínűsíthetjük tehát, hogy ez is oka lehetett a két család közötti távolságtartásnak. Semmi jele nem látszik ugyanis annak, hogy a széken belül bármilyen kérdésben együttműködtek volna, ám annak sem, hogy ellenségeskedtek volna egymással.

A század végén a Csákány család birtokkonfliktusba keveredett a fiatfalvi Gerébekkel, és pereskedésük hosszú évekig elhúzódott. Érdekes adalék, hogy a perekben a férfiak nem vettek tevékenyen részt, csupán a feleségek. Leginkább az energikus Bethlen Anna asszony, idősebb Csákány Balázs felesége, aki az erőszakoskodó Geréb Andrással is felvette a küzdelmet.<sup>93</sup> Talán a határozott feleségnek volt része abban, hogy Csákány Balázs nem a Kornis klánhoz csatlakozott, hanem egyfajta széken belüli függetlenséget kialakítva a Bethlen-érdekkörhöz próbált igazodni. Mivel Csákány Balázs 1575-ben Bekes Gáspár mellé állt, a család birtokainak egy részét és tekintélyét is elvesztette. Miután pedig a Gerébek elleni küzdelemben is alulmaradtak, a többszörösen vesztes Csákányok kiköltöztek a székből, és Marosszéken igyekeztek visszaállítani korábbi pozícióikat – nem túl sikeresen.<sup>94</sup>

<sup>91</sup> 1569. január 30-án tartotta esküvőjét Bethlen Gergely leányával keresztúrfalvi udvarházában. *Politika és házasság* i. m. 59–60.

<sup>92</sup> A fiúszék kérdésköréhez újabban l. *Oborni Teréz*: Néhány megjegyzés a székely széki önkormányzat történetéhez. Miklósvárszék 1624. évi privilégiuma. In: *Studia Professoris – Professor Studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza 60. születésnapjára*. Bp. 2005. 261–174.

<sup>93</sup> KmOL Protokollumok II/1. D. 1586/7.

<sup>94</sup> *Balogh J.*: Székely nemesség i. m. 152.

## A „Kornis-birodalom” széken belüli, második köre

A Kornisok által létrehozott kapcsolati hálónak vagy klientúra-rendszernek volt egy második köre. Ennek tagjai nem családi kötelékekkel kapcsolódtak a Kornisokhoz, hanem a tisztségeik révén. A Kornisok — miként említettük — vezető tisztségeket töltöttek be a székekben, Miklós főkapitányként, fia (Farkas) és unokája (Ferenc) elsősorban királybíróként, ám Farkas az 1590-es években főkapitányként is a vezetője volt a széki székelységnek. Ilyen minőségükben építették ki helyettesi klientúrájukat, akik jelentősen hozzájárultak széken belüli hatalmuk és befolyásuk megerősítéséhez.

A források tanúsága szerint már ennek a második körnek a kialakítását is Kornis Miklós kezdte meg, hiszen már 1538-ban tudunk olyan perről, amelyben Miklós a szentdemeteri Nyújtódi Gergely ügyében a Nyújtódiak javára döntött.<sup>95</sup> Ezt megelőzően, már 1532-ből ismerünk egy esetet, amikor egy szentpáli Kornis — akit egy oklevél Zsigmondnak nevez — Nyújtódi Gergely mellett bíráskodott egy perben.<sup>96</sup> A Kornis és Nyújtódi családok kapcsolata tehát minden bizonnyal már a 16. század harmincas éveiben megalapozódott, ám valós kapcsolattá a perek szerint csak a hetvenes–nyolcvanas években, tehát Kornis Farkas királybíróvá válásakor vált. A Nyújtódiakat a harmincas és hetvenes évek között is a szék primori családjai között tartották számon,<sup>97</sup> sőt nekik juttatott birtokadományokról is tudunk.<sup>98</sup> Nincsen azonban arra vonatkozó ismeretünk, hogy ezekhez az adományokhoz esetleg a Kornisok segítségével, támogatásával jutottak volna hozzá.

Az 1566. évi hadjáratban résztvevő udvarhelyszéki főemberek között szentdemeteri Nyújtódi György, Gergely fiának neve szerepelt.<sup>99</sup> János Zsigmond 1567-ben elkezdett adományozásai során Nyújtódi György a Cseb nevű településen kapott 15 telkes jobbágyot.<sup>100</sup> 1570-ben Kornis Mihály és Nyújtódi György együttműködéséről tudunk.<sup>101</sup> Ezt az együttes cselekvést birtokaik közelsége is indokoltta tette, a Nyújtódiak birtokai, Szentdemeter és Cseb vagy Csöb ugyanis közel feküdtek Bordos és Rava településekhez, ahol többek között Kornis Mihály birtokai voltak. Sokatmondó, hogy a 16. század folyamán a Kornisok egyáltalán nem tettek kísérletet arra, hogy jobbágyokat vagy telkeket szerezzenek a Nyújtódiak e két falujában, sőt a közös földeket sem háborgatták, noha ezt elhelyezkedésük indokolta volna.

Az 1576-ban készült, ötvendénáros adó fizetését felmérő lajstrom szerint a Nyújtódiak a két faluban található birtokaik után összesen hat forintot fizettek, amivel a széken belül a 18. helyen voltak.<sup>102</sup> Még ugyanebből az esztendőből ismerünk egy adománylevelet, amelyben Nyújtódi György Szentdemeteren

<sup>95</sup> 1538. március 14. SZOKL II. 41.

<sup>96</sup> SZOKL III. 247.

<sup>97</sup> Balogh J.: Székely nemesség i. m. 39.; SZOKL II. 11., 72.

<sup>98</sup> SZOKL IV. 47.

<sup>99</sup> SZOKL II. 194.

<sup>100</sup> Uo. 243.

<sup>101</sup> Uo. 301.

<sup>102</sup> SZOKL IV. 37–39.

nyolc jobbágytelket kapott Báthory Istvántól.<sup>103</sup> Az adomány indoka a Bekes Gáspár elleni hadakozásban tanúsított hűség volt. Mivel pedig tudjuk, hogy a Kornisok székely részről milyen fontos szerepet játszottak Kerelőszentpál idején, feltehetjük, hogy ebben az ügyben is együtt léptek fel, és talán Kornis Mihálynak is része volt az adományok kieszközlésében. A kilencvenes években a Nyújtódi család aktivitása a széken belül szinte állandó volt. A család másik tagja, a közeli Keresztúrfalván birtokot szerzett Demeter lett Kornis Farkas alkirálybírója és ezáltal döntéseinek végrehajtója is.

Nyújtódi Demeteren kívül egyszer Nyújtódi György is betöltötte az egyik alkirálybírói tisztet Kornis Farkas mellett.<sup>104</sup> A perek szövege alapján úgy tűnik, hogy Nyújtódi György túl tekintélyes volt az apróbb és erőszakot igénylő ügyekhez, azokat Demeter végezte, így például a „dúlásokat”, a székely vicekirálybírók kedvelt regulázási eljárását is.

A vicekirálybírók névsorából 1593-tól eltűnt a Nyújtódi család, ami talán egy birtokügyben kialakult nézeteltérésből származott. A Nyújtódi család ugyanis nem csupán Cseb, Szentdemeter és Keresztúrfalva irányában kezdett terjeszkedni, hanem Sákodot vagy Magyarzsákodot is kiszemelte magának. Minden bizonnyal nem véletlen az, hogy 1603 áprilisában éppen a Kornisok által nem támogatott Giorgio Basta kormányzó adta ki azt a rendeletet, hogy a sákodiak fizessenek 150 forint kárpótlást Nyújtódi Györgynek azért, mert lerombolták Szentdemeteren lévő udvarházát.<sup>105</sup>

Egy 1590-ben lejegyzett perirat szerint Kornis Farkas hozzá feltétlenül hű embereket választott helyetteseinek. Legtöbbször klientúrája tagjait alkalmazta alkirálybíróként, de időnként olyan nevek is szerepelnek a vicekirálybírók között, mint Karácsonyfalvi György Deáké, aki ugyan nem tartozott a források alapján feltárható klientúrába, ám Homoródkarácsonyfalván lakott, amely a Kornis-birtokok központi területéhez tartozott.<sup>106</sup>

A vicekirálybírók közül a Kornisokhoz, pontosabban Kornis Farkashoz mindvégig hűséges maradt egy Füléről származó lófő, a már említett Fosztó Imre. A Fosztó család Bardócz széken rendelkezett birtokokkal, Bibarczfalván és Fülén. Bardócz fiúszék falvaira az volt a jellemző, hogy még a 16. század második felében is jelentős számú lófő maradt a birtokokban, azaz erős volt a székely szabadságot megőrizni kívánók tábora. Az ősi primori családnak számító Vargyasi Dánielek, akiknek Vargyason kívül a fiúszékben még Székelyszáldoboson, Fülén, Bardócon, Olaszteleken és Magyarhermányban voltak jobbágyaik és birtokaik, továbbá Székelyderzsén, valamint Székelydobón szereztek további adományokat, nem jeleskedtek ebben az időszakban az erőszakos hatalomnövelés különböző módozataiban. Így gyakorlatilag Kornis Farkas Fosztó Imrén keresztül is befolyással rendelkezett Udvarhelyszéknek ebben a csücskében. Ráadásul Fosztó, aki a 17. század elejére nemességet is szerzett,<sup>107</sup> lelkes *homo novus*ként a klientúra széken belüli legaktívabb tagjának bizonyult.

<sup>103</sup> SZOKL III. 46.

<sup>104</sup> KmOL Protokollumok.

<sup>105</sup> SZOKL III. 161.

<sup>106</sup> KmOL Protokollumok F II/2. 1590/11.

<sup>107</sup> 1618-ban egy perben már nemesnek nevezték.



A 16. század utolsó évtizedében Kornis Farkas alkirálybírói közül az egyiknek a személye gyakran változott; a Nyújtódiakat felváltotta süköi Kovács Mihály,<sup>108</sup> majd karácsonyfalvi György Deák,<sup>109</sup> 1593-tól pedig egyre gyakrabban Hoggiai György töltötte be a tisztséget,<sup>110</sup> ám mellettük Fosztó Imre végig meg tudta őrizni a helyét.<sup>111</sup> A tisztségviselőként nagyon aktív Fosztó mindazonáltal nem volt tehetséges karrierépítő, az 1614. évi lustra adatai szerint ugyanis nem sikerült több birtokot szereznie a 16. század végi állapothoz képest.<sup>112</sup> Ugyanezt láthatjuk egy másik alkirálybíró, Hoggiai György esetében, akinek neve a 17. század elején teljesen eltűnt, a Basta által készített összeírásban Hoggia nemeseként még összeírták, ám 1614-ben már nem szerepelt, valószínűleg utód nélkül halt meg.<sup>113</sup>

Kornis Farkas mint királybíró befolyással bírt a szék két katonai tisztségviselőjére is, sőt úgy tűnik, hogy ők az alkirálybírókat gyakran elkísérték különböző megbízatásaikra. Ezek a tisztviselők sem változtak, és főképpen Farkas idejében tűnt fel nevük gyakran a periratokban. Egyikük Bögözi András, másikuk pedig Tiboldi György volt. A miklósfalvi Bögözi család — a Nyújtódiakhoz hasonló — régi primori család volt. Bögözi András apja, János, 1566-ban Kornis Mihállyal és Farkassal együtt vett részt János Zsigmond harcában.<sup>114</sup> Az 1576. évi adóösszeírásban a székely nemesek között a 22. helyen volt, a Dánielek és a Nyújtódiak mellett Miklósfalván és Recsenyéden voltak birtokai. A Basta-féle összeírásban viszont — uraihoz hasonlóan — ő sem szerepelt. Annál többször fordult elő a neve a periratokban. A 16. század végéig leginkább Kornis Farkas embereként, később felperesként vagy alperesként. A hatalmaskodást nagyon tehetségesen művelte, 1614-re ugyanis 14 helységben szerzett jobbágyokat, szám szerint 44-et, amivel a széken belüli rangsorban a 7. helyre ugrott. Nála kevésbé tehetséges karrierépítő volt Tiboldi György, aki bár szerepelt az 1576. évi adólajstromban, mindössze a tizedét fizette a Bögöziek adójának Farkaslakán fekvő birtokáról. A szerény kezdetekhez képest Tiboldi 1614-re mintegy megtízszerezte birtokait és jobbágyai számát, és kiterjesztette befolyását az Ilke–Szentkirály–Tibód/Tibold településekre. Ezzel a jobbágytartók középmezőnyébe került, de lófő maradt, az egyik leggazdagabb a lófők között.

A Kornisok tudatos birtoképítési stratégiája összességében azt eredményezte, hogy a család birtokai Udvarhelyszék nagy részét lefedték, és ha ehhez hozzászámítjuk a klientúra-rendszer tagjainak a birtokait is, akkor majdnem a szék egészére kiterjedt a hatalmuk (l. a mellékelt két térképet). A kimaradt terület Keresztúrszéknek az a része, amelynek uralma fölött a 16. század második felében a Csákány és a Geréb család osztozott. A meg nem szerzett falvak fele (közel 20 település), a fiatfalvi Gerébek érdekszférájába tartozott. Közülük

<sup>108</sup> KmOL Protokollumok F. II/2. 1593/27.

<sup>109</sup> Uo. 1590/11.

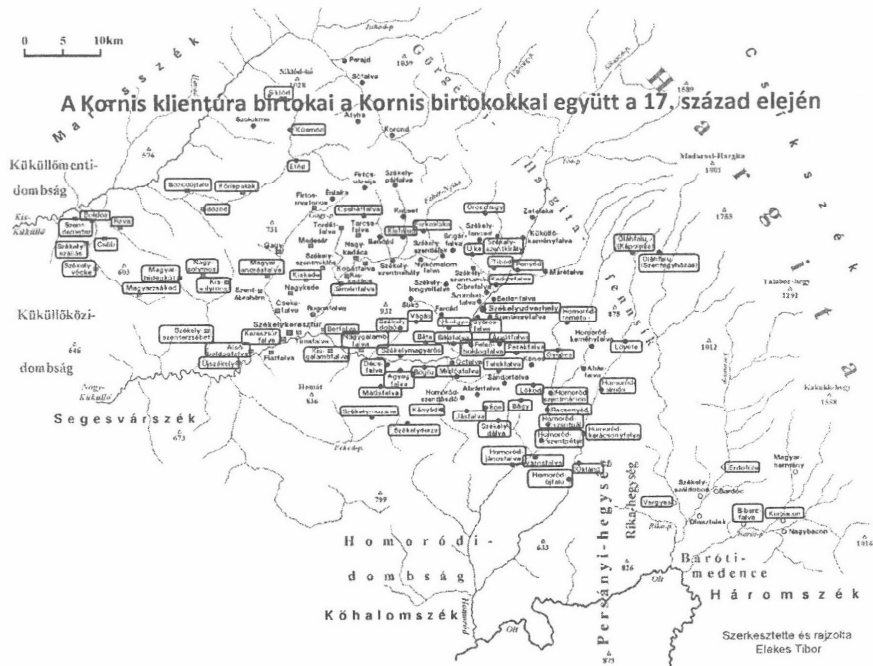
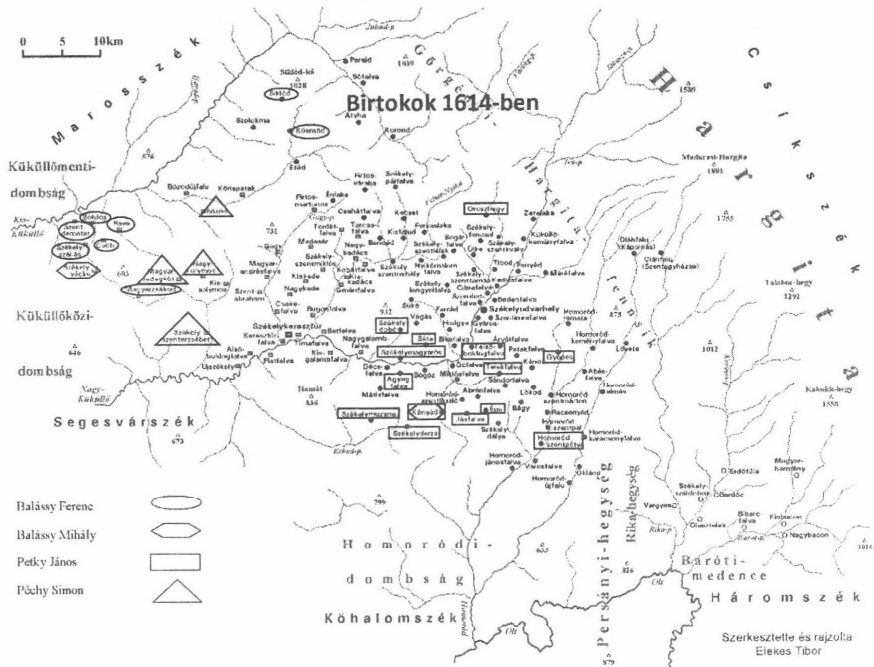
<sup>110</sup> Uo. 1593/287.

<sup>111</sup> 1590-ben két alkalommal járt el Fosztó Imre valamely társával Kornis Farkas képében különböző ügyekben, 1592-től 1598-ig pedig mint az egyik vicekirálybíró szerepel.

<sup>112</sup> KmOL Székely Láda, 56. sz. VIII. 1.

<sup>113</sup> Uo.

<sup>114</sup> SZOKL II. 195.



a 17. század első évtizedeiben aktív Geréb András, a fejedelmi testőrség parancsnoka volt az, aki jelentősen megnövelte birtokait. Kedvelt eszköze neki is az erőszakos foglalás volt, valamint katonai pozíciójának arra való felhasználása, hogy hatalmát mások fölé kiterjeszthesse. A forrásokból úgy tűnik, hogy Geréb András nem kívánt csatlakozni a Kornisokhoz, így az általa uralt területek kimaradtak a „Kornis-birodalom”-ból. A Kornis-klán viszont ebbe nem nyugodott bele, amit jól mutatnak a 17. század elejétől a Geréb ellen Kornis Ferenc és Péchi Simon által indított perek.<sup>115</sup> Geréb András ellenállását mégsem sikerült megtörni, csak halála után, magszakadtával kapta meg javadalmai jelentős részét ifjabb Székely Mózes.<sup>116</sup>

A szék többi településében, ahol sem a Kornisok, sem a Gerébek nem szereztek birtokrészeket, még komoly erőfeszítéseket tett a lófő-társadalom, hogy megőrizze a korábbi struktúrát, és féltékenyen őrizte a már régóta nagyon is relatív vagyoni egyenlőséget,<sup>117</sup> azaz próbálta megakadályozni azt, hogy valaki az átlagnál nagyobb birtokhoz, vagyonhoz jusson, és ezzel esetleg megszerezhesse a falu közös földjeit. Ez a próbálkozás a nehezen megközelíthető falvak esetében természetesen eredményesebb volt, az ilyen településeket ugyanis nehezebb volt betagozni valamely birtokkomplexumba.

### *Kornis Farkas politikai és szellemi köre*

Kornis Farkas rokoni körének, növekvő birtokainak és nem utolsósorban saját tehetségének köszönhetően szép karriert futott be. Tisztségeit tekintve mindent elért, amit egy székely politikus elérhet: 1571-től haláláig megszakitás nélkül viselte Udvarhelyszék királybírói tisztét, ehhez társult a kilencvenes években a szék főkapitányi címe, és az 1595. évi havasalföldi hadjáratban közel 16000 katonának parancsolt. Három évtizeden keresztül őrizte székelyföldi vezető pozícióit, de nemcsak ezzel múlta felül helyi birtokostársait, hanem azzal is, hogy velük elmentésben ő az országos politikai életben is tartósan jelen tudott lenni.<sup>118</sup>

<sup>115</sup> KmOL Protokollum III/2. 1617/79. 1617-ben Kornis Ferenc egyik homoródszentpáli jobbágya révén hívta perbe Geréb András egy fiatalfői szolgáját, ami jól mutatja, hogy Kornis a befolyása alatt állókat igyekezett mozgósítani Geréb terjeszkedése ellen. Hasonló per 1613-ból: 1613/16, 1613/46. Péchy Simonnak is volt ilyen pere 1615-ben (1615/219).

<sup>116</sup> *Jakab Elek – Szádeczky-Kardoss Lajos: Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig.* Bp. 1901. 341.; SZOKL. IV. 234.

<sup>117</sup> Az az erőteljes differenciálódás, amely Udvarhelyszék esetében látható, illetve a nemesi társadalom gyors kialakulása, az egész Székelyföldet tekintve a 16–17. század fordulóján még egyedülállónak tekinthető. Jól mutatja ezt az, hogy 1614-ben a székely nemesek által birtokolt jobbágyok száma Udvarhelyszéken kiugróan magas volt. A Kornis Ferenc által egyedül Udvarhelyszéken birtokolt 252 jobbágyhoz képest Háromszék leggazdagabb primorjának, Basa Péternek csak 132 jobbágya volt, a marosszéki „listavezető” Dersi Jánosnak pedig csak 76. Még náluk is kevesebb jobbágyot birtokolt a csíki Lázár István, aki mindössze 54 jobbágyával volt a szék vezető jobbágytartója (*Balogh J. Székely nemesség* i. m. 152–186.). Egyedülállónak tekinthető tehát még a 17. század elején is a székelyföldi viszonyokat vizsgálva a Kornisok által folytatott birtok- és hatalomépítés. Feltehetjük, nem véletlen, hogy néhány család a 17. század folyamán olyan erősnek találta a Kornis-klán nyomását, hogy inkább kiköltözött a székről, hiszen például Marosszéken több esélyt látott saját hatalma kiépítésére. Ilyen volt például az említett Csákány, valamint a Nyújtódi család egy-egy ága is. Uo. 159–160.

<sup>118</sup> Jellemző, hogy míg Kornis Farkas 1571-től haláláig, 1600-ig megszakitás nélkül töltötte be udvarhelyszéki királybírói tisztét, a királybíróság másik felét senki nem tudta tartósan megszerezni.

A Kornis fivérek rokoni körüknek köszönhetően 1571 után sajtáságos helyzetbe kerültek: egyformán szoros szálak kapcsolták őket Bekes Gáspárhoz, aki Harinnai Farkas Farkas veje volt, és Báthory Istvánhoz, akihez a Bánffysógorogorságon keresztül vezetett az út. A Kornisok Báthory hűségén maradván, a fejedelem oldalán küzdöttek a kerelőszentpáli csatában, és ennek köszönhetően az 1575 utáni időszak nyertesei lettek. Rokonságuk másik része — például Csáky Balázs és Bogáthy Gáspár — viszont Bekes híveként az életükkel vagy karrierjükkel és birtokaikkal fizettek a téves döntésért.

Kornis Farkas emelkedő presztízsét az udvari események ceremoniális rendjében elfoglalt helye is jól mutatja. Amikor Báthory Istvánt lengyel királlyá választották, az előzetes uralkodói esküt 1576 februárjában, a megyesi országgyűlésen tette le a lengyel követek és harminc erdélyi főúr előtt. Ebbe a szűk elitbe csak öt székelyföldi politikus fért be: a két Kornis fivér és rokonaik, Lázár András és István, valamint Petki Mihály.<sup>119</sup> Közülük Kornis Farkas és Lázár András Lengyelországba, a koronázásra is elkísérhette az uralkodót.<sup>120</sup> Báthory Kristóf temetésén pedig szintén ők ketten jutottak fontos szerephez: tíz másik előkelőséggel, köztük Ghiczzy Jánossal és Bocskai Istvánnal a koporsó után haladva, ők vitték az elhunyt vajda hatalmi jelvényeit.<sup>121</sup>

Kornis tisztségénél fogva állandó résztvevője volt az erdélyi országgyűléseknek. Az országgyűlési vitákról, a tárgyalások menetéről kevés forrás maradt, így nehéz Kornis szerepét megítélni. Tekintélyét bizonyítja azonban, hogy 1584 tavaszán, amikor a rendek megelégtették a kiskorú Báthory Zsigmond helyett kormányzó hármastanács határozatlanságát, korrupsztását és a végtelenül lassú ügymenetet, a három nemzet egy-egy képviselőjéből álló követséget menesztettek Krakkóba Báthory Istvánhoz, és ebben a székelységet Kornis Farkas képviselte.<sup>122</sup> A követség a hármastanács helyébe egyetlen kormányzó kinevezését kérte, és törekvéseik végül sikerrel jártak, május elején Ghiczzy János vette át a fejedelemség irányítását.

Kornis Farkasnak a triumvirek lemondtatásában játszott szerepe hosszú távon nem rontotta meg velük való viszonyát. Sőt az 1580–1590-es évek fordulóján a még két élő taggal, Kendy Sándorral és Kovacsóczy Farkassal szoros politikai együttműködést alakított ki: az erdélyi diplomáciában, illetve a fejedelmi udvar összetételében és életében egyre erőteljesebben mutatkozó katolikus befolyást próbálták ellensúlyozni. Ez idő tájt a fejedelmi diplomáciában az itáliai kapcsolatok kerültek előtérbe. Sikerült rendezni a jezsuiták 1588. évi kiűzése miatt megromlott viszonyt a pápával, megélenkült a kapcsolat Firenzével, és Báthory Zsigmondnak a Medici herceg egyik rokonával kötendő házasságáról is

---

ni; Kornisnak hivatali ideje alatt őt társa volt. Ha a Székelyföld egészét nézzük, akkor is csak egyedül Lázár András tudta tartani vele a lépést. Lázár viszont vagyonát tekintve nem kelhetett versenyre Kornissal. Ő presztízsét nagyrészt annak köszönhette, hogy jelenleg még nem világos módon rokoni összeköttetésben állt a Báthory famíliával.

<sup>119</sup> *Szádeczky Lajos*: Báthory István lengyel királlyá választása. 1574–1576. Bp. 1887. 386.

<sup>120</sup> *Bethlen Farkas*: Erdély története. III. Jegyz. Kruppa Tamás. Bp.–Kolozsvár 2004. 110.

<sup>121</sup> Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585). Szerk. Veress Endre. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria XLII.) Bp. 1948. 275.

<sup>122</sup> *Bethlen F.*: Erdély története i. m. III. 141.; Báthory István király levélváltása i. m. 161.

tárgyaltak. Ezek a kapcsolatok az erdélyi katolicizmus újjáéledését ígérték, és egy olyan szövetségrendszer felé terelték a fejedelmet, amely a törökellenes háborút tűzte ki a zászlajára. Kovacsóczy kancellár köre viszont szerette volna kiegyensúlyozottabbá tenni az erdélyi diplomáciát, több utat és lehetőséget akart nyitni, ezért az Angliával és Pfalzcal való kapcsolatfelvételt szorgalmazta. Pfalzban János Kázmér, majd IV. Frigyes uralkodása alatt ismét megerősödött a kálvinizmus, mindketten Habsburg-ellenes politikát folytattak, és céljuk a német protestánsok szövetségbe tömörítése volt. Erdély és Pfalz között megtörtént a kapcsolatfelvétel, mint ahogy hamarosan Erzsébet királynővel is. Az angol diplomáciának rendkívül nagy tekintélye volt a török Portán, ezért Kovacsóczyék azt remélték, hogy Anglia segíthet abban, hogy Erdély, amíg ez szükséges, semleges maradjon egy törökök elleni háború esetén.<sup>123</sup>

Az erdélyi protestáns politikusok szemében a másik fenyegető problémát az udvar összetételének változása jelentette. Már az Erdélyről 1584-ben részletes elemzést készítő Antonio Possevino jezsuita atya Báthory Zsigmond környezetének drasztikus átalakítását javasolta Báthory Istvánnak. Tervezete szerint Zsigmond környezetéből a szélsőséges eretnek tanok követőit haladéktalanul el kell távolítani. A fejedelem mellett állandó jelleggel jól képzett katolikus, lehetőleg jezsuita nevelőnek kell tartózkodnia. Possevino ellenséget látott az ifjú fejedelmet körülvevő protestáns tanácsurakban is, ezért azt javasolta, hogy Zsigmond uralkodásának későbbi szakaszában a tanács egy részét katolikus politikusok alkossák. Addig azonban, amíg felnő az új, immár katolikus politikusgárda, a tanácsurak közül azokat kell megnyerni, akik Báthory István rokonai, vagy megbízhatóbb emberei, és nem viselkednek ellenségesen a katolikus egyházzal. Possevino a magas színvonalon oktató és ezért az erdélyi eliten belül kezdetben népszerű jezsuita kollégium diákjaiból kívánta kinevelni a leendő fejedelem új bázisát. Szerinte a katolikus hitre áttérő ifjú nemesek számára olyan vonzó pályaképet kell festeni, amely a hivatali rangok és az anyagi javak gyors és könnyű elérését ígéri, és amely karriert egyébként az illetőnek — amennyiben nem tér át katolikus hitre — esélye sem lenne befutni.<sup>124</sup> Possevinónak a fiatalok megnyerésére összpontosító elméletét pár évvel később egy másik jezsuita, a fejedelem gyóntatójaként nagy befolyással bíró Alfonso Carillo valósította meg a gyakorlatban.

Kovacsóczy és köre tehát a Possevino által felvázolt törekvésekkel próbált szembeszállni. Jogos kérdés lehet, vajon miben tudott az erdélyi kancellárnak segíteni a Homoródszentpálon élő Kornis Farkas. Az 1580–1590-es években Kornis már nemcsak a Székelyföld legmeghatározóbb figurája, hanem egy szellemileg és emberileg rendkívül nyitott, igazi szabadgondolkodó mecénás és politikus volt. Tanulmányairól semmilyen adattal nem rendelkezünk, de legidősebb fiával, Györggyel váltott latin, illetve görög nyelvű levelei magas szintű iskoláztatást feltételeznek. Mint rokonainak túlnyomó többsége, ő is az antitri-

<sup>123</sup> *Várkonyi Gábor*: Kolozsvár–Iztambul–London, 1594. In: Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről. Szerk. Frank Tibor. Bp. 2004. 73–88.

<sup>124</sup> *Antonio Possevino*: Transilvania (1584). Kiad. Veress Endre. (Fontes Rerum Transylvanicarum 3.) Bp. 1913. 255–256.

nitárius felekezethez tartozott, a vallásfilozófiai kérdések érdekelték, és minden Erdélyben élő, illetve ott megforduló, radikális nézeteket valló teológus, filozófus vagy gondolkodó kapcsolatba hozható személyével. Laza rokoni és szoros baráti kapocs fűzte Gerendi Jánoshoz, a korabeli Erdély jelentős vallásújítójához.<sup>125</sup> Kornis mellől indult a korai szombatosság képviselője, Balássy Ferenc, aki egyik unokahúgát, Mikó Annát vette feleségül.

Kornis rendszeres kapcsolatban állt a Péchi Simont örökbefogadó és a szombatosság megalapítójának tartott Eőssy Andrással is, akivel szomszédos birtokai és közös hivatali ügyei egyaránt összekötötték.<sup>126</sup> Eőssy mostohafia, Péchi Simon pedig már fiatal korától kezdve tagja volt Kornis szellemi körének. Később, Kornis Juditot nőül véve, a családba is beházasodott. Kornis Farkas összeköttetésben állt még a kolozsvári radikális szász értelmiség legizgalmasabb figuráival, Dávid Ferenc vejével, Trauzner Lukáccsal és Jacobinus Bernáttal is. Utóbbi humanista műveltségű tudós és orvos volt, aki Trauznerrel és Bogáti Fazakas Miklóssal részt vett Dávid Ferenc védelmében, és egy időben mint Gerendi János orvosa is tevékenykedett.<sup>127</sup> Bogáti Fazakas Miklós szintén szorosan kötődött Kornishoz: udvari papjaként és gyermekeinek tanítójaként 1585 és 1591 között Homoródszentpálon élt és alkotott.<sup>128</sup> Ezzel a háttérrel Kornis Farkas és köre természetes szövetségese lehetett Kovacsóczynak a katolikus befolyás elleni harcban.

A neves kancellár számára Kornis másik vonzerejét a körülötte nevelkedő ifjak jelentették, akik nemcsak rokonai, hanem gyámfiak is voltak, így neveltetésükről és házasságukról is Kornis döntött. Saját fiai mellett — koruk miatt ekkor még csak Kornis György és Miklós jöhetett szóba — unokaöccsei, nevezetesen Petki János és Ferenc, Bánffy István és Mihály, valamint búni Bethlen Farkas taníttatásáról kellett gondoskodnia. Ez a fiatal társaság természetesen Kornis más unokaöccseit és rokonait is idevonzotta, így például a Bogáthy fiúk, Miklós és Menyhért egy ideig szintén nála nevelkedtek.<sup>129</sup> Az 1590-es években újabb tagokkal bővült a kör: a vargyasi Dániel fiúkkal, valamint iktári Bethlen Gáborral és Istvánnal. Utóbbiaknak 1596-ig Lázár Andrással együtt Kornis volt a gyámja, majd Lázár halála után 1600-ig, Bethlen Gábor nagykorúsításáig egyedül irányította sorsukat.<sup>130</sup>

<sup>125</sup> Gerendi szellemi fejlődéséről és a gerendistákról *Pirnát Antal*: Arisztotelianusok és antitrinitáriusok, Gerendi János és a kolozsvári iskola. Helikon (1971) 363–392.; *Uő*: Gerendi János és Eőssi András. Irodalomtörténeti Közlemények (1970) 680–684.

<sup>126</sup> *Dán Róbert*: Eőssi András és az erdélyi szombatosság genezise. Irodalomtörténeti Közlemények (1975) 572–577.

<sup>127</sup> *Bónis György – Valentiny Antal*: Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602). Kolozsvár 1947. 3–11.

<sup>128</sup> Előtte rövid ideig Gerendi János, majd Balássy Ferenc udvarában élt. Homoródszentpálon, Kornis udvarában írta több művét, mint például a főművének tartott *Apocalypsisnek magyarozatja* című alkotását. *Jakab Elek*: Bogáthy Fazakas Miklós, XVI. századi magyar teológus és költő. Keresztény Magvető 15. (1875) 1–14., 159–186.

<sup>129</sup> A Petki fivérek apja, Petki Mihály 1582-ben, Bethlen Gergely 1567-ben halt meg, a Bánffy fiúk 1591-ben, a Bogáthyak 1596-ban lettek árvák.

<sup>130</sup> Lázár és Kornis Bethlen Gábor és István feletti gyámságáról, majd Kornis gyámi elszámolásáról: MOL 1870. fasc. 1. t. 4. fol. 2.

Az ifjakat a homoródszentpáli udvarból Kornis különböző szellemi központokba küldte szét: a kolozsmonostori jezsuita iskolában vagy a kolozsvári unitárius, esetleg a sárospataki református kollégiumban folytathatták tanulmányaikat. Kovacsóczy kancellár a saját, jóval szűkebb rokoni köre mellett ebből a társaságból szeretett volna Báthory Zsigmond köré egy humanista műveltséggel és katonai erényekkel felvértezett fiatal nemesi társaságot szervezni, azt a jövőendő politikusgenerációt, amelynek tagjai elfogadják és továbbviszik a Kovacsóczy-féle politikai és szellemi eredményeket. Kovacsóczy és Kornis ösztönzésére, az ő anyagi támogatásukkal 1587 és 1594 között egy sor fiatal protestáns nemes tanult külföldi egyetemeken, főként Heidebelbergben és Padovában. Érdemes átfutni a névsort: Sombory Sándor, kíséretében Szamosközy Istvánnal, Bánffy Ferenc Baranyai Decsi Jánossal, Kornis György, Bogáthy Miklós, cegei Wass Ferenc és Buday Márton.<sup>131</sup> Utóbbi Kovacsóczy unokaöccse, a többiek anyai ágon egymás első vagy másodfokú unokatestvérei: Kornis György és Bánffy Ferenc édesanyja, Bethlen Krisztina és Bethlen Klára testvérek, Sombory nagyanyja szintén Bethlen-lány, Bogáthy Miklós édesanyja Kornis Farkas húga, Wass Ferenc pedig — mint láthattuk — Kornis Mihály révén kapcsolódott a családhoz. A fiúk első csoportja, Bánffy Ferenc, Kornis György és Buday Márton 1587-ben együtt indult a heidelbergi egyetemre. Jó nagy kerülőt tettek, ugyanis a lengyel királyválasztó országgyűlésre igyekvő erdélyi követséghez csatlakozva — amelyet Kovacsóczy Farkas vezetett — először Varsóba mentek, onnan folytatták azután útjukat Heidelbergbe, Jacobinus Bernát kíséretében. Jacobinust Kornis Farkas kérte fel, hogy viselje gondját fiának és unokaöccseinek az úton.<sup>132</sup> Az eredeti elképzelés szerint az ifjaknak a heidelbergi évek után Angliában, esetleg Franciaországban kellett volna befejezni a tanulmányaikat.

Ugyanez az átgondolt szervezettség látszik a katonai pályára szánt fiatalok kiválasztásában és „menedzselésében” is. Kornis Farkas másik fia, Miklós, bátyját követve Heidelbergbe ment, és János Kázmér, majd IV. Frigyes udvarában apródként töltött mintegy négy évet. A két Kornis fiú — leveleik tanúsága szerint — közeli kapcsolatban álltak Henrik Beellel, a választófejedelem titkárával és azzal a Peter Stuys-szal, aki korábban az Erdélybe küldött pfalzi követiséget vezette. Kornis Farkas szintén több levelet váltott Stuys-szal és János Kázmérral.<sup>133</sup> Kornis unokaöccsei közül bűni Bethlen Farkas Kovacsóczy barátja, Forgách Simon mellett tanulta a katonai mesterséget a Magyar Királyságban, Bogáthy Menyhért pedig a fejedelem udvari lovasságának lett tagja. Egy másik unokaöccsét és későbbi vejét, Petki Jánost előbb Báthory Boldizsár, majd Zsigmond udvarába ajánlották be, míg öccse, Petki Ferenc Báthory András warmiai udvarában nevelkedett. Mindez rengeteg pénzt emésztett fel, de Kovacsóczy e téren is Kornis Farkas kezére játszott: kancellári tiszte és befolyása révén sok kisebb-nagyobb birtokadományhoz juttatta szövetségését.<sup>134</sup>

<sup>131</sup> Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.) Szeged 1992. Nr 33., 522., 530., 680., 1658., 2111.

<sup>132</sup> Vass M.: Kornis György külföldi tanulása i. m. 211–212.

<sup>133</sup> Kornis Farkas levelezése fiaival, a pfalzi választóval és Peter Stuys tanácsossal: KmOL Oklevelek törzsgyűjteménye Nr 139., 149., 155–168., 172., 177., 179.

<sup>134</sup> Kovacsóczy Farkas Kornis Farkasnak, 1589. május 5. MOL P 1870 2. cs. 11. t.

Kovacsóczy és Kornis próbálkozása végül mégsem járt eredménnyel. A tehetséges és képzett fiúkra Carillo atya is felfigyelt, és ambícióikat kihasználva 1592–1593-ra többük, például Kornis György, Bogáthy Miklós és cegei Wass Ferenc felett sikerült átvennie az irányítást. Először a Heidelbergben a fejedelem követeként járó és egyébként katolikus Csáky Gergely figyelmeztette őket, hogy a Báthory Zsigmond udvarában az olaszul tudó, Itáliában tanuló emberek komoly előnyökre számíthatnak. Majd amikor többen is úgy döntöttek, hogy Padovában folytatják tanulmányaikat, de nem volt pénzüik a váltásra, a fejedelemtől kaptak jelentős összegű gyorssegélyt. Ezek után nem meglepő, hogy Bogáthy Miklós és Wass Ferenc peregrinációjuk utolsó állomására, Rómába már katolikusként, a fejedelem ösztöndíjával érkeztek.<sup>135</sup> Valószínűleg Kornis György is ezt az utat járta volna be, de 1594 tavaszán, nem sokkal azután, hogy apjától engedélyt kapott római tanulmányaira, Padovában váratlanul meghalt. Kornis Farkast ezzel sokkal súlyosabb tragédia érte, mint fia esetleges vallásváltotatása.

Fia halála után Kornis némileg eltávolodott Kovacsóczytól, amiben az is közrejátszott, hogy eltérően ítélték meg az időközben kirobbanó törökellenes háború lehetőségeit. Míg a Kovacsóczy-kör az ország semlegességét javasolta, és továbbra is a lengyel királyi trón megszerzésében bízott, Kornis a háború hívei közé tartozott. Kiváló kapcsolatban állt a katonapárttal, különösen vezetőjükkel, Bocskai Istvánnal. Unokaöccse, Petki Ferenc az ő engedélyével már 1594 februárjában a Magyar Királyságba ment, hogy részt vegyen a törökök elleni harcokban. Először Melith Pál szatmári magyar lovasság kapitánya, majd Balassi Ferenc oldalán harcolt, és 1594 májusában Esztergom ostrománál esett el.<sup>136</sup> Kornis nézeteiről még inkább árulkodik, hogy a család addigi stratégiájától eltérve, legidősebb leányát, Kornis Annát másodjára egy katonaeemberhez, Székely Mózeshez adta feleségül (l. a mellékelt családfát). Anna első — vargyasi Dániel Péterrel kötött — rövidre szabott házassága még a Kornisoktól megszo- kott képlet szerint kötöttet: a már meglévő rokoni szálak erősítésére és egy másik székben való terjeszkedésre szolgált. Ugyanúgy, mint a másik két Kornis lány esküvője: Katalint — mint korábban említettük — Petki János vette el, míg Borbála Zalasdi Miklós neje lett. Az utóbbi frigy a korábbi Bogáthy és Barcsay rokoni összeköttetéseket vonta még szorosabbra.<sup>137</sup>

Székely Mózes nemcsak alacsonyabb származásával és kisebb vagyonával, hanem iskolázatlanságával is kilógott a családba beházasodó férfiak közül. A Padovában tanuló Kornis Györgynek Janus Pannonius és Kovacsóczy Farkas volt a példaképe, míg leendő sógora még egy egyszerű latin mondatot sem tudott helyesen megalkotni.<sup>138</sup> Székely ugyanakkor zseniális katona volt, a jövő

<sup>135</sup> *Vass M.*: Bogáthy Miklós külföldi tanulása i. m. 321–327; *Uő.*: Kornis György külföldi tanulása i. m. 219–223.

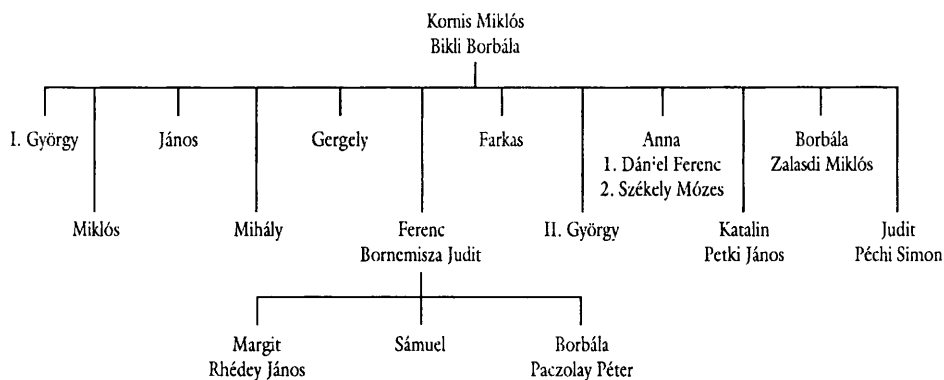
<sup>136</sup> Petki Ferenc levélváltása bátyjával: KmOL Oklevelek törzsgyűjteménye Nr 154., 174. Balassi Ferenc tudósítása Petki Ferenc haláláról: Uo. Nr 188, 190, 191.

<sup>137</sup> Zalasdi Miklós testvére, Zalasdi Bora Barcsay István felesége volt. Barcsay András, István megözvegyült apja, újraházasodva Kornis Farkas unokahúgát, Bogáthy Druzzinát vette feleségül. *Kis Bálint*: Erdély régi családai. Turul 11 (1893) 23.

<sup>138</sup> Szamosközy részletes jellemzést adott Székelyről: *Szamosközy István*: Erdély története. (Válogatás) Szerk. Sinkovics István. Bp. 1981. 412–415. A róla készült életrajzok közül haszonnal



embere, akit bőven kitüntetett a fejedelmi kegy. Kornis Farkas igen jól ismerhette vejének mind jó, mind rossz tulajdonságait, mert már a kerelószentpáli csatában együtt harcoltak, majd együtt kísérték Báthory Istvánt Lengyelországba, és Székely hazatérte után még szorosabb lett kapcsolatuk. A művelt sógor, Kornis György is szívesen fogadta a családban: „tisztessége és becsülete nagyon emberségéért és virtusáért, nem nemzetéért, familiájáért. [...] Jobb szégyenből lött jámbort magához kapcsolni, hogysen mint régi nemzetség heában való fiát.”<sup>139</sup> Kornis Farkas pedig meglátta a Székely Mózesben rejlő lehetőségeket, melyeket sikerült is kibontakoztatni, nem utolsósorban éppen ennek a házasságnak köszönhetően.



*Kornis Farkas gyermekei*

Mivel Kornis Farkas távolmaradt a Báthory család belső konfliktusaitól és az erdélyi eliten belül kialakuló pártharcoktól, 1594 után is meg tudta őrizni a pozícióit. Az 1571–1575 közötti időszakhoz hasonlóan, mind a két félhez szoros szálakkal kötődött, és ezúttal sem kötelezte el magát olyan mértékben, hogy kényszerhelyzetbe kerüljön a kialakuló konfliktusban. Ismét szabadon dönthetett arról, kinek az oldalára áll, és ez alkalommal is a regnáló fejedelem, ezúttal Báthory Zsigmond mellett tette le a voksát, akinek hűségén — a fejedelem többszöri lemondása ellenére — a végsőkig kitartott. Fiaival, vejeivel és unokaöccseivel együtt végigharcolták a tizenöt éves háború csatáit, és jelentős része volt Báthory Zsigmond 1598. évi visszatérésének előkészítésében.<sup>140</sup>

Pozícióikat Báthory András rövid fejedelemsége alatt is meg tudták őrizni. Mihály vajda támadásakor kitartottak mellette, a sellenberki csatában (1599.

forogathatóak: *Várfalvi Nagy János*: Székely Mózés. Századok 3. (1869) 526–545. 645–661. és *Vass Miklós*: Székely Mózés erdélyi fejedelem életrajza. Bp. 1897.

<sup>139</sup> Kornis György 1593 július 25-én, Padovában kelt levelét idézi: *Vass M.* Kornis György külföldi tanulása i. m. 228.

<sup>140</sup> *Bethlen F.*: Erdély története i. m. IV. 137.; Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603. II. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores XXVIII.) Bp. 1876. 151.

okt. 28.) Székely Mózes és Kornis Farkas a derékhadat vezette. A csatavesztés után több főúrral együtt Görgénybe menekültek, és ezzel kezdetét vette a Kornis család kálváriája. Mihály vajdát 1599. október végén a fegyverek árnyékában megtartott gyulafehérvári országgyűlés elismerte Erdély kormányzójának. A nemesség nagy része, köztük a Kornisok, Csáky István, Barcsay András és Székely Mózes, Mihály pártjára állt. A vajda igyekezett Kornis Farkast és különösen vejét, Székely Mózest magához kötni, akit birtokadományok mellett tanácsossá, fővezérré és Udvarhelyszék kapitányává tette. Próbálkozása mégsem járt sikerrel, Székely Mózes a vajda ellenzékének egyik vezére lett. Sógorával, Petki Jánossal és néhány hű emberével Lengyelországba menekült, és ott Báthory Zsigmond újabb visszatérésén munkálkodott. Mihály vajda válaszul fogóságba vetette Kornis Farkast, majd a vesztes miriszlói csata (1600. szept. 18.) után 1600 szeptemberében meg is ölette.<sup>141</sup>

Kornis Farkas politikai körének vezetése ezután teljesen Székely Mózes kezébe került, köré csoportosultak sógorai, Petki János, Zalasdi Miklós és Kornis fiai, Miklós, Mihály, Gergely és János, valamint a rokonság számos további tagja, mint például a Bogáthy fivérek, a Balássyak és iktári Bethlen Gábor is. Kezdetben Báthory Zsigmond mögött sorakoztak fel, de amikor a fejedelem 1602-ben újabb lemondásával végleg elvesztette hitelét, híveinek maradéka Székely Mózes pártjára állt, aki török segítséggel a fejedelmi címet is megszerezte. Uralmát azonban nem tudta megszilárdítani, és néhány hónapos fejedelemsége a brassói csatamezőn, 1603 júliusában ért véget. A rosszul megválasztott taktika miatt ő és serege nagy része is elpusztult. A Kornisok és rokonságuk szintén súlyos veszteségeket szenvedtek: Farkas fiai közül Miklós, Gergely és Mihály maradt holtan a csataterén! Elesett Bogáthy Miklós is, sőt rajta kívül még három Lázár fiú vesztette életét. A túlélők pedig oszmán területre futottak, és Temesváron találkoztak a már korábban idemenekült Kornis Farkas özvegyével és leányaival. A megpróbáltatásoknak azonban még nem volt vége. Az 1603. évi nagy pestis elragadta Kornis Jánost, valamint Kornis Borbálát és férjét, Zalasdi Miklóst. Szintén a járvány áldozata lett a szüléstől legyengült Kornis Anna, aki egy hónappal férje, Székely Mózes halála után, egy egészséges kisfiúnak adott életet.<sup>142</sup>

### *A Kornis-kör átmentése*

A századforduló politikai harcai és a nagy pestisjárvány miatt 1603 végére a Kornis család a kihalás szélére sodródott. Kornis Farkas tucatnyi gyermeke közül 1602–1603-ban nyolcan haltak meg; így végül mindössze két lány és

<sup>141</sup> Szádeczky Lajos: Erdély és Mihály vajda. 1595–1601. Oklevéltárral. Temesvár 1893. 179., 190., 568.

<sup>142</sup> Göncruszkai Kornis Gáspár fia, Kornis Zsigmond 1607 körül összeállította azoknak a már meghalt nemeseeknek a listáját, akiket személyesen ismert. Két kategóriát állított fel: a természetes és az erőszakos halállal elhunytakét, ez utóbbiban külön jelezte a brassói csata áldozatait. Gr. Illésházy István nádor feljegyzései 1592–1603. és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1595–1613. Bíró Sámuel folytatásával. Közl. Kazinczy Gábor. Pest 1863. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores VII.). 258–271.

egyetlen fiú maradt életben. Ráadásul a fiú, Kornis Ferenc még kiskorú volt, így a család jövője mellett a jelene is igencsak bizonytalannak tűnt. Megvolt ugyanis a reális veszélye annak, hogy a férjét, felnőtt fiait elvesztő, kisgyermekével és pár hónapos unokáival magára maradó özvegyet kiforgatják a vagyontól. Ezt vetítették elő a névrokon göncruszakai Kornis Boldizsárnak a homoródszentpáli birtok megszerzésére irányuló meg-megújuló törekvései is.<sup>143</sup>

Bethlen Krisztina elsősorban vejei és unokaöccsei segítségével számíthatott volna, de a Kornis Farkas által erőteljesen összefogott és átgondolt elképzelések szerint irányított rokon kör szintén belerokkant a tragikus esztendőket követő következményeibe. A megmaradt rokonok politikai és földrajzi értelemben egyaránt szétszóródtak. Bogáthy Menyhért, aki a gyors uralkodóváltozások alatt a mindenkori fejedelem politikájához próbált igazodni, végül Giorgio Basta fogásába került, és önmaga kiváltása után csak második feleségének, losonczi Bánffy Margitnak a vagyona mentette meg a teljes anyagi ellehetetlenüléstől.<sup>144</sup> A brassói csatavesztést követően Mikó Ferenc, Bethlen Gábor, valamint az idősebb Balássy Ferenc és fiai kimenekültek az országból; Temesvárról, majd Belgrádból figyelték az erdélyi eseményeket. Petki János viszont megerősödve került ki a megpróbáltatásokból. Végéig kitartott Báthory Zsigmond mellett, és ő volt a családban az egyetlen, aki nem csatlakozott sógora, Székely Mózes pártjához, hanem Rudolf császár és király uralmát támogatta. Ennek köszönhetően 1601-től két évig kincstartóként működött, és Báthory Zsigmond Udvarhelyszék királybírójává, majd Giorgio Basta a szék kapitányává nevezte ki.<sup>145</sup> Annak ellenére, hogy 1602–1603-ban bécsi és prágai követi megbízatásai miatt hosszú hónapokat töltött Erdélytől távol, mégis Petki János lett a Kornisok megmentője, és a következő évtizedben a családi politika irányítója. Visszaszerelte a jogtalanul eladományozott vagy erőszakkal elfoglalt Kornis birtokokat, erélyes fellépése, tekintélye és kapcsolatrendszere gátat szabott minden további, a Kornis-örökség megszerzésére irányuló próbálkozásnak.<sup>146</sup>

Petki fontos szerepet játszott a család politikai presztízsének és Udvarhelyszéken belüli hegemóniájának megőrzésében is. Legsikeresebb döntésének Bocskai István fellépésére való gyors reagálása bizonyult. Noha a császári-királyi biztosok Erdélyében is megtalálta a helyét, felismerve az új lehetőséget, az

<sup>143</sup> Kornis Ferenc születési dátuma nem ismert, de sógora, Petki János még mint gyermeket említette 1603-ban, egyik Sennyey Pongráchoz intézett levelében: „egy szegény árva atyámfia, Kornis Farkas fia, Ferenc maradt itt meg annyi zűrzavarban is, minthogy Kornis János (kinek Basta uram Nagyságod által gratiat, és jószágát rész szerint megadta volt) meghala. Abban az jószágban úgy mint haeres szállott vala az gyermek. Most Kornis Boldizsár uram elfoglalta újólág minden jószágát. Nagyságos tekintse Istent, és miben módja és igazsága vagyon, Nagyságod ne hagyja megfogatkozni.” Székely főtisztek i. m. fol. 82.

<sup>144</sup> Bogáthy végrendeletében is kitért erre: „Mivel hogy mikor én az én szerelmes atyámfiát elvettem, nekem Isten látja, semmi pénzem nem volt. Az nagy költségnek meg kellett lenni. Németektől való féltemben sok szolgát kellett tartanom, az én szerelmes atyámfiának pedig költsége szépen volt, úgy annyira, hogy többet költöttem el húszezer forintjánál.” Bogáthy Menyhért testamentuma. Radnót, 1606. március 29. Kiadása: *Petrichevich Horváth Emil*: Régi magyar végrendeletek. Magyar Családtörténeti Szemle 10. (1944) 95–96.

<sup>145</sup> *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. (A MOL kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.) Bp. 1980. 32–33.

<sup>146</sup> *Vass M.*: A Homoródszentpáli Kornis-család i. m. 26.; Székely főtisztek i. m. fol. 22–29.

elsőik között csatlakozott Bocskai mozgalmához, és elévülhetetlen érdemeket szerzett a székelység megnyerésében, Bocskai erdélyi pártjának megszervezésében. Tevékenysége a bővebben értett család egészére pozitív hatást gyakorolt: egyrészt a széthullott közösség ismét egy táborba tömörült, másrészt nemcsak régebbi politikai súlyukat nyerték vissza, hanem a megszerzett új pozícióknak köszönhetően az országos politikában is ismét meghatározó szerephez jutottak. Bocskai Petki Jánost fejedelmi tanácsossá és a székelyek főkapitányává nevezte ki, sőt rövid ideig rábizta az országos főkapitányi tisztet is. Petki feleségének unokatestvére, Bogáthy Menyhért ugyancsak tanácsos, Petki után országos főkapitány és Küküllő vármegye főispánja lett. Bethlen Gábor, aki fontos láncszemnek bizonyult a Bocskai és Petki közötti kapcsolatfelvételben, Hunyad vármegye főispánságát nyerte el. Idősebb Balássy Ferenc — Bocskai portai diplomáciájának egyik pillére — Udvarhelyszék királybírája és a radnóti vár prefektusa, Mihály nevű fia pedig Marosszék királybírája lett.<sup>147</sup>

Ugyancsak döntő lépésnek bizonyult a rokoni kör kiszélesítése: az özvegy Bethlen Krisztina Péchi Simonhoz adta férjhez legkisebb leányát, az akkor tizenöt éves Kornis Juditot. Péchi ifjúkora óta szorosan kötődött a Kornisokhoz, ezen belül Petki Jánoshoz és Balássyhoz mély barátság fűzte. Ígéretesen felfutó karrierje szintén mellette szolgált; Báthory Zsigmond, majd Bocskai István fejedelmi titkáráként dolgozott, de befolyása messze túlnőtt tisztségén. A pár évvel később tanácsosi rangra emelkedő Kamuthy Balázs például Péchi Simon udvari manővereire támaszkodva remélte, hogy megkapja Szamosújvárat és a hozzá tartozó falvakat.<sup>148</sup> Péchi — az őt örökbefogadó Eőssy Andrásnak köszönhetően — számottevő székelyföldi birtokokkal rendelkezett, amelyeket saját érdemeiért elnyert fejedelmi adományokkal továbbgyarapított.<sup>149</sup> Birtokainak jó része a Kornis–Petki birtokok közé ékelődött, így az eszmei és baráti szálak mellett gazdasági érdekek is indokolták a Péchi–Kornis házasságot.

Bocskai rövid uralkodása alatt Péchi és Petki között magától értetődő természetességgel alakult ki munkamegosztás: Péchi képviselte Petki érdekeit az udvarban, míg Petki kezelte Péchi jószágait.<sup>150</sup> A Kornis család — amelybe beházasodtak — sokat profitált a két úr okos politikálásából, bár védelmüket és támogatásukat nem egyformán terjesztették ki a família minden tagjára. Petki János, aki nem rokonszenvezett sógorával, Székely Mózással, vagy legalábbis annak 1602–1603-ban folytatott politikájával, kíméletlenül elfoglalta Mózes árvájának jószágát és elvitette javait. 1605 és 1608 között ezen felül is számos panasz érkezett a fejedelmi udvarba Petki hatalmaskodásairól, de míg sógorait, Péchit és Kornis Ferencet Petki jogsértéseinek a haszonélvezői, unokaöccsét, ifjabb Székely Mózest mindig kárvallottjai között találjuk. Petki mohósága átmenetileg megrontotta anyósával való harmonikus kapcsolatát is, mert Bethlen

<sup>147</sup> Horn I.: Tündérország útvesztői i. m. 137–140.; a Balássyakra: Székely főtisztek i. m. fol. 39., 123–126., 197.

<sup>148</sup> Szamosközy István történetíró kézirata. (Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából). Szerk. E. Abaffy Erzsébet – Kozocsa Sándor. Bp. 1991. 179–180., 271.

<sup>149</sup> Dán R.: Az erdélyi szombatosok i. m. 129.; Eőssy András végrendeletének megerősítése: MOL F 1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri Regii (a továbbiakban: LR) V. fol. 1–3.

<sup>150</sup> Dán R.: Az erdélyi szombatosok i. m. 128–129.

Krisztina bármennyire örült fia és lányai gyarapodásának, azt nem tűrte, hogy unokáját sorozatos jogtalanságok sújtsák, és éppen a család egyik tagja miatt. A konfliktus végül odáig fajult, hogy az özvegyasszony Bocskai Istvánhoz fordult védelemért, aki — mint Péchi tudósította Petkit — „kedveskedik is neki eggyel és mással, más az, hogy az urának régi tökéletes barátsága nagy tekintetben nagyon ő felségénél.”<sup>151</sup>

Bocskai 1606. decemberi halála után ismét szétesett az uralma alatt politikailag egyszínűvé váló Kornis-féle rokoni kör. Péchi Simon Homonnai Drugeth Bálintot, Bethlen Gábor Báthory Gábort, míg Petki János és a Balássyak Rákóczi Zsigmondot látták volna szívesebben a fejedelmi székben.<sup>152</sup> Végül egy időre az utóbbiak várakozásai teljesültek: Rákóczi fejedelem Petkit kancellári tiszttel, *magnificusi* ranggal, valamint Küküllővár és Nagysajó adományozásával jutalmazta, idősebb Balássy Ferenc pedig bekerült a fejedelmi tanácsba.<sup>153</sup> A fejedelmi kegyet azonban a rokonságra is igyekeztek kiterjeszteni: közbenjárásukra Rákóczi Zsigmond szabadon bocsátotta Bethlen Gábort, akit Báthory Gábor melletti korteskedése miatt vetett tömlöcbe. Bethlen ezután elhagyta a fejedelemséget, és Ecseden Báthory szolgálatába állt.<sup>154</sup> A Bethlennél politikailag jóval flexibilisebb Péchi Simon esetében Petkiék még jobb eredményt értek el: bár Rákóczi uralkodása alatt Péchi a politikai közélet második vonalánál előrébb nem jutott, némileg kárpótolták viszont a sógora által neki kijárt jóságok.<sup>155</sup>

Petki János másik sógorát, az ifjú Kornis Ferencet is elindította a politikai pályán. Kornis 1608 előtti éveiről, azaz gyermekkoráról szinte semmit sem tudunk, de az tény, hogy apja és bátyjai erőszakos halála miatt, az 1603 után kialakult körülmények között neveltetése hányattatott volt, azaz nem részesülhetett olyan magas szintű képzésben, mint György vagy Miklós bátyja. Rövid időre még fogságba is esett: 1605 júliusában a szászokat vezető Rác György katonái hurcolták el Erdőszentgyörgyről, amikor feldúlták Petki és Kornis birtokait.<sup>156</sup> Első tisztségét 1608-ban nyerte el, amikor a családi hagyományoknak és Petki Jánosnak köszönhetően Udvarhelyszék főemberei közé választották.<sup>157</sup> Ekkor legfeljebb 18–20 éves lehetett, ám fiatal kora ellenére vagyoni háttere és rokoni összeköttetései révén joggal reménykedhetett további pozíciók megszerzésében és gyors karrierben.

Ha Péchi Simon, Bethlen Gábor és Mikó Ferenc személyében voltak is vesztesei Rákóczi Zsigmond 1607. eleji uralomra jutásának, a hajdani Korniskör összességében mégis képes volt megőrizni hatalmát és befolyását. Sokkal nehezebbnek bizonyult és jóval nagyobb áldozatot követelt viszont az újabb ha-

<sup>151</sup> EOE V. 396–397.

<sup>152</sup> A kérdéskörre további irodalommal l. Papp Sándor e számbeli tanulmányát.

<sup>153</sup> *Kemény József*: *Deductio stemmatographica familiae Petky*. KvEKK ms KJ 256/III. fol. 1–124. és *Lázár Miklós*: *Jegyzetek és adatok a gróf Kemény József Deductio stemmatographica familiae Petky című kézirat művéhez*. Uo. fol. 125–250. és Székely főtisztek i. m. fol. 39.

<sup>154</sup> *Csetri Elek*: *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest 1992. 34.

<sup>155</sup> *Dán R.*: *Az erdélyi szombatosok i. m. 136.: 68. j.*

<sup>156</sup> Szamosközy kézírata i. m. 227.

<sup>157</sup> Székely főtisztek fol. 82–84.

talomváltás és Báthory Gábor uralkodásának (1608–1613) átvészélése. Báthory trónra léptével az erdélyi politikai közéletben ugyanis Petki János látványosan háttérbe szorult. Kettőjük viszonya Bocskai halála után romlott meg, amikor Báthory megpróbálta Petkit saját pártjára vonni, de a főúr a mindössze tizenhét éves Báthory-sarj helyett a tapasztalt és erdélyi kormányzóként már bizonyított Rákóczi mellett döntött. Rákóczi lemondása után az első lépést még Petki tette meg: Báthory kolozsvári bevonulásának másnapján, 1608. március végén — betegségére hivatkozva — lemondott kancellárságáról. Az új fejedelem azonban nem érte be ennyivel, április 11-én a székely főkapitányi tisztségről váltotta le Petkit, majd hamarosan elvette udvarhelyszéki főkapitányi rangját is.<sup>158</sup> Mivel azonban nem akarta teljesen elidegeníteni a még mindig igen befolyásos főurat, ezért tanácsosi rangját meghagyta, és nem túl jelentős diplomáciai feladatokkal is ellátta. Többszöri moldvai és portai megbízatásai miatt viszont Petki már nem vehetett részt a tényleges irányító munkában.

Szűk két esztendő alatt tehát Péchi Simon után a Kornis-kör már a második fontos vezető személyiségét veszítette el. Petki visszaszorulása más szempontból is aggasztó volt. Tisztségeit ugyanis azok a katolikus politikusok kapták, akik Bocskai uralkodása alatt kiszorultak Erdélyből, ám halála után magától értetődő természetességgel tértek vissza, nemcsak az országba, hanem hatalmi pozíciókba is, ami első körben a fejedelmi tanácsot érintette. Ez a folyamat már Rákóczi Zsigmond idején megkezdődött, de Báthory Gábor uralkodása elején a Habsburg uralkodótól, II. Mátyástól várt politikai elismerés és támogatás érdekében még erőteljesebb volt a katolikus elit időleges előretörése. Sennyey Pongrác országos főkapitány lett, Petki János kancellári címét Kendy István, székely generálisságát pedig göncruszakai Kornis Boldizsár kapta. Utóbbit Báthory Gábor Háromszék főkapitányának is kinevezte. Megjelenésük már nemcsak a homoródszentpáli Kornis-körnek az uralmi válságok idején kinkservesen megőrzött politikai pozícióit, hanem székelyföldi befolyását is veszélyeztette. Ekkor mutatkozott meg valójában, milyen súlyos veszteséget jelentett a Kornis-körből induló és a katolikus elit vezéralakjaivá váló Bogáthy fivérek halála.<sup>159</sup> Korábban az ő személyük biztosította a két tábor közötti párbeszédet és az esetleges együttműködést is.

A Kornis-kör Báthory Gábor fellépésével mégsem szorult perifériára, mert voltak olyan tagjai, akik a formálódó új politikai struktúrában is megtalálták a helyüket. Az öreg Balássy Ferenc, aki mindig is mestere volt a „kétfelé sántikálásnak”,<sup>160</sup> fiaival együtt nemcsak megőrizte, hanem még erősíteni is tudta pozícióit. Bár összességében pozitív szerepet játszott, és segítette rokonait, természetesen maximálisan kihasználta a helyzetet, hogy — időnként akár tágabb

<sup>158</sup> *Jakab E. – Szádeczky-Kardoss L.*: Udvarhely vármegye története i. m. 320–321.

<sup>159</sup> Bogáthy Miklós 1603 júliusában Székely Mózes oldalán harcolva, a brassói csatában esett el; öccse, Menyhért pedig 1606 tavaszán halt meg.

<sup>160</sup> Ezt unokaöccse, Mikó Ferenc megállapította meg az 1602–1603. évi események kapcsán: Mikó Ferencz históriája i. m. 162. Mikó megjegyzése nem rosszindulatból fakadt, inkább egyszerű ténymegállapításnak tekinthetjük. Mikó és a Balássyak kifejezetten jó kapcsolatban álltak, Mikó volt például ifj. Balássy Ferenc testamentumosa és gyermekeinek egyik gyámja. Balássy Ferenc testamentuma 1633. szeptember 8. s. l. KmOL Lázár család levéltára Fasc. I. Nr 119.

rokonsága rovására is — saját szűk családjának érdekeit érvényesítse. Balássy tanácsosi rangja mellett hosszabb-rövidebb ideig birtokolta Háromszék főkapitányi, Udvarhelyszék királybírói, majd főkapitányi címét is. Kisebbik, Ferenc nevű fia mellette kezdte meg pályáját, mint Udvarhelyszék alkaptánya. A másik fiú, Mihály, szilárdan őrizte maroszeői királybírói címét. Balássy politikai ambíciójánál sokkal nagyobbak bizonyult birtokgyarapító vágya, ennek köszönhetően 1609-ben, azaz csupán egyetlen esztendő alatt családja birtokállománya a korban szokatlan mértékben megnőtt.<sup>161</sup> Noha az öreg Balássy jól láthatóan vezető pozíciókra tört, a Kornis-kör megmentőjének végül nem ő, hanem a Báthory-pártisága miatt 1607-ben még félreállított Bethlen Gábor bizonyult.

Bethlen korábbi szolgálataiért 1608 nyarára már visszakarta hunyadi főispánságát, bekerült a fejedelmi tanácsba és udvari főkapitány lett,<sup>162</sup> de még ennél is nagyobb szerepet akart magának. Céljai elérésének egyik fontos feltételként nagy gondot fordított egy olyan biztos bázis kiépítésére, amely első lépésként családi háttérének politikai és anyagi megerősítését jelentette. Ez a törekvés pozitívan érintette a Kornis-kör tagjait. 1609-ben nemcsak a Balássyak, hanem Kornis Ferenc és Péchi Simon is jelentős birtokadományt kapott.<sup>163</sup> Ugyanebben az évben Kornis Ferenc házasságáról is döntöttek: az ifjú főúr kápolnai Bornemisza Juditot vette feleségül. Bornemisza Boldizsár tanácsúr leánya ekkor már másodszor lépett oltár elé: első férje apja barátja és fegyvertársa, Haller Gábor tanácsúr volt.<sup>164</sup> A Bornemisza–Haller páros még Bocskai felépése idején került szoros politikai szövetségbe a Kornis-kör tagjaival. Mivel Bornemisza 1608 februárjában, Haller pedig ugyanazon év júliusában meghalt, és fiaik az antitrinitarizmust megtagadva már a katolikus vallást követték, a család elvárásai szerint Kornis Ferencnek — a felesége révén tőlük örökölt anyagi javak mellett — a politikai örökségüket is át kellett vennie.

Báthory Gábor fejedelem változókéony politizálása és az emiatt kialakult képlékeny belpolitikai helyzet szintén Bethlen Gábor és a Kornis-kör kezére játszott. A katolikus főurak preferálása a fejedelemnek csupán átmenetileg volt érdeke, így viszonyuk már 1609-ben feszültté vált, és 1610 tavaszán — a széki merénylet ürügyén — Báthory a teljes katolikus pártot erőszakkal félreállított.

<sup>161</sup> Székely főtisztek i. m. fol. 40. Ifj. Balássy Ferenc.; *Jakab E. – Szádeczky-Kardoss L.*: Udvarhely vármegye története i. m. 325.

<sup>162</sup> Ezekkel a címekkel említi Báthory Gábor 1608. június 22-én, Gyulafehérváron kelt adománylevele. MOL F 1 LR VIII. fol. 41.

<sup>163</sup> MOL F 1 LR IX. fol. 19–21., 30–31., 65–66., 270–271.

<sup>164</sup> Haller Gábor családi feljegyzései az esküvőről: „1607. 28 novembris. Hoztam meg az másik atyámfiat feleségemet Bornemissza Juditot, Bornemissza Boldizsár uram leányát.” Haller István feljegyzése apja haláláról és utószülött fiáról: „Anno 1608. die 12. mensis julii hala meg az szegény urunk atyánk jó egészséges állapotában és erejében lévén, nagy véletlen látogatá Isten betegséggel házánál Fejéregyházatt, kiben csak nyolcad napig fekvén, Isten ez világból kiszólitá szombat napon, dél után két óra tájban. Az után temetése lőtt Fejéregyházatt Szentegyházban die 20. eiusdem mensis julii. 1608. die 26. mensis novembris. Szegény édes atyámnak holta után születék fiacskája, az második feleségétől, mostohaanyámtól, kit az megholt szerelmes ura nevére kereszteltetvén, másodnap meghala.” Kolozsvári Állami Levéltár, Keresdi Bethlen család levéltára, Vegyes politikai levelek (1590–1896). Fasc. 327. folioszám nincs. A családi naplót közölte *Lukinich Imre*: Erdélyi Múzeum (1903) 533–536. Mivel közlése kisebb tartalmi eltéréseket és nyomdahibából fakadó hibás évszámokat tartalmaz, fontos az eredeti kézirat használata és idézése is.

ta.<sup>165</sup> Az eseményekben főszerepet játszott Bethlen Gábor, aki politikai és anyagi téren az akció legfőbb nyertese lett. Ennek köszönhetően a Kornis-kör helyzete 1610-re ismét stabilizálódott, amelyet az addig háttérbe szoruló Petki János és Péchi Simon újabb megbízatásai is jeleztek. A fejedelem Petkit 1610-ben Doboka vármegye főispánjává nevezte ki, Péchi Simon pedig fontos diplomáciai megbízatásokat teljesített, és a sófalvi sóbányák prefektusaként tevékenykedett.<sup>166</sup>

Báthory Gábor további politikája azonban ismét szétrobbantotta a Kornis-kör egységét. A Petki felé gyakorolt gesztus megkésett; a volt kancellár a fejedelem belső ellenzékéhez csatlakozva a Báthoryval szembe forduló Brassó városába menekült. A szebeni országgyűlés ugyan 1612 májusában több társával együtt fej- és jószágvesztésre ítélte, de őt mindez kevéssé érintette, október 23-án ugyanis hosszas betegeskedés után az ostromlott városban meghalt.<sup>167</sup> Ám ekkor már Bethlen Gábor sem állt Báthory mellett; politikai ellentétek kiéleződése miatt Mikó Ferencsel együtt ismét török területre menekült. Kornis Ferenc ugyanakkor birtokain meghúzódva igyekezett átvészelni ezt a nehéz időszakot, míg a Balássy család meghasonlott: a fiúk már 1611-ben elfordultak Báthorytól, és később, amikor már Bethlen is szakított a fejedelem politikai irányvonalával, az ő táborához csatlakoztak. Ezzel szemben apjuk a végsőkig kitartott, még 1613 nyarán is Báthory követeként tárgyalt a Portán. Péchi Simon, bár nem tartozott Báthory lelkes hívei közé, nyíltan nem fordult ellene, sőt — Dán Róbert állítása szerint — a fejedelem parancsára maga is a Portára ment, hogy folytassa Balássy sikertelen tárgyalásait.<sup>168</sup>

A Kornis Farkas halála óta eltelt évtizedben a Kornis-kör tagjainak az országos politikában játszott szerepe igencsak változatosan alakult, ezzel szemben Udvarhelyszéken belül — némi átrendeződéssel, személy- és szerepcserékkel — biztosan őrizték hegemoniájukat. Ezt annak köszönhették, hogy törekvéseikben támogatták egymást, és sikerült megóvniuk a még Kornis Farkas által felépített struktúrát. A szék főemberei — Kornis Farkas vejei, Petki János és Péchi Simon, valamint a Farkas egyik unokahúgát feleségül vevő Balássy Ferenc — mindannyian a Kornis-kör oszlopos tagjai voltak. Országos főméltóságokat viseltek, és elég erősnek bizonyultak ahhoz, hogy a hajdani klientúrának újabb és újabb tisztségeket juttassanak. A szék választott főemberei közé természetesen a Kornis-klientúrán kívüliek is fölemelkedhettek, mint például Ugron Pál, de azok, akiket melljük választottak, vagyis Kornis Ferenc, Benedekfi János és Fosztó Imre, mind a klientúra részei voltak. Amikor egy-egy vezető nagyúr hatalma átmenetileg megingott, mint Péchi vagy Petki esetében, tisztségeiket sikeresen mentették át a Kornis-kör más tagjainak, így például a Balássyoknak vagy a szintén rokon Dániel Mihálynak. Csak a legnehezebb időkben, 1611 táján fordult elő átmenetileg, hogy a Kornis-kör nem tudta hatalma

<sup>165</sup> *Horn I.*: Tündérország útvesztői i. m. 166–187.

<sup>166</sup> *Dán R.*: Az erdélyi szombatosok i. m. 138–140.

<sup>167</sup> EOE VI. 224.

<sup>168</sup> *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Szerk. Kocziány László. Bukarest 1972<sup>2</sup>. 65–78. és *Dán R.*: Az erdélyi szombatosok i. m. 140.



alatt tartani a szék egészét. Ekkor Némethy Gergely lett a főkirálybíró, alkirálybírója pedig a gyorsan emelkedő Ugron Pál. A székülők azonban továbbra is a Kornis Farkas által kiválasztott Bögözi András és Tiboldi György maradtak.

#### *A Kornis-kör újabb fénykora és bukása*

Bethlen Gábor 1613. évi fejedelemmé választása ismét elsimította a Kornis-kör megmaradt tagjai közötti ellentéteket: rokonuk táborába állva — a közel múlt eseményeitől függetlenül — mindannyian fontos tisztségeket nyertek el. Péchi Simon Bethlen kancellárja és tanácsosa lett. Idősebb Balássy Ferenc első helyre emelkedett a tanácsúri rangsorban, és udvarhelyszéki főkapitánysága mellett néhány évig a székelyek generálisaként szerepelt, valamint 1616-tól haláláig viselte a tizedfőrendtörési tisztséget is. Még közel a nyolcvanhoz is fontos diplomáciai tárgyalásokat vezetett a Portán.<sup>169</sup> Fiai közül Mihály visszakapta marosszéki főkapitányságát, és nagyobb sikerek elérésében csak korai halála akadályozta meg.<sup>170</sup> Ifjabb Balássy Ferencnek viszont fiatalkora miatt néhány évet várnia kellett a komolyabb rangokra, ám 1618-ban apja után már ő lett az udvarhelyszéki főkapitány, 1625-ben pedig Bethlen az udvari lovasok alkaptányává és fejedelmi főlovászmesterré nevezte ki.<sup>171</sup> Idősebb Ferenc sógora, Mikó György Háromszék főkirálybírója lett. Mindkettőjük unokaöccsét, Mikó Ferencet — aki szinte gyermeksége óta Bethlen szolgálatában állt — Bethlen már három héttel fejedelemmé választása után saját korábbi helyére, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkapitányává tette meg. Mikó azután 1618-ban aludvarmester lett, 1622-ben bekerült a fejedelmi tanácsba, és idősebb Balássy Ferenc halála után Bethlen diplomáciájának kulcsemberevé lépett elő.<sup>172</sup> Unokatestvérét, Dániel Mihályt, anyai nagybátyjuk, Balássy Ferenc ismertette meg a diplomaták életével, majd a másik nagybácsi, Mikó György halála után Bethlen Gábor őt nevezte ki Háromszék főkirálybírójának. Egyúttal a fejedelmi tábla ülnökei között is helyet kapott, és a sófalvi sóbányák prefektusa is ő lett.<sup>173</sup>

<sup>169</sup> Székely főtisztek i. m. fol. 40–41.

<sup>170</sup> Balássy Mihály 1619. augusztus 13-án elkészítette testamentumát, nem sokkal később meghalt, utódja nem maradt. Végrendelete: MOL R 321, 1526 utáni gyűjtemény, Végrendeletek Fasc. 1.

<sup>171</sup> Székely főtisztek i. m. fol. 39–42.

<sup>172</sup> Mikó a török emigrációban kiépült kapcsolatait felhasználva számos megbízatást teljesített sikerrel a Portán. 1619-ben sikerült kieszközölnie a szultán engedélyét Bethlen magyarországi hadjárataéhoz. 1621-ben a budai pasánál járt. A Habsburgokkal való tárgyalásokban is szerepet kapott. 1624-ben II. Ferdinánddal tárgyalt Bécsben, és Bethlen számára feleségül kérte Habsburg Cecília Renátát. Ez a házassági terv nem vált valóra, de amikor Bethlen valóban megnősült, Brandenburgi Katalint Mikó kísérte fényes külsőségek között Erdélybe. 1626 decemberében, mint a fejedelem teljhatalmú megbízottja, megkötötte a pozsonyi békét, és rávárt az a feladat is, hogy ezt a Portán elfogadtassa. Szolgálatait utóbb I. Rákóczi György fejedelem sem nélkülözhetette. Mikó Ferenc életére elsősorban saját naplója a legfőbb forrás: Mikó Ferencz históriája i. m. 133–304. Életrajzát megírta: *Benkő József*: Hidvégi báró Mikó Ferenc és históriája. Hon és Külföld (1842); ill. *Nagy János*: Hidvégi Mikó Ferenc életrajza. Keresztény Magvető 15. (1875) 1–44. A családra: *Köblös Zoltán*: A hidvégi Mikó család. In: Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909. Szerk. Erdélyi Pál. Kolozsvár 1909–42. 225–243.

<sup>173</sup> Életrajza: *Dániel Gábor*: A Vargyasi Dániel család eredete és tagjainak rövid életrajza. Bp. 1896. 36–56. Az ő fia volt Dániel János, aki alig 15 évesen elkísérhette a fejedelem unokaöccsét,

Az 1613-ban még mindig csak 22–23 éves Kornis Ferencnek normális körülmények között — ifjabb Balássy Ferenchez hasonlóan — még bizonyítania és várnia kellett volna, hogy magasabb tisztségeket nyerhessen el. Kancellárrá avanszált sógora, Péchi Simon viszont minden követ megmozgatott, és már 1614 januárjában egy levelében bizalmasan arra kérte az öreg Balássy Ferencet, hogy segítsen Kornist udvarhelyszéki főkirálybírónak megválasztatni. Tervéhez a fejedelem támogatását is megnyerte, aki Kornis mellett írt a széknek.<sup>174</sup> Maga Péchi is meleg szavakkal ajánlotta sógorát Udvarhelyszék rendjeinek figyelmébe: „Elhittem azt, hogy az én írásom nélkül is kegyelmek az elmúlt időkben vött jókért az igaz háládatosságnak tisztit szöme előtt viseli, kik között az kegyelmek székiben, sőt az egész Székelységben az Kornis nemzetségnek böcsületes voltát és állapotját el nem felejtette, kiváltképpen az szegény üdvözült jó emlékezetű Kornis Farkas uramnak mind jó, s mind gonosz szerencsében kegyelmek között sok hasznos szolgálatját és szeretettel való forgolódását el nem felejtheté. [...] Szeretettel kérem kegyelmeket, Kornis Ferenc uram, sógorom az királybíróásra való választásban kegyelmek előtt feledékenységben ne jusson.”<sup>175</sup> A magas pártfogóknak köszönhetően Kornis Ferenc meg is kapta a tisztséget.

Kornis Ferencnek királybíróként sem sikerült azonban újra olyan koncentrált hatalmat kialakítania, mint amilyennel apja bírt. Bár birtokkomplexuma Udvarhelyszéken belül több mint húsz helysére terjedt ki,<sup>176</sup> nem tudta visszaállítani az apja által megteremtett széki Kornis-hegemóniát (l. a mellékelt térképet). A gyorsan felemelkedett Balássy család a politikai befolyást és a jobbágyok számát tekintve is megközelítette,<sup>177</sup> mellettük Geréb András<sup>178</sup> és Ugron Pál<sup>179</sup> is fontos szerephez jutott a szék életében. Működése kezdetén

---

Bethlen Pétert nyugat-európai peregrinációjára, majd református hitre térve a fejedelem kedvelt diplomatája lett.

<sup>174</sup> SZOKL IV. 211–212. és *Jakab E.–Szádeczky-Kardoss L.*: Udvarhely vármegye története i. m. 348.

<sup>175</sup> Péchy Simon három levele. Közli: Vass Miklós. Történelmi Tár (1905) 290.

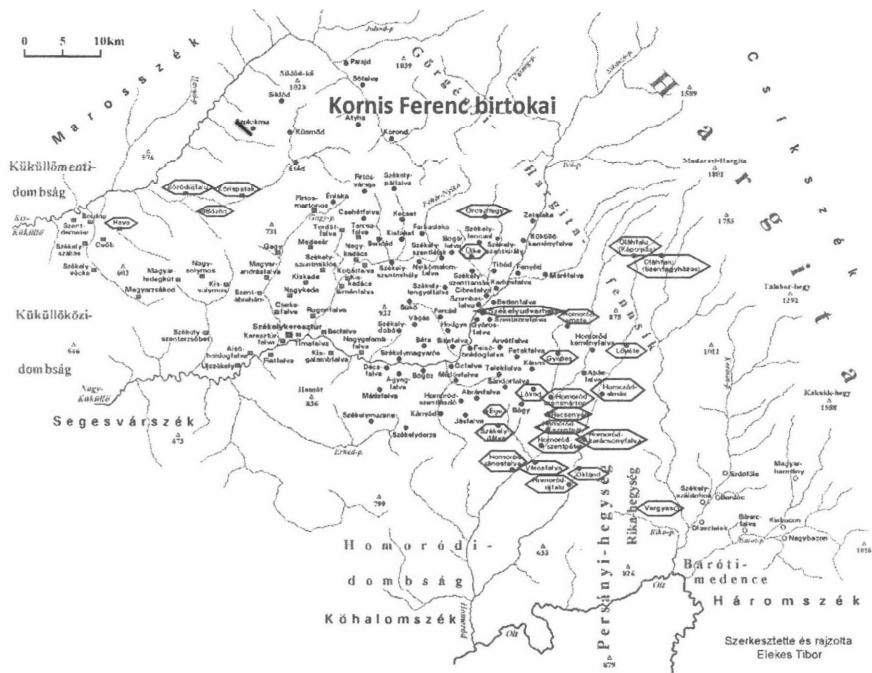
<sup>176</sup> Az 1610–1620-as években Kornis Ferencnek birtokai voltak Almáson, Lövétén, Karácsonyfalván, Vargyason, Homoródvárosfalván, Homoródjánosfalván, Homoródszentpálon, Dályán, Bözöd-újfalun, Bözödön, Homoródszentmártonban, Gyepesen, Remetén, Recsenyéden, Oklándon, Homoródujfaluban, Szentpéteren, Lokodon és Musnán, ami az udvarhelyszéki birtokokat illeti. Ezek mellett rendelkezett Marosszéki birtokokkal is, Gegesen, Vadasdon, Sóváradján, Kibéden, havadon, Csókfalván, valamint Erdőszentgyörgyön, ahol őt tüntették fel a falu primorjaként is. *Balogh J.*: Székely nemesség i. m. 152–207. A források kiadva: SzOKL.

<sup>177</sup> Balássy Ferencnek és apjának, Mihálynak udvarhelyszéki birtokai tíz helysére terjedtek ki. Ezek: Kányád, Vécze, Szentdemeter, Bordos, Székelyszállás, Csöb, Zsákod, Rava, Siklód, Kűsmöd. Marosszéken a család összesen két helységben szerzett jobbágyokat és ezzel birtokot is, mégpedig Andrásfalván és Szentannán.

<sup>178</sup> Geréb András, a fejedelmi testőrség parancsnokaként és a székely katonaság szervezőjeként meglehetősen erőszakos tagja volt a székely nemesi társadalomnak. Rövid idő alatt mintegy tizenöt helységben szerzett birtokokat. Ezek: Musna, Mogyorós, Szentábrám, Gagy, Csekefalva, Újszékely, Alsóboldogasszonyfalva, Fiafalva, Keresztúrfalva, Székelykeresztúr városa, Rugonfalva, Bétfalva, Kisgalambfalva, Nagygalambfalva, Siménfalva.

<sup>179</sup> Ugron Pál, noha régi primori családból származott, felemelkedése elsősorban a 17. század elején indult meg, és 1614-ben már tíz helységben szerzett birtokrészeket. 1627-re pedig mintegy 16 helységben voltak érdekeltségei. Ezek: Dályá, Ege, Jásdfalva, Kányád, Telekfalva, Ábránfalva, Székelyudvarhely, Sándorfalva, Árvátfalva, Szentlászló, Bögöz, Szentmihály, Demeterfalva, Szentlélek, Tibold, Oroszhegy.

Kornis Ferenc szinte összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben volt apjához képest: ő örökölte a hatalmas Kornis-vagyont, ami az egész Székelyföld arányaihoz képest is különlegesen nagy volt. Bethlen 1614. évi lustrája szerint csupán Udvarhelyszéken 252 jobbágya volt.<sup>180</sup> Ez egyedülállóan nagy számot jelentett ekkor a többi székely jobbágytartóhoz viszonyítva, hiszen a háromszéki „lista-vezető”, Basa Tamás például csak 132 jobbággal rendelkezett. Kornist egyedül a szintén udvarhelyszéki Balássy Ferenc tudta megközelíteni a maga 180 jobbágyával. Ráadásul Kornis Ferenc a még Kornis Mihály által szerzett marosszéki birtokokon további 54 jobbágyot bírt, ezzel Marosszéken az ötödik helyen állt (l. a család marosszéki birtokainak térképét). A két számot összeadva, több mint 300 jobbággal számolhatunk, de emellett még vármegyei jobbágjai is voltak.



<sup>180</sup> Balogh J.: Székely nemesség i. m. 152–209.



Kornis Ferenc szorgalmas és kíméletlen jobbágszerző volt. Jobbágyainak tanúvallomásai számos erőszakoskodásáról számoltak be.<sup>181</sup> Ugyanezt mutatják a vele kapcsolatos periratok, amelyek az 1610-es évektől jelentősen megszaporodtak. 1613-ban egyszerre öt székely pereskedett Kornissal, mindannyian azt követelték, hogy felszabadulhassanak az erőszakkal rájuk kényszerített szolgálat alól.<sup>182</sup> Még ugyanebben az esztendőben Ravafalva próbálta visszaszerezni a Kornis által teljesen elfoglalt közös földjeiknek legalább egy részét.<sup>183</sup> 1612-ben hasonló okokból Újfalvával került szembe a nagyúr,<sup>184</sup> 1617-ben pedig egy Nagy Miklós nevű szolgájával támadtatta meg ellenlábásának, a hozzá hasonlóan militáns Geréb Andrásnak a jobbágyát, bizonyos Kertész Jánost.<sup>185</sup>

Kornis Ferenc birtokszerző tevékenységében, kapcsolatainak kiépítésében nem lehet felfedezni azt a tudatosságot, amely Kornis Farkasra volt jellemző. Sokkal inkább nagybátyjára, Kornis Mihályra ütött. Perei tanúsága szerint királybírói méltóságát elsősorban hatalmaskodásra, földjeinek és jobbágyai számának növelésére használta fel. Ebben méltó párja volt mentora, Péchi Simon, akit bármennyire is lefoglaltak az országos ügyek, több esetben is összeütközésbe került a szék különböző településeivel.<sup>186</sup> Az 1614. évi lustra szerint a he-

<sup>181</sup> KmOL Székely Láda, Fond m. 16. 213–270.

<sup>182</sup> Uo. Protokollumok III/4. 1613/16.

<sup>183</sup> Uo. 1613/46.

<sup>184</sup> Uo. 1612/193.

<sup>185</sup> Uo. 1617/86.

<sup>186</sup> 1615-ben például összeütközésbe került a zsákodiakkal. A perből kiderül, hogy a Hidegkút-hoz nagyon közel álló Zsákod közös földjei iránt érdeklődő Péchi annyira felbőszítette a zsáko-

tedik legtöbb jobbággal bírt a székben, ám ez a sok jobbágy összesen négy falu lakosaiból állt. Szenterzsébetnek ő maga volt a földesura, itt 31 jobbágya volt, és Hidegkúton, valamint Nagysolymoson is ő volt az egyetlen jobbágytartó. Bözödön sógora, Kornis Ferenc volt még jobbágytartó, valamint egy lófő, bizonyos Kovács Péter, aki azonban csak két jobbágyot birtokolt.

Széken belüli konfliktusai mellett Kornis Ferenc éveken keresztül harcolt a Báthory Gábor által nótáztatott Petki János birtokainak visszaszerzéséért. Célját csak 1619-ben, Péchi Simon kancellár segítségével érte el.<sup>187</sup> Emellett a Haller családdal is pereskedett, hogy a feleségét megillető javakat megkaphassa. A vita tárgyát az képezte, hogy az ötvenéves, ám ereje teljében lévő Haller Gábor váratlanul, írott testamentum nélkül halt meg. Szóban végrendelkezett ugyan fiai és felesége előtt, de a Haller fiúk végül nem adták át mostohaanyjuknak az őt illető örökséget, sőt *dosát* és ékszereit is visszatartották. Bornemisza Judit saját lefoglalt tulajdonain kívül a neki hagyományozott falut és minden ingóvagyon negyedét követelte; összességében tízezres nagyságrendű összegekről folyt a vita. A felek végül négy év után egyeztek ki: Judit asszony lemondott a nekihagyott ingatlanról, az ingóvagyon tárgyában pedig kiegyeztek egy kompromisszumos összegben.<sup>188</sup>

Kornis Ferenc királybírói székhelyét Udvarhelyen rendezte be, és hozzáfogott az omladozó vár újjáépítéséhez. Első lépésként 1620-ban pontos felmérést készített, amelynek során gondosan lemérette a bástyák kerületét, átmérőjét, a kötőfalak hosszát, a belsővár és a házak alapterületét, a „királyi palota”, az egyéb termek és pincék gerendáinak hosszát. Egy év múlva újabb felmérés készült a vár állapotáról és a felújításhoz szükséges anyagokról, illetve azok költségeiről.<sup>189</sup> Ezért 1621-ben, szintén Péchi Simon közbenjárására, Bethlen Gábor zálogba adta neki a várat és a hozzátartozó uradalmat.<sup>190</sup> A vár hamarosan felépült, és 1628-ben készített leltára szerint jól kiépített erősséggé vált, kényelmes termekkel, „ő felsége ebédlőházával, udvarlőházával”, gazdasági épületekkel.<sup>191</sup> Péchi azonban nemcsak rokoni szívességből segítette mindebben sógorát. Saját magának is haszna származott belőle, az építőanyagok nagy része, a téglá, a mész, a zsindey ugyanis Péchi Radnóton és Szenterzsébeten lévő műhelyeiből került ki. Kornis 75000 téglát, 28000 zsindeyét és 150 nagy hordó meszet rendelt Péchitől.<sup>192</sup>

Az ismét kiépülő és az erdélyi belpolitikában számottevő szerepet játszó Kornis-kört azonban hamarosan újabb csapások érték. 1619 őszén váratlanul elhunyt Balássy Mihály, majd egy bő év múlva isztambuli tárgyalásai alatt meghalt apja, idősebb Ferenc is. Halála kapcsán Bethlen Gábor fejedelem szomorúan je-

diakat, hogy testületileg a birtokára mentek, sőt még egy jobbágyát is elvitték, Jónás János nevű tisztartóját pedig megverték. Még ugyanebben az évben pereskedett Martonosfalvával is egy hasonlóknak tűnő ügyben, itt ugyanis a martonosfalviak egyenesen megölték Péchi „egy oláh jobbágyát”. Ebből a perből azonban nem derül ki egyértelműen, hogy itt is birtokszerző szándéka lett volna Péchinek. 1616-ban feltűnik a perekben egy Dániel István nevű, Zsákodon lakó magát szabad székelynek nevező ember, aki korábban Péchi jobbágya volt.

<sup>187</sup> *Dán R.*: Az erdélyi szombatosok i. m. 179.

<sup>188</sup> MOL P 1870 fasc. 1. t. fol. 33., 97. és fasc. 2. t. 12. fol. 1–3.

<sup>189</sup> MOL P 1870 fasc. 2. t. 12. fol. 5–6.

<sup>190</sup> ETA I. 275–276.

<sup>191</sup> *Szádeczky-Kardoss Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 280.

<sup>192</sup> *Dán R.*: Az erdélyi szombatosok i. m. 182–183.

gyezte fel: „Balássy apánk megholt, nem iszik több serbetet.”<sup>193</sup> 1622-ben Balássy sógora, Mikó György, Háromszék főkirálybírája távozott az élők sorából. A legnagyobb csapást mégsem a sorozatos halálesetek jelentették, hanem Péchi Simon meglepő bukása. 1621-ben Bethlen árulás vádjával börtönbe vetette kancellárját. A letartóztatást sokféleképpen magyarázták. Egyesek szerint 1620-ban a Habsburgokkal való tárgyalásokon a kancellár pénzt fogadott el a császáriaktól, más értesülések szerint viszont a fejedelemmel való rivalizálása okozta vesztét; Péchi állítólag a Portán saját fejedelemsége érdekében Bethlen ellen dolgozott.<sup>194</sup>

Kornis Ferenc sokat fáradozott sógora kiszabadításán. A kancellár letartóztatása után magára vállalta fiának taníttatását.<sup>195</sup> Ám végül csak három esztendő után, 1624 őszén tudta elérni, hogy százezer forint biztosíték lefizetése mellett Pécht szabadon engedjék. Bethlen kikötése az volt, hogy az óvadékat a három nemzetnek együttesen kellett vállalnia. Kornisnak nagy szerepe volt a pénzösszeszedésében is. Egymaga tízezer forintot vállalt, hetvenezret hetvenhárman adtak össze. A rokonokon, unitárius politikustársakon kívül, a katolikus göncruszkai Kornis család ezer, Kornis feleségének mostohafiai, a Hallerek háromezer forintot adtak. A még hiányzó húszezer forintot Kornis Ferenc Szeben városától könyörögte ki, és így 1624 decemberében Péchi végül elhagyhatta börtönét, de a lakhelyéül rendelt szenterzsébeti birtokát nem.<sup>196</sup>

Az 1620-as évek elején Péchi bukása miatt a Kornis-kör politikai pozíciói veszélybe kerültek, de ugyanilyen fenyegetést jelentettek az erdélyi országgyűlések vallási törvényei is. A Kornis-kör felekezeti képe a katolikus tagok halálával csak látszólag tisztult le. Bár az iktári Bethlenek és a lassacskán szombatossá váló Péchi Simon kivételével névleg mindannyian az unitárius felekezet tagjainak vallották magukat, közülük többen is az egyház erősen radikális szárnyához húztak, mint például az idősebb Balássy Ferenc és Mikó Ferenc, akiket ellenfeleik egyenesen szombatossággal vádoltak. Mérsékeltebbnek számított Kornis Ferenc, ifjabb Balássy Ferenc és Dániel Mihály, de a családi és politikai összefonódások miatt a külső szemlélők gyakran összemosták a Kornis-kör tagjainak vallási nézeteit. Ez azért jelentett potenciális veszélyt, mert az erdélyi rendek 1595-ben, 1600-ban, 1607-ben, 1610-ben és 1618-ban is törvényt hoztak a szombatosság ellen, és elrendelték a „zsidózók” példás megbüntetését.<sup>197</sup>

A szankciók során a Kornis-kör tagjai soha nem kerültek szóba, rokoni, politikai kapcsolataik és főképpen a portai diplomáciában betöltött szerepük miatt „érinthetetlenek” számítottak. Fennállt viszont a veszélye annak, hogy ha ez a védettség esetleg megszűnik, vagy az urak különböző politikai érdekek kereszttüzébe kerülnek, akkor éppen vallási nézeteik szolgálhatnak ürügyül félreállításukhoz vagy ellehetetlenítésükhöz. Hogy az unitáriusok és a szombatosok, illetve a mérsékeltebbek és a radikálisok között időnként kieleződhetnek a vallási ellentétek, arra éppen Kornis Ferenc házassága a legjobb példa. Kornis Ferencnek és Bornemisza

<sup>193</sup> Az öreg Balássy Ferenc 1621. január 4-én halt meg. Székely főtisztek i. m. fol. 41.

<sup>194</sup> *Dán R.*: Az erdélyi szombatosok i. m. 172–177.

<sup>195</sup> *Benczédi Gergely*: Torockói papok. Keresztény Magvető 26. (1891) 162–164.

<sup>196</sup> *Dán R.*: Az erdélyi szombatosok i. m. 200–201 és EOE VIII. 244–246.

<sup>197</sup> EOE III. 348., V. 401., VI. 170., VII. 488.

Juditnak három gyermeke született: Sámuel, aki születése után nem sokkal meghalt, valamint két leány: Margit és Borbála. Az asszony a szombatos vallást követte, és ez felborította a családi békét, mert Bornemisza Judit saját hite szerint kívánta gyermekeit nevelni. Első gyermeküknél még az apa akarata érvényesült; Margitot így megkeresztelték. Borbálát viszont már nem. Ám amikor megszületett Samu fiuk, ám megmaradásához nem sok remény volt, Kornis Ferenc gyorsan papot hívott, és titokban megkereszteltette mindkét gyermeket. Amikor ezt felesége megtudta — amint arról később a tanúvallomások beszámoltak —, igen sokáig „búsult s haragudott érte”, és Kornisnak nem is sikerült megbékítenie. Hiába kedveskedett neki fogolymadárból készített étekkel, az asszony érintetlenül visszaküldte, és „az urának azt izente, hogy egye meg, ha megványoltatta a gyermekeket.”<sup>198</sup> Bár Bornemisza Judit jóval túlélte férjét, leányai közül csak Borbálára volt befolyása, akit szombatosnak nevelt, és aki az 1638. évi szombatos pereknek az egyik fő vádlottja lett.<sup>199</sup>

1625 elején úgy tűnt, hogy a Kornis-kör szerencsésen túljut a halálesetek és a Péchi Simon bukása miatti válságon. A kör tagjai meg tudták őrizni politikai és gazdasági pozícióikat, és Kornis Ferenc, ifjabb Balássy Ferenc, Mikó Ferenc, valamint Dániel Mihály között létrejött az az egészséges egyensúly és összhang, amely az egymást segítő, közös érdekeket megcélzó együttműködéshez kellett. Talán a közös jövőt jelképezte az általuk közösen megrendelt és kinyomtatott 1625. évi kalendárium is,<sup>200</sup> de ennek lapjait Kornis Ferenc már nem sokáig forgathatta, hiszen 1625 tavaszán váratlanul elhunyt. Bár nem örökölte apja zsenialitását és szervezőképességét, végül mégis az ő halála okozta a Kornis-kör felbomlását. A hátramaradottak megőrizték ugyan egymással való jó kapcsolataikat, de az összehangolt és tudatos érdekképviselet, valamint a Kornis-kör, illetve -klientúra egészét mozgatni képes központi akarat és a széken belüli koncentrált hatalom Kornis Ferenc halálával szertefoszlott. Mivel egyetlen fia, Samu még csecsemőkorában meghalt, 1625-ben nemcsak a Kornis Farkas által életre hívott rokoni szövetség, hanem fiágon maga a homoródszentpáli Kornis család is megszűnt létezni.

*A cikk mellékletei — a térképek és a családfák — a Századok honlapján ([www.szazadok.hu/index2.htm](http://www.szazadok.hu/index2.htm)) eredeti méretben is láthatóak, olvashatóak.*

*A szerk.*

<sup>198</sup> Paczoly Péterné Kornis Borbála szombatoságára vonatkozó tanúkihallgatások. Közli: Komáromy András. Történelmi Tár (1884) 556.

<sup>199</sup> Uo. 546–557. és Vass Miklós: Kornis Borbála és szombatos pöre. Keresztény Magvető 41. (1906) 312–321.

<sup>200</sup> Régi magyarországi nyomtatványok. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum. I–III. Szerk. Borsá Gedeon – Hervay Ferenc. II. 1601–1635. Bp. 1983. Nr 1313.

THE WAYS OF BUILDING POWER. THE HISTORY OF THE KORNIS FAMILY  
OF HOMORÓDSZENTPÁL

by *Judit Balogh - Ildikó Horn*  
(Summary)

The aim of the study is to examine the ways and methods through which the Kornis family of Homoródszentpál, which had become the dominant family of the Székelyföld by the end of the 16th century, had managed to expand its power. Miklós Kornis, who launched the family's career, was a man of influence locally, a member of the princely court, but, like his peers, had relatively small landed property compared to the aristocracy of Hungary proper. Thus, with the marriages of his children he pursued a triple aim: to acquire land and social influence within the seat of Udvarhely, within the broader territory of the Székelyföld but also outside it. In the second generation it was Mihály Kornis who initiated the considerable enlargement of the family property, profiting from the dissolution of the Székely community. Thanks to his three marriages, his social relations but also to unlawful methods (violent occupation of common lands) he expanded his property mainly in Maros-szék and Küküllő county. As a result of his violence he was imprisoned twice, and was thus unable to play a considerable political role.

The most outstanding member of the family was Mihály's younger brother, Farkas Kornis. As a young man he was royal judge of Udvarhelyszék, and bore the title of captain-in-chief as well. Using the expanded family property as a power basis, he was able to establish a strong system of clientele which made it possible for him to control the whole seat. Thanks to the wide network of social relations established by his father and himself he became a man of great influence in the political life of the Transylvanian principality, and in critical moments (1571, 1575, 1594) we always find him on the winning side. By the 1580s his court became a center for radical thinkers and exerted a great influence upon his young relatives brought up there. Many of the dominant politicians of the coming years began their career there, such as chancellor János Petki, Simon Péchi, the Bogáthy brothers, and Gábor Bethlen, the future prince. Yet Farkas Kornis fell victim to the political upheaval which came with the end of the century; he was assassinated by Mihály Vitéz. The direction of his supporters was then taken by his son-in-law, Mózes Székely, but he was killed in the battle of Brassó (17 July 1603) together with many of his kin.

Consequently it was his other sons-in-law, János Petki and Simon Péchi who reorganised the „Kornis party”, but their political fall (in 1612 and 1621 respectively) led to its dissolution again. After the long Ottoman war (1591-1606) there was but one surviving son, Ferenc Kornis, whose untimely death in 1625 put an end not only to the social network created by Farkas but also to the history of the family itself on the male line.



Szabó András Péter

### A MAGYAR HALLEREK NEMZETSÉGGÖNYVE

*Egy különleges forrás keletkezésének társadalomtörténeti háttere<sup>1</sup>*

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 1885. október 15-én megtartott ülésén Szádeczky Lajos választmányi tag egy igazi tudományos szenzációt mutatott be a hallgatóságnak: az erdélyi Haller család címerrajzokkal és viseletképekkel gazdagon illusztrált nemzetséggönyvét, amelyet 1533-ban kezdtek el vezetni Nürnbergben, de tartalmát tekintve egészen 1198-ig nyúlik vissza. Szádeczky az értékes kéziratot nyári erdélyi tartózkodása alatt kapta kölcsön a balázstelki kastély tulajdonosától, Haller Jenőtől.<sup>2</sup> A röviden „családi törzskönyvként” (azaz anyakönyvként) jellemzett forrásról Boncz Ödönnel közösen már a következő esztendőben hosszú tanulmányt jelentetett meg a *Turul* hasábjain, feldolgozva annak genealógiai, címertani és művelődéstörténeti vonatkozásait, egyszerűen összeállítva a Hallerek minden addiginál teljesebb családfáját.<sup>3</sup>

A két szerző a különleges forrást elsősorban adatbázisként hasznosította, és kísérletet sem tett arra, hogy a nemzetséggönyt elhelyezze az elbeszélő források tipológiájában és meghatározza keletkezésének társadalmi hátterét. Erre azonban az idő tájt nem is lett volna igazán esélyük, mégpedig két okból: Egyrészt a magyar Haller család története európai viszonylatban is kivételes. Egy „nemzetközi” család egyik ágát alkotják, útjuk a nürnbergi patriciátusból

---

<sup>1</sup> Nürnbergi tartózkodásomat a DAAD rövid kutatói ösztöndíja tette lehetővé, kolozsvári kutatásaimat pedig a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj támogatta. Köszönettel tartozom Bertold Haller von Hallersteinnak, akinek vendéglátása és értékes szakmai tanácsai nélkül ez a tanulmány nem született volna meg, Haller Géának, aki hozzájárult a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Haller-nemzetséggönyv megtekintéséhez, Kiss Erikának, aki a múzeumi kutatást megszervezte, a nemrég elhunyt Kubinyi Andrásnak a budai Hallerokra vonatkozó adataiért, továbbá Horn Ildikónak, Kármán Gábornak, Orgona Angelikának és Szabó Péternek értékes kritikai megjegyzéseikért, és végül, de nem utolsósorban Pálffy Géának a sok beszélgetésért és tanácsért. Továbbá hangsúlyoznom kell, hogy a már elhunyt Helmut Haller von Hallerstein kitűnő családtörténeti gyűjtése is nagyban megkönnyítette munkámat.

<sup>2</sup> N. n. Tárca – Magyar Genealógiai és Heraldikai Társaság. *Turul* 3. (1885) 140–143.

<sup>3</sup> *Boncz Ödön – Szádeczky Lajos: A Haller grófok nemzetséggönyve. I. Címerek. Turul* 4. (1886) 1–11., II. A család története. uo. 49–72., III. A Haller-család művelődéstörténeti szempontból és nemzetséggönyvük magyar viseletképei. uo. 105–123. Az eredetileg három részletben közölt tanulmány még ugyanabban az évben külön kötetben is megjelent. *Boncz Ödön – Szádeczky Lajos: A gróf Haller-család nemzetséggönyve. Címertan, családtörténet, művelődéstörténet és viselettan szempontjából. Bp. 1886. A család történetének egy korábbi feldolgozása: Joseph Freiherr Bedeus von Scharberg: Die Familie der Herren und Grafen Haller von Hallerstein in Siebenbürgen. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 3. (1858) 163–207. Az erdélyi Hallerekre vonatkozó régebbi szakirodalom W. Kovács András családtörténeti adatbázisában: <http://www.familyhistory.ro> (a letöltés időpontja: 2007. aug. 17.) A család nürnbergi ágáról még nem született összefoglalás, esetükben csak Biedermannak a nürnbergi patriciátust bemutató nagy, 1748-ban megjelent genealógiájára támaszkodhatunk. *Johann Gottfried Biedermann: Geschlechterregister des hochadeligen Patriziats zu Nürnberg. Bayreuth* 1748.

több lépcsőfokon át vezetett az erdélyi, illetve a magyarországi arisztokráciáig, miközben nemcsak rendi helyzetük módosult, de anyanyelvük és felekezeti kötődésük is.<sup>4</sup> Ezt az összetett, a családkönyvben is tükröződő folyamatot pedig lehetetlen megérteni a kiindulópont, azaz a nürnbergi elit akkor még kevésbé tisztázott társadalmi jellegzetességei nélkül. Másrészt közleményük megjelenésekor még nem nagyon volt ismert, hogy a 15. századtól kezdve a dél-német birodalmi városokban számos család vezetett hasonló nemzetségekönyveket, az pedig egyáltalán nem, hogy az Erdélyben váratlanul felbukkant, ám Nürnbergben elkezdett kötet még a Hallerek vonatkozásában sem egyedi példány, hanem egy sorozat egyik darabja.

Az 1886-ban megjelent — a maga nemében úttörő — tanulmány eredményei beépültek a magyar történeti kutatásba, ám a nemzetségekönyv széles körű, értelmező feldolgozása azóta is várat magára. Ez a hiány valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a második világháború után régióinkban politikai okokból erőteljesen háttérbe szorult az arisztokrácia kutatása. A Magyar Nemzeti Galériának a főúri ősgalériákat bemutató 1988. évi kiállítását már a szemléletbeli nyitás jeleként értékelhetjük. Így nem véletlen, hogy éppen ezen a rendezvényen kapott először kiemelt szerepet a magyar Hallerek nemzetségekönyve.<sup>5</sup> A családi letétként a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött kézirat azóta két jelentős kiállítást is gazdagított, tovább tudatosítva ezzel a kutatás hiányosságait.<sup>6</sup>

Jelen tanulmánynak nem lehet célja, hogy a Haller család nemzetségekönyveiről teljes körű áttekintést adjon, hiszen ehhez egy vaskos monográfiára lenne szükség. Nem nyújt részletes könyvészeti leírást a kéziratokról, és a művészettörténeti vonatkozásokra is csak érintőlegesen tér ki. Vizsgálatunk végső tárgyát nem maga a forrás, de még csak nem is a nemzetségekönyveket vezető Haller család képezi, hanem az a társadalmi közeg, amelyben a ma Budapesten őrzött kézirat megszületett, és amely később folyamatosan alakította. Maga a műfaj is jelentős társadalomtörténeti tanulságokkal szolgál, ám a magyar Hallerek nemzetségekönyve ennél is többel kecsegtet: a kötetnek a valós és a társadalmi térben megtett útja révén lehetőséget kínál arra, hogy a magyaror-

<sup>4</sup> A folyamat két rövid áttekintése és értelmezése: *Helmut Freiherr Haller von Hallerstein*: Die Haller von Hallerstein. Eine Nürnberger Patrizier-Familie im europäischen Raum. Mitteilungen aus der Stadtbibliothek Nürnberg 10. (1961: 2.) 1–4., ill. *Konrad G. Gündisch* tanulmánya az interneten: [www.dzm-museum.de/deutsche-ungarn/download/famhaller.pdf](http://www.dzm-museum.de/deutsche-ungarn/download/famhaller.pdf) (A letöltés időpontja: 2007. aug. 17.)

<sup>5</sup> A kiállítás katalógusában egy Szádeczkyre támaszkodó ismertetés is megjelent: *Cennerné Wilhelmb Gizella*: A Haller-nemzetségekönyv. In: Főúri ősgalériák, családi arcképek – A magyar történelmi képcsarnokból. Szerk. Buzási Enikő. Bp. 1988. 78. Az arisztokrácia-kutatásra újabban historiográfiai szempontból l. *Géza Pálffy*: Die Gesellschaft der ungarischen Länder 1526–1740 in der Historiographie des letzten Jahrzehnts. In: *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*. Edd. Václav Bůžek – Pavel Král. (Opera historica, 11.) České Budějovice 2006. 67–76.

<sup>6</sup> Ez a két kiállítás a 2001–2002-ben Budapesten és Passauban rendezett „Bajorország–Magyarország: 1000 év”, illetve a 2005–2006-ban Budapesten és Pozsonyban megrendezett „Habsburg Mária: Mohács özvegye”. Katalógusaikban a nemzetségekönyv: *Bertold Freiherr von Haller*: „Alt Herkumen des Geschlechts der Haller von MCXCVIII. bis auf MDXXXVIII.” Kat. 3.25. In: *Katalog Bayern – Ungarn. Tausend Jahre*. Hrsg. Wolfgang Jahn. Augsburg 2001. 160–161. Az erdélyi ág nemzetségekönyvéről: *Kiss Erika*: „Alt Herkumen des Geschlechts der Haller von MCXCIII. bis auf 1538.” Kat. 3.26. In: uo. 162–163. és *Kiss Erika – Spekner Enikő*: A Haller család nemzetségekönyve. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Szerk. Réthelyi Orsolya és mások. Bp. 2005. 216. (Bertold Haller von Hallerstein rövid elemzésében felhívta a figyelmet a nemzetségekönyvek társadalomtörténeti összefüggéseire is.)

szági és az erdélyi rendiség jellemzését, különösen ami az arisztokráciát illeti, újabb vonásokkal gazdagítsuk. Vizsgálatunkhoz nem csupán a nemzetségek könyveket használjuk majd, hanem a kép kiegészítésére az előbbiekhöz hasonló süllel nürnbergi, kolozsvári és budapesti levéltári forrásokat is bevonunk. Tisztában vagyunk azzal, hogy szerteágazó elemzésünk több kérdést vet majd fel, mint ahányat képesek lennénk megválaszolni, ám úgy gondoljuk, az így nyert kérdőjelek is előrelépést jelentenek.

## I. A Haller-család

A nemzetségek könyvek ismertetéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a család történetét legalább alapvonalaiban felvázoljuk. A neves nürnbergi familia eredete, ahogy mondani szokás, az idők homályába vész. A 17. századra kiformalódott (kevésbé megbízható) családi hagyomány szerint Prágából vagy egy másik verzió szerint Bajorországból kerültek Bambergbe, majd onnan költöztek Nürnbergbe.<sup>7</sup> Egy modern tudományos feltevés pedig amellet érvel, hogy Tirolból származtak. A feltételezett tiroli elődök és az első ismert nürnbergi Haller, az először 1293-ban említett I. Ulrich Haller között azonban mind a mai napig nem sikerült megtalálni az összekötő kapcsot, és a név viszonylagos gyakorisága is növeli a bizonytalanságot.<sup>8</sup> Az viszont bizonyosnak tűnik, hogy a nürnbergi patriciátus más régi családjaihoz hasonlóan egy kiváltságos réteg, a franköldi birodalmi szolgálónépek (*Ministerialen*) sorából kerültek be a város fokozatosan kialakuló oligarchikus jellegű elitjébe. Kivételes, hogy 1332-től kezdve egészen 1806-ig, Nürnberg Bajorországba történő beolvasztásáig folyamatosan szerepeltek a birodalmi város huszonnégy, majd 1370-től negyvenkét tagú belső tanácsában,<sup>9</sup> és azon nemzetségek közé tartoztak, amelyek rendszerint meghatározó szereppel bírtak a városállam hét főből álló kormányában (*Die Herrn Älteren*) is.

<sup>7</sup> „Sciat ea [generositas], nos iam ultra quingentos annos, quibus ex Bohemia maiores nostri huic commigrarunt, primariis huius reipublicae florentissimae, in qua nemo — nisi ex antiquissima et nobili prosapia oriundus — magistratum gerit, patriciis connumeratos fuisse” 1631. ápr. Nürnberg. III. Lazarus Haller Haller Györgynek. Hallerarchiv Großgründlach (a továbbiakban: HA) 4.19. [I. 47. a. 10.], ill. egy 17. század végi genealógiai kézirat: „Von diesem uralten Geschlecht genant die Haller find man beschrieben, daß sie dieselben vor alter zeit in dem hertzogthum böhmen, und zu Prag in der alten Stat gewohnet, von dannan sind sie herus in das Teutschland kommen.” HA I. 18. 1.b. A bajor–bambergi eredet egy valószínűleg 1731. évi kéziratban: „Das Alterthum dieses Geschlechts ist daraus abzunehmen, weil, da Anno 995. Heinrich Herzog in Bayern, nachmals Römischer Kayser, etliche von seinen Lands-Leuten mit sich nach Bamberg genommen.” HA I. 18. 2.

<sup>8</sup> A modern elmélet Helmut Haller von Hallerstein nevéhez fűződik. Érvelésének alapja az 1205-ben említett Heinrich Haller, illetve az 1230-tól III. Albrechtnek, az utolsó tiroli grófnak kíséretében feltűnő innsbrucki Ulrich Haller. *Helmut Freiherr Haller von Hallerstein*: Haller von Hallerstein. In: *Genealogisches Handbuch der gräflichen Häuser A*. 6. Hrsg. Walter von Hueck. (Genealogisches Handbuch des Adels 47.) Limburg 1970. 117.

<sup>9</sup> *Bertold Freiherr von Haller*: Haller von Hallerstein. Hallersche Stiftungen. In: *Stadtlexikon Nürnberg*. Hrsg. Michael Diefenbacher – Rudolf Endres. Nürnberg 2000. 395–398. A lexikon az interneten is hozzáférhető: <http://www.stadtarchiv.nuernberg.de/stadtlexikon/index.html> (a letöltés időpontja: 2007. aug. 11.)

<sup>10</sup> A nürnbergi Hallerek birtokközpontjainak felsorolása: *Bertold Freiherr von Haller*: Schösser der Freiherren von Hallerstein im Nürnberger Umland. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 77. (1990) 340–341. A legjelentősebb birtokokat, így például Ziegelsteint már a középkor végétől egy speciális korai hitbizományi formában (*Vorschickung*) kezelték.

A Hallerek társadalmi státuszát a Nürnbergre jellemző távolsági kereskedelemben, illetve a felső-pfalzi és csehországi bányavállalkozásokban való részvételben túl a különböző uralkodóházaknak, elsősorban a Habsburgoknak tett szolgálataikkal alapozták meg. Talán nincs még egy olyan német patrícius család, amely már a 14. században ilyen sikeresen kombinálta a kereskedelmet az udvari érdekérvényesítéssel, az uralkodóknak nyújtott kölcsönökkel. A Hallerek azután a megszerzett vagyont politikai tőkékjük segítségével már a 14. század közepén elkezdték Nürnberg környéki földbirtokokba fektetni. Első két birtokközpontjuk az 1342-ben megszerzett Kalchreuth és az 1370 előtt a tulajdonukba került Ziegelstein lett.<sup>10</sup> A 15. század közepére minden más nürnbergi családnál nagyobb földterülettel rendelkeztek.<sup>11</sup> Főként a család városon kívüli érvényesülését szolgálta a német-római császároktól és királyoktól megszerzett számos, nemesi jogokat tartalmazó adománylevél.

A Hallerek kiterjedt kereskedelmi tevékenységével és roppant demográfiai lendületével magyarázható, hogy a család több tagja már a középkorban elhagyta Nürnberget. Miután a város Regensburg 14. század közepi hanyatlását kihasználva döntő szerepre tett szert a keleti irányú távolsági kereskedelemben, a Hallerek megjelentek Bécsben, majd a 15. század végén, Pozsony hanyatlását követően, a kor új regionális kereskedelmi központjában, Budán is.<sup>12</sup> A nürnbergi hivatali hierarchia csúcsára is elért I. Ruprecht fiát, II. Ruprechtet (1452?–1513) 1481-ben már budai polgárként említették, két évvel később feleségül vette a szintén nürnbergi származású Anna Münzert, Hans Münzer budai bíró leányát. A házasság révén komoly vagyon és kapcsolatrendszer került birtokába, és a városi vezetőréteg tagja lett: két ízben feltehetően a bírói tisztséget is betöltötte. Ruprecht nem csupán a Hallerek nagy önállósággal bíró budai faktora, a magyarországi posztókereskedelem egyik kulcsfigurája volt, ha-

<sup>11</sup> Nürnberg mint városállam területéről, a bővülés fázisairól: Nürnberg. Geschichte einer europäischen Stadt. Hrsg. Gerhard Pfeiffer. München 1971. 123–126.

<sup>12</sup> A budai Hallerekre vonatkozó alábbi információk nagy része Kubinyi András Helmut Haller von Hallersteinnal közösen jegyzett klasszikus tanulmányából származik: *András Kubinyi – Helmut Freiherr von Haller: Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 52. (1963–1964) 80–128. A teljes szöveg az interneten is olvasható: <http://mdz1.bib-bvb.de/cocoon/mvgn> (a letöltés időpontja: 2007. aug. 11.) Kisebb kiegészítések: *Ute Monika Schwob: Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert.* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission) München 1969. 9–14. A tágabb keretet, a Jagelló-kori magyar kereskedelem szerkezetét és ezen belül a német kereskedők, köztük a Hallerek szerepét átfogóan jellemzi a szerző egy másik tanulmánya: *Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. Történelmi Szemle* 36. (1994) 1–52. A dél-német városok és a Magyar Királyság közötti kereskedelmi kapcsolatokról újabban, azokat egészen a 17. század első felének nagy hanyatlásáig követve: *Gecsényi Lajos: Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig.* In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) Bp. 2000. 175–197. A fordított megközelítésnek, Nürnberg keleti kapcsolatainak alapvető feldolgozása, főleg a nürnbergi városi leveleskönyvek alapján: *Friedrich Lütge: Die Handel Nürnbergs nach dem Osten im 15./16. Jahrhundert.* In: *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs.* 1. 318–377. A budai Hallerekre vonatkozó újabb nürnbergi kutatásainkat a közeljövőben külön tanulmányban szeretnénk bemutatni, ezért gyűjtésünknek most csak akkora részét hasznosítjuk, amely szükséges a kép árnyalásához.

nem Nürnberg város nem hivatalos diplomáciai képviselője és tanácsadója is. Számos alkalommal közbenjárt II. Ulászló királynál a nürnbergiek kereskedelmi kiváltságai ügyében, sőt amikor Nürnbergnek új erődtései miatt 1499-ben jogvitája támadt a brandenburgi örgróffal, a város ezt is a budai Ruprecht Halleren keresztül, a magyar uralkodó udvarában igyekezett elsimitani.<sup>13</sup> 1499 és 1501 között pedig — a Losoncziak egy nem törlesztett tartozása nyomán — Rimaszombat felének zálogbirtokosaként is feltűnt, amit talán a Nürnbergből megismert birtokszerző tendencia szerény folytatásaként is értékelhetünk.<sup>14</sup>

A Haller család magyarországi kapcsolatait azonban nem egyedül II. Ruprecht képviseli: testvére II. Wolf (†1504) többek között magyar ökörrrel is kereskedett,<sup>15</sup> másik testvére III. Wilhelm pedig még 1480-ban Hunyadi Mátyás király szolgálatába állt.<sup>16</sup> I. Ruprecht elsőfokú unokatestvére, I. Fabian is gyakran megfordult Magyarországon: 1497-ben tagja, majd 1501-ben vezetője volt a nürnbergiek Budára, II. Ulászlóhoz küldött követségének,<sup>17</sup> fia V. Conrad ké-

<sup>13</sup> Staatsarchiv Nürnberg, Reichsstadt Nürnberg (a továbbiakban: StN. Rst. Nbg.) Rep. 61.a Briefbücher des Inneren Rats (a továbbiakban BB) 45. köt. fol. 122r 1499. szept. 13. Ruprecht Hallernak, fol. 173r-v 1499. okt. 15. II. Ulászlónak, fol. 182r-v 1499. nov. 17. Ruprecht Hallernak.

<sup>14</sup> II. Ruprecht Haller rimaszombati birtoklására Kollman Örs László derített fényt. 1497-ben Losonczi László és fiai 3000 forintot kaptak Hallertől kölcsön. Mivel ezt a határidőre nem fizették ki, a biztosítékként lekötött fél uradalom (a mezőváros fele a hozzá tartozó birtokrészekkel) zálogként a hitelező birtokába jutott, és jövedelme évi 250 forint erejéig őt illette. Mivel Haller elégedetlen volt a birtoktest bevételeivel, azt 1501-ben továbbadta Mekcei György szepesi prépostnak és testvéreinek. Úgy tűnik azonban, hogy a Losoncziak az 1499-ben érvényesült zálogjog ellenére is végig gyakorolták földesúri jogaikat, és a zálogbirtoklást korlátozta a kölcsönszerződésben meghatározott 250 forintos határ is. *Kollmann Örs László: Rimaszombat középkori története.* In: *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról.* Szerk. Neumann Tibor. Bp. 2001. 132–133. A tanulmányra a nemrég elhunyt Kubinyi András hívta fel a figyelmemet. – A Bánffy család egyik levéltári lajstromában kivonatként fennmaradt a budai káptalannak II. Ruprecht és felesége 1498. évi birtokbaiktatásáról írt jelentése. Ebben név szerint három egész mezőváros (Rimaszombat, Rimabánya és Szinóbánya [?]) és egy Hont megyei egész birtok (Tiszolc) szerepel zálogként. (Szinóbánya kivételével mind a rimaszombati uradalom részei.) Talán a Losonczi Albert, Losonczi László fia, által bejelentett ellentmondásnak is szerepe van abban, hogy a Hallerek végül csak az uradalom felét vehették kézhez. A Bánffy család levéltára. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzött anyagában. 2. szám. *Protocollum extractuum literarum illustrissimam familiam Bánffy de Losontz concernentium.* Vol. I. Fasciculus T. p. 171–172. – II. Ruprecht, mint minden tehetősebb budai polgár, szőlőkkel is rendelkezett: *Szakály Ferenc – Szücs Jenő: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából.* (História Könyvtár: Okmánytárak 4.) Bp. 2005. 55. 61. 91.

<sup>15</sup> StN. Rst. Nbg. Rep. 60.b Ratsbücher 7. köt. fol. 209r 1502. márc. 30. „Alls herr wolff haller ettlich Ochsen kauft vnd hertreiben lassen hat vff versehenlich vermutung das Ime die durch die fleischacker abkauft sollt werden. Soll man den flaischackern ein ernstliche rede sagen, wo sie dem haller solch ochsen nit abkawffen wölle man Ime erlauben sie vffzuhawen Vnd ist darauff dem haller vergonnt das fleisch eins hallers neher zuerkauffen Wie das hannsen Helchner hieuor vergonnt ist worden. Vt supra. schurstab.” [A szöveg végén szereplő név — Schurstab — a referens családneve] Kérdés, hogy a tanácsi határozatban említett másik Haller egy budai vagy pesti családtag-e. Wolf Magyarországgal való kapcsolataira utal Nürnberg 1495. május 26-án II. Ulászlónak küldött levele, amelyben kéri intézkedését, hogy Ambrosius Haiden budai polgár fizesse ki tartozását Marquart Mendel és Wolf Haller nürnbergi polgároknak. StN. Rst. Nbg. Rep. 61.a BB 43. köt. fol. 206r-v.

<sup>16</sup> Mátyás király erről kiállított oklevelének másolata: Codex Bartholomäus Haller (a továbbiakban: CBH – bővebben a 68. jegyzetben) VI. fol. 288r-v 1480. márc. 30. Buda. A Bartholomäus Haller-féle nemzetséggönyv minden példányában megtalálható.

<sup>17</sup> StN. Rst. Nbg. Rep. 54.a Stadtrechnungsbelege I. No. 592. Az 1497. nov. 6-án Nürnbergből indult követség Erasmus Topler által készített számadása. StN. Rst. Nbg. Rep. 61a BB 48. köt. fol. 13r-v 1501. júl. 25. II. Ulászlónak, és a következő két levél.

sőbb Pesten lett polgár. II. Ruprecht közeli rokonságához tartozott az a II. Bartholomäus Haller is, aki 1526-ban szintén pesti polgárként tűnik fel.<sup>18</sup> Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a nürnbergi viszonylatban is kiemelkedő család fontos szerepet játszott a Jagelló-kori Budán és Pesten, és értékes kapcsolatokkal bírt a magyar királyi udvarban. A mohácsi csata, illetve Buda 1529. szeptember 8-i török elfoglalása és Szapolyai János királynak való átadása után azonban nemcsak a kereskedőház budai feje, II. Ruprecht fia, Hans Haller kényszerült távozni, hanem a német polgárság egészéhez hasonlóan majd minden budai és pesti Haller.<sup>19</sup> A Pozsonyba és Kassára, illetve később az alsó-magyarországi bányavárosokba áttelepült családtagok gyermekeivel azonban a késő középkori magyar állam három részre szakadásának közepette ez a történet véget ért.

A család magyarországi továbbélése és társadalmi felemelkedése II. Ruprecht egy másik fiának, az 1500-ban született Haller Péternek a nevéhez fűződik,<sup>20</sup> aki feltehetően még 1526 előtt átköltözött az erdélyi Nagyszebenbe.<sup>21</sup> Távozását tehát valószínűleg nem a kedvezőtlen politikai helyzettel kell magyaráznunk, hanem a család kereskedelmi érdekeltségével. (A Hallerek már 1481-ben, első budai feltűnésükkor is komoly nagyszebeni kapcsolatokkal rendelkeztek, hasonlóan más német polgárcsaládokhoz.)

Haller Péter a család budai megtelepedésénél megismert stratégiát követve került be az erdélyi szász városok egymással összefüggő elitjébe. 1528-ban feleségül vette Johannes Schirmer brassói bíró leányát, Margaretha Schirmert, és a következő évben már a szebeni tanács tagjaként találkozunk vele. Városi pályája töretlenül ível felfelé: székbíró, polgármester, majd szebeni királybíró és a szászok ispánja.<sup>22</sup> Az I. Ferdinándot támogató Habsburg-párt egyik fő erdélyi exponenseként jelentős befolyást gyakorol a Szász Egyetem politikájára, a sikeres

<sup>18</sup> Kubinyi, A. – Haller, H.: Die Nürnberger i. m. 109–110.

<sup>19</sup> Hans Haller 1529-ben menekült el. Mindez Nürnberg I. Ferdinánd magyar és cseh királynak írott közbenjáró leveléből derül ki. Ebben az is szerepel, hogy Haller az 1526. és az 1529. évi török foglalás következtében elvesztette anyját, feleségét és gyermekét. StN Rst. Nbg. Rep. 61.a BB 100. köt. fol. 120r. A budai németiség pusztulásáról és kitelepítéséről: Kubinyi A.: Buda és Pest szerepe i. m. 47–51. A magyarországi városhálózat átrendeződéséről az 1541. évi újabb, a budai magyar polgárságot érintő menekülési hullám kapcsán: Bessenyei József: Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében. Miskolc-Bp. 2007.

<sup>20</sup> Haller Pétertől kezdve a neveket magyar alakban írjuk. (Az ő esetében a történeti irodalom hagyománya a döntő, utódainál pedig az anyanyelv megváltozása.) Helmuth Haller von Hallerstein ugyan az erdélyi családtagokat is belefoglalta számozási rendszerébe, mi azonban ettől eltekintünk.

<sup>21</sup> Gustav Gündisch: Peter Haller, Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf (1500–1569). Südostdeutsches Archiv 32–33. (1989–1990) 5–89., itt 14–15. Ez a tanulmány Haller Péter életrajzának legrészletesebb feldolgozása, amelyet Gündisch saját 1944. évi német, illetve 1947. évi magyar nyelvű munkájának összeillesztésével és javításával hozott létre. Az eredeti publikációk: *Uő*: Peter Haller, Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf (1490?–1569). Deutsche Forschungen im Südosten 4. (1944) 43–102., ill. *Uő*: Haller Péter gazdasági vállalkozásai. (Erdélyi Tudományos Füzetek 206.) Kolozsvár 1947. A továbbiakban mindig az 1990-ben napvilágot látott, végső verzióra hivatkozunk.

<sup>22</sup> Székbíró 1535–1540, polgármester 1543–1546, 1550–1552, 1554–1556, szebeni királybíró (a szászok ispánja) 1557–1569. Gündisch, G.: Peter Haller i. m. 19–57. 72–74.

pénzembert 1552 végén a magyar uralkodó erdélyi kincstartóvá nevezi ki.<sup>23</sup> Haller politikai fontosságát mutatja, hogy megszerzett pozícióinak jó részét Izabella királyné és János Zsigmond visszatérése (1556) után is képes megőrizni, sőt a szászság képviselőjeként tagja lesz a fejedelmi (királyi) tanácsnak. Társadalmi felemelkedése során a szász vezetőréteg szokásos keretei közül is kilép. 1553. november 19-én I. Ferdinándtól adományként örökjogon megkapja a Vízaknai Ferenc magvaszakadtával a kincstárra szállt Fehéregyház és Longodár egész birtokot, illetve egy balázstelkei részirtokot.<sup>24</sup> 1569-ben bekövetkezett haláláig ezt számos további birtokkal bővíti, így alapozva meg a család kisebb megingásokkal később is folyamatosan növekvő ingatlanvagyonát, egyúttal a Hallereknek az erdélyi nemességbe történő zökkenőmentes beilleszkedését. Előselesége halála után pedig, 1555-ben feleségül veszi gyerőmonostori Kemény Katalint, és ezáltal rokonságba kerül több jelentős erdélyi magyar nemesi családdal.<sup>25</sup>

<sup>23</sup> Gianbattista Castaldo főhadparancsnok és Báthory András erdélyi vajda 1552. október 21-én nevezte ki Hallert erdélyi kincstartóvá, és ezt I. Ferdinánd 1552. december 20-án erősítette meg. Haller a pénzügyi és politikai helyzet kezelhetetlenségét felmérve már 1553 őszén lemondott hivataláról. *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. (Fons Könyvek 1.) Bp. 2002. 50–59. A szintén 1552. dec. 20-án kelt királybírói kinevezés: Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL), A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 3. köt. 105. és CBH XI. 430r–v.

<sup>24</sup> A birtokállomány törzsének kialakulása meglehetősen bonyolult. 1551 nyarán Haller Péter és Heinrich Wolf Kneisl hadititkár inskripcióként megkérte maga számára a Vízaknai Ferenc magvaszakadtán a kincstárra szállt birtokokat. I. Ferdinánd 1551. szeptember 22-én Bécsben kelt válaszában kedvezően nyilatkozott, de pontosabb tájékoztatást kért a birtokok értékéről. MOL R 314, Városi iratok 14. cs. Nagyszeben fol. 2–3. Castaldo és Báthory András erdélyi vajda végül kétezer forintért még 1551-ben Haller Péternek inskribálta az említett birtokok nagy részét. Haller kezére került Fehér megyében Fehéregyház udvarházzal, a vízaknai gerébház a királybírói tiszttel, Zoltán, Longodár (egész birtokok), Vessződ, Hidegvíz, Mihályfalva, Sárpaták (birtokrészek); illetve Küküllő megyében Jövedics (egész birtok), Balázstelke, Gálfalva, Désfalva, Harangláb, Kornételke, Erdőalja (birtokrészek). 1552. december 20-án Grazban kiadott oklevelével az ügyletet I. Ferdinánd is megerősítette. (MOL A 57 MKL Libri regii. 3. köt. 106–107.) Amikor 1553. november 19-én I. Ferdinánd örökjogon, tehát nem zálogként, Haller Péternek adta a fenti birtokok közül Fehéregyházat, Longodárt és a balázstelkei birtokrészt, egy nappal később a hidegvízi és haranglábi birokrszt Pesti Gáspár kincstartósági ellenőr, a gálfalvai, erdőaljai, kornételkei, désfalvai és vessződi birtokrészeket Harinnai Farkas Farkas, Jövedics pedig kolozsvári Péchy Gáspár kapta meg (MOL A 57 MKL Libri regii 3. köt. 181–183.). Tudomásunk van arról, hogy a király az inskripció összeget még 1554 elején sem tette le, ugyanis 1554. február 7-én Haller azzal a feltétellel mond le Zoltánról Budai István javára, hogy az a kétezer forintból az ingatlanra eső összeget kifizeti. A Haller család levéltára. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzött anyagában. (a továbbiakban: ENMLt Haller cs. lt.) 40. cs. fol. 2., 60. cs. fol. 1. 1554. február 25. és március 2. között a gyulafehérvári káptalan beiktatta Hallert a megmaradt három birtokba, majd I. Ferdinánd 1554. október 25-én átrásával megerősítette mind saját adománylevelét, mind a káptalan birtokbaiktatási jelentését. (CBH XI. 434r–440r. és MOL A 57 MKL Libri regii 3. köt. 249–249. rövid bejegyzés) 1557. március 10-én végül Izabella is megerősítette az adománylevelet (CBH XI. 440v–441r.). Haller az inskripcióval elnyert, de az I. Ferdinánd-féle adománylevelben nem szereplő birtokok közül később többet megszerzett. A vízaknai házat és királybíróiságot már 1557. február 20-án megkapta Izabellától. *Gündisch, G.*: Peter Haller i. m. 69–70., ill. a vízaknai házhoz és királybíróisághoz, valamint Haller Péter oklevélhamisításaihoz: *Jakó Zsigmond*: Vízakna hamisított okleveleiről. In: In honorem Gernot Nussbächer. Ed. Daniel Nazare és mások. Braşov 2004. 183–199.

<sup>25</sup> Ismerjük Haller Péter és (az ezúttal pókafalvi előnévvel szereplő) Kemény Kata 1555. október 10-én Szebenben kelt menyegzői meghívóját. Haller Péter és pókafalvi Kemény Kata házassági meghívója. Kiad. Lukinich Imre. Genealógiai füzetek 10. (1912) 127.

Haller Péter fiai közül a Margareta Schirmertől született ifjabb Haller Péter (1531–1568) még apja előtt meghalt. Míg a második házasságból fogant fiúk közül a legfiatalabb, Mihály (1564–1596) Szebenben maradt, és a család 1662-ban kihalt szebeni ágának megalapítója lett, addig Gábor (1558–1608) az apjától örökölt birtokokra alapozva és az apja által kijelölt irányt követve nemesi életformát vett fel, és élete végére az erdélyi főnemesség tagjai közé emelkedett. Leszármazottai szinte megszakítás nélkül az arisztokráciához tartoztak, és mind a fejedelemség-kori, mind pedig utóbb a Habsburg fennhatóság alatti Erdély központi és vármegyei kormányzatában fontos szereppel bírtak. Gábor fiai közül Haller György (1594–1633) szatmári főkapitány az Erdélyi Fejedelemségben és Magyar Királyságban is birtokos, a 19. század végén kihalt kaplyoni ág ősapjaként ismert, míg Istvántól (1591–1657) erednek a legjelentősebb erdélyi családtagok. Közülük először fiát, Haller Jánost (1626–1697) kell említenünk, aki 1686-ban megkötötte az Erdély és a Habsburg Monarchia államjogi viszonyát először rendező szerződést, az ún. *Diploma Hallerianát*. Haller János fia, István (†1710) már a Gubernium alatti Erdély kulcsfigurája, rövid ideig a kormányzó elnöke volt. Végül István három fia közül János (1692–1755) Erdély gubernátora lett, Gábor (1685–1723) és László (1697–1719) pedig egy birtokosztály nyomán a család két újkori ágazatának lettek megalapítói: előbbi a Kerelőszentpál után elnevezett szentpáli, utóbbi pedig a fehéregyházi ágazaté.

A család ettől kezdve annyira szerteágazik és térben is annyira szóródik, hogy tanulmányunk nem genealógiai tárgyú vizsgálatának keretében a leszármazást nem érdemes tovább követni. Az egész familia történetét tekintve két dolgot azonban még feltétlenül meg kell jegyeznünk. Először is azt, hogy mind a család németországi, mind pedig erdélyi (utóbb magyarországi) főága napjainkig él, másodsor pedig azt, hogy ez a két ág korántsem képviseli a Haller család egykori teljességét. A budai II. Ruprecht Haller unokaöccseinek (a nürnbergi II. Wolf fiainak) V. Wolfnak (1492–1559) és I. Bartholomäusnak (1486–1551), Habsburg Mária magyar királyné udvari familiárisainak révén ugyanis a család a 16. században Németalföldön, a királyné nevezetes helytartói tevékenységének színhelyén is megtelepedett; ez az ág azonban 1613-ban kihalt. Létezett továbbá a Hallereknek egy Krajna, Karintia és Stájerország tartományokban birtokos, röviden csak krajnaiként emlegetett ága is, amely 1656-ban Georg Sigmund Hallerral (1625–1686) krajnai báróságot is szerzett,<sup>26</sup> de napjainkra elenyészett. Gyökere nem egészen világos, talán a budai Hallerek egy nehezen elhelyezhető képviselőjétől, a II. Ruprecht fiával nem azonos, 1494-ben említett Hans Hallertől erednek.<sup>27</sup>

Előttünk áll tehát nagy vonalakban egy európai léptékű, már-már áttekinthetetlen összetettséggű család, amelynek most a nemzetségekönyv kapcsán a két legjelentősebb ágát, az erdélyit és a nürnbergit fogjuk vizsgálat alá venni. A fentiekben láthattuk, hogy a két ág mikor és mely családtagok révén vált szét,

<sup>26</sup> A költészeti munkásságáról is ismert Georg Sigmund Hallerhez: *Johann Weichard Valvasor: Die Ehre des Hertzogthums Crain. Laibach 1689. 360–362.*

<sup>27</sup> *Kubinyi A. – Haller, H.: Die Nürnberger i. m. 111–113.*



hogyan telepedett meg előbb Budán, majd Erdélyben. Ezt a folyamatot a levéltári források segítségével három lényeges fázisra oszthatjuk:

- 1) Amikor II. Ruprecht Budára telepedett, korántsem szűnt meg azonnal a nürnbergi családtagokkal, különösen szűkebb családjával fennálló részleges vagyonszövetség, illetve apja vagyonára vonatkozó öröklési joga. Néhány adat a teljesség igénye nélkül: 1485-ben az ő nevében is vásárolt testvére, III. Wilhelm egy Nürnberg melletti földdarabot, amelyet azután hamarosan továbbad a pillenreuthi ágostonos apácakolostornak.<sup>28</sup> 1492-ben, amikor a három testvér (III. Wilhelm, II. Wolf és II. Ruprecht) megszerez egy tórészt Hausenben, a budai polgár személyesen is jelen van.<sup>29</sup> Amikor pedig 1489-ben apja, I. Ruprecht végrendelezik, három fia között egyenlő arányban osztja fel hűbértartományait és a nürnbergi városházával szembeni házat.<sup>30</sup> II. Ruprecht nagybátyja, V. Peter 1491-ben, illetve testvére III. Wilhelm 1504-ben tett végakaratainak is egyik kedvezményezettje lesz.<sup>31</sup> Már a fenti ügyletekkel párhuzamosan megjelenik azonban II. Ruprecht részéről a nürnbergi és Nürnberg környéki ingatlanok feladása is, és fokozatosan ez válik hangsúlyossá. 1490-ben eladja két fiútestvérének a birodalmi hűbértartományokban birt, egy évvel azelőtt örökölt harmadrészét,<sup>32</sup> és egy szűkszavú forrásból úgy tűnik, hogy 1495-ben a bambergi püspöktől és székeskáptalantól függő hűbértartományait is átadja II. Wolfnak.<sup>33</sup> Ennek a hosszú folyamatnak az utolsó

<sup>28</sup> StN. Rst Nbg. Rep. 9. Kloster Pillenreuth – Urkunden No. 122. 1485. aug. 22., ill. No. 124. 1485. nov. 23. Sigmund Marschalk zu Pappenheim nürnbergi birodalmi soltész két adásvételi szerződést rögzítő pergamenoklevele. A „floß wisen”-en fekvő területet maga és két fiútestvére nevében III. Wilhelm vásárolta 110 forintért Hanns Stecktől és feleségétől (Barbarától), majd II. Wolf jelenlétében adta tovább a pillenreuthi kolostornak.

<sup>29</sup> StN. Stadtgericht. B 14 / I. Libri litterarum 9. köt. fol. 80v. 1492. júl. 9. a bejegyzés kelte (1492. jún. 14. az ügylet dátuma) Hausen – a felső frankföldi Forcheim mellett.

<sup>30</sup> Csak kevés eredeti végrendelet maradt meg a Hallerek levéltárában, a város végrendeleteket tartalmazó másolati könyveit pedig a 19. században kiselejtezték. I. Ruprecht végrendelete szerencsésen megmaradt egy kései, teljes szövegű másolatban.. HA Haller'scher Urkunden-Codex I. p. 202–204.

<sup>31</sup> V. Peter 1491. április 19-én kelt végrendeletének tartalmi kivonata. HA Codex Hans Joachim Haller II (a továbbiakban: CHJH II.) p. 136. III. Wilhelm 1504. február 26-án kelt végrendeletének regesztája: uo. p. 192. (Ezt a két forrást Helmut Haller von Hallerstein a Stadtbibliothek Nürnberg Ms. Amberger 173. jelzetű kézírata — egy végrendeleteket tartalmazó regesztagyűjtemény — segítségével egészítette ki. Nem csupán az eredeti forrásra támaszkodunk, hanem erre a rekonstrukcióra is.)

<sup>32</sup> Az ügylet nem egyszerű eladás, hiszen hűberről van szó. Az átruházás érvényesítéséhez a hűbérur, esetünkben a császár új hűbéradománya is kellett: 1490. okt. 14. Linz. III. Frigyes császár oklevele. A Regesta Imperii internetes összkiadásában: <http://ri-regesten.adwmainz.de> (a letöltés ideje: 2007. aug. 19.) Ismerünk I. Miksa császártól is egy hasonló, 1494. szeptember 10-én Leuvenben kelt oklevelet, amely II. Wolf hasonló, de kisebb mérvű birtokátruházását szentesíti hűbéradománnyal, ennek kedvezményezettje pedig érdekes módon nemcsak III. Wilhelm volt, hanem II. Ruprecht is. Az összképen azonban ez sem változtat érdemben. Uo.

<sup>33</sup> „daß er zu Ofen gewesen, erhellet aus einem Pergament Gewalts brief, den er Wolfen Haller seinem bruder zu empfahung seiner bambergischen und Tumbprobsteilichen lehen gegeben ofen am freytag nach Nativitatis Marie” 1495 [1495. szept. 11.] CHJH II. p. 194. A II. Wolfnak adott átvételi meghatalmazásból talán arra lehet következtetni, hogy II. Ruprecht lemondott a tulajdonjogról. Annyi bizonyos, hogy 1502. május 25-én Veyt bambergi püspöktől III. Wilhelm olyan birtokokat kap meg hűbérként, amelyeket korábban II. Ruprechtrel közösen birtokolt, de az feladta saját részét. StN. Rst. Nbg. Rep. 17. D-Laden No. 1338. (Az iratot csak Helmut Haller von Hallerstein regesztájából ismerem.) Kivonatos említése: CHJH II. p. 193.

ismert állomása az, hogy 1519-ben II. Ruprecht fiai lemondanak a nürnbergi ágostonos kolostor melletti házban lévő részükről unokatestvéreik, V. Wolf és I. Bartholomäus javára.<sup>34</sup> A kereskedelmi tőkében bírt részesedésről sajnos nem rendelkezünk hasonló adatokkal, ám valószínűsíthető, hogy ott is minden a fokozatos szétválás és önállósodás irányába mutat.

- 2) Haller Péter Szebenbe költözésének idejére feltehetően létrejött a budai — majdani erdélyi — ág teljes anyagi függetlensége. Mindez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy az erdélyi Hallerek megszakították volna a nürnbergi rokonsággal fenntartott kereskedelmi és pénzügyi kapcsolataikat. Haller Péternek ezekre a Német-római Birodalom felé irányuló fűszer- és nyersanyagexport, illetve az iparcikk-behozatal lebonyolításában nagyon is szüksége volt.<sup>35</sup> A kapcsolatok erősségét jelzi, hogy 1545-től IV. Sebald Haller és mások közvetítésével komoly összegeket adott kölcsön kamatra a nehéz anyagi helyzetben lévő nürnbergi államkasszának, és később (1564-től) a nürnbergi családtagoknak is.<sup>36</sup> A kereskedőtársaság irányítására kiszemelt, de fiatalon elhunyt ifjabb Haller Péterről pedig tudjuk, hogy 1563–1564-ben Omlási Lőrincsel (Lorenz Hamlescher) Nürnbergben járt, de az út áruinak eperjesi elkobzásával végződött.<sup>37</sup> Az erdélyi Hallerek a következő néhány évtized alatt tőkék-

<sup>34</sup> Stadtarchiv Nürnberg; Stadtgericht B 14 / II. Libri conservatorii 13. köt. fol. 24r. 1519. máj. 23. (Az 1519. március 31-én tett, Buda város pecsétjével ellátott lemondó nyilatkozat átírása.)

<sup>35</sup> Haller Péter erdélyi viszonylatban kiemelkedő kereskedelmi (a román vajdaságok, Bécs, Krakkó, Nürnberg) és pénzügyi (huszadbrélet, kölcsönök, pénzverés, bányászati befektetések) tevékenységéhez: *Gündisch, G.*: Peter Haller i. m. 58–72., ill. *Samuel Goldenberg*: Hallerü. Un capitul din istoria comerțului și a capitalului comercial în Transilvania în sec. XVI. Studii – Revista de istorie 11. (1958) 96–115. A Kolozsvárott őrzött Haller-levéltár kereskedelmi tárgyú, az ún. „Irregistrata” állagban összefoglalt iratainak, amelyekre Goldenberg és Gündisch tanulmányaiban hivatkozott, ma nincs nyoma. Ugyanez vonatkozik néhány más, nem ebbe az állagba tartozó, de hasonló tartalmú iratra. Már 1979-ben is hiányoztak, amikor Helmut Haller von Hallerstein mikrofilmeket készített a teljes kolozsvári Haller-levéltárról. Utolsó adatunk róluk 1965-ből származik, amikor Goldenberg egy levél fényképmását elküldte Hallernak.

<sup>36</sup> Nürnberg városának összesen 8650 forintot adott kölcsön, míg a családnak 5750 forintot. Amikor az erdélyi Hallerek 1731-ben egy utolsó kísérletet tettek a pénz visszaszerezésére, az összeg az elmaradt kamatokkal együtt 161.320 forintot tett ki, ám nem jártak sikerrel. 1806 után pedig a bajor állam a város e tartozását végleg semmisnek nyilvánította. *Goldenberg, S.*: Hallerü i. m. 110–113., ill. a tanulmány vonatkozó részének német fordítása: *Samuel Goldenberg*: Peter Hallers Darlehen an Nürnberg. In: *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege I. Mittelmeer und Kontinent.* Hrsg. Jürgen Schneider. Nürnberg 1978. 549–556.

<sup>37</sup> Ifj. Haller Péter 1564-ben vette át apjától az üzlet irányítását. A sikertelen útra vonatkozó adatok némileg ellentmondóak, az Omlási-örökösök 1582. évi elmondása szerint Haller már az odaúton Kasán megbetegedett, így Omlási Lőrinc vásárolt helyette Nürnbergben. Vajda János szebeni polgármester egy évvel későbbi tanúvallomásában azonban az áll, hogy Haller és Omlási együtt jutottak el Nürnbergbe. Elképzelhető, hogy Haller valóban csak később ért a birodalmi városba, de 1564 augusztusában már biztosan ott volt, mert feltűnik a városi tanács jegyzőkönyveiben. Haller és Omlási útja (az Omlási által felvett kölcsön) nyomán később per indult, ennek gazdag anyaga akár külön feldolgozást is megérdemelne. A Szász Egyetemnek a szinte teljes peranyagot tartalmazó, 1583 májusában kelt ítéletlevelé: ENMLt Haller cs. lt. 15. cs. fol. 9., 108. cs. fol. 7. 1564 augusztusában ifj. Haller Péter apja nevében azt is szeretett volna elintézni, hogy az addig a városnak adott kölcsönök összevonásával egy új összeget is letéve alapítványt hozhasson létre a család számára, de kérését elutasították, és e célt csak 1569-ben sikerült apjának megvalósítania. *Gündisch, G.*: Peter Haller i. m. 76–77.

jükkel is fokozatosan kivonultak az üzletből. Érdemes azonban megjegyezni, hogy élete első felében a később elődeitől jelentősen eltérő pályát követő Gábor is foglalkozott kereskedelemmel. 1588-ban még bécsi kereskedőktől vásárol árukat.<sup>38</sup> Hozzávetőleg ez az időszak, amikor — a meglévő, de ritkán emlegetett adósságokat és a családi alapítványokból való esetleges részesedést leszámítva — teljesen eltűnt a két ág közötti kapcsolatokból az anyagi érdekelttség.

- 3) A kereskedelmi tevékenység megszűntével is megmaradt azonban egyfajta családi kohézió, amely arra indította a Hallereket, hogy a kapcsolatot kisebb intenzitással és más jelleggel továbbra is fenntartsák Erdély és Nürnberg között, és kövessék egymás sorsának alakulását. Úgy gondoljuk, hogy éppen ez az időszak a legérdekesebb társadalomtörténeti kérdésfeltevésünk szempontjából. A kommunikáció elsődleges eszközeül a levelezés szolgált, amely a kora újkor folyamán a nagy szünetek ellenére sem halt el.<sup>39</sup> Néhány évtizedenként mindig akadt egy német családtag (mert az esetek nagy részében inkább ők kezdeményeztek), aki felvette a kapcsolatot előbb az erdélyi, majd utóbb a magyarországi Hallerekkel. A levelezés közvetítői több esetben az utókor számára is érdekes személyiségek voltak: 1610-ben és 1618-ban Filstich Péter, a neves kolozsvári ötvös és pénzember, 1631-ben Ferenczffy Lőrinc a Magyar Udvari Kancellária titkára, 1666-ban pedig a medgyesi Lorenz Töppelt, szász jogász és történetíró.<sup>40</sup>

A levelezésen túl olykor személyes látogatásokra is sor került: III. Sigmund a tizenöt éves háború alatt feltehetően,<sup>41</sup> Jobst Dietrich 1651-ben, IV.

<sup>38</sup> Goldenberg, S.: Hallerii i. m. 115.

<sup>39</sup> A levelek nagy részét a Hallerek großgründlachi magánlevéltára őrzi (HA 4. 18–20.). Kiadásukat a közeljövőben tervezzük.

<sup>40</sup> A nemesérbányászatban és beváltásban is tevékeny ifj. Filstich Péter (†1629) életrajzi adatai: *Mihály Melinda*: A kolozsvári Filstich-Kemény ház. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál Antal Sándor és mások. Kolozsvár 2004. 353.; Ferenczffy Lőrinc (†1640) magyar kancelláriai titkárról, könyvkiadói tevékenysége kapcsán monográfia is született: *Holl Béla*: Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Bp. 1980.; Lorenz Töppelt (1640/41–1670) életéhez: *Szegedi Edit*: Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism. Cluj-Napoca 2004. 276–285.

<sup>41</sup> III. Sigmund Haller (1575–1620) altdorfi praefectus (*Pfleger*) látogatásáról Heinrich Georg Pömernek az altdorfi egyetemen 1620. május 13-án nyomtatásban megjelent emlékbeszédéből értesülünk: HA jelzet nélkül „is enim non contentus unius aut alterius regni contemplatione ulterius perrexit, et ad Agnatos suos Halleros Barones in Pannoniam contendit: Ecce tibi! de gente Thracum ducentena millia Pannoniam irrumpunt, eam misere foedaturi [...] quid tum noster? quid aliud, nisi quae pium fortemque decebant Christianum? In bellum ivit.” A szöveg nem mondja ki egyértelműen, hogy sikerült meglátogatnia a rokonságot, de ez mégis erősen valószínű. Azt biztosan tudjuk, hogy részt vett az 1596. évi mezőkereszttesi csatában, ahol megsebesült. Az ütközetben egy másik nürnbergi Haller is jelen volt: II. Anton (1576–1607), aki tatár fogságba esett, és több mint fél év múltán sikerült csak kiváltani török rabtartójától. Mindez Johann Mair kéziratos halotti prédikációjából (1607. okt. 19.) derül ki: HA jelzet nélkül „Ferner hat er sich anno 1596 wider Erbfeind Christliches Namens, den Türcken, vor Erlaw gebrauchen laßen, alda er von den Tartern gefangen worden, vnd von ihnen einem Türcken vmb eine Summa gelts verkauft: von dannen ist er nach Papau, in schwere Arbeit vnd dienstbarkeit, geführet worden, auch Sechs Monat lang, an seinen füßen zehen pfund Eisen getragen, bis Ihn endlich sein Juncker Vatter Seeliger, vmb eine Summa gelts widerumb gelöst hat: welche harte bedrängnis Ihme dann viel grawer haar vor der zeit herauß

Johann Georg 1709–1710 fordulóján, III. Johann Sigmund és V. Johann Georg 1749–1750-ben, IV. Johann Sigmund 1778-ban, öccse, Samuel Karl Christoph pedig 1784-ben biztosan felkereste az erdélyi/magyarországi rokonságot.<sup>42</sup> Az erdélyi Hallerek részéről viszont a kora újkorból jelenleg csak két ilyen alkalmat ismerünk: a fiatal Haller Gábor valószínűleg 1582-ben járt a birodalmi városban,<sup>43</sup> 1686-ban pedig a Bécsben tárgyaló Haller János küldte el fiát, Haller Józsefet Nürnbergbe.<sup>44</sup> (Nem érdektelen megjegyezni, hogy ekkor Haller János, ha nem is személyesen, de a család krajnai ágával is felvette a kapcsolatot.) Mivel a 18. században a kapcsolattartás jelentősen könnyebbé vált, a találkozások színhelyeként pedig akár a császárváros, Bécs is szóba jöhetett, így nagyon valószínű, hogy számos találkozási alkalomról jelenleg nem is tudunk. Végül érdemes megemlíteni azt is, hogy 1686-ban Haller János a krajnai és nürnbergi rokonságnak egy frissen elkészült portrét is küldött, és ezzel hagyományt teremtett.<sup>45</sup> A kommunikáció legérdekesebb módját azonban nem is a festmények jelentették, hanem a Haller családban oly nagy népszerűségnek örvendő nemzetségekönyvek. Mielőtt ezeket konkrétan szemügyre vennénk, érdemes röviden megismerkednünk a műfajjal.

## II. Egy összetett műfaj: a családkönyv

A család- vagy másképpen nemzetségekönyv (németül: *Hausbuch*, *Familienbuch*, *Stammbuch*, *Geschlechterbuch*, olaszul *libro di famiglia*, *libro di ricor-*

---

getriben.” A Pömer-féle emlékbeszéd dagályos csataleírásából kiderül, hogy az itt szereplő Eger alatt valójában a mezőkeresztesi ütközet értendő.

<sup>42</sup> Samuel Karl Christoph *Kavalierstourja* alatt folytatott levelezése (1782–1785: 216 darab) és naplója (1785. nov.–1785. máj.) komoly Hungarica-beccsel bír. III. Johann Sigmundhoz és testvéréhez IV. Johann Sigmundhoz írott leveleiben már 1782-ben szóba kerül tervezett magyarországi útja, amely végül 1784 őszén valósult meg. Nagy kár, hogy a naplónak a magyarországi utazásra vonatkozó része (1784. szept. 9–okt. 26. 161–168.) csonka. Az útinapló svájci szakaszának szövege az egyetlen, amely már kiadásra került: *Anton Ernberger: Eine Schweizerreise im Jahre 1784*. In: *Archive und Geschichtsforschung. Studien zur fränkischen und bayerischen Geschichte*. Hrsg. Horst Heldmann. Neustadt an der Aisch 1966. 252–273. A magyar Haller Sámuel után elkeresztelt Samuel a magyar családtagok mellett viszonylag rendszeresen levelezett Jeszenák Pállal és Kemény Sámuellel is. A napló és a levelezés közös jelzete: HA Rep. 80.

<sup>43</sup> Nürnbergi tartózkodásáról Jobst Dietrich Haller számol be 1652. március 21-én írt levelében: „Alß deß Herrn Stephan Haller Vatter Gabriel genant ist in seiner Jugendt in Teütschlandt geschickt worden, ist er auch zu Nurmberg gewesen” HA 4. 19. [I. 47. a. 12.] Az időpontra a Haller Péter nürnbergi pénzeinek visszakéréséről szóló 1731. évi iratból lehet következtetni. ENMLt Haller cs. lt. 50. cs. fol. 1–4.

<sup>44</sup> Haller János bécsi útinaplójában szerepel a következő bejegyzés: „1686 Norimbergában küldvén Jósef fiamat, 186 tallért költöttem csak utazására. Mikor lejött Bécsből, adtam 60 tallért és 206 zlotot. Kölcsönt az bécsi kalmároktól vett fel és más emberektől másfél száz forintot, melyet én megfizettem.” *Szabó Károly: Haller János följegyzései 1685–1687-ből*. Történelmi Tár (1887) 688.

<sup>45</sup> 1686. márc. 14. Bécs. Haller János Georg Sigmund Hallernek Klagenfurba. Nemcsak az derül ki, hogy Haller egy „igen jó festővel” készítettet portrét elküldött neki (esetleg elképzeltető, hogy ez azonos azzal az igen kvalitásos festménnyel, amely ma Großgründlachban található), hanem az is, hogy Georg Sigmund egy költői művét Haller Jánosnak akarta ajánlani. ENMLt Haller cs. lt. 86. cs. fol. 1. (Helmut Haller von Hallerstein Ljubljanában megtalálta és lemásolta a levelezés másik felét is.) A großgründlachi kastélyban 5 darab, magyar családtagokat ábrázoló olajfestményt őriznek, amelyek mind III. Johann Sigmund Haller (1723–1815) hagyatékából származnak, egy részüket valószínűleg ő maga hozta erdélyi útjáról.

danze, franciául: *livre de famille*)<sup>46</sup> nehezen körülhatárolható, a késő középkori és kora újkori Európa számos országában elterjedt összetett forrástípus.<sup>47</sup> Zavarba ejtő változatossága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a történeti kutatás érdeklődése csupán a legutóbbi időkben élénkült meg iránta – szoros összefüggésben a történeti antropológiai megközelítésekkel. Formai tekintetben egy olyan könyv, amelynek magvát egy adott család tagjainak genealógiai, család-történeti, önéletrajzi feljegyzései képezik, de emellett tartalmazhat oklevélmásolatokat, köztörténeti tárgyú elbeszélő részeket, kereskedelmi vagy birtokigazgatási könyvelést és számos más alkotóelemet.<sup>48</sup> Jellegzetessége, hogy létrehozása után a családon belül örökítve több generáció is kiegészíti, tovább vezeti, különösen igaz ez a genealógiai és *Selbstzeugnis*-jellegű feljegyzésekre.<sup>49</sup> Funkciója nem csupán az, hogy segítségével egy polgári vagy nemesi család írásba foglalja és egyben kanonizálja saját múltját és jelenét, hanem az is, hogy egyúttal definiálja saját kiterjedését, illetve meghatározza saját valós vagy kívánt társadalmi helyzetét a vonatkoztatási rendszerül szolgáló közösségen belül. Azaz általában nemcsak a családi emlékezet eszköze, de egyben a reprezentációé is.<sup>50</sup>

<sup>46</sup> A *Stammbuch* kifejezést inkább a kora újkorban használták hasonló forrásokra. Ma viszont a német tudományos szaknyelvben már a peregrináció szokásos kellékét, az *album amicorum*ot nevezik így. A terminológiához l. *Birgit Studt*: Haus- und Familienbücher. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser és mások (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 44.) München 2004. 753–754.

<sup>47</sup> A téma első rendszeres feldolgozása: *Helmut Freiherr Haller von Hallerstein*: Nürnberger Geschlechterbücher. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 65. (1978) 212–235. Szintén átfogó jelleggel: *Hartmut Bock*: Die Chronik Eisenberger. Edition und Kommentar. Bebilderte Geschichte einer beamtenfamilie der deutschen Renaissance. Aufstieg in den Wetterauer Niederadel und das Frankfurter Patriziat. (Schriften des Historischen Museums Frankfurt am Main 22.) Frankfurt am Main 2001. A képek nélküli forrásszöveg és a monográfiával felérő kommentár az interneten is elérhető: <http://www.hartmut-bock.de> (a letöltés időpontja: 2007. aug. 17.) Az itáliai családkönyvek első monográfiája: *Angelo Cichetti – Raul Mordenti*: I libri di famiglia in Italia. I. Filologia e storiografia letteraria. (La memoria familiare 1.) Roma 1985. (A kétkötetes munkának csak ezt az első félig kutatástörténeti tárgyú részét tudtuk megszerezni) A kiadott itáliai családkönyvek jegyzéke: uo. 195–208.

<sup>48</sup> A tartalmi sokszínűség azonban korántsem jelenti azt, hogy e könyvek vezetéséből hiányzik a tudatos tervezés. *Gregor Rohmann*: „mit seer grosser muhe vnd schreiben an ferre Ort”. Wissensproduktion und Wissenvernetzung in der deutschsprachigen Familienbuchschreibung des 16. Jahrhunderts In: Haus- und Familienbücher in der städtischen Gesellschaft des spätmittelalters und der frühen Neuzeit. Hrsg. Birgit Studt (Städteforschung 69.) Köln–Weimar–Wien 2007. 96–98. (A könyvre Simon Zolt hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.) A firenzei *libro do ricordanza*ra különösen jellemzőek a város kortörténetéhez kapcsolódó hosszú elbeszélő részek: *Nicolai Rubinstein*: Family, Memory and History. In: Art, Memory and Family in Medieval Florence. Ed. Giovanni Ciappelli – Patricia Lee Rubin. Cambridge 2000. 42–43. Itt szeretném megköszönni Biró Annamáriának, hogy a könyvet megszerezte számomra.

<sup>49</sup> Az öreflexiókat tartalmazó forrásokat (elbeszélő forrásokat vagy akár egy tanúvallatási jegyzőkönyvet) nevezi a német történetírás *Selbstzeugnis*nak. Winfried Schulze kísérlete új terminus és tágabb definíció bevezetésére: *Winfried Schulze*: Ego-Dokumente. In: Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte. Hrsg. Uö. (Selbstzeugnisse der Neuzeit 2.) Berlin 1996. 11–32.

<sup>50</sup> A családi emlékezet nemzetséggönyvekben tükröződő átalakulására és a nemzetséggönyvek csoportképző-csoportmeghatározó szerepére: *Martial Staub*: Zwischen Denkmal und Dokument. Nürnberger Geschlechterbücher und das Wissen von der Vergangenheit. Pirkheimer Jahrbuch für Renaissance- und Humanismusforschung 14. (1999) 83–104. A reprezentációs szerephez: *Birgit Studt*: Erinnerung und Identität. Die Repräsentation städtischer Eliten in spätmittelalterlichen Haus- und Familienbüchern. In: Haus- und Familienbücher i. m. 3–6.

A firenzei Leon Battista Alberti klasszikus, 15. század eleji ideálképe szerint ezt a könyvet mindig a *pater familias* vezeti,<sup>51</sup> de a műfaj fejlődésével ez gyakran megbízott írástudók feladata lett,<sup>52</sup> ahogy a könyvek egyre lényegesebb alkotóelemévé váló illusztrációk elkészítése is. Akár családtag kezdte el azonban írni a könyvet, akár „szakember”, mindenképpen támaszkodott a szóban továbbörökített emlékezet mellett — amely négy-öt generációnál többet nehezen tudott áthidalni — írásos forrásokra és tárgyi emlékekre is. Az első szerző munkájához gyakran hosszas „levéltári kutatást” végzett, hogy a család múltját minél messzebbre vissza tudja vezetni, és azt — a tények olykor rugalmas kezelésével — szilárdan le tudja horgonyozni egy már elfogadott tágabb történeti narratívában. Az eredet igen gyakran kiemelt szerepet kapott, mert erre az alapra épült fel a család egész társadalmi és a családkönyv ezt tükröző reprezentációs stratégiája.<sup>53</sup> Kiegészíti ezt az a megfigyelés, hogy hasonló könyvek létrejötte szinte minden esetben egy, az elithez tartozó család társadalmi emelkedésével vagy hanyatlásával függ össze.<sup>54</sup> A változások indítják arra a családfőt, hogy újra meghatározza nemzetsége pozícióját, vagy kényszerítik arra, hogy a régi megbecsülés felidézésével próbáljon gátat szabni a fenyegető romlásnak.

A műfaj eredetét a legtöbben a 13. század végén a firenzei kereskedők körében megjelent kereskedelmi könyvekre, az ún. *libro di ricordanze*kra vezetik vissza, amelyek az üzleti írásbeliség korlátait áttörve a következő század közepétől egyre gyakrabban tartalmaztak családi feljegyzéseket is.<sup>55</sup> Újabb kutatások azonban arra intenek, hogy nem igazán ésszerű egyetlen ősforrást keresnünk, mert míg a patriciuscsaládoknál elképzelhető (ám korántsem bizonyított) a szokás Toscanából történő átvétele, addig a nemesi familiák esetében ez erősen kérdéses.<sup>56</sup> Valószínű, hogy a csaknem azonos társadalmi motiváció hatására a birtokigazgatási adminisztrációból is kinőhetett egy hasonló jellegű-karakterű műfaj, mint a kereskedelmi írásbeliségből.

<sup>51</sup> *Studt, B.*: Erinnerung i. m. 1–2.; *Rohmann, G.*: Wissenproduktion i. m. 87–88.

<sup>52</sup> A 16. századi Nürnbergben és Augsburgban ismerünk egy-egy kifejezett specialistát is: Christoph Scheurlt (1481–1552), illetve Clemens Jägert (1500–1561) a Fuggerek legreprezentatívabb nemzetségekönyvének szerzőjét. *Haller, H.*: Geschlechterbücher i. m. 218., 221.; *Studt, B.*: Erinnerung i. m. 30.; *Rohmann, G.*: Wissensproduktion i. m. 110–114.

<sup>53</sup> Nagyon gyakoriak a fiktív eredetmondák, különösen a mélyről gyorsan felemelkedő családoknál. Jó példa erre a paraszti ősökkel rendelkező kölni Hermann von Weinsberg 16. század közepi családkönyve, amelyben Nagy Károly koráig, konkrétan egy római patriciusig vezeti vissza családjá eredetét. A római patriciátusból való származtatás Kölnben egyébként különösen népszerű volt. *Rohmann, G.*: Wissenproduktion i. m. 88–95.

<sup>54</sup> *Studt, B.*: Erinnerung i. m. 21. Ugyanezt firenzei forrásanyag alapján szintén megállapították: *Giovanni Ciappelli*: Family Memory. Functions, Evolution, Recurrences. In: *Art, Memory* i. m. 29.

<sup>55</sup> *Uo.* 26–38.; *Studt, B.*: Erinnerung i. m. 6–7.

<sup>56</sup> *Urs Martin Zahnd*: Einige Bemerkungen zu spätmittelalterlichen Familienbüchern aus Nürnberg und Bern. In: Nürnberg und Bern. Zwei Reichsstädte und ihre Landgebiete. Hrsg. Rudolf Endres (Erlanger Forschungen A 46.) Erlangen 1990. 8–12., 25–27. A nemesi családkönyvekhez: *Werner Paravicini*: Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters. (Enzyklopedie Deutscher Geschichte 32.) München 1994. 102–108.; *Holger Jacob-Friesen*: Das Hausbuch der Herren von Hallwill. Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde 94. (1994) 29–74. *Hartmut Bock*: Familiengeschichtsschreibung. In: *Notthafft*. Auf den Spuren eines Adelsgeschlechts. – Die Notthafte in Böhmen und Bayern. Szerk. Volker Dittmar és mások. Cheb/Eger. 2006. 291–311. A Notthafft család nemzetségekönyvei az interneten: <http://www.notthafft.de/archiv/chroniken.htm> (A letöltés időpontja: 2007. aug. 11.)

Német területen az első ismert családkönyv Ulman Stromer nürnbergi kereskedőtől származik, akinek 1360 és 1403 között vezetett feljegyzései már a kifejlett műfaj számos jellegzetességét magukban hordozzák. Maga a hely jelzésértékű, mert Nürnberg a késő középkorban nemcsak a műszaki tudományok területén, de a családi történetírásban is elsőbbséget vívott ki magának.<sup>57</sup>

A 15–16. század fordulóján Nürnbergben jött létre a családkönyveknek az a meglehetősen egységes és látványos válfaja, amelyet a modern német szakirodalom illusztrált nemzetséggönyvnek (*bebildertes Geschlechterbuch*) nevez.<sup>58</sup> Az új stílus előfutára a nürnbergi patrícius Lazarus Holzschuher 1509-ben elkészült második nemzetséggönyve, amely hamarosan számos követőre talált. Az újítás lényege egyrészt a jelentősen letisztult szerkezet, amelynek középpontjában a genealógia, azaz a családtagok felsorolása áll (az elbeszélő jelleg sokszor az előszóra korlátozódik); másrészt pedig a kötetek gazdag díszítése, amely a korábban is használt címerek mellett családfákat és viseletképeket is alkalmaz. A kifejezetten a városi elitre jellemző illusztrált nemzetséggönyvek sok tekintetben inkább a padovai Capodilista család 1435-ben készült családkönyvére vagy éppen az Esteiek 1479 körül befejezett, igen kevés szöveget tartalmazó képes genealógiájára emlékeztetnek, mint egy vegyes jellegű hagyományos családkönyvre.<sup>59</sup> Formai szempontból a viselet-, címer- és epitáfiumkönyvek is közeli rokonaik.<sup>60</sup>

Az illusztrált nemzetséggönyvek döntő többsége a 16–17. században Nürnbergben, Augsburgban és Frankfurt am Mainban született,<sup>61</sup> azaz három olyan

<sup>57</sup> *Haller, H.*: *Geschlechterbücher* i. m. 214.; *Zahnd, U. M.*: *Einige Bemerkungen* i. m. 17–18.

<sup>58</sup> A kifejezés Hartmut Bocktól származik: *Bock, H.*: *Die Eisenberger* i. m. 446–454. Ugyanitt az illusztrált nemzetséggönyvek első listáját is összeállította. uo. 479–484. Helmut Haller von Hallenstein ezekre a reprezentatív könyvekre használta a „die eigentlichen Geschlechterbücher” kifejezést. *Haller, H.*: *Geschlechterbücher* i. m. 213.

<sup>59</sup> A Capodilisták nemzetséggönyvének képmelléklettel is ellátott korai ismertetése: *Karl Schrauf*: *Familienbuch der Capodilista in Padua von Jahre 1435*. H. n. 1881. Johannes Franciscus Capodilista családja eredetét Nagy Károlyig vezette vissza. – Az Esteiek képes genealógiája egyetlen egészalakos ábrázolás kivételével medallionokba foglalt mellképekből áll, amelyeket rövid szöveg kísér. *Daniele Bini*: *Genealogia dei Principi d’Este*. In: *Gli Estensi*. La Corte di Ferrara. Ed. Roberta Iotti. Modena 1997. 95–146. Ezeknek az itáliai példáknak van egy még közvetlenebb párhuzama is, mégpedig a birodalmi hercegi családok körében: Die Mecklenburger Fürstendynastie und ihre legendären Vorfahren. Die Schweriner Bilderhandschrift von 1526. Hrsg. Andreas Röpcke. Bremen 1995. Lengyelországban 1532-ben szerényebb méretben a Szydłowiecki családról készült hasonló, az ősgalériák előzményeként is felfogható kézirat: *Petneki Áron*: *Identificatio, exemplum, stimulum*. Mode und Rolle der Ahnengalerie in Ostmitteleuropa. In: *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance*. Hrsg. S. Katalin Németh és mások. (Studia Humanitatis 7.) Bp. 1989. 49.

<sup>60</sup> A birodalmi városok címer- és epitáfiumkönyveit jól reprezentálja a frankfurti városi levéltár katalógusa: *Konrad Bund*: *Findbuch der Epitaphienbücher und der Wappenbücher*. (Mitteilungen aus dem Frankfurter Stadtarchiv 6.) Frankfurt am Main 1987. Az epitáfiumkönyv műfajához l. *Fritz Viktor Arnars*: *Epitaphienbuch*. In: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. 5. Stuttgart 1967. 932–940.

<sup>61</sup> A frankfurti nemzetséggönyvekhez: *Rolf Walther*: *Das Hausbuch der Familie Melem*. Ein Trachtenbuch des Frankfurter Patriziats aus dem 16. Jahrhundert. Frankfurt am Main 1968.; *Pierre Monet*: *Führungseliten und Bewusstsein sozialer Distinktion in Frankfurt am Main (14. und 15. Jahrhundert)* mit einem Exkurs. *Das Melemsche Hausbuch, eine Quelle für die Geschichte der Frankfurter Stadeliten im 15. und 16. Jahrhundert*. Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst 66. (2000) 12–77.; *Hartmut Bock*: *Bebilderte Geschlechterbücher*. Selbstdarstellung der Patrizierfamilien in Bild und Text. In: *Aus Aufrichtiger Lieb Vor Franckfurt – Patriziat im alten Frankfurt*. Hrsg. Andreas Hansert. Frankfurt Am Main 2000. 109–110.; *Bock, H.*: *Die Eisenberger* i. m.; Az

német birodalmi városban, amelyeket a korszakban erős patriciátus jellemezett: a városi vezetőrétegek hangsúlyos reprezentációs igénye pedig szorosán összefüggött zártságukkal.<sup>62</sup> Tudjuk, hogy ezek a díszes kötetek gyakran szolgálták más nemzetségek könyvek mintájául és forrásául. Nem csupán szöveges és képi információkat továbbítottak, de az elit önképét is, egyúttal tükreket, sőt formálói voltak a városi társadalmat át- meg átszövő, azt működtető rokonsági és érdekhálózatoknak.<sup>63</sup> Hamarosan egy olyan alfajuk is létrejött, amely nem csupán egy nemzetséget írt le, hanem a lényegről árulkodó módon az egész város patriciátusát tűzte ki témául (*Gesamtgeschlechterbuch*),<sup>64</sup> tablót kínálva egy olyan elitről, amelynek lassan minden családja nemzetségekönnyvet vezetett.

### III. A Haller család nemzetségekönnyvei

Még a műfaj fellelőjének számító Nürnbergben is kivételes volt az a buzgalom, amellyel a Hallerek nemzetségekönnyvek vezetésének hódoltak, sőt nincs még egy család, amely ekkora szerepet játszott a forma kialakításában. II. Conrad az első Haller, akitől családtkönnyv maradt ránk. Az 1437-ben készített díszes kötet, amelybe eredetileg csak a II. Ulrich (†1358) alapítványára vonatkozó okleveleket akarta bemásolni, fokozatosan genealógiai résszel bővült. Nürnbergben elsőként ő illesztette be családtkönnyve a férfi családtagok és feleségeik címerét. II. Hans (†1493) két nemzetségekönnyve ugyanakkor egyrészt a szerző „kutatói hajlama,” a kötetekben megőrzött számtalan oklevélmásolat miatt érdekes, másrészt pedig azért, mert második kéziratában az összes leányági leszármazottat is feltüntette. A következő generáció képviselője, IV. Conrad először elődje első összeállítását folytatta az illusztrált nemzetségekönnyvek stílusában, majd 1526-ban elkezdett egy saját, szintén viseletképekkel díszített példányt. Ő mégis inkább arról ismeretes, hogy 1533 és 1537 között Nürnberg város megbízásából elkészítette az első klasszikus *Gesamtgeschlechterbuchot*.<sup>65</sup>

---

augzburgi nemzetségekönnyvekről: „Kurzweil viel ohn' Maß und Ziel”. Augsburger Patrizier und ihre Feste zwischen Mittelalter und Neuzeit. Hrsg. Pia Maria Grüber. München 1994. 31–47., *Gregor Rohmann*: Das Ehrenbuch der Fugger. I–II. (Studien zur Fuggergeschichte 39/1–2.) Augsburg 2004. (facsimile, szövegkiadás és kommentár)

<sup>62</sup> Bock, H.: Die Eisenberger i. m. 453.

<sup>63</sup> Rohmann, G.: Wissenproduktion i. m. 104–109.; Studt, B.: Erinnerung i. m. 29. A rétegek helyett hálózatokból (*Netzwerk*) kiinduló társadalomtörténeti irányzatról: Günther Schulz: Soziale Position und gesellschaftliches Netzwerk in Spätmittelalter und Frühneuzeit: Ansätze und Fragen der Forschung. In: Sozialer Aufstieg – Funktionseliten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. Hrsg. Uő (Deutsche Führungsschichten in der Neuzeit 25.) München 2002. 9–16. Ugyancsak a társadalmi réteg definícióját megkérdőjelezve, helyette a kisebb és organikus „csoportot” ajánlva: Otto Gerhard Oexle: Soziale Gruppen in der Ständegesellschaft: Lebensformen des Mittelalters und ihre historischen Wirkungen. In: Die Repräsentation der Gruppen. Texte – Bilder – Objekte. Hrsg. Uő (Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte 141.) Göttingen 1998. 9–44.

<sup>64</sup> Ilyen *Gesamtgeschlechterbuchot* magyar gyűjteményben is találunk: „Geschlechtsbuch deß heiligen Reichs Stat Nürnberg [...] 1610” Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; Kézirattár Fol. Germ. 1381. Az OSZK állományába Jankovich Miklós nevezetes gyűjteményéből (közvetve a híres Ebner-könyvtárból) és a keszthelyi Festetics Könyvtárból igen jelentős mennyiségű nürnbergi elbeszélő forrás került, közöttük számos kiadatlan 16–17. századi családtkönnyvel. A Kézirattár állományának *Norica*-szempontú feltárása valószínűleg komoly újdonságokat hozhatna.

<sup>65</sup> Haller, H.: Geschlechterbücher i. m. 215–221.



A család utolsó nemzetséggönyve III. Hans Joachim Haller nevéhez fűződik. Az 1726 és 1740 között elkészült munka már egy modern családtörténeti adatgyűjtés sajátosságait kombinálja a hagyományos elemekkel, a díszítést csak a címerek képviselik.

A Haller család legismertebb és legnagyobb hatású nemzetséggönyveit azonban kétségkívül a németalföldi ág kapcsán már említett I. Bartholomäus Haller (1486–1551), a budai II. Ruprecht unokatestvére készítette. Bartholomäus egyike volt annak a mintegy tizenöt családtagnak, aki a 16. század első felében a Habsburgok szolgálatában állt. Már 1521-ben, a wormszi birodalmi gyűlésen V. Károly császár környezetében tűnt fel testvérel, V. Wolffal (1492–1559) együtt.<sup>66</sup> Az udvari szolgálat miatt viszont városi karrierje torzó maradt: csak a nürnbergi külső tanács és egyes városi bíróságok munkájában vett részt, végül 1547-ben polgárjogáról is lemondott. 1531 és 1548 között Habsburg Máriának, II. Lajos magyar király özvegyének, Németalföld helytartójának tanácsosaként, majd 1538-tól személyes titkáráként működött. Neki és a szintén Mária tanácsosai közé tartozó (később kincstartói tisztet is elnyert) V. Wolfnak kulcsszerep jutott mind a királyné magyarországi birtokainak, különösen az alsó-magyarországi bányavárosoknak a pénzügyi felügyeletében, mind pedig a Mária magyarországi birtoklását lezáró, Ferdinánddal folytatott egyezkedésekben.<sup>67</sup> 1549-ben V. Károly Frankfurt am Main birodalmi soltészává nevezte ki, és ezt a tisztet 1551-ben bekövetkezett haláláig betöltötte.<sup>68</sup>

IV. Conrad nyomdokán haladva I. Bartholomäus 1530-ban kezdett el dolgozni egy nemzetséggönyv összeállításán. Előbb egy részben illusztrációkkal is ellátott, a tervezés folyamatáról árulkodó fogalmazvány született meg, majd 1533-ban egy végleges verzió, amelyből nagyjából egy időben három, szinte azonos példány készült, viseletképekkel és címerekkel, díszes aranyveretes bőrkö-

<sup>66</sup> I. Bartholomäus később V. Károly tanácsosai között is felbukkant, 1532-ben pedig I. Ferdinánd is tanácsosává nevezte ki. Életrajza: *Helmut Freiherr Haller von Hallerstein*: Bartholomäus Haller von Hallerstein, Handelsherr. (1486–1551). In: *Berühmte Nürnberger aus neun Jahrhunderten*. Hrsg. Christoph Imhoff. Nürnberg 1989. 101–103.

<sup>67</sup> Mária udvari emberét és egyben egyik legnagyobb hitelezőjét, V. Wolfot 1534-ben említik először a királyné kincstartójaként. V. Wolf és I. Bartholomäus magyarországi működéséről: *Gernot Heiß*: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. 1. Überblick. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 27. (1974) 61–100. és uő: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. 2. Besitzungen. Uo. 29. (1976) 69–83., ill. újabban: *Kenyeres István*: A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században. Századok 138. (2004) 1117–1121. Kenyeres István arra hívja fel a figyelmet, hogy Mária tanácsosai a Magyar Kamarára emlékeztető kollegiális testületet alkottak, és ez a testület gyakorolta az ellenőrzést a helyi hivatalnokok (köztük a királyné magyarországi jövedelmeinek fő kezelője, Bernat Beheim körmöci főkamagróf) és a kapitányok felett. – A Hallerek großründlachi levéltára tíz, a kutatásban eddig kevésbé hasznosított, az 1538–1541 közötti időszakból származó iratot őriz a Haller-testvérek magyarországi tevékenységéről. Közöttük a legérdekesebb az a két (nyílt, illetve titkos) instrukció, amelyet Habsburg Mária 1538. szeptember 10-én Brüsszelben állított ki I. Bartholomäus számára a magyarországi birtokok pénzügyi felügyeletéről. HA I. 29. 1–2. Érdemes még megjegyezni, hogy V. Wolf fia, IV. Ruprecht (†1560) is Mária királyné udvarában szolgált, mint étekgfő. HA Helmut Haller von Hallerstein V. Wolfról készített életrajzi összefoglalása.

<sup>68</sup> Bartholomäus soltészi kinevezése a schmalkaldeni háborúban a vesztes oldalra került birodalmi város kiváltságainak megsértésével történt. *Haller, H.*: Bartholomäus i. m. 103.

tésben. E három „súcspéldány” mellett a 16. században még további hét, az alapszöveget tekintve változatlan, de egyszerűbb, csak címerképekkel díszített kötet látott napvilágot, ebből öt valószínűleg még Bartholomäus életében.<sup>69</sup> A példányoknak ezt a nagy számát, amelyhez hasonlóval csak a Fuggereknél találkozunk, a család roppant mérete magyarázza. A terv ugyanis az volt, hogy a Hallerek minden nürnbergi és Nürnbergben kívüli ágazata kapjon egy könyvet, amelybe saját leszármazását vezetheti. Arulkodó, hogy a három legszebb könyv közül az egyiket a szebeni Haller Péter, és vele a család erdélyi ága vehette kézhez, és ez volt az példány, amelyet három és fél évszázaddal később — miként a bevezetőben ismertettük — 1885-ben Szádeczky Lajos felfedezett és bemutatótt. Számunkra éppen az erdélyi kötet és a napjainkig megmaradt másik díszpéldány (Bartholomäus saját könyve) a legérdekesebb, mert ezek jellemzik legjobban a műfajt, illetve az erdélyi és a német ág kapcsolatait.

Nem tudjuk, hogy a kötetek felépítése Bartholomäus találmánya-e vagy egy megbízott szakemberé (esetleg a képeket készítő festőé), az azonban bizonyos, hogy a megalkotott szerkezet minden addiginál tisztább és következetesebb.<sup>70</sup> A két nemzetségekönyv három részre oszlik: 1) egy, a család tiszteletre méltó múltját és jelenét felvázoló bevezetőre,<sup>71</sup> 2) a viseletképekkel és címerekkel díszített genealógiai részre, 3) egy, a magyar példány esetében negyven tételből álló oklevélmásolat-gyűjteményre. Az egész kötet elején egy címlap található, igazi cím helyett azonban a tartalom száraz felsorolásával: „A hallersteini Haller nemzetség eredete, (rendi) állapota, címerai, házasságai, szabadságai, alapítványai és hitbizományai.” Míg a napjaikban Budapesten őrzött példányon 1533 szerepel évszámként, addig a nürnbergi 1550. Ez arra utal, hogy bár a két alapszöveg nagyjából egyidős, de az utóbbi kötet végleges összeállítása később fejeződött be, mégpedig Bartholomäus frankfurti működése alatt, ahogy erről a felsorolt címek is ékeken vallanak. A német példányban ezután három egész oldalas vízfestmény található: Krisztus mennybemenetele egy Dürer-metszet nyomán, a ziegelsteini erődített udvarház látképe, végül pedig a Haller családnak az 1528. évi bővítés nyomán létrejött címere.<sup>72</sup> (A magyar nemzetségekönyvből a középső kép — érthetően — hiányzik.) A pergamenre írt bevezető díszét a család címerfejlődése adja: a bambergi Ulrich Hallernek és feleségének

<sup>69</sup> A kötetek Helmut Haller von Hallerstein nem kronologikus elvű számozása szerint: A tervezet 1530-ból: CBH-E. A három különleges darab: CBH-III 1533/1550. Bartholomäus saját példánya (CBH-IV) 1945-ben eltűnt. A szebeni Haller Péternek adott kötet, a magyar Hallerek nemzetségekönyve: CBH-XI 1533. A hét egyszerűbb példány: CBH -I 1533 eredetileg talán Martin Haller számára, CBH-II 1538 (IV) Wilhelm Haller számára, CBH-IX 1550 Joachim Haller számára, CBH-X. (V.) Wolf számára, a németalföldi ág nemzetségekönyve CBH-XII 1545/82 Hans Jakob Haller számára. CBH-V 1598 = egy a CBH-III-ról készült, viseletképek nélküli másolat, végül CBH VI. (III.) Sigmundféle példány, a felső-pfalzi Hallerek nemzetségekönyve. Bartholomäus Haller nemzetségekönyv-családja két további, 18. századi másolattal (CBH-VII és CBH-VIII) kiegészítve összesen tizenkét példányt számlál. Mindezen példányok eredetijét három kivételével (az elveszett CBH-IV, a magyar ág példánya, illetve a németalföldi ágnek a Brüsszeli Királyi Könyvtárba került nemzetségekönyve) a Hallerek grossgründlachi levéltára őrzi. A nemzetségekönyvek korára és eredeti tulajdonosaira vonatkozó információkért Bertold Haller von Hallersteinnek tartozom nagy köszönettel.

<sup>70</sup> A magyar példány leírása: *Boncz Ö. – Szádeczky L.: Nemzetségekönyv i. m. 2.*

<sup>71</sup> A nemzetségekönyvek előszavairól átfogóan: *Bock, H.: Die Eisenberger i. m. 381–386.*

<sup>72</sup> *Haller, H.: Geschlechterbücher i. m. 220–221.*

fiktív címere a kiindulópont, a végpont pedig az ismét lefestett teljes Haller-címer 1528-ból.

A már papírra rögzített genealógiai rész egy második címlap után kezdődik. Minden férfi családtag (és nukleáris családja) két oldalt kap, a baloldal fejlécén szerepel neve, olykor címei és halálának időpontja is, illetve apjának, anyjának és feleségének (vagy feleségeinek) neve. Hivatkozást találunk arra a lapra is, ahol az apa adatai szerepelnek. A rövid szöveg alatt a heraldikai jobbon találjuk az illető egészalakos festményét, mellette a heraldikai balon felesége hasonló képét, kettejük között lábuknál címereikkel. (Ha a férfi újra megházasodik, az új feleség címere a meglévő címer alá kerül.) A túloldalon találjuk a házaspár gyermekeinek szöveges felsorolását, felül a fiúkat, alul a lányokat. Ha több házassága is volt az apának, mindegyiknél megnevezték az anyát. A fiúk esetében ezenfelül csak egy utalást találunk a saját későbbi oldalukra, a lányoknál pedig a férj (férjek) nevét és lefestett címereiket, amelyekből egy értelemszerűen mindig a Haller-címer. A leányági leszármazást tovább nem követik. A családtagok meglehetősen bonyolult logika alapján sorakoznak a könyvben, a szerző egy ágat egy adott pontig végigkövet, majd visszaugorva az időben elkezd egy másikat. A Bartholomäus-féle nemzetséggényvek legnagyobb újítása ez a genealógiai rész, a házaspárok egész alakos képét és címereit tartalmazó szabályos szerkezet, amelyet ötletes keresztivonatrendszer támogat. A nemzetséggényvek ábrázolásai nem hitelesek. A metszetekről, sírkövekről vagy más családokból kölcsönzött figurák gyakran számos változatban többször is felhasználásra kerültek. Nyilvánvaló, hogy a ruházat rangjelző szerepe sokkal nagyobb fontossággal bírt, mint az alakok egyénítése.<sup>73</sup>

A Bartholomäus nemzetséggényvekben kialakult szerkezet döntő befolyással bírt a szűkebb műfaj, az illusztrált nemzetséggényvek további fejlődésére. Nem minden család történetírója követett ugyan hasonlóan szigorú logikát, de a házaspárok viseletképeivel díszített kötetek széles körben elterjedtek. Az első és meglehetősen hű követő a frankfurti patrícus I. Ogir Melem lett, aki 1548 körül elkezdett nemzetséggényvében nemcsak az ábrázolási típust vette át, de konkrét figurákat is.<sup>74</sup> Ez egészen bizonyosan Bartholomäus Haller említett frankfurti tartózkodásával magyarázható. Itt végül egy egész nemzetséggényv-láncolat jött létre, mert a Melem-könyv képeit felhasználta a szintén frankfurti Philipp Eisenberger, a maga 1583-ban elkezdett képes családi „krónikájához.”<sup>75</sup> A nürnbergi hatás alól pedig Augsburg sem vonhatta ki magát.<sup>76</sup> A nemzetséggényveknek ez a sajátos kommunikációs szerepe egyáltalán nem tekinthető kivételesnek, erre

<sup>73</sup> Az Eisenbergerek krónikájában szereplő viseleti elemek összevetése a frankfurti ruházatkodási szabályozásokkal (*Kleiderordnungen*) lehetővé tette azok pontos társadalmi értékének meghatározását is. Bock, H.: Die Eisenberger i. m. 420–433.

<sup>74</sup> A jelenségre először Rolf Walther hívta fel a figyelmet: Rolf Walther: Das Hausbuch i. m. 11–18. A szerző a Melem-családkönyv viseletképeit és az átvétel formáit külön tanulmányban is megvizsgálta: Rolf Walther: Die Kostümdarstellungen im Geschlechterbuch der Frankfurter Patrizierfamilie Melem. Wappen und Kostümkunde 11. (1969) 106–128.

<sup>75</sup> Bock, H.: Die Eisenberger i. m. 414–417.

<sup>76</sup> Nürnberg és Augsburg között a műfaji átvételek tekintetében valószínűleg a mindkét városban honos Welser család az összekötő kapocs: Rohmann, G.: Wissensproduktion i. m. 105–106.

a magyar ág nemzetségekönyve kapcsán is — bár némileg eltérő módon — lesz példa.

A nürnbergi és az erdélyi kötet közötti kapcsolatot teljes mélységében csak egy részletes textológiai és művészettörténeti vizsgálattal lehetne megállapítani. Mi átfogó elemzésre most nem vállalkozhatunk, nem is célunk. Az erdélyi példány vonatkozásában az első biztos pont az, hogy azt még Bartholomäus küldte el Haller Péterhez. A két kötet ekkor még szinte teljesen azonos volt. Úgy tűnik, hogy az erdélyiek példányukat az első évtizedekben kevéssé vezették, sőt tudjuk, hogy azt Haller Gábor valamikor a 16. század végén kölcsön is adta a nürnbergieknek. Erre vagy saját 1582. évi nürnbergi, vagy III. Sigmund feltételezett erdélyi látogatása nyújthatott alkalmat.<sup>77</sup> A német könyv címlapjának javításából azt is kiderül, hogy saját példányuk 1594-ben esett át egy nagyobb kiegészítésen. Az erdélyi kötetet III. Sigmund őrizte, aki saját ágazatának 1598-ban elkezdett egyszerűbb nemzetségekönyvébe (CBH-VI) átmásolta a Haller Péterre vonatkozó okleveleket. A kölcsönzés hosszú időre feledésbe merült, 1618 novemberében azonban Haller Gábor fia, István visszakérte nemzetségekönyvüket, majd egy néhány héttel későbbi, az erdélyi ág teljes genealógiáját tartalmazó levelében a kérelmet megismételte. A kapott pontos leszármazási adatokat ezután a nürnbergi rokonok bevezették a Bartholomäus-féle díszpéldányba (ezzel az időmetszettel viszont az erdélyi adatok vezetése le is zárult),<sup>78</sup> illetve 1620 körül mindkét kötetet kiegészítették a német ág újabb férfitagjaival és viseletképeikkel. (A feleségeket már nem festették le.) Az erdélyi ágnak a kölcsönzés óta született tagjait előzőeken szintén bevezették az erdélyi nemzetségekönyvbe, ám képek nélkül. A kötetet végül III. Sigmund halála után 1620 végén vagy 1621 elején II. Lazarus küldte el erdélyi rokonához, Haller Istvánhoz.<sup>79</sup>

<sup>77</sup> A sajátos kölcsönzés történetének első közlése: *Haller, H.*: *Geschlechterbücher* i. m. 232. A források: 1618. nov. 1. Kolozsvár. Haller István III. Sigmund Hallernek „Ferners will ich auch den Herrn Vettern auß brüderlichen gegen ihme tragenden Affection pittlich ersucht haben, er wolle mir unser Stamb- und Geschlecht buch, welches unser Herr Vatter seeliger vor ettlich Jahren dem Herrn Vettern übergeben, bey guter Gelegenheit herein schicken, auß welchen wir desto beßer unnd fieglicher unser gantzes Geschlecht erstehen können, wie dann derr Herr Vetter solches zu überschicken erwünschte Gelegenheit haben kan, wann er es nemblich einem seiner gueten Bekandten unnd Freund nach Wien schicket, der durch die Claußenburgischen Handels- und Kauffleüth dem Herrn Peter Filstich solches zuordne und einhändige” (egykorú fordítás) HA 4. 19. [I. 47. a. 4.] További levelek a kölcsönzés végéről: 1618. vége. Haller István III. Sigmundnak (egykorú másolat). Ismét kéri a könyvet. uo. [I. 47. a. 5.] 1620. szept. II. Lazarus Haller Hans Jakob Voitnak. Nem teljesíti az erdélyi Hallernek azon kérését, hogy a gostenhofi borbélyal küldje el a könyvet. A szállítást meg kell rendezen szervezni. II. Lazarus leveleskönyvében: HA. 4.19. [GA 53 f/a].

<sup>78</sup> A CBH-VI-ban 1640 táján még történt egy erdélyi vonatkozású kiegészítés. Ezt onnan tudjuk, hogy Haller Gábornál, Haller István fiánál — aki itt, mint utolsó erdélyi családtag önállóan is szerepel — az áll: szomszédasszonyát vette feleségül (f. 270r.). A leginkább Gyulakután tartózkodó Haller Gábor 1639-ben valóban megkérte a szomszéd falu (Szentdemeter) birtokosának, szentdemeteri Balási Erzsébetnek a kezét, ő azonban különböző kifogások után 1641-ben rátóti Gyulaffy Lászlóhoz ment hozzá. A téves értesülés csak úgy magyarázható, ha az információ 1640 tájékán érkezett meg Nürnbergbe, amikor a házasság kilátásban volt. Sajnos nem ismerjük azt a kapcsolatfelvételt, amely során az adat eljutott a birodalmi városba. Minderre vö. Haller Gábor naplója. In: *Erdélyi történelmi adatok*. IV. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár 1862. 53–67.

<sup>79</sup> A levelezésből ismert tényeket teljesen megerősíti a III. Sigmund 1620. március 27-i haláláról szóló bejegyzés, amely mindkét családkönyvben azonos írással szerepel. Ekkor tehát még Nürnbergben volt mindkét kötet. CBH-III fol. 238v. és CBH-XI fol. 237v.

A két példány sorsa ezután igen eltérően alakult. A nürnbergi vezetése hamarosan teljesen elhalt, 1620 után nem készültek újabb viseletképek, az utolsó saját jogán szereplő családtag V. Hans Jacob Haller (1623–1691). 1663-ban született fiának, Christoph Albrechtnek 1716. évi halála pedig már az egész nemzetséggönyv utolsó bejegyzése.<sup>80</sup> A 18. században a nürnbergi Hallerek körében (Hans Joachim nemzetséggönyveit leszámítva) inkább a kéziratos genealógiák jellemzőek, amelyeket a Barthalomäus-féle kötetek folytatásának is tekinthetünk.<sup>81</sup> Az erdélyi Hallerek viszont tovább vezették saját nemzetséggönyvüket, nem is akármilyen szorgalommal. A nürnbergi rokonság által készített német fejlécek alá már latinul írták be a saját águkra vonatkozó új adatokat, és új viseletképeket is festettek. Bár a német ág fejleményeit, annak ellenére, hogy időről időre érdeklődtek a nürnbergi családtagokról, nem követték tovább, valamikor a 18. század első felében az 1620 körül festett nürnbergi férfigurákat is kiegészítették kevésbé korhű nőalakokkal. A nemzetséggönyv vezetésének erdélyi hagyományát — úgy tűnik — Haller István teremtette meg, érdeklődéséről sajátkezű bejegyzései is árulkodnak.<sup>82</sup> Haller István 1622-ben született fiától, Páltól kezdve a kötet teljesen latin nyelvű, azt majd csak a 19. század második felében váltja fel a magyar. A kötet dátum szerinti utolsó bejegyzése Haller Ferenc 1934-ben kötött házassága. Övé az utolsó viseletkép is, gyermekei pedig a könyvben szereplő az utolsó családtagok. Mindenképpen érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy még Nürnbergben sem létezik olyan nemzetséggönyv, amelyet az eredeti rendszer betartásával ennyire sokáig vezettek volna.<sup>83</sup> Igazat adhatunk tehát Szádeczkynek abban, hogy a magyar Hallerek nemzetséggönyve egészen kivételes forrás.

A nemzetséggönyv ezenkívül rendelkezik több sajtósági ikonográfiai „továbbéléssel” is. A már említett medgyesi Lorenz Töppelt — aki 1666-ban második peregrinációjával a nürnbergi és az erdélyi ág egyik kapcsolatfelvételét lehetővé tette — látta és használta a nemzetséggönyvet. Régóta ismert, hogy 1667-ben Lyonban megjelent történeti munkájának („*Origines et occasus Transylvanorum...*”) egyik viseletképe, a „magyar nemesasszony”, nem más, mint a Kornis Katát a nemzetséggönyvben ábrázoló vízfestmény egyszerűbb verziója. Töppelt illusztrációját azután átvették más viseletkép-sorozatok alkotói is. Az új adatok révén most világossá vált, hogy a történetíró hozzáférhetett a Hallerek nemzetséggönyvéhez, és megerősítést nyert az, hogy nem a kézirat szerzője másolta Töppeltet, hanem minden bizonnyal éppen fordított a helyzet.<sup>84</sup>

<sup>80</sup> CBH-III. fol. 259v–260r.

<sup>81</sup> Az legfontosabb ilyen genealógia-sorozatot maga Hans Joachim Haller (†1748) készítette. 1739 és 1745 között elkészült végleges verziója lett Biedermann nagy nürnbergi genealógiájának egyik forrása. Ugyanennek a genealógiának egy későbbi, 1776 táján felhagyott verzióját a városi levéltár őrzi: Stadtarchiv Nürnberg; E 14/3. Haller von Hallerstein – Diverses 11.

<sup>82</sup> Ilyen sajátkezű bejegyzés van Haller Péternél, Haller Mihály fiánál: CBH-XI fol. 204a.

<sup>83</sup> Az általunk Nürnbergben látott nemzetséggönyvek közül Christoph Friedrich Oelhafen von Schöllnbach nürnbergi patríciusa abban a tekintetben ugyan hasonló, hogy egészen a modern időkig (1946) ível, és illusztrált jellegét is szinte végig megőrzi, de ezt csak 1736-ban kezdték el vezetni. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg; Historisches Archiv, Rep. II/80. Familienarchiv derer von Oelhafen von Schöllnbach I. 22. „Lebens-Beschreibungen aller und jeden Oelhafen, anno 1736.”

<sup>84</sup> A Töppelt könyvében közölt viseletképről és továbbéléséről: *Galavics Géza*: Erdélyi viseletalbumok a XVII–XVIII. századból. In: Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból. Szerk. Uő.

A képek két további metamorfózisa még messzebb vezet. A 18. század elején a már meglévő, valószínűleg már akkor is Kerelőszentpálon őrzött ősgaléria kiegészítésére a család a nemzetségekönyv alapján készítettett olajfestményeket a gyűjteményből hiányzó nürnbergi, budai és erdélyi Hallerekről.<sup>85</sup> Ennek a megoldásnak a Fuggereknél ismerjük párhuzamát, a kötet ábrázolásainak egy harmadik erdélyi felhasználása azonban teljesen példa nélküli: a napjainkra elpusztult fehéregyházi kastély kupolafreskóján, amely valószínűleg a 18. század közepén (esetleg második felében) készült, ugyancsak a „kódex” figurái sorakoztak. Kazinczy Ferenc 1816. évi leírása szerint egyik-másik mellé még arab számokat is festettek.<sup>86</sup> Mindez világosan mutatja, hogy az erdélyi Hallerek történeti tudatába a 18. századra mélyen beépültek a nemzetségekönyv információi, és ezeket politikai és művészeti reprezentációjukban is igen tudatosan alkalmazták.

Visszatérve a két ág közötti családtörténeti tárgyú kommunikációra: az információk cseréje 1620 után sem korlátozódott csupán levelezésre. 1710-ben Haller István az Erdélybe látogató IV. Johann Georg számára Köleséri Sámuellel, a neves orvossal és az erdélyi bányászat felügyelőjével állítatott össze egy családfát.<sup>87</sup> Ennél is érdekesebb, hogy V. Johann Georg és III. Johann Sigmund 1749. évi szebeni látogatásuk nyomán egy képek nélküli, de teljesen hű másolatot készítettettek az erdélyi nemzetségekönyvről.<sup>88</sup> Ezzel csaknem egy időben

Bp. 1990. 69–80. Galavics Géza — Cennerné Wilhelmb Gizella véleményével szemben — a nemzetségekönyvet tekintette az ikonográfiai láncolat ősforrásának, mint kiderült, helyesen. Uo. 128.: 17. j.

<sup>85</sup> A mintegy ötven képből álló ősgalériát ma is a család őrzi Marosvásárhelyen. Az első ősgalériák a Magyar Királyságban a 17. század elején jelentek meg. *Petneki Á.*: Identificatio i. m. 50. (Erdélyben ez a divat minden bizonnyal csak később, a 17. század közepén, második felében jelent meg.) *Cennerné Wilhelmb Gizella*: A portré és a magyar nemesi társadalom. In: Főúri ősgalériák i. m. 26–34.; *Péter Katalin*: A főúri nagy portrék és az ősgalériák kezdetei. In: Uo. 12–21.

<sup>86</sup> „Az udvarról grádicsokon menénk egy derék palotához, mely velem nem várata egyebet elhagyott üres szobánál. Annál nagyobb vala meglepetésem, midőn megnyilván az ajtó, magamat a Hallerek pantheonában láttam. Magas falai a párkányozatig fekete márványként vannak befestve; az oszlopok fejezetei aranyozva, arany a márvány ere is. A plafond az ég boltoztatja. Az architrav könyöklőről Hallerek pillantottak alá tömött sokaságban; ez páncélosan és zászlóval, amaz spanyol öltözetben; az itt lovagpallástban; s itt két pap, hihetőleg Loyolának baretjével. Némelyike arábiai számokkal volt megjegyezve.” *Kazinczy Ferenc*: Erdélyi levelek. (Nemzeti könyvtár 12. Kazinczy Ferenc összes művei 4.) Bp. 1880. 133. A fehéregyházi kastély már a két világháború között is romos volt, de a kupolát magába foglaló délkeleti szárnya csak 1945 után pusztult el. A kastély történetéhez: *Michael Kroner – Rosemarie Ludwig*: Weißkirch. Eine siebenbürgische Gemeinde an der Großen Kokel. Nürnberg 1997. 30–31.; *Máthé Attila*: Fehéregyháza története. Fehéregyháza 1999. 29–32. A kupolafreskóról megmaradt egy fotó is, amelyet Carl Haller készített 1930-ban: HA fotógyűjtemény.

<sup>87</sup> „Da übrigens unsere alhiesige Familie eine accurate Continuation der in höchsten Flor stehenden hochgräfflich-Siebenbürg-hallerischen Lineae, und mithin die in unsern Stammbüchern vorhandene sehr viele Lacunas und abgängige Geburts-Täge und Vermählungen suppliren zu können, ein sehr groses Verlangen traget, indeme zwar dero hochseeliger Herr Papa, biß ad Annum 1710, ein von dem Herrn Samuel Koleseri de Keres-Eer eigenhändig verfastes Schema Genealogicum an die alhiesige Familie communiciret, weiten aber keine Geburts-Täge, noch Monat oder Jahr, dabey angemercket.” 1734. ápr. 16. IV. Johann Georg Haller levele Haller Jánosnak. ENMLt Haller cs. lt. 90. cs. fol. 3–5. Köleséri Sámuel munkásságáról: Csiky Gergely: A magyar föld leírója: Köleséri Sámuel (1663–1732) [www.neumann-haz.hu/muvek/tudomanytortenet/2\\_Szakmatortenetek/Csiky/csiky.html](http://www.neumann-haz.hu/muvek/tudomanytortenet/2_Szakmatortenetek/Csiky/csiky.html) (a letöltés időpontja: 2007. aug. 27.)

<sup>88</sup> CBH-VII. A másolat elkészítésének körülményeiről abból a ceruzás jegyzetből értesülünk, amelyet III. Johann Sigmund a 18. századi genealógia 1739 és 1745 között készült tisztázati példá-

(1749. okt. 30.) fejezte Huszti András azt a Haller János gubernátor által megrendelt kéziratot, amelyben — erősen támaszkodva a nemzetségek könyvre — fel dolgozta a Hallerek történetét. Huszti munkáját azért érdemes kiemelnünk, mert a családtagok felsorolása, illetve a benne foglalt feliratmásolatok kapcsán egyfajta családkönyvnek is tekinthető.<sup>89</sup>

Mindezek ismeretében jogosan merül fel bennünk a kérdés, hogy a német példákon keresztül megismert műfajnak léteznek-e a kora újkorból más hazai párhuzamai is. Jelenleg viszonylag kevés olyan forrást tudunk említeni, amelyre feltétlenül illik a családkönyv definíciója: például a szebeni Paul Schirmer (1661–1717) családkönyvét, amely nem is olyan meglepő módon külön fejezetet szentel a távoli rokon Haller családnak; továbbá egy szintén szász környezetben született másik családkönyvet, amelyet Daniel Heydendorff (1703–1777) medgyesi polgármester kezdett el írni; vagy éppen az Ung megyében birtokos Pálóczi Horváth család 1622 és 1790 között vezetett, jelentős elbeszélő részeket is tartalmazó különleges „naplókönyvét.”<sup>90</sup>

Átfogó kutatást ugyan nem végeztünk, így valószínűleg lehetne még találni hasonló kiadott vagy kiadatlan forrásokat (különösen a németajkú városok anyagában), ám a családi történetírás tőlünk nyugatra szokásos elterjedésével és a műfaj nyugaton ismert összetettségével bizonyosan nem számolhatunk. A

---

nyához fűzött: „vide Bartholomäus Hallers Stammbuch, wovon das Original in Siebenbürgen befindlich, welches mein bruder Johann Georg und ich bey meiner Anwesenheit in Hermannstadt bey dem damaligen Herrn Gubernator Grafen Johann Haller gesehen und Anno 1749 abschreiben zu lassen erlaubt worden. Sigmund Haller” HA I. 18. 3. c. 77. oldal.

<sup>89</sup> „Stemma illustris antiquaeque heroicaeque comitum et baronum in in clyto Transilvaniae principatu et amplissimo Hungariae regno, dei optimi maximi gratia florentium familiae Haller ab Hallerstein ab anno domini 1198 quo Henricus sextus Romanorum imperator semper augustus in territorio Franconiae Norimbergensi ad Pegnitzium vicum Hastiludium duodecimum magnifica principum, ducum, comitum, baronum et equitum imperialium exterorumque heroum ibidem praesentium cum pompa et sollemnitate instituerat, secundum radus descendentes rectos et lineas collaterales historico-genealogica methodo electum atque adornatum per Andream Huszti. Cibinii anno domini MDCCXLVIII.” 4o Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (egykor az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában) Mss. A 3. A kéziratra W. Kovács András hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm. Ugyanő Huszti Andrásról írott tanulmányában röviden ismertette is a forrást: *W. Kovács András: A levéltárrendező és családtörténész Huszti András.* In: Emlékkönyv Kiss András i. m. 273–274. Tudomásunk van arról, hogy Daróczi György kolozsvári jezsuita tanár is tervezte egy illusztrált Haller családtörténet megírását, amelyen 1736-ban állítása szerint már kilenc éve dolgozott. Ez valószínűleg nem készült el. Egy másik könyvének előszavában így ígéri meg a művet Haller János gubernátor unokaöccsének, Haller Pálnak: „Videbis librum, in eoque Tuos suis pictos coloribus amabis, ac ad paria audenda animos sumes et calcaria.” Daróczi György: *Ortus et progressus collegii academici societatis Jesu Claudiopolitani ab anno MDLXXIX.* Kolozsvár 1736. fol. 3r–v. A Hallerek történetét vázlatosan ismertető előző szöfordulatai azt is elárulják, hogy Daróczi szintén használta a nemzetségek könyvet.

<sup>90</sup> *Gustav Gündisch: Das Schirmersche Familienbuch. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 8. (1985) 151–157. Schirmer családkönyve felhasználta a Haller-nemzetségek könyv adatait is.; *Julius Gross: Zur Geschichte der Heydendorffschen Familie. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 24. (1892) 233–234. A Pálóczi Horvát család naplója 1622–1790. Kiad. *Szopori Nagy Imre.* In: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századokból.* (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores XXXI.) Bp. 1881. 185–300. A végig naplószerű formában vezetett, de egyre hosszabb bejegyzésekből felépülő könyvet a 18. század végén a család „matricularis familia könyveként” emlegeti. (Nem önálló kötet, egy Tripartitum-kiadáshoz kapcsolt íveken írták.) A Pálóczi Horvát familia tagjai emellett a magyar országgyűlésekhez kapcsolódóan a 17. században egy másik különleges „naplót” is vezettek: MOL N 49, Regnicolaris levéltár, *Diaetae antiquae* Köt. 3. (Pálffy Géza szíves közlése.)

magyar nemesi társadalom pedig a maga valamivel fejletlenebb írásbeliségével a szóban továbbadott információkat vagy az egyszerűbb írott formákat részesítette előnyben: a családi Bibliákba, kalendáriumokba vagy egy ívpapírra vezetett, születési, házassági és halálozási listákat, amelyek még krónikává is csak ritkán bővültek.<sup>91</sup> (Egyszerű listát még a nemzetségekönnyvet vezető erdélyi Hallerektől is ismerünk.)<sup>92</sup> Ennél bővebb családtörténetek a 16–17. században szinte csak önéletrajzi jellegű elbeszélő források kiegészítő részeként jelentkeztek, a 18. századot pedig — legalább is a főnemesi réteg esetében — már a tudományos jellegű, részben nyomtatásban is megjelent genealógiai munkák dominanciája határozta meg.<sup>93</sup> A klasszikus családkönyvek szinte teljes hiányát egyelőre csak azzal tudjuk magyarázni, hogy a magyarországi és az erdélyi társadalom viszonylag tagolatlan rendisége, a rang körüli harcok kevésbé éles jellege általában nem követelte meg hasonló reprezentációs eszközök bevetését, és úgy tűnik, pusztán a családi emlékezet erősítése, a belső indok nem szolgáltatott elegendő indítékot az íráshoz.

#### IV. Társadalomtörténeti kérdések

Az imént megfogalmaztuk, hogy a családkönyvek gyakorisága minden bizonnyal szorosán összefügg a rendi társadalom szerkezetével. Indokolt tehát, hogy közelebről megvizsgáljuk a Hallerek társadalmi helyzetét, mind a nürnbergit, amelynek a kötetek létrejöttüket köszönhetik, mind pedig az erdélyit, amelyben a rokonság meglehetősen rendhagyó módon folytatta tovább a hagyományt. Vizsgálatunkat kiegészíthetjük két további szemponttal, az anyanyelvvel és a felekezeti hovatartozással is, hiszen a család erdélyi/magyarországi metamorfózisa során ezek is módosultak, és korszakunkban nem választhatóak el szigorúan a rendiség kérdésétől. Elemzésünkben nagy segítségünkre lesznek a két ág egymáshoz vagy egymásról írott levelei, amelyek egészen kivételes módon emelik ki és fogalmazzák meg a kontrasztokat.

<sup>91</sup> A kérdést középkori vonatkozásban, de a kora újkorra is kitérve Fügedi Erik vizsgálta meg: *Fügedi Erik: Verba volant. Középkori nemességünk szóbelisége és az írás.* In: *Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Bp. 1981. 437–462.; *Petneki Á.:* Identificatio i. m. 50.; A családtagokat felsoroló jegyzékekre számtalan példát lehetne hozni. Ilyent vezetett például Eszterházy Ferenc és fia, Eszterházy Dániel (szül. 1585) az Illésházy család hasonló feljegyzéseit is felhasználva. Az Eszterházy család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár. Szerk. Eszterházy János. Bp. 1901. No. 105. 178–188. Vagy említhetnénk a családi bibliákat, például a Kornisokét, amelyet 1695-től használtak genealógiai célra. A Göncz-ruszkai gróf Kornis család anyakönyve (1446–1917). Szerk. Veress Endre. Bp. 1917. 5. (A biblia bejegyzéseit Veress beolvasztotta saját mesterséges anyakönyvébe.) Hossza miatt határesetet jelent a genealógiai listák között a Csáky család ún. „Zöld könyve”. Felhasználja és részben bemutatja: *Deák Farkas: Egy magyar főúr a 17. században.* Gróf Csáky István életrajza. Bp. 1888. A német területek hasonló, de korábban jelentkező jegyzékeiről: *Studt, B.:* Haus- und Familienbücher i. m. 758.

<sup>92</sup> Haller Gábor (1550–1608) és Haller István (1591–1657) családi feljegyzései. Kiad. Lukinich Imre. Erdélyi Múzeum (1903) 503–506. A közlés hibáiról (pl. Haller Gábor születési évszáma kapcsán) az eredeti kézirat alapján: *Horn Ildikó: Bocskai István fejedelem erdélyi politikusai.* In: *Uő: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történetéhez.* Bp. 2005. 135. 26. j.

<sup>93</sup> Az Eszterházyak 1700-ban Bécsben megjelent nevezetes *Trophaeuma* kivétel, a nemzetségek könyvek távoli rokona.



## 1. A rendi helyzet

A Hallerek „bölcsőjéül” szolgáló nürnbergi patriciátus volt a 16. század elejétől 1794-ig a Német-római Birodalom kétségkívül legzártabb városi vezetőrétege, azon kevés városi elit egyike, amelyre valóban illik a római köztársaságkorból kölcsönzött kifejezés.<sup>94</sup> Kialakult formáját az 1521. évi nürnbergi táncrendelethez (*Tanzstatut*) szokás kötni, amely megszabta, mely családok tagjai vehetnek részt a városházán tartott bálokon. Ma már persze tudjuk, hogy ennek a rendelkezésnek egyáltalán nem volt döntő szerepe a társadalmi határok megszilárdulásában,<sup>95</sup> mégis itt jelenik meg először az a negyvenkét nemzetség, amely örökjogon kisajátította magának a város politikai vezetését, negyvenkét (gyakorlatilag harmincnégy) tagú belső tanácsát és minden fontosabb tisztséget.<sup>96</sup> A hangsúly a politikai hatalmon van, mert bár e vezetőréteg jórészt a kereskedelemnek és a befektetéseknek köszönhette felemelkedését, legtöbb családjá már a 16. század első felében kivonult az aktív üzletből, és ezen a területen az elsőbbséget átengedte egy új gazdasági vezetőrétegnek, amelynek azonban mindvégig csak a teljesen jelentéktelen külső tanácsban és a városi bíróságokban engedett teret. (Ez a folyamat a korábbi nézetekkel ellentétben korántsem járt együtt a város kereskedelmi hanyatlásával.)<sup>97</sup> A kézművesek, akik a 14. század nagy mozgalmi után a birodalom kisebb városaiban szintén bekerültek az elitbe, a középkor végén mintegy ötvenezer fős lakosságú Nürnbergben viszont még a céhalakítás jogával sem rendelkeztek, felügyeletüket egy városi hivatal (az ún. *Rugamt*) látta el.

<sup>94</sup> A nürnbergi elitnek ez az egészen határozott jellege más városok vonatkozásában sokáig téves általánosítások alapjául szolgált. A réteg történetének standard bibliográfiája: *Friedrich Gunther*: Patriziat der Reichsstadt Nürnberg. (Nürnberger Forschungen 27.) Nürnberg 1994. A régebbi tanulmányok közül ma is haszonnal forgatható: *Gerhard Hirschmann*: Das Nürnberger Patriziat. (1430–1740). Hrsg. Hellmuth Rössler. (Schriften zur Problematik der deutschen Führungsschichten in der frühen Neuzeit 3.) Limburg 1968. 257–275.; *Hans Hubert Hofmann*: Nobiles Norimbergenses. Beobachtungen zur Struktur der reichsstädtischen Oberschicht. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 28. (1965) 114–150. (Különösen a kezdetek, a miniszterialitás tekintetében.) Értékes új szempontokat vetettek fel a következő tanulmányok: *Valentin Groebner*: Ratsinteressen, Familieninteressen. Patrizische Konflikte in Nürnberg um 1500. In: Stadtreform und Bürgerfreiheit. Handlungsspielräume in deutschen und italienischen Städten des Späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Hrsg. Klaus Schreiner – Ulrich Meier. (Bürgertum 7.) Göttingen 1997. 278–308. és *Peter Fleischmann*: Professionalisierung oder Ausschluss von Führungseliten in der Reichsstadt Nürnberg? In: Sozialer Aufstieg i. m. 50–71. (Ebben a tanulmányban találjuk a városi igazgatás legjobb jellemzését. Cáfolja azt a nézetet, miszerint a kora újkorban pusztán a patriciusi születés elég lett volna a belső tanácsba való bejutáshoz, ehhez ugyanis egyre inkább képzettséget is megköveteltek.) A talán egyetlen hasonló zártaságú, de más szerkezetű (az Alten Limpurg és a Frauenstein kereskedőcéhek körül kikristályosodott) elit Frankfurt am Mainban volt. *Andreas Hansert*: Patriziat im alten Frankfurt. In: Aus Aufrichtiger Lieb i. m. 13–31.

<sup>95</sup> *Groebner*, V.: Ratsinteressen i. m. 286–287.

<sup>96</sup> Az 1370 után a belső tanácsba az „előkelőbb” iparágakból felvett nyolc kézműves politikai szerepét kiválóan jellemzi *Gerhard Hirschmann* szövege: „eine Art von Verzierung”. *Hirschmann*, G.: Patriziat i. m. 260.

<sup>97</sup> *Michael Diefenbacher*: Handel im Wandel. Die Handels- und Wirtschaftsmetropole Nürnberg in der frühen Neuzeit (1550–1630). In: Stadt und Handel. Hrsg. Bernhard Kirchgässner – Hans-Peter Becht. (Stadt in der Geschichte 22.) Sigmaringen 1995. 63–82.

A nürnbergi patriciátus városon belüli helyzete — az időnként felbukkanó belső ellentétek dacára — mindvégig szilárd maradt, a frankföldi rendi társadalomban és egyúttal a birodalomban elfoglalt pozícióját azonban már a 15. század folyamán nagy kihívás érte. Korábban a nürnbergi elit legpatinásabb családjai akadálytalanul házasodtak a frankföldi nemesség őket egyenlőnek elismerő alsó rétegével, törzsével.<sup>98</sup> Életmódjukban is sok volt a hasonlóság: a nürnbergi patriciátus kiterjedt földbirtokokkal és passzív hűbérképességgel rendelkezett, címet használt. A 15. században azonban a környékbeli lovagság a nemesi állapot két további fontos elemét: a kanonoki stallumok elnyerésére való jogot (*Stiftsfähigkeit*) és a lovagi tornákon való részvétel jogát (*Turnierfähigkeit*) elkezdte tőle megtagadni,<sup>99</sup> egyúttal elzárkózott a vegyes házasságtól. Az ideológiai háttér, ahogy a birodalom más részein is, az a nézet jelentette, mely szerint kereskedelem és az üzlet összeegyeztethetetlen a nemesi eszményekkel.<sup>100</sup> A valódi ok azonban a területi alapon szerveződő államok megjelenésében rejlett, amelyek nemcsak a birodalom egységét veszélyeztették, de az önállóságát féltő lovagságot is. Az addig döntően a birodalomtól függő frankföldi lovagság a fenyegetésre szervezkedéssel (torna- és lovagtársaságok létrehozásával) és kifelé növekvő elzárkózással válaszolt. Ennek a válasznak, az exkluzivitás fokozott hangsúlyozásának esett áldozatul a nürnbergi vezetőréteggel fenntartott jó viszony.

A frankföldi lovagság a 16. század folyamán sikeresen állt ellen a beolvastási törekvéseknek, és egy hosszú folyamat végeredményeként 1591-re létrejött a frank birodalmi lovagság hat kantonból álló körzete, a Német-római Császárság három hasonló önkormányzati szövetségének egyike.<sup>101</sup> A kanton

<sup>98</sup> A nürnbergi konfliktus tágabb történelmi keretben tulajdonképpen nem más, mint a rendi társadalom két hasonló helyzetű, de sok tekintetben ellentétes érdekű rétegének (*Stadtadel*, ill. *Landadel*) küzdelme a befolyásért. A modern német kutatás által bevezetett *Stadtadel*-fogalomhoz: *Gerhard Fouquet*: Stadt-Adel. Chancen und Risiken sozialer Mobilität im späten Mittelalter. In: *Sozialer Aufstieg*. m. 171–191. A nürnbergi elit korábbi házasodási körének lehet említeni magyarországi párhuzamát is. A Buda első városi vezetőrétegét létrehozó német anyanyelvű „ispánok” a 14. század első felében szintén gyakran házasodtak a nemességgel. *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Szerk. Gerevich László – Kosáry Domokos. Bp. 1973. 62.

<sup>99</sup> *Thomas Zotz*: Adel, Bürgertum und Turniere in deutschen Städten vom 13. bis 15. Jahrhundert. In: *Das ritterliche Turnier im Mittelalter*. Hrsg. Josef Fleckenstein. Göttingen 1985. 484–490.; *Uő*: Adel in der Stadt des deutschen Spätmittelalters. Erscheinungsformen und Verhältnisweisen. *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 141. (1993) 41–46. A forráskritika hiánya miatt kritizálja *Zotzot*: *Bertold Freiherr von Haller*: Das Turnierwesen. In: *Nothafft. Auf den Spuren eines Adelsgeschlechts. Die Notthafte in Böhmen und Bayern*. Hrsg. Volker Dittmar és mások. Cheb/Eger. 2006. 244. A lovagság a 14. századtól egy új jelentést is felvesz: a nemesség alsó rétegének (*Niederadel*) elnevezése, tehát jogi és társadalmi kategória. (Eredetileg a lovagi cím semmilyen kapcsolatban nem volt a nemesi jogállással.) *Paravicin, W.*: Die ritterlich-höfische Kultur i. m. 4. és 36.

<sup>100</sup> *Barbara Stollberg-Rillinger*: Gut vor Ehre oder Ehre vor Gut? Zur sozialen Distinktion zwischen Adels- und Kaufmannstand in der Ständeliteratur der frühen Neuzeit. In: *Sozialer Aufstieg* i. m. 31–45.

<sup>101</sup> A birodalmi lovagságnak három körzete jött létre: a sváb 1560-ban, a frankföldi 1591-ben, a rajnai pedig viszonylag későn 1651-ben. Közvetlen birodalmi jogállású, de külön szervezettel nem rendelkező lovagság élt Elzászban is. Ez a harmincéves háború után megkísérelte a csatlakozást a rajnai körzethez, ám a terület Franciaországhoz csatolása miatt 1678 és 1681 között elvesztette kiváltságait. A frankföldi birodalmi lovagság hat kantonja (*Kanton/Ort*): Odenwald, Gebürg, Rhön-Werra,

nem pusztán a résztvevő lovagokat egyesítette, de az általuk kezelt birtokokat is, létrehozva egy furcsa mozaikszerű kvázi-területi képződményt, amelyen a fennhatósági jogok egy részét a lovagok politikai szövetsége gyakorolta. Bár a birodalmi lovagság mint testület közvetlen birodalmi jogállással (*Reichsunmittelbarkeit*) rendelkezett (akár maga Nürnberg vagy egy birodalmi főnemes), a birodalmi gyűléseken nem volt képvisellete. A kantonba való belépést a frankföldi lovagság egyre szigorúbb feltételekhez kötötte: előbb négy, majd nyolc generációra visszamenőleg kellett igazolni, hogy a jelentkező ősei nemesek voltak, rangjuknak megfelelő házasságokat kötöttek, és csak nemeshez méltó tevékenységet folytattak. Ennek éle természetesen a nürnbergi vezetőréteg ellen is irányult.

A nürnbergi patriciátus a kihívásra kettős választ adott. Egyrészt kialakította a „rablólovag” negatív sztereotípiáját, másrészt azonban maga is elkezdte követni és hirdetni a birodalmi lovagság által meghirdetett eszményeket.<sup>102</sup> A lovagi tornákról való kizárásra saját, a városi elit számára rendezett lovagi tornák (*Gesellenstechen*) rendezésével reagált,<sup>103</sup> a császártól nemeslevelet, címerbővítéseket szerzett, és amikor csak tehette, hangsúlyozta saját lovagi őseit. E retorika mélyén rejtett is bizonyos történeti igazság, mert a nürnbergi patriciátus magva a frankföldi birodalmi lovagsághoz hasonlóan a birodalmi szolgálonépek — a magyarországi várjobbágyok és szerviensek megfelelői<sup>104</sup> — közül emelkedett ki, azaz a két riválissá vált társadalmi réteg közös töről fakadt. Bizonyos, hogy a nürnbergi elit már említett városon belüli elzárkózásában ennek a konfliktusnak is nagy szerepe volt,<sup>105</sup> az azonban már nem ilyen egyértelmű, hogy a kereskedelemből való kivonulás is kizárólag erre vezethető vissza. Lehetséges, hogy az elit egyszerűen felmérte: a földbirtokból származó jövedelem biztosabb, mint a politika változásainak jobban kiszolgáltatott kereskedelmi haszon. A végeredmény azonban világos: a nürnbergi patriciátus jelentős része felhagyott a kereskedelemmel, kivonult udvarházaiba és nemesi életformát vett fel, sokan futottak be közülük udvari vagy katonai pályát.<sup>106</sup> Idővel többen

Steigerwald, Altmühl, Baunach. *Rudolf Endres*: Adel in der frühen Neuzeit. (Enzyklopädie deutscher Geschichte 18.) München 1993. 10–14.

<sup>102</sup> *Paravicini, W.*: Die ritterlich-höfische Kultur i. m. 50–52. A nagy dél-német birodalmi városok vezetőrétegére jellemző ellentmondás részletes elemzése. *Klaus Graf*: Feindbild und Vorbild. Bemerkungen zur städtischen Wahrnehmung des Adels. Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 141. (1993) 121–154. Graf felhívja a figyelmet arra, hogy bár a városi elit nemesi eszményeket követett, ezek nem egyeztek meg teljes mértékben a lovagság ideáljával, hanem az ún. *Tugendadelt*, a saját érdemek (és nem a születés) révén megszerzett nemességet helyezték előtérbe.

<sup>103</sup> Az első ilyen nürnbergi eseményt még a nagy konfliktus előttről, 1387-ből ismerjük. A nürnbergi történeti tudatban az 1446. évi torna jutott központi jelentőséghez. *Zotz, T.*: Adel i. m. 488–493.; *Paravicini, W.*: Die ritterlich-höfische Kultur i. m. 34. 1561-ben tartották az utolsó *Gesellenstechent*: *Haller, B.*: Das Turnierwesen i. m. 246.

<sup>104</sup> *Vö. Mályusz Elemér*: Die Entstehung der ständischen Schichten im mittelalterlichen Ungarn. Bp. 1980. 5.

<sup>105</sup> *Zotz, T.*: Adel in der Stadt i. m. 46.

<sup>106</sup> A kereskedelmi tevékenységtől való búcsú más városokban nem ilyen egyöntetű. Augsburg kapcsán Mark Häberlein kimutatta, hogy a 16. században inkább a patriciusi életpályák sokszínűbbé válásáról beszélhetünk, mint egy korszak végleges lezárásáról. A kereskedelemben passzívan, tőkájukkal már nem kereskedő családok is részt vettek, és előfordult, hogy a nehézségek hatására egy következő generáció visszatért az eredeti megélhetési formához: *Mark Häberlein*: Sozialer

birodalmi lovagi birtokokat is vásároltak, és számos nürnbergi patríciusnak — köztük a Haller család néhány tagjának — a frankföldi lovagság sokszor hangoztatott fenntartásai ellenére is sikerült felvételt nyernie valamelyik kantonba.<sup>107</sup> (Ez nem járt minden esetben a nürnbergi polgárjogról való lemondással sem.)<sup>108</sup> I. Lipót császár végül egy, a frankföldi lovagság és a birodalmi város közötti hosszú rangvita végén, amely egy tiszteleti címzés körül tört ki, 1696-ban és 1697-ben két ünnepélyes oklevélben elismerte a nürnbergi patriciátus régi nemesi és lovagi eredetét. A 18. század azután a nagy csaták ellenére is már a városi elit pozíciójának javulását hozta.<sup>109</sup> Jellemző a nürnbergi vezetőréteg egyedi státuszára, hogy a város Bajorországba történő 1806. évi beolvasztása után szinte a teljes patriciátust a bajor bárók közé sorolták be. (A Haller-család azonban már 1790-ben elnyerte a bajor bárói rangot.)<sup>110</sup>

A Hallerek a nürnbergi patriciátus legbefolyásosabb nemzetségei közé tartoztak, ezért őket is érzékenyen érintette a lovagság elzárkózása és a városi elit megbélyegzése. Már Zsigmond császártól 1433. május 1-jén elnyert első címerbővítésük kulcseleme, egy — a sisakdíszet ékesítő — arany korona (nemesi címerek szokásos tartozéka) is egyenjogúsági igényükre utal, de birodalmi nemesi jogállásuk és birodalmi hűbérképesességük 1478. évi megerősítése még ennél is egyértelműbb. A nürnbergi tendenciákba teljesen illeszkedő folyamat betetőzése az 1528. évi címerbővítés volt, amely a *von Hallerstein* előnév használatát is engedélyezte a Hallereknek. Aligha lehet meglepő, hogy a fenti oklevelek mindegyike megtalálható Bartholomäus Haller nemzetségkönyveiben. A társadalmi háttér ismeretében válik érthetővé, miért állítja a munka bevezetője a család lovagi származását a középpontba, miért sorolja fel a nemesség elnyerésének nyolc módozatát, az összes lovaggá ütött családtagot és a fontosabb családi alapítványokat. Mindez arra (is) irányult, hogy a család óhajtott, elsősorban a birodalmi lovagsággal szemben megfogalmazott rendi pozíciója elismerést és igazolást nyerjen.<sup>111</sup> Nem titok, hogy a legtöbb 16–17. századi nürn-

---

Wandel in den Augsburger Führungsschichten des 16. und frühen 17. Jahrhunderts In: Sozialer Aufstieg i. m. 73–96.

<sup>107</sup> A téma alapvető feldolgozása esettanulmányok alapján: *Gerhard Pfeiffer*: Nürnbergger Patriziat und fränkische Reichsritterschaft. In: Norica. Beiträge zur Nürnberger Geschichte. Nürnberg 1961. 35–55. Újabban *Rudolf Endres*: Adel und Patriziat in Oberdeutschland. In: Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität. Hrsg. Winfried Schulze. München 1988. 221–238.; *Michael Diefenbacher*: Stadt und Adel – Das Beispiel Nürnberg. Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 141. (1993) 51–69. A nürnbergi vezetőréteg és a birodalmi lovagság közötti feszültséget a 16–18. században jelentősen növelték azok az esetek, amikor egy patrícius nem egyszerűen be-, hanem átlépett a birodalmi lovagságba, mert ilyenkor a város gyakorlatilag elvesztette az illető birtokai feletti fennhatósági/adószedési jogot, azaz csökkent a területe.

<sup>108</sup> Ebben a vonatkozásban idővel az lett a döntő, hogy a kantonba felvételt nyert patrícius vállalt-e valamilyen tisztséget a szervezetben, mert ha igen, kötelezték a nürnbergi polgárjogról való lemondásra. *Endres, R.*: Adel i. m. 17–18. 72–73. A kantontagság és a városi polgárjog egy személyben való egyesítését, amelynek lehetőségét a patriciátus a 18. századra kiharcolta magának, Nürnbergben kívül csak Strassburgból ismerjük, de ott nem ért el ilyen mértéket. *Pfeiffer, G.*: Nürnbergger i. m. 54.

<sup>109</sup> *Diefenbacher, M.*: Stadt und Adel i. m. 66–69.

<sup>110</sup> Pontosan: 1790. szept. 24. München. *Haller, H.*: Haller von Hallerstein i. m. 118.

<sup>111</sup> *Haller, H.*: Geschlechterbücher i. m. 213–214.

bergi nemzetségkönyv felmutatta ugyanezt a törekvést, azaz eszközként szolgált a család tekintélyéért és hírnevéért (*Ehre*) folytatott küzdelemben.<sup>112</sup>

A Haller-család mint a műfaj egyik úttörője azonban ezen a területen is maradandót alkotott. A Bartholomäus-féle nemzetségkönyv bevezetőjének legfontosabb eleme egy leírás VI. Henrik 1198-ban Nürnbergben tartott lovagi tornájáról. A már Boncz Ödön által is megkérdőjelezhető hitelességűnek tartott elbeszélés minden jelenetében a Hallerek játsszák a főszerepet. A történet lényege és egyben befejezése, hogy a torna rendezésével és a Donauwörthig nyújtott kísérettel elégedett császár a nürnbergi nemzetségeket megnemesíti, és engedélyezi számukra a lovagi tornákon való részvételt. A nyilvánvalóan a 15. század konfliktusait visszavetítő szöveg, Georg Rixner (Rüxner) birodalmi herold (*Reichsherold*) először 1530-ban kinyomatott reprezentatív tornakönyvéből ered.<sup>113</sup> (A műre a nemzetségkönyv bevezetője szinte minden bekezdésében hivatkozik.) Rixner személyesen is kapcsolatban állt Bartholomäusszal és a Haller-nemzetségkönyvek előző generációjának szerzőjével, IV. Conraddal.<sup>114</sup> A tornakönyv nekik 1526-ban elküldött fogalmazványaiából pedig kiderül, hogy az első verzióban még nem a Hallereknek jutott főszerep. Nem lehet tehát másra gondolni, mint arra, hogy Rixner a lovagi torna leírását később a bőkezű mecénások igényeinek megfelelően átalakította.

A történelmi konstrukció azonban még ennél is tovább burjánzott. Már többször is említettük a Haller család 1528. március 27-én Speyerben V. Károly császártól elnyert címer- és névbővítését, ahonnan az erdélyi ág ma is használatos pajzsa, sisakdíszje és előneve ered. Az oklevél elbeszélése szerint az uralkodó a kihalt Hallerstein család címerét egyesíti a Hallerek meglévő címerével, egyúttal nekik adományozza a *von Hallerstein* nevet. A két név részleges egybeesése eleve gyanúra ad okot, az újabb kutatások pedig arra világítottak rá, hogy a Hallerstein családnak csak egyetlen említése ismeretes, mégpedig éppen Rixner tornakönyvében. Erősen úgy tűnik tehát, hogy a Hallerek egy létező felső-frankföldi helynév (Hallerstein) felhasználásával és Rixner birodalmi herold hathatós együttműködésével előbb kreáltak egy Hallerstein családot, majd magvaszakadtak „nyilvánították,” végül elérték, hogy a császár a fiktív nevet és címert nekik adományozza. Hosszú távon ezzel azt a benyomást keltették,

<sup>112</sup> Az „Ehre”-nek a rendi társadalomban kulcsfontosságú fogalmáról, nyelvészeti szempontból: *Hans Wellmann*: Der historische Begriff „Ehre” sprachwissenschaftlich untersucht. In: *Ehrekonzepte in der Frühneuzeit. Identitäten und Abgrenzungen*. Hrsg. Sibylle Backmann és mások. (Colloquia Augustana 8.) München 1998. 27–39. Magyarra a kifejezés nem teljesen ültethető át, mert jelenti egyrészt a valaki felé irányuló megbecsülést, másrészt pedig azt a belső tulajdonságot, ami ezt kiváltja.

<sup>113</sup> *Georg Rixner*: Thurnier Buch. Von Anfang, Ursachen, vrsprung, vnd herkommen der Thurnier im heyligen Römischen Reich Teutscher Nation... Frankfurt am Main 1566. (Az 1530. évi első kiadásból sajnos nem találtunk példányt.) A tizenkettedik torna leírása: fol. 102r–112v. A Bartholomäus Haller-féle nemzetségkönyv csak azokat az elemeket vette át az elbeszélésekből, amelyek kifejezetten a nürnbergi patriciátusra vonatkoztak. Hasonlóan nürnbergi megrendelésre készült a 27. és 28. torna közé beszúrt 1451. évi nürnbergi „Gesellen Gestech” leírása: uo. fol. 178v–181v.

<sup>114</sup> Az alábbiakban elmondottak kapcsán döntően a következő tanulmányra támaszkodunk: *Haller, B.*: Das Turnierwesen i. m. 246–254.

mintha a Haller család egy olyan nemesi család lenne, amelynek ősi fészke a családról elnevezett Hallerstein, egy büszke lovagvár.

A család által megalkotott vagy megrendelt fikció Rixner tornakönyvének keresztül széles körű elfogadásra talált a lovagság köreiből is, az 1198. évi lovagi torna leírását pedig, lenyelve a Hallerek abban szereplő elsőbbségét is, a legtöbb nürnbergi patrícius család beépítette saját családtörténetébe.<sup>115</sup> Ezt a hatást ábrázolásai és szövege révén a nemzetségek könyve is tovább fokozta, a teljes hitelesség látszatát nyújtva a kitalált történetnek és egyben a tartalmilag hamis oklevélnek is. Bartholomäus 16. század eleji stratégiája tehát célt ért: a narratívát sikerült tökéletesen beágyaznia a birodalmi város múltjába, és a fikció később az erdélyi ág történeti tudatát is alapvetően meghatározta.

Mindezek ismeretében tekintsük most át, miként alakult a magyar/magyarországi (majd erdélyi) ág társadalmi helyzete. A Budára megérkező Hallerek egy olyan városi közegben találták magukat, amelyben a 15. század során a „vezetőréteg” zártsága ugyan növekedett, de ez mégsem érte el soha a nagy német birodalmi városokban tapasztalható mértéket, azaz nem alakult ki igazi patríciátus.<sup>116</sup> Másrészt ez a német–magyar törésvonal mentén megosztott elit csak egy emberöltőn belül mutatott bizonyos koherenciát, a politikai vezetésbe bekerült családok tagjai hatalmukat még informálisan sem tudták örökletessé tenni. A háttérben húzódó közvetlen ok demográfiai, a közvetett okok pedig még nem egészen világosak.<sup>117</sup> Mivel nagyon sok esetben nem sikerült fiágon továbbadni a vagyont és a befolyást, az a Budán a leányokat is megillető öröklési jog folytán a vejekre szállt. II. Ruprecht Haller is így jutott be szinte azonnal a budai elitbe,<sup>118</sup> az előnyös házasságot pedig családja vagyona és nürnbergi tekinthetősége lehetővé tette.

Haller Péter Nagyszébenbe áttelepülve hamarosan elérte ugyanazt a pozíciót, amelyet apja Budán. A Margareta Schirmerrel kötött házasság — és feltehetőleg a magával hozott vagyon — egy csapásra beemelte abba a szász városi vezetőrétegbe, amelyről tudjuk, hogy a budainál jóval zártabb volt. Bár egyes nemzetségek akár hat generáción át is töretlenül az elit tagjai maradtak, ez nem jelentette azt, hogy a vezetőréteg, mint közösség, mint családok hálózata a szükséges feltételek teljesítése esetén elzárkózott volna új elemek befogadásától.<sup>119</sup> Más külföldről érkezett családoknak is a Hallerekéhez hasonló könnyed-

<sup>115</sup> *Studt, B.*: Erinnerung i. m. 9–10.

<sup>116</sup> *Kubinyi A.*: Buda és Pest. i. m. 26–27. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért kénytelenek vagyunk a „réteg” kifejezést használni. Segédfogalomként akkor is elengedhetetlen, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a társadalom működését más modellek révén jobban meg tudjuk érteni.

<sup>117</sup> *Kubinyi András* állapította meg alapos monográfiájában, hogy a 15. század közepének egyetlen budai családja nem érte meg (legalább is helyben) a Jagelló-kor végét. A jelenségre európai párhuzamokat is talált. A városra jellemző alacsony népszaporulatot részben a céhek zártabb válásával magyarázza, amely arra kényszerítette a legényeket, hogy felvételük érdekében idősebb mesterözvegyekkel kössenek házasságot. A kereskedőréteg esetében a zárt házassági kör lehet az egyik magyarázat. *Kubinyi A.*: Budapest története i. m. 134–135. Általában a budai patríciátusról: uo. 138–147.

<sup>118</sup> II. Ruprecht egy leányági öröklési láncolaton keresztül jutott a Siebenlinder, Munich, Münzer családok vagyonához. *Kubinyi A. – Haller, H.*: Die Nürnberger i. m. 88–91.

<sup>119</sup> *Konrad G. Gündisch*: Das Patriziat Siebenbürgischer Städte im Mittelalter. (Studia Transylvanica 11.) Köln–Weimar–Wien 1993. különösen 253–287. Gündisch munkája az egyetlen, amely a

séggel, néhány év alatt sikerült bekerülni a városi tanácsba – kiváló példát nyújtanak erre a szintén nürnbergi és szintén patricius Stromerek: Ludwig Stromer már 1466-ban, kevéssel áttelepülése után tagja lett a városi tanácsnak.<sup>120</sup>

A Hallerek azonban nem maradtak meg a szász „patriciátus” számukra szűk keretei között. Haller Péter az 1553-ban az elnyert említett birtokadomány révén egy másik erdélyi rendi nemzetnek, a magyar nemességnek is tagja lett (tradicionális jogunkban a birtokadomány önmagában is nemesített), és ennek megfelelően második feleségéül már egy erdélyi nemeslányt választott. Ez a szászság körében — az önálló réteggként éppen ekkor megszűnő, Szebenből már régen kiszorított gerébeiket leszámítva — egyáltalán nem volt megszokott. Haller Péter fia, Gábor pedig élete végére az erdélyi társadalom csúcsára, a magyar főnemességbe emelkedett.

A magyar nemességgel kapcsolatban elsőként mindig Werbőczy nagy hatású felfogását szokás idézni, miszerint minden nemes ugyanazzal a szabadsággal él (*una eademque libertas*).<sup>121</sup> Régóta tudjuk azonban, hogy a helyzet korántsem nézett ki ilyen egyszerűen.<sup>122</sup> A magyar nemesség már létrejöttékor is tagolt volt. Míg a 14. század közepén megjelent *barones* kifejezés csak az ország főméltóságviselőit jelentette, tehát tisztséghez kötődött, addig a század végén megjelent származéka (*filius baronum*, azaz bárófiak) már az egész nagybirtokos réteget jelölte, hivatalviseléstől függetlenül. A Mátyás-korban az arisztokrácia megnevezésére a természetes vagy név szerinti bárók (*barones naturales, barones solo nomine*) kifejezés terjedt el, és ennek a rétegnek a tagjai a korábban csak az igazi bárókat (*veri barones*), azaz a zászlósurakat illető nagyságos (*magnificus*) címzést és vörös pecsétviaszt kezdtek el használni.<sup>123</sup> Egyre inkább emlegették őket mágnásokként (*magnates*) is és a Jagelló-korra megjelentek a Magyar Királyságban az örökös főrendiség csirái, mely végül igazán 1526 utáni fél évszázadban a főnemesi címadományozások (előbb a bárói, később a grófi cím) elterjedésével „szökkent szárba,” majd végül az országgyűlés főrendi táblájá-

---

középkori erdélyi szász vezetőréteg átfogó vizsgálatára vállalkozik. Fő kérdésére, hogy létezett-e a szász városokban patriciátus, kötete végén igenlő választ ad, ehhez azonban a patriciátusnak egy szokatlanul tág definícióját alkalmazza. (Kérdés, milyen eredményt kapnánk akkor, ha a reprezentáción keresztül próbálnánk meghatározni ezt az elitet.) Elemzésének alapja döntően a besztercei és kolozsvári anyag, ezért megállapításait Szebenre csak kérdőjelekkel fogadhatjuk el.

<sup>120</sup> Gündisch, K. G.: Das Patriziat i. m. 250.

<sup>121</sup> Hármaskönyv I. rész 1. cikkely 1. § Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Kiad. Bónis György. Bp. 1990. 63.

<sup>122</sup> Az ország zászlósurai és főpapjai esetében magasabb volt a *homagium* és a fejeváltság értéke, illetve esküjük tíz nemesével volt egyenértékű: Hármaskönyv I. rész 93. cikkely, ill. II. rész 32. cikkely. Tripartitum i. m. 216–217., ill. 378–379.

<sup>123</sup> Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900. 264–269.; Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 122. (1988) 149–153. Kubinyi cikkében részlegesen rehabilitálja Schiller Bódognak a kettős királyi tanácsra vonatkozó elméletét, mert kimutatja, hogy valóban létezett a királyi tanácsnak egy tágabb verziója, amelyben a *barones naturales* társadalmi helyzetük jogán vettek részt. A mágnások középkor végi földbirtok állományáról és az arisztokrácián belüli kategóriákról: Engel Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. In: Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 13–72.

nak becikkelyezésével (1608. évi I. tc.) szilárdult meg.<sup>124</sup> Ez a főrendiség azonban nem volt azonos a Német-római Császárságban ismert változattal, mivel nem kapcsolódott exempciós jogokat élvező birtokhoz, és a bárói címet is csak a 17. századtól kezdték német mintára állandó tiszteleti címzéseként használni.<sup>125</sup>

A Hallereket befogadó Erdély nemesi társadalma már a középkor végén is különleges jellegzetességeket mutatott, hogy csak egyetlen példát említsünk: vérdíjuk is alacsonyabb volt a király közvetlen fennhatósága alatt élő társaikénál.<sup>126</sup> A késő középkori magyar államon belül tartományi különkormányzattal bíró Erdélyben soha nem alakult ki olyan erős arisztokrácia, mint a Magyar Királyság többi részén, ami a királyi birtokok nagyobb részarányával, a perifériális helyzettel vagy akár a terület domborzati-geopolitikai tagoltságával magyarázható.<sup>127</sup> Bár a középkori erdélyi főnemesség krémje használta a *magnificus* címet, az erdélyi szintéren mégsem nevezték magukat gyűjtőnévvel báróknak, hanem csak szerényen *potiores nobiles*nek, és rendszeresen létesítettek házassági kapcsolatot a vitélző (*egregius*) címzést használó tehetősebb vármegyei birtokos nemességgel,<sup>128</sup> sőt olykor polgári családokkal is.<sup>129</sup>

A 16. század közepén kialakuló erdélyi fejedelmi hatalom a tartományúri tendenciák leküzdése után megörökölte az erdélyi vajda királyi birtokállományra alapozott túlhatalmát,<sup>130</sup> és ez ahhoz vezetett, hogy az Erdélyi Fejedelemség egész fennállása alatt nem alakult ki örökös főrendiség. Címadományozások és törvényi szabályozás híján megmaradt a főnemesi réteg középkorias, informális jellege.<sup>131</sup> Megjelent ugyan a Magyar Királyságban is ismert személy-

<sup>124</sup> Schiller B.: Az örökös főrendiség i. m. 167–208. Schiller a középkori tágabb királyi tanácsból vezeti le a regalisták intézményét, az utóbbiból pedig az országgyűlés főrendi tábláját. Gondolatmenete csak annyiban bizonyult pontatlannak, hogy kiderült, már a királyi tanács tágabb verziójánál is létezett meghívó. Az 1608-ban kiteljesedett magyar örökös főrendiség speciális jellegzetessége, hogy bár a nemesség közjogi egységét megszüntette, de a magánjogi megmaradt. A bárói cím 1526 utáni kérdéskörére újabban: Pálffy Géza: Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2008. 148–153.

<sup>125</sup> Schiller B.: Az örökös főrendiség i. m. 210–288. Ugyan megjelent a 15. században egy, a némethez hasonló, adománybirtokhoz kötött örökös grófi jogállás is (Hunyadi János, mint Beszterce örökös grófja, a Szapolyaiak szepesi grófsága), ezt azonban 1495-ben törvénnyel törölték.

<sup>126</sup> Hármaskönyv III. rész 3. cím 1. §: Tripartitum i. m. 480–485.

<sup>127</sup> A gondolatot Szabó Pétertől kölcsönöztem.

<sup>128</sup> A címzések változása egy középbirtokosi familia, a Wass család esetében: 14. század *comes, miles* (de inkább személyhez kötődve, mint családhoz), *magister* (több családtagnál is), a 15. század elején még egy *magister*, majd nagy szünet következik a 16. század elejéig, amikor megjelenik az *egregius*, és tartósan meg is marad. W. Kovács András: A cegei Wass család a középkorban. Erdélyi Múzeum 66. (2004: 1–2. sz.) 33–34. A címzések átalakulásának hasonló folyamatáról: Engel Pál: Nemesi társadalom a középkori Ung vármegyében (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.) Bp. 1998. 96–97.

<sup>129</sup> Mályusz Elemér: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 2.) Bp. 1988. 21–30., 50–52.

<sup>130</sup> A fejedelmi hatalom ra l. Bíró Vencel: Az erdélyi fejedelem jogköre 1571–1690. Kolozsvár 1912.

<sup>131</sup> Két speciális esetre feltétlenül fel kell hívni a figyelmet: az egyik az Erdélyben az országgyűlési tiltások ellenére időnként megjelenő „*liber baronatusság*”, amely a vármegyei joghatóság alól igazságszolgáltatási tekintetben kivett területeket jelentette. (Tágabb értelemben személyek exempciós jogokkal rendelkező csoportjára is alkalmazták.) Olyan egykori királyi (vajdai) uradalmak tehát, amelyeknek immanens mentességei az új birtokosokra is átszálltak. Schiller felsorolást



re szóló országgyűlési meghívó (*regales*), de a regalistáknak nem mindegyike volt arisztokrata, és nem minden főnemes kapott külön meghívót,<sup>132</sup> így az országgyűlésben nem alakult ki főrendi tábla, azaz az erdélyi diéta mindvégig egykamarás maradt. Amennyiben pedig a fejedelmi tanács tagjait tekintjük, a keresetnél szűkebb réteget találunk. Erdemes azonban megemlíteni, hogy II. Rákóczi György fejedelem 1649 elején szerény kísérletet tett a főnemesi cím-adományozás, közvetve az örökös főrendiség erdélyi meghonosítására. Ekkor kapott nagyságosi (*magnificentia*) címet két kiemelkedően fontos tanácsosa: Kemény János és Serédi István. Bár a szokatlan adományokat az országgyűlés is megerősítette, a kezdeményezésnek a későbbiekben nem lett folytatása.<sup>133</sup>

A királysághoz képest nehezebben megfogható erdélyi arisztokrácia alapjául ugyan a vagyon szolgált, de megfelelő katonai, udvari és kormányzati tisztségek birtokában a kisebb vagyon is elegendő volt a státusz eléréséhez. Hiányzott a főnemességből az örökös jelleg kialakulásához elengedhetetlen állandóság is: csak néhány olyan család létezik, amely e rendhagyó államilakulat fennállása alatt folyamatosan (minden generációban) be tudott volna kerülni a fejedelmi tanácsba. Magyarózatul szolgálhat, hogy a középkoriasan centralizált Erdélyben a társadalmi helyzet igen erősen függött az uralkodói kegytől, és annak elvesztése könnyen megrendíthette az elért pozíció anyagi alapját.<sup>134</sup>

Az Erdélyi Fejedelemség magyar nemességét (mint rendi nemzetet) első sorban az eliten belüli pozíciót legjobban kifejező tiszteleti címzések segítségével tudjuk megismerni, hiszen a jogi szempont a nemesség közjogi egységének fennmaradása miatt kiesik, és a birtokállományra vonatkozó alap kutatások hiánya egyelőre nem teszi lehetővé a vagyoni kategorizálást sem. Természetesen nem gondoljuk azt, hogy e címek egyértelműen megfeleltethetőek lennének

---

is ad róluk: Fogaras, Kővár, Déva, Torockó, Görgény, Máramaros. Ezt a listát kiegészíthetjük Marosvéccsel is, amely sokszor Görgénnyel alkotott egységet. A „liber baronatasság” az intézmény neve, nem főnemesi cím gyűjtőneve! *Schiller B.*: Az örökös főrendiség i. m. 260–261., ill. újabban *Dáné Veronika*: A Bocskaiak Erdélyben. Törvénytelen liber bárók? In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulójára 8.) Debrecen 2006. 111–117. – A másik félrevezető jelenség az, hogy számos erdélyi (és még több partiumi) mánás rendelkezett a fejedelemség korában magyar (királysági) főnemesi címmel, például iktári Bethlen István 1623. április 14-én kapott II. Ferdinánd magyar királytól magyar grófi címet. Mások különleges esetekben, mint például testvére Bethlen Gábor, német birodalmi főnemesi címet nyertek el. *Schiller B.*: Az örökös főrendiség i. m. 261., 305.

<sup>132</sup> *Trócsányi Zsolt*: Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 76.) Bp. 1976. 24–27.; *Benda Kálmán – Péter Katalin*: Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben. (Előadások a Történettudományi Intézetben 6.) Bp. 1987. 13–23.

<sup>133</sup> A szövegében a Magyar Királyság bárói rangemléseit idéző két adomány dátum nélkül szerepel az erdélyi királyi könyvekben: MOL F 1, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára (a továbbiakban: GyKOL), Libri regii 27. kötet 92–93., ill. 93–93b. A keltezés a csombordi Kemény levéltárban megőrzött eredeti (a Kemény János részére kiállított adománylevél) teszi lehetővé. II. Rákóczi György, 1649. jan. 28. Gyulafehérvár. Kolozsvári Állami Levéltár Kemény cs. lt. Fasc. XV. Nr. 1228. A hátoldali jegyzet szerint az országgyűlési megerősítés 1649. február 14-én Gyulafehérvárott történt, Haller István és Rhédei Ferenc fejedelmi tanácsosok előterjesztésére. (Serédi István adományának hasonló megerősítését azonban csak feltételezni tudjuk.)

<sup>134</sup> *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. (A MOL kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 6.) Bp. 1980. 414–418.

egy-egy, objektív szempont által elhatárolható társadalmi rétegek: leginkább a társadalom sok tényezőtől táplálkozó önszemléletét mutatják. Másképpen fogalmazva a következetlenségek ellenére egy, a kortársak körében képzetként élő társadalmi csoportot jelölnek. A címzési rendszer változása pedig, bár összefügghet a nemességen belüli birtokeloszlás változásával és más tényezőkkel, inkább az önszemlélet módosulását jelzi. Sok esetben mégis ezek a pozicionálások jelentik az egyetlen fogódzót.

A 16. század végéig Erdélyben a középkori hagyományokat követve alapvetően a következő címzéseket használják: nemes (*nobilis*), vitézlő (*egregius*), nemzetes (*generosus*), nagyságos (*magnificus*).<sup>135</sup> Alkalmazásuk természetesen nem teljesen következetes, és gyakori együttes szereplésük is, ám tendenciákat mégis meg lehet figyelni. Míg a *nobilis* általában a nemesség legalsó rétegére vonatkozik, az *egregiust* használják a középbirtokos nemességre, a központi kormányzat számos tisztviselőjére és a nagybirtokos családok még nem aktív tagjaira (sok esetben olyan fiúkra, akik nem töltötték be a teljes kort, a huszonegy évet). A *generosus* ritkábban az *egregius* szinonimájaként jelentkezik, legtöbbször azonban a nagyságosként vagy vitézlőként emlegetett családok leányait, feleségeit és özvegyeit illeti (*generosa*). Végül a *magnificus* címet csak az arisztokrácia esetében használják, mégpedig a század folyamán egyre gyakrabban.<sup>136</sup> (E tendencia mögött viszont nem a nagybirtokosok számának növekedését kell keresnünk, hanem a címzés bizonyos elértéktelenedését.)

Jelenleg még nem tudjuk, milyen változás zajlott le a háttérben, de az imént ismertetett, a késő középkori Magyar Királyságra általánosan jellemző címzési rendszer a 16–17. század fordulóján módosult. Egy, feltehetően 1607-ben összeállított, az erdélyi „mágnásokat és bárókat” felsoroló lista már a következő kategóriákat tartalmazza: tanácsurak (*domini consilarii*), bárók és nagyságosok (*barones et magnifici*) és a rangsor legalján a nemzetesek (*generosi*).<sup>137</sup> A tanácsurak külön szerepeltetése még nem olyan meglepő, de a nem-

<sup>135</sup> A tiszteleti címek középkori magyarországi használatát Fügedi Erik tekintette át, elemzésében arra, a valószínűleg nem helytálló következtetésre jutott, hogy mind a *magnificus* réteg, mind a kevésbé tehető, *egregius*nak címzett réteg az arisztokráciához tartozott. *Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. Bp. 1970. 8–11. A fejedelemség-kori Erdélyben gyakran feltűnik az *agilis* címzés is, de általában székely lófők neve mellett. A szavak egykorú alapjelentéseihez: A magyarországi középkori latinság szótára. I–V. Szerk. Harmatta János. Bp. 1987–1999. *Egregius*: III. 298. *Generosus*: IV. 193.

<sup>136</sup> A fenti megállapítások alapját a kolozsvári Haller-levéltár fejedelemség-kori anyagairól készített regesztáim képezik, illetve az erdélyi királyi könyvek jelenleg 1600-ig terjedő alapos regesztakiadása: Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1–2. Kiad. Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1. és 3.) Kolozsvár 2003–2005. (a továbbiakban: ETA VII.)

<sup>137</sup> MOL P 1868, Rhédey család, OL által rendezett iratok 1. cs. fol. 34r–41v „Regestum dominorum magnatum Baronum Regni Transsylvaniae”. Romlott szövegű másolat a 17. század második feléből. Elképzelhető, hogy a főcím nem eredeti, de a társadalmi kategóriák nevét aligha változtatták meg, és a beosztást az okleveles anyag is igazolja. A lista nemcsak az arisztokrácia tagjait tartalmazza, de az összes főispánt, a fejedelmi tábla tisztviselőit, az összes középszintű közigazgatási egységet, kapitányt, szabad királyi és mezővárost, harmincadot, sóaknát, hámort és bányát is. A tanácsurak (8): Sennyey Pongrác, Bornemisza Boldizsár, Haller Gábor, Petki János, Kornis Boldizsár, Szilvási Boldizsár, Szuhai Gáspár, Süveg (Huet) Albert. A bárók és nagyságosok (8+2): Báthori Gábor, Bánffy Dénes, Bocskai Miklós, Török István, Rhédei Ferenc, Sennyey Miklós, Kendi István, Bethlen Gábor, Varkocs György, Wesselényi István, Gyulaffi László özvegye, Csáky István

zetesek önálló kategóriaként való feltűnése annál inkább. Ha megnézzük névsorukat, azt találjuk, hogy a központi kormányzat fontos figurái (pl. táblai ítélmesterek)<sup>138</sup> mellett a nagyságos címet használó családok fiatal, illetve kevésbé jelentős tagjai sorakoznak. Úgy tűnik tehát, hogy ez a terminus az arisztokrácia „tartalékát” illetve, nevezetesen azokat, akik a politikai hatalom előszobájában voltak, akik később alkalomadtán előléphettek. A királyi könyvekben és az okleveles anyagban ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk: a nagyságos és a vitézlő réteg között feltűnik egy nemzetesnek titulált csoport, tagjai sok esetben olyan, az arisztokráciából származó ifjak, akiket a Jagelló-korban, de még János Zsigmond alatt is biztosan *egregius*nak neveztek volna. A nagyságos cím mellé a 17. század elejétől ugyanakkor egyre gyakrabban társult a tekintetes (*spectabilis*) is.

E hosszú, de szükséges kitérő után a címzéseket követve tekintsük át, miként változott idővel a Hallereknek az erdélyi nemesi társadalmon belül elfoglalt helyzete. I. Ferdinánd Haller Pétert 1543-ban még a városi tanácstagokat illető „bölc és körültekintő” jelzővel tiszteli meg,<sup>139</sup> ezzel szemben 1552 decemberében, a szebeni királybírói tisztséget adományozó oklevelében már *egregius*nak nevezi, holott ekkor híve még meg sem kapta a nemességet hozó birtokadományt. Ennek hátterében valószínűleg az áll, hogy 1551. október 22-én Ferdinánd a szebeni polgármestert tanácsosává nevezte ki.<sup>140</sup> Vitézlőként említi végig Izabella alatt is, kivéve a szebeni királybíróiságot adományozó 1557. évi oklevelet, amely minden bizonnyal a jogi aktus városi vonatkozása miatt nevezi Hallert ismét *prudens et circumspectus*nak.<sup>141</sup> Gyalui Vas László is *egregius*nak címzi őt 1555-ben írott levelében.<sup>142</sup> Haller Péter tehát nem a legalsó rétegben kezdte nemesi karrierjét, hanem rögtön a középrétegben.

---

özvegye (különösen érdekes az özvegyasszonyok szerepeltetése). Nemzetesek (11): Imrefi János, Perneszi Gábor, Kornis György, Kornis Zsigmond, Lónyai István, Dengelegi Miklós, Dengelegi Mihály, Borsoló János, Angyalosi János, Trauzner Lukács, Kovacsóczy István. A lista egy-egy az iméntitől eltérő másolat alapján már kétszer is közlésre került. *Hodor Károly* a 17. század elejére keltezte. Történelmi Tár (1879) 393–394. *Veress Endre* egyrészt teljesen tévesen 1585-re datálta, másrészt a forrászöveg beosztását is önkényesen módosította. Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányal (1581–1585). Szerk. Veress Endre. (Monumenta Hungariae Historica II. Diplomataria XLII.) Bp. 1948. 288–289. A fejedelmi tanács tagjainak („tanácsrend”) a többi mágnásénál magasabb rangjáról: *Zsolt Trócsányi*: Dignitäradel und Beamtenintelligenz der Regierungsbehörden im Siebenbürgen des 16–17. Jahrhunderts. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 143.) Bp. 1980. 10.; *Horn Ildikó*: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657. In: *Uő*: Tündérország útvesztői i. m. 232–234.

<sup>138</sup> Esetünkben Angyalosi János és Borsoló János (ugyanebben a listában még egyszer felsorolva, mint ítélmesterek): Angyalos protonotariusi tevékenységét Trócsányi csak 1610-től keltezi. *Trócsányi Zs.*: Központi kormányzat i. m. 357.

<sup>139</sup> 1543. máj. 5. Prága. I. Ferdinánd Haller Péter szebeni polgármesternek. Kiadta: *Bedeus, J.*: Die Familie i. m. 191–192.

<sup>140</sup> 1551. okt. 22. Bécs. „Petern Haller vom Hallersteinn Radt vnnd diennstbrieff” német nyelvű: CBH-XI 428r–429r.

<sup>141</sup> 1557. febr. 27. Gyulafehérvár: CBH-XI 440v–441r. Ez gyakorlatilag Ferdinánd nem életbe lépett címadoományozásának megerősítése, ám formailag nem megerősítés. Szebenben belül is természetesen nem vitézlőnek nevezik, hanem a városi vezetőréteget illető „bölc és körültekintő” jelzőt használják rá, pl. 1563. ápr. 4. Szeben. Omlássy Lőrinc kötelezvénye: ENMLt Haller cs. lt. 15. cs. fol. 9.

<sup>142</sup> 1555. márc. 18. Gyalui Vas László Haller Péternek: ENMLt Haller cs. lt. 15. cs. fol. 16–17.

A következő generáció, Haller Péter Kemény Katalintól született fiai, Gábor, István és Mihály, 1577-ben megint csak vitézlőként szerepelnek, és a későbbiekben is így emlegetik őket.<sup>143</sup> A főágat továbbvivő Haller Gábor hiába nyerte el 1594-ben Küküllő vármegye főispáni tisztségét, még 1598 és 1603 között is általában *egregius* címzés jutott neki.<sup>144</sup> 1590–1591 fordulóján és 1601-ben ugyan nemzetesként (is) említik, de ez inkább kivételnek számít.<sup>145</sup> Az első forrás, amelyben már nagyságosnak nevezik (történetesen egy magánlevél) 1605 februárjából származik. Ez valóban komoly fordulatot jelöl Haller Gábor karrierjében: ekkor már sógora, Bocskai István erdélyi pártjának egyik vezéralakja, hamarosan pedig fejedelmi tanácsúr és kincstartó.<sup>146</sup> Az elért főnemesi rangot kifejező nagyságosi címzést azután haláláig megőrzi.<sup>147</sup>

Gábor három fia közül a legidősebbnek, Haller Istvánnak az esete nagyon érdekes. Testvéreihez hasonlóan sokáig őt is *generosusként* emlegetik, amikor azonban 1615 őszén több birtokára is *nova donatiót* szerez, ő már nagyságos, míg testvérei, György és Zsigmond továbbra is nemzetesek.<sup>148</sup> Ezt talán azzal hozhatjuk összefüggésbe, hogy éppen 1615-ben töltötte be a teljes kort.<sup>149</sup> 1616-ban küküllői főispáni kinevezésével politikai működését is megkezdte. (Érdeemes megjegyezni, hogy a 17. század nagy részében a Hallerek adták az egyik küküllői főispánt, mintegy örökös jelleggel.)<sup>150</sup> A Hallerek családi címeinek alakulását ezt követően már nem érdemes tovább követnünk, a família Istvántól származó főága ugyanis a fejedelemség végéig az arisztokrácia tagja maradt. Erdélyben ritka módon minden generációja képviseltette magát a fejedelmi tanácsban,<sup>151</sup> tagjait pedig állandó jelleggel nagyságosnak és tekintetesnek címezték. Erdély Habsburg-fennhatóság alá kerülése után ők sem maradtak ki a főrendi címadohányozások nagy hullámából, amelyről Apor Péter olyan elítélően szolt.<sup>152</sup>

<sup>143</sup> 1577. dec. 18. Báthory Kristóf erdélyi vajda bizonyáglevela a család Haller Mihály gyámságát illetően tett megegyzéséről: ENMLt Haller cs. lt. 15. cs. fol. 25–26. További adat a vitézlői címzésre: 1578. nov. 15. uo. 22. cs. fol. 3–4.

<sup>144</sup> 1598. uo. 55. cs. fol. 6–7. További vitézlői címzések: 1599. febr. 3. uo. 3. cs. fol. 18., 1600. febr. 4. uo. 2. cs. fol. 6–9., 1601. jún. 23. uo. 63. cs. fol. 1., 1603. febr. 8. uo. 37. cs. fol. 1–2.

<sup>145</sup> 1590. dec. 14. ETA VII. 1. No. 1344–45.; 1590. dec. 24. uo. No. 1349., 1591. jan. vége: ENMLt Haller cs. lt. 69. cs. fol. 27., 35. (Mindez annak a nagy partiumi *nova donatió*nak az anyaga, amelyet Bocskai István, Haller Gábor sógora nyert el Báthory Zsigmondtól.) 1591. jún. 5. ETA VII. 1. No. 1581. A felsorolt oklevelekben vitézlő és nemzetes. 1601. máj. 30. ETA VII. 1. No. 1682. (csak nemzetes)

<sup>146</sup> 1605. febr. 28. Bánffy János Haller Gábornak: ENMLt Haller cs. lt. 87. cs. fol. 1.

<sup>147</sup> 1606. szept. 12. MOL F 1 GyKOL Libri regii. 7. köt. fol. 244b–245b., 1607. ápr. 5. uo. 7. köt. fol. 16–16b., 1608. febr. 1. uo. 7. köt. fol. 244b–246., 1608. jún. 23. ENMLt Haller cs. lt. 35. cs. fol. 15–16.

<sup>148</sup> 1615. nov. 11. MOL F 1 GyKOL. Libri regii. 11. köt. fol. 110b–111.; 1615. ősze: ENMLt Haller cs. lt. 17. cs. fol. 8.

<sup>149</sup> Kérdés, hogy akkor is nemzetesként emlegették volna-e a három fiút, ha Haller Gábor nem hal meg 1608 nyarán.

<sup>150</sup> Haller Gábor 1594–1608, Haller István 1616–1657, (III.) Haller Péter 1635 után rövid ideig, Haller Pál 1669?–1685. *Lázár Miklós*: Erdély főispánjai (1540–1711). Bp. 1889. 74–90., ill. *Trócsányi Zs.*: Központi kormányzat i. m. 28.

<sup>151</sup> A Haller családból származó fejedelmi tanácsosok a 17. században: Haller Gábor 1605–1607, Haller István 1629–1657 és fiai: (III.) Haller Gábor 1652–1663, Haller János 1664–1690, Haller Pál 1669–1685. *Trócsányi Zs.*: Központi kormányzat i. m. 28., 43.

<sup>152</sup> „mennyi báró, mennyi gróf lett, hosszú volna leírni, mert teli vélek az ország, azt az egyet írom csak, hogy az mennyin vagyunk grófok és bárók, hogy ha úgy viselnők az grófságot és bárósá-

Középkorias mágnási pozíciójukat lecserélték a valamivel szabályozottabb, a Magyar Királyságban már régóta elterjedt formára: 1699-ben elnyerték a bárói, 1713-ban pedig Haller István (†1710) érdemeiért a grófi címet. (A grófságot 1753-ban az elkülönült kaplyoni ág is megszerezte.)<sup>153</sup>

Mindezek tudatában nagyon tanulságos az, ahogy az erdélyi Hallerek a nürnbergi rokonságnak saját rendi helyzetükről vallanak. Haller István a III. Sigmundnak 1618-ban küldött, az erdélyi ág egész addigi történetét részletesen leíró beszámolójában elmagyarázza a három erdélyi rendi nemzet mibenlétét,<sup>154</sup> és a család felemelkedésével kapcsolatban azt is elmondja, hogy apja, Haller Gábor a Bocskai Iónával kötött házasságára (1586) való tekintettel lett az arisztokrácia tagja, és kapta meg a nagyságosi titulust.<sup>155</sup> (Ilona bátyja Bocskai István a későbbi fejedelem volt, lánytestvére, Erzsébet pedig Báthory Krisztof felesége.) A tiszteleti címzések elemzését felidézve nyilvánvaló, hogy Gábor nem vált a házasságkötéssel egy csapásra mágnássá, csupán Bocskai István fejedelemségével lett utóbb az. Haller Istvánnak áttételesen mégis igaza van, hiszen az előkelő rokonság nyitotta meg az apa számára a felemelkedés útját. A levélíró később pontosítja is megfogalmazását, amikor kifejti, hogy a sógorság hivatali kinevezésekkel és birtokadományokkal járt. Még érdekesebb, hogy amikor levelében újra megemlíti apja felemelkedését, a használt szófordulat (kivétetvén a nemesség közül és a nagyságosok közé soroltatván) szinte a magyarországi bárói rangemelések szövegét idézi. A „nagyságos” terminusról pedig elmondja, hogy Erdélyben így hívják azokat, akiket Németországban bárónak.<sup>156</sup> E két

---

got, mint az régi magyarok viselték, egész Erdély elég nem volna, hogy titulusunknak megfelelhettünk.” Apor tehát felhívja a figyelmet az erdélyi arisztokrácia viszonylag szerény anyagi helyzetére. Történeti visszatekintésében azt állítja, hogy a címzéseknek már a 16–17. század fordulóján is volt egy nagy felszaporodása, amely Bocskai István és Rákóczi Zsigmond alatt visszaesett. A romlás jelét tulajdonképpen nem az 1690. utáni címadományozásokban látja (hiszen nagybátyja, Apor István is akkor kapott báróságot), hanem a Rákóczi-szabadságharc utániakban. *Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Bukarest 1978. 26–27.*

<sup>153</sup> 1699. ápr. 1. Bécs I. Lipót. Az erdélyi kancellária megfelelő királyi könyvében nincs nyoma; 1713. jan. 15. Bécs. III. Károly. MOL B 18, Erdélyi Kancellária Levéltára, Liber Regius Primae Classis 5. köt. (1703–1714) fol. 503–508. Szövege kiadva: *Bedeus, J.: Die Familie i. m. 203–207.; 1753. jún. 18. I. Ferenc császár. (Érdekes, hogy a kaplyoniak attól a Ferenctől kapják magyar grófi címüket, aki nem is volt magyar király.) Haller, H.: Haller von Hallerstein i. m. 118., ill. Johann Siebmachers grosses und allgemeines Wappenbuch 4/12. Der Adel von Siebenbürgen. Hrsg. Constantin Reichenauer von Reichenau – Géza Csergheó – Oszkár Bárczay. Nürnberg 1898. 90–91.*

<sup>154</sup> Szebenről: „ea civitas est metropolis Saxonicae nationis in hoc regno, eo quod ex tribus nationibus constat Transylvania, Ungarica ea, quae nobilitas nuncupatur, Siculica, quae libertina sive militaris dicitur, et Saxonica, quae civilis dicitur, et hospites Ungarorum vocantur.” 1618. dec. Haller István III. Sigmund Hallernak. A teljes levél egykorú német fordítása is megmaradt. HA 4. 19. [I. 47. a. 5.]

<sup>155</sup> „Memoratus autem dominus parens meus Gabriel uxorem accepit in anno 1586. die 15. mensis Februarii virginem ex illustri familia Bochkaj (legat Boczkaj, quia Ungari pro cz scribunt ch) Helenam, filiam Georgii olim Bochkaj ex conjuge sua Christina Suliok, sororem germanam serenissimi principis Stephani Bochkaj, cuius matrimonii respectu dictus dominus parens noster inter magnates huius regni fuit annumeratus, et titulo magnificorum adornatus, eo quod sororem germanam dictae matris nostrae Helenae, Elizabetham natu maiorem superioribus illis annis, illustrissimus Christophorus Bathorj, tunc principis Transylvaniae, frater germanus Stephani praedicti regis Poloniae matrimonio sibi copulaverat.” HA 4. 19. [I. 47. a. 5.]

<sup>156</sup> „Nostrae vero res quo sint in statum, ea quoque de re volui certiores facere dominationes vestras, ut iam supra meminim, quando dominus parens noster ex numero nobilium regni huius

mondatával világosan azt fejezi ki, hogy a nevezéktani különbség ellenére (amely valójában közjogi is) mind a Magyar Királyság, mind a Német-római Birodalom báróival egyenlőnek érzi magát. Ugyanaz a rendi öntudat mutatkozik meg fiánál, Haller Gábornál is, aki 1630-ban az oderafrankfurti egyetem anyakönyvében *liber baro*, azaz a német terminológiával *Freiherr* megjelöléssel szerepel, és ennek megfelelő magas beiratkozási díjat is fizet.<sup>157</sup>

Az 1651-ben Erdélybe látogató Jobst Dietrich Haller beszámolója szerint Haller István azt is mondta egy ízben, hogy a család 1528. évi kiváltságlevelét mint grófi címadományozást ismerik el a magyarok, és ezzel a címmel élt már az ő apja és nagyapja is. A leírásban az is szerepel, hogy a család roppant, (kis túlzással) egy „német grófénak megfelelő” birtokállománnyal rendelkezik.<sup>158</sup> Amennyiben hihetünk Haller István 1618. évi híradásának, míg apjának 1500 jobbágya volt, addig neki és két testvérének összesen 4000, hiszen a szerencsés házasságok révén mindannyian tovább tudták gyarapítani az osztály során kapott jószágokat. Jobst Dietrich leveléből az is kiderül, hogy Haller István 40–50 lovas kíséretében, két hintóval és számos kocsival utazik, három kastélyánál nagy marhacsordákat és méneseket tart, amelyeket Magyarországra hajttat eladni.<sup>159</sup> A leírás alapján úgy tűnik, hogy Haller Erdélyben azon kevesek közé

---

exemptus, inter magnates est annumeratus (hic enim in Transylvania magnates dicuntur ii, qui in Germania barones vocantur) et nos filii eodem titulo magnatum et honore gaudemus.” HA 4. 19. [I. 47. a. 5.] A szövegrész egykorú német fordítása terminológiai „kínja” miatt is érdekes: „Unsere Sachen aber wie sie stehen, daß hab ich auch ewer Herrlichkeit wollen berichten, wie dan schon vormahlß deren Meldung geschehen, weil unßer Herr Vatter nicht mehr unter die Edelleuth, sondern unter die Landtherrn gerechnet (dan bey unß in Siebenburgen Freyherrn heist), also werden wir und unßere Söhne auch gleichermassen intitultirt.” Érdekes kiegészítést nyújt az a részlet, amelyet Dáné Veronika idéz Torda vármegye jegyzőkönyvéből (ehhez a háttér: özv. Bogáthy Menyhátrné néhai ura mágnás/bárói voltára — kimondatlanul pedig liber baronatusára — hivatkozva magasabb hitbért követel): „Erdélyben csak egy báróság vagon, tudniillik az vajda vagy az gubernátor. Az Incta ura penigh csak nomine et non re volt mágnás, kiért az ő dossa is aequalis az több nemesek dossal.” Dáné V.: Törvénytelen i. m. 112. Az a késő középkori felfogás nyilvánul itt meg, amely szigorúan megkülönbözteti egymástól a valódi bárókat (a zászlósurakat) és a természetes bárókat. Zászlósúr pedig csak a vajda maradt a fejedelmi Erdélyben. Egyébiránt Werbőczy valóban csak a zászlósurak özgegyeinél szabott meg magasabb hitbért.

<sup>157</sup> Szabó András Péter: Haller Gábor peregrinációja. KÚT 3. (2004: 3–4. sz.) 14–15. Hasonló jelenséget figyelt meg Fügedi Erik a bécsi egyetemre a 15. században beiratkozott magyar mágnásfi hallgatóknál. Fügedi E.: A magyar arisztokrácia i. m. 13. Szécsi Tamás és Dénes például 1424-ben, mint Lendva hercegei iratkoztak be. A jelenség akár egy átfogó vizsgálatot is megérne.

<sup>158</sup> „Herr Stephan Haller führet eben diß Wappen, alß unsre ganze Familia, hat mir selbsten einen Adelbrieff gezeiget, so unser Familia von Carolo V. zu Speyer empfangen hat, und gesagt, daß dießer Adelsbrief neben den ansehlichen Wappen bey den Ungern als ein Gräferbrief gehalten werde, seinen Titel, welcher ihn von den Fürsten und allen andern Landherrn gegeben wirdt, welchen auch sein Großvatter und Vatter, auch die Brüder gehabt haben, wirdt der Brüder beygeschloßen finden. Zwar er hat unter den Ungern so viel Respect, alß in Teütschlandt ein Graff hat. Er hat auch so viel Gütter, und holt sich eines Graffen gemeß.” 1652. márc. 21. Bécs. Jobst Dietrich Haller levele Hans Willibald Hallernak HA 4. 19. [I. 47. a. 12.]

<sup>159</sup> „Auß dießem lieber Bruder erkennt, was Stephan Haller von Tugendt an sich hat, wiewohl er sonst ein großer Herr ist, besitzt nun dreÿ Schlößer, Weißkirch, Sanct Paul und Bethlem, hat noch mehr andere adeliche Sitz. Wann er rayst, hat er bey die 40 in 50 Reütter vor sich her, Zwo Carreten und viel andere Wägen, lest zum Mittag und Nachtessen die Paucken schlagen, bey seinen Schlößern helt er großen Pferd- und Viehzucht, schickt jährlich viel Ross und Ochsen in Ungern zu verkauffen.” 1652. márc. 21. HA 4. 19. [I. 47. a. 12.]

tartozott, akik mind vagyonukat, mind pedig életvitelüket tekintve elérték a Magyar Királyság átlagos főnemeseinek szintjét, és így magát velük egyenrangúnak tartotta.

A német és a magyar Haller-ág közötti levelezés állandó eleme a rokonság társadalmi helyzetéről való érdeklődés. Különösen jellemző ez a nürnbergiekre. III. Lazarus 1630-ban be is vallja, hogy hosszú szünet után azért vette fel a kapcsolatot az erdélyiekkel, mert Johann Lemmermantól, a császár gyóntatójától hallott a család előkelő állapotáról. Ugyanez az indíték jelentkezik a 18. században is: Haller János 1734. évi gubernátori kinevezése mind IV. Johann Georg (1685–1763), mind pedig Johann Sebastian Haller (1684–1745) részéről levelek hosszú sorához vezetett, amelyeknek visszatérő eleme a rokon magas méltósága felett érzett elégedettség, és az, hogy ebben a tisztességben, mint egy és ugyanazon nemzetség tagjai, ők is osztoznak.<sup>160</sup> Johann Georg még a gubernátori kinevezési okmány másolatát is elkérte. A család történetének egy következő korszakában, 1782-ben III. Johann Sigmund viszont már rezignáltan arról ír magyarországi útra készülődő fiának, hogy az erdélyi Hallerek megbecsültsége már nem akkora, mint Haller János gubernátor idejében.<sup>161</sup> A nürnbergi rokonnok a közösséget felvállalva az erdélyi Hallerek hírnevét (közös hírnevüket) ért támadásokra is érzékenyen reagáltak: amikor 1662-ben egy erfurti hetilapban Haller Gábor „török-párti” politizálása nyomán egy, az erdélyi ág kétes (kereskedői) eredetét taglaló cikk jelent meg, a nürnbergiek Georg Achatius Heheren keresztül azonnal tiltakoznak az újságot kiadó postamesternél.<sup>162</sup>

Az erdélyi Hallereknél a nürnbergi rokonság társadalmi helyzete iránti ilyen erőteljes érdeklődést nem lehet felfedezni. Bár kötelességszerűen rákérdeznek néha a német ág tagjai által betöltött tisztségekre, motivációjukra mégis inkább Haller György 1631-ben III. Lazarusnak írott levele lehet a jellemző, amelyben ő Hallerstein várának állapotát firtatja.<sup>163</sup> Érezhetően legalább annyira érde-

<sup>160</sup> „Allermassen nun dieser Zuwachs von einer so eminenter Dignitaet sowohl Ewer hochgräffliche Excellenz, als der gesamten Familie der Hallere von Hallerstein zu besonderm Lustre, mir aber als einem dero zwar geringsten, jedoch mit ganz inexprimablen Devotion lebendwährig zugethanen treuen, gehorsamsten Diener, zu ganz ungemainer Freude und innigster Consolation gereichet, als nehme die Freyheit, wegen dieser glorieusen Dignitats-Vermehrung meine sincereste Gratulation abzustatten, mit innbrünstigen Wunsch, daß der grundgütige Gott dero theuerste Person bey langwehriger unverruckter Gesundheit in allen selbstwählenden hochgräfflichen Flor und Wohlstand erhalten, und was zur vollkommenen Glückseeligkeit und Vergnugung gereichen kan, in voller Maase beylegen wolle.” IV. Johann Georg Haller levele Haller János gubernátornak. 1736. ápr. 16. Nürnberg: ENMLt. Haller cs. lt. 90. cs. fol. 3–5., ill. Johann Sebastian Haller 1741 és 1744 között írt öt, merőben formális latin nyelvű levele. uo. fol. 6–15. Említi ezeket: *Franz Willax*: Johann Sebastian Haller von Hallerstein (1684–1745). Genealogie 25. (2000) 333. Haller János gubernátori kinevezéséhez: *Trócsányi Zsolt*: Habsburg politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben (A MOL kiadványai III. Hatóság és hivataltörténet 8.) Bp. 1988. 391–392.

<sup>161</sup> „derselbe [Kemény Sámuel] wird dir vieles von unserer familie in Siebenbürgen sagen und erzählen können, welche seit dem Tod des letzten Gubernatoris Grafen Johann Hallers nicht mehr so in Ansehens ist, als ich sie bey meiner Anwesenheit in Siebenbürgen angetroffen.” 1782. dec. 17. Nürnberg. III. Johann Sigmund fiának, Samuel Karl Christophnak HA Rep. 80. No. 56.

<sup>162</sup> A postamester válaszában védekezésésként azt hozza fel, hogy maga is a lipcei postamestertől vette át a híreket, és az idő szorításában nem tud minden adatot ellenőrizni. HA 4.230 1662. nov. 24. Erfurt. Breitenbach Georg Achatius Hehernek, ill. 1663. jan. 13. Georg Achatius Heher II. Johann Sigmund Hallernak.

<sup>163</sup> 1631. febr. 16. Diósgyőr. Haller György III. Lazarusnak HA 4. 19. [további jelzet nélkül]

kelte tehát őket a közös múlt, mint a rokonság jelene, nevezetesen az a bizonyos lovagi múlt, amely ténylegesen csak 1526 és 1528 között született meg, mégpedig Georg Rixner hathatós bábáskodásával.

## 2. Az anyanyelv

Az erdélyi Hallerek nyelv váltásának alighanem legjobb példája maga az 1528-ban elnyert, sajátos múltra visszatekintő előnév, amelyet Haller Péter is felvett és használt. A szebeni polgármester szász közegeben mozgott, német anyanyelvű volt, a fordulópont, ahogy a kereskedelmi tevékenység esetében is, Haller Gábornál, még pontosabban az 1580-as években keresendő. 1583 májusában még ő is „de Hallerstain” előnévvel szerepel a Szász Egyetem egyik ítéletlevelében,<sup>164</sup> azután 1587-ben egyszerűen mint Fejéregyházai Haller Gábort említik.<sup>165</sup> Néhány éven belül azonban újabb változást regisztrálhatunk: 1589-ben mind Haller Mihály, mind Gábor bátyja a magyarosított „Hallerkői” előnévvel szerepel, amely ettől kezdve állandósul a családban.<sup>166</sup> Csak akkor tér vissza időnként (saját használatban is) a német változat, ha német környezetben tartózkodnak, vagy németekkel kommunikálnak.<sup>167</sup>

Ami konkrétan a nyelvtudást illeti, a családban hagyománynak számító peregrináció révén vagy más úton az anyanyelv megváltozása után is szinte minden családtag megtanult németül. Érdekes, hogy ennek ellenére inkább latinul leveleztek a nürnbergi ággal. Német nyelvismeretükkel is összefügg, hogy az erdélyi fejedelmek előszeretettel küldték őket a Habsburgokhoz követségbe: Haller Gábort 1598-ban Miksa főherceghez, Haller Istvánt 1620-ban II. Ferdinándhoz, Haller Jánost pedig 1658-ban és 1686-ban I. Lipóthoz.<sup>168</sup> A család elmagyarosodásának legjobb példája az a Haller János (1626–1697), aki nemcsak irodalmi műveiben, de a napi írásbeliségben is tudatosan került a latin szavak használatát, és leveleit a korban ritka módon mindig magyar hónapnevekkel kezdte.<sup>169</sup>

<sup>164</sup> ENMLt Haller cs. lt. 15. cs. fol. 9. Kérdés, hogy nem játszott e közre az oklevélkiadó szerv szász volta a német előnév használatában.

<sup>165</sup> ENMLt Haller cs. lt 35. cs. fol. 1.

<sup>166</sup> Haller Mihály 1589. ápr. 16. ENMLt Haller cs. lt. 67. cs. fol. 1., 1589. febr. 9. uo. 67. cs. fol. 5., ill. Haller Gábor 1589. jún. 23. uo. 67. cs. fol. 3.

<sup>167</sup> Egy furcsa kivétel a váradi káptalan 1613. március 13-ai kiadványa, amelyben Haller György mint „de Hallerstein” szerepel. Ez talán azzal függ össze, hogy felesége, Nyáry Borbála az iratban is említett sziléziai származású (tehát német) Varkocs György özvegye volt. MOL F 1 GyKOL. Libri regii. 10. köt 382–387.

<sup>168</sup> Haller Gábor 1598. augusztus 29-én induló követsége. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. (1597–1601). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1878. 98.; Haller István 1620. február 28-án Bécsbe ért követsége a fegyverszünet ügyében. Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 165–169. és 188–190.; Haller János 1659. október 19-én induló bécsi főkövetségéről újabban: Szabó András Péter: Egy újabb adalék az Innocentia Transylvaniae megjelenését követő vitához. Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények. 4. Bp. 2006. 41–45.; Haller János 1686. évi követségéhez a bőséges szakirodalmon és kiadott forráson túl: MOL P 1575, Szádeczky-Kardoss család, Erdélyre vonatkozó iratok 1. csomó, 1. tétel. fol. 1–150. (a tárgyalások anyagának egykorú másolata), ill. ENMLt Haller cs. lt. 47. cs. fol. 11–12. (az erdélyi követeknek a *Diploma Halleriana* egyik változatáról készített véleménye)

<sup>169</sup> Rozsnyay Dávid leírásából kiderül, hogy Haller János bátyja, Gábor is hasonló nézeteket vallott: „Ez az ember vala az, ki deákkal elegyített magyar, s magyarral czimborált deák beszédet



A két ág egymással folytatott levelezésében érdekes módon szinte soha nem kerül elő a nyelv vagy a „nemzet” problémája. Az erdélyi rokonainál a 17. század közepén udvari szolgálatot kereső Jobst Dietrich Haller azonban viszontagságai kapcsán egészen kivételes módon erre a kérdéskörre is kitér. Arra panaszkodik, hogy Haller István nem úgy fogadta őt, ahogy egy vérrokont kell, hanem úgy, ahogy egy idegent, egy külföldit szokás. „Ő magyar, én pedig német vagyok, és ez a két nemzet ritkán viseltetik egymás iránt szimpátiával.” – írja testvérének, Hans Willibaldnak. Vendéglátó rokona annyira nem bízott meg benne, hogy a nemzetséggűjteményben ellenőrizte kilétét, és mellesleg megjegyezte, hogy szégyenkezik nürnbergi rokonsága miatt.<sup>170</sup> Az érzelmileg erősen színezett történet, amelyben a más forrásokban is sötét színekkel ábrázolt Haller István mint igazi zsarnok tűnik fel, Erdély pedig barbár ország, mindössze arra világít rá, hogy Jobst Dietrich az erdélyi rokonságot — némileg félrevezetve a közös nemzetség koncepciójától — félig-meddig német anyanyelvűnek és identitásának képzelte el, és a csalódás előhívott belőle egy sor közkeletű sztereotípiát, olyan jellegűeket, amelyek egyébként is gyakran megnyilvánulnak külföldi utazások során.<sup>171</sup>

A nyelv kérdése kapcsán végül érdemes megemlítenünk azt a szebeni ágat, amely szintén felvette a hallerkői előnevet. Minden jel arra utal, hogy a maguk módján ők is kiváltak a szász városi közösségből. Báthory Zsigmond fejedelem 1587-ben Haller Mihályt is kénytelen meginteni, mert nem akarja fizetni a szebeni házát terhelő adókat.<sup>172</sup> Mihály fiát, Pétert kezdetben egyszerű

nem igen szeret vala, imperfectusnak, sőt igen erőtelennek tartván ő azt, mind a két nyelvben, a ki mind mixtim beszél vala. Ő pedig magyar is jó vala; s deák is oly, kihez comparabilis az első rend közt Erdélyben nem vala akkor.” (Apafi Mihály Érsekújvár alá menetele) *Rozsnyay Dávid*, az utolsó török deák történeti maradványai. (Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores VIII.) Szerk. Szilágyi Sándor. Pest 1867. 362.

<sup>170</sup> „Herr Stephan Haller ist ein alter ansehlicher Herr von 64 Jahren, hatt nur ein Aug, und ist ein großer Tyrann und großer Schinder. Er hat den Brief lang durch lesen, nachmalß mich freündtlich empfangen, doch nicht als einen Bluthsfreundt, sondern alß einen Frembden und Außlender. Er ist ein Ungar und ich ein Teütscher, und diese beede Nationes tragen gar selten eine Affection gegen einander, deroweg wolte es ihm von Anfang nicht zu Hertzen gehen, daß ich auß seiner Familia sein solte, endtlich aber uf vielfältiges examiniren holte er unßer Stambuch hervor, Herr Bartholomeus Haller hat solches in Siebenbürgen geschickt, habe ich in dießem Buch gefunden unßern Vätter seeligen nach unsern Bruder Paulus Joachim, nach ihm hat er einen Sohn gehabt Hans Wilibaldt genant, nacher Hans Jacob und alßdan Christoff Andliß auf diese ist die Continuation deß Buchß, war mir eine große Schandt, daß ich meines Großvatters Tauffnamen nicht gewust. Er hat auch wegen der Herren Haller zu Nürnberg ehr wenig gefragt habe, wohl vermerckt, daß er sich unser schämt.” 1652. márc. 2. Bécs Jobst Dietrich Haller Hans Willibald Hallernak. HA 4. 19. [I. 47. a. 12.]

<sup>171</sup> Érdekes az a vélemény is, amelyet Jobst Dietrich Erdély nemzeteiről megfogalmaz: „Die Walachen, Ungarn und alter Sachßen so in Siebenbürgen wohnen, seindt unhöffliche Leüth, Rauber und Mörder, doch seindt die Sachßen den Teütschen viel gefährlicher alß die anderen Nationen.” 1652. márc. 21. Bécs. Jobst Dietrich Haller Hans Willibald Hallernak. HA 4. 19. [I. 47. a. 12.] Az egyes népekre vonatkozó sztereotípiák már a 9. században megfigyelhetők. *Eugen Lemberg*: Geschichte des Nationalismus in Europa. Linz 1950. 25–26. Az utazások során jelentkező sztereotípiákról: *Kármán Gábor*: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. Korall 7. (2006: nov.) 72–98. A tanulmány — a szűk címet meghazudtolva — valójában a Magyarországra utazó külföldiek beszámolóit is elemzi mentalitástörténeti szempontból. A nemzetiségekre vonatkozó sztereotípiákról a viseletképek kapcsán: *Galavics G.*: Erdélyi viseletalbumok i. m. 86–90.

<sup>172</sup> *Trócsányi Zs.*: Központi kormányzat i. m. 43.

nemesként vagy vitézlőként emlegetik. Apjától a szebeni házon kívül kisebb birtokokat is örökölt (egy balázstelki részbirtokot, a vízaknai gerébházat stb.). Balázstelki udvarházában legalább olyan gyakran tartózkodott, mint a városban. Az 1630-as évekre a mágnási réteg közelébe került, 1631-ben már nemzetesnek nevezték.<sup>173</sup> Rövid ideig Küküllő vármegye főispánja volt, kétszer (1633-ban és 1636–1637-ben) portai követségekben is részt vett.<sup>174</sup> 1643-ban II. Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvőjén, illetve 1649 elején I. Rákóczi György fejedelem temetésén komoly ceremoniális feladatot kapott, sőt már 1647-ben minden bizonnyal regalista.<sup>175</sup> Mégis, amikor a 18. század elején, tehát két emberöltővel az események után, Paul Schirmer családkönyvében megemlékezik Haller Péter fia, Péter 1662. évi haláláról, őt az utolsó szász Hallerként „ab Hallerstein” előnévvel említi, szembeállítva „az elmagyarosodott atyafiakkal” (*die verungarischen Vetter*), akik a szebeni ág kihaltával megöröklik a szebeni házat.<sup>176</sup> Ennek alapján arra következtethetünk, hogy ez az ág egyfajta sajátos kettős nemzeti/nyelvi identitással rendelkezett. (Mindezt azonban jelenleg csak a szászság szemüvegén keresztül látjuk)

### 3. A felekezeti kötődés

A két ág felekezeti kötődése a konfesszionalizáció hullámai során erősen eltérően alakult, de ennek láthatóan nem volt semmilyen befolyása a kapcsolatok erősségére. A nürnbergi helyzet jóval egyszerűbb: a város 1525-ben egyöntetűen a lutheri irányzat mellett tette le voksát, és bár egy-két Haller családtag, közöttük a nemzetségek író IV. Conrad Haller haláláig ragaszkodott a régi hithez, a Hallerek a 17. századra evangélikusok lettek. Kivételt csupán azok a családtagok jelentenek, akik a Habsburg-udvari vagy katonai pályán történő előrehaladás érdekében a 17–18. században katolizáltak.

Ami az erdélyi Hallereket illeti, a szebeni Péter 1543-ban már biztosan a lutheri tanok híve volt, mert támogatta Honterus *Reformatio*jának németre fordítását.<sup>177</sup> Fia, Gábor azonban 1582-ben a radikális antitrinitárius Eössy Andrással együtt iratkozott be a padovai egyetemre, és forrásaink szerint maga is a szentháromságtagadó irányzat híve volt. A jezsuita történetírás szerint ő állt a rend Erdélyből való 1606. évi kitiltásának háttérében.<sup>178</sup> Gábor fiai, Ist-

<sup>173</sup> 1631. okt. 30. Haller Péter és felesége, Lónyai Anna ügyvédet vall a fejedelem előtt. ENMLt Haller cs. lt. 67. cs. fol. 19.

<sup>174</sup> *Bíró Vencel*: Erdély követei a Portán. Kolozsvár 1921. 122–123. Az 1636–1637. évi főkövetséghez I. Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 422–494. Le kell szögezni, hogy Haller Péter nem a szász rendi nemzet képviselőjeként volt az ünnepélyes főkövetségek tagja.

<sup>175</sup> Az 1643. évi esküvőhöz: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. X. (1637–1648). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1884. 353. (a továbbiakban: EOE X.); I. Rákóczi György temetéséhez: *Horn Ildikó*: Temetési rendtartások a 16–17. századból. In: *Uő*: Tündérország útvesztői i. m. 326.; Haller Péter regalistaságához: EOE X. 463.

<sup>176</sup> Siebenbürgische Bibliothek, Gundelsheim am Neckar; Archiv, Schirmersches Familienbuch 41–43. Következtetéseinket nem befolyásolja az, hogy Schirmer tévesen úgy tudja: a fiú előbb halt meg, mint apja, és az általa is használt nemzetségek könyvvel ellentétben azt 1663-ra teszi. Valójában az id. Haller Péter már 1649-ben elhunyt. *Szádeczky L. – Boncz. Ö.*: A Haller család. i. m. 61–62.

<sup>177</sup> *Gündisch, G.*: Peter Haller i. m. 32–34.

<sup>178</sup> *Szabó Miklós – Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. (Fontes rerum scholasticarum 4.) Szeged 1992. 59.; *Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István*: Unitario-

ván és Ferenc 1603 és 1605 között a bécsi egyetemen tanultak, talán politikai gesztusként is, aminek az lett az eredménye, hogy mintegy a Báthory-kori nagy erdélyi hullám lecsengéseként, valószínűleg apjuk akarata ellenére, katolizáltak. Haller Istvántól kezdve (leszámítva legidősebb, a református hitre való átérése miatt átmenetileg ki is tagadott fiát, Gábort) az erdélyi családtagok a katolikus egyház legfontosabb támogatói közé számítottak.<sup>179</sup> Haller István fehér-egyházai birtokán 1643-ban még egy obszerváns ferences kolostor újjáalapításával is megpróbálkozott,<sup>180</sup> a család egyházi mecénatúrája azonban igazán majd csak 1690 után teljesebben ki.

A két ág egymáshoz írott leveleiben még mellékes szempontként sincsen említve a felekezeti hovatartozás. Egy 1631. évi a nürnbergieknek elküldött jelentésben viszont azt a gúnyos közvélekedést találjuk, miszerint Haller György és Zsigmond olyan jó katolikusok, mint maga a pápa.<sup>181</sup> A már sokat emlegetett Jobst Dietrich Haller is kénytelen szembesülni 1651-ben Haller István markáns katolicizmusával. A gazdag rokon azt szabja neki bármiféle tisztségviselés feltételül, hogy térjen át a katolikus hitre. A klasszikus kísértéstörténetben egy német jezsuita játssza el a földi javakat ígérő ámitó szerepét. Jobst Dietrich azonban nem enged a csábításnak<sup>182</sup> – ekkor még. Mint az Biedermann genealógiájából viszont kiderül, később maga is katolizált.<sup>183</sup> Az udvari szolgálat reményében Erdélybe érkezett Jobst Dietrich története azonban ezúttal is csak a

---

*ecclesiastica historia Transylvaniae*. I–II Kiad. Káldos János. (Bibliotheca Unitariorum IV/1–2.) Bp. 2002. 661. Haller István testvérével, Ferencel és Petrus Cromer nevű ephorusukkal együtt tanult, ám 1605. augusztus 30-án Ferenc egy járványban meghalt, és Bécsben temették el. A Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára (A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárából) Ms. U. 1105. Kénesi Tózsér János történeti adatgyűjteménye. (Excerpta ex Petri Cromer Textoris Claudio-politani annotatis vel diario 241–252.) 245–246. Haller jezsuitaellenes tevékenységéről: Jezsuita Okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. I/2. Szerk. Balázs Mihály és mások. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.) Szeged 1995. 407–408., 463–499. és 577–603.

<sup>179</sup> A 17. század első felének erdélyi katolikus főnemességéről és egyházépítői törekvéseiről: *Horn Ildikó*: Az erdélyi katolikus elit Pázmány Péter korában. In: *Uő: Tündérország útvesztői* i. m. 188–199.

<sup>180</sup> *Kájoni János*: Fekete Könyv. Az erdélyi ferences kuszódia története. Szerk. Domokos Pál Péter. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 31.) Bp. 1991. 27–29. I. Rákóczi György fejedelem a kezdeményezést 1648 elejére teljesen elfojtotta, csak a mikházai és a csiksomlyói kolostor működhetett tovább. Újabb források Haller tevékenységéhez: *Litterae Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)* I–IV. Szerk. Tóth István György. Roma–Bp. 2002–2005. passim.

<sup>181</sup> „Beede Herrn Haller hetten den Rhum, daß sie so guth catholische Christen weren, als der Papst selbs.” 1631. jan. 18. Freiherr von Hüls III. Lazarus Hallernek. HA 4. 19. [I. 47. a. 8.] A beszámoló írója egyébként katolikus.

<sup>182</sup> „Eß hat mir dießes gefallen, aber es war eine harte Nuß dahinter: Herr Stephan Haller wie auch seine Haußfrau sein catholisch, darumb haben die vielmaln an mich begehrt ihren Glauben anzunehmen. Ich hab mich aber allezeit außgeredt, endlich aber seindt sie mit rechtem Einst und Gewalt über mich kommen, solcher Gestalt, sie haben einen teutschen Jesuiten sambt einen seiner Beambten an mich geschickt, welche mich entweder beredten oder die Ursach von mir erfahren solten. Der Jesuit versprach mir in Nammen deß Herrn Haller viel Gelt und Baurnhöffe, ich aber gab zu auf Worth, wann ich die catholische Lehr annomme, so dörfte ich mein Tag nicht mehr mehr zuhauß.” 1652. márc. 2. Bécs Jobst Dietrich Haller Hans Willibald Hallernek. HA 4. 19. [I. 47. a. 12.]

<sup>183</sup> *Biedermann, G.*: *Geschlechterregister* i. m. 140. tábla. Jobst Dietrich Haller (1627–1697) Itáliában katolizál, 1658-ban feleségül veszi Francesca Cattit és Livornóban hal meg 1697. április 24-én.

szabályt erősítő kivétel: a két ága eltérő felekezeti kötődése teljesen háttérbe szorult a rendi szempontok mögött, miként az eltérő nyelv is.

#### IV. Összegzés

A Budapesten őrzött nevezetes nemzetségekönny megalkotói, a nürnbergi patricius Hallerek szinte kezdettől több alapra építették társadalmi felemelkedésüket: a kereskedelmi tevékenység mellett a 14. századtól jó kapcsolatokat ápoltak a Habsburgokkal és más európai uralkodóházakkal, majd a megszerzett anyagiakat és kapcsolati tőkét igen korán földbirtokok szerzésére fordították. A nürnbergi patriciátus egyik legnagyobb földbirtokosává vált család a 15. század második felére azonban már szűknek érezte a birodalom legnagyobb városát is, ám annak korlátai közül, részben az oligarchia önszabályozása, részben pedig a frankföldi lovagság ellenérdekeltsége miatt egészként nem tudott kilépni.

Amikor II. Ruprecht a 15. század utolsó harmadában Budára költözött, nemcsak a családi tőkét hozta magával, de az örökölt stratégiát is. Előbb könnyedén bekerült a Nürnberghez képest szerény méretű szabad királyi város — részben nürnbergi származásúakból álló — német vezetőrétegébe, majd hamarosan a már ismert mintákat reprodukálta: kitűnő kapcsolatokat épített ki II. Ulászló király udvarával, és ha csak egy kölcsönügylet biztosítékaként is, de rövid időre jelentősebb, a szokásos budai polgári földbirtokláson túlmutató magyarországi birtokot szerzett. Fia, Haller Péter már a Magyar Királyságtól az 1526 utáni évtizedekben fokozatosan elszakadó Erdélyben építette fel karrierjét. A fenti előzmények után aligha volt kérdéses, hogy nem fog véglegesen lehorgonyozni a kevés mozgásteret kínáló erdélyi szász vezetőrétegben. A királysághoz képest gyenge és tagolatlan erdélyi rendiségben, amely nagy lehetőséget kínált a vertikális mobilitásra, érvényre jutott a végső soron Nürnbergből hozott társadalmi nyomatek. Haller Péter az I. Ferdinánd királlyal fenntartott kitűnő kapcsolatok és egy uralkodói adomány révén a középbirtokosság tagja lett, Gábor fia pedig, Bocskai István húgával (Ilonával) kötött házasságán keresztül bejutott Erdély középkorias arisztokráciájába, azaz a nagyságos urak közé. Ezt a pozíciót azután leszármazottainak is hosszú időn át sikerült megtartaniuk. A német polgári eredetű család a magyar nemesség tagja lett, és két — a rendi hovatartozástól nem függetleníthető — meghatározó jellemzője: anyanyelve és felekezeti kötődése megváltozott.

A magyarországi és erdélyi Hallereknek a gyökerektől való elszakadása három fázisban zajlott: előbb a részben közös (nürnbergi) birtoklás szűnt meg, majd az 1580-as évek végén a kereskedelmi kapcsolatok is, végül nem maradt más, mint laza rokoni viszony, amely azonban rövidebb, mintegy évtizedes szünetekkel a teljes kora újkorban élő maradt. Mi motiválta ebben a harmadik fázisban a két ág tagjait a kapcsolat fenntartására? A nürnbergiek számára az erdélyiek a család áhitott társadalmi felemelkedését jelentették meg. Végtelenül elégedetté tette őket, hogy létezik valahol messze egy másik „*Reich*”, amelyben rokonaik „*Freiherr*”-ek (sőt később *Grafok*) lettek, és a legkevésbé sem érdekelték őket ennek a főrendi állapotnak a némettől eltérő minősége. Nemzetiségi, nyelvi és felekezeti szempontok igazán csak egy esetben, Jobst Dietrich Haller

félresikerült 1651. évi erdélyi útja során jelentek meg, egyébként teljesen háttérbe szorultak. A nürnbergiek a családot társadalmi megbecsülés szempontjából közösnek tekintették, és ennek megfelelően nem haboztak fellépni, ha rokonaik hírnevét kellett védelmezni. Általában azonban inkább ők élvezték a közös „Ehre” előnyeit: az erdélyi Hallerek pozícióját sűrűn felhasználták saját nürnbergi és városon kívüli társadalmi helyzetük nem hivatalos emelésére.<sup>184</sup> Természetesen nem feledkeztek el róluk akkor sem, amikor Johann Gottfried Biedermann 1748-ban összeállította a nürnbergi patriciátusról szóló nagy genealógiai munkáját.<sup>185</sup>

Az erdélyieket teljesen más ösztönözte a kapcsolat fenntartására, hiszen ha nem is voltak egészen tisztában a nürnbergiek társadalmi státuszával, azt biztosan érzékelték, hogy nincsenek egy szinten. Úgy tűnik, őket elsősorban a nürnbergiek által kínált ősi eredet vonzotta. Aligha létezett még egy család Erdélyben, amely ilyen régi, egy 1198. évi nürnbergi lovagi tornával kezdődő múltat tudott volna felmutatni.<sup>186</sup> Ez ad magyarázatot arra, hogy rövid megingás után végül is nem erdélyi nemesi előnév, hanem a közös, 1528-ban megszerzett előnév magyarítása (*de Hallerstein/hallerkői*) mellett döntöttek, és ezért vezették címerüket is változatlan formában tovább. Az erdélyi Hallerek erős történelmi tudatának záloga pedig nem más volt, mint az 1533-ban készült Bartholomäus Haller-féle nemzetséggönyv, egy sajátos műfajú munka, amelynek megszületése egy adott réteghez, a nürnbergi patriciátushoz és egy konkrét történelmi szituációhoz, a frankföldi lovagsággal folytatott küzdelemhez kötődött. A könyvben foglalt eredeti céljától megszabadult konstrukció mélyen beleágyazódott az erdélyiek családi emlékezetébe, olyan többletet adott, amelynek segítségével meg tudták magukat különböztetni Erdély minden más neme-

<sup>184</sup> A két ág rokonsága olyannyira köztudott volt, hogy a kevésbé jól értesültek gyakran össze is mosták őket. 1662. okt. 11/21. Egy bécsi követjelentés: „In Siebenbürgen ziele man auf einen neuen Fürsten Gabriel Haller genannt, dessen Vater Nürnbergscher Patricius gewesen.” Regesták a külföldi levéltárakból a török–magyar viszonyok történetéhez 1660–1664 körül. Szerk. Marczali Henrik. Történelmi Tár (1881) 119–120.

<sup>185</sup> Biedermann, G.: Geschlechterregister i. m. 104–107. tábla

<sup>186</sup> A nemzetséggönyv közvetlen reprezentációs hatásáról ékesen tanúskodik a kolozsmonostori konvent 1665-ben kiállított bizonyosglevele, amelyben Haller János részére átírja a Haller Gáborra és feleségére, Bocskai Ilonára vonatkozó bejegyzést. Az oklevél szövegében kiemelten szerepel az 1198-as évszám, és az uralkodóktól kapott adományok sokasága. (A csodálat még a szöveg jogi latinján is átüt.) *Illésy János*: Adalékok a Haller grófok nemzetséggönyvéhez. Turul 12. (1894) 146–147. Az évszám a Hallerek levéltárának 18. század végi lajstromában is kiemelten szerepel. Kijegyzések három erdélyi családi levéltár lajstromából. 1. Kiad. Torma Károly. Történelmi Tár (1887) 591. No. 174.: „Haller familiának genealogiáját ab anno 1198 magában foglaló, és az címerek festésével megékesített, nem különben házasságbéli szövetségek beírásával, mindenféle címerek, adomány- és privilegialis levelek beírásával megvilágosított és tökéletessé tétetett [könyv] Fasc. XXVIII. n. 378.” Haller István 1658-ban megjelent temetési beszédében is kiemelten szerepel a család bizonyított régisége, amelyet a szerző egyúttal érvként is használ a Hallerek tisztaságát származását firtató vélemények ellen. „Quicquid Virgili et Homeri vana Vatum Numina commenti sint illud nobis certissimum est. Wilhelmmum a quo Stephanus per continuatam legitimae Genealogiae Seriem generis sui traxit originem, vixisset annis abhinc quinquaginta novem super quadringentos. ut in dubium revocari non possit vetustissimum esse familiam Hallerianam.” fol. 4v. A szövegben egyébiránt a nürnbergi patriciátusnál megismert *Tugendadel*-gondolatkör is markánsan jelentkezik. RMK II. 420. (Egyetlen példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban.)

si családjától: a kivételesség varázsát nyújtotta egy kis ország viszonylag tagolatlan rendi társadalmában. A nemzetségek könyv reprezentációs funkcióját az ősgalériájukba és a fehéregyházai kastély kupolafreskójára átvett képekkel még sajátosan ki is terjesztették. Habár az erdélyi (és magyarországi) társadalomnak a Lajtán túlitól eltérő szerkezete nem kedvezett a családkönyv műfajának, az erdélyi magyar Hallerek a maguk készen kapott nemzetségek könyvét mégis tovább vezették. Ennek oka kézenfekvő: minden egyes generáció szükségét érezte annak, hogy bejegyezze magát, mert csak így tudta megteremteni a folytonosságot az identitása fontos elemét képező nürnbergi lovagi múlttal.

A Szádeczky Lajos által 1885-ben megtalált nemzetségek könyv valóban különleges jelenség, mert két teljesen különböző környezetben is be tudta tölteni társadalmi funkcióját, és a nürnbergi és az erdélyi ág levelezésével együtt olyan történelmi forrást alkot, amely mint láttuk, minden különlegessége ellenére — vagy éppen különlegessége folytán — komoly általános társadalomtörténeti tanulságokat hordoz.

*Anna Fundárková*

## **EGY KIRÁLYSÁGI POLITIKUS ÉS AZ ERDÉLYI FEJEDEMI UDVAR A 17. SZÁZAD KÖZEPÉN**

*Pálffy Pál országbíró és nádor erdélyi kapcsolatai (1646–1653)*

### *Bevezetés*

„Felette nagy beöcsölettel vettük az kegyelmed nekünk valo irását, mellybeöl nyilvánással kiteczik hozzánk valo jó akarattya kegyelmednek, s igazán írjuk my az kegyelmedben reménségünk kívül experialtuk [tapasztaltuk] az Úr isten olyan alkalmatosságot nekünk is, azt az temerdek teökelleles synceritassat [őszinteségét] kegyelmednek szolgálhatnánk megh fiainkkal együtt. Bizonyos legyen benne kegyelmed, hogy mi Fiainkkal együtt tiszta teökelleles szivel akarunk szolgálni eö felsegenek, el hivén azt, hogy olyan keresztyen monarcham csaszari és kiraly assecuratiol [biztosítékáról] meg emlekezven, minket nemzetünkkel együtt bekessegeben megh tart, feleölünk valo némely fondorlo emberek szavainak hitelt nem adván, mert bizonyosságunk az Isten, nekünk az egy békessegnel egyeb nem kell.”<sup>1</sup>

Lórántffy Zsuzsannának, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) özvegyének Pálffy Pál nádorhoz (1649–1653) 1651 őszén írott sorai helyzetjelentésként is értelmezhetőek. Jól mutatják be a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség, valamint Erdély és a Habsburg-udvar viszonyát. A legfőbb magyar országos méltóságot betöltő személy, a nádor Pálffy Pál, „jó akarattal” viseltetik mind az özvegy fejedelemasszony, mind fiai (II. Rákóczi György fejedelem és öccse, Zsigmond) iránt, ami mindenképpen viszonzást érdemel. A német-római császár (egyben a magyar uralkodó) pedig ne higgyen mindenféle „fondorló” embereknek – a csak alig hat éve, a linzi szerződéstől (1645) tartó békeséget Bécs és Gyulafehérvár között semmi nem fenyegeti.

A királysági politikusok és az erdélyi udvar 17. századi kapcsolattartása újabban ismét a kori újkori kutatások egyik fő érdeklődési területét jelentik. Eddig ismeretlen források feltárásának, illetve a már ismertek újraértékelésének köszönhetően folyamatosan bővülnek információink a Magyar Királyság politikatörténetének eme lényeges szegmenséről. Az „újrarendezés” szükségessége abból ered, hogy az újabb kutatások elvetik, vagy legalábbis megkérdőjelezik és árnyalni próbálják a 19. századi nemzeti romantikus történetírás

---

<sup>1</sup> Lórántffy Zsuzsanna Pálffy Pálnak, Sárospatak, 1651. szept. 8. Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: ÖStA); Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Familienarchiv Pálffy (a továbbiakban: FA Pálffy) A. I., L. V., F. X., Karton Nr. 13.

Szilágyi Sándor és mások által képviselt transzilvanizmusát, miszerint az erdélyi fejedelmek politikájában logikus módon megjelentek a „nemzeti érdekek”. Ez azt jelenti, hogy a királyságbeli politikusok és az erdélyi udvar képviselőinek együttműködése magától értetődően „nemzeti politika” volt, amely élesen szemben állt az úgymond „Habsburg-pártiak” politikájával.<sup>2</sup>

### *Pálffy Pál és Lippay György bécsi kapcsolatai*

Az általunk bemutatott néhány esztendő történései is azt bizonyítják, hogy az ilyen szemszögű elemzés lényegesen leegyszerűsítene a korabeli politikai viszonyokat, és mintegy „fekete-fehér” ábrázolásban jelenítené meg az eseményeket. Az 1645/46-tól 1653-ig terjedő időszak rendkívül mozgalmas szakasza volt nemcsak a Magyar Királyság, hanem az egész közép-kelet-európai régió történetének is. Pálffy Pál országbíró (1646–1649), majd nádor politikai pályája ebben az időszakban kiváló „szemléltető eszközként” szolgálhat mindazokra a kihívásokra, amelyeket ez az időszak magában rejtett. Egy olyan pályája csúcsára ért magyar arisztokrata politikusról van ugyanis szó, akinek mind a bécsi Habsburg-udvarban szilárd pozíciói voltak, hiszen már országbíróként (1646) titkos tanácsosnak (*Geheimer Rat*) nevezték ki, mind a Magyar Királyság politikai színpadán sikerült a legtöbbet elérnie: 1649 tavaszán nádorrá (*palatinus regni Hungariae*) választották. Mivel az 1646/47. évi országgyűléstől kezdve kapcsolatai az erdélyi udvarral intenzívebbé váltak, így ekkortól egy érdekes fejezet veszi kezdetét a királyság és a fejedelemség, illetve egy meghatározó magyar politikus és az erdélyi udvar történetében. Elemzésünk ennek a kapcsolattartásnak a jellegét és főbb eseményeit tárja fel, valamint számos kérdést vet fel.

Dolgozatunk kiindulópontját az 1645. esztendő jelenti, amely több változást is hozott a Magyar Királyság politikai életében. Szeptember 11-én meghalt Esterházy Miklós nádor, három hónappal később pedig Homonnai Drugeth János országbíró. Az ország két legfőbb főméltósága egy ideig betöltetlen maradt. Míg azonban az új nádort a magyar országgyűlésen csakis a rendek választhatták meg, az országbírót — a többi főméltósághoz hasonlóan, a régi gyakorlatnak megfelelően — az uralkodó nevezte ki. Esterházy helyére, pontosabban politikai befolyásának megszerzésére mindjárt két rátermett politikus „jelentkezett”: Pálffy Pál, a Magyar Kamara elnöke (1625–1645) és Lippay György esztergomi érsek (1642–1666). Mindketten Esterházy nádor korábbi politikai ellenfelei voltak, halála után pedig egymás ellen fordultak. Belpolitikai párharcuk és hatalmi versengésük döntően meghatározta az 1645/46-tól 1653-ig terjedő időszakot. Két nagy elődjük, Pázmány Péter és Esterházy Miklós politikai örökségét próbálták megvalósítani, illetve befolyásukat átmenteni-megszerezni.

<sup>2</sup> A szemléletváltás szükségességéről legújabbban: *Várkonyi Gábor*: A nádor és a fejedelem. Gondolatok Wesselényi Ferenc és II. Rákóczi György kapcsolatáról. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2008. 147–148. és *Pálffy Géza*: Egy horvát-magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*. Szerk. Bene Sándor – Hausner Gábor. Bp. 2007. 39–41.



Mind a ketten túlságosan ambiciózus, önálló egyéniségek voltak, nem elégedtek meg a „másodhegedűs” szerepével. Így Esterházy halála után nem voltak képesek együttműködni, hiszen mindketten vezető szerepet követeltek maguknak az ország életében. Lippay mint a magyar katolikus egyház feje követelte magának az elsőbbséget. Pálffy pedig, miután 1649-ben nádorrá választották, az ország legfőbb méltóságának viselőjeként szintén magának szánta ezt a szerepet.

Érdekeiket természetesen elsősorban saját híveik, mondhatnánk „pártjaik” segítségével próbálták érvényre juttatni.<sup>3</sup> Ezek magját és legfontosabb személységeit mindkét oldalon az ún. „Esterházysták” alkották. Ez is mutatja a kontinuitást az elhunyt nádor és Pálffy, illetve Lippay politikai elképzelései között. Az „Esterházysták” néven ismert csoport külön érdekessége volt, hogy a nádorral társadalmilag egyenrangú személyek alkották. Esterházy tudatosan válogatott maga mellé önálló „egzisztenciákat”, a fiatal arisztokraták leginkább intellektuális csoportja támogatta őt.<sup>4</sup> Batthyány Ádám, Zrínyi Miklós és Péter, Nádasdy Ferenc, Wesselényi Ferenc, Forgách Ádám, Csáky István és László – Esterházy „tanítványai” később mind jelentős politikai és katonai karriert futottak be.

Érdekes módon a fiatal Esterházy Lászlót, a nádor fiát elejétől fogva Pálffy Pál körében találjuk, bár apja sem politikusként, sem emberként nem mutatott hajlandóságot a Pálffyval való együttműködésre. A közeledéshez nyilván két fontos tényező járult hozzá: Pálffy nádorként a gyámi tanács tagja lett,<sup>5</sup> valamint nagyban hozzásegítette a fiatal Esterházyt ahhoz, hogy Nádasdy Ferencel szemben megkapja Kismartont és a hozzá tartozó uradalmat.<sup>6</sup> A vitában Pálffy országbíró pártjára álltak Forgách Ádám (Pálffy unokaöccse), Batthyány Ádám, valamint Zrínyi Miklós és Péter is.

Lippay érsek legfőbb politikai szövetségese és „jobb keze” Szelepcshényi György kancellár (1644–1666) volt. Széchenyi György alkancellár, Oroszy György

<sup>3</sup> Napjainkra elfogadottá vált a kora újkori történelemtudományban a „párt” kifejezés használata a magyar arisztokraták kora újkori politikai csoportjaira. Péter Katalin definíciója nagyon találó és nemcsak Pálffy Pál pártjára alkalmazható, hanem a többi főúri csoportra is: „Pálffyékat modern értelemben vett párttá modern célkitűzésük teszi. Szemben a középkor ligáival, nem közvetlenül elérhető, konkrét és csak a ligában egyesültek érdekeit szolgáló cél elérésére szövetkeztek, hanem távoli, az egész ország sorsát érintő célkitűzést szabtak maguk elé. Talán úgy lehetne a különbséget röviden meghatározni, hogy célkitűzésük stratégiai, ellentétben a ligák pusztán taktikai céljaival.” *Péter Katalin: A magyar főúri politika fordulata a XVII. század derekán* (Rákóczi Zsigmond és Pálffy Pál). Kandidátusi disszertáció. Bp. 1972. 123.

<sup>4</sup> *Péter Katalin: Esterházy Miklós*. Bp. 1985. 164–167.

<sup>5</sup> *Fejes Judit: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után*. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „Adott Isten hozzánk való szeretetéből egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Szerk. Péter Katalin. Bp. 1996. 128.

<sup>6</sup> A vizslya amiatt tört ki, hogy Esterházy Miklós halála után tisztázatlan maradt, ki lesz a kis Esterházy Orsolya gyámja és ki birtokolhatja a jövőben Kismartont. Esterházy Orsolya annak az Esterházy Istvánnak volt a leánya, aki Esterházy Miklós Dersffy Orsolyával kötött első házasságából született. Esterházy István és felesége, Thurzó Erzsébet meghaltak, mikor Orsolya még kisgyermek volt. A kislányra gazdag örökség várt, ezért a gyámságért hosszasan tartó vizsaly tört ki. Esterházy Miklós halála után a gyámságot és Kismarton birtokát Nádasdy Ferenc magának követelte, mégpedig azon a jogen, hogy felesége Esterházy Julianna, a nádor lánya volt. Az uralkodó először azt a megoldást javasolta, hogy Orsolya nagykorúságáig Nádasdy Ferenc legyen a gyámja, azután pedig Esterházy László. Ő azonban Pálffy Pál támogatásával megtámadta ezt a döntést, bár nem rendelkezett annyi készpénzzel, hogy kifizethette volna a Kismartonra nehezedő zálogot. Pálffy hathatós bécsi lobbizásának köszönhetően végül Esterházy László megkapta Kismartont örökös adományként. *Fejes J.: Az Esterházyak házassági politikája i.m. 128–134.*

személynök (1650–1665), Jakusics (Jakusith) György egri püspök (1642–1647) és pozsonyi prépost, Wesselényi Ferenc felső-magyarországi főkapitány (1648–1658), a későbbi nádor, Csáky István tárnokmester (1644–1662), Csáky László (1639-től Léva főkapitánya, majd 1649-től 1655-ig Pálffy Pál utódként országbíró), valamint Lippay Gáspár, az érsek testvére és a Magyar Kamara elnöke (1646–1652, egyúttal Pálffy elnök-utóda) is általában őt támogatták. Az arisztokratákon és főpapokon kívül egyáltalán nem elhanyagolható a számos közép-nemes, szervitor avagy „főember szolga” szerepe a politikai pártokban. Ők bonnyolították le az irányítók közötti kapcsolattartást, üzenettovábbítást, szervezési feladatokat láttak el, sokan közülük pedig még országgyűlési követek is voltak. Mivel többen vármegyei tisztségeket is viseltek, bizottságok tagjai voltak, a helyi politikát ismerték, ellenőrizhették, illetve pártjuk rajtuk keresztül a helyi ügyeket irányíthatta.<sup>7</sup>

A „mag” tagjai között akadtak azonban olyanok, akik „pártot váltottak”. A két legismertebb eset Nádasdy Ferencé és Johann (Hans) Christoph von Puchheimé (Buchheim) komáromi főkapitány (1639–1651) volt. Nádasdy eleinte Lippay táborához tartozott, mivel Kismarton birtoklásának ügyében — mint említettük — Pálffy nem őt, hanem sógorát, Esterházy Lászlót támogatta.<sup>8</sup> Puchheim 1650-ben még mint „jo akaronk” szerepel Pálffy egyik Esterházyhoz írt levelében; alig egy esztendővel később viszont a komáromi főkapitány már Lippay oldalán lépett fel a nádor ellen.<sup>9</sup> Figyelemreméltó azonban, hogy elpártolása után sem szűnt meg barátsága Batthyány Ádámmal, aki Pálffy politikai csoportjának egyik legfontosabb tagja volt.<sup>10</sup> A pártok tagjai között tehát gyakran eltérő érdekek dacára sem húzódtak átjárhatatlan szakadékok.

Lippay és Pálffy politikai harcának egyik legfontosabb színtere a bécsi udvar volt. Hosszú évek alatt itt mindketten olyan szilárd kapcsolatrendszer építettek ki, amelyre bízván támaszkodhattak, ha kenyértörésre került a sor. A kérdés az volt, mikor és melyikük húzhatott több hasznot Habsburg-udvarbeli kapcsolataiból.

Pálffy Pál apja (Miklós), a „győri hős” politikai és hadvezéri képességeinek, valamint magyar viszonylatban különleges „családi politikájának” köszönhető, hogy a 16. század végén magyarként szinte egyedülálló bécsi udvari kariert futott be.<sup>11</sup> A Pálffyak gyakran házasodtak „külföldi” partnerekkel. Ennek köszönhetően rokonságban álltak a Fuggerekkel, Puchheimokkal, a Dietrichsteineekkel, a Harrachokkal és más osztrák és cseh arisztokrata családok-

<sup>7</sup> S. Lauter Éva: Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653). Pálffy Pál nádor levelei Batthyány Ádámmal és Borbálához. Bp. 1989. 19.

<sup>8</sup> Mednyánszky Jónás jelentése szerint az elpártolás azért történt meg, mert Nádasdy felháborodott az érsek egyik levelén, amelyben azt tanácsolja az uralkodónak, hogy a magyarországi ügyekben ne törődjék a magyar urak véleményével. Péter Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. Századok 106. (1972) 657.

<sup>9</sup> Pálffy Pál Esterházy Lászlónak, Bécs, 1650. okt. 17. Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL), Esterházy család hercegi ágának levéltára, P 124, Esterházy László gróf iratai (1626–1652), Nr. 960.

<sup>10</sup> Koltai András: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban. Batthyány Ádám (1630–1659). Korall 3. (2002: 9 sz.) 72.

<sup>11</sup> Bővebben: Pálffy Géza: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. Történelmi Szemle 41. (1999: 3–4. sz.) 360–362.

kal. Maga Pálffy Pál például Johann Eusebius Khuen von Belasy titkos tanácsos leányát, Franziska Mariát vette feleségül, ami számára önmagában is kitűnő belépőjegy volt a Habsburg-udvari körökbe. A 17. század első felében azonban Pálffy hűgának, Zsófiának — II. Mátyás magyar király felesége, Anna királyné volt udvarhölgyének — sikerült a legbefolyásosabb házastársra szertennie. Amikor 1611. január 11-én kezét nyújtotta egy 27 éves, meglehetősen nagyravágyó, de egyelőre nem túlságosan gazdag stájerországi főnemesnek, Maximilian von Trauttmansdorffnak, persze még senki sem láthatta előre, hogy a fiatalember hamarosan a harmincéves háború (1618–1648) egyik legkiválóbb diplomatája, sőt pályája csúcán a bécsi udvar kül- és belpolitikájának nagyhatalmú irányítója lesz.<sup>12</sup>

Trauttmansdorff politikai karrierjének egyik különlegessége az volt, hogy rendületlenül meg tudta őrizni pozícióját a bécsi udvarban három császár (II. Mátyás, II. Ferdinánd és III. Ferdinánd) uralkodása alatt. Ez ezért hangsúlyozandó kiemelten, mivel az uralkodóváltások majdnem mindig az előző politikai irányvonal megváltozását is jelentették. Ráadásul, amikor 1637-ben III. Ferdinánd kinevezte őt főudvarmesterének és a Titkos Tanács elnökének, 1650. évi haláláig sikerült megakadályoznia, hogy számottevő ellenzéke legyen az udvari körökben. Rajta kívül ezt a bravúrt talán egyetlen egy bécsi politikusnak sem sikerült véghezvinnie a 17. század folyamán. Ez a stabilitás tette lehetővé azt is, hogy Pálffy Pál érvényesülni tudjon Bécsben, és állandó politikai támogatást remélhessen sógorától.<sup>13</sup>

Pálffy Pál 1646-tól ráadásul nemcsak névlegesen volt titkos tanácsos, hanem a fennmaradt jegyzőkönyvek szerint aktívan részt is vett a Habsburg Monarchia legfőbb tanácsadó és döntéselőkészítő testületének ülésein.<sup>14</sup> Kiemelten fontos hangsúlyoznunk, hogy e tisztséget még országbíróként nyerte el. A 17. század folyamán ugyanis a magyar nádorok és az esztergomi érsekek úgymond hivatalból viselték a titkos tanácsosi (lat. *intimus consiliarus*) titulust, és

<sup>12</sup> Maximilian von Trauttmansdorff (Graz, 1584. máj. 23. – 1650. jún. 7.) Johann Friedrich von Trauttmansdorff és Eva von Trauttmansdorff fia. Evangélikus családból származott, 1597-ben tért át a katolikus hitre. Mivel Ferdinánd főherceg felszámolta a protestáns iskolákat, szülei valószínűleg magántanárokkal képeztették. 1601 és 1603 között Padovában, Sienában és Perugiában római jogot hallgatott. Tanulmányai befejeztével Magyarországon teljesített katonai szolgálatot. Udvari karrierjét még 1609-ben, II. Rudolf szolgálatában kezdte. 1613–1618-ban Anna császárné főudvarmestere volt. 1619-ben Zdenko von Lobkowitz oldalán Frankfurtba utazott, hogy előmozdítsa II. Ferdinánd császárrá választásának ügyét. 1622 és 1626 között ő vezette a Bethlen Gáborral folytatott tárgyalásokat. 1630-ban kinevezték a magyar trónörökös, a későbbi III. Ferdinánd főudvarmesterévé. 1637-től haláláig császári főudvarmester (*Obersthofmeister*) és a Titkos Tanács elnöke, azaz a Habsburg Monarchia „főminisztere” volt. 1645-től ő volt a császár diplomáciai főmegbízottja az Osnabrückben és Münsterben folytatott béketárgyalásokon. Az első összefoglaló munka Trauttmansdorffról: *Brigitte Lernet*: Maximilian von Trauttmansdorff. Hofmann und Patron im 17. Jahrhundert. Phil. Diss. Wien 2004.

<sup>13</sup> Erre a fontos szempontra Fazekas István hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

<sup>14</sup> Az általam megtalált 1648 és 1653 közötti 58 protokollumból 16-on szerepel Pálffy neve. A többi harminc titkos tanácsos felének neve körülbelül ugyan ennyiszor szerepel a listán. Pálffy Pál titkos tanácsosi működéséről bővebben: *Anna Fundárková*: Tajný radca Pavol Pálfi. In: Pálfióvci v novoveku. Vzostup vyznamného uhorského šľachtického rodu. Szerk. Anna Fundárková – Géza Pálffy. Bratislava 2003. 54.

szabad bejárásuk volt az uralkodói audienciák színhelyére.<sup>15</sup> Amennyiben persze kifejezetten magyar ügyekről volt szó, a nádoron és az esztergomi érseken kívül a kancellárt, a magyar királyi titkárt vagy a Magyar Tanács éppen Bécsben tartózkodó tagjait is meghívták olykor a Titkos Tanács üléseire. Pálffy Pálon kívül még Zrínyi Miklós horvát–szlavón bán későbbi titkos tanácsosi működéséről vannak bővebb információink, aki szintén tagja volt a testületnek, és nem nádorként vett részt annak ülésein.<sup>16</sup>

Trauttmansdorffon kívül Pálffy más fontos udvari kapcsolatokat is kiépített. A titkos tanácsosok közül Ferdinand Sigismund Kurz-cal,<sup>17</sup> Walter Graf von Leslievel,<sup>18</sup> Franz Christoph von Khevenhüllerrel,<sup>19</sup> Rudolf von Teuffenbachhal,<sup>20</sup> valamint Gerhard von Questenberggel<sup>21</sup> és Johann (Hans) Christoph Löbllel,<sup>22</sup> az Udvari Haditanács tagjaival tartott fenn szorosabb kapcsolatot.<sup>23</sup> A Magyar Kamara elnökeként pedig — mint számos elődje és utódja — közeli munkakapcsolatot épített ki az Udvari Kamara tanácsosaival, például Clement von Radolttal is,<sup>24</sup> ami szintén erősítette bécsi kapcsolati hálóját.

Lippay György érsek bécsi kapcsolatrendszere egyelőre sajnos nincsen olyan jól feltérképezve, mint Pálffy Pálé. Az azonban bizonyos, hogy ha más utakon is, ám ő is nagyon szoros szálakkal kötődött az udvar egyes főembereihez. Széchenyi György alkancellár egyik leveléből azonban fény derül arra, kik lehettek az ő fő támogatói: „Ngd senkinek se hidgien az egy Auspergh és Lobkovicz Urakon kívül, azok bizony igazán jó akaróink [...] azt hatta irnom, hogy assecurálliam [biztosítsam] Ngdk, az után intimissima ligát tart Nagddal, és noha eddig ritkán irt, az után láttya meg Ngd, hogy ighen giakorta fogh ir-

<sup>15</sup> Pálffy G.: Egy horvát–magyar főúri család i.m. 53–54.

<sup>16</sup> Uo. 54.

<sup>17</sup> Ferdinand Sigismund Graf Kurz von Senftenau (1592–1659) titkos tanácsos, birodalmi vicekancellár (1637–1659).

<sup>18</sup> Walter Graf von Leslie (1606–1667) az Udvari Haditanács tagja. Leslie a források tanúsága szerint kiváló kapcsolatokat ápolt Esterházy Lászlóval és Batthyány Ádámmal is. MOL, A Batthyány család hercegi ágának levéltára. P 1314, Missiles (a továbbiakban: P 1314) Nr. 12137.

<sup>19</sup> Franz Christoph Khevenhüller zu Frankenburg (1588–1650) császári követ Madridban, Anna királyné főudvarmestere (1631–1650), titkos tanácsos. Batthyány Ádám itineráriumi gyakran említik nevét, részt vett Batthyány Borbála esküvőjén. *Koltai András*: Batthyány Ádám és könyvtára. Bp.–Szeged 2002.

<sup>20</sup> Rudolf Freiherr von Teuffenbach (1582–1653) kamarás, az Udvari Haditanács tagja, titkos tanácsos.

<sup>21</sup> Gerhard von Questenberg (1580–1646) az Udvari Haditanács titkára, majd alelnöke.

<sup>22</sup> Johann (Hans) Christoph Löbl Freiherr von Greinburg – az Udvari Haditanács ideiglenes, majd rendes elnöke (1630–1632). Magyar indigenátussal rendelkezett. Zrínyi Miklós apósa volt; erről újabban I. Pálffy G.: Egy horvát–magyar főúri család i.m. 56.

<sup>23</sup> Olyannyira, hogy Ferdinand Sigismund Kurz titkos tanácsos leánya 1650 tavaszán Pálffy Pál pozsonyi palotájában tartotta esküvőjét: „Tegnapelőtt Kurz gróf úr leánya házasságot kötött Schönkirchen úrral és utána nagy mulatság következett...” Franz Christoph von Khevenhüller Maximilian von Trauttmansdorffnak, Pozsony, 1650. márc. 5. ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban: AVA), Familienarchiv Trauttmansdorff (a továbbiakban: FAT), Hungarica Ee:2., Karton 133., Nr. 54., Fol. 112–113.

<sup>24</sup> Az utóbbira újabban I. *Thea Lindquist*: Clement von Radolt (1593–1670). A Multifarious Career in the Seventeenth-Century Imperial Service. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 52. (2007) 9–29.

nia.”<sup>25</sup> Fontos azonnal megjegyezni, hogy Johann (Hans) Weikhard von Auersperg<sup>26</sup> és Wenzel Eusebius von Lobkowitz,<sup>27</sup> a Trauttmansdorffot követő korszak legkiemelkedőbb bécsi politikusai közé tartoztak. Sőt, mint már említettük, 1650-ben Johann Christoph Puchheim is az érsek pártjára állt, ő pedig 1651-től 1657. évi haláláig az Udvari Haditanács alelnöke volt.

Rajtuk kívül Lippay érsek-főkancellár egyik legfontosabb bécsi kapcsolata egy magyar volt: Szelephényi György. A magyar udvari kancellár ugyanis hivatalából eredően az udvar legtájékozottabb emberei közé tartozott, hiszen naponta sok tucat fontos irat ment át a kezén. Állandóan Bécsben tartózkodott, ezért hivatali feladatain kívül is sok hasznos információ birtokába juthatott. Szelephényi ugyanakkor a korszak legellentmondásosabb személyiségei közé tartozott. Intrikái szinte legendássá tették őt a kortársak körében. Politikai ellenfeleinek így bőven nyílt alkalmuk arra, hogy bírálják tetteit: „Látja Nagyságod, micsoda egy kancellár ez, de erről, és más hasonló ügyekről majd még részletesen tájékoztatom, mielőtt elutaznék Pozsonyba. Szeretném megmutatni, micsoda emberről van szó, csak a kapzsiság ösztönzi és mindent, ami őfelségéé, pénzzé tenne.”<sup>28</sup>

Maximilian von Trauttmansdorff 1650. júniusi eleji haláláig Pálffy mondhatta magáénak a szilárdabb, biztosabb támpontot Bécsben. Az udvari kapcsolatok tudatos kiépítése részben szintén Esterházy-örökség volt, ám megtalálhatjuk benne Pázmány Péter politikai elképzeléseit is. A nádor politikájának mozgatórugói ugyanis a Magyar Királyság egyik legégetőbb problémájából eredtek: a végvárak fenntartásából, finanszírozásából és anyagi ellátásából. A törökök ismétlődő támadásai állandó gondot okoztak az ország legfőbb tisztségviselőinek. Esterházy nádor ezért nagyon fontosnak tartotta, hogy a magyarországi ügyek mindig megfelelő hangsúlyt kapjanak Bécsben, és igyekezett az udvarban támogatókat keresni politikája számára. Jó viszonyban állt Rambaldo von Collaltoval, az Udvari Haditanács elnökével, Gerhard von Questenberg alelnökkel és Rudolf von Teuffenbachal, a Haditanács tagjával is.<sup>29</sup> Úgy is lehetne fogalmazni, hogy Esterházy a 17. század első felében voltaképpen teljesen új politikai irányvonalat jelölt ki akkor, amikor tudatosan épített ki új és meghatározó bécsi kapcsolatokat annak érdekében, hogy a magyarországi problémákra megoldást találjon.<sup>30</sup>

<sup>25</sup> S. Lauter É.: Pálffy Pál nádor i.m. 20.

<sup>26</sup> Johann Weikhard von Auersperg (1615–1677) 1646-tól titkos tanácsos, 1655–1657 a Titkos Tanács elnöke és főudvarmester.

<sup>27</sup> Wenzel Eusebius von Lobkowitz (csehül Václav Eusebius Popel z Lobkovic) (1609–1677) 1637–1655 az Udvari Haditanács tagja, 1650–1655 az Udvari Haditanács elnöke, 1669-től 1674-ig I. Lipót első minisztere.

<sup>28</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Stomfa, 1649. dec. 27. AVA FAT Hungarica Ee 2., Karton 133., No. 58., Fol. 235–236.

<sup>29</sup> István Hiller: Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645. Wien–Köln–Weimar 1992. 98.

<sup>30</sup> Uo.

*Pálffy országbíró és a fejedelmi udvar 1646/47-ben*

Az országbíró Pálffy Pál és az erdélyi fejedelmi udvar úgymond „egymásra találása” az 1646/47. évi országgyűlés idején történt meg. Az 1638 óta először összehívott magyar diéta több szempontból is kulcsfontosságú volt. Egyrészt a hosszú szünet után az eseményt nagy várakozások előzték meg. A másik fontos szempont az 1645 őszén elhunyt Esterházy nádor utódjának megválasztása, illetve III. Ferdinánd fia, Ferdinánd főherceg magyar királlyá választása és koronázása volt. A legádázabb politikai csatározás mégis az 1645 decemberében III. Ferdinánd és I. Rákóczi György által kötött linzi béke pontjainak törvénybe iktatása körül alakult ki, elsősorban amiatt, hogy az országgyűlés két vezéralakja, Pálffy Pál és Lippay György több kérdésben nem tudtak egységre jutni.

A Pozsonyban 1646 szeptemberében lassan gyülekező magyar rendeket mindjárt egy meglepő hír fogadta: „Az ide való hírek felől azt írhatom, hogy Pálfi Páll Uramat nem candidalliak [jelölik] palatinusságra, hanem titkos tanácsságra. Tegnap esköttették megh az udvarnál...”<sup>31</sup> – írta Esterházy László Batthyány Ádámnak. Pedig az újdonsült (febr. 6-ától) országbíró és titkos tanácsos lelkiismeretesen készült a nádori méltóságra, tavasszal valóságos kortes-hadjáratba kezdett, hogy az alsóházi szavazatokat megszerezze.<sup>32</sup>

Vittnyédi István soproni ügyvéd, Pálffy egyik bizalmi embere szerint a klérus hiúsította meg Pálffy jelölését, és inkább a Titkos Tanács tagjai közé juttatták őt, mert ebben a minőségében nem lehetett őt nádornak jelölni.<sup>33</sup> Ennek az állításnak azonban két oknál fogva sem adhatunk hitelt. Egyrészt három évvel később semmiféle akadályt nem jelentett Pálffy nádori jelöltségében, hogy titkos tanácsos volt. Másrészt a bécsi Habsburg-kormányzat legfőbb tanácsadói testületének tagjait nem a magyar klérus, hanem az uralkodó személyes bizalma és döntése határozta meg. Pálffy titkos tanácsossá való kinevezésében nagy szerep jutott annak, hogy a testület elnöke, Maximilian von Trauttmansdorff sógora és egyben közeli barátja volt.

Vittnyédi állítását azonban legfőképpen Pálffy Pálnak az 1646 szeptemberében lezajlott eseményekre való későbbi visszaemlékezése cáfolja: „egy másik alkalommal, amikor Őfelsége a legutóbbi országgyűlés elején méltóztatott titkos tanácsosának kinevezni, [Lippay] megesküdött nekem és megígérte, hogy bizalmasom lesz, barátaimat barátaivá fogadja, ellenségeim az ő ellenségei is lesznek. Alig telt el azonban három óra, már elkezdte terjeszteni rólam, hogy mindent elárulok a Titkos Tanácsban; az evangélikusokkal a katolikus papság ellen szervezkedem; én nehezítem meg az országgyűlés menetét; az embereim közül néhányan pénzt fogadnak el a Rákócziaktól, amit köztük és a követek között osztok el; már inkább lutheránus vagyok, mint katolikus; ki akarom űzni a jezsuitákat az országból; és azt terjesztem Őfelségénél, hogy ő [azaz az érsek] erkölcsstelen életmódot folytat...”<sup>34</sup> Ezek szerint tehát lehetséges, hogy Pálffy

<sup>31</sup> Esterházy László levele Batthyány Ádámnak Pozsony, 1646. szept. 18. MOL, P 1314, Nr. 12099.

<sup>32</sup> Erről újabban I. S. *Lauter Éva*: „Modus observandus...” A 17. századi magyar nádorválasztások rendje. In: *Portré és imázs i.m.* 196–197.

<sup>33</sup> *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. 545.

<sup>34</sup> Pálffy Pál memoranduma III. Ferdinándnak, Bajmóc, 1650. júl. 3. HHSStA, Türkei I., Turcica 1650., Karton Nr. 122., Fol. 6–14.

lemondása a nádorjelöltségről azért történt meg, hogy így Lippay György pártfogoltjának, Draskovich János horvát–szlavón bánnak nagyobb esélye legyen megnyerni a választást.

Az esztergomi érsek ugyanakkor határozottan ellenszegült annak, hogy a linzi béke vallásszabadságról szóló cikkelyét a rendek törvénybe iktassák. 1646 szeptember-októberének fordulóján az egyházi rend és néhány katolikus főúr nevében ünnepélyes óvást emelt a linzi békeszerződés szövegének becikkelyezése ellen. Magatartása érthető, hiszen a békepontok maradéktalan betartása megtörhette volna a magyarországi katolikus restauráció lendületét.<sup>35</sup> A kortárs véleménye szerint az érsek akár egy újabb fegyveres konfliktust is megkockáztatott volna, hogy szándékát érvényre juttathassa. Elszánt ellenállása miatt rövidesen pathhelyzet alakult ki, az országgyűlés tevékenysége így 1647 tavaszára szinte megbénult. A szemtanú Franz Christoph von Khevenhüller így számolt be erről Pozsonyból Maximilian von Trauttmansdorffnak: „Nem tudni, hogy mit szólnak majd ehhez a magyarok.<sup>36</sup> Senki nem értene vele kevésbé egyet, mint az érsek, aki makacsul tartja magát nézeteihez, mindent karddal intézne, és a mostani helyzet igenis megfelel neki. Nem lenne szabad neki okot adni a háborúskodásra. És ha innen elutazna, bizony lenne mit félnie, mert könnyen megeshet, hogy baja esne, annyira magára haragította mind a katolikusokat, mind a nem katolikusokat. Senkivel nem bánik szeretettel és bizalommal, mindenkivel erőszakoskodik és még legkegyelmesebb urunkat sem kíméli. Már a nádort [Draskovich Jánost] sem szívlelheti, pedig ő [Lippay] segítette őt erre a magas posztra, Pálffyról nem is beszélve, aki az urak közül egyedül képes valamit elintézni a rendekkel és neki van köztük a legnagyobb tekintélye...”<sup>37</sup>

Khevenhüller jelentéséből egyértelműen kitűnik, hogy a katolikus Pálffy a vallásszabadság kérdésében is megegyezésre törekedett. Célja az volt, hogy a bécsi udvar, az érsek, a katolikus és a protestáns rendek, illetve az utóbbiakat támogató erdélyi követek álláspontját összehangolja. Félt, ha nem sikerül az elmentés érdekeket és elképzeléseket összeegyeztetni, az országot újabb háború fenyegetheti: „csak most látjuk, hol hibáztunk [...]; attól tartok, ha nem változtatjuk meg hozzáállásunkat, ennek az országgyűlésnek nem lesz jó vége. Nagyságod könnyen kitalálhatja, ki felelős ezért az egészért.<sup>38</sup> A végén még újra kitör a háború, és még kevesebb a rávalónk, mint előtte. Magyarország nagy része el lett pusztítva, és a szegény alattvalóknak nincs mit enniük.”<sup>39</sup>

A tárgyalásokat azonban nemcsak Lippay makacs ellenszegülése nehezítette meg. Úgy tűnik, maguknak a protestáns rendeknek sem volt igazából pontos elképzelése arról, mit is szeretnének elérni a linzi béke törvénybe iktatásá-

<sup>35</sup> *Tusor Péter*: *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században*. Budapest–Róma 2005. 115.

<sup>36</sup> A bécsi udvar kompromisszumos megoldást ajánlott, ez némi módosítással iktatta volna törvénybe a linzi békepontokat.

<sup>37</sup> Franz Christoph von Khevenhüller Maximilian von Trauttmansdorffnak, Pozsony, 1647. márc. 22. AVA, FAT, Hungarica Ee 2., Karton 133., No. 54., Fol. 106.

<sup>38</sup> Pálffy itt valószínűleg Lippayra célozott.

<sup>39</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Pozsony, 1647. márc. 2. AVA, FAT, Hungarica Ee 2., Karton 133., No. 58., Fol. 130–131.

val. Főleg az elvett diplomák és a kártérítés kérdésének rendezése okozta a legtöbb problémát: „már jó néhány napja tárgyalunk, de nem tudunk megegyezésre jutni. Ők azt kívánják, hogy javasoljunk nekik valami megoldást, miként lehetne az ügyet elrendezni. Erre azt válaszoljuk, hogy nem nekünk, hanem nekik kellene tudni, mit is szeretnének voltaképpen elérni. És az a szokásuk, ha mégis javasolunk nekik valamit, ahogy azt már sokszor megtettük, akkor azt felelik, ha azt megtehetik, amit mondok, akkor többet is megtehetnek – ezzel váltunk el egymástól ma is.”<sup>40</sup>

A pozsonyi tárgyalásokat természetesen megkülönböztetett figyelemmel követte I. Rákóczi György erdélyi fejedelem is. Minden jel arra mutat, hogy követei rendszeresen megfordultak Pálffy országbíró pozsonyi palotájában és egyeztetéseket folytattak vele. Sajnos, jelenleg részletekbe menően nem rekonstruálható, mi volt ezen megbeszélések tartalma. Pálffy 1647 tavaszán Trauttmansdorffnak Pozsonyból írt beszámolóiban ugyan ezekről is jelentést tett, az öt darab fennmaradt levél ugyanakkor átfogó kép kialakításához nem elégséges. Az alábbi idézet mégis talán jól jellemezheti az erdélyi udvar álláspontját: „A fejedelem követei néhány órát nálam töltöttek, és megkértek, terjesszem elő nevükben Ófelségének, hogy ideje lenne már ezt a dolgot elrendezni, hiszen itt töltötték már a nyarat és a telet, a kedves tavasz is megérkezett, kibújt a fű, az uruk Erdélyben van, és húsvétra kiutazik. Sok ember szeretné neki előadni a panaszait, eléggé aggódik az úr, mert az a furcsa hír kapott szárnyra, hogy 12.000 ember áll készütségben Ófelsége oldalán, és szóltak már a generálisoknak és a többi hadvezérnek. Attól tartanak, hogy a dolgok úgy végződnek, mint Nagyszombatban, ahol szintén ők hárman voltak az erdélyi fejedelem követei...”<sup>41</sup>

A bécsi udvar egyes körei természetesen nem nézték jó szemmel, hogy az erdélyi követek szoros kapcsolatban állnak a királysági protestáns rendekkel. Ez kitűnik Pálffy Trauttmansdorffnak írt jelentéseiből is: „megmondtam nekik, hogy jobban figyelembe kellene venniük Ófelsége álláspontját, és nem feltartani őt, lehet, hogy választ várnak Rákóczitól, akihez követeket küldtek. Azt mondták, nem küldtek hozzá követeket, és nem is várnak onnan semmit, bizalmasan bevallják, hogy egymás között sem tudnak megegyezni, hogy voltaképpen mit is kívánnak...”<sup>42</sup>

Pálffy Pál tehát nemcsak a királysági protestáns rendek, hanem a diétán követekkel képviseltetett erdélyi fejedelem és udvara irányában is közvetítőként tevékenykedett. Ez megkönnyítette a tárgyalásokat és az ellentétes érdekek közelítését. A végeredmény olyan kompromisszumos megoldás lett, amelynek létrejötte során a feleknek kölcsönösen engedniük kellett eredeti álláspontjukból. Kérdés azonban, mivel sikerült meggyőzni a végig hajthatatlan esztergomi érseket? Lippay György három évvel később így beszéli el a történeteket a pápához írt *ad limina* jelentésében: „Végül a bajorok bekövetkezett veresége

<sup>40</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Pozsony, 1647. márc. 15. AVA, FAT, Hungarica Ee 2., Karton 133., No. 58., Fol. 120–121.

<sup>41</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Pozsony, 1647. márc. 26. AVA, FAT, Hungarica Ee 2., Karton 133., No. 58., Fol. 118–119.

<sup>42</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Pozsony, 1647. márc. 15. AVA, FAT, Hungarica Ee 2., Karton 133., No. 58., Fol. 120–121.



miatt megrettent császár számos káros engedmény kíséretében kilencven templomot az eretnekeknek juttatott. Ezen engedményeknek a katolikusok, valamint vallásuk ellen hozott törvényeknek az érsek élete veszélyeztetésével az ország színe előtt ellent mondott. Semmilyen érv sem tudta arra rávenni, hogy tiltakozását visszavonja, jóllehet hathatós nominációt és a bíborosi méltóságot ígérték neki. Ő azonban inkább visszautasította ezt a méltóságot, mintsem hogy engedékenysége és egyetértése által annyi kár érje az Egyházat és a vallást...<sup>43</sup> A valóságban azonban Lippay nagy port kavart tiltakozás — mint említettük — már az országgyűlés elején elhangzott. Nem kizárt, hogy a bécsi udvar azzal törte meg az érsek ellenállását, hogy a bíborosi kalapot kilátásba helyezte neki. Annak reményében, hogy elnyerheti a régóta áhított egyházi méltóságot, adhatta Lippay György aláírását a végzésekhez.<sup>44</sup>

A linzi béke pontjait — mint közismert — így végül az országgyűlési törvények közé iktatták. Az ötödik törvénycikk 5. paragrafusa pedig kimondta, hogy „az ország összes karai és rendei és a szabad városok, nemkülönben a kiváltságolt mezővárosok és az ország határszélein levő magyar katonák vallásukat, a templomok, harangok és temető szabad használata mellett, mindenütt szabadon gyakorolják és senkinek sem szabad bárkit is az ő vallásának szabad gyakorlásában bármely módon vagy bármely ürügy alatt zavarni és akadályozni.” A 6. paragrafus pedig a vallásszabadságot a lakosság széles rétegeire, azaz a parasztságra is kiterjesztette, akiket „sem Ő királyi felségének vagy szolgálinak, sem földesuraiknak bármi módon vagy bármely ürügy alatt háborítani vagy akadályozni, legyenek bár határszéliek vagy mezővárosiak, avagy falusiak, bármely földesúrnak vagy fiscusnak a fekvő jószágain” vallásuk szabad gyakorlásában nem volt szabad akadályozni.<sup>45</sup>

Az országgyűlés záróakkordjaként pedig a végül igen nehezen, de meg egyezésre jutó rendek IV. Ferdinándot magyar királlyá választották, majd lezajlott a díszes koronázási ünnepség is. Hogy mennyire fontos szereplői voltak az erdélyi udvar követei az országgyűlésnek, alátámasztják Pálffy Pál egyik jelentésének szavai is: „értekeztem Teuffenbach és Lindenspür urakkal, és remélem, [a király] megérkezéséig sikerül legkegyelmesebb megelégedésére intéznünk a dolgokat. Az erdélyi követek azt mondták, hogy levelet kaptak fejedelmüktől, amelyben kifejezte, hogy semmi nehézséget nem támaszt a koronázással szemben...”<sup>46</sup>

### *A nádor és a Rákócziak*

Mielőtt elemzésünket az 1646/47. évi országgyűlést követő időszakokkal folytatnánk, fontos kiemelni, hogy a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség

<sup>43</sup> *Tusor P.*: *Purpura Pannonica* i.m. 114.

<sup>44</sup> Lippaynak azonban sem ekkor, sem később nem sikerült elérnie, hogy kinevezzék bíborosnak. Uo. 114–116.

<sup>45</sup> *Corpus Iuris Hungarici*. Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvénycikkek. Magyarászó jegyz. Márkus Dezső. Bp. 1900. 423.

<sup>46</sup> Pálffy Pál levélfogalmazványa III. Ferdinándnak, Pozsony, 1647. máj. 14. HHStA, FA Pálffy, A. I., L. V, F. VIII., Karton Nr. 13.

politikusainak közeledése, sőt együttműködése nem új mozzanat a 17. század történetében. Miután az 1571. évi speyeri egyezmény megerősítette a történeti Magyarország területének három részre szakadását, és a Habsburg uralkodók részlegesen elismerték Erdély önállóságát, megkezdődött a valaha egy államot alkotó két országrész önálló fejlődése.<sup>47</sup> Ennek ellenére a tudat, hogy a két ország valaha egy volt és talán egyszer újra egyesülni fog, egyáltalán nem vesztett ki a politikai gondolkodásból a következő időszakban sem. Nem csoda, hogy bő negyedszázaddal később Bocskai István politikai végrendeletében egyrészt Erdély fennmaradását hangsúlyozta: „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik oltalmokra, javokra léssen.” Másrészt azonban arra intette az erdélyieket, hogy „ha Isten úgy adná, hogy a Magyar Korona Magyarországon magyar kézhez kelne, akkor a régi mód szerint adják magukat azon korona alá. De addig is arra ügyeljenek, hogy a két magyar »republica« egymás ellen soha, senki izgatásából ne törjön”, sőt Erdély számára azt az utat jelölte ki, hogy minél nagyobbá és erősebbé növekedjen, mert „annál nagyobb és bizonyosabb erőssége léssen az mi nemzetünknek.”<sup>48</sup>

A Bocskai-felkelés (1604–1606) óta az erdélyi fejedelmek a királyságbeli protestánsok támogatóinak számítottak. Bethlen Gábor szintén részben a választási jogok mellett és azok megsértése ellen szállt harcba a Habsburgokkal, ezért a katolikus arisztokraták érthetően fordultak vele szembe. Miután a Pázmány Péter vezette katolikus megújulás hatására egyre több főúr tért át a katolikus hitre, az erdélyi udvar fokozatosan elveszítette korábbi bázisát a Magyar Királyság főrendi elitjében. Érdekes módon azonban mégis a katolikus egyház magyarországi vezetője volt az, aki ellenére volt annak, hogy Erdély és a királyság végképp eltávolodjanak egymástól. Az esztergomi érsek ugyanis felismerte, hogy a fejedelemség még az oszmánok vazallusaként is fontos politikai adut és támaszt szolgáltat a Magyar Királyság rendisége számára a Habsburgok központosító törekvései ellenében. Levelezésben állt Bethlen Gáborral, bár nem helyeselte, hogy a török támogatását keresi, és Bécs ellen fordul.<sup>49</sup> I. Rákóczi György fejedelemmé választása ellenben reménységgel töltötte el őt Erdély és a Magyar Királyság együttműködését illetően. Úgy vélte, hogy Rákóczi — akinek tekintélyes birtokai voltak Felső-Magyarországon — sokkal megértőbben fog közeledni a magyarországi ügyekhez. Fontosnak tartotta ugyanis, hogy mind a királyságot, mind Erdélyt lehetőleg minél kevesebb háborús konfliktus sújtsa. Ezért így intette Rákóczit: „A jövendőről bizony igen méltó gondolkodni Kegyelmednek, mert ha Erdélyre, ez darab földre vonszá Kegyelmed az császár öfelsége hadát, másfelől pedig a török segítségét veszi, annak a vége mi leszen,

<sup>47</sup> Az egyezmény szövege magába foglalta, hogy ha János Zsigmondnak nem marad fiági örököse, Erdélyt, mint Magyarország „valóságos és elválaszthatatlan részét” egyedül Miksa és utódai vehetik hatalmukba. János Zsigmond halála után azonban a rendek somlyói Báthory Istvánt választották uralkodóvá – ezzel a speyeri egyezmény meghiúsult. *Pálffy Géza: A tizenhatodik század története.* Bp. 2000. 104.

<sup>48</sup> Magyar gondolkodók a 17. században. Szerk. Tarnócz Márton. Bp. 1979. 14.

<sup>49</sup> *Bitskey István: Pázmány Péter.* Bp. 1986. 146–153.

csak Isten tudja. Az bizonyos, hogy ez az szegény maradék haza mind elpusztul, mert eddig csak úgy tapasztaltuk, hogy az oltalom is szinte csak rontója szegény hazánknak. És ki tudja, ha nem más kezébe esik-e Erdély is.”<sup>50</sup>

Esterházy Miklós nádor viszont teljesen más állásponton volt Erdéllyel kapcsolatban, mint Pázmány. Meg volt győződve arról, hogy a Magyar Királyság jövőjét csakis a Béccsel való együttműködés garantálja, és csak onnan remélhetnek segítséget az oszmánok ellen. Ráadásul Esterházyt és I. Rákóczi Györgyöt különböző okoknál fogva mély ellentét választotta el egymástól. Még mielőtt Rákóczit fejedelemmé választották volna, ő és Esterházy összekülönböztek a Felső-Tisza vidéki uradalmak megszerzésében. Ám politikai nézeteik is egyre mélyebb szakadékot ástak közöttük. Az erdélyi fejedelem ugyanis elsősorban az európai protestáns államokkal való szövetségi rendszerben gondolkozott. Mindkét koncepciót alapvetően befolyásolták geopolitikai tényezők. Míg a Magyar Királyság politikusai számára Európába Bécsen át vezetett az út, hiszen a császárváros a 16. század közepétől a magyar állam „második fővárosa” lett,<sup>51</sup> addig Erdély számára nem a Habsburgok, hanem egy másik, ugyancsak komoly európai ambíciókat tápláló nagyhatalom, az Oszmán Birodalom jelentette a kényszerítő „geopolitikai realitásokat”, hiszen a fejedelemség a keleti világbirodalom érdekszférájába tartozott.<sup>52</sup>

A harmincéves háborút lezáró 1648. évi vesztfáliai békekötéssel azonban új helyzet állt elő az Erdélyi Fejedelemség szempontjából is. A békeszerződés ugyanis nemcsak előnyöket biztosított a fejedelemség számára, hanem hátrányokkal is járt. Franciaország szövetségeseiként belefoglalták a békeokmányba, különleges államisége az európai *status quo* része lett. De a nagy európai háború szövetségrendszerének felbomlása az elszigetelődés veszélyével is fenyegettek. Franciaország, a korábbi szövetséges, a *Fronde* éveitől belső kormányzati válságon ment át, Svédország pedig 1655-től a Baltikumban regionális válságba bonyolódott Lengyelországgal. Így az 1650-es évek első felében Erdély politikai vákuumba került, amely akár a törököknek, akár a Habsburgoknak alkalmat szolgáltatott volna a fejedelemség szorosabb függésbe vonására. Ebben a helyzetben az erdélyi politika számára tehát létkérdés volt a magyar királysági politikai körökkel már addig is meglévő kapcsolatok elmélyítése.<sup>53</sup>

Pálffy Pál és az erdélyi fejedelmi udvar kapcsolattartásának újabb fontos állomása az 1649. évi diéta lett. Draskovich János nádor 1648. augusztus eleji halála miatt ez egyben nádorválasztó országgyűlés is volt. Ezúttal azonban Lippay György érsek már sem megegyezéssel, sem erőszakkal nem tudta megakadályozni, hogy legnagyobb ellenfelét a legfőbb világi méltósággá válasszák. Pedig, miként 1650-ben Pálffy leszögezte, „mind az egyháziakkal, mind a vilá-

<sup>50</sup> Uo. 154.

<sup>51</sup> Az újabb kutatás így vélekedik erről: Pálffy Géza: Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2008. passim.

<sup>52</sup> Várkonyi Gábor: II. Rákóczy György esküvője. Bp. 1990. 82.

<sup>53</sup> Várkonyi Gábor: Wesselényi Ferenc és a 17. századi magyar politikai elit fejlődése. Bölcsész-doktori disszertáció. Bp. 1992. 131–132.

giakkal össze fogott ellenem.”<sup>54</sup> Így joggal merül fel a kérdés: befolyásolhatta-e és amennyiben igen, milyen módon az új erdélyi fejedelem, II. Rákóczi György (1648–1660) a Magyar Királyság nádorának megválasztását?

A kutatás napjainkra szinte teljesen világossá tette a 17. századi nádorválasztás előkészítését, annak háttérét és lefolyását.<sup>55</sup> A választás mechanizmusát az 1608. évi országgyűlés koronázás előtti törvényeinek 3. cikkelyében rögzítették, miszerint az uralkodó négy személyt, két katolikus és két protestáns főurat jelöl, akik közül azután a rendek választanak. Ez lehetővé tette azt, hogy a palatinust valóban a rendek emeljék a posztra, míg korábban az uralkodó választotta ki a nádort, amivel a rendek egyetérthettek.<sup>56</sup> A nádorjelöltek személye ugyanakkor a magyar tanácsosok javaslatain és a bécsi udvar kormányzati szűrőjén keresztül juthatott el a királyi listáig. A jelöltek azonban ezt megelőzően is valóságos korteshadjáratba kezdhettek, hogy megszerezzék a karok és a rendek támogatását.<sup>57</sup>

Mind az előkészítő fázisban, mind a tényleges szavazás folyamán szerepet játszhatott a nádorválasztásban az erdélyi fejedelmi tisztséget 1630-tól betöltő, ám Felső-Magyarországon is meghatározó uradalmakkal és befolyással bíró Rákóczi család, azaz így átvittem az erdélyi fejedelmi udvar is. A 16. század végén bárói címet szerző Rákócziaknak a Magyar Királyságban élő tagjai ugyanis névre szóló meghívót kaptak a magyar országgyűlésekre és helyet foglalhattak annak felsőtábláján. Bár a família Erdélyben élő tagjai természetesen nem jelentek meg személyesen a diétákon, a pozsonyi eseményeket királysági családtagjaik és követeik révén, akik gyakran az országgyűlések legagilisabb tagjai közé tartoztak, befolyásolni tudták. Minden megbeszélésen részt vehettek, szinte minden bizottságba, küldöttségbe delegálták őket az alsóház tagjai, így sokszor léptek fel az ő megbízásukból a nagyurak gyűlésében is, ahová, mint távollévők követei, különben nem jutottak volna be. Ezenkívül is sokat érintkeztek a főurakkal, mert rendszerint meghívták őket az országgyűlések idején gyakran tartott vendégségekbe.<sup>58</sup>

Számunkra a leglényegesebb kérdés tehát az, mennyit nyomhatott a latban, hogy Pálffy Pál nádori jelöltségét 1649 tavaszán Erdélyből is támogatták. Ez részben kiderül az érintett II. Rákóczi Györgynek, Rákóczi Zsigmondnak és Lórántffy Zsuzsannának írott köszönőleveleiből.<sup>59</sup> Az erdélyi politika szempontjából ugyanis szintén számos előny származhatott abból, ha a bécsi udvarral kitűnő kapcsolatokat ápoló titkos tanácsos Pálffy Pál tölti be a királyság legfőbb méltóságát. Annak köszönhetően pedig, hogy II. Rákóczi György intenzívebben támogatta Pálffy Pált,

<sup>54</sup> Pálffy Pál memoranduma III. Ferdinándnak, Bajmóc, 1650. júl. 3. HHStA Türkei I., Turcica 1650., Karton Nr. 122., Fol. 6–14.

<sup>55</sup> S. Lauter É.: *Modus observandus* i.m. 187–206.

<sup>56</sup> S. Lauter Éva: *A Palatinus Regni Hungariae a 17. században*. In: *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk. Horn Ildikó. Bp. 1993. 215–239.; S. Lauter É.: *Modus observandus* i.m. 189.

<sup>57</sup> Uo. 192.

<sup>58</sup> Péter K.: *A magyar főúri* i.m. 192.

<sup>59</sup> „Kegyelmed hozzám való jó indulatját és akaratát köszönöm, ki nem kicsiny segítségemre volt énnekem mostani hivatalomban.” Pálffy Pál II. Rákóczi Györgynek, Pozsony, 1649. jún. 4. S. Lauter É.: *Modus observandus* i.m. 200.

„a magyarországi rendek közül mind többen” lettek „jóakarói” az erdélyi fejedelemnek.<sup>60</sup> A források egyértelműen alátámasztják azt is, hogy a fejedelem nemcsak Pálffy Pállal, hanem a magyar politikai élet más tagjával is tartott fent kapcsolatot. Legnagyobb valószínűséggel arra törekedett, hogy információs bázisa a megcélzott személyeken keresztül a magyar királysági kormányzat és közigazgatás legfontosabb hivatalait és tisztségeit (a bánt, az országbírót, a nádort és az esztergomi érsek „irodáját” is ideszámítva) minél jobban lefedje. Rajtuk keresztül ugyanis akár egészen Habsburg-kormányzati szintekig is eljuthatott.<sup>61</sup>

Az egyes esetek közelebbi vizsgálatakor kiderül, hogy a pragmatikus politikai vonal követése szimpátiával, emberi közeledéssel is párosult. A felső-magyarországi nagyúr, Wesselényi Ferenc például, sem mint ember, sem mint politikus nem tudott közel kerülni Rákóczihoz.<sup>62</sup> Az északnyugat-magyarországi birtokos Pálffy Pálnak viszont Lórántffy Zsuzsannával és Rákóczi Zsigmonddal kifejezetten baráti, magánjellegű volt a viszonya.<sup>63</sup> A királysági Sárospatakon élő özvegy fejedelemasszony korának legműveltebb személyiségei közé tartozott, híres volt mecénási tevékenységéről. Többek között a Bodrog-parti református kollégiumot is hathatósan támogatta, ahová Jan Amos Comeniust is meghívta pedagógusnak. Rákóczi Zsigmond pedig a kortársak véleménye szerint tehetségesebb volt bátyjánál. Nagyravágyó céljai voltak, ami megnyilvánult abban is, hogy feleségül vette az elűzött cseh király, Pfalzi Frigyes lányát, Henriettát. A házasságnak köszönhetően Rákóczi Zsigmond állítólag még a birodalmi herceg címet is elnyerte.<sup>64</sup> 1652-ben bekövetkezett korai halála azonban megakadályozta abban, hogy képességeit teljes mértékben kamatoztathassa.

Pálffy nádor és a Rákócziak igyekeztek kapcsolatukat ajándékcserével is megerősíteni. A nádor egy alkalommal egy „kis órácskával és francia portékával” lepte meg Lórántffy Zsuzsannát és Rákóczi Zsigmondot.<sup>65</sup> Viszonzásképpen a fejedelmi család telivér paripákat ajándékozott Pálffynak, aki híres istállókat tartott az alsó-ausztriai Marcheggben: „Palatinus uramnak mi is egy lovat akartunk küldeni, azon igyekeznénk, császárhoz is fő követet küldhetnénk. Isten tartsa meg palatinus uramot az hozzánk való jó akarátjában.”<sup>66</sup> Az ajándécsere azonban nem biztos, hogy mindig a barátság és a kölcsönös szimpátia

<sup>60</sup> Mednyánszky Jónás II. Rákóczi Györgyhez, 1649. febr. 26. Idézi: S. *Lauter É.*: *Modus observandus* i.m. 199.

<sup>61</sup> *Várkonyi G.*: A nádor és a fejedelem i.m. 159.

<sup>62</sup> Uo. 161–162.

<sup>63</sup> A Rákócziak Pálffy Pálhoz írt levelei a Haus-, Hof- und Staatsarchivban található: Familienarchiv Pálffy, Karton Nr. 13., A. I., L. V., F. X. jelzet alatt. Néhányat közülük már Jedlicska Pál is megjelentetett: *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek Gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s Gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bp. 1910. passim.

<sup>64</sup> *R. Várkonyi Ágnes*: A Királyi Magyarország 1541–1686. Bp. 1999. 92.

<sup>65</sup> Rákóczi Zsigmond Pálffy Pálnak, Sárospatak, 1649. szept. 25. HHStA, FA Pálffy, A. I., L. V., F. X., Nr. 6., ill. *Jedlicska P.*: Eredeti részletek i.m. 439.; a levélre hivatkozik: *R. Várkonyi Á.*: A Királyi Magyarország i. m. 92. Nem értünk egyet ugyanakkor azzal a véleménnyel, hogy a „francia portéka” a diplomáciai szimbólumok nyelvén azt jelentette volna, hogy Pálffy a Franciaországgal való kapcsolatok kiépítésében lett volna segítségére Rákóczi Zsigmondnak. Ezt eddigi kutatásaink nem támasztják alá, és Pálffy politikusi pályájának közelebbi vizsgálata sem támogat egy ilyen hipotézist.

<sup>66</sup> II. Rákóczi György Rákóczi Zsigmondnak, 1649. nov. 25. *Szilágyi Sándor*: Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. Bp. 1890. 53–54.

kifejezésének eszköze volt. A fejedelem ennek segítségével felmérhette, ki és mennyi ajándékkal nyerhető meg, és az adott személynek mennyire terjed befolyása, továbbá hajlandó lesz-e a kapcsolatait az ő érdekében is kamatoztatni.<sup>67</sup>

Pálffy Pál és az erdélyi fejedelmi udvar kapcsolattartásának fontos mozzanatai közé tartozott, hogy a Rákóczi fivérek rendszeresen tájékoztatták a nádort a Portán történekről, sőt rajtuk keresztül Pálffy kapcsolatokat tarthatott fenn az oszmán udvarral is. „Az Portáról érkezvén mostan levelünk, aval edgyütt kegldmek szolo leveletis hoztak kezünkbe, mellyet nem akarván megh késlelnünk, kegdk megh keöldöttünk...”<sup>68</sup> Vagy egy másik alkalommal: „Portára irt kgd leveleit véven alkalmatossága adatván ottan hamar megh kültük volt. Fő küvetink mostan érkezvén az Fényes Portáról, kgdnek szollo leveleket hoztak, mellyet nem akarván megh késlelni (,) kgdnek megh küldtük, adgya Isten kgdet talállyak io egességben.”<sup>69</sup> Mindez azért is figyelmet érdemel, mivel Pálffynak volt alkalma a „hivatalos úton”, tehát Bécsen keresztül is tartani a kapcsolatot Isztambullal. A portai követek, így például Johann Rudolf Schmidt, Alexander Greiffenklau és Simon Reniger is rendszeresen leveleztek a nádorral. Pálffy ezek szerint minden lehetséges forrást kihasználta, hogy információkhoz jusson az Oszmán Birodalomból.

Az 1640-es évek közepének eseményei, elsősorban I. Rákóczi György fejedelem Habsburg-ellenes királysági hadjáratai (1644, 1645) miatt Bécs és Gyulafehérvár közeledését többnyire kölcsönös bizalmatlanság övezte. Ez világosan kiérezhető Pálffy nádor Trauttmansdorff főudvarmesternek írott leveleiből is. Szerinte általában tanácsos volt az erdélyi fejedelemmel „óvatosan és körültekintően” bánni.<sup>70</sup> Mielőtt Pálffy az Erdélyből érkező „problémás levelekre” válaszolt volna, Trauttmansdorff tanácsát kérte, mit írjon vissza.<sup>71</sup>

Ha szükséges volt, a nádor közvetítő szerepet játszott Gyulafehérvár és Bécs között. Fontosnak tartotta éreztetni Lórántffy Zsuzsannával, hogy szava a nagyhatalmú Titkos Tanács elnökénél sokat nyom a latban.<sup>72</sup> A kapcsolattartást természetesen nagyban segítették azok a megbízható követek, akik a levélforgalmat Pálffy, illetve a sárospataki és az erdélyi udvar között bonyolították. Minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Mednyánszky Jónás és Klobusiczky András valamiféle „összekötő híd” szerepét töltötték be a Magyar Királyság arisztokratái, illetve erdélyi fejedelmi családnak a királyságban és a Királyhágón túl élő tagjai között. Mednyánszky Trencsén megyei, Klobusiczky Zemplén megyei kisenemesi családból származott. Az előbbi egykor II. Rákóczi György követe volt,

<sup>67</sup> *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). Doktori disszertáció. ELTE BTK Történeti Doktori Iskola. Bp. 2005. 93.

<sup>68</sup> II. Rákóczi György Pálffy Pálhoz, Radnót, 1652. máj. 25. HHStA, FA Pálffy, Karton Nr. 13., A. I., L. V., F. X.

<sup>69</sup> II. Rákóczi György Pálffy Pálhoz, Gyulafehérvár, 1653. márc. 2. HHStA, FA Pálffy, Karton Nr. 13., A. I., L. V. F. X.

<sup>70</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorfnak, Marchegg, 1649. dec. 9. AVA, FAT, Ee 2: Hungarica, Nr. 58., K 133., Fol. 206–207.

<sup>71</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Pozsony, 1649. dec. 17. AVA, FAT, Ee 2: Hungarica, Nr. 58., K 133., Fol. 223–224.

<sup>72</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Hibe, 1650. márc. 2. AVA, FAT Ee 2: Hungarica, Nr. 58., K 133., Fol. 290–291.

majd az 1650-es évek elején Nádasdy Ferenc is „főember szolgájának” nevezte őt.<sup>73</sup> Klobusiczky András, a sárospataki udvar prefektusa, gyakrabban járt követségben Pálffynál, érdemeit a nádor még Trauttmansdorff előtt is méltatta: „Klobusiczky urat különös figyelmébe ajánlom Nagyságodnak, mivel egyenes ember és nagy befolyása van a fejedelemasszonyánál.”<sup>74</sup>

Úgy tűnik, Pálffynak nem mindig sikerült maradéktalanul elnyernie mind a bécsi, mind a gyulafehérvári udvar bizalmát. Voltak esetek, amikor magyarázkodni kényszerült, sőt hűségét bizonygatta barátja, Trauttmansdorff előtt is: „Azért írtam erről olyan részletesen Ófelségének, hogy senki ne gyanúsíthasson, hogy nem számolok be mindenről Ófelségének, kérem Nagyságodat, tegyen meg mindent Ófelségénél, hogy bocsásson meg nekem...”<sup>75</sup> Az erdélyi fejedelem sem bízott meg azonban feltétel nélkül Pálffyban: „Palatinusnak mi bizony lovat nem küldünk, eddig se küldtünk tartozásból, az ki keveset nem böcsül, nagyot se adnak annak...”<sup>76</sup>

A Pálffyval szembeni bizalmatlanság azonban nem feltétlenül a nádor személyével vagy politikai működésének sikerével függött kizárólag össze. 1649-től kezdve ugyanis Bécs és Gyulafehérvár közeledését újabb különleges körülmények bonyolították. A harmincéves háború befejezése után sem állt elő III. Ferdinánd komoly reformtervekkel monarchiájának egyes részeit illetően. A legégetőbb és legsürgősebb problémákat azonban minél hamarabb meg kellett oldani, melyek közé tartozott az is, hogy a nagy hadjárások befejeztével ezernyi jól képzett német zsoldos „munkanélküli” lett. Ezzel együtt aktuálissá vált, hogy az eddig túlnyomórészt ideiglenesen felfogadott ezredeből végre állandó hadsereget alakítsanak ki.<sup>77</sup> Ebből a szükségletből kiindulva született meg udvari körökben az a terv, hogy a zsoldosok egy részét helyezték át magyarországi végvárakba és városokba. Tágabb összefüggésekből kiindulva, ezt a folyamatot is beilleszthetjük Bécs központosítási törekvései közé. Noha a Habsburgok ekkor nem vállaltak nyílt háborút az Oszmán Birodalommal, a fontosabb magyarországi várakba telepített német katonaság közvetlenül az Udvari Haditanács alá tartozott, külföldi kapitányaik hűségébe pedig az udvar gyakran feltétlenebb bizalmat helyezett, mint magyar kortársaikéba.<sup>78</sup>

A Magyarországra érkező császár-királyi katonák ellátása, élelmezése és fizetése természetesen tetemes áldozatokkal járt. Emiatt azzal is számoltak az udvarban, hogy a Magyar Királyság politikai elitje és lakossága nem fogadja majd lelkesen, sőt el is utasíthatja a tervet. A megvalósításhoz tehát olyan politikust kellett keresni, aki megtalálja a szükséges egyensúlyt Bécs és Pozsony,

<sup>73</sup> Péter K.: A magyar főúri politika i.m. 196.

<sup>74</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Lőcse, 1650, febr. 28. AVA, FAT Ee 2: Hungarica, Nr. 58., K 133., Fol. 284–285.

<sup>75</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Pozsony, 1649. dec. 12. AVA, FAT Ee 2: Hungarica, Nr. 58., K 133., Fol. 237–238.

<sup>76</sup> II. Rákóczi György Rákóczi Zsigmondnak, Gyalu, 1651. márc. 1. *Szilágyi Sándor*: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 105.

<sup>77</sup> *Konrad Repgen*: Ferdinand III. In: Die Kaiser der Neuzeit. Hrsg. Anton Schindling – Walter Ziegler. München 1990. 163.

<sup>78</sup> *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városszövetség) I–II. Bp. 2004. I. 146.

azaz a Habsburg-hadvezetés és a magyar rendek álláspontja között. A választás érthetően esett a *Hofburgban* és a rendek körében is nagyra tartott Pálffy nádorra. Ő már 1646/47-ből megismert kompromisszumteremtő képességén kívül azért is alkalmasnak tűnt e feladatra, mert korábban hosszú ideig foglalkozott a végvárak ellátásával. 1625-től ugyanis bő két évtizedig állt a Magyar Kamara élén, és akkor sem hagyott alább érdeklődése a törökellenes véghelyek ellátásának problémái iránt, amikor még magasabb méltóságokat töltött be.

Az uralkodó 1649 nyarán bízta meg Pálffyt a feladattal, aki persze nem rejtette véka alá véleményét, és feltárta, miért lesz nehéz a tervet végrehajtani. Egyrészt szerinte egy ilyen meghatározó intézkedéshez szükség lett volna a rendek beleegyezésére. Mivel azonban a következő diéta megtartása — az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján — csak 1653 táján volt várható, nem tartotta lehetségesnek, hogy addig visszatartsák a német zsoldosok behozatalát. Ezért azt követelte az udvartól, hogy mindenképpen szolgáltassanak nekik elegendő élelmet: „mert ha úgy fogjuk őket tartani, mint azt a háromszáz magyar gyalogost Érsekújvárott, akik már negyedéve nem kaptak ellátást, kénytelenek lesznek ők is portyázni. Ebből láthatja Ófelséged, hogy megy a sora az országnak és a katonáknak, akik rá vannak kényszerítve, hogy maguk nézzenek élelem után.”<sup>79</sup>

Az Udvari Haditanács azonban nem engedett, és határozott lépéseket tett a terv megvalósítása érdekében. 1649 végétől kezdődően a nádornak fel kellett keresnie a kiszemelt végvárakat és városokat, hogy ellenőrizze a szálláshelyek állapotát, ha szükséges, kijavíttassa őket, vagy újakat építtessen. 1650 januárjában Johann Christoph von Puchheim haditanácsos és komáromi főkapitány, egyúttal a magyarországi hadügyek egyik bécsi szakértője, Clement von Radolt udvari kamarai tanácsos és Pálffy Pál részvételével fontos összejövetelt rendeztek Pozsonyban, a nádor váraljai palotájában. Ezen már a zsoldosok számát, behozataluk időpontját, szálláshelyüket és ellátásukat beszélték meg.<sup>80</sup>

Röviddel ezután Pálffy nádor a bányavidéki főkapitányság központjába, Érsekújvárra utazott, hogy a katonák beszállásolásához a szükséges előkészületeket megtegye. Igyekezete azonban ismét az 1646/47. évi országgyűlésen megtapasztalt makacs ellenállásba ütközött, mégpedig Lippay érsek ellenállása miatt. Mire a nádor megérkezett a nagy és stratégiaileg fontos végvárba, az érseknek részben sikerült a tiszteket Forgách Ádám főkapitány (1644–1663) ellen hangolnia. A lehangosabban tiltakozó Serényi Pál vicegenerális Pálffy Bécsben is hangoztatott érveit hangoztatta, mikor megkérdezte: voltaképpen miből látják majd el az idegen zsoldosokat, ha a magyar végvári katonák ellátására sincsen pénz? A nádor azonban tisztában volt azzal, hogy az udvar tervét meg-  
hiúsítani teljességgel nem lehet, ezért az elégedetlenkedőket leszerelte.<sup>81</sup>

<sup>79</sup> Pálffy Pál III. Ferdinándnak, Bajmóc, 1649. aug. 27. HHStA; FA Pálffy, Karton Nr. 13., A. I., L. V., F. VIII.

<sup>80</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Pozsony, 1650. jan. 6. AVA, FAT Ee 2: Hungarica, Nr. 58., K 133., Fol. 239–240.

<sup>81</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Turóci prépostság, 1650. jan. 22. AVA, FAT Ee 2: Hungarica, Nr. 58., K 133., Fol. 255–256.



A zsoldosok beszállásolásának kérdésében Lippay érsek saját elképzeléseit is érvényre szeretne volna juttatni, ezért márciusban újabb bizottság ült össze, amelyben Johann Christoph von Puchheim és Forgách Ádám is részt vett. Ezen a találkozón Győr és Érsekújvár kérdését tárgyalták újra.<sup>82</sup> A királyság nyugati felében fekvő végvárok ügyében általában könnyebb volt egyezségekre jutni. Rövidesen azonban kiderült, hogy a német zsoldosok sem tudják eltántorítani az oszmánokat attól, hogy folytassák állandó portyázásaikat. Sőt, támadásaik a Balaton vidéki végvárok ellen annyira rendszeressé váltak, hogy itt szinte háborús helyzet alakult ki. Kányavár, Pölöske, Egerszeg és Kiskomárom például szinte állandó veszélyben voltak. A magyar végvári tisztek vezette csapatok így csak nehezen tudtak ellenállni a támadásoknak. A Haditanács erre a magyar ellenakciók betiltásával reagált, ami valójában olaj volt a tűzre. Lehetetlenség volt ugyanis az oszmánok akcióit tétlenül nézni, az ország védelmének elemi érdekei megkívánták, hogy fegyverekkel akadályozzák meg a támadásokat, vagy legalábbis így védekezzenek ellenük. Pálffy emiatt nem értett egyet azzal, hogy az udvar nem nyújtott kellő támogatást az oszmánok elleni védelemhez. 1651 májusában elkeseredetten írta Batthyány Ádámnak: „Édes Groff Uram majd job volna talán, ha creditumunkat avagy alkalmas szerenchenketis a Töröknél vesztenénk el, de ugy láttyuk, hogy a honnéd segetségünket, s dolgainkban valo promotionkat kölletnék várnunk, im ott nem akarják el hinny semmi szonkat, ahol nyavalyankat köll megh mondanunk, több hittele vagyon, hogy nem mint ha mi Országustul mondanánk; Isten tudgya, látván az föl fordult állapotokat, mit köllessék tova chelekednünk, majd megh gondolhattjuk.”<sup>83</sup>

A német zsoldosok beszállásolásának ügye az egyik legnagyobb próbatétel volt az Erdéllyel kialakulóban lévő kapcsolatoknak és egyben a leghevesebb konfliktusokhoz vezetett a Lippay- és a Pálffy-párt között. Az Udvari Haditanácsban ugyanis tervbe vették, hogy Felső-Magyarországra, nevezetesen annak központjába, Kassára is zsoldosokat küldenek. A város stratégiai jelentőségével Bécsben tökéletesen tisztában voltak: „nem lehet kihagyni Kassa városát, mert az egész felső-magyarországi rész megóvása tőle függ. Egyrészt főleg most, hogy a törökök egyre közelebb jutnak hozzá, másrészt a lengyel állapotok miatt, mert a kozákok a velük szövethető tatárokkal együtt támadni készülnek...” Így Pálffy nádor meglehetősen kényes feladata lett meggyőzni Kassa városát, hogy „itt a nagyszerű alkalom, hogy régóta szolgáló és jól képzett sereget” szállásoljanak el falai közé.<sup>84</sup>

Kassa esetében derült ki legvilágosabban, hogy a bécsi hadvezetés nem csupán a törökök elleni védelmet célozza meg azon intézkedésével, hogy az állandó hadsereg zsoldosait vezényli a Magyar Királyság végváraiba. Az intézkedésnek fontos stratégiai, sőt külpolitikára irányuló háttere is volt. A város a fel-

<sup>82</sup> A Starhemberg-ezredből négyszáz gyalogost Érsekújvárra, háromszáz gyalogost pedig Győrbe irányítottak. Ellátásukról az Udvari Kamarának kellett gondoskodnia, Clement von Radolt tanácsos vezetésével.

<sup>83</sup> Pálffy Pál Batthyány Ádámnak, Marchegg, 1651. máj. 10. *S. Lauter É.*: Pálffy Pál nádor i.m. 133.

<sup>84</sup> III. Ferdinánd Pálffy Pálnak, Bécs, 1649. júl.17. HHStA; FA Pálffy, Karton Nr. 13., A. I., L. V., F. VIII.

ső-magyarországi főkapitányságot alkotó várak övezetének második vonalában feküdt és a végvidéki főkapitányság központjaként leginkább a végvárak igazgatása-ellátása volt a feladata. Hogy a Bécstől és Pozsonytól távol fekvő város feladatának még jobban eleget tehessen, a 16–17. század folyamán a Szepesi Kamara székhelyeként egyben fontos közigazgatási, pénzügyi és katonai központtá vált. A város birtoklásával a környező megyéket is ellenőrizni lehetett, és az állami adókat is biztonságosabban lehetett behajtani. Emellett Kassa az Erdélyi Fejedelemséggel, Lengyelországgal és az Oszmán Birodalommal folytatott diplomáciai összeköttetések ideális közvetítő állomásául is szolgált.<sup>85</sup> A Kassára behozott zsoldosok az uralkodói hatalmat voltak hivatottak megerősíteni Felső-Magyarországon. Ez egyértelmű üzenet lett volna az Erdélyi Fejedelemség irányában is, hogy a Habsburg politikai és hadvezetés tartósan igényt tart erre a fontos királysági országrészre, és katonai jelenléttel akarja megerősíteni ott mind a nikolsburgi (1621), mind a linzi béke (1645) után — a hét magyarországi megye Bethlen Gábornak és I. Rákóczi Györgynek való átadása miatt — korábban évekre meggyengült pozícióit.

Ebből a szempontból érthető, hogy a német katonák behozatalát Sárospatakon és Gyulafehérváron egyaránt kimondottan ellenséges lépésként fogadták. Már majdnem fél évszázada az erdélyi fejedelmek politikai presztízsét, illetve katonai sikereit növelték gyors, szinte „villámháborús” királysági hadjárataik. Ezek alkalmával némi alkudozás és demonstratív ostromzár után Kassa városa mindig megnyitotta kapuit a fejedelmi hadak előtt. Ahogy legutóbb például az 1644–1645. évi hadjáratok során, amikor helyi alkuk és megállapodások után az erdélyi hadsereg maga mögött hagyhatta a királyi várakat és gyors, portyaszerű expedíciók során egészen Morvaországig nyomulhatott előre, ezzel is erősítve európai tekintélyét szövetségesei előtt és egyúttal hatalmas zsákmányhoz juttatva saját katonaságát. Ha minden, a fejedelmi hadsereg felvonulásának útjába eső várat és helyőrséget ostrommal kellett volna bevenni — amire az erdélyi hadsereg aligha lett volna képes —, akkor még a Vág vonaláig is nehezen jutottak volna el. Ezt a már „hagyományosnak” mondható, Habsburg- és királyság-ellenes erdélyi külpolitikát és hadviselést természetesen alapjaiban veszélyeztette a német katonaság nagymértékű jelenléte Kassán vagy akár a régió más váraiban.<sup>86</sup>

A helyzet időközben pattanásig feszült a magyar politikai elit tagjai között is. Ezt az 1650 májusában Eperjesen rendezett nyolcados törvényszéken történtek is alátámasztottak. Pálffy Pál nemcsak nádori méltóságából kifolyólag vett részt az eseményen, hanem azért is, mert a bécsi udvar megbízásából felül kellett vizsgálnia a felső-magyarországi helyzetet: „A Titkos Tanács április 21-i ülésén felolvastuk Ófelségének a lengyel követ jelentését, majd eldöntöttük, hogy az ottani helyzetet szemmel tartjuk. A magyar nádor úrnak meghagytuk, hogy számoljon be a Rákócziak kapcsán és a lengyel határán történekről, gyűjtsön szorgalmasan információkat és figyelmeztessen, ha a Rákócziak valami rosszra ké-

<sup>85</sup> *Németh I.*: A várospolitikai és gazdaságpolitika i.m. I. 284.

<sup>86</sup> *Várkonyi G.*: A nádor és a fejedelem i.m. 157.

szülnének.”<sup>87</sup> Pálffy feladatai közé tartozott az is, hogy megnyerje az ottani közhangulatot formálókat a német zsoldosok kassai beszállásolása érdekében. Lippay pártja viszont úgy döntött, hogy mindent elkövet annak érdekében, hogy a törvényszék meghíusuljon, és ezáltal Pálffy törekvései eredménytelenek legyenek. Ezért Csáky László országbíró nem utazott Eperjesre, pedig jelenléte nélkül nem lehetett oktávát tartani.

A „két György és László”<sup>88</sup> ellenlépéseiről a nádor részletesen beszámolt mind Trauttmansdorff főudvarmesternek, mind az uralkodónak. Minden jel arra mutat, hogy Lippay érsek és pártjának tagjai elsősorban zavargások keltésével és rémhírek terjesztésével próbálták a felső-magyarországi régió lakóit egyszerre hangolni mind a bécsi udvar, mind belpolitikai ellenfelük, a nádor ellen. Állítólag Wesselényi főkapitány portyákat indított a törökök ellen, miközben Lippay érsek elhíresztelte, hogy „több ezer német zsoldos tart Felső-Magyarország felé.” Pálffy állítása szerint politikai ellenfele „nyilvánosan” adott hangot kételkedésének a felől, „hogyan sikerül majd visszaadni a kilencven tempomot, ha a végvárakba német katonákat szállásolnak...”<sup>89</sup>

Lippay György érsek következetes kiállása a német zsoldosok Felső-Magyarországra való vezénylése ellen több mint figyelemreméltó. Az 1650-es évekre egyre forrongóbb felekezeti viszonyok miatt ugyanis a császár-királyi katonaságot a protestáns többségű területeken — nem is ok nélkül — az állam által támogatott ellenreformáció eszközének tekintették.<sup>90</sup> Kérdés, hogy az esztergomi érsek, aki az 1646/47. évi országgyűlésen olyan hevesen támadta a linzi béke becikkelyezését, miért szegült ellen egy olyan lépésnek, amely éppen a katolikus vallás előretörését eredményezte volna a magyarországi protestantizmus bástyájának tekinthető régióban? Lippay politikai tevékenységének és erdélyi kapcsolatainak mélyre ható feltárása bizonyára választ adna erre a napjainkig nem tisztázott kérdésre. Tény azonban, hogy éppen az esztergomi érsek következetes ellenállásának is köszönhetően egészen a Wesselényi-összeesküvésig nem szállásoltak Kassára idegen katonaságot.<sup>91</sup>

<sup>87</sup> HHStA, Staatenabteilung Polen I, 1649–52, Konv. 1650–52, fol. 17–20. A Titkos Tanács ülésén részt vettek: Wenzel Eusebius von Lobkowitz, Wilhelm Slavata, Maximilian Freiherr von Breuner, Georg Adam von Martiniz, Ferdinand Sigismund Graf Kurz, Rudolf Collaredo, Johann Weikhard von Auersperg, Adam von Waldstein, Pálffy Pál és Dr. Martin Pricklmeier Freiherr von Goldegg.

<sup>88</sup> Pálffy Pál Maximilian von Trauttmansdorffnak, Eperjes, 1650. máj. 10. AVA, FAT Ee 2: Hungarica, Nr. 58., K 133., Fol. 325–326.

<sup>89</sup> Pálffy Pál III. Ferdinándnak, Bajmóc, 1650. júl. 3. HHStA, Törkei I., Turcica 1650., Karton Nr. 122., Fol. 6–14.

<sup>90</sup> *Várkonyi G.*: A nádor és a fejedelem. i.m.155.

<sup>91</sup> 1660-tól kezdődően azonban egyre nagyobb nyomás nehezedett a városra, hogy fogadjon falai közé német őrséget. Az okot II. Rákóczi György kudarcba fulladt lengyelországi hadjárata szolgáltatta. Karánsebes, Jenő, valamint Nagyvárad eleste következtében a török előrenyomulás már-már közvetlenül a felső-magyarországi területeket fenyegette. 1661-ben Wesselényi nádor Várad elfoglalására hivatkozva sürgette a várost, hogy a német helyőrséget engedjék be, de a városi tanács — egyetértve Abaúj vármegyével — ehhez nem járult hozzá. A következő évben Rottal János próbálta meggyőzni a városi vezetőséget — ismét sikertelenül. Végül a Wesselényi-összeesküvés leverése nyújtott lehetőséget arra, hogy Kassa majd két évtizedes ellenállását a bécsi hadvezetés megtörje. A városba német helyőrséget helyeztek, kapuinak kulcsait elvették a tanácstól, a Szent Erzsébet-dómot pedig a katolikus egyháznak adták át. *Németh I.*: A várospolitika és gazdaságpolitika i.m. I. 152–155.

1650 júniusában meghalt Maximilian von Trauttmansdorff, aminek következtében Pálffy Pál elveszítette legbefolyásosabb támogatóját a Habsburg-udvarban. Nem csoda, hogy ezek után Lippay György még hevesebben támadta a nádort, politikai vitájuk tovább mérgesedett. Ennek csúcspontjaként 1651. december 30-án Johann Christoph von Puchheim, titkos tanácsos és az Udvari Haditanács alelnöke, megjelent az uralkodó előtt, és fontos bejelentést tett, miszerint Pálffy Pál és Rákóczi Zsigmond összeesküvést szerveznek a császár ellen. A nádor erre „teátrálisan” reagált. Azonnal audienciát kért III. Ferdinándtól, és felszólította, vagy üttesse le fejét, vagy büntesse meg vádlóit. A császár nem adott hitelt Puchheim szavainak, és meghagyta, kérjen bocsánatot Pálffytól. A kibékülés elsőre nem sikerült. Csak jó negyed évvel később, 1652 húsvétján került sor Pálffy, Puchheim és Lippay érsek nyilvánosan megtartott békejobb nyújtására.<sup>92</sup>

Az eset egyelőre csak Mednyánszky Jónás Rákóczi Zsigmondnak írt leveléből ismert; más forrásban sem leírásával, sem arra való utalásokkal nem találkozunk, mi zajlott le valójában 1651 decemberének végén a bécsi udvarban. Mire alapozta az esztergomi érsek és Puchheim a nádorral szembeni vádakat? Volt ezeknek valós alapjuk vagy az ellenfél lejáratása érdekében kitalált konstrukcióról volt szó?

A Pálffy elleni különleges támadás időpontját azonban bizonyosan nem véletlenszerűen választották ki. 1651 végére ugyanis Bécs és Gyulafehérvár között pattanásig feszült a helyzet. Májusban Bogdan Hmelnyickij, a zaporozsjei kozákok vezére felajánlotta II. Rákóczi Györgynek a lengyel koronát, nevezetesen annak fejében, ha támogatja felkelésüket. A lengyel uralkodó, János Kázmér azonban a Habsburgoktól remélt és kapott segítséget. Rákóczi ugyan elutasította a kozákok ajánlatát, ez azonban nem oszlatta el a bécsi udvar bizalmatlanságát vele szemben. A helyzet fegyveres rendezése szinte elkerülhetetlennek tűnt.

Így elképzelhető az is, hogy Pálffy belpolitikai ellenfelei felhasználták a nádor közismerten szoros kapcsolatait a Rákóczi (fejedelmi) család tagjaival, hogy megrendítsék az uralkodó iránta való bizalmát. Ezek ugyanis még a külföldi követeket is különböző spekulációkra készítették, mint ahogyan ez a svéd Bengt Skytte leveléből is kiderül: „És mivel, egy futárna várakozván Konstantinápolyból útlevelemmel, akaratom ellenére egész eddig itt kellett maradnom, fáradságot vettem magamnak, nemcsak az országot megtekinteni, hanem főleg a két itt lakó és uralkodó fejedelem, valamint a többi legelőkelőbb urak felől tudakozódni, kiválóképp királyi Felsőség és állama iránti hajlamuk felől, és úgy találtam, hogy sokkal jobban vonzódnak mint valaha, mert kezdik észrevenni, hogy a császár az előbbi békét nem igen tartja meg, különösen Magyarországon, a hol mindig új ürügyeket keresnek az evangélikusok elnyomására, mely célra az evangélikus városokba erős őrségeket igyekeznek helyezni, a minek ők és az ország makacsul ellenszegülnek, mint újabban Kassa is fegyveres erővel ellentállt. Azonfelől minden katolikus, kivált Magyarországon, az osztrák-német

<sup>92</sup> Péter K.: A magyar főúri politika i.m. 203.

uralkodással elégedetlen, és mindenki keres az ellen oltalmat és segítséget: Különösen Pálfi nádor, kinek levelét a fejedelemhez ő maga megmutatta nekem.”<sup>93</sup>

Igazából azonban akkor derülne fény az 1651 decemberében történtek hátterére, ha behatóbban ismernénk Pálffy Pál és Rákóczi Zsigmond kapcsolatát. A magyar történetírásban gyakran felmerül az a feltevés, hogy a nádor abban reménykedett, Erdély támogatni fogja egy esetleges törökellenes hadjárat tervét.<sup>94</sup> Kérdés azonban, mennyire tartotta a magyar politikai elit valós alternatívának a törökök kiűzését közvetlenül a vesztfáliai békekötést követő években. Kiváltképpen Pálffy Pál, aki bécsi kapcsolatainak köszönhetően alapos ismeretekkel rendelkezhetett a Habsburg Monarchia aktuális helyzetéről; így aligha valószínű, hogy ő számolt volna ezzel a megoldással.

Tény azonban, hogy miután a vesztfáliai békét megkötötték, és a harcok a nyugati hadszíntéren befejeződtek, elméletileg esélye lehetett volna annak, hogy egy esetleges nemzetközi koalíció élén a Habsburgok megnyissanak egy törökellenes frontot a Duna medencéjében. A münsteri és az osnabrücker tárgyalások folyamán ennek 1646 tavaszán fel is vetődött a lehetősége, mind francia, mind bajor oldalról elhangzott ez irányú javaslat, természetesen a francia uralkodónak teendő jelentős területengedmények fejében.<sup>95</sup>

1650 elején azonban Isztambulban szinte szimbolikus jelentőséggel újabb húsz évre meghosszabbították a békét a *Hofburg* és a *Porta* között. A lépés hátterében azonban nemcsak a Habsburgok katonai kimerültsége, hanem egy fontos külpolitikai szempont is húzódott. A keleti front megnyitása még sebezhetőbbé tehetné volna a közép-európai nagyhatalmat, hiszen reális lett volna a francia befolyás erősödése a térségben. Nemcsak közvetlenül nyugati irányból, hanem Franciaország politikája révén északról, Lengyelország irányából és keletről az Erdélyi Fejedelemség irányából is az a veszély fenyegetett, hogy a helyzet Bécs szempontjából kiszámíthatatlanná és ellenőrizhetetlenné válik. A 17. század közepén ugyanakkor már egyre többen ismerték fel — a magyarországi politikusoktól a *Hofburgon* át Párizsig —, hogy az Oszmán Birodalom már túljutott fénykorán, ereje és szervezettsége pedig nem a régi, kiűzése Magyarországról és a Balkánról megoldható. Ennek végrehajtása azonban nem egyszerűen katonai probléma, hanem az európai hatalmak egymás közötti hatalmi kérdése, sőt küzdelme is volt.<sup>96</sup>

<sup>93</sup> Bengt Skytte levele Krisztina svéd királynőhöz, 1652. jan. 12. *Szilágyi S.*: Erdély és az északkeleti háború i. m. 203.

<sup>94</sup> *R. Várkonyi Á.*: A Királyi Magyarország i. m. 92.; *S. Lauter É.*: Pálffy Pál levelei i. m. 18.; *Péter K.*: A magyar főúri politika i. m. 148.

<sup>95</sup> Maximilian von Trauttmansdorff, aki teljhatalmú megbízottként képviselte a császárt a tárgyalásokon, 1646. március 2-án Münsterből, majd április 30-án Osnabrückből arról értesítette III. Ferdinándot, hogy egy francia javaslat alapján, amennyiben a francia követelések kielégítést nyernek, Franciaország 2000 fős sereget ajánl fel a törökök ellen megindítandó háborúhoz. Miksa bajor választófejedelem május 5-én arról írt a császárnak, hogy a francia területi igényeket igen komolyan vegye fontolórá, hiszen a Servien és Trauttmansdorff közötti április 23-i tárgyalásokon Osnabrückben a francia fél ennek cseréjeként segítségét ajánlotta fel egy törökellenes háborúhoz, amely akár Magyarország teljes felszabadítását eredményezné, és ezen III. Ferdinánd sokat nyerne. Bővebben: *Hiller István*: Pax Optima Rerum. In: *Portré és imázs* i. m. 58.

<sup>96</sup> Uo. 59–60.

## Összegzés

Pálffy Pál országbíró és nádor politikai pályájának csupán egy részletét mutattuk be tanulmányunkban. Látszólag ellentmondásos a kép, hiszen a nádor mind a bécsi Habsburg-udvarban, mind a Magyar Királyságban vezető tisztségeket töltött be, és mindemellett szoros kapcsolatokat ápolt az erdélyi udvarral, annak török vazallussága miatt Bécs egyik politikai „ellenségével”. A politikusoknak azonban karrierjük folyamán különleges mesterségükből adódóan nehéz „előre megszabott” vonalon haladniuk, hiszen a politikai élet tele van ellenkező jelű kihívásokkal és egymással is gyakran ütköző érdekekkel. Sőt, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az, ami az utókor kutatói számára esetleg ellentmondásosnak tűnik, nem biztos, hogy a 17. század politikusainak perspektívájából is az volt. Nekik egykori országuk három részre szakadása és két világhatalom határára kerülése idején egészen más identitásokat és lojalitásokat kellett összeegyeztetniük, mint középkori elődeiknek vagy későbbi utódaiknak.<sup>97</sup>

A vizsgált korszakban az Erdélyi Fejedelemséggel való kapcsolattartás és a hozzá való viszonyulás nem volt döntő tényező a királyságbeli politikusok egymás közötti kapcsolatában. De, amint Johann Christoph von Puchheim Pálffy elleni támadásában is megmutatkozott, eszközként be lehetett vetni az erdélyi kapcsolatokat a politikai ellenfél lejáratásában. Csatlakozunk azonban Toma Katalin Nádasdy Ferenc pályájának friss vizsgálata során rögzített véleményéhez,<sup>98</sup> miszerint a királysági arisztokratákat és főméltóságokat leginkább személyes ambícióik és ellentétek irányították. Politikai csoportosulásaik, bár alkalmazható rájuk a „párt” kifejezés, gyakran meglehetősen képlékenyek voltak, a „pártfegyelem” pedig ekkor még ismeretlen fogalom volt.<sup>99</sup>

Pálffy Pál politikusi pályafutása folyamán többnyire a kompromisszumos megoldásokra és az ellentétek kiegyenlítésére helyezte a hangsúlyt. Annak érdekében, hogy a Magyar Királyság, a bécsi Habsburg-udvar, sőt Erdély érdekeit továbbra is egyeztetni lehessen, fontos volt, hogy nádorutóda is rendelkezzen az 1653. november elején elhunyt Pálffy erényeivel. Erre figyelmeztette II. Rákóczi György fejedelem Lippay Györgyöt az 1655. évi nádorválasztás előtt: „Emlékezzék reá Kglmed, mit mondtunk Kglmednek: Pálfi Pál békességszerető volta, mely hasznos lón ő fgének s birodalmának, ellenben egy alkalmatlan palatinus-tétel kárt tehet...”<sup>100</sup>

<sup>97</sup> Mindezekre újabban l. *Pálffy G.*: Egy horvát–magyar főúri család i.m. passim.

<sup>98</sup> *Toma K.*: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. passim.

<sup>99</sup> Erről bővebben: *Anna Fundárková*: Palatine Paulus Pálffy's Conflict with Archbishop Georgius Lippay of Esztergom. *Historical Journal of the Institut of History of the SAS* 55. (2007) Supplement, 61–78.

<sup>100</sup> II. Rákóczi György Lippay Györgynek, 1655. aug. 1. *Szilágyi S.*: Erdély és az északkeleti háború i.m. 422

Buza János

## MÉG EGYSZER A POLTÚRÁKRÓL

*Pénztörténeti tévutunkról helyes irányba*

A kora újkori Lengyel Királyság pénzverdéből az aranyforintok és a tallérok mellett nagy mennyiségben kerültek ki váltópénzek, noha Lengyelország távolról sem rendelkezett annyi nemesfémrel, amennyi a nagy területű és jelentős népességű<sup>1</sup> királyság pénzveréséhez szükséges volt. A hiányt részben a német és a cseh térségből, részben a nemzetközi kereskedelem<sup>2</sup> révén pótolták, így kerültek ki a magyar dénárok<sup>3</sup> lengyel földre az 1620-as évekig, illetve vittek ki hazai és külföldi tallérokat. Természetesen a pénzforgalom nemcsak egyirányú útvonalon haladt, lengyel váltópénzek és külföldi fizetési eszközök szintén eljutottak a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területére. Számos szakember és egykorú tisztségviselő hosszú ideje tudott azonban arról, hogy Magyarországról — többnyire vert pénz formájában — jelentős mennyiségű arany és ezüst áramlott Lengyelországba,<sup>4</sup> ahol a fehér fémből a tallérokkal azonos minőségű VI-os és III-as garasok, illetve lényegesen kevesebb ezüstöt, idővel mind több rezet tartalmazó kisebb váltópénzek készültek.

Báthory István lengyel király 1580-ban kelt pénzrendeletének<sup>5</sup> táblázatba foglaltnak részletéből nemcsak a veretek nemesfém-tartalma válik ismertté, ha-

<sup>1</sup> A 17. század közepén csaknem egy millió négyzetkilométeres területtel és közel 11 milliós lakossággal számolnak a gazdaság- és társadalomtörténeti szintézis lengyel szerzői. *Marian Małowist – Adelheid Simsch: Polen 1450–1650*. In: *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Hrsg. Wolfram Fischer. Bd. 3. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Hrsg. Hermann Kellenbenz. Stuttgart 1986. 1078.

<sup>2</sup> *Andrzej Mikołajczyk: Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*. Łódź 1988. 38., 42–46.

<sup>3</sup> *Andrzej Mikołajczyk: Węgierskie srebro w Polsce – zabezpieczenie kruszcove gwałtownego rozwoju polskiej produkcji menniczej w końcu XVI i na początku XVII wieku*. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Numizmatyczna i Konservatorska* Nr. 5 (1985) 89–91., 124–127.

<sup>4</sup> *Mikołajczyk, A.: Einführung i.m. 35., 124–127., 139.* „A lengyelek az aranyforintért és a tallérért ugyanis felárat adnak és kiviszik Lengyelországba...” írta Hans Dernschwam. *Hans Dernschwam: Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Bp. 1984. 130., ill. *Buza János: Hans Dernschwam 1555. évi számvetése és emlékiratának záró esztendeje*. *Századok* 139. (2005) 1030. A Szepesti Kamara tisztségviselői kellő információval rendelkeztek az ezüst kiviteléről, 1633 nyarán írták, hogy „nyíltan és lopva nagy mennyiségű ezüstöt szállítanak Lengyelországba.” *Takáts Sándor: Új pénzverő felállításának terve 1633-ban*. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (1899) 241.

<sup>5</sup> *Andrzej Mikołajczyk: Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII*. Łódź 1980. 13., *Mikołajczyk, A.: Einführung i.m. 50.* Fontos hangsúlyoznunk, hogy az általunk közölt adatok nem minden esetben egyeznek meg a korábbi lengyel szakirodalom számaival. Az elődök *lat* szerint közölték a pénzverés nyersanyagául szolgáló ötvözet finomságát, illetve többnyire közönséges törtekben adták meg a krakkói márkából vert váltópénzek darabszámát; továbbá kisebb (többnyire néhány századnyi, ritkábban egy-két tizednyi) eltérés látható a pénzek teljes, illetve tiszta tömegét

nem arról is meggyőző képet kapunk, hogy a lengyelországi váltópénzverés címletskálája jóval szélesebb volt a garast, dénárt és fél dénárt tartalmazó hazaiénál.

*A váltópénzek adatai (részlet Báthory István 1580. évi pénzrendeletéből)*

A pénz magyar (és lengyel) neve	krakkói márka/db.	ezüsttartalma ‰	teljes tömege (grammban)	tiszta tömege (grammban)
VI-os garas (szóstak)	41,3	844	4,881	4,118
III-as garas, dutka (trojak)	82,6	844	2,440	2,059
garas (grosz)	106,0	359	1,904	0,684
fél garas (pólgrosz)	206,0	359	0,952	0,342
schilling (szeląg)	178,0	180	1,134	0,204
hármás dénár (ternar)	355,7	180	0,567	0,102
kettős dénár (dwudenar)	270,0	94	0,747	0,070
dénár (denar)	540,0	94	0,373	0,035

A lengyel garas-veretek száma a 17. század elején bővült. 1614-ben ugyan- is kibocsátották a 'póltorak' nevű — másfél lengyel garas értékű — váltópénzt,<sup>6</sup> amely a hasonló garas-veretekkel együtt *poltura* néven vált ismertté a részekre szakított Magyarországon.<sup>7</sup>

A lengyel polturák ötvözetének ezüsttartalma már kibocsátásuk kezdetén elmaradt a VI-os és a III-as garasokétól, majd egy évtizeden belül két alkalommal is csökkentették tiszta tömegüket, így 1623-ban 31%-kal kevesebb ezüstöt tartalmaztak mint 1614-ben (lásd az alábbi táblázatot). Minőségük kétszeri — 1619., illetve 1623. évi — rontása a Közép-Európában tomboló infláció idejére esett; azokra az esztendőkre, amelyekben a magyar nyelvterület tekintélyes hányada egyre erőteljesebben visszhangzott a rossz pénzek, közöttük az „új polturák” forgalma miatti elégedetlenségtől.

*A lengyel poltura (póltorak) tömege és ezüsttartalma 1614 - 1623 között<sup>8</sup>*

A rendelet éve	krakkói márka/db.	ezüsttartalma ‰	teljes tömege (grammban)	tiszta tömege (grammban)	tiszta tömeg %-os változásai
1614	128	469	1,576	0,739	100,00
1619	164	406	1,230	0,500	67,66
1623	168	375	1,201	0,450	60,89

jelző adatok között. Vö. *Max Kirmis*: Handbuch der polnischen Münzkunde. Posen 1892. 62.; *Marian Gumowski*: Handbuch der polnischen Numismatik. Graz 1960. 208.

<sup>6</sup> *Mikołajczyk, A.*: Einführung i.m. 63.

<sup>7</sup> 'másfél garas értékű ezüstpénz' - 'másfeles' A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1976. III. 245-246., továbbá bőséges példaanyaggal *Szabó T. Attila*: Erdélyi magyar szótörténeti tár. Főszerk. Vámszer Márta. Budapest-Kolozsvár 2000. X. 796-799.

<sup>8</sup> A táblázat forrásai: *Mikołajczyk, A.*: Obieg i.m.12-16., *Mikołajczyk, A.*: Einführung i.m. 64., 69., 78.



Az „új polturákat” elmarasztaló források ismeretében, továbbá a feldolgozott éremleletekben tömegesen előforduló lengyel veretek<sup>9</sup> láttán a numizmatikai<sup>10</sup> és pénztörténeti monográfiák, illetve tanulmányok<sup>11</sup> szerzői (jelen munka íróját is közéjük sorolva<sup>12</sup>) ez ideig úgy vélekedtek, hogy az 1620-as évek első felében Magyarországot és Erdélyt egyaránt sújtó monetáris zavarok előidézői a lengyel polturák voltak. *Álláspontunk azonban gyökeres módosításra szorul, tévutunkról letérve helyes irányba kell haladnunk!*

Az első lépést a hibák feltárásával tehetjük meg. Noha a patinás lengyel pénztörténeti munkák egyikét többen és többször is forgattuk, nem vettük figyelembe azt, hogy a lengyelországi polturákat a Német-római Birodalom 3 krajcárosainak, illetve a velük azonos értékű birodalmi garasoknak a mintájára verték. Nyilvánvaló, hogy az 1614-től kibocsátott lengyelországi polturák nem a lengyel pénzverés fejlődésének szerves termékei voltak, az azonban túlzásnak tűnik, hogy nem is illettek bele a lengyel pénzrendszerbe, és csupán a Sziléziával folytatott kereskedelem megkönnyítését szolgálták.<sup>13</sup>

Másodjára — de távolról sem másodsorban — arra kell felhívni a figyelmet, hogy a lengyel *póttorak* pénznév jóval korábbi a lengyel *'másfél garasok'* verésének 1614. évi kezdeténél. A szejm ugyanis már 1598-ban határozatot hozott a gyenge minőségű 3 krajcárosok és egyéb váltópénzek forgalmának elkobzás terhe alatti tilalmáról, illetve a — valós értéküknek megfelelő — kötelező beváltásukról. III. Zsigmond király 1599 nyarán az egész Rzeczpospolita érdekében hivatkozva rendelte el, hogy a minőségi próbát követően állapítsák meg az idegen veretek tényleges értékét, majd tegyék közzé a megvizsgált pénzek elő- és hátlapjának ábráját. A királyi rendelet szövegét és az éremképeket kellő színvonalon bemutató metszeteket — első helyen 26 „POLTORAKI” elő- és hátlapjával — Krakkóban nyomtatták ki 1600-ban.<sup>14</sup> Hasonmását — mindössze 40 példányban — ugyancsak Krakkóban adták ki 1883-ban, majd modern facsi-

<sup>9</sup> Szórványos és zárt — kizárólag lengyel vereteket tartalmazó — leletekre is vannak példák. *Francisc Pap - Iudita Winkler*: Monede poloneze din secolele XVI-XVII in Transilvania. Acta Musei Napocensis 3. (1966) 197–211.; *Pap Ferenc - Winkler Judit*: Erdélyi és külföldi pénzek Erdélyben. In: *Huszár Lajos - Papp Ferenc - Winkler Judit*: Erdélyi éremművészet a 16–18. században. București 1996. 125.; *Gedai István*: Lengyel pénzek Magyarországon a XVI - XVII. században. A miskolci Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXII–XXIII. Miskolc 1985. 37–50.

<sup>10</sup> *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. Bp. 1975. 43–44., 51.; *Huszár Lajos*: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Bp. 1995. 14.

<sup>11</sup> *Štefan Kazimír*: Polish Coins in East Slovakia in the 16<sup>th</sup> and 17<sup>th</sup> Centuries. Studia Historica Slovaca III. (1965) 116–117.; *Huszár Lajos*: A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI–XVII. században. Numizmatikai Közöny LXVIII–LIX. (1969–1970) 57–62., ezen belül 61–62.

<sup>12</sup> *Buza János*: Az első európai infláció és magyarországi hatása (1618–1628). Aula, Társadalom és Gazdaság XIII. (1991) 88–104., nyomtatékosan 95.

<sup>13</sup> „Die Dreipöcker (Drei Pölchen, Póttoraki, sesqui grossi, trinummi polonicales, Brummer, nach dem Prägeorte Bromberg) sind Münzen, die in das polnische System nicht hineinpassen; sie waren eine Nachahmung der gleichzeitigen kaiserlichen Dreikreuzerstücke und wohl bestimmt, den Handel mit Schlesien zu erleichtern.” *Kirmis, M.*: Handbuch i. m. 114.

<sup>14</sup> A nyomtatvány eredeti példányainak egyikét Bécsben őrzik: Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Finanz- und Hofkammerarchiv [ÖStA FHKA], Patente 1597–1604. rote Nummer 5. Nr. 24., szövegének értelmezéséért *Kertész Noémi* egyetemi adjunktusnak (Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar) tartozom köszönettel.

mile-változata szakszerű numizmatikai magyarázatokkal Varsóban jelent meg 1965-ben.<sup>15</sup>

A királyi rendelet nem emelt kifogást a 24-es értékjelű — azaz 1/24 tallér értékű — birodalmi veretek forgalma ellen. A rendelet nyomán született kiadvány viszont tájékoztatta a kortársakat a 3 krajcárosok elfogadása, illetve kötelező beváltása során várható veszteségről.

Az eredetileg is 4 csoportba sorolt veretek közül az első csoport pénzeinek ezüstartalma kerekítve 5,6%-kal maradt el a 100%-osnak tartott 0,98 gramm-tól, 9 kibocsátó pénzei tartoztak ide: Montfort, Karintia, Zug, Chur, Württemberg, Strassburg (az egyetlen semmissé a 'póltoraki'-nak nevezett 3 krajcárosok között), Solothurn, Tirol valamint Elzász-Pfirt. A második csoport 10 verete már 9,6%-kal volt gyengébb az előírtnál; eredetük szerint: Hanau-Lichtenberg, Strassburg (püspökség) 2 példány, Konstanz (város), Schaffhausen (kanton) 2 példány, Pfalz-Zweibrücken, Montfort, Stájerország, Pfalz-Veldenz. A harmadik csoportba sorolt két pénzen elvben 13,9%-ot lehetett veszíteni, ezek kibocsátói az öskantonok (Swyz, Uri és Unterwalden), illetve Hanau-Lichtenberg. A negyedik csoport 3 krajcárosainak szerényebb nemesfém tartalma már 21,3%-nyi veszteséget valószínűsített, ez utóbbiak két svájci város Zürich (3 példány) és Sankt Gallen (2 példány) váltópénzei voltak.<sup>16</sup>

A 26 veret közül 25 példány értékjelzést hordozó 3 krajcáros volt, e pénzeket 19 kibocsátó hozatta forgalomba, majd valamennyit *póltorak* névvel ruházták fel a Lengyel Királyságban, holott közülük egyetlen egy sem került ki a lengyelországi verdekből!

Az 1600-ban Krakóban kiadott és utólag azonosított 3 krajcárosok metszetei láttán kétségtelen, hogy a 16. század végén és a 17. első éveiben forgalmazott '*poltúra*' nevű pénzek zöme a Német-római Birodalom verdeiből került ki. Figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy a tényleges lengyel *póltorak* kibocsátása előtti évtizedekben számos verdét hagytak el 3 krajcárosok, közöttük olyanok, amelyeknek csak az értékjelzésük volt azonos, ezüstartalmuk azonban jelentős különbségeket mutatott.

A nagy számú 3 krajcáros veret *póltorak* neve valószínűleg jó pár évvel, esetleg évtizedekkel korábban keletkezhetett és terjedt el a szejm 1598. évi említett végzésénél, ugyanis igen csekély a valószínűsége annak, hogy egy kialaku-

<sup>15</sup> Wizerunk y szacunek w szelakich cudzoziemskich, iáko ktoré w Koronie Polskiej brán y wydawané byz máia: Wczynjony przez slawnego *Kaspra Rytkiera*, ... Komentarzem opatrzył *Dr. Ryszard Kiersnowski*, ... w Warszawie 1965. E kiadványok bibliográfiai adatainak megküldéséért *Barbara Bulat* osztályvezető asszonynak, a krakkói Jagelló Egyetem könyvtárosának tartozom köszönettel. A két füzetet a MTA Könyvtárának segítségével postázták Budapestre, köszönet illeti a közreműködő könyvtárosokat. *K. Rytkier* hites főpróbamesterről, az 1600-ban megjelent mű összeállításáról és az 1883. évi hasonmás kiadvány adatairól *Petneki Áron* tanszékvezető egyetemi tanár (Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar) volt szíves tájékoztatni, ez alkalommal is köszönet érte. Említendő, hogy *K. Rytkier* művének schillingeket ábrázoló egyik oldalát közölte: *Mikotajczyk*, A.: Einführung i.m.16.

<sup>16</sup> *Kiersnowski, R.*: Wizerunk i.m. 11., 16. A földrajzi nevek azonosítására l. *Hugo Frhr. v. Saurma-Jeltsch*: Die Saurmasche Münzsammlung deutscher, schweizerischer und polnischer Gepräge von etwa dem Beginn der Groschenzeit bis zur Kipperperiode.\* I. Text, II. Abbildungen. Berlin 1892. \*Az előszó szerint 1620-ig.

lóban lévő pénznév magyarázat, illetve értelmező jelző nélkül került volna be a királyság valamennyi lakosát érintő országgyűlési végzésbe, majd az azt követő uralkodói rendeletbe. A *póttorak* szó keletkezési idejének megállapítása azonban természetesen a lengyel nyelvtudomány feladata, jelen pénztörténeti tanulmány e ponton inkább arra a kérdésre keresheti a választ, mikor és hol készültek az első 3 krajcárosok?

V. Károly császár uralkodásának vége felé váltak a 3 krajcárosok a Német-római Birodalom elismert pénzeivé, nyomaik azonban a szomszédos Ausztriában már korábban is kimutathatóak. Az osztrák pénzrendeletekben 1523-tól ismert a 3 krajcárosok pénzlába,<sup>17</sup> Tirolban vertek is ilyen váltópénzeket,<sup>18</sup> de végül nem hozták őket forgalomba. Ausztriában I. Ferdinánd 1530-ban, illetve 1534-ben Felső-Ausztriában bocsátott ki értékjelzés nélküli 3 krajcárosokat,<sup>19</sup> amelyek a tallérok 895%-os finomságával szemben 500%-os ezüsttartalmúak voltak.<sup>20</sup> Ferdinánd — német királyként — az osztrák tartományoktól a délnémet térségen át a rajnai választók felségterületeire is kiterjedő egységes pénzláb kialakítását és krajcárértékű veretek — köztük 3 krajcárosok — kibocsátását is szorgalmazta 1535-ben.<sup>21</sup> Az évtizeden belül 1536-ban a tiroli Hallban vertek először tartományi 3 krajcárosokat.<sup>22</sup>

A 3 krajcárosok verésének terjedése nem volt zökkenőmentes, az emelkedő ezüstárak ugyanis az 1530-as évek végén visszafogták a váltópénzek kibocsátását,<sup>23</sup> az 1538–1540 közötti három évből sem ausztriai, sem felső-ausztriai változatuk nem került elő.<sup>24</sup> Fordulópontként az 1544. esztendő tekintik, mert ettől kezdve ismét vertek 3 krajcár értékű garasokat,<sup>25</sup> amelyek azután a mindennapok legfontosabb pénzeivé váltak.<sup>26</sup> Sziléziában 1546–1548 között bocsátották ki a 3 krajcárosokat,<sup>27</sup> Alsó- és Felső-Ausztriában pedig folyamatossá vált verésük az 1540-es évek közepétől,<sup>28</sup> illetve 1549-ből már karintiai 3 krajcárosról is van tudomásunk.<sup>29</sup>

Széles körben terjedő váltópénzzé az Augsburgban elfogadott 1551. évi — sorrendben a második — birodalmi pénzrendelet tette a 3 krajcárosokat. A 72

<sup>17</sup> Rudolf Geyer: Münz- und Geldgeschichte seit der Mitte des 14. Jahrhunderts. In: Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Hrsg. A. F. Pribram. Wien 1938. 28.

<sup>18</sup> Heinz Moser – Heinz Tursky: Die Münzstätte Hall in Tirol 1477–1665. I. Innsbruck 1977. 52.

<sup>19</sup> Wolfgang Schulten: Deutsche Münzen aus der Zeit Karls V. Typenkatalog der Gepräge zwischen dem Beginn der Talerprägung (1484) und der dritten Reichsmünzordnung (1559). Frankfurt/Main 1974. 433., 439.

<sup>20</sup> Österreichische Münzprägungen 1519 – 1938. Bearb. V[iktor] Miller zu Aichholz – A[ugust] Loehr – E[duard] Holzmaier. Wien 1938.<sup>2</sup> XXXVI.

<sup>21</sup> Johann Friderich Klotzsch: Versuch einer Chursächsischen Münzgeschichte. I. Chemnitz 1779., ill. Leipzig 1977.<sup>2</sup> 324.

<sup>22</sup> Moser, H. – Tursky, H.: Die Münzstätte Hall i.m. 70.

<sup>23</sup> Geyer, R.: Münz- und Geldgeschichte i.m. 35.

<sup>24</sup> Schulten, W.: Deutsche Münzen i.m. 433., 439.

<sup>25</sup> Geyer, R.: Münz- und Geldgeschichte i.m. 37.

<sup>26</sup> Günther Probst: Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918. Wien-Köln-Graz 1983.<sup>2</sup> 407.

<sup>27</sup> Schulten, W.: Deutsche Münzen i.m. 453.

<sup>28</sup> Uo. 433., 439.

<sup>29</sup> Uo. Nr. 4034.

krajcár névértékű egész, illetve a 36 krajcáros fél tallérokat, továbbá a 20, a 10 és a 6 krajcáros váltópénzeket 882‰-es ezüstműből, a 3 krajcárosokat azonban csupán 455‰-es ötvözetből kellett verni;<sup>30</sup> az 1 krajcárosok és a fillérek (*Pfen-nigek*) pedig még gyengébb minőségűek lettek.

Az egész és a fél tallérok, továbbá a 20, a 10 és a 6 krajcárosok azonos minősége, illetve a 3 krajcárosok ezüsttartalma közötti jelentős különbség — 882‰ = 100,0%, illetve 455‰ = 51,6% — szinte felkínálta a 3 krajcárosok minőségének kezdetben enyhe — csak a szakértők számára mérhető — majd a későbbiekben rendkívül durva rontását. A kedvezőtlen tartalmi változást formai módosulás előzte meg: a 16. század közepétől a 3 krajcárosok éremképén felbukkant az értéküket jelző 3-as szám, amelyik az 1551-ben kiadott rendelet mintametszetén a birodalmi almában kapott helyet.

Mivel a 3 krajcáros a 72 krajcár névértékű tallér 1/24 része — azaz 1/24 tallér — volt, azokon a területeken, ahol e résztallért 'garasnak' nevezték, illetve nem krajcárokkal, hanem garasokkal számoltak, a birodalmi almába (*Reichs- apfel*) nem a 3-as, hanem a 24-es szám került. Innen eredeztethető a váltópénz 'Apfelgroschen' neve,<sup>31</sup> de a 3 krajcáros a császári rendeletet követően 'Kaiser- groschen' (császárgaras), 'Landgroschen' (országos garas), illetve 'Reichs- groschen' (birodalmi garas) néven ugyancsak ismertté vált.<sup>32</sup> Sziléziában pedig a hajdani prágai garasok nyomán röviden csak 'Böhm' — azaz cseh — névvel il- lették.<sup>33</sup>

Éremképi szempontból a 3 krajcáros váltópénznek megfelelő 1/24 talléros garas lett a lengyel poltura közvetlen mintája, a veretek többségén ugyanis a hátlapot csaknem kitöltő országalmában jól látható a 24-es szám. Az előlap kör- iratában kétszer is feltüntetett 3-as szám azonban nem a 3 krajcárosra utal, ha- nem arra, hogy Zsigmond király, a lengyel uralkodó e néven sorrendben a III. volt, illetve az új pénz — háromszor fél garas! — másfél garassal lett egyenlő.<sup>34</sup>

Az 1551. évi birodalmi pénzrendelet kibocsátása után, de még V. Károly császársága idején Augsburg, illetve Strassburg püspöke, a brandenburgi vá- lasztó, Leuchtenberg ura veretett 3 krajcárosokat; garasnak nevezett 3 krajcá- rosokat pedig 2 város — Kaufbeuren<sup>35</sup> és Kempten — bocsátott ki. Az utóbbi az

<sup>30</sup> *Miller zu Aichholz, V.*: Österreichische Münzprägungen i.m. XXXVI., ill. *Thomas Christmann*: Das Bemühen von Kaiser und Reich um die Vereinheitlichung des Münzwesens. Saarbrücken 1987. 60–72., újabban *H. Thomas Christmann*: Die Reichsmünzordnungen und deren Umsetzung durch die Reichskreise. Währungsunionen. Beiträge zur Geschichte überregionaler Münz- und Geld- politik. Hrsg. Reiner Cunz. (Numismatische Studien 15.) Hamburg 2002. 197–219.

<sup>31</sup> *Friedrich Frh. von Schrötter*: Wörterbuch der Münzkunde. Berlin 1970.<sup>2</sup> 32., ill. *Niklot Klüßendorf*: Der Münzschatz von Herborn zur Kipperzeit in der Grafschaft Nassau-Dillenburg. Marburg 1989. 72. E ponton mondok köszönetet Niklot Klüßendorf professzor úrnak, aki több alkalommal — az internet adta gyors kapcsolat révén is — segítette munkámat.

<sup>32</sup> *Schrötter, F.*: Wörterbuch i.m. 162., 292., 536.

<sup>33</sup> Uo. 80., 530–531. Megjegyzendő, hogy a lengyel szejm 1598. évi végzésében is „cseh” jelzővel minősítették azokat a pénzeket, amelyeken a 24-es értékjelzés állt. Tudatában voltak annak, hogy belőlük 24 tesz ki egy tallért, és forgalmuk ellen sem emeltek kifogást. *Kiersnowski, R.*: Wizerunk i.m. 5.

<sup>34</sup> *Marian Gumowski*: Mennica bydgoska. Toruń 1955. 93–112.

<sup>35</sup> *Schulten, W.*: Deutsche Münzen i.m. 19., 48, 169., 188., 367.

augsburgi Baumgartner bankárfamíliának adta el a verdét, amelyben élénk pénzverés folyt 1552–1555 között.<sup>36</sup>

Az 1550-es évek második feléből már nemcsak a kibocsátás körének szélesedésére, hanem a 3 krajcárosok minőségének rontására is volt példa. A Krakóban nyomtatott jegyzékből kitűnt, hogy egyes svájci verdékből igen gyenge — ’póltorak’-nak titulált — 3 krajcárosok kerültek ki. Lehet, hogy a keltezetlen példányok egyike volt a legidősebb, bizonyíthatóan azonban Zürich város 1557. évi 3 krajcáros a legrégebbi olyan példány, amelyik lengyel földre eljutott; az őskantonok kevésbé silány, de meglehetősen gyenge 3 krajcáros pedig 1561-ben került ki a verdéből. Az 1563. évi — joggal elmarasztalt — svájci 3 krajcárosból pedig többet is megvizsgáltak.<sup>37</sup>

Mai szemmel meglepő a svájci 3 krajcárosok egy részének gyenge minősége, a 16. század második felének szakértői azonban nyilván okkal léptek fel többször is a svájci váltópénzek — köztük a 3 krajcárosok — birodalmi forgalmazása ellen. A frank, a bajor és a sváb körzetek — az ún. 3 „levelező körzet” — szakértői 1572-ben Regensburgban és Nürnbergben egyaránt szót emeltek az „Eydgenossenschaft” pénzei miatt; Unterwalden, Zug és Chur „*Beheimisch oder drey Kreuzerer*” vereteit pedig nevesítették is.<sup>38</sup>

A Nyugat-Dunántúllal szomszédos Stájerországból itáliai „*zwelfer*”-ekkel együtt svájci garasokat tiltottak ki 1573 márciusában.<sup>39</sup> Az éremképek nem hagynak kétséget afelől, hogy a svájci garasok valójában 3 krajcárosok voltak, amelyekre azért ruházták a tizenkettes (*Zwölfer*) nevet, mert 1 krajcár 4 Pfenniggel, így 3 krajcár pedig 12 Pfenniggel volt egyenlő. Zürich és Sankt Gallen egy-egy 3 krajcár értékű garasa 11, Schaffhausen, Solothurn, Unterwalden — továbbá Zürich másik — garasa azonban már csak 10–10 Pfenniget ért.

A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány későbbi példa: 1574-ben Bern és Schaffhausen, 1576-ban csupán Schaffhausen, 1580-ban mindennemű svájci, kiemelten pedig Chur, Unterwalden és Zug 3 krajcárosainak, illetve 1585-ben nevesítés nélküli svájci 3 krajcárosok minőségét kifogásolták, 1596-ban pedig a bázeli püspökség verete akadt fenn a finomsági rostán.<sup>40</sup> Összbirodalmi szinten pedig az 1576-ban tartott regensburgi birodalmi gyűlésen többször említették a svájci pénzeket, és kibocsátóik megintését kérték.<sup>41</sup>

Nürnberg birodalmi város tanácsának kezdeményezésére 1586-ban kereskedők és illetékes szakértők vitatták meg az egyre aggasztóbbá váló pénzügyeket; a világi és az egyházi hatalmasságok rossz pénzei (köztük a 3 és 2 krajcárosok) mellett, bírálták a nyerészkedő pénzkereskedelmet; a Frankfurtban, Strass-

<sup>36</sup> Uo. 170–172.

<sup>37</sup> Solothurn kanton verete 1562-ben, Schaffhausen (kanton) 2 példánya, St. Gallen és Zürich egy-egy példánya pedig 1563-ban készült. *Kiersnowski, R.*: Wizerunk i.m. 16.

<sup>38</sup> *Johann Christoph Hirsch*: Des Teutschen Reichs Münz-Archiv. Nürnberg 1756. [a továbbiakban DRMA] II. 171.

<sup>39</sup> Igen jó állapotban maradt ránk a rendelet, amelyet Károly főherceg adott ki: Graz, 1573. márc. 10.: ÖStA FHK Patent, rote Nummer 3. S. 77. Bécsi levéltári kutatásaim segítségével Christian Sapper és Gecsényi Lajos kollega úrnak mondom írásban is köszönetet.

<sup>40</sup> Az évszámok sorrendjében *Hirsch, J. Ch.*: DRMA. II.; 1574, 205.; 1576, 240., 245.; 1585, 328.; III. 138.

<sup>41</sup> Uo. II. 216–218.

burgban és Linzben folytatott pénzváltást, a jó pénzek Velencébe, sőt az Oszmán Birodalomba irányuló kivitelét; résztémánk esetében pedig az „Aydtegenossenschaft” 1561-, 1562- és 1563-ban vert pénzeit, amelyek 5–8–10%-kal maradtak el a birodalmi normától, illetve az Augsburgba vitt gyenge minőségű pénzek között a svájci 3 krajcárosokat is.<sup>42</sup> Néhány hónappal később Konstanzban Tiroli Ferdinánd főherceg (1529–1595) mellett a frank, a bajor és a sváb körzetek kijelölt tanácsosai, valamint Zürich, Luzern, illetve Uri kanton egy-egy megbízottja értekezett a pénzügyekről és a rossz pénzek — köztük francia és itáliai veretek — forgalmáról.<sup>43</sup>

A 'póttorak' kívánt értékét el nem érő svájci 3 krajcárosok lengyelországi minősítése idejéből, az 1590-es évek végéről és az 1600-as évek elejéről szintén maradtak fenn olyan adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy a svájci váltópénzek egy részének nemesfém-tartalma nem érte el a birodalmi pénzrendeletben előírt szintet.<sup>44</sup> 'Póttorak' néven tehát jogosan sorolták egy részüket a leggyengébb veretek közé az 1600-ban megjelent krakkói kiadványban.

Svájc krajcár-övezetében<sup>45</sup> egyébként tisztában voltak azzal, hogy pénzeik minősége kifogásolható, a pénzrontást egyfelől az ezüst hiányával, másfelől — némi meglepetést keltve a hazai olvasóban — a magyarországi marhakereskedelem pénzigényével magyarázták.<sup>46</sup> Erdemi javításra a későbbiekben sem került sor. Egy 1608-ban kelt tiroli vélemény szerint az „istentelen” Chur-svájci veretek csak fele annyi ezüstöt tartalmaztak mint a garasok,<sup>47</sup> illetve a „Tutiche” néven említett lengyel III-as garasok,<sup>48</sup> ennek ellenére a halli sóért el

<sup>42</sup> „Extract Bedenkens ettlicher Kauffleuthe und Münz-Verstendigen zu Nürnberg des Münzwesens halben d.d. 18. Januar 1586.” Uo. II. 348–350.

<sup>43</sup> „das böß Müntzen der geringen Sorten der halben Pazen, drey Kreizer und andere Fremde auslendische Münz, Costnitz, d.d. 4 Martii A[nn]o 1586.” Uo. II. 354–357.

<sup>44</sup> „item 3 kr. so zu Schaffhausen gemünzt, - zu gering, das Stück über 2 ½ kr. nit werth...” Münzprobationstag Augsburg, 27. Sept./7. Oct. Ao. 1597. Uo. III. (Nürnberg 1757.) 106., továbbá 1599 tavaszán Luzern 3 krajcáros és Chur püspökének 2 batzenese, az év őszén pedig Zug és Luzern, 1600 tavaszán pedig Chur püspökének 3 krajcáros akadt fenn az ellenőrök rostáján. Uo. III. 130., 137–138., 157.

<sup>45</sup> A svájci pénzek egy része német, illetve osztrák mintára készült, és a birodalmi pénzek is jelentős szerepet töltek be Svájc pénzforgalmában. *Alain Dubois: Une crise monétaire au XVII<sup>e</sup> siècle: La Suisse pendant les années 1620–1623. Etudes de Lettres (1973) Nr. 4 43.* A svájci pénzverés és pénzforgalom regionális különbségeire l.: *Martin Körner: Zum Problem der Währungsvielfalt in der alten Schweiz.* In: *Münzprägung, Geldumlauf und Wechselkurse – Mintage, Monetary Circulation and Exchange Rates.* Akten des 8<sup>th</sup> International Economic History Congress, Section C 7. Budapest 1982. Hrsg. Eddy van Cauwenberghe – Franz Irsigler. Trier 1984. 219–235.

<sup>46</sup> „das würde uns sehr beschwerlich und unträglich sein, darzu so haben wir nit minder mit den Ungern ein großen mächtigen Viehekauff und fleischhandel, wann nun daselbst der Münzen halber khein vbrigens gethan werden solte, ...” 1. Dez. 1584. *Hirsch, J. Ch.: DRMA. II. 317.*

<sup>47</sup> „Die Groschen halten meist 8 Loth, die 'Tutiche' 9 Loth und die heillosen Churschweizer nur 4 Loth auf die Mark fein Silber” – azaz Chur említett váltópénze 250‰ ezüstöt tartalmazott. *Josef Hirn: Die Lange Münze in Tirol und ihre Folgen.* Archiv für österreichische Geschichte 104. (1915) 12–13.

<sup>48</sup> A lengyel III-as garasok — magyarul dutkák — birodalmi forgalmát mind az észak-, mind a dél-német térségben tilalmazták, illetve sikertelenül próbálták kiszorítani e középértékű váltópénzeket a pénzforgalomból. *Bruno Dorfmann: Doppelschillinge und Düttchen.* Hamburger Beiträge zur Numismatik (1947) 53–73., ill. *Buza János: Báthori Gábor dutkája a délnémet pénzforgalomban.* Numizmatikai Közlemények LXXXVIII–LXXXIX. (1989–1990) 89–97., továbbá *Konrad Schneider:*

kellett fogadni a „kárhozatra méltó” svájci három krajcárosokat.<sup>49</sup> Súlyosabb vádat fogalmaztak meg akkor, amikor azt hangoztatták, hogy Tirolból kikerült a jó pénz, sem tallérok, sem halli jó 3 krajcárosokat nem lehetett az országban találni, és a közember kénytelen volt semmirevaló svájci 3, valamint 2 krajcárosokkal és egyéb külső veretekkel beérni.<sup>50</sup>

Nyilvánvaló, hogy Svájc sem teljes skálájú pénzverése, sem 3 krajcárosainak mennyisége révén nem boríthatta fel Közép-Európa pénzforgalmának egyensúlyát, példája ennek ellenére legalább két szempontból igen tanulságos. Egyfelől megmutatja azt, hogy a pénzei ellen emelt jogos minőségi kifogások hosszabb távon is hatástalanok maradtak, másfelől rávilágít arra, hogy a nemesfémekkel nem rendelkező és számottevő kereskedelmi többletet felmutatni nem képes országok, illetve a pénzverési jog birtokában lévő tartományok oly módon kényszerültek rá a pénzrontásra, hogy pénzverésük nyersanyagát kereskedelmi partnereik jó minőségű pénzeiből teremtették elő.

Svájccal szemben a szomszédos Tirol sóban, rézben és ezüstben gazdag földnek bizonyult, adott volt a pénzverés nyersanyagául szolgáló ezüst, reze és sója pedig bevételi forrást nyújtott. E háttér ismeretében témánk szempontjából joggal vethető fel a kérdés, Tirolban számottevő volt-e a 3 krajcárosok verése, és ha igen, idővel rontották-e a tirolói 3 krajcárosok minőségét?

A jónak mondott halli 3 krajcárosok egyikét szintén a *póltorak* nevű pénzek közé sorolta az 1600-ban megjelent, idézett krakkói nyomtatvány. Minőségét kifogásolták ugyan, de az első csoportban kapott helyet, azaz azok között a pénzek között, amelyek ezüsttartalma kerekítve 5,6%-kal maradt el a kívánatos szinttől, minősége tehát lényegesen meghaladta a nagyobb számban előforduló svájci 3 krajcárosokét.

Tirol, pontosabban a tirolói Hall az osztrák Habsburgok kiemelkedő fontosságú verdéje volt. Gépesítettségét, a vízi energiával működtetett hengeres pénznyomó berendezéseit megcsodálták a kortársak,<sup>51</sup> nem véletlenül mutatott rá a régebbi történetírás is arra, hogy termelékenysége meghaladta a cseh verdékét.<sup>52</sup> Hallban egész és fél tallérok mellett, 12, 6, 3, 1 krajcárosokat, illetve 'Vierer' nevű aprópénzt is vertek negyed krajcár értékben. Bár I. Ferdinánd 'Groschen'-nek nevezett 3 krajcárosainak több változata ismert, sem belőlük, sem az egyéb váltópénzekből nem vertek annyit, amennyit — kortársi vélemények szerint — a mindennapok pénzforgalma igényelt.<sup>53</sup>

A „Dreier”-ként ismert 3 krajcárosok kibocsátása 1577-től vált egyre jelentősebbé, részben azért, mert a napi pénzforgalomban kedvelt pénz volt,

Düttchen. In: Von Aktie bis Zoll. Ein historisches Lexikon des Geldes. Hrsg. Michael North. München 1995. 94.

<sup>49</sup> Az idegen pénzek forgalma ellen lépve fel írták „ auch beim Haller Salzhandel die Tür öffnen und sogar die bis dahin ganz verpöntem Schweizer Dreier nehmen müssen.” *Hirn, J.*: Die Lange Münze i.m. 13.

<sup>50</sup> „so daß man weder Taler auch Haller Dreier im Lande findet. An ihrerstatt muß sich der gemeine Mann der 'znichter' Schweizer Dreier und ringen Halbbatzen ... bedienen.” Uo.

<sup>51</sup> Moser, H. – Tursky, H.: Die Münzstätte Hall i.m. 111–147., ill. passim.

<sup>52</sup> „Man sieht, daß man in Hall viel mehr und viel billiger arbeitete als in Böhmen.” *Hirn, J.*: Die Lange Münze i.m. 6.

<sup>53</sup> Moser, H. – Tursky, H.: Die Münzstätte Hall i.m. 87–91.

részben pedig azért, mert a tallérokkal szemben kevésbé kellett tartani kivitelüktől. A több százezres kibocsátás 1580-ban lépte át először a milliós határt,<sup>54</sup> s hogy nemcsak egy esztendő kiugró produkciójáról volt szó, azt bizonyítják az 1577–1595 közötti időszakból fennmaradt 17 esztendő adatai: az összesen csaknem 21 millió 3 krajcáros éves átlaga 1,234.438 példányra rúgott.<sup>55</sup> Az egyéb vereteket is beszámítva a halli pénzverde 1595–1597 között — tegyük hozzá, hogy a tizenöt éves háború (1591–1606) első felében — érte el csúcstermelését. Tirol bányaezüstje mélyen elmaradt a pénzverés hirtelen megugrott nyersanyag-szükségletétől, amelynek nagyobb részét a török háború folytatására szánt spanyol segélyszállítmányokból fedezték.<sup>56</sup>

Átmeneti visszafogás után 1603-tól növelték ismét a 3 krajcárosok kibocsátását, és úgy rendelkeztek, hogy az ezüst harmadából „Dreier” készüljön. Mivel a tiroli 3 krajcárosok minőségét nem rontották, és a pénzláb emelésének javaslatát is elvetették, veszteségesé vált a „Dreier” verése. Így 1606-tól — aligha véletlenül a bécsi béke évétől — erősen csökkentették verését. A tiroli 3 krajcárosok csaknem 2 évtizedig szerény szerepet kaptak pénzverésben, előállításuk csupán a helyi pénzforgalom igényeinek kielégítését szolgálta.<sup>57</sup> Természetesen szó sem volt arról, hogy Tirolban csak tiroli váltópénzek cirkuláltak volna, a kereskedelmi forgalom, ezen belül a messze földön keresett só révén, illetve a tizenöt éves háború következtében számos idegen veret áramlott a térségbe.<sup>58</sup>

Az 1610-es évek végén és az 1620-as évek elején tomboló pénzrontás Tirolt sem kerülte el. 1620-ban igen csekély mértékben csökkentették a 3 krajcárosok verésére szolgáló ötvözet finomságát, majd amikor már teljesen rézből készült 1 krajcárosokat is vertek, a tiroli Dreier még 6,5 latos — 406,25‰ — ezüsttartalmával magasan felülmúlta az ún. Kipper-vereteket.<sup>59</sup> A Tirolban készült, évszám nélküli ún. „Kipperdreier” technikai kivitele ugyancsak lényegesen jobbnak tűnik a hasonló, de igen silány inflációs veretekénél.<sup>60</sup>

Részösszegezésül álljon itt annyi, hogy az 1621 végétől vert tiroli 3 krajcárosok címletük és éremképük révén helyet kaphattak volna az ún. 'polturák' között, de sem minőségük, sem mennyiségük<sup>61</sup> nem okozhatott zavart a nemzetközi pénzforgalomban.<sup>62</sup>

Tiroltól eltérően az ezüstabányákkal megáldott Szászországban<sup>63</sup> nem voltak hagyományai a krajcárverésnek, és a választófejedelem nem is tartotta magára

<sup>54</sup> Uo. 162.

<sup>55</sup> Uo. 179.

<sup>56</sup> Uo. 186.

<sup>57</sup> Uo. 208–211.

<sup>58</sup> *Hirn, J.*: Die Lange Münze i.m. 9.

<sup>59</sup> *Moser, H. – Tursky, H.*: Die Münzstätte Hall i.m. 247–250.

<sup>60</sup> Uo. 254., 441. sz. képmelléklet.

<sup>61</sup> A 7,5 latos 3 krajcárosokból, amelyeket még nem lehetett inflációs vereteknek tekinteni, 327.032, a 6,5 latos változatokból pedig 309.800 példány készült. Uo. 250.

<sup>62</sup> A helyi sókereskedelemben volt rá példa, hogy a császári garasokkal együtt megtagadták a tiroliak elfogadását is. *Hirn, J.*: Die Lange Münze i.m. 22–23.

<sup>63</sup> *Paul Arnold*: Die sächsische Talerwährung von 1500 bis 1763. Schweizerische Numismatische Rundschau – Revue Suisse de Numismatique 59. (1980) 50–94.



nézve kötelezőnek az 1551-ben kiadott birodalmi pénzrendeletet. Az 1558-ban kelt szászországi pénzrendelet a tallér nevet sem vette át, a szász *Guldengroschen* finomabb ezüstműből készült ugyan, de teljes és tiszta tömege némileg elmaradt a birodalmi szinttől, és így a — köznyelv szerinti — szász tallér nemesfém-tartalma sem érte el az 1551-ben előírtat. A szászországi garas teljes tömege 2,538 gramm volt,<sup>64</sup> meghaladta a 2,47 gramm tömegű 3 krajcárosét, tiszta tömege, azaz tényleges ezüstartalma azonban 0,1 grammal elmaradt a 3 krajcárosétól. E szász garas a Guldengroschen 1/24 részének felelt meg.

Szászország 1571-ben adta fel különállását, ekkor csatlakozott az 1559-ben elfogadott birodalmi rendszerhez, pontosabban a későbbiekben gyakran hivatkozott második augsburgi birodalmi pénzrendeletéhez. Csatlakozását az egységesülő pénzrendszer erősítéseként értékeli az utókor történetírása.<sup>65</sup> A szász garas így birodalmi garassá lépett elő, és a birodalmi alma kicsinyített változata<sup>66</sup> is megjelent — többnyire — a *Reichsgroschen* hátlapján,<sup>67</sup> a 1/24 tallérra utaló értékjelzést azonban nem tartalmazta.

Szászország a birodalom bányaezüsttel rendelkező része volt, így nem kényszerült arra, hogy a szomszédos pénzkibocsátók, illetve a külföld ezüstpénzeiből verjen pénzt. Tekintélyes mennyiségű egész és rész-tallért bocsátott ki, s emissziós tevékenységének e része nyereségesnek bizonyult. A birodalmi normáknak megfelelő minőségű váltópénzek előállítására — részben az ezüst árának emelkedése, részben a bérköltség miatt — viszont egyre veszteségesebbé vált.<sup>68</sup>

Nyereséget hozó pénzverésre törekedve mind több — pénzverési jog birtokában lévő, de ércbányákkal nem rendelkező — hatalmasság tért rá a váltópénzek minőségének rontására. Ez maga után vonta a dukátok, az aranyforintok és az aranykoronák, illetve a nagyobb mennyiségű ezüstöt tartalmazó tallérok árfolyamának kezdetben lassú, majd egyre gyorsuló emelkedését.

#### *A birodalmi tallér árfolyamának emelkedése 1603–1623 között krajcárban*

Év	Bécs <sup>69</sup>	München <sup>70</sup>	Nürnberg <sup>71</sup>
1603	82		74
1605	82 2/3	75	75

<sup>64</sup> *Walter Haupt*: Sächsische Münzkunde. Text. Berlin 1978.<sup>2</sup> 124.

<sup>65</sup> *Arnold, P.*: Die sächsische Talerwährung i.m. 72.

<sup>66</sup> *Haupt, W.*: Sächsische Münzkunde i.m. 127.

<sup>67</sup> *Robert Wutke*: Zur Kipper- und Wipperzeit in Kursachsen. Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Altertumskunde XV. (1894) 127.

<sup>68</sup> Uo. 125–128., ill. adatainak átvételével *Haupt, W.*: Sächsische Münzkunde i.m. 128–129., más művek nyomán a hazai szakirodalom már korábban rámutatott erre. *Huszár L.*: Habsburg-házi i.m. 31.

<sup>69</sup> *Geyer, R.*: Münz- und Geldgeschichte i.m. 41, 74–75. Az 1620–1623 közötti rendeletekre l. *Codex Austriacus*. Wien 1704. II. 27.

<sup>70</sup> *Hans Christian Altmann*: Die Kipper- und Wipperinflation in Bayern (1620–23). Ein Beitrag zur Strukturanalyse des frühabsolutistischen Staates. München 1976. 272–273. Az ún. Kipperzeit könyvtárnyi irodalmának egy részét érintettem korábbi írásomban: *Buza János*: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. Századok 134. (2000) 881–883.

<sup>71</sup> *Ernst Scholler*: Der Reichsstadt Nürnberg Geld- und Münzwesen in älterer und neuerer Zeit. (Ein Beitrag zur reichsstädtischen Wirtschaftsgeschichte). Nürnberg 1916. 276–277.

Év	Bécs	München	Nürnberg
1607	84	80	76
1608	84	84	80
1609	84	84	84
1613	84	84	84/86
1614	84	86	88
1615	85	88/90	88/90
1618	90	92	92
1619		96/120	92/124 <sup>72</sup>
1620 (nov.)	140	140	140
1622	270 (jan.)	480 (febr.)	450 (jan.)
<b>Maximum</b>	<b>690 (1623.09.15)</b>	<b>600 (1622.06.28.)</b>	<b>720 (1622.05.)</b>

Az árfolyamok felső határát megállapító rendelkezések a lipcsei és a frankfurti,<sup>73</sup> illetve a linzi vásárokon kialakult árfolyamok után kullogtak, bizonyítva azt, hogy a kurzusok maximálása eredménytelennek bizonyult, miként az a fenti táblázat adataiból kitűnik.

Az 1606–1610 közötti sikertelen rendezési kísérletek után a szász választófejedelem 1610-ben szakított a birodalmi normákkal, módosította a pénzlábat, és ezzel nyereségesse tette a drezdai verdét. Példája követőkre talált, másutt is megindult az ezüst garasok<sup>74</sup> mind nagyobb arányú kibocsátása. Mansfeld grófjai 1612–1617 között például csaknem kétszer annyi garast verettek, mint a megelőző 5 évben, noha emissziós tevékenységük élén a tallérok álltak.<sup>75</sup>

Felső-Szászország egyes részeiben még kedvezőtlenebb jelenségek mutatkoztak. Régi kiváltságlevelekre hivatkozva újabb verdék megnyitására formáltak jogot 1610–1619 között, így Anhalt hercegei, Stolberg-Wernigerode grófjai, Sachsen-Weimar hercege. Másutt, illetve mások illegális verdéket nyitottak: például a brandenburgi választófejedelem, Pommern-Stettin hercegei és Barby-Mühlingen grófjai.<sup>76</sup> A tágabb értelemben vett szász térség útban volt az egyre gyengébb minősé-

<sup>72</sup> Scholler szerint 108 krajcár volt a tallér árfolyama (uo. 276.), de ettől eltérő szintekre is volt példa, s az év végén hozott határozat 124 krajcárra emelte a birodalmi tallér árfolyamát: „*Der Reichs Thaler 2. Gulden 4. Kreuzer.*” Decretum in Senatu, 23. Decemb. 1619. Einblattdruck, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg. (A szenátusi határozatot említette Will: Bibliotheca Norica Williana, oder kritische Verzeichniß aller Schriften, welche die Stadt Nürnberg eingehen, ... bearbeitet Georg Andreas Will. Altdorf 1772. I. 187.) Nem egyedi jelenségről volt szó Nürnbergben, 1619-ben ugyanis Münchenben is többször igyekeztek megállapítani a tallér árfolyamának felső határát, így április 4. és október 23. között 96, 98, 102, 105 és 108 krajcár volt a tallér hivatalos kurzusa. Altmann, H. Ch.: Die Kipper- und Wipperinflation i.m. 272.

<sup>73</sup> Bőségzavart keltő példaanyagot vonultat fel Konrad Schneider: Geldgeschichtliche Aspekte in den Diurnalen des Frankfurter Rechneramtes 1544–1630. Scripta Mercaturae 30. (1996: Heft 1.) 1–43.

<sup>74</sup> Wuttke, R.: Zur Kipper- und Wipperzeit i.m. 130–133.

<sup>75</sup> Robert Wuttke: Die Probationsregister des Obersächsischen Kreises. Numismatische Zeitschrift (1897) 252–254.

<sup>76</sup> Wuttke, R.: Zur Kipper- und Wipperzeit i.m. 135.

gű pénzek tömeges kibocsátása, a harminc éves háború kezdeti éveinek féktelen pénzrontása felé: az *1/24 tallért érő garasoktól* a többszörös garasokon át egészen a 60 garas címletű kétszeres tallérokig, illetve a különböző krajcároktól<sup>77</sup> a hírhedtté váló *3 krajcárosokon* át a 150 krajcárosokig.

A kis- és középértékű váltópénzek tömeges kibocsátása sem volt azonban általános. Túlnyomóvá azokban az államokban vált, amelyek nem rendelkeztek bányákkal, ezüstlelőhelyekkel. Az emissziós tevékenység szempontjából a felső-szászországi körzet két részre osztható: az egyikben inkább a tallérok verése, a másokban pedig a váltópénzek túlsúlya vált jellemzővé. Az utóbbira példa Pommern-Stettin, amelyben 1612–1617 között 10.000 tallér értékben vertek birodalmi tallért, illetve *100.000 tallér értékben garast*, további 11.000 tallér értékben pedig a garasnál kisebb értékű váltópénzt. Ugyanebben az időben Brandenburg 5700 tallért érő birodalmi tallért, illetve *55.000 tallérnak megfelelő garast* hozatott forgalomba.<sup>78</sup>

Témánk szempontjából különös figyelmet érdemelnek a fenti adatok. A nagy mennyiségben vert garasok — más néven *1/24 tallérosok* — egy része ugyanis kikerült a nevezett államok pénzforgalmából, és többek között Közép-Európa keleti térségébe is eljutott, ahol lengyel néven, mint *poltúra* vált fizetési eszközzé.

A kibocsátók nagyobb száma, illetve az elmarasztalható minőségük miatt gazdagon dokumentálható svájci 3 krajcárosok, Tirol időnként igen nagy mennyiségben vert, de jobb minőségű 3 krajcárosai, továbbá a szász térség 3 krajcárosoknak megfelelő értékű garasai mellett jócskán ismertek olyan 3 krajcárosok, illetve garas-veretek, amelyeknek kibocsátóit a birodalmi pénzrendeletek megsértői, megszegői közé sorolták. A 1571-ben tartott frankfurti birodalmi gyűlésen még nevesítetlenül ítélték el azokat a pénzverési joggal rendelkezőket és pénzverő mestereket, akik megsértették a korábbi rendelkezéseket és egy ideje különböző rossz pénzeket — 3 batzenes [= 12 krajcáros], 3 krajcáros, illetve fél batzenes [= 2 krajcáros], valamint filléres vereteket — hoztak forgalomba, és nyilvánvaló csalást követtek el.<sup>79</sup>

A fent említett svájci kibocsátók vereteit hamarosan követték Strassburg püspökének 3 krajcárosai, amelyek ellen 1574-ben a négy rajnai választófejedelem emelte fel szavát.<sup>80</sup> E ponton utalni kell arra, hogy Strassburg püspökének 3 krajcárosait a Krakóban kiadott királyi rendelet szintén a gyenge minőségű *polturák* közé sorolta. A rossz minőségű veretek elleni tiltakozások hatástalanságaként értékelhető az, hogy Tiroli Ferdinánd főherceg 1580-ban ismét fellépett Strassburg püspökének 3 krajcárosai, valamint Aachen, Jülich és Köln urainak veretei ellen, és az egyéb rossz pénzekkel, nevesítetlen külföldi veretekkel együtt megsemmisítésüket és kitiltásukat rendelte el.<sup>81</sup> Végül a dél-német térség felirata nyomán 1585-ben II. Rudolf császár intette meg Strassburg püspökét, illetve a rajnai hercegeket: ekkor azonban már nemcsak a gyenge mi-

<sup>77</sup> Eugen Rahnenführer: Die kursächsischen Kippermünzen. Berlin 1963.

<sup>78</sup> Wuttke, R.: Die Probationsregister i. m. 269.

<sup>79</sup> Hirsch, J. Ch.: DRMA. II. 104.

<sup>80</sup> Uo. II. 202.

<sup>81</sup> Uo. II. 281.

nőségű 3 krajcárosok, hanem a fél batzenesek (azaz 2 krajcárosok) és az új dukátok is helyet kaptak a császári intésben.<sup>82</sup>

Egyfelől a további részletek mellőzése okán, másfelől a terjedelem csökkentésére törekedve álljon itt azoknak a kibocsátóknak a földrajzi neve, amelyek 1586 és 1612 között a birodalmi végzéseknél kevesebb ezüstöt tartalmazó 3 krajcárosokat, illetve 1/24 tallér értékű garasokat hoztak forgalomba. A földrajzi nevet követően a kibocsátó rangja, majd személye (ha ismert), az elmarasztaló határozat éve, illetve a forrás kötet- és oldalszáma látható:<sup>83</sup> *Baden* – örgrófság, 1594. (III. 43.), 1596. (III. 82–83.) *Barby-Mühligen* – grófság, 1612. (IV. 14.); *Brandenburg* – örgrófság, Johann Georg, 1610. (III. 421.), 1612. (IV. 14.) *Braunschweig-Wolfenbüttel* – hercegség, Heinrich Julius. 1611. (IV. 2.), 1612. (IV. 10.); *Burcharthen* – hercegség,[?] 1586. (II. 349.); *Chur* – püspökség, Johann, 1610. (III. 421.); *Colmar* – város, 1607. (III. 358.); *Corvey* – apátság, Theodor apát, 1612, (IV. 14.); *Hagenau* – város, 1600. (III. 162.), 1607. (III. 358.); *Hanau* – grófság, 1596. (III. 83.), 1600. (III. 157–158.), 1600. (III. 161.); *Hanau-Lichtenberg*, grófság, Philipp [V.] 1599. (III. 137.), 'Johann' [Johann Reinhard I.] 1607. (III. 358.); *Hanau-Münzenberg*, grófság, Philipp Ludwig [II.] 1607. (III. 358.), 1609. (III. 397.); *Konstanz* – püspökség, 1596. (III. 66.); *Köln* – választófejedelemség, 1610. (III. 421.); *Lignitz-Brieg* – hercegség, [Johann Christian – Georg Rudolf], 1606. (III. 284, 326.), 1607. (III. 357.), 1609. (III. 397.) 1610, (III. 421.); *Lippe* – grófság [Simon VI.], 1610, (III. 422.), 1612, (IV. 14.); *Lothringen* – hercegség, [közelebbi megjelölés nélkül], 1607. (III. 357.); *Mansfeld* – grófság, Bruno, Wilhelm Volrat, Jobst, 1611. (IV. 2.), 1612, (IV. 10.); *Marsberg* – város, 1610, (III. 422.); *'Mumpelgard'* [Württemberg-Mümpelgard] – grófság, 1586. (II. 349.), 1596. (III. 66.); *Murbach [és Lüders]* – apátság, 1596. (III. 66.), 1596. (III. 82–83.); *Paderborn* – püspökség, 'Theodor', 1612, (IV. 14.); *Pfalzgrafschaft-Veldenz*, Georg Johann, 1586. (II. 349.), Georg Gustav, 1609. (III. 397.); *Pfalzgrafschaft-Zweibrücken*, Hansen, 1586. (II. 349.), 1596. (III. 66.), 1599. (III. 137.), 'Johannsen,'[?] 1609. (III. 397.); *Pfalzgrafschaft* – [közelebbi megjelölés nélkül], 1599. (III. 137.); *Pommern-Stettin* – hercegség, Philipp Julius, 1611. (IV. 2.), 1612. (IV. 10.), 1612 (IV. 14.); *'Rheingrafen'* – [közelebbi megjelölés nélkül], 1596. (III. 83), 1607. (III. 327.), 1607. (III. 357.), 1607. (III. 358.); *'Rheingrafen'* – Otto in Kyrburg, 1607. (III. 327.), 1609. (III. 397.); *'Rheingrafen'* – 'Johann und Adolf' (Grumbach), 1607. (III. 358.), 1609. (III. 397.); *'Rheingrafen'* – 'Adolf Heinrich' (Dhaun), 1609. (III. 397.); *Sachsen* – választófejedelemség, 1611. (IV. 2.), 1612, (IV. 10.); *Wild- und Rheingrafen zu Salm* – 'Rheingrafen in Vormundschaft' – 1609. (III. 397.), 1612, (IV. 10.); *Solms* – grófság, [közelebbi megjelölés nélkül], 1596. (III. 66.), 1607. (III. 327.), 1609. (III. 397.), Graf Ernst, 1612, (IV. 10.), Hermann Adolf, 1612, (IV. 14.); *Stolberg* – grófság, 1609. (III. 397.), Graf Ludwig, 1612, (IV. 10.), Johann és Heinrich, 1612. (IV. 14.); *Strassburg* – város, 1596. (III. 83); *Teschen* – hercegség, ['Herzogen'] 1607. (III. 327.), 1607. (III. 357.), 1609. (III. 397.), 1611. (IV. 2.), 1612, (IV. 10.); *Waldeck* – grófság, Georg Gustav, 1596. (III. 66.), ['Grafen

<sup>82</sup> Uo. II. 343.

<sup>83</sup> Hirsch, J. Ch.: DRMA. II-IV.

von ~' – közelebbi megjelölés nélkül], 1609. (III. 397.); *Württemberg* – hercegség, ['Herzogen' – közelebbi megjelölés nélkül], 1596, (III. 83); *Zürich* — város, — 1609. (III. 397.)

A valósnál minden bizonnyal<sup>84</sup> szerényebb, de így is tekintélyes számú és különböző rangú világi mellett egyházi méltóságok ugyancsak hasznot húztak a rontott minőségű 3 krajcárosok és a kisebb értékű — fél batzenes (= 2 krajcáros) és 1 krajcáros — váltópénzek előállításából. A „próbamesterek,” régies kifejezéssel élve a pénzbecsőrök nemcsak megállapították a pénzrontás mértékét, azt, hogy negyed, fél esetleg háromnegyed krajcárral is kevesebbet ért egyik-másik 3 krajcáros, hanem büntetésekre, tilalmakra is javaslatokat tettek. A felső-szászországiak 1595-ben a rossz 3 krajcárosokat előállító verdék bezáratását indítványozták.<sup>85</sup> Egy névtelenségbe burkolódzó szakember a pénznyomó gépek terjedése ellen emelte fel szavát 1596-ban. Nem ő volt az egyetlen, aki úgy vélekedett, hogy a hengeres pénznyomó gépek nemcsak a termelési költséget szorítják le, hanem hozzájárulnak a rossz pénzek terjedéséhez.<sup>86</sup>

A pénzverés bírálható tárgyi feltételei mellett személyek elmarasztalására is lehet példát hozni. 1594-ben nemcsak Strassburg püspökét és a badeni őgróft, hanem pénzverő-mestereiket is felelőssé tették az igen rossz minőségű fél batzenesek és 3 krajcárosok kibocsátásáért.<sup>87</sup> Majd egy 1598-ban kelt visszapillantásban a frank, a bajor és a sváb körzet szakértői rámutattak arra,<sup>88</sup> hogy már 1594-től tiltalmazták a rossz 2 és 3 krajcárosok verését, a tiltás azonban nem bizonyult hatásosnak. Ezért azt javasolták, hogy a törvény erejével és szigorával — megkülönböztetés nélkül — kellene fellépni mindazon pénzverő-mesterek és megbízóik ellen, akik vétkeztek. Javulás helyett azonban hamarosan romlás következett be. 1598-ban — éppen abban az esztendőben, amikor a szejm törvényt hozott az ún. „*póltoraki*” ellen — ugyanis bővült a rossz váltópénzek köre: a 3 krajcárosokon kívül az egész és a fél batzenesek (= a 4 és a 2 krajcárosok), a közönséges krajcárok, valamint a még kisebb fizetési eszközök verésének beszüntetését szorgalmazták Frankföld pénzügyi szakértői.<sup>89</sup> A bajok orvoslása helyett azonban 1599-ből többek között arról maradt fenn írott forrás, hogy a csekély nemesfém-tartalmú váltópénzeket — közöttük a 3 krajcárosokat is<sup>90</sup> — illegális műhelyekben, ún. *Heckenmünz*ekben ugyancsak verték.<sup>91</sup>

<sup>84</sup> A pénzbecsőrök több veretet találtak kifogásolható minőségűnek annál, mint amennyi a területi listákra felkerült: például a nürnbergi szakértő *Hammel* város 1609. évi, illetve David és Friedrich Christoph *mansfeldi* grófok 1610–1611-ben, továbbá „Herzog Carl zu *Münsterberg*” 1611–1612-ben kibocsátott vereteit is elmarasztalta, ezek az adatok azonban csak a próbakönyvében maradtak fenn. *Adolf Meyer*: Das Probierbuch des Nürnberger Münzwardeins Hans Huefnagel (1605–1612). *Numismatische Zeitschrift* 18. (1886) 105., 114–115., 126., 133., 137.

<sup>85</sup> Leipzig, 1595. Okt. 9. *Hirsch, J. Ch.*: DRMA. III. 54.

<sup>86</sup> „Memorial wegen des Truckwercks.” *Hirsch, J. Ch.*: DRMA. III. 91.

<sup>87</sup> Uo. III. 42–43.

<sup>88</sup> „Münz-Probations-Abschied der 3 Correspondierenden Creyße, ...” Nürnberg, 1598. 5. May/25. April. Uo. III. 113.

<sup>89</sup> „verhäufften bösen, ungerechten Sorten, alß: drey Kreuzer, ganze und halbe Pazen, Kreuzer, Dreyer und Penning ... abgeschafft vnd eingestellt, ... Extract der Fränkischen Crayses-Abschiedt das Münz-Wesen betreffend, d.d. Nürnberg den 1/11. Decembr. ao. 1598.” Uo. III. 125.

<sup>90</sup> Uo. III. 128.

<sup>91</sup> A *Heckenmünze* fogalmára tömören l. *Schrötter, F.*: Wörterbuch i.m.256–257.

A törvényes szintnél gyengébb minőségű váltópénzek közül csupán a „*póltorak*” elődjére — a 3 krajcárosra — összpontosítva említendő, hogy az 1607-ben végzett finomsági vizsgálat szerint a Solms grófok évszám nélküli 3 krajcárosainak egy része már csaknem 31%-kal maradt el a birodalmi normától, de olyan is akadt közöttük, amelyiknek az elfogadása közel 35%-os veszteséggel járt.<sup>92</sup> Így természetesen nem meglepő, hogy kitiltásukról hoztak végzést.

A zavarossá váló viszonyok jeleként fogható fel az is, hogy különböző garasvereteket 3 krajcárosokként igyekeztek forgalomba dobni: például 1610-ben a kölni választófejedelem<sup>93</sup> garasát, Lippe grófság, illetve Marsberg város garasát<sup>94</sup> — noha minőségi különbség volt közöttük — egyaránt 3 krajcárosként akarták becsempészni a forgalomba. Szászországi, pomerániai és mansfeldi garasok esetében ugyancsak volt erre példa.<sup>95</sup>

Az 1610-es évek elejétől már nemcsak a rontott minőségű kis- és középer-tékű váltópénzek, hanem a résztallérok ezüsttartalmának csökkentése is kiváltotta a dél-német szakértők és a városi előljáróságok haragját. Az 1612 őszen tartott augsburgi próbanapokat követően Nürnberg rendelete szerint a 6 batzenes (= 24 krajcáros = 1/3 talléros) veretek többnyire 18 krajcárt értek, de silányabb — 16, illetve 14 krajcárt érő<sup>96</sup> — veretre is volt példa, ugyanekkor minőségi kifogásokat emeltek a rontott minőségű 3 batzenes (= 12 krajcáros = 1/6 talléros) pénzek ellen is.

A gyenge minőségű 3 krajcárosokat továbbra is elmarasztalták, tehát nem tűntek el, csupán hátrébb szorultak a rossz pénzek bővülő sorában,<sup>97</sup> miközben árfolyamukat 1615-ben elkobzás terhe mellett igyekeztek 2 krajcárra leszorítani.<sup>98</sup> A korábbiakhoz hasonlóan meddő kísérlet volt ez, mert még mélyebbre is lehetett sülyedni. 1616-ban Liechtenstein herceg<sup>99</sup> csekély értékű, 1617-ben pedig Pomeránia hercege legrosszabbnak minősített 3 krajcárosáról maradt fenn elítélő határozat.<sup>100</sup>

A városi és körzeti határozatok, illetve a fentebb említett császári intelem láttán joggal vethető fel az a kérdés, hogy a pénzforgalom és a pénzértékviszo-

<sup>92</sup> „daß die Graven von Solms Drey-Creuzerer ohne Jahr-Zahl lassen münzen, deren Verlust Procento 34. fl. 46. Kr. 2 pf. sollen angeschlagen vnd verruft werden.” *Hirsch, J. Ch.*: DRMA. III. 327.

<sup>93</sup> „Dieser mit dem Churf. Cöllnischen Gepräg Anno 1610. gemünzten Groschen-Stück eines, welche für 3 Creutzer ausgeben werden wöllen, ist der Reichsordnung nach mehr nicht werth als 2 1/8 Creutzer ...” ezért 100 forinton 38 forint 37,5 krajcár lehet a veszteség. Uo. III. 421.

<sup>94</sup> „Simon Graffens von der Lipp ... Anno 1610 Groschen, welche auch für 3. Creutzer wollen eingeschleicht werden...” [3 helyett valójában 2,125 krajcárt ért], illetve „Märßbergischen Gepräg Anno 1609 ... für 3 Creutzer angegebenen Groschenstück, ... [amelyik 2,5 krajcárt ért.] Uo. III. 422.

<sup>95</sup> „Kurfürstlich Sächsische Groschen »unter den Dreikreuzern lauffent«; Herzog Philipp Julius Stettin und pommern, Groschen »vnder den Dreikreuzern gehent«; Graf Friedrich Christoph von Mansfeld, Groschen »vnder den Dreikreuzern befindent«.” *Meyer, A.*: Das Probiebuch i.m. 113–114.

<sup>96</sup> „Münz-Edict der Reichs-Stadt Nürnberg, d.d. 17/7. Oct. 1612.” *Hirsch, J. Ch.*: DRMA. IV. 16.

<sup>97</sup> „vngerechter 6. vnd 3. Bätzner wie auch 3. Kreuzer ... Der Ober-Rheinische vnd Westphälische Creyß ... Bacharach, 26. Oct. 1615.” Uo. IV. 65.

<sup>98</sup> „Münz-Edict der 3 correspondierenden Creyße ... Nürnberg, d.d. 11/21. Mart. 1615.” Uo. IV. 47.

<sup>99</sup> „Abschied des zu Nürnberg gehaltenen Münz-Probations-Tags ... d.d. 2./12. Oct. 1616.” Uo. IV. 72.

<sup>100</sup> Regensburg, d.d. 12/22. May. 1617. *Hirsch, J. Ch.*: DRMA. IV. 83.

nyok zavaros állapota tükröződik-e az egykori pénzforgalom tárgyi maradványaiban, az időnként szenzációt keltő éremleletekben?

A harmincéves háború idején vagyonmentési céllal tekintélyes mennyiségű készpénzt ástak el, illetve falaztak be, közülük számos éremlelet került napvilágra. A bennük lévő pénz mennyisége és összetétele, továbbá feldolgozottságuk foka meglehetősen eltérő. A legkényesebb igényeket is kielégíti viszont az a kiválasztott, monografikus leletfeldolgozás, amelyik a hesseni Herborn város 1984-ben napvilágra került leletéről készült.<sup>101</sup> A herborni éremkincs 10 arany- és 1056 ezüstpénzből állt, és mivel 1622 utáni veretet nem tartalmazott, minden valószínűség szerint 1622-ben rejtették el. A leletanyag csaknem felét 1618–1622 között verték, ennél fogva kitűnő lehetőséget nyújtott a nagy pénzrontás korából származó pénzek vizsgálatára.

Korösszetételéből következően törvényes finomságú, régi 3 krajcárosból csupán 6, illetve az ugyancsak jó minőségű garasból (1/24 tallérosból) pedig 12 példány maradt fenn benne. Velük szemben az új és gyengébb minőségű 3 krajcárosok száma 294, az 1/24 talléros garasoké pedig 175, e két utóbbi pénznem összege 469, ami a teljes éremszám 44%-a. Jelentősebb darabszámmal a 24 krajcár értékű 6 batzenesek (124 példány), illetve a 2 krajcár értékű albusok (= fél batzenesek) (101 veret) kerültek még az éremkincsbe.<sup>102</sup>

A 3 krajcárosok kibocsátói közül 3 grófság — Solms-Lich, Solms-Hohen-solms és Hanau-Lichtenberg — állt az élen, a legtöbb garas (1/24 talléros) pedig Braunschweig-Wolfenbüttel hercegség, illetve két grófság — Stolberg és Rietberg — verdéiből került ki.<sup>103</sup>

Rietberg grófság kivételével valamennyinek a neve megtalálható azok között, amelyek 1612-ben, illetve azt megelőzően szerepeltek a birodalmi normánál gyengébb minőségű váltópénzeket verető hatalmasságok között. Nyilvánvaló tehát, hogy az elmarasztaló végzéseknél nem volt foganatja, sőt az adatok azt mutatják, hogy a veretek súlya (teljes tömege) az 1620-as évek elejére erősen csökkenő tendenciájúvá vált.

<sup>101</sup> Niklot Klüßendorf — ma már emeritus professzor — fentebb említett műve (*Klüßendorf, N.: Der Münzschatz von Herborn i. m.*) számos táblázattal és a használatot megkönnyítő mutatókkal együtt 201 oldalt, 20 tábla kiváló minőségű képmellékletet, térkép és faksimile mellékleteket tartalmaz.

<sup>102</sup> Klüßendorf, N.: *Der Münzschatz von Herborn i. m.* 89.

<sup>103</sup> Uo. 94. A 3 krajcárosokat, illetve 1/24 talléros garasokat kibocsátók jegyzéke a következő: 3 krajcárosok kibocsátói: Braunschweig-Lüneburg (hercegség), Friedberg (vár), Hanau-Lichtenberg (grófság), Hanau-Münzenberg (grófság), Hessen-Kassel (hercegség), Isenburg-Bübingen (grófság), Konstanz (birodalmi város), Lippe (grófság), Löwenstein-Wertheim (grófság), Niederösterreich, Pfalzgrafschaft - Linie Zweibrücken, Wild und Rheingrafen zu Salm (Linie Dhaun) (grófság), Solms-Hohensolms (grófság), Solms-Laubach (grófság), Solms-Lich (grófság), Solms (grófság - közelebbi utalás nélkül), Stolberg (grófság), Strassburg (érsekség), Waldeck (grófság). 1/24 tallérok kibocsátói: Barby-Mühligen (grófság), Brandenburg (választófejedelemség), Braunschweig-Wolfenbüttel (hercegség), Corvey (apátság), Einbeck (város), Goslar (város), Göttingen (város), Hameln (város), Hannover (város), Hildesheim (püspökség), Holstein-Schaumburg (grófság), Lippe (grófság), Magdeburg (érsekség), Marsberg (város), Nordhausen (birodalmi város), Northeim (város), Paderborn (püspökség), Pommer-Stettin (hercegség), Ravensberg (grófság), Ritberg (grófság), Stolberg-Stolberg (grófság), Tecklenburg-Herrschaft Rheda (grófság), Verden (püspökség). Uo. 120–157.

Mivel a leletbe külföldi fizetési eszközök is kerültek, joggal merülhet fel a kérdés, volt-e lengyel pénz — nevezetesen 'póltorak' — a leletben? A tényleges lengyel veretektől 8 azonosítására került sor, közülük 2 dutka (azaz III-as garas), 6 pedig 'póltorak' volt, ez utóbbiakat 1614–1617 között verték.<sup>104</sup> A Litván Nagyfejedelemség garas-vereteiből 18, illetve a lengyel korona alatti Riga pénzei közül 1 dutka került a leletbe,<sup>105</sup> összevontan 19 példány, de újabb 'póltorak' már nem akadt közöttük. *A herborni lelet pénzeinek összetételéből tehát nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy a lengyel pénzek — kiváltképpen a 'póltorak' nevű veretek — inflációs nyomást gyakoroltak volna az 1610-es évek végének, illetve az 1620-as évek elejének pénzforgalmára.*

Bármennyire gazdag és bármennyire kiválóan feldolgozott a herborni lelet, a szkepszis jegyében joggal lehet hivatkozni arra, hogy egy lelet nem lelet, és azon kívül a Majna-Frankfurttól északra fekvő város túl messze van attól a lengyel térségtől, amelynek pénzei jelentős szerepet tölthettek be Közép-Európa keleti részének pénzforgalmában.

Némi szerzői önkénnyel közelebbi, illetve méretét tekintve olyan jelentősebb leletet is vizsgálat tárgyává lehet tenni, amelyik 1883-ban került elő, 1885-től ismert<sup>106</sup> és későbbi kiadása is rendelkezésre áll.<sup>107</sup> Az egykori Wilkau (a mai Wilkóv nevű, lengyelországi) városból származó éremlelet 3722 garas-veretből, túlnyomó többségében 3 krajcárosokból és 1/24 tallérosokból áll.<sup>108</sup> A lelet Sziléziából, a magyar történelemből is jól ismert Oppeln hercegség területéről származik, így nem meglepő a sziléziai veretek tekintélyes hányada. Az 1381 sziléziai példány a teljes leletanyag 37,1%-a; kibocsátók szerinti megoszlása a következő: Breslau-[Neiße] (püspökség)–Nysa: 47; Jägerndorf–Karniów: 95; Liegnitz-Brieg —

<sup>104</sup> Uo. 163.

<sup>105</sup> Uo. 163–164.

<sup>106</sup> Wilkauer Groschenfund. Berliner Münzblätter 6. (1885) Nr. 58–59. 562–575.

<sup>107</sup> *Marta Męclewska – Andrzej Mikołajczyk: Skarby monet z lat 1500–1549 na obszarze PRL. Inwentarz. Warszawa 1983. 106–109.*

<sup>108</sup> *A 3 krajcárosok kibocsátói:* Baden–Durlach (őgrófság), Bayern (hercegség), Breslau (püspökség), Chur (püspökség), Colmar (város), Elsas–Pfirt (hercegség), Falkenstein ("Trautson" grófság), Friedberg (vár), (Konstanz (város), Sankt Gallen (város), Hagenau (birodalmi város), Hanau–Lichtenberg (grófság), Hanau–Münzenberg (grófság), Jägerndorf (hercegség), Kärnten, Leiningen–Westerburg (grófság), Luzern (kanton), Mähren (morva rendek), Murbach [és Lüders] (apátság), Münsterberg–Oels (hercegség), Österreich, Olmütz (püspökség), Pfalz–Veldenz (grófság), Pfalz–Zweibrücken (grófság), 'Rheingrafen' (mint fenntebb), Schaffhausen (kanton), Solms–Hohensolms (grófság), Solms–Lich (grófság), Solms (grófság), Strassburg (püspökség), Teschen (hercegség), Tirol (grófság), Tropaup (hercegség), Waldeck (grófság), Worms (város), illetve a *1/24 tallérok kibocsátói:* Anhalt (hercegség), Barby–Mühlingen (grófság), Brandenburg (választófejedelemség), Braunschweig–Grubenhagen (hercegség), Braunschweig–Hoya (hercegség), Braunschweig–Wolfenbüttel (hercegség), Braunschweig (város), Corvey (apátság), Einbeck (város), Göttingen (város), Halberstadt (püspökség), Hammeln (város), Hannover (város), Hildesheim (püspökség), Jülich–Kleve–Berg (hercegség), Köln (érsekség), Lignitz–Brieg (hercegség), Lippe (grófság), Magdeburg (püspökség), Magdeburg (város), Mansfeld–Bornstädt (grófság), Mansfeld–Hinterort (grófság), Marsberg (város), Minden (püspökség), Nordhausen (birodalmi város), Northeim (város), Paderborn (püspökség), Pommer–Barth (hercegség), Pommer–Wolgast (hercegség), Quedlinburg (apátság), Ritberg (grófság), Sachsen (választófejedelemség), Schaumburg (grófság), Schleswig–Holstein (hercegség), Stolberg (grófság), Tecklenburg (grófság), Verden (káptalan), Werden és Helmstadt (apátság), Würzburg (püspökség), Zwolle (város – NL).



Legnica-Brzeg: 637; Münsterberg-Oels — Ziębice-Oleśnica: 533; Teschen-Cieszyn: 23; Troppau-Opava: 46. A sziléziai váltópénzekben belül elsőprő többségben voltak a 3 krajcárosok, csupán Liegnitz-Brieg 1605–1612 közötti veretei voltak 1/24 tallérosok, azonban ez az 59 példány a sziléziai veretek 5%-át sem érte el (4,3%!), 1613-tól azután e hercegség verdéiből is kizárólag 3 krajcárosok kerültek ki.

Az 1381 sziléziai verettel szemben az 1612–1618 között kibocsátott lengyel pénzek száma 315, közülük 242 a másfél garas — tehát az 1/24 tallérosok mintájára vert *'póttorak'* — a 3 krajcárosokat utánzó veretekből pedig 73 került a leletbe.<sup>109</sup> A két típus között formai eltérés volt csupán, nemesfém-tartalmuk megegyezett. A formai különbség e ponton mellőzhető, előbbre jutásunk szempontjából többet mond az, hogy a 315 lengyel váltópénznél 4,4-szer több sziléziai veretet foglalt magába a lelet. Ez akkor is markáns különbség, ha nem tévesztjük szem elől azt, hogy a tekintélyes tömegű pénzmennyiséget Sziléziában rejtették el.

Szűkebb értelemben vett német kibocsátók pénzei ugyancsak szép számmal maradtak az utókorra a Wilkau/Wilków városi leletben. Közöttük szórványokat is találtak. Ez utóbbiakat és a 3 krajcárosnál kisebb címletűeket mellőzve, 40 veretnél húztam meg az összeszámlálás alsó határát. Így a pénzverési jog gyakorlóit közül a következők maradtak fenn a rostán: a *3 krajcárosokat kibocsátók*: Hanau-Lichtenberg 71, Hanau-Münzenberg 59, Pfalz-Zweibrücken 250, Solms-Lich 69, illetve az *1/24 tallérosokat kibocsátók*: Corvey 46, Halberstadt 44, Jülich-Berg-Cleve 86, Lippe 96, Minden 47; mindösszesen 768 példány. E felső határt el nem érő példányszám is csaknem a két és félszerese a lelet hasonló lengyel vereteinek, a sziléziaikkal összevonva pedig a lengyel pénzek többszörösét teszik ki.

A leletek adatainak minden esetlegessége ellenére azt kell kiemelni, hogy a lengyel polturák sem Sziléziában, sem attól nyugatra nem forogtak olyan nagy számban, hogy inflációt gerjeszthettek volna. Sem a cseh, sem az osztrák szakirodalomban nincs jele annak, hogy a 3 krajcárosokat, illetve az 1/24 tallérosokat utánzó lengyel polturákat kárhoztatták volna a nagy értékű aranyfórintok és a tallérok árfolyamának megugrásáért, az árak emelkedéséért, majd a lakosságot mind nagyobb mértékben sújtó áruhiányért. Miközben a valódi lengyel polturák ezüsttartalmát 1619 és 1623 között nem rontották, addig a Német-római Birodalom bérleti rendszerben működtetett legális és illegális verdéi éppen ezekben az esztendőkből ontották a mind silányabb minőségű vereteket, köztük a 3 krajcárosokat és az 1/24 tallér értékű garasokat is.

Kortársi bíráló vélemény szerint „*Hans Görg*” (helyesen Johann Georg) szász választófejedelem 24, a brandenburgi örgróf 6, Braunschweig hercege pedig 16 verdét adott bérbe, a bérlők azután beolvastották a jó pénzeket (idővel a jó váltópénzeket is), majd végül rézpénzeket hoztak forgalomba.<sup>110</sup> Meddő találgatás-

<sup>109</sup> Az 1983-ban közölt lengyel nyelvű változat szerint csupán 274 lengyel veretet tartalmazna a lelet. A számottevő eltérésnek több oka lehet: például az 1612 előtti lengyel veretek beszámítása, ami növelné a teljes számot, illetve az 1618-ban vert 44 *'póttorak'*, ami az 1895. évi kiadásban szerepel, azonban az 1983-ban megjelent gyűjteményes kötetből kimaradt.

<sup>110</sup> „dann die kleine, gute alte Münzsorten an Dreikreuzern, halbe Batzen, Kreuzern, Zweifennigern und Pfennigen waren alle aufgewechselt und eingeschmelzt worden, bis hernach das

ba torkollana a birodalom-szerte működtetett verdék számának megbecslése. Viszonyítási alapul álljon itt csupán annyi, hogy 1621–1623 között Thüringiában mintegy ötven pénzverde hosszabb-rövidebb ideig tartó létével számol a szakirodalom.<sup>111</sup>

A Szász Választófejedelemség verdéinek produkciója igen változatos volt a nagy pénzrontás idején:<sup>112</sup> 1, 2, 3 pfennigekeket, 3, 12, 15, 24, 30, 60 és 120 krajcárosokat, továbbá 1, 4, 5, 8, 10, 20, 30, 40 és 60 garasokat, illetve értékjelzés nélküli tallérokat — egész, kétszeres és háromszoros változatban — is vertek; szép számmal készültek továbbá egyéb értékjelzés, évszám és verdejegy nélküli pénzek.

A teljes címletskála kimerítése a nagyobb verdékben sem volt jellemző, egyes verdék csupán néhány pénzfajt bocsátottak ki. Jelen esetben csak azoknak a verdéknek az említése indokolt, amelyekben a váltópénzek közül 3 krajcárosokat, illetve 1/24 talléros garasokat vertek. 3 krajcárosokat (illetve garasokat is) kibocsátó verdék: *Bitterfeld*, 1621-ben működött, többnyire 3 krajcárosokat vertek; *Echartsberga*, 1621 nyarán működött, 3 krajcárosot és garast is vertek; *Gommern*, pár hónapig működött 1621-ben és 1622-ben is, 3 krajcárosot és garast is vertek; *Grossenhain*, 1621/1622-ben működött, 1621. évi, illetve évszám nélküli 3 krajcárosokat vertek; *Henneberg*, 1621–1623 között működött, 1621., 1622. évi, illetve évszám nélküli 3 krajcárosokat vertek; *Leipzig*, 1621–1622-ben folyamatosan működött, 3 krajcárosokat 1621-ben, garasokat 1621–1622-ben vertek, mindkét pénznem számos változata ismert. *Merseburg*, 1621–1622-ben működött élénk emissziós tevékenységgel, 1621-ből 3 krajcáros, 1622-ből garas veretei ismertek.

1/24 tallérokat (garasokat) kibocsátó verdék: *Annaberg*, 1622-ben működött, garasokat vertek; *Chemnitz*, 1621–1622-ben működött, garasokat vertek; *Dresden*, 1620–1623 között folyamatosan működött, garasokat vertek, 1621-ből több változat ismert; *Ehrenfriedensdorf*, 1622-ben működött, 1622. évi, illetve évszám nélküli garasokat vertek, az utóbbiaknak 8 változata ismert; *Naumburg*, 1621-ben működött, évszám nélküli garasai ismertek. *Neustadt an der Orla*, 1621 tavaszától 1622 végéig működött, évszám nélküli garasai, garas-csegelyei és 1622. évi garasai ismertek. *Zwickau*, 1621 nyaratól 1622 végéig működött, garasai és garas-csegelyei mindkét évből ismertek.

A'póltorak'-nak nevezett 3 krajcárosok verésének nyomait követve a császári/birodalmi főváros sem maradhat ki a sorból. Bécsben, 1622-ben „spanyol ezüstmű” vertek rossz minőségű 150, 48 és 3 krajcáros pénzeket, és aligha véletlenül — Prágához és távolabbi verdékhez hasonlóan<sup>113</sup> — a gátlástalan pénzszaporítás idején állították üzembe a kor legtermelékenyebb berendezését, a

Kupfergeld, wie angemeldet, in Schwung kommen gang und geb' worden ist." *Max Donebauer*: Münzverkehr in der Kipper-Periode während der Jahre 1621 bis 1623. Numismatische Zeitschrift, Wien (1886) 361–362.

<sup>111</sup> *Wolfgang Steguweit*: Geschichte der Münzstätte Gotha vom 12. bis zum 19. Jahrhundert. Weimar 1987. 48.

<sup>112</sup> *Rahnenführer, E.*: Die kursächsische i.m. 15–131.

<sup>113</sup> *Reiner Cunz*: Der Münzschatzfund von Kilianstädten. Studien zur Ersten Kipper- und Wipperzeit in der Grafschaft Hanau-Münzenberg (1618–1622). Hanauer Geschichtsblätter 29. (1985) 325. *Reiner Cunz* kolléga úr (Niedersächsisches Münzkabinett, Deutsche Bank AG, Hannover) kéresemre küldte el számomra igen fontos tanulmányának másolatát, ez alkalommal is köszönet érte.

hengeres pénznyomógépet.<sup>114</sup> Az 1622-ben vert bécsi 3 krajcárosok már csak árnyékai voltak az 1551-ben birodalmi veretté emelt elődeiknek, főbb mutatóik összevetése egyértelműen tükrözi a kedvezőtlen változásokat:<sup>115</sup>

Év:	ezüsttartalom ‰	teljes tömeg (grammban)	tiszta tömeg (grammban)
1551	455	2,47	1,13
1622	133	1,13	0,15

A 3 krajcárosok ezüstitartalmának durva csökkentése természetesen nem egyik napról a másikra következett be. A végeredmény azonban a lényegét tekintve egyezően alakult. Prágában a császár ellen küzdő cseh rendek 1619-ben még 0,61 gramm tiszta tömeggel verették a 3 krajcárosokat, legyőzőik 1621 tavaszán és nyarán 0,34 grammra, majd szeptember elején 0,16 grammra (a bécsi szintnek megfelelőre) csökkentették a 3 krajcárosok ezüstitartalmát.<sup>116</sup>

A császári udvar jóváhagyásával működő, Hans de Witte nevével fémjelzett *prágai konzorcium* 1622 februárjától egy éves időtartamra kizárólagos jogot kapott Cseh- és Morvaország, valamint Alsó-Ausztria verdéinek, majd Breslau-Neiße püspöki verdéjének működtetésére és a nemesfémek felvásárlására.<sup>117</sup> A 150, 75 és 37,5 krajcár címletű nagy pénzek mellett garasokat (azaz 3 krajcárosokat) is vertek. Prágában 1620–1623 között folyamatos volt a 3 krajcárosok kibocsátása, Kutenbergben (Kutná Hora) 1620–1622 között, Joachimstalban (Jáchymov) pedig 1622–1623-ban verték e váltópénzeket.<sup>118</sup> Nagy a valószínűsége annak, hogy a csehországi verdékben előállított 3 krajcárosok száma tízmillió nagyságrendű lehetett. Erre a morvaországi verdék kibocsátása nyomán lehet következtetni, Brűnnben (Brno) ugyanis 1622–1623-ban 3,486.192, Olmützben (Olomouc) 1622–1623 öt hónapja alatt 1,490.870, azaz összesen csaknem 5 milliót vertek a 3 krajcárosokból.<sup>119</sup>

A 3 krajcárosok és az 1/24 tallérosok több évtizedes múltjának ismeretében, továbbá látva azt, hogy a 3 krajcárosokat határainkhoz közel igen nagy mennyiségben verték, joggal vethető fel a kérdés, ismerték-e a magyarországi kortársak e váltópénzeket, és amennyiben igen, játszottak-e korábban is szerepet Magyarország pénzforgalmában?

A tizenöt éves háború idején a birodalmi fillérmesteri (*Reichspfennigmesiter*) tisztet betöltő Zacharias Geizkofler — mint a birodalmi pénzügyek és a magyarországi hadszíntér kiváló ismerője<sup>120</sup> — 1607-ben úgy vélekedett, hogy

<sup>114</sup> Probst, G.: Österreichische Münz-Geschichte i.m. 442.; Moser, H. – Tursky, H.: Die Münzstätte Hall i.m. 247.

<sup>115</sup> Ludwig Herinek: Österreichische Münzprägungen Ferdinand II. und Ferdinand III. als Erzherzog und Kaiser von 1592–1657. Wien 1984. 436.

<sup>116</sup> Antonín Kostlán: Dlouhá mince v Čechách. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1, Studia Historica XXXIV. (1989) 111.

<sup>117</sup> Anton Ernstberger: Hans de Witte, Finanzmann Wallensteins. Wiesbaden 1958. 97–100., ill. Huszár L.: Habsburg-házi i.m. 32.

<sup>118</sup> Kostlán, A.: Dlouhá mince i.m. 114.

<sup>119</sup> Eduard Šimek: K činnosti moravských mincoven v době de Wittova Konsorcia 1622–1623. Numismatický sborník 14. (1976) 125., 131–132.

<sup>120</sup> Johannes Müller: Zacharias Geizkofler 1560–1617, des Heiligen Römischen Reiches Pfennigmeister und oberster Proviantmeister im Königreich Ungarn. Baden bei Wien 1938; Sinkovics Ist-

számos olyan fizetési eszköz forgott a Német-római Birodalomban, amelyeket Magyarországon, illetve részben még Ausztriában sem ismertek. Szerinte a 3 krajcárosok szintén azon pénzek közé tartoztak, amelyek ismeretlenek voltak Magyarországon és nem is fogadták el őket.<sup>121</sup>

A magyar határ menti térségekben természetesen nem keltettek meglepetést a 3 krajcárosok, csak éppen magyarul garas, németül pedig „groschen kais[erliches] geld” néven emlegették őket.<sup>122</sup> Az is előfordult, hogy a magyar dénárt, a garast és a *Batzent* együtt sorolták fel egy 1585-ben kelt magyar nyelvű forrásban,<sup>123</sup> a magyar nemesi és polgári renden lévő diákok ugyanis *dénárral*, a német anyanyelvűek pedig *garassal* és „*Patzonnal*” fizettek a csepregi tanítónak.

A szomszédos Stájerországban nemcsak forgalmazták, hanem verték is a 3 krajcárosokat. A köznyelvben azonban csak *garas*, rontott változataikat pedig *új garas* néven emlegették.<sup>124</sup> Az utólagosan elvégzett szakszerű minőségi próbák — éremképekre, köriratokra is kiterjedő — adatai megerősítik azt, hogy az 1617 és 1623 közötti „Groschen”-veretek 3 krajcárosok voltak. Az 1617. évi-ek még átlagban 21,5 mm átmérővel és 7 latos (437,5%-os) ötvözetből készültek, az 1621-ben kibocsátottak viszont már csak 18–19 milliméteres átmérőjűek voltak, az ugyancsak kisebb 1623. évi-eket pedig 4 latos (250%-os) elegyből állították elő. A minőségkontás minden jel szerint együtt járt a grazi verde termelékenységének növelésével, a garasnak nevezett 3 krajcárosok egy részét ugyanis nem a hagyományos kalapácsos veréssel, hanem hengeres pénznyomással állították elő.<sup>125</sup>

Nagy a valószínűsége annak, hogy a stájer, illetve az egyéb új garasok elég gyorsan ismertté váltak, és silány voltukból eredően zavarokat okoztak a határon túl, azaz a magyarországi pénzforgalomban is, ahol 1621-ben már a magyar–török kapcsolatokban is éreztették hatásukat.<sup>126</sup> Stájerországban legké-

ván: Magyarország története 1526–1608. In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. I. 688., 699.

<sup>121</sup> „Cronen, Gold-Gulden, Creutz-Ducaten, und dergleichen goldenen Sorten, und dann im Silber die Reichsguldener, Philippi-Thaler, Silber-Cronen, Zehner, Zwey- und Drey-Kreuzer in Ungarn nicht bekannt, und zum Theil auch in Oesterreich, ausser was von Kaufleuthen zu Aufwechsel geschehen, nicht genommen worden.” Müntz-Bedencken des gewesenen Kayserl. Rats und Reichspfennigmeisters Zacharias Geizkoflers, d.d. 10ten Martii 1607. *Hirsch, J. Ch.*: DRMA. III. 291.

<sup>122</sup> *Huszár Lajos*: Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban. In: *Dányi Dezső – Zimányi Vera*: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Bp. 1989. 55.

<sup>123</sup> „Ismegh negiszer esik Orszagh Sokadalma az Varason, es akkor mjnden giermek, az kj fizetesen uagion, azok tartoznak az Scholamesternek kett-kett penzt adny polgar renden ualok, az nemessek 4 peenzel, az Nemetek is egi egi garassal auagi egi Patzonnal.” *Oláh Mihály*: A csepregi protestáns iskolamester évi jövedelme 1585-ben. *Magyar Nyelv XXXV.* (1939) 123. A pénzneveket tartalmazó részletet idézte már: *Farkas Sándor*: Csepreg mezőváros története. Bp. 1887. 60.

<sup>124</sup> *Arnold Luschin von Ebengreuth*: Das lange Geld oder die Kipperzeit in Steiermark. Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark XXXVIII. (1890) 48–49.

<sup>125</sup> *Hans Tauber*: Beschreibung der steierischen Münzen, insbesondere der Kippermünzen aus den Jahren 1617–1623. Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark. XXXVIII. (1890) 60–74.

<sup>126</sup> Tóthi Lengyel Boldizsár a székesfehérvári bégnek írt „*az garas el vétele felől...*” Levelét továbbította a bég a „vezérnek” és a budai kincstartónak, egyúttal megígérte, hogy a válaszról értesíti. Tóthi Lengyel Boldizsár levele Batthyány Ferenchez. Pápa, 1621. máj. 24. *Magyar Országos Le-*

sőbb 1623-ban vált nyilvánvalóvá, hogy sem a magyarok, sem a törökök nem fogadták el az inflációs vereteket, illetve a helyi zsoldosok is jó tallérokat követeltek.<sup>127</sup> A Magyar Királyságban ugyancsak tisztában voltak azzal, hogy a monetáris zavarok átterjedtek a török hódoltság területére is. Ezt igazolja az 1622-ben tartott soproni országgyűlés végzése, amelyben „*a török uralomnak alávetett népre*” is gondolva határoztak úgy, hogy a *3 krajcáros garasok 4 magyar dénárt érjenek, az újak — a kisebbek — pedig arányosan kevesebbet.*<sup>128</sup>

A határ menti pénzforgalomban *garas* néven minden bizonytalansággal ismertek voltak a 3 krajcárosok, annak azonban kicsi a valószínűsége, hogy a tizenöt éves háborút megelőzően tömegesen benyomultak volna az ország távolabbi területeire. Geizkofler véleményét ugyanis megerősíti az 1618. évi 19. törvénycikk, amelyik többek között a különféle *német garasokat* is megemlíti úgy, hogy „az országban azok sincsenek mindenütt forgalomban, hanem csak egy néhány vármegyében fogadják el” őket.<sup>129</sup> A későbbi kutatások, így az éremleletek összetételének vizsgálata várhatóan pontosabbá teszi a 3 krajcárosok és a velük egyező értékű 1/24 tallérosok — *a tévesen polturáknak nevezett váltópénzek* — hazai forgalmáról alkotott képünket.

Kolozsvárott 1622 tavaszán — az imént említett soproni országgyűlést rövidebb idővel megelőzően — az erdélyi rendek részletesen foglalkoztak a pénzforgalomban és a pénzértékviszonyokkal.<sup>130</sup> Világosan látták, hogy a „sok rossz pénz ... az újonnan származott pótura miatt...” súlyos társadalmi feszültségek alakultak ki, és „az magyarországi uraink és atyáinkfiak szükséges fogyatkozott állapotjokat” az erdélyieknek is kedvezőtlenebbeknek ítélték meg. Részben ezért határoztak úgy, hogy „indifferenter az, mely pótura régi mennyiségre vagy veretve, négy-négy pénzbe mindenütt az erdélyi birodalomban elvétessék, azonkívül 1620, 1621, 1622 esztendőben, és ez után is az mely apró póturákat vernek, kik az régi póturánál sokkal kisebbek és vékonyabbak, az olyan apró póturákat két-két pénzbe vegyék el.”

---

véltár, Budapest; P 1314, A Batthyány család hercegi ágának levéltára, Missiles, Filmtár 4857. számú tekercs.

<sup>127</sup> *Luschin von Ebengreuth*, A.: *Das lange Geld* i. m. 49.

<sup>128</sup> *Corpus Iuris Hungarici*. Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvénycikk. Magyarázó jegyz. Márkus Dezső. Bp. 1900. 230–231.

<sup>129</sup> Az előljáró beszéd ugyancsak figyelmet érdemel: „Mínt hogy a szomszéd országok és tartományok keveset érő és nem megbízható pénzeinek a behozatalából nem kevés hiány és kár származik” — az 1.§. szerint a rendek a magyar dénárokat I. Ferdinánd alatti minőségéhez való visszatérését kívánják. A 2.§. szerint a nagybányai verde pénzei a körmöcihez igazodjanak. A 3.§. szerint a magyar pénz eltűnik, „ellenben a nagyon keveset érő és megbízhatatlan lengyel garasokat és dutkákat, valamint a különféle német garasokat is behozzák...” [Amennyiben a két garas — a lengyel és a német garas — esetében azonos értékű pénzt tételeznénk fel, akkor e törvénycikk a valódi lengyel polturákról is szól. Némi kételyt az támaszt, hogy nemcsak másfél, hanem egy lengyel garas értékű veretek is voltak. A törvény szövegéhez fűzött szerkesztői magyarázat a *dutka* = „*Morva pénz garas néven...*” téves, a *dutka* ugyanis a lengyel III-as garas volt. Vö. az 1580. évi pénzrendelet fenti adataival.

<sup>130</sup> A kolozsvári országgyűlés 1622. május 1–23. között ülésezett. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. I–XXI. 1540–1699. Bp., 1875–1898. [a továbbiakban EOE] VIII. Bp. 1882. 95., a soproni országgyűlésre pedig május 24-én érkezett meg az uralkodó. Magyarország történeti kronológiája. II. 1526–1848. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1982. 451.

A 3 krajcárosok és az 1/24 talléros garasok Svájtól Holsteinig, illetve Kölnthől Sziléziáig terjedő kibocsátásának — fentebbi erősen vázlatosan érintett — elemeit látva kicsi a valószínűsége annak, hogy az igencsak elterjedt „*öreg*”, illetve az „*apró polturák*” sok-sok változata egyéb fogódzó híján azonosítható lenne. Teljesen azért nem reménytelen a helyzet, esetenként ugyanis igen értékes — az éremleletek tárgyi bizonyítékaival felérő — feljegyzéseket tárnak fel a levéltárak bűvárai. Borsod megye például 1622 nyarán 12 forint és áruelekobzás büntetése mellett — egy kivételével — kötelezővé tette mindennemű „*polthorak*” nevű pénz elfogadását 4 dénáros árfolyamon. A kivételezett „*feies polthorak*” nevűről feljegyezték, hogy Frigyes Vilmos tescheni herceg pénze.<sup>131</sup> E veret azonosítható: egyike volt az 1620-ban kibocsátott sziléziai 3 krajcárosoknak.<sup>132</sup> A nagy mennyiségben vert és a Szepesség-től Erdélyig számos alkalommal elmarasztalt<sup>133</sup> sziléziai veret között is feltűnően silánynak tartották Frigyes Vilmos 3 krajcárosát,<sup>134</sup> Abaúj vármegye ugyanis 1622 augusztusában, Borsodhoz hasonlóan rendelkezett a „*fejes apró poltorák*” nevű<sup>135</sup> pénzről, amelynek elfogadását 1622 decemberében Eperjes előljárásága szintén elvetette.<sup>136</sup>

<sup>131</sup> *Tóth Péter – Barsi János*: Borsod vármegye statutumai 1578–1785. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári füzetek 23.) Miskolc 1989. 19. A határozat 1622. június 1-jén kelt. Köszönet illeti Tóth Péter docens kollegát (Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara) azért, hogy kérésemre összevetette az eredeti forrást a publikált változattal.

<sup>132</sup> Friedrich Wilhelm 1617–1625 között volt Teschen hercege, említett veretére l.: *F. Freidensburg – H. Seger*: Schlesiens Münzen und Medaillen der neueren Zeit. Breslau 1901. Spalte 54., Tafel 36., Nr. 3048.

<sup>133</sup> A lőcsei krónika, illetve az erdélyi emlékiratírók egyike 1622-ben — a drágaság évében — írt a sziléziai „hamis” és „veszedelmes” polturák behozataláról. Zipsersische, oder Leutschauerische Chronica undt Zeitbeschreibung. Zusammengetragen der lieben Posterität zur Nachricht von Caspar Hain. Szerk. Baal Jeromos – Förster Jenő – Kauffmann Aurél. Lőcse 1910. 161.; ill. *Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc* memoráliája. In: Bethlen Gábor krónikái. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemtől. Összeáll., bev., jegyz. Makkai László. Bp. 1980 234–236. Az erdélyi emlékirat- és naplóírók megfigyeléseit, értékeléseit a régebbi forráskiadások nyomán hasznosította a korábbi szakirodalom: *Kerekes György*: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629. Kassa 1943.; *Huszár Lajos*: Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár 1945. 48–49.; *Mráz Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 87. (1953) 512–564., a monetáris zavaroktól az árszabályozásig terjedő rész: 532–548.; *Zimányi Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 115. (1981) 703–713.; *Imreh István*: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. (Erdélyi Tudományos Füzetek 211.) Kolozsvár 1992. 64–82.; *Buza J.*: Kipper-pénzek i.m. 895–900.

<sup>134</sup> Friedrich Wilhelm 1620-ban kezdte újra a pénzverést, viszonylag tekintélyes mennyiségű veret maradt utána, a 12 és 24 krajcárosok mellett több változatban veretett garasokat, azaz 3 krajcárosokat. A verdét 1621 novemberében 2 évre — ismert és hírhedt — bérlők kezére adták, akik évi 34.000 tallér bérlési díjat fizettek. *Ferdinand] Friedensburg*: Schlesiens neuere Münzgeschichte. (Codes diplomaticus Silesiae 19.) Breslau 1899. 199. A bérlési díj összege és a változatokra utaló „Groschen in mehreren Stempel” kitétel egyaránt élénk pénzverésre vall.

<sup>135</sup> „autem grossorum Bohemicorum, vulgo *polturak* dictorum ... pro quattuor denariis hungaricalibus cum dimidio acceptetur; exceptis solummodo illis minoribus, vulgo *fejes apró poltorák* dictis.” *Kolozvári Sándor – Óvári Kelemen*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye / Monumenta Hungariae Juridico-Historica. Corpus statutorum. Bp. 1897. II/1. 128–129. A megyei nemesség Szinán, 1622. augusztus 29-én tartotta gyűlését; a jegyzőkönyv eredeti példánya Kassán található (Štátní archiv v Košiciach).

<sup>136</sup> „Nekünk is úgy tetszik, ha négy pénzben mindenféle poltorák — az *apró fejesen kívül* — elvétetnének, nem volna oly nagy difficultás az pénz dolgában.” Eperjes 1622. december 15-én kelt levelének részlete ismert a történeti irodalomban; *Kerekes György*: Bethlen pénzjavítási törekvése; pénzhamisítás. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1901) 320. Kassán december 17-én olvasták a

Nagyobb mennyiségben hozták be az ugyancsak sziléziai Liegnitz-Brieg-Wohlau hercegség 3 krajcárosait, amelyek többnyire „*olj poltura*” néven lettek ismertek, és 1623 tavaszán Felső-Magyarország legmegvetettebb pénzeivé váltak.<sup>137</sup> Mellettük még számos — különböző jelzőkkel ellátott, kétes sikerű<sup>138</sup> — ún. *poltura* cirkulált az országban, amelyek azonosítása a távolabbi jövő nehezen megoldható feladatai közé tartozik.

E ponton joggal vethető fel a kérdés: *állíthatunk-e valami olyant a poltúrákról, ami biztos, ami hosszabb távon is megállja a helyét?* Egyértelmű **igen** a válasz. Azok az ún. *polturák*, amelyeket az 1620-as évek elején „új és rossz *polturáknak*” neveztek a kortársak, **nem** a Lengyel Királyság veretei, hanem a Német-római Birodalom, illetve annak pénzverési mintáját követő hatalmasságok 3 krajcárosai, valamint 1/24 tallérosai voltak.

Bármennyire meglepő, akadt olyan délnyugat-dunántúli–szlavóniai kortárs szerző, aki messzebb látott kortársainál, és az 1622. esztendő drágaságát, a tallérok és az aranyforintok árfolyamának emelkedését a „sok számtalan hitván pénz veréséből ... a rossz **garasok**” forgalmából eredeztette,<sup>139</sup> mégpedig úgy, hogy a *poltura* szót meg sem említette, miközben a „nagy fogyatkozások” okáról akként vélekedett, hogy „*e’ pedig mind egynehány telhetetlen Német Úr tanácsából lén.*”

Nem volt véletlen az, hogy a későbbiekben a kortársak ritkábban a „*lengyel*”<sup>140</sup> jelzővel, gyakrabban a „*bitkowsky*” jelző számos változatával<sup>141</sup> különböztették meg a tényleges lengyel *polturákat* az egyéb, többnyire gyengébb minőségű, *polturának* nevezett pénzeiktől. A „*bitkowsky polturák*” vitathatatlanul lengyel *polturák* voltak, az eredetükre utaló jelzőt ugyanis *Bydgoszcz* városáról kapták,<sup>142</sup> azaz arról Visztula-parti településről, amelyben a legjelentősebb lengyel verde működött.<sup>143</sup>

Kassán a hagyatéki leltárakban a „*bitkoczi polturák*” a jó pénzek között kaptak helyet,<sup>144</sup> míg a Sziléziából behozott „*olj polturákat*” és a hasonló, inflálódott 3 krajcárosokat, illetve többszöröseiket csupán fémértéken lehetett be-

szomszéd város levelét. Archiv Mesta Košic, Košice [a továbbiakban AMK]; Suppl. H I. Missiles 5991/16., ill. bővebben: *Buza J.*: Kipper-pénzek i. m. 887., 46. jegyzet, valamint betűhűen: *H. Németh István*: Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városzövetség) (Doktori mestermunkák). Bp. 2004. II. 121–122.

<sup>137</sup> *Buza János*: Sziléziai kipper-veretek Felső-Magyarország pénzforgalmában. Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Szerk. Bertók Krisztina – Torbágyi Melinda. Bp. 1999. 356–369., ill. német nyelven: Schlesische Kipperprägungen im Geldumlauf Oberungarns. Uo. 339–355.

<sup>138</sup> *Buza J.*: Kipper-pénzek i.m. 888–889.

<sup>139</sup> *Petthő Gergely*: Rövid magyar cronica... Bécs 1660. paginálatlan (Régi Magyar Könyvtár I. 955.) A pénzrontás krónikáisi között említi *Huszár L.*: Habsburg-házi i.m. 36., 159.

<sup>140</sup> Borsod megye 1624-ben a *polturáknak* nevezett lengyel pénzek árfolyamát 4 dénárban határozta meg. *Tóth P. – Barsi J.*: Borsod vármegye i.m. 21–22.

<sup>141</sup> *Horváth Tibor Antal*: Régi magyar pénznevek. Numizmatikai Közlöny 52–53. (1953–1954) 12–13.

<sup>142</sup> *Huszár Lajos*: A bitkowsky *poltura*. Numizmatikai Közlöny 84–85 (1986) 69–71.

<sup>143</sup> *Bydgoszcz* pénzverési múltjának immár több, mint fél évszázada megjelent monografikus feldolgozása alig ismert a hazai szakirodalomban. *Gumowski, M.*: Mennica i.m.

<sup>144</sup> *Kerekes György*: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz- és családi élete 1573–1635. Kereskedelem-történeti egyedírat. (A „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle” kiadása.) Bp. 1902. 171.

váltani a pénzverdében, mert 1623 tavaszától fizetési eszközként senkinek sem kellett. <sup>145</sup> Nyilván nem egy olyan kereskedő, illetve tehető ember akadt, aki élete végéig sem tudott beletörődni a pénzvagyron egy részének elvesztésébe, <sup>146</sup> képtelen volt megszabadulni a rossz pénzektől; nem váltotta be őket kényszerárfolyamon, inkább „veszteg tartotta a ládájában.” <sup>147</sup>

Lengyelországban a *póttorak* nevű új pénzt már 1614-ben nagy mennyiségben verték, <sup>148</sup> az első esztendő 33 'Bydgoszcz'-i változata erre egyértelműen enged következtetni. <sup>149</sup> Az emisszió valószínűleg 1623-ban jutott el a csúcpontra, amikor csak a bydgoszcki verdét — elképesztően sok! — több mint 300 millió példány hagyta el. Az 1623–1627 közötti hipotetikus össz mennyiség meghaladta a 760 milliót, <sup>150</sup> és ehhez még hozzá kell számítani azt, hogy a lengyel mintájú *póttorak* kibocsátása nem szűkíthető le csupán a Lengyel Korona királyi verdéire, mert rövidebb ideig Vilniusban, illetve a svéd megszállás alá került Rigában szintén készültek polturák, <sup>151</sup> a későbbiekben pedig porosz, svéd, sziléziai stb. utánzataik ugyancsak voltak. Az utóbbiak Magyarországra is eljutottak, és a meghatározó mennyiségű lengyel poltura mellett hosszú évtizedekig szerepet kaptak a három részre szakadt ország pénzforgalmában. <sup>152</sup>

Ami pedig az 1620-as évek elejének ún. *új és rossz polturáit*, illetve a *jó és ó polturáit* illeti, a jövőben óvatosabban kell értékelnünk a róluk szóló forrásokat. Az 1610-es és az 1620-as évek lengyel polturáit semmiképpen sem tekinthetjük a Közép-Európát sújtó infláció hordozóinak, <sup>153</sup> **a lengyel polturáknak — kiváltképpen az 1614–1619 között verteknek — nem az új és rossz, hanem az ó és jó polturák között kell helyet biztosítanunk.**

<sup>145</sup> Szőlőmunkásokat is csak jó pénzért lehetett találni, illetve akadt olyan szekeres, aki még 1632-ben is követelte azt a szekérbért, amelyet hét évvel korábban rossz pénzben nem fogadott el. *Buza J.*: Kipper-pénzek i.m. 897., ill. *Buza János*: Szekeresek panasz. Borszállítás 1623-ban, Hidasnémetin át Tokajból Kassára. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tuszor Péter. (A Történelmi Szemle 2007/2. számának CD melléklete.) Bp. 2007. 869–870.

<sup>146</sup> Ismereteink szerint a legtöbb rossz polturát (296,25 fontnyit!) Szegedi Mihály kassai kereskedő hagyatékában írták össze 1632-ben. AMK Archivum secretum, Fasc. S – Szegedi, Nr. 60. Nevezett pályájára és a Szegedi-család múltjára l. *J. Újváry Zsuzsanna*: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa. (A mezőszegedi Szegedi család). In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerk. Zimányi Vera. Bp. 1994. 33–85.; jó és rossz váltópénzeinek megoszlására l. *Buza J.*: Kipper-pénzek i.m. 908–909.

<sup>147</sup> *Marosvásárhelyi Nagy Szabó*: i.m. 235.

<sup>148</sup> *Gumowski, M.*: Handbuch i.m. 45.

<sup>149</sup> *Gumowski, M.*: Mennica i.m. 97–99.

<sup>150</sup> A feltételezett mennyiségi adatok elképesztően magasak: 1623-ban 312,578.157 db, 1624-ben 214,082.086 db, 1625-ben 154,190.082 db, 1626-ban 55,333.440 db és végül 1627-ben 26,779.334 db. *Mikolajczyk, A.*: Einführung i.m. 72.

<sup>151</sup> Uo. 66–67. E korszak rigai pénzverésére bővebben l. *Aleksandrs Platbarzdis*: Die königlich schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621–1710. Stockholm 1968.

<sup>152</sup> *Huszár L.*: Habsburg-házi i.m. 43.

<sup>153</sup> Csaknem egy évtizeddel ezelőtt lényegileg ezzel egyező véleményemet igyekeztem nyomatékosítani. *Buza János*: Lengyel pénzek Kassán Bethlen Gábor fejedelemsége idején. Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc. Kolozsvár 1999. 109.



## Kitekintés

A Német-római Birodalom területén az 1610-es évek végén és az 1620-as évek elején felgyorsított pénzrontás nem állt meg az egyes államok, államocskák határain belül, mert a pénzforgalmat nem lehetett az uralkodói felségjog szűk keretei közé szorítani. A pénzrontás veszélyes örvényéből nehezen lehetett kievickélni. Gustav Schmoller találó megfogalmazása szerint a pénzverési jog birtokosai választhattak: „*Rossz pénzt vernek, vagy nem vernek.*”<sup>154</sup> S mivel a rossz pénzek miatt az árak ugrásszerűen emelkedtek, a bérből és fizetésből élők zúgolódtak, a termelők — a mezőgazdaságból és az iparból élők egyaránt — visszatartották termékeiket, a piaci kapcsolatok az árucserre szintjére süllyedtek stb., szükségessé vált a pénzrontás megfékezése, az értékálló pénz kibocsátása, és óhatatlanul napirendre került az árak és a bérek szabályozása.

Hamburgban csak megvitatták az árszabályozás lehetőségét, de a városi tanács végül elvetette az árak rögzítését, mert attól tartott, hogy áruhiány alakul ki.<sup>155</sup> Tirolban árbecslő bizottságokat állítottak fel, amelyek a pénzértékek szabályozása után állapították meg az árakat, tették ezt negyedévenként, ami a limitálás sikertelenségét sejteti.<sup>156</sup> Az észak-német térségből számos hercegi és egyéb limitáció ismert,<sup>157</sup> de az alsó-szászországi rendek csak 1622 őszén látták elérkezettnek az időt arra, hogy eredménnyel biztató pénz- és árszabályt adjanak ki, a monetáris zavarok megszűnése azonban későbbre (1625-re) tehető.<sup>158</sup> Trierben az érsek-választófejedelem megbízottjának jelenlétében, 1622-ben határozták meg a pénzek értékét és az árakat.<sup>159</sup> Münchenben először 1622 őszén értékelték le a pénzt, és szállították le a gabonaárakat, de az utóbbiak emelésére kényszerültek, mert a parasztok továbbra sem vittek élést a piacra. Többszöri sikertelen kísérlet után 1623 őszén törölték el az árszabályt, részben azért, mert megszűnt a pénzrontás, részben pedig azért, mert jó termés köszöntött be, megfelelő lett a kínálat, így oka fogyottá vált a hatósági beavatkozás.<sup>160</sup> Stuttgartban a württembergi herceg, Strassburgban pedig a városi tanács szabályozta az árakat 1623-ban.<sup>161</sup> Frankfurtban 1623 októberében előbb a pénzértékviszonyokat, majd az árakat rendezték,<sup>162</sup> és utána két évtizedig nem jelentettek meg újabb limitációt.<sup>163</sup> A szász választófejedelem ár- és bérszabályza-

<sup>154</sup> A kor gazdaságtörténetének igen alapos áttekintése után fogalmazott úgy, hogy „Es war nur die Wahl, entweder nicht zu prägen, oder schlecht zu prägen.” *Gustav Schmoller: Grundriß der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Zweiter Teil. Leipzig 1904. 75.*

<sup>155</sup> *Konrad Schneider: Hamburg während der Kipper- und Wipperzeit. Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte 67. (1981) 73–74.*

<sup>156</sup> *Hirn, J.: Die Lange Münze i.m. 21–28.*

<sup>157</sup> A Herzog-August-Bibliothek (Wolfenbüttel) gyűjteménye e téren is igen gazdag.

<sup>158</sup> *Max Bahrfeldt: Niedersächsisches Münzarchiv 1551–1625. III–IV. Halle 1929–1930. passim.*

<sup>159</sup> *Karl Weisenstein: Die Kipper- und Wipperzeit im Kurfürstentum Trier. Koblenz 1991. 73–84.*

<sup>160</sup> *Altmann, H. Ch.: Die Kipper- und Wipperinflation i.m. 179–195.*

<sup>161</sup> Eredeti példányait őrzi a Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, Sign.: Fg Mischbd 12 (5), illetve Fg Mischbd 12 (7).

<sup>162</sup> A pénzértékeket szabályozó rendelet 1623. okt. 23-án, az árszabás pedig okt. 30-án kelt. Eredeti példányok: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, sign.: Fg Mischbd 12 (18), illetve Fg Mischbd 12 (19).

<sup>163</sup> *Konrad Schneider: Zur Münz-, Lohn- und Preispolitik der nassauischen Grafen ottonischer Linie während der Kipper- und Wipperzeit 1619–1624. Nassauische Annalen 95. (1984) 130–131.*

ta fokozott figyelmet fordított a körzeti különbségekre, vaskos „Taxordnung”-ja 1623-ban hagyta el a nyomdát Lipcsében.<sup>164</sup>

Bécsben 1621 és 1626 között számos rendeletet adtak ki, amelyek a bérek és az árak maximálását, az árfolyamok rögzítését, az adósságok rendezését és a vámok ismételt szabályozását szolgálták. A devalvációs rendelet 1623 decemberében, a pénzcserét konkretizáló pátens pedig 1624 januárjában látott napvilágot, majd a jó termést hozó 1625. esztendő augusztusában lehetett csökkenteni a szőlőmunkások bérét, és 1626-ban adtak ki igen részletes ár- és bérszabályzatot.<sup>165</sup> A pénzcseré során keserű pirulát kellett lenyelniük azoknak, akik nem szabadultak meg kellő időben az inflációs veretektől, mert pénzvagyonuk 86,7–87,5% elúszott.<sup>166</sup> Prágában 1625 januárjában kelt a pénzértékviszonyokat szabályozó rendelet, rá egy évre tették közzé az aprólékosan részletező árszabást.<sup>167</sup>

Ebbe, a közép-európai sorozatba szervesen illeszkedik az 1625. évi magyar országgyűlésen elfogadott 40. törvénycikk. Ez — vélhetően a sikertelen helyi kísérletek ismeretében<sup>168</sup> — a vármegyék hatáskörébe utalta az árak megállapítását. Ugyanekkor a 39. artikulus a pénzértékviszonyokat szabályozta ideiglenesen, a 41. pedig — többek között — büntetni kívánta azokat, akik „idegen és hamis pénzeket” hoztak az országba.<sup>169</sup> Az Erdélyi Fejedelemség 1625 és 1627 közötti 4 árszabása értelemszerűen szintén itt említhető.<sup>170</sup>

Az ez ideig gyakran összefüggéseiből kiragadott 1625. évi 40. törvénycikket, illetve a megerősítését kimondó, 1659-ben hozott 71. törvénycikket a nemesi önkény megnyilvánulásaként, ipari és városi fejlődésünk kerékkötőjeként értékelte több esetben történetírásunk,<sup>171</sup> ami nemcsak igaztalan, hanem erősen túlzó is.<sup>172</sup>

<sup>164</sup> Egyik példánya az Österreichische Nationalbibliothek, Wien gyűjteményében található, jelzete: 109904-B.

<sup>165</sup> Probszt, G.: Österreichische Münz-Geschichte i.m. 436–442.; Codex austriacus. Wien 1704. II., ill. rendeletek a Hofkammerarchiv, a Wiener Stadt- und Landesarchiv, valamint a Niederösterreichisches Landesarchiv állagaiban.

<sup>166</sup> Johann Newald: Die lange Münze in Österreich. Numismatische Zeitschrift (1881) 124.; Geyer, R.: Münz- und Geldgeschichte i.m. 40.

<sup>167</sup> Kostlán, A.: Dlouhá mince i.m. 101–127. A prágai árszabás másolatát Antonín Kostlán — tanulmányutam idején, a „bársonyos forradalmat” követően a Csehszlovák Tudományos Akadémia egyik elnökhelyettese — volt szíves megküldeni. Baráti fáradozásáért ismételt köszönetet mondok.

<sup>168</sup> Hain Gáspár lőcsei krónikája i.m. 172.

<sup>169</sup> Magyar Törvénytar i. m. 258–261.

<sup>170</sup> EOE. VII–VIII. Bp. 1881–1882. passim; Fodor László: Az erdélyi árszabályzatok. In: VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém 1992. november 9–11. Szerk. Nagybakay Péter. Veszprém 1993. 19–28.

<sup>171</sup> Szeffü Gyula: A tizenhetedik század. In: Hóman Bálint – Szeffü Gyula: Magyar történet. III. Bp. é.n. 170.; Szűcs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn im 15.–17. Jahrhundert. In: La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie (1450–1650). Red. Székely György – Fügedi Erik. (Studia Historicae Academiae Scientiarum Hungaricae 53.) Bp. 1963. 97–164. E többször és méltán idézett tanulmány — nézetem szerint — szintén túlzott jelentőséget tulajdonít a vármegyék ár-megállapító ténykedésének. Uo. 159–161.

<sup>172</sup> Korábban érintettem az árszabályozással kapcsolatos törvénycikkeket. Buza János: A XVII. századi limitációs törvénycikkek monetáris háttere. In: VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium i. m. 9–18., ill. Gesetz und Realität. Der ungarische Ständetag über die Preisregulierung im

Az ún. „árforradalom”<sup>173</sup> tetőzéseként felfogható nagy pénzrontás nemzetközi méretű gazdasági válságba torkollott,<sup>174</sup> de nem e krízis, még kevésbé a nemesség árszabályozási törekvése volt az, ami meghatározta gazdaságunk alakulását, ágazati (akár agrár-, akár ipari) fejlődésének irányát. A nemzetközi munkamegosztásban századokkal korábban elfoglalt helyünk behatárolta lehetőségeinket,<sup>175</sup> a kora újkori Európa tőkésedő éllovasai pedig olyan — Közép-Európa keleti részére is ható — gazdasági erőforrásokkal rendelkeztek, amelyekhez hasonlóak a nemesi „natio Hungarica” számára sem ekkor, sem későbbiekben nem voltak adottak.<sup>176</sup>

### Összefoglalás

Pénztörténeti és numizmatikai irodalmunkban általános elterjedt nézet volt egészen a közelmúltig az, hogy az 1620-as évek elejének súlyos monetáris válságát az 1614-től vert lengyel másfél garasok (a poltúrák) beáramlása idézte elő mind a Magyar Királyság, mind az Erdélyi Fejedelemség területén. E közzefogás véleményünk szerint alapvetően téves, ezért korrekcióra szorul. *Miért téves?* Azért, mert több tényező, nyelvészeti és tárgyi bizonyíték támasztja alá tarthatatlanságát.

A lengyel poltúra — helyesen *'póttorak'* — szó korábban keletkezett, mint hogy a lengyel másfél garas értékű váltópénzeket verni kezdték. A szejm már 1598-ban fellépett a *'póttorak'* nevű pénzek behozatala ellen, 1600-ban pedig — számos más váltópénzzel együtt — értékük meghatározásával metszett ábrákat is kinyomtatott Krakkóban. Sem e nyomtatott füzetnek, sem a későbbi ki-

---

Jahre 1659. In: A gazdaságtörténet kihívásai. Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára. Szerk. Buza János – Csató Tamás – †Gyimesi Sándor. Bp. 1966. 43–60.

<sup>173</sup> Georg Wiebe: Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts. (Staats- und Sozialwissenschaftliche Beiträge) Leipzig 1895, vö. *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 80.) Bp. 1976. 13–14.

<sup>174</sup> Maria Bogucka: Zur Problematik der Münzkrise in Danzig in der ersten Hälfte des XVII. Jh. *Studia Historiae Oeconomica*, Poznań 6. (1971) 65–75.; *Antonín Kostlán*: Finanční zhroutení ve Střední Evropě na počátku třicetileté války. *Folia Historica Bohemica* 8. (1985) 265–315.; *Charles P. Kindleberger*: The Economic Crisis of 1619 to 1623. *The Journal of Economic History* 51. (1991) 149–175.

<sup>175</sup> *Paulinyi Oszkár*: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában. (1000–1526) (Gazdag föld – szegény ország). Századok 106. (1972) 560–608., ill. csupán tördelési különbséggel: *Paulinyi Oszkár*: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából. Szerk. Buza János – Draskóczy István. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.) Bp. 2005. 183–227.

<sup>176</sup> Írásom előzménye a „*Még egyszer a poltúrákról*” című előadás volt, amely a Magyar Numizmatikai Társulatban hangzott el 2003 tavaszán. Lényegesen bővített változata a Miskolci Egyetem Gazdaságelméleti Intézetében került vitára a 2007/2008. tanév II. félévében. Az ösztönző jellegű intézeti vita kezdeményezéséért és megszervezéséért Karajz Sándor egyetemi docens dékánhelyettesnek, az Intézet jelenlegi vezetőjének, a gazdaságtörténeti oktatás támogatásáért pedig Nagy Aladár egyetemi tanárnak, az intézmény korábbi — alapító — vezetőjének tartozom köszönettel. A Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel) gyűjteményében az Alexander von Humboldt-Stiftung (Bonn-Bad Godesberg), Bécsben a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként, illetve az OTKA (T 013507) program keretében, Kassa város levéltárában pedig a Magyar Tudományos Akadémia (TKI és Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya) segítségével kutathattam. Köszönet a támogatásokért!

adásainak nem lett visszhangja a magyarországi történetírásban. Az ún. *'póttorak'* metszetei egyértelműen tanúsítják, hogy a devalválásra ítélt pénzek — egy kivételével — a Német-római Birodalom 3 krajcár névértékű váltópénzeiből, illetve azok utánzatai közül kerültek ki.

A 3 krajcárosokat a 16. század első felében Ausztriában kezdték verni. Viszonylag rövid időn belül elterjedtek a dél-német térségben, és az 1551-ben kibocsátott augsburgi pénzrendelet a Német-római Birodalom egyik váltópénzévé nyilvánította őket. Ezüsttartalmukat alacsonyabb szinten határozták meg a magasabb névértékű garasokénál és a tallér-veretekénél. Ez a minőségi különbség megkönnyítette azt, hogy az ezüstben szegény térségekben rontsák a 3 krajcárosok minőségét. Svájcban is ezt tették, idővel másutt ugyancsak követték a rossz példát. A kellő mennyiségű ezüsttel rendelkező területeken viszont többnyire jó minőségű 3 krajcárosokat és egyéb váltópénzeket vertek (például Tirolban és Szászországban).

Szászország 1571 és 1610 között bocsátott ki a 3 krajcárosokkal azonos minőségű váltópénzeket, amelyeken nem a 3-as értékjelzés volt látható, hanem a 24-es szám, mert a 3 krajcárosok a 72 krajcár névértékű tallérok 1/24 részei voltak. Az észak-német térségben ezen — a köznyelvben garasnak nevezett — 1/24 tallérok kibocsátása terjedt el, és az 1614-től vert lengyel *'póttorak'* nevű váltópénzek többségén is a 24-es szám látható.

A 3 krajcáros váltópénzeket nagy mennyiségben verték, és mivel több (főként világi, illetve egyházi) pénzkibocsátó rontotta a minőségüket, továbbá más váltópénzek ezüsttartalmát is csökkentették, megindult a nagy értékű aranypénzek és az ezüst tallérok árfolyamának emelkedése. A Német-római Birodalom pénzrontás elleni végzései ugyanakkor papíron maradtak, a császári intelmek és a helyi (hercegi, grófi, érseki, püspöki, birodalmi városi stb.) rendelkezések nem voltak elégségesek ahhoz, hogy megfékezzék a pénzrontást és az árfolyamok emelkedését.

Az 1610-es évek második felében fokozódott, majd 1620–1622/23 között — a harminc éves háború kezdetén — féktelenné vált a pénzrontás, amelynek során már nemcsak a 3 krajcárosokat és többszöröseiket, hanem a tallérokat is silány minőségű ötvözetekből verték. Egyre több illegális verdét nyitottak meg, illetve a legális verdéket bérleti rendszerben működtetve szemet hunytak a mind durvább pénzrontás fölött. Az ún. „prágai konzorcium” működése révén a bérleti rendszer szálai a császári udvarig vezettek.

Két — igen nagy számú veretet tartalmazó — éremlelet (Herborn, 1622, ill. Wilkau/Wilków, 1621) példányai kellően mutatják a 3 krajcárosok és az 1/24 tallér értékű garasok tömeges terjedését, továbbá lehetővé teszik a váltópénzek eredetének áttekintését. A két éremleletben — a nagy tömegű 3 krajcárossal és 1/24 tallérral szemben — viszonylag szerény a tényleges lengyel veretek száma, az abszolút többséget a Német-római Birodalom területéről származó váltópénzek alkották. Különösen magas a 3 krajcárosok részesedése a Wilkau városában előkerült leletben. Szilázia egyik településéről lévén szó, nem meglepő a sziláziai veretek nagy hányada. E lelettől függetlenül is ismert, hogy a különösen silány sziláziai váltópénzeket igen nagy mennyiségben hozták be a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területére, s a magyar nyelvterületen több-

nyire *poltúra néven* váltak ismertté, míg az Ausztriával szomszédos térségben inkább *garas néven* forogtak a 3 krajcárosok.

Az 1622-ben tartott erdélyi országgyűlések a különböző méretű poltúrák árfolyamát és forgalmát igyekeztek szabályozni, az ugyancsak 1622-ben összehívott soproni országgyűlés viszont a német 3 krajcárosok értékét és forgalmi idejét határozta meg. Valójában mindkét magyar országrész rendjei ugyanazon pénzfajról döntöttek, csak más néven hívták őket.

A fentiek nyomán nem lehet kétséges, hogy az 1620-as évek elejének ún. „új = rossz poltúrái” nem lengyel váltópénzek, hanem silány minőségű, a Német-római Birodalomból származó 3 krajcár-, illetve 1/24 névértékű garas-vere-tek voltak. A tényleges lengyel 'póttorak' nevű pénzek helyét — korhű szóhasználatnál élve — az „ó = jó poltúrák” között kell keresnünk. A 16–17. századi Magyarország pénztörténetének művelői azt sem téveszthetik a jövőben szem előtt, hogy sem az osztrák, sem a cseh nyelvű munkák szerzői nem a lengyel poltúrákat marasztalták el akkor, amikor az 1620-as évek monetáris zavarairól írtak.

A gazdasági válságot okozó pénzrontás megfékezésére irányuló hatékonyabb törekvések 1622-től figyelhetők meg a Német-római Birodalomban. Pénzcserét hajtottak végre, meghatározták a rossz pénzek beváltási értékét, illetve új ár- és bérszabályzatokat adtak ki. Ebbe, a Közép-Európa tekintélyes hányadát érintő árszabályozási sorozatba illeszthető bele a magyarországi 1625. évi 40. törvénycikk, amelyik a vármegyék hatáskörébe utalta az árak megállapítását, és ide kapcsolható az 1625–1627 között kiadott 4 erdélyi árszabás is.

Sem az 1625-ben, sem az 1659-ben elfogadott árszabályozási törvénycikkből nem következik azonban az, hogy a megyei nemesség önkényesen határozta volna meg az árakat, és ezzel vetette volna vissza a Magyar Királyság ipari és városi fejlődését, illetve képes lett volna kedvezőtlen irányba terelni a korabeli gazdaság alakulását.

\*

Jelen írás címe a pénztörténeti kutatások egyik fejezetének lezárást sugallja. A szerzői szándék azonban ezzel szöges ellentétben áll, mert a poltúrák múltjának további, szélesebb körű vizsgálatát tartja feltétlenül indokoltnak. A poltúrák pénzforgalmi szerepének helyes értékelése nyilvánvalóan nem cél, hanem csak eszköz a gazdaságtörténet fehér foltjainak feltárásában.

## FÜGGELEK



Poltúrának nevezett 3 krajcárosok.  
Részlet *Rythier, K.* összeállításából (Krakkó, 1600.)

# Münz Ordnung.

Khüniglicher ABayestat  
neue Münz.



Drey Creügerer.

I. Ferdinánd 3 krajcárosának metszete.  
(Moser, H. – Tursky, H.: Die Münzstätte Hall ... I. 83–84. nyomán.)

Fazekas Sándor

### Johann Joachim Rusdorf pfalzi diplomata erdélyi kapcsolatai

Bevezetés

Az alábbi tanulmány egy hosszabb tervezett munka egyik fejezete, amely a harmincéves háború (1618–1648) korának egyik történeti érdekű versciklusával, a *Sebes agynak késő sisakkal*<sup>1</sup> foglalkozik. Ez a harmincéves háború legfontosabb alakjait (II. Gusztáv Adolf svéd király, II. Ferdinánd császár, Richelieu bíboros, Károly és Jakab angol királyok, Fülöp spanyol uralkodó vagy éppen Bethlen Gábor erdélyi fejedelem) bemutató, mintegy negyven versből álló ciklus a kor egyik értékes alkotása. A verseket feltehetőleg I. Rákóczi György erdélyi fejedelem udvari papja, Prágai András református prédikátor készítette. A magyar mű latin forrását sikerült azonosítanom Johann Joachim Rusdorf *Elegidia et poematia epidictica* című, metszetekkel ellátott neolatin versgyűjteményében és variánsaiban, amely

1631-ben, hamis uppsalai impresszummal, feltehetőleg a Majna-menti Frankfurtban jelent meg.<sup>2</sup> A forráskutatást Juhász Leventével közösen kezdtük el, a további feltárómunkát azonban jelenleg egyedül folytatom. Jelen írásban szeretném bemutatni a latin eredeti szerzőjét, aki ugyan nem ismeretlen a történeti kutatás számára, műveinek és magyar kapcsolatainak részletesebb bemutatása azonban mindeddig nem történt meg.

A pfalzi diplomata

Johann Joachim Rusdorf (1589–1640) V. Frigyes pfalzi választófejedelem (1596–1632) diplomatája volt. Pályája végéig hűséges maradt a „téli királyhoz” (*Winterkönig*), aki a harmincéves háború egyik központi figurája volt, majd utódaihoz is. Életútjáról és munkásságáról a 19. század óta mégsem készült összefoglalás. Mint ahogyan Friedrich Wilhelm Krüner 1876-ban tette,<sup>3</sup> a 21. század elején jelen írás szerzője is megállapíthatja: míg a 18. században többször is kiadták levelezése jelentősnek ítélt részleteit, az érdeklődés utóbb valamelyest megcsappant iránta, és a helyzet azóta sem változott jelentősen. Az Erdély történetét vizsgáló magyar művek viszont már a 19. században is rendre megemlítik nevét, és a levelezésében foglalt információkra hivatkoznak. Sőt, az a furcsa helyzet állt

<sup>1</sup> A versciklus kritikai kiadása: Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbéli magyar költők művei. 8. Bethlen Gábor korának költészete. S. a. r. Komlószi Tibor – Stoll Béla. Bp. 1976.

<sup>2</sup> Juhász Leventével közösen tervezzük a fordítás és a hozzá legközelebb álló változat kiadását.

<sup>3</sup> *Friedrich Krüner*: Johann Joachim Rusdorf kurpfälzischer Gesandter und Staatsmann

während des dreissigjährigen Krieges. Halle 1876. Életének eseményeit legújabbán Axel Walter foglalta össze: *Axel E. Walter*: Späthumanismus und Konfessionspolitik: die europäische Gelehrtenrepublik um 1600 im Spiegel der Korrespondenzen Georg Michael Lingelsheims. (Frühe Neuzeit 95.) Tübingen 2004. 281–283.

elő, hogy napjainkra Rusdorf nekünk egyértelműen fontosabbá és értékesebbé vált, mint maguknak a német kutatóknak. Vásárhelyi Judit — aki Rusdorf magyar érdekű leveleinek kiadásával és Szenci Molnár-könyvének vonatkozó fejezetével talán a legtöbbet tette Rusdorf magyarországi megismertetéséért — azal magyarázza az elfeledettséget, hogy a diplomata egy balszerencsés uralkodót szolgált, illetve nem voltak olyan feltűnő jellemhibái, amelyek a kor legismertebb politikusait (Mazarint, Richelieut vagy Buckinghamet stb.) híressé tették a korban.<sup>4</sup>

Mindezek mellett véleményem szerint figyelembe kell venni, hogy a harmincéves háború forrásai kimeríthetetlenül bőséges anyagot jelentettek és jelentenek a kor német területeken lezajlott eseményeit kutatók számára. Csak ebből az időszakból megszámlálhatatlan mennyiségű, de több tízezres nagyságrendű röpírat, röplap, diplomata-levél, jelentés, beszéd, feljegyzés és emlékirat látott napvilágot; még az utóbbiakból is több száz ismeretes,<sup>5</sup> a politikai gúnyversek áradatáról nem is szólva. A kor vezető személyiségeivel kapcsolatot tartó Rusdorf alakja, amelyet az utókor számára elsősorban írásai őriztek meg, így halványulhat el a megannyi markáns figura és jelentős esemény között. Számunkra azonban, noha a háborúval kapcsolatos magyar érdekű források mennyisége sem lebecsülendő, mindenekelőtt erős magyar

kapcsolatai és Erdély érdekében kifejtett kitartó munkálkodása eddig is fontossá tették. A *Sebes agynak késő sisak* forrásának szerzőjeként pedig ez a már meglévő érdeklődés tovább erősödhet.

A későbbi diplomata apja, Georg von Rusdorf kálvinista nemesember a bajorországi ellenreformáció elől kényszerült menekülni. Johann Joachim így Passauban született 1589-ben. A kor legjelentősebb protestáns egyetemein, előbb Heidelbergben, Altdorfban és Baselben, majd Franciaországban és Itáliában folytatott tanulmányai során jogi és humanista képzésben részesült. A klasszikus nyelveken kívül jól tudott franciául, olaszul, angolul és spanyolul is.

Ludwig Camerarius és Johann Christoph von Grün kancellár mellett Rusdorf hamarosan a pfalzi választófejedelem, V. Frigyes diplomatáinak elitjébe emelkedett. Már igen korán, 1613-ban, mindössze huszonnégy évesen abban a kitüntetésben részesült, hogy ő köszöntötte elsőként ünnepi beszédével az Angliából új hitvesével (Erzsébet angol hercegnővel) visszatérő választófejedelmet.<sup>6</sup> Frigyes 1618-ban tanácsossá nevezte ki Rusdorfot, aki — a svéddekhez pártoló Ludwig Camerariusszal ellentétben — még azután is tovább szolgálta urát, miután a cseh királyság megszerzésének kudarca már biztossá vált.

Rusdorf számos politikai tárgyú művet írt, amelyek között beszédeket, nemzetközi jogi jellegű iratokat és röpíratokat is találunk (ezek egy része a

<sup>4</sup> P. Vásárhelyi Judit: Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei. Lymbus: Művelődéstörténeti Tár III. Szeged 1991. 100.

<sup>5</sup> Ezeket a háborúra vonatkozó műveket külön katalógus tartja számon: Selbstzeugnisse aus dem Dreißigjährigen Krieg und dem Barock. Hrsg. Marianne Beyer-Fröhlich. (Deutsche Literatur 25., Deutsche Selbstzeugnisse 6). Leipzig 1930. Ebben a közkatónától a vezető politikusokig és diplomatáig ügyszólván minden társadal-

mi réteg feljegyzései olvashatók, kiváló terepet kínálva a kutatás számára.

<sup>6</sup> A mű még ebben az évben megjelent Heidelbergben a következő címmel: Oratio Gratulatoria In Auspiciatissimum Ex Britannis Reditum Serenissimorum Ac Potentissimorum Principum: Friderici Quinti Comitis Palatini Ad Rhenum, Sacri Romani Imperii Electoris, Ducis Bavariae: Et Elisabethae, Magni Jacobi Britanniarum Regis, Filiae Unicae.



18. században látott napvilágot). Bár egy fiatalkori humanista verse is ismeretes, munkásságában a politikai publicisztika a fehérhegyi csata (1620) után jelenik meg először, V. Frigyeshez mindvégig hűséges, a korabeli közhangulatot tekintve mérsékelt politikai beállítottságú röpirataival. 1621–1622-ben mint Frigyes ügynökét Digby angol követ kíséretében Bécsben találjuk, ám diplomáciai tevékenysége 1622–1627 között válik igazán önállóvá, amikor a száműzött *Winterkönig* londoni követeként tevékenykedett; ezt viszont megszakítja egy párizsi és egy hágai út miatt. 1625. november 12-én kelt, Ludwig Cameraariushoz írott levele alapján tudjuk, hogy Digby bécsi angol és Gondomar angliai spanyol követ Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet elmarasztaló véleménye, sőt intrikái ellenére Rusdorf kiállt Bethlen mint protestáns szövetséges mellett.<sup>7</sup> Sőt tőle levelet is kapott 1625. szeptember 9-ei,<sup>8</sup> gyulafehérvári keltezéssel, amelyben az erdélyi uralkodó a protestánsoknak ajánlotta szövetségét.<sup>9</sup> Jakab király azonban bizalmatlan volt az általa kiszámíthatatlannak tartott erdélyi fejedelemmel szemben.<sup>10</sup> A két követ és az angol király negatív véleménye egyáltalán nem meglepő, hiszen az angol politika ekkoriban még a spanyolokkal kötött dinasztikus kapcsolat létrehozására törekedett. Ehhez járult még, hogy Jakab király ekkor és később is a béke fenntartását tekintette elsődleges céljának, noha élete végén a protestánsbarát rendek — a király és

Buckingham ellenében — végül is keresztülvitték a Horace Vere vezette kicsi és rosszul ellátott expedíciós hadsereg indítását.

Rusdorf a pfalzi-erdélyi szövetség létrehozása érdekében Pfalzi Frigyes és Bethlen Gábor találkozáját is igyekezett megszervezni, a képeket kedvelő angol király számára pedig arcképet kért Bethlentől.<sup>11</sup> 1626 végén konkrét közvetítői szerepet is vállalt: előkészítette Bethlen belépését a hágai szövetségbe.<sup>12</sup> Emellett Rusdorfot egyéb szálak is fűzték az erdélyi fejedelemhez: egyik nőtestvére, Maria Catharina annak a Brandenburgi Katalinnak volt udvarhölgye, akit később Bethlen feleségül vett. „Önmagáról és családjáról Rusdorf ezekben az írásokban nem sokat árult el. Egyedül Molnár Alberttől érdeklődött a Brandenburgi Katalin kíséretében Erdélybe költözött nőtestvére egészségi állapotáról.”<sup>13</sup> Ebből a levélből az derül ki, hogy bár valószínűleg nem tartotta szorosan rokonával a kapcsolatot, érdeklődött sorsa iránt. Arról, hogy Rusdorf maga is járt volna Erdélyben, jelenleg nincs tudomásunk. Kutatásaim központjában álló munkájában nem csupán a fejedelemtől, hanem Erdély népéről is jó véleménnyel van, a fejedelemség politikai állását pedig a Habsburgok protestáns ellenfelei közül a legszilárdabbnak tartotta.

Rusdorfnak megjelent egy olyan, szintén magyar érdekű latin versgyűjteménye is, amely nem a *Sebes agynak késő sisak* forrását adó munka egyik

<sup>7</sup> Krüner, F.: Rusdorf i. m. 85.

<sup>8</sup> Mémoires et Négociations Secrets de Mr. de Rusdorf. I–II. Ed. E. G. Cuhn. Leipzig 1789. II. 112.

<sup>9</sup> Uo. II. 113.

<sup>10</sup> Krüner, F.: Rusdorf i. m. 96.

<sup>11</sup> Uo. I. 321–322.; idézi Gömöri György: Angol-magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században.

Bp. 1989. 62. Szintén ezt a helyet használja: Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Bp. 1983. 156.

<sup>12</sup> P. Vásárhelyi J.: Rusdorf levelei 162.

<sup>13</sup> P. Vásárhelyi J.: Rusdorf levelei i. m. 108. Az utalást tartalmazó levél 1626. június 16-ai keltezésű és a 147–152. oldalakon található.

változata, noha tartalmilag nem teljesen független attól. A munkát Rusdorf álneven, Anastasius de Valle Quietisként 1628-ban jelentette meg a nyomdahely feltüntetése nélkül. A mű címe *Tyrocinia poetica*, és latin nyelvű, egyes műfajú és tartalmú verseket tartalmaz. A *British Library* tulajdonában lévő példányhoz hozzákötötték a *Scena* alább még részletesen említésre kerülő hosszú változatát. Noha a munka alaposabb tanulmányozása egyelőre nem állt módomban, annyit Gömöri György segítségével megtudtam a kiadványról, hogy öt, versformánként elkülönülő könyvre oszlik. Magyar szempontból a mű sem érdektelen, hiszen három olyan, Bethlen Gáborról írott vers is szerepel benne (nevezetesen a harmadik, *Elegidia et epigrammata* című könyvben), amely nem található meg a *Sebes agynak késő sisak* forrásában. Ezek a versekről — amelyek 18. századi másolatát idehaza Viskolcz Noémi segítségével sikerült fellelni —, alább még ejtek néhány szót; szövegüket pedig a Függelékben közlöm.

Az *Elegidia* kiadása idején Frigyes választófejedelem követeként Rusdorf hosszabb időt töltött Bécsben, nevezetesen 1631 júniusától 1632 decemberéig. Ezalatt másolt le egy igen fontos dokumentumot, amelyet Diego Quiroga, a spanyol király követe adott át Robert Anstruther angol követnek.<sup>14</sup> Ez az irat a spanyolok rendezési tervét tartalmazta a pfalzi választófejedelemre vonatkozólag: a helyzetet meg kellett oldani, hiszen a protestáns fejedelemséget már mintegy tíz éve katolikus hadak, Bajor Miksa csapatai tar-

tották megszállva. A kérdés erősen foglalkoztatta az osztrák Habsburg-diplomáciát is, mint ahogyan az a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* iratanyagából is kiderül. II. Ferdinánd és Bajor Miksa barátságos hangvételű levelezése természetesen inkább az erőszakos katolizáció menetéről szól.

Az európai politikai színtéren ekkoriban új felvonás kezdődött: Gusztáv Adolf svéd király lützeni halála (1632. nov. 16.) ismét a császár pozícióit erősítette; két héttel a svéd uralkodó után pedig az egykori téli király, Rusdorf kenyéradója is meghalt (1632. nov. 29.), a protestánsok ügye átmenetileg meggyengült. Ferdinánd császár így abban bízott, hogy véget vethet a háborúnak,<sup>15</sup> ami ez esetben a protestáns ügy vereségével végződött volna. A svédek vezette protestánsok azonban a röpiratban is szereplő Axel Oxenstierna kancellár politikai, illetve Weimari Bernát katonai vezetésével királyuk halála után sem álltak el a háború folytatásától, és négy év múlva egy korábban csak diplomáciai segítséget nyújtó szövetséges vette át nyíltan a Ferdinánd és szövetségesei elleni harc irányítását: az iratban is szereplő Richelieu bíboros kormányozta Franciaország.

Rusdorf ura halála után 1637-ig rendszeresen részt vett a birodalmi gyűléseken, továbbá az európai nagyhatalmak fővárosaiba, Párizsba, Bécsbe és Londonba is gyakran ellátogatott, folyamatosan munkálkodva Pfalz ügyeinek rendezésén. Végül 1637-től Hágában tartózkodott, ahol 1640. augusztus 20-án hunyt el.

<sup>14</sup> L. J. Reeve: Quiroga's Paper of 1631: A Missing Link in Anglo-Spanish Diplomacy during the Thirty Years War. *English Historical Review*, vol. 101, No 401 (Oct. 1986) 913-926.

<sup>15</sup> Johann Franzl: Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit. Graz 1989. 261.

*Rusdorf levelezése és erdélyi vonatkozásai*

A pfalzi diplomata levelezésében számos magyar levelezőpartnernek írott munka található. Ezeket a Magyar Tudományos Akadémia még a 19. században lemásoltatta, a levelek pedig a 20. század végén P. Vásárhelyi Judit gondozásában meg is jelentek. A levelek a kasseli *Murhardsche Bibliothek* kéziratárának anyagában őrzött négy vaskos kötetben találhatóak, 2° Ms. iurid. 46–49 jelzet alatt. E köteteket maga Rusdorf állította össze, címzetek szerint csoportosítva jelentéseit, illetve leveleit. Az első, francia nyelven íródott leveleskötet címe: *Lettres, advis et memoires et affaires d’Estat de Rusdorf, escrits en francais au Frédéric V., Roy de Bohême, etc. MDCXXIX*. Ez Rusdorf Pfalzi Frigyesnek küldött jelentéseit tartalmazza. Ennek anyagából a következő forráskiadás első kötete válogatott már a 18. század végén: *Mémoires et négociations secretes pour servir a l’histoire de la guerre de 30 ans.* (Red. par Ern. Guil. Cuhn. Leipzig: Weygand, 1789.) A kötet összesen 167 jelentést tartalmaz, amelyek 1623 márciusa és 1627 januárja között keletkeztek; néhány levelet jelentéktelen rövidítésekkel adott közre. A kötet németül is megjelent, *Geheime Unterhandlungen...* címmel, ugyanott és ugyanakkor, mint a francia változat. Ezen kötet anyagához érdekes adalékot jelent az a *Zweibrückenben fellelhető iratanyag*, amely Rusdorf hagyatékának részét képezte,

ebben ugyanis Pfalzi Frigyes levélben elküldött utasításai találhatók Rusdorf számára.<sup>16</sup>

A második kéziratkötet magyar szempontból a legfontosabb. Mint ahogyan címe is mutatja, vegyes tartalmú, latin nyelvű gyűjteményről van szó: *Rusdorfii... Litterae de republica ad diversos reges, principes... scriptae, in quibus totius fere Europae, imprimis autem rerum Palatinarum status secundum temporum formas et mutationes, ingenua orationis libertate describitur, Annum circiter MDCXXX*. A magyar érdekű levelek másolata — mint említettük — megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, a Tört. oklevéltn 2° 37. v. kötetben: *Joachimi Rusdorfii nobilis Germani litterae de Republica ad diversos reges, principes, illustres viros, oratores, anno 1630*. Ebből a másolatból készült Vásárhelyi Judit forráskiadása, amely szerint Rusdorf levelezőpartnerei között Bethlen Gábor (hét levél, 1624–28, kötetbeli sorszámuk:<sup>17</sup> 26–32), Bethlen István (két levél, 1624–25, 33–34), Bethlen Péter (két levél, 1628, 35–36), Szenci Molnár Albert (két levél, 1624–26, 120–121), Csuti Gáspár (Caspar von Chusithius névalakkal, egy levél, 1626, 203), illetve Strassburger Pál szerepel (8 levél, 1624–1626, 188–196.). Ha azonban a Vásárhelyi-féle kiadást összevetjük a *Murhardsche Bibliothek* kézirat-katalógusával,<sup>18</sup> arra jutunk, hogy a kiadás egy levéllel kevesebbet tartalmaz, mint a nyomtatott katalógus: a Strassburger Pálnak írott levelek közül

<sup>16</sup> *Monok István*: Szemle Svensson, Lars G.: Die Geschichte der Bibliotheca Bipontina. Mit einem Katalog der Handschriften. Kaiserslautern, 2002, Institut für pfälzische Geschichte und Volkskunde, 352 l. (Beiträge zur pfälzischen Geschichte, Bd. 21.) című kötetéről. Magyar Könyvszemle (2003: 1. sz.) 143–144.

<sup>17</sup> A sorszámozást *Marita Kremer*: Die Handschriften der Murhardschen Bibliothek der Stadt Kassel und Landesbibliothek 2. Manuscripta iuridica. Wiesbaden 1969. 58–65. alapján adom.

<sup>18</sup> Uo.

egy hiányzik. Sajnos a német regiszter nem közli a levelek dátumát, csak darabszámát, így az is elképzelhető, hogy számtani hibát vét, de az eltérést érdemes lesz ellenőrizni. Emellett nem elképzelhetetlen, hogy a gyűjteményben esetleg további, magyar vonatkozású Rusdorf-levelek lappanganak; bár erre ténylegesen kevés az esély, hiszen Vásárhelyi Judit már ellenőrizte a kötetek tartalmát.<sup>19</sup> Emellett Strassburgernek több irata is megtalálható az akadémiai kéziratárban, amelyek 1631. évi erdélyi követségére vonatkoznak, azaz éppen a *Sebes agynak késő sisak* forrásának megjelenése idejéből származnak. Strassburger e követségével utoljára a 19. század végén Szilágyi Sándor foglalkozott.<sup>20</sup>

A Vásárhelyi-féle kiadás témánk szempontjából több fontos adalékot tartalmaz (amelyekre az alábbiakban az adott kérdéseknél fogok utalni), és a további kutatás szempontjából is igen lényeges kérdéseket vet fel. Az első és talán legfontosabb, hogy Rusdorf első levele Bethlen Gáborhoz miért váratott magára olyan sokáig, hiszen ismeretes, hogy az erdélyi fejedelem volt az egyik első olyan európai uralkodó, aki felismerte a csehek mozgalmának jelentőségét, és melléjük állt; közvetlen levelezést Bethlen és Pfalzi Frigyes között jelenleg mégis csak 1624-ből ismerünk.<sup>21</sup> Nehéz elképzelni, hogy az első ismert levél valóban az első kapcsolatkeresés lenne Rusdorf és Bethlen között, hiszen már az eddig ismert első, Bethlennek írott levél mellé írt, Szenci Molnár Albert-

nek szóló kísérőlevélben utal Rusdorf arra, hogy még évekkel azelőtt, 1619–1620-ban Heidelbergben megismerkedett ifjú Bethlen Istvánnal, akinek ekkor, azaz 1624 júniusában külön levelet is küldött, amely szintén fennmaradt. Nehezen képzelhető el, hogy négy évig nem tartották a kapcsolatot egymással, és csak ezután ír biztató szavakkal az ifjú Bethlennek, és mondja őt Bethlen Gábor méltó utódjának. Ez a fennmaradt forráscsoport tehát mondhatnánk csak a jéghegy csúcsának tűnik, a német levél- és kéziratárak még rejthetnek további fontos, magyar vonatkozású Rusdorf-levelezést.

A harmadik kötetben Rusdorf Axel Oxenstiernával folytatott levelezése található. E gyűjtemény, amely latin nyelvű leveleket tartalmaz, teljes terjedelmében megjelent E. G. Cuhn kiadásában, a már említett *Mémoires et négociations secretes...* második kötetében. E. W. Krüner szerint ezek a levelek 1624–1628-ból származnak; meglehetősen furcsa azonban, hogy a nyomtatott kötet tartalmaz nem kevesebb, mint hat terjedelmes levelet 1629-ből, két levelet 1630-ból és egyet 1632-ből is. (A levelek latin nyelven íródtak.) A kéziratok kötet ugyanakkor tartalmaz még egy Rusdorf-művet is, amely kiadatlan. Címe *Suasoria matrimonii, Confusus incertusque aliquamdiu animi fui[...]*. A szerző több művében is foglalkozik az angolok dinasztikus házassági terveivel, mint ahogyan arra levelezésében is utal. (E művet viszont Krüner sem említi).

<sup>19</sup> P. Vásárhelyi Judit szíves szóbeli közlése.

<sup>20</sup> Okirattár Strassburg Pál 1631–1633-iki követsége és I. Rákóczy György első diplomáciai összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria XXVI.) Bp. 1882.

<sup>21</sup> Bethlen Gáborhoz 1624. július 16-án — a júniusi datálás feltehetőleg Szalay tollhibáján alapul — írott levelét l. Szalay László: Galántai Gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora. I. Pest 1866. 133–134.

A Rusdorf levelezésének negyedik kötete az alábbi címet viseli: *Rusdorfii Farrago exhibens diversas de republica Litteras, Legationes et Relationes etc. MDCXXXIV*. Ez saját levelek és fogalmazványok vegyes gyűjteménye. Mindössze egy-két darabja látott napvilágot, Johan Arckenholtz Krisztina svéd királynővel kapcsolatos iratokat tartalmazó forráskiadványának második kötetében.<sup>22</sup> Rusdorf több művének fogalmazványát, illetve vázlatát is tartalmazza. Az *Elegidia* szempontjából nem érdektelen *Elegia de Praesente rerum statu in Germania* című, 28 disztichonnyi terjedelmű munkája, amely napvilágot látott J. W. Ch. G. Casparson Rusdorf életével kapcsolatos, még a 18. században megjelent iratgyűjteményében.<sup>23</sup> A levélgyűjteményt vegyes, szinte kivétel nélkül politikai tartalmú feljegyzések, emlékeztetők és fogalmazványok tarkítják, amelyek egy része (mivel a kasseli kéziratkatalógusban csak „Pro memoria” címmel szerepel) bizonytalan tartalmú.

Rusdorf kéziratainak második legjelentősebb csoportja Münchenben, Ludwig Camerarius gyűjteményében maradtak ránk, amelybe a 18. század folyamán az ún. Friedrich von Loenféle kéziratanyag is bekerült. E gyűjteményből valók Szenci Molnár Albert Camerariushoz írott levelei is, amelyet Dézsi Lajos tett közzé először 1908-ban.<sup>24</sup> Vásárhelyi fontos tanulmánya<sup>25</sup>

e levelekből csak az egyik Rusdorf-említést emeli ki. A Dézsi által közölt, Camerariushoz írt másik Szenci Molnár-levél is tartalmaz egy ilyet: az 1624 július 29-ei levélen kívül az 1626. évi kassai is említi a pfalzi diplomatát, mégpedig úgy, mint aki először nyújtott támogatást Szenci számára a nyugati politikai körökkel való kapcsolat-tartásban.<sup>26</sup>

Az említett kötetek Camerariushoz, illetve fontos kortárs személyiségekhez írott Rusdorf-leveleket foglalnak magukban, illetve politikai tárgyú röpiratainak tisztázatait tartalmazzák. E gyűjtemény fontos lehet az *Elegidia* szempontjából is, hiszen a levelekben Rusdorf gyakran nyilatkozik műveiről, éppen a versciklus korai változata keletkezésének idején. Az ötkötetnyi, most számba vett Rusdorf-kéziratot tudomásom szerint még nem vizsgálták át magyar szempontból, ami azért lenne különösen lényeges, mert a vegyes leveleket tartalmazó kötet még tartogathat meglepetéseket: a müncheni kéziratok katalógusa ugyanis nem írja le részletesen a levelek címzettjeit. Természetesen maga a Camerarius-gyűjtemény is tartalmazhat még további, magyar szempontból fontos dokumentumokat. Ezen anyagból válogatnak a következő kiadások:

A Miege-féle kiadás második kötetében<sup>27</sup> ötvenkét Rusdorf-levél található, amelyek Ludwig Camerariushoz

<sup>22</sup> Johan Arckenholtz: Mémoires concernant Christine, Reine de Suède, pour servir d'éclaircissement à l'histoire de son règne et principalement de sa vie privée, et aux événements de l'histoire de son temps civile et littéraire. Amsterdam–Leipzig 1759–1760.

<sup>23</sup> Johann Wilhelm Christian Gustav Casparson: Nachrichten von der Person und dem Leben Johann Joachims Rusdorf... Frankfurt–Leipzig 1762.

<sup>24</sup> Dézsi Lajos: Szenci Molnár Albert levelei Camerariushoz, és Leudiushoz. Irodalomtörténeti Közlemények (1908) 218–225.

<sup>25</sup> Vásárhelyi Judit: Molnár Albert és Johann Joachim Rusdorf. Irodalomtörténeti Közlemények (1980) 355–372.

<sup>26</sup> Uo.

<sup>27</sup> Johann Rudolph Mieg – Ludwig Christian Mieg: Monumenta pietatis et litteraria virorum... selecta quorum pars prior exhibet Collectanea Palatina. II. Continens varia pietatis et eruditionis viro-

íródtak 1623 és 1627 között.<sup>28</sup> Ebben a műben magyar vonatkozású levelek is találhatóak (mint például Keserői Dajka János levele David Pareushoz), de ezek nem Rusdorf tollából származnak. Mivel (a Camerarius-levelezéshez hasonlóan) Rusdorf itt is egy vele nagyjából egyenrangú és azonos érdekű társával, voltaképpen egy bizalmas barátjával „beszél”, ezekben a levelekben is megjelenik az a nagyfokú őszinteség, nyugodtság és racionalitás, amellyel Rusdorf urának ügyéhez közelített. A levelek rendre említik Bethlen Gábor fejedelmet, mint akit meg kell nyerni szövetségesnek. Egy helyütt Rusdorf még sajnálkozik is, hogy kevés hírhez jut Erdéllyel kapcsolatban. Ezek a darabok azonban nem tartogatnak további magyar vonatkozásokat.

Simon Friedrich Hahn *Collectio Monumentorum* című munkájának első és második kötetében szintén találhatóak Rusdorf-írások.<sup>29</sup> A kötetek ugyancsak addig még napvilágot nem látott követi jelentéseket tartalmaznak, amelyek azonban sajnos nincsenek jelentősebb utalások a magyarországi-erdélyi eseményekre.

A pfalzi diplomata müncheni hagyatékának legteljesebb gyűjteménye azonban nem szűkölködik Erdélyre és Bethlen Gáborra való utalásokban: a *Consilia et negotia politica*, Friedrich von Loen kiadványa Frankfurt am Mainban, 1725-ben jelent meg.<sup>30</sup> Loen az angol királynak szóló, francia nyelvű

ajánlása és az olvasóhoz címzett előszava után a szerző, azaz Rusdorf előszava következik. Ebben elbeszéli, hogy itt olyan műveit másolta és gyűjtötte össze, amelyek aktuális eseményekről szólnak, és egyben kívánta azokat megjelentetni; szándékát azonban csak Friedrich von Loen valósította meg mintegy egy évszázaddal később. Ezek a darabok tehát tudomásunk szerint korábban nem láttak napvilágot, miként azonban az látható lesz, Rusdorf elküldte őket azokhoz az európai hatalmasságokhoz, akikhez címezte őket: leggyakrabban Jakab angol királyhoz és Károly walesi herceghez.

Az e kiadványban közreadott művek között szerepel a *Metamorphosis Europae* (1627) című röpirat,<sup>31</sup> amely sok szempontból hasonlít az *Elegidiához* és változataihoz. Amellett, hogy már címében is Ovidius-utalást tartalmaz, az *Elegidiában* is nagyon lényeges *Átváltozások*-beli Európa-történetre utal: a krétai királylány mitológiai történetének átíratában a királylányt először a bika képét öltő Zeusz, majd pedig egy Nyugatról érkezett szörnyeteg (a latin változat ezt a 'monstrum' szóval adja vissza, míg a magyar sas formájában ábrázolja a szörnyet, a Habsburgok címerállatára utalva) fenyegeti. A *Metamorphosis* meglehetősen terjedelmes prózai változata a harmincéves háború bemutatásának, és a konfliktusban részt vevő területek (Bajorország, Erdély, Velence stb.) állapotát írja le; az

rum superioribus duobus seculis celebrium monumenta, Frankfurt am Main 1701. 244–410.

<sup>28</sup> A könyvtártörténeti gyűjteményben feltehető mű jelzete 628.357.

<sup>29</sup> *Simon Friedrich Hahn: Collectio Monumentorum I. Brunsvigiae 1724. 875–1048., ill. II. Uo. 1726. 777–927.*

<sup>30</sup> Joannis Joachimi De Rusdorff Nobilis germ. et consilarii quondam in aula palat. electorali, nec non ablegati in Anglia etc. *Consilia et ne-*

*gotia politica, ubi diversi tractatus et consilia, diverso tempore, prout res in deliberationem cadebant, aut proponerentur, scripta et rerumpublicarum in Europa Statum cocernentia, continentur. Accedit Epistolarum Familiarium ipsius authoris, ad viros illustres et amicos scriptarum, collectio, I–II. [S. a. r.: Friedrich von Loen.] Ex Bibliotheca Loeniana, Frankfurt 1725.*

<sup>31</sup> *Loen, F.: Consilia i. m. I. 219–306.*

egyres tartalmi egységek határát margináliák jelzik, akárcsak a háborút érintő általános kérdések tárgyalását. Természetesen felbukkan benne a vallási aspektus is, ám itt is, akárcsak az *Elegidiában*, általános sztoikus bölcsességekben, a politikai események által aktualizált elmélkedés formájában. A meghatározó magyar vonatkozások és Rusdorf e tanulmányban felvázolt egyéb magyar kapcsolatai kellő indokot szolgáltatnának a mű magyar fordítására és megjelentetésére.

A diplomata irodalmi eszközökkel többször is kifejezett, látványos érzelmekben gazdag Erdély-rajongása mögött azonban racionális és jéghideg politikai megfontolások is álltak. Jól tükrözi ezt levelezésének az a részlete, amelyet Szekfű Gyula szintén a fenti gyűjteményből, saját fordításában idéz: „[A] közjóra nagyobb haszon és nagyobb előny nem származhatik, mintha a magyarországi békét sikerül megakadályozni.”<sup>32</sup> Az államrezon-szemlélet kialakulásának idején természetes is, hogy a diplomatát nem csupán a magyarok iránti szimpátia motiválta, hanem az a felismerés, hogy Pfalz ügye a bajor invázió után csak akkor vehet kedvező fordulatot, ha a Habsburgok európai egyeduralomra irányuló kísérlete kudarcot vall. E kudarc eléréséhez pedig nem elegendő a nyugati protestáns szövetségesek katonai és gazdasági ereje. Hozzá kellene férni egy olyan hatalom segítségéhez, amelynek nem kell félnie a Habsburgok elleni háború felvállalásától, mivel ereje képessé teszi annak sikeres megvívására. Ez természetesen nem lehetett önmagában a viszonylag kicsi Erdélyi Fejedelemség,

viszont ez az ország kulcs lehetett a még mindig hatalmas Oszmán Birodalom erejéhez, hiszen annak vazalluslámája volt. Nem Rusdorfon és Bethlen Gáboron múlt, hogy a keleti nagyhatalmat végül nem sikerült jobban bevonnai az összeurópai küzdelembe: belső hatalmi harcai és a hosszú perzsa háború kötötte le a világbirodalom erejét. Mint ahogyan az a harmincéves háború során végül bebizonyosodott, a vallási érdekek alárendelődhetnek politikai érdekeknek: az államérdek a kereszténység történetében talán először fontosabbá vált a vallási szempontoknál.

Erdély hadba lépése (1619) mindenképpen fontos volt a Habsburgok figyelmének és erejének megosztása szempontjából is, mivel a közép-európai nagyhatalom az Oszmán Birodalommal fennálló béke bármi áron való megtartására törekedett. A török vazallus Erdély területe biztonságban volt a császári-királyi csapatok támadásával szemben. Ha tehát mindent elsöprő török támadás nem is, de kisebb magyar-török csapatok időről időre betörték a Habsburgok kormányozta Magyar Királyság területére, és Bethlen Gábor egy pillanatig még a Szent István-i magyar állam egykori területe egy igen nagy részének megszerzését is megkísérelte. Rusdorf pedig nagyon komolyan vette ezt, a nyugati kortársak szemében gyakran ellenszenves és fenyegető (magyar-török fegyveres) erőt: mint ahogyan azt a *Consilia* iratai is bizonyítják, a diplomata angol követsége alatt, a *Sebes agynak késő sisak* eredetijének megírásakor, 1624 és 1627 között szerzett röpirataiban Jakab királyt

<sup>32</sup> Szekfű Gy.: Bethlen Gábor i. m. 203. Az idézett részlet latin eredetije: Loen, F.: *Consilia* i. m. I. 237.

rendszeresen figyelmeztette a keleti szövetséges fontosságára.

Ugyanezt teszi Rusdorf *Rationum et argumentorum collectio...* című, 1623. évi impresszummal készített iratában is, amely szintén a *Consiliában* található.<sup>33</sup> Az olvasóhoz címzett előszó két évvel később, 1625-ben kelt, és tartalmaz utalást a művel kapcsolatos negatív reakciókra is, tehát az bizonyosan eljutott az angol királyhoz is. Itt vetődhet fel a gondolat, hogy Rusdorf angol követi ténykedésének nem biztos, hogy kizárólag Buckingham intrikái vetettek véget (bár maga a diplomata ezt állítja). Ehhez hozzájárulhattak a diplomata Jakab király háborúhoz kapcsolódó politikáját erősen támadó röpiratai is. Az előszó szerint Rusdorf tervezte Angliában szerzett politikai érdekű iratainak összegyűjtött kiadását is, sőt kézíratait nyomdakész állapotba hozta; ennek megvalósulásáról azonban Loen kiadványa előtt nincs tudomásunk. Az mindenestre elképzelhető, hogy a gyűjtemény egyes darabjai röpirat formájában napvilágot láttak.

A pfalzi diplomata ezen, magyar szempontból szintén érdekes iratában meglehetősen (és tőle talán szokatlanul is) vehemensen igyekszik az angol királyt figyelmeztetni arra, hogy a Habsburgok a történelem során számos alkalommal szereltek le egy háborút vagy előztek meg felkelést házasságok segítségével, és ez most a spanyolok szándéka is. A politikai cselvetés részleteiről és következményeiről bővebben a Jakab angol királyról, fiáról (Károlyról), Buckingham hercegről, Horace Vere angol hadvezér-

ről és Gondomar angliai spanyol követről szóló vers kapcsán esik szó a *Sebes agynak késő sisakban* és forrásában. E probléma tehát erősen foglalkoztatta Rusdorfort, és ez a magyar iratnak is fontos jellemzője. Ezt a fordulatot hozó eseményekhez képest talán kevésbé fontos manővert egy kicsit túlságosan is gyakran említi és elemzi, míg például a fehérhegyi csatára vagy a Ferdinánd-féle *Edictum Restitutionis*ra nemigen utal, a már említett taktikai okokból. A Habsburgok fogásainak leleplezésére Rusdorf *Rationumában* történelmi példákat idéz. Elsőként Francesco Guicciardini művének<sup>34</sup> V–VI. könyve nyomán XII. Lajos és Izabella királyné házasságát említi. Ezután — a későbbi magyar utalások közvetlen forrása, J. A. Thue<sup>35</sup> alapján — V. Károly császár és portugáliai Izabella házasságát hozza szóba. Ezekkel a Habsburgok háborút szüntettek be Itáliában, illetve zavargásokat, lázadást előztek meg és csendesítettek le.

Szintén J. A. Thue munkája alapján mondja el Rusdorf II. Herkules ferrarai herceg és V. Károly lányának történetét; majd pedig Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem hasonló tartalmú históriáját beszéli el, szintén a francia történetíró műve nyomán. A történet szerint (amelynek forrása Thuenál Paolo Giovio nevezetes történeti munkája) Báthory hitvese éppen I. Ferdinánd leánya, Mária Krisztierna lett volna; a jezsuiták mesterkedésének köszönhetően ugyanis ezzel a házassággal álltatták. A magyar történelem epizódjainak azonban ezzel még nincs vége: visszatérvén Magyarország három részre szakadásá-

<sup>33</sup> Loen, F.: *Consilia* i. m. I. 65–86.

<sup>34</sup> Francesco Guicciardini *L'istoria d'Italia* című művéről van szó. Első kiadás: Firenze 1561.

<sup>35</sup> Jacobus Augustus Thuanus: *Historiarum sui temporis*. A számtalanszor megjelent (első ki-

adás: Párizs 1604–1608.) mű több tucat példányban megtalálható a berlini *Staatsbibliothek* állományában; nevezetesen abban a könyvtárban, amelyben Rusdorf könyvei is fellelhetők.



nak idejébe Rusdorf egy bizonyos Szepe-si Jánost emleget, akit a magyar nemesek szeretetből és tiszteletből választottak meg uralkodójuknak – e figura természetesen Szapolyai Jánost jelenti. Pontosan mondja el János király kalandos történetet, bár János Zsigmondot az elején — miként más korabeli források is — Johannes Stephanusnak titulálja, és csak később lett szerinte belőle Johannes Sigismundus. Martinuzzi György és Gianbattista Castaldo zsoldosai is szóba kerülnek, szintén Thue nyomán (X. könyv). Ennek a János Zsigmondnak szintén egy — Johanna nevű — Habsburg hercegnőt ígértek, ugyan-csak a magyarokkal vívott háborút elkerülendő; a hölgyet aztán végül Francisco Hetruriaéhoz adták férjül. Rusdorf elbeszélése szerint emiatt várháborúk következtek. Noha a szövetség nem jött létre, a törökök tudomást szereztek róla, és büntetőhadjáratot folytattak: „cum Turcis egerat et Pannoniae annum MDLII. Funestum fecerat, in exilio et squalore moreretur.”<sup>36</sup> A pfalzi diplomata ezen felül elmondja Fráter György nevezetes történetét is: mint ismeretes, őt Castaldo katonái gyilkolták meg – ez pedig Rusdorf előadásában természetesen újabb bizonyíték az Ausztriai Ház családságára.

Az *Elegidiában* ugyan nem, de a *Sebes agynak késő sisak* magyar változatában viszont már Habsburg-párti neves kortárs ellenfelek, Charles

Bonaventure Buquoy és Henri Du Val comte de Dampierre tábornokok alakja is szóba kerül, mégpedig Bajor Miksa szerencsésének ellenpontjaként:

„A minden hadjáratában szerencsés Bajor soha nem kísérelt meg semmit, amit ne vitt volna véghez, szerencsése pedig, amelyet csak egyszer kísértett meg, rendíthetetlenül vezérelte. Tanúsítja ezt számtalan kivívott győzelme, a számos elfoglalt ország, visszaszerzett tartomány, bevett város, amelyek közül egyet sem ostromolt hiába. De milyen volt az osztrákok és a spanyolok szerencsése? Erejük mit sem ért, és hadjárataik, előretöréseik Csehországban vagy másutt lassúak vagy hatástalanok voltak; semmi emlékezetes dolgot nem vittek végbe, csak miután a Bajor csatlakozott. Dampierre-t és Buquoi-t megölték, csapataikat szétverték, a császár testvérét megfosztották seregétől, Don Corduát megfutamtották Frankendal ostrománál, majd egységeit ama nevezetes csatában felmorzsolgatták, Spinolát Bergen ostrománál<sup>37</sup> verték és futamtották meg.”<sup>38</sup>

A diplomata ezzel a leírással igyekszik kisebbíteni II. Ferdinánd érdemeit a katolikus szövetség sikereiben; és ehhez eszközként többek között éppúgy a Bethlen Gábor csapatai által elért eredményeket, nevezetesen Buquoi és Dampierre tábornokok magyarországi halálát használja fel, mint

<sup>36</sup> Loen, F.: Consilia i. m. I. 69.

<sup>37</sup> Ambrosio Spinola a hollandiai Bergen városát 1622-ben hosszasan ostromolta, de Ernst Graf zu Mansfeld és Christian von Braunschweig táborának elhagyására és felégetésére kényszerítette.

<sup>38</sup> „Bavarus in omnibus expeditionibus fortunatissimus nihil tentavit, quod non perfecit; & illius fortuna inconcusso pede, semel tantum laecessita, perrexit. Tot victoriae partae, regna recuperata, provinciae receptae, hostes debellati, urbes, quarum nullam incassum obsedit, expugnatae tes-

tes sunt. Fortuna vero Austriacorum et Hispani qualis fuit? Nihil viribus autem, expeditiones et progressus in Bohemia et alibi, vel lenti, vel sine effectu fuere; nihilque memoratu dignum gestum, nisi juncto Bavaro; Tampirius et Bucquoyus caesi et illorum exercitus deleti, Imperatoris frater castris exutus, Cordua Frankendalii obsidione fugatus, mox notabili praelio attritus: Spinola Bergae obsidio fractus et depulsus.” Loen, F.: Consilia i. m. I. 74–75.

az *Elegidia*-versciklus magyar változata, amelyről alább még szó lesz. Rusdorf ezek után a katolikusok belső elmentéit, elsősorban a bajor–spanyol rivalizálást elemzi, és úgy látja, hogy egy nyílt háború lehetetlen a két nagyhatalom között: a Liga tekintélye és a Szentszék megóvják őket ettől; akkor pedig értelmetlen elvenni az infánsnőt feleségül, ha nem lehet visszaszerezni Pfalzot. Ezen felül sem várható a bajor uralkodótól hasonló lépés, hiszen a nőági örökösödés nem lesz előbbre való a férfiáginál; márpedig ez kellene ahhoz, hogy Károly király hozományként megkaphassa Pfalzot.

Bár Gömöri György igyekezett átfogó képet adni a harmincéves háború korának magyar eseményeit feldolgozó kortárs angol kiadványokról, Rusdorf ez irányú tevékenységére csak utalásszerűen tért ki.<sup>39</sup> Az életmű szerteágazóságát mutatja, hogy a pfalzi diplomata Angliában is fontos szellemi kapcsolatok alakított ki, amelyek érdemesek a kutatás figyelmére. Bernardus Comenius álnéven, 1634-ben kiadott egy iratot. A *Dissertatio Irenica* című munka pedig — amely szintén Angliában, 1639-ben született John Dury tollából — kifejezetten Rusdorffhoz íródott, az ő (nyilván az elmérgesedett politikai helyzetből fakadó) kételyei és Henry Altling nézetei inspirálták.<sup>40</sup> Maga a

munka az ún. Hartlib-anyagban maradt ránk, ám egy másik másolata a kasseli Rusdorf-kéziratkötetek egyikében is megtalálható.

Áttekintésem végére hagytam azt a művet, amely e dolgozat kiindulópontja: Rusdorf *Elegidia et poematia epidictica* című, 1631-ben névtelenül megjelent munkájáról van szó. E műnek vagy egy hozzá tartalmilag közel álló változatának, *Sebes agynak késő sisak* címmel kortárs magyar nyelvű fordítása is készült, kutatásaim szerint az 1631 és 1638 közötti időszakban. A latin változat egy olyan, négy<sup>41</sup> variánsból álló kiadványcsoportba illeszkedik, amelyet Rusdorf a protestáns német fejedelemségek legfontosabb szövetségeinek erősítésére hozott létre. Rusdorf hosszú, először 1628-ban megjelent *Scena*-változatából<sup>42</sup> készített három rövidebb, reprezentatív kiadást: ezek közül kettő Pfalz leendő két leghatalmasabb szövetségese, Franciaország<sup>43</sup> és Svédország<sup>44</sup> protestáns ügynek való megnyerését célozták. A két rövidebb változat közül egyértelműen a svédek felé irányzott *Elegidia* áll közelebb a magyar fordításhoz; még annak ellenére is, hogy a francia variánsban található egy olyan magyar szereplő, idős Bethlen István dicsérete is, aki az *Elegidia*-ból, illetve a magyar változatból hi-

<sup>39</sup> Gömöri Gy.: Angol–magyar kapcsolatok i. m. passim.

<sup>40</sup> George Henry Turnbull: Hartlib, Dury, and Comenius. Liverpool–London 1947. 202.

<sup>41</sup> Viskolcz Noémi jóvoltából az itt elemzetteken túl előkerült egy negyedik változat is, *Elogia aliquot regum* [...] címmel, 1629-ből. Vizsgálatát később tervezem elvégezni.

<sup>42</sup> *Scena Europaea, Personis suis instructa. Praecipuas Regum, Principum, Rerumpublicarum virtutes, consilia et actiones, ac totius Europae praesentem et futurum statum repraesentans.* [Anastasius de Valle Quietis álnéven]. H. n. 1628.

<sup>43</sup> *Scena Europaea sine fuco et morsu publico bono vulgata* [...] Augsburg 1629. Ajánlva: a francia Lazarus Puteanus de Mersaynek.

<sup>44</sup> [Külső címlap:] *Elegidia et poematia epidictica unâ Cum ad vivum expressis Personarum iconibus. Impressa Uppsaliae.* [Belső címlap:] *Elegidia et poematia epidictica praecipuas praecipuorum & maxime clarorum virorum, qui hoc tempore in primis vixerunt & innotuerunt, virtutes & actiones ac totius Europae praesentem & futurum statum instantia. Uppsala [hamis nyomdahely, tulajdonképpen Frankfurt am Main] 1631.*

ányzik. Talán nem véletlenül, hiszen Erdélyben a „bethlenidák” éppen a fordítás keletkezésének idején adták át hatalmukat a Rákóczi-családnak, és a fordítást — mint tartja a kutatás — minden bizonnyal I. Rákóczi György udvari papja, Prágai András készítette.

A pfalzi diplomata tervéhez illeszkedett a magyar fordítás, amely magyar érdekeltségű szereplőkkel bővítette ki a verssorozatot, nevezetesen oly módon, hogy az *Elegidia* végén található öt verset elhagyva végül azonos terjedelmű művet hozott létre. Ezek a szereplők többségükben szépen illeszkednek a verssorozatba: *Hungaria* allegorikus alakja Németország, Csehország és a Belgium néven szereplő Németalföld, Bucquoi és Dampierre tábornokok pedig a katolikus hadvezérek közé. Egyedi vonás azonban, hogy a Pápa dicsekvő monológját és az igaz vallás allegorikus nőalakjának panaszát is beilleszti a fordító, a háború vallási aspektusait hangsúlyozva. Rendhagyó még a magyar fordítónak az az eljárása, amellyel történelmi, bibliai és mitológiai betoldásokkal gazdagítja az eredeti munka tényekre szorító és finom retorikai apparátussal készült, gyakori utalásokkal élő szövegét; ez utóbbiakat a fordító jórészt feltárja, és megmagyarázza a hazai olvasóknak.

Az augsburgi impresszumú *Scena* (amelyet Rusdorf egy francia tanácsosnak ajánlott) és az uppsalai *Elegidia* (amely feltehetőleg „költött” svéd nyomdahellyel látott napvilágot) a két leendő szövetségesnek, Francia- és Svédországnak szól. Ez annál is valószínűbb, mivel ilyen irányultságnak már az eredeti *Scenában* is felfedezhet-

jük a nyomát. A Richelieu bíborosról szóló vers a sztoikus belső értékek képviselőjeként mutatja be az államférfit, Gusztáv Adolf az ideális fejedelem megtestesítője, aki ígéretes királyként dadalmasan védelmezi a protestáns szövetség ügyét. Oxenstierna svéd kancellár pedig, aki szellemi értékeivel segíti urának céljait, és akiről tudjuk, hogy Rusdorf egyik igen fontos támogatója volt, valamennyi szereplő közül a legterjedelmesebb dicséretet kapja.

Nem véletlen, hogy Bethlen Péter és ifjú nemesekből álló kísérete, köztük Bornemisza János, Pálóczi Horváth János vagy Cseffey László találkozhatott Rusdorffal Londonban, illetve Párizsban, éppen a mű e változatának megjelenési évében, azaz 1628-ban.<sup>45</sup> Cseffey László levele ugyanis, amelyet 1628. április 8-án keltezett, nem kevesebbet állít, minthogy a két igen ifjú király, I. Károly és XIII. Lajos is igen kedvesen fogadták a látogatókat, olyannyira, hogy Londonban kerek egy hónapot időztek (a márciust töltötték ott). Rusdorf tevékenységének erről a szakaszáról annyit tudunk, hogy következő hosszú megbízatása Párizshoz kötötte (1629 novemberétől 1630 májusáig), és előtte többször járt követként a francia, illetve az angol fővárosban. Alapos a gyanú, hogy 1628-ban is, tekintettel művének francia földön való kiadására. Van azonban egy másik nyom is, amelyen elindulhat a további kutatás: aligha véletlen, hogy Rusdorf éppen ekkoriban, 1628 januárjában három levelet is ír a magyaroknak. Ebből a termésből egy Bethlen Gáborhoz, míg kettő Bethlen Péterhez íródott: a „kis gróf” ekkoriban éppen Hágában időzött, és ekkor bizonyosan

<sup>45</sup> [Szilágyi Sándor:] Két utazási levél a XVII. századból. Történelmi Tár (1881) 193–197.

A forrásra Monok István hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

találkozott mind V. Frigyessel, mind magával Rusdorffal, hiszen ajánlólevelet kért tőle angliai útjához, amelyet meg is kapott, sőt Rusdorf további szolgálatait is ajánlotta számára.

E két magyar szereplőt is tartalmazó változat ezek után csaknem bizonyosan utat talált az erdélyi urakhoz, mégpedig latin alakjában. A versek sorrendje és a Bethlen István-vers hiánya ugyanakkor arra utal, hogy a fordítás később, az *Elegidia*-féle változat alapján készült el, még akkor is, ha bizonyos elemeit tekintve e korábbi szövegváltozat is hathatott a *Sebes agynak késő sisakra*.

#### *Rusdorf későbbi erdélyi kapcsolatairól*

Az Erdéllyel foglalkozó történettudomány Rusdorffot igen régóta ismeri: a diplomata neve és Erdély-pártisága már Szilágyi Sándor és Szekfű Gyula munkáiban felbukkan, jó néhány alkalommal. Szekfű híres Bethlen-könyvében például időről időre szerepel Rusdorf alakja, mint egyike azon (nem túl sok) nyugati diplomatának, aki átlátta Erdély és a magyarországi helyzet fontosságát a protestáns szövetség ügyének szempontjából. A fentiekben citált hosszabb idézet egybecseng a Rusdorf többi leveléből is kiolvasható magatartással: míg az erdélyiekhez írott levelekben, versgyűjteményében és politikai röpirataiban rajongással szól a fejedelemségről és annak vezetőjéről (l. erre a Függelékben Bethlen-epigrammáit), a saját oldalán álló államférfiaknak e kapcsolat racionális oldalát hangsúlyozza.

Szekfű könyve számos fontos adalékkal szolgál a *Sebes agynak késő sisak* háttéréhez: a neves historikus szerint Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin házasságának gondolata „Pfalzi Frigyes okos felesége, Erzsébet fejében született meg.”<sup>46</sup> E gondolat pedig (bár Szekfű ezt a momentumot nem említi) Johann Joachim Rusdorf közvetítésével jutott el az erdélyi fejedelemhez.<sup>47</sup> A pfalzi diplomata szerepe mégsem eléggé közismert: egy éppen a Bethlen-féle diplomáciai erőfeszítéseket vizsgáló, nemrég készült tanulmányban sem szerepel neve. E munka Thomas Roe, az angolok portai követe mellett csak Heinrich Matthias Thurnt említi, mint a Bethlen érdekében markánsan fellépő diplomatát.<sup>48</sup> A *Sebes agynak késő sisak*ban szereplő, Thurn és Jägerndorf mellett még Strassburger Pál, azaz helyesebben Paul Strassburger svéd követ is sokat tett Erdélynek a nyugati szövetségi rendszerhez való csatlakozásáért. Magyar oldalról pedig azt a Bethlen által kinevelt diplomata-garnitúrát kell okvetlenül megemlítenünk, akik követjárásaikkal a fejedelem szolgálatában állva munkálkodtak Erdély minél jobb nyugati elismertetésén. Közöttük idegen származásút is találhatunk, mint például Matthias Quad. Ebbe a körbe tartoztak azok a magyar, jórészt nemesi származású személyek, akik levelezésükkel és emlékirataikkal a korszak fontos, mindeddig nem kellően kiaknázott forrásanyagát hozták létre. Közéjük tartozott többek között Cseffey László, Bethlen Péter, Bethlen István, Bornemisza Pál, Pálóczi Horváth János, Dániel János. Néhányuk

<sup>46</sup> Szekfű Gy.: Bethlen Gábor i. m. 222.

<sup>47</sup> Rusdorf levele Szenci Molnár Alberthez, 1624. június 13-án. *Vásárhelyi J.*: Rusdorf levelei i. m. 146–147.

<sup>48</sup> *Piri Zoltán*: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. *Történelmi Szemle* 41. (1999: 1–2. sz.) 157–176.

emlékiratainak és leveleinek adalékait e dolgozatban is igyekszem minél inkább hasznosítani.

A szórványos említésekből kiderül, hogy Szilágyi és Szekfű egyaránt jól ismerte a pfalzi diplomata levelezését, és meglehetősen nagy jelentőséget tulajdonított Rusdorf Erdély-párti tevékenységének. Kiemelten fontos e kapcsolat szempontjából, hogy az erdélyi fejedelem és a pfalzi uralkodó már igen korán, 1620-ban egyezséget kötött egymással, és ennek szövege napvilágot is lát, feltehetőleg Middleburgh-ban.<sup>49</sup> Bethlen Gábornak a választófejedelemhez 1620. augusztus 28-án írott levele még keletkezésének évében, azaz 1620-ban napvilágot látott rőpirat formájában is, bizonytalan nyomdahellyel, de feltehetőleg Angliában vagy Amszterdamban. Az angliai katalógusok 1620–1621-ben nem kevesebb, mint 35 darab Bethlen Gáborral foglalkozó rőpiratról tudnak.<sup>50</sup> A német és a németalföldi termés minden bizonnyal ennek többszörösére rúghat, az egyéb műfajokba sorolható reflexiókat, mint például a Bethlennel foglalkozó politikai verseket nem is említve.

A diplomata életútjával és magyar érdekltségű leveleivel legbehatóbban — mint többször utaltunk rá — Vásárhelyi Judit foglalkozott. Rusdorf magyar partnerekhez írt leveleinek előszóval és rövid tartalmi összefoglalóval ellátott kiadása az ő gondozásában jelent meg, így érthető, hogy Szenci Molnár Albertről szóló könyvében részletesen ismerteti Rusdorf és Szenci Molnár levelezését is.<sup>51</sup> Részletesen bemutatja a levelek stílusát is, amelyek a lipsiusi le-

vélírási szabályok szerint készültek. Rusdorf egyébként önálló kivonatgyűjteményt is készített a neves németalföldi erkölcsfilozófus műveiből, *Facis historiae compendium* címmel. A mű először Strassburgban, 1629-ben látott napvilágot, majd a 18. században újra is kiadták (Passau, 1728).

A Vásárhelyi Judit által közölt magyar érdekltségű levelek legkésőbbi darabja 1628 elejéről való. Rusdorf ebben ajánlólevelekkel látja el Bethlen Pétert angliai peregrinációjára, illetve ugyanekkor ír az erdélyi fejedelemnek is (ez az utolsó ismert levél, előtte hét alkalommal tett így), amelyben szintén az unokaöcs egyetemjárásáról számol be. A pfalzi diplomata erdélyi levelezőpartnerei között ezen kívül megtaláljuk ifj. Bethlen Istvánt, valamint a már említett Szenci Molnár Albertet is. 1624-ben Szenci Molnár Angliából hazatérve összekötői szerepet is vállalt Rusdorf és Bethlen között. Bár Szenci Molnár kétségkívül a Rusdorffal legdokumentáltabban kapcsolatban állt magyar, a források arra látszanak utalni, hogy kapcsolatuk éppen a *Sebes agynak késő sisak* keletkezése előtti években, 1628 táján szakadhatott meg, bár levelezésük minden darabja sajnos nem áll rendelkezésünkre. Fokozottan fontosak tehát azok a forrásadatok, amelyek az 1630-as évek követi tevékenységéről nyújtanak információkat a számunkra.

A Szilágyi Sándor által közölt tekintélyes mennyiségű Rákóczi-levelezés egyik darabjából világossá válik, hogy a pfalzi diplomata Bethlen halála (1629) után sem szakította meg kap-

<sup>49</sup> A kiadások adatait l. *Gömöri György*: Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények (1994) 52–61.

<sup>50</sup> Uo. 55.

<sup>51</sup> *Vásárhelyi J.*: Szenci Molnár i. m. 85–88.

csolatát Erdéllyel. I. Rákóczi György 1632 augusztusában a következőket írja Szalánczi Istvánnak, állandó portai követének:

„Ím ezen mai napon indítom ismét Dániel Jánost Bécsben póstán Rusdorf uramhoz az Friderik követihez, akarván az által is tudósítani a királt, hogy én kész volnék az kereszténység szolgálatjára, de az postulatumokra még választ nem vöttünk, kivel ha ő felsége késik, el kezd múlni az idő.”<sup>52</sup> Emellett a fejedelem ugyanebben a levelében több különböző terjedelmű, a politikai eseményeket tárgyaló kiadvány küldéséről is rendelkezik: „Ím egy könyvet küldtem több újságokkal együtt, Kegyelmed adja Cornelius [Haga] uramnak, noha nem mind igaz, a kit benne írnak.”<sup>53</sup>

A „könyv” megjelölés eléggé szokatlanak tűnik: nyilvánvalóan nyomtatott műre utal, amelynek azonban kétségtelenül politikai tartalma volt. Nem kizárt, hogy éppen az *Elegidiát* vagy a *Scenát* küldte el a fejedelem, de erre jelenleg nincs semmiféle bizonyíték. Valószínűleg kisebb terjedelmű, feltehetőleg latin vagy német nyelvű röpiratokról, illetve röplapokról (újságokról, azaz *Neue Zeitung*-okról) lehet szó. Cornelius Haga a protestáns németalföldi tartományok portai követeként ugyanis jó kapcsolatot ápolt az erdélyi udvarral. A még Bethlen Gábor idején kezdődött kapcsolat láthatólag megmaradt I. Rákóczi György fejedelemsége alatt is.

Így tehát biztosan kijelenthető, hogy Rusdorf továbbra is figyelemmel kísérte az erdélyi történéseket és diplo-

máciai eseményeket. 1627 utáni erdélyi kapcsolatainak feltérképezése azonban nehéz feladat, mert rendszeres levelezése Erdéllyel az ezt követő időszakról kezdve nem maradt fenn, pontosabban eddig nem került elő. Az erre vonatkozó egyéb források mégis azzal kecsegtetnek, talán sikerülhet munkája latin eredetijének Erdélybe kerülése nyomára akadnunk. Dániel János — aki Bethlen Péter oldalán maga is heidelbergi peregrinus volt — még Bethlen Gábor fejedelemsége idejében bizonyosan személyesen is ismerte Rusdorfot. Utóbb pedig I. Rákóczi György egyik igen fontos diplomatája lett, hiszen éppen az egyik legfontosabb szövetséges, Svédország királyi udvarában képviselte Erdély érdekeit. Különös és kissé gyanús egybeesés: éppen a svéd követ megy Rusdorfhoz, éppen azon szövetség megújításáról tárgyalni, amelynek létrehozásán Rusdorf és a svédek felé irányított *Elegidia* is munkálkodik, és csupán egyetlen évvel azután, hogy a mű megjelent. Elképzelhető, hogy ekkor merült fel a két egymást jól ismerő diplomata fejében a versciklus magyarításának gondolata.

A vargyasi Dániel család levéltárának vizsgálata fontos adalékokat szolgáltat az erdélyi svéd követ tevékenységéhez. Már 1862-ben megjelent egy válogatás, amelynek anyaga — Thaly Kálmán, a kötet szerkesztője szerint — egy érdekes dokumentumot is tartalmaz: Bethlen Gábor állítólagos *Memorialéját*, amelyet Dániel Jánosnak adott még Brandenburgi Katalin kezének megkérése előtt.<sup>54</sup> Szilágyi Sándor vette észre az *Erdélyi Ország-*

<sup>52</sup> Szilágyi Sándor: Levelek és acták I. Rákóczi György és a Porta diplomáciai összeköttetések történetéhez. Történelmi Tár (1883) 417–461. A forrásra való figyelemfelhívásért Viskolcz Noéminek tartozom köszönettel.

<sup>53</sup> Uo.

<sup>54</sup> Történelmi kalászkok (1603–1711). S. a. r. Dániel Gábor – szerk. Thaly Kálmán. Pest 1862. 95–97.

gyűlési Emlékek vonatkozó kötetének készítésekor,<sup>55</sup> hogy az iratban a neves professzor, Johann Heinrich Bisterfeld neve igen, Bethlené viszont nem szerepel, így a dokumentum valószínűleg Rákóczi György uralkodása idején keletkezett.

Haller Gábor nevezetes naplója szintén a magyar versciklus keletkezésének időszakát mutatja be, a peregrinációs napló műfaji keretein belül. Ebben a sokféle forrással rendelkező, komplex világlképben a politikai pasquillusoknak is megvan a maguk helye: Haller pedig éppen az irat keletkezése idejéből tudósít egy pasquillus nyilvános előadásáról.<sup>56</sup>

I. Rákóczi György fejedelem annak ellenére, hogy a Dániel János kapcsán idézett sorok a protestáns szövetség melletti elkötelezettségét látszának bizonyítani, végül csak nagyon későn, az 1640-es évek elején csatlakozott a harmincéves háborúhoz. Így nem véletlen, hogy nincs olyan kortárs jellemzés, amely ne megfontoltságát, illetve szigorú, puritán szemléletét emelné ki – egy ilyen fejedelmet hadba vinni igen nehéz feladat. Az események mindenesetre Rákóczit igazolták: a beavatkozáskor a svédek is saját érdeküket néző, ingatag szövetségesnek bizonyultak, így pedig Erdélynek európai mércével mérve viszonylag csekély és területvédelemre kevésbé alkalmas katonai erejével lehetetlen volt jelen-

tős hadi sikereket elérni. Rákóczi mégsem vallott kudarcot: nagy diplomáciai fegyvertényt hajtott végre, amikor Erdélyt is bevették a vesztfáliai békébe, így a jórészt Bethlen Gábor által szerzett, de Rákóczi által megőrzött előnyök belekerültek ebbe az Európában példátlanul nagy területet átfogó diplomácia-jogi konstrukcióba.

Végül Rusdorf tevékenységének pontos feltérképezéséhez szükség lenne Ludwig Camerarius vagy Axel Oxenstierna iratain túl a kor igen fontos személyiségei, különösen diplomatái anyagának átnézésére, mint Mersenne, Grotius, Descartes vagy éppen Huygens, Samuel Hartlib, illetve John Dury, akivel Rusdorf szintén kimutatható kapcsolatban állt. Az utóbbi a protestáns megbékélésről szóló *Dissertatio Irenica* című, 1639-ben készült írását pedig egyenesen Rusdorfnak ajánlotta. A pfalzi diplomata a református-evangelikus megbékélés érdekében, politikai szándékoktól vezérelve élénken érdeklődött az irénikus elképzelések iránt: levelezésben állt a groningeni Johann Heinrich Altinggel, az irénikus mozgalom jelentős ideológusával is.<sup>57</sup>

Amint az a magyarokhoz írott levelekből kiderül, Rusdorf személyesen is ismerte az erdélyi diplomácia vezetőit: különösen Szenci Molnár Albertet és Bethlen Istvánt, illetve Bethlen Pétert említi szívesen. Szenci Molnárhoz fűződő kapcsolatát Vásárhelyi Judit részle-

<sup>55</sup> *Szilágyi Sándor*: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae. VIII. (1621–1629) Bp. 1882. 49–50. j.

<sup>56</sup> Az emlékirat szövege az alábbi kiadásban hozzáférhető: *Emlékezetül hagyott írások, erdélyi magyar emlékirók*. Vál. jegyz. Veress Dániel. Kolozsvár–Napoca 1983. A naplót elemzi *Szabó András Péter*: Haller Gábor naplójának forrásai. In: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudo-

mánygyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár. Szerk. Balázs Mihály – Gábor Csilla. Kolozsvár 2007. 409–431.

<sup>57</sup> A Rusdorf–Dury kapcsolatról l. *Turnbull, G. H.*: Hartlib i. m. 23., 34., ill. 205. A Dury-műről, ill. Rusdorf Altinggal való kapcsolatáról: uo. 202.

tesen ismertette, utóbbiakkal pedig Heidelbergben, az 1620-as évek elején ismerkedett meg, amikor az erdélyi peregrinusok Pfalz központjában folytatták tanulmányaikat. Kevésbé ismert, ám e dolgozat szempontjából fontos adalék, hogy Rusdorf később, 1628-ban — mint röviden már utaltunk rá — Angliában és Párizsban egyaránt találkozhatott a fejedelem peregrináló embereivel, Bethlen Péterrel, Cseffey Lászlóval, illetve Pálóczi Horváth Jánossal.<sup>58</sup> Akkoriban Rusdorf ugyanis pfalzi követként a francia királyi udvarban tevékenykedett.

*Dobai Székely Sámuel kézirategyűjteményének Rusdorf-másolatai*

A budapesti Evangélikus Országos Levéltárban Dobai Székely Sámuel könyvgyűjtőtől (1704–1779) számos saját kezű irat maradt fenn. Ezek alapján minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a *Sebes agynak késő sissak* első lapjának verzőján szereplő Petrarca-vers és a latin Biblia-citátum, csakúgy mint a kézirat végén található Horatius-idézet, Dobai Székely kezétől származnak. Rusdorfnak az Evangélikus Levéltárban Dobai Székely iratai között ugyancsak megtalálható öt Bethlen Gáborról írott epigrammája, nevezetesen 18. századi másolatban; köztük van az is, amely az *Elegidiában* szerepel. (Tekintettel arra, hogy a versek nem hozzáférhetőek, szövegüket a Függelékben közlöm.) A másolaton Rusdorf neve és titulusa egyaránt szerepel, tehát már a másolás idején is úgy tudták,

hogy az *Elegidiát* Rusdorf írta. A kézirat azonban nem utal a versek pontos forrására, a szerzőt ugyanakkor a valószínűleg megfelelően kortárs költőnek és német nemesnek mondja.<sup>59</sup>

Az *Elegidia* erdélyi fejedelmet dícsérő darabján kívül a versek forrása az a *Tyrocinia poetica* című versgyűjtemény, amelyet Rusdorf álnéven, Anastasius de Valle Quietisként jelentetett meg hely nélkül 1628-ban. Lehetséges, hogy az epigrammákat tartalmazó kézirat nem véletlenül maradt ránk éppen Dobai Székely iratai között. Nem zárható ki teljesen, hogy ő felismerte az *Elegidia* és a nevezetes magyar versciklus közötti hasonlóságot. Mivel azonban kétségtelen, hogy az erdélyi fejedelemről szóló verset a fordító jelentős mértékben kibővítette, kizárólag ennek alapján nehéz lenne összekapcsolni a két művet. Valószínűbbnek tűnik tehát, hogy a két kézirat Dobai Székely Sámuel Bethlen Gábor és kora iránti fokozott érdeklődése miatt került egy gyűjteménybe.

*Újabb adalékok a bécsi Osztrák Állami Levéltárból*

A bécsi *Haus- Hof- und Staatsarchiv* iratai között nemrégiben sikerült néhány további dokumentumra bukkannom, amelyek Rusdorf életére és a bécsi udvarral való tárgyalásaira vonatkozóan fontos információkat tartalmaznak.<sup>60</sup> Ezek a konvolútumok a Habsburg-udvar legfontosabb irányító testületének, a Titkos Tanácsnak (*Geheimrat*) Pfalz ügyeivel kapcsolatos

<sup>58</sup> Szilágyi S.: Két utazási levél i. m.

<sup>59</sup> Az eredetiben: Joachim Rusdorffius Nobilis Germanus Poeta Coaevus: DE GABRIELE, BETHLEN, PRINCIPE TRAN[SSYLVA]NIAE; Aliud ejusdem; Aliud alludit ad ipsum; Aliud, Allu-

sio ad ipsius nomen (amelyben Bethlent Gábrielt arkangyalhoz hasonlítja); Aliud alibi (ez utóbbi utal az *Elegidiabeli* versre).

<sup>60</sup> Ezúton mondok köszönetet Fazekas István bécsi levéltári delegátusnak szíves segítségéért.



iratait gyűjtik össze. Nem csupán a tanács üléseinek jegyzőkönyveit, illetve az előterjesztett javaslatokat találhatjuk meg bennük, hanem a bécsi angol követek jelentéseit is. Ez utóbbiak között bukkantam egy német nyelvű tárgyalási jegyzőkönyvre (*Protocollum*), amely a bécsi angol követ, Robert Anstruther, Károly angol uralkodó, illetve Pfalzi Frigyes személyes képviselője, Johann Joachim Rusdorf közötti tárgyalás menetét rögzíti. A megbeszélés időpontja 1630. szeptember vége-október eleje, témája (és ez a vizsgált korszakra, az 1620-as évek második felére igen jellemző) Pfalz állapotának rendezése, illetve V. Frigyes választófejedelem státusa volt.<sup>61</sup> Rusdorf vezető szerepét mutatja, hogy a tárgyalásokon mint V. Frigyes megbízottja vett részt, és az még inkább beszédes információnak tartható, hogy nem sokkal később, 1631 júniusa és 1632 decembere között már Pfalz követeként szolgált a császári udvarban. Mivel a tárgyalások nem bővelkednek magyar vonatkozásokban, a részletes elemzést későbbre halasztva csak annyit jegyeznek meg, hogy ehelyütt is az erkölcsi és jogi kártalanítás józan, mértéktartó kérelme az, ami kitűnik a pfalzi diplomata szavaiból, és a diplomata Frigyes majdani örökösének érdekeit is szem előtt tartotta.

Egy további értékes irat egy II. Ferdinánd által aláírt *Salvus Conductus*, azaz menetlevél (útlevél),

amely Rusdorf sértetlenségét hivatott garantálni. Az irat 1630. július 1-jén kelt.<sup>62</sup> Ferdinánd ehelyütt pozitívan nyilatkozik Rusdorfnak a háborúban betöltött szerepéről. Ez a kedvező vélemény egybecseng azzal, a saját kutatásaim alapján másutt megerősített megállapítással, hogy a Habsburg uralkodó és Rusdorf nézetei többször egybeestek. Talán ez a körülmény is hozzájárulhatott az *Elegidiában* olvasható Ferdinánd-vers visszafogott hangneméhez.

A levéltár külön gyűjteményét alkotó kéziratári részleg (*Handschriften*) további tanulságokat tartogatott: olyan, javarészből kézzel másolt, vastkos köteteket, amelyek a háború eseményeit elbeszélő röpiratok és pasquillusok anyagát tartalmazzák, helyenként egyleveles nyomtatványokat is egy-egy kéziratgyűjteménybe kötve. Ezek a jelentős terjedelmű, több kéz által készített feljegyzések segítették a korszak diplomatáit abban, hogy a történéseket minél pontosabban regisztrálhassák és követhessék. Minden biznnyal Rusdorf is hasonló anyagokat felhasználva készítette mindig jól tájékozott röpiratait, amellet, hogy a jelentősebb antik, itáliai és francia történelmi összefoglalásokat is szívesen forgatta. Külön tanulmányt lehetne írni széleskörű tájékozottságáról, Bo-terótól Besoldon át Lipsiusig.<sup>63</sup>

Angliából való visszatérése után Rusdorf lett a Hágába száműzött pfalzi udvar vezető személyisége, mivel Lud-

<sup>61</sup> Az irat címe: „Protocollum, waß bei Erster Visitation der könig[licher] [...] in Groß Britanien Abgesandten verhandlet werden.”, jelzete: Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen, Deutsche Staaten, Palatina (a továbbiakban: ÖStA HHStA Deutsche Staaten, Palatina) 1628–1631. (11.) 39–45.

<sup>62</sup> Az ezt tartalmazó iratok levéltári jelzete ugyancsak ÖStA HHStA Deutsche Staaten, Palatina 1628–1631. (11.). Az irat az „1630.” feliratú

csomag (1–108. ceruzával számozott lap) 23–26. lapjain található. II. Ferdinánd *salvus conductus* a Johann Joachim Rusdorf számára; az irat hátlapján, a bal felső sarokban a következő megjegyzés található: „1. Julii 1630. Decretum Salvus Conductus für den von Rußdorf.”

<sup>63</sup> Ezeket a szerzőket a *Metamorphosis Europae* (1627) című röpiratában idézi: Loen, F.: *Consilia* i. m. I. 219–306.

wig Camerarius — aki mindaddig a választófejedelem diplomáciájának irányítója volt – a svédek szolgálatába állt. Rusdorf birodalmi gyűléseken (mint az 1636. évi, igen jelentős regensburgin), illetve a német fejedelemségekkel folytatott diplomáciai tárgyalásokon képviselte országát. Frigyes utóda, Károly Lajos éppúgy megbízott benne, mint egykoron atyja. Az ő szolgálatában állva, 1640-ben Hágában érte a halál. Itt fennmaradt sírfelirata az igaz ügy mellett végsőkéig kitartó, művelt diplomatának nevezi.<sup>64</sup>

#### *Rusdorf levele egyik késői művéről*

Bizonyos mértékben Rusdorf erőfeszítéseinek is köszönhető, hogy Frigyes választófejedelem örökösei az 1648. évi vesztfáliai békében végül részben visszakapták Pfalzot, Felső-Pfalz azonban a bajorok kezén maradt. Halálának évében, az örökösök érdekében írott munkája (*Vindiciae Causae Palatinae...*, 1640) az ekkortájt kiformálódó nemzetközi jog eszközeivel igyekezett bizonyítani az öröklés jogosságát. Erről a művéről szól a *Consilia et negotia politica* című Rusdorf-beszédek, röpiratok és leveleket tartalmazó kiadvány egy levél formájú részlete, amelyet Pfalzi Frigyes örököseinek írt.<sup>65</sup>

Rusdorf ezen írásából tájékozódhatunk saját művével kapcsolatos nézeteiről. A gondolatmenet legfontosabb eleme az örökösök igazának bizonyítása. Ezúttal a politikai diskurzus zárt, legbizalmasabb körébe nyerhetünk bepillantást: az új fejedelem és leghűbb

hívének magánbeszédébe, amely gyökeresen eltér a Rusdorf által kifelé tanúsított, alapjában békekereső és konfliktuskerülő magatartástól. Ez még annak ellenére is igaz, hogy a levelet később kiadásra készítette elő. A mű elején ismét a *theatrum*-hasonlatot használja, mint annyiszor pályája során, többek között a *Sebes agynak késő siskak* eredetijében is: az Istent, a törvényeket és a lelkiismeretet hívja elő, mintegy színpadra idézve őket, hogy segítségükkel vizsgálja meg az örökségükből elúzótt pfalzi választófejedelmi utódok ügyét. Elmondja, hogy a pápa a hit eszközeivel valójában politikai hatalmat gyakorol, és Istené helyett saját érdeke mozgatja; azt a hatalmat szolgálja, amelytől hatalmát valójában nyerte: nem az Istent, hanem a Német-római Császárság uralkodóját. Az ő vallása tehát hamis vallás: nem Isten közösségi, hanem a politika önző céljait szolgálja.

Ezen írásában Rusdorf Jakab angol király ingadozásáról is sokkal keserűbben és őszintébben beszél: azt mondja, semmilyen nemes eszközzel nem lehetett elérni, hogy határozottan a protestánsok mellé álljon, de amit nem akar szabad akaratából megtenni, megteszi szándéktalanul, öntudatlanul. A parasztok szerint úgymond hagyni kell a patakot saját medrében folyni, nem szabad erőszakosan eltéríteni, és így is megöntözi földjeinket. Retorikailag ezzel a pejoratív hatású metaforával érzékelteti Rusdorf ellenszenvét a király iránt. Ám követi életéről is szól: azt mondja, nehezen jut információkhoz, mert élőszóban kevés a megbízható for-

<sup>64</sup> Szövegét idézi: *P. Vásárhelyi J.*: Rusdorf levelei i. m. 100.

<sup>65</sup> *Loen, F.* *Consilia* i. m. I. 403– 415. A mű címe: „Censurae Serenissimorum Principum Re-

gina Elisabethae et Ludovici Electori Palatinus Submissa.”

rása, a levelezés pedig töredékes információkat ad; gyakran eltér a tárgytól, vagy önkéntelenül is igen fontos híreket hallgat el. A levél műfajából adódóan sajnos nem kérdezhetünk vissza a számunkra fontos részletekre. Végül ehelyütt is a színház-metáforát használva beszél a háború szereplőiről, és arról, miért éppen úgy értekezik róluk, ahogyan beszél: miért hallgatja el nyilvánvaló bűneiket, mint például Miksa bajor uralkodó tettét, amellyel elűzte Frigyes Pfalzból. Rusdorf itt azzal védekezik, hogy napnál is világosabb, ki követett el jogtalanságot, ki akarja a háborút, illetve ki az ártatlan és békeszerető. Nem szükséges túl nagy ellenállást kiváltani az ellenpárt tagjaiból, és az elődök bűnéért az utódokat is megbélyegezni.

A Rusdorf-életmű feltárása természetesen még korántsem fejeződött be. A már említett újabban előkerült adalékokon kívül tudomásunk van a pfalzi diplomata egy ismeretlenhez írott levéléről, amely a bécsi küldetéséről számol be. Ez a kézirat Angliában található.<sup>66</sup> Feltárára vár a berlini *Staatsbibliothek*ben *Preussische Kulturbesitz* gyűjteményében található könyvtára, illetve újabb ellenőrzésre lenne szükség kasseli kéziratgyűjteményének tekintetében is.

## FÜGGELÉK

## Johann Joachim Rusdorf Bethlen Gáborról írott epigrammái

[I.] Joachim Rusdorffius Nobilis  
Germanus Poeta Coaevus.<sup>67</sup>

DE GABRIELE, BETHLEN,  
PRINCIPE TRAN[SSYLVA]NIAE

Bethlenide Fulmen Mavortis terror Iberi  
Et Transylvani Gloria prima Soli.  
Impellente Deo Populis pereuntibus Hunnis  
Optatam properes ferre vocatus opem.  
Faucibus Hispani Socios Victricibus armis  
Eripis in priscum restituisque decus.  
Pannonicum Diadema meres virtutibus  
istis

Ad quod Te Procerum millia Vota vocant.  
Quis magis adsertum mereat Te vindice  
Regnum

Ornat Partoris parta Corona Caput.

[II.] Aliud Ejusdem

Teutoniae dubiis bellorum motibus actae  
A Siculo Gabriel Angelus Axe venit.  
Hactenus haud aliquam licuit sperare  
salutem

Adfulsit demum Te veniente Salus.

[III.] Alibi alludit ad ipsum

Subsidio veniet Sociatis Ungarus Armis

<sup>66</sup> Mint ahogyan Reeve beszámol róla, a Public Record Office anyagában több neki, illetve általa írott levél is fennmaradt. *L. J. Reeve: Quiroga's Paper* i. m. 914. 1. j.

<sup>67</sup> Az első négy epigrammából a két tíz soros és az egyik négy soros a Tyrocinia Poeticában (1628) található (a kötet vizsgálatáért Gömöri

Györgynek tartozom köszönettel). Az ötödik vers azonos az *Elegidiában* megjelent változattal. Az utóbbi szövegét ehelyütt nem közlöm, hiszen azt Vásárhelyi Judit már megtette: *P. Vásárhelyi J.: Rusdorf levelei* i. m. 101–102. A többi Bethlen Gáborról szóló Rusdorf-epigramma azonban itt jelenik meg modern kiadásban először.

Optatamque feret Dacus Amicus opem.  
 [margón: et.] Turpe quod Hungaricus  
 Violatas Advena Leges  
 Vindicet, et Dacus praeparet ultor opem.

[IV.] Aliud.

Allusio ad ipsius Nomen.

Ceu Gabriel Legatus Aliger Dei  
 Ab Axe missus Aetheris.  
 Semper Salutem contulit Mortalibus  
 Praesente liberans malo.

Invicte sic Heros salutem prosperam  
 Adventus adtulit Tuus  
 Hispanica dè servitute vindicas  
 Austros, Croatas Pannonos.  
 Ob id mereris Pannonum dici Austriae  
 Croatiaeque Gabriel.

V. Aliud alibi

Me Bellona suis nascentem sustulit ulnis...  
 [A kézirat végén:] Haec Rusdorffius.

*Tóth Ferenc*

### **D'ANDREZEL VICOMTE, KONSTANTINÁPOLYI FRANCIA KÖVET SZELLEMI HAGYATÉKA (1725)**

Jean-Baptiste d'Andrezel vicomte neve nem teljesen ismeretlen a magyar történészek számára, hiszen II. Rákóczi Ferenc egyik közeli ismerőseként és szellemi útitársaként ismerhettük meg a Köpeczi Béla által gondozott levelezésüket tartalmazó kiadványból.<sup>1</sup> A két személy közötti szellemi rokonságra már Köpeczi Béla is felhívta a figyelmet, hangsúlyozva, hogy Rákóczi fejedelem az 1716. május 30-án a kamalduli szerzetesekkel megkötött szerződés szerint azt a házat bérelte a Párizs melletti Grosbois-ban, amelyben korábban d'Andrezel vicomte lakott. A kamalduliakkal való kapcsolat révén pedig mindketten szoros szellemi kapcsolatba kerültek a janzenizmussal, amelynek Rákóczira gyakorolt hatását már sokan bizonyították.<sup>2</sup> A francia diplomáciai források legnagyobb központi gyűjteményében, a Nantes-i Diplomáciai Levéltárban folytatott kutatásaink<sup>3</sup> során sikerült a viszonylag rövid ideig Konstantinápolyban szolgáló d'Andrezel vicomte hagyatékával foglalkozó iratanyagot megtalálni. Ez nemcsak a francia követ életútjának végső szakaszára és a halállal szembeni viselkedésére vonatkozóan nyújt érdekes adalékokat, hanem benne a nagykövetnek Rákóczi fejedelemmel és a kíséretében tartózkodó magyar bujdosó értelmiségiekkel való szellemi rokonságára utaló újabb elemeket is találhatunk.

Az említett forrásegyüttes egy számozatlan oldalakból álló, különféle iratokat tartalmazó regiszterbe kötve maradt fenn: „Registre de papiers concernant la succession du Vicomte d'Andrezel, ambassadeur de France à Constantinople” (azaz „D'Andrezel vicomte, Franciaország konstantinápolyi nagykövete hagyatékára vonatkozó iratok regisztere”). A levéltári rendszerezés szeszélye folytán az anyag a konstantinápolyi–isztambuli francia konzulátus levéltári egységébe került (Consulat de France à Constantinople–Istanbul, série A, vol. 36bis), és emiatt elkerülte d'Andrezel iránt érdeklődő magyar kutatók figyelmét. A levéltári jelzetek tanúsága szerint ráadásul egy később megvásárolt anyagról van szó („Acquisitions extraordinaires 1 AE 96”), amely esetleg az örökösöktől került vissza a francia diplomáciai levéltár anyagába. Minden-

---

<sup>1</sup> D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése. Szerk. Köpeczi Béla. (Folia Rákócziana 7.) Vaja 1984.

<sup>2</sup> Rákóczi és a janzenizmus kapcsolatára vonatkozóan l. Köpeczi Béla összefoglaló művét: *Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi*. Bp. 1991.

<sup>3</sup> A Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (Nantes; a továbbiakban CADN) levéltárában folytatott kutatásaink során ezúton is szeretnénk köszönetet mondani az intézmény munkatársainak, különösen Jérôme Cras úrnak, kutatásainkhoz nyújtott önzetlen segítőkészségükért.

esetre ez a kéziratos kötet — a szakirodalom tanúsága szerint — elkerülte a magyar és a francia kutatók figyelmét. Forrásközlő tanulmányunkban szeretnénk rámutatni a hagyaték alapján kirajzolódó általános szellemi és vallási irányzatok hatására, és azoknak a konstantinápolyi francia követre és tágabb környezetére gyakorolt hatására, amelybe mindenképpen bele kell értenünk a bujdosó II. Rákóczi Ferenc személyét is.

A forrás tartalmazza d'Andrezel vicomte végrendeletét, amelyet tanulmányunk végén, a Függelékben eredeti nyelven és fordításban is közlünk. Az iratok nagy része tartalmazza a végrendelet végrehajtásának folyamatát, és pontosan megörökíti a hagyaték felvételével és a javak elosztásával, illetve eladásával kapcsolatos eseményeket is. Nagyon fontosnak gondoltuk d'Andrezel vicomte könyvei fennmaradt jegyzékének közlését is, amely a nagykövet és magánember szellemi tárházának egyaránt érdekes lenyomatát adhatja. A könyvlista hiányos adatai alapján azonban nehéz és gyakran lehetetlen volt egyes művek egyértelmű azonosítása, de így is meglehetősen jó képet kaphatunk d'Andrezel vicomte élete utolsó szakaszának jelentősebb szellemi hatásairól. A művek azonosításánál hasonló módszerrel jártunk el, mint hajdan Zolnai Béla a rodostói Rákóczi-könyvtár fennmaradt listája esetében, vagyis a töredékes bibliográfiai adatok alapján könyvészeti kutatások segítségével egészítettük ki a lista fontosabb elemeit.<sup>4</sup>

#### *D'Andrezel vicomte Franciaország konstantinápolyi követe*

Jean-Baptiste Louis Picon, d'Andrezel vicomte-ja az ancien régime szokványosnak mondható hivatali pályájának elismeréséül nyerte el a konstantinápolyi nagyköveti megbízást 1724-ben. Karrierje az orléansi herceg, a későbbi régens szolgálatában kezdődött egyszerű titkárként. Később az elzászi intendáns helyetteseként kapott megbízást 1701-ben. XIV. Lajos halála (1715) után nem sokkal elnyerte a Roussillon tartomány intendánsa címet, amelynek egy nem igazán könnyű időszakban kellett megfelelnie. Gondoljunk csak arra, hogy ebben az időszakban zajlik az európai kontinens egyik utolsó nagy pestisjárványa, a marseille-i pestis (1720), amely minden bizonnyal próbára tette a roussillon-i intendáns tehetségét.<sup>5</sup>

A központi hatalmat képviselő intendánsnak bizonyára meggyűlt a baja a hagyományosan rebellisnek tartott dél-francia alattvalókkal is, akiknek ország-része gyakran vallási köntösben jelentkező mozgalmak miatt a francia monarchia egyik állandó válságzónájának számított. A protestáns diaszpórák felszámolása már XIV. Lajos uralkodásának derekán elkezdődött a katonai beszállások (az ún. „dragonnade”-ok) magyar történelemből is ismert gyakorlatával és egyéb protestánsellenes lépések bevezetésével. A Nantes-i ediktum visszavoná-

<sup>4</sup> Vö. Zolnai Béla: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. (1926) 3–27.

<sup>5</sup> A marseille-i pestisről l. Jean-Noël Biraben: Les hommes et la peste en France et dans les pays méditerranéens Tome I. Paris-La Haye 1975. 231–251.; Paul Gaffarel – marquis de Duranty: La peste de 1720 à Marseille et en France d'après des documents inédits. Paris 1911. 584–585.; A. Martin: Histoire de la dernière peste de Marseille, Aix, Arles et Toulon. Paris 1732.; Ferréol Rebuffat: Marseille, ville morte. Marseille 1968.

sával a király kész helyzet elé állította protestáns hitű alattvalóit: vagy áttérnek a katolikus hitre, vagy elhagyják az országot. A déli tartományokban sokan választották az áttérést, és a sok újdonsült katolikus megjelenése számos probléma mellett kedvezett a katolikus egyházon belül elindult reformfolyamatoknak és a kálvinizmus dogmáihoz közelebb álló janzenistáknak. A janzenizmus franciaországi nagy korszakán ugyan ekkor már túl vagyunk, de a mozgalom kiszélesedése folytán az egyház körein túl a társadalom szélesebb polgári rétegeiben is igen gyorsan terjedt. D'Andrezel vicomte valószínűleg sokat merített roussillon-i intendánsi hivatali éveitől szerzett tapasztalataiból, és joggal feltételezhetjük, hogy itt ismerte meg alaposabban a janzenista szerzők munkáit.<sup>6</sup>

A konstantinápolyi nagyköveti poszton D'Andrezel vicomte a már nyolc-évi szolgálat után felmentett Bonnac márkit váltotta. Bonnac nagykövetsége alatt az Oszmán Birodalom jelentős változásokon ment keresztül. A sikertelen osztrák háború utáni megkötött pozsareváci béke (1718) értelmében a történelmi Magyar Királyság egész területe felszabadult a török megszállás alól. Az oszmán külpolitika hagyományos franciabarát orientációja mellett közeledett Oroszország felé is, amely I. Péter cár sikertelen moldvai hadjárata után két szerződést is kötött (1720-ban és 1724-ben) a Fényes Portával. D'Andrezel vicomte megbízatása éppen erre a kritikus időszakra esett.

A meghatározó feladatokkal megbízott új nagykövetet természetesen részletes követi utasításokkal látta el a versailles-i kormányzat, amelyek több fontos problémára terjedtek ki.<sup>7</sup> A francia külpolitika legfőbb célkitűzése az orosz-oszmán szövetség megerősítésére és az Oszmán Birodalom perzsa háborús terveinek megakadályozására irányult. Ennek legfontosabb oka abban rejlett, hogy a francia diplomácia igyekezett fenntartani az oszmán fenyegetést a Habsburg-házzal szemben, így élesztve újjá a hagyományos osztrákellenes kelet-európai szövetséget, amelyben nem is olyan régen a II. Rákóczi Ferenc vezette magyar kuruc mozgalom is részt vett.

### *A végrendelet*

D'Andrezel vicomte testamentuma a kor szokásainak megfelelően alapvetően a végrendelező anyagi helyzetéről és hagyatéka örökösei között történő felosztásáról árulkodik. A rendelkező ugyanakkor megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít a közvetlen örökösökön túl a hitéleti és karitatív adományoknak, amelyeket testamentumában örökösei elé helyez. A végrendelet tanúsága szerint d'Andrezel vicomte rendezett vagyoni helyzetet kívánt hátrahagyni, minden kötelezettségét és tartozását igyekezett még egészségesen rendezni. Az 1725-ben hatvanegy éves D'Andrezel vicomte még egészséges emberként mutatkozik be, ám feltételezhetően már mutatkoztak nála az öregkor jelei, ame-

<sup>6</sup> D'Andrezel vicomte életére vonatkozóan l. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française tome XXIX Turquie. Szerk. Pierre Duparc. Paris (CNRS) 1969. 257–258., ill. D'Andrezel vicomte i. m. 5–7.

<sup>7</sup> D'Andrezel vicomte követi utasításait a Francia Külügyminisztérium Levéltárában találhatjuk: Archives du Ministère des Affaires Étrangères; Correspondance Politique Turquie vol. 67. fol. 11–40. A szöveget kiadta: Recueil i. m. 258–275.

lyek a távoli diplomáciai poszton való tevékenykedés következtében megviselhettek a hosszú szolgálatban megfáradt hivatalnokot.

A gyakori járványok — különösen az általa az 1720. évi languedoc-i nagy járvány idejéből jól ismert pestis, ekkor Konstantinápolyban még félelmetes veszélyt jelentettek az európai követségek lakóira. Az élet végének bizonytalansága és az a nyugtalanító tudat foglalkoztatja D'Andrezel vicomte gondolatait, hogy halála esetleg nem francia földön, hanem diplomáciai szolgálatban, muzulmán területen fog bekövetkezni. Ennek jelentősége különösen nagy volt az utolsó gyónás és kenet felvétele, valamint a temetés lebonyolítása szempontjából. A szigorú lelki életet élő nagykövet a janzenisták által szorgalmazott szentgyónási és szentáldozási gyakorlat híveként végakaratóban is nagy jelentőséget tulajdonít a halálra való lelki felkészülésnek. Megkülönböztetett módon kezeli temetését, mégpedig annak megfelelően, hogy az francia vagy török földön következik-e majd be. Franciaországban a legszerényebb módon szeretné a gyászszertartást lebonyolítani és csak a külhoni temetésre irányoz elő 500 piaszt. Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy külszolgálatban a Francia Királyságot képviselő nagykövet temetése szükségszerűen nagy ceremóniával történik, és a janzenizmus rigorózus egyszerűségével rokonszenvező francia diplomata az Oszmán Birodalomban érthetően nem magánemberként kívánta magát eltemettetni.

A végrendelet első felében a közvetlen környezetében dolgozó és szolgálatában álló személyzet javadalmazására fektet hangsúlyt. A szolgáliról gondoskodó diplomata a szolgálat iránti alázatát a felebaráti szeretet szép példáját nyújtja. Ezzel ellentétben feltűnő, hogy családjával szemben jóval szigorúbb elveket érvényesít öröksége felosztásakor. A lelke nyugalmaért felajánlott ezer szentmiséből százat a grosbois-i kamalduliaknál kíván elmondatni, ami jól jelzi, hogy az itt eltöltött időszak legalább olyan mély nyomot hagyott lelkében, mint II. Rákóczi Ferenc számára. Az andrezel-i plébánia számára hagyott pénzösszeg pedig arról tanúskodik, hogy az ancien régime korának feudális kötöttségeit milyen lelkiismeretes komolysággal teljesítette a vicomte-i címet valójában inkább a királyi szolgálat egyfajta szükséges velejárójaként viselő hivatali nemes. Szintén a hivatala iránti lelkiismeret és alázat hangján szól a nagykövetsége költségeire felvett kölcsönök visszafizetésével kapcsolatos rendelkezéseiben, amelyekben hitelezőit még családtagjaival szemben is megvédi. Itt derül fény megromlott házasságára is, amely azonban nem akadályozza meg abban, hogy házassági szerződése alapján meghatározott özvegyi tartásdíjáról gondoskadjon hitvestársa számára. Gyermekéi részére megosztandó vagyonáról a párizsi parlament szokásjoga alapján rendelkezik.

A testamentum tanúsága szerint egy szigorú életvitelű, bürokratikus pontosságú, igazságszerető, ám magába forduló személy portréja rajzolódik ki, és ez a kép a forrás további vizsgálata során kiegészül az intellektuális érdeklődése különféle jellemző vonásaival. Mindezek megállapításához nagy segítséget nyújt könyvgyűjteményének fennmaradt listája, amelynek elemzésén keresztül betekinthetünk a tudós diplomata szellemi tárházába.



### A francia követ könyvei

A hagyaték legizgalmasabb részét a nagykövet szellemi munícióját képező könyvtár tételes listája alkotja.<sup>8</sup> A kor szokása szerint a művek részletes bibliográfiai adatait mellőzve természetesen egyszerű tételes listát ismerünk csak, amelyben a könyvek gerincén található rövid címjelzés, illetve a kötetszám jelenti a legfontosabb támpontot. A listát összeállító írások a legtöbb könyvet valószínűleg ki sem nyitották, így a tulajdonos halálának időpontján kívül semmilyen más konkrét kronológiai adatot nem ismerünk a művek kiadására vonatkozólag. Így nagyon nehéz rekonstruálni a könyvtár valódi állományát, ám a fontosabb művek alapján mégis feltérképezhetjük d'Andrezel vicomte élete utolsó szakasza főbb szellemi hatásainak könyvészeti forrásait. A művek azonosítása és a könyvtár rekonstrukciója során a II. Rákóczi Ferenc könyvtárát elemző Zolnai Béla módszereihez nyúltunk vissza, és a listán szereplő lakonikus tétel mellett zárójelben megadtuk a valószínűsíthető művek pontos bibliográfiai adatait.<sup>9</sup> A munka során nagy segítséget nyújtott a *Bibliothèque Nationale de France* elektronikus katalógusa és *Gallica* adatbázisa, illetve a montpellier-i városi könyvtárban folytatott kutatómunkánk.<sup>10</sup>

A könyvlista alapján rekonstruálni lehet egy kilencvenhárom tételből álló diplomata-kézíráskönyvtár állományát. Először is tekintsük át a különféle műfajú munkák egymáshoz viszonyított arányát. A művek osztályozása során persze gyakran szembesültünk besorolási problémákkal, amelyek kétségesse tehetik választásunkat. Az angol Paul Ricaut (régiesen Rycaut) művei például egyaránt lehetnek történeti, diplomáciai vagy filozófiai jellegűek, míg egyes szépirodalmi munkák is könnyen sorolhatóak a tudományos (filozófiai, történeti stb.) munkák közé. E kételyek és bizonytalanságok ellenére bízunk abban, hogy az általunk elvégzett beosztás nagyjából megfelelően tükrözi a könyvtár tudományos kategóriák szerinti összetételét. A diplomata-hagyaték könyveit a következő tematikai csoportokba osztottuk:

Kategória	Szám	Százalékos arány
Történelem	6	5,6 %
Szépirodalom	24	22,3 %
Természettudomány	5	4,6 %
Művészet	17	15,8 %
Filozófia	2	1,8 %
Vallás	7	6,5 %
Jog	6	5,6 %

<sup>8</sup> Egy nemrég közzétett hasonló könyvjegyzéket l. egy konstantinápolyi Habsburg-diplomatától: *Dóra Kerekes*: Johann Christoph von Kindsberg konstantinápolyi császári követ hagyatéki leltára 1678-ból. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 1. Bp. 2003. 151–179.

<sup>9</sup> *Zolnai B.*: II. Rákóczi Ferenc könyvtára i. m.

<sup>10</sup> A Médiathèque Centrale d'Agglomération E. Zola (Montpellier) könyvtárában folytatott kutatásaink során sikerült a *Cathéchisme de Montpellier* különféle kiadásait tanulmányoznunk. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani az intézmény munkatársainak, különösen Jean-Luc Vives úrnak, kutatásaink során nyújtott készséges segítségükért.

Kategória	Szám	Százalékos arány
Földrajz és útleírás	10	9,3 %
Gazdaság	2	1,8 %
Nyelvek	7	6,5 %
Diplomácia	4	3,6 %
Orientalisztika	2	1,8 %
Hadászat	1	0,9%
<b>Összesen</b>	<b>237</b>	<b>100,0%</b>

Az elemzés alapján egy 18. század eleji átlagos francia „honnéte homme” könyvvizslését láthatjuk, ahol a kornak megfelelően minden fontos műveltségi ágat megtalálunk. A szépirodalom és a művészetek jelentős aránya nemcsak a tulajdonos kifinomult ízléséről árulkodik, hanem a diplomata retorikai és hatalmi reprezentációs eszköztárának fontos elemeit mutatja be. Számos metszet és illusztráció is helyet kapott a nagykövet könyvtárában, amely jelzi, hogy a Francia Királyság képviselői milyen fontos műkedvelők, mecénások és a művek terjesztői is voltak e korban. Ezen a téren szinte valamennyi francia nagykövet igen fontos szerepet játszott. Ne felejtjük el, hogy ez idő tájt alkottak a kor legjelentősebb portré- és tájképfestői (Charles-André van Loo, Jean-Étienne Liotard, Antoine de Favray stb.) a mesés Konstantinápolyban, és készítették el állami megrendelésre nagyszabású, keleti tárgyú alkotásaikat.<sup>11</sup> D’Andrezel vicomte albumai megerősítik a konstantinápolyi francia nagykövetség művészeti központ szerepének folyamatosságát, illetve feltételezhetően reprezentációs célt is szolgálhattak az európai művészet iránt fogékony portai hatalmasságok irányába.

A szépirodalmi művek közül a legjelentősebb ókori klasszikus szerzők művei mellett a kortárs regény, memoár és színjátszás is igen jelentős helyet foglal el. Természetesen az olyan klasszikusok, mint Pierre Corneille, vagy a janzenizmussal rokonszenvező Jean Racine, illetve a kortárs Fénelon mellett az olyan népszerű művek is megtalálhatók itt, mint a Montesquieu *Perzsa levelek* című műve számára is például szolgáló *Espion turc* című munka néhány kötete,<sup>12</sup> vagy Madeleine-Angélique de Gomez *Les journées amusantes* (Mulatságos napok) című, a korban igen népszerű könyve, amelyről a későbbiekben még szó esik majd. De itt van Retz kardinális széles körben ismert regényes önéletírása mellett a kifejezetten a fiktív regény műfajához sorolható, Courtilz de Sandras által írt Rochefort gróf emlékiratai. E művek jól tükrözik a korabeli szépirodalmi műfajok, különösen a regény sokszínűségét és azon változásait, amelyek az önéletírás és a levélregény felemelkedéséhez vezettek.<sup>13</sup>

<sup>11</sup> E témáról l. a következő összefoglaló jellegű munkákat: *Auguste Boppe*: Les peintres du Bosphore au XVIII<sup>e</sup> siècle. (Les Orientalistes vol. 8.) Paris 1989.; *Frédéric Hitzel*: Couleurs de la Corne d’or. Peintres voyageurs à la Sublime Porte. (Les Orientalistes vol. 15.) Paris 1989.

<sup>12</sup> E fontos mű korabeli hatásáról: *Virginia Aksan*: Is there a Turk in the Turkish Spy? Eighteenth Century Fiction 6. (1994) 201–214.

<sup>13</sup> E kérdést más megközelítésből *Ferenc Tóth*: Le choix difficile du genre littéraire d’un écrivain franco-hongrois: les *Mémoires* du baron de Tott. Acta Romanica Tomus 23. (2004) 133–140.

A történelmi és földrajzi vonatkozású művek nemcsak a vicomte érdeklődését, hanem a diplomáciai poszton jól felhasználható gyakorlati ismeretek iránti fogékonyságát is tükrözik. Ne felejtjük el, hogy ebben a korban a diplomáciai pályára való képzés leginkább autodidakta módon történt! Nem véletlen, hogy megtaláljuk a könyvlistán Abraham van Wicquefort és François de Callières munkáit,<sup>14</sup> amelyek a diplomaták elengedhetetlen *vademecum*-jai voltak. A diplomáciai pályára aspiráló jelölt — Wicquefort szerint — az elengedhetetlen tapasztalat mellett jogi, történelmi és földrajzi művek olvasásával képezheti magát legjobban. Az Oszmán Birodalom történetére vonatkozó általánosabb művek mellett megtaláljuk itt a legfrissebb korabeli útleírásokat is, mint például Thévenot vagy Tournefort művei. Ám a jogi és gazdasági vonatkozású alpművek is a diplomata kötelező kézikönyvei lehettek, hiszen a konstantinápolyi francia nagykövetek nemcsak a francia király alattvalóinak, hanem az Oszmán Birodalom területén élő összes keresztény körében is bizonyos igazságszolgáltatási jogkörrel rendelkeztek. Hasonló gyakorlati jelentőséggel bírhattak a jegyzékben számba vett nyelvi, orientalisztikai és katonai művek is. A nyelvészeti munkák közül külön kiemelendők azon janzenista szerzők művei, akik a Port-Royal nyelvészeti iskolájához tartoztak, mint például Claude Lancelot vagy Antoine Arnaud.

#### *D'Andrezel vicomte szellemi hagyatéka és a rodostói magyar emigráció*

D'Andrezel vicomte személye különösen magyar kapcsolatai révén lehet érdekes a magyar történettudomány számára. Kimutatható-e valamilyen kapcsolat az elhunyt nagykövet szellemi hagyatéka és II. Rákóczi Ferenc, valamint a személye körül Rodostóban kialakult magyar emigráció között? A kérdésre már korábban elég alapos választ kaphattunk a Köpeczi Béla által kiadott Rákóczi és d'Andrezel közötti levelezés alapján.<sup>15</sup>

A hagyatéki leltárban számba vett könyvek mellett a francia nagykövet természetesen igen terjedelmes kézirat-hagyatékot is hagyott maga után. E kéziratok főleg diplomáciai jellegű levelezéseket tartalmaznak, amelyek a konstantinápolyi francia nagykövetség levéltárába kerültek. Saint-Priest nagykövet a 18. század második felében bőrkötéses regiszterekbe köttette a különféle levelezések és dokumentumok anyagát. Így jöhetett létre a konstantinápolyi francia követség levéltárának híres Saint-Priest fondja. D'Andrezel vicomte kéziratgyűjteményét csak a hagyatékát tartalmazó regiszterbe utólag belecsúsztatott lajstromjegyzék egészíti ki.<sup>16</sup> Ebben a lajstromban található egy II. Rákóczi Ferenc és d'Andrezel vicomte közötti levelezésre utaló tétel (N° 37), amely

<sup>14</sup> Wicquefort és Callières életéről és műveik jelentőségéről: *Lucien Bély: L'art de la paix en Europe, Naissance de la diplomatie moderne XVI<sup>e</sup>-XVIII<sup>e</sup> siècle.* Paris 2007. 313–320., 557–581.

<sup>15</sup> D'Andrezel vicomte i. m.

<sup>16</sup> *Etat des papiers que son Excellence Monseigneur le Comte de Castellane a trouvés dans son cabinet et qu'il a fait mettre en chancellerie...* (1741). CADN Consulat de France à Constantinople-Istanbul, série A, vol. 36bis Registre de papiers concernant la succession du Vicomte d'Andrezel, ambassadeur de France à Constantinople (1725–1727) /numéro d'enregistrement: Acquisitions extraordinaires 1AE 96/).

nagy valószínűséggel megegyezik a Köpeczi Béla által kiadott forrásokkal.<sup>17</sup> A hagyaték vizsgálata során megállapíthattuk, hogy sem Rákóczi fejedelem, sem bujdosótársai név szerint nem szerepelnek a forrásban. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy nem is kerültek kapcsolatba a hagyaték egyes elemeivel, különösen a nagykövet könyveivel.

A II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának jegyzékével való összehasonlítástól több könyv előbukkanását reméltük, ám a várakozásnál csak csalódásunk lett nagyobb. A két könyvtár ugyanis csupán néhány közös művet tartalmazott: a *Cathéchisme de Montpellier*, a *l'Année chrestienne* kegyességi munkáit, esetleg a *Journées amusantes* rokokó novellafüzérét<sup>18</sup> és Wicquefort diplomataképző kézikönyvét. A két könyvtár e szerény közös nevezője azonban annál érdekesebbé válik, ha figyelembe vesszük, hogy Mikes Kelemen az utolsó mű kivételével mindegyiket lefordította magyarra! Ezen a nyomon elindulva további érdekes magyar vonatkozású adatot találhatunk.

Mikes Kelemen személye mindenképpen fontos összekötő kapocs lehet a két könyvgyűjtemény között. Hopp Lajos kutatásai nyomán ma már viszonylag pontos képet kaphatunk arról az óriási fordítói munkáról, amely során Mikes rodostói évei során több ezer francia nyelvű szöveget ültetett át magyarra. Hopp rámutatott arra is, hogy az önálló munkának hitt *Törökországi levelek* igen jelentős része, mintegy 23 százaléka, vagyis kb. 2180 nyomtatott sor bizonyíthatóan betét-fordítás.<sup>19</sup>

A korábbi kutatások már felszínre hozták Mikes Kelemen irodalmi alkotásainak számos olyan forrását, amelyből bizonyíthatóan merített, sőt fordított is a szerző. E műveket azonban hiába keresnénk a rodostói Rákóczi-könyvtárban, mivel egyszerűen nem voltak meg a fejedelem bibliotékájában. Ugyanakkor számos fontos francia nyelvű mű, amelyeknek magyar nyelvre átültetett fragmentumai Mikes oszmán szokásokat leíró, 172–191. számú izgalmas leveleiben sorra megjelennek, jórészt megtalálható volt d'Andrezel vicomte konstantinápolyi könyvtárában.<sup>20</sup> Az igen jó szemmel kiválogatott, gyakorlatias szemléletű, modern szellemű francia diplomata-könyvgyűjtemény valódi szellemi nyersanyagot képviselhetett a fogékony Mikes és minden bizonnyal sok más rodostói magyar bujdosó számára.

Természetesen rögtön felmerül a kérdés, miként juthattak a magyar bujdosók kezébe a francia követ könyvei. A hagyatéki eljárás jól dokumentált forrásai szerint d'Andrezel vicomte könyveit főleg a galatai francia jezsuita vagy más rendbéli honfitársaik vásárolták meg,<sup>21</sup> így feltételezhetően rajtuk kereszt-

<sup>17</sup> „N° 37. Minuttes des lettres entre Le Prince François Ragotski et M. le Vicomte D'Andrezel. Dans le cabinet.” Uo.

<sup>18</sup> Zolnai Béla feltételezése szerint e mű 1735 után került a könyvtárba. *Zolnai B.: II. Rákóczi Ferenc könyvtára* i. m. 13.

<sup>19</sup> *Hopp Lajos: A fordító Mikes*. Bp. 2002. 31.

<sup>20</sup> Néhány fontos szerző, akiknek műveit Király György, Zolnai Béla és Hopp Lajos kutatásai már bizonyíthatóan Mikes fordításbetéteivel összefüggésbe hoztak: Gomelli Careri, Paul Ricaut, Sieur de la Croix, Jean de Thévenot, illetve az anonim *Espion turc*. *Hopp L.: A fordító Mikes* i. m. 385–401.

<sup>21</sup> CADN Consulat de France à Constantinople-Istanbul, série A, vol. 36bis Registre de papiers concernant la succession du Vicomte d'Andrezel, ambassadeur de France à Constantinople (1725–1727) /numéro d'enregistrement: Acquisitions extraordinaires 1AE 96/).

túl juthattak a könyvek Mikes Kelemen kezébe. Erre a legkézenfekvőbb lehetőség a rodostói francia káplán segítségével nyílhatott, akit egyenesen a francia nagykövetség biztosított a rodostói magyar katolikusok lelki gondozása céljából.<sup>22</sup> De bizonyíthatóan jó kapcsolatokat ápolt Mikes a későbbi konstantinápolyi nagykövetekkel is, köztük Vergennes gróffal, a későbbi francia külügyi államtitkárral. Egy korábbi feltételezésünk szerint hozzáférése lehetett a francia követség levéltárában található kéziratokhoz is.<sup>23</sup>

### Konklúzió

Összegzésképpen megállapítható, hogy d'Andrezel vicomte személye és szellemi hagyatéka fontos láncszem lehet II. Rákóczi Ferenc és környezete, elsősorban Mikes Kelemen törökországi emigrációja során folytatott irodalmi munkássága forrásainak feltárásához és megértéséhez. A francia diplomata II. Rákóczi Ferencsel folytatott levelezésének publikációja óta ismerjük a száműzött fejedelemmel való kapcsolatát, amelynek gyökerei a grosbois-i kamalduliakig vezetnek vissza. A kamalduliak törökországi kapcsolatait megerősíti d'Andrezel vicomte végrendelete is. Miként ez közismert, II. Rákóczi Ferenc is szoros kapcsolatban állt velük, és kéziratai is így juthattak el francia földre. D'Andrezel vicomte könyveinek sorsa jól bizonyítja, hogy a kor eszméi milyen gyorsan jutottak el Konstantinápolyon keresztül a kis rodostói magyar emigrációig, amely Zolnai Béla szerint a janzenizmus magyarországi elterjedésének harmadik útját képviselte. Remélhetőleg a most közreadott forrás újabb információkat nyújthat a Mikes Kelemen irodalmi működésére nagy hatást gyakorolt francia művekre vonatkozóan, és előmozdíthatja a rodostói magyar emigráció szellemi kapcsolataira vonatkozó további kutatásokat.

## FÜGGELÉK

### 1.

#### *D'Andrezel vicomte testamentuma*

*Centre des Archives Diplomatiques de Nantes; Consulat de France à Constantinople-Istanbul, série A, vol. 36bis Registre de papiers concernant la succession du Vicomte d'Andrezel, ambassadeur de France à Constantinople (1725–1727) (numéro d'enregistrement: Acquisitions extraordinaires 1AE 96!)*

Je soussigné Jean-Baptiste Louis Picon, chevalier seigneur d'Andrezel, la Mothe, St. Mery et autres lieux, conseiller d'État cy devant secretaire de la chambre, et cabinet du feu Roy et des commandements de feu Monsieur le Dauphin, depuis intendant de justice, police, finances, et fortifications du Roussillon et pays de

<sup>22</sup> Egy későbbi forrás megerősíti, hogy a francia követség még 1773-ban is biztosított káplánt a rodostói magyarok számára: „Il y a a Rodosto quelques vieux hongrois et leurs enfants et on leur fournit de Constantinople un chapelain.” Archives Nationales, Paris; Série Affaires Etrangères B III/30 Bureau des consulats et des correspondances de la marine en pays étrangers; Mémoires et notes pour le roy et le ministre de la marine, année 1773, Etat de la Religion catholique et des Missions en Levant fol. 56.

<sup>23</sup> *Tóth Ferenc*: Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kéziratörténetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 108. (2004: 5–6. sz.) 562–563.

Foix, et actuellement ambassadeur pour Sa Majesté à la Porte ottomane, agé de soixante un an accomplis dès le mois de decembre de l'année derniere, jouissant d'une assés bonne santé de corps, et d'une entiere liberté d'esprit, et jugement, dans l'incertitude d'etre prevenû par la mort avant que je pusse declarer mes dernieres volontés, ay fait ce Testament olografe aujourd'huy premier novembre mil sept cent vingt cinq au Palais de France à Pera.

Au nom du pere, et du fils, et du St. Esprit †. Après avoir recommandé mon ame à Dieu, luy avoir demandé tres humblement et avec toute la repentence qui est en moy pardon de toutes mes fautes, et offences, et avoir prié la tres bien heureuse, et St. Vierge, mon ange gardien, et St. Jean Baptiste mon patron d'interceder pour moy.

J'entens qu'en quelque lieu que je meure en France mon enterrement se fasse le plus modestement qu'il sera possible, et que si c'est à Pera lès Constantinople ou autre endroit hors de la chretiennté pendant le cours de mon ambassade, les negocians françois qui s'y trouveront se chargent de la depense moyenant cinq cent piastres faisant quinze cent livres de France a prendre par preference sur la vente de tous mes meubles, et vaisselle, bien entendu cependant que dans la dite somme de cinq cent piastres, les habits de deuil des gens à mon service ne soient point compris qu j'entens être une depense à part pour chacun un habit noir a prendre aussi sur la vente de mes meubles. J'ordonne mille messes pour le repos de mon ame don deux cens à l'Eglise ou chapelle ou je seray inhumé, deux cens à la paroisse d'Andrezel, et cent aux R. R. peres Camaldules de GrosBois, et les trois cent autres aux R. R. pretres de St. Lazare faubourg St. Denis à Paris, desquelles chacune sera payée comptant a raison de quinze sous par mes heritiers :

Plus je donne et legue mille francs a distribuer aux pauvres de ma paroisse d'Andrezel par le curé ou celui que mes heritiers choisiront parmi les habitans du village le plus de probité suivant la connoissance qu'ils auront des plus ou moins indigene sur le Rolle qui en sera fait par le procureur fiscal.

Je veux que ma garde-robe consistant en linge à mon usage, dentelles, et habits soit partagée entre mes valets de chambre, et valets de livrée servant auprès de ma personne dont les deux tiers pour les valets de chambres, et l'autre tiers pour les valets de livrée, entendant que soit que j'ay plus ou moins de gens de ces deux especes, le partage soit toujours le même. Item que si j'ay encore auprès de moy un homme chargé du soin de mon ecurie, et plusieurs chevaux de selle, il ait un cheval harnaché à son choix a prendre avant que le surplus soit vendû qu proffit de la succession tant chevaux, housses, caparaçons et voitures de quelque qualité qu'elles soient. Le dit ecuyer prendra aussi à son choix une paire de pistolets, le surplus des armes devant être vendû.

Je laisse à chacun de mes domestiques qui au jour de ma mort seront à mon service une année de gages ou le payement que je veux qui leur soit fait sans retardement de tout ce qui pourra leur être deub au dit jour.

Je laisse à la fabrique de la paroisse d'Andrezel une somme de mille livres a constituer au proffit de l'eglise sur l'hotel de ville de Paris pour un service

annuel dont le rente s'employera aux frais tant de luminaire que de l'honoraire des prêtres dont le curé se fera assister le jour du mois auquel je seray mort.

Je quitte Mrs. de Leze et Beles mes cousins germains, et leurs heritiers du payement des billets qu'on pourroit trouver d'eux dans mes papiers de quelque argent que j'ay peu leur prêter dans leurs besoins.

Je declare que j'ay emprunté à Paris au mois de fevrier de l'année passée quinze mille francs de Monsieur Dury dont il a mon billet, et que j'ay employés a faire mon equipage pour l'ambassade, je pretens en cas que cette somme ne soit pas payée avant ma mort qu'on prenne avec luy toutes les mesures qui luy conviendront le mieux pour l'acquitter et comme j'ay laissé un depot entre les mains de Mrs. de la Baume, Dury, et Nobles qui ont bien voulu se charger conjointement de mes affaires pendant mon éloignement de France vingt billets d'actions de la Compagnie des Indes qu'il ne faut pas regarder comme partie de ma succession dont je leur ay dit la destination, j'entens qu'ils ne soient point inquiétés ny par mes heritiers ny par ma femme sur l'employ qu'ils en auront fait me rapportant assés a leur bonne foy, et a leur amitié pour executer en cela ce qu'ils connoissent de me volontés s'ils ne l'ont deja fait, et les dispensant de repondre sur ce point en justice en cas que contre mes intentions ils y fussent appellés les dits billets s'ils subsistent encore devant être censés un lez que j'ay de bonne raison de faire sans qu'il soit besoin que je m'en explique plus clairement dans le present Testament.

Je recommande à mes enfans d'avoir toujours pour leur mere tout le respect que merite la tendresse qu'elle leur a toujours temoignée. Je l'ay pardonné de tout mon cœur les injustices qu'elle m'a faites et ses mauvais procédés à mon egard, que ma conduite aussi au sien ne devoit pas m'attirer puisque je n'ay jamais cessé de l'aymer, et ne luy ay jamais caché l'etat de mes affaires sur lesquelles elle n'a jamais voulu me croire, et qui est la source des brouilleries qu'il y a entre nous. Je prie ma mere (si elle vit encore) de luy rendre son amitié pour l'amour de moy.

La part que j'ay dans l'aquisition faite au nom de M. Nobles d'une des deux charges de greffier en chef de la chambre des comptes de Paris fait la scureté du douaire que j'ay assigné à ma femme par mon contract de mariage, et pour sa dot n'y ayant qu'une somme de dix mille livres ou environ hipotequée en faveur de Madame la marquise de Vallis sur ma terre de St. Mery pour le reste de l'acquisition que j'en ay faite il restera encore sur le prix de la dite terre assés pour la seureté de la dite dot tant en principal qu'en interest.

Je laisse au surplus le partage des biens meubles, et immeubles qui pourront me rester au jour de ma mort, a etre fait entre mes enfans suivant la coutume de Paris où je suis né, et marié, instituant pour executeur testamentaires mes dits Sieurs de la Baune, Dury et Nobles soit conjointement soit celuy ou ceux des trois qui m'auront survecû ou mon amy Monsieur Destaiheu qui voudra bien en accepter la charge s'ils étoient, et telles sommes des mères volontés que je signe, et rattiffie les jours et ans susditses lesquelles sont comprises dans les sept pages cy dessus toutes du même papier écrites de ma main

derogant à toutes dispositions antérieures si aucune se trouvoit, et que je ne crois pas signé Picon d'Andrezel. / :

[FORDÍTÁSA:]

Alulírott Jean-Baptiste Louis Picon lovag, Andrezel, la Mothe, St. Mery és más helyek hűbérura, államtanácsos, korábban a király kamarai és belső titkára, a néhai trónörökös mellé rendelt titkár, majd később Roussillon és Foix tartományok igazságügyi, rendészeti, pénzügyi és erődítésügyi intendánsa, jelenleg pedig Ófelsége nagykövete az oszmán Portán, az elmúlt év decemberében töltöttem be életem hatvanegyedik esztendejét, és elég jó testi egészségnek és szellemi ítélőképességnek örvendek, de nem lévén biztos abban, hogy halálom órájában ki tudom-e nyilvánítani utolsó akaratomat, ezért írtam ezt a sajátkezű testamentumot a mai napon, 1725. november elsején Franciaország perai palotájában.

Az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében †. Miután lelkemet felajánlottam Istennek, alázattal és teljes megbánással kérve Tőle minden hibám és vétkem bocsánatát, és miután kértem a boldogságos Szent Szület, őrangyalomat és Keresztelő Szent János patrónusomat, hogy járjanak közben értem.

Úgy szeretném, hogy ha bárhol Franciaországban halnék meg, a temetésem a lehető legszerényebb történjék, ha ez konstantinápolyi Perában esnék meg velem, vagy más kereszténységen kívüli területen a nagykövetségem ideje alatt, akkor az itt található francia kereskedők gondoskodjanak e kiadásról ötszáz piaszter erejéig, amely ezerötszáz francia livre-nek felel meg, amelyet lehetőleg a bútoraim és edényeim eladásából fedezzenek, mindemellett az említett ötszáz piaszter nem fedezi a szolgálatomban álló emberek gyászruhájának a költségeit, miszerint a bútoraim eladásából befolyt pénzből kell valamennyiüknek fekete ruhát venni. Lelkem nyugalmaért ezer misét mondatok, amelyből kétszázat abban a templomban vagy kápolnában, ahol eltemetnek, kétszázat az andrezel-i plébánián, százat a grosbois-i kamalduli szerzeteseknél, és további háromszázat a Faubourg Saint-Denis lazaristáknál, valamennyit tizenöt sous értékben az örököseim fogják kifizetni.

Ezenkívül, meghagyok és adományozok még ezer frankot az andrezel-i plébános vagy más, az örököseim által az adóslista tanúbizonyosága alapján kiválasztott legtisztességesebb egyén által az ottani szegények számára való szétosztásra.

Azt kívánom, hogy a saját használatomra fenntartott ruháimat, csipkéimet és öltözékeimet tartalmazó ruhatáramat osszák szét a személyemet szolgáló szobainasaim és libériás inasaim között, amelyből adják kétharmadát a szobainasaimnak és egyharmadát a libériás inasaimnak, oly módon, hogy akkor is arányosan részesüljenek e javakból, ha a számarányuk megváltozik. Ugyanígy, ha lenne egy lovászom, aki az istállómat és hátaslovaikat felügyeli, kapjon egy általa kiválasztott és felszerszámozott lovat, mielőtt a többi, valamely értéket képviselő lovat, takarót, lószerszámot és kocsikat az örökség javára eladnák. Az említett lovasznak adjanak még egy pár pisztolyt is, míg a többi fegyvert adják el.



Valamennyi szolgáltnak, akik a halálom napján a szolgálatomban állt egy évnyi biztosítékot hagyok és kívánom, hogy haladéktalanul fizessék ki az addig szóló járandóságukat.

Az andrezel-i egyházközségre a párizsi városházán ezer livre összegű betétet hagyok, amelynek jövedelmeit évente a templom világítására és azon papok honoráriumára költsenek, akik a halálom napján a plébános mellett láttak el szolgálatot.

Leze és Beles urakat, az unokatestvéreimet, mentesítem azon tartozásaik alól, melyeket az irataim között található dokumentumok alapján korábban néhez helyzetükben kölcsönrel segítettem.

Kijelentem, hogy az elmúlt év február hónapjában tizenötezer livre kölcsönt vettem fel Dury úrtól Párizsban, váltó ellenében, amely összeget nagykövetségem felszerelésére használtam fel. Amennyiben ezen összeget nem törlesztettem volna halálom előtt, tegyék meg a szükséges intézkedéseket annak rendezésére. A Franciaországtól távoli területen történő szolgálatom idejére az ügyeim intézésével megbízott de la Baume, Dury és Nobles uraknál letétbe helyeztem a Compagnies des Indes húsz részvényét, melyeket nem tekintek örökségem részének és már rendelkeztem róluk. Ez alatt azt értem, hogy őket ezek felhasználásával kapcsolatban se örökösöm, se feleségem ne háborgassák, bízva irántam való jóindulatukban és barátságukban az ismert akaratomnak megfelelően fognak eljárni, vagy már el is jártak addigra; amennyiben akaratom ellenére a törvény előtt kérnék számon rajtuk az említett részvények felhasználását, felmentem őket a felelősség alól, mivel ezen örökséggel kapcsolatban legvilágosabban csak ebben a végrendeletben rendelkezem.

Gyermekeimnek meghagyom, hogy adják meg az édesanyjuknak mindig a legnagyobb tiszteletet, amelyet az irántuk tanúsított gyengédsége érdemel. Én teljes szívemből megbocsátottam minden igazságtalanságot és irántam való rosszindulatot, amelyek nem az iránta való viselkedésem következményei voltak, hiszen iránta való szeretetem nem szűnt meg, és soha nem titkoltam előle pénzügyeim állását sem, amit ő nem volt hajlandó elhinni, és ami veszekedéseink fő okává vált. Kérem anyámat (ha még él), tanúsítson felé az irántam való szeretetnek megfelelő barátságot.

A Nobles úr nevében megszerzett párizsi számvevő kamarában elnyert két főjegyzői állásban betöltött részem biztosítékul szolgál feleségem özvegyi tartásdíjára, amelyet házassági szerződésemben meghatároztam, és hozománya részére körülbelül tízezer livre értékű jelzalogot jegyeztem be Vallis márkinő javára a St. Meryben található földtulajdonomra vonatkozóan. A földtulajdon értéktöbblete elegendő lesz a hozomány és kamatai biztosítékára.

Meghagyom továbbá, hogy ingó és ingatlan javaim gyermekeim között való megosztását a párizsi parlament szokása szerint hajtsák végre, ahol születtem és megházasodtam, megbízva annak végrehajtásával a fent említett de la Baune, Dury és Nobles urakat, vagy együtt, vagy külön, ha túlélnek, illetve Destaiheau úr barátomat, aki lesz szíves elvállalni ezt a megbízatást, ha nem élnének túl engemet. Valamennyi hasonló célú akaratomat, amelyeket a fenti dátummal az előbbi oldalakon saját kezűleg hitelesítettem és aláírtam és min-

den korábbi esetleg létező, de tudomásom szerint nem hitelesített akaratommal szemben érvényesnek fogadok el.

*Picon d'Andrezel*

**2.**

*A D'Andrezel vicomte hagyatékában található könyvek listája*

*Livres qui se sont trouvés sur les tablettes dud. Cabinet*

**p. 13.**

Un atlas (Nehezen azonosítható munka.)

Un livre in folio paysages de Rubens, Poussin, Gasque et Francisque, (Nehezen azonosítható képzőművészeti munkák.)

Un livre in folio paÿsages de Massé, (Nehezen azonosítható képzőművészeti munkák.)

Un livre in folio paysages flamans, (Nehezen azonosítható képzőművészeti munkák.)

Un livre idem statues et jardins de Rome, (Nehezen azonosítható képzőművészeti munkák.)

Un livre idem figures de l'ancien Testament, (Nehezen azonosítható képzőművészeti munkák.)

Un livre antiquités de Rome (Nehezen azonosítható képzőművészeti munkák.)

Un livre idem places et edifices de Rome, (Nehezen azonosítható képzőművészeti munkák.)

Un livre idem Entrée de Ferdinand infant d'Espagne (Nehezen azonosítható képzőművészeti munka.)

Un livre idem paÿsages de l'Ecole Venitienne oeuvres de Testa, (Nehezen azonosítható képzőművészeti munka.)

Perspectives de Cousin, (Nehezen azonosítható képzőművészeti munkák.)

Instruments et machines de Besson, Tissien, Paul Veronez et Teintonet, (Nehezen azonosítható képzőművészeti vagy műszaki jellegű munkák.)

Plusieurs paÿsages de divers autheurs, (Nehezen azonosítható képzőművészeti munkák.)

Quatre tomes idem dictionnaire historique

**p. 14**

et critique de M. Bayle (Pierre Bayle (1647–1706) *Dictionnaire historique et critique*, című műve, amely Diderot és d'Alembert híres Enciklopédiájának is fontos előzménye volt. Valószínűleg a mű négykötetes 1720. évi rotterdami harmadik kiadásáról van szó. A szótár legteljesebb 1740. évi kiadása reprintben is hozzáférhető (Slatkine, Genève, 1995.))

- Antiquités de Rome, (Valószínűleg a híres francia reneszánsz költő Joachim Du Bellay (1522–1560) művéről van szó, amely 1588-ban jelent meg és később nagyon sok kiadást ért meg.)
- Architecture de Vitruve, (Marcus Vitruvius Pollio, időszámításunk előtti első évszázadban élt római szerző *De architectura* című műve, amely az építészet egyik legnagyobb klasszikus műve. Első teljes francia nyelvű fordítása 1547-ben jelent meg Jean Martin gondozásában.)
- Un livre de Cartes marines (Nehezen azonosítható kartográfiai munka. A *Bibliothèque Nationale de France* állományában folytatott kutatásaim során igen sok ilyen című művet találtam.)
- Architecture de Vignole, (Jacopo Barozzi da Vignola (1507–1573) itáliai reneszánsz szerző fő művéről van szó, amely *Cours d'architecture qui comprend les ordres de Vignole avec des commentaires* (1691) címmel jelent meg Augustin-Charles d'Aviler (1653–1701) fordításában.)
- Pieces de Le Pautre, (XIV. Lajos korának neves illusztrátora, Jean Lepautre (1618–1682) rajzairól, metszeteiről lehet szó.)
- Divers ornements (Nehezen azonosítható képzőművészeti munka.)
- Description de la Morée (Valószínűleg Vincenzo Maria Coronelli (1650–1718) kortárs ferences szerzetes művének francia fordításáról van szó, amely *Description géographique et historique de la Morée reconquise par les Vénitiens, du royaume de Nègrepont des lieux circonvoisins et de ceux qu'ils ont soumis dans la Dalmatie et dans l'Epire depuis la Guerre qu'ils ont déclarée aux Turcs en 1684 jusqu'en 1687* címen jelent meg 1686-ban és 1687-ben Párizsban.)
- Le Chevalier Bernin, (Nehezen azonosítható irodalmi, esetleg képzőművészeti munka.)
- Jean Le Pautre, (Nehezen azonosítható munka. Valószínűleg metszetek és illusztrációk gyűjteménye.)
- Vie de St. Thomas d'Acquin, (Nehezen azonosítható hagiográfiai munka.)
- Deux volumes Le parfait negociant, (Jacques Savary (1622–1690) sok kiadást megért *Le parfait négociant ou instruction générale pour ce qui regarde le commerce de toutes sortes de marchandises tant de France que des pays étrangers par le Sieur Jacques Savary* című művének valamely kétkötetes 18. századi kiadásáról lehet szó. Elsősorban a kereskedelem, a korai ipari termelés, a könyvelés, valamint a hitelezés és a pénzváltás korabeli gyakorlatába bevezető elméleti munka.)
- Deux volumes droits de la Guerre, (Nagy valószínűséggel Hugo Grotius (1583–1645) *Le Droit de la guerre et de la paix* című klasszikus művének 1687. évi francia kiadásáról van szó.)
- Trois volumes traités de Paix, (Nehezen azonosítható diplomáciai dokumentumgyűjteményről lehet szó.)
- Trois volumes idem, (Ua.)

- Deux Codes Louis & Criminel, (XIV. Lajos korabeli büntetőjogi kézikönyvről lehet szó.)
- Stile Criminel, (Büntetőjogi kézikönyvről lehet szó.)
- Mémoires de M. de Toul, (Valószínűleg a népszerű *Mémoires de la vie de Jacques-Auguste de Thou, conseiller d'état et président à mortier au parlement de Paris* című történeti munka korabeli (pl. Amsterdam, 1713.) kiadásáról van szó.)
- Code Louis XIII. (XIV. Lajos korabeli közjogi kézikönyvről lehet szó.)
- Stile universel, (XIV. Lajos korabeli jogi kézikönyvről lehet szó. A *Bibliothèque Nationale de France* katalógusában fellelhető hasonló című munka alapján feltételezhetjük, hogy a *Stile universel de toutes les cours et juridictions du Royaume, pour l'instruction des matières criminelles, suivant l'ordonnance de Louis XIV du mois d'Aout 1670 par M. Gauretz* című 1695-ben Párizsban megjelent munkáról van szó.)
- Quintilien, (Minden bizonnyal Quintilianus valamely retorikai művének korabeli francia fordításáról van szó.)
- Nouveau Microscope, (Nehezen azonosítható természettudományi munka. Esetleg Jean de Hautefeuille (1647–1724) *Microscope micrométrique, pour diviser les instrumens de mathématique dans une grande précision* című 1703-ban Párizsban megjelent munkájáról lehet szó.)
- Analise des infiniments petits, (Guillaume-François-Antoine de L'Hospital (1661–1704) *Analyse des infiniment petits, pour l'intelligence des lignes courbes* című 1703-ban Párizsban megjelent differenciálszámítással foglalkozó munkájáról lehet szó.)
- Deux volumes oeuvres de Marolois, (Samuel Marolois 17. századi matematikus és hadmérnök sok kiadást megért *Oeuvres mathématiques de Samuel Marolois, traitant de la géométrie et fortification* című munkájáról lehet szó.)
- Formules d'actes, (Nehezen azonosítható, valószínűleg színjátszással foglalkozó munka.)
- La Pratique du Théâtre, (Nehezen azonosítható, színjátszással foglalkozó munka.)

### p. 15

- Deux volumes Traité d'ambassade par Vikfort. (Nagy valószínűséggel Abraham Van Wicquefort (1598?–1682) *L'Ambassadeur et ses fonctions* című klasszikus művének 1680–1681. évi hágai kiadásáról van szó.)
- Six volumes Histoire de Constantin. (Nagy valószínűséggel Bernard de Varenne *Histoire de Constantin le Grand premier empereur chrétien* című művének korabeli párizsi kiadásáról van szó.)
- Deux volumes Dictionnaire de Veneroni, (Jean Vigneron (alias Veneroni) *Dictionnaire italien et françois [-françois et italien], contenant tout ce qui se*

*trouve dans les autres dictionnaires; enrichi de quantité de mots nouveaux* című népszerű szótárának valamelyik párizsi kiadásáról lehet szó.)

Second volume du Voyage de Thevenot, (Jean de Thévenot *Voyages de Mr. de Thevenot en Europe, Asie & Afrique* című művének harmadik kiadása 1727-ben jelent meg Amszterdamban. Mikes Kelemen is merített belőle.)

Le premier, second et le troisieme volume de l’Affrique de Marmol, (V. Károly szolgálatában álló, a mórok fogságában nyolc évet Afrikában töltött, spanyol Luis del Marmol y Carvajal, (1520?–1600) franciául *L’Afrique de Marmol* (Párizs, 1667.) címen megjelent műve.)

Sept volumes de l’histoire de France in quarto de M. de Mezeray, (François Eudes de Mézeray (1610–1683) francia királyi történétíró igen elterjedt népszerű munkája.)

Treize volumes de l’année chretienne, (A *Bibliothèque Nationale de France* katalógusában létezik egy tizenhárom kötetes *L’année chrétienne contenant les messes des Dimanches, ferries et fêtes de l’année, en Lat. et en franç. avec l’explication des Epîtres et Evangiles et un abrégé de la vie des saints dont on fait l’office par Nic. Le Tourneux* című munka, amely 1723-ban jelent meg Párizsban. Mikes Kelemen fordított belőle.)

Marcelaire ambassadeur, (Nehezen azonosítható diplomáciai munkáról van szó.)

La Guide des Etrangers dans le pays d’Italie, (Nehezen azonosítható korabeli útikönyvről van szó.)

Autre Guide des Etrangers dans le mesme paÿs, (Ua.)

Quatre volumes, Memoires sur les missions, (Nehezen azonosítható korabeli katolikus missziókra vonatkozó mű.)

Trois volumes Memoires du duc de Rez, (Nyilvánvalóan a híres Jean-François Paul de Gondi, Retz kardinális (1613–1679) emlékiratainak valamelyik korabeli háromkötetes kiadásáról van szó (pl. Amsterdam, 1717–1718.))

Nouvelle methode Latine, (Nagy valószínűséggel a janzenista Claude Lancelot szerzetes és nyelvész (1615?–1695) *Nouvelle methode pour apprendre facilement & en peu de temps la langue latine* című népszerű művének valamelyik korabeli kiadásáról van szó.)

Douttes sur la Construction, (Nehezen azonosítható, talán nyelvészeti munka.)

Nouvelle grammaire latine, (Nagy valószínűséggel a híres César Chesneau Dumarsais filozófus és nyelvész (1676–1756) *Les véritables principes de la grammaire ou Nouvelle grammaire raisonnée pour apprendre la langue latine* című művének valamelyik korabeli kiadásáról van szó.)

Le parfait oeconome, (Valószínűleg de Rosny *Le Parfait économe, contenant ce qu’il est utile et nécessaire de savoir à tous ceux qui ont des biens à la campagne* című művének 1710. évi párizsi kiadásáról van szó.)

Nouveau Guide des chemins du Royaume de France, (Louis-Philippe Daudet térképész *Nouveau guide des chemins du royaume de France: contenant*

*toutes les routes, tant générales que particulières* című 1724-ben Párizsban megjelent művéről van szó.)

**p. 16**

- Sept volume histoire de France en seize, (Nehezen azonosítható történeti munka.)
- Cinq volumes des Lettres d'Ossa, (Arnauld d'Ossat (1536–1604) kardinális diplomáciai leveleinek valamelyik korabeli kiadása.)
- Dix volumes de l'Horace de Mad.e D'acier, (Horatius összes műveinek több tíz-kötetes kiadása is létezett a 18. század elején (pl. Paris, 1709., Amsterdam, 1727))
- Metaphisique, (Minden bizonnyal Arisztotelész művének valamelyik korabeli francia fordításáról van szó.)
- Le second volume des pseumes de David, (Dávid zsoltárainak valamelyik korabeli francia kiadása.)
- Le premier, le second et le troisieme, le cinquieme et le sixieme volume de l'Espion Turc, (Giovanni-Paolo Marana (1642?–1693) nagyhatású *L'Espion turc dans les cours des princes chrétiens ou Lettres et mémoires d'un envoyé secret de La Porte dans les cours de l'Europe où l'on voit les découvertes qu'il a faites dans toutes les Cours* című műve. Mikes Kelemen sokat merített belőle.)
- Le second et le troisieme volume du Voyage du monde, (Valószínűleg Gomelli Careri (1651–1725) olasz utazó *Voyage de Tour du Monde /Paris 1727./* című, Mikes Kelemen által is felhasznált művéről, vagy esetleg Gabriel Daniel S. J. (1649–1728) *Voyage du monde de Descartes* című több korabeli kiadást megért művéről van szó.)
- Sistheme de la Grammaire françoise, Le premier volume des Elements de l'histoire, (Nehezen azonosítható korabeli nyelvészeti /janzenista?/ és történeti munka.)
- Deuxieme vol. de Theatre Italien (Nehezen azonosítható, színjátszással foglalkozó munka.)
- Le quatrieme, le cinquieme, le sixieme et septieme volume d'une petite Bible, (Nehezen azonosítható bibliakiadás.)
- Trois petits volumes du Journal des Saints, (Grosez, Jean-Étienne S. J. *Le Journal des saints, ou Méditations pour tous les jours de l'année, avec un abrégé de la vie des saints* című több korabeli kiadást megért művéről van szó.)
- Le Busbek historique, (Nagy valószínűséggel Ogier Ghislain de Busbecq (1522–1591) császári diplomata *Ambassades et voyages en Turquie et Amasie* című művének valamelyik korabeli kiadásáról van szó.)
- L'Etat de l'Empire Turc, (Nagy valószínűséggel Paul Ricaut angol szerző *L'État présent de l'Empire ottoman* című művének valamelyik korabeli francia nyelvű kiadásáról van szó. Mikes merített belőle.)

- Ordonnances de Louis XIII & trois petits Livres (XIV. Lajos korabeli közjogi kézikönyvről lehet szó.)
- Ordonnances criminelles, (Korabeli büntetőjogi kézikönyvről lehet szó.)
- Traittés de la priere publique, (Jacques Joseph Duguet (1649–1733) janzenista szerző *Traité de la prière publique* című híres művéről volt szó.)
- Le premier, le troisieme et quatrieme

**p. 17**

- volume Cathechisme de Montpellier, (Charles Joachim Colbert montpellier-i janzenista püspök megbízásából François-Aimé Pouget által írt 1702-ben megjelent *Instructions générales en forme de cathéchisme, où l'on explique en abrégé par l'écriture sainte & par la Tradition, l'Histoire & les Dogmes de la Religion, la Morale Chrétienne, les Sacrements, les Prières, les Cérémonies & les Usages de l'Eglise* című munka. Mikes Kelemen lefordította.)
- L'histoire de Louis XIII en medailles de l'impression du Louvre (Nehezen azonosítható, történeti numizmatikai munka.)
- Deux volumes Dictionnaire historique de Morery, (Louis Moreri (1643–1680) *Le Grand dictionnaire historique, ou le Mélange curieux de l'histoire sacrée et profane* című, igen népszerű művének valamelyik korabeli kiadásáról van szó.)
- Geographie de Ptolomée, (Claudius Ptolemaeus ókori földrajztudós klasszikus művének valamelyik korábbi kiadása lehet.)
- Deux tomes La milice française, (A jezsuita Gabriel Daniel (1649–1728) *Histoire de la milice française, et des changemens qui s'y sont faits depuis l'établissement de la Monarchie Française dans les Gaules, jusqu'à la fin du Regne de Louis le Grand* című művének valamelyik korabeli kiadásáról van szó.)
- Trois volumes du Voyage de Tournefort, (Joseph Pitton de Tournefort botanikus (1656–1708) *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy, contenant l'histoire ancienne et moderne de plusieurs isles de l'Archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer noire, de l'Arménie, de la Géorgie, des frontières de Perse et de l'Asie mineure, avec les plans des villes* című, népszerű művének 1717. évi kiadásáról lehet szó.)
- Trois tomes, Histoire de Ricaut, (Valószínűleg Sir Paul Ricaut angol diplomata és történész (1629–1700) *Histoire de l'Empire ottoman* című, igen népszerű háromkötetes művének valamelyik korabeli kiadásáról van szó, de szóba jöhet a szerző más történeti munkája is. Mikes sokat merített belőle.)
- Deux tomes des anecdottes de la maison ottomane, (Nehezen azonosítható, keleti tárgyú munka.)
- Deux tomes des Dialogues des morts, par M. de Fenelon, (François de Salignac de La Mothe Fénelon, neves francia író (1651–1715) azonos című, igen népszerű művének valamelyik korabeli kiadásáról van szó.)

- Un tome de la maniere de negocier par M. de Callieres, (François de Callières, tudós diplomata (1645–1717) *De la Manière de négocier avec les souverains, de l'utilité des négociations, du choix des ambassadeurs et des envoyez, et des qualitez nécessaires pour reüssir dans ces emplois* című, igen népszerű diplomáciai tárgyú művének valamelyik korabeli kiadásáról van szó.)
- Sept tomes de l'Histoire universelle, (Valószínűleg Jacques-Bénigne Bossuet püspök (1627–1704) *Discours sur l'Histoire universelle* című, igen népszerű történeti művének valamelyik korabeli kiadásáról van szó.)
- Un volume des oeuvres de M. de Fontenelle, (Bernard le Bovier de Fontenelle, francia költő és filozófus (1657–1757) műveinek valamelyik korabeli kiadásáról lehet szó.)
- Histoire du Cardinal Alberoni, (Jean Rousset de Missy *Histoire du cardinal Alberoni, depuis sa naissance jusqu'au commencement de l'année 1719* (Hága, 1719) című művéről lehet szó.)
- Memoire de M. de la Croix, (De la Croix volt konstantinápolyi követségi titkár *Memoires du Sieur de la Croix contenant diverses relations tres-curieuses de l'Empire Ottoman*. Paris 1684, című munkájáról van szó. Mikes merített belőle.)
- Memoires de M. le comte de Rochefort, (*A Mémoires de M. L. C. D. R.* (le comte de Rochefort) (1687) című regényről lehet szó, amelynek szerzője Gatien de Courtilz de Sandras (1644–1712) volt.)
- Dix vieux tomes de Corneille, (A híres francia drámaíró műveinek valamelyik korábbi kiadásáról lehet szó.)
- Deux tomes de Racine (A híres francia drámaíró műveinek valamelyik korabeli kiadásáról lehet szó.)
- Un tome de Capistrone, (Jean Galbert de Capistrone francia drámaíró műveinek valamelyik korabeli kiadásáról lehet szó.)
- Un tome de Renard (Nehezen azonosítható munka.)
- Deux tomes les Journées amusantes, (Madeleine-Angélique de Gomez (1684–1770) *Les journées amusantes, dédiées au roi* (Paris, 1722.) azonos című, igen népszerű művéről van szó. Mikes fordításában a *Mulatságos napok* címen jelent meg.)

**p. 18**

- Le second tome de l'ane d'or d'Apulée, (Lucius Apuleius Platonicus *Arany-szamar* című népszerű klasszikus művének valamelyik korabeli kiadásáról van szó.)
- Quatre tomes de la La verité des fables, (Nehezen azonosítható munka.)
- Quatre tomes de la memoire artificielle (Nehezen azonosítható munka.)



# BESZÁMOLÓ

---

## KÁLVINIZMUS A PERIFÉRIÁKON: VALLÁS ÉS TÁRSADALOM EURÓPA PERIFÉRIÁIN

(Beszámoló a Debreceni Református Kollégiumban  
2008. április 23–24-én rendezett konferenciáról)

Nagyon érdekes angol nyelvű konferenciára került sor 2008. április 23–24-én a Debreceni Református Kollégiumban *Kálvinizmus a perifériákon: vallás és társadalom Európa perifériáin* címmel. A tanácskozássra a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen működő két kutatóintézet (Hatvani István Teológiai Kutatóintézet, Közép-európai Reformáció és Protestantizmus Történeti Kutatóintézete), illetve a D. Dr. Harsányi András Alapítvány rendezésében került sor. Ezekon túlmenően, számos egyéb intézmény is hozzájárult a rendkívül színvonalas nemzetközi konferencia megszervezéséhez (Debreceni Egyetem, Debreceni Akadémiai Bizottság, Tiszántúli Református Egyházkerület). A tanácskozássra a hazai szakembereken kívül négy európai országból (Románia, Egyesült Királyság, Németország, Lengyelország) és az Amerikai Egyesült Államokból érkeztek előadók. A konferencia alapját az a kutatási és oktatási együttműködés adta, amely a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, illetve az Edinburgi Egyetem és a Princetoni Egyetem között már évtizedek óta tart. A találkozó a Kálvin születésének 2009-ben esedékes ötszázadik évfordulójáról megemlékező ünnepségsorozatba illeszkedett.

A konferencia a kálvinizmus szélesen értelmezett hatásával foglalkozott és azokat az új eredményeket kívánta közreadni, amelyek az egyháztörténetben, az eszmetörténetben, az irodalomtörténetben, a teológiában és a néprajztudományban ezzel kapcsolatban, az utóbbi időben megszülettek. A szervezők szándéka szerint az előadók külön hangsúlyt helyeztek „azokra az országokra, amelyek a nyugat-európai civilizáció perifériáin helyezkednek el, s amelyek megtapasztalták a kálvinizmus hatását, mint például Skócia, Magyarország, Erdély, Lengyelország, Litvánia vagy, amelyekben a kálvinista közösségek az adott társadalom perifériáján foglaltak helyet, mint a német református egyházak”. Az előadókat tehát nem kötötték időbeli és tudománybeli korlátok, ami számos interdiszciplináris jellegű előadás elhangzásához és oda vezetett, hogy az előadások időben a kálvinizmus megszületésétől a napjainkig terjedő időszakot ölelték fel. Persze azért a résztvevők többsége mégis a „hőskorral”, vagyis a 16–17. század történéseivel foglalkozott.

A konferencia bevezetőnek szánt hosszabb nyitóelőadását Stewart J. Brown az Edinburgi Egyetem vallástörténész professzora tartotta *Érzékenység, tolerancia és a református egyházak az ész korában* címmel. Brown professzor úgy vélte, hogy még nem is olyan régen a felvilágosodást a szekularizáció folyamataival kapcsolták össze. Ez jórészt annak volt köszönhető, hogy a szakemberek nagy hangsúlyt helyeztek olyan vallási szkeptikusok életművének kutatására, mint amilyen Voltaire, Diderot vagy David Hume voltak. Az újabb eredmények

azonban egyértelműen arra mutatnak, hogy az európai gondolkodók túlnyomó többsége az ész korában is megőrizte keresztény hitét, s hogy a szentimentaliz-mussal összefüggésben, Rousseau szívből táplálkozó, érzelmi telítettségű vallá-sossága sokkal tipikusabbnak volt mondható a korszakban, mint Voltaire szkepticizmusa. Vagyis a felvilágosodás korának „igazi gyümölcseit” nem a vallási szkepticizmus megnövekedésében, hanem a trón és az oltár szövetségének meg-lazulásában, az egyéni és önkéntes jellegű vallásosság és a vallási türelem elterje-désében találhatjuk meg. Mindezek a változások pedig az európai és észak-ame-rikai kálvinista egyházakra is jelentős hatást gyakoroltak, mivel e tendenciákat körükben is jól meg lehetett figyelni.

A nyitóelőadást a nyolc szekcióba szervezett további tizenhét felszólalás kö-vette. Az első szekció (*Kálvinizmus és kisebbség*) első előadását Iain Torrance, a Princetoni Egyetem teológiai szemináriumának professzora tartotta a reformát-us egyházi tagság értelmezéséről. Torrance professzor, ennek meghatározását különösen a kisebbségi helyzetben lévő egyházak esetében tartotta fontosnak saját identitásuk kijelölése szempontjából. A keresztség aktusát kiemelve rá-mutatott, hogy az, az egyházhoz tartozás szempontjából, kiemelkedő jelentő-séggel bírt. Szerinte, a református tradícióban a „keresztség dinamikus, nem pedig mechanikus aktusként jelenik meg”. Ez alapján pedig úgy vélte, hogy a református hagyományban el tudták kerülni az egyházhoz tartozás merev meg-határozását, s azt nem elsősorban térbeli jellegű metaforaként értelmezték. A szekció másik előadója Gaál Botond a Debreceni Református Hittudományi Egyetem dogmatika professzora, a Hatvani István Teológiai Kutatóközpont igazgatója volt. Arra az érdekes jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy az ellenre-formáció sikeres előretörésétől kezdődően kisebbségi helyzetbe szorult magyar-oroszországi reformátusság, az ország összlakosságán belül elfoglalt arányaihoz mér-ten, jóval nagyobb szerepet játszott a történelmi Magyarország kulturális, tu-dományos és politikai életében, vagyis a kisebbségi, periférikus helyzet nem minden esetben járt egyértelmű háttérbe szorulással a fenti vonatkozásokban.

A második szekció a *Kálvinizmus, vallási pluralizmus és tolerancia Po-roszországban és Magyarországon* címet viselte. Ebbe is két előadás tartozott, amelyek közül az elsőt Barta János a Debreceni Egyetem Történelmi Intézeté-nek professzora tartotta *Tolerancia és közömbösség: vallás- és egyházpolitika a 17–18. századi Poroszországban* címmel. Úgy találta, hogy Brandenburg-Po-roszország 1613 után vallási szempontból nagyon sajátos helyzetben volt, mivel uralkodói a kálvini hitre tértek, míg alattvalóik többsége lutheránus maradt. A vallási tolerancia az uralkodók részéről tehát elkerülhetetlen volt, ám annak megvalósulása nagyban függött az éppen regnáló fejedelem személyiségétől és az adott történelmi szituációtól. Barta professzor ebből a szempontból három korszakot különböztetett meg. Az első szakaszban (a protestantizmus elterje-désétől 1640-ig) a politikai, nem pedig a hitbéli szempontok voltak a meghatá-rozóak, amit például az is mutatott, hogy János Zsigmond választófejedelem nem hitbéli meggyőződésből, hanem Hollandia támogatásának megnyerése cél-jából tért át a református vallásra. Miután alattvalóit nem tudta meggyőzni ar-ról, hogy kövessék ebben, 1614-ben egy vallási türelemről szóló törvényt bocsá-tott ki. A második szakaszban (1640–1740) már inkább a vallási szempontok

befolyásolták a porosz uralkodók vallási toleranciához való viszonyát. Frigyes Vilmos, a Nagy Választó (1640–1688) például mélységesen meg volt győződve kiválasztottságáról, s ez vezérelte akkor is, amikor a vesztfáliai békében (1648) elérte, hogy a *cuius regio, eius religio* elvét a kálvinista uralkodókra is kiterjesszék. A harmadik korszakot (II. Nagy Frigyes uralkodását, 1740–1786) pedig a vallási közömbösség határozta meg. Frigyes vallási szempontból kettős személyiséggel rendelkezett. Egyrészt hitt a predestinációban, ezzel egy időben azonban olyan munkákat is írt, amelyek általában is élesen bírálták a vallásos hitet, és amelyeket a pápa indexre tett.

A szekció másik előadása Pásztori-Kupán István, a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet munkatársa nevéhez fűződött. Az előadó a vallási türelemre vonatkozó, a tordai erdélyi országgyűlésen 1568-ban elfogadott törvény hatását vizsgálta. Természetesen ez nem egy modern értelemben vett vallási tolerancia megvalósulását jelentette, ám Pásztori-Kupán mégis úgy vélte, hogy a legnagyobb nyugat-európai országokkal, illetve a Magyar Királysággal összehasonlítva, Erdélyben a vallási tolerancia szellemisége érvényesült a 16. században és a 17. század legnagyobb részében. Erre bizonyásként azt említette, hogy azon fejedelmek emléke, akik hűtlennek bizonyultak ehhez a szellemiséghez, az illető fejedelmek által támogatott, saját egyházuk körében sem egyértelműen pozitív kicsengést kapott. Pásztori-Kupán úgy találta, hogy az erdélyi kálvinizmust nagymértékben a tolerancia és az adaptáció szellemisége hatotta át.

A harmadik szekció (*A kálvinizmus szerepe a magyarországi oktatásban és vallásos gyakorlatban*) első előadója Péter Katalin a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója, a Közép-Európai Egyetem emeritus professzora tartotta *A 17. századi Erdély szellemi atmoszférája: az iskolák a kálvinista fejedelmek uralkodása idején* címmel. Péter professzor asszony szerint az erdélyi uralkodói magatartást Izabella királyné alapozta meg, s ebben az iskolák támogatása is fontos szerepet játszott. A kálvinista fejedelmek esetében az oktatásügy eme hagyományos támogatását még tovább erősítette a kálvinizmus lelkipásztorokkal kapcsolatos beállítottsága. Ez azt jelenti, hogy a lelkészek Erdélyben hagyományosan nagy társadalmi presztízzsel rendelkeztek. Ebben az is szerepet játszott, hogy sokan közülük külföldön tanultak, s ezeknek 98 százaléka vissza is tért Erdélybe tanulmányai befejezése után. Erdély talán legismertebb fejedelme, Bethlen Gábor is nagy személyes érdeklődést tanúsított az oktatásügy iránt, s a kálvinizmus nemzetközi hálózatát használta protezsáltjai külföldi támogatásának megszerzésére.

A szekció másik előadása Graeme Murdock a Birminghami Egyetem docense, a magyarországi reformáció történetének elkötelezett kutatója nevéhez fűződött. Murdock, *Az imádság gyakorlata a megreformált Magyarországon* című előadásában azokat a vitákat elemezte, amelyek az 1640–50-es években a magyarországi református lelkészség körében zajlottak az imádság gyakorlásáról. Ugy találta, hogy e viták hátterében az „egyházi konzervatívok” és az „egyházi reformerek” szembenállása húzódott meg. Szerinte azonban e viták vizsgálata másfajta szempontból is hasznos. Az ezzel kapcsolatos forrásokból ugyanis arra vonatkozóan is fontos információkhoz lehet jutni, hogy milyen volt a magán-

körben és nyilvánosan gyakorolt imádság gyakorlata a református közösségekben a korabeli Magyarországon.

A negyedik szekció (*Kávinizmus és misszió*) a kálvinizmus misszionáriusi gyakorlatát igyekezett megvizsgálni. Az első előadó Andrew F. Walls, az Edinburghi Egyetem emeritus professzora volt, aki a korai kálvinizmus missziós gyakorlatáról beszélt. Walls professzor úgy találta, hogy a korai protestáns missziós mozgalom három irányát lehetett megfigyelni. Az első a skóciai irány volt, amely Európa földrajzi értelemben vett periferiájáról eredt. A másodikat az angol jelentette, amely az angol nemzet kulturális periferiájáról indult ki, a harmadik pedig az amerikai volt, amelyet akkoriban Európa legtávolabbi periferiájának tekintettek. Ez a három irány persze sok esetben össze is kapcsolódott egymással.

Egy nagyon érdekes missziós kísérletről számolt be Gonda László, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem munkatársa. 1946 és 1949 között ugyanis kísérlet történt arra, hogy az egyik legnagyobb európai kálvinista közösséget, a magyarországit, erőteljesebben bevonják a tengerentúli missziós tevékenységbe, amelyben korábban meglehetősen kis szerepet játszott. A terv egyrészt ezt, másrészt pedig azt szolgálta volna, hogy megoldják azt a problémát, hogy a holland kálvinista egyház egyre csökkenő mértékben tudott misszionáriusokat toborozni Indonéziába. Már a magyar jelölteket is kiválasztották, amikor a hidegháború kibontakozása elejét vette a terv gyakorlati megvalósításának.

Az első nap előadásait a Debreceni Református Kollégium megtekintése követte, majd az a fogadás zárta, amelyet Bölcskei Gusztáv, a Magyarországi Református Egyház Zsinatának lelkészi elnöke adott a konferencia résztvevői tiszteletére. Mindezek az alkalmak módot adtak a konferencia résztvevői számára, hogy informális módon is folytathassák a szekciókban megkezdett beszélgetéseiket, s hogy behatóbban megismerjék a vendéglátó intézményt.

A második nap egy olyan szekcióval indult, amely a történelmi lengyel-litván állam és a kálvinizmus kapcsolatát vizsgálta. Kestutis Daugirdas, a mainzi Gutenberg Egyetem tanára a kálvinizmus litvániai megjelenését és kezdeti sikereit vizsgálta. Az 1550-es évek elejétől a reformáció erős pozíciókra tudott szert tenni a Litván Nagyfejedelemségben, ami annak is köszönhető volt, hogy a litván nagykancellár, Nicolas Radziwiłł is támogatásában részesítette azt. Hamarosan a kálvinizmus is megjelent, és különösen erős befolyásra tett szert az antitrinitarizmus. Az első református közösség 1558-ban jött létre Vilniusban. Egy kiemelkedő teológus, Andreas Volanus tevékenységének köszönhetően, a reformátusoknak egyre hatékonyabban sikerült visszaszorítani az unitáriusok befolyását, s különösen az új nagykancellár, az ifjabb Nicolas Radziwiłł birtokain rendelkeztek erőteljes pozíciókkal, aki támogatta a svájci hitvallás terjedését. A fejlődés eredményeként, a 17. század elején már több mint 200 református gyülekezet volt a nagyfejedelemség területén.

Jórészt a lengyel reformátusok mai helyzetével és identitástudatával foglalkozott előadásában Joanna J. Mizgala a Lengyel Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetének munkatársa. Ezt a helyzetet természetesen az teszi problematikussá, hogy a lengyel reformátusok csekély kisebbséget alkotnak

a túlnyomóan katolikus lengyel társadalomban, s hogy a lengyel nemzeti identitásnak fontos elemét képezi a katolikuság. Ezért azután a lengyelországi református egyház nehezen tudja hallatni hangját az egyes társadalmi kérdések megvitatásakor.

A hatodik szekció az apokaliptikus eszmék és a mártírológia, valamint a kálvinizmus kapcsolatát boncolgatta. Az első előadást Lévai Csaba, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének docense tartotta *Kálvinista történelem-felfogás a perifériákon: apokaliptikus történelemszemlélet Magyarországon és a gyarmati kori Észak-Amerikában a 16–17. században címmel*. Úgy vélte, hogy bizonyos hasonlóságok voltak megfigyelhetők e két, földrajzilag egymástól távol és a korabeli Európa perifériáján elhelyezkedő terület között abban a vonatkozásban, hogy milyen történelem-felfogás volt jellemző az ott élő kálvinistákra. Mindkét területen jelentős befolyásra tett szert a történelem apokaliptikus felfogása és az a szemlélet, hogy az angol és a magyar népnek, Isten választott népeként, valamilyen sajátos szerepe van az emberiség történetében.

A szekció másik előadója Tóth Zsombor a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem munkatársa volt, aki a mártírológia szerepéről beszélt a 17. századi magyar kálvinizmus történetében. Komáromi János száműzetésben készült írásai alapján azt vizsgálta, hogy azokban miként jelent meg a haza és a hazafi mártírként jellemzett felfogása egy protonacionalista diskurzus megalapozásaként.

A hetedik szekció a *Kálvinizmus Európa keleti perifériáin* címet viselte. A szekció első előadását Buzogány Dezső, a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet egyháztörténész professzora, a Babeş-Bolyai Egyetem Református Teológiai Karának dékánja jegyezte. Előadásában azt vizsgálta, hogy a kora újkori erdélyi református egyházat mennyire jellemezte a protestáns etika és a kapitalizmus szellemisége között, Max Weber által megfigyelt kapcsolat. Buzogány professzor nem a református egyház képviselőinek ezzel kapcsolatos elvi-elméleti megnyilvánulásait elemezte, hanem azt, hogy a gyülekezetek napi gyakorlatában, pénzügyeik menedzselése során, mennyire érvényesültek a weberi értelemben vett protestáns etika egyes elemei.

A szekció másik előadása ismét a lengyel–litván állam problematikáját vizsgálta, ám ezúttal nem egyháztörténeti vagy szociológiai, hanem irodalomtörténeti szempontból. Katarzyna Meller, a poznańi Adam Mickiewicz Egyetem professzora a humanizmus és a kálvinizmus kapcsolatát elemezte a 16. századi lengyel irodalom tükrében. Úgy találta, hogy a korabeli lengyel reneszánsz kultúrára nagy hatást gyakorolt a kálvinizmus szellemisége és vallási doktrínája. A kálvinista irodalom sajátosan lengyel formáját képviselték azok a polemikus jellegű írások, amelyekben a kálvinista szerzők a katolikus, lutheránus vagy antitrinitárius auctorokkal vitatkoztak. A 17. századhoz közeledve azonban a kálvinizmus irodalomra gyakorolt hatása egyre jobban visszaszorult.

Egy Lengyelországgal kapcsolatos előadás az utolsó, nyolcadik szekcióban is maradt. D. Molnár István, a Debreceni Egyetem Lengyel Tanszékének professzora a lengyel és a magyar kálvinizmus történelmi kapcsolatait foglalta össze a kezdetektől a 20. század közepéig. Megemlítette, hogy már Méliusz Juhász Péter is együttműködött lengyel reformátorokkal, s hogy a 17. században lengyel református lelkésznevendékek tanultak Erdélyben. A 20. század és a je-

lenkor vonatkozásában a *Jednota* című folyóirat szerepét emelte ki, amely a két világháború közötti időszakban, majd az 1960-as évektől kezdve rendszeresen számolt be a magyar reformátussággal kapcsolatos eseményekről, például arról, hogy az egyház helyzete hogyan változott meg 1989 után, vagy Tőkés László püspök lengyelországi látogatásáról.

Az utolsó szekció második előadója Horváth Erzsébet, a Károli Gáspár Egyetem egyháztörténész professzora volt, aki Kálvin és a cseh diaszpóra kapcsolatairól beszélt. Mint ismeretes, az egyház megreformálásának szándéka Csehországban már Luther fellépése előtt száz évvel megfogalmazódott a huszitizmus formájában. A huszitizmus egyik következménye a Cseh Testvérek közösségének létrejötte volt. A Cseh Testvérek 1540-ben tartott zsinata elhatározta, hogy felveszi a kapcsolatot a helvét hitvallás képviselőivel és egy küldöttséget menesztettek Martin Bucerhez, akinek strassbourgi otthonában Kálvinnal is találkoztak. Kálvin egy levelet küldött velük vissza, amelyben elismerő megjegyzései mellett, kritikai észrevételeket is megfogalmazott a Cseh Testvérek hittételeivel kapcsolatban.

A szekció — és egyben az egész konferencia — utolsó előadását Hörcsik Richárd, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem vallástörténész professzora tartotta a magyarországi és a skóciai kálvinista egyházak 19. századi kapcsolatrendszeréről. Úgy találta, hogy nagyon komoly intézményes kapcsolatok alakultak ki elsősorban az Edinburghi Egyetem és Debreceni Református Kollégium között. Nagyon sok magyar ösztöndíjas tanulhatott 1865 és 1920 között Skóciában, akik véleménye szerint nagy szerepet játszottak a skót evangéliumi kegyesség eszméjének magyarországi meghonosításában.

A konferenciát Stewart J. Brown professzor záró megjegyzései és egy rövid debreceni városnézés zárták.

A tanácskozás során semmiféle fennakadás nem történt, s annak szervezése és lebonyolítása minden vonatkozásban megfelelt a magas színvonalú nemzetközi konferenciákkal kapcsolatos elvárásoknak. A tizennyolc előadó és az összesen huszonnyolc hivatalos résztvevő elegendő volt ahhoz, hogy biztosítva legyen az álláspontok megfelelő sokszínűsége, de nem volt olyan sok, hogy az egyes szekciók átláthatatlanná váljanak a résztvevők egy része vagy többsége számára. A nagyon eltérő jellegű és más-más tudományterülethez tartozó színvonalas előadások minden résztvevő számára elérhetőek voltak, ami lehetővé tette a tanácskozás interdiszciplináris jellegének érvényesülését. Ez azt jelenti, hogy a konferencia el tudta kerülni a túlságosan „gigantikus” méretűre sikeredett tanácskozások azon hiányosságát, hogy a több, párhuzamosan futó szekció áttekinthetlenné és meglátogathatatlaná válik a résztvevők egy jó része számára. A debreceni konferencia barátságos, mondhatni familiáris légkörben zajlott, ami nagymértékben megkönnyítette a résztvevők közötti kommunikációt és azt, hogy az itteni találkozásokból tartós tudományos együttműködések alakuljanak ki.

*Lévai Csaba*

Gyula Kristó

## ARDEALUL TIMPURIU (895–1324)

(Biblioteca de Istorie Medie din Szeged 20.)

Atelierul de Istorie Medievale din Szeged, Szeged 2004. 396 o.

A 2004 elején meghalt Kristó Gyula kivételes tudós egyéniség volt. Hatalmas méretű szakirodalmi produktivitása a magyarok legkorábbi történetétől a mohácsi csatáig terjedt. Munkái szintetikus látásmódról, nagy ívű összefüggések meglátásáról és a források feltétlen tiszteletben tartásáról tanúskodnak. Legjelentősebb művei az Árpád- és az Anjou-korral kapcsolatosak. Ebbe az időkeretbe helyezhető a magyarul 2002-ben a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. köteteként napvilágot látott *A korai Erdély (895–1324)* című könyve is, amely egy évvel később megjelent angol (*Early Transylvania (895–1324)*). Budapest, 2003.), majd — sajnos, már csak a szerző halála után — román nyelven is. Az angol nyelvű kiadást a magyarnál bővebb jegyzetapparátussal, míg a román nyelvű munkát egy új fejezettel is kiegészítette, amelyben összefoglalja Erdély szerepét a Magyar Királyságban a vizsgált korszakban. 2006 tavaszán pedig a Német Szövetségi Köztársaságban jelent meg német nyelvű változata.

Kristó Gyula célja ezzel a román nyelvű kötettel nem más, mint a magyar történetírás régi adósságának törlesztése, vagyis az új kutatási eredmények bemutatása egy olyan olvasóközönségnek, amely érintett a kérdésben. A könyv tulajdonképpen a román történészek felé tett baráti lépés is egyben.

Mivel a szerző több évtizeden keresztül tanulmányozta Erdély történetét, számos rész tanulmányt tett közzé e témában. Itt csak néhány fontosabb tanulmányára utalok: Kán László és Erdély. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1983. 275–279.; Erdély XI–XIII. századi történetéhez. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerk. Rác István. Debrecen 1988. 267–269.; A 10. századi Erdély politikai történetéhez. *Századok* 122. (1988) 3–35.; Néhány erdélyi helynévről. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Hajdú Mihály, Kiss Jenő. Bp. 1991. 386–393.; Erdély a korai magyarországi elbeszélő forrásokban. *Korunk* 11. (2000: 7.) 29–30.; Keán, Szent István király ellenfele. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 98. (1993) 15–28.; Keánok a Kárpát-medencében. *Erdélyi Múzeum* 58. (1996) 51–54.

Kristó Gyula mindig igazi szakmai kihívásnak tartotta Erdély érdelemmentes, csak a tényeken alapuló történetének megírását. A román, magyar és szász történészek mindaddig ugyanis elsősorban etnikai szempontból közelítettek a témához. A szerző szerint viszont Erdély korai történetének kutatása „nem merülhet ki az eredetkérdésben, nem szorítkozhat a »ki volt itt előbb?« megválaszolására” (10.). Erdély története nem osztozkodás kérdése, hanem a történelmi tényeké. Ugyanakkor jogosan utasítja el a román történetírás azon gondolatát, amely szerint a „történeti képzeletbeliség” saját forrásait fel lehet használni a történetírásban. A történetírásban nincs helye nemzetpolitikai szempontoknak, hanem csakis a megbízható forrásokat lehet figyelembe venni, és azok érdelem- és politikamentes elemzéséből kell következtetéseket levonni.

Ily módon, vagyis a forrásokra építve, lehetőség van Erdély történetének elfogulatlan bemutatására, ezt bizonyítja ez a könyv, amelyben a szerző különböző forrástípusokra — az írott kútfők, a nyelvészet és a régészet szolgáltatata adatokra — támaszkodva mutatja be a térség történetét a magyar honfoglalás évétől 1324-ig.

A könyv két jól elkülöníthető része közül az elsőben a szerző miután ismerteti Erdély fogalmát, rátér a magyarság e területen történő letelepedésének tárgyalására. A források alapján tudjuk, hogy a honfoglaló magyarság a 9. század végén Erdélyt nem szállta meg, hanem csak átvonult a nomád életmód számára kedvezőbb Alföld felé. Ekkor csak a védelmi szerepet betöltő harcosok maradtak Erdély nyugati részén. Csupán a 10. század második felében történő változások — a kalandozó hadjáratok vége és a törzsek-nemzetségek szabad, de elszegényedett tagjainak alávetése — következtében került sor lassú folyamatként Erdély magyar benépesítésére. A 10–11. század fordul-

lójától fokozatosan az északnyugati területekről délre haladva telepednek be, építik ki ezzel párhuzamosan a világi és az egyházi intézményeiket.

Kristó Gyula a nomádoknál szokásos pusztá személyneves helynevek alapján a magyarság első szállásterületét Erdély északi részére helyezi. Ide lokalizálja a forrásokban szereplő, 11. század eleji Gyula vezér törzsi államát is, amelynek helyén — Gyula leverése után — létrehozták a győztes királyi hadvezérről elnevezett első erdélyi megyét, Dobokát. Ebből az óriási megyéből szakadtak ki a 11–12. század folyamán Kolozs, Kraszna és Torda megyék. Erdély második vármegyéje — amely Dél-Erdély bolgár urának, Keánnak az 1003 körüli veresége után, részben annak területén jött létre — Fehér megye volt. Ennek egységét a szászok, majd a székelyek telepítése bontotta meg, de ebből szervezték meg a 12. században Küküllő, a 13. században pedig Hunyad megyét is. A Fehér megyei ispán a 12. század végére fokozatosan megszerezte a többi erdélyi vármegye feletti vezetést, és 1199-ben, „mint erdélyi előljáró” (154.) már a szláv eredetű vajda címet viselte. A szerző szerint korábban Keánt nevezhették így szláv alattvalói. A vajda, aki az erdélyi ispánok felettese volt, a korszak utolsó évtizedeire Erdély — magyar királytól függő — urává vált.

A 11. század elején Erdély is beilleszkedett a frissen létrejött keresztény magyar államba. Ezt bizonyítja, hogy területén a világi igazgatással párhuzamosan épült ki az egyházszervezet, és jelent meg a földmagántulajdon. I. (Szent) István nem sokkal Gyula leverése után hozhatta létre az erdélyi püspökséget Gyula egykori észak-erdélyi területén. A területről elnevezett egyházmegye székhelye kezdetben a dobokai vár egyik, 11. századi bizánci érmével keltezett temploma lehetett, s valószínűleg csak I. (Szent) László korában került (Gyula-)Fehérvárra. (A város nevének előtagja azonban nem köthető a levert Gyulához, mivel első alkalommal egy 1274. évi oklevélben szerepel az *Alba Jule* [‘Gyulafehérvár’] alak.) Az egyházmegye területi terjeszkedésével párhuzamosan a kezdetben az Igyfon-erdőn (Réz-hegység~Munții Plopișului) túli területet jelentő Erdély fogalom is tárgult, de ugyanakkor szűkült is, mert az erdélyi püspökségbe eső Ugocsa és Szatmár nem tartozott a világi Erdélyhez. Vagyis az egyházi és a világi Erdély területileg nem volt azonos.

A világi egyházi intézmények mellett a 11–12. század folyamán megjelentek a bencés és ciszterci apátságok is. Az ispáni várak mellett templomok épültek, és a forrásokban a falusi templomok is feltűntek. Bár e korszakra kevés a forrás, az mindenesetre kirajzolódik, hogy a 12. század végére Erdély a latin rítusú egyház keleti végvára lett.

A vármegyék és várispánságok létrejöttéről nincsenek írott adataink. A vármegyék általában azokról a várakról kapták nevüket amelyek köré szerveződtek. Erdélyben a 11. században négy magyar építésű föld-fa vár volt: Dobokavár, Kolozsvár (a mai Kolozsmonostoron), Tordavára (a mai Várfalván), Hunyadvára (a mai vár szomszédságában). Ugyanakkor meg kell említenünk a korábbi bolgár központot, a kőből épült Fehérvárt és a bizonytalan keltezésű Küküllővárat is.

A folyamatos betelepülésük során a magyarok Erdélyben a 7. századtól ott élő szlávokat, valamint a déli részen az ottani szlávokat meghódító protobolgár (török) népességet találtak. A 10–11. század fordulóján már jelentős magyar népesség élt Erdély északi részén. A 11. században is folytatódó betelepülés nyomán a 12. század második felére Erdély déli részén is sűrű magyar településhálózzattal számolhatunk. A magyarok mellett más etnikumok is beköltöztek a 11–12. században Erdélybe. Az *Új betelepülők* című fejezetben a szerző kronológiai sorrendben tárgyalja a szászok, a székelyek és románok megjelenését, valamint a Magyar Királyságban betöltött szerepüket. Ezeknek a népeknek a történelmi szerepével foglalkozik a szerző 2003-ban megjelent könyve (*Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidius Kiadó, Bp. 2003.) is. Az első német nyelvű telepések a 11. század végén jelentek meg, számuk a 12–13. század folyamán jelentősen növekedett. Ez vezetett az 1224. évi Andreanum kiadásához. A szász elnevezés először egy 1206. évi oklevélben fordul elő, de csak 1230-tól lesz összefoglaló neve a Nyugat-Európából Erdélybe telepedett németeknek, annak ellenére, hogy éppen Szászföldről érkezettek a legkevesebben. Az erdélyi szászok jelentőségét tükrözi III. Béla 1195 tájáról ránk maradt jövedelemjegyzéke, amely szerint a királyi bevétel 9%-át az erdélyi királyi hospesek adói tették ki. Az Andreanum Szászvárostól Barótig egy néppé egyesítette, és a szebeni ispán fennhatósága alá helyezte a dél-erdélyi szászokat, ugyanakkor széleskörű autonómiát biztosított számukra, földjeiket védte az idegenektől, és különleges elbírálásban részesítette testületeiket. Kiváltságaiat III. András 1291. évi törvénye kiegészítette és megerősítette. Az erdélyi szászok 1298-tól mint egyetemet (*universitas*), 1305-től pedig mint közösség (*communitas*) szerepelnek, azaz zárt testületként tekintettek rájuk. 1302-től kezdve az autonómia szervezeti keretének tekinthető bírói székek is megjelentek.

A magyar honfoglalókkal együtt érkező, a szerző szerint eredetileg török nyelvű székelyek a 12. században költözhetek az ország nyugati határvidékéről, majd pedig Bihar környékéről kelet-



re. Az ekkora már elmagyarosodott székelyek magukkal vitték korábbi földrajzi környezetük neveit új lakhelyükre is, ahol a 12–13. század fordulóján vagy a 13. század elején telepedhettek meg. Az 1220-as években már a Szászföldhöz hasonló, területi egységgé kiépülő Székelyföld élére állított székelyispánt a király. A székelyek az új helyen is elsősorban katonai szolgálattal tartoztak a királynak, emellett állatokkal adóztak. Zárt közösségeiket az 1270-es évektől nevezik egyetemnek (*universitas*). Maga a székely igazgatás azonban csak a könyvben vizsgált kor után szerveződött meg a hét székely szász mintára történő kialakításával.

A szerző, megvizsgálva a területre vonatkozó kútfőket, határozottan állítja, hogy Erdélyben a 9. században nem élhettek románok. A Nesztor-krónika 898. év alatt szereplő *volohjai* nem az 1. század óta ott élő romanizált dákok utódai, miként a román történetírás véli, hanem a Kárpát-medence nyugati részét a 8. században elfoglaló frankokkal azonosak. A dákoromán kontinuitás másik vélt alapforrása, Anonymus pedig a honfoglalás után háromszáz évvel írta munkáját. A regényes gesztájában említi ugyan vlachokat, munkájának forrásértékét e korra azonban jelentősen csökkenti, hogy például a honfoglalás korának egyetlen jelentős személyiségét sem ismeri. A nála szereplő s a magyarokkal ellenséges népek saját korának etnikai-politikai helyzetét tükrözik.

Az erdélyi románok, akik a középkori görög és latin forrásokban *vlach* néven szerepelnek, az írott források szerint a 10. század végén még Görögországban és Ohrid környékén éltek, először a 12. században jelentek meg a Balkán-félsziget északi részén. A magyarországi írott forrásokban az 1210-es években tűnnek fel. Az adatok alapján az Olt mentén vándorolva léptek Erdélybe, ahol szintén délről haladtak észak felé, és mindenütt a hegyvidékek peremén telepedtek meg. Az 1230–1240-es években a leggyakrabban a Kárpátokon kívüli, de azok közvetlen szomszédságában élő románokról nyújtanak forrásaink információt. A század második felében már Erdélyben is megjelentek, első hidfőállásuk Fogaras vidékén volt, majd Hunyad megyében, a Barcaságban és Fehér megyében is megtelepedtek. A tatárjárás pusztítása következtében felértékelődött szerepű románság betelepítésében először a királyi hatalom, majd a 13–14. század fordulójától a magánföldesurak játszottak főszerepet.

A szerzőnek a forrásokra támaszkodó érveit olvasva felmerülhet a kérdés: mi a helyzet a dákoromán kontinuitással? Az adatok magukért beszélnek: ha a térségben már 271 óta romanizált (román) lakosság élt volna, miért csak a 14. században jelentek meg az első román eredetű helynevek — s azok is először csak Fogaras vidékén, majd ezt követően Dél-Erdély más tájain, hiszen a terület nagyobbik, északi részében sem románok, sem román helynevek nincsenek —, valamint miért csak a 13–14. században épültek az első román ortodox templomok.

A transzhumáló állattartó románok az uralkodónak juhokkal és katonáskodással adóztak. A 13. század végén a gyengülő királyi hatalom szempontjából felértékelődött a románság szerepe. III. András a románoknak a szászok és székelyek mintájára történő megszervezésére törekedett. Ez azonban részben a románság életmódja miatt, részben pedig a magánföldesúri telepítések következtében nem valósult meg.

A 12–13. század fordulójával véget ért Erdély történetének egy szakasza. A 13. század elejétől robbanásszerűen megnőtt írott forrásanyag egy mozgó, igazodó társadalom képét vetíti elénk. A „hosszú” 13. század eseményeinek leírásával kezdődik a könyv második része.

A 13. század első felének erdélyi történetét a Német Lovagrend betelepítése, majd kiűzése, a kun misziók és a mongol támadás határozta meg. IV. Béla a tatár pusztítás következtében a határvédelmet először, 1247-ben, a Johannita Lovagrendre, majd azok távozása után a székelyekre bízta. A király folytatta Dél-Erdélyben a románok betelepítését. 1242 után sor került kővárak építésére is: a vizsgált korszakban a források tanúsága szerint Erdély területén 26 kővár és egy-két, más anyagból épített erősség állt.

Nagy jelentősége volt Erdély történetében annak, hogy a terület élén 1257 és 1270 között IV. Béla idősebb fia, a későbbi V. István állt ifjabb királyként, akinek fennhatósága kiterjedt a Dunától keletre levő egész országrészre Brassó kivételével. Uralma alatt István herceg nagyszabású erdélyi politikát folytatott, amely leginkább az erdélyi nemesség megerősítésében mutatkozott meg. Erdély történetében ez sem volt nyugodt korszak, ugyanis 1264-ben István és apja közti belháború, majd a szászok és az erdélyi püspök ellenségeskedésének kirobbanása (1277), illetve 1285-ben egy újabb tatár támadás rázta meg a terület lakosságát.

A politikatörténet mellett Kristó Gyula könyvében sort kerít az erdélyi gazdasági élet és a városiasodás történetének tárgyalására is. A társadalmi kép rekonstruálása során a szerző leírja, hogy az erdélyi birtokos családok nagyobb része nem erdélyi eredetű, az erdön inneni nemesség különféle birtokadományok révén került Erdélybe. A 13. században kialakuló köznemesség jelentősé-

gének növekedéséhez és a sajátos erdélyi nemesi öntudatuk kialakulásához István herceg politikája nagyban hozzájárult. A nemesség társadalmi megerősödését bizonyítják, hogy 1288-tól az erdélyi *congregatio generalis*ok (közgyűlések) résztvevői, vagyis a királyi hatalom bevonta őket az ítélkezésbe. A nemesi vármegyék is az ország többi részével párhuzamosan jelentek meg. A 13. század folyamán a vajdai hatalom is megszilárdult.

A 14. század első két évtizedére vonatkozó oklevelek zűrzavaros, veszélyes időkre utalnak. A királyi hatalom befolyását 1322-re Kacsics nembeli Szécsényi Tamás vajda állította helyre, és Erdélyre ráköszöntött a régen várt nyugalmas időszak. 1324-ben, a vizsgált korszak utolsó évében a király a korábbi vajdai joghatóság alóli mentességeket eltörölte, ezzel jelentősen növelte a vajda hatalmát. Ugyanebben az évben az erdélyi nemesség számára is engedményeket tett, amely egységsülésük irányába hatott. Az uralkodó mindkét intézkedése azt jelzi, hogy az erős királyi hatalom szövetségre lépett a felemelkedett nemességgel. Ez a két fontos intézkedés indokolja, hogy a szerző ezzel az évvel (1324) zárja Erdély történetének tárgyalását.

Az utolsó, csak a román nyelvű kötetben szereplő fejezetben Kristó Gyula hangsúlyozza, hogy a helyi sajátosságok és bizonyos területeken az időnkénti késések ellenére Erdély lépést tartott a Magyar Királyság többi területének fejlődésével. A forrásokból kirajzolódó Erdély gazdasági, társadalmi és politikai rendszere a Magyar Királyságban zajló folyamatokkal párhuzamosan formálódott időben és módozataiban egyaránt. Tehát a középkor folyamán a Magyar Királyság szerves részét képező Erdély története elválaszthatatlan a korabeli Magyarország történelmétől.

A térképekkel illusztrált kötetben a szerző a források alapos elemzésével rajzolja meg Erdély korai történetét. Rávilágít arra, hogy mindhárom, ma a térségben élő nép bevándorló, vagyis egyik sem őshonos. Elismerve, hogy Erdély korai történetének megírása nem egyszerű feladat, bebizonyítja, hogy a kútfőanyag nemzetpolitikától mentes elemzése teljesen újszerű és összefoglaló képet nyújt Erdély 430 esztendejéről.

Kovács Szilvia

## JOGI KULTÚRÁK, PROCESSZUSOK, RITUÁLÉK ÉS SZIMBÓLUMOK

Szerk. Mezey Barna

Budapest, Gondolat Kiadó, 2006. 342 o.

A jogi kultúrtörténet hazai kutatása, oktatása nem tekinthet vissza hosszú előzményekre. Míg Nyugat-Európában a jogi művelődésnek, a jogrégészetnek komoly hagyományai vannak különösen német, francia és olasz területeken, itthon az elmúlt évszázadban csak pár történész és jogtörténész foglalkozott jogi kultúrtörténeti kérdések vizsgálatával, s munkásságuk csupán szűk területek áttekintő vagy részletes elemzését fogja át. Itt kell megemlíteni *Domanovszky Sándor* Magyar művelődéstörténetének egyes fejezeteit, *Bónis Györgynek* a nyugat-európai, illetve a hazai jogtudó értelmiség középkori történetét feldolgozó monográfiáit, *Tagányi Károly* (A földközösség története Magyarországon, Hazai élő jogszokások), *Imreh István* (A székely falutörvények, A rendtartó székely falu, A törvényhozó székely falu), *Tárkány Szűcs Ernő* (Magyar jogi népszokások) életművét. Sok még a feldolgozásra váró fehér folt, ráadásul e munkák szinte csak a szűk kutatói réteg által ismertek. A cél tehát kettős: a magyar jogi kultúrtörténethez kapcsolódó anyaggyűjtés, kutatás ösztönzése, ez azonban nem lehetséges e tudományterületnek a szélesebb körű — különösen történetészeket és egyetemi hallgatókat megcélzó — megismertetése nélkül.

Az egyetemi jogtörténet oktatását színesítendő már 2004-ben megjelent *Kajtár István* pécsi professzor Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe című tankönyve, amelynek alapján az érdeklődők szeminárium keretében is megismerkedhetnek a jogi kultúrtörténet eddigi eredményeivel, vizsgálati tárgyival. 2006-ban az ELTE ÁJK jogtörténészei *Mezey Barna* vezetésével egy, a jogi kultúrtörténet-kutatás főbb területeit, eddigi eredményeit bemutató konferencia szervezését határozták el. Az előadók között jogtörténészek, történészek és jogászok találhatók, így a kezdeményezés egyúttal újabb jelentős lépés a két tudományterület művelőit egyaránt tömörítő, interdiszciplináris kutatások irányába. A konferencia anyaga kötet formájában is megjelent, majd 2007 tavaszán újabb konferencia következett („Justitiától a bírói pálcáig” – ELTE ÁJK), amelynek eredményei várhatóan hamarosan ugyancsak sajtó alá kerülnek.

Am maradjunk most az első konferencia referátumainál, és az ezeket tartalmazó kötetnél! A 23 szerző tanulmányát tartalmazó könyv 2006 decemberében jelent meg 342 oldalon, Mezey Barna szerkesztésében. Az általa jegyzett előszó egyúttal összefoglalja a jogi kultúrtörténet kutatásának eddigi eredményeit, s kijelöli a még felfedezésre váró területeket.

Az olvasó számára az elsődleges kérdés nyilván az, hogy mit is takar pontosan a jogi kultúrtörténet kifejezés. Mezey Barna megfogalmazásában: „[a] jogi hagyományban egy adott közösség számára rendelkezésre álló tudásanyag fejződik ki, amely tudásanyag a korábbi generációk intellektuális erőfeszítéseinek eredményeként állt össze. A jogi hagyományok illusztrálják, hogy a régi-ek mit tartottak jogi kérdéseknek, s ezeknek a kérdéseknek a megoldására milyen normatív szabályokat, eljárásokat alakítottak ki, milyen döntéseket tartottak igazságosnak.” (8.). A kutatás tárgyát Kajtár István már idézett művében tömören így határozza meg: „minden szöveg, rítus, kép, tárgy, magatartás, amely történelmi értelemben a jog és a hatalom jelenségeinek manifesztálódásával kapcsolatos.” (*Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe*, Bp.–Pécs, Dialóg-Campus, 2004. 28.) A két idézetet látva azt mondhatjuk: a jogi kultúrtörténet jelenlegi, a jogtudomány által használt szimbólumok, kifejezések, eljárások eredetét kutatja – vagyis a mindennapjainkban minket körülölelő közeg egyes elemeit próbálja történelmi szempontból értelmezni. Hogy mennyire nem elvont dologról van szó, elég csak elképzelni, hogy tárgyalásra várunk a Markó utcában. A bírósági épületek stílusa, elhelyezkedése, a Iustitia-szobor, a bírói pulpitus és talár, a címer falon, a köztársaság nevében hozott bírói határozat mind-mind konkrét, ám a laikus számára ismeretlen mondanivalót tartalmaz. Vagy nézzünk korábbra: a forrásokban olvasott kivégzések, a bakó, a kaloda, a hóhérpallos, a Roland-szobor a mai kor kutatója által többnyire fel sem ismert jelentéstartalommal bírnak, illetve bírtak az egykor éltek számára.

Vagyis ha a jogtudomány valamely területén, akkor pont itt nyílik kiváló alkalom és lehetőség a közös munkára történészek és jogászok között, hiszen új eredményt elérni, összefüggéseket feltárni e témában elsősorban a források segítségével lehet. Természetesen nem kizárólagosan, hiszen e terület oly sokrétű és szerteágazó, hogy számos más tudományághoz is vezet innét kapcsolódási pont. Csak az említett példánál maradv a építészet vagy akár a történelmi segédtudományok (különösen a címertan, a pecséttan, az inszigniológia, az ikonográfia), illetve a néprajz, jogi néprajz, szociológia és jogszociológia felé. A közös munka azonban közös nyelvet követel, és ez néhol a tanulmányoknál is tetten érhető. A források olvasása és értékelése bizonyos történelmi előképzettséget, az újabb történeti szakirodalom eredményeinek ismeretét és alkalmazását is igényli. Ugyanakkor a már említett bőséges nyugat-európai szakirodalom beáramlása, amelyek felhasználásban a tanulmánykötet szerzői jeleskedtek, egy-egy történelmi problémakör új szempontból történő vizsgálatához is hozzájárulhat.

A fentieket összefoglalva egyre világosabban látható, hogy bár a jogi kultúrtörténet határai még igen képlekenyek, csakúgy, mint a magyar elnevezés is (hiszen ahány tanulmány, annyiféle névvel variál), de fontosságához és jövőjéhez kétség nem fér. Az alábbiakban ennek fényében, elsősorban a történettudományt érintő témákban, szemezgetünk az első jogi kultúrtörténeti kötetből.

*Bódiné Beliznai Kinga* a bíraskodással kapcsolatos szimbólumrendszer főbb jellemzőit tekinti át német és magyar területeken. Izgalmas tanulmánya olyan jelképek jelentéstartalmára világít rá, mint a bírói pálda (amelyet egyes esetekben eltörtek az elítélt feje felett) vagy a kard. Megtudhatjuk, hogy milyen szerepe volt a múltban a bíraskodás helyszínének, időpontjának és a bíróság összetételének. A szerző áttekinti az ítélezéshez általában társított ókori istenekhez és istennőkhöz (pl.: *Themis, Iustitia, Maat, Pallas Athéné*) kapcsolódó szimbólumokat is. (Ítélezés és szimbólumok 35–45.)

*Davidovics Krisztina* (A halálbüntetés végrehajtásának liturgikus elemei – A hóhér, 46–63.) és *Pandula Attila* (Adatok a hóhérpallos történetéhez Magyarországon, 293–302.) a kivégzések szimbolikájának megértéséhez visznek közelebb a hóhér személyéhez, illetve a hóhérpalloshoz kapcsolódó szokások és hagyományok ismertetésével. Adalékokat olvashatunk a hóhér társadalmi helyzetével, ruházatával, szaktudásával, valamint juttatásaival kapcsolatban. Pandula Attila tanulmánya a kötet végén ezeket az információkat bővíti a magyarországi hóhérpallosok méretének, kialakításának, súlyának, feliratainak és ábrázolásuknak a vizsgálatával. E témakörben a politikai bűncselekmények büntetésének jelentéstartalmát vizsgálja hazai történelmi példák alapján átfogóan *Barna Attila* (A politikai bűncselekmények büntetésének szimbolikája, 13–24.).

A Rákosi-rendszer kirakatpereinek hangulata elevenedik meg *Izsák Lajos* tanulmányában, amely herceg *Esterházy Pál* 1948–1956 közötti meghurcoltatását, — tárgyalását, kihallgatásait és kiszabadulását — tekinti át (A Mindszenty-per és Esterházy Pál, 91–108..).

*Kajtár István* pécsi jogtörténész professzor vázlatában felvillantja a jogi kultúrtörténet legjelentősebb területeit (jogi architektúra, jogi ikonográfia és különösen az általa régóta tanulmányozott jogi magyar jogi stílus kultúrtörténete), tárgyait (kitüntetések, esküszövegek, nemzeti ünnepek), forrásait. Részletesen szól a tudományterület nyugat-európai és magyar művelőiről, bemutatja munkásságukat, említést tesz jogi régiségekre vonatkozó műveikről (*Jogi kultúra, jogi szimbólumok és rítusok*, 130–145.).

*Képes György* tekintélyes bibliográfiát felvonultató, olvasmányos munkája az amerikai alkotmányos gondolkodás, közjogi rendszer hatásának vizsgálata a 18–19. századi Magyarországon, illetve a korabeli hazai politikai gondolkodók (*Hajnóczy József, Széchenyi, Wesselényi, Kossuth*, a centralisták) munkáiban (Az amerikai alkotmányos gondolkodás hatása a polgárosodó magyar jogi kultúrára, 181–192.).

A büntetőjog történetének jeles kutatója, *Mezey Barna* a tömlőc, mint a reformkori szépirodalmi, politikai és szakmai munkákban megjelenő toposz jelentéstartalmát vizsgálja. Találó megállapítása, hogy a művek fenti három csoportja között a mondanivaló tekintetében átfedés van, ami annak köszönhető, hogy: „[a] magyar prózairodalom jelei a reformkorban az országos és a vármegei politika meghatározó egyéniségei is voltak egyben. Számukra az irodalom instrumentumot és programot is jelentett.” (222.) Elég itt csak *Kölcsey Ferenc*re vagy *Eötvös József*re gondolni. A külföldi utazások során látott új büntetés-végrehajtási megoldások a fogházjavító mozgalomban teljesedtek ki, amely végül „katalizátora lett a büntetőjog és a börtönügy reformjának.” (228.) (A tömlőc mint politikai szimbólum a reformkorban, 219–229.)

*Nagy Janka Teodóra*, a jogi néprajz területének szakavatott ismerője források és gazdag szakirodalom alapján nyújt betekintést a 18–19. századi falusi tisztségviselők között élő rítusok, jelképek, eljárások világába. Kikről is van szó? A bíróról — a tisztség történetének olvasmányos áttekintését és a bírói jelvények leírását is olvashatjuk —, az esküdtekről, a jegyzőről, a hadnagyról, a kisbíróról, a bakterről, valamint a kerülőkről vagy pásztorokról. Értékes része a tanulmánynak az esküdtek feladatainak és ezzel kapcsolatos elnevezéseinek ismertetése (Processzusok, rituálék és szimbólumok a falusi tisztségviselők körében a 18–19. században, 230–249.).

A római jog egy különösen izgalmas rítusa, az igénybejelentés egyik formája: a legis actio sacramento in rem olvasmányos elemzését nyújtja dolgozatában *Nótári Tamás*. Tanulmányához nem csak jogi forrásokat és szakirodalmat, de kiváló történelmi monográfiákat (például *Kövess-Zulau*f feledhetetlen munkáit) is felhasznál. Írása tulajdonképpen a jog- és a vallástörténet határán áll, ez egyébként magában jó példa az ókori római jog eredetére (Szakralitás és szimbolikus harc – adalékok a legis actio sacramento in rem eredetéhez, 267–292.).

*Rácz Lajos* a magyar hatalmi szimbolika nomád gyökereinek áttekintését adja tanulmányában. Foglalkozik a rituális királygilkossággal, a vérszerződéssel, az eskü egyéb tradicionális formáival, az alávétéssel kapcsolatos jogszokások körével, lovak temetésénél betöltött szerepével (Hatalmi szimbolikánk nomád gyökereiről, 303–314.)

E rövid áttekintés talán érzékeltetheti a jogi kultúrtörténet csak a történettudománnyal határos területeinek kiterjedését, sokszínűségét. Reméljük, a kötet nyomán egyre többen kapnak kedvet hasonló témák vizsgálatához és eredményeik publikálásához!

A Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok című kötetben megjelent további publikációk: *Bertényi Iván*: Koronánk kutatásának egy vadhajtásáról, 25–34.; *Föglein Gizella*: A köztársasági kitüntetések üzenete, 64–83.; *Horváth Attila*: Állami szimbólumok a szocialista Magyarországon, 84–90.; *Kabódi Csaba*: A büntetés szimbolikája, 109–129.; *Karácsony András*: Jogi hagyomány-jogváltás-jogi kultúra, 146–168.; *Kelemen Miklós*: Császárkoronázás a Bizánci Birodalomban, 169–181.; *Maczonkai Mihály*: Érvéleési módszerek a jogi kultúrában, 193–211.; *Máthé Gábor*: A Szent Korona-eszme az alkotmányfejlődésben, 212–218.; *Nagy Tamás*: „A per” mint burleszk, avagy releváns kontextus-e az osztrák-magyar büntetőjog?, 250–266.; *Sáry Pál*: Szimbolikus jogi aktusok az Ószövetségben, 315–326.; *Szente Zoltán*: A parlamenti ülésrendek szimbolikája, 327–334.; *Völgyesi Levente*: A városi tisztségviselők megválasztásának processzusa és rituáléja az újkorban, 335–340.

## ZRÍNYIEK A MAGYAR ÉS A HORVÁT HISTÓRIÁBAN

Szerk. Bene Sándor – Hausner Gábor

(Hősgaléria) Zrínyi Kiadó, Budapest, 2007. 391 o.

A történetírás mindenkori problémafelvetését, tematikáját és módszertani irányzatait nagyon erőteljesen meghatározzák az aktuális politikai és kulturális feltételek. Ez a közhelyesnek tűnő megállapítás számtalanszor eszembe jut, amikor az 1989 utáni hazai historiográfia eredményeivel, útkereséseivel vagy éppen zsákutcáival szembesülök. Az itt ismertetésre kerülő kötet több szempontból is jól példázza szakmánk, a magyar történetírás új útjait. Elsősorban azért, mert egy, a kora újkor minden (politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális) értelemben kiemelkedő jelentőségű főúri családját veszi górcső alá, tehát a rendszerváltás előtti historiográfiában nem kifejezetten sikerágazatnak számító irányzat, az elitkutatás egyik fontos darabját vehetjük most kézbe. Irányzatot említettem, hiszen nem társtalan ez a munka az elmúlt évtized szerinytertmésében. Számos fontos kötet jelzi, hogy a politikai elit sokirányú, modern szempontok szerinti vizsgálata nélkül a kora újkori magyar történelem még alapvonalaiiban sem érthető meg. Elég legyen itt csak az udvari kultúrára vonatkozó kutatások reprezentatív összefoglalását, az egyes főúri famíliákról, így a Batthyány és a Pálffy családról szóló tanulmányköteteket, illetve a magyar politikai vezető réteg és a Habsburg Monarchia viszonyrendszerére, a főpapság egyházpolitikai súlyára vonatkozó vizsgálatokat, vagy az egyre nagyobb léptékű művelődéstörténeti (vagyis irodalom-, művészet- és zenetörténeti) kutatásokat említeni.

Ebben a sorban a Zrínyi-kötet több szempontból is fontos állomást jelent. Egyrészt végre szakít a történeti és irodalomtörténeti kutatásban évtizedek óta meggyökeresedett tematikai és módszertani megközelítéssel, amely egyedül és kizárólag a két Zrínyi Miklós alakjára fókuszálva teljesen figyelmen kívül hagyja a család egészének vizsgálatát; hiszen szóra sem érdemes evidencia: a szigetvári hős és a költő-hadvezér pályája csakis ebben a keretben értelmezhető. Másrészt, és ezt még fontosabbnak látom, a kötet horvát és magyar történészek közös munkája, amely ténynek ebben a témakörben magától értetődőnek kellene ugyan lennie, de sajnos mégsem az. Történetírásunk legjobbjai több mint egy évszázada kiáltanak a magyar és a szomszédos nemzetek historikusainak együttműködéséért. Ennek első feltétele egymás nyelvének — legalább olvasás szinten történő — elsajátítása, a másik eredményeinek folyamatos nyomon követése, majd pedig a közös kutatási programok megvalósítása. Erről cikkeztek már a századfordulón, elsősorban balkáni viszonylatban, majd Trianon után a *desiderata* a szlovák és a román nemzeti historiográfiákkal bővült ki. Az 1930-as évek végére felnőtt egy olyan magyar tudós generáció, amely erre a közös munkálkodásra a számos nemzeti sérelem és az egyre kedvezőtlenebb politikai feltételek ellenére is hajlandó és képes lett volna. Az általuk írott és szerkesztett kötetek és folyóiratok napjainkig minden, a Duna-menti nemzetek közös sorsát vizsgáló kutatások kiindulópontja kellene, hogy legyen. Az 1945 utáni változások ezeket a kezdeményezéseket (minden egyébhez hasonlóan) derékba törték, hosszú évtizedekig szó sem lehetett tényleges és valós (vagyis nem látszat-) eredményeket hozó együttműködésről. Az 1960-as évektől létrehozott történeti vegyesbizottságok, a szomszédos államok történéseivel folytatott párbeszéd-kísérletek leginkább csak azt mutatták, hogy a szocialista testvériségnek is voltak korlátjai. A kommunizmus európai bukása után kialakuló és magukat újraértelmező közép-európai nemzetállamok historikusai persze megint csak nem a higgadt együttműködésben lettek érdekeltek, a történelmi identitást sokszor éppen a másikkal szemben megfogalmazva a legkönnyebb és a legnépszerűbb meghatározni. Arra, hogy ez mennyire így van, talán nem kell példákat hozni, és sajnos az is nyilvánvaló, hogy szerb, román vagy szlovák viszonylatban még sokáig nehéz lesz a szakmai együttműködés minden téren jól működő formáit megtalálni.

Talán nem optikai csalódás a részemről, ha úgy látom: a közép- (vagy délkelet-) európai együttgondolkodásra az egyik legalkalmasabb terepet éppen a horvát-magyar közös munka jelentheti. Egyrészt számos (más esetben hiányzó) feltétel eleve adott: mindkét nemzet egy évezredre visszatekintő állami múlttal rendelkezik, és ezek az államalakulatok végig rendkívül szoros kapcsolatban álltak egymással. Nincsen szükség évszázadok kitörlésére a nemzeti emlékezetből, vagy éppen nemlétező állami formációk, országok kitalálására. Más szavakkal: a frusztrációkból adódó konfliktusok lehetősége eleve sokkal kisebb. Magyarok és horvátok anélkül vizsgálhatják saját múltjuk közös pontjait, hogy eközben kimondott súlyos vádak vagy a hasonlóan vészterhes elhallgatások mérgeznék a közös munkálkodás légkörét. Úgy tűnik, ezt a lehetőséget mindkét náció történészei felmérték, és mind nekünk, magyaroknak, mind pedig horvát szomszédainknak az egymás felé fordulás lett a „menekülési útvonal” a közép-európai elszigeteltségből. 1990 után mindkét ol-

dalon feltűnt egy olyan fiatal generáció, amely a másik nyelvét megtanulva, egymás eredményeit ismerve és alkotó módon felhasználva szinte újra felfedezte a közös történelem erejét, és számos új eredménnyel gazdagította a nemzeti keretek közül kilépő közép-európai történetírást. Visszakanyarodva ahhoz a hagyományhoz, amelyet hat évtizede erőszakkal eltipptak.

Az itt ismertetésre kerülő kötet ennek a folyamatnak szerves része, mondhatnánk: historiográfiai jelentőségű állomása. Először kerül sor ugyanis arra, hogy közös múltunk egy olyannyira jelentős fejezete, mint a Zrínyi család története, a magyar és a horvát kutatások együttes bemutatásával kerüljön a magyar olvasó asztalára. A horvát közönség ebből a szempontból már előnyben van, hiszen a 2002-ben tartott magyar–horvát történelem-konferencia anyaga Zágrábban napvilágot látott, míg a budapesti kiadás sajnos megfeneklett. Ezúttal tehát a szakma képviselői és az érdeklődő olvasók nemcsak a horvát történelem forrásait és szakirodalmát jól ismerő magyar szakemberek interpretációján keresztül, hanem első kézből ismerhetik meg a szomszédos ország történészeinek a Zrínyi családdal és tágabban a kapcsolódó kérdésekkel kapcsolatos álláspontját és kutatásait.

A kötet szerkesztői, Bene Sándor és Hausner Gábor a közös múlt feltárásának régóta aktív munkásai. Mindketten a Zrínyi-kutatás révén kerültek kapcsolatba a horvát történelemmel, Zrínyi Miklós leveleit közzétevő kiadványuk jól ismert a szakmában. Hausner elsősorban a hadtörténet közös pontjainak feltárásában ért el jelentős eredményeket, amelyek közül itt csak a három éves fennállás után lerombolt Zrínyi-Újvár lokalizálását említem. Ez a társszerzőkkel közösen írott dolgozata — nem mellesleg — horvátul is napvilágot látott. Bene Sándor munkássága pedig Zrínyi mellett is sok szálon kapcsolódik a horvát históriához. Kitűnő nyelvtudása és szakmai kapcsolatai révén éveken át dolgozott a zágrábi Horvát Történelmi Intézetben, kutatásai jelentős részben foglalkoznak a horvát irodalom- és eszmetörténettel, annak magyar és európai kapcsolódási pontjaival. Számos publikációja jelent meg horvátul, legjelentősebb vonatkozó munkája, Ráttkay György zágrábi kanonok történetírói életművének feldolgozása pedig mindkét nemzet történettudományának igen jelentős fejezete.

A szerkesztői előszó (7–13) világosan szól a munka céljairól: „Tekintettel a szóban forgó familia kettős, horvát és magyar identitására, sorsának ma is érvényes jelentései csak kétfelől egyezzenek, a közös értelmezés erőfeszítése révén tárulhatnak fel. A jelen kötet írásai, kimondva vagy kimondatlanul, arra is keresik a választ: miért nem került sor eddig efféle közös munkára?” Az okok a régebbi múltban gyökereznek, a közös hagyomány-értelmezés és jövő-keresés elmaradásában, majd a 19. századi nacionalizmusoknak az erre a hiányra építő egymás ellen feszülésében. Pedig — és ezt a szerkesztők mellett a kötet számos szerzője is hangsúlyozza — az egymással szemben munkáló hagyományok mellett legalább ugyanannyi, ha nem több a konvergáló tradíció, és erre a Zrínyiek szolgáltatják az egyik legmarkánsabb példát. Identitásukban és kulturális orientációjukban a magyar és a horvát elemek mellett, vagy inkább azokon túl a mediterrán és a közép-európai alkotórészek szerves egységét érhetjük tetten. A család régiós, birodalmi identitása ugyancsak a közös alap kimunkálásához szolgál jó kiindulópontként. Ugyanakkor nemcsak az azonosságok, hanem a különbségek tudatosítása is fontos feladat, vallják a kötet kiadói: a modern nemzet tudat gyökereit jelentő kora újkori patriotizmusok már magukban hordozták azokat a kölcsönös sérelmekre épülő elzárkózásokat, amelyek a 19. századi szembefordulásban teljesedtek ki, és amelyeknek — akarva-akaratlan, minden felvilágosultságunk ellenére — valamennyire mi magunk is örökösei vagyunk.

A kötet megszületése, pontosabban hosszú vajúdása is elgondolkodtató. A 2000-ben született ötlet, az évekkel ezelőtt elkészült tanulmányok csak 2007-re értek köteté; itt ismét elsősorban a magyar könyvkiadást egyre inkább ellehetetlenítő finanszírozási nehézségek álltak a háttérben. A könyv jó értelemben vett interdiszciplináris munka: történelmi, irodalomtörténelmi és művészettörténelmi írások, különböző tudományos iskolákhoz tartozó nyolc magyar és négy horvát szerző dolgozatai kaptak helyet lapjain. A szerkesztők nem törekedtek sem a különböző tudományágak, sem pedig a két nemzet tudományosságá eltérő szempontjainak, kérdésfeltevéseinek vagy sokszor adatainak az összehasonlítására, hiszen ily módon is reprezentatív szemlélt kaphatunk a szükségszerűen jelen levő dilemmákról, amelyek feloldása éppen az ilyen közös vállalkozások kezdeményezte párbeszéd feladata lehet.

A kötet az előszón kívül összesen tizennégy önálló írást tartalmaz: tíz tanulmányt a Zrínyi családról, különösen annak jelentős kora újkori tagjairól; ezt követően egy függelék, egy historiográfiai és eszmetörténelmi fogantatású bevezető tanulmánnyal, majd három korabeli, a családra és a költő-hadvezér Zrínyi Miklósról vonatkozó történelmi munka magyar fordításával. A dolgozatok el-

rendezése alapvetően a kronológiai rendet követi, de határozottan tetten érhető a tematikai csoportosítás igénye is: az egymást követő írások sokszor kifejezetten párbeszédet folytatnak egymással.

Az első tanulmányt Damir Karbić, a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia Történet-tudományi Intézetének főmunkatársa készítette a család őseinek, a brebiri Subicsoknak a korai (1322-ig tartó) történetéről (15–38). A Subics nemzetség története számunkra elsősorban az Árpád-ház kihalását követő időszak trónviszályainak korából lehet ismerős: ez a dinasztia — akárcsak Magyarországon Csák Máté, Aba Amádé, Borsa Kopasz vagy a Kőszegiek — egész országrésznyi terület szinte független urává vált, kezükben tartották a Horvát Királyság tisztségeit és méltóságait, hatalmuk Bosznia és Hercegovina szomszédos területeire is kiterjedt. Bár az Anjou-házzal való küzdelemben végül alulmaradtak, a nemzetségből származó családok, mint például a Zrínyiek, a későbbiekben is döntő szerepet játszottak a Horvát Királyság életében. A tanulmány talán legnagyobb érdeme, hogy végre magyarul is olvashatunk horvát történész által írott dolgozatot a déli országrész legnagyobb tartományurairól, Subics Pálról és Subics Mladenről, szervesen kiegészítve a magyar kutatók, többek között Engel Pál és Kristó Gyula vonatkozó kutatásait.

A kora újkorral foglalkozó dolgozatok sorát Pálffy Géza írása nyitja meg a Zrínyi családnak a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság arisztokráciájában elfoglalt helyéről (39–65). A tanulmány a szerző szélesebb ívű kutatómunkájához kapcsolódik, amely során a Magyar Királyság intézményeinek és politikai elitjének a birodalomhoz fűződő viszonyát vizsgálja. Ennek keretében mutatja be a Zrínyiek szerepét a 16. században formálódó új, egyszerre „nemzeti” (magyar–horvát) és nemzetek feletti arisztokráciában. Pálffy tanulmánya igazából nemcsak egy a tizennegy közül, hanem méltán nevezhetjük a kötet „programadó” dolgozatának, amint erre már a szerkesztők is utaltak a bevezetésben. A szerző többi munkájához és frissen elkészült nagydoktori értekezéséhez hasonlóan ennek az írásnak is alapvető célkitűzése, hogy a 19–20. századi, romantikus és nemzet-központú történetírói hagyományt kiigazítva visszahelyezze a 16–17. századi magyar (és természetesen horvát) politika útkeresését és döntéseit a korszak reális, egyszerre birodalmi és rendi feltételrendszerének keretei közé. Ebből a perspektívából a közép-európai arisztokrácia, köztük a Zrínyiek, és mindenekelőtt a két (IV. és VII.) Miklós politikai orientációi és tényleges lépései sokszor teljesen más, sokkal koherensebb értelmezést nyernek. Pálffy az alapvető intézmény- és társadalomtörténeti koordináták felvázolása után részletesen bemutatja a szigetvári hős és a költő-hadvezér politikai és katonai pályáját, családi kapcsolatszeretét és birtokszerzéseit, új adatokkal világítva meg a két arisztokrata különböző, csak az utókor számára összeférhetetlen lojalitásait és identitásait. A következetes logikával felépített és nagyon alaposan dokumentált tanulmány nemcsak szemléletileg jelent fontos újdonságot a kiterjedt Zrínyi-szakerődalomban, hanem számos fontos ponton (így például az ifjabb Miklós feleségei és „katonai főparancsnoksága”, az önálló magyar hadsereg eszméje vagy a bécsi udvarnak a téli hadjárathoz való viszonya tekintetében) igazítja ki a korábbi kutatások megállapításait.

Az itt ismertetett kötet sorozatcíme szerint egy „hősgaléria”, ennek megfelelően öt, szorosabb értelemben vett életrajzot is tartalmaz. Ezek közül az első Bessenyei József írása Zrínyi (IV.) Miklósról, a szigetvári hősről (67–86). Ez az írás szempontjai és retorikája alapján is inkább a hagyományos történetírói iskola jellemzőit mutatja: az elmúlt száz év kutatásainak alapos, adatgazdag összefoglalását nyújtja, vagyis elbeszéli a Zrínyi életútját a kevéssé ismert ifjúkortól egészen a hősi halálig. A pályakép különösen két ponton válik igen plasztikussá: Zrínyinek a Szapolyai és Ferdinánd közötti trónviszály során követett politikája, illetve Szigetvár ostroma bemutatásakor. Ezeket a súlypontokat nyilván a (részben a szerző munkásságához is köthető) kutatási előzmények jelölték ki.

A következő tanulmány a szigetvári hős fiának és unokájának, Zrínyi IV. és V. Györgynek a portréját rajzolja meg (87–112), szerzője pedig Nataša Štefanec, a Zágrábi Egyetem docense. Štefanec annak a horvátországi harmincas történész-nemzedéknek a tagja, akik alapos levéltári kutatások birtokában, közép-európai kitekintéssel foglalkoznak a kora újkor kutatásával, ennek bizonyítéka többek között a jelen tanulmány egyik főhőséről írott, időközben (2001-ben) napvilágot látott monográfiája. A IV. és VII. Miklós közötti Zrínyi-nemzedék viszonylag kevéssé ismert a magyar történetírásban, és sokszor még a tankönyvek és a népszerűsítő munkák sem tudják eldönteni, kije is volt az ifjabb Miklós az idősebbnek. A horvát szerző írása így már eleve fontos összegzése a két Györgyre és testvéreikre vonatkozó tudnivalóknak. Emellett a dolgozat kiemelkedő értéke, hogy a család történetének 1566 és 1623 közötti évtizedeit sokoldalúan rajzolta meg. Megismerhetjük politikai és katonai tevékenységüket, birtokpolitikájukat és gazdálkodásukat, építészeti és irodalmi mecenatúrájukat, végül felekezeti orientációjukat. Ebből a gazdag tablóból különösen izgalmas az a

— végvidéki pozíciónak első látásra ellentmondani látszó — gazdag irodalmi termék, amely a Zrínyi-családhoz kötődő nyomdákban napvilágot látott. Hoffhalter és később Manlius műhelyében számos, a magyar és a horvát irodalom szempontjából alapvető fontosságú munka jelent meg, amelyek mögött (a Bánffy- és a Batthyány-család mellett) a Zrínyiek támogatása is kimutatható. Ugyancsak nagyon lényeges azoknak a kulturális kapcsolatoknak a bemutatása, amely a Zrínyiek sokirányú (itáliai, dalmáciai, raguzai és persze magyar) tájékozódását bizonyítják, hiszen részben ezek az otthonról hozott kötődések alapozták meg a költő (VII.) Miklós rendkívül széleskörű műveltségét.

A két következő tanulmány szorosan kapcsolódik egymáshoz: Bitskey István a költő Zrínyi Miklós műveiben megfogalmazódó önszemléletet és nemzettudatot vizsgálja (113–136), míg két horvát szerző, a Zágrábi Egyetem oktatói, Zrinka Blažević és Suzana Coha Zrínyi Péternek a horvát irodalomban és nemzetépítésben elfoglalt helyét tanulmányozzák (137–164). Bitskey az életmű szövegeinek főlényes ismeretében válogatta össze azokat a költői és retorikai alakzatokat, amelyekkel Zrínyi saját magára és tágabb közösségére reflektált. A hadvezér és költő számára — műveinek tanúsága szerint — egyértelműen az első identitás volt a meghatározóbb, éppen ennek kiteljesítését, „teoretikus apologetikáját” jelentette a költészet és a hadtudomány magas fokú művelése. Az önkép kialakításának középpontjában a *virtus* fogalma állt, amelynek pontos meghatározásával műveiben sokat foglalkozott. Ezt követően a szerző ugyancsak bőséges szöveganyaggal mutatja be a költő sajátosan kritikus, etikai jellegű és jövőorientált nemzettudatát. Nagyon izgalmas a következő tanulmányt Bitskey dolgozatával együtt olvasni, hiszen a két zágrábi szerző nagyon hasonló problémákat feszeget, csak éppen Zrínyi Péterrel és a horvát nemzettudattal kapcsolatban. Ez az írás két, jól elkülönülő részből áll: egyrészt bemutatja a fiatalabb Zrínyi irodalmi munkásságának a horvát nemzettudat formálódása szempontjából lényeges elemeit, majd pedig szól a két horvát összeesküvő, Zrínyi és Frangepán Ferenc utóéletéről, irodalmi, politikai és művészeti felhasználásáról, kivégzésüktől egészen napjainkig. Az első rész leginkább tanulságos vonulata a magyar és a horvát nyelvű *Syrena*-kötet összehasonlítása, amelynek során a szerzők számos fontos, a magyar és a horvát közönség eltérő elvárásai horizontja miatti különbségre mutatnak rá. Az utóéletet bemutató rész pedig több, a magyar olvasó számára teljesen ismeretlen irodalmi és képzőművészeti alkotás ismertetése révén vázolja azt a folyamatot, amelynek során a két főúr tragédiája az árulók és összeesküvők jól megérdemelt büntetéséből a 19. században formálódó horvát nemzettudat egyik fontos hivatkozási pontjaként a nemzeti helytállás mintaképe lett.

A következő három dolgozat szintén kisebb egységet alkot a kötet egészén belül: az utolsó Zrínyi-generáció három tagjának életrajzát olvashatjuk a korszak és a Zrínyi-család legavatottabb kutatóinak tollából. Hausner Gábor Zrínyi Miklós fiának, Zrínyi Ádámnak ígéretesen induló, de tragikusan rövidre szabott pályáját mutatja be (165–180). Ádám gróf apja halála előtt két esztendővel (1662) született, anyjával 1670-ben végleg elhagyták Csáktornyt, és a bécsi jezsuita kollégiumban nevelkedett, majd a leuveni egyetemen jogot hallgatott. Tanulmányai végeztével hazatért Csáktornyára, és bekapcsolódott a törökellenes harcokba: részt vett a felszabadító háborúban, ígéretes karrierje azonban Szalánkeménél 1691-ben véget ért: a század legvéresebb csatájának tartott ütközetben egy golyó ütötte sebben elvérzett. R. Várkonyi Ágnes, a Zrínyi kutatás hazai doyenje Zrínyi Péter lányának, a magyar történelemben az apánál is jobban ismert Ilonának az életét mutatja be (181–206). Az irodalmi igénnyel megírt dolgozat nagyon széles kitekintéssel, a kora újkori női szerepek keretei közé helyezve mutatja be ennek a nem mindennapi asszonynak a sorsát. Részletesen szól a Horvátországban töltött fiatalságáról, kísérletet tesz neveltetésének és műveltségének körvonalazására; beszámol a választott erdélyi fejedelemmel, I. Rákóczi Ferencsel kötött házasságáról, bemutatva a frigy hátterét és a 1670 utáni nehéz esztendőket; majd végezetül a fiatal Thököly Imrével való kapcsolatáról ír; az 1682-ben lezajlott esküvőtől a híres munkácsi ostromon át egészen a nikomédiai száműzetésben bekövetkezett haláláig. Várkonyi tanárnő az események elbeszélése során a nagypolitika örvényei között a maga emberi méltóságának megőrzésén és családja boldogulásán fáradozó, „minden dolgaiban erős szívű fejedelemasszonyt” állítja elénk, nem mindennapi beleélő képességgel és megjelenítő erővel. Végül Varga J. János az „utolsó Zrínyi”, János Antal gróf szomorú sorsát mutatja be (207–218). Zrínyi Péter fiának pályáját kezdettől fogva beárnyékolta apja kivégzése és sógorainak politikai tevékenysége, rendületlenül tűnő császárhűsége ellenére is folyamatosan ott lebegett felette a gyanú árnyéka. A végzeté akkor teljeseedett be, amikor 1683-ban egy császár-ellenes merénylettel gyanúsították meg: azonnal tartóztatták, és bár a vádak sohasem nyertek bizonyítást, egészen húsz évvel később bekövetkezett haláláig a király fogja maradt. Az itt bemutatott három Zrínyi-sarj sorsa a nyilvánvaló különbségek ellenére is alapvetően nagyon hasonlít egymásra: egy négy generáción át töretlenül felívelő, politikai és kulturális súlyában nem-



zetközi rangúvá váló család hatalma csúcán is képes egyik napról a másikra elveszíteni mindazt, amit korábban szívós munkával másfél évszázad alatt felépítettek. Mindhárom ükunoka élete torzó maradt, még a legnagyobb ívű pályát befutó Ilonáé is, Ádámról vagy János Antalról nem is szólván – túlságosan is szemléletesen példázva az apa-nagybácsi klasszikus gondolatát a jó sors fontosságáról.

A kötet egésze szempontjából kulcsfontosságú Tüskés Gábor tanulmánya a két Zrínyi Miklós ikonográfiájáról (219–268). Egyrészt azért, mivel a kötetet nemcsak díszítő, hanem annak a szöveg mellett szerves részét képező képanyag jelentős részben a szerző publikálatlan ikonográfiai gyűjtéséből származik. Másrészt pedig annak okán, mert ez a tanulmány a képzőművészet oldaláról vizsgálja mindazon kérdéseket, amelyeket a történeti és az irodalomtörténeti dolgozatok saját forrásaik alapján tárgyaltak. Tüskés írása tehát — a címmel ellentétben — nem pusztán a képi ábrázolások művészettörténeti leírását tartalmazza, hanem a két Zrínyi ikonográfiáját a kultusz-történet egészébe ágyazva mutatja be, alapvetően és mással nem pótolható kiegészítésként adva a kötet irodalomtörténeti tanulmányainak. A két Zrínyi képi ábrázolásai formai és funkcionális tekintetben is a magyar történelem legjelentősebb személyiségeinek, leginkább uralkodóinak az ábrázolási hagyományaival tartoznak egy csoportba. Az alapos elemzés lehetővé teszi a szerző számára, hogy a történeti ikonográfia módszerével mutassa be a Zrínyi-kép történeti változásait, a kultusz fellendülését és hanyatlását, a Zrínyi-képek koronként módosuló funkcióit, a képi ábrázolásban megjelenő történelemszemlélet európai összefüggésrendszerit.

A kötet utolsó tanulmánya egyúttal a függelék első írása is: Bene Sándor bevezető dolgozata a három közzétett forrásszöveghez (271–319). A 17. századi történetírással és propaganda-irodalommal hosszú ideje foglalkozó irodalomtörténész ezúttal a genealógia kora újkori történetét vette górcső alá, és a tőle megszokott széles nemzetközi kitekintéssel vizsgálja a Zrínyi-családtörténet megszületésének körülményeit, műfaji jellemzőit és lehetséges értelmezéseit. Az írás mind tartalmi mélységeit, mind pedig retorikai megformáltságát tekintve méltó lezárása ennek a minden elemében kitűnő kötetnek. A Zrínyi-családtörténet háttérének bemutatása után megismerjük a szerzőt, Marcus Forstallt, a kalandos életű ír ágostonos szerzetest, aki a renden belüli konfliktusai után talált menedéket a Zrínyi család szolgálatában. A nevelői és diplomáciai feladatok mellett legfontosabb megbízatása a család krónikájának összeállítása lett, a munkája során keletkezett dokumentáció több állomás (Bécs és Budapest) után ma Zágrábban található. Ez a forrásanyag lehetővé teszi, hogy megismerjük Forstall tudományos kapcsolatait, munkamódszerét, sőt olykor egészen apró műhelytitkokat is. Másként fogalmazva abban a kiváltságos helyzetben vagyunk, hogy nemcsak a végeredményt látjuk, hanem a hozzá vezető utat is részletesen követni tudjuk. Bene Sándor bemutatja a Zrínyi-családtörténet felépítését: világosan elkülöníti az első, mitológikus egységet a második, dokumentumokon alapuló „tudományos” résztől. Ezt az első látásra paradox kettősséget elhelyezi a 16. századtól kialakuló európai genealógia-irodalom keretei között, számos korabeli analógiával igazolva, hogy a kettős funkció (reprezentáció és nemességbizonyítás) törvényszerűen alakította kétarcúvá ezt a történetírást és költészet határán táncoló műfajt. A szerző nagyon invenciózusan mutat rá Zrínyi Miklós szándékaira a családtörténet összeállításakor: egyrészt elemezve az őskeresés egyes elemeinek aktuális jelentéseit, másrészt feltárva a genealógia feltűnő hiányainak nyilvánvaló okait – kikkel szeretett volna rokoni kapcsolatba kerülni és kikkel nem a költő-hadvezér. Végezetül pedig a levelezésanyag számos fontos tanulságát hasznosítva mutatja be a családtörténet összeállításának műhelytitkait, és a genealógia későbbi felhasználásának néhány eklatáns példáján keresztül érzékelteti eme egyébként is „szenvedélyes műfaj” bizonytalanságait, de talán reményeit is. A tanulmányt a három forrás követi: Forstall hosszabb családtörténete és rövidebb genealógiai összeállítása, illetve Galeazzo Gualdo Prioratónak, I. Lipót császár udvari történetírójának Zrínyi Miklós-életrajza, amelyet tulajdonképpen — amint az Bene tanulmányából kiderül — szintén Forstall állított össze (321–390). Az első és a harmadik forrást Bene Sándor, a másodikat Kiss Béla Károly fordította.

Ezt a fontos és tartalmas, külső megjelenésében is nagyon igényes kötetet végigolvasva még egyszer érdemes elgondolkodnunk rajta: mi a tétje ennek és a hasonló vállalkozásoknak. A szerkesztők a választ nagyon határozottan sugallják: „A közös tradíciót persze nem kötelező megszólítani; s ha senki sem kérdezi, talán meg is szűnik. De bizonyos értelemben «mi» is megszűnünk vele...” Biztosan nagyon sokan gondolják úgy, nemcsak magyarok és horvátok, de bizom benne, Közép-Európa más nációjának tagjai közül is, hogy ez nem lenne jó. Nemcsak a másik javáért tehát, saját magunk érdekében is érdemes sokfelé figyelni, minél többet megtudni azokról, akikkel (zrínyisen szólva) a jó sorsunk egymás mellé plántált. Ez a kötet és reményeink szerint a soron követ-

kező hasonlóan magas színvonalú vállalkozások ezt a minden túlzás és pátozás nélkül nemesnek nevezhető célt szolgálják. Köszönet érte mindazoknak, akik ezért munkálkodnak.

Molnár Antal

## RÁDAY PÁL ÉS A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC

Szerkesztette és az előszót írta Ráday-Pesthy Pál Frigyes  
Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 105 o.

2003-tól kezdve számos tudományos rendezvényt tartottak a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc 300. évfordulója alkalmából, és ennél is több kiadvány látott napvilágot a napjainkban is népszerű történelmi témához kapcsolódva. Ezek sorába illeszkedik a 2003. október 18-án Pécelen, Ráday Pálnak, a szabadságharc publicistájának és diplomatájának szerepéről rendezett konferencia és a tanácskozás nyomtatásban megjelent anyaga. A konferencia szervezője és egyben a kötet szerkesztője — mint arról kettős családneve és két legkiválóbb őst idéző keresztnévei alapján is következtethetünk — nagy hangsúlyt fektet a családi hagyományok ápolására, és e téren kifejtett szervezői és mecénási tevékenységének egyik eredménye a szóban forgó konferencia és a most ismertetendő kötetecske. Ráday-Pesthy Pál Frigyes kézenfekvő módon választotta meg a tanácskozás helyszínéül Ráday Pál egykori péceli kastélyát, majd a korszak legkiválóbb ismerőit kérte fel előadónak.

Fabiny Tibor Ráday Pál tanulóéveiről írott tanulmánya (9–27.) kiváló példája annak a munkamódszernek, amely a témához kapcsolódó közvetlen források híján a háttér-információk összegyűjtésével képes új tudományos eredményeket felmutatni. A szerző Ráday szűkszavú önéletírásának minden tanulmányaira utaló mondatát részletes magyarázatokkal látja el, és az egyes helyszínekre (Losonc, Rimarához, Selmec- és Körnöcbánya), tanárookra (Tolva Ferenc, Braxatoris János, Missovitz Mihály) és a kiterjedt rokonságra (Libercheyek, Madáchok, Bulyovszkyak stb.) vonatkozó források feltárásával egészíti ki korábbi hézagos ismereteinket. E tanulmány azonban *változatlan* újraközlése annak a munkának, amely 1980-ban látott napvilágot a Ráday Pál-émlékkönyvben. A közben eltelt két és fél évtized során új tudományos eredmények jelentek meg, amelyek közül kettőt mindenképpen szükséges itt megemlíteni: 1. Tolva Ferenc életrajzát Fabiny Tibor még protestáns egyháztörténet-írásként régi adósságaként hiányolja. Azóta Praznovszky Mihály a *Discussio-nes Neogradienses* sorozat I. kötetében (1984), majd *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyvének* XI. kötetében (1985) egy alapos tanulmánnyal és Tolva végrendeletének közreadásával jelentős mértékben törlesztett ezen az adósságon. 2. Liberchey Mihály családi naplójának értékes adatait a szerző az eredeti kéziratból idézi, újabban azonban Iványi Emma részletesen is feldolgozta ezt a fontos forrást a Mályusz Elemér-émlékkönyv (1984) lapjain. A recenszens végül még egy apró észrevétellel csatlakozhat Fabiny Tibor munkájához: A Jánoky Gáspár végrendeletéből idézett adat, amely a két rimaráhozói kastély mellett egy „nevelő ház” meglétéről is tudósít, valószínűleg nem hozható összefüggésbe Ráday itteni tanulmányaival, mert az idézet szövegösszefüggése alapján az egy serfözde (korabeli kifejezéssel: *sernevelő*) lehetett.

Köpeczi Béla Ráday Pál diplomáciai tevékenységét vázolja fel egy rövid, összegző tanulmány (29–34.) keretében. Ismerteti lengyel–svéd–porosz (1704), újabb svéd (1705) és Bercsényi Miklós oldalán teljesített orosz (1707) követjárásának eseményeit, majd XII. Károly és I. Péter közötti eredménytelen közvetítő kísérletét (Bender, 1709). Utolsó megbízatásakor még híven teljesítette Rákóczi utasításait a huszti (helyesebben a fejedelem által Husztra meghirdetett, de Károlyi által Szatmáron megtartott!) gyűlésen, ám a békekötés után már nem bízott „Rákóczi külpolitikai lehetőségeiben”, és 1711 nyarán elfogadta az amnesztiát. (Megjegyzendő: lényegében e tanulmány is újraközlés a Ráday-émlékkönyvből, csakhogy hiányzik a korábbi változat befejező része Rádaynak Seilern kancellárhoz írott mentegetőző, öngazolás jellegű tájékoztatásáról, amelyben Rákóczi diplomáciáját kedvezőtlenül értékeli!)

Czigány István a szabadságharc hadseregét mutatja be (35–56.) összefoglaló igénnyel. Kitér a felkelés előzményeire, a katonáskodó rétegek (végváriak, hajdúk, katonaparasztok stb.) helyzetére és a szabadságharc kiobbantásában játszott szerepére. Önálló fejezet szól a kuruc hadsereg regularizálásának problémáiról, a rendes, fizetett alakulatok felállításáról, a katonai közigazgatás megszervezéséről, majd itt esik néhány szó Ráday katonai vonatkozású tevékenységéről is. (Forgách Simon oldalán tett szert némi hadi tapasztalatra az 1697. évi hadjáratban, és

részt vett a kuruc hadiszabályzatok kidolgozásában.) A szerző végezetül a kuruc és császári hadsereg között fennálló hadászati erőegyensúly alakulására (1704–1708), illetve a trencsényi vereség után állandó defenzívára kényszerülő kuruc sereg vereségének okaira ad magyarázatot.

R. Várkonyi Ágnes *Ráday Pál és a közép-európai konföderáció terve* című tanulmányában (57–70.) mutatja be Rákóczi szerteágazó, az aktuális erőviszonyoknak megfelelően újra- és újrafogalmazott diplomáciai tervezetéseit. A lengyelekkel, a svédekkel, az orosz cárral, a poroszokkal stb. való szövetségkötés lehetőségeiről a fejedelem több ízben is Ráday útján tapogatózott (lásd a Kőpeczi Béla tanulmánya kapcsán már említett követjárásokat). Nem Ráday diplomáciai képességein, hanem az európai hatalmi viszonyok alakulásán múlt, hogy Rákóczi — gyakran hibás helyzetfelismerésre alapozott — elképzelései rendre kudarcot vallottak.

Ladányi Sándor a vallási türelem ügyéről írott tanulmányában (71–83.) az utókor által talán a szabadságharc legnagyobb vívmányának tartott „vallásbéke” megteremtéséről értekezik. Végül Ráday-Pesthy Pál Frigyes osztja meg Ráday Pál sírjánál megfogant gondolatait (85–104.) az olvasóval. Ráday életművének értékeléséhez saját műveinek kiadásait és a róla írott munkákat idézi, Rákóczi oldalán kifejtett publicisztikai munkásságát pedig teljes körű felsorolással mutatja be.

Bár megállapítható, hogy a szerzők zömmel korábbi publikációikat, azok továbbfejlesztett változatait bocsátották a szerkesztő rendelkezésére, ezek kötetbe rendezése mégsem tekinthető felesleges vállalkozásnak. Éppen ellenkezőleg: ezzel a kötettel az Akadémiai Kiadó és a közreműködők méltó módon rótták le tiszteletüket Ráday Pál emléke előtt Rákóczihoz való csatlakozásának évfordulója alkalmából.

Mészáros Kálmán

*Pölöskei Ferenc*

## DEÁK FERENC UTOLSÓ ÉVEI

Budapest, Éghajlat Könyvkiadó, 2004, 190 o.

Minden olyan munka kiemelkedően fontos ma, amely Magyarországnak egy nagyobb, nemzetközi struktúrában, új jogi keretekben elfoglalt helyét, az ide vezető utat, vagy annak következményeit mutatja be. Kétségtelenül vannak hasonlatosságok az egykori Osztrák–Magyar Monarchia szerkezetének kiépítése és Magyarország dualista betagozódása között egyfelől, illetve hazánk Európai Unió helyének kialakulása között másfelől. Pölöskei Ferenc akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora így nemcsak Deák Ferenc öregkori pályaszakaszát, a „haza bölcse” alkonyát világítja meg most megjelent, szép könyvében, de érdemlegesen tesz hozzá mai strukturális problémáink előtörténetének megvilágításához, a kiegyezéssel létrehozott államszerkezet jogi, parlamentáris és alkotmányos hátterének és viszonylag tartós fennmaradásának megértéséhez.

„Deák Ferencről, a XIX. századi Magyarország kiemelkedő személyiségéről az elmúlt évtizedekben méltatlanul kevés elemző, méltató tanulmány jelent meg. Életútjának korszerű monografikus, tudományos áttekintése pedig máig hiányzik” – állapítja meg Pölöskei Ferenc jelentős új kötetében, „bevezető helyett” (7. o.). „Egyénisége kétségtelenül nagyformátumú kortársai és küzdőtársai árnyékába került,” teszi hozzá magyarázatul. Sajnos teljes joggal szögezi le véleményét a szerző: a fiatalabb generáció jószereivel semmit sem tud nemzeti történelmünk e meghatározó alakjának tevékenységéről. Bár nevét a legismertebb budapesti metróállomás névadójaként naponta tíz- vagy százazrek ejtik ki, Deák Ferenc és műve, az osztrák–magyar kiegyezés előbb szakadatlan viták kereszttüzébe, majd lassan a feledés homályába került.

Születésének bicentenáriuma Pölöskei nem annyira a kiegyezést felépítő Deákot, hanem sokkal inkább annak 1867–1876 közötti pályaszakaszát, „elsősorban a polgári állam kiépítése idején végzett munkásságát” (8. o.) vizsgálja. Szekfű Gyula nyomán idézi Kossuth Lajos „kitűnő megfigyelés”-ét, miszerint „Deák Ferencnek békülő politikájához az ország többségét egyedül [18]61-i ellenzéki szereplése hódítja meg...” (25. o.) Pölöskei látja és láttatja hőseben az osztrák–magyar kiegyezés létrehozóját, alkotmányos, jogi és politikai kereteinek mérnökét, de ezúttal — nagyobb hangsúllyal — a polgári jogintézmények kiépítőjét, az új típusú állam berendezőjét állítja vizsgálódása középpontjába. Deák a magyar törvényhozás sok száz éves történetének egyik legjobb ismerője volt, kiválóan felkészült jogász – ez tette őt a kiegyezési mű koncepcionális megalapozójává. A szerző azonban ezúttal éppen a kiegyezés *utáni* Deák politikai munkásságára és emberi útjára kíváncsi,

ami eddig nagyrészt homályban maradt. Azokra az esztendőkre, amikor az öregedő, betegeskedő államférfi mindinkább elszigeteltté, magányossá vált, „javaslaival időnként kisebbségben, néha egyedül maradt.” (13. o.)

1867 után Deák a napi politika „első vonalából” hátrébb húzódott, kitüntetést nem kért, állami funkciót nem vállalt, Bécsbe nem zárandokolt. Különleges helyzetét mutatta, hogy szállodájában, az Angol Királynőben, ahol Pest városában élt, ő fogadta az olykor látogatóba érkező Ferenc József császárt és királyt, s nem ő járult az uralkodó elé Bécsben. Pest belvárosi kerületében őt ízen is megválasztott országgyűlési képviselőként vállalkozott a kiegyezés országgyűlési védelmére, a parlamentarizmus „bejáratására”, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás működésének biztosítására, az állam és egyház közötti viszony stabilizálására. A kiegyenlítés megőrzése volt és maradt fő célja, ebben látta politikai életműve végső értelmét.

A kiegyezés tető alá hozása után energiái — a politikaiak és a testiek is — mintha azonnal elhagyták volna. Választási gyűléseket nem tartott, álláspontját inkább véletlenszerűen fejtette ki, alig írt. A Képviselőházban fokozatosan elmagányosodott. De gondolatait tisztaság és céltudat jellemezte, miként a Pölöskei Ferenc által — nem véletlenül — szinte teljes terjedelmében idézett 1869. május 20-i felirati beszédét is, amelyben 1867 utáni politikájának *credoját* adta. Egyes kitételeinek mind a mai napig erős áthallásai vannak a parlamenti politizálás napi gyakorlata számára. Amint bölcsen fejtegette:

„Általában véve két veszélyes neme van az ámtításnak.

Egyik az, ha valaki elérhetetlen vágyakat ébreszt a népben. Vágyak az emberi természetben fekszenek, s míg azok a lehetőség és valószínűség körében vannak, emelik a tevékenységet; de oly vágyak, melyeknek létesülése nem valószínű, sőt nem is lehető, elégtelenséget szűnnek még azoknál is, kik sorsukkal előbb meg voltak talán elégedve, elvonják őket azon ösvényről, melyen biztosabban juthattak volna vagyonhoz: a munkásság és takarékoság ösvényéről. A sorsról és ajándékképp másoktól várják vagyoni állásuk javulását, melyet becsületes munka által inkább elérhetek volna. Sem a népnek, sem az országnak nem barátja az, a ki elérhetetlen vágyakat ébreszt a könnyen-hívők kebelében.

A másik káros eljárás, a mivel ismét nem vádolkó név szerint senkit, a hatalom minden nemének, a kormányknak úgy, mint a törvényhozásnak keserű, gúnyos s gyakran rágalmozó megtámadása s ezzel azok tekintélyének a kisebb műveltségű népnél káros aláásása. Megróni a hibát jog és kötelesség; de történnék ez oly módon, mely több kárt ne tegyen, mint hasznot. Az államhatalom minden ágában szükséges a tekintély; jusson bár kormányra egyik vagy másik párt, ily tekintély nélkül képtelen leend. A kik oda szeretnék vinni a dolgot, hogy a megalkotott törvénynek is csak kételkedve, vonakodva engedelmesséjenek a hon polgárai: azok nem a kormányt, nem az egyik vagy másik pártot, hanem minden kormányt, minden pártot, magát az államot kívánják veszélybe dönteni.” (88–89. o.)

Deák sokat tett a Képviselőház működési szabályainak, eljárásrendjének megteremtése végett. Noha ő leginkább a hagyományos rendi országgyűlésben ismerte ki magát, de igyekezett az új házszabály kidolgozásában érvényesíteni 1848. évi tapasztalatait, foglalkozott az interpellációk, a képviselői jogállás (így a mentelmi jog s az összeférhetetlenség) intézményével is. Ezek részletes tárgyalása Pölöskei Ferenc könyvében nagy hasznára lehet az országgyűlésnek mai működése finomításához, racionalizálásához.

Deák jól hasznosította állam- és jogtudományi szaktudását a magyar polgári állam kiépítéséért folytatott munkában. Szót emelt a politikai szabadságjogok kiszélesítéséért, a demokrácia térnyeréséért, de — mint Pölöskei professzor rámutat — „elveivel szembeni gyakorlati lépéseket, eredményeket is tett.” (125. o.) Ide tartozott a virilizmus elfogadása, a demokrata körök betiltása, azaz „egyszer-egyszer a politikai hatalom oltárán feláldozta felfogásának egyes elemeit.” (126. o.) Tevékenyen részt vállalt viszont a „Polgári perrendtartás” elfogadásában (1868. évi 54. tc.), az „Állami Számvevőszék” felállításában (1870. évi 18. tc.), a törvényhatóságok rendezésében (1870. évi 42. tc.) és egy sor más törvény megalkotásában. Sikraszállt az igazságszolgáltatás reformjáért, követelve a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás elkülönítését, és részt vett a bírói hatalom szabályozásában.

Külön fejezetben szól a szerző Deák szerepéről a nemzetiségi ügyek szabályozásában (145–165. o.), azt vizsgálva, hogy „vajon képes-e az 1867-ben újjászületett magyar állam feloldani, egyáltalán oldani a felgyülemelő nemzeti, nemzetiségi feszültségeket, vagy a maga hatalmi eszközeivel inkább növeli azokat.” (145. o.) Pölöskei idézi Deák ismeretes és ismeretesen tragikus eredményre vezető nézetét: „Magyarországon egy politikai nemzet létezik: az egységes, oszthatatlan magyar nemzet, melynek a

hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja.” (154. o.) Ez a nézete fundamentuma lett az 1868. évi 44. tc.-nek „A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában”.

Ha ez utóbbi sorokat olvassuk, egy-egy szempontból Deák 1867 utáni működésére is jellemzőnek tarthatjuk Robert Burnett David Morier brit rendkívüli követ 1866-ban megfogalmazott szavait, aki Deákban „a vidéki gentleman legtökéletesebb típusát” látta, akinek horizontja „a megyeháza ablakaiból elébe táruló puszta”, s aki Morier szerint ugyan nagy ember, de „túl negatív, túl sok benne az ügyvéd, és túlzottan provinciális ahhoz a hatalmas feladathoz, melynek megoldására hivatott.” (R.B.D. Morier 1866. évi követjelentései in Tibor Frank, *Picturing Austria-Hungary. The British Perception of the Habsburg Monarchy 1865–1870* (Columbia University Press, 2005), 285, 255. o.)

Különösen érdekes fejezete Pölöskei Ferenc könyvének a katolikus autonómia, az egyház és az állam viszonyáról írott elemzés. E fejtegetés világosan jelzi, hogy az öregedő Deák szemhatára sokszor egyáltalában nem rekedt meg a megyeházánál s a magyar pusztánál. Deák 1873. júniusában parlamenti beszédben összegezte véleményét állam és egyház viszonyáról, és „az európainak” nevezett rendszerrel szemben „az amerikai” mellett tette le a voksát. „Az északamerikai államok törvényhozása ... azon elvből indult ki, hogy az állam a kultuszok dolgába minél kevesebbet avatkozzék. Körülbelül csekély módosítással úgy tekintette a kultuszokat is a statussal szemben, mint associatiókat, és valamint minden associatióra nézve, úgy a kultuszokra nézve is, ha tanaik vagy eljárásuk a statusra nézve veszélyesek voltak, ez ellen fölszólt, föllépett, mint más egyebekben pedig szabad kezet engedett nekik.” (177–178. o.)

Egészében érthető, hogy általában kiegyensúlyozott és következetes, liberális hitvallása nemcsak politikai híveinek: a kiegyező magyar társadalom jó része számára is biztos befektetésnek látszó politikai tőke maradt. Wahrmann Mór például, egykori képviselőjelöltje 1869-ben, még 1892. januárjában — röviddel halála előtt —, is ezt hagyta örökségül választóira legutolsó választókerületi beszédében: „Deák Ferenc bölcs műve, az 1867-es kiegyezés, bebizonyította életképességét. Hazánk e műnek államjogi hatása alatt felvirágozott, tekintélyében és befolyásában gyarapodott. Ne zavarjuk a viszonyok stabilitását. Tartsunk ki szívósan és energiával eme törvény minden egyes pontja mellett és ne engedjünk semmit annak sem betűjéből, sem szelleméből; de ne is igyekezzünk most meghaladni azt. A Jobb a Jónak ellensége.” (Ford. F. Várkonyi Zsuzsa, in Frank Tibor, szerk.: *Hon-szeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892* (Budapest, Argumentum, 2006), 547. o.)

Frank Tibor



### SPIRA GYÖRGY 1925–2007

Egy életmű retrospektív áttekintése soha sem lehet ténylegesen objektív és elfogulatlan. Különösen nehéz ez akkor, ha a történet főszereplője a történettudomány vitatott személyisége és munkásságát tekintve mind a napig megoszlanak róla a vélemények a kollégák és kortársak körében. Ugyanakkor jelen sorok írója sem lehet mentes a személyes találkozások, az önzetlen segítségnyújtás élményei alól, így miközben kritikai szemmel tekint egy jelentős oeuvre egészére, nem hallgathatja el szimpátiáját és megbecsülését sem a nagy előd iránt. 2007. december 3-án a második világháborút követő hazai történetírás egyik kiemelkedő alakja, a 82 éves Spira György távozott az élők sorából. Az utolsó évében a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének nyugdíjas tanácsadója számára az életcélzt az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc történetének kutatása jelentette. A második világháborút követő történetírásban Spira György nemcsak a társadalmi változásokat középpontba állító összefoglalásaival, de az egyes kisebb résztémák aprólékos feldolgozásával is hozzájárult a korszakról alkotott ismereteink bővítéséhez.

Spira György 1925. április 4-én született Budapesten Spira Zsigmond és Hamberger Ilona gyermekeként. A bölcsészettudományok iránti érdeklődése korán megmutatkozott, ám ő sem kerülhette el a vészkorszak borzalmait. A sárga csillag viselésére kényszerítve 1943–1944 során a Délvidékre került munkásszolgálatosként. A Radnóti Miklóst is soraiban tudó, bori erőltetett menetel 1944 októberében az újvidéki selyemfonógyárba érkezett, mivel a szovjet csapatok előretörése után a munkatáborot felszámolták. Innen a selyemfonóból sikerült egy magyar tiszt segítségével megmenekülnie, mielőtt a menet kíséretét SS-tisztek vették volna át. A világháború alatti borzalmak nagymértékben befolyásolták történelemszemléletét, és számára a szovjet hadsereg 1945. évi magyarországi jelenléte ténylegesen felszabadulásnak volt tekinthető.

A háborút követően a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem padsora-it nyomta, hol 1948-ban végzett. Már egyetemi éveit alatt jelentek meg — igaz nem történelmi jellegű — munkái, elsősorban versei és elbeszélései. Ugyanakkor az 1848. márciusi forradalom centenáriumi megemlékezés-sorozata alapvetően meghatározta későbbi érdeklődési körét és munkásságát. Így egyetemi tanulmányait követően már 1949-től az MTA Történettudományi Intézetében dolgozott; egészen 1995. évi nyugdíjba vonulásáig az intézmény munkatársa, majd főmunkatársa és tudományos tanácsadója volt. Ezt követően pedig nyugdíjas tanácsadóként segítette a TTI munkáját. A tudományos közéletbe történt bekapcsolódását követően az elsők között 1952-ben szerzett kandidátusi fokozatot „*Széchenyi a gyertynyolcas forradalomban*” című értekezésével, majd 1981-ben akadémiai doktortúrátust a Széchenyi 1848-as működését bemutató kötetének második kiadásával („*1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a*”). Munkássága során mindvégig jelentős

támaszt nyújtott számára felesége, S. Lengyel Márta, akivel 1954-ben kötött életre szóló szövetséget.

Kutatóévei alatt elsődlegesen az 1848–49-es polgári, társadalmi átalakulást helyezte munkássága középpontjába. Ekkor a korszak történetírását nagymértékben befolyásolta a magát marxistának mondó, de valójában sztálinista dogmatika szemlélete és politikai intenciója. A forradalom és szabadságharc százéves évfordulója ugyanakkor lehetőséget biztosított az újonnan kiépülő rendszer történelmi legitimációjának megágyazására. Míg a korábbi munkák meghatározóan a katonai-hadtörténeti események taglalásában látták a forradalom és szabadságharc bemutatásának legjobb megközelítését, addig most a gazdasági és társadalmi vonatkozások kerültek előtérbe. Ebbe a sorba illeszkedett első tanulmánya a Századok hasábjain („*Parasztágunk és az első magyar polgári forradalom nemesi vezetése*”, 1948), valamint az általa 1952-ben összeállított Kossuth-válogatás, mely „*Fel mindnyájan a hon védelmére! Válogatott cikkek, beszédek és egyéb iratok*” címmel jelent meg (1952). Az új történetfilozófiai megközelítést példázza „*A magyar nép története*” című összegzésben Spira György által írott fejezet is (1952).

A történelmi legitimáció szempontjából fontos volt a politikának is megfelelő Kossuth-kép piedesztálra emelése, melyben apróbb, a nagyközönség, illetve a társadalmi elit befolyásolására és véleményformálására szánt tanulmányokkal, tanfüzetekkel maga Spira György is részt vett. Ebbe a sorba illeszthető a 150 éves évfordulóhoz kapcsolódóan még szintén 1952-ben Lukács Lajossal és Mérei Gyulával közösen írt és a Magyar Történelmi Társulat által kiadott „*Kossuth Lajos – Rövid életrajz*” című munka, valamint a „*Kossuth Lajos, a szabadságharc vezére*” cím alatt megjelent esszéje. Ugyancsak a Kossuth-kultusz megteremtésében játszott központi szerepet — az I. Tóth Zoltán által szerkesztett — „*Kossuth-émlékkönyv*”, amelyben az egyik legterjedelmesebb tanulmányt „*Kossuth Lajos forradalmi szövetsége a radikális baloldallal és a népi tömegekkel*” címmel Spira György írta (1952).

Az eseményekről vallott, kissé módosított, a kezdeti (túl feltűnő) ideológiai torzításoktól megszabadított, ám a korabeli követelményeknek lényegében megfelelő szemléletet tükrözött az új egyetemi tankönyv is, melynek vonatkozó részét szintén Spira György írta („*Magyarország története*” II/1. 1957). Az előírt sablonok közé szorított történetírás szellemében 1959-ben jelent meg — az MTA Történettudományi Intézete kiadásában — „*A magyar forradalom 1848–49-ben*” címet viselő korszakos monográfiája is, mely lényegében a fenti egyetemi tankönyv bővített változata volt, és a Spira személyes meggyőződését jelentő radikális forradalmi megközelítésben igyekezett értelmezni a nagy esztendő eseményeit. Spira mindvégig a revolúció pártján állt és a radikális forradalmi ifjak szemszögéből ítélte meg az események főszereplőit és mozgatórugóit is.

Az új történelemszemléletnek megfelelően vállalt, az alsóbb néprétegek sorsát központi elemként használó, a társadalmi változásokra koncentrálnak munkássága során azonban Spira mindvégig saját nézeteihez ragaszkodott, melyek hol egybeestek, hol ellentmondtak a hivatalos kánon megfogalmazásainak. Jól szemlélteti ezt Széchenyi Istvánnal kapcsolatos kutatása is, melyet már 1958-ban megkezdett és 1960-ra kész kéziratban foglalt össze. Azonban az „*1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a*” című monográfia még évekig nem kerülhetett



az olvasóközönség elé, míg a szerzőt a nyomásgyakorlás különböző eszközeivel (pl. felesége kutatói állásából történő menesztésével) igyekeztek a kézirat szövegének megváltoztatására rábírní, amely végül 1964-ben látott napvilágot. (A kötet tíz évvel később, 1974-ben angolul is megjelent „*A Hungarian Count in the Revolution of 1848*” cím alatt.)

Ugyanakkor Spira György mindvégig ragaszkodott szemléletének egyes elemeihez. A forradalom és szabadságharc 125. évfordulója alkalmából rendezett ülészakon tartott előadása is erről tanúskodik. Ebben egyértelművé tette, hogy csakis eredeti, a forradalom Kossuth által képviselt — vagy azon is túlmutató radikális — elméletét képes elfogadni és nem lát helyet az 1848–49-es események sorában a békepárti, megegyezései politikának, melyet véleménye szerint leglátványosabban Görgei képviselt.

A 70-es évek során sorra jelentek meg kötetei, melyek sok esetben meghatározták egy generáció 1848-ról vallott felfogását és képét. Ilyennek tekinthető a jelen sorok írójára is — elsődlegesen úttörő módon összeválogatott és egybegyűjtött képanyaga nyomán — nagy hatást gyakorló „*Negyvennyolc a kortársak szemével*” című munka, melyet 1973-ban Rózsa Györggyel közösen készített. Ugyanebben az évben látott napvilágot a Magvető *Elvek és utak* sorozatában „*A negyvennyolcas nemzedék nyomában*” címet viselő tanulmánygyűjtemény, majd 1975-ben jelent meg a *Sorsdöntő történelmi napok* című sorozatban a „*Petőfi napja*” című népszerűsítő esszéje.

Spira — noha alapvető forrásfeltárást végzett és mindvégig levéltári iratokat elemezve jutott el következtetéseihez — számos alkalommal került szembe kutatótársaival és kollégáival, nem fogadva el a saját revolucionista álláspontjától eltávolodó, eltérő megközelítésmódot. Így klasszikus, 1959. évi munkájában lefektetett alaptézist védte meg az egyetemi tankönyv újabb kiadásaiban, majd a szakmai körökben csak „*tízkötetesként*” emlegetett Magyarország-történet vonatkozó részében is (1979).

Ennek ellenére Spira képes volt bizonyos tekintetben önrevízióra és folyamatosan finomította az eseményekről vallott nézeteit. Így már az 1979. évi összefoglalásban is egyértelműen a nemzetközi események összefüggéseibe ágyazta a hazai történéseket és összekapcsolta — részben Diószegi István munkásságát is figyelembe véve — a magyar mozgalom lehetőségeit és sorsát az európai forradalmi mozgalmak felemelkedésével és hanyatlásával. Sőt — Kossuth-pártisága ellenére — végül eljutott arra felismerésre is, hogy 1848 történéseire volt szükség az 1867-ben kivívott sikerekhez („*Kossuth és az utókor*”, Magyar Tudomány 1979). E munka vonatkozó fejezeteinek kibővített átdolgozásával született meg „*A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*” című, 1980-ban napvilágot látott monográfiája, amelyben a magyar, az osztrák, a német, az angolszász historiográfia mellett a szerb, horvát, szlovák, román szakirodalmat és forráskiadványokat is feldolgozta. A nemzetiségi kérdést a magyar forradalom egyik kulcskérdésének tekintette, s egész életművével arra törekedett, hogy a magyarok és nem-magyarok közötti történelmi megbékélést szolgálja.

Szemléletének változását mutatta 1983. évi tanulmánykötete, a „*Négy magyar sors*”, amelyben Kossuth, Petőfi és Széchenyi mellett egy portré erejéig Batthyány Lajos is helyet kapott.

Miközben a „legvidámabb barakk” utolsó éveit élte, az ellenzéki értelmiség mellett Spira György is elégedetlennek mutatkozott a rendszer működésével és saját forradalmi eszméit a gyakorlatban is meg kívánta valósítani. 1987-ben kezdeményezte a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének létrehozását. A TDDSZ lett az 1988. évi, Metró-klubban történt megalakulása után a pártállam első legális ellenzéki szervezete.

A rendszerváltással egy időben Spira is üzeni kívánt a kornak, így *„Jótányit se a negyvennyolcból!”* címmel összegyűjtötte korábban folyóiratokban, vidéki lapokban, konferencia-kiadványokban megjelent tanulmányait. A Kosuth-kutatásban komoly szakmai eredményt hozott az 1851. évi kútaügyi alkotmányterv szövegvariánsainak összehasonlításával, illetve az alkotmányterv keletkezéstörténetének feltárásával. Ez a munka az Irányi Dániel és Charles-Louis Chassin által 1859–1860-ban megjelentetett forradalomtörténeti munka magyar fordításának sajtó alá rendezése során, mintegy annak „melléktermékeként” született. Minden írásában roppant tényanyagra támaszkodva, szenvedélyesen szállt vitába a más eszmékkal, és élvezetesen volt képes bemutatni a legbonyolultabb kérdéseket is, úgy hogy közben hű maradt eredeti nézeteihez.

A történetírás eszmei és politikai hátterének változásával Spira is sok tekintetben háttérbe szorult. A TTI, illetve Szalay utcai lakásának falai, valamint a levéltári források közé visszavonuló kutató gyakran érezte sértőnek mellőzését, illetve munkássága bizonyos elemeinek megkérdőjelezését. Ugyanakkor igyekezett újabb és újabb részletekkel bővíteni az 1848–49-es eseményekkel kapcsolatos ismereteinket, és azokat, akik nyitottan, munkásságának forrásfeltáró és -feldolgozó jelentőségét elismerve, tisztelettel közeledtek hozzá, szívesen fogadta.

Miközben e sorok kirajzolódnak a számítógép képernyőjén, a szerző előtt is újra lepörögnek az emlékek az első személyes találkozástól a közös beszélgetéseken át egészen a megtisztelő segítségnyújtásig, melyben Spira György részesítette. Miközben saját életműve újabb részletein fáradozott, önzetlenül juttatott el olyan forrásokat a kezdő kutatóknak, melyekről úgy vélte, hogy választott szűkebb témája során újdonságot jelenthetnek.

A 90-es években fejezte be a még az 1960-as években elkezdett monumentális munkáját a fővárosok 1848–49-es történetéről, amelynek első változata 1978-ban jelent meg a *„Budapest története”* negyedik kötetében. 1998-ban az általa oly sokra értékelt forradalom százötvenedik évfordulójára készült el *„A pestiek Petőfi és Haynau között”* című kötete. A riportszerű előadásmódban, egyfajta dokumentumkrónikában bemutatott eseménysor ez alkalommal Pest, Buda és Óbuda társadalmi átalakulására, az egységes Budapest alapjainak lerakására koncentrált, de természetesen komoly tér jutott benne a fővárosban zajló országos eseményeknek is.

Az ezredfordulóra ismét önálló kötetbe gyűjtötte össze a legkülönbözőbb helyeken megjelent tanulmányait (*„Vad tüzzel”*), melyek között ez alkalommal nemcsak a 48-as, de az annak újabb felvonásának tekintett 56-os forradalom is helyet kapott. A szerző még mindig a forradalom pártján állt, melybe szélesebb értelemben véve Széchenyi is belefér, de a forradalommal szembenállók számára már csak a maró gúny és ironia jut osztályrészül. A kötet érdekességei közé számított az az eszme-futtatás, mellyel e sorok írója csak egyetérteni tud, misze-

rint a magyar írók, kutatók mily helytelenül mellőzik az egyes külhoni helynevek magyar megnevezésének használatát. Ezzel egy időben a vajdasági Újvidéken látott napvilágot „*Hrabovszky altábornagy tévelygései Péterváradtól Alamócig*” című munkája, amely egyben utolsó önálló monográfiája is volt. A péterváradi, majd budai főhadparancsnokként ténykedő Hrabovszky János altábornagy 1848–49-es pályafutásán keresztül mutatta be a magyar–szerb–horvát viszony bonyolultságát, a Batthyány-kormány, az udvar és Jellačić kapcsolatát, a katonai ellenforradalom kibontakozását, s az esküi és rokonszenvei között őrlődő cs. kir. tisztikar dilemmáit.

Spira munkássága során Széchenyi személye mindig központi szereplő maradt. Nemcsak az évekig elfektetett első kötet, de annak népszerűsítő változata („*Széchenyi a negyvennyolcas forradalomban*”, 1979), majd egy háromkötetes Széchenyi-válogatás szerkesztése révén is sokat tett a „legnagyobb magyar” 1848-as ténykedésének megismertetéséért („*Széchenyi István válogatott művei*”, 1991). Minden bizonnyal a politika által újjólag elővett Széchenyi–Kossuth vita is hozzájárult ahhoz, hogy 2005-ben a lehető legegyszerűbb cím alatt adja közre ismételten tanulmányait „*Széchenyiről*”. Egyértelművé tette, hogy csak az járhat el a nagy ős nevében, aki komolyan veszi intelmeit, és saját kora problémáira keresi a megfelelő választ. Mindennek során hajlandó volt saját korábbi nézeteinek is a revidálására, és kereste a reális történelmi képet, ugyanakkor alapelveihez mindvégig hűen ragaszkodott. Meg volt győződve Széchenyi szavainak igazságáról: „nem a vak használ honjának, hanem a szemes, nem a mindent dicsérő, hanem az igazmondó”, és saját magát mindvégig ez utóbbi jelzővel igyekezett azonosítani. „Ha történelmünk hajlamos is arra, hogy ellentétes szélsőségek között ide-oda hanyódva haladjon előre — írta még 1984-ben —, legalább a történelemről bennünk kialakuló képet kellene óvnunk a majd ilyen, majd amolyan irányú túlzások torzító hatásától.”

Miközben minden írását a legaprólékosabb jegyzetekkel és számtalan levéltári forrással látta el, egyre gyakrabban vitatták korábbi munkái miatt személyét. De Spira kitartott, még akkor is, amikor a betegség lassan legyűrte szervezetét. Noha szellemileg mindvégig friss maradt, és kézzel, illetve az utolsóig írógépen írt levelei is töretlen tettvágyról tanúskodnak, a testi gyengeséggel nem tudott szembeszállni. Ha nehezen is és bottal, de elszántan a bécsi *Staatsarchiv* kutatótermeit róttá; azonban a Sors úgy döntött, hogy 2007-ben számos nagy kortársával szinte egy időben vet véget földi pályájának. Rázsó Gyula, Kubinyi András, Kosáry Domokos, illetve Gerics József mellett már Spira György sem élhette meg az idei esztendőt. Személyében a hazai 1848–49-es kutatók doyenje távozott.

Életműve nyilván nem hibátlan — ahogy egyetlen történetíróé sem az —, de az általa feltárt jelentős forrásanyag miatt megkerülhetetlen. Széchenyi-kötete, Budapest-monográfiája, tanulmányainak öt kötete mind-mind a hazai negyvennyolcas historiográfia maradandó munkái közé tartoznak. S csak remélni lehet, hogy kötetben meg nem jelent tanulmányaiból is jelenik meg megújabb válogatás.

Zachar Péter Krisztián

**VARGA JÁNOS**  
**1927–2008**

Varga János szegényparaszti családban született Vas megye egyik kicsiny falujában, Sótonyban. Talán a hajdan Batthyány-birtokokhoz tartozó község múltja adott indítást a történész pályaválasztásához? Aligha, hiszen Varga János, aki 1947-ben érettségizett Szombathelyen, először a Műegyetem vegyészmérnöki karára iratkozott be, s csak fél év után lépett át a bölcsészkarra, ahol Eötvös kollégista lett. Tanulmányait történelem–levéltár szakon fejezte be, majd az egyetem középkori történeti tanszékére került tanársegédként. Az 1956-os forradalom már az akkori Történettudományi Kar dékánhelyettesi tisztségében találja. Ekkor a Forradalmi Diákbizottság elnökévé is megválasztották.

1957-ben a Történettudományi Intézetbe helyezték, egészen 1968-ig itt folytatta kora újkori kutatásait. Ezután átlépett a magyar levéltári igazgatásba, minisztériumi osztályvezető, majd a Levéltári Igazgatóság vezetője lett. Jelentős szerepe volt a magyar levéltárügyre vonatkozó jogszabályok megalkotásában. 1978-tól nyugdíjazásáig, 1990-ig az Országos Levéltár főigazgatója volt. 1990–1994 között az MDF országgyűlési képviselőségét vállalta el. Alma materének, az ELTE-nek címzetes egyetemi tanára lett.

1848-as tárgyú munkájával 1955-ben szerezte meg a történettudományok kandidátusa fokozatot. 1965-ben a kétkötetes magyar történeti szintézis egyik szerzőjeként akadémiai díjat kapott. A kora újkori jobbagyrendszerről készített értekezésével 1972-ben lett a történettudományok (MTA) doktora. A levéltárügy terén végzett eredményes munkájáért 1982-ben Szabó Ervin emlékéremmel tüntették ki. Történettudományi kutatásait 1985-ben Akadémiai Nagydíjjal ismerték el, majd 1990-ben az MTA levelező, 1998-ban rendes tagja lett. 2000-ben Széchenyi Ferenc díjban részesült. 2005-ben nyújtották át neki a legnagyobb magyar tudományos elismerést, a Széchenyi-díjat. 2007-ben a köztársasági érdemrend középkeresztjével tüntették ki.

Varga János tudományos életműve kivételesen sokoldalú, hallatlan szorgalmú tudósról és a magyar történelemről alkotott képünket számos ponton újjáformáló eredményekről tanúskodik. Nemcsak kortársai között, hanem a magyar történetírás történetében is ritka teljesítmény, amikor valaki egy-két éven belül egészen különböző korszakokra és eltérő területekre vonatkozó publikációkkal jelentkezik. 1952-ben Varga első nagy tanulmányában a paraszti földközösség viszonyait elemezte, a következő évben pedig már az 1848-as őszi gerillaharcokkal foglalkozó monográfiával jelentkezett: *Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén.* (Utóbbi művét, illetve a vitát, amely kandidátusi értekezése elfogadtatásához kapcsolódott, a dogmatikus történetiszemlélettel való első markáns szembefordulásként méltathatja a magyar historiográfia.)

Néhány év múltán, 1958-ban már a reformkori bihari nemesség hitelviszonyairól olvashattunk tőle tanulmányt. 1960-ban éppúgy publikált a 17. századi borkezelésről, mint a Görgei-kérdésről. Újabb esztendő múltán pedig a

nyelv szerepéről értekezett a reformkori Magyarországon. 1964-ben — a későbbi nagymonográfia előlegezéseként — a telektulajdon történetét tekintette át a feudalizmus utolsó századaiban. De ugyanebben az évben Jókai hőseivel foglalkozó tanulmányt is közölt. Sokoldalúsága soha nem ment az alaposság rovására. Szenvedéllyel kutatta azokat a kérdéseket, témákat, amelyek érdekelték vagy amelyeket megbízásul kapott. Az 1960-as évek elején a két kötetes (Molnár Erik szerkesztette) *Magyarország története* összefoglalás számára készíthette el 18. század és a 19. század első felének történetét. Az 1964-ben megjelent kötetekben első ízben mutatkozott meg szintézisalkotó képessége.

Az 1960-as években hatalmas munka elkészítésébe fogott, amelyet monográfiákat sorjázató életművén belül is a *magnum opus*ként jellemezhetünk. Hosszú éveken át gyűjtötte anyagát a levéltárakban, s rendezte céduláit egy hatalmas asztalon a Történettudományi Intézetben. A többszáz oldalas munka *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767* címmel jelent meg 1969-ben. Négy évtized távolából még jobban kiemelkedik e munka historiográfiai jelentősége: Varga János kutatásai tisztázták, hogy a „második jobbágysággként” számon tartott kora újkori magyarországi társadalomtörténeti fejlemények nem a majorsági gazdálkodás megjelenésével és munkaerőigényével függnek össze. A röghözkötési tendenciák jóval korábban megjelentek, s a legerősebben ható tényezőket alighanem a demográfiai fejlődésben kell keresni. A ritkábban lakott közép-európai területeken a munkaerő értékebb volt, mint a föld, ezért a jobbágyok költözésének akadályozása a birtokos nemesség közös érdeke volt, amelyet persze bomlasztott egyes csoportjainak a munkaerő megszerzésére, áttelepítésére vonatkozó igénye. A magyar társadalmi-demográfiai fejlődést a 16–17. század háborúi tovább torzították, erősítve a szabad költözést akadályozó földesúri-nemesi politikát. Evvel egyidőben a szabadköltöző rétegek megjelenése nem ellentétes tendenciát (netán alternatívát) tükröz, hanem az ekkor tovább deformálódott társadalmi fejlődés következménye, úgy is mondhatjuk: mellékterméke. Az országos igazgatás, a megyék és az uradalmak anyagát egyaránt feldolgozó kutatás eredményei a maga bonyolultságában, nehezen általánosítható voltában állítják eléink a kora újkori magyar társadalmi fejlődést. Varga vizsgálódásainak középpontjában a szabad költözés kérdései állnak, mert ehhez kapcsolódva tudott a jobbágyság gazdasági előnyöket kiharcolni. Varga fontos eredménye, hogy a jobbágyköltözést törvény 1556 óta ugyan nem tiltotta, de a költözés „szabályozásának” megyei hatáskörbe történő utalása a költözés ellehetetlenítéséhez vezetett. A vármegyék megerősödése a központi államhatalommal szemben nem utolsó sorban e társadalmi szabályozási kérdések eldöntése monopolizálásán alapult, s a vármegyei szintű szabályozás az eltérő területi igényeknek éppúgy megfelelt, mint a nemesség eltérő birtoknagyságon alapuló erőviszonyainak.

A problémakör taglalását a későbbi korokban követi nyomon *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849* című kismonográfia (1967), amely már az államhatalom által egységessé formált jobbágyi társadalom csoportjait mutatja be a feudalizmus utolsó évtizedeiben. Varga itt megint csak régebbi leegyszerűsítéseket meghaladva tárta fel azokat az ellentétes tendenciákat, amelyek részint a paraszti telki állomány gyarapodásához, részint a zsellérség ará-

nyának növekedéséhez vezettek. A valóságos társadalmi rétegződés és a korabeli jogi-politikai felfogás különbségeinek finom értelmezése mintegy megelőlegezi a következő monográfia problémáinak egy részét: *A jobbágyszabadítás kivívása 1848-ban* című művére gondolunk (1971). Ez a munka jóval több, mint amit címe sejtet. A valóságban az utolsó rendi országgyűlés befejező szakaszának, az áprilisi törvények létrejöttének teljes körű vizsgálatát tartalmazza. A szerző nem járt töretlen utakon: feltárták már a bécsi kormánypolitika ekkori lépéseit, az országgyűlés története (elsősorban Kossuth munkái vonatkozó kötetének kiadása révén) ugyancsak nem volt ismeretlen. Varga János országgyűlési és bécsi források mellett a családi levéltárak *missilis*-anyagát is átnézte, s így nemcsak az eseménytörténetet sikerült óráról órára rekonstruálnia, illetve pontosítani, hanem az egykorú mentalitás történetét is feltárta. Kutatásai óta tudjuk például, hogy Petőfi *Dicsőséges nagyurak* c., akkor kéziratban maradt versének, vagy egy bihari parasztfelkelés rémhírének milyen szerepe volt abban, hogy az országgyűlés váratlanul, radikalizálódva, megszavazta az azonnali jobbágyszabadítást a teljes körű állami kármentesítéssel. A politikai történeti rekonstrukció szétszalazza a konzervatívok és a liberálisok, az utóbbiak között a pesti forradalomra támaszkodó, az áttörés kockázatát vállaló és érvényesítő csoport, illetve Bécs törekvéseit; hogy azután újra összeillesztve láttassa az egységesnek tűnő országgyűlési döntések dinamikáját. A könyvet értékes, az azóta eltelt évtizedekben sem igazán méltányolt összegezés zárja a jobbágyszabadítás pontos számszerű adatairól. A monográfia jelzi egyszersmind Varga érdeklődésének változását: a jobbágyszabadítás társadalomtörténeti kérdései felől figyelme a politikátörténet felé fordult, ahol elemzései a másod- és harmadvonalbeli politikai szereplők egyéni döntési motívumainak feltárásáig is eljutottak.

Az 1970-es években a magyar történettudomány nagy kollektív vállalkozása volt a *Magyarország története tíz kötetben* c. munkálat, amelyben Vargát az 1848–49-es fejezet elkészítésére javasolták, s maga is ennek a feladatnak tett volna eleget a legszívesebben. Évtizedekkel korábban megindult 1848-as tárgyú kutatásai, amelynek eredményeit először a Jellasics elleni gerillaharcokról publikálta, az 1971-ben megjelent, a jobbágyszabadítást tárgyzó kötetrel újabb állomáshoz érkeztek. Anyaggyűjtései azután további hazai, emellett bécsi, drezdai, berlini, romániai, szlovákiai feltárásokkal bővültek. Az új 48-as szintézis elkészítésének lehetőségét sajnos nem kapta meg, de vállalta azt a feladatot, hogy a nagy vállalkozás ötödik kötete számára megírja az 1840-es évek történetét.

Az 1970-es években alig publikált, minden erejét az 1848-as forradalom előtti évek feltárására fordította. Az alapkutatás, amely nélkül nem kívánt szintézist készíteni, több évet vett igénybe. Elkészült anyagainak ezer oldalakban mérhető terjedelme is jóval túllépett az eredeti szándékokon. A szintézis határidőre történő megírását ugyan fel kellett adnia, de kutatásainak publikált eredményei újraírták, illetve minden eddigit meghaladó részletességgel mutatták be az 1840-es évek történetét. Anyagaiból négy önálló könyvet publikált: *Megye és haladás a reformkor derekán* (1980), *Deák és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete* (1980), *Helyét kereső Magyarország* (1982), *Kereszt-*

tűzben a *Pesti Hírlap* (1983). (A művek készítésének indítékai teszik érthetővé, hogy a részletes jegyzetapparátust mellőzik.) Az első két könyv egy-egy levéltári sorozatban Kaposvárott, ill. Zalaegerszegen jelent meg, s így inkább csak szűkebb szakmai körökben talált méltánylásra, a másik kettő azonban méltán hozta meg számára eddigi életműve betetőzéseként az elismeréseket, díjakat, az akadémiai tagságot. Két további tanulmánnyal együtt, amelyek az 1840-ben kiküldött folyamszabályozási, illetve katonatartási bizottság munkáját tárták fel, és kollégák *Festschrift*jeiben jelentek meg, a publikált eredmények újrarajzolták az 1840-es évek első fele ismertnek vélt történetét.

Varga publikációiból azóta tudjuk, hogy az 1840-ben kiküldött, egy-két évvel később munkához látott országgyűlési bizottságok immár átgondolt, részletes reformmunka műhelyei voltak. A mindennél fontosabb, már egykorúan európai figyelmet keltő büntetőtörvény-tervezet a bizottságon belül a liberális és konzervatív jogász-politikai elit harcának színterévé vált, s a politikai bűncselekmények kodifikálása, eljárási garanciáinak megállapítása révén fontos lépés volt a kormányzati felelősség, a miniszteriális kormányzás megteremtése irányában. A munkálatokat irányító Deák Ferenc, ha nem is tudta mindenkor érvényesíteni a bizottsági tervezetben a liberális véleményt, mesterien kifejtett kisebbségi álláspontjaiban remek támpontokat adott az 1843–44. évi országgyűlés tárgyalásai számára. A javaslatból ekkor ismeretesen nem lett törvény, de 1848-ban ösztönzően hatott a törvényalkotásra, és évtizedekig meghatározta a jogi gondolkodást. A konzervatív pozíciók alakulása pedig azt jelzi, hogy a régi jogrend tarthatatlanságát már ezen az oldalon is felismerték.

Meglepően hangzik, de a *megyekérdés* 1840-es évekbeli vitáinak feltárása a kérdéskör története első feldolgozásának tekinthető. A centralista-municipalista vita számos mozzanata már ismert volt ugyan, azonban a konzervatív és liberális öngazgatási jövőképek szembeállítása, illetve a centralista törekvések és a bécsi kormánypolitika kapcsolatainak feltárása új megvilágításba helyezte a vita egész történetét.

Hasonló módszerrel, a nézőpontok újszerű megválasztásával, amelyhez persze alap kutatások nélkül nem lehetett volna eljutni, közelítette meg Varga a Kossuth szerkesztette *Pesti Hírlap* első hónapjait. A „keresztútba” a mérsékelt liberális Széchenyi és a konzervatív politika szorította a *Pesti Hírlap*ot és szerkesztőjét. A vitapartnerek álláspontjának feltárása új megvilágításba helyezte magát a Széchenyi–Kossuth vitát. Varga eredményei szerint csakugyan nem a program különbsége állította szembe őket, nem is a Széchenyi által hangoztatott „stílus, modor és taktika” különbségei, de nem is Széchenyi „mérsékelt” vagy Kossuth „határozottabb” liberalizmusa, hanem az a filológiaiag szinte kimutathatatlan eszmei vonulat, amelyet Széchenyi meghatározni nem tudott, de annál jobban érzékelt: nevezetesen, hogy Kossuth ugyan liberálisnak mutatkozik; cikkeiben, szerkesztésével nem kíván elszakadni a reformmozgalom derékhadától, de már többre gondol, nyitott a demokratikus továbbfejlődés irányában, illetve maga is egy — még inkább rejtve maradt — demokratikus platformról közelíti meg a korkérdéseket.

A *Helyét kereső Magyarország*, amely angol kiadásban is megjelent, a korabeli reformerek jövőképét, azon belül is a Habsburg Birodalom Magyaror-

szággal kapcsolatos politikáját, a nemzetiségi kérdést, azután a magyar reformereknek a Habsburg Birodalommal kapcsolatos elképzeléseit, illetve külpolitikai koncepcióikat tárja fel. A *Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején* alcímet kapott munka a Habsburg birodalmi politika ekkor megújuló Magyarországgal kapcsolatos célkitűzéseinek vizsgálatával indít. Ami központi kérdését, a magyar reformpolitikát illeti, ott nem csupán a korabeli „főszereplők” nézeteit vizsgálja, hanem a megyei határozatokat, a másod- és harmadvonalbeli publicistákat is. Ennek nyomán jut ahhoz a felismeréshez, hogy a „pánszlávizmustól” való félelem, vagyis annak hite, hogy a cári politika titokban a Habsburg Birodalom és a történelmi Magyarország felbomlasztásán dolgozik, milyen mértékben befolyásolta a magyar politikai elképzeléseket. E veszélyérzetből következő részint az, hogy komoly, kiérlelt elképzelésként nem bukkan fel ebben a korban a független Magyarország jövőképe, részint pedig az, hogy Deák igen határozottan elkezdte propagálni Magyarország és a Habsburg Birodalom egymásra utaltságát. Lényegében a néha indokolt, többnyire indokolatlan „pánszláv” veszélyérzettel függött össze a türelmetlen, asszimilációt sürgető magyar nacionalizmus megjelenése is. Varga a korabeli — 1840-es évekbeli — nacionalizmus öt válfaját különböztette meg: a Kossuth, illetve a Széchenyi nevéhez kapcsolhatókat, azután a sovínisztát, az óvatost, végül a konzervatívokét. Szerinte a nacionalizmus kapcsolódása a liberalizmushoz és a konzervativizmushoz — erősítik-e egymást vagy gyengítik? — a korszak politikai dinamikájának egyik meghatározója volt.

A négy alapvető fontosságú monográfia és a hozzá kapcsolódó tanulmányok koncepcionális elemei kisugároznak a reformkor korábbi időszakai, illetve 1848 felé – lényegében egy egész korszakot helyeznek új megvilágításba, s ekként a reformkor kutatásának immár negyedszázada biztos és még sokáig nem mellőzhető pillérei.

Az 1980-as évek végétől Varga János figyelme ismét 1848–49 kérdésköre felé fordult. 1989-ben a *Függetlenségi Nyilatkozatról* publikált tanulmányt, részletesen foglalkozott ekkori irattani problémákkal. Levelező tagsági székfoglalójául (1990) a románok és magyarok 1848–49-es viszonyának elemzését választotta. Előadásában méltatta az 1849-es nemzetiségi törvénynek az egész magyar nemzetpolitikai gondolkodást újraformáló elemeit. 1998-ban a magyar honvédelem országgyűlési vitáiról publikált nagyobb tanulmányt, közben pedig dolgozatai jelentek meg Deákról, Batthyányról, Kossuth társadalompolitikájáról. A reformkori és 48-as problémakör élete végéig elkísérte. Az ezredforduló után publikált még az 1848. szeptemberi válságról, az 1848–49-es román-magyar megbékélési tervekről, megvonta az 1840. évi engedőleges örökváltsági törvény mérlegét.

Bár egészségi állapota utolsó éveiben visszavonulást parancsolt, jutott ereje tematikai megújulásra. Az ezredforduló táján középkor-történeti kérdésekkel kezdett foglalkozni. Az új érdeklődési kört jelző kutatásaiból egyelőre csak részeredmények láttak napvilágot. MTA rendes tagsági székfoglalója (1999) a 12–15. századi határjárásokkal foglalkozott, majd a földesküről közölt tanulmányt. Középkori tárgyú kutatásainak eredményei kötetben a közeljövőben kerülnek majd kiadásra.



Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy 1956-os szerepvállalását is bevonta elemzései körébe. Még 1992-ben publikált a budapesti bölcsészkar 1956-os történéseiről, majd élete utolsó nyilvános előadásában, az ötvenhatos forradalom fél évszázados évfordulóján, az MTA konferenciáján ugyancsak ezekről az eseményekről beszélt.

Varga János életműve jeles nemzedékén belül is kivételes: kutatói érdeklődése több korszakra kiterjedt, végeredményben a korai középkortól ívelt a feudalizmus kései századain keresztül (amely korszak munkásságának súlypontját képezte) egészen 1956-ig. Hallatlan szorgalma mellett a külső kihívásoknak és személyes érdeklődésének szerencsés vagy inkább tudatosan harmonizált kapcsolatai is hozzájárultak rendkívüli tudományos teljesítményéhez. Élete utolsó évtizedeiben a fiatalon megszerzett szakmai presztízs mellé hivatalos elismerés is társult. Az intézményes fórumokon ekkoriban sem vállalt szívesen szerepet, de annál inkább segített fiatalabb kollégáinak, konzultált, vitatkozott azokkal, akik erre igényt tartottak. Személyes emlékként őrzöm, amikor felkerestem az Országos Levéltár hatalmas főigazgatói dolgozószobájában. A jókora íróasztal mögül kicsiny, törekeny ember lépett ki nagy lendülettel, félretolta a tárgyalóasztalt beborító levéltári dobozokat, amelyek tartalma éppen foglalkoztatta, helyet csinált a hozzá korábban eljuttatott, gondosan végigceruzázott tanulmánynak, s azután szerényen, mint akinek megjegyzései nem is olyan fontosak, hozzákezdett kommentárjaihoz. Ilyenkor látszott, hogy tudását, ismereteit azonnal mozgósítani tudta. Nem ismert lényegtelennek tartott tényeket, amelyeket elég csak cédulákon megőrizni. Szinte mindenre emlékezett, összekapcsolta az adatokat, utalásokkal látta el a hozzáfordulókat. Életműve nem születhetett volna meg bámulatra méltó szellemisége és a magyar történelem szenvedélyes szeretete nélkül.

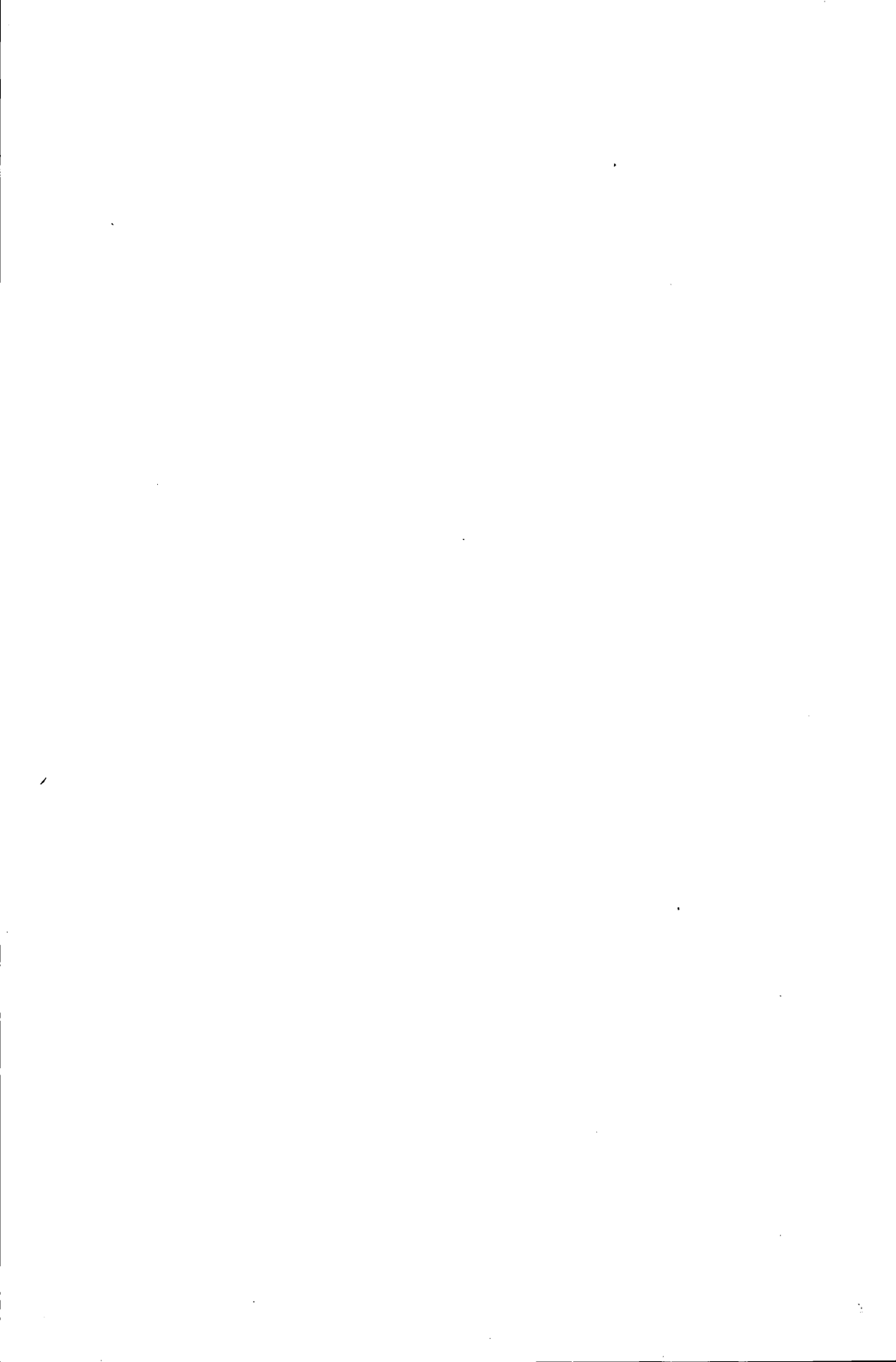
*Gergely András*



## CONTENTS

STUDIES – *Sándor Papp*: The Struggle between Bálint Drugeth of Homonna, Zsigmond Rákóczi and Gábor Báthory for Supremacy over Transylvania in 1607 – *Ildikó Horn* – *Judit Balogh*: The Ways of Building Power. The History of the Kornis Family of Homoródszentpál – ARTICLES – *András Péter Szabó*: The Book of Genealogy of the Hungarian Hallers. The Social Background of the Origins of an Exceptional Source – *Anna Fundárková*: A Hungarian Politician and the Princely Court of Transylvania in the Middle of the 17th Century. The Transylvanian Relations of Palatine and Judge Royal Pál Pálffy (1646–1653) – ATELIER – *János Buza*: Once more on the Poltures. In Search of a Correct Way for the History of Money – SMALLER ARTICLES – *Sándor Fazekas*: The Transylvanian Relations of a Diplomat from Pfalz, Johann Joachim Rusdorf – DOCUMENTS – *Ferenc Tóth*: The Intellectual Heritage of Vicomte D’Andrezel, French Ambassador to Constantinople (1725) – REPORT – Calvinism on the Peripheries. Religion and Society on the Peripheries of Europe (Report on the Conference held at the Calvinist College of Debrecen on 23-24 April 2008) (*Csaba Lévai*) – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat  
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.  
1028 Budapest, Községház utca 37.  
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor  
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.  
HU ISSN 0039–8098



## ***Következő számunk tartalmából***

*Varga Szabolcs:* Az 1527. évi horvát-szlavón kettős királyválasztás története

*Tózsza Rigó Attila:* A pozsonyi Tiltáskönyv (1538–1566) információs bázisa

*Kasza Péter:* Egy karrier hajnala. Adalékok Brodaries István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez

*Nagy Gábor:* „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis”. Előkészület egy új Istvánffi-életrajzhoz

*Khavanova, Olga:* A kérelemírás mestersége. Hivatalnoki pályafutások a 19. századi Habsburg Monarchiában

*Ugrai János:* Felemás modernizáció. Az osztrák oktatáspolitikai kezdetei és J. M. v. Birkenstock nézeti

*Réfi Attila:* A császári-királyi huszárezredek törzstisztkára a francia háborúk időszakában (1792–1815)

## ***E számunk munkatársai***

*Balogh Judit*, PhD, egyetemi adjunktus (Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Buza János*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Domaniczky Endre*, PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar) – *Fazekas Sándor*, PhD, főiskolai adjunktus (Kaposvári Egyetem Csokonai Vitéz Mihály Tanárképző Főiskolai Kar) – *Frank Tibor*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Fundárková, Anna*, Mgr. MA, PhD, tudományos munkatárs (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Bratislava) – *Gergely András*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Horn Ildikó*, PhD, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Kovács Szilvia*, tudományos segédmunkatárs (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Lévai Csaba*, PhD, egyetemi docens (Debreceni Egyetem Történelmi Intézete) – *Mészáros Kálmán*, kutató (HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest) – *Molnár Antal*, PhD, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Papp Sándor*, PhD egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Szabó András Péter*, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Tóth Ferenc*, PhD, főiskolai tanár (Savaria Egyetemi Központ, Bölcsészettudományi Kar, Szombathely) – *Zachar Péter Krisztián*, PhD, főiskolai docens (Kodolányi János Főiskola, Szekesfehervár)

*Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásait — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse*

## TÁJÉKOZTATÓ

*Tisztelt Szerzőnk!*

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg ([www.szazadok.hu](http://www.szazadok.hu)).

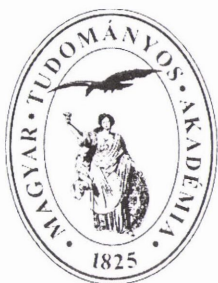
Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

## TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: [hirlapelofizetes@posta.hu](mailto:hirlapelofizetes@posta.hu), faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Pici Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft  
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

*Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg*



**nka**

**Nemzeti Kulturális Alap**

# SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867



**Varga Szabolcs:** Az 1527. évi horvát–szlavón kettős „királyválasztás” története

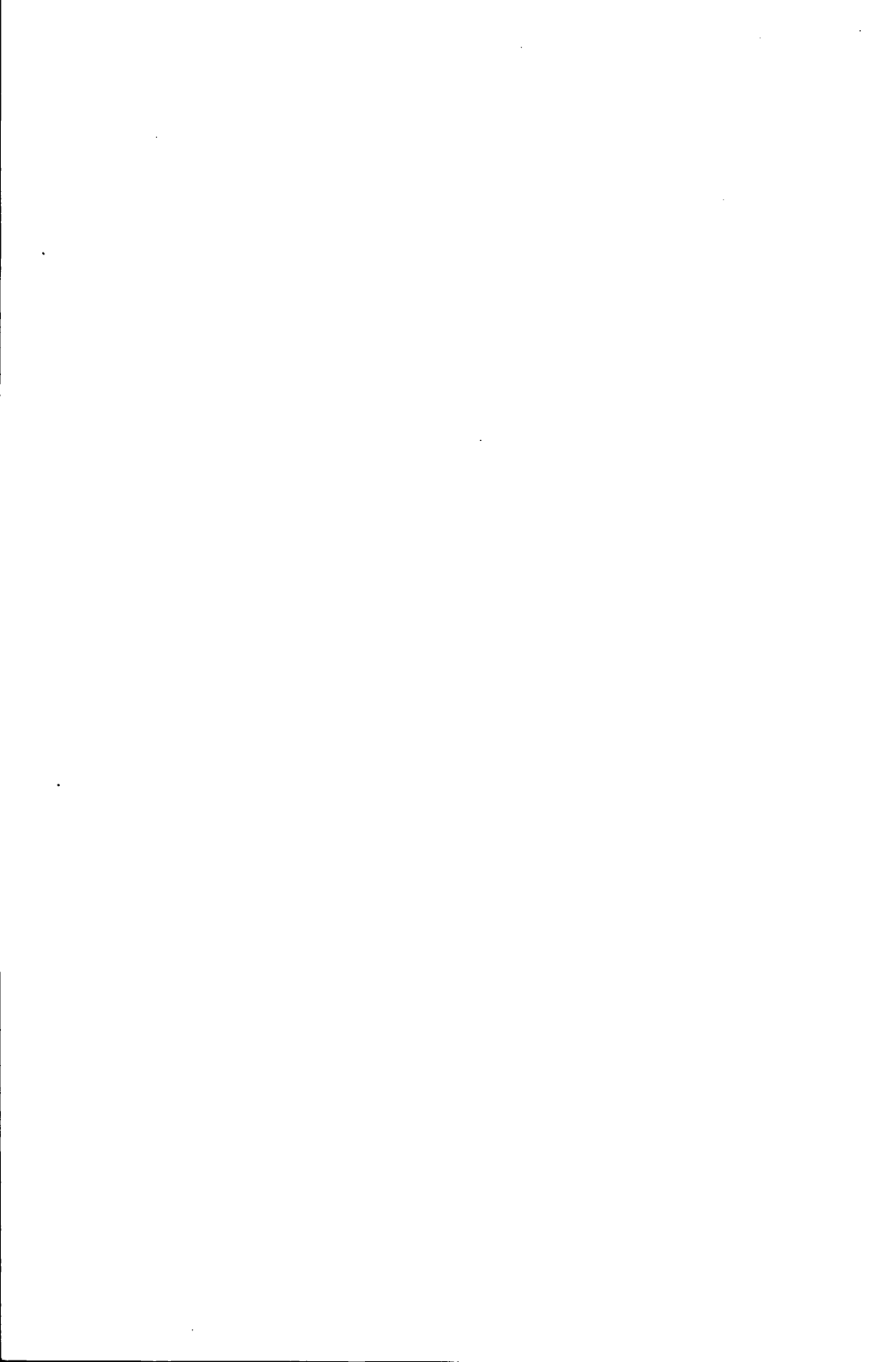
**Tózsá-Rigó Attila:** A pozsonyi Tiltáskönyv (1538–1566) információs bázisa. (Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg városon túlnyúló kapcsolatrendszerére)

**Kasza Péter:** Egy karrier hajnala. Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez

**Nagy Gábor:** „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis” Előkészület egy új Isthvánffi Miklós életrajzhoz

**Khavanova, Olga:** A kérelemírás mestersége. Hivatalnoki pályafutások a 18. századi Habsburg Monarchiában

**Réfi Attila:** A császári-királyi huszárezredek törzstisztikara a francia háborúk időszakában (1792–1815)





# SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA  
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.  
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72  
142. ÉVFOLYAM 2008. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

Szerkesztők: HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

**E-mail:** pallajos@szazadok.hu  
szazadok@szazadok.hu

## Tartalomjegyzék

### TANULMÁNYOK

- Varga Szabolcs:* Az 1527. évi horvát-szlavón kettős „királyválasztás” története . . . . . 1075  
*Tőzsa-Rigó Attila:* A pozsonyi Tiltáskönyv (1538–1566) információs bázisa  
(Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg városon túlnyúló  
kapcsolatrendszerére) . . . . . 1135

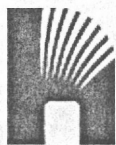
### KÖZLEMÉNYEK

- Kasza Péter:* Egy karrier hajnala. Adalékok Brodaries István tanulmányainak  
és családi viszonyainak kérdéséhez . . . . . 1187  
*Nagy Gábor:* „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis” Előkészület egy  
új Istvánffi Miklós életrajzhoz . . . . . 1209  
*Khavanova, Olga:* A kérelemírás mestersége. Hivatalnoki pályafutások  
a 18. századi Habsburg Monarchiában . . . . . 1249  
*Réfi Attila:* A császári-királyi huszárezredek törzstisztikara  
a francia háborúk időszakában (1792–1815) . . . . . 1267

### TÖRTÉNETI IRODALOM

- Gesztelyi Tamás – Rácz György:* Antik gemmapecsétek a középkori  
Magyarországon. (Ism.: *Lakatos Bálint – Péterffy Bence*). . . . . 1291  
*Bariska István:* A Szent Koronaért elzalogosított Nyugat-Magyarország  
1447–1647. (Ism.: *Bagi Zoltán*) . . . . . 1293

Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert).	
Ein exemplarisches Handbuch (Ism.: <i>Molnár Antal</i> ) . . . . .	1295
Források Esze Tamás kuruc brigadéros életéhez és Tarpa Rákóczi-kori történetéhez.	
Első kötet: 1694–1706 (Ism.: <i>Glück László</i> ) . . . . .	1298
Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába.	
I. Általános rész 3. Megyei levéltárak és forrásközlések. (Ism.: <i>Pálffy Géza</i> ) . . . . .	1300
<i>Miskolczy Ambrus</i> : A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történelemszita anatómiája (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i> ) . . . . .	1305
<i>Hermann Róbert</i> : Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei (Ism.: <i>Solymosi József</i> ) . . . . .	1306
<i>Paládi-Kovács Attila</i> : Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században. (Ism.: <i>Belényi Gyula</i> ) . . . . .	1310
Illusions de puissance, puissance de l'illusion. Historiographie et histoire de l'Europe centrale dans les relations internationales de l'entre-deux-guerre. (Ism.: <i>Kecskés D. Gusztáv</i> ) . . . . .	1314
<i>Bálint Csanád</i> – <i>Font Márta</i> – <i>Katus László</i> – <i>Kubinyi András</i> – <i>Pálffy Géza</i> – <i>Romsics Ignác</i> : Magyarország története (Ism.: <i>Remeckzi Imre</i> ) . . . . .	1320



**Habsburg-kori**  
Kutatások Közalapítvány  
**Habsburg**  
Történelmi Intézet

## Folyóiratunk megjelenését a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatta

A Magyar Tudományos Akadémia az 1989.  
évi egyesületi törvény hatálybalépése óta is  
támogatta és támogatja a Magyar Történelmi  
Társulatot és annak központi közlönyét,  
a Századokat

Varga Szabolcs

## AZ 1527. ÉVI HORVÁT-SZLAVÓN KETTŐS „KIRÁLYVÁLASZTÁS” TÖRTÉNETE

*A kérdés historiográfiája*

Az 1526. augusztus 29-én bekövetkezett katasztrofális mohácsi vereség a Magyar Királyság egész területén, így a társország Horvát Királyságban és a különleges státussal bíró Szlavóniában is döntő változásokat hozott. Emiatt a 19. században megszülető horvát történetírás is kiemelten kezelte ezt a témát, főleg mivel ebből remélt argumentációt gyűjteni a Magyar Királyságtól való szeparációs törekvéseihez, és az ekkor már évszázados horvát nemzeti álomnak, a Dalmáciából, Horvátországból és Szlavóniából álló úgynevezett Háromegy Királyság politikai egyesítésének és területi integritása „helyreállításának” programjához. Az általában aktív politizálást is folytató történészek — mint például Ivan Kukuljević (1816–1889),<sup>1</sup> majd egy generációval később Ferdo Šišić (1869–1940)<sup>2</sup> — azt tartották legfontosabb feladatuknak, hogy politikai igényeik jogosságát történeti forrásokkal alapozzák meg, és bebizonyítsák, hogy 1527-ben véget ért a horvát–magyar államközösség története, és a horvát rendek önálló döntése révén Horvátország a Magyar Királyságtól függetlenül tartozott a Habsburg Monarchia országai közé.

Mindezek ismertetében nem véletlen, hogy a bécsi központi levéltárak megnyitása után szinte azonnal, Gévay Antal munkájának hatására,<sup>3</sup> a *Staatsarchiv* akkori levéltárosa, Joseph Chmel horvát felkérésre 1846-ban egy forrásközlést jelentetett meg Habsburg (I.) Ferdinándnak a horvát rendekkel folyta-

---

<sup>1</sup> Ő tekinthető a horvát történetírás megteremtőjének. Életéről és munkásságáról 1990 után számos tanulmány és kötet jelent meg. *Agneza Szabo*: Ivan Kukuljević Sakcinski i hrvatske središnje kulturne ustanove u Zagrebu u 19. stoljeću. Kaj: Časopis za književnost, umjetnost i kulturu 24. (1991: 4.) 55–64.; *Miroslav Kurelac*: Ivan Kukuljević Sakcinski: život i djelo. Encyclopaedia moderna 18. (1998) 5–12.; *Mira Kolar-Dimitrijević*: Mjesto Ivana Kukuljevića Sakcinskog u hrvatskoj povjesnici i politici s posebnim osvrtom na Senj. Senjski zbornik 26. (1999) 229–240.; Kukuljevićevi dani u Varaždinskim Toplicama. Zbornik radova znanstveno-stručnih skupova Matice hrvatske 2001.–2003. Prevoditelji: Biškup, Dubravka et alii. Varaždinske Toplice, 2005.; *Joža Škok*: Domovinsko, povijesno i zavičajno pjesništvo Ivana Kukuljevića Sakcinskoga. Kaj: Časopis za književnost, umjetnost i kulturu 38. (2005) 63–71.

<sup>2</sup> Politikai pályafutására l. *Mira Kolar-Dimitrijević*: Pojesničar dr. Ferdo Šišić kao saborski zastupnik 1908.–1911. godine. Scrinia Slavonica 3. (2003) 413–433.; történetírói értékelése: *Ivan Esih*: Hrvatska politička povijest: sintetički prikaz našega povijesnoga razvitka od Josipa Horvatha i Ferde Šišića. Beograd 1937.

<sup>3</sup> *Anton Gevay*: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich un der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert. 1527–1532. (I.) 1532–1536. (II.) 1536–1541. (III.) Wien 1840–1842.

tott levelezéséből.<sup>4</sup> Chmel lelkiismeretesen átnézte az általa elérhető állagokat, és egy napjainkig használható kötetet készített, amelyből a későbbi okmánytárak összeállítói is mindig bőven meríthettek. A megjelenés évszáma akár szimbolikus is lehet, hiszen magyar részről Jászay Pál tollából ekkor látott napvilágot a Mohács utáni események napjainkig legrészletesebb feldolgozása.<sup>5</sup> Jászay ebben bőven foglalkozott a horvátországi és a szlavóniai eseményekkel, és ezen belül a cetini horvát országgyűlésen (*sabor*), valamint a dombrói (Dubrava) szlavón gyűlésen (*congregatio*) történetekkel.<sup>6</sup> Úgy értékelte, hogy 1527. január 1-jén a horvát rendek Ferdinándot horvát királlyá választották, míg a január 6-án Dombróban összegyűlt szlavón rendek Szapolyait fogadták el királyuknak. A magyar történetírás a legutóbbi időig nem szentelt különösebb figyelmet ennek a kérdésnek, így az újabb munkákban is többnyire ez a felfogás az elfogadott.<sup>7</sup>

Az 1860-as években<sup>8</sup> inkább Szlavónia hovatartozásának kérdése került a viták középpontjába,<sup>9</sup> és e különleges „harcban” nagy szerep jutott mindkét fél történészeinek, akik újabb és újabb forrásokat tettek közkinccsé a kora újkori szlavóniai események tárgyköréből. A középkori Horvát Királyság különállását és a Szlavóniával való szoros kapcsolatokat hangsúlyozta Ivan Kukuljević három kötetben összegyűjtött forrásaival,<sup>10</sup> amelyekben újra napvilágot láttak a cetini országgyűlésről tudósító iratok.<sup>11</sup> Erre a műre magyar oldalról ekkor csak polemizáló vitairattal feleltek,<sup>12</sup> valamint közigazgatás-történeti művekkel,<sup>13</sup> ám forrásgyűjtemény ekkor még nem látott napvilágot. A Mohács utáni

<sup>4</sup> *Joseph Chmel: Actenstücke zur Geschichte Croatiens und Slavoniens in den Jahren 1526. und. 1527.* Wien 1846.

<sup>5</sup> *Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után.* Bp. 1846.

<sup>6</sup> Uo. 388–393, 412.

<sup>7</sup> Jászay Pál óta először Pálffy Géza fogalmazott meg más véleményt ezzel kapcsolatban. *Pálffy Géza: Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában.* A Magyar Királyság és a Habsburg monarchia a 16. században. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2008. 49–50. Itt mondok köszönetet a szerzőnek, hogy használhattam a kéziratot.

<sup>8</sup> Az 1860-as évek horvát–magyar eseményekre legújabbban I. *Ress Imre: A horvát liberalizmus irányzatai, különös tekintettel a hungaroszláv nemesi liberalizmusra.* Magyar Tudomány (2008: 1.) [www.matud.uif.hu/08jan/08.html](http://www.matud.uif.hu/08jan/08.html) (letöltés dátuma: 2008. január 12.)

<sup>9</sup> A polémia még az 1830-as években kezdődött Pozsega, Verőce és Szerém vármegyék hovatartozása miatt, és kezdetben a Gyurikovics György által szerkesztett Tudományos Gyűjtemény hasábjain folyt. Ennek alapító szerkesztője volt Fejér György is, akinek a horvát és a szlavón területek Magyar Királysághoz fűződő kapcsolatáról az első szisztematikus forrásgyűjtés köszönhető. *Georgius Fejér: Croatiae ac Sclavoniae cum Regno Hungariae nexus et relationes.* Budae 1839. Az 1830-as évek zágrábi közhangulatáról és a horvát–magyar viszony változásáról legújabbban: *Sokcsevits Dénes: Magyar múlt horvát szemmel.* Bp. 2004. 27–32.

<sup>10</sup> Ivan Kukuljević 1850–51-ben, mint horvát országos levéltárnok válogatta ki a kamarai archívumból a horvát–szlavón vonatkozású oklevelek jelentős részét, és szállította Zágrádba. Ezek a források képezték forráskötetének bázisát. Az 1880-as években az iratok visszakérültek a Magyar Országos Levéltárba. *Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár középkori gyűjteményei.* Erdélyi Múzeum 58. (1996: 3–4.) 315.

<sup>11</sup> *Joannes Kukuljević aliter Bassani Sacchi: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Articuli et constituentes dietarum seu generalium congregationum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (I.) Constituentes comitorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae spectantes (II.) Privilegia et libertates regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (III.)* Zagreb 1862.

<sup>12</sup> *Szalay László: A horvát kérdéshez.* Pest 1861.; *Üő: Száz politikai és történeti levél Horvátországról.* Bp. 1885.

<sup>13</sup> *Palugyay Imre: A kapcsolt-részek (Slavonia - Croatia) történelmi- s jog-viszonyai Magyarországhoz.* Bp. 1863.; *Korbuly Imre: A báni méltóság tekintettel a horvát-dalmát- és tótországi bánsá-*

országgyűlések okleveles anyagát majd Fraknói Vilmos jelentette meg 1874-ben, és ebben eredeti források alapján közölte az 1526 utáni horvát-szlavón gyűlésekre vonatkozó iratokat is.<sup>14</sup> Ezt egészítette ki egy addig ismeretlen irattal Thallóczy Lajos 1897-ben,<sup>15</sup> aki hat évvel később megjelentett újabb forrásgyűjteményében további adatokkal gazdagította az erre vonatkozó ismereteket.<sup>16</sup> Thallóczy ezek alapján meg is fogalmazta kételyeit az 1527. januári horvát királyválasztással kapcsolatban, ám meglátásai nem épültek bele az újabb kutatásokba.<sup>17</sup> Ugyanígy visszhangtalan maradt az a rövid kis forrásközlés egy D-gy. monogramú szerző tollából, aki források alapján megállapította, hogy a bánok kinevezésének rendjében Mohács után nem történt változás.<sup>18</sup>

Sokkal nagyobb hatást gyakoroltak a nemzetközi történetírásra a 19–20. századforduló legjelentősebb horvát történészének, Ferdo Šišićnek a megállapításai, aki egymaga szinte könyvtárnyi írást hagyott maga után. Legnagyobb szabású vállalkozása kétségtelenül a horvát országgyűlések iratanyagának megjelentetése volt.<sup>19</sup> Minden bizonnyal a Fraknói Vilmos által megkezdett sorozat példája lebegett szeme előtt, amikor belefogott az 1526 utáni iratok gyűjtésébe.<sup>20</sup> Ismereteink szerint ő volt az első horvát történész, aki felismerte a magyarországi családi levéltárak jelentőségét, és rendszeresen gyűjtött ezekből is forrásokat.<sup>21</sup> Neki köszönhető, hogy a Mohács utáni esztendő forrásanyaga

---

gok történelmi és közjogi viszonyaira. Pest 1868.; *Hampel József*: A báni méltóság eredetéről kezdve napjainkig. In: Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. Kiadják Ráth Károly – Römer Flóris. IV. köt. Győr 1868. 358–382.

<sup>14</sup> *Fraknói Vilmos*: Magyar Országgyűlési Emlékek / Monumenta comitalia regni Hungariae. I. 1526–1537. Bp. 1874. (a továbbiakban MOE I.) 71–95.

<sup>15</sup> *Thallóczy Lajos – Barabás Samu*: Codex diplomaticus comitum de Blagay. / A Blagay család oklevéltára. Bevezető tanulmánnyal a család történetéhez. (Monumenta Hungariae Historica / Magyar történelmi emlékek I. Diplomataria 28.) Bp. 1897. Nr. XIII.

<sup>16</sup> *Thallóczy Lajos – Hodinka Antal*: A horvát véghelyek oklevéltára. 1. köt. 1490–1527. (Monumenta Hungariae Historica / Magyar történelmi emlékek I. Diplomataria 31.) Bp. 1903. passim A folytatása (1527–1578) soha nem jelent meg, pedig az előszóban úgy nyilatkozott Thallóczy, hogy annak összegyűjtésével is végzett. Az OSZK Kézirattárában és a Szabó Ervin Könyvtár Keleti Gyűjteményében tett kutatásaink során azonban sajnos nem akadtunk a kézirat nyomára. Lehet persze, hogy valahonnan egyszer még előkerül. Thallóczy Lajos könyvtárának sorsára: *Remete László*: Fővárosi Szabó Ervin könyvtár története. Bp. 1966. 161.

<sup>17</sup> *Thallóczy L. – Barabás S.*: Blagay oklt. i. m. CLIX.

<sup>18</sup> A báni tiszttel jogfolytonossága II. Lajos és I. Ferdinánd korában. Közli: D-gy. Történelmi Tár (1899) 317–319.

<sup>19</sup> Az általa kiadott öt kötet az 1526–1630 közötti iratokat tartalmazza. Ebből mi a dolgozatunkhoz az elsőt használtuk. *Ferdo Šišić*: Hrvatski saborski spisi / Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Knjiga prva. Od godine 1526. do godine 1536. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium [a továbbiakban MSHSM] 31.) Zagreb 1912.

<sup>20</sup> A jegyzetekből kitűnik, hogy több forrást átvett Fraknói munkájából. A magyar történetírás nagy adóssága a Fraknói által megkezdett sorozat folytatása. Horvátországban ugyanakkor több folytatója is akadt Šišić munkájának, így 1980-ban már 1947-ig kiadásra kerültek a horvát országgyűlések anyagai. (Ha a jövőben Magyarországon elhatározzák a kora újkori diéták anyagának további kiadását, akkor erre is figyelemmel kell lenni.)

<sup>21</sup> Dolgozott a Batthyány család körmendi levéltárában is. *Ferdo Šišić*: Iz arkiva hercega Batthyányja u Körmentu. Vjesnik 14. (1912) 41–58. Ezenkívül a Pongrácz család levéltárából ismerünk forrásközlését erre a korszakra vonatkozóan. *Uő*: Iz arkiva grofova Pongrača. Starine 36. (1918) 31–80. A horvát és a magyar történészek párhuzamos munkáira adalék, hogy a Batthyány-család levéltárából Mályusz Elemér egy, Iványi Béla három évtizeddel később ugyanezen forrásokat,

rendkívül szisztematikusan fel lett tárva. Šišić mellett Emilij Laszowskit (1868–1949)<sup>22</sup> kell még megemlítenünk, aki az I. világháború évei alatt gyors egymásután három kötetben tette közzé — elsősorban a bécsi levéltárak anyagaira támaszkodva — Szlavónia Mohács utáni történetének mind a mai napig leggazdagabb okmánytárait.<sup>23</sup>

Az 1527 eleji horvát királyválasztás történetének forrásokon alapuló feldolgozása már az 1870-es években megkezdődött. Stanislaw Smolka (1854–1924) lengyel történész német nyelven megjelent tanulmányában tágabb kontextusba helyezve tárgyalta Ferdinánd és a horvát rendek kapcsolatát.<sup>24</sup> A századforduló előtt Ivan Bojničić írta meg a kor igényeinek megfelelően Ferdinánd királlyá választásának történetét.<sup>25</sup> Ennél jóval nagyobb hatása volt Šišić 1917-ben megjelent német nyelvű cikkének, melynek már címében is jelezte, hogy Ferdinándot magyar királyi titulásától függetlenül tartja horvát uralkodónak.<sup>26</sup> E munkák hatására hosszú évtizedekre kánonná vált az a nézet, hogy a horvát–magyar unió 1527 elején megszűnt, és Habsburg Ferdinánd uralma alatt újra egyesült a két „horvát királyság”, Horvátország és Szlavónia. Ez a felfogás különösen a horvát jogtörténeti munkákban mutatkozott meg,<sup>27</sup> de visszaköszönt a nagy

---

illetve utóbbi ezek regesztáit ismét kiadta. *Mályusz Elemér*: II. Lajos király oklevelei a herceg Batthyány család körmendi levéltárában. Levéltári Közlemények 4. (1926) 80–93.; *Iványi Béla*: A körmendi levéltár Memorabiáliái. (Körmendi füzetek 2.) Körmend 1942. Šišić viszont nem ismerte Karácsonyi Jánosnak a Pongrácz család levéltárából való alapvető forrásközlését. *Karácsonyi János*: Oklevélkivonatok a szentmiklósi és óvári gróf Pongrácz család levéltárából. Történelmi Tár (1897) 513–528, 680–708.

<sup>22</sup> Laszowski eredetileg orvosnak készült Grazban, végül Zágrábban szerzett jogi diplomát. 1891-től levéltárosként dolgozott, és ő szervezte meg a verőcei és a bjelovári megyei levéltárakat. 1899-től Ivan Bojničić történészársával közösen szerkesztették a korszak legszínvonalasabb horvát levéltári folyóiratát, a *Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva* című periodikát.

<sup>23</sup> *Emilij Laszowski*: Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae Knjiga I. 1526–1530. (MSHSM XXXV.) Zagreb 1914; Knjiga II. 1531–1540. (MSHSM 38.) Zagreb 1916.; Knjiga III. 1540–1554. (MSHSM XL.) Zagreb 1917. A harmadik kötet címlapján található 1544. nyilvánvaló nyomdatechnikai hiba, mert a források — logikusan az előző kötet végéből — 1540-től kezdődnek. Ezek közül mi most az első kötetet használtuk (a továbbiakban: *Laszowski. E.*: Mon. Habs. I.).

<sup>24</sup> *Stanislav Smolka*: Ferdinand des Ersten Bemühungen um die Krone von Ungarn. Archiv für österreichische Geschichte 57. (1878) 1–173, különösen 70–71.

<sup>25</sup> *Ivan Bojničić*: Pravo nasljedstva kuće habsburžke na hrvatsko prijestolje i izbor Ferdinanda I. Zagreb 1897.

<sup>26</sup> *Ferdinand Šišić*: Die Wahl Ferdinands I. von Österreich zum König von Kroatien. Zagreb 1917.

<sup>27</sup> Példa erre Josip Kolanović, aki szerint 1102-ben puszta perszonálunió jött létre a Magyar Királysággal, ahogy ezután a Habsburg koronával(!): „već od 9. stoljeća kao samostalno kneževine i nezavisne „države» (*regnum*) kojoj su do 1102. godine na čelu bili vladai domaće krvi, potom kao državne zajednice povezane najprije personalnom unijom s Ugarskom (1102–1526), a zatim i s habsburškom krunom (1527–1918).” A szerző nem tesz különbséget a horvát és a szlavón gyűlés között, csupán azt jegyzi meg, hogy 1533-ig a két gyűlés külön ülésezett. „Sve do 1533. godine postojala su dva sabora. Jedan koji zastupa prohibitke hrvatskoga sjevera (Congregatio Regni Slavoniae) i onaj za krajeve južno od Gvozda (Congregatio Regni Croatiae et Dalmatiae).” *Josip Kolanović*: Hrvatski sabor od narodnih zborovanja do gradanskog sabora. In: Hrvatski Sabor. Ured. Željko Sabol. Zagreb 1995. 9.

horvát történeti szintézisben,<sup>28</sup> kisebb összefoglalásokban<sup>29</sup> és a nemzetközi szakirodalomban is.<sup>30</sup>

Mindennek viszont a lett a következménye, hogy a 20. században a horvát történetírás egyre kevésbé érezte feladatának a kora újkori magyarországi helyzet megismerését. Sőt a század végén egy jeles horvát történész tollából már olyan komparatív kutatásokat szorgalmazó írás jelent meg, amelyben csak az Oszmán Birodalom, a Habsburg Monarchia és Velence szerepelt mint vizsgálandó terület, miközben a Magyar Királyság neve egyszer sem került említésre.<sup>31</sup> Ez a szemlélet komoly válságba sodorta a horvát kora újkor-kutatást,<sup>32</sup> de szerencsére az elmúlt években — elsősorban néhány fiatalabb magyar és horvát kutató együttműködésének köszönhetően — ismét reneszánszát élik a horvát–magyar közös múltról szóló munkák.<sup>33</sup> Ez azért is örömteli, mert a 20. század

<sup>28</sup> *Vjekoslav Klaić: Povijest Hrvata. Od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća* Knjiga peta. Četvrto doba: Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga (1527–1740) Zagreb 1985. 81–88. Igaz, ő már nem hangsúlyozza erősen az önálló Horvát Királyság létrejöttét: „Tako je Hrvatsko Kraljevstvo na osvitku god. 1527. bilo podijeljeno na dva velika tabora: Kraljevina Slavonija imala je kralja Ivana Zapolju, a Kraljevina Hrvatska kralja Ferdinanda.” Uo. 88. Az 1950-es években történtek kisebb korrekciók is, a már kiadott források filológiai felülvizsgálata során. Matije Mesićnek 1873-ban megjelent forrásválogatása óta pedig bekerült a köztudatba egy a horvát rendek által 1524. november 30-án Ripacból Ferdinándhoz írt levél, amelyben azt kéri, hogy alkalmas embert küldjön a báni tisztségre. *Matije Mesić: Gradja mojih razprava u “Radu”*. Starine 5. (1873) 221–222. Ebből látták bizonyítva, hogy Ferdinánd már 1526 előtt is bírt ilyen jogokkal. Hiába közölte Fraknoi Vilmos utóbb helyesen, 1534. évi (!) dátummal a forrást (MOE I. 492–493.), csak évtizedekkel később került ki a horvát történetírásból a hibás dátum. *Nada Klaić: Odnos Hrvatskog Sabora prema Ferdinandu Habsburškom uoči Mohačke bitke. Posebni otisak iz Radova Filiozofskog fakulteta u Zagrebu Odsjek za povijest 2.* (1959) 87–94. Ezenkívül erre vonatkozóan újabb forrásokkal is bővültek az ismeretek. *Ivan Erceg: Šišičeve bilješke za povijest hrvatskih sabora u XVI. stoljeću. Zbornik Histozijskog Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1.* (1954) 401–431.

<sup>29</sup> *Neven Budak – Mario Strecha – Željko Krušelj: Habsburzi i Hrvati.* Zagreb 2003. 35–44.; *Milan Kruhek: Cetin. Grad izbornog sabora kraljevine Hrvatske 1527.* (Biblioteka povijesno-turističkih vodiča, knjiga 1.) Karlovac 1997. 15–24.

<sup>30</sup> *Stanko Guldescu: The Croatian-Slavonian kingdom 1526–1792.* Mouton 1970. 26–29.; *Joachim Bahlcke: Aussenpolitik, Konfession und kollektive Identitätsbildung: Kroatien und Innerösterreich in historischen Vergleich.* In: *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur.* Hg. Joachim Bahlcke – Arno Strohmayr. Stuttgart 1999. 196–197.

<sup>31</sup> *Drago Rokсандić: Historiografija o hrvatskom ranom novom vijeku u Europskom kontekstu. Historijski Zbornik 52.* (1999) 171–177.

<sup>32</sup> *Varga Szabolcs: A 15–17. századi horvát történelem kutatásának új irányairól (1990–2004).* Századok 139. (2005. 4.) 1035–1047.

<sup>33</sup> *Pálffy Géza: Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar királyságban.* In: *Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 9. (2002: 1–3.) 107–123.; *Uő: Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában: A budróci Budor család a XV–XVIII. században. Hadtörténeti Közlemények 115.* (2002: 4.) 923–1007., ill. horvátul: *Uő: Plemićka obitelj Budor iz Budrova u razdoblju od 15. do 18. stoljeća. Podravina vol. 3. broj 3.* (2003) 5–76.; *Uő: Egy fontos történeti adalék történeti földrajzunk és közigazgatás-történetünk historiájához: az 1558. évi horvát–szlávón közös országgyűlés meghívólevele.* In: *Tanulmányok Bak Borbála tiszteletére.* Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 10. (2003: 2.) 233–249.; *Uő: O Povijesti nastanka zemljovida hrvatsko-slavonskih i ugarskih krajiških utvrda Nicola Angiellinija. Podravina vol.3. broj 5.* (2004) 45–53.; *Uő: Az első horvát hadiszabályzatok (1578) magyarországi gyökerei.* In: *Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára.* Szerk. Lengvári István – Vonyó József. Pécs 2003. 293–304. A horvát és magyar történelemszek részvételével 2002-ben megrendezett konferencia és ennek kötetben megjelent anyaga a tudo-

zadi magyar kutatási eredmények jóval csekélyebbek a horvát–szlavón királyválasztások történetére vonatkozóan. 1920 után a hazai történetírás elfordult a Dráván túli területek vizsgálatától, és talán ennek is köszönhető, hogy a két világháború közötti időszak emblematikus műve, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt összegzés egy szóval sem említi az eseményt.<sup>34</sup> Ám az 1948 utáni érában sem történt különösebb változás ezen a téren, a korszak nagy történeti szintézisében a Ferdo Šišić által megfogalmazott nézet került „felmondásra”.<sup>35</sup>

Tanulmányunkban most a kérdéskör újragondolására teszünk kísérletet, arra keresve a választ, vajon miképpen értelmezhetőek a cetini ferences kolostorban, illetve a Dombróban 1527 legelejen történtek, valóban Ferdinánd és Szapolyai János királlyá választása történt-e meg, vagy a magyarországi kettős királyválasztást követő események láncolatába illeszthetőek bele a horvát és a szlavón rendek határozatai. Ehhez először külön kell választanunk Horvátországot és Szlavóniát, azaz bemutatnunk, mit is jelentett annak idején e két politikai-földrajzi fogalom, majd egyenként meg kell vizsgálnunk a késő középkori Magyar Királysághoz fűződő viszonyukat.

### *A középkori Horvátország*

Kevés példa akad Európa történelmében arra, hogy két — nyelvében ennyire különböző — ország és nemzet kultúrájában ilyen sok szállal kötődjön egymáshoz. A tengermentés fekvő Horvátország 1102-től kezdve társkirálysága (*pars annexa*) volt Magyarországnak, amelynek létrejötte alapvetően békésen mehetett végbe, hiszen nem véletlen, hogy a *Pacta conventa* gondolata társult hozzá, amellyel meg lehetett magyarázni az államközösség kialakulását.<sup>36</sup> A viszonylag szoros együttélés hatására a középkorban élt a horvátság körében a közös haza mítosza, egyfajta *hungarus* tudat. A népi kultúrában is jelenlevő gondolat szerint Derencsényi Imre bán 1493-ban Udbina tágas mezején Hungáriát védte.<sup>37</sup> A két ország és nemzet közötti békés kapcsolatra jó példa Hunyadi (I.) Mátyás (1458–1490) korabeli megítélése is. Egy kaj horvát népi mondás szerint, amíg Mátyás magyar király (1458–1490) alszik, addig nincsen

---

mányos együttműködés eddigi legsikeresebb produktuma: Hrvatsko-madarski odnosi 1102.–1918. Zbornik radova. Glavni ured. Milan Kruhek. (Biblioteka Hrvatska povijesnica; Posebna izdanja) Zagreb 2004.

<sup>34</sup> Szekfű Gyula: Magyar történet. A tizenhatodik század. (Magyar történet IV.) Bp. [1935<sup>2</sup>].

<sup>35</sup> „A Magyar Korona alá tartozó országok közül Horvátország 1527. január 1-én Ferdinándot, Szlavónia néhány nappal később Szapolyait kiáltotta ki királyának. Az előbbi a török elleni védekezésben már évek óta kapcsolatban állott a szomszédos Habsburg-tartományokkal, a szlavóniai főurak és nemesek állásfoglalását viszont főként az határozta meg, hogy Frangepán Kristóf átpártolt Jánoshoz.” Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. I. köt. (Magyarország története 3/1.) Bp. 1985. 168. (A vonatkozó részt Sinkovics István írta.) Néhány évvel ezelőtt még mi is ezt a terminus használtuk, helytelenül. Varga Szabolcs: A horvát bán katonai jogkörének változása 16. század első felében. Történelmi Szemle 45. (2003: 1–2.) 157.

<sup>36</sup> Ennek lényege, hogy 12 horvát előkelő szabad akaratából választotta meg Árpádházi Kálmánt királyuknak. *Deér József*: Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft. Darmstadt 1970.; *Stjepan Anatoljak*: Pacta ili Concordia od 1102 godine. Zagreb 1980.

<sup>37</sup> Sokcevič D.: Magyar múlt i. m. 10–13.



igazság.<sup>38</sup> Ehhez a gondolathoz kapcsolható a raguzai születésű Mavro Vetranović Čavčić *Buda várának panasza* című költeménye. Művében ő is Mátyás királyhoz fohászkodott, hogy keljen ki sírjából, és védje meg a (közös) hazát. Egy egykorú vers is született a mohácsi vészről, amely egy különleges átokmotívummal zárul.<sup>39</sup> Ebben Jagelló (II.) Lajos király (1516–1526) megátkozza a keresztény uralkodókat, akik egymással harcolnak. Ez feltűnő párhuzam azzal, a korszak latin nyelvű horvát irodalmában ekkor ismeretessé váló történettel, amelyben Zvonimir király tette ugyanezt halála előtt.<sup>40</sup>

A hosszú együttélés következtében már a középkorban kialakult a horvátok körében egy erős Szent Korona-kultusz. 1440-ben, amikor Kottaner Ilona el akarta lopni Visegrádról a koronát, először egy horvát nemeset kért meg, segítsen neki. Ő azonban, amikor megtudta, hogy ezt a szent ereklyét kellene megszerezni, nem vállalta, és inkább elmenekült. Az emlékirat meg is jegyzi, hogy elérte a korona bosszúja, mert hazafelé leesett lováról és keményen megütötte magát.<sup>41</sup> A fent említett raguzai költő, Vetranović is megemlítette a koronát. Az *Ének a császár dicsőségéről* című versében Belgrád 1521. évi elvesztésén kesergett, és vele együtt az ország, azaz „az égtől küldött magyar korona vesztét” is siratta. Sőt a Szent Korona a mohácsi csatáról ismeretlen szerző által költött énekben is úgy szerepelt, hogy Lajos király számára „gyönyörű ajándék, melyet nekem [ti. az uralkodónak] az angyal hozott”.<sup>42</sup> Ez a vallásos tisztelet a 18. század végén is kimutatható, mert Matija Petar Katančić 1790-ben még ódát is írt a korona Bécsből Budára való hazatérésének tiszteletére.<sup>43</sup> Ez nem pusztán vallásos rajongás volt egy drága kegytárgy iránt, mert a horvátok is államiságuk legfőbb attribútumaként tekintettek Szent István koronájára.<sup>44</sup> A 14. századra kialakuló Szentkorona-eszme felfogása szerint ugyanis a Magyar Királyság és minden — valóságos és igény szintű — társországa a Szent Koronához tartozott, annak tagja (*membrum*) volt, és csak az ezzel megkoronázott király uralkodhatott felettük.<sup>45</sup> A 16. századra még tovább fejlődő eszme szerint a királyság (*regnum*) és a Szent Korona fogalma területi értelemben

<sup>38</sup> Mátyás királynak a délszláv népek körében meglevő népszerűségére l. *Lukács István*: A megváltó Mátyás király színeváltozásai a szlovén néphagyományban és szépirodalomban. Bp. 2001.; A modern horvát történetírás ugyanakkor jóval negatívabban értékeli Mátyás uralmát, bár a magyar szakirodalomból alig ismer valamit: *Borislav Grgin*: Počeci Rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovekovna Hrvatska. Zagreb 2002.

<sup>39</sup> *Bajza József*: Egykorú horvát vers a mohácsi vészről. Egyetemes Philológiai Közlöny (1936) 198–203.

<sup>40</sup> *Sokcsevits D.*: Magyar múlt i. m. 14.

<sup>41</sup> A korona elrablása. Kottaner Jánosné emlékirata 1439–1440. Fordította és közlése Molloy Károly. Bp. 1979. 17.

<sup>42</sup> *Sokcsevits D.*: Magyar múlt i. m. 16.

<sup>43</sup> A mű címe: „A horvát királyság nemesi bandériuma Budára indul Zágrárból a dicső magyar korona őrzésére 1790.”: *Sokcsevits D.*: Magyar múlt i. m. 20.

<sup>44</sup> Ismereteink szerint a korona csak egyszer, 1241–42-ben járt Horvátországban. *Deér József*: A magyarok szent koronája. Bp. 2005. 186. Ezután a legközelebbi helyen csak Szlavóniában volt 1262-ben, amikor IV. Béla király fiától való félelmében a koronázási kincseket a Zágráb feletti Medvevárban őriztette. *Zsoldos Attila*: Az ifjabb király országa. Századok 139. (2005: 2.) 239.

<sup>45</sup> A Szent Korona fogalom értelmezésére: *Eckhart Ferenc*: A szentkorona-eszme története. Bp. 1941.

azonosnak értelmezhető, az országot alkotó részek ugyanis egyúttal a korona részét is képezik.<sup>46</sup>

A magyar koronához való ragaszkodás azzal is összefüggésben állhatott, hogy a horvát királyválasztási és -koronázási ceremónia a magyar-horvát államszövetség kialakulása miatt nem tudott hagyománnyá válni, sőt nyomtalanul elenyészett.<sup>47</sup> Helyére a magyar koronázási rendtartás (*ordo*) került. Ezzel együtt 1102 után a horvát nemesség többségének részére elfogadható volt ez a helyzet, mert Horvátország soha nem tagozódott be Magyarországba, külön királyság (*regnum*) maradt, és ezzel együtt vált a magyar korona részévé (*membrium*). Az önálló királyság tudatát mindvégig számon tartották, annak ellenére, hogy tudták, királya a magyar király. A „normális” eljárás valószínűleg az lett volna, hogy a magyar király — miután Székesfehérváron Magyarország királyává koronázták — elmegy Horvátországba, és ott horvát királlyá koronáztatja magát. Ám úgy érezték, erre nincs szükség, és így ez elmaradt. A székesfehérvári koronázással a magyar király egyúttal Horvátország királya (*rex Croatiae*) is lett. Így került be a királyi titulátúrába is Árpád-házi Kálmán dalmáciai bevonulása után (1102) (*Dei gratia rex Hungariae, Dalmatiae et Croatiae*), ám az mindenki számára világos volt, hogy ez egy másik ország, amelyik sok tekintetben megőrizte az önállóságát. Horvátország tehát nem Magyarország megyéje vagy tartománya, hanem egy külön társult országa volt, még ha ez a kapcsolat — már eltérő nagyságuk miatt is — nem lehetett egyenrangú.<sup>48</sup> Ezt az is jelzi, hogy a középkor folyamán a horvát rendeknek abba sem volt beleszólásuk, ki legyen következő koronás uralkodójuk. Nem csupán arról nincs ismeretünk, hogy a koronázás ünnepélyes alkalmával képviseltették volna magukat a rendek, de úgy tűnik, még a királyválasztó országgyűlésekre sem kaptak automatikusan meghívót. Minderre csupán az alább tárgyalandó események miatt hívjuk fel külön a figyelmet, hiszen a korabeli horvát nemesség számára ez semmilyen problémát nem jelentett.

A zökkenőmentes kapcsolatokat az is segítette, hogy a Kapela-hegységtől az Adriai-tengerig tartó terület — amelynek Knin (Tinnin) volt a központja — státusából fakadóan tág autonómiát élvezett. Megmaradt saját középszintű területi közigazgatása, nem került bevezetésre a magyar vármegyerendszer. Egyházszervezetét sem tagolták be a magyar katolikus hierarchiába, független volt az esztergomi érsektől. A horvátok bíráskodás tekintetében is megőrizhették saját jogszokásaikat, a magyar büntető törvények itt nem kerültek bevezetésre. Ennek ellenére — valószínűleg magyar hatásra — a peres ügyek eljárási rendje,

<sup>46</sup> Uo. 246.

<sup>47</sup> Bár felmerült, hogy a koronázási jelvények közül a hüvelybe dugott kard eredetileg a horvát királyi kard lett volna, ám ezt források nem erősítették meg. *Karl Vocelka: A beiktatás ceremóniája.* Rubicon 3. (1992: 6.) 11–13. A koronázási kard problematikájára l. *Szabó Péter: A meztelen kard szerepe a vegyes házakbeli királyok hatalmi szimbolikájában.* In: „Kard és Koszorú”. Ezer év uralmi és katonai jelképei. (A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 4.) Bp. 2001. 33–45. Az pedig a 17. századi eposzirodalom kitalációja, hogy a magyar királyi jogart Kálmán kapta volna a megszemélyesített Horvátországtól. „A király [ti. Kálmán] trónján ül, fején a koronával, kezében a királyi jogarral, amit Kroacjja adott neki, amikor uralma alá hajtotta.” *Bajza József: Horvát eposz Kálmán királyról.* Budapesti Szemle 211. (1928) 22–23.

<sup>48</sup> *Engel Pál: A középkori Magyar Királyság intézménye.* Rubicon 7. (1996: 1–2.) 55–56.

a szolgabírói intézmény, a királyi emberek kiküldése és a knini hiteleshely (*Sedes Tiniensis*) működése a magyarországi gyakorlattal nagyrészt szinkronban volt.<sup>49</sup> A Magyar Királysággal való szoros kapcsolat bizonyítéka az is, hogy a báni törvényszékről a királyi kúriára, elsősorban az országbíró elé lehetett tovább fellebbezni. Saját ügyeik elintézésére pedig a horvát előkelők rendszeresen tartottak gyűléseket (*sabor*), amelyeket bár nem tekinthetünk a fogalom valódi értelmében országgyűléseknek, mégis az autonómia fontos intézményeként működtek.<sup>50</sup>

Művelődés terén sem volt érezhető a „magyar befolyás”, a földrajzi távolság és a különleges státus miatt a horvát nemességnek — kivéve a legfelső elitréteget — nem kellett megtanulnia magyarul, körükben nem alakult ki olyan kétnyelvűség, mint a Szávától északra fekvő szlavóniai nemesség jelentős részében.<sup>51</sup> Ezért írhatta Sándorfalvi Török Mihály Kanizsai Györgynek 1521. október 25-én Karlovics János bánról, hogy „in hoc laborat, quomodo lingua hungaricalis ne duraret in partibus Croaticis”.<sup>52</sup> Ezek az elemek megkönnyítették, hogy a horvát nemesi ideológiában a középkor folyamán mindvégig fennmaradjon az önállóság és a Magyar Királysághoz önként való csatlakozásának mítosza.

A gyakorlatban azonban jóval szorosabb szálak kötötték össze a két országot egymással, és kapcsolatukban jóval többről volt szó puszta perszonálunió-nál. Ez már abból a fent említett tényből is látszik, hogy az önálló horvát királyi udvartartás megszűnt, és a magyar uralkodó budai udvara vette át ennek a szerepét, úgy, hogy abban külön specifikus horvát elemre nincsen adatunk. Tehát nem csupán a uralkodó és a királykoronázási ceremónia, hanem elméletileg az uralkodói reprezentáció szintere, a királyi udvar is közös volt. Azért csak elmé-

<sup>49</sup> A horvátországi perjog magyar kapcsolatai sajnos nincsenek kielégítően feltárva, ezeket későbbi kutatásoknak kell tisztázniuk. Mindenesetre az analógiák mellett eltérések is megfigyelhetők. „Nos Iwan Babelich, Ladislaus Wglesich, Georgius Ludchich et Philippus Boboelich vice comites magnificorum dominorum comitum Corbavie et tres iudices iurati sedis Corbaviensis Paulus Zelenkouich de Gwzzich, Lucas Grubich de Kozyan et Andreas Dokmanich damus pro memoria universis quibus expedit...” Ez a formula a magyar gyakorlathoz hasonló, de nem a vármegye, hanem a Corbáviaiak alispánjait említi. *Thallóczy L. – Barabás S.*: Blagay oklt. i. m. Nr. CXCVII. 1466. máj. 15. után. A szolgabírók esetében is sajátos a megfogalmazás. „Paulus Bosychowich locumtenens regnorum Dalmatie, Croatie vicebanatus et Simon Boynichich, Nicolaus Chwkowich et Lucas Pawkunich iudices nobilium Croatorum sedis Tyniensis.” uo. Nr. CXCVIII. 1466. júl. 7. A fellebbezési fórumokra adalék a következő oklevél, amely szerint az ostrozsáci ítélőszék „sedes iudicaria de Ostrosacz” a Zokol megyei bíróság alá tartozott „ad sedem iudicariam comitatus de Zokol”, ahonnan még a knini törvényszékre lehetett fellebbezni „ad sedem generalem et originale omnium croatorum Tyniniensem”. *Thallóczy Lajos – Barabás Samu*: Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus. / A Frangepán család oklevéltára. II. kötet 1454–1527, hamis oklevelek 1209–1484. (Monumenta Hungariae Historica / Magyar történelmi emlékek I. Diplomataria 38.) Bp. 1913. Nr. CLXI. 1485. nov. 7.

<sup>50</sup> „Csak akkor nevezhetünk országgyűlésnek az ország lakóinak gyűlését, ha ott az uralkodónak tanácsal (consilium) és, ha kellett, segítséggel (auxilium) szolgáltak.” *Tringli István*: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 297.

<sup>51</sup> A királyi udvarnak azonban volt hatása a horvát irodalomra. Erre példa, hogy a középkorban rendkívül népszerű Nagy Sándor regényt magyarból fordították le délszláv nyelvre. Erre nézve l. további példákkal *Hadrovics Házsló*: Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok. Bp. 1944.

<sup>52</sup> *Fraknói Vilmos*: A Hunyadiak és a Jagellók kora. In: A magyar nemzet története IV. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1896. [Arcanum DVD Könyvtár 3.] 478. 2. j.

letileg, mert a magyar királyi udvar úgy volt egyben horvát is, hogy ennek látható jele nem volt. Nem alakultak ki a csupán horvát ügyekre szakosodott kormányzati szervek, nem jött létre önálló kancellária vagy kamara. A Szávától délre fekvő területek ügyeit is az egész Magyar Királyság területén illetékes királyi kamara, illetve királyi kancellária intézte. Bár a magyar országgyűléseken ritkán jelentek meg horvát rendek által küldött követek,<sup>53</sup> az itt meghatározott adók beszolgáltatása rájuk is vonatkozott.<sup>54</sup> Királyi parancsra nem csupán a bán, hanem az uralkodó által tetszőlegesen kinevezett kapitány vezetése alatt is kötelesek voltak hadba vonulni.<sup>55</sup>

A Horvátország jövőjét illető legfontosabb kérdésekről is Budán, az uralkodó mellett működő királyi tanácsban (*consilium regis*) döntöttek. Itt határoztak a legfontosabb kinevezésekről, háború és béke kérdéséről, valamint itt születtek a döntések diplomáciai ügyekben is. A királyi tanács tagja volt a horvát–dalmát bán (*banus Croatiae et Dalmatiae*) is, aki a nádor (*palatinus*) és az országbíró (*iudex curiae regiae*) után a harmadik legfontosabb méltósága volt a Magyar Királyságnak. Általa a horvát érdekek is megjelenhettek a legfontosabb döntéshozói szervben, ám személyében mégsem ez volt a legfontosabb. Kitétetett szerepét kétségkívül annak köszönhette, hogy Horvátországban és Dalmáciában a király megbízottjaként komoly hatalommal bírt. Az ezeken a területeken fekvő királyi birtokokat megbízatása idején tisztségéből kifolyólag ő tartotta kezében.<sup>56</sup> Ezzel részesült az uralkodó területi hatalmából, aki

<sup>53</sup> 1463-ban a horvát követek részt vettek a magyar országgyűlésen. *Decreta Regni Hungariae/Gesteze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Ed. Francisci Döry – Georgius Bónis – Geisa Erszegi – Susanna Teke. Bp. 1989. 208.

<sup>54</sup> 1464. ápr. 6. Supplementum: „Quod primo salva et reservata libertate regno nostri dispossissent, ordinassent, et concluissent pro hac vice, quod omnes et singuli homines possessionati ecclesiastici scilicet et seculares tam intra corpus huius regni nostri Hungariae et Sclavonie, quod continetur in sexaginta comitatibus, quam etiam in partibus Transilvanis et regno Croatiae constituti et generaliter omnes ad coronam regno nostri pertinentes de singulis duodecim portis integris iuxta morem dicationis luci camere nostre dare, disponere et mittere tenerentur ad ipsum exercitum unum bonum armatum equitem cum armis competentibus... ire vellent” *Decreta Regni Hungariae* i. m. 153. Az oszmán pusztítások miatt azonban egyre gyakrabban csak a felét szedték be a kivetett hadiadónak. Ez történt 1508-ban is, amikor csak fél forintot szedtek be füstönként. *Thallóczy L. – Hodinka A.: Horvát véghelyek* oklt. i. m. 18.

<sup>55</sup> Erre példa az alábbi 1465. november 2-án kelt oklevél. „Mátyás király Hlewna megye összes nemeséhez és birtokosához. Mivel az ottani részek védelmére odaküldte Rozgonyi János tárnokmestert és Jánost Zagoria ispánját, Szlavónia és Horvátország kapitányát, elrendeli, hogy amikor a jelen parancsral felszólítják őket, hadi módra lovasokkal és gyalogosokkal fejenként keljenek fel és menjenek oda, ahová az ő nevében parancsolják és minden parancsukat hajtsák végre, ellenkező esetre meghagyja fenti Rozgonyi Jánosnak és Frangepán István Senj, Weglia és Modrus grófjának, dalmát és horvát bánnak, hogy őket bírsággal és minden eszközzel kényszerítsék rá a parancs betartására.” Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL); Diplomatikai Levéltár (DL) 16275. A [www.mol.gov.hu](http://www.mol.gov.hu) honlapon található adatbázisban található regesztát használtuk.

<sup>56</sup> A középkor folyamán báni kézen volt Sokol (1402-ig), Csóka (a 15. század közepéig), Rmanj (1437-ig), Knin, Lábvár, Ostrovica (1402-ig), Skradin, 1408-tól Ripac, 1424-től Vrlika és 1437-től Kunjevo. *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I.* (História Könyvtár: Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. 22.; A honor rendszerről: *Úő: A honor* (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez). *Történelmi Szemle* 24. (1981) 1–19. Ez megjelent újra. *Úő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp. 2003. 73–101. Sajnos éppen a horvátországi minta működésére van a legkevesebb adatunk, míg a Magyar Királyság két különleges státusú tartománya, Erdély és Szlavónia esetében a tisztséghez

ezért erre a posztra igyekezett mindig legmegbízhatóbb hívei közül választani valakit. A bán befolyását az is növelte, hogy hivatallal járó katonasága mellett ő rendelkezett a tartományban mozgósítható hadak felett is.

A horvát–dalmát bán kinevezésének módja azonban jól mutatja, hogy személyében nem a horvát érdekek udvari képviselőjét, hanem a magyar király megbízottját kell látnunk. Az uralkodó őt saját akaratából, tetszőleges időre nevezte ki (*durante beneplacito*), és ebben a döntésében nem korlátozhatta senki. A kinevezés az udvarban történt szóban, és az uralkodó legfeljebb tanácsa jelenlevő tagjainak véleményét kérte ki választása előtt.<sup>57</sup> Az már a magyar király belátását mutatja, hogy erre a posztra — érthetően — igyekezett mindig a horvát arisztokrácia tagjai közül választani, mert így egy helyismerettel rendelkező ember került oda, aki saját magánbirtokait is a hatalom szolgálatába állította. Az országgyűlés által a 15. századtól kezdve mind gyakrabban követelt egyetlen megkötés abban állt, hogy az uralkodó a legfontosabb stratégiai posztokra (horvát–dalmát bán, szlavón bán, erdélyi vajda, temesi ispán), és várak kapitányainak csak a magyar nemesség tagjai közül nevezhette ki híveit.<sup>58</sup> Ebbe a körbe — természetesen — a horvát nemesség is beletartozott, (ugyanúgy, miként a szlavón, erdélyi vagy az áttelepülő szerb előkelők is), és hangsúlyozni kell, hogy a horvát nemesség (*universitas regni nobilium*) egyben a Szent Koronát megtestesítő közösségnek is a tagja (*membrum*) volt,<sup>59</sup> és a horvát bán méltóságánál fogva egyben a magyar politikai elithez is tartozott. A magyar nemesség tehát jogi kategória volt, így mindenki, aki bejutott ebbe a társadalmi rétegbe, nemzetiségétől függetlenül lett státusát tekintve ennek a csoportnak a tagja. Ezért joggal vallhatta magát például 1447-ben Frangepán (horvátul Frankopan) Márton az ország hű tagjának.<sup>60</sup>

---

köthető birtokok szépen kimutathatóak. Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116. (1982) 880–922., ill. újra kiadva: *Uő*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok i. m. 101–162.

<sup>57</sup> Ez történt az erdélyi vajda kinevezésekor is. *Vö. Jakó Zsigmond*: Az erdélyi vajdák kinevezéséről. Levéltári Közlemények 63. (1992) 74.

<sup>58</sup> Mátyás 1471. III. decretuma 6.tc. „Továbbá, hogy ugy a királynak, mint a báróknak és országunk minden más nemesének végvidéki várait, tudniillik a felső és alsó részeken, vagy a szlavon-, Dalmát- és Horvátországban levőket (arra alkalmas és méltó) magyaroknak és nem idegeneknek őrizetére kell bízni.” Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1000–1526. évi törvénytörvények. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. (a továbbiakban CJH 1899.) 361. Az 1490. július 31-én kötött farkashidai egyezményben is kikötötték, hogy az erdélyi vajda és székely ispán, a temesi és a pozsonyi ispán, a szlavón, dalmát, horvát bán, a szörényi, jajcai, nándorfehérvári bán, a határ menti várak kapitányai, és a királyi városok kapitányainak tisztségét csak magyarok kaphassák meg: „non aliis, quam hungaris, pro officiolatu dare et conferre valeamus, bene meritis.” *Bak M. János*: Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert. (Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa VI.) Wiesbaden 1973. 153.

<sup>59</sup> Ennek érkeztetésére egy beszédes adat. 1490-ben II. Ulászló király székesfehérvári koronázásán Corvin János vitte a koronát, Beriszló Bertalan pedig a keresztet, magát az aktust laki Thúz Osvát zágrábi püspök végezte a fölötte rangban álló főpapok akadályoztatása miatt. *Margalits Ede*: Horvát történelmi repertórium. I. Bp. 1900. 262., 651. A királykoronázási ceremóniákra legújabbban l. *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138. (2004: 5.) 1005–1101.

<sup>60</sup> *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Bp. 1958. 99.

Mindezek mellett az is a perszonálunió túlmutató szoros kapcsolatokat mutatja, hogy a bán hatalma nem volt korlátlan saját territóriumában. Horvátországnak és Dalmáciának a Magyar Királysághoz fűződő viszonyában figyelembe kell venni a nádor szerepét is. Szent István birodalmában a nádor (*palatinus*) volt a király után a második személy. Hadügyigazgatás és igazságszolgáltatás tekintetében országos joghatósága volt, és az uralkodó őt nevezte ki Dalmácia főbírájának is.<sup>61</sup> A báni jogkör határait jelzi az is, hogy 1486-ban Györgyi Bodó Gáspár *magister janitorum* és Korotnai János nádori ítélőmester királyi parancsra bírói feladatokat láttak el Horvátországban, így Zengg városában is, ahol Keglevics Simon és a királyi vlahok közötti perben ítéleztek.<sup>62</sup> A nádor jogai közé tartozott az is, hogy kisebb birtokrészeket eladományozhasson. Még a 16. században is volt arra példa, hogy a nádor birtokokat juttatott híveinek Szlavóniában és Horvátországban.<sup>63</sup> A bán és a nádor közötti kapcsolatot jól megvilágítja, hogy 1558-ban Nádasdy Tamás nádor a frissen lemondott horvát-szlavón bánnak, Zrínyi Miklósnak adományozott egy Zágráb megyei kastélyt.<sup>64</sup>

Véleményünk szerint a nádor szerepe miatt nem lehet a báni tisztséget úgy értelmezni, hogy azzal egyenrangú tisztségviselőként, a király helyetteseként, mintegy *vicere*x-ként átruházott királyi teljhatalommal állt volna Horvátország, majd utóbb Horvátország és Szlavónia élén, bár „a banság igen kiemelkedő méltóság Magyarországon” – ahogyan egy 15. századi szemtanú megállapította.<sup>65</sup> Ezt alátámasztja az is, hogy Perényi Imre nádor II. Ulászló király távollétében 1510. február 10-én privilégiumot adott Kőrös város sarkantyús és lakatos céheinek.<sup>66</sup> A még gyarapítható példák tehát azt mutatják, hogy a középkorban a puszta perszonáluniónál jóval sokrétűbb kapcsolatrendszer kötötte össze a két országot. Bár a mohácsi vereség előtti évtizedekben már súlyos zavarok mutatkoztak a horvát rendek és a magyar királyi udvar kapcsolatában, a különválás kérdése nem merült fel a horvát előkelőkben, a Szent Korona részeinek és *Hungaria* lakosainak tartották magukat.

<sup>61</sup> 1485/12. tc. Ó Dalmácia bírása. Egész Dalmáciának a nádori bíró hatalma alatt kell lennie és jövedelmül ott bizonyos szigetei vannak. CJH, 1899. 403. Bizonyítja ezt, hogy 1522-ben, Lajos király távollétében Báthori István nádor és királyi helytartó parancsolta meg Korbáviai (Torquatus) János bánnak, hogy Egervári Jánost „Waswarowc” birtokba, amelyet testvérétől a tinnini püspöktől örökletesen kapott, de onnan szerdahelyi Imreffy Mihály erővel kivetette, ebbe a birtokba visszavezesse. *J. Stipišić – M. Šamšalović: Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije. (Nastavak do 1526. godina)* Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 5. (1964) 4480. reg. 1522. szept. 20.

<sup>62</sup> *J. Stipišić – M. Šamšalović: Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije. (Nastavak do smrti kralja Vladislava II.)* Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 4. (1961) 3048. reg.

<sup>63</sup> Nádasdy Tamás nádor (1554–1562) 1559. december 1-jén a Modrus megyei Grabrownýk birtokot adományozta Frangepán Miklósnak. MOL N 1, Regnicoláris levéltár, Archivum Palatinae Thomae de Nadasd, fol. 92.

<sup>64</sup> 1558. február 1-jén Zágráb vármegyében Kyssewýth Kristóf de Felsőlomnycza halála után Zrínyi Miklósnak adományozta Felsőlomnicza házat és kúriát. Uo. fol. 50.

<sup>65</sup> *Fügedi Erik: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai.* Bp. 2004. 27.

<sup>66</sup> MOL DL 47424.

*Egy különleges magyar tartomány: Szlavónia*

Szlavóniát (*regnum Sclavoniae*)<sup>67</sup> más jellegű, Horvátországnál szorosabb kapcsolat fűzte a Szent Koronához és ezzel együtt a Magyar Királysághoz. Az biztos, hogy a késő középkorban a Varasd, Körös és Zágráb megyéket magába foglaló területnek<sup>68</sup> valamiféle territoriális különállása volt már korábban is, ám ezek kezdetei körül sok a bizonytalanság.<sup>69</sup> Mindenesetre az itt lakók önazonosságának alapját egy egységes privilégiumrendszer jelentette, amelyre már a 15. században, mint régi kiváltságukra hivatkoztak. Gyökerei a 13. század második feléig nyúlnak vissza, 1264-ben és 1273-ban is „*mos et consuetudo regni Sclavoniae approbata*” kifejezéssel említik a tartomány jogi sajátosságát.<sup>70</sup> Így viszont ráillik az Otto Brunner-féle terminológia *Land* fogalma, amelynek legfőbb attribútuma a jogi egység (*Einheit des Rechts*). Ez azonban még nem elégséges ahhoz, hogy államként (*Staat*) írjuk le, sokkal szerencsésebb a közösség (*Genossenschaft*) kifejezés rá. A különbséget érzékelteti a korabeli fogalomhasználat is: amíg Horvátország esetében a *regnum* megjelölés általános volt, addig Szlavónia esetében a *ducatus* szerepelt leggyakrabban, és csak a következő században lett általános a *regnum Sclavonie* elnevezés.

Ez egyáltalán nem volt véletlen. A szlavón nemesek kiváltságaik jelentős részét ugyanis az Anjou királyok idején kapták. 1325-ben szüntette meg Károly Róbert a báni bíraskodás alóli exemptiókat és ezzel jogilag egységessé tette a tartomány jelentős részét,<sup>71</sup> Nagy Lajos pedig 1351-ben felmentette a szlavón nemességet a nyestbőradó fizetése alól.<sup>72</sup> Ugyancsak Lajos királytól eredeztette a szlavón nemesség azt a szokásjogát (*consuetudines*), hogy az ítélőmestert (*prothonotarius*), aki Szlavónia bánóságának pecsétjét is őrizte, a nemesség egyeteme közös akarattal maga válassza, a bánnak bemutassa, és neki átadva a pecsétet, azt Szlavónia választott nemeseinek pecsétjeivel együtt őrizze.<sup>73</sup>

<sup>67</sup> A *regnum Sclavoniae* nem szlavón királyságot, hanem Tótországot vagy Szlavónországot jelent, ahogy az Erdély esetében is megfigyelhető (*regnum Transsilvaniae* = Erdélyország): Pálffy G.: Disszertáció i. m. 27.

<sup>68</sup> A középkori Szlavónia területére l. *Bak Borbála*: Magyarország történeti topográfiája. Bp. 1997. 56–59. A királynéi uradalomból a 14. század végén megszülető Verőce megye csak a 15. század végétől számított Szlavóniához, és ekkor is elsősorban adózás tekintetében. Verőce középkori helyzetére l. *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Bp. 2005.

<sup>69</sup> Szlavónia Árpád-kori történetére l. *Zsoldos Attila*: Egész Szlavónia bánja. In: *Analecta mediaevalia i. Tanulmányok a középkorról. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Medievisztika tanszékének kiadványsorozata.* Szerk. Neumann Tibor. Piliscsaba 2001. 269–281.; *Uő*: Az ifjabb király országa. Századok 139. (2005: 2.) 231–261.

<sup>70</sup> Idézi *Lujo Margetić*: Državnopravi položaj Hrvatskeu doba krbavske bitke. In: *Krbavska bitka i njezine posljedice.* Ured. Dragutin Pavličević. Zagreb 1997. 31.

<sup>71</sup> *Timon Ákos*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Bp. 1910. 735. Ezt a kiváltságot Garai Miklós bán 1398. évi okleveléből ismerjük. Idézi és bemutatja *Pálosfalvi Tamás*: Grebeni Hermanfi László alnádor. II. közlemény. Századok 142. (2008: 2.) 284.

<sup>72</sup> 1351/12. tc. *Fehete-Nagy Antal*: Az országos és particuláris nemesség tagozódása a középkorban. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére.* Bp. 1937. 166.

<sup>73</sup> *Timon Á.*: Jogtörténet i. m. 730.

A 15. század elejére tehát kikristályosodott a szlavón jogi privilégiumok két legsarkosabb eleme, amelyek központjában a báni pecséthasználat állt. Ekkor kétféle bírói pecsét volt forgalomban, egy kisebb és egy nagyobb. Mindkét pecsét a vicebánoké/ispánoké volt, ők adták tovább a nemesség által választott nótáriusnak, aki nem vihette el a törvényszékről. A kisebb pecsétekkel a vicebánok/ispánok rendelhetek el tudományvételt, idézést, perhalasztást, vagy éppen bírságot, a nagyobbal birtokelidegenítést, valamint elismervényeket (*littere expeditoriae*) lehetett kiállítani, ám csak szolgabírókkal együtt. A kisebbek egyértelműen az ispáni/vicebáni bírói pecsétek voltak, amelyeket saját kiadványaikon, illetve az *absentibus sigillis* formulával ellátott báni okleveleken alkalmaztak. A nagy pecsét viszont egyenlő a *sigillum autenticummal* vagy *sigillum banatusszal*. Utóbbit a bán vésette, de leváltásakor, vagy halálakor összetörték, és nem a bán, hanem a bánság pecsétjének tartották. Azaz ezt a pecsétet csak a szolgabírók egyetértésével lehetett ráfüggeszteni az oklevelekre, ez garantálta a helyi nemesség befolyását a nyolcadas törvénykezés során, és ez a nagy pecsét testesítette meg a szlavón nemesség feletti bíró hatalmat.

A korábbi helyzeten a 14. század folyamán azonban változás történt. Az autentikus pecséttel már csak az ítéletleveleket látták el, minden a birtokforgalom és ügyintézés szempontjából fontos oklevelet a vicebáni pecséttel hitelesítették. A tehetős szlavón köznemesi rétegnek tehát az volt a fontos, hogy ezek felett ő diszponáljon, azaz a pecsétek őrének (*conservator sigillatus*) is nevezett protonotarius személyét ők választhassák meg maguk közül. Ez a 14. század végére sikerült. A másik fontos elem a vicebánokra vonatkozott. Napjainkra világossá vált, hogy a bánok gyakori távollétei következtében a tartomány legfontosabb tisztviselője a bán helyettese volt, aki majdnem mindenben báni hatalommal járt el.<sup>74</sup> Ez elméletileg rokon vonás a magyarországi vármegyék alispáni tisztségeivel, ám azokkal ellentétben a vicebán fej- és jószágvesztő ítéletet hozhatott és privilegiális oklevelet állíthatott ki. Ezért fontos volt biztosítani, hogy a vicebánok Szlavónia legbefolyásosabb nemesei közül kerüljenek ki. Bár a vicebánok választása soha nem lett a rendek kiváltsága, a 15. századra az mégis jogszokássá vált, hogy a tisztségre a bán itteni birtokosok közül választotta ki familiárisát. Ez egyfajta lassú elmozdulás volt a magyarországi vármegyék alispánjainak kinevezési gyakorlata felé, ahol a nemesség a maga soraiból jelölt (*candidatio*) négy személyt, akik közül az ispán választhatott (*electio*). Bár az *electio* joga itt kimaradt, összefoglalva kijelenthetjük: mind a vicebán helyi származása, mind „a báni pecsétek használatának és az őket őrző protonotarius, illetve nótárius választásának a joga a szlavón nemesség öntudatának fejlődése szempontjából kulcsfontosságú kérdés” volt a századfordulón, amiben az Anjou-kor végére jelentős engedményeket értek el.<sup>75</sup>

<sup>74</sup> Pálosfalvi Tamás szerint a bán a katonai jogköröket megtartotta magának, és a mozgósított szlavón nemességet csak ő vezethette. *Pálosfalvi T.: Grebeni Hermanfi i. m. II. 283.* Ezt a megállapítást árnyalja, hogy Perényi Imre 1512-ben több alkalommal is parancsot adott vicebánjának, Batthyány Boldizsárnak, hogy Szlavónia hadinépét tartsa készenlétben vagy éppen vezesse hadba. *Iványi B.: Memorabiliák i. m. 34–35.*

<sup>75</sup> *Pálosfalvi T.: Grebeni Hermanfi i. m. II. 281., 284–285.*



A jogszokások és kiváltságok írásba foglalására a 15. század közepéig nem volt szükség, ám a súlyos belpolitikai válság és az elhúzódó polgárháború<sup>76</sup> ezt szükségessé tette. Mátyás király ezért 1465-ben megerősítette Szlavónia nemességét azon régi szokásjogaikban (*consuetudines*), hogy az ítélőmestert (*prothonotorius*), aki Szlavónia bánágának pecsétjét őrizte, a nemesség egyeteme közös akarattal maga válassza, a bánnak bemutassa, és neki átadva a pecsétet, azt Szlavónia választott nemeseinek pecsétjeivel együtt őrizze. Továbbá az oklevelek kiváltásakor csak a felét fizessék annak, amit a királyi kúrián fizetni szokásos, illetve a törvénykezési nyolcadokon (*octava*) megítélt esküt Szlavónia törvényszékén, a következő nyolcadon tehessék le. A nemeseket pedig — kivéve azokat, akik hűtlenséget követtek el, vagy akik Szlavóniában tisztséget viselnek, vagy a bán alattvalói, vagy akiket a király kivett a bánok bírói hatásköre alól — senki sem idéztethette meg a királyi udvari bíróságokhoz, csak akkor, ha a per Szlavóniában indult meg és azt fellebbezték a királyi kúriába.<sup>77</sup> Az oklevélből az is kiderül, hogy a szlavón nemesség privilégiumainak nagy része a bíráskodás és adózás<sup>78</sup> tárgykörébe tartozott, így a horvát kiváltságoknál szűkebb területet ölelt fel. Ez természetesnek tartható, ugyanis ebben a tartományban szintén a Magyarország más területein kialakult vármegyerendszer működött, és a magyar országgyűlésen meghozott törvények cikkelyei voltak hatályosak. Ám Szlavónia egyházszervezeti szempontból is szorosan integrálódott a Magyar Királyságba, hiszen az 1095-ben alapított zágrábi püspökség a kalocsai érsek alá tartozott.<sup>79</sup> Végül az adókvetésről született határozatok is érvényesek voltak, igaz Horvátországhoz hasonlóan itt is általában csak a felét szedték be a kirótt hadiadónak (*dica*), és az állami egyenes adót (*lucrum camerae*) nem telkenként, hanem füstönként szolgáltatták be.<sup>80</sup>

Mindezek ismeretében Szlavónia a késő középkori berendezkedésében sokkal inkább az erdélyi vajdasággal (*regnum Transylvaniae* vagy *regnum Transylvaniae*) mutatott hasonlóságot, amire már több évtizede rámutatott Mályusz

<sup>76</sup> Az Albert király halála után kitört háborúskodás két évtizedig káoszba taszította a tartományt. 1444 után a Cillei família önálló territórium kiépítésén fáradozott, amelybe saját ausztriai törzsbirtokai mellett Horvátország, Szlavónia és Bosznia egy része is beletartozott volna. *Pálosfalvi Tamás*: Cilleiek és Tallóciak: Küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). Századok 134. (2000: 1.) 49–66. Mályusz Elemér szerint Cillei Ulrik úgy tudott Szlavóniában uralkodni, mint ha törvényesen az államhatalom jogos tulajdonosa lenne. 1440-ben megszerezte magának a királyi főkegyúri jog szlavóniai részét és 1448-ban Varasdót olyan privilégiumokkal látta el, amilyeneket a király is csak kivételes esetekben adományozott. *Mályusz E.*: Rendi társadalom i. m. 12–13. A Cillei Ulrik halála utáni (1456) utáni eseményekre újabban: *Pálosfalvi Tamás*: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Századok 135. (2001: 2.) 428–472.

<sup>77</sup> MOL DL 16200. A [www.mol.gov.hu](http://www.mol.gov.hu) honlapon található adatbázisban található regesztát használtuk. Ennek a törvénynek a következő évtizedekben csak nehezen tudtak érvényt szerezni. A szlavón nemesség kérésére a királynak több esetben meg kellett erősítenie, hogy itteni nemest közvetlenül nem lehet a királyi kúria bíróságaihoz megidézni., ill. *Kukuljević, J.*: Jura regni i. m. 233–234. (1496), uo. 241–242. (1499)

<sup>78</sup> Szlavónia sajtáságos adója a nyestbóradó, a *marturina* volt. Ez alól az idők folyamán mind többen szereztek mentességet. Ezeket Mátyás 1464-ben eltörölte, miközben néhány passzussal korábban garantálta, hogy Szlavóniát — Erdéllyel együtt — régi jogaiban és kiváltságaiban megtartja. 1464. II. decr. 13. tc., 23. tc. CJH, 1899. 351., 355.

<sup>79</sup> Egészen 1853-ig, amikor is Zágráb önálló érseki rangra emelkedett.

<sup>80</sup> *Tringli István*: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. Bp. 2003. 54.

Elemér.<sup>81</sup> Mind a két tartomány együttesen, követei útján képviseltette magát — sokkal rendszeresebben horvát társaiknál<sup>82</sup> — a magyar országgyűléseken,<sup>83</sup> és csupán partikuláris jogokkal bírtak magyarországi társaikhoz képest. Ez abban mutatkozott meg, hogy vérdíjuk csupán a fele volt társaikénál,<sup>84</sup> és a szlavóniai vagy erdélyi köznemesek nem kerülhettek be a királyi tanács ülnökei közé.<sup>85</sup> További hasonlóság volt az erdélyi berendezkedéshez, hogy a szlavóniai nemesség pereinek legfelső ítélkező fóruma az országbírói ítélőszék volt, ahová a báni törvényszékről lehetett fellebbezni.<sup>86</sup> Sőt 1519-ben törvénybe iktatták azt is, hogy Erdélyben és Szlavóniában ugyanaz legyen a peres eljárás gyakorlata, mint a szűk értelemben vett Magyarországon.<sup>87</sup> További egyezés, hogy a királyi intitulatúrában nem található meg Szlavónia és Erdély, Mohács előtt nincsen a *rex Croatiae* mintájára *rex Sclavoniae* az uralkodó címsorban és a koronázáskor felvonultatott zászlók között sem szerepelt Erdély vagy Szlavónia címere.<sup>88</sup> Mindezek a sajátosságok tehát élesen megkülönböztetik a két — többségében már a középkorban is vitathatatlanul délszlávok — lakta területet, Horvátországot és Szlavóniát egymástól.

A különbség megfigyelhető a horvát–dalmát és a szlavón bán befolyásának vizsgálatakor is. Ahogy az már a fentebb idézett oklevélből is kiderült, a tartomány élére kinevezett szlavón bán bírói joghatósága alól sokan eleve mentességet szereztek. Ez a horvát báni címnél kisebb befolyást feltételez, amelyet más adatok is alátámasztanak. A szlavón bánt hasonló szisztéma szerint nevezték ki posztjára az uralkodó, mint horvát társát, ám a kiválasztásban kevesebb szempontot kellett mérlegelnie.<sup>89</sup> A középkor folyamán többször látunk arra

<sup>81</sup> Mályusz E.: Rendi társadalom i. m. Különösen 94–97., valamint *Uő*: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 2.) Bp. 1988. passim. Legújabbban az erdélyi államfejlődésről I. *Oborni Teréz*: Tartományból ország: erdélyi változások a 16. század első felében. In: Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Szerk. Zombori István. Bp. 2004. 165–178.

<sup>82</sup> Erre a fontos különbségre az osztrák történetírás is felfigyelt. *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im Konfessionellen Zeitalter. Teil 1. (Österreichische Geschichte 1522–1699.) Wien 2003. 27.

<sup>83</sup> Ennek mechanizmusát a későbbi kutatásoknak kell tisztáznia. Az 1447. évi rendi országgyűlésen több olyan szlavóniai nemes is részt vett, aki nem volt követ és a bárók rendjébe sem tartozott. *Mályusz E.*: Rendi társadalom i. m. 79–81. A magyar országgyűlések az erdélyi és a szlavón követek jelenléte miatt sokkal inkább tekinthetők a német birodalmi gyűlés mintájára *Reichstagnak*, mint *Landtagnak*, ahogy erre Pálffy Géza a legújabbban felhívta a figyelmet. *Pálffy G.*: Disszertáció i. m. 2008. 27., ill. *Uő*: Szent István birodalma a Német-római Birodalom határvidékén: A Magyar Királyság és a Német-római Császárság a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 49. (2007: 3.) 327–349.

<sup>84</sup> CJH, 1899. 381–382.

<sup>85</sup> *Kubinyi András*: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 262.

<sup>86</sup> 1500-tól a Horvátországban és Dalmáciában indított perek is az országbíró hivatalához kerültek legfelső fokon. 1500/6. tc. „A Dalmát-horvát, meg szlavonországi és erdélyi fellebbezett ügyeket az országbíró előtt kell megvitatni.” CJH, 1899. 645.

<sup>87</sup> 1519. III. decretum 22. tc. CJH, 1899. 779.

<sup>88</sup> *Pálffy Géza*: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. *Történelmi Szemle* 47. (2005: 3–4.) 258.

<sup>89</sup> *Jakó Zsigmond* szerint „...mindvégig az uralkodó, illetve az országos hatalmi csoportosulások politikai erőviszonyainak pillanatnyi állása döntötte el, hogy végül is ki kerül Erdély élére.” Ez a megállapítás igaz Szlavóniára is. *Jakó Zs.*: Vajdák kinevezése i. m. 74.

példát, hogy az uralkodó olyan személyt nevezett ki, akinek törzsbirtokai az ország más területén feküdtek. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a szlavón bán saját familiárisai közül választotta ki a vicebánjait, általában két személyt, akik egyben a zágrábi és a kőrösi ispáni tisztelet is megkapták. Mivel ők voltak a tartomány katonái, közigazgatási vezetői és legtöbbször ők elnököltek a báni törvénytársaságokon, ezért könnyen megállapítható, hogy a szlavóniai nemességnek *elméletileg* semmilyen lehetősége nem volt beleszólni abba, hogy a tartományi keretek között kik irányítják életét.<sup>90</sup> A *gyakorlat* természetesen sok tekintetben más volt, és a báni pecsétet őrző protonotarius kiválasztásának a joga, valamint a vicebán szlavóniai beágyazottsága valójában komoly mozgásteret jelentett a szlavón nemességnek és rendeknek az általában távollevő bánnal szemben.

Maga a báni hatalom sem volt olyan kiterjedt, mint Horvátországban, ami elsősorban a királyi szolgálati birtok (*honor*) apadásával függött össze.<sup>91</sup> A szlavón bán az egykor hatalmas szolgálati birtokok helyett a 15. század végére tisztéből kifolyólag csupán Kőrös várost tarthatta kezében.<sup>92</sup> Hiába kapta meg a megítélt bírságok kétharmadát a bán,<sup>93</sup> és húzott saláriumot a királyi kincstártól, hatalmát leginkább a kezében tartott váruradalmak jelentették. 1463 után Mátyás céltudatos birtokpolitikával megszilárdította a hatalmát a tartományban, de az ekkor megszerzett birtokokból nem a báni honor birtokállományát növelte, hanem a hozzá hű nagybirtokosok pozícióit erősítette meg.<sup>94</sup> Horvátországitól eltérő helyzetét mutatja az is, hogy állandósult központja sem volt a báni hivatalnak, és ítélezésének színtere is váltakozott Zágráb és Kőrös városa között, de nem volt ritka, hogy más, kisebb településeken tartassák őket.<sup>95</sup> Az itt összehívott gyűléseken (*particularis congregatio*) leggyakrabban csupán ité-

<sup>90</sup> Még Corvin János idejében, az 1490-es évek közepén is hasztalanul kérték a szlavón rendek, hogy a bán helyi nemesség közül válassza ki helyetteseit. *Kukuljević J.*: Jura regni i. m. 230, 232. Kubinyi András szerint ezek az oklevelek éppen a szlavón nemesség erejének növekedését jelzik. *Kubinyi András*: A megyéspánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödési problémái (Adatok a veszprémi püspök örökös főispánsági joga felfüggesztéséhez). A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. (1982) 169–180.

<sup>91</sup> *Engel P.*: Archontológia i. m. 16.

<sup>92</sup> Érdekes, hogy húsz évvel korábbi munkájában Engel még Zágrábot is báni honornak tudta. *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. 1387–1437. (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) Bp. 1977. 203–204. Az biztos, hogy Zágráb szabad királyi város 1505-ben már nem tartozott a bán közvetlen joghatósága alá, mert az uralkodó megtiltotta a szabad beszállásolást nekik. *Ivan Krst Thalčić*: Povjestni spomenici slob. kralj. Grada Zagreba prijestolnice kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske / Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Svezak treći: Izprave 1500–1526. Zagreb 1896. 38. 1505. márc. 30.

<sup>93</sup> Egy példa erre: MOL DL 34617.

<sup>94</sup> Medvevár, Nagykemlék és Szentgyörgy uradalma lett a királyé és híveié. Laki Thúz János szerezte meg 12000 forintért Rakonokot és Medvevárat a Weispriach családtól, Ernuszt János pedig Szentgyörgy, Kapronca és Csáktornya birtokokhoz jutott hozzá. *Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. I–II. In: *Uő*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok i. m. 43.

<sup>95</sup> 1478-ben például a Kőrös megyei Izdencen. *Emilij Laszowski*: Zaključci hrvatskoga sabora u Zdencima od 20. januara 1478. pogledom na obranu Hrvatske od Turaka. Vjesnik 18. (1916) 81–87. Ezenkívül Megyericsán (1474, 1475, 1486, 1490, 1496), Racsán (1414), Rojcsán (1473), Besenyőszentbenedeken (1443) és Jakószerdahelyen (1466) is voltak gyűlések. *Pálosfalvi Tamás*: Grebeni Hermanfi László alnádor. I. közlemény. Századok 141. (2007: 4.) 875.

lőszéket (*sedes judiciaria, sedria*) tartottak, és gonosztevők elítélése, valamint peres ügyekben való döntés született.<sup>96</sup> Arra is volt példa, hogy ezt nem a szlávón bán, hanem a nádor, vagy más, az uralkodó által megbízott személy felügyelte.<sup>97</sup> Szlavónia eltérő jegyei tehát sokkal inkább partikularizmusában, a magyarországi struktúrák visszamaradott vagy még pontosabban sajátos voltában mutatkoznak meg.

Államjogi felfogást tekintve Szlavónia is ugyanúgy tagja volt a Magyarországnak egészét jelentő országtestnek, azaz *regnum*-nak, mint Horvátország. Ennek a kötődésnek a megléte még a 16–17. században is kimutatható.<sup>98</sup> Ezzel egyidejűleg szokásban volt Szlavóniát is — ahogy más nagyobb egységeket, mint Horvátországot, illetve Erdélyt — önmagában is testként értelmezni. Szlavóniát mint a Szent Korona különálló tartományát a 15. század végétől egyre gyakrabban emlegették már *regnum Sclavoniae*ként, míg az itteni nemesség kiadványain az *universitas nobilium regni Sclavonie* formulával identifikálta magát. Ez a jelenség egyértelműen egyfajta tartományi tudat létrejöttének bizonyítéka, ám ez egyben a Magyar Királysághoz való tartozást is jelentette.

Ezt két dolog szemléletesen bizonyítja a számunkra. Az első a magyar szentek elterjedt kultusza Szlavóniában. Horvátországtól eltérően ezen a területen egészen 1918-ig nagyon erős volt a magyar szentek tisztelete.<sup>99</sup> Ebben nagy szerepe volt a Zágráb mellett 1274–1288 között Szűz Mária tiszteletére alapított pálos kolostornak is.<sup>100</sup> Ők honosíthatták meg Szűz Mária és a Szent Korona tiszteletét Szlavóniában.<sup>101</sup> Az Árpád-házi Szent (I.) László által alapított zágrábi székesegyház a magyar Szent (I.) István tiszteletére lett felszentelve, és a Jagelló-korban patrónusa a magyar uralkodó volt.<sup>102</sup> A templom búcsúnapját ezért mind a mai napig augusztus 20-án, István napján tartják, így a ma-

<sup>96</sup> A szlavóniai közgyűlések működésére l. *Istványi Géza*: A generalis congregatio. (Második és befejező közlemény). Levéltári Közlemények 18–19. (1940–41) 200–203.

<sup>97</sup> 1481-ben az uralkodó Guti Országh Mihály nádort és Báthory István országbírókat bízta meg a rendezvény vezetésével, helyettük azonban az ítélmestereik ítélték. A bán nem volt jelen. *Tringli I.*: Az 1481. évi közgyűlés i. m. 294. Nem kizárt azonban, hogy az 1481. évi rendezvény eleve nádori közgyűlés volt. Solymosi László meghatározása alapján mi efelé hajlunk. Erről részletesen: *Varga Szabolcs*: Zágráb szerepe a magyarországi városalózatban a késő középkorban. Urbs (2008) (sajtó alatt). A nádor és az országbíró helyett gyakori volt, hogy az ítélmestereik ítélték. Főleg a 14 századra l. *Bertényi Iván*: A nádori és az országbírói ítélmester bírósági működése a XIV. században. Levéltári Közlemények (1964) 187–203.

<sup>98</sup> Werbőczy István államjogi elképzeléseinek horvát elfogadottságát jelzi, hogy az első kaj nyelven nyomtatásban megjelent mű éppen a neves jogtudós *Tripartitum* című műve volt, amelyet Pergosics János fordított le 1574-ben. *Lőkös István*: A horvát irodalom története. Bp. 1996. 119.

<sup>99</sup> A mindvégig meglévő tiszteletre csak egy példa. 1515-ben a zágrábi Paulus deák és könyvkötő („literatus et ligator librorum”) feleségével, Erzsébettel közösen felajánlották házukat a hozzá tartozó kerttel együtt az Árpád-házi Szent Imre oltár fenntartására a zágrábi Szent István székesegyházban. *Thalčić, I. K.*: Povjestni spomenici i. m. III. 115. 1515. nov. 15.

<sup>100</sup> A remetei pálosokra újabban l. *Ante Sekulić*: Remete. Paulini u Hrvatskoj. Zagreb 1986.

<sup>101</sup> Remetéből több olyan 15. századi búcsús érem is fennmaradt, amelyet a búcsúsok szoktak hazavinni a kegyhelyről. Ezek egyik oldalán Szűz Mária, a másik oldalán pedig a királyi attribútumokat tartó, sújtásos magyar dollományban álló Szent István látható. Magyar Néprajz. VII. köt. Néphit – Népszokás – Népi vallásosság. Szerk. Dömötör Tekla. Bp. 1990. 374.

<sup>102</sup> II. Ulászló erről így vall: „ecclesie Sancti regis Stephani, cujus nos patroni sumus...” *Thalčić, I. K.*: Povjestni spomenici i. m. III. 79. 1510. szept. 8.

gyar állami (nemzeti) ünneppel való egybeesése a hajdani erős magyar kapcsolat emléke. A másik beszédes érv a külföldi egyetemre beiratkozott hallgatók válasza arra a kérdésre, hogy mely ’nemzet’ tagjának vallják magukat. Míg a horvátországi diákok leginkább a *natio illyrica* önmegnevezéssel éltek, addig a Szlavóniából érkezők — bár a szlavóniai nemesség etnikailag heterogén (horvát és magyar) volt — általában a magyar rendi nemzet tagjának *natio hungarica* tartották magukat.<sup>103</sup> Kitűnő példa ugyanerre a neves zágrábi kanonok, Ráttkay György esete. 1641-ben ugyanis a bécsi *Stephanskirchében* ő tartotta a *natio Hungarica* évenként szokásos „Szent László beszédét”, miközben politikai pályafutása során az illírismus nagy pártfogójának, Draskovics János nádornak volt csodálója.<sup>104</sup>

Röviden összegezve tehát: Szlavónia középkori berendezkedése és nemességének önképe egy igen fontos dologban alapvetően különbözött a Horvátországban megfigyelttől. Olyan sok kapcsolódási pont és átfedés volt a középkor végére kikristályosodó szlavón és a magyar identitás között, hogy egy középkori szlavóniai nemes a magyar koronától elszakítva, a Magyar Királyságtól külön saját „szlavónságát” sem tudta megélni, és számára még olyan múltba vesző történelmi ideológia is hiányzott, mint amellyel a horvát nemesség rendelkezett. A szlavóniai rendek közösségi identitása a 15–16. század fordulóján kristályosodott ki a régi jogszokások írásban való elismertetésének korántsem problémamentes folyamatában, valamint az egyre fokozódó oszmán nyomás elleni helyi védekezés megszervezésének az együttműködést elősegítő mindennapjaiban. Ám ezek dacára is a középkor folyamán sokkal több kapcsolódási pontjuk volt a Magyar Királysághoz, mint a horvát rendekhez.<sup>105</sup> Szlavóniának a Magyar Királysághoz fűződő kapcsolatában ezért is nagyon beszédes az itteni nemeseknek az 1471. évi Vitéz János-féle összeesküvésben tanúsított részvétele. Egyáltalán nincs róla tudomásunk, hogy a lázadásnak a közvetlen familiárisokon túl bármiféle bázisa lett volna. Az 1467. évi eseményekhez hasonlóan a tartomány ekkor is lojális maradt a királyi hatalomhoz. Ennek oka pedig az volt, hogy a Jagelló-kori horvát rendektől eltérően „a tekintélyes szlavón köznemesség továbbra sem a bánt, hanem a királyt tekintette a politikai rendszer sarokkövének és a hatalom végső forrásának”.<sup>106</sup>

### *Az oszmán hódítás hatása*

Elsősorban az Oszmán Birodalom 15. századi balkáni előretörése volt az oka, hogy a Magyar Királyság e két, ennyire eltérő berendezkedéssel és ideológiával rendelkező országa-tartománya, Horvátország és Szlavónia mind szoro-

<sup>103</sup> *Klaniczay Tibor*: Irodalom és nemzetiség. In: *Uő*: Stílus, nemzet és civilizáció. (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok 4.) Bp. 2001. 14–17.

<sup>104</sup> *Bene Sándor*: Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát története. Bp. 2000. 12–13.

<sup>105</sup> Ezt a megállapítást Engel Pál már a 11. századi állapotokra is érvényesnek tartja. *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. (História könyvtár: Monográfiák 17.) Bp. 2001. 33.

<sup>106</sup> *Pálosfalvi T.*: Grebeni Hermanfi i. m. II. 295.

sabb kapcsolatba került egymással. A budai udvar Bosznia eleste (1463) után egyre kevésbé volt képes megvédeni távolabbi területeit, és Hunyadi Mátyás egy új — elsősorban aktív határvédelemre berendezkedő — védelmi rendszer alapjait rakta le.<sup>107</sup> Mivel a Balkán megszállása 1466-ra gyakorlatilag befejeződött,<sup>108</sup> az oszmán hadigépezet a horvát területek felé fordult, és ez új folyamatokat indított el.<sup>109</sup> Az állandó fenyegetettség és a háborús helyzet miatt a horvát társadalom fokozatosan militarizálódott. Ezt Mátyásnak azon intézkedése is elősegítette, hogy a horvát főnemesség magánföldesúri csapatainak a zsoldját részben magára vállalta.<sup>110</sup> Ez a támogatás azonban elégtelennek bizonyult, és az akkor még többnyire megkímélt Szlavónia nemességének mind gyakrabban kellett élelemmel és hadfelszereléssel segítenie a horvát hadszínteret. Ez növelte a két tartomány között az egymásrautaltságot, miközben a magyar nemesi társadalomban éppen ellenkező irányú folyamat zajlott. A Drávától északra mind többen kívántak az árutermelésbe és a kereskedelembe bekapcsolódni, így a magyar nemesség egy jelentős része demilitarizálódott. Komoly kihívást jelentett szlavóniai nemeseknek a magyar kézben maradt boszniai Jajca ellátása is, amely 1468-ig őket terhelte.<sup>111</sup> Ezek a gyakori hadba szállások teremtették meg az alapokat ahhoz, hogy a korábban jobbára a jogszolgáltatásban és közigazgatásban élvezett kiváltságaikon alapuló identitásuk új, ennél mélyebb tartalommal bővüljön.

A katonai feladatok megszervezése miatt egyre sűrűbben kellett gyűléseket tartani és a bán által vezetett hadjáratok során alakult ki az a „közösségi élmény”, amely a közösségi tudatot tovább mélyítette.<sup>112</sup> Terhesnek érzett kato-

<sup>107</sup> *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) *Történelmi Szemle* 38. (1996: 2–3.) 163–169.

<sup>108</sup> Az események korszakolására l. *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulójára alkalomból. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986. 11–59.

<sup>109</sup> A déli tartományok leválásának folyamatát jól példázza Raguza (Dubrovnik) esete. A dalmáciai városállam 1462-ben még 1000 forintot adott a magyar korona kiváltására, és két évvel később 5000 forinttal támogatta Mátyás király boszniai hadjáratát. 1467-ben viszont az oszmán siker hatására felajánlkoztak a szultánnak, miközben továbbra is szállítottak híreket a magyar királynak. Jagelló (II.) Ulászló megkoronázásakor (1490) nem küldtek először ünnepi követséget Budára, és az azt követő esztendőkből évente már 12000 forintot fizettek ajándék gyanánt a szultánnak, míg a magyar királynak csupán ötszázat. 1526 után ennek az összegnek a folyósítását is megszüntette Raguza. *Margalits E.*: Horvát repertórium I. i. m. 257–258.

<sup>110</sup> *Kubinyi András*: Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: Nagy képes Millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk. Rác Árpád. Bp. 2000. 77.

<sup>111</sup> *Thallóczy Lajos*: Jajca (bánság, vár és város) története 1450–1527. Magyarország mellék-tartományainak oklevéltára 4. kötet. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria 40.) Bp. 1915. CXXIII. A vár ellátásában 1468 után is oroszlanrész vállalt Szlavónia, 1525-ben is őket mozgósították — más magyarországi kontingensek mellett — a vár felmentésére. 1501-ben II. Ulászló király megparancsolta a szlavón nemességnek, hogy élmezse a Jajcába rendelt katonaságot, és felszólította őket, hogy maguk is küldjenek 500 lovas. *Kukuljević J.*: Jura regni i. m. 248–249. 1509. január 9-én ugyanő utasította Szlavónia hatóságait, hogy mivel az adójukra Jajca fenntartásához szükség van, ezért mindenképpen szedjék be, különben javaikat lefoglalhatja a bánokkal. *Iványi B.*: Memorabilia i. m. 33.

<sup>112</sup> Ugyanez történt még a Drávától északra fekvő megyék egy részének nemessége esetében is. *Tringli István*: Megyék a középkori Magyarországon. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27. (2001) 29.

nai szolgálatuk miatt mind gyakrabban kérték együttesen az uralkodót, hogy kirótt kötelezettségeiket mérsékelje. Egy hasonló panaszokkal érkezett szlavón küldöttség kérésére Mátyás 1477-ben ezért elrendelte, hogy mivel az elmúlt időszakban minden évben hadba kellett vonulniuk, és többé a bánok vezetése alatt már nem akarnak, ezért a következő gyűlésen (*congregatio generalis*) a szlavóniai nemesség személyesen jelenjen meg, ott saját soraikból válasszanak egy kapitányt, aki a bán alá tartozik, és további engedményül négy évre adómentességet adományozott nekik.<sup>113</sup> Ezek alapján a szlavóniai megyék bandériumait maguk közül választott tisztviselő vezette volna a bánok parancsai alapján. Mindez mégsem tekinthető unikumnak, hiszen a Magyar Királyság más megyéiben is találkozunk a vármegyei bandériumok kapitányaival,<sup>114</sup> és az intézmény 1526 előtti működéséről is csak szórványos adatunk van.<sup>115</sup> Ez tehát inkább Mátyás pragmatikus politizálásának volt a gyümölcse, mivel újrainduló ausztriai háborúhoz szüksége volt adókra, ám ennél még többet nyomott a latban, hogy valószínűleg ezzel akarta megnyugtatni a szlavón rendeket, akiket felzaklathatott, hogy az uralkodó nem folytatta a törökök elleni hadműveleteket.

Szimbolikus értelemben viszont ez a királyi privilégium fontos mérföldkő volt a szlavón „államfejlődés” szempontjából, hiszen kiváltságaik kibővültek, és az addig többnyire csupán jogszolgáltatási fórumként használt közgyűlés is újabb funkciókat kapott. Ezzel az aktussal elvált a középkori magyarországi vármegyék és a Szlavóniát alkotó területek fejlődésének útja, mert míg az előző intézmény vármegyei közgyűlése (*congregatio generalis*) a középkor folyamán mindvégig megmaradt többnyire igazságszolgáltatási fórumnak, addig a következő évtizedekben a szlavón tartományi (rendi) gyűléseken mind gyakrabban foglalkoztak politikai és hadügyekkel.<sup>116</sup> Itt fogalmazták meg a szlavóniai nemesi közösség nevében azokat a sérelmeket is, amelyeket az általuk — ugyancsak ezen a fórumon — választott követek vittek el a királyi udvarba, hogy ott orvosolják panaszait.<sup>117</sup> Igaz, ennek hatását nem szabad túldimenzionálni, hiszen a szlavón gyűlésnek a következő évtizedekben is fő funkciói közé tartozott az, hogy a királyi utasításokat itt közölték a rendekkel. Ékesen kitűnik ez Ulászló királynak Turóci Bernáthoz 1505-ben írt leveléből, mely szerint az új bánoknak, Both Andrásnak és Balassa Ferencnek meghagyta, hogy hirdessenek *generalis congregatiót* a szlavón rendeknek, „és azon azokat a dolgokat, amelyek azon országunk megőrzését és megvédését illetik, melyeket nekik meghagytunk, azoknak kinyilvánítani és előadni tartoznak”.<sup>118</sup> A szlavóniai tartományi gyűlés

<sup>113</sup> Fejér, G.: Croatiae et Sclavoniae i. m. 39–41.

<sup>114</sup> Kubinyi A.: A mohácsi csata előzményei i. m. 77.

<sup>115</sup> 1499. május 24-én Ulászló megparancsolta, hogy a banderiális urak szlavóniai birtokaik után a tartományban tartsák katonáikat, a nemesi bandériumokat pedig külön kinevezendő kapitány alá rendelte. *Fraknoi Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete.* (Magyar Történeti Életrajzok 5. évf. 1. füzet) Bp. 1889. 1512-ben pedig Korbáviai Jánost nevezték országos főkapitánynak. *Margalits E.: Horvát repertórium* i. m. II. 497.

<sup>116</sup> Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a Zágráb és Kőrös vármegyék számára mindig közösen tartott vármegyei közgyűlések párhuzamba állíthatók-e az ország más részén megfigyelhető megyepárok (pl. Bihar és Kraszna) gyűléseivel. Vö. *Tringli I.: Megyék* i. m. 37.

<sup>117</sup> Példák a rendek kérelmeire: *Kukuljević J.: Jura regni* i. m. 228–246.

<sup>118</sup> Fejér, G.: Croatiae et Sclavoniae i. m. 111–112.

tehát a felülről jövő uralkodói akarat kinyilvánításának és az alulról jövő nemesi közösségi igény megfogalmazásának egyaránt színtere volt, és a hadba vonulások, mozgósítások<sup>119</sup> mellett a szlavón nemesség legfontosabb szocializációs terepének számított.

A fenti példához hasonlóan a zágrábi püspökkel évtizedeken át folyó tizedper is megmutatja a rendi fejlődés határait Mátyás időszakában. Ennek a procedúrának a története már ismert Pálosfalvi Tamás jóvoltából,<sup>120</sup> ezért csak a tanulságok levonására szorítkozunk. A 15. században akkor volt a rendeknek lehetőségük követeléseik érvényre juttatására, ha azok egy adott politikai szituáció megoldása érdekében találkoztak a királyi akarral. Az uralkodói szándék hiánya egyben a rendi igények kudarcát is jelentette. Ennek ellenére nem tekinthetünk csupán elvetélt kísérletként a tizedper évtizedeire, hiszen a hosszú procedúrában a nemességnek egységesen kellett megfogalmaznia érveit, és a századforduló nobilitásai már mások voltak, mint harminc évvel korábbi elődeik. A kiváltságaikért való fellépés egymásrautaltságukat erősítette, egységesebbé váltak, a törökellenes védekezés miatt ugyanakkor az udvar felé is szorosabb viszony épült ki. Ez a két egymással párhuzamos és egymást erősítő folyamat lehet a szlavón rendiség megerősödésének alapja, melynek gyökerei az 1470-es évekre nyúltak vissza.<sup>121</sup> Az állandó kihívásokban való szocializálódás során jutott el oda a szlavóniai nemesség, hogy a Mátyás halála utáni zűrzavaros esztendőkből egyre szervezettebben és mind több sikerrel tudott fellépni érdekei védelmében. Erre szükség is volt, hiszen 1490-től kezdve Szlavóniában komoly problémák jelentkeztek, amelyeket egészen a középkori magyar állam bukásáig nem sikerült teljesen megoldani.

A Mátyás király halála utáni hónapokban történt a következő fontos lépés a szlavón „államfejlődésben”. A tartomány helyzetét nagyban módosította a két ellenkirály, Ulászló és Corvin János között létrejött szerződés.<sup>122</sup> Az 1490. július 31-én megkötött farkashidai egyezmény értelmében Ulászló odaigérte a hercegnek — a bosnyák király cím mellett — örök jogon Szlavóniát, mintegy dukátusként, valamint életére a királyi tisztségviselőként értelmezett horvát-dalmát báni tisztséget is. Ezzel az aktussal a magyar uralkodó akaratából Corvin János fennhatósága alatt egy új — eddig nem létezett — „államalakulat” született volna meg.<sup>123</sup> A terv azonban kül- és belpolitikai okok miatt —

<sup>119</sup> Legalább két esetben tudjuk, hogy mozgósítottak, amikor a konkrét harci cselekményekről hallgatnak az eddig előkerült források. Az egyik eset 1476-ban volt, amikor Ali pasa Erdélyt és a Temesközt pusztította, a másik pedig 1521-ben, Nándorfehérvár ostroma idején. 1476-ra l. *Pálosfalvi T.*: Grebeni Hermanfi i. m. II. 300., ill. 1521-re: MOL DL 36925.

<sup>120</sup> *Pálosfalvi T.*: Grebeni Hermanfi i. m. II. passim

<sup>121</sup> Martyn Rady elsősorban a Jagelló-korszakra gondolt, amikor arra a következtésre jutott, hogy az állandó háborúskodás szorította rá az uralkodókat, hogy alattvalóikkal mind többet és rendszeresebben tanácskozzanak, és ez nagyban kihatott a magyar országgyűlés intézményére. Szlavóniában ez a folyamat néhány évvel korábban megkezdődött, ám csúcspontját itt is II. Ulászló és II. Lajos idején érte el. *Martyn Rady*: Rethinking Jagiello Hungary (1490–1526). *Central Europe* vol. 3. Nr. I. (May 2005) 3–18. Magyar nyelvű ismertetése: *Gulyás László Szabolcs*: A Jagelló-kor átértékelése. *Klió* 15. (2006: 2.) 40–47.

<sup>122</sup> A Mátyás halálát követő káoszra l. *Kubinyi An:trás*: A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején. *Levéltári Közlemények* 49. (1978) 61–79.

<sup>123</sup> *Thallóczy L.*: Jajca okl. CL.



nem utolsósorban a horvát és a szlavón rendek ellenkezésén — megbukott. A szlavón nemesség tiltakozását elsősorban az váltotta ki, hogy a szerződés értelmében a tartományok élén álló bánok is a herceg fennhatósága alá tartoztak volna, és ebben kiváltságaik súlyos csorbítását látták. Így Corvin János csupán a szlavón hercegi címet (*dux Sclavoniae*) viselte a következő években.<sup>124</sup>

Mindeközben Szlavónia kapcsolata a horvát területekkel mind szorosabbá vált. 1476-ban — nem utolsósorban Újlaki Miklós bosnyák király féken tartására<sup>125</sup> — az addig mindig különálló báni címeket összevonták, és ekkortól kezdve a kinevezettek többnyire a horvát-szlavón-dalmát báni címet (*banus Croatiae, Sclavoniae et Dalmatiae*) használhatták. Ez persze nem jelentette azonnal a tartományok közös irányítását, mert a posztra legtöbbször két személy került kinevezésre, akik megosztották egymás között a horvátországi és szlavóniai feladatokat, és gyűléseiket is külön tartották. A két poszt összeolvadása a mozgósításban és a védelem megszervezésében mégis előnyt jelentett, és egyben jelezte a két tartomány egyre szorosabb kapcsolatát is. Adminisztratív eszközökkel azonban nem lehetett elhárítani az oszmán betöréseket, és a portyázó csapatok az 1470–1480-as években mind gyakrabban dúlták fel Szlavóniát, miközben 1493-ban a horvát nemesség színe-java veszett oda a szerencsétlen udbinai csatában.<sup>126</sup>

Ez volt az a fordulópont, amelyet követően a horvát politikai elit önálló politikai orientációt kezdett kialakítani, mivel a magyar király segítségével már nem, vagy nem teljesen bízott.<sup>127</sup> 1495-ben Corvin János, Frangepán Bernát és a horvát rendek összegyűltek Bihács várában, ahol arról döntöttek, hogy Habsburg (I.) Miksa német-római császártól kérnek segítséget.<sup>128</sup> Ekkor jelent meg először politikai érvrendszerükben az a gondolat, hogy a magyar uralkodó nem képes megvédeni őket,<sup>129</sup> és ez később egyre gyakrabban visszatért. Ez kapcsolódott össze a háttérben mindig jelen levő *pacta conventa* gondolatával, miszerint szabad akaratukból választanak maguknak királyt, és bővült azzal az elemmel, hogy ha az uralkodó nem képes teljesíteni egyik fő feladatát (ti. az országot megvédeni), akkor alkalmatlan (*non idoneus*) a trónra, és ezért újat választhatnak helyette.

II. Ulászló közvetlen környezete ekkor érezte azt, hogy az eddigi politika zsákutcába jutott és reformokra van szükség. Ennek lényege a rendteremtésen túl a köznemességnek tett engedmények sora volt, és beemelésük az addig az arisztokratáknak fenntartott pozíciókba. Ezt szemléletesen mutatják az országgyűlésen hozott törvények, ahol több passzus is — így például a három főpap és a három főúr mellé immár 14 köznemest is bírótársnak kellett kinevezni

<sup>124</sup> Corvin életrajzát l. *Schönherr Gyula*: Hunyadi Corvin János 1473–1504. Bp. 1894.

<sup>125</sup> *András Kubinyi*: Die Frage des bosnischen Königtums von Nicolaus Újlaki. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8. (1958) 373–384.

<sup>126</sup> Ennek lefolyására a magyar irodalomból l. *Borsa Gedeon*: Néhány bécsi ősnymtatvány magyar vonatkozásai. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966*. Bp. 1967. 390–392., ill. hatásaira és a Jagelló-kori horvát helyzetre l. *Krbavska bitka* i. m.

<sup>127</sup> *Tringli I.*: Az újkor hajnala i. m. 120.

<sup>128</sup> *Thallóczy L.* – *Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. Nr. III.

<sup>129</sup> *Tringli I.*: Az újkor hajnala i. m. 95.

— ezt a célt szolgálta.<sup>130</sup> A magyar uralkodó e politikai irányváltása eredményezte azt, hogy az elkövetkező években a szlavón nemesség mind több követelésének érvényt tudott szerezni, amelyek utóbb mind komoly állomásai lettek Szlavónia államfejlődésének. Ezek egy része akut, eseti problémát volt hivatva kezelni, másik részük pedig több évtized alatt fogalmazódott meg a szlavón nemesség igényeként.

Az 1495. évi magyar országgyűlés utáni első hónapokban Ulászló király kiiktatta a térség legnagyobb „veszélyforrását” jelentő nagyurat, Beriszló Bertalant, nevezetesen úgy, hogy elvette tőle a vranai perjelség Körös megyei Csáktornya várát, és azt a hozzá hű Somi Józsnak adományozta. Indoklása szerint erre azért volt szükség, mert Bertalan perjel az előző évben megostromolta a zágrábi püspök Krachynowcz, Zopya és Iváncs nevű castellumait.<sup>131</sup>

A következő év végén néhány nap alatt több jelentős döntés született a magyar királyi udvarban. A szlavón rendek követeit csak az utolsó kérelem esetében ismerjük. Turóci Bernát, desnicei Kapitánffy György és Vojkffy Miklós voltak a megbízottak. Valószínűleg ők terjesztették be a rendek azon kéréseit is, amelyekre válaszul az uralkodó december 4-én három oklevelet állított ki. Az elsőtben megtiltotta Vémeri Benedek szlavóniai harmincadosnak, hogy a vámot Szlavónia lakosaitól azok régi szokásjogaival és kiváltságaival ellentétben szedje be.<sup>132</sup> Ez elsősorban az árutermelésbe és a kereskedelembe bekapcsolódó köznemesség számára volt fontos, akik sokat szenvedtek a bárók által kivetett jogtalan vámok terheitől. A másik oklevél szintúgy a nagyurak érdekei ellen irányult, akik a báni törvényszéket megkerülve azonnal a királyi kúria bíróságai elé vitték ügyeiket. Ezért az uralkodó a királyi tanáccsal egyetértésben úgy határozott, hogy a szlavón rendek régi kiváltságait megerősíti, és ezentúl minden ügyet először a báni törvényszéknek kell megtárgyalnia.<sup>133</sup> A harmadik intézkedés konkrétan Corvin János ellen irányult, és arra utasította, hogy vicebánjait Szlavónia nemeseiből válassza ki.<sup>134</sup> Az időeltolódásból látszik, hogy Ulászló nem első „felindulásból” döntött, amikor majd két évvel a jogsértő tett elkövetése után elmarasztalta Corvint. A megváltozott erőviszonyokat jelzi, hogy a felszólításnak hamar eleget tett a herceg, és 1497 elején mindenki megelégedésére már Predriho Marcinko és Alapi Boldizsár voltak a vicebánok. A sokrétű hercehurca azt bizonyítja, nehéz lineáris, csupán a rendek belső akaratán és a király beleegyezésén múló folyamatként ábrázolni egy közösség — esetünkben Szlavónia — kollektív jogainak fejlődését, mert a rendeknek nyújtott engedmények szinte mindig a nagybirtokosokkal szembeni politikai megnyilvánulások és attitűdök függvényei (is) voltak.

<sup>130</sup> További példákkal l. *Kubinyi A.*: A királyi tanács i. m. 38. j.

<sup>131</sup> *Ferdo Šišić*: Rukomet spomenika o hercegu Ivinišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496) *Starine* 38. (1937) 92–94. 1495. jún. 24.

<sup>132</sup> *Kukuljević J.*: Jura regni i. m. 231.

<sup>133</sup> Uo. i. m. 233–234.

<sup>134</sup> Uo. i. m. 232. Ezzel egy problémánk van, mégpedig Turóci személye. Róla tudott, hogy Corvin familiárisa volt, és ennek ismeretében nehezen hihető, hogy ilyen kéréssel állt volna az uralkodó elé. A választ sajnos nem tudjuk.

Hasonló mozzgatórugókat fedezhetünk fel kevésbé gyakorlatias, inkább szimbolikus kérdésekben. Ilyen volt a szlavón nemesség címerkérélmé, amelyre válaszul Ulászló király 1496. december 8-án kelt oklevelében saját címert adományozott a tartománynak. A rendek kérelmének gyökerei az 1460-as évekre nyúltak vissza, amikor mind gyakrabban kellett terhes katonai szolgálatot ellátniuk. Az elégedetlenséget leszerelendő Mátyás elrendelte a nemesség sorából való kapitány kiválasztását, ám ez nem realizálódott. A harcok viszont folytatódtak, és ez újabb elemmel bővítette a szlavóniai nemesi öntudatot. A 15. század végére a szlavón rendek már úgy tekintettek magukra, mint a Magyar Királyság védőbástyájára.<sup>135</sup> Nem véletlenül, hiszen az 1490-es években mind nagyobb kihívásokkal kellett megbirkózniuk. Ekkor már nem csupán a jajcai bántság várainak fenntartása hárult rájuk, de a teljesen elpusztított Horvátországot is nagyrészt ők finanszírozták.<sup>136</sup> Ennek tudatában — érzékelve az udvari politika irányának változását — 1496-ban ismét megpróbálták, hogy lazítsanak a bánoktól való függésükön. Katonai sikereik elismerésül kérték, hogy ősi jelvényük, a keresztben futó nyest képe alatt vonulhassanak hadba.<sup>137</sup> Ennek elfogadása az uralkodónak is érdekében állt, hiszen komolyan rászorult a vármegyei bandériumokra, akiket egyre kevésbé lehetett motiválni a határ menti harcokban. Ezért a követek kérését meghallgatva 1496. december 8-án az uralkodó engedélyezte a tartományi címerhasználatot.

A címer adományozása önmagában persze nem volt kuriózum, hiszen összefügg a magyar vármegyék belső fejlődésével is. 1498-ban Somogy vármegye is címert kapott az uralkodótól.<sup>138</sup> Az azonban figyelemreméltó, hogy Somogy címerét Somi Józsa temesi ispán és Butka Péter Somogy vármegye ispánjának kérésére adományozta az uralkodó, Szlavóniáét ellenben az ottani rendek kérvényezték. Az új címerbe pedig a nyesten kívül Mars szimbólumaként bekerült egy csillag is, jelezve, hogy a szlavóniai nemesek katonai erényekért nyerték el ezt a kitüntetést.<sup>139</sup> Az uralkodó tehát engedélyezte az új címer zászlókon és más tárgyakon való használatát („ut ipsi a modo deinceps in perpetuum in Banderiis suis, et aliis quibusvis rebus, exercitiis militaribus universitate regni illius nostris concernentibus, fruuntur et utantur.”). Végül ezt megtoldotta azzal is, hogy ezen túl minden, a közösség nevében kiadott oklevelet és okmányt ezzel a címerrel és vörös pecsétes viasszal használhassanak. A vörös pecsét használatának joga korábban kizárólag a báróké volt, így ez a kiváltság

<sup>135</sup> „Quapropter non immerito hoc ubi ipsum regnum nostrum unum praecipuum scutum, vel potius antemurale regni nostri Hungariae appellaverimus.” *Fejér G.*: Croatiae et Sclavoniae i. m. 46–49.

<sup>136</sup> Az 1494–1495. évi Ernuszt féle összeírás bejegyzése szerint például „ex pecuniis vectigalium regni Sclavonie pro conservatione castrorum Croatiae, domino Ladislao de Kanisa iterum dati sunt 850”. *Thallóczy L.*: Jajca oklt. Nr. LXVII.

<sup>137</sup> „quamvis illud regnum nostrum Sclavoniae ab antiquo habuerit pro armorum insigni unum Mardurem, et his armis usque praesentiarum semper usum fuerit...” *Fejér G.*: Croatiae et Sclavoniae i. m. 46–49.

<sup>138</sup> *Borsa Iván*: Somogy vármegye címereslevele és első pecsétje 1498. h.n. [1998.]

<sup>139</sup> „In quorum superiori unam stellam, quod propter bellicas exercitationes continuas, in quibus prefatum Regnum nostrum Sclavonie et eiusdem incole adversum predictos Thurcos continue agitantur, Sidus Martis volumus appellare.” *Fejér G.*: Croatiae et Sclavoniae i. m. 46–49.

komoly eredményként értékelhető. 1497-ben azután az új címerrel ellátott pecsét is elkészült a közösség nevében kiadott iratok hitelesítésére.<sup>140</sup>

A Jagelló-korral foglalkozó szakirodalomból ismert, hogy az 1498-ban hozott törvények fontos cezúrárt jelentettek a késő középkori nemesi társadalomfejlődésben. Az 1498/22. törvénycikk úgymond szétválasztotta a bárókat a köznemesség széles rétegeitől, és egyben megnehezítette a felemelkedést. Ez viszont magával vonta a vármegyék megerősödését, ahol a királyi tanácsból kiszorult elemek tovább politizálhattak. Ezek a döntések Szlavónia nemesi társadalmára is ugyanolyan hatással voltak, mint Magyarország más *universitasai*ra, ám ezzel jelen írásunkban nem kívánunk bővebben foglalkozni. Csupán két dolgot emelnénk ki. Elsőként a királyi tanács köznemesi ülnökeinek kérdésére szeretnénk utalni. Több kitűnő történész foglalkozott már az 1498/2., illetve 1498/7. törvénycikkelyek jelentőségével. Nem véletlenül, hiszen a köznemesség beemelése a királyi tanácsba választott képviselőiken keresztül nagyon fontos állomás a magyar rendiség történetében. Szlavónia és Erdély vármegyei nemessége azonban kiszorult ebből a lehetőségből; partikuláris nemesi jogkörük — a Werbőczy óta sokat emlegetett vérdíj mellett — ebben érződött a legmarkánsabban. E törvények automatikusan nem zárták ki a szlavóniai nemességet az ülnökök közül, ám bekerülni úgy volt csak lehetőségük, ha valamely magyarországi vármegye követeként jelöltették magukat.<sup>141</sup> Ez súlyosan érintette a szlavóniai nemességet, hiszen a legpozitívabb becslések szerint is csak tíz százalékuknak volt magyarországi birtoka,<sup>142</sup> a többiek elestek ettől a lehetőségtől. A szlavóniai nemesség jelentős része tehát úgymond kihullott az országos politika irányítóinak lehetséges köréből. Ez valószínűleg szintén erősítette a szlavón rendiség összetartozásának tudatát.

A másik jelentős lépés Corvin János ismételt báni kinevezése volt, melyet 1498. október 10-én élete végéig kapott meg az uralkodótól.<sup>143</sup> Mondanunk sem kell, ez sem felelt meg teljesen Szlavónország régi törvényeinek és szokásainak, ám némi eltérés megfigyelhető a három évvel korábbi eseményekhez képest. Corvin ekkor ugyanis kötelezte magát, hogy az általa kinevezett vicebánokat minden esetben az uralkodó hűségére esküdteti, és a beiktatásukra is királyi ember jelenlétében kerül majd sor.<sup>144</sup> Ez az oklevél szintén jól megvilágítja az

<sup>140</sup> *Ivan Bojničić*: Pečat kraljevine od godine 1497. *Starine* 3. (1901) 69. 1498-ban az uralkodó megerősítette a szlavón rendek kérésére azon ősi szokásjogukat, hogy a báni szék üresedése esetén az ítélmester az ország pecsétjét a szlavón rendek között tartsa. *Kukuljević J.*: *Jura regni* i. m. 236–237.

<sup>141</sup> *Kubinyi A.*: A királyi tanács köznemesi ülnökei i. m. 257–258, 262–263.

<sup>142</sup> *Kubinyi András*: A Magyar Királyság népsége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38. (1996: 2–3.) 115.

<sup>143</sup> *Frahnói V.*: Bakócz Tamás élete i. m. 1889.

<sup>144</sup> „quod autem omnia vicebanos nostros, quos nunc in regnis Croacie et Sclavonie habemus vel quos imposterum ad officium vicebanatus eligeremus, quos quidem vicebanos nisi homines fidedignos et hereditarios nobiles nunquam eligemus, tociens quociens illos vel aliquem eorum ad id officium eligi vel mutari contingeret, ad regie majestatis vel sui heredis aut successorum suorum regum Hungarie necnon sacre eiusdem regni sui corone et regni Hungarie fidelitatem, subiectionem et obedientiam iurari faceremus, et se maiestati regie per literas singulorum ad suam maiestatem statim transmittendas coram testibus fidedignis et homine regio specialis, quem ad hoc deputaverit, vel etiam se plures homines suos ad hoc videndum et audiendum sue maiestati

1490-es évek tartományi fejlődését. A Mátyás halála utáni hektikus kilengéseket követően az évtized végére normalizálódott a szlavón nemességnek a báni hatalomhoz és a központi kormányzathoz fűződő viszonya. Különböző, fent már vázolt okok miatt, a rendek néhány régóta követelt kérésükben sikert értek el, de mindez összességében inkább a régi szabadságok betartására szorított. Azon a területen lépett tovább a nemesség, ahol a század folyamán kihívások érték. Ezek közül is lehetne többet említeni, de a legfontosabb kétségkívül az állandósuló katonai nyomás volt, amely *antemurale Christianitatis* érzést indukált az ott élőkben, és ez segítette tovább Szlavóniát az önálló tartományvá válás útján.

Ez azonban nem ment egyik napról a másikra. A délvidéki helyzet tarthatatlanságát jól mutatja Corvin János utolsó bánágának időszaka. Az uralkodóval többször is dacoló herceget 1502-ben II. Ulászló ismét kinevezte horvát-dalmát-szlavón bánnak. A kiterjedt magánbirtokaira és familiárisainak erejére egyaránt támaszkodó Corvin szinte teljhatalommal igazgatta a rábízott tartományt. 1504-ben már ismét használta a *dux* címet,<sup>145</sup> és ez év februárjában sikerült elérnie, hogy Frangepán Borbála, grabarjai Beriszló Ferenc felesége örökbe fogadja Kristóf fiát, és így örökösévé tegye Fejérkö vár és város, valamint egyéb Zágráb és Körös megyei kastélyok, úgymint Dvoristye, Újvár, Razohatecz, Komogojna és Gradicza birtokában.<sup>146</sup> Ezzel a manőverrel a szerb despoták birtokaira tette volna rá a kezét, amellyel tovább növelte volna amúgy is tekintélyes uradalmának számát. Corvinnak még jogi érve is volt követelése alátámasztásához, hiszen a farkashidai egyezmény ezt megígérte számára. Jellegző helyzetére, hogy 14 évvel később több pontját még mindig aktuálisnak érezte. Az ügylet végül Corvin korai halála miatt nem valósult meg, ám utódai alatt csak tovább súlyosbodtak a tartomány gondjai.

Hiába tett meg ugyanis mindent a Jagelló-kormányzat a helyzet megoldása érdekében, az I. Szelim szultán (1512–1520) alatt világbirodalommal duzzadt oszmánokkal szemben nem vehette fel a versenyt. Bár az 1510-es években 9–10000 főnyi állandó hadsereget tartott fenn a határok védelmére, és kb. 170–180000 forintot fordított hadi kiadásokra, ez már nem volt elegendő.<sup>147</sup> Nem vádolható tehát azzal a Jagelló-kori politikai elit, hogy elhanyagolta volna a határok védelmét,<sup>148</sup> ám ez mit sem von le abból a tényből, hogy az 1500-as

---

deputare placuerit, iuramento strictissimo et inscriptione singulorum ad maiestatem suam quamprimum transmittenda obligare, pro maiori quoque certitudine cum primum nos ad maiestatem regiam accedemus...” *Šišić, F.*: Rukomet i. m. 113–116.

<sup>145</sup> *Mesić, M.*: Gradja i. m. 142.

<sup>146</sup> MOL DL 37757. 1504. febr. 17. a [www.mol.gov.hu](http://www.mol.gov.hu) honlapon található regesztát használtuk.

<sup>147</sup> 1513–1514-ben a temesi ispán irányította „alsó részekben” 3950 lovasnak, 400 gyalogosnak és 1100 naszádosnak, azaz 5090 főnek biztosítottak zsoldot. A horvát-bosnyák részekben 1657 lovasnak és 770 gyalogosnak, azaz 2477 főnek. Ehhez jött hozzá a királyi katonaság és az egyházi bandériumok, valamint a nehezen megaccolható, ám kétségkívül létező katonaparaszti (*vojniki*) réteg. Egy 1511. évi költségvetés szerint 60206 forint az alsó-részek és 56020 forint a horvát bánaság katonaságának zsoldja. Tehát az utóbbi volt a drágább, mert itt a horvát grófok 752 lovasára fizetett az udvar még zsoldot, valamint a katonaság teljes évre kapott fizetését. *Kubinyi A.*: Hadszervezet i. m. 77.

<sup>148</sup> A Jagelló-kor részleges átértékelésére l. *Kubinyi András*: Változások a középkor végi Magyarországán. (História Könyvtár. Előadások a történettudományok műhelyeiből 2.) Bp. 1993.

évek elejétől a Magyar Királyság egyre kevésbé tudta megoltalmazni Horvátországot és Szlavóniát.<sup>149</sup> A horvát nemesség egyre másra írta segélykérő leveleit a pápának, Velencének<sup>150</sup> és I. Miksa császárnak,<sup>151</sup> és ezekben — feltehetően nyomásgyakorlási és propagandisztikus céllal — egyre gyakrabban jelent meg, hogy inkább a török uralmat választják, de a magyar királynak többé nem engedelmessé válnak.<sup>152</sup>

A budai udvar gyengesége a délvidéki partikuláris mozgalmak felerősödését hozta magával, amelyeket a központból már nem tudtak kezelni. Szlavónia és Horvátország a Corvin János halála utáni években anarchiába fulladt, a kinevezett bán, bajnai Both András szinte kiskirályként viselkedett, és ellent tudott állni a leváltására irányuló törekvéseknek.<sup>153</sup> Halála (1511) után valamennyire sikerült konszolidálni a tartományt, ám Ulászló király lehetőségei mindinkább beszűkültek. Hiába nevezte ki Perényi Péter nádort (1512–1513) bánná, és adta utódának, Beriszló Péternek (1513–1520) a kincstartói tisztséget is,<sup>154</sup> ezek már csak elodázták a katasztrófát. 1512-ben elesett Szrebernik, és ezzel újabb fontos végvár esett ki a déli védelmi rendszerből. Az uralkodó mindent megtett, hiszen Beriszlót kinevezte jajcai bánnak is, és ő saját birtokainak bevételein túl a veszprémi püspökség és a vranai perjelség jövedelmeit is élvezte, igaz, a zágrábi püspökséget többszöri kérése ellenére sem tudta megszerezni nagyhatalmú ellenlásásától, Bakócz Tamástól.

<sup>149</sup> 1499-ben 7000 embert és 1700 marhát hajtottak el a portyázó oszmán csapatok Horvátországból. *Margalits E.*: Horvát repertórium I. i. m. 46. 1500–1520 között állítólag 70000 embert hurcoltak el Dalmáciából. Uo. 327. 1494-ben a szlavóniai adószedők a fél forintos dica beszédekör 972,5 forint kintlévőségről számolnak be. „Remanencie simulcum combustis nunc per Turcos faciunt”: *Josip Adamček - Ivan Kampuš*: Popisi et obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. (Izvori za Hrvatsku povijest 3.) Zagreb 1976. 4.

<sup>150</sup> Velence 1420-tól jelentékeny birtokokkal rendelkezett Dalmáciában, amelyeket a török támadás ugyanúgy fenyegetett. Ezért több esetben fizettek horvát előkelőknek, hogy cserébe az ő birtokaikat is védjék. 1516-ban Korbáviai János 2500 forintot kapott, hogy ebből 150 lovas tartson a térség védelmére. Beriszló Péter horvát bánnak még nagyobb összeget ajánlott fel a Signoria védelemért cserébe. *Margalits E.*: Horvát repertórium I. i. m. 197. A bán Velencével való kapcsolata ekkor már évtizedes múltra tekintett vissza, hiszen 1504-ben Ulászló király követeként járt az adriai városban. *Iványi Béla*: Adalékok nemzetközi érintkezéseink történetéhez. I. közlemény. *Történelmi Tár* (1906) 144. Velence törökpolitikájára l. *Philippe Braunstein*: Venedig und die Türken (1480–1570). In: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposiums zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas* (5. bis 10. Oktober 1970) Hg. Othmar Pickl. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 1) Graz 1971. 59–71.

<sup>151</sup> Többen, köztük Frangepán Mihály, Miksa szolgálatába álltak a Velencével vívott háborúja idején. Frangepán 100 lovassal szerződött 1510. ápr. 7-én Augsburgban. A szerződés szövegét kiadta: *Aleksa Ivić*: Neke isprave iz bečkog državnog arkiva. *Vjesnik* 17. (1915) 251–252.

<sup>152</sup> 1519-ben Beriszló Péter követe Thomas Niger azt a hírt közölte ura megbízásából X. Leó pápával, hogy Horvátország kész átadni magát a törököknek, és követeik útján felmondták az engedelmességet II. Lajosnak, mivel ő békét kötött az oszmánokkal. Az ügy háttérében az állt, hogy a horvát rendek jól tudták, hogy a béke ellenére a határ menti bégek folytatni fogják területeik pusztítását, ezért ez a szerződés csak a szultánnak jó. *Kukuljević J.*: Jura regni i. m. 272.

<sup>153</sup> *Kubinyi András*: Beriszló Péter és budai szereplése. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 172.

<sup>154</sup> A báni és kincstartói tisztség egy kézbe adásával próbálta az uralkodó még hatékonyabbá tenni a védekezést. Erre már Mátyás alatt is volt példa. *Kubinyi A.*: Beriszló i. m. 173., további adalékokkal *Fügedi E.*: Uram királyom i. m. 187.

Beriszló kinevezésével első látszatra Újlaki Miklós és Szapolyai Imre egykori hatalma éledt újjá. Ez azonban valóban csak látszat volt, ugyanis sem kiterjedt magánbirtokok, sem Hunyadi Mátyás királyi tekintélye nem állt már az új bán mögött. A legfontosabb bizalmi beosztásba, a vicebáni székbe sem tudta saját familiárisait ültetni, hanem Alapi Boldizsár és Batthyány Boldizsár személyében elődei embereit, ekkorra Szlavónia legbefolyásosabb nemeseit volt kénytelen kinevezni, és rajtuk keresztül próbálta meg a tartományt irányítani. Az ő lojalitásuk viszont kérdéses volt, mert a két felkapaszkodó birtokos ugyanannyira volt tekinthető a szlavón rendek vezéralakjainak, mint a báni akarat engedelmes végrehajtóinak. Beriszló hatalmának alapját a mögötte álló, ám meggyengült királyi hatalom és az egyházi birtokok adták, bár utóbbiak közül is jobbára csak a vranai perjelség váruradalmaira támaszkodhatott. Ez azonban nem volt elégséges, főleg, hogy az utóbbiból kénytelen volt egyre nagyobb birtokokat a működőképesség fenntartására elzalogosítani. Bradács Imre horvátországi vicebánjának például — Knin védelme érdekében tett szolgálataiért — Szentiván kastélyát adományozta el,<sup>155</sup> Frangepán Mihálynak pedig az ugyancsak a perjelség birtokai közé tartozó Gara várát zálogosította el 2000 forintért.<sup>156</sup> Mindez azonban kevés volt ahhoz, hogy Szlavóniában erős pártot kövacsoljon magának, ezért itt mindvégig komoly nehézségekkel találta magát szemben, amelyeken nehezen tudott úrrá lenni.

Az állandó háborús helyzet mind nagyobb erőfeszítést követelt a magyar kormányzattól és a helyi nemességtől egyaránt, amiből folyamatos viták származtak a bán és a nemesség között. Beriszló Péternek egészen haláláig nem sikerült elnyernie a szlavón rendek támogatását, akik már nem akartak többet áldozni a Száván túli területek védelmére,<sup>157</sup> mondván, nem tartozik kötelességeik közé.<sup>158</sup> A nemesek szabadságjogaikra hivatkoztak, amelyre Beriszló nem volt hajlandó esküt tenni, és sikerült megakadályozniuk Zágráb város megadóztatását is.<sup>159</sup> A rendeknek tett eskü új elem lett volna a bán és a tartomány

<sup>155</sup> *Ivan Bojničić*: Kraljevske darovnice odnoseće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registraturnih knjiga „Libri regii”. Vjesnik 7. (1905) 205–206. A perjelség birtokaiból már elődje, grabarjai Beriszló Bertalan is adományozott el. 1510-ben Thomas Hirjak bosjákói provizornak adta Kozinčakat öt másik puszttával együtt. *Lelja Dobronić*: Posjedi i sjedišta Templara, Ivanovaca i Sepulkralaca u Hrvatskoj. Zagreb 1984. (A mű magyarul is olvasható a [www.varak.hu](http://www.varak.hu) című honlapon.)

<sup>156</sup> *Bojničić, I.*: Libri regii i. m. 206–207.

<sup>157</sup> A Jagelló-korszakban a szlavón katonaságnak mind gyakrabban kellett horvát területeken is harcolnia. 1512 novemberében Perényi Imre parancsolta meg vicebánjainak, hogy az összegyűjtött szlavón hadakkal vonuljanak Horvátország megsegítésére. *Iványi B.*: Memorabilia i. m. 34. 1513-ban Perényi pénzt kért a szlavóniai dikátoroktól Horvátország számára. (Uo. 36.) és szlavóniai adókból fizették Bihács és Knin királyi katonaságának 510 forintos zsoldját. (Uo.)

<sup>158</sup> II. Ulászló a szlavón rendeknek. Megértette, hogy a szlavón rendek ősi szokásukra hivatkozva vonakodnak a bán parancsára a Száván túlra vonulni és ott harcolni. Ezzel viszont magára hagyják Horvátországot, amely őket is védi. Ezért megparancsolja nekik, hogy a bán parancsára azonnal keljenek fel, és oda menjenek, ahová ő parancsolja. *Kukuljević J.*: Jura regni i. m. 265–266.

<sup>159</sup> *Kubinyi A.*: Beriszló Péter i. m. 176–177. Zágráb mellett egész sor birtokos szerzett adómentességet a Jagellók alatt, ami nem javította a térség védelmi esélyeit. 1505-ben II. Ulászló a zágrábi káptalan minden birtokát felmentette a füstadó („collecta vel denarii fumales”) fizetése alól, és ezt a kiváltságot 1519-ben II. Lajos is megerősítette. *Thalčić, I. K.*: Povjestni spomenici i. m. III. 35. okl. 1507. november 29-én Batthyány Benedek utasította Batthyány Boldizsár és Tompa Mihály királyi szlavóniai adószedőket, hogy Turóci Bernát szlavóniai javai, a lepoglavai pálosok ja-

kapcsolatában, így érthető Beriszló elutasítása, hiszen korábban ilyenre nem volt példa. A feszültségben az is közrejátszott, hogy az ízig-vérig katonabátor Bihácson tartotta székhelyét, és nem vette jó néven, hogy a szlavón rendek nem hajlandók mindent megtenni Horvátország védelméért.

Összességében elmondható, hogy I. Szelim szultán uralmának végére (1520) — annak ellenére, hogy hivatalosan béke honolt a déli határon — a magyar központi kormányzat már nem tudott megbirkózni a védelem feladataival, és ez erodálta hitelét a horvát rendek szemében. Ám Szlavóniát is egyre gyakrabban érték el a török portyák, és a növekvő terhek is egyre inkább szembe fordították a tartományt a bánnal. A jól informált velencei követek szerint Beriszló minden erőfeszítése ellenére sem sikerült megvédenie a rábízott tartományokat. Antonio Surian 1516-ban kelt jelentése szerint „ami az ország katonai erejét illeti, jelenleg nincsenek oly vitéz kapitányok, mint voltak Mátyás király idejében. [...] A hadászatban tudatlanok és nincs gyakorlatuk, kivéve az erdélyi vajdát, a temesvári grófort és a horvát bánt, olyannyira, hogy Modrustól egészen Zágrábig nem találni sem egy várat, sem egy várost, mert a törökök minden tönkretettek s az a szegény nép, amely ott maradt, az erdőben húzódott meg, úgyhogy amikor ezek néha valami lovas látnak arrafelé elhaladni, gyanakszának, nem török-e az illető s az erdőbe menekülnek előle, úgyhogy ha valaki errefelé akar utazni, kell, hogy magával vigyen élelmet, mert errefelé ennivalót nem lehet kapni. S ebben az időben, amíg ő Magyarországon követeskedett, Bosznia és Szerbia, azaz Rácország közötti területen a török 23 várat foglalt el; a határon csak Jajca maradt meg, amely megerősített helység. És a jelenben, minthogy a töröknek nincsen rabolni valójuk, nem portyáznak már azokon a horvátországi helyeken, hanem Szlavóniába kalandoznak Zágráb kapujáig”.<sup>160</sup> A beszámoló nem tagadja a bán katonai kvalitásait, ám mégis plasztikus képet fest Szlavónia pusztulásáról, amely megmagyarázza a tartomány és Beriszló közötti viszályt, amelynek csak utóbbi 1520-ban bekövetkezett halála vetett véget. A trogiri származású báró tetteiből azonban világosan látszik, hogy hiába állt egy személyben a két tartomány élén, mégis éles különbségek voltak a horvát és a szlavón rendek érdekei között.

### *Osztrák támogatás a horvát végeken*

1521. augusztus 29-én I. Szülejmán szultán elfoglalta Nándorfehérvárt,<sup>161</sup> és ezzel még nagyobb káoszt okozott a térségben. A vár elestének híre határozott lépésre sarkallta az ifjú főherceget, Habsburg (I.) Ferdinándot is, hogy

---

vai, Rátkay Benedek és László Varasd vármegyei birtokai után, valamint Bakócz Tamás szlavóniai javai után az adót nem szedhetik be. *Iványi B.*: Memorabilia i.m 28. Ugyanígy Varasd városa is mentességet élvezett 1513-ban. Uo. 39.

<sup>160</sup> *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Szeged 1929. XVII–XVIII.

<sup>161</sup> Ma már tudjuk, hogy a vár elvesztésében nem terhelte különösebb felelősség a budai udvart. A kor mozgósítási lehetőségei nem tették lehetővé, hogy egy komolyabb hadsereget az aratás vége előtt kiállítsanak. Az elmaradt őszi ellentámadást viszont nem menti semmi, kivétel, hogy járvány tört ki a seregben, és ezért fel kellett oszlatni a tábort. A mozgósításra l. *Kubinyi András*: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. *Hadtörténelmi Közlemények* 103. (1990) 66–73.



megpróbálja megakadályozni a pusztítást. A vár elestével már az eddig védettebb Szlavóniát is folyamatos támadások érték,<sup>162</sup> ám a portyák fő célja a gazdag osztrák örökös tartományok kifosztása volt.<sup>163</sup> A katonai együttműködés nagyon hamar kibontakozott az alsó-ausztriai rendek és a horvátok között, és valószínű, hogy a még 1521-ben kémkedésre fordított 1800 forintot is a híreket szállító nemesek — talán éppen Korbáviai János<sup>164</sup> — kapták.<sup>165</sup> Sigismund von Dietrichstein (*Landeshauptmann in Steier*) is egyre nagyobb figyelemmel kísérte a térségben folyó hadműveleteket, és 1522 tavaszán a stájer tartomány 400 lovas és 50 puskás gyalogos felfogadását rendelte el. Dietrichstein 1522. június 5-én azt írta a grazi tanácsnak, hogy kollégája, a horvát bán levelében arról értesítette, hogy a török beütött Horvátországba és Knint akarja elfoglalni, ezért ő néhány napon belül indulni akar ellenük.<sup>166</sup>

Így már 1522 nyarán saját kapitányaik alatt szolgáló ausztriai segélyhadak jelentek meg horvát területeken, amelyeket főként Krajna és Karintia fizetett.<sup>167</sup> A készülődés nem volt hiábavaló, mert Hűszrev boszniai bég 11000 emberrel indult Knin elfoglalására, miközben más határ menti bégek a Szerémségbe, valamint a Száván átkelve Szlavóniába is be akartak ütni, hogy meg-

<sup>162</sup> Marburg városa 1521. július 19-én azt írta az Udvari Tanácsnak, hogy megkapták levelüket, amelyből megtudták, hogy a török egészen Zágrábig jutott, ott mindent elpusztítanak és felégetnek, sőt egy várat is elfoglaltak: „Wie sy (die Turgkn) daselbs umb Agramb ain vest sloss und tåber gewunen, des niemhts glaubt het, daaselb alles verprennt und vernicht.” *Thallóczy L. – Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. 42. 1. j.

<sup>163</sup> Az első nagy török betörés 1469-ben történt, amelyet 1493-ig újabb és újabb támadások követtek. 1483-ban a Stájerországba betörő és visszavonuló törököket Geréb Mátyás horvát bán legyőzte. *E. Kovács Péter*: Corvin János házassága és a magyar diplomácia. Századok 137. (2003: 4.) 963. A török fenyegetettség vezetett a három belső-ausztriai tartomány első közös tartományi gyűléséhez (1474), az innsbrucki egyezményhez, amelyben elhatározták a közös védekezést (1518) és az első Magyarország számára küldött segítségnyújtáshoz (1521). *Hans Sturmberger*: Türkengefahr und österreichische Staatlichkeit. Südostdeutsches Archiv 10. (1967) 133–145.

<sup>164</sup> 1522 márciusában Korbáviai már kapott 300 forintot kémek tartására Ferdinánd főhercegtől. *Thallóczy L. – Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. XLI. 1525. szeptember 23-án Ferdinánd szerződést kötött Korbáviai Jánossal és Kobasics Jánossal, hogy az előző a hegyen túli, Kobasics pedig a hegyen inneni Horvátországban tart kémeket, és kötelesek Katzianert a möttingi kapitány útján értesíteni. A szerződés aug. 23-tól, a következő év aug. 22-ig tart, és ezért évi 500–500 forintot kapnak. *Thallóczy L. – Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. CCCXXVI.

<sup>165</sup> Uo. XXXVI.

<sup>166</sup> *Franz Krones*: Die landesfürstliche Patente der Herrscherzeit Maximilian's I. und Ferdinand's (1493–1564) als Quellen der innern Geschichte mit besonderer Rücksicht auf die Steiermark. Beiträge zur Kunde steiermarkischer Geschichtsquellen 19. (1883) 12–13.

<sup>167</sup> Az osztrák tartományoknak a törökellenes védelmi rendszerben való szerepvállalására bőséges nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésre. A teljesség igény nélkül: *Gunther Erich Rothenberg*: The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747. (Illinois Studies in the Social Sciences 48.) Urbana 1960.; *Jahob Amstadt*: Die k. k. Militärgrenze 1522–1881 (mit einer Gesamtbibliographie). I–II. Würzburg 1969.; *Johann Loserth*: Innerösterreich und die militärischen Maßnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Studien zur Geschichte der Landesdefension und der Reichshilfe. (Forschungen zu Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark 11/1.) Graz 1934.; *František Vaníček*: Specialgeschichte der Militärgrenze. I. Wien 1875.; *Guldescu, S.*: Croatian-Slavonian kingdom i. m.; *Hermann Ignaz Bidermann*: Steiermarks Beziehungen zum kroatisch-slavon Königreich im XVI. und XVII. Jahrhundert. Mitteilungen des Historischen Vereines für Steiermark 39 (1891) 3–125. A kezdeti időszakra legújabban *E. Kovács Péter*: Ferdinánd főherceg és Magyarország (1521–1526) Történelmi Szemle 45. (2003: 1–2) 25–45.

osszák a védelem erőit.<sup>168</sup> Bár a Száva áradása ekkor még megvédte Szlavóniát, az oszmán hadművelet elérte a célját. Hiába mozgósította a bán a szlavón csapatokat, akik Erdődy Simon zágrábi püspök vezetésével meg is érkeztek, hiába jöttek krajnai segélycsapatok<sup>169</sup> és hiába nevezte ki Ferdinánd osztrák főherceg Niklas Graf zu Salmot a krajnai, karintiai, stájer és alsó-ausztriai seregek főhadparancsnokává (*Oberstfeldhauptmann*),<sup>170</sup> Knin 1522. június 12. előtt elesett.<sup>171</sup> Korbáviai János 300 fős kontingense még az ellenség ideiglenes feltartóztatására sem volt elég, az ausztriai mozgósítás pedig időbe telt.<sup>172</sup> Ezért Habsburg Ferdinánd elhatározta, hogy horvát nemesség felfogadásával igyekszik gátat szabni a további török beütéseknek. Már májusban pénzt küldött a bánnak Mutnicába, valamint fegyvereket, lőport és puskás katonákat. Ezután Dietrichstein megbízottja, Hans Helfenberg megegyezett a bánnal, hogy 2000 magyar forintot fizetnek neki, ha idejében hírt ad a törökök készülődéséről, és megígérte neki, hogy 100 puskás havi zsoldjára havi 400 forintot folyósítanak számára.<sup>173</sup> Május 20-án Dietrichstein arról számolt be Ferdinándnak, hogy a stájer rendek 400 gyalogos és ugyanennyi lovas zsoldjára szavaztak meg pénzt, és az általános vélemény szerint közülük 100 lovas olyan helyen kellene állomásoztatni, ahonnan könnyen a bán segítségére siethetnek.<sup>174</sup> A forrásokból kiderül, hogy 1522 májusától a magyar uralkodó által kinevezett horvát bán immár Ferdinánd főhercegtől is rendszeres anyagi támogatást kapott, és ekkortól datálható a rendszeres osztrák katonai segítségnyújtás kezdete.

Az osztrák főherceg azzal is igyekezett növelni a védelem hatékonyságát, hogy II. Lajos magyar király engedélyével Korbáviai Jánoson kívül más horvát és magyar nemeseket is zsoldjába fogadott, akik így már ugyancsak az ő pénzén védtek saját hazájukat is. A nagyhatalmú Frangepánok mellett Kobasics János, Blagay István, Zrínyi Miklós és a Bakócz atyafisághoz tartozó Erdődy I. Péter kapott anyagi segítséget a védekezéshez.<sup>175</sup> Pénz mellett hadiszerek és puska-por is érkezett a horvát végekre, elsősorban a fiumei hadiszertárból.<sup>176</sup> A horvát területekre érkező segélyhadak legszívesebben a Zágráb megyei Jasztrebarszkon szálltak meg, ahol 1525-ben már postahálózat is működött Graz és Cilli irányába.<sup>177</sup> Ekkortól kezdve ideiglenesen Bihácsban is állomásozhattak idegen segélyhadak, legalábbis Korbáviai János többször kérte a vár katonákkal való ellátását,<sup>178</sup> amelynek stratégiai fontossága is indokolta volna ezt a lépést.<sup>179</sup>

<sup>168</sup> 1522. ápr. 24. *Thallóczy L. – Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. XLI.

<sup>169</sup> Uo. XCIV.

<sup>170</sup> Uo. LXXXVI.

<sup>171</sup> Erről Tuskanics András topuszkói apát számolt be Erdődy Simonnak, majd hozzátette, hogy a törökök már Klisszát ostromolják. Uo. XCL.

<sup>172</sup> „Der won ist mit 300-rt seiner diener auf gewesen und ist in furzogen und hat allenthalben aufpoten.” Uo. LX.

<sup>173</sup> 1522. május 12. Uo. LXX.

<sup>174</sup> Uo. LXXVII. Lehet, hogy ez a 100 lovas volt júniusban a bán mellett. Uo. XCIX.

<sup>175</sup> *Thallóczy L. – Barabás S.*: Blagay oklt. CLVI–CLVII.

<sup>176</sup> 1523-ban két ágyút és egy tonna lőport kapott Blagay. Uo. CLVIII.

<sup>177</sup> *Thallóczy L. – Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. CCCI.

<sup>178</sup> 1522. május 29. Mutnica. Uo. LXXXII. 1522. június 23-án Niklas Graf zu Salm azt írta Ferdinándnak, hogy a bán kérésére 400 gyalogost indítottak útnak Bihácsba, hogy azt és Krupát is védjék. Uo. XCIX.

<sup>179</sup> Az ausztriai tartományok felé Udbinán vagy Bihácscon keresztül vezetett az út. Uo. LII.

Az egyre nagyobb volumenű osztrák támogatásra azért is nagy szükség volt, mert 1521 után a folyamatosan pusztuló déli területeket már nem lehetett a Dunán és a Száván ellátni, hiszen a Dráván Eszéktől feljebb nagyobb hajókkal nem lehetett muníciót szállítani.<sup>180</sup> Horvátország ellátása pedig csak a Mura folyón és Krajnából a Száván keresztül volt megoldható, és az osztrák tartományok számára valóban egyre inkább élet-halál kérdése volt, vajon sikerül-e feltartóztatni az oszmán csapatokat még horvát területen.<sup>181</sup> Ausztria érdeklődését jelzi, hogy a szlavón rendek részére június 3-ra összehívott körösi gyűlésére Stájerország elküldte követül Sigismund Weichslberget, aki arról számolt be, hogy a gyűlés a bán távollétében eredmény nélkül oszlott fel.<sup>182</sup> Az pedig már túlment a fegyverbarátság határán, hogy Korbáviai János azt kérte Salm főhadparancsnoktól, hogy az engedetlen szlavón nemesek megbüntetésére küldött Kerecsényi Pál vicebánnak adjon annyi gyalogost, amennyi ehhez szükséges. Az osztrák főparancsnok realitásérzékét mutatja, hogy megtagadta ezt a kérést.<sup>183</sup>

A következő esztendőkből rengeteg forrás szól az osztrák tartományok részvételéről a horvátországi védelem megszervezésében, 1525-ben például 1500 lovast küldtek a Jajca felmentésére indított hadjáratba. Aktív hozzájárulásuknak köszönhetően megszűnt az örökös tartományok pusztulása, és büszkén írta Ferdinánd főherceg császárbátyjának, V. Károlynak, hogy „ami a törököket illeti, mióta embereim Horvátországban vannak, semmi rosszat nem tudtak tenni”.<sup>184</sup> Ettől függetlenül persze nem beszélhetünk önkéntes áldozatvállalásról, hiszen cserébe a határszéli horvát és szlavón nemesek híreket szállítottak, szervitoraikat fegyverben tartották, az évről-évre megjelenő ausztriai segélycsapatokat pedig Horvátország és Szlavónia élmezőnyében.<sup>185</sup> Az osztrák segítségnyújtás ugyanakkor egyáltalán nem ütközött a budai kormányzat akaratával, így 1526-ig joggal beszélhetünk együttműködésről a magyar király által ki-nevezett bán és az ausztriai segélycsapatokat irányító főhadparancsnok között.<sup>186</sup>

<sup>180</sup> Ezt Burgio 1526. augusztus 20-án kelt jelentéséből tudjuk. „A török hajóhad elkezdett fel-felé nyomulni a Dráván, ami azt jelenti, hogy a cél Magyarország, mert csak Eszékiig hajózható a Dráva ekkora hajókkal...” Mohács. Szerk. B. Szabó János. (Nemzet és emlékezet) Bp. 2006. 91. Az 1523. évi bécsújhelyi tárgyalásokon is kimondásra került ez a fontos geopolitikai felismerés a Nándorfehérvár visszafoglalására indítandó hadjárat tervezése közben. „De victualibus usque ad Nadoralbam provideri poterit ex multis locis ex Germania et Hungaria ac Moravia per Danubium, ex Stiria, Corintia, Carniola et Slavonia per Dravum et Savum... adduci.” Krysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. Sajtó alá rend. Zombori István. Bp. 2004. 137.

<sup>181</sup> A belső-ausztriai rendek kapitányai 1522. május 7-án úgy határoztak, hogy a stájer nehézelőjárás miatt Celjében kell állomásoztatni, mert onnan bárhová lehet őket küldeni a Száván hajókon. *Thallóczy L. – Hodinka A.: Horvát véghelyek oklt. LXXI.*

<sup>182</sup> Uo. LXXXIV.

<sup>183</sup> 1522. jún. 26. Uo. CII.

<sup>184</sup> Idézi *Rázsó Gyula: A Habsburg birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában.* In: Mohács. Tanulmányok i. m. 133.

<sup>185</sup> 1522 márciusában egy tervezetben Ferdinánd tanácsosai is hangsúlyozták, hogy a várak élelmezése miatt fontos a magyarokkal való jó együttműködés, és katonai sikerek csak a horvát bán együttműködésével érhető el. *Thallóczy L.: Jajca oklt. CCXXV.*

<sup>186</sup> 1526 tavaszán II. Lajos azt parancsolta Batthyány Ferenc bánnak, hogy segítse az idegen csapatok ellátását. „ad alendas gentes prefati domini archiducis, ne inopia et defectu vel eciam caristia victualium cogantur illas partes vacuas deserere...” *Laszowski. E.: Mon. Habs. I. 1.*

*Karlovics János és Batthyány Ferenc horvát–szlavón bánása*

1521 után II. Lajos magyar király is megpróbált úrrá lenni az egyre nagyobb belpolitikai problémákon. Másfél év üresedés (*vacantia*) után<sup>187</sup> valamikor az év végén kinevezte bánnak a horvát arisztokrácia legtekintélyesebb tagját, a fentiekben már megismert Korbáviai Karlovcis (Torquatus) Jánost.<sup>188</sup> Az uralkodó ettől a lépéstől azt remélte, hogy a horvát rendek bizalmát ismét helyre tudja állítani. A döntés hátterében ott lehet az éppen ezekben a hónapokban a királyi udvarba megérkező Habsburg Mária hatása is, akinek bátyja, Ferdinánd révén már lehettek információi a komoly katonai tapasztalatokkal bíró báróról.<sup>189</sup> Igaz, Lajosnak sem kellett bemutatni a nagyurat, hiszen ő 1520-ban udvari familiárisként kapott 1000 forintot a szlavóniai hadiadóból.<sup>190</sup> Az új bán személye azt jelzi, hogy a Beriszló kinevezése mögötti politikai motiváció továbbra is érvényesült. Karloviccsal a horvát nemesség feje jutott kulcspozícióba, aki jó kapcsolatokat ápolt Velencével és nem volt ismeretlen a Habsburgok előtt sem. Befolyását is elsősorban ennek köszönhette, hiszen Lika és Krbava területén fekvő tekintélyes családi birtokai 1520-ra nagyrészt elvesztek, és ezért familiárisi körének fenntartásához az udvari tisztségből származó salláriumra, valamint a külföldi segélypénzekre volt ráutalva. Hátrányaként állapítható meg ugyanakkor, hogy még egyházi birtokok sem álltak háta mögött, sőt 1518-tól ismét egy energikus főpap, Erdődy Simon töltötte be a zágrábi püspöki tisztséget. Igaz, ez az első években nem jelentett gondot, mert a főpapi bandériumok rendszeresen feltűntek a hadjáratokban, és ezzel nagyban támogatták Karlovcis katonai erőfeszítéseit. Végül azt is meg kell említenünk, hogy Korbáviainak ekkor Szlavóniában nem voltak jelentős birtokai, azaz csupán a teljesen kivérzett Horvátországra támaszkodhatott. Politikusi kvalitásait mutatja, hogy bár 1522-től mind ő, mind a zenggi kapitány fizetését Szlavónia adójából húzta, nem tudunk arról, hogy az ottani rendeknek kifogása lett volna személye ellen.<sup>191</sup>

A tartományban álló várak felügyelete nagy valószínűséggel viszont kikerült 1521 után a bán fennhatósága alól. Karlovcis állítólag csak azzal a kikötéssel vállalta el a tisztséget, hogy a királyi várakkal nem kell törődnie és csupán a mezei seregek tartoznak alá. Erre vonatkozóan okleveles forrásunk nincsen, csak Francesco Massari velencei titkár később készült beszámolójára hagyatkozhatunk.<sup>192</sup> Lényegét te-

<sup>187</sup> Velencei követi beszámolók szerint II. Lajos azonnal szeretett volna új bánt kinevezni, ám ezt az udvari klikkek torzszalkodásai megakadályozták. Bakócz Korbáviát ajánlotta, ám ekkor nem sikerült keresztülvinnie jelöltje kinevezését. *Margalits E.*: Horvát repertórium I. i. m. 324. A főpap döntésének hátterében az állt, hogy a küszöbön állt Karlovcis és Bakócz egyik unokahúgának esküvője.

<sup>188</sup> Matije Mesić szerint 1521 októberében nevezte ki a Péccsett idéző II. Lajos. *Matije Mesić*: Hrvati nakon bana Berislavića do Mohačke bitke. Zagreb 1873. Idézi *Margalits E.*: Horvát repertórium I. i. m. 338. 1522. január 6-án már bánként keltezte levelét. *Mesić, M.*: Gradja i. m. 200.

<sup>189</sup> Már 1513-ban horvát vicebánként szerepelt. *Mesić, M.*: Gradja i. m. 163.

<sup>190</sup> *Iványi Béla*: A körmendi levéltár missilis levelei. (I. rész, középkor, 1454–1526.) (Litterae missiles in tabulario principium de Batthyány reperibiles Pars prima, 1454–1526.) (Körmendi Füzetek 5.) Körmend 1943. 124. reg.

<sup>191</sup> *Georgius Pray*: Epistolae procerum Regni Hungariae I. Posonii 1806. 152.

<sup>192</sup> „Amikor bánná nevezték ki, visszautasította, mert sem várost, sem kastélyt nem akar őrizni, hanem mindig kint akar lenni a szabad ég alatt, azt mondván, hogy a király sohasem erősítette

kintve viszont megfelelhet a valóságnak, mert nem tudunk arról, hogy a királyi kézben levő erősségekkel kapcsolatban intézkedett volna pályafutásának e szakaszában. Úgy tűnik, hogy ezek a zenggi kapitányság alá kerültek, így a Mohács előtti években ezeket Krusic (Kruzsics) Péter és Orlovcsics György irányították.<sup>193</sup> Ezt alátámasztja az is, hogy az addig a báni titulátúrába beletartozó *capitaneus Segniensis* cím Karlovicsnál eltűnt, és korszakunkban már nem is fordult többször elő.<sup>194</sup>

Az új bán kinevezésére azért is nagy szükség volt, mert Beriszló bán halála után akadozott az igazságszolgáltatás gépezete, ráadásul a nagybirtokosok közötti villongások komoly pusztítást okoztak az ott élőknek. A Frangepánok például Bakócz Tamás Zágráb megyei birtokait prédálták fel,<sup>195</sup> 1521 szeptemberében pedig a turopoljei nemesek birtokaira törtek rá Brandenburgi György szolgálói Lukavec kastélyból, míg ők a mozgósítás miatt távol voltak.<sup>196</sup> Bán hiányában vicebánokat sem lehetett kinevezni, akik a tartományok gyakorlati irányításáért feleltek volna. A kormányzati szektorok közül egyedül az adószedés működött egy darabig, hiszen az a kincstartó hatáskörébe tartozott, és úgy tűnik, hogy ekkor már teljesen elvált a báni hivataltól. A helyi közigazgatás gyakorlati teendőit a bánoktól független szolgabírói intézmény továbbra is ellátta, maguk közül választott személyt küldtek ki a vizsgálatok lefolytatására, ám törvényszék összehívására és az ítélezés lefolytatására már nem volt módjuk. 1520 szeptemberében azonban már e rendszer is akadozott. A zágrábi szolgabírók gyakorlatilag megtagadták az adóbeszedésben való segédkezést, mondván, hogy az országgyűlés összehívása nélkül nem lehet adót kivetni, és a rendek valamint a vicebánok engedélye nélkül nem lehet felprédálni az engedetlenek birtokát, a pénz pedig amúgy is elfogyott.<sup>197</sup> A fejtelenséget tovább fokozta, hogy az interregnum hónapjaiban számos nagybirtokos szerzett mentességet a birtokai után fizetendő adó alól, miközben ebből kívánták a horvátországi védelem költségein túl számos udvari tisztségviselő zsoldját is kifizetni.<sup>198</sup> Ennek megfelelően Karlovics János bán első feladatai közé a tartomány konszolidációja tar-

---

meg birtokait és várait. Ha ellenséges csapat körül fogná, kénytelen volna magát megadni; és nem akarta, hogy ezek megvádolhassák. Nem kapja meg azt az összeget, amely szükséges volna neki Horvátország megvédésére, neki meg nincs költenivalója, mert nagyon szegény; így hát Horvátország nem védi magát. Az a szándéka, hogy a bánságot visszautasítja.” Idézi *Balogh I.*: Velencei diplomatikai i. m. LVIII.

<sup>193</sup> *Marko Perojević*: Petar Kružić. Kapetan i knez grada Klisa. Zagreb 1931. 49.

<sup>194</sup> A jeles horvát historikus, Matej Mesić is megemlíti a korszakról írt művében, hogy 1522 tavaszán II. Lajos úgy határozott a tengerparti várakról, hogy ha kapitányai lemondának a tisztségről, akkor az erősségeket a bánnak kell átvennie, azaz eredetileg nem tartoztak alá. *Mesić, M.*: Hrvati nakon i. m. 78. Idézi *Margalits E.*: Horvát repertórium I. i. m. 324. Valószínűleg II. Lajos Báthory István nádorhoz, 1522. április 18-án írt levelét használta fel Mesić, de abban nem csupán a zenggi kapitányság alá tartozó várakat, hanem a többi horvát — valószínűleg magánföldesúri — erősséget említik. *Pray, G.*: Epistolae i. m. 151–152.

<sup>195</sup> *E. Kovács Péter*: „Összetörték, elrabolták” Egy szlavóniai mezőváros anyag kultúrája az 1520. évi hatalmaskodás tükrében. *Történelmi Szemle* 39. (1997: 3–4.) 425.

<sup>196</sup> MOL DL 36925.

<sup>197</sup> *Iványi B.*: Körmendi misszilisek i. m. 136. reg.

<sup>198</sup> 1520-ban Batthyány Boldizsár adószedőnek 3170 forintot kellett kifizetnie a befolyt adóból, köztük Bánffy János pincemester 220 forintját. *Iványi B.*: Körmendi misszilisek i. m. 114–130. reg.

tozott. Hivatalba lépése után szinte azonnal nekikezdett az ítélkezésnek, az elkövetkező hónapokban így számos ítéletet hozott bírósági jogkörökét gyakorló vicebánja, Kerecsényi Pál a zágrábi és kőrösi sedriákon.

Az új magyar királyné akarata nem csupán Karlovics esetében érvényesülhetett. Az is mindenképpen Mária közbenjárásának tudható be, hogy a *homo novus* Tahy János bekerült a királyi tanácsba, és 1525-től tagja lett a királyi pár híveit tömörítő Kalandos Szövetségnek.<sup>199</sup> 1523-tól Mária királyné egyre inkább bekapcsolódott a politikába, és ez nagyban befolyásolta a délvidéki eseményeket is.<sup>200</sup> Az év végére, legkésőbb 1524 elejére sikerült elérnie, hogy kedvelt hívét, Tahyt kinevezze az uralkodó Korbáviai mellé bánnak.<sup>201</sup> Utóbbi viszont ezt meglehetősen zokon vette, és a következő hónapokban folyamatos volt a torzsalkodás közöttük. Ez a horvát gróf személyiségét ismerve nem meglepő,<sup>202</sup> ám az jóval megdöbbentőbb, hogy — ismereteink szerint először — a szlavón rendek nem voltak hajlandók elfogadni Tahy báni kinevezését. A rendek álláspontjának hátterét jelenleg sajnos még nem ismerjük, talán sértett bántársának a keze van a dologban, esetleg az nem tetszett nekik, hogy Pest megyei család sarja, azaz nem közülük való. Mindenesetre az uralkodó ragaszkodott a korábbi jajcai bán (1520–1522) és a vranai perjelség kormányozójának (1521–1534) személyéhez, így Tahy 1524 elején mégiscsak átvehette a hivatalát. Ezek szerint nem jogi vétőről, hanem a rendek tetszésnyilvánításáról beszélhetünk, amit az uralkodó nem volt köteles figyelembe venni. Az év folyamán Karlovicssal közösen viselték a báni tisztséget, ám utóbbi az év végén tisztázatlan körülmények között letette hivatalát. Ennek okait csak találgatni tudjuk, lehet, hogy a rendekkel való viszonya romlott meg,<sup>203</sup> de elképzelhető, hogy Ferdinánddal való kapcsolatai miatt kellett távoznia. Az év folyamán ugyanis a Mária hívének számító Brandenburgi György pénzzavarba került, és hajlandónak mutatkozott megválni Varasd megyei birtokaitól. Mária királyné 1524 októberében megvásárolta tőle Medvevár uradalmát, a hozzá tartozó Lukavec várával és a Kőrös megyei Rakonok és Verbovc mezővárosokkal együtt 22000 forintért, valamint Varasd várát és uradalmát 11000 forintért.<sup>204</sup> Ugyanekkor testvére, Ferdinánd is erőfeszítéseket tett ezen uradalmak megszerzésére. Kubinyi András úgy vélte, hogy a főherceg Karlovicsot akarta felhasználni „strómanként”

<sup>199</sup> *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. (Discussiones Neogradiensis 1.) Salgótarján 1984. 268.

<sup>200</sup> Mária szerepére l. *Kubinyi András*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács Tanulmányok i. m. 86–93.

<sup>201</sup> Van olyan feltevés, hogy már 1523-ban. *Klaić, N.*: Odnos hrvatskog sabora i. m. 91., de legkésőbb január 15-én már bizonyosan az volt. *Kubinyi A.*: Magyar állam belpolitikai helyzete i. m. 86.

<sup>202</sup> Jurisics Miklós jegyezte meg róla, hogy sohasem éri be azzal, amit kap, hanem mindig többet kér. *Thallóczy L. – Barabás S.*: Blagay oklt. CLXII.

<sup>203</sup> Már 1522-ben feltűnt Sigismund von Ditrichsteinnek, hogy a bán és a rendek nincsenek túl jó viszonyban. „dieweil die Krabaten und Windischen Lander und der baan dermassen in unainigkeit steen und nicht einander vertrauen, sy im auch nit felfen wellen.” *Thallóczy L. – Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. Nr. XCIV.

<sup>204</sup> Ezért Máriának azonnal kellett volna 10000 forintot fizetni, de az előleg ellenére is csak a teljes összeg lefizetése után kaphatta meg. Ezért ténylegesen soha nem került a kezére. *Kenyeres István*: A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században. *Századok* 138. (2004: 5.) 1112. Érdekes, hogy Ferdinánd már 1526 őszén a sajátjaként adományozta őket. Uo. 161. j.

a birtokok megvételehez, ő adta volna a pénzt és kezeskedett is volna értük. A királyi udvarban azonban ez kitudódott, és mivel közben Mária amúgy is megvásárolta már a nevezett várat és uradalmakat, ezért Ferdinánd letett az üzletről, ám ekkorra a bán az udvarban besározódott.<sup>205</sup> Valószínűbb azonban, hogy Ferdinánd azért „ejtette” a grófot, mert az politikailag súlytalanná vált — azaz már az üzlet lezárta előtt távozott posztjáról —, illetve mert menetközben rájött, hogy Máriával is jól jár.<sup>206</sup> Ha ugyanis az volt a célja, hogy Karlovics személyében hű embere szerezze meg ezeket, az örökös tartományok számára stratégiai fontosságú területeket, akkor nagy elégtétellel konstatálhatta, hogy 1525-ben már egyik leghűségesebb emberének, Hans Ungnadnak a kezében találhatta Medvevárat és Rakonokat, még ha csupán zálogban is.<sup>207</sup> A leköszönő bán utódja a királyi párhoz ugyancsak közelálló fiatal mágnás, Batthyány Ferenc lett, akinek kinevező okirata 1525. március 12-én kelt.<sup>208</sup> Ezekkel az intézkedésekkel az uralkodónak nagyjából sikerült lecsillapítania a tartományban meglévő elégedetlenséget és konszolidálni a helyzetet.

A fiatal Batthyány kinevezése némiképpen meglepetéssel hatott, hiszen néhány évvel korábban több szlavóniai birtokügylete is kudarcba fulladt az udvari akarat miatt. 1521-ben a Beriszló Ferenc halála után gazdátlanul vált Fejérvő és Újudvar uradalmakat kérték a Batthyányak a királyoktól, és Batthyány Ferenc arról tudósított testvérét Boldizsárt, hogy minden valószínűség szerint megkapják azokat Lajostól. Az optimizmus, mint kiderült korai volt, mert az uralkodó május 17-én úgy határozott, hogy Bánffy Jánosnak adományozza, pedig a Batthyányak már el is küldték familiárisaikat a várak átvételére.<sup>209</sup> Ennek kompenzálására Ferenc elérte, hogy a Henning család birtokait ígérte meg neki az uralkodó, ám ezzel a nagyhatalmú Báthory István nádort haragította magára.<sup>210</sup> Lehet, hogy a viszály nem közvetlenül a birtokok miatt robbant ki a két főúr között, de tény, hogy 1523-ban, amikor a magyar király csehországi távollétében Báthory nádor volt a helytartó, a korábban megszerzett Zágráb megyei Zselin várát a Batthyányaknak vissza kellett adniuk Bánffy Margitnak, és ezzel a Henning birtokok megszerzése is kútba esett.<sup>211</sup> Sőt, ezzel egy időben Báthoryék megpróbálkoztak Batthyány Boldizsár szlavóniai birtokainak elvételével is, ám ő ezeket a báni embernek nem volt hajlandó átadni, és

<sup>205</sup> A Szapolyai érdekeltségű Sárkány Ambrus kezdte el szorítani Karlovicsot és firtatta a Ferdinánddal való kapcsolatait. *Kubinyi A.*: Magyar állam belpolitikai helyzete i. m. 89.

<sup>206</sup> *Kubinyi András*: Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521–1526. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. 1521–1531. Szerk. Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András. Bp. 2005. 28. j.

<sup>207</sup> *Nada Klaić*: Medvedgrad i njegovi gospodari. Zagreb é.n. 20. Medvevár és Rakonok uradalmak 1527-ben mégis a gróf kezébe jutottak. Bár Ferdinánd 1526 őszén még Tahynak ígérte meg, ám annak pálfordulása után Korbáviai felkérésére 4000 forintért a következő év tavaszán nekiadta zálogba. Ferdinánd ebből a pénzből akarta kifizetni Batthyány Ferencet. A bán kérelme: *Laszowski. É.*: Mon. Habs. I. 48. Ferdinánd utasítása az Alsó-ausztriai Kamarának a zálogösszegegről, 1527. márc. 24. Prága: *Thallóczy L. – Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. CDXCVIII.

<sup>208</sup> A báni tiszt jogfolytonossága i. m. 316–317.

<sup>209</sup> *Iványi B.*: Körmendi misszilisek i. m. 142–144. reg.

<sup>210</sup> Uo. 145. reg. 1521. máj. 26.

<sup>211</sup> MOL DL 104 419. A [www.mol.gov.hu](http://www.mol.gov.hu) honlapon található regesztát használtuk.

ezért a bán elé a Gregoriánczi familia ellenében megidéztek.<sup>212</sup> Végül nem lett következménye ennek az ügynek, és Boldizsár is megtarthatta szlavóniai javait. A következő évben Batthyány Ferenc és vele családja csillaga ismét felfelé ívelt, mert 1524. június 30-án megkapta az Újlaki Lőrinc halálával a királyra háramlott, kiterjedt németújvári uradalmat Nyugat-Magyarországon, amellyel az ország legnagyobb birtokosai közé emelkedett.

Az új birtokadományhoz új ellenfél is járt, Szapolyai János ugyanis komolyan megsértődött Batthyányra, amiért nem ő kapta az Újlaki örökség leggazdagabb részeit.<sup>213</sup> Ferencet azonban ez nem zavarta, és sógorát, bajnai Both Ferencet bízta meg a vár átvételével, akinek azt is megparancsolta, hogy oda még Boldizsárt sem engedheti be. Udvari kapcsolatai révén pedig a legbelső bizalmasok körébe küzdötte fel magát, hiszen jó viszonyban állt Várday Pál kincstartó mellett Szalkai Lászlóval és az Újlaki vagyonból szintén busásan részesező ifjú Thurzó Elekkel is.<sup>214</sup>

Családja történetét ismerve jóval kevésbé meglepő Batthyány Ferenc báni kinevezése, hiszen apja (Boldizsár) a megelőző évtizedek legbefolyásosabb szlavóniai politikusai közé tartozott, akit ennek ellenére különösebb ambíciók nem fűtöttek. Nem így fiát, aki kinevezése után — pohárnokmesterei tisztét is megtartva — agilisán látott neki feladatainak. Még 1525 áprilisában gyűlést hívott össze a szlavón rendek számára, a következő hónapokban pedig a Jajca felmentésére irányuló hadművelet előkészületeinél segédkezett.<sup>215</sup> Tahyval úgy osztottak meg a feladatokon, hogy ő intézte Bihácsból a horvát részek védelmét, Batthyány pedig Szlavóniát irányította.<sup>216</sup> Úgy tűnik, sikerült magát elfogadtatni a szlavón és a horvát rendekkel egyaránt. Erre szüksége is volt, júliusban a hatvani országgyűlésen ugyanis a rendek megpróbálták elérni a fennálló erőviszonyok megváltoztatását. Barátját, Thurzót leváltották a kincstartóságról, mesztegnyői Bodó Ferenc — Szapolyai embere — pedig a bánságot akarta megszerezni.<sup>217</sup> Tahy a folyamatos támadások miatt a nyár végén, legkésőbb az ősz elején leköszönt posztjáról. Ennek hátterére II. Lajosnak Batthyányhoz írt leveleiből következtethetünk, miszerint a horvát nemesség egy része továbbra sem volt hajlandó elismerni őt.<sup>218</sup> Ellenfeleinek vezére a nagyhatalmú zágrábi püspök, Erdődy Simon volt,<sup>219</sup> akit a rendek jelentős része szívesen látott volna

<sup>212</sup> Uo. DL 94349.

<sup>213</sup> *Iványi B.*: Körmendi misszilisek i. m. 167. reg. 1525. júl. 10.

<sup>214</sup> Uo. 172. reg. 1525. nov. 29. Thurzó azt kérte tőle, hogy a szlavón tartományi gyűlésen szerezzen neki kölcsönbe vagy 6000 aranyforintot, vagy 8000 forintot régi pénzben, hogy Vereskő várát Szapolyai Györgytől visszaválthassa.

<sup>215</sup> *Iványi B.*: Memorabiliák i. m. 53–54. A hadjárat előtt, június 3-án Batthyány végrendeletet készített. Jajcáról való visszatérte után pedig azért tett panaszt, mert távollétében a jobbágyain különböző hatalmaskodást követtek el. *Solymosi László*: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: Emlékkönyv Rác István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen 1999. 203–223. 3. lj.

<sup>216</sup> Júniusban azt parancsolta neki az uralkodó, hogy érje el a következő rendi gyűlésen, hogy az üres ítélőmesterei tisztségre Miklós mestert, a királyi személyes jelenlét jogtudósát válasszák meg.

<sup>217</sup> *Iványi B.*: Körmendi misszilisek i. m. 167. reg.

<sup>218</sup> *Kukuljević J.*: Jura regni i. m. 273–274.

<sup>219</sup> 1527. júl. 6. Racsá. Batthyány Ferenc Báthory Istvánnak. *Thallóczy L.* – *Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. DXXXV.



a báni székbén.<sup>220</sup> Az uralkodó azonban nem fogadta el a lemondását, és ezek után Batthyányra várt a feladat, hogy a következő szlavón gyűlésig „megdolgozza” Tahy ellenzékét és elsimítsa a viszályokat.

Fontos fejlemény, hogy bár II. Lajosnak birtokai és hűsége miatt nagy szüksége lett volna a bán szolgálataira, mégis úgy egyezett meg vele, hogy ha követeinek nem sikerül engedményeket elérniük a szlavón nemességnél, akkor nem fogja maradásra kényszeríteni Tahyt, aki — érthető okokból — már koloncnak érezte tisztét, és elfogadása esetén is csak rövid, átmeneti időszakra maradt volna a báni poszton.<sup>221</sup> Először októberben akart az uralkodó Alsó-lendvára vagy Varasdra menni, hogy ott a szlavón rendekkel találkozzon, ám ők elleneztek ezt, mondván nem gyűlnék össze olyan fallal körülvett helyen, amelynek csak két kapuja van, és továbbra sem akarják elfogadni Tahyt. Legalább ennyire közrejátszhatott a nemesek döntésében, hogy ekkor már a stájer származású Hans Ungnad kezében volt a vár, aki nem közülük való volt, és nem bíztak benne. Hiába győzködte Szalkai érsek Batthyányt, hogy az uralkodó nem Tahy miatt, hanem a végek üdvéért megy Szlavóniába, a találkozó nem jött létre.<sup>222</sup>

Mindezek után Lajos király a horvát és a szlavón rendek számára közösen hirdetett gyűlést 1525. december 3-ára Kőrös városába, és azt ígérte Batthyáynak, hogy követeit is elküldi.<sup>223</sup> Sajnos nem ismerjük a gyűlés eredményét, de a következményekből két lehetőség következik: A rendek továbbra is ellenezték Tahy kinevezését, és december 15-én Lajos a felettébb nyugtalanító események elsimítására ezért küldte Batthyány Ferencet és Bánffy Zsigmondot a horvát nemesek 1526. február 13-ára meghirdetett gyűlésére.<sup>224</sup> A másik lehetséges verzió, hogy Tahy május végéig hivatalában maradt, igyekezett lelkiismeretesen ellátni Bihács várának védelmét,<sup>225</sup> majd Budán megegyezett<sup>226</sup> Batthyány Ferencel arról, hogy harminc napon belül átveszi tőle a várat.<sup>227</sup> Az biztos, hogy 1526 nyarán már leköszönt, ám mindez a lehető legrosszabbkor, az új szultáni hadjárat kellős közepén történt. Hiába maradt utána Batthyány egyedülként horvát–dalmát–szlavón bán, a horvát főnemesek joggal írhatták Mohács előestéjén Ferdinánd főhercegnek, hogy törvényes királyuk még arra sem volt képes, hogy egy bánt adjon nekik.<sup>228</sup>

<sup>220</sup> *Margalits E.*: Horvát repertórium I. i. m. 359.

<sup>221</sup> *Kukuljević J.*: Jura regni i. m. 275–276.

<sup>222</sup> *Iványi B.*: Körmendi misszilisek i. m. 168. reg. 1525. okt. 5.

<sup>223</sup> *Thallóczy L.* – *Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. CCCXXVIII.

<sup>224</sup> December elején horvát követség érkezett a budai udvarba, és a rendek azon óhaját tolmácsolták, hogy szeretnék, ha békét kötne a törökkel. A király ekkor kitérő választ adott, mondván, hogy erről majd a következő országgyűlés hivatott dönteni. Uo. CCCXXI.

<sup>225</sup> 1526 májusában azt írta Jurisics, hogy az egész horvát határon csak Bihácsban van katona, ám a környék ott is elpusztult. Uo. CCCLXXVI.

<sup>226</sup> Május 26-án Lajos magához hívatta Batthyányt Horvátország és Szlavónia ügyeit illetően. Uo. CCCLXXXVIII.

<sup>227</sup> Július 17-én felszólítja Lajos a bánt, hogy előtte kötött szerződésük értelmében 30 napja volt Bihács várának átvételére, ezt eddig elmulasztotta, ám most haladéktalanul tegye meg. Uo. CCCLXXXV.

<sup>228</sup> *Laszowski. E.*: Mon. Habs. I. 17. 1526. aug. 29. előtt. Korbáviai János és Frangepán Farkas és György Ferdinándnak. „sit derelicta a serenissimo rege nostro, qua nec ducem aliqualem, wlgo

A horvát közelégedetlenség és a Habsburgok iránti növekvő szimpátia teljesen érthető. Felismerték azt, hogy Belgrád eleste után Budáról nem lehetett komolyabb katonai segítséget küldeni a távoli Horvátországba, azaz a magyar központi területek felől nézve ez a vidék valójában mellékhadszíntérnek számított. Igaz ez utóbbi nem fogalmazódott meg soha a királyi tanácsban, ám a háttér mentén élő horvát nemességnek másodrangú volt az a kérdés, hogy a magyar király azért nem segít, mert nem akar,<sup>229</sup> vagy azért mert nem tud.<sup>230</sup>

Szlavónia különleges államfejlődése ez idő tájt érte el csúcspontját, és élvezhette nemessége korábban sokszor csak papíron létező jogait. Nincsen arról tudomásunk, hogy ekkoriban más területről származó „idegen” kapott volna vicebáni tisztséget, és amint láttuk, a szlavóniai nemesség a szlavón ítélőmestéri hivatal betöltésébe is beleszólhatott. A báni tisztség esetében ezt a feltevést csak megkockáztathatjuk, ám az tény, hogy a király immár ebben sem hagyhatta figyelmen kívül a rendek akarátát. A szlavón rendiség megerősödését az is segíthette, hogy két szinten is működött a közigazgatás, hiszen a tartományi szintű szervek alatt a vármegyék is funkcionáltak, és így bonyolult és sajátos feladatmegosztás alakult ki közöttük. Már a 15. században az uralkodóval való kapcsolattartás egyik legfontosabb eszköze a rendek által küldött követségek voltak, akik tolmácsolták panaszait. Úgy tűnik, hogy a követek kiválasztásába nem volt beleszólása a bánnak, és általában a tartomány legbefolyásosabb nemesére-nemesekre esett a választás. A követségekbe azonban a vármegyék delegáltak a tagokat, akik saját specifikus kéréseikkel is megbízhatták őket.<sup>231</sup> Természetesen a vármegyék és a tartomány érdekei sok tekintetben egybevágtak. 1524 júliusában Zágráb vármegye megbízta követeit, hogy részükről a királynál jelenjenek meg, és ott a többi követekkel együtt a szlavóniai nemesség Körösön hozott határozatai megvalósításán működjenek, és a török elleni védelmet szorgalmazzák.<sup>232</sup> Emellett a vármegye a bánnal is érintkezhetett sürgős ügyekben követek útján. 1525. december 12-én Körös megye küldte Dénest, a kőrösi kolostor priorját, valamint Lukácsot, az itteni egyház prebendáriusát, továbbá Bornemissza István és Gergely esküdteket Batthyány Ferenchez, hogy nekik mindenben higgyen.<sup>233</sup> A szlavóniai nemesség mind gyakoribbá váló tanácskozásaival, és követküldéseivel megpróbálta tehát kitölteni

---

banum vocatum, sew capitaneum aut campi ductorem habere a sua majestate aut obtinere potuit, nec habet.”

<sup>229</sup> Lábra kaptak olyan híresztelések is, hogy II. Lajos kijelentette: nem védi Horvátországot Velence kedvéért. *Margalits E.*: Horvát repertórium I. i. m. 327.

<sup>230</sup> Ezt támasztja alá Antonio Burgio pápai követ 1526. június 30-án kelt feljegyzése is. Szerinte „a legjobb eredmény, amivel ezt a háborút [az 1526. évi hadjáratot] befejezhetjük, a Dráva-Száva közti egész terület elvesztése. Én ezt a területet máris úgy tekintem, mintha elveszítettük volna, amióta az ellenség átkelt a Száván.” *B. Szabó J.*: Mohács i. m. 65. Ez természetesen Horvátország elvesztését is jelentette volna.

<sup>231</sup> „1457-ben László király bizonyítja, hogy Szlavónia egyéb követei között eléje járultak Henningus vitéz Szomszédvárból és György fia Péter Bizádból, akik a zágrábmegyei össz nemesség nevében panaszképpen előadták...” *MOL DL 15 146.* A [www.mol.gov.hu](http://www.mol.gov.hu) honlapon található regesztát használtuk.

<sup>232</sup> Uo. DL 102338.

<sup>233</sup> *Iványi B.*: Körömi misszilisek i. m. 174. reg.

azt az űrt, amelyet a szlavón báni hatalom beszűkülése okozott, és a sikeres védelem reményében egyre szorosabb információs kapcsolatokat ápolt a regionális kormányzattal és a budai udvarral. Véleményünk szerint ennek köszönhetően a tartomány fejlődése elvált az addig sok tekintetben hasonló Erdélyétől is, és így jóval erősebb tartományi öntudat alakult ki már a mohácsi csatát megelőző években, de a központi kormányzathoz fűződő lojalitásuk sem csökkent, ellentétben a horvátországi politikai elittel.

Horvátországban a Mohács előtti helyzetkép rosszabb. Ezt egyrészt a török pusztítás, másrészt a horvát nemességnek a Magyar Királyság központi kormányzatában való mélyeséges csalódottsága eredményezte. 1526 kora nyarán nem volt olyan politikai erő a Gvozd-hegységen túl, amely bármiféle szolidaritást érzett volna az uralkodójával (Frangepán Kristóf ekkor Speyerben volt). II. Lajos király hiába nevezte ki egyik legmegbízhatóbb hívét, Batthyány Ferencet Horvátország élére is, és halmozta el délvidéki pozíciója megerősítése érdekében a magtalanul kihalt Újlaki család birtokaival,<sup>234</sup> már nem sikerült stabilizálnia a jelentősen kimerült Horvátországot.

#### *Az 1526. évi sorsfordító események*

A készülő szultáni hadjárat terve már az év elején ismertté vált, és ez jogos aggodalommal töltötte el Budán a királyi udvart. II. Lajos nem volt egyedül a gondoljaival, hiszen Szülejmán szultán célja nem volt ismert, így Ferdinánd főhercegnek is fel kellett készülnie tartományai megvédésére. Már áprilisban csapatokat küldött a határok védelmére, akikkel Batthyány bánnak együtt kellett működnie.<sup>235</sup> A bán azonban Szlavóniában maradt, és ott próbálta megszervezni a védelmet, mivel kémei értesülései szerint a szultán három irányból, Pétervárad felől, Erdélyben és Szlavónián keresztül akart támadni.<sup>236</sup> Tahy János ekkor már Budán volt, és ezért az is felmerült az udvarban, hogy helyére ismét kinevezik Korbáviai Jánost Perényi Péterrel közösen.<sup>237</sup> Ez azonban nem realizálódott, és Batthyáynak egyedül kellett megbirkóznia a védelem gondoljaival. Az uralkodó átértézte a helyzet súlyosságát, és eddig szokatlan módon, meghívta a Szent György napján meghirdetett országgyűlésre a horvát és a szlavón rendek küldötteit is.<sup>238</sup> Felhívta a figyelmüket, hogy a bán parancsára kötelesek

<sup>234</sup> A Batthyányak Körös megyei birtokai a 15. század végén, Hermanfi László halálakor nagyjából 600 portát tettek ki. *Pálosfalvi T.*: Grebeni Hermanfi I. i. m. 873. II. Lajosnak már korábban is voltak próbálkozásai, hogy Batthyány Ferencet szlavóniai uradalmakhoz juttassa. 1523. január 2-án Erdődy I. Péter tiltakozott, hogy a Zágráb megyei Szomszédvár és Zselin uradalmakat Batthyáynak adományozta. *Stipišić, J. – Šamšalović, M.*: Isprave i. m. 4511. reg. A későbbiekből kiderül, hogy Batthyáynak nem sikerült megkaparintani a birtokokat, és azok a korszak befolyásos nemesének, Désházy István kezébe kerültek. Désházyra l. *Fazekas István*: Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja. *Történelmi Szemle* 49. (2007: 1.) 19–35.

<sup>235</sup> 1526. ápr. 15. II. Lajos Batthyány Ferencnek. *Laszowski. E.*: *Mon. Habs.* I. 1.

<sup>236</sup> *B. Szabó J.*: Mohács i. m. 32.

<sup>237</sup> Burgio 1526. március 5-én írt jelentése: uo. 27–28.

<sup>238</sup> 1526. márc. 29 Buda. II. Lajos Batthyány Ferencnek. “*Scripsimus eciam ad Crociam et Slavoniam, ut aliquos ad nos in dietam mittant...*” *Mályusz E.*: II. Lajos oklevelei i. m. 80–81. Arról nincsen tudomásunk, hogy megjelentek volna a horvát követek.

lesznek hadba vonulni, és megparancsolta Désházy Istvánnak, hogy 80 dereglyét készítsen elő a Száván.<sup>239</sup> A pápai követ szerint az állt Lajos döntésének hátterében, hogy „hűségben tartsa a horvátokat (kik hol a törökkel, hol Ferdinánd osztrák főherceggel tárgyalgatnak)”.<sup>240</sup> Sajnos Lajosnak ez időből több konkrét intézkedéséről nincsen tudomásunk, amelyet a horvát végvidék megvédése érdekében hozott volna.

Ferdinánd főherceg jóval nagyobb aktivitást mutatott e téren. Már március elején utasította az Udvari Tanácson és a Kamarán keresztül Hans Katzianert, fogadjon fel egész évre 500 horvát lovas 2 forintos zsolddal, melléjük 100 nehézlovast és 200 huszárt az örökös tartományokból és Szlavóniából, valamint további 200 puskás gyalogost.<sup>241</sup> A hónap végén Jurisics Miklós személyében megtalálta az ideális katonai főhadparancsnokot is, aki kitűnő helyismerettel rendelkezett a régióban.<sup>242</sup> A horvát lovasság azonban továbbra is Katzianer parancsnoksága alatt állt, aki kora tavasszal felvette a kapcsolatot Batthyánnal és Korbáviaival is. Tanácskoztak a szükséges teendőkről, majd egy hónappal később Ferdinánd megbízottjaként Hans von Helfenberg és Georg (Jorg) von Reichenberg társaságában parancsot kaptak a horvát-szlavón rendek kőrösi gyűlésén való részvételére.<sup>243</sup> Arról jelenleg nincsen adatunk, hogy megjelentek volna a gyűlésen Katzianerék, de az 500 lovas április közepére készen állt, hogy elfoglalja állomáshelyét a határon. A probléma ezzel viszont az volt, hogy az elmúlt évek állandó pusztításai annyira tönkretették a vidéket, hogy Bihács környékén, ahol táborozni akartak, minden elpusztult. Az információáramlás is akadozott, hiszen Batthyány május végén hosszabb időre eltávozott Budára, ezért csak a tisztség nélküli egykori bánnal, Korbáviai Jánossal tudtak érintkezni.<sup>244</sup>

A június találgatással telt el, vajon mi lesz az oszmán hadjárat célja, ám júliusban felgyorsultak az események. 13-án Lajos király egyszerre írt levelet Batthyánnak és a szlavón rendeknek. A bánt tudósította arról, hogy a törökök a Szerémségben vannak, és meghagyta neki, hogy Szlavónia hadait mozgósítsa. A rendeknek pedig megparancsolta, hogy a bán utasítására haladék nélkül keljenek fel.<sup>245</sup> Az uralkodó egyúttal megbízta Erdődy Simon zágrábi püspököt az egyházi kincsek felének lefoglalásával. Utóbbira azért volt szükség, mert az udvar már 4000 forinttal tartozott Batthyánnak, és ilyenformán kívánta őt kárpótolni. Július 31-én ismét megnyugtatta a bánt, hogy hozzájut a pénzéhez, de megparancsolta neki, hogy azonnal szólítsa hadba Szlavónia népét, és induljon Valpó irányába.<sup>246</sup> Irányítása alá tartozott a zágrábi püspökség katonasága is, mert Erdődy a király közvetlen környezetében szeretett volna részt venni a

<sup>239</sup> *Iványi B.*: Adalékok i. m. 164.

<sup>240</sup> *B. Szabó J.*: Mohács i. m. 33.

<sup>241</sup> 1526. márc. 6. *Thallóczy L.* – *Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. CCCXLVII.

<sup>242</sup> 1526. márc. 27. Uo. CCCLIII.

<sup>243</sup> 1526. ápr. 2. Uo. CCCLVI.

<sup>244</sup> 1526. máj. 24-e előtt. „...das der wan in Krabaten noch nicht weder zu ross, noch fuess von seinentwegen want und ist die sag, er sei zu Ofn und ist allain unser vertrauen auf den Gr. Karl von Kerbau...” Uo. CCCLXXVI.

<sup>245</sup> *Iványi B.*: Memorabiliák i. m. 56–57.

<sup>246</sup> *B. Szabó J.*: Mohács i. m. 78–79.

hadjáratban.<sup>247</sup> Miután kiderült, hogy a szultán célja Magyarország középső területeinek megtámadása, Lajos elrendelte, hogy a Száván veszteglő hajókat, bár Désházy birtokában vannak, azonnal szállítsák át a Drávára. Igyekezett minden erőforrását összegyűjteni az összecsapásig, és ehhez természetesen szüksége volt Szlavónia támogatására is. Az uralkodó rendkívül bízott a bánban, és ennek köszönhetően szárnyra kaptak olyan pletykák az udvarban, hogy ha Lajosnak nem sikerül a Drávánál megállítania a törököket, akkor Szlavóniába vonul vissza, mert Erdődyben és Batthyányban bízik a leginkább, és itt kell alattvalói mesterkedéseitől a legkevésbé félnie.<sup>248</sup> Ennek persze nem volt alapja, ám az tény, hogy a szlavón rendek nem vonták ki magukat a háború terheinek viselése alól, és a július 30-án kiadott parancs értelmében fejenként szálltak hadba. A mozgósítás lefolyásáról a Szlavóniában birtokos Istvánffy Miklós krónikájából tudunk. Körös megyében Hampó Ernuszt Zsigmondot, Pogány Zsigmondot, Prasóczy Istvánt és Hobetics Boldizsárt, Varasdban Ráttkay Lászlót, Zágrábban pedig Vojtkffy Miklóst, Ádám ítélmester fiát bízták meg a csapatok vezetésével. Verőce megye hadaival Bánffy Jánosnak kellett megjelennie, Barach Mátyás vranai perjel helyett pedig Tahy Jánosnak kellett hozni a priorátus seregét.<sup>249</sup> A sereg létszámára csak becsléseink lehetnek, de az biztos, hogy a Burgio által említett 10000 fő erős túlzás.<sup>250</sup> Valószínűbb, hogy körülbelül 4000–5000 fő gyűlt össze a bán zászlaja alatt.<sup>251</sup>

Augusztus közepéig még abban reménykedhettek a magyar király tolnai táborában, hogy az ellenség nem kel át a Dráván és megelégszik Szlavónia vagy a tőle keletre fekvő területek elfoglalásával. Mivel ezt a verziót sem lehetett kizárni, augusztus 13-án Lajos azt parancsolta Keglevich Péternek, Kasztellánffy Györgynek és Kanizsai László özvegyének, hogy ha útban is lennének hozzá, azonnal forduljanak meg, és siessenek a bán táborába.<sup>252</sup> 15-e körül a török hadsereg megkezdte Eszéknél az átkelést, és ezzel eldőlt, hogy a Drávától északra kerül majd sor a magyar hadakkal való összecsapásra.<sup>253</sup> A következő napon az uralkodó megparancsolta Batthyánynak, hogy csapataival haladéktalanul induljon meg hozzá. A bán valószínűleg valahol Eszék felett kelt át a Dráván és augusztus 26-án — Pekry Lajost maga előtt küldve — érkezett meg a király táborába.<sup>254</sup> Vele voltak Tahy János, Bánffy János, Szlavónia legnagyobb birtokosai is. Szlavónia őrzését pedig Ernuszt Jánosra bízták.<sup>255</sup> A következő

<sup>247</sup> Erdődy 27-én érkezett meg Mohácsra.

<sup>248</sup> B. Szabó J.: Mohács i. m. 79–80.

<sup>249</sup> Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1 1–12. könyv. Sajtó alá rend. Benits Péter. (Történelmi források I.) Bp. 2001. 211.

<sup>250</sup> Aug. 13-án és 19-én is ennyi katonáról beszél. B. Szabó J.: Mohács i. m. 86, 90.

<sup>251</sup> Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. Ford. Bartoniek Emma. (Napkelet könyvtára 12.) Bp. 1926. 112.

<sup>252</sup> Mályusz E.: II. Lajos oklevelei i. m. 90.

<sup>253</sup> Eszék jelentőségére l. Varga Szabolcs: Volt-e vár Eszéken 1526-ban? Keletkutatás (2007) 49–60.

<sup>254</sup> Brodarics István szerémi püspök szerint Pécs mellett is elhaladtak a szlavóniai csapatok a mohácsi tábor felé vezető úton. Ez viszont azt jelenti, hogy Valpónál jóval feljebb kellett átkelniük a Dráván, és így valószínű, hogy eredetileg is Valpótól nyugatabbra táboroztak. Brodarics leírását a Mohács című forrásgyűjteményből használtuk. B. Szabó J.: Mohács i. m. 146.

<sup>255</sup> Uo. i. m. 110.

napon Erdődy Simon érkezett meg testvérével, Péterrel és 70 jól felszerelt lovassal. Augusztus 29-én Batthyány és Tahy vezényelték a magyar sereg jobbszárnyát alkotó szlavóniai csapatokat,<sup>256</sup> amelynek gerincét a könnyűlovasság adta.<sup>257</sup> Nem feladatunk a csata részletesebb leírása, elég ebből annyit megemlíteni, hogy éppen a szlavóniai csapatok voltak azok, amelyek először futásnak eredtek.<sup>258</sup> Emiatt veszteségeik sem lehettek olyan súlyosak, és arra következtethetünk, hogy többségükben — legalábbis a lovasság — túlélte az öldöklést. A következő hónapok eseményei azt bizonyítják, hogy a szlavóniai nemesség súlya megnőtt, és az országos események alakításába is egyre inkább beleszóltak.

Horvátország csapatait viszont nem találjuk a mohácsi csatáról szóló leírásokban, ami egyáltalán nem véletlen. Thallóczy Lajos megengedő feltételezésével szemben a horvát nemesség nem engedelmeskedett Lajos fejenkénti felkelést sürgető parancsának, és nem jelent meg a királyi táborban.<sup>259</sup> Bár lehet, hogy az lett volna meglepőbb, ha megérkeznek, ugyanis korábban sem volt arra példa, hogy horvát hadak a Magyar Királyság területén hadakozzanak, hiszen nekik ez ugyanúgy „külföld” volt, mint tíz évvel korábban a szlavón nemességnek a horvát végvidék. Végeredményben igazuk volt, mert hiába állította ki a Magyar Királyság Európa egyik legnagyobb korabeli hadseregét ebben a hadjáratban, a túlerővel szemben tehetetlennek bizonyult, és szinte teljesen megsemmisült.<sup>260</sup>

Láttuk, hogy egész évben komoly nézeteltérések voltak a magyar királyi udvar és a horvát nemesség között, így az utóbbi joggal érezhette azt, hogy ismét cserbenhagyták.<sup>261</sup> Ezért is érthette őket váratlanul valamikor július első felében Lajos király parancsa, amelyben elrendelte nekik, hogy fele seregükkel csatlakozzanak hozzá.<sup>262</sup> Július 16-án levelek özöne indult el a horvátországi Cetinből Ferdinánd főherceghez. Frangepán Farkas és György írtak egy levelet Blagay Istvánnal, majd a biztonság kedvéért egy ugyanolyan tartalmút Korbáviai Jánossal közösen.<sup>263</sup> Ezekben azt kérték az osztrák uralkodótól, hogy mindenben higgyen a levelek szállítójának, Tumpics Bernátnak. Valószínűleg koro-

<sup>256</sup> A csata előzményeire, lefolyására legújabban I. B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Bp. 2006.

<sup>257</sup> A báni bandériumban nem tudunk nehézlovasságról. Uo. 144.

<sup>258</sup> B. Szabó J.: Mohács i. m. 150.

<sup>259</sup> „Készült a délvidéki horvátság is, Frangepán Kristóf már Zágrábig ért, de a csatát már megharcolták.” Thallóczy L. – Barabás S.: *Blagay okl.* CLXIII.

<sup>260</sup> A körülbelül 26000 főnyi seregből 16–17000 fő maradt holtan a csatatéren. A csatában több horvát nemes is részt vett, köztük Kobasics György és Jozefics Ferenc zenggi püspök, Krusics Péter zenggi kapitánytársa, Orlovics Gergely, valamint Zluni Frangepán Máttyás, II. Lajos udvari familiárisa pedig ott is lették halálukat. B. Szabó J.: Mohács i. m. 109.

<sup>261</sup> 1526. július 16. a előtt a horvát rendek Ferdinándnak arról írtak, hogy az elmúlt években a horvát nemesek mindegyike oly sokat szenvedett a török veszélytől, és miután a keresztény fejedelmek, különösképpen a királyuk által „qui defensionis nostre curam habere deberet” magukra lettek hagyva, és veleszületett kegyelméből és jóakaratóból már csak Ferdinánd vigyáz rájuk, akkor ő pénzügyi és katonai segítséget „subsidiium” adott nekik, de most nem kapnak. Arra kérik ezért kegyelmesen, hogy az eddig szokott módon adjon nekik subsidiiumot és segítséget. *Laszowski. E.: Mon. Habs. I. 2.*

<sup>262</sup> 1526. júl. 15. Cetin. Jurisics Miklós Ferdinándnak. *Chmel, J.: Actenstücke* i. m. II.

<sup>263</sup> Thallóczy L. – Hodinka A.: Horvát véghelyek okl. 543. regesztá. A levelek szövegeit kiadta: *Laszowski. E.: Mon. Habs. I. 3–4.*

nás urukra panaszkodtak követük útján, legalábbis erről erre következtethetünk Jurisics Miklósnak ugyanezen a napon írt beszámolójából. Ebből kiderül, hogy Lajos előbb említett parancsa zaklatta fel ennyire a horvát előkelőket, akik ekkor már Ferdinánd zsoldján vállalták a horvát határok védelmét. Szerinte, mivel a török hadjárat célja Magyarország, ezért a határok védelmére elég lenne 500 lovas és 200 martalóc, akikkel a betöréseket megakadályozhatják.<sup>264</sup> Ezzel azt sugallta Ferdinándnak, hogy akár el is engedhetné őket, hiszen — ezt már nem tette hozzá — úgysem tudja fizetni őket. A Ferdinánd által eddig többé-kevésbé rendszeresen fizetett járadék elmaradása miatt panaszkodott Korbáviai gróf és Blagay István 16-án és 17-én írt levelében,<sup>265</sup> és e problémákat sorolták elő a Bihácsban összeülő rendek is a főherceghez írt kérelmükben, valamint elmaradt zsoldjukra könyörögtek 1000 forintot.<sup>266</sup>

A bécsi udvar válasza nem késett soká. Ferdinánd távollétében a helytartó augusztus 4-én úgy döntött, hogy a főherceg nem engedheti meg, hogy az ő zsoldjában állók elhagyják a helyüket. Ők arra kapnak pénzt, hogy az ottani határokat védjék. Bár Ferdinánd, mint keresztény fejedelem szeretne segíteni, ám ezen sürgető helyzetben úgy tartja jónak, hogy ezekkel a csapatokkal a horvát határt kell védeni. Ne feledjék a horvát nemesek, hogy mi lesz akkor, ha a török hatalom Horvátország ellen fordul, és betör Ferdinánd területeire is. Mivel a szerződő grófok és nemesek egy évre vannak Ferdinánd zsoldjában, ezért a helytartó azt tanácsolja nekik, maradjanak helyben, és továbbra is Jurisics Miklóstól várják a parancsokat. Ha mégis el akarnak menni, úgy azt Ferdinánd nem akarja megakadályozni, ám ebben az esetben arra kéri a magyar királyt, fizesse meg zsoldjukat, ő pedig az eltávozók helyére újakat vesz fel.<sup>267</sup> Ugyanezen a napon Jurisicsnak is címeztek Bécsből egy levelet, amelyben tudatták döntésüket, és egyben felhívták a figyelmét arra, hogy Blagay Istvánt és Karlovicsot próbálja meg maradásra bírni. Ami az 1000 forint sorsát illeti, arról egy augusztus 9-én készült fogalmazványból úgy értesülünk, nevezetesen elküldik Jurisicsnak az összeget, hogy további három hónapra fogadja fel a horvát nemeseket.<sup>268</sup> A pénz viszont a hónap végéig nem érkezett meg, hiszen ekkor a Ferdinánd zsoldjában a horvát végeken szolgálók egy alázatos hangvétellű levélben azt panaszolták, hogy amikor zsoldba álltak, akkor kaptak 1000 forintot, ám az elfogyott, és szeretnék, ha az uralkodó gondolna rájuk.<sup>269</sup> Elégedettebben nyilatkoztak a Frangepán grófok és Karlovics, mert nagyra becsülték, hogy Ferdinánd főparancsnoka, Jurisics végig közöttük volt, aki alatt szívesen szolgálnának bárki ellen, ha rendszeren megfizetnék szolgálataikat. Amint még látni fogjuk, Jurisics személye nagyon sokat nyomott a latban, hogy a horvát rendek végül Ferdinánd mellé álltak a Lajos király halála után kitörő polgárháborúban.

A horvát rendeknek a magyar királlyal való kapcsolatukról vallott felfogását jól tükrözi a csatából elkésző Frangepán Kristóf Zágrábból írt levele. „Miu-

<sup>264</sup> Uo. 5.

<sup>265</sup> Uo. 6–7.

<sup>266</sup> Uo. 8–9.

<sup>267</sup> Uo. 10.

<sup>268</sup> *Chmel J.*: Actenstücke i. m. XI.

<sup>269</sup> *Laszowski. E.*: Mon. Habs. I. 16.

tán a király megmenekült, azt tartjuk, hogy az Úr Isten ezt a vereséget a királyra és a magyarokra nem ártalomnak és veszedelemnek bocsátotta, hanem ez ország örök javára. Mert ha most a magyarok a császárt megverték volna, mikor lett volna vége az ő méltatlan henccegésüknek, vagy ki tudott volna alattuk megmaradni?"<sup>270</sup> Ez a lesújtó vélemény azonban nem akadályozta meg a Ferdinánd zsoldjában álló grófort,<sup>271</sup> hogy párszáz fős lovasságával megpróbálja megakadályozni a vereség hírére kitörő pánikot Szlavóniában és a Dél-Dunántúlon.<sup>272</sup> Először a zágrábi püspökhöz sietett el annak dubravai kastélyába. Itt akart találkozni a szintén ide igyekvő Karloviccsal, hogy miután összegyűjtették a hazaszállingózó szlavón nemeseket, az újjászervezett sereggel átkelhesse nek a Dráván, hogy megakadályozzák a török portyákat Somogyban, Fejérben és Baranyában. Ebből annyi valósult meg, hogy csapatainak jelentős részét elküldte Székesfehérvár irányába szemmel tartani a török hadmozdulatokat, ő pedig Kaproncára sietett, hogy az összehívott szlavón rendekkel megvitathassa a kialakult helyzetet.<sup>273</sup>

Szeptember 8-án már Ferdinándnak is pontos ismeretei voltak sógora haláláról,<sup>274</sup> így azonnal nekikezdett szervezkedni a magyar trón megszerzése érdekében. Ehhez először híveket kellett gyűjtenie, és a pártépítést — teljesen érthetően — a már jól ismert horvát és szlavón nemesség soraiban akarta elkezdni. Ezért megbízta Sigismund von Dietrichstein stájer kapitányt és Hans Auersperg udvari tanácsost, hogy megbízó levelét vigyék el a szlavón rendeknek, és kérjék támogatásukat. Ferdinánd főherceg a rendekhez írt levelében világosan leszögezte, hogy örökösödési jogánál és családi szerződésénél fogva tart igényt a magyar trónra.<sup>275</sup> Megígérte nekik, hogy a törököket ki fogja űzni, az országot eredeti állapotában meg fogja őrizni, és kérte segítségüket, hogy kedvelt rokona, az elhunyt Lajos király helyére léphessen. A főherceg tehát nyílt lapokkal játszott, világosan kifejtette vélt jogalapját, és ehhez egészen december közepéig makacsul ragaszkodott. Hasonló tartalmú levéllel bocsáthatta el Frangepán Kristófot, Jurisics Miklóst és Hans Püchlert, frissen kinevezett megbízottait a horvát rendekhez.<sup>276</sup>

<sup>270</sup> 1526. szept. 5. Frangepán levele Jozefics Ferenc zenggi püspöknek. *B. Szabó J.*: Mohács i. m. 2006. 94.

<sup>271</sup> 1526. aug. 1. Speyer. Frangepán Kristóf évi 1000 rajnai forintért és birtokokért Ferdinándnak kötelezte el magát. *Thallóczy L. – Barabás S.*: Frangepán oklt. CCCLV.

<sup>272</sup> A szakirodalom eddigi állításai ellenére Frangepánnak nem volt 15000 katonája. Valószínűleg 400–450 főnél több nem szolgált mellette 1526 szeptemberében. *B. Szabó J.*: Mohácsi csata i. m. 166.

<sup>273</sup> 1526. okt. 22. Somogy. Zárai Jeromos levele Giovanni Antonio Dandolonak. *B. Szabó J.*: Mohács i. m. 113.

<sup>274</sup> Az előző napon még olyan leveleket küldött Szapolyai Jánosnak és Batthyány Ferencnek, amelyben a királyuk melletti kitartásra buzdította őket. *Laszowski. E.*: Mon. Habs. I. 14.; *Gévay, A.*: Urkunden I. i. m. III–IV.

<sup>275</sup> „...als ain geborne khunigin zu Hungern und Behaim aus angebornnem gebluett, zu obgemelten beden kunigreichen, auch der marggraffschafft Merhen, desgleichen zu den Windischn und anddern iren zugehorenden lannden und herrschafft, ain rechter, naturlicher erb, sonder auch wir als regierennder fürst von Osterreich, nach innhalt und vermag der vertrag und erbainigugen zwischen den berurtten kunigreichen marggraffschafft und lannden und unnserrn hawss Osterreich aufrecht zu erben furgenommen und verodentt sein.” *Ferdo, Š.*: Saborski spisi I. 3.

<sup>276</sup> A megbízóleveleiket szeptember 8-án, az utasításokat pedig egy héttel később állították ki. *Laszowski. E.*: Mon. Habs. I. 2; 4.



Ferdinánd főherceg e tevékenysége új elem volt a magyar trónviszályok történetében, hiszen korábban nem fordult elő, hogy a horvát és a szlavón rendek, mint *universitas* támogatását kérjék a jelöltek. Ennek ellenére nem szabad túldimenzionálni ennek jelentőségét, hiszen ezekben a napokban Ferdinánd több nagybirtokost is hasonlóan próbált maga mellé állítani. A Nádasdy Tamás királyi titkár által beterjesztett listán Batthyány Ferenc, Tahy János és Erdődy Simon püspök neve is szerepelt, akiket az ifjú politikus megnyerhetőnek tartott a Habsburg főherceg számára.<sup>277</sup> Az érintetlen és a helyi csatározásokban könnyen bevethető sereggel rendelkező Frangepán Kristóf viszont nem volt a nevek között, valószínűleg azért, mert hűségében nem kételkedtek. Ferdinánd azt gondolhatta Szlavóniáról, hogy bár kétségkívül nem rendelkezik a tartományban olyan megbízható támogatóval, mint Horvátországban, ám a törökök elleni segítségnyújtás ígéretével könnyen meg tudja nyerni az itteni rendeket. A szeptember 23-án összeülő szlavóniai nemesség azonban kitért a direkt válaszdadás elől, így a kaproncai gyűlés eredményeiről szóló beszámolót Ferdinánd vegyes érzelmekkel olvashatta. Az pozitívum volt számára, hogy az összegyűltek megválasztották vezérüknek Frangepánt,<sup>278</sup> és portánként egy forintos hadiadót szavaztak meg a védekezésre. A közhangulatról szóló hírek viszont arról tudósítottak, hogy a lakosságnak korántsem tetszett Ferdinánd rámenőssége, amellyel a trónra tört. Mind a nemesek és mind a köznép úgy vélte, hogy először a töröktől szerezze vissza az országot.<sup>279</sup> A magyarországi és a szlavóniai köznemességben évtizedek óta meglévő németellenesség a mohácsi csata után felerősödött, de szeptember végén a térségben ez még nem öltött aggasztó méreteket.<sup>280</sup> A rendek elhatározták, hogy tárgyalnak Ferdinánddal és elküldték hozzá követeket Frangepán Kristófit, Erdődy Simont, Désházy Istvánt, Bradách Imrét, Kasztellánffy Jánost, Keczer Ambrust és Brodarics Mátyást, hogy a tartományt érintő ügyekben tanácskozhassanak.<sup>281</sup>

Batthyány Ferenc, a hivatalban lévő bán nem vett részt a kaproncai gyűlésen. Szeptember végén Varasdön találjuk, innen próbálta meg Mária királyné elhívni Pozsonyba, egyelőre sikertelenül.<sup>282</sup> Gyűlést tartott Varasd vármegye közösségének, ahol emberét, gersei Pethő Tamást választotta meg varasdi ispánnak, mégpedig Frangepán Kristóf akarata ellenére, aki Alapi Jánost szeretete volna ezen a poszton látni.<sup>283</sup> Már ekkor látszott, hogy a közhangulat által magasra emelt horvát gróf és a szlavón bán között komoly nézeteltérések fe-

<sup>277</sup> *Jászay P.*: Magyar nemzet napjai i. m. 50.

<sup>278</sup> Szlavónia mellett Pozsega és Somogy megyék küldöttei is megjelenhettek a gyűlésen, mert a híradásokból úgy értesülünk, hogy ők is felkérték Frangepánt, legyen bizonytalan jogkörű védelmezőjük.

<sup>279</sup> A kaproncai gyűlés lefolyásáról és a közhangulatról l. *Franjo Rački*: Izvodi za jugoslavensku poviest iz dnevnike ml. Sanuda g. 1526–1533. Starine 15. (1883) 180–181.

<sup>280</sup> A köznemesség németellenességére l. *Barta Gábor*: A törökös ideológia kezdetei Magyarországon. Keletkutatás (1987 tavasz) 8–19. és *Kubinyi András*: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittyia ideológia. Századok 140. (2006: 2.) 361–375.

<sup>281</sup> *Ferdo, S.*: Saborski spisi I. 5.

<sup>282</sup> Uo. 6.

<sup>283</sup> 1526. okt. 5. Ludbreg. Frangepán Kristóf levele Kasztellánffy Jánosnak. *Laszowski, E.*: Mon. Habs. I. 23.

szülnek. Az adott pillanatban sokkal népszerűbb Frangepán olyan jogköröket gyakorolt Szlavóniában, amelyeket a népszerűségét rohamosan elveszítő Batthyány élvezett korábban.<sup>284</sup> A bán külön nehezményezte, hogy a rendek által megajánlott adót nem az ő emberei szedhetik be, és abból Frangepán 100 fős lovasságának a zsoldját fedezték.<sup>285</sup> Ennek ellenére nem volt hajlandó lemondani, és továbbra is használta jogosítványait. Szeptember 30-án megtiltotta a Zenggből éppen Bécsbe tartó Krusics Péternek, hogy továbbmenjen, és visszaküldte az állomáshelyére.<sup>286</sup> Inkább megígérte neki, hogy segíti az ügyeit Ferdinándnál és írt is a főhercegnek, hogy lássa el a várat a szükséges felszereléssel. Krusics viszont nem csupán pénzt kérni ment Bécsbe, hanem a Lajos királytól kapott tisztségben tett szolgálatait is fel akarta ajánlani Ferdinándnak.<sup>287</sup> Erre ekkor még nem került sor, és az év hátralevő részében már Zenggből írta segélykérő leveleit.

1526 őszén a trónharcok mellett a határok védelmére is gondot kellett viselni. A határ menti török parancsnokok ugyanis megpróbálták kihasználni a zavaros helyzetet, és támadásokat intéztek Jajca körzetében. Mária királyné október 1-jén ezért megparancsolta a szlavón rendeknek, küldjenek utánpótlást a várnak, mert az Szlavóniát is védi.<sup>288</sup> Októberben Jurisics Miklós horvát és Hans Katzianer belső-ausztriai főkapitány vezetésével ellentámadásba mentek át, és 2–3000 főnyi hadsereggel beütöttek Boszniába, hogy tehermentesítsék Jajcát.<sup>289</sup> Ezzel függ össze az a híradás, amely arról számolt be, hogy Frangepán Zágráb mellett haladt el október közepén, hogy segítségére legyen a megtámadott tartományak.<sup>290</sup>

Eközben Szapolyai János erdélyi vajda és Habsburg Ferdinánd főherceg egyaránt megpróbált minél több nemest magához édesgetni. A vajda Kasztellánffy Jánossal próbálkozott,<sup>291</sup> míg Ferdinánd megpróbált dűlőre a jutni a hezitáló Batthyányval, aki garanciák nélkül nem akarta elkötelezni magát. Mária királyné Pozsonyból már október 9-én ráírt, és meghívta a Komáromba meghirdetett országgyűlésre, de azt gondosan elhallgattá, hogy a gyűlés fő célja Ferdinánd királlyá választása lesz.<sup>292</sup> Szapolyai ezzel szemben nem kertelt,

<sup>284</sup> Azt nehezményezték a rendek, hogy Batthyány nem jött a tartományba, és így magukra hagyta őket.

<sup>285</sup> *Laszowski. E.*: Mon. Habs. I. 23.

<sup>286</sup> Batthyány Ferenc Ferdinánd főhercegnek. „volebat [ti. Krusics] ipse vestram maiestatem accedere sed ego non permisi illum illuc ire. Misi ipsum ad castra ipsa, que tenet, ne per incuriam dampnum paciantur aliquod” Uo. 21.

<sup>287</sup> „quorum officium [ti. a várak őrzése] ex benignitate serenissimi et graciosissimi domini mei Ludovici regis Hungariae fungor [...] serviciaque mea maiestati vestre commendo” 1526. szept. 30. Varasd. Krusics Péter Ferdinándnak. *Laszowski. E.*: Mon. Habs. I. 22. A későbbi események ismeretében inkább úgy értékelhetjük a kapitány felajánlkozását, hogy az elmúlt években a horvát főnemesek által bejártott módszer szerint megpróbált pénzügyi segítséget szerezni hivatala ellátásához, de semmiképpen nem akarta a rábizott várakat egy meg nem választott királynak átengedni.

<sup>288</sup> *Ferdo, S.*: Saborski spisi I. 8.

<sup>289</sup> *Barta Gábor*: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez). Történelmi Szemle 37. (1995: 1.) 2.

<sup>290</sup> *Rácki, F.*: *Sanuto* i. m. 1883. 182.

<sup>291</sup> 1526. okt. 11. Debrecen. Szapolyai familiárisát, Balog Ferencet küldte Kasztellánffyhoz. *Laszowski. E.*: Mon. Habs. I. 21.

<sup>292</sup> *Ferdo, S.*: Saborski spisi I. 9.

amikor október 17-én a rendekkel együtt kelt levelében meghívta a székesfehérvári királyválasztásra, amellyel azért akart sietni, mert — mint állította — az ország számára minden késlekedés veszélyes volt.<sup>293</sup> Batthyány ennek ellenére nem mozdult, Varasdon vagy Németújváron töltötte az októbert.<sup>294</sup> A bán kivárára épülő taktikája érthető, hiszen nem lehetett tudni, mi lesz a trónért folytatott versenyfutás vége. Bár kapcsolatai és birtokainak fekvése mind a Habsburgok felé orientáltak, de akkor Bécsben még Frangepánt tartották Horvátország és Szlavónia vezetőjének.<sup>295</sup> Október közepén újabb feladat várt a főhercegre, jelesül a Kaproncáról két héttel korábban elindult szlavón követség élén megérkező Erdődy Simon meggyőzése. Ferdinánd október 15-én látta el követi utasításokkal Georg Kreutzer laibachi dékánt és Erasm von Dornberg tanácsost. Ezek szerint mindent megígérhettek a szlavón küldöttségnek, és meg kellett említeni előttük, hogy ha állhatatosak maradnak Ferdinánd hűségén, akkor jutalmuk nem marad el.<sup>296</sup> Arra szeretnék volna rávenni Erdődyt, hogy ismerje el a főherceget magyar királynak, mégpedig az örökösödési jog alapján. Erre minden jel szerint a püspök nem volt hajlandó, és 22-én továbbindult Pozsonyból Ferdinándhoz. Nádasdy Tamás ekkor azt tanácsolta neki, hogy nyugodtan ígérjen meg mindent neki, mert idővel a püspök maga fogja kérni azok felmondását.<sup>297</sup> A tárgyalások további menetéről jelenleg sajnos nincsen információink.

A következő hetekben Habsburg Ferdinánd helyzete Magyarországon meglehetősen rosszra fordult. Hiába választották meg a cseh rendek október 23-án királyukká, a magyar nemesség többsége Szapolyai mellé állt, akit november 10-én szabályos körülmények között megválasztottak, és másnap, azaz Szent Márton napján, Székesfehérváron a Szent Koronával törvényesen megkoronáztak. Ez alapjaiban rengette meg Ferdinánd pozícióit, hiszen a koronázás hírére az addig leghűségesebb emberei között számon tartott Frangepán Kristóf is átpártolt Szapolyaihoz, és nem sokkal később — vagy vele egy időben — követte őt Erdődy Simon is.<sup>298</sup> Hiába küldött szét az özvegy királyné, Habsburg Mária burkolt fenyegetéssel és ígéretekkel egyaránt megfogalmazott meghívókat a pozsonyi országgyűlésre, november közepére Ferdinánd a német ka-

<sup>293</sup> Uo. 12.

<sup>294</sup> Laszowski okmánytárában kiadott egy október 24-e előtt kelt, Batthyáynak tulajdonított oklevelet, amely a báni tisztség elfogadásáért cserében az ő kívánságait tartalmazza. Ez azonban tartalma alapján Karlovicsé lehetett, és néhány hónappal később készült. *Laszowski. E.*: Mon. Habs. I. 25. Az téveszthette meg a szerzőt, hogy az egyik pontja megegyezik a Batthyány és Ferdinánd között novemberben kötött szerződés passzusával.

<sup>295</sup> 1526. okt. 14-én Mária meghagyta Frangepánnak, hogy a hainburgi megbeszélésen mindeképpen vegyen részt, mert nagy szüksége van rá. *Ferdo, S.*: Saborski spisi I. 11.

<sup>296</sup> Uo. 13.

<sup>297</sup> „cum tempore ipsemet suplicabit vestrae serenitati, ne sibi promissa servet” Uo. 14.

<sup>298</sup> Frangepán november 10-én még azt kérte Ferdinándtól, hogy nevezze ki magyarországi főkapitánynak, Erdődyt pedig esztergomi érsekké. 14-én Győrből megismételte Erdődyvel kapcsolatos kérését, és ígéretet tett arra, hogy visszatér Szlavóniába és ráveszi a püspököt a komáromi gyűlésen való részvételre. Ezek után a következő napokban mégis Szapolyai udvarában tűnt fel. *Jászay P.*: Magyar nemzet napjai i. m. 194.

tonákkal megrakott Pozsony és Sopron városok, valamint Horvátország kivételével szinte teljesen kiszorult Magyarországról.<sup>299</sup>

Szapolyai megkoronázása után az addig ingadozó magyar nemesség döntő többsége elfogadta az új helyzetet. A polgárháború elkerülésére egyetlen esélyként kínálkozott, hogy a bizonytalan időszak a lehető leggyorsabban lezáruljon, és ismét a védelem újjászervezésére lehessen koncentrálni. Döntésüket megkönnyítette, hogy Szapolyai is megbékélésre törekedett, és szívesen látta udvarában ellenfele híveit. János király intézkedéseiből kiderül, hogy egyértelműen az egész országban gondolkodott, és maga is azt remélte, hogy Ferdinánd főherceg felhagy a további próbálkozásokkal.<sup>300</sup> Ami témánkat illeti: november 25-én ezért kinevezte Frangepán Kristófot horvát–szlavón–dalmát bánjává, aki egyben megkapta az országos főkapitányi posztot is. Erdődy Simon egri püspök lett, Bodó Ferenc pedig — akinek a nővérét Tahy János egyik familiárisa vette el — szerémi kapitány.<sup>301</sup>

Magyarország nagyobb részéhez hasonlóan Szlavónia is elfogadta I. János magyar király uralmát. Az itteni nemesek döntésében Frangepán befolyása mellett szerepet játszott a már említett németellenes közhangulat, valamint, hogy nekik különösen érdekükben állt a bizonytalan politikai és közállapotok felszámolása. Zágráb és Varasd megyékről már november elején az a hír járta, hogy ahhoz állnak majd, akit előbb választanak meg magyar királlyá.<sup>302</sup> November végén így Mária királyné már arról panaszkodott Batthyány Ferencnek, hogy Pethő Tamás varasdi ispán — egyébként Batthyány embere — Frangepán Kristóf számára szedte be birtokain a megszavazott hadiadót, ami törvénytelen, mert ő bandériumot tart fenn.<sup>303</sup> A szlavóniai harmincadhelyeket is zökkenőmentesen vette birtokba Horváth Mihály, János király kincstartója, Thornalylai Jakab embere, aki Zágrárból irányította hivatalát.<sup>304</sup> Az intézkedéseknek köszönhetően a királyi hatalom valamelyest megerősödni látszott a Jagellókorhoz képest, nem utolsósorban az arisztokrácia rovására. Mivel Szapolyai az ingadozókat nem idegeníthette el magától, ezért döntött a hatalommegosztás mellett. A budai kormányzat befolyását minimalizálta Szlavóniában, és a tartomány polgári és katonai közigazgatását a bán, Frangepán Kristóf kezébe helyezte, akiben vakon megbízott.<sup>305</sup>

Batthyány Ferenc és Tahy János 1526. november–decemberi hovatartozásáról ez ideig még nem szóltunk. Az ellentmondásos adatok miatt nem könnyű rendet teremteni az események forgatagában. Azt láttuk, hogy a megelőző esztendőben Batthyány és Tahy is Mária királyné bizalmasai voltak, ez a kapcsolat valószínűleg nem múlt el nyomtalanul. Ráadásul Batthyányt — erről is volt

<sup>299</sup> *Ferdo, Š.*: Saborski spisi I. 18.

<sup>300</sup> Szapolyai uralmára l. *Barta Gábor*: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. (Szapolyai János király kormányzása 1526. november – 1527. augusztus) Századok 101. (1977) 635–680.

<sup>301</sup> *Jászay P.*: Magyar nemzet napjai i. m. 240.

<sup>302</sup> Uo. 187.

<sup>303</sup> *Laszowski. E.*: Mon. Habs. I. 29.

<sup>304</sup> *Jászay P.*: Magyar nemzet napjai i. m. 350.; *Chmel, J.*: Actenstücke i. m. XXV.

<sup>305</sup> *Barta G.*: Konszolidációs kísérlet i. m. 659.

már szó korábban — birtokai fekvése is érdekeltté tette Ferdinánd megválasztásában. Ennek ellenére az ősz első két hónapjában igen passzív volt, és Szlavóniában teljesen átengedte a kezdeményezést riválisának, Frangepán Kristófnak. November 11-én ő is ott volt Szapolyai koronázásán. Ennek okát nem tudjuk. Lehet, hogy hintapolitikát folytatott, hiszen néhány nappal később már Köpcsényben találjuk, ahol Ferdinánd szerződést kötött legbefolyásosabb híveivel, Báthory István nádorral, Thurzó Elek kincstartóval, Tahy János vranai perjellel és magával Batthyányval.<sup>306</sup> A bán három hónapra kötelezte el magát Ferdinándnak, és cserébe 6000 forintra kapott ígéretet, megszabott időközönként. Ezért vállalta, hogy 500 lovast tart fenn, és ezek közül 200 mindig mellette lesz, akikkel kész bármikor megjelenni a főherceg hívására.<sup>307</sup> Tahy a szerződés értelmében azonnal 900 forintot kapott, ugyanennyit egy hónap múlva, és ezért 500 könnyűlovaszt kellett fegyverben tartania. Ennek ellenére Batthyány és Tahy néhány nap múlva elhagyták Pozsony környékét. Tahy hazatért Csurgóra, és onnan írta november 26-án a nádornak, hogy nem fog tudni elmenni a pozsonyi országgyűlésre. Attól félt, hogy távollétében Szlavónia, Pozsega és az egész Dél-Dunántúl átáll Szapolyaihoz, ő pedig elveszti a birtokait és familiárisait, sőt még a parasztok is ellene fordulnának. Úgy vélte, hogy akkor lehetne még Ferdinánd oldalára vonni az országot, ha hadseregével annak szívébe, Fehérvárra vonulna, de ebben ő már nem hisz.<sup>308</sup>

Az ez idő tájt valószínűleg Németújváron tartózkodó Batthyányt Ferdinánd november 25-én szólította fel először, hogy a pozsonyi országgyűlésen megjelenjen. Három nappal később már jóval keményebb hangvételű levélben számolt be a bánnak csehországi megválasztásáról, és cáfolta azokat a híreszteléseket, hogy Morvaország fejedelmének nem választották volna meg. Szapolyaitól nem kell féltenie várait, mert — mint vélekedett — törvénytelenül lett megválasztva, és már utasította kapitányát, hogy Bihács várát gyalogosokkal és munícióval erősítse meg.<sup>309</sup> November 30-án pedig kibocsátott egy oklevelet, amelyben Mária királyné leghűségesebb tanácsadóinak, köztük Tahynak és Batthyáynak védelmet ígért Szapolyaival szemben.<sup>310</sup> Batthyány azonban nem mozdult, és Mária királyné hiába írt már kétnaponta sürgető leveleket, hogy azonnal jelenjen meg a pozsonyi gyűlésen, Szlavónia ügyeire hivatkozva nem tett eleget a hívásoknak.<sup>311</sup> Mivel pedig a Köpcsényben kialakult összeget Ferdinándtól nem kapta meg, így nélküle — és vélhetően Tahy nélkül — zajlott le az újabb királyválasztó országgyűlés december 16-án Pozsonyban. Ezt igazolja, hogy Mária királyné december 19-én számolt be neki testvére megválasztásáról („voto electus est et declaratus regem Hungarie”), és ismételten arra kér-

<sup>306</sup> Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése. (Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez) I. 1526–1532 Közreadja és a bevezető tanulmányt írta Erdélyi Gabriella. (Lymbus kötetek 1.) Bp. 2005. 94. 36. j.

<sup>307</sup> Laszowski. E.: Mon. Habs. I. 27.

<sup>308</sup> Ferdo, Š.: Saborski spisi I. 26.

<sup>309</sup> Uo. 30.

<sup>310</sup> Uo. 31.

<sup>311</sup> Uo. 33–35.

te, hogy 200 lovasával, amelyekről előző levelében neki írt, jelenjen meg Bécsben, ahol Ferdinándtól megkapja járandóságát.<sup>312</sup>

Ferdinándot december elejére Frangepán és Erdődy mellett tehát részben Tahy és Batthyány is magára hagyta, így a horvát urakon kívül szinte minden párthívét elvesztette a számára oly fontos Szlavóniában. A főhercegnek ezért jött annyira kapóra a Pozsonyból november 20. után<sup>313</sup> Bécsbe érkező horvát küldöttség, amelynek tagjai Karlovics János gróf,<sup>314</sup> Perusics János és Krisanic Gáspár voltak.<sup>315</sup> A következő két hét folyamán az uralkodó-jelölt arra kívánta megbízottjain keresztül rávenni őket, hogy választás nélkül ismerjék el királyuknak, és ezért cserében sok áldozatra is hajlandónak mutatkozik. December 3-án kötelezte magát, hogy a Mária királyné által Hans Ungnadnak adományozott Medvevár és Rakonok<sup>316</sup> uradalmakat 4000 forint zálogösszegért visszaszerzi, és azt 1527. november 11-én Karlovicsnak adja át, aki addig az Erasm von Trauttmansdorfftól visszaváltott Weitersfeldet nyeri el, és mivel ebből nincsen jövedelem, ezért a kamarától 200 forintot kap.<sup>317</sup> A horvát küldöttek azonban nem ismerhették el Ferdinándot magyar királynak, csak annyit ígérhettek, hogy megvárják Pozsonyban a magyar országgyűlést, noha ez nem lenne kötelességük. Ferdinánd erre válaszul december 5-én Paul Oberstein bécsi prépostot, Jurisics Miklóst, Hans Katzianert és Hans Püchlert látta el megbízóleveleivel, hogy teljhatalmú követeiként képviseljék őt a következő horvát gyűlésen.<sup>318</sup>

A pozsonyi ferences kolostorban tartott királyválasztó országgyűlésen 1526. december közepén azután Ferdinándnak be kellett látnia, hogy korábbi elképzeléseit a magyar rendekkel kapcsolatban nem tudja keresztülvinni. A csehek után a magyar rendek sem voltak hajlandók elismerni az Habsburg-örökösödési szerződések alapján, hanem ragaszkodtak a szabad választáshoz, hiába tiltotta meg a főherceg, hogy Báthory István nádor a szokásos királyválasztó országgyűlésre hívja össze Pozsonyba a rendeket. A magyar nemesek végül a nádor első szavazatával december 16-án Magyarország királyává választották Ferdinándot, a gyűlésen ugyancsak részt vevő horvát előkelők jelenlétében.<sup>319</sup>

A jelentős fordulatot hozó hírre Szapolyai ismét aktivizálódott. Batthyányt megfosztotta Vas vármegyei ispáni címétől, és Frangepán Kristófnak adta a vranai perjelséget, Zengg városát, Bihácsot és több Báthory nádor kezében levő uradalmat, valamint 10000 forint értékben zálogba adta neki Pápát, és további

<sup>312</sup> Uo. 37.

<sup>313</sup> Ferdinánd november 27-én parancsolta meg Georg (Jorg) Khembseer osztrák kamarásnak, hogy a Bécsbe érkező horvát követség ellátásáról gondoskodjék. *Ferdo*, Š.: Saborski spisi I. 29.

<sup>314</sup> Ferdinánd a grófnak egy 100 forint értékű páncélt ajándékozott november 24-én. *Thallóczy L. – Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. CDXXXIX.

<sup>315</sup> MOE I. 75. Fraknoi alapján a szakirodalom többnyire összemossa az Erdődy Simon vezette szlavóniai és a (talán Karlovics vezette) horvát küldöttséget, így a zágrábi püspököt szerepeltetik a horvát delegáció vezetőjeként is. A két követség látogatása között több hét telt el, és november 10-én Erdődy már a szlavóniai Csázmán volt, innen keltezte levelét a zágrábi káptalannak. *Ferdo*, Š.: Saborski spisi I. 21.

<sup>316</sup> Köpcsényben ezt még Tahynak ígérte.

<sup>317</sup> *Thallóczy L. – Hodinka A.*: Horvát véghelyek oklt. CDXLVII.

<sup>318</sup> Uo. CDXLVIII.; *Jászay P.*: Magyar nemzet napjai i. m. 247.

<sup>319</sup> *Pálffy G.*: Disszertáció i. m. 42–44.

10000 forintot pedig készpénzben küldött neki.<sup>320</sup> E lépése azonban — úgy mond — kimozdította az addig kiváró Batthyányt a „holtpontról”, aki december 21-én már terjedelmes levélben számolt be Ferdinándnak Frangepán megválasztásáról, valamint saját Dietrichsteinnel folytatott tanácskozásáról. Külön felhívta a főherceg figyelmét Bihács várára, hogy azt nehogy megszerezze a török vagy Kristóf gróf, mert akié a vár, azt kell a horvát uraknak követniük. Emellett parancsot küldött a szlavón nemességnek is, hogy ne merjék elfogadni Frangepánt, valamint üzent Zenggbe is Krusics Péternek, nehogy adja át a rábízott erősségeket a horvát gróf embereinek. Mivel azonban ténylegesen segíteni nem tudott, abban bízott, Krusics annyira gyűlöli Frangepánt, hogy nem engedi át a rábízott várakat.<sup>321</sup>

### *A cetini királyválasztás és a dombrói királlyátétel*

Ezek után nem lett volna meglepő, ha Batthyány bán is részt vesz az 1527. január 1-jén Cetinben összeülő horvát gyűlésen, ám ez nem történt meg. Így nem hallhatta, ahogy Ferdinánd említett követei előadták kéréseiket a Tuskanics András vezetésével összegyűlő nemeseknek. A horvát rendek által kiadott oklevélből kiderül, hogy Ferdinánd őfelsége, Isten kegyelméből Csehország és Horvátország királya („dominus Ferdinandus Dei gratia Bohemie et Croacie rex”) elküldte hozzájuk követeit, akik arra kérték őket, „ut suam Majestatem pro nostro legitimo et naturali Rege et Domino, et Serenissimam Principem et Dominam Dominam Annam Hungarie, Bohemie et Croatie Reginam Principem et Dominam nostram gratiosissimam pro nostra legitima et naturali Regina et Domina recognoscemus, illisque desuper debitum fidelitatis et homagii Juramentum prestaremus...” Ők megvizsgálták királyjelöltjük jogát, „quod nos exacte perpensis et diligenter consideratis Juribus, quibus idem Rex noster Serenissimus, una cum dicta Serenissima Domina Regina sua consorte etc. pro sacro Regno Hungarie Jure hereditario obtinendo ad plenum et sufficienter fulcitus et provisus est, precipue vigore plurium inconvincibilium tractatum, quos nos ex fundamento vidimus, legimus et relegimus, et postremo vigore electionis iuxta Decreta et Sanctiones Regni Hungariae, in generali Statuum et Ordinum illius Regni Conventu die XVI Mensis Decembris proxime elapsi in Oppido Posoniensi rite et legitime facte et publicate, nec non attentis pariter tot gratiis, opibus et emolumentis, quibus nos (et) Croatie Regnum sua Sacra Regia Majestas sola inter tot Christianos Principes pluribus annis contra immanissimos Thurcas...benigne conservavit...” Ők ezeket mind mérlegelték és ezek után „Ferdinandum, in verum legitimum indubitatum et naturalem nostrum et tocius huius inclyti Regni Croatie Regem et Dominum, nec non...Annam in veram legitimum indubitatum et naturalem nostram et tocius Regni Croatie Reginam Et Dominam, felici omine elegimus et recognovimus, assumpsimus, publicavimus, fecimus, constituimus et proclamavimus... prout tenore presentium eligimus, recognoscimus, assumimus, facimus, consti-

<sup>320</sup> Jászay P.: Magyar nemzet napjai i. m. 349.

<sup>321</sup> Chmel, J.: Actenstücke i. m. 26–29.

tuimus, proclamamus et veneramur ambas suas Maiestates in nostrum (ut premittitur) Regem et Dominum...<sup>322</sup> Ezt követően pedig Oberstein bécsi prépost után feltartott ujjal, szóról szóra elismételve esküt tettek, hogy Ferdinándot, Annát és utódaikat törvényes uraiknak elismerik, majd átmentek a Szűz Mária tiszteletére szentelt ferences kolostorba, és ott óriási harangzúgás közepette elénekelték a *Te Deumot*, majd utána kiállították az idézett oklevelet, melyet pecsétjeikkel is megerősítettek.

Közelebb visz bennünket a rendkívül érdekes, ám bonyolult kérdés megoldásához egy másik forrásrészlet, amely a legtöbb okmánytárból kimaradt, ám Thallóczy Lajosnak a Blagay családról szóló gyűjteményében szerepel. Ez Ferdinánd biztosainak január 3-ai beszámolója a két nappal korábban történtekről. Ez valójában az előbbi leírás összegzésének tekinthető. Eszerint 1527. január 1-jén a horvát rendek „egész nap vizsgálták, van-e a felségnek és nejének elegendő joga Magyarország koronájához, és késő estig vitatván ezt, küldöttséget menesztének a biztosokhoz, jelentvén, hogy a felségnek és nejének elegendő igaz jussát Magyarország koronájára megismerték, minek ők nagyon örvendezének.”<sup>323</sup> A horvát rendi gyűlés tárgyalásai tehát tényleg arról szóltak, hogy az ott összegyűlt nemesek kit szeretnék királyuknak, ám a horvát királyi címet nem választották el — nem is teheték volna — a magyartól. Saját jogfelfogásuk szerint viszont magyar királynak nem ismerhették el Ferdinándot, különösen, hogy ezt megtette már a pozsonyi országgyűlés, hanem csupán az attól egyébként elválaszthatatlannak tartott horvát királyi címet erősíthették meg.

Ezzel a különleges aktussal 1102 után először a horvát rendek is kinyilváníthatták akarataikat arról, hogy kit óhajtanak uralkodójuknak. Így ez kétségtelenül nagyon fontos eseménynek tekinthető a horvát államfejlődés szempontjából. Mivel előzmények nélküli aktus volt, ezért szokásjog nem kényszeríthette ki megtörténtét. Ennek ismeretében viszont újra fel kell tennünk a kérdést, mit is jelentett ez valójában. Miért volt ez fontos Ferdinándnak és miért ragaszkodtak hozzá a horvát rendek?

Habsburg Ferdinánd 1526 végére egy szűk, bár befolyásos arisztokrata-csoportot és néhány nyugat-magyarországi várost leszámítva elvesztette magyarországi támogatóit. Ezért minden lehetőséget meg kellett ragadnia, hogy legalább horvátországi híveit megtartsa, akikre az osztrák tartományok, elsősorban Krajna és Karintia védelme szempontjából (is) égető szüksége volt. Úgy érezte, hogy ezzel a lépéssel tudja hűségükben megerősíteni a horvát rendeket, és részben erre támaszkodva akarta magyarországi pártját újjászervezni. A

<sup>322</sup> A kiemelt fontossága miatt eredetiben idézett oklevélnek számos kiadása ismert: *Chmel J.*: Actenstücke i. m. 35–39.; *Jászay P.*: Magyar nemzet napjai i. m. 388–393. (magyar fordítással); *Kukuljević, J.*: Jura regni i. m. 44–46.; MOE I. 87–90.; *Ferdo, Š.*: Saborski spisi I. 44.

<sup>323</sup> „si von stund an von der gemlten frag nachliesen, und giengen den ganzen tag um mit der gerechtigkeit zu ergrunen, ob eur majestät und derselbn löblicher gemachel unser genedigiste frau geniugsam gerechtigkeit zu der cron Hungern heten so lang piss si alsdan auf den abent spat etlich aus den stenden zu uns geschickt mit anzeigen, si heten befunden das eur majestät und unser genedigiste frau alle gerechtigkeit genuesamlich heten zu der cron zu Hungern und darinnen si sich mit eur baider majestät aufs hochst erfreuten, des wir innen auch gepürlichen dank sagten und ward also alle andere handlung auf der erichtag darnach geschoben.” *Thallóczy L.* – *Barabás S.*: Blagay oklt. Nr. XIII.



Blagay István, Zrínyi Miklós, Karlovics János és a Frangepánok által vezetett horvát nemesek pedig ezzel tudták jelezni, hogy számukra Szapolyai János székesfehérvári megválasztása elfogadhatatlan, nem bíznak benne, hiszen az elmúlt évtizedek keserű tapasztalatai azt mutatták, Budáról nem várhatnak tényleges és elégséges segítséget a törökök elleni védekezéshez. A Ferdinánd támogatásának megszűntétől való félelem vitte tehát rá a rendeket, hogy egy ilyen különleges (királyválasztási) szerződéssel erősítsék meg politikai szövetségüket.

A cetini horvát és a pozsonyi magyar királyválasztás viszonya — miként erre nemrég Pálffy Géza hívta fel a figyelmet — sokban hasonlít a morva, a sziléziai és a lausitzi rendeknek az október 23-ai prágai királyválasztáshoz való kapcsolatához. Ott is a cseh rendek döntésétől függetlenül választották meg Ferdinándot uralkodójuknak, úgy hogy a csehekkel ellentétben elismerték Ferdinánd örökösödési jogát.<sup>324</sup> Ennek ismeretében már nem meglepő a horvátok hasonló döntése.<sup>325</sup> A horvát rendek a választásért cserébe viszont Ferdinándnak igen kemény feltételeket szabtak. A Habsburg uralkodónak 1000 lovast és 200 gyalogost kellett tartania a horvát területeken, ezek közül 800 lovast a horvát nemesek fogadhatnak fel 3 forintos zsolddal. Ezek az intézkedések persze nem voltak újszerűek, hiszen a korábbi években már állomásoztak hadművelési időszakban osztrák csapatok horvát területen, a 800 lovas felfogadására tett kérvény pedig a Jagelló-korszakban megfigyelt rendszer szerves folytatása volt. Ferdinánd megígérte továbbá, hogy a végváratok ellátja, és a rendeket jogaikban megtartja. Ezenkívül az igazságszolgáltatás helyreállítására kinevezi az általa elismert Jurisics Miklóst helytartónak (*locumtenens*), aki „universis Justitiam administret”, és mellé közülük négy tanácsost állít.<sup>326</sup>

A horvát rendek tehát valójában szerződésként, egyfajta biztosítékként fogták fel a cetini választást. Ezt igazolja az is, hogy 1527. április 28-án tartott újabb gyűlésükön már egy jóval szigorúbb hangvételű kérelmet terjesztettek fel uralkodójuknak. Ebben kifejtették, hogy ők szabad akaratukból választották meg Ferdinándot („illico libero arbitrio erga Maiestatem Vestram stetimus”), ahogy a történelem folyamán is mindig így cselekedtek („libero arbitrio se conadiunximus circa Sacram Coronam Regni Hungariae, et post hoc, nunc erga Maiestatem Vestram”).<sup>327</sup> A szabad akarat ilyen erős ismételtetése persze nem lehetett más, mint burkolt politikai fenyegetés, hiszen az oklevél további részében sérelmeiket sorolják fel, Ferdinánd január 1-jén tett azon ígéreteit kérve számon, amelyeket azóta sem teljesített. Hiszen szabad akaratból választhatnak akár valaki mást is – sugallja az oklevél. Ez természetesen propagandisztikus fogás volt, amelybe a horvát rendek mindig igyekeztek belekapaszkodni a folyamatos segítségnyújtás kieroszakolása érdekében. Sőt, 1535-ben a keserű tapasztalatok arra indították a horvát nemességet, hogy visszakérjék Ferdinándtól 1527. évi hűséglevelüket, és cserébe ők is vissza akarták küldeni Ferdi-

<sup>324</sup> Pálffy G.: Disszertáció i. m. 46.

<sup>325</sup> Uo. 50.

<sup>326</sup> MOE I. 92–93.

<sup>327</sup> MOE I. 170.

nánd ígervényeit, amelyekről addigra bebizonyosodott, hogy alig több pusztá papírnál.<sup>328</sup> A horvát nemesség tehát egyfajta „zsarolási potenciálként” értelmezte döntését, amelyet mindig Habsburg Ferdinánddal szemben és sohasem Frangepán Kristóf vagy Szapolyai János vagy a magyar országgyűlés ellen használt.

A cetini választás ugyanis nem a Magyar Királysággal való unió elutasítása volt, mint a horvát történetírás utóbb gyakran vélte, hiszen a horvát előlelők döntésük indoklásában maguk hivatkoztak a pozsonyi választásra, még ha január 1-jei oklevelükben kényszerűen kerülték is a Ferdinánd magyar királyi címére való utalást. Különleges helyzetnek értékelhetjük ezt, de elszakadási törekvésnek nem! A horvát nemesség számára továbbra is fontos maradt a Szent Korona, valamint a Magyar Királysághoz avagy Szent István birodalmához való tartozás. A cetini gyűlésről készített beszámolójukban ugyanis a biztosok leírták, hogy meglátogatta őket a zenggi kapitány helyettese, aki ura nevében azt közölte velük, hogy Krusics Péter kész átadni a várakat, ha Ferdinánd megszerzi a magyar koronát.<sup>329</sup> Jellemző Krusicsra és befolyására, hogy a fennhatósága alatt álló Zengg város bírái („judices ordinarii civitatis Segniae Sacrae Coronae Hungariae subjectae”) csak 1527. június 20-án fogadtak esküt Ferdinánd magyar királynak, amikor az utóbbi csapatai már Magyarországra tartottak.<sup>330</sup> A bihácsi incidens is hasonló módon magyarázható. 1527 elején hiába küldött Hans Püchler 64 német gyalogot (*Landsknecht*) Bihács várához,<sup>331</sup> a bán által kinevezett kapitány, Szvetacski János nem engedte be őket, mondván Batthyánytól erre nem kapott felhatalmazást.<sup>332</sup> Erre majd csak február 16. után kerülhetett sor, miután Batthyány és Ferdinánd újabb szerződést kötöttek, és a bán megígérte, hogy Bihács várát neki, mint magyar királynak megtartja, és az ő nevében megvédi.<sup>333</sup>

A 1527 eleji horvát királyválasztás különleges jelentőségét mutatja, hogy a középkorhoz hasonlóan a kora újkor folyamán erre többet nem találunk pél-

<sup>328</sup> „Supplicamus Maiestati Vestre humillime, ut nobis literas nostras Maiestati Vestre medio commissariorum suorum predictorum per nos missas, reddere et restituere dignaretur; nos autem literas commissariorum ex parte Maiestatis Vestre nobis datas, quarum paria per hos nuncios nostros Maiestati Vestre, ut premissum est, misimus, remittere et restituere volumus.” 1535. szept. 9. MOE I. 170.

<sup>329</sup> „zu uns erfordert den hauptman der Otfleken Zenng, Kliss, Otthotzatz und Starigradt, aber er is nit selbs zu uns kumen, sonder hat ainen seinen vertrauten priester zu uns geschickt und sich anfenklich entschuldigt, er mug in diser gferlichen zeit sonderlich graf Cristoffen halben nit ausziehen, mit witer anzaigung, eur majestät und wir sollen uns entlichn zu ime verseechen, er well der oberurten ortfleken kain weder dem waywoda noch graf Cristoffen einantburten, sonder allein auf eur Majestät post halten, das sich nur eur majestät bearbeit zu erlangung der cron Hungern...” Thallóczy még Kobasics Györggyel azonosította a kapitányt. *Thallóczy L. – Barabás S.: Blagay oklt. XIII.*

<sup>330</sup> *Thallóczy L. – Hodinka A.: Horvát véghelyek oklt. DXXXIV.* Úgy tűnik, hogy a Frangepánoktól 1469-ben visszaszerzett kikötőváros nem tekintette magát a Horvát Királyság részének és lakói körében erős volt a Szent Korona eszme. Ennek okai későbbi kutatások tárgyai lehetnek.

<sup>331</sup> *Thallóczy L. – Hodinka A.: Horvát véghelyek oklt. CDLXI.*

<sup>332</sup> *Laszowski. E.: Mon. Habs. I. 49.*

<sup>333</sup> „Promittimus...quod castrum Byhegh maiestati suae tamquam regi Hungariae et eius nomine fideliter tenebimus et defendemus.” *Thallóczy L. – Hodinka A.: Horvát véghelyek oklt. CDLXV.*

dát, és a következő uralkodók esetében a horvát előkelők visszatértek a közép-korban bevált gyakorlathoz, és vita nélkül elfogadták azt. Emellett az eset egyedi voltát tanúsítja az is, hogy a horvát nemesség sem tudta magát tartani az általa kitalált uralkodói megszólításhoz és leveleiben néhány nap múlva ismét Ferdinánd teljes titulátúrája szerepel, élén a magyar királyi címmel.<sup>334</sup>

Végül még egy aspektust érdemes figyelembe venni az események vizsgálata során, ami megnyugtatóan rendezi azt a kérdést: Ferdinánd horvát királyi címét a pozsonyi vagy inkább a cetini választásból eredeztette-e. Egy konkrét adatunk van arra nézve, hogy Ferdinánd magyar királlyá választásából adódóan tartotta magát horvát királynak is. Egy 1527. március 9-én a horvát rendekhez írt levelében Ferdinánd kifejtette, hogy magyar királyi minőségében kíván gondoskodni ezen királysága alávetett részének védelméről. Ezért Batthyány Ferencet teljhatalmú horvát–dalmát–szlavón bánná teszi, aki már II. Lajos alatt is az volt, és akit törvényes bánjuknak elismerni és neki engedelmeskedni kötelesek.<sup>335</sup> Ebből tehát világosan és egyértelműen következik, hogy a korabeli közjogi felfogást követve Horvátországot a Magyar Királyság részeként értelmezte maga Ferdinánd is! Erre bizonyíték, hogy uralkodása alatt következetesen a *Dei gratia rex Croatiae* címet, és nem az *electus rex Croatiae*-t használta, pedig a cetini választás komolyan vétele az utóbbit indokolta volna, legalábbis a székesfehérvári magyar királykoronázásig.

A horvát nemések tárgyi attribútumok (korona stb.) és kialakult koronázási ordó hiányában pedig magyartól független horvát királyt csak választani tudtak, ám megkoronázni soha. A fentebb már bőven taglalt szokásjog, magyar alkotmányjogi szemlélet és az emlékezet volt az, amelyik a magyar koronázásba „beleértette” a horvát királyi címet is, ezért a középkor végére valójában a magyar korona maradt az egyetlen attribútuma a horvát királyi címnek is. Ezekből valószínűsíthető, hogy Ferdinánd magyar királlyá választása — majd koronázása — jogán érezte magát horvát királynak és nem a horvát rendek akarata miatt. Megítélésem szerint Habsburg Ferdinánd értelmezésében a cetini eseményeknek inkább propagandisztikus üzenete volt magyarországi és szlavóniai ellenlábasa, Szapolyai János irányában, és egyben erős politikai gesztus a mellette hűségesen kitartó horvát nemések számára. A cetini királyválasztás azután Ferdinánd székesfehérvári megkoronázásában 1527. novem-

<sup>334</sup> Már január 3-án így címezték a horvát rendek levelüket az uralkodóhoz. *Ferdo, Š.*: *Saborski spisi* I. 46. Az utolsó ismert oklevél, amelyben mellőzték Ferdinánd magyar királyi címét, 1527. január 7-én kelt a Cetinben ugyancsak jelen levő Zrínyi Miklós tollából. Uo. 50.

<sup>335</sup> „...per electionem spontaneam, tum jure contractus optimo et efficacissimo in predicto regno Hungariae successerimus. Volentes itaque defensionem eiusdem regno nostri et partium eidem subiectarum, quae tam misere ab hostibus sanctae fidei nostrae laceratae sunt, providere spectabilem et magnificum fidelem nobis dilectum Franciscum de Bathyan regnorum nostrorum Dalmatiae, Coataiae et Slavoniae banum, quo magistratu etiam tempore dicti olim regis Ludovici praedecessoris nostri functus est, creavimus et praefecimus, dantes ei plenam et omnimodam auctoritatem, facultatem et iurisdictionem, quibus caeteri bani praedecessores suix antiqua consuetudine et praerogativis uti consueverunt.” Báni tiszt jogfolytonossága i. m. 319.; *Iványi B.*: *Memorabiliák* i. m. 71.

ber 3-án teljesedett be,<sup>336</sup> és önmagában legfeljebb a pozsonyi magyar királyválasztás Horvátországra vonatkozó megerősítésének lehet értékelni.

Szlavóniában ugyanekkor a Szapolyai-párt szilárdan kezében tartotta a hatalmat, és — ahogy az éles szemű zágrábi kereskedő, Pásztor Gáspár megjegyzte — a polgárháború elkerülhetetlenül közeledett.<sup>337</sup> János király parancsára ugyanis 1527. január elején a szlavón rendek is összegyűltek a zágrábi püspök dombrói birtokán. A gyűlésen alsólendvai Bánffy János és vingárti Kesserű Mihály királyi követek előtt beiktatták Frangepán Kristóf bánt hivatalába. Majd utána Szapolyai parancsára a követek „köznyelven” — azaz feltehetően magyarul<sup>338</sup> — felolvasták az 1505. évi rákosi végzés határozatait. Ezek után Erdődy Simon kérésére átírták az oklevelet, ítélmestert választottak, majd Frangepán bán ígéretet tett a rendeknek arra, hogy a két király között a békére fog törekedni.<sup>339</sup> A rákosi végzés nyilvános felolvasására már volt példa Szapolyai megválasztásakor Székesfehérváron, ám legitimációs erővel ott sem bírt.<sup>340</sup> Ezek alapján nem tekinthető egyébnek, mint propagandisztikus ellenlépésnek János király részéről az ugyancsak kétséges legitimációjú horvát királyválasztással szemben. Állításomat alátámasztja az is, hogy Szapolyai élete folyamán egyszer sem használta a *rex Sclavoniae* elnevezést. Ez a cím először 1529-ben Ferdinánd intitulációjában fordult elő.<sup>341</sup> Másrészt pedig a szlavón rendek ezzel csupán Szapolyai magyar királyságát ismerhették volna el, hiszen a rákosi végzés a magyar trón öröklésére vonatkozott.

Bár mindezek ismeretében a szóban forgó szlavón gyűlés nem volt több, mint egy „szokásos” tartományi gyűlés és az ellentábornak mutatott erődemonstráció, ettől függetlenül a dombrói országgyűlésen történt királytétel, ám nem királyválasztás, fontos állomása volt a szlavón rendiség történetének. Jól mutatja ugyanis egy különleges időszakban a tartomány Magyarországhoz fűződő viszonyát és megnövekedett súlyát. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a szlavón rendek nem a horvát Frangepán Kristóf átállása vagy nyomása miatt döntöttek Szapolyai János király mellett, hanem ugyanazért, amiért a magyar rendek is őt választották meg Székesfehérvárott. A cetini választáshoz hasonlóan pedig szlavón gyűlésen sem fordult elő többé hasonló esemény. Az 1527 eleji

<sup>336</sup> Pálffy G.: Disszertáció i. m. 50.

<sup>337</sup> Ferdo, Š.: Saborski spisi I. 52.

<sup>338</sup> Uo. 51. „sermone vulgari” olvasták fel, ám szláv fordításról nem tudunk.

<sup>339</sup> 1527. jan. 22. Jurisics Miklós levele Ferdinándnak. *Thallóczy L. – Hodinka A.*: Horvát vég-helyek oklt. CDLXI. Ez Frangepánról igaz lehet. Szapolyai megválasztásakor azon kesergett, még Ferdinánd híveként, hogy Ófelsége (Ferdinánd) biztos fogja hagyni a vajda hatalmát, ez viszont véres polgárháborúhoz vezet, ami még jobban legyengíti az országot, és ez a török szultánnak kedvez, aki visszajön, és ellenállás nélkül szerzi meg azt. 1526. nov. 9. Győr. Frangepán levele Josef Lambergnek. *Ferdo, Š.*: Saborski spisi I. 19. Valószínűleg átállásával ezt akarta elkerülni, ahogy az addig Ferdinánd belső köréhez tartozó Brodarics István is. *Barta Gábor*: A Sztambulba vezető út (1526–1528). Századok 105. (1981: 1.) 171.

<sup>340</sup> Pálffy G.: Disszertáció i. m. 44.

<sup>341</sup> *Ferdo, Š.*: Saborski spisi I. 131. Ez az ebben az évben Bécsset fenyegető szultáni hadjárattal függhet össze, amikor Szapolyai hívei ellentámadásba mentek át Szlavóniában is, és annak nagy része elveszett Ferdinánd számára. Ezzel akarta — mivel katonát adni nem tudott a tartomány felszabadítására — jogigényét továbbra is fenntartani a számára oly fontos területre. Pálffy Géza ezt legújabbán 1542-re teszi. *Pálffy G.*: Disszertáció i. m. 66.

délvidéki rendi gyűlések ezért a maguk nemében kuriózumok voltak, így messzemenő következtetések levonására — pláne a középkorra vagy a 19–20. századra vonatkozóan — nem alkalmasak, hiszen a két terület különleges, de jelentősen eltérő államiságának történetében sorsdöntő közjogi változásokat nem eredményeztek.

### Összegzés

Mindezek után — akár összegzés gyanánt is — joggal tehetjük fel a kérdést, mi változott meg 1526–1527-ben, Habsburg Ferdinánd magyar trónra lépésekor Horvátország és Szlavónia Magyar Királysághoz való viszonyában. Ténylegesen nem sok minden. A Habsburg uralkodó továbbra is a Szent István koronája révén uralma alá került országnak-tartományak tartotta őket, és nem tekintette ténylegesen külön királyságnak. Nem épített ki önálló horvát (pláne nem szlavón) kormányzati szerveket, az 1530-as években a délszláv ügyeket is a Magyar Kamarán, illetve a Magyar Udvari Kancellárián keresztül intézték. A szlavón és a horvát nemesség továbbra is a magyar királyi helytartón keresztül kereste fel az uralkodót panaszaiival, aki nádor hiányában az uralkodót helyettesítette.<sup>342</sup> A Magyar Tanács tagjaira támaszkodott Ferdinánd a Szlavóniát illető kérdésekben,<sup>343</sup> és a horvát–szlavón bán kinevezésében is, és nem kérte ki erről külön a horvát rendek véleményét.<sup>344</sup> A középkori mechanizmusok továbbélését jelzi az is, hogy egészen az 1570-es évekig van adatunk arról, hogy a báni törvényszékről szlavóniai és horvátországi pereket a bán az országbírói ítélőszékre irányított tovább, mert még ekkor is ez volt a bíraskodás legfelső fóruma.

A cetini választás valódi hatása a 18. században mutatkozott meg. 1712-ben a Zágrábban összegyűlt horvát–szlavón rendek azzal érveltek a Habsburg-dinasztia öröklését meghatározó szerződés, az ún. *Pragmatica Sanctio* elfogadása mellett (miközben a pozsonyi magyar országgyűlés még nem határozott ez ügyben), hogy mindig is jogukban állt a szabad királyválasztás, és mivel csupán perszónalunióban vannak a Magyar Királysággal, a magyar diéta döntése rájuk nem kötelező. Arra hivatkoztak, hogy Cetinben 1527. január 1-jén a horvát rendek saját akaratukból választották meg királyuknak Habsburg Ferdinándot, és ezzel valójában véget ért az 1102-ben kezdődött közös horvát–magyar királyság története.<sup>345</sup> Nem egészen kétszáz év elteltével így vált a horvát nemesség cetini királyválasztó gyűlése propagandából jogalappá.

<sup>342</sup> Erdélyi G.: Thurzó Elek i. m. 274. 1531. okt. 6. Thurzó Elek Ferdinándnak.

<sup>343</sup> Uo. 258–260. 1531. júl. 20. Pozsony. Thurzó Elek, Szalaházy Tamás és más tanácsosok Ferdinándnak. Tanácsot adnak neki, hogyan kezelje azt a problémát, hogy Korbáviai János horvát–szlavón bán az uralkodó tudta nélkül Zágrábban gyűlést hirdetett a szlavón rendeknek.

<sup>344</sup> Erdélyi G.: Thurzó Elek i. m. 265, 272, 302. 1531 augusztusában Karlovics halála után megüresedett a báni tisztség. Ferdinánd ekkor a magyar helytartókhoz fordult az ügyben, kit javasolnak utódnak a posztra.

<sup>345</sup> Idézi Ivan Beuc: *Institucija državne Hrvatskoj (1527–1945)*. Zagreb 1969. 3.

THE HISTORY OF THE „DOUBLE ROYAL ELECTION” OF 1527 IN CROATIA  
AND SLAVONIA

by Szabolcs Varga  
(Summary)

The present study investigates the changes which occurred in the relationship of Croatia and Slavonia to the kingdom of Hungary during the months following the battle of Mohács. The first part of the study examines the differences within the medieval structure of the two provinces. Croatia as a partner county of the Hungarian kingdom enjoyed considerable independence, and the conception of a voluntary attachment to the Holy Crown was always part of the ideology of the local nobility. Yet the independent Croatian coronation ordo disappeared, and the Croatian royal title remained attached to the Holy Crown, the devotion to which was always strong there. Slavonia, on the other hand, was more closely linked to the kingdom of Hungary, for it was territorially part of it, its secular and ecclesiastical administration was identical, and devotion to the Hungarian saints was important there. These differences are perfectly reflected by their names of *regnum Croacie* and *regnum Sclavonie* (ancient Hungaria *Tótország*, german *Windischland*).

The two regions of different institutional framework came to be ever more closely linked thanks to the Ottoman incursions in the second half of the 15th century. The first sign of this process was the union (albeit not definitive) of the banal titles of Slavonia and Croatia in 1476. In the age of the Jagellonians the Buda court proved increasingly unable to resist the Ottoman menace, which led to troubles in the government of the territory beyond the river Drava. After the fall of Belgrade (1521) archduke Ferdinand of Habsburg tried to stabilise with armed forces the Croatian borderland, and established closed links with the Croatian nobility in his service. Consequently, the Croatian estates supported him against János Szapolyai, voivode of Transylvania, in the struggle for the Hungarian throne after the battle of Mohács. Yet it was not the election of Ferdinand as an independent king of Croatia which took place on 1 January 1527, but merely a confirmation of the decision of the parliament of Pozsony made on 16 December 1526. That it was so is proved by the fact that Ferdinand later governed this territory through the Hungarian institutions of government (chancellery, chamber, Hungarian council etc.). Slavonia, on the other hand, joined János Szapolyai who had been crowned king of Hungary on 11 November 1526. The Slavonian estates assembled at Dombró in January 1527 accepted him as their ruler, but no royal election took place there; it would have strictly contradicted both the limited authority of the provincial assembly and the legal traditions of the Slavonian nobility. Consequently, the decisions taken by the two assemblies can only be contextualised in the framework of the history of Hungary in general.

*Tózsá-Rigó Attila*

## **A POZSONYI TILTÁSKÖNYV (1538–1566) INFORMÁCIÓS BÁZISA**

*(Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg  
városon túlnyúló kapcsolatrendszerére)*

Jelen tanulmány egy hosszú távú kutatási projekt részeredményeit foglalja magában. A kutatás célja átfogó képet nyújtani a dél-német (súlypontonál nürnbergi és augsburgi), osztrák (főként bécsi) és nyugat-magyarországi városok (elsősorban Pozsony) polgárainak az ún. dunai útvonal kereskedelmében betöltött szerepéről, illetve a kereskedelmi tevékenység során kialakult kapcsolatrendszeréről. További célkitűzés a kereskedelmi forgalomban részt vevő személyek társadalmi státuszának vizsgálata. A kutatás elsődleges alapjául a Pozsonyi Városi Levéltár állományában található Tiltáskönyv információi szolgáltak. Az említett városkönyv (Archív mesta Bratislavy, Verbotbuch AMB a i 1) az 1538 és 1566 közötti időszakból tartalmaz tiltásokat.<sup>1</sup> A *Verbotbuch*-ban olvasható ügyek lényegét röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy adósság fennforgásakor az a személy, akinek tartoztak, az adós vagyona vagy vagyona egy külön megjelölt részére „tiltást tett”, vagyis a fennálló adósságok ellentételezésének biztosítékaként kikötötte, hogy a törlesztésig az adós a tiltásban megjelölt ingó- és/vagy ingatlan vagyონrészét nem idegenítheti el; illetve abban az esetben, ha készpénzre tettek tiltást, akkor az összeget az adósnak az adósság kifizetésére kellett fenntartania. A bejegyzések megszövegezése általában tömör, legtöbbször három-négy sorban foglalták össze a szükséges információkat.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a tiltásoknak több mint a fele Pozsonyon kívülről érkezett, azaz bejegyeztetésük nem pozsonyi polgár nevéhez fűződik. Az adósoknak pedig közel egynegyede származott Pozsonyon kívülről. A forrás tehát kiváló lehetőséget kínál arra, hogy a lehetőségekhez képest átfogó képet nyerjünk a pozsonyi polgároknak a város határain túlnyúló különféle kapcsolatairól. A forrásban szereplő személyek származásának tárgyalása előtt először érdemes összefoglalnunk, milyen eredményekkel járt a Tiltáskönyv általános vizsgálata.

### *I. A Tiltáskönyv elemzésének lehetőségei és korlátai*

A vizsgált közel harminc esztendőben 1397 tiltás került bejegyzésre. A forrás folyamatos adatsora kiválóan alkalmas széles körű kvantitatív elemzés-

---

<sup>1</sup> A forrás kritikai kiadásának előkészítése folyamatban van, ez szintén a kutatási projekt részét képezi.

re. A közel 1400 tiltás vizsgálatát egy 18 változót (információcsoportot) magában foglaló szempontrendszer alapján végeztük el.<sup>2</sup> Egy adott tiltás persze nem mindig szolgáltatott minden előzetesen kidolgozott vizsgálati szemponthoz adatot, ennek megfelelően a teljes anyagban mintegy 22000 információ került feldolgozásra. Ilyen mennyiségű adathalmaznál az egyszerű leíró jellegű statisztikák mellett mód nyílt a különböző szempontok alapján felállított információcsoportok összevetésére is, ami tovább emeli a forrás értékét.

A Tiltáskönyvben szereplő adatok elemzését természetesen nem lehet további források bevonása nélkül elvégezni. Ehhez a 16. századi Pozsony forrásadottsága — a korabeli magyarországi királyi városok hasonló mutatóihoz viszonyítva — jó lehetőséget biztosít. A pozsonyi levéltári anyag feldolgozása mellett pedig lehetőség szerint vizsgálni kell azoknak a városoknak a forrásanyagát is, ahonnan tiltást jegyeztettek be Pozsonyban, vagy esetleg amely városokból származó személy adósként jelenik meg a Tiltáskönyvben. Jelen tanulmány a *Verbotbuch* információi alapján elsődlegesen a pozsonyiaknak a városon túlnyúló kapcsolatrendszerét igyekszik feltárni. Ehhez leginkább a tiltó és a tiltott személyek „jellemzőit”, ezen belül is — az utolsó nagyobb tartalmi egységnek szánt fejezetben — a származást igyekszünk majd részletesen tárgyalni.

A pozsonyi *Verbotbuch* vizsgálatának fő szempontjai:

Információk a tiltásról

- bejegyzés éve
- a tiltás alapjául szolgáló adósság összege
- a tiltások tárgya
- a tiltás körülményei (adósság oka, előzmények stb.)

Információk a tiltó személyről

- név
- a tiltó személy neme
- foglalkozás
- több tiltó személy esetében bejegyeztetők közötti kapcsolat jellege
- származás

Információk az adós személyéről

- név
- az adós neme
- foglalkozás
- több tiltott személy közötti kapcsolat
- származás

A tiltás módja

- képviselő útján vagy személyesen
- a képviselő származása

---

<sup>2</sup> Az információk feldolgozása SPSS adatbázisban történt.



## Egyéb

- törlesztés
- további fontos információk

## I. 1. Információk a tiltásokról

## I. 1. 1. A bejegyzés éve

A személyekre vonatkozó adatok elemzését megelőzően érdemes a tiltásokra vonatkozó információcsoportokkal általánosságban megismerni. Előjáróban röviden ki kell még térnünk arra, hogy más pozsonyi forrásban is találunk tartozásokra vonatkozó utalásokat. A korszak Végrendeleti Könyvében (1529–1557) a bejegyzésre került 391 testamentum között 72 olyan szerepel, amelyben adósságokra hívják fel a hátrahagyott rokonok figyelmét.<sup>3</sup> Számos olyan végrendelettel találkozunk, ahol az örökösöknek rendelt vagyონrészek felsorolása után elkülönítve foglalják össze az örökgyógy tartozásait és kintlévőségeit.<sup>4</sup> A pozsonyi *Actionale Protocollum* második kötete (1539–1548) pedig csupán az első két évből közel harminc tartozási ügyről tudósít, nem egy esetben jelentős összegeket és Pozsonyon kívüli személyeket is említve.<sup>5</sup>

Visszatérve a Tiltáskönyv bejegyzéseinek időbeli eloszlására, általánosságban megállapítható, hogy egy évben átlagosan 48,2 tilalmat vezettek be. Az évenkénti értékeket a következő táblázatban összegeztük:

I/1. sz. ábra A tiltások évenkénti eloszlása



<sup>3</sup> Archiv mesta Bratislavy (a továbbiakban: AMB) 4 n 2 Protocollum Testamentorum (a továbbiakban: PT) II.

<sup>4</sup> A pozsonyi és a bécsi források számos adatot tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy a 15. század első felében is fennálltak tartozási és kölcsönügyletek a bécsiek és a pozsonyiak, illetve a nürnbergiek és a pozsonyiak között. *Richard Perger*: Nürnberger im mittelalterlichen Wien. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg (a továbbiakban: MVGN) 63. (1976) 15., 20–24.

<sup>5</sup> AMB 2 a 2 Protocollum Actionale (a továbbiakban: PA) II. fol. 6r–51v.

A vizsgált időszakot kisebb szakaszokra bontva találunk tendenciaszerű változásokat. Az első 11 esztendőben viszonylag alacsony az egy évre jutó bejegyzések száma. Mivel 1538-ban júniusi az első tiltás, így az átlag számításánál ezt az évet figyelmen kívül hagytuk, hiszen elképzelhető, hogy az év első felében is születtek hasonló ügyek, csak azok nem (ide) kerültek bejegyzésre. Így 1539–1549 között 34,5 az átlag. Pregnáns változás 1550-től érzékelhető. Az 1550–1556 közötti időszakban átlagosan 92,3 tiltás érkezett be. Az utolsó években az átlagérték csökkenést mutat. Mivel 1566-ból az utolsó tiltás áprilisi, így az átlag számításánál ezt az évet sem vettük figyelembe. Így az utolsó hét esztendőben 50,4 az egy évre jutó ügyek száma. Az ötvenes évektől rövidül a bejegyzések átlagos terjedelme, a megfogalmazás még tömörebbé válik. Míg korábban egy oldalon 3–4 tiltást közöltek, addig ez az adat az utolsó két szakaszban akár 10–12-re is emelkedhet.

Amint az a fenti ábrából is leszűrhető, két évből egyetlen tiltást sem tartalmaz a városkönyv: 1558-ból és 1562-ből. Az 1557-ben utoljára bejegyzett tilalom után a következő megjegyzés olvasható: „Dises jar ist khain verpott ein khumen.”<sup>6</sup> Bár ez önmagában megmagyarázná a „hiányt”, mégis kissé szkeptikusan értékelhetjük a mondatot, hiszen a két szomszédos évből 40, illetve 46 tiltás szerepel. 1562-ben még csak utalást sem találunk az említett jelenségre. Nem tudni tehát, hogy e két esztendőben valóban nem tettek tiltást, vagy inkább máshová jegyezték be azokat.<sup>7</sup> Elképzelhető, hogy 1558-ban valamilyen komolyabb problémával küzdött a városi adminisztráció, vagy eddig ismeretlen okból jelentősebb forráskieséssel kell számolnunk, mivel ebből az évből jelenleg nem ismerjük sem a belső tanács esküdtjeinek névsorát, sem a bíró és a polgármester személyét.<sup>8</sup>

A 7–10 esztendősi periódusok átlagértékéhez mérten két kiugró évet regisztrálhatunk. Az 1541. évi 80 tiltás több mint kétszerese az első periódus átlagának, az 1552. évi 148 tilalom (a legmagasabb szám a teljes 29 éven belül) pedig több mint másfélszerese az idevonatkozó középtértéknek. Érdemes megemlítenünk, hogy az említett Végrendeleti Könyv (*Protocollum Testamentorum* II. köt.) ezekre az évekre jellemző adatai hasonló tendenciát mutatnak: 1529–1557 között évi átlagban 13,5 végrendeletet foglaltak ugyanis írásba, 1541-ben viszont 23, 1552-ben pedig 39 végakarattal került bejegyzésre (ez is a legmagasabb érték a teljes időszakban). Szembetűnő, hogy a két év egybeesik a Magyar Királyságot ért jelentős negatív hatású hadi eseményekkel. Kényelmes lenne a két forrás kiugró számú dokumentumot produkáló éveit azzal magyarázni, hogy az országos jelentőségű események rosszra fordulásától tartva a polgárok egyrészt utolsó rendelkezéseik lejegyeztetésével igyekeztek felkészülni a legrosszabbra, illetve ugyanezen okból nagyobb figyelmet szenteltek kintlévőségeik behajtásának is. Valójában egyik forráscsoport itt vizsgált adatai sem magya-

<sup>6</sup> AMB a i 1 Verbotbuch (a továbbiakban: VB) fol. 134v.

<sup>7</sup> Leszámítva a nyitó és a záróévet, hosszabb szünettel csak 1559-ben találkozunk, amikor az utolsó két és fél hónapból nem szerepel tiltás.

<sup>8</sup> A korszak pozsonyi tisztségeihez l. *Tózsá-Rigó Attila: A pozsonyi politikai elit a XVI. század első két harmadában. Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) 14. (2007: 2. sz.) 1/1. sz., ill. 1/3. sz. archontológiai táblák.*

rázhatók egyértelműen a fenti okokkal. A *Verbotbuch* 1541. évi tiltásainál még jelentős időbeli eltolódást tapasztalhatunk, azaz nyolc tétel kivételével az összes bejegyzés májustól datálódik, tehát míg az év első négy hónapjában csak elvétve tettek tiltásokat, addig a fennmaradó nyolc hónapban közel annyit, mint az előző három évben összesen. Ez talán arra engedne következtetni, hogy a polgárok az év közepe felé értesültek a várható katonai fenyegetésről, és ezért sűrűsödtek meg a tilalmak. 1552-ben viszont nem mutatható ki ilyen eltolódás, ott már január-februárban is 10–11 tiltás szerepel. Az elsőre logikusnak tűnő feltételezés tehát ennek ismeretében nem igazolható.

Ki kell emelnünk, hogy 1541-ben a bécsi, illetve főként a nürnbergi és az augsburgi polgárok az összes tiltáshoz viszonyított arányukon felül képviseltetik magukat. Az eltérés a bécsiek esetében csak kismértékű, a nürnbergiek viszont az összes tiltásra vonatkoztatott arányuknál 2,5-szer nagyobb részesedéssel képviseltetik magukat; az augsburgiaktól származó bejegyzéseknél pedig megállapítható, hogy az összes innen érkező tilalomnak (47) közel a negyedét (10) 1541-ben jegyezték be. Ennek az évnek a magas értékeihez tehát nyilván hozzájárultak a három város polgáraihoz köthető magas tiltásszámok. A csúcsévben (1552) pedig a pozsonyaiak vannak a teljes metszetben képviselt részesedésükhöz képest túltreprezentálva. Hasonló arányokat mutatnak még az iglauri (ma Jihlava) és a boroszlói (breslauer) polgároktól ebben az esztendőben érkezett tilalmak, valamint az egyébként csak kisszámú tiltást bejegyeztető ulmiak és steyeriak is 1552-ben jelentkeznek követeléseik nagyobb részével.

### I. 1. 2. A tiltás alapjául szolgáló adósság összege

A Tiltáskönyvben szereplő személyek vizsgálatánál tudnunk kell majd, hogy megállapíthatunk-e tendenciaszerű jellemzőket egy adott város polgáira vonatkoztatva a tiltások alapjául szolgáló adósságösszegek tekintetében. Ezen adatoknak a későbbiekben szerepük lesz majd olyan információcsoportok vizsgálatánál is, mint például a tiltások tárgya, a tiltó és a tiltott személyek neme, származása, foglalkozása stb.

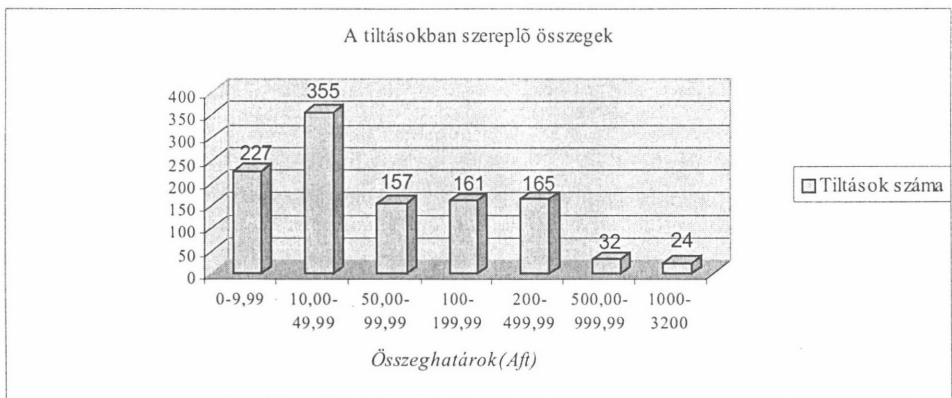
Nagyfokú bizonytalansági tényezőt jelent a többféle számítási és valós pénz említése, amelyek jelölése nem mindig következetes. A leggyakoribb a magyar forint, a rajnai (rénes) forint, valamint ritkábban az ausztriai pénzrendszerhez illeszkedő számítási font és schilling fordul még elő. Annak érdekében, hogy a további elemzések számára egységes formában jelenjen meg a végösszeg, a különböző pénznemeket magyar forintra átszámolva próbáltuk alapul venni. Leginkább a gyakran következtetlenül jelölt dénártípusok átváltása okozott gondot. Az esetleges pontatlanságok jelentőségét szerencsére mérsékli, hogy ezeknek a váltópénzeknek az átváltásánál bekövetkező esetleges „csúszások” a végösszeg két tizedes pontossággal megadott értékét csak kismértékben módosítják.<sup>9</sup> Végül megjegyezendő, hogy nem minden tiltásnál adták meg az adósság

<sup>9</sup> Az említett pénznemek átszámolásánál a Baraczka-féle számítási értékeket vettük alapul. *Baraczka István*: A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez (1540–1560). Levéltári Közlemények 36. (1965: 1. sz.) 235–254. Az átváltási bizonytalanságoknál mindig a kisebb értéket vettük figyelembe. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dr. Buza János professzor úrnak, hogy segítségemre volt a pénznemek kérdéskörénél.

összegét. Szerencsére azonban csak a bejegyzések kevesebb, mint egyötödénél (276 tétel) hagyták figyelmen kívül ezt a számunkra lényeges információt.

Ki kell még térnünk az információk feldolgozásánál követett két módszerre. Azokban az esetekben, amikor egy bejegyzésben két, esetleg több tiltó személy szerepelt (utóbbi előfordulása kivételes), az adósság összegét a tiltó személyek számának megfelelően osztottuk egyenlő részekre. Amennyiben pedig egy korábbi tiltást megújítottak, és a követelés első bejegyeztetéséhez képest az adósság mértéke nem változott, úgy az összeg újra bekerült a vizsgálat alapjául szolgáló adatbázisba. A legkisebb összeg kb. 2/3 forintnak felel meg, míg a legnagyobb 3200 aranyforint (a továbbiakban Aft), ez két tiltásban fordul elő. Az 1121 bejegyzésben szereplő összegek az alábbi módon oszlanak meg:

I/2. sz. ábra **A tiltásokban szereplő összegek megoszlása**



A tiltások mintegy 20%-ánál az adósság összege nem éri el a tíz forintot sem. Egészen alacsony összegek (~0,66–4,99 Aft) 103 tétellel szerepelnek. Fontos tehát megjegyeznünk, hogy a polgárok még ilyen kis összegeknél is gyakran szükségét érezték a megfelelő intézkedés megtételének. Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben kevésbé gondolhatunk kereskedelmi ügyletből eredő tartozásra, bár nem is zárhatjuk ki ennek lehetőségét.

Az adósság összegét közlő tiltások legnagyobb csoportja (31,7%) tíz és ötven forint közötti tartozásról tudósít. A 100 forint fölötti tartományba sorolható a tárgyalt tiltások mintegy harmada. Az 1000 forint fölötti csoport esetében viszont érdemes kiemelni, hogy csak kilenc tiltás említ 1000–1500 közötti összeget, és a 24 tételből nyolcnál 2000 forint feletti summa szerepel.

### I. 1. 3. A tiltások tárgya

A tiltás tárgya az esetek nagy többségében azt a vagyonrészt foglalja magába, amelyre a bevezetőben említett elidegenítési tilalom vonatkozott. Általá-

nosságban kijelenthető, hogy ennél a vizsgálati szempontnál rendkívül széles skálával találkozunk. Nehéz integráló jellegű kategóriákat felállítani, de bizonyos esetekben még kisebb csoportokat is alkotni, mivel főként az ingóságok — néhány kisszámú tétel egyedisége miatt — nehezen rendezhetők közös csoportba. A további rendszerszerű vizsgálat érdekében azonban feltétlenül szükséges az említett kategorizálás.

I/1. sz. táblázat A tiltások tárgya

Kategóriák	Tiltások		Konkrét „célcsoportok”	Tiltások	
	N	%		N	%
Az adós személyére vonatkozó tiltás	19	1,4	Adós személye általában	12	0,9
			Adós személye fizikai kény-szerrel	5	0,4
			Személye és vagyona	2	0,1
Hagyaték (/~rész)	138	9,9	Hagyaték (/~rész)	138	9,9
Az adós vagyona általában	781	55,9	„hab und guet”	599	42,9
			„hab und gut, ligund und farund”	182	13
Ingtalan	74	5,3	Ingtalan általában	2	0,1
			Ház vagy házrész	40	2,9
			Szőlő	23	1,6
			Szőlő és termése	3	0,2
			Szőlő és bor	1	0,1
			Kert	3	0,2
			Majorság	1	0,1
			Malom	1	0,1
Pénz	247	17,7	Készpénz általában	203	14,5
			Körbetartozás (adós adósát tiltják)	41	2,9
			Egyéb (házkamat, bér, stb.)	3	0,3
Árukészlet, nyersanyag, (félkész) termék	26	1,9	Árukészlet általában	3	0,2
			Posztó	5	0,4
			Marha	3	0,2
			Posztó és pénz	1	0,1
			Kalap	6	0,4
			Gyapjú	1	0,1
			Kalap és gyapjú	4	0,3
			Gyapjú és arany	1	0,1

Kategóriák	Tiltások		Konkrét „célcsoportok”	Tiltások	
	N	%		N	%
Bor, termés, állat, élelmiszer, munkaeszköz	39	2,8	Állatbőr (ökör, bárány)	2	0,1
			Bor	20	1,4
			Szőlőtermés /- és bor	2	0,1
			Must	2	0,1
			Gabona	1	0,1
			Ló, kocsi, lószerszám	8	0,5
			Hal	1	0,1
			Olaj	1	0,1
			Munkaeszköz általában	2	0,1
			Halász munkaeszköz	2	0,1
Személyes jellegű ingóságok	55	3,9	Ingóság általában	22	1,6
			Ezüstnemű	7	0,5
			Arany- és ezüst ékszer	6	0,4
			Ezüst nyaklánc	3	0,2
			Ruha	9	0,6
			Edény	2	0,1
			Fegyver	2	0,1
			Kések	1	0,1
			Takaró/(szőnyeg)	1	0,1
			Láda (értéktárgyak)	1	0,1
Bizonytalan, nem tudjuk	18	1,3	Kérdéses	1	0,1
			Bizonytalan	18	1,3
Összesen	1397	100,0	Összesen	1397	100,0

Az egyes kategóriák között óhatatlanul felmerülnek átfedések (l. a „szőlő és termése” — „szőlő és bor” vagy a „készpénz” — „posztó és pénz” csoportoknál). A forrás szűkszávúságából eredően néhány esetben általánosító megfogalmazások vagy pontatlanságok is adódnak. Említhetjük itt az ingatlanok és az ingóságok általános csoportját, vagy például a „gyapjú és arany” esetében nem tudni, mit takar pontosan az arany kifejezés, de valószínűsíthetjük, hogy nyersanyagról lehet szó, mivel az érméket vagy az ékszereket más helyeken konkretizálták. A „bizonytalan” kategóriánál az íráskép vagy a megfogalmazás nem tette lehetővé a pontosítást.

Bár az adós személyét célzó rendelkezések elenyésző számuk miatt inkább kivételnek tekinthetők, mégis sajátossága miatt érdemes ezt a kategóriát elsőként tárgyalni. Azokat az eseteket, amikor a szövegben csak az adós személye szerepel (például: „thuett ain verpott auf herrn Michel Klee”),<sup>10</sup> úgy értel-

<sup>10</sup> AMB VB a i 1 fol. 63v.

mezzhetjük, hogy valójában csak az adósságot jelentik be a bejegyzésben szereplő összeg erejéig. Néhány esetben azonban ennél többről volt szó. Amint az a táblázatból is kiderül, találunk olyan kitételeket, amelyek fizikai kényszer alkalmazására utalnak. Az egyik esetben az adósra vonatkoztatva a „lest halten hier”<sup>11</sup> kifejezés szerepel, tehát az adós valószínűleg nem hagyhatta el a várost. Hasonló tartalmú kérelem olvasható az egyik tekintélyes pozsonyi polgártól, Paul Klingenschmidtől, amelyben Thomas Lerchenfeldertől követeli egy tartozás megfizetését, és egyúttal kéri, tartsák őt őrizetben („begern in verwarung zu halten”),<sup>12</sup> mivel jelentős összeggel tartozik neki.

A hagyatéki ügyekben a bejegyzést kezdeményező azért lép fel, hogy egy — valószínűleg a közelmúltban elhunyt — személy által hátrahagyott vagyonrész ne kerüljön a tiltásban megnevezett személy(ek)hez.<sup>13</sup> Ezeket a rendelkezéseket több szempontból is külön kell kezelnünk a vagyonra irányuló többi tiltástól. Ilyenkor ugyanis nem a tiltott személy saját vagyonáról van szó, hiszen éppen annak hangsúlyozása a cél, hogy a kérdéses vagyonrész nem a tiltott személy(ek) tulajdona. Ebből kifolyólag a legtöbb ilyen esetben tulajdonképpen nem is beszélhetünk klasszikus értelemben vett tartozásról, hiszen a tiltott személy(ek) csak akkortól vélhető(k) ténylegesen adósnak, ha nem hajlandó(k) a követeléssel fellépő másik felet a hátrahagyott javakból az őt megillető résszel kielégíteni. Másrészt témánk szempontjából külön jelentőséggel bír, hogy az itt tárgyalt kategória tiltásai mögött nem vagy csak áttételesen állhatott kereskedelmi ügylet.

A források további feldolgozása szempontjából ennek a csoportnak külön értékét abban láthatjuk, hogy a hagyatékkal foglalkozó bejegyzéseknél néha hivatkoznak olyan, korábbi végzésre (például végrendelet), amely a tartozás jogosságát hivatott igazolni. Néhány esetben betekintést nyerünk a korabeli polgárok családi viszályaiba. Példaként említhető egy halász özvegyének, Barbara Leuserinnek az esete, aki 1553-ban lányánál és vejénél tilt saját férjétől hátrahagyott halászeszközöket.<sup>14</sup>

Magától értetődő, hogy az ilyen bejegyzések kezdeményezőinek mintegy 64%-a pozsonyi polgár (az összes tiltó személy közötti részesedésük 49,3%). A pozsonyi és a bécsi polgárok kiterjedt rokonsági kapcsolataira utal, hogy a bécsi és Bécs környéki személyek képeznek még jelentős csoportot. Más városból csak elvétve találunk ilyen ügyben eljáró személyt (Nürnbergből például két polgárt).

A hagyatékra vonatkozó bejegyzésekben az adósság összege (összesen 107 ilyen tiltásban szerepel idevonatkozó információ) negyven esetben a tíz forintot sem éri el. Jelentősnek mondhatók azonban a 100 forint fölötti összegek (24), és találunk három egészen nagy tételt is: 1000 Aft, 1180 Aft és 1600 Aft értékben. A részletes leírás és a szereplők miatt érdemes az utóbbi három közül az

<sup>11</sup> AMB VB a i 1 fol. 92v.

<sup>12</sup> AMB VB a i 1 fol. 124v.

<sup>13</sup> Csak ritkán találunk olyan ügyet, amikor egy elhalt személy korábbi tartozásai miatt magának az elhunyt adósnak valamely vagyonrészét tiltják hozzátartozóival szemben.

<sup>14</sup> AMB VB a i 1 fol. 99v.

első esetet kiemelni. Ebben az egyik kiemelkedő vagyonnal bíró, morvaországi származású, Pozsonyban élő kereskedő, Wolfgang Schuman örökösei lépnek fel a pozsonyi vagyoni és politikai elithez tartozó Mert Zirkendorfferrel szemben a Schuman-hagyaték ügyében. Zirkendorffer a korszakban tíz alkalommal volt a belső tanács tagja. A tanúk — egyben az elhalt Schuman vagyonának tutorai — szintén tekintélyes polgárok: az egyik a felső réteghez tartozó Tailnkäs család tagja, a másik Hans Lang, aki 19 hivatali évvel büszkélkedhet a belső tanácsban. A záradékban szerepel, hogy Zirkendorffer készpénzzel és ezüstneművel elégitette ki a követeléseket.<sup>15</sup>

A továbbiakban áttérünk a tiltott személy vagyonát érintő rendelkezésekre. A tiltásoknak több mint fele csak általános jellegű kitéletet tartalmaz, amellyel az adós személy teljes ingó és ingatlan vagyonára jegyeztek be elidegenítési tilalmat. A két leggyakrabban előforduló megfogalmazás: *hab und guet*, illetve *hab und gut, ligund und farund*. A két változat mellett nagyon ritkán megjelenik egy még bővebb: *auf allen gepürenden tail an ligunden und farunden*. Az ilyen leegyszerűsített bejegyzések nyilván megkönnyítették a korabeli írnokok dolgát, a mai kutatás számára viszont hátrányt jelent nagyarányú előfordulásuk, hiszen nem hordoznak semmilyen, a vagyonra vonatkozó többletinformációt. A két verzió között elsőre nem látszik lényegi eltérés, mégis elképzelhető, hogy a korszak polgárai számára tartalmi különbséggel is bírtak. Azokban az esetekben ugyanis, amikor egy tiltásnál eredetileg a második változatot használták, és később a tilalmat — akár több év elteltével is — megújították, következetesen tartották magukat a bővebb verzióhoz. Az utóbbi változattal nagy valószínűséggel azt akarták hangsúlyozni, hogy a tiltás mindenképpen érinti az adós tulajdonában lévő ingatlanokat is, nem csak az ingó vagyont.

Hogy kiderítsük, volt-e minőségbeli különbség a két formula között, célszerű azt vizsgálni, hogy az egyes változatok mögött milyen összegek jelennek meg gyakrabban. Amikor *auf hab und guet* vonatkozik a tiltás, 488 esetben ismerjük az adósságot. A megfogalmazásból az lenne sejthető, hogy mivel az kiterjed az adós teljes vagyonára, inkább nagy összegű tartozásoknál használták. Ezt látszik igazolni, hogy a közel 500 esetnek több mint az egyharmada (35,9%) esik a 100 forint fölötti tartományba, és ezek közül 73 bejegyzésnél 200–500 forint közötti adósságot regisztrálhatunk, illetve 14 tiltásnál az összeg túllépi az 500, hétnél pedig az 1000 forintot. Mégis azt kell feltételeznünk, hogy valójában formulaszerű szövegváltozatról van szó, hiszen a *hab und guet* verzió esetében 91 tiltásnál (18,7%) csupán 1–10 forint között mozog az összeg.

A *hab und gut, ligund und farund* változatnál merőben más megoszlást találunk. Itt 165 esetben ismert az összeg, és ebből mindössze 8 tiltásban (4,8%) alacsonyabb 10 forintnál. További 61 bejegyzésnél 100 forintnál kisebb adósság szerepel. Száz és kétszáz forint közötti összeget 29 tiltásnál találunk, 200 forint fölött „megugrik” a bejegyzések száma: 200–500 forint – 44 tétel (26,7%), 500–1000 forint – 12 tétel (7,3%), végül 1000 forint fölötti összeggel szerepel 11 tiltás. Míg tehát a *hab und guet* formulánál a megadott összegek mintegy 35%-a emelkedik 100 forint fölé, addig ez az adat a bővebb verzióánál 58,2%. Érzékel-

<sup>15</sup> AMB VB a i 1 fol. 92v.



hető tehát, miért ügyeltek a bejegyzést végző személyek a két formula következetes használatára. A fenti adatsorokból világosan látszik, hogy a nagyobb összegű adósságoknál inkább a *hab und gut, ligund und farund* verziót alkalmazták. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a kiemelkedően nagy összegű adósságoknál (1600 Aft fölött) 13 esetből nyolcnál használják ezt a megfogalmazást, 2000 forint fölött pedig egy kivétellel az összes tiltásban ez a kitétel köszön vissza.

Az I/1. számú táblázatból jól látszik, hogy az ingatlanokra vonatkozó tiltamak, számukat tekintve a készpénzes tiltások mögé szorulnak, mégis az ingatlanok a korabeli polgári vagynon belül elfoglalt helye miatt részletesebben kell tárgyalnunk ezt a kategóriát. A korabeli polgári vagyonnak és ezzel együtt a vagyonosságról alkotott általános elképzelésnek a legfontosabb alkotóeleme az ingatlantulajdon volt. A vagyonnak ez a része mutatta meg igazán a közösség adott tagjának gazdasági aktivitását. A korabeli polgárok számára az ingatlan nagyobb jelentőséggel bírt, mint pusztá tőkebefektetés. Az ilyen jellegű tulajdonok közül leginkább a háztulajdon társadalmi szerepét emelhetjük ki, hiszen az a polgárok számára a közösségéhez való tartozást testesítette meg.<sup>16</sup> Elég csak arra gondolnunk, hogy a pozsonyi polgárjog megszerzésének alapja is az ingatlanbirtoklás volt, és ettől a tulajdontól olyan kiemelt jelentőségű események függtek még, mint például a házasságkötés.<sup>17</sup>

Az ingatlanokon belül a legnagyobb arányban az adós házát célozzák a követelések. Ehhez képest magukról az ingatlanokról sajnos nagyon kevés többletinformációval szolgálnak a bejegyzések. Ilyenek például a ház helyére vagy értékére vonatkozó adatok. Előbbire mindössze nyolc esetben van példa. A Belvárosból egy-egy alkalommal említik a Hosszú utcát és a Ventúr utcát. Két bejegyzés utal a valószínűleg a Duna és a városház közötti terület keskeny sávján, a Halász-kapu előterében elterülő ún. Újvárosra. A Szt. Mihály-kapu előtt fekvő a Mihály-külváros, amely a tárgyalat forrásban egyszer fordul elő. Végül egy-egy alkalommal említik a Várhegy és a Duna között elterülő Vödrici-, valamint a Széplaki-külvárost. Egy esetben tesznek tiltást Pozsonyon kívüli házra: Michel Mager szentgyörgyi polgár házát terheli meg 156 forint tartozással.<sup>18</sup>

Sajnos a házak értékét illetően is szűkösek információink. Konkrét adattal valójában nem is szolgál a forrás, csak hozzávetőleges képet kapunk a házak értékéről. Az adósság 28 esetben ismert. Óvatosan kell azonban ezeket az adatokat kezelni, hiszen egy tiltás nagy valószínűséggel nem a ház valós értékét takarta, és az adósságok behajtásának logikája szerint joggal feltételezhető, hogy a *Verbotbuch*-ban szereplő összegek inkább a házak valós értéke alatt mo-

<sup>16</sup> Vö. *Granasztói György: A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711.* Bp. 2004. 12.

<sup>17</sup> A házak elsődleges társadalmi funkciójaként ebben a korban még nem a privát szférának a nyilvánosságtól való elhatárolását tekinthetjük, hanem inkább csak a házban élő háztartási közösség védelmét. *Fred Kaspar: Das mittelalterliche Haus.* In: *Die Vielfalt der Dinge. Neue Wege zur Analyse mittelalterlicher Sachkultur.* Intern. Kongress Krems a. d. Donau 4. bis 7. Oktober 1994. Gedenkschrift in Memoriam Harry Kühnel. (ÖAW, Forschungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit 3.) Wien 1998. 210.

<sup>18</sup> AMB VB a i 1 fol. 148r.

zotnak. Utóbbi feltételezést olyan ügyek is alátámasztják, amelyeknél feltűnően kis összegek szerepelnek. A huszonnyolcból 16 tiltásnál 50 forint alatti adósságot jelölnek meg, és hét esetben még a 10 forintot sem éri el az összeg. Nyilvánvaló, hogy az utóbbi adatok még egy házrész valós árának sem felelnek meg. Hatszor fordul elő 50–100 forint közötti summa, a fennmaradó hat tiltás pedig a következő összegekkel szerepel: 100, 112, 156, 163 Aft, végül két esetben jelölnek meg 200 forintot.<sup>19</sup>

Viszonyításképpen a korszak végrendeleteit hívhatjuk segítségül. A *Protocollum Testamentorum* második kötetében 391-ből 258 végrendelkező említ legalább 271 házat vagy házrészét. Az ingatlanok értékére vonatkozóan ebben a forráscsoportban is kevés információt találunk. Bár itt az ingatlan értékének megbecsülésénél a Tiltáskönyvhöz képest ellenkező irányú tendenciát valószínűsíthetünk, azaz a végrendelkezők minden bizonnyal inkább túlbecsülték házuk értékét, mégis a valós értékekhez sokkal jobban közelítő adatokra számíthatunk. A legnagyobb értékben két, egyenként 350 forintot érő házról van adatunk. Említenek még egy 310, illetve egy 210 forint körüli értékkel bíró házat, míg egy testamentumban egy 174 forintos árról olvashatunk.<sup>20</sup>

A Tiltáskönyvben a második leggyakrabban előforduló ingatlantípus a szőlő. A polgárok által követett befektetési stratégiákban kiemelkedő szerepet töltöttek be ezek az ingatlanok. Erre szolgál bizonyítékként, hogy az 1529 és 1557 közötti végrendeletekben 277 testáló legalább 637 szőlőskertről rendelkezik. Ehhez az adatgazdagsághoz képest a *Verbotbuch*ban sokkal kevesebb információt találunk: 27 tiltás vonatkozik szőlőkre. A negyvenes évek végétől gyakrabban követik azt, a várostörténeti kutatás szempontjából örvendetes szokást, hogy megjelölik a dülőnevet. Összesen 11 esetben szerepel ilyen adat. Többek között két-két alkalommal fordul elő a végrendeletekben is gyakran említett *Hohenay* és a *Thonawleuten*, illetve a *Leffler* dülő. Egy-egy alkalommal olvasható a Vödric nyugati oldalán található *Hausperg*, valamint a testamentumokban leggyakrabban előforduló Széplaki-dülő.

A szőlők értékét tekintve a házaknál már részletezett vizsgálati szempontot kell követnünk. Tizenhét esetben ismerjük az adósság mértékét. Ebből öt tiltásnál 10 forint alatt van az összeg, nyolc esetben 10–35 forint közé taksálják a tartozást, egy-egy tiltásban szerepel 40, illetve 80 Aft, végül két tételnél találunk 100 forint adósságot. A terméssel együtt említett szőlőskertek esetében az értékek: 50, illetve 80 Aft. A Végrendeleti Könyv három testamentumában összesen hét szőlő értékét adják meg: 170, 143, 140, 80, 70, 35 és 30 forint.<sup>21</sup> Megállapítható tehát, hogy a szőlőkre vonatkozó tiltások adósságösszegei jóval közelebb állhattak az ingatlanok tényleges értékéhez, mint a házak esetében. Egy 1555. évi bejegyzésből arról is értesülünk, hogy a tiltó személy fél évvel a

<sup>19</sup> L. még I. 1. 3. alfejezet.

<sup>20</sup> AMB PT II. 4 n 2 fol. 213v, 342r, 58r, 240r és 344v.

<sup>21</sup> AMB PT II. 4 n 2 fol. 231v, 352r, 363v. Elvéve más forrásokban is találunk utalást szőlő értékre, így az *Actionale Protocolum* 1540-ből említ egy szőlőt, amely egy végrendelkezőtől a városra szállt, és később mintegy 30,6 forint értékben eladták. AMB 2 a 2 PA II. fol. 48r.

követelés bejelentése után érvényesítette az abban foglaltakat, és a *Leffler* dűlőben lévő szőlőskert „átment” az ő tulajdonába.<sup>22</sup>

Érdeemes egy esetet külön is kiemelnünk, annak fontos adalék-információi miatt. Általános jelenség volt, hogy nem csak természetes személyeknek volt lehetőségük ilyen jellegű ingatlanra szert tenni. Vásároltak szőlőt céhek, vallásos testvérületek, ispotályok vagy maga a város is. A vallásos társulatok, mint jogi személyek kegyes adományként elfogadhattak ingó és ingatlan javakat is.<sup>23</sup> A Szent Márton Oltár 1554-ben egy képviselő útján tiltást tesz Mert Pekh egy szőlőjére, a polgár 40 forintos tartozása miatt.<sup>24</sup> Amennyiben Pekh nem tudja kiegyenlíteni a tartozást, úgy a szőlő az oltárra, illetve az ahhoz kapcsolódó testvérületre száll. Bár nem ismerjük az ügy folytatását, mindenesetre szemléletes példával szolgál a kegyes társulatok ingatlanszerzésének lehetőségére. A tartozás mögött minden bizonnyal a testvérület hitelező tevékenysége állt. A csak néhány említésben előforduló kertek, malom és majorság nem képeznek megfelelően elemezhető információ-csoportot.

A teljes vagyont célzó tilalmakhoz hasonlóan a készpénzre vonatkozó tiltások sem szolgálnak jelentős többletinformációkkal a tiltás tárgyát illetően. Bár 17,7%-kal ez a második leggyakoribb tiltástípus, az említett információszegénység miatt nem tudunk részletes elemzést végezni. A kategória egyik alcsoportja viszont külön figyelmet érdemel. Összesen 41 olyan esetről tudunk, amikor a tiltást bejegyeztető személy az adós adósát tiltja, pontosabban azt az összeget vagy annak egy részét, amellyel az ő adósának egy harmadik személy tartozott. Az ilyen körbetartozások rávilágítanak a korabeli pénzviszonyok egy fontos jellemzőjére, az általános készpénzhiányra, amelynek egyik következménye volt, hogy a kereskedők igen gyakran alkalmazták az áruhitel intézményét.<sup>25</sup> Ez utóbbi eljárás, illetve az ebből adódó elmaradások pedig éppen az olyan típusú források gyarapodását segítették elő, mint a pozsonyi Tiltáskönyv.

A korabeli ügyletek bonyolultságára érdemes egy szemléletes példát idéznünk. Egy Wolf Han nevű személy 1557-ben Jörg Hüpler nürnbergi polgár nevében jár el, amikor is a Hüplernek tartozó váradi kereskedő, Michel Karl adósára tesz tiltást. Az ügy különlegessége abban áll, hogy Karl adósa maga Wolf Han volt, tehát Hüpler képviselőként tulajdonképpen saját tartozását tiltja,

---

<sup>22</sup> AMB VB a i 1 fol. 120v.

<sup>23</sup> Az egyre növekvő vagyon segítségével egyes testvérületek önálló pénzügyi tevékenységbe kezdtek. *Kubinyi András*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM-könyvek 22.) Bp. 1999. 345. és 348–349. Már a 15. század második felétől egyre összetettebbé vált az említett testvérületek társadalmi szerepe, és feladataik között a jótékonykodás mellett jól megfér a banki tevékenység is. *Gerd Wunder*: Die Bürger von Hall. Sozialgeschichte einer Reichsstadt 1216–1802. Sigmaringen 1980. 92.

<sup>24</sup> AMB VB a i 1 fol. 105r.

<sup>25</sup> A kereskedelmi tevékenység egyik jellemző módszere volt az árukölcsön. Ennek során a megvásárolt áru ellenértékét az eladó megelőlegezte és a tartozásként megjelenő összeggel megterhelte a vevő vagyonát. Miután a vásárló megfizette az árut, a tartozást semmissé nyilvánították. Az árukölcsön széleskörű alkalmazására a tőkehiány és a biztonságos pénzkezelés érdekében volt szükség. *H. Németh István*: Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács 1500–1700. (FONS Könyvek 3.) Bp. 2006. 27.

más szempontból megközelítve: Han ugyanazon ügyben egyszerre vesz részt a követelő fél képviselőjeként, illetve adósként.<sup>26</sup>

Mindössze három esetben közölnek információt a pénz eredetéről. Egyszer az adós tulajdonában lévő ház bérbeadásából származó jövedelmet, egy másik esetben az adós bérét veszik tilalom alá. Végül egy ügynél nem egészen világos megfogalmazásban egy korábbi büntetésből fennmaradó összeget tiltanak.

A továbbiakban áttérünk a tiltás alá vett ingóságokra. Ezen a viszonylag kisszámú, de alcsoportjait tekintve elég széles halmazon belül három nagyobb kategóriát különítettünk el. Az első ilyen kategóriába a kereskedelmi forgalomban részt vevő árukészletet, nyersanyagokat és félkész termékeket soroltuk. Feltűnő ennek a kategóriának az alacsony részesedése. Még inkább figyelmet érdemel ez a tény annak tekintetében, hogy a tiltásoknak jelentős része mögött minden bizonnyal kereskedelmi ügylet állt. Az ebbe a kategóriába sorolt alcsoportok valószínűleg azért vannak mégis kis számban jelen, mivel egyrészt az ingatlanokhoz képest nehezebben volt megállapítható, hogy az adósnak éppen milyen árukészlet, nyersanyag stb. áll rendelkezésére, amelyet tiltani lehet. Másrészt pedig az ilyen jellegű ingóságot nyilván könnyebben el lehetett adni a tiltás ellenére is, mint például egy ingatlant.

Az előbbi érvet támasztja alá egy 1554. évi ügy, amelyben Batthyány („Batyiany”) Ferenc szolgája, András deák útján tiltja Kecskés Bálintnak (valószínűleg) szállásadója, Tarci Albert házában lévő ingóságait. A szövegben kiemelik, hogy azért kényszerül Batthyány ingóságot tiltani, mivel Kecskésnek nincs a városban ingatlana („nach dem er khain ligund guett hie hat”). Az ügy komolyságát mutatja az 1500 forintnyi összeg, illetve az, hogy a bejegyeztetés után a bíró elfogatta Kecskést, és utasítást adott Tarcinak, hogy a nála elhelyezett készletből semmit ki ne adjon az ügy lezárultáig.<sup>27</sup>

Az árukészlethez sorolt marhák látszólag a következő kategóriába tartoznának. Nem kérdéses azonban, hogy ezeket az állatokat kereskedelmi céllal tartották. Erre utal az is, hogy a három tiltásból kettőnél nagyobb összeg jelenik meg (mintegy 368 és 450 Aft). Az első esetről egyaránt említenek mennyiségi és minőségi jellemzőket is: a politikai és vagyoni elithez tartozó Cristof Pfintzinger (1552–54 között kamarás, ezt követően három éven át a belső tanács tagja) tiltja az ugyancsak vagyonos Tarci Albert 75 marháját („tuett [...] verpott auff des Tartzhi Albert viech, nämlich auff 75 haupt stier”).<sup>28</sup>

Az élelmiszerek, mezőgazdasági termények kategóriájában a borra tett tiltások képeznek olyan csoportot, amelyet érdemes részletesen tárgyalni. Fontos kiemelnünk, hogy a legtöbb esetben olyan bort tiltanak, amely egy harmadik személynél van elhelyezve. Ebből a momentumból — a tiltások témájától kissé elszakadva — következtethetünk a korabeli borértékesítési szokásokra. A kis- és részben a középtermelők ugyanis meg tudták oldani saját boruk kimérését családtagjaik segítségével, a vagyonos rétegnek a több szőlőt is birtokló tagjai vi-

<sup>26</sup> AMB VB a i 1 fol. 133r.

<sup>27</sup> AMB VB a i 1 fol. 104v.

<sup>28</sup> AMB VB a i 1 fol. 102v. Egy esetben találunk információt építőanyag árára: l. I. 1. 3. alfejezet.

szont rá voltak kényszerülve arra, hogy borukat erre specializálódott munkaerő segítségével értékesítsék. Főként olyan szőlőbirtokosokra lehetett ez igaz, akiknek fő megélhetési forrásuk más területről származott. Az ebbe a csoportba tartozó nagykereskedők, gazdapolgárok, kisebb részben vagyonos kézművesek ún. *leitgebereket* fogadtak, akik pontosan megszabott bérezési feltételek mellett gondoskodtak arról, hogy a tulajdonos által rájuk bízott bort a megfelelő haszonnal eladják. További lehetőségként arra kell még gondolnunk, hogy a polgárok borait éppen egy nagytermelőnek számító gazdapolgárnál, és/vagy borkereskedőnél helyezték el, akinek megvoltak az eszközei és lehetőségei jelentősebb mennyiségű bor városon kívüli értékesítéséhez.

Visszatérve a tiltások gyakorlati oldalához, a tartozást behajtani igyekvő személynek is biztonságosabb volt olyan borkészletet tiltani, amely egy ilyen nagykereskedőnél vagy hivatalos személy kimérőnél volt elhelyezve, és nem az adós saját pincéjében pihent. Az ilyen típusú bejegyzéseknek több haszna is van a kutatás számára. Egyrészt információt kapunk olyan — bor értékesítésével nagy tételben foglalkozó — polgárokról, akik egyébként nem szerepelnek más-hol adósként vagy tiltó személyként. Így jutottunk el például Andre Tischlerhez vagy Lukács Antalhoz, akik borkiméréssel vagy borkereskedelemmel foglalkoztak. Más esetekben a borra vonatkozó tiltás kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy az adott polgár pénzkereseti tevékenységének körét (jobban) behatároljuk. Példaként említhetjük Cristoff Egrer esetét, aki egy alkalommal szerepel tiltott személyként kis összegű adósság miatt. Ebből a szűkszavú bejegyzésből semmi közelebbit nem tudunk meg Egrerről. Egy másik tiltásnál viszont említik, hogy nagy mennyiségű bor van nála elhelyezve, amelyet tiltás alá helyeznek. Ebből következően tehát valószínűsíthető, hogy Egrer fő vagy kiegészítő kereseti tevékenysége összefüggött a bor értékesítésével.

További adalék-információkkal szolgálhatnak az ilyen típusú ügyek olyan személyek esetében is, akikről más forrásokból már viszonylag sok információt ismerünk. A vagyoni elithez és a politikai elit alsó szintjéhez tartozó Cristof Meichsnerrel (három év a belső tanácsban) kapcsolatban például arról tudósít az egyik tiltás, hogy Meichsner jelentős borkészletet tárolt pincéjében. Ilyen információt kapunk a politikai elit egyik legtekintélyesebb személyiségéről, Valt Preusról is (23 év a belső tanácsban, több éven át polgármester). Lényegét tekintve hasonló jelentőséggel bír egy 1553. évi tiltás is, amelyben a pozsonyi várnagy, Hans Gochnitzki egy bécsi és egy somorjai származású borkereskedővel közösen tiltja egy herzogenburgi kereskedő borkészletét.<sup>29</sup> Továbbá még az is figyelemre méltó információ, hogy egy ausztriai kereskedő olyan mennyiségű borkészletet tárolt Pozsonyban, amelyre a három követelő személy összesen mintegy 160 forint értékű tiltást tudott bejelenteni.

A borok minőségéről sajnos egyetlen esetben sem írnak, esetleg annyit jegeyznek meg, hogy ez évi vagy a jövő évi szüretből származik az ital. A mennyiség tekintetében is szűkszavú forrásunk. Összesen hét esetben említenek négyféle mértékegységet. A kisebbek az *eimer* és a *vas*, míg a nagyobbak (10 hl fő-

<sup>29</sup> AMB VB a i 1 fol. 94r. Az információ közvetve azzal a közismert ténnyel cseng össze, miszerint a Magyarországon szolgáló katonák igyekeztek bekapcsolódni a (bor)kereskedelembé.

lött) a *fuder* és a *dreiling*. Terményeknél, élelmiszereknél nyilván tekintettel kellett lenni arra, hogy ezek egy idő után megromlanak, így a rendezés elhúzó-dásával értelmét veszthette a tiltás.

A személyes ingóságok csoportjai sajnos még olyan korlátozott elemzésre sem adnak lehetőséget, mint a bor. Az adósság összege és a tiltás tárgyát képező ingóság értéke — hasonlóan a korábbi célcsoportokhoz — az esetek többségében itt sem feleltethető meg egymásnak. Csak olyan bejegyzéseknél hajthatunk végre ilyen jellegű azonosítást, ahol a tartozás összege mellett külön részletezve kitérnek az adóssággal megterhelt ingóságok értékére.<sup>30</sup>

### I. 1. 3. A tiltás körülményei

Számos olyan adalék-információt olvashatunk a vizsgált anyagban, amelyek a tiltás „körülményeire” utalnak. Bár összességében a tiltásoknak csak mintegy ötödénél (278 bejegyzés) találunk ilyen jellegű információt, az elemzésnél ezek az adatok sem kerülhetik el figyelmünket, mivel ezek a tényezők is fontos kiegészítő szereppel bírnak. Az említett információs halmaz nagyobb csoportjairól az alábbi táblázat tájékoztat:

I/2. sz. táblázat A tiltás körülményei

Információ-csoportok	N	%
Kereskedelmi ügylet	16	5,8
Kölcsönügylet	41	14,8
Adás-vétel	31	11,2
Munka/termék/szolg. fizetetlenül /megrendelés nem teljesítése	29	10,4
Utalás jogszokásra	12	4,3
Írásos tanúsítványok, hivatkozás korábbi végzésre	43	15,5
Utalás családi ügyre	23	8,3
Tiltás-megújítás	67	24,1
Egyéb	13	4,7
Bizonytalan	3	1
Összesen	278	~100

Az első három csoportban (88 tiltás – 31,8%) valamilyen korábbi pénz-és/vagy ingatlanforgalomra hivatkoznak. Az első alcsoportban konkrét kereskedelmi ügyletet jelölnek meg a tiltás előzményeként. Az ide sorolt tizenhat esetből kilencszer kapunk hírt harmincad-tartozásról, ilyenkor legtöbbször harmincados a tiltó személy. Ugyancsak a harmincadhoz köthető két speciális

<sup>30</sup> Egy 1563. évi tiltásban Chaim zsidó kereskedő egy özvegyasszony ezüstműjét tiltja 47 forintra. A lejegyztetés előtt lemérték az értéktárgyak súlyát, majd két ötvössel felbecsültették azok értékét. Eszerint egy aranyozott kupa, egy egyszerűbb ezüst kupa, valamint egy ezüst öv együttesen 47 magyar forintot és 47,5 dénárt értek. Az asszony átadta az ingóságokat Chaimnak, aki ezután a különbözetet visszajuttatta neki. AMB VB a i 1 fol. 147v–148r.

eset, amelyekben „közös harmincad-tartozásról” értesülünk. Ezeknél olyan kereskedelmi ügylet állt a háttérben, amikor két kereskedő közösen szállított árut és közösen vállalták a harmincad megfizetését. Egyikük valószínűleg a teljes összeget befizette, a másik kereskedő viszont elmulasztotta társának átadni a harmincadból rá eső részt, így előbbi ezt az összeget követeli a pozsonyi Tiltáskönyvben.

Öt esetben hivatkoznak korábbi árukölcsönre. A kereskedelem gyakorlati oldalának vizsgálata szempontjából érdemes ezeket a tiltásokat kiemelten vizsgálni. Az összegek alacsonyok: 7–30 forint között mozognak. Az áru fajtájáról csak egy esetben értesülünk: 1552-ben a képviselőként is gyakran előforduló Ulrich Ehinger vagyonát tiltják kifizetetlen cserepek miatt. Érdekes adalék-információ, hogy 1000 cserép ára 14 schilling volt, Ehinger összesen 26000 cserép árával tartozik.<sup>31</sup> A többi ügynél sajnos még ennyi adat sem áll rendelkezésünkre, esetleg az áru hozzávetőleges helyét adják meg „aus dem gewölb” kifejezéssel. Megjegyezhető, hogy a kölcsönügyletek, illetve valószínűleg az adás-vételi ügyek egy részét is értelmezhetjük kereskedelmi ügylet speciális fajtáiként. Továbbá az írásos tanúsítványok mögött is gyakran ilyen jellegű esemény állt. Utóbbira utal a *schuldbriefre*, *schuldbuchra* vagy *registerre* történő hivatkozás. Ezen alcsoportokkal kiegészülve a kereskedelmi ügyletkez köthető információk részesevéssége összességében már 50%-hoz közelít.

Az itt vizsgált bejegyzéseknek 14,8%-ánál, 41 tiltásnál említenek kölcsönügyletet. Az esetek nagy többségében (31) csak általánosságban jegyzik meg, hogy korábbi kölcsön képezi a tiltás alapjául szolgáló tartozás háttérét. Ötször említenek zálog/letét-ügyet, illetve két esetben kamatfizetés elmaradását adják meg. Ugyancsak kétszer értesülünk ingóságok korábbi kölcsönadásáról. A korábbi kölcsönök említésénél az adósok között szinte kivétel nélkül pozsonyi polgárokat találunk. Egy-egy esetben lépnek fel követeléssel szentgyörgyi, illetve marcheggi személlyel szemben. A tiltó személyek származását vizsgálva már nagyobb a szórás. A 31 tiltásból csak 15-nél találunk tartozását követelő pozsonyi polgárt. A fennmaradó esetekben két-két alkalommal szerepel kassai, nürnbergi, illetve morvaországi személy, egy-egy tiltásnál pedig Szentgyörgy, Járfalu, Bécs, Grünau, Marchegg és Iglau, képviselteti magát, valamint egy itáliai kereskedő is hivatkozik kölcsönre. Azért érdemes mindezt ilyen részletesen bemutatni, mivel ezek a kölcsönügyletek is jól jelzik, hogy a pozsonyiak „napi kapcsolatban” voltak számos szomszédos és távolabbi régió kereskedőivel.

Huszonhárom esetben ismerjük a korábbi kölcsönből származó adósságok összegét. Három tiltásnál 4–10 Aft, hat esetben 10–19 Aft, öt követelésnél 20–49 Aft, négyenél pedig 50–99 Aft között mozog az összeg. A száz forintot elérő vagy meghaladó összegeknél egy pozsonyi és egy járfalui személy kivételével külföldi (nürnbergi, iglauri, bécsi, itáliai) kereskedő(k) a tiltó személy(ek). Nürnbergből Bonaventura Hegner képviselője tilt Sebastian Liebhart ötvösnél egy drágakövekkel kirakott klenódiomot, amelyre korábban Liebhart kölcsönt vett fel Hegnertől 100 forint értékben.<sup>32</sup> Az isny-i származású, Nürnbergbe be-

<sup>31</sup> AMB VB a i 1 fol. 85v.

<sup>32</sup> AMB VB a i 1 fol. 140r.

házasodott Peter Buffler memmingeni képviselője útján 137 forint értékű korábbi kölcsönre hivatkozva követeli 1545-ben egy pozsonyi polgártól a tartozás kiegyenlítését.<sup>33</sup> Az ilyen előzményt említő, legnagyobb összegű tiltás pozsonyi személy részéről mintegy 200 forintot tesz ki. Ebben Hans Mair örökösei követelik az összeget Chaim zsidó kereskedőtől.<sup>34</sup> Egy 1548. évi ügyben „jelenlegi kölcsönről” esik szó. Itt valójában nem is beszélhetünk klasszikus értelemben vett tiltásról, inkább a kölcsönről szóló bizonylatként értékelhetjük a bejegyzést.<sup>35</sup>

Az értékforgalommal kapcsolatos információk utolsó nagyobb csoportja (31 tiltás) adás-vételi ügyekről tanúskodik. Hat esetben nem határozzák meg közelebbről, hogy mi volt az adás-vétel tárgya. Huszonkétszer hivatkoznak ingatlanügyletre. Ezek a körülmények merőben különböznek azoktól az esetektől, amelyekben az adós házat vagy más ingatlanát tiltják. Azoknál a tiltásoknál, ahol ingatlanügyletet említenek előzményként, a tiltás tárgya 22 esetben ismert. Ebből 14 bejegyzésnél készpénzes tiltást találunk. Két-két esetben tiltanak házat vagy szőlőt. Ami az adósságok mértékét illeti, jóval alacsonyabb összegekkel találkozunk, mint azoknál az eseteknél, amelyekben konkrétan házat vagy más ingatlant tiltanak. Nevezetesen az előzményként ingatlanügyletet megjelölő bejegyzéseknél 14 esetben ismert az összeg, ebből nyolc ügyben tíz forint alatt van az adósság, csak négy alkalommal emelkedik 30 Aft fölé, és a legmagasabb összeg is csupán 35 forintot tesz ki. A tiltó személyek között a pozsonyiak döntő többsége regisztrálható: 22 esetben ismert a származás, ebből 15-nél pozsonyi a tiltó személy. Kétszer szerepel szentgyörgyi, illetve a jelentősebb városok közül Bécs (1) és Iglau (1) említhető még. Az ingatlanügyletekhez sorolható még két olyan eset is, amelyben raktárhelyiség vagy bolt bérletéből elmaradt részletek miatt tiltanak. Egy 1564. évi bejegyzésben Cristof Pilhofer felesége nevében egy másik asszonnyal szemben lép fel követeléssel 6,5 forint elmaradt bérleti díj miatt.<sup>36</sup>

Lényegében az utóbbi esetekhez köthetők azok az ügyek, amelyeknél munka, termék vagy szolgáltatás meg-, illetve kifizetésének elmaradását jelölik meg a tiltás okaként. Összesen 17 alkalommal szerepel kifizetetlen munkavégzés. Sok esetben ismert a követelő személy foglalkozása, így például 1544-ben egy Harreßer nevű lakatos követeli az egyik legtekintélyesebb pozsonyi család tagjától, Martin Kleetől, hogy fizesse ki az általa korábban mintegy kilenc forint értékben elvégzett munkát.<sup>37</sup> Harreßer még 1553-ban bukkan fel, amikor ugyancsak munkája ellenértékét követeli az egyik leggyakrabban tiltott személytől, Mathes Rott-tól.<sup>38</sup> Még 1544-ben hasonló követeléssel lép fel Kleevel szemben egy ács és egy másik lakatos is 6–8 forint körüli értékben.<sup>39</sup> Két évvel később egy üveges kéri számon munkája

<sup>33</sup> AMB VB a i 1 fol. 38r.

<sup>34</sup> AMB VB a i 1 fol. 145v–146r.

<sup>35</sup> AMB VB a i 1 fol. 57r.

<sup>36</sup> AMB VB a i 1 fol. 152r.

<sup>37</sup> AMB VB a i 1 fol. 37v.

<sup>38</sup> AMB VB a i 1 fol. 97r.

<sup>39</sup> A Klee család gazdagságához és tekintélyéhez mérve némileg meglepő, hogy Martintól ilyen kis összegeket is tiltás útján kellett „behajtani”. Martin fivére, Michel Klee a korszakban második



árát egy bádogoson és feleségén, ezúttal összeg nélkül. 1552-ben egy posztónyíró egy másik posztónyírótól követel munkájáért hét forintot.<sup>40</sup> Hasonló eset fordul elő ugyanebben az évben, amikor is egy cserepező asszony egy másik cserepező feleségétől követel mintegy két forintot elvégzett munkájáért.<sup>41</sup> Egyszer szerepel tetőfedő, és három tiltásban fordul elő kovácsmunka. Az adósság minden esetben alacsony, egyszer sem haladja meg a húsz forintot.

A szolgáltatás szférájából egy fuvarost említhetünk, aki egy fuvarért követel kisebb összeget. E kategória egy speciális fajtájaként értékelhetjük a temetés elvégzését is. Áttételesen egy temetés kifizetésének elmulasztásáról értesülünk, amikor Michel Klee *diener*, Mathias Perner Simon Jäkel plébános kintlévőségét tiltja. A plébánosnak Valt Pockh özvegye tartozott nyolc forinttal, mivel az asszony nem fizette ki férje temetését.<sup>42</sup> Egy-egy esetben értesülünk még termény, állat, faanyag és ingóság árának követeléséről. Az eddig tárgyalt információk ellenkező előjelű megfelelői, amikor arra hivatkoznak, hogy a megrendelő előre fizetett, de a megrendelt munkát és/vagy termék leszállítását nem teljesítették (7 tiltás).

A következő csoportot olyan tiltások képezik, amelyeknél utalást találunk jogszokásokra. Öt alkalommal hivatkoznak a város jogszokására. Egy 1552. évi bejegyzésben egy iglauri kereskedő nevében tiltanak egy pozsonyi borbélyt. A részletes kifejtésben a pozsonyi szokásjogra („hiesige Stattprauch”) hivatkoznak, miszerint az adósnak háromszor tizennégy nap áll rendelkezésre a tartozás (41 forint) kiegyenlítésére.<sup>43</sup> Ugyanezzel a borbéllyal szemben egy nagyszombati polgár is követeléssel lép fel, melynek során ugyancsak a városi szokásjog által előírt határidő lejártára hivatkoznak.<sup>44</sup> Egy 1553. évi tiltásban egy marhaüzletből származó tíz forintos tartozásnál jog szerinti („wie recht ausführen”) 14 napos határidőt jelölnek meg.<sup>45</sup> Végül egy augsburgi polgár tiltásában — az első esethez hasonlóan — hat hetet adnak Mathes Rottnak, hogy egyenlítse ki közel 170 forintnyi tartozását.<sup>46</sup> A szokásjoghoz kapcsolódó gyakorlati eljárásról is kapunk információt: hat esetben említenek kezességet, egy alkalommal pedig behajtásra adnak utasítást.

---

leghosszabb időt, 27 évet töltött a belső tanácsban, öt évben polgármester, hat alkalommal pedig a bírói feladatokat látta el. A család pozíciójának javulásához nagyban hozzájárult, hogy az országos politikai elitbe emelkedő Szerencsés Imre (1520 és 1524 között alkincstartó, 1526-ban a pozsonyi harmadad bérlője) özvegye második házasságában Martin Kleehez ment feleségül. Első férje jelentős vagyonáért az asszony folyamatos vitában állt Szerencsés örökösivel (Magyar-Zsidó Oklevéltár. IV. köt. Szerk. Kováts Ferenc. Bp. 1938. 108–111.: Nr. 86–87.). A család bécsi kapcsolatairól is van információnk. Michel Klee második felesége egy Benedikt Fronleitner nevű bécsi polgár lánya volt. Apja halála után a lány résztulajdonosa lett a Tuchlauben környékén található házuknak. *Paul Harrer*: Wien, seine Häuser, Menschen und Kultur. I/1. Wien 1951. 190., 193.

<sup>40</sup> AMB VB a i 1 fol. 79r.

<sup>41</sup> AMB VB a i 1 fol. 81v.

<sup>42</sup> AMB VB a i 1 fol. 89r.

<sup>43</sup> AMB VB a i 1 fol. 87r.

<sup>44</sup> Az ügyet bíró elé vitték, ahol az adós ezüst tárgyakkal és egy karniolos aranygyűrűvel részlegesen törlesztett, majd később megtörtént a teljes törlesztés is. AMB VB a i 1 fol. 100v.

<sup>45</sup> AMB VB a i 1 fol. 101v.

<sup>46</sup> AMB VB a i 1 fol. 121v.

A korabeli jogszokás gyakorlati lecsapódásaként értékelhetők az írásos tanúsítványok is. A tiltások körülményeit kifejtő adathalmazon belül viszonylag jelentős helyet foglalnak el az ide sorolható bejegyzések (15,5%). Amint azt korábban már említettük, külön figyelmet érdemel a tény, hogy ezek az írásos tanúsítványok általában korábbi kereskedelmi ügyletre utalnak. A tartozást igazoló dokumentumok között döntő többségében adósleveleket (*schuldbrief*) említenek. Összesen 32 tiltásnál fordul elő ilyen bizonyító erejű irat hivatkozási alapként. Feltűnő, hogy a tiltó személyek között a pozsonyiak aránya csak 37,5% (az összes tiltó személy 49,3%-a pozsonyi). Öt bécsi és három nürnbergi mellett találunk breslauri (2), iglauri (1), ulmi (1) és váradi kereskedőt (1). Adóslevél említésénél 22 esetben ismert az adósság mértéke. Ebből öt tiltásnál találunk 100 forint alatti összeget, hat ügynél 100–200 forint között mozog az adósság, a fennmaradó 11 esetből hatnál 400 forint feletti az összeg, és ezen belül két 1000 forintos tiltásról olvashatunk. Látható tehát, hogy a nagy vagy közepesen nagy összegek irányába mozdul el az itt elemzett metszet. A származás kérdésével együtt vizsgálva nyilvánvaló, hogy a nagy távolságokat átívelő és viszonylag jelentős összegeket megmozgató kereskedelmi forgalomban a tartozás bizonyítására gyakrabban alkalmazták az említett írásokat.

Az adóslevelek mellett két-két esetben említenek még *registert* és *schuldbuchot*. Az előbbiben a kereskedők kiadásaik és bevételeik mellett nyilván kintlévőségeiket is feljegyezték, míg a *schuldbuch* minden bizonnyal a tartozások számontartására szolgált. Ugyancsak két tiltásnál hivatkoznak még jegyző által ellenjegyzett bírói végzésre. Öt alkalommal pedig a kamarától kapott *freibrief* fordul elő. Végül az írásos tanúsítványok speciális fajtáiként értékelhetjük, amikor olyan iratokra hivatkoznak, amelyek háttérét családi ügyekként foglalhatjuk össze: hagyaték, végrendelet (15 tiltás), hitbér vagy hozomány (5), árvaellátás (2) stb.

Amint azt az I/2. számú táblázat is jól mutatja, a legnagyobb csoportot (67) azok a bejegyzések képezik, amelyekben korábbi tiltást újítanak meg. A nagy esetszám ellenére ez a csoport sajnos kevésbé nyújt elemzési szempontokat. Érdekességként említhető, hogy hét esetben nem található a *Verbotbuch*-ban a hivatkozott tiltás. Feltételezhető tehát, hogy ezeknél az ügyeknél a korábbi tilalmat máshova jegyezték be. Ezt támasztja alá egy 1565. évi ügy, amelyben egy iglauri kereskedő bécsi képviselő közbenjárásával kéri, hogy Bornemisza Tamás vejét, a kölni származású Gerhard Melemet vegyék őrizetbe annak meg nem fizetett tartozása miatt, és kifejtik, hogy Bécsben korábban már tárgyalták ügyet.<sup>47</sup> A törlesztések vizsgálatához lehet érdekes (l. alább az I. 1. 5. alfejezetet), hogy azoknál az ügyeknél, ahol az eredeti tiltásnál és a megújításnál is ismerjük az összeget, az adósság mértéke a legtöbb esetben nem változott. Némileg pedig meglepő, hogy több olyan tiltást találunk, ahol a megújításnál magasabb összeget jegyezték be, mint az első tilalomnál.

Legvégül az Egyéb kategória 13 tiltásából hatnál károkozásra hivatkoznak. Egy eset érdekességként emelhető ki: Hans Mülner brucki polgár 1552-

<sup>47</sup> AMB VB a i 1 fol. 166r.

ben Mert Hauser pozsonyi polgár borát tiltja a Mülner szőlőjében végzett jogtalan szüret miatt.<sup>48</sup>

#### I. 1. 4. A tiltás módja

A tiltás módja alatt azt értjük, hogy személyesen vagy képviselő útján történt-e a követelés bejelentése.<sup>49</sup> Az esetek döntő többségében, nevezetesen 1138 alkalommal (81,5%) személyesen jártak el. Magától értetődő módon a pozsonyiaktól érkezett tiltásoknál a legnagyobb az utóbbi esetek aránya (95,2%). A fennmaradó 33 ügyben leginkább olyan képvisellel találkozunk, amikor a férj jár el a feleség nevében.

Témánk szempontjából nagyobb figyelemre tart számon az a kérdés, hogy Pozsonyon kívüli személyek milyen arányban voltak jelen személyesen a Duna menti városban. Itt nyilván azokat a városokat érdemes vizsgálni, ahonnan viszonylag jelentős mennyiségű tiltás érkezett. Az északnyugat-magyarországi térségből Nagyszombat (19 tiltás) és Szentgyörgy (13) sorolható ide. Mindkét városból csak két-két olyan tiltást találunk, amelyek bejelentésénél képviselő közreműködését vették igénybe.

Kiemelten érdemes vizsgálnunk a bécsiek körét. Általánosan elfogadott, hogy a pozsonyiak számára az ausztriai, a dél-német és részben az itáliai kereskedőkkel fenntartott intenzív gazdasági kapcsolat centruma Bécs volt, amelyen túl nemigen vitték áruikat a pozsonyiak, hanem általában itt bonyolították le üzleteiket helyi közvetítők segítségével. A bécsiek rendkívül előnyös helyzetben voltak, mivel üzleteik lebonyolításához nem kellett a nyugat-magyarországi városokba utazniuk. A pozsonyiaknak eszerint sokkal gyakrabban kellett felkeresniük partnereiket. A kapcsolatban jelentkező súlyponteltolódásnak tehát a mintegy ötször-hatször akkora lakosságú Bécset kellett kedvezőbb pozícióba hoznia. A két város kereskedői között fennálló viszony jól árnyalható a *Verbotbuch* adatai alapján. A Tiltáskönyv szerint ugyanis a bécsiek az esetek nagy többségében személyesen jelentették be követelésüket. A bécsi személyektől származó 168 tiltásból mindössze 41-nél vették igénybe közvetítő segítségét. Eszerint az esetek több mint 75%-ában személyesen volt jelen az illető bécsi polgár. Nyilvánvaló tehát, hogy a pozsonyiak napi kapcsolatban álltak számos bécsi kereskedővel, és fontos, hogy utóbbiak gyakran keresték fel magyarországi partnereiket saját városukban.

A dunai útvonal kereskedelmi forgalmában a másik két jelentős város Nürnberg és Augsburg volt. Amennyiben figyelembe vesszük a két dél-német város Pozsonytól számított távolságát, úgy a bécsieknél tapasztalt arányoknál is figyelemreméltóbb, hogy az említett városok polgárai is számos alkalommal személyesen jelentek meg Pozsonyban. A képviselő útján tett tiltások aránya a nürnbergiek esetében még az 50%-ot sem éri el. Az 53 Nürnbergből származó tiltásból 27 esetben személyesen jártak el. Az augsburgiak 47 követelésükből húszat jelentettek be személyesen. Alacsonyabb esetszámokkal, de a sankt

<sup>48</sup> AMB VB a i 1 fol. 87v.

<sup>49</sup> A képviselők származását itt csak érintőlegesen tárgyaljuk. A tiltó személyek származásánál részletesen foglalkozunk még a témával, mivel a két kérdéskört együtt érdemes vizsgálni

galleni és az ulmi tiltások is hasonló tendenciát mutatnak. Előbbi csoportban 15 tiltásból kilencnél, utóbbiaknál 16 tiltásból nyolcnál jártak el személyesen. Az itt vizsgált adategyüttes alapján tehát egyértelműen cáfolható az az általánosító jellegű megállapítás, miszerint a dél-német kereskedők nem jöttek volna „túl” Bécsen keleti irányban; bár tegyük rögtön hozzá: a Magyar Királyság „belpolitikai fővárosa” nem feküdt messze a Habsburgok bécsi rezidenciavárosától.

Az eddig vizsgált csoportokon túl a Morva- és Csehországból, illetve a Sziléziából érkezett tiltások szolgálnak még elemezhető halmazsal. Az előbbi térségből érkezett 70 követelés 65,7%-át (46) személyesen jelentették be. A képviselők alkalmazása tehát közel olyan alacsony, mint a bécsiéknél. Mindebből egyértelmű, hogy a morva kereskedők ugyancsak gyakran tartózkodtak Pozsonyban. A sziléziaiaknál 56,6% a képviselő útján tett bejelentések aránya. Ez a térség tehát a dél-német városoknál tapasztalt arányokhoz hasonló tendenciát mutat. Itt is figyelembe kell vennünk, hogy a cseh-morva térséghez képest nő a Pozsonytól számított távolság.

#### I. 1. 5. Egyéb információk

A forrás eddig még nem elemzett adalék-információi közül a törlesztések kérdésköre szolgál elemezhető információcsoporttal. A közel 1400 tiltás mintegy 11%-ánál értesülünk törlesztésről: 149 bejegyzésnél teljes törlesztés valószínűsíthető, míg tíz tiltásnál részleges törlesztés történt. Az alacsony esetszám ellenére fontos, hogy bepillantást nyerünk a *Verbotbuch*-ban szereplő tartozási ügyek további alakulásába. A teljes törlesztéseknél 126 esetben ismerjük az adósság mértékét. Az adatokból az szűrhető le, hogy leghamarabb, illetve leggyakrabban az alacsony összegeket törlesztették. A tíz forint alatti összegek 38%-kal részesednek, a 10–49 forint, illetve az 50–99 forint közötti kategóriák aránya majdnem pontosan megegyezik az ide sorolható adósságoknak a teljes adatbázison belüli részesedésükkel. A 100–199 forint közöttiek közül csak ötöt törlesztettek. A 200–499 forint közötti kategóriánál még találunk 15 teljes törlesztést, 500 forint fölött viszont már összesen csak nyolc ilyen esetet ismerünk. Két 1000 forintos tétel volt a legnagyobb összeg, amelyet törlesztettek. A részleges törlesztések adósság-összegei viszont az 1–499 forint közötti tartományban egyenletesebb eloszlást mutatnak. Öt tétel 100 Aft alatti, míg szintén öt 100–500 forint közé esik. A két legnagyobb egy 400 és egy 457 Aft értékű tartozás.

A törlesztések és a tiltó személyek származása között nem mutatható ki tendenciaszerű összefüggés. 94 pozsonyi és 10 bécsi mellett szinte az összes jelentősebb város és térség képviselteti magát 1–2 olyan tiltással, amelyet törlesztettek. A tiltott személy foglalkozása szempontjából legnagyobb arányban a kereskedők vannak jelen azok között, akik törlesztették tartozásukat. Az itt jelentkező 30% körüli arányuk azonban messze elmarad az összes tiltott személyhez viszonyított 64,5%-os részesedésüktől. Másképpen kifejezve a 665 kereskedőnek besorolt személyből mindössze 42 törlesztett. Legnagyobb arányban a cserepezők adták meg tartozásukat (tizenháromból 12 mester), ugyancsak magas még ez az arány a pékeknél (12 törlesztés a 32 tiltásból).

Végül egy konkrét példával szeretnénk illusztrálni a *Verbotbuch* adatainak sokrétű hasznosíthatóságát. A vagyoni elithez sorolt kereskedő, Paul Klingen-

schmid kilencszer jegyeztetett be tiltást, az ő vagyonát 16-szor tilalmazták (1547–1564 között összesen legalább 3049 forintot követelnek tőle). Bizonyos értelemben a felhasználható adatok mégis vagyonosságát mutatják, azaz az elitbe történt besorolását támasztják alá. Egyrészt a vele szemben tett három legnagyobb összegű tiltást később kisebb értékűre módosították, másrészt a bejegyzések között találunk olyat is, amelyet áthúztak, Klingenschmid tehát rendezte adósságait. Mindkét típusú módosítás arra utal, hogy Klingenschmid folyamatosan törlesztette tartozásait. Fontos továbbá megjegyezni, hogy partnerei között találunk ulmi, bresloui és bécsi kereskedőket, ami a nagy összegekkel együtt arra utal, hogy Klingenschmid jelentős volumenű forgalmat bonyolított le a távolsági kereskedelemben.

## I. 2. Információk a tiltó és az adós személyéről

### I. 2. 1. A tiltó és az adós személy neve

A tiltást bejegyeztetők között túlnyomórészt férfiakkal találkozunk (1243 tiltás – 89%), a nők aránya mindössze 7,6% (106), 46 esetben pedig nem ismert a tiltó neve. A bizonytalansági tényező több okból eredhet. Ilyen lehet egyrészt a nevek olvashatatlansága, másrészt előfordulnak olyan esetek is, amikor több tiltó személyt említenek, akiknek nemét és számát közelebbről nem határozzák meg (például örökösök). Találkozunk olyan bejegyzéssel is, amikor nem természetes személy a tiltó fél (Pozsony városa, harmincadhivatal, a Magyar Kamara stb.). A nők alacsony részesedése figyelemreméltó, hiszen a korabeli városi társadalmakban enyhe női többséget feltételezhetünk.<sup>50</sup>

A korszak Végrendeleti Könyvében a teljes városi lakosságra jellemző arányokhoz jobban közelítő megoszlást találunk (a testamentumok 40,2%-a nőktől származik). A vagyoni elit tagjaitól származó 106 testamentumon belül még magasabb a nők aránya (46,2%).<sup>51</sup> A két arányszám közötti eltolódás arra enged következtetni, hogy a gazdasági életben és a vagyon felhalmozásában a korabeli nőt a férfiakkal egyenrangú félnek tekinthetjük.<sup>52</sup>

<sup>50</sup> *Margret Wensky*: Die Stellung der Frau in Familie und Wirtschaftsbetrieb im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Köln. In: Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt. Städteforschun (a továbbiakban: SF) A/18. 1984. 293.; *Richard van Dülmen*: Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit. Dorf und Stadt. München 1999. 107. A nőknek a városi munkaszervezetben belüli pozícióhoz általában: *Michael Mitteaurer*: Familie und Arbeitsorganisation in städtischen Gesellschaften des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt. SF A/18. 1984. 18–19., 28–29. és *Herman Kellenbenz*: Die Gesellschaft in der mitteleuropäischen Stadt im 16. Jahrhundert. In: Die Stadt an der Schwelle zur Neuzeit. Szerk. Wilhelm Rausch. Bd. IV. Linz 1980. 8–10.

<sup>51</sup> A vagyoni elitnek a végrendeletek és további pozsonyi források (többek között az 1542–1543. évi adójegyzék és az itt tárgyalt *Verbotbuch*) információi alapján történő definiálásához l. *Tóza-Rigó Attila*: A városi elit családszerkezetének vizsgálata az 1529–1557 közötti pozsonyi végrendeletek alapján. In: Fejezetek Pozsony történetéből szlovák és magyar szemmel. Szerk. Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád. Pozsony 2005. 131–155.

<sup>52</sup> A fenti megállapítás alátámasztására érdekes példával szolgál az egyik augsburgi kereskedőtársaság ún. Geheimbuchja. Egy 1543. évi lista a társaságnak hitelt nyújtó személyek nevét és a hitelösszegeket tartalmazza. Összesen 109 tételt sorolnak fel. Az összegek változatos képet mutatnak 20-tól 11540 rajnai forintig, de többségében 500–3500 forint között mozognak. Számos női hitelezővel találkozunk: 24 nő szerepel, nagyrészt 500–1500 forint közötti összegekkel, de többször előfordul

Mindezek tekintetében még inkább feltűnőek a Tiltáskönyvben szereplő arányok. A két forrás adatainak ilyen arányú eltérését minden bizonnyal arra vezethetjük vissza, hogy a tiltások jelentős része mögött kereskedelmi ügyletből származó adósság állt. Bár a nők munkája a városi termelés jelentős, sőt egyes szerzők szerint — teljes joggal — nélkülözhetetlen tényezőjeként értékelhető, amely nagyban megnövelte a polgári közösség gazdasági potenciálját, a (nagy)kereskedelmen belül a férfiak szerepének mégis nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk. A döntően női többségű kiskereskedelemmel szemben a távolsági kereskedelemben már korlátozottabb mértékben adódott lehetőség a nőknek a munkaszervezetbe történő bekapcsolására.

Ezt a gondolatmenetet látszik alátámasztani az a tény is, hogy a nők által bejegyeztetett tiltások inkább kisebb összegű adósságokra vonatkoznak. A nőknél 69 esetben szerepel számszerűsített adat, ebből huszonegynél 10 forint alatt van az összeg, huszonháromnál 10–50 forint között mozog, 12 tiltásnál pedig 50–100 forint közötti adósságot említenek. A fennmaradó tizenháromból csak két bejegyzésnél találunk 500 forint feletti összeget.

A tiltások tárgyának vizsgálatakor láttuk, hogy létezik olyan tiltástípus, amelynél biztosan tudjuk, hogy nem kereskedelmi ügylet állt a háttérben. Erre a legjellemzőbb példa, amikor hagyatékot vagy hagyatékrészt tiltanak. Összesen 138 ilyen tétel szerepel, amelyek mintegy 11%-a származik nőktől. Itt tehát valamivel magasabb a részesedésük, mint az összes tiltó személy körén belül.

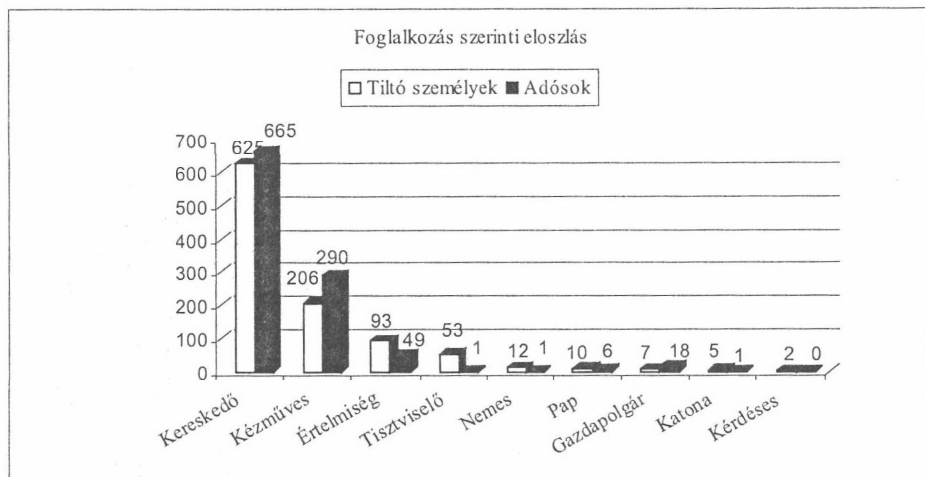
A nemek vizsgálatának utolsó szempontja lehet a tiltó és az adós személyek nemének összevetése. Eszerint a férfiak ritkábban tiltották nők vagyonát (a férfiktól származó bejegyzések 10,3%-a). A gyengébbik nem képviselőinél kétszer olyan gyakran szerepelnek női adósok (a nőktől származó követelések 21,3%-a). A nők tehát — a városi munkaszervezetben elfoglalt helyükből adódóan — üzleti ügyeik során gyakrabban kerültek kapcsolatba ugyanazon nemű társaikkal.

### I. 2. 2. A tiltó és az adós személy foglalkozása

A Tiltáskönyvben szereplő személyek foglalkozásbeli megoszlását széles adatbázis alapján vizsgálhatjuk. A fő kereseti tevékenységet a követeléssel fellépő személyeknél 1013, az adósoknál pedig 1031 esetben tudtuk meghatározni. Először azt vizsgáljuk, hogy a foglalkozási ágak milyen arányban vannak jelen a két csoportban. (A foglalkozási ágak merev elhatárolása persze nem minden esetben lehetséges, hiszen egy személy több területen is tevékenykedhetett, és nehéz egyértelműen meghatározni, melyik tevékenységi kört tarthatjuk elsődleges kereseti forrásának.)

---

nak 3000 forint feletti kölcsönök is, két esetben 8000 forint felett van a nők neve mellett feltüntetett összeg, sőt a legmagasabb hitel is egy özvegyasszonytól származott: 11540 rajnai forintot kölcsönzött a társaságnak. Stadtarchiv Augsburg; Kaufmannschaft und Handel (217). Literalien 5. Handelsbuch von Anton Haugsen, Hans Langenauer, Ulrich Linck 1532–1549. fol. 68v–70r. Hasonló adatokat találunk a hitelezők 1545. évi felsorolásában. Uo. fol. 99v–101r.

I/3. sz. ábra **Tiltó személyek és adósok foglalkozásbeli megoszlása**

Korántsem meglepő, hogy mindkét csoportban igen jelentős a kereskedők aránya, hiszen — amint már többször említettük — a követelések háttérében gyakran állhatott kereskedelmi ügyletből származó adósság. A foglalkozás megállapításánál részben éppen ez az előfeltételezés okozhat némi arányeltolódást a kereskedők javára. Ha ugyanis nem jelölték meg konkrétan a foglalkozást (mint a kézműveseknél vagy a szellemi foglalkozásúaknál), vagy nem volt viszonylag biztos ráutaló információ (mint a gazdapolgároknál), illetve más forrás sem szolgáltat használható adatokkal, akkor az illetőt kereskedőnek soroltuk be. Nem kapott viszont kereskedő-besorolást az adott személy, ha egyszeri, alacsony összegű tiltással szerepelt, illetve olyan adalék-információ említése is kizáró ok volt, amely megkérdőjelezte, hogy az adósság háttérében kereskedelmi ügylet állt volna (például hagyatéki ügyek).

Az értelmiségi szakmáknál és a kézműveseknél legtöbbször a név után megjelölték a foglalkozást. Az iparosoknál — bár ritkábban — más pozsonyi forrásokban kézművesként azonosítható rokonok említése, esetleg a tiltásban szereplő szerszámok vezethettek még nyomra. A gazdapolgároknál a jelentős bormennyiségre vagy szőlőkre történő hivatkozás volt döntő momentum. A nők besorolása férjük foglalkozása alapján történt. A besorolási szisztémából adódóan természetesen előfordult, hogy az illető személy foglalkozási ágak szerinti kategorizálása bizonytalan maradt. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a továbbiakban elkülönítve vizsgáljuk a tiltó és a tiltott személyek foglalkozásbeli megoszlását, illetve a foglalkozási ágakon belüli csoportokat.

A fentiek tekintetében a kereskedők csoportjánál kevésbé célravezető az adósságok mértékét vizsgálni, hiszen azokban mindenképpen jelentős arányel-

tolódást tapasztalhatunk a nagyobb összegek felé. Az adósságukat követelők mintegy 62%-a kereskedő. Ami a származást illeti, a pozsonyiak részesedése jóval alacsonyabb (25,8%) ennél a csoportnál, mint az összes tiltó személy körén belül. A külföldiek pedig jócskán túlerepresentáltak, nevezetesen 65,4%-kal. Mindez leginkább két tényezőnek köszönhető: egyrészt a nem pozsonyiak és főként a külföldiek többsége ténylegesen a kereskedelemben tevékenykedett, másrészt számolnunk kell azzal, hogy ezeknél a személyeknél — megfelelő források hiányában — nehezebben pontosítható a foglalkozás.

Fontos adalék-információként szolgálnak azok az esetek, amikor konkrétan megjelölik a kereskedő valamilyen „vállfaját”. Találunk adatot a kereskedelmi tevékenység méretére, illetve profiljára is. Harminc tiltásnál olyan követelő fél jelenik meg, aki minden bizonnyal kiskereskedelemmel foglalkozott. Ilyen volumenű forgalmat valószínűsíthetünk azoknál, akiket a *gwandschneider* (20), *huetter* (8), *kramer* (5), vagy *kalmar* (5) kifejezésekkel illetnek.<sup>53</sup> Ezt támasztja alá, hogy az első három foglalkozásnévénél túlnyomórészt 1–60 forint közötti összegekkel találkozunk. Némileg eltér a helyzet a kalmároknál, ahol csak két tiltásnál szerepel 100 forint alatti adósság, ezen kívül 174, 200 és 500 forintos tartozást követelnek. Így tehát utóbbiakat a kisszámú információ alapján inkább a középkereskedő kategóriájába sorolhatjuk. A kereskedelmi tevékenység profiljáról sajnos kevés esetben találunk információt: két pozsonyi marhakereskedő három tiltása szerepel a városkönyvben.<sup>54</sup> Tizenegy kereskedősegéd szerepel, egy kivételével mind pozsonyiak, és alacsony (6–40 forint) összegeket követelnek.

Az adósok 64,5%-a kapott kereskedő-besorolást. Feltűnő, hogy e csoport közel negyedénél szerepel közép- vagy kiskereskedelemre utaló kitétel. Ez részben abból is adódhat, hogy az adósok között jóval nagyobb a pozsonyiak aránya (mintegy 80%), ebből kifolyólag pontosabban meg lehetett határozni a foglalkozást, másrészt elfogadható az a feltételezés is, hogy a városon kívülről érkező követelések bejegyzői között ténylegesen több volt a nagykereskedelemmel foglalkozók aránya. A velük kapcsolatban álló pozsonyiak pedig nyilván felvásárlói voltak a behozott áruknak. A gazdasági kapcsolatok itt vázolt viszonyait igazolja az is, hogy az adósok között jóval jelentősebb a kézművesek aránya (34,9%, szemben a tiltó személyek közötti 21,1%-os részesedésükkel). A városon kívülről érkező áruk felvásárlói voltak tehát a pozsonyi közép- és kiskereskedők. Amint azt említettük, az ide sorolható megnevezések az adósok között jóval gyakrabban fordulnak elő: *huetter* (69!), *gwandschneider* (27), *kramer* (21) és *kalmar* (8). Az összegek tekintetében az utóbbi két kifejezésnél a tiltó szemé-

<sup>53</sup> A *gwandschneider* megnevezésű szakma képviselői, másképpen a „kamrás urak” a végpostóból lemért mennyiséget adták el a kistételben vásárló vevőknek. *Bessenyei József*: Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében. Miskolc-Bp. 2007. 26.

<sup>54</sup> Más forrásokból még számos további információ kerülhet elő a kereskedők tevékenységéről. Tudjuk például, hogy a bécsi Hans Straub többek között gabonakereskedelemmel foglalkozott, melynek folytatására halála után örökösei is engedélyt kértek a kamarától. Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (továbbiakban: ÖStA FHKA HKA) Hoffinanz Protokolle (HP) W. Nr. 189. fol. 109v. Straub Franz és Raimund nevű fia szerepel a Tiltásokönyvben.



lyeknél már ismertetett tendenciához hasonló adósságokat találunk. A *huetter* foglalkozásnévénél 61 esetben ismert az összeg. Nyolc tiltás kivételével 1–60 forint közöttiek, négy ügynél találunk 100–200 forint közötti összeget, végül egy tiltás közelíti meg a 300 forintot. A *gwandschneiderek* esetében 24 tiltásnál ismert a tartozás. Ezek kb. egyharmada 15–50 forint közötti, hat esetben 100–200 forint és hat tiltásnál 200–500 forint közötti összeg fordul elő. Ezek a személyek tehát — szemben a követelő félként fellépő *gwandschneiderekkel* — az itt szereplő adósságtételek alapján inkább középkereskedőként értelmezhetők.

Marhakereskedőkkel szemben 16 követelést jelentettek be, a szám azonban félrevezető lehet, ugyanis mindössze négy adóst találunk a tiltások „mögött”. A leggyakrabban Jörg Holtzapfl fordul elő: hétszer egyedüli adósként, háromszor feleségével, öt alkalommal pedig Mathes Göschl marhakereskedővel, aki minden bizonnyal Holtzapfl társa lehetett. Ha elosztjuk a tiltások összegét, akkor utóbbira összesen több mint 4000 forint adósság jut.<sup>55</sup> A marhakereskedők mellett az adósok között találunk posztókereskedőt is. Tíz tiltás érkezett be három ilyen személy vagyona, közepes (80–200 forint közötti) összegekkel. Kereskedősegéd megnevezés hat adósnál fordul elő, figyelemreméltó viszont, hogy ennél a csoportnál közepes (három tiltásnál 100 forint körüli, egyenél 442 forintos), illetve egészen nagy összegekkel is találkozunk (2200 forint). E csoportnál tehát inkább valamely jelentősebb kereskedőtársaság vagy -család képviselőiről beszélhetünk, nem pedig egy kereskedő mellett dolgozó kisegítő személyről.

Bár arányában a politikai és az értelmiségi elit képviselői a kézműveseknél alacsonyabb részesedéssel vannak jelen, mégis a kereskedők után ezt a két csoportot kell tárgyalnunk. A tisztviselői kar nem értelmezhető a kereskedők-höz vagy a kézművesekhez hasonló „tisztá” foglalkozásbeli kategóriaként, hiszen a politikai elit túlnyomórészt a kereskedők közül került ki. Az értelmiség kapcsán kiemelendő, hogy éppen az 1550-es évektől tapasztalható az az általános tendencia, miszerint a városokat vezető elitréteg nagykereskedői és tehetősebb kézművesei mellé vagyon és tekintély terén egyre inkább felzárkózik a városi értelmiség.<sup>56</sup> Hasonló folyamat kezdeti szakaszáról tanúskodnak a tárgyalt időszakból származó pozsonyi végrendeletek adatai is, továbbá kiemelendő, hogy az itt vizsgált városkönyv információs szerint a szellemi foglalkozást űzők a kézművesekhez képest jóval nagyobb összegekre tesznek tiltást.

A pozsonyi városvezetésből csak egy bíró fordul elő: Hans Vischer öt tiltásban. Apja, Michel Vischer a vagyoni felső réteghez tartozott és több éven át volt belső tanácsos. Fia, Hans valószínűleg 1544-ben lett először esküdt taná-

<sup>55</sup> Más forrásokból tudjuk, hogy további adósok is kereskedtek marhával. Wolf Hohenkircher kilenc alkalommal szerepel adósként. Összadóssága 1170 forintot tesz ki. Pozsonyiak mellett kapcsolatban volt iglalui, járfalui és két nürnbergi kereskedővel is. Cristof Magertól négy tiltásban követelnek összesen mintegy 73 forintot. A *Verbotbuch* nem szolgál információval Hohenkircher és Mager foglalkozását illetően. A kamarai iratokból viszont tudjuk, hogy 1546-ban 200 marha vámmentes hajtására kértek engedélyt. A kamara 100 gulden értékben ad mentességet a harmincad fizetése alól. ÖStA FHKA HKA HP W. Nr. 195. fol. 78r.

<sup>56</sup> *Heinz Schilling: Vergleichende Betrachtung zur Geschichte der bürgerlichen Eliten in Nordwestdeutschland und in den Niederlanden.* In: *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland.* Szerk. Heinz Schilling – Herman Diederiks. SF A/23 1985. 9–13.

csos, a negyvenes években még legalább három alkalommal tagja a grémiumnak, 1550-ben pedig polgármester, majd 1552-től három éven át bíró, 1568-ig a bírói és az esküdt tanácsosi cím váltakozik pályáján. Hét alkalommal szerepel bíróként, és összességében legalább 16 évben tagja a belső tanácsnak. Az általa kialakított kapcsolatrendszer minőségét mutatja, hogy adószai között szerepel többek között a vagyonos dél-német származású kereskedő Ulrich Ehinger és a pozsonyi vagyoni és politikai elit egyik tekintélyes tagja, Georg Zimerman esküdt tanácsos. Két polgármester szerepel tiltó személyként. Kétszer lép fel követeléssel az egyik legtekintélyesebb pozsonyi család tagja, Michel Klee. A húszas évek elején kamarás, az évtized közepén már esküdt tanácsos. Pályája 1530-tól vesz nagy lendületet, ekkor választják először polgármesterré, utána öt éven át bíró, majd három éven át esküdt polgár. A negyvenes években két alkalommal polgármester, egy évben pedig bíró, 1544 és 1558 között pedig még legalább 12 évben esküdt tanácsos. Csak egy esetben ismert a bejegyeztetett adósság összege: 148 forint. A másik polgármester, Wolfgang Kögl öt éven át volt esküdt tanácsos, ebből egy évben polgármester. Végül tizenegy tiltás származik három városkapitánytól, többségében 50 forint körüli összegekkel, egy-egy esetben találunk 80 és 140 forintos adósságot. Ezt a személyt mindig az esküdtek között említik, így ezzel a tisztséggel a korszakban tulajdonképpen tizenháromra emelkedik a belső tanács tagjainak a száma.

A politikai elit köréből a belső tanács tagjait találjuk legnagyobb számban a tiltó személyek között: a korábban már említett Michel Klee (12 tiltás), Mert Zirkendorfer (8), Sigmund Luttenberger (6) és Cristof Pfintzinger (2). A kiemelkedő vagyonú Zirkendorfer tíz éven át volt a grémium tagja, Luttenberger pedig 1554–1567 között nyolc évben volt esküdt tanácsos. Pfintzinger esküdt tanácsosi tisztsége mellett városkapitányi, illetve külső tanácsosi minőségben is megjelenik. Az összegek igen nagy szórást mutatnak: hét esetben 10 forint alattiak, öt-öt tiltásnál 10–50, illetve 50–100 forint közöttiek, végül találkozzunk 517, 658 és 700 forintos követeléssel is. Az említett pozsonyiakon kívül két ügyben szerepel még a bécsi belső tanács egyik tagja, Michel Otrrer. Tudjuk, hogy jelentős vagyont halmozott fel: két háza és egy boltja volt Bécsben a *Tuchlaubenen*, emellett első feleségén keresztül a *Kohlmarkton* található *A fekete sashoz* nevű házban szerzett tulajdonjogot, illetve második feleségének köszönhetően rövid ideig egy a *Rotenturmstrassén* lévő háznak is résztulajdonosa lett.<sup>57</sup> A bécsi külső tanács tagjai közül Leopold Carl fordul elő.<sup>58</sup>

A korszakra általánosan jellemző, hogy a városi bürokrácia kiszélesedésével és a központi igazgatás differenciálódásával egyre több olyan tisztséget kellett ellátni, amelyhez már magas fokú képzettségre volt szükség. A nagy valószínűséggel szellemi foglalkozásból élő személyekhez 93 tiltás köthető. Egyik legnagyobb csoportjuknál (19) nem tudjuk pontosítani a foglalkozás jellegét. Az ilyen esetekben ugyanis csak a *deák*, *magister*, *schueler* megnevezések utalnak a valószínűsíthető szellemi foglalkozásra. Egyet kell értenünk Ember Győző

<sup>57</sup> *Harrer, P.*: Wien i. m. I/2. 1951. 338–340.; *Uő*: Wien i. m. VII. 1957. 23.; *Uő*: Wien i. m. I/3. 1952. 667.

<sup>58</sup> *Harrer, P.*: Wien i. m. I/3. 1952. 565.

megállapításával, miszerint bizonytalan, hogy ezek a megnevezések tényleges foglalkozást, végzettséget vagy csak írni- olvasni tudást jelöltek.<sup>59</sup> Egy tiltásnál bizonyosak lehetünk abban, hogy a deák kitétel végzettséget takar: Ferenc *Dyak* ugyanis Bornemisza Tamás veje, Gerhard Melem *dienereként* jelent be tiltást Melem hagyatékára 165 forint értékben.<sup>60</sup> Ezek a személyek mintegy 50%-ban 10–50 forint közötti adósságért lépnek fel, négy esetben pedig 100 forint fölötti (150 és 450 közötti) összegekkel találkozunk. Egy részük tehát — Ferenc deákhoz hasonlóan — komolyabb kereskedelmi tevékenységet is folytathatott.

A városi adminisztrációban foglalkoztatott értelmiségiekről már gazdagabb információval rendelkezünk. A *Verbotbuch*ban többek között városi jegyző (3 tiltás), kamarás (9), vásárbíró (1), kamarai írnok (2) és kamaraszolga (1) jelenik meg. A fontosabb adminisztratív hivatalok betöltésénél már nem csak a gyakorlati jártasság volt a meghatározó, hanem a megfelelő elméleti képzettség is. A városi hierarchián belül megnőtt a jogi végzettségűek szerepe. A bírót, a polgármestert és az esküdteket évenként választották újra, és ha még a gazdag polgárok között öröklődtek is ezek a tisztségek, egy huzamban 3–4 évnél tovább ritkán látta el őket egy személy. A jegyző és a kamarai írnok viszont több éven át megszakítás nélkül a helyén maradt, ami növelte e személyek tekintélyét, hiszen a városi bürokráciában ők jelentették a folytonosságot, és jól kiismerték magukat a politikai viszonyokban is.<sup>61</sup>

A számadáskönyvek tanúsága szerint a jegyző volt a legjobban fizetett alkalmazott. Évi 52 fontdénárt kapott, és előfordult, hogy még ezenfelül is juttattak neki pénzt külön feladatok elvégzéséért. A számadások a jegyző után a kamarai írnokot és a kamaraszolgát említik. Mindketten 26–26 fontdénár fizetésben részesültek. A pénzbeli juttatáson felül hivatali ruházatról is gondoskodott számukra a város. A Tiltáskönyvben Schedel felesége és Stützl özvegye szerepel. Előbbi 150 forintos tartozásra jelent be tiltást, utóbbi egy kisebb összeget követel. Kilenc tiltás származik két városi kamarástól: Mert Vorstertől (1), illetve Cristof Pfintzingertől (8). A kamarási tisztség mindkettőjük számára csak kiindulópontul szolgált további karrierjükhöz: Vorster 3–3 éven át volt esküdt tanácsos, illetve városkapitány (Pfintzingerről korábban már szóltunk). Utóbbi többségében 100–400 forint közötti adósságokat követel, összesen 1148 forint értékben. Az említetteken kívül szerepel még két iskolamester.

<sup>59</sup> *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp. 1988. 461.

<sup>60</sup> AMB VB a i 1 fol. 159v.

<sup>61</sup> *Wunder G.*: Die Bürger von Hall i. m. 46. és *Jörg Rogge*: Für den gemeinen Nutzen. Politisches Handeln und Politikverständnis von Rat und Bürgerschaft in Augsburg im Spätmittelalter. Tübingen 1996. 135. A pozsonyi jegyzői tisztséget 1529–1545 között Michel Stützl, 1546–1552 között Heinrich Schedel, végül 1552–1571 között Thomas Entzenweiß viselte. Ugyanebben az időszakban 11 személy töltötte be a bírói posztot. A kora újkorai Bécs bürokratikus berendezkedését vizsgálva Josef Pauser a városigazgatás „sarkkövéként” értékeli a városi jegyzőt, l. *Josef Pauser*: Verfassung und Verwaltung der Stadt Wien. In: Wien. Geschichte einer Stadt. Bd 2. Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert). Szerk. Peter Csendes – Ferdinand Opll. Wien–Köln–Weimar 2003. 64. Kiss András a „városi írásbeliség letéteményeseként” aposztrofálja a nótáriusokat. *Kiss András*: Más források – más értelmezések. Marosvásárhely 2003. 205., ill. 130.

Az értelmiségi elit részéről találunk még három gyógyszerészt (összesen 6 tiltással). Ők az orvosokhoz képest rangban és vagyonban alacsonyabban találhatók, de még a polgárok felső rétegéhez tartoztak. A 15–16. században a gyógyító tevékenységet csak kisebb részben végezték maguk az orvosok. A polgárok betegség esetén gyakrabban keresték fel a gyógyszerészeket, akik kereskedelemmel is foglalkoztak, és orvosságok mellett gyakran árultak gyertyát, viaszt és egyéb speciális árukat. A jórészt maguk előállította orvosságokat csak náluk lehetett megvenni, így jelentős szerepük volt a város egészségügyében.<sup>62</sup> Mindennek tekintetében némileg meglepő, hogy kizárólag 10 forint alatti összegekre jelentenek be követelést.

A legnagyobb csoportot nem a városi, hanem a kamarai alkalmazottak alkotják. Harmincadosok 29 tiltást jegyeztettek be. Korábban a harmincad-tartozásoknál már érintettük ezt a csoportot (l. az I. 1. 3. alfejezetben). Ki kell itt térnünk arra, hogy a központi igazgatási szervek a tanult polgárok számára fontos felemelkedési lehetőségként szolgáltak. A Magyar Kamara alsó hivatalnoki kara jelentős részben polgári származású értelmiségiekből állt. A kamarai állások vonzó karrierlehetőséget kínáltak. A harmincadhivatali és -ellenőri állások keresettek voltak.<sup>63</sup> Az említett közel harminc bejegyzés 13 harmincados-tól származik. Az értelmiségiek közül itt találkozunk a legmagasabb összegekkel. Huszonegy esetben ismert a tartozás: nyolc tiltásnál 100 forint alatt, hat esetben 100–200 forint között, öt bejegyzésnél 200–500 forint között mozog. Egy-egy ügynél pedig 1000, illetve 2000 forintos követelésről olvashatunk. A szellemi foglalkozásúak közül tehát ezeknek a személyeknek voltak a legnagyobb kintlévőségeik, amiből közvetve a harmincadosok jelentősebb gazdasági potenciáljára következtethetünk, még ha feltételezzük is, hogy a tiltások egy részét a kamara nevében jelentették be. Kiemelhető Paul Posel (Pesl), aki 1538-tól a Mária királyné kezén levő pozsonyi harmincadcsoportnak volt királyi ellenőre és az általa vezetett napló jelentős forrásértékkel bír a témával foglalkozó kutatások számára.<sup>64</sup> Az itt felsoroltakon kívül a tiltó személyek közül említhető még postamester, városi mérő és városszolga, seborvos, királyi kamarai szolga, hadi számadásmester vagy az esztergomi érsek udvarbírája.

Elkülöníthető egy kis létszámú bécsi csoport, amelynek tagjai hasonlóan sorolhatók be. Így Hans Marb, Bécs város bírósági ülnöke hat tiltást jelent be, 200–500 forint közötti értékben. Adósai között harmincadost és kalmárt is találunk. Marb Bécsben legalább négy házban volt teljes vagy résztulajdonos.<sup>65</sup> Hans Ebersdorffer bécsi gyógyszerész a *Graben* sarkán lévő, *A vörös kereszt*hez címzett gyógyszerterát vezette 1563 és 1566 között.<sup>66</sup> Mathes Hueber kamarai alkalmazott volt, és feleséget is ebből a körből választott magának, egy másik

<sup>62</sup> *Kubinyi András*: Gesundheitspflege in den mittelalterlichen Städten Ungarns. In: Stadt und Gesundheitspflege. Szerk. Bernhard Kirchgässner – Jürgen Sydow. Sigmaringen 1982. 98–99.

<sup>63</sup> *Frederik Federmayer*: Leopold Peck (1560–1625) kincstárnok és családja. In: Fejezetek Pozsony történetéből i. m. 158.

<sup>64</sup> *Ember Gy.*: Magyarország nyugati külkereskedelme i. m. 24–25., 28., 37.

<sup>65</sup> *Harrer, P.*: Wien i. m. I/2. 1951. 435., i. m. IV/1. 1954. 60., 185., i. m. IV/3. 1955. 662. Ezek közül a *Rotenturmstrassén* található ingatlant 2200 fontért vette. i. m. IV/1. 1954. 60.

<sup>66</sup> *Harrer, P.*: Wien i. m. I/1. 1951. 154.

kamarai alkalmazott özvegyét vette el az 1550–1560-as évek fordulóján. A hozomány jelzi a házasuló felek magas társadalmi státuszát: az asszony egy a Szent Mihály téren lévő házat hozott a házasságba, a ház értékét 2000 font körülire taksálták.<sup>67</sup> Michel Jäger bécsi polgár és kamarai tanácsos alacsony összeg miatt jelent be tiltást.<sup>68</sup> Végül említhető még Dr. Johann Baptista Pacheleb, a bécsi egyetem rektora, aki egy 100 forint körüli adósság miatt tesz egy alkalommal tiltást Pozsonyban.<sup>69</sup>

Az adósok között már jóval alacsonyabb az értelmiség részesedése. Összesen 49 tiltást jelentettek be ilyen személlyel szemben. A legnagyobb csoport itt is a *deákoké* (17). Előfordul még harmincados (10), kamarai tisztviselő (6), iskolamester (5), városi mérő (4), postamester (3), orvos (2) és királyi építési írnok (1). A városi vezető réteghez kapcsolódó tisztviselők közül egyetlen esetben szerepel ispotálymester.

A tiltó személyek között a második legnagyobb csoport a kézművesség és a szolgáltatás területéről kerül ki (20,3%). Összesen 49 szakma képviselői szerepelnek a forrásban, legnagyobb arányban a fa- és fémipar kézművesei. A legnagyobb csoport a kovácsoké 34 tiltással. Hat alkalommal fegyverkovács, egy tiltásban pedig rézkovács szerepel. A követelt összegek fényében vizsgálva már jóval kisebb jelentőséget tulajdoníthatunk a kovácsoknak. Huszonhárom esetben ismert az összeg, amely 11 alkalommal a tíz forintot sem éri el, további hat esetben 10–35 forint között mozog, három kovács 100–150 forint közötti összeget követel, és a legnagyobb egy 480 forintos tartozás. A fegyverkovácsoknál 5–57 forint közötti követelések merülnek fel. A vizsgált kézműves-alkategóriában a második legnagyobb a pintérek csoportja (11 bejegyzéssel), valamint ötvösök és lakatosok szerepelnek még nagyobb számban (5–5). A pintéreknél kilenc esetben ismerjük a követelt összeget: 0,7–34 forint közöttiek. Némileg meglepő, hogy a kézművesek felső rétegéhez tartozó ötvösöknél is hasonló értékű követelésekkel találkozunk: a legmagasabb összeg is csak 62,5 forintra rúg.

Számszerűleg a második kategória a textil- és bőripar 43 bejegyzéssel. Itt már kiegyensúlyozottabb az eloszlás az egyes szakmák között: A leggyakoribbak: tímár (10), szabó (8), varga (7), valamint a szücs (4) és a posztónyíró (4). A tímárok tiltásaira is a kis összegek (1–15 forint) jellemzőek, egyszer találkozunk egy 112 forintos követeléssel. A 7–8 tiltással jelentkező szakmáknál hasonló összegek (általában 1–40 forint) jelennek meg. Az élelmiszeripar területéről (36) leginkább pékeket (18) és mészárosokat (12) találunk. Előbbieknél 3–50 forint közötti összegek jellemzőek, egy tiltás vonatkozik 500 forintra. A mészárosoknál hasonló összegeket regisztrálhatunk, egy-egy alkalommal találunk 100 és 180 forintos követelést. Az építőipar területéről (25) jelentősebb

<sup>67</sup> *Harrer, P.*: Wien i. m. VI/2. 1957. 392.

<sup>68</sup> AMB VB a i 1 fol. 106v. Kamarai tisztségéhez: *Harrer, P.*: Wien i. m. IV/1. 1954. 155.

<sup>69</sup> Pacheleb pályája elején — 1545–1547 között — kamarai prokurátorként tűnik fel (ÖStA FHKA HKA HP W. Nr. 194. fol. 53v., uo. W. Nr. 195. fol. 130v., uo. W. Nr. 197. fol. 2r). A század elején a Magyarországról Ausztriába (vissza)települt, tekintélyes Edlasperg családba házasodott be. *Harrer, P.*: Wien i. m. IV/1. 1954. 30. és *Gecsényi Lajos*: Az Edlasperg-ügy. A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében. *Történelmi Szemle* 35. (1993: 3–4. sz.) 286.

számban ácsok (7) és üvegesek (7) képviseltetik magukat. Az utóbbi két csoportnál is 1–40 forint közötti összegek jelennek meg.

Utolsó alkategóriaként a szolgáltatás körébe tartozó szakmák különíthetők el. A 30 bejegyzés közel fele molnároktól származik (13). Tizenegy esetben ismert az adósság mértéke, ebből öt tiltás a korábbiakhoz hasonló alacsony tartományba sorolható, a fennmaradó hat bejegyzésből egy-egy alkalommal 240 és 436 forintos kintlévőséget követelnek, négy tiltásnál pedig 300 forintos adósság jelenik meg. Utóbbiak egy pozsonyi molnár nevéhez fűződnek, aki két személytől követel 300–300 forintot, és a két tiltást még ugyanabban az évben újra bejegyezteti. Pozsonyon kívülről Hans Liechtenperger, bécsi vendéglős ismert, aki a korábban már említett Michel Jäger kamarai tanácsos sógora volt.<sup>70</sup> A kézműipar és a szolgáltatás területén tevékenykedő személyek tehát általában kis összegű kintlévőségeket követeltek, csak a kovácsoknál és a molnároknál tapasztalhatók több alkalommal közepes nagyságú adósságok.

Az adósok körében magasabb a kézművesek aránya (28%). Összesen 47 szakma képviselteti magát. A korábban vizsgált alkategóriák szerinti eloszlás merőben más képet mutat. A legtöbben az élelmiszeripar területéről kerülnek ki (80). A két leggyakoribb szakma a mészárosoké (37) és a pékeké (32). Bár mindkét szakma elsősorban helyi piacra dolgozott, a mesterek közül minden bizonnyal sokan bekapcsolódtak a kereskedelembe. A mészárosok utóbbi tevékenység eredményeként a kézművesek legvagyonosabb rétegéhez tartoztak.<sup>71</sup> A mészárosoknál 27 esetben ismert az adósság összege. Nyolc tiltásnál 25 forint alatt van az összeg, négy ügyben 60–100 forint közötti az adósság. Ugyancsak nyolc tiltásnál közepes (100–200 forint) összeggel találkozunk, és a kézműveseknél tapasztaltakhoz képest feltűnően nagy a 200 forint feletti adósságok aránya: öt esetben 200–500 forint, két tiltásnál 500 forint feletti a summa, a legmagasabb 1032 forint. A pékeknél 28 ismert esetből túlnyomórészt (24 tiltás) 1–50 forint közötti összegeket találunk, csak három esetben emelkedik az adósság 100 forint fölé, és a legnagyobb követelés 373 forintot tesz ki. A két csoport közül tehát inkább csak a mészárosoknál számolhatunk az adósságok hátterét képező jelentősebb kereskedelmi tételekkel. Az élelmiszeripar területéről még a halászok említhetők (7).

A második legnagyobb kategória a textil- és bőripar, 63 tiltással. Kiemelendő, hogy a tiltó személyek közötti nyolc szabóval szemben az adósok között 22 ügyben szerepel ilyen iparos, kettő kivételével mind pozsonyiak. Ez az arányeltolódás nyilván annak köszönhető, hogy a pozsonyi szabók fontos felvásárlói voltak a posztóval foglalkozó kereskedőknek, és az árut gyakran a korábban már említett áruhitel alkalmazásával vették át. Az adósságok terén inkább

<sup>70</sup> *Harrer, P.*: Wien i. m. IV/1. 1954. 155.

<sup>71</sup> A pozsonyi okleveles anyagból is értesülünk arról, hogy a pozsonyi mészárosok bekapcsolódtak a marhakereskedelembe. A város tanácsa 1550-ben panasszal fordult a kamarához, mert az óvári harmincadnál pozsonyi mészárosokat tartóztattak fel, és árujukat lefoglalták, mivel nem fizettek harmincadot. A városi tanács kéri, hogy adják vissza az árut, mivel az a város ellátását szolgálja. Egy korábbi szerződésre hivatkozva még azzal érvelnek, hogy a város szükségletét képező mennyiséget harmincadmentesen hozhatták át a pozsonyiak. Magyar Országos Levéltár Budapest; Mikrofilm C338 3241.

a 100–200 forint közötti összegek dominálnak. Ebben az alkategóriában említ-  
hetők még a vargák és cserzővargák (11), a kötélverők (9) és a szűcsök (6). A  
fém- és faipar területéről (38) a pintérek (13), valamint a kovácsok és fegyver-  
kovácsok (10) képviseltetik magukat nagyobb számú tiltással. Kevéssel marad  
el ettől az alkategóriától az építőipar (36). Mindez leginkább az ácsok (19) és a  
cserepezők (13) magas számának köszönhető. Előbbieknél az 1–20 forint közöt-  
ti összegek vannak többségben, és a legmagasabb adósság is csak 100 forintot  
ér el, a cserepezőktől pedig egy tiltás kivételével 1–10 forint közötti összegeket  
követelnek. A tiltó személyek közötti arányukhoz képest jelentősnek mondható  
a szolgáltatás terén tevékenykedő adós személyek részesedése 50 tiltással. Leg-  
nagyobb számban borbélyokat regisztrálhatunk, 1–50 forint közötti adósságokkal.  
Említhetők még a molnárok (9), a kocsisok és fuvarosok (8) és a fürdősök (5).

Az eddig vizsgált kategóriák mellett már csak olyan csoportokat tudunk  
elkülöníteni, amelyek létszámukat tekintve nem adnak lehetőséget széles körű  
elemzések elvégzésére. A tiltó személyként fellépő nemesekkel kapcsolatban el-  
mondható, hogy egy ötvös kivételével kereskedőktől követelték — túlnyomó-  
részt kis és közepes összegű — tartozásuk kiegyenlítését. Egy-egy esetben sze-  
repelel 440 forint körüli összeg. A gazdapolgároknál öt esetben ismert az összeg:  
három tiltásban 1–10 forint között, két tiltásban pedig 140 forint körül mozog.  
Amikor gazdapolgár az adós, hasonló összegek jelennek meg.

## *II. A pozsonyi polgárok városon túlnyúló kapcsolatrendszer (a Verbotbuchban szereplő személyek származása alapján)*

Témánk szempontjából központi jelentőséggel bír a származás kérdéskö-  
re. A Tiltáskönyv információs bázisán belül ez az a változó, amelynek feldolgo-  
zásával fontos adatokat kapunk arra vonatkozóan, hogy a korabeli pozsonyi  
polgárok milyen irányú és milyen jellegű városon kívüli kapcsolatokat építettek  
ki. Előjáróban hangsúlyozni szeretnénk, hogy jelen feldolgozással nem célunk  
a kereskedelmi forgalom mértékét vizsgálni (a forrás sajátosságaiból eredően  
nem is lehet erre vállalkozni), hanem a kapcsolatrendszer jellegét, az azon be-  
lüli irányokat és súlypontokat igyekszünk feltárni. Ezen túlmenően a kutatás  
további szakaszaiban vizsgálnunk kell majd a kapcsolatok „másik végpont-  
jában” található személyeknek a saját társadalmi közegükön belül elfoglalt helyét.

A korábbiakhoz hasonlóan itt is először az elemzésben rejlő nehézségekre  
kell felhívni a figyelmet. Az első bizonytalansági tényező a legnagyobb cso-  
port, a pozsonyiak körülhatárolásánál adódik. Ezen személyek többségénél  
ugyanis magában a *Verbotbuchban* nem találunk utalást származásukra (lakó-  
helyükre) vonatkozóan, így tulajdonképpen más információ hiányában lehet  
őket pozsonyinak tekinteni. A tiltásokat lejegyző személyek számára teljesen  
logikusan csak azoknál jelölték meg a származást, akik a városon kívülről ér-  
keztek. Mindazonáltal nem minden esetben vehetjük biztosra, hogy azok a sze-  
mélyek, akiknél nem tüntették fel a származás helyét, kizárólag csak pozsonyi-  
ak lehettek. A korszak más forrásai viszont jelentős segítséget nyújtanak az el-  
lenőrzésben. Az így nyert információk alapján a tiltó személyek eddig tárgyalt  
csoportjának mintegy 80 százalékát sikerült biztosan pozsonyiként azonosíta-

ni. A fennmaradó esetekben közvetett információk erősíthetik feltételezésünket. Ilyen lehet, amikor egy másik forrásból nem azonosítható személy olyanokkal tilt együtt, akikről biztosan tudjuk, hogy pozsonyi, vagy egy ismeretlen származású bejegyeztető több esetben kis összegű tiltásokat tesz pozsonyi polgárokra, mégpedig képviselő nélkül.

További nehézséget jelentenek azok az esetek, amikor szerepel helységnév, de a szöveg nem olvasható, illetve amikor nem szerepel helységnév és az előzőekben említett megerősítő tényezők hiánya miatt nem lehet egyértelműen pozsonyiként definiálni az illetőt. Végül a tiltások egy kis csoportjánál az okoz problémát, hogy a szövegben megadott 16. századi helységnevet jelenlegi ismereteink szerint nem lehet közelebből lokalizálni.

A besorolásnál kisebb jelentőségű problémát okoztak azok a személyek, akiknél a nevük után szereplő helységnév valószínűleg inkább „szolgálati helyükre” vonatkozott. Leggyakoribb példaként a harmincadosokat említhetjük (14 személy), akiket a feltüntetett harmincadhivatal szerint soroltunk be. Hasonló csoportot képez néhány egyházi személy. A származás szerinti besorolás külön „buktatójaként” említhető még, hogy előfordult néhány olyan eset, amikor a vezetéknevben szereplő helységnév nem a valós származást mutatta, például Baltasar Wiener [von Sant Jörg] esetében.<sup>72</sup>

A tiltásoknak közel fele pozsonyi polgároktól származik. A pozsonyiak kapcsán a korábbi fejezetekben már számos információ elhangzott. Többek között szó volt arról hogy körükben a más városból származókhoz képest gyakoribb a kis összegek miatt tett tiltás, illetve a hagyatéokra vonatkozó tiltásoknál is nagyobb a részesedésük 49%-nál. Bár ez a tiltó személyek legnagyobb csoportja, jelen írásunk témájából adódóan nem tudunk velük részletesen foglalkozni, hiszen elsődlegesen a pozsonyi polgárok városon túlnyúló kapcsolatrendszerét igyekszünk feltárni. A tiltó személyek származásáról az alábbi ábra tájékoztat:

II/1. sz. ábra **A tiltó személyek származása**

Tiltó személyek származása		
Település, térség	Tiltások száma	Tiltások aránya (%)
Pozsony	689	49,3%
Pozsony térsége	66	4,7%
Magyar Kir. egyéb területei	36	2,6%
Erdély és a Részek	10	0,7%
Bécs	168	12,0%

<sup>72</sup> Érdemes még kitérni egy konkrét esetre. Négy tiltásban szerepel Joseph Schobinger. Mind a négy esetben a sankt galleni Bartlme Schobingerral tilt együtt. Az első két alkalommal nem említik, hogy Joseph máshonnan származna. Az első tiltásnál *dienerként* nevezik meg. Mivel más személy neve nem merül fel, így feltételeztük, hogy Bartlme *diener* volt. A másik két tiltásban viszont az szerepel, hogy Joseph müncheni polgár volt. Két lehetőség merül föl: vagy két külön személyről van szó vagy egyazon személyről, két polgárjoggal. Inkább az utóbbit tartottuk elfogadhatóbbnak, a besorolásnál a forrás közlését átvéve két esetben Sankt Gallen, szintén kettőben München a származás helye. AMB VB a i 1 fol. 64r, 73r, 97r, 99v.



Tiltó személyek származása		
Település, térség	Tiltások száma	Tiltások aránya (%)
Bécs térsége	14	2,5%
Ausztria egyéb	35	1,0%
Cseh- és Morvaország	70	5,0%
Szilézia	53	3,8%
Nürnberg (és Isny)	53	3,8%
Augsbrug	47	3,4%
(Dél)német térség egyéb	42	3,0%
Itália	25	1,8%
Helység lokalizálása bizonytalan	11	0,8%
Nincs származás (nem term. szem.)	4	0,3%
Származás bizonytalan	74	5,3%
Összesen	1397	100,0%

### Pozsony

A tiltások fényében megvilágított kapcsolatrendszer tárgyalása előtt érdemes röviden kitérni Pozsony földrajzi helyzetére, amely nagyban meghatározta a városon túlnyúló kapcsolatok jellegét és irányát. Pozsony már a késő középkorban is a jelentősebb regionális központok közé tartozott. A város több szempontból is összekötő szerepet töltött be. A Pozsonyi- és a Bécsi-medence, valamint a Duna által kialakított sík vidék, és a tőle észak-északnyugati irányban félkör alakban elterülő Kis-Kárpátok találkozásánál fekszik. A térség Ausztriához való közelsége serkentőleg hatott a kereskedelmi kapcsolatokra.<sup>73</sup> Az Ausztrián túlnyúló kapcsolatok kiépítésében nagy szerepe volt a Regensburgtól az osztrák örökös tartományokon át a Kárpát-medence felé tartó dunai útvonalnak, amely a magyar posztobehozatal egyik fő forrásaként a város térségében „lépett” az ország területére. Ez, illetve a térség új gazdasági központjának, Bécsnek a közelsége már eleve meghatározta a kereskedelemben bekapcsolódó pozsonyiak irányultságát. A Duna pozsonyi szakaszán már a középkor elején is kiváló átkelési lehetőség adódott, amely egyúttal a tőle délre eső területekkel való összeköttetést is megkönnyítette. Északi irányban szintén fontos kereskedelmi útőér indult a város térségéből, amely Nagyszombat érintésével a morva területekkel biztosította az érintkezést.

Az 1526. évi mohácsi vereséget követően kialakult új viszonyok egészen más helyzetet teremtettek Pozsony számára is. A makrotörténeti struktúráként alkalmazott „centrum-periféria modell” szellemében vizsgálva<sup>74</sup> Pozsony

<sup>73</sup> Pach Zsigmond Pál: Magyarország nyugati gyapjúszövet behozatala a XV. és a XVI. század közepén. Történelmi Szemle 14. (1971: 1–2. sz.) 24–33., itt: 25.

<sup>74</sup> Az említett modellhez bővebben Michael Mitteleurer: Zentralorttheorie und historische Zentralitätsforschung. In: Bericht über den neunzehnten österreichischen Historikertag in Graz. Graz 1993. 216–217.

helyzete a Mohács utáni időszakban több szempontból is összetett volt. Regionális centrum szerepe, átmenetileg megnövekedett gazdasági ereje, valamint országos jelentőségű közigazgatási és politikai központi szerepe mellett gazdasági értelemben továbbra is Bécs vonzáskörzetébe számított, ugyanakkor a 15–16. század fordulóján kialakult és a nemzetközi munkamegosztás alapján strukturálódó világgiacon mindkét város a (szemi)perifériához tartozott.

#### Pozsony térsége

Pozsony regionális kapcsolatai az II/1. számú ábrán a „Pozsony térsége” kategóriában jelennek meg. Azok a települések kerültek ebbe a csoportba, amelyek a Pozsony–Nagyszombat sugarú körön belül estek (légvonalban mintegy 35 km). Ebben a térségben — Pozsony mellett — elsősorban a régió másik jelentős szabad királyi városának, Nagyszombatnak a vonzáskörzete érvényesült. A partneri együttműködés mellett a két város kereskedői természetesen gyakran jelentettek egymásnak konkurenciát.<sup>75</sup>

Korántsem meglepő tehát, hogy ezen a csoporton belül a nagyszombatiak jelennek meg a legnagyobb számban. Összesen 11 nagyszombati 19 tiltást jelentett be, ebből 12 esetben ismerjük az adósság mértékét. Nagyobb részt (8 tétel) 4–20 forint között mozognak az összegek, a 100 forint feletti tartományban három ügyet találunk: 163, 480 és 912 forintos adóssággal.

1540–1541-ből több nagyszombati személytől szerepelnek bejegyzések, amelyek példaként szolgálhatnak a két város polgárai közötti rokoni összefonódásokra. A nagyszombati Valt Gruber 1540-ban egy pozsonyi pék, Hans Gedden vagyonát tiltja (összeg nélkül) néhány klenódium miatt, amelyek Gruber feleségét illették volna, de Gedden eladta őket.<sup>76</sup> Gedden feleségének, Katherina asszonynak a vagyonát néhány hónappal később Elisabeth Gruberin tiltja.<sup>77</sup> Ebből az utóbbi bejegyzésből kiderül, hogy Elisabeth testvére volt Katherina Geddinnek.

Gedden házát ugyanebben az évben tiltja Hans Lang nagyszombati polgár egy 163 forintos tartozás miatt.<sup>78</sup> Utóbbi nevéhez összesen öt tiltás kapcsolódik. Még 1541-ben vejétől, Hans Schumantól követeli a házasságkor kifizetett jegyajándék egy részét, és egyúttal tiltást tesz a kiemelkedő vagyonú, morvaországi származású nagykereskedő, Wolfgang Schuman javaira is.<sup>79</sup> Langnak a térségen túlnyúló kapcsolataira találunk utalást 1555-ből: három pozsonyival, egy bécsivel és egy neuhausival (ma Jindřichuv Hradec) együtt egy olműtzi kereskedőt tiltanak, összesen mintegy 110 forintra.<sup>80</sup> Egyértelműen kereskedelmi ügyletre utal még, amikor a nagyszombati Leopold Scheier egy Andre Scheier nevű olműtzi polgár posztóját tiltja.<sup>81</sup> A nagyszombatiak közül azonban termé-

<sup>75</sup> Az így definiált térség déli részén Sopron regionális szerepe lehetett jelentős. Utóbbi város polgárai nem szerepelnek a *Verbotbuch*-ban.

<sup>76</sup> AMB VB a i 1 fol. 5r.

<sup>77</sup> AMB VB a i 1 fol. 21r.

<sup>78</sup> AMB VB a i 1 fol. 23v.

<sup>79</sup> AMB VB a i 1 fol. 23v.

<sup>80</sup> AMB VB a i 1 fol. 119v.

<sup>81</sup> AMB VB a i 1 fol. 4v.

szetesen nem csak Lang állt kapcsolatban a pozsonyi felső réteg tagjaival. Wolfgang Mair (két tiltás) a pozsonyi vagyoni és politikai elit egyik legtekintélyesebb tagja, Michel Klee javaira tesz kis összegű tiltást 1544-ben.<sup>82</sup> Míg az ugyancsak nagyszombati Peter Schmid Paul Klingenschmid vagyonát terheli meg 480 forinttal.<sup>83</sup>

Pozsony térségéből nagyobb számú üggyel még a szentgyörgyiek „jelentkeznek” (13 tiltás). Kilenc esetben ismerünk összeget: kétszer 1–10, három esetben 35–65 forint közötti adósság szerepel. Kétszer fordul elő 100, egy-egy alkalommal pedig 130, illetve 500 forint. Baltasar Wiener személyét, valamint Mathes Göschl körét és az ahhoz kapcsolódó ügyeket emelhetjük ki. Előbbi kereskedő 1554. évi tiltása szerint a pozsonyi felső körökkel állt kapcsolatban: az egyik legtekintélyesebb pozsonyi polgár, Valt Preus ingatlanait tiltja 65 forint-ra.<sup>84</sup> Három évvel később Wiener egy pozsonyi posztókereskedőtől követeli tartozását (az összeg ismeretlen), majd 1565-ben Cristof Egrer gazdapolgár szőlőjét terheli meg 100 forinttal.<sup>85</sup> Mathes Göschlt mézárósként említik, a bejegyzésekből nyilvánvaló, hogy bekapcsolódott a régióban zajló (marha)kereskedelembé. Először 1554-ben tűnik fel, amikor fivére, Mert útján a pozsonyi Mathes Rott ingatlanait tiltja,<sup>86</sup> aki 1552 és 1557 között 42 (!) alkalommal szerepel tiltott személyként, általában 150–300 Aft közötti adósságokkal. Számos esetben bécsi és augsburgi kereskedők lépnek fel vele szemben. Nyilvánvaló tehát, hogy Rott jelentős forgalmat bonyolított le, ha ilyen rövid időn belül ennyire jelentős tartozást halmozott fel. Göschl még 1561-ben lép fel tiltó személyként egy pöstyéni férfival szemben (az összeg ezúttal sem ismert).<sup>87</sup> Négy évvel később viszont már az ő ingatlanait veszi tiltás alá két szentgyörgyi: Valt Mager 500 forint, illetve Andre Reiner 100 forint adósság miatt.<sup>88</sup> A Magerek kereskedelmi tevékenységéről más esetben is kapunk hírt. Így Valt Mager 1549-ben Cristof Mager vagyonát tiltja, és az adósság okaként Bécsben található karasia szövet, valamint szintén ott tárolt bizonytalan fajtájú áru szerepel.<sup>89</sup>

A pozsonyi térségből több tiltással szerepel még Stomfa (4), Somorja (4), Modor (4), Récse (3), Köpcsény (3) és Vágsellye (2). A esetek felénél adnak meg összeget, amelyek nagyrészt 10 forint körül mozognak. Két jelentős tétel emelhető ki 1550-ből. Az egyikben Jányi Miklós stomfai kapitány tiltja a bizonytalan származású Rezes Ferenc vagyonát 150 forintra. A kapitány egyúttal kéri

<sup>82</sup> AMB VB a i 1 fol. 38v.

<sup>83</sup> AMB VB a i 1 fol. 51r.

<sup>84</sup> AMB VB a i 1 fol. 113r. Más esetben is van adat hasonló jellegű kapcsolatra: a szentgyörgyi Cristof Beham 1551-ben Paul Kingenschmid vagyonára tesz tiltást 37 forint értékben. AMB VB a i 1 fol. 72r.

<sup>85</sup> AMB VB a i 1 fol. 134v és 137v. A szentgyörgyiek számára fontos bevételi forrást jelentettek a várost körülvevő szőlők. A bortermeléssel lehetett kapcsolatban egy szentgyörgyi polgár 1548. évi tiltása is, amelyben Peter Lausser pozsonyi kádár vagyonát tiltja öt forint értékben. AMB VB a i 1 fol. 55v., vö. még *Jozef Badurik*: Malokarpatské vinohradníctvo v 16. storočí. Bratislava 1990.

<sup>86</sup> AMB VB a i 1 fol. 107v.

<sup>87</sup> AMB VB a i 1 fol. 143v.

<sup>88</sup> AMB VB a i 1 fol. 164v.

<sup>89</sup> AMB VB a i 1 fol. 59v. A második legnagyobb összegű szentgyörgyi tiltás is Michel Magertől származik: 1556-ban 130 forintot követel. uo. fol. 72v.

Rezes őrizetbe vételét is.<sup>90</sup> A másikban a vágsellyei Szitai Barnabás tesz tiltást egy Steffan Peluch nevű személy vagyonaára 228 forint értékben.<sup>91</sup> Egy-egy tiltással szerepel még Kismarton, Lajtakáta, Járfalu, Szenc, Vízkelet és Pöstyén. Utóbbi besorolása némi problémát okozott, hiszen kívül esik a Pozsony–Nagyszombat távolság alapján felállított körön. Mégsem lehetett a következő kategória, a Pozsonytól jóval távolabb eső területek városaival egy körben említeni.

#### A Magyar Királyság egyéb területei

Ez a kategória igen nagy területet fog át, egymástól nagy távolságban lévő városokkal, de olyan kicsik az esetszámok, hogy nem volt célszerű további alcsoportok létrehozása. Az ide sorolt 36 tiltás 25 település vagy térség között oszlik meg. Számos esetben ugyanis nem konkrét településnév szerepel, hanem csak a térséget jelölik meg, ahonnan az illető származott (például Somogy).

E távolabbi területek közül viszonylag jelentős Győr és Kassa részesedése (4–4 tiltás). Győrből két esetben egyházi személy szerepel, az egyik a győri püspök, aki 1563-ban a bizonytalan származású Hajdú Péterrel szemben tesz készpénzes tiltást öt forint miatt.<sup>92</sup> Két esetben pedig egy udvari alkalmazásban álló tisztviselő lép fel Paul Kingenschmiddel szemben, az egyik tiltásában 200 forint adósság miatt.<sup>93</sup>

Sajnos a kassaiak tiltásai sem tartogatnak számunkra túl sok információt, mégis érdemes néhány momentumot kiemelni. A korszak egyik ismert pesti származású kassai kereskedője, Was Antal<sup>94</sup> 1560-ban annak, a már említett Wolf Hannak (l. az I. 1. 3. alfejezetet) a vagyont tiltja, aki nürnbergi és váradi kereskedőkkel is kapcsolatban állt. Han személye jó példa arra, hogy a korabeli pozsonyi kereskedők több irányban tevékenykedtek, illetve hogy a nyugati, valamint a Magyar Királyság keleti területeiről érkező kereskedők között egyfajta összekötő szerepet tölthettek be. Ugyanebben az évben Was még egy ügyben szerepel: Hans Lausser pozsonyi nagykereskedővel (1543–1545 városi kamarás; 1542-ben 7640 forint vámértékben visz ki állatot nyugatra)<sup>95</sup> szemben egy korábbi adóslévre hivatkozva tesz tiltást,<sup>96</sup> sajnos egyik esetben sem ismert az összeg.

<sup>90</sup> AMB VB a i 1 fol. 66r.

<sup>91</sup> AMB VB a i 1 fol. 66v.

<sup>92</sup> AMB VB a i 1 fol. 146v.

<sup>93</sup> AMB VB a i 1 fol. 158r.

<sup>94</sup> *Ember Gy.*: Magyarország nyugati külkereskedelme i. m. 193.; *Gecsenyi Lajos*: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 13. (1991). 28–29.; *Bessenyei J.*: Menekültek... i. m. 34–36., 38–39., 57. Was számos alkalommal hadseregszállítóként és a kamara hitelezőjeként szerepel a forrásokban. *Németh I.*: Kassa i. m. 2006. 404., 408.

<sup>95</sup> *Ember Gy.*: Magyarország nyugati külkereskedelme i. m. 194. Fennmaradt sírkövére l. *Mikó Árpád – Pálffy Géza*: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). Művészettörténeti Értesítő 51. (2002: 1–2. sz.) 122–123.

<sup>96</sup> AMB VB a i 1 fol. 140v. Korábról is van tudomásunk a kamarás tartozásairól, az ugyancsak pozsonyi polgár, Hans Grueber (1539–1540-ben szintén kamarás) végrendelete szerint Lausser neki is tartozott 300 magyar forinttal.

Ebben a kategóriában további jelentős városokként említhetjük még többek között (1–1 tiltással) Budát, Székesfehérvárt, Beszterce- és Körmöcbányát, Eperjest, Pécsét vagy Kőszegét.

### Erdély és a Részek

A lokalizálható helységek közül ebből a térségből került ki a legkisebb számú tiltás, ami egyrészt nyilván a nagy távolsággal, az ország középső területein uralkodó bizonytalan állapotokkal magyarázható, továbbá még azzal, hogy az erdélyi kereskedők számára nem a nyugati irány volt az elsődleges. Általában erdélyiként jelzett kereskedőktől három tiltást regisztrálhatunk, konkrétan hat esetben neveznek meg váradi és egy alkalommal szebeni személyt. A váradi tiltások az eddigi csoportokhoz képest arányában jelentősebb összegekkel fordulnak elő. Kettő 37, illetve 60 Aft adósságot említ. A száz forint fölötti tiltásokat tevő váradiak közül Michel Karl személye lehet érdekes számunkra. A körbetartozásoknál már említettük, hogy a pozsonyi Wolf Han 1557-ben egy nürnbergi polgár nevében 200 forint értékben tiltást tett Karl kintlévőségére (l. I. 1. 3. sz. alfejezet). A *Verbotbuch*-ban megtalálható a Han adósságára vonatkozó tiltás is (1555). Eszerint Han 288 forinttal tartozott a váradinak.<sup>97</sup> Karlnak ezen kívül még egy 150 forintot célzó tiltása szerepel egy évvel később. Rajta kívül még Várkonyi Lukács váradi kereskedő követel 604 forintot két marhakereskedőtől.<sup>98</sup>

### Bécs

Korábban már említettük (l. az I. 1. 4. alfejezetet), hogy a pozsonyiak számára az osztrák és a dél-német területekkel folytatott érintkezés központja Bécs volt. Emellett természetesen az is jelentős szerepet játszott, hogy a rezidencia- és birodalmi fővárossá váló Bécs óriási piacot kínált, amelyre a magyar kereskedők mindig próbáltak bejutni, a bécsiek azonban kiváltságaik birtokában (főleg a borkereskedelem terén) általában eredményesen védelmezték pozícióikat.

A képviselő kérdésénél már láthattuk, hogy a pozsonyiak számos bécsi kereskedővel álltak kapcsolatban. Bécs gazdasági jelentősége viszont erősen csökkent a 16. század első felében. Elsősorban a tőkehiány okozta kereskedelmi szerepének visszaesését, a szinte kizárólag privilégiumaikra hagyatkozó bécsiek nem vehették fel a versenyt a szélesebb látókörrrel, erősebb üzleti tőkével bíró dél-német kereskedőkkel. A bécsiek tevékenysége ekkorra elsősorban a szomszédos régiókat összekötő kistérségi áruforgalom lebonyolítására szorult vissza.<sup>99</sup> Bécs gazdasági visszaesését azonban nem tudták a pozsonyiak kihasználni, hiszen ehhez nem rendelkeztek megfelelő gazdasági eszközökkel.

<sup>97</sup> AMB VB a i 1 fol. 119r.

<sup>98</sup> AMB VB a i 1 fol. 127r. Az ugyancsak váradi Szöcs Mihály 1550-ben közel 60 forintot követel egy bizonytalan származású személytől. A kamarai iratokból tudjuk, hogy Szöcs marhakereskedéssel foglalkozott, 1546-ban ugyanis 32 marha vámmentes kivételére kap engedélyt. ÖStA FHKA HKA HP W. Nr. 195. fol. 133r. Személyéhez l. még bővebben: *Bessenyei J.*: Menekültek... i. m. 29., 35–36., 49., 74–75.

<sup>99</sup> *Max Kratochwill*: Wien im 16. Jahrhundert. In: Die Stadt an der Schwelle zur Neuzeit. Szerk. Wilhelm Rausch. Bd. IV. Linz 1980. 75., 83–84., 88–89. Az itáliaiak is egyre nagyobb versenyt jelentettek a bécsiek számára: *Othmar Pickl*: Der Handel Wiens und Wiener Neustadts mit Böhmen, Mähren, Schlesien und Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Szerk. Ingomar Bog. Köln–Wien 1971. 323–324. Valamelyest ellensúlyozta a visszaesést, hogy az 1530-as évektől egyre jelentősebb igazgatási központtá vált Bécs. *Kratochwill, M.*: Wien i. m. 81.

A pozsonyiak után messze a bécsiek bírnak a legnagyobb részesedéssel. Az innen érkező tiltások az összes ügy 12%-át teszik ki. Még inkább szembeütő a bécsiek szerepe, ha a külföldiek közötti részesedésüket vizsgáljuk. Ezen tiltások mintegy harmada származik innen (32,8%). Mindez egyértelműen bizonyítja, hogy a pozsonyi polgárok számára a bécsiek voltak az elsődleges gazdasági partnerek. Az ilyen jellegű kapcsolatokat rokonai szálak is erősítették. Erre a kérdésre már kitértünk a hagyatéokra tett tiltások kapcsán is. Az ilyen vagyonszétosztó tilalmak esetében a pozsonyiak mellett csak a bécsi és a Bécs környékéről származó személyek jelennek meg nagyobb számban. Az összefonódásokhoz további fontos adat, hogy a korszak végrendeleteiből 25 olyan testamantumot ismerünk, amelyben pozsonyi polgár bécsi kapcsolatáról olvashatunk. Említenek bécsi árukészletet is: például Wolfgang Dorfner kereskedő 1549. évi végakarata szerint bécsi raktárában vagy boltjában volt 14 ezüst pohár, több mint 200 forintnyi készpénz, illetve közel 300 forint értékű áru elhelyezve.<sup>100</sup>

Több pozsonyi család is rendelkezett bécsi ingatlannal. Michel Klee második felesége egy Benedikt Fronleitner nevű bécsi polgár lánya volt. A családfő halála után a lány hatodrészből tulajdonosa lett a *Tuchlauben* környékén található házuknak.<sup>101</sup> Az 1520-as években Pozsonyban jegyzői, majd még hat éven át esküdt tanácsosi tisztséget ellátó Steffan Pfaffstetter fia, Wolfgang elnyerte a bécsi polgárjogot, és 1561-ben jutott birtokába egy háznak a *Himmelpfortgassén*.<sup>102</sup> Az osztrák szakirodalom kétszer is említi egy bizonyos Georg Tailnkást, aki nagy valószínűséggel annak a Wolfgang Tailnkásnak volt az unokája, aki tízszer volt Pozsonyban belső tanácsos, ezen belül pedig három évben bíró. Georg apja, Michel Tailnkás pedig a harmincas években kétszer volt kamarás. Georg 1569-ben a bécsi *Judenplatzon* lévő házát eladta, majd egy évre rá a *Hoher Markt* sarkán vett egy másik ingatlant.<sup>103</sup>

A bécsiek tiltásainál igen magas (91%) azon esetek száma, amikor megadták az adósság összegét. Kiváló lehetőség kínálkozik tehát ahhoz, hogy részletes elemzést végezzünk el, amelyben az összes tiltásban megjelenő adósságösszegek csoportjait a bécsi tiltások hasonló adataival vetjük össze. Egy ilyen vizsgálat általánosságban azt mutatja ki, hogy a bécsiek az átlagostól inkább nagyobb összegekre jegyeztették be tilalmakat.

### II/1. sz táblázat A bécsiek tiltásaiban szereplő összegek a teljes adatbázis adataihoz viszonyítva

Összeghatárok (Aft)	Bécsiek tiltásaiban	Összes tiltásban
0–9,99	23 (7,80%)	227 (16,0 %)
10–49,99	23 (22,2%)	355 (25,4 %)
50–99,99	26 (17,0%)	157 (14,0 %)
100–199,99	27 (17,6%)	161 (14,4 %)

<sup>100</sup> AMB 4 n 2 PT II. fol. 243v.

<sup>101</sup> *Harrer, P.*: Wien i. m. I/1. 190., 193., ill. I. még az I. 1. 3. alfejezetben.

<sup>102</sup> *Harrer, P.*: Wien i. m. V/1. 197–198.

<sup>103</sup> *Harrer, P.*: Wien i. m. II/2. 411. és i. m. I/2. 495.

Összeghatárok (Aft)	Bécsiek tiltásaiban	Összes tiltásban
200–499,99	40 (26,1%)	165 (14,7 %)
500–999,99	7 (4,6%)	32 (2,9%)
1000–3200	6 (3,9%)	24 (2,2%)
Összesen	153 (100%)	1121 (100%)

A bécsiektől származó tíz forint alatti követelések kevesebb, mint fele akkora részesedéssel szerepelnek (7,8%), mint ugyanezen összegek a teljes adatbázisban (16%). A 10–50 forint közötti tartományban a bécsiek tiltásainál még mindig alacsonyabb az arány (22,2% a 25,4%-hoz épest). Ez a tendencia 50 forint felett megfordul, az 50–100 forint közötti sávnak a bécsiek tiltásaiban már 3%-kal nagyobb a részesedése. Hasonló aránypárt találunk a 100–200 forint közötti tartományban. Látványosabb az eltérés 200 forint fölött. Míg az ide sorolható három sáv együttes részesedése az összes tiltáson belül a 20%-ot sem éri el, addig ugyanez az arány a bécsieknél 34% fölé emelkedik. Megállapítható tehát, hogy a bécsi polgároknak a pozsonyi *Verbotbuch*-ban bejegyzett követeléseikhez az átlagosnál jelentősebb adósságösszegek szolgáltak alapul. Mindez ugyancsak szemléletesen mutatja a két város polgárai közötti pénzforgalom jelentőségét. (A Tiltáskönyvben szereplő bécsiek, illetve a velük kapcsolatban álló pozsonyiak vagyoni helyzetének és társadalmi státuszának részletes vizsgálata egy jövőbeni tanulmány feladata, amelynek háttérül a különféle bécsi levéltárakban végzett kutatásaink fognak majd szolgálni.)

### Bécs térsége

Ebbe a kategóriába olyan települések kerültek, amelyek Bécs közvetlen vonáskörzetébe tartoztak. Kisebb részük az újkorban a császárváros terjeszkedése folytán annak külső kerületeivé vált. A csoport többi települése a Bécs és a határ közötti keskeny területsávon található. Gazdasági értelemben ez a térség szorosan kötődött a Magyar Királyság nyugati régiójához (l. a „Pozsony térsége” alfejezetben leírtakat). Ennek a kettős kötődésnek az egyik eredménye volt a pozsonyiakkal fenntartott kapcsolat.

A szomszédos magyarországi régióhoz képest harmadannyi tiltás érkezett innen (18). Kiemelhető Bruck [a. d. Leitha] öt tétellel és Hainburg (3). Egyedül a bruckiaknál találunk 100 forint fölötti összegeket, két esetben. Az egyiknél 1555-ben Lorentz Jacob brucki polgár tiltja egy pozsonyi szabó, Ambros Weis vagyonát 177 forintra. Ugyanott egy bécsi kereskedő is tiltást tesz a szabó vagyonára mintegy 102 forint erejéig.<sup>104</sup> A hainburgiaknál 10–30 Aft közötti összegek szerepelnek. A két határ menti régió kapcsolatai nem csak a kereskedők szintjén mutatható ki. A tanulóéveiket Pozsonyban töltő ötvös-legények között — bécsiek mellett — találunk Bruckból és Hainburgból származókat is.<sup>105</sup>

<sup>104</sup> AMB VB a i 1 fol. 119r.

<sup>105</sup> *Mihalik József*: Háromszáz év a pozsonyi ötvösség történetéhez. Múzeumi és Könyvtári Értesítő (1911) 97.

## Egyéb osztrák területek

Az osztrák területek településeinek „szétszórtságát” illetően hasonló a helyzet a „Magyar Királyság egyéb területei” kategóriánál tapasztaltakkal, ám azzal a különbséggel, hogy ez a csoport kisebb területet fog át. Gazdaságföldrajzi értelemben természetesen itt sem beszélhetünk egységes régióról. Az ide sorolt településeket térképre vetítve jól elkülöníthető két — kereskedelmi utak mentén — pregnánsan körvonalazódó csoport.

Az egyik ilyen útvonal észak-északnyugati irányban a dél-morva területek felé tart. Erre a vonalra „fűzhető fel” Marchegg (4 tiltás), Schweinbart (4) és Mistelbach (2).<sup>106</sup> A négy marcheggi tiltásból három egy Chaim nevű zsidó kereskedőhöz fűződik, mintegy 50–50 Aft értékben.<sup>107</sup> A négy schweinbarti tiltás pedig egyetlen személytől származik, aki 1552-ben 13–56 Aft közötti összegeket követel négy pozsonyi polgártól.<sup>108</sup> Mistelbach esetében ugyancsak egy személyhez köthető a két bejegyzés: egy Mandl nevű zsidó követel 1539-ben egy asszonytól 119 forintot, majd egy évvel később szintén egy asszonynak a vagyonát tiltja (az összeg ismeretlen).<sup>109</sup> Az itt bemutatott útvonalon közlekedő kereskedők Znaim (Znojmo) térségében érték el a morva területeket. Ezt a vonalat meghosszabbítva eljutunk Iglauig (azaz a mai Jihlaváig), amelynek kereskedői aktív kapcsolatot tartottak fenn a pozsonyiakkal – miként erről még alább szólunk. A Marcheggtől a morva határig felvázolt útvonal folytatásának másik lehetőségeként Mistelbachtól Brünn (4 tiltás) felé is könnyen eljuthattak a térség kereskedői, innen Prosnitzon (ma Prostějov – 3) keresztül Olmützig (6), illetve tovább egészen Szilézia fővárosáig, Breslauig (52!) tartó útvonalat rajzolhatunk fel.

A kategória másik csoportja a Béctől nyugatra, Alsó- és Felső Ausztrián keresztül húzódó vonalra illeszkedik: Herzogenburg (1), Steyr (6), Grünau (1), Puchheim (1) és Salzburg (3). Miként az közismert, az Alsó-Ausztria nyugati szélén fekvő Steyrből elsősorban fémárut hoztak be Magyarországra. A viszonylag nagyszámú steyri tiltás azonban félrevezető lehet, a hatból ugyanis öt bejegyzés egy személytől származik. Jörg Haider 1552 januárjában tiltja először Mathes Rott vagyonát 288 forint értékben. Szokatlan módon még ugyanabban az évben kétszer megújítja a tiltást, ugyanazzal az összeggel. Mindhárom alkalommal személyesen jegyezteti be a követelést.<sup>110</sup> A következő évben Haider már nincs Pozsonyban, ugyanis képviselő közbenjárásával újíttatja meg a tiltást. Ugyanekkor lép fel Rott-tal szemben több külföldi kereskedő is, így a korábban már említett sankt galleni Bartlme Schobinger a müncheni Joseph Schobingerrel együtt tesz tiltást, valamint a nürnbergi Peter Buffler is ekkor jelenti be követelését Rott-tal szemben.<sup>111</sup> Haider egy évvel később még egyszer

<sup>106</sup> Kérdéses lehet Hainburg besorolása, hiszen utóbbi a Marchegg felé tartó útvonal kiindulási állomásaként is beilleszthető.

<sup>107</sup> AMB VB a i 1 fol. 116r, 119v, 147v–148r.

<sup>108</sup> AMB VB a i 1 fol. 82r–v.

<sup>109</sup> AMB VB a i 1 fol. 3r, 9v. Néhány évvel később Mandl vagyonát is árestálták, amelyet csak 1548-ban oldottak fel. ÖStA FHKA HKA HP W. Nr. 200. fol. 192r.

<sup>110</sup> AMB VB a i 1 fol. 74v, 80r, 82v.

<sup>111</sup> AMB VB a i 1 fol. 97v.



megújítja tiltását.<sup>112</sup> Érdeemes még a másik steyrit, Jörg Furtmosert is megemlíteni részletes rendelkezései miatt. Michel Gotzner nevű *diener*én keresztül 1554-ben egy kevei kereskedő, Bárány János „személyét és vagyonát” („sein selbs person und guet”) tiltja 165 forint adósság miatt. A bejegyzés értékét emeli az is, hogy kikötik, ha Bárány nem tesz eleget a követelésnek, akkor újra a bíró elé idézik.<sup>113</sup>

Kérdéses az öt tiltással szereplő Waidhofen elhelyezése. Egyik lehetőség szerint a Bécstől észak-északnyugatra, a mai osztrák–cseh határ közelében fekvő Waidhofen an der Thayaról lehet szó (Znojmtól légvonalban 35–40 km). Ezt a feltételezést elfogadva az Iglau–Mistelbach–Marchegg vonalhoz lehetne „hozárendelni”, vagy az egy tiltással szereplő Tullnon keresztül a dunai útvonalhoz kapcsolható. A másik lehetőség, hogy a *Verbotbuch*ban szereplő helységnevet a mai Waidhofen an der Ybbs-szel azonosítjuk. Ebben az esetben a Steyr–Salzburg vonalra illeszkedik. Az innen érkezett öt tiltásból négy ugyanazon személy, az adósként 19-szer említett Florian Widman vagyonára vonatkozik. Négy különböző waidhofeni teszi ezeket a tiltásokat: 1542-ben 57, 189 és kb. 217 forint miatt, valamint 1543-ban mintegy 86 Aft értékben.<sup>114</sup> Érdeemes megjegyezni, hogy az összes, Widmannal szembeni tiltás ebből a két évből származik, a tiltó személyek között jelentős számban találunk még bécsieket és nürnbergieket. Widman tehát Rotthoz hasonlóan kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett és az ennek segítségével lebonyolított ügyletekből jelentős adósságot halmozott fel. Az összegek leginkább 50 és 250 forint között mozognak (egy tétel rúg 542 forintra). Fontos viszont megemlítenünk, hogy nem szerepel Widmannal szembeni megújított tiltás, azaz Rott esetétől eltérően minden követelés külön személytől érkezett.

A salzburgi polgárok tiltásánál hasonló a helyzet. A háromból kettő olyan személlyel szemben született, aki gyakran fordul elő adósként. A salzburgiak „társaságában” iglauri, nürnbergi, augsburgi, sankt galleni, bécsi és mistelbachi kereskedőket találunk. A harmadik tiltás a salzburgi Jörg Unterholzertől származik, aki egy ugyancsak salzburgi származású képviselő útján 143 forint adósság miatt tiltja a már többször említett tekintélyes pozsonyi polgár, Valt Preus vagyonát.<sup>115</sup>

A Bécstől délre eső térségből két település említhető csupán: Erlach és Graz egy-egy tiltással.

<sup>112</sup> AMB VB a i 1 fol. 104r.

<sup>113</sup> Bornemisza Tamás is szerepel az ügyben, mivel nála és vejénél vannak elhelyezve Bárány ingóságai. AMB VB a i 1 fol. 112r. Furtmoser 1548 májusában 643 marha vámmentes kivitelét kéri a kamarától, mivel előző évben a katonaságnak tett szállításából jelentős kára származott. ÖStA FHKA HKA HP W. Nr. 200. 92v. Itt értesülünk arról is, hogy Furtmosernek 622 guldennel tartozott az a Thomas Dreiling, aki a pozsonyi *Verbotbuch* szerint nürnbergiekkel is kapcsolatban volt, illetve aki 1547-ben 1500 marhát hajtott át Óvárnál Csehország irányába. Uo. W. Nr. 197., Exp 1547. fol. 4r. Furtmoser 1548 szeptemberében a korábbi káraitra hivatkozva 300 marha vámmentes kivitelére módosítja kérelmét. Uo. W. Nr. 200. 19v. Mindebből tehát képet kapunk arról, hogy a steyriak nem csak (vagy nem elsősorban) fémáruk kereskedelmével foglalkoztak.

<sup>114</sup> AMB VB a i 1 fol. 26r, 27r, 30r.

<sup>115</sup> AMB VB a i 1 fol. 108v.

*Morva- és Csehország*

Az ide sorolható 70 tiltás döntő többségében morvaországi vagy onnan származó személyekhez köthető. Húsz bejegyzésnél sajnos nem tudtuk közelebbről meghatározni a tiltó személy lakhelyét. Tizenhét esetben a vagyonos kereskedő, Wolfgang Schuman vagy annak rokonai szerepelnek tiltó személyként. A bécsi és nagyszombati kapcsolatokkal is rendelkező Schuman végrendeletéből kiderül, hogy morvaországi,<sup>116</sup> származásáról közelebbit sajnos egyik forrásból sem tudunk meg. Három tiltásnál a kereskedők vezetékneve miatt alkalmaztuk a fenti besorolást.

A konkrétan meghatározható városok egy kivétellel Morvaország területén találhatók. Ember Győző kutatásaiból ismert, hogy a morva kereskedők által bonyolított forgalomban első helyet foglaltak el a kötött-szövött áruk. Utóbbi árucsoport a morvaországiak behozatalában közel 80%-os aránnyal szerepel.<sup>117</sup> A *Verbotbuch*-ban szereplő morvaországiak tiltásainál 38 esetben sikerült azonosítani az adós foglalkozását. A vizsgált csoport tagjai túlnyomórészt kereskedőkkel álltak kapcsolatban (24 tiltás). Ebből három ügyben posztókereskedőt említenek. Ezen kívül jelentős még a kiskereskedők (*huetter*) részesedése (9). Ezek a kereskedők minden bizonnyal az átvett és ki nem fizetett morva posztó miatt tartoztak a vizsgált személyeknek. Öt esetben regisztrálható morvaországi kereskedő adósaként olyan kézműves, aki a textil- és bőriparban tevékenykedett.

Követve a Magyarországot a szakolcai harmincadnál elhagyó morva kereskedelmi útvonalat, először a morva tartományi főváros, Brünn kerül látókörünkbe. Innen négy követelést jegyeztettek be, ebből háromszor posztókereskedő vagyónára. Összeg csak egy ügyben ismert: 81 forint. Innen két irányban folytathatták útjukat az ezen a vonalon mozgó kereskedők: Iglau keresztül Prága irányába vagy Olmützön át Szilézia felé.

A morvaországi városok közül kiemelkedik Iglau 29 tiltással. Az adósság 27 követelésnél ismert: az esetek több mint felében 10–50 forint között mozog, az 50–100, és a 100–200 forint közötti kategória három, illetve négy tiltással képviselteti magát. Egy 243 forintos követelés mellett még két kimagaslóan nagy adósságot találunk 1750 és 1805 forinttal. A közel 30 tiltás tíz igloui között oszlik meg. Hat tiltással szerepel Mert Schmitner, általában 40–80 forint közötti összegekkel. Partnerei között két kiskereskedőt, egy gazdapolgárt és egy kereskedősegédet találunk. Utóbbi valamelyik Klee *dienereként* szerepel. Az igloui Paul Leb négyszer lép fel követeléssel. A fent említett két kiemelkedő összegű tiltás az ő nevéhez köthető. Ezeket bécsi megbízottján keresztül Bornemisza Tamás vejével, Gerhard Melemmel szemben jegyeztette be. Melem és Leb korábban üzlettársak voltak. Utóbbi 1560-ban 1805 forint adósságot jelent be, majd 1565-ben 1750 forintra módosul a követelés.<sup>118</sup> A peres ügy annak kapcsán robbant ki, hogy Leb követelte Melem árváinak gyámjától, Bornemiszától,

<sup>116</sup> AMB PT II. 4 n 2 fol. 208r.

<sup>117</sup> *Ember Gy.*: Magyarország nyugati külkereskedelme i. m. 236.

<sup>118</sup> AMB VB a i 1 fol. 142v, 166r.

hogy utóbbi fizesse ki a Melem által felhalmozott tartozást.<sup>119</sup> Több tiltással szerepel még az iglauri Paul Schinobitz (4), Jacob Kramer (4), valamint a két pozsonyi kiskereskedővel kapcsolatban álló Hans Larntrog.<sup>120</sup> A térségből említendő még Meseritz, amelyet Ember Győző a hat legnagyobb forgalmat bonyolító morvaországi település közé sorol.<sup>121</sup> A Tiltáskönyvben csak egy alkalommal szerepel.

A Sziléziába tartó útvonal térségéből Prosnitz (3), Olmütz (6) és Landskron (1) említendő.<sup>122</sup> Az olmütziek tiltásai négy személyhez köthetők, akik közül két tímárnak sikerült azonosítani a foglalkozását. Az olmütziek kintlévőségei általában kis összegűek, csak egy esetben találunk 100 forint fölötti követelést. Érdekességképpen viszont megjegyezhető, hogy az innen érkezett követelések fele az 1530–1540-es évek fordulójára, a másik fele pedig hosszú szünet után az ötvenes évek második felére esik.

Csehországból csak egyetlen település, Neuhaus (ma: Jindřichuv Hradec) regisztrálható, öt tiltással. A helynév lokalizálását az is megerősíti, hogy a szomszédos dél-morva térségből több város polgárai kereskedelmi, sőt Iglau esetében rokoni kapcsolatban álltak a pozsonyiakkal. Továbbá Ember Győző is említi, hogy a neuhausiak folyamatosan kereskedtek Magyarország felé, és tevékenységük fő vámhelye Pozsony volt.<sup>123</sup> Az alacsony szám a városka gazdaságföldrajzi helyzetével magyarázható, a neuhausiak számára ugyanis valószínűleg nagyobb jelentőséggel bírtak a linzi vásárok, mint a keleti irány. Egy neuhausi asszony ügyén keresztül szemléletes pillanatképet kapunk egy Mathes Stachius nevű olmützi kereskedő kapcsolatrendszeréről. Stachius 1555 júliusának elején kis összegű tiltást jegyeztet be. Ugyanezen hónap végén néhány napos eltéréssel már vele szemben nyújtanak be készpénzes követeléseket. A tiltó személyek között van a pozsonyi felső réteg két kiemelkedő tagja: Valt Preuss és Paul Klingenschmid, rajtuk kívül pedig még egy nagyszombati, egy bécsi, egy marcheggi polgár és a már említett neuhausi asszony.<sup>124</sup>

### Szilézia

Az 1542. évi vámnaplók adatai szerint a sziléziai kereskedők nagyobb forgalmat bonyolítottak le, mint a morvaországiak. A boroszlóiak/breslauriak szinte teljes behozatalukat, kivitelüknek pedig egyharmadát a pozsonyi harmincadon keresztül szállították.<sup>125</sup> Mindennek fényében nem meglepő, hogy ebből a

<sup>119</sup> A második tiltásban említik, hogy Bécsben már tárgyalták az ügyet, amelyet végül a nádori törvényszék elé vittek, és Bornemisának 1566-ban ki kellett fizetnie a tartozás utolsó részletét. *Bessenyei J.*: Menekültek... i. m. 23.

<sup>120</sup> A vámnaplók szerint 1542-ben közepes vámértékű behozatalt bonyolított. *Ember Gy.*: Magyarország nyugati külkereskedelme i. m. 515.

<sup>121</sup> Uo. 326.

<sup>122</sup> Landskron azonosítása kérdéses, nagy valószínűséggel az Olmütztől kb. 60 km-re fekvő mai Lanškrounról van szó és nem a dél-lengyelországi Lanckoronáról. Csak egy kis összegű tiltás érkezett innen egy Philip Nahu(Naju) nevű személytől. AMB VB a i 1 fol. 88r.

<sup>123</sup> *Ember Gy.*: Magyarország nyugati külkereskedelme i. m. 327.

<sup>124</sup> AMB VB a i 1 fol. 119r–v.

<sup>125</sup> *Ember Gy.*: Magyarország nyugati külkereskedelme i. m. 237., 327.

térségből 53 tiltás szerepel az általunk vizsgált forrásban. A kategória sajátosága, hogy a többi térséggel ellentétben itt szinte kizárólag egy várost jelölnek meg származási helyként: 52 követelést breslouiak jegyeztettek be.

Ember Győző kimutatásai szerint a breslouiak behozatalának több mint 80%-át kötött-szövött áru tette ki, kivitelük pedig közel 70%-ban élelmiszerből állott.<sup>126</sup> Az azonosítható foglalkozású adósok (48) között 36 esetben találunk kereskedőt, kilencszer szerepel kiskereskedő (hétszer *huetter*, két alkalommal *gwandschneider*), egy ügyben tűnik fel posztókereskedő. Az adósságot 47 tiltásnál ismerjük. Az összeg az esetek kb. felében 50 forint alatti. Tíz alkalommal jelentkezik 100–200 forint közötti summa, és a teljes adatbázishoz viszonyítva a 200–500 forint közötti összegek is túlreprezentáltak 17%-os részesedésükkel. A legmagasabb egy 1840 forintos adósság.

A breslouiak közül a Pütnerek kapcsolatrendszerét érdemes közelebbről vizsgálnunk. Wolf és Caspar Pütner nevéhez 18, illetve 10 tiltás köthető biztosan. A közöttük fennálló viszonyról jelenleg sajnos nem tudunk közelebbit. Az 1550-es években gyakran feltűnnek, és hét esetben nagy valószínűséggel személyesen is Pozsonyban tartózkodtak. Míg Caspar követelései általában 50 forint körül mozognak, addig Wolf kintlévősegei között találunk három 400 forint körüli összeget is, illetve az ő nevéhez fűződik az említett 1840 forintos tiltás is. Nyolc alkalommal tesznek közösen tiltást. Pozsonyi kapcsolataik között olyan személyeket találunk, mint az adósként igen gyakran előforduló Mathes Rott, Lucas Mair vagy Gregor Fein. Utóbbival szemben 18 alkalommal jegyezték be tiltást, többek között nürnbergi, ulmi, itáliai, bresloui, igloui, bécsi és augsburgi kereskedők. Az általában külföldi kereskedők által követelt összegek többnyire 200–400 Aft között mozognak, Wolf Pütner legnagyobb összegű tiltása is Fein ellen irányul. A Pütnerek fontos partnerei között találunk még ulmi és nagyszombati polgárt is. A nagyszombati Anton Muschkannal szemben hat alkalommal lépnek fel közösen. Egy 1556. évi bejegyzésben még közel 200 forintot követelnek, amelyet ugyanebben az esztendőben 100 forint körüli összegre, majd az utolsó megújításkor 50 forintra módosítanak.<sup>127</sup> Hat vagy hét tiltás származik a bresloui Georg Hermantól. Ezek szerint kereskedőkkel és egy posztóssal állt kapcsolatban, 3–3 követelése a 100–200, illetve a 200–500 forint közötti kategóriába esik.<sup>128</sup>

### Nürnberg

A 16. század második felében a nürnbergiek számára megnőtt a dunai útvonalon folytatott kereskedelem jelentősége. A század derekától a nyugat-európai városokkal folytatott export- és importforgalomban egyre gyakrabban merültek fel nehézségek,<sup>129</sup> a tengeri államok kereskedőtökéje, valamint a nyugati

<sup>126</sup> Uo. 237.

<sup>127</sup> AMB VB a i 1 fol. 124r, 125v, 132v.

<sup>128</sup> 1542-ben 3480 forint vámértékben hozott be kötött-szövött árut. *Ember Gy.*: Magyarország nyugati külkereskedelme i. m. 198.

<sup>129</sup> *Herman Kellenbenz*: Nürnbergger Handel um 1540. MVGN 50. (1960) 300–301.

államcsődök meggyengítették a nürnbergiek pozícióit.<sup>130</sup> A keleti kereskedelemnek jelentős szerepe volt abban, hogy a nürnbergi gazdaság át tudta vészelni a krízist, és a nyugati térvészítés nem eredményezte a piaci szféra beszűkülését. Új súlypontok képzésével még mérsékelt gazdasági fellendülést is sikerült elérni a századfordulóra.<sup>131</sup>

Összesen 53 tiltás származik nürnbergiektől. Legalább 23 személyt tudunk azonosítani, két további nürnbergi szerepel képviselőként, és egy adós-ként. 1541–1542-ben csak egyszer említenek képviselőt, a tiltást tevő hat nürnbergi tehát minden bizonnyal Pozsonyban tartózkodott. 1552-ig nem találkozzunk közvetítővel, azután azonban megszaporodnak az olyan ügyek, amikor a nürnbergiek nem személyesen járnak el. Már csak 1559-ben találunk olyan esetet, amikor több nürnbergi biztosan Pozsonyban van a bejegyeztetéskor (öt kereskedő tesz nagy összegű tiltást).

Minden esetben ismert az összeg, a legkisebb 14 forintnak felel meg, a legnagyobb 1032 forint. A tiltáscsoport harmadában 100 forint alatti összeg szerepel (18). Az esetek közel felében 100 és 500 forint közötti adósságról értesülünk (11 tétel a 100–200, míg 14 tiltás a 200–500 forint közötti tartományban mozog), ami jelentős eltérés a teljes adatbázisra vetítve, ez a két kategória ugyanis az összes tiltáson belül csak 29%-kal részesedik. Az 500 forint fölötti összegek részesedése kevéssel pozitív irányban tér el az összes tiltás hasonló arányaitól. Két nürnbergi követelés éri el az 1000 forintos határt: 1000 és 1032 forinttal.

Három nürnbergiről tudjuk, hogy személyesen egyszer sem tett tiltást. A *Verbotbuch*-ban szereplő nürnbergiek döntő többsége viszont legalább egyszer megfordult Pozsonyban, ami fontos, hiszen ha kis számban is, de kimutatható egy olyan csoport, amely „túljött” Bécsen és személyes kapcsolatot létesített pozsonyiakkal. Összesen 23 esetben találunk közvetítőt, nagy többségében valószínűleg pozsonyiakat. Kétszer adnak meg bécsi származást, négy alkalommal nürnbergit, egy bejegyzésben pedig memmingeni *diener* szerepel. Bár kis esetszámokkal, de ezek az adatok cáfolni látszanak azt az általános feltételezést, hogy a dél-német kereskedők Bécsen túlnyúló ügyleteikben (szinte kizárólag) a bécsiek közvetítő tevékenységére hagyatkoztak volna.

Az adósok között számos tekintélyes pozsonyi polgár szerepel. A politikai elit felső rétegéhez tartozott Thomas Reichentaler (15 évben tanácsos, háromszor polgármester). Az isny-i származású nürnbergi kereskedő, Peter Buffler 1541-ben tiltja Reichentaler vagyonát 483 forintra.<sup>132</sup> A pozsonyi elit kiemelkedő tagja, Valt Preus vagyonát két nürnbergi három alkalommal tiltja. Hans Schlewitzernak közel négyszáz forinttal tartozott. Utóbbi 1556-ban megismétli a tiltást, ezúttal már csak 263 forinttal, Preus tehát időközben jelentős részt

<sup>130</sup> *Michael Diefenbacher*: Handel im Wandel: Die Handels- und Wirtschaftsmetropole Nürnberg in der frühen Neuzeit (1550–1630). In: Stadt und Handel. Veröffentlichungen des Südwest-deutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung II. 2/22. Szerk. Bernhard Kirchgässner. Sigmaringen 1995., 69.; *Pius Dirr*: Der Handelsvorstand Nürnberg. 1560–1910. Nürnberg 1910. 13.

<sup>131</sup> *Diefenbacher, M.*: Handel im Wandel i. m. 78–79.; *Rainer Gömmel*: Vorindustrielle Bauwirtschaft in der Reichsstadt Nürnberg und ihrem Umland (16–18. Jahrhundert). Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 30. (1985) 244–245.

<sup>132</sup> AMB VB a i 1 fol. 15v.

törlesztett. A másik nürnbergi, akivel kapcsolatban állt, a gyakran előforduló Jörg Göswein, aki 1554-ben 734 forintot követelt tőle.<sup>133</sup> A pozsonyiak mellett találunk egy bécsi és egy nagyszombati polgárt, valamint két váradi kereskedőt.

Nürnbergiek több olyan pozsonyi vagyonát is tiltják, akik nem tartoztak a politikai elithez, a *Verbotbuch* adatai alapján azonban nyilvánvaló, hogy jelentős kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le. Közülük korábban már több személyt említettünk. Mathes Rott 1552 és 1557 között 42 (!) alkalommal szerepel adósként. Gyakran lépnek fel vele szemben bécsi és augsburgi kereskedők is. Nürnbergből három kereskedő négy tiltást tesz vagyonára. Jobst Furter 1552-ben mintegy 303 forintot követel, 1553-ban pedig újra tiltást tesz Rott vagyonára. Az ügy érdekessége, hogy a második alkalommal már 428 forintra ugrik az összeg.<sup>134</sup> Gyakran szerepel adósként Florian Widman is (19). Három nürnbergi 1542-ben jelentkezik 43 és 143 forint közötti összegekkel. A Gregor Fein vagyonát tiltó 18 személy között találunk nürnbergi, ulmi, itáliai, br. slauui, iglauri, bécsi és augsburgi kereskedőt. Az összegek általában 200–400 forint között mozognak. A nürnbergiek gyakori adósként említhetjük még Michel Fleischakert, akivel szemben 1559-ben öt nürnbergi egyszerre lép fel. Utóbbiak között valószínűleg a Göswein testvéreké volt a vezető szerep.<sup>135</sup> Ezeknél a pozsonyiaknál tehát a felső réteg egy olyan csoportjával van dolgunk, akik jelentős gazdasági potenciállal bírtak, a politikai elitnek viszont nem voltak tagjai.

A pozsonyiakkal kapcsolatban álló nürnbergiek közül hárman ún. „régii” nemzetség tagjai voltak. A nürnbergi források azt mutatják, hogy ezek közül a Prünsterer és a Schlewitzer családok a 16. század második felére egyre nehezebben tudták megőrizni a korábban megszerzett társadalmi státuszt. Az ugyancsak régi nemzetséghez tartozó Paul Lengenfeldernek — aki 1541–1542-ben személyesen jelent meg Pozsonyban — sikerült erősítenie a család által képviselt gazdasági potenciált, 15 évig volt tagja a nürnbergi külső tanácsnak.<sup>136</sup>

Andreas Flück 1541–1542-ben 25, illetve 86 forintra tesz tiltást Pozsonyban. Utóbbi esetben a korábban már említett Florian Widmantól követeli tartozását, akinek vagyonát ezzel egy időben Lengenfelder és egy másik nürnbergi is tiltja. A Flückök 16. századi felemelkedésének megalapozója, Andreas apja Bartholome Flück volt, akinek egyik faktora az a Lorenz Lang volt, aki három alkalommal szerepel Pozsonyban; maga Bartholome pedig 1527 őszén 10000 aranyforintot adott I. Ferdinánd székesfehérvári koronázásának költségeihez.<sup>137</sup> A Flücköknek leg-

<sup>133</sup> AMB VB a i 1 fol. 107v, 109v, 123r.

<sup>134</sup> AMB a i 1 fol. 75r, 97v.

<sup>135</sup> AMB a i 1 fol. 135v.

<sup>136</sup> A Prünstererekhez: Staatsarchiv Bayern (a továbbiakban: SB); Reichstadt Nürnberg, Amts- und Standbücher (A 52b) fol. 74v, 84v, 90r, 83v. Schlewitzerhez: SB Handschriften (A 52), Nr. 211. fol. 1v. Lengenfelderhez: SB A 52, Nr. 30. fol. 849v; Stadtarchiv Nürnberg (a továbbiakban: StadtAN); Libri conservatorii (B 14/II), Nr. 19. fol. 1154r; ÖStA FHKA HKA HP W. Nr. 200. Exp 1548. fol. 100r; ill. SB A 52b, Nr. 28. fol. 75v. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Bessenyei Józsefnek és Gecsényi Lajosnak, akik nürnbergi és augsburgi kutatásaimhoz szükséges pályázat benyújtásában tanácsaikkal támogattak.

<sup>137</sup> *Gecsényi Lajos*: Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fo-

alább két háza volt Nürnbergben. Bartholome Flück Martin Seldnerrel közösen lépett fel több hagyatéki ügyben. Utóbbi fia, Sigmund Seldner szintén megjelent Pozsonyban. Andreas Flück tagja volt a külső tanácsnak, gyermekeit jól házasította ki, fia Ferrarában végzett.<sup>138</sup> Sikerült tehát megőriznie vagy erősítenie az apja által megalapozott társadalmi státuszt. A pozitív intergenerációs mobilitás a család gyors felemelkedéseként értékelhető.

Lorenz Lang a Pozsonyban gyakran megforduló Gösweinokkal és a Rotenburgerekkel alkotott egy kereskedőtársaságot. Lang halála után Pozsonyban fellépő örököseit a tekintélyes pozsonyi polgár, Michel Klee képviseli (27 évig belső tanácsos, hat évig bíró, háromszor polgármester).<sup>139</sup> A Göswein család több konkrétan megnevezett tagja is szerepel a *Verbotbuch*-ban: Nicolas (2), Georg (5) és Karl (1 tiltással). A családi üzletet Georg irányította. A külső tanács névsorában *Vihser herr*ként szerepel, tehát marhákkal kereskedett. Karl üzletei viszont nem jártak sikerrel, 1589-ben csőd miatt zárták ki a külső tanácsból.<sup>140</sup> A Flücköknél tapasztalt intergenerációs mobilitással szemben tehát a másik „fiatal nemzetségnél”, a Gösweinoknál egy intragenerációs mozgás mutatható ki, Karl esetében negatív előjellel.

A nürnbergiek közül többen a keleti kereskedelemben érdekelt Seldner család üzleti és rokoni körébe tartoztak. A Pozsonyban megjelenő Sigmund Seldnerről jelenleg keveset tudunk, a *Verbotbuch* információi alapján feltételezhető, hogy halála Pozsonyból hazafelé következett be. Az isny-i származású Peter Buffer a Seldnerek segítségével telepedett le Nürnbergben. Pozsonyban négy alkalommal szerepel, többek között sankt galleni, augsburgi és bécsi kereskedőkkel együttműködésben. A stájer származású Thomas Roch Sigmund Seldner húgát vette feleségül. A pozsonyi *Verbotbuch*-ban a nürnbergiek közül Roch szerepel a leggyakrabban (9).<sup>141</sup> A brünni származású Jobst Furter is a Seldnerekhez házasodott be, közbenjárásukra tagja lett a külső tanácsnak is.<sup>142</sup> Négy tiltásából háromban 300–400 forint körüli összegek szerepelnek. A kamarai források szerint 1540-ben ezüsttel és rézzel kereskedett, 1542-ben pedig Csehország felé akart marhákat kivinni.<sup>143</sup>

dor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) Bp. 2002. 180.

<sup>138</sup> A Flückökhöz: *Gerhard Seibold*: Die Seldner. Ein Beitrag zur Erforschung der nicht-patrizischen Nürnberger Kaufleute. MVGN 75. (1988) 42.; StadtAN B 14/II, Nr. 37. fol. 179r.; Datenbank Stadtarchivs Nürnberg GSI 175 GK 4 Lengenfelder; StadtAN B 14/II Nr. 11. fol. 89v; StadtAN B 14/II Nr. 11. fol. 89v.

<sup>139</sup> AMB a i 1 fol. 130r. Klee tisztségeihez: *Tózsá-Rigó A.*: A pozsonyi politikai elit i. m. 1/1. sz., ill. 1/3. sz. archontológiai tábla.

<sup>140</sup> SB A 52b, Nr. 28. fol. 88v.

<sup>141</sup> Bartholome Hartpronner augsburgi kereskedő könyveléséből pedig arról értesülünk, hogy 1534-ben Rochtól vett vászt. Stadtarchiv Augsburg; Kaufmannschaft und Handel, Literalien 4. fol. 34v. Megjegyezhető, hogy Hartpronnernek posztót szállított az a Martin Weikman ulmi kereskedő (uo. fol. 58v), akinek két tiltása szerepel Pozsonyban, fivére pedig 11 alkalommal követel tartozást ugyanott.

<sup>142</sup> *Seibold, G.*: Die Seldner i. m. 54.; StadtAN Archiv des Handelsvorstandes (E 8), Nr. 5072, fol. 149r.

<sup>143</sup> ÖStA FHKA HKA HP W. Nr. 189. fol. 117v, uo. W. Nr. 190a fol. 88r. Az 1542. évi vámnaplók szerint az ő nevéhez fűződik a legnagyobb mennyiségű élőállat-kivitel, 28420 forint vámértékben. *Ember Gy.*: Magyarország nyugati külkereskedelme i. m. 193.

Rajtuk kívül említhető még Georg Trainer, aki Pozsonyban egy harmincados ingatlanait közel 500 forintra tiltja. Trainer kiterjedt kereskedelmi tevékenységet folytatott, és Nürnberg városa is gyakran bízta meg különböző feladatok végrehajtásával a dunai útvonal mentén fekvő városokban (Straubing, Regensburg stb.).<sup>144</sup> Jelentős hitelezői tevékenységet is folytatott. Egy 1552. évi levélben arról értesülünk, hogy Trainer társával 8000 guldent hitelezett I. Ferdinándnak.<sup>145</sup>

A nürnbergi családok közül a patríciusok után következő második rend famíliái között a Gösweinoknál, a Flück családnál, illetve a Seldnerek körénél felemelkedést tapasztalhatunk. Kimutatható továbbá, hogy a pozsonyi forrásban megjelenő nürnbergiek között számos esetben rokon és üzleti kapcsolatok álltak fenn. Két nagy csoportot tudunk elkülöníteni: a Lang–Göswein–Rotenburger társaságot és a Seldnerek körét; a Flück család mindkét csoporttal kapcsolatban állt. A magyarországi forrásban első látásra egymástól függetlenül jelentkező személyekről a saját városuk levéltári anyaga alapján kibontakozó kép tehát egyértelművé teszi, hogy ezek a nürnbergiek együttműködtek a keleti irányú kereskedelemben, és minden bizonnyal összehangolták a pozsonyiakkal folytatott ügyeiket is.

### *Augsburg*

Az Augsburgból érkezett közel félszáz tiltáshoz legalább 19 személyt tudunk hozzárendelni. A képviselő kérdésében a nürnbergihez képest „fordított” arányokkal találkozunk: a 47 tiltásból 27 alkalommal közvetítő útján jártak el. Ezt konkrét személyekre vetítve elmondható, hogy 13–14 augsburgi személyesen is megfordult Pozsonyban. A képviselő kilenc esetben nagy valószínűséggel pozsonyi volt, 12-szer alkalmaztak bécsi vagy Bécs környéki közvetítőt és négyszer találkozunk augsburgi *dienerrel*. Látszólag tehát gyakori a bécsi közvetítők fellépése, meg kell azonban jegyeznünk, hogy az idevonatkozó 12 tiltásban összesen négy bécsi személy szerepel, akiket több augsburgi is alkalmazott.

Egy eset kivételével ismert az adósság összege is. A 10–50 forint közötti kategória mindössze 10%-ot tesz ki, nyolc tiltásnál találunk 50–100 forint közötti adósságot. Legnagyobb arányban a 100–200 és a 200–500 forint közötti összegek jelennek meg, 21,7, illetve 26,1%-kal, ami jelentős eltérésnek mondható az összes tiltás hasonló adataihoz viszonyítva. A teljes adatbázison belül mindössze 2,8%-kal részesedő 500–1000 forint közötti kategória az augsburgiaknál 17,4%-kal jelentkezik (8). Fontos továbbá, hogy a Tiltáskönyvben szereplő legmagasabb összeg (3200 forint) is egy augsburgi polgár (két) tiltásában jelenik meg.

Az augsburgiak partnerei között a pozsonyiak mellett bécsi és nagyszombati személyeket is találunk. Foglalkozásukat tekintve döntően kereskedők, csak öt esetben bukkan fel kézműves, két tiltásban pedig nemes szerepel.<sup>146</sup>

<sup>144</sup> SB Briefbücher (B 61a) Tom. 144. fol. 157v–158r. és Tom. 154. fol. 52r.

<sup>145</sup> SB B 61a Tom. 146. fol. 138v–139r.

<sup>146</sup> Az augsburgi kereskedők társadalmi státuszának beható vizsgálata egy jövőbeni tanulmány feladata, az augsburgi kutatásaink során összegyűjtött háttéranyag részletes feldolgozása ugyanis még folyamatban van.



*Egyéb (dél-)német területek*

A két vizsgált városon kívül jelentős tiltás-számmal az ulmi (16) és a sankt galleni (15) kereskedők jelentkeznek még. Mindkét alcsoportnál kisszámú személytől származnak a bejegyzések. Ulmból legalább öt személyt lehet kimutatni, közülük a legjelentősebb Daniel Weikman 11 tiltással. Olyan személyek tűnnek fel partnerei között, mint a korábban már többször említett Paul Klingenschmid, Bornemisza Tamás, Gregor Fein vagy a nagyszombati Anton Muschkan. A nürnbergi Thomas Roch kapcsán már említett Martin Weikman két alkalommal jelenik meg, mindkétszer Daniellel közösen lépnek fel. Az ulmiak követelései között két-két esetben találunk 50 forint alatti, illetve 50–100 és 100–200 forint közötti összegeket. Három tiltásban esik az adósság 300–500 forint közé, két követelés 500 forint körüli, végül ismerünk egy 2400 és egy 2880 forintos adósságot is. Az adósok között tíz kereskedő és öt kiskereskedő mutatható ki. Nyolc tiltást jegyeztek be képviselő útján. Három-három esetben pozsonyi és ulmi, két tiltásnál pedig bécsi személy járt közben.

Sankt Gallenből három vagy négy személy regisztrálható, többek között a korábban már említett Bartlme és Joseph Schobinger. Előbbi nevéhez nyolc tiltás köthető. Partnerei között találjuk Valt Preust, Mathes Rottot vagy a bécsi Maximilian Grabschopfot. Az adósságok terén inkább a közepes összegek dominálnak. Hét ügyben a tartozás 100–200 forint között mozog, öt esetben találunk 200–500 forint közötti követelést, a legmagasabb 587 Aft. Nyolc esetben találunk képviselőt, egy bécsi és egy sankt galleni kivételével valószínűleg pozsonyi származásúakat.

A vizsgált térségből említhető még München (4), Köln (2) és a fontos kereskedelmi utak metszéspontjában fekvő Memmingen (1 tiltással).<sup>147</sup>

### III. Összegzés

A pozsonyi Tiltáskönyv (*Verbotbuch*) széles körű adatbázisa kiváló lehetőséget nyújt számos kérdéskörre kiterjedő kvantitatív elemzésekre. A fő információcsoportok közül a számszerűsíthető adósságoknál megállapítható, hogy az összegek közel egyharmada a 10–50 forint közötti, további egyharmada pedig a 100–3200 forint közötti tartományból került ki. A tiltások az esetek több mint felénél az adós teljes vagyonára vonatkoztak. További jelentős „célcsoportok” voltak még az ingatlanok és a hagyatékok, valamint közel 18%-kal jelennek meg a készpénzes tiltások.

A „tiltás körülményei” címszó alatt vizsgált témakörök számos fontos adalékinformációval szolgálnak. Ezek közel harmada pénz- vagy ingatlanforgalomról tudósít. A korabeli jogszokásokra és írásos tanúsítványokra történő utalások a kereskedelmi ügyletek gyakorlati részébe engednek betekinteni. A Tiltáskönyvben szereplő személyek foglalkozásbeli eloszlásánál a kereskedők mellett

<sup>147</sup> Az itáliaiként besorolt személyek (25 tiltás) esetében elsősorban a bizonytalansági tényezőt kell hangsúlyoznunk. Nem szerepel jelenleg azonosítható településnév, valójában a név írásmódja miatt kerültek a kérdéses személyek ebbe a csoportba. Egyedül Baptista Fossatoról (Mathes Rott és Valt Preus vagyonát tiltja) van érdemi információnk. A kamarai iratok szerint 1542-ben Tirol irányába kereskedett marhákkal. ÖStA FHKA HKA HP W. Nr. 190a Exp. fol. 29r, 46r.

szép számmal találunk szellemi foglalkozásúakat és kézműveseket. Előbbiek a kézművesekhez viszonyítva általában nagyobb értékben tiltanak, az iparosoknál viszont jobban pontosítható a konkrét kereseti tevékenység.

Pozsony térségéből nagyobb számú követeléssel a nagyszombatiak és a szentgyörgyiek vannak jelen. Távolabbról Győr és Kassa, illetve Várad említhető. A tiltó személyek között a pozsonyiak után messze a bécsiek jelennek meg a legnagyobb arányban (12%). Osztrák területről még a Hainburg–Marchegg–Schweinbart, illetve a Steyr–Salzburg „útvonal” jelentős. A morva térségből kiemelhető Iglau, illetve Szilézia irányában Prossnitz és Olmütz. Az 1542. évi vámnaplók adataival cseng össze a Tiltáskönyv azon információja, miszerint Sziléziából 53 esetben érkezett követelés. A dél-német térségből Nürnberg képviselteti magát a legnagyobb számú tiltással (53), amelyek többségét személyesen jegyeztették be. Augsburg kereskedői 47 tiltással jelentkeznek. A térségből említhető még Ulm és Sankt Gallen. Az elemzések megmutatták, hogy a kapcsolatrendszer súlypontjait nem feltétlenül a hagyományosnak mondható, régiók szerinti felosztásban a legcélszerűbb ábrázolnunk. A származás vizsgálata során sokkal inkább régiókon átnyúló útvonalak rajzolódnak ki (például az osztrák és a morva területek, valamint Szilézia esetében). Ezek a súlyponti vonalak a korabeli kereskedelmi útvonalakkal esnek egybe. A kutatás jövőbeni kiterjesztéseként mindenképpen vizsgálni kell azoknak a városoknak a levéltári anyagát, ahonnan tiltást jegyeztettek be Pozsonyban.

THE INFORMATION DATA BASIS OF THE PROHIBITION BOOK OF POZSONY (1538–1566)  
(With Special Regard to the Upper and Middle Layers of Urban Society and their Extra-Urban Network)

by Attila Tózsza Rigó  
(Summary)

The Prohibition Book (*Verbotbuch*) of Pozsony offers the possibility of various quantitative analyses. Among the main groups of information, one third of the debts of known amounts spread from 10 to 50 florins, another third spreading from 100 to 3200 florins. In more than half of the cases the prohibition referred to the whole wealth of the debtor. Further important „target groups” were the real estates and the inheritances, whereas 18 % are represented by the prohibitions involving cash.

Under the heading of „circumstances of prohibition” one finds important additional information. One third of them report on the business concerning money and real estates. References to contemporary legal customs and written statements allow insight into the practical part of trade. As regards the activity of the persons concerned, alongside the traders we find a good number of intellectuals and craftsmen alike. The former generally make prohibitions concerning greater values, whereas in the case of craftsmen their activity can be reconstructed more exactly.

In the region of Pozsony the burghers of Nagyszombat and Szentgyörgy are present with an important amount of demands. Outside the region the towns of Győr, Kassa and Várad deserve mention. Among the prohibitors those of Vienna come right after the burghers of Pozsony. In Austria the two axes of Hainburg – Marchegg – Schweinbart and Steyr – Salzburg seem important alongside Vienna. From Moravia Iglau can be mentioned, as well as Prossnitz and Olmütz in the direction of Silesia. The information of the Prohibition Book, according to which 53 demands arrived from Silesia, is in accordance with the customs registers of 1542. From the region of Southern Germany Nuremberg is represented with 51 prohibitions, followed by Augsburg with 47. Besides them, Ulm and Sankt Gallen should be mentioned. The analyses proved that it is not necessarily within the traditional division among regions that the network of relationships should be presented. The examination of origins highlighted rather itineraries stretching over the regions, especially in the case of the Austrian and Moravian territories and of Silesia. These lines of focal points correspond to contemporary trading routes. In the future the archives of those towns whence prohibitions arrived to Pozsony should also be examined.

Kasza Péter

### EGY KARRIER HAJNALA

*Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez*<sup>1</sup>

Régi korok nagyjainak esetében a mindenkori életrajzok egyik leghálátlanabb részét általában a főszereplő fiatalkori és tanulói éveit jelentik. Bármily sok adat maradt is fenn az illető politikusi vagy művészi pályája későbbi, már „reflektorfényben” zajló szakaszából, a korai évek megírásához általában igen gyér és gyakran megbízhatatlan vagy nehezen ellenőrizhető adatokkal rendelkeznek a kutatók.

Nincs ez másként a mohácsi csata krónikása, Brodarics István püspök esetében sem, sőt, nála még az adatszegény évek „fiatalkorként” való felcímkézése is elég problematikus. A Brodaricsról szóló szakirodalom jelenlegi álláspontja szerint ugyanis a későbbi királyi kancellár 1470–1471 körül született<sup>2</sup> és biztosan 1539-ben, tehát körülbelül 68–69 éves korában halt meg. A viszonylagos ismeretlenségből azonban csak 1522. évi római követsége révén emelkedett ki, ez az az esztendő, amikortól jelentősen megszorodnak rá vonatkozó adataink: az általa vagy a hozzá írt, illetve az őt említő levelek. Az arányokat érzékeltető elég talán, ha arra utalok, hogy jelenleg körülbelül 230 Brodarics-levelet ismerünk, ezek közül azonban csak hét (!) darab kelt 1522 előttől.<sup>3</sup> Egy Brodarics-életrajz megírása során tehát szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy ha a kikövetkeztetett 1470. évi születési dátum legalább nagyságrendileg helytálló, Brodarics már jóval túl volt ötvenedik életévében, amikor biztosabb és rendszeres információkkal rendelkezünk róla, így az ő esetében csak fenn-

---

<sup>1</sup> Jelen írás „Mert látom, hogy néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...” Brodarics István tevékenysége irodalomtörténeti megközelítésben című, 2008 tavaszán megvédett doktori disszertációm második fejezetének átdolgozott és kiegészített változata. A fejezet és így jelen cikk első, Brodarics tanulmányaival foglalkozó része, a mostanítól számos pontban eltérő adatokkal már korábban megjelent a *Varietas gentium – Communis latinitas. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai* (Szerk. Szörényi László – Lázár István Dávid. Szeged 2008) című konferenciakötetben. – A disszertációm befejezéséhez szükséges kutatásokat a Habsburg Történeti Intézet egy éves kutatóösztöndíjjal támogatta, amiért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

<sup>2</sup> A Brodarics születési dátumával kapcsolatos problémákra a tanulmány második felében térek bővebben ki.

<sup>3</sup> Ezekből eddig csak öt jelent meg nyomtatásban. A legkorábbi levél 1505-ből való (kiadva: *Ivan Tkalčić: Monumenta Historica Zagrabiae. Zagrabiae 1896. 48.*), ismerjük két levelét 1508-ból (vö. *Kujáni Gábor: Brodarics István levelezése 1508–1538. Történelmi Tár 20. [1908] 259–261.*), egy Aldus Manutiushoz írottat 1512-ből (vö. *Abel Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp. 1880. 30.*), végül egy 1515. évi levelét Kassa város polgáraihoz a jászói konvent ügyében (vö. *Tóth-Szabó Pál: Oklevelek a kegyúri jog történetéhez 1508–1521. Történelmi Tár 15. (1903) 105–106.*). – Két, eddig kiadatlan levele található még a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében: az egyik 1507-ből Kasu Albert zárábi prépostnak címezve (MOL, DF 232 236.), a másik 1512-ben kelt és szintén Kassa város polgárainak szól (MOL, DF 270 926.).

tartással lehet fiataalkornak tekinteni az adatszegénység miatt homályos időszakot.

Felvetődhetne persze, hogy a gyér adatokra hivatkozva, néhány sorban intézzük el Brodarics életének 1470 és 1522 közé eső időszakát. Ez azzal is indokolható lenne, hogy országos jelentőségű ügyekben korábban nem nagyon vett-vehetett részt, hiszen arról valószínűleg tudnánk, életrajzának ezen hiányos lapjai tehát aligha jelentenek pótolhatatlan veszteséget a történet- vagy az irodalomtudomány számára. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Brodarics a középkor végi társadalom szülötte volt, ahol a család, a származás és az ebből következő társadalmi helyzet alapvetően határozta meg az egyén lehetőségeit. Tehát még ha kevés esélyünk van is egy-egy személy esetében családi viszonyai pontos felderítésére, fontos, hogy minden apró információt megpróbáljunk hasznosítani, és minél szélesebb forrásbázisra építve közelítsünk a származás kérdése felé.

Nem kevésbé jelentős az iskoláztatás problematikája sem. A származás által bizonyos mértékig meghatározott lehetőségek, adott esetben korlátok meghaladásának vagy ledöntésének egyik lehetséges kiindulópontja a megfelelő mecénás által támogatott, magas szintű iskolai végzettség megszerzése volt. A 15–16. század fordulóján ez már általában a legmodernebb tudást biztosító, a humanista műveltség megszerzését ígérő itáliai egyetemeket jelenti. Egy Brodaricshoz hasonlóan viszonylag jelentéktelen köznemesi családból származó fiatalember esetében az egyik legfontosabb kiugrási lehetőséget ennek a humanista képzettségnek az elsajátítása jelentette, ezért bármily keveset is tudunk iskoláztatásának körülményeiről, afelől nem lehet kétségünk, hogy későbbi rangemelkedésében (előbb kancelláriai alkalmazott, majd római követ, utóbb szerémi püspök és kancellár, de élete hátralévő éveiben is végig első vonalbeli diplomata) komoly súllyal esett latba a külföldi egyetemen (egyetemen?) szerzett, magas szintű humanista műveltsége. Ékes bizonyysága ennek az 1517-ben II. Lajostól nyert címerbővítő oklevél, amelynek szövege egyértelműen kiemeli, hogy a Brodarics család őse által valamely hadi érdem miatt nyert családi címert — amely egy folyón sajkán átevező vitézt ábrázol — most Brodarics István szellemi teljesítményének és tudásának elismerésül bővítik az Apolló madaraként számon tartott hollóval, mely csőrében babérágat tart.<sup>4</sup> Az oklevél szövege pedig afelől sem hagy kétséget, hol szerezte Brodarics kimagasló és elismerésre méltó műveltségét, ti. a következőképpen fogalmaz: „prima adhuc pueritia ad omnium artium altricem Italiam missisti”,<sup>5</sup> azaz vitán felül megállapítja, hogy az Alma Mater valamelyik itáliai egyetem volt. De melyik? Sőt, mivel az oklevél szövege az iskolák emlegetésénél többes számot használ,<sup>6</sup> talán az sem lehetetlen, hogy Brodarics több egyetemet látogatott itáliai tartózkodása alatt.

<sup>4</sup> A címerbővítő oklevél szövegének kiadása: *Kujáni G.*: Brodarics István levelezése i. m. 342–344. Az oklevél címerleíró részét l. még: *Aldásy Antal*: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címerjegyzéke II. Címereslevelek. Bp. 1904. 28–29.

<sup>5</sup> A *missisti* alak alighanem félreolvasás, a szövegösszefüggés alapján mindenképp passivot várnánk: *missus es* vagy a humanista latinban nem ritka *missus fuisti* alakot. Am a lényeg egyértelmű: Brodaricsot fiatalon Itáliába küldték tanulni.

<sup>6</sup> „ut te nobilissima orbis terrarum gymnasia ea adhuc aetate eius disciplinae insignibus et ornamentis dignum iudicarunt.” *Kujáni G.*: Brodarics István levelezése i. m. 343.

Jelen írásomban ezért előbb a Brodarics tanulmányaival kapcsolatos eddigi álláspontokat szeretném megvizsgálni, hogy azután megkíséreljek válaszolni az utóbbi kérdésre, a tanulmány második részében pedig Brodarics fiatalkorát és családi viszonyait szeretném alaposabban görcső alá venni. A fordított sorrend némileg talán különösnek hat, de a továbbiakban látni fogjuk, hogy a megfelelő következtetések levonásához ez a sorrend látszik követendőnek.

### *Az Alma Mater: Padova vagy Bologna?*

Már Székely Samu megállapította 1888-ban megjelent tanulmányában, hogy Brodarics magas szintű műveltsége mindenképpen feltételezi, hogy itthoni iskoláztatását követően valamely külföldi egyetemnek is hallgatója volt. Mivel azonban Székelynek még semmilyen ezzel kapcsolatos konkrét adat nem volt a birtokában, kénytelen volt feltevéseket megkockáztatni. Brodarics kiváló lengyel kapcsolataiból, illetve hogy első jelentősebb követi megbízása Rómába szült, arra következtetett, hogy fiatalabb korában vagy a Jagellók krakkói egyetemét látogatta, és itt alapozta meg kitűnő lengyel összeköttetéseit, vagy pedig Rómában tanult, és ezzel (is) magyarázható, hogy 1522-ben őt küldik követnek az Örök Városba.<sup>7</sup>

Székely Samu bizonytalansága nem indokolatlan. Tanulmányának keletkezése óta ugyan egyre több Brodarics-lelél került elő, melyeket ő még nem ismerhetett, de ezekben a levelekben Brodarics mindössze három alkalommal tesz említést egyetemi tanulmányairól. Ezek az adatok viszont egyértelműen Itáliára vonatkoznak. Veress Endre kutatásai pedig megdönthetetlen bizonyítékkal szolgáltak arra is, hogy ez az itáliai egyetem nem Róma volt, ahogy Székely gondolta, hanem Padova.<sup>8</sup> A padovai egyetem iratai között ugyanis található egy bejegyzés, miszerint 1501. október 5-én a pécsi illetőségű András zágrábi kanonok kánonjogi doktori vizsgájára került sor. A vizsgán tanúként jelen lévők között olvasható Brodarics István zágrábi kanonok neve.<sup>9</sup> 1501-ben tehát Brodarics már minden kétséget kizáróan padovai diák volt. A kérdés az, hogyan és mikor került oda, és mennyi időt töltött ott?

<sup>7</sup> „Magasabb látóköre, classica műveltsége és valóban fönkelt szelleme elvitázhatatlan tanúságot tesznek a mellett, hogy külföldi egyetemet végzett. [...] bizony feltehetjük, hogy tanulmányai kibővítése végett megfordult a külföldön is, s minden valószínűség szerint a Jagellók alatt a magyarok részéről oly igen látogatott krakkói vagy pedig a nem kevésbé híres római egyetemet látogatta.” *Székely Samu: Brodarics István élete és működése. Történelmi Tár 10. (1888) 2-3.*

<sup>8</sup> Rómát illetően azonban nemcsak Székely, de maga Veress Endre is tévedett. Az Olasz egyetemen járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (Bp. 1941.) című könyvében Róma kapcsán megemlíti Brodarics nevét, mint aki 1522-től két évig tartózkodott és *tanult* Rómában. Holott Brodarics nem diákként, hanem a magyar király követeként tartózkodott közel két éven át Rómában, arra pedig nincs adat, hogy ezalatt valamiféle tanulmányokat is folytatott volna az Örök Városban.

<sup>9</sup> 1501. okt. 5. „Super aula prima episcopatus Paduani. Privatum examen in iure canonico et doctoratus domini Andreae Pannonii Quinqueecclesiensis, canonici ecclesiae Zagabriensis. Testes: Magnificus D. Paulus Banfy et D. Blasius Banfy nobiles viri. D. Franciscus Aladar custos et canonicus ecclesiae Albaeregalis. D. Franciscus Therek archidiaconus et canonicus ecclesiae Zagabriensis. D. Stephanus Brodaricz canonicus ecclesiae Zagabriensis. D. Sigismundus Raskay archidiaconus et canonicus ecclesiae Strigoniensis. Omnes Paduani studentes.” [Kiemelések tőlem. – KP.] *Veress Endre: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp. 1915. 23.*

Nézzük előbb az utóbbi kérdést, mivel úgy tűnik, arra tudunk egyszerűbben válaszolni. Brodarics 1512-ben Budáról írt levelet Aldus Manutiusnak, a híres velencei nyomdásznak, egy tervezett Janus Pannonius-kiadás ügyében. A rövid levélben azt írja, hogy a kiadás alapjául szánt Janus-kéziratot *körülbelül* hat évvel azelőtt hagyta Velencében, amikor hazatérőben volt a padovai egyetemről.<sup>10</sup> Ez alapján azt szokták feltételezni, hogy Brodarics 1506-ig tanult Padovában.<sup>11</sup>

Ivan Tkalčić fentebb már idézett dokumentumgyűjteményében azonban található egy — a Georg Marcelović regesztái között megőrzött — 1505-ben kelt levél, melyet Brodarics a Kőrös megyei Kristallócról (régiesen Cristaloveczból vagy Cristaloczból) írt Kasu Albert zágrábi prépostnak. A levél apropója egy homályos sikkasztási ügy, melyben Lukács zágrábi püspök 300 arany el-sinkófálásával vádolta Brodaricsot. Az ügy vélhető mozgatórugóira hamarosan még visszatérek. Most csak annyit érdemes leszögezni, hogy a levél szövege szerint Brodarics azt állítja, nincs nála a kérdéses 300 arany, mert ha úgy volna, „még mindig Itáliában tanulna” ezen a pénzen.<sup>12</sup> Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a levél írásának pillanatában éppen *nem* tanul Itáliában. Mivel sajnos a levél eredeti, datált példánya nem maradt ránk, így nem tudhatjuk, 1505-ön belül pontosan mikor keletkezett, de megléte (amennyiben persze az 1505. évi keltezés pontos) azt sugallja, Brodarics talán nem megszakítás nélkül tartózkodott Itáliában, és mecénásával való viszállya miatt, ha nem is végleg, de 1505-ben hazatérni kényszerült. Mindez persze nem zárja ki, hogy akár még abban az évben visszatérjen, és valóban csak 1506-ban térjen végérvényesen haza.

1506 végén mindenesetre Brodarics már bizonyosan itthon volt. Ismerünk egy töredékesen ránk maradt bírósági jegyzőkönyvet Sánkfalvy Miklós pozsonyi prépost és a pozsonyi káptalan közötti perről, amely megemlíti, hogy az 1506. december 17-i esztergomi tárgyaláson az ülnökök között volt Brodarics István doktor is.<sup>13</sup> A doktori cím megszerzésének, és így az itáliai tanulmányok befejezésének pontosításához némi támpontul szolgálhat, hogy az 1505. évi levél egy szóval sem említi, hogy Brodarics doktori címmel rendelkezne, 1506 végére azonban — mint láttuk — megváltozott a helyzet. Nagyon valószínű tehát, hogy Brodarics a sikkasztási vád miatt előbb kénytelen volt hazatérni, de azután lehetősége nyílt visszatérni Itáliába, hogy valamikor 1506 folyamán Padovában megszerezze a doktorkalapot. Az eddig elmondottak alapján

<sup>10</sup> „Jusseram cuidam librario Alemanno Jordano nomine, Veneciis agenti, sexto iam circiter abhinc anno tum videlicet cum ego ex Gymnasio Patavino in patriam redirem, ut quaedam opuscula Joannis illius Pannonii, pro quorum impressione et ego tunc et herus meus praeterea apud te egerat, in manus tue dominationi daret.” [Kiemelések tőlem. – KP] *Ábel J.*: Adalékok a humanizmus történetéhez i. m. 30.

<sup>11</sup> *Sörös Pongrác*: Jerosini Brodarics István (1471–1539). Bp. 1907. 8.

<sup>12</sup> „[...] iuro nunquam me negaturum hanc pecuniam, si apud me fuisset, quin potius adhuc in Italia cum ea studerem [...] [Kiemelések tőlem. – KP]” *Tkalčić, I.*: Monumenta Historica i. m. 48.

<sup>13</sup> „Tandem anno [1506], quo supra, decima septima die mensis decembris dominis Thoma Amadeo de Ferraria dd. etc., Nicolao Lectore, Gregorio Licenciatto et Johannes Kermendio, Stephano Brudarycz decretorum doctoribus, ac Nicolao de Quinqueecclesiis iudicibus delegatis, in porticu ecclesiae Strigoniensis hora completorii pro trubunali sedentibus...” [Kiemelések tőlem. – KP] *Knauz Nándor*: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Magyar Sion 4. (1866) 381–382.

tehát megállapíthatjuk, hogy Brodarics legkorábban 1501-ben már Padovában tanult és egy kisebb megszakítás után valószínűleg 1506-ban fejezte be ottani tanulmányait.

Ha a mecenatúra problémáját vesszük szemügyre, itt még az időpontok meghatározásánál is egy kicsit bonyolultabb a kép. Brodarics minden jel szerint nem származott vagyonos családból, külföldi tanulmányaihoz tehát tehetősebb mecénást kellett találnia, saját erejéből aligha fedezhette a több évi itáliai tartózkodás költségeit. A Brodariccsal foglalkozó szakirodalom igen sommásan intézi el a mecenatúra kérdését: általában úgy tartják, hogy alsóbb iskoláit Pécsen végezte, később pedig Szathmári György pécsi püspök támogatásával jutott el Padovába.<sup>14</sup> Kétségtelen, hogy Brodarics *később* Szathmári titkáráként szerepel, 1508-tól 1517-ig mindenképpen, de valószínűleg az 1517 és 1522 közé eső években is, amikor semmilyen adatunk nincs róla, és csak római követi ki nevezésekor hagyja ott a királyi kancelláriát és Szathmárit. Brodarics továbbá — szintén Szathmári jóvoltából — *később* pécsi prépost lesz, római követsége idején is ezt a titulust használja. Mindez azonban korántsem biztosíték arra, hogy valóban Szathmári segítségével jutott el annak idején már Padovába is. Nem is beszélve arról, hogy Szathmárit csak 1505. december 19-én nevezték ki pécsi püspökké, korábban a Szlavóniától igen távoli váradi egyházmegye élén állt.<sup>15</sup> Mint pécsi püspök tehát aligha támogathatta Brodaricsot tanulmányai kezdetétől fogva. Ne feledjük el azt sem, hogy Szathmári kassai polgárcsaládból származott, tehát rokoni szálak sem igen köthették a szlavóniai származású Brodaricshoz. Úgy vélem, ezek alapján joggal tételezhetjük fel, hogy Szathmári mecénásként való feltüntetése inkább a kettejük között *később* fennálló szoros kapcsolat visszavetítésén, mint konkrét tényeken alapul.

Brodarics szlavóniai, nevezetesen Kőrös megyei családból származott, és mint a padovai iratokból láthattuk, zágrábi kanonokként tanult Itáliában. Úgy vélem, joggal feltételezhető, hogy a zágrábi stallum elnyeréséhez zágrábi kapcsolatok és támogatók kellettek, így még inkább megkérdőjeleződik egy esetleges pécsi pártfogó személye. Már Sörös Pongrác is felvetette, hogy Brodarics talán éppen itáliai tanulmányainak finanszírozása végett kaphatta a zágrábi kanonokságot, de további következtetéseket nem igyekezett levonni ebből.<sup>16</sup>

Hogyan juthatott Brodarics a zágrábi kanonokszághoz? Családi viszonyairól ugyan vajmi keveset tudunk, az viszont adatolható, hogy anyai nagybátyja, Jalsyth János zágrábi örkanonoki javadalommal rendelkezett, és alighanem befolyásos ember is volt a zágrábi püspök, a nagy hatalmú Tuz Osvát udvarában. Csak ezzel magyarázható, hogy amikor Tuz 1499-ben meghalt, végrendelete egyik végrehajtójaként Jalsyth Jánost jelölte meg.<sup>17</sup> Sajnos eddigi kutatásaim

<sup>14</sup> Sörös P.: Jerosini Brodarics István i. m. 8., ill. *Bartoniék Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből* (Kézirat gyanánt). Bp. 1975. 8. Ezek a kijelentések azonban elég divinatórikusak, amennyiben ismereteim szerint sem Sörös, sem Bartoniék semmiféle adattal nem támasztják alá állításaikat. Bartoniék esetében azonban gyanítható, hogy az ő közvetlen forrása ebben a kérdésben maga Sörös lehetett.

<sup>15</sup> *Iosephus Koller: Historia epsicopatus Quniqueecclesiensis*. Tom. V. Posonii–Pesthini 1801. 1.

<sup>16</sup> Sörös P.: Jerosini Brodarics István i. m. 8.

<sup>17</sup> András esztergomi prépost levelét l. *Thalčić, I.*: *Monumenta Historica* i. m. 7–8, ill. *Balthasar Adam Kercselich de Corbavia: Historiarum Cathedralis Ecclesiae Zagrabienis. Zagrabiae é.n. 191.*

nem hoztak eredményt abban a kérdésben, mikortól birtokolta az említett kanonoki javadalmat Brodarics, de mivel — mint láttuk — 1501 októberében már zágrábi kanonokként vett részt András prépost doktori vizsgáján, talán megkockáztatható, hogy akkor már huzamosabb ideje Padovában tartózkodhatott. Úgy vélem, okkal feltételezhető, hogy Brodaricsnak a helyi szinten befolyásos nagybácsi járta ki még Tuz Osvát életében a külföldi tanulmányok költségét fedezni hivatott kanonoki stallumot, ilyen módon tehát ő, illetve közvetve a zágrábi püspök állhat első helyen Brodarics mecénásai között.<sup>18</sup>

Talán az sem kizárható, hogy a Tuz Osvát helyére érkező, szegedi születésű Baratin Lukács zágrábi püspök is támogatta anyagilag Brodaricsot. Mindenestre valamiféle pénzmozgásnak lennie kellett közöttük, ha 1505-ben Brodarics abban a kínos helyzetben találta magát, hogy Lukács püspök sikkasztással vádolta. Persze lehet, hogy nem is Brodarics volt az eredeti célpont. Mint már említettem, Tuz Osvát végrendeletének végrehajtóiként Jalsyth Jánost, Brodarics nagybátyját és Ivanics Andrást jelölte meg. Az egyébként is nehéz természetű Lukács püspök azonban alighanem összekülönbözött elődje végakarátának executoraival, és ahogy az András esztergomi prépost 1540-ben kelt leveléből kiviláglik, nemcsak az összeg egy részét csikarta ki Jalsyhtól és Ivanicstól, de Jalsyhtot hosszabb időre tömlöcbe is vetette, mivel a két kanonok 7000 — Tuz Osvát által tornyok építésére szánt — aranyat Bakócz Tamás érseknek adott át.<sup>19</sup>

Nagybátyja bebörtönzése aligha tette felhőtlenné Brodarics és Lukács püspök viszonyát. Elképzelhető, hogy a csalódott főpap a kegyvesztetté vált órkanonok unokaöccsén akarta behajtani a veszteség egy részét, ezért vádolta 300 arany elsikkasztásával az Itáliában tanuló ifjú humanistát.<sup>20</sup> Az események további alakulásáról sajnos alig van bármi adatunk. Brodarics 1505. évi Kasu Alberthez, Lukács püspök kedvelt hívéhez írt segélykérő levele valószínűleg nem érte el a kívánt hatást, mert Brodarics 1506-ban a királyhoz fellebbezett.<sup>21</sup> Vél-

<sup>18</sup> A zágrábi mecénások mellett foglal állást Gerézdi Rabán és az ő nyomán Boda Miklós is. Vö. *Gerézdi Rabán: Aldus Manutius magyar barátai. Magyar Könyvszemle* 69. (1945) 66.; *Boda Miklós: A „sevillai kódexek” és a Janus Pannonius-szöveghagyomány kérdőjelei. Baranyai Helytörténetírás* 17–18. (1985–1986) 483.

<sup>19</sup> „Illos XII millia Lucam episcopum a Joanne Jalsyth custode, avunculo reverendissimi domini Broderici, et Andrea doctore de Iwanych archidiacono cathedrali, executoribus Oswaldi episcopi extorsisse, quorum V milia in pretium castelli Zwybowcz, capitulo Chasmensi, per eum empti egregio Balthasari Batthyany seniori tradiderat, alios vero VII milia in testudine sive boltha templi interne consumanda expenderat; alia item VII milia pro turribus elevandis legata, per reverendissimum dominum Thomam cardinalem ab eisdem executoribus clanculum, Luca iam ecclesiae praeside, adempta fuisse, propter quod custodem Lucas episcopus diutius in Gemlec in carceribus vinctum tenuerat.” *Tkalčić, I.: Monumenta Historica* i. m. 7–8.

<sup>20</sup> Boda Miklós vetette fel, hogy Lukács püspök talán azért orrolt meg Brodaricsra, mert az mecénást változtatott. Nem mondja ugyan, kire gondol, de feltehetőleg ő is Szathmárit sejtí az új mecénás mögött. Vö. *Boda M.: A „sevillai kódexek”* i. m. 483–484. – Sokkal valószínűbb azonban, hogy a püspök és Jalsyth vizsgálja okozott törést Brodarics és püspöke kapcsolatában is, nem is beszélve arról, hogy — mint fentebb láttuk — Brodarics 1505-ben, amikor a sikkasztás vádjával szembesült, még valószínűleg nem is ismerte az akkor váradi püspökként fungáló Szathmárit.

<sup>21</sup> „Stephanum quoque Broderich canonicum Zagrabiensem persecutus est [ti. Lukács püspök]. Quo ad regem appellante, ut audiri possit, auditoque in gratiis eius summis fuerat.” *Kercselich, A.: Historiarum Cathedralis* i. m. 205.



hetőleg ekkor került közvetlen kapcsolatba Bakócz Tamás érsek-főkancellárral, aki — a korábban már hivatkozott címerbővítő oklevél tanúsága szerint — szolgálatába fogadta a jól képzett fiatalembert.<sup>22</sup> Nem tudni, milyen kapcsolat volt korábban Brodarics nagybátyja és Bakócz között, vagy hogy mi indította arra Jalsyth Jánost, hogy Tuz Osvát végrendeletét kijátszva Bakócz kezére juttasson 7000 aranyat; mindenesetre szép gesztus volt az érsektől, hogy alkalmazta a miatta börtönbe vetett Jalsyth örkanonok unokaöccsét.

Brodarics azután nem sokáig állt Bakócz szolgálatában, hanem — megint csak a címereslevél tanúsága szerint — hamarosan átkerült a titkos kancellári posztot betöltő Szathmári György udvarába.<sup>23</sup> Nézetem szerint ez a körülmény, ti. hogy Brodarics csak később került Szathmári szolgálatába, alapvetően befolyásolja a mecénás személyének kérdését. Már az eddig elmondottak alapján is joggal tekinthetjük kétségesnek, hogy a pécsi püspökké csak 1505 végén kinevezett Szathmári kezdettől fogva pénzelte volna Brodarics itáliai tanulmányait. Sokkal valószínűbb, hogy eredeti mecénásai zágrábiak voltak, saját nagybátyja, illetve a két zágrábi püspök, Tuz Osvát és Baratin Lukács. De Szathmári személye az itáliai tanulmányok későbbi éveire nézve sem tűnik valószínűnek, hiszen pécsi püspök csak 1505 végén lett, akkor pedig Brodarics a sikkasztási vád miatt már hazatért. Mivel pedig a kínos ügy kapcsán nem Szathmári karolta föl, hanem Bakócz, aki Brodarics nagybátyját biztosan ismerte, és Brodarics csak később került Szathmári szolgálatába, nincs okunk feltételezni, hogy Brodarics és Szathmári között az előbbi itáliai tanulmányai idején is lett volna kapcsolat.<sup>24</sup> A sikkasztással vádolt és pártfogók nélkül maradt Brodarics talán ép-

<sup>22</sup> „[...] primum reverendissimi domini Thomae cardinalis Strigoniensis ac patriarchae Constantinopolitani etc. aulam es secutus [...]” *Kujáni G.*: Brodarics István levelezése i. m. 343.

<sup>23</sup> „[...] succedente deinde tempore in obsequia reverendissimi in Christo patris domini Georgii episcopi Quinqueecclesiensis [...] asciri voluisti.” Uo.

<sup>24</sup> A Brodarics és Szathmári közötti kapcsolat legendájához persze hozzájárulhatott Brodarics már idézett, 1512-ben Aldus Manutiushoz írott levele is, amelyben humanistánk úgy fogalmaz, hogy hazatérésekor mind ő, mind *ura* tett lépéseket Janus műveinek kinyomtatása érdekében. Mivel pedig 1512-ben Brodarics már valóban Szathmári szolgálatában állt, így a *herus meus* kifejezés akkor már minden bizonnyal ténylegesen a Janus-kiadás gondolatát felkaroló pécsi püspökre vonatkozott. Ebből könnyen adódhatott az a félreértés, hogy Szathmári már 1505–1506-ban is támogatta mind a Janus-kiadást, mind az azt Velencében szorgalmazó Brodaricsot, azaz már 1505 körül is ő volt Brodarics „ura”. Már Gerézy Rabán megállapította azonban, hogy Szathmári támogatása 1512-re igaz lehet, 1506-ban viszont még aligha, egyben Brodarics egyetemi éveinek mecénásaként ő is Jalsyth Jánost és Lukács püspököt nevezi meg. *Vö. Gerézy R.*: Aldus Manutius i. m. 65–66. Hasonló, utólagos visszavetítés állhat Magyi Sebestyén dedikációjának hátterében. Magyi 1513. évi Janus-kiadása elé illesztett ajánlása Szathmári György mecénási tevékenységét dicsőíti, és példákkal támasztja alá, a példák közt pedig Brodarics is szerepel: „Visszatérek hozzád kegyelmes főpap, kit minden művelt ember egy szájjal, egy szívvel korunk Maecenasaként, Polliójaként és Proculeiusaként ünnepel, s nem érdemedem felül. Te vagy menhelyük, oltalmuk, díszük. Ki ne tudná, hogy a tudós pécsi püspök, mindenkor gyámolította, s most is egyre gyámolítja valamennyi tudóst? Tanúsítja ezt mindenekelőtt a velencei Balbi [...] Aztán Besztercei Lőrinc, nagyságod unokaöccse, fehérvári prépost, patrónusom, aki — Bologna tanúsítja — az ékesszólás és műveltség csúcására jutott támogatással. *Meg Brodarics István, az apollói babér méltó viselője.* [kiemelés K. P.]” (Kapitánffy István fordítása. [Kiemelések tőlem. – KP] – Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1982. 662–664.) Magyi azonban vélhetőleg szintén azért említi Brodaricsot Szathmári pártfogoltjai között, mert Brodarics 1513-ban már valóban az volt.

pen nagybátyja nyomán<sup>25</sup> kereste Bakócz kegyét, és később talán az ő révén ismerkedett meg Szathmárral, aki az elkövetkezendő 10–15 évben valóban patrónusa lett.

Az eddigiekben a gyér adatokhoz képest igyekeztem alaposan körüljárni, mikor és kinek vagy kiknek a támogatásával folytatta Brodarics egyetemi tanulmányait. Mindezek után az utolsó, ám igen lényeges kérdés az maradt, vajon hol. A kérdés felvetése látszólag felesleges, hiszen Veress Endre már hivatkozott eredményei óta egyértelmű, Brodarics padovai diák volt, és ebben a szakirodalom is egységes álláspontot képvisel, ráadásul tanulmányai helyszínül Brodarics is csak Padovát említi, elsőre úgy tűnik tehát, ehhez nincs sok hozzátennivaló. Ha azonban alaposabb vizsgálatnak vetjük alá az adatokat, kiderül, hogy a helyzet korántsem ennyire egyértelmű.

Mint korábban említettem, Brodarics ránk maradt levelezésében mindössze három alkalommal utal saját tanulmányaira. A legelső adat a Kasu Alberthez írott, fentebb már hivatkozott, legkorábbi ismert Brodarics-levélből származik, amelyben a sikkasztás vádja ellen védekezik. Ebben hangzik el, hogy ha lenne pénze, még mindig Itáliában tanulna.<sup>26</sup> A második alkalom az ominózus és már szintén emlegetett Aldushoz címzett levél, amelyben konkrétan megnevezi a padovai egyetemet.<sup>27</sup> A harmadik adat egy jóval későbbi levélből származik, melyet Brodarics 1533 márciusában Nádasdy Tamásnak írt. Ebben a levélben egy Márk nevű velikei tanító érdekében emel szót Nádasdynál, azon az alapon, hogy padovai tanulmányai idején szoros barátságban volt Márknak a testvérével.<sup>28</sup>

A levelet kiadó Békefi Remig is közli lábjegyzetében, de a Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti kéziraton is jól látszik, hogy a nem autográf levélben a tanulmányok helyszínére utaló *Patavii* helyett eredetileg *Bononiae*, azaz Bologna állt, amit azután Brodarics áthúzott és saját kezűleg írta fölé: *Patavii*. Mindenesetre elég különös véletlen, hogy a tanulmányairól oly keveset nyilatkozó Brodarics az egyik helyen csak Itáliát mond, egy másik alkalommal pedig tévedésből Bolognát diktál titkárának Padova helyett. A kérdés tehát az, Bologna említése valóban csak egyszerű lapsus a Nádasdynak küldött levélben, vagy nyomósabb oka van Brodarics pillanatnyi memóriazavarának. Másként fogalmazva a kérdést: volt-e Brodarics valóban bolognai diák?

Sajnálatos módon közvetlen bizonyítékok ezt nem támasztják alá. A bolognai egyetem anyakönyveiben — jelenlegi ismereteink szerint — nincs nyoma annak, hogy Brodarics beiratkozott volna valamelyik fakultásra vagy bármilyen

<sup>25</sup> Az örkanonok nagybácsi közvetlen tanáccsal 1505-ben már nem szolgálhatott bajba került unokaöccsének, mert egy, a Horvát Tudományos Akadémia levéltárában őrzött oklevélben (Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti [a továbbiakban: HAZU] D-XXI-84; regesztáját l. *J. Stipišić – M. Šamšalović*: *Isprave u arhivu Jugoslavenske Akademije. Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 4. [1961] Nr. 3701.) már 1504. március 25-én Jalsyth végrendeleti executorairól olvashatunk, vagyis az örkanonok legkésőbb 1504 márciusában már nem élt.

<sup>26</sup> L. a 12. jegyzetet.

<sup>27</sup> L. a 10. jegyzetet.

<sup>28</sup> „Prima, quia cum eo est mihi vetus amicitia, quam conciliarat mutuus amor et benevolentia fratris ipsius Doctoris, cum quo olim *Patavii in studio litterario* arctissima fuit mihi familiaritas.” *Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig.* Bp. 1906. 445–446.

módon hivatalosan részt vett volna az egyetem életében, ahogyan például Padovában jegyzőkönyvezték jelenlétét András prépost doktori vizsgáján.<sup>29</sup> Ugyanakkor cseppet sem volna szokatlan jelenség, ha Brodarics peregrinációja során nem csak egy egyetemet látogatott volna, miként az sem, ha egyik-másik egyetemre hivatalosan be sem iratkozik, csak hallgat ott némely híres előadókat. Az tehát, hogy nincs „hivatalos” nyoma bolognai tanulmányainak, önmagában még nem zárja ki, hogy Padova mellett ezt az egyetemet ne látogatta volna.

Kortárs példánk is van a Padova és Bologna közötti átjárásra, mégpedig a későbbi erdélyi püspök, Várday Ferencé. Várday szintén padovai diák volt, ráadásul Brodariccsal egy időben, de korántsem kötődött kizárólag Padovához. Az Zichy-család iratai között megőrzött levelei tanúsága szerint 1503–1504 folyamán, kisebb velencei kitérővel, közel két évet töltött és tanult Bolognában.<sup>30</sup> Brodaricsot ugyan, sajnos, egyik helyszínnel kapcsolatban sem említi, de Padovából biztosan ismerniük kellett egymást, hiszen 1501 őszén Brodarics is biztosan ott tartózkodott.<sup>31</sup> Ahogyan Várdaynak sincs nyoma a bolognai matrikulációban, holott tudjuk, hogy közel két évet töltött ott, a bejegyzés hiánya Brodarics esetében sem zárja ki, hogy Várdayhoz hasonlóan ő sem csak Padovában képezte magát, hanem járt Bolognában is. Erre éppen elegendő indok lehetett, ha hallgatni akarta az ott tanító híres Filippo Beroaldo előadásait.

A fentiek persze önmagukban meglehetősen kétes hitelű és nagyon is átétételes bizonyítékok volnának Brodarics bolognai tanulmányait illetően, ha éppen az említett Beroaldo egyik életrajza nem adna kezünkbe kézzelfoghatóbb adatokat. Beroaldo életéről röviddel halála után két életrajz is megjelent, mindkettő volt tanítványai tollából, és mindkettő Bolognában. Az első Iohannes Pinus Tolosanus *Clarissimi et illustrissimi viri Philippi Beroaldi Bononiensis vitaja*, amely még Beroaldo halálának esztendejében, 1505-ben megjelent, a másik Bartolomeo Bianchinié, melyet Beroaldo Suetonius-kiadása elé illesztettek 1506-ban.

Szemponktunkból a Pinus-féle életrajz érdemel különös figyelmet. Mestere kiválóságát érzékeltetendő Pinus azt mondja, Beroaldónak oly sok tanítványa volt, hogy ha mindet felsorolná, egész kötetet töltenének meg. Egy tanítvány név szerinti említését azonban — mondja — nem hagyhatja el: „sed neque tamen a me sine piaculo taceri poterit *Stephanus Pannonius, cognomento Bro-*

<sup>29</sup> Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Bp. 1941., ill. Frankl Vilmos: Hazai és külföldi iskoláztatás a XVI. században. Bp. 1873.

<sup>30</sup> Várday egyik apjához írt levelét Lukcsics Pál adta ki (*Lukcsics Pál*: XVI. századi magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a zsélyi levéltárból. Irodalomtörténeti Közlemények 40. [1930] 222.), amely Padovából kelt 1501. április 10-én. A MOL Diplomataikai Gyűjteményében azonban több kiadatlan, padovai keltezésű levele is megtalálható 1500 márciusa és 1503 januárja közötti időszakból (1500. március 20., MOL DL 82163; 1501. április 10. ezt a levelet közölte Lukcsics; 1503. január 19., MOL DL 82195, és 1503. január 21., MOL DL 82196). 1503–1504 folyamán viszont leveleit már többnyire Bolognából keltezi (Bologna, 1503. július 23., MOL DL 82199; Velence, 1503. szeptember 3., MOL DL 82201; Bologna, 1504. április 20., MOL DL 82207).

<sup>31</sup> Brodaricsnak római követsége idejéből, 1523-ból ismerjük két, Várdaynak címzett levelét (vö. *Lukcsics P.*: Újabb levelek a zsélyi levéltárból i. m. 222–225), de alig hihető, hogy ismeretségük nem jóval korábbi keletű. Mindketten tanultak Padovában, hazatérésüket követően pedig mindketten a királyi udvarban éltek: Brodarics Szathmári titkáráként a kancellárián dolgozott, Várday pedig királyi titkár lett.

*darichus Zagroviensis contubernalis ante et condiscipulus meus iuvenis summo ingenio et incredibili facilitate et memoria praeditus, qui tametsi olim adhuc adulescentulus Patavii Calphurnium plusculos annos audiisset, sic tamen sub hoc nostro communi praeceptore profecerat, ut nisi suorum litteris iussus alio vertisset ingenium, magnum in eo studiorum genere fructum facturum videretur.* [kiemelés tőlem – K. P.]<sup>32</sup> Vagyis a franciaországi humanista azt állítja, hogy neki a zágrábi Brodarics István szoba- és tanuló társa volt Bolognában, ahová több évi padovai tanulmányok után érkezett. Ha elfogadjuk Pinus állítását, megdönthetetlen bizonyítékot kapunk, hogy Brodarics valóban tanult Bolognában.

Igaz, Beroaldo soha nem említi tanítványai között, de ezt már Révész Mária is azzal magyarázta, hogy talán nem tanította elég hosszú ideig ahhoz, hogy felfigyeljen rá.<sup>33</sup> Ám az is elképzelhető, hogy a legfeljebb közepes vagyoni helyzetű Brodarics nem keltette fel a gazdag mecénások után kutató Beroaldo figyelmét. Ráadásul őt valóságos tömegek hallgatták. Poliziano szerint naponta hatszáz hallgató ült az előadásain, ami talán túlzás, de Beroaldo Váradi Péter kalocsai érseknek írt levelében maga is napi háromszáz hallgatóról beszél!<sup>34</sup> Brodarics ilyen létszámok mellett, ha esetleg nem volt a belső kör tagja, akik részben Beroaldo házában is laktak, és akiknek délutánonként különórát adott, könnyen elkerülhette a mester figyelmét.

Pinus állításainak hitelességében viszont nincs okunk kételkedni. Munkája 1505 szeptemberében, alig két hónappal Beroaldo július 7-én bekövetkezett halála után hagyta el a nyomdát, Brodarics pedig 1505-ben még igen messze állt attól, hogy olyan híresség legyen, akinek jóindulatát akár kegyes csüsztatások árán is érdemes keresni. A méltató mondatok egy Brodariccsal lényegében egykorú fiatalember tollából származnak, aki ugyan vélhetőleg tényleg szoros baráti viszonyban volt vele, és így róla adott leírása bizonyára tartalmaz némi humanista túlzást páratlan tehetségét illetően, a lényeget tekintve azonban bizonyára igaznak tekinthető, hogy tudniillik ők ketten együtt tanultak Beroaldo keze alatt. Ha pedig a Pinus-féle közléshez hozzávesszük Brodarics önkéntelen, de számunkra igen szerencsés tévedését az 1533. évi levélben, úgy vélem, nyugodtan kijelenthető, hogy humanistánk korántsem csak padovai stúdiumokkal a tarsolyában tért haza Itáliából, hanem a híres Beroaldo mester bolognai tanítványának is vallhatta magát.

Pinus közlésének azonban még egy szempontból lehet jelentősége, nevezetesen hogy pontosan mikor tért haza Itáliából Brodarics. Pinus megfogalmazásából úgy tűnik, amikor az életrajzot 1505 nyarán írta, Brodarics már nem tartózkodott Bolognában, hiszen a hazulról érkezett levelek másfelé terelték gondolatait („suorum litteris iussus alio vertisset ingenium”). Ezért is nem tudta befejezni és kiteljesíteni bolognai tanulmányait, noha tehetsége nagy re-

<sup>32</sup> Révész Mária: Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez. Egyetemes Philológiai Közöny 65. (1941) 164–166.

<sup>33</sup> Uo. Tegyük hozzá, hogy Beroaldo levelezése csak töredékesen maradt ránk. Eugenio Garin talált néhány levelet a modenai Estense könyvtárban, valamint egy prágai kódex őriz több levelét, ezeknek azonban sajnos nincs magyar vonatkozása. Vö.: Véber János: Az idősebb Filippo Beroaldo és Váradi Péter barátsága könyvajánlások tükrében. Magyar Könyvszemle 122. (2006) 398.

<sup>34</sup> Véber J.: Az idősebb Filippo Beroaldo i. m. 400.

ményekre jogosította fel. A kérdéses helyet Gerézdi Rabán azzal magyarázta, hogy Brodaricsot az otthonról érkezett levelek arra szólították föl, hagyja abba Bolognában folytatott bölcsészeti stúdiumait és térjen vissza Padovába, hogy befejezze jogi tanulmányait, és megszerezze a doktorkalapot. Gerézdi szerint tehát Brodarics előbb Padovában tanult, majd egy darabig Beroaldo keze alatt Bolognában, de már 1501-ben megint Padovában és ismét kánonjogot.<sup>35</sup>

Ha elfogadjuk Gerézdi kronológiáját, és így egyben azt is, hogy Brodarics 1505–1506-ban érkezett haza végleg Itáliából, ez azt feltételezné, hogy legalább tíz évig tanult itáliai egyetemeken: hiszen előbb Calphurniusnál Padovában éveket, azután Beroaldo keze alatt Bolognában, majd — Gerézdi szerint — 1501–1505 között ismét Padovában. Noha, mint említettem, nem tudjuk adatolni, mikor került ki Brodarics Itáliába, a Gerézdi-féle kronológia szerint valamikor 1495–1496 környékén már Padovában kellett lennie. Ennyi időt magam részéről valószínűtlenül hosszúnak tartok, Gerézdiével szemben ezért megkockáztatnék egy másfajta időrendet.

Brodarics nagy valószínűséggel még Tuz Osvát püspök életében, azaz 1499 előtt hagyta el Magyarországot. Valószínűleg egyenesen Padovába ment, ahonnan 1501-ből van biztos adatunk otlétére. Nézetem szerint tehát — Várday Péterhez hasonlóan — előbb Padovában képezte magát, majd ezt követően talán egy-két évig Bolognában tanult Beroaldo keze alatt, és talán annak halála után, illetve amiatt hagyta el Bolognát.<sup>36</sup> De talán nem indokolatlan merészség feltételezni, hogy a Pinus által említett otthoni levelek, amelyek más irányba terelték gondolatait, valójában nem a jogi stúdiumok befejezésére szólították föl (mint Gerézdi állítja), hanem az odahaza kitört botrányról értesítették, miszerint Lukács püspök bebörtönözte nagybátyját, őt pedig 300 arany elikkasztásával vádolta. Ha figyelembe vesszük, hogy Brodarics a sikkasztási ügy miatt valamikor 1505 folyamán már otthonról, Kristallócról írt pártfogást kérő levelet, Iohannes Pinus műve pedig 1505 szeptemberében jelent meg, még inkább elképzelhető, hogy Pinus sorai mögött barátjának friss problémája rejtőzik, aki ha valóban Bolognából tért haza, hogy tisztázza magát, talán már 1505 nyarán hazaindult. Mivel pedig Pinus egy szóval sem említi, hogy Beroaldo halálának köze lenne Brodarics távozásához, valószínű, hogy ez még 1505 júliusa előtt bekövetkezett.

Mindezek mellett érdemes figyelembe venni a Padova–Bologna kérdésben még egy tényezőt: ez pedig Calphurnius személye.<sup>37</sup> Pinus azt írta, hogy Brodarics több évig tanult a neves padovai retorikatanár keze alatt, majd ezt követően érkezett Bolognába. Nem írja azonban, miért jött el Padovából. Nos ha emlékszünk, a Brodariccsal egy időben Padovában diákoskodó Várday Ferenc 1503-

<sup>35</sup> Gerézdi R.: Aldus Manutius i. m. 64–65.

<sup>36</sup> Sajnos Iohannes Pinus Beroaldo mellett töltött tanulóéveinek datálása önmagában nem ad számunkra egyértelmű támpontot Brodarics ott tartózkodásának időpontját illetően. A francia humanista 1497-ben tért haza Itáliából szülővárosába, Toulouse-ba, ahol felvette az egyházi rendeket, majd még ugyanebben az évben visszatért mesteréhez Bolognába, és annak haláláig mellette tartózkodott. Nouvelle Biographie Générale. Tom. 40. Paris 1862. 277.

<sup>37</sup> Calphurniusról bővebben: Vittorio Cian: Un umanista bergamasco del Rinascimento: Giovanni Calturnio. (Estratto dall'Archivio Storico Lombardo, Anno XXXVII, Fascicolo 27.) Milano 1910.

ban hagyta el a várost: 1503. január 21-én kelt levele még onnan íródik, de júliusban már Bolognából ír haza. Vélhetően Brodaricshoz hasonlóan ő is hallgatta a hírneves Calphurnius előadásait, aki azonban 1503 januárjában meghalt.<sup>38</sup> Ennek tükrében joggal megkockáztathatjuk, hogy Gerézdi elgondolása téves. Sokkal valószínűbb, hogy Brodarics mestere haláláig végig Padovában tanult, ami — feltételezve, hogy 1499-körül érkezett — bőven megfelel a Pinus által említett több esztendőnek, és csak Calphurnius halála után hagyta el Padovát. Ez azt jelenti, hogy ebben az esetben közel két évet tanulhatott Beroaldónál Bolognában, még akkor is, ha már a másik nagy humanista halála előtt, 1505 első hónapjaiban hazaszólították az otthonról érkező aggasztó hírek.<sup>39</sup>

Az új kronológia persze nem zárja ki azt sem, hogy Brodarics vagy útban hazafelé szerezte meg Padovában a doktorkalapot, vagy — ami még hihetőbb — esetleg már az új patrónus, a nagy hatalmú Bakócz Tamás érsek támogatásával 1506-ban visszatért tanulmányai eredeti színhelyére, hogy letegye a későbbi karrierje szempontjából fontos doktori vizsgát. Ez magyarázattal szolgálhat az Aldushoz írott levélből visszakövetkeztetett dátumra és a helyszínre is, miszerint Brodarics 1506-ban valóban Padovából tért haza. Sőt, akár a tervezett Janus Pannonius-kiadás ötletére is. Brodarics talán új pártfogójának (pártfogóinak? – hiszen nem zárható ki, hogy Bakócz környezetében találkozott Szathmáririval) kedvében járva igyekezett Padovából hazafelé nyélbe ütni a Janus-kötet megjelentetését.<sup>40</sup>

### *Család, származás, ifjúkor*

Az egyetemi tanulmányok kérdéskörének vizsgálata után most lássuk közelebbről azt a családi hátteret, ahonnan Brodarics kancellárságig ívelő pályafutása elindult. A Brodarics-családról napjainkig a legteljesebb és legjobb összegzést Kujáni Gábornak köszönhetjük, aki 1913-ben napvilágot látott cikkében foglalta össze mindazt, amit Brodarics családi viszonyairól, születésének körülményeiről, rokonairól tudni lehetett.<sup>41</sup> Kujáni lényegesen nagyobb teret szentelt a kérdésnek, mint a Brodarics-monográfus Sörös Pongrác, és sokkal nagyobb forrásbázis alapján fogalmazta meg álláspontját. Minden további tárgyalás előtt előre kell bocsátanom, hogy Kujáni cikke óta a Brodarics-család történetét jobban

<sup>38</sup> A velencei Marino Sanudo naplójában január 19-i dátummal szerepel a hír, hogy Calphurnius váratlanul meghalt: „Come Calphurnio, legeva la rethorica, era morto di morte subitana.” *Cian*, V: Un umanista bergamasco i. m. 10.

<sup>39</sup> Talán az sem elképzelhetetlen, hogy Lukács püspök haragja és a sikkasztási vád mögött nem a Boda Miklós által sejtett mecénásváltás áll (vö. 20. jegyzettel), hanem Brodarics bolognai kitérője. Elképzelhető, hogy Lukács támogatta (volna) Brodarics padovai stúdiumait, de a bolognai tanulmányokat nem óhajtotta finanszírozni. Jelen adataink birtokában ez egyelőre természetesen csak pusztá hipotézis lehet.

<sup>40</sup> L. ezzel kapcsolatban Boda Miklós felvetését, aki úgy gondolta, hogy a később „sevillai kódexként” ismertté vált Janus-kéziratok eredetileg esetleg Tuz Osvát püspök birtokában voltak, így kerülhettek Brodaricshoz, aki Velencében Aldusnál akarta kinyomtatni azokat. *Boda M.*: A „sevillai kódexek” i. m. 483–485. – Brodarics mecénásának halála (1499) után nem gondolhatott a szöveg kiadására, de a birtokában lévő kézirattal talán igyekezhetett elnyerni új pártfogói kegyét.

<sup>41</sup> *Kujáni Gábor*: A Brodaricsok. Századok 47. (1913) 752–763.

megvilágító, új források csak igen korlátozott számban kerültek elő, így megállapításainak jelentős részét nem lehet, de valószínűleg nem is kell cáfolni. Néhány fontos kérdésben azonban lehet és szükséges is módosítani, illetve finomítani Kujáni nézeteit. A továbbiakban ezekre a pontokra kívánok koncentrálni.

Az első fontos kérdés mindjárt Brodarics születési évének problémája. A legelső Brodarics-monográfus, Székely Samu még szinte semmilyen adattal nem rendelkezett Brodarics születésének helyéről és idejéről, de arra következtetett, hogy a Szerémségben született valamikor 1490 körül, mivel 1521-ben már pécsi prépost, 1539-ben bekövetkező halálakor pedig már meglett embernek mondják.<sup>42</sup> Az eddig elmondottak fényében ez nyilvánvalóan tarthatatlan állítás, hiszen Brodarics 1501-ben már bizonyíthatóan Padovában tanult, tehát bizonyosan nem születhetett mindössze 11 évvel korábban.

Szűk húsz évvel később Sörös Pongrác már pontosabban meghatározta, hogy Brodarics nem a Szerémségben, hanem Szlavóniában, vélhetőleg a Kőrös megyei Polyánán született, az évszámot pedig 1471-re datálta. Az utóbbit különösebben nem igyekezett érvekkel alátámasztani, a monográfiát olvasva azonban úgy tűnik, egy félreértelmezett adat nyomán jutott erre a következtetésre.<sup>43</sup> Sörös a *Turul* című folyóirat egyik cikke<sup>44</sup> nyomán azt írja, hogy „talán az a Mátyás volt Brodarics István atyja, aki 1470-ben Csebi Pogány János leányát vette feleségül. Akár így volt akár nem, Brodarics István további életpályája is arra vall, hogy 1471-ben születhetett.”<sup>45</sup> Már Kujáni Gábor rámutatott Sörös monográfiájáról írt recenziójában,<sup>46</sup> hogy Sörös félreérti a cikk vonatkozó helyét. Ott ugyanis csupán annyi áll: „Zalalövőt, Kozma-Dombját és Salomvárt Mátyás király 1470-ben Csebi Dénesnek és Imrének adományozta. Imre fiának Csebi Pogány Jánosnak egyetlen leányát, Sárát Brodarics Mátyás, ennek Kata lányát Perneszi András, Klára lányát pedig a hős Perneszi I. Farkas vette nőül a 16. sz. közepe előtti években.”<sup>47</sup> A szöveg tehát valóban nem beszél valamelyik Brodarics által 1470-ben kötött házasságról, amelynek „eredményeként” a rákövetkező évben megszületett volna Brodarics István. Csupán annyit állít, hogy 1470-ben a két Csebi Pogány-testvér, Dénes és Imre birtokadományban részesült, majd megállapítja, hogy egy bizonyos Brodarics Mátyás nőül vette Imre fiának, Jánosnak Sára nevű leányát – nyilvánvalóan jóval 1470 után, hiszen itt már az 1470-ben birtokadományban részesült Imre unokájának házasságról van szó. Az említett Brodarics Mátyás pedig nem más, mint Brodarics István testvére.

A nyilvánvaló félreértést felismerve Kujáni kifogásolta is Sörös datálási módszerét,<sup>48</sup> ezért már említett 1913. évi cikkében megpróbált szilárdabb ada-

<sup>42</sup> Székely S.: Brodarics István élete i. m. 2.

<sup>43</sup> Ezen kívül egy lábjegyzet erejéig lényegében csak Oláh Miklósról hivatkozik, aki Brodaricsot 1539-ben élemedett embernek mondta, és halálakor írt sírversében azt állította: Brodarics látta Magyarország dicső korszakát („O felix, claros patriae qui vidit honores”). Ezt Sörös egyértelműen Mátyás korának értelmezi, és arra következtet belőle, hogy Brodarics 1490-ben már nem lehetett kisgyerek.

<sup>44</sup> Gyömörei Vince: A magvaszakadt zalalövői Csapody család története. *Turul* 21. (1903) 153–162.

<sup>45</sup> Sörös P.: Jerosini Brodarics István i. m. 7.

<sup>46</sup> Századok 42. (1908) 347–352.

<sup>47</sup> Gyömörei V.: A magvaszakadt zalalövői Csapody család i. m. 156.

<sup>48</sup> „Legalábbis merésznek tartom bizonytalan következtetések alapján megállapíthatónak vélni Brodarics István születése évét, sőt ez alapon azt a mű címlapjára is kinyomatni.” Századok 42. (1908) 351.

tok alapján közelebb kerülni a valós dátumhoz. Kujáni részben Brodarics leveleiben vélte megtalálni a szükséges támpontokat. Hivatkozott Brodarics egyik önreflexív megjegyzésére, amikor is 1532-ben azt írta Nádasdy Tamásnak, hogy ő már aggkorba hajló ember („homo iam in senium vergens”). Szintén felhasználta a már Sörös-nél is felbukkanó érvet, hogy Oláh Miklós 1539-ben Brodarics előrehaladott korára tesz utalást („propter aetatem provectam”), valamint elfogadja azt az érvelést is, hogy az Oláh által Brodarics halálára írt sírversben emlegetett dicső korszak Hunyadi Mátyás korával azonos.<sup>49</sup> Mindebből arra a következtetésre jut, hogy ha Brodarics megélte Mátyás király dicső korszakát, akkor 1490-ben már nem lehetett kisgyerek, mivel pedig öregnek szerinte legfeljebb 70–80 éves ember tekinthető, úgy véli, Brodarics 1539-ben bekövetkezett halálakor legalább 70 éves volt, de inkább öregebb, ennek alapján pedig születési évét 1470 körülre teszi.<sup>50</sup>

Paradox módon tehát hosszas bizonyítást követően maga Kujáni is lényegében helyben hagyta a Sörös által megállapított 1471. évi dátumot, mindössze annyiban módosítva, hogy a Sörös által konkrétan meghatározott esztendőt kétségbe vonva, azt egy körülbelüli dátummal cserélte fel. Minden kétséget kizáróan megállapította azonban, hogy Brodarics október 20-án született.<sup>51</sup> A Sörös és Kujáni által kanonizált dátum ezt követően polgárjogot nyert a szakirodalomban, így ma valamennyi történeti, irodalomtörténeti és életrajzi lexikon, szócikk vagy Brodaricsot említő tanulmány, ha kitér a születés időpontjára, 1469–1471 közé teszi azt.<sup>52</sup>

Holott, ha alaposabban megvizsgáljuk éppen a fentiekben részletezett, Brodarics tanulmányaival összefüggő vagy arra reflektáló források adatait, talán lehetőségünk nyílik meggyőző érvek alapján módosítani Sörös és Kujáni 1470 körüli datálását. Ha elfogadjuk, hogy Brodarics 1470-körül született, ebben az esetben, mivel padovai tanulmányainak kezdetét 1499–1500-ra tehetjük, ez azt jelentené, hogy Brodarics a harmincas évei környékén járt, amikor kijutott az itáliai egyetemre. Véleményem szerint a kor viszonyai közepette önmagában is furcsa lenne, hogy egy java férfikorban lévő embert küldjenek patronusai egyetemre, hiszen ha tehetségét felismerték, és iskoláztatásában akár az egész család számára jövedelmező és hasznos befektetést láttak, akkor célszerű volt minél hamarabb peregrinálni küldeni az ifjút, hogy visszatérve annál előbb megkezdhesse remélt karrierjét egyházi vagy államkormányzati pályán,

<sup>49</sup> Kujáni G.: A Brodaricsok i. m. 757–758.

<sup>50</sup> Uo. 758.

<sup>51</sup> Uo. 759. Brodarics 1532. október 20-án Nádasdynak írt levelét úgy fejezi be: „Ex Quinqueecclesiis 20 Octobris, die meo natali 1532.” A levél kiadva: Kujáni G.: Brodarics István levelezése. i. m. 288.

<sup>52</sup> A teljesség igénye nélkül: Horváth János a magyar humanizmus irodalmáról írt összefoglaló munkájában (*Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása*. Bp. 1944. 249.) az 1470-es évek elejét említi; Bartoniek Emmánál születési időpontként az „1470 körül” megfogalmazás szerepel (*Bartoniek E.: Fejezetek* i. m. 8.); a Mohács-beszámoló kritikai kiadásának előszavában „circa annum 1470 [...] natus est” áll (*Stephanus Brodericus: De conflictu Hungarorum*. Ed. Péter Kulcsár. Bp. 1985. 11.); 1470?-et találunk az Új Magyar Irodalmi Lexikonban (316.), a Magyar Nagylexikon 1470 körülre datálja Brodarics születését (Magyar Nagylexikon IV. Bp. 1995. 573.), a Magyar Életrajzi Lexikon konkrétan 1470-et hoz (Magyar Életrajzi Lexikon. I. Bp. 1967. 266.).



és így hasznára lehessen a stúdiumokat finanszírozó familiájának is.<sup>53</sup> De ha ezt a megfontolást mellőzzük is, fel kell figyelünk a tanulmányait végző Brodarics életkorára utaló kifejezésekre.

A már említett 1517. évi címerbővítő oklevél kifejezetten úgy fogalmaz, hogy „*prima adhuc pueritia ad omnium artium altricem Italiam missisti*”, azaz hogy Brodaricsot szinte gyerekfejjel küldték minden tudományok táplálójához, Itáliába.<sup>54</sup> Majd a következőképpen folytatódik: „*eam [ti. Italiam] ibi per multos annos variis disciplinis operam impendisti, ut adhuc adolescens et vir, dum pubertatem egressus non solum Graecis et Latinis litteris, non mediocriter eruditus habereris, sed etiam iuris pontificii eam peritiam consequeris, ut te nobilissima orbis terrarum gymnasia ea adhuc aetate eius disciplinae insignibus et ornamentis dignum iudicarunt [kiemelés tőlem – K. P.]*”, vagyis fiatal férfinak (*adolescens et vir*) mondja Brodaricsot, amikor elnyeri a kánonjogi doktorátust. Hasonlóképpen fogalmaz Brodarics bolognai lakótársa és barátja, Pinus Tolosanus is, amikor úgy ír róla, mint „*condiscipulus meus iuvenis summo ingenio et incredibili facilitate et memoria praeditus, qui tametsi olim adhuc adulescentulus Patavii Calphurnium plusculos annos audiisset*”, azaz tehetséges, ifjú (*iuvenis*) iskolatársként említi őt, aki fiatalon (*adhuc adulescentulus*) kezdett Padovában tanulni Calphurnius keze alatt.

Az említett szövegek tehát arról tájékoztatnak, hogy Brodarics igen fiatalon (*prima pueritia*) került Itáliába, ott évekig tanult ifjoncként (*adulescentulus*) előbb Padovában, majd Bolognában, de még ekkor is csak fiatalemberként (*iuvenis*) említik, és mire 1505–1506 környékén megszerzi a doktorkalapot, még mindig nem kopik el a férfi (*vir*) szó elől a fiatal korra utaló *adolescens* (ifjú, fiatal) kifejezés. Ha mégoly bizonytalan is ezeknek a kort jelölő kifejezéseknek a konkrét meghatározása, aligha valószínű, hogy *prima pueritiáról* beszélhetnénk egy majdnem harminc éves férfi esetében. A hagyományos római számítás szerint a gyermekkor a *toga virilis*, a férfitoga felöltéséig tartott, azaz 16–17 éves korig. Ezt követően nagyjából 25, maximum 30 éves koráig számított valaki fiatalembernek, amit az *adolescens* vagy *iuvenis* szavakkal fejeztek ki. 25–30 év fölött már mindenképpen férfiről (*vir*) beszélhetünk, míg az 55–60. évüket betöltő embereket már öregnek (*senex*) tartották.<sup>55</sup>

<sup>53</sup> Noha természetesen bőven van rá precedens, hogy éltebb korban lévő emberek iratkoznak be néhány évre valamelyik egyetemre, gondolhatunk itt Brodarics kortársára, Szerémi Györgyre, aki vén fejjel kezdte látogatni a bécsi egyetemet vagy a történetíró Forgách Ferencre, aki szintén elemedett korában adta újra tanulásra fejét Padovában. Ők azonban inkább a kivételekhez tartoznak.

<sup>54</sup> Vö. 5–6. lábjegyzet.

<sup>55</sup> Hasonló érvekkel támasztja alá Gerézdi Rabán a Senecát kiadó Matthaes Fortunatus életkoráról vallott nézeteit. A Matthaes Fortunatusról szóló alapvető tanulmány szerzője, Weiss Rezső 1490–1495 közé datálta Fortunatus születési évét, aki tehát eszerint még igen fiatal, amikor 1522-ben megjelenteti Velencében Seneca *Naturales quaestiones* című művét (vö. Weiss Rezső: Matthaes Fortunatus. Egyetemes Philológiai Közlöny 12. [1888] 346–362.). Gerézdi egyrészt kimutatja, hogy Fortunatus már 1506-ban üdvözlő verseket írt a későbbi II. Lajos király születésére, tehát aligha lehetett 10–15 éves gyerek, majd hozzát teszi: „Szintén megletebb voltára engednek következtetni [Romulus] Amasaeus levelei, melyekben *vir*-nek aposztrofálja, holott ha valóban fiatal lett volna, a kor bevett szokása szerint *iuvenis* járt volna ki neki.” Gerézdi R.: Aldus Manutius i. m. 86.

Brodarics esetében a kort jelölő kifejezések alapján azt tartom valószínűnek, hogy 17–20 éves kora körül küldhették Itáliába tanulni, ahol — mint láttuk — nagyjából öt-hat évet töltött, így onnan körülbelül 22–25 éves kora környékén, de még mindenképpen 30 éves kora előtt hazatért, zsebében a kánonjogi doktorátussal. Mindezek alapján születési idejét a Kujáni által megállapítottánál jó tíz évvel későbbre, 1480 körülre tenném.<sup>56</sup>

Ezen datálásnak nem mondanak ellent a már Kujáni által felhasznált adatok sem. Amikor ugyanis Brodarics 1532-ben azt írja magáról Nádasdynak, hogy „homo in senium vergens”, vagyis az öregkor felé hajló/haladó ember, éppen nem állítja magáról, hogy már öreg (*senex*), csupán hogy halad efelé a kor felé. Ha születési évét 1480 körül állapítjuk meg, ez esetben egy körülbelül 52 éves férfi mondata ez, aki már közeledik az öregség határát jelentő 55–60. életév felé. Ugyanezen logika alapján joggal beszélhet Oláh Miklós Brodarics élemedett koráról („propter aetatem provecam”) 1539-ben, hiszen a volt kancellár akkor már — 1480. évi születéssel számolva is — közel 60 éves, ami a 16. században már igen magas kornak számít. (Gondoljunk bele, hogy Hunyadi Mátyás például 47 éves korában halt meg!) Ami pedig az Oláh-féle sírversben<sup>57</sup> emlegetett dicső korszakot illeti, semmi nem utal arra, hogy az abban található ominózus verssoron valóban Mátyás korát kellene érteni, csakis a Jagelló-kort hagyományosan hanyatlásként elkönyvelő történelmi köztudat. Tudjuk, hogy Oláh néhány nappal Brodarics halála után fogalmazta a verset,<sup>58</sup> de könnyen elképzelhető, hogy az 1539-ben már közel másfél évtizede tomboló polgárháború vérzivataros évei után immár a Mohácsot megelőző Jagelló-kor is a „boldog békeidőket” jelent(h)ette Oláh számára. Vagyis az 1539. évi nyomorúságos jelenből visszatekintve még a Jagelló-éra is tűnhetett fényes korszaknak. Ám még ha valóban Mátyás korát kell is a haza dicső időszaka alatt érteni, ez korántsem igényli, hogy Brodaricsnak valóban felnőtt fejjel kellett azt megélnie. Sírversről lévén szó, a szövegnek kétségkívül meg kell felelnie olyan elemi követelményeknek is, hogy legalább utalás szintjén jelezze az elhalt személy születésének és halálának időpontjára vonatkozó adatokat. Ha az „O felix, claros patriae qui vidit honores” sort valóban Mátyás uralkodására vonatkoztatjuk, jelenthet pusztán annyit is, hogy Oláh Miklós úgy tudta, Brodarics Hunyadi Mátyás uralkodása alatt *született*, tehát még *megélte*, látta (*vidit*) azt a dicső korszakot. A vers alapján tehát legalább annyi érv hozható az 1480., mint az 1470. évi dátum mellett. A fentiekben részletezett adatok alapján azonban

<sup>56</sup> Érdemes megjegyezni, hogy Kujáni lényegében csak abban téved, hogy az idős kor kezdetét 70–80 évre teszi, ami 20. századi logikával igaz is lehet, de 15–16. századival már kevésbé.

<sup>57</sup> *Nicolaus Oláh*: Carmina. Ed. Iosephus Fögel – Ladislaus Juhász. Lipsiae 1934. 57. Hac iacet inclusus gelida Brodericus in urna, / Cui decus et nomen pulchra corona dedit / Phoebus in aethereo donec clarescet Olympo, / Dum tenebras densas Cynthia clara fugat, / Semper erit Stephani virtus doctrina perennis, / Sancta fides, probitas et pietatis amor. / Pontificis sacro vixit decoratus honore, / Cuius in officio sedulus usque fuit. / O felix, claros patriae qui vidit honores, / Illius ast cladem cernere non voluit. / Dum nullam potuit nostris adhibere medelam / Hisce malis, subito migrat ad astra poli.

<sup>58</sup> A vers Oláhnak 1539. november 17-én Nádasdy Tamáshoz írott és Brodarics haláláról is beszámoló leveléhez csatolva maradt fent.

magam összességében mindenképpen az 1480 körüli születési évet tartom valószínűnek.<sup>59</sup>

Brodarics születési helye szintén bizonytalan, okkal feltételezhető azonban, hogy mivel — úgy tűnik — Polyána volt az ősi családi birtok,<sup>60</sup> Brodarics ott látta meg a napvilágot. Szülei nevét sajnos nem ismerjük, anyjáról csak annyi tudható hogy a Jalsyth családból származott, anyai nagybátyja pedig a már fentebb több vonatkozásban említett Jalsyth János zágrábi örkanonok volt. Legújabb zágrábi kutatásaim során sikerült olyan adatokra bukkanom, amelyek segítenek jobban megvilágítani Jalsyth életpályáját.<sup>61</sup>

A zágrábi Érseki Levéltár vezetője, Stjepan Razum 1995-ben Tuz Osvátról készített doktori disszertációjában vetette fel, hogy a Ljudevit Ivančanak a zágrábi kanonokok életéről még 1912-ben készült munkájában<sup>62</sup> említett két kanonok, *Joannes Jalsyth* és *Joannes de Iwanych* ugyanaz a személy. Razum érvelése lényegében két dologra támaszkodott. Egy Tkalcícnál kiadott dokumentum szerint a zágrábi káptalan 1492-ben egy bizonyos Henrik doktor fizetésére megajánlott 50 forintot Jalsyth János és *Stephanus de Hrazthowicza* kanonokok gondjaira bízta.<sup>63</sup> Az oklevélben név szerint említett Jalsyth viszont — ellentétben a szintén megnevezett Hrazstovici Istvánnal — nem szerepelt az oklevél aláírói között. Az oklevelet csupán egyetlen *Joannes* nevű egyszerű kanonok írta alá, mégpedig *Joannes de Iwanych*. Ebből kiindulva Razum azonosította egymással a két személyt, amit másodlagos érvként alátámasztani látszott az is, hogy 1492 előtt a zágrábi püspökséggel kapcsolatos iratanyagban csupán *Joannes de Iwanych*ra vonatkozó adatokat talált, 1492 után viszont a *de Iwanych* név eltűnt az oklevelekből, és csupán *Joannes Jalsyth* vagy később *Joannes custos* került említésre. Az örkanonok halálát Razum — Ivančanra hivatkozva — 1510-re tette.<sup>64</sup>

Ez utóbbi adat bizonyosan téves és lényegében egy félreértésen alapul. Mint a fentiekben láttuk, Jalsyth János jóval 1510 előtt halt meg, hiszen egy 1504-ben kelt oklevél már végrendeletének executorait említi,<sup>65</sup> semmiképpen nem lehet tehát azonos azzal a *Joannes decanusszal*, aki 1510-ben bekövetkezett halálakor három forintot hagyományozott a zágrábi egyházra,<sup>66</sup> és akivel

<sup>59</sup> A horvát nyelvű újabb szakirodalomban — forrásmegjelölés és indoklás nélkül — több helyütt olvasható ugyanez a datálás („oko 1480”), ám előfordul a konkrétan 1480-at megjelölő és az 1470 körüli dátum („oko 1470”) is. Pálffy Géza szíves közlése.

<sup>60</sup> Nádasdynak írja, hogy Polyána volt az atyai birtok: „De Polyana mea nihil dico, ubi *domum paternam, nunc vero fraternam*, exustam esse. [Kiemelések tőlem. – K. P.]” *Kujáni G.*: Brodarics István levelezése i. m. 287.

<sup>61</sup> A zágrábi kutatásokat egy MÖB-ösztöndíj tette lehetővé.

<sup>62</sup> *Ljudevit Ivančan*: Podatci o zagrebačkim kanonicima od godine 1193 do 1924. I. Zagreb 1912. (Gépirat az Érseki Levéltárban.)

<sup>63</sup> „[...] domini capitulariter congregati concluderunt pro bono communi, quod egregius medicinae doctor Henricus Almanus provisionem habeat pro uno integro anno a capitulo quinquaginta ducatos a die, quo deponet se hic vel in monte Grecensi moraturum; quos quidem quinquaginta florenos domini deputaverunt apud magistrum Stephanum Hrazthowicza et *Joannem Jalsich* canonicos [...]” 1492. március 9. *Tkalcíc, I.*: Monumenta Historica i. m. II. 482–483.

<sup>64</sup> *Stjepan Razum*: Osvaldo Thuz de Szentlaszlo vescovo di Zagrabia, 1466–1499 (Tesi di laurea). Roma 1995. (Kézirat.) III. köt. 501–503.

<sup>65</sup> HAZU, D–XXI–84. L. a 25. jegyzetet.

<sup>66</sup> Vö. *Tkalcíc, I.*: Monumenta Historica i. m. XI. 301.

— Ivančan nyomán — Razum azonosítja Jalsythot. Ez a két János már csak azért sem lehet ugyanazon személy, mert 1510-ben egy *decanus*ról van szó, aki alighanem nem is volt kanonok, hanem titulusából ítélve a zágrábi *praebendariusok* vezetője lehetett. Az említett — Jalsythot név szerint megnevező 1504. évi — oklevéltől függetlenül is nyilvánvaló tévedés tehát őt összekeverni egy őrkanonoki pozíciót betöltő Jánossal. Annál elgondolkodtatóbb viszont a Jalsyth–*de Iwanych* azonosítás, természetesen azzal a kiegészítéssel, hogy akár azonos a két személy, akár nem, Jalsyth János mindenképpen 1504 márciusában halt meg.

Kutatásaim során kezembe került egy 15–16. század fordulóján keletkezett, káptalani határozatokat, számadásokat, tizedjegyzékeket tartalmazó, colligátum jellegű kéziratos kötet, amelyben egyértelmű bizonyítékot találtam arra, hogy Razum feltevése a két személy azonosságát illetően helyes. Egy 1500-ban, közelebbről sajnos nem meghatározható időpontban keletkezett határozat aláírói között ugyanis szerepel egy „Ego Johannes de Iwanych custos et canonicus ecclesiae Zagrabiensis manu propria” bejegyzés.<sup>67</sup> Mivel tudjuk, hogy 1500-ban Joannes Jalsyth töltötte be az őrkanonoki posztot, ez az adat minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy két János, Jalsyth és *de Iwanych* azonos személy. Ez alapján, egyesítve a *Joannes de Iwanychra* és Jalsyth Jánosra vonatkozó adatokat a következő vázlatos pályakép bontakozik ki Brodarics anyai nagybátyjáról.

Jalsyth János a *de Iwanych* elnevezésből ítélve az azonos nevű, Zágrábhöz közeli városkából, Ivanicsból (Kőrös megye délnyugati járásából) származott. 1481 februárjában még csak mint a zágrábi egyházmegye *praebendarius*át említik,<sup>68</sup> 1488-tól viszont már kanonokként működik egészen 1493-ig. 1493 folyamán, amikor *Mathias de Dumbrawa* őrkanonokot kinevezik dubnicai főesperessé, Jalsyth János lesz a káptalan őrkanonokja<sup>69</sup> és ilyen minőségében tevékenykedik főleg a katedrális építési munkálatai körül.<sup>70</sup> 1499-ben Osvát püspök végrendelete egyik végrehajtójának nevezi meg, tehát mindenképpen a püspök bizalmi emberei közé számíthatjuk.<sup>71</sup> Valamikor 1500-at követően Lukács püspök egy időre bebörtönzi, ahonnan nem tudni, mikor szabadul, de — mint láthattuk — 1504 márciusában már biztosan nincs az élők sorában. Szintén bizonyos, hogy haláláig már nem emelkedetett magasabbra a ranglétrán, bizonyára nem függetlenül a Lukács püspökkel való viszályától, így őrkanonokként halt meg.<sup>72</sup> A szintén Tkalčićnál található adatok szerint Jalsyth János bizonyos iskolázottsággal is rendelkezett, egy 1500-ból származó feljegyzés ugyanis *magister*ként említi, márpedig ez a címzés

<sup>67</sup> „Zagrabiensis capituli statuta et ordinationes, rubrum capitulare, dicta (saec. XV–XVI).” 15r. HAZU Kézirattár II. c. 49.

<sup>68</sup> *Tkalčić, I.*: Monumenta Historica i. m. II. 409.

<sup>69</sup> 1492-ben még csak kanonokként említik, de a káptalan számadáskönyvében egy 1493. évi listán már mint *Johannes custos* szerepel. „Zagrabiensis capituli statuta et ordinationes, rubrum capitulare, dicta (saec. XV–XVI).” 211r

<sup>70</sup> 1494. jan. 14.; 1496. febr. 10.; 1497. okt. 28. Vö. *Tkalčić, I.*: Monumenta Historica i. m. XI. 296.

<sup>71</sup> *Tkalčić, I.*: Monumenta Historica i. m. II. 520.

<sup>72</sup> Ez a többi káptalantól némileg eltérő módon Zágrábban a dignitáriusok legelső fokozatát jelentette. A zágrábi káptalan statútuma szerint ugyanis az első helyeket szokásosan betöltő prépost, *lector* és *cantor* után előbb a császári prépost, majd tíz főesperes áll a rangsorban, így a *custos* csak a tizenötödik helyet foglalja el. *Ivan Tkalčić*: Povjestni spomoneci zagrebacke biskupije. Zagreb 1874. 13.

nem díszeleg minden, a listán szereplő ember neve mellett, eszerint nem okvetlenül pusztán megszokott tiszteletadás, hanem alighanem arra utal, hogy János *custos* valóban *magister artium* lehetett.<sup>73</sup> Szintén *magister*nek nevezik az említett számadáskönyv egyik 1490. évi bejegyzésében,<sup>74</sup> a címet tehát már korábban meg kellett szereznie.<sup>75</sup> Az 1490. évi feljegyzés tanúsága szerint ugyanakkor Jalsyth kanonok nem volt vagyontalan ember, mert arról értesülünk, hogy a vonatkozó évben 216 forintért bérelte ki Hrasztovici Istvánnal közösen az egyik legjövendelmezőbb káptalani tizedkerületet. Ennek fényében még inkább érthető, ha támogatni akarta és eszerint tudta is tehetséges unokaöccse, Brodarics István iskoláztatását.

Ami az apai ágat illeti, Kujáni Gábor — felhasználva Ivan Tkalčić forráskiadványait<sup>76</sup> — összegyűjtötte mindazon adatokat, amelyek a Brodaricsokkal kapcsolatba hozhatók. A legkorábbi adat 1359-ből származik, amikor is egy bizonyos Brodarics Margit pereskedik a zágrábi törvényszék előtt, akiről annyit tudunk, hogy ekkor már özvegy volt, pereskedéseire pedig 1361-ig van adat.<sup>77</sup> A következő okleveles nyom egy bizonyos Brodarics Imrére vonatkozik, aki tanúként szerepelt a zágrábi törvényszék előtt egy 1383-ban folyó perben.<sup>78</sup> A gyér adatok természetesen nem teszik lehetővé, amint ezt már Kujáni leszögezte, hogy megállapítsuk az említett két Brodarics rokonsági fokát, mindössze annyi bizonyos, hogy a család a 14. században már Szlavóniában élt.

A további nyomok már Brodarics István születési idejéhez jóval közelebbi esztendőkből származnak, mivel a 15. század utolsó negyedéből valók. Itt a főszereplő egy bizonyos Brodarics Pál, aki 1491-ben egy zágrábi kőházért pereskedik, melyet a jelek szerint végül nem sikerül megszereznie.<sup>79</sup> Ennél talán izgalmasabb az az 1481-ből való számadás, amelyben szintén felbukkan Pál neve. Ebben Terjék (Theyrek) Albert a zágrábi püspöknek, Tuz Osvátnak számol el bizonyos költségekkel, és ebben a kontextusban merül fel Brodarics Pál neve, akinek Terjék pénzt adott át.<sup>80</sup> *Brodarych* Pál — a Kujáni által ismertetett adatokon kívül — egy bizonyos *Brodarych* Györggyel együtt emlegetve is felbukkan még korabeli okleveles anyagban. 1478-ban ők ketten járnak el királyi emberként egy birtokperben,<sup>81</sup> 1473-ban pedig Györgyöt mint a császári kerület prédiális nemesét említik.<sup>82</sup> Ugyanő szerepel egy 1474. évi átiratban ránk maradt oklevélben is, amelyben Mátyás király utasítja a császári káptalant, hogy az alább felsorolt királyi emberek valamelyike iktassa be Osvát zágrábi püspököt új adomány címén bizonyos Kőrös megyei birtokokba. Az egyik királyi ember pedig *ochichawczi* Brodarich György.<sup>83</sup>

<sup>73</sup> Tkalčić, I.: Monumenta Historica i. m. XI. 299.

<sup>74</sup> „Zagrabiensis capituli statuta et ordinationes, rubrum capitulare, dicta (saec. XV–XVI).” 12v

<sup>75</sup> De vélhetőleg csak 1481 után, mert akkor neve mellet még nem találjuk ezt a titulust.

<sup>76</sup> Tkalčić, I.: Monumenta Historica i. m. III–V. és IX. köt. passim.

<sup>77</sup> Uo. IV. 111., 113., 117., 129., 131., 164., 167., 200., 201.

<sup>78</sup> Uo. V. 210.

<sup>79</sup> Uo. XI. 62–63.

<sup>80</sup> Uo. XI. 256–257.

<sup>81</sup> MOL, DL 34926.

<sup>82</sup> MOL, DL 35676.

<sup>83</sup> MOL, DL 17501.

Ez a György valószínűleg ugyanaz a személy, akit Kujáni is megemlít egy, a Magyar Országos Levéltárban található oklevélre hivatkozva (DL 21306), és aki *podotochai* előnévvel a budai káptalan egyik 1504. évi beiktatásánál bukkan fel.<sup>84</sup> Az előnév ugyan nem stimmel, így az is lehet, hogy két különböző Györgyről van szó, ám a kor szokásait ismerve az előnév megváltozását sem zárhatjuk ki. Természetesen nem állíthatom, hogy Brodarics Pál vagy Brodarics György és Brodarics István között közvetlen rokonság állt fenn (apa–fiú, vagy nagybáty–unokaöcs), de az évszámok egyezése, és különösen hogy Pál is és György is kapcsolatban volt — még ha közvetetten is — Tuz Osvát zágrábi püspökkel, mégis talán szorosabb kapcsolatot enged feltételezni hármójuk között.

Pál és György mellett az 1490-es évek közepén találkozunk még egy, szintén Osvát püspök famíliájához tartozó Brodariccsal, bizonyos Miklóssal. Ő 1494–1495 folyamán mint garicsi (garighi) várnagy egy hatalmaskodási per egyik vádlottjaként szerepel, mivel három évvel korábban a püspök utasítására embereivel elfogatott és megvert egy Lábás Gergely nevű, hivatalos ügyben eljáró királyi embert.<sup>85</sup> Sajnos róla sem tudható, milyen rokonsági fok fűzte a többi említett Brodaricsához, főképpen Istvánhoz, de akárhogy is, a kapcsolat a Brodarics-klán érdekviszonyaival és Osvát püspök személyével elég szorosnak mondható.

Végezetül még egy ponton szeretném helyesbíteni Kujáni Gábor cikkét. Brodarics atyjának neve kapcsán — Sörös Pongráccal vitába szállva — fejti ki, hogy talán elképzelhető, hogy Brodarics apját Mátyásnak hívták, de az véleménye szerint bizonyos, hogy nem hívhatták Istvánnak, merthogy szerinte az István nevet Brodarics apai nagybátyja viselte. Hivatkozik Brodarics egyik Nádasdy Tamáshoz írott levelére, melyben ő arra kéri Nádasdyt, küldje vagy hozza magával Debrecenbe unokaöcsét, Brodarics Györgyöt, mert magával akarja vinni, hogy világot lásson, de később vissza fogja küldeni Nádasdyhoz, mert jobban szeretné, ha *nagybátyjánál* nevelkedne, azaz Nádasdynál, mint *atyjánál*, Brodarics Istvánnál.<sup>86</sup> Kujáni ebből arra következtetett, hogy egyfelől a Nádasdy és a Brodarics-család között valamilyen rokoni viszony állt fenn, bár nem tudja milyen, másfelől viszont leszögezi, hogy a kancellár Brodarics apja nem lehetett fiához hasonlóan István, hiszen unokaöcsének apját is így hívták, azaz a kancellár Brodarics apai nagybátyját, egy családban pedig nem hívhatnak ugyanúgy két testvért.<sup>87</sup>

Nos, a jelek szerint Kujáni félreérti az idézett szöveghelyet. Kezdjük azal, hogy Brodarics *nepos*ról, azaz unokaöcsről beszél, nem pedig unokatestvéréről (*frater patruelis*), az említett Brodarics György tehát semmiképpen nem Brodarics feltételezett nagybátyjának fia, ily módon Brodarics Istvánnal egy generációba tartozó családtag, hanem Brodaricsnál egy generációval fiatalabb személy, talán valamelyik testvérenek a fia.

<sup>84</sup> Kujáni G.: A Brodaricsok i. m. 754.

<sup>85</sup> MOL, DL 101 785, DL 101 785, DL 104 025, DL 104 027, DL 107 107, DL 107 109.

<sup>86</sup> „Preterea mittat ad Debreczen, vel ducat neptem meum Georgium Brodaryth, quem volo mecum ducere, ut videat mundum et rursus vobis dabo. Malo enim eum apud patruum educari id est apud te, – quam apud patrem S[tephanum] Brodericum. [Kiemelések tölem. – KP.]” Kujáni G.: Brodarics István levelezése i. m. 268.

<sup>87</sup> Kujáni G.: A Brodaricsok i. m. 759–760.

Brodaricsnak ismereteink szerint két testvére volt, Mátyás és Borbála. Mátyásról tudjuk, hogy első feleségét Katalinnak hívták,<sup>88</sup> és tőle három fia született, Ferenc, Elek és Kozma. Őket — Kozma kivételével — apjukkal együtt már az 1517. évi címerbővítő oklevél is említi, tehát Kozma talán 1517 után született. Mátyás később másodszor is nősült, és ekkor vette el Csebi Pogány János leányát, Sárát, akitől két lánya született, Klára és Katalin. Brodarics nővérének, Borbálának férjéről viszont semmi adatunk nincs, Brodarics 1539-ben készült végrendelete viszont megemlékezik két gyermekéről, Erzsébetről és Miklósról (ez utóbbiról nem túl hízelgően).<sup>89</sup> Úgy tűnik, Borbála ekkor már nem élt, mert a végrendelet őt nem említi. Brodarics György tehát nincs az ismert unokaöccsök között, és ilyen nevű rokonról a végrendelet sem emlékezik meg. Kujáni — a neves horvát történészre, Ivan Kukuljevićre hivatkozva — azt mondja, egy bizonyos Brodarics György 1552-ben már házas volt (felesége Bisei Krisztina), és ebben az évben adott elismervényt arról, hogy Brodarics Kozmától megkapta a jarosini birtokból (egykor Kőrös megye északnyugati járásban, ma Herešin Horvátországban) neki járó részt.<sup>90</sup> Ez alapján akár az is elképzelhető, hogy Brodarics György talán Brodarics Mátyás valamelyik első házasságából, még 1517 előtt született fiának gyermeke volt, Ferencé vagy Eleké. Ferencről tudjuk, hogy 1524-ben már nős volt, mert egy a csázmái káptalan által kiállított oklevél szerint *Jarosyni Brodarych* Ferenc és neje Katalin 1524. november 12-én eladtak egy birtokot Batthyány Boldizsárnak és Ferencnek.<sup>91</sup> Neki tehát 1531-ben, amikor a Nádasdyhoz írt levél kelt, már lehetett olyan cseperedőben lévő gyermeke, aki apródként szolgálhatott Nádasdy mellett.

Annyi viszont bizonyos, hogy Kujáni Brodarics György kapcsán a rokonsági fok félreértésén túl, lényegében egy szójátékot értelmez félre, ezért állítja, hogy Brodarics István, György apja, nem más, mint a kancellár Brodarics szintén István nevű nagybátyja. Holott sokkal valószínűbb, hogy a levélben a Nádasdy és Brodarics közötti „rokonság” pusztán szóvirág. Brodarics más esetben is hajlamos Nádasdyt hol fiaként, de jóval gyakrabban testvéreként emlegetni,<sup>92</sup> ami nem más, mint a közöttük fennálló szoros kapcsolat hangsúlyozása, és

<sup>88</sup> „[Franciscus], qui fuit consanguineus dominae Catharinae prioris uxoris domini Mathiae Broderith.” *Bunyitay V[ince] – Rapics R[ajmund] – Karácsonyi J[ános]: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. köt. 1535–1541. Bp., 1906. (a továbbiakban: ETE, III.) 373.*

<sup>89</sup> ETE, III. 372.

<sup>90</sup> *Kujáni G.: A Brodaricsok i. m. 761.*

<sup>91</sup> MOL, DL 101 585.

<sup>92</sup> Brodarics egy Tomicki lengyel kancellárhoz írott levelében fiának nevezi Nádasdyt: „quem [Nádasdyt] ego iam non filium, sed nepotem Vestrae Reverendissimae Dominationis soleo appellare, nepotem autem ex servitore filio Vestrae Reverendissimae Dominationis Broderico, qui eum in filium habet.” (*Kujáni G.: Brodarics István levelezése i. m. 273.*). Az adott helyen tehát Brodarics saját magát is Tomicki fiának nevezi, ilyen alapon pedig Nádasdyt Tomicki *neposának*, unokaöccsének titulálja. Egy másik helyen, a megfogalmazás testvéri viszonyt feltételezhetne Brodarics és Nádasdy között: „Dominam meam illustrem, dominam Orsykam, dominum patrem nostrum communem salvos esse cupio” – azaz úgy ír, mintha Nádasdy és az ő apja közös lenne (*Kujáni G.: Brodarics István levelezése i. m. 328.*). Érdekes módon ezeket a helyeket maga Kujáni is idézi, de nem tud mit kezdeni velük (*Kujáni G.: A Brodaricsok i. m. 761–762.*). Testvéri nexusuk emlegetésére azonban további példák is hozhatók szintén a Kujáni által kiadott levelezésből: „Rogamus Vestram Dominationem, uti *dominum et fratrem nostrum charissimum*” (uo. 268); „Scribo hec omnia ex illo sincero amore, quo vos

cseppet sem idegen a humanista levél stílusától. Amikor tehát Nádasdy Tamást Brodarics György nagybátyjának (*patruus*) nevezi, pusztán burkolt formában a Nádasdy és saját maga között fennálló testvéri érzésnek ad hangot, mintegy rájátszik a más levelekben emlegetett testvéri kötelékre. Ennek tükrében a *pater*ként emlegetett Brodarics István sem valamilyen korábban ismeretlen nagybácsi, hanem maga a levelet író Brodarics, aki már csak papi mivoltánál fogva is használhatja az „atya” (*pater*) nevet. Érdekes, hogy ez a lehetőség elkerülte Kujáni figyelmét, holott a Brodarics–Nádasdy viszonyt gyakorlatilag az ő általa kiadott levelezés alapján ismerjük. Mindezek a példák mégis azt jelzik, hogy újabb források előkerülése és új szempontok bevonása esetén bőséggel akadhat még tisztáznivaló a 16. század első fele egyik legismertebb magyarországi humanistája, Brodarics István életében.

---

semper sum persecutus, *ut fratrem, immo, ut filium*” (uo. 324); „Vellemus certe, quod Vestra Dominatio ita se cum illa persona gerere voluisset, sicut nos ei consulueramus, idque multum ex *sincero corde uti domino et fratri charissimo*” (uo. 325).



Nagy Gábor

## „TU PATRIAE, ILLA TUIS VIVET IN HISTORIIS”

*Előkészület egy új Istvánffi Miklós életrajzhoz*

*Istvánffi nevéről*

Történetírói munkája, a *Historiae* kéziratában,<sup>1</sup> az *Apparatus historicus*-ban<sup>2</sup> és saját kezű leveleiben családneve mindig h-val szerepel. Így olvasható Martinus Brenner 1543. évi Bonfini-kiadása elején is,<sup>3</sup> így írta maga Istvánffi Pál Batthyány Kristóffal levelezve<sup>4</sup> vagy a meggyilkolt Istvánffi István sírversét elkészítve,<sup>5</sup> így a humanista Zsámboki János egy Batthyány Boldizsárnak küldött levelében<sup>6</sup> és a sor még folytatható. Miklós, ha valamelyik családtag járól vagy önmagáról írt harmadik személyben, akkor az *'Istvanffius'* alakot használta, aláírása pedig szinte mindig *'Istvanffy'*. Ebben az esetben a *ŷ*-t a *tő* és a genitivusi rag egyszerűbb írásának tartom. Mivel a név egyazon alakú

<sup>1</sup> Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (a továbbiakban: OSzK); Kézirattár (Kt.) Quart. Lat. 2316. Első és legjobb kiadása: *Nicolai Istvanffii Pannonii Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV Coloniae Agrippinae MDCXXII sumptibus Antonii Hierati* (a továbbiakban *Istvanffi*, a könyv számával és e kiadás lapszámával hivatkozom rá). Példányai használatáért köszönetet mondok Heltai Jánosnak (Miskolci Egyetem), Raminger Gabriellának és Móré Sándornak (a Református Kollégium Nagykönyvtára, Debrecen), valamint Török Tündének (Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár, Szombathely). E példányok egyazon sorozat darabjai, lapszámzásuk olykor hibás (például a 397. után a 399. következik, a 406. után ismét a 405. és a 406.). A kéziratok és kiadásoklistája: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700. Composuit Kulcsár Péter*. Bp. 2003. 252–254.

<sup>2</sup> Istvánffi kéziratok hagyatékának e háromkötetes darabja: OSzK Kt. Fol. Lat. 3606.

<sup>3</sup> Itt olvasható az a Révay Ferencnek írt, szeptember 1-jére keltezett levele, amelyben egyebek között arról tájékoztatja, hogy Istvánffi Pál bocsátotta a rendelkezésére az I–III. decas szövegét.

<sup>4</sup> Például Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL); P 1314, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles (a továbbiakban: P 1314, Missiles), Filmtár X 81, 4384. doboz, 20976. felvétel.

<sup>5</sup> „Stephanus Istvanffy iacet hoc in pulvere parvus / Martis amor fuerat Militieque decus. / Perfida quem Thomas Nadasdy fraude necavit / Dum ruit in patrie viscera latro sue...” Istvánffi Pálnak sógorához, Zay Ferenchez írt leveléből. Kiadása: *Thaly Kálmán: Istvánffy István sírverse, temetése és hagyatékai*, 1545. Századok 9. (1875) 202–211., itt: 205. Istvánffi István Pál testvérének, a Mohácsnál elesett (II.) Jánosnak volt a fia. Pál első felsége, garai Bánffy Petronella Zay Ferenc feleségének a testvére. A versben megörökített vitézséghez: „Ain Turckh, so bej Mertenperg den XXX Julij durch den Istwanntfi Istwan gefanngenen unnd den XXXI zu dem Herrn Oberisten gen Papa gebracht worden...” *Documente privitoare la istoria Românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. XI. 1517–1612 Bucuresci 1900. Nr. LIII.

<sup>6</sup> Az 1582. szeptember 10-én kelt levél kiadása: *Ritoókné Szalay Ágnes: Zsámboky János levelei Batthyány Boldizsárhoz*. In: *Uő: „Nympa super ripam Danubii” Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Bp. 2002. 165–168., itt: 166. A végén olvasható közlés („Huzzar Petert es Istvanffyt az Hertzog fel hivatta, hogh bayra mentenek volt etc.”) Miklós öccsére, Istvánra vonatkozik. A körmendi Batthyány-levéltár missilisei között található ugyanis kettő, amelyet Istvánffi István és Huszár Péter bécsi rabokként írtak ugyanezen év novemberében Boldizsárnak. Az említett herceg természetesen Ernő főherceg.

használata e korban rendkívüli, e kizárólagossága miatt az alábbiakban az *'Isthvánffi'* alakot alkalmazom.

Isthvánffi Miklós 1538 végén született, gyermekként került Várdai Pál esztergomi érsek udvarába, évekig tanult Itáliában, vitézi iskolája Szigetvár volt. Bő két évtizeden át, Oláh Miklós, Verancsics Antal, Draskovics György idején ténykedett a Magyar Udvari Kancellárián, közben családot alapított egy kétszeres özvegygel,<sup>7</sup> olykor elüldögélt egy Apollónnak szentelt pozsonyi hársfánál.<sup>8</sup> Huszonhét éven át a nádor „helyén” ítélkezett, sokat élt Bécsben, tárgyalt Szokollu Musztafa pasával Budán, Miksa főherceg szabadon bocsátásáról a sziléziai–lengyel határon. Harcolt a tizenöt éves háborúban, Rudolf király legátusaként megfordult Erdélyben és szövetséget kötött Vitéz Mihállyal Havasalföldön, hadba szállt Bocskai István hajdúi ellen, alkudozott az oszmán küldöttekkel a Duna partján. Balásffi Tamás boszniai püspök szavaival: „*pari tenore Palladem et Martem coluit.*”<sup>9</sup>

### *Vivebat in historiis*

1860-ban lelkes csallóköziek szobrot akartak Isthvánffinak állítani. A szabadságharc katonája, a református Salamon Ferenc azt javasolta, legyen az emlékmű *aere perennius*: bizzák adományait az Akadémiára, az pedig gondoskodik arról, hogy elkészüljön a történetíró művének méltó fordítása. A többkötetes mű Isthvánffi arcképével<sup>10</sup> jelennék meg, első lapjára pedig ráírnák: „Emlék Isthvánffy Miklósnak, emelték a csallóköziek.”<sup>11</sup>

A következő másfél évszázad reprezentatív történettudományi és művelődéstörténeti alkotásaiból Isthvánffi kimaradt.<sup>12</sup> Megemlíthető kivétel Sinkovics István megállapítása: „az európai műveltséggel rendelkező értelmiségiek — mint például Isthvánffy Miklós — az országegység helyreállítását a magyar ál-

<sup>7</sup> Felesége, bajnai Both Erzsébet (†1602) első férje Horváth Márk, a második Bakics Pál volt.

<sup>8</sup> A váradi, majd egri püspök (1567–1572 ill. 1572–1586) Radéczi István Isthvánffi által is megverselt humanista köréhez l. *Ritókóné Szalay Á.* Nympha i.m. 169–171., valamint *Mikó Árpád*: Ianua mortis. Nicasius Ellebodus (1535–1577) síremléke. Adalék a Radéczi-kör műpártolásához. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szerk. Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint. Szeged 1990. 419–429.

<sup>9</sup> Isthvánffiról írott életrajzát Pray adta ki: *Georgius Pray: Annales regum Hungariae... Pars IV. Vindobonae, typis Leopoldae Ioannis Kaliwoda. MDCLXVII. 5–7.*

<sup>10</sup> Feltehetően a Martinus Rota által készített képről volt szó. Bemutatása: *C. Wilhelmb Gizella*: Martino Rota magyar arcképei. *Folia Archeologica* 7. (1955) 156–163.

<sup>11</sup> Országos Nagy Képes-naptár 1861-dik évre. Szerk. Girókuti P. Ferencz. Pest [1860.] I. évf. 435–436. A szöveget Fábíán Borbálának köszönöm. A történész Salamon Ferenc 1859-től az Akadémia levelező tagja volt.

<sup>12</sup> A millenniumi tízkötetes az Illésházi-per ítéletlevelével kapcsolatos, 1609. évi pozsonyi nyilatkozata kapcsán említi, a „Hóman–Szekfü” is egyedül a per miatt, földéhségét bírálva. Nem foglalkozik vele a Domanovszkyék által összeállított ötkötetes művelődéstörténet, nem ismeri a bő fél évszázaddal később Kósa László által szerkesztett Magyar művelődéstörténet harmadik kiadása sem. Az ezredfordulóra készült Magyar kódex megfelelő kötete kétszer említi nevét: először a Radéczi körnek tagjaként, másodjára a festészetnél (Rota révén). Újabbán nagyobb figyelmet kap: *Kulcsár Péter*: Isthvánffy Miklós. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. IV. halátelek–Jordán.* Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp. 2005. 376–378.

lam megmaradása legfőbb feltételének tekintették.”<sup>13</sup> Istvánffiról monográfia sem készült, történeti művének forrásait nem tárták fel,<sup>14</sup> kritikai kiadása, teljes és modern fordítása sincs.<sup>15</sup> Bizonyára ez is oka annak, hogy történészek is ritkán használják.<sup>16</sup>

Pedig Istvánffy munkája sokáig élő volt: Katona István félezerszer hivatkozott a *Historiaera*,<sup>17</sup> Pray György még pecsétani munkájában is az ő leveléből idézett,<sup>18</sup> magasztalta Budai Ezsaiás és Bod Péter, az evangélikus Bél Mátyásnak „*Istvánffyus noster*” volt, ismertette *Specimen*-jében Cvittinger Dávid is. Hivatkozott rá I. József király báróságot adományozó oklevelei narrációjában,<sup>19</sup> lényegében átírta Bethlen Farkas és Pettheő Gergely, hozzá utasított Szalárdy János. Zrínyi Miklósnak „gyönyörűséges pennáink”, Pázmány számára pedig szerző és műve jogvitában lett hivatkozási alap.<sup>20</sup> Ugyanő még Grazban tanárkodott, amikor Istvánffy alakja egy kérésre indította: írna magyar történetet.<sup>21</sup>

<sup>13</sup> *Sinkovics István: A tizenöt éves háború. Erdély sorsfordulatai.* In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. I. köt. 2. kiad. Bp. 1987. 653–708., itt: 656.

<sup>14</sup> Részleges kutatásuk: *Fodor Henrik: Istvánffy Miklós históriájának forrásai (II. Ulászló kora).* Pécs 1940. Írásának rövid és tapintatos értékelése: *Sinkovics István: Fodor Henrik: Istvánffy Miklós históriájának forrásai... Századok 78. (1944: 7–10. sz.) 593–594.*

<sup>15</sup> Tállyai Pál fordítása ma 17. századi nyelvemlék, a latinított személynévvel kevésbé boldoguló Vidovich György is száznegyven éves (I. hozzá: *Nagy Iván: Istvánffy munkája fordításairól.* Századok 3. [1869] 281–293., itt: 288–293.). Juhász Lászlóé ötven éves sincs ugyan, de részleges.

<sup>16</sup> Például a Bocskai-felkelés 400. évfordulójára megjelent „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. ifj. Barta János – Papp Klára. Bp. 2004. című kötet egyetlen olyan írást tartalmaz, amelyik hivatkozik művének fordítására. A korszak eseményeihez szokás az Istvánffit kivonatoló erdélyi Bethlen Farkas nemrég megjelentetett művére hivatkozni.

<sup>17</sup> Említi *Keréghyártó Árpád: Istvánffy Miklós Historiája ismertetése és bírálatáról.* Irodalomtudományi Közlemények (1892) 324–340., itt: 325., valamint *Bóta Károly: Istvánffy Miklós.* Bp. 1938. 37.

<sup>18</sup> A címzett Pázmány Péter volt. E szöveget szokás Istvánffy „pecsétani művének” nevezni. Kiadása: *Georgius Pray: Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae...* Budae 1805. 73–75. Már ő megjegyezte egyébként Annalesében: „multi etiam ex nostris multa illius ignorant”.

<sup>19</sup> Például 1706-ban, a felmenők érdemeinek ismertetésekor: „in Annalibus Hungaricis Istvanfius ac etiam Sambucus testarentur.” (MOL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii [a továbbiakban A 57] 27. köt. 262.); „Nicolaus Istvanffius et Gregorius Petheorius historiographi commemorant” (uo. 428.).

<sup>20</sup> Már esztergomi érsekként egy dátum nélküli iratában annak megmutatására, hogy egyházi javadalmaknak a kincstár érdekében történő üresedésben hagyása terén Miksa király uralma korszakhatár; egyetlen bekezdésben a *Historiae* féltucat könyvére hivatkozik (a szöveget I. Pázmány Péter összegyűjtött leveléi. S. a. r. Hanuy Ferencz. I. köt. Bp. 1910. 266–270., itt: 268.). Főpapak ingóságai hagyaték ügyében II. Ferdinándhoz 1625. április 7-én írt felterjesztésükben hivatkoznak Pákay Benedek személynökre, aki a pozsonyi káptalan előtt vallotta: „se a Nicolao Istvanffy, qui a tempore Ferdinandi primi fuerat secretarius Nicolai Olahi archiepiscopi Strigoniensis saepius audivisse, quod tempore Ferdinandi primi demortuorum praelatorum mobilia non diripiebantur, sed iuxta dispositionem eorum per constitutos executores legatariis, creditoribus, servitoribus satisfactio impensa fuit. Tandem tempore Maximiliani sensim irrepsit, ut fiscus se ingereret in mobilia episcoporum.” (uo. 442.)

<sup>21</sup> 1605 végén e szavakkal ajánlott témát és tárgyat Istvánffinak: „nullae unquam res Ungarorum ad posteritatis memoriam aptiores, quam hae posteriorum annorum, in quibus mutata omnia et inversa. Quid enim aptius exemplar caeterorum, quam Ungaria ruens, in quo suos exitus contemplantur et saniora consilia sectentur?” A Grazban, december 17-én kelt levél kiadása: Pázmány Péter levelezése. Közzéteszi *Frankl Vilmos.* I. köt. 1605–1625. Bp., 1873. 3–5.

Az alábbiakban ismertetendő, zömmel eddig feltáratlan levéltári források a *Historiae editio minor*jához készülő életrajz elemei. Részben, például Istvánffy vitézi iskoláját vagy történeti művét illetően, finomítják, részben, például anyagi helyzetét vagy Batthyány Boldizsárhoz fűződő viszonyát tekintve, kiegészítik az életével és korával kapcsolatos ismereteket.<sup>22</sup> Közzétételük megemlékezés is: idén volt négyszáz éve annak, hogy Istvánffy elkészült történeti művével.

### *Oláh Miklós alumnusa*

Draskovics (III.) Jánosnak egy, a *Historiae* kéziratába beragasztott feljegyzése szerint anyai nagyapja, Istvánffy Miklós 1538. december 8-án született. 1549 nyarán a vasvári káptalan a gyermek életkorát megállapítva a ténylegesnél kissé fiatalabbnak látta: kilenc teljes évet ítél meg neki.<sup>23</sup> Ha a vizsgálatot kérő Nagyváthi *litteratus* István köthető Oláh Miklóshoz vagy a nála szolgáló Nagyváthi Ferenchez,<sup>24</sup> az eljárás egyik magyarázatául adódik a közelgő itáliai utazás: a még szinte gyermek, de *eruditus* Miklós ugyanis 1550-ben kelt útra Oláh unokaöccsével, Bona Györggyel.<sup>25</sup> Annak, hogy az egri püspök választása éppen rá esett, oka lehetett az a jó viszony is, amely őt Miklós édesapjához, Pálhoz fűzte.<sup>26</sup> Istvánffy Pál 1553-ban meghalt, Oláh azonban Miklós Itáliából

<sup>22</sup> Vö. *Holub József*: Istvánffy Miklós Históriaja hadtörténeti szempontból. Szekszárd 1909. 13–44., valamint (a genealógiára is kitérve) *uő*: A Kisasszonyfalvi Istvánffyak. Turul 27. (1909: 3. sz.) 112–123. Istvánffy verseinek kiadásakor kitért a nagyapa István és az édesapa Pál életére, továbbá ismerteti a Miklós életéről és műveiről addig megjelent irodalmat is: *Nicolaus Istvanffy*: Carmina. Edd. Iosephus Holub et Ladislaus Juhász. Lipsiae MCMXXXV, III–V. Hármójuk humanista pályájának vázlatát adja *Berlász Jenő*: Istvánffy Miklós könyvtáráról. In: Az OSzK Évkönyve 1959. Bp. 1961. 202–240., itt: 212–214. Miklós életéről részletesebben szól még: *Bartoniek Emma*: Istvánffy Miklós. In: *uő*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírásból (Kézirat gyanánt) Bp. 1975. 339–388., itt 341–344. A családról l. még: *Nagy Iván*: A kisasszonfalvi Istvánffyak. Turul (1883) 111–116.; *Székely György*: A XVI. századi Magyarország és Istvánffy történetírása. In: *Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből*. Ford. Juhász László, vál., bev. Székely György. Bp. 1962. 17–27., amely áttekinti a család, és a történetíró életét, ám új adatok nélkül.

<sup>23</sup> A július 22-én kelt oklevél: Hrvatski državni arhiv, Zagreb (a továbbiakban: HDA); Arhiv Drašković, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy, Both i dr., 1549. (Pálffy Géza a Draskovicsok egykori trakostyáni, ma Zágrábban őrzött archívumában között bukkant rá Istvánffy levéltárának egy részére, a tanulmányban található összes horvátországi levéltári hivatkozás az ő gyűjtéséből való. Nagyvonaltú segítségét, amellyel lehetővé tette, hogy keresgéljek jegyzeteiben, köszönöm.) Martinus Rota portréja 1575-ben készült (*C. Wilhelmb G.*: Martino Rota i. m.), felirata szerint a *secretariust* harminchatodik életében ábrázolja.

<sup>24</sup> Istvánra egyelőre nem találtam adatot. Ferencet kiskora óta Oláh nevelte, 1555-ben azzal a Szentgyörgyi Gáborral intézkedett egy iktatásnál, aki verset írt az Istvánffy Pál halálára Bécsben 1553-ban megjelent könyvecskébe (l. alább a 95. jegyzetet). Nagyváthy végrendeletében Istvánffy Miklós az egyetlen magyar báró, akire hagy valamit (egy aranyozott ezüstkratért). *Gecsényi Lajos*: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században: Nagyváthy Ferenc. Turul 72. (1999: 3–4. sz.) 77–83.

<sup>25</sup> Sambucus írja Bonáról: „una cum Nicolao Istwanffy nobili ac erudito adolescente ... missus.” *idéi Holub J.*: Istvánffy i. m. 15., 6. j.

<sup>26</sup> Ennek egyik megnyilvánulása az a barátságos meghívó, amelyet 1551 márciusában Oláh a királyi tanácsosnak küldött abból az alkalomból, hogy egri püspökként először készül istentiszteletet celebrálni. „Cum Deus ... nos, indignum suum servulum ad munus episcopale vocare et sacra regia maiestas ... in eo munere sua clementia ornare dignata fuerit, decrevimus primitias sacrificii nostri ad diem tertium mensis Maii proxime venturi Posonii, intra diaetam favente Deo celebrare.” HDA Arhiv Drašković, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Pavao Istvanffy, 26. 03. 1551. A püspökséget azonban Oláh már 1548-ban megkapta.

való visszatérte után is gondoskodott a családról. Feltehetően része volt abban, hogy Ferdinánd király 1557. december 13-án *nova donatiós* oklevelet adott ki az Isthvánffiak birtokaira,<sup>27</sup> egy 1559 októberi elkészültéért pedig maga Miklós supplikált, sőt, az végül a keze által is kelt.<sup>28</sup> Miklós ekkor már Oláh püspök-kancellár szolgálatában állt,<sup>29</sup> nyilván neki köszönhette a kancelláriai jegyzőséget is.

### A vitézi iskola

1622-ben Antonius Hierat egyebek között így írt Isthvánffi Miklós historiája kiadásának ajánlásában: „...in arce Szigeth sub illustri comite Nicolao Zrinyio [...] prima militiae rudimenta posuit.” A *Historiae* kimagasló alakja ugyan Zrínyi Miklós, Isthvánffi azonban nem említi, hogy szolgált nála – összhangban azzal, hogy általában nem említi magáról semmit. Holub József e katonáskodás idejét 1556–1558 közöttre tette,<sup>30</sup> mert Isthvánffi 1556-ban tért vissza Itáliából, 1558-ban pedig Oláh környezetében található. Ám, ha ekkor és ott vitézkedett, Horváth Márk vagy Farkasith Gergely kapitányok<sup>31</sup> alatt kellett szolgálnia, Zrínyi ugyanis csak az előbbi halála után következett.<sup>32</sup> Bóta Károly egyedül annak alapján, hogy Isthvánffi egy verse Szigeten kelt 1565-ben, akkorra feltételezte a katonáskodás idejét.<sup>33</sup> Ez megfelel Zrínyi kapitányságának, érve azonban önmagában kevés, az Isthvánffiak ugyanis sok szállal kötődtek e városhoz.<sup>34</sup>

A szigeti katonáskodást megerősíti Rudolf király 1599. március 3-án kelt, Isthvánffi leányait fiúsító oklevele is.<sup>35</sup> Narrációja szerint az ifjú Isthvánffi különböző törökellenes vállalkozásokban tette magát hasznossá, különösen a szigeti erődben „ante eiusdem expugnationem”. Az időhatározó vagy a jogbiztosítás szokásos törekvése a szabatosságra, vagy Zrínyi kapitányságának idejére utal. Balásffi püspök szerint Isthvánffi Liszthi János királyi titkári tisztébe lépett, majd abban — mindenekelőtt Miksa királynak igen kedvesen — tizenhét teljes éven át figyelmesen és hűségesen működött, Czobor Imre halálával (1581) pedig nádori helytartó volt huszonhét teljes éven át. Ebből az következne, hogy Zrínyi alatt Szigetváron valamikor 1561 vége és 1564 között katonáskod-

<sup>27</sup> MOL A 57, 3. k., 469., Nr. 553.

<sup>28</sup> Mivel 1551-ben a török veszedelem miatt a somogyi Szent Egyed konvent nem tudott eleget tenni az uralkodó egy Isthvánffiakat illető iktatási parancsának, az esettel kapcsolatos okiratokat erősíti meg 1559-ben Ferdinánd: MOL A 57, 3. k., 608–610., Nr. 786., a két insertio a és b.

<sup>29</sup> Itáliából visszatérően „ipsi Nicolao Olaho ... decem annis secretarii munere functus fuerit”. Pray, G.: *Annales* i. m. 5.

<sup>30</sup> Holub J.: Istvánffy i. m. 17.

<sup>31</sup> Horváth az 1556. évi sikeres védelmet követően az év végén lemondott, helyét Farkasith februárban foglalta el. Ő 1558 elején meghalt, így márciustól ismét Horváth állt a vár élén, az Isthvánffiaknak sok közülük volt hozzá. Egy Farkasith alatti szolgálat ellen szól, hogy a kapitányt Isthvánffi 1557. július 2-án bepanaszolta jobbágysági letartóztatásáért, l. Holub J.: Istvánffy i. m. 17.

<sup>32</sup> 1561. november 24-én tartotta bevonulását a várba. Németh Béla: *Szigetvár története*. Pécs 1903, 186.

<sup>33</sup> Bóta K.: Istvánffy i. m. 9.

<sup>34</sup> Éveken át volt például Isthvánffi Pál Ferdinánd király itteni praefectura, a familia is innen tartott kapcsolatot részben megszállás alá került birtokaival.

<sup>35</sup> MOL A 57, 4. k., 284–286.

hatott, csakhogy ez kizárja a tízéves titkárkodást Oláh mellett, Istvánffi pedig 1569 októberétől volt bizonyíthatóan királyi titkár.<sup>36</sup>

Az a kevés adat, amely a hatvanas évek első feléből Istvánffi hollétéről jelenleg ismert, mind Oláh környezetére utal. 1560 tavaszán kétszer is a főpap titkáráként írt alá oklevelet,<sup>37</sup> 1562. május 30-án Nagyszombatban volt,<sup>38</sup> augusztus 8-án ő írta le a Magyar Tanács *opinióját*,<sup>39</sup> az érsek szeptember 14-én Bécsben kelt végrendeletét pedig titkáráként aláírta.<sup>40</sup> 1563-ból négy pozsonyi és egy nagyszombati tartózkodását ismerem, 1564-ben is Oláhhhoz köthető helyszíneken bukkan fel: Pozsonyban (17), Bécsben és Nagyszombatban (2–2). Az 1565. esztendő öt adatából az első három Pozsony, szeptember 1-jén Bécsben volt, november 19-én azonban Szigetváron. Mivel 1566 januárjában ismét Nagyszombatban és Bécsben található, a szigeti tartózkodás tekinthető a hazafelé vezető út egy megállóhelyének, de alkalmas volt *militiae rudimenta ponere*, mint egyszeri cselekedet véghezvitelére is – noha a huszonhat életév késeinek tűnik hozzá.

A Rudolf oklevelében olvasható ismételt vitézkedés az adatok e szórványosságára közepette is aligha utal Zrínyi kapitányságának idejére: nem életszerű, hogy a többéves itáliai tanulmányairól hazatért ifjú otthagya a nagyműveltségű érsek, apja barátja szolgálatát és asztalát a katonáskodásért.<sup>41</sup> Ha tehát a vitézkedés 1558 előttre esett, Antonius Hierat közlésének egy magyarázata az lehet, hogy a költségén Kölnben megjelent magyar vonatkozású könyv előszavában a helyszínhez hozzákötötte Zrínyi Miklós német földön is ismert<sup>42</sup> nevét. Ám a fentiek ismeretében az sem zárható ki, hogy Istvánffi Itáliából hazatérve még 1556 nyarán, a törökök ostromolta Szigetvár felmentése idején harcolt Zrínyi mellett, aki ekkor a dél-dunántúli eseményekben kulcsszerepet

<sup>36</sup> Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: ÖStA); Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA) Ungarische Gedenkbücher Bd. 396. fol. 232. Fizetését, évi 400 forintot, utólag október 1-jei kezdettel állapították meg (uo. Hoffinanz Ungarn [a továbbiakban: HfU] r. Nr. 52. Dez. fol. 168.). Jegyzőségére illetve titkársága vonatkozó levéltári források pl. *Holub J.*: Istvánffy i. m. 18., 2. és 3. j., e szerint már 1568-ban titkárként említett. A 17 év egyik lehetséges magyarázata, hogy az 1564-ben uralkodni kezdő Miksával együtt említi Balásffi, aki a királyi titkár szolgálati viszonya kezdetét illetően fél évszázad távlatából lehetett pontatlan.

<sup>37</sup> Április 23-án és május 1-én is Nagyszombatban. Prímási Levéltár, Esztegom; Archivum Ecclesiasticum Vetus 109/2, ill. MOL E 150, Magyar Kamara Archivuma, Acta ecclesiastica Fasc 38. Nr. 17. (Mindkét adatot Fazekas Istvánnak köszönöm).

<sup>38</sup> ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Ungarische Akten (Hungarica) (a továbbiakban: UA), Allgemeine Akten (AA) Fasc. 85. Konv B. fol. 8–9.

<sup>39</sup> Ha a kézírás azonosítása helyes: ÖStA HHStA UA Miscellanea (a továbbiakban: Misc.) Fasc. 425. fol. 208–213.

<sup>40</sup> Ebben a főpap 300 forintot hagy neki (*secretario et alumno meo*). *Merényi Lajos*: Oláh Miklós végrendelete. Történelmi Tár (1896) 136–159., itt: 144.

<sup>41</sup> E lehetőséget is megengedi az oklevél: Istvánffit apja, Miksa hívta *vissza* az udvarba („*revocatus in aulam suam caesarem*”), noha a folytatás 1569-re utal: „*secretarii regii ac consiliiarii titulo dignitate ornatus*”.

<sup>42</sup> Zrínyi például Dominicus Custos művében is kapott egy oldalt: „*Nicolaus comes Serinius, Zigaretiensis praesidii dux*”. A képaláírás: „*Serinus pugnans Christi est quod caesus in hostes / Aeterno cunctos nomine it ante duces*.” Az utolsó disztichon: „*Occubuit patriae cum libertate salutem / Dum communem Heros impiger adservit*.” *Custos Dominicus*: Atrium heroicum ... illustratum. Pars I–IV. Augsburg 1600–1602., itt: pars III.

játszott, és ezt kötötték össze utólag a Zrínyi hősi tette miatt nevével összefonódó várban való szolgálattal. Talán emiatt szólhatott utólag annyira részletesen az 1556. évi hadjárat eseményeiről munkájában a történetíró is.

*Egy királyi titkár (1569–1581) életéből*

Noha Isthvánffi Miklós a Magyar Udvari Kancellárián dolgozott, írásával kamarai iraton is találkozni: a Zágráb és Kőrös vármegyék 1569. évi adózásáról készült számadáshoz fűzött ellenőrző széljegyzeteket.<sup>43</sup> Ha a kézírás azonosítássa helyes, azért bízhatták meg a már királyi titkárt a revideálással, mert származása és közeli birtokai révén ismerte a helyi viszonyokat és egyúttal az 1568–1586 között a Magyar Kamara elnökeként is ténykedő Radéczi István humanista köréhez tartozott.

*A propalatinatus, előszőr*

1571-ben Mérey Mihály halálával megüresedett a *locumtenentia officii palatinalis in iudiciis*, azaz a helytartóság, amelynek betöltője a nádori tisztség üresedése esetén a palatinust igazságszolgáltatási feladataiban helyettesítette.<sup>44</sup> A betöltésére javaslatot kérő uralkodónak a választott veszprémi püspök (Liszthi János, korábban Oláh első számú titkára) részletesen válaszolt.<sup>45</sup> Megfelelő korú személy híján négy ifjabb jöhet szóba. Hármójuk: Révay Mihály és testvére, Ferenc, valamint Czobor Imre törekedik is a tisztre, pontosabban Mihályt ezt, az apja által is viseltet, Ferenc pedig a szintén üresedésben lévő személynöki posztot szeretné. Neki magának rossz véleménye van a Révayakról, egyiküket sem tudja támogatni.<sup>46</sup> Czobor derék ember és katolikus, a hazai jogban sem teljességgel járatlan, „sed non habet literaturam sive latinitem, quae huic officio congruat.” Így egyvalaki jut csak iagzán az eszébe: „egregius Nicolaus Isthwanffi, maiestatis vestrae secretarius”. Elég fiatal, műveltségben felülmúlja az említetteket, tapasztalatban és jogismeretben sem rosszabb náluk. Családjá híres és ősi (javaikat ugyan a török elfoglalta), atyja Ferdinánd király hűségese tanácsosa volt.<sup>47</sup>

<sup>43</sup> ÖStA HHStA UA Misc. 421. Konv A. fol. 108–111. (Extractus rationum super utroque termino dicae comitatus Zagrabensis anni 1569), ill. fol. 112–115 (Ratio super utroque subsidio comitatus Crisiensis de anno 1569). Erősen védte a kamara érdekét, például a Kőrös megyei exactor által felszámolt 70 forint salariumhoz e megjegyzést fűzte: „Acceptantur floreni viginti quinque caeteri reiiciuntur.” (fol. 113.)

<sup>44</sup> A szakirodalom gyakori állításával ellentétben Isthvánffi tehát nem alnádor (*vicepalatinus*), hanem nádor gyanánt (*propalatinus*) gyakorolt igazságszolgáltatási jogkört.

<sup>45</sup> Levele Pozsonyban kelt 1571. április 8-án: ÖStA HHStA UA Misc. 426. Konv C. fol. 71–72., papírfelzetes gyűrűspeccsel.

<sup>46</sup> Apjuk erkölcsseit nemcsak követik, felül is fogják múlni, ha egyszer ítélkező hatalmuk lesz. Márpedig Révay Ferenc igazságtalan, állhatatlan, korrupt bíró volt, mindent gyűlölete vagy kedvezése alapján döntött el, ítélőszékén más véleményt nem tűrt. Amikor Ferdinánd végül elhatározta megbüntetését, szégyenében és félelmében meghalt. A Révay-testvérek eretnekek is, teszi hozzá.

<sup>47</sup> Korábban ugyanakkor, amint ismert, Isthvánffi Pál megírta az első magyar nyelvű széphistóriát János király és Izabella esküvőjére, még korábban pedig, amint az kevésbé ismert, a két király ellenében magának hatalmat kereső Perényi Pétert kísérte Szülejmán szultánhoz. Fogságából megváltotta magát, l. *Isthwanffi, N.*: Historiarum i. m. X. 177.

A esztergomi érsek Verancsics Antal véleménye szerint is Istvánffi tanultabb és jártasabb a tisztségre szóba került Révay Ferencnél és Czobornál, ráadásul katolikus és feddhetetlen erkölcsű.<sup>48</sup> Rajta kívül Istvánffit további három prelátus: Draskovics György, Radéczy István és Fejérkövy István<sup>49</sup> javasolta, ám őt ajánlotta — tehetségét és tudását kiemelve — a dunántúli főúr, Batthyány Boldizsár,<sup>50</sup> továbbá Báthori Miklós,<sup>51</sup> Bochkay György<sup>52</sup> és Tahy Ferenc is.<sup>53</sup> A tisztség Czoboré lett.

Istvánffi ezután zömmel Bécsben töltötte a következő éveket. Ezek közül jelenleg a legjobban adatolt az 1575., mind a 34 adat ottani tartózkodást mutat. Közben, amint leveleiből tudható, májusban a pöstyéni fürdőben meglátogatta betegnek hitt feleségét, majd egy budai utazása következett, augusztus 7. és 20. között.

A Szokollu Musztafa budai pasával (1566–1578) való találkozóra — a lengyel trón betöltése körüli zavarok és Bekes Gáspár mozgalma stb. miatt — feszült helyzetben került sor; Istvánffi nem is nagyon akarta vállalni a küldetést.<sup>54</sup> Feladata lényege két elvett vár (a bányavidéki Divény és Kékkő) visszakérése és egy török sereg visszavonásának elérése volt, ám Istvánffi eredménytelenül tért haza.<sup>55</sup> Gyorsan kiügyeskedte, hogy ne kelljen visszautaznia Budára, majd már csak azért izgulhatott, hogy az új követ se érjen el semmit.<sup>56</sup> Követségére vonatkozó iratot eddig még nem találtam, az ő kezétől kelt viszont Szokollu Mehmed pasa nagyvezír egy Miksa császárhoz írt levelének latin fordítása. Az önmagában is olvasmányos szöveghez 1575. november 28-án függelék csatoltak. Ennek egyetlen témája Zrínyi Miklós fia (György) becstelensége: ígéretei ellenére nem bocsátja el egyik foglyát, egyre több váltságdíjat csikar ki

<sup>48</sup> „...censeo Nicolaum Istwanffy ceteris esse praeferendum. Quem ut video sedatiore esse ingenio, quam sit Franciscus Reway, ita etiam utrisque doctiorem peritioremque ad ea omnia obeunda et exequenda, quae huic ipsi officio occumbant, experior. Atque etiam audio a pluribus eum omnino dignum esse hoc praeconio, quem religio quoque catholica commendat et morum candor, qui in illo nullis vel passionibus vel turbulentis videtur esse obnoxius.” Az 1572. április 9-én kelt levél kiadása: Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. 11. köt. Vegyes levelek 1572–1573. Közli Wenzel Gusztáv. Bp. 1873. 62–65., itt: 63.

<sup>49</sup> ÖStA HHStA UA Fasc. 100. Konv C. fol. 21–22.

<sup>50</sup> Uo. Fasc. 98. Konv C. fol. 66–67.

<sup>51</sup> Uo. fol. 36–37.

<sup>52</sup> Uo. fol. 38.

<sup>53</sup> Uo. fol. 18–19.

<sup>54</sup> Indulása napján írta Batthyánynak: „coactus sum certe invitatus profectioem ad passam Budensem instituere, quam licet multis de causis alteri committendam suaderem, meque imperitum rerum Turcicarum satis superque obicerem, tamen excusationes et preces mei nihil valuerunt”. MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21007. felvétel.

<sup>55</sup> „summa meae legationis erat, ut passa arces captas redderet et exercitum revocaret” Batthyánynak augusztus 22-én írt levele. Uo. a 21008. felvétel. A várak elfoglalását azonban már jelentette a pasa a Portának, vissza tehát nem adhatók, a török csapatok visszavonásának pedig a kölcsönösség a feltétele. Istvánffi a levélben éppen a keresztény hadvezetés tétlenségén bosszankodik, említést tesz egy katonák által használt szólásról is: „ubi duo Joannes versantur, isthic gladios sanguine non tingi.” (A két János Pálffy és Krusics.)

<sup>56</sup> „Ad passam Budensem iterum mihi fuisset eundem, sed ineram ad dominum Revaii atque sic illud iter subterfugi. Missus est heri Ioannes Kleh tricesimator Ovariensis cum mandatis, ut arces nunc amissas repetat... Spero illum cum eodem, quo ego nuper, responso reversurum.” Batthyánynak augusztus 31-én: MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21009. felvétel.



tőle. Adott szó nem vonható vissza, még a világ hitványai, a cigányok is állják szavukat – mondták az oszmánok. „Ugyanezt tette az apja is, és ezért lefejeztették, kastélya pedig elfoglaltatott.” – idézi fel röviden a nagyvezír azt az eseményt, amely a magyar történeti tudatban az oszmánellenes küzdelem paradigmája lett.<sup>57</sup>

### Anyagi gondok

Anyagi kimerültség (*exhaustus sum*),<sup>58</sup> tartozás, hitelezők többször előfordulnak Isthvánffi leveleiben, testvérének, Istvánnak kiváltása a török fogságból úgyszintén.<sup>59</sup> Ez utóbbi 5000 forintjába került, részben erre való hivatkozással emelte meg Miksa Isthvánffi fizetését 1575. december 10-én évi kétszáz forinttal.<sup>60</sup> Költséges volt a Pozsony megyei Báron folytatott építkezés is, például 1574 nyarán Batthyánnak írta, új házához sok vasra van szüksége, de még 1578. július 3-án is fát kért méltányos áron Révay Mihálytól.<sup>61</sup> A folyamatos udvari lét<sup>62</sup> is sok kiadással járt, mégis újabb teher felvételére szánta el magát, atyafisága ugyanis a szlavóniai vinicei vár (meg a dubovci kastély) felének átengedéséért 16000 forintot kért tőle.

Atyafisága leghatalmasabb famíliája ez esetben a Révay volt. Isthvánffi édesanyja (Gyulai Hedvig) Gyulai János és Batthyány Zsófia házasságából született,<sup>63</sup>

<sup>57</sup> ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Turcica I. Fasc. 32. Konv. 1. fol. 259–262. vörös viaszpecsét maradványával, itt: fol. 262. Az üzenetet komolyan vették, a Magyar Tanács tárgyalta is az esetet: 1576. február 9-éhez csatolt véleménye szerint Mehmed pasa kérése jogos, ha pedig a dolog másként van, Zrínyi tájékoztatja az uralkodót. Uo., Konv 3. fol. 118–119.

<sup>58</sup> Írt róla Batthyánnak 1573. december 9-én és 1575. augusztus 31-én is: MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 20094. és a 21009. felvétel.

<sup>59</sup> Közelebből egyelőre nem ismert „debitum Tarnocianum” (1575. június 15., MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 20997. felvétel); a hitelezők szorítására: 1576. március 12. (uo., a 21050. felvétel), testvére fogsága például az 1574. szeptember 9-én Kanizsáról írtban (uo., a 20987. felvétel, ill. erre vö. még *Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adataira [16–17. század]. In: Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém 1998. 146.). A Tarnóczi-féle kölcsön is atyafiságon belüli volt, 1568-ban ugyanis rakovai Rakovszki János felesége, Tarnóczi Magdolna is jóváhagyja a Gyulai-örökség kapcsán született egyezséget, l. alább. – Isthvánffinak magának is volt ekkoriban török foglya, akit 1575-ben a Tarnóczi-féle tartozás kifizetése érdekében el akart adni Pálffy Tamásnak. (Egyéb adat híján feltételezem, hogy az 1581-ben elhunyt várpalotai kapitányról van szó. Az ő özvegyét tervezte Isthvánffi István feleségül venni.) Ebből azonban semmi nem lett, még 1578-ban sem jutott pénzéhez. Batthyányt többször kérte Isthvánffi, szólna Zrínyinek, legyen a segítségére, például már egy éve, hogy a foglyot 45 napra elbocsátotta. Az 1577. május 12-én kelt levél: MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21031. felvétel.

<sup>60</sup> ÖStA HKA Ung. Gedenkbücher Bd. 399. fol. 69.

<sup>61</sup> Az előbbi levél augusztus 5-én kelt (MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 20986. felvétel), a Révaynak írt lelőhelye: Slovenský národný archív, Bratislava; Spoločný archív rodu Révay, Korešpondencia, Michal Révay = MOL Filmtár X 1116, az 1414. számú tekercs, a felvételek nem számozottak. (Fényes Elek úgy tudta, Isthvánffi Báron írta meg a *Historiaet*, l. *Uő*: Magyarország Geographiai Szótára, Pest 1851. 87.)

<sup>62</sup> „...vigesimo mense domum, uxorem et liberos non vti” – írja például 1578. június 26-án Bécsből Batthyánnak (MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21024. felvétel). Az általam ismert összes 1577-ben írt levele Bécsben kelt.

<sup>63</sup> A Gyulaiakra l. *Kubinyi András*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. Századok 135. (2001: 2. sz.) 301–356., itt: 327–339. Az ebben olvasható közléssel ellen-

mivel pedig János testvérének, Gergelynek egy leánya, Barbara (Borbála) idősebb Révay Ferencnek lett a felesége, fiaik: Mihály, ifjabb Ferenc és János a majdani történetíró másodfokú unokatestvérei voltak. A Gyulai-örökség részét képező Vinicéért, Trakostyánért és Dubovcért évtizedeken át folyt pereskedés, végül János és Gergely örökösei 1567–68-ban megállapodásra jutottak. Ezt elősegíthette, hogy a Gyulaiak magszakadása (1566) után a kincstár a birtokokra rátette a kezét. Az örökösök, így Istvánffi Miklós is, ellentmondtak, a pert a nádori helytartó (Mérey Mihály) 1568. július 16-án zárta le Pozsonyban: a birtokok egy része, így Vinice is, az örökösöké lett, Trakostyán vára azonban a kincstáré.<sup>64</sup>

Istvánffi a Révay Mihály által tett ajánlat kapcsán így írt 1577. február 15-én Batthyánynak:<sup>65</sup> ugyan maga nem pénzes ember, oda is kellett adnia mindenét váltságba a törököknek,<sup>66</sup> ám jó barátai segítségével bízva ígért 14000 forintot, és kísérletet fog tenni az uralkodónál is, hátha az bőkezebb lesz atyjánál.<sup>67</sup> E kísérlet lehet május 7-én kelt folyamodványa (benyújtásával nyilván megvárta Miksa császár márciusi temetését). A szöveg egy elemét már Holub József is idézte: Istvánffi kéri a kamarát, fizesse meg elmaradt jövedelmét, mivel a folyamatos udvari tartózkodás nem csekély összegeket emészt fel.<sup>68</sup> A kérvény lényegét a Magyar Kamarának Istvánffi más ügyében 1577. november 20-án írt opinioja foglalja össze.<sup>69</sup> E szerint *supplex libellus*ában azon károkra és birtokai elvesztésére hivatkozott, amelyek a törökök miatt érték, továbbá ugyanők egy testvérét megölték,<sup>70</sup> egy másik fogságot szenvedett, kiváltásához pedig sok kölcsönre volt szüksége.

Az új uralkodó, Rudolf király a kérést kincstára soha nem látott kimerültségével („aeraria, si unquam alias, sumptibus exhausta”) elutasította, lehetőséget adott azonban birtok kérésére. Istvánffi — amint egy 1577. október 16. előtt kelt kérvényéből tudni<sup>71</sup> — az ajánlatnak nem örült. Semmi sem lenne számára kívánatosabb, mint birtokot kérni — írta —, ám birtok kétféle van: az

---

tétben, miszerint Gyulai Gergely is ferences konfraternitás tagja lett, egy későbbi feljegyzés pálost tud: „1506: Adoptio Gregorii de Gyula in confraternitatem S. Pauli primi eremiteae.” Moravský zemský archiv v Brně, G 152/4, 90.

<sup>64</sup> Az ítéletből Czobor Imre 1579-ben kelt átirata alapján idéz *Hatos Gusztáv*: Mátyás király gyűrű-pecséte. Századok 10. (1876) 167–169. Trakostyánt utóbb Miksa tartozékaival együtt 20000 rénes (rajnai) forintért adta Draskovics Györgynek, testvérének és annak fiainak, így Jánosnak (hozzá megy majd feleségül Istvánffi Éva), amit újabb kölcsön után Rudolf király 1583 elején megerősített.

<sup>65</sup> MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21026. felvétel.

<sup>66</sup> Bizonyára már említett testvéréről, Istvánról van szó. Fogságot szenvedett korábban egyik nagybátyja fia, Istvánffi (III.) János is. A váltságához valamikor bizonyos birtokát zálogba adta Horváth Márknál 500 magyar forint értékben, ám azt a szigeti hős fiának tutorainál már maga Istvánffi nem tudta visszafizetni a megszabott időre. Istvánffi (II.) János és testvérei, így Pál máskor is zálogosítottak javaikból Horváthnak, l. *Németh B.*: Szigetvár története i. m. 166., 168.

<sup>67</sup> Batthyánynak február 19-én: „...caesaris quoque liberalitatem experiar et, utrum patre sit munificentior, faciam periculum...” MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21027. felvétel.

<sup>68</sup> *Holub J.*: Istvánffy i. m. 19., 3. j. Az ott említett princeps feltehetően Ernő főherceg.

<sup>69</sup> ÖStA FHKa HfU r. Nr. 36., Konv. 1577 decembere, fol. 14.

<sup>70</sup> Lehet a szigetvári kirohanáskor elesett Pál is, ám az 1596. évi folyamodványban (l. alább) több testvérét írja török által megöltnek.

<sup>71</sup> A hátlapon olvasható jegyzet szerint ekkor küldték át a Magyar Kamarának tájékoztató végett. ÖStA FHKa HfU r. Nr. 36., Konv. 1577 decembere, fol. 25–26., másolat.

őfelsége valamely várához tartozó, illetve a megszakadással a koronára háramló. Amazt a vártól ritkán szokták elszakítani, ez pedig kétséges, mert vég nélküli és bizonytalan kimenetelű pereskedés a velejárója. Hát kell ez neki („an a me peti debeat, nescio”)? Azért csak rábeszéli magát: ennél ő sokkal többet veszített és meg is érdemli az adományozást. Különbösen is, most is tizenegyedik hónapja itt van az udvarban, nagy kiadásai voltak, ezeket a nála messze tehetősebb püspök és báró urak persze kikerülik. Kéri tehát a Csallóközben fekvő, Pozsony várához tartozó Bodakot. Ha ez nem lehetséges, a másik változatból is nevez meg, ha pedig egyiket sem nyerheti el örökjogon, folyósítson neki Rudolf egy vagy két évre rendszeres összeget a Magyar Kamara jövedelmeiből, amint megtette ezt másokkal kegyes atyja is.

A kamara november 20-án kelt, említett opinója az ő indokait visszhangozza (folyamatosan az udvarban tartózkodik, ezért költségei nagyok, az uralkodónak tett szolgálatai „valde necessaria”), ám Bodakot nem véli odaadhatónak.<sup>72</sup> Végül Isthvánffi nem birtokot kapott, hanem 1578 januárjában 2000 forintot. A királyi könyvek őrzik ugyan egy 1578. december 17-én kelt adomány emlékét is,<sup>73</sup> ám ezt már megkapta 1577 februárjában is,<sup>74</sup> az iktatás elmaradása miatt pedig utóbb meg kellett ismételni az adományozást.<sup>75</sup> Közben, Liszthi János halála (1577) után lényegében „kancellárként” működött: „Non inficior me biennio fere Cancellarii Hungarici curam gessisse...”<sup>76</sup> A 2000 forintot végül 1580-ban fizették ki neki,<sup>77</sup> addig is újabb kölcsönre volt szüksége; így Thurzó Szaniszlótól kapott 1000 forintot egy évre.<sup>78</sup> Ekkoriban, 1578 nyarának végén betörők jártak vinicei birtokán és nem távoztak üres kézzel.<sup>79</sup>

<sup>72</sup> Az ugyanis Salm Miklósnál van. Egyéb adat híján azonos lehet azzal a Niklas Graf zu Salm und Neuburggal, aki 1580-ban a kanizsai végvidéki főkapitányságot viselte, l. *Pálffy Géza*, Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században (Minta egy kétszülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle* 39. (1997: 2. sz.) 279.

<sup>73</sup> „Donatio unius totalis curiae nobilitaris in possessione Grienaw simul cum duabus vineis et molendino ibidem extracto.” MOL A 57, 4. k., 118–119., Nr. 91.

<sup>74</sup> Uo. 4. k., 61., Nr. 64.

<sup>75</sup> Isthvánffi széljegyzete az 1578. évi bejegyzéshez: „Restaurata haec donatio propter neglectam statutotionem in omni parte sicuti hic registrata est 19. die Martii 1580.”

<sup>76</sup> Egy főhercegnek címzett, Besztercén 1601. június 15-én kelt levele másolatának 18. századi másolata szerint: ÖStA FHKa HfU r. Nr. 70., Konv. 1601 júniusa, fol. 168.

<sup>77</sup> ÖStA FHKa HfU r. Nr. 52. Konv. 1587 decembere, fol. 118r.

<sup>78</sup> A proplatinus tanúsítja Pozsonyban 1578-ban, hogy Isthvánffi előtte megjelenvén kijelentette, égető szükségleteire, „jelesül pedig és különösen a Vinicének nevezett vár ... felének megvásárlására” a szepei ispántól kölcsönt kapott. Isthvánffi saját kezű rájegyzése szerint az *obligatoriát* Thurzó Elek adta neki vissza Szepesváron 1586. november 4-én, a visszafizetése alkalmasint tehát elhúzódhatott. HDA Arhiv Drašković, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy, 1539–1572.

<sup>79</sup> „Scribit uxor mea se graviter aegrotare et hisce diebus fures suffoso vallo castelli ladulam cum sumptibus ac cetera aurea et argentea quaedam ac duas subas mardurinas et cantaros argenteos abstulisse.” Őt azonban nem a kár, hanem szeretett felesége egészsége aggasztja: „Non tanti damnum acceptum aestimo, quantum pro illius valetudine sum anxius, itaque cogor festinare.” 1578. szeptember 6-án Révaynak: ld. MOL Filmtár X 1116, az 1414. számú tekercs.

## A nádori helytartó (1581–1608)

A *propalatinatus*, másodsor

Czobor Imre nádori helytartó halála után a hierarchia igyekezett biztosra menni. Az egri püspök és királyi helytartó Radéczi István zsarolt: ha nem Istvánffi Miklós lesz az új *propalatinus*, lemond a helytartóságról, eretnekké ugyanis nem tudna együttműködni. Ehhez jön még, hogy jelöltje a magyarországi formulákban és törvényekben a legjáratosabb („*styli et legum Hungariae peritissimus*”), messze felülmúlta már akkor Czobort, amikor őt annak idején (1572) a prelátus és báró urak szavazatával megválasztották. Nem tud — folytatja, — egyetlen bárót sem, aki ne lenne protestáns. Ellene vethetné talán őfelsége, hogy Istvánffi nélkülözhetetlen királyi titkár, azonban titkárt könnyebb találni, mint *propalatinust*.<sup>80</sup> A pécsi püspök, Telegdy Miklós ugyancsak Istvánffit támogatva azt is javasolta, hogy tekintélye gyarapítása érdekében a főkamarságot is adják neki.<sup>81</sup> A *Corpus iuris* kiadásáról is ismert Mossóczy Zakariás, ekkor váci püspök, is Istvánffit jelölte: készséges, ügyes és az összes szükséges adottsággal rendelkezik.<sup>82</sup> Draskovics György röviden írt: marad az egy évtizeddel ezelőtti véleményénél.<sup>83</sup>

Az Istvánffi személyben egyetlen prelátusok véleménye a betöltés módját illetően azonban eltért. Mossóczy ismételtelen kijelentette: nádori helytartót az országgyűlésen kell állítani, nem érvényes a joghatósága az országlakók egyetértése nélkül, akik jobban elviselnék hiányát, mint diétán kívüli választását. Draskovics viszont kissé türelmetlen volt: már elmondta — írta Ernő főhercegnek —, hogy ilyen adományozás nem szokott országgyűlésen kívül történni. Szerinte a király *ex plenitudine regiae potestatis* megteheti, hogy alkalmas embert kiválaszt és megnevez, ő maga azonban nem hiszi, hogy e hivatal *sine regnicolarum acceptatione et consensu* gyakorolható. Radéczi helytartó viszont országgyűlés tartása előtt nevezette volna ki a jelöltet, miként Telegdy is, aki hozzátette, az uralkodó csak írja meg döntését a vármegyéknek. Egy, az Udvari Kamarának írt levelében meg is indokolja véleményét: ellenkező esetben az eljárás a rendek számára annak példájává válhatnék, hogy az uralkodónak nincs autoritása bármely hivatal beleegyezésük nélküli adományozásához.<sup>84</sup>

<sup>80</sup> A Pozsonyban, 1581. február 28-án kelt opinio: ÖStA HHStA UA Comititalia (a továbbiakban Com.) Fasc. 385. Konv B. fol. 1–2., papírfelzetes pecséttel.

<sup>81</sup> „...dominum Nicolaum Istwanffy, virum bonum, doctum, et maiestatibus vestris fidelissimum, sufficiens esse putarem. Utque maior eius sit autoritas et respectus, magistri cubiculariorum quoque titulum, quum etiam prior *propalatinus* habuit [1578 és 1581 között valóban Czobor volt a főkamarság], ei conferendum.” Nagyszombat, 1581. május 5.: Uo. fol. 3–4.

<sup>82</sup> „...ut qui ingenium semper paratum et promptum habet ad omnia et dotes coeteras, quae in tali homine requiruntur.” Nyitra, 1581. május 8.: Uo. fol. 5–6.

<sup>83</sup> „...tempore creationis bonae memoriae recens defuncti *propalatini*, quid ego senserim, tunc in meo suffragio clare expresseram. Itaque etiam num in eadem sententia permaneo...” Szombat-hely, május 17., papírfelzetes gyűrűspecséttel: Uo. fol. 7–8.

<sup>84</sup> A s. d. levél feltehetően május 24. körül kelt: Uo. fol. 9–10. Telegdy levele azt is mutatja, hogy volt alternatívája Istvánffinak: a kamara kérdésére válaszolva közli, hogy Dersffy Miklós ugyan derék és szépreményű katolikus fiatal, de sem kora, sem műveltsége, sem jártassága nem teszi alkalmassá e hivatal viselésére.

Rudolf király végül — amint ismert — 1581 június elején, országgyűlésen kívül nevezte ki Isthvánffi Miklóst nádori helytartóvá, a kihirdetésre pedig 24-én került sor. Draskovics György a Magyar Királyságnak gratulált ahhoz, hogy tanult, derék és katolikus propalatinusa lett.<sup>85</sup> Az örök Isten áldja meg őfelségét, hogy ilyeneket mozdít elő.<sup>86</sup> Isten azonban másként is meglátogatta Isthvánffit: 1581 elején meghalt kislia, Palkó.<sup>87</sup>

A tisztségbetöltés módja körüli vita mögött felsejlik az uralkodó és országa közötti viszony megromlása. Eddigre, ahogy Draskovics és Radéczi is megerősítik egy Ernő főhercegnek írt levelükben, nem egyik vagy másik rend, hanem az egész magyar nemzet idegenedett el. E lelkület fő oka a katonák féktelensége, a következő az idegen kapitányoknak, ha nem is mindnek, a kapzsisága („nimia cupiditas”). Mindenki nehezményezi, hogy világi tisztségeket, különösen a főkapitányt nem érdemeseknek adnak, Isthvánffi kinevezésének módja is rossz érzést keltett némelyekben.<sup>88</sup>

Ez utóbbi sérelem hamarosan orvoslást nyert, az 1582. évi országgyűlés ugyanis megerősítette tisztségében a nádori helytartót.<sup>89</sup> Ez Isthvánffi életének nagy pillanata lehetett: Rudolf király ült, az urak álltak eskütételénél, azután a nyilvánosság elé lépő uralkodó előtt ő vitte a kivont kardot. A királyi lovászmester, Bánffy László ugyanis, akit e jog illetett volna, már súlyos beteg volt, így a megtisztelő feladatot Isthvánffi kapta.

<sup>85</sup> Radéczi is hasonlóan fogalmaz Rudolfnak írva: a kinevezésnek „non solum ego, sed universa huius regni natio mirifice gratulatur. ... istud unum vel imprimis maiestatis vestrae sacratissimae beneficentiam illustravit. Pro eo ac deo maiestati vestrae sacratissimae vehementer gratulor summasque et immortales gratias ago.” Pozsony, 1581. július 9., papírfelzetes pecséttel: Uo. fol. 19–20.

<sup>86</sup> Papírfelzetes pecséttel ellátott, Szombathelyen, 1581. június 16-án kelt levelét l. uo. fol. 17–18. A kinevezés Draskovics főkancellár számára azt is jelentette, hogy meg kellett válnia Isthvánffitól. A főherceg kérdésére, ki legyen most a kancelláriai/királyi titkár, azt válaszolta, ilyet úgyszemint találnak, ezért inkább adják másnak a kancellárságot is: ő már idős, beteg, leginkább pedig azért, mert Isthvánffi segítsége nélkül amúgy sem tudja ellátni. Végül mégis megnevezett őt jelöltet, másodikként Tiburtius Himmelreich conservatort. – Alkalmas emberekben ekkortájt másutt is nagy hiány volt. Például a Magyar Kamara Pozsonyban, 1585. december 4-én kelt, Mátyás főhercegnek küldött opiniójában ismételtel teljességgel alkalmatlannak tartja a már többször ajánlott Esterházy (Esterházy) Ferencet az érseki jövedelmek adminisztrátorának tisztére. Nem rendelkezik az ily hivatal betöltéséhez szükséges adottságokkal; „ignarus enim literarum est”, indokolja egyebek között véleményét. (ÖStA FHKA HfU r. Nr. 48. fol. 8., fol. 18.) A másik jelölt, Kubinyi László sem megfelelő, bár ő a Szepesti Kamaránál alkalmas lenne tanácsosnak. Úgy tudja viszont, Illésházi szeretné az adminisztrátori tisztet, s ő jó gazdája birtokainak. Illésházi — legalábbis egy Hans Zinzendroffnak, az Udvari Kamara tanácsosának Bazinból 1584. december 14-én írt levele szerint (uo. fol. 17.) — Kubinyit támogatta, ám Ernő tárgyalni kezdett vele. Feltételei, köztük a számadás alóli mentesség, végül nem kerültek elfogadásra.

<sup>87</sup> A báró epitaphium kifejezése („Palconi unico filio”) alapján írhatta mindenki, hogy egy fia volt Isthvánffinak, holott abból csak a sírfelirat készítésének idejére, 1581 elejére vonható le e következtetés. Az epitaphiumhoz l. *Mikó Á.*: *Ianua mortis* i. m. 425–427. Balásffi szerint a gyermek négyéves korában, betegség miatt halt meg.

<sup>88</sup> „...nonnihil scrupuli quibusdam iniectum esse ingelligimus, quod dominus Istwanffy ad propalatinatus officium euectus sit, quasi hoc pacto palatini petendi in diaeta causa excluderetur.” Szombathelyről, 1581. augusztus 18-án: ÖStA HHStA UA Misc. Fasc. 431. Konv B. fol. 382–385., itt: 384.

<sup>89</sup> Rudolf erről szóló oklevele Draskovics kezétől kelt: MOL A 57, 4. k., fol. 238–239., Nr. 222. A *Historiaeban* nem is az 1581. évi kinevezésről, hanem e megerősítésről és a nyilvános eskütételről olvashatni: *Isthvánffi, N.*: *Historiarum* i. m. XXV. 557.

Büszkén viselt méltósága nagy terheket rótt Isthvánffira; ezek egy része anyagi volt. 1582 januárjában egyszerre három kéréssel fordult Rudolf királyhoz.<sup>90</sup> Helyettesének és az ítélőmesternek évi négyszáz forintot szokás adni, ehhez jön még az írkokoké, ezért kéri, azt a *salariumot* adja meg neki, amelyet Czobor is kapott, a folyósításra pedig a kihirdetés napjától kezdődően utasítsa a kamarát. Hivatalával igen sok megbízatás szokott járni, a közterhek és a magánosok gondjának viselése is súlyos napi kiadásokat igényel. Ezen Czobor, lévén birtokai a közelben feküdtek, segíteni tudott, ám az övéi, amelyektől derekasabb ellátása függ, a távoli Szlavóniában vannak. Adná tehát Rudolf továbbra is azt a kétszáz forintot, amelyet „*nomine pensionis*” folyósít neki.<sup>91</sup>

Az 1582 eleji magyar országgyűlésen — nyilván befolyásos közbenjárói tanácsára — a király végül szinte elhalmozta kegyével: január 19-én megerősítette a propalatinusságát és bárói címet adományozott neki,<sup>92</sup> 21-én beleegyezett a vinicei rendezésbe,<sup>93</sup> 29-én sokadjára odaadta a Pozsony megyei Grienaut (másként Grünaut/Grünádot),<sup>94</sup> február 13-án kibővítette az ő és rajta keresztül testvére (István), valamint utódaik címerét,<sup>95</sup> 19-én megerősítette bajnai Both György leányai, azaz Isthvánffi illetve néhai Paksy (Paxy) Jób felesége, Erzsébet illetve Margit atyai örökségét,<sup>96</sup> 21-én pedig vásártartást engedett a Moson megyei Gáloson.<sup>97</sup> Isthvánffi megkapta a Czobornak is folyósított fizetést,<sup>98</sup> salariumának kiutalása azonban, ahogy szinte mindenkié, kezdettől fogva akadozott. Már 1583 végére a kihirdetés napjától járó évi 1200 forint után több mint 1050-nel, lényegében tehát addigi bére harmadával tartozott neki a kamara.<sup>99</sup>

<sup>90</sup> ÖStA FHKA HfU r. Nr. 44., Konv. 1582 I-III., fol. 267. A kamara (mindhárom kérést támogató) véleménye január 27-én kelt: uo. fol. 266.

<sup>91</sup> Holub J.: Istvánffy i. m. 21. szerint 1578 nyarától utalta. Miksa 1575. december 10-én arról tájékoztatta a Magyar Kamarát, hogy titkára fizetését évi kétszáz forinttal megemelte, tekintettel a törökök által elfoglalt patrimoniumra és a testvéérért fizetett 5000 forintra. ÖStA FHKA Ung. Gedenkbücher Bd. 399. fol. 69. (Fazekas István szíves közlése.)

<sup>92</sup> MOL A 57, 4. k., fol. 238–239., Nr. 222. Holub J.: Istvánffy i. m. 22. e bejegyzésre hivatkozva állította, hogy Rudolf a báróságot testvére, Istvánra is kiterjesztette. Ez a szövegben („*ipsum eiusque haeredes universos in numerum aliorum fidelium baronum sive magnatum ... annumeramus*”) nincs, lehetséges, hogy a címerbővítő oklevél formulájával keverte össze.

<sup>93</sup> MOL A 57, 4. k., 316–317., Nr. 316.

<sup>94</sup> Uo. 239–240., Nr. 223.

<sup>95</sup> „...aquilae nigrae coronam regiam vnguibus calcanti, quae nimirum insignia Isthvannffiorum antea semper fuerunt, lilium croceum cum sydere et una inscuto coeruleo, quibus dictus olim Johannes de Gwla eiusque tota progenies, dum viguit, usa est; eidem Nicolao Isthvannffy et per eum Stephano fratri eius uterino ipsorumque heredibus et posteritatibus utriusque sexus universis superaddidimus, supra scutum galeam militarem, cuius summitati pes aquilinus cum ala insidet et variegati lemnisci circumambiunt, adiecimus...” idézi: *Hatos Gusztáv*: Az Isthvánffyak címere. Századok 9. (1875) 323–327., itt: 324. Az Isthvánffiak ettől eltérő címeréről emlékezik meg Szentgyörgyi Gábor *Phaleciuma* („Altilem Iovis, unguibus coronam / calcantem nitidam, trucique rostro / mucronem medium nimis prementem / marginem colubro ambiente scuti / Paulinae domui dedere prisci / reges Pannoniae...”). In: *Franciscus Theuke*: Epitaphium clarissimi viri, nobilitate generis, virtute et eruditione praestantis, domini Pauli Istvannffy a Kysazzonffalvva, sacrae regiae maiestatis consiliarij. Viennae M DLIII., ill. 1. még: Holub J.: A Kisasszonyfalvi Istvánffyak i. m. 121–122.

<sup>96</sup> MOL A 57, 4. k., 263–264., Nr. 256.

<sup>97</sup> Uo. 264., Nr. 257.

<sup>98</sup> ÖStA FHKA Ung. Gedenkbücher Bd. 397. fol. 364v.

<sup>99</sup> Status erogationum Camerae Hungaricae conscriptus de ultima Decembris 1583.: ÖStA FHKA HfU r. Nr. 46. 1583 Dez. fol. 9.

*Batthyány Boldizsár és Isthvánffi az 1580-as években*

Miközben a királyi kegy a hajdani köznemest a magyar arisztokráciába emelte, rokona,<sup>100</sup> patrónusa és barátja, azaz Batthyány Boldizsár a rendi ellenzék egyik vezetője lett. Ezen ellenzékiség története nem feldolgozott,<sup>101</sup> a következőkben azért is szükséges felidézni néhány részletét, hogy legyen mihez viszonyítani azokat az adatokat, amelyek Isthvánffi és a protestáns főúr kapcsolatáról jelenleg rendelkezésre állnak.

A helytartó-püspök Radéczi István 1583. május 17-én körültekintő fogalmazással arra buzdította Rudolf királyt, hogy az országgyűlési hangoskodók vezetőit titokban tétesse el láb alól. Az ügygel azonban várni kell a lengyel királyhoz fűződő viszony rendezéséig,<sup>102</sup> azt követően a magyar góg hihetőleg alábbhagy, akkor azután öljenek vagy fegyelmezzenek. Az *extinguendos* jelentéséhez nem fér kétség, Radéczi votuma végén harmadszor is leírja: Izabella királyné „imperii causa extinxit duos Kendios et Bebekum”.<sup>103</sup> A hatalom méltóságának oltalmazásához erőre van szükség és tettekészségre, másként megvetés következik. A leendő áldozatokat természetesen nem nevezi meg, ők azok a „duces et principes”, akikről fellelkesítettév Megyeri Imre<sup>104</sup> és mások oly arrogánsan viselkedtek. Ellenük kell tehát először eljárni, a tenger is nyugodnék, ha a szél nem háborítaná, házat sem alulról kezd rombolni az ember. Többet egyházi emberként nem írhat, gondolja, megértették („quod dico, intellectum esse puto”).<sup>105</sup>

Joó János királyi titkár Ernő főherceg parancsára sokat beszélt az ügyről Radéczivel. Utóbb, valamikor 1584-ben a tanácskozásba Pálffy Miklóst is bevonták, és egyetértettek abban, hogy „vármegyei alkotmány” nem keletkezhetik, ha mégis, csak királyi megerősítéssel érvényes. Vas vármegye alkotmánya („constitutiones Sabarienses”) nyilvánvalóan őfelsége autoritása és dignitása ellen kelt, közismerten három szerzője van. Kettejük dunántúli mágnás, büntetésük őfelségére tartozik. Rudolf vegyen példát azon uralkodókról, akik méltó-

<sup>100</sup> Isthvánffi már említett anyai nagyanyjának, Batthyány Zsófiának az apai nagynénje az Alapi családból kapott férjet. Az e házasságból született fiú, Benedek a Batthyány nevet használta, feleségül vette a Szapolyai György és Corvin Erzsébet között kötendő házasság feltételei megtartása egyik biztosítójának, Isthvánffi Istvánnak leányát, Katalint. Isthvánffi Miklós házassága tovább erősítette a kötődést: a Mohácsnál a magyar sereg egyik szárnyát vezető Batthyány Ferenc nővére bajnai Both Ferenc felesége, így Erzsébet nagyanyja volt. Isthvánffi Istvánhoz: *Holub J.*: A Kisasszonyfalvi Istvánffyak i. m. 115., Batthyány Benedek ettől némileg eltérő genealógiája: *Szily Jenő*: A Kisasszonyfalvi Istvánffy család történetéhez. Turul (1910: 3. sz.) 127–128. A Batthyány–Both házassághoz: Ferdinánd Esztergomban 1527. december 12-én kelt adománylevele: MOL A 57, 1. k., 49–50.

<sup>101</sup> Ismeretem szerint csak Horváth Mihály foglalkozott vele, az 1583. év eseményeinél: Magyarország története. IV. köt. Pest 1872. 372–379.

<sup>102</sup> Nem részletezi, de ekkor zajlottak például az 1584-ben a Báthory-birtokok részleges cseréjét eredményező tárgyalások.

<sup>103</sup> A gyilkosságokra 1558. szeptember 1-jén került sor Gyulafehérvárott, a kivitelezés Balassa Menyhárté volt.

<sup>104</sup> Evangélikus nemes, ekkoriban Sopron vármegye alispánja. Radéczi megnevezte még Debreceni Györgyöt és Terjényi Györgyöt is, utóbbi Sáros vármegye követe volt az országgyűlésen.

<sup>105</sup> Opiniója Pozsonyban kelt: ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 386. Konv C. fol. 70–71., papírfelzetes gyűrűspeccéttel. A szöveg vázlatos fordítása: *Horváth M.*: Magyarország i. m. 376–377.

ságukról gondoskodandó semmit nem hagytak büntetlenül. Van módja őket megbüntetni országgyűlésen kívül – akkor ugyanis mindenkinek *salvus conductusa* van. Büntesse őket komolyan, ne hagyja, hogy játsszanak vele. Amíg ezeket a többi mindig kiabálóval együtt meg nem bünteti, diétát ne hirdessen. Hármójuk e véleményéhez Radéczi még hozzátette: bizonyosan tudja, hogy azok hárman érintkezésben állnak egymással, hogy országgyűlésbe hívatván ne menjenek el, egy részük mindig maradjon otthon.<sup>106</sup>

A két gyanúsított főúrral, Batthyány Boldizsárral és Nádasdy Ferenczel szemben követendő eljárás lassan formálódott. Volt, hogy Rudolf azt tudakolta Draskovicstól, úgy véli-e, hogy elég jogos oka van azok letartóztatására bizonyítékok hiányában is,<sup>107</sup> és volt olyan ötlet is, hogy egyiküket nádorrá teszik. Ezt Radéczi és Joó ellenezte: 1584. december 27-én kelt levelük szerint nem lenne jó, ha a rosszak jutalomban részesülnének, mellékesen nagy gyűlölség is származnék a nádorság betöltéséből, hiszen mi lesz akkor a jogkörei egy részét birtokló főkapitányokkal, a nádori és a királyi helytartóval? Módosították korábbi véleményüket: Dobó István és Balassa János példáját felidézve nem tartják elvetendőnek az országgyűlésen történő őrizetbe vételt. A két főúr valamilyen ürüggyel történő Bécsbe hívását és elfogását helyeslik, de még jobb lenne, ha erre itthon kerülne sor, országgyűlés alatt.<sup>108</sup> Birtokukon nem tartóztathatók le, ki lenne képes vagy bátor ilyet vállalni? Ha mégis akadna, aki vállalná, erősen helyeslik. Ha a dologra Bécsben kerül sor, akkor legyen a tanácsosok kihívásának ürüggye az, hogy Ernő a következő országgyűlésről akar velük tárgyalni. Ha azok ketten eljönnek, a többi tanácsos elé kell tárnai a szombathelyi alkotmánnyal és egyéb tetteikkel kapcsolatos kérdést, ha nem jönnek, csak diétával kapcsolatosat. Büntetésük fajáról és idejéről lefogásuk után könnyű lesz határozni, Nádasdy talán, ha eszéhez tér, enyhébben büntetendő, és le kell fogni a Nádasdyval most rossz viszonyban levő Megyerit is. Mindezen véleményüket a főherceg tartsa nagy titokban.<sup>109</sup> Joó és Radéczi folyamatos tanácskozásairól az előbbi Ernőnek beszámolva a bukásukat siettetette: nyilvánvaló a bűnük — vélte —, így szabadon letartóztathatók.<sup>110</sup>

<sup>106</sup> Joó s. d. beszámolója: ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 386. Konv C. fol. 133–134.

<sup>107</sup> Ezt feltehetően maga már eldöntötte, a többi kérdés ugyanis a letartóztatással volt kapcsolatos. Például, hogy Bécsben történjék-e meg, vagy országgyűlésen, mindkettejüké vagy a nagyobb bűnösé, esetleg Megyerié is, továbbá mi történjék, ha a tanácsosok inkább ellenzik elfogásukat stb. A s. d. (feltehetően 1584-ben kelt) irat: uo. fol. 104–105. A papírnak azt a részét, amelyiken az uralkodó parancsát közvetítő személy neve, azaz a szöveget aláíróé volt, leszabta valaki, az első betű J.

<sup>108</sup> Kihívni őket *pusillanimitas* lenne és méltatlan. Méltóbb és a többiekben nagyobb félelmet keltő, ha a királyságban fogják el és büntetik meg őket. Példa Pekry Lőrinc esete, akit Ferdinánd Grazba hívatván fogott el, és ebből botrány is lett. Követheti tehát a felség az ürügy útját, de tanácsosabb lesz, ha bátorságot vévén tekintélyére és méltóságára is figyelemmel a királyságban bünteti őket, az utókor előtti jó híre érdekében is.

<sup>109</sup> ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 386. Konv C. fol. 93–94.

<sup>110</sup> „Quod autem hi in flagranti crimine fuerunt et modo quoque sunt, demonstratur ea, quae in praeteritis diaetis ac post ipsas dietas facta sunt, videlicet perturbationes praeteritarum diaetarum, Calendarii repudiatio, legum cessatio, seductio eorum, qui in Sclavonia voluntati suae maiestatis adhaeserant, thipographiarum usus, constitutiones privatae contra mandata suae maiestatis et similia.” A Pozsonyban, 1585. február 5-én kelt irat: ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 389. Konv B. fol. 13–16., itt: 15. Az utolsó országgyűlés 1583-ban volt.



Ha Batthyányt és Nádasdyt törvényesen fogják perbe, az ítékezés vezetése Isthvánffira hárult volna,<sup>111</sup> ám 1585 tavaszán a törvénytelen változat volt érvényben: Rudolf elhatározta a bécsi elfogatást. Radéczi, noha továbbra is jobbnak tartotta a magyarországi letartóztatást, Joóval együtt helyeselte egyszerre történő elfogásukat: ha valaki tüzet akar oltani, az egészet kell oltania – vélekedett. Ha Batthyányt az uralkodó Nádasdy távollétében is meg akarja fogatni, úgy is történhet. A várban kell őket elfogni, a szálláson ugyanis a szervitoraik miatt öldöklés lenne belőle, este pedig vagy másnap Linzbe, vagy más biztos helyre szállítandók. Fogva tartásuk és szállításuk is elkülönítetten történjék, és meggondolandó, valaha is szabadon engedjék-e őket. Megtörténhetik ugyanis, hogy elengedésük után törökké lesznek és javaikat török oltalom alá adják. Erről juthatott eszükbe: figyelni kell arra, hogy az eddig általuk, különösen Nádasdy által biztosított végvárok a szervitorok esetleges szétszóródásával török kézre ne jussanak.<sup>112</sup>

1585. augusztus 6-án Bécsben írt levelében azonban új helyzetről tájékoztatta Draskovics püspök-főkancellár Ernő főherceget,<sup>113</sup> ugyanis — hívatlanul — felkereste őt Megyeri Imre. Elmondta, hogy eddig maga és Nádasdy mindenképpen Batthyányt követték és így megkeserítették az uralkodót, ám azt hitték, Batthyány mindent Rudolfért tesz. De nem, ő csak a maga javát akarja (valamint Nádasdyét megszerezni), kéri tehát Draskovicsot, járjon közben érdekében Rudolfnál. Arra is kéri a választott kalocsai érseket, győri püspököt, királyi kancellárt stb., vegye magára a — Nádasdynak meg nem adott<sup>114</sup> — soproni ispánságot és kapitányságot.

1586 végén a sokat megélt főpap ismét paradigmátikus levelet írt. Szavai szerint ezerszer megtárgyalták már az ügyet őfelsége hívei és soha nem hajtották végre. Nem is lesz az végrehajtható Zrínyi György hűsége nélkül. Ha ő elfogja Batthyányt,<sup>115</sup> miként annak idején apja, Zrínyi Miklós elfogta Keglevics Pétert, kaphatna ő is egy várat, nevezetesen a Batthyány birtokában lévő Németújvárt, miként annak idején apja megkapta jutalmul Csáktornyt, a Dráva és a Mura közötti tartozékaival. Ha ehhez segédcapatokra van szüksége, miként annak idején az apjának, lehetne adni neki is, ahogy akkor Miklósnak voltak Székely Lukácstól. Dicséretes, ha ez még az országgyűlés előtt meglesz,

<sup>111</sup> Rudolf 1582. január 19-én kelt oklevele szerint „palatinalis officii est inter nos ac fideles nostros regnicolas causarum processum diiudicare” (MOL A 57, 4. k., fol. 238–239., Nr. 222.), a prolatinus saját szavaival: „causis inter regem et subditos diiudicandis praeesse”. (*Isthvánffi, N.: Historiarum i. m. XXV. 557.*)

<sup>112</sup> Az 1585. április 24-én kelt irat: ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 389. Konv B. fol. 36–37. A helytartó szerint a letartóztatásnak a főhercegre tekintettel is az országban és nem Bécsben kellene megtörténnie, mert Ernőnek az országlakók előtt megszerzett hírnevét rontja. Rudolf halála esetén pedig az a vélekedés, hogy a bécsi őrizetbe vétel Ernő tanácsából történt, akadályozhatja esetleges megválasztását. Joó szerint megvan a mandátum, abból bárki megértheti, a letartóztatás Rudolf akaratából történt.

<sup>113</sup> ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 389. Konv B. fol. 70–73.

<sup>114</sup> Nádasdy ezt talán azért is kérte, hogy könnyebben intézhesse a soproni polgárokkal fennálló tizedellentétét; ezt említi Miksának egy, a Magyar Kamarához Bécsben, 1585. június 27-én kelt utasítás-fogalmazványa: ÖStA FHKÁ HfU r. Nr. 48. Konv. 1585 Juni fol. 138–146.

<sup>115</sup> Azaz a sógorát: Batthyány Boldizsár felesége ugyanis Zrínyi Dorica volt.

fejezi be opinióját. Batthyány könyörgő barátainak legyen mit tenniük, ellenségei pedig — akiből sok van — együtt örvendezhetnek szerencsétlenségén.<sup>116</sup>

A lázas semmittevés közben a vád is módosult. 1587-ben már a törökökkel fennálló béke megsértése miatt akarta megbüntetni Rudolf király, illetve a vele szövetséges magyar politikus-csoport a két dunántúli főurat. A néhány tanácsúr, köztük Istvánffi opinióját összegző három püspök azonban megírta az uralkodónak: büntesse őket, csak méltóztassék a magyar törvények szerint, azaz törvényes idézés és jogszerű elítélés után.<sup>117</sup>

Istvánffi Batthyányhoz fűződő viszonya és a fentiekben játszott szerepe egyelőre nehezen vizsgálható. A legfontosabb forráscsoportot Batthyáynak írt levelei alkotják. 1573. december 8. és 1578. május 16. közöttől jelenleg alig fél-száz ismert, a nyolcvanas évekből viszont csak kettő, egyikük keltezetlen.<sup>118</sup> A *Historia*ban Istvánffi a számára oly jelentős 1582. évi országgyűlésre úgy emlékezett, hogy az zajos volt, a magyarok régi szabadságukat akarták visszaszerezni „magna verborum contentione”.<sup>119</sup> Ugyanezt Poppel Lászlónak Pozsonyból, 1582. február 16-án kelt levelében is megfogalmazta:<sup>120</sup> a dolgok rosszul és zavarosan mennek, a nemesség nem hajlandó a kívánt adót megszavazni, nem bírja ugyanis tovább az idegen kapitányokat elviselni. Ő maga igyekezett őfelsége ügyét előmozdítani, de képtelen volt. Hozzátette: Batthyány és Nádasdy urak üdvözlik nagyságtokat, meg Forgách Simont<sup>121</sup> is, csak ő nincs itt. A következő, 1583. évi országgyűlésen Istvánffi egyike volt azoknak, akik a prelátusok és a bárók megbízásából a köznemességgel tárgyaltak.<sup>122</sup> Történetíróként e közvetítő szerepéről nem, csak a rendi sérelmekről emlékezik meg.<sup>123</sup>

<sup>116</sup> Az 1586. december 7. előtt kelt opinio: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 389. Konv B. fol. 179–180., itt: 179r.

<sup>117</sup> „super infligenda dominis Nadasdi et Batthiani propter factam nuper in Turcas irruptionem poena et qualis illa esse debeat” a három püspök egyéb források alapján a zágrábi, a veszprémi és a váci (ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 388. fol. 344–345.), a nevezetes *irruptio* a török Koppány (Somogy megye) 1587. februári lerohanása lehetett.

<sup>118</sup> Iványi Béla még majdnem kétszáz olyan, a körmendi levéltárban őrzött levélről tudott, amelyet Istvánffi írt a Batthyány család különböző tagjainak.

<sup>119</sup> *Istvanffi, N.*: Historiarum i. m. XXV. 557. A lőcsei követek január 21-én kelt jelentése szerint a rendek „zwei Tag haben sie hinbracht mit Geschrey, sie wolten, ehedem Ihre Maiestät wolten ihre supplication gnedigist erhören, demnach anheben von Ihrer Maiestät Proposition zu handeln.” Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. Szerk. Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád. I–XII. köt. 1526–1606. Bp. 1874–1917. [a továbbiakban: MOE] VII. köt. 10. 1. j. Istvánffi beszámolójának a városi követekével egyező voltára Fraknói is felhívta a figyelmet: 16. 1. j.

<sup>120</sup> A *comptarjének* írt levél a Révayak anyagában maradt fenn: ld. MOL Filmtár X 1116, az 1414. számú tekercs.

<sup>121</sup> Ő is szóba került, mint ellenzéki vezető, ám Draskovics György határozottan a védelmére kelt: egy votuma szerint Radéczi engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetik Forgách Imre, Trencsén zalogos ura ellen bizonyos pasquillus miatt, és ezért akar testvéreinek ártani. ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 386. Konv C. fol. 102.

<sup>122</sup> L. hozzá MOE VII. 123–127. Fraknói átveszi Horváth megállapítását azzal kapcsolatban, hogy az udvar hamar elvetette az ellenzék letörése kapcsán felmerült erőszakos megoldási javaslatokat (uo. 134.).

<sup>123</sup> A magyarok siránkoztak, hogy szabadságaik nem állítottak helyre, az idegeneket pedig nem mozdították el tisztségeikből. Istvánffi summázata: „...illi se bello ab hoste diripi, pace vero ab sociis vastari ac inxpiabilis iniuriae detrimenta pati miserrimum calamitosissimumque esse ducebant.” *Istvanffi, N.*: Historiarum i. m. XXV. 559.

1582 nyarának elején Isthvánffi és Batthyány együtt küldtek követeket a szlavón rendek gyűlésére, ahol azok megbízóik ottani birtokaira mentességet igényeltek a *labor gratuitus* és a füstpénz alól.<sup>124</sup> Novemberben — amint láttuk — Isthvánffi öccse (István) Batthyánytól kért segítséget Huszár Péterrel vívott párbaja miatt. Miközben Radéczi az ellenzéki vezetők láb alól való eltételéről gondolkodott, Isthvánffi Batthyány egészségéért aggódott egy Révaynak írt levelében,<sup>125</sup> ám túl nagy baja akkor Németújvár urának már nem lehetett. Két nappal később ugyanis levélben közölte Szentgyörgyi Gáborral, Nádasdy bizalmasával: most volt nála Isthvánffi és *beata Lucia virgo* legközelebbi ünnepén megint itt lesz.<sup>126</sup> A Luca-nap azután hosszúra nyúlhatott: Isthvánffi a Karácsonyt is Batthyánynál töltötte. Ez éppen egy Radéczinak írt levele alapján tudható, amely Németújváron kelt 1583. december 15-én, az ónaptár szerint.<sup>127</sup> Ebben egyéb dolgairól beszámolván nyomatékosan javasolta a helytartónak: tegyen meg mindent azért, hogy az elhunyt Bánffy László lovászmesteri tisztét ne Christoph Ungnad kapja meg, hanem Batthyány, akiről a következőt írta: „prudentia, bonis, fortunae ac aliis omnibus virtutibus vir plane singularis”. Befejezésül kérte levele elégetését („Vulcano tradere”).

Isthvánffi természetesen nem helyeselte, hogy az új, azaz a Gergely-naptárt az országban a protestánsok közül sokan nem akarják elfogadni, ám azzal sem értett egyet, hogy e bojkott ellenére működjék az országos igazságszolgáltatás. 1584. október 23-án azt írta Révay Mihálynak Bárról, hogy négy vármegye elfogadja az új kalendáriumot, tizenhárom viszont nem. Beszélt Batthyánnal és Nádasdyval, ők nem jönnek el a törvényszékre, és másoknak is megtiltották a jövetelt „sub amissione honoris”. Ő maga ugyan 28-áig marad, hogy rajta ne múljk, de a maga részéről sem azt nem helyesli, hogy bírakként bohócot csináljanak magukból („meo iudicio nos ipsi iudices nos ludibrio exponere non debemus”), sem azt, hogy legalább részleges oktáva legyen.<sup>128</sup>

A Batthyány és Nádasdy elleni szervezkedésről valaki súgott az érintetteknek. Báthory István lengyel király 1585. július 16-án kelt levelében közölte Nádasdyval: megtudta Forgách Simontól, hogy valaki „meg jelentete volna kegelmednek az locumtenens [azaz Radéczi] tanaciat, és az feiedelemnek kegelmetek felewl valo el vegezet akaratiat.” Kevésbé hiszi, hogy német titok magyar fülbe juthat. Mivel azonban fejedelem méltóságáról és az érintettek életéről van szó, azt tanácsolja, Nádasdy súgassa a helytartó, ha pedig lehet, a király fülébe is: tud a tervekről, „abol az kewetkezik hogi az locumtenens zwekswgkepen menteny fogia magat”. Végezetül hozzáteszi: „ne hagia kegelmed myndazaltal hatra az Huniadi Janonse tanaciat meliet fiainak adot volt, ne agiatok ecersmind kezben magatokat.”<sup>129</sup>

<sup>124</sup> L. a szlavón rendek választát Ernőnek: MOE VII. 417–427., itt: 421–422.

<sup>125</sup> „Doctor Pistallocius a domino Batthianii nondum rediit. Utinam iste convalescat...” Bárról 1583. november 9-én: MOL Filmtár X 1116, az 1414. számú tegercs.

<sup>126</sup> MOL E 185, Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Nádasdy, Missiles, = MOL Filmtár 6878. számú tegercs.

<sup>127</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 115. Konv. A. fol. 4–5. (A levelet Fazekas Istvánnak köszönöm.)

<sup>128</sup> MOL Filmtár X 1116, az 1414. számú tegercs.

<sup>129</sup> A teljes szöveg: *Iványi Béla*: A körmendi levéltár Memorabiliái. Körmend 1942. 160–162. (A könyvre Fazekas István hívta fel a figyelmemet.)

Adat híján jelenleg nem állítható, hogy Istvánffi sugott Batthyányéknak. Helyzete azonban ezt kétségkívül lehetővé tette: Radéczival és Batthyányval is jóban volt. Batthyányhoz írt, említett datálatlan levelében<sup>130</sup> éppen egy *locum-tenens* menti magát, a propalatinus révén kéri Batthyányt, békítse meg Nádasdyval és maga se haragudjék rá. Mindenre, ami szent, esküszik, egyikük ellen sem akart szólni, amit mondott, a királyi méltóság védelmében mondta, nem kellett volna azt Nádasdynak magára vennie, és megkérdeli Batthyányt is.<sup>131</sup> Ha e helytartó Radéczi (a királyi méltóságról írtak is erre mutatnak), akkor a levél legkésőbb 1585-ben kelt. Abban az esztendőben Batthyány a pestis elől legkésőbb kora ősszel<sup>132</sup> Vinicére húzódott, azaz ismét Istvánffival tölthette a Karácsonyt. 1586. február 14-én még együtt voltak, ezen a napon kelt ugyanis Istvánffinak az a levele, amelyben botanikus idilljükkal ajándékozta meg Révayt,<sup>133</sup> akinek azt is megírta, Radéczi halálát (febr. 4.) megkönnyezte. Istvánffinak azután 1586-ban sem romolhatott meg viszonya Batthyányval. Ernő főherceg Bécsből 1587. január 21-én egyebek között Zrínyi György azon közléséről tájékoztatta Rudolfot, hogy Batthyány, Nádasdy, Báthory István, Forgách és Istvánffi erősen összetartanak.<sup>134</sup>

Több adatot Istvánffi és Batthyány kapcsolatáról az utóbbinak az ónaptár szerint 1590. február 1-jén bekövetkezett haláláig jelenleg nem ismerek. A nádori helytartó így tudatta a hírt közös barátjukkal, a neves botanikussal, Clusiussal: „magnificum dominum Battiany, fortissimum praestantissimumque virum ac utriusque nostrum amantissimum amisimus totius patriae incredibili dolore”.<sup>135</sup>

Az előbbi történettől elválaszthatatlan a soproni kapitányság és ispánság betöltésének kérdése. 1584-ben Ernő főherceg Draskovics György kezdeménye-

<sup>130</sup> MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21062. felvétel.

<sup>131</sup> „Ego quoque privato meo nomine oro et obtestor magnificenciam vestram” — fordul maga Istvánffi Batthyányhoz — „eat obviam iis inconvenientibus, quae ex hoc dissidio possent oriri, mitiget tam se, quam dominum Nadasdý. Imperent sibi, qui ceteris imperant, plura nolo scribere, sed tantum supplico humiliter, ut haec aequi bonique consulat et pro nobis omnibus redeat in gratiam etc.”

<sup>132</sup> Draskovics György Rudolfnak Bécsben, október 3-án írt levelében már távozásáról ír, másrészt a járvány ürügy jellegét sugallja: „fugiendae pestis praetextu in Sclavoniam concesserit.” ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 389. Konv B. fol. 76–77., itt: 77.

<sup>133</sup> „De habarnicza non obliviscar primo quoque tempore, sed nunc certe nusquam possunt inveniri. Nam heri cum domino Baththianý fuimus Petoviae et ubique diligenter quesivimus, tamen nusquam fuit. expectantur tamen in dies, et, cum erunt, mittam dominationi vestrae magnificae et in multo maioribus cupio eidem inservire. Proxime scripsi coturnices capas, nunc violae florent et fungi quoque reperti sunt in sylva, ut magnificus dominus Baththianý miretur. haec quidem miranda non sunt, sed, quod haleces in Danubio hoc anno captae sint, id vero dignum est memoria. sed omnia Deo sunt committenda.” MOL Filmtár X 1116, az 1414. számú tekeres.

<sup>134</sup> Amíg Batthyány szabad, semmi remény sincs arra, hogy öfelsége a magyar rendekkel országgyűlésen vagy azon kívül valamire jusson, „dann es seye er der Bathianj, der Nadasdý, Bathori, Forgatsch und der Istuanffy, die hangen dermassen an ainander, also daß khainer ohne den anderen nichts tue”, különösen Nádasdy közli minden dolgát Batthyányval. ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 389. Konv B. fol. 192–195., itt: 193r. (Az olvasatot Fazekas Istvánnak köszönöm.)

<sup>135</sup> A Bécsben, április 13-án kelt levél kiadása: Etudes et commentaires sur le code de L'Escluse augmentés de quelque notices biographiques par le Dr Gy[ula] Istvánffi de Csík-Madéfalva. Bp. 1900. 211.

zésére<sup>136</sup> a város vezetését Bécsbe idézte, majd áprilisban letartóztattatta őket. Eljárása példaértékű.<sup>137</sup> Az evangélikus lelkészeket még rosszabbal fenyegették meg, így azok elmenekültek a városból, a felekezet üldözése azonban folytatódott.<sup>138</sup> Vas vármegye szót emelt értük, sőt Sopron és Vas vármegye együtt is nyújtott be kérvényt a város érdekében a főherceghez és a püspökhöz. Május 15-én azután megérkezett Sopronba a hatalom, két rendíthetetlen katolikus, Telegdy István és Istvánffi Miklós képében. A püspök által előadottak között szerepelt a majd a kassai főtemplom 1604. évi elvétele kapcsán emlegetett okfejtés: Sopron szabad királyi városként Rudolf királynak alárendelt, így ő azt tehet vele, amit akar.<sup>139</sup> A biztosok hamar távoztak, majd a főherceg a város előljáróit — az evangélikus prédikátorok és tanítók teljes veresége<sup>140</sup> mellett — kiengedte a bécsi fogságból.

A másik protestáns főúrral, Nádasdyval a soproni polgárok feszült viszonyban voltak a városnak a győri püspökséghez tartozó tizedjövédelme miatt. Rudolf másodfokon a pécsi püspököt és Istvánffit küldte az ügy elintézésére,<sup>141</sup> ám a polgárok végül a pápához fellebbeztek, aki a bécsi püspököt bízta meg a vizsgálattal. Ernő 1586-ban négy biztost jelölt ki azzal a feladattal, hogy teremtsenek egyezséget, mielőtt a harmadik instancián a per lezárul. A biztosok egyike ismét Istvánffi lett, fáradozásukat szeptember 1-jén ideiglenes siker koronázta.<sup>142</sup>

Láttuk, 1585 nyarán Megyeri Imre magát Draskovics Györgyöt kapacitálta, vállalja el a soproni ispánságot és kapitányságot. Ezek Choron János 1584. november 14-én bekövetkezett halála<sup>143</sup> óta üresedésben voltak, ám a királyi könyvek szerint 1585. január 25-én Rudolf király Istvánffi Miklóst nevezte ki a vármegye ispánjává addig, amíg az az ugyanekkor elnyert 'Sopron város kapitánya' tisztet viseli.<sup>144</sup> Egy 1587. április 30-án kelt prágai fogalmazvány mégis azt közli Ernővel, hogy Dersffy Ferenc, Istvánffi és Draskovics János is kéri a soproni ispánságot és kapitányságot.<sup>145</sup> Nagyot tévedni ugyan Prágában is tud-

<sup>136</sup> A püspök és a soproni evangélikusok viszonyára l. A soproni evangélikus egyházközség története. (A reformáció négyszázados jubileumára) Gamauf Teofil soproni lelkész kézirati hagyatékának felhasználásával írta Payr Sándor. I. köt. Sopron 1917. 125–155.

<sup>137</sup> 1603. március 26-án Lippai János meg nem nevezett magyar tanácsosokra hivatkozva javasolja, rá kell írni a kassaiakra, adják át a templomot. Ha nem teszik, ki kell hívni Bécsbe 7-8 szenátorukat és addig börtönben tartani, amíg át nem adják, „idem cum Soproniensibus quoque antea factum fuisse constat”, így minden nagyobb zaj nélkül elvehető a templom. ÖStA HHStA UA Misc. Fasc. 433. Konv E. fol. 64–65.

<sup>138</sup> Payr S.: A soproni evangélikus i. m. 156–158.

<sup>139</sup> Uo. 161.

<sup>140</sup> Két hónappal később elkeseredett evangélikusok megtámadtak egy papot a városban. Krini Máténak a majdnem agyonverés jelentős ismertséget eredményezett: a fejből eltávolított csontszilánkot IX. Károly francia király özvegye kérte el tőle ereklyéül. Payr S.: A soproni evangélikusok i. m. 165.

<sup>141</sup> Az ügy áttekintése Nádasdy szemszögéből: ÖStA FHKa HFU r. Nr. 48., Konv. 1585 Aug. fol. 12–16.

<sup>142</sup> Az ügylethez szükséges consensust Rudolf 1587. augusztus 12-én adta meg, átírva benne a biztosok 1586. szeptember 2-án Ernőnek küldött jelentését is. MOL A 57, 4. kötet, 472–474., Nr. 504.

<sup>143</sup> Az időponthoz: Payr S.: A soproni evangélikus i. m. 164. 3. j.

<sup>144</sup> MOL A 57, 4. k., 417. (az ispánság), 417–418. (a kapitányság)

<sup>145</sup> ÖStA FHKa HFU r. Nr. 52. Konv. 1587 Okt. fol. 125.

tak, ám egy 1587-hez rendezett iratban a zágrábi, a veszprémi és a váci püspök ismételten javasolták, Isthvánffi mindkettőt kapja meg, ha Choron örököseinek fizet 5000 forintot.<sup>146</sup>

Néhány főpap ennél is tovább ment decemberben: az eretnekség terjedése miatt azt javasolták Ernő főhercegnek, nevezzen ki katolikus kapitányokat. Szeretnék, ha Pálffy lenne Érsekújvár parancsnoka, nehogy azonban ezáltal Komárom végvára katolikus parancsnok nélkül maradjon, oda Isthvánffit kéri. E két kiváló és jámbor katolikussal közösen, hála nyájasságuknak, hitüknek és életük tisztaságának, e helyek a félrevezetett néppel együtt megtarthatók a katolicizmus számára – vélekedtek.<sup>147</sup> Mindezek ismeretében tisztázandó, miért nem került sor mégsem Isthvánffi kinevezésére 1585-ben a soproni tisztségekbe, illetve ettől meddig viselte a kapitányságot.<sup>148</sup>

### *Folyamatos anyagi gondok*

Isthvánffinak szeretett testvére, István palotai várkapitány halála után<sup>149</sup> majdnem 2000 forintnyi tartozást kellett kifizetnie. Kérte, hogy azt a két, Fehér megyei falvat (Abát és Soponyát), amelyet annak idején Rudolf király — az ő kérésére<sup>150</sup> — adott Istvánnak,<sup>151</sup> hagyják önála, hogy könnyebben fizethesse testvére tartozását. Mindkettőt visszacsatolták azonban Palotához (egy ideje

<sup>146</sup> Heresinczy Péter, Fejérvény István és Pethe Márton opinioja: ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 388. fol. 381–382., itt: 381. Choron még Miksának adott kölcsön, kamatai fejében kapta meg Sopron adóját (nyilván ezért lett kapitánya is), halála után azonban az örökösök visszakérték a tőkét. L. hozzá: *Payr S.*: A soproni evangélikus i. m. 164–165., ő azonban ötezer tallérről tud.

<sup>147</sup> „Taliter enim mutuis auxilijs tam precellentium ac piorum catholicorum urbanitate, fide vitaeque sanctimonia facilius in officio religionis ac pietatis loca haec cum miserrima et seducta plebe continuerentur.” ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 388. fol. 283–286., itt: 285.)

<sup>148</sup> Rudolf Prágában, 1588. december 29-én Isthvánffinak, „capitaneo civitatis nostrae Soproniensi”: ÖStA HHStA Staatenabteilungen Polen I. Fasc. 43., Konv. 1588. XII., fol. 65. Tíz évvel későbbi, erdélyi követsége kapcsán kelt levelek címzésében még szerepel e titulus, l. például Jeremia Mogila vajdának a Szuceván 1598. május 23-án kelt levelét: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 131. Konv. 1598. I–V., fol. 195–196., kiadása: *Hurmuzaki, E.*: Documente privitoare i. m. III. 1576–1599. Nr. CCXVIII.

<sup>149</sup> „Tudom hogi kegelmednel tudva vagion hogi az en zegen Eochemet az Uristen ez vilagbol ki vette, ki ennekem annira keserwes, hogi chak nem tudom meg mondanom. atta volna isten hogi eo temetett volna el engemet, es holtom utannis eo viselte volna gyermekimnek gongiat. de ugi kell lenny mint eo Zent feolsighe akarta.” Bárról 1585. június 21-én Pálffynak írt levele: Slovenský národný archív, Bratislava; Ústredný pálfyovský archív, Arm. I. Lad. 3. Fasc. 9. No. 4. = MOL Filmtár X 969 C 1069. Egy egy héttel későbbi végére is váratlanul odaírja: „En chak az banatba nem tudok mit mielnem.” Uo.

<sup>150</sup> „quas ego fratri meo petebam” – írja például 1581. január 6-án Prágából Hilfricus Gutnak, az Udvari Kamara prefektusának. ÖStA FHKA HfU r. Nr. 42., Konv. 1581 I–II., fol. 79–81.

<sup>151</sup> Az adomány Prágában kelt 1581. április 14-én: uo. r. Nr. 43., Konv. 1581 áprilisa, fol. 3. Nem volt könnyű megszerezni, a veszprémi püspök ugyanis megakasztotta az eljárást és a Magyar Kamara az ő érvelésével egyező értelemmel válaszolt Ernőnek 1581. január 13-án („iustum esse censemus, ut ecclesiae restituantur”: uo. r. Nr. 42., Konv. 1581 I–II., fol. 78.). Isthvánffi azonban nem hagyta magát, a Gutnak írt, említett levelében finoman helyre téve a püspököt („Qua quidem in re, ut pace reverendissimi domini dicam, non satis recte serenitas sua est informata”) közölte: Miksa ugyan zálogosított el apátsági jószágokat Thury Benedeknek, a szóban forgó Aba és Soponya azonban nem a bakonybéli apátságé, hanem a fehérvári kereszties konventé volt és Thury csak „durante beneplacito” kapta 1575-ben.

ide tartoztak), pedig Isthvánffi ennek már a lehetőségét is a főhercegek hálát-lanságának tartotta.<sup>152</sup> Miután megbizonyosodott kérése elutasításáról, újabb kérvénnyel fordult Rudolffhoz. Az uralkodó sem az ő, sem testvérei érdemeire nem volt tekintettel, ő maga ennek az elutasításnak nemcsak a kárát, a gyalázatát is nehezen viselte el. Pedig Rudolf tudja, hogy testvére a főkapitány távollétében négy évig irányította Veszprémet,<sup>153</sup> sokat költött, a koppányi béget fogolyként küldte neki (ilyet más az ő életkorában és állapotában nem tett), Palotát pedig kis csapatával megvédelmezte a törököktől, miközben égett a vár, és török fogságot is szenvedett. Mindezen tetteiért mindössze annyi kegyben részesült, hogy 1584 őszén megkapta a palotai tisztséget, amelynek gyümölcset éppen csak ízlelhette („fructum vix prioribus, ut aiunt, labris degustare”), amikor a halál elragadta. Efféle kegyet — folytatja — maga is képes lett volna megszolgálni, ha eddig még nem tette. Méltóztassék tehát az uralkodó a két falut nála hagyni, legalább arra az időre, amíg testvére zsoldját neki meg nem fizetik, merthogy ez ügyben még kapcsolatba sem léptek vele.<sup>154</sup>

1587 áprilisában Isthvánffi ismét két kérelemmel fordult Rudolf királyhoz.<sup>155</sup> A negyvenharmadik év telik azóta, hogy Fehérvár, Pécs, Esztergom és más fő helyek török kézre kerültével szüleimmel az otthonunkból elűztünk — kezdi a terjedelmesebbet. Szülejmán szultán hatodik hadjárata után felidézi a hetediket is: utóbb Sziget elvesztésével (1566) azt a keveset is, ami birtokaink maradéka volt (52 falu), egy csapásra elvesztettük. Onnantól kezdve — folytatja — amim csak van, azt mind gonddal, munkával és fáradozással kellett magamnak szerezniem. A folyamodványnak ez az indítása az együttérzés felkeltésére kétségtelesenül alkalmas, bár talán magyar királyt kevésbé hat meg, ha nagyapja és apja korának nevezetes kudarcait felidézve kérnek tőle pénzt. Isthvánffi ugyanis pénzt kér, másképpen nem tudja kifizetni azt az összeget, amellyel a vinicei birtokvásárlás óta többeknek, így a Révayaknak és a Petrőczyeknek tartozik. Tetézi gondját testvére 2000 forintnyi tartozása. Tisztség kérésére nem adódott alkalom, egy — a Gyulai-örökség részét képező — összegért a mai napig pereskedik Ausztriában,<sup>156</sup> vásárolt birtokai jövedelme a termények olcsósága<sup>157</sup> miatt igen kevés.

<sup>152</sup> 1585. augusztus 16-án Révay Mihálynak írja Bécsből: „Duas etiam villas fratri meo datas a me auferre volunt, pro quibus supplicavi, et, nisi principes ingrati esse volent, videant.” MOL Filmtár X 1116, az 1414. számú tekeres.

<sup>153</sup> Mai tudás szerint is, lásd Pálffy G.: A veszprémi végvár i. m. 116–117.

<sup>154</sup> Sőt „Quod si neque hac gratia maiestatis vestrae caesareae dignus iudicabor, tum vero nescio quid mihi desponso et abiecto animo prorsus sit de clementia maiestatis vestrae caesareae expectandum.” – fakad ki, végül a szokásos *gratosum responsum (humiliter) exspecto* formulába beszurja az *'opto'* kifejezést is. ÖStA FHKA HfU r. Nr. 49. Konv 1586 Mázr fol. 97–98. Himmelreich 1586. január 26-án továbbította az Udvari Kamarának, nincs nyoma, hogy Isthvánffi sikerrel járt.

<sup>155</sup> Keltezés nélküli másolatok, ám Isthvánffi egy Ernő főhercegnek írt, szintén dátum nélküli, leghamarabb augusztus vége felé kelt levelében (ÖStA FHKA HfU r. Nr. 52. Konv. 1587 decembere, fol. 99., 121., utalás történik benne egy augusztus 18-án történt birtokbecslésre) említést tesz arról, hogy a császári felségnek két folyamodványt küldött áprilisban, amikor Ernő Prágába távozott.

<sup>156</sup> A per azonos lehet azzal, amelyikről tíz évvel korábban ismételten írt Batthyánynak, például 1577. február 15-én: „litigo nunc hic in regimine Austriae de pecunia illa in Landhaus habita Ioannis Giulaÿ cum Ioanne Baptista fratre comitis Caietani” MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21026. felvétel.

<sup>157</sup> Hasonlóan írt Révay Mihálynak a már idézett 1586. február 14-én kelt levelében: „Nobis hic in sterili ista Sclavonia omnia leniori precio venerunt.” MOL Filmtár X 1116, az 1414. számú tekeres.

Kilenc éve segített rajta az uralkodó egyszeri összeggel (ez lehet 1577. évi kérelme eredménye), azt viszont adósságára fordította. Nádori helytartói saláriuma ítélkezési időszakban a napi megélhetésre, ítélőmestere és helyettese fizetésére is alig elég. Ha nem többet, 4000 forintot kér, hogy saját és testvére adósságát rendezhesse. Az uralkodó a reménysége,<sup>158</sup> ha segítsége elmarad, nincs módja a tartozások labirintusából kikeveredni, sőt félő, hogy a teljes összeg letételéig birtokai is elvesznek, kárával, egyszersmind gyalázatával. Egyelőre nem találtam adatot arra, hogy e folyamodványa eredményes volt.

Az ugyanakkor kelt rövidebb kérvény tárgya egy nemesi kúria a hozzá tartozó 14 jobbággal együtt.<sup>159</sup> Ez a vinicei uradalomhoz tartozó Marcsan nevű birtokon (Varasd megye) található, valamikor száz éve Cillei Ulriké, a vinicei vár akkori birtokosáé volt, ám az utóbbi attól elkülönítve örökjogon átruházta Spirancsics Miklósrá. Most azonban Spirancsics Ferenc halálával bekövetkezett a család megszakadása, Istvánffi tehát mint eredetileg a vinicei várból kiszakítottat kéri magának. Amúgy is oly közel fekszik saját várához, hogy virasztóinak hangja odahallik, továbbá mivel az ő birtokai által határolt, folyamatos vetélkedés származnék abból, ha más kapná. Ismét méltatlankodás érződik befejező sorain: ha ez ideig ő, a felmenői és a testvérei még nem érdemelték volna ki, majd ezután hálásan megszolgálni törekedik.

E kérés azonban váratlan akadályba ütközött. Miközben a kérelem szokás szerint megérkezett *pro informatione* a Magyar Kamarához, az pedig a varasdi alispánnal elvégeztette az értékbecslést,<sup>160</sup> az elhunyt sógora, Szvircsics (Zwyrchych) Márton elment Prágába és Rudolf királytól megszerezte Marcsant.<sup>161</sup> Szeptember 26-án kelt, csonkán megmaradt levelében tehát azt kéri a nádori helytartó a címzett főhercegtől, írjon Rudolfnak és érje el, hogy számára az adománylevél május elsejére állíttassék ki, „ne oleum et operam perdam”. A másik, keltezés nélküli levélben némi inszinuációval panaszolja Ernőnek: Szvircsics Márton a szemébe mondta, hogy csak öt napot töltött Prágában és mindent elintézett, amit akart.

Márton deák öröme azonban korainak bizonyult. Akármennyire csekély értékű volt az adomány, Istvánffi nem hagyta magát. Rudolf király 1588. február 1-jén közölte Ernő főherceggel, Istvánffi megkapja a marcsani birtokra a *ius regiumot*, sőt március 21-én elrendelte az iktatást is. Ám Szvircsics deák sem hagyta magát, bemutatta Prágában Erdődy Tamás horvát-szlavón bán egy tanúsítványát, amely szerint vitézlő Konzsky Mihály minden jogát, amellyel Marcsan birtokban rendelkezik, órá, feleségére és annak két férjezett leánytestvérére, valamint örökösikre ruházta, mégpedig *perennialiter*. Rudolf király

<sup>158</sup> „...quum postea tot et tantis debitis obnoxium me reddere c[on]tactus sim neque modus ullus supersit, quo vel usuram facere vel creditores contentos reddere possim, ad sacratissimam maiestatem vestram caesaream uti [s]acram anchoram confugiendum duxi...” ÓStA FHKA HFU r. Nr. 52., Konv 1587 VII–XII., December, fol. 105–106.

<sup>159</sup> Uo. fol. 113., fol. 116.

<sup>160</sup> „dicta ... possessio Marchyan non ultra quam mille florenorum Ungarorum valere videtur” Uo. fol. 104.

<sup>161</sup> Az adomány 1587. július 13-án kelt .MOL A 57, 4. k., 468.



1590. január 22-én meg is adta ehhez a *consensust*.<sup>162</sup> Az ügyből természetesen per támadt, amit — amint még kiderül — a nádori helytartó nyert meg.

Még ha Aba, Soponya birtokügye és egyéb elutasítások miatt Isthvánffi olykor keserűen gondolt is a főhercegekre és az uralkodóra, azok bíztak benne, különösen, hogy a Magyar Királyság sem nagyműveltségű, sem katolikus főurakban ez idő tájt nem bővelkedett. Így képviselhette Isthvánffi Rudolfot mint magyar királyt a Miksa szabadon bocsátásáról 1589 elején folytatott tárgyalásokon.<sup>163</sup> A feladat váratlanul érte és meglehetősen fárasztó lehetett. December 3-án Ernő főherceg Bécsből még csak azt a javaslatot küldte Prágába, hogy Pálffy Miklós helyett a nádori helytartó menjen a küldetésre.<sup>164</sup> Az azonnali indulást elrendelő döntésről Isthvánffi késedelmesen értesült, így Szlavóniából kelt útra, amint erről Rudolfot december 23-án Pozsonyból tájékoztatta. Január elsejére kellett a sziléziai–lengyel határ számára ismeretlen fekvésű<sup>165</sup> pontjához megérkeznie, huszonnégy főből álló kísérete jelentősnek mondható. Követéséről a *Historiaeban* azután részletesen megemlékezett.<sup>166</sup>

### *Adveniente senio*

Isthvánffi sikeres közéleti szereplését családi öröm, két leánya házassága követte. Orsolyát 1590 januárjában a nádori helytartó barátjának, Majthényi Lászlónak a mostohafia, a köznemes Lipchey János vette feleségül, Évát októberben Draskovics I. János, ám az előbbi frigy utóbb pokol lett.<sup>167</sup> Később némileg rendeződhetett a helyzet: Isthvánffi 1600-ban, ha nem is nagy lelkesedéssel, de közbenjárásra kérte Hans Bartholomäus Pezzent veje érdekében.<sup>168</sup>

<sup>162</sup> ÖStA FHKA HfU r. Nr. 57. Konv 1590 Jänner fol. 21., 22a.

<sup>163</sup> A főherceg a lengyel királlyá választott Zsigmond (svéd koronaherceg) és Zamoyski kancellár fogságába esett a Pitschen (Byczyn) mellett 1588. január 14-én vívott ütközetet elvesztése után. A Beutenben illetve Będzinben tartózkodó delegációk 1589. március 6-án írták alá a megállapodást.

<sup>164</sup> ÖStA HHStA Staatenabteil., Polen I., 43., Konv. 1588 XII., fol. 3–6.

<sup>165</sup> „ex Sclavoniae partibus pessimo hoc et ceneso itinere coactus sum venire” – közli Rudolfal, Ernőnek pedig ugyanekkor megírja, majd megkérdezi kereskedőktől és egyéb, helyismerettel rendelkezőktől, „ubinam oppidum illud Peuten, in quod conveniendum erit, habeatur.” A levelek: ÖStA HHStA Staatenabteil., Polen I., Fasc. 43., Konv. 1588 XII., fol. 62., ill. fol. 64. Mindkettőben pénzt is kér a küldetéshez, Rudolf már 29-én megírta neki, utasította Ernőt a haladéktalan fizetésre.

<sup>166</sup> *Isthvánffi, N.*: Historiarum i. m. XXVI. 574–577.

<sup>167</sup> Illésházi István 1593. július 19-én így írt Majthényinak: „Istvánffy uram irt kgnek egy levelet, mellyet im én kgnek küldöttem; én meg nem irhatom minemő bánattal mene alá; adta volna Isten, hogy ingyen se ösmerte volna Lypcseit, de meglátja Lypcsei, az ő boldonságos kedvének eleget akarván tenni nem csak feleségét, de sok jóakaró barátit is azzal egyetemben elvesztette, mi nem azért adtuk neki, hogy minden nap marokvesszővel verje, megkötözze, szidja, rongálja, hanem, hogy Isten szerint szeresse, tisztelje és becsülje; egyéb csuda dolgát is értettük meg, ki is lehetetlen dolog, hogy az Uristen is elszenvedje neki; igyen vagyon ám, mikor gyermeknek egyszersmind birodalmat és feleséget adnak, elfelejti Istenét, tisztességét és elhiszi magát; megítélheti kgd, minemő háborúságunk vagyon rajtunk miatta és mineő iszonyó dolog legyen ezt csak hallani embereknek; bizony bánom, nem Lipcseyért annyira, hanem te kgd asszonyomért és Istvánffy uramért, de meglátja Lipcsey, hogy emberekre talált...” *Szerémi [gr. Odescalchi Artúr]*: Emlékek a majthényi, kesselleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából. 1451–1728. Történelmi Tár (1897) 90.

<sup>168</sup> A füleki kapitányságot szeretete volna megszerezni számára. A Vinicén augusztus 20-án kelt saját kezű levél őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Wien; Handschriftsammlung, 18/62–1.

1590 végén felmerült Istvánffi neve a Heresinczy Péter halálával megüresedett kancellársággal kapcsolatban is. Ernő főherceg azt írta Rudolfnak, erre a sokkal inkább világít, mint egyházit kívánó tisztre ő lenne a legalkalmasabb, ám a szokások értelmében erre sajnos egyházi személy kell.<sup>169</sup> Istvánffi viszont nem sokkal később éppen a főherceg, közvetve az uralkodó alkalmasságával kapcsolatos kételyeit fogalmazta meg. A *consilium Hungaricum* tíz tagja Pozsonyból 1591. március 30-ai keltezéssel terjedelmes levelet küldött Ernőnek.<sup>170</sup> A haza a végső romlás közelébe jutott, évek óta többféleképpen könyörögtek orvosságért, nem történt semmi. Mindegyik rend örült, amikor a főherceg a megbízatását Rudolftól *plena auctoritate* megkapta, bizonyosra vették, hogy nem saját hasznát kereső idegen fejedelemként érik a királyságba, hanem mint természetes királyuk fia. Rudolf bizonyosan védelmükre helyezte Bécsbe, valamint azért, hogy az alattvalóknak ne Prágában kelljen ügyeiket nagy költséggel és nyelvismeret nélkül intézni. Azonban oly rossz rendbe kerül a királyság, hogy szükségképpen végromlásra jut, ha pedig ez bekövetkezik, azt mindenki: a históriák, a népek, maga az uralkodóház és a nyomorúságos Magyarország az utókorral együtt Ernőnek fogja felróni („serenitati vestrae, veluti armorum gubernatori imputaturum”). A végvárakban ugyanis zűrzavar és hanyagság uralkodik, a *gratuitus labor* terén szintén, hiszen vannak olyan véghelyek, amelyeknél az összehordott anyag az évek során elrohadt, a végvárrendszer veszteségesen működik, mert idegenekre bízzák stb.<sup>171</sup> Bezzeg, ha Ernő főherceg mindezek gondját a Magyar Tanácsra bízna és véleményét kérdezné! A leghosszabban a katonaság nyomoráról és az ebből adódó zavarokról írtak, végül állástársadalmi elégedetlenséget tártak a főherceg elé.<sup>172</sup> Mind ez ideig a magyarok nem kerestek maguknak más lakhelyet, elviseltek mindent, nem haboztak a hazáért halni, ám, ha csak egy végvár is elesik még, nem látnak már más menedéket, mint vagy az ellenségnek megadni magukat feleségükkel és gyerekeikkel együtt, vagy meghalni. A tanácsurak szórványos orvoslási javaslatainak lényege, hogy bízzák az ügyek intézését hazaiakra, főleg a Magyar Tanácsra.

Amint ismert, az állástársadalmi elégedetlenségnek egyelőre nem lett következménye, az évek óta tartó határ menti harcok ugyanis nyílt háborúba toroklottak. Haszan boszniai pasa első kísérlete közepette Istvánffi augusztusban

<sup>169</sup> ÖStA HHStA UA AA Fasc. 123. Konv A. fol. 149–150.

<sup>170</sup> A nyitrai, a pécsi, a váci, a tinini püspök, valamint Nádasdy Ferenc, Pálffy Miklós, Révay Ferenc, Illésházi István, Istvánffi és Joó János aláírásával és pecsétjével ellátott eredeti példány: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 123. Konv B. fol. 46–51. Finomabb és rövidített szöveggel Rudolfnak: uo. fol. 52–55.

<sup>171</sup> „si quid ex vicinis provinciis eo nomine subsidii contribuitur, id quoque potissima parte in architectos, limitatores et operum praefectos ac fabros lignarios et scribas, qui magno cum numero, tum pretio conducuntur, absumantur, cuius rei nulla alia est causa, quam quod peregrinis hominibus tam locorum, quam consuetudinis Hungaricae ignaris res committitur, qui omnia sola pecunia et magno impendio curari volunt” uo. fol. 47r.

<sup>172</sup> „Clamant regnicolae tam privatim quam publice in diaetis pleno ore, clamat ordo militaris, protestatur in capitulis, in diaetis et comitatibus se propter nimiam insolentiam et intollerabilem famem stationes suas vacuas una die relinquere cogi, flens misera plebs cum pupillis et viduis, supplicant, obsecrant, ut iam tandem sua maiestas misereatur opemque ferat populo...” Uo.

Erdődy bán táborába készült, hogy Sziszeket védelmezzék. 1592-ben szintén vele együtt hadakozott,<sup>173</sup> majdnem az egész évet táborban töltötte.<sup>174</sup>

A háború kiteljesedésével a rendek elhatározták, követséget küldenek az 1594. évi német birodalmi gyűlésre. Ennek eredetileg Isthvánffi is tagja volt,<sup>175</sup> végül azonban a nádori helytartó a regensburgi utazás helyett szlavóniai Petrinja ostromában vett részt. Ez az egyetlen hadművelet, amellyel kapcsolatban a *Historia*ban vitézségéről olvashatni.<sup>176</sup> Az 1596. évi lengyelországi követségben sem vett részt,<sup>177</sup> ismét a tervekkel ellentétben, júliusban ugyanis Rudolf még az ő számára is megbízólevelet állíttatott ki.<sup>178</sup> Az 1598. évi, erdélyi legációba,<sup>179</sup> akár a sziléziaiba, szintén az eredeti tervekkel ellentétben, viszont bekerült: Nádasdy Ferenc, akit már 1596-ban is oda akartak küldeni,<sup>180</sup> most megbetegedett (vagy csak szomorú volt, hogy Fogarassal kapcsolatos igénye nem teljesült).

Isthvánffi számára e legáció a kilencvenes évek kiemelkedő eseménye volt: amint a Pázmány Péternek 1605 utolsó napján írott leveléből ismert, ekkor döntötte el, hogy magyar történetet ír,<sup>181</sup> továbbá ekkor támadt benne olthatatlan

<sup>173</sup> „Intellexeram magnificentiam vestram charitate patriae novis tumultibus perturbatae motam primo statim expeditionis tempore copiis domini bani se cum suis adjunxisse ibique in castris ad extremum usque perdurasse, illinc magnificentiam vestram sospitem et incolumem rediisse ex animo gratulor.” írja neki Forgách Simon 1593. január 24-én hertneki várkastélyából: A Draskovichok trakostyáni levéltárából. Első közlemény. Közli: Szerémi [hg. Odescalchi Artúr] Történelmi Tár (1893) 350–351.

<sup>174</sup> „tot fere hoc anno fuimus in castris, nec ullum ad ascribendum ocium suppetebat. Primum enim Turcae passa Bosnensi duce arcem Sisciam (quae et Plinio et Herodiano aliisque veteribus nota ad insulam Segesticam sita est) obsiderant. Cui nos duce domino Thoma Erdeodio, qui nunc Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae banus (hoc est, uti vos vocatis, admiralus) est, suppetias tulimus et insulam prius occupavimus Turcasque a tansitu fluvii prohibuimus, ibi autem fluvius Colapis cum Savo confluit, unde Turcae re infecta discedere coacti sunt. Parte alia in Hungaria iidem hostes Comaronium quod Minus vocamus, de repente aggressi oppressis somno vinoque nostratibus ceperunt et combussuerunt. Illud duce comite de Zrinio restauravimus, quibus in castris me quoque oportuit interesse.” Clusiusnak Pozsonyból, 1592. október 31-én: *Isthvánffi, Gy.*: Etudes et commentaires i. m. 214.

<sup>175</sup> A helytartó (Fejérvölgy István) április 6-án írta Wolfgang Rumpffnak, hogy azt a győri püspök, azaz a kancellár (Kutassy János), Isthvánffi, „cuius quippe opera maiestas caesarea penes legatum apostolicum in reditu serenissimi principis archiducis Maximiliani ex Polonia et alias usa est”, valamint Joó János alkotná. ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 390. fol. 271–272.

<sup>176</sup> A bán serege harcolva kelt át a Kulpán, „...qua in pugna et reprimendo hoste Nicolai Isthvánffii, Petri Castellánffii ac Gregorii Peteonis mirifica virtus enituit.” *Isthvánffi, N.*: Historiarum i. m. XXVIII. 632.

<sup>177</sup> Részvételtét egykorú források alapján állította például *Holub J.*: Istvánffy i. m. 29., feltehetően öt követve *Bartonek E.*: Istvánffy Miklós i. m. 342.

<sup>178</sup> A követség iratanyaga: ÖStA HHStA Staatenabteil., Polen I., Konv. 1596.; vö. „Ivere Iohannes Cutassius, Iauriensis et Andreas, Vratislaviensis episcopi, Iohannes Horinstanius, Adamgallus Poppelius et Iohannes Iovius...” *Isthvánffi, N.*: Historiarum i. m. XXX. 689.

<sup>179</sup> Az 1597 decemberében megkötött prágai szerződéssel Báthory Zsigmond ismét lemondott az uralomról. Miksa főherceg tervezett érkezétekig a király három biztost küldött. Szuhai és Isthvánffi legációja tavasztól őszig tartott, Pezzen már május elején visszautazott.

<sup>180</sup> Báthory Erzsébet írta férjének „sarvarat úr menbe menetely utan valo penteken 1596” (május 24.): „im ertem az kegd leveleből melben kegd azt iria hogi chiaknem erdelbe küleek (?) kegdet. kin bizon mindenek chiudalkoznak hogi erdelnek semi iavaba kegdnek reze nem leven...” Papírfelzetű, gyűrűspeccéttel: ÖStA HHStA UA Misc. Fasc. 426. Konv C. fol. 133.

<sup>181</sup> A december 31-én kelt levél (kiadása: Pázmány Péter levelezése i. m. 5–8.) válasz volt arra, amelyikben Pázmány Isthvánffi elvé tárta a történetírásra vonatkozó kérését. Követtársra, Szuhai

ellenszenv a régtől ismert Bocskai István iránt,<sup>182</sup> és nem maradt el az uralkodói kegy megnyilvánulásai sem. Még 1596-ban újabb kérelmet nyújtott be,<sup>183</sup> ez alkalommal nem pénzért vagy valamely birtokért, hanem leányai fiúsításáért.<sup>184</sup> Harminc éve már, hogy egyedülálló igyekezettel, hűséggel és figyelemmel szolgálni kezdett őfelségének és felmenőinek, azzal most is hajlott kora és a közelítő öregség ellenére fel nem hagy. Szolgálatait feleleveníteni nem akarja, nehogy hetvenkedéssel legyen vádolható, de ez nem is szükséges; a kegyben pedig, amelyet magának kér, részesültek mások is. Testvérei meghaltak, némelyüket a törökök ölték meg, fiait viszont az Úristen elvette („filios vero, quos habebam, Deus optimus maximus abstulit”) – azaz nem Pál volt az egyetlen fia, amint gyakran vélik. Kéri tehát, hogy Baranya, Somogy és Tolna megyében fekvő ősi, jelenleg török megszállás alatt levő jószágait örökíthesse leányaira. Csekély jószágá Szlavóniában is van, a dubovci kastély Kőrös, és Bisztrica Zágráb vármegyében, amelyeket már ő kapott, ezeket is szeretné leányaira hagyni. A *Tripartitum* szerint is kinek-kinek szabadsága van a maga által szerzett jószággal rendelkezni, biztonság kedvéért azonban tegye a leányait Rudolf király összes (öröklött és szerzett) birtokai kétségtelen örököséivé.

1598. június 22-én azután Mátyás főherceg arról értesítette Istvánffit, hogy az uralkodó korábbi szolgálatai, különösen pedig az Erdélyben a minap befejezett (!) megbízatás valamelyes ellenszolgáltatásaként beleegyezett kérésébe.<sup>185</sup> Istvánffi július 6-án, Gyulafehérvárt kelt válaszában arra kérte a főherceget,<sup>186</sup> a formula ne a Magyar Kamaránál készüljön, amint Mátyás írta, hanem Prágá-

---

püspök nyilván azért is buzdította történetírásra, mert tudta, van már mit megírnia. Istvánffi régóta gyűjtött történetíráshoz is felhasználható szövegeket, e gyűjtés vagy az alkotás szándéka mindenestre ismert volt már. Gabelman ugyanis 1595. március 11-én írja Pezzennek, terve megírni Magyarország történetét 1493-tól kezdve, ehhez „...wil ich mich mit 500 R. contentiren, damit ich ohn die oder kan reisen, wo vorgemelte schriften zu finden, deren mir nit wenig bekant, und hab mit etlichen hungern herrn als Istuanty, Gabriel Dijach, wie in ober Hungarn, in Siebenbürgen... geredt vnd tractirt lassen, welche mir wollen mitheilen, was sie zum theil selbst geschrieben, oder von andern vberkhomen...” Adatok Gabelman Miklós és Blotius Hugo viszonyához. Közli Thallóczy Lajos. Történelmi Tár (1897) 434.

<sup>182</sup> Nagy Gábor: Miksa főhercegre várva (Rudolf király erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából). Századok 141. (2007: 6. sz.) 1557–1589., itt: 1576. Bocskaival való ismeretségéhez: *Fazekas István*: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire. *Studia Caroliensia* (2006: 1. sz.) 73–85., itt: 83.

<sup>183</sup> Úgy tűnik, ismét legalább kétszer. Egy főhercegnek írt, keltezetlen kérvénye (1596. április 18. előtt: ÖStA FHKa HfU r. Nr. 64. fol. 156–157., másolat) szerint annak lehetőségét kéri, hogy kiválthassa Varasd várát, amely ekkor Erdődynél volt zálogban felesége (Ungnad Anna Maria) révén. Erdődy már 1591. február 19-én azt kérte Ernőtől, ne engedje némelyeknek, hogy kiválthassák a várat, se az Alsó-ausztriai Kamarának, hogy az őt kihajítván azt Kanizsa ellátására fordíthassa (uo. r. Nr. 58. fol. 961–962.). Később az inscriptiónak fiaira történő kiterjesztését kérte, a Magyar Kamara az Udvari Kamarának küldött levelében (uo. r. Nr. 64. fol. 156., 161.) nem is választ a két érdeemesült kérvényező között, 1597 március 6-án pedig átküldi a varasdi vár jövedelmeinek és építményeinek összeírását és értékbécselését (uo. fol. 138–141), továbbra sem választva köztük. Valamikor azután Istvánffi kiszállhatott a küzdelemből: 1606-ban már csak Erdődy kéri a várat, *iure perennali*, tekintettel az őfelsége hűségében őt most ért rengeteg veszteségre (uo. fol. 142–143., a Magyar Tanács támogató jegyzetével).

<sup>184</sup> ÖStA FHKa HfU r. Nr. 65., 1598 júniusa, fol. 4.

<sup>185</sup> Uo. fol. 136.

<sup>186</sup> Uo. Konv. 1598 júliusa, fol. 48–49.

ban a Magyar Udvari Kancellárián, s bocsáttassék a kamara ítélete alá. Később birtokot is kért: a Szigetvárnál elesett Bika Andrásnak most a fiát is megölték a törökök, örököse nincs, fele részben pedig birtokostársa volt néhány ősi jószágában.<sup>187</sup> Adná tehát neki ezeket is az uralkodó, ha már volt oly kegyes, hogy a fiúsítást megengedi. Indoka ugyanaz, mint Marcsan esetében: ha mások kapnák, azokkal neki csak örökös veszekedése származnék.<sup>188</sup> Rudolf király végül másként erősítette híve helyzetét: 1598. augusztus 19-én kelt oklevelével ráruházta az ifjabb Révay Ferenc halálával megürült ajtónállómesteri tisztséget, addigi hű szolgálataiért, különösen a lengyel és az erdélyi követségért.<sup>189</sup>

A fiúsítás formulájának elkészítésére vonatkozó kérésnek az ügy szempontjából végül nem lett jelentősége, maga az oklevél ugyanis csak 1599. március 3-án kelt. A csúszás okát jelenleg nem ismerem, azonban lehetővé tette, hogy Isthvánffi a király nevében maga írja össze mindazokat a birtokokat, amelyeket sajátjának tud. Listája két olyan elemet tartalmaz, amelyik az oklevélbe végül nem került be: részbirtoka van a Baranya megyében fekvő Viszló (Baranyaviszló) birtokban, és az övé Marcsan egésze, melyet Rudolf adományozott neki tíz évvel korábban (a jegyzék 1598-ban kelt), ő pedig peres eljárás során megtartotta, ám a háborús idők miatt — a kihirdetés elmaradván — még nem birtokolja.<sup>190</sup> A Bika-örökségért azonban eredménytelenül folyamodott, az oklevél szerint abban továbbra is csupán részbirtokos maradt.

Isthvánffi jószágainak egy része a törökök által megszállt területeken fektűt, a többi között pedig sok volt a puszta, a szlavóniaiak nem hoztak bő termést, ráadásul e birtokokat sem kímélte a keresztény haderő.<sup>191</sup> Így csalóka képet adna anyagi helyzetéről csupán annak közlése, hogy hatvanéves korában hat megyében (Baranya, Somogy, Kőrös, Zágráb, Verőce és Varasd) volt birtokos. Összehasonlításként adódnék két humanista kortársa. Zsámboky János és Dudith András is az 1530-as években születtek, mindhármuk pályája szellemi tehetségükön alapult, életük uralkodók szolgálatában telt, a *respublica literaria* neves tagjai lettek, az udvari historikus és a prelátus esetében az anyagi helyzet is gazdagon adatolt.<sup>192</sup> Az összevetés mégsem tanácsos: lehetőségeiket és részben ebből eredően szükségleteiket tekintve túlságosan különböztek és

<sup>187</sup> Isthvánffi egy nagybátyjának, Imrének a feleségét Bika Dorottyának hívták, a rokonsági fokot nem ismerem. 1539-ben Baranya vármegye átírta János király egy oklevelét Isthvánffi Pál és *egregius Emericus Bijka de theremzagh* birtokvitája ügyében. HDA Arhiv Drašković, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy, 1539. (Az említett Bika András — *Németh B.*: Szigetvár története i. m. 253. szerint — a Szülejmán szultán augusztus 29-én elrendelt, döntőnek szánt nagy roham során halt meg, Isthvánffi azonban Forgách művének vonatkozó helyét a megjegyzéssel látta el, hogy ezen a napon a törökök csendben táboroztak az ostrom résztvevőinek állítása szerint.

<sup>188</sup> ÖStA FHKA HfU r. Nr. 65., Konv. 1598 augusztusa, fol. 31–32.

<sup>189</sup> ÖStA FHKA HfU r. Nr. 44., Konv. 1582 februárja, fol. 259.

<sup>190</sup> „totalem et integram possessionem Marchan a nobis eidem Nicolao Isthvánffii per defectum seminis Francisci olim, filii Georgii Spiranchich ante decennium donatam et ab ipso iuris processu obtentam quidem, sed necdum propter dilatam ob disturbia bellica iudiciorum celebrationem possessam” ÖStA FHKA HfU r. Nr. 65., Konv. 1598 augusztusa, fol. 35–36.

<sup>191</sup> Például — egy 1597. január 28-án kelt emlékeztető szerint — három falvát elvette Hans Siegmund Freiherr von Herbenstein vend végvidéki generális. MOE VIII. 543.

<sup>192</sup> Újabbán l. *Almásy Gábor*: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584) I–II. Századok 139. (2005: 4–5. sz.), 889–922. és 1131–1168., itt: 1156–1165.

máskorra esett akméjuk is: Isthvánffió a kilencvenes évekre is kiterjedt, a másik kettő akkor már halott volt.

### Az Illésházi-perről

Isthvánffió Miklós és Illésházi István valamikor jó viszonyban voltak,<sup>193</sup> az 1603. évi nevezetes ítéletlevelet azonban — úgy tűnik — Illésházi nem bocsátotta meg. A protestáns főúr bosszút akart, Somogyi Istvánt legalábbis, a per *fiscalis directorát* 1605. augusztus 30-án a trencsényi alsóváros kapujánál felakasztatta, maga is végignézte a gyilkosságot.<sup>194</sup> Isthvánffió, amikor Bécsből 1606. június 9-én tájékoztatta Batthyány Ferencet Illésházi megérkezéséről, a főherceg audienciájáról és Bocskai fejedelem kívánságainak átadásáról, hozzátette: „ream ighen haragzik, kezemet sem fogta, nemis zollott velem.”<sup>195</sup> Rudolf király pedig — Isthvánffió egy levelére hivatkozva — maga utasította az 1606. évi országgyűlés kapcsán Mátyás főherceget, mindenképpen védje meg Isthvánffiót Illésházival szemben.<sup>196</sup>

Illésházi alakja annyira foglalkoztathatta Isthvánffiót, hogy a *Historiae*hoz illesztett négy, csekély terjedelmű *epitome* fontos, ha nem központi alakjaként jeleníti meg.<sup>197</sup> A *Historiae* olvasása azonban további tanulsággal is jár. A mű elején, az Újlaki Lőrinc és II. Ulászló király viszályaként ismertetett események során a dúsgazdag herceg barátja, a nádor közvetíteni akar. Értésére adja az uralkodónak, hogy a főúr esetében (aki egyebek között szóval sértette királyát) országgyűlésen kell eljárni, amit tesz, az zsarnokság, más ellenséggel háborúzzék.<sup>198</sup> A kézirat e része valószínűleg még Illésházi ügyének 1603. évi tárgyalása előtt keletkezett, viszont a nádor üzenetének utolsó eleme nem szere-

<sup>193</sup> Illésházi már idézett, Majthényinak írt levelén túl: amikor Fejérvány István helytartó a magyar tanácsosok véleményét kérte két vár fenntartása ügyében, Illésházi Bazinban 1591. augusztus 11-én kelt rövid válaszában megírta, a vonatkozó okleveleket nem látta, ha Fejérvány elküldi a másolataikat, „megi irom az en opinioant, ha abrogalhatiae eo feolsege vagi nem, vagi eoreomest subscribalok az Istwanfi uram opiniojanak.” ÖStA FHKA HfU r. Nr. 59. fol. 372.

<sup>194</sup> Említi diariumában Závodszy György. *Georgii Závodszy diarium rerum per Hungariam, ab anno MDLXXXVI, usque ad annum MDCXXIV. gestarum, nunc primum ex auctoris schedis erutum.* In: Mathias Bél: *Apparatus ad historiam Hungariae.* Pozsony, 1735. 353–380.: I. decas, monumentum VIII., itt: 362.

<sup>195</sup> MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21056. felvétel.

<sup>196</sup> MOE XII. 75–76. Isthvánffió agyérgörcsét is szokás az Illésházi bosszújától való félelemmel indokolni. Mire azonban 1608 őszén a szélütés érte, már évek óta betegeskedett. Ugyanazon év márciusában írta Batthyány Ferencnek: „...ez farsangba ieott vala ream az hithwan keozweny, ki zinte negi eztendeo tewl fogwa tartott frigiet velem es chak mast bochatott labra...”, de még így is többet fekszik, mint jár (MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21058. felvétel). Forgách Ferenc érseknek az az 1608. december 18-án kelt levele, amelyben a királynak írt a két főúrról, jelenleg sajnos lappang. (Valamikor az ÖStA HHStA UA AA állományában volt, Fazekas István szíves közlése.)

<sup>197</sup> Vele kezdődik a leghosszabb, azaz az első („Stephanus Illieshazius tempore primae legationis” szerzett tudomást a Habsburgok családi viszályáról), ő keresi fel a főherceget, felajánlja neki, hogy királyá teszi. A kb. hat összetett mondatból álló második epitoméban egyszer, a főherceg magyarországi ágenseként jelenik meg, az ennél is rövidebb harmadiknak az elején és a végén is találkozni vele. Végül a legrövidebb, az utolsó ismét vele kezdődik („Dum novus palatinus...”), majd pedig betegségét, halálát és temetését eleveníti fel Isthvánffió, nem részletezés nélkül.

<sup>198</sup> *Isthvánffió, N.*: *Historiarum* i. m. III. 37.

pel a szöveghely forrásánál, Anotnio Bonfininél.<sup>199</sup> Az 1587. évi országgyűlésről Isthvánffi feleleveníti Debreczeni György esetét: ő is szóval sértett — ezzel védte magát Illésházi is —, nem is a királyt, hanem a Magyar Tanácsot, azonban ily csekély vétségért is *nota* járt — értesül az olvasó.<sup>200</sup> E két történet megörökítését egy 1603 tavaszán, az Illésházi-per kapcsán Rudolf király számára írt előterjesztés teszi különössé. Ismeretlen szerzője Isthvánffit támadja, amiért az nem hajlandó ítéletet hozni, és két példával érvel amellett, hogy Illésházi mégiscsak elítélhető országgyűlésen kívül: Újlakiéval és Debreczeniével.<sup>201</sup>

Károlyi Árpád alapvető könyvéből is tudható, 1603. november 3-án a Magyar Tanács Bécsben levő tagjai Illésházi Pozsonyba szállítását és vagyonvesztését javasolták élete meghagyása mellett. Arról is tájékoztatták Mátyás főherceget, hogy a nádori helytartó ki fogja állítani az oklevelet az elmúlt országgyűlés idejére datálva.<sup>202</sup> Az Illésházit feljelentő Joó Jánost ezen a napon el is fogták, magát Illésházit azonban másnap már nem találták. Távozása kapcsán Isthvánffi november 5-én kiállított egy bizonyoságlevelet felesége, Pálffy Kata<sup>203</sup> és egy *protestatoriát* a fiskus számára.<sup>204</sup> Másnap, azaz 6-án készítette el a hamis ítéletlevelet<sup>205</sup> — tehát nem márciusban, mint újabban több helyen olvasható.<sup>206</sup> Márciusban a tárgyalás zajlott, az erre illetékes nagybíró, Isthvánffi elnökletével, az *opinio* 14-én született meg. A helyzet komikumát Károlyi fogalmazta meg: „a rendkívüli bíróság tagjai magukat mint magyar királyi tanács constituálván s Illésházit (mint szintén királyi tanácsost) [jegyzetben hozzáteszi: nem tekintvén vádlott voltát] maguk közé eresztvén, az ő jelenlétében s az ő szavazatával is döntöttek”.<sup>207</sup> Az Isthvánffi által november 6-án készített okirat hamisságának egyik eleme éppen e márciusi dátum: „feria quinta proxima post ... dominicam Laetare”.

<sup>199</sup> *Bonfinis, Antonius de: Rerum Ungaricarum Decades*. Edd. [Iosephus] Fögel–B[ela] Iványi–L[adislaus] Juhász. Vol. IV/1. Bp. 1941 [1945]. 144–148., lib. IV, dec. V, ill. 1. hozzá: *Nagy Gábor: Bonfini tizedei Isthvánffy Miklós Historiaejában*. Irodalomtudomány (2001: 1–2. sz.) 57–69.

<sup>200</sup> *Isthvánffi, N.: Historiarum* i. m. XXVI. 581. Isthvánffi hozzáteszi a boldog kimenetelt („restitutio in integrum”) is.

<sup>201</sup> *Károlyi Árpád: Illésházy István hűtlenségi pöre*. Bp. 1883. 96.

<sup>202</sup> A Magyar Tanács felterjesztésének kiadása: Uo. 195–196.

<sup>203</sup> Az 1603. november 5-én Bécsben kelt levelet újabban I. Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606. S. a. r. Ötvös Péter, Szeged 1991. 79–80., ill. régebben: *Károlyi Á.: Illésházy* i. m. 198–199.

<sup>204</sup> Uo. 197–198.

<sup>205</sup> Részleges kiadásai: Uo. 201–207., ill. *Károlyi Árpád: Illésházy István hűtlenségi pörére vonatkozó okiratok (1600–1611)*. Második és befejező közlemény. Történelmi Tár (1883) 306–330., itt: 315–321.

<sup>206</sup> A per „1603 tavaszán fej- és jószágvesztési ítélettel végződött.” *Tóth István György: A 17. század története*. In: *Millenniumi magyar történet*. Szerk. Uő. Bp. 2002. 208.; „Im März 1603 erließ der Vorsitzende der Ungarischen Kammer auf Druck des Prager Hofes einen Beschluss, mit dem Illésházy zum Verlust des Kopfes und des Vermögens verurteilt wurde.” *Ágnes R. Várkonyi: Die internationalen Hintergründe des Bocskai-Freiheitskapfes (Die Ungarische Geschichte aus Europäischer Perspektive)*. In: „Einigkeit und Frieden sollen auf seiten jeder Partei sein” *Die Friedensschlüsse von Wien (23. 06. 1606) und Zsitvatorok (15. 11. 1606)*. Hg. János Barta–Manfred Jatzlau–Klára Papp, Debrecen 2007. 13–29. itt: 13. 1. j.

<sup>207</sup> *Károlyi Á.: Illésházy* i. m. 91.

A hamis ítéletlevél alapján elkobzandó birtokból Istvánffi azután kérte a nádort jog szerint illető kétharmadot, majd supplikált végül ehelyett vegyes adományként Körmendért. Kérését utóbb is jogosnak tartotta, 1605. január 30-án sürgette például Wolf Unverzagtot, Udvari Kamara elnökét, járjon közben érdekében Rudolfnál.<sup>208</sup> Megemlítette, hogy ama prágai tartózkodásakor a magáéból 3000 forint költsége volt. Következő folyamodványában<sup>209</sup> úgy fogalmazott, kérése nem teljesült, így kívánta a háborús szükséghelyzet.<sup>210</sup> Méltónak és jogosnak ítélem azonban — folytatta —, hogy engem azért az ítéletért elégtisenek meg. Utasítsa tehát az uralkodó a Magyar Kamarát, egyezzek meg vele. Jogos ugyanis, hogy amiként a császári felség mindenben örökodik jogai ép-ségén, úgy az ő jogainak is tegyenek eleget.

Károlyi Árpád már régen bemutatta, hogy Istvánffi sokáig állhatatosan ellene mondott a törvénytelen eljárásnak, ellenezte Illésházi elmarasztalását is, majd erkölcsi nagyságot hiányolva hányta a nádori helytartó szemére: meghajolt végül, ahelyett, hogy tört volna. Azt gondolom, a kiváló történész a Baradlayak korára jellemző mentalitást kért számon Istvánffin, az utókor feladata nem az, hogy vitatkozzék egykori hatalmasok cselekedeteivel, hanem, hogy okaikat megismerje. A Mohács utáni emberöltőkben kevés Bodó Ferenc akadt,<sup>211</sup> az életpályának általánosan eleme az „inservire temporis” (Brodarics István). Az, hogy Istvánffi az általa kiállított hamis ítéletlevél alapján elkobzandó birtokból is igényelte a nádori részt, majd ennek kapcsán egyéb igényeket is megfogalmazott, mutatja, éppen úgy a hosszú 16. század alakja, mint például Zrínyi Miklós, vagy maga Illésházi István, aki részben szintén birtokszerezése érdekében elevenítette fel a már halott Bocskai roppant hatalomvágyát és az oszmánnal való szövetekezését.<sup>212</sup> Balásffi püspöknek az e tanulmány címében idézett verssora<sup>213</sup> ekként is pontos: Istvánffi élete kora története felől

<sup>208</sup> ÖStA FHKA HfU r. Nr. 90., Konv. 1606 márciusa, fol. 178., 180.

<sup>209</sup> Uo. fol. 179.

<sup>210</sup> Az egykor Illésháznak és Joónak is oly fontos Körmendért a két úr bukásai megindult tülekedésben Istvánffi 25000 forintos ajánlatának esélye sem volt. Az általam ismert igénylők közül Erdődy Tamás, Széchy Tamás, Kollonitsch Siegfried is többet ígért, Henckel Lázárnak pedig roppant adósa volt az udvar. Végül 45000 tallérért Batthyány Ferenc vette zálogba, majd adományba is megkapja.

<sup>211</sup> Nem arra kell gondolni, hogy 1526 után feldúlta a gyulafehérvári püspökséget, hanem egyéb, Istvánffinál olvasható tetteire: a polgárháború során fogságából részegen eltávozván józannul visszatért, majd János híveként inkább meghalt Ferdinánd börtönében, mintsem elfogadjá ennek a végül már nem átállást, csak semlegességet kérő ajánlatát.

<sup>212</sup> „Demortuus Stephanus Bocskay totis viribus in o laborabat, ut Hungariam sicuti Transylvania sub tutelam et defensionem Turicam coniceret seipsumque principem vel regem Hungariae opera Turcica faceret...” Hogy ő maga, folytatja Illésházi, mennyi gonddal, munkával, élete veszedelmével is hiúsította ezt meg, ismert az Bocskai sok tanácsosának, amiatt néhányszor Bocskai öt szemtől szemben halállal fenyegette. (Károlyi Á.: Illésházy i. m. 25. l. j.) Bővebben írt erről Illésházi Kollonitsch Siegfriednek Trencsénből 1607. szeptember 3-án kelt levelében: ÖStA HHStA UA Misc. Fasc. 433. Konv. F. fol. 1–2., papírfelzetes gyűrűspecséttel.

<sup>213</sup> Egy lehetséges előképe Istvánffinak a Tinódi halálára írt, a pannon hősokeket megszólító versének zárása: „Ille etenim facit, ut post invida fata libellis / Vivatis omnes in suis.” Az autográf: Carmina Nicolai Istvánffii..., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest; Kézirattár, K53 II 44<sup>n</sup>; kiadva: *Istvanffy, N.*: Carmina i. m., 26. (Tinódi egyébként egy ideig Istvánffi apai nagybátyja, Imre pártfogását élvezte.)



nézve válik érthetővé, kora történeteinek pedig a *Historiae* egyik lehetséges értelmezését adja.

Tanulságos további adatokat is idézni Károlyi művéből. Az 1603 márciusában Istvánffy elnökletével tartott tárgyalás bíráinak véleményét zárt borítékban kellett átadni Miksa Ernő<sup>214</sup> főhercegnek. Erről Illésházi 1605-ben így írt feleségének: „Istvánffy énnekem megmondta..., hogy azt írták, hogy nekünk úgy tetszik, hogy bűnös, de nem mindnyájunknak.”<sup>215</sup> Istvánffy a nem elítélő véleményen lehetett, erre utal az Udvari Kamara elnöke, Unverzagt is.<sup>216</sup> A hamis ítéletlevél kapcsán 1604-ben Illésházi ezt írta feleségének: „Istvánffy azt mondotta, hogy lelke ösmeretei ellen adja ki a sententiát és erővel adatták ki vele.”<sup>217</sup> Mátyás főherceg hamar memorandumot készíttetett Unverzagtnak Illésházi védelmében, amelyet a magyar főúr is megkapott, egy 1605 januárjában kelt levél mellékleteként. Az emlékeztetőben olvasható egyebek között, hogy Istvánffy az ítéletet sokáig nem akarta kiadni „sőt Illésházy nejeének s e nő testvéreének..., amikor ők vele az ügyről beszélgetének, tanúk jelenlétében nyíltan beismerte, hogy törvényteleniséget követett el, az ország jogai és törvényei ellenére cselekedett, de kényszerítve<sup>218</sup> volt azt tenni, minthogy életét is fenyegették, ha nem teszi. Ugyanígy nyilatkozott Istvánffy más magyar urak és nemesek előtt is.”<sup>219</sup> Ezzel egybevág Illésházi előbbi közlése, aki a folytatásban hosszan sorolja azokat a főurakat, nemeseket, valamint embereiket, akik tanúi voltak Istvánffy kijelentésének. Mindezekből az látszik, hogy a nádori helytartó tettének minőségét rögtön közölte a sértettel, annak környezetével, valamint a külvilág mértékadó részével.

A jogérzékkel nincs tehát baj – csak hát a pénznek nem tud ellenállni, szokás az egri püspök sugallatát idézni.<sup>220</sup> Láthattuk azonban, Istvánffy nem vesztegetésnek, hanem életveszélyes fenyegetésnek engedve egyezett bele hamis oklevél kiadásába olyasvalaki ellen, aki akkor már nem volt elfogható. Megjegyzendő az is, hogy nem e per 1603 novemberéig tartó szakasza volt az egyetlen alkalom, amikor törvénysértéssel szállt szembe: ismételten közbenjárt Homonnai Drugeth Györgyért.<sup>221</sup> Az ügyet eleve előtte, mint nádori helytartó előtt

<sup>214</sup> (II.) Károly főherceg és Bajor Mária fia (1583–1616).

<sup>215</sup> Idézi Károlyi Á.: Illésházy i. m. 89. 1. j.

<sup>216</sup> „...die iudices oder der Istvánffy in seiner übergebenen Relation meldet: »quod ipse Illésházy nihil tale facto aut reipsa praestiterit aut tentaverit, sed solum verbis, neque iis ad suam maiestatem caesaream, sed ad alios scriptis...» Uo. 187. A folytatásban Unverzagt javasolja is ennek számonkérését Istvánffin. A *Historiae* Illésházi védekezéséről: „...ille scripta sua mitius interpretando nihil maliciose aut de industria libidineque, sed communi loquendi scribendique genere accidisse excusaret, neve id tantillum verborum sibi factis insonti crimini duceretur, postulatet...” *Istvanffy, N.*: *Historiarum* i. m. XXXIII. 798.

<sup>217</sup> Idézi Károlyi Á.: Illésházy i. m. 122.

<sup>218</sup> L. még ehhez II. Mátyásnak Pálffy Katához 1611. március 21-én írt levelét: Károlyi Á.: Illésházy István pörére i. m. 328–330.

<sup>219</sup> Idézi Károlyi Á.: Illésházy i. m. 123.

<sup>220</sup> Uo. 95., öt követve Holub J.: Istvánffy i. m. 36–38. (Május 13-án kelt levelében Rudolf utasítása ellenére Istvánffy ismét megtagadta a márciusi opinio ítéletként való kiadását, kimutatva annak törvénytelen voltát. Szuhai szerint azonban az ítéleterejű, Istvánffival meg akkor kell tárgyalni, amikor költségeit kéri.)

<sup>221</sup> Homonnai-Drugeth György 1592. június 21-én kelt végrendeletében őt is megtette tutornak hitvese, nagylucsei Dóczy Eufrozina, valamint gyermekeik, György és Erzsébet mellé. MOL A 57, 6. k., 134–137.

kellett volna tárgyalni, azonban talán nem bíztak benne.<sup>222</sup> Istvánffi egyszerűen fogalmaz Mátyás főhercegnek írt levelében: mivel nyilvánvaló, hogy az ifjúnak az ügyben, amelyért fő- és jószágvesztésre ítélték, semmi bűne sincs, járjon el a főherceg az uralkodónál.<sup>223</sup> Később: „nem akarom fenségteknek több szóval felidézni, mi jogsérellemmel ítélték el, hiszen mindezek fenségteknek ismeretek”.<sup>224</sup> Hasonlóan írt Rudolf királynak is, tőle ugyan a folytatásban gráciát kért az ifjúnak, ám ártatlannak nevezte.<sup>225</sup>

### *Az 1608. esztendő*

1608. február 1-jén Mátyás főherceg és a magyar rendek Pozsonyban szövetséget kötöttek egymással: közösen lépnek fel a minapi egyezségek, a bécsi és a zsitvatoroki ellenségeivel és megzavaróival szemben,<sup>226</sup> azaz szövetkeztek Rudolf király ellen. A gyűléstől az arisztokráciából kevesen maradtak távol, közéjük tartozott a nádori helytartó, báró Istvánffi Miklós. Ő ekkor szlavóniai ott-honában, Vinicén tartózkodott, amint ez egy ekkoriban kelt ajánlás datálásából tudható. A dedikációt frissen befejezett,<sup>227</sup> harmincnégy könyvből álló történeti művéhez készítette el január 27-én. Címzettje, Rudolf császár.

---

<sup>222</sup> Pethe Márton 1601. január 10-én Mátyásnak arra a kérdésére, vajon a propalatinus vagy az esztergomi érsek, mint királyi helytartó elé idézzék-e az ifjú édesanyját, merthogy előbbinek rokona, egyebek között így válaszolt: „Quia regni Hungariae iura habent inter regem et regnicolas non alium quam propalatinum esse ordinarium iudicem, cur hac in parte authoritati eius derogati debeat, non video, quia etsi sit sanguine iunctus, fide tamen obstrictus est, nec amicitiae, nec favoris, nec consanguinitatis ratione moveri, sed aequo iuris libramine causas dirimere debet, cum alias quoque sit vir integer et ab omni suspicione alienus. Praeterea non solus est in tali iudicio, sed tanquam praesidens consensus aliorum iudicium hanc vel in illam partem determinat. Proinde cum unicuique sua tribuenda autoritas, nullo pacto videtur mihi, ut dominus propalatinus debeat excludi, quia sit vir prudens, animadverteret hoc modo fidem suam in dubium vocari et authoritati derogatum esse. Quod si haec causa coram annotato propalatinus non ventilabitur, in aliis vix omnino vel invitis procedet, praesertim cum penes ipsum talis causae revisio soleat fieri.” (ÖStA FHKa HfU r. Nr. 69. fol. 57–58.) Istvánffi egyik testvére, Theodóra Dóczy Miklósnak lett a felesége, l. hivatkozásokkal *Holub J.*: A Kisasszonyfalvi Istvánffyak i. m. 120.

<sup>223</sup> A Sebesen, 1602. május 29-én kelt levél: ÖStA FHKa HfU r. Nr. 72., Konv. 1602 februárja, fol. 222–223.

<sup>224</sup> A Vinicén, 1602. augusztus 28-án kelt levél: ÖStA FHKa HfU r. Nr. 75., Konv. 1603 januárja, fol. 124–125.

<sup>225</sup> A Bécsben, 1602. július 2-án kelt levél: ÖStA FHKa HfU r. Nr. 72., Konv. 1602 februárja, fol. 220–221.

<sup>226</sup> „ea conditione, quodsi nimirum temporis successu propter vel contra transactionem Viennensem et Turcicam nuperrime conclusam, quam servare intendimus, nobis, regnis, provinciis et patriis nostris aut eiusdem commembris et confoederatis hostis aut turbator alius ingrueret, et tunc nos et omnes status et ordines tam regni Hungariae, quam archiducatus Austriae mutuis auxiliis et suppetiis nobis et nostris commembris ... non defuturos...” ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 396. Konv. A. fol. 1–4., másolat. Az aláírás nem ment gördülékenyen, egy korabeli feljegyzés szerint Thurzó György a vonakodókat kurafiaknak nevezte és az ablakon való kihajításukkal fenyegetőzött („minatum fuisse se illos meretricis filios per fenestram praecipitandum, nisi subscribant.” uo., 202–205., másolat, itt: 204.).

<sup>227</sup> „opus ... assiduitate ... vigiliis absolutum ... ad finem perduxit” – olvasható a nyomtatásban soha meg nem jelent dedikációban, amely a *Historiae* kézírata (OsZK Kt. Quart. Lat. 2316.) elé illesztve található.

Akár betegsége, akár más volt az oka annak, hogy Isthvánffi nem ment el Pozsonyba, a gyűléssel nem értett egyet.<sup>228</sup> Egyelőre nincs nyoma annak, hogy a következő hónapokban kimozdult volna otthonából. Ott érte az a hír is, hogy új király lesz, ehhez sok sikert kívánt egy Batthyánynak írt levelében: „Addia Isten hogi ollian io legien mint a ki newet viseli.”<sup>229</sup> Lelkesen aratott, még szeptember 19-én is Vinicéről kommentálta a történéseket: „Sokan kiwanniak az Nadrispansagotis, es azert forgodnak. Keeseo chazarnak imar practicalni, mert ki atta azt kezebeol, a kihez kepest azt mielhetne.”<sup>230</sup>

Pedig az ő neve is felbukkant olykor. Például bizonyos katolikusok<sup>231</sup> Mátyás főherceghez írt, dátum nélküli javaslatukban kitértek arra, ha nádort kell választani, minden erővel azon kell lenni, hogy az katolikus legyen. Ha a őfenségének tetszik, méltán veheti számításba Isthvánffit, „cum ... tanto iam tempore onus huius officii gesserit eiusque explorata semper in domum Austriacam fides, prudentia ac probitas id mereantur”. A választott nyitrai püspök és Tegledy János esztergomi nagyprépost Mátyás számára készített, szintén dátum nélküli, de az előbbi szövegnél később kelt titkos előterjesztésükben hosszan sorolták, miért nem szükséges és helyes most a nádorválasztás.<sup>232</sup> Ha azonban ez semmiképpen sem akadályozható meg, a felség (már *maiestas*) érje el, hogy katolikus választassék, nevezetesen az erre az uralkodóháznak tett szolgálatai miatt érdemes Isthvánffi Miklós („qua in re domini Nicolai Istvanffi merito ratio haberi poterit, quod iam a multis annis de augusta domo Austriaca bene meritus plurimum inservivit”). A nádori helytartónak azonban természetesen esélye sem volt Illésházival szemben a palatinatus elnyerésére.

### *Megjegyzések Isthvánffi irodalmi munkáságához*

Isthvánffi a *Historia*ban az események felidőzésében 1607 végéig jut el. A szakirodalomban általában 1606 olvasható,<sup>233</sup> holott ír például Bocskai 1607

<sup>228</sup> „Kegelmed iol mielte hogi oda nem ment.” – írta Batthyány Ferencnek március 8-án. MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21058. felvétel.

<sup>229</sup> A július 10-én kelt levél: uo. a 21059. felvétel.

<sup>230</sup> Uo. a 21060. felvétel.

<sup>231</sup> Személyük nem ismert, annyi tudható róluk, hogy a törökök és az eretnekek csapásai miatt megcsappant vagyonukat „eo conversuros, ut ad solenitatem coronandae regiae vestrae serenitatis militarem, quantam possimus, manum adduceamus”. ÖStA HHStA UA Com. Fasc. 396. Konv. A. fol. 215–218., itt: fol. 217.

<sup>232</sup> Érveik között szerepel, hogy Mátyás a magyar határon lakik, úgyhogy maga meg tud oldani mindent, nem hasznos, ha társa lesz a hatalomban, a nádor gyakran a rokonait mentegette az igazságszolgáltatás során a királlyal szemben (hivatkoznak Bonfini dec. 5. lib. 4-re Újlaki Lőrinc herceg kapcsán, akit a nádor mint rokonát soká oltalmazott – ismét előkerült tehát az Illésházi-per kapcsán már említett polda). Továbbá mindennapi alkalmatlanságokat eredményez a nádor hatalma, különösen eretneké, az egyházi rend számára, akár a religio kipusztítását is („sensimque inter-nacionem religionis machinabit”). Végül: az ország kimerült, miből lesz költség a nádorra, hogy *honeste* viselhesse terhét, feladatai most is szétosztottak (pl. a főkapitány és a helytartó között). A bécsi artikulusok sem jelentenek akadályt: Bocskaiék a kassai gyűlésükön majd mindegyik cikkelyt átszabták, megszüntették, „aequiori iure maiestati vestrae regiae id licet, quod prius licuit adversae factioni”. Uo. fol. 214., fol. 219., gyűrűspecséttel.

<sup>233</sup> Pl. *Starck Andor*: Istvánffy Miklós és Historia Regni Hungaricia. In: Értesítő a kegyes tanrendiek debreczeni algymnasiumáról 1894–1895. iskolai évben. Debrecen 1895. 3–64., itt: 32.; *Ho-*

eleji temetéséről, vagy arról, hogy Homonnai-Drugeth Bálinttal szemben ugyanezen esztendőben Rákóczi Zsigmond lett a fejedelem. Ennek Rudolf császárhoz küldött követsége kapcsán jegyzi meg, nem is történt azután semmi említésre méltó abban az évben, hacsak nem az, hogy Giorgio Basta meghalt „ad diem decimam Calendas Decembris”, (pontosan, amint más forrásból ismert, 1607. november 20-án).

A *Historiaenak* az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kézírata autográf. Istvánffy kézírásának ismeretében ez egyértelmű, annak tartotta már Berlász Jenő is.<sup>234</sup> A *Historiaet* a kora újkori magyarországi történetírás részeként ismertető Bartoniek Emma viszont nem.<sup>235</sup> Ha befejezhette volna kézíratos művét, nyilván észreveszi tévesztését, hiszen végigolvasta a jórészt autográf *Apparatus historicus* is, Gregorjancz kapcsán maga hivatkozik Istvánffy kézírására stb. Mivel pedig halála után tizennyolc évvel stencilezett kézírata mind a mai napig alapmű, idézik vagy a benne írtakat nevének elhagyásával egyszerűen átveszik,<sup>236</sup> e pontatlanság élő.

Benda Kálmán egyetlen adat, Istvánffy egyik német nyelvű levele alapján arra a következtetésre jutott, hogy 1605-ben a szerző az események megörökítésében 1551 körül járt.<sup>237</sup> Feltételezését további adatok erősítik.<sup>238</sup> Ha pedig a mű terjedelmileg nagyobb része 1605 és 1607 között keletkezett, változik az olvasata is. Például a Mátyás főherceg németalföldi helytartóskodását elbeszélő részben az 1580 körüli esemény kapcsán Istvánffy egy ambiciózus, testvérével szembeforduló, ám feladatával megbirkózni végül képtelen öcs alakját rajzolta meg, hozzákötve a lázadás, a gyalázat és a hűtlenség kifejezéseit is – mindezt 1607 körül vetve papírra.<sup>239</sup>

A *Historiae* kézírata jelen állapotában csonka, az I–XX. könyvet tartalmazza. Feltehetően ez volt a mű első kötete, valamikor ugyanis két részbe kötétték. Hans Ludwig von Ulm birodalmi alkancellár Pozsonyból 1618. március 24-én írt levelében azt ajánlja a könyvkiadó Gregorius Tegnagelnek, kerítsen még egy historikus jezsuitát a szöveg átolvasásához, „weil es zween Thomi

lub J.: Istvánffy i. m. 44.; *Bartoniek E.*: Istvánffy Miklós i. m. 344.; *Berlász J.*: Istvánffy Miklós i. m. 210. Legutóbb „Amikor az 1606. évig jutott, szélütés érte és jobb keze megbénult.” *Benits Péter*: A szigetvári ostrom leírása Tállyai Pál XVII. századi kézíratos Istvánffy-fordításából. In: [www.c3.hu/~iris/99-1/benits.htm](http://www.c3.hu/~iris/99-1/benits.htm) (a letöltés ideje: 2008. június 30.)

<sup>234</sup> *Berlász J.*: Istvánffy Miklós i. m. 222.

<sup>235</sup> *Bartoniek E.*: Istvánffy Miklós i. m. 344.

<sup>236</sup> Az előbbire példa *Benits Péter* bevezetője a Tállyai-kiadáshoz (Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. 1–12. könyv. S. a. r. Benits Péter. Bp. 2001.), az utóbbira *Gunst Péter*: A magyar történetírás története. Bp. 2002<sup>2</sup> 79.

<sup>237</sup> *Benda Kálmán*: Istvánffy Miklós levele 1605-ből. Irodalomtudományi Közlemények (1967) 187–190.

<sup>238</sup> Például 1605. február 1-jén Pázmánynak írva éppen a Petrovics Péternek Munkácsot juttató 1551. évi egyezsége utal, a Mátyás és Ferdinánd főhercegeknek 1605 júliusában írt egy-egy levélben pedig Gianbattista Castaldo erdélyi hadvezetésével példálózik, azaz 1551–1553 közötti eseménnyel. Az előbbi l. *Nagy Gábor*: Irreperunt (Istvánffy Miklós levele Pázmány Péterhez a hitújítás magyarországi kezdeteiről. *Gesta* (2006: 1. sz.) 84–90., az utóbbi: OSzK Kt. Fol. Lat. 3606. 2. köt. fol. 59v.

<sup>239</sup> Kicsivel alább ugyanis a hosszú háborút említi: „totos quindecem annos magnum satis mortalís aevi intervallum vario atque ancipiti Marte dimicavimus, sicuti ea omnia ulterius pro-gredientes ordine exponemus” *Istvanffy, N.*: *Historiarum* i. m. XXV. 553.

seind”.<sup>240</sup> Antonius Hierat kiadásában a *Historiae* vége a 850. lap tetejére esik, egyenletes tördelés kisebb lapszámot eredményezett volna. A két kötetet nagyjából azonos terjedelműnek feltételezve az 1622. évi kiadásban egy kötet kb. 400–425 lapnyi lehetett. A XX. könyv vége, azaz a kézirat 613. foliója a 408. lapra esik.

Ismert, hogy a mű kiadása legkésőbb 1614-ben szóba került, talán ezért is van a kézirat címlapján ez az évszám. Az előkészületekről egy Ferenczffy Lőrincnek Vinicéről 1614. július 7-én írt levelében maga Isthvánffi tájékoztat.<sup>241</sup> Halála után Pázmány — akire Hierat szerint a kéziratot „morti vicinus” hagyta — a mű kiadásáért tovább fáradozott, a létrejöttéhez azonban nincs köze. Ami az alkotás történetéről az összeállítástól a megjelenésig tudható, az részben az ő levezetésén alapul, kezdeményező szerepével csak újabban találkozni.<sup>242</sup>

Isthvánffi irodalmi ténykedése is hiányosan ismert. Vinicei otthonából íratja 1612. április 12-én Thurzó György nádornak: „Hol penigh Nagod az en Lucubratioim felol ertekezik, kivanvan azt hogi megh eltemben evulgaltassanak; azokrul azt irhatom Nagodnak, hogi miulta az betegsegh, kit Nagod iol tud, ream eset volt, azulta semmit sem munkalkodhattam az dologban, mert az iobbik kezem ollian nagi munkat minemewt az a dologh kivanna, nem szenvedhet, mindazaltal ha suadeallia Nagod, hogi evulgaltassanak betegsegem eleőt valo munkaim es irasim, kesz vagyok az Nagod kivansaganak engedni...”<sup>243</sup>

Lehetséges, hogy tőle származik az a feljegyzés is, amelyet Odescalchi Artúr tett közzé a 19. század végén,<sup>244</sup> kommentár nélkül. A *Notationes rerum memorabilium* címmel ellátott latin nyelvű szöveg 1553 és 1607 között történ-

<sup>240</sup> A levél kiadását l. *Holub József*: Istvánffy Miklós Históriaja 1622-i kiadásának történetéhez. Magyar Könyvszemle (1959) 281–283., itt: 282. 4. j.

<sup>241</sup> Kiadása: *Herner János*: Pázmány Péter és Istvánffy Miklós Históriajának kiadása. In: Pázmány Péter emlékezete halálának 350. évfordulóján. Szerk. Lukács László – Szabó Ferenc. Róma 1987. 399–404., itt: 401. E kiadás szerint a levél Bécsben kelt, ami a szerző hajlott kora miatt meglepő. Tekintettel a sok elírásra (bizonyosan nem *suspiciendae impressionis labore* állhatott az eredetiben, hanem *'suscipiendae'*, nem *Govii* hanem *Iovii* vagy *Giovii*, nem *dominae* hanem *'dominationis'*, a központozásról nem is beszélve) feltételezem, hogy a *Viennae* helyett talán *Vinicae* olvasandó. Utóbb ráadásul találtam egy levelet Isthvánffitól, amelyet Thurzó Györgynek íratott, mégpedig ugyanezen a napon Vinicéről (l. még alább).

<sup>242</sup> „...Pázmány közvetlen hatására alakult ki a pápa- és Habsburg-ellenes erdélyi történetírás (Szamosközy István, Mikó Ferenc, Somogyi Ambrus, Bojti Veres Gáspár, Szalárdy János) hatástalanítására szánt új katolikus történelemszemlélet Istvánffy Miklós latin és Pethő Gergely magyar nyelvű műveiben, melyek a reformáció országvesztő szerepének bizonygatása mellett a Habsburg-hűséget a katolizálásra való felszólítással kapcsolják össze s Bocskait ... tövénytelen rebellióval, Erdélyt eretnekséggel és törökbarátsággal vádolják.” *Makkai László*: Művelődés a 17. században. In: Magyarország története 1526–1686 i. m. II. köt. 1538. Nem érintve az állítás többi részét, nem gondolom, hogy a *Historiae* tisztázatát 1600-ban, azaz hatvankét évesen írni kezdő szerző történelemszemlélete annak az akkor harmincas jezsuitának a hatására alakult, aki még utóbb is, 1604–1605 fordulóján éppen tőle érdeklődött a reformáció magyarországi terjedéséről. Újabb példa: „Ő biztatta Istvánffy Miklóst a Magyarország történetét összefoglaló mű megírására és kiadására.” *G. Etényi Nóra*: Pázmány Péter és a korabeli publicisztika. In: Pázmány Péter és kora. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba 2001. 179.

<sup>243</sup> Štátný archiv v Bytči; Oravský komposorot – thurzovská korešpondencia, Inv. č. 252. 1612.4.12. = MOL Filmtár X 7496 C 783.

<sup>244</sup> *Szerémi [gr. Odescalchi Artúr]*: A gróf Draskovich-család levéltárában talált XVII. századi feljegyzés. Történelmi Tár (1890) 370–377.

teket örökített meg, de nem minden évből. Az első és a második bejegyzett eseményt például húsz év választja el: 1553. április 9-én „Paulus Istvanfi, pater Nicolai, mortuus est in Nempthy”,<sup>245</sup> 1573. január 24-én „Adviga Gyulai, consors Pauli Istvanfi, mater Nicolai mortua est pleuritide in nova curia Wini-censi”. A további hét, erre az esztendőre vonatkozó feljegyzés között olvasható Radéczi István püspök helytartóvá tétele, valamint Istvánffi Orsolya („nupta dein Joanni Lipchei”) születése. A folytatásban megtalálható Istvánffi Éva és Katalin születése és házassága is. A visszaemlékezésben helyet kap három historicus, Sambucus (Zsámboky János), Zermegh János és Johannes Michael Brutus halála. Az első Istvánffi padovai mentora volt, a másodikat a Magyar Kamarából is ismerte, életrajzot is írt róla, a harmadik magyar vonatkozású művét éppen az 1598. évi erdélyi legáció juttatta Bécsbe. Az 1596. év háborús eseményeinél Klissza és Diocletianus neve együtt szerepel (a szöveg hiányos), akár a *Historiae*ban.<sup>246</sup> Ha a memoriale nem többéves kihagyásokkal íródott, akkor 1609 előtt nem kelhetett (Thurzó Ferenc ugyanis „pater Georgii palatini”), és ekkor az ’Istvanfi’ névalak sem kizáró ok: Istvánffitól ugyanis szel-ütése után ez ideig saját kezű levél nem ismert.

Nem az ő alkotása viszont az *Apparatus historicus* első kötetében található hat annalisztikus feljegyzés,<sup>247</sup> csak részben ő másolta át azokat. Holub József — bizonyosan a kézírás alapján — a szövegeket is neki tulajdonította,<sup>248</sup> és ennek megfelelően mutatta be cselekedeteit. Az általa említett egyik szöveg-hely 1594 nyarán történeteket idéz fel, elbeszélője augusztus 12-én érkezett vissza a győri táborba. Petrinja ostroma augusztus 10-ig tartott, onnan Istvánffinak 48 óra alatt Győrbe érni szokatlan teljesítmény lett volna, más-részt az említett szöveg előző folióján olvasható a mondat eleje is: „cum ego Ratisbona rediens”. A feljegyzések szerzője valójában Joó János, aki az említett 1594. évi német birodalmi követség tagjaként járt júliusban Regensburgban.<sup>249</sup> Írásait Istvánffi kisebb változtatásokkal másol(tat)ta át *Apparatus*ába.

<sup>245</sup> Nem e szövegből, hanem Szentgyörgyi Gábor verséből tudható, hogy napokkal később Pál egyik lánya, Erzsébet is meghalt („quae post pientissimi patris obitum paucis diebus decessit”). in: *Theuke, F.: Epitaphium* i. m.

<sup>246</sup> „Clissiam Diocletiani imperatoris, qui Christianos olim tam impie, quam crudeliter persecutus esse literarum monumentis traditur, patriam fuisse supra Salonas positam et antiquis Diocletiam dictam doctissimus vir Stephanus Radetius, episcopus Agriensis existimavit.” *Istvanvanffi, N.: Historiarum* i. m. XIII. 208.

<sup>247</sup> Eredetileg legalább hét volt. A hatodik szöveg is csonka (a 84. folio utáni anyagot tépték ki), a rongálás azonban tökéletlen. A nyomokban megtalálható hetedik szöveg az 1598. esztendő eseményeiről emlékezik, erre utalnak a szótörések is (például a 90v-n egymás alatt „[u]xori nulla, ut non modo, tam cardinalatumque, ss<sup>ae</sup> loco eius, az őrszó *Silesia*. 92<sup>f</sup> *Petarrum*, v. *ductores Ungari*, 93<sup>f</sup> *applicat, Passae in lecto*” – Báthory Zsigmond a bíbornokságot óhajtott, Sziléziába távozott, Győr ellen éjjel indult a támadás, petárdával robbantották be a kaput stb.).

<sup>248</sup> *Holub J.: Istvánffy* i. m. 27–28.

<sup>249</sup> OSzK Kt. Fol. Lat. 3606. I. köt. fol. 33<sup>a</sup> A szövegről l. *Nagy Gábor*: A váci püspök esete a személyekkel meg a nádori helytartóval (Adalék a hosszú háború korának történetírásához). In: *Septuagesimo anno humanissime peracto. Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*. Miskolc 2004. 151–170. (A szöveget mikrofilmről készített képekről olvastam. Utóbb az OSzK-ban megtekinthettem az eredetit: ha a kötet gerincére nem ragasztottak volna jelzetet, Joó János neve teljesen olvasható lenne.)

*In senili aetate (1608–1615)*

Az a néhány adat, amely Isthvánffi élete utolsó éveiből jelenleg ismert, azt mutatja, hogy a történetíró 1608 őszén bekövetkezett agyvérzéséből részlegesen felépülve vinicei otthonában élt. Innen közölte a későbbi személynökkel, Pákay Benedekkel 1609 szeptemberében, hogy megsegíti a jezsuitákat, akikkel régóta jó kapcsolatot ápolt.<sup>250</sup> A zágrábi kollégium építése idején észrevéve, hogy az atyák e jámbor, dicséretes és Szlavónia számára hasznos tervüket segítség nélkül nem vihetik végbe, bizonyos Zágráb megyei birtokai átengedésével kívánt gondoskodni religiójáról, hazájáról és a „tanulmányok előmeneteléről”.<sup>251</sup>

Miközben a jezsuitáknak adakozott, kért is: 1610 nyarán ismét két supplikációt nyújtott be uralkodójának. Az egyikkel újra a Bika-örökségért folyamodott, a másik a dubovci kastéllyal volt kapcsolatos.<sup>252</sup> Valamikor rákényszerült ennek elzalogosítására, most ugyanis úgy fogalmazott, még halála előtt szeretné visszaváltani. Ehhez szüksége volt annak az összegnek a harmadára, mellyel neki nádori helytartói fizetéséből még tartoztak. A Magyar Kamara támogatta a kérést, hiszen Wolfgang Ernnleutner számvevősegéd 1608. október 9-én kelt kimutatása<sup>253</sup> szerint az 1581. június 24-től 1608. szeptember 30-áig<sup>254</sup> fizetendő évi 1200 forintból hátra volt még 10755 forint, azaz lényegében fizetése harmada.

Egy, az Udvari Kamarához Vinicén, 1611. március 1-jén íratott kérvényéből tudható, a két folyamodványt akkor adta be, amikor az elmúlt nyáron a királyi felség, azaz II. Mátyás látására Bécsbe ment.<sup>255</sup> Azóta a fizeteshátralék kifizetésére az uralkodó rábólintott ugyan, ám ő pénzt még nem látott. A kért birtokokkal kapcsolatban pedig választ sem kapott, noha a Magyar Kamara még karácsony előtt megküldte opinióját az uralkodónak. Kéri tehát a központi kormány szervet, tekintsék hű szolgálatait és rengeteg fáradozását, költségét – éppen csak a jelennel bánik óvatosan: „ob respectum fidelium servitiorum merorum multorumque praestitorum laborum et pensarum a divis quondam

<sup>250</sup> Például Ioannes Zanitius turóci rektor Laurentius Maggiónak, az ausztriai rendtartomány főnökének Pozsonyból 1596. március 19-én írt levelében féltucat prelátus mellett egyedül Isthvánffit nevezte a rend barátjának: „Tot sunt ..., mi reverendissime pater, in Hungaria societatis veri amici et praeter hos nulli.” Monumenta antiquae Hungariae. I–IV. Ed. Ladislaus Lukács. Romae 1969–1987. IV. (1593–1600) 208–210., itt: 209.

<sup>251</sup> „in tempore manus et opem adferre et se, in quantum vires suae paterentur, socium iisdem patribus in promovendo huiusmodi proposita praebere religionique, patriae et studiorum progressui consulere voluisset” II. Mátyás Bécsben, 1610. augusztus 23-án kelt consensusából: MOL A 57, 6. k. 203–204.

<sup>252</sup> ÖStA FHKa HFU r. Nr. 99., Konv. 1610 szeptembere, fol. 43.

<sup>253</sup> Uo. fol. 44. E két forrást említi: *Holub J.*: Istvánffy i. m. 42.

<sup>254</sup> Meddig viselte Isthvánffi a nádori helytartóságot? Balásffi életrajza szerint a nádorválasztás után önként modott le: „tandem palatino per turbas et dissidia creato ipse officium hactenus gestum sponte deseruit et sigilla sua veterum more antiquavit...” Fallenbüchl Zoltán azt közli, júniusban maga mondott le [Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeáll. Fallenbüchl Zoltán. Bp. 2002. 143.], a Pallas Lexikon ennek még a napját is tudta a nádor szócikknél: június 4. Sajnos nem igazít el *Benda Kálmán*: A királyi Magyarország tisztí cimtára 1607–1608. Levéltári Közlemények 43. (1972) 265–325. sem.

<sup>255</sup> ÖStA FHKa HFU r. Nr. 99., Konv. 1610 szeptembere, fol. 55–56.

imperatoribus Ferdinando, Maximiliano et modernis dominis nostris clementissimis...”<sup>256</sup>

A testi gyengeség fokozatosan erőt vehetett rajta. 1612 Pütkösdjén Pozsonyban szándékozott lenni, ahhoz azonban már betegnek érezte magát, hogy menyezgőre utazzék a Thurzókhöz Biccseré ősszel, amikor pedig Thurzó György nádor a nevezetes linzi tanácskozásra hívta, 1614. július 7-én Vinicéről korábbi betegsége kiújulására és heves náthájára hivatkozva mondott nemet.<sup>257</sup> Szellemi épségét viszont bizonyosan haláláig megőrizte, amint ezt a Vinicéről 1615. március 17-én Batthyány Ferencnek íratott, ám szokás szerint saját kezűleg aláírt levele mutatja.<sup>258</sup> Két hét múlva halott volt. Thurzó nádort, aki tudni akarta, „mikor szólította ki Isten az jó emlékezetű Istvánffy Miklós uramat, az napjának végére menvén”, így tájékoztatta rokona Czobor Mihály: „az Istvánffy uram halálát az mi illeti, ... prima Aprilis szólította ki Isten ez árnyék világból.”<sup>259</sup>

---

<sup>256</sup> Rudolf uralkodására esett nádori helytartósága, társadalmi emelkedése, anyagi gyarapodása stb., a királyt a magyar rendek segítségével megbuktató Mátyás főherceget nem szerette, l. példák-  
kal Nagy G.: A váci püspök i. m. 168–169.

<sup>257</sup> Az 1612. április 12-én, augusztus 31-én és az 1614-ben írt levél: MOL Filmtár X 7496 C 783.

<sup>258</sup> MOL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 21061. felvétel.

<sup>259</sup> A Bécsben 1615. május 16-án kelt levél kiadása: Történelmi Tár (1882) 582.



Olga Khavanova

## A KÉRELEMÍRÁS MESTERSÉGE

*Hivatalnoki pályafutások a 18. századi Habsburg Monarchiában*<sup>1</sup>

„Mivel minden erőfeszitésem ellenére, Bécsben nem jutottam álláshoz, úgy döntöttem, hogy Pozsonyban próbálok szerencsét, ezért kérem Felsőgedet, kegyeskedjék fizetés nélküli létszám feletti fogalmazói alkalmazásomhoz hozzájárulni, hogy addig is, amíg előléptetést nyerek, fáradhatatlan buzgalommal és hű szolgálattal több tapasztalatot szerezzek, és még méltóbb legyek az uralkodói kegyre” – írta 1768-ban Karl Christian Paurenfeind fiatal osztrák nemes,<sup>2</sup> akit végül gyakornokként felvettek a Magyar Királyi Kamarába.

A kérelmező kész volt beérni kevesebbel is annak reményében, hogy fokozatosan feljebb emelkedhet a hivatali ranglétrán. Megfontoltsága arra enged következtetni, hogy ha a kora újkor még nem is ismerte a „karrierstratégia” modern fogalmát, a kor embere világos elképzelésekkel rendelkezett a társadalmi elhelyezkedéshez szükséges időről, utakról, anyagi és erkölcsi ráfordításokról. Nem véletlen, hogy a korabeli forrásokban gyakran felbukkan a latin *promotio* vagy a német *Forthommen* szó, amelyek alapja az előrelépés vagy feljebb lépés, hiszen bármely sikeres karrier kulcsa a társadalmi és szakmai státusz megőrzésében és javításában rejlik.

E cél elérése érdekében gyakran írásbeli beadványokat és kérelmeket kellett benyújtani a különféle állami hivatalokba, ideértve a közvetlenül az uralkodóhoz intézett folyamodványokat is. Így joggal merül fel a kérdés: vajon a folyamodó sikere függött-e attól, milyen verbális formába öntötte kérelmét? Tanulmányunkban az uralkodó számára készített kérelmek 18. század közepére kristályosodó és rutinná váló alapelveit és leggyakrabban használt érvekészletét vizsgáljuk meg a Habsburg Monarchiában, továbbá azokban az esetekben, amikor a források lehetővé teszik számunkra, ezen érvek alkalmazásának sikerességét is értékeljük.

A német nyelvű történeti irodalomban megkülönböztetik a jog- és igazságszolgáltatási szervekhez intézett „kérelmeket” (*Suppliken*), melyek esetében jogilag megalapozott igények kielégítéséről volt szó, illetve a „kérvényeket” (*Supplikationen*), amelyekben különféle hivatalokat és javakat (tisztséget, szolgálati előléptetést, egyszeri vagy rendszeres anyagi segílyt, az állam költségén

<sup>1</sup> A tanulmány megírását a *Fond zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung* (Ausztria) támogatta, az M978-G08 „Hivatalnoki karrierék a Magyar Királyságban a felvilágosult abszolutizmus korában” című projekt keretén belül.

<sup>2</sup> Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: ÖStA); Finanz und Hofkammerarchiv (FHKA), Ungarisches Camerale (UC), Fasz. r. Nr. 181/2, Subd. 1, Nr. 76 ex Apr. 1768, fol. 514.

tanulmányi lehetőséget stb.) próbáltak „kieszközölni” vagy a kor nyelvén szólva „kikönyörögni”, amire a kérvényezőnek objektíve nem volt vitathatatlan jogalapja, ezért csak azok kegyességére számíthatott, akiktől a döntés meghozatala függött. Egyébként maguk a történészek is elismerik, hogy a jogszolgáltatási és adminisztratív terület között nem vagy nem mindig lehet pontos határt vonni, ami a folyamodványok „kérvényekre” és „kérelmekre” való felosztását is gyakran pusztá formalitássá teszi.<sup>3</sup> Annál is inkább, mivel a szolgálati előléptetésre irányuló kérelmeknek voltak kifejezetten objektív alapjai is (pl. szolgálati idő, kifogástalan munka stb.), legtöbbször mégis szubjektív választás döntött a többé-kevésbé egyenlő feltételekkel induló kérelmezők között.

A kérelmek mint nagy tömegű forrástípus iránt az 1970–1980-as évek fordulóján indult meg az érdeklődés, amikor nyilvánvaló váltak az akkoriban uralkodó, a múlt makrotörténeti megközelítését előtérbe helyező társadalomtörténet problémafelvetésének és metodológiájának korlátai. Azoknak a forrásoknak a kutatása, amelyekben az ember saját magáról mond el valamit, legyen szó akár levélről, naplóról, jogi keresetről vagy kegyelmi kérvényről<sup>4</sup> (az ún. ego-dokumentumokról), lehetővé tette, hogy jobban megértsük az egyes személyek viselkedésének motívumait, felmérjük látóköriük szélességét, megismerjük értékrendszerüket, és értékeljük társadalmi elvárásaikat, akár teljes társadalmi csoportok perspektívájában is.<sup>5</sup>

A petíciók, folyamodványok, panaszok és a hozzájuk hasonló dokumentumok fontos források lettek az alacsonyabb társadalmi rétegek és az uralkodói vagy államhatalom közötti kölcsönös kapcsolatok mechanizmusának kutatásában. A parasztok, polgárok, bérmunkások és katonák az utóbbi évtized kutatásaiban — mondhatnánk — nevet öltöttek, sorsuk lett, és példák sokaságát adták olyan esetekre, amikor a hatalom kénytelen volt meghallani az egyszerű alattvalók hangját. Napjaink történészei egységes véleményen vannak a tekintetben, hogy a kora újkorban a kérelmek fontos szerepet játszottak a hatalom informálásában a társadalom hangulatáról és a társadalmi elégedetlenség fokáról, ezért a hatalom nem kevésbé volt érdekelt ennek a mechanizmusnak a működésében, mint azok, akik számára a kérelmek benyújtása az egyetlen remény maradt igazuk megvédésére és az igazság diadalára.<sup>6</sup>

<sup>3</sup> *Martin P. Schennach*: Supplikationen. In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Ein Experimentalisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer. Wien–München 2004. 572–584; *Andreas Würgler*: Bitten und Begehren. Suppliken und Gravamina in der deutschsprachigen Frühneuzeitforschung. In: *Bittschriften und Gravamina. Politik, Verwaltung und Justiz in Europa (14.–18. Jahrhundert)*. Hrsg. Cecilia Nubola – Andreas Würgler. Berlin 2005. 16–52; l. továbbá: „Supplik“. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Bd. 5. Hrsg. A. Edler et al. Berlin 1998. 94.

<sup>4</sup> A kegyelmi kérvényekkel kapcsolatban l. *Natalie Zemon Davis* klasszikus munkáját. *Natalie Zemon Davis: Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford (Ca.) 1987.

<sup>5</sup> *Winfried Schulze*. Ego-Dokumente: Annäherungen an den Menschen in der Geschichte. In: *Von Aufbruch und Utopie. Perspektiven einer neuen Gesellschaftsgeschichte des Mittelalters. Für und mit Ferdinand Seibt aus Anlass seiner 65. Geburtstages*. Hrsg. Bea Lundt. Köln–Weimar–Wien 1992. 417–450; *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. Hrsg. Winfried Schulze. Berlin 1996.

<sup>6</sup> *Petitions in Social History*. Ed. Lex Heerma van Voos. Cambridge 2001. A kérelmek felhasználását a kora újkori betelepülések kutatásának kontextusában l. *Alexander Schunka*: Immigrants Petition Letters in Early Modern Saxony. In: *Letters across Borders. The Epistolary Practices of International Migrants*. Ed. Bruce Eliot – David A. Gerbert – Suzanne Sinke. New York–Basigstoke

Mindezekén túl van még egy olyan iránya a modern történetírásnak, amelyben a kérelmek mint források meghatározó helyet foglalnak el: ez a nemek története (*gender studies*). Brigitte Mazohl-Wallnig osztrák történész a 19. századi női tisztviselőkre vonatkozó kutatásaiban — a belső világukra, intellektuális horizontjukra és lelki igényeikre vonatkozó közvetlen bizonyosság hiányában — „történetileg hiányzó nagyságoknak” nevezi ezeket a nőket.<sup>7</sup> Kell-e mondani, hogy a kora újkor parasztasszonyairól és polgárnőiről szinte semmilyen emlék nem maradt a hatóságokhoz írott panaszaikon és kérelmeiken kívül?<sup>8</sup> A nők által vagy a nők nevében írt szövegek elemzése mindenekeleltt társadalmi aktivitásuk és felelősségük meghatározására irányul, ahogy ezt például Renate Blickle egy egyszerű parasztasszony — aki a bajor választófejedelmet arra kérte, kegyelmezzen meg dezertőrnek nyilvánított férjének — érvrendszerének mikrotörténeti kutatásában bemutatta.<sup>9</sup>

Az ilyen kutatások többsége elsősorban bírósági jegyzőkönyveken vagy más, valamilyen konfliktushelyzetet dokumentáló forráson alapul. Érdekes, hogy a könyvtári katalógusok elektronikus keresőiben az e témában született publikációk kulcsszava a „kérelem” és a „konfliktus”. Ez jogos is abban az értelemben, hogy bármely kérelem alapját egy konfliktus képezi, ha nem készítője konfliktusa fizikai vagy jogi személlyel (személyekkel), akkor valamilyen vágyott és valóságos dolog közötti konfliktusról van szó. Igaz, a történészek elismerik, hogy egyelőre kirívóan keveset tettünk az olyan kérelmek kutatásában, amelyekben szolgálati alkalmazásról, nyugdíjba küldésről, anyagi segélyről vagy kiüntetés odaitéléséről van szó. Az efféle források súlyát a prozopográfiai kutatások szempontjából sem szabad lebecsülni, hiszen bármennyire is törekedett arra a kérelmező, hogy a számára legelőnyösebb színben tüntesse fel dolgát, nem kellett a hitelesség keretein kívülre kerülnie, mivel az összes általa hivatkozott tényezőt gondosan megvizsgálták.

Az uralkodóhoz írt kérelmeket különféleképpen nevezhették: latinul *humillima instantia* vagy *supplex*, németül *Supplik*, *Gesuch*, *Bittschrift*, *Bitten*

2006. 271–290. A hivatali alkalmazások vagy szolgálati clóléptetések diszkurzív sajátosságainak vizsgálatát a német városok anyagán l. *Kirill Levinson*: Bjurokratija nyemeckovo goroda XVI–XVII vv. Moszkva 2000.

<sup>7</sup> *Brigitte Mazohl-Wallnig*: Die Beamtenfrauen als historisch absente Größe im 19. Jahrhundert. In: *Frauenbilder – Frauenrollen – Frauenforschung*. Hrsg. Christa Gürtler. Wien–Salzburg 1987. 78–91.

<sup>8</sup> Vö.: *Christa Hämmerle*: Bitten – Klagen – Fordern: erste Überlegungen zu Bittbriefen österreichischer Unterschichtfrauen (1865–1918). *Bios: Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* 16. (2003). 87–110; angol fordításban l. *uő.*: Requests, Complains, Demands. Preliminary Thoughts on the Petitioning Letters of Lower-Class Austrian Women, 1865–1918. In: *Gender and Politics in the Age of Letter-Writing, 1750–2000*. Ed. Caroline Bland – Marie Cross. Sheffield 2004. 115–133. A magyar történetírásban Hanák Péter tett arra sikeres, de tovább nem fejlesztett kísérletet, hogy az episztoláris műfaj evolúciójának kontextusában összehasonlítsa a népszerű leveleskönyvekben található levélmintákat azokkal, amelyeket egyszerű asszonyok írtak az I. világháború idején fronton szolgáló férjeiknek. *Hanák Péter*: *The Garden and the Workshop: Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton 1998. 179–212.

<sup>9</sup> *Renate Blickle*: Die Supplikantin und der Landesherr: die ungleichen Bilder der Christina Vend und des Kurfürsten Maximilian I von rechten Sitz um Leben. In: *Ungleiche Paare: zur Kulturgeschichte menschlicher Beziehungen*. Hrsg. Eva Labouvie. München 1997. 52–99. Ugyanezt a témát angolul l. *uő.*: Peasant Protest and the Language of Women's Petitions: Christina Vend's Supplications of 1629. In: *Gender in Early Modern German History*. Ed. Ulinka Rublack. Cambridge 2002. 177–199.

stb. De mindezek hagyományosan egyesítették magukban a magánlevél és a hivatalos beadvány vonásait: az életkörülmények sokféleségét az episztoláris kánon normáinak betartásával fejtették ki. Miként a levél (az *epistola*), ezek a kérelmek is a cicerói struktúráig nyúlnak vissza és megszólítással (*salutatio*) kezdődnek. A megszólítást nem ritkán a levelekben elengedhetetlen bevezető (*exordium*) követte.<sup>10</sup> Több kérelmező ugyanakkor, talán a bármely leveleskönyvben megtalálható tanácsra emlékezve, hogy nem szabad túl hosszú leveleket írni és mi több, terjengős körlevelekben a hatóságokhoz fordulni, kihagyta ezt a részt, és rögtön a kérelmet megalapozó személyes körülmények kifejtésére (*narratio*) tért. Zárásként (*conclusio*), az aláírás előtt,<sup>11</sup> a kérelmező rendszerint örök hűséget fogadott, és megígérte, hogy imádkozni fog jótevőjéért.

Hogy a 18. századi Habsburg Monarchiában miként alakult és fejlődött a kérelmek írásának és benyújtásának gyakorlata, még soha nem vizsgálták. Egészében véve a történészek és az irodalomtörténészek egyetértének abban, hogy azokat a retorikai fogásokat, amelyeket a levélírás művészete megkövetelt, már az iskolában is tanították (ezt a fokozatot/osztályt úgy is hívták, hogy „retorika”). Azok, akik később hivatali karriert választottak maguknak, a mesterséget jogi gyakorlat során tökéletesítették. A leveleskönyvek — nem mint a kiválasztottnak szóló magas irodalmi stílus példái (Rotterdami Erasmus vagy Philipp Melanchthon munkái), hanem mint gyakorlati kézikönyvek — a lakosság képzett rétegei számára a 18. század végén jelentek meg, ám széles körben csak a 19. század közepén kezdtek elterjedni.<sup>12</sup> Reinhard Nickisch német filológus a késő reneszánsz és a kora újkor német nyelvű leveleskönyveire vonatkozó kutatásaiban kitüntetett figyelmet szentelt annak, hogy a levelek irodalmi komponensei milyen evolúción mentek keresztül, és érthető okokból mellőzte a hivatalos szervekhez írott, konzervatív struktúrájú folyamodványokat.<sup>13</sup>

<sup>10</sup> Pl. Kajdöcsy Ferenc volt jezsuita, aki királyi szolgálatba szeretett volna lépni, így kezdte kérelmét: „Gyengéd szeretet és anyai gondoskodás, amelyeket császári-királyi Felsőség táplál minden alattvaló iránt, és különösen a felosztaltott Jézus Társasága tagjai iránt, arra ösztönöznek engem, aki kilenc évig volt tagja ennek a rendnek, hogy császári-királyi Felsőség trónja elé tegyem legalázatosabb kérelmemet.” Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL); E 47, Magyar kincstári levéltárak, a Magyar Kamara regisztratúrája, Cancellariae et registraturae necnon postae negotia, item honorifica et gremialia, necnon extraordinaria (a továbbiakban E 47), 18. cs., Nr. 423 ex Majo 1775.

<sup>11</sup> Mind az aláírás, mind a megszólítás formáját a kérelmező státusza diktálta. A címzettől (aki mindig valamilyen magas méltóság volt) eltérően a levél írója rangban mindig messze állt attól, akinnek levélét írta, mindig távolság volt közöttük a társadalmi hierarchiában. Az uralkodóhoz viszonyítva mindenki, a hivatalnoktól kezdve a magas rangú fejedelmekig „legalázatosabb és leghűségesebb alattvalónak” minősült, jóval ritkábban „szolgák”, „vazallusok” vagy „kliensek” (latinul *humillimus perpetuoque fidelis subditus [servus, vasallus, cliens]*, németül *alleruntertänigst- allergehorsamster Untertan [Diener, Vasall, Klient]*) voltak. A levélről mint a szimbolikus kommunikáció eszközéről l. Heiko Droste: Die Erziehung eines Klienten. In: *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa.* Hrsg. Stefan Brakensiek – Heide Wunder. Köln–Weimar–Wien 2005. 23–44.

<sup>12</sup> A Magyarország társadalmi-politikai és kulturális fejlődésének sokszínűségét tükröző 16–20. századi levelek egyedi gyűjteményét két kötetben adták ki: Magyar leveleskönyv. I–II. Szerk. Balogh József – Tóth László; kiadja: H. Balázs Éva. Budapest [2001].

<sup>13</sup> Reinhard Martin Georg Nickisch: Die Stilprinzipien in den deutschen Briefstellern des 17. und 18. Jahrhunderts. Mit einer Bibliographie zur Briefschreiblehre (1474–1800). Göttingen 1969.

Metodológiai szempontból kétségkívül érdekes Roger Chartier, Alain Boureai és Cecile Dauphin francia történészek közös monográfiája, amely „Levelezés. Levélírási minták a középkortól a 19. századig” címmel jelent meg.<sup>14</sup> A szerzők kiemelik az episztoláris művészet múlhatatlan jelentőségét a tisztségen és rangon alapuló középkori társadalomban. Meggyőzően bizonyítják, hogy a titulátúra helyes használatának mestersége, az információ belefoglalása a széles forgalomban lévő toposzokba, és a társadalmi távolság gondos betartása a levél írója és címzettje között, az udvari tisztviselőket egy sajátos, az avatatlanoktól elkülönülő — és a későbbiekben a szimbolikus kommunikáció formáinak további bonyolódása miatt aggodó — kaszttá változtatta. Nem véletlen, hogy sokuknak hízelegtek a „diktátor” szó politikai konnotációi. (Az episztoláris művészet középkori latin megnevezése: *ars dictaminis*, *ars dictandi* volt).

A Habsburg Monarchiában a 16. század végétől az alattvalóknak előírták, hogy kizárólag olyan beadványokkal fordulhatnak az uralkodóhoz, amelyeket arra jogosult írnokok, udvari tisztviselők vagy megbízottak állítottak össze.<sup>15</sup> Ez hozzájárult az egységes forma elmélyítéséhez, a kifejtés tisztaságához és nem utolsósorban garanciát jelentett arra, hogy a szövegben nem lesznek udvariati és a hatalmat sértő kifejezések.<sup>16</sup> Több utókorra maradt kérelmen (főként a 18. századtól) valóban fel van tüntetve a megbízott neve. De korántsem az összesen. Az arisztokraták hatóságokhoz intézett kérelmeit ugyanis személyi titkáraik fogalmazták, a szegény özvegyekét és árvákét pedig leginkább az elhunyt férj vagy apa kollégái.<sup>17</sup>

A hivatali tisztviselővé való kinevezés iránti kérelmeket rendszerint maguk a kérelmezők fogalmazták meg, ami egyúttal bizonyítékkal szolgált arra, hogy a kérelmező jól forogtatja a tollat, ismeri a hivatali stílus alapjait, és szép kézírása van. Néha bizonyítékként csatolták a latin és a német (gót) kalligráfia írásmintáit. Többben a kérelem hátoldalán feltüntették a „magam fogalmaztam” / „maga fogalmazta” kifejezést (latinul *ipse fecit*, németül *selbst verfasst*) is. Egy erdélyi harmincadvamos özvegye, Kosta Krisztina is azt írta, hogy „magam fogalmaztam szegénységemből fakadóan” („aus Armut selbst verfasst”).<sup>18</sup> Mind-az ugyanakkor nem jelenti azt, hogy egy tapasztalt ügyvéd nem javította ki a

<sup>14</sup> Roger Chartier – Alain Boureai – Cecile Dauphin: Correspondence. Models of Letter-writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century. Cambridge 1997.

<sup>15</sup> Pl. Johann Casimir Trickl osztrák báró egy folyamodványában azt kérte, adják ki számára magyar nemesi oklevelének másolatát, hiszen az eredeti egy a tűzvészben elégett. Írásában megemlítette, hogy egy ágenst bízott meg a szükséges dokumentumok beszerzésével és a kérelem megfogalmazásával. MOL A 39, Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária Regisztratúrája, Acta generalia (a továbbiakban R 39) 5834/1777. A kérelmen fennmaradt Keresztúri József ágens neve is. A jogász és tehetséges publicista Keresztúri (1739–1794), a Magyar Királyi Kancellária alkalmazottja, nem volt nemesi származású, ezért nem számíthatott a hivatalban titkári vagy tanácsosi tisztségre.

<sup>16</sup> Schennach, M. P.: Supplikationen i. m. 579.

<sup>17</sup> Így a történelem nem őrizte meg annak a nevet, aki a Magyar Kamara elhunyt titkára, Csapó Mihály árvának nevében kérelmet nyújtott be számukra anyagi segély kiutalására. A kérelem szerint „Anna négy, Erzsébet hét, Mihály egy éves”. ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r. Nr. 611, Subd. 1, Nr. 130 ex Jul. 1775.

<sup>18</sup> ÖStA, FHKA, Camerale Siebenbürgen, Fond 64, Fasz. 135, 43 ex Apr. 1769. fol. 625v.

beadvány stílusát, vagy egy hivatásos írnok nem tisztázta le a kérelmező „saját maga által” írt fogalmazványát.<sup>19</sup>

Jelenleg sajnos még rendkívül keveset tudunk arról, hogy a kérelem miként jutott el az uralkodó kezeihez. A szerencsések egy szűk körének persze sikerült audienciát nyerni, amelyen szóban kifejthették kérelmük lényegét, és kegyes engedélyt kaptak arra, hogy írásbeli kérelmet nyújtsanak be.<sup>20</sup> Többségük viszont udvari megbízottakon keresztül próbálkozott, természetesen akkor, ha maguk nem a hatalom szerveinél szolgáltak és nem az egyes „hivatalok között” adták tovább kérelmüket. Az uralkodó a legtöbb esetben nem hozta meg gyorsan döntését, de a kérelem hátoldalára ráírta azon hivatal (például a Cseh–Osztrák Kancellária, a Magyar Kamara stb.) fejének nevét, melynek kötelessége volt *vótumot*, azaz megalapozott véleményt adnia. Egy özvegyi nyugdíj odaitélése kapcsán például Mária Terézia (1740–1780) 1763-ban fontos megjegyzést tett: „A jövőben, amikor vótumot adnak az ügy összes körülményének figyelembevételével, minden esetben javasoljanak nekem egy rezolúció-tervezetet, mivel az udvari hivataloknak kötelessége meghatározott rendben tanácsot adni nekem, annak érdekében, hogy korlátlan hatalmamnál fogva a saját belátásom szerint hozzak döntést.”<sup>21</sup>

Mivel a rezolúciókkal és ajánlásokkal ellátott kérelmek napjaikban szét-szórva található meg a különböző hivatalok fondjaiban, sőt néha hiányoznak az uralkodóhoz benyújtott kérelmek eredeti példányai, a dolog lényegét azon „jegyzőkönyvi kivonatok” alapján tudjuk csak rekonstruálni, amelyek az alattvaló kérésének rövid kifejtését, a felelős tanácsos vótumát, és az uralkodó rezolúcióját tartalmazzák – egyes esetekben a kérelmen csak az egyszerű „*Placet*” vagyis „jövahagyva”, vagy a „*Verstanden*” vagyis „egyetértek” szavakkal, más esetekben a javasolt döntéshez írt részletes kommentárokkal.<sup>22</sup>

A folyamodványok és kérelmek benyújtásának új (a régivel parallel) gyakorlata a Habsburg Monarchiában II. Józsefnek (1765–1790, a Habsburg-ház tartományaiiban 1780–1790) a Szent Római Birodalom trónjára lépésével (I. Lotaringiai Ferenc halála után 1765-ben) alakult ki. Abból a célból, hogy ő jobban megismerje az uralma alatt lévő területeket és népeket, számos utat tett, melyek során még az ország legtávolabbi sarkaiba is eljutott. Útjai során arra törekedett, hogy első kézből szerezzen hiteles információt a gazdaság állapotáról, a parasztok helyzetéről, a hadsereg szükségleteiről, a büntetés-végrehajtás kö-

<sup>19</sup> Pl. a Magyar Királyi Kancellária fondjaiban megtalálható Josef Küntzler nyugalmazott és rokkant katonatiszt kérelme, amelyen a „magam fogalmaztam” megjegyzés is látható. A kérelem szakszerű stílusa, illetve finom és magabiztos „profí” kézírása azonban különbözik a katonatisztekre jellemző kérelmek stílusától. MOL A 39 580/1770.

<sup>20</sup> Audienciára történő hivatkozást találunk például Paxi Antal testőr kérelmében. ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r. Nr. 423, Nr. 3 ex Sept. 1773, fol. 139r.

<sup>21</sup> ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r. Nr. 603, Subd. 1, Nr. 9 ex Oct 1763, fol. 350.

<sup>22</sup> Csak a bécsi Udvari Kamarában született döntés arról 1769-ben, hogy egy különleges fondban megőrzik az uralkodóhoz írt összes kérelmet, amelyekre az uralkodó saját kezűleg írta rá a hivatal elnökének nevét. Jelenleg e fondban kronológiai rendben őrzik a kérelmeket és a rezolúcióval ellátott jegyzőkönyvi kivonatokat. A 18. századra vonatkozóan l. ÖStA, FHKA, Österreichisches Camerale (továbbiakban: ÖC), Protokolle über allerhöchst signierte Bittschriften, Fasz. r. Nr. 2142 (1769–1772); 2143 (1773–1775); 2144 (1776–1789); 2145 (1790–1800).

rülményeiről stb. Ezekről az útjairól százával vitte haza a hozzá benyújtott kérelmeket, annak ellenére, hogy 1780-ig társuralkodó volt a gyakorlatilag egyedül uralkodó anyja, Mária Terézia mellett.<sup>23</sup> Ezek a kérelmek azután az illetékes hivatalokba kerültek, majd gondos vizsgálati procedúrán mentek keresztül.<sup>24</sup>

Annak a határtalan tematikai sokszínűségnek a bemutatása és értékelése, amely megkülönbözteti az uralkodónak írt kérelmeket másfajta beadványoktól, még sok tekintetben a történészekre vár. Abban a társadalmi rendszerben, ahol az uralkodó minden nap az igazságosságon alapuló kegyességet gyakorolta, más szóval a törvények szellemében cselekedett és egyúttal följük is emelkedett, az uralkodótól kértek tisztséget, ösztöndíjat, nyugdíjat, kitüntetések, személyes vagy társadalmilag jelentős célokra anyagi segílyt, nemesi rangra emelést, birtokjog elismerését stb. A kutató számára egy-egy ilyen kérelem kiindulási pont lehet egy makrotörténeti perspektívájú mikrotörténeti kutatásban. Ha figyelembe vesszük, hogy a központi igazgatási szervek levéltári anyaga jobban megőrződött, mint a családi fondok, illetve a kérelmezők kérelmük alátámasztására gyakran további adatok tömegét voltak kénytelenek bemutatni, igazolásokat, kivonatokat, genealógiai táblázatokat és egyebeket csatolni, e forrástípus felhasználási és elemzési lehetőségeit még korántsem merítették ki. Mindezek teljes mértékben érvényesek a hivatali kinevezések iránti kérelmekre is.

Azon személyek köre, akik hivatali kinevezést kérhettek, nem korlátozott csak magukra a kérelmezőkre. Az uralkodó számára benyújtott kérelmek közül nem keveset a szülők írtak alá. Az uralkodói szolgálatban állók nemzedékeinek élő kapcsolata a család kollektív érdemeiben testesült meg, amikor a fiú jog szerint nemcsak a vagyont örökölte, hanem az ősök jól csengő, a felséges ház iránti szolgálati évekkel mérhető nevét is.<sup>25</sup> Az apák az egyes tanintézetekbe királyi ösztöndíjakat szereztek fiaiknak, ahonnan a hivatalnokok új generációit rekrutálták. Ezután egyik magas rangú pártfogójuknál valamilyen kisebb tisztséghez juttatták őket, hogy minél korábban elsajátíthassák azokat a szükséges gyakorlati fogásokat, amelyeket rendkívül nagyra becsültek egy olyan korban, amikor a tanintézmény elvégzését igazoló diplomára úgy kezdtek tekinteni,

<sup>23</sup> *Kulcsár Krisztina*: II. József császár utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773. Budapest 2004.

<sup>24</sup> Miután anyja halálát követően 1780-ban II. József egyeduralkodó lett, még nagyobb hévvel fogott hozzá az alattvalók kérelmeinek összegyűjtéséhez. Közöttük voltak jobbágyok is, akiknek korábban nem szabadott panasszal folyamodni az uralkodóhoz. Erre részletesebben l. *Derek Beales*: Joseph II, Petitions and the Public Sphere. In: *Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century*. Ed. Hamish Scott – Brendan Simms. Cambridge 2007. 249–268.

<sup>25</sup> A családi érdemek felhalmozását és összegzését az elsők között Elisabeth Garms-Cornides osztrák történész elemezte olyan hivatali alkalmazási kérelmek anyaga alapján, amelyek a Habsburgok itáliai birtokain keletkeztek a 18. században. *Elisabeth Garms-Cornides*: Funktionäre und Karrieren im Italien Karls VI. In: *Österreichisches Italien – Italienisches Österreich? Interkulturelle Gemeinsamkeiten und nationale Differenzen vom 18. Jahrhundert bis zum Ende des ersten Weltkrieges*. Hrsg. Brigitte Mazohl-Wallnig – Marco Meriggi. Wien 1999. 207–225. Arra, hogy ennek a jelenségnek mély gyökerei voltak a Habsburg-ház más birtokain is l. *Olga Khavanova*: *Zaslugi otcov i talanti sinovej*: vengerszkie dvorjanye v monarhii Gabsburgov, 1746–1784. Szankt-Petyerburg 2006.

mint a szakmai alkalmasság tanúsítványára. Végül, egyenesen az uralkodóhoz fordultak azzal a kéréssel, alkalmazza nagykorú fiaikat, mert hitték, hogy feddhetetlen szolgálataik jelentik a legjobb ajánlást gyermekeik számára.

Érdeemes megjegyezni, hogy észrevehetően aktívak voltak az anyák is (rendszerint az özvegyek). „Nekem mint anyának mindent meg kell tennem fiaim boldogsága és felemelkedése érdekében, s ez a természetes kötelesség ösztönzött, hogy — az üdvös döntés reményében — Felsőged elé járuljak óhajtott kérelmemmel” — írta gróf Batthyány Imre özvegye,<sup>26</sup> aki szerette volna kijárni fiainak, hogy azok nemesi rangot kapjanak, mivel első házasságát annak idején még nem nessel kötötte. Ezeket a szavakat nem egy olyan anya fogalmazhatta volna meg, aki egy hivatalba szerette volna juttatni fiát. A nők többsége a szegénységére hivatkozott, és fiaik állami szolgálatba vételében anyagi terheik enyhítését látták,<sup>27</sup> bár egyesek a kor szellemében inkább kiváló képzésben részesítették az ifjút, és a hivatalnok számára szükséges tudományok elsajátítását helyezték előtérbe.<sup>28</sup>

Végül egy tisztségre való jelölésért természetesen egy magas rangú hivatalnok, „patronus” is folyamodhatott, aki ismerte és pártfogolta a kérelmezőt, és rátermettségeért nevével és hírnevével kezekedett. E tekintetben figyelemreméltó, hogy az utóbbi időben a történészek kezdenek eltérni a patronátus egyoldalú, negatív értékelésétől, mely intézményként összeegyeztethetetlen volt a modern bürokratikus állammal, vagy amely társadalmi és kulturális gyakorlatként a rendeket csak abban segítette, hogy megvédjék magukat az egyre erősödő központi hatalom támadásaitól. Éppen ellenkezőleg, a patronusok közvetítő szolgálatának igénye a királyi szolgálat kádereinek kiválasztási mechanizmusában azzal magyarázható, hogy a kora újkor uralkodóinak — a képzés nemzeti rendszerének vagy a hivatali alkalmazás egységes szabályainak és kritériumainak hiányában — gyorsan növekvő hivatali apparátusukban nem volt módjuk arra, hogy személyesen győződjenek meg a tisztséget kérelmezők alkalmasságáról és érdemeiről.<sup>29</sup> Ilyen körülmények között a központi kormánysszervek vezetőire, a kulcsfontosságú állami posztokat betöltő magas rangú tisztviselőkre hárult az a fontos feladat, hogy elsődlegesen kiválogassák a szakmailag alkalmas kádereket.

Az új hivatalnokokat részben olyan kisnemesi családok tagjai közül rekrutálták, melyeket régi szolgálati és pártfogói kötelek kapcsolnak az arisztokratára famíliákhoz.<sup>30</sup> Az egyetemi végzettségű, de karrierlehetőséget garantáló

<sup>26</sup> MOL A 39 3905/1776.

<sup>27</sup> Jó példa erre Catharina Dachauer özvegyasszony kérelme az uralkodónőhöz. ÖStA, FHKA, Vermischte ungarische Gegenstände, Kt. 98, Fritz 1778. (oldalszám nélkül).

<sup>28</sup> Említésre méltó Anna Maria Safran kérelme, amelyben részletesen beszámolt nemcsak családi érdemeikről, hanem fia tanulmányairól is, sőt kérelméhez csatolta fia diplomáit és tanúsítványait is. ÖStA, FHKA, ÖC, Fasz. r. Nr. 6, Subd. 1, Nr. 229 ex Aug. 1776.

<sup>29</sup> Heiko Droste: Patronage in der Frühen Neuzeit – Institution und Kulturform. Zeitschrift für Historische Forschung 30. (2003) 555–590; Mark Hengeger: Amtsträger als Klienten und Patrone? Anmerkungen zu einem Forschungskonzept. In: Ergebnisse Diener ihrer Herren? i. m. 44–50.

<sup>30</sup> A familiaritás (önként vállalt katonai, hivatali és egyéb szolgálat, amelynek kötelezettségeit gyakran egyezményben rögzítették) intézményére a 16–17. században, majd 18. századi átalakulására összefoglalóan l. Tóth István György: Der wechselnde Spielraum des ungarischen Adels im 17./18. Jahrhundert. In: Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemein-



társadalmi összeköttetésekkel nem rendelkező fiatal emberek viszont maguk kerestek befolyásos patrónust, aki alkalmazhatta őket titkárként, kisebb tisztségeket javasolhatott, esetleg közbenjárhatott az ifjú kinevezése érdekében. A kortársakat nem lepte meg, amikor a Magyar Királyi Kamara elnöke írásban értesítette az alárendelt hivatalnokokat: „Öméltósága, ifj. Grassalkovich Antal gróf, hivatalunk tanácsosa, személyesen javasolta nekem küldönci állásra a saját emberét (*hominem suum*), és a tanácsos úr kérésének eleget téve megvizsgáltatom Georg Fűrang jelöltségét (hacsak a nagybecsű Kamaránál távollétemben nem merült fel valamilyen ellenvélemény ezzel kapcsolatban)”.<sup>31</sup> Csak nagyon ritkán fordult elő, hogy alacsonyabb rangú tisztviselő mögött ne állt volna befolyásos hivatalnok, olyannyira, hogy az ilyen esetet egyesek érdemesnek tartották külön is megemlíteni.<sup>32</sup>

Abban az érvelésben, hogy a kérelmezőnek miért van joga az adott tisztségre, központi helyet foglalt el az érdemek fogalma. Miként az előzőekben már utaltunk rá, a személyes és a családi érdemek közötti határ nagyon elmosódott, sőt meglehetősen viszonylagos volt. Így az egyik legjelentősebb magyar főnemesi család tagja, gróf Esterházy Gábor, amikor a Szent István Rend kiskeresztjét kérte magának, a következőket írta: „A [személyes – O. Kh.] érdemek sorában a legkülönfélébb, egészen megbecsült szolgálatokra hivatkozhatok, amelyeket családom sok éven át teljesített a felséges Osztrák Háznak, és a legalázatosabban reménykedem császári Felsőged veleszületett kegyességében és bőkezűségében”.<sup>33</sup> Egy másik magyar arisztokrata, gróf Csáky Antal a következőket írta: „Méltóztassék — saját érdemeim hiányában — figyelembe venni apám és őseim érdemeit és felvenni engem a Kassai Kamara hivatalnoki karába, létszám feletti tanácsosi tisztségre, és ezzel biztosítson nekem lehetőséget arra, hogy pénzügyi jártasságot szerezzek, alkalmassá váljak királyi szolgálatra, és méltóbb legyek a királyi kegyre.”<sup>34</sup>

Számunkra e tekintetben külön figyelmet érdemel, hogy Guy Chaussinand-Nogaret francia történész „A francia nemesség a 18. században” című könyvében a következőket írta: „1760-tól a méltóság és a becsület fogalma, amelyek korábban meghatározták a nemesség elkülönülését, új fogalomnak adták át helyüket: az érdemeknek, amely a középosztályra, a harmadik rendre jellemző érték volt, és amelyet átvett és elsajátított a nemesség, elfogadta és elismerte, mint a nemesség kritériumát.”<sup>35</sup> Ezt az álláspontot monográfiájában kritikával illette Jay M. Smith amerikai történész, és kimutatta, hogy már jóval a felvilágosodás és a francia forradalom évszázada előtt a tettek méltó jutalma-

---

samkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. Joachim Bahlecke – Hans-Jürgen Böhmberg – Norbert Kersken. Leipzig 1996. 149–159.

<sup>31</sup> MOL E 47, 19. cs., Nr. 599 ex Sept. 1775.

<sup>32</sup> Például a Habsburg szolgálatban álló svéd Johann Florian Diesing — őszintén vagy szánalmat akarván ébresztetni maga iránt — a következőket írta: „Hosszú szolgálati éveim alatt, mivel soha nem voltak pártfogóim, egyáltalán nem részesültem segélyben [a fizetésen kívül – O. Kh.].” ÖStA, FHKA, ÖC, Fasz. r. Nr. 2143, Nr. 294 ex Jul. 1773, fol. 217v.

<sup>33</sup> MOL P 1058. Kisebbségi testületi, egyesületi és intézményi fondok. P 1058. Szent István Rend, Lajstromozott kérvények (a továbbiakban P 1058), 29. cs., Nr. 13.

<sup>34</sup> ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r. Nr. 590, Subd. 2, Nr. 101 ex Sept. 1769, fol. 153r.

<sup>35</sup> Guy Chaussinand-Nogaret: *The French Nobility in the Eighteenth Century*. Cambridge 1985. 34.

ként értelmezett „érdemek” határozták meg a nemesség és az uralkodó közötti kölcsönös kapcsolatok jellegét. A 18. századi abszolút monarchia kormányzati mechanizmusának bonyolódása oda vezetett, hogy a korona és a rendek dialógusában a nemesek számára az érdemek tüzetes számbavétele és pontos felsorolása az egyetlen lehetséges formává vált, mint ahogy az is, hogy demonstrálják az egyeduralkodónak személyes elkötelezettségüket, míg az uralkodónak — a korábbiakhoz hasonlóan — észre kellett vennie és ki kellett tüntetnie a nemesi érdemeket, melyek sorában egyre méltóbb helyet foglalt el a gondosság, a felelősség és a megbízhatóság.<sup>36</sup>

Úgy tűnik, a Habsburg Monarchiára jobban alkalmazható Smith koncepciója. Az a tényező, hogy az érdemek (az uralkodói szolgálatban eltöltött évek, betöltött tisztség, szolgálati buzgalom az uralkodói akarat teljesítésekor, dicséretre méltó kezdeményezés stb.) átalakultak a koronával folytatott dialógus alapvető érvévé, kiegyenlítette a nemes veleszületett tulajdonságait és erényeit szerzett érdemeivel. Várlandy Ferenc magyar nemes 1784-ben szinte egy rangra emelte ezeket a fogalmakat: „A kérelmező sokat tapasztalt apja, hogy a kormányzók és az uralkodók igazságosan értékeljék az ősök hűséges szolgálata révén elért érdemeit, és azokat kiterjesszék az örökösökre is, úgy igyekezett taníttatni és oktatni fiait, hogy legnagyobb mértékben megfeleljen az uralkodó elvárásainak, tehát születése jogán ne csak tulajdont kaphasson, hanem erényeket és érdemeket is szerezzen”.<sup>37</sup>

Az érdemekről folytatott szakmai diskurzusra a Habsburg Monarchia történetének kontextusában még jobban oda kell figyelni. Itt jegyezzük meg, hogy lehetséges, hogy a 18. század elején — azok után, hogy a magyar rendiség ismételen megbékélt a magyarországi Habsburg-uralommal, cserébe azért, hogy a dinasztia lemondott a kemény abszolutista módszerek alkalmazásáról a királyság kormányzásában — az érdemek felhalmozása és örökül hagyása a nemrég még részben lázadó és elégedetlenkedő rendek császári-királyi elitbe történő inkorporációjának nagy reményekre feljogosító eszközévé vált. Mária Terézia uralkodása idején, a családi és személyes érdemek dichotómikus egységének keretén belül, a hatalom az arany középutat kereste a hűségért járó megjutalmazás és a személyes érdemek ösztönzése között. A bürokratikus apparátus túlterjedése, továbbá az, hogy bonyolódott a gazdaság, a pénzügyek és maga a társadalmi szféra is, illetve az oktatás irányításának új feladata, nemcsak kifogástalan genealógiát követelt meg a hivatalnoktól, hanem sokoldalú képességeket, tudást és tapasztalatot is. Az érdemes szülők fiainak hivatali alkalmazása a korábbiakhoz hasonlóan a káderpolitika egyik alapelve maradt, amely végső soron garantálta a hivatalnoki réteg átalakulását az iparosokhoz, a kereskedőhöz vagy a katonához hasonló, öröklődő foglalkozású szakmai csoporttá. Igaz, hivatali kinevezést nyerni egyszerűen csupán egy kiérdemesült apa fiaként egyre nehezebben lehetett.

<sup>36</sup> *Jay M. Smith: The Culture of Merit. Nobility, Royal Service, and the Making of Absolute Monarchy in France, 1600–1789. Ann Arbor 1996.*

<sup>37</sup> MOL C 84. Helytartótanácsi levéltár, A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratórája. C 84, Departamentum gremiale ordinarium. 67 d., 1784, F. 6.

1751-ben Vogl János József katonatiszt kérelme kapcsán, amelyben azért folyamodott, hogy nevezzék ki sógorának a tisztségére, a bécsi Udvari Kamara hivatalnokai emlékeztették az uralkodónőt az ilyen esetekben meghatározott rendre: a rokonnak (rendszerint az apának) először nyugdíjba kellett vonulnia, majd versenyt kellett hirdetni a megüresedett hely betöltésére, és ha a fiú (vagy más rokon) mutatkozott az uralkodó szemében a legméltóbbnak, csak akkor biztosították számára az állást.<sup>38</sup> 1761-ben például Schmidt Tódor vámőr bejutatta József nevű fiát (aki akkor már néhány évet szolgált a vámhivatalban) a Magyar Királyi Kamarába. Tizenöt év múlva a felnőtté váló és tapasztalatokkal rendelkező fiúnak viszont már nem volt többé szüksége apja nevének említésére. Az írni tisztség elnyeréséért folyamodva a következőket írta: „Ha egy ilyen tisztség elnyeréséhez vizsgát kell tenni, bármely pillanatban készen állok képességeim bizonyítására, annál is inkább, mert e nélkül is minden nap vizsgáznom kell hivatali feletteseim előtt.”<sup>39</sup>

A lojalitás és a kompetencia összeegyeztetésére tett erőfeszítések szimbolikus eredményét maga Mária Terézia vonta meg uralkodásának végén. Amikor 1780-ban a Magyar Királyi Kamara egyik hivatalnoka, Ribics József fizetésének emelését kérte, mégpedig elhunyt apjának érdemeire hivatkozva, aki korábban ugyanannak a hivatalnak a levéltárnoka volt, tanácsosainak negatív vétumára a következőket írta: „Tegyenek jelentést, hogy valóban olyan kiváló tehetséggel rendelkezik-e [a kérelmező – O. Kh.] és valóban olyan jelentős eredményeket ért el, hogy figyelembe vehessem elhunyt apjának érdemeit.”<sup>40</sup> Így az ősök érdemei, amelyek korábban „varázsszóként” nyitották meg a hivatalok szentül őrzött kapuit, fokozatosan egyfajta „ajánlólevéllé” változtak, amelyek már nem voltak kötelező erejűek.

Az apa neve mellett úgymond „személyes igazolásként” szolgálhatott a patrónus kezessége vagy a kérelmező képzettségéről és korábbi tevékenységéről kiállított bizonyítványok is. Mint mindenhol Európában, a hivatali apparátus professzionalizálódása a Habsburg Monarchiában is együtt járt az egyes tisztségek elnyeréséhez szükséges, a szakmai alkalmasságot igazoló hivatalos tanúsítványok számának növekedésével. Sztankovics János nyugalmazott katonatiszt, aki szintén a Magyar Királyi Kamarában szeretett volna szolgálni, 1775-ben például a következőket írta: „Tíz és fél évig hittel és hűséggel szolgáltam Ferdinánd főherceg gyalogezredében, az utóbbi öt évben latin, magyar, szlovák és német nyelven leveleztem, a teljes pénzügyi dokumentációt intéztem, a rangban felettem álló tisztek, ideértve a törzsparancsnokot is, teljesen elégedettek voltak velem, ami megemlíttetik nyugdíjigazoláshoz másolatában és a csatolt tanúsítványokban is”.<sup>41</sup> A káderek kiválasztásának személytelen rendszere persze nem tudta kiszorítani a patronátus intézményét, ugyanakkor fokozatosan azokra korlátozta a kliensek körét, akik képesek voltak dokumentálni a tisztségre való alkalmasságot. Több ezer hasonló kérelem a 19. század-

<sup>38</sup> ÖStA, FHKA, HFU, Fasz. r. Nr. 832, 4 Nov. 1752. fol. 3v.

<sup>39</sup> MOL E 47, 17. cs., Nr. 401 ex Febr. 1775.

<sup>40</sup> ÖStA, FHKA, ÖC, Fasz. r. Nr. 2144, Nr. 270 ex Majo 1780, fol. 480v.

<sup>41</sup> MOL E 47, 19. cs., Nr. 409 ex Nov. 1775.

ban azután gazdag tárházat jelentett a leveleskönyvek szerzői számára, akik azt javasolták, hogy a tisztség iránti igényt különféle diplomák és bizonyítványok lehető legnagyobb mennyiségével támasszák alá.<sup>42</sup>

Az alattvalók elvárták az uralkodótól, hogy egyszerre legyen kegyes és igazságos. Egy hivatali állásra rendszerint sok alkalmas jelölt volt, de a többség véleménye szerint végső soron azt nevezték ki, akinek nagyobb szüksége volt rá. Naszvadi György nyugalmazott katonatiszt a következőket írta: „Kérem császári-királyi apostoli Felségedet, vegye figyelembe hűséges szolgálatomat és súlyos halálos sebeimet; bizodalمام Önbe vetem, mint olyan anyába, aki nem hagyja figyelmen kívül a kiszolgált és szegény katonákat; legyen kegyes a Kamara szolgálatában alkalmazni, amire alkalmasnak vélem magam, hiszen tudok németül, latinul, magyarul és szlovákul”.<sup>43</sup> Susterschutz Alajos, a Magyar Királyi Kamara gyakornoka a következőket jelentette: „Már két hónapja abban a kegyben részesülök, hogy szerény, de tőlem telhető buzgalommal szolgálhatok [a Magyar Királyi Kamarában – O. Kh.], tehát a feletteseim minden joggal elégedettek velem.” De az előléptetést nem érdemeiért, melyekkel még nem rendelkezett, hanem „idős szülei iránti kegyes megértés végett” kérte, hogy ezzel is megkímélje őket a „költiségektől, gondoktól és vesződésegektől”.<sup>44</sup>

A filantróp elvárások különösen azok részéről voltak erősek, akik az udvar kiemelt gondoskodását és figyelmét élvező társadalmi csoportokhoz tartoztak, mint például az árvák vagy a konvertiták. Nem kell csodálkozni azon, hogy a katolikus uralkodók és a katolikus megújulás korának állama, összekapcsolva a filantrópiát a szigorú felekezeti politikával, árvaházakat nyitottak és ösztöndíjalapokat hoztak létre az árvák, valamint segélyalapokat az új katolikusok számára.<sup>45</sup> Így azt a jelenséget, hogy felnőtt, képzett és bizonyos mértékben tehető emberek is hivatalnoki állásért folyamodtak, arra hivatkozva, hogy gyermekkorukban elvesztették a szüleiket, vagy lemondtak a „lutheri eretnekségről”, részletesebben meg kell vizsgálni.

Az árvaságra való hivatkozások — úgy tűnik — azzal állnak összefüggésben, hogy az árvákat hagyományosan előnyben részesítették az egyház, az uralkodó és a magánszemélyek által létrehozott különleges alapok, amikor arról döntöttek, kiket támogatnak a tanintézményekbe történő felvétel során.<sup>46</sup> Éppen Mária Terézia uralkodása idején nyílt meg számos árvaház, az állam ekkor fogott hozzá a szülők nélkül maradt gyerekek eltartásához, neveléséhez és a

<sup>42</sup> L. pl. *Andreas Engelhart*: Allgemeiner österreichischer oder neuester Wiener Secretär. Wien 1826. 317–322; *Georg Gaal*: Allgemeiner deutscher Muster-Briefsteller für die verschiedenen gesellschaftlichen Verhältnisse. Wien 1835. 759–759.

<sup>43</sup> MOL E 47, 19. cs., Nr. 133 ex Dec. 1775.

<sup>44</sup> MOL E 47, 17. cs., Nr. 401 ex Febr. 1775.

<sup>45</sup> Az osztrák történetírásban a katolicizmusra való önkéntes áttérés kérdéseit a 16–17. századi osztrák–cseh arisztokraták vagy az I. Lipót császár felesége, Eleonóra Magdaléna (1655–1720) által alapított különleges segélyalap — amely a nélkülöző áttérteket segítette — 18. századi működésének példáján vizsgálták. *Thomas Winkelbauer*: Karrieristen oder fromme Männer? Adelige Konvertiten in den böhmischen und österreichischen Ländern um 1600. Frühneuzeit-Info 10. (1999: 1–2.) 9–20; *Ines Peper*: Konversionen im Umkreis des Wiener Hofes um 1700. Phil. Diss. Universität Wien 2003. (Kézirat).

<sup>46</sup> *Khavanova, O.*: Zaslugi otcov i. m. 207–213.

képzésükhöz szükséges eszközök elkülönítéséhez (például az alkohol és dohány eladásából származó jövedéki adóbevételekből). Az egykori árvák felnöve talán abban reménykedtek, hogy a továbbiakban is különleges szempontok alapján kell versenyre kelniük és az uralkodó igazságossága továbbra is nagylelkűen fog megmutatkozni.

Így például, a 19 éves Weber Mátyás (mint sok hozzá hasonló fiatal) a következőket írta: „Nemcsak német anyanyelvemen írok, hanem filozófiai fakultást végeztem, tudok latin, magyar és horvát nyelven is, és mindig is volt érzésem a pénzügyi tudományokhoz”, az állásra mégis elsősorban azon az alapon számított, hogy „támasz nélküli és a fenntartáshoz szükséges eszközökkel nem rendelkező” árva volt.<sup>47</sup> Molnár Antal, aki állásért folyamodott a Magyar Királyi Kancelláriához, kijelentette: „Már 15 éve, hogy elhunyt szüleim szegénységük folytán semmit sem hagytak rám jó nevükön kívül, a legszerencsétlenebb sorban tengődöm. Csak Isten segedelmével tudtam képzettséget szerezni, három évig tanultam a polgári jogot Pest szabad királyi városában és még három évig gyakorlati tapasztalatokat szereztem különböző ügyészek keze alatt.”<sup>48</sup>

Ezek a fiatalemberek úgy tekintettek árvaságukra, mint hivatali alkalmazásuk elengedhetetlen feltételére, ismereteikre pedig úgy, mint elégséges feltételre. A hatalom szemében azonban csak az az árva volt méltó a figyelemre és ösztönzésre, akinek érdekében tehetsége és elhunyt szüleinek érdemei miatt is folyamodtak. A korporatív szolidaritás arra készítette a felettes hatóságot, hogy a kiskorú árvák számára szüleik után nyugdíjakat, a serdülők számára ösztöndíjakat teremtsenek, azoknak pedig, akik éppen csak megkezdték szakmai pályafutásukat, valamilyen szerény kezdő állást biztosítsanak. Azok a gyakori esetek, amikor két árva közül kellett választani, akik közül mindketten hivatalnokok fiai voltak, a korszak talán egyik legfontosabb törekvését illusztrálják: mégpedig azt, hogy a meritokráciát filantrópiára neveljék. „Javasolni fogom az elhunyt Gutschbucher fiát [gyakornoki tisztségre a postahivatalban – O. Kh.]” — írta Kolowrat Leopold, a bécsi Udvari Kamara elnöke — „mivel jó képességekkel és tulajdonságokkal rendelkezik, és teljesen biztos vagyok benne, hogy Gutschbuchert már csak azért is előnyben kell részesíteni Schikarttal szemben, mert [elhunyt] apjának a postahivatalban megszerzett érdemei is mellette szólnak.”<sup>49</sup>

A „puha” rekatolizáció egyik eszközeként használta az államhatalom a katolicizmusra visszatérők szociális megsegítését, ami jó példaként szolgált azok számára, akik makacsul kitartottak a „protestáns eltévelyedés” mellett. Nem beszélve arról, hogy a 18. században a konvertitákat különleges megfontolások alapján többségben katolikus tanintézetekbe írták be, a hatóságok nem mulasztottak el egyetlen alkalmat sem, amikor a római katolikus egyházhoz való tartozás előnyeit kellett demonstrálni. Így például Stanovsky János, aki Nyugat-Európa protestáns egyetemein tanult, majd visszatérve hazájába, húsz évig oktatta Luther tanait Pozsonyban, úgy döntött, áttér a katolicizmusra,

<sup>47</sup> MOL E 47., 17. cs., Nr. 776 ex Mart. 1775.

<sup>48</sup> MOL A 39 722/1770.

<sup>49</sup> ÖStA, FHKA, ÖC, Fasz. r. Nr. 2144, Nr. 231 ex Mart. 1778, fol. 276.

majd ezen az alapon kérelmezte és kapta meg Bazin város szenátori tisztét.<sup>50</sup> Amikor azonban a kálvinista Sinay Miklós teológusprofesszor az uralkodónőhöz fordult azzal a kéréssel, hogy úgymond „adja vissza” családjának a nemesi címet, hiszen nemesi oklevelüket a 18. századra már régen elvesztették,<sup>51</sup> csak 1783-ban született meg a pozitív döntés, miután II. József 1781. évi türelmi rendeletében megszüntette a nem katolikus keresztény felekezetekkel szembeni diszkriminatív intézkedéseket.

Azokon a területeken ugyanakkor, amelyekben elsődleges jelentőséget kellett tulajdonítani a kérelmező szakmai kvalitásainak, figyelembe vették ugyan, ha az illető áttért a katolikus hitre (csakúgy, mint az árvaság esetében), de nem ez volt a döntő szempont. A kérelmezők részéről nyilvánvaló az a tendencia, hogy úgy állították be áttérésüket, mint súlyos áldozatokat követelő (pl. szakítás a protestáns rokonsággal) és ezért méltó „kompenzációt” kívánó aktust. A hatalom részéről viszont inkább az a törekvés figyelhető meg, hogy a felekezetváltást csak azonos feltételek esetén vették figyelembe. Lehoczky László, a Magyar Királyi Kamara írnoka, 1766-ban a következőket vetette papírra: „Tanulmányaim befejeztével megtagadtam Luther tanait, és áttértem a római katolikus hitre, majd azt követően, hogy jogi tapasztalataimat felhasználva hasznos munkát végeztem a királyi törvényszéken, a Kamara Tanácsának kancelláriájára kerültem, először külső munkatársként, majd státusbeli írnokként.” Gróf Erdődy János, a Magyar Királyi Kamara elnöke, Lehoczkyra vonatkozó előterjesztésében megjegyezte: „Ebben a tisztségben, fiatalabb lévén a többiekénél, éles látásmódjával, képességeivel és jogi kérdésekben szerzett tapasztalatával tűnt ki, ügybuzgalmával az adminisztráció különös dicséretét érdemelte ki, és végül konvertita, ezért érdemes őt javasolni.”<sup>52</sup> Másrésztől, amikor 1777-ben egy bizonyos Bernhard Gottlieb Anns — apja (aki a bécsi Udvari Kamara hivatalnok volt) érdemeire és katolikus hitre térésére hivatkozva kérelmezte, hogy alkalmazzák e hivatal pénztárnokaként, az elnök, Kolowrat gróf ezt kategorikusan ellenezte: „Bár eddig hasonló esetekben mindig előnyben részesítettem a tényleg kiszolgált és a pénztárnokok tiszteletére méltó értelmes fiúkat, mert így egyszerűbben meg lehetett védeni őket a sors szeszélyével és változatosságával szemben, az adott esetben veszélyesnek vélem, ha egy konvertitát — akinek érdemei egyelőre teljesen ismeretlenek előttünk — pénztári műveletekhez engedünk.”<sup>53</sup>

Az a körülmény, hogy az uralkodóhoz eljuttatott kérelmeket olyan kötetlen formában fogalmazták meg, mint a hozzá írt magánleveleket, kétségtelenül megnehezítette a munkát ezekkel a dokumentumokkal. Csak úgy lehetett megítélni a kérelmező státuszát, a kérelem és az annak teljesítésére jogosító indokok lényegét, ha gondosan elolvasták a beadvány szövegét.<sup>54</sup> A hivatali apparátus felduzzasztása és az állam beavatkozása az élet összes új nyilvános színteré-

<sup>50</sup> ÖStA, Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: HFU), Fasz. r. Nr. 908, 16 Apr. 1761, fol. 376.

<sup>51</sup> MOL A 39 570/1776.

<sup>52</sup> ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r. Nr. 590, Subd. 2, Nr. 15 ex Jan. 1766, fol. 85v., 94r.

<sup>53</sup> ÖStA, FHKA, ÓC, Fasz. r. Nr. 2144, fol. 171v–172r.

<sup>54</sup> Az alattvalók találegonysága határtalan volt: 1760-ban Sommer János Péter vámos, aki szolgálati éveit alatt veszítette el látását, egy általános rokkantnyugdíj kiutalására vonatkozó kérelem

be a kérelmek számának növekedéséhez vezetett és gyors feldolgozásukat követelte meg. Az ügyvitel régóta érlelődő reformja II. József önálló uralkodásának első éveire esett, és a lehető legjobban tükrözte elképzeléseit az alattvaló és az uralkodó közötti kapcsolatokról, a rendi kiváltságok helyéről és a bürokrácia hatékonyságáról. A Habsburg Monarchia ügyvitelének új alapelveit Joseph von Sonnenfels (1732–1817) író, jogász és pedagógus dolgozta ki.<sup>55</sup>

Sonnenfels a sikeres dilettáns példája lehetne: a legkülönbébb tudományok és művészetek felületes tudója, egyúttal tehetséges stilisztika és polemikus volt, aki otthagya névjegyét az osztrák törvényhozás reformján, az ügyvitel egységesítésén, a politikai-államszámviteli tudományok oktatásán és a cenzúra gyengítésén. Bármilyen is fogott hozzá ez a különleges elme, nem túl eredeti, gyakran leegyszerűsített, de érthető és könnyen felfogható munkái a legszélesebb olvasóközönségre számot tartó, jó minőségű tankönyvek minőségével vettek. II. József, aki nem kis erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az alattvalókat polgárokká változtassa, bevonta Sonnenfelst a hatóságokhoz írott kérelmek formájának és tartalmának megváltoztatására irányuló rendelet kidolgozásába is. Hamarosan ki is hirdették országaiban az 1782. január 2-án kelt rendeletet, amely előírta, hogy az uralkodó számára írott bármilyen kérelmet kizárólag az új, meghatározott minta alapján lehet benyújtani.<sup>56</sup>

A császár — azt állítják — nem kedvelte Sonnenfelst, a tudós tevékenysége ugyanakkor, amely arra irányult, hogy megtisztítsa a nyelvet a terjengős mondatszerkezetektől és a megértést nehezítő (leggyakrabban a középkori latinból fordított) hivatali szófordulatoktól, helyeslésre és támogatásra talált legmagasabb szinten. Később Sonnenfels erre a rendeletre hivatkozott tankönyvében: „Őfelsége, élve az alkalommal, szükségesnek tartotta, hogy mindent szabályozzon, ami egy kérelem megírásához szükséges, véget vessen az eltéréseknek és ismétléseknek, mivel ettől a következtetések súlya nem nehezül meg, de zavarossá és bonyolulttá válik a kifejtés.”<sup>57</sup>

Ettől kezdve tilos volt bármilyen magasztos titulátúra használata, és a megszólítást a hivatali szerv egyszerű megnevezésére („Felség!” vagy „Nagyra becsült Magyar Kancellária!”) kellett korlátozni. Ezután a kérelem tömör kifejtésének („Alulírott kéri, hogy figyelembe véve 27 évnyi szolgálatát a hadseregben, vegyék fel fiát a bécsújhelyi Hadiakadémiára”), majd az okok felsorolásá-

mellett verses kérelmet is benyújtott a császárnőnek. ÖStA, FHKa. HFU, Fasz. r. Nr. 894, 20. Febr. 1760, fol. 746–747.

<sup>55</sup> Sonnenfelsre l. *Robert Kann*: A Study in Austrian Intellectual History. From the Late Baroque to Romanticism. New York 1960; *Karl-Heinz Osterloh*: Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Lübeck–Hamburg 1970; *Grete Klingenstein*: Akademikerüberschuss als soziales Problem im aufgeklärten Absolutismus, Bemerkungen über eine Rede Joseph von Sonnenfels' aus dem Jahre 1771. In: Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Bd. 5. Bildung, Politik und Gesellschaft. Hrsg. Grete Klingenstein – Heinrich Lutz – Gerald Stourzh. Wien 1978. 165–204; Joseph von Sonnenfels. Hrsg. Heinrich Reinalter. Wien 1988.

<sup>56</sup> Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze. Bd. 1. Wien 1785. 18–27.

<sup>57</sup> *Joseph von Sonnenfels*: Über den Geschäftsstil. Die ersten Grundlinien für anlegende österreichische Kanzleibeamten. Zum Gebrauch der öffentlichen Vorlesungen nebst einem Anhang von Registraturen. Wien 1820. 64.

nak (először..., másodszor..., harmadszor...) kellett következnie, amelyek alapján a kérelmező méltónak vélte a kérelemben foglaltak teljesítését. Szerkezeti-  
leg a kérelem „bevezető” részre (*Veranlassung*), magára a „kérésre” (*Bitte*) és az „indokok” kifejtésére (*Gründe*) tagolódott. Az aláírásnál nem lehetett használni a „legalázatosabb”, „leghűségesebb” stb. formulákat, ezek helyett a kérelmező teljes nevét, címét és tisztségét kellett feltüntetni.

1784-ben napvilágot látott Sonnenfels „Az ügyviteli stílusról: alapszabályok a leendő ausztriai kancelláriai hivatalnokok számára” című tankönyve, amelyet a Bécsi Egyetem jogi karán tartott előadásai alapján állított össze.<sup>58</sup> Az oktatás ezt követő reformjai ellenére az „ügyviteli stílus” a jogi kar negyedik évfolyamán egészen 1848-ig kötelező tantárgy maradt.<sup>59</sup> Külön tanulmányt érdemelne, hogy az új minta mennyire gyorsan nyert teret a monarchia távoli zugaiban, és milyen aktívan kezdték el használni. Itt jegyezzük meg, hogy a központi szervek hivatalnokai és a kancelláriai állásokra pályázó fiatalok gyorsan elsajátították a folyamodványok kifejtésének új formáját.<sup>60</sup>

A bürokratikus apparátus fejlődésével, bonyolódásával és szétágazódásával elkerülhetetlenné vált, hogy a kérelmezőkkel szemben megfogalmazott követelmények is formálódjanak, így kialakultak a szakmai alkalmasság értékelésének személytelen mechanizmusai. A kérelmek írói, akik az emocionálisan erősebb első személy („én”) helyett kénytelenek voltak harmadik személyben beszélni magukról („alulírott”), persze igyekeztek megható részletekkel puhítani az újonnan megkövetelt stílust. Johann Herden, a Cseh–Osztrák Kancellária iktatója, javadalmának kiegészítésére irányuló kérelmét a következőképpen fejezte be: „Hatodszor, alulírott a tüzelőjéről gondoskodik, és sanyarú sorsa annyira gyöttri, hogy egész éjszaka azon töpreng, hogyan lehetne leküzdeni a szegénységét, és nem tudja lehunyni szemét a könnyektől.”<sup>61</sup> Ennek ellenére a kérelmekből fokozatosan eltűnt a szánalmat ébresztő hangnem, csak a hivatalos dokumentumokra jellemző tények és a csatolt igazolások felsorolása maradt meg.<sup>62</sup> A fentiekben vizsgált korszak — a 18. század második fele — éppen azért figyelemreméltó, mert az uralkodónak írt kérelmek lehetővé teszik a ku-

<sup>58</sup> Sonnenfels hivatalis stílusról írt tankönyvének hatásáról a nyelvekre és a Habsburg Monarchia népeinek kultúrájára l. *Lesli Bodi*: Sprachregelung als Kulturgeschichte. Sonnenfels: Über den Geschäftsstil (1784) und die Ausbildung der österreichischen Mentalität. In: *Literatur, Politik, Identität – Literature, Politics, Cultural Identity*. St. Ingbert 2002. 339–361.

<sup>59</sup> A császár által bevezetett és Sonnenfels révén propagált norma még a 19. században is érvényben volt. Vö.: Legújabb megbővített és megjobbított magyar és német levelező könyv. s. l. et a. 255–264.

<sup>60</sup> L. pl. Sonnenfels egykori tanítványának, Zmeskal Miklósnak (nevét Ludwig von Beethovenel fenntartott barátsága teszi ismertté) a felvételi kérelmét a Magyar Királyi Kancelláriára. MOL A 39 4632/1784.

<sup>61</sup> ÖStA, FHKa, ÖC, Fasz. r. Nr. 710, „H”, Nr. 186 ex Nov. 1784, fol. 309r.

<sup>62</sup> A kora újkorban a hatóságokhoz írt hivatalos kérelemben elbeszélt történet az „én” kifejezésének kevés lehetősége közül az egyik volt. A társadalom individualizációjának és az egyén autonomizációjának folyamata, amely a 18. század végén a racionalizmus filozófiájában és a szentimentalizmus irodalmában talált kifejeződésre, úgy látszik, éppen ellenkezőleg, az individuuum elszemélytelenedését vonta maga után a nyilvános jogi szférában. Az „individuuum felfedezésére” l. *Richard von Dülmen*: Die Entdeckung des Individuums 1500–1800. Frankfurt a. Main 1997; *Martin Scheutz – Harald Tersch*: Individualisierungsprozesse in der Frühen Neuzeit? Anmerkung zu einem Konzept. Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit. 1 (2001: 2) 38–59.



tatók számára, hogy kiemeljék a hivatalnoki karrierstratégiák diszkurzív sajátosságait.

Az uralkodóhoz eljuttatott írásbeli kérelmek alapján a Habsburg Monarchia központi igazgatási szervei (a bécsi Udvari Kamara, a Magyar Királyi Kancellária stb.) egyáltalán nem voltak zárt, kasztszerű hivatalok, amelyek mindössze néhány tucat család tagjaiból termelték ki vagy éppen újra apparátusukat. Az ezeknél alkalmazott, bevettnek tartható hivatali felvételi elveket egy olyan terminussal lehet jelölni, amelyet egy amerikai szociológus, Ralph Turner alkalmazott a brit iskolarendszerre: ez a „szponzorált mobilitás”. Turner felfigyelt arra, hogy Nagy-Britanniában a tehetségek kiválasztása már majdnem az elemi iskolától megkezdődik, majd a „szerencséseket” a belső versenyeken, de könnyített feltételek mellett egészen a presztízses munkahelyig kísérik. Az Amerikai Egyesült Államokban viszont a „versenymobilitás” éppen ellenkezőleg azt feltételezi, hogy a presztízses egyetemen nem mindig az juthat helyhez, aki többet tud, hanem kötelezően az, aki a másokkal folytatott versenyben sikeresebben bizonyítja jogosultságát az ösztöndíjra.<sup>63</sup>

A Habsburg Monarchiában a személyi mobilizáció „szponzorált” jellege különösen akkor válik nyilvánvalóvá, amikor már állami szolgálatban dolgozó hivatalnokok kérelmezik, hogy nevezzék ki őket egy-egy új tisztségre. Ők bizonyosnak érezték, hogy előbb vagy utóbb, de a rangidősség jogán vagy a dicséretes szolgálati buzgalomért a hivatali vezetés rájuk emelte a tekintetét és előléptetéssel jutalmazta őket. Ez nehezebb volt az „újoncnak”, akik éppen akkor kezdtek vagy próbáltak meg érvényesülni valamelyik hivatalban. A tehetséges és becsvágyó külső jelölteknek kevés esélyük volt arra, hogy alkalmazzák őket, hacsak valamely államférfi vagy nagyúr nem kezeskedett értük. Ehhez egyébként alapvetően hozzájárult a császárnő az a rendelete, amely előírta, hogy a megüresedett állások betöltésekor a külső jelöltekkel szemben részesítsék előnyben a hivatali dolgozókat.<sup>64</sup> Neuhold János püspök arról panaszkodott Balassa Ferenc bárónak, sehogyan sem tudja bejuttatni a Magyar Királyi Kamarába Ritter József nevű pártfogoltját: „Már öt éve foglalkozik úrbéres ügyekkel, amelyeknek semmi közük nincs az államszámvitelhez, ezért a kamara szemében nincsenek érdemei, és ha a Felsőség nem adja jóváhagyását, aggódom, hogy ezt a férfiút nem jutalmazza meg, annak ellenére, hogy már 14 éve teljesít szolgálatot.”<sup>65</sup>

Mindezek ellenére még a legszerényebb hivatali állás elnyerése is lassú, de biztos feljebbjutást garantált a hivatali ranglétrán. „Császári-királyi Apostoli Felsőség! Kegyeskedjen utasításba adni, hogy kegyes kinevezést nyerjek írnokeként a Magyar Kamarához, és ezzel tegye lehetővé további uralkodói szolgálataimat” – írta 1760-ban Sauttersheim János Ignác fiatal gyakornok (aki a későbbiek során a sors akaratából Jean-Jaque Rousseau barátja lett).<sup>66</sup> Igaz, ké-

<sup>63</sup> *Ralph H. Turner*: Sponsored and Contested Mobility. *American Sociological Review* 25. (1960: 6) 856–857.

<sup>64</sup> Ezt a Magyar Királyi Kamara számára írt 1760. december 12-i királyi rezolúció írta elő. Ennek alkalmazására l. pl. ÖStA, FHKA, HFU, Fasz. r. Nr. 912, 12 Aug. 1761.

<sup>65</sup> MOL P 1765. Családi levéltárak, Balassa Ferenc levéltára, 76. cs., 22. t., Nr. 7057.

<sup>66</sup> *Rácz Lajos*: Rousseau és Sauttersheim. Budapest 1913.

relmét csak részben teljesítették: csupán státusz nélküli alkalmazásba került. A bécsi Udvari Kamara elnöke, Rudolf Chotek rámutatott, hogy „más hivatalnokok zúgolódni fognak, ha valakit, akinek semmilyen tapasztalata nincs az államszámvitelben, kineveznek ide írónak, és ezzel elzárja az utat olyanok előléptetése előtt, akik már sok éve szolgálnak”.<sup>67</sup>

Az uralkodóhoz eljuttatott és az illetékes hivatalok vótumaival ellátott kérelmek összehasonlító vizsgálata összességében arra enged következtetni, hogy éppen az általunk vizsgált korszakban történik meg a fontos elmozdulás a személyzeti politikában, amely az alkalmazás kritériumainak egységesítésére, illetve az egyén ismereteinek, képességeinek és a szakmai alkalmosságának fokozott figyelembe vételére irányult. A társadalom csak bizonyos késéssel veszi észre ezt a jelzést, nem korábban, minthogy II. József hozzáfog a meritokrátikus elvek „felülről” történő meghonosításához, amelyek nem engedtek teret sem a nepotizmusnak, sem a filantróp meggyőződéseknél, sem a felekezeti kizárólagosságnak. A személyzeti politika tökéletesítésére irányuló, első látásra nem feltűnő, a 18. század hatvanas és hetvenes éveiben egy percre sem lankadó aprólékos munka nélkül ugyanakkor az 1780-as években bevezetett, a szolgálati évekről, képzettségről, nyelvtudásról és szakmaiságról információt adó nevezetes „minősítvények” nem tették volna meg hatásukat,<sup>68</sup> és sem az udvar, sem a bürokratikus elit és végső soron a társadalom sem lett volna felkészülve a „versenymobilitásra” való áttérésre.

Szerepet játszott-e ebben az apák fiainak és a patrónusok klienseinek világában az, hogy az alattvaló milyen szavakkal szólította meg az uralkodót? Úgy tűnik, bizonyos mértékben szerepet játszott. Kétségtelen, hogy a „szponzorált mobilitás” feltételei mellett, az uralkodói szolgálatban való alkalmazásra sokkal több esélyük volt azoknak, akiket a rendszer családi kötelékeik vagy pártfőgói alapján azonosított. De így vagy úgy a kérelmek a szimbolikus kommunikáció eszközeül szolgáltak: az, hogy az egyén mennyire ügyesen tudta ennek az információs csatornának a lehetőségeit kihasználni, milyen ügyesen demonstrálta érdemeit, nem kevesebbet árult el karrierlehetőségeiről, mint az egyetemi diploma vagy a szolgálati idő igazolása. És ha nem is mindenkinek, de sokaknak megadatott a lehetőség arra, hogy karriert építsenek, meggyőzően ígérve — mint a 19. századi leveleskönyvekben szereplő „N. N.” —, hogy „a kérelmezőnek, amíg gyakornokként szolgál, minden törekvése arra irányul majd, hogy rátermett hivatalnok legyen”.<sup>69</sup>

*Oroszról fordította: Seres Attila*

<sup>67</sup> ÖStA, FHKA, HFU, Fasz. r. Nr. 896, 10 Apr. 1760, fol. 192, 193.

<sup>68</sup> A II. József korabeli bürokráciáról: *Hajdu Lajos*: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Budapest 1982; *Waltraud Heindl*: Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848. Wien–Köln–Graz 1991; *Szántay Antal*: Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und den österreichischen Niederlanden, 1785–1790. Budapest 2005.

<sup>69</sup> Ezzel a kérelmezési levélformulával találkozunk néhány leveleskönyvben. L. pl. *Gaal, G.*: Allgemeiner deutscher Muster-Briefsteller i. m. 758; *Joseph Hoffer*: Wiener Briefsteller, oder allgemeiner österreichischer Haus- und Geschäfts-Secretär, Rechtsfreund und Ratgeber. T. 2. Wien 1840. 515.

Réfi Attila

## A CSÁSZÁRI-KIRÁLYI HUSZÁREZREDEK TÖRZSTISZTIKARA A FRANCIA HÁBORÚK IDŐSZAKÁBAN (1792–1815)<sup>1</sup>

Bevezetés

A 18. század közepétől kezdődően a Habsburg Birodalom (Monarchia) egész fennállása alatt, sőt a magyar társadalomban ezt követően is, egészen a II. világháború végéig a mindenkori haderő tisztikara különleges, kivételezett szerepet töltött be.<sup>2</sup> Így nem meglepő, hogy az utóbbi két-három évtizedben több jeles történész kutatásai során is kiemelt helyet kapott ennek a sajátos rétegnek a vizsgálata.<sup>3</sup>

Mindezek ellenére továbbra is komoly hiátusok mutatkoznak ezen a téren, miután az a hatalmas forrásanyag, amely az előbb említett, több évszázadon átívelő időszak egyes hadseregeinek tisztjeire vonatkozik, többé-kevésbé átfogó jelleggel csak történész-generációk vagy legalábbis jól szervezett kutatócsoportok munkája révén tárható fel.<sup>4</sup> Így továbbra is hiányoznak, többek kö-

<sup>1</sup> Jelen munka elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton is szeretnék köszönetet mondani Pajkossy Gábornak, Balla Tibornak, Fazekas Istvánnak, Hermann Róbertnek, Nagy-Luttenberger Istvánnak, Solymosi Józsefnek és mesteremnek, Zachar Józsefnek.

<sup>2</sup> Ez korántsem volt mindenhol általános, míg ugyanis II. József vagy később Ferenc József maguk is előszeretettel viseltek egyenruhát, addig a Bourbonok Franciaországában kifejezetten tilos volt az udvarnál az egyenruha viselete, Dániában pedig gyakorlatilag kizárták a katonatisztek az udvari társaságból. L. Geschichte der Kämpfe Österreichs. Kriege unter der Regierung des Kaisers Franz. Krieg gegen die Französische Revolution 1792–1797. I–II. Bd. Wien 1905. I. 345.

<sup>3</sup> Csak a nagyobb összefoglalásokat kiemelve a következő munkák születtek a Habsburg-haderő tisztikarával kapcsolatban: *Deák István*: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Bp. 1993.; *Hajdu Tibor*: Tisztikar és közepeosztály. Ferenc József magyar tisztjei. Bp. 1999.; *Zachar József*: Habsburg-uralom. Állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Bp. 2004.; A szabadságharc hadserege tisztikarának vonatkozásában alapvető Bona Gábor munkássága. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Bp. 1984.; *Uő*: Kossuth Lajos kapitányai. Bp. 1988., *Uő*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. 1–3. Bp. 1998–1999.; A Rákóczi-szabadságharc katonai vezetését dolgozta fel újabban: *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. H.n. [Bp.] 2006.; A két világháború közötti tisztikarral kapcsolatosan megjelent művek: *Szakály Sándor*: A magyar katonai elit 1938–1945. Bp. 1987.; *Uő*: A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945. Lexikon és adattár. Budapest, 2001. *Bene János* – *Szabó Péter*: A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938–1945. Nyíregyháza 2003.

<sup>4</sup> Ilyen jellegű az a nagyszabású kutatómunka is, amely az Osztrák Állami Levéltár Hadilevéltárában Michael Hochedlinger vezetésével 2004-től vette kezdetét a Habsburg haderőben 1618 és 1815 között szolgálatot teljesítő valamennyi tábornok adatait tartalmazó életrajzi kézikönyv összeállításának céljával, amit a résztvevők véleménye szerint különösen szükségessé tesz a jelzett korszakra vonatkozóan a Habsburg Monarchia haderejének elitjét érintő kutatások és életrajzok elégtelen volta.

zött a kétségtelenül világtörténelmi jelentőségű, a nemzetközi hadtörténetírásban kiemelten fontos kutatási területnek számító, a magyar hadtörténetírásban azonban gyakorlatilag napjainkig mostohagyermekként kezelt francia forradalmi és napóleoni háborúk időszakának császári-királyi<sup>5</sup> tisztikarára vonatkozó vizsgálatok. A hazai kutató érdeklődése e korszak vizsgálata során — önálló magyar haderő hiányában — természetsszerűleg elsősorban a császári-királyi hadsereg magyarországi hadkiegészítésű alakulatai, közöttük is főként a magyarsághoz elválaszthatatlanul kötődő huszárság felé fordul.

### *A kutatás tárgya és alapvető forrásai*

Jelen kutatásunk a huszárságon belül is alapvetően a Habsburg Birodalom haderejében a korszak során hosszabb-rövidebb ideig működő, reguláris császári-királyi huszárezredek felső rétegét képező törzstisztikarának vizsgálatára terjed ki. Ennek során mindazon személy vizsgálatra került, aki 1792 és 1815 között valamely császári-királyi huszárezrednél törzstiszti rangfokozatban szolgált, függetlenül annak időtartamától. Mellőztük ugyanakkor a kizárólag a különböző rövid életű huszárszabadsapatokban, az inszurrekciós lovas egységekben és a szintén a huszár csapatnembe tartozó, de harcba sohasem vett Királyi Magyar Nemesi Testőrségben szolgáló törzstiszteket. Miután azonban a reguláris ezredek törzstisztjei közül pályafutásuk egy-egy szakaszában többen szolgáltak ezen alakulatok valamelyikénél, így teljességgel ezek vizsgálata sem volt elkerülhető. Végezetül kizártuk a kutatásból azokat a tényleges szolgálatuk alatt csak kapitányi rangot elérő tiszteket is, akik nyugállományba helyezéskor vagy esetleg a hadsereg állományából történő kilépéskor tiszteletbeli (címetes) őrnagyi rangot kaptak.

Célunk a jelzett csoport vonatkozásában, annak viszonylag kisebb mennyisége folytán, a lehetőség szerinti teljes körű, nem pedig a hasonló vizsgálatok során elterjedt mintavételre alapuló feldolgozás. Ennek megfelelően az első alapvető lépés az érintett tisztek lehetőleg hiánytalan névsorának összeállítása volt. Ez elsődlegesen a cs. k. hadsereg 1790-től évente megjelentetett tiszti név- és címtárai adatainak alapján történt, majd egyéb források, főként az egyes ezredek megbízásából azok iratanyaga alapján a 19–20. század fordulóján készült ún. ezredtörténetek révén került sor ennek kiegészítésére és pontosítására.

Következő lépésként a listában szereplő egyes törzstisztek alapvető életrajzi adatainak az összegyűjtését kezdtük meg. Ehhez már elsődlegesen a vonatkozó levéltári források feldolgozására volt szükség, bár jó néhány esetben a szakirodalom is értékes információkat szolgáltatott. E tekintetben mindenképp előtt a bécsi Hadilevéltár (*Kriegsarchiv*) *Musterlisten und Standestabellen* nevű állagában található ún. mustrajegyzékek (*Musterlisten*), valamint a nyugdíjazási jegyzőkönyvek (*Pensionsprotokolle*), továbbá kisebb mértékben az újoncozási

<sup>5</sup> A korábban császárinak nevezett Habsburg-haderő megnevezése 1745-től kezdődően, erre vonatkozóan l. *Zachar József*: A katonai pálya mint karrierlehetőség a XVIII. századi magyarság előtt. Történeti statisztikai adalék a társadalmi mobilitás kérdéséhez. Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Szerk. Mészáros Kálmán. Bp. 2002. 249.

(*Assentlisten*) és áthelyezési listák (*Transferierungslisten*) voltak a legfontosabb forrásaink.

Sajnos a korszakban az aktív katonai szolgálatuk közben elhunytakról, illetve a katonai szolgálatból önként kilépett (kvietált) vagy esetleg különböző okokból a hadvezetés által eltávolított tisztekről nem készült külön összefoglaló nyilvántartás. Sok esetben megkönnyíti ugyanakkor a kutatást, hogy jelentős számú tiszt rövid életrajza szerepel a szakirodalomban, főként a dualista monarchia időszakának német nyelvű munkáiban, jöllehet ezek sok esetben súlyos pontatlanságokkal tarkítottak.<sup>6</sup> Az életrajzok döntő részének elkészültét követően kerülhetett sor az ezekben található fontosabb adatok különböző szempontú statisztikai elemzésére, majd az így nyert eredmények alapján a huszár-törzstiszti főbb jellemzőire és sajátosságaira vonatkozó következtetések levonására.

A kutatás természetszerűen akaratlanul is túlmutat mind a megjelölt korszakhatárokon, mind magán a huszárságon is. Egyrészt azért, mert az életpályák jelentős része már a korszakot megelőzően kezdetét vette, illetve azon túl is folytatódott, másrészt mivel a vizsgált személyek jelentős része pályafutása során nem csak a huszárságnál szolgált, hanem más csapatnemeknél is. Ráadásul a kutatás során nyert adatokból több esetben feltárul az egyes törzstisztek családi háttere is, tovább szélesítve vizsgálatunk körét.

Előrebocsátjuk ugyanakkor, hogy több még hiányzó életrajz következtében jelen tanulmányban még nem egy teljesen lezárt kutatás, hanem csupán a kutatási folyamat egy előrehaladott fázisának eredményei kerülnek bemutatásra. Mindazonáltal már a jelenleg feldolgozott adatmennyiség is kellően reprezentatívnek tekinthető és messzemenően alkalmas a huszárság törzstiszti körére vonatkozóan helytálló és megfelelően alátámasztott következtetések levonására, elsősorban a korábbi szakirodalom részletes vizsgálatokat nélkülöző eddigi általános megállapításaival szemben.

### *A huszárság kialakulása és jelentősége*

Az egyetlen magyar eredetű csapatnem, a joggal hungarikumnak tekintett huszárság, a jelenleg elfogadott történetírói konszenzus szerint a 14. század végén jelent meg a törökök elleni harcok következtében kialakult új típusú könnyűlovasságként.<sup>7</sup> Az igazi klasszikus, ma is ismert huszárság azonban — paradox módon — a Habsburg Monarchiával összefonódó, négy évszázados kö-

<sup>6</sup> Ilyen rövid életrajzi vázlatokat tartalmazó művek: *J[aromir] Hirtenfeld*: Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder. I–IV. Wien 1857.; *Johann Svoboda*: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. I–III. Wien 1894–1897.; *Constantin Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländer gelebt haben. I–LX. Wien 1865–1880., valamint *Hellebronih Kálmán*: A magyar testőrségek névkönyve. 1760–1918. Bp. 1939. és a Hadtörténelmi Közlemények korai számai.

<sup>7</sup> Az 1930-as években lezajlott vita nyomán vált általánosan elfogadottá ez a megállapítás. Erre vonatkozóan újabban l. A magyar huszár. Szerk. Zachar József. Bp. 2000. 9–10. Mindazonáltal napjainkban is előfordulnak ettől eltérő vélemények a huszárság genezisével kapcsolatban. Vö. *Nagy Kálmán*: A magyar huszár születése, dicső harcai és történelmi jelentősége. In: A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai. Szerk. Csihák György. Bp.–Zürich 2004. 24–25.

zős történelmünknek köszönhetően a Habsburg-haderő szervezeti keretei között fejlődött ki. Az első reguláris huszárezredek is ennek megfelelően a 17. század végén az állandó császári hadsereg kialakulását követően jöttek létre.<sup>8</sup>

A magyar huszárság a későbbi időszakokban is — leszámítva természetesen függetlenségi harcainkat — a mindenkori Habsburg-haderő integráns részeként működött és élte meg a 18. század dinasztikus háborúitól a 19. század közepéig tartó fénykorát. Ennek nyomán a huszár fokozatosan, de már a 18. században, főként a nemzetközi hadszíntéren elért sikerei révén a magyar katonára szimbólumává vált kül- és belföldön egyaránt.<sup>9</sup> Eredeti önmagán túlnőve utóbb — egyúttal a magyar nemzet hadratermettségének szimbólumaként — a magyar történelmi tudatban megkülönböztetett helyet betöltve a magyar folk-lór és a magyar kultúra szerves részévé is vált.<sup>10</sup>

### *A francia háborúk időszakának császári-királyi huszárezredei*

A huszárságon belül az önálló közigazgatási alapegységeket — a császári-királyi hadsereg többi lovas és gyalogos csapatneméhez hasonlóan — az ezredek alkották.<sup>11</sup> Ezek szinte külön táradalmat képeztek, saját szokásokkal, hagyományokkal, dicső történelmi múlttal. Az ezred vagy régiesen regiment egy szoros, tagjai számára valóságos értéket jelentő közösség volt, amelyért valóban készek voltak életüket is áldozni. Tartósan hozzátartozni életre szóló élményt jelentett tisztnek és közlegénynek egyaránt, amit érzékletesen kifejeznek Hertelendy Gábornak, a 12. számú Nádor-huszárezred első ezredparancsnokának 1808-ban, vezérőrnaggyá történő kinevezésekor papírra vetett szavai is: „már én többet nem mondhatok, hanem utolsó pihenésemig azt fogom hirdetni, hogy leginkább és mindenképp fölött engemet az az egy vigasztal, böcsösít, hogy az Nádor Ispányi Nemes Magyar Lovas Ezrednek Tagja lettem és voltam.”<sup>12</sup>

Az egyes ezredek kezdetben csupán ezredtulajdonosuk nevével jelölték. 1769-től azonban előbb a fegyvernemen, majd 1798-tól az adott csapatnemen belül az ezredtulajdonosok rangidőssége szerinti hadrendi számot kaptak az egyes csapattestek.<sup>13</sup> 1802-ben pedig a hadvezetés véglegesítette az akkor éppen viselt hadrendi számokat.<sup>14</sup> Emellett azonban az ezredtulajdonos nevével

<sup>8</sup> L. Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 111–120.

<sup>9</sup> Egyúttal sor került a huszárság átvételére más hadseregekbe is, így összesen 34 európai országban hoztak létre kisebb-nagyobb huszárkötéléket.

<sup>10</sup> L. pl. *Selmeczi Kovács Attila*: A huszár és a honvéd mint nemzeti jelkép a magyar népművészetben. In: „Kard és Koszorú”. Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei. Szerk. Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária – Veszprémy László. (A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 4.) Bp. 2001. ???.

<sup>11</sup> *Zachar József*: Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században. Bp. 1990. 15.

<sup>12</sup> *Hertelendy Gábor, hertelendi*: Életem le írása. (!) Kézirat. Lemberg, 1808. jún. 24. Gyöngyösi Mátra Múzeum Történeti Adattár 1435.93. Másolat, az eredeti a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményében. 39v. – A napjainkban még élő, néhány egykori II. világháborús huszár meghatározó összetartása szintén ékesen példázza ezt a rendkívül szoros köteléket.

<sup>13</sup> *A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története*. Szerk. Ajtay Endre – Péczely László. Bp. [1936.] 122. – Az ezredekkel valamint az önálló zászlóaljakat másként csapattesteknek is nevezték.

<sup>14</sup> *Safáry Endre – Zachar József*: Nyolcvan nyár nyeregben. Skultéty László huszár zászlótartó élete. Bp. 1992. 103.

való megjelölés is érvényben maradt. Egy évtizeddel korábban, a francia háborúk kezdetén, 1792-ben a császári-királyi hadsereg kötelékében a következő kilenc reguláris huszárezred állt fenn:<sup>15</sup>

Rangszám 1769–1798 között	Hadrendi szám 1798–1918 között	Ezredtulajdonosok a korszakban
2.	1.	1792–1835: I. Ferenc német-római császár (1804-től II. Ferencként osztrák császár)
17.	2.	1784–1795: Sándor Lipót főherceg 1795–1847: József főherceg
32.	3.	1768–1792 gróf Esterházy Imre lovassági tábornok 1792–1794 nincs tulajdonos 1794–1850 Eszei Ferdinánd Károly főherceg
34.	4.	1791–1803: báró Vécsey Siegbert altábornagy 1803–1829: herceg Hessen-Homburg Frigyes altábornagy – (1813-tól) lovassági tábornok
16.	6.	1791–1814: báró (1796-tól gróf) Ernst Blankenstein altábornagy – (1794-től) lovassági tábornok 1814–1817: Vilmos württembergi trónörökös-herceg, (1816-tól) király
30.	8.	1775–1799: gróf Dagobert Wurmser lovassági tábornok, (1795-től) tábornagy 1799–1802: gróf Friedrich Nauendorf altábornagy 1802–1828: báró Michael Kienmayer altábornagy – (1809-től) lovassági tábornok
11.	9.	1783–1806: gróf Erdődy János altábornagy – (1794-től) lovassági tábornok 1806–1832: gróf Frimont János vezérőrnagy – (1809-től) altábornagy – (1813-tól) lovassági tábornok
35.	10.	1773–1797: báró Baróc Vince altábornagy – (1787-től) lovassági tábornok 1797–1802: báró Mészáros János altábornagy 1802–1814: báró Stipsicz József altábornagy – (1813-tól) lovassági tábornok 184–1840: III. Frigyes Vilmos porosz király
44.	11.	Székely határőr-huszárezred <sup>16</sup>

A Habsburg Birodalomtól egyre nagyobb erőfeszítéseket kívánó, szinte állandósuló háborús helyzet következtében azonban korszakban újabb ezredalapítások is szükségessé váltak. Így 1795-ben került sor az addigi Wurmser-féle, hivatalosan osztrák–stájer szabadcsapatnak nevezett alakulatból a Horvát–Szla-

<sup>15</sup> L. A magyar lovaskatona i. m. 122.

<sup>16</sup> Nem volt ezredtulajdonosa, az ezredtulajdonosi jogokat — az Udvari Haditanács nevében — az erdélyi határőrvidék mindenkori parancsnoka, egy magasabb rangú tábornok gyakorolta felette.  
1. Berkó István: A magyar huszárság története. Bp. 1918. 108–109.

vón határőr-huszárezred létrehozására, amely 1798-ban 12-es hadrendi számot kapott. 1801-ben azonban felosztatásra került.<sup>17</sup>

Az első koalíciós háború lezárását követő átszervezések során 1798-ban két újabb huszárezred felállítására került sor. Ezek az 5. illetve a 7. hadrendi számot kapták, élükre azonban csak 1801-től nevezték ki ezredtulajdonost: báró Ott Károly altábornagy és herceg Johann Liechtenstein altábornagy (1808-tól lovassági tábornok, 1809-től tábornagy) személyében.<sup>18</sup>

A korszak utolsó ezredalapítására végül 1800-ban, a meghirdetett inszurrekcióhoz kapcsolódóan került sor. Az inszurrekció keretében hozták létre ugyanis a nádor tulajdonában álló és ezért Nádornak nevezett huszárezredet, amely inszurrekciós csapattest révén egyelőre nem volt a reguláris hadsereg része. A felső hadvezetés 1801 áprilisában azonban úgy döntött, hogy a beköszöntő béke és az inszurrekció felosztatása ellenére ezt az alakulatot megtartja, és egyúttal átveszi a reguláris hadsereg kötelékébe.<sup>19</sup> Végül 1802-ben a regularizáció betetőzéseként az új ezred megkapta az egy évvel korábban felosztatásra került, említett Horvát-Szlavón határőr-huszárezred korábbi hadrendi számát, a 12-est.<sup>20</sup>

Így ettől kezdve a reguláris császári-királyi huszárságot tizenkettő huszárezred alkotta, amelyek egyébként az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáig fennmaradtak, végig megőrizve az 1798-ban, illetve 1802-ben kapott hadrendi számításukat. Az általunk tárgyalt francia háborúk egész időszakának tekintetében ugyanakkor — a rövid életű Horvát–Szlavón határőr-huszárezredet is beleszámítva — összesen tizenhárom császári-királyi huszárezred állt fenn.

### *Az ezred szervezeti felépítése*

Az ezred legfőbb irányító szerve a parancsnok mellett működő törzs volt, az ezreden belüli harcászati alapegységet ugyanakkor az osztályok vagy divíziók képezték.<sup>21</sup> Egy osztály két *escadron*ból, magyarosan svadronból állt, amelyek a lovaskompaniák hétéves háborút követő megszüntetése után harcászatiilag és közigazgatásilag is egy egységet képeztek, és a lovasszázd fogalmának feleltek meg.<sup>22</sup>

A svadron 1805-ig taktikai és adminisztratív szempontból is két szárnyra oszlott, ezt követően szervezetileg ez a beosztás megszűnt és a szárnyat már csak harcászatiilag alkalmazták.<sup>23</sup> A szárny további két-két szakaszra oszlott,<sup>24</sup>

<sup>17</sup> *Alphons Freiherr von Wrede: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimente, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. I–V. Bd. Wien 1898–1930. V. 340.; August Gräffer: Kurze Geschichte der k. k. Regimente, Corps, Battalions und andere Militär-Branchen. I–III. Wien 1801–1812. II. 235., III. 267–268.*

<sup>18</sup> Kinevezésükig az Udvari Haditanács gyakorolta az ezredtulajdonosi jogokat.

<sup>19</sup> *Langnider: Materialien und Konzepte zur Regimentsgeschichte des Husarenregiments Nr. 12. Manuskripte. Truppenkörper Geschichte 17. Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) 4–5, 7.; Botha János: Kunok-jászok katonáskodása és ünnepi bandériumai. Lakitelek 2000. 129.*

<sup>20</sup> *Wrede, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III./1. 296.*

<sup>21</sup> *Safáry E. – Zachar J.: Skultúra László i. m. 12.*

<sup>22</sup> *Wrede, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III./1. 19.*

<sup>23</sup> *Berkó István: Egyezer hadtörténelmi apróság. Bp. 1925. 114.*

<sup>24</sup> 1805-től a svadron szervezetileg is közvetlenül négy szakaszra oszlott, l. A magyar lovas-katona i. m. 123.



amelyek három káplárságra, más néven tizedaljára tagozódtak, amely egyúttal a legkisebb szervezeti egység volt.<sup>25</sup> Nem hivatalosan azonban még továbbra is létezett a táborozáshoz és főzéshez szükséges felszereléssel közösen rendelkező háromfős bajtársi közösség, a pajtáság is.<sup>26</sup>

1792-ben egy huszárezred öt osztályból vagyis tíz svadronból és a törzsből állt. A Székely határőr-huszárezrednek — határőrezred lévén — eltért a szervezete a serezek közé számító többi huszárezredtől, így ekkor mindössze három osztály alkotta.<sup>27</sup> Az előbbieken felül háború esetén valamennyi ezrednél sor került még egy tartaléksvadron felállítására is.<sup>28</sup> Végül létszámukat tekintve egy sorhadi huszárezred előírányzott békelelétszáma korszakunk kezdetén 1944 fő, hadilétszáma — ami a háború esetén előírányzott létszámot jelenti — 2248 fő, a Székely huszárok esetében pedig 1680 fő volt.<sup>29</sup>

A továbbiakban a mindenkori ezredlétszám — a birodalom teljesítőképessége és a háborús szükségletek függvényében — tágabb határok között mozogva többször változott, így 1798-ban, amikor a svadronok ezredenkénti számát is nyolcra csökkentették, 1792 főre csökkent. 1807-ben pedig már csak 1481 fő volt, a korszak utolsó nagy összecsapását jelentő VI. koalíciós háború során, 1813-tól kezdve ugyanakkor 2438 főre emelkedett a huszárezredek létszáma.<sup>30</sup> Ekkor ugyanis József nádor javaslata alapján, az Erdélyből kiegészített két ezred, a 2. számú József főherceg- és a Székely határőr-huszárezred kivételével, ezredenként két-két ún. velita-divíziót is felállítottak.<sup>31</sup> Meg kell jegyezni azonban, hogy az ezredek és az alegységek tényleges létszáma ritkán felelt meg az előírányzottaknak, részben a tartós szabadságolások, betegségek, sebesülések és nem utolsósorban a pénziány következtében.

### *Az ezred személyi állománya*

Az ezred élén az uralkodó által kinevezett ezredtulajdonos, más néven tulajdonos ezredes állt. Azoknál az ezrednél, amelyek élén az Ausztriai Ház vagy valamely külföldi uralkodó dinasztia tagja állt, egy másodtulajdonos is kinevezésre került. Az ezredtulajdonosság korszakunkra magas rangú tábornokok számára részben kitüntető jelleggel adományozott cím volt, ekkora a korábban teljhatalommal bíró ezredtulajdonos az ezred mindennapi életébe gya-

<sup>25</sup> *Kedves Gyula – Hadnagy Róbert: A szabadságharc huszárai.* Bp. 1998. 18.

<sup>26</sup> *Safáry E. – Zachar J.: Skultúry László i. m. 12.*

<sup>27</sup> 1809-től azonban itt is négyre nőtt az osztályok száma. *Eberhard Mayerhoffer von Vedropolje – Oskar Criste: Krieg 1809. I. Regensburg. Wien 1908. 628.*

<sup>28</sup> *Wrede, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 27.*

<sup>29</sup> *Krieg 1792–1797 i. m. I. 561.*

<sup>30</sup> *A magyar huszár i. m. 55.*

<sup>31</sup> *Wilhelm Wlaschütz: Österreich entscheidendes Machtaufgebot 1813. Wien 1913. 115–116.* – A többi huszárosztályal megegyezően szervezett velita-osztályok lényegében a már végképp elavult *insurrectio* pótlékának tekinthetők. Legénységüket gazdag főurak, a vármegyék és a szabad királyi városok állították ki önkéntesekből, alkalmazásukra csak ekkor, a felszabadító háborúk alatt került sor. Az elnevezést egyébként a franciáktól vették át, ahol az 1805-ben felállított különleges könnyű lovasszázadokat hívták így, de már a rómaiak is *velitesek*nek nevezték könnyű lovasságukat. *Markó Árpád: A Bercsényi család legutolsó tagja gróf Bercsényi László huszáralezredes. 1781–1835. Hadtörténelmi Közlemények Új folyam 4. (1957) 233.*

korlatilag már nem folyt bele, de privilégiumai távolról sem váltak még formálissá. Így többek között még mindig rendelkezett a *ius gladii et aggratiandi*val, vagyis pallos- és kegyelmezési joga volt, kezében volt a tisztek előléptetésének joga egészen a kapitányi rendfokozatig, de a törzstisztek kinevezésére is javaslatot tehetett a császári-királyi Udvari Haditanácsnak.<sup>32</sup>

Az ezredet ekkor ténylegesen már az ezredparancsnokká kinevezett ezredes, másként vezénylő ezredes vagy németből átvett szóval óbester vezette. Az ő alapvető kötelessége volt az ezred harci szellemének, fegyelmének és megfelelő harcértékének biztosítása.<sup>33</sup> Ő irányította az ezred minden szolgálati teendőit, és ezért, valamint a kiképzés és gazdálkodás tekintetében is teljes felelősséggel tartozott.<sup>34</sup> Az ezredes adta a parancsokat az alegységek számára, valamint ő nevezte ki a tiszteket a különleges szolgálati teendők ellátására. Fenyítő hatalommal bírt továbbá, és az idők folyamán az ezredtulajdonos is sokat átengedett számára saját jogai közül.<sup>35</sup> Személyisége az ezred kiképzése és vezetése szempontjából rendkívül meghatározó volt. Ez kiderül a 2. számú József főherceg-huszárezred strázsamesterének, Vántsits Jánosnak ránk maradt naplójából is: „Még azt is megjegyzem, hogy mind azon idők alatt, melyekben szolgáltam: valahány Obersterem volt, annyiféleképpen kellett nekünk a szolgálatot tanulni és lovagolni, exercírozni, noha mindenkor csak egy volt a Regulamentünk,<sup>36</sup> így lehet azt is látni, hogy valahány pap vagyon, annyiféleképpen magyarázza az Írást...”<sup>37</sup>

Az ezredparancsnok távolléte esetén az alezredes vezette az ezredet, de kizárólag katonai tekintetben, a gazdálkodás vonatkozásában ugyanis lehetőség szerint az ezredparancsnok instrukciói szerint kellett eljárnia.<sup>38</sup> Esetenként az ezredparancsnoki beosztás tartós üresedésekor huzamosabb ideig is ő irányította megbízott parancsnokként az ezredet.<sup>39</sup> Rendszerint azonban gyakorlatilag csupán az ezred egyik osztályparancsnokaként működött.

Az őrnagyok vagy a vizsgált időszak első felében még előforduló megnevezéssel a főstrázsamesterek az alezredeshez hasonlóan szintén egy-egy osztály élén álltak, irányították ennek kiképzését, és azt békében és háborúban, minden körülmények között megfelelő hozzáértéssel és biztonsággal kellett tudniuk vezetni. Alegységük harckészségéért az ezredparancsnoknak teljes felelősséggel tartoztak.<sup>40</sup>

Az előírt számban rendszeresített, együttesen törzstiszteknek nevezett ezredesek, alezredesek és őrnagyok mellett azonban gyakran került sor ún. lét-

<sup>32</sup> A magyar gyalogság. Szerk. Dorombay József – Reé László. Bp. é.n. 72.

<sup>33</sup> *Wrede*, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 86.

<sup>34</sup> *Berkó I.*: A magyar huszárság i. m. 33.

<sup>35</sup> *Wrede*, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 86.

<sup>36</sup> Itt: szolgálati szabályzat.

<sup>37</sup> Vántsits János strázsamester naplója. (a továbbiakban: Vántsits J.) Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (a továbbiakban: HL) Personalia 172. 9v.

<sup>38</sup> *Wrede*, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 87.

<sup>39</sup> Így például Leopold Wiedersperger von Wiedersperg alezredesi rangban volt a Horvát–Szlávon határőr-huszárezred parancsnoka 1798 és 1799 között. *Wrede*, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. V. 340.

<sup>40</sup> *Wrede*, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 87.

számfelüli vagy számfelüli törzstisztek kinevezésére is az egyes ezredекbe. Főként a békekötéseket követő, létszámcsökkentést szolgáló szervezeti átalakítások következtében fordult ez elő, vagy ha a frissen, gyakran soron kívül előléptetett törzstiszt számára nem találtak más beosztást, akkor is gyakran helyezték létszámfelüli állományban valamely ezredhez. Nem ritkán előfordult ugyanakkor egy-egy hadjárat idején az is, hogy az ezred állományába tartozó törzstiszteket valamely tábornok mellé a táborkarba szárny- vagy főhadsegédi szolgálatra tartósan elvezényeltek.<sup>41</sup>

Ezek következtében a törzstisztek száma egy-egy ezredben korszakunk folyamán három és nyolc között mozgott. Összességében az I. koalíciós háború során, 1792 és 1797 között néhány kivételtől eltekintve alapvetően az előírt számban szolgáltak törzstisztek az ezredekben, így a Székely határőr-huszárezredben három (egy ezredes, egy alezredes, egy őrnagy), a többi ezredben pedig öt törzstiszt (egy ezredes, egy alezredes és három őrnagy) volt. 1798-tól utóbbiakban az osztályok számának csökkenésével az őrnagyok száma eggyel csökkent, a Székely-huszároknál azonban nem történt változás. 1809-ig ezredenként néha egy-egy létszámfelüli törzstiszt előfordult, de nem túl gyakran. A törzstisztek legnagyobb számú előfordulása a huszárezredekben ugyanis az 1809. évi V. illetve az 1813–1815 folyamán zajló, a német történetírás nyomán „felszabadító háborúknak” is nevezett VI. illetve VII. koalíciós háborúk idejére esett, főként a hadjáratok idejére felállított újabb osztályoknak, így 1813–1814-ben a már említett velita-osztályoknak köszönhetően rendszerint 6–8 között mozgott ezredenkénti számuk.<sup>42</sup> 1809-től a Székely határőr-huszárezred rendszeresített törzstisztjeinek száma — a második őrnagyi osztály felállításával — szintén négyre nőtt, de az 1809. évi hadjárat idején itt is előfordult, hogy egy időben öt törzstiszt teljesített az ezredben szolgálatot,<sup>43</sup> a „felszabadító háborúk” idején azonban már ismét csak az előírt számban, négyen voltak az ezred törzstisztjei.

Az ezredtulajdonoson és a törzstiszteken kívül az ezredtörzshöz jelentős számú nem fegyveres szolgálatot folytató, nem kombattáns segédszemélyzet is tartozott. Tiszti rangfokozatban állt közülük: a csapatszámvivő, az auditor (hadbíró), az ezredsegédtiszt (adjutáns), az ezredlelkész vagy ezredkáplán, a tábori orvosnak nevezett ezredsebész, valamint az osztályok 1801-től „főorvosnak” nevezett fősebészei.<sup>44</sup> A törzs alacsonyabb beosztású, altiszti és legénységi állományú személyei közé számítottak az osztályok „alorvosai”, a főkovács, az alkovács, a foglár (profosz), a számvivő altisztek elődeinek tekinthető furirok, a törzstrombitás, az osztályok trombitásai és zászlótartói, a két ezredszabó, a

<sup>41</sup> Az őrnagyi rangú adjutánsok megnevezése szárnysegéd, az alezredesi és ezredesi rangfokozatúaké főhadsegéd volt. Krieg 1792–1797 i. m. I. 218.

<sup>42</sup> L. Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armée für das Jahr 1809. Wien 1810. 262–280. továbbá Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armée für das Jahr 1813. Wien 1813. 244–264.; Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armée für das Jahr 1814. Wien 1814 278–300.

<sup>43</sup> L. Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armée für das Jahr 1809. Wien 1810. 277.

<sup>44</sup> Wrede, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 87–90.; Ságvári György – Somogyi Győző: Nagy huszárkönyv. Bp. 1999. 15–16.

szíjgyártó és a nyerges, valamint a törzstisztek *Furirschütz*nek nevezett tisztiszolgái, illetve 1807-től az osztályok „alorvosai”, akik korábban az egyes svadronoknál voltak állományban.<sup>45</sup>

Az ezred zömét alkotó tábori századok (svadronok) állományát a következők alkották: az ún. *prima plana*<sup>46</sup> főtisztjei vagyis az első kapitány, a második kapitány, valamint két-két fő- és alhadnagy.<sup>47</sup> Utóbbi két rangfokozatot csak 1759-ben rendszeresítették, amikor is az addigi kornétás vagy zászlós rangfokozatot megszüntetve, helyette létrehozták az alhadnagyit, az addigi hadnagyokat pedig ezentúl főhadnagynak hívták.<sup>48</sup> Az altisztek vagyis a korszakban strázsamesternek nevezett őrmester, a századtrombitás és a kovács vagy gyógykovács voltak a kisebb *prima plana* személyei.<sup>49</sup> A legalacsonyabb altiszti rangfokozat 1806-tól a káplár, másképpen tizedes volt, addig ugyanis még a vicekáplár is rendszeresítve volt, őket azonban már nem számították a *prima planisták*hoz.<sup>50</sup> A svadronok állományába tartoztak továbbá a főtiszték tisztiszolgái is.<sup>51</sup> Végül a személyi állomány zömét természetesen a nagyszámú közlegény alkotta.

### *A francia háborúk huszár-törzstisztikarának fontosabb jellemzői*

#### *Származási hely szerinti megoszlás*

Kutatásaink alapján a korszakban fennállt 13 császári-királyi huszárezredben a francia háborúk mintegy negyedszázados időszakában közel 300 fő teljesített törzstiszti rangban hosszabb-rövidebb ideig szolgálatot. Pontos számuk 279 és 286 fő között mozgott, hét személy huszártörzstisztsége ugyanis — megfelelő adatok hiányában — egyelőre kérdéses korszakban.

Egyik alapvető célunk nemzetiségi összetételük megállapítása volt. Míg ugyanis a huszárezredek legénységét teljes egészében a Magyar Királyságból és Erdélyből egészítették ki, így azokat döntően etnikailag is magyarok vagy legalábbis hungarus értelemben vett magyarok alkották, addig a tisztikar esetében jóval vegyesebb a kép. Bár vizsgálatunk módszere e tekintetben kétségtelenül vitatható, de egyéb lehetőségek hiányában, a rendelkezésre álló forrásegysétek korlátai következtében csak az alábbiakra hagyatkozhattunk a nemzetiségi hovatartozás a megállapításakor: születési hely, név, vallás, és ha rendelkezésre állt, akkor a szülők származási helye. Megkönnyítette a kategorizálást ugyan-

<sup>45</sup> Wrede, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 90., 92–94.; *Berkó I.*: A magyar huszárság i. m. 37–38.

<sup>46</sup> Prima planistáknak, „első osztályú egyéneknek” hívták a század azon személyeit, akik a mustrajegyzékben az első oldalon szerepeltek, ennél fontosabb azonban, hogy szolgálatuk folytatására kötelezhetők nem voltak és állásukról bármikor lemondhattak.

<sup>47</sup> Wrede, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 96–97.

<sup>48</sup> A magyar lovaskatona i. m. 98. – A zászlósi rang a gyalogságnál ugyanakkor továbbra is megmaradt.

<sup>49</sup> Wrede, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 98–99.

<sup>50</sup> Wrede, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 27, 101.

<sup>51</sup> Az első kapitány tisztiszolgáját *Furirschütz*nek, a másodkapitányét és a hadnagyokét *Privatdiener*nek hívták. Wrede, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 27.

akkor, hogy jelentős részben ismert nemesi családok tagjairól van szó, akik akár személyükben vagy legalábbis családjaik a különböző genealógiai munkákból nagyrészt beazonosíthatóak.

Már a régebbi szakirodalom megállapította, mindenestre mélyreható kutatás nélkül, elsősorban csak az ezredtulajdonosokat illetve az ezredeseket vizsgálva, valamint kiemelve néhány idegen hangzású nevet a tisztikarból, hogy a magyarság aránya a huszárezredekben már III. Károly korától fokozatos csökkenésnek indult.<sup>52</sup> Ez a Horthy-korszak reprezentatív huszármográfija szerint II. József uralkodására már odáig fajult, hogy „az a külsőségekben és lényeges dolgokban megnyilatkozó erős magyar szellem, amely huszárezredeinknek a császári armádia keretei között kezdetben oly sajátos különállást biztosított, immár nagyrészt veszendőbe ment s az ezredék magyarsága hova-tovább már csak a magyarországi legénység jelenlétében és a ruhák magyaros jellegében jutott kifejezésre.”<sup>53</sup>

Az egyes törzstisztek származási helyét tekintve — az általunk kapott eredmények alapján — viszont a következő kép rajzolódik ki:

Származási hely	Fő	%
Magyar Korona országai	183	65,59
osztrák–német örökös tartományok	21	7,53
Cseh- és Morvaország	22	7,89
Itáliai Habsburg-birtokok	4	1,43
Kelet-Galícia	2	0,72
Osztrák Németalföld	2	0,72
Fiume <sup>54</sup>	1	0,36
Német-Római Birodalom	29	10,39
Franciaország	4	1,43
Hollandia	1	0,36
Ismeretlen	10	3,58
<b>Összesen</b>	<b>279</b>	<b>100,00</b>

A magyar honos huszártörzstisztek származási megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

Nemzetiség	Fő	%	Az összes törzstiszthez képest %
magyar	143	78,14	51,25

<sup>52</sup> Vö. A magyar lovaskatona 127–128.; Magyarország hadtörténete két kötetben. Főszerk. Liptay Ervin. Bp. 1984. I. 427.

<sup>53</sup> A magyar lovaskatona i. m. 128.

<sup>54</sup> Az innen származó báró Matthias Loy ezredes születésének idején, 1750-ben a város a Habsburgok fősége alatt álló szabad kikötő volt, és csak 1776-ban csatolták előbb Horvátországhoz, majd 1779-ben a Magyar Királysághoz.

Nemzetiség	Fő	%	Az összes törzstiszthez képest %
magyarországi német	26	14,2	9,31
Magyarországon élő <i>indigena</i>	4	2,2	1,43
délszláv	10	5,46	3,58
<b>Összesen</b>	183	100,00	65,59

A korszakban biztosan huszártörzstisztként szolgálatot teljesítő 279 személyt vizsgálva tehát kitűnik, hogy a Magyar Korona országaiból származó, magyar honosnak tekinthető 183 fő tette ki a törzstisztek mintegy kétharmadát (65,59%). A hungarus értelemben vett magyarok körét tovább bontva pedig az is látszik, hogy a 143 főnyi, etnikailag is valószínűsíthetően magyar önmagában is több mint a felét (51,25%) alkotta a huszár-törzstisztkarnak. A helyzet ezek alapján kedvezőbbnek tekinthető a korábban feltételezettnél.<sup>55</sup>

Leszögezhetjük tehát, hogy a 18. század első felében megkezdődött tendencia ellenére — miszerint megkezdődött az idegenek nagyszámban történő beáramlása a huszárság soraiba — a császári-királyi huszárezredek törzstisztkarának többségét a 18–19. század fordulóján továbbra is a Magyar Korona országaiból származók alkották. Közöttük is — az országban meglévő számarányukat messze meghaladóan — a túlnyomó többséget (78,14%) az etnikailag is magyarok tették ki. Nyilvánvaló tehát, hogy leginkább az ő körükben volt legnépszerűbb a huszár csapatnem. A hungarusokon belüli kiemelkedő arányukhoz minden bizonnyal hozzájárult, hogy a törzstisztkar döntő része a nemességből származott. A magyarországi nemzetiségek ugyanakkor közismerten hiányos rendi struktúrájuk következtében elenyésző számú nemessel rendelkeztek, ellentétben a magyarokkal. A magyarországi nemzetiségeket jelentősebb számban csak a főként a városi polgárságból származó németek, illetve kisebb mértékben a délszlávok képviselték, akik jellemzően inkább a határezredekben teljesítettek szolgálatot.

Végezetül a hungarus értelemben vett magyarok közé soroltunk idegen eredetű, de Magyarországon élő és indigenátussal rendelkező családból származó négy törzstisztest is. Ők bizonyíthatóan magyar honosak voltak, szemben néhány, magyarországi birtokai révén indigenátussal szintén rendelkező, gyakorlatilag azonban nem itt élő, a birodalmi arisztokráciához tartozó családdal.

A Habsburg Birodalom osztrák felől származók túlnyomó része közel egyenlő arányban oszlott meg a korábbi osztrák–német örökös tartományok és a Vencel Korona országai között (21 illetve 22 fő). Érdekes, hogy előbbieik döntő része (15 fő) Alsó-Ausztriából, azon belül is főleg Bécsből (13 fő) származott, de volt, aki Magyarországon szolgáló katona apja révén már nálunk született. A birodalom egyéb területeiről elenyésző számú törzstiszt került, így az itáliai

<sup>55</sup> A tisztakar egészét tekintve nyilvánvalóan még kedvezőbb arányt kapnánk, miután a főtisztek körében minden bizonnyal még nagyobb volt a magyarok száma, sok idegen származású, korábban máshol szolgáló tisztet ugyanis csak törzstisztként helyeztek a huszárezredekhez.

birtokokról 4, Kelet-Galíciából és Osztrák Németalföldről pedig egyaránt 2–2 fő származott, végezetül 1 fő Fiuméből. Az osztrák birodalomfélből összesen 52 fő, a törzstisztek közel egyötöde (18,64%) származott. Összegezve és a Magyar Korona országait is beleszámítva tehát együttesen 235 fő (84,22%), azaz a huszár-törzstisztek túlnyomó része a Habsburg Birodalomból származott.

A birodalmon kívülről érkezők között a döntő részt a Német-Római Birodalomból származók képviselték, szám szerint 29-en (10,39%). Ezenkívül Franciaországból származott 4 fő (0,78%), 1 fő (0,039%) pedig Hollandiában született. Végezetül 10 fő származási helyét nem sikerült eddig megállapítani. Mindezek alapján úgy gondoljuk, ez a sokszínűség, az a tény, hogy a magyarokon kívül mások is szívesen léptek a huszárság soraiba, egyértelműen a csapatnem népszerűségét és elismertségét jelzi.

A vegyes etnikumú tisztikar ellenére ugyanakkor — véleményünk szerint — a korábban említett magyar szellem továbbra is erősen áthatotta a huszárságot, amely magyar jellegét így mindvégig megőrizte. Ezt az is mutatja, hogy a huszársághoz csatlakozott idegenekben is gyakran alakult ki szoros kötődés a magyar csapatnemhez. Erre több példát is találni, az egyik legkifejezőbb a lotaringiai köznemesi származású Johann Frimonté, aki a császári-királyi hadseregbe lépve a lovassági tábornokságig és az elérhető legmagasabb beosztásig, az Udvari Haditanács elnökségéig jutott, ám lenyűgöző karrierje során nem osztrákká, hanem palotai Frimont Jánosként magyarrá vált; ami nyilvánvalóan nagymértékben a szolgálata során huszárezredekben eltöltött hosszú időnek köszönhető. Így nem meglepő, hogy szerzett birtokán, az erdélyi Palotán temették is el.<sup>56</sup>

A magyarsághoz való kötődéséről tanúskodnak alábbi szavai is, amelyeket 1824. május 25-én Bihar vármegyének küldött levelében írt, válaszul a számára, a magyar indigena bárók sorába történő emelése alkalmából küldött üdvözletre: „Régi tapasztalásból tudom a’ Magyar Hazafiúságot becsülni s’ a jelenvaló eset által lelkesítve fő kötelességemnek lenni tartom, hogy minden tekintetben én is igaz Magyar Hazafi légyek. Kevés vala még az Alkalmatosság a’ melyben a’ Ditső Magyar Nemzet eránt viseltető tiszteletemet hatható képen kinyilatkoztathattam volna; hanem ezen a’ Nagy Magyar Nemzettel való öszvekaptsoltattatásom mint ön magamnak, mint pedig a’ Maradékomnak legnagyobb ösztönül fog szolgálni arra, hogy buzgó Magyar érzeményeim által indítatván, mint Hadi mint Polgári Szolgálatommal az egész Magyar Hazának, de kiváltképpen ezen Nemes Vármegyének, a’ mely a’ maga kebelében engemet olly barátságosan befogadott, Díszét ’s Javát, a’ mennyire tehetségemtől ki telik, örömmel gyarapítsam.”<sup>57</sup> Mindezek tükrében nem meglepő, és korántsem egyedi, hogy feleséget is új hazájában választott, a németes neve ellenére magyar nemesi származású Mitterpacher Katalin személyében.<sup>58</sup>

Beszédes példa az olasz származású Ferdinand Serbelloni-Sfondratinak, San Gabrio hercegének az esete is, aki a császári-királyi hadseregben huszár-

<sup>56</sup> *Cyalóky Jenő*: Frimont János gróf sírja. *Hadtörténelmi Közlemények* 14. (1913) 615–616.

<sup>57</sup> *Uő*: Adatok palotai Frimont János gróf élettörténetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 16. (1915) 216.

<sup>58</sup> *Uo.* 214.

ként teljesített szolgálatot, majd miután itáliai birtokai francia uralom alá kerültek, kénytelen volt Napóleon szolgálatába lépni. Az 1814. évi párizsi békét követően azonban rögtön visszalépett a császári-királyi hadseregbe, ahol egy svalizsérezredbe osztották be, amikor azonban félévvel később parancsot kapott az 5. számú Savoya-dragonyosezredbe történő áthelyezéséről, azt kérte, hogy huszárezredbe helyezték. Ez meg is történt, létszámfeletti ezredes lett a 9. számú Frimont-huszárezredben. Újabb két év múlva azonban ismét a Savoya-dragonyosezredbe helyezték át, ezúttal ezredparancsnoknak, ami ugyan előrelépés volt számára, de a herceg annyira kötődött a huszársághoz, hogy még egy évet sem töltött el a dragonyosezred parancsnokaként, amikor kérésére a Nádor-huszárezredbe helyezték másodezredesként, vagyis még beosztásában is hajlandó volt visszalépni csakhogy kedvenc csapatneménél szolgálhasson. Kikötésének jutalma végül nem maradt el: egy esztendő múlva egy huszárezred, a 2. számú József főherceg-huszárok parancsnoka lett, mégpedig közel egy évtizedig, tábournoki kinevezéséig. Később pedig — nyilván nagy örömeire — a 6. számú huszárezred másodtulajdonosi méltóságát is elnyerte.<sup>59</sup>

### *Felekezeti arányok*

A huszár-törzstisztikar vallási megoszlását elemezve nagy meglepetést nem tapasztalunk. Az e tekintetben vizsgált 252 adat alapján a nagy többség, 195 fő (77,38%) római katolikus volt. Nemzeti megoszlását tekintve ez a csoport mutatja a legvegyesebb képet: magyarok, horvátok, a Habsburg Birodalomból származó németek, csehek, olaszok, lengyelek, birodalmi németek és franciák egyaránt találhatóak közöttük.

Jóval kisebb arányt képviseltek az evangélikus (lutheránus) felekezethez tartozók 32 fővel (12,7%). Ők főleg a Felvidékről, valamint Vas megyéből és Sopron városából származó magyarokból, ezenkívül szepességi és erdélyi szászokból, valamint természetesen birodalmi németekből kerültek ki. Református hitű (kálvinista) viszont csak 20 fő (7,94%) volt. Ők túlnyomórészt magyar köznemesek voltak, három magyar mágnással és egy birodalmi némettel kiegészítve. Az unitáriusokat ugyanakkor két székely nemes képviselte (0,79%-os aránnyal).

Végezetül a határőrvidékről származó három délszláv törzstisztnek köszönhetően elenyésző arányban a görög-keleti ortodox egyház illetve a görög katolikusok (unitusok) is képviselve voltak, kettő illetve egy fővel (0,79 illetve 0,39%). Csekély számuk nyilván a már említett tényből fakadt, miszerint az e vallásúak nemzetiségi mivoltukból következően főleg a határőrezredekben szolgáltak, és nem a huszároknál.

### *A pályakezdés típusai*

A későbbi huszártörzstisztek pályakezdésének módozatait vizsgálva egyúttal a tisztté válás jellemző típusairól is képet alkothatunk. Pályakezdésen a

<sup>59</sup> L. *Friedrich von der Wengen*: Geschichte des k.k. Österreichischen 13. Dragoner-Regiments Prinz Eugen von Savoyen seit Errichtung 1682 bis zur Gegenwart. Wien 1879. 695.



császári-királyi hadseregben történő első szolgálatvállalást érte — 251 fős minta alapján — az alapvető kategóriák szerint az alábbi megoszlást kapjuk:

Első rangfokozat	Fő	%
közlegény	47	14,74
nem kombattáns katonai tisztség	3	1,2
altiszt	6	2,4
hadapród	122	48,6
tiszt	83	33,0
<b>Összesen</b>	<b>251</b>	<b>100,0</b>

A legtöbben, a későbbi huszártörzstiszteknek közel a fele, hadapródként kezdte katonai pályáját, több mint egyharmaduk rögtön tisztként, több mint egy tizedük (14,74%) pedig közlegényként. Az első három típushoz képest elhanyagolható az altisztként (2,4%) illetve a nem kombattáns katonai tisztséget betöltőként (1,2%) indulók aránya. Utóbbiak közül egyébként ketten furirként, egy fő pedig hadbíróként (auditorként) kezdte pályáját.

Néhány kategóriát még továbbiakra bonthatunk. Így például az 1763-tól rendszeresített hadapródoknak három típusuk volt. Ezek a kizárólag a gyalogságnál rendszeresített zászlóhadapród, a császári-királyi rendes hadapród, röviden császárhadapród és az önköltséges vagy magánhadapród voltak.<sup>60</sup>

Zászlóhadapróddá a két legfontosabb tisztképző intézményből, a bécsújhelyi Katonai Akadémiáról és a hadmérnöki iskolából (amelyet 1778-tól Hadmérnök Akadémiának neveztek) kikerült, kevésbé jó eredménnyel végzett hallgatókat neveztek ki, a legjobbak ugyanis egyből tisztí rangot kaptak. Császári-királyi rendes hadapródok főként az aktív tisztek szervezett tisztképzésben részt nem vett fiaiból lettek, és esetenként őket is előléptethették zászlóhadapróddá.<sup>61</sup> Végül az önköltséges hadapródok intézménye az arra alkalmas fiatalok saját költségükön történő hadapróddá válását szolgálta. Ez esetben maguknak kellett megvásárolniuk az egyenruhát és a felszerelést, valamint igazolniuk kellett hogy ellátásukra megfelelő mértékű havi támogatás áll rendelkezésükre.<sup>62</sup> Zászlóhadapródként a vizsgált mintából mindössze hárman kezdtek aktív szolgálatukat (1,2%). 38-an voltak a császárhadapródok (15,14%). A leggyakoribb azonban az önköltséges hadapród típusa volt, ők 81-en voltak (32,3%).

A második legnagyobb számú típust jelentő, a császári-királyi hadseregben pályáját rögtön tisztként kezdő 83 főből heten a bécsújhelyi Katonai Akadémiáról, öten a Mérnökakadémiáról, szintén öten a Királyi Magyar Nemesi Testőrségtől,<sup>63</sup> ketten az inszurrekcióból, kilencen pedig valamely idegen hadseregből kerültek tisztként a reguláris császári-királyi haderő állományába.

<sup>60</sup> Wrede, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. I. 89.; A magyar gyalogság i. m. 72.

<sup>61</sup> Wrede, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. I. 89.

<sup>62</sup> Uo.; Krieg 1792–1797 i. m. I. 213.

<sup>63</sup> 1767-től ugyanis a Nemesi Testőrségtől a gárdisták alhadnagy rangban léphettek át a reguláris ezredbe, hat év szolgálat után pedig főhadnyagként, l. HL A Királyi Magyar Nemesi Testőrség iratai 8/1. (1767. márc. 4.), 8/2. (1767. márc. 7.)

Utóbbiak közül legtöbben, szám szerint heten a francia hadseregből, ketten valamelyik német állam seregéből, egy fő pedig a svéd hadseregből lépett császári-királyi szolgálatba. A francia szolgálatból átálltak nagyobb aránya nyilvánvalóan a forradalom nyomán megindult emigrációs hullámnak köszönhető.

A rögtön tisztként kezdők több mint felét (66,27%) kitevő 55 fő ugyanakkor kinevezés vagy vásárlás útján jutott, többnyire minden előképzettség nélkül tiszti ranghoz. A császári-királyi hadseregben elterjedt nepotizmusnak köszönhetően az ilyen kinevezésre általában rokoni és baráti kapcsolatok révén került sor.<sup>64</sup> Így például az ezredtulajdonos vagy ezredparancsnok gyakran szerzett tiszti állást fiainak vagy más rokonainak, de általános volt a tiszti rangok pénzért történő adásvétele is, amit hivatalosan 1804-ben szüntettek meg.<sup>65</sup>

A pályakezdés típusait vizsgálva tehát megállapíthatjuk, hogy a tiszti utánpótlás fő forrása egyértelműen a hadapródi rendszer, azon belül is az önköltséges hadapródok voltak. A szervezett tisztképzés — még ha ehhez a nemesi testőrséget is hozzászámítjuk, amely részben szintén a katonai képzést szolgálta — ekkor még nem tett szert nagy jelentőségre, a tisztképző intézményekből kibocsátottak aránya, legalábbis a huszárság esetében elenyésző volt. Figyelemre méltó ugyanakkor az a közel 15%, aki közlegényi sorból jutott fel a törzstisztek, sőt — mint látni fogjuk — gyakran a tábornokok közé, ami kétségkívül nagy teljesítménynek tekinthető, és egyúttal bizonyítja, hogy a hadvezetés szemében az előléptetéseknel a származás és a szolgálati idő mellett ekkor már a rátermettség és a tehetség is jelentős súllyal bírt.

### *A pályakezdés csapatnem szerinti helye*

Röviden a pályakezdés helyét is érdemes megvizsgálni, miután karrierjét korántsem kezdte mindenki a huszárságnál, illetve sokan pályafutásuk alatt is többféle csapatnem alakulataiban teljesítettek szolgálatot. Ám ez esetben is csak a császári-királyi hadseregbeli pályafutást tekintjük, és nem számítjuk az azt megelőzően az inszurrekcióban, a nemesi testőrségnél vagy idegen hadseregekben eltöltött időszakot.

Ezúttal is az előbbi 251 fő adataiból kiindulva, huszárként kezdte 135 fő (53,8%), gyalogosként 45 fő (17,9%), vértesként 22 fő (8,8%), dragonyosként 18 fő (7%), sivalizsérként 12 fő (4,8%), határőr-gyalogezredben 6 fő (2,4%), karabélyosezredben három fő (1,2%), ulánusként 2 fő (0,8%), a mérnökkarban szintén 2 fő (0,8%), helyőrségi szolgálatban 1 fő (0,4%), különböző szabadcsapatokban 4-en (1,6%), végül 1 fő (0,4%) a táborkarnál. A nagy többség 192 fő (76,5%) tehát valamely lovasalakulatnál kezdte pályafutását, és csak alig egynegyedük került át más fegyvernemből. Ez arra enged következtetni, hogy az egyes fegyvernemekben belül nagyobb volt a mozgás, mint a különböző fegyvernemek között. Ezt egyébként az egyes pályafutások részletes elemzése is alátámasztja.

<sup>64</sup> Erre többek között l. *Bencze László*: Mecsery Dániel altábornagy, a Katonai Mária Terézia Rend lovagjának és parancsnoki keresztje tulajdonosának élete. [Bp.] 1992. 14–15, 17.

<sup>65</sup> *Gustav Ritter Amon von Treuenfest*: Geschichte des k.k. 12. Huszaren-Regiments. 1850–1875 Graf Haller. 1875 von Fratricsevics. Wien 1876. 11.

Ezek alapján huszártiszt ritkán került a gyalogsághoz és fordítva, sokkal gyakoribb ugyanakkor, hogy valamely más lovasscsapatnem alakulatához került szolgálatra vagy onnan került valaki a huszárokhöz.

### *A pályafutás csúcsa*

A katonai pálya eredményességének egyik legnyilvánvalóbb jele a pályafutás során elért legmagasabb rangfokozat. E tekintetben a pályafutások egész — néha a vizsgált korszakon jelentősen túlmutató — időtartamát figyelembe véve a következőképpen oszlik meg a biztosan huszártörzstisztként szolgáló 279 fős csoport:

Legmagasabb rangfokozat	Fő	%
őrnagy	72	25,80
c. alezredes	21	7,53
alezredes	29	10,39
c. ezredes	26	9,32
ezredes	32	11,47
c. vezérőrnagy	9	3,23
vezérőrnagy	33	11,83
c. altábornagy	4	1,43
altábornagy	32	11,47
c. lovassági tábornok	5	1,79
lovassági tábornok	15	5,38
tábornagy <sup>66</sup>	1	0,36
<b>Összesen</b>	<b>279</b>	<b>100,00</b>

A táblázat adataiból látható, hogy a vizsgált mintába tartozóknak mindösszesen negyede (25,8%), azaz 72 fő nem tudott az első törzstiszti rangfokozatnál feljebb jutni. Ez azt jelenti, hogy az őrnagyságot már elért katonák számára lényegesen nagyobb valószínűsége volt a további emelkedésnek, mint annak, hogy ebben a rangfokozatban megragadjanak. A vizsgált törzstisztek egyötöde, 58 fő (20,79%) érte el a címzetes vagy tényleges ezredességet, a legmagasabb törzstiszti rangot. A csoport több mint egyharmadának, 99 főnek (35,48%) ugyanakkor sikerült a törzstisztségen túllépve a tábornoki karba is bekerülnie. A 9 címzetes vezérőrnagyot nem számítva 90 fő (32,26%), tehát mintegy egyharmaduk ténylegesen is tábornoki beosztásba került. Ez összességében nagyon jelentős katonai teljesítményre enged következtetni, amit egyébként más mutatók is megerősítenek.

<sup>66</sup> A csak kevesek számára adományozott legmagasabb katonai rangfokozatot egyedül gróf Eugen Wratislaw von Mittrovitz und Schönfeld tudta elérni, ő is csak jóval a korszakon túl, 1854-ben. Pályafutására l. *Wurzbach, C.: Biographisches Lexikon i. m. LVIII. 150–151.*

### *Út az első törzstiszti rangfokozatig*

A különböző életutak vizsgálata során sokatmondó az egyes pályafutások gyorsaságának összehasonlítása is. Ezt egyelőre a pályakezdéstől az első törzstiszti rang, az őrnagyi eléréséig tartó időszak kapcsán vizsgáltuk. Az e tekintetben rendelkezésre álló 240 életpálya alapján megállapítható, hogy átlagosan mintegy 20,5 évi pályafutás után sikerült elérni az első törzstiszti rangot, ami két fő esetében az őrnagyi átugrásával rögtön az alezredesi rangfokozat volt.<sup>67</sup> Ez elég gyorsnak tekinthető, és abból kiindulva, hogy rendszerint 17 éves korban kezdték pályafutásukat<sup>68</sup> azt jelenti, hogy nagy részük viszonylag fiatalon, már 40 éves kora előtt törzstiszti beosztásba került.

Nagy meglepetést nem tartogat, mégis kifejező a szélső értékek, vagyis a törzstisztséghez vezető legrövidebb illetve leghosszabb ideig tartó pályafutással rendelkezők vizsgálata. Ezúttal alapvetően két csoportot vizsgáltunk: a leggyorsabb pályafutások közé a törzstiszti rang 10 évnyi vagy ennél rövidebb idő alatti, a leglassúbb karrierek közé pedig ennek 30 évnyi vagy még hosszabb idő alatti elérését sorolva. Így az első csoportba 20 fő (8,33%) került, a másodikba pedig 21 (8,75%). Ebből talán nem túlzás arra következtetni, hogy a pályafutások gyorsaságát tekintve elég szimmetrikus volt a megoszlás, amely valahol az említett 20,5 év körül érhetette el a csúcst. Mindez jelzi ugyanakkor azt is, hogy ezek a szélső értékek nem túlzottan jellemzőek. Az viszont igen, hogy kik azok, akikhez ezek a pályafutások köthetők.

A leggyorsabb gróf Zichy (1812-től) -Ferraris Ferenc, későbbi altábornagy pályafutása volt a törzstisztség eléréséig, őt ugyanis 1813-ban a Királyi Magyar Nemesi testőrségtől rögtön alezredesi rangban helyezték az 1. számú Császárhuszárezredbe, annak ellenére, hogy a császári-királyi hadseregben soha nem teljesített korábban katonai szolgálatot. Némi haditapasztalattal ugyanakkor rendelkezett, miután az 1805. illetve 1809. évi inszurrekcióban is ezredesfőhadnagyként<sup>69</sup> vett részt, valamint 1812 decemberétől a Királyi Magyar Nemesi Testőrség testőralhadnagyaként<sup>70</sup> szolgált. Ezeknél azonban nyilván sokkal többet számított, hogy a rendkívül befolyásos Zichy Károly állam- és konferenciaminiszter, korábbi országbíró fia volt.<sup>71</sup>

Ettől az egyedi esettől eltekintve szabályos pályafutás során a leggyorsabban a számunkra leginkább a szabadságharc császári tábornokaként ismert Franz Schlick gróf jutott el az őrnagyi rangig, nevezetesen öt esztendő alatt.<sup>72</sup>

<sup>67</sup> Csanády József és a későbbiekben említésre kerülő Zichy (1812-től) -Ferraris Ferenc esetében került erre sor. Csanádyt a 7. számú huszárezred elsőkapitányából 1800-ban az újonnan felállított Nádor-huszárezred alezredesévé nevezték ki. L. KA Musterlisten (a továbbiakban: ML) Nr. 7798.

<sup>68</sup> Újoncuk hivatalosan 17 és 40 év közötti férfiakat állíthattak, gyakran előfordult ugyanakkor, hogy ennél fiatalabbak is beálltak katonának, sokszor idősebbnek állítva magukat a valóságosnál. Ezenkívül az uralkodóházak tagja is gyakran már egész fiatalon magas katonai rangokat viseltek, persze tényleges katonai szolgálat nélkül.

<sup>69</sup> Az alezredesnek megfelelő rangfokozat az inszurrekcióban.

<sup>70</sup> A reguláris hadseregben ez az alezredesnek felelt meg.

<sup>71</sup> *Hellebronth K.*: Magyar testőrségek i. m. 400–401.; *Gustav Ritter Amon von Treuenfest*: *Geschichte des k. und k. Husaren-Regimentes Kaiser Nr.1.* Wien 1898. 309.

<sup>72</sup> KA Archiv des Militär Maria Theresien-Ordens Fasciculus IV. S 337. fol. 1. (Hermann Róbert szíves közlése); *Wurzbach, C.*: *Biographisches Lexikon* i. m. XXX. 117.

Hat évre volt szüksége ehhez a híres Hadik András tábornagy fiának és unokájának, gróf Hadik Károlynak és Vilmosnak.<sup>73</sup>

Hét év alatt további 2 fő, nyolc illetve kilenc év alatt egyaránt 4–4, végül tíz év alatt 6 főnek sikerült az előrelépés a törzstisztségekig. Nyilván nem meglepő, hogy a 20 ilyen gyors karriert befutó személy közül mindössze egy fő, Ujházy András nem volt arisztokrata, ő viszont két ízben is vásárlás révén ugrott át egy-egy rangfokozatot.<sup>74</sup> A többiek ugyanakkor valamennyien rendkívül előkelő és befolyásos családokból származtak: így például két Esterházy, egy Batthyány és Zichy Károly másik fia is köztük volt, akárcsak gróf Bánffy Györgynek, Erdély főkormányzójának a fia, illetve az ősi cseh nemesi családból származó, a tábornagi rangfokozatot egyedül elérő gróf Eugen Wratislaw von Mitrovitz und Schönfeld.

Az előbbieket alapján nem meglepő, hogy többségük (16 fő) eleve tisztként kezdte pályafutását, így az alezredesként induló Zichy Ferencen kívül tizenketten alhadnagyként, hárman pedig zászlósként kerültek a császári-királyi hadseregbe. 2–2 fő ugyanakkor császári-királyi hadapródként, illetve önköltséges hadapródként kezdte katonai szolgálatát. Közlegényként induló tehát nem volt köztük, ami korántsem mondható el a másik végleletet jelentő csoportról.

A törzstisztek közé való eljutásig eltelt leghosszabb idő a vizsgált mintában Szombathelyi János nevéhez fűződik, aki 39 év után, 56 évesen lett őrnagy, de még ezt követően is további 13 évet szolgált, és végül vezérőrnagyi ranggal nyugdíjazták.<sup>75</sup> A második leghosszabb idő (38 év) Fóris Sándorhoz köthető, aki 58 éves korában érte el az őrnagyi rangot, de ezt követően már csak egy évet szolgált.<sup>76</sup> 37 évre volt szüksége az első törzstiszti rang megszerzéséhez továbbá három főnek, 36-ra, 35-re, 34-re és 33-ra egyaránt két-két főnek, 32-re háromnak, 31-re kettőnek, végül 30 évre ugyancsak három főnek.

Érdekes, hogy ennek a 21 törzstisztnak alig több mint a fele (11 fő) kezdte csupán közlegényként a pályafutását. Hatan ugyanis önköltséges hadapródként, egy császári-királyi hadapródként, egy altisztként (káplárként), további egy furirként, egy pedig alhadnagyként indult el a katonai pályán. Nem meglepő ugyanakkor, hogy főnemesi születésű nem volt köztük,<sup>77</sup> többnyire szegény kismemesi, illetve néhány esetben valószínűsíthetően nemesi címmel sem rendelkező családokból származtak. Mindezek ismeretében megállapítható tehát, hogy a katonai karrier gyorsaságához kötődő két szélső értéket megtestesítő csoportok egyúttal a törzstisztikar társadalmi, származási „végleteivel” is jelentős részben egybevágnak, és gyakorlatilag szemléletesen leképezik azt.

<sup>73</sup> KA ML Nr. 7527; *Cajetan Pizzighelli*: Geschichte des k.u.k. Husaren-Regimentes Wilhelm II. König von Württemberg Nr. 6. 1734–1896. Rzeszów-Wien 1897. 392–393; KA ML Nr. 7830; *Gustav Ritter Amon von Treuenfest*: Geschichte des k.k. Husaren-Regimentes Alexander Freiherr v. Koller Nr. 8. Von seiner Errichtung 1696–1880. Wien 1880. 471.

<sup>74</sup> KA ML Nr. 7690.

<sup>75</sup> KA ML Nr. 6762; KA PP Generale I. Band fol. 145.

<sup>76</sup> KA ML Nr. 7443; KA PP Oberstlieutenants I. Band fol. 92.

<sup>77</sup> Egyikük Mathias Loy azonban később bárói címet szerzett, erre l. *Johann Georg Megerle von Mühlfeld*: Ergänzungsband zu dem Österreichischen Adels-Lexikon des achtzehnten und neunzehnten Jahrhunderts. Wien 1824. 74.

### Társadalmi összetétel

Az eddig elmondottakból is nyilvánvaló, hogy a hadseregben és a társadalomban egyaránt jelentős presztízzsel bíró huszár-törzstisztikar társadalmi eredetét tekintve sem képezett homogén egységet. A törzstisztek 256 fős mintája alapján, életpályájuk egészére vetítve, tehát nem a születés kori állapotot vizsgálva, az alábbi megoszlást tapasztaljuk:

Társadalmi állás, rangcím <sup>78</sup>	Fő	%
herceg	3	1,17
gróf	55	21,48
báró	61	23,80
nemes <sup>79</sup>	102	39,80
ismeretlen	34	13,28
<b>Összesen</b>	<b>256</b>	<b>100,00</b>

Látható, hogy a törzstisztikar gyakorlatilag a nemességből került ki, ami természetesen nem új megállapítás, hiszen a már korábbi szakirodalom számára is ismert tény volt. Alaposabban megvizsgálva azonban kiderül, hogy jelentős részben korántsem ősi nemesi vagy arisztokrata családok tagjai alkották a huszár-törzstisztikart. Mindenképpen árnyalja ugyanis az eddigi képet, ha a születés kori állapotot, illetve a családi hátteret vizsgáljuk, hiszen ennek révén egyúttal a társadalmi mobilizáció — gyakran több generáció tevékenységének során megvalósuló — folyamatába is betekintést nyerhetünk.

A születés kori állapotot alapul véve kiderül, hogy a későbbi nemesek közül 20 fő (7,8%) nem nemes származású volt. 11 fő közülük (4,3%) maga szerezte a nemességét, 9-en pedig valamely rokonunknak, döntően az apának köszönhetően, vele együtt kaptak nemességet. Jellemző módon az utóbbiak nagy része, 7 fő tiszt fia volt, akiknek apja minden esetben katonai érdemek révén szerzett magának és családjának nemességet,<sup>80</sup> és csak ketten voltak, akiknek

<sup>78</sup> Rangcímen gyakorlatilag a magyar közjogban főnemesi címnek tekintett bárói, grófi és hercegi címeket értjük, kerüljük ugyanakkor a főnemesi cím kifejezés összefoglaló értelmű használatát, miután az osztrák birodalomfélben a bárói cím (*Freiherr*) nem számított a főnemesi rangok közé, hanem csupán az egyszerű nemesség és a főnemességet jelentő úri rend (*Herrenstand*) között elhelyezkedő lovagi rendbe (*Ritterstand*) tartozott. A kategorizálás során mindig a legmagasabb méltóságot vettük figyelembe, így például egy bárói címmel is rendelkező gróft egyértelműen a grófok közé soroltunk, nem pedig a bárókhoz. Kivételt egyedül Friedrich von Bianchi illetve Frimont János esetében tettünk. Ők ugyan pályafutásuk során mindketten itáliai hercegi címet is nyertek, ezek presztízse azonban a Habsburg Birodalomban csekély volt, és semmilyen előjogot sem biztosított, így csak az osztrák bárói (Bianchi) illetve grófi (Frimont) címüket vettük alapul. L. *Berthold Waldstein-Wartenberg: Österr. Adelsrecht 1804–1918.* <http://austroarchiv.com/joomla/content/view/128/27/> (a letöltés ideje 2008. május 10.)

<sup>79</sup> Az egyszerűség kedvéért az osztrák birodalomfélben és a Német-Római Birodalomban elterjedt, de a magyar közjogban ismeretlen lovagi címmel rendelkezőket is idesoroltuk.

<sup>80</sup> Több esetben megfigyelhető, hogy a nem nemesként és egyúttal közlegényként katonai pályájukat kezdő édesapák valamely főtiszti rangfokozatig, döntően a kapitányságig jutnak, és ezzel egyúttal nemességet is szereznek. Tisztifiként induló gyermekeik — immár előnyösebb helyzetből indulva — pedig már a törzstisztséget, esetenként a tábornokságot és a bárói címet is elérhetik. Így

az apja hivatali pályán érdemelte ki a nemesi rangra emelést, jelesül Josef Neumann alezredes, akinek az apja Carl Samuel Neumann sóhivatalnok,<sup>81</sup> illetve Wenzel Pachmann alezredes, akinek az apja udvari tanácsos volt.<sup>82</sup>

A nemességbe jutottakhoz képest a bárói címmel rendelkező csoport vizsgálatából jóval nagyobb arányú mobilizáció bontakozik ki. Ennek oka valószínűleg az, hogy a törzstisztikar eleve főként nemesi származásúakból állt, akik számára a törzstiszti vagy a táborszaki rang elérése mellé a bárói cím megszerzése jelentette a társadalmi előrelépést. Megvizsgálva, kiderül, hogy a 61 bárónak kevesebb mint a fele, mindössze 27 fő (44,26%) örökölte címét, a többiek azt már életükben kapták. Az utóbbi 34 főből tízen valamely családtagjuk (jellemzően apjuk, nagybátyjuk, bátyjuk) érdemeinek köszönhetően emeltettek báróságra, sokan még gyerekként. 24-en azonban (a bárók 39,3 %-a) a saját érdemeiknek, jelesül vitézségüknek köszönhetően nyerték el ezt az előkelő címet.

Mindez, vagyis a társadalmi felemelkedés viszonylag nagyobb mértékű lehetősége a katonák számára — a kiemelkedő vitézségen és persze a szerencsén túl — jelentős részben Mária Teréziának is köszönhető. A tisztikarnak a bevezetőben már említett, megkülönböztetett szerepe a Habsburg Birodalomban ugyanis különösen az ő uralkodásától nyilvánult meg. A királynő, nyilván a súlyos áldozatokkal járó dinasztikus háborúk tapasztalatából is adódóan, a származás mellett már a katonai pályán (is) nagymértékben a teljesítmény és a rátermettség alapján történő előmeneteli rendszert támogatta.<sup>83</sup> Az alacsony sorból származó, arra érdemes tisztek számára egyúttal lehetővé tette azt is, hogy a hagyományos rendi társadalom keretei között is tisztai állásuknak megfelelő presztízsű helyet foglalhassanak el, vagyis nemesi vagy akár bárói, esetenként grófi címet szerezzenek. Így 1757-ben Mária Terézia arról rendelkezett, hogy 30 év kifogástalan tisztai szolgálat után örökletes nemesség adományozása kérhető.<sup>84</sup> Azok a tisztek pedig, akik már eleve nemesek voltak, kérelmezheték a bárói rang adományozását, ezt azonban csak az ilyenkor szokásos taksa<sup>85</sup> megfizetését követően kaphatták meg, ha viszont megelégedtek a lovagi címmel, azt díjmentesen elnyerték.<sup>86</sup>

---

például a soproni születésű, kapitányságig jutó, családjának nemességet szerző Joseph Geringer fia Gabriel vezérőrnagy és báró lesz, az ő fia Károly pedig a szabadságharcot követő időszakban Magyarország teljhatalmú polgári biztosa. A család tehát alig három generáció alatt társadalmi állását tekintve rendkívül nagymértékű emelkedést produkált, amit főként a két első generáció katonai szolgálatai alapoztak meg.

<sup>81</sup> *Johann Georg Megerle von Mühlfeld*: Österreichisches Adels-Lexikon des achtzehnten und neunzehnten Jahrhunderts. Wien 1822. 233–234.

<sup>82</sup> Uo. 158; *Svoboda, J.*: Theresianische Militär-Akademie i. m. I. 134–135.

<sup>83</sup> Vö.: *Lázár Balázs*: Kray Pál (1735–1804) és a Mária Terézia-rend. A Habsburg-birodalom legmagasabb katonai kitüntetésének adományozási gyakorlata. KÚT: Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa 7. (2008: 1. sz.) 125–126., valamint vö. még a hivatalnokok kapcsán Olga Khavanova e számbeli írásával.

<sup>84</sup> *Peter Frank-Döfering*: Adels-Lexikon des Österreichischen Kaiserthums 1804–1918. Wien–Freiburg–Basel 1989. 642. – 1810-ben ezt annyiban módosították, hogy erre csak a 30 év fegyveres szolgálatot teljesítő és legalább egy harci érintkezésben résztvevő tisztek tarthattak igényt.

<sup>85</sup> Más esetben ugyanis jelentős mértékű díjfizetéshez volt kötve.

<sup>86</sup> *Frank-Döfering, P.*: Adels-Lexikon i. m. 642.

A hadsereg tagjainak bárói rangra emelése az esetek többségében azonban egy szintén a királynő nevéhez fűződő intézményhez, a Katonai Mária Terézia Rendhez kötődik. Ez a Habsburg Birodalom első számú katonai kitüntetése volt. Alapítására 1757-ben a kolini győzelemhez kötődően került sor. Kezdetben két fokozata volt: a kis- és nagykereszt, majd 1765-től egy középső fokozattal, a parancsnoki kereszttel bővült, a kiskeresztet pedig ettől kezdve lovagkeresztnek nevezték.<sup>87</sup> Jelentősége abban állt, hogy alapításakor az uralkodó — szakítva az addigi hagyományokkal — viszonylag széles kör számára elérhetővé tette elnyerését, hiszen vallástól, származástól és rendfokozattól függetlenül bármelyik arra érdemes tiszt megkaphatta.<sup>88</sup> Elnyerésénél tehát kizárólagosan a vitézség és a nyújtott katonai teljesítmény számított. Az odaítélés módja is viszonylag demokratikus volt, sok tekintetben hasonló volt napjaink pályázati rendszeréhez. Kiemelkedő haditett alapján lehetett kérelmezni, melynek során részletesen le kellett írni a véghez vitt hőstettet, amihez öt szemtanúként jelenlévő tiszt, hiányuk esetén tizenkét altiszt vagy közember tanúvallomását kellett csatolni. Ezt követően a rendi káptalan szavazással határozott, ennek során azonban a végső szót mindig a rend nagymestere, a mindenkori uralkodó mondta ki.<sup>89</sup> A rend bármelyik fokozatát elnyert tiszt, amennyiben nem volt nemes, automatikusan nemességre emelkedett, illetve bekerült a lovagi rendbe is, sőt kérvényezhette a bárói cím odaítélését is, amit ez esetben díjmentesen megkapott.<sup>90</sup>

A rend elnyerése tehát sok esetben jelentős előrelépést tett lehetővé a társadalmi ranglétrán is, még egyébként szükséges anyagi háttér hiánya esetén is. Így nem meglepő, hogy a bárói címet szerzett 24 fő döntő része (22 fő) a Mária Terézia Rend elnyerése révén jutott erre a méltóságra. A maradék kettő, Maximilian von Paumgarten és Thallherr Mihály ugyan Mária Terézia Rendet nem kapott, pályafutásuk azonban így is magasra ívelt, mindkettő eljutott ugyanis a tábornokságig. Paumgarten 35 évi katonai szolgálat után vezérőrnagyként, de továbbra is aktív szolgálatot teljesítve, Thallherr pedig 52,5 év folyamatos katonai szolgálatot követően altábornagyként történő nyugdíjazása után nyerte el a bárói méltóságot.<sup>91</sup>

A családtag révén történt bárói rangra emelkedés tíz esete között is négy alkalommal az apák katonai karrierje jelentette az előrelépés kulcsát, két esetben pedig hivatali szolgálat jutalmaként nyerték el az apák a báróságot. A csehországi származású Emanuel Bretfeld zu Cronenburg, későbbi altábornagy, pe-

<sup>87</sup> Zachar J.: A katonai pálya i. m. 257.; Huszár Imre: A Katonai Mária Terézia Rend. Hadtörténelmi Közlemények. 2. (1889) 275.

<sup>88</sup> Bencze L.: Mecséry i. m. 24.

<sup>89</sup> Lázár B.: Kray i. m. 126.

<sup>90</sup> Uo. 127., Huszár I.: A Katonai Mária Terézia i. m. 281.

<sup>91</sup> Paumgarten pályafutására és rangemelésére l. *Gustav Ritter Amon von Treuenfest: Geschichte des kaiserl. und königl. Husaren-Regimentes Nr. 10. Friederich Wilhelm III. König von Preussen. Zum 150 jährigen Regimentes Jubiläum. Wien 1892. 273.*, továbbá *Megerle von Mühlfeld, J.G.: Ergänzungsband i. m. 85. és Wurzbach, C.: Biographisches Lexikon i. m. XXI. 377–378.*; Thallherrére pedig l. KA PP Generale II. Bd. fol. 41. és *Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. Pest 1865. XI. 125–126.* – Mindketten rendelkeztek tehát a 30 év folyamatos tiszti szolgálattal, ami lehetővé tette számukra a bárói cím elnyerését.



dig 1807-ben még elsőkapitány korában bátyja, Joseph tudományos érdemeinek köszönhetően részesült a bárói rangemelésben, utóbbi ugyanis a jog és a bölcsészet doktora, történész, genealógus és a Bécsi Egyetem rektora volt.<sup>92</sup>

A grófi méltóságba való bekerülés már lényegesen nehezebb és ezért ritkább is volt. Ezt tükrözi, hogy az 55 grófi címmel rendelkező túlnyomó többsége (46 fő) született gróf volt, hatan családtag révén váltak azzá, és mindössze háromnak sikerült saját erőből ilyen magas társadalmi rangot elérnie. Kettőnek viszont egyenesen köznemesi sorból indulva: az egyikük Friedrich Nauendorf altábornagy, a másik pedig a minden szempontból kiemelkedő pályát befutó, már említett Frimont János volt.<sup>93</sup> Ők mindketten a Mária Terézia Rend lovagkeresztjén túl elnyerték a parancsnoki keresztet is.<sup>94</sup> Grófi címet szerzett még Vécsey Ágoston tábornok is, szintén Mária Terézia Rendi lovag, ő azonban született báró volt.

Összegezve a különböző szintű rangemeléseket, tehát a nemessé, báróvá és gróffá válásokat, a vizsgált csoportból együttesen 35 főnek, vagyis 14%-nak sikerült saját erejéből előrelépnie a társadalmi hierarchiában. Ha pedig a 90 eleve rangcímmel rendelkező vagy azt családja révén később elnyerő személyt nem számítjuk, akiknek már nem nagyon volt hova emelkedniük, összesen 166 személyt kapunk. E létszámnak a 35 fő 21%-át képviseli, vagyis a rangcím vagy akár nemesség nélkül indulók közel ötöde tudott előbbre jutni, ami mindenképpen figyelemre méltó! Ráadásul ez az arány még magasabb is lehetne, miután a Mária Terézia Rendet szerzettek közül korántsem kérte mindenki a bárói cím-adományozást. A huszártörzstisztek 257 fős mintájából ugyanis 66-an (25,68%) nyerték el a Mária Terézia Rend lovagkeresztjét, ami lenyűgöző arány. Közülük 12-en pedig még a parancsnoki keresztet is megkapták.<sup>95</sup> Ebből a 66 főből 29-en eleve rendelkeztek rangcímmel, 2-en mint láttuk grófi címet nyertek, illetve 1 báróból gróffá emelkedett, 22-en pedig bárói címet kaptak, meglepő módon azonban 13 fő ezt nem kérte. A társadalmi felemelkedés lehetősége tehát — a már említett 35 törzstiszten kívül — számukra is egyértelműen adott volt, ők viszont valamilyen oknál fogva ezzel nem éltek. Velük együtt ugyanakkor 48 fő, vagyis a nem nemes vagy rangcím nélküli nemesi származásúak 28,92%-a, azaz mintegy harmada számára nyílt tényleges lehetőség a katonai pálya révén a társadalmi felemelkedésre is.

Meg kell ugyanakkor állapítani, hogy erre összességében csak egy szűk kör, döntően a nemesi származásúak, a néhány nem nemes közül pedig megha-

<sup>92</sup> *Roman Freyherr von Prochazka: Genealogisches Handbuch erloschener böhmischer Herrenstands Familien.* Neustadt an der Aisch 1973. 50-51.; *Megerle von Mühlfeld, J.G.: Ergänzungsband i. m. 47.*

<sup>93</sup> *L. Hirtenfeld, J.: Militär-Maria-Theresien-Orden i. m. I. 498, II. 857-862. és Wurzbach, C.: Biographisches Lexikon i. m. IV. 363-367.*

<sup>94</sup> Ezenkívül az utóbbi I. Ferdinándtól, Szicília királyától hercegi címet is kapott, aminek azonban — mint már említettük — a Habsburg Birodalomban korántsem volt akkora presztízse, mint egy birodalmi hercegi rangnak.

<sup>95</sup> A huszárok aránya egyébként jellemzően magas a rend történetében, miután változatos harcászati alkalmazásuk révén nekik nagyobb lehetőségük nyílt az egyéni vitézség bizonyítására, mint a többnyire zárt alakzatban harcoló, lényegesen kisebb túlélési eséllyel rendelkező gyalogosoknak. Így minden bizonnyal a társadalmi mobilizáció lehetősége is nagyobb volt körükben.

tározóan a városi és mezővárosi polgárságból vagy más szabad jogállású társadalmi rétegekből származók számára nyílt lehetőség. Ennek részben gyakorlati okai is voltak, így bármennyire kiváló katona is volt egy közlegény altiszti kinevezésének az írni-olvasni tudás feltétele volt.<sup>96</sup> Ennek pedig főként az előbb említett rétegekből származók körében volt nagyobb a gyakorisága. Másfelől a rendi társadalom keretei sem tették igazán lehetővé az alsóbb néprétegekből, főként a jobbágyságból származók felemelkedését. Az e tekintetben uralkodó mentalitást jól kifejezik Vántsits János strázsamester keserű szavai is: „18-at közülük megszíjaztattam, ebből lettek sok ellenségeim az Regimentnél [...] s azért többre nem is mehettem a hivatalokba úgy elárultak, az az egy-két Tiszt pediglen, aki Pártfogóm volt, megfordítottatott ezen szókkal: elég egy Parasztnak ha Strázsamester lehet...”<sup>97</sup>

Mindezt megerősíti, az a tény is, hogy még közel félévszázaddal később, a császári-királynál demokratikusabb összetételű magyar honvédsereg törzstiszti és tábournoki karában sem találni jobbágysorból származó tisztet.<sup>98</sup> Összegezve ennek ellenére is nyugodtan leszögezhetjük, hogy a szűk körre korlátozódó társadalmi mobilizációnak a legmeghatározóbb színtere a korszakban a katonai pálya. A huszárság pedig, a Mária Terézia rendet elnyertek magas számából is kiindulva, nyilván ezen belül is kiemelkedett. Ennek pontos megállapítása azonban még további kutatásokat és más csapatnemekre is kiterjedő összehasonlító elemzéseket igényel.

---

<sup>96</sup> *Wrede, A.*: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 101.

<sup>97</sup> HL Personalia Vántsits J. 3r.

<sup>98</sup> L. *Bona G.*: Tábournokok és törzstisztek i. m. 70.

*Gesztelyi Tamás – Rácz György*

## **ANTIK GEMMAPECSÉTEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON / ANTIKE GEMMENSIEGEL IM MITTELALTERLICHEN UNGARN**

**Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006. 198 o.**

A középkori európai gyakorlatot követve a 12. század végén Magyarországon is megjelent az oklevelek antik (római) gemmákkal való megpecsételésének szokása, de a gemmapecsétek középkori használatával behatóan eddig sem külföldön, sem hazánkban nem foglalkoztak. Ez érthetően a téma sajátos, interdiszciplináris jellegéből fakad: a gemmákkal foglalkozó, azokat leíró és ikonográfiailag rendszerező ókortudósok, művészettörténészek (elsősorban régészeti leletekre támaszkodva) általában nem tanulmányozzák a középkori okleveles anyag gemmapecsét-lenyomatait, a középkorkutató történészek pedig általában nem értenek a gemmapecsétek rajzolatainak azonosításához, leírásához. A fentiekben túl a gyűjtést az is megnehezíti, hogy a levéltári kutatószabályzatok általában nem teszik lehetővé a középkori okleveles anyag eredeti formájában való kézbevitelét, a különböző forráskiadványok, oklevéltárak kiadói pedig rendszerint nem tartották említésre méltónak vagy nem írták le részletesen a megpecsételés ezen sajátos módját. Mindennek fényében kell értékelnünk Gesztelyi Tamás (a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Művészettörténeti Tanszékének docense, a Magyar Nemzeti Múzeum gemmakatalógusának összeállítója) és Rácz György (főlevéltáros, a Magyar Országos Levéltár munkatársa, illetve a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Medievisztikai Tanszékének oktatója) áldozatos munkáját. Összefogásuk eredménye az a mindkét tudományterület számára értékes adatokat tartalmazó monografikus igényű, kétnyelvű (magyar és német) katalógus, amely a debreceni ókortudományi sorozat, az Agatha XIX. köteteként jelent meg 2006-ban. A kötetet ugyanezen év november 17-én mutatták be a Magyar Országos Levéltárban; a munkát Kubinyi András akadémikus, valamint Tóth Endre, a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának vezetője méltatta.

Egy csaknem teljesen feltáratlan területet kutatva a szerzők természetesen nem vállalkozhattak teljes körű gyűjtésre. A Kumorovitz Lajos Bernát által létrehozott és a Budapesti Történeti Múzeumban őrzött, valamint az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjában (ma: Művészettörténeti Kutatóintézet) található két jelentős magyarországi pecsétmásolat-gyűjtemény adatai alapján a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárában (MOL DL) őrzött gemmapecsét oklevelek részleges feltárását végezték el, de mutatóban egyes hazai levéltárak anyagából is közölnek néhányat. Így állt össze az a 147 tételből álló katalógus, amelyet mutatók (oklevéljelzetek és katalógusszámok konkordanciája, ábrázolások névmutatója, pecséttulajdonosok jegyzéke), a katalógustételeket igényes kivitelű fekete-fehér, kisebb részben színes fényképeken bemutató táblák, valamint részletes bevezető egészítik ki. A szerzők az anyagot a katalógusban az antik gemmapecsétek — antikizáló portrék — antikizáló motívumok hármas csoportja szerint, ezen belül pedig a megpecsételt dokumentum kelte, azaz időrend szerint rendezték el. (A tematikus, művészettörténeti jellegű csoportosítás szerencsére nem nehezíti meg a kötet történeti szempontú használatát, mert a katalógustételek számozása egységes, ráadásul a pecséttulajdonosok betűrendes jegyzéke segítségével a személyekre is rákereshetünk.) A katalógustételek az oklevél alapadatait, fejregesztáját, pecsétjének leírását, a pecsétábrázolás ikonográfiai leírását és ezek párhuzamait, a pecsét esetleges korábbi ismertetéseiről szóló információkat, valamint a pecséttulajdonos életpályájának tömör összegzését nyújtják. (Ez utóbbi külön értéke, hogy így a kötet az érdeklődő számára egyfajta propozográfiai összeállításaként is használható.)

A bevezető tanulmány öt kisebb fejezetre tagolódva először a gemmák középkori újrahaznosításának (ékszer, vagyontárgy vagy hatalmi jelvény) kérdéseit, pecsételésre való használatuk általános jegyeit taglalja, majd az eredetiben fennmaradt (és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött) magyarországi gemmapecséteket mutatja be. Ezután részletesen elemzi a gyűjtött anyag alapján a középkori magyarországi gemmapecsétek használatának területi és időbeli elterjedését,

társadalmi háttérét, valamint a gemmapecsétek és a címerhasználat kapcsolatát, kitérve természetesen az antik gemmák datálásának és ábrázolásainak, motívumainak meghatározására, valamint a kutatás tudománytörténeti előzményeinek bemutatására is. Minden fontos részkérdésről szó esik tehát, az olvasónak mégis az az érzése, hogy ezt a szerteágazó és összetett mondanivalót a szerzők nem tudták maradéktalanul egy gondolatmenetre felfűzni. (Nem az jelenti a problémát, hogy az olvasó legtöbbször meg tudja különböztetni, mely szövegrész melyik szerző munkája, hanem az, hogy az öt részfejezet egymásutánja töredezettnek, szétszabdaltnak tűnik.) Leginkább az első két fejezet összefoglaló jellegű, a továbbiakban a gemmapecsétek használatának kialakulása a középkori Európában és Magyarországon, 9–12. o.) A tartalmi átfedések miatt ezeket nyugodtan össze lehetett volna vonni.

A gemmák pecsételésre való használata Magyarországon a középkorban végig megtalálható. Időbelileg tehát nem csupán a reneszánsz korszak humanista divatjáról van szó, bár a 147 katalógustétel közül mindössze huszonegy pecsét használata esik 1450 előttré. Térbelileg pedig az egész középkori magyar állam területén kimutatható, függetlenül az adott térség ókori romanizált voltától. Igaz, vannak olyan területek, ahol (a középkori oklevelek keltezési helyei alapján) sűrűsödnek a gemmapecsételések: az ország központjában, Budán, az itáliai és az adriai térség hatásai felé nyitott Szlavóniában, a *Dacia provincia* területét felölelő Erdélyben, valamint érdekes módon az ország északkeleti sarkában, Sárospól Beregig, ahová Gesztelyi és Rácz következtetése szerint főleg kereskedelmi úton jutottak el a vésett drágakövek (39–42. o.). Ezt jól ábrázolja a kötetben a táblák előtt található térkép is (154–155. o.; a térkép viszont furcsa módon nem szerepel a mű tartalomjegyzékében, ráadásul a kötet tüzetes átbúvárlásával sem sikerült kideríteni, ki tervezte, illetve készítette.) A szerzők ugyanakkor rámutatnak a pecsétek helyhez kötöttségének esetleges viszonylagosságára, illetve bizonyos nehézségeire: a pecséttulajdonos működési területeinek, a pecsét készítés helyének/„lelőhelyének”, valamint az oklevél keletkezési helyére is. (Megjegyzendő, hogy a katalógus 79–80. tételének lokalizálásába hiba csúszott: Kubinyi Andrásnak a bemutatón elhangzott szíves közlése szerint a Losonci Bánfi János és társai által kiállított oklevél minden valószínűség szerint nem a Nógrád, hanem a Kraszna megyei Nagyfaluhoz köthető.)

Az is tanulságos, hogy a középkori társadalom szinte minden rétegében találunk a gemmapecsétek használatára példákat. Igaz, ez a 12–13. században főleg a királyi udvarra (más pecsétbe nyomott ellenőrzőpecsét szerepében), illetve az azzal kapcsolatban álló személyekre, valamint egyházi intézményekre korlátozódik. A 14. századi hat adatban már a kúriai és a vármegyei tisztviselő, valamint a városi polgár is megjelenik; a 15. század első háromnegyedében pedig az egyházi közép- és felsőréteg képviselői dominálnak. A század utolsó negyedében és a 16. század első két évtizedében viszont Gesztelyi és Rácz a gemmapecsételés ugrásszerű mennyiségi növekedését és a használók körének bizonyos változását regisztrálják: az egyházi közép- és felsőrétegek mellett a világi nemesek és főurak válnak meghatározó gemmapecsét-tulajdonosokká, ráadásul e pecsétjeiket nem csupán magánlevelezésükben, hanem több esetben fontosabb okiratok megpecsételésénél is használták (42–44. o.). A városi polgárság részaránya viszont mindvégig alacsony, aminek elfogadható magyarázata főleg az lehet, hogy a fennmaradt középkori városi levéltárak anyagát nagyjából ma külföldön őrzik, a Diplomataikai Fényképgyűjtemény (DF) anyaga pedig jobbra alkalmatlan a pecsétek tanulmányozásához. Erre, mint jövőbeli kutatási feladatra a szerzőpáros joggal mutat rá (43. o.).

A kötet tehát további kutatásra inspirál. Magunk a jövőbeli gyűjtőmunkát két irányban véljük folytathatóknak. Egyrészt a mostani adattárban szereplő pecséttulajdonosok mint oklevél-kibocsátók utáni nyomozás hozhat új eredményeket, bár inkább abból a szempontból, hogy tulajdonosaik gemmapecsétjeiket milyen hosszú ideig, milyen ügyekben és milyen gyakran használták. Például Csánki Dezső nyomán a szerzők is felhívják a figyelmet arra, hogy Bornemissza János alkincstartó (1485–1493), későbbi budai várnagy és pozsonyi ispán saját kiadványain mindig ugyanazt a gemmapecsétet használja (43. tétel). A katalógusban ez a pecsét a DL 25365 számú oklevélben található lenyomatával szerepel, de tudjuk, hogy megtalálható a DL 19271 és DL 25366 számú kiadványokon is. Mindhárom oklevél egyébként Bornemissza alkincstartóságának idejére esik. (A konkordanciajegyzékben a két utóbbi jelzet külön nem szerepel.)

A további gyűjtőmunka másik iránya a különböző, egyre-másra megjelenő elektronikus segédletek, digitalizált adat- és oklevéltárak, valamint folyóiratok (*Századok*, *Turul* stb.) egyszerű keresési felületén keresztül a szakirodalomban szerteszét megbúvó, eddig ilyen összefüggésben feltáratlan adatok összeszedése lehet. Magunk például a DL–DF-adatbázis legfrissebb, 2008-ban megjelent változatában (*Collectio diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország digitális levéltára. DL–DF 4.3. Szerk. Rácz György. DVD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest 2008*) a

'gemma' szóra rákeresve több új adatot is találtunk, de ezek — Rác György szíves közlése szerint — különböző okok (autopszia hiánya, gyanús vagy tévesen gemmának tartott pecsét, illetve az adatbázis korábbi változatában nem szereplő, ezért rejtve maradt adat stb.) miatt végül joggal maradtak ki a katalógusból. Igaz, annak említését, hogy az anyaggyűjtés során a szerzők minden gyanús esetet kizártak a további vizsgálatból, nem találtuk a bevezetőben. Gesztelyi és Rác a Bevezetés 4. fejezetében szerényen csak annyit említenek, hogy „az teljesen világossá vált a gyűjtés folyamán, hogy teljességre törekedni hiábavaló igyekezet” (21. oldal). Tulajdonképpen arról van tehát szó, hogy a munka jelenlegi formájában csak első állomása egy nagyobb szabású, a teljes (házánkban és külföldön őrzött) magyar okleveles anyag gemmapecsétjeit feltáró adattárnak. Rác György készséges közlése szerint a megjelenés óta eltelt időben a gyűjtést — 1526 utáni adatokat is feltárva — tovább folytatták, és az már most biztosra vehető, hogy az anyag számottevő gyarapodása miatt belátható időn belül elkészülhet a kötet második, javított és bővített kiadása is. A kutatást legfőképpen az lassítja és nehezíti, hogy a gemmapecsétek biztos azonosításhoz minden esetben az eredeti oklevelek kézbevitelére van szükség, ám ennek lehetőségét nem mindig könnyű megteremteni, sem itthon, sem külföldön.

A kötet színvonalas külleme ellenére az olvasónak az az érzése, hogy a szerkesztési és tördelési munkákra nem jutott elég idő. Nyilván a kezünkben tartott munka megjelenési formája elsősorban anyagi eszközök függvénye volt, és ki kell emelnünk, hogy a költséges, fényes papírra nyomott színes és fekete-fehér képtáblák szépek és jól tanulmányozhatók. De ami a bevezetőt és a katalógusrészt illeti, véleményünk szerint egy kis odafigyeléssel tipográfiailag áttekinthetőbb könyv születhetett volna. A kötet szerkesztési fogyatékosága ugyanis valahol éppen tartalmi érdemének tudható be. Dicsérendő módon a munka ugyanis teljességgel kétnyelvű (a német szöveg fordítása egyébként Karl Katschthalert dicséri). A tördelésnél azonban azt a megoldást választották, hogy a két különböző nyelvi szöveget mind a bevezető fejezetekben, mind a katalógusnál párhuzamosan, két — időnként elcsúszó — hasábjába szedték. Szerencsésebb lett volna például a német szöveget megtenni főnyelvnek vagy az eltérő nyelvű szövegeket nem egymás mellett, hanem egymás után közölni. A 150–151. oldalon található három oszlopba tördelt konkordanciajegyzék is megtévesztő, mert a tagolás ellenére az oklevéljelzetek nem függőlegesen, hanem vízszintesen vannak elrendezve. Az irodalomjegyzékben történész szemmel zavaróan hat a keresztnevek kiírásának hiánya (ami inkább a művészettörténeti, illetve régészeti gyakorlatban jellemző). Ezenkívül érthetetlen, hogy az egész munka magyar szövegéből miért hiányzik a számok közti nagyködtjel. Mindez persze nem a szerzők munkájának értékét csökkenti, hanem a szöveggondozás és tördelés átgondolatlanságaira világít rá, különösen egy majdani újabb, javított kiadás esetében.

Összefoglalva elmondható, hogy Gesztelyi Tamás és Rác György munkája a magyar tudomány egyik régi adósságát törlesztette. Egy úgyszólván kutatatlan kérdéskör első összefoglalásával, a gemmapecsétek összegyűjtésével a magyar és — idegennyelvűsége révén — a szomszéd államok kutatóinak kezébe fontos segédeszközt adott. Az anyag szisztematikus feldolgozása során pedig a kötet olyan értékes megállapításokkal gyarapította a hazai művészettörténetet és ókortudományt, de főleg a magyarországi medievisztikát, hogy bizvást állíthatjuk, ezen a téren jelenlegi formájában is irányadó és megkerülhetetlen alampunkaként használhatjuk majd. Köszönet érte!

Lakatos Bálint – Péterfi Bence

*Bariska István*

## A SZENT KORONÁÉRT ELZÁLOGOSÍTOTT NYUGAT-MAGYARORSZÁG 1447–1647

(Archivum Comitatus Castiferrei 2.)

Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2007. 204 o.

Több mint három évtizeddel ezelőtt, 1975-ben, a Vas Megyei Levéltár Kőszegi fióklevéltárában őrzött források alapján derült fény egy addig ismeretlen jogintézmény, a pártatlan bíróságok nyugat-magyarországi működésére. A magyarországi bírósági szervezetbe be nem illeszthető küldött bírósági forma feltárása és bemutatása már önmagában jelentős ismeretanyagot hozott volna a magyar (jog)történetírás számára. Bariska István kőszegi levéltár-igazgató 2002-ben elkészített doktori értekezésében ennél többre vállalkozott. Nevezetesen arra, hogy a 15. században mintegy két évszázadra a Szent Koronáért Habsburg-zálogba került nyugat-dunántúli mezővárosok és uradalmak igazgatási, igazságszolgáltatási, valamint kormányzati és politikai hatáskörének fejlődését bemutassa.

A szerző mindenekelőtt áttekinti, hogy az osztrák és a magyar történetírás hogyan vélekedett ennek a nyugat-dunántúli régiónak a 15–17. századi történetéről. Megállapításai közül kettőt emelnék ki. Egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a Burgenlandi Tartományi Levéltárban és Könyvtárban 1954-től kezdődően intenzív kutatás folyt az úgynevezett elzálogosított uradalmak történetével kapcsolatban. Nem meglepő tehát, hogy a téma irodalma döntően német nyelvű. Másrészt Bariska István megállapítja, hogy mind az osztrák, mind a magyar történetírás erősen átpolitizálva adta közre kutatási eredményeit. Az osztrák fél a nyugat-magyarországi zálogbirtokok és a trianoni békeszerződés után létrejött új osztrák tartomány, Burgenland között a meglehetősen vitatható jogfolytonosságot hangsúlyozta. Míg a békeszerződés sokkjától magát függetleníteni nem tudó magyar történetírás igyekezett mindezt cáfolni. A szerző kiemeli, hogy tárgyilagos és nem melleleg korszerű értelmezését a témának a két fél együttműködése hozta és hozza meg.

A nyugat-magyarországi Habsburg-zálogterület létrejötte három 15. századi eseményhez köthető: az 1447. évi regedei (radkersburgi) fegyverszünethez, az 1463. évi soproni, valamint az 1491-ben kötött pozsonyi békeszerződéshez. Az okmányokban a záloghelyek száma különböző volt. A pozsonyi békében a szerződő felek összesen hét zálogba adandó várat, uradalmat és mezővárost soroltak fel: Szarvköt, Kismartont, Fraknót, Kaboldot, Borostyánköt, Köszeget és Rohoncot. Utóbbi azonban legkésőbb 1502-ben véglegesen kikerült a zálogbirtokok közül, míg 1626-ban gróf Esterházy Miklós Kaboldot és Fraknót váltotta meg. Így az 1647. évi visszacsatoláskor a magyar országgyűlési törvények már csak Kismartont, Szarvköt, Borostyánköt és Köszeget említhette meg.

A pozsonyi békében rögzített zálogbirtokokat az állandó pénzühiánnyal küzdő Habsburg adminisztráció alsó-ausztriai, stájer, sváb és ritkábban magyar nemeseknek — köztük olyan, a magyar történelemben jelentős szerepet játszó és egymással is rokoni kapcsolatban lévő családok tagjainak, mint az Esterházyak, Batthyányk, Hardeggek, Teuffelek, Teuffenbachok, Choronok, Széchyek, Erdődyek — tovább zálogosította (azaz alzálogba adta). Bariska István négy, a nyugat-magyarországi régió történelme szempontjából meghatározó sajátosságot mutat be a zálogba adásokkal kapcsolatosan. A térség már a 15. század végére osztrák-stájer befolyás alá került, hiszen a már III. Frigyes kezében összpontosult a Lipót-ágtól megörökölt zálogvagyon lehetővé tette, hogy az általa kiválasztott zsoldosvezérekre, várkapitányokra és birtokkezelőkre (hivatalnokokra) ráterhelhette a birtokadminisztráció teljes gondját. Ami amellett, hogy költségmegtakarítással járt, még azonnali készpénzt is biztosított a számára. Mindez azzal járt együtt, hogy 1491 után a zálogolt uradalmak, várak és mezővárosok az I. Miksa császár idején létrehozott tartományi kormányzervek felügyelete alá kerültek.

Az elzálogosítás jelentősége abban állt, hogy a zálogbirtok a zálogos kezelésében akár tényleges birtokká is válhatott, hiszen a Habsburg-kormányzat állandó anyagi gondjai nem mindig tették lehetővé, hogy ezeket visszaváltsa. Az örökíthető zálogolt uradalmak esetében az örököstől nem vonták be a záloglevelet, hanem más feltételekkel megújították. Ebben az esetben azonban létezett egy komoly eltérés a magyar és az osztrák zálogrendszerben. Amennyiben ugyanis valaki visszaélt jogaival, akkor számítani kellett az Alsó-ausztriai Kamara vizsgálatára és büntetésére. Ezért található viszonylag kevés magyar nemes család a zálogbirtokosok lajstromában.

A szerző meghatározza az elzálogosítás mértékét, illetve egy táblázat segítségével érzékelteti, hogy szemben a nem elzálogosított nyugat-magyarországi uradalmakkal és birtokokkal itt nem alakultak ki hatalmas birtokkomplexumok.

A zálogbirtokok kezelésében azonban nem csupán az Alsó-ausztriai Kamara, hanem a rendi szervek is részt kaptak (kormányzási, törvénykezési és pénzügyekben), és az egyes uradalmak felügyeletére bizottságokat küldtek ki. Az alsó-ausztriai tartományi gyűlés befolyása az adójóváhagyásnál érvényesült leginkább, hiszen azok a zálogbirtokosok, akiknek neve nem szerepelt a rendi adókönyvben (*Gültbuch*), azokkal szemben kemény eszközökkel léphettek fel. Másrészt befolyásukat tovább növelte, hogy a tartományfejedelmi jögon szedett adókat, mint az italfogyasztási adót (*Zapfenmaß*) bérbe vették a zálogterületen is. A katonaállítást és a mustrahelyek kijelölését tekintve pedig a hét magyar uradalom, mezőváros és vár a délkeleti kerülethez (*Viertel unter dem Wienerwald*) tartozott.

A szerző kitér Köszeget és Kismarton mezővárosok és a hozzájuk tartozó uradalmak konfliktusára. Végigköveti a két település fejlődésének fázisait mind a magyar, mind az osztrák uralom időszakában. Bemutatja, hogy a tartományi kormányzervek rendektől független hivatali állama hogyan vette át az ellenőrzést az alzálogot gyakorló birtokosok felett, amely folyamat végén a két földesúri mezővárost 1572-ben elválasztották az uradalmuktól és zálogbirtokosaiktól, és 1647-ig az Alsó-Ausztriai Kamara kezelésébe kerültek. Köszeget és Kismarton megnövekedett feladataik

önálló gyakorlását is idővel el tudták látni. A továbbiakban Bariska István elemzi, hogy a klasszikus önkormányzati hatáskörök, így a jogszolgáltatási, igazgatási, a statútumalkotási és országrendiségi hatáskör fejlődésében az alsó-ausztriai és bécsi minta alapján milyen fejlődés és modernizáció mutatható ki a két kamarai város, de legfőképpen Kőszeg esetében.

A jogszolgáltatás terén a szerző egy új jogintézmény feltűnésére hívta fel a figyelmet, ennek fejlődését követte nyomon. Az úgynevezett pártatlan bíróság csak ítélkezett, ám végrehajtási (pallosjoggal) joggal nem rendelkezett. Szerepe túlnőtt a városi törvénykezés keretein, és működése két, jól elhatárolható korszakra osztható. 1451-től együttesen ítélkezett az országos és a magyarországi városi szokásjog (itt soproni jog) alapján először Kőszeg, Rohonc, Csepreg, Szombathely, Győr és Sárvár ülnökeiből összeállított bíróság, majd a 16. században utóbbi két mezőváros eltűnt erről a bírói fórumról.

Kőszeg kamarai várossá válásával új periódus kezdődött a pártatlan bíróság életében is. Az együttműködés immáron nem csupán a négy szomszédos mezőváros bírósági fórumaira terjedt ki, hanem immáron közösen ítélkeztek esetenként a borostyánkői, a kaboldi és a kőszegi uradalom úriszékének, valamint az alsó-ausztriai és stájer városok és uradalmak bíráival is. Utóbbiak részvételét az tette lehetővé, hogy Kőszeg városának bíraskodásában a helyi szokásjog és a *Tripartitum* mellett a 16. század második felében ismert és alkalmazott volt az 1532-ben megjelent *Constitutio Criminalis Carolina*, V. Károly császár büntetőtörvénykönyve is. A szerző ezzel kapcsolatban három fontos megállapítást tesz. Egyrészt ezen modern büntetőjogi kódex recepciójával megszületett együttműködésben a legfontosabb szerepet Kőszeg játszotta. Másrészt a *Carolina* alkalmazásával a védelmes eljárást lassan felváltotta a nyomozóelves perrendtartás, és új anyagi jogi elemek, terminológiák jelentek meg. Harmadrészt, mivel a négy nyugat-magyarországi mezőváros nem vette át ezt a büntetőjogi kódexet, így kétféle pártatlan bíróság jött létre. Az 1647-ig fennálló bírói fórum működésében — állapítja meg Bariska István — egyszerre képviseltette magát a konzervativizmus és modernitás, valamint az abszolutizmus és a rendi állam.

A kamarai városok igazgatásával és statútumalkotásával is foglalkozik a szerző. Kőszeg és Kismarton önkormányzati struktúráját elemezve megállapítja, hogy mind a közösség mindennapjait irányító egy-, majd többkamarás tanácskozó testületi forma, mind bizonyos tisztségek megjelenése (pl. a városkapitányi vagy a városkamarási tisztség), mind a vegyes statútumok összeállítására utalnak, hogy a magyarországi (soproni) minta helyett a két kamarai város a bécsi és az alsó-ausztriai mintákat követte.

A Habsburg-zálogba került nyugat-magyarországi terület hosszas folyamat végén került vissza a Magyar Királysághoz 1648-ban. A két kamarai város elkérte, hogy földesúri mezővárossá váljon. Hathatós kormányzati támogatással megválhatták magukat, és a magyar diéta döntése nyomán országrendiséget és a szabad királyi városi titulust kaptak. A nyugat-magyarországi zálogterületnek az anyaországhoz való visszakerülésével pedig megszűnt a kormányzati integritás sérleme.

Bariska István PhD disszertációjának kiegészített és módosított változatából készült kismonográfia egy, a késő középkori és kora újkori magyar történetírás által kevésbé feldolgozott területre vezeti el olvasóját. A szerző több évtizedes kutatómunkája, forrás- és szakirodalom ismerete garanciát ad arra, hogy a nyugat-magyarországi zálogterület 200 éves történelméről és fejlődése folyamatáról végre letisztult és pontos képet kaphassunk, és ezen alap kutatás meghatározó eredményei bekerüljenek az országos történelmet összegző monográfiákba is.

Bagi Zoltán

## QUELLENKUNDE DER HABSBURGERMONARCHIE (16.–18. JAHRHUNDERT)

*Ein exemplarisches Handbuch*

Herausgegeben von Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer  
(Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungband 44.)

R. Oldenbourg Verlag, Wien–München, 2004. 1134 o.

A HABSBURG MONARCHIA FORRÁSISMERTETŐJE (13–18. SZÁZAD)

*Szemelvények egy kézikönyvhöz*

A kora újkori magyar történelem kutatója mind európai kollégáihoz, mind pedig a más korszakokat vizsgáló hazai történészekhez viszonyítva igen nehéz helyzetben van, mégpedig azon

egyszerű oknál fogva, hogy a kutatásához szükséges források egyedülálló mértékben szóródtak szét. A három különböző államra bomló Magyar Királyság történetének dokumentumait értelem-szerűen több különböző központban őrzik; vagyis egy, a kora újkori magyar múlt teljességét vizsgáló kutatónak a hazai levéltárak mellett minimálisan is Bécs és Isztambul levéltáraiban kellene otthonosan mozognia, hogy a korszak egyik legfontosabb forrásörző helyét, Rómát ne is említsük. Emellett természetesen bejáratosnak kell lennie a trianoni országhatáron kívülre került, országonként teljesen más feltételek között működő archívumokba és könyvtárakba, amelyek nélkül a királyi országrész vagy Erdély (adott esetben a hódoltság) kutatása teljességgel elképzelhetetlen. Ilyen kollégát persze nem ismerek, valószínűleg nem is támad soha olyan történész, aki egyforma biztonsággal olvassa és elemzi az oszmán és a Habsburg apparátus, vagy éppen a szentszéki hatóságok által kibocsátott iratokat, és éppen olyan jól kiigazodik a román, mint a szlovák vagy az ukrán levéltári adminisztráció útvesztőiben. Viszont pontosan emiatt nagyon oda kell figyelnünk — szűkebb kutatási területünkől nagyjából függetlenül — minden olyan vállalkozásra, amely tájékozódásunkat elősegítheti.

A jelen ismertetés tárgyául szolgáló munka pontosan ilyen tájékoztató céllal összehozott gyűjteményes kötet, amely szándéka szerint a Habsburg Monarchia kora újkori történetének bonyolult forrásviszonyaiba kíván bepillantást nyújtani. A mű már csak terjedelménél fogva is figyelemre méltó: az ezer oldalt meghaladó kötetben összesen nyolcvanhárom tanulmány mutatja be a hajdanvolt közép-európai birodalom legfontosabbnak ítélt forrásokcsoportjait. A célközönséget a szerkesztők a professzionális kutatók mellett a kezdő történészekben és az egyetemistákban jelölték meg, akik számára az egyes forrástípusok megismeréséhez vezető első lépést éppen ez a könyv jelentheti.

A rendkívül gazdag tartalom szükségképpen vázlatos bemutatása előtt érdemes néhány szót szólni a kötet általános jellemzőiről. Mint arra a bevezetőben a szerkesztők is utalnak: az általuk művelt műfaj (*Quellenkunde*, magyarul talán a forrásismeret a legadekvátabb megfelelője) a német történetírásban nagyon komoly múltra tekint vissza, ezért minden újabb vállalkozásnak ezekhez az előzményekhez képest is célszerű meghatároznia saját magát. A német történelem forrásait szisztematikusan bemutató első mű 1838-ban látott napvilágot Friedrich Christoph Dahlmann tollából, azóta mind a németek, mind pedig az osztrákok több kisebb-nagyobb hasonló jellegű kézikönyvet tettek le az asztalra. Osztrák viszonylatban az utolsó *Quellenkunde* Erich Zöllner szerkesztésében jelent meg 1982-ben – vagyis egy újabb kézikönyv kiadása valóban indokoltnak tűnik. Jelen kötet szerkesztői azonban nem kívántak egy újabb, az elsősorban a 19. századi forrásszemléletet tükröző szisztematikus kötettel előrukkolni, hanem sokkal inkább az új eredményeket, az ezredforduló monarchia-kutatásának súlypontjait érzékeltető tanulmánykötetet állítottak össze. Nyilvánvalóan erre utal a könyv alcímében szereplő „exemplarisch” jelző is: példákat mutatnak be a rendkívül gazdag, egyetlen vállalkozás számára egyelőre átfoghatatlannak ítélt forrásanyagból. A megközelítés sokkal inkább történettudományi, nem pedig archivistikai szempontokat követ, tehát nem egyfajta rendszeres, a proveniencia vagy a pertinencia elvét követő levéltári kézikönyvvel van dolgunk. A régi és az új „Kosárykhoz” (Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1970, ill. I/1–3. Bp. 2000–2008) szokott hazai olvasó emiatt talán kissé idegenkedve veszi kézbe ezt a munkát: nem a hagyományos értelemben vett *Quellenkundét* kapja, hanem egy színvonalas tanulmánykötetet, amely — miként azt a szerkesztők is elismerik — sokkal inkább alkalmas a kutatások jelenlegi állásának ismertetésére, mint a Habsburg Monarchia kora újkori forrásanyagának átfogó bemutatására. Bár erről az előszó már nem ír, de a tartalomjegyzék futólagos áttekintése alapján még a kevésbé bennfentes (mint például a recenzens) számára is egyértelmű: a dolgozatok összegyűjtése nyilván elsősorban személyi kapcsolatok mentén és főként a fiatalabb generáció köréből történt.

Ha a monarchia földrajzi dimenzióit vizsgáljuk, rögtön szembetűnik: Magyarország egész egyszerűen szinte teljesen kimaradt a kötetből. Két magyarországi szerzővel ugyan találkozunk a hetvenhét munkatárs között, ők azonban igazi birodalmi forrásanyagot mutatnak be: Pálffy Géza a bécsi haditanács aktáit és protokollumait, Kulcsár Krisztina pedig az 1766 és 1788 közötti udvari utazásoknak a Habsburg–Lotaringiai családi levéltárban található dokumentációját ismerteti. Mindkét téma egyetemes jellege jól mutatja, hogy a hazai történészek számottevő eredményekkel kapcsolódnak be az európai Habsburg-kutatásba, joggal merül fel ugyanakkor a kérdés: a magyarországi gyűjtemények 16–18. századi anyaga nem tartozik a Habsburg Monarchia forrásai közé? A kérdés meglátásom szerint ezúttal nem pusztán a szokásos magyar sopánkodás, hogy már megint jól kimaradtunk valahonnan. A szerkesztők ugyanis a bevezetőben úgy nyilatkoznak,



hogy bár a kötet súlypontját a mai Ausztria területének forrásai jelentik, de a lehetőségekhez mérten figyelembe vették Cseh- és Morvaországot, illetve a történelmi Magyar Királyságot is. Ezek a lehetőségek a jelek szerint elég szerények lehettek: míg a cseh történelem forrásai nyolc tanulmányban szerepelnek közvetve vagy közvetlenül, addig a magyarokról egyetlen dolgozat sem szól. Ebben persze szokás szerint mi is ludasak vagyunk, ugyanis a megígért, de kimaradt dolgozatok listájában több magyar vonatkozású írást is felfedezhetünk: nem készült el többek között a magyarországi harmincadvámnaplókról, a katolikus misszionáriusok jelentéseiről és a mirákulumos könyvekről tervezett tanulmány. Persze mennyivel lett volna jobb a helyzet, ha ezek szerzői beküldik az ígért dolgozatokat? Mindhárom forrástípus önmagában nagyon érdekes, de a kora újkori magyar történelem szempontjából igen kevésbé reprezentatív mintát jelent. A hazai olvasó legfeljebb csodálkozott volna a választáson, a külföldi kutató számára azonban elég furcsa képet nyújtott volna ez a három írás a kora újkori magyar történelem fennmaradt forrásanyagáról. Ennél talán az is jobb, ha teljesen kimaradtunk.

Egy forrásismertető esetében joggal merül fel a kérdés: összeállítói mit tekintenek történeti forrásnak? A szerkesztők igyekeztek erényt kovácsolni a sok szerző együttműködéséből adódó sokféleségből és szükségképpen olykor egyenlenségből: elvi szinten egyetlen forrástípust sem zártak ki a kötetből. Ennek előnyét abban látják, hogy számos forrástípus ezzel a vállalkozással kerül első alkalommal a kutatás látókörébe, a már használt dokumentáció pedig új háttérbe illesztve új kérdések megválaszolására is felhasználhatóvá válik. A nemzetközi szakirodalomból előképként a híres francia forrástipológiai sorozatot jelölik meg (*Typologie des sources du moyen âge occidental*), a szükségszerű különbségek ellenére — azt hiszem — joggal.

A tanulmányokat a szerkesztők négy nagy fejezetbe csoportosították: az első az egyes intézmények dokumentumait mutatja be, a második a műfajok köré szerveződik, a harmadik a képi és a tárgyi forrásokkal foglalkozik, míg a negyedik, mindössze egyetlen tanulmányból álló „blokk” „médiarcheológiai kitekintést” kínál (*Das Archiv als Gedächtnisort?* címmel).

Az intézményi fejezet a központi igazgatás szerveitől halad a tartományi, a földesúri, a kommunális és az egyházi-művelődési struktúrák irányába. Fontos hangsúlyozni, hogy az írások nagyobb része nem a teljes rendelkezésre álló dokumentációt elemzi, hanem egy-egy konkrét tartományi, városi vagy uradalmi anyagból kiindulva mutatja be az adott forrástípus kutatásának lehetőségeit. Egy általános jellegű, az udvarkutatás új forrásait bemutató dolgozat után hat írás foglalkozik a Habsburg-udvar kutatásának különböző aspektusaival. Megismerhetjük a Habsburgok házi levéltárának és könyvtárának kialakulását és történetük első korszakát, az udvari rendtartásokat és az udvari ceremóniák protokollumait, a császári udvarban működő három legfontosabb diplomáciai misszió (a pápai nuncius, a velencei és a spanyol követ) jelentéseit, illetve a már említett udvari utazások iratanyagát. Ezután a központi kormányzati iratai következnek: olvashatunk a Titkos Tanács és a Titkos Konferencia protokollumairól, majd három dolgozat mutatja be az Udvari Kamara legfontosabb forrásait. Az Udvari Haditanácsról három tanulmány született, egy általános áttekintés után Pálffy Géza említett írása a 16–17. századi protokollumokról és egy összefoglalás az összeírások forrásanyagáról.

A szűkebben vett hazai kutatás szempontjából (vagy talán csak a recenzens számára) a tartományi igazgatás dokumentumait számba vevő írások tűnnek a legkevesebb izgalmat kiváltónak. Hat értekezés tárgyalja a tartományi igazgatás és törvényhozás különböző aspektusait: szó esik a különböző típusú (rendészeti, bányászati, erdészeti) tartományi rendelkezésekről, az útlevelekről és a címerlevelekről. Három írás mutatja be az örökös tartományok szempontjából (is) fontos birodalmi forrásokat: a birodalmi gyűlések, a birodalmi törvényhozás és a birodalmi udvari tanácsai akták kiaknázhatóságának lehetőségeit. Ugyancsak három szerző foglalkozik a tartományi rendek kutatásának lehetőségeivel: az első írás Felső-Ausztria példájával világítja meg a levéltári és könyvtári vizsgálatok perspektíváit, a második a tartományi gyűlések aktáival ismerteti meg, a harmadik pedig a Mária Terézia és II. József korabeli adózás legfőbb jellegzetességeiről értekezik.

A földesúri és városi igazgatás forrásait tárgyaló alfejezet a legterjedelmesebb: 22 tanulmányt foglal magába. Itt is olvashatunk egy általános áttekintést, majd pedig a normákra és a gyakorlatra osztva következnek az egyes forrástípusok. Ezek alapos áttekintése a hasonló dokumentációval dolgozó hazai történészek számára mindenképpen tanulságos lehet, hiszen közvetlen betekintést nyerünk a szomszédos osztrák és cseh területek forrásviszonyaiba, és pontosabban tudjuk értékelni a magyarországi forrásadottságokat. A fejezetben egyértelmű az uradalomtörténeti dolgozatok túlsúlya a várostörténettel szemben. A normatív szabályozással kapcsolatban ol-

vashatunk a falutörvényekről, az uradalmi utasításokról és a mezőgazdasági kézikönyvekről. Ezt követően 18 tanulmány mutatja be az osztrák és a cseh uradalom-történetírás legfontosabb forrásait: a vagyonbecsléseket, az uradalmi protokollumokat, a bírósági jegyzőkönyveket, a hagyatéki leltárakat, a házassági szerződéseket, a végrendeleteket, a falusi bíróságok jegyzőkönyveit, az urbáriumokat és a telekkönyveket, a tizedjegyzékeket, a bíraskodás különböző forrástípusait, a kérvényeket és az 1680. évi csehországi parasztfelkelés forrásait. A várostörténet emlékei közül pedig megismerhetjük a tanácsai jegyzőkönyveket, a számadáskönyveket, az adójegyzékeket és a bécsi céhek dokumentumait.

Az intézményeket tárgyaló fejezet utolsó egysége az egyházakat, felekezeteket, illetve az egyetemeket ismertető blokk. Az osztrák felekezet-kutatás általános forrásadottságairól szóló írás után ismét konkrét anyagokról szerezhetünk közelebbi ismereteket. Az első írás a passauai egyházmegye bécsi officialátusának jegyzőkönyveit mutatja be, ezután következnek a jezsuita évkönyvek és háztörténetek, az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, a kolostori levéltárak, a demográfiai források (elsősorban az anyakönyvek és a lélekösszeírások), végül a bécsi plébániákra vonatkozó konzisztórium iratok. Az intézményi fejezet záró tanulmánya az egyetemtörténet két legfontosabb forráscsoportjával, az anyakönyvekkel és az egyetemi aktákkal foglalkozik.

A második főfejezet négy nagyobb csoportba gyűjtötte a különböző műfajokat elemző írásokat: az önvallomások, a levelek, a röplapok és újságok, illetve a történetírás műfajai kerülnek bemutatásra. Az első alfejezet főszereplői a naplók, összesen három írás foglalkozik általában vagy egy-egy jelesebb személyiséggel (Ernst Adalbert von Harrach vagy Karl von Zinzendorf) kapcsán ezzel a dokumentummal. Egy-egy írás erejéig szóba kerülnek még az útleírások, a családi feljegyzőkönyvek és a napi feljegyzések. A missilis-kutatást bemutató öt írásban szó esik a kora újkori levél formai és műfaji sajátosságairól általában, I. Ferdinánd és I. Lipót családi- és magánlevelezéséről, a tudóslevelezésekről, illetve itt nyert elhelyezést a kora újkori követjelentéseket általánosságban tárgyaló tanulmány. A harmadik egységben egy dolgozat általában foglalkozik a kora újkori röplap- és újságirodalommal, egy írás pedig a *Fuggerzeitung*ok bemutatására vállalkozik. A történetírás műfajai ugyancsak erősen szelektíven kerültek bele a kötetbe: az udvari és a rendi történetírást összehasonlító dolgozat után a latin nyelvű verses Habsburg-panegyricusokról, a halotti beszédekről és a városi krónikákról olvashatunk egy-egy írást.

A legszűkebbre szabott az anyagi kultúráról szóló fejezet lett, ami érthető is, hiszen a kötetet történészek és levéltárosok írták, akik általában ritkábban fordulnak a speciális képzettséget igénylő művészeti vagy régészeti források felé. Az itt olvasható dolgozatok megismertetnek az építészeti emlékek forrásként való felhasználásának lehetőségeivel, az allegóriák és emblémák vizsgálatának speciális problémáival, továbbá a kora újkori portrék, a történeti ábrázolások (csataképek, udvari eseményeket bemutató festmények) és a tájképek forrásértékével. A blokk két utolsó írása a térképek és a különféle feliratok (elsősorban persze a sírfeliratok) történeti felhasználásának lehetőségeivel foglalkozik.

Ez a nagyon szűkre szabott áttekintés is meggyőzhet bárkit: a jelen ismertetés tárgyául szolgáló kötet, minden hiányossága és esetlegessége ellenére az elkövetkező évtizedekben nélkülözhetetlen kiindulópont lesz a Habsburg Monarchia kutatói számára. Eppen a történettudományi megközelítés és a tárgyalt források sokfélesége miatt nemcsak a Bécsbe induló kollégák forogthatják nagy haszonnal, hanem mindenki, aki a kora újkori magyar történelemmel forrásszinten kíván foglalkozni.

Molnár Antal

## FORRÁSOK ESZE TAMÁS KURUC BRIGADÉROS ÉLETÉHEZ ÉS TARPA RÁKÓCZI-KORI TÖRTÉNETÉHEZ

Első kötet: 1694–1706 (Folia Rákócziana 10/1.)

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Mészáros Kálmán.

Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, Vaja, 2008. 179 o.

„A hamis történelmi tudat erősítése, egy elavult társadalmi és politikai rend eszményítése, illetve a méltatlan deheroizálás és az adott kor realitásait figyelmen kívül hagyó egyoldalú bírálatok szélsőségei helyett a történész feladata egyedül a múlt tényszerű feltárása és helyes értékelése” – írja az e helyütt ismertetett forráskiadvány sajtó alá rendezője egy másik munkájában. Talán

nem véletlen, hogy e megállapítást épp a Rákóczi-szabadságharc kutatója tartotta fontosnak leszögezni. Aligha van ugyanis koraujkori történelmünknek olyan területe, mely annyira bőségesen szolgáltatna csábító alkalmat az említett két hiba mindegyikére, mint a Habsburg-magyar viszony, azon belül is kitüntetetten a 17. század utolsó harmadának és a 18. század elejének dinasztiellenes mozgalmait.

A korszak művelőinek figyelme a múlt helyes értékelése szempontjából nem éppen kedvező időszakban, az 1950-es években fordult nagyobb mértékben Esze Tamás, a Rákóczi-szabadságharcot közvetlenül megelőző mozgalmak egyik vezető alakja, később a szabadságharc egyik főtisztje felé.

A közrendű tarpai családból származó Esze az 1690-es évek közepétől főként Felső-Magyarországon időről időre fellángoló, a magasabb rendi állású vezetők hiányával jellemezhető Habsburg-ellenes megmozdulások egyik főszereplőjeként tűnik fel. Életének erről a szakaszáról azonban meglehetősen keveset tudunk. Pályájának azon pontja, amikor a leginkább kiemelkedő egyéni szerepét játszotta, az 1703-as tiszaháti felkelés, a Rákóczi-szabadságharc közvetlen előzménye. Ennek többedmagával vezetője volt, s — a kutatás által elfogadott feltevés szerint — első sorban neki köszönhető, hogy a felkelők nem Thökölyt vagy Petrőczyt, hanem Rákóczi Ferencet hívták be. Erről a felkelésről joggal állapítja meg a most ismertetett kiadvány bevezetőjében Mészáros Kálmán, hogy nélküle aligha bontakozott volna ki a szabadságharc. Rákóczi Eszét még Brezánban gyalogezredessé (első megfogalmazásban a gyalogos rend főkapitányává) nevezte ki, s innentől valóban nagy kitartással, ezredét egy alkalommal a felbomlás széléről visszahozva küzdötte végig a szabadságharc számos nevezetes hadieseményét egészen 1708-as, tisztázatlan körülmények közötti haláláig.

Alakját az 1950-es évek történetírása egy jól körülhatárolható vonatkozásban emelte ki kor- és harcostársai közül. Az akkori történetírás ugyanis — a pártállami kultúrpolitika közvetlen hatására — közismert módon igyekezett bizonyítani a parasztság részvételét az előzőleg „haladónak” minősített későközépkori és koraujkori országos politikai eseményekben, köztük a 17. század utolsó harmada és a 18. század eleje kuruc küzdelmeiben. Ahogy Benczédi László fogalmaz, a „néptömegek aktív történelemformáló erejét hangsúlyoztuk, részvételükkel igyekeztünk alátámasztani a Habsburg-ellenes mozgalmak haladó jellegét”. A kor múltba visszavetített politikai ideálja a rendi társadalom kiváltságos és nem kiváltságos rétegei közötti (vagyis a rendi keretektől független) Habsburg-ellenes „nemzeti összefogás” volt. Az eme felfogás mentén átszűrt történelem tipikus figurája a „rendi korlátokon túlemelkedő” főúr és az országos függetlenségi célokért tudatosan küzdő paraszt volt. A történész Esze Tamás ez utóbbiakból, az általa népi kurucságnak nevezett rétegből (a „hátibőrösökből”) egyenesen egy „igazibb” kurucság ethoszát kívánta megalkotni, kimondottan szembehelyezve őket a nemesi kurucsággal, a „prémésekkel”. A kuruc Esze Tamás pedig a népi kurucság legfőbb reprezentánsaként nyerte el kiemelt helyét a Rákóczi-szabadságharc koráról írt történelemben.

Személyével a forráskutatás szintjén is mindenekelőtt a hasonnevű történész foglalkozott. Az Eszéről készített életrajzi monográfiájának Köpeczi Béla által rövidített változata (kettejük társzerzőségével) 1952-ben, három fejezete (a Tarpa mezőváros 17. századi történetét, Esze életének a Rákóczi-szabadságharc kitörése előtti szakaszát és a jobbágykérdés szabadságharc alatti alakulását tárgyaló) pedig teljesebb terjedelemben 1966-ban egy különálló kötetben jelent meg. A történész Esze mai szemmel is alapos, kiterjedt anyaggyűjtést végzett. Mindkét kismonográfia azonban — és több más, a kérdést érintő publikáció is — hivatkozások nélkül jelent meg. Amint azt Mészáros Kálmán a jelen forráskiadvány bevezetőjében megállapítja, a kor történetírása nem csupán, sőt a mai szakutatók szempontjából nézve adott esetben nem is elsődlegesen ideológiai torzulásaival, hanem az ismeretterjesztő műfaj közművelődési (propaganda-) szempontokon alapuló előnyben részesítésével maradt el a megfelelő szakmai követelményektől. Valóban, az akkori kultúrpolitika, történetiszemlélet által felkarolt területeken több esetben azt a sajátos jelenséget tapasztalhatjuk, hogy egy adott kérdés legalapvetőbb, új forrásfeltáráson alapuló szakirodalma mindmáig valamely jegyzetetlen ismeretterjesztő kiadvány (így állunk például az 1697-es hegyaljai felkeléssel is).

Ilyen körülmények közt aligha lehet szerencsésebb módon felvenni a kutatás fonalát, mint a források újbóli felkutatásával és kiadásával. Már csak azért is, mert egy mindkét irányú egyoldalúságtól fenyegetett kérdésben ez biztosíthatja leginkább a múlt tényszerű feltárását. Mészáros Kálmán most az Esze Tamás személyére, az általa irányított ezredre, valamint Tarpa mezőváros szabadságharc alatti történetére vonatkozó okmányok közzétételére vállalkozott két kötetben. Erre Esze halálának 300. évfordulóján a vajai Vay Ádám Múzeum Baráti Körének közismert for-

rásközlő sorozata, a *Folia Rákócziána* nyújtott lehetőséget. A munkából az első kötet jelent meg, amely az 1706-os év anyagával zárul.

Esze Tamás életére vonatkozóan mindenekelőtt a szabadságharc kitörése előtti pályaszakaszának két legalapvetőbb forrását, Károlyi Sándor önéletírásának vonatkozó részét és a tiszaháti felkelés eseményeiről ugyancsak Károlyi által készített 1703-as emlékiratot tartalmazza a kötet. Megemlítendő még a Rákóczitól mint földesurától kapott manumissionalisa, de természetesen egy-egy vonatkozásban számos más közzétett forrás is fényt vet személyére.

Az Esze-ezreddel kapcsolatban jelentős számban szerepelnek az ezred katonái, tábori papja által mindenekelőtt a fejedelemhez benyújtott kérvények, melyekben javarészt ellátásért (pénz, posztó), egyes esetekben alkalmaztatásért supplikálnak. A gyűjtés nem csupán az eredetiben, hanem a fejedelmi kancellárián készült kivonatban fennmaradt darabokra is kiterjedt (előbbieket egy részét már közzétette Esze Tamás az 1955-ben megjelent forráskötetében). A mindkét formában fennmaradt kérvények esetében jelen kiadvány mindkettőt közli, ami bepillantást enged a kancelláriai ügymenetbe, de ezen túlmenően azért is fontos, mert a fejedelmi döntést sokszor csak az egyikre, azaz alkalmasint csak a tartalmi kivonatra vezették rá.

Terjedelmileg a legnagyobb részt azonban nem ezek, hanem a különböző katonai összeírások és mustratabellák teszik ki. Közülük azoknak, amelyek nem kifejezetten az Esze-ezredre korlátozódnak, a vonatkozó részét találjuk a kötetben. Itt ki kell emelni az 1704. tavaszi megyénkenti katonaoösszeírást (több megye anyagából az Esze alatt szolgálók névsorát tartalmazza a kiadvány), valamint az ezred teljes állományának 1706-os összeírását. Ez utóbbi — mely mindeddig csupán egy súlyosan hibás kiadásból volt ismert — hatalmas mennyiségű katonanevet tartalmaz főként Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Bihar megyékből, miáltal más forrásokkal egybevetve a katonatársadalom kutatásához biztosíthatja az alapot.

Csaknem kéttucatnyira tehető a közzétett levelezés- és mandátum-anyag. Legfőképpen Eszének a fejedelemmel és más főtisztekkel (Buday István, Károlyi Sándor, Orosz Pál, Bercsényi Miklós), illetve egyes esetekben ezeknek egymással és a fejedelemmel az Esze-ezred ügyében lezajlott iratváltásait kapjuk kézbe. Ezekben az iratokban elsősorban a hadellátás problémáiról, hadmozdulatokról, az ezred állapotáról olvashatunk. Jelentősebb összefüggő csoportot képez az 1706-os hadjárattal kapcsolatban keletkezett anyag, amikor is Esze Eger és Kassa sikeres védelme után előbb Rabutin csapatait követte a Hegyaljáig, majd a Felső-Tisza-vidéken téli szállásra vonult.

Tarpa mezővárosra ebből az időből csupán néhány kisebb adalék maradt fenn (Esze engedelmességre intő levele, az ecsedi udvarbíró jelentése szolgálatmegtagadásukról, a helyi posta-állomás felállítására vonatkozó fejedelmi rendelkezés; a nevezetes, 1708-as hajdúvárosi privilégium nyilván a második kötetben következik).

A kötet sajtó alá rendezőjének sok esetben a szakirodalomban már említett, de meg nem hivatkozott források felderítésével jár, olykor bizonyára bosszantó feladatot kellett végrehajtania. A munkát kimagasló alaposítással, a proveniencia tisztázására is nagy gondot fordítva végezte el. Az iratok átírása során — általunk is helyeselhető módon — az olvasás megkönnyítése szempontjából szükséges modernizálásokat alkalmazó, ugyanakkor a szöveg sajátosságait lehetőség szerint megtartó elvet követte. A latin szövegrészek magyar fordításban is szerepelnek. A személy- és helynévmutatót a II. kötetben találhatjuk majd meg.

*Glück László*

## BEVEZETÉS MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAIBA ÉS IRODALMÁBA

### *1. Általános rész 3. Megyei levéltárak és forrásközlések*

Főszerk. Kosáry Domokos. Szerk. Kulcsár Krisztina – Szakály Orsolya.

Közreműk. Kovács Ferenc – Lappints Virág – Goda Károly

Osiris Kiadó – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2008. 708 o.

2008 elején a magyar történettudomány újabb meghatározó, bizonyosan hosszú időre nélkülözhetetlen kötettel gazdagodott. A 2007. november 15-én hosszú és eredményes munkásság után elhunyt Kosáry Domokos (1913–2007) főszerkesztésében megjelent újabb történeti bibliográfiát azonban nemcsak Magyarország, hanem Kárpát-medencebeli szomszédai történet- és levéltártudományai szempontjából is különleges öröm, jó érzés és igen nagy haszon kézbe venni. Bár

ezt udvariasságból egy recenzens minden komolyabb magyar történeti összefoglalóról vagy átfogóbb jellegű szakmonográfiáról papírra vethetné, e kötet esetében ez mégis túlzás nélkül kijelenthető.

A kötet kézbevétele különleges öröm, hiszen azt méltán tarthatjuk egy *különleges ember vezette különleges kutatócsoport különleges alkotásának*. A *különleges embert* e folyóirat hasábjain nem szükséges bemutatni, hiszen a *Századokat* megjelentető Magyar Történelmi Társulat tiszteletbeli elnöke, a 20. század egyik legmeghatározóbb magyar történésze és közülünk nemrég eltávozott doyenje, Kosáry Domokos utolsó munkájáról van szó. Ráadásul e kötet még a közel száz esztendő óta élte Kosáry Professzor rendkívül sokrétű munkásságában is — elegendő a Görgey-kutatásra, a Mohács előtti külpolitikára vagy éppen a 18. századi művelődéstörténetre gondolnunk — megkülönböztetett helyet foglal el. Egy általa nagyon szeretett és igen fontosnak tartott kutatási terület, a magyar történeti bibliográfia egy újabb, megkerülhetetlen állomását jelenti.

Kosáry Professzor a Magyar Tudományos Akadémia hat esztendőnyi sikeres vezetése (1990–1996) után élete utolsó évtizedében valóban *különleges kutatócsoportot* irányított. A történettudomány terén ugyanis — ellentétben a természettudományokkal — még sajnós viszonylag ritkák a valódi műhelymunkák. Az 1970-ig ugyancsak általa szerkesztett, ám akkor félbemaradt történeti bibliográfiái vállalkozás folytatása azonban a ritka és követendő kivételek közé számít! Kosáry akadémikus irányításával ugyanis az elmúlt közel másfél évtizedben egy egész kis csapat dolgozott — szisztematikus alapkutatót végezve — e kötet anyagának összeállításán. A főszerkesztő vezetése alatt a bibliográfia szerkesztő „motorja” Kulcsár Krisztina történész, egyúttal a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa volt, aki a rendkívül szerteágazó kutatások nagy részét hihetetlen kitarással koordinálta. Őt munkájában szerkesztőtársa, Szakály Orsolya, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa segítette, aki utóbb még Angliába kerülve is örömmel vett részt nagyapja, Kosáry Domokos vállalkozásában. Forrásfeltáró és adatgyűjtő munkájukban állandó segítőtársuk volt Kovács Ferenc, a Történettudományi Intézet segédmunkatársa — aki Kocsis Katalinnal együtt a kötet névmutatóját is összeállította —, valamint Lappints Virág és egy ideig Goda Károly is. Mindeközben a kutatócsoport munkáját különböző hazai és külföldi forrásfeltáró utakon számos — mondhatnánk — „önkéntes” történész-levéltáros és szakértő támogatta, elsősorban Molnár Antal, H. Németh István, Németh György, Oross András, Rész Imre, Seres Attila és Varga Szabolcs.

A *Megyei levéltárak és forrásközlések* alcímet viselő kötet azonban valójában még ennél is szélesebb körű szakmai összefogás eredményének tekinthető. Különböző szintű és mélységű adatszolgáltatással ugyanis több tucat hazai és külföldi (szlovák és szlovákiai magyar, erdélyi és kárpátaljai magyar, illetve horvát és szerb) levéltáros és történész járult hozzá ahhoz, hogy e fontos kézikönyv megszülethessen. S míg a műhelymunka intézményi-szervezeti feltételeit 1994 óta az MTA Történettudományi Intézetében működő *Magyar Történeti Bibliográfiai Kutatócsoport* biztosította, addig a kötet lektori feladatait a Magyar Országos Levéltár főigazgatója és egyúttal a magyar levéltárügy egyik legkiválóbb ismerője, Gecsényi Lajos történész-levéltáros végezte el. Mindezek ismeretében túlzás nélkül állapíthatjuk meg, hogy ilyen jellegű, intézményeket, tudományterületeket és határokat átívelő, több éven át zajló szisztematikus feltáró- és műhelymunkára a magyar történettudományban régen volt hasonló példa!

E kötet azonban nemcsak elkészülte, hanem története miatt is egészen *különleges alkotásnak* nevezhető. E munka ugyanis nem más, mint Kosáry Domokos élete egyik legnagyobb szabású vállalkozása, a feudális kori magyar történelmi bibliográfia harmadik kiadásának és egyben harmadik változatának harmadik kötete. Az első kiadás első három kötete ugyanis — amely az első kötet rövid bibliográfia-történeti és forráskiadási áttekintése után a magyar történelem 1825-ig tartó időszakának szinte teljes akkori irodalmát vette számba — még a Professzor Úrnak a hivatalos történetírásból való kényszerű „száműzetése” idején, az 1950-es években látott napvilágot (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. I. köt. [a kezdetektől 1711-ig] Bp. 1951; II. köt. [1711–1825] Bp. 1954 és III. köt. [Kiegészítések és névmutató] Bp. 1958, mely utóbbira az 1956-os forradalomban aktív szerepet vállalt professzor neve rá sem kerülhetett.)

A második kiadás 1970-ben — kissé megváltozott, ám helyesebb címmel (*Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*) — ugyan „csupán” egyetlen, 890 oldalas kötetet ért meg, Közép-Európában azonban egyedülálló módon a történeti szakirodalom, a levéltári forrásanyag és a forrásközlések „szinkronba hozására” tett eredményes kísérletet. E vaskos, sűrű kötet a legfontosabb könyvtárak és bibliográfiák bemutatása után a magyar történelem feudális kori levéltári forrásanyagát és az arra vonatkozó irodalmat vette több száz oldalon számba, nevezetesen a Magyar Országos Levéltártól a megyei, városi és községi archívumokig át egészen

a családi levéltárakig, illetve a mindezekre vonatkozó tanulmányokig és az ezek alapján készült iratkiadásokig.

Végül a sorozat harmadik kiadása és egyben harmadik változata az 1970-ben megjelent kötetet kívánta változatlan címmel, ám részeiben és teljességre törekvően átdolgozni, illetve az el-telt több évtized hatalmas szakirodalmi termésével kiegészíteni. Több éves adatgyűjtést és kutató-tást követően az MTA Történettudományi Intézetében működő kutatócsoport munkájának eredményeként e vállalkozás végül 2000-ben indult útjára. Ekkor jelent meg a *Könyvtárak és bibliográfiák* alcímet viselő első kötet (362 oldalon), amely valójában a bibliográfiák bibliográfiájának tekinthető. Ezt követte 2003-ban az *Országos jellegű levéltárak és forrásközlések* alcímű adatbázis (újabb 372 oldalon), amely a magyar levéltárügy fejlődésének áttekintése után az országos jellegű levéltárakat, elsősorban a Magyar Országos Levéltárat és az akkori szaklevéltárakat mutatta be, valamint az általános főbb forráskiadványokat vette gondos részletezéssel számba. Végül a most megjelent harmadik kötet a megyei levéltárak és forrásközlések anyagát nyújtja, mégpedig 708 oldalon.

A Kosáry Domokos által a magyar történetírás egyik nagy adósságának pótlására az 1950-es évek elején indított „szükségvállalkozásból, szükségmegoldásból” — mint egy ízben vállalkozását maga a Professor Úr nevezte — így jött létre a magyar történettudomány meghatározó kézikönyve, sőt mondhatnánk új műfaja. Olyan alkotás, amelyet már e recenzió szerzője is úgy vett kézbe, úgy ismert meg egyetemi tanulmányai folyamán, mint A KOSÁRY, vagy még helyesebben A KOSÁRYK. Így a három kiadásban és három változatban megjelent sorozatot napjainkban már joggal emlegetik az egyetemi oktatók „a régi, a szürke és a kék KOSÁRYK”-ként hallgatóiknak. S a vállalkozás hatalmas fejlődését — egyúttal persze a magyar és a szomszédos országok történet-és levéltártudományainak tetemes gazdagodását is — jól jelzi, hogy a 2008-ban napvilágot látott kötet (névmutatók nélküli) 624 oldala az 1951. évi első kiadásban még csupán kettő, az 1970. évi-ben pedig 180 oldalt foglalt magába.

A robbanásszerű gyarapodás és megújulás hátterében természetesen tudatos koncepció állt. Kosáry Professor ugyanis a harmadik kiadás 2000-ben megjelent első kötetében részletesen tájékoztatta a magyar történelem kutatóit és az iránta érdeklődő nagyközönséget arról, hogy a magyar történelem 1848-ig tartó korszakának annotált bibliográfiai ismertetését két tematikus részben, azon belül pedig az alábbi húszt kötetben kívánja kutatócsoportja segítségével feldolgozni:

*I. Általános rész:* 1. Könyvtárak és bibliográfiák (Bp. 2000); 2. Országos jellegű levéltárak és forrásközlések (Bp. 2003); 3. Megyei levéltárak és forrásközlések (Bp. 2008); 4. Városi, mezővárosi, községi levéltárak és forrásközlések; 5. Családi levéltárak és forrásközlések; 6. Egyházi levéltárak és forrásközlések; 7. Külföldi levéltárak és forrásközlések magyar vonatkozásai; 8. Általános irodalom

*II. Időrendi rész* (ideiglenes címek): 1. A Duna-medence múltja. Őstörténet, honfoglalás; 2. Államalapítás. Árpádkor, 997–1301; 3. A XIV. század. Anjouk, 1301–1440; 4. A XV. század. Hunyadiak, 1441–1490; 5. Jagellók. Mohács, 1490–1526; 6. A XVI. század, 1526–1606; 7. A XVII. század, 1606–1686; 8. Visszafoglaló háborúk. Rákóczi-szabadságharc, 1686–1711; 9. A XVIII. század. Újjáépülés, 1711–1765; 10. A XVIII. század. Felvilágosult abszolutizmus és rendiség, 1765–1790; 11. Rendi nacionalizmus, 1790–1830; 12. Reformkor, 1830–1848

S noha Kosáry akadémikus legújabb bibliográfiai vállalkozása harmadik kötetének megjelenését már nem (csupán nyomdai előkészületeit) élhette meg, az általa irányított műhelymunka legfrissebb eredményét fizikai szempontból is jó érzés kézbe venni. Az Osiris Kiadó és a Magyar Országos Levéltár közös kiadványaként közzétett bibliográfia ugyanis — a harmadik változat előző két kötetéhez hasonlóan — igényes és szép kivitelű, ráadásul keménytáblás munka, jó minőségű papíron és gondos szerkesztéssel (benne nyomdahiba alig található), végén pedig a nélkülözhetetlen hely- és névmutatóval, amely önmagában is 84 oldalra rüg. Mindennél fontosabb azonban, hogy készítői célkitűzéseinek megfelelően a kötetet nagy haszon mind a hivatásos kutatók, mind a magyar történelem iránt bármilyen szinte érdeklődők számára kézbe venni. Az alábbiakban ennek okait szeretném — a munka tartalmi ismertetésének keretén belül — néhány szempontból körüljárni.

A megyei bibliográfiai kötet két fő részre oszlik. Az első kisebb, az *Általános területi közle-véltárak Magyarországon* címet viselő fejezet — mintegy 100 oldalon — az egykori állami, majd 1968-tól megszervezett megyei, végül az 1995. évi LXVI. törvény értelmében a Magyar Köztársas-

ság területén napjainkban található általános területi közlevéltárakat mutatja be. Egyetlen kivételt Budapest Főváros Levéltára jelent, amely jellegénél fogva majd a sorozat következő, a városi és községi levéltáraknak szentelt, negyedik kötetében kap meghatározó helyet, mint ezt a szerzők több helyen is jelzik. Mivel a mai Magyarországon — a Magyar Országos Levéltár és Budapest Fővárosi Levéltára mellett — ezek az intézmények őrzik a magyar történelem szempontjából legfontosabb és legnagyobb mennyiségű iratanyagot, ezért alapos ismeretük mind a történeti kutatás, mind a levéltártudomány szempontjából nélkülözhetetlen.

E fejezetben kerekén 30 levéltár szerepel, hiszen a klasszikus megyei levéltárak mellett helyet kapnak benne azok fióklevéltárai (pl. Vas megye esetében Kőszeg), részlegei (pl. Mosonmagyaróvár) vagy osztályai (pl. Nagykőrös) is. Külön kiemelendő, hogy az 1970-ben megjelent kötet szerkezetét követve a szerkesztők gondosan nyomon követik az elmúlt évtizedekben végbement alapvető változásokat, elsősorban a jelentős rendezési munkálatokat, az iratanyag gyarapodását, a különféle iratadáásokat stb. E rész fő célja ezen intézmények feudális kori anyagának áttekintő bemutatása, amit egységes struktúrában, logikus és könnyen áttekinthető módon sikerült megvalósítani. A levéltárak alfabetikus rendjében az olvasó minden praktikus és fontos alapinformációt megtalál, hiszen a levéltár címét és ma már nélkülözhetetlen honlap-címét az iratanyag rövid ismertetése követi, részletesen kitérve arra, hogy az adott területi közlevéltár mely egykori vármegyék, mezővárosok, uradalmak, céhek, cégek, egyházi szervek, oktatási intézmények, magánszemélyek, gyűjtemények stb. anyagát őrzi. S noha ezen információk nagy része a megyei levéltárak fondjegyzékeiben is megtalálható, e kötetben az iratanyagra vonatkozó irodalmat is megismerheti az olvasó. Mégpedig — a többi Kosáry-féle kötethez hasonlóan — annotált, azaz hasznos kommentárokkal ellátott bibliográfiaként!

E rész külön erényének tarthatjuk azt is, hogy alapszinten áttekintést nyújt a kutatók számára arról, hogy az egyes megyei levéltárak anyagáról a Magyar Országos Levéltárban milyen mikrofilmek állnak rendelkezésre. Emellett megismerkedhetünk a levéltárak kiadványaival, kiadó- és egyéb tevékenységével, és természetesen a mindezekre vonatkozó irodalommal. Végül hasznos utalásokat találunk az adott megyei levéltár gyűjtőterületén található nyilvános magánlevéltárakra (elsősorban egyházi archívumokra) és múzeumi levéltári anyagokra vonatkozóan. Mindezek a rendszerváltozás utáni alapvető változások (elsősorban több önálló városi levéltár létrejötte, illetve az egyházi intézményeknek való jelentős iratvisszaadás stb.) miatt meghatározó fontossággal bírnak. Aligha van ugyanis néhány, az egész magyar levéltárügyet ismerő levéltáros kollégán kívül olyan szakember az országban, aki ebben — természetesen saját pátriánkat-megyénket kivéve — országos szinten naprakész lenne. Mindezek tehát hasznos segítséget nyújtanak egy általános, egységes rendszerű, ám mégis alapos kép kialakításához a napjainkban működő területi közlevéltárakról.

A jövőbeli történeti kutatások és forrásfeltáró munka számára talán még nagyobb értékkel bír a kötet második, a *Vármegyei levéltárak és iratkiadások* címet viselő fejezete. Ez a hatalmas, több mint félezer oldalas rész összesen 78 magyar és erdélyi vármegye, erdélyi székely szék és horvátországi-szlavóniai vármegye, valamint különféle kiváltságolt kerület és terület feudális kori levéltárának ismertetését hozza. Ezek beosztása az 1848. évi, azaz a feudális kor végi állapot követi, ellentétben az 1970. évi kötetben — kissé anakronisztikusan — alkalmazott 1876. évi beosztással. Ráadásul az utóbbiban a horvátországi-szlavóniai megyék és az erdélyi székely székek még nem szerepeltek, így ezek részletes számbavétele nagyon fontos újdonságnak, sőt hiánypótlásnak nevezhető. E munka ugyanis ezáltal alapvetően hozzájárulhat ahhoz is, hogy a magyar történeti kutatások és történeti szemléletünk a jövőben se szoruljon be a mai Magyar Köztársaság határai közé. Másként fogalmazva, hogy a történeti magyar állam 19. század közepéig tartó történetét — együttműködve az utódállamokban dolgozó horvát, osztrák, román, szerb, szlovák, szlovén és ukrán kollégákkal — továbbra is az egykori államkeretekben és ne a 20. század elején kialakult modern államok határainak rendszerében vizsgáljuk, mint ez rendkívül anakronisztikus, sőt olykor már történelmietlen módon a szomszéd országokban sajnos nem ritkán történik.

E rész az egykori törvényhatóságok iratanyagát ugyancsak ábécérendben haladva mutatja be. A részletes forrásanyag ismertetést minden esetben a vármegyei levéltár rövid története vezeti be, a rá vonatkozó annotált történeti-levéltártörténeti irodalommal. Ezt a különféle fondjegyzékek, repertóriumok és segédletek listái követik. Ezek után a legerjedelmesebb részt ezúttal is az iratanyag gondos bemutatása alkotja. Hangsúlyozni szükséges azonban, hogy szó sincsen arról, hogy e részekben a szerkesztők a megyei levéltárak fondjegyzékeinek megfelelő alfejezeteit másolták volna egybe. Az ismertetések az annotált bibliográfia műfajából eredően és a szerkesz-

tők célkitűzéseinek megfelelően terjedelmi okokból ugyan többnyire rövidebbek, mint a megyei levéltári fondjegyzékek e részei, tartalmi szempontból azonban gyakran nemcsak részletesebbek, hanem olyan gazdag szakirodalmi adatbázisjegyzékkel szolgálnak, amely fondjegyzékben szinte sohasem található. Részletesen megadják ugyanis, hogy a különféle vármegyei irattípusok mely időkorokból maradtak fenn, hány kötet vagy hány iratfolyóméter van belőlük, van-e hozzájuk magyar, szlovák vagy éppen horvát nyelvű segédlet (a nyomtatottak mellett ráadásul a Horvátországban, Szlovákiában stb. oly gyakori gépiratos egyedi példányokról is értesülhetünk), van-e rájuk vonatkozó szakirodalom stb. E szempontból külön kiemelendő a II. József-kori, ez ideig alig-alig regisztrált, meghatározó igazgatási és iratkezelési változások rendkívül alapos számbavétele. Végül itt is közel negyven esztendő alapvető változásait, rendezéseit és segédlet-készítéseit követhetjük nyomon, határon innen és túl egyaránt. Összességében tehát kiváló áttekintést kapunk arról, hogy a történeti Magyarország avagy a Szent Korona országai (beleértve természetesen Erdélyt és Szlavóniát is) vonatkozásában milyen (elsősorban) kora újkori, azaz 16–18. századi vármegyei iratanyag áll rendelkezésünkre.

Természetesen e részben sem marad el az egyes vármegyék, székek és kiváltságolt kerületek anyagáról készült és a Magyar Országos Levéltárban őrzött mikrofilmek jegyzéke, valamint az sem, hogy az adott törvényhatóságra vonatkozóan hol található még jelentősebb iratanyag. E tekintetben elsősorban az Országos Levéltár Megyei iratok fondjára (R 293) és az Országos Széchényi Könyvtár gazdag kézirattárára összpontosult a figyelem. Sőt még az Országos Levéltárban őrzött Hungarika-jelentések felsorolását is megtalálhatja az olvasó. Végül ami a történészek, levéltárosok és helytörténeti kutatók számára talán a legnagyobb kincset jelenti: mindezek után az egyes vármegyék feudális kori történetére vonatkozó bibliográfia következik, nevezetesen a még egykorú (feudális kori) kiadványoktól kezdve a legfontosabb kézikönyveken át az iratanyagról készült kisebb-nagyobb forráskiadásokig, sokszor egészen eldugott közleményeket is beleértve. S noha a feldolgozottság — már csak terjedelmi okokból kifolyólag is — nem tekinthető mindig 100 százalékosnak, ami rendelkezésünkre áll, az ezúttal is röviden ismertetve és értékelve olvasható. Néhány általam alaposabban ismert vármegye (Veszprém, Pozsony, Varasd stb.) anyagát tesztelve kijelenthető, meghatározó közlemény nem hiányzik az összeállításokból.

Mindez összességében azt jelenti, hogy a kötet a magyar történelem — átszervezve ugyan, ám mind a mai napig létező — egyik legfontosabb intézményéről, a feudális kori vármegyéről készült páratlan jelentőségű levéltári-történeti adatbázisnak tekinthető. Olyan megkerülhetetlen alpmunkának, amely nélkül további kutatások nehezen végezhetőek, ám nem nélkülözhetik a nagy összefoglalók írói sem — nem is beszélve a kötetnek a regionális és a helytörténeti kutatások számára nyújtott szinte páratlan jelentőségéről! E bibliográfia ugyanis valójában a történeti Magyarország, azaz a Szent István-i birodalom vármegyei levéltári adatbázisát adja, készítői tehát magyar, szlovák, román, horvát, szlovén, osztrák és szerb kutatók számára kínálnak — reményeink szerint minél többek által használható és használandó — hiánypótló „vidék- és területi önkormányzat-kutatási” kézikönyvet. Ráadásul olyan munkát, amely nemcsak Közép-Európa, hanem még az egész kontinens vonatkozásában is ritkaságszámba megy. Tudtommal ugyanis napjainkig Európa egyetlen hasonló nagyságú, mintegy 300000 km<sup>2</sup>-nyi területéről sem készült hasonló összegzés, még a jóval kisebb osztrák örökös tartományokról vagy a Cseh Korona országairól sem.

Mindezek után ósintén reménykedünk abban, hogy e kötet a jövőben határon innen és túl egyaránt valóban megkerülhetetlen kézikönyvvé válik. Míg idehaza további alap kutatások folytatására sarkallhat — természetesen a teljes történeti Magyarország tekintetében —, sőt nyújthat egy-egy doktori vagy szakdolgozati műhelyszeminárium számára széles körű téma- és forrásválasztékot, addig a szomszédos országok kutatói is veszik majd a fáradságot kézbe vételére és az egykori magyar törvényhatóságokra vonatkozó tekintélyes magyar nyelvű szakirodalom alapos megismerésére. Ebben még amiatt is bízhatunk, hogy az eddigi legvaskosabb kék KOSÁRY a fentiekben említett a fondjegyzék-, repertórium- és segédlet-bibliográfia mellett az eddig legteljesebb vármegyei és modern levéltár-történeti adatbázist nyújtja, miközben a történeti Magyarország egykori vármegyéire vonatkozóan szinte hiánytalan archontológiai bibliográfiát is ad számunkra. Köszönet mindezekért a szerkesztőknek, valamint az összes magyar és külföldi közreműködőnek! S reméljük mielőbb köszönhetjük a folytatást is, a városi, mezővárosi, községi levéltárak és forrásközlések hasonlóan fontos és sokak által várt bibliográfiáját!



*Miskolczy Ambrus*

## A FELVILÁGOSODÁS ÉS A LIBERALIZMUS KÖZÖTT

*Folyamatosság vagy megszakítottság? egy magyar történészvita anatómiája*  
(Kisebbségkutatás könyvek)

Budapest, Lucidus Kiadó, 2007. 129 o.

A magyar társadalom már évek óta elismeréssel követi nyomon Miskolczy Ambrus tevékenységét, tanulmányainak és könyveinek megjelenését. Már hozzászoktunk, hogy Miskolczy mindig kevésbé tárgyalt problémák felé fordul, és ismeretlen levéltári anyagot használ fel hozzá, eredményesen.

Ez a könyve egy másik szerzőt mutat be, aki nem új tényeket tár fel, hiszen régóta ismert alampunkák új interpretációját tárja szemünk elé. A szerző a magyar történelem egyik vitatott kérdését veti fel. Persze ilyen vitatott kérdés sok van. Itt konkrétan arról van szó, milyen volt a magyarországi történelemben a felvilágosodás és a liberalizmus viszonya, van-e köztük organikus kapcsolat. Első pillantásra az volt a gyanúm, hogy a tényleges történeti fejlődés szempontjából ez nem fontos probléma. De ha jobban utána gondolunk, akkor a kérdés elemzése fényt vet arra, hogy a magyar reformnemzedék miként tudott szinte teljes szellemi fegyverzetben színre lépni. Miskolczy Concha Győző álláspontjából indul ki, kimutatja, hogy a korabeli népi irodalmat dolgozta fel a kérdés megválaszolására. A neves jogtudós 1895-ben megjelent könyvében azt mutatta ki, hogy a két irányzat közt szoros és közvetlen kapcsolat van. Az első világháború után a szellemi élet irányadó képviselői már különböző válaszokat adtak. Szekfű Gyula nem látott kontinuitást, szerinte a liberalizmus nem szerves fejlődés eredménye. Mások a francia forradalmi eszmék hatását hangsúlyozták. Mályusz Elemér a folyamatosságot elveti, de bemutatja, hogy a liberális reformnemzedék munkáját megelőzte a felvilágosodás reformnemzedékének tervezetekben maradt munkája. Szekfű a nagy szintézisben (Magyar történet) a megszakítottság mellett érvelt, de valamilyen folyamatosságot is látott, tőle származik a felvilágosodott rendiség fogalma, amely történetírásunkban már felvilágosult rendiség fogalmaként él tovább. Ebbe beleértette, hogy képviselői bizonyos reformokat is igényeltek. Szekfű az 1790 utáni korrall kapcsolatban a rendi nacionalizmus meglétét a konstatálja. Miskolczy itt utal a rendi szolidaritásra, amely a különböző etnikai származású nemességet összeforrasztotta. Miskolczy úgy látja, hogy Kisfaludy Sándorban lehetne a rendi nacionalizmus képviselőjét kimutatni, viszont ő is a polgárosodó nemesi kultúra egyik markáns alakítója. Végül Miskolczy elutasítja a fogalmat olyan irodalomtörténészekre is hivatkozva, mint Csetri Lajos és Fried István.

A kérdés tárgyalását az 1960-as évektől folytatja Miskolczy itt az ekkor még a pártállam idején újraéledő vitákat is szemügyre veszi, első sorban a történészek és az irodalomtörténészek vitáját. Ekkor a probléma már bonyolódott a nyelvújítás kérdésével, amelyet a reform egyik megnyilvánulásának tekintettek. Miskolczy részletesen kitér Verseggy Ferenc tevékenységére. A nyelvi reform ugyanis óhatatlanul a politikai reform kérdését is felvetette. Így kerül elő Horvát István is, akiről Miskolczy — Soós István munkásságára is építve — az általánosan ismert képtől eltérő portrét rajzol. A nyugati magyar történetírás is a folyamatosságot fogadja el, Miskolczy hoz is néhány példát. A bécsi Csáky Móricz és a párizsi Kecskeméti Károly a reformkor kezdetét 1790 körülre teszik. Náluk Braudel *longue durée* szemlélete is érvényesül. A hazai történetírásban H. Balázs Éva volt az, aki a felvilágosodást a reformkor előzményeként előzményének tekintette. De a reform híveinek a helyzete a század elején megrendült, bár ezen Napóleon házassága Mária Lujzával enyhített valamelyest. Kosáry a 18. századi művelődésről írott könyvében a kontinuitás ellen érvelt. A folytonosságot a magyar irodalomtörténészek sokkal nagyobb arányban fogadják el, mint a történészek. Miskolczy külön alfejezetet szán Kossuthnak, aki voltaképpen az egész vitát elindította. A folytonosság és megszakítottság kettőssége az egyes szereplők életében is megmutatkozik. Végül is Miskolczy úgy összegzi, hogy az 1794 utáni szakaszban azért a felvilágosodás öröksége lett az erősebb. A Széchenyi-mítosz összefonódott az ébredés mítoszával, és háttérbe szorultak az előzmények.

A Függelékben Miskolczy a Kossuth-ábrázolás historiográfiájáról szóló gyűjteményes munkát tárgyalja. Mintha ez lenne a könyv legérdekesebb és leghangsúlyosabb része. Hatalmas feladatnak nevezi a problémát, mint még amit meg kell[ene] valósítani. Felveti a rekonstrukció elvi problémáit is, azután sorra veszi a jelentős véleményeket Kemény Zsigmond negatív képével kezdi. Ebben személyes indítékokat is lát. Keményt mindenképpen komoly jelenségnek tartja. Sok-

szor Kossuthot érzelmi politikusnak tartják, Mályusz nem tartja igazi tehetségnek. Szabó Ervin-nél a nemesi osztályérdekek képviselője. Mindezzel szemben Hajnal István Kossuth-képét tartja hitelesebbnek a szerző. Természetesen rátér a pártállami korszak Kossuth-értékelésére. Érdemben az eddig ismertekhez képest annyiban ad újat, hogy jelzi Kossuth politikai műveltségének a felvilágosodás és a korai liberalizmus természetjogához, valamint nagy filozófiai irányzataihoz való szoros kötődését, és így megerősíti az ismertetett gyűjteményes munka alaptézisét, amely szerint Kossuth mindenekelőtt értelmiségi politikus volt, a rendi nacionalizmus téves fogalma pedig csak egyfajta zűrzavart okozott Kossuth történelmi szerepének megítélésében. Ez az egész függelék kétségtelenül sok érdekes kritikára szoruló kérdést vet fel, de túlságosan komprimált, az egyes szerzők állásfoglalásai összefolynak, valójában kevés új anyagot adnak. Véleményünk szerint jobb lett volna elhagyni, vagy éppenséggel egy másik könyvet kihozni belőle.

Végül Miskolczy könyve fontos az elsőként jelzett probléma szempontjából, és Kossuth értékelése szempontjából is jelentős teljesítmény. Miskolczy történeszi erényei teljes mértékben előkerülnek. Hiányolom viszont annak a Kossuth-kultusznak a kritikáját, a kultuszét, amelyben Kossuth az Üdvözítő, aki mindent (jobban) tud, valamennyi kérdést megoldja, csak rá kell hagyatkozni. Még az a szerencse, hogy Miskolczy nem tartja magát a mai fiatalok felfogásához, amely szerint az igazi tudomány az, ami nehezen (vagy sehogyan sem) érthető.

Nincs magyarázat arra, hogy Miskolczy Ambrus, aki már kapcsolatai révén jól ismeri a nemzeti kérdés súlyát, éppen az adott korszakban, de erre jóformán nem is utal. Az „átkos Bécs” pedig még kevesebb szerepet játszik. Miskolczy joggal hivatkozhat arra, hogy ez nem tartozik témájához. De azért valamiféle utalás szükséges lett volna. Így a magyar történelem steril, légüres térben megy végbe, és ezért végső fokon sok vonatkozása érthetetlen. Pedig aki ennyire benne van a kutatásban, mint Miskolczy, ilyen kérdésekre is figyelmet kellene fordítani, még ha nem is az ő asztala (korunk mindenre kiterjedő magyarázata). De mindezt Miskolczy nyilván jobban érti, ismeri, mint a recenzió írója. Kissé groteszknek tűnhet, hogy a munka a Kisebbségkutatás Könyvek sorozatban jelent meg, holott éppen erről sincs benne szó, ugyanakkor a magyarság története annyira össze van fonódva a szomszéd népek történetével, hogy az ilyen hungarológiai jellegű munkák is okkal gazdagítják a neves sorozatot.

*Niederhauser Emil*

*Hermann Róbert*

## **KOSSUTH HADSEREGE, KOSSUTH FŐVEZÉREI**

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Sorozatszerkesztő: Veszprémy László  
**Argumentum, H. n. [Bp.], 2007., 436 o.**

Hermann Róbert, a szabadságharc katonai történetének egyik legjobb ismerője új könyvének megírásakor egy egészen újszerű feladatra vállalkozott. Kossuth Lajos 1848–49-es tevékenységét egy eddig még fel nem vetett szempontból igyekezett vizsgálni, mégpedig azért, hogy megpróbálta feltérképezni Kossuth szerepét az önálló magyar hadsereg létrehozásában, a honvédség felső vezetésének, azaz tábornoki karának megteremtésében, illetve a fegyveres konfliktus idején folyamatosan változó seregpáncsok, fővezérek kiválasztásában. Talán nem szaladunk túlságosan előre, ha már most megállapítjuk: Hermann Róbert alapos munkát végzett. Az általa immár több mint két évtizedes kutatással összegyűjtött hatalmas forrásbázisra támaszkodva olyan monográfiát írt, melynek átolvasásával — egy sajátos szemüvegen keresztül ugyan —, de a szabadságharc teljes története feltárul előttünk. A minuciózus pontosságú munka jegyzetei, hivatkozásai olyan kimerítők és informálisak, hogy jó támpontot adnak a korszak történetével foglalkozó kutatóknak is.

A 341 oldalas törzsszöveget egy 86 oldalas függelék egészíti ki, amely rendkívül jól használhatóvá és kereshetővé teszi a kötet tartalmát. A törzsszöveg a bevezető (6 oldal) után öt főfejezetre oszlik, mely arányaiban a következőképpen áll fel: a rövidebb első két fejezet (18 és 86 oldal) után — melyet a szerző szándékai szerint amúgy is mintegy felvezetőnek szánt — következik az a három fejezet (24, 37 és 170 oldal), amely időrend szerint haladva tárgyalja a fővezéri kérdés 1848-as és 1849-es történetét.

És most nézzük a kötet tartalmát nagyobb részletességgel! A *Bevezető*ben a szerző felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy Kossuth és a magyar emigránsok azon törekvése, hogy a nemzet-

közi helyzet, a nagyhatalmi érdekek kedvező alakulása esetén a szabadságharc újraindulását érik el, az 1849 és 1867 közötti szűk két évtizedben meghatározó volt. Kossuth elképzelései szerint az esetlegesen újrainduló függetlenségi háború idején a fővezéri pálcát saját maga tartotta volna a kezében. A szerző említi Kossuth hadtudományi tanulmányait, melyeket már közvetlenül a szabadságharc befejeződése után elkezdett és egészen az 1860-as évek elejéig folytatott. Ez, valamint fővezéri ambíciói nem voltak ismeretlenek a kortársak előtt sem. Hermann azonban megállapítja: „az elméleti katonai *képzettség* még nem jelent gyakorlati katonai, s főleg hadvezéri *képességeket*” (11. o., kiemelés az eredetiben). Ami persze nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egy esetlegesen meginduló háborúban Kossuth ne bizonyíthatna volna be hadvezéri képességeit, hiszen már a szabadságharcban is volt példa arra, hogy elméletileg magasan képzett hadvezér csődöt mondott (Dembiński), vagy katonailag képzetlen tábornok aratott sikereket (Perczel). Az események alakulása azonban nem tette lehetővé, hogy erre sor kerüljön. Emellett megállapítható, hogy Kossuthban már a szabadságharc idején — tehát elméleti hadtudományi tanulmányai előtt — is felvetődött, hogy ő maga tölthetné be a fővezéri tisztet, sőt egy ízben rövid ideig gyakorlatilag ő volt a lajtai magyar tábor fővezére 1848 őszén.

A kötet első főfejezete, a *Kossuth és a magyar hadügy 1848–1849-ben* címet viseli, és hat alfejezetre tagolódik. Bevezető soraiban a szerző felhívja figyelmünket arra a tényre, hogy az eddigi szakirodalom kevésbé vizsgálta, milyen tényleges szerep jutott Kossuthnak a szabadságharc hadserege, a honvédsereg megteremtésében. Igazat állít-e a közvélekedés a népdalokban, mikor Kossuthot tartja e hadsereg létrehozójának? Kossuth szerepét illetően a szerző arra a következtetésre jut, hogy míg kezdetben pénzügyminiszterként nem nagyon támogatta az első honvédszászlóalj felállítását, a toborzás eredményeit, valamint a délvidéki harctéren nyújtott teljesítményüket látva, már szaporításuk mellett érvelt. Maga a honvédszászlóalj létrehozása Batthyány miniszterelnök kezdeményezése volt. Hermann ugyanakkor megállapítja, hogy amikor 1848 őszére az alapok már megteremtődtek: rendelkezésre álltak a cs. kir. soralakulatok mellett az első honvédszászlóalj és önkéntes mozgó nemzetőrségi alakulatok, megindult a tüzérség és a műszaki alakulatok szervezése. Az egységes honvédsereg megteremtésében, a honvédszászlóalj számának megnövekedésében, a honvéd lovasság, a légiók és egyéb kiegészítő csapatok (vadászok, szabadcsapatok) megszervezésében Kossuthnak és az Országos Honvédelmi Bizottmánynak már komoly érdemei voltak.

A kötet második főfejezete, a *Kossuth és tábornokai* hat alfejezetben részletesen tárgyalja az 1848–49-es honvédtábornoki kinevezések menetrendjét, valamint Kossuth szerepét és szempontjait e döntések meghozatalában. Már a bevezetőből kiderül: a szabadságharc idején a magyar honvédseregben szolgáló tábornokok (40 fő) nagy részére igaz az a megállapítás, hogy 1848-ban a cs. kir. hadsereg aktív, vagy kilépett tisztjeiként kerültek a magyar hadseregbe és a szabadságharc folyamán kapták tábornoki kinevezésüket, azaz „Kossuth tábornokai” voltak. Az 1848 előtt nem létező magyar hadügyi önállóság megteremtésének elengedhetetlen feltétele volt az önálló magyar tábornoki kar megteremtése. Ez különösen égetővé vált az udvarral történő végleges szakítás (1848. október) idején, így már 1848-ban sok kinevezés született. Az egyetlen — még az uralkodó által kinevezett tábornok — Mészáros Lázár kivételével a honvéd tábornokok kinevezésére egytől-egyig 1848 októberé és 1849 júniusa között került sor. A főszerep parancsnokságát 1848. november 1-jén átvéve Görgei, illetve az alsóbb parancsnoki posztokra helyezett társai többnyire szintén ebből a körből, az újonnan kinevezett tábornokok, törzstisztek közül kerültek ki. Az 1848. évi kinevezéseit összegezve Hermann Róbert megállapítja, hogy december végére már egyfajta koncepció látszott kialakulni a honvédtábornoki kinevezésekkel kapcsolatban, és miután ezzel párhuzamosan a hadsereg egységesítésére is történtek lépések, a fontosabb parancsnoki posztokat (hadügyminisztérium, fő-hadparancsnokságok, erőd-, hadsereg-, és hadtestparancsnoki beosztások) ekkor már szinte kivétel nélkül honvédtábornokok töltötték be. Az 1849. évi kinevezéseknél a szerző felhívja a figyelmet, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat utáni előléptetéseken már nem annyira Kossuth, mint a hadügyminiszter Görgei és a minisztertanács játszott jelentősebb szerepet, köszönhetően annak, hogy a Szemere-kormány határozata értelmében a felterjesztéseket minden esetben a minisztertanács elé kellett vinni.

A két részletesebb bevezető fejezet után, a kötet jelentősebb terjedelmű második felében a fővezérség kérdéssel, és a posztot betöltő tábornokok tevékenységével foglalkozik a szerző. Ennek első része (a könyv III. főfejezete) *A fővezéri kérdés 1848-ban* címet viseli és két alfejezetből áll. Ebben Hermann az 1848 nyarán kibontakozó szerb–magyar konfliktus kezelésére a Délvidéken létrehozott hadtest parancsnokainak, valamint egy másik nemzetiségi konfliktus, a horvát–magyar kap-

csán a Dráva vonal védelmére felállított haderő, majd a szeptemberi horvát támadás után védekező drávai-, később feldunai hadtest parancsnokainak tevékenységét mutatja be. A fővezérek tevékenysége mellett természetesen foglalkozik a konfliktus történetével és tárgyalja a hadi eseményeket is.

A mű IV. fejezete egy viszonylag rövid időszak, Kossuth dunántúli toborzójtja eseményeit *A fővezéri főpróba: Kossuth Lajos harmadik toborzójtja (1848. október 17 – november 9.)* címmel dolgozza fel, nyolc alfejezetben. Jelentőségét az adja, hogy ekkor került sor először és utoljára a szabadságharc során arra az egyedi esetre, amikor Kossuth maga vette kezébe a fővezéri pálcát, még ha csak néhány napra is. A toborzójt során Kossuth Budapestről indulva többek között Komárom és Győr érintésével érkezett meg a parndorfi táborba, útja során magához véve a rendelkezésére bocsátott többnyire nemzetőr-, és önkéntes alakulatokat. Hermann részletesen tárgyalja a toborzójt eredményeit október 18. és október 23. között, valamint az október 23–27. közötti eseményeket, azokét a napokét, amikor Kossuth igyekezett meggyőzni a hadsereg vezetését a Bécs elleni támadás szükségességéről. Számba veszi a szerző azokat az alakulatokat és nemzetőregységeket (összesen mintegy 10000 fő), melyek Kossuth tevékenysége nyomán csatlakoztak a feldunai hadsereghoz. Kossuth egyetlen fővezéri ténykedésének bemutatása során Hermann első-sorban arra a két tényre hívja fel a figyelmet, hogy az OHB elnöke első és ekkor egyetlen alkalommal került csatába, valamint a források tanúsága szerint a visszavonulás után november első hetében maga vitte a fővezérséget az általa ekkor már kinevezett új fővezér, Görgei Artúr teljes egyetértésével. A szerző megvonja a toborzójt mérlegét: a kezdeti politikai célok változtak és az eredmény végül az lett, hogy a hadsereg belső viszonyai rendezésre kerültek, valamint egy az önvédelmi harc vezetését vállaló tábornok (Görgei) kezébe került a hadsereg vezetése. Véleménye szerint Kossuth „harmadik toborzójtja, az alsó-ausztriai hadjárat, illetve az azt követően a táborban töltött egy hét volt az alapja annak, hogy Kossuthban időről-időre megfogalmazódott a meggyőződés: a honvédsereg főparancsnoki tiszte mégis csak az ő kezében lenne a legjobb helyen” (177. o.).

A kötet utolsó és egyben legterjedelmesebb fejezete *A fővezéri kérdés 1849-ben* címet viseli. A szerző 18 alfejezetben halad végig a honvédsereg fővezéreinek és a szabadságharc eseményeinek bemutatásán és értékelésén. Hermann részletesen tárgyalja a téli hadjáratban még csak kialakulóban lévő honvédsereg Tisza mögötti összpontosításának terveit, valamint az ezzel összefüggésben Kossuth által tett lépéseket a több hadtestből létrehozandó főszereg alkalmas parancsnokának megtalálására. Az OHB elnöke 1848/49. fordulóján Vetternek és Bemnek is felajánlotta a fővezérséget. Előbbi többször is visszautasította, utóbbi pedig nem is reagált érdemben a felkérésre. A többi rangidős tábornokot ilyen-olyan indokkal a fővezérséggel megkínálni nem akaró Kossuth végül az 1830–31. évi lengyel szabadságharc fővezéré, az éppen januárban Magyarországra érkező Henryk Dembiński altábornagyot nevezte ki a magas posztra. A január 29-én hivatalosan is kinevezett lengyel emigráns nem bizonyult jó választásnak. Sikerült rövid idő alatt a magyar hadsereg legtöbb tábornokát, de az alsóbb parancsnokokat is maga ellen hangolnia és ennek tetejébe még a harcmezőn is eredménytelennek bizonyult. A tábornok határozatlansága, titkolózása és a józan észnek ellentmondó intézkedései a tiszafüredi „lázdához” vezettek, melynek során a sereg vezetése kezdeményezte Szemere Bertalan kormánybiztosnál a fővezér leváltását. A táborba siető Kossuth az ügy részletes vizsgálata után, az immár maga lemondó fővezér helyére Görgeit nevezte ki az itt állomásozó hadtestek (I., II. és VII.) fővezérévé. Ez a megbízás — amely tehát nem az egész főszereg vezetését jelentette — azonban csak ideiglenes volt. Az új fővezér, a posztot immár valóban elvállaló Vetter lett.

A fővezéri megbízásával egy időben altábornaggyá kinevezett Vetter az erdélyi hadsereg kivételével immár a teljes magyar haderő élére került. Természetes azonban, hogy a távolabb állomásozó hadtestekkel (délvidéki csapatok) csak névlegesen rendelkezett, hiszen azok saját parancsnokaik alatt tevékenykedtek. Március 17–18-i, kudarcba fulladt ellentámadási kísérlete után Vetter új haditerv kidolgozásába kezdett, de nemsokára, már 27-én beteget jelentett. Így ismét nyitottá vált a fővezéri kérdés. Kossuthnak újból megfordult a fejében, hogy ő maga áll a főszereg élére, de végül megfontolt és reális döntést hozott: Vetter betegségének idejére ideiglenesen Görgeit bízta meg a fővezérséggel. A tavaszi hadjárat sikerei megmutatták, hogy Kossuth legutóbbi választása jó volt és végre eredményt hozott. Az időközben felépült Vetter azonban sértettnek érezve magát, szeretett volna elégtételt kapni, hiszen a fővezérletről hivatalosan nem tették le. Ezt azonban az újdonsült fővezér és tábornokai nem nézték jó szemmel és Kossuth sem akart változtatni a „siker-es csapaton”. Az ügy végül kompromisszummal zárult. Vetter megelégedett érdemei elismerésé-

vel, Görgei pedig megtarthatta a fővezérletet, sőt időközben az immár kormányzóelnökké választott Kossuth a Szemere-kormány hadügyminiszterévé nevezte ki. Az éppen Buda ostromával foglalatosskódó fővezér viszont helyettes hadügyminisztert küldött maga helyett Debrecenbe. Több név is fölmerült, végül Klapka vezérőrnagy utazott a kormány székhelyére. Hermann cáfolja azt a kortársak egy része által vallott nézetet, mely szerint Kossuth azért ajánlotta fel a hadügyminiszteri posztot Görgeinek, hogy így eltávolíthassa politikai ellenlábását a hadsereg éléről. Ezzel szemben a szerző idézi Kossuthnak a fővezérhez és hadügyminiszterhez intézett levelét, mely szerint Görgei hadügyminiszterként nemcsak az adminisztratív, de a stratégiai irányítás tekintében is a hadsereg élén állt volna. Az is kétségtelen azonban, hogy Kossuth 1849 júniusában — kapcsolatuk ismételt megromlása idején — már arra törekedett, hogy Görgei csak a hadügyminisztériumot vezesse, a főszereg irányítását pedig másra hagyja.

Szerző szerint Klapka, helyettes hadügyministersége idején igyekezett előtérbe helyezni fővezéri ambícióit. Ebből következően törekedett rá, hogy hadműveleti ügyekben is a hadügyminisztérium fennhatósága alá vonja a különböző hadszíntereken harcoló seregpáncsnokokat. Klapka dolgozta ki a Buda bevételét követően a cs. kir. főszereg ellen megindítandó támadás haditervét is. A többször módosuló terv végrehajtására az ostrom után került volna sor, azonban az egyes seregpáncsnokok továbbra is önállóságuk megőrzésére törekedtek és a Kossuth által említett egyseges, egyszemélyi hadügyminiszteri és fővezéri vezetés sem valósult meg.

A miniszteri teendőket átvevő Görgei létrehozta a Központi Hadműveleti Irodát, élén a főszereg vezérkari főnökével, Bayer ezredessel és rajta keresztül vezette a Vág mentén megindított támadó hadműveletet. Hol Debrecenben, majd a fővárosban, hol a KHI székhelyén, hol a hadszíntéren tartózkodott. Klapka a Komáromban és környékén elhelyezkedő csapatok parancsnokságát kapta, bár továbbra is igyekezett minél nagyobb erőkre kiterjeszteni fennhatóságát. A Görgei és Bayer által kidolgozott tervek alapján 1849. június közepén végrehajtott támadó hadművelet azonban kudarcba fulladt. Az egyszerűs, minden hadszínterre kiterjedő fővezérség kérdése pedig továbbra is megoldatlan maradt.

Kossuth másfelé is kereste a lehetséges fővezért. Az Erdély felszabadításával hatalmas elismerést szerző József Bem altábornagy azonban semmivel sem bizonyult „könnyebb” hadvezérnek Görgeinél. Miután 1849 áprilisában csapaival segítette a Bánság megtisztítását, Klapka nyárra szóló haditerve már az ő beavatkozásával is számolt a főhadszíntéren. Bem azonban visszatért Erdélybe, s a Kossuth által felajánlott fővezérlet elfogadására sem mutatott hajlandóságot.

Az orosz intervenció és a cs. kir. hadsereg támadásának együttes megindulása lehetetlen helyzetbe hozta a magyar politikai és katonai vezetést. Megindult a vita arról hogyan kísérelhető meg a lehetetlen: a császári és cári erők feltartóztatása, bár minden bizonnyal a legtöbben tisztában voltak a katonai vereség elkerülhetetlenségével. Felgyorsultak az események, hetek leforgása alatt váltották egymást a fővezérek, Kossuthban pedig ismét felmerült, hogy legjobb lenne, ha ő maga állna a hadsereg élére. Az ekkor történteket, a többnyire szerencsétlen döntések hátterét Hermann Róbert nagy részletességgel, a források széleskörű felhasználásával mutatja be. Ahogy eddig is: időrendi sorrendben haladva külön fejezetekre bontva tárgyalja a fővezérek tevékenységét. Feldolgozza Görgei leváltásának körülményeit, a haditervről szóló vitákat (komáromi vagy délvédelmi összpontosítás), valamint az ismert levél-ügyet elemzi és megállapítja: Kossuth már június végén elhatározta Görgei letételét a fővezérségről. A minisztertanácsban felvetette azt is, hogy ő maga töltené be a fővezéri posztot két tanácsadó (Mészáros és Dembiński) segítségével. Javaslatát azonban nem fogadták el és Mészáros Lázárt jelölték a posztra.

A már július végén felmentését kérő Mészáros helyére azonban továbbra sem sikerült megfelelő utódot találni. A kilátástalan helyzetben a végső összecsapásra készülő honvédsereg élére augusztus 9-én végül Bem került, akinek még egy hónappal azelőtt Kossuth ajánlott ismét fővezérséget. Az erdélyi védelmi harcok azonban akkor még lekötötték a tapasztalt tábornokot, és csak augusztus elején hagyta ott az Erdély nyugati szélére szorult csapatait, hogy a főhadszínterre siessen. Bem azonnal csatát vállalt, miután Dembińskitől átvette a fővezérséget, de a cs. kir. seregekkel vívott temesvári csatát elvesztette. Ezzel meghíusult az oroszok megérkezése előtti Haynau elleni győzelem reménye, a főszereg pedig gyakorlatilag megsemmisült. Ezek után már nem volt értelme a fővezérségnek, hiszen sereg nem volt hozzá.

A fejezet összefoglalása során a szerző leszögezi: „Kossuth 1849 januárja óta küzdött azzal a kérdéssel, hogy ki lenne alkalmas a fővezéri poszt betöltésére.” Sorra veszi a jelölteket, akik neve egyáltalán felmerült a betöltéssel kapcsolatban. A hat altábornagyon (Kiss Ernő, Bem, Dembiński, Mészáros, Vetter, az előléptetést el nem fogadott Görgei) kívül két személy, Perczel és

Damjanich neve került szóba. Közülük egy kivétellel mindenki megfelelt a Kossuth által megkövetelt politikai megbízhatóság feltételeinek, egyedül Görgei nem. Benne „Kossuth 1849 januárjától márciusáig, majd június–júliusban a polgári hatalommal szemben álló engedetlen katonát látta, aki esetleg, a tisztikar sajátos érdekeinek képviselőjeként, önálló hatalmi központot is képes létrehozni”. A szerző a politikai megbízhatóság mellett katonai tapasztalat és képzettség szempontjából is összeveti a fővezérjelölteket. Eredményesség szempontjából Hermann véleménye szerint „Demiński teljesítménye csapnivaló volt, Mészárosé és Kissé sem haladta meg egy átlagos törzstisztét, míg az alacsonyabb tiszti rangból induló Görgei és Damjanich remekül ténykedett, s a tényleges katonai képzettség és rutin híján lévő Perczel nevéhez is több sikeres hadjárat fűződik. Az egyetlen olyan katona, akinél a képzettség és a teljesítmény az eredményességben megnyilvánuló harmonikus egységet alkotott, Vetter Antal volt”. A szerző Bem eredményességéről itt nem mond véleményt. Kossuthnak a fővezérek kiválasztásánál három komoly hibát ró fel Hermann: Demiński két kinevezését (1849. január–február és július), valamint Mészáros 1849. júliusi megbízását. Véleménye szerint Kossuth — aki az adott helyzetben mindig csak a befolyásoló tényezők (betegség, baleset, az adott személlyel kapcsolatos fenntartások) figyelembevételével, a rendelkezésére álló tábornokok közül tudott válogatni — „a fenti nehézségeket nem tudta megoldani, csak kezelni. Ennek volt köszönhető, hogy az emigrációban arra a meggyőződésre jutott: az újraindítandó szabadságharc sikere akkor biztosított, ha ő maga egy személyben egyesíti az államfői és a főparancsnoki tiszteket.” (345–347. o.).

A *rövidítések jegyzéke* 20 oldalnyi irodalmi válogatás a lábjegyzetekben előforduló rövidített hivatkozások feloldásaként pontos bibliográfiai adatokat szolgáltat az egyes munkákról. Ezután négy melléklet segíti a jobb tájékozódást. Ebből az első három táblázat (*A magyar hadtestek parancsnokai, A várak és erődök parancsnokai, A hadseregek összetételének változása*), a negyedik pedig Kossuth 1848–1849-es mozgását és tartózkodási helyeit dolgozza fel (*Kossuth Lajos itineráriuma 1848. szeptember 24. — 1849. augusztus 17.*). A kötetet Hermann Róbert szokása szerint személynévmutató, helynévmutató, tárgymutató, valamint német és angol nyelvű rezümé zárja.

A recenziens — mint a szerző műveinél általában — nemigen tud hibákról beszámolni. A rendkívül pontos, precíz munka csak néhány helyen tartalmaz valamilyen gépelési vagy szórendi hibát. Tartalmi vonatkozásban két helyen, a 152. és a 335. oldalon van ellentmondás azokkal a dátumokkal melyek a IV. számú mellékletben (Kossuth Lajos itineráriuma, 374–383. o.) szerepelnek. A 291. oldalon Mészáros Lázár hadügyminiszterként szerepel, holott már 1849 júliusában járunk. A mellékletek közül a II. számú (*A várak és erődök parancsnokai*, 371. o.) tartalmaz pontatlanságokat. Lipótvár parancsnokai közül Thanhoffer Ferenc (és nem Károly!) alezredes csak november 20-ig, Rudolf Beyer őrnagy november 20-tól december közepéig, Ordódy Kálmán őrnagy pedig december közepétől volt várparancsnok. Munkács várában Eötvös Tamás nemzetőr őrnagyként volt ideiglenes várparancsnok január közepéig, január 15-től Mezős Pál százados, őt azonban csak június közepén léptették elő őrnaggyá. Pétervárad első parancsnoka Johann Zahn, megbízása idején nem vezérőrnagy, hanem altábornagy volt. Perczel Miklós alezredesként volt várparancsnok 1849. április–májusban és csak később lett ezredes, Kiss Pál pedig csak júniustól viselte ezt a tisztséget.

Ha a kötetet mindezek után mérlegre tesszük, tekintélyes fizikai súlya mellett azt is megállapíthatjuk, hogy szerzője — már nem először és minden bizonnyal nem utoljára — egy olyan munkát tett le a történettudomány asztalára, melyet nemcsak a jelen kutatói és érdeklődő olvasói, de alighanem az utókor is haszonnal forgathat majd.

Solymosi József

*Paládi-Kovács Attila*

## IPARI TÁJ

*Gyáarak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században.*

**Akadémiai Kiadó, Budapest 2007. 327 o.**

Paládi-Kovács Attila legújabb, az iparos népekről, vagy ahogy a kötet alcímében olvasható: a *gyáarak, bányák, műhelyek népéről* írott könyve a szerző 1985 óta e tárgykörben megjelent néprajzi tanulmányainak és cikkeinek gyűjteménye. Az Akadémiai Kiadó által 2007-ben kiadott kötet bő két évtized tíz írását gyűjti csokorba; a sorrendben utolsó egészen friss, ebben a kötetben

jelent meg először. A publikációk terjedelmét tekintve a közreadott szöveg nagyobbik fele az elmúlt évtizedben látott napvilágot; elmondható tehát, hogy az olvasó a szerző legújabb tudományos eredményeivel ismerkedhet meg.

A kötet címe, „Ipari táj” az újkori gazdasági változások egyik legszembeötlőbb következményére hívja fel a figyelmet. Arra, hogy a 18–19. század fordulójától a gyári nagyipar és az ugyancsak nagyüzemi méretűvé vált alapanyag-kitermelés átalakította a természeti tájat. A gyors industrializáció (és a demográfiai forradalom) következtében az épített környezet egyre nagyobb részeket ragadott el a természeti tájból: gyárak, ipartelemek létesültek, gyors növekedésnek indultak az iparvárosok és rohamosan fejlődött a közlekedési hálózat is. Magyarországon ez a folyamat, erősíti meg eddigi ismereteinket Paládi-Kovács könyve, valamikor a 19. század második felében vette kezdetét, majd a század végén gyorsult fel: kitermelő és feldolgozó ipari üzemek jelentek meg az ország különböző vidékein, s ezzel párhuzamosan gyors ütemben fejlődött a szállítási infrastruktúra is. A szerző szemléletének fontos jellemzője, hogy ezt az átalakulást alapvetően nem a zöld természetet romboló emberi kártevésnek fogja fel, noha ezt sem hallgatja el. A könyv egyik tanulmánya kitér például az Ózd környéki levegő- és élővíz-szennyezés és az iparosodás összefüggéseire is. Ezzel együtt, az ipar és még inkább az iparos népeesség mellett érezhetően elkötelezett szerző szemléletére az iparosodás elfogadása, igenlése és nem elutasítása jellemző. Drámaként inkább az ipari tájak újabb, 1990 utáni gyors hanyatlását éli meg. Nem titkolva, hogy számára elsősorban a „gazzal benőtt meddőhányók”, a felszedett vasúti sínek helyén maradt sebhelyek, a „romosodó bányász- és munkáskolóniák” csüggesztő látványa, az ipari üzemek tegnapi „dübörgését” felváltó „süket csend” számít lehangelő történelmi fejleménynek.

A könyv mindazonáltal elsősorban nem ember és a természet kapcsolatáról szól, hanem az iparosodás társadalmi következményeiről, mégpedig nagy tematikai változatossággal. A kötetben egyaránt szerepelnek egy-egy nagyobb társadalmi csoport (a kisiparosok és az ipari munkások) világának átfogó elemzését nyújtó, kismonográfia-terjedelmű tanulmányok és egy-egy rész kérdést elemző rövidebb közlések. Utóbbiak között megemlíthető például a munkáskultúra sajátosságairól, a céhagyományok továbbéléséről vagy a munkáslakásokról szóló írás.

Kutató és tárgya kapcsolatáról szólva a szerző joggal állapítja meg, hogy 1990 előtt „a központi kultúrpolitika... elidegenítette a magyar kutatókat a munkástradíciók vizsgálatától”, mert nem kívántak a hatalommal való kollaborálás, a konformizmus látszatába kerülni, holott maga a kutatási feladat azokban az években is vonzó lett volna. Azt is joggal teszi hozzá azonban, hogy 1990 után megszűntek az ideológiai „elvárások”, és ennek köszönhetően az említett „kutatói görcsök” oldódni látszanak.

A kezdő és a befejező tanulmány a téma kutatástörténetéről ad áttekintést. Az első, még a nyolcvanas években született cikk az ipari munkásság addigi hazai és európai néprajzi kutatásainak tömör összefoglalása. Az utolsó, mintegy 20 évvel később fogalmazódott — mi így mondánánk — historiográfiai jellegű közlemény pedig a szerző által ipari társadalomnak nevezett komplex történeti képződmény hazai néprajzi és részben történettudományi vizsgálatainak bemutatása és összefoglaló értékelése. Ez utóbbiban egészen új eredményekről is beszámol, így például már értékeli Horváth Sándor 2004-ben megjelent, Sztálinváros mindennapi életéről szóló munkáját is. A szerző e tudománytörténeti áttekintésekben — egyébként a könyv más tanulmányaiban is — hangsúlyozza, hogy újabban a néprajzi kutatások tematikája kitágult, mert a „nép” fogalmába egyre inkább beleértették az ipari munkásságot és más fizikai dolgozókat is, nem csak a parasztságot. Felmerül a kérdés: kilépve a hagyományos „parasztnéprajz” kutatási tematikájából, a tudományos vizsgálat köre nem tágítható-e még tovább, a nem fizikai dolgozó társadalmi csoportok irányába is? A hagyományos értelmiségi foglalkozások (tanár, orvos, mérnök, jogász stb.) 18–20. századi világának hasonló tudományos elvek és módszerek segítségével történő vizsgálata szintén komoly eredményekkel kecsegtethet például.

A kötet gerincét, terjedelemben közel felét két nagy tanulmány alkotja; az egyik a kisiparosok, a másik az ipari munkások 19–20. századi világát rajzolja meg teljességre törekvően; mindkettő a „Magyar néprajz nyolc kötetben” VIII. kötetében jelent meg 2000-ben. A kiadvány jellegének megfelelően ezek a terjedelmes tanulmányok szintézis jellegű írások, a néprajz addigi tudományos eredményeit foglalják össze ebben a két témakörben.

A kisiparosokról szóló írás a rendi társadalomfejlődés utolsó korszakától a 20. század közepéig több mint húsz alfejezetben mutatja be a kézművesek és az iparosok életét. A tanulmány alapvetően tematikus felépítésű, csak az első, a rendi korszakról szóló rész különül el időben is a többiétől. Ebben az etnikai eredet és a nemzetiségi összetétel kérdéseivel, a kézműipar régiók sze-

rinti különbségeivel és a kézművesek egyes településeken belüli lakóövezeti elhelyezkedésével foglalkozik behatóbban. Rámutat továbbá, hogy a történelmi Magyarországon az iparosság vándorlása kétirányú folyamat volt: nem csak a hazai történetírás által erősen hangsúlyozott bevándorlás zajlott, általában nyugati irányból, hanem a 19. század folyamán számottevő kivándorlás is történt innen, főleg a Balkán irányába.

A polgári társadalomfejlődés egy évszázadáról szólva a szerző egyik legfontosabb megállapítása az, hogy az 1848-as forradalmat követő évtizedekben az iparosság jelentős része nem — mint várhatnánk — előnyös, hanem inkább hátrányos helyzetbe került. Ennek okai közül kiemeli, hogy a liberális korszakban a régi céhek elvesztették korábban birtokolt jogosítványaikat, ugyanakkor pedig a felkészültség, a szaktudás helyett, amely e réteg fő erényei közé tartozott, inkább a vállalkozói adottságok és a tőkeerősség váltak meghatározóvá az ipari tevékenységben, amelyekkel viszont a régi iparosság nem nagyon rendelkezett. A szerző a kedvezőtlen változásokért elsősorban az 1872-es (1884-ben néhány vonatkozásban előnyösen módosított) ipartörvényt okolja, mert az nem támasztott komoly szakmai követelményeket az iparüzőkkel szemben, s ezzel leértékelte a szaktudást. Mindez azzal függött össze, hogy „Magyarországon nem valósult meg a kézműves ipar szerves fejlődése, mint Angliában vagy Hollandiában. Céhes iparunk megakadt a fejlődésben, s megkéské tudott átlépni a liberális ipari és kereskedelmi elveket követő tőkés gazdaságba”. Ennek következtében a magyar iparosság egy része elpusztult, „gyakori volt körében az öngyilkosság, jelentős hányada kivándorolt, proletarizálódott, elparasztosodott”. S ezt a társadalmi problémát, teheti hozzá a recenzens, nem lehet azzal elintézni, hogy ez volt a „fejlődés”, ma divatos szóval a „modernizáció” ára, mert az emberélet — bármiért is — túlzottan magas ár. Arról nem is beszélve, hogy a szakmai színvonal hanyatlása miatt a termékek és szolgáltatások minősége is romlott. A „túlzottan liberális” törvénykezés csak fél évszázaddal később, az 1920-as és az 1930-as években változott meg Magyarországon, amikor előbb a szakmai képesítést, utóbb a kötelező ipartestületi tagságot is az iparüzés követelményeként írták elő.

Az iparosok helyzetét nehezítette a kapitalizálódással együtt járó, növekvő nemzetközi gazdasági nyitottság is. Ezzel kapcsolatban szerzőnk idézi Orbán Balázst, aki már igen korán felismerte, hogy a 19. század utolsó harmadában a „szabadon nekünk rontó külföldi ipar versenye” (Orbán) miatt Tordán egész iparágak hanyatlottak le. Paládi-Kovács Attila azt sem hallgatja el azonban, hogy a régi, céhes eredetű iparosság saját kedvezőtlen adottságai, elsősorban az üzleti szempontból megfigyelhető nehézkessége is hozzájárultak az átállás nehézségeihez. Mint ahogy azt sem hagyja említés nélkül, hogy a visszaszorulás folyamatával párhuzamosan új szakmák is megjelentek, sőt a századfordulóra fel is lendültek; s ezzel már egy új típusú iparos réteg kialakulása kezdődött meg, majd teljesedett ki. Nem is lehetett ez másként, hiszen maga a réteg nem tűnt el a társadalmi struktúrából, de számban még gyarapodott is.

Nagyon tanulságos a 19–20. század fordulóján már mintegy másfél milliós tömegű iparos társadalom belső tagolódásának és különböző szokásainak, valamint külső társadalmi kapcsolatrendszerének elemzése. Paládi-Kovács kiemeli, hogy míg az iparosság földrajzi értelemben nyitott volt: a rokoni és egyéb társas kapcsolatok olykor fél országra is kiterjedtek, addig társadalmi értelemben zártnak bizonyult: főleg egymás között házasodtak, így a réteg újratermelése is főleg saját soraiból (önreprodukcióval) történt, minek következtében egész iparosdinasztiák alakultak ki. Maga az iparosság természetesen távolról sem volt homogén. Elsősorban jövedelmük, illetve vagyonuk nagysága, továbbá lakóhelyük (a falusi és a városi iparos közti különbségekre gondolunk), ezen túl mesterségük jellege, szaktudásuk és annak társadalmi elismertsége tagolta őket különböző csoportokra. Zömük alkalmazott nélkül dolgozó, meglehetősen szerényen élő kisvárosi és falusi ember volt, utóbbiak jó része paraszti gyökérrzel rendelkezett. Voltak ugyanakkor több alkalmazottal dolgozó, módosabb városi vállalkozók is. Munkavégzésükkel kapcsolatban ismételten hangsúlyozza a szakmai felkészültség fontosságát, kiemelve, hogy régebbi korokban a külföldi tapasztalatszerzés, majd a „remeklés” (a szakmai felkészültséget az iparosok adott közössége előtt bizonyító mestermű) elkészítése elengedhetetlen feltétele volt annak, hogy valaki előbb inasból legény, majd legényből mester lehessen.

Hasonlóan részletgazdag az iparosok életmódjának bemutatása. Homogenitásról természetesen ebből a szempontból sem beszélhetünk: a 19. század végén volt hét szobás, igényesen berendezett lakásban élő ácsmester és volt egyetlen szobában lakó szabómester is. Vagyoni helyzetűtől függően különbözött háztartásaik felszereltsége és ruházkodásuk színvonala is, bár az öltözködés egy-egy mesterség hagyományaiból eredő bizonyos közös vonásokat is megőrzött. Öltözködésükkel igyekeztek megkülönböztetni magukat más társadalmi csoportoktól: egy falusi iparos adott



arra például, hogy viselete eltérjen a parasztoktól. A kényelmesebb munkavégzés és a szabadidő eltöltésének érdekes példái közül egy gyöngyösi cipészmeisterét érdemes felidézünk az 1930-as évekből. Bár délelőttönként segédeivel együtt dolgozott, ám munka közben felváltva pálinkát és feketekávéét iszogatótt, az ebédet másfél liter borral öblítette le, este pedig elment kártyázni vagy kuglizni. Arról nem szól a fáma, hogy ott is ivott-e, de az lenne a meglepő, ha nem. Hogy aztán hány évet élt, nem tudhatjuk.

Fontos eleme a könyvnek Erdei Ferenc egyes megállapításainak és részben társadalom-szemléletének bírálata. Paládi-Kovács jól látja, hogy szakmai kérdésekben Erdei hajlamos volt alapos tárgyismeret nélkül véleményt alkotni. Megítélésünk szerint ez, amellet, hogy túlzottan bízott kétségtelen ráérző képességében és ötletességében, a rendkívüli termékenység számlájára írandó, hiszen például 1937 és 1942 között évente jelentetett meg egy könyvet. Szerzőnk joggal bírálja Erdeinek azt a Futóhomokban olvasható vélekedését, hogy a parasztság és a gyári munkásság lebecsülte volna a kisiparos réteget. Az ipari munkásokról szóló tanulmányban pedig enél is tovább megy, hangsúlyozván: Erdei nem ismerte kellő mélységben az ő világukat, és ráadásul „túlságosan ideologikusan szemlélte” őket. Ezek a példák természetesen nem alkotnak egy összefoglaló igényű Erdei-kritikát, a szerző csak az egyes tanulmányokban konkrétan felvetődött kérdések kapcsán bírálja őt. Nem hagyható említés nélkül, hogy olykor egyetértőn is idézi, nem is jelentéktelen kérdésekben.

A könyv másik nagy lélegzetű írása az ipari munkások 19–20. századi világát mutatja be. Az iparosokról szólóhoz hasonlóan ez is a szintézis teremtésének, és a téma sokoldalú ábrázolásának igényével íródott. Sőt, még abban is rokon a két írás, hogy egy-egy rövid említéstől eltekintve (ilyen például a kétlakiakról, a munkáskaderekről és az ingázókról szóló néhány sor) egyik sem lépi át az 1945-ös korszakhatárt, mindkettő beéri a tőkés korszak évszázadának bemutatásával – amit a recenzens némileg fájlal.

Paládi-Kovács Attila, helyesen, úgy tekint az 1945 előtti ipari munkásságra, mint a polgári társadalom egyik fontos alkotórészére, és nem, mint valami azon kívül elhelyezkedő, netán azzal szembenálló társadalmi képződményre. Felfogása szerint a munkások a társadalom alsó rétegeiben testesítették meg azt, amit fent és középen maga a polgárság: a polgársodást. Sőt 1945-ig ez nem csak objektíve volt így, hanem a munkások egy részében tudatosult is. Ennek következtében a polgári normák szerinti életvitel és a polgári kultúra követése életcéljá is vált, különösen a munkásság felső rétegeiben. (Hozzátehetjük: az 1940-es évek második felétől, elsősorban politikai indítékból, e téren súlyos romlás következett be.)

A világos felépítésű tanulmány a munkástársadalom kialakulási folyamatának és belső tagoltságának áttekintésével indul, majd számba veszi a főbb munkáscsoportokat. Kiemeli, hogy a munkásság legfontosabb rétegét („szívé és eszé” a szakmunkások alkották, akik képzettségük-ből eredően kitüntetett szerepet játszottak a munkafolyamatokban, emellett pedig a magán-életben is igazodási pontnak, kulturális mintának számítottak a többi munkás szemében. E kérdések elemzésében a szerző jól hasznosította a hazai történeti és kisebb mértékben szociológiai irodalom eredményeit.

Különösen értékesek a munka világát és az életmódot bemutató fejezetek. Az olvasó megismerkedhet a bérezési módok változásaival, főleg a teljesítménybér szerepének fokozatos növekedésével, a munkások munkakörülményeivel, amelyek főleg a kezdeti időszakban voltak nagyon kedvezőtlenek, a nehéz testi munka és a hosszú munkaidő miatt. Utóbbi a 19. század végétől kezdve fokozatosan csökkenni kezdett, hogy aztán a két világháború között előbb egy 1935-ben hozott kormányrendelet, majd az 1937. évi XXI. tc. kötelezővé tette Magyarországon a 8 órás munkanapot. Nagyon érdekesnek tartjuk a munkavégzés közben folytatott kommunikáció bemutatását. Ez egyben alkalmat nyújt arra, hogy a könyv gazdag mellékletei közül kiemeljük a képanyagot, mert a kohászatban a munkások által alkalmazott jelbeszéd e fotók láttán (amilyen például a 60-as számú) érthetőek meg igazán. A munkások életkörülményeit és életmódját bemutató alfejezetek közül a lakásviszonyokról és az élelmiszerfogyasztásról szólók a legérdekesebbek. (A lakásviszonyokról egyébként a kötetben szerepel egy önálló cikk is.)

Paládi-Kovács Attila nagy figyelmet szentel az etnikai összetétel és a nemzettudat kérdéskörének. Bírálja azt a felfogást, amely a 19. századi hazai iparos népességet, (kis)tulajdonosokat és bérmunkavállalókat egyaránt, túlnyomó részben idegennek tekinti. Főleg a népi írókkal (név szerint ismét Erdeivel, továbbá Szabó Zoltánnal) polemizálva hangsúlyozza, hogy az ipari munkásság nagy része magyarnak vallotta magát. Rámutat, hogy a 19. században a külföldről érkezettek mellett mindvégig voltak magyar származású munkáscsoportok is (még a képzettek között

is, a segéd munkásságban pedig még náluk is nagyobb arányban). Legalább ekkora a jelentősége annak, hogy a bevándoroltak több nemzedéken át tartó asszimilációs folyamaton (a szerző az akkulturáció fogalmát nem használja) mentek keresztül, és végeredményben elmagyarosodtak. A munkásság nemzeti érzületének illusztrálására meggyőző példaként hozza fel az ózdi vasgyár munkásai esetét, akik 1848-ban gyűjtést rendeztek a forradalom — az ő szavukkal szólva —, „édes magyar hazánk” megsegítésére, mint arról a Pesti Hírlap is beszámolt. Bár nem alaptalan, de azért nem ennyire meggyőző az 1919-es példa, mert a szerző mintha nem tenne világosan különbséget az északi hadjáratban bakának beálló munkások (és más foglalkozásúak, például katonatisztek) motivációja és a proletárdiktatúra világforradalmat óhajtó politikai vezetőinek szándékai között.

A kötet olvasása során feltárulnak a történettudományi és a néprajzi műtszemlélet közötti különbségek is. A történettudomány a néprajzhoz képest nagyobb figyelmet szentel a múltbeli jelenségek egymásutánosságának, azaz jobban szem előtt tartja a kronologikus elvét, és többnyire igyekszik ívet húzni a múlt egyes csomópontjai között. Állítom ezt annak ismeretében is, hogy ma nincs minden hazai történész ezen az állásponton, sőt vannak, akik egyenesen tiltani szeretnék a „múlt elbeszélését”, a narrációt a történetírásban. Az időbeli folyamatok gondos feltárása, az elő- és utóidejűség szem előtt tartása véleményem szerint nem „mesemondás”, hanem valódi tudományos feladat, mert sokszor csak ennek az elvnek a a figyelembe vétele segít az ok okozatiság feltárásában, bizonyos történelmi jelenségek és folyamatok belső összefüggéseinek megértésében. A néprajz, újabban a kulturális antropológia, a maga tudományos elveit követve eltérő úton jár. Ott a kifejtés elsősorban tematikus és csak másodsorban kronologikus; főként arra összpontosít, s erre jó példa Paládi-Kovács Attila tanulmánykötetete is, hogy egyes problémaköröket behatóan elemezzon, olykor egy bekezdésben belül is nagy időbeli távolságokat ugorva át.

Feltehetőleg ez a másfajta műtszemlélet ösztönözte Paládi-Kovács Attilát arra a történettudományt illető kritikára, mely szerint a „Túlságosan rövid periódusokat felölelő történeti kutatások ritkán szentelnek figyelmet a hagyománynak”. A múlt „önkényes szétszabdalása” helyett — az Annales-iskola időfel fogásának példájára hivatkozva — hosszabb időszakok vizsgálatát ajánlja a történészek figyelmébe. A megjegyzést oktalanság lenne sértődötten, „maradj a kaptafánál!” felkiáltással elhárítani, hiszen a kritika nem alaptalan. Persze nem szakmánk vezető ágára, politikatörténet-írásra értve, hiszen arra vonatkozóan nem állja meg a helyét (de persze nem is arra vonatkozik): ott egészen rövid szakaszok vizsgálata is indokolt lehet. Más a helyzet a társadalomtörténettel, mert a társadalmi változások természete más, mint a politikatörténetieké, sokkal hosszabb távon bontakoznak ki. Itt sem mindegy persze, hogy milyen kort tanulmányoz a történész, egészen más példának okáért a 16. és a 20. század társadalomtörténete. Azt azonban nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a történettudomány egyik fő célja egy adott kor viszonyainak feltárása és tudományos elemzése; ha a források lehetővé teszik, akkor fel kell tárnia a rövid periódusokon belüli változásokat is. Más volt — teszem azt — a budapesti (vagy még inkább a berlini) munkás és kisiparos anyagi fogyasztása, kultúrája, sőt egész mentalitása 1930-ban, 1940-ben, majd 1950-ben — pedig csak 20 év a különbség!

A könyvet szakember és a téma iránt érdeklődő laikus egyaránt haszonnal forgathatja.

Belényi Gyula

## ILLUSIONS DE PUISSANCE, PUISSANCE DE L'ILLUSION

*Historiographie et histoire de l'Europe centrale dans les relations internationales de l'entre-deux-guerres.*

Éditeur du volume: Traian Sandu. Préface d'Élisabeth du Réau.

Conclusion par Antoine Marès.

Série publiée par le Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises: Cahier de la Nouvelle Europe, n° 2.

Paris, L'Harmattan, 2005. 292 o.

### AZ ILLÚZIÓK HATALMA, A HATALOM ILLÚZIÓJA

*„Közép-Európa” és Franciaország a két világháború között*

A tanulmánykötet által feldolgozott témakör a címben jelzethnél térben és időben is tágabb: Közép-Európa helyett inkább a Németország és Oroszország közötti, vagyis „Köztes Európa” fogalmát használhatjuk, amely magában foglalja Finnországot, a balti államokat, Albániát és

Bulgáriát is. Ami az időbeli kereteket illeti, számos utalást találunk az 1918 előtt és 1939 után történetekre is.

A magyar közvéleményben mindmáig feldolgozatlan Trianon-szindróma, és ezzel szoros összefüggésben, Franciaországnak az első világháború után Kelet-Közép-Európa területi rendezésében játszott, gyakran még ma is heves indulatokat kiváltó szerepe okán fontos, hogy válaszot keressünk arra a kérdésre: hogyan viszonyult-e nagyhatalom régiókhöz a mai magyar határokat lényegében kialakító békerendezés alatt és után? A térségünk egyes államaiban egyre mélyülő történeti kutatás vajon megerősíti vagy megingatja a nemzetközi kapcsolatok történetét bemutató nagy francia szintézisek évtizedek óta elfogadott állításait? A Traian Sandu román származású francia professzor által szerkesztett tanulmánykötet kiváló lehetőséget ad az új eredmények és következtetések számbavételére.

A könyv előzménye volt, hogy 2004 áprilisában a Magyar Tanulmányok Egyetemközi Központja (CIEH, Párizs) — a Sorbonne Paris III Egyetemen működő Espace européen contemporain [Jelenkori Európai Térség] doktori iskola és a Paris I Egyetemhez tartozó Pierre Renouvin Intézet támogatásával — tanulmányi napot szervezett. A tanácskozáson, akárcsak az annak nyomán elkészült kötetben két fő témakör szerepel: Köztes Európa egyes országainak belpolitikája valamint Franciaország és a térség államainak kapcsolata a két világháború között.

A mű az igen szerteágazó tematika ellenére erőteljes kohézióval rendelkezik. A magvas *Általános bevezető* jelzi, hogy a szerkesztő a széles témakör egészében jártassággal rendelkezik. Segít a később olvasandó tanulmányok befogadásában és a szerzők megismerésében. Traian Sandu élethelyzetéből fakadóan a francia és a kelet-közép-európai világban egyaránt otthonos: bár román származású, felsőbb iskoláit Franciaországban végezte, és jelenleg is a francia egyetemi élethez kötődik: a Magyar Tanulmányok Egyetemközi Központjának oktatója. A munka egységét és értékét paradox módon a szerzők sokfélesége is csak növeli. Az életpálya különböző szakaszán lévő, eltérő társadalmi környezetben élő, számos nemzethez tartozó történész együttes szerepeltetése jól illusztrálja az együttműködés és egymás megbecsülésének fontosságát a kutatásban. Mindenki igyekszik beletenni, amit a témakör kapcsán a legjobban tud, amivel hozzájárul az egész sikeréhez. Az a benyomás alakul ki, hogy mindenkire szükség van, mindenki munkája fontos. Ez még akkor is üdvözlendő szempont, ha ennek következtében a közölt tanulmányok eltérő színvonalúak — a kutatás alaposságára irányuló törekvés mindazonáltal mindenütt fellelhető. A mű tudományos hitelét növeli, hogy az Előszót Élizabeth du Réau, a Sorbonne Paris III professzora, és az ott működő Espace européen contemporain doktori iskola egykori igazgatója jegyzi, míg a következtetéseket Antoine Marès vonja le, aki Franciaország egyetlen valóban régióknak történetével foglalkozó tanszékének vezetője a Sorbonne Paris I Egyetemen. Mindketten a francia történettudomány elismert képviselői, akik sokat tettek Kelet-Közép-Európa és Franciaország kapcsolatainak legújabb kori kutatásáért. A szerkesztő igyekszik tárgyilagos lenni: nem csak a román történetírás általa nacionalistának tartott tendenciáit ítéli el élesen, de van bátorsága a nemzetközi kapcsolatok történetének világhírű francia szerzőit is helyenként kritikával illetni. Egyetértünk Antoine Marès megállapításával, mely szerint a könyv értékei közé tartozik, hogy igazi történelmi szakmunkaként tartózkodik az erőteljes ideológiai állásfoglalásoktól és a nacionalista felhangoktól. Továbbá: a kötet a nemzetközi kapcsolatok történetének alanyaivá teszi a két világháború közti Köztes Európa nemzetállamait, és nem a nagyhatalmi politika egyszerű tárgyaiként mutatja be őket.

A könyv tartalma egy most készülő hatalmas építkezéshez hasonlít, melynek egyes részei már elkészültek, másutt még csupán a falak állnak, ismét másutt csak most ássák az alapokat, vagy készítik a tervrajzokat... A kötet régióknak két világháború közti történetének és Franciaországgal való kapcsolatának több évtizede folyó kutatásáról tudósít. Az alábbiakban e helyzetkép fő elemeit foglaljuk össze.

Közhelyszerű igazság, hogy a nyugati demokráciák 1938-ban nem csupán Ausztriát és Csehszlovákiát szolgáltatták ki Hitlernek, hanem egész Kelet-Közép-Európát. A szakirodalom nagy részletességgel vizsgálta a müncheni egyezményhez vezető kül- és belpolitikai tényezőket. Az *Általános bevezető*ben Traian Sandu mindazonáltal óva int attól, hogy a francia politikát az 1920-as évek közepétől kizárólag a végeredmény szempontjából ítéljük meg. Figyelmezteti francia kollégáit, hogy e gondolatmenet alkalmazására az 1940-es vereség miatt nagy készletet érezhetnek: azonosítaniuk kellene a felelősöket és azok tetteit. A szerkesztő, a kérdéskör több évtizedes szakirodalmát kritikusan áttekintve arra a megállapításra jut, hogy döntő fontosságú kérdésekben nem megalapozott következtetések váltak megkérdőjelezhetetlen paradigmákká. Az elmé-

lyült levéltári kutatások nyomán hamisnak bizonyult sztereotípiák közül elsőként a „közép-európai francia szövetségi rendszer” elméletét említi. A meghatározó befolyással rendelkező történészek Sandu gondolatmenete szerint az 1980-as évekig megelégedtek azzal, hogy az érintett közép-európai országokat egyszerűen „szövetségesnek” nevezzék, és nem pontosították, hogy e címkét annak köszönhetik-e, hogy az első világháború alatt a győztesek táborához tartoztak (ami például József Klemens Pilsudski légiói vagy a horvátok esetében nyilvánvaló képtelenség), vagy a háború után Franciaországgal a *status quo* megőrzése érdekében privilegizáltak feltételezett viszony alapján. Az elemzés szerint a nemzetközi kapcsolatokról készült nagy tekintélyű francia monográfiák fel sem vetették a problémát részben a „kutatások kiáltó hiánya”, részben pedig e szövetségek megbízhatóságának dogmája miatt. Az egykor referenciának számító szakirodalomban — Traian Sandu olvasatában — Lengyelország, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia 1919–1921-ben úgy jelennek meg, mint amely államok Franciaország égisze alatt megszerveződve németellenes szövetségi rendszert kívánnának alkotni. Így nem vették figyelembe, hogy Prága és Varsó az egész vizsgált korszakban élesen szemben állt egymással; a román–lengyel tengely gyenge volt, és aligha erősítette a németek ellen irányuló francia–lengyel szövetséget; továbbá hogy a Kisantantnak csak magyar- és bolgárellenes szerepe volt, és nem lehetett mozgósítani valamely környező nagyhatalommal szemben. Az összefoglaló művekben szó esik még arról, hogy 1919-ben Csehszlovákia a magyar Tanácsköztársaság ellen, 1920-ban Lengyelország a szovjetek ellen segítségül hívta Franciaországot. Ezután ezek az országok néhány évre eltűnnek az 1990 előtti francia szakirodalom horizontjáról, pedig — fejtegeti Traian Sandu — éppen ekkoriban kerül sor a francia „szövetségi rendszer” kohéziójának erőtlenségét jelző több eseményre. A „kisszövetségesek” hűségét erősen megkérdőjelezte, hogy 1923-ban a Ruhr-vidék francia megszállásakor Párizsban szemben London álláspontját támogatták. Eduard Beneš odáig ment, hogy az Egyesült Államokhoz fordult, hogy élelmezze a francia megszállás miatt destabilizálódott Németországot... E tények tudatosulása nyomán az 1980-as évek végén keletkezett összefoglaló már úgy vélekedett, hogy a francia kormányzat „két vasat tartva a tűzben” egyszerre épített a locarnói szerződésre és a kelet-közép-európai kisszövetségesekre. A francia, valamint a többi érintett ország diplomáciai iratainak szisztematikusan elemzése azonban rámutatott ennek az álláspontnak a tarthatatlanságára is. Világossá vált, hogy az 1925 után Romániával és Jugoszláviával kötött szerződéseknek nem volt sok értelme, Aristide Briand pedig pályafutása végéig előnyben részesítette a locarnói szerződést. Felhárták továbbá, hogy e kötelek Hitler hatalomra jutása utáni francia megélnkítése nem jelentette azt, hogy ezek az államok, főként Csehszlovákia és Románia újra nagyobb szerepet kapnak a francia védelmi stratégiában. Azt mutatta csupán, hogy Párizsnak a szovjet hadsereg felvonulásához szüksége van rájuk, ha Berlinnel szemben Moszkvával közösen kívánna fellépni.

A kötet, amely újabb adalékokkal szolgál e bonyolult kérdések megválaszolásához, két fő részből áll. Az első blokkban — melynek eredményeit részletesen ismertetjük — főként pályájuk delelőjén lévő tapasztalt történészek historiográfiai áttekintéseit olvashatjuk.

A szakirodalmi összefoglalók előtt áll Szávai János, a Sorbonne Paris III Egyetemen oktató professzor rövid tanulmánya, amely a történelmi munka alapanyagát, a dokumentumot magát vizsgálja az összehasonlító irodalomtudomány módszereivel. A diplomáciai irat és a valóság közti viszony megfigyelését megkönnyíti a szerző számára, hogy 1990 és 1994 között párizsi magyar nagykövetségként maga is nagy számban készített ilyen anyagokat, illetve felügyelte azok fogalmazását. „Végtelen óvatosságot” ajánl a történészeknek a források felhasználásakor. Ugyanis a döntéshozók asztalára kerülő iratok információi szerinte annyi tömörítésen, újra fogalmazáson esnek át, míg a nagykövetségről a külügyminisztérium egyes szintjein keresztül haladnak, hogy tartalmuk végül gyakran csupán fikciónak tekinthető. Bonyolítja a kérdést, hogy a feljegyzéseket fogalmazó hivatalnok természetesen igyekszik megfelelni felettese elvárásainak (elvárási horizont). Szávai János hangsúlyozza továbbá a hazugság kiemelkedő szerepét a nemzetközi kapcsolatok világában.

Az alább olvasható historiográfiai áttekintések egyik fő tanulsága, hogy a történetírás fejlődése és színvonala igen erőteljesen kötődik az adott politikai környezet kényszereihez és lehetőségeihez.

Romsics Ignác akadémikus a két világháború közti — Trianon és a területi revíziót középpontba állító — magyar külpolitika szakirodalmának fejlődéséről írt. Három korszakot különböztet meg: az 1956-ig tartó, Rákosi nevével fémjelzett első periódust állítása szerint a pártos megközelítés és a szakmai igényesség teljes hiánya jellemezte. A forradalomtól a rendszerváltásig terjedő kádári időszakban a történetírásnak tulajdonított politikai meggyőzési szándék csökkent, míg a Hor-

thy-korszak egyoldalú elítélését már kevésbé tartották fontosnak állandóan ismételni. E folyamattal párhuzamosan a kutatások és a publikációk színvonala jelentősen emelkedett. A hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek magyar történetírásának minőségét a kötetben többször nagy hangsúllyal dicséreték. Az 1990 utáni években a magyarországi kutatómunka ideológiailag és módszertanilag egyaránt sokrétűvé vált.

A két világháború közti korszak történeti feltárásában a magyar mellett a lengyel történészek eredményeit illeték már 1989 előtt is megbecsüléssel Franciaországban. Tomasz Schramm, a poznańi egyetem professzora a lengyel szakirodalom fejlődését áttekintő cikkéből kiderül, hogy a kommunista blokk többi országához képest viszonylag szabad kutatási lehetőségekkel élő lengyel történésztársadalomnak a témával kapcsolatos munkájában nem okozott földcsuszamlás-szerű változásokat az 1989–1990-es fordulat. Így például Schramm is részt vett azon az 1984-ben Strassbourgban tartott konferencián, melyen szóba kerültek a két világháború közötti lengyel politika szövetellenes vonásai is. Mindazonáltal nem véletlen, hogy „a szovjetek 1920 elején megfigyelhető agresszív céljairól” teljes nyíltsággal csak egy 1990. októberi konferencián lehetett beszélni. A moszkvai szándékok kritikus vizsgálatát napjainkban ellenpontozza Piłsudski keleti politikájának tárgyilagosságra törekvő elemzése. Ahogyan Franciaországban az 1940-es, úgy Lengyelországban az 1939-es összeomlás beható kutatások tárgya. Az 1932 és 1939 között külügyminiszteri tisztséget viselő Józef Beck, Piłsudski egyik legközelebbi munkatársa sokak szerint a fő felelős. Az újabb szakirodalom mindazonáltal kiegyensúlyozottabban láttatja szerepét bemutatva az öt befolyásoló tényezőt is. A lengyel történészek a szomszédos országok közül a legnagyobb figyelmet Csehszlovákiának szentelik. A nem határos államok közül a korabeli lengyel külpolitika fő szövetségését, Franciaországot vizsgálják a legalaposabban.

Francesco Guida, a Róma III Egyetem jelenkor-történetet oktató professzora főként a „dunai Európa” két világháború közti történetével foglalkozó újabb olasz szakirodalom eredményeit foglalja össze, nagyobb hangsúlyt helyezve az 1930-as évekre. A nagy külpolitikai szintézisek helyett inkább a közvetlenül a térségünkre vonatkozó kisebb-nagyobb munkákat számlálja elő, megállapítva, hogy a publikációk mennyisége viszonylag szerény. A tanulmány — országonként csoportosítva — a Romániát, Magyarországot, Lengyelországot és Csehszlovákiát tárgyaló műveket külön ismerteti. A legtöbb olasz szerző Magyarországgal foglalkozik, amit Guida a Magyar Tanulmányok Egyetemközi Központjának olaszországi jelenlétével magyaráz. Tanulmány született például a két világháború közötti magyar munkásmozgalomról, mely kiemelte a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködését, nagy hangsúlyt helyezve a szakszervezeti harcra. A munka egyszerre húzza alá a Horthy-rendszer konzervatív, ugyanakkor tekintélyelvű és elnyomó, vagyis „fasiszta” jellegét. Francesco Guida egyik írásában az 1940 és 1943 közötti magyar–olasz kapcsolatokat elemzi olasz diplomáciai iratok alapján. A legérdekesebb megfigyelésnek azt az óvatosságot tartja, mellyel Róma és Budapest közös nagyhatalmú szövetségeseikhez, Németországhoz viszonyultak. Az olasz–lengyel kapcsolatok 1936 és 1940 közti szakaszának tanulmányozása rámutatott az olasz külpolitika egyik furcsa kettősségére is: a Varsóval fenntartott intenzív, néha igen baráti és sohasem ellenséges viszony ellenére Róma készenlétben tartotta a független Ukrajna újra alakításának Lengyelország számára kellemetlen ütőkártyáját.

A kötet szerkesztőjének, Traian Sandunak a tanulmánya egyrészt a két világháború közti nemzetközi kapcsolatok, másrészt a romániai szélsőjobboldal, főként a Vaszgárda román historiográfiájának alakulását mutatja be helyenként döbbenetes szókimondással. E két témakört tartja a román történetírás legérzékenyebb területeinek. A szerző úgy véli, hogy a román eset tanulmányozásakor a nemzetközi viszonyok történetének egyik legarchaikusabb felfogásával állunk szemben, melynek középpontjában a 19. század elején fogant nemzetépítési politika igazolása áll. Márpedig e politika tetőpontja éppen a két világháború közti periódus, melyet egyfelől az ország óriási megnövekedésének dicsősége, másfelől a társadalmi és politikai helyzet kiegyensúlyozatlansága jellemez. Ez tehát a historiográfia fétisként kezelt időszaka, amelynek megközelítése komoly fejtörést okozott a Ceaușescu hatalomra kerülésével beköszöntő nemzeti kommunista érának is. A hatalmas annexiók ugyanis éppen az Antonescu diktatúráját is túlélő monarchia idején mentek végbe, amit a kommunista diktatúra számolt fel a későbbi conducator aktív részvételével. Sandu ezen időszak történetírását elemezve hívja fel a figyelmet, hogy Ceaușescu éppen akkor kezdte a „nemzeti panteonba” iktatni a két világháború közti időszak egyes jelentős személyiségeit, amikor a Moszkvával szembeni függetlenségi fellépése, főként a Varsói Szerződés 1968-as csehszlovákiai bevonulásának bojkottálásával népszerűvé vált. Mivel a korábbi korszak hőseihez képest ezen újak felavatását a kommunistáknak a királysággal szembeni 1945 utáni politikája megnehe-

zítette, igyekeztek kivonni emlékezetükből az időhöz nem kötődő pozitív elemeket, megfosztva közben őket minden ideológiai kötődéstől. E finom művelet során megpróbálták elkerülni, hogy a folyamat a kommunista politikai hatalom megkérdőjelezését lehetővé tevő nyitabb társadalom sugalmazásához vezessen.

A román fasizmus esetében a kommunista történetírás Sandu szerint nem a klasszikus ultranacionalizmussal találkozott. Annak örökségét ugyanis az új rendszer esetleg részben átvehette volna. A román fasizmus törekvéseit viszont „senkinek nem vette be a gyomra”. A nemzetközi nyomás mellett ez a tényező magyarázza, hogy 1989 után a román történészek kritikusan kezdtek viszonyulni a Szent Mihály Arkangyal Légióhoz. Mindennek következtében a fasizmusról szóló vita jelenleg előrehaladottabb, mint a nemzetközi kapcsolatok történetének újra gondolása. A gyors szemléletváltás esélyeit rontja, hogy 1989 után az oktatói és kutatói gárda összetétele alig változott.

A csehszlovák, illetve cseh és szlovák történetírás útját Antoine Marès mutatta be a könyv végén található következtéseiben (mivel tematikailag a tanulmánykötet első fő részéhez kötődik, itt írunk róla). Megállapításai szerint a kommunista időszak során az Első Csehszlovák Köztársaság (1918–1938) értékelésében több jelentős fordulat ment végbe. A sztálini korszak idején a szélsőségesen elítélő vélemény uralkodott: Csehszlovákiát „az imperializmus termékének” tekintették, melyet a Szovjet-Oroszország elleni harc céljából hoztak létre. Az állításból később azt a következtetést vonták le, hogy az októberi forradalom nélkül a csehszlovák állam nem jött volna létre. Az 1960-as években viszont a megítélés nagyon pozitívrá változott: Csehszlovákia megszületése a nemzetiségek kivirágzásának volt köszönhető, vélekedtek. A „próbakő” ezúttal is a Szovjetunióhoz fűződő viszony volt. A prágai tavasz elfojtását követő politikai „normalizáció” húsz éves időszakában a jelenkor-történeti kutatás újra a hivatalos szervek erőteljes gyámkodása alatt folyt. Akadt azonban már két fontos kivétel. Egyfelől a Varsói Szerződés beavatkozása után sok történész lemondott állami hivataláról, és belső emigrációba vonult. E kutatók új státusukban elvégezték a két világháború közti korszak újraértékelésének hatalmas munkáját. Másfelől a nemzetközi kapcsolatok szakértői, még ha magyar és lengyel kollégáiknál sokkal ellenőrzöttebb viszonyok között is dolgoztak, az 1960-as években végzett kutatásaik lendületétől hajtva továbbra is alkottak, különösen Szlovákiában. Meglepő módon az 1989. novemberi „bársonyos forradalom” Antoine Marès szerint nem hozott radikális változásokat a historiográfiában. A prágai tavasz elfojtása után elbocsátott történészeket rehabilitálták, s egy részük újra dolgozni kezdett. Voltak olyanok, akik, bár emigrációban maradtak, továbbra is aktív szerepet vállaltak. Az ideológiailag túlságosan elkötelezettek kizsárolták. A cenzúra megszüntése nagyban elősegítette az alkotást. Nincsenek többé tabuk. Megszűnt az öncenzúra. Az értelmezési lehetőségek tere hirtelen kitágult egy „nagyobb hazához”, nevezetesen az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozás nosztalgijától a nemzeti, sőt nacionalista koncepciókig. Az Első Köztársaságot, amelyet az 1960-as években még szinte egységesen a nemzeti demokratikus fejlődés csúcspontjának tekintettek, napjainkban számos kritika éri. Meglepő politikai-történelemértelmezési átrendeződésnek lehetünk tanúi: a „reformkommunisták” Eduard Beneš és Tomáš Garrigue Masaryk tüzes védelmezői lettek, pedig az 1950-es években még támadták őket. Václav Havel elnök és miniszterelnöke, Václav Klaus politikai harcaikban közvetlenül felhasználták a két kiemelkedő történelmi személyiség emlékezetét. Olyanok is vannak azonban, főként a jobboldalon, akik liberális vagy vallási meggyőződésből ellenzik kultuszukat.

Antoine Marès megfigyelései szerint a szlovák tudományos világ az 1992–1993-ban elnyert állami függetlenséggel szoros összefüggésben az Első Köztársasághoz többnyire mérsékelt kritikával viszonyul. E szemlélet az 1939 és 1945 között fennálló szlovák állam iránt nosztalgiai érző emigráció látásmódjával verseng. Igazi revizionista hullám jelent meg, és a gyakran „klerikofasiszta” érzelmi megközelítést segítve csaknem megdöntötte a tudományos történetírás pozícióit. Jozef Tisot például egyes konzervatív katolikus és szélsőséges nacionalista körök szinte szentként tisztelik.

1918-ban véres polgárháború zajlott le Finnországban, melynek nyomán megszületett az orosz birodalomtól független finn nemzetállam. A doktori disszertációját tartui és a Strassbourgi Egyetemen készítő Louis Clerc ennek a meghatározó jelentőségű eseménynek a nemzetudati és történeti feldolgozását tekinti át napjainkig. Már tanulmánya elején hangsúlyozza, hogy a történelem Finnországban a politika, a nemzeti emlékezet és a nemzeti identitás szempontjából egyaránt kulcsfontosságú: a finnség önmeghatározásának fő eszköze. A polgárháború értelmezését az 1920-as évektől a győztes résztvevő, a „fehérek” szemlélete határozta meg. Eszerint bolsevikok által inspirált felkelésről volt szó, melynek során a lakosság egy része felkelt a

Szenátus és a „fehérek” által képviselt törvényes hatalom ellen. Nagy nyomatékkal említik az orosz bolsevikok segítségét a „vörösöknek”. A harcokat Szovjet-Oroszország elleni függetlenségi háborúnak látatják, melynek végén „a fehérek” győzelme biztosította az ország függetlenségét. A „fehérek” koncepcióját az 1960-as évek előtt alapjaiban senki sem kérdőjelezte meg. Az alapvető paradigma mellett Finnországban mindazonáltal jelen van a polgárháború „vörös” olvasata is, mely szociáldemokrata és kommunista változatban egyaránt létezik. Az előbbi variáns a „fehérterror”, „a vörösök” és családjaik tragikus sorsának és meghurcoltatásának hangsúlyozása mellett — annak érdekében, hogy a szociáldemokrácia legális politikai pártként működhesen — elfogadta a polgárháborút megnyerő „fehérek” által kialakított politikai rendszert és az események alapvető értékelését. Végül a finn kommunisták, különösen azok, akik Oroszországba emigráltak, „osztályharcnak” minősítették a történeteket, melynek során a konzervatív erők levették a nép jogos felkelését. A polgárháború uralkodó „fehér” értelmezésének kizárólagosságát Finnországnak az 1945 utáni sajátos nemzetközi helyzete, a két világháború közöttinél sokkal erősebb Szovjetunió befolyása szüntette meg. A finn történészek öncenzúrába kezdtek, hogy a belső szabadság megőrzése érdekében ne konfrontálódjanak a szovjetekkel: így például nagy nehézségekbe ütközött Lenin és általában a szovjetek Finnország születése idején játszott szerepének nyílt bemutatása. A Kekkonen finn elnök által képviselt hivatalos álláspont szerint a függetlenség elismerése „Lenin ajándéka volt a finn nép számára”. Másrészt az új légkör lehetővé tette, hogy olyan témákat is bevonjanak a történeti vizsgálatba, amelyek a hagyományos nemzeti koncepción kívül estek. E folyamatot erősítette, hogy 1945 után megjelent egy, a baloldalhoz közelebb álló történészgeneráció. A „vörösök” törekvései is bekerültek a kollektív emlékezetbe, és neveik kezdtek megjelenni az emlékműveken... Ugyanakkor, ha a hidegháború lehetővé is tette, hogy újabb elemekkel bővídjön a polgárháború tudományos vizsgálata, a szovjet hatalom közelsége nagyban akadályozta a téma objektívításra törekvő bemutatását. A történelmi kutatás csak a kelet-nyugati szembenállás megszűnésével, az 1990-es évektől foglalkozhatott szabadon a polgárháború tényeivel és értelmezésével.

A kötet második fő része tizenegy további tanulmányt tartalmaz, melyek Köztes Európa különböző országaiba kalauzolnak el a balti államoktól Lengyelországon, Magyarországon és Románián keresztül egészen Albániáig: a cikkek fókuszában ezen államok és Franciaország viszonya áll. A kiváló fiatal kutatók katonai és diplomácia levéltárak elmélyült tanulmányozása nyomán vonták le következtetéseiket. A 19. és 20. századi magyar történelem szakértőjének számító Catherine Horel magyar és francia külügyi dokumentumok alapján vizsgálta a magyar–francia közeledés „rövid idilljét” az 1930-as évek elején. Alain Soubigou a cseh történelem 19. század végétől a második világháborúig tartó korszakának kutatója. Cikkében Masaryk és a cseh nép fizikai és szellemi művelését céljál kitűző, 1862-ben alapított Sokol mozgalom viszonyáról ír. Olivier Buirette a tanulmánya alapján vizsgáló doktori disszertációjában a Háborús Jóváértel Szövetséges Bizottságának az első világháborúban vesztes közép- és kelet-európai kisállamok felé tanúsított magatartását vizsgálja 1919-től 1923-ig. Bemutatja azt a folyamatot, melynek során a győztesek követeléseit behajtó intézmény az angolszász hatalmak ösztönzésére fokozatosan átalakult a pénzügyi rekonstrukciót szolgáló nemzetközi szervezetté. Jean-Noël Grandhomme Guy de Coursonnak, a Prudogol doneyeci orosz szénkartell igazgatósága egykori titkárnak 1920 nyarán írt leveleit közli, melyekben a Litvániában, Lettországon és Észtországban szerzett tapasztalatairól számol be. E dokumentumokból is kiviláglik, hogy a francia politika mennyire hiányos ismeretekkel rendelkezett a régióról az 1920-as évek elején. Isabelle Davion és Boris Trechniewski doktori munkájukban három ország interakcióját vizsgálták egyidejűleg. Davion francia diplomáciai és katonai dokumentumok alapján a Párizs–Varsó–Prága háromszög németellenes együttműködésének kudarcát ábrázolja újabb adalékok szolgáltatva Franciaország keleti biztonsági rendszerének gyengeségéről. Trechniewski a lengyel–csehszlovák–magyar viszonyrendszer felvázolásához lengyel és magyar iratanyagot egyaránt felhasznált. A kötetben szereplő tanulmányában a Közép-Európában a XX. század első negyedében gyakran felbukkanó integrációs törekvésekről ír. Véleménye szerint a pángermán és pánszláv veszély kettős szorításában keletkezett elméletek eleve kudarcra voltak ítélve a nemzetállam koncepcióját erősítő Párizs környéki békek miatt. François Bacholier cikkében arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi volt a belső erők álláspontja és szerepe Erdély első világháború utáni sorsában. A következő döbbenetes következtetésre jut: egyes helyi román vezetők — a Román Királyságban lezajlott 1907-es parasztfelkelés brutális leverésétől megrémülve — nem azt kívánták, hogy Románia annektálja Erdélyt, hanem inkább, hogy Románia integrálódjon be egy szövetségi állammá alakított dunai birodalomba. Ștefan Popescu fiatal román doktorandusz a Franciaország és Albánia két világháború közti kapcsolatairól folytatott

kutatásainak első eredményeit osztja meg: a hivatalos államközi szereplőkön túl a civil társadalmak közti érintkezésre is figyelmet fordít. François Boulet tanulmányában Horthy Miklósnak a francia külügyi iratokból kibontakozó képét vetíti elénk. Íme néhány jelző: katona, kismemes, konzervatív, protestáns, „lovagi hajlamok”, büszke a régi osztrák–magyar birodalomra, és főként magyar nacionalista, részben angol-, részben németbarát, a trianoni szerződés óta franciaellenes... Ana-Maria Stan a második világháború alatti román–francia viszony kutatója. Itt között cikkének tárgya a Pétain vezette Franciaország és az Antonescu-féle Románia diplomáciai viszonyának egy érdekes epizódja: a román hatóságok ki kívánták utasítani a francia állampolgárokat, és megkezdték táborokba gyűjtésüket. A hasonló megtorló intézkedésekkel fenyegetőző francia külügy erélyes fellépésére azonban elálltak tervüktől. Végül megemlítjük Christian Birebent munkáját, amely a Népszövetséget támogató mozgalom és a nemzetiségi kérdés viszonyát igyekezett feltárni az 1920-as évek elején. Megállapította, hogy ez az ügy a kelet-európai országoknak olyan nagy jelentőséggel bírt, hogy az elvileg kormányoktól független civil szerveződés tagszervezetei a tanácskozáson kívül kizárólag államaik érdekeit képviselték. A „nemzetek felettiségnek” még a nyomát sem találta a szerző.

A fentebb említett nagy építkezés előrehaladásáról készített beszámoló itt véget ér, az építkezés viszont még távolról sem fejeződött be: Franciaország és Köztes-Európa viszonyának feltárása újabb erőket vár a további a kutatásra.

*Kecskés D. Gusztáv*

*Bálint Csanád – Font Márta – Katus László – Kubinyi András – Pálffy Géza – Romsics Ignác*

## MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

Főszerk. Romsics Ignác.

(Akadémiai kézikönyvek) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 1036 o.

*Az új Magyarország-történet – történelemtanári szemmel*

2007 végén látott napvilágot az az új szintézis, amelyet Romsics Ignác főszerkesztése alatt hat, egy-egy korszakot kitűnően ismerő szerző — ezek egyike maga a főszerkesztő — írt. A rendszerváltás utáni évek szabadabb légkörében szinte virágzásnak indult az ország történetének mind pontosabb, ideológiáktól tehermentesített bemutatása. E törekvésekre természetesen igény is mutatkozott. Nemcsak a civil világban ütötte fel a fejét a „mezei” történészkedés, hanem a történésztársadalom is úgy érezhette, itt az idő, hogy megmutassák, a „professzionális” történetírás nem halt ki Magyarországon. Többen is nekiláttak egyedül vagy szerzőtársakat keresve egykötetes országtörténeti monográfiák elkészítésének, legalább féltucat ilyen jellegű munkát lehetne felsorolni az elmúlt évtizedből. A most elkészült Magyarország-történetet azonban több szempontból sem illesztem ebbe a sorba!

Az utóbbi évtizedek legnagyobb vállalkozása kétségkívül a Pach Zsigmond Pál főszerkesztésével az 1970-es évek második felétől szinte a rendszerváltásig folyamatosan megjelenő ún. tízkötetes *Magyarország története* volt, amely azonban torzó maradt, hiszen nemcsak a 1242–1526 közötti rész, de az 1945 utáni történelemmel foglalkozó és a historiográfiáinak szánt 10. kötet sem készült el. Ez a szintézis rendkívül terjedelmesre sikerült, hiszen bizonyos aspektusokból túl aprólékosan dolgozta fel témáit. A sok szerző különböző szintű és szemléletű munkája pedig eléggé vegyes — magukat a történészeket is megosztó — érzelmeket kiváltó művet eredményezett. Természetesen nem tisztünk, hogy ezen új munka kapcsán e régi sorozattal foglalkozzunk, de előzményként és összehasonlítási alapként mindenképpen meg kell említenünk, mert a mostani új vállalkozást sokkal inkább ennek a munkának a háttérében érdemes elemezni.

A rendszerváltás utáni első nagyobb szintetizáló kísérlet is félbemaradt sajnos. Pontosabban csak az 1867 utáni utolsó rész nem készült el, amely negyedik kötete lett volna a *Magyarok Európában* című sorozatnak. Érdekességként e sorozat kapcsán megemlíthető, hogy jó tíz évvel ezelőtt, tanári pályám kezdetén, volt szerencsém egy előadás alkalmával beszélgetni Kosáry Domokos Professor úrral a sorozat általa írt harmadik kötetéről. Számomra meglepő volt, hogy Kosáry Domokost nem az érdekelte, van-e munkájában hiba vagy elírás, illetve bármilyen jellegű



kritikai észrevételeim, hanem az, miként és mennyire lehet hasznosítani a tanítás és tanulás folyamatában az általa és szerzőtársai (Engel Pál és Szakály Ferenc) által leírtakat. A 2007-ben megjelent új Magyarország-történetet kapcsán ugyanerre szeretnénk koncentrálni, azaz elsősorban annak bemutatására, mennyiben használható a középiskolai történelemtanításban. Már csak azért is, mert előszavaikban mindkét alkotás szerzői utalnak arra, hogy a mindennapi tanári munkában is használható összegzést szeretnének készíteni. A *Magyarok Európában* sorozat hatékony eszköz lett a történelemtanárok számára, hiszen európai kitekintéssel és az európai történelem hátterébe ágyazva foglalkozott a magyar történelem kérdéseivel, mindezt olvasmányosan, nagy szakértelemmel. Joggal szokták még manapság is az ajánlott irodalmak között szerepeltetni például egy-egy középiskolai történelemversenyen. E személyes ismeréssel, azért tartottuk fontosnak megjegyezni, mert Romsics Ignác a Magyarország történetét bemutató új kötet bevezetőjében éppen azt jelöli ki fő célul, hogy meghódítsák a mai egyetemi és középiskolai diákságot, hiszen állítása szerint munkájuk „elsősorban a magyar történelmet tanuló igényes középiskolások és a BA vagy undergraduate szintű egyetemisták, valamint tanáraik kézikönyve kíván lenni.” (Romsics 14.)

Mindezen célok és gondolatok ismeretében gyakorló középiskolai tanárként, mind a tanár, mind a diák szemével is kellett nézmem e fontos, új munkát. Ám nemcsak azt kellett vizsgálnom, miként tudnám én, illetve a diákjaim hasznosítani a könyvben foglaltakat, hanem azt is, mennyiben felel meg a kötet a ma sokszor hangoztatott — már-már elcsépeelt és talán ezért, komolyságát valamelyest elvesztő — „kompetencia-alapú” oktatás szempontjainak. Először röviden a kötet formai részéről szólok, majd ezután tartalmi elemzést végzek.

A kézikönyvben — mint már említettem — hat szerző, nevezetesen Bálint Csanád, Font Márta, Kubinyi András, Pálffy Géza, Katus László és Romsics Ignác hat részre bontva vezet végig bennünket a magyar történelmen. A kötet szerkesztése átlátható struktúrárt kölcsönöz a leírtaknak, és illeszkedik az Akadémiai Kiadó többi, ebben a sorozatban megjelent kötetéhez. A fő fejezetek kisebb-nagyobb alfejezetekre vannak bontva. Minden fejezet egy általános, az adott korszak főbb eseménytörténeti részét összefoglaló bevezetővel nyílik meg az olvasó előtt. A bevezető rész végén rövid, válogatott bibliográfiát találunk, amely a korszakot érintő — az adott szerző által leghasznosabbnak vélt — többnyire átfogó képet nyújtó munkákat tartalmazza. Nagyon jó újítás, hogy a források és a feldolgozások különszedve következnek, ezért a felhasználó könnyebben el tud igazodni közöttük! Ugyanilyen bibliográfiával zárul egy-egy alfejezet, itt azonban olyan művek adatait gyűjtötték össze, amelyek a szerzők által vizsgált korszak egy-egy kisebb időszakával, témájával vagy problémakörével foglalkoznak. Itt említem meg azt, — amiről a szerzők egyébként nem tehetnek —, hogy véleményem szerint a kötet formátuma nem segíti az olvasót. A munka igen nagy terjedelmű (a Bibliográfiával, Kronológiával, Térképjegyzékkel, Névmutatóval együtt 1036 oldal), amelynek oka, hogy meglehetősen kicsi (A/5-ös) formátumban jelent meg, és ez rendkívül zsúfolttá teszi az oldalakat még az átlátható szerkesztés ellenére is! Különösen annak fényében problematikus ez, hogy a szerzőcsoport egyik szándéka az egyetemi-középiskolai diákság megszólítása volt. Napjainkban az olvasási és a szövegértési kompetencia fejletlensége sajnos köztudottan súlyos gondot jelent a felnövekvő ifjúságnak! S ha belelapoznak ebbe a tartalmilag egyébként nagyon értékes műbe, hamar feladhatják a küzdelmet, mert sokszor bizony összefolyznak a betűk a szemük előtt.

Érdekes feltenni a kérdést, hogy az általános részkészségek, úgymint a logika, emlékezet, képzelet és figyelem, tempó, ritmus fejlesztésekor hasznosítható-e a vizsgált kötet? Az említett részkészségek közül az ésszerű gondolkodásra nevelést emelem ki mint a kötet egyik erényét. Minden tudományos munkának logikusan elrendezett vázon kell felépülnie. Ez mindenképpen segíti az olvasót és a felhasználót, és így őt is hasonlóan igényes, ésszerűen rendezett munkára készítheti. Ennek az elvárásnak az új kötet szépen megfelel. Az egyes alfejezetek alkalmasak lehetnek még akár tanórai feldolgozásra is, sőt akár az egyes szerzők új kutatási eredményeinek összevetésére korábban már megismert más kutatók megállapításaival és mindezek logikai végiggondolására. Nagyon jók a történelmi kompetenciákhoz, elsősorban a különböző forráselemzésekhez hasznosítható elemek! Az egyes részekben a szövegbe ágyazva, vörös alappal kiemelt — és ezért figyelemfelkeltő — szövegrészeket nagyban segítik az elmélyülést az adott kérdéskörben, valamint rávilágítanak egy-egy korszak problémáira, amelyeket a szerzők is fontosnak tartottak bemutatni és alátámasztani. Ezek a forrásszövegek az egész kötetben kitűnően lettek összeválogatva! S, mivel a szövegben egy-egy adott kérdéskörre kapunk megoldási javaslatokat, a források alapján magunk is láthatjuk és láttathatjuk diákjainkkal, miként is lehet ezeket a korabeli szöve-

geket úgy kezelni, mint dokumentumokat és forrásokat. Megjegyezendő viszont, hogy az egyes forrásrészletekre nincsenek utaló sorszámok a szövegben, ám még ezek hiányában sem érezheti az olvasó azt, hogy keresnie kellene a forrást, mert mint fentebb említettem minden esetben nagyon jól, szinte a szöveg folytatásaként is olvashatjuk a vörösbbe „bújtatott” szemelvényeket.

Kevesebb teret kaptak viszont, bár előfordulnak az egyes fejezetek során más forrástípusok, mint táblázatok, diagrammok és térképek. Ezek többsége a kötet új- és legújabb kori részére esik, ami természetesen nem véletlen, hiszen ezen időszakok történetében jelentkeztek olyan — már mérhető — gazdasági és népesedési változások, amelyek nehezen lennének érthetőek például egy-egy diagramm nélkül. Ezek szintén nagyon hasznosak a szöveg megértéséhez és a szerzők utalásaival együtt jól kiegészítik egymást, egy adott kérdés és probléma megvilágításában, értelmezésében. Egyetlen hiányossága talán ennek az újabb kori résznek, hogy e korszak tanításához szinte nélkülözhetetlen egy-egy fénykép vagy például plakát bemutatása, mondanivalójának és érzésvilágának feltárása, ám e források feltehetően a sorozat szerkesztési elveinek estek áldozatául.

Történelemszakmai oldaláról megközelítve a kötetet, nem megsértve a többi szerzőt, két fő fejezetet emelnék ki. Mindig érdeklődéssel és várákozással ütöm fel az első lapokat, amelyek talán az egyik legnehezebb szerzői feladatot jelentik. Nemcsak azon egyszerű oknál fogva, hogy nehéz valamit elkezdennünk, abba frappánsan belevágnunk, hanem azért is, mert a magyar történelem első századairól rengeteg tudományos és tudománytalan elméletet hozott felszínre az utóbbi bő évtized. Ennek ellenére Bálint Csanád igyekezett — természetes módon — megmaradni a tudomány mezsgyéjén és megemlítette ugyan, de kizárta azokat az elméleteket, amelyek főként az elmúlt évtized „népi történészkedéseiből” kerültek elő a magyarság eredetével kapcsolatban. Zempléniként külön örömmel olvastam, hogy végre talán a régészet itteni eredményei is megfelelő teret kaptak a korszak értékelésében, amikor a szerző arról ír, hogy bizony nem elképzelhetetlen, hogy a korábbi, szinte megkövesedett elmélettel szemben, a honfoglalás utáni magyar szállásterület központja nem Buda és környékére esett, hanem a Felső-Tisza vidékére!

A másik nagy érdeklődéssel várt rész — megint elnézést az elfoglaltságért — egykori szakdolgozatom témája, a 16–17. század története volt. Pálffy Géza, tőle már-már megszokott módon, szintén új oldalról igyekszik megközelíteni és bemutatni az adott korszak főbb kérdéseit és problémáit. Amit talán a legfontosabb kiemelni ebből a részből, hogy Pálffy leszámol azzal a szemlélettel, amelyben a Magyar Királyság ekkori történetét ez ideig gyakran úgy próbálták bemutatni, hogy közben nem vették észre vagy nem akarták észrevenni, hogy az ország ekkor a Habsburg Monarchia fontos, sőt talán az egyik legfontosabb része lett – legalábbis az a terület, amely a késő középkori magyar állam három részre szakadása után magyar királyi fennhatóság alatt maradt. Ennek megfelelően a terminus technikusok közül száműzi az általunk, tanárok által is használt „királyi Magyarország” fogalmat és államszerkezetet, és helyett a Habsburg uralkodók és a magyar rendek által együtt irányított országrészre a Magyar Királyság elnevezést tartja elfogadhatónak. Fejezetei elolvasása után joggal mondhatjuk, igaza van! Ennek figyelembe vételével tehát nem értékelhetjük e korszak eseményeit másként, mint a monarchia érdekeinek szem előtt tartásával is, hiszen ez jelentős mértékben meghatározta az akkori ország berendezkedését és igazgatását, a politikai elit, az egyházak és a kultúra mozgásterét is – mutatott rá a szerző.

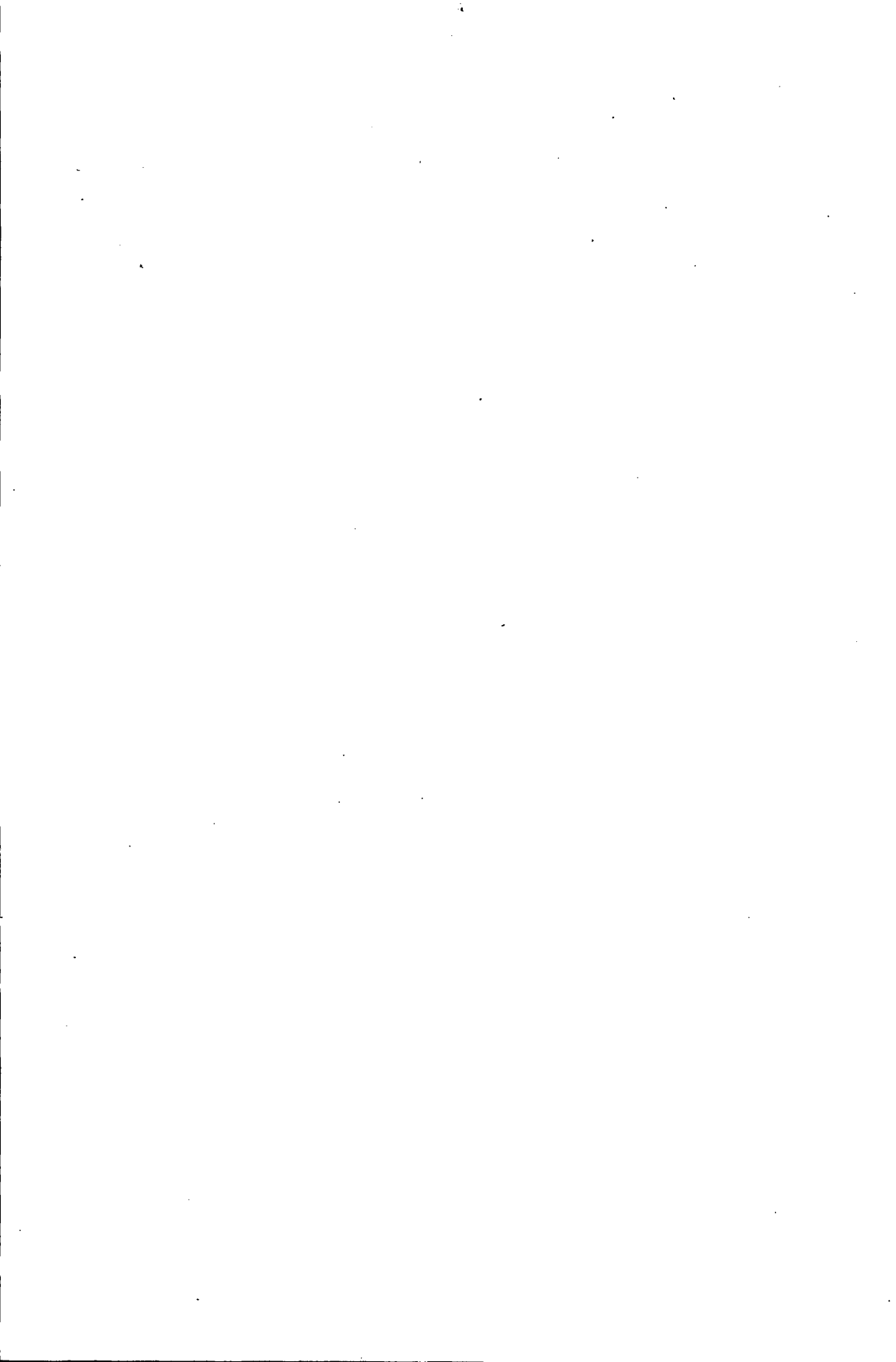
Összegzőként — úgy vélem — a szerzőcsoport nagyszerű művet bocsátott útjára, amely a fent említett formai probléma ellenére is hosszú időre meghatározó kézikönyve lehet a történelem iránt érdeklődőknek, az egyetemi és középiskolai diákságnak.

*Remeczki Imre*

## CONTENTS

STUDIES – *Szabolcs Varga*: The History of the „Double Royal Election” of 1527 in Croatia and Slavonia – *Attila Tózsza-Rigó*: The Information Data Basis of the Prohibition Book of Pozsony (1538–1566) (With Special Regard to the Upper and Middle Layers of Urban Society and their Extra-Urban Network) – ARTICLES – *Péter Kasza*: The Dawn of a Career. Remarks on studies and family Affairs of István Brodarics – *Gábor Nagy*: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis”. Preliminary to a New Biography of Miklós Istvánffy – *Olga Khavanova*: The Art of Petitioning. Carrers of Officials in the 18th-Century Habsburg Monarchy – *Attila Réfi*: Field Officers of the Imperial-Royal Hussar Regiments in the Age of the French Wars (1792–1815) – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat  
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.  
1028 Budapest, Községház utca 37.  
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor  
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.  
HU ISSN 0039–8098



## ***Következő számunk tartalmából***

*Lackó Miklós:* Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája

*Soós László:* A szőlészeti és borászati népies szakkifejezések Tokaj-Hegyalján és az Alföldön (1936)

*Joó András:* Világháborús intrikák: a magyar béketapogatózások és az isztambuli szintér fontos mozzanatai, 1943–44

*Somorjai Ádám – Zinner Tibor:* Washingtonból jelentjük. A budapesti amerikai nagykövetség 1971-ben keletkezett, Mindszenty bíborosra vonatkozó irataiból

*Honvári János:* Pénzügyi és vagyoni tárgyalások és egyezmények Magyarország és az Egyesült Államok között, 1945–1978

## ***E számunk munkatársai***

*Bagi Zoltán* főlevéltáros (Csongrád Megyei Levéltár, Szeged) – *Belényi Gyula* kandidátus, egyetemi docens (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Glück László* az MTA Történettudományi Intézet tudományos segédmunkatársa (Budapest) – *Kasza Péter* egyetemi tanársegéd (Szegedi Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neolatin Tanszéki Csoport) – *Kecskés D. Gusztáv* PhD, az MTA Történettudományi Intézet tudományos segédmunkatársa (Budapest) – *Khavanova, Olga* ösztöndíjas (Moszkva, Oroszország) – *Lakatos Bálint* PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Molnár Antal* PhD, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest) – *Nagy Gábor* PhD, egyetemi adjunktus, (Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet) – *Niederhauser Emil* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet kutató professzora (Budapest) – *Pálffy Géza* PhD, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest) – *Péterffi Bence* egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Réfi Attila* tudományos segédmunkatárs (MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutató Csoport, Budapest) – *Remeczki Imre* középiskolai tanár (Árpád Vezér Gimnázium és Kollégium, Sárospatak) – *Solymosi József* levéltáros (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Hadtörténeti Levéltár, Budapest) – *Tózsá-Rigó Attila* PhD, egyetemi tanársegéd (Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Varga Szabolcs* főiskolai adjunktus (Pécsi Hittudományi Főiskola)

*Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásait — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse*

## TÁJÉKOZTATÓ

*Tisztelt Szerzőnk!*

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg ([www.szazadok.hu](http://www.szazadok.hu)).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

## TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: [hirlapelofizetes@posta.hu](mailto:hirlapelofizetes@posta.hu), faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Pici Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft

Példányonkénti ára: 1000,-Ft

*Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg*



**nka**

**Nemzeti Kulturális Alap**

# SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867



- Gergely Jenő:** A Keresztény Községi (Wolff) Párt első évei  
**Sebestyén Elemér – Szabó Péter:** Magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben és a Székelyföldön 1940 őszén  
**Joó András:** Világháborús intrikák. A magyar béketapogatózások és az isztambuli színtér fontos mozzanatai, 1942–1944  
**Germuska Pál:** Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években  
**Lackó Miklós:** Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája  
**Soós László:** A szőlészeti és borászati népies szakkifejezések Tokaj-hegyalján és az Alföldön (1936)





# SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA  
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.  
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72  
142. ÉVFOLYAM 2008. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

VOJTECH DANGL, FEITL ISTVÁN, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, GECSÉNYI LAJOS, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, † KOSÁRY DOMOKOS, † KUBINYI ANDRÁS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (a szerkesztőbizottság elnöke), OROSZ ISTVÁN, PAJKOSSY GÁBOR, PÓK ATTILA, ROMSICS IGNÁC, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

Szerkesztők: HERMANN RÓBERT, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: [pallajos@szazadok.hu](mailto:pallajos@szazadok.hu)  
[szazadok@szazadok.hu](mailto:szazadok@szazadok.hu)

## Tartalomjegyzék

### TANULMÁNYOK

- Gergely Jenő*: A Keresztény Községi (Wolff) Párt első évei. . . . . 1325  
*Sebestyén Elemér – Szabó Péter*: Magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben  
és a Székelyföldön 1940 őszén . . . . . 1383  
*Joó András*: Világháborús intrikák. A magyar béketapogatózások és  
az isztambuli színtér fontos mozzanatai, 1942–1944 . . . . . 1421

### MŰHELY

- Germuska Pál*: Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál  
az 1950-es években . . . . . 1465  
*Lackó Miklós*: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája . . . . . 1483

### KISEBB CIKKEK

- Soós László*: A szőlészeti és borászati népies szakkifejezések Tokaj-hegyalján és  
az Alföldön (1936) . . . . . 1537

### TÖRTÉNETI IRODALOM

- Urbán Aladár*: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége,  
fogsága és halála (Ism.: *Erdődy Gábor*) . . . . . 1543  
*Gyáni Gábor*: Hétköznapi élet Horthy Miklós korában (Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) . . . . . 1547

<i>Püski Levente: A Horthy-rendszer (1919–1945) (Ism.: Paksa Rudolf)</i> . . . . .	1549
<i>Szvák Gyula: Oroszország helye Euráziában (Ism.: Kurunczi Jenő)</i> . . . . .	1551
<i>Fülöp Mihály – Vincze Gábor: Vasfüggöny keleten. Iratok a magyar–román kapcsolatokról (1948–1955) (Ism.: L. Balogh Béni)</i> . . . . .	1554
A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet. 1956. november 8. – 1957. március 26., II. kötet. 1957. április 1. – 1957. május 27. (Ism.: Feitl István) . . . . .	1558
<i>Magdalena Lechowska: Węgrzy patrzą na swą historię, 1945–2003 (Ism.: Lagzi Gábor)</i> . . . . .	1561
50 év. 1956–2006 (Ism.: Szabó Róbert) . . . . .	1563
Regionalnije skoli russzkoj isztoriografii / Regional Schools of Russian II historiography (Ism.: Kurunczi Jenő). . . . .	1567

**A Magyar Tudományos Akadémia az 1989.  
évi egyesületi törvény hatálybalépése óta is  
támogatta és támogatja a Magyar Történelmi  
Társulatot és annak központi közlönyét,  
a Századokat**

Gergely Jenő

## A KERESZTÉNY KÖZSÉGI (WOLFF) PÁRT ELSŐ ÉVEI

A világháborúk közötti két évtizedben Budapest székesfőváros önkormányzata a Wolff Károly majd Csilléry András által irányított Keresztény Községi Párt (KKP) kezében volt. A politikai paletta jobboldalán elhelyezkedő, keresztényszociális jellegű, korszerű struktúrával rendelkező, a fővárosra korlátozódó keresztény párt a mindenkori kormány és kormánypárt(ok) többkevesebb támogatásával tudta biztosítani vezető pozícióját. A főváros választójoggal bíró polgárai által pártállás szerint megválasztott, továbbá a nem választott tagokkal kiegészülő többség biztosította a jobboldali kormányzást. A várospolitika alakításánál azonban az erős baloldali — szociáldemokrata, polgári demokráta és liberális — ellensúly távolról sem volt figyelmen kívül hagyható. Ez a tény is motiválta az önkormányzati jellegét és önállóságát, különállását hangsúlyozó Keresztény Községi Párt politikáját.

A párt abban is unikálisnak mondható, hogy míg a fővárosban kizárólagos jelleggel képviselte a keresztény politikát, a nemzetgyűlésben majd a képviselőházban részét képezte a mindenkori keresztény pártnak. Ennek ellenére nem követte egyértelműen a katolikus jellegű országos keresztény pártot a kormánytámogatás vagy ellenzékiesség, legitimizmus vagy szabad királyválasztás stb. kérdéseiben, hanem a fővárosban lényegében egész fennállása idején megőrizte saját arculatát. Ha nem tudta is megakadályozni Bethlen István majd Gömbös Gyula fővárosi kormánypárt-alapító törekvéseit, velük szemben, vagy esetenként velük összefogva, meg tudta védeni önkormányzati pozícióit.

A Keresztény Községi Párt történetét a szakirodalom — elsősorban L. Nagy Zsuzsa több munkája — csak érintőlegesen tárgyalta, egy kéziratban maradt bölcsészdoktori disszertáción túl máig nem született átfogó jellegű monográfia a korszak legsikeresebb keresztény pártjáról.<sup>1</sup> A Keresztény Községi Pártnak sem maradt fenn a központi iratanyaga, így a levéltári források gerincét a Budapest Főváros Levéltárában található fondok (elsősorban a politikai álláspontokat is tükröző törvényhatósági bizottsági közgyűlések jegyzőkönyvei, másodsorban a főpolgármesteri, polgármesteri iratok) képezik.<sup>2</sup> Ezeket egészíti ki a kurrens könyvészeti- és sajtóanyag, a párt félhivatalosának mondható *Nemzeti Újsággal* az első he-

---

<sup>1</sup> *Szentgáli Zsolt: A Keresztény Községi Párt története (1920–1939)*. PhD értekezés. Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2000.

<sup>2</sup> Budapest főváros törvényhatósági bizottságának 1873–1949 közötti közgyűlési jegyzőkönyvei DVD-n olvashatók. Az 1920–1939 közötti jegyzőkönyvek a nyomtatott kiadás alapján kerültek fel a DVD-re. (Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei 1873–1949. Budapest, Budapest Főváros Levéltára – Arcanum, 2007.)

lyen. Ide tartoznak a kortársak visszaemlékezései, életrajzai, illetve a fővárosi igen sokszínű és gazdag napilapok, folyóiratok, szakmai közlönyök.

### *Századeleji előzmények*

A dualizmuskori szabadelvű kormányzati politikával összhangban Budapest székesfőváros közigazgatási önkormányzata is 1873-tól 1918-ig a liberális, szabadelvű politikusok kezében volt. Míg az országos politikában megjelentek a markáns nacionalista, felekezeti és nemzetiségi pártok, ezek a fővárosban nem tudtak mérvadó tényezőkké válni. A szociáldemokrata párt befolyása Budapest munkássága körében jelentős volt, de amint nem rendelkezett parlamenti képvisellel, úgy a fővárosi közgyűlésbe sem került be. Budapest erős liberális vezetése a legtöbb adót fizető nagypolgárságra, a virilisekre támaszkodott, míg a községi választójoggal rendelkezők közül elsősorban a felemelkedő, modern polgári és értelmiségi rétegek voksaira számíthatott, amelyek mentalitásukat és gazdasági pozícióikat tekintve is különböztek az úri középosztálytól.

A fővárosi közép- és nagypolgárság, a szabadfoglalkozású értelmiség jelentős része izraelita vallású volt, akik közül a nagypolgári réteg a virilizmus révén biztosította meghatározó részvételét az önkormányzatban, míg a polgárság és értelmiség szavazati jogával élve küldte be képviselőit. A közgyűlési többség társadalmi hátterét a pesti oldal, a IV. (Belváros), V. (Lipótváros), VI. (Terézváros) és VII. kerület (Erzsébetváros) adta, ahol a fővárosi izraelita lakosság 68%-a lakott.

A pártok befolyási övezeteinek, támogatottságának a fővárosban különösen fontos összetevője volt a lakosság felekezeti megoszlása, illetve az egyes választókerületeken belüli felekezeti arányok. A városvezetés az egyházpolitikában is a liberális elveket követte. Bár az összlakosság abszolút többsége katolikus volt, s az itteni plébániák kegyura a székesfőváros, a többségi egyház sem élvezett privilégiumokat. Budapest területileg az esztergomi érsekség része volt, a főpásztor az itteni egyházkormányzatot 1892 óta a budapesti általános érseki helynöke által gyakorolta.

A pesti oldalon mindössze hét plébánia volt, s ezek majdnem fél millió hívőt pasztoráltak. A Teréz-, Erzsébet- és Józsefvárosi plébániákhoz 80-90 ezer katolikus tartozott. A plébánosok 5-8 segédlelkésszel megerősítve is főként adminisztrációs, és nem lelkipásztori munkát végezhettek. Esztergom is elhanyagolta a fővárost, az itteni keresztény felekezeti polgárság és értelmiség is szabadelvű lett, a munkástömegek pedig elvallástalanodtak és szocialista befolyás alá kerültek. A liberális vezetésű fővárosnak sem volt érdeke az itteni katolikusok megszervezése. Érthető, hogy a fővárosi óriási plébániák lelkészei és aktív hívői sérelmesnek érezték felekezeti érdekeik mellőzését, ami a századfordulón lassan kibontakozó katolikus reneszánszba, a katolikus ébredésbe<sup>3</sup> való bekapcsolódásukkal járt.

<sup>3</sup> A katolikus reneszánszról lásd *Gabriel Adriányi*: Fünfundzwanzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945. Mainz, Hase & Koehler, 1974.; *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Budapest, Akadémiai, 1977.; *Nyisztor Zoltán*: Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújulása. Bécs, Opus Mystici Corporis, 1962.

\* Amíg városatya lettem. Szerk. György Endre. Budapest, György Endre, 1930. 387. és 392.

A főváros budai részén a lakosság társadalmi és felekezeti összetétele sokban különbözött a pesti oldalétól. Itt inkább a konzervatív közép- és kispolgárság, köztisztviselők, közalkalmazottak éltek, akiknek világnézete és anyagi helyzete hasonlított az úri középosztályéhoz. A budai polgárok döntő többsége valamelyik keresztény felekezethez (döntően a katolikus egyházhoz) tartozott. Mindez közrejátszott abban, hogy a századfordulón a fővárosi keresztény társadalmi és politikai szervezkedések is a budai kerületekben kezdődtek meg, amelyek centruma a Krisztinaváros volt.

Az 1920 utáni Keresztény Községi Párt előzményei a katolikus hitbuzgalmi, társadalmi és politikai szervezkedésekben egyaránt megtalálhatók. Az elsők között említendő az 1890-es évek elején a Szabad Polgári Kör létrejötte, amelynek alapítói között voltak a KKP későbbi képviselői is, így Platthy György ügyvéd (a közgyűlés tagja 1904-től), Baránszky Gyula ügyvéd (közgyűlési tag 1906-tól), Szigethy János vasúti hivatalnok (közgyűlésben 1909-től) és Szebeni Antal ügyvéd (közgyűlésben 1900-tól).<sup>4</sup> Ebből a körből jött létre még a századforduló előtt a Szabad Polgári Párt, amelynek tagjai szinte kizárólag katolikusok voltak. A már kifejezetten keresztény párt tagjai, illetve közgyűlési képviselői lettek a fentebb említettek mellett Kanter Károly várplébános, „Budapest apostola” (1901–1916 között), Kasics Péter honvédelmi minisztériumi államtitkár (1895-től) és Ripka Ferenc a későbbi főpolgármester (1906-tól).<sup>5</sup> A rendelkezésre álló foglalkozási adatokból arra következtethetünk, hogy a párt támogatói köztisztviselők, közalkalmazottak, nagy múltú, tradicionális kisiparosok, kisvállalkozók, konzervatív értelmiségiek (elsősorban ügyvédek) és katolikus papok voltak.

A keresztény községpolitikai szervezkedés összefonódott a katolikus választókerületi mozgalmakkal, amelyek irányítója Kanter Károly volt.<sup>6</sup> Összefogta és megszervezte a 16 budapesti plébánián dolgozó hitoktatókat. Vezette a Budapesti Középponti Oltáregyesületet, amely a katolikus templomok berendezésének, kegyeszereinek gondozására alakult. A fővárosban az Üllői úton felépíttette az Örökimádás templomot és zárdát, amely az Oltáriszentség állandó imáadásának volt szentelve. Ő alakította meg 1901-ben a Budai Katolikus Kört; ennek vezetői között található Baránszky és a felsorolt közgyűlési tagok egy része is. Az 1910-es évek elején Kanter vette át egyházi elnökként a budai Rákóczi-kollégium (Rákócziánium fiúnevelő intézet) és érseki főgimnázium vezetését. Kanter mint várplébános valószínűleg már ekkor ismerte Wolff Károlyt, a Főudvarnagyi Bíróság Várban székelő elnökét, s ezért őt választotta maga mellé világi elnöknek.<sup>7</sup> Wolff pozíciójánál fogva hatékonyan részt vett a Rákócziánium

<sup>4</sup> Ripka Ferenc (1871–1944) műszaki szakember, a Székesfővárosi Gázművek és az Elektromos Művek köztesítésének irányítója. 1906-ban a budavári választókerület küldte a közgyűlésbe. 1924–25-ben fővárosi kormánybiztos, 1925-től 1932-ig főpolgármester. *Vársányi Erika*: Ripka Ferenc. In: A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950. Szerk. Feitl István. Budapest, Napvilág, 2008. 67–73.

<sup>6</sup> Kanter Károly (1853–1920) várplébánosról l. *Tiefenthaler József*: Budapest apostola. Kanter Károly élete (1853–1920). Budapest, Szent István Társulat, 1942. 98.; *Nyisztor Zoltán*: Ötven esztendő... I. m., 23–24.

<sup>7</sup> Hálából a Wolff-párt Kanter Károly pápai prelátus 1920-as elhunytakor a Kerepesi temetőben díszsírhelyet ajándékozott számára, amiért Walter Gyula esztergomi kanonok, c. püspök mondott köszönetet a közgyűlésnek.

<sup>8</sup> *K. Török Miklós*: Wolff Károly élete II. Bíró és pártvezér. In: Wolff Károly élete, politikája, alkotásai. Szerk. Szigethy Endre. Budapest, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 1943. 58–59.

<sup>9</sup> *Ijjas Antal*: Wolff Károly élete I. Az embertől a politikusig. In: Wolff Károly élete... I. m., 51., 54.

<sup>10</sup> Részletes életrajzát l. *Ijjas Antal*: i. m.; *K. Török Miklós*: i. m.

ügyeinek intézésében. Kanter bevonta őt a Budai Katolikus Kör vezetésébe is.<sup>8</sup> Wolff Károly tehát a katolikus várplébános révén került szorosabb kapcsolatba a budai keresztény polgársággal, a katolikus közéleti és politikai tevékenységgel. Állásánál fogva nem vállalhatott aktívabb politikai szerepet, nem lett az önkormányzat tagja, de ez az évtized kellő lehetőségeket kínált neki arra, hogy közelről megismerje majdani politikai híveit és elsajátítsa a közszereléshez szükséges készségeket.

Wolff Károly nem a politikából jött, hanem magas rangú közhivatalnokként került a fővárosi közélet középpontjába. Németprónai Wolff Károly 1874. október 3-án született Érsekújváron, bajor eredetű katolikus katonacsaládban. Németprónán letelepedett őseinek II. Ferdinánd adott magyar nemességet. A család fokozatosan elveszítette birtokait, és Wolff Károly közvetlen felmenői már közhivatalalt viselő polgárok. Tehát ő maga a kisvárosi polgárok sorába került nemesi család sarja volt. Tanulmányait az ekkor még színmagyar Érsekújváron kezdte, majd Trencsénben folytatta a piaristáknál. 1892-ben itt érettségizett, majd 1892–1894 között a pozsonyi jogakadémián tanult. 1894-től a budapesti egyetem jogi karát látogatta, ahol 1896-ban kapta meg végbizonysítványát. Azonban nem lett belőle ügyvéd, hanem közhivatalnoki pályára lépett; októberben a trencsényi királyi törvényszékhez nevezték ki aljegyzőnek. 1898-ban a nagybittsei járásbíróóság aljegyzője, s még ez év végén megházasodott. Közben további jogi tanulmányokat folytatott Lipcsében, Halléban és Berlinben. Bár jogi doktorátust sohasem szerzett, 1899-ben Pesten bírói vizsgát tett, s még ebben az évben kinevezték a bírói kar egyik kezdő posztjára; a budapesti királyi büntetőtörvényszékhez került mint jegyző. Kinevezésével egyidejűleg az igazságügy-minisztérium törvényelőkészítő bizottságába rendelték be szolgálatra.

1901-ben a bécsi közös külügyminisztérium kérte a magyar miniszterelnöktől, hogy ajánljon számukra fiatal jogászt. A kormányfő az igazságügy-miniszter javaslatára a törvényelőkészítő munkában bevált Wolff Károlyt ajánlotta, aki október 23-án meg is kapta kinevezését a Császári és Királyi Ház Minisztériumába (a király személye körüli minisztérium) I. osztályú fogalmazónak (*Hofkonzipist*). 1906-ban a közös külügyminisztériumban udvari titkárrá (*Hofsecretarius*), 1907. októberben osztálytanácsossá, majd létszám feletti miniszteri tanácsossá lépett elő.

Wolffnak fontos szerepe volt a Magyar Főudvarnagyi Bíróság jogi előkészítésében és megszervezésében. Günther Antal igazságügy-miniszter javaslatára 1908. december 1-jén kapott erre megbízást Zichy Aladár gróf király személye körüli minisztertől, s hamarosan — 1909. januárban — udvari tanácsosnak nevezték ki a bécsi főudvarnagyi hivatalhoz. A főudvarnagyi bíróság a királyi család tagjainak jogi ügyeivel foglalkozott, főként a királyi birtokok ügyeivel. A magyar vonatkozású ügyekkel kapcsolatban ismételten felmerülő hatásköri problémák előbb utóbb megkövetelték az új testület létrehozását, ami egyébként meg is felelt a kiegészítési törvényekben rögzített intézményi paritás szelle-

<sup>11</sup> Giessweinről újabban I. *Szolnoky Erzsébet*: Szociális igazságosság és keresztény szeretet. Giesswein Sándor a magyar keresztényszociális és kereszténydemokrata gondolkodás megalapozója.

mének. A törvényjavaslat teljes szövegét és indoklását, valamint a Magyar Főudvarnagyi Bíróság szervezeti felépítését Wolff Károly dolgozta ki, s a törvény megszavazása után, 1909. június 17-én, öt nevezték ki — mindössze 35 éves korában — a testület első elnökévé.<sup>9</sup>

A pályája delére érkezett Wolff Károlyt hivatala most már Budapesthez kötötte. A bíróság székhelye a budai Várban volt, s bár a tisztség nem járt különösebb hatáskörrel, de a jogi karrier egyik lehetséges csúcának számított, s így komoly társadalmi presztizst jelentett.<sup>10</sup> Wolff mint magas állású bíró, 1918-ig távol tartotta magát a napi politikától.

A fővárosi keresztény párti községpolitika előzményének tekinthető a keresztényszocialisták 1910-es évekbeli kísérlete a törvényhatósági bizottságba való bekerülésre. Az első világháborút megelőzően utoljára 1912 őszén került sor a fővárosi községi választásokra. A Giesswein Sándor<sup>11</sup> elnökletével működő Országos Keresztényszocialista Pártnak csak elenyésző tömegtámogatottsága volt, egyedüli országgyűlési képviselője a pártelnök. Bár a fővárosban némi befolyással rendelkezett a katolikus egyesületek révén, a községpolitika iránt eddig nem mutatott érdeklődést.

1912 novemberében viszont váratlanul közzétették a párt lapjában az addig nem is létező székesfővárosi Keresztény Szociális Községi Párt 30 pontos kommunális programját.<sup>12</sup> A program 1. §-a szerint „A párt egyesíti a keresztény erkölcsi alapon álló hazafias polgárokat avégből, hogy a Budapesten többségben lévő kereszténységet megillető közérdek legyen a döntő, ne pedig a jelenleg uralkodó jogtalan magánérdek intézze a város ügyeit.” Tehát a keresztény és hazafias (nemzeti) törekvések álltak szemben a „jogtalan magánérdeknek” nevezett liberalizmussal. Az utópista cél a liberális többség megtörése és a keresztény városháza megteremtése volt. Ezzel mintegy megelőlegezték Wolffék 1919 utáni politikai célkitűzését.

A program (a virilizmus eltörlése, a közüzemek községi tulajdonba vétele, szociálpolitikai intézkedések meghozatala és szociális intézmények létesítése, a katolikus autonómia fővárosi megvalósítása stb.) részletes ismertetése nélkül megállapíthatjuk, hogy az a bécsi osztrák keresztényszocialisták céljainak, programjának adaptálása volt a budapesti viszonyokra. Nagy különbség azonban a bécsi és a budapesti keresztényszocialista programok között, hogy míg a bécsiek céljaikat antiszemita érvekkel támasztották alá, a magyar fővárosban hirdetett programban még áttételesen, utalásszerűen sem található meg az antiszemitizmus. Ez nyilvánvalóan összefüggött Giesswein filozsemita elveivel, és nem elsősorban a párt mögött álló és azt támogató keresztény kispolgárság fel-

Budapest, Éghajlat, 2003.; *Gergely Jenő*: Giesswein Sándor a politikus. In: *Demokrácia — kereszténység — humanizmus*. Giesswein Sándor a modern kereszténydemokrácia közép-európai előfutára. Budapest, Barankovics István Alapítvány, 1994. 29–42.

<sup>12</sup> Igaz Szó, 1912. november 10. 2–3. és november 17. 2. Újabbán közli: *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon... I. m., 4. sz. (314–316.)

<sup>13</sup> Fővárosi Keresztény Polgártársak! Igaz Szó, 1912. november 10. 1.

<sup>14</sup> Nagy Ferenc életrajzát közli: *Amíg városatyá lettem*. I. m., 198–201.

<sup>15</sup> Pakányi Ferenc életrajzát l. uo. 206.

fogásából következett. A várospolitikai célok szinte kizárólag a kispolgárság, a bérből és fizetésből élő alacsony jövedelmű alkalmazottak, valamint a munkás-ság gazdasági-szociális érdekeinek védelmét fogalmazták meg.

A párt lapja azonban nyíltan bevallotta, hogy lényegében ők is a luegeri politika nyomdokaiba akarnak lépni. 1912. november 10-én — a november 21–22-re kiírt, törvényhatósági bizottsági választások előtti kampányban — kifejtették, hogy a Keresztény Szociális Községi Párt a „keresztény kispolgárságot” akarja mozgósítani a liberális-demokrata polgári pártok ellen, hogy az „uralmon levő zsidó-szabadjóműves irányzattal szemben bevigyük a városházára a kereszténységnek egészséges, tisztító szellemét, továbbá, hogy felszabadítsuk a politikailag és gazdaságilag elnyomott keresztény kispolgárságot”.<sup>13</sup> A keresztényszocialista jelöltek azonban nem tudtak önállóan indulni, mert nem sikerült összegyűjteniük az ehhez szükséges ajánlásokat. Végül a hozzájuk hasonló, ám befolyással ugyancsak nem rendelkező jobboldali csoportokkal közös listán indultak a választásokon. Ezek a listák azonban megbuktak, így egyetlen keresztényszocialista sem került be a törvényhatósági bizottságba. A pártnak 1918 előtt nem sikerült kitörnie az elszigeteltségből.

Nem rendelkezünk forrásokkal az 1910-ben Nagy Ferenc iparos által alakított Keresztény Polgári Pártól. Mint rövid életrajzában írja, a párt elnöke a katolikus néppárti Szmrecsányi György volt, s részt vett szervezésében a keresztényszocialista Haller István és Huszár Károly is. A keresztényszocialistákkal együtt indultak az 1910-es fővárosi törvényhatósági választásokon – eredmény nélkül. (1919-ben Nagy Ferenc szervezte újjá a Belvárosban a keresztényszocialista pártot, majd a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, illetve a KKP képviselője lett.)<sup>14</sup> Hasonló kísérlet volt Pakányi Ferenc későbbi KKP közgyűlési tag által Budán szervezett Szabad Polgári Párt.<sup>15</sup> Ennek a pártnak 1920-ban 20 közgyűlési tagja volt, s ők képezik majd a Ripka Ferenc által alakított Községi Polgári Párt magját.

### *Az „előrevetett ellenforradalom” elvetélése*

Az összeomlást és a forradalmakat megelőző hónapokban vezetőségváltás történt a főváros élén. Az 1918. április 24-i közgyűlés Bódy Tivadar addigi alpolgármestert választotta polgármesterré. Április 30-án pedig a később, az ellenforradalom győzelme után is szerephez jutó Folkusházy Lajos tanácsnok lett az alpolgármester.

A polgári demokratikus forradalom idején, október 31-én a székesfőváros tanácsa is csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz.<sup>16</sup> A Károlyi-kormány azonban lényegében felfüggesztette a főváros önkormányzatának autonómiáját, a közgyűlés ezt követően nem ült össze, a főváros ügyeit a városi tanács intézte, élén a polgármesterrel. A kormány 1918. december 8-án 14 szociáldemokratát dele-

<sup>16</sup> *Gárdonyi Albert*: Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből (1873–1923). Budapest, k. n., 1925. 145.

<sup>17</sup> *Uo.*, 147.



gált a tanácsba. Az 1919. január 7-én kihirdetett VII. néptörvény a törvényhatósági bizottság helyére ún. néptanácsot állított. Ebben a 20 rendes (azaz már a forradalom előtt is hivatalban lévő) tag mellé a belügyminiszter 24 tagot delegált, ami érdemben a főváros közigazgatásának államosítását jelentette. A szociáldemokrata jellegű néptanács Bódy polgármester elnökletével 1919. február 25-én alakult meg.<sup>17</sup>

A háború végén, 1918 nyarán megélénkültek a szociáldemokrácia- és liberalizmus-ellenes, jobboldali nacionalista és keresztény szellemű szervezkedések. Ezekben részt vettek már addig is ismert egyházi személyek, így Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök<sup>18</sup> és a harcos katolikus sajtót szervező Bangha Béla jezsuita atya is.<sup>19</sup> Bangha irányításával 1917-től folyt a nehézkes és túl konzervatív néppárti lap (*Alkotmány*) helyett egy modern katolikus sajtóvállalat, a Központi Sajtóvállalat Rt. (KSV) megszervezése és részvényjegyzése. 1918. júniusában volt „alkotmányozó nagygyűlésünk, melyen Wolff Károly beszélt” – írta naplójában Bangha. „Ez volt az első nyilvános szereplése. Itt fedeztük fel Wolff Károlyt.”<sup>20</sup> A Bangha által említett alkotmányozó gyűlés a KSV részvényeseinek az alapszabályokat elfogadó közgyűlése volt. Wolff tehát részt vett a harcos katolikus sajtóvállalat létrehozásában is.

A háború végén gyors ütemben bomlásnak indult az addigi politikai pártstruktúra. A monarchia összeomlásával megszűnt a politikai közélet „közjogi tengelye”, s csak az ideologikus pártok — a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták — éltek túl az összeomlást. 1918 októberében Wolff egyre inkább a néppárton és a keresztényszocialista párton kívül álló katolikus politikai csoportnak vált mérvadó személyiségévé. Bangha október 10-én a következőket jegyezte fel naplójában: „Mily jó volna, e válságos történelmi időkben, ha mi is beleszólhatnánk! Tegnap elevenebben felmerült a nagy keresztény szervezkedés eszméje, most, amikor minden inog-binog s felbomlik minden pártkeret. Ma talán ez ügyben Wolffhoz megyünk.”<sup>21</sup> A szervezkedés a várható összeomlás és a forradalom idejére tervezett „preventív ellenforradalom” programjával folyt, amely keresztényszocialista, agrárius és egyházi forrásokból táplálkozott. A keresztényszocialisták jobboldali radikalizmus iránt fogékony csoportja (az ún. újjászervezett frakció),<sup>22</sup> a Földhitel Bank körül gyülekező agráriusok, végül a katolikus közélet, elsősorban a Bangha által irányított KSV gárdája alkotta e heterogén gyülekezetet. A mintegy 15 fős csoport legális fedőszerve a KSV volt. A társaság október 18-án tartotta első megbeszélését a Földhitel Bankban.<sup>23</sup>

<sup>18</sup> Prohászkról legújabban l. Szabó Ferenc S. J.: Prohászka Ottokár élete és műve 1858–1927. Budapest, Szent István Társulat, 2007.; Gergely Jenő: Prohászka Ottokár, „a napbaöltözött ember”. Budapest, Gondolat, 1994.

<sup>19</sup> Bangháról l. Nyisztor Zoltán: Bangha Béla élete és műve. II. kiad. Budapest, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1941.; Szólnoky Erzsébet: A páter. Bangha Béla a katolikus sajtó szolgálatában. Győr, B. Angelico, 1998.

<sup>20</sup> Idézi Nyisztor Zoltán: Ötven esztendő... I. m., 138.

<sup>21</sup> Nyisztor Zoltán: Bangha... I. m., 250–251.

<sup>22</sup> Az újjászervezett keresztényszocialista frakcióról l. Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon... I. m., 76–82.

<sup>23</sup> Miért nem sikerült megakadályozni a forradalmat? Magyar Kultúra, 1923. december. 749.; Nyisztor Zoltán: Bangha... I. m., 251.

<sup>24</sup> Közli: Ijjas Antal: i. m., 40–42.

1918. október 21-i értekezletükön már részt vett Wolff Károly is. Bangha naplójának 1918. október 21-i bejegyzése szerint „összejöttünk a Földhitel Bankban s meghallgattuk Wolff nagyszerű programjavaslatát.” Wolff ekkor a „Nemzeti Demokraták” elnevezését javasolta a társaságnak. A Nemzeti Demokraták csoportja néhány nap alatt kiegészült protestáns vezetőkkel is. „Napok múlva [október 29-én – G. J.] folytattuk az eszmecserét” – tájékoztat ugyancsak Bangha. „Programot adtunk, s mint nemzeti demokrata mozgalom megszervezzük a tömegeket.” Már a Nemzeti Tanács megalakulását követő értekezleten Wolff általános társadalmi-politikai programot terjesztett elő. Javasolta, hogy az előrevetett ellenforradalom vezető szerveként nevezzék magukat Nemzetvédelmi Szövetségnek.

A szóban forgó program kézírata Wolff Károly hagyatékából került elő. A *Nemzethez!* című dokumentum keltezése 1918. október 28. Az iratot szó szerint közöljük, mert az a leendő Keresztény Községi Párt első politikai programja volt.<sup>24</sup>

### „A NEMZETHEZ!

Polgártársak! Félre a pártoskodással, ezzel az ősmagyar átokkal, mert veszedelemben a haza, veszedelemben nemzeti létünk, közbiztonságunk, családi tűzhelyünk.

Négy évig álltuk a ránk kényszerített önvédelmi harcot – tengernyit szenvedtünk. Patakokban hullott a hős magyar vér, sirba szálltak legjobbaink százezrei, itt feketéllik az özvegyek és árvák hada, és e véres áldozat után, felelőtlen elemek rágalmainra martalékul akarják dobni felső vármegyéinket s tengerpartunkat az előszobázó csehek és jugoszlávok rabló étvágyának. Hát jog és igazság ez?

És míg a nemzet vérig sértett lelke fájdalmának, az őt ért ütés zsibbadásának első pillanataiban kábulva áll, addig kávéházi radikálisok és nagytorjú gyászmagyarok csókolgatják a ránk zúdított korbácsot, egymást túlkiabálva adnának mindent oda és »keleti Svájc« cégére alatt rongyokra tépnék az ősi hont.

Vakmerőségük nem ismer határt. A szakszervezetek béklyóiba zárt kétszázezer szociáldemokrata önkényes kihasználásával, utcai terrorral meg akarják keríteni a hatalmat, összezúzni minden ősi intézményt, magántulajdont, a családi tűzhely nyugalmát; reánk akarják szabadítani a polgári háború iszonyait és romba dönteni a Szent István Magyarországot.

És mindezt a megtévesztő jelszó alatt, hogy ők Magyarország közvéleménye. Torkig vagyunk. Ezt nem szabad túrni tovább.

Az nem lehet, hogy egy maroknyi fékevesztett radikális végromlásba vigyen egy nemzetet. A lánckereskedők üzelmétől amúgy is izzó lelkünk haragja nem engedi a nemzetet ráadásul még felforgató uralmuk rabigájába hajtani. Nem akarjuk a négyévi szenvedés után a testvérvér omlását. Nem akarjuk az igazi demokrácia sárba tiporásával egy maroknyi csapat zsarnoki uralmát. Nem akarunk szovjeturalmat, bolsevista terrort, polgárháborút.

### MI BÉKÉT AKARUNK!

<sup>25</sup> Erre nem került sor.

Politikailag és gazdaságilag teljesen önálló és független Magyarországot. Ősi hazánk területi épségét. A belső rend és nyugalom megóvását. A király és a nemzet harmonikus egybeolvadásával újjáépítését a demokratikus Magyarországnak; megóvását annak az ősi szellemnek, amely ezer éven át fenntartotta és megóvta ezt az országot, és amelyben ezentúl is mindenki párt-, felekezeti- és nyelvkülönbség nélkül megtalálja boldogulását. Ez a falu, a vidék, a középosztály, iparos, földműves, szellemi és testi munkás lelkének elnémított szava.

Polgártársak! Létünkben támadnak meg, tömörülünk! Szervezeteinkben tömörült több millió polgártárs bevonásával az ország túlnyomó többségének nevében megalakítottuk a

### NEMZETVÉDELMI SZÖVETSÉGET

Célunk:

1. Szóhoz juttatni a jelen válságos percekben az ország igazi és hamisítatlan közvéleményét; biztosítani annak súlyát, bizonyítani ország-világ előtt, hogy az uszító radikális sajtó, a budapesti utcai tüntetések rikoltozásai nem az ország szava és a hivatlanul feltolakodó radikálisok nem a mi vértől való vér.
2. Megakadályozni a nemzetrontó felforgató elemek uralmát, és ha erőszakoskodnak, uralmuk ellen szegezni a nép millióinak megnyilatkozó akaratát.
3. Előkészíteni a parlament s a politikai élet megújítását olyan program alapján, amely felekezeti-, párt- és nemzetiségi különbség nélkül egyesíthesse a nemzet hivatott képviselőit a jövő Magyarország megteremtésére, a legmesszebbmenő szociális intézkedések és a nemzeti demokrácia alapján. Részletes programját szövetségünk a legrövidebb időn belül viszi a nemzet elé.<sup>25</sup>

Polgártársak! Mindenkinnek, akinek drága ez a haza, a családi tűzhelyének biztonsága és nyugalma anyanyelv-, párt- és felekezeti különbség nélkül, ebben a táborban van helye.

Te elcsigázott, kiuzsorázott polgár, te anya, aki epedve várod a csatából visszatérő gyermeked, te nő, aki lesed férjed jöttét és ti ott a végeken küzdő hősök mind, akik nem tűritek, hogy a véretekkel oltalmazott haza felforgatók martaléka legyen: ide jöjjetek egyesületek, testületek, körök, magánosok, akik csatlakozni akarnak, írjanak

### A NEMZETVÉDELMI SZÖVETSÉG KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁNAK

Budapest, VIII. Üllői út 14. II. 4.

Mozgalmunk nemcsak a fővárosban indult meg, hanem az egész ország minden részében talpra állította a velünk érzők hatalmas tömegeit.

Budapest, 1918. október 28.

### A NEMZETVÉDELMI SZÖVETSÉG KÖZPONTI BIZOTTSÁGA NEVÉBEN.”

<sup>25</sup> Esztergomi Prímási Levéltár (EPL), Cat. D/c, 791–1919. sz. Csernoch nem válaszolt, a me-

A programban sajátosan keveredtek a konkrét célok az irreális vágyakkal és állításokkal. Szembetűnő jellemzője az „ősi magyar” érdekekre való hivatkozás, szembeállítva a maroknyi radikálisnak nevezett liberális-demokrata irányzattal, amely megnyerte magának a szociáldemokratákat is. Wolff első programja inkább mondható nemzetinek, mint kereszténynek, ám már ebben is figyelmet érdemel a felekezeti köziségre való igény. Több kitétele az iránt sem hagy kétséget, hogy az ősi magyarságot fenyegető radikális kisebbség alatt elsősorban a Jászi Oszkár vezette polgári radikálisokat és a zsidóságot értette (konkrétan is utalva a keleti Svájcra és a lánckereskedőkre). A Nemzetvédelmi Szövetség is önálló, független Magyarországot akart, de ezt összekapcsolta az integritás megőrzésével, ami már akkor is irreális volt. A belpolitikában a magántulajdon védelmét, a polgárság érdekeit nevezték igazi demokráciának, s már itt megtalálható a későbbiekben gyakran használt „nemzeti demokrácia” meghatározás, amit nem csak a liberálisokkal és radikálisokkal, hanem a későbbi bolsevizmussal szemben is hirdettek. A zászlóbontáskor Wolffék az agráriusokkal fogtak össze, így a szervezet leendő tömegbázisát a falu agrártársadalmában keresték elsősorban. Wolff ehhez az iparosok, a keresztény és konzervatív értelmiségiek, a középosztály megnyerését társította. A mozgalom több milliós tagságára és országos szervezetére történő hivatkozás merő fikció volt. Sem idejük, sem lehetőségük nem volt országos szervezkedésre, csak a fővárosban létezett egy maroknyi csapat, amely azonban tagtoborzásba sem kezdett. A szervezet részint az agráriusoktól, részint az egyháztól várt anyagi támogatást. Altenburger Gyula Csernoch János hercegprímáshoz intézett memorandumában pedig a katolikus egyházmegyei takarékpénztáraktól kért támogatást.<sup>26</sup>

A Nemzetvédelmi Szövetség Wolff által írt programatikus kiáltványát a másnapi lapok közölték,<sup>27</sup> az Apostol Nyomda 50 ezer példányban nyomtatta ki, és október 31-én éjjel ragasztották ki Budapest utcáin, közben azonban győzött a polgári demokratikus forradalom. Reggel a Nemzetvédelmi Szövetség plakátjait már a Nemzeti Tanács kiáltványával ragasztották le.

### *A katolikus egyházközség megszervezése*

A polgári demokratikus forradalom október végi győzelme után napirendre került az állam és az egyházak szétválasztása, a szeparáció. A köztársaság kikiáltásával pedig gyakorlatilag megszűnt a főkegyúri jogok gyakorlása, és kérdésessé vált a magán-kegyuraság fenntartása, majd hamarosan az egyház fenntartását szolgáló vagyon megmaradása is. A hatalom védőernyője alól az „Isten szabad ege alá” kikerülő katolikus egyházban ismét kívánatos szükségmegoldásnak bizonyult az 1848 óta többször megalkotni próbált katolikus autonómia.<sup>28</sup> Most azonban nem felülről lefelé, hanem alulról felfelé indulva tet-

---

morandumot ad acta tették.

<sup>27</sup> Ez a Wolff által írt program publikus változata.

<sup>28</sup> A katolikus autonómia csak az erdélyi püspökségben működött (Erdélyi Római Katolikus Státus). A dualizmus idején 1870–71-ben került sor az első autonómia-kongresszusra, amely nem járt eredménnyel. Ezt követően az 1894–95-ös egyházpolitikai törvények elfogadása után, 1897-től

tek erre kísérletet. Nem az országos, majd az egyházmegyei katolikus autonómiát kezdték szervezni, hanem az alapoktól kezdtek építkezni: első lépésként megszervezték a plébániai önkormányzatot, amelyet katolikus egyházközségnek neveztek.

A legrosszabb helyzetben a fővárosi plébániák voltak, ezek fenntartása került anyagilag veszélybe, hiszen az új fővárosi vezetés nyíltan antiklerikális volt, és a hívek itt szakadtak el leginkább az egyháztól. A budapesti egyházközségek kezdeményezője és a szervezkedés mozgatója Mészáros János érseki helynök, a világiak közül Szőke Gyula ügyvéd, az Országos Katolikus Szövetség tagja volt.<sup>29</sup> Mészáros prelátus 1918. november első felében állította össze tervzetét, és a hónap végén Csernoch János hercegprímás elé terjesztette. „Az októbertévi forradalom utáni napokban világos lett előttem — írta a helynök —, hogy ha nem akarjuk katolikus intézményeinket a romboló elemek prédájául odadobni, cselekednünk kell: gátat kell építenünk a veszedelmes árral szemben. [...] Nem számíthattunk senki másra csak a katolikus Egyházban rejlő benső, örök erőkre és emellett önmagunkra: a papság buzgóságára és a hívek hithű ragaszkodására.”<sup>30</sup>

Csernoch magáévá tette az elképzelést, és 1918. november 30-án kelt leiratában elrendelte annak végrehajtását. Itt kifejtett álláspontja lett az alapja 1919 után a fővárosi keresztény párt és a fővárosi plébániák kapcsolatának. „Mivel a magyar állam életében történt gyökeres átalakulások az Egyház külső jogrendjében is nagy befolyással lesznek, kellő előrelátással már most ki kell tervezni azokat a jogi alapokat, amelyeken az egyház építhet, ha a régi jogi alapok megdőlnék. Eljöhét az az idő, amikor az egyház az állami és kegyúri segítség nélkül anyagilag is kizárólag saját híveire támaszkodhatik. Most még csak ott tartunk, hogy erkölcsi támasza nincs többé az Egyháznak másutt, mint híveink tömegeiben. Ez utóbbi tény követeli már, hogy a kath. híveket plébániánként szervezzük, s így őket a veszedelmekre és teendőkre jobban kioktassuk, bennük a katolikus öntudatot és összetartást fokozzuk, az érdeklődést és áldozatkészséget növeljük, a lelkipásztor és a hívek viszonyát közvetlenebbé tesszük.”<sup>31</sup> A hercegprímás jól látta, hogy az egyházközségekre elsősorban a fővárosban van sürgősen szükség. „Elsősorban a budapesti kath. hívek megszervezésére van szükség” – írta helynökének. „Budapest után indul az egész ország. Ha Budapesten sikerül virágzó hitközségeket teremtenünk, akkor könnyen elérjük azt vidéken is. Azután Budapesten leginkább szükséges a hívek összetartása. Sokféle társadalmi és politikai szervezet központja van Budapesten, amelyek a katolikus Egyházzal szemben ellenséges indulatot tanúsítanak s a híve-

1902-ig tartott a második autonómia-kongresszus, melynek határozatait sem az uralkodó, sem a Szentsek nem erősítette meg. A fővárosban jelentős református és evangélikus egyháznak, illetve az izraelita felekezetnek már a dualizmus idején létrejött az országos-, közép- és alapszintű — gyülekezeti, illetve hitközségi — autonómiája.

<sup>29</sup> Szőke Gyula 1919-ben alakította meg a belvárosi egyházközséget. Később a KKP törvényhatósági bizottsági tagja lett. L. A Budapesti Rk. Egyházközségek első tíz éve. Sajtó alá rend. Hauser Ignác. Budapest, Budapesti Rk. Egyházközségek Központi Tanácsa, 1930. 1.

<sup>30</sup> EPL, Cat. C/4103-1918. sz. Közli még: A Budapesti Rk. Egyházközségek... I. m., 18-19.

<sup>31</sup> EPL, Cat. C/4103-1918. sz.

ket az Egyháztól eltávolítani igyekeznek. [...] Óhajtjuk ezért, hogy Budapesten a róm. kat. hívek plébániánként összeírassanak, hitközségi szervezeteket s az egyes hitközségi képviselletekből alakuló központi katolikus tanácsot alkossanak. Nagyobb plébániák területén több hitközségi képviselő is létesíthető”.<sup>32</sup>

A hercegprímás utasította a helynököt, hogy a szervezkedés megindítását közölje a polgármesterrel és jelezze, hogy az egyház továbbra is igényt tart a kegyúri támogatásokra. Minden katolikus hívó saját elhatározásából csatlakozzék az egyházközségi szervezethez, ám aki ezt megtagadja, azt is vegyék nyilvántartásba. Csernoch már ekkor a nagy plébániák egyházközségek szerinti megosztását és új plébániák szervezését is tervezte.

A primási leiratnak megfelelően, eredményesen folyt a szervező munka a fővárosban. Meglepő módon ezzel szemben az 1919. március 21-én kikiáltott tanácsköztársaság sem támasztott akadályokat, valószínűleg fel sem ismerte annak jelentőségét. A fordulat azonban még sürgetőbbé tette az egyházközségek megalakítását. Wolff Károlyt a II. kerületi kapucinus egyházközség világi elnökévé választotta, s ezt a tisztét haláláig betöltötte. 1919. május 20-án Mészáros prelátus elnökletével egyházi és világi katolikusok értekezletet tartottak és döntést hoztak a már megtörtént összeírások alapján az egyházközségi testületek (*corporatio ecclesiastica*) megalakításáról. Május 26-án a keresztényszocialista Krizs Árpád, az Új Szent János Kórház lelkésze vezetésével újabb gyűlést tartottak, és ideiglenes jelleggel felállították a Budapesti Katolikus Egyházközségek Központi Tanácsát, amelynek hamarosan Wolff lett az elnöke.<sup>33</sup> Június közepére már 26 egyházközség működött a fővárosban.<sup>34</sup> Wolff Károly már 1918 előtti hivatali működése során kapcsolatba került a budai keresztény társadalommal. Főként az egyházközségek megszervezésével és bázisukra támaszkodva, a katolikus világi és egyházi férfiak támogatásával vált egyre ismertebb és elismert vezetőjévé a keresztény közéleti mozgalmaknak

Bár a budapesti egyházközségek ideiglenes szervezeti és működési, valamint adóztatási szabályait csak 1920. február 27-én hagyta jóvá a hercegprímás, ennek alapelvei már a kezdetektől érvényesültek. Eszerint minden katolikus, tekintet nélkül korára és nemére, annak az egyházközségnek lett a tagja, amely plébánia területén ingatlan vagyona vagy hat hét óta állandó lakása volt. Az egyházközség választott képviselőtestületének egyházi elnöke az illetékes plébános lett. A képviselőtestületek világi elnököt választottak, s minden 21. életévét betöltő egyházközségi tag egyházi adót volt köteles fizetni.<sup>35</sup>

<sup>32</sup> Uo.; A Budapesti Rk. Egyházközségek... I. m., 19–20. Mivel a hitközség elnevezést az izraelita felekezet önkormányzata használta, 1919 nyarától a katolikus egyházközség a hivatalos megjelölés. Az említett központi tanácsot pedig Budapesti Római Katolikus Egyházközségek Központi Tanácsának hívták.

<sup>33</sup> K. Török Miklós: i. m., 58.

<sup>34</sup> Mészáros jelentése Csernochnak (1920. augusztus 20.). EPL, Cat. C/1920–1876. sz.

<sup>35</sup> Ennek későbbi szabályozásáról l. Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Budapest, Pannonica, 1997., 100–105.; A Magyarországi Katolikus Egyházközségek Igazgatási Szabályzata. Esztergom, 1939. január 1. Közli: Autonómiák Magyarországon 1848–2000. I–III. köt. Főszerk. Gergely Jenő. Budapest, L'Harmattan, 2005. II. köt. 1483–1515.

Miként válhattak a katolikus egyházközségek a fővárosi keresztény párt társadalmi háttérévé? A lakosság abszolút többségét kitevő katolikusok legátfőbb szervezeteként bázisul szolgáltak a helyi (kerületi, választókerületi) párt-szervezetek létrehozásának, amelyek így egy-egy nagy plébánia híveire és lelkészeire támaszkodhattak. A papság közszereplést vállaló tagjai részesei lettek a pártéletnek, a rendezvények, a szervezetek vezetésének, majd a párt tagjaiként a törvényhatósági bizottságnak is. Ugyanakkor a kerületi keresztény párti politikusokat beválasztották az egyházközségi képviselőtestületbe, a párt vezetőit pedig egy-egy nagy lélekszámú egyházközség világi elnökének választották meg. Így lett már 1919 júniusában Wolff Károly az alsó-vízivárosi (kapucinus) plébániai egyházközség világi elnöke. Az aktív tevékenységet folytató, jól kiépített párt-szervezetek és egyházközségek együttesen folytatták az agitációt, a propagandát, szervezték a gyűléseket. Az egyre gyarapodó egyházi adóból lett ennek anyagi fedezetére is, amiért cserébe nem csak kellő pozíciókat, teljes működési szabadságot, hanem fokozott kegyúri gondoskodást is kaptak. Az egyházi és a politikai struktúra alsó szintjén mondhatni létrejött a „trón és az oltár” neobarokk szövetsége, amire mind az ordinárius, mind az országos keresztény párt vezetői áldásukat adták.

1919. március 21. után a fővárosi tanácsot felszámolták, Bódy polgármester funkciója is megszűnt, a főváros élére népbiztosokat állítottak. Április 17-én ezek működése ugyancsak megszűnt, a főváros ügyeinek intézését a Központi Munkás- és Katonatanács elnöksége vette át.<sup>36</sup>

Wolff Károly az őszirózsás forradalom után — az egyház életében való részvételtől eltekintve — visszavonult a közszerepléstől. A forradalmak idején is megőrizte bírói pozíciójával járó függetlenségét. A tanácsköztársaság kikiáltását követően megszüntették a főudvarnagyi bíróságot, és értesítették Wolff Károly elnököt és helyettesét, Makay Dezsőt, hogy állásukból felfüggesztették őket, az ügyek intézését pedig egy bizottság veszi át. A „szovjet kiküldöttek” azonban soha nem érkeztek meg, így Wolffra és helyettesére volt bízva az egész királyi palota felbecsülhetetlen értékű berendezése. A főudvarnagyi bíróság általi zárlati bírósággá alakult át, s mint ilyen ez kezelte — és sikeresen meg is őrizte — a királyi javakat.<sup>37</sup> 1919 után Wolff egyik nagy érdemének tudták be a zavaros időkben végzett eredményes ténykedését.

### *A keresztény nemzeti politika győzelme a fővárosban (1919–1920)*

Budapest székesfőváros önkormányzatának jogkörét a rá vonatkozó külön törvények és az ezek alapján kiadott rendeletek szabályozták. Ez a jogi háttér képezte mind a városvezetést kézben tartó, mind az ellenzéki pártok, politikusok, tisztségviselők tevékenységének kereteit. A KKP történetének vizsgálatakor tehát nekünk is tekintettel kell lennünk az önkormányzat terjedelmére és korlátaira.

<sup>36</sup> Gárdonyi Albert: Ötven esztendő... I. m., 152. Ezek között volt pl. Ágoston Péter, Biermann István, Bogár Ignác, Bokányi Dezső és mások.

<sup>37</sup> K. Török Miklós: i. m., 59. A kötetben Wolff Károly életrajzát Ijjas Antal és K. Török Miklós írta.

A szakirodalom egyetért abban, hogy a székesfőváros önkormányzata a szabadelvű dualista korszakhoz képest 1919–1944 között egyre inkább szűkült, az autonómiát az állam fokozatosan korlátozta és magához vonta jogosítványainak fontos elemeit. Bár az önkormányzatiság teljes felszámolására nem került sor, gyakoribbá vált a főváros autonómiájának részleges vagy teljes felfüggesztése, ami megkérdőjelezte és végső soron ellehetetlenítette a választott önkormányzati testületek és szervek működését. Ilyen esetre először 1919. augusztus 6. és 1920. augusztus 11. között, az ellenforradalmi rendszer kiépülésének kezdetekor került sor.

A proletárdiktatúra bukása után, a Peidl-kormány napjaiban — 1919. augusztus 5-én — a Fővárosi Tanács határozatot hozott a tanács és a főtisztviselők működésének megkezdéséről. Kimondták, hogy „a törvényhatósági bizottság működésének megkezdéséig a közgyűlés hatáskörét a tanács gyakorolja”,<sup>38</sup> amelynek élén Bódy polgármester áll. Az 1919. március 21. után alkalmazott tisztviselőket azonnal elbocsátották. 1919. augusztus 7-től 1920. szeptember 1-ig Budapest polgármestere ismét a még 1918 áprilisában megválasztott Bódy Tivadar lett. A „hivatalnok-tanácsként” működő Fővárosi Tanácsból eltávolították az 1918. október 31-e után kompromittálódott tanácsstagokat és tisztviselőket, és visszahelyezték a forradalmak alatt eltávolítottakat. Ennek a törvényhatósági bizottság és közgyűlés nélküli *ex lex* állapotnak az új fővárosi törvény alapján megtartott 1920. júliusi községi választások után a közgyűlés augusztus 11-i megalakulása vetett véget.

Bódy polgármester igyekezett átmenteni magát és az 1918 előtti vezetést az ellenforradalom kibontakozásának hónapjaiban is. A fővárosban hangadó új politikai erők — a keresztényszocialisták és az Ébredő Magyarok Egyesülete — azonban ezt gyanakvással fogadták, és radikális rendszerváltást készítettek elő. 1919 augusztusában Wolff, Makay és Szőke Gyula kezdeményezte az ugyanilyen bázisra támaszkodó, keresztény nacionalista Egyesült Keresztény Nemzeti Liga megalakítását, amelynek elnöke Teleki Pál gróf, ügyvezető elnöke Wolff Károly lett. Alapítói között többségükben a majdani KKP tagjai — például Szőke Gyula, Lengyel Gyula miniszteri tanácsos, keresztényszocialista politikus, a budavári egyházközség világi elnöke — szerepeltek. A liga 1919 őszére már a fővárosban jelentős tömegbázissal rendelkező szervezetté nőtt.

Bódy polgármester ünnepélyes beszédben üdvözölte a november 16-án Budapestre bevonuló Horthy Miklós fővezért. „Egytől-egyig a szívemhez szeretnélek ölelni benneteket [...] és átéreztetni veletek, hogy ti hazaérkeztetek” – mondta Bódy. „Kérve-kérlek, legyetek hűséggel Budapesthez [...] Hassa át szíveteket a régi, lovagias tiszta magyar szellem, mely nem tűr semmi gyűlölködést, semmi pártoskodást, mely nem ismer osztály- és felekezeti különbséget, mely csak egyet ismer, a magyar haza szeretetét.”<sup>39</sup> Horthy válasza viszont már előre jelezte a politika várható irányát: „Szerettük, becértük ezt a várost, amely az elmúlt évben a nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna

<sup>38</sup> Fővárosi Közlöny, 1919. szeptember 5. 619. Közli: Források Budapest múltjából. III. köt. 1919–1945. Szerk. Szekeres József. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1972. 1. sz. (15.)

<sup>39</sup> Idézi *Varsányi Erika*: Bódy Tivadar. In: A főváros élén... I. m., 183.



partján a magyar fővárost: ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta koronáját, nemzeti színeit és vörös rongyokba öltözött [...] készek vagyunk megbocsátani” – mondta a fővezér. „Megbocsátunk akkor, hogy ha ez a megtévelyedett város visszatér megint hazájához”.<sup>40</sup> Horthy a hitéhez és hazájához hú vidéket, a parasztságból verbuválódott katonáit állította szembe Budapesttel, az internacionalista és vallástalan (nem keresztény) polgársággal és munkássággal.

Változást az országos politikában megteremtett törvényes alap, az 1920. februári nemzetgyűlési választások hoztak, amelyeket az általános titkos választójog alapján rendeztek. A fővárosban a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjában (KNEP) tömörült keresztény pártok nagyarányú győzelmet arattak.

Wolff Károly és elvbarátai, a leendő községi párt vezető politikusai, aktívan bekapcsolódtak 1919 őszén a fővárosi választási előkészületekbe. Ekkorra a KNEP-ben egyesültek — átmenetileg — a volt néppártiak, a keresztényszocialisták, a Friedrich István, Teleki Pál és Csilléry András fémjelezte Keresztény Nemzeti Párt, valamint a konzervatív legitimisták. A KNEP a fővárosban azonban nem tudta megakadályozni, hogy a keresztényszocialisták ne állítsanak saját listán is jelölteket.

A nemzetgyűlési választásokon egyéni jelöltekre lehetett szavazni. Budapesten 22 választókerületet alakítottak ki, a főváros ennyi képviselőt küldhetett a törvényhozásba. A választásokon 8 párt állított jelölteket, de csak három párt, a KNEP, a Keresztényszocialista Párt és a Demokrata Párt, valamint a pártonkívüliek szereztek mandátumot. A választásokon a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSzDP) nem indult, a több mint 71 ezer érvénytelen voks nagy része az ő szimpatizánsaik által leadott tüntető szavaztnak tekinthető.

*A választások eredménye Budapesten a következő volt:*<sup>41</sup>

Párt	Szavazatok száma	Elyert mandátumok	
		aránya (%)	száma
KNEP	163 813	55,0	15
Más keresztény pártok	9 248	3,1	0
O. Kg. és Földműves Párt	4 180	1,4	0
Nemzeti Középpárt	8 552	2,9	0
Demokraták	68 009	23,1	6
Függetl. és '48-as Párt	7 570	2,5	0
Magyar Munkások Pártja	2 119	0,7	0
Pártonkívüliek	34 260	11,5	1
Összesen	297 751	100,0	22
Érvénytelen	71 371	—	—

<sup>40</sup> Fővárosi Közlöny, 1919. november 28. 774. Horthy beszédének szövegét — kisebb-nagyobb eltérésekkel — valamennyi fővárosi lap közölte.

<sup>41</sup> Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. II. köt. Budapest, Napvilág, 2001. 16–21.

Nézzük meg, hogy személy szerint kik voltak a megválasztott keresztény párti budapesti nemzetgyűlési képviselők. A KNEP tagjai közül Haller Istvánt és Szabó Józsefet ellenjelölt nélkül, Virter Lászlót, Rassay Károlyt, Kontra Aladárt, Friedrich Istvánt, Kovács Emilt, Lipták Pált, Weiss Konrádot, Mahunka Imrét, Avarfy Eleket és Haller Józsefet választották meg (összesen 12 fő). (Haller István később lemondott budapesti mandátumáról, és azt a pótválasztáson Csillery Andrással szemben az ugyancsak KNEP-beli Slachta Margit nyerte el.) A keresztényszocialista pártból Benárd Ágoston, Homonnay Tivadar és Usetty Ferenc jutott mandátumhoz, a keresztény pártok tehát Budapestről összesen 15 képviselőt küldtek a Nemzetgyűlésbe.

A keresztény nemzeti irányzatú pártok a leadott érvényes szavazatok 55%-ával a mandátumok 68%-át szerezték meg. Az eredmény már előre jelezte a soron lévő fővárosi törvényhatósági bizottsági választások várható eredményét. A keresztény párti képviselők többsége addig nem szerepelt a közéletben, ismeretlennek számított.<sup>42</sup> Maga Wolff Károly még nem látta elérkezettnek az időt a vezető pozíció megszerzésére, neve nem is található az induló képviselőjelöltek között. Bizonyára úgy vélte, hogy a bizonytalan kimenetelű, átmeneti körülmények között nem célszerű elköteleznie, netán kompromittálnia magát. Ez egyben azt is jelzi, hogy nem készült országos politikai szerepre, hanem a főváros irányításának megszerzése tűnt számára a reálisan elérhető célnak.

A KNEP már 1919 őszén tudatosan készült az előbb-utóbb esedékes fővárosi törvényhatósági bizottsági választásokra. Ennek érdekében a párton belül létrehozta egy „városi bizottságot”, amelynek elnöke a Józsefvárosban nemzetgyűlési mandátumot szerző bútorgyáros, Mahunka Imre volt.<sup>43</sup> A bizottság sajtóban megjelent közleményeiben a keresztény szellemű városháza megteremtése állt a középpontban. A KNEP azt sürgette a keresztény párti többségű kormányzatnál, hogy a községi választásokat mielőbb írják ki, s amíg a közgyűlés össze nem ül, a kormány nevezzen ki kormánybiztost a főváros élére. Kérték a kormány támogatását ahhoz, hogy a budapesti önkormányzat helyreállításakor abban a keresztény iparos és kereskedő rétegek kerülhessenek többségbe.

1920. február 9-én Beniczky Ödön belügyminiszternél értekezletet tartottak a készülő új fővárosi törvényről. Ezen részt vett a Budapesten megválasztott nemzetgyűlési képviselők mellett Bódy polgármester, Folkusházy Lajos alpolgármester, a KNEP részéről Ernst Sándor, valamint a keresztényszocialista Frühwirth Mátyás és Mahunka Imre. A kormányhoz közel álló tekintélyes fővárosi politikus, Sipőcz Jenő tiszti főügyész tett előterjesztést a fővárosi törvény revíziójára, amit a tanácskozás elfogadott. A keresztény pártiak legfontosabb követelése a virilizmus eltörlése volt, javasolták továbbá, hogy a községi választást is 22 kerületben bonyolítsák le.

Sipőcz 1920. február végén elkészítette a KNEP községi programját, amit a párt városi bizottsága magáévá tett. Ennek főbb követelései voltak a főváros magyarrá és kereszténnyé tétele, a keresztény polgárság gazdasági megerősíté-

<sup>42</sup> Budapesti Főváros Levéltára (BFL), Politikai iratok gyűjteménye (IV. 1428/a), 1920-as választások iratai, gépiratos összeállítás másodpéldánya.

<sup>43</sup> Nemzeti Újság, 1920. január 9. 3. és január 11. 5.

se, Budapest költségvetésének egyensúlyba hozása és a fővárosi közüzemek magánosításának megakadályozása. A program szorgalmazta, hogy a közmunkák és a szállítások esetén részesítsék előnyben a keresztény iparosokat és kereskedőket, a fővárosi iskolákból pedig távolítsák el a „destruktív” tanerőket. A program egyszersmind sürgette kormánybiztos kinevezését a főváros élére.<sup>44</sup>

Budapest keresztény párti nemzetgyűlési képviselői — például a keresztényszocialista Usetty Ferenc — sorozatos interpellációkban ismételték meg ezeket a követeléseket. 1920. március 17-én a XII. választókerületi keresztényszocialista pártszervezet a belügyminiszterhez (azaz a belügyi tárcát ideiglenesen viselő Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnökhöz) intézett feliratában szorgalmazta, „hogy a keresztény irányzat a főváros vezetésében gyakorlatilag is biztosíttassék”, a fővárosi tanács a keresztény kormány ellenőrzése alá kerüljön, a keresztény alkalmazottak a kormánybiztostól támogatást kapjanak, az élelmiszer uzorát pedig fékezze meg. Kérték ezért a belügyminisztert, hogy „elsőrendű keresztény politika [sic!] és gazdasági érdekeink biztosítására, addig is míg a községi választások megtartatnak: a főváros élére kormánybiztost kinevezni méltóztassék”.<sup>45</sup> E követelések sürgetésében az ekkor majd 200 ezres tagsággal rendelkező keresztényszocialisták jártak élen.

A Simonyi-Semadam kormány 1920. március 29-én Sipőcz Jenőt nevezte ki kormánybiztosnak, majd április 6-án megbízta őt a főpolgármesteri teendők ellátásával is. A kormánybiztos-főpolgármester fő feladata az interregnum megszüntetése és a teljes jogfolytonosság helyreállítása volt – keresztény nemzeti alapon.<sup>46</sup> Kinevezésének jogi alapjául a kivételes hatalomról szóló 1912: LXIII. tc. szolgált. A kormánybiztos elnökletével a polgármester irányította a szűk körű fővárosi hivatalnok-tanács működését. Ez komoly nyereség volt a keresztény párti pozíciók megszerzése szempontjából. A miniszterelnök egyúttal azt is bejelentette, hogy a fővárosi törvényjavaslat gyors letárgyalása és elfogadása után mielőbb kiírják a községi választásokat is.<sup>47</sup>

A törvényhatósági választásokat előkészítő propaganda-hadjáratban mind a KNEP-beli, mind a keresztényszocialista és a Friedrich-párti nemzetgyűlési képviselők vezető szerepet tölthettek be. Huszár Károly, majd Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnöksége idején a fővárosi keresztény pártok politikáját a korábbi néppárti politikusok és a keresztényszocialisták irányították. Bár tömegbázisuk inkább a keresztényszocialistáknak volt, a keresztény egyházak és a budapesti polgárság jobban bízott a tapasztaltabb, kipróbált néppárti politikusokban. Így a keresztény párt irányítását Ernst Sándor nagyváradi litterátus kanonok, pápai prelátus, a hercegprímás bizalmi embere, illetve a katolikus néppárti múlttal nem rendelkező Sipőcz Jenő<sup>48</sup> tartotta kézben. Sipőczre

<sup>44</sup> Közli: Nemzeti Újság, 1920. február 26. 3–4.

<sup>45</sup> Közli: Források... I. m., 13. sz. (31–32.)

<sup>46</sup> Horváth J. András: A főpolgármesteri intézmény (1872–1944). In: Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából. Tanulmányok. Szerk. Lőrincz Lajos. Budapest, Főszinform, 1990. 142.

<sup>47</sup> Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. I. köt., 296–299.

<sup>48</sup> Sipőcz Jenő (1878–1937) ügyvéd, a század elején a főváros szolgálatába lépett, és magas tisztségeket töltött be, többek között ő volt a főváros főügyésze. 1920–1934 között polgármester (1920–1923 között egyidejűleg megbízva a főpolgármesteri teendőkkel is), 1934–1937 között főpolgármester.

egyébként Usetty Ferenc<sup>49</sup> hívta fel a keresztény párti politikusok figyelmét.<sup>50</sup> 1919–20 fordulóján tehát az itteni pártszervezést nem a keresztényszocialisták és nem is a Wolff–Csilléry csoport irányította. Esztergom bizonyára fenntartásokkal fogadta a keresztényszocialisták interkonfesszionalizmusát, és a Wolff-csoportban helyet kapó protestánsokat, így pl. a református Csilléryt is.<sup>51</sup>

### *Az 1920. évi fővárosi törvények és a törvényhatósági bizottsági választások*

Horthy bevonulása és a nemzetgyűlési választások után, 1920 tavaszán kezdetét vette a fővárosi politikai viszonyok átalakítása, a törvényes városvezetés megteremtése. A főváros közigazgatásának átszervezéséhez módosítani kellett az 1918 előtt hatályos fővárosi törvényt. Simonyi Semadam Sándor, a belügyminisztérium vezetésével megbízott miniszterelnök 1920. április 19-én nyújtotta be az erre irányuló törvényjavaslatot. A KNEP módosító indítványára a javaslatba a 22 egyéni választókerület helyett ugyanennyi lajstromos kerület került. A törvényjavaslat indoklását a keresztényszocialista Haller István adta elő. A javaslatot támogató első hozzászóló Usetty Ferenc volt, akit ekkor választottak meg a KNEP fővárosi szervezetének igazgatójává.<sup>52</sup> A nemzetgyűlés gyors ütemben letárgyalta a javaslatot, és azt április 29-én el is fogadták. Az 1920:VIII. tc-t „Budapest székesfőváros közigazgatásában szükségessé vált egyes átmeneti rendelkezésekről” a kormányzó 1920. május 13-án hirdette ki.<sup>53</sup> A törvény felhatalmazta a kormánybiztos elnökletével működő tanácsot, hogy átmenetileg intézze a közgyűlés elé tartozó ügyeket.<sup>54</sup> Újraszabályozta a községi választójogot és a törvényhatóság szervezetét. Eltörölte az antidemokratikus virilizmust, és itt is alkalmazta az általános, titkos választójogot, valamint az összeférhetlenség elvét.<sup>55</sup> A törvény politikai célja a liberális és demokrata városatyák háttérbe szorítása volt a törvényhatósági bizottságban. Az új választásokat és az önkormányzat szervezetét, jogosítványait tehát 1920-ban átmeneti jelleggel újraszabályozták. Az 1920 májusában hatályba lépett törvény a formálisan még létező budapesti törvényhatósági bizottság, a közigazgatási bizottság és az albizottságok tagjait felmentette, s ezek működését továbbra is szünetelőnek nyilvánította. Az új testületek megválasztásáig a törvényhatósági bizottság

<sup>49</sup> Usetty Ferenc (1878–1923) ferencvárosi katolikus családból származott. A budapesti egyetemen szerzett bölcsészdiplomát latin–görög szakon. Tanárként, közalkalmazottként dolgozott, 1919 után a II. kerületi Egyetemi Katolikus Főgimnázium igazgatója volt.

<sup>50</sup> *Hamvas József*: Budapest megújítása 1924–1933. Budapest, 1942. 23. Hamvas szerint „Sipőcz inkább foglya, mint irányítója volt a túltengően uralkodó pártnak”.

<sup>51</sup> Csilléry András (1883–1964) Budapesten született régi református polgári családban. Fogorvosi diplomát szerzett és élete végéig gyakorló orvosként is működött. A politikába 1918 őszén kapcsolódott be, a tanácsköztársaság idején az ő lakásában tartotta megbeszéléseit a Friedrich István vezette Fehér Ház nevű ellenforradalmi csoport. Részt vett az augusztus 6-i hatalomátvételben, s az első Friedrich-kormányokban népegészségügyi miniszter volt.

<sup>52</sup> Nemzeti Újság, 1920. május 20. 1.

<sup>53</sup> 1920 évi törvények Magyar Törvénytár. Budapest, 1921., 28.

<sup>54</sup> *Gárdonyi Albert*: Ötven esztendő... I. m., 155.

<sup>55</sup> 1920:VIII. tc. Budapest székesfőváros közigazgatásában szükségessé vált egyes átmeneti rendelkezésekről. Magyar Törvénytár. 1920. évi törvények. Budapest, Franklin Társulat, 1921. 28.

hatáskörébe tartozó ügyeket a kormánybiztos elnöklete alatt működő Fővárosi Tanácsra bízta.

A törvényhatósági bizottság újjáalakítását külön törvény, „A székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról” szóló, június 15-én kihirdetett 1920:IX. tc. szabályozta.<sup>56</sup> (A törvényjavaslatot a belügyminiszter még 1920. április 17-én terjesztette be, s a nemzetgyűlés június 5-én fogadta el.). Eszerint „a törvényhatósági bizottság az elnökön kívül 240 választott és 22 olyan tagból áll, akik a törvényhatósági bizottságnak állásuknál (tisztüknél) fogva tagjai.”<sup>57</sup> A törvény a nemzetgyűlési választójog feltételeit érvényesítette a törvényhatósági választójog terén is, és a választás szabályait is azonosan állapította meg. A törvényhatósági bizottság tagjává volt választható, aki betöltötte 30. életévét, 1914 óta Budapesten lakott és legalább 10 éve magyar állampolgár volt. A törvény lajstromos rendszerben rendelte lebonyolítani a választást, amelyen a jogosultak számára egyben kötelező is volt a részvétel. A választókerületek egybeestek a közigazgatási kerületekkel, és minden választókerület (ekkor 10) egyaránt 24 rendes és 6 póttagot választott. (A nemzetgyűlés tehát nem fogadta el a keresztényszocialisták 22 választókerületre tett javaslatát.) A választás időpontjának megállapítása a belügyminiszter hatáskörébe tartozott.

A törvény értelmében a törvényhatósági bizottságnak állásuknál fogva tagjai voltak:

- 1) a Magyar Tudományos Akadémia elnöke (Berzeviczy Albert vbtt.);
- 2) a Szent István Akadémia elnöke (Giesswein Sándor prelátus, kanonok);
- 3) a Kir. Magyar Tudományegyetem rektora (Ballagi Aladár egyetemi tanár);
- 4) a M. Kir. József Műegyetem rektora (Czakó Adolf műegyetemi tanár);
- 5) a M. Kir. Állatorvosi Főiskola rektora (Hutyra Ferenc főiskolai tanár);
- 6) a Múzeumok és Könyvtárak országos felügyelője;<sup>58</sup>
- 7) a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója (Fejérpataky László);
- 8) az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum igazgatója (Petrovics Elek miniszteri tanácsos);
- 9) a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke (Kertész K. Róbert);
- 10) az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum főigazgatója (Végh Gyula miniszteri tanácsos);
- 11) a Budapesti Kir. Törvényszék elnöke (Osvald István kir. kúriai bíró);
- 12) az Országos Közegészségügyi Tanács elnöke (Müller Kálmán báró, egyetemi tanár);
- 13) az Országos Középipítési Tanács elnöke (Zielinski Szilárd műegyetemi tanár);
- 14) a M. Kir. Földtani Intézet igazgatója (Szontágh Tamás udvari tanácsos);
- 15) a M. Kir. Vasúti és Hajózási Felügyelőség főnöke (Horváth Károly h. államtitkár);

<sup>56</sup> 1920:IX. tc. A székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról. Uo., 29–34.

<sup>57</sup> Uo., 2. §.

<sup>58</sup> A felügyelőség átszervezés alatt állt, ekkor nem volt sem elnöke, sem elnökhelyettese.

- 16) a Budapesti M. Kir. Államrendőrség főkapitánya (Mattyasovszky György);  
 17) a Budapesti M. Kir. Pénzügyigazgató (Czájlik László h. államtitkár);  
 18) a Budapesti M. Kir. Adófelügyelő (Hann Arnold h. államtitkár);  
 19) a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal igazgatója (Buday László h. államtitkár);  
 20) a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke (Szentgáli Antal);  
 21) a Budapesti M. Kir. Kincstári Jogügyi igazgató (Marinovich Imre h. államtitkár);  
 22) a Budapesti M. Kir. Tankerületi főigazgató (Pintér Jenő).<sup>59</sup>

A vagyoni virilizmust kiváltó „szellemi, kulturális virilizmus” képviselői közül az első 10 egyértelműen a tudományos élet reprezentánsa volt. A többiek pedig kimondottan szakigazgatási szervek élén álltak, de mint helyettes államtitkárok a végrehajtó hatalmat is reprezentálták. A kormányzati felügyelet szándékát leginkább a budapesti rendőrfőkapitány és az egyes pénzügyi- és adóhatóságok vezetőinek a törvényhatósági bizottságba való delegálása mutatja. Nem mondható el ugyanakkor, hogy ezek a személyek 1920-ban már egyértelműen a keresztény párt exponensei lettek volna, hiszen legtöbbjük még 1918 előtt került pozíciójába.

A törvényhatósági bizottság mandátuma 3 évre szólt, és 1923. december 31-én járt le. Megalakulásától számítva 40 napon belül tisztújítást kellett végrehajtani a főváros vezetőségében. A törvény kimondta — s ez a főváros autonómiájának korlátozását jelentette —, hogy „a belügyminiszter a főpolgármester (kormánybiztos) előterjesztésére, vagy meghallgatásával a törvényhatósági bizottságot feloszlathatja”, s az új választásokat 2 hónapon belül meg kell tartani.<sup>60</sup> Ebben az esetben az új közgyűlés megnyitásáig a helyettes főpolgármester (kormánybiztos) elnöklete alatt álló tanács gyakorolja annak jogkörét.<sup>61</sup>

Sipőcz Jenő kormánybiztos, helyettes főpolgármester 1920. május 19-ére hívta egybe a törvényhatósági bizottsági hatáskörben működő tanács első ülését.<sup>62</sup> A tanács tagjai a kormánybiztos, a polgármester, az alpolgármesterek, a tanácsnokok, a tiszti főügyész, a tiszti főorvos voltak. A tanácsülésen Sipőcz programot adott. Az átmeneti helyzetre tekintettel inkább irányelveket és általánosságokban maradó teendőket fogalmazott meg. Leszögezte, hogy hivatali munkájában a „keresztény nemzeti gondolat” érvényesítésére törekszik. „Budapest újjászületése csak a keresztény nemzeti eszme jegyében valósítható meg

<sup>59</sup> 1920:IX. tc. 13. §. A delegált tagokat a belügyminiszter 1920. július 16-án kelt, a közgyűléshez intézett levelében sorolta fel. Közli: Fővárosi Közlöny, 1920. július 30. 409–410. (A fővárosi közgyűlés munkájáról szóló elsődleges nyomtatványokat l. BFL, Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei (IV. 1403. a). Ennek iratanyaga a BFL honlapján elérhető, s nemrégiben DVD-n is megjelent: Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyveinek adatbázisa — 1873–1949. Budapest, Budapest Főváros Levéltára — Arcanum, 2007. Mivel azonban a Fővárosi Közlöny általában bővebb anyagot közöl a Közgyűlés és a Tanács működéséről, tanulmányunkban többnyire erre a kiadványra hivatkozunk.)

<sup>60</sup> 1920:IX. tc. 23. §.

<sup>61</sup> Erre a korszakban több alkalommal is sor került, amikor az autonómiát tekintve *ex lex* állapot volt.

<sup>62</sup> Fővárosi Közlöny, 1920. május 28. 253–256.

[...] Ellensége vagyok minden destruktív irányzatnak és támogatója a keresztény nemzeti eszmének” – mondta. A megoldásra váró feladatok közül első helyre tette az autonómia jogfolytonosságának helyreállítását. „Feladataink: az első a jogfolytonosság helyreállítása [...], továbbá a keresztény nemzeti gondolatnak a főváros intézményeinél való biztosítása.” Céljai között szerepelt a főváros zilált pénzügyi és gazdasági helyzetének rendezése; legsürgetőbb teendőnek a közélet javítását tekintette.

1919 nyarától a győztes keresztény nemzeti ellenforradalom célja a „bűnös Budapest” „keresztény Budapestté” tétele volt. Gyakorlatilag ez az 1918 előtti liberális–demokrata városvezetés felváltását jelentette a keresztény párti politikusokkal. Mindehhez támogatást nyújtottak a keresztény egyházak, elsősorban a katolikus klérus, amiért egyes ordináriusok be is akarták nyújtani a számlát. 1920. június 30-án Hanauer Á. István váci püspök azzal a javaslattal fordult Csernoch hercegprímáshoz, hogy a püspöki kar érje el az új törvényhatóságok szervezésénél az egyházat megillető képviselői biztositását. Szerinte a fővárosban a virilizmus helyébe az erkölcsi testületek képviselői léptek, kívánatos tehát, hogy ezek között hivatalból kapjon helyet a papság is. Léopold Antal oldalkanonok július 6-án tájékoztatta a kérésről Ernst Sándort, hozzátéve, hogy ő maga nem ért egyet Hanauer püspökkel. Ernst prelátus július 9-én — tehát közvetlenül a választások előtt — kifejtette a hercegprímásnak, hogy nem célszerű a papság hivatalból való bevétele a törvényhatósági bizottságba: „lehetetlennek tartom, hogy az egyházi férfiak választás útján nem tudnának kellő számban bejutni a törvényhatósági testületbe” – olvasható a párt elutasító állásfoglalása.<sup>63</sup> Csernoch elfogadta Ernst álláspontját, és ez a megoldás az elkövetkezőkben kiválóan működött.

A fővárosi törvényhatósági választásokra 1920. július 11–12-én került sor, amelyen azonban az MSzDP nem vett részt. Budapest akkori 928 996 lakosából 468 207-nek volt szavazati joga. A választásokon három nagyobb politikai csoportosulás állított jelöltek: 1) a keresztény irányzaton belül a KNEP fővárosi szervezete, a Fővárosi Keresztény Párt néven induló, „Wolff Károly körül tömörült jobboldali, katolikus konzervatív csoport”,<sup>64</sup> valamint Friedrich István legitimista Keresztény Ellenzéke; 2) a liberális Heinrich Ferenc nagyiparos mögött álló nagypolgári tőkés csoport; 3) a Vázsonyi Vilmos vezette Nemzeti Demokrata Párt.

A választási kampány elsősorban nagygyűlések tartásából állt, ahol a pártok vezetői és a helyi jelöltek egyaránt szóltak választóikhoz. A választásra a KNEP és a Wolff-csoport választási szövetséget hozott létre. Ebbe beletartoztak a keresztényszocialisták is, akik néhány választókerületben saját listát indítottak. Figyelmet érdemel, hogy három kerületben (I., IX., X. kerület) a liberális és a demokrata párt nem tudott indulni, itt a keresztény párti listák választás nélkül lettek győztesek. A keresztény párti listákon első helyen általában az ismertebb nevek, a nemzetgyűlési képviselők szerepeltek (így ők mind a törvényhozásnak, mind az önkormányzatnak tagjai lettek).

<sup>63</sup> Közli: Források... I. m., 21/c sz. (45.)

<sup>64</sup> L. Nagy Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék. Budapest, Akadémiai, 1972. 19.

*A választások eredménye a következő volt:*<sup>65</sup>

Párt	Szavazatok száma	Elnyert mandátumok aránya (%) és száma
Keresztény pártok	220 738	71,5
Demokraták	88 086	39
Liberálisok		31
Pártonkivüliek		3

A végeredmény szerint az érvénytelen szavazatok száma kb. 160 ezer volt – ezek nagy része bizonyára ismét a szociáldemokrata választók tiltakozását jelezte.<sup>66</sup>

A néhány nap múlva megalakuló Keresztény Községi Párt törvényhatósági bizottsági frakciója az alábbi személyekből állt:

*I. kerület: (ekkor: a Várnegyed és Buda déli része – 24 képviselő)*<sup>67</sup>

- 1) Slachta Margit (1884, róm. kat.) szociális nővér, nemzetgyűlési képviselő
- 2) Dr. Benárd Ágoston (1880, róm. kat.) orvos, miniszter
- 3) Dr. Virter László (1883, róm. kat.) ügyvéd
- 4) Perczel Béla (1863) ny. számvevőszéki főtanácsos
- 5) Dr. Platthy György (1864, róm. kat.) ügyvéd
- 6) Demény Károly posta-vezérigazgató
- 7) Joanovits Pál (1871, gör. kel.) jogász, nyug. államtitkár
- 8) Hoszú István
- 9) Dr. Baranski Gyula (1867, róm. kat.) ügyvéd
- 10) Dr. Kossalka János (1871, róm. kat.) mérnök, műegyetemi tanár
- 11) Lampel Vilmos (1861, róm. kat.) ny. miniszteri tanácsos, egyházközségi elnök
- 12) Becsey Antal (1871, róm. kat.) gépészmérnök
- 13) Szentgáli Antalné, műegyetemi mérnök tanár felesége
- 14) Dr. Liptay Lajos bankigazgató
- 15) Gordon Róbert vasúti igazgató

<sup>65</sup> A választási eredményeket az egyes források eltérő adatokkal közlik. A legtöbb forrás 167 keresztény párti képviselőt említi. A választások után, még a VI. kerületi szavazatok összeszámlálása előtt a *Nemzeti Újság* 167:73 arányú keresztény párti győzelemről tudósított. *Nemzeti Újság*, 1920. július 14. 1. Vö. *Kelemen Géza: A keresztény Budapest*. In: Wolff Károly élete... I. m., 70. A mandátumok végleges megállapításából (azok igazolásából) kitűnik, hogy a keresztény párt(ok) 167, a liberális-demokrata irányzatok 70 bizottsági tagsággal rendelkeztek. Egyes források a 3 pártonkivülit is a keresztény táborba sorolják, így ott 170 tagot mutatnak ki. L. pl. *Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete* I. Budapest, Gondolat, 1968. 465. Halász Árpád szerint viszont a KKP-nek 166 bizottsági mandátuma volt. L. *Halász Árpád: Budapest húsz éve 1920–1939*. Budapest, Wolff Károly Emlékbizottság, 1939. 406.

<sup>66</sup> Források... I. m., 22. sz. (45.)

<sup>67</sup> A főváros kerületi beosztásához l. *Gergely Gábor: Budapest kerületeinek közigazgatási változásai*. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XXX. köt. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, 2002. 337–349.



- 16) März Károly gyáros
- 17) Dr. Krizs Árpád (1881, róm. kat.) kórházlelkész
- 18) Szigeti János (1869) róm. kat.) vasúti igazgató
- 19) Szalay Gyula
- 20) Dr. Keömléy Nándor miniszteri tanácsos
- 21) Stadler Nándor hitelszövetkezeti osztályfőnök
- 22) Dr. Papp Vilmos ügyvéd
- 23) Poser István villamosvasúti alkalmazott
- 24) Dániel István postafőtanácsos

(Az I. kerületben ellenjelölt nélkül minden mandátumot a keresztény párt szerzett meg.)

*II. kerület: (ekkor Krisztinaváros, Rózsadomb és Hűvösvölgy – 18 képviselő)*

- 25) Gallauner Károly mérleggyáros
- 26) Haller István (1880, róm. kat.) hírlapíró, magántisztviselő, miniszter
- 27) Wolff Károly (1874, róm. kat.) bírósági elnök
- 28) Magyar István tanácsvezető bíró
- 29) Dr. Rassay Károly (1886, róm. kat.) ügyvéd, köztisztviselő, politikus
- 30) Dr. Juhász István számszéki titkár
- 31) Alpár Ignác építész, műegyetemi tanár
- 32) Dr. Fertsek Gyula törvényszéki bíró
- 33) Dr. Bozóky Ádám (róm. kat.) ügyvéd
- 34) Kollár Lajos ügyvéd
- 35) Dr. Divényi Károly (1883, róm. kat.) ügyvéd
- 36) Dr. Rose Henrik ügyvéd
- 37) Péch Béla (róm. kat.) miniszteri tanácsos
- 38) Gyulay János (1883) cégvezető főkönyvelő
- 39) Németh József szabó, kisiparos
- 40) Zilahi Kiss Lajos pénzügyi tisztviselő
- 41) Dr. Kozma Jenő (1879, unit.) ügyvéd
- 42) Lackenbacher György (1874) vállalat-tulajdonos

*III. kerület: (Óbuda – 18 képviselő)*

- 43) Kontra Aladár (1887, ref.) lelkész, nemzetgyűlési képviselő
- 44) Hilbert Vilmos MÁV-főfelügyelő, köztisztviselő
- 45) Dr. Botzenhardt János (1868, róm. kat.) ügyvéd, volt képviselő, KKP intézőbizottsági tag
- 46) Pfeiffer István vendéglős
- 47) Zboray Gyula gyógyszerész
- 48) Schlosser Károly földműves
- 49) Mohr Henrik (ev.) lelkész
- 50) K. Virágh Andor miniszteri tanácsos

- 51) Schmidkunz Lajos kereskedő
- 52) Juhász Mihály hajóács
- 53) Sagmüller József (róm. kat.) apátplébános
- 54) Bauknecht Tamás (1879, róms. kat.) építőmester
- 55) Ifj. Weber József
- 56) Id. Mettelka Frigyes
- 57) Kricsfalussy Mihály
- 58) Brunecker Lajos (1885, róms. kat.) magánalkalmazott, KKP kerületi elnök

*IV. kerület (Belváros – 16 képviselő)*

- 59) Szmrecsányi György (1876, róms. kat.) ny. államtitkár, nemzetgyűlési elnök
- 60) Ernst Sándor (1840, róms. kat.) pápai prelátnak, nemzetgyűlési képviselő
- 61) Dr. Raffay Sándor (1866, ev.) bányakerületi ev. püspök
- 62) Dr. Szőke Gyula (1881, róms. kat.) ügyvéd, egyházközségi elnök
- 63) Mihalkovics Szilárd kereskedő
- 64) Dr. Jaczkó Pál (1872) ügyvéd
- 65) Dr. Oberschall Viktor bányászati felügyelő
- 66) Dr. Conlegner József alapítványi főtanácsos
- 67) Rerich Elemér banktisztviselő
- 68) Nagy Ferenc (1884, róms. kat.) szállítványozási vállalkozó
- 69) Fröhvirth Mátyás (1889, róms. kat.) politikus, magántisztviselő
- 70) Dr. Miklós Ferenc (1886, róms. kat.) ügyvéd
- 71) Dr. Jeszenszky István közjegyző
- 72) Dr. Zimmermann Béla tőzsdei titkár, magánalkalmazott
- 73) Szakmándy János szabó
- 74) Horváth Károly (1885) katonatiszt, részvénytársasági igazgató.

*V. kerület (akkor Lipótváros – 7 képviselő)*

- 75) Dr. Pekár Imre ügyvéd, nemzetgyűlési képviselő
- 76) Leder József Ede iparos
- 77) Dr. Liszka Árpád (1877, róms. kat.) ügyvéd, köztisztviselő
- 78) Dr. Brezowsky Emil orvos
- 79) Dr. Egan Viktor köztisztviselő
- 80) Ortvai Rezső (1878, róms. kat.) egyházi, katolikus pap
- 81) Dr. Lázár Ferenc (1883, ref.) közjegyző

*VI. kerület (Terézváros az Erzsébet királyné útjáig – 8 képviselő)*

- 82) Homonnay Tivadar (1888, róm. kat.) jogász, MÁV tisztviselő, nemzetgyűlési képviselő  
 83) Ambruss Gyula (1885, róm. kat.) ügyvéd  
 84) Vogel Gyula kereskedő  
 85) Wayand Miklós hentesárugyáros  
 86) Kirchner Béláné (1871, róm. kat.) polgári iskolai tanár  
 87) Kaczián János (ev.) lelkész  
 88) Piazza Győző (1876, róm. kat.) építész  
 89) Kaich János lakatos segéd

*VII. kerület (Erzsébetváros, beleértve Zuglót is – 17 képviselő)*

- 90) Dr. Csilléry András (1883, ref.) fogorvos, nemzetgyűlési képviselő  
 91) Dr. Lipták Pál (1874) műépítész, részvénytársasági vezérigazgató, ny. államtitkár  
 92) Horváth János 1874, róm. kat.) katolikus lelkész, hittanár  
 93) Pálffy József (1883, róm. kat.) magántisztviselő  
 94) Müller József Leó illatszergyáros  
 95) Jajczay János magánzó  
 96) Milbich Tamás segédlelkész  
 97) Erekly Károly (1878) mérnök, ny. miniszter  
 98) Nagy István (1875) építész, építési vállalkozó  
 99) Rác Sándor hentes és mészáros  
 100) Petrovác Gyula (1877, róm. kat.) építész, a zuglói KKP elnöke  
 101) Dr. Liedemann Frigyes ügyvéd  
 102) Sándor Béla szobafestő  
 103) Perndl Flóris (1870, róm. kat.) építőmester  
 104) Paulheim Ferenc (1867, róm. kat.) építőmester  
 105) Dr. Fáy Aladár  
 106) Dr. Éber Antal

*VIII. kerület (Józsefváros – 13 képviselő)*

- 107) Dr. Avarffy Elek (1880) orvos, köztisztviselő, nemzetgyűlési képviselő  
 108) Mahunka Imre (1859) bútorgyáros  
 109) Dr. Weiss Konrád (1879, róm. kat.) MÁV-tisztviselő  
 110) Müller Antal (1885, róm. kat.) szabószövetkezeti elnök  
 111) Bohn József (1873 ) kertészeti vállalkozó  
 112) Dr. Kazay László („protestáns”) ügyvéd  
 113) Bienszky Lipótné, tisztviselő felesége  
 114) Ilovszky János (1888, ev.) magántisztviselő  
 115) Szakál Géza (1883, róm. kat.) kereskedő  
 116) Bieber Jenő kereskedő  
 117) Dr. Wasek Ernő (ró. kat.) ügyvéd

118) Jajczay Mihály vendéglős

119) Dr. Horváth János (1853, róm. kat.) jogász, a józsefvárosi KKP elnöke

*IX. kerület (Ferencváros – 24 képviselő)*

120) Dr. Vass József (1877, róm. kat.) pápai prelátus, nemzetgyűlési képviselő

121) Usetty Ferenc (1879, róm. kat.) iskolaigazgató

122) Dr. Haller József (1884, róm. kat.) ügyvéd, hírlapíró, magántisztviselő

123) Buday Dezső (1868, róm. kat.) mérnök

124) Dr. Usetty Béla (1887, róm. kat.) ügyvéd

125) Hamar István (róm. kat.) teológiai tanár

126) Popelka Béla (1872) gyáros, kereskedő

127) Dr. Zlinszky János ügyvéd

128) Dr. Kleineisel Jakab magánzó

129) Dr. Verebély Jenő (1878, róm. kat.) ügyvéd, jogtanácsos

130) Dr. Szokolay Antal (róm. kat.) pap

131) Wensky Nándor építész

132) Kovács Gábor asztalos mester

133) K. Törökné Kovács Hermin író

134) Bartha Albert MÁV felügyelő

135) Stumpf Károly kocsigyártó

136) Köncs Géza

137) Simonovits Viktor pénzügyi tanácsos

138) Novák István hentesmester

139) Pekovics János szabó

140) Hlatky Lajos szövetkezeti igazgató

141) Rusolán Endre szerszámkészítő

142) Vass Béla (1884) címerfestő

143) Dr. Deér Endre gyógyszerész

(A IX kerületben ellenjelölt nélkül minden mandátumot a keresztény párt szerzett meg.)

*X. kerület (Kőbánya – 24 képviselő)*

144) Sajó Sándor iskolaigazgató

145) Szémann Mihály (1867, róm. kat.) iparos, MÁV alkalmazott

146) Dr. Valnicsek Béla (róm. kat.) pap

147) Dr. Válya Gyula kispesti polgármester

148) Sajó János (1874, róm. kat.) lakatosmester

149) Czigány Sándor géplakatos

150) Szabó József (1889) róm. kat.) magántisztviselő, keresztényszocialista szakszervezeti vezető

151) Dr. Battlay Ákos ügyvéd

152) Hikádé József szövetkezeti igazgató

- 153) Kutasy Jenő vaskereskedő  
 154) Maródy József postaaltiszt  
 155) Takaró Géza (ref.) lelkész  
 156) Sorg Antal (róm. kat.) építőmester, gyáros  
 157) Dr. Minke Béla ügyvéd  
 158) Dr. Viczián István (1874, református) földbirtokos, h. államtitkár  
 159) Gyalókay Imre MÁV állomásfőnök  
 160) Rózsavölgyi Gyula alpolgármester  
 161) Dr. Záborszky István orvos  
 162) Kosztelnik Ferenc  
 163) Dörfler Lajos (1869, róm. kat.) hivatalvezető felügyelő, a kőbányai KKP elnöke  
 164) Dr. Takács István (1889, róm. kat.) orvos  
 165) Albert Ferenc villamosvasúti alkalmazott, köztisztviselő  
 166) Szekrényessy Károly sertéskereskedő  
 167) Pillis Károly (1874, róm. kat.) mérnök, magántisztviselő, a kőbányai KKP elnöke

(A X. kerületben ellenjelölt nélkül minden mandátumot a keresztény párt szerzett meg.)<sup>68</sup>

A későbbben bizottsági tagok visszaemlékezéseiben általában tévesen szerepel a póttagság és a tagság időpontja. Ezek:<sup>69</sup>

- Parkányi (Pakányi) Ferenc (1869, róm. kat.) mészáros iparos (I. ker. póttag)  
 Bednárz Róbert (1876, róm. kat.) belvárosi plébános (I. ker. póttag, 1921-től bizottsági tag)  
 Özv. Dirner Gusztávné (1872, róm. kat.) magánalkalmazott (VIII. ker. póttag)  
 Csóka Lajos (1885. róm. kat.) bölcsész, középiskolai tanár (II. ker. póttag)  
 Brenzsay Károly (1865, ev.) kereskedő (VII. ker. póttag.)  
 Mihalovics Zsigmond (1889, róm. kat.) herminamezei plébános (VI. ker. póttag, 1923-tól bizottsági tag)  
 Pászthy János (1888, róm. kat.) köztisztviselő (VIII. ker. póttag)

Megjegyzendő, hogy a korabeli sajtóban a VI. kerületi listán Bayer Antal és Magyar Imre, a VII. kerületi listán pedig Galambos Mátyás szerepel bizottsági tagként, holott valamennyien csupán póttagok voltak.<sup>70</sup>

<sup>68</sup> Az 1920. július 28-ai ideiglenes alakuló közgyűlésen a főjegyzői teendőkkel megbízott tanácsnok olvasta fel a kerületenként törvényhatósági bizottsági tagokká, illetve póttagokká megválasztottak névjegyzékét. Mi ezt tekintjük mérvadónak, a listákon lévő sorrendben és az ottani névleírás szerint közöljük a keresztény pártiak névsorát. A közgyűlés jegyzőkönyve azonban nem tünteti fel a tagok pártállását. L. BFL, A Törvényhatósági Bizottság közgyűlésének jegyzőkönyvei (IV. 1403. a), 1920. július 28-iki alakuló közgyűlés, 234. sz. (111–114.) L. még: Fővárosi Közlöny, 1920. július 30. 409–411. A pártállás szerinti megoszlást a korabeli lapokból, kurrens forrásokból és életrajzi gyűjteményekből állapítottuk meg.

<sup>69</sup> Az adatokat l. Amíg városatya letter. I. m., passim.

<sup>70</sup> A bizottsági tagok és a póttagok pontosan megkülönböztethetők a közgyűlési jegyzőkönyv alapján.

A választókerületi keresztény párti listák élén tehát Kőbánya kivételével nemzetgyűlési képviselők szerepeltek. A 15 budapesti keresztény párti képviselő közül 13 törvényhatósági bizottsági mandátumhoz is jutott. A közgyűlésbe bekerültek olyan keresztény párti nemzetgyűlési képviselők is, akik nem Budapesten szereztek mandátumot (Szmrecsányi György, Ernst Sándor, Vass József).

Az új törvényhatósági bizottság politikai összetételét nagy mértékben befolyásolta a szavazók felekezeti hovatartozása.

*A budapesti kerületek lakosságának vallási megoszlása a nagyobb felekezetek között 1920-ban<sup>71</sup>*

Kerület	Római katolikus	Református	Evangélikus	Izraelita
I.	70,9	12,6	6,3	8,1
II.	70,1	10,9	6,3	10,8
III.	75,6	8,5	3,7	11,0
IV.	61,1	11,7	6,2	17,9
V.	51,3	9,5	4,7	32,5
VI.	53,5	10,0	4,1	30,4
VII.	45,4	9,5	4,1	39,1
VIII.	58,9	11,1	4,7	23,1
IX.	65,2	13,3	5,1	14,1
X.	71,8	14,0	5,0	7,0
Összesen	59,1	10,9	4,8	23,2

A katolikus, illetve keresztény többségű választókerületekben a KKP nagy arányban győzött. A liberális-demokrata és pártonkívüli ellenzéki közgyűlési tagok 28,5%-os aránya mögött nagyrészt a fővárosi népességben belüli 23,2%-nyi izraelita lakosság állt. Ezt igazolják az egyes választókerületi eredmények is. A liberális demokrata pártokra elsősorban azokban a kerületekben szavazott a választók mintegy 40%-a, ahol az izraelita vallású lakosság alkotta a polgárság többségét. A KKP viszont ott bírt maradandó támogatottsággal, ahol a választók abszolút többsége, akár 85-90%-a katolikus vagy protestáns felekezetű volt (a budai kerületek mellett Ferencváros és Kőbánya). A törvényhatósági bizottságnak tagja lett Slachta Margit, a Szociális Missziótársulat egyik vezetője, Krizs Árpád katolikus pap, Sagmüller József apátblébános, Ernst Sándor pápai prelátus, Ortvai Rezső katolikus pap, Horváth János hittanár, Milbich Tamás katolikus segédlelkész, Vass József pápai prelátus, Hamar István katolikus teológiai tanár, Szokolay Antal katolikus pap, Valnicsek Béla katolikus pap, összesen 11 katolikus klerikus. A protestánsok részéről Raffay Sándor bányakerületi evangélikus püspök, Mohr Henrik evangélikus lelkész, Kaczián János evangélikus esperes, továbbá Kontra Aladár református lelkész és Takaró Géza ugyan-

<sup>71</sup> Budapest Székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve XIII. 1921–1924. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1925. 38.

csak református lelkész, összesen 5 protestáns egyházi személy. Az egyháziak összesen 16-an voltak, a választott tagok 7%-át tették ki.

A törvény ismertetésénél felsorolt delegált tagok a vagyoni virilizmus helyett a szellemi virilizmust képviselték, és nem játszottak vezető szerepet egyik politikai pártban sem. (Amennyiben ezen pozíciókban személyi változás történt, a belügyminiszter automatikusan az új személyt delegálta.)

A hároméves ciklus alatt az 1920-ban megválasztott keresztény párti bizottsági tagok között csak 7 személyi változás történt, azaz a képviselő helyére a párthoz tartozó első póttagot hívták be: az 1920 augusztusában elhunyt Zboray Gyula (III. kerület) helyére Zoók József, az 1921. januárban elhunyt Hoszú István (I. kerület) helyére Bednárz Róbert plébános, az 1922. májusában elhunyt Jajczay Mihály (VIII. kerület) helyére özv. Diner Gusztávné, az 1923 júliusában elhunyt Usetty Ferenc (IX. kerület) helyére pedig Urbán János került. Három személyi változás 1922 októberében lemondás miatt történt: Milbich Tamás katolikus segédlelkész (VII. kerület) helyére Galambos Mátyást, a Válya Gyula (X. kerület) helyére Weigand Mihályt, Takács István (X. kerület) orvos helyére Schneider Mihály póttagot hívták be.<sup>72</sup>

Az 1920–1923 közötti törvényhatósági bizottság pontos személyi összetételét, a tagok életrajzi adatait, foglalkozását és vallását nem lehetséges teljes pontossággal rekonstruálni. „Ennek az átmeneti, új bizottságnak az adatai csak részben állanak rendelkezésre” – írta egyik kortárs szakember.<sup>73</sup> Annyi azonban biztosan megállapítható, hogy az 1920-as új választási törvény lehetővé tette a törvényhatósági bizottság gyökeres átalakítását, megújítását. „Bekerülhettek olyan osztályok is, amelyek azelőtt eleve ki voltak zárva: nők, altisztek, bér munkások. Bekövetkezhetett a [...] felfrissülés, a fiatalabb korosztályok és egészen új bizottsági tagok előretörése. A korhangulat és az új irányzat azonban abban is tükröződött, hogy az új bizottságban helyet foglalók 84,4%-a [helyesen 83,4%-a – G. J.] keresztény és 16,6%-a izraelita vallású, holott azelőtt ezek az arányszámok sokkal közelebb jártak egymáshoz.”<sup>74</sup> Más források alátámasztják azt a véleményt, hogy az újonnan bekerültek többsége a keresztény pártokból, míg a régiek inkább a liberális-demokrata táborból kerültek ki. Az is valószínű, hogy a KKP bizottsági tagjai között nem volt izraelita. Csökkent a bizottsági tagok átlagéletkora is. Míg az 1918 előtti ciklusokban ez 50–60 év között volt, az 1920-as választás után 40–50 év közé volt tehető.<sup>75</sup> Az idősebb tagok jellemzően az ellenzék soraiban ültek. A bizottsági tagok 40%-a rendelkezett doktori címmel, néhány orvost, teológust leszámítva ők valamennyien jogi doktorok voltak. Többségük a KKP-hez tartozott. Különösen a budai és a belső kerületekben szembe tűnő a sok doktor, míg a kispolgári és munkás kerületekből bekerült keresztény pártiak ottani ügyvédek. A magasan kvalifikált főtiszt-

<sup>72</sup> BFL, IV. 1403. a, 1920. augusztus–1923. júliusi jegyzőkönyvek az elparentálás időpontja szerint.

<sup>73</sup> *Wildner Ödön*: Budapest törvényhatósági bizottságának keresztmetszete a legutóbbi 30 év alatt. Városi Szemle, 1931/4. 532.

<sup>74</sup> Uo.

<sup>75</sup> Uo., 533. Wildner megadja a születési hely szerinti megoszlást is. Eszerint a fővárosi törvényhatósági bizottság választott tagjainak 34%-a Budapesten, 66%-uk vidéken született. Az adatok értékét csökkenti, hogy Wildner csak minden második képviselő születési adatait ismerte.

viselők és más kinevezett bizottsági tagok is általában doktori címmel rendelkeztek.

Új jelenség volt a nők részvétele a törvényhatósági bizottságban. Igaz, mindössze hatan voltak — foglalkozás szerint háztartásbeliek, pedagógusok, írók —, közülük négyen keresztény pártiak. Az új közgyűlésbe az 1918 előtti régi tagok közül 23% került be, míg 77%-uk először volt törvényhatósági tag.<sup>76</sup>

Wildner valamennyi közgyűlési tag foglalkozási megoszlására 24 kategóriát állított fel. Ez azonban nem ad kellő tájékoztatást, mivel a tagok felére sem terjed ki. Jobban használható a tágabb foglalkozási csoportok szerinti megoszlás:<sup>77</sup>

Foglalkozás	Arányuk a törvényhatósági bizottság tagjai között (%)
Tisztviselők	37,1
Ipar	17,7
Jogszolgáltatás	17,4
Kereskedelem	9,3
Pap	4,5
Pedagógus	4,5
Egészségügy	3,5
Háztulajdonos	1,4
Író	1,4
Képviselő	1,4
Műszakiak	1,1
Háztartásbeli nő	0,7

A papok és a pedagógusok valamennyien a KKP tagjai közül kerültek ki, a képviselők az 1920-as nemzetgyűlés keresztény párti tagjai voltak. Az iparosok és kereskedők döntő többsége kisiparos és kiskereskedő volt, s mint ilyen, java-részt ugyancsak keresztény párti. De ugyanebbe a kategóriába kerültek a nagy-polgárok is: nagykereskedők (0,3%), nagyiparosok (4,5%) és bankigazgatók (2,4%). A közgyűlés összetételében jelentősen megnőtt a tisztviselők aránya. Többségük állami (14,2%) vagy fővárosi közalkalmazott volt (10,4%), s mint ilyen, ugyancsak a KKP tagja.

Kíséreljük meg a Keresztény Községi Párt törvényhatósági bizottsági tagjainak adatait rekonstruálni. A tagok közül 58 főnek (34%) valamennyi adatát (születési év, felekezet, foglalkozás, doktorátus) ismerjük. Nyolc főnek csak a nevét ismerjük, a születési évét összesen 71, felekezeti hovatartozását 70, foglalkozását 158 főnek ismerjük, ami már 95%-os arány. Doktori címmel 55-en rendelkeztek, nagy többségük jogi doktor volt.

A bizottsági tagok közül 71-nek ismerjük az életkorát. Hárman 60 év felettiak voltak, 12-en 50-60 év közöttiek, 30-an 40-50 év közöttiek és 26-an 30-40

<sup>76</sup> Uo., 535.

<sup>77</sup> Uo., 534.



évesek. Összesen 71%-ot (56 fő) tesz ki az 50 év alattiak, tehát a fiatalok és férfikoruk delén lévők részaránya.

Az ismert felekezeti adatokból kitűnik, hogy 58 fő a katolikus, 6 a református, 4 az evangélikus, 1-1 fő pedig az unitárius, illetve a görög keleti egyházhoz tartozott. A katolikusok aránya tehát 80%, ami feltehetőleg áll a teljes, 167-es létszámra is.

A szociológiailag értékelhető foglalkozási megoszlás következtetni enged a párttagság társadalmi összetételére, befolyásának jellemző területeire. Végzettség szerint 33 jogász (ebből 21 ügyvéd), 16 teológus (11-en a katolikus, ketten a református, 3-an az evangélikus egyházban szolgáltak), 12 mérnök, 12 közgazdasági szakember (beleértve a bankárokat is), 8 orvos és gyógyszerész, 5 tanár, 3 hírlapíró, író volt a foglalkozását feltüntető 158 KKP-tag között. A közalkalmazott értelmiségi kategóriába sorolható még 8 vasúti, 3 postai és 2 villamosvasúti alkalmazott (két kivétellel tiszték vagy főtiszték). Az értelmiségiek száma tehát 102 fő. A további foglalkozások megoszlása a kisiparosok, kiskereskedők jelentős arányát mutatja: a kisiparosok (20) és a kiskereskedők (8) száma összesen 28. A gyárosok és vállalkozók száma 8, de ezek inkább középkategóriába sorolható, a kisiparból kinőtt vállalkozások vezetői voltak. A tagok között találunk egy földbirtokost is. A munkásság volt a leginkább alulreprezentált kategória: mindössze 3 ipari munkás és egy földműves került a képviselők közé. A KKP frakcióban 4 nő kapott helyet. Ketten rendelkeztek önálló hivatással (szerzetesnő, tanárnő), ketten háztartásbeliek voltak polgári foglalkozású férjük mellett. (A fennmaradó 13 fő foglalkozása nem volt besorolható az adott kategóriákba.)

Ha a tagok jogállását vizsgáljuk, kitűnik, hogy 35 közalkalmazott és köztisztviselő, illetve 20 magánalkalmazott és magántisztviselő. Ez utóbbiak többsége valamely keresztényszocialista szervezet, egyesület, szövetkezet alkalmazottja volt.

Végül az ismert adatokat számba vehetjük másod- és harmadlagos szempontok szerint is. Így például 3 katolikus egyházközségi elnök és 22 politikai funkcióval rendelkező személy (egykori vagy aktív kormánytag, pártvezető, képviselő stb.) található. A forrásokban elsősorban a keresztényszocialista mozgalom vezetői, keresztény szakszervezeti funkcionáriusok tüntették fel pártállásukat. A 167-ből a „keresztényszocialista” megjelölést 11 név mellett olvashatjuk.

A fenti adatsorokból levonható következtetések közül a legbiztosabb az, hogy a KKP tagjainak és támogatóinak abszolút többsége katolikus volt. Képviselőinek 64%-a értelmiségi végzettségű (és foglalkozású), s az összes KKP-képviselő 33%-a rendelkezett doktorátussal. Tehát az ipar, kereskedelem, pénzügyek területéhez képest ezek voltak többségben. (Ezen belül is a jogászok 20%-ot, s köztük az ügyvédek 13%-ot adtak, az egyháziak 10%-ot tettek ki.) A kisiparosok és kiskereskedők a törvényhatósági bizottsági tagok 17%-át tették ki. A jogász-orvos-mérnök-egyházi értelmiség után ez a réteg adta a párt meghatározó bázisát. Munkások mondhatni „dísznek” kerültek a bizottsági tagok közé, amivel a pártvezetés a keresztény szakszervezetek ekkor jelentős létszámú munkás tagsága felé tett gesztust.

### *A Keresztény Községi Párt megalakulása*

A keresztény párti programmal megválasztott törvényhatósági bizottsági tagok 1920. július 14-én Szmrecsányi György elnökletével a Sas Körben értekezletet tartottak, amelyen megjelent Sipőcz kormánybiztos is. Kimondták, hogy az összes keresztény párti községi képviselő tag egységes pártba tömörül. A pártkeretek stabilizálódása során a korábban Keresztény Nemzeti Liga (elnöke Teleki Pál), majd Fővárosi Keresztény Párt elnevezésű, Ernst Sándor vezette csoport ekkor Keresztény Községi Párt néven kommunálpolitikai párttá szerveződött. A párt ideiglenes elnökévé közfelkiáltással a volt néppárti Szmrecsányi Györgyöt, az Ébredő Magyarok Egyesületének országos elnökét választották meg. Szmrecsányi a tömegszervezetté vált ÉME elnökeként felette állt a keresztény párti irányzatoknak. Az egyre inkább előtérbe kerülő Wolff Károly pedig az ÉME igazgatóságának volt tagja.<sup>78</sup> „Csakhamar változás következett be a vezetésben [...] be kellett vonni a keresztény egységbe a széthúzó erőket is, amelyek kívül állottak a Keresztény Szociális Néppárt keretein.”<sup>79</sup> A fővárosi keresztény pártok egységének megteremtése az országos politikához hasonlóan történt: a vezetésben háttérbe szorították a keresztényszocialistákat és a (legitimista) konzervatívokat annak érdekében, hogy az 1919-ben előtérbe került Friedrich–Csilléry csoport, továbbá a nem-katolikus, de keresztény-nemzeti velleitársú rétegek is magukénak érezhessék a pártot.

1920. július 17-én a Sas Körben tartott újabb értekezleten határoztak a KKP végleges szervezetéről. Szmrecsányi Wolff Károlyt javasolta elnöknek, alelnököknek pedig a Friedrich–Teleki pártból a református Csilléry Andrást, a keresztényszocialistáktól pedig Usetty Ferencet. Az elnökség összetétele tükrözte a párt alkotó elemeit: Wolff a Keresztény Nemzeti Ligában lévő politikai elitet, Csilléry a Keresztény Nemzeti Pártot, Usetty pedig a keresztényszocialistákat képviselte.

1920. július 21-én a Sas Kör dísztermében tartották a Keresztény Községi Párt ünnepélyes alakuló közgyűlését, amelyen Raffay Sándor evangélikus püspök elnökölt. A 167 fős frakcióból 117-en szavaztak, közülük 90-en Wolff Károlyra. Az alelnökök közül Usetty 116, Csilléry 103 szavazatot kapott.<sup>80</sup> A KKP-ban rajtuk kívül jelentős szerep jutott Petrovác Gyula építésznek, Buday Dezső gépészmérnöknek, Joanovich Pál volt államtitkárnak, Platthy György ügyvédnek, Müller Antal magántisztviselőnek, Ernst Sándor pápai prelátnak és Bednárz Róbert plébánosnak.

A pártelnök rövid programot adott, aminek lényege a keresztény Budapest megalkotása volt. Kijelentette, hogy a párt a kisiparosok, a kiskereskedők, a fogyasztók érdekeit fogja képviselni, bázisát pedig a köztisztviselők, a szabad foglalkozású keresztény értelmiség, a keresztény iparosok és kereskedők, a keresztényszocialista munkások és alkalmazottak, általában véve a keresztény polgárság képezi. Wolff ezen rétegek politikai, gazdasági és szociális érdekeinek

<sup>78</sup> Nemzeti Újság, 1920. július 15. 2.

<sup>79</sup> *Halász Árpád*: A keresztény Budapest alkotásai. In: Wolff Károly élete... I. m., 102.

<sup>80</sup> Nemzeti Újság, 1920. július 22. 2.; *Kelemen Géza*: i. m., 70.

képviselőt hirdette meg – „krisztusi demokráciát nemzeti szellemben”.<sup>81</sup> A pártelnök július 25-én a *Nemzeti Újság*ban ismertette a nagyközönséggel programját. „Programom nagyon rövid: keresztény és magyar Budapestet akarok. A keresztény és magyar Budapestet nem lehet másképp elképzelni, csak úgy, hogy nem kurzusról van szó, hanem mellőzhetetlen és egyedüli létalapról [...] ezért követelem elsősorban a főváros belső életében a nemzeti faji karakternek kidomborítását” – nyilatkozta Wolff.<sup>82</sup>

E program megvalósításához olyan új főtisztviselőkre volt szüksége, akik keresztény-nemzeti érzelműek. Wolff úgy vélte, „a városi politikát függetleníteni kell az országos politikától”, hogy az ne legyen kitéve a politikai konjunktúrának. Pénzügyi téren a Városházán takarékoskosságot, létszámcsökkentést és progresszív adózást tartott szükségesnek. A párt szociálpolitikája és a létesítendő szociális intézmények a szegény rétegek, elsősorban a munkásság támogatását célozták. „Azt akarjuk — mondta Wolff —, hogy a Városháza ne legyen a nagytőke uszályhordozója, hanem tegye lehetővé a kiskereskedőknek és kisiparosoknak a fővárosi vállalkozásokban és szállításokban való részvételt.” Kiemelte továbbá, hogy a párt a keresztény felekezetek közötti békére törekszik, s a kegyúri jogait a katolikus autonómiával, az egyházközségekkel együttműködve gyakorolja. Wolff Károly programja tehát a főváros szinte valamennyi lakosához szólt, kivéve a nagypolgárságot és az izraelita vallású polgárokat.

Kétségtelen, hogy Wolff volt a legalkalmasabb személy az ellentétek kiküszöbölésére, hiszen neki nem volt sem néppárti, sem keresztényszocialista kötődése, s már 1918 októberében megjelent az ellenforradalmi szerveződésekben, 1919 júniusában pedig az éppen alakuló alsó-vízivárosi egyházközség elnöke lett. Ekkor a párt vezetése a néppártiaktól a Wolff-Csilléry csoport kezébe ment át. Ernszték végül kompromisszumot kötöttek. Wolff és társai lemondtak az országos keresztény politikában a vezető szerepről, s átengedték azt a vidéken bázissal rendelkező, inkább agrárius beállítottságú Ernsztéknek. Ernszt viszont a fővárost engedte át Wolffnak, s kölcsönös támogatásukról biztosították egymást.

Wolff Károlyból a korszak fővárosi politikai életének emblematikus alakja lett. Bangha Béla szerint 1919 után „Wolff Károlyra hárult a feladat, hogy a keresztény politikai gondolat számára végre a fővárost is meghódítsa s azon keresztül az ország új irányát biztosítsa. S ez Wolff Károlynak, a közéletben addig ismeretlen valakinek teljes mértékben sikerült”<sup>83</sup> Wolff kitűnő szónok volt, lázba tudta hozni az embereket. 1919 után a fővárosban a Keresztény Nemzeti Ligában szervezkedtek a hívei, s végeredményben ebből nőtt ki a KKP. Wolff célja az addig liberális vezetőségű főváros meghódítása volt. Ezt mint pártvezér érte el, nem akart sem polgármester, sem főpolgármester lenni. A főváros adminisztrációját és intézményeit akarta kereszténnyé tenni, azaz a keresztény-nemzeti elkötelezettségű emberekkel betölteni. Heterogén összetételű pártjából azonban

<sup>81</sup> Budapest története. V. köt. Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, Akadémiai, 1980. 182.

<sup>82</sup> *Nemzeti Újság*, 1920. július 25. 2.

<sup>83</sup> *Nyisztor Zoltán*: Ötven esztendő... I. m., 137.

csak erős kézzel lehetett egységes politikai erőt szervezni. Életrajzírója szerint „rugalmasan ugyan, de vaskézzel tartott rendet és fegyelmet pártjában”.<sup>84</sup> Gömbös Gyulához hasonló tekintélyelvű vezetési stílusa és módszerei nem tartak parancsuralmi törekvéseket. Wolff következetesen ragaszkodott az alkotmányos autonómia védelméhez. Mentalitása a budai polgárság konzervatívizmusából táplálkozott, Pest idegen volt a számára.<sup>85</sup>

Wolff és pártja sikereiben jelentős szerepe volt a budapesti egyházaknak, egyházközségeknek és lelkészeknek. „A katolikus reneszánsz szempontjából örök érdeme marad Wolff Károlynak, hogy pártja a főváros adminisztrációjának birtokában mindent megtett, hogy a főváros lelki ellátásának problémáját az egyházi hatóságokkal karöltve megoldja. Meggyőződéses katolikus módjára nemcsak megértő, hanem bőkezű volt az egyházzal szemben, mint ahogy a kegyúr ősi fogalmának megfelelt. Az ő pártjának uralma alatt folyt le a főváros hitéletének nagyszabású újjászervezése, a túlnépesedett plébániák eldarabolása s a sok-sok új egyházközség, helyi lelkészség megszervezése. Ebben a kérdésben, bár minden új alapítás a főváros újabb és újabb megterhelését jelentette, az egyházi hatóság sem nála, sem pártjánál soha nem talált ellenállásra. Több új templomot maga a főváros építtetett, de a többi közadakozásból vagy egyházi adóból épülőhöz is tetemesen hozzájárult, nem is említve, hogy a főváros kegyurasága alatt álló papság anyagi ellátását is olyan mintaszerűen rendezte, amire alig akadt példa nemzetközi viszonylatban is” – írta róla Nyisztor Zoltán katolikus pap-publicista.<sup>86</sup>

A történész szakma is úgy véli, hogy a keresztény párt meghatározó egyénisége a párt önálló vonalat vivő fővárosi vezetője Wolff Károly volt, a pártot a köznyelv egyszerűen Wolff-pártnak nevezte.<sup>87</sup> A párt jellegének megítélésében azonban markáns véleménykülönbségek tapasztalhatók. „Wolff pártja gyakorolta a legerősebb befolyást a főváros politikai vezetésére, a legelszántabb, legkövetkezetesebb ellenfele volt a liberális irányzatnak. A konszolidációt erős kezű, tántoríthatatlanul keresztény, antiszemita és antiliberális vonalvezetéssel látta biztosítottnak. A »jogrend« és a »törvényesség« eszközeit arra kívánta felhasználni, hogy a főváros életéből a »zsidó-liberális« csoportot és képviselőit ne csak politikailag, hanem gazdaságilag is kiszorítsa. Wolff pártját igen szoros szálak fűzték a katolikus egyházi körökhöz, konzervatív klerikális beállítottságú szervezetekhez, de voltak kapcsolatai Gömbös körével is” – állapította meg L. Nagy Zsuzsa.<sup>88</sup> A *Budapest története* című kötetben Lackó Miklóstól az olvasható, hogy a keresztény-nemzeti irányzat határozottan elhatárolódott a szélső-jobboldali radikalizmustól, ami nem csak a nyilasokkal kapcsolatban igaz, hanem az 1920-as évek radikalizmusait illetően is. Csak így válhatott a katolikus egyház által legitimált országos keresztény párt partnerévé, illetve részévé. A Wolff-pártot eszerint a konzervatív klerikalizmus, a mérsékelt fajvédelem és a

<sup>84</sup> *Ijjas Antal*: i. m., 44.

<sup>85</sup> 1923-tól — Ripkát követően — ő lett a Budai Polgári Kaszinó elnöke. L. K. *Török Miklós*: i. m., 60.

<sup>86</sup> *Nyisztor Zoltán*: Ötven esztendő... I. m., 139–140.

<sup>87</sup> Ezt átvette a szakirodalom is.

<sup>88</sup> *L. Nagy Zsuzsa*: i. m., 22.

szociális érzékenység jellemezte. A gazdasági életben a keresztény erkölcsök érvényesülését tartotta szükségesnek, és következetesen ragaszkodott a törvényességhez és a jogrendhez, elsősorban is a fővárosi önkormányzat autonómiájának integritásához.<sup>89</sup> Ezek az értékelések differenciáltan jellemzik a Keresztény Községi Pártot, amely azonban a korszak többi keresztény pártjához hasonlóan nyitott volt jobb felé és zárt bal felé.

A KKP teljes erejével támogatta Sipőczöt, aki a „nemzeti jellegű tőke” pozícióinak megerősítését támogatta a fővárosban. Tudták ugyanis, hogy a nagypolgárság, a nagytőke támogatása, vagy legalábbis toleranciájának biztosítása nélkül a politikai hatalom, a város kormányzása tartósan nem maradhat a kezükben. A keresztény pártok abszolút többséget eredményező győzelme gyökeresen új helyzetet, új lehetőségeket, mondhatni egyfajta rendszerváltást tett lehetővé a főváros irányításában, s az önkormányzat hatáskörébe tartozó intézmények, vállalatok, üzemek vezetésében. A nagyarányú győzelemnek több oka is volt. A szociáldemokraták tartózkodása, a liberális-demokrata csoportok defenzívába szorulásával egyidejűleg az országos politikai erőviszonyok itt is radikális változást tettek lehetővé. A főváros lakosságának politikai hangulata is módosult: a hagyományosan konzervatív kerületek mellett jelentősen megnőtt — Budapesten mintegy 100 ezer főre, országgszerte mintegy 180-190 ezer főre — a keresztényszocialista szakszervezetekben tömörülő munkások, alkalmazottak, kisemberek száma, különösen a közüzemekben dolgozók esetében. Befolyásolta a választási eredményt az először választójoghoz jutó nők aktív részvétele, akik részben a helyi klérus útmutatásait, részben a nagy számú keresztény nőszerződés programját elfogadva adták voksukat a keresztény pártokra.

### *Rendszerváltás a városházán*

A jobboldali többség biztosítása után megkezdődött az autonómia helyreállítása. A hatalomra került keresztény párti városvezetés elsődleges célja nem csak az 1918—19-ben kompromittálódott tisztviselők eltávolítása volt, hanem ki akarták zárni a beleszólásból is az 1918 előtti liberális politikusokat. Rendszerváltás ugyanis aligha képzelhető el radikális személyi változtatások nélkül. Erre kínált alkalmat a választások utáni tisztújítás, s ehhez nyújtott segítséget a Fővárosi Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége. A KKP központi vezető szervébe, a végrehajtó bizottságba mindegyik közigazgatási kerület három tagot küldhetett. A bizottság 1920. július 27-én tartotta alakuló ülését a Keresztény Nemzeti Liga Ferenciek terén lévő helyiségében.

A KKP Végrehajtó Bizottsága ekkor egyhangúlag Sipőcz Jenő polgármesterré választása mellett foglalt állást, s ezt pártkérdéssé tette. Néhány nap múlva pedig arról határoztak, hogy a közgyűlési bizottságokat és albizottságokat az ellenzékkel kötendő egyezés nélkül választják meg, tehát azokban nem adnak helyet nekik.

A törvényhatósági bizottság ideiglenes alakuló ülésére 1920. július 28-án került sor. Sipőcz Jenő kormánybiztos programbeszédében — amely a többségi

<sup>89</sup> Budapest története. I. m., V. köt., 467.

párt álláspontját tükrözte — legfontosabb feladatnak a jogfolytonosság helyreállítását nevezte, amelyet az 1920:VIII. és IX. tc. tett lehetővé, az ideiglenes intézkedések helyébe a törvényes alkotmányosságot léptetve életbe. Elsődleges céljának a főváros autonómiájának teljes helyreállítását és megóvását tekintette. A törvényhatósági bizottság megválasztása és működésének megkezdése a „székesfővárosban a jogfolytonosság teljes helyreállítását” jelenti.<sup>90</sup> Új, fontos fejleménynek nevezte, hogy csökkent a törvényhatósági bizottság létszáma, amelybe Budapest története során először kerültek be a nők, szám szerint hatan. A főtisztviselő tagok mellett az autonómia tekintélyét emelte a közművelődési, a kulturális és a tudományos közintézmények vezetőinek bekerülése a közgyűlésbe. Üdvözölte, hogy a „virilizmus, a vagyoni érték képviselőt eltöröltetett és helyébe a szellemi érték képviselőt állított”, s a három évre mandátumot kapott új autonómia már demokratikus úton jött létre, mert a választás az általános, egyenlő és titkos választójog szerint zajlott le. Sipőcz a konkrét teendőkről is szólt a várospolitikai feladatok kijelölésénél. Abból indult ki, hogy „Budapest romokban fekszik anyagilag, erkölcsileg és szellemileg, s a legfontosabb feladat Budapestet ezekből a romokból újra felépíteni”. A legfontosabb gazdaságpolitikai feladat a főváros pénzügyi egyensúlyának helyreállítása a progresszív adózással történő bevételnövelés és a takarékoság segítségével és a szűkös anyagi viszonyok által engedett beruházási programok indításával. Sipőcz ígéretet tett a munkanélküliség enyhítésére és a munkásvédelemre, valamint szólt a közegészségügy és a közéletrendezéséről, a lakáskérdés megoldásáról is. A legsürgősebb kommunális feladatnak a város vízellátásának normalizálását, a csatornahálózat rendbe tételét, az utcák javítását és tisztán tartását tekintette. Végül hitet tett Budapest és a vidék ellentétének felszámolását biztosító keresztény-nemzeti eszme mellett. „Van nekünk mélyen tisztelt bizottság, egy csodaszerep, amely erre a munkára képessé tesz, és ez az eszme, amelynek Magyarország állami létét köszöni, amely által mi bekapcsolódunk a nyugati kultúrájába, amelyért századokon keresztül vérünket ontottuk és amely hazánkat ezer évnek minden szenvedése és viszontagsága között fenntartotta és ez a keresztény nemzeti eszme.” A Wolffék által támogatott kormánybiztos-főpolgármester programjának pontjai a későbbiekben felbukkanak a Keresztény Községi Párt bizottsági tagjainak közgyűlési felszólalásaiban éppúgy, mint a párt által tartott gyűléseken.

A törvényhatósági bizottság megalakulásával egyidejűleg a korábbi törvény alapján működő bizottságok, választmányok és küldöttségek megszűntek, és új bizottságokat kellett alakítani.<sup>91</sup> 1920. augusztus 11-én ült össze Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága alakuló közgyűlése. Az igazolóbizottság ismertette a megválasztott kerületi választmányi tagok névsorát. Mind-egyik kerületben 24 tagú választmányt hoztak létre, s a tagok nagy része a ke-

<sup>90</sup> Sipőcz beszédét l. Fővárosi Közlöny, 1920. július 30. 411–413. Közli: Források... I. m., 25. sz. (48–52.)

<sup>91</sup> A szóban forgó bizottságok megválasztására az 1920. augusztus 25–26-i rendes közgyűlésen került sor, ám azokba a többségi szavazással csak a KKP által jelöltek kerültek be. A tagok névsorát l. Fővárosi Közlöny, 1920. augusztus 27. 486–488.

resztény pártból került ki.<sup>92</sup> Ezután Wolff Károly nagy beszédben ismertette a Sipőcz-programban is megfogalmazott céljaikat. Ő is a szellemi, erkölcsi és gazdasági csőd megállapításából indult ki. „Mi a megalakulást a székesfőváros életében határkőnek kívánjuk tekinteni [...] Ma, általános megállapítás, hogy világgégés van. Nagy közgazdasági és szociális válságok idejét éljük [...] mert az a szocializmus, amit eddig hirdettek, nem volt igazi szocializmus, mert az a liberálisizmus, amit hirdettek, a lelkek bilincsbe verése volt” – hangoztatta Wolff a múltrol adott kritikájában. A liberálisok és a szocialisták politikája döntötte romokba a keresztény-nemzeti civilizációt: „itt állnak a szocializmus és marxizmus teljes csődjével, mi pedig itt állunk a krisztusi demokráciával, itt állunk a krisztusi igékkel, és vállaljuk a felelősséget, hogy azokat a problémákat, amelyeket Önök (ti. a liberálisok – *G. J.*) nem tudtak megoldani, mi a krisztusi szeretet jegyében, a kereszténység gondolatával és a nemzeti eszme keretében meg fogjuk oldani.”<sup>93</sup>

Wolff kitért a párttal szembeni egyik legsúlyosabb kifogásra, az antiszemitizmusra is. „Amit mi hirdetünk [...], az nem antiszemitizmus, mert ez csak egy negatívum, mi azonban pozitív kereszténységet akarunk, mi intézményes biztosítékokat akarunk teremteni az egész társadalmi és politikai életben, hogy az emberi fejlődésnek ez a kilendülése [ti. a forradalmak – *G. J.*] és természetellenes medrekbe való terelése a jövőben mindenkorra lehetetlen legyen.” Pártját a fővárosi ősmagyar lakosság képviselőjének nevezte. „Az ősz magyar lakosság követeli azt, hogy képviselői a székesfőváros kormányzásában egyedül a keresztény és magyar faji érdek jegyében dolgozzanak [...] Mikor mi ide bevonultunk a székesfőváros közgyűlési termébe, mint az ősz magyar keresztény lakosság képviselői, mi át akarjuk hidalni ezt a szakadékot [ti. „a világváros és vidék lelkivilága” közti szakadékot – *G. J.*] és meg akarjuk oldani a mi székesfővárosunk szellemi életének válságát. [...] Azt akarjuk, hogy a székesfőváros minden ügyében ne a jöttmentek szava legyen mérvadó.”<sup>94</sup> Ez a pártprogram azonban tagadhatatlanul zsidóellenes volt, hiszen a „jöttmentek” nevezett, nem magyaroknak tartott izraelita lakosságot kirekesztette. (Wolff arról megfélekedezett, hogy a főváros őslakossága sokkal inkább német anyanyelvű volt, és csak a 19. század második felében vált többségében magyarrá.) A pártvezér ugyanakkor a keresztény kultúra, a keresztény erkölcsök, a keresztény-nemzeti gondolat uralmát hirdette meg. Fellépett az internacionalizmus és az ún. „zsidó tőke”, valamint a galíciai idegenek, a „jöttmentek” térhódítása ellen.

A gyakorlati teendőkről csak szűkszavúan nyilatkozott, lényegében megismételte a kormánybiztos által mondottakat. Első helyen a főváros tanügyét említette, közvetve utalva arra, hogy az iskolákból távolítják el először a velük egyet nem értő pedagógusokat. A szociálpolitikában és a pénzügyek terén is a keresztény erkölcs érvényesítését követelte, célként jelölve meg egyfelől a tisztviselőkről, a fővárosi munkásságról és az értelmiségről való gondoskodást, másfelől a költségvetés pénzügyi egyensúlyának helyreállítását, a legszigorúbb ta-

<sup>92</sup> Fővárosi Közlöny, 1920. augusztus 13. 429–430.

<sup>93</sup> Uo., 430–431.

<sup>94</sup> Uo., 431–432.

karékosságot. „Mi is elhoztuk ide a demokráciát, de ez nem lesz a nagytőke uszályhordozója, ez a kisiparosok, a kiskereskedők, a fogyasztóknak érdekeit reális alapon fogja szolgálni” – ígérte Wolff. „Hirdettek már itt szocializmust, de az marxi szocializmus volt, az osztálygyűlölet szocializmusa, ez a szocializmus, amelyet mi hirdetünk, ez a kereszténység szocializmusa [...] És mert a keresztényszocializmus gondolatával jövünk, azért a közüzemek tekintetében is elsősorban a szociális feladatokat akarjuk megvalósítani.”<sup>95</sup>

Ez a program a néhai osztrák keresztényszocialista — Bécs egykori polgármestere — Karl Lueger politikáját<sup>96</sup> egyesítette a nemzeti gondolat és a fajvédelem jelszavaival. A pártelnök összefoglalóan konzervatív és nemzeti értelemben vett kereszténydemokráciának nevezte politikáját, amint azt az országos keresztény pártban Vass József is vallotta.<sup>97</sup> A program gyakorlati, keresztényszocialistának nevezett része a keresztény középosztály, a városi közép- és kispolgárság és a keresztény szakszervezetek célkitűzéseit tartalmazta.

A keresztényszocialisták viszont úgy érezték, hogy a KKP-ben Wolff programbeszéde ellenére háttérbe szorulnak az érdekeik. Ezért augusztus 13-án mintegy 25 közgyűlési tagjuk a KKP keretén belül létrehozta a Keresztényszocialista Városi Bizottságot, amelynek elnöke Ernszt Sándor lett, s tagjai között volt Benárd Ágoston, Haller József, Frühwirth Mátyás, valamint Szabó József, a keresztény szakszervezetek főtitkára. Ez a bizottság része lett a szeptember 17-én alakult Keresztényszociális Blokknak, amelyben a keresztényszocialista nemzetgyűlési képviselők, a keresztény szakszervezetek vezetői s a fővárosi és vidéki pártszervezetek küldöttei vettek részt. Ebben már olyan országosan ismert politikusokat találunk Ernszt Sándor mellett, mint Haller István, Homonnay Tivadar és mások.

1920. augusztus 25-én tartották a törvényhatósági bizottság első rendes közgyűlését, ahol megválasztották a 18 szakbizottságot. Mivel a tagság elnyeréséhez egyszerű többségre volt szükség, a bizottságokba csak keresztény párti tagok kerültek be. A szeptember 1-jén tartott rendkívüli közgyűlésen került sor az új polgármester megválasztására. Eredetileg négy jelölt volt: Sipőcz Jenő kormánybiztos, Folkusházy Lajos alpolgármester, Rényi Dezső és Buzáth János tanácsnokok. Az utóbbi három jelölt azonban visszalépett, így csak a KKP jelöltjére, Sipőczre lehetett voksolni, akit 170 pártoló szavazattal meg is választottak.<sup>98</sup> Főpolgármester választására viszont nem került sor, ennek feladatait is a polgármester látta el helyettes főpolgármesterként. Sipőcz kormánybiztosi megbízatása szeptember 15-én szűnt meg, amikor a minisztertanács felmentette őt e teendőinek ellátása alól.

Az új polgármester közgyűlési székfoglalójából érzékeltetni lehetett, hogy a főváros első embere valójában a Wolff-párt „politikai foglya”. Bár Sipőcz és Wolff elvei azonosak voltak, Sipőcz tevékenységét mérsékeltebb hangvétel és

<sup>95</sup> Uo., 432–433. Az egészet újraközlö: Források... I. m., 28. sz. (58.)

<sup>96</sup> Luegerről l. *Madaras Éva*: Az osztrák keresztényszociális mozgalom a pártalakulás évtizedében (1887–1897). Budapest, Akadémiai, 1989.

<sup>97</sup> *Vass József*: Demokrácia. Budapest, Katolikus Népszövetség, 1917.

<sup>98</sup> Fővárosi Közlöny, 1920. augusztus 31. 509. és szeptember 3. 523.



módszerek jellemezték, s az jobban is igazodott Teleki és Bethlen konszolidációs politikájának elvárásaihoz.

A választások után a törvényhatósági bizottság visszakapta korábbi jogsziványainak többségét. Az önkormányzat választott első embere ismét a polgármester lett. Az operatív munkát a Székesfőváros Tanácsa végezte. Ennek élén szintén a polgármester állt, munkáját két alpolgármester, valamint a szakbizottságok élén álló tanácsnokok segítették. A KKP két alpolgármester-jelöltje Folkusházy Lajos alpolgármester és Rényi Dezső tanácsnok volt. Ezek megválasztása az 1920. szeptember 15-i rendkívüli közgyűlésen történt. (Folkusházy 1928-ig, Rényi 1923-ig volt alpolgármester.) Az alpolgármesteri címmel felruházott tanácsnok Buzáth János lett. Ezt követte az október 7-i rendkívüli közgyűlésen a 12 tanácsnok és a 2 tanácsjegyző megválasztása, akik ugyancsak a KKP jelöltjei közül kerültek ki. Itt történt a legtöbb személycsere. A régi tanács tagok közül kibukott 4 fő, a 8 új tag a KKP jelöltje volt. Az alacsonyabb beosztásokban ugyanilyen elvek szerint zajlottak le a személycserék. Ezzel a főváros a Wolff–Csilléry–Sipőcz hármasság kezébe került, ám sem Wolff, sem Csilléry nem vállalt közigazgatási vagy önkormányzati tisztséget. 1920 végére helyreállt Budapest önkormányzatának autonómiája, amit azonban jelentősen csorbított az 1920:IX. tc. azon paragrafusa, amely a belügyminiszternek jogot adott a törvényhatósági bizottság feloszlatására – új választások kiírásának egyidejű kötelezettsége mellett.

#### *A keresztény párti fővárosi önkormányzatának működése 1920–1923 között*

Az 1920. évi fővárosi reform az ellenforradalomban felülkerekedő erőknek kedvezett, kezükbe adta Budapest vezetését, s ezt követően állandó világnézeti ellentétek és szócsaták foglalkoztatták a közgyűlést. A Wolff-párt a polgármester közreműködésével saját híveit ültette a fontosabb önkormányzati, főtisztviselői pozíciókba, illetve a nagy fizetésekkel járó közüzemi vezető szervezetekbe. „A Wolff Károly nevével fémjelzett Keresztény Községi Párt fő törekvése arra irányult, hogy tagjait a fővárosi hivatalok és közüzemek vezető tisztségeibe juttatva megtörje az általa »szabadkőműves zsidó oligarchiának« nevezett korábbi vagyonos nagypolgári rétegek hatalmát, s a főváros (sokszor német származású) keresztény középrétegeinek nyisson teret a budapesti közéletben.”<sup>99</sup>

A KKP teljes városi hatalomátvétele idején a tisztogatási akció először az elnöki, a közigazgatási és a tanügyi ügyosztályban indult meg. Elvégzésére vizsgáló- és igazolóbizottságokat állítottak fel. A mintegy 25 ezer fővárosi alkalmazott közül a 279 fő ellen indult eljárás, s ebből 1920. augusztus végéig mindössze 214 zárult le.<sup>100</sup> Ez idő alatt a végleges tisztviselők közül 130 ellen folyt eljárás, közülük 71 személyt a vizsgálat idejére felfüggesztettek. A lezárt vizsgálatok közül 17 elbocsátással, 25 pénzbüntetéssel, 15 dorgálással zárult. Az ideig-

<sup>99</sup> A főpolgármester feladatairól, jogköréről és hatásköréről l. Horváth J. András: i. m., 142–143.

<sup>100</sup> Sipos András: A fővárosi törvényhatósági bizottság igazgatási apparátusa. In: Összeállítás... I. m. 76.

lenes alkalmazottak közül 67 fő ellen folyt eljárás, közülük 54-et elbocsátottak, 2 főt pénzbüntetésre ítélték. Az altiszteknél 82 eljárásból 38 ért véget elbocsátással, 15-en pénzbüntetést kaptak. Összesen tehát 109 főt bocsátottak el. A tanszemélyzettel szemben még szigorúbban jártak el. A 703 fegyelmi alá vont személy közül 234-nek az esetét iskolai hatáskörben zárták le, 398 úgy került a főváros elé, 71 pedig a vallás- és közoktatásügyi miniszter elé.<sup>101</sup>

Így függő viszonyt jött létre a „pártsemleges” főtisztviselők és gazdasági vezetők, valamint a Keresztény Községi Párt között. A közigazgatási hivatalnokok száma kerekén 2800, a gazdasági jellegű közüzemek és a közművek (víz-, gáz-, elektromos művek) alkalmazottainak száma mintegy 10 ezer fő volt. (1923-tól ehhez járult a BSzKRT további 10 ezer alkalmazottja.) Ez a kapcsolatrendszer is közrejátszott abban, hogy a Wolff-pártot nem lehetett kimozdítani a fővárosi önkormányzat irányításából.

Míg a kormányzat — és szavakban Wolff is — a létszámcsökkentést szorgalmazta, nagy nyomás nehezedett a városházára az állásokra pályázó menekültekkel is megnövekedett székesfővárosi közalkalmazotti létszám miatt. (A közigazgatási apparátus létszáma 1919–1923 között 25%-kal nőtt.) A KKP akadálytalanul keresztül tudta vinni, hogy az alsóbb szintű pozíciókba, állásokba csak a párt tagjai vagy az általa ajánlottak kerüljenek.<sup>102</sup> Bethlen és a szabadelvű-konzervatív polgári erők azonban ezt a helyzetet átmeneti állapotnak tekintették. A kezdődő bethleni konszolidáció arra törekedett, hogy a főváros vezetésében is visszaszorítsa, de legalábbis mérsékelje a túl radikálisnak, antiszemita és nagytőke-ellenesnek tekintett keresztényszocialista, keresztény-nemzeti irányzatot, amit a fővárosban szerintük Wolff Károly személye és pártja testesített meg. 1920–1922 között azonban úgy látszott, hogy a Wolff-féle városvezetés megingathatatlan.

A Keresztény Községi Pártból Wolffék egy modern tömegpártot szerveztek. 1920. novemberétől minden kedden pártnapot tartottak, s gondoskodtak arról, hogy a KKP két választás között is élénk politikai életet folytasson. Ezért szorgalmazták a helyi szervezetek kiépítését. A Királyi Pál utca 11. sz. alatt rendezték be a pártklubot, ahol a tagság és a vezetők találkozhattak. A klubhelyiséget Nagy Ferenc közgyűlési tag szerezte, aki a belvárosi keresztény iparosság képviselője volt. Állandó pártirodát is felállítottak az ügymenet vitelére és adminisztrálására. Választottak jegyzőket, „gazdát” (a pártklub vezetője) és irodavezetőt. A fővárosi főtisztviselőket felszólították, hogy lépjenek be a pártba.

A baloldali politikai irányzatok, nem utolsósorban a „kivülálló” szociáldemokraták, lesújtó kritikát mondtak a Wolff-féle várospolitikáról. Szerintük Wolffék fanatizálják tömegeiket, bűnbakokat keresnek és találnak, a kereszténység helyett gyűlöletet hirdetnek.<sup>103</sup> Az érdemi munka helyett csakugyan állandó harc dúlt a KKP és a liberális ellenzék között. Míg a KKP „túlhajtott” kritikát gyakorolt a letűnt liberális rendszer fölött, az ellenzék nem tudott és nem is akart alkalmazkodni az új helyzethez. Országos politikai kérdések rit-

<sup>101</sup> Fővárosi Közlöny, 1920. szeptember 24. 623–624.

<sup>102</sup> Sárosi András: i. m., 79.

<sup>103</sup> Pásztor Mihály: A „kurzus” a városházán. Szocializmus, 1922/3. sz. 112–116.

kán kerültek a közgyűlés napirendjére. Az 1921. évi február 16-án a Wolff-párt kezdeményezésére a közgyűlés állást foglalt a „destruktív” sajtó — nevezetesen *Az Est*, a *Világ*, a *Pesti Napló*, a *Magyarország* és a *Népszava* — „nemzetromboló” munkája ellen és kimondotta, hogy „a keresztény nemzeti társadalmi szervezeteknek az ezen és más destruktív irányú lapok bojkott alá helyezésére vonatkozó mozgalmához maga is csatlakozik.” A határozatot állásfoglalás végett megküldték a társ-törvényhatóságoknak is.<sup>104</sup> Ugyanekkor határozatilag javasolták a kormánynak, hogy a „szabadkőművesség nemzet- és hazaelenes tevékenysége” meggátlása érdekében minden engedmény nélkül továbbra is tartsa hatályban a páholyok feloszlatásáról hozott intézkedéseit. Ezt a határozatot is megküldték a többi törvényhatóságnak.<sup>105</sup> Az 1921. szeptember 16-i közgyűlés Csilléry András hosszasan indokolt javaslatára határozatban biztosította támogatásáról a Nyugat-Magyarország elcsatolásával szemben fellépő szabadcsapatok fegyveres ellenállását.

A KKP „alkotási lehetőségei csekélyek voltak, aminek magyarázata nem annyira az inaugurált új szellemben, mint inkább az ország gazdasági lezüllesztésben keresendő”.<sup>106</sup> Alkotni csak anyagi lehetőségek birtokában lehet, Budapest költségvetése azonban a békeidőkhöz képest jelentősen csökkent — 1913-ban a főváros költségvetésének kiadási oldalán 87 millió aranykorona szerepelt —, jöllehet a zárszámadás a háború utáni hiperinfláció éveiben is általában többletet mutatott.<sup>107</sup> Ezt igazolják az évi zárszámadások adatai is:<sup>108</sup>

Év	Bevétel millió K	Kiadás millió arany K	Egyenleg			
			millió K	millió arany K	millió K	millió arany K
1920 <sup>109</sup>	653,0	13,1	576,5	11,5	+ 76,6	+ 1,5
1921 <sup>110</sup>	1 426,4	16,8	1 072,4	12,6	+ 354,0	+ 4,2
1922 <sup>111</sup>	4 246,0	17,0	3 455,5	13,8	+ 790,5	+ 3,2
1923 <sup>112</sup>	77 913,3	27,8	78 701,8	28,1	- 788,6	- 0,3

<sup>104</sup> Fővárosi Közlöny, 1921. február 18. 235.

<sup>105</sup> Uo., 229.

<sup>106</sup> *Gárdonyi Albert*: Ötven esztendő... I. m., 156.

<sup>107</sup> *Gallina Frigyes*: Tíz év története Budapest életében. Budapest, Budapest Székesfőváros, 1930. 80. Vele szemben Hamvas József szerint a Wolff-párt egyeduralma idején „megmaradtak a romok, a költségvetés deficitese, az üzemek elhanyagoltak”. *Hamvas József*: i. m., 22.

<sup>108</sup> A hiperinfláció időszakában az aranykorona árfolyama a következőképpen alakult: 1920. június: 1 aranykorona=35 papírkorona; 1920. december: 1:106; 1921. június: 1:51; 1921. december: 1:138; 1922. június: 1:190; 1922. december: 1:466; 1923. június: 1:1820; 1923. december: 1:6442; 1924. június: 1:15 385. L. *Berend T. Iván - Ránki György*: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1929. Budapest, Akadémiai, 1966. 84. Ennek alapján becsültük meg az évi középértékeket: 1920: 1 aranykorona=50 papírkorona; 1921: 1:85; 1922: 1:250; 1923: 1:2800.

<sup>109</sup> Fővárosi Közlöny, 1923. december 11. 2697.

<sup>110</sup> Uo.

<sup>111</sup> Uo., 1926. április 16. 711.

<sup>112</sup> Az ez évre tervezett költségvetési adatokat közli: Fővárosi Közlöny, 1923. december 11. 2698. Az ez évre vonatkozó zárszámadás adatai nem ismeretesek, Halász Árpád azonban — forrásjelölés nélkül — azt állítja, hogy a zárszámadás az 1923. évre is felesleget állapított meg: összesen 6,3 milliárd koronát (2,3 millió aranykorona). *Halász Árpád*: Budapest húsz éve... I. m., 18.

A KKP-val szemben igencsak kritikus egyes kortársak a BSzKRT ellenzék által is támogatott megszervezését tartották a városvezetés egyetlen eredményének, mert így a közhasznú vállalatok községi kezelésbe vételének folyamata befejezést nyert.

### *A Keresztény Községi Párt és a kegyúri joghatóság gyakorlása*

A székesfőváros kegyúri jogosítványa köteleességekkel (terhekkel), és jogokkal (kiváltságokkal) járt együtt. Ezen jogok és köteleességének gyakorlására nem született átfogó szabályozás, így azt a mindenkori közgyűlés politikai akaratára befolyásolta. A kegyúri jog szerint a főváros kötelessége volt a római katolikus egyház fenntartásának anyagi feltételeiről való gondoskodás: a plébánia, a templom, általában a kegyúri épületek karbantartása és fenntartása, továbbá a plébános javadalmazása, amihez csak a századfordulótól járult a törvény szerinti kongrua (fizetéskiegészítés). „A kegyurasági jogok közül a legfontosabb a plébános választás joga, amikor is a püspök által képesítettnek minősített folyamodók közül a törvényhatósági bizottság, illetve a kegyúri bizottság tagjai választanak.”<sup>113</sup> A javadalom betöltésében való meghatározó részvételt úgy gyakorolták, hogy a megüresedett stallumra az ordinárius pályázatot hirdetett, s az általa alkalmasnak nyilvánított személyek listáját megküldte a fővárosnak mint kegyúrnak. A közgyűlés által közülük megválasztott plébánost a javadalomba való beiktatás és megerősítés végett az esztergomi érseknek mutatták be. Így elérhető volt, hogy a kánonilag egyébként alkalmas személyek közé csak olyan kerüljön, aki akár politikai szempontokból is megfelelt a főváros mindenkori vezetésének.

A forradalmak idején a főváros nem gyakorolta kegyúri jogait és nem teljesítette ilyen köteleességeit sem. Ezért az egyházmegyei hatóságnak a kegyurasági intézményt pótló szervezetről kellett gondoskodnia, hogy az egyház fenntartásának anyagi feltételeit intézményesen biztosítsák. Így keletkeztek az egyes plébániák területén lakó hívőket összefogó római katolikus egyházközségek, amiről a korábbiakban már volt szó.<sup>114</sup> A fővárosi keresztény párti politikusok legtöbbször világi elnökséget vállalt az egyházközségekben. Wolff továbbra is az alsó-vízivárosi, Ripka Ferenc későbbi főpolgármester pedig a krisztinavárosi egyházközség világi elnöke volt. 1921. május 4-én véglegesen megalakult a Budapesti Katolikus Egyházközségek Központi Tanácsa.<sup>115</sup>

A KKP városházi hatalomátvétele után, 1920. szeptember 15-én a törvényhatósági bizottságon belül felállították az ún. Kegyúri Bizottságot. Egy egyhangúlag elfogadott és a kultuszminiszter által is jóváhagyott közgyűlési határozat szerint a katolikusok olyan belső ügyeiben, mint a plébános választás, kizárólag a törvényhatósági bizottság katolikus tagjai dönthettek. Ők azután saját kebelükből egy szűkebb testületet hoztak létre, amelyet Kegyúri Bizottságnak neveztek.

<sup>113</sup> Halász Árpád: Budapest húsz éve... I. m., 53.

<sup>114</sup> A főváros kegyúri joghatóságának kérdését részletesen l. uo., 50–63.

<sup>115</sup> A Budapesti Rk. Egyházközségek... I. m., 56.

A Wolff-párt szoros kapcsolatokat épített ki a fővárosi katolikus lelkészkezdő papsággal. 1921 végén három plébános választására került sor. Csernoch János esztergomi érsek már június 10-én értesítette a főváros tanácsát, hogy Hock János plébános nyugdíjazásával megüresedett a józsefvárosi, Horváth József plébános elhunytával a felső-vízivárosi, Ott Ádám prelátnak, esperes-plébános nyugdíjazásával pedig az újlaki plébánia. Ezek betöltésére az ordinárius pályázatot hirdetett. A józsefvárosi plébánia elnyerésére Valnicsek Béla c. apát, kerületi esperes, kőbányai plébános, Aubermann Miklós áldozópap, Milbich Tamás józsefvárosi helyettes plébános, Szokolay Antal ferencvárosi segédlelkész, Krizs Árpád, a Szent János kórház lelkésze, Töttössy Miklós krisztinavárosi segédlelkész, Blieszner Ágoston józsefvárosi segédlelkész és Birgmeier Győző hitoktató nyújtott be pályázatot. A józsefvárosi plébánia élére végül november 23-án Blieszner Ágostont választották (164-ből 96 szavazattal), aki 1925-től keresztény párti közgyűlési tag lett. A felső-vízivárosi plébániát Molnár László ot-tani helyettes plébános pályázta csak meg, és azt december 14-én (94-ből 90 szavazattal) meg is kapta. Az újlaki javadalom elnyerésére Lahuda Ferenc óbudai segédlelkész, Bednárz Róbert újlaki helyettes plébános, Vargyas Tivadar lipótvárosi segédlelkész, Légrády János kőbányai segédlelkész, Török Zoltán belvárosi segédlelkész, valamint a józsefvárosi plébániára is jelentkező Aubermann Miklós, Milbich Tamás és Szokolay Antal nyújtott be pályázatot. A plébániát végül december 14-én Szokolay Antal nyerte el (144-ből 77 szavazattal). A megválasztott plébánosok az ordináriusnak átadandó bemutatási oklevelet kaptak, s a közgyűlés megállapította javadalmazásukat is. A dokumentum az 1897-ben rögzített és ekkorra inflálódott korona-értéket tartalmazta, de nem szólt az egyéb pótlékokról és kiegészítő javadalmakról.<sup>116</sup>

A KKP támogatta a katolikus egyházközségek megalakítását és működését, elfogadta adóztatási szabályzatukat. A keresztény-nemzeti megújulás érdekében szükségesnek tartotta a hitélet felvirágoztatását, új plébániák létesítését és templomok építését.

Mészáros János érseki helynök a főváros segítségét kérte új plébániák szervezéséhez és fenntartásához. A budapesti egyházközségek anyagi gondjain enyhített Csernoch János esztergomi érsek 1920. augusztusi egymillió koronás ajándéka, amelyet csak egyházközségi és iskolai célokra lehetett fordítani.<sup>117</sup> Csernoch 1920. február 27-én hagyta jóvá a budapesti egyházközségek igazgatási szabályzatát.<sup>118</sup> Ennek legfontosabb következménye az volt, hogy kötelezővé tette minden 21. életévét betöltő katolikus hívő számára az egyházi adó fizetését. (Ennek mikéntjét és mértékét később szabályozták.) Az érseki helynök által 1920-ban készített tervezetben 8 új plébánia felállítása szerepelt, a törvényhatósági bizottság azonban jóval átfogóbb rendezést irányzott elő. A Kegye-úri Bizottság 1922-ben kidolgozta a nagy plébániák arányos széttagolására vonatkozó javaslatát. A közgyűlés által 1922. december 22-én határozattá emelt

<sup>116</sup> Fővárosi Közlöny, 1921. november 4. 1798–1801. Az évi pénzbeli fizetés összegei arra utalnak, hogy azok aranykoronában voltak megállapítva, tehát követték a korona elértéktelenedését. A szavazások eredményét l. Uo., 1921. november 25. 1931., december 23., 2133. és 2144.

<sup>117</sup> EPL, Cat. C/1876–1920. augusztus 9.

<sup>118</sup> EPL, Cat. C/430–1920. Ezt Haller István kultuszminiszter is megerősítette.

javaslatban 14 nagy kiterjedésű plébánia területét 27 új plébániára és 4 helyi lelkészre kívánták felosztani, így Budapesten összesen 30 plébánia és 4 helyi lelkésziség működött volna.<sup>119</sup> A közgyűlés pontosan leírta a plébániák területét, megnevezte templomát vagy jelezte annak hiányát. A 30 plébániából 3 — a m. kir. udvari (várplébánia), az alsó-vízivárosi és az országúti — nem tartozott volna a főváros kegyurasága alá. Az ekkor alapított új kegyurasági plébániák élére világi papokat szántak, viszont hármat szerzetesek pasztoráltak volna — a kelenföldit ciszterciek, a Thököly útit domonkosok, a zuglót pedig bencések. A határozat tartalmazta a plébánosok javadalmazását és jövedelmeit is. Az új plébániák felállításának kérdésében a törvényhatóság az egyházmegyei hatósággal egyetértésben járt el, a reform azonban kánonjogi problémákat is magával hozott. Az 1918-ban hatályba lépett Codex Iuris Canonici, az Egyházi Törvénykönyv ugyanis megtiltotta új kegyuraságok létesítését, tehát Budapesten sem lehetett új kegyúri plébániákat szervezni. A problémát úgy oldották meg, hogy az új plébániákat nem új kegyurasági jogviszony létesítéseként, hanem a korábban meglévő jog megosztásaként értelmezték. Így azután a székesfőváros az új plébániák fölött is gyakorolhatta kegyúri jogosítványait. A helyi lelkésziségek felállítására az eredményesebb pasztoráció érdekében volt szükség, s mivel még az új felosztás után is maradtak nagy lélekszámú plébániák, ezek híveinek pasztorálását a helyi lelkésziségek segítették. A lelkésziség felállítása egyszerűbb és olcsóbb is volt, nem volt szükség templomra sem. (Később pedig a helyi lelkésziségek egy része plébániákká alakult.) A tervezetet a főváros tanácsa felterjesztette az esztergomi érsekhez, a kultuszministerhez és a belügyministerhez is.

Ebben a ciklusban még egy jelentős plébánia, a belvárosi üresedett meg 1923 nyarán. A plébániára 6 fő pályázott: Aubermann Miklós, Bednárz Róbert, Ortvai Rezső, Török Zoltán, Vargyas Tivadar és Zádor József. A július 11-i közgyűlésen leadott 128 szavazatból Bednárz 59-et kapott, így ő lett a belvárosi plébános. Ebben a pozícióban vált a fővárosi keresztény párti politika meghatározó egyházi tényezőjévé.<sup>120</sup>

Az 1920–1923 közötti években a főváros súlyos anyagi gondjai miatt nem tudták jelentős összeggel támogatni a tervezett templomépítkezéseket, erre csak az 1920-as évek közepétől volt mód. Wolffék eleinte a szükséges telkek rendelkezésre bocsátásával járultak hozzá a templomépítésekhez.

A katolikus egyháznak folyósított segélyek nem tartoztak a kegyúri terhek közé. A törvényhatósági bizottság azonban a lehetőségekhez képest megadta a kért támogatást nemcsak a katolikusoknak, hanem a többi felekezetnek is. Az 1920. december 4-i közgyűlésen tárgyalták meg és fogadták el az egyházak iskolai hitoktatásának segélyezéséről szóló határozatot. 1923-ban a közgyűlés „a hitoktatási segélyeket úgy rendezte, hogy a törvényesen bevett keresztény egyházak hitoktatási segélyét a hitoktatóknak fizetési fokozatokba való besorolásával, az izraelita hitközségek segélyét pedig a tanulók arányszáma szerint egy összegben állapította meg.”<sup>121</sup>

<sup>119</sup> A felszólalásokat és a határozathozatalt I. Fővárosi Közlöny, 1921. december 29. 2957–2959.

<sup>120</sup> Fővárosi Közlöny, 1923. július 27. 1791.

<sup>121</sup> *Halász Árpád*: Budapest húsz éve... I. m., 63.

A Keresztény Községi Párt megteremtésénél közreműködtek a protestáns felekezetek jelentékeny egyházi és világi vezetői is. A fővárosban 1918-ig a református egyháznak 7 egyházközsége működött, 1920-ban pedig 4 új egyházközség alakult. A KKP tagjai között több református lelkész is volt. Az ő templomépítéseiket is telkek adományozásával támogatta a főváros. (Telket adtak a tisztviselőtelepi, az angyalföldi, a Szabadság téri, a Pozsonyi úti, a Buda-hegyvidéki, a Baross téri és a pasaréti református egyházközség templomai számára.) Az evangélikus egyháznak a fővárosban 1920-ban 6 egyházközsége működött. A székesfőváros nekik is nyújtott anyagi támogatást.

A kegyúri kiadások és felekezeti segélyek összege (papírkoronában) 1920–1924 között a következőképpen alakult:<sup>122</sup>

év	kegyúri	egyéb katolikus	református	evangélikus	izraelita
1920	744 147	–	41 000	32 100	60 000
1921	2 186 322	–	75 600	35 100	38 000
1922	22 344 499	–	95 600	48 100	38 000
1923	664 683 052	400 000	76 000	79 100	76 000
1924	3 507 701 313	800 000	610 000	565 000	535 000

Wolff Károly már 1920-ban egyik közgyűlési beszédében felhívta a törvényhatósági bizottság figyelmét a vallás és az egyházak fontos szerepére. „A mi egész belső konszolidációnknak, sőt egész közgazdasági helyzetünk megoldása szoros összeköttetésben van azzal, hogy a hitéletünk bensőbbé tétessék [...] Én úgy vélem, nem magánügy a vallás, hanem fundamentuma a konszolidációnak, az állami és társadalmi létnek.”<sup>123</sup> Az egyházaknak és felekezeteknek nyújtott anyagi támogatásban tehát nem improduktív kiadást, hanem az új keresztény-nemzeti berendezkedés kialakítását és stabilizációját segítő „produktív beruházást” látott.

#### *Az 1922. évi nemzetgyűlési választások a fővárosban*

A második királypuccsot követő 1921. novemberi trónfosztás után a KNEP szétesett. A már korábban kivált Rassay Károly után ifj. Andrássy Gyula gróf és Friedrich István vezetésével önálló ellenzéki pártot alakítottak a legitimisták. A KNEP maradéka további két irányzatra szakadt. Többségük — volt néppártiak és agrár-keresztényszocialisták — a Huszár Károly és Ernszt Sándor vezette Keresztény Nemzeti Egység Pártja tagjaként politizált tovább és kormánytámogató maradt. A KNEP eredeti nevét a kisebbségbe szorult, Haller István elnökletével működő keresztényszocialista frakció használta.

Az 1922. május 28-ra kitűzött második nemzetgyűlési választásokra készülve a fővárosban Wolfféknak az volt a törekvésük, hogy itt lehetőleg helyreállítsák a keresztény irányzatok egységét. Mindegyik keresztény pártban meg-

<sup>122</sup> Uo., 70. Az aranykorona-értékekhez ld. a 108. jegyzetet.

<sup>123</sup> *Halász Árpád*: i. m., 62.

találhatók voltak ugyanis a Keresztény Községi Párthoz tartozó törvényhatósági bizottsági tagok. Az 1922. március 2-án kiadott választójogi rendelet értelmében a fővárosban is bevezették a listás szavazást. Az addigi 22 választókerület helyett három listás kerületet hoztak létre Buda, Észak-Pest és Dél-Pest néven, amelyek összesen 25 nemzetgyűlési képviselőt választhattak.

A KKP a trónfosztást követően 1922 elején is meg tudta őrizni egységét, amit Wolff kemény kézzel fogott össze. A keresztényszocialisták biztosították Wolffékát, hogy saját érdekeiket alárendelik a pártegységnek.<sup>124</sup> De akadtak olyan tekintélyes keresztény párti városatyák is, akik nyíltan szembefordultak a KKP politikájával. Közéjük tartozott Kozma Jenő, aki Ereky Károllyal együtt a választások után kilépett a pártból. A Keresztény Községi Párt Intéző Bizottsága 1922 elején több ízben is úgy határozott, hogy a párt továbbra sem foglalkozik országos politikával.<sup>125</sup> Wolff azonban hamarosan változtatott álláspontján, és a március 21-i pártértekezleten bejelentette, hogy a keresztény egység érdekében pártja mégis részt vesz az országos politikában, tehát szövetségeseivel együtt indul a választásokon. A Keresztény Községi Párt március végén Keresztény Egység Táborra néven választási szövetséget kötött a volt néppárti Huszár-Ernst csoporttal. A zászlóbontásra április 23-án került sor, ahol a Tábor elnökévé Wolff Károlyt választották. A KKP többsége tehát a kormánytámogató frakció mögött állt (Keresztény Egység Táborra néven). Ez a fővárosi választókat közvetlenül nem érintette, a KKP egyes vezető politikusai részint a keresztényszocialisták, részint Friedrichék listáján is szerepeltek.

Az 1922. május 28. és június 15. között lebonyolított nemzetgyűlési választásokon Budapesten a szavazati joggal rendelkező 352 480 polgár 311 707 érvényes szavazatot adott le. (Az új választójog jelentősen csökkentette a szavazásra jogosultak számát, így a főváros felnőtt lakosságának 1/3-ada szavazhatott csak.) A nemzetgyűlés képviselőválasztásokat a fővárosi kerületekben a liberálisok és a szociáldemokraták nyerték, míg a kormánytámogató és részben ellenzéki keresztény pártok vereséget szenvedtek.<sup>126</sup>

Párt	Szavazatok száma	Elyert mandátumok	
		aránya (%)	száma
Jogosult	352 480	–	–
Szavazott	322 774	–	–
Érvényes	311 707	100,0	–
MSzDP	121 789	39,1	10
Keresztény Egység Táborra	53 473	17,2	5
Szövetkezett Keresztény Ellenzéki Pártok	7 466	2,4	1
Keresztényszocialista Párt	12 460	4,0	1
Honvédelmi Párt	1 985	0,6	0
Andrássy-Friedrich Párt	19 942	6,4	2

<sup>124</sup> Nemzeti Újság, 1922. január 21. 6.

<sup>125</sup> Uo., 1922. február 15. 5., március 8. 1–2.

<sup>126</sup> Hubai László: i. m., II. köt., 50.



Párt	Szavazatok száma	Elyert mandátumok	
		aránya (%)	száma
Keresztény Nemzeti Párt (Régi Friedrich-párt)	3 547	1,1	0
Egyesült Nemzeti Demokrata és Szabadelvű Ellenzék	72 430	23,2	6
Nemzeti Polgári Párt	9 473	3,0	0
Gazdaságpolitikai Párt	7 545	2,4	0
Függetlenségi 48-as Kossuth Párt	1 597	0,5	0
Érvénytelen	11 067	-	-

A Keresztény Egység Tábora jelöltjei közül a budai kerületben szerzett mandátumot Wolff Károly és Benárd Ágoston, a Pest-északi kerületben Csilléry András, a Pest-déli kerületben Ernst Sándor és Usetty Ferenc, akik valamennyien a Keresztény Községi Pártnak is vezető politikusai voltak. Önállóan indultak a legitimisták (Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Párt), akik közül Budán ifj. Andrassy Gyula, Pest-Délen Friedrich István kapott mandátumot. Külön listán indultak a keresztényszocialisták is, közülük Pest-Délen Szabó József szakszervezeti vezető jutott mandátumhoz. A Pest-északi kerületben a Szövetkezett Keresztény Ellenzék jelöltje, az egyébként szintén keresztényszocialista Haller István lett képviselő. A két keresztényszocialista (Haller és Szabó) a KKP tagjaként szintén a fővárosi törvényhatósági bizottság tagja volt. A Keresztény Községi Pártból így 7 nemzetgyűlési képviselő került ki, míg az ellenzéki legitimisták (Andrassy és Friedrich) a fővárosi politikában is ellenzékiek voltak.<sup>127</sup>

Mivel a fővárosban mandátumhoz jutott Ernst és Haller vidéki választókerületben is képviselő lett, a fővárosi listán Ernst helyére Buday Dezső, Haller helyére Homonnay Tivadar léphetett. A közgyűlési tagok közül Haller József ugyancsak vidéki választókerületből lett nemzetgyűlési képviselő. Buday, Homonnay és Haller József szintén a KKP tagja volt, így a Wolff-pártból összesen 10 fő került be a nemzetgyűlésbe.

#### *A bethleni konszolidáció kezdetei és a KKP*

1922 júliusában a bethleni konszolidáció következtében marginális helyzetbe szorultak a legitimisták, a keresztényszocialisták és az Egységes Párton belül a Gömbös Gyula vezette fajvédők is. Gömbös megkísérelt létrehozni egy keresztény fajvédelmi tömörülést, amelyben a fajvédők mellett a keresztényszocialisták (Haller István), a Wolff-párt és a legitimisták (Friedrich) vettek volna részt.<sup>128</sup> A kísérlet azonban egyelőre nem sikerült, hiszen ellentétes politikai mentalitású csoportokat próbált egy platformra vinni, Wolffék pedig különösen ragaszkodtak önállóságukhoz.

<sup>127</sup> BFL, IV. 1428/a, 1922-es választások iratai, gépiratos összeállítás másodpéldánya. 25–38.; Hubai László: i. m., II. köt., 22–24.

<sup>128</sup> Hadtörténelmi Levéltára (HL), HM, Eln. kat. pol. oszt. 50.279/1922–1025. cs., 1922. augusztus 10.; Világ, 1922. szeptember 20. 1–2.; Szózat, 1922. szeptember 26. 1–2.

A választási vereség nem elsősorban Wolff kudarca volt, hanem az országos keresztény párté, aminek azonban a fővárosi ellenzék politikai megerősödése lett a következménye. Ennek hatása 1922 végén Wolff a 12 tagú Fővárosi Tanácsba történő bevonásukat kezdeményezte. A liberálisok azonban nem akarták a KKP-t támogatni Bethlen ellenében, ezért a javaslatot elutasították. Az 1922. évi nemzetgyűlési választások tehát azt mutatták, hogy fogyóban van a KKP tömegtámogatottsága. Wolff és párttársai politikája kétirányú volt. Ekkorra már közismertté vált, hogy Bethlen és Wolff nem rokonszenveznek egymással, érdekeik mindössze a budapesti önkormányzat „keresztény kézben tartásában” találkoztak. Bethlen egyértelművé tette kívánságát, hogy a Városházán is legyen vége a keresztény kurzuspolitikának. A KKP a nemzetgyűlésben a kormányhoz képest harcosabb, „intranszigenz” keresztény és nemzeti politikát képviselt, ugyanakkor meg kellett védenie szavazótáboruk, a budapesti keresztény polgárság, sőt általában a főváros autonómiájának érdekeit is. Wolff nem szakította meg kapcsolatait sem a fajvédőkkel, sem a radikális keresztényszocialistákkal. A KKP maga mögött tudhatta a nagy létszámú keresztény szervezeteket is. 1923 márciusában a Keresztény Magyar Asszonyok Pártszövetsége Wolff Károlyt választotta elnökévé. A nagygyűlésen képviseltette magát az Ébredő Magyarok Egyesülete, a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESz) és a Keresztény Nemzeti Liga is.<sup>129</sup>

1923 májusában újjáalakult az Országos Keresztényszocialista Párt. Ezzel szervezetileg is különváltak a keresztényszocialisták a kormánytámogató keresztény párti többségtől, és ellenzékbe vonultak. A Bethlent támogató, sőt Vass József munkaügyi és népjóléti minisztersége révén vele koalíciót alkotó keresztény párt is újjáalakult. A kezdeményezés a konzervatív katolikus arisztokrata csoporttól indult ki, amelyet a katolikus püspöki kar is támogatott. A Nemzeti Összetartás Társaskör a jogfolytonosság alapján álló, „értékes” konzervatív elemek gyülekező helye volt. Ehhez a csoporthoz csatlakozhattak az Ernst–Huszár pártból az „értékek”.<sup>130</sup> Ennek az irányzatnak élén Zichy János gróf állt, a néppártot alapító Zichy Nándor leszármazottja. Zichy ekkor fogalmazta meg a korszak végéig érvényesülő keresztény párti politika lényegét: a kormánytámogató ellenzékiiséget. Az új párt megőrizte különállását, kívülről kritizálta a mindenkori kormányt, de nem törekedett kormánybuktatásra. Ők ugyanazt a szerepet töltötték be a keresztény politikában, mint Bethlen a nagypolitikában: leszámolást a szélsőségekkel, a radikalizmussal. A „tradicionális alapra” helyezkedés háttérbe szorította a szociális programjuk miatt túl radikálisnak tartott keresztényszocialistákat, és a túlzó nacionalizmusuk és antiszemizmusuk miatt az 1919 nyarán-őszén az ellenforradalomban felbukkanó egyes új politikai erőket.<sup>131</sup>

Az új keresztény párt, a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt 1923. december 18-án bontott zászlót. A párt által meghirdetett program a Wolff által korábban kifejtettekre épült: a konzervatív szellemben értelmezett keresztényde-

<sup>129</sup> Nemzeti Újság, 1923. március 13. 4.

<sup>130</sup> EPL, Cat. C/365–1923.; Nemzeti Újság, 1923. január 12. 1–2.

<sup>131</sup> Nemzeti Újság, 1923. április 1. 1.

mokráciára. Zichyék ezen annyiban módosítottak, hogy hangsúlyozták a párt katolikus, agrárius és elvi legitimista jellegét. Az új párt élére 5 tagú vezetőséget választottak, amelynek tagjai Zichy János gróf, Czettler Jenő, Ernszt Sándor, Hegyeshalmy Lajos és Wolff Károly lettek. A párt egyesítette az agrárius volt néppártiakat (Czettler és Zichy), a konzervatív néppárti törzsgárdát (Ernszt), a mérséklet keresztényszociálisokat (Hegyeshalmy) és a keresztény polgárságot reprezentáló Wolff-pártot, amely a fővárosban továbbra is megőrizte különállását.<sup>132</sup> Kimaradtak viszont a Haller vezette keresztényszocialisták és az Andrássy-féle legitimisták

A fővárosban 1923 nyarán nagy politikai összecsapás zajlott a keresztény párt és a liberálisok között az egyik alpolgármesteri állás körül. Rényi Dezső alpolgármester ugyanis leköszönt, miután ő lett a Budapest Székesfővárosi Közelekedési Rt. vezérigazgatója. Utódjául július 18-án Buzáth János tanácsnokot választották, az ő helyébe, a helyettes polgármesteri tisztségbe pedig Wolffék a volt fajvédő Zilahi-Kiss Jenőt választották meg.<sup>133</sup> Az ekkor 56 tagot számláló ellenzék kivonult a közgyűlésből és lemondott mandátumáról,<sup>134</sup> majd hamarosan további 13 fő csatlakozott hozzájuk. Wolffék ekkor behívták mind a 25 póttagot, így tovább növelték a közgyűlésben addig is meglévő jelentős többségüket. Az ilyen konfliktusok teljessé tették a liberális — részben izraelita vallású — városatyák kiszorítását a vezetésből.

A Bethlen és Wolff között 1923-ban még csak a felszín alatt mutatkozó ellentétek éreztették hatásukat a KKP-ban is. 1923-ban elhunyt a párt alelnöke, Usetty Ferenc. Ezt követően a párt tekintélyes alapító politikusa, Ereky Károly szembefordult Wolffal, kilépett a pártból és csatlakozott Bethlen Egységes Pártjához. A KKP-n belüli ellentétek elsősorban gazdasági kérdésekben alakultak ki. Rövid idő belül kiderült ugyanis, hogy kellő szakértelem híján a politikailag megbízhatónak tartott alkalmazottak tehetetlenek a problémákkal szemben. A fővárosi kormánypárt alakításának gondolata már 1923. augusztusában felmerült. Ennek szükségességét Kozma Jenő, Ripka Ferenc és Harrer Ferenc hangoztatta. A gondolatot rokonszenvvel fogadta a liberális ellenzék is, így a tekintélyes Bárczy István volt főpolgármester is. Szerintük csak Bethlen „szüntetheti meg a wolffizmust; mert a keresztény tömegek éppúgy fogják Wolffot követni, mint a zsidók Vázsonyit” – írta Harrer Ferenc.<sup>135</sup>

1923 nyarán napirendre került a Gömbös vezette fajvédők kiválása az Egységes Pártból. Gömbös a hatalomból kiszorított keresztény politikai csoportokkal kereste a szövetséget: ismét Hallerral és Friedrichhel. Ennek eredményeként augusztus 23-án létrejött a keresztény politikusok ellenzéki szövetsége.<sup>136</sup> Ebben

<sup>132</sup> Nemzeti Újság, 1923. december 19. 1-2.; A Nép, 1923. december 20. 1-2.

<sup>133</sup> Buzáth megválasztásáról és Zilahi-Kiss megválasztásáról l. Fővárosi Közlöny, 1923. augusztus 17. 1922.

<sup>134</sup> Harrer Ferenc: Egy magyar polgár... I. m., 467.

<sup>135</sup> Uo., 480.

<sup>136</sup> Fajvédők: Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor, Zsilinszky Endre, Bell Miklós, Ulain Ferenc, Zsirkay János, Hir György; keresztényszocialisták: Haller István, Csík József, Haller József, Homonnay Tivadar, Griger Miklós, Szabó István, Szabó József; egyénileg: Friedrich István, Huszár Elemér, Lendvay István, Bogya János, Kiss Menyhért. Nemzeti Újság, 1923. augusztus 24. 1-2.; Világ, 1923. augusztus 24. 3-4.

részt vettek a fajvédők, a keresztényszocialisták és Friedrich is. Az is hamarosan kiderült, hogy a fajvédők által szorgalmazott keresztény ellenzéki szövetség sem életképes. Wolff a keresztényszocialistákat, akik a párt legjobb szervezett csoportját alkották, úgy választotta le az ellenzéki összefogásból, hogy vezérüket, Haller Istvánt megtette a KKP egyik alelnökének. A három alelnök így Csilléry, Ernszt és Haller lett.

1923. november 17-én a törvényhatósági bizottság jubileumi díszközgyűlésén ünnepelték Budapest egyesítésének 50. évfordulóját, amit a keresztény párt utolsó nagy közgyűlési erődemonstrációjának tekinthetünk. Horthy Miklós kormányzó is megjelent a főváros díszközgyűlésén. Az államfő részvétele jelezte, hogy 1919. november 16-i beszédéhez képest alapvetően megváltozott a hatalom viszonya az ország fővárosához. A jubiláris közgyűlésen megjelent József főherceg, három Habsburg főhercegnő, Csernoch János hercegprímás, Scitovszky Béla, a nemzetgyűlés elnöke, a kormány képviselőjében pedig Rakovszky Iván belügyminiszter, és Nagy Emil igazságügy-miniszter. Részt vettek az egyházak és felekezetek vezetői is: Lorenzo Schioppa c. érsek, pápai nuncius, Nemes Antal c. püspök, Mézsaáros János érseki helynök, Némethy Károly református főgondnok (Ravasz László püspök képviselőjében), Raffay Sándor evangélikus püspök, Melles Emil görög katolikus apátplébános, Józán Miklós unitárius esperes-lelkész és Hevesi Simon főrabbi. Felvonult szinte az egész tábornoki kar Nagy Pál főparancsnokkal az élen, valamint a közigazgatás főtisztviselői, a tudományos és kulturális élet reprezentánsai.

A kormányzó leiratának és a nemzetgyűlés elnöke üdvözlő iratának felolvasása<sup>137</sup> után a betegeskedő Sipőcz Jenő polgármester helyett Folkusházy Lajos alpolgármester köszöntötte a megjelenteket, s beszédében a fővárosnak a nemzet életében betöltött történelmi szerepét méltatta. A KKP részéről Wolff helyettese, Csilléry András mondott az 1919. őszi állapotokra emlékeztető beszédet. Horthyt idézve a „zsidó szellemű”, „bűnös” Budapestet marasztalta el, amely, úgy mond, melegágya volt a forradalmaknak. „Budapest lett a centruma egy ország rontó nemzetközi izgatásnak, ahonnan kiterjesztve csápjait, alkalmassá tették a vidéket is az 1918-iki októberi eseményekre.” Az elmúlt sorscsapásokból az a tanulság — vélte Csilléry —, hogy velük szemben csak a keresztény és nemzeti eszme érvényesítése nyújt védelmet. „A mi vezérünk nem Marx, hanem csak a »pesti hegyen« vértanú halált halt Szent Gellért püspök szelleme lehet.” S ha a fővárosból indultak ki a forradalmak, innen kellett kiindulnia az ellenforradalomnak is. Csilléry kiemelte a főváros és a vidék megbékélését, ami a nemzeti felemelkedés feltétele. Az 1919 előttihez képest a „miénk az a Budapest, mely nem az ország félelme, hanem büszkesége, melynek iskolái a hazafiság, a keresztény erkölcs és a komoly tudás melegágyai. A miénk a közélet tisztaságnak és a szociális igazságnak Budapestje. És mi, a keresztény községi párt, csak boldogok vagyunk, hogy Isten különös kegyelméből, a mi rendeltetésünké lett e nehéz küzdelem. Mi egységben dolgozunk nehéz munkánkban, testvéri jobbot nyújtva minden társadalmi osztálynak, mert hitünk

<sup>137</sup> Szövegüket közli: Fővárosi Közlöny, 1923. november 23. 2526–2527.

szerint csakis a keresztény és nemzeti összefogás lehet a jövő építés fundamentális pillérje.”<sup>138</sup>

*A Keresztény Községi Párt várospolitikája az 1920-as évek első felében*

1920 elejétől mind Wolff Károly, mind Sipőcz Jenő abból indult ki, hogy az 1918 előtti liberális városvezetés örökségeként Budapest gazdasági, szociális, kulturális és erkölcsi romokban hever. Feladatuk a romok eltakarítása és az új, keresztény Budapest megteremtése. Az 1920-as évek első fele, amikor a Keresztény Községi Párt egyeduralgoló volt a városházán, a kevéssé látványos, ám a város működésének biztosításához és Budapest élhetővé tételéhez szükséges „romeltakarítással” telt el. Másként fogalmazva nem az új alkotások, beruházások és fejlesztések voltak lehetségesek, hanem az összeomlás előtti működőképesség helyreállítása.

E feladat elvégzése érdekében a fővárosi törvényhatósági bizottság az 1920-as évek első felében főként gazdasági kérdésekkel foglalkozott. Az 1920/21-es télre való készülék jegyében a 1920. november 9-én tartott rendkívüli közgyűlés a fővárosi lakosság tüzelőanyaggal való ellátásáról tárgyalt. A legsürgősebb feladat a főváros vízellátásának biztosítása volt, ami a teljes lakosságot érintette. A vízellátás gyakran akadozott, s mivel a Fővárosi Vízművek a város tulajdonában állt, az önkormányzat feladata volt a probléma megoldása. Néhány hónapon belül sikerült biztosítani a Budapest vízellátását nyújtó káposztásmegyeri vízmű folyamatos üzemelését, de a növekvő költségek miatt 1921 májusában a főváros a vízdíjakat — egyes közhivatali, katonai, kórházi, jótékony, közhasznú, közművelődési és általában humanisztikus célú épületek, intézetek és intézmények kivételével — egységesen négyszeresére (köbméterenként 8 koronára) emelte.<sup>139</sup> (A csőhálózat bővítését és az elodázhatatlan csőcseréket 20 millió dolláros (kb. 100 millió aranykorona) külföldi kölcsön felvételéből oldják majd meg.)

A Vízművek mellett a Gázművek és az Elektromos Művek is községi tulajdonban voltak. Ezeknek a nagyvállalatoknak a fővárosi lakossági szolgáltatók mellett az üzemek energiaigényét is ki kellett elégíteniük. A Gázművek az Óbudai Gázgyár termeléséből ekkor még fedezni tudta a szükségletet, mert a lakosság gázfogyasztása nem volt jelentős. Az Elektromos Művek a rohamosan növekvő villamos energia iránti igényt a már meglévő öt erőmű mellett a kelenföldi új áramfejlesztő telep termeléséből tudta teljesíteni. A közüzemek befizetései 1920-ban 1,6 millió, 1923-ban pedig már 2,5 millió aranykoronát tettek ki, s jelentősen hozzájárultak a főváros működőképességének fenntartásához.<sup>140</sup>

A költségvetési egyensúly megteremtésén dolgozó városvezetésnek a vágatató infláció mellett komoly gondot okozott a kommunális szolgáltatások legalább minimális szintű fenntartása is. A köztisztasági vállalat végezte a szemétszállítást, a

<sup>138</sup> Uo., 2535–2536. Részleteit közli: Források... I. m., 57. sz. (110–111.)

<sup>139</sup> Fővárosi Közlöny, 1921. május 13. 819.

<sup>140</sup> A három fővárosi szolgáltató vállalat hozzájárulása a községi háztartáshoz 1929-ben már 29,3 millió pengőre (25,3 millió aranykorona) rúgott, 1920 és 1929 között pedig összesen 94,7 millió pengőt (81,7 millió aranykorona) tett ki. Budapest története. I. m., V. köt., 272.

közterületek tisztán tartását, az utak járhatóvá tételét, a szennyvíz elvezetését. Ennél jóval nehezebb feladat volt a főváros élelmiszerral való ellátása. Az egyre növekvő lakosságú Budapest közéletmezése a háború utolsó hónapjaiban és a forradalmak idején erőteljesen akadozott, s még egyes alapvető élelmiszerekhez sem lehetett hozzájutni. Kényszermegoldásként adódott a piac kikapcsolásával zajló batyuzás, a „cserekereskedelem”, amikor a fővárosi lakosok ingóságait (már akinek volt) vidékre utazva ott élelmiszerekre cserélték át. 1919 után is egy ideig folytatódott a batyuzás, a hatóságok pedig átmenetileg fenntartották a háborúban bevezetett jegyrendszert. Wolffék a minimális szinten biztosított élelmiszereellátást nem csak gazdasági, hanem szociálpolitikai feladatnak is tekintették. Ezért a rendelkezésükre álló korlátozott eszközökkel igyekeztek a hatóságilag beszerzett élelmiszereket olcsón eljuttatni a fogyasztókhoz. Felállították a községi élelmiszerezemet, a községi kenyérgyárat, a lóhúsüzemet, fejlesztették a községi kézben lévő vásárcsarnokokat és a közbúvághidakat.

Nyomorenyhítő akciókat szerveztek és a leginkább rászorulóknak rendszeres ellátást biztosítottak. Budapest több árvaházat is működtetett, a hajléktalanok egy részét népszállókban, népotthonokban, szegényházakban és menházakban helyezte el. 1920-ban a főváros 114 népkonyhát tartott fenn, ahol 64 ezer gyermeket étkeztettek. 1921-ben 50 népkonyha már a felnőtteket is meleg étellel várta, s ebben az évben már 600 ezer adag ételmezt osztottak ki felnőttek és további 2,3 millió adagot gyermekek részére, amihez a főváros 39 millió koronával (kb. 390 ezer aranykorona) járult hozzá. Hétköznap átlagosan 10 ezer fővárosi lakos evett a népkonyhákban. 1924-től az anyák és csecsemők 10%-a kapott ingyen tejet, amire ebben az évben 1,1 millárd koronát (kb. 73 ezer aranykorona) fordított a főváros.<sup>141</sup>

A szociális problémák kezelésében inkább a karitás érvényesült. Sipőcz főpolgármester ínségakciója keretében ingyen konyhák működtek, ahol főként meleg levest osztottak az ínségeseknek. (Innen kapta a „Sipőcz-leves” elnevezést az effajta jótékonykodás.) A nyomorenyhítő akció természetesen nem terjedhetett ki a főváros valamennyi rászoruló lakosára, mert ennek nem voltak meg az anyagi feltételei. A segítő szándék, a szociális problémák iránti érzékenység e mégoly korlátozott és szerény megnyilvánulásait azonban hiba volna lekicsinyelni.<sup>142</sup>

A törvényhatósági bizottság közgyűlése több alkalommal is foglalkozott az egyre növekvő drágasággal, és ennek mérséklésére különböző hatósági intézkedéseket fogantatott.<sup>143</sup> A KKP keresztényszocialista bizottsági tagjai több alkalommal interpelláltak a polgármestert a munkások gazdasági és szociális helyzetének javításáért. Usetty Ferenc 1922 tavaszán a székesfőváros üzemeiben alkalmazott munkások érdekében emelt szót.<sup>144</sup> (E felszólalásokat az vál-

<sup>141</sup> *Gallina Frigyes*: i. m., 9–21.

<sup>142</sup> Budapestben így elkerülhetővé vált a tömeges éhínség, míg a korábbi társország, Ausztria szebb napokat látott fővárosában, Bécsben, számosan éhen haltak.

<sup>143</sup> A közgyűlés 1921. december 7-i és december 10-i vitáját l. Fővárosi Közlöny, 1921. december 16. 2054–2095.

<sup>144</sup> Uo., 1921. április 22. 674–675.

totta ki, hogy a közüzemekben működő keresztény szakszervezetek bérharcolt folytatottak, a villamosvasúti dolgozók még sztrájkot is tartottak.)

A székesfővárosi községi költségvetésében a „közjótékonyági és szociálpolitikai kiadások” 1920–1924 között pengőértékre átszámítva a következőképpen alakultak:<sup>145</sup>

1920	–	693 000 pengő
1921	–	712 000 pengő
1922	–	595 000 pengő
1923	–	825 000 pengő

A városvezetés elsődleges gazdaságpolitikai feladata 1920–1923 között a főváros költségvetési egyensúlyának megteremtése volt. Márpedig a polgármester 1920. november 24-ei beszámolója szerint a főváros költségvetésének az évre tervezett hiánya még az év eleji, kedvezőbb koronaárfolyam szerint is 52,9 millió korona (kb. 1,5 millió aranykorona) volt.<sup>146</sup> Wolff Károly aznapi közgyűlési beszédében a költségvetési vitába kapcsolódva nem a konkrét gazdaságpolitikai és pénzügyi kérdésekről szolt, hanem általános elveket hangoztatott a kialakult helyzet okairól és a megoldás lehetséges útjairól. Megállapította, hogy a közgazdaság szoros kapcsolatban van az erkölccsel. A kereszténység elveit kell szembeállítani a tőkés mértéktelen profithajhászásával, önzésével. A krisztusi morál alapján valósulhat csak meg a gazdasági konszolidáció is. Wolff szerint a nemzeti gondolat győzelemre juttatása, a magyarság „izzó fajszeretete” a kereszténységgel együttesen képezheti Magyarország és fővárosának a feltámasztását. A keresztény-nemzeti gondolat ideologikus hangoztatása azonban nem kínált még a keresztény párt számára sem konkrét cselekvési programot a válság leküzdésére.<sup>147</sup>

Az 1914–1919 közötti években a főváros zárszámadásai 159 millió aranykorona hiányt mutattak.<sup>148</sup> A kormányzat a deficit költségvetésre hivatkozva egyre gyakrabban avatkozott be Budapest gazdálkodásába. A főváros ezt csak a pénzügyi egyensúly megteremtésével háríthatta el, ami 1920-ra meg is valósult. A deficit eltüntetésének egyik eszköze a kiadások csökkentése, a takarékoság volt, amit elsősorban a közigazgatási apparátusban és a fővárosi alkalmazottak, tisztviselők fizetés- és létszámcsökkentésével, a fővárosi intézményei költségvetésének a megnyirbálásával lehetett elérni. E téren azonban Wolfféknak óvatosnak kellett lenniük, ha nem akarták magukkal szembefordítani legbiztosabb tömegbázisukat. A másik lehetőség a főváros bevételeinek növelése volt, ami adódhatott az ingatlanok (például bérlakások) hasznosításából, a közüzemek befizetéseiből, kölcsönök felvételéből és végül a fővárosi lakosság adóterheinek növeléséből. A lakbérek és az adók emelése ugyancsak politikai kér-

<sup>145</sup> Halász Árpád: Budapest húsz éve... I. m., 162.

<sup>146</sup> Fővárosi Közlöny, 1920. november 26. 889., 894.

<sup>147</sup> Wolff beszédét l. uo. 894–897.

<sup>148</sup> Wolff Károly közgyűlési beszéde (1923. december 12.). Fővárosi Közlöny, 1923. december 21. 2754.

dés volt. Wolffék a progresszív adózás bevezetését sürgették. Az egyes adók emelése mellett 1920-ban megszüntették a gáz- és elektromos energia fogyasztási adóját, 1922-ben a telekértékesítési adót, 1924-ben pedig a bortermelési adót. Ezek közül a telekértékesítési adó eltörlése a telekkel rendelkező viszonylag jómódú, szűk rétegnek kedvezett. A bortermelési adó eltörlése pedig csak minimális mértékben szolgálta a budapesti lakosság adóterheinek csökkentését. A fogyasztási adók többsége továbbra is fennmaradt, amit elsősorban a bérből és fizetésből élők, valamint a kisiparosok, kiskereskedők fizettek. Jelentős bevételt biztosított az állami adók után fizetett 33%-os községi adó, a községi pótagók kivetése, a községi vigalmi és szállodai adók bevezetése.<sup>149</sup>

Az adózás kérdése azért is óvatosan volt kezelendő, mert 1919 után nemcsak a munkásság, hanem általában a bérből és fizetésből élők anyagi helyzete is jelentősen romlott. Ugyanez állt a kisiparosokra és kiskereskedőkre, akiket újabb adóterhekkel ellehetetlenítettek volna. Holott éppen a közalkalmazottak, a kisiparosok és kiskereskedők képezték a keresztény párt tömegbázisát. Ezért a kisipart és a kiskereskedelmet a KKP a különféle fogyasztási és értékesítési szövetkezetek támogatásával segítette. A városvezetés gazdaságpolitikáját a városi szállítások, megrendelések, iparendelvények kiadásánál szintén a keresztény-nemzeti szempontok érvényesítése jellemezte. Ahol lehetett, a keresztény kisiparosokat, kiskereskedőket, kisvállalkozókat részesítették előnyben. A hiperinfláció miatt a nagypolgárság, a nagyiparosok és a nagykereskedők gazdasági helyzete is ingatag volt, és a stabilizációig profitjuk reálértéke nem volt akkora, hogy abból még nagyobb adókat fizessenek.

Továbbra is megoldatlan maradt azonban a még a háború előtt felvett hosszúlejáratú külföldi kölcsönök és azok kamatainak törlesztése. A külföldi kölcsönök ügyében 1923 tavaszán történt előrelépés. A svájci bankszövetség kezdeményezésére április 24-én Bázelen tárgyalások kezdődtek a főváros és a hitelezők között. A főváros részéről Teleszky János nyugalmazott pénzügyminiszter, Csupor János tanácsnok és Wolff Károly tárgyalt. A magyar küldöttség évi két milliárd koronát (kb. 1,2 millió aranykorona) ajánlott fel a hitelezőknek, ők azonban ezt nem fogadták el, és öt év tartamára 300 ezer font sterling (kb. 4 millió aranykorona) évi fizetését kívánták. Ez viszont Wolfféknak volt elfogadhatatlan. Főleg a német hitelezők (például a Dresdner Bank) ragaszkodtak az aranyalapú valutában való elszámolásához.) Április 27-én ideiglenesen abban állapodtak meg, hogy az adósság törlesztéseként 1923. júliustól 1924. decemberig havi 200 millió koronát (kb. 120 ezer aranykorona) fizet Budapest.<sup>150</sup> Ezt követően a tárgyalások tovább folytak, és a tartozások végleges rendezésére az 1924. szeptember 24-én aláírt bázeli egyezményvel került sor.<sup>151</sup>

1919 után ismét megkezdte működését az 1870-ben felállított Fővárosi Közmunkák Tanácsa. Bár nagy volt a lakásínség, az 1920-as évek első felében a

<sup>149</sup> Pásztor Mihály: i. m., 112–115; Gallina Frigyes: i. m., 110–111.

<sup>150</sup> Uo., 1921. május 18. 1106–1107.

<sup>151</sup> Az új megállapodás az éves törlesztés összegét jelentősen megemelte, s 1924-re minimum 140 ezer, 1925-re pedig minimum 168 ezer fontra (3,3 millió, illetve 4 millió aranykorona) emelte. L. Fővárosi Közlöny, 1924. október 17., Melléklet, 12–15.



meglévő épületek karbantartása, tatarozása és szükséglakások építése volt csak lehetséges. 1921-ben a főváros vezetése szembeszegült a kormány készülő lakásrendeletével, amely a lakbérstop feloldásával a „háziurak” érdekeit szolgálta volna. A rendelettel szembeni fellépést a liberális ellenzék kezdeményezte, Wolffék viszont ragaszkodva a kormánytámogató állásponthez, először elfogadták. De Wolff pragmatikus politikus volt: mikor látta, hogy ez a lakosság többségének érdekeit sérti, a KKP is a tervezett rendelet ellen fordult. A közgyűlés először 1921. február 18-án tárgyalta a lakásrendeletet, és azt a többség elfogadhatatlannak tartotta. Szeptember és október folyamán újabb két alkalommal rendkívüli közgyűlés napirendjén szerepelt a lakáskérdés.<sup>152</sup>

A templomépítések költségeit részben a székesfőváros, részben az egyházközségek viselték. Az egyházközségek központi tanácsa 1920-ban 7 új templom építésének előkészítését határozta el: a Kerepesi út és a Százados út sarkán, a Babér utcában, a Béke téren, az Üllői út és az Ecséri út sarkán, a Rezső téren, a Szondy utcában és a Városligetben. Ezek közül az első négy építése az 1920-as évek elejétől már folyamatban volt és 1929-re be is fejeződött. A másik hármat az 1930-as években szentelték fel. A főváros mint kegyúr ingyen bocsátotta az egyház rendelkezésére a szükséges telkeket. A közgyűlés ezenkívül 1921-ben 988 995 koronát (kb. 10 ezer aranykorona), 1923-ban 622 078 311 koronát (kb. 200 ezer aranykorona) szavazott meg a templomok karbantartására, felújítására, díszítésére.<sup>153</sup>

A keresztény párt és a liberális ellenzék között estenként várospolitikai kérdésekben létrejöhetett a konszenzus. Mindkét fél szükségesnek tartotta például a fővárosi közönség ellátását szolgáló üzemek, vállalatok községestését. A Keresztény Községi Párt szerint így volt biztosítható ezen üzemek gazdaságos működése és a szociális szempontok érvényesítése, ugyanakkor a jól működő közüzemek nélkülözhetetlen bevételi forrást képeztek a főváros költségvetésében. A községestés kérdésében kialakult konszenzus eredménye lett a legnagyobb létszámú és legtöbb hasznot hozó közlekedési közüzem, a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság (BSzKRT, a köznyelvben: Beszkárt) megalakítása. A fővárosi közlekedési vállalatok 1918-ig magánkézben voltak. Ezeket 1918 novemberében Budapest Egyesített Városi Vasutak néven összevonták és fővárosi kezelésbe vették, majd a tanácsköztársaság szocializálta őket. 1919. augusztusban a vállalat továbbra is állami kezelésben maradt, de a volt tulajdonosok jelezték igényüket a visszavételre. A KKP és az ellenzék ezzel szemben a fővárosi közüzemek, szolgáltató vállalatok — csaknem 100 kisebb-nagyobb ilyen üzem működött — további községestését szorgalmazta. Wolff 1920. decemberben azt javasolta, hogy a Budapest területén lévő összes közúti vasutat a főváros szerezzze meg. Ennek első lépéseként 1921. január 1-jével felmondták a korábbi szerződéseket, a közgyűlés pedig egyhangúlag támogatta a községi tulajdonba vételt. A KKP vezére tagja lett a villamosvasút községestésére alakult bizottságnak is. 1922. november végén a közgyűlés 107:23 arányban elfogadta a

<sup>152</sup> A közgyűlési vitákat l. Fővárosi Közlöny, 1921. február 25. 273–293.; március 11., 371–377.; március 23., 517.; április 22., 725–744.; október 7.; 1689–1698.

<sup>153</sup> *Gallina Frigyes*: i. m., 147.

BSzKRt megalakításáról szóló határozatot.<sup>154</sup> A miniszteri megerősítés után, 1922. december 27-én megalakult, majd 1923. január 1-én meg is kezdte működését a BSzKRT, amely a HÉV kivételével valamennyi ilyen korábbi vállalatot egyesített. A vállalat 10 ezer embernek adott munkát, s igazgatótanácsában helyet kaptak a KKP prominensei. Mindez tovább erősítette a Wolff-párt befolyását és tömegbázisát.<sup>155</sup> A BSzKRT-vel egyidejűleg hozták létre a Székesfővárosi Autóbuszüzemet, ám a buszközlekedés a későbbiekben sem tudta felvenni a versenyt a villamossal.

1923. december 21-én kezdte tárgyalni a hivatali idejének vége előtti utolsó költségvetését a törvényhatósági bizottság közgyűlése. A Tanács előterjesztése szerint a főváros 1924-re tervezett kiadásai és bevételei továbbra is egyensúlyban voltak: valamivel meghaladták a 190 milliárd koronát (kb. 29,5 milliő aranykorona), s a 620 millió koronás (kb. 96 ezer aranykorona) tervezett deficit a költségvetésnek mindössze 0,3%-a volt.<sup>156</sup>

Néhány nappal korábban, december 12-én Wolff Károly a közgyűlés fórumán a költségvetés és a zárszámadás tárgyalásakor nagy beszédben foglalta össze és elemezte a Keresztény Községi Párt hároméves várospolitikáját. A városházi „keresztény kurzus” még a pártelnök szerint sem volt sikeresnek nevezhető, sokkal inkább a párt elé tornyosuló megoldhatatlan problémákról, semmint a sikerekről szólt.<sup>157</sup>

Wolff a „régieket”, a korábbi városvezetőket tartotta a bajok okozóinak, akiknek káros tevékenységéhez járultak a válságot okozó objektív körülmények. Emlékeztetett rá, hogy a hatalmas adósságokat a városháza még 1918 előttről örökölte. Ő azonban ellenezte újabb külföldi kölcsönök felvételét, mivel „nem a jelen múltó dicsősége, hanem a jövő megalapozott lehetősége a fontos”. A kiutat 1920–1921-ben csak a bevételek növelése jelenthette, ez azonban nagy terheket rótt a főváros közönségére. A párt az egyenes adókat akarta növelni és a fogyasztási adókat csökkenteni, de a fogyasztási adók tovább nőttek, az általános kereseti adóknak viszont csak a fele folyt be. (Megnyugtatóképpen közölte, hogy nincs új adó bevezetése napirenden.)

Wolff felidézte, hogy a városházának sürgősen be kellett avatkoznia a vízellátás biztosításáért, a kórházak helyzetének javításáért és a villamosvasúti közlekedés községesítéséért. Az elért eredmények között említette a balatoni üdülőtételek létesítését, két iskola felépítését, a BSzKRT létrehozását, a szivattyútelep villamosítását és a zuglói templom építésének megkezdését, a marha- és a sertésvágóhíd fejlesztését, a balparti temetők rendbehozatalát, a szeméttételep és a szemétszállítás rekonstrukcióját. Az új beruházások közül kiemelte az Új Szent János Kórház és a ferencvárosi kikötő felépítését, valamint több iskola bővítését és tartozását. A szociális akciók közül a zsír- és lisztakciót külön is megemlítette. Eredményként könyvelte el, hogy a közszolgáltatások (víz, gáz, villany) díja viszonylag alacsony maradt – legalábbis európai összehasonlításban.

<sup>154</sup> Fővárosi Közlöny, 1921. december 8. 2734.

<sup>155</sup> Budapest története. I. m., V. köt., 153. A BSzKRT az 1930-as évek elejéig bekebelezte a földalatti és a fogaskerekűt (1926), a siklót és az Autóbuszüzemet (1932), valamint a HÉV-et (1933).

<sup>156</sup> Fővárosi Közlöny, 1923. december 28. 2886.

<sup>157</sup> Wolff beszédét l. Fővárosi Közlöny, 1923. december 21. 2752–2766.

Külön is kitért a városi üzemekre, melyeknek gazdálkodását, rentábilis működését az e célra felállított bizottságok felügyelték, s amelyek a városi bevételek jelentős részét szolgáltatták.

A három év mérlegének megvonásakor Wolff nem kerülhette meg a KKP retorikájában és várospolitikájában is tetten érhető antiszemizmus kérdését. Ő azonban ezt csupán az önvédelemből fakadó érdekérvényesítésnek tekintette. „A keresztény nemzeti gazdasági rend az egyenlőséget kívánja gazdasági téren” is — mondta —, mert a keresztény érdekek eddig háttérbe szorultak, ezért most kell megteremteni a keresztény és az izraelita polgárság érdekérvényesítési egyenlőségét. Wolff közölte, hogy ő nem a gyűlölet politikáját képviseli, a becsületesen, nyíltan a saját érdekeiért küzdő zsidókat becsüli, velük szemben lojális. A keresztényeknek azonban joguk és kötelességük harcolni a maguk érdekeiért. A társadalomra a destruktív elemek jelentik a veszélyt, akik a szociáldemokraták mögé bújva, a munkásságot a polgári rend ellen bujtogatják.

Miként vont mérleget a kortárs szakember a Keresztény Községi Párt hároméves, abszolút többségben folytatott városvezetői tevékenységéről, amit a sajtó már akkor „városházi keresztény kurzusnak” nevezett? „Évekig nagy többségben, végre szinte teljesen egyedül maradt a budapesti városházán a Keresztény Községi Párt. Amikor akadály nélkül érvényesíthette volna a városházán elveit, nem tudott megszabadulni a forradalmi láz sorsrontó tehetetlenségétől. Megmaradtak a romok, a költségvetés deficitese, az üzemek elhanyagoltak, a közgyűlésen gyűlölet, a bizottságokban pártegyoldalúság abszolútizmusa, az egész főváros élete pang, a gazdasági élet senyved. A Keresztény Községi Párt az akkori közhangulatból támadt váratlan sikerével nem tudott átmenni a győzelem után a béke munkájára. Nem vette mérlegre az anyagi és szellemi erőket, amik a fővárosban rendelkezésre állottak.” A múltért való megtorlás szenvedélyétől nem tudott érvényesülni a jelenért és jövőért való építkezés ésszerűsége.<sup>158</sup>

A sommás kritika kétségtelenül helytálló a politikát illetően, azonban figyelmen kívül hagyja az új vezetés előtt tornyosuló anyagi nehézségeket. A székesfőváros hatékonyabb kommunálpolitikáját, városfejlesztését, nagy volumenű beruházásait a bethleni konszolidáció kibontakozása, a pénzügyi stabilizáció és a beáramló külföldi tőke csak az 1920-as évek közepétől tette lehetővé. 1925-ben azonban a Keresztény Községi Párt elveszítette a törvényhatósági bizottságban addigi abszolút többségét. Így az 1920-as évek második felének budapesti kommunálpolitikája már csak a kormányzást továbbra is kézben tartó Wolff-párt és az ellenzék közös, vagy legalábbis egymás ilyen céljait toleráló működése eredményeként volt megvalósítható.

Egy dolog azonban nem vonható kétségbe: a Wolff-párt következetesen ragaszkodott a főváros önkormányzatának autonómiájához. A ciklus lejártakor ennek élesen hangot is adtak. Az 1923. december 19-i közgyűlésen Petrovác Gyula, a KKP szónoka felszólította a polgármestert, tegyen a kormánynak előterjesztést arra, hogy — bár a törvényhatósági bizottság mandátuma lejár — „január elsejével a székesfőváros törvényhatóságának működése törvényen kívüli állapotba ne kerüljön, s hogy január elseje után valamilyen törvényes intézke-

<sup>158</sup> *Hamvas József*: i. m. 22–23.

dés biztosítsa a mi autonómiánk működésének folyamatosságát”.<sup>159</sup> Petrováczt az szerette volna, ha a kormány meghosszabbítja a bizottság mandátumát. A nagy tekintélyű pap-politikus, Ernszt Sándor felszólalásában emlékeztetett arra, hogy 1924. január 1-én azért lesz *ex lex* állapot, mert a kormány tudatosan elmulasztotta az új fővárosi törvény megalkotását, jöllehet azt az adott helyzetben semmi nem indokolta. Sőt aggodalomra adott okot az önkormányzati működés hiánya, mert a tanácsnak nem volt adókiivetési joga, így veszélybe került a főváros háztartásának egyensúlya. Ernszt sérelmezte, hogy míg a vidéki önkormányzatok működési idejét a kormány meghosszabbította, Budapest esetében erre nem volt hajlandó. A diszkriminatív eljárást az egész közgyűlés elutasította.<sup>160</sup>

A tiltakozás nem járt eredménnyel. A kormány 1923. december 28-án felmentette Sipőcz Jenőt a főpolgármesteri teendők ellátása alól. A közgyűlést feloszlatta, a törvényhatósági bizottság hatáskörét pedig a Fővárosi Tanácsra ruházta, melynek vezetését 1924. január 3-án vette át a helyettes főpolgármesteri hatáskörrel is felruházott új kormánybiztos, Tersztyánszky Kálmán.<sup>161</sup> Ezzel ismét beállt az *ex lex* állapot, és véget ért a Keresztény Községi Párt városi uralmának első periódusa.

#### THE FIRST YEARS OF THE CHRISTIAN COMMUNITY (WOLFF) PARTY

by Jenő Gergely  
(Summary)

The Christian Community Party, led by Károly Wolff, controlled the municipality of Budapest between 1920 and 1938. It was the circumstances of the so-called „Christian course” which enabled the party to gain absolute majority in 1920 and begin to organise a „Christian Budapest” as opposed to the city governed by the liberal and democratic politicians prior to the revolutions. The Christian party preserved its absolute majority until 1923, whereas after the restoration of the capital’s autonomy in 1925 it managed to maintain the rule of the political right through the coalition with the local organisation of the governing party. The ideological origins of the Christian Community Party can be found in the pre-1918 political catholicism and in other rightwing nationalist movements. It was basically an interconfessional Christian party, in which the other traditional Christian churches, such as the Calvinist and the Lutheran, played a considerable role despite the undeniable Catholic predominance. The organisation of the party and the winning of the leadership within the city were effectively supported by the church (mainly the Catholic parishes) and by the Christian political and social organisations, which could count on the traditional citizenry of Buda, the masses of Christian craftsmen and tradesmen, and of the Christian-socialist trade unions which had considerable influence in Budapest.

As regards its ideology and program, the Christian party was in several regards similar to the Austrian Christian-socialists led by Karl Lueger, who dominated the municipality of Vienna before the war. The Christian national ideology, which was articulated during the months of the counter-revolution, was based on a strong nationalism and – at least as regards its communal policy – upon social sensitivity, which, as a program aimed at raising massive support, could not be proclaimed and carried out at Budapest without overt antisemitism. The Wolff party urged for the bridling of the Jewish population, mainly consisting of capitalists, bourgeoisie and intellectuals, and amounting to more than 20 percent of the city’s population, in order to offer an „equality of chances” to the Christian and national middle classes, consisting mainly of small bourgeoisie and intellectuals.

Between 1920 and 1923 the new regime took possession of the city hall of Budapest, led by Károly Wolff, regarded by his supporters as a charismatic leader, by stigmatised by the liberal, democratic and later social democratic opposition as an incarnation of reaction.

<sup>159</sup> Fővárosi Közlöny, 1923. december 28. 2876.

<sup>160</sup> Uo., 2876–2878.

<sup>161</sup> Uo., 1924. január 11. 2–5.

*Sebestyén Elemér – Szabó Péter*

## MAGYAR KATONAI KÖZIGAZGATÁS ÉSZAK-ERDÉLYBEN ÉS A SZÉKELYFÖLDÖN 1940 ŐSZÉN<sup>1</sup>

„Mi lesz a deszkásokkal?” – tette fel a kérdést a *Csíki Lapok* 1940. szeptember 8-i számában a lap újságírója. Ezzel a csíki székely emberek évszázados foglalkozására, megélhetésük alapjára utalt, amely a második bécsi döntés által meghúzott új magyar–román határ következményeképpen egy ideig veszélybe került. A cikkíró Székelyföld és Brassó városa azon hagyományos áru- és termékcseréjére hívta fel a figyelmet, melyről a lap egy másik írásában az alábbiak olvashatók: „Csíknak főértékesítő piaca Brassó. Épületfa, tűzifa, deszkaanyag vándorol innen Brassóba, hogy onnan vasáru, fűszer, kenyértermények, cukor és ipari cikkek formájában ismét visszaérkezzenek hozzánk. Ezt jelenti a székely ember kirándulása Brassóba. A barcasági szász gazda viszont innen szerzi be tenyészállatait s cserébe fajállatokat szállít a Székelyföldre. De a szász gazda jószágai tőlünk kapják a szénát, krumplit, amiért cserébe szász bor kerül a székely ember poharába s szász gabona a magtárába. Brassóban nevelődött becsületes, derék iparossá a székely gyermek s szász mintagazdaságokban tanulta a tervszerű gazdálkodást a székely gazdaiúj. Évszázadok óta kialakult kölcsönösségi viszony eredménye volt ez, melynek megbomlását sem egyik, sem másik elképzelni nem tudta.”<sup>2</sup>

Az erdélyi magyarság által olyannyira óhajtott, de felemásra sikeredett impériumváltás, legfőképpen az új országhatár megvonása, a fent említetten kívül még számos egyéb — megoldhatatlannak tűnő — nehézséget teremtett. Történelmileg kialakult és gazdaságilag egymásra utalt tájegységeket osztott ketté, utakat, vasútvonalakat vágott el, városokat fosztott meg hagyományos háttérüktől, családokat szakított szét. A kivonuló román hadsereg által kifosztott, majd kiürített területeken rosszabbodott az általános gazdasági helyzet és a lakosság életszínvonala jelentősen visszaesett. A közszükségleti cikkek árai felszöktek, egyes termékek el is tűntek a piacról. Akadozott az élelmiszerellátás, a petróleum, a cukor, esetenként a liszt, a kenyér és a burgonya is hiánycikk volt. A cukorgyárak és fűrészüzemek nyersanyaghiány miatt egy időre bezártak, a lakbérek emelkedtek, a nagyobb városok utcáit pedig munkát kereső dél-erdélyi menekültek és kiutasítottak tömege lepte el.

<sup>1</sup> A második bécsi döntés Erdély északi részét, a Partiumot és a Székelyföldet adta vissza Magyarországnak. A továbbiakban azonban az egész visszacsatolt területet összefoglalóan Észak-Erdély elnevezéssel jelöljük.

<sup>2</sup> Csíki Lapok (Csíkszereda), 1940. szeptember 8. 8.

A honvédség által 1940. szeptember 5–13. között birtokba vett területeken bevezetett magyar katonai közigazgatásnak — a korábban visszatért felvidéki és kárpátaljai területeken adódókkal ellentétben — súlyos és váratlan alaphelyzeteket kellett kezelnie. Már működése kezdetén olyan nehézségekkel szembesült, melyek elhárítása nem tartozott szorosan vett feladatai közé, személyzetét felkészületlenül érték, illetve melyekkel a jószándék, a mielőbbi gyors orvoslás akarata ellenére sem tudott megbirkózni, sőt esetenként rendelkezései nyomán további problémák adódtak.

A korabeli hazai terminológia szerint katonai közigazgatást általában ott léptetnek életbe, ahol az ország területén a polgári közigazgatás működését elenséges behatás veszélyezteti, vagy pedig olyan megszállt idegen területek átmeneti igazgatásában, amelyek a fegyveres erő hatalmába jutottak. A katonai közigazgatási szolgálatnak a hatáskörébe tartozó területen gondoskodnia kell az összes szükséges közigazgatási tennivalók ellátásáról, a lakosság életviszonyainak és magatartásának szabályozásáról, a közrend és közbiztonság, valamint a gazdasági élet folytonosságának fenntartásáról. Mindezen tevékenységek ellátása sohasem számít könnyű feladatnak, hiszen a katonai közigazgatás olyan területen kezdi meg működését, ahol az államszervezet működése átmenetileg szünetelt, esetenként meg is szűnt, tehát az új közigazgatási rendszer felépítését teljesen előlről kell kezdeni. Ezen átmeneti helyzet nehéz napjaiban az érintett lakosság egyfajta leegyszerűsített közigazgatási rendszerben juthat hozzá életszükségleteihez, s egyben kötelezik őt a területét megszállt katonai parancsnokságok rendelkezéseinek azonnali és feltétlen végrehajtására is. A katonai közigazgatásnak minden esetben alkalmazkodnia kell a helyi adottságokhoz, amikor az idegen állam közigazgatásának szerveit ideiglenesen átveszi, működteti, de katonai felügyelet alatt tartja.

Az 1938 és 1941 között visszatért területeken — mindenütt átmeneti időre — bevezetett katonai közigazgatást a Fővezérség<sup>3</sup> — a Legfelső Honvédelmi Tanács irányelvei alapján — az 1913:XLIII. törvénycikkben foglalt hágai egyezményben lefektetett hadijog rendelkezéseinek figyelembevételével irányította. Központi szervezete Budapesten az ún. szállásmesteri csoport volt, mely a Honvéd Vezérkar főnökétől kapott utasítások alapján a végrehajtás elvi alapját teremtette meg.

A birtokba vett észak-erdélyi területek katonai közigazgatásának szervezetében — alapos előkészületek megtétele után — háromfokozatú igazgatási rendszert valósítottak meg: első fokon a járási (városi) katonai parancsnokságok, másodfokon a vármegyei katonai parancsnokságok, harmadfokon a hadsereg közigazgatási csoportja állt.<sup>4</sup>

A járási katonai parancsnoknak a közigazgatás terén betöltött szerepe a polgári közigazgatásban a főszolgabíró szerepkörének felelt meg. Hatásköre azonban ennél jóval nagyobb volt, ugyanis nemcsak az általános igazgatásra,

<sup>3</sup> A Honvéd Vezérkar azon része, amely a hadra kelt seregtestek hadműveleteit, személyi pótlásait és anyagi ellátását irányította. Viszonylag kis létszámú törzs volt, a Honvéd Vezérkar főnöke közvetlen alárendeltségében.

<sup>4</sup> Katonai közigazgatási szolgálat, hadtápszolgálat. Szabályzat. Budapest, M. kir. Honvédelmi Minisztérium, 1940. 9.

hanem az igazságszolgáltatás kivételével a szakigazgatás valamennyi ágára kiterjedt, s bizonyos fokig magába foglalta a községi helyhatóság hatáskörét is. Rendőrhatósági jogkörrel is felruházták. A járáshoz tartozó községeket továbbra is jegyző vezette, de a katonai parancsnok irányítása és utasításai szerint. A járási katonai parancsnok rendszerint a honvédség törzstiszti karából került ki (őrnagyi, alezredesi vagy ezredesi rangban), helyettesítését általában tartalékos tiszt látta el. Katonai vonatkozású tennivalóiban egy vagy több segédtszt állt rendelkezésére. Közigazgatási személyzetéhez közigazgatási előadók és különböző szakközegek tartoztak. A közigazgatási előadókat a belügyminiszter rendelte ki, a szakközegeket az illetékes szakminiszter. A katonai parancsnok intézkedéseit előkészítő, illetve kidolgozó szakközegek között közegészségügyi, pénzügyi, pénzügyőri, gazdasági, erdészeti, állategészségügyi és tanügyi előadók voltak. Véleményüket, észrevételeiket a parancsnok ugyan meghallgatta, de az intézkedési és rendelkezési jog őt illette, a kiadott intézkedésekért minden esetben ő felelt. A közbiztonsági szolgálatot a járási parancsnokság területén a magyar királyi csendőrség valamely alakulata látta el. Észak-Erdélyben 72 járási katonai parancsnokság működött.

A városi katonai parancsnok ugyancsak elsőfokú katonai közigazgatási hatóság volt. Ő a megyei városok polgármestereinek megfelelő beosztásban, de azokénál szintén jóval tágabb hatáskörrel működött. A városi katonai parancsnok is törzstiszti, nagyobb városokban tábornoki rendfokozattal rendelkezett. Közigazgatási személyzete a járásnál fejlettebb városi közigazgatáshoz szükséges előadókkal egészült ki. Ilyenek voltak a számvevőszéki, társadalombiztosítási, tűzrendészeti, iparügyi, közlekedési, árszabályozási és a szociális előadók. A rendészet különböző ágaiban a városi katonai parancsnoksághoz kirendelt rendőrkülönítmény vezetője állt a parancsnok rendelkezésére. A rendőrkülönítmény látta el a rendőri büntető bíraskodást is. A megyei városi katonai parancsnokságok száma 17 volt.

A törvényhatósági joggal felruházott és a megyei jogú városok között a katonai közigazgatás csak annyiban tett különbséget, hogy az erdélyi közigazgatási szervezetben a vármegyei katonai parancsnok hatáskörét a volt törvényhatósági joggal felruházott városokra nem terjeszthette ki, hanem azokat közvetlenül a hadsereg katonai közigazgatási csoportnak rendelték alá. Észak-Erdélyben összesen négy törvényhozási joggal felruházott város volt: Nagyvárad, Szatmárnémeti, Kolozsvár és Marosvásárhely.

A vármegyei katonai parancsnok másodfokú közigazgatási hatóság volt. Polgári vonalon az alispánnak megfelelő szervnek számított, akinek hatásköre a szakigazgatást is felölelte. Közvetlen irányítója és felügyelője volt az elsőfokú katonai közigazgatási hatóságoknak, illetve fellebbviteli hatóság az e hatóságokhoz tartozó ügyekben. A vármegyei katonai parancsnokok a honvédség tábornoki karából kerültek ki. Katonai vonalon a vármegyei katonai parancsnok-helyettes, a segédtszt és a gazdasági tiszt állt rendelkezésére. Szakszemélyzetét az elsőfokú katonai közigazgatási hatóságoknál felsoroltakon kívül ügyügyi előadó egészítette ki. A 11 vármegyei katonai parancsnokság területén, csendőr osztályparancsnokságok működtek. A kárpátaljai és észak-erdélyi tapasztalatok alapján bebizonyosodott, hogy a vármegyei katonai parancsnoksá-

gok nélkülözhetőek, ezért Bácskában ezt a szervezeti szintet már kiiktatták, hatáskörüket pedig a hadsereg-parancsnokságok vették át.<sup>5</sup>

A hadseregpáncsnok harmadfokú katonai közigazgatási hatóságként tevékenykedett. Gyakorolta a katonai közigazgatás területén hatályukban fenn tartott jogszabályok szerint a tartományi helytartói, valamint tartományi tanácsi hatáskört. Ő volt a közvetlen irányító és felügyelő hatósága a megyei és törvényhatósági jogú városok katonai parancsnokainak, egyben az észak-erdélyi területen a végső fellebbviteli hatóság. A hadseregpáncsnok mellé a polgári közigazgatás szerveivel való összeköttetés biztosítására és a közigazgatási teendők irányítására a kormány kormány megbízottat rendelt ki. A hadseregpáncsnok a közigazgatási szolgálatot a hadsereg katonai közigazgatási csoportok útján látta el, melyek élén tábornokok álltak. A katonai közigazgatási csoportok mindegyike katonai, illetve polgári csoportra tagolódt. A katonai csoport a vezető tábornok katonai vonatkozású tennivalóit készítette elő. Élén törzstiszt állt, aki egyben a katonai közigazgatási csoport vezetőjének a helyettese is volt. Személyzete tényleges és tartalékos tisztekből és a szükséges irodai munkaerőből állt. A polgári csoport, élén a magyar királyi belügyminiszter által kirendelt közigazgatási előadóval, a közigazgatási tennivalókat készítette elő. Közigazgatási személyzete az eddig ismertettekén kívül igazságügyi, rendészeti, vámügyi, vízügyi, földművelésügyi és számvevőségi előadókkal bővült ki. Egyes hadsereg-parancsnokságok területén a közbiztonsági szolgálatot a hadsereg csendőrcsoport látta el.

A visszacsatolt észak-erdélyi területek megszállásában a honvédség mindhárom hadserege részt vett. A birtokbavételt követően az 1. hadsereg parancsnoksága Marosvásárhelyre, a 2. hadseregé Kolozsvárra, míg a 3. hadseregé Szatmárnémetibe települt. Október 2-án az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja Kolozsvárra költözött át és átvette az egész terület közigazgatásának vezetését.<sup>6</sup>

A katonai közigazgatást legfelsőbb fokon a Fővezérség irányította a Honvéd Vezérkar főnöke, Werth Henrik vezérezredes által. Rendelkezéseit a szállásmester, Náray Antal ezredes útján adta ki. A Fővezérség mellett működő kormány megbízott teendőit Papp József látta el. Rajta kívül a három hadsereg katonai közigazgatási csoportjához is külön kormány megbízottakat neveztek ki. A kormány a katonai közigazgatás szerveivel a Fővezérség útján, a kormány megbízott közvetítésével érintkezett. Ugyanez vonatkozott a katonai közigazgatáshoz kirendelt polgári közegekre is, akikkel a kormányhatóságok a katonai közigazgatás életbelépése után közvetlenül nem érintkezhetek. Az egyes miniszterek a katonai közigazgatás alatt álló területen a Fővezérségen keresztül, a kormány megbízott útján érvényesíthették irányító befolyásukat. A Hon-

<sup>5</sup> Karay Kálmán: Katonai közigazgatásunk vázlata. In: A mai magyar honvédelmi igazgatás. Szerk. Mártonffy Károly. Budapest, k. n., 1943. 324–325.

<sup>6</sup> Vargyassi Gyula ezredes rendelkezése „Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának Kolozsvárra való áttelepülésével kapcsolatos intézkedések” tárgyában (Marosvásárhely, 1940. október 1.). Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș (Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely), Fond: Prefectura Județului Mureș, Comandamentul Militar 1940 (ANDJM, PJM, CM 1940), dosar 19, fila 17.



véd Vezérkar főnöke katonai közigazgatási tennivalóit a szállásmesteri csoport készítette elő, mely a fővezérségi katonai közigazgatási elvi osztályra, a fővezérségi polgári csoportra és a fővezérségi hadiipari csoportra tagozódott. A katonai közigazgatás elvi osztálya, amint a neve is mutatja, a katonai közigazgatás szervezetének és működésének legfontosabb elvi kérdéseit tisztázta. Személyzete vezérkari tisztekből és a katonai közigazgatásban jártas honvédtisztekből állt. A polgári csoport a nélkülözhetetlen szakszerűséget biztosította, tagjai között a közigazgatás minden szakértő szerve szerepelt. Ezt a csoportot a belügyminiszter által kirendelt közigazgatási előadó vezette. A hadiipari csoport a hadiipar elvi és műszaki kérdéseivel és az anyaggazdálkodással foglalkozott.

A magyar katonai vezetés — a kormány támogatásával — már 1940. május közepén előmunkálatokba kezdett, hogy a visszaszerzendő erdélyi területek helyzetéről pontos képet szerezzen és hasznos információival a később oda kirendelésre kerülő katonai parancsnokságokat, csapatokat, szerveket és a gazdasági életben közreműködő személyeket elláthassa. A szükséges ismereteket és statisztikai adatokat a *Segédlet a katonai közigazgatás és hadtápszolgálat ellátására* című összeállítás tartalmazta. Ezzel egyidejűleg megkezdődött a kormányzat összes igazgatási ágait felölelő ún. *Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén*<sup>7</sup> című segédlet megszerkesztése is. E dokumentum a bevezetendő katonai közigazgatás fontosabb rendelkezéseit, s azon szabályokat, irányelveket foglalta magába, amelyek az egész területen egységesen szabályozták a katonai közigazgatást végrehajtó szolgálatot.

Az egyes honvéd-kerületparancsnokságok székhelyén 1940. június első felében katonai közigazgatási tanfolyamot indítottak, ahol azok a többnyire nyugállományú vagy tartalékos honvédtisztek, akik a katonai közigazgatásnál való beosztásnál tekintetbe jöhettek, a várható feladatok megoldására szolgáló útmutatásokat és gyakorlati tanácsokat kaptak. E külső tanfolyamokat Budapesten egy záró megbeszélés követte, ahol tisztázták mindazon kérdéseket, amelyekre a kormányzat különös hangsúlyt fektetett. A miniszterelnök és a Honvéd Vezérkar főnöke jelenlétében megtartott konzultációra már az összes parancsnoki beosztásra kiszemelt tiszt hivatalos volt.<sup>8</sup>

Az augusztus 30-án megszületett második bécsi döntés 11 vármegyét, 21 várost és 72 járást csatolt Magyarországhoz. E terület közigazgatásának átvételére az előzetes számítások szerint 104 katonai közigazgatási parancsnokra, 290 egyéb honvédtisztre (parancsnok-helyettes, segédtszt stb.), 734 polgári előadóra, 1550 főnyi segédszemélyzetre, 2324 csendőrré (56 tiszt + legénység), 550 pénzügyőrré (105 tiszt + legénység), 152 tűzoltóra (7 tiszt + legénység), a Magyar Nemzeti Bank 186 tisztviselőjére, postai, vasúti és egyéb alkalmazottakra volt szükség.<sup>9</sup> Ezen személyzet a csendőrség, rendőrség és pénzügyőrség

<sup>7</sup> Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén. Pallas, Budapest, 1940.; Hadtörténelmi Levéltár (HL), Honvéd Vezérkar főnöke (VKF), 248. dob., 60/Föv. kat. közig. 40. VIII. 30. A Honvéd Vezérkar főnöke elvi osztályának a szakminisztériumok közreműködésével elkészített összeállítását a gyakorlatban a „Szürke könyv” elnevezéssel illették.

<sup>8</sup> Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Budapest, Magvető, 1978. 347.

<sup>9</sup> Tájékoztató a katonai közigazgatás működéséről a felszabadult keleti és Erdély-i részeken. Budapest, Stádium, 1941. HL, VKF, 268. dob., 582/elv./1941. sz.

kivételével, csak egy részét képezte a szükséges közigazgatási személyzetnek, a hiányzó állományt helybéliekkel kellett pótolni.

A katonai közigazgatás személyzete az egyes területek birtokbavételének másnapján már meg is kezdte működését. Három hónapos tevékenységük alatt az alábbi fő feladatok hárultak rájuk:

- a legalsóbb szintű közigazgatás (városi és községi hatóságok) megszervezése;
- az igazgatásrendészeti, illetve az államrendészeti szolgálat ellátása;
- kezdeményezés a kormányzat felé a különböző gazdasági intézkedések folyamatainak elindítására;
- gondoskodás a közéletmezésről és közellátásról, a Székelyföld téli ellátásának megszervezése;
- szociális ügyek kezelése;
- a közoktatás megindítása;
- a menekültek ügyeinek intézése.

#### *A köztisztviselői és közalkalmazotti állomány megszervezése*

A visszatért területek megszállását követő első és legfontosabb közigazgatási feladat a legalsó szintű közigazgatás (városi és községi hatóságok) megszervezése volt. A kinevezett katonai parancsnokoknak meg kellett állapítaniuk, hogy a hatáskörük alá tartozó területen levő hatóságok, intézetek (iskolák), közintézmények, közüzemek és társadalombiztosító (betegsegélyező) pénztárak személyzetéből — azonnal, de egyelőre ideiglenesen — kiket alkalmazzanak a továbbiakban is. Teleki Pál miniszterelnök súlyt helyezett arra, hogy ezen tisztviselői beosztásokban elsősorban a visszatért területen élő, másodsorban pedig az onnan elszármazott, alkalmas személyek nyerjenek elhelyezést.<sup>10</sup> (A második bécsi döntés 3. és 5. pontja értelmében a visszacapott területeken állandó lakóhellyel rendelkező állampolgárok magyar állampolgárokká váltak, s ezáltal a többivel minden tekintetben egyenlő elbírálás alá kerültek.) A közalkalmazottak felvételénél irányadó volt a következő utasítás: „Nem lehet átvenni olyan közalkalmazottat, aki a magyar közszolgálati alkalmazottakra megállapított követelményeknek (1883:I. tc. 1. §) nem felel meg, vagy a román uralom alatt beigazoltan olyan magatartást tanúsított, amellyel egyeseknek, vagy valamely közületnek lényeges kárt okozott, vagy a magyarság nemzeti érzését, vagy a magyarság nemzeti érdekeit súlyosan sértő tevékenységet fejtett ki.”<sup>11</sup> Azok a közszolgálati alkalmazottak sem tarthatták meg sem állásaikat, sem illetményeiket, akik a szeptember 5-i romániai kormányváltást követően a román államra és a román államfőre hűségesküt tettek.

A katonai közigazgatás elsősorban azokat a tisztviselőket kívánta alkalmazni, akik megfelelő nyelvismerettel rendelkeztek és megbízhatóak voltak. E

<sup>10</sup> Papp József válasza Somogyi István zalaegerszegi árvaszéki ülnök pályázati kérelmére (1940. október 30.). Magyar Országos Levéltár (MOL), Az észak-erdélyi ügyek fővezérségi kormány megbízottja (K 53), 2. dob., V. tétel, 340/1940. sz.

<sup>11</sup> Utasítás... I. m. 11.

követelmények még a szakképzettségénél is fontosabb voltak. Az alkalmazás gyakorlatában előnyt jelentett, ha az adott tisztviselő 1918 előtt szolgálatot teljesített, de utána tisztségéből eltávolították, illetve lemondott arról.

Ezen alapelvek a későbbiekben némi módosításra szorultak. A katonai közigazgatásnak el kellett döntenie, vajon hajlandó-e alkalmazni olyan magyar nemzetiségű tisztviselőket, akiket a román fennhatóság alatt maradt területekről helyeztek át, illetve akik a második bécsi döntést követően menekültek Észak-Erdélybe, valamint azokat a román nemzetiségű hivatalnokokat, akik itt teljesítettek szolgálatot. A három hadsereg katonai közigazgatási csoportjainak parancsnokságain kezdetben több ellentmondó intézkedés született e téren. Emellett a Dél-Erdélyből elmenekült magyar tisztviselők alkalmazása tekintetében a magyar katonai és politikai vezetés között kezdetben szembetűnő nézetkülönbség mutatkozott.

A második bécsi döntést követően számos dél-erdélyi magyar közszolgálati alkalmazott menekült, illetve költözött át a visszatért területekre. A Teleki-kormány — nemzetiségpolitikai megfontolásokból — mindenképpen gátat akart vetni e folyamatnak, de erőfeszítései kezdettől fogva kudarcot vallottak. A katonai közigazgatás azonban a menekült közalkalmazottak és köztisztviselők egy részét hivatásuknak megfelelő állásba helyezte, s ezt sugallta a Magyar Párt egyik nyomtatványa is, melynek egyik rovatában az alábbi kérdés szerepelt: „Milyen állami alkalmazást óhajt?”<sup>12</sup>

A kormány — Teleki határozott fellépésére — szeptember 18-án úgy döntött, hogy a dél-erdélyi menekülteket azontúl még ideiglenes jelleggel sem szabad állami alkalmazásba helyezni. A katonai közigazgatás által már állásba helyezettek ugyan megtarthatták beosztásukat, de véglegesítéssel nem számolhattak, sőt „helyesebb, ha otthonaikba már most visszatérnek” – olvasható a korabeli minisztertanácsi jegyzőkönyvben.<sup>13</sup> A Fővezérség azonban csak szeptember 24-én adta a rendeletet, s addig a dél-erdélyi menekült tisztviselők közül még sokan jutottak álláshoz. Novákovits Béla tábornok, az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának parancsnoka még szeptember 19-én is arra utasította a neki alárendelt parancsnokságokat, hogy „a román közigazgatás alatt maradt területekről elmenekült lakosok között található magyar anyanyelvű közalkalmazottakat és pedig tanárokat, tanítókat, jegyzőket, postai és vasúti alkalmazottakat, közalkalmazott orvosokat és mérnököket, úgy szintén papokat részletesen hallgassa ki, személyi adataikat vegye fel és megbízhatóságukat tüzetesen vizsgálja meg. A magyar közszolgálati állás betöltésére alkalmasnak és a szavahihető tanuk vallomása és a Magyar Párt megállapítása szerint megbízhatónak minősülő ilyen magyar anyanyelvű közalkalmazottakat igyekezzék a katonai közigazgatás keretében ideiglenes alkalmazáshoz juttatni. Az így megbízhatónak talált magyar anyanyelvű papokra pedig, esetleges alkalmaztatásuk érdekében az illetékes egyházi szervek figyelmét hívja fel.”<sup>14</sup>

<sup>12</sup> Tájékoztató... I. m. 36.

<sup>13</sup> MOL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K 27), 1940. szeptember 18.

<sup>14</sup> ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 26, fila 36.

A román hatóságok által Dél-Erdélyből áthelyezett tisztviselők alkalmazása esetében a kormány és a katonai közigazgatás azonos álláspontot képviselt ugyan, ám az állások betöltésénél számos következetlenség történt. Előző — félreértett — rendelete magyarázataként Novákovits tábornok október 21-én leszögezte, hogy „az 1940. szeptember hó 12-ig a visszacsatolt területre áthelyezett és ide ez időpontig átköltözött magyar anyanyelvű volt román közalkalmazottakat minden korlátozás nélkül bárminő közszolgálati állásra alkalmazni szabad” – az e határnap után érkezettek azonban nem.<sup>15</sup>

A román nemzetiségű tisztviselők közül nem sokan maradhettek hivatalban; zömük el is hagyta a Magyarországhoz csatolt országrészt.<sup>16</sup> Az 1940. január 1. után szolgálatba lépett tisztviselőket rendeletileg távolították el állásukból, azokat pedig, akik már azelőtt is Észak-Erdélyben szolgáltak, szigorú állambiztonsági és egyéb alkalmassági vizsgálat alá vetették. Kizáró ok volt a magyar nyelvismeret hiánya, és sokak váltak szenvedő alanyává a két állam kölcsönös internálási, illetve kiutasítási eljárásainak is. Szamosújvárott például, ahol a katonai szervek 1940. szeptember 10-én vették át a város igazgatását, „30 tisztviselőt és alkalmazottat vettek át a román impérium alatti időből (ebből 11 volt román), 28 további személyt állítottak be (3 román), 9 személyt nem alkalmaztak (ebből 3 magyar)”.<sup>17</sup>

Az elbocsátott román közszolgálati alkalmazottak továbbra is megkaphatták a román állam jogszabályai szerint járó illetményeiket. (Az 1940. szeptember 12. után áthelyezett, illetve átjött volt román szolgálatban állott magyar köz-tisztviselőkre ez nem vonatkozott.) A román nemzetiségű közszolgálati alkalmazottak és nyugdíjasok részére a végleges rendezésig illetmény (nyugdíj) előlegét szintén nem folyósítottak, ők legfeljebb havi 50 pengő ideiglenes segélyben részesülhettek. Amennyiben ideiglenes alkalmazást is nyertek, az említett 50 pengő segélyen felül más járandóságot nem állapítottak meg számukra.<sup>18</sup>

Miután a visszatért területeken az uralomváltást követően sok munkahely megszűnt, a közszolgálati tisztviselők fizetését pedig az egyéb kereseti lehetőségekhez képest magasan állapították meg, ezen állásokra aránytalanul sokan jelentkeztek. A kézdivásárhelyi hetilap egyik cikkírója gúnyosan meg is jegyezte: „Az állások utáni futkosás nagy lázzal folyik és olyan arányokat öltött, hogy jól értesült emberek szerint városunkban mindössze négy olyan középiskolát végzett egyén akad, aki még nem jelentkezett megyei vagy állami állás-

<sup>15</sup> Uo., fila 57.

<sup>16</sup> A visszacapott erdélyi területek birtokbavétele előtt — korabeli becsült adatok alapján — mintegy 50 ezer román állami alkalmazott (tisztviselők, tanárok, tanítók, lelkészek) távozott a román hadsereggel egy időben Romániába. A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Novákovits Béla tábornok) összeállítása és kimutatása „az önként eltávozott román állami embe-rekről” (Kolozsvár, 1940. október 28.). Uo., dosar 32, fila 10.

<sup>17</sup> Horváth Kázmér szamosújvári polgármester jelentése a Miniszterelnökségnek „a magyar közigazgatás visszaállításáról és Szamosújvár szabad királyi megyei város közigazgatásának megszervezéséről” (1941. július 31.). MOL, Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály iratai (K 28), 81. cs., 132. tétel, 1941-I-20498. sz.

<sup>18</sup> A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Novákovits Béla tábornok) rendelkezése a román nemzetiségű közalkalmazottak illetményeiről (Kolozsvár, 1940. november 23.). ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 26, fila 40.

ra.”<sup>19</sup> A tisztviselői posztokért folyó tülekedés láttán János Áron, az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjához beosztott kormány megbízott külön felhívásban tudatta a lakossággal, hogy „a magyar királyi Kormány semmiképpen sem látja szívesen azt a törekvést, hogy sokan a szabad gazdasági élethivatás helyett a közszolgálati pályákon igyekezzenek elhelyezkedni”.<sup>20</sup>

A katonai közigazgatás időszakában eléggé gyakoriak voltak a személycserék a közalkalmazottak soraiban. Visszatérő indok volt a tapasztalatlanság, illetve a katonai vezetéssel való ellentét. A katonai közigazgatás vezetésének egyébként az volt a sommás véleménye, hogy a helybeli polgári szolgálatból „átvett tisztviselők és a M. E. [miniszterelnök] által kijelölt erdélyi szaktanácsadók megbízhatatlanok és kevés kivétellel megvesztegethetők”.<sup>21</sup> Többek között hamis utazási engedélyek kibocsátásával, büntetett előéletű személyek alkalmazásával és kémkedéssel is gyakran megvádolták őket. A legfontosabb tisztségeket általában anyaországi vagy az anyaországban iskolázott tisztviselőkkel töltötték fel, s e kulcspozícióknál többnyire mellőzték a helyi viszonyokban jártas, a magyar törvényekben viszont járatlan erdélyi tisztviselőket. Ezen tisztviselők némelyike hatalmi pozícióját kihasználva olyannyira úrhatnám módon viselkedhetett, hogy ezzel kapcsolatosan még a cenzúrázott sajtóban is megjegyezték: „egyik másik tisztviselő magatartása ellen panaszok hangzanak föl”.<sup>22</sup>

A községi jegyzőkre nemzetiségi vidékeken — az alapvető közigazgatási feladatok ellátása mellett — még az a külön feladat is hárult, hogy a helyi lakosságot rábírájék a „magyar államrend és szellemiség” elfogadására és átvételére. Miután a kezdetben alkalmazott helyi keresztény és zsidó jegyzők közül többeket alkalmatlannak minősítettek, a katonai közigazgatás 231 anyaországi jegyzővel igyekezett pótolni őket. A községek közigazgatási színvonalának emelésére a belügyminisztérium ún. „oktató-jegyzőket” is kirendelt. A katonai közigazgatás megszűnésekor vármegyéenként már 8–10 teljesített szolgálatot.<sup>23</sup> Ezek ugyan rendelkeztek diplomával és több-kevesebb gyakorlattal is, a szükséges nyelvtudásuk és helyismeretük viszont hiányzott.

A katonai közigazgatás alatt a visszacsatolt területek lakosságáról különböző összeírásokat végeztek. A közigazgatási alkalmazottakat illetően külön listákon tüntették fel:

- a „magyarhű” románokat;
- a román uralom alatt nyugdíjban nem részesült, de arra jogosult volt (monarchiabeli) tisztviselőket, özvegyeket és azok árváit;
- az 1940. augusztus 30. és szeptember 12. között áthelyezetteket;

<sup>19</sup> Székely Újság (Kézdivásárhely), 1940. október 6. 1.

<sup>20</sup> Reggeli Újság (Marosvásárhely), 1940. október 8. 3.

<sup>21</sup> A Honvéd Vezérkar főnöke észrevételei és utasításai az 1940. október 4–11. között Kárpátalján és Észak-Erdélyben tartott szemleútjával kapcsolatban (1940. október 13.) HL, VKF, 238. dob., Eln. 1. o., 4908/1940. sz. Werth Henrik vezérezredes többek között az alábbiakat jegyezte meg az alkalmazandó tisztviselőkről: „Megbízható tisztviselőket a Csonkaországból, vagy a Székelyföldről kell vinni. [...] Ezek erélyes, szakképzett, tisztakezű tisztviselők legyenek, akik a még fellelhető, meg nem vesztegethető magyar és más megbízható nemzetiségű helybeli hivatalnokokat a magyar törvényekre és rendeletekre kioktatják.” L. Uo.

<sup>22</sup> Reggeli Újság, 1940. november 22. 2.

<sup>23</sup> Tájékoztató... I. m. 31.

- az egyes hivatalokban tovább visszatartott román tisztviselőket;
- az uralomváltás után eltávozott tisztviselőket.

### *Igazgatásrendészet, államrendészet*

Fontos feladatok hárultak a magyar királyi csendőrség és rendőrség állományára is a visszatért erdélyi területeken. Közvetlen feladataikat a katonai közigazgatás hatóságaitól kapták, azok ellátásában viszont saját szolgálati utasításaik szerint jártak el.

A csendőrség adta az egyes újonnan felállítandó észak-erdélyi csendőrségi alakulatok állományát adta és mint táborigazgatás teljesített szolgálatot. A katonai közigazgatás alatt minden hadsereg illetékességi területén egy ún. hadsereg csendőrcsoport működött, melynek közvetlen szerveit egy-egy nyomozóosztály, híradó-különítmény, illetve csendőr-gazdászati csoport képezte. A közbiztonsági szolgálatot a községek, valamint a vármegyék székhelyeül nem szolgáló városok belső és külső területén, esetenként a vármegye székhelyek külterületein is csendőrőrsök látták el. Az impériumváltást követően összesen 3 csendőrcsoport-, 11 osztály-, 22 szárny-, 44 szakasz- és 298 őrsparancsnokság kezdte meg tevékenységét. A táborigazgatás a Fővezérségnél, hadseregeknél, hadtesteknél, valamint a személyirányító állomásokon négy-négy fős táborigazgatás-őrsökkel működött, s egyúttal a honvédség hadtápszázlójainak parancsnoki karát és ezek táborigazgatás-szakaszainak legénységét is képezte. A belügyi szervek kizárólag hivatásos legénységet vezényeltek a visszatért területekre. A katonai közigazgatási rendeletek elvileg román nemzetiségűek csendőrségi alkalmazását is megengedték, de kikötötték, hogy „ezek közbiztonsági és karhatalmi szolgálatra nem alkalmazhatók. Polgári ruhában, tolmácsi minőségben, az őrsökre lehetett őket beosztani.” Novákovits tábornok fent idézett október 10-i utasításában meg is jegyezte, hogy mivel „a csendőrök közül nagyon kevesen ismerik a román lakosság nyelvét, a volt román csendőröknek — megbízhatóságuk esetén — csendőrőrsökre való beosztását szükségesnek, s a szolgálat érdekében állónak találok”.<sup>24</sup>

A magyar királyi államrendőrség Észak-Erdélyben 21 városban állított fel rendőrkapitányságot és 11 helyen határszéli kirendeltséget. Ezek hajtották végre a katonai közigazgatás által elrendelt rendészeti feladatokat. A rendőrségnél uralkodó létszámhiány miatt csak a határszéli kirendeltségeket sikerült teljes létszámban feltölteni, az anyaországban pedig a szolgálat zavartalan ellátása miatt nyugállományúakat kellett behívni.

A csendőrségi és rendőri szervek igazgatásrendészeti, illetve államrendészeti feladatokat láttak el. A fontosabb feladatok közé tartozott a köz- és magántulajdon elleni bűncselekmények felderítése, a bejelentési kötelezettség ellenőrzése, valamint az üzletek és nyilvános helyek (színházak, mozik, kávéházak, vendéglők, kocsmák és minden egyéb szórakozó helyek) Fővezérség által meghatározott működésének, s nyitva tartási idejének ellenőrzése. Ellenőrzést

<sup>24</sup> Archivele Naționale Direcția Județeană Harghita (Román Nemzeti Levéltár Harghita Megyei Igazgatósága, Csíkszereda) Fond: Prefectura Județului Ciuc. Subprefect: Administrația militară orășenească 1940 (ANDJH, PJC, AMO 1940), 1562/sgt.

igényelt a megváltozott közlekedési szabályok betartása is, nevezetesen a forgalom haladási iránya a menetirány szerinti baloldalra tevődött át, a szembejövő járműnek balra kellett kitérni, az előzés pedig jobbról történt.<sup>25</sup> A közúti forgalomban a gépjárművek csakis a katonai közigazgatási parancsnokságok által érvényesített engedéllyel és „Magyar” feliratú, nemzetiszínű megkülönböztető jelzéssel közlekedhettek. A rendészeti szervek feladatául határozták meg a köz- és magánélet korrupciójának megakadályozását is. „Minden megvesztegetési vagy megjutalmazási kísérlet bűnvádi, enyhébb esetben internálási eljárást von maga után”<sup>26</sup> – olvasható az *Utasítás* című korabeli katonai közigazgatási összeállításban.

A leginkább problematikus államrendészeti feladatnak a „közrend és közbiztonság, vagy más fontos állami érdek szempontjából bizonyíthatóan aggályos, vagy gazdasági okokból káros”<sup>27</sup> személyek elleni fellépés bizonyult. A felelősségre vonásuk, őrizetbe vételük, illetve kiutasításuk indoklására vonatkozó adatokat gyakran a személyes bosszút forraló és egymásnak ártani akaró emberek szolgáltatták. A vádak széles skálán mozogtak: vasgárdista, magyargyűlölő, magyarelles kijelentéseket tett, revízióellenes gyűléseken vett részt, románokat segített át a határon, magyarokat jelentett fel és megvert, a magyar nemzeti lobogót és a magyar kormányzót gyalázta, a magyar uralom ellen izgató kijelentéseket tett, román csendőr vagy pénzügyőr volt, magyarok meggyilkolásával fenyegetőzött stb. A román nemzetiségűeken kívül sok zsidót is őrizetbe vettek. Utóbbiakat többek között azzal vádolták meg, hogy román hadicélokra adományoztak, román csendőrség besúgói voltak, illetve „kétes hírű” magyar, vagy román nemzetiségű leltársuk van. Az elfogottak között — csekély számban — még magyar nemzetiségűeket is lehetett találni. Állítólagos bűnük az volt, hogy együttműködtek a volt román hatóságokkal, magyarok léteére elárulták saját nemzetiségük titkos szervezkedéseit, áttértek a görögkeleti vallásra, vagy „kétkulacsos kémnek” számítottak.<sup>28</sup> A „nemzethűség, valamint megbízhatóság” szempontjából ártalmasnak ítélt, vélt, illetve meggyanúsított személyekről 1940. október végéig 4500 feljelentés érkezett be a katonai közigazgatási hatóságokhoz.

A megoldásra váró feladatok sokasága miatt a katonai közigazgatási parancsnokságoknak nem volt idejük a feljelentések és besúgások részletes kivizsgálására. Többek között ennek tudható be, hogy az első hetekben a katonai parancsnokok túlbuzgóságukban alapos utánajárás nélkül, sokszor elfogadható ok és indok hiányában is tömegesen internáltak embereket.<sup>29</sup> Az is előfordult,

<sup>25</sup> Romániában már a 19. század végétől a jobboldali közlekedési volt érvényben. A visszacsatolt észak-erdélyi területeken átmenetileg át kellett állni a Magyarországon még 1941 végéig érvényes baloldali közlekedésre.

<sup>26</sup> *Utasítás*... I. m. 38–40.

<sup>27</sup> Uo. 44–45.

<sup>28</sup> A m. kir. csendőrség marosvásárhelyi különítményének kimutatásai a besztercei és marosvásárhelyi rendőrsztyályok területén 1940 októberében megtartott razziákon elfogott és őrizetbe vett személyekről. ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 6, fila 1–21. 1–12.

<sup>29</sup> „Az internálásoknál sok melléfogás volt. Így például a nagyváradi katonai parancsnok beismerte, hogy Bucico Coriolan volt polgármestert helytelen és hamis információk alapján internálta, amiről később meggyőződött. Ez elmaradhatott volna, ha hallgatott volna és követte volna a magyar-

hogy az internálást elrendelő véghatározatot ki sem adták az internáltaknak, a fellebbezés lehetőségéről nem tettek nekik említést, sokszor az internálás okát sem közölték velük, valamint meghallgatásuk helyett, hosszabb ideig az internálótáborban „felejtették” őket. Előfordultak olyan esetek is, hogy minden további eljárás lefolytatása nélkül rendőr büntetőbírói, illetve bűnvádi eljárás alá tartozó ügyek miatt is internáltak egyes személyeket. Mindez nemcsak a katonai parancsnokok, hanem a hozzájuk beosztott polgári közigazgatási előadók felületességét is mutatta.

1940 őszén a Szovjetunió által megszállt galíciai, bukovinai és besszarábiai területekről, illetve Románia dél-erdélyi és ókirálysági részéből zsidók tömegei települtek át Észak-Erdélybe.<sup>30</sup> Velük együtt több ezer magyar nemzetiségű dél-erdélyi polgári menekültnek és a román hadseregből dezertált magyar katonaszökevénynek is sikerült átjutnia a visszatért területekre. Miután az új magyar–román határvonal többnyire hegyes, sziklás, nehezen járható terepen húzódott, s esetenként településeket szelt ketté, a határbiztosító szolgálat ellátása, a tényleges határellenőrzés meglehetősen nehéz feladatnak bizonyult. Tekintélyes volt azoknak a száma, akik útiokmány nélkül, jogtalanul léptek be magyar területre.

A katonai közigazgatás idegenrendészeti utasításai alapján az ún. mozgó gyűjtőtáborokba összegyűjtött, nem magyar állampolgárságú zsidókat érdemleges eljárás nélkül ki lehetett toloncolni az országból.<sup>31</sup> A visszacsatolt területről származó katonaszökevényeket lefegyverzésük után a lakóhelyük szerint területileg illetékes vármegyei katonai parancsnoksághoz kellett továbbítani, de előtte „szakszemponthú” kihallgatásukra is sort kerítettek. A dél-erdélyi, vagy ókirálysági illetőségű katonaszökevényekkel szemben a katonai közigazgatási hatóságok már bizalmatlanabbak voltak, jóllehet nagy részük magyar nemzetiségű volt. A magyar hatóságok azonban számoltak azzal, hogy közöttük „román ügynökök, merénylők (szabotőrök)” is előfordulhatnak. A szökevényeket a kémelhárító és hírszerző kirendeltségeken történt kihallgatásuk után a járási (városi) katonai közigazgatási parancsnokságok vagy a mozgó gyűjtőtáborok

---

ság vezetőinek véleményét. Úgyszintén visszatetszést keltett a magyarság körében is olyan vezető románok kiutasítása, akik a magyarsággal szemben semmi olyat el nem követtek, ami megtorlandó lett volna, sőt 20 év alatt állandó tapintatukról és jóindulatukról tettek tanúbizonyságot. E tekintetben sem hallgatták meg a magyarság vezetőinek javaslatait, véleményét.” L. A katonai közigazgatás hiánya és hibái. Hlatky Endre: A katonai közigazgatás hiánya és hibái (1940. december). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

<sup>30</sup> Bárdossy László bukaresti magyar követ 1940. szeptember 21-i jelentéséből az alábbiakat hozták a honvédelmi miniszter tudomására: „a temesvári zsidó hitközség szeptember hó elején a hitközség költségére több mint 500 ottani zsidót, akik állítólag szatmári és máramarosi illetőségűek, a Romániától visszacsatolt területre küldött. Megbízható értesülés szerint a zsidók között igen sok galíciai és óromániai származású személy is van, de azok is, akik a visszacsatolt területen születtek, onnan már régen elszakadtak és illetőséget is szereztek más helyen” – állt Bárdossy László bukaresti követnek a Temesvárról a visszacsatolt területre küldött zsidók tárgyában írott jelentésében, amelyet Danilovics Pál minisztériumi osztályfőnök 1940. szeptember 21-én küldött át a Honvédelmi Minisztériumnak. L. HL, Honvédelmi Minisztérium (HM), 3526. cs., Eln. 15. o., 54589/1940. sz.

<sup>31</sup> A Csík vármegyei katonai közigazgatási parancsnok, Horváth József tábornok 1940. november 14-i rendelkezése a visszacsatolt észak-erdélyi területre jogtalanul betelepült zsidókkal szembeni eljárásról. MOL, K 53, 1. dob., II. tétel, 390/1940. sz.



közvetítésével a losonci katonai internálótáborba szállították. A Dél-Erdélyből vagy az ókirálysági területről menekült polgári személyekre ugyanez az eljárás várt, letelepedésükről később a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság döntött. Akiknek megélhetésük és lakásuk biztosítva volt, s helybéli rokonságuk felelősséget vállalt értük, azokat a katonai közigazgatási parancsnokságok ideiglenesen letelepíthették. Amennyiben ezen feltételeik nem voltak adottak, anyaországi táborokba kerültek. Később engedélyezték a menekültek anyaországi hozzátartozóiknál történő elhelyezését is.<sup>32</sup> „Magyar és csángó fajú menekültekkel [...] kivételesen jól kell bánni” – olvasható az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoport parancsnoksága 1940. október 25-i rendelkezésében. Ez az irat az alábbi betelepültek sorsáról is rendelkezett: „Vasgárdistáknál, kommunistagyanús és egyéb megbízhatatlan egyénnel letartóztatásuk esetén a további eljárás a közbiztonsági hatóság dolga. Román illetékességgel bíró ily egyéneket a határvadász-, s hadtápalakulatok útján Romániába kell visszatoloncolni.”<sup>33</sup>

Kiutasítással számolhattak azok a személyek is, akik a visszacsatolt területekre csak 1918 után települtek be és a román földbirtokreform végrehajtása során — javarészt magyar tulajdonú és határ menti földbirtokokból — kisajátított földekhez jutottak. Bittó Dezső tábornok, Bihar vármegye katonai közigazgatási parancsnoka október 1-jei jelentésében beszámolt arról, hogy „500 telepese román családot felszólított az ország területéről való eltávozásra, mert ezek a trianoni határ mentén lakó családok a megmaradt román területről valók. Nagyszalontán 58 család ezek közül már elhagyta az országot, a többieknek [...] október 10.-ig haladékat adott.”<sup>34</sup> A parancsnokság másnapi keltezésű utasítása viszont már a következőkről rendelkezett: „Az 1888/föv. kat. közig. 1940. X. 2. számú rendeletre: A visszacsatolt területeken levő román telepesek eltávolítása a bécsi döntés szellemével ellentétes, miért is, amennyiben ily eljárás már történt volna, beszüntetendő. E telepesek ügyei magyar–román viszony általános rendezése során fog megoldást nyerni.”<sup>35</sup>

A dél-erdélyi román hatóságok által elüldözött, optálásra bírt, illetve kiutasított magyarok jelentős tömege miatt a magyar katonai közigazgatás először 1940. október 4–6. között<sup>36</sup> szánta el magát retorziós ellenintézkedésekre. Kiutasításukra való előkészítés céljából az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának parancsnoksága számszerűleg rendelte el megbízhatatlannak tekinthető románok őrizetbe vételét. A vármegyék a városokra és a járásokra, ezen utóbbiak pedig az egyes településekre bízták e rendelet végrehajtását, melynek során a legtöbb helyen — az igen rövid határidőre való tekintettel —

<sup>32</sup> Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Vargyassi Gyula ezredes) rendelkezése a menekültek Budapestre irányítása tárgyában (9680/kat. közig. 1940.) (Kolozsvár, 1940. november 8.) ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 33, fila 1.

<sup>33</sup> ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 23, fila 26–28.

<sup>34</sup> Feljegyzés „Román telepesek kitoloncolása” tárgyában (1940. október 1.) MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 133/1940. sz.

<sup>35</sup> ANDJH, PJC, AMO 1940, 350.

<sup>36</sup> Az 1941. július 3-i román jegyzékre adandó válasz tervezete. MOL, Külügyminisztérium Politikai Osztályának iratai (K 63), 258. cs., 1940–27/7/T/2d-sz. n./1941. (204–208. p.)

minden alapos ok és rendszer nélkül, sokszor koholt és feltételezett vádak alapján gyűjtötték össze az embereket.<sup>37</sup>

A katonai közigazgatás — a kiutasításra kiutasítással válaszoló politika eredménytelenségét a Dél-Erdélyben maradt magyarság egyre nehezebb sorsán lemérve — működésének utolsó heteiben számos korábbi rendeletet módosított. A Honvéd Vezérkar főnöke többek között rendeletet hozott az internáltak körüli visszasságok beszüntetéséről és a lelkészek internálásának megszüntetéséről. November 23-i keltezésű 4787/el. vkf. kat. közig. 1940. rendeletében pedig az alábbiak betartására hívta fel valamennyi katonai közigazgatási parancsnokság figyelmét: „Kelet-Magyarország és Erdély visszacsatolt területéről az ott tartózkodókat semmiféle cím alatt román területre kiutasítani nem lehet. Ha valaki maga kéri kiutasítását, úgy az természetesen továbbra is engedélyezhető, de mindenkor az elrendelt alakiságok szigorú betartása mellett jegyzőkönyv felvétele, melyet két román ajkú lakossal alá kell írni, a végzést pedig másolatban a kérelmezőnek kiadni.”<sup>38</sup> A zsúfolt internálótáborokban őrzött személyek mintegy 40-50%-át bocsátották szabadon.<sup>39</sup> Sokukat viszont csak azután engedték el, miután — ahogy a rendőrség marosvásárhelyi különítményének október 25-i értesítésében is szerepel — „nyilatkozatot írtak alá, hogy önként távozni kívánnak Romániába”.<sup>40</sup>

A katonai közigazgatási parancsnokságok közbiztonsági szerveik megsegítésére a visszatért területen állomásozó honvéd alakulatok közreműködését is igényelhatték. A határ- és a kémelhárító szolgálat ellátásában, a megbízhatatlannak ítélt személyek tömeges betelepülésének megakadályozásában, határátlépéseknél, illetve a határsávban történő mozgásoknál a csendőrség a határvadász zászlóaljakkal közösen tevékenykedett. A 101. hadtápszászlóalj Beszterce-Naszód és Maros-Torda vármegyékben, a 104. pedig Székelyföldön állt rendelkezésre karhatalmi feladatok végrehajtása, határellenőrző és kémelhárító szolgálatban való közreműködés, fontosabb útvonalak, műtárgyak, raktárak, s készletek biztosítása és őrzése, valamint fogoly-, illetve gyűjtőtáborok őrzése céljából. A Marosvásárhelyen állomásozó 105. hadtápszászlóalj az öt vármegye területén vasútbiztosító szolgálatot teljesített. Honvéd alakulatokat bevonhattak razziák végrehajtásába is, melyek általában a „gyanús és idegen honos (zsidó) egyének összeszedésére, fegyverek felkutatására” irányultak. Az igazoltatásokat a honvéd hadtestparancsnokságok által felállított parancsnoki ellenőrző állomások, katonai őrségek és a közbiztonsági szervek közösen végezték.<sup>41</sup>

### *A gazdasági folyamatok beindítása*

A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben egy részeire szakított, kapcsolataiban szétzilált gazdaságot talált. A kivonuló román csapatok az álta-

<sup>37</sup> Tájékoztató... I. m. 39.

<sup>38</sup> ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 24, fila 32.

<sup>39</sup> Tájékoztató... I. m. 40.

<sup>40</sup> ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 6, fila 45.

<sup>41</sup> A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Novákovits Béla tábornok) összefoglaló intézkedése, illetve alapvető rendelkezései a honvédség és a katonai közigazgatás együttműködéséről (Kolozsvár, 1940. szeptember 17. és október 25.) Uo., dosar 23, fila 26–28., 34–35.

luk érintett vidékek élelmiszerkészletét nagyrészt felélték vagy elhurcolták. A lakosság lovait elrekvirálták, a vasúti mozgóanyag teljes állományát elszállították, s az ipari vállalatok is számottevő károkat szenvedtek gépekben és nyersanyagokban. A gazdaság működőképessé tétele a megváltozott körülmények és viszonyok közepette cseppet sem tűnt könnyűnek.

A mezőgazdasági termelés folytonosságának biztosítása érdekében a betakarítási (cséplés, behordás) és őszi talajművelési munkálatok meggyorsítása, a gazdátlanul maradt területek ideiglenes haszonbérbeadása és az új bérlők őszi vetőmaggal való ellátása képezte a katonai közigazgatás legfőbb feladatát. A növénytermesztés terén elsősorban a román hadsereg által elvitt lovak pótlásáról kellett gondoskodni, hogy az őszi betakarítást és szántást biztosítani lehessen. A katonai parancsnokok első feladatuként a lófogatra igényt tartó gazdák összeírását rendelték el, majd a települések közelében állomásozó honvéd alakulatok fogatokat, járműveket és munkaerőt kölcsönöztek díjmenetesen az arra rászorultaknak a mezei munkák elvégzésére.<sup>42</sup> A román–magyar vegyesbizottsági egyezménynek köszönhetően az elrekvirált lovak egy része is visszakerült, de többnyire leromlott vagy használhatatlan állapotban.<sup>43</sup> A lovak pótlásáról oly módon is igyekeztek gondoskodni, hogy az Erdélyi Szociális Szervezet egy traktorakció keretében, térítési díj ellenében 60 traktort biztosított a gazdáknak a szántások elvégzésére.<sup>44</sup>

Az 1940. évi gabonatermés a rendkívül hosszú ideig tartó tavaszi esőzések, majd az azt követő nyári aszály következtében meglehetősen gyenge volt.<sup>45</sup> A búza és az árpa betakarításával és kicséplésével a katonai közigazgatás életbeléptekor mégis nagyon el voltak maradva, a zab pedig a legtöbb helyen még lábön állott. A gazdák ugyanis egyáltalán nem siettek e munkálatokkal, nehogy a kivonuló román csapatok még a gabonát is magukkal vihessék. A cséplés — gép- és üzemanyaghiány miatt — később is csak vontatottan és megszakításokkal haladt, november közepén — főleg Székelyföldön — még sok kicsépeletlen és egérkárosított asztag állott.<sup>46</sup> A magas költségek miatt a bércséplések százaléka nagyon megugrott, amit a géptulajdonosok feltehetően ki is használtak. Egyes katonai közigazgatási parancsnokok ezért a cséplés árát is maximálták. A Marosi felső járás katonai közigazgatási parancsnoka október 24-én elrendelte, hogy „a bércséplés legfeljebb 8%-ért történhetik. Ha ezért az árért a bércséplők nem vállalkozhatnak további bércséplésre figyelmeztesse, hogy mint munkaszorgálatosok lesznek behívva és a cséplést úgy fogják elvégezni.”<sup>47</sup>

<sup>42</sup> A Honvéd Vezérkar főnökének rendelkezése a visszatért észak-erdélyi területen végrehajtandó őszi szántás biztosításáról (3608/Vkf. kat. köz.ig. 1940.) (Budapest, 1940. november 5.) Arhivele Naționale Direcția Județeană Covasna (Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy), Prefectura Județului Trei-Scaune (ANDJC, PJTS), Fond 9, dosar 208/1940.

<sup>43</sup> A honvédség loátvételi bizottságának jelentése szerint 1940. október 16-ig 18 000 lovat, 1560 fogatot és 3250 lószerszámot adtak vissza a románok, de 12 000 lóval, 1800 fogattal és 2550 lószerszámmal még nem tudtak elszámolni. HL, VKF, 239. dob., Eln. 1. o., 5001/1940. sz.

<sup>44</sup> Tájékoztató... I. m. 67.

<sup>45</sup> *Bethlen Béla*: Észak-Erdély kormánybiztosa voltam. Budapest, Zrínyi, 1989. 43.

<sup>46</sup> „Benzin hiánya miatt járásom területén a cséplés negyedik hete szünetel. Emiatt az asztagban levő kalászos termények csirázni és rothadni kezdettek” – olvasható a gyergyószentmiklósi járási katonai parancsnok 1940. november 3-i jelentésében. ANDJC, PJTS, Fond 9, dosar 332/1940.

<sup>47</sup> ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 35, fila 24.

Az 1940-es esztendő burgonya-, takarmány- és cukorrépatermése viszont elég jó eredményekkel zárult. A szállítási útvonalak lezárulása és a hagyományos áru- és termékcseré megbomlása miatt azonban az értékesítéssel komoly gondok adódtak. A legnagyobb problémát a cukorrépa eladása okozta. A bihari gazdák az aradi, a háromszékiek és az udvarhelyiek pedig a botfalusi cukorgyárakkal álltak szerződésben, melyek mind Romániában maradtak. Észak-Erdély egyetlen marosvásárhelyi székhelyű cukorgyárának répatermelő körzete nagyobb részben szintén a határ túloldalára esett, a székelyföldi cukorrépát viszont a határmegvonás okozta közlekedési nehézségek miatt lehetetlen volt ide elszállítani. Ezt a problémát a katonai közigazgatás kezdeményezésére ideiglenesen úgy oldották meg, hogy a román–magyar vegyesbizottság október 22-i ülésén hozott döntése értelmében ezen az őszen még minden cukorrépát oda szállítottak, ahová szerződése volt. Az említett bizottsági ülésen a román fél hajlandóságot mutatott 2000 vagon burgonya átvételére is.<sup>48</sup> 1940 őszen a marosvásárhelyi gyár Észak-Erdélyből 3500 vagon, Dél-Erdélyből 4000 vagon répát vett át, a többi répát pedig a román fennhatóság alatt maradt botfalusi és aradi cukorgyárba szállították.<sup>49</sup>

A földbirtok-politika terén a kormány utasításának megfelelően lényegbe vágó intézkedés csak elvétve történt. A román állam kezelésében volt gazdaságok folyamatos termelését — a katonai közigazgatás alapfeladatait tartalmazó *Utasítás* szerint — „megbízható gondnokok” által kívánták irányítani, akiknek legfőbb feladata a mezőgazdasági munkákhoz szükséges munkaerő mielőbbi biztosítása volt.<sup>50</sup> Erre vonatkozóan a Honvéd Vezérkar főnökének október 8-i rendelkezése szerint az ún. állami rezerva földeket elsősorban a kisajátítást szenvedett volt tulajdonosnak lehetett méltányos haszonbérért az 1940/41. gazdasági év végéig haszonbérletbe adni, „amennyiben az nem zsidó és nemzeti szempontból kifogás alá nem esett”. Azokat az ingatlanokat pedig, amelyeket addigi (telepes) tulajdonosuk elhagyott, az ingatlanok fekvése szerint illetékes, illetőleg érdekelt községek magyar nemzetiségű lakosai kaphatták meg egyéves kishaszonbérletbe.<sup>51</sup> A bérbeadás feltétele volt, hogy a bérlők a földek mielőbbi megmunkálásához szükséges eszközökkel és megfelelő igaerővel rendelkezzenek.<sup>52</sup> A görögkeleti és görög katolikus egyház papjai, illetve a román állami vagy felekezeti tanítók eltávozásával gazdátlanul és megmunkálatlanul maradt román egyházi és javadalmi földeket — a beosztott gazdasági felügyelők közreműködésével — szintén ideiglenesen lehetett csak haszonbérbe adni. Novákovits tábornok november 21-i utasításában valamennyi vármegyei-, városi és

<sup>48</sup> Az 1940. október 23-i román–magyar cukorrépa-egyezmény gyakorlati megvalósulása elég vontatottan történt. Az egyezmény szövege megtalálható: ANDJC, PJTS, Fond 9, dosar 243/1940.

<sup>49</sup> Tájékoztató... I. m. 68.

<sup>50</sup> Utasítás... I. m. 56.

<sup>51</sup> A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Novákovits Béla tábornok) rendelkezése a „román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi területeken levő ún. állami rezerva földek és elhagyott ingatlanok hasznosításáról (Kolozsvár, 1940. október 26.) ANDJM, PJM CM 1940, dosar 34, fila 15.

<sup>52</sup> A Marosi felső járási katonai parancsnokság rendelkezése „az állami és közületi vagyonok zár alá helyezése és további hasznosítása tárgyában” (Marosvásárhely, 1940. október 13.) Uo., dosar 30, fila 48.

járási katonai parancsnokot felszólított arra, hogy „folyamatba tett további birtokba helyezéseket haladéktalanul szüntesse meg, s a görögkeleti és görög katolikus egyházak részére a román földreform során juttatott földeknek az eredeti tulajdonosok részére leendő földvisszaadása kérdéseit hagyja az életbelépő polgári közigazgatásra, azaz a már megtörtént birtokbaadásokat hagyja érvényben változatlanul, a folyamatba levőket, s a még szándékolt birtokbaadásokat pedig szüntesse azonnal meg”.<sup>53</sup> Megműveletlenül maradt földeknek román nemzetiségűek általi igénylése esetén a katonai közigazgatási parancsnokoknak az alábbiak szerint kellett eljárniuk: „Román ajkú egyének kizárólag a teljesen román lakosságú községekben kaphatnak bérletet, akkor, ha nemzeti-ségük tekintetében különösebb kifogás személyüket illetőleg nem emelhető.”<sup>54</sup>

Az ipar területén a katonai közigazgatás legfontosabb feladata az ipari és bányauzemek termelésének fenntartása, illetve újraindítása volt. A legtöbb gyár és üzem — az értékesítési lehetőségeket nem érezvén biztosítottak — a honvédség bevonulásakor vagy megszűntette, vagy meg akarta szüntetni termelését. Elsősorban a piacok elvesztésében, az anyaországi olcsóbb árakban, illetve a román területen maradt megrendelőikhez történő szállítások várható akadályaiiban látták a nehézségeket.

A visszatért területen levő ipari vállalatok zömének jelentős kintlévősége maradt Romániában – részben a román állammal, részben a román közületekkel, részben pedig magánvállalatokkal szemben. Ez roppant kedvezőtlenül érezte hatását a vállalatok üzleti tevékenységében. A legtöbb vállalatnál a forgótőke előteremtése súlyos gondokat okozott. Az egeres-völgyi kőszénbánya csak azáltal tudta termelését folytatni, hogy a katonai közigazgatás szervei 7000 pengőt bocsátottak rendelkezésére a munkabérek kifizetésére addig, amíg az így felvett munkások segítségével kitermelt szenet értékesítve pénzhez juthatott.<sup>55</sup> Pénzbeli segítségben elsősorban azok a vállalatok részesülhettek, melyektől remélni lehetett, hogy ezt az előleget vissza is tudják fizetni.

Az észak-erdélyi ipari vállalatok megsegítése céljából a Honvédelmi Minisztérium a Fővezérség hadiipari csoportfőnöke részére összesen 1 millió pengő hitelkeretet engedélyezett. Ez az összeg általában az első havi munkabérek és az első havi nyersanyagköltségek fedezésére szolgált. Visszatérítendő előleget szinte kizárólag az a 282 vállalat kapott, melyeket a katonai közigazgatás hadiüzemmé nyilvánított s melyekhez — szükség esetén — hatósági vezetőket

<sup>53</sup> ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 18, fila 10. A román agrárreform során kisajátított ingatlanoknak volt tulajdonosai részére történt esetenkénti s feltehetően végleges érvényű visszaadásaira utal Papp József fővezérségi kormány megbízott is Teleki Pálhoz írt 1940. december 17-i jelentésében: „Voltak olyan katonai parancsnokok, akik a városoktól, vagy egyházaktól az agrárreform során kisajátított ingatlanoknak a városok és egyházak részére leendő visszaadását rendelték el és hajtották – állítólag végre. (pl. Szatmáron)” MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

<sup>54</sup> A Maros-Torda vármegyei katonai közigazgatási parancsnokság rendelkezése az „állami és közületi vagyonok zár alá helyezése és további hasznosítása tárgyában” (Marosvásárhely, 1940. szeptember 28.). ANDJM, PJM, CM 1940, document 412, fila 4–6.

<sup>55</sup> A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége feljegyzése a visszatért kelet-magyarországi és erdélyi területek gyáriparának — sürgős kormányzati intézkedést kívánó — kérdéseiről (1940. október 8.) MOL, Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály iratai (K 69), 732. cs., 1940-XI-a-1. dosszié – Románia.

rendelt ki. A honvédelmi vezetés elsősorban a hadianyaggyártásra igénybe vehető, illetve más fontos nyersanyagokat, félgyártmányokat termelő üzemeket (kénsavgyártás, réz-, ezüst-, aranytermelés, cellulózgyártás, sóbányászat, szénbányászat) vette át, melyekhez hasonló, állami kézben levő üzemek az anyaországban is voltak.<sup>56</sup>

Az észak-erdélyi üzemek, vállalatok termelését — az ipar szinte valamennyi területén — a nagyfokú nyersanyaghiány, illetve az eladatlan és felhalmozott árukészlet akadályozta. A katonai közigazgatás időszaka alatt csupán a vas- és fémipar, valamint a szövő- és fonóipar termelése mutatott némileg növekvő tendenciát.

„Porból lettünk, de fából élünk” – utal a zetelaki mondás még ma is Székelyföld hagyományosan legfontosabb jövedelmi forrására. Csík, Háromszék és kis részben Udvarhely faipara 1940 őszétől komoly gondokkal küszködött. A tűzi-, faragott-fa-, illetve fűrészáru természetes piacaként továbbra is Románia jöhetett számításba, a jelentősnek mutatkozó anyaországi keresletet a már jelzett szállítási nehézségek miatt ugyanis nem lehetett kielégíteni. A termelési és értékesítési nehézségeket az is fokozta, hogy az egyes faipari vállalatok üzei, telepei, kitermelő helyei és iparvasutjai a két ország területén megosztottan helyezkedtek el. Ezen akadályok áthidalására a határvonal megfelelő kiigazításától az egyes zónákra korlátozott forgalmi könnyítésekig, s a vámszabadterületek létesítéséig bezárólag számos megoldás adódott, míg végül az október 29-én létrejött magyar–román jegyzékváltás a kompenzációs alapon történő változat mellett döntött. E megállapodás 120 000 tonna székelyföldi tűzifa Romániába való kivitelét, illetve 82 000 tonna tűzifának a román fennhatóság alatt maradt bihari részekből Magyarországra való behozatalát biztosította. Ahogy az október 22-i cukorrépa-egyezmény, úgy a két ország ezen kezdeti megállapodása is nehezen realizálódott. A szállítások a romániai sokkal magasabb tűzifaárak és a közlekedési-technikai nehézségek miatt november végén még nem kezdődtek meg.<sup>57</sup> A katonai közigazgatás figyelme elsődlegesen a visszatért erdélyi területeknek, különösen a peremvárosoknak tűzifával való ellátására és az erdőgazdaságok megsegítésére irányult. Ennek érdekében számos áruszállítást szervező és elősegítő intézkedést hozott, az erdőkitermelés az általa jóváhagyott ütemterv szerint zajlott, a rendkívüli kitermelési engedélyek megadására viszont még a munka nélkül maradt faipari munkások foglalkoztatása érdekében sem hajlott.

A nehéz körülmények között tevékenykedő erdélyi magyar kisiparoság leginkább az anyaországból származó olcsó nyersanyagok behozatalát kívánta. A marosvásárhelyi és Maros-Torda vármegyei kisiparosok helyzetéről egy november táján született összefoglaló jelentésben az alábbiak olvashatók: „A kisiparosok helyzete úgy a megyében, mint a városban a lehető legrosszabb. Mint

<sup>56</sup> Bor Jenő ezredes, a HM III. csoportfőnök 2. helyettese jelentése „az erdélyi ipari és munkáshelyzetről (1940. szeptember 11.). HL, HM, 3251. cs., Eln. III. Csoportfőnökség, 53339/1940. sz.

<sup>57</sup> Werth Henrik vezérezredes a Csáky István külügyminiszterhez eljuttatott 1940. október 10-i átiratában javasolta a székelyföldi tűzifakészletek kompenzációs értékesítését, valamint azt, hogy a „visszamaradt tűzifa az állam által felvásároltassék és későbbi szállításra tároltassék”. L. A magyar–román tárgyalások III. szakosztályának jelentése (1940. november 29.). MOL, K 69, 732. cs., 1940–XI–a–1. dosszié – Románia.

munkaadók nem tudnak segéd munkásokat foglalkoztatni, anyag, megrendelés, forgótőke hiányában. Így az ipari segéd munkásság, úgyszintén a kisiparos munkaadó, a legnagyobb nyomornak néznek elébe. A tél küszöbén állva kénytelenek állandóan a Népközösség segélyakciójára feliratkozni, s onnan hetenként 5–15 P. gyorssegélyeket elfogadni. A fennálló helyzetnek elsősorban oka a teljes stagnálás, amely a vasúti összeköttetés és a megrendelések hiánya miatt előállott.”<sup>58</sup>

Az energiaszükséglet fedezése is súlyos problémája volt a visszacsatolt terület iparának. Miután az üzemek és a városi háztartások zöme — a román kormányok gazdaságpolitikájának megfelelően — olajfűtésre rendezkedett be, fontos nemzetgazdasági érdek fűződött ahhoz, hogy átmeneti időtartamra, legalább egy évig a szükséges román petróleum behozatala biztosítva legyen.<sup>59</sup> Emellett a visszakerült terület vasüzemei, s egyes észak-erdélyi iparvállalatai számára szükség volt a Romániában maradt petroszényi bányák szénkontingenseire is.<sup>60</sup> A magyar–román kereskedelmi tárgyalások — a kezdeti jó kilátások ellenére — november végéig nem vezettek eredményre.

Miután a katonai közigazgatás nem számolt a helyi viszonyokhoz igazodó energiaszükséglettel, a visszatért területek ásványolajtermékekkel való ellátása sokáig jelentős mértékben akadozott. Észak-Erdélyt ugyan be lehetett kapcsolni az anyaország vasúti hálózatába, de az országos hálózattól elvágott Székelyföld vonatkozásában más szállítási módozatot kellett kidolgozni. Az ún. *passage* (átmenő) forgalmat, vagyis a román területen levő vasútvonalszakaszok ideiglenes használatát ugyanis csupán szeptember 20-ig, illetve esetenként október 1-ig engedélyezték a román szervek.<sup>61</sup> Mindezen akadályok miatt az ásványolajtermékeket Désig, később Besztercéig tartálykocsikban szállították, itt hordókba fejtették át, a honvédség és a MÁVAUT tehergépkocsijain Szászrégenbe, illetve Marosvásárhelyre továbbították, ahonnan a kiürített hordókat azonnal vissza is vitték. A folyékony üzemanyag és a petróleum Marosvásárhelyről a Székely Körvasút vagonjaiban jutott el a székelyföldi fogyasztókhoz. Az ellátás a tartálykocsik és a hordók hiánya, valamint a vasúti szállítás-

<sup>58</sup> HL, HM, 3253. cs., Eln. III. Csoportfőnökség, 114081/1940. sz.

<sup>59</sup> A romániai petróleum mielőbbi behozatala kezdetben egy nem állami szintű vállalkozás révén tűnt megvalósíthatónak. Aurel Milea kolozsvári ügyvéd, szállodatulajdonos, volt képviselő a magyar katonai vezetéssel eggyességre jutva — kapcsolatai, összeköttetései felhasználásával — 1000 vagon petróleum behozatalát kísérelte meg a kolozsvári és más észak-erdélyi üzemek téli energiaellátásának biztosítása céljából. A részére engedélyezett petróleumkiviteli engedélyt a román hatóságok november végén visszavonták. Mindez abból a feljegyzésből derül ki, amelyet Visky László iparügyi előadó készített Aurel Milea kolozsvári ügyvéddel 1940. október 11–16. között folytatott tárgyalásairól. A feljegyzést a bukaresti magyar követség 1940. november 11-én továbbította Rosty-Forgách Ferenc követségi tanácsoshoz, a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztályának munkatársához. MOL, K 69, 733. cs., 1940–7–d. és 1940–XII–a–6. dosszié.

<sup>60</sup> Az 1940. októberi kereskedelmi tárgyalások során a magyar fél 40 000 vagon petroszényi szén ellenében hasonló kontingenst ajánlott fel az Erdővidéki Bányaegetlet német tulajdonban levő köpeci bányájából. Ezen utóbbi bánya vasúti állomása az Olt bal partján, román területen feküdt, ezért szenének értékesítése Romániában volt elképzelhető. L. A magyar–román tárgyalások III. szakosztályának jelentése (1940. november 29.). MOL, K 69, 732. cs., 1940–XI–a–1. dosszié – Románia.

<sup>61</sup> Rosty-Forgách Ferenc feljegyzése a „Beszterce–Szászrégen közötti teherautószállítás ügyében” (1940. október 21.). MOL, K 28, 81. cs., 132. tétel, 1940–L–20708. sz.

ban időként bekövetkezett torlódások miatt nem lehetett kielégítő. Az elosztó szervezet akadozó működése miatt egyes székelyföldi települések napokig világitás nélkül maradtak.

A katonai közigazgatás a nyersolajhiányra való tekintettel a legnagyobb takarékoságot és a rendelkezésre álló készletek igazságos elosztását tartotta szem előtt, az üzemeket pedig arra szorította, hogy berendezéseiket a megváltozott körülményeknek megfelelően alakítsák át. A pakuratóüzemű kazánoknak és dízelmotoroknak barnaszén és fatüzelésre való átalakítása novemberben már több üzemben folyamatban volt.<sup>62</sup>

A jelentősebb észak-erdélyi vállalatokat — széleskörű felülvizsgálatuk után — honvédelmi megrendelésekkel látták el. Miután 80%-ban zsidó, 15%-ban pedig román tulajdonosok kezén voltak,<sup>63</sup> az akkori „államérdekeknek” megfelelő át-szervezésük hosszadalmas folyamatnak ígérkezett. Fokozottabb bevonásuk a közszállításokba ugyanis már az érvényben lévő első és második zsidótörvény rendelkezéseibe ütközött. A sepsiszentgyörgyi textilművek például „kb. másfélezer székely munkást foglalkoztat, azonban kizárólag zsidó befolyás és vezetés alatt áll, sőt Vezérkar főnöke hadiipari csoportjának közlése szerint a gyár vezetősége ellen a katonai közigazgatás szervei részéről árucsempészet és sabotage miatt eljárás helyezettett folyamatba. Így áll a helyzet a Székelyföld egyik legnagyobb ipari üzeménél, amelynek magyar munkásait foglalkoztatni szeretnénk, viszont zsidó vezetőségének magatartása miatt közszállításokban nem részesíthetjük.” – olvasható az Erdélyi Magyar Népközösgétől a Honvédelmi Minisztérium 17/a. osztályához 1940. novemberében beérkezett bizalmas jelentésben.<sup>64</sup> A katonai közigazgatás tevékenységét meghatározó *Utasítás* szerint az erdélyi ipari és bányászüzemek élén leginkább „államhű vezetőket”, „ártalmatlannak tartott regátbeli szakembereket”, illetve szükség esetén „az üzem régi és megfelelő szakértelemmel rendelkező megbízható alkalmazottait” kellett foglalkoztatni.<sup>65</sup> Amint azt már említettük, amennyiben az üzemvezetést megbízhatatlannak és alkalmatlannak minősítették, a katonai közigazgatás szervei hatósági vezetőket rendelhettek ki helyükre. A hadiüzemmé nyilvánított 282 erdélyi üzem közül november 9-én csupán 60 vállalat tulajdonosának rendelkezési és képviselői jogosultsága szünetelt, s 53 hatósági vezetőt rendeltek ki hozzájuk.<sup>66</sup>

A visszatért terület katonai megszállása után a gazdaság vérkeringésének működtetésére a Honvéd Vezérkar főnöke elrendelte a lejre szóló bankjegyek pengőre történő átváltását, melyet az alábbi hirdetmény útján hoztak a lakosság tudomására: „A pengőérték törvényes fizetőeszközei mellett egyelőre a leura szóló

<sup>62</sup> A Honvéd Vezérkar főnöke hadiipari csoportjának 1940. október havi helyzetjelentése az észak-erdélyi hadiüzemekről. (Kolozsvár, 1940. november 9.) HL, HM, 3252. cs., Eln. III. Csoportfőnökség, 66563/1940. sz.

<sup>63</sup> Uo.

<sup>64</sup> „A székelyföldi ipar nehézségei.” HL, HM, 3253. cs., Eln. III. Csoportfőnökség, 114081/1940. sz.

<sup>65</sup> Utasítás... I. m. 64.

<sup>66</sup> A Honvéd Vezérkar főnöke hadiipari csoportjának 1940. október havi helyzetjelentése az észak-erdélyi hadiüzemekről. (Kolozsvár, 1940. november 9.) HL, HM, 3252. cs., Eln. III. Csoportfőnökség, 66563/1940. sz.



bankjegyek és érmék is törvényes fizetőeszközök maradnak. A pengő és leu átszámításának árfolyama a következő: 100 leu 3,33½ pengővel, 1 pengő pedig 30 leuval egyenlő. [...] A leura szóló bankjegyeket és érméket a Magyar Nemzeti Bank pengőre váltja át. [...] A Magyar Nemzeti Bank csak azokat a bankjegyeket és érméket váltja át, amelyek tulajdonosa a katonai közigazgatás alatt álló, visszacsatolt területről való, illetőleg ott székhellyel bíró természetes vagy jogi személy. [...] Tilos román bankjegyet és érmét a katonai igazgatás alatt álló visszacsatolt területre bárhonnán behozni.”<sup>67</sup> A lejre szóló bankjegyeket szeptember 30-i határidővel váltották át, az érmék a katonai közigazgatás ideje alatt forgalomban maradtak.<sup>68</sup> Habár a rendelkezés a lej behozatalát megtiltotta, a gyakorlatban ezt megakadályozni nem lehetett. Mivel a kormányzat a lejt nem értékelte le, hanem fenntartotta a korábbi árfolyamot, intézkedése a pénznek határon való átcsempészését vonta maga után. Brassóban ugyanis 1 pengőért 70 lejt lehetett kapni, Sepsiszentgyörgyön pedig ugyanezért a 70 lejért 2,1 pengőt adtak. A valutacsempészés ezért, ha kockázatokkal járt is, kitűnő üzletnek bizonyult.<sup>69</sup>

#### *Közélelmezés és közellátás, valamint Székelyföld téli ellátásának megszervezése*

Észak-Erdélyben a honvédség bevonulásával egy időben általános áruhiány lépett fel. A román hadsereg az általános mozgósítás, az erdélyi csapatösszevonás, majd az észak-erdélyi területek kiürítése során az elsőrendű közszükségleti cikkek (gabona, cukor, élőállat, petróleum, benzin) nagy részét felvásárolta, illetve elrekkvirálta, s a különleges helyzet láttán a lakosság maga is tartalékolásra vásárolt. A honvédség bevonulása tovább növelte a keresletet, a termelés azonban — a feljebb már említett okok miatt — átmenetileg szünetelt vagy pangott.

A katonai közigazgatás közellátási és közélelmezési szolgálatának első tevékenységét a meglévő árukészletek számbavétele, egyes mezőgazdasági termények és ipari termékek forgalmának korlátozása, a kenyérgyártás szabályozása, hústalan napok bevezetése, raktárak és azok készleteinek zár alá vétele, hiányok és feleslegek felderítése, az alapvető közszükségleti cikkek legmagasabb árának megállapítása, valamint a hátsországi közellátási rendszerek fokozatos bevezetése képezte.

Az áruhiány erőteljes drágulási hullámot idézett elő, ezért a katonai közigazgatás életbeléptekor elrendelték, hogy az árakat a honvédség bevonulása előtti 14. napon, vagyis az augusztus 23-án érvényes árak színvonalán kell rögzíteni.<sup>70</sup> Az egyes közszükségleti cikkek (burgonya, élőállat, hús- és húskészítmények, liszt, kenyér, tej- és tejtermékek, cukor, szappan, fűszeráru) árát maximumálták.<sup>71</sup> A magyar csapatok bevonulása nyomán feltűnő áremelkedés mutatkozott a vendéglátóiparban is, ezért maximumálták a vendéglői és éttermi árakat is, sőt a tulajdonosokat menürendszer bevezetésére kötelezték, s ezeknek legmaga-

<sup>67</sup> Reggeli Újság, 1940. szeptember 13. 3.

<sup>68</sup> Székely Újság, 1940. október 6. 3.

<sup>69</sup> Tájékoztató... I. m. 57.

<sup>70</sup> Keleti Újság (Kolozsvár), 1940. szeptember 18. 4.

<sup>71</sup> Uo. 1940. szeptember 29. 5.

sabb árait szintén az egyes katonai közigazgatási parancsnokok állapították meg.<sup>72</sup> A rögzített árak betartásának kezdeti hiányos ellenőrzése miatt egyes helyeken kirívó visszaéléseket lehetett tapasztalni. A termelők a 24 pengős mázsánkénti búzaár megállapítása idején 31 pengőt is elkértek a kolozsvári hetipiacon.<sup>73</sup> Az árakat a katonai közigazgatási parancsnokok a későbbiek során razziák által igyekeztek ellenőrzés alatt tartani. Október közepéig csak Kolozsváron 25 kereskedő engedélyét vonták be ideiglenesen árdrágítás vétsége miatt.<sup>74</sup>

A közellátás irányítói a katonai parancsnokságokhoz beosztott közéletmelzési és közellátási előadók, végrehajtó szervei a vármegyei, városi vagy járási parancsnokságoknál a Közéletmelzési Hivatal, a községekben pedig a jegyzőségek voltak. Munkájukat azonban — a helyi alkalmas tisztviselők hiánya, a jegyzőségek sokirányú elfoglaltsága, illetve a kijelölt tisztviselői kar járatlansága miatt — sokfelé csak mintegy háromhetes késéssel tudták elkezdni. Az árukészlet-kiutalások irányítása (szállítás, átvétel, raktározás, megőrzés, szétosztás) a katonai parancsnokokra hárult, akiknek tevékenységéhez sem alkalmazottak, sem szabadon mozgatható tőke, sem pedig a szükséges szállító- és tárolókapacitás nem állt rendelkezésre.<sup>75</sup>

A nagyfokú hiányok szükségessé tették a készletgazdálkodási rendszer bevezetését. Mindazon cikkeknel, melyek korlátozott mennyiségben álltak rendelkezésre, fejadagrendszer alapján állapították meg az ellátási szükségletet. Ezt a rendszert a cukor- és a petróleum-ellátásban alkalmazták; a háztartások a nekik kiosztott jegyek ellenében a körzetek szerint kijelölt kereskedőknél vehették fel fejadagjukat.<sup>76</sup> A városokban a cukorfejadag mennyisége heti 12 dkg, a falvakban pedig 7 dkg volt.<sup>77</sup>

Már birtokbavételének első napjaiban nyilvánvalóvá vált, hogy a visszatért terület jelentős hiányt szenved a közszükségleti cikkek terén. A folyamatos ellátást csakis az anyaország biztosíthatta. A szükségletek felmérését követően a Honvéd Vezérkar főnöke katonai közigazgatási osztályán október végén a következőképpen állapították meg a szállítások fontossági sorrendjét: „a 4 székely megye (Maros-Torda, Háromszék, Csík és Udvarhely) elsőrendű közszükségleti cikkekkel 1941. április 30-ig bezárólag 100%-ig, a két nehezen megközelíthető megye (Beszterce-Naszód és Máramaros) az elsőrendű közszükségleti cikkek legfontosabbjaival 50-60%-ig látassanak el, míg az ország vasúti hálózatával szorosabb összeköttetésben álló 5 megye (Kolozs, Szilágy, Szolnok-Doboka, Szatmár és Bihar) ellátását a szabad kereskedelemre kell bízni.”<sup>78</sup>

<sup>72</sup> Reggeli Újság, 1940. szeptember 28. 2.

<sup>73</sup> Tájékoztató... I. m. 93.

<sup>74</sup> Keleti Újság, 1940. október 18. 4.

<sup>75</sup> Tájékoztató... I. m. 62.

<sup>76</sup> Keleti Újság, 1940. szeptember 17. 8.

<sup>77</sup> Uo., 1940. szeptember 18. 4.; Szentistvány József ezredes, a kézdivásárhelyi járási katonai parancsnok jelentése a „Lakosság panaszai az élelmezési nehézségek miatt” (Kézdivásárhely, 1940. november 2.) ANDJC, PJTS, Fond 9, dosar 168/1940.

<sup>78</sup> A Honvéd Vezérkar főnöke katonai közigazgatási osztályának terve, elképzelése a „Székelyföld és a felszabadult keleti részek ellátása” tárgyában (13381/Vkf. kat. közig. 1940.), melyet 1940. október 28-án küldött el a honvédelmi miniszternek. HL, VKF, 248. dob., Eln. 1. o., 1940. sz. n.

A közszükségleti cikkek mielőbbi szállítása különösen a Székelyföld esetében volt fontos, nehogy a közelgő téli hónapok és a várható nagy havazások még jobban megnehezítsék a közellátást. Ezért a Futura terménykereskedelmi vállalat már szeptember 6–20. között 5000 tonna búzát, 390 tonna cukrot és 60 tonna zsírt és szalonnát küldött vasúton az 1. hadsereg-parancsnokságnak Székelyföldre. Ezt követően — az átmenő forgalom megszűntetése miatt — a közszükségleti cikkek szállítása az ásványolajtermékekével megegyezően bonyolódott le. Mindez azonban csak több mint egy hónap elteltével, november elején vette kezdetét.<sup>79</sup> A székelyföldi rendeltetésű szállítmányok Besztercég, illetve annak körzetébe tartozó Sajómagyaros, Szeretfalva és Jád vasútállomásokig vasúton érkeztek meg. Innen ezeket Szászrégenbe, Marosvásárhelyre, valamint a vasúttal nem rendelkező Udvarhely vármegyébe honvédségi, MÁVAUT és MATEOSz tehergépkocsik szállították.<sup>80</sup> Árutak ezen felül a Székely Körvasúton is szállítottak Szászrégenből.<sup>81</sup> E kombinált (megosztott) szállítás miatt csupán a legszükségesebb és tehergépkocsival szállítható árut lehetett feladni, az ömlesztett áru továbbítását nem engedélyezték.

Az áruellátás és az áruforgalom lebonyolításával a kormány a Budapesti Hangya Szövetkezetet és a Futurát bízta meg. Az Erdélyrészi Hangya Szövetkezet nem akarta magát alárendelni a budapesti központnak, s az áruk nagyobb részének szétesztását és összegyűjtését saját hatáskörébe vonta.<sup>82</sup> Ennek megfelelően a tehergépkocsin érkező árut a Futura és az Ásványolaj Nyilvántartó Iroda megbízottjain kívül az Erdélyrészi Hangya Szövetkezet megbízottjai vették át és irányították az áruraktárakba és egyéb elosztó helyekre. A Futura — beszervezett bizományosai által — minden Észak-Erdélyben előállított terméket az anyaországi árakon volt köteles felvásárolni.

A Honvéd Vezérkar főnöke 4200 tonna búzát, 7300 tonna kukoricát, 31-31 tonna zsírt és szalonnát, 75-75 tonna tésztát és húskonzervet, valamint 24 tonna étolajat kívánt rendelkezésre bocsátani Székelyföld téli ellátásának biztosítására. 1941. január 15-ig a tervezett készletből — anyaországi felesleg hiányában — 2820 tonna kukorica, 75 tonna húskonzerv és 24 tonna étolaj szállítása elmaradt. Székelyföld lakosságát ezenkívül a területén állomásozó honvédségi alakulatok is ellátták fölös készleteikből, s a katonai közigazgatás megszünte-

<sup>79</sup> A Beszterce és Szászrégen közötti vasútpótló forgalomban 1940. november elejétől 11 honvédségi gépkocsioszlop (kb. 260 tehergépkocsi), 2 gépkocsi szeroszlop és 16 vegyes munkásszázad vett részt. L. „A közellátási miniszter tájékoztatója a polgári társadalom részére nyújtott segítségekről 1940 év folyamán.” HL, HM, 4038. cs., Eln. III. Csoportfőnökség, 604/1941. sz.

<sup>80</sup> A honvédelmi miniszter a vasútilag elvágott rész katonai és polgári teherforgalmának irányításával a 101. Központi Szállításvezetőséget bízta meg, amely a forgalom lebonyolítására Besztercén a 3. Központi Szállítási Kirendeltséget állította fel. L. Honvédségi Közlöny, 1940. november 18. 393–394.

<sup>81</sup> Tájékoztató... I. m. 62.

<sup>82</sup> A Fővezérkari katonai közigazgatási elvi osztályának 1940. szeptember 20-i beadványa az „Értekezlet a Székelyföldnek élelemmel való ellátása tárgyában.” HL, VKF, 238. dob., Eln. I. o., 4815/1940. sz. Észak-erdélyi szemleútján nyert tapasztalatai alapján Werth Henrik vezérezredes az alábbiakat állapította meg 1940. október 13-i feljegyzésében: „A Futura és Hangya mielőbbi teljes bekapcsolása szükséges, mert az Erdélyi Hangya szervezettsége kezdetleges, így a reá háruló feladatok megoldására nem képes. Keresztény kereskedők hiánya folytán az áruelosztás a legnagyobb nehézségekkel jár.” L. uo. 4908/1940. sz.

kor még további élelmiszerkészleteket is átadtak a polgári szervezeteknek az ottani lakosság ellátására.<sup>83</sup>

A kezdeti nehézségek óriásiak voltak. Kevés volt a tehergépkocsi, s egy részük állandóan javítás alatt állt, a csekély teherbírású beszercei vasútállomáson pedig emiatt állandó árutorlódás keletkezett. Akadózott a forgalom a Székely Körvasúton is, mivel vonalai — a nagyarányú anyag- és személyszállítások miatt — rendkívül túlterheltek voltak.<sup>84</sup> Az üzemanyag- és gumiabroncs hiány miatt az áruk szétosztását végző szövetkezetek is alig tudták használni tehergépkocsijaikat, a Budapestről indított árukra így eleinte 5-6 hetet is várni kellett.<sup>85</sup> Hiány mutatkozott rizsben, textíliában, petróleumban és benzinben, s akadózott a só-ellátás is. A lakosság lábbeliben és talpbőrben is hiányt szenvedett. Csíkszereda város katonai közigazgatási parancsnokának a cipőtalpalást is szabályoznia kellett.<sup>86</sup>

Szentistvány József ezredes, a kézdivásárhelyi járás katonai közigazgatási parancsnoka járása súlyos közellátási helyzetéről 1940. október utolsó napjaiban az alábbiakat jelentette feletteseinek: „a falvakban az általános nullás és főzöliszt, valamint petróleum hiány miatt annyira elkeseredett a hangulat, hogy a lakosság köréből mind gyakrabban lehet olyan kijelentéseket hallani, hogy a román uralom alatt sokkal jobb volt a helyzet. A magyar uralomnak egyedüli eredménye a magyar nyelv szabad használatának joga. Községházakban postán öt óraker a sötétség miatt a munkát be kell fejezni, mert gyertyát sem lehet kapni. Kiutalt petróleum mennyiség annyira kevés, hogy egy lámpában két óra alatt elfogy. Látszik, hogy az ország legdélekeletibb sarkában vagyunk s mire hozzánk az áru lekerül, mennyisége a megszabott fejadagnak csak csekély hányada. Az üzletek teljesen üresek, minden pang. Úgy látszik, hogy a Hangya nem tud megbirkózni a rá bízott feladattal. Ennek a kérdésnek további halasztgatása lehetetlen. Komoly és sürgős intézkedést kérek.”<sup>87</sup>

A közéleti problémák, a súlyos áruhiány nagyon megviselte a székelyföldi lakosságot. Fél évvel korábban még a felszabadulás örömmámorában úszott, 1940–41 téli hónapjaiban pedig a következő mondókák születtek körében: „Édes Erdély itt vagyunk, / Benned étlen meghalunk!”, illetve „Árpake nyér, facipő, / Ez a magyar szebb jövő!”<sup>88</sup>

### *Szociális ellátás*

A magyar kormány a korábban Felvidéken alkalmazott szociális ellátó hálózatot igyekezett kiépíteni Észak-Erdélyben is, s Teleki Pál miniszterelnök

<sup>83</sup> Tájékoztató... I. m. 63.

<sup>84</sup> A Székelyföldre irányuló áruszállítási problémákat az 1940. december 20-án átadott Szászlekenca és Koloznagyida közötti 16 km hosszú, keskeny nyomtávú vasút enyhítette, majd végül a több műszaki bravúrral Szeretfalva és Déda között 48 km hosszan megépített s 1942. december 5-én felavatott normál nyomtávú vasútvonal oldotta meg.

<sup>85</sup> Tájékoztató... I. m. 89.

<sup>86</sup> Székely Újság, 1940. november 24. 3.

<sup>87</sup> ANDJC, PJTS, Fond 9, dosar 168/1940.

<sup>88</sup> Vassné Balogh Eszter visszaemlékezése. (Másolata a szerzők birtokában.)

kezdeményezésére a visszatért terület birtokbavételét követően felállította az Erdélyi Szociális Szervezetet. A szervezet központját a Fővezérségnél levő Szociális Csoport képezte, amelynek a vármegyékben és a törvényhatósági városoknál a katonai közigazgatási parancsnok mellé beosztott szociális előadója, vármegyénként és járásonként — tanácsadó és ellenőrző szervként — ún. „munkabizottsága”, községenként pedig végrehajtó szerv gyanánt ún. „munkaközössége” működött. Önálló tevékenységet a szervezet nem folytathatott, munkáját a katonai közigazgatási szervek hatáskörén belül és azzal összhangban végezhetette.

Az Erdélyi Szociális Szervezet alapfeladataként a munkaképtelenek, az ellátatlanok, illetve a megsegítésre szoruló sokgyermekes családok segélyezését, valamint a munkaképes állástalanok munkához juttatását és gazdasági megerősítését fogalmazták meg. Az utóbbi célkitűzés gyakorlati megvalósítási formái közé tartozott többek között a kisiparosok és kiskereskedők kamatmentes hitellel való ellátása, értékesítési lehetőségekhez juttatása, a mezőgazdaságban dolgozóknak állattal, földdel, felszereléssel és terményhitellel való megsegítése, a városi és falusi munkanélküliek foglalkoztatása, számukra munkaalkalmak megteremtése és foglalkoztató műhelyek megszervezése, illetve a mezőgazdasági területeken jövedelem kiegészítés céljából a háziipar fejlesztése is.

A kormány 10 millió pengő hitelt bocsátott a szervezet rendelkezésre, amely tevékenységének első 3 hónapja alatt több mint 5 millió pengőt fordított szociális célokra.<sup>89</sup> Munkája igazából csak október folyamán kezdett kibontakozni, s kezdetől fogva súrlódásai voltak a látszólag hasonló célkitűzésű magánkezdeményezésekkel, s esetenként a katonai közigazgatással is. Az Erdélyi Szociális Szervezet sokrétű tevékenységet folytatott. A legszükségesebb közmunkák megindításához nyújtott kölcsöneivel a nagyvárosok (Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti) munkanélküli tömegeit igyekezett foglalkoztatni.<sup>90</sup> A művelés alól kivont területek hasznosításához a gazdáknak esetenként traktorokat biztosított,<sup>91</sup> a szegényebb mezőgazdasági munkásoknak állatvásárlási-, a kisiparosoknak nyersanyaghitelt nyújtott, s számos közegészségügyi intézmény (egészségház, szülőotthon) létesült közreműködésével.<sup>92</sup> Székelyföld és Kalotaszeg háziiparát nyersanyaggal és pénzhittel látta el, s a termékeket méltányos áron igyekezett megvásárolni. A helybéli fakereskedőket ösztönözte arra, hogy a szegényebb székely fakitermelők árúját is felvásárolják. A dél-erdélyi menekültek gondozása váratlanul nagy terhet rótt a szociálpolitika munkásaira. A Maros-Torda vármegyei katonai közigazgatási parancsnok mellé kirendelt szociális előadó szeptember 28-i jelentésében az alábbiak olvashatók: „A vármegye területére el-

<sup>89</sup> A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási parancsnoksága (Novákovits Béla tábornok) összefoglaló leírása az Erdélyi Szociális Szervezet munkaköréről (Marosvásárhely, 1940. szeptember 18.). ANDJH, PJC, AMO 1940, 30.; Az egyes segélyek, hitelek anyagi fedezetét az Erdélyi Szociális Szervezet előadói a katonai közigazgatási parancsnokságok útján a Fővezérség Szociális Csoportjától igényelték. L. ANDJH, PJC AMO 1940, 30., illetve 244/sgt.

<sup>90</sup> A visszatért észak-erdélyi terület kisebb városaiban és községeiben leginkább az Államépítészeti Hivatal, s a MÁV keretében szerveztek közmunkákat. L. uo.; Tájékoztató... I. m. 44.

<sup>91</sup> Szállítási nehézségek miatt a traktorok kiszállítását, majd üzemanyaggal való ellátását csak részben (60 darab traktor) tudta a szervezet biztosítani. L. Tájékoztató... I. m. 74.

<sup>92</sup> Tájékoztató... I. m. 45.

szórtan érkező menekültek nagyobb nehézséget nem okoznak, mert többnyire rokonoknál húzzák meg magukat. Egyedül Szászrégenben tette komollyá a problémát az ott átözönlő menekültek nagy száma, mert van nap, melyen ezernél többen érkeznek oda. Szászrégenben folyó hó 20-án alakult meg részvételellemmel a városi munkabizottság, mely menekült bizottságot küldött ki magából és menekült étkeztető állomást állított fel a pályaudvaron, melyen állandóan 4 hölgy teljesít szolgálatot. [...] A menekültek teát, vagy gulyást, a gyerekek tejet kapnak, szükség esetén megmosdatják őket stb. Az élelmiszer javarészét a katonaság adja. A tejet és egyéb apróságot a helyi bizottság. Edényekre, kisebb hiányok pótlására és zökkenő áthidalására eddig 150 pengőt kiutaltunk. [...] A régi menekültek számára útépitési munkáról történt gondoskodás. A marosvásárhelyiek egy részét igénybe lehetett venni a Romániából hazaérkező lovak gondozására.”<sup>93</sup>

A katonai közigazgatási parancsnokok jelentős része helytelenítette, hogy a szervezet a posta-takarékpénztárnál kezelt külön pénzalappal rendelkezett.<sup>94</sup> A szociális előadók munkáját sokszor feleslegesnek ítélték meg, vagy meg sem hallgatták véleményüket. Ezenkívül a hadsereghez beosztott szociális előadók nem egy esetben a szervezet alapelveivel ellentétes rendeleteket is kibocsátottak.<sup>95</sup> Egyes szociálisan érzékeny katonai közigazgatási parancsnokok, akik a szegényebb és elesettebb rétegek felemelését fontosnak tartották, saját maguk vették kezükbe az ügyek intézését. Rajnay Károly tábornok, Nagyvárad katonai közigazgatási parancsnokának október 8-i felhívásában a következőkről tájékoztatta a város lakosságát: „Felhívásomra több mint 1500 munkaképtelen jelentkezett a városházán az elmúlt napokban, akiknek száma a tél folyamán még csak növekedni fog. Ki akarom választani a valóban rászorulókat, hogy gondoskodás történjen minden egyesről, amíg él legyen lakása, élelme, ruhája és fűtőanyaga. Ezért egy bizottságba tömörült Nagyváradon minden vallási és társadalmi egyesület, amely eddig szegénysegélyezéssel foglalkozott. A bizottság önkéntes munkatársai elmennek a segílyt kérők otthonába és kivizsgálják kérelmét. A munkaképtelenek eltartása az egész országban városi, illetve községi feladat. Nagyvárad thj. város házipénztára üres. A román hatóságok ilyen célra nem hagytak pénzt. Felkérem mindazokat, akik a munkaképteleneket eddig is segítették, hogy a nekik szánt adományokat ne adják ezentúl az utcán kéregetők kezébe, hanem igazságos elosztás végett juttassák el a városházára a megalakult Szegényügyi Bizottság pénztárába. [...] Vállalatok, pénztintézetek

<sup>93</sup> ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 8, fila 3–4.

<sup>94</sup> A szociális szükségletekre elkülönített pénzösszeghez a katonai közigazgatás szervein keresztül lehetett hozzáférni. A szervezet ugyanis a hadsereg katonai közigazgatási csoportok, illetve a vármegyei katonai közigazgatási parancsnokságok pénztárainak utalta ki az e célra felhasználható ellátmányt. A kifizetések a vármegyei (törvényhatósági jogú városi) katonai közigazgatási parancsnok és a szociális előadó együttes kifizetési záradéka alapján történtek. L. a m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Novákovits Béla tábornok) rendelkezése az „Erdélyi Szociális Szervezet és a katonai közigazgatás együttműködésének biztosítása” tárgyában (Marosvásárhely, 1940. szeptember 17.). ANDJM, PJM, CM 1940, document 87.

<sup>95</sup> Papp József jelentése Teleki miniszterelnöknek (1940. december 17.). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

nagyobb összegű megajánlásait közvetlenül a bizottság Központjához kérem.”<sup>96</sup>

Néhány vármegyében és Kolozsváron a Magyar Népközösségnek — a romániai magyarság 1938 utáni egyetlen legális érdekképviselői szervezetének — helyi szervezeteit, az ún. Tízes Szervezeteket is be akarták vonni a szociális tevékenységbe. A katonai közigazgatás azonban ebben a kérdésben merev, elutasító álláspontot képviselt,<sup>97</sup> mert a Magyar Népközösséget a román kormány által életre hívott „bábszervezetnek” tekintette. Ezért Teleki miniszterelnök, hogy ne súlyosbítsa a meglévő ellentéteket, szeptember közepétől anyaországi mintára Észak-Erdélyben is Nép- és Családvédelmi Bizottságokat állítatott fel. Jóllehet a bizottságok új szervezatként kezdték el működésüket, tagjaik legtöbbször a Magyar Népközösségben szociális munkát folytató személyek, s a helyi jótékony egyesületek és egyházak vezetői közül kerültek ki.<sup>98</sup> Az egyházakkal és a hasonló rendeltetésű román egyesületekkel nem kívántak kapcsolatot létesíteni.<sup>99</sup> Az Erdélyi Szociális Szervezet, valamint a Nép- és Családvédelmi Bizottságok a katonai közigazgatás megszűnte után is folytatták munkájukat, sőt érdemi tevékenységüket leginkább ezen időszakban fejtették ki.

### *Oktatás, sajtó, kultúra*

Erdélyben, az első világháború utáni impériumváltást követően a magyar nyelvű állami iskolákat rövid idő alatt felszámolták. Az anyanyelvű oktatás a felekezeti iskolákba szorult vissza, ugyanakkor azokban a helységeken is létesítettek állami iskolát, ahol előtte csak felekezeti iskola működött. Ha a magyar szülők anyanyelvükön akarták taníttatni gyerekeiket, akkor ez több pénzükbe került, mivel a felekezeti iskolákban a tandíjat magasabban állapították meg, s ezt a költséget a gazdasági válság (1929–1934) okozta elszegényedés miatt csak kevés család tudta vállalni. Emiatt még Székelyföldön is megnőtt a román tannyelvű állami iskolákba beiratott gyerekek létszáma, ami azzal a következménnyel járt, hogy a főhatalom kizárólag román pedagógusokat helyezett ezen tanintézményekbe. Előrelátható volt, hogy az újabb hatalomváltással a román nemzetiségű tanszemélyzet javarésze nem marad Észak-Erdélyben, s nagyon sok iskola marad tanító nélkül.

A tanügyi kérdések ideiglenes rendezése igen nagy gondot okozott a katonai közigazgatásnak. Miután a honvédség közvetlenül az iskolaév megkezdése előtt vette birtokba a visszacsatolt területeket, az iskolakezdés október 15-ben megállapított határidejét nem tudták betartani Észak-Erdély valamennyi tanintézetében. A tanszemélyzet pótlása és az egyes iskoláknak a magyar oktatási rendszerbe való bekapcsolása időt követelt. Ezenkívül voltak olyan honvédel-

<sup>96</sup> Erdélyi Néplap (Nagyvárad), 1940. október 8. 4.

<sup>97</sup> Kivételek természetesen akadtak. Nagyváradban például a város iparosságának ügyeit az Ipartestület működésének megkezdéséig a városi katonai parancsnokság által kinevezett „Iparos Tízes Bizottság” vezette. Elnöke Kovács K. Félix mészáros volt. Szatmármegyei Közlöny (Nagyvárad), 1940. november 13. 4.

<sup>98</sup> *Hámori Péter*: Produktív szociálpolitika a visszacsatolt északi és erdélyi területeken. II. Magyar Szemle, 2006/3–4. 100.

<sup>99</sup> Utasítás... I. m. 47.

kulatok és -intézetek, melyeket még október végén is iskolai épületekben szállásoltak el.

Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter október 5-i rendeletében ideiglenes hatállyal az szabályozta a visszatért területen újraindítandó közoktatást. A román állam által fenntartott állami iskolák magyar állami iskolákká alakultak. A túlnyomó részben magyarul telepedéseken a tanítás természetesen magyarul, míg a román ajkú vidékeken románul folytatódott. Valamennyi nem magyar tanítási nyelvű iskolában a magyar nyelvet legalább heti 6 órában kellett tanítani. A vegyes lakosságú településeken a nemzetiségek számarányának megfelelően kellett az oktatást — tagozatokat képezve — az egyes nyelveken biztosítani. A felekezeti iskolák továbbra is ilyenként működtek. A román tanítási nyelvű felekezeti iskolák azonban — a tanítóhiány, illetve a helyükön maradt román egyházi tanerők megbízhatatlannak nyilvánítása miatt — csak csekély számban folytathatták tovább tevékenységüket.<sup>100</sup> Mindössze néhány 1918 előtt is létező görög katolikus elemi iskola,<sup>101</sup> valamint egy román tannyelvű gimnázium és négy gimnáziumi román tagozat maradhatott fenn.<sup>102</sup> A német iskolák egy részét is bezárták, e folyamatnak azonban a kormány — nyilvánvalóan Németország érzékenységre való tekintettel — igyekezett gátat vetni. „A Miniszterelnök úr parancsára mindazokban a községekben vagy városokban, ahol a román uralom ideje alatt német iskola vagy tagozat működött és azok a katonai parancsnokok által — bár indokolatlanul — megszüntek, tekintet nélkül a hallgatók létszámára, teljes egészükben visszaállítandók”<sup>103</sup> – olvasható a Honvéd Vezérkar főnökének egy november 11-i keltezésű utasításban. Ezen utasítás az elemi és a középfokú iskolákra egyaránt vonatkozott.

Ha ugyanabban a községben a felekezeti iskola mellett állami iskola is működött, az állami iskolában a tanítást csak abban az esetben kellett megkezdeni, ha a felekezeti iskola nem elégítette ki a szükségletet. A felekezeti iskoláknak kedvezett az a rendelkezés is, hogy az állami iskola céljaira rendelt helyiségek használatát a helybeli felekezeti jellegű iskola fenntartójának iskolai célra, bérfizetési kötelezettség nélkül át lehetett engedni, ha ezt a felekezeti jellegű iskola elhelyezésének fogyatékoságai, vagy más körülmények indokolták.<sup>104</sup>

<sup>100</sup> Gyárfás Elemér, a Magyar Népközösség elnöke az észak-erdélyi román oktatás ügyében a magyar kormányhoz eljuttatott 1942. augusztus 14-i levelében az alábbiakról számolt be: „Az 1940/41 tanév befejeztekor, 1941. júniusban a román kormány hivatalosan közölte velem, hogy ha a magyar kormány a következő tanévre sem engedélyez román hitvallásos iskolákat, el lehetünk készülve a legkellemetlenebb retorziókra. Egyidejűleg közölték, hogy a Hóman-féle állami román tagozatok őket nem érdeklik, ezeket a románok kulturális igényeinek szempontjából figyelembe egyáltalán nem veszik.” MOL, K 63, 258. cs., 1940-27/7/T/2d-sz. n./1942. (217-221. p.)

<sup>101</sup> Az 1869 óta működő, román tanítási nyelvű szamosújvári, görög katolikus tanítóképző 1940. október 28-án kezdte meg tevékenységét. Horváth Kázmér jelentése (1941. július 31.). MOL, K 28, 81. cs., 132. tétel, 1941-I-20498. sz.

<sup>102</sup> *Simon Zsuzsanna*: Erdély köz- és szakigazgatása a második bécsi döntés után. Regio, 1995/4. 75.

<sup>103</sup> A Honvéd Vezérkar főnökének 1940. november 11-i rendelkezése a „Német iskolák visszaállítása.” tárgyában. (4624/Vkf. kat. köz. 1940.) ANDJH, PJC, AMO 1940, 3668. sz.

<sup>104</sup> A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási parancsnoksága (Novákovits Béla tábornok) rendelkezése az „Állami iskolák átengedése felekezeti oktatás céljaira.” tárgyában. (Kolozsvár, 1940. október 9.). ANDJH, PJC, AMO 1940, 380.



Ezen utóbbi rendelkezések az elemi népiskolákra és a középiskolákra egyaránt vonatkoztak. Marosvásárhelyen a református és a római katolikus főgimnáziumot, Szászrégenben pedig a római katolikus algimnáziumot hozta kedvezőbb helyzetbe a „rivális” állami tanintézmény megszüntetése. A román főhatalom idején bezárt egyházi iskolákat, ahol igény volt rájuk, újjászervezték. Többek között újraindult az oktatás a marosvásárhelyi református leánygimnáziumban, a kézdivásárhelyi római katolikus, a nagyváradi premontrei, valamint a máramarosszigeti és a székelyudvarhelyi református fiúgimnáziumokban, továbbá a gyergyóditrói római katolikus polgári iskolában is.<sup>105</sup> Az állami iskolákban ingyenes volt az elemi oktatás, a tanulóktól 1 pengő beíratási díjon kívül egyéb díjat szedni nem volt szabad, a szegényebb tanulók pedig még ez alól is mentesültek. A tanintézetek működésüket az előző tanév tanterve szerint folytatták, kivéve a magyar nyelvet és a magyar nemzetismereti tantárgyakat (történelem, földrajz, alkotmánytan), melyeket külön megállapított tantervek szerint kellett tanítani.<sup>106</sup> Novemberben Marosvásárhely, Kolozsvár és Szatmárnémeti központtal három tankerületet létesítettek, Bihar vármegyét pedig a debreceni tankerülethez osztották be.<sup>107</sup>

A legnagyobb problémát — főleg a román nemzetiségű vidékeken — a tanítóhiány okozta. Maga Werth Henrik vezérezredes is megjegyezte máramarosi szemleútján, hogy „a városi tanszemélyzet megvan, az iskolai oktatás a városban X. hó 15-től megkezdődött. Vidéken azonban nem, mert a tanszemélyzet nem áll megfelelő számban rendelkezésre, [...] kb. 40%-a hiányzik”.<sup>108</sup> A nagy számban elmenekült vagy elüldözött tanítók helyét elsősorban helybeli nyugdíjas tanítókkal, tanítónövendékekkel, érettségizettekkel, sőt egyes helyeken „értelmiséghez tartozó” asszonyokkal<sup>109</sup> próbálták pótolni. A tanítóhiány súlyosságát jellemezte továbbá, hogy végső megoldásként az anyaországból is toboroztak érettségizett munkaerőt. Őket azután jelentkezésük sorrendjében osztották be a megüresedett tanítói állásokra, ami olykor meglehetősen furcsa szituációkat is eredményezett. Ilyen módon került például „egy Győrben élő úri család leánykája, Győrből egyenesen Ciblesfalvára (Suplani). Hogy ez a »levegőváltozás« mit is jelentett, csak az tudja megérteni, aki a körülményeket ismeri. A helység az utolsó vasúti állomástól egy egész napi szekerezésnyire volt, közvetlenül a Cibles hegység lábainál (1850 m), egyben az utolsó település, 100%-ban román lakossággal. Az új tanítónő oda megérkezve senkivel sem tudta magát megérteni. Végre előkerült egy öreg román, aki az első világháborúban a honvédségnél szolgált és így keveset tudott magyarul: ez lett a tolmács. Szállást, ellátást a falu szélén az őserdő mellett kapott egy szegény, öreg özvegyasszonynál. [...] A háziasszonyával csak kézjelekkel értekezett, ugyanúgy tanítványaival is. Eredmény persze nulla”<sup>110</sup> – írta visszaemlékezésében Bethlen Béla

<sup>105</sup> Tájékoztató... I. m. 97.

<sup>106</sup> A 24024/1940–V K. M. sz. rendelet szövegét közli: Budapesti Közlöny, 1940. október 6. 2.

<sup>107</sup> A 7880/1940–M. E. sz. rendelet szövegét közli: Budapesti Közlöny, 1940. november 10. 1.

<sup>108</sup> HL, VKF, 238. dob., Eln. 1. o., 4908/1940. sz.

<sup>109</sup> Tájékoztató... I. m. 98.

<sup>110</sup> Bethlen Béla: i. m. 46.

gróf, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód vármegyék főispánja, majd Észak-Erdély 1944. őszi kormánybiztosa. E kényszerű intézkedések ellenére a katonai közigazgatás megszűntekor közel ezer tanítói állás maradt betöltetlenül, és sok iskolában szünetelt még a tanítás.<sup>111</sup>

A katonai közigazgatás helyi lakosságot is érintő rendelkezéseit falragaszokon, plakátokon és a sajtó útján hozták a helybeliek tudomására. Ez kezdetben eléggé szervezetlenül történt. A katonai közigazgatás a későbbiek során a legfontosabb közellátási ügyekben az Erdélyi Gazdasági Tanács kormány megbízottja útján tájékoztatta a nagyközönséget, de ebben a munkában a sajtó is jelentős részt vállalt. A sajtó ellenőrzését — a Fővezérség által elrendelt sajtócenzúrát — egyébként is az egyes katonai közigazgatási parancsnokságok hajtották végre. Előzetes tájékozódás után a visszatért területen megjelenő 230 lap közül 124-et tiltottak be azonnali hatállyal.<sup>112</sup> A napi-, heti és a szaklapok megszüntetése elsősorban politikai beállítottságuk alapján történt – a közlés nyelvétől nagyjából függetlenül. Székelyudvarhelyen például a korábban megjelent 6 lap (4 magyar és 2 román) közül csak egy magyar nyelvű hetilap megjelenését engedélyezték.<sup>113</sup>

A sajtó ellenőrzésére és irányítására vonatkozóan az *Utasítás* többek között a következő irányelveket írta elő:

Katonai szempontból

- minden katonai vonatkozású hírt csak a Magyar Távirati Iroda kiadványai alapján lehet közölni;
- tilos minden olyan hírt közölni, amely azt a látszatot keltheti, hogy Magyarország függetlensége veszélyben forog;
- tilos a katonai hírek és közlemények megjelentetése.

Belpolitikai szempontból

- tilos belpolitikai vitákat rendezni, s támadni a politikusokat;
- tilos bírálni az anyaország politikai, szociális, gazdasági stb. helyzetét;
- az erdélyi románokat, mint népet, gyalázni és becsmérlni tilos, úgyszintén nem engedélyezett a románok ellen izgató cikkeket megjelentetni;
- semmiféle vallási vita nem engedhető meg;
- a román politikusok és a román politikai rendszer csak a jó ízlés határán belül bírálható.

Külpolitikai szempontból

- Németországról és Olaszországról csakis rokonszenvesen szabad írni;
- a Jugoszláviával szemben támasztott területi követelésről írni tilos;
- Oroszországot és az Amerikai Egyesült Államokat becsmérlni tilos;
- az Anglia és Franciaország ellen írt cikkek hangja a jó ízlés határán belül maradjon;
- külföldi rádióadások híryanagának közlése tilos.<sup>114</sup>

<sup>111</sup> Tájékoztató... I. m. 98.

<sup>112</sup> A betiltott napi-, heti- és szaklapok között 76 magyar, 47 román és egy francia nyelvűt, míg az engedélyezettek között 94 magyar, 9 román és 3 német nyelvű sajtóterméket említett meg a katonai közigazgatás korabeli dokumentuma. *Utasítás...* I. m. 17–18.

<sup>113</sup> Uo. 17.

<sup>114</sup> Uo. 18–20.

A kulturális egyesületek, színtársulatok működésének biztosítása és ellenőrzése szintén a katonai közigazgatás feladata volt. Példaként megemlíthető, hogy Nagy Imre és színésztársulata kérelmére az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoport parancsnoksága az alábbi műsor bemutatását engedélyezte illetékességi területén: „Kacsóh Pongrác: *János vitéz*. – Erdélyi Mihály: *Fehérvári huszárok, Legyen úgy, mint régen volt, Sárgarigófészek, Lehullott a rezgőnyárfa*. – Farkas Imre: *Alvinci huszárok, Nótás kapitány, Túl a nagy Krivánon*. – Huszka Jenő: *Gül Baba*. – Szilágyi László: *Tokaji aszú, Lovasparádé*. – Székely Mózes: *A térkép*. – Tóth Ede: *A falu rossza*. – Szigligeti Ede: *A cigány*.”<sup>115</sup>

### Menekültek

A katonai közigazgatás egyik legsúlyosabb rögtönzött feladatát a visszatért területre menekült több tízezer dél-erdélyi és ókirályságbeli magyar ügyének intézése képezte.

A magyar politikai és katonai vezetés egyre határozottabban képviselt revíziós törekvései, illetve az ezzel kapcsolatosan elterjedt hírek a honvédség várható hadműveleteiről már 1939 elejétől feszült helyzetet teremtettek Erdélyben. A fokozódó magyarellenes hangulat, a megtorló intézkedések és a román hadsereg sorozatos mozgósításai következtében tömegesen behívott magyar nemzetiségű hadkötelesek elviselhetetlen sorsa miatt a második bécsi döntés kihirdetéséig hozzávetőlegesen 12-14 ezer, más adatok szerint 18 ezer erdélyi magyar menekült lépett be a magyar határon.<sup>116</sup> Javarészt a helyzetét egyre reménytelenebbnek megítélő határ menti, Szilágy és Szatmár megyéből származó polgári lakosok, illetve a katonai szolgálatából vagy a behívása elől megszökött hadköteles férfiak választották ezt a megoldást. A kényszeráttelepülés ezen folyamata 1940. augusztus 30. után már tömeges méreteket öltött, az atrocitásoknak és üldöztetéseknek kitett, munkahelyükről elbocsátott vagy egyszerűen kiutasított, hitüket és kitartásukat veszített dél-erdélyi és ókirályságbeli magyarok tízezrei özönlöttek el a visszatért terület nagyobb városait és azok környékét.

A menekültek tömeges érkezése váratlanul érte a magyar kormányt és a visszatért erdélyi területen életbe léptetett katonai közigazgatást. A határokon kívül rekedt magyarság nagyarányú átözönlése leginkább a magyar politikai vezetést aggasztotta. A kormány — tekintetbe véve a Bárdossy László bukaresti követ jelentéseiben<sup>117</sup> körülírt hátrányos következményeket is — a dél-erdélyi magyarság megnyugtatását szolgáló sajtónyilatkozatokat, illetve helyben

<sup>115</sup> Horváth József tábornok, Csík vármegye katonai közigazgatási parancsnoka rendelkezése „Színjátzsási engedély” tárgyában. (Csíkszereda, 1940. október 23.) ANDJH, PJC, AMO 1940, 615.

<sup>116</sup> L. Balogh Béni: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között. Regio, 1999/3-4. 244.

<sup>117</sup> Bárdossy 1940. szeptember 4-i számjeltáviratában arról számolt be, hogy a dél-erdélyi magyar értelmiség mellett már a földműves és az iparos réteg is „fejvesztetten menekül”, lakhelyének tömegmértetű elhagyásával a romániai magyarság lélekszáma erősen csökken, ami lehetetlenné teheti, hogy Magyarország „később lakosságcserével szabaduljon” a területén élő román nemzetiségűek egy részétől. MOL, K 63, 258. cs., 1940-27/7/Tá-359. sz.

maradásra buzdító felhívásokat tett közzé, s mint már említettük, az átmene-  
kült köztisztviselők alkalmazásának megakadályozására törekedett. A mene-  
kültáradatot azonban nem lehetett megállítani, a kormány ennél fogva enged-  
ményre kényszerült.

A menekültek gondozásának megszervezését a katonai közigazgatás mindvég-  
ig kiemelt feladatként kezelte.<sup>118</sup> Az 1. hadsereg parancsnokság katonai közigaz-  
gatási csoportjának 97/kat. közig. rendelete értelmében Maros-Torda vármegye  
katonai közigazgatási parancsnoksága szeptember 21-én az alábbiakra utasítot-  
ta az érintett járási és városi katonai közigazgatási parancsnokságokat: „A mene-  
külték fogadására, nyilvántartására és gondozásuk technikai megszervezésére a  
községekben és a városokban Menekültgondozó Bizottságok alakuljanak, vagy en-  
nek lebonyolítására valamelyik helyi társadalmi jótékonyági egyesület kérendő  
fel. Ez a bizottság, vagy egyesület az odaérkezett menekültek adatait feljegyzi [...],  
elhelyezésükről, hiányos ruházat kiegészítéséről, élelmezésükről társadalmi gyűj-  
tés útján gondoskodik. Arra kell törekedni, hogy ez a segítség csakis az első napok-  
ra szorítkozzék, a menekült lehetőleg itt élő rokonaihoz, ismerőseihez utazzék.”<sup>119</sup>

A menekülteknek a rokonságuknál, illetve ismerőseiknél történő elhelyezé-  
sére leginkább a Székelyföldön adódott lehetőség.<sup>120</sup> A fedél nélkül maradtakat a  
katonai közigazgatási szervek kezdetben ideiglenes szállásokon (iskolákban, köz-  
épületekben, magánházakban stb.) igyekeztek elhelyezni. A városokba érkezett  
menekültek ideiglenes elszállásolására a környékbeli falvak segítségét, elhelyezési  
lehetőségeit is megpróbálták igénybe venni. A Maros-Torda vármegyei katonai  
közigazgatási parancsnok szeptember 19-i jelentésében például arról számolt  
be, hogy az „Erdélyi Gazdasági Egyesülettől [...] címekeket kaptunk, mint olyan  
községi vezető személyeket, akik valószínűleg befogadnának egy-két menekül-  
tet, illetőleg segédkeznének azok elhelyezésében. A menekültek számára szál-  
lást, — mely padláson, szalmában is lehet, — kérünk kb. két hétre azon remé-  
nyben, hogy ezen idő után sikerül helyben fizetett munkát találniuk.”<sup>121</sup>

<sup>118</sup> A Honvéd Vezérkar főnökének a menekültkérdéssel kapcsolatos álláspontjáról az alábbiak olvashatók az erdélyi szemleútjáról készült 1940. október 13-i feljegyzésben: „A VKF-e [Honvéd Vezérkar főnöke] véleménye, hogy a menekülteket be kell fogadnunk, nem tehetjük ki őket a határon való hosszas hányódásnak, mint ahogy az a múltban Szlovákiával szemben történt. Amennyiben a VKF-e állásfoglalását a kormány magáévá teszi, úgy egyidejűen kormánydöntés szükséges arra vonatkozóan is, hogy a menekültek maradjanak a felszabadított területeken, vagy pedig a Csonkaországban telepített táborokba nyerjenek ideiglenes elhelyezést? Önagyméltósága véleménye az, hogy a menekülteket a Csonkaország területén létesítendő gyűjtőtáborokba kell hátraszállítani. Itt prioritás a megbízhatóság szerint csoportokba osztani, majd imperatív módon a felszabadított területeken, megélhetésük egyidejű biztosítása mellett elhelyezni.” HL, VKF, 238. dob., Eln. 1. o., 4908 /1940. sz.

<sup>119</sup> Maros-Torda vármegye katonai közigazgatási parancsnokságának utasítása a „Menekültek támogatása” tárgyában. (Marosvásárhely, 1940. szeptember 21.) ANDJM, PJM, CM 1940, document 142, fila 3.

<sup>120</sup> A csíkszentmártoni járási katonai parancsnok 1940. október 17-i rendelkezése a „Menekültekkel való bánásmód” tárgyában. ANDJH, PJC, AMO 1940, 1840/sgt. sz.; A gyergyószentmiklósi városi katonai parancsnokság 1940. október 19-i kimutatása a városba érkezett menekültekről. Uo., 1928/sgt. sz.

<sup>121</sup> ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 33, fila 24.

A menekültek elhelyezésére rövidesen két nagy mozgó-, elosztó, és gyűjtőtábort létesítettek Szászfenesen (102. sz.), illetve Szamosfalván (103. sz.), melyeket még szeptember hónapban Marosvásárhelyen (101.), Csíkszerdában (105.) és Szatmárnémetiben (107.) újabb táborok megnyitása követett. A későbbiek során e célokra vették igénybe a püspökladányi 106. számú gyűjtőtábor is. A táborok szűkös befogadóképessége miatt még hosszú ideig jelentős számú menekült elhelyezését kellett másképpen megoldani. „A szamosparti és szászfenesi gyűjtőtáborokban összesen 3000 menekült van összezsúfolva. Ezekben a táborokban már nem is lehet több menekültet elhelyezni. A Kolozsváron nyilvántartott 16 775 menekült közül 4978 van ideiglenesen elhelyezve. [...] A menekültügyi hivatal a lapok útján felhívást intézett a társadalomhoz, hogy minden felesleges lakható helyet bocsássonak a menekültek rendelkezésére”<sup>122</sup> – tudósított az *Erdélyi Néplap* október 10-i száma. A katonai közigazgatás október 15-i kimutatása szerint a legtöbb menekült Kolozsvárott és környékén gyűlt össze. Ennek következtében a kolozsvári lakbérek annyira megemelkedtek, hogy Beck Albert ezredes, a város katonai közigazgatási parancsnoka szeptember 28-án elrendelte, a lakásokat csak a beszállásolási hivatal jóváhagyásával lehet bérbé adni, október 1-jei hatállyal pedig a lakbérek árának 30%-os csökkentéséről is intézkedett.<sup>123</sup> Sokan települtek be más nagyvárosokba (Nagyvárad, Marosvásárhely), valamint a székely vármegyékbe is. Beszterce-Naszód vármegyében viszont, ahol a magyarság számaránya amúgy is alacsony volt, csupán 9 menekültet tartottak nyilván. Október 15-én a visszatért területen összesen 49 302, az anyaországban pedig 9884 dél-erdélyi, illetve ókirályságbeli magyar menekültet tartottak nyilván.<sup>124</sup>

A katonai közigazgatás időszakában jelentős volt az Észak-Erdélyből eltávozott, illetve kiutasított románok száma is. Már a területátadás előtt létrehozták Romániában az Észak-Erdélyi Menekültügyi Hivatalt, melynek adatai szerint 1940. szeptember–novemberben 68 750 menekült távozott az újból magyar fennhatóság alá kerülő országrészből. Havi megoszlás szerint szeptemberben 7691, októberben 30 070, novemberben pedig 30 989 észak-erdélyi, javarészt állami alkalmazásban állt, román nemzetiségű polgár hagyta ott lakhelyét.<sup>125</sup>

A magyar kormány 1940. október 11-én határozott az Országos Menekültügyi Kormánybiztosság felállításáról. Vezetője, dr. Bonczos Miklós belügyi államtitkár első tevékenységként a Honvéd Vezérkar főnökével egyetértésben

<sup>122</sup> Erdélyi Néplap, 1940. október 10. 3. Az idézetben az erdélyi Magyar Párt keretében működő menekültügyi hivatalról van szó.

<sup>123</sup> Beck Albert ezredes, Kolozsvár thjf város katonai parancsnokának 1940. szeptember 28-i hirdetménye és október 1-jei rendelete. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és kisnyomtatványtár. Szöveges plakátok.

<sup>124</sup> Tájékoztató... I. m. 34. Az erdélyi polgári menekültek anyaországi táborai, szálláshelyei közül Püspökladány, Berettyóújfalu, Nagyléta, Szerencs, Somlósőzlős, Bakonyoszlop és Tab, míg a katonaszökevény menekültek fogadására Losonc működött a legnagyobb létszámmal. L. oo.

<sup>125</sup> Mihai Fatu – Mircea Musat – Oliver Lustig – Ion Ardeleanu – Gheorghe Badea – Ludovic Vajda: Teroare horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940 – octombrie 1944. București, Editura Politică, 1985. 143. E kötet szellemiségével és nézeteivel ugyan nem tudunk egyetérteni, de a katonai közigazgatás időszakában eltávozott, illetve kiutasított észak-erdélyi román nemzetiségűek közzé tett létszámadatai valósnak tűnnek.

úgy rendelkezett, hogy a visszatért erdélyi területen a menekültek nyilvántartásba vételével a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság kirendeltségeit bízta meg.<sup>126</sup> Plakátokon, falragaszokon és az újságokban szólították fel a menekülteket, hogy jelentkezzenek összeírásra.<sup>127</sup> Ennek nyomán megállapítást nyert, hogy jelentős részük a visszatért területről származik, s így a második bécsi döntés értelmében automatikusan visszanyerheti magyar állampolgárságát. A „hazatérőket”, illetve azokat, akiknek hozzátartozói az anyaországban vagy a visszatért területen éltek és értük minden tekintetben felelősséget vállaltak, ezt követően a táborokból el is bocsátották. A „nemzethűség” szempontjából megbízhatatlannak ítélt személyek sem maradtak sokáig a táborokban, priorálásukat követően internáló táborokba szállították őket.

A menekültek élelmezéséről kezdetben szinte kizárólag a honvédség, később — a menekültkonyhákon beváltható élelmiszerjegyek osztásával — a Menekültügyi Kormánybiztosság gondoskodott. Az étkeztetés költségeit a katonai közigazgatás a honvédségi előírásokban rögzített összeg felében határozta meg. (Ezen mennyiség — különösen a kenyér napi 300 grammos adagolása — meglehetősen kevésnek bizonyult.) A honvédelmi vezetés ezenkívül az ellátáshoz 10 darab mozgókonyhát, 3 tehergépkocsit, egy fertőtlenítő kocsit, valamint 5000 takarót bocsátott rendelkezésre. Több ezer takaróról a Menekültügyi Kormánybiztosság is gondoskodott, de a táborok szükségleteit mindezek csak részben fedezték.<sup>128</sup>

A katonai közigazgatási parancsnokságok a már befogadott menekültek gondozásának megkönnyítése érdekében nem zárkóztak el az elől sem, hogy őket munkalehetőséghez juttassák. Nyilvántartották közöttük a közalkalmazottakat és az értelmiségieket, akiket elsősorban az eltávozott román jegyzők és tanítók helyében kívántak alkalmazni.<sup>129</sup> Hirdetmények útján felhívásokkal fordultak a munkaadókhoz, melyekben munkaalkalmak bejelentését kérték tőlük.<sup>130</sup> Amennyiben a menekülteket máshol nem tudták elhelyezni, helyi közmunkák megszervezésével próbálták eltartásukat megoldani. Beck Albert ezredes a Kolozsvár laktanyáinak tatarozási munkálataira jelentkező helyi iparosok munkabérének 50%-át anyagbeszerzési célokra azzal a feltétellel utalta ki, hogy a város területén élő menekült kisiparosokat is foglalkoztatni kell.<sup>131</sup>

<sup>126</sup> A Honvéd Vezérkar főnöke szállásmesterének október 12-i rendeletében a menekültek nyilvántartására vonatkozólag az alábbiak olvashatók: „A felfektetendő nyilvántartás elkészítésénél a romániai menekülteket három csoportba kell osztani. Az első csoportba tartoznak azok a menekültek, akik a vissza nem csatolt területről a bécsi döntés (1940. aug. 30.) előtt jöttek át Magyarországra területére. A második csoportba sorozandók azok a menekültek, akik a bécsi döntés után léptek át a magyar határt. A harmadik csoportba tartoznak azok, akik Erdély vissza nem csatolt területéről származnak és Ó-Romániából menekültek.” ANDJH, PJC, AMO 1940, 1983/sgt.

<sup>127</sup> Keleti Újság, 1940. október 18. 4.

<sup>128</sup> Tájékoztató... I. m. 35

<sup>129</sup> A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási parancsnoksága (Vargyassi Gyula ezredes) rendelkezése a „Romániából kiutasított magyarok összeírásáról.” (Kolozsvár, 1940. október 18.). ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 28, fila 6.

<sup>130</sup> Reggeli Újság, 1940. szeptember 21. 3.

<sup>131</sup> Ellenzék (Kolozsvár), 1940. október 9. 3.

A menekülteket tilos volt munkanélküliként segíyezni, legfeljebb az első napokban kaphattak némi természetbeni (élelem és ruha) segílyt. Ez alól csak a teljesen munkaképtelenek képeztek kivételt.<sup>132</sup> Gondot okozott viszont, hogy a menekültek többsége végzettségének, korábbi foglalkozásának megfelelő állást várt a hatóságoktól, s más jellegű munkát nem szívesen vállalt. A marosvásárhelyi menekültügyi hivatal szeptember 24-én megjelent hirdetemnye például arra hívta fel a figyelmet, hogy a menekültek számára fenntartott 1500 lóápolói munkára csupán 86-on jelentkeztek. E hirdetmény végén az alábbi olvasható: „Figyelmeztetjük a menekültek munkás csoportját, hogy akik a közmunkában nem akarnak részt venni, azok részére se lakást, sem élelmi jegyet nem bocsátunk ki.”<sup>133</sup>

A menekültek megtámogatását, talpra állítását célzó kormányzati törekvések — a megfelelő munkalehetőségek szükössége ellenére — a következő években általában eredményesnek bizonyultak. Az ezzel kapcsolatos égető problémák a katonai közigazgatás időszakában és az azt követő zord téli hónapokban azonban a magyar politikai és katonai vezetés legsúlyosabb megoldásra váró problémái maradtak.

\*

1940. november 26-án plakátokon és az újságok címlapjain<sup>134</sup> hozták a lakosság tudomására, hogy éjjel 12 órakor megszűnt a katonai közigazgatás. A polgári közigazgatás aznap életbe is lépett, a városi és vármegyei tisztviselők letették az esküt és elfoglalták hivatalaikat.<sup>135</sup> A katonai közigazgatás személyezete még tíz napig maradt szolgálatban, ez alatt az idő alatt adták át hivatalaikat a polgári hatóságoknak. Ezt követően a legtöbb városban — legfőképben azokban, ahol a katonai közigazgatási parancsnokok tevékenységével meg voltak elégedve — rendezvényeket, estélyeket szerveztek, ahol a katonai közigazgatás vezetőit elbúcsúztatták.<sup>136</sup>

A katonai közigazgatás működéséről — leginkább annak megszűnése után — számos kritika, de olykor elismerés is megfogalmazódott. Kedvezően értékelték, hogy a honvédség — saját személyi- és eszközállományának segítségével — gyors és bürokratizmustól mentes intézkedéseivel számos problémát, szervezési nehézséget oldott meg. Vitathatatlan érdemei voltak a helyi lakosság súlyos élelmezési gondjainak megoldásában, a megakadt mezőgazdasági betakarítási munkálatok megtámogatásában és felgyorsításában (lovak, gépjárművek, munkaerő biztosítása), a rossz minőségű erdélyi utak kijavításában, illetve a létfontosságú közellátási célokat szolgáló tehergépkocsi-forgalom megszervezésében és irányításában. A honvédség ezenkívül hitelek nyújtásával, nyers-

<sup>132</sup> A Maros-Torda vármegyei katonai közigazgatási parancsnokság rendelkezése a „Menekültek támogatása” tárgyában. (Marosvásárhely, 1940. szeptember 21.). (142/kat. közig. 1940.) ANDJM, PJM, CM 1940, document 142, fila 3.

<sup>133</sup> Reggeli Újság, 1940. szeptember 24. 3.

<sup>134</sup> Reggeli Újság, 1940. november 26. 1.

<sup>135</sup> Bethlen Béla: i. m. 32.

<sup>136</sup> Székely Újság, 1940. december 1. 1.

anyagok beszerzésével számos kifosztott, termelésében visszaesett, értékesítési nehézségekkel küzdő észak-erdélyi gyárat és üzemet tartott életben, amelyek így nem kényszerültek munkásaik elbocsátására. Ugyancsak a katonai közigazgatás javára lehetett írni, hogy a szegényebb néprétegek felemelését, a menekültek ellátását és gondozását, a munkák folytonosságát, illetve a megfelelő munkabérek megállapítását célzó és elősegítő rendelkezéseivel erős szociális érzékenységről tett tanúbizonyságot. Állam- és közrendészeti eljárásai is többnyire szükségesnek bizonyultak, amennyiben azok az átalakulás még zilált, rendezetlen időszakát kihasználó kétes elemek (valutaüzérek, árdrágítók, ügynökök stb.), illetve az új hatalom ellen szervezkedők ellen irányultak.

A magyar politikai és katonai vezetés közötti ellentétek — különösen a Teleki miniszterelnök és a Honvéd Vezérkar főnöke között megromlott viszony — azonban jelentős mértékben megnehezítették a katonai közigazgatás munkáját és kölcsönös vádaskodásokat szültek. A kormány megbízottak arra panaszkodtak, hogy a katonai parancsnokok általában a melléjük beosztott polgári közigazgatási előadók véleményét semmibe véve hozták meg rendelkezéseiket,<sup>137</sup> a katonai vezetés viszont a kormány és a minisztériumok által delegált közigazgatási tanácsadók szakértelmét és megbízhatóságát bírálta, sőt megvesztegethetetlenségüket is kétségbe vonta.<sup>138</sup> Werth több ízben kijelentette és rendeletben is rögzítette, hogy a katonai közigazgatás alatt álló területen sem a kormány, sem pedig a minisztériumok nem intézkedhetnek önállóan, ebbéli szándékaikat minden esetben „utasítás formájában” közölgék a katonai vezetéssel.<sup>139</sup> Többször előfordult az is, hogy a katonai közigazgatási feladatok megítélésében és végrehajtásában a kormány és a katonai vezetés eltérő álláspontot képviselt. Ellentétes szándékok mutatkoztak a katonai közigazgatás polgári személyzetének kiválasztásában, a dél-erdélyi és okiráláságbeli magyar menekültek állami alkalmazásba helyezésében, valamint a polgári közigazgatási előadók, szaktanácsadók szerepének elbírálásában.

A katonai közigazgatás viszonylag hosszú ideig, három hónapig tartó működése inkább negatívan befolyásolta tevékenységének megítélését. Jóllehet egyes katonai parancsnokok téves és törvénytelen rendelkezéseit még időben korrigálni lehetett, de például az igazságszolgáltatás működésének huzamosabb ideig történő, csaknem teljes szüneteltetése miatt a visszatért területen bizonyos fokú jogbizonytalanság állott be. A büntető igazságszolgáltatást ugyanis a katonai közigazgatás ideje alatt elkövetett katonai és polgári bűncselekmények tekintetében a katonai büntető bíróság látta el, s a rendőri büntető bírások feladatainak ellátása is a katonai parancsnokokra hárult. Polgári ügyekben a peres és nem peres eljárás esetén a katonai büntető bíróság csak az elkerülhetetlenül szükséges eljárási cselekményeket végezte el. A tartózkodási

<sup>137</sup> Papp József jelentése Telekinek (1940. december 17.). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

<sup>138</sup> A Honvéd Vezérkar főnöke észrevételei és utasításai az 1940. október 4–11. között Kárpátalján és Észak-Erdélyben tartott szemleútjával kapcsolatban (1940. október 13.) HL, VKF, 238. dob., Eln. 1. o., 4908/1940. sz.

<sup>139</sup> Uo.



helyüket gyakran változtató katonai büntető bíróságok hadbírói és internálási ügyekben a hiányos nyomozati munka miatt szükségképpen felületes döntéseket hoztak.<sup>140</sup>

Az észak-erdélyi területen bevezetett magyar katonai közigazgatás szerepét és működését részben a vezetők tevékenysége alapján ítélték meg. Miután a honvédség alakulatai az újonnan birtokba vett országrész megszállását követően is mozgósított állapotban maradtak, a katonai közigazgatás élére többnyire katonai pályafutásukat befejezett, nyugállományból visszahívott, javarészt erdélyi származású vagy kötődésű táborno-kokat és törzstiszteket neveztek ki. Ők ugyan jó szándékkal vállalták el megbízatásukat, de teherbírásuk és hozzáértésük jócskán hagyott kívánnivalót. „A katonai közigazgatás vezetői, jóllehet határozott jóakarattal működtek, több melléfogást csináltak, aminek oka részben az volt, hogy nem ismerték az érvényben levő jogszabályokat és nem követték a magyarság tapasztalt és bevált vezetőinek tanácsait, hanem különböző olyan egyénekre hallgattak, akik lehettek ugyan jó magyarok, de véleményeiket bizonyos egyéni sérelem, bosszúvágy, gyűlölet, vagy revans-gondolat befolyásolta és éppen ezen okok miatt személyi és tárgyi tekintetben nem adhattak olyan véleményt, amely megegyezett azon elvekkel, melyeket Teleki Pál miniszterelnök erdélyi konferenciái alkalmával több ízben kifejezésre juttatott”<sup>141</sup> – vélekedett róluk 1940 decemberében Hlatky Endre kormány megbízott, Nagyvárad későbbi főispánja.

Némelyik parancsnok működését egyfajta kettősség jellemezte. Mély emberbarátságtól vezérelve kötelességüknek érezték a szegényebb magyar néprétegek felkarolását, segélyezését és munkalehetőséghez juttatását. Ugyanakkor az *Utasítás* által előírt rendelkezéseket esetenként figyelmen kívül hagyták, figyelmen kívül hagyták, hogy intézkedéseik csupán ideiglenes hatályúak lehetnek, saját felelősségükre hivatkozva gyakran nem igényeltek segítséget döntéseik meghozatalában, a nemzetiségekkel szemben meglehetősen tapintatlanok voltak, s olykor magánjogot sértő határozatokat is hoztak, amelyeket aztán hasonló intézkedések követték a román fennhatóság alatt maradt magyarsággal szemben. Leginkább Rajnay Károly táborno-knak, Nagyvárad katonai közigazgatási parancsnokának három hónapos működése volt példa erre. Rajnay a város szegény, munka nélkül maradt lakosainak megsegítését szívügyének tartotta. A Fővezérségtől igényelt 250 000 pengős utcarende-zési hitel több mint 600 munkanélküli azonnali munkába állítását tette lehetővé.<sup>142</sup> Fellépett az árdrágítók ellen, s a reális munkabérek megállapítása érdekében eljárt a munkáltatóknál. Ugyanakkor azonban számos magánjogot érintő sérelmes döntést is hozott. Többek között a nagyvárad-i nagyszálló, kávéház és vendéglő, valamint a szikvízgyár és az ecetgyár tulajdonosainak elmozdítását követően az említett ingatlanok és gyárak hatósági leltározását rendelte el, hatósági vezetőket neve-

<sup>140</sup> Hlatky Endre: Észleletek a katonai közigazgatásról (Nagyvárad, 1940. december 13.). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

<sup>141</sup> Hlatky Endre: A katonai közigazgatás hiánya és hibái (1940. december). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

<sup>142</sup> Erdélyi Néplap, 1940. október 27. 6.

zett ki élükre, s intézkedett, hogy a tulajdon-átruházás feltételeit az általa ki-nevezendő döntő bizottság állapítsa meg. Ezen intézkedései végül is nem okoztak jóvátehetetlen károkat, mivel a fővezérségi kormány megbízottnak sikerült azokat időben visszavonatniuk.<sup>143</sup> Rajnay tábornok távozásakor az *Erdélyi Néplap* november 26-i számában *A szegények táborno*ka címmel méltató cikk jelent meg, melyben az alábbiakat idézték Nagyvárad katonai közigazgatási parancsnokától: „Intézkedéseim lehetséges, hogy visszatetszést váltottak ki egyesekben. Engem csak a jó szándék vezetett. Kezemhez semmi nem tapadt [...] Kétségtelen, hogy a jóvátétellel kapcsolatban súlyos intézkedésekre volt szükség, mert megfordulva a perifériák lakosai között, megláttam az igazán elesett magyarokat. Különös lehetett egyesek előtt, hogy összehívtam a munkaadókat az emberségesebb munkabérek megállapítása végett. Erre az adott okot, mert hallottam, milyen lehetetlen bérek mellett használják ki az embereket.”<sup>144</sup>

#### HUNGARIAN MILITARY ADMINISTRATION IN NORTHERN TRANSYLVANIA AND SZÉKELYFÖLD IN THE AUTUMN OF 1940

by Elemér Sebestyén – Péter Szabó  
(Summary)

In the Northern Transylvanian territories which had been reattached to Hungary by the second arbitration of Vienna military administration was introduced on 12 September 1940. This transitory administrative organisation faced difficult and even unsurmountable tasks, as it had to reanimate a region which had been paralysed economically, plundered by the withdrawing Romanian army, deprived of food and raw materials, and invaded by Hungarian refugees from Southern Transylvania. It had to provide for all the administrative necessities, namely the organisation of the basic level of administration (town and village municipalities), of discharging police duties, maintaining the continuity of economic life, provisioning, supplying food for the Székelyföld in winter, organising public education, handling social problems and those of the refugees. Right from the outset it met with problems for the handling of which its predominantly Hungarian personnel lacked the necessary experience, despite their willingness to help as quickly as possible. Moreover, the measures taken frequently resulted in further problems. Its activity was further hindered by the conflicts between the Hungarian political and military leadership, which sometimes lead to mutual accusations. The main merit of the military administration, which subsisted for three months, was the solution of the serious alimentary crisis of the local population, the speeding up of agricultural production and the reorganisation and direction of traffic. It maintained many Northern Transylvanian factories, whose production fell and lost markets, by offering credit and supplying raw materials. Its measures aimed at raising the poor, provisioning and caring for the refugees, and establishing acceptable salaries also deserve praise. Its police regulations were also predominantly justified as far as they were directed against people trying to profit from the disturbances and those conspiring against the new authorities. The behaviour of the chief officers was double-faced. On the one hand, led by undeniable philanthropy, they acknowledged it as their duty to support the poorer layers of Hungarian society and offer them jobs. On the other hand, they sometimes forgot about the merely temporary nature of their measures and, with reference to their own responsibility, refused to ask for help in the making of decisions. Moreover, towards the national minorities they were rather intolerant, and sometimes made decisions which encroached upon the private law, which resulted in similar steps against the Hungarian minority by the Romanian authorities.

<sup>143</sup> Papp József jelentése Telekinek (1940. december 17.). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

<sup>144</sup> Erdélyi Néplap, 1940. november 26. 1.

Joó András

## VILÁGHÁBORÚS INTRIKÁK

*A magyar béketapogatózások és az isztambuli színtér fontos mozzanatai,  
1942–1944\**

*Régi szereplők, új források*

Kállay Miklós külpolitikájának ellentmondásoktól mentes, világos következtetéseket felmutató bemutatása komoly kihívást jelent, mivel 1944. március 19-én, a német megszállás miatt, perdöntő jelentőségű elsődleges forrásaink döntő hányada megsemmisült. Eddig az isztambuli magyar béketapogatózások menete mutatkozott a történeti kutatás számára a leginkább áttekinthetőnek Juhász Gyula ismert dokumentumkötete (*Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*)<sup>1</sup> révén, ám a benne foglaltak a háttérfolyamatokról csak részleges képet nyújtanak. A figyelem homlokterébe az isztambuli brit kapcsolat került, amíg más helyszínek és próbálkozások homályban maradtak. A második világháború idején a titkosszolgálati szálak kézben tartói és a háborús propagandagépezet működtetői akár a politikusok számára is kész helyzetet teremthettek, sőt — tekintettel a háború adta körülményekre — olykor átvehették a hivatalos diplomácia szerepét is. A kockázati tényezők és a szembenálló országok érintkezésének rendhagyó formái miatt a titkos diplomácia nem mérhető ugyanazzal a mércével, amelyet a békeidők államközi kapcsolatainál használunk. A politikai események és folyamatok titkosszolgálati háttére továbbra sem tárul fel minden részletében, mindazonáltal a közelmúltban hozzáférhetővé vált forráscsoportok közül az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának dossziéi sok érdekes anyagot tartalmaznak – vélhetően az itt felhasználtakon kívül is. 1945-től ugyanis, de még inkább az ötvenes évek elejétől, s még 1956 után is jó ideig, az állambiztonsági szerveket — különböző ügyek kapcsán — élénken foglalkoztatták egyes személyeknek, politikai csoportosulásoknak a háború alatt az angolszász hatalmakkal kiépített kapcsolatai. A kutatás során igyekeztünk a Levéltár állományában minél több olyan iratsomót átnézni, amelyek érdemleges információkkal szolgálhattak a Kállay-kormány időszakában tett béketapogatózások jobb megértéséhez.

A feltárt anyag alapján újszerű kép rajzolható meg a törökországi béketapogatózásokról, mivel ennek résztvevői és a róluk információt gyűjtők közül az 1940-es évek végétől többen is az állambiztonsági szervek érdeklődésének előterébe kerültek. A hivatkozásainkban feltüntetett források közül különösen az is-

\* Kutatómunkámat a Lukács György Alapítvány ösztöndíja segítségével végeztem 2007–2008-ban.

<sup>1</sup> Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeáll., bev. tan. Juhász Gyula. Budapest, Kosuth, 1978.

mert publicista és író, Pálóczi-Horváth György 1965 novemberében lezárt dossziéja, valamint más vele kapcsolatos anyagok voltak hasznosak.<sup>2</sup> (Pálóczi-Horváth 1929-ig Bécsben és az Egyesült Államokban folytatta tanulmányait. Később a Pesti Naplónál volt külpolitikai rovatvezető, majd 1939-től a *Magyarország* és a *Független Magyarország* munkatársaként dolgozott. A Jugoszlávia elleni német támadást és Teleki Pál öngyilkosságát követően, 1941. április 5-én távozott az országból. Már 1940 elejétől szorosán együttműködött Basil Davidsonnal<sup>3</sup> a brit titkosszolgálat budapesti képviselőjével.)

Az angolszászok titkosszolgálati szervezetei sok helyütt — így később Isztambulban is — meglehetősen önállósággal tevékenykedtek, az amerikai Stratégiai Hírszerző Szolgálat (Office of Strategic Services – OSS) éppúgy, mint az 1940 júliusában Churchill kezdeményezésére Londonban felállított Special Operations Executive (SOE), amely a hírszerzési, szabotázs és diverziós akciókon kívül a titkos politikai kapcsolatok kiépítését is feladatául kapta. Az SOE működése a brit titkosszolgálat, a Secret Intelligence Service (SIS vagy MI6) hasonló ügyekben illetékes „D” szekciójával egyező volt, s voltaképpen maga is az SIS-ből nőtt ki, végül háttérbe szorítva azt. A szervezet délkelet-európai parancsnoksága Kairóban volt, Isztambulban pedig ennek fontos részlege működött. Pálóczi-Horváth, aki az SOE beosztottja maradt a háború végéig, 1943 elején lett e részleg magyar referense. Kinevezését megelőzően különböző megbízatásokat teljesített a szervezet részére, de már évekkorábban is együtt dolgozott Davidsonnal Budapesten. Az SOE feladatai közé tartozott tehát a politikai jellegű kapcsolatok kiépítése is, így a magyar kormány jóváhagyásával Isztambulba érkező kiküldöttek és az SOE képviselői tárgyalásokba bocsátkozhattak. A George Peter Howard néven szereplő Pálóczi-Horváth személyéért — nyíltan vallott baloldali világnézete miatt — a magyar kiküldöttek egyáltalán nem lelkesedtek. Davidson, Pálóczi-Horváth felettesét — aki egy ideig az isztambuli SOE munkáját irányította, majd 1942 végén (a magyar vonalon tapasztalt kudarcai után) a kairói SOE parancsnokság jugoszláv szekciójának vezetője lett — szintén baloldalinak ismerték. Davidson egyébként 1939 novemberében még az SIS „D” szekciója magyar kirendeltségének vezetőjeként érkezett Magyarországra, ahol megismerkedett a politikai elit legjával. Összebarátkozott Ullein-Reviczky Antal sajtófőnökkel, és más kapcsolatokat létesített kormánykörökkel. 1941. április elején, a németek Jugoszlávia elleni támadásakor, Davidson éppen a külügyminisztériumban ebédelte Ullein-Reviczkyvel, s az ablakból együtt szemlélték a Duna pesti oldalán délnek vonuló német alakulatokat. Röviddel ezután — néhány beszervezett magyar ügynökéhez (pl. Pálóczi-Horváthhoz) hasonlóan — Belgrád irányában hagyta el Magyarországot.<sup>4</sup>

<sup>2</sup> Pálóczi-Horváth „K” betűjellel ellátott ún. kutató dossziéi, eredetileg részben vizsgálati anyagot tartalmaztak. L. Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.2.4., K-1629/1-2. A korábban „B” jelzettel ellátott, azaz a beszerzés lehetőségeit tanulmányozó iratkötegek itt szintén a „K” jelzet alá kerültek. A vizsgálati anyagokra a most alkalmazott jelzetek közt, a „V” utal. L. ÁBTL, 2.1., I/51. és I/51-a.

<sup>3</sup> Basil Davidson (1914–2008) újságíró, történész. A brit titkos hírszerző szolgálat (Secret Intelligence Service, SIS) tisztjeként 1939 végén érkezett Budapestre, kiterjedt tevékenységét a Brita-Nova hírügynökség helyi megszervezésével leplezte.

<sup>4</sup> Pálóczi-Horváth tanulmánya az angol titkosszolgálatról, amely együtt található Ignóus Pál alábbiakban szintén hivatkozott tanulmányával. ÁBTL, 3.2.5., O-8-028, 347., 349., 352.; *Basil Da-*

Pálóczi-Horváth Jugoszlávián és Görögországon át jutott Egyiptomba, az SOE délkelet-európai ügyekben illetékes parancsnokságához, amely náciellenes és erősen szovjetbarát hangvételű rádióadások készítésével bízta meg őt. Az adásokat éjjelenként a palesztinai Haifából sugározták. Pálóczi-Horváth szerepe csak 1943 februárjától, a Kállay-kormány kiküldöttjeinek a kapcsolatfelvételre célzó utazásaitól kezdve vált igazán jelentőssé. A háború után Pálóczi-Horváth nem tért azonnal vissza Magyarországra, hanem Londonban dolgozott újságíróként – egy esztendeig a BBC kötelékében. 1947. május közepén végül hazatért, és azonnal tagja lett a Magyar Kommunista Pártnak (MKP), majd később a Magyar Dolgozók Pártjának is. Az MKP felkérésére a *Tovább* című lapot szerkesztette. 1948 februárjától 1949 márciusáig a Magyar Rádió idegen nyelvű adásait vezette, végül a Hungária Könyvkiadó irodalmi vezetője lett. 1949. szeptember 5-én letartóztatták, s rövidesen megkezdődött hosszas kihallgatása. 1950 októberére megtört és aláírta a koncepciók perhez előkészített jegyzőkönyvet.<sup>5</sup> 1951 januárjában 15 éves fegyházbüntetést szabtak ki rá. 1954 májusában ügye felülvizsgálatát kérte, majd szeptemberben szabadlábra helyezték. Perújítási tárgyalásán, 1955. április 27-én végül bizonyíték hiányában mentették fel. Allást kapott az MTA Történettudományi Intézetében, de a pártba nem vették vissza. Az 1956-os forradalom után Angliába távozott, ahol Londonban, 1957. március 15-én a Magyar Írók Szövetsége Külföldön vezetőségi tagjává választották. A magyar hírszerzés 1959 végén személyi dossziét nyitott Pálóczi-Horváthról, adatokat viszont már 1957 augusztusától gyűjtöttek róla. Kompromittálni akarták egy esetleges későbbi beszerzése végett is, de leginkább a magyar értelmiségi emigráció bomlasztása céljából. Erre kiváltképp alkalmasnak tűnt háború alatti baloldali, és erősen szovjetbarát tevékenységének és a Kállay-kormánnyal folytatott titkos tárgyalásokban játszott szerepének szembeállításával 1956 utáni emigrációs megnyilatkozásaival. Pálóczi-Horváth ugyanis más megvilágításban láttatta önmagát 1959-ben angol nyelven megjelent önéletrajzi könyvében.<sup>6</sup> Ráadásul — amint azt az állambiztonsági illetékesek jól tudták — a Kállay-kormánnyal fenn tartott kapcsolatairól Pálóczi-Horváth (kettős ügynöki szerepben) folyamatosan tájékoztatta a Szovjetunió isztambuli kereskedelmi kirendeltségének Baklanov nevű munkatársát. A szovjet államvédelmi szervek már 1943 őszén is foglalkoztatták Pálóczi-Horváthot, s munkája szovjet szempontból feltehetőleg igen hasznos volt. Pálóczi-Horváth átadta a szovjeteknek az 1943–1944. évi táviratváltások szövegét is, így Moszkva minden részletről pontosan tájékozódhatott.<sup>7</sup> Börtönben töltött évei során Pálóczi-Horváth részletes tanulmányt készített a brit titkoszolgálati tevékenység módszereiről, történetéről és háború alatti ténykedéseiről.<sup>8</sup>

vidson: Special Operations Europe: Scenes from the Anti-Nazi War. Readers Union Ltd. Newton Abbot. 1981. 60.

<sup>5</sup> Pálóczi-Horváth pályafutásának összegzéséhez l. *Rainer M. János*: Kémeink az Oxford Streeten. Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből. In: *Uő*: Ötvenhat után. Tanulmánykötet. Budapest, 1956-os Intézet, 2003. 122–124.; Pálóczi-Horváth kihallgatási jegyzőkönyve (1954. július 28.). ÁBTL, 2.1. I/51–a, 14–20.; Pálóczi-Horváth önvallomása (1954. július 20.). Uo. 60–82.

<sup>6</sup> *Rainer M. János*: i. m., 122–124.; *George Pálóczi-Horváth*: The Undefeated. London, Secker and Warburg, 1959.

<sup>7</sup> *Rainer M. János*: i. m., 122–126.; Összefoglaló jelentés (1961. október 23.). ÁBTL, 3.2.4., K-1629/2, 57., Jelentések Lederer Sándor anyagában. Uo., 3.2.4., K-1629/1., 84.

<sup>8</sup> A „Nilus” fedőnév alatt nyilvántartott, ún. objektum-dossziét l. ÁBTL, 3.2.5., O-8-028, 395–401.

A tanulmányok, tanúkihallgatási jegyzőkönyvek és egyéb vizsgálati iratok érdekes adalékokat adtak az isztambuli titkos tárgyalások „természetrajzához”. Ezek a források az eseményekhez időben közel születtek, jóllehet sajátos körülmények között. A vizsgálat alá vont személyek pszichikai nyomás alatt álltak, amidőn visszaemlékezéseiket, többnyire kihallgatásaik során, vallomásuk részeként megtették, vagy utólag már elítéltként – még később esetleg ügynökként – papírra vetették. Az anyag értékes utalásokban való gazdagsága mindazonáltal lehetővé teszi, hogy az isztambuli színtér egyes mozzanatait az eddigieknél érzékletesebben mutathassuk be. Pálóczi-Horváth anyagain kívül Hatz (1945-től Hátszegi) Ottó<sup>9</sup> (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért többnyire Hatz, illetőleg visszaemlékezéseire utalva rendszerint Hátszegi néven említjük) egykori katonai attasé hírszerzői beszerzési (Bt-262) dossziéjának négy kötetét is tanulmányoztuk. Hatz 1941 januárjában attaséi kinevezést nyert Bulgáriába és Törökországba. 1941 novemberétől már kizárólag Szófiában volt attasé két éven át, majd 1944. május 1-jéig ugyanilyen beosztásban szolgált Isztambulban is, ahol kapcsolatot tartott fenn az amerikaiak képviselőivel. E kapcsolatai miatt 1944. május 3-án, Budapesten letartóztatta a Gestapo, de az Abwehr szófiai főtisztjének a segítségével végül sikerült magát tisztáznia. Később Csataj Lajos honvédelmi miniszter szárnysegédje volt, majd a VII. hadtest vezérkari főnöke lett, 1944. november 8-án pedig átrepült a szovjet csapatokhoz. Előbb Debrecenben, majd később a fővárosban fontos beosztásokban szolgált, azonban 1945. április elején őrizetbe vette az NKVD. Ezek után, rövid magyarországi fogságot követően, a Szovjetunióba hurcolták, ahol hét évig tartották vizsgálati fogságban, majd elítélték. 1955-ben, ítélete felfüggesztése után hazatérhetett. 1955 novemberében azonban a magyar állambiztonságiak hírszerzési és kémelhárítási osztályai „hazafias alapon” ügynöknek szervezték be. Világháborús tevékenységét zsarolási céllal felhasználták, hogy serényebb munkára ösztönözzék őt.<sup>10</sup> A „Balatoni” fedőnév alatt nyilvántartott, Hátszegire vonatkozó iratok közül főként a második dossziében található, a Szovjetunióban töltött vizsgálati fogsága alatt született kihallgatási jegyzőkönyvek válogatott fordításait hasznosítottuk. Hátszegi hazatérésekor is – amint arra maga utalt egyszer a hetvenes években – az „illetékeseknek” könyvtárnyi terjedelmű visszaemlékezést írt „a legnagyobb részletekbe menően”, ezt azonban tudomása szerint 1956-ban elégették. A jelenleg hozzáférhető „Balatoni” dossziékban az 1956 utáni időszakból származó, „könyvtárnyi” méretű anyag nem található, a legtöbb

<sup>9</sup> Hatz (Hátszegi) Ottó (1902–1977) vezérkari tiszt, többszörös magyar törvívó bajnok. 1941-ben Törökországba és Bulgáriába akkreditálták mint katonai attasét. Szófiából rendszeresen elutazott Isztambulba. A törökországi hivatalos kinevezés a fővárosba szolt ugyan, azonban az attasék csak viszonylag ritkán tartózkodtak Ankarában, Isztambul megőrizte hagyományos, kitüntetett szerepét, mint a nemzetközi diplomáciai érintkezés színtere. A vonatkozó levéltári anyagot l. ABTL, 3.2.1., Bt-262/1–4. dosszié. Az életrajzi adatok és a kinevezések időpontjai gyakran pontatlanok, elmentmondások az állambiztonsági iratokban és a Hátszegi személyi hagyatékában is (l. köv. jegyz.)

<sup>10</sup> A 9. sz. jegyz. említett dossziém kívül, Hátszegi-Hatz működéséről és sorsáról l. Hadtörténelmi Levéltár (HL) Personalia 249., a.) dosszié, ill. szófiai tevékenységéről l. c) dossziében a hivatalos működésével kapcsolatos iratokat (1944–45), valamint *Tabajdi Gábor* – *Ungváry Krisztián*: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy, a politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Budapest, 1956-os Intézet – Corvina, 2008. 262–284.

információ a magyarra – néhol változó színvonalon – lefordított szovjet aktákból meríthető.<sup>11</sup> Hátszegiéhez hasonló sors jutott osztályrészül 1945 után Kádár Gyulának, a katonai hírszerzés korábbi főnökének is, aki szintén nem kerülhette el sem a hosszú szovjet fogságot, sem itthon a „hazafias alapon” történő foglalkoztatást. Kádárt „Késmárki” fedőnévvel jelölték az iratokban. 1978-ban megjelent visszaemlékezése lényegében a húsz évvel korábban, állambiztonsági tartótsíztjei „megrendelésére” készített anyag cenzúrázott változata, amelyből „kigyomlátk” a kései Kádár-korszak történelemszemléletébe nem illeszthető részeket.<sup>12</sup>

*A béketapogatózások előzményei: a „második vonal” és a „titkos” diplomácia nyílt titkai*

Kállay titkos kapcsolatfelvétel céljából 1942–1943-ban elindított kiküldöttjei nem érkeztek „légüres” térbe; kiválasztásuk sem volt előzmények nélküli. Szoros összefüggés állt fenn például az Ullein-Reviczky Antal nevéhez fűződő, újságírókból és sajtóattasékból létrehozott, ún. „második diplomáciai front” tevékenységével, amely a Magyar Revíziós Liga szervezetéhez kapcsolódott. A Ligával több titkos megbízatással kiküldött személy is kapcsolatban állt. Jelentéseiket a Liga külföldi önálló képviselői rendszerint megküldték a Külügyminisztérium Politikai Osztályának. A Ligán keresztül — bizonyos korlátok közt — az ellenzéki erők és az angolbarátok (például Bethlen István és Bajcsy-Zsilinszky Endre) akár közvetlenül is befolyásolhatták a titkos lépéseket.

Ullein-Reviczky 1942 nyarán félhivatalos tapogatózást tett nyári szabad-sága során az isztambuli brit főkonzulátuson.<sup>13</sup> Ezután hosszabb szünet következett, de 1942 őszétől mégis egyre-másra érkeztek a hírek a britekhez Németország délkelet-európai szövetségeseinek kezdeti béketapogatózásairól, aminek nyomán az isztambuli SOE tevékenysége intenzívebbé vált. 1943 elejére megváltozott a Foreign Office Magyarországgal szemben korábban tanúsított elzárkózó magatartása is.<sup>14</sup> 1943 februárjában érkezett Isztambulba a *Magyar Nemzet* külpolitikai szerkesztője, Frey András, valamint a London School of Economics doktori címével rendelkező Váli Ferenc<sup>15</sup> jogász, egyetemi magántanár.

<sup>11</sup> Hátszegivel később mindent újra megírtak, de ezekben már „halványabb emlékek” alapján tette közléseit. L. Hátszegi Ottó levele „János” nevű személyhez, aki az MSZMP-ben töltött be valamilyen funkciót (1973. november 21.) HL, Personalia 249., f dosszié

<sup>12</sup> Kádár Gyula visszaemlékezése. ÁBTL, 4.1., A-862. L. még „Késmárki” fn. ügynök jelentéseit a „Balatoni” (Hátszegi) tevékenységét elemző iratok közt: ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/1. és 3. sz. dosszié, továbbá Kádár szovjet vizsgálati fogságban készült vallomását: uo., Bt-262/2. sz. dosszié, 74–84. Vö. *Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig*. I–II. köt. Budapest, Magvető, 1978.

<sup>13</sup> *Carlyle Aylmer Macartney: October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–1945*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1957. II. köt., 122.; *Szent-Iványi Domokos: A Magyar Függetlenségi Mozgalom igaz története*. Ráday Levéltár, C/80, 2. doboz. 125.; *Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam*. I–II. köt. Budapest, Európa–História, 1991. II. köt., 126.

<sup>14</sup> Pálóczi-Horváth tanulmánya. ÁBTL, 3.2.5., O-8-028. 389.; *Magyar–brit titkos tárgyalások*... i. m., 14., 29., 35–37.

<sup>15</sup> Váli A. Ferenc (1905–1984) jogtudós. Váli korábbi családneve: Wohl. Apja neves sebész-urológus volt. 1924 őszétől a Magyar Cserkész Szövetségben a küldüggyel foglalkozott. 1929-ben magyar állami ösztöndíjjal kezdte meg tanulmányait. 1937-től rendszeresen részt vett a kisgazdák ifúsági

Küldetése befejeztével Frey Törökországban maradt és a háború után sem jött haza. Váli azonban visszatért Magyarországra, ahol 1951-ben letartóztatták, majd kémkedés vádjával bíróság elé állították és elítélték. Vele kapcsolatban jelentősebb forrásértékkel bíró dokumentumanyag keletkezett vizsgálati fogsága idején.<sup>16</sup> Visszaemlékezése és a háború utáni dokumentumok alapján is úgy tűnik, szerepe jelentősebb volt, mint ahogy azt a történetírás eddig feltételezte. Válit kimondottan Kállay megbízásával küldték ki, míg Frey missziójáról Kállay ugyan tudott, de nem adott neki személyes felhatalmazást.<sup>17</sup> Frey lényegében ugyanazt közölte az SOE embereivel, amit más magyar megbízottak, vagyis: 1) Magyarország nem tanúsít ellenállást angol, amerikai és lengyel csapatokkal szemben, ha azok a magyar határon megjelennek, de ez csak a reguláris erőkre vonatkoztatható feltétel nélkül; 2) Magyarország — katonai egyeztetés után — határozottabb akciókra is hajlandó a németek ellen; 3) a küldetés célja nem a rezsim átmentése, hanem kizárólag a magyar érdekek szolgálata.<sup>18</sup> Az utolsó pont eredetileg nem szerepelt az üzenetben, az Frey 1967-ben tett nyilatkozata szerint csak Isztambulban — az ő kezdeményezésére — került a szövegbe.<sup>19</sup> Frey, Válit és később dálnoki Veress Lászlót<sup>20</sup> is Ullein-Reviczky jóvoltából küldték ki, de egymástól függetlenül.<sup>21</sup> Együttműködésük nem volt harmonikus, különösen

---

csoportjának vitaestjein, közvetlen és jó kapcsolata alakult ki Bajcsy-Zsilinszky Endrével. Gyakran írt a *Külgügyi Szemlé*be. A háború után, 1946 júniusában tért vissza Budapestre. 1949-ig a Pénzügyminisztériumban dolgozott, majd 1950-ben az IBMC (International Business Machines Corporation) magyarországi vezérképviselőének jogtanácsosa lett. 1951 nyarán letartóztatták, 1952. szeptember 15-én „folytatólagosan elkövetett kémkedés” büntette miatt 15 év börtönrre ítélték. 1956-ban kiszabadult, majd elhagyta az országot. Az Egyesült Államokban telepedett le, ahol neves egyetemek tanára lett és számos könyvet és cikket írt.

<sup>16</sup> A Válira vonatkozó dokumentumokat és utalásokat l. Sándorfi Gyula ügyének vizsgálati dossziéiban és ún. alapkötetben (ÁBTL, 3.1.9., V-85139), továbbá uo., 3.2.4., K-1393 (Szegedy-Maszák Aladár) és uo., 3.1.9., V-2000/1. (Magyar Közösség).

<sup>17</sup> *Szegedy-Maszák Aladár*: Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. I-II. köt. Budapest, Európa-História, 1996. II. köt. 190–193.; *Váli Ferenc*: A Scholar's Odyssey. Ed. Karl. W. Ryawec. Ames, Iowa State University Press, 1990. 34–35. Frey András (1904–1983) 1938-tól, a *Magyar Nemzet* indulásától gazdálkodta a külpolitikai rovatot. Frey megbízatásáról l. *Kállay Miklós*: i. m., I. köt., 207., ill. 308. jegyz.

<sup>18</sup> *Kállay Miklós*: i. m., II. köt., 126–127.; *Ullein-Reviczky Antal*: Német háború – orosz béke: Magyarország drámája. Budapest, Európa-História, 1993. 165. Frey küldetéséről l. *Szegedy-Maszák Aladár*: i. m., II. köt., 188–189. és 365.; *Czettler Antal*: A mi kis élethatal kérdéseink: a magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig. Budapest, Magvető, 2000. 228–229.

<sup>19</sup> *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3. kiad. Budapest, Kossuth, 1988. 304–305.

<sup>20</sup> Veress László (1908–1980) jogász, diplomata. Dálnoki Veress Lajos vezérezredes unokaöccse. 1939-től a Miniszterelnökség, majd a Külügyminisztérium sajtóreferense. Basil Davidson Veressről korról, még Budapestről is ismerte, de a kapcsolatot megszakította vele, mert személyét nem ítélte értékesnek. Brit kontaktusai azonban így is újra aktivizálhatónak bizonyultak 1943 elején. Az 1944. márciusi német megszállás Budapesten érte, de Jugoszlávián át sikerült elmenekülnie. 1946. április elején tért vissza Magyarországra, a Külügyminisztériumban nyert beosztást. 1946. december 27-én tanúként hallgatták ki az ún. Magyar Közösség-ügy során, amelyben nagybátyja vádlottként szerepelt. 1947-ben elhagyta az országot, haláláig Angliában élt. L. Tanúvallomási jegyzőkönyv (1946. december 27.), ÁBTL, 3.1.9 V-2000/25, 221–222., ill. Basil Davidson jellemzése Veress Lászlóról, The National Archives (London – TNA) HS 4/133 (d. n., a fényképmásolatot Ritter László bocsájtotta rendelkezésemre.)

<sup>21</sup> *Szegedy-Maszák Aladár*: i. m., II. köt., 190–193.; *Váli Ferenc*: i. m., 34–35.



Váli és Frey ellentéte mérgesedett el. Végül Veress tevékenysége hozott kézzelfogható eredményt, de csak akkor, amikor — az olasz kiugrással párhuzamosan — a britek már láttak benne fantáziát.

Az említett „második vonal” létrejötte még Teleki Pál nevéhez fűződött, akit — a szellemileg, politikailag hozzá szorosan kapcsolható Államtudományi Intézet munkatársaival együtt — Váli jól ismert. Telekivel 1941 januárjában, egy belvárosi sétája során találkozott. A miniszterelnök félrehívta őt és érdeklődött, hajlandó volna-e „egy megbízatással” külföldre menni. Kiderült, hogy a második diplomáciai vonalat fedő, a Miniszterelnökségen működő Tájékoztatási Osztály céljainak megfelelő misszióról lenne szó.<sup>22</sup> Az előkészületek tehát már két évvel Váli 1943. februári kiutazását megelőzően megkezdődtek. A második vonallal kapcsolatos tervek azonban Bárdossy miniszterelnöksége idején háttérbe szorultak, a Tájékoztatási Osztály 1941. július 13-án be is fejezte működését. A magyar kormánynak mégis sikerült áttételes, közvetett kapcsolatot teremteni a britekkel, már jóval Kállay miniszterelnöki kinevezése előtt is, mégpedig Lisszabonon keresztül. Ullein-Reviczky — az általa ismét működtetni kívánt második vonalra támaszkodva — már 1941 nyarán egy diplomáciai manőver, az ún. „kapunyitás” előkészületeivel foglalkozott a Revíziós Liga közreműködésével. Bárdossy miniszterelnök ismerte ezeket a lépéseket, és hallgatólagosan támogatta is azokat. Ősszel a Londonban székelő lengyel emigráns kormány lisszaboni képviselője, Jan Kowalewski<sup>23</sup> ezredes — aki szoros együttműködésben állt a brit titkosszolgálatokkal — közvetítőként ajánlkozott, amire Bárdossy pozitív választ adott. A „kapunyitás” tehát megtörtént, de ahhoz, mind magyar, mind lengyel részről indokolatlanul nagy reményeket fűztek. A lisszaboni kapcsolatok kezdetben arra irányultak, hogy Magyarország, Olaszország és Románia lehetőleg együttesen lépjenek ki a háborúból, távol tartva ezzel a szovjet befolyást Közép-Európától, de a háború végéhez közeledve ennek nem volt már reális esélye. A Revíziós Liga kezdettől intenzíven kapcsolódott be a béketapogatózások folyamatába, de pontosan nem követhető nyomon, hogy a hivatalos diplomácia és a második vonal kooperációja miképp működött.<sup>24</sup>

Az angolszász kapcsolatok „kényesebb természetű” ügyeivel foglalkozó sajtóosztály vezetőjével, Ullein-Reviczkyval, Váli — amint visszaemlékezéseiben írta — 1942 nyarán, egy „barátján” keresztül lépett összeköttetésbe. Akkor Ullein-Reviczky korainak ítélte még kiküldését, decemberben viszont már ő maga üzent neki, hogy Kállay engedélyével útnak indulhat. A közben eltelt időt Váli arra használta fel, hogy „felújítsa” személyes kapcsolatait az isztambuli

<sup>22</sup> Feljegyzés Váli kihallgatásáról (1951. augusztus 9. ). ÁBTL, 3.1.9., V-85139/5, 78–79.

<sup>23</sup> Jan Kowalewski (1892–1965) lengyel katonatiszt, a második világháború előtt katonai attasé Moszkvában, majd Bukarestben.

<sup>24</sup> *Gellért Andor*: A stockholmi színtér. Új Látóhatár (München), 1974/5. sz. 365–366.; *Bokor Péter*: Végjáték a Duna mentén: Interjúk egy filmsorozathoz. Budapest, RTV–Minerva–Kossuth, 1982. 44.; *Zeidler Miklós*: A Magyar Revíziós Liga. Századok, 1997/2. sz. 330–332., 348–349.; *Tamás András*: Délkelet-Európa a diplomáciai törekvések sodrában 1939–1944. I. rész Montréal, „Északi Fény”, 1961. 53–54., 64–66. Vö. *Jan Stanisław Ciechanowski*: Lt-Col. Jan Kowalewski’s Mission in Portugal. In: Intelligence Cooperation between Poland and Great Britain during World War II. – The Report of the Anglo-Polish Historical Committee. Ed. Tessa Sterling, Daria Nalecz, Tadeusz Dubicki. Vol. I. London, Vallentine Mitchell, 2005. 518–521.

színtéren működő régebbi ismerőseivel. Váli ugyanis már 1940 januárja óta kapcsolatban állt az SIS „D” részlegével, majd az SOE-vel. Beszervezése és tevékenységének jellege arra vall, hogy a britek ügynökeként dolgozott.<sup>25</sup> 1942 novemberében Váli személyesen találkozott Bajcsy-Zsilinszkyvel, aki megkérdezte, vállalná-e a kapcsolatok kiépítését az angolszászokkal. Ezután ismét „összehozta” Válit Ullein-Reviczkyvel, aki — mint említettük — továbbította a miniszterelnök engedélyét. Ilyen előzmények után Váli könnyen igent mondhatott a felkérésre, minthogy Budapesten korábban „dolgozott” már Basil Davidsonnal, aki többször is hívta őt Isztambulba. Váli a korábbi tervekhez képest alaposan megkésve érkezett meg Törökországba, majd az ottani magyar SOE-hálózat tagjaként működött a háború végéig.<sup>26</sup>

Davidson 1941 szeptemberében érkezett Isztambulba, 1942 tavaszán pedig látogatást tett nála Pálóczi-Horváth, akit a brit–magyar titkos kapcsolatokról Davidson részleteiben is tájékoztatott. Pálóczi-Horváth előtt ekkor kezdett világossá válni, hogy komolyabb brit akciókra kerülhet sor Magyarországon vonatkozásában, s ezekben szerep jut neki is.<sup>27</sup> Itt utalnunk kell egy sajtóságot titkosszolgálati ügyre. Davidson 1942 tavaszán levelet intézett az általa jól ismert Szakasits Árpádhoz, a *Népszava* főszerkesztőjéhez.<sup>28</sup> A levél a lap szerkesztőségében kötött ki, így a főszerkesztőn kívül tudomást szerzett róla két szociáldemokrata képviselő, Peyer Károly és Kéthly Anna is. A szociáldemokrata vezetők azonban gyanúsnak találták a levelet kézbesítő brit hölgy, báró Miske-Gerstenberger Jenőné személyét, akinek diplomata férje éppen Isztambulban teljesített szolgálatot.<sup>29</sup> Ezért nem küldtek választ Davidson levelére, hanem azt borítékba zárva, letétbe helyezték egy közjegyzőnél. Az ügy rövidesen a ha-

<sup>25</sup> *Váli Ferenc*: i. m., 34–35., Cím nélküli SOE számjeltávirat (Isztambul, 1944. november 23.). TNA, HS 4/128. (A fényképmásolatot Ritter László bocsájította rendelkezésemre.)

<sup>26</sup> Feljegyzés Váli kihallgatásáról (1951. augusztus 9.). ÁBTL, 3.1.9., V–85139/5, 79.; Pálóczi-Horváth tanulmánya. Uo., 3.2.5., O–8–028, 392., *Váli Ferenc*: i. m., 22–27.; Hungary – Liquidation. Agents and Collaborators (1944. december 4.). TNA, HS 4/128., 2.; Hungarian Collaborators and Agents (Isztambul, 1944. december 23.). Uo., HS 4/128. Válira vonatkozóan l. a kudarcai és a magyar SOE részlegétől való eltávolítása miatt elfogult Basil Davidson 1945-ben készített jellemzését: Uo., HS 4/133. A cím és pontos dátum nélküli jelentés egyes részei jelenleg is titkosítás alatt állnak. (E dokumentumok fényképmásolatait Ritter László bocsájította rendelkezésemre.)

<sup>27</sup> Pálóczi-Horváth elítélt önvallomása (1954. július 20.). ÁBTL, 2.1. I/51–a, 68–70.

<sup>28</sup> Szakasits Árpád (1888–1965) politikus, újságíró. 1948 augusztusától köztársasági elnök, majd 1949. augusztus 23-tól 1950. május 9-ig az Elnöki Tanács elnöke. 1950-ben letartóztatták, koncepció perében a Davidson-levelet felhasználták ellene. L. a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztálynak szigorúan titkos jelentése (1956. április 25.). ÁBTL, 2.1. III./1, 318.

<sup>29</sup> Miske-Gerstenberger Jenő báró (1886–1945) diplomata állomáshelye 1939–1941 között a müncheni főkonzulátus volt, ezután helyezték Isztambulba. 1942 augusztusától minisztériumi beosztást kapott. Miskéné Mary Allison-Walters néven született, ügyének kapcsán tartóztatták le Cserépfalvi Imrét és Kovács Imrét, illetőleg összefüggésben állt mindezekkel (a szociáldemokraták érintettsége révén is) az ún. győri szabotázs-akció, amelybe belekeveredett Békeffy László is, titkára (Marton Dezső) révén, aki hozzá hasonlóan brit ügynök volt. A lepleződött akció célja a Magyar Vagon- és Gépgyár felrobbantása volt. (l. Ritter László jegyzetét az Ujszászy feljegyzéseit közreadó kötet 290. oldalán, a bibliográfiai adatokat l. 32. sz. jegyz.) Davidson készítette elő a német megrendelésre dolgozó gyár felrobbantását, a végrehajtásért felelős csoport vezetője Nadas Ernő volt, akit ezért később kivégeztek. Az egyik beavatott szociáldemokrata munkás előzetes jelzése a készülő szabotázsról Peyerhez jutott, aki azt a Vkf-2. tudomására hozta. L. Pálóczi-Horváth tanulmánya. ÁBTL, 3.2.5. O–8028, 385.

tóságok tudomására jutott, így Miskénét letartóztatták és a Honvéd Vezérkar különbírósága eljárást indított. Végül napvilágra került a levél tartalma is, így azt a parlamenti szélsőjobboldal felhasználhatta a szociáldemokrata vezetők ellen. Kállay késve értesült a jogi procedúra felől, de felismerte annak a brit–magyar közeledésre nézve kedvezőtlen kihatásait. A szociáldemokrata képviselők mentelmi ügyének előkészületeire egyébként a jobboldali ellenzék egyik vehemens tagja, Rajniss Ferenc<sup>30</sup> hívta fel a miniszterelnök figyelmét. A Kállay-kormány külpolitikájával szembeni támadások később nagy erővel törtek felszínre, amikor 1943 decemberében a Ház — hosszú idő után — Peyer és Kéthly mentelmi jogának felfüggesztéséről döntött. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek azonban sikerült végül leállítatnia a Kéthly és Peyer ellen indult eljárást, noha mentelmi joguk felfüggesztését a képviselők elsöprő többsége végül megszavazta.<sup>31</sup> A kormányzat sokat tett az ügy eltussolásáért, és Ullein-Reviczky szintén exponálta magát az egymással kapcsolatba hozható módon, kémtévékenység vádjával letartóztatott személyek, így Miskéné, Kovács Imre, Cserépfalvi Imre, valamint Békeffy László kabarészerző és Szakasits mellett. A levél kézbesítője — akire az SOE-mikrofilmen Isztambulból érkezett leveleinek egyik címzettje, Kovács Imre, csupán a „szőke baronessz” megnevezéssel utalt — hosszabb időt töltött börtönben, s bár halálos ítéletet szabtak ki rá, végül elhagyhatta az országot. Az őt Törökország felé szállító vonatra — a Vezérkari Főnökség 2. osztálya (Vkf-2.) egyik tisztjének visszaemlékezése szerint — „csodálatos véletlen folytán” az elítélt asszonytól korábban látványosan elvált Miske-Gerstenberger Jenő diplomata egy csokor virággal és édességekkel a kezében szállt fel, majd útjukat kellemes hangulatban folytatták, a két hivatalos kísérő egyáltalán nem túl szigorú felügyelete alatt. Nagyjából igaza lehetett Kovács Imrének, akinek 1963-ban közölt egyik visszaemlékezése szerint az isztambuli béketapogatózások a brit titkosszolgálati összeköttetésekkel vádolt személyekhez vezető szálakon, a Margit körúti fegyház ún. „angol negyedből” indultak el, mivel Ullein-Reviczky voltaképp „ráállt a Pálóczi- (SOE-) vonalra”.<sup>32</sup> A semleges sajtóban és rádióadásokban is bőségesen kommentált hírek ugyanakkor nem tettek jót a magyar kormány megítélésének. Miskéné kedvezőtlen nyilatkozatokat közölt a magyarországi börtönviszonyokról és a politikai helyzetéről. A britek törökországi szócsöveként számon tartott *La Turquie* — ahol állí-

<sup>30</sup> Rajniss Ferenc (1893–1946) politikus, újságíró. A Szálasi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere lett. Háborús bűnösneként halálra ítélték és kivégezték.

<sup>31</sup> A szakadék szélén... Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22. – 1944. március 10. Sajtó alá rend., jegyz. Balogh Margit, Andreides Gábor, Z. Karvalics László, Tátrai Gábor. Budapest, Napvilág–Magyar Távirati Iroda, 2006. 9. sz. tájékoztató (1943. december 10.). (96–102.)

<sup>32</sup> Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Közread., szerk., bev. Haraszti György. Budapest, Corvina– Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2007. 275., 296., 475.; „Takács” fn. ügynök jelentése (1960. április 13.). ÁBTL, 4.1., A-859, 287–288. (a „VKF/2. osztály szervezete” címet viselő dossziében jelentések és tanulmányok olvashatók, a levéltár 4. szekción belüli 1. fondja a háttéranyagokat tartalmazza, pl. ugyanígy az „A” jellel ellátott „archív” anyagok között van Kádár Gyula visszaemlékezése is.) Vö. még: Kovács Imre: Kiugrási kísérletek a második világháborúban. I. Nyugat felé. Új Látóhatár, 1963/1. sz. 100–101.

tólag a románok is „lepénzelés” révén biztosítottak maguknak befolyást — bőven tárgyalta az ügyet.<sup>33</sup>

Az isztambuli szintéren brit és amerikai részről inkább a hírszerzési és katonai együttműködés lehetőségeit keresték. Az angolszász szövetségesek érdeklődése a német hadigépezet gyengítésére irányult. Kállay viszont politikai természetű megállapodást kívánt elérni, megpróbálván elkerülni a kötelezettségvállalásokat és a kusza titkosszolgálati hálókat. A fő vonalat kezdettől Portugáliába, illetve Svájcba tette volna és az ügyeket olyan megbízható diplomatákon keresztül szeretne volna intézni, mint Wodianer Andor lisszaboni követ vagy a nagy tekintélyű Bakach-Besseney György.<sup>34</sup> Wodianernek a lengyel emigráns kormány felé kiépített (1942 februárjától fennálló) kapcsolata igen fontos volt, és Lisszabonon keresztül tartotta a kapcsolatot Kállay az Amerikában tartózkodó Eckhardt Tiborral és Habsburg Ottóval is. A törökországi szintérré bizalmatlanul, gyanakodva tekintett, s inkább Nyugaton kívánt kapcsolatokat kiépíteni. Később rá kellett döbbsennie arra, hogy számottevő politikai eredményeket sehol sem várhat – az információk kiszivárgása pedig mindenütt jellemző.<sup>35</sup> A kutatóink során megismert források tükrében úgy tűnik azonban, hogy Magyarországi titkos kapcsolatairól általában nem szivárgott ki több információ, mint más tengelyszövetségesek hasonló próbálkozásairól. A németeknek rendszerint pontos és jó értesüléseik voltak, de a nem épp visszafogott brit sajtó szintén tált információkat egyes „titkos” tárgyalásokról, olykor csaknem szóról-szóra közölve tartalmukat.<sup>36</sup> Azt, hogy Magyarország és Horthy távolodott Németországtól, például maga a *The Times* 1943 augusztusában megjelent egyik írása taglalta, amelyre a lisszaboni román követ gyorsan fel is hívta német kollégája figyelmét.<sup>37</sup> Júliusban a magyar kiugrási szándékról szóló cikk jelent meg a török sajtóban, amelyben titkos üzenetek tartalmára lehetett ráismerni, az egyik isztambuli lap a *New York Times* kairói újságírójának táviratára hivatkozott. Némely tárgyalást feltehetőleg politikai érdekek miatt „szellőztettek”, de megeshetett az is, hogy a diplomaták bizalmába férkőző német kémhölgyek egyike szállított híreket.<sup>38</sup>

<sup>33</sup> Ujváry Szegedy-Maszákhoz (1943. augusztus 21.). Magyar Országos Levéltár (MOL), Külügyminisztérium, Politikai Osztály rezervált iratai (K 64), 99. cs., 1943–41–455. sz.; A szakadék szélén... I. m., 9. sz. tájékoztató (1943. december 10.). (96–102.)

<sup>34</sup> *Kállay Miklós*: i. m., II. köt., 119., 142–143.

<sup>35</sup> Uo. 144.; *Szegedy-Maszák Aladár*: i. m., II. köt., 312–315.; Kállay Barczához (1943. július 31.). MOL, Kisebbségi családok, Bakach-Besseney György irathagyaték (P 2066), 1. dob., 17. dosszié, 577. p-tól. (Nem autentikus iratok angol fordításban, a pontos eredet megjelölése nélkül. Az eredeti iratok alapján készült összeállítás valószínűleg a Kállay-émlékiratok elkészítéséhez szolgált segítségül.); Wodianer Ghyczyhez (1944. január 10.) és Habsburg Ottó Károly Lajos főherceghez (1944. február 11.). Közli: Magyar béketárgyalások az Egyesült Államokban, Dokumentumok a Lisszaboni Magyar Követtség titkos levéltárából. Közread., bev. Vida István, Urbán Károly. Kritika. 1985/3. sz. 20. és 25/a irat (31. és 33.); Bakach-Besseney feljegyzése (1943. december 30.). MOL, P 2066, 1. dob., 7. dosszié.

<sup>36</sup> Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. I–II. köt. Vál., jegyz., bev. Ránki György. Budapest, Magvető, 1983. II. köt., 41. sz. irat (78–81.); *Kállay Miklós*: i. m., I. köt., 207–209., uo., II. köt., 144., ill. 273. jegyz.; Kállay Barczához (1943. július 31.). MOL, P 2066, 1. dob. 17. dosszié, fol. 577. p-tól.

<sup>37</sup> Killinger távirata Bukarestből (1943. augusztus 23.). MOL, Mikrofilmár (X), 5057/11058. tek. (Auswärtiges Amt.)

<sup>38</sup> *Eckhardt Tibor*: Visszaemlékezések, 1941–1943. Szerk. Kádár Lynn Katalin. Budapest, L'Harmattan, 2008. 378.; *Újpey Elemér*: Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában. Budapest, Magvető, 1987. 210.

A kósza híreknél persze jóval fontosabbak lehettek Berlin számára azok az értesülések, amelyeket a Külügyminisztérium Számjelosztályának egyik tisztviselője osztott meg egy német ügynökkel például a lisszaboni kapcsolatról, amelyekről a német hírszerzés tudta, hogy jobban tükrözik Kállay szándékait. Berlinben az 1943 tavaszán folytatott törökországi puhatolozásoknak még nem tulajdonítottak nagy jelentőséget, feszülten figyelték viszont a budapesti politikai tényezők magatartását.<sup>39</sup>

Az isztambuli vonal kezdeti próbálkozásai még amolyan — részint figyelemelterelést is szolgáló — „kísérleti léggömböknek” voltak tekinthetők. Az itt kiszivárgó információk valójában csak akkor nyertek új értelmet — s akkor váltak német szempontból igazán aggasztóvá —, amikor 1943 nyarán Olaszország bejelentette kilépését a háborúból, és a földközi-tengeri hadszíntéren egymást követték a viharos események. A magyar diplomácia időközben egyre óvatosabbá vált. Horthy áprilisban — Hitlerrel folytatott klessheimi tárgyalásain — a béketapogatózások ódiúmát Ullein-Reviczkyre hárította. A kiugrás előkészítésében 1943 nyarán az immár „elhasználódott” Ullein-Reviczky helyett a Külügyminisztérium politikai osztálya lépett előtérbe.

#### *Az isztambuli színtér kulisszatitkai*

1942 végén intenzívebbé vált tehát az isztambuli SOE tevékenysége, amelyen belül rövidesen a magyar szekció politikai referensévé nevezték ki Pálóczi-Horváth Györgyöt. A kairói SOE parancsnokságon illetékes előljárója, Guy Tamplin ezredes közölte vele, hogy „a titkosszolgálati munkának egy furcsa feladata vár rá: *nem kell ugyanis a titkossággal törődnie, sőt minél nagyobb feltűnést kell keltenie.* [...] *A magyar halak be akarják kapni az átállási horgot, önnek tehát jól látható horognak kell lennie, hogy a legügyetlenebb halak is megtalálhassák.*”<sup>40</sup> Az angolszászoknak érdekükben állt az is, hogy nyilvánosságra kerüljenek a német szövetség bomlásának jelei. A fronthelyzet alakulásához igazították a londoni rádió idevonatkozó közléseit: így például a brit és amerikai erők 1943. július 10-i szicíliai partraszállását követően mondták be, hogy a magyar kormány „különbéke-tapogatózása Londonban csupán kisebb érdeklődést keltett”.<sup>41</sup>

Hitler — nyomásgyakorlás céljából — mind Horthynak, mind Antonescunak a szemére vetette angolszász irányú próbálkozásait, de ez nem jelentette azt, hogy konkrét retorziót tervezett volna. Mindez egy nagyobb játszma részét képezte, amelyben szerep jutott például a csehszlovák emigráns kormány fejének Edvard Benešnek is, akinek 1943. március 18-án a BBC hullámhosszán

<sup>39</sup> Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie E, Vol. 7. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1972. 60. sz. irat. (119–120.) Vö. Kaltenbrunner Himmlerhez (1943. október 26.). A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944. Összeáll., sajtó alá rend., bev. tan. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. 559. sz. (740–742.), Jagow Steengrachtnak (1943. szeptember 17.). Uo., 554. sz. irat. (732–733.); Hencke Ribbentropnak (1943. szeptember 17.), Uo., 555. sz. (733.); Feine helyzetjelentése (1943. szeptember 17.). Uo., 555–1. sz. (732–735.)

<sup>40</sup> Pálóczi-Horváth tanulmánya. ÁBTL, 3.2.5., O-8-028, 389. (Kiemelés tőlem – J. A.)

<sup>41</sup> A szakadék szélén... I. m., 1. sz. tájékoztató (1943. július 22.). (28.)

mondott beszédéről beszámolt a fentebb már említett, brit befolyás alatt álló *La Turquie* és más török nyelvű újságok is. Beneš arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyarok két törökországi professzoron keresztül keresnek kapcsolatot a szövetségesekkel. A török lapok közölték a hivatalos magyar cáfolatot.<sup>42</sup> Ebben az időben egyébként éppen három magyar professzor tartózkodott Törökországban. Szent-Györgyi Alberten és Váli Ferencen kívül még Mészáros Gyula turkológus professzor is, akit azonban Kállay nem ismert, ő ugyanis nem a miniszterelnök, hanem a magyar hírszerzés megbízásából utazott ki. Mészáros az offenzív hálózat beszerző ügynökeként dolgozott, feladata hírszerzők átdobása volt a Kaukázuson keresztül a Szovjetunióba, szoros együttműködésben az illetékes német hírszerző szervekkel.<sup>43</sup>

Abból, hogy Berlinben tudomással bírtak néhány kiküldött eredménytelen tárgyalásairól, nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. A Kállay-kormány „dilettantizmusa” valójában nem több mint a Kádár-korszak idején unalomig ismételtetett közhely. A német felderítés valóban jól működött, a szerzett információkból azonban csak a tágabb megfontolások alapján kreáltak ügyet. Az adott körülmények közt Hitler azt a benyomást kívánta kelteni, hogy nagyon sérelmezi csatlósai lelepleződött akcióit, de 1943 áprilisában még nem kívánt erélyesen fellépni. Antonescu marsallal folytatott klessheimi tárgyalásain — miután demonstrálta a német titkosszolgálatok tájékozottságát — rögvest lágyabb hangnemre váltott. Nem is annyira a béketapogatózások tényét kifogásolta, mint inkább azok felszínre jutását és politikai kihatásait.<sup>44</sup> Horthy előtt a Führer olyan próbálkozásokat hánytorgatott fel, amelyek a háború akkori szakaszában nem voltak jelentősek, s híruk már egyébként is elterjedt. A kormányzónak átnyújtott német memorandum „bűnlajstromán” egyébként szerepelt Frey András neve. A vele egy időben kikerülő Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert küldetéséről is szélesebb körben tudtak. Bajcsy-Zsilinszky Endre mindkettőjük küldetésének motívumait ismerte.<sup>45</sup> Szent-Györgyi február 7-én érkezett Isztambulba, majd memorandumot juttatott el az Egyesült Államok törökországi nagykövetének. A brit követséggel azonban nem tudott közvetlen kapcsolatba lépni, bizalmas beszélgetésekre csak az SOE vagy a Foreign Office egyéb hírszerzői álltak a rendelkezésére.<sup>46</sup>

<sup>42</sup> Paul D. Quinlan: Clash over Romania: British and American Policies towards Romania: 1938–1947. Vol. II. Oakland (Cf), American Romanian Academy of Arts and Sciences, 1977. 90.; Váli Ferenc: i. m., 30–31.; Szegedy-Maszák Aladár: i. m., II. köt., 193.

<sup>43</sup> Mészáros Gyula (1883–1957) etnográfus, 1943–1944-ben az újvidéki Keleti Kereskedelmi Főiskola tanára. L. Kállay Miklós: i. m., I. köt., 308.; Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1951. november 15.). ÁBTL, 3.2.1., Bt–262/2, 238.; Vallomások a holtak házából... I. m., 193.

<sup>44</sup> Hitler hatvannyolc tárgyalása... I. m., II. köt., 40. sz. (62–63.); Dinu C. Giurescu: Romania in the Second World War (1939–1945). New York, Columbia University Press, 2000. 279.

<sup>45</sup> Hitler hatvannyolc tárgyalása... I. m., II. köt., 41. sz. (82–83.); Bajcsy-Zsilinszky emlékirata Kállay Miklóshoz (d. n.). MOL, A Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai (K 26), 1393. cs., P tétel, h) dosszié. Vö. Andorka Rudolf: A madridi követségtől Mauthausenig. Budapest, Kossuth, 1978. 287. (1943. január 22-i bejegyzés.)

<sup>46</sup> Ugyanekkor tárgyalt Schrecker Károly, a Magyar Országos Központi Takarékpénztár igazgatósági tagja is az SOE törökországi tisztjeivel. A kezdeti misszióknak alig volt nyoma a Juhász Gyula által tanulmányozott brit iratok közt. L. Szegedy-Maszák Aladár: i. m., II. köt., 195., 424.; Ma-

Maga Pálóczi-Horváth felsőbb szintről, a Kairóban dolgozó Hugh Seton-Watsontól<sup>47</sup> kapott megbízást. Az SOE részéről a magyar ügyekkel öelötte Tábori György<sup>48</sup> (az akkor Angliában élő magyar író, Tábori Pál öccse) a *Magyar Nemzet* korábbi munkatársa — a háborút követően híressé vált drámaíró — foglalkozott. Pálóczi-Horváth fokozatosan megismerte az SOE isztambuli hálózatának magyar ügynökeit. Davidson lakásán találkozott például először Léderer Sándorral, az Orion gyár megbízottjával, akit minden bizonnyal még Tábori szervezett be. Amikor 1943. február 15-én Váli megérkezett Isztambulba, szinte azonnal megismerkedett az ottani magyar kolónia összes fontos tagjával. A magyar főkonzulátus tisztségviselői mellett egy klubvacsorán a neki „ismerősnek tűnő” Léderer is megjelent. Másnap megszólalt a telefon Váli hotelszobájában, a vonal túlsó végén Pálóczi-Horváth beszélt, aki bejelentette neki, hogy egy megbízottja másnap felkeresi.<sup>49</sup> A megbízott Léderer volt, aki azonnal elkísérte Válit Leslie Harrophoz, az SOE egyik emberéhez.

Isztambulban Váli később egy helyen lakott a szintén az SOE számára dolgozó Erdélyi Györggyel, a Chinoin ottani képviselőjével. Frey és Váli már az első napokban összevesztek azon, hogy „ki képviseli Ullein-Reviczkyt és általában Magyarországot”.<sup>50</sup> Horthy klessheimi raportja és a német támadások után — érdekes módon — Ullein-Reviczky az egyelőre a németek látókörén kívül eső Válitól követelte ultimátumszerűen (állampolgárságának megvonásával fenyegetve őt), hogy térjen haza, nem pedig az épp teljesen lelepleződött Freytől. A hazarendeléstől végül elállt, azonban 1943. június elején passzivitásra utasították Válit, akinek küldetése mindazonáltal egyelőre rejtve maradt. Frey egy, a *Magyar Nemzet* 1943. augusztus 15-i számába írt cikkében mégis ügyetlenül — Váli szerint szándékosan — felhívta rá a figyelmet. Frey cikke *A háború három felvonása* cím alatt tárgyalta „a politikában járatlan önmegbízottak” szerepét. A németek tiltakoztak Váli miatt Budapesten. A Külügyminisztérium válaszában kijelentette, hogy nem illetékes „privát személyek” tevékenységét illetően, de szívesen megküldi azoknak a német állampolgároknak a listáját, akik semleges országokban kapcsolatba léptek az ellenséges oldallal.<sup>51</sup> Az alaposan megritkult külügyi iratanyagból már aligha derül ki, hogy kik is voltak azok a németek, akiknek kapcsolatai Budapest tudomására jutottak.

---

gyar-brit titkos tárgyalások... i. m., 14–15., 31., 33–34., 38–39., valamint 14., 16., 21/a–b–c sz. irat (100–110., 116–134.)

<sup>47</sup> George Hugh Seton-Watson (1916–1984) történész politológus, Robert W. Seton-Watson (Scotus Vjator) fia. Jugoszlávia német megtámadása előtt Belgrádban tevékenykedett, ahol csatlakozott az SOE-hez.

<sup>48</sup> Tábori György avagy George Tabori (1914–2007) író, újságíró, színházi rendező. A Magyar Nemzet tudósítójaként Szófiába, azután Isztambulba utazott. Az SOE alkalmazásába jutva, Jeruzsálembé, majd Kairóba került. 1943 és 1947 között a BBC-nél dolgozott. 1970-től Németországban élt.

<sup>49</sup> Jelentések Pálóczi-Horváthról Léderer Sándor anyagában. ÁBTL, 3.2.4., K-1629/1, 79.; Váli Ferenc vallomása (1951. augusztus 10.). ÁBTL, 3.1.9., V-85139/5, Sándorfi-ügy, 85.

<sup>50</sup> Pálóczi-Horváth György önéletrajza és visszaemlékezése háborús tevékenységére (d. n.). ÁBTL, 3.2.4., K-1629/1, 127–128. (A továbbiakban: Pálóczi-Horváth életrajza.)

<sup>51</sup> Váli Ferenc: i. m., 32–33., 36.

Isztambulban sok titkos szál futott össze, így például a magyar próbálkozásokkal párhuzamosan, maga Wilhelm Canaris tengernagy<sup>52</sup> a német Abwehr főnöke, illetőleg — az ő hallgatóságos tudomásával — a német belső ellenállás egyes tagjai, szintén utazásokat tettek a Boszporusz partjaihoz. A német katonai hírszerzés és elhárítás irányítóinak körein belül a náci vezetéstől és Hitler-től független tervek fogalmazódtak meg — immár a politikai jövő, illetőleg az angolszász szövetségeseikkel való egyezkedés lehetőségei kapcsán. A háttérből Canaris riválisai, ellenségei figyelték a rejtett folyamatokat — mindenekelőtt az SS részéről Himmler. A különféle magyar titkos kapcsolatokról jórészt tudtak, de a Vkf-2. előtt sem maradtak teljesen titokban a konspiratív német lépések. (Canaris kapcsolatairól azonban a magyar hírszerzés aligha tudott.) Mint alább kiderül, ebben a vonatkozásban nyert jelentőséget az 1943 elején, Budapesten létrejött Cionista Segély- és Mentőbizottság (röviden héberül: Va'adah), amelynek Isztambul és Budapest között utazó futárai közül többek kapcsolatban álltak a szövetségesek titkosszolgálati szerveivel, de az Abwehrrel is — néhányan beszervezett ügynökként.<sup>53</sup>

Canaris és az Abwehr jó viszonyban állt a magyar hírszerzéssel. Tudták, hogy magyar részről, ha áttételesen is, de felelevenítették már a britek felé korábban fennálló — ám egy időre mégis megszakadt — kontaktusokat. Kezdetben harmonikus volt a magyar és a német hírszerzés együttműködése, 1942-től azonban — az Abwehr egyes illetékes képviselőinek tapasztalatai szerint — Magyarország kezdett ellenállást tanúsítani. A magyar kormány akadályt látsozott gördíteni az angolszászokkal létesített kapcsolatok „mélyebb” felderítésének útjába.<sup>54</sup> A magyar katonai hírszerző és kémelhárító szervezet, a Vkf-2. régóta tudomással bírt róla, hogy az isztambuli diplomáciai képviselőlet egyes tagjai és az SOE között 1943-ban folyamatossá vált az érintkezés. Az egyik fontos összekötő személy a kiterjedt — még a török államelnök környezetéig is elérő — ismeretsegekkel bíró Csiki Ferenc<sup>55</sup> volt. A magyar kormány közvetlenül a világháború kitörése előtt nevezte ki kereskedelmi attasévá Csikit, aki jó vi-

<sup>52</sup> Wilhelm Canaris (1887–1945) admirális. 1935 elejétől állt az Abwehr élén. Kételyek ébredtek benne Hitler politikájával szemben. 1944 februárjában elmozdították, 1944. július 20. után letartóztatták, 1945 tavaszán kivégezték.

<sup>53</sup> Vallomások a holtak házából... I. m., 239., 246., 409, 432.; *Andreas Biss*: Der Stopp der Endlösung: Kampf gegen Himmler und Eichmann in Budapest. Seewald Verlag. Stuttgart 1966. 47–51. Canaris és budapesti alárendeltjeinek szerepére l. ÁBTL, 4.1., A-859, A VKF/2. osztály hírszerző és kémelhárító szervezete, 157–159., ill. 167.

<sup>54</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (1949. február 7. és szeptember 17.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 117., 150., 159–160. Vö. A bécsi Abwehrstelle beosztottjának kihallgatási jegyzőkönyve (1949. február 26.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 129. A Budapesten illetékes Abwehr tiszt dr. Josef Schmidt néven szerepelt, a szovjet akta szerinti valódi neve Gfrorner vagy Hfrorner (az eredeti orosz nyelvű szövegben nyilván cirill betűs átíratban szerepelt a név, ebből ered a bizonytalanság). Vö. *Ian Colvin*: Canaris: Hitler hírszerző főnökének sajátos története. Debrecen, Aquila, 1996. 274. Colvin az ún. Canaris-csoport túlélőivel és családtagokkal készített interjúkat. Neki mondta el egy általa meg nem nevezett vezető magyar diplomata, hogy a háború során a britekkel „sohasem” veszítették el a kapcsolatát.

<sup>55</sup> Nagyajtai Csiki Ferenc (1889–1948?) lótenyésztési szakíró, miniszteri tanácsos a török földművelésügyi minisztériumban. 1925 körül telepedett le Törökországban. Kapcsolatban állt a lengyel emigráns kormány képviselőivel.



szonyban állt Ujváry Dezső<sup>56</sup> főkonzullal és Váli professzorral. Rendszeres megbeszélésekre került sor közöttük, sőt egyes hírek szerint a svájci színtéren tevékenykedő Bakach-Besseney követtel is folytak rejtjeles üzenetváltások.<sup>57</sup> Ez Hatz Ottó tudomására jutott, aki rövidebb törökországi megbízatása után, 1941 novemberétől két éven át mint katonai attasé működött Szófiában, amely a szovjet irányú német és magyar katonai hírszerzés kiemelkedően fontos állomáshelye volt. 1944. januártól májusig Hatz törökországi katonai attaséként újra Isztambulban szolgált, de már előbb jó kapcsolatban állt az isztambuli színtéren működő németbarát magyarokkal is, így attasé-kollégájával Bartalis Kálmán<sup>58</sup> ezredessel — akinek Ujszászy visszaemlékezései szerint kulcsszerepe volt a fentebb tárgyalt Miskéné-ügy kipattanásában — és az isztambuli diplomáciai képviselőt hivatali főnökével, Wampetich Ödönnel.<sup>59</sup> Wampetich bizalmasan tájékoztatta Hatzot a képviselőt több tagjának az SOE, illetve közvetve más hírszerzéssel foglalkozó szervezetek, a lengyel emigráns kormány és az amerikai zsidóságot reprezentáló Joint (American Jewish Joint Distribution Committee)<sup>60</sup> képviselői felé létesült kapcsolatairól. Hatz gyakran találkozott Csikivel és Válivallal is, a Joint vonatkozásában pedig felsőbb utasításra gyűjtötte az információkat. Ezzel összefüggésben foglalkozott Tábori és Frey tevékenységével. 1941 júliusában a Vkf-2.-től Hatz utasítást kapott, hogy Táborit „feltétlenül” vegye fel speciális operatív nyilvántartásába, mint Magyarország ellen dolgozó brit hírszerzőt. Információinak pontosságában Hatz nagyon bízott, mivel beépített ügynökök jelentettek neki. Tábori George Turner fedőnévvel, Basil Davidson irányítása alatt tevékenykedett.<sup>61</sup>

1942. október elején Sztójay Döme berlini követ közvetítette Budapestre Ribbentrop birodalmi külügyminiszter véleményét, amely szerint Isztambulon és Ankarán át az ellenséges hírszolgálat Budapestről kiindulva folyamatosan „tápot” kapott. Ribbentrop mindezt azzal hozta összefüggésbe, hogy Magyarországon a zsidókérdéssel nem foglalkoznak megfelelően. Ezután, október 29-én a kormánypárt előtt mondott beszédében Kállay azt fejtegette, hogy „alacsonyrendű” az, aki mindent az „antiszemizmus szemüvegén” át néz.<sup>62</sup> Ezt a szem-

<sup>56</sup> Érsekújvári Ujváry Dezső (1902–?) diplomata. 1943. május 19-től a német megszállásig isztambuli főkonzul.

<sup>57</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1949. szeptember 17.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 154., 156.

<sup>58</sup> Bartalis Kálmán (1899–1982?) vezérkari ezredes, 1941 szeptemberétől 1944. február 2-ig Isztambul székhellyel törökországi katonai attasé. Utódja Hatz Ottó lett, majd 1944. július 1-jén ismét Bartalist nevezték ki attasénak. L. Vallomások a holtak házából... I. m., 239., 247., 250., 275.

<sup>59</sup> Wampetich a német megszállás után vezette az isztambuli főkonzulátust, ahol 1935-től volt beosztásban.

<sup>60</sup> Az USA zsidóságának kiemelkedő segély- és érdekvédő szervezete. 1914-ben jött létre, az akkori Palesztina zsidó lakóinak támogatására. A második világháború alatt képviselői mentőakciókkal, ellenálló tevékenység szervezésével, valamint hírszerzéssel is foglalkoztak.

<sup>61</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1948. február 7. és 1949. szeptember 17.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 117., 153–157. Tábori fedőnevét Hátszegi — tévesen — Turner helyett Parkerként említette. A Vkf-2 figyelte Tábori tevékenységét. Budapesten élő apját, Tábori Kornél író egy ízben néhány napra őrizetbe vették. L. *Anat Feinberg*: George Tabori. München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 2003. 23–24.

<sup>62</sup> Sztójay Döme jelentése (1942. október 3.). MOL, Külügyminisztérium, Politikai Osztály iratai (K 63), 203. cs., 1942–21/1/a–189. sz.; *Kállay Miklós*: i. m., I. köt., 148.

léletét a miniszterelnök, ha a további, a zsidóságot sújtó intézkedésekben nem is annyira, a titkos szálak szövögetésénél mindenesetre érvényesítette. A zsidó származású Váli ugyanis az Isztambulban igen aktív cionisták felé is kapcsolatot teremtett, ő bonyolította központi szervezetük a Jewish Agency for Palestine<sup>63</sup> képviselői és a magyar külügy közötti üzenetváltásokat a német megszállásig. Előbb Ullein-Reviczkynek számolt be rendszeresen, majd 1943 júniusától Szegedy-Maszák Aladárral állt kapcsolatban, aki a cionista összeköttetések tekintetében illetékesnek számított.<sup>64</sup>

### *Célok és ellentmondások*

Bár Váli Törökországban az SOE-hálózat megbízható tagjaként működött,<sup>65</sup> az isztambuli SOE vezetői mégis Frey közvetítésével léptek kapcsolatba Veress Lászlóval. 1943 márciusában Váli Ankarában hosszabb eszmecsere-t folytatott Veressel, aki meglepetéssel tapasztalhatta, hogy beszélgetőpartnerének pontos ismeretei voltak bizalmas tárgyalásairól. Mindketten azon a véleményen voltak, hogy Pálóczi-Horváthnak nem kellene mindenről tudnia, jobb a közvetlen kapcsolat a britekkel, végül azonban arra a megállapításra jutottak, hogy a britek „igen nagyra értékelik” személyét, amely így végül is megkerülhetetlen.<sup>66</sup> Az SOE közben cselekvést várt Kállaytól, aki Ullein-Reviczkyhez és Bajcsy-Zsilinszkyhez hasonlóan nyilván azt szerette volna, ha a britekkel való kapcsolattartásban Váli vagy épp Frey jut nagyobb szerephez. Nekik azonban nemigen volt lehetőségük Pálóczi-Horváth háttérbe szorítására, aki bennük a „nagyságos urak országának” ügynökeit látta.<sup>67</sup>

Budapest és Isztambul között mindenesetre állandó kapcsolat kezdett kiépülni. A magyar diplomáciai futárpostát — bizonyos megkötésekkel — az SOE is igénybe vehette, amelynek képviselőihez a Revíziós Liga római, lisszaboni, stockholmi, berlini és más jelentéseinek másolatai Váli vagy Frey útján jutottak el. Jóllehet Pálóczi-Horváth ezeket értéktelennek tartotta,<sup>68</sup> a bizalmas anyag nem csupán híreket tartalmazott, hanem rendszeres helyzetértékelést is, amelyet gyakran a Külügyminisztérium politikai osztályát vezető Szegedy-Maszák Aladár állított össze.<sup>69</sup> Sokat közöltek az összefoglalók Magyarországon belső helyzetéről, a politikai erők hangulatáról és a miniszterelnök szü-

<sup>63</sup> A Palesztina mandátumterületen élő zsidókat és tágabban a világ zsidóságát is képviselő, kvázi-kormányként működő, 1929-től hivatalosan elismert politikai szervezet. Elnöke a háború alatt David Ben-Gurion volt.

<sup>64</sup> *Váli Ferenc*: i. m., 44., 69.; Feljegyzés dr. Tóth Miklós és társai ügyének dossziéjában (1950. augusztus 3.). ÁBTL, 3.1.9., V-47033. (Tóth Miklós 1942-től 1948-ig a Külügyminisztérium magas rangú tisztviselője volt, akit 1951-ben halálra ítélték és kivégeztek „hütlenség bűntette” miatt); *Szegedy-Maszák Aladár*: i. m., II. köt., 90–92.

<sup>65</sup> Feljegyzés Váli kihallgatásáról (1951. augusztus 9.) ÁBTL, 3.1.9., V-85139/5, 79.; Pálóczi-Horváth tanulmánya. Uo., 3.2.5., O-8-028, 392.

<sup>66</sup> *Váli Ferenc*: i. m., 26.

<sup>67</sup> Pálóczi-Horváth életrajza. ÁBTL 3.2.4. K-1629/1, 128.

<sup>68</sup> Uo., 128–129.

<sup>69</sup> A szakadék szélén... I. m. L. még jelen tanulmány szerzőjének a kötetről írott recenzióját: Századok, 2008/1. sz. 242–247.

kebb körben mondott beszédeiről, s nagyban segítették a helyes helyzetértékelést, amelynek hiánya miatt korábban — Basil Davidson átgondolatlan irányítása alatt — az isztambuli SOE csődöt mondott. A beszámolókból az is kiviláglott, hogy a különböző szinterekről ellentmondásos üzenetek érkeztek Budapestre, amelyek alapján a magyar kormány nem tudta felmérni, hogy vajon létezik-e egységes szövetséges álláspont, miközben valamennyi titkos kapcsolattól — különösen a lisszaboni vonaltól — politikai áttörést remélt. A zavarhoz hozzájárult, hogy mind a brit, mind az amerikai titkosszolgálati fiókszervek nagy önállóságot élveztek munkájukban. Isztambulban és másutt hamar képet alkottak a magyarok hangulatváltozásairól, illetőleg az azokat előidéző hírekről, nyilatkozatokról. A Revíziós Liga lisszaboni ügynökének, Tamás Andrásnak jelentéséből Pálóczi-Horváth rájött, hogy Peter Boughey, aki Londonban az SOE magyar ügyekért felelős osztályvezetője volt, Lisszabonban teljesen más javaslatokat tett, mint a szervezet kairói központja – ti. hogy Budapest játsszon csak nyugodtan kivárára. Pálóczi-Horváth azonnal megírta kairói főnökének, hogy aligha fogják „feltétlen megadási hangulatba lovallni, kormányozni, ug-ratni” a Kállay-kormányt, ha az isztambuli munkát „Lisszabonban, Stockholm-ban és a vatikáni diplomáciai körökben lerontják”.<sup>70</sup> 1943 elején Wodianer lisszaboni követ beszámolt arról, hogy sikerült találkoznia az „angol titkosszolgálatban” Közép-Európával összefüggő beosztást betöltő „régis ismerősével”. Magyarország helyzetét illetően a „régis ismerős” igen megértően és biztatóan fogalmazott, nem olyan tónusban, ahogyan az isztambuli SOE.<sup>71</sup> A brit és amerikai álláspont sem egyezett, így Kállayhoz ellentmondásos hírek érkeztek.

1942 tavaszán Sumner Welles amerikai külügyminiszter-helyettesnek<sup>72</sup> alapos megfontolásra ajánlotta a State Department európai ügyekért felelős vezetője, hogy pszichológiai okokból halasszák el a kelet-európai országokkal fennálló hadiállapot hivatalos bejelentését, s külön is kiemelte Magyarországot, ahol „szignifikáns” változásnak minősítette Kállay kinevezését.<sup>73</sup> A kisebb német szövetségesek, hadüzenetét az amerikai külügyminisztérium — Franklin Delano Rooseveltnél elnök utasításának megfelelően — eleinte nem vette tudomásul, s álláspontját a diplomáciai csatornákon világossá is tette. A Kongresszus csak 1942. június 5-én — Moszkva kimondott sürgetésére — hozott határozatot a hadiállapot beálltáról.<sup>74</sup> Washingtonnak később sem állt érdekében, hogy lemondjon a nyomásgyakorlás és reménykeltés eszközeiről. 1943 tavaszán-nya-

<sup>70</sup> Pálóczi-Horváth életrajza. ÁBTL, 3.2.4., K-1629/1, 128-129.

<sup>71</sup> Wodianer Kállaynak (1943. február 11.). MOL, K 64, 99. cs., 1943-41-67. sz. Közli: Magyarország és a második világháború: Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Szerk. Zsigmond László. 3. kiad. Budapest, Kossuth, 1966. 157. sz. (378-380.)

<sup>72</sup> Sumner Welles (1892-1961) amerikai politikus, 1937 és 1943 között Cordell Hull külügyminiszter helyettese.

<sup>73</sup> Atherton memoranduma Wellesnek (1942. március 17.). Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS), 1942. Europe. Vol. II. Hungary. 833-842. Welles Harrisonhoz (1942. március 24.). Uo., 838.; Harrison Welleshez (1942. április 22.). Uo., 840.; Hull a moszkvai amerikai nagykövethoz (1942. június 1.). Uo., 841.; Hull valamennyi amerikai követségnek (1942. június 5.). Uo. l. még a dokumentumok 27. és 28. sz. lábjegyz.

<sup>74</sup> Paul D. Quinlan: i. m., 75-76.; Wettstein János berni követ jelentése (1942. április 2.). MOL, 282. cs., K 63, 1942-30/1/a-56. sz.

rán Svájcban valamennyi csatlós állam képviselője megbeszélést folytatott Allen Dullesszel,<sup>75</sup> az OSS svájci vezetőjével.<sup>76</sup> Kállay úgy látta, hogy megértéssel találkozhat az amerikaiak részéről. E reményét több konkrét értesülés is táplálta. 1943 márciusában politikai kérdéseket érintő titkos megbeszélést folytatott Dulles egyik helyettese és a Kállay által megbízott Ujszászy István, akinek a háború után készített feljegyzései szerint amerikai részről a következő hangzott el: „az USA Magyarországgal szemben jóindulattal van, a különbélke lehetőségét vizsgálat alá veszik [...], mert Magyarországra a továbbiakban szükségük van”.<sup>77</sup> Az időnként ellentmondásossá váló nyilatkozatokat különféle célkitűzések befolyásolták, így a németek gyengítése, a második front megnyitásával kapcsolatos előkészületek és a háború utánra várható európai helyzet.

1943 februárjában, az isztambuli béketapogatózások kezdetén, csalóka reményt keltett Francis Spellman New York-i érseknek,<sup>78</sup> Roosevelttel bizalmi emberének kéthetes római tartózkodása is. A törökországi színtéren tevékenykedő, a Horthy-rendszerrel élesen szembenálló Pálóczi-Horváth — akit a magyar kormány javára gyakorolt részrehajlással vádolni egyáltalán nem lehetett — garanciát jelentett arra, hogy a brit szempontból kedvezőtlennek látszó kezdeményezéseket leszereljük, vagy hogy az időnként reménykeltő hírek miatt magabiztossá váló tárgyaló személyek kedélyét lehűtsék.<sup>79</sup> A hivatalos magyar diplomácia részéről közben pontosan felmérték Spellman érsek útjának valós jelentőségét, megállapítva, hogy küldetésének valójában a „Washington terveinek” nem megfelelő békeközvetítések megelőzése volt a célja. A Rómából Budapestre épp visszatérő Ujszászy István információi szerint — akinek a háború után, fogságban készült visszaemlékezései eltúlzott dimenzióban láttatják a Vatikán kísérleteit — az érsek állítólag felszólítást is intézett a „kiugrásra” az olasz vezetőkhez. Kállay igazán komoly politikai manőverekre nem kerithetett sort, a magyar diplomácia is világosan látta rendkívül szűk mozgásterét.<sup>80</sup>

Eközben manipulált hírek terjedtek el egy kompromisszumos béke lehetőségéről.<sup>81</sup> A brit SOE és Pálóczi-Horváth, akik Isztambulban várták a magyar küldötteket, egyáltalán nem örültek az említett híreknek. Az SOE magyar refe-

<sup>75</sup> Allen W. Dulles (1893–1969) amerikai diplomata. 1942 novemberétől vezette az OSS svájci irodáját. 1953–1961 között a CIA igazgatójaként tevékenykedett.

<sup>76</sup> *Barcza György*: Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követeinek emlékirataiból. I–II. köt. Összeáll., szerk. Antal László. Jegyz., utószó: Bán D. András. Budapest, Európa–História, 1994. II. köt., 106. *Hans-Joachim Hoppe*: Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter: Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1979. 145., ill. 238. jegyz.

<sup>77</sup> Vallomások a holtak házából... I. m., 564.

<sup>78</sup> Francis Joseph Spellman (1889–1967) bíboros, érsek. 1958-ban esélye volt a pápaság elnyerésére is.

<sup>79</sup> Pálóczi-Horváth életrajza. ÁBTLL, 3.2.4., K–1629/1, 128.

<sup>80</sup> Apor Gábor szentszéki követ jelentése (1943. március 5.). MOL, K 63, 453. cs., 1943–54/1–11. sz.; *Andorka Rudolf*: i. m., 304. (1943. március 20-i bejegyzés.) Vö. Vallomások a holtak házából... I. m., 229.; ill. 1-es függelék, 7. sz. (605–610.); Ujszászy szovjet fogságban tett nyilatkozata: Habsburg kísérletek a dunai blokk létrehozására. Közétette: Romsics Ignác. Magyar Nemzet, 1993. május 22., 16.)

<sup>81</sup> „...a háború szolgálatában”. Főszerkesztői értekezlet 1942. szeptember 22.–1943. augusztus 25. Sajtó alá rend., jegyz. Joó András. Budapest, Napvilág–Magyar Távirati Iroda, 2007. 170., 176.

rense szerint az amerikaiak „hülyeségein” Isztambulban kellett segíteni, azonban úgy látta, hogy valójában a britek is csak „cinikus” álláspontjuk miatt kívánták Kállay törekvéseit akadályozni, nehogy konzervatív vonalak — például a Vatikán és a Habsburgok — segítségével, az amerikaiakkal kezdjen tárgyalni. Az amerikaiak néha hitegetően nyilatkoztak és lényegileg a *wait and see* álláspontjára helyezkedtek, míg a britek keményebb álláspontot hangoztattak. Pálóczi-Horváth igyekezett elérni felettesein keresztül, hogy a londoni BBC „konstruktívabb vonalat” képviseljen isztambuli erőfeszítéseik szempontjából, vagyis „keményebb hangon beszéljen Magyarországhoz”. Az 1943. augusztus végéig eltelt hónapok fő feladata Pálóczi-Horváth számára az volt, hogy Kállayék „mindenhonnan és minden módon olyan információt és tanácsot kapjanak, olyan helyzetképet lássanak, ami minél előbb cselekvésre ösztönzi őket”.<sup>82</sup>

Július 29-én, Mussolini bukása után, Kállaynak a kormánypárt klubnapján adott helyzetértékelése szerint Magyarország még nem volt abban a helyzetben, hogy egy radikális fordulatból hasznot húzhasson, az országból ugyanis szerinte hiányzott az „átállási rugalmasság”.<sup>83</sup> Borúlátása ellenére arra is számított, hogy a kiugrást esetleg rövidesen végre kell hajtania. A Kállay-kormány titkos kapcsolatokba beavatott „belső kabinetje” 1943. augusztus 27-én ülést tartott, amelyen döntést hoztak Veress László felhatalmazásáról. Ujváry Dezső isztambuli főkonzul és Veress közreműködésével egyeztetések kezdődtek, miután az SOE útján közölték az ankarai brit nagykövettel, hogy Magyarország elvben elfogadta a feltétel nélküli megadás formuláját. Ezzel egyidejűleg, 1943. augusztus végén, az olasz kapituláció előkészítése is befejezéshez közeledett. A britek nagy jelentőségűnek tartották volna a magyar kiválást, de segítséget nem tudtak nyújtani annak végrehajtásához.<sup>84</sup> A Magyar Élet Pártja augusztusi újabb klubnapján Kállay dodonai szófordulatokkal tüzdelt beszédet tartott, amelyben kitarásra buzdított a németek mellett. Eközben Giacomo Carboni<sup>85</sup> vezérőrnagy, az angolszászokkal folytatott olasz fegyverszüneti tárgyalások egyik kulcsfigurája, a budapesti olasz katonai attasé útján kapcsolatba lépett Ujszászy Istvánnal, az egyidejű kiugrás előkészítése érdekében. Kállay és a magyar diplomácia azonnal reagált. A tervek szerint szeptember elején Ujszászy Rómába repült volna, az utazásával kapcsolatos egyeztetések angol-amerikai, olasz és magyar részről meg is történtek, de addigra a Wehrmacht megszállta az Örök Várost. Berlinben október elején rendelkeztek már az olasz-magyar kiugrási előkészületekre utaló értesülésekkel, amelyeket az SS által Rómában megszerzett olasz diplomáciai dokumentumok támasztottak alá. A Róma és Berlin között továbbított német rádióüzeneteket a britek megfejtették, így a Magyarországgal szembeni német gyanakvással is tisztában lehettek.<sup>86</sup>

<sup>82</sup> Pálóczi-Horváth életrajza. ÁBTL, 3.2.4., K-1629/1, 130.

<sup>83</sup> A szakadék szélén... I. m., 2. sz. tájékoztató (1943. július 29.). (33-36.)

<sup>84</sup> Pálóczi-Horváth tanulmánya. ÁBTL, 3.2.5., O-8-028, 395-401.; Magyar-brit titkos tárgyalások... i. m., 59-65., ill. 56-61. és 63-64. sz. irat (230-238.), *Kállay Miklós*: i. m., II. köt., 130-131., *Szegedy-MaszákJ Aladár*: i. m., II. köt., 197-199.

<sup>85</sup> Giacomo Carboni (1889-1973) olasz tábornok. 1943 augusztusában kinevezték az olasz katonai hírszerzés (Servizio Informazioni Militare) vezetőjévé. Lisszabonban tárgyalt az angolszászokkal.

<sup>86</sup> Vallomások a holtak házából... I. m., 219.; *Shlomo Aronson*: Hitler, the Allies, and the Jews. Cambridge, Cambridge University Press, 2004. 182.

Iisztambulban brit részről végül elfogadták a feltételek nélküli magyar kapitulációt és erről ún. szóbeli diplomáciai jegyzéket adtak át Veress Lászlónak szeptember 9-én, egy a Márvány-tengeren horgonyzó jacht fedélzetén. Nemrég feltárt források (legfőképp Ujszászy Istvánnak a közelmúltban kiadott, az ÁVH fogságában készített – fentebb hivatkozott – feljegyzései) fényében úgy tűnik, hogy az isztambuli tárgyalások és a titkos fegyverszüneti megállapodás jelentőségét — s persze Veress szerepét is — a hazai történetírás jelentősen túlbecsülte, s tévesen tekintette azt a magyar kiugrási politika leglényegesebb eseményének. Éppen szeptember 9-ére tervezték ugyanis Ujszászy római repülőútját, ahol az addigra már átállt olaszok közvetítésével indultak volna tárgyalások angolszász katonai tényezőkkel. Az isztambuli szóbeli jegyzék egyébként Rooseveltnél sem váltott ki nagy érdeklődést, annyit fűzött csupán hozzá az eseményről szóló feljegyzéshez, hogy „az egész nagyon érdekes”.<sup>87</sup> Még kérdéses volt, miként és mely körülmények közt lehet hasznos a magyar pálfordulás a nyugati szövetségesek számára, és egyáltalán kedvező kimenetellel kecsegtet-e, előkészítése pedig nem zavarja-e a Szovjetuniót.

A titkos fegyverszüneti egyezményben foglaltak nem tükrözték a magyar miniszterelnök célkitűzéseit sem. Végül Kállayt lepte meg leginkább az egyezmény, mert úgy vélte, hogy annak elfogadására Veressnek nem volt felhatalmazása. Október folyamán Stockholmban Gellért Andor<sup>88</sup> próbált titkos találkozót összehozni a brit diplomáciai képviselőt vezetői és a követi posztját nemrégiben elfoglaló Ullein-Reviczky Antal között. A magyar kormány abban reménykedett, hogy sikerül módosítania a feltétel nélküli megadás szigorú előírásait, a tárgyalások folytatására pedig Ullein-Reviczkyt jelölték ki. A britek azonban ragaszkodtak a megerősítés visszaigazolására még Iisztambulban megjelölt színhelyhez: Lisszabonhoz. Gellért visszaemlékezése szerint a magyar kormány végül októberben Wodianer lisszaboni követen keresztül erősítette meg az egyezményt. Ezt Juhász Gyula a magyar–brit titkos tárgyalások közzétett dokumentumai alapján igyekezett cáfolni, hivatkozva Veress egyik jóval későbbi, decemberi levelére, amelyben maga kért — egy beosztott diplomatától szokatlan és meglepő módon — határozott fellépést a britektől saját kormányával szemben. Veress úgy vélte, az „idő megérett” arra, hogy kormányának az SOE részéről ultimátumot küldjenek. A decemberi keltezésű levélből Juhász azt a következtetést vonta le, hogy a kapituláció megerősítése egyáltalán nem történt meg. Czettler Antal könyve más beállításban ismerteti ugyanezt, eszerint szóbeli

<sup>87</sup> Kovács Zoltán András: A Janus-arcú tábornok. Adalékok Ujszászy István vezérőrnagy pályaképéhez. In: Vallomások a holtak házából... I. m., 94–95. Az amerikai érdektelenségről J. Churchill szigorúan titkos rejtjeltávirata (1943. szeptember 8.) In: *Laura-Louise Veress – Dalma Takacs*: Clear the line: Hungary's Struggle to Leave the Axis During the Second World War. Prospero Publications, Cleveland, Ohio, 1995. 145. Vö. *Fülöp Mihály – Sipos Péter*: Magyarország külpolitikája a XX. században. Budapest, Aula, 1998. 256.

<sup>88</sup> Gellért Andor (1907–1990) jogász, politológus, az Államtudományi Intézet munkatársa. 1942 őszén Stockholmba küldték, ahol korábbi, Berlinben kiépített angolszász kapcsolatait eleveníthette fel. Ullein-Reviczky, Kállay és Keresztes-Fischer jelölték ki vállalkozásának stratégiai céljait, de tárgyalat Bethlennel is. Kapcsolatot épített ki Böhm Vilmossal.

közlés történt ugyan Lisszabonban, de azzal a britek nem elégedtek meg.<sup>89</sup> Pálóczi-Horváthnak a Rákosi-korszakban, fogsága idején készített tanulmánya szerint viszont létezett a feltétel nélküli megadásnak egy Kállay által aláírt példánya is. A dokumentumot állítólag Ujváry Dezsővel küldték ki Isztambulba (véltetően valamikor 1943 végén). Lehetséges az is, hogy Pálóczi-Horváth tévesen emlékezett vissza, és az előzetes egyeztetések során küldött „feltételes megadás” írásba foglalt üzenetét értelmezte így, ez azonban nem valószínű. Pálóczi-Horváth koronatanúnak tekinthető, hiszen a legközvetlenebb ismeretekkel bírt az 1943. szeptember 9-i eseményekről, amikor is brit részről hivatalos formában közölték a feltétel nélküli megadásról szóló szóbeli jegyzék tartalmát. Erről szólva, külön kiemelte a brit nagykövet azon hangsúlyos közlését, amely szerint kormánya várja a „feltétel nélküli megadás írásos példányát”. Kovács Imre szerint — aki egyébként Basil Davidson egyik fontos „szoros” kapcsolata volt 1939–40-ben Budapesten — állítólag Frey és Pálóczi-Horváth is jelen volt a szóbeli jegyzék átadásakor.<sup>90</sup> Nem feltételezhető Pálóczi-Horváthról, hogy amennyiben valamely felszólításnak Kállay önkényesen ne tett volna eleget, arról a legélesebb kritikai hangon meg ne emlékezzék. Ezt 1943-ban és később sem mulasztotta el, hiszen a Horthy-rendszer vezetőire a legnagyobb ellenszenvvel tekintett. Az ellentmondások feloldása további források hiányában itt nem lehetséges. Csupán Pálóczi-Horváth börtönévei alatt írt tanulmánya, valamint az elítéltetésével és ügyének felülvizsgálatával kapcsolatos iratanyag állt rendelkezésünkre, amelyek forrásértéke viszont jelentős. Pálóczi-Horváth ugyanis a rövidhullámú kapcsolat teljes jegyzőkönyvét, és még más feljegyzéseit is gondosan megőrizte a háborút követően, és azokat 1948-ban vagy a következő év elején átadta a később az Államvédelmi Hatóságba olvadt HM Katonapolitikai Osztály képviselőjében nála megjelent „elvtárs” részére. Ezek nyilvánvalóan több fényt deríthetnének az isztambuli SOE és a Kállay-kormány kapcsolataira. Az átadott dokumentumok alapján — amelyeknek jelenlegi holléte nem ismert — Pálóczi-Horváth kijelentései mindenesetre ellenőrizhetőek voltak.<sup>91</sup> A titkos fegyverszüneti egyezmény körüli ellentmondások magyarázata minden bizonnyal Kállay és a magyar vezetés újabb és újabb manővereiben, illetőleg Veress többször is tetten érhető — feletteseitől független —, önálló „politikájában” rejlik.

A kiugrás esélyeinek latolgatásakor Németország veszélyes közelsége miatt Kállaynak más érdekekre kellett tekintettel lennie, mint a háborút a maguk szempontjából minél kisebb veszteségekkel lezárni kívánó briteknek, ezért a halogató taktikát részesítette előnyben. Érthető, hogy az SOE képviselői a brit érdekeknek megfelelően hol lágyabban, hol keményebben fogalmaztak. Úgy tűnik azonban, hogy pontosan mérték fel a magyar miniszterelnök helyzetét, aki-

<sup>89</sup> Gellért Andor: i. m., 441–442.; Magyar–brit titkos tárgyalások... i. m., 71–74., ill. 75/b, 78., 80/b, 86/b, 89/b és 94. sz. irat (261–262., 266., 268–270., 276–278., 281–282., 289–290.); Veress javaslatára I. uo., 95/a. sz. irat. (291–292.), ill. Therfall Robertsnek (1943. december 8.). Idézi: Czettler Antal: i. m., 332–334.

<sup>90</sup> Pálóczi-Horváth tanulmánya. ÁBTL, 3.2.5., O–8–028, 400., 403. L. még Kovács Imre: Magyarország megszállása. Toronto, Vörösváry, 1979. 22–23. Vö. George Pálóczi-Horváth: i. m., 112–113.

<sup>91</sup> Dátum és pontosabb adatok nélküli feljegyzés, ÁBTL, 3.2.4., K–1629/1, 381/15. sz.

nek célja a várható szövetséges bombatámadások elhárítása és egy kedvező kiválási alkalom „kibőjtölése” volt. Az egyik iratban rámutattak, egyelőre miért is nem kell sürgetni a magyar vezetést: „Egy további szempont, ha feltételezés sem helyes, Magyarország német megszállását még egy kis ideig nem kívánjuk kiprovokálni.”<sup>92</sup>

Pálóczi-Horváth Veressel és később Ujváryval beszélte meg a kapcsolattartásra vonatkozó együttműködés részleteit. A rövidhullámú rádió-összeköttetés által a magyar kormányt újabb tettekre kívánták sarkallni. Veress „indítványozta, hogy az államközi, illetve a hivatalos üzeneteken kívül” Pálóczi-Horváth és az SOE képviselői is lássák el őt tanácsokkal.<sup>93</sup> Veress úgy vélte, hogy „noha maga a feltétel nélküli megadás is konspirációs ügy, ezen a konspiráción belül egy másik konspirációra is szükség van, mégpedig némi konspirációra közte és az isztambuli angolok között”. Született is egy megállapodása a britekkel, amelynek értelmében a szövetségesek az információk egy részét csak Veressel közölték, Kállayval azonban nem. A Budapest–Isztambul üzenetváltásoknak három típusát különböztették meg: 1) a szövetségesek azon üzenetei, amelyet a „magyar kormánynak az angol kormány által” továbbítottak; 2) az SOE illetékes megbízottainak üzenetei a magyar kormányhoz a „részleteket illetően”; 3) Pálóczi-Horváth referens külön üzenetei és tanácsai Veressnek. A részben ma is titkosított SOE dokumentumok egyike szerint Veress „vérbeli SOE megbízhatóság” jellemezte – jöllehet kódszáma volt, beszervezett ügynök nem lett.<sup>94</sup>

Kállay az isztambuli megállapodást inkább gesztusnak tekintette, amely adott esetben jól kamatoztatható, de nem ad politikai garanciákat. A tárgyalásokat más helyszíneken (Lisszabon, Bern, Stockholm) kívánta folytatni. Ebben a vonatkozásban a britek számíthattak az irántuk rendkívül lojálisnak bizonyuló Veress információira, amelyek alapján — érdekeiknek megfelelően — nyomást gyakorolhattak a magyar kormányra. Veress egyszer rádión értesítette Isztambul Kállay egyik Lisszabonba küldött, Habsburg Ottónak szóló bizalmas levelének tartalmáról. A levél a britek kezére jutott, Kállayt pedig a kapcsolatok megszakítását kilátásba helyezve „rendreutasították”.<sup>95</sup> A konspirációs kapcsolattartásban egyszerre több, ellenőrzést és manipulációt is lehetővé tevő csatorna működött, s nem csupán Isztambulban, hanem más színtereken is. Annak ellenére, hogy Veress nagyon készségesnek bizonyult, Pálóczi-Horváth — utólagos állítása szerint — nem bízott meg benne. Az SOE diplomáciai postával szintén juttathatott leveleket Budapestre, így a magyar kormánynak nem csupán Veress révén, hanem például Válin keresztül is üzenhetett. 1943 májusától Váli hetente két-három alkalommal találkozott Pálóczi-Horváthtal. Együtt értékelték ki a magyar híryanagot is, amit Váli külügyi futárposta útján kapott a brit követségre való „továbbítás végett”. Valószínű, hogy Veress sem Kállayék,

<sup>92</sup> Brit külügyminisztériumi feljegyzések (1943. december 11–14.). Közli: Magyar–brit titkos tárgyalások... i. m., 95/c sz. irat. (294.)

<sup>93</sup> Pálóczi-Horváth életrajza. ÁBTL, 3.2.4., K-1629/1, 131.

<sup>94</sup> Pálóczi-Horváth tanulmánya. ÁBTL, 3.2.5., O-8-028, 402–403.; Az SOE jelentése (Bari, 1945. január 25.). TNA, HS 4/128. (A fényképmásolatot Ritter László bocsájította rendelkezésemre.)

<sup>95</sup> Pálóczi-Horváth tanulmánya. ÁBTL, 3.2.5., O-8-028, 404–405.



sem a britek, sem Pálóczi-Horváth nem tájékoztatták minden eszmecezerjükről, ugyanis volt rá lehetőségük, hogy az ő megkerülésével juttassanak célba fontos üzeneteket.<sup>96</sup>

A németeknek eddig ismert forrásaink tanúsága szerint Veress titkos megbízatásáról nem volt tudomásuk. Ennek több magyarázata is lehet. Tény, hogy a Veress-misszió esetében minden addiginál nagyobb diszkréció érvényesült, arról még a titkos tárgyalások menetéről általában jól informált körökben is kevesen tudtak.<sup>97</sup> De az is lehetséges, hogy a magyar fegyverszüneti egyezmény „szerencsés” időpontjának is szerepe volt mindebben. A német titkosszolgálat beépített kémje ugyanis rövidesen megszerezte a brit követségen átmenő információkat, Veress működéséről és a fegyverszüneti megállapodás tartalmáról azonban mégsem került semmi a „Cicero” fedőnevű ügynök kezébe. Cicero a brit nagykövet Sir Knatchbull-Hugessen inasa volt. Éjszakánként alvó gazdája széfjéből kivette az iratokat és fényképeket készített róluk. Csak 1943. november elején jutottak a németekhez az első filmtekercsek, amelyek eleinte kitűnően használhatók voltak. Később a forrás megbízhatatlanná vált, mivel az angolszászok csendben fényt derítettek Cicero tevékenységére. Ám hagyták a kémeket tovább dolgozni, felhasználva őt — 1944 elejétől — a normandiai partraszállást fedező, megtévesztő információk elhelyezésére.<sup>98</sup> Hitlert rendszeresen informálták Cicero anyagairól, amelyek még arra is hatást gyakoroltak, hogy Berlin miképpen lépett fel ingadozó szövetségeseivel szemben. A Cicero-jelentések 1944. január közepén ellentmondásossá váltak, miután a britek 1943 decemberében figyelmeztetést kaptak Washingtontól a németek sikeres kémtevékenységéről. Az amerikaiak információi viszont a stockholmi magyar követ-ségtől érkeztek (minden bizonnyal Ullein-Reviczky jóvoltából).<sup>99</sup>

### *A szovjetek emberei*

Kállay emlékirataiban azt állította, kapcsolat állt fenn a titkosszolgálat emberei, a béketapogatózások közvetítői, valamint a szovjetek és Beneš összehangolt manőverei közt. Minderre Kállay titkos jelentésekből és a Stockholmban a britek számára dolgozó Böhm Vilmosnak<sup>100</sup> Károlyi Mihályhoz intézett – számkra ismeretlen módon a miniszterelnök tudomására jutott – leveleiből kö-

<sup>96</sup> Pálóczi-Horváth életrajza. ÁBTL, 3.2.4., K-1629/1, 128-129.; Feljegyzés Váli kihallgatásáról (1952. január 2.). ÁBTL, 3.1.9., V-85139/6., 257. Pálóczinak volt kapcsolata Csiki Ferenchez, továbbá Ujváry Dezsővel és az MTI isztambuli tudósítójával, Badics Lászlóval is találkozott egy-két alkalommal.

<sup>97</sup> L. erre vonatkozóan *Dombrády Lóránd: Katonapolitika és hadsereg 1920-1944.* Budapest, Ister, 2000. 218.; Bakach-Besseney György tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottaival Bernben, 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között. A Kállay-kormány béketapogatózásainak újabb dokumentumai. Közread. G. Vass István. Levéltári Közlemények, 1994/1-2. sz. 155.

<sup>98</sup> *Walter Schellenberg* emlékiratai. Budapest, Téka-Zrínyi, 1989. 294-297.; *Franz von Papen: Memoirs.* London, André Deutsch, 1952. 506-528.

<sup>99</sup> *Richard Wires: The Cicero Spy Affair: German Access to British Secrets in World War II.* Praeger Publishers. Westport. 1999. 129., 155. Ullein-Reviczky együttműködése a brit hírszerzéssel stockholmi működése során szorossá válhatott. L. Ignóus tanulmánya. ÁBTL, 3.2.5., O-8-028, 93.

<sup>100</sup> Böhm Vilmos (1880-1949) szociáldemokrata politikus. A háború alatt referens a stockholmi brit követség Sajtófigyelő Irodáján, amely a Foreign Office hírszerző osztályának részlege volt.

vetkezethetett.<sup>101</sup> A svéd főváros, ahová Ullein-Reviczky kapott követi kinevezést, 1944 elejére a titkos diplomácia igen jelentős színterévé vált. A nyugati hírszerzés által megfejtett szovjet rejtjelüzenetek, az ún. VENONA-dokumentumok alapján egyértelműnek látszik, hogy Böhm valójában kettős szerepet játszott.<sup>102</sup> A stockholmi szovjet titkosszolgálati rezidensek Moszkvának küldött üzenetei arra vetnek fényt, hogy 1942 elejétől Böhm szoros kapcsolatban állt velük, miután összekötetésbe került a stockholmi NKVD-kirendeltség vezető tisztjével. Böhmöt Budapestről Gellért Andor látta el bizalmas anyagokkal, amelyek tartalma nem csupán Londonba jutott így tovább, hanem a szovjetekhez is. Az „Orestes” fedőnév alatt tevékenykedő Böhmnek fontos szerepe volt abban, hogy a szovjetek naprakész információkkal rendelkeztek nem csupán a magyar béketapogatózásokról, hanem az angolszász szövetségesek valamennyi Magyarországgal kapcsolatos titkos manőveréről. Böhm javaslatot tett Vaszilij Razinnak, az NKVD tisztjének Gellért beszerzésére is, akit személyesen mutatott be neki. Gellért azonban nem tűnt alkalmasnak a szovjetekkel való összejátszásra, a további beszerzési lépéseket Moszkva kifejezetten megtiltotta.<sup>103</sup> A „Mountaineer” („hegymászó” – utalással a Gellért-hegyre) fedőnévvel illetett Gellért a stockholmi OSS-szel és a brit követség titkárával dolgozott együtt, és az amerikaiak előtt teljesen megbízhatónak számított. A szovjet rezidentúra — talán éppen ezért — nem kívánt mélyebb együttműködést kialakítani vele. Gellért tudott róla, hogy a Böhmnek küldött anyagok a szovjeteknél köthetnek ki, s talán nem zárkózott volna el attól, hogy bizonyos információk továbbítását rendszeressé tegye. Tekintettel arra, hogy Ullein-Reviczky kifejezetten azzal az elképzeléssel utazott ki követként Stockholmba, hogy adott esetben közvetlenül a szovjetekkel tárgyaljon a háborúból való kilépésről, nem kell meglepődni azon, ha a főképpen információszerző célzatú kontaktusok kialakulását esetleg örömmel vette. A magyar követ kíváncsi volt mindenre, amit szovjet részről Stockholmban mondtak, erre a célra külön informátort alkalmazott.<sup>104</sup> Persze arról a magyar követség nem tudhatott, hogy a brit szolgálatban álló Böhm a szovjeteknek régóta nem egyszerű információforrása, hanem „tájékozott és gyakorlott ügynökük” – amiként azt a vonatkozó források avatott ismerője, Wilhelm Agrell

<sup>101</sup> Kállay Miklós: i. m., I. köt., 238.

<sup>102</sup> A Böhm szerepéről alább közöltek Wilhelm Agrell és Kristian Gerner svéd történészek (Lunds Universitet) szíves közlései és a rendelkezésemre bocsátott VENONA-dokumentumok másolatai alapján készítettem. 1943 februárjától az ún. VENONA-terv alapján (amelynek elnevezése külön értelmezhető jelentést nem hordoz) az USA és az Egyesült Királyság hírszerző szervezetei évtizedeken át működtek együtt abból a célból, hogy a szovjet rejtjelüzeneteket megfejtsék és azok alapján Moszkva ügynöki hálózatát felderítsék. A második világháború alatti években, és később is, az így szerzett információk jelentősen befolyásolták Washington döntéseit. A kódolt üzenetek megfejtésének az amerikai National Security Agency által folytatott programja 1980-ban fejeződött be. 1995 óta fokozatosan váltak hozzáférhetővé a VENONA-üzenetek. Wilhelm Agrell a Stockholmból származó 1941 és 1947 között keletkezett anyagban bukkant a Böhmre vonatkozó adatokra.

<sup>103</sup> VENONA, Ref. No. 3/NBF/T1 64B (Copy No. 201), 1943. november 24., ill. uo., Ref. No. 3/NBF/T 371 (a közölt jelzetek az eredeti dokumentumokon találhatóak. Számos közülük könnyen hozzáférhető formában olvasható a National Security Agency/Central Security Service honlapjáról: <http://www.nsa.gov/venona/index.cfm> (2008. november 7-i állapot.)

<sup>104</sup> Kádár Gyula: i. m., 638.; Ullein-Reviczky követjelentése Stockholmból (1943. november 2.). MOL, K 63, 287. cs., 1943-31/1-122. sz.

megfogalmazta.<sup>105</sup> A Böhm és Raoul Wallenberg titkosszolgálati működését érintő svéd kutatások eredményei nálunk alig ismertek – igaz, ezek eddig csak svéd nyelven jelentek meg.<sup>106</sup> Brit feletteseihez és Károlyihoz írt leveleiben Böhm másként fogalmazott, mint a Gellértnek és Budapestnek címzett közléseiben, pozícióját kapott anyagai a Foreign Office-nál megerősítették.<sup>107</sup>

A szovjetek kíváncsiak voltak a britek isztambuli titkos diplomáciájának eredményeire, ideértve a Kállay-kormányral fenntartott kapcsolatot is. Ez utóbbiról Pálóczi-Horváth — kettős ügynöki szerepben — folyamatosan tájékoztatta a Szovjetunió isztambuli kereskedelmi kirendeltségének munkatársát. 1943 őszétől tehát — mint említettük — Moszkva teljesen tájékozott lehetett valamennyi részletet illetően.<sup>108</sup> Szót ejtettünk Léderer Sándorról is, aki orosz származású feleségével, valamint apósával együtt tartózkodott Törökországban, és az SOE keretében Leslie Harroppnak dolgozott: rövidhullámú adóvevőket javított és kisebb megbízásokat teljesített. Pálóczi-Horváth 1942-től sokat járt össze Lédererékkal. Lédererné hozta össze őt a szovjetek képviselőjével, Baklanovval is. Az első találkozásra 1943 augusztusában került sor, melynek során alaposan megbeszélték az eseményeket, éppen akkor, amikor a feltétel nélküli megadás kérdése napirenden volt. Ennél a beszélgetésnél még Lédererné tolmácsolt, de Pálóczi-Horváth hamarosan oroszul kezdett tanulni, és nyelvtudását később olyan szintre fejlesztette, hogy tolmács nélkül tudott társalogni. Négy vagy ötszöri találkozás után már függetleníteni tudták magukat Léderernétől, s ezután kéthetente találkoztak. A titkosszolgálati légyottok célját Pálóczi-Horváth tömören a következőképp választa: „Noha az angolok átadták odafönn a Kállay üzeneteket, én is adtam egy másodpéldányt, hogy biztosítsuk, amikor szövetségesekről van szó, ne csak nyugati szövetségesek legyenek.” Mindenről informálta tehát Baklanovot, s „bizonyos esetekben és ügyekben” tanácsokat kért és kapott tőle.<sup>109</sup> Pálóczi-Horváthnak kulcsszerepe volt abban, hogy a titkos fegyverszüneti megállapodást követően már 1943. szeptember második felében kiépült a Budapest és Isztambul közötti rövidhullámú rádióösszeköttetés, amely 1944. március 19-ig fennállt legalább heti háromszori üzenetváltással.<sup>110</sup> Léderer a Pálóczi-Horváth lejárására anyagot gyűjtő állambiztonságiak előtt később úgy nyilatkozott, hogy a szovjet kapcsolat „a legkedvezőbb időpontban” jött létre, mert így az információk „kellő időben elkerültek Moszkvába”. Léderer feleségét és apósát a török hatóságok 1944 végén letartóztatták, majd 1945-ben kiutasították őket az országból. Ebben állítólag — a „szovjet elvtársak véleménye szerint” — benne volt „az angolok keze”.<sup>111</sup> Pálóczi-Horváth tehát mindenről hűen tájékoztat-

<sup>105</sup> Wilhelm Agrell szíves közlése.

<sup>106</sup> *Wilhelm Agrell*: Venona: Spiren frñn ett underrättelsekrig. [Magyarul: Venona – a hírszerzés háborújának nyomai.] Lund, Historiska Media, 2003. 295–301.; *Uö*: Skuggor runt Wallenberg: Uppdrag i Ungern 1943–1945. [Magyarul: Árnyak Wallenberg körül. Küldetések Magyarországra 1943–1945.] Lund, Historiska Media, 2006.

<sup>107</sup> *Szegedy-Maszák Aladár*: i. m., II. köt., 221–222. Magyar-brit titkos tárgyalások... i. m., 19/a–b, 20., 44/a–b sz. irat. (36., 112–115.)

<sup>108</sup> *Rainer M. János*: i. m., 122–126.; Összefoglaló jelentés (1961. október 23.). ÁBTL, 3.2.4., K-1629/2, 57.; Jelentések Léderer Sándor anyagából. Uo., 3.2.4., K-1629/1, 84.

<sup>109</sup> Pálóczi-Horváth életrajza. ÁBTL, 3.2.4., K-1629/1, 132.

<sup>110</sup> Pálóczi-Horváth. tanulmánya. ÁBTL, 3.2.5., O-8-028, 403.

<sup>111</sup> Jelentések Pálóczi-Horváthról. Léderer Sándor anyagában. ÁBTL, 3.2.4., K-1629/1, 84.

ta a szovjeteket, akik az isztambuli vonal információit felhasználhatták a saját céljaikra, amelyek nem feltétlenül estek egybe Magyarország érdekeivel.<sup>112</sup> Kállay a kényszerű kooperáció során kifejezetten kárhóztatta Pálóczi-Horváth szerepét, miközben Eckhardt Tibor és Habsburg Ottó washingtoni tevékenységéhez nagy reményeket fűzött. Pálóczi-Horváthban azonban, úgy tűnik, a korábban hozzá politikailag közel álló magyar baloldaliak sem bíztak.<sup>113</sup>

Washingtonban Eckhardt és Ottó működése példázta azt a küzdelmet, amely a Szovjetunió támogatói (főként szovjet ügynökök, valamint a csehszlovák emigráns kormány képviselői) és a velük szembenálló konzervatív körök közt a háttérben folyt, s amely az Egyesült Államokban végül Eckhardt pozícióinak megrendüléséhez vezetett.<sup>114</sup> Pálóczi-Horváth és Eckhardt ismerték egymást korábbról, és 1941 májusában Egyiptomban személyesen is találkoztak. Eckhardt nem éppen logikus szerkezetű visszaemlékezései szerint Pálóczi-Horváth kapcsolatai a szovjet hírszerzéssel már ekkor fennállhattak, az 1930-as évek végén pedig — mint azt Eckhardt bizalmas értesüléseire hivatkozva állítja — már a budapesti csehszlovák követségnek is dolgozott. Magának Eckhardt-nak a szerepe, működésének titkosszolgálati jelentősége, valamint az isztambuli és lisszaboni vonalak London és Washington terveit is érintő, magasabb szintű összefüggéseinek tisztázása még várat magára.<sup>115</sup> Pálóczi-Horváth mindenestre minden erejével akadályozni igyekezett Eckhardt tevékenységét, nehogy az támogatókra és biztos pénzügyi háttérre tegyen szert. Eckhardt, aki eleinte leplezte, hogy Magyarországról hivatalos felhatalmazása volt, kapcsolatba lépett az első világháború óta Egyiptomban megtelepedett, befolyásos Páthy családdal és annak fejével, Páthy (Polnauer) Lászlóval. Páthyékkel Pálóczi-Horváth első kairói tartózkodása idején úgyszintén megismerkedett.<sup>116</sup> 1942 nyarától többször találkozott Páthy Lászlóval, aki a Magyar-Egyiptomi Rt. és a Duna-Tengerhajózási Rt. révén korábban a Horthy-családdal is szoros kapcsolatokat ápolt. 1942 telén, amikor Eckhardt kezdte „megdolgozni” Páthyékat, fellépve náluk „a félig-meddig megígért Szabad Magyar Mozgalmi pénzalap (50 ezer font) átutalása végett”, Pálóczi-Horváth lebeszélte őket a támogatásról. Egyúttal minden tőle telhető módon igyekezett odahatni, hogy Eckhardt lehetőleg az Egyesült Államokban befagyasztott magyar pénzeszközökhöz se férhessen hozzá.<sup>117</sup>

<sup>112</sup> Pálóczi-Horváth önéletrajzi visszaemlékezésében utalt Léderer szerepére és Baklanovra, akinek a magyar hatóságok részéről mentő tanúként való mihamarabbi megkérdezését sürgette, l. ÁBTL, 3.2.4., K-1629/1, 196.

<sup>113</sup> Kállay Miklós: i. m., II. köt., 139., *Bokor Péter*: i. m., 47.

<sup>114</sup> Kádár Lynn *Katalin*: Eckhardt Tibor amerikai évei. 1941–1972. Budapest, L'Harmattan, 2006. 82–91.

<sup>115</sup> Eckhardt Tibor: i. m. 133. Vö. Kádár Lynn *Katalin*: i. m., 96–99.

<sup>116</sup> Ladislav Páthy (Polnauer László) (1897–?) az Alexandria Navigation Company és az L. Polnauer and Co. ügyvezetője igazgatója, de emellett magyar főkonzul is volt. George Páthy (Polnauer György) (1898–?), Páthy László fivére, közlekedési nagyvállalatok igazgatója Egyiptomban. Az első világháború során, hadifogolyként Egyiptomba került. 1920–1922-ben amerikai konzuli szolgálatban állt. Társtulajdonosa volt az L. Polnauer and Co. cégnek.

<sup>117</sup> Pálóczi-Horváth önéletrajzi visszaemlékezése, ÁBTL, 3.2.4., K-1629/1, 8–9.

A Veressel tető alá hozott előzetes fegyverszüneti megállapodás megerősítette Pálóczi-Horváth hírszerzői pozícióját. 1943. december 3-án azonban ő maga fejtette ki egy terjedelmes memorandumban, hogy „az egész megadás fatatkát sem ér”. Az üzenetváltások mégis folytatódtak, a korábbiaknak megfelelően, amit Pálóczi a következőképp összegzett: „Kállayékat én arra akartam szoríttatni, hogy előttünk tisztázzák, mennyire van a hatalom a kezükben [...] milyen százalékban beszélhetnek úgy, mint hatalmon lévő kormány, amely természetesen a hadsereggel is rendelkezik. S ha ez tisztázódik, nyilván nem valami jó eredménnyel, akkor lássanak hozzá politikai sakkhúzásokkal, áthelyezésekkel, személyi lecserélésekkel, konspirációs eszközökkel, hogy kezdetnek legalább az ország egy részében mondassák, hogy ott valóban kezükben az állami főhatalom.”<sup>118</sup> Pálóczi-Horváthot magyar részről sikertelenül próbálták meg kiiktatni a tárgyalásokból, bár Szegedy-Maszák Aladár — Frey András közreműködésével — kísérletet tett erre. Egy ízben — miután alaposan összeszólalkoztak — Pálóczi-Horváth nekiesett Freynek és — úgymond — „kénytelen volt” őt „megverni, leköpni és kirúgni”.<sup>119</sup> Mindemellett a britekre is „panaszkodott” és úgy vélte, hogy Magyarország „ügyét” végül úgyis a szovjet csapatok fogják „eldönteni”.<sup>120</sup>

#### *A katonai szintű kapcsolatfelvétel kérdése és a Hátszegi-Hatz-ügy*

Pálóczi-Horváth szerint egyértelmű jelei voltak annak, hogy a Vkf-2. berkein belül is vannak „elemek”, amelyek a „szövetségesek felé hajlanak”.<sup>121</sup> Ilyennek tűnhetett a még 1941-ben Törökországba és Bulgáriába akkreditált katonai attasé Hatz Ottó, aki többek közt azért került Szófiába, mert ottani elődje, Aday János, túlságosan jobboldali, nyilasokkal rokonszenvező tiszt volt.<sup>122</sup> Ullein-Reviczky 1943 kora tavaszán beavatta Kádár Gyulát, a Vkf-2. vezetőjét abba, hogy kapcsolatban áll az angolszászokkal Törökországban. Ullein-Reviczky abban látta a tárgyalások eredménytelenségének okát, hogy az „eszmecekerék fonala” a politikai síkról mindig a katonaira terelődött, ezért közvetítést kért Kádártól Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökhöz. Szombathelyi a vártnál is jobban megörült a lehetőségnek, és bízott abban, hogy a háborúból talán ki lehet válni „nagyobb esztelenségek nélkül”. Szükség volt egy megbízható katonatisztre, aki titkos küldetéssel Isztambulba utazhat. Kádár „rég jó ismerősének” Tömösi (Spiller) Jenő alezredesnek a neve merült fel. A választás többek közt azért esett rá, mert —

<sup>118</sup> Uo., 131.

<sup>119</sup> Uo., 133.

<sup>120</sup> Jelentések Pálóczi-Horváthról. Léderer Sándor anyagában. ÁBTL, 3.2.4., K-1629/1, 82.

<sup>121</sup> Pálóczi-Horváth tanulmánya. ÁBTL, 3.2.5., O-8-028, 388.

<sup>122</sup> Aday (1938-ig Adelmann) János szófiai katonai attasé még 1940-ben telefonon gratulált Ruszkay Jenőnek a nyilas pártban elfoglalt pozíciójához, amit a defenzív szolgálat lehallgatott. A helyébe lépő Hátszeginek nem volt külszolgálati tapasztalata, előzetes kiképzést sem kapott. A szokásos attaséi feladatokat kellett ellátnia, ügynököket nem verbuválhatott — ezt a Vkf-2 offenzív alosztály, a KOFFA végezte —, de a régebbi és a bővülő hálózat tagjaival tartotta a kapcsolatot. L. Hátszegi-Hatz Ottó működési jelentése (4. sz. melléklet, Bp. 1955. október 20.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/1, 16.; Vallomások a holtak házából... I. m., 502., 510. 535-536., 550., 554. Vö. Ujszászy vallomása (1947. június 17.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2. 71.

ahogy Kádár írta — az „öskutatások” alkalmával kiderült, hogy anyja zsidó származású, így feltételezték, hogy a németeknek „nagy híve” nem lehet. Szombathelyi és Ullein-Reviczky találkozott Tömösivel, akinek utazására minden előkészület meg is történt már, amikor „az utolsó pillanatban” Kállay telefonon magához rendelte Kádárt és az út lemondását követelte.<sup>123</sup> Lépését a következőképp magyarázta: „Én, mint politikus csinálom a magam dolgát. Ti, mint katonák, ebbe ne avatkozzatok, ha a németek rájönnek valamire, én legfeljebb megbukom, mint miniszterelnök, de még mindig vindikálhatom magamnak azt a jogot, hogy mint független ország kormányelnökének szabad kezem legyen a külpolitikában. Azzal tárgyalok, akivel akarok. Így ebből még túl nagy baj nem származnék. [...] De [...] ha a katona — a fegyvertárs — is megjelenik a diplomácia porondján, azt már nem lehet kibeszélni, hogy ez nem árulás. Ezért sokáig gondolkoztam a dolgon, és a leghatározottabban megtiltom ezt a lépést.”<sup>124</sup>

Kállay nem tűrt ellentmondást, Szombathelyi pedig — amiként Kádár megállapíthatta — nem csinált „szívügyet a dologból”. Ullein-Reviczky viszont azt mondta, hogy tovább dolgozik és talál „más módot”. Terveit Kádár előtt nem részletezte, a kormányfő döntését elfogadva várakozó álláspontra helyezkedett, amíg úgymond „jobban megérik a helyzet”. Kádár megígérte, hogy „minden ilyen irányú ténykedését” támogatni fogja.<sup>125</sup>

Az, hogy a kormány kapcsolatokat keres az angolszászok felé, nem csupán Kádár számára volt ismert, hanem — mint az fentebb már kiderült — a későbbiekben alárendeltségében tevékenykedő Hatz Ottó szófiai katonai attasé előtt is, aki az amerikaiakkal történt nevezetes kapcsolatfelvétele előtt sokat megtudhatott már a szövvényes isztambuli szálakról. Maga Hatz egyébként ismerte is Ullein-Reviczkyt. Az attasé személyét a Külügyminisztériumban megbízhatónak ítélték titkos kapcsolatok kiépítése szempontjából. Egy Ujszászy által a világháború után tett pontatlan, de mégis iránymutató közlés szerint Hatz egyenesen Ullein-Reviczky „közbelépése” által nyerte el későbbi isztambuli kinevezését is. A szovjetek számára készített vallomásában Ujszászy azt állította, hogy Ghyczy Jenő külügyminiszter is bizalommal tekintett az attaséra, aki „közeli barátja” volt Ullein-Reviczkynek.<sup>126</sup>

Hatz tevékenysége sok fejtörésre adhat még okot a vonatkozó források ugyanis nehezen áttekinthetőek és ellentmondásosak. Az sem teljesen világos, hogy pontosan mikor és hányszor találkozott az amerikaiakkal. Személyének előtérbe jutása azonban aligha lehetett a véletlen műve. Feladata szerint a legkülönfélébb kontaktusokat kellett kiépítenie, így nem került ki a szófiai Abwehr képviselőjét, Otto Wagnert („Delius”) sem, akivel együtt dolgozott a hírszerzés terén. Budapesten Kádár Gyulával tartotta a személyes kapcsolatot,

<sup>123</sup> Kádár Gyula: i. m., 512–515.; „Késmárki” fn. ügynök (Kádár Gyula) jelentése (1958. október 6.). ÁBTL, 3.2.1., Bt–262/3, 133–135. Vö. Kádár Gyula visszaemlékezése (autográf változat), 29–30. ÁBTL, 4.1., A–862.

<sup>124</sup> „Késmárki” fn. ügynök (Kádár) imént idézett jelentése. ÁBTL, 3.2.1., Bt–262/3, 136.

<sup>125</sup> Uo.; Kádár Gyula: i. m., 515.

<sup>126</sup> „Késmárki” fn. ügynök (Kádár Gyula) jelentése (1959. október 28.). ÁBTL, 3.2.1., Bt–262/1, 172–173. Vö. Vallomások a holtak házából... I. m., 275.; Ujszászy vallomása (1947. június 17.). ÁBTL, 3.2.1., Bt–262/2. 72.

speciális rejtjelkulcsukat csak ők ketten ismerték. Hatz törökországi tevékenységéről kevesen tudtak, de nem volt titok, hogy jó viszonyban állt Franz von Papen törökországi német nagykövettel is.<sup>127</sup> 1941 szeptemberében az isztambuli német katonai attasénál megismerkedett Paul Leverkus kapitánnyal, Canaris egyik isztambuli kulcsembereivel, akivel később is kapcsolatban maradt. Októberben Csiki Ferenc kereskedelmi attasé lakásán — az isztambuli magyar konzul (Miske-Gerstenberger Jenő) házában — találkozott egy másik fontos személlyel: Kövess Lothárral,<sup>128</sup> az Osztrák–Magyar Monarchia egykori híres tábornokának, kövesházi Kövess Hermann-nak az unokaöccsével. Kövess az amerikai OSS hálózat széles ismeretségi körrel bíró tagja volt, akitől Hatz tájékoztatókat kért. 1941 novemberében azután Hatzot váratlanul felmentették első törökországi katonai attaséi beosztásából, és átkerült Szófiába. Később, 1943 őszén Kállay és a külügyi vezetés gyorsan tájékoztatást nyert Hatz szerteágazó kapcsolatairól, de megbízhatóságát illetően nem merültek fel kétségek.<sup>129</sup>

Az olasz kiugrás miatt az Abwehr — amint Hátszegi emlékezett — „nagyon ideges lett”. Kállay Kristóf,<sup>130</sup> a kormányfő legidősebb fia, ekkor Törökországban tartózkodott, látogatása éppen a Mussolini lemondatását és Raffaele Guariglia<sup>131</sup> ankarai olasz nagykövet külügyminiszteri kinevezését követő napokra esett. A futárként érkező Kállay Kristóffal kapcsolatban — egy amerikai szolgálatban álló magyar újságíró révén — olyan híresztelések kaptak lábra, melyek szerint apja levelét hozta volna az új olasz külügyminiszternek. A magyar követség nem cáfolta a hírt, egy török újság pedig interjút is készített az ifjú Kállayval. A németeket mindez nagyon bosszantotta, mivel kellemetlennek érezték, hogy a számukra kritikus helyzetben „sokat foglalkoznak” Magyarországgal a külföldi sajtóban.<sup>132</sup> Hatz szófiai német kollégája, Otto Wagner egy ízben kimutatást követelt az Isztambulba utazó magyarokról. A katonai kémelhárító osztály vezetője Kern Károly<sup>133</sup> őrnagy, helyettese, Merkly Antal<sup>134</sup> alez-

<sup>127</sup> Bartha Endre volt bukaresti katonai attasé kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1951. november 19.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 269.

<sup>128</sup> Kövess Lothár (1898?–1959 után?) 1941 telén lépett be a „Dunai Hajós Szövetség” elnevezésű részvénytársaságba. Az első világháború után Törökországban élt és 1941-ig az amerikai olajtársaságnál szolgált.

<sup>129</sup> Hátszegi-Hatz Ottó működési jelentése (4. sz. melléklet, Bp. 1955. október 20.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/1, 30-31.; Hátszegi-Hatz kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1948. január 5.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 95.; Ujszászy vallomása (1947. június 17.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 72.

<sup>130</sup> Nagykállói Kállay Kristóf (1916–2006) diplomata. 1941 végén a Külügyminisztériumba, majd egy évvel később a Miniszterelnökségre került. 1946-tól Olaszországban élt. 1957-től a Szuverén Máltai Lovagrend szolgálatában állt. Utolsó éveit Budapesten töltötte.

<sup>131</sup> Raffaele Guariglia, Barone di Vituso (1889–1970) diplomata, politikus. 1943. július 28-tól a Badoglio-kormány külügyminisztere.

<sup>132</sup> Vörnle János jelentése (1943. július 31.). MOL, K 63, 294. cs., 1943–32/1/a-110. sz.; Hoffmann Sándor berlini követségi tanácsos jelentése Ghyczynek (1943. szeptember 9.). Uo., 206. cs., 1943–21/1/a-292. sz.

<sup>133</sup> Kern Károly (1907–1975) katonatiszt. 1943. április 13-án nevezték ki a Vkf-2. Def. alosztálya élére. Része volt a „Veréb-misszió” fogadásában, ezért a Szombathelyi és társai ellen folytatott 1944. októberi perben vádlottként szerepelt. L. Vallomások a holtak házából... I. m., 353., 450.

<sup>134</sup> Merkly Antal (1894–1957?) a Def. alosztály tisztje, később vezetője. 1943. október 1-jétől az Államvédelmi Központ és a Vkf-2. osztály összekötőtisztjeként szolgált. Ujszászy szerint a német

redes és Bartalis isztambuli attasé 1943 augusztusában Szófiába utazott és tárgyalta Deliusszal. Megállapodtak egy újabb magyar munkatárs kiküldésében, de az ígéret beváltására nem került sor. Diplomatakról, így Ullein-Reviczkyról és Bachach-Besseneyről Delius gyakrabban kezdeményezett beszélgetést Hatzcal, aki ígéretet tett rá, hogy felvilágosítást szerez a Vkf-2. útján. Az 1944. februári attaséi értekezlet alkalmával végül semmitmondó választ küldtek vele Budapestről, amely Szombathelyi valós meggyőződést nélkülöző frázisait visszhangozta a német győzelembe vetett hitről.<sup>135</sup>

1943 szeptemberében Hatz Isztambulban tartózkodott, miután még augusztusban engedélyt kért feletteseitől az izmiri nemzetközi vásár meglátogatására. Hazatérve jelentést tett Kádár Gyulának arról, hogy felvette a kapcsolatot az amerikaiakkal. Szombathelyi, aki azonnal tájékoztatást kapott az esetről, kifejezésre juttatta, hogy „nem hisz” a német győzelemben, a politikusok pedig „egyhelyben topognak”, így ő maga kívánja kézbe venni „a dolgok irányítását”. Először — Kádár Gyula szerint — a politikusokat nem is kívánta beavatni, de később másként döntött.<sup>136</sup> Az OSS képviselőivel Hatzot egy Grosz Andor nevű (Grainer, illetve György néven is ismert, német és magyar útlevéllel rendelkező), zsidó származású ügynök hozta összeköttetésbe, aki régebben együttműködött már az amerikai hírszerző szervekkel, és futárszolgálatot teljesített a cionista Jewish Agency isztambuli képviselői és az említett budapesti Mentőbizottság, a Va'adah között. Mindeközben 1942 óta kapcsolatban állt az Abwehr embereivel is.

A bonyolult titkosszolgálati hálózat, amelynek Hatz részesévé lett, csak az újabban megismerhető források nyomán válik lassanként, de korántsem teljesen áttekinthetővé. A kérdéses ügy jól érzékelteti azt is, hogy milyen sok különös, feltáratlan részlet maradt még a béketapogatózások vonatkozásában. A szófiai magyar katonai attasé a „Dogwood” (som, somfa) fedőnévre hallgató Alfred Schwarz (alias Randor) isztambuli OSS ügynök hálózatának egyik fontos kapcsolataként működött, „Jasmine” fedőnév alatt. Az OSS vezetésében a titkosszolgálati munkán kívül politikai célok is megfogalmazódtak, különösen 1943-ban, amikor Donovan tábornok,<sup>137</sup> az OSS főnöke, a balkáni titkosszolgálati műveletek kiszélesítésére nyert felhatalmazást.<sup>138</sup> A tábornoknak az 1943. augusztusi quebeci konferencián a Balkánon folytatott titkos akciók bővítésére kapott felhatalmazása nagy reménnyel töltötte el több beosztottját – különösen az Isztambulban működőket. A titkosszolgálati eszközök igénybevétele kiterjedtebb, politikai fordulattal is kecsegtető manőverek végrehajtására adott lehetőséget, annak ellenére is, hogy a Balkánon tervezett angolszász partraszállás

---

megszállás után együttműködött a Gestapo embereivel. L. Vallomások a holtak házából... I. m., 202.

<sup>135</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1948. január 5.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 95.

<sup>136</sup> „Késmárki” fn. ügynök (Kádár Gyula) jelentése (1958. október 6.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/3, 138–140.

<sup>137</sup> William J. Donovan (1883–1959) amerikai ezredes, később vezérőrnagy, az Egyesült Államok hírszerző szervezetének, az OSS-nek élén állt.

<sup>138</sup> *Yehuda Bauer: Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations 1933–1945.* New Haven, Yale University Press, 1994. 120–144.; *Shlomo Aronson: i. m., 206., 217–220.*



lás rövidesen teljesen lekerült a napirendről. Az OSS isztambuli fiókszervezetében nagyobb ívű politikai célok is megfogalmazódtak. A fő cél a náci Németország délkelet-európai uralmának fellazítása, majd ingadozó szövetségeseinek politikai vezetésével, a német belső ellenállással — sőt akár az Abwehr egyes náciellenes tagjaival — kialakított kapcsolatok révén földcsuszamlásszerű változások kikényszerítése volt. Mindezzel — többek reményei szerint — esetleg azt is meg lehetett volna akadályozni, hogy Európa jelentős területei szovjet megszállás alá kerüljenek. Bern mellett éppen Isztambul volt a kiindulópontja az OSS kezdetben meglehetősen sikeres műveleteinek, amellyel mélyen behatoltak a náci Németország politikai és gazdasági felépítményének fontos helyeire, és kapcsolatot tarthattak az ellenállás sejtjeivel, például a Magyarországgal szomszédos Ausztriában.<sup>139</sup>

A Jewish Agency for Palestine 1943-tól működő isztambuli irodájának egyik feladata volt, hogy a szövetségesek titkosszolgálati és hírszerző szervezeteivel együttműködésben, kapcsolatokat építsen ki a németek által uralt Közép- és Kelet-Európában működő cionista csoportokkal és egyéb ellenállókkal. A Törökországból kiinduló, támogatásokat közvetítő és nem utolsó sorban információs csatornaként működő összeköttetéseknek Budapest volt a legfontosabb állomáshelye.<sup>140</sup> A cionisták ki kívánták terjeszteni tevékenységüket távlati politikai célok érdekében is. Azok az országok jöhettek számításba, ahol a zsidóságnak — szorongatott és bizonytalan helyzete ellenére — voltak befolyással bíró pozíciói. Moshe Shertok,<sup>141</sup> a Jewish Agency Politikai Irodájának vezetője, aki 1943 augusztusában Isztambulba látogatott, támogatta az említett elképzeléseket, melyekhez akár a zsidóság fegyveres ellenállásának a Balkán felől történő megszervezését is elképzelhetőnek tartotta.<sup>142</sup> 1943 őszétől tehát a szóban forgó titkos manőverek irányító, központi szereplője az OSS ügynöke, Alfred Schwarz volt, aki korábban a brit SIS (MI6) közép-európai ügyekben illetékes szervezetének munkáját segítette. A prágai zsidó származású Schwarz kiterjedt hálózatot tartott kezében, amelynek száalai a Harmadik Birodalom belső ellenállásáig nyúltak. Schwarz a Jewish Agency isztambuli képviselőivel együtt azt a nézetet képviselte, hogy a győzelem érdekében kamatoztatni kell a tengelyhatalmak Európájának közepébe hatoló, befolyásos hivatali és kormánykörökig — rövidesen a magyar vezérkarig és Kállayig — is elérő kapcsolatokat. Hálózatának általa nagyra értékelt tagjai közül azonban többen a német Abwehr beépített ügynökei voltak. Ez addig nem túl sok veszélyt jelen-

<sup>139</sup> Jürgen Heideking – Christof Mauch: Das Herman-Dossier: Helmuth James Graf von Moltke, die deutsche Emigration in Istanbul und der amerikanische Geheimdienst Office of Strategic Services (OSS). Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1992/4. sz. 567–623.; Siegfried Beer: Alliierte Planung, Propaganda und Penetration 1943–1945. Die künftigen Besatzungsmächte und das wiederzuerrichtende Österreich, von der Moskauer Deklaration bis zur Befreiung. In: Das Burgenland im Jahr 1945. Hrsg. Stefan Karner. Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1985. 81–83.

<sup>140</sup> Novák Attila: Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. Századok, 2007/1. sz. 145–146.

<sup>141</sup> Moshe Shertok, később Moshe Sharett (1894–1965) cionista politikus, Izrael első külügyminisztere, majd a Munkapárt színeiben, miniszterelnök (1953–1955).

<sup>142</sup> Shlomo Aronson: i. m., 206–207.

tett Magyarország szempontjából, amíg Canaris irányítása alatt állt az Abwehr szervezete, és a háborús frontok is távol voltak a magyar határoktól. 1944 elején azonban ez a helyzet alapvetően megváltozott, s igen figyelemre méltó, hogy Magyarország megszállása a tengernagy februári leváltása után alig egy hónappal következett be.<sup>143</sup>

Az említett Grosz Andor korábban csempészettel és valutaüzérkedéssel foglalkozott, családja Budapesten élt. Ő maga becsülhetően legalább nyolc alkalommal utazott Törökországba 1943 márciusától kezdődően. Júliusban találkozott először Alfred Schwarzcal. 1942-ben, egyfajta „vádalku” keretében, a magyar hírszerzés is beszervezte őt, mégpedig Bágyoni Ferenc<sup>144</sup> közreműködésével, aki később Hatz legközelebbi munkatársa lett. Bágyoninak az volt a véleménye, hogy Grosz kétes mivolta ellenére is jó kapcsolat lehet az angolszászok felé éppúgy, mint a cionisták isztambuli képviselőinek irányában. Grosz a fentebb említett Merkly alezredes számára is dolgozott.<sup>145</sup> Grosz kapcsolatba került Archibald Coleman OSS-ügynökkel is, mégpedig Teddy Kolleken<sup>146</sup> keresztül, aki a háború alatt az isztambuli Jewish Agency képviselője volt. Kollek tudott Grosz csempésztevékenységéről, és ismerte kétkulacsosságát is. Tulajdonképpen sem Kollek, sem az OSS nem bízott meg Groszban, eleinte mégsem találtak más összekötőt, aki gyors találkozót hozhatott össze Hatzcal.<sup>147</sup> Az OSS magyar vonatkozású tevékenységéről és a „Dogwood”-lánc kialakulásáról a németeknek eléggé pontos ismeretei lehettek jóval azelőtt is, hogy Hatz egyáltalán találkozott volna az amerikaiakkal, minthogy Grosz már 1942 nyarától az Abwehr védőszárnyai alá helyezte magát. Amikor később, 1943 novemberében és decemberében előbb Hatz informálta „Delius”-t, majd utóbb Budapest is a németeket az amerikaiakkal történt kapcsolatfelvételtől, az már aligha lehetett meglepetés, hiszen a magyar lépéseket figyelték.<sup>148</sup> Grosznak — gyakorlott ügynökként — „közeli kapcsolata” volt az isztambuli amerikai hírszerző központtal, közben pedig a magyar Vkf-2. ügynöki hálózatához is tartozott. Azt, hogy

<sup>143</sup> Shlomo Aronson: i. m., 202–206., Yehuda Bauer: i. m., 153–154. A Dogwood-lánccról és annak magyar vonatkozásairól l. még a regényes, ám értékes forrásokon — többek közt az OSS iratában — nyugvó művet: Charles Fenyvesi: Három összeesküvés. Rundstedt tábornagy, Canaris tengernagy és a zsidó mérnök, aki megmenthette volna Európát. Budapest, Európa, 2007. 235–255., 387–417.

<sup>144</sup> Bágyoni (Bischof) Ferenc (1910–?) katonatiszt. 1945 előtti beosztása „katonai főellenőr”. 1931 januárjától teljesített szolgálatot a vkf-2. Def. alosztályán. 1934-től 1942-ig a katonai attasé titkára volt a bukaresti magyar követségen. 1944-ben elhagyta az országot, Stockholmba ment, majd a háború után Franciaországban és végül Dél-Amerikában élt.

<sup>145</sup> Barry M. Rubin: Istanbul Intrigues. McGraw-Hill. New York 1989. 182.; Yehuda Bauer: i. m., 131., 135.; Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1949. november 20.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 174.; Franz Rudolf Gfrorner (dr. Schmidt) szovjet kihallgatási jegyzőkönyve (1947. április 23.). Bt-262/2, 45–46.

<sup>146</sup> Theodor (Teddy) Kollek (1911–2007) izraeli politikus. Ben Gurion irányítása alatt 1941-től Londonban, majd Isztambulban tevékenykedett. 1965-től Jeruzsálem polgármestere volt.

<sup>147</sup> Richard Breitman: Other Responses to the Holocaust. In: Richard Breitman – Norman J. W. Goda – Timothy Naftali – Robert Wolfe: U.S. Intelligence and the Nazis. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. 53.

<sup>148</sup> Franz Rudolf Gfrorner (dr. Schmidt) szovjet kihallgatási jegyzőkönyve (magyar fordítás, 1947. április 23.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 45–47.

ugyanakkor német megrendelésre is dolgozik, állítólag elmondta Hatznak, aki arról is tudott, hogy Grosz a főleg szovjet irányú munkát sikeresen végző, Richard Klatt (eredeti nevén: Fritz Kauders) ügynök vezette „KLATTA” szófiai német kémközpont<sup>149</sup> is beszervezte, de egyúttal kapcsolatot tart „Dogwood”-dal is. 1943 szeptemberében „Dogwood” (Schwarz) hivatalos alapra helyezte kapcsolatait Kollekkal, de együttműködésük korábban elkezdődött már, és ismert volt tehát előttük Grosz személye is, akit hírszerzőként és üzenetek továbbítójaként tartottak számon. Ő azonban az amerikaiakkal, mint „Magyarország kiküldöttje” kívánt beszélni, mivel Budapesten — úgymond — érdeklődtek a különbéke iránt.<sup>150</sup> Kollek rövidesen találkozott Hatzcal is – valószínűleg Grosz közvetítése révén. A cionisták képviselői úgy vélték, segítségére lehetnek az amerikaiaknak, ha kapcsolatba hozzák őket Hatzcal. A bővülő hálózatot azonban még maguk működtetőik sem látták át.<sup>151</sup>

Grosz Hatznál tett látogatásai alkalmával igyekezett „kifürkészni” az atasának a zsidósággal kapcsolatos nézeteit. 1943 nyarán megtudta azt a „gondosan titkolt” tény, hogy Hatz menyasszonya zsidó származású, akit az érvényben lévő diszkriminatív törvények miatt nem vehetett el. Hatz kifejezésre juttatta reményét, hogy a „viszonyok” talán „úgy alakulnak”, hogy házassága lehetségessé válik. 1943. szeptember végén a magyar vezérkar engedélyével, menyasszonyával, Komoróczy (Botfán) Máriával rövidebb utazást tett Törökországba. A Szófiába való visszatérésüket megelőző estén jelent meg nála a neves Tokatlyan szállodában Grosz, aki „sokat sejtető” módon kijelentette: „fontos megbízatással jött”, amely szerint három amerikai — akik közül az egyik az Egyesült Államok ottani haditengerészeti attaséjának munkatársa és Roosevelttel bizalmas embere, sőt „rokona” — „sürgősen” beszélni kíván vele. Grosz meg is nevezte a személyeket, azonban nevükre a háború után Hatz már nem emlékezett. Az első találkozó előzményei, körülményei és ideje sem egészen tisztázottak, de úgy tűnik, itt nem azok jelentek meg, akikkel Hatz a későbbiekben tárgyalt. Később magában az isztambuli OSS-ben sem emlékeztek már, hogy részükről ki jelent meg az első összejövetelen – főképp azért, mert „Dogwood” autonóm módon intézkedhetett, a felettes szervek külön rendelkezése nélkül is.<sup>152</sup>

<sup>149</sup> Hatz egykori szófiai kapcsolatai a német kémekkel és Richard Kaudersszel (alias Klatt-tal) 1945 után erősen foglalkoztatta a szovjet kihallgató tiszteteket, jóval később pedig a magyar hírszerzést is. Klattról, aki később Budapestre tette át székhelyét l. *David Kahn: Hitler's Spies*. New York, Macmillan, 1978. 312–317.

<sup>150</sup> Hatz Ottó egészségítő kihallgatási jegyzőkönyve (1945. április 23.) ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 30–31.; *Shlomo Aronson*: i. m., 209.

<sup>151</sup> A találkozóra Hatzot elkísérte Bágyoni is, akit azonban ennek kapcsán Hatz sehol sem említ. L. *Tuvia Friling: Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attempts during the Holocaust*. Madison (Wi), University of Wisconsin Press, 2005. 310–315.

<sup>152</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (1949. november 20.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 174–175.; Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (1948. február 7.). Uo. 105.; Hátszegi-Hatz Ottó működési jelentése (4. sz. melléklet, Bp. 1955. október 20.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/1, 28–29.; *Tuvia Friling*: i. m., 309.; Hivatali emlékeztető beszámoló Lee M. Sharrar őrnagy részére (X-2 Branch, OSS Washington, 1944. december 5.). Címe: Narrative Account of the Organization and Activities of the Dogwood Project. 18. (továbbiakban: Narrative account...). Az összegző memorandum szövegének fotómásolatai hozzáférhetők a CIA által fenntartott oldalakon (Central Intelligence Agency, Freedom of Information Act Electronic Reading Room, <http://www.foia.ucia.gov/search.asp> – 2008. november 7-i állapot.)

Nem tudni azt sem, hogy Rooseveltt említett „rokona” például jelen volt-e a megbeszélésen. Az azonban szinte bizonyos, hogy Kollek és Cedric Seager, az isztambuli amerikai konzulátushoz rendelt katonai attasé helyettese ott volt a találkozón. Grosz mindenesetre ismerte George Earle-t,<sup>153</sup> Pennsylvania állam egykori kormányzóját, aki valóban Rooseveltt egyik bizalmi embere volt, s akit helyettes tengerészeti attasévá neveztek ki Törökországba. Earle korábban Szófiában volt követ, és 1943-ban Magyarországon keresztül bizonyos hírszerzői szálakat is kézben tarthatott Németország felé, Isztambulban pedig felvette a kapcsolatot Franz von Papen bizalmasával, Kurt von Lersnerrel. 1943-ban, Isztambulban Earle kapcsolatba lépett Canarisszal az említett Paul Leverkuehn Abwehr-tiszt közvetítésével, akit Hatz is ismert. 1942 végén Canaris küldte ki Leverkuehn kapitányt Törökországba, hogy önálló irodát működtessen, tudva, hogy a háború előttről jól ismeri Donovan tábornokot. Mindez nem véletlenül esett egybe a katonai körökben erősödő, Hitler elleni szervezkedéssel, Allen Dulles svájci missziójával, illetőleg egy a Führer ellen tervezett elvetélt, mégis felderítetlenül maradt merényletkísérlettel.<sup>154</sup> A Külügyminisztérium elkülönített (rezervált) iratai közt két szófiai jelentés is foglalkozott Earle-lel a titkos fegyverszüneti egyezményt megelőző napokban, nem sokkal Hatz kapcsolatfelvétele előtt. A *Pester Lloyd* alkalmi tudósítója — egy bolgár mérnök — előtt, aki a szófiai magyar követ informátora volt, Earle nyomatékosan elítélte a zsidóellenességet, jelezve, mennyire helyesli a német követeléseket elhárító magyar álláspontot.<sup>155</sup>

Hátszegi-Hatz kapcsolatfelvétele hátterében meghúzódtak a Kállay-kormány zsidópolitikájának megfontolásai is. A „zsidó kártya” Magyarország érdekében való kijátszására irányuló politikát Kállay már 1942-ben ismertette Kádár Gyulával.<sup>156</sup> 1943 augusztusában Kádár került a Hatzot közvetlenül felügyelő Vkf-2. élére, amely az angolszászok és a zsidó szervezetek (Jewish Agency, Joint) képviselőinek magyar kapcsolatairól részletes adatokkal rendelkezett — sőt voltak saját kapcsolatai is —, vezetői azonban politikai szempontból nem egyformán ítélték meg ezeket. A Vkf-2. értesülései — részben a bécsi Abwehrstelle zsidó származású kettős ügynökei révén — gyorsan eljuthattak a német hírszerzőszervekhez. A szövevényes ügynöki (kettősügynöki) hálózatok sok ponton találkoztak, a bennük működő személyek szerepe és jelentősége is nagyon eltérő volt, magatartásuk értékelése – a morális és történeti szempontok alapján egyaránt – csak minden egyes egyénre külön lebontva célszerű. Az Abwehrstelle Wien ügy-

<sup>153</sup> George H. Earle (1890–1974) politikus, iparmágnás és diplomata. 1940-ben az USA szófiai követsége élén állt. 1943 elején nevezték ki Törökországba az Egyesült Államok helyettes tengerészeti attaséjává. A háború gyors befejezését ígérő tervet eljlesztett Rooseveltt elé, amely a Papennel és Canarisszal lezajlott megbeszélések után készült. Az elnök elutasította a tervet. Earle a háború későbbi szakaszában már nem játszott fontos szerepet.

<sup>154</sup> *Yehuda Bauer*: i. m., 131., 277. (22. jegyz.); *Ladislav Farago*: *The Game of Foxes*. London, Hodder and Stoughton, 1971. 572–575., *Franz von Papen*: i. m., 499., 504–505., 522–523.; *Thomas Fleming*: *The War within World War II: Franklin Delano Roosevelt and the Struggle for Supremacy*. New York, Perseus Press, 2001. 203–205.; *Richard Bassett*: Hitler kémfőnöke. A Canaris-rejtély „A világ legveszélyesebb hírszerzője”. Pécs, Alexandra, 2006. 241–244.

<sup>155</sup> Jungérth-Arnóthy Mihály szófiai követ jelentései (1943. augusztus 26. és szeptember 8.). MOL, K 64, 99. cs., 1943–41–434. és 1943–41–463. sz.

<sup>156</sup> Kádár visszaemlékezése. ÁBTL, 4.1., A-862, 142.; *Vö. Kádár Gyula*: i. m., 459–460.

nőkei rendszeresen közlekedtek Bécs és Isztambul között, Budapest és Szófia közbeiktatásával. A Vkf-2. részére ugyancsak dolgozhattak közülük akár többben. A Mentőbizottság tevékenysége és a többirányú hírszerzői tevékenység összekapcsolódott, miközben Váli Ferencsel, az isztambuli SOE-val, valamint a magyar diplomáciát képviselő személyekkel is kontaktusok jöttek létre. Később a Vkf-2. náci barát tisztjei bővebb felvilágosítással szolgálhattak sok mindenről, így arról is, hogy a magyar diplomácia miként kívánja használni isztambuli kontaktusait és mely diplomaták (például Bakach-Besseney György) kapnak tájékoztatást ezekben az ügyekben, illetve melyikük zsidó származású. Az Abwehr tudott például Pósfay László követségi titkár kapcsolatairól Táborival, Freyjel és Váival; az erre vonatkozó információt a Vkf-2. Hatz révén adta át az Abwehr szófiai képviselőjének Otto Wagnernak (a már említett „Delius”-nak), aki erősen érdeklődött Ujváry Dezsőről és másokról is.<sup>157</sup> A Vkf-2. kémelhárító alosztályának alkalmazásában álló Groszról (a „Dogwood”-láncolatban fedőneve „Trillium”) Hatz tudta, hogy szoros kapcsolatot ápol az Abwehr budapesti kirendeltségével.

A Hatzcal lebonyolított első és második találkozáson az amerikaiak nyitottan és jóindulatúnak mutatkoztak, azt a látszatot keltve, hogy politikai garanciákat is adhatnak, ha Magyarország jól viselkedik. Grosz előzőleg — erősen túlozva — elmondta Hatznak, hogy a tárgyalni kívánó amerikaiak „politikai szerv” képviselői, akik az első alkalommal valóban politikai jellegű megjegyzésekkel álltak elő. Hatz emiatt — katonaként — nem is igen érezte magát illetékesnek, így feletteseihez, Kádárhoz és Szombathelyihez kívánt fordulni. Visszatért tehát Szófiába, majd onnan október 5-én Budapestre repült. Az amerikaiak nagy vonalakban ismertették a katonai és hírszerzési együttműködést érintő elképzeléseiket, s közben megemléstették, hogy Magyarország kedvező bánásmódban részesülhet akár a területi kérdésben is. Budapesten Hatz mindent megbeszélt Kádárral, majd Szombathelyivel, aki felhatalmazta őt a tárgyalások folytatására.<sup>158</sup> Amikor október végén Hatz visszaindult Szófiába, majd Isztambulba, azt kapta fő feladatául, hogy „megtisztítsa az utat a politikai megegyezéshez”, ami azonban az adott körülmények között túlzott elvárás volt. Feltételezhető, hogy amikor október vége felé Hatz és Grosz Isztambulba érkezett, a kapcsolat már az Abwehr előtt is részleteiben ismert volt.<sup>159</sup>

A körülbelül 1943. november közepén sorra kerülő második találkozáson — mint említettük — Hatznak új OSS-ügynökökkel kellett tárgyalnia. Saját állítása alapján Hatz itt találkozott először „Dogwood”-dal. Yehuda Bauer izraeli történész ismert könyve szerint már szeptemberben sor került minderre, de ez

<sup>157</sup> „Vice” fn. ügynök jelentése (1957. április 28.). ÁBTL, 3.1.5., O-11542, (a német Sicherheitsdienst magyarországi tevékenységét összegző objektum dosszié) 51-52., ill. l. a közvetetten Bágyoni Ferencről származó információkat 29. Váli Ferenc: i. m., 69.; Shlomo Aronson: i. m., 205-206., Yehuda Bauer: i. m., 130-131., 137., 153., Tuvia Friling: i. m., 303-304., A Vkf-2. tisztjeiről l. még Vallomások a holtak házából... I. m., 250-251., 432.; Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1949. szeptember 17.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 152., ill. 156-160.

<sup>158</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (1948. február 7.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 105-106.

<sup>159</sup> Tuvia Friling: i. m., 315.

a megállapítás lehetséges, hogy félreértésen alapul. (A Hátszegi vallomásaiban vázolt időrend mindenestre számos ponton eltér attól, amit az amerikai források alapján készült összefoglalások említenek.)<sup>160</sup> Novemberi, második találkozásán — ekkor már a vezérkari főnök jóváhagyásával — Hatz „Dogwood”-dal és Archibald Colemannel beszélgetett Kövess Lothár lakásán. Egyértelművé tették, hogy katonai és hírszerzési együttműködést akarnak, amiért cserébe Magyarország jóindulatra számíthat a békeszerződés megkötésekor. Hatz, utasításainak megfelelően, tovább firtatta a magasabb szintű, politikai természetű tárgyalások lehetőségét, főleg miután arról informálták, hogy az ún. Donovan-csoport tagjaival tárgyal. Két nap elteltével került sor újabb találkozóra, ahol már az OSS isztambuli kirendeltségének vezetője Lanning Macfarland is megjelent, akitől Hatz írásban kérte az amerikai feltételek átadását.<sup>161</sup> A kérésnek a tárgyalópartnerek másnap eleget tettek. Az írásos ajánlatot Kádár Gyula decemberben kapta kézhez, ennek tartalma tömören három pontban volt összegezhető: 1) Magyarország adjon át katonai és gazdasági adatokat Németországról, a német csapatok hadrendjéről és csoportosításáról valamennyi arcvonalon; 2) Magyarország kezdjen partizánmozgalmat szervezni és hajtson végre szabotázsakciókat az átvonuló német egységek és vasúti szállítmányok ellen; 3) Magyarország vonja vissza csapatait a keleti frontról az ország határain belülré. Az ultimátumszerű feltételek nagyon súlyosnak tűntek az első megbeszélések reménykeltő tónusához képest, amikor még a területi kérdések pozitív elbírálását hangsúlyozták és szigorú őszinteséget feltételező, de rugalmas kooperációt vetettek fel. Hatz később úgy idézte fel az üzenet tartalmát, mintha szerepelt volna benne az 1938. november 2-i első bécsi döntésnek megfelelő határígérete is, ami vélhetően csak szóban hangzott el.<sup>162</sup> Ez utóbbitól eltekintve, Kádár részleteiben is vissza tudott emlékezni a feltételekre, amelyekkel persze nagyon elégedetlen volt, mivel egyidejűleg egyetlen konkrétabb ígéretet sem rögzítettek Magyarország számára. Kádár emlékezetében mégsem bízhatunk meg maradéktalanul, hiszen — mint arról hamarosan szó lesz — több fontos részletet is csak pontatlanul tudott felidézni.

Hatz második tárgyalásán egyébként, amely kedélyes italozásba torkollott, a hangulat nem volt túl hivatalos. A whisky fogyasztását követő „felbuzdulást” kihasználva „Dogwood” felvetette az éter hullámain történő további, folyamatos kapcsolattartást, amit korábban Hatz is javasolt már. Másnap Grosz átadta a rádiót tartalmazó bőröndöt, és később Budapestre juttatta a rejtjelkódokat. Nyilvánvaló volt, hogy a kapcsolat egyoldalúan a hírszerzésre redukálódik. A Hatz posztumusz védőiratának tekinthető, Makra Zoltán (egykori honvédelmi miniszteri titkár, Hatz és későbbi feleségének ismerőse) által jegyzett kötet szerint a Washingtonból a „legmagasabb szintről” érkezett együttműkö-

<sup>160</sup> *Yehuda Bauer*: i. m., 136., 278. (35–36. jegyz.) *Vö. Barry M. Rubin*: i. m., 182.

<sup>161</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (1948. február 7.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 106.

<sup>162</sup> „Késmárki” fn. ügynök (Kádár Gy.) jelentése (1958. október 6.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/3, 141–142.; *Vö. Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve* (Szovjetunió, 1949. november 20.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 181–182.; Hátszegi-Hatz Ottó működési jelentése (4. sz. melléklet, Bp. 1955. október 20.) ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/1, 33. *Makra Zoltán: Honvédelmi miniszterek szolgálatában: Végzetes döntések korszaka 1940–1944.* München, Danubia, 1986. 46. ill. 49.

dési feltételek sokkal szélesebb körű adatszolgáltatást követeltek, mint amit az eddigiekben előadtunk. Így például, magyar hírszerzőknek Németországról és más tengelyszövetségesekről (például Romániáról) szóló jelentéseinek, elemzéseinek a „feljebbvalók megjegyzéseivel” történő továbbítását.<sup>163</sup>

Mind Hátszegi, mind pedig Kádár Gyula visszaemlékezéseiben szinte teljesen összemosódik az amerikaiakkal létrejött első két találkozó. Ráadásul Kádár minden bizonnyal tévesen emlékezett a kezdeti kapcsolatfelvétel időpontjára, augusztus hónapot jelölve meg a más forrásokban szereplő szeptember helyett, sőt az amerikaiak által küldött rádiókészülék átadására sem az attasé első jelentéstétele alkalmával került sor, hanem később, Hatz második isztambuli kirándulásával egyidejűleg.<sup>164</sup> A különböző összegzések zavaros és ellentmondásos képet nyújtanak az időrendet tekintve is, a tartalmi problémákról nem is szólva. Jelen sorok írója sem tudott egyértelmű kronológiai sorrendet felállítani, pontos dátumokkal. Valószínűnek látszik, hogy az első találkozók időpontja körüli kódosítás szándékos volt Kádár és Hátszegi-Hatz részéről, mivel a háború után számos alkalommal merült fel az, hogy Hatz – aki Szófiában többször is informálta a németeket – valójában kettős ügynök volt. Kádár augusztust említette az első kapcsolatfelvétel dátumaként, Hátszegi pedig egy 1964-ben írott levelében szintén 1943 nyarára datálta az eseményt.<sup>165</sup> Az amerikaiakkal rendezett első találkozóra azonban szeptember vége előtt aligha került sor. A szovjet kihallgatási jegyzőkönyvek általánosságban igen feltáróak Hatz tevékenységét illetően, de mégis pontatlannak tűnnek. Egyáltalán nem biztos például, hogy csak egyetlen találkozóra került sor, mielőtt Hatz Budapesten jelentett Kádárnak és Szombathelyinek.<sup>166</sup> A dokumentumokból az tűnik ki, hogy a rendszeres kapcsolattartást biztosítani hivatott rádióadó végül 1943 decemberében jutott csak el a budapesti illetékesekhez, a rejtjelkódok pedig további késedelemmel érkeztek célba. Mialatt októberben Hatz feletteseivel, Kádárral és Szombathelyivel azon tanakodott, milyen választ küldjenek az OSS felé, a szófiai attasé már aggódott, hogy az Abwehr tudomást szerez mindenről, ezért eldöntötte: beszámol a fejleményekről szófiai német hírszerző kollégájának, Otto Wagnernek. Amikor az amerikaiakkal november elején tartott újabb isztambuli találkozásáról visszatért állomáshelyére, Hatz tájékoztatta „Delius”-t, megemlítve a cionista vonalat is.<sup>167</sup>

<sup>163</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (1949. november 20.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 181–182.; Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (1948. február 7.). Uo., 107.; Vö. *Makra Zoltán*: i. m., 45–51.; Hátszegi-Hatz Ottó működési jelentése (4. sz. melléklet, Budapest, 1955. október 20.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/1, 32–33.; Makra könyvében szerepel, hogy Hátszegi már a novemberi tárgyalások során egy memorandumot adott át az OSS képviselőinek, amelyben kérte, hogy amerikai részről ne alkalmazzák a „feltétel nélküli megadás” kifejezést, még akkor sem, ha ebben egyébként „kölsönös megértés alakulna ki”, valamint hogy olyan megbízottak kapjanak szerepet, akik a közép- és kelet-európai problémákat jól ismerik. L. *Makra Zoltán*: i. m., 48–49.

<sup>164</sup> *Makra Zoltán*: i. m., 44.

<sup>165</sup> Hadtörténelmi Levéltár (HL), Personalia, 249. c dosszié, Hátszegi Ottó levele „Feri”-hez (1964. március 21.).

<sup>166</sup> Vö. Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (1948. február 7. és 1949. november 20.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 100–118., és 174–188. L. még a szovjet kihallgatási jegyzőkönyvek közül a legkorábbi: 1945. április 23. Uo., 30–31.; „Késmárki” fn. ügynök (Kádár Gy.) jelentése. (1958. október 6.). ÁBTL, Bt-262/3, 141–143.

<sup>167</sup> *Yehuda Bauer*: i. m., 137.

Hatz szerint december második felében, amikor Grosz Budapestre érkezett, azonnal felkereste őt, és bejelentette, hogy az említett írásos feltételek elfogadása esetén a Magyar Rádió szokásos adásának szövegébe a következő jelmondszerű híradást kell illeszteni: „Isztambulból jelentik, hogy az izmiri kiállításán a magyar pavilon a két ország közötti gazdasági kapcsolatok további jó ütemű fejlődéséről tanúskodik”. Az amerikai hírszerzés válasza pedig így hangzott: „Török politikai körök azt várják, hogy a közeljövőben fontos katonapolitikai események fognak bekövetkezni.”<sup>168</sup> A rádióadásokra azonban már december közepe előtt sor került. A további kapcsolattartás érdekében pedig — amint azt már korábban is fontolóra vették — Hatzot decemberben kinevezték katonai attasénak Ankarába és Isztambulba. A németbarát Bartalis Kálmán ezredes, katonai attasé leváltásáról ugyanis már régebben megszületett a döntés, de helyére először más megbízható tisztet szemeltek ki (Szőke Endre vezérkari ezredes személyében). Végül egyszerű cserével Hatzot — akinek kinevezését az amerikaiak maguk szintén kérték — Isztambulba delegálták.<sup>169</sup> Januárban el is utazott, hogy átvegye új hivatalát.

Mint láttuk, Hatz már 1943 decemberében továbbította a kormánynak a magyar csapatok hazahozására és a német szállítmányok elleni szabotázsakciók megkezdésére irányuló határozott amerikai követeléseket. Politikai alku lehetősége híján a miniszterelnök voltaképpen arra kényszerült, hogy kiterő manőverei közepette egy konkrét ultimátumra adjon választ. Amikor Kádár előadta az üzenetet Kállaynak, az hirtelen valóságos „idegrohamot” kapott. A miniszterelnök úgy látta, összeomlik a „politikai légvédelem” addig bevált gyakorlata: „Most nyakunkon van a szerencsétlenség. Ezeket a kívánságokat teljesíteni lehetetlen. Ha elutasítom, bombáznak, ha elfogadom, bekövetkezik a német megszállás. Így mindenképpen baj van” – fakadt ki keserűen. Végül megbeszélésre hívta Szombathelyit, Hatzot és Ghyczy Jenő külügyminisztert, s előttük indokolta, miért elfogadhatatlanok a közölt feltételek, miközben határozottan érvelt az elvárt szabotázsakciók és a csapatok keleti frontról való visszarendelése ellen. Az amerikaiaknak magyarázkodó választ küldtek, amelynek lényege az volt, hogy Magyarország hatékony külső segítség nélkül nem tehet semmit — ezzel minden beavatott egyetértett. 1944 elején — egyre nehezedő helyzetben — Hatznak azt kellett elérnie, hogy a tárgyalások ne szakadjanak meg.<sup>170</sup> Az előzetes tárgyalási feltételek elfogadásáról szóló kódolt üzenetek leadása valamikor ennél jóval korábban meg kellett tehát, hogy történjen az Egyesült Nemzetek Észak-Afrikai Rádiója és a Magyar Rádió útján, ami által a kapcsolat már hivatalos szinten mozgott. A küldött rádióadót azonban soha nem helyezték üzembe. Hatz újabb találkozóin az amerikai tárgyalási hangnem megváltozott: az OSS fokozott katonai természetű együttműködést követelt, és időközben az is világossá vált — amiként azt Hatz már a legelső alkalommal sejtette —, hogy a németek más úton szereznek tudomást szinte mindenről.

<sup>168</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyvei (Szovjetunió, 1948. február 7., 1949. november 20.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 107., ill. 183.

<sup>169</sup> *Charles Fenyvesi*: i. m., 239.; *Narrative Account...* I. m., 19., 23.

<sup>170</sup> „Késmárki” fn. ügynök (Kádár Gyula) jelentése (1958. október 6.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/3, 142-143.; *Kádár Gyula*: i. m., 605-607.



A berlini katonai attasé, Homlok Sándor időközben arról számolt be budapesti feletteseinek, hogy német katonai körök tudomással bírnak a magyar katonák által Törökországban folytatott különbéke-tárgyalásokról. Tanácsosnak tűnt tehát egy tisztázó akció a németek felé. Hatzot és Kádárt kiküldték Münchenbe a német katonai elhárítás fejéhez, Canaris tengernagyhoz, aki határozottan ellenezte, hogy Hatz folytassa a tárgyalásokat. Budapest azonban mások — például Bágyoni és Kövess — révén is fenntarthatta a kapcsolatot. Hatz Szófiában többször is beszámolt tárgyalásairól „Delius”-nak, amiről az amerikaiak német forrásból kaptak figyelmeztetést, és ezt a tényt nem is titkolták Hatz előtt sem. A németek viszont Hatz gesztusait alapos elemzés után végül alibi-teremtő lépésnek könyvelték el.<sup>171</sup>

Hatz 1943 decemberében kétszer is megfordult Isztambul és Budapest között, s közben Szófiában mindig tájékoztatta „Delius”-t. December 18-án ismét tárgyalt „Dogwood”-dal és Colemannel, akik közölték, hogy a magyar vezetésnek nincs sok ideje gondolkodni, döntenie kell az együttműködés felől. December 22-én Hatz ismét Budapestre ment jelentéstételre, de útját „megállapodásszerűen” megszakította az akkor még állomáshelyének minősülő Szófiában. Tájékoztatása alapján Adolf-Heinz Beckerle szófiai német követ hosszú jelentést írt, amely azonban a német hírszerzés jóval korábbra datálható ismereteihez képest semmitmondónak tűnik. A követ távirata a brit kódfejtőkhöz jutott, s az amerikaiak már januárban szembesítették Hatzot az általa elkövetett indiszkrécióval.<sup>172</sup> Azok a vádak, melyek a háború után Hatz Ottó úgynevezett „árulása” kapcsán megfogalmazódtak, az újabban megismerhető források alapján mégsem tűnnek megalapozottnak. A közelmúlt kutatásain nyugvó feldolgozások, amelyekre tanulmányunkban is többször hivatkozunk, tovább árnyalják a képet, ismét negatívabbnak mutatva az attasé szerepét, de következtetéseiket aligha lehet még perdöntőnek elfogadni, ráadásul a forrásokat eltérő szempontok alapján használták. Tuvia Friling izraeli történész munkája Hatzot, Bágyonit, sőt Kövesst is az Abwehr, majd később az SS illetékes szervei által beépített kettős ügynökként említi.<sup>173</sup> Ez a kapcsolat, amelyet a beavatottak (Kállay, Szombathegyi, Kádár, valamint a külügy részéről Ghyczy Jenő és Szentmiklósy Andor) politikai szintre akartak terelni — s amelyben Hatznak nagy szerepe volt —, talán fontosabbá, hasznosabbá is válhatott volna. Az általános politikai cselekvés módszereitől eltérő konspirációs logika és titkosszolgálati manőverek pontos megértése nélkül nem lehetséges azonban Hatz szerepének feltárása és korrekt értékelése. Ezt az amerikai és brit források alapos ismerete és magyar szempontok szerinti elemzése teheti csak teljessé.

<sup>171</sup> Kádár Gyula: i. m., 602–610.; Beckerle a Külügyminisztériumnak (1943. december 22.). Közli: A Wilhelmstrasse... I. m., 562. sz. (755–758.); Beckerle a Külügyminisztériumnak (1944. február 1.). Uo., 751. sz. (765–767.); A külügyminisztérium feljegyzése a Hitler–Horthy találkozó előkészítésére (1944. március). 578. sz. (777.)

<sup>172</sup> Yehuda Bauer: i. m., 138.; Beckerle a Külügyminisztériumnak (1943. december 22.). Közli: A Wilhelmstrasse... I. m., 562. sz. (755–758.)

<sup>173</sup> Tuvia Friling: i. m., 34–35., 42., 52.

*Magyarország német megszállásának előzményei*

Amikor Hatz 1944. január végén előadta a magyar vezetés politikai garanciák iránti igényeit, „Dogwood” élesen közbevágott: „Ez azt jelenti, hogy megszűnik a kapcsolat. Akkor a mi nehézbombázóink hamar Magyarország felett lesznek”.<sup>174</sup> „Dogwood” fölényesen lépett fel, de ezzel nem nyerte el felettesei tetszését; ők még a finomabb, diplomatikus hangnem fenntartását látták célra vezetőnek, mivel tudták, hogy nem egyszerűen a magyar vezérkarral állnak összeköttetésben, hanem közvetve Kállayval. Macfarland megígérte, hogy tolmácsolja a magyar kifogásokat a kairói OSS-parancsnokságnak, „Dogwood” viszont a rádióadó üzembe állítását követelte, ismét bombázást emlegetve.<sup>175</sup> Magyarországra amerikai bombák addig nem hullottak, az angolszászok a politikai előnyök érdekében mérsékletet tanúsítottak, de azért nyomást is gyakoroltak. Kállay úgy vélte, ha a bombatámadások megindulnak, politikája végleg megbukik. A „politikai légvédelem” valóban végnapjaihoz közeledett, a szövetségesek 1944 februárjában elvi döntést hoztak a Magyarország elleni légitámadások megkezdéséről.<sup>176</sup> Kállay célja az volt, hogy tovább egyensúlyozzon, elkerülje a bombázásokat, amíg az idő megéri a cselekvésre, a Németországgal való esetleges nyílt szakításra, ezért jóváhagyta a müncheni tisztázó akciót. De hozzájárult ahhoz is, hogy — Canaris figyelmeztetése ellenére — fenntartsák az isztambuli kapcsolatot, Hatz pedig folytassa tárgyalásait. Kállay és Szombathelyi ugyanis a közeljövő harctéri eseményei által kikényszerített kiugrás lehetséges módozatain törték a fejüket. A magyar elgondolások szempontjából persze döntő volt, hogy meddig őrzi meg ütőképességét a német hadsereg, amely január-február folyamán (a nehézségek ellenére) még erősnek tűnt.

Donovan már 1943 augusztusában az javasolta az amerikai politikai vezetésnek, hogy Bulgáriát, Romániát és Magyarországot a szovjetektől való félelmük kihasználásával próbálják rákényszeríteni a fegyverszünetre, de az ősz folyamán az Egyesült Államok még nem tartotta időszerűnek a szakítást. Decemberben viszont az OSS már erős pszichológiai nyomást gyakorolt annak érdekében, hogy Kállay forduljon szembe a németekkel.<sup>177</sup> Az angol–amerikai egyesí-

<sup>174</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1948. február 7.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 111.

<sup>175</sup> Narrative Account... I. m., 24., 34.; Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1948. február 7.). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 111.

<sup>176</sup> Szombathelyi Ferenc vezérezzredes és társai a Honvéd Vezérkar Főnökének Bírósága előtt. Budapest, 1944. október 11–12. Közread., bev. Szakály Sándor. Hadtörténelmi Közlemények, 1986/1. sz. 196.; Szegedy-Maszák Aladár Bakach-Besseneyhez (1944. március 12.). MOL, P 2066, 1. dob., 9. dosszié; *Dombóczy Lóránd: A magyar hadigazdaság a második világháború idején.* Budapest, Petit Real, 2003, 131.; Brit külügyminisztériumi feljegyzések (1943. december 11–14.). Közli: Magyar–brit titkos tárgyalások... i. m., 95/c irat. (294–296.); Macartney Robertsnek (1944. február 8.) és az ehhez fűzött brit külügyminisztériumi feljegyzések (1944. február 14–16.). Uo., 97/a–b sz. (301–306.)

<sup>177</sup> *Sziklay Andor (A. C. Klay):* Donovan tábornok irattárából. Az OSS és egy magyar kiugrási kísérlet a második világháborúban: Magyar vezérkari tisztek és amerikai megbízottak titkos tárgyalásai az 1944. március 19-i német megszállás hátterében. Irodalmi Újság (Párizs), 1985/2. sz. 5–6.; Habsburg Ottó Károly Lajoshoz (1944. február 11.). Közli: Magyar béketapogatódzások... I. m., 25/a. sz. (33.); Bakach-Besseney Ghyczyhez (1943. október 28.). Közli: Bakach-Besseney György tárgyalásai... I. m., 13. sz. (182–183.).

tett vezérkar ugyanis katonai szempontból előnyösnek látta, ha Magyarországot megszállják a németek, mivel úgy ítélték meg, hogy ez nagy német erőket kötne le és fokozná a magyarok ellenállását, ami megkönnyítené a közelgő atlanti hadművelet, a „Overlord” (hűbérúr) megvalósítását.<sup>178</sup> Svájcban élénken követelték a szovjet területen lévő magyar csapatok hazahozatalát, ami már „Dogwood” feltételei közt is szerepelt. A magyar vezetés tudta ugyanakkor, hogy a németek egyértelmű kapcsolatot feltételeznek a kiugrási próbálkozások és a csapatok visszavonásának szándéka között.<sup>179</sup> 1943. november elején Szombathelyi mégis ilyen értelmű parancsot adott ki. A németek azt válaszolták erre, hogy tényleges visszavonás esetén a csapatokat megtámadják.<sup>180</sup> Horthy 1944. február 12-én Hitlerhez küldött levele pedig, amely szintén a visszavonást sürgette, közrejátszott abban, hogy Németország felgyorsította a megszállás előkészületeit.<sup>181</sup>

A Hatz-ügynek a megszállás kérdése szempontjából akkortól kezdve lett komolyabb következménye, amikor Canarist 1944 februárjában leváltották az Abwehr éléről. Január végén Hatz kétszer találkozott az OSS képviselőivel, majd hosszabb szünet következett. Február elején ugyanis leváltott elődje (Bartalis Kálmán) társaságában, hazautazott Budapestre, az éves attaséi értekezletre. Szófián átutazva (február 1-jén) megint tájékoztatta tárgyalásairól „Delius”-t, ezúttal részletesebben, mint decemberben, de ugyancsak a lényeg elkendőzésével. Hatz azt is közölte, hogy az OSS rájött szófiai együttműködésére Otto Wagnerrel, mégpedig német forrásból. Nem tudjuk, hogy a németek közül felfigyelt-e egyáltalán valaki az értékes információra, amelyből egyrészt a brit kódfejtők (ULTRA) sikerére, másrészt az egyenesen Ribbentrop asztaláról elcsent- és a német Külügyi Hivatalon belül az amerikaiaknak dolgozó „George Wood” ügynök (Fritz Kolbe) révén Allen Dulleshez Svájcba továbbított – információk kijutására is következtetni lehetett.<sup>182</sup> A lelepleződés ellenére, az amerikaiak nem ejtették el Hatzot, akinek az Abwehrrel való szorosabb együttműködését csak abban az esetben vehetjük biztosra, ha részleteikben is kirajzolód-

<sup>178</sup> Brit külügyminisztériumi feljegyzések (1943. december 11–12.). Közli: Magyar–brit titkos tárgyalások... i. m., 95/c irat. (294–295.); *Elisabeth Barker: British Policy in South-East Europe in the Second World War.* London, Macmillan, 1976., 209–210., 215–216.

<sup>179</sup> *Kádár Gyula:* i. m., 623–624.; Ghyczy Bakach-Besseneyhez (1943. december 6.) Közli: Bakach-Besseney György tárgyalásai... I. m., 18. sz. (190–191.); Pappenheim a Wehrmacht főparancsnoksághoz (1943. szeptember 6. és szeptember 15.). Közli: A Wilhelmstrasse... I. m., 549. és 553. sz. (729. és 732.); Kaltenbrunner Himmlerhez (1943. október 26.). Uo., 559. sz. (740–742.)

<sup>180</sup> A magyar vezérkar volt főnökének védőirata. In: Szombathelyi Ferenc. Szerk. Csicsery-Rónay István. Budapest, Századvég–Occidental Press, 2002. 20.; Ghyczy Bakach-Besseneyhez (1943. november 21.). MOL, P 2066, 1. dob., 7. dosszié. Erre utal *Kállay Miklós:* i. m., II. köt., 59. Vö. *Mario D. Fenyő: Hitler, Horthy and Hungary: German–Hungarian Relations 1941–1944.* New Haven, Yale University Press, 1972. 156.

<sup>181</sup> *Die Tagebücher von Joseph Goebbels.* Hrsg. Elke Fröhlich. München, Saur, 1993–1996. Teil II, Band 11, 435. (1944. március 8-i bejegyzés.); Veessenmayer vallomása (1946. március 13.). Budapest Főváros Levéltára (BFL), XXV. 1.a, Sztójay Döme pere, 628/46, 281. doboz, Tárgyalási jegyzőkönyv, fol. 1074. Vö. A magyar Quisling-kormány: Sztójay Döme és társai a népbíró előtt. Szerk., bev. tan. Karsai László, Molnár Judit. Budapest, 1956-os Kht, 2004. 438.

<sup>182</sup> *Yehuda Bauer:* i. m., 138–139.; Beckerle a külügyminisztériumnak (1944. február 1.). Közli: A Wilhelmstrasse... I. m., 751. sz. (766.)

nak majd a német elhárítás egyes képviselői, a németországi belső ellenállás, valamint az OSS közötti titkos kapcsolatok szála.<sup>183</sup> Ugyanakkor fényt kellene deríteni arra is, hogy a Vkf-2. és a magyar politikai vezetés pontosan milyen információkkal rendelkezett és milyen szerepet játszott e téren.

1944 februárjában a korábban is ismert titkos kapcsolatok jelentősége átértékelődött. A fronthelyzet változása, a német vezetésén belüli látens hatalmi harcok, valamint — nem utolsó sorban — a még megmaradt közép-európai zsidóság helyzete (megmenthetőségének esélye) a korábbinál nagyobb hatást gyakorolt a folyamatokra. Magyarország számára fontos kérdés volt, hogy mikor érnek a határaihoz a szövetséges erők — amelyek lehetőleg ne a szovjetek, vagy ne csak a szovjetek legyenek. További kérdés volt, vajon Németországban történik-e valami és lehet-e még kivárára játszani. Beckerle említett február 1-jei jelentése két érdekes utalást is tartalmaz: az egyik a fentiekben már bemutatott ún. „zsidó összeköttetések” súlyponti jelentőségét emeli ki, a másik a szovjet térhódításra vonatkozik. Hatz hangsúlyozta „Delius” előtt: „azért lépett kapcsolatba az amerikaiakkal”, hogy „megállapítsa”, milyen szerepet szántak a Szovjetunióknak Európában. Az isztambuli amerikaiak valóban január végén közölték vele: a „három nagy” (Sztálin, Roosevelt és Churchill) határozatának értelmében „Németország szétzúzása után” a szovjet hadsereg egységei szállják majd meg Magyarországot, s felszólították, hogy haladéktalanul tájékoztassa erről a magyar kormányt. Ez az információ nagyon értékesnek tűnt a kormány és a vezérkar számára. Hatzot február elején személyesen fogadta Szombathelyi, és közléséért meg is dicsérték.<sup>184</sup>

1944 elején egyre nyilvánvalóbbá lett Kállay számára, hogy az angol–amerikai erők aligha érik el az országhatárt. Egyetlen reménye az volt, hogy a Vörös Hadsereg fő csapásiránya Berlin, illetőleg a Balkán keleti része lesz, így Magyarország — ha jól időzíti a kiugrást — elkerülheti a kizárólagos szovjet megszállást. A magyar hadsereget ezért a Kárpátokban és Észak-Erdélyben kell elhelyeznie, ahol „lábhoz tett fegyverrel” várakozhat, azt a látszatot keltve, mintha elszánt védekezésre készülne. Tényleges harc azonban nem állt Kállay szándékában; a Kárpátok védelmének koncepciója 1944 februárjában csupán elterelő, időnyerő manőver volt. A stockholmi szovjet diplomáciai képviselőt eközben hajlandónak mutakozott tárgyalni, akár egy megnemtámadási szerződésről is.<sup>185</sup> Veress Lászlót 1944. február végén — Kállay jóváhagyása mellett — Isztambulba küldték azzal a megbízással, hogy lehetőleg közvetlenül vegye fel a kapcsolatot a szovjetekkel, akár angolszász közreműködés nélkül is. Veress azonban előbb mégis brit közvetítést kért. Kállay szándéka a Szovjetunió és Magyarország közötti hadiállapot megszüntetése volt valamilyen katonai megállapodás révén, amit 1944. február végétől már Stockholmon keresztül kívánt előkészíteni — vélhetően azért is, mert Isztambulban a britek más helyszínt javasoltak Veressnek a „túlságosan szem előtt lévő”

<sup>183</sup> Barry M. Rubin: i. m., 186.; Richard Breitman: i. m., 52.; Narrative Account... I. m., 17–20.

<sup>184</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1951. november 16. ). ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 244.; Makra Zoltán: i. m., 59.

<sup>185</sup> Carlyle Aylmer Macartney: i. m., II. köt., 215., Czettler Antal: i. m., 487.

Törökország helyett. Tervét Kállay néhány hét leforgása alatt is realizálhatónak ítélte.<sup>186</sup> A miniszterelnök gyors háborús végkifejlettől tartott, részben azért is, mert tájékoztatást kapott a Hitler elleni szervezkedésről. Az Egyesült Államok képviselői közben változó hangnemben nyilatkoztak a svájci, a lisszaboni és az isztambuli színtereken, ráadásul mindenki magát állította be illetékesnek.<sup>187</sup>

Zavaros körülmények jellemezték az amerikai ejtőernyősök később esedékes fogadásáról (*Sparrow Mission* v. „Veréb-misszió”) folyó, Svájcban elindított tárgyalásokat is. Sem Kádár Gyulának, sem Hatznak nem volt tudomása róla 1944 márciusáig, hogy a magyar kormány megbízottai nemcsak Isztambulban, hanem Bernben is tárgyalnak. Az isztambuli OSS kezdetben maga sem tudott a készülő ejtőernyős misszióról, s bár később tájékoztatást kaptak róla, Hatzot erről már nem informálták.<sup>188</sup> Hatz közvetítésével az OSS végül kaphatott később katonai jellegű információkat is.<sup>189</sup> A kapcsolat a német megszállásig, s még aztán is folyamatos maradt, de végül az egész „Dogwood”-láncolat, amelynek Hatz és a vele dolgozó Bágyoni („Pink”), valamint Kövess („Jacaranda”) is részét képezte, teljesen használhatatlanná vált a német infiltráció miatt. Május elején, Budapesten mindhármukat letartóztatta a Gestapo, utóbb azonban „Delius” jóvoltából kiszabadulhattak – előbb Hatz, később pedig Bágyoni és Kövess, valamint a szintén fogságra vetett Kádár Gyula is.

A továbbiakról itt már nem ejtünk szót. Fontos azonban még megemlíteni, hogy Hatz és Grosz visszatérhetett Isztambulba, ahol – immár a budapesti SD-kirendeltség kéréstelen közreműködésével – az amerikai kapcsolatnak folytatása lett, többek között a Budapestről 1944 májusában elinduló Joel Brand<sup>190</sup> küldetése kapcsán is, amelynek háttérében egy Himmler által kezdeményezett titkos diplomáciai manőver állt. Himmler ajánlatát, amely teherautókért és más árucikkéért cserébe magyar zsidók életének megkímélését helyezte kilátásba („trucks for lives”) izraeli és amerikai kutatók ismertették az elmúlt években, főként brit és amerikai titkosszolgálati akták alapján. Elsősorban Yehuda Bauer és Shlomo Aronson fentebb gyakorta idézett kötetei adnak felvilágosítást a bonyolult ügyről, amelyben érintett volt Grosz is, akit végül a török hatóságok toloncoltak ki a brit ellenőrzés alatt álló Szíriába. Brandnak Adolf Eichmann megbízásából kellett az ajánlatot elsősorban a britek részére közvetítenie. Brand 1942-től tevé-

<sup>186</sup> Therfall Robertsnek (1944. március 3.). Magyar–brit titkos tárgyalások... i. m., 99/a. sz. (310., 1. jegyz.) Vö. *Bokor Péter*: i. m., 66., Kállay magánlevele Bakach-Besseneyhez (1946. június 22.). MOL, P 2066, 5. dob., 54. dosszié.

<sup>187</sup> Kállay Miklós olvasói levele. In: Három levél Bethlen Istvánról, Új Látóhatár, 1962/6. sz. 583. Az ellentmondásos nyilatkozatokra l. Bakach-Besseney Ghyczyhez (1943. október 14.). Közli: Bakach-Besseney György tárgyalásai... I. m., 9. sz. (177.); Wodianer Ghyczynek (1944. január 10.). Közli: Magyar béketapogatózások... I. m., 20. sz. (31.); Habsburg Ottó Károly Lajoshoz (1944. február 11.). Uo. 25/a. sz. (33.); Bakach-Besseney feljegyzése (1943. december 30.). MOL, P 2066, 1. dob., 7. dosszié; Kádár visszaemlékezése. ÁBTL, A-862, 57.; *Makra Zoltán*: i. m., 61.

<sup>188</sup> Hátszegi-Hatz Ottó kihallgatási jegyzőkönyve (Szovjetunió, 1948. november 30.) ÁBTL, 3.2.1., Bt-262/2, 111.; Hátszegi-Hatz Ottó működési jelentése (4. sz. melléklet, Bp. 1955. október 20.). Uo. Bt-262/1. 41.; Narrative Account... I. m., 49–50.

<sup>189</sup> Az információátadásról l. *Fenyvesi Károly*: Szombathelyi Ferenc és a magyar–amerikai titkos tárgyalások. In: Szombathelyi Ferenc... I. m. 50–53.; *Makra Zoltán*: i. m., 61.

<sup>190</sup> Joel Brand (1907–1964) a budapesti Mentőbizottság tagja.

kenykedett a Mentőbizottságban, amelyet némiképp meglepett a személyének kiválasztása, hiszen ebben a vonatkozásban mások inkább szóba jöhettek volna (így pl. a később nevezetes szerepet játszó Kasztner Rezső). Pálóczi-Horváth, illetőleg az SOE is értesült Brandnak és útítársának, Grosznak az érkezéséről. Elsőként Brand nem mást keresett fel Isztambulban, mint az SOE emberét, Váli professzort.<sup>191</sup>

Pusztán a béketapogatózásokon keresztül a magyar politika tárgyilagos megítélése nem lehetséges. Hitlernek és környezetének nem is voltak illúziói Kállay fő célkitűzéseit illetően egyébként már akkor sem, amikor kormányfői megbízatását elnyerte.<sup>192</sup> Az isztambuli magyar–angolszász kapcsolatok, a béketapogatózások egészen 1941-ig visszanyúló előzményei és az 1944. eleji — már eléggé kétségbeesett — kiugrási szándékok, a magyar zsidóság sorsa és a német megszállás között is szoros az összefüggés; mindezek azonban egymástól eltérő fontosságú, változó jelentőségű mozaikdarabjai annak az összképnek, amely különféle értesülések, valamint a fronthelyzet mérlegelése nyomán alakult ki végül Hitler előtt. Valamennyi titkos információ a politikai és katonai kontextusban nyerte el végső értelmét. Az egyes szálak önmagukban kevéssé értelmezhetőek, a magyar forrásfeltárás pedig ma még viszonylag gyenge a sorsfordító történelmi időszak jelentőségéhez mérten, ezért is nehéz a korrekt ítéletalkotás a titkos diplomácia manővereiről és a konkrét személyekről. Napjainkig még korántsem zárult le az 1942 és 1944 közötti magyar külpolitika hátterének alapos feltárása és értékelése. Tanulmányunk ennek kívánt nagyobb lendületet adni.

WORLD WAR INTRIGUES. HUNGARIAN EFFORTS AT PEACE AND THE IMPORTANT MOMENTS OF THE ISTANBUL SCENE 1942–1944

by András Joó  
(Summary)

The author intends to throw more light on the so far hidden aspects of the secret war diplomacy of Premier Miklós Kállay. The study makes use of numerous sources, primarily some extraordinarily valuable documents of the Historical Archives of the Hungarian State Security (Allambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára). From 1945, and especially in the early 1950's, and even long after 1956, state security services showed great concern about the wartime contacts of particular persons with the Anglo-American allies. Substantial amount of papers were produced relating to the show trial proceedings of György Pálóczi-Horváth who worked for the British Special Operations Executive (SOE) at a key post in Istanbul, or Ferenc Váli, an agent of SOE, as well as other persons. The study shows interesting details of the activities of Ottó Hatz (Hátszegi) whose exact role remained largely obscure, while it inspired much controversy. The author has discovered several interesting and so far scarcely researched secret intelligence connections which help tracing the outlines of a new historical context. The study provides a deeper insight into the understanding of the nature of secret wartime negotiations, as well as of the role of persons like Antal Ullein-Reviczky, László Veress and Gyula Kádár (also Tibor Eckhardt and Vilmos Böhm). It is an important contribution to recent international research on the Holocaust, showing the interactions and connections between the fate of Hungary's Jews, the activities of the Jewish Agency supporting the work of the Rescue Committee (Va'adah) in Budapest, the German Abwehr, allied intelligence, and the Hungarian peace-feelers.

<sup>191</sup> *Yehuda Bauer*: i. m., 163–171.; *David Cesarani*: Eichmann. Élete és bűnei. Gold Book Kft., Debrecen, 2005., 182–185.; Pálóczi-Horváth tanulmánya. ÁBTL, 3.2.5., O–8–028, 444–445.; *Váli Ferenc*: i. m., 69.

<sup>192</sup> *Die Tagebücher...* I. m. Teil II, Band 3, 442., 452., 519. (1942. március 3-i, március 11-i és március 21-i bejegyzések.)

*Germuska Pál*

## SZOVJET TANÁCSADÓK MAGYAR HADIIPARI VÁLLALATOKNÁL AZ 1950-ES ÉVEKBEN

„A gazdasági minisztériumok területén dolgozó szovjet tanácsadók jelentős segítséget nyújtottak a Szovjetunió gazdag tapasztalatainak felhasználásához, és a korszerű technika megvalósításához. A népgazdaság csaknem minden területén dolgoztak már szovjet tanácsadók, akik javaslataikkal nagy támogatást nyújtottak terveink teljesítéséhez, a szocializmus építéséhez. A szovjet szakemberek segítsége nagymértékben járult hozzá a Szovjetunió iránti szeretet elmélyüléséhez, a szovjet technika és tudomány megbecsüléséhez és alkalmazásához gazdasági vezetőinknél és műszaki értelmiségünkénél. A szovjet tanácsadók javaslatai a népgazdaság legfontosabb problémáinak megoldására terjedtek ki.” Így értékelte a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének (MDP KV) Titkársága a szovjet tanácsadók magyarországi munkáját 1953 márciusában.<sup>1</sup>

A második világháborút követően Közép-Kelet-Európában a szovjet katonai, politikai és gazdasági tanácsadók különösen fontos szerepet játszottak a kommunista hatalomátvételben és a szocialista rendszer kiépítésében.<sup>2</sup> Az 1940-es évek végén és az 1950-es évek első felében végbemenő szovjetizálás eddig kevés figyelemre méltatott aspektusa az erőltetett szovjet technológiatranszfer. A szocialista rendszer, a tervezdélkodás meghonosítása együtt járt a szovjet technológia és termelési modell kötelező átvételével, ami a térség országai számára több iparágban egyértelműen visszalépést jelentett. Egyfelől azért, mert a Szovjetunió számos esetben az 1930-as évek elején behozott amerikai és nyugati technológiákat (re)exportálta — helyell-közzel továbbfejlesztve — az új szocialista országokba. Másfelől — különösen a hadiiparban — a legújabb fejlesztéseket, a legkorszerűbb technológiákat eleve nem is kívánta átadni a szatelit országoknak.<sup>3</sup>

A szovjet technologiaexport és technológiatranszfer talán legalaposabb analízisét Zsang Bai-csung, Zsang Jiu-csung és Jao Fang végezte el Kína vonatkozásában, amely több milliárd rubel értékű segítséget kapott a szocializmus

---

<sup>1</sup> Az MDP KV Titkárságának határozata a gazdasági minisztériumok területén dolgozó szovjet tanácsadók munkájának hasznosításáról (1953. március 18.). Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL) M-KS, 276. f., 54. csop., 235. ő. e., 126.

<sup>2</sup> Erről újabban l. *Zoltan Barany: Soviet Takeovers: The Role of Advisers in Mongolia in the 1920s and in Poland and Hungary after World War II. East European Quarterly, 1994/4. 409-433.*

<sup>3</sup> Például az 1951-53-ban Csehszlovákiának, Lengyelországnak és Magyarországnak átadott lőpor- és robbanóanyag-gyártási dokumentációk a Szovjetunióban 1941-45 között alkalmazott eljárásokon alapultak. *Irina Bisztrova: Szovjetszko vojenno-promislennyij kompleksz: problemi sztanovlenyja i razvityija: (1930-1980-e godi). Moszkva, IRI RAN, 2006. 329.*

építéséhez a Szovjetuniótól.<sup>4</sup> Tanulmányukban az alábbi három területet vizsgálták a szovjet–kínai együttműködés és a technológiatranszfer szempontjából:

- 1) ipari technológiatranszfer – benne nagy ipari létesítmények építésének segítése, technikai segítségnyújtás, komplett berendezések átadása, tervek és műszaki információk átadása, gyár- és terméktervezői kapacitások fejlesztése;
- 2) a tudományos és technológiai kapacitások fejlesztése különféle együttműködések formájában (tudományos-műszaki együttműködési bizottság stb.);
- 3) oktatási és továbbképzési projekt – a műszaki oktatás reformja, új műszaki felsőoktatási intézmények alapítása, nagyszámú kínai diák továbbtanulása a Szovjetunióban, szovjet szakértők küldése Kínába.

Zsangék adatai szerint több mint 10 ezer szovjet gazdasági, kulturális és oktatási szakértő fordult meg 1949 és 1966 között Kínában. Tevékenységük igen szerteágazó volt. „A szovjet látogatók sora a műszaki szakemberektől és mérnököktől a munkásokig terjedt. Mindenféle szovjet vállalattól érkeztek, beleértve a tervező- és kutatóintézeteket is. 1953 után [...] a legkülönbözőbb szakértők dolgoztak [...] berendezések felszerelésénél, üzemrészek vezetésénél és (tovább)képző intézményekben, csakúgy mint az említett tervező-, tudományos kutató- és műszaki intézetek segítségével. Ők tették lehetővé, hogy a szovjet technológia gyökeret eresszen, továbbfejlődjön és gyümölcsözőn Kínában. Számos szovjet szakértő dolgozott együtt a Kínai Tudományos Akadémiával, az ipari minisztériumok és bizottságok tudományos kutatóintézeteivel és a honvédelmi intézményekkel.”<sup>5</sup> Irina Bisztrova a szovjet hadiiparról szóló monográfiájában ugyancsak kiemelte a tanácsadók fontosságát a „népi demokráciák” fegyvergyártásának kiépítésében. Szovjet tisztek, mérnökök és technikusok irányították és „segítették” a szatelit országokban a régi gyárak rekonstrukcióját, az új hadiipari üzemek helyszínének, telephelyeinek kiválasztását, megtervezését és felépítését. A szovjet szakértők gyakorlati segítséget nyújtottak a fegyvergyártás beindításában, kiképezték a katonai minőségellenőrzést és átvételt végző tiszteket, s részt vettek a fegyverek mintapéldányainak kipróbálásaiban.<sup>6</sup>

Tanulmányunk a szovjet tanácsadók és szakértők 1950-es évekbeli magyarországi tevékenységén keresztül igyekszik bemutatni a szovjetizálás folyamatát és a technológiatranszfer módjait. Habár a szovjet technológiák átvétele nagymértékű volt a nehézipar egészében, választásunk mégis a hadiiparra esett, mert a szovjetizálás ebben a szektorban volt a legradikálisabb és legteljesebb. Ugyanis az összes szatelit ország — néhány termék kivételével — megszüntette a korábbi fegyverek, katonai járművek és felszerelések gyártását, és teljesen átállt a szovjet licenck alapján való termelésre. Az alábbiakban rövid közép-kelet-európai körképet adunk a tanácsadói rendszer általános vonásairól, majd ismertetjük a katonai és civil tanácsadók és szakértők magyarországi működésének alapfeltételeit, főbb állomásait. Ezután részletekbe menően, konkrét hadiipari vállalatok pél-

<sup>4</sup> *Baichung Zhang – Jiuchun Zhang – Fang Yao: Technology Transfer from the Soviet Union to the People's Republic of China 1949–1966. Comparative Technology Transfer and Society, 2006/2. 105–171.*

<sup>5</sup> Uo. 142.

<sup>6</sup> *Irina Bisztrova: i. m. 320–321.*



dáján elemezzük a tanácsadók tevékenységét, végül összegezzük a tanácsadók magyarországi tartózkodásának és működésének tanulságait.

### *A szovjet tanácsadói rendszer Közép-Kelet-Európában és Magyarországon*

A szovjet tanácsadói rendszer közép-kelet-európai kiépítéséről pontos képet kaphatunk Albina Noszkova tanulmányából, amelyben a szerző — oroszországi levéltári források alapján — három szakaszra osztotta a folyamatot. Az első tanácsadók az előrenyomuló Vörös Hadsereggel együtt, illetve a harcok lezárulását követően jelentek meg a megszállt országokban 1944/45 fordulóján. Az első periódusban a tanácsadók viszonylag rövid ideig tartózkodtak az adott országban, és egy-egy terület (határőrizet, rendvédelem, belső karhatalom, gazdasági kérdések) problémáival kapcsolatos konzultáció képezte feladatukat. Bulgáriában, Romániában és Magyarországon a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet részlegének keretében végezték munkájukat.<sup>7</sup>

A második periódus 1949-ben vette kezdetét: ez év nyarától felgyorsult az állandó tanácsadói rendszer kiépítése. A régió országaiban a hadsereg és az államvédelem vezetését mind több szovjet tiszttel és tábornokkal „erősítették meg”. A Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumában 1949 őszén külön osztály állítottak fel a „népi demokratikus országok állambiztonsági szerveinek való segítségnyújtás” céljával, amely koordinálta a tanácsadók munkáját és rendszerezte a tőlük érkező információkat. 1950–51-ben pedig tömegesen jelentek meg a tanácsadók a szatelit országok hadseregeiben. „Feladataik közé nem csupán olyan tisztán szakmai kérdések tartoztak, mint a hadsereg felépítése, irányítása, a fegyverkezés, a katonai oktatás, hanem a politikai hangulat ellenőrzése is, különösen a legfelsőbb parancsnoki állományban” – hangsúlyozza Noszkova.<sup>8</sup>

A harmadik periódusban, 1951–52-ben épült ki a többszintű tanácsadói struktúra a gazdaság területén. Az adott ország kormányának fontosabb miniszterei mellé főtanácsadókat osztottak be. A vezető és egyszerű tanácsadók a minisztériumok különböző főosztályain (részlegein), nagyobb építkezéseken és jelentősebb üzemekben dolgoztak. Ők irányították a tudományos-technikai segítségnyújtási egyezmények alapján érkező további szovjet szakértők munkáját is. A civil tanácsadók küldésének mechanizmusa nem változott az 1940-es évek második feléhez képest: a kérelmező ország hivatalosan Sztálinhoz vagy a szovjet kormányhoz fordult, s a kiküldetésről szóló döntés is a legmagasabb szinten született meg. 1952 májusától külön kormányhatározat szabályozta a tanácsadók feladatkörét: a Szovjetunió Minisztertanácsának határozata „a népi demokratikus országok hivatalaihoz és üzemeihez kiküldött szovjet tanácsadók és szakértők irányításának megjavításáról”, valamint a hozzá kapcsolódó részletes utasítás. A határozat alapján a szovjet (nagy)követségeken gazdasági tanácsosi tisztséget hoztak létre. Ez a tanácsos felügyelte politikailag a civil ta-

<sup>7</sup> Albina F. Noszkova: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása 1945–1953. Múltunk, 1999/3. sz. 204–208.

<sup>8</sup> Uo. 213–214. Idézet helye: 214.

nácsadók tevékenységét, akik szakmai ügyekben viszont az őket kiküldő szovjet intézmény hatáskörébe tartoztak.<sup>9</sup>

Az említett határozat és más utasítások elviekben csak konzultatív szerepkört biztosítottak a tanácsadóknak: nem dönthettek a helyi vezetők helyett, nem erőltethették rá véleményüket a másik félre, nem adhattak kéretlen tanácsokat, nem vehettek részt konkrét feladatok végrehajtásában stb. Valójában a tanácsadóknak persze döntő szavuk volt számos kérdésben, amit Gerő Ernő miniszterelnök-helyettesnek, az MDP főtitkár-helyettesének 1956 novemberében papírra vetett sorai is bizonyítanak: „A [magyarországi] Sztálin Vasmű szovjet konzultáció alapján épült, még a helyet is szovjet javaslatra változtatták meg.<sup>10</sup> A Szovjetunióban készültek a vasmű tervei, felszerelésének nagyobb része; szovjet részről soha nem vetették fel, hogy miért építjük. A szükséges nyersanyagellátást (vasérc, koks) nemzetközi megállapodások biztosították, s a mű csak olyan ütemben épült ki, amilyen ütemben a nyersanyagellátásra nemzetközi megállapodás történt. [...] Minden hadiipari üzemet kifejezetten szovjet kívánság és tanács alapján építettünk. Saját kezdeményezésre egyetlen egy sem épült.”<sup>11</sup> A szovjet források alapján Noszkova is egyértelműen leszögezi, hogy az 1940-es évek végén és az 1950-es évek első felében a szocialista országokban egyetlen komolyabb társadalmi-gazdasági döntés sem született a szovjet tanácsadók közreműködése nélkül. Noszkova rámutat a tanácsadók behívásának belső okaira is. A helyi kommunista pártok, elitek hiányt szenvedtek politikailag megbízható, ugyanakkor megfelelő szaktudással rendelkező kérdésekben, és nem volt tapasztalatuk sem a tervgazdálkodásban, sem pedig nagyberuházások megszervezésében, lebonyolításában. Ráadásul a (szovjet) propaganda alapján túlzó elképzeléseik voltak a szovjet szakemberek képességeiről.<sup>12</sup>

Magyarország estében ugyancsak jól elkülöníthető a tanácsadók telepítésének három szakasza. 1945 februárjában, az éppen csak elfoglalt Budapesten, a rendőrség frissen felállított politikai nyomozó részlegén már ott találjuk a szovjet összekötőket. Később a Magyar Államrendőrség Politikai Osztályának felállításában egyértelműen közreműködött a szovjet katonai parancsnokság. Egykori államvédelmi tisztek visszaemlékezései szerint pedig a szovjet Állambiztonsági Minisztériumnak 1947-től állandó képviselője volt Magyarország.<sup>13</sup>

<sup>9</sup> Uo. 216–217.

<sup>10</sup> A vasművet először a jugoszláv határhoz közeli Mohácson kívánták felépíteni, majd a szovjet–jugoszláv viszály kirobbanását követően kb. 100 km-rel északabbra, Dunapentelén (a mai Dunaujvárosban) kezdték meg a beruházást és a hozzá tartozó szocialista város építését. A szocialista városokról lásd részletesen: *Germuska Pál: Indusztria büvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* Budapest, 1956-os Intézet, 2004.

<sup>11</sup> Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. Közzé teszi: *Baráth Magdolna.* Múltunk, 1999/1. 164–165.

<sup>12</sup> *Albina Noszkova:* i. m. 216–219.

<sup>13</sup> Részletesen l. *Baráth Magdolna:* Soviet Counsellors at the Hungarian State Security Organs. Presentation at the NKVD/KGB Activities and its Cooperation with other Secret Services in Central and Eastern Europe 1945–1989, International Conference in Bratislava on 14–16 November 2007. Kézirat. Ezúton szeretném megköszönni Baráth Magdolnának, hogy rendelkezésemre bocsátotta előadásának szövegét.

A magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés 1948. február 18-i aláírását követően Moszkvában folytatott tárgyalásokon Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes — egyebek mellett — meg egyezett a szovjet vezérkar vezetőivel, hogy a hadsereg fejlesztésének segítésére 8 szaktanácsadót küldenek Magyarországra. A katonai tanácsadók első 8 fő csoportja 1948. október 1-jén meg is érkezett Budapestre, a Honvédelmi Minisztériumba (HM) J. M. Prokofjev vezérőrnagy vezetésével.<sup>14</sup> Az MDP KV Titkársága november 4-én hozzájárult, hogy a HM kérjen — a „mostani specialistaikon kívül” — 30–40 kiképző tisztet a Szovjetunióból.<sup>15</sup> Majd az MDP Allamvédelmi Bizottsága november 17-én jóváhagyta a HM javaslatát újabb szovjet katonai szakértők (28 törzstiszt és 3 főtiszt) kérésére.<sup>16</sup> 1949-ben e döntések nyomán összesen 46 újabb katonai tanácsadó érkezett, jogi státusukról, hatáskörükről vagy a nekik járó javadalmazásról és ellátásról azonban kormányközi egyezmény nem rendelkezett.<sup>17</sup> Létszámuk később tovább nőtt, az 1956-ban készült Katonai Tanácsadók Jegyzéke 82 szolgálatot teljesítő szovjet tisztet sorolt fel a Magyar Néphadsereg Vezérkaránál, csapatainál és tanintézeteinél.<sup>18</sup> A hadiipari tanácsadók a második szakaszban érkeztek, az első civil szakemberekkel egy időben.

A civil tanácsadók tömeges behívására 1951 nyarán került sor: az MDP KV Titkársága június 20-án 34 szovjet gazdasági, pénzügyi, egészségügyi, oktatási és művelődési szakember meghívásáról döntött, akiket 16 minisztériumban és központi hivatalban (tervhivatal, statisztikai hivatal stb.) kívántak egy évig foglalkoztatni. A kérésben a bányamérnökön és olajipari szakértőn, geológuson és statisztikuson kívül szerepelt balettmester, testnevelő, középiskolai tanár és általános iskolai tanítók meghívása is.<sup>19</sup> Az MDP KV Titkársága a már itt dolgozó tanácsadók közül többet is kitüntetésre terjesztett fel 1951 második felében: kohászati szakembereket a diósgyőri és az ózdi kohók átépítésének meggyorsításáért,<sup>20</sup> egy textilipari mérnököt a szovjet gyártási szabványok megismertetéséért,<sup>21</sup> valamint egy gyapottermelési szakértőt a növény magyarországi meghonosításáért.<sup>22</sup>

Úgy tűnik azonban, hogy amíg a politikai és katonai tanácsadók szinte maradéktalanul elérték céljaikat, addig a harmadik szakaszban érkezett szov-

<sup>14</sup> *Okváth Imre*: Bástyá a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956. Budapest, Aquila, 1998. 150–151.

<sup>15</sup> MOL, M-KS, 276. f., 54. csop., 16. ó. e., 5.

<sup>16</sup> MOL, M-KS, 276. f., 84. csop., 12. ó. e. Az előterjesztésből kiderül, hogy az igénylést eleve a szovjet főtanácsadóval megbeszélve állították össze. Tanulságos a javaslat azon megjegyzése, miszerint „a Szovjet Főtanácsadónak az volt a véleménye, hogy a jelenlegi létszámviszonyokhoz a kérésben felvetett igénylések teljesen elegendőek, nagyobb létszámú tanácsadó nem lenne kellőképpen kihasználható”. L. uo. 12.

<sup>17</sup> *Okváth Imre*: i. m. 163.

<sup>18</sup> *Nagy Tamás*: Fordulattól – forradalomig. A Magyar Dolgozók Pártja katonapolitikája 1948–1956. Ph. D. disszertáció. Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, 2003. 69.

<sup>19</sup> MOL, M-KS, 276. f., 54. csop., 149. ó. e., 2–3., 21–23.

<sup>20</sup> Uo. 156. ó. e., 5., 51–54.

<sup>21</sup> Uo. 158. ó. e., 7., 75–76.

<sup>22</sup> Uo. 171. ó. e., 7., 65.

jet szakemberek lényegesen több nehézséggel szembesültek a gazdaság területén. Az MDP KV Titkárságának — a bevezetőben már idézett — 1953. márciusi határozata súlyosan elmarasztalta a fogadó minisztériumokat és vállalatokat: „Nem egy helyen a szakemberek maradisága, vagy éppen ellenséges magatartása akadályozta és akadályozza a tanácsadók munkáját és tanácsaik felhasználását.” A dokumentumból ugyanakkor az is kiderül, hogy jóllehet a Minisztertanács mellett működő Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága időnként kért be jelentéseket, valójában egyetlen kormányzati szerv sem koordinálta a tanácsadók munkáját. Még a pártközpont sem ellenőrizte a tanácsadók munkafeltételeit és javaslataik hasznosítását. Több minisztériumban részletes munkaprogram nélkül dolgozott a tanácsadó, és az is megesett, hogy javaslatainak végrehajtását az illetékes minisztérium (például az Építésügyi Minisztérium) nem írta elő rendeleti úton. Az MDP KV Titkársága mindezek miatt határozatában rögzítette, hogy minden minisztériumban egy miniszterhelyettest kell kijelölni a tanácsadókkal való kapcsolattartásra, mindenhol részletes munkaprogramot kell készíteni a tanácsadó foglalkoztatására, és fiatal, politikailag megbízható szakembereket kell a tanácsadók mellé beosztani a szovjet módszerek átvétele érdekében.<sup>23</sup>

1953 és 1956 között újabb tanácsadók meghívására csak néhány speciális területen került sor. 1954 augusztusában például a Belügyminisztérium (BM) Operatív Technikai Osztályához kívántak újabb szovjet szakértőket hívni.<sup>24</sup> Az MDP Politikai Bizottsága is igyekezett mérsékelni az újabb tanácsadó-igényléseket, illetve azokat a Minisztertanács elé utalta.<sup>25</sup> A Nagy Imre-kormány többnyire csak a már itt tartózkodó tanácsadók mandátumának meghosszabbításához járult hozzá, új szakember meghívásra — úgy tűnik — mindössze egyetlen alkalommal adott engedélyt.<sup>26</sup> Megfelelő források hiányában nem tudható, hogy vajon maga Nagy Imre igyekezett-e ezzel önállóságát demonstrálni, vagy egyszerűen túl költségesnek ítélték a szovjet szakértőhad vendégül látását. A tanácsadók munkájának és segítségének az 1953. márciusihoz hasonló, átfogó értékelésére többé nem került sor. A Magyar Néphadsereg 1953-tól folytatódó, sorozatos és jelentős mértékű (több tízezer fős) létszámcsoökkentései nyomán a honvédelmi mi-

<sup>23</sup> Az MDP KV Titkárságának határozata a gazdasági minisztériumok területén dolgozó szovjet tanácsadók munkájának hasznosításáról (1953. március 18.). MOL, M-KS, 276. f., 54. csop., 235. ó. e., 126–129.

<sup>24</sup> Az MDP KV Titkársága 1954. augusztus 16-i ülésének jegyzőkönyve. MOL, M-KS, 276. f., 330. ó. e., 6. és 80.

<sup>25</sup> Az MDP Politikai Bizottsága 1954. április 7-i ülésének jegyzőkönyve. MOL, M-KS, 276. f., 53. csop., 169. ó. e., 5. és 81–82.

<sup>26</sup> 540615/26/1954–Mt. sz. határozat „egyes szovjet szaktanácsadók itt-tartózkodási idejének meghosszabbításáról” (1954. június 15.). MOL, XIX-A–83–a, 53021. sz. mikrofilm; 540713/25/1954–Mt. sz. határozat „az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatalnál dolgozó szovjet szaktanácsadó itt-tartózkodási idejének meghosszabbításáról” (1954. június 13.) és 540713/26/1954–Mt. sz. határozat „a Begyűjtési Minisztériumban dolgozó itt-tartózkodási szovjet szaktanácsadó itt-tartózkodási idejének meghosszabbításáról” (1954. július 13.). MOL, XIX-A–83–a, 53022. sz. mikrofilm; 541016/3/1954–Mt. sz. határozat „Ny. M. Ricskov, a Legfőbb Ügyészség és az Igazságügyminisztérium mellett dolgozó szovjet tanácsadó szerződésének meghosszabbításáról” (1954. október 18.). MOL, XIX-A–83–a, 117. dob.; 509/nk/2/1953–Mt. sz. határozat „Szovjet villamosenergia szakértő bizottság meghívásáról” (1953. szeptember 18.). MOL, XIX-A–83–a, 52989. sz. mikrofilm.

niszter, Bata István vezérezredes tett javaslatot a katonai tanácsadók létszámának csökkentésére. 1956. szeptember 22-én Georgij K. Zsukov marsall, szovjet honvédelmi miniszterhez írott levelében 54 főre javasolta mérsékelni az addigi 82 fős létszámot.<sup>27</sup> Az 1956. október 23-án kitört forradalom miatt azonban erre más formában került sor: október utolsó napjaiban, a szovjet csapatoknak Budapestről való kivonásával egyidőben „menekítették ki” a tanácsadókat és családjaikat.<sup>28</sup>

1956. november 4-i második szovjet katonai intervenciót követően szovjet párt- és állami vezetők vették át néhány hétre Magyarország irányítását. A Kádár János vezette magyar kormány, az új kommunista párt, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSzMP) és az elnyomó apparátus megerősödését követően építette le Moszkva a szovjet befolyás és ellenőrzés leglátványosabb intézményeit 1957 folyamán. Tanácsadók ezután csak az állambiztonsági szerveknél és a hadsereg felső szintjein dolgoztak tovább.<sup>29</sup> Egy az MSzMP Politikai Bizottsága elé terjesztett 1958. októberi levéltervezetből kiderül, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SzKP) Elnöksége javasolta a magyar pártvezetésnek a tanácsadói rendszer megszüntetését. A választervezet szerint ekkor mintegy 40 tanácsadó tartózkodott Magyarországon: 8 állandó tanácsadó a Magyar Néphadsereg-nél, 23 tanácsadó a BM-nél, és 9 uránipari szakértő. Am közülük 24 tanácsadó és 4 szakértő mandátuma 1958 végével lejárt. A politikai bizottság 1958. október 7-én úgy határozott, hogy a magyar fél kéri a tanácsadói rendszer fokozatos felszámolását, ugyanakkor szükségesnek ítéli a HM-nél és a BM-nél 4-4 tanácsadó, valamint az urániparban 5 szakértő maradását.<sup>30</sup> A későbbi évekből egyelőre nem sikerült olyan felső szintű kormányzati vagy párt dokumentumot találnunk, amely eligazítana a csekély létszámú, de tartósan Magyarországon dolgozó szovjet összekötők és tanácsadók létszámáról és összetételéről.

A tanácsadói rendszer visszafejlesztése és leépítése Közép-Kelet-Európa többi országában is hasonlóan zajlott az 1950-es évek közepén és második felében. Sztálin halála után a szovjet vezetés — a korábbiakhoz hasonló módon — direkt utasításokat adott a reformok megkezdésére, a korlátozott desztalinizációra. Ugyanakkor Nyikita Sz. Hruscsov mindinkább „elvtársi bírálat és tanács” formájában közölte óhajait és elvárásait a szatellit államok vezetőivel.<sup>31</sup> A Varsói Szerződés megalakulásával és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) újjászervezésével olyan koordinációs fórumok jöttek létre, ahol a multilaterális tárgyalások során Moszkvának ugyan döntő szava volt, de a partnerországok legalább kifejtették véleményüket.<sup>32</sup> A SzKP XX. kongresszusán

<sup>27</sup> Nagy Tamás: i. m. 88.

<sup>28</sup> A csapatkivonásról lásd részletesen Horváth Mihlós: 1956 hadikrónikája. Budapest, Akadémiai, 2003. 249-251.

<sup>29</sup> Rainer M. János: A Szovjetunió. In: Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban. Szerk. Békés Csaba. Budapest, Gondolat, 2007. 53-54.

<sup>30</sup> MOL, M-KS, 288. f., 5. csop., 97-98. ó. e., 12. és 170-171.

<sup>31</sup> Rainer M. János: Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez (1953-1956). In: A magyar-orsz kapcsolatok tizenkét évszázada. Az ELTE Ruszisztikai Központ 2005. május 26-i ünnepi konferenciájának előadásai. Szerk. Szvák Gyula. Budapest, ELTE Ruszisztikai Központ, 2005. 73-80.

<sup>32</sup> Részletesen l. Békés Csaba: Magyarország és a nemzetközi politika az ötvenes évek közepén. In: Evolúció és revolúció. I. m. 9-27.

hangoztatott elvekből ugyancsak a közvetlen szovjet ellenőrzés enyhítése, a helyi kommunista pártok nagyobb önállósága következett. A közép-kelet-európai szocialista országokban ráadásul az 1950-es évek közepére kinevelődött az új rendszerhű szakértelmiség, amely szükségtelenné tette a tanácsadói rendszer fenntartását. Moszkva, az 1956. októberi magyar forradalom következményeiből is tanulva, fokozatosan visszavonta civil tanácsadóit, és csak a kulcsfontosságú állambiztonsági és katonai posztokon hagyta meg delegáltjait a térségben. A magas rangú katonai összekötők azonban az 1980-as évekig, gyakorlatilag a szovjet csapatok kivonásáig ottmaradtak a szövetséges szocialista hadseregek vezetésében a folyamatos szovjet kontroll biztosítása érdekében.

### *Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál*

A szerény méretű, néhány állami tulajdonú iparvállalatból, két-három nagy magáncégből és számos kisebb magánvállalkozásból álló magyar hadiipar súlyos károkat szenvedett a háborús események során 1944–45-ben. 1945 és 1948 között szinte semmilyen haditermelés nem folyt Magyarországon. A kommunista hatalomátvételt és az államosításokat követően 1948 második felében kezdődött meg a hadiipari kapacitások felmérése és az újjáalakuló hadsereg igényeinek felmérése. A korábban említett, 1948. februári moszkvai tárgyalásokon a magyar kormány és a szovjet vezérkar képviselői megvitatták a magyar hadseregfejlesztéssel járó fegyverzeti igényeket is. Elvi megállapodás született egyebek mellett arról is, hogy a Szovjetunió fegyvergyártási szabadalmakat ad át Magyarországnak. A magyar fél a licenceket nem adhatta tovább, és a megengedett mennyiségen felül nem gyárthatott hadianyagot. A magyar hadsereg felfegyverzésének megkezdéséhez azonban mindenképpen szükség volt a szovjet importra. Az első szovjet–magyar fegyverszállítási szerződést 1948. július 2-án kötötték meg, mintegy 9,5 millió dollár értékben.<sup>33</sup>

A magyar hadseregfejlesztés feltételeinek megteremtéséről szóló tárgyalások 1949. január 30. és február 9. között Moszkvában folytatódtak. A megbeszélések alapján Rajk László külügyminiszter több levéllel fordult Nyikolaj A. Bulganyin marsallhoz, a szovjet fegyveres erők miniszteréhez. Rajk egyrészt kérte a hadianyagok gyártásához szükséges szabadalmak, műszaki rajzok és gyártási utasítások átadását, másrészt tervezők és gyártásban jártas tanácsadók küldését. Rajk összesen 4 féle gyalogsági és 13 féle tüzérségi lőszer, 4 féle kézfegyver, 3 féle löveg, lőporok és robbanóanyagok, valamint optikai műszerek licencdokumentációját kérte a szovjetektől. Egyik levelét azzal zárta, hogy „abban az esetben, ha a tervezési tanácsadókat és a gyártási tanácsadókat a Szovjetunió kormánya nem tudná az általunk kért mérvben átadni, azt kérjük, hogy lehetőleg egy gyalogsági és egy tüzérségi fegyverek gyártásában jártas tanácsadót szíveskedjenek rendelkezésünkre bocsátani.”<sup>34</sup>

<sup>33</sup> *Okvátth Imre*: i. m. 150., 191–192. Magyarország 10 éves futamidejű, 2%-os éves kamatú hitelre kapta a fegyvereket és hadianyagokat.

<sup>34</sup> Rajk levele Bulganyinhoz (1949. február 12.). MOL, XIX–J–1–j, Szovjetunió, TÜK, 8. dob. 31. tétel, sz. n.

A szovjet fegyverszállítások 1949-ben megindultak, viszont a magyarországi gyártáshoz szükséges műszaki dokumentációk átadása és a szovjet hadiipari szakemberek érkezése mindegyre késett. A szovjet kézi- és tüzérségi fegyverek gyártásának mielőbbi beindítása érdekében a magyar hadsereg és a Hadi-technikai Intézet mintadarabokat adott át az iparnak.

Az egyik legrégebbi magyar hadiüzem, a diósgyőri löveggyár (DIMÁVAG Gépgyár, 1949 őszétől Nehézszerszámgépgyár) például 1949 januárjában kapta meg a HM-től a gyártandó két szovjet lövegtípus egy-egy mintapéldányát. Februártól júniusig alkatrészről alkatrészre rajzolták le a 76,2 mm-es páncéltörő löveget és a 122 mm-es táborigerő tarackot. Ezzel párhuzamosan megkezdték a gyártásfelkészülést, a gépek előkészítését, felszerszámozását. Májustól szeptemberig tartott az ugyancsak gyártásba veendő 37 mm-es légvédelmi löveg felmérése és lerajzolása. A lövegek szovjet licencdokumentációi (a konstrukciós rajzok és a teljes gyártástechnológiai leírás) csak 1949. november–december folyamán érkeztek meg. A mintegy 15 köbméternyi dokumentációt azonban — fordítók hiánya, az ismeretlen rajz- és számozási rendszer miatt — csak a korábbi rajzok pontosítására tudta használni a vállalat. A páncéltörő löveg és a tarack gyártását 1950 márciusában megkezdték, majd a szovjet tanácsadó májusi megérkezésekor leállították a termelést. A szovjet technológiai utasításokat csak ekkortól használták fel.<sup>35</sup>

Az 1936-ban alapított, székesfehérvári Vadásztölténygyár ugyanebben az évben szovjet mintadarabokat kapott a HM-től a gyártásba veendő tüzérségi gyűjtőkből. A mintadarabok alapján a gyár mérnökei és technológusai — az akkor érvényben lévő magyar szabványok alapján — elkészítették a szerkezeti rajzokat, az anyagvizsgálatokat, majd a teljes gyártási és szerelési technológiai dokumentációt. A szükséges szerszámokat és az ellenőrzéshez szükséges idomszereket ugyancsak a gyári tervezőiroda tervezte meg. A mintadarabok alapján elkészített hazai dokumentáció teljesen készen volt, amikor a megérkező szovjet tanácsadók közölték, hogy a licencdokumentációban rögzített szovjet szabványok szerint kell mindent újra elkészíteni. Így az 1950–51-ben a beérkező szovjet dokumentáció alapján átdolgozták a gyártási előírásokat és az átvételi utasításokat. Az eredeti gyártási dokumentációban előírt szovjet szerszám- és megmunkálógépek, berendezések azonban nem álltak rendelkezésre, az alkatrészek így a meglévő gépekkel, hatékonyabb technológiával készültek, összeszerelésük és minőségi átvételük azonban mindvégig az eredeti előírások szerint történt.<sup>36</sup>

A törökbálinti Mechanikai Művek, amely 1936-ban létesült tüzérségi lőszer- és gyűjtők gyártására és összeszerelésére, hasonló helyzetbe került, mint a

<sup>35</sup> *Farkas Zoltán*: A magyar hadiipar kialakulásának, tevékenységének történeti feldolgozása a Diósgyőri Gépgyárnál. Kézirat, 1984. Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg (a továbbiakban HL, MN), Különgyűjtemény, A IV/B-57., 4-6. A diósgyőri és a későbbiekben idézett vállalat-történeti tanulmányok 1984–85-ben íródtak az akkori Ipari Minisztérium felkérésére. E tanulmányokat a vállalatok vezetői írták, állították össze, a kéziratok 2-3 példányban készültek, minősítésük 1996-ig szigorúan titkos volt.

<sup>36</sup> *Károly Jánosné*: A speciális híradástechnika kialakulásának történeti leírása. A hadiipari gyártás alakulása a Videotonnál. Kézirat, 1985. HL, MN, Különgyűjtemény, A IV/B-40., 3-5.

fehérvári üzem. 1949-ben megkezdték a háborús károk helyreállítását, de a gyárban nem álltak rendelkezésre az összeszerelendő szovjet lőszerrek dokumentációi. Mintadarabok alapján a Haditechnikai Intézet készítette el számukra a szükséges rajzokat, majd a Nehézipari Minisztérium kijelölte a kooperáló és beszállító vállalatokat. A Mechanikai Művek megkezdte a gyártástechnológia kidolgozását, a szerszámok és gépek beszerzését, előkészítését. A felkészülési munkálatok 60–80%-án túl voltak, amikor megérkezett az eredeti szovjet gyártási dokumentáció a 11 féle tüzérségi lőszerhez. Az okmányok egyeztetése során derült ki, hogy számos módosításra van szükség. 1951-ben, a sorozatgyártás megkezdése előtt érkeztek meg a szovjet tanácsadók, akik gyakorlott lőszeripari specialisták voltak, és jelentős segítséget nyújtottak a szakszerűtlen fordítások értelmezésében és az adaptálásban.<sup>37</sup>

Az eddig említetteken túl kevés adat hozzáférhető a hadiipari tanácsadók meghívásáról és Magyarországra érkezéséről. Egy 1950. júniusi, Rákosi Mátyás főtitkári iratai között fellelhető javaslat szerint 3 ütemben összesen 26 szovjet szakembert igényelt a magyar hadvezetés:

- I. ütem (1950. július 20-ig): lövegyártáshoz 2 fő, tüzérségi lőszergyártáshoz 5 fő, gyalogsági fegyvergyártáshoz 3 mérnöktechnológus;
- II. ütem (1950. augusztus 1-ig): a lövegyártáshoz további 1 fő mérnöktechnológus, a tüzérségi lőszergyártáshoz 5 fő, a robbanóanyag-gyártáshoz 1 fő, az optikai és műszergyártáshoz 2 fő, a gyalogsági lőszergyártáshoz 1 fő;
- III. ütem (1950. augusztus 10-ig): a tüzérségi lőszergyártáshoz további 2 fő, a robbanóanyag-gyártáshoz 1 fő, az aknavetőkhöz 2 fő, a gyalogsági lőszergyártáshoz további 1 fő.<sup>38</sup>

Közvetett forrásokból tudjuk, hogy a hadiiparban tevékenykedő szovjet tanácsadók fogadásának és foglalkoztatásának feltételeiről a szovjet és a magyar kormány között 1950. november 30-án, valamint 1951. június 4-én kötött szerződések rendelkeztek. Az eredeti szerződés hiányában csak annyi tudható, hogy a tanácsadóknak a magyarországi tartózkodás idejére szolgálati helyiséget (irodát), megfelelő lakást, képzett fordítókat, közlekedési eszközöket (személygépkocsikat) és orvosi ellátást garantált a HM.<sup>39</sup> (Ez egyébként általános gyakorlat volt a tanácsadók ellátását illetően.) Az idézett források alapján feltételezhető, hogy a tanácsadók 1950 nyara és 1951 nyara között érkeztek. 1951. őszi kimutatások szerint a Kohó- és Gépipari Minisztériumban (KGM) és vállalatainál összesen 33 szovjet hadiipari tanácsadó dolgozott:

5 fő	a diósgyőri Nehézszerzőműgyárban;
1 fő	a budaörsi Prés- és Kovácsoltárnyárnál;
3 fő	a székesfehérvári Vadásztölténygyárban;
7 fő	a székesfehérvári Motorjavító Vállalatnál;
1 fő	a salgótarjáni Vasöntő- és Gépgyárnál;

<sup>37</sup> *Völgyi Károly*: Visszaemlékezés. A Mechanikai Művek története. Kézirat, 1984. HL, MN, Különgyűjtemény, A IV/B-56, 3–5.

<sup>38</sup> A magyar hadiipar részére szükséges és kérelmezett szovjet tanácsadók ütemterve (1950. június 22.). MOL, MK-S, 276. f., 65. csop., 195. ő. e., 14.

<sup>39</sup> Jeljegyzés Bíró Ferenc elvtársnak a Magyarországon tartózkodó, hadiiparban tevékenykedő tanácsadó elvtársak helyzetéről (1952. április 29.). MOL, XIX-F-6-cc, 13. dob.



- 1 fő a budapesti Magyar Acélárugyárnál;
- 2 fő a budapesti Autó- és Traktoralkatrészgyárnál;
- 2 fő a budapesti XVII. Gépjárműjavító Vállalatnál;
- 4 fő a budapesti Gamma Műveknél;
- 2 fő a budapesti Bányagyutacsgyárnál;
- 1 fő a budapesti Lámpagyárnál;
- 2 fő a budapesti Danuviánál;
- 1 fő a KGM D/1 Főosztályán;
- 1 fő a KGM Híradástechnikai Főosztályán.<sup>40</sup>

Amíg a régi vállalatoknál a tanácsadók főként a szovjet szabványokra való átállást felügyelték, addig az újonnan alapított hadiipari üzemeknek már a tervezésénél is ott bábáskodtak. Az 1950 tavaszán önálló hadiipari tervezőintézetként alapított Általános Géptervező Iroda (ÁGTI) 1953-ig 8 új gyár terveit készítette el (ebből egy nem épült meg), és legkevesebb 6 üzem rekonstrukciós dokumentációját dolgozta ki. Valamennyi új gyár tervei szovjet dokumentációk adaptálásával készültek. A munka meggyorsítása érdekében a szovjet fél a következő okmányokat és terveket adta át az ÁGTI-nak:

- a gyártandó termékek konstrukciós rajzait;
- a termékek gyártástechnológiai leírásait (úgynevezett TU);
- a termékek (minőségi és katonai) átvételi utasításait;
- a vonatkozó fontosabb GOSzT-szabványokat;<sup>41</sup>

több esetben a gyár technológiai telepítési terveit, műhelyrendezési terveket, a gyártó gépek és berendezések jegyzékét és a szükséges munkaerő szakmáenkénti jegyzékét is.

Az egyes fegyvernemek és iparágak szovjet tanácsadói részt vettek az egyes gyárak telepítési helyének (helyszínének) kiválasztásában és kijelölésében. Az átadott licencdokumentációban részletezett technológiához szigorúan ragaszkodni kellett, azon módosítani csak a tanácsadók engedélyével lehetett.<sup>42</sup>

Az átadott títustervek ellenére a szovjet segédlettel tervezett üzemek felépítése, működése sem voltak problémamentes. Sirokon 1950 szeptemberétől folytak a Mátravidéki Fémművek nevű új gyalogsági lőszergyár építési munkálatai, a normál puskalőszerek kísérleti gyártása 1952. I. negyedévben kezdődött. A szovjet technológusok 1952. nyári-őszi megérkezését követően azonban az acélmagvas lőszereket gyártó üzem át kellett építeni, mert a tanácsadók az egész technológia átdolgozását és a gépsorok átrendezését írták elő.<sup>43</sup>

A hadiiparban tevékenykedő tanácsadók helyzetét a néphadsereg vezérkara tekintette át 1952 májusában. A tanácsadók több helyen kifogásolták elhelyezési és munkakörülményeiket: volt, ahol csak szűknek és zsúfoltnak ítélt-

<sup>40</sup> KGM felügyelete alá tartozó vállalatoknál tartózkodó szovjet tanácsadó bajtársak névsora (1951. szeptember 17.). MOL, XIX-F-6-cc, 8. dob., KGM D/1.; A Nehézfémipari Főosztály feljegyzése (1951. október 9.). MOL, XIX-F-6-cc, 8. dob.

<sup>41</sup> GOSzT: goszudarsztvennyij sztandard = állami szabvány.

<sup>42</sup> Grohe Károly: Az Általános Géptervező Iroda története. Kézirat, 1985. HL, MN, Különgyűjtemény, A IV/B-65., 2-3., 7-10.

<sup>43</sup> Az észak-magyarországi hadiipari vállalatok rövid jellemzése (1952. november 28.). HL, MN, 1952/T, 50. dob., 3. csomó.

ték a számukra biztosított lakást (Diósgyőr), de több vállalatnál előfordult, hogy nem tudtak számukra cirill betűs írógépet adni, vagy kevés szolgálati gépkocsi állt rendelkezésükre.<sup>44</sup> Gerő Ernő Rákosi Mátyáshoz írott 1952. májusi leveléből ugyanakkor más körülményekre is fény derül. A hadiipari tanácsadók személyi adatait és tartózkodási idejét kizárólag a HM tartotta nyilván, a hadiipart felügyelő minisztérium nem. Emiatt előfordult, hogy a tanácsadó itt-tartózkodásának lejárta előtt néhány héttel kérte csak a magyar fél a hosszabbítást. A hadsereg növekvő és bővülő igényei újabb hadiüzemek alapítását tették szükségessé, amelyeknek a felépítését a pártvezetés kizárólag szovjet segítséggel tartotta elképzelhetőnek. Gerő ugyanezen levelében, a sugárhajtásos repülőgépek javításának megszervezése kapcsán jegyezte meg: „Sokat kérünk. Sajnos azonban úgy áll a dolog, hogy a Szovjetunió segítsége nélkül egyes területeken mozdulni sem tudunk. Például lökhajtásos repülőgépet a mi ipari szakembereink közül nem csak, hogy még senki nem gyártott, de elevenet még csak nem is látott.”<sup>45</sup> Hogyan lehet megkövetelni tőlük ebben az esetben, hogy tervezék meg a megépítendő nagyjavító és alkatrészgyártó üzemet, amikor fogalmuk sincsen ennek technológiájáról? Így kénytelenek vagyunk ehhez a Szovjetuniótól segítséget kérni. Emellett, ha az itthoniak jól-rosszul ki is agyálnák, hogy miként kell az üzemet felépíteni, hogy miféle gépeket kell hozzá beszerezni, vagy gyártani, mindez kétségtelenül rosszabb, drágább és lassúbb volna, mint ha a Szovjetuniótól megkapjuk a terveket és a számunkra szükséges tanácsadást.”<sup>46</sup>

1952. december elején Farkas Mihály hadseregtábornok, honvédelmi miniszter vezetésével, K. F. Vaszilcsenko, a HM főtanácsadójának helyettese és Leonyid P. Muraskin, a Középgépipari Minisztérium<sup>47</sup> tanácsadója részvételével 11 északkelet-magyarországi hadiipari üzemet látogattak meg. Az ellenőrző körútról készült jelentés szerint a gyárak döntően szovjet licencek alapján termeltek, „azonban még nem kielégítően tértek át, tanulták meg, vezették be a szovjet technológiát”. „Ez a körülmény nagymértékben hozzájárult [ahhoz], hogy sok üzemben magas a selejtszázalék és nem kielégítő a minőség” – vonta le a következtetést a jelentést jegyző honvédelmi miniszter. A látogatás nyomán megfogalmazott javaslatok között a még be sem fejezett sajbábonyi lőporgyár átalakítása is komolyan felmerült, mert a tüzérségi lőpor gyártása nem a szovjet előírások szerint történt.<sup>48</sup>

<sup>44</sup> Feljegyzés Bíró Ferenc elvtársnak a Magyarországon tartózkodó, hadiiparban tevékenykedő tanácsadó elvtársak helyzetéről (1952. április 29.). MOL, XIX-F-6-cc, 13. dob.

<sup>45</sup> Gerő nyilvánvalóan túlzott. Az mindenesetre tény, hogy a második világháború alatt és után sem készültek Magyarországon sugárhajtású repülőgépek. Német kooperációban, az 1941. június 6-án megkötött államközi egyezmény alapján, 1942–1944-ben is csak légcsavaros Messerschmitt típusú repülőgépeket (Me-109F és Me-209) gyártottak a Dunai Repülőgépgyár Rt-nél. Részletesen l. *Dombrády Lóránd: A magyar hadigazdaság a második világháború idején.* Budapest, Petit Real, 2003. 327–394.

<sup>46</sup> MOL, MK-S, 276. f., 65. csop., 195. ő. e., 7.

<sup>47</sup> 1952 januárjától önálló minisztérium, a Középgépipari Minisztérium felügyelte a hadiipari vállalatokat. 1953 júliusában a hadiipart formálisan integrálták a Kohó- és Gépipari Minisztériumba, de „B”-részleg (KGM/B) néven 1961-ig elkülönített maradt a civil vállalatoktól.

<sup>48</sup> Jelentés egyes hadiipari üzemek megtekintéséről (1952. december 9.). MOL, XIX-A-2-ee, 93. dob. A lőszerembe be lehetett ugyan tölteni ezt a lőport is, de magasabb hőfokot fejlesztett, ami-

A távközlésben és híradástechnika területén, amely a legfejlettebb magyar iparágak közé tartozott 1945 előtt, inkább egyfajta rivalizálásnak lehetünk tanúi a magyar fejlesztőmérnökök és a szovjet specialisták között. 1949 decemberében — több vállalati kutatólabor összevonásával — a katonai elektronikai és távközlési kutatás-fejlesztés, valamint a radar- és lokátorkutatások koncentrálása érdekében megalapították a Távközlési Kutatóintézetet (TÁKI). 1950 októberében két szovjet mérnök tanulmányozta a magyar tüzérségi tűzvezető lokátor fejlesztési programját, és javasolták, hogy a TÁKI kérjen szovjet specialistákat a téma folytatásához. 1951-ben egy légvédelmi lokátorral kapcsolatos kutatások is megkezdődtek. Az önálló kutatást viszont jelentősen visszavetette, hogy 1952-ben a TÁKI kapta feladatul két szovjet lokátor — „Moszt” (magyar fedőnév: „Duna”) légvédelmi felderítő, illetve a „Lucs” („Dráva”) tüzérségi lokátor — dokumentációjának adaptálását. A feldolgozás segítése érdekében két szovjet tanácsadó is érkezett, akik a két radartípus gyártásának elindítását is felügyelték az újonnan alapított Finommechanikai Vállalatnál. A híradástechnikai alkatrészek gyártásában korábban nem volt magyar szabvány, ezért a GOSzT átvétele előrelépést jelentett a standardizálásban, és kikényszerítette az egész háttérpar modernizálását is. A szovjet előírások ugyanis szükségesé tették új technológiák bevezetését (galvanizálás, lakkozás stb.) és új alapanyagok felhasználását (lakkok, színesfém- és hidegen hengerelt lemezek stb.) az alkatrészgyártásban.<sup>49</sup>

Szinte mindegyik újonnan alapított hadiipari üzemben csak ügyel-bajjal sikerült elindítani a termelést, kiugróan magas selejtarány előállítása mellett. A súlyos mérnök- és szakmunkáshiány, valamint a megfelelő gépek hiánya mellett ennek legfőbb oka a GOSzT-szabványok honosításával kapcsolatos nehézségek okozták. A Középgépipari Minisztérium azonban csak 1953 elején állított fel egy központi anyagvizsgáló laboratóriumot – főként a szovjet előírásoknak megfelelő alapanyagok biztosítása érdekében. Ebből hozták létre aztán 1953 novemberében a Középgépipari Technológiai Intézetet, amelynek kiemelt feladata volt a szovjet dokumentációk fordítása és a GOSzT-szabványok adaptálása. (Az intézetet aztán 1956 júniusában egyesítették az ÁGTI-val.)<sup>50</sup> A hadiipar felügyelő kohó- és gépipari miniszterhelyettes 1955. júliusi jelentése szerint a kohászatnak változatlanul nehézséget okozott a GOSzT-nak megfelelő, sokféle acélötvözet előállítása. A többnyire késve beérkezett gyártástechnológiai utasítások adaptálásával is alapvető problémák voltak. A szovjet dokumentáció ugyanis nagyipari, nagysorozatú vagy folyamatos gyártásra vonatkozott, míg Magyarországon nagyságrenddel kisebb szériák gyártására volt szükség és lehetőség. A magyar HM viszont — az eltérő sajátosságokat figyelmen kívül hagyva — szovjet a technológiának egy az egyben történő átvételéhez próbált ragaszkodni. Az ellentétet a miniszterhelyettes úgy látta feloldhatónak, ha a li-

nek következtében a lövegcsövek nagyobb mértékben elhasználódtak. A szovjet szabványnak megfelelő úgynevezett oldószeres tüzérségi lőpor gyártására végül nem került sor Sajóbáonyban. A szükséges mennyiséget inkább importból biztosították.

<sup>49</sup> *Komporday Aurél*: A híradástechnikai hadiipari tevékenység fejlődésének története 1980-ig. Kézirat, 1985. HL, MN, Különgyűjtemény, A IV/B-33., 121., 125-128., 18.

<sup>50</sup> *Grohe Károly*: i. m. 17-19.

cenctermékeknel a szovjet dokumentáció maximális figyelembe vételével az iparvállalatok dolgozzák ki a technológia utasításokat, amelyeket a HM műszaki szakemberei hagynának véglegesen jóvá.<sup>51</sup>

A rendkívüli erőfeszítéseknek és a folyamatos szovjet kontrollnak köszönhetően 1950 és 1953 között 16-szorosára emelkedett a magyar hadiipari termelés. Az 1953 júliusában miniszterelnökké kinevezett Nagy Imre kormányprogramja azonban a nehézipari fejlesztések és a katonai kiadások visszafogásával próbált forrásokat teremteni a lakosság életszínvonalának javításához. A hadsereg rendelkezéseinek drasztikus csökkenése a hadiipar polgári termelésre való átállítását tette szükségessé: amíg 1953-ban 15%-ot képviselt a civil termékek aránya, addig 1955-re ez 65%-ra növekedett a hadiipari termelésen belül. Arról nincs tudomásunk, hogy a konverziós program végrehajtásában a szovjet tanácsadók bármilyen szerepet játszottak volna, többségüket valószínűleg visszahívták. 1955 tavaszán azonban újból változott a helyzet: nemcsak Rákosi Mátyás vette vissza a hatalmat Nagy Imrétől, hanem a Varsói Szerződés megalakulását követően Moszkva mind erőteljesebben szorgalmazta a tagországok hadseregeinek modernizálását. A nagyszabású átfegyverzési program elindítása esetén mintegy 75 féle új fegyver és hadianyag (Gorjunov-géppuska, 152 mm-es tarack, rézhüvelyes légvédelmi lőszer stb.) gyártását kellett volna megszervezni a magyar hadiipari üzemekben – új licencek alapján, újabb technológiákkal. Ám a Magyar Néphadsereg folytatódó létszámcsökkentése és a gyártandó termékek körüli bizonytalanságok miatt csak 1956 nyarára derült ki többé-kevésbé, hogy mire is kell felkészülnie az iparnak. Végleges termelési és fejlesztési tervek azonban ekkor sem készültek.<sup>52</sup>

A szovjet műszaki tanácsadás rendszere ugyanakkor jelentősen átalakult. A szovjet hozzáállás módosulása olvasható ki a szovjet és magyar gyengeáramú ipari szakértők 1956. májusi megbeszéléséről készült jegyzőkönyvből is. A felek a tudományos és műszaki irodalom, az iparági szabványok kölcsönös cseréjében, az új kutatási és fejlesztési eredményekről való kölcsönös tájékoztatásban, valamint a szabadalmak és találmányok kölcsönös kicserélésében egyeztek meg. Továbbá a Magyarországon gyártani tervezett katonai licenctermékek esetében a szovjet fél hozzájárult, hogy magyar szakértők a Szovjetunióban tanulmányozhassák a gyártást, illetve egyeztessék a szükséges dokumentációk összeállítását és küldésének sorrendjét.<sup>53</sup> Valószínűleg e tárgyalások nyomán Hegedüs András miniszterelnök 1956. augusztusi, a szovjet kormánynak címzett levelében már nem tanácsadókat igényelt az új hadiipari termékek gyártásához, hanem 82 magyar ipari és katonai szakértő kiutazásához kért hozzájárulást. A szak-

<sup>51</sup> Feljegyzés Csergő János miniszter elvtárs részére: Az 1949–1955. évi hadiipari gyártásnál elkövetett hibák és hiányosságok, különös tekintettel a HM és az ipar együttműködésére (1955. július 4.) MOL, XIX-F-6-a, 118. dob.

<sup>52</sup> Részletesen l. *Pál Germuska: The First Conversion Project of the Cold War: The Hungarian Defence Industry in 1953–1955*. In: *Exiting War: Post Conflict Military Operations*. 6<sup>th</sup> International Conference, Military History Working Group, Bratislava 3–7 April 2006. Ed. Miloslav Čaplovič, Mária Stanová, André Rakoto. Bratislava–Château de Vincennes, Vojenský historický ústav, 2007. 281–289.

<sup>53</sup> Jegyzőkönyv a szovjet és magyar szakértőknek a gyengeáramú ipar területén a kölcsönös műszaki segítségnyújtásról és a munkák koordinálásáról megtartott értekezletéről (1956. május 4.) MOL, XIX-F-6-a, 118. dob.

emberek háromhetes, egyhónapos tanulmányutakon kívánták volna tanulmányozni a Magyarországon addig nem gyártott berendezések és fegyverek szovjetunióbeli termelési folyamatát és technológiáját.<sup>54</sup>

Az októberi forradalom ugyan keresztülhúzta a konkrét utazási és termelési terveket, de a hadiipari kapcsolatok immár egyértelműen a kölcsönös együttműködésen és a kétirányú kommunikáción alapultak. Így például az Sz-60-as típusjelű 57 mm-es légvédelmi löveg esetében több konzultáció, tapasztalatcsere előzte meg a gyártás megkezdését. A diósgyőri Nehézszerszámgépgyár 1957 szeptemberében kapta meg a teljes gyártási dokumentációt, és a gyár szakemberei négyhetes szovjetunióbeli tanulmányúton ismerkedhettek meg a speciális acélok előállításával, a lövegcső megmunkálásával, valamint a katonai átvétellel.<sup>55</sup>

A későbbiekben az iparági és közvetlen vállalatközi kapcsolatok váltak döntővé, a szovjet szakértők mindig egy-egy konkrét termék gyártásba vétele kapcsán adtak tanácsokat Magyarországon. A megbeszéléseknek új keretet adott 1956 októberétől a KGST Hadiipari Állandó Bizottsága, amely éppen a többoldalú koordináció és együttműködés fórumaként működött.<sup>56</sup> A kapcsolatok jogilag is mind szabályozottabbakká váltak. A „Neva-M” légvédelmi rakétakomplexum tantermi oktató-berendezéseinek magyarországi beüzemeléséről például külön jegyzőkönyv intézkedett 1978 áprilisában. A megállapodás tartalmazta a szovjet műszaki segítségnyújtás módját, idejét, menetrendjét, a magyar szakemberek felkészítéséhez szükséges oktatási dokumentációk átadását, a költségviselés módját stb.<sup>57</sup>

### Összefoglalás

A sok száz szovjet tanácsadót és szakértőt mozgósító, gigantikus kolonizációs-sztalinizációs hadművelet céljai jelentősen változtak 1944 és 1956 között. Kezdetben a szovjet megszállás stabilizálása, a megszállt országok pacifikálása volt az elsődleges cél. Ekkor a tanácsadók feladata is ideiglenes volt, és részterületekre koncentrálódott. 1947-re egyértelművé vált, hogy a szovjet jelenlét tartós lesz Közép-Kelet-Európában s hogy a megszállt országoknak át kell venniük a szocializmus szovjet modelljét. A tanácsadók ezért minden erejükkel a helyi kommunista erőket igyekeztek egyeduralomra segíteni. A hatalomátvételt követően az államvédelmi apparátusban és a hadseregben mind nagyobb számban jelentek meg a tanácsadók, hogy megkezdjék az erőszakszervezetek szovjet mintájú átszervezését.

1949-től a tanácsadói rendszer célja a szovjet társadalmi és gazdasági modell minél tökéletesebb lemásolása volt. A tanácsadók azzal a hármassal érkeztek, hogy:

- 1) hűen interpretálják a szovjet példát;

<sup>54</sup> MOL, XIX-A-2-p 3. dob.

<sup>55</sup> *Farkas Zoltán*: i. m. 12-14.

<sup>56</sup> A KGST Hadiipari Állandó Bizottságról lásd: *Germuska Pál*: Hadiipari együttműködés a KGST keretei között, 1956-1965. *Hadtörténeti Közlemények*, 2006/1. 54-70.

<sup>57</sup> *Jegyzőkönyv a Szovjetunió Kormánya és a Magyar Népköztársaság Kormánya között speciális objektum létrehozásában a Magyar Népköztársaságnak nyújtandó műszaki segítségnyújtásról* (1978. április 21.). MOL, XIX-G-3-c, 54. dob.

- 2) úgy befolyásolják a felső- és középszintű döntéshozatalt, hogy biztosítsák a minta követését és a szovjet érdekek feltétlen érvényesülését;
- 3) folyamatosan ellenőrizték a szovjet modell átvételét.

Ezek a szándékok lényegében találkoztak a helyi kommunista vezetők elvárásaival és elképzeléseivel, akik a tanácsadóknak jobban megbíztak, mint saját apparátusukban és értelmiségükben.

Aztán ahogyan évről-évre haladt előre a szovjetizálás, és kinevelődtek az új káderek, úgy egyre kevésbé volt szükség az ellenőrzés ilyen direkt módjára. 1953 és 1956 között ráadásul Moszkva hozzáállása is módosult: bizonyos határon belül a szovjet vezetés tolerálta az egyes szocialista országok egyéni útjait. A civil tanácsadók többsége így lényegében feleslegessé vált, mandátumuk leteltével hazatértek. Miközben azonban a katonai együttműködést új alapokra helyezte a Varsói Szerződés létrehozása, a hadsereg és az állambiztonság estében Moszkva korántsem kívánta megszüntetni a közvetlen beavatkozás lehetőségét. 1956 után e téren legfeljebb annyi változás történt, hogy tanácsadó helyett összekötőnek nevezték a HM-hez, illetve a vezérkarhoz beosztott szovjet főtiszteket.

A közép-kelet-európai országok hadiiparának újjászervezése és gyorsított ütemű fejlesztése 1948–49-től szovjet katonai, majd ipari tanácsadók vezényletével zajlott. A fejlesztés két fő célt tűzött ki:

- 1) autarkia: minél több fegyverből és hadfelszerelésből legyen egy-egy ország önellátó;
- 2) uniformizálás: a blokk minden hadserege azonos, szovjet standardokon és licenceken alapuló fegyverzettel legyen felszerelve.

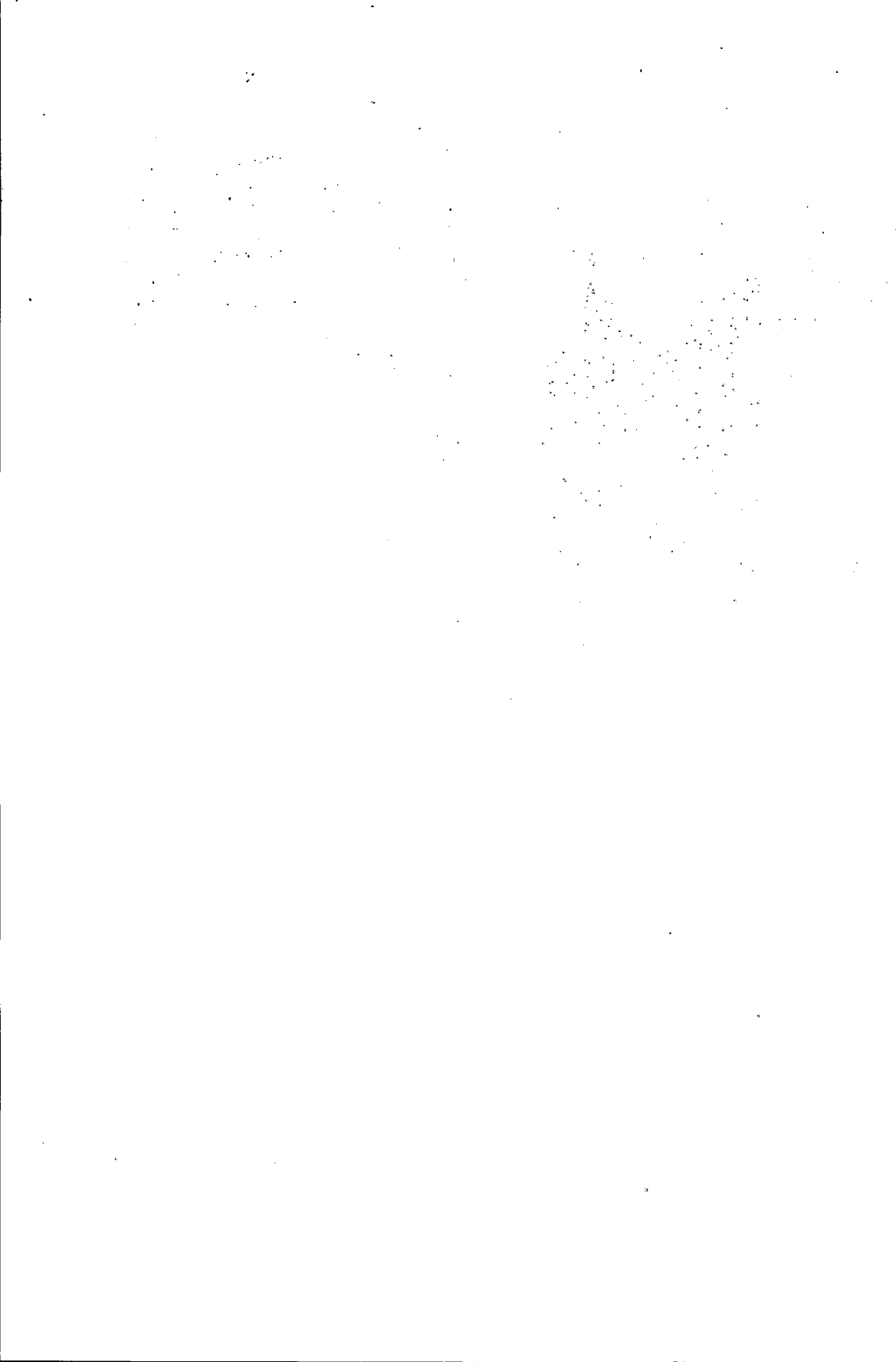
Titok- és információvédelmi okokból, a csatlós hadseregek lebecsülése és alárendelt helyzetben tartása érdekében azonban a Szovjetunió többnyire másodvonalbeli technológiát adott át. A hadiipari tanácsadók fő feladata a szovjet szabványokra való átállás levezénylése és ellenőrzése volt, az eredeti licenclőírásoktól pedig — annak technológiai színvonalától függetlenül — nem lehetett eltérni. Az átállás az alapanyaggyártásnál, az alkatrészgyártásnál, a felszerszámozásnál és az ellenőrzésnél is súlyos konfliktusokkal, többletmunkával és rengeteg többletköltséggel járt. A korábbiaknál többnyire szigorúbb GOSzT-szabványok alkalmazását és betartását komoly erőfeszítések árán, évek alatt sajátította el az ipar.

A tanácsadók küldetését és feladatkörét alapvetően befolyásolta a szovjet katonai doktrína és a hadiipar feladatainak újragondolása 1954–55-ben. A térség hadiiparában addig végrehajtott beruházásokat felülvizsgálva kiderült, hogy egyetlen színvonalú fejlesztések történtek, felesleges párhuzamos kapacitások épültek ki. A szovjet Állami Tervbizottság (Goszplan) egy 1954. szeptemberi jelentése többek között rámutatott, hogy a koordinálatlan licenctadások nyomán vegyes összetételű és többnyire korszerűtlen fegyverzetet gyártanak a szatellit országok hadiipari üzemei.<sup>58</sup> Ilyen háttérparral pedig nem lehetett ne-

<sup>58</sup> *Irina Bisztrova*: Szovjetszko vojenno-promyszlennyij kompleksz i. m. 328–329. A 85 mm-es légvédelmi lövegblől például Magyarország és Lengyelország az 1939 mintáját, Csehszlovákia az 1944 mintáját gyártotta, és utóbbi megkezdte a löveg új változatának a gyártásbevezetését.

kilátni a Varsói Szerződés hadseregeinek modernizációjához. Egyértelművé vált, hogy a tanácsadói rendszer segítségével a szövetségesekre kényszerített struktúra nem hatékony, helyette munkamegosztásra, kölcsönös kooperációra és többoldalú koordinációra van szükség. Ennek keretében hozták létre a KGST Hadiipari Állandó Bizottságát. Ebben a közegben az állandó ipari szaktanácsadói rendszer is értelmetlenné vált. A néhány napos konferenciák és néhány hetes közvetlen, helyszíni, kölcsönös szakmai konzultációk váltak általános gyakorlattá 1956 után. Mindez annak burkolt beismerését is jelentette szovjet részről, hogy technológiák átadása sem működik az egyszerű másolás módszerével, az adaptálás elkerülhetetlen része a folyamatnak.

Magyar szempontból nem sok pozitív hozadékát lehet megemlíteni a tanácsadói rendszernek. A szovjetek hatalmi szóval, politikai okokból erőltették rá Magyarországra a hadsereg és a hadiipar feszített ütemű fejlesztését s ezzel együtt egy idegen technológiai kultúrát és szabványrendszert. (Igaz, később a civil terelésnél is előnyt jelentett a rutinná vált, nagyobb technológiai fegyelem.) Az itt dolgozó szovjet tanácsadók a technológiatranszfer kulcsfigurái voltak, akik összetett politikai és szakmai munkát végeztek. A tervezéstől az építkezésig és a gyártás megindításáig ellenőrizték az átadott dokumentációk és technológiák felhasználását, a licenclőírások és a szabványok betart(at)ását. Többnyire nem a magyar mérnökök és technológusok szaktudásán múlt, hogy nem tudtak megfelelni a tanácsadói elvárásoknak, sokkal inkább a politikai bizalmatlanság, a technológiaváltás és a kedvezőtlen körülmények (gép- és anyagihiány, képzetlen munkaerő stb.) okozták a termelési kudarcokat. A GOSZT-szabványok bevezetése évekre összezavarta az egész kohászati ipart. A lőszeriparban, a fegyver- és gépgyártásban szerszámok, gépek és idomszerek tömegét kellett kicserélni, módosítani. A kényes változtatás egyedül a híradástechnikai alkatrészgyártásban járt pozitív hatással, mivel ott még nem volt érvényes magyar szabvány. Az 1950-es évekbeli szabványváltással járó költségek az 1970–80-as években térültek csak meg részlegesen, amikor a KGST-n belüli munkamegosztás keretében például az említett Vadásztölténygyár (immár Videoton néven) látta el katonai rádiókkal a Varsói Szerződés számos tagországát. A tanácsadói rendszer 1950-es évekbeli szovjet modellje tehát kudarcot vallott mindkét fél szempontjából, viszont egy kölcsönös alkalmazkodási folyamatot indított el, amely hatékonyabb együttműködést eredményezett a későbbi évtizedekben.





Lackó Miklós

## MOLNÁR ERIK ÉS A 60-AS ÉVEK TÖRTÉNÉS-VITÁJA

Az 1960-as évek történész-vitája, a nemzeti hagyományokról s a nemzet-tudat kialakulásáról szóló ún. Molnár Erik-vita még mindig tartogat tanulmányozásra érdemes kérdéseket. A vita történetével, amely — ha mindent beleszámítunk — nyíltan vagy rejtettebben, felforrósodva vagy csöndesebben, közel húsz éven át zajlott, a 80-as évek közepétől az utóbbi esztendőig nem túl sokan foglalkoztak. Viszonylag részletesen tárgyalta a témát 1969-ben — még a vita „középső” szakaszában — a Molnár Erik válogatott tanulmányait szerkesztő Ránki György a kötet bevezető tanulmányában; az írás az életmű egészét áttekintette.<sup>1</sup> Ránki, Molnár Erik közeli munkatársa, különösen Molnár-nak a „nemzet-vitában” vállalt kezdeményező szerepéről, az e tárgyban közzétett írásairól rendkívül elismerő méltatást nyújtott, noha egyéb vonatkozásban — finoman — számos kritikai szempontnak is hangot adott. Ezek a szempontok többnyire a marxizmus ortodox gazdasági tételeinek vitathatóságára vagy (rejtett) korrigálására irányultak. A vita — érthetően — csakhamar felszínre hozta az akkor nyíltan megszólalható ideológiai irányzatok többé-kevésbé élesen eltérő véleményét. Megjelentek a Molnár Erik és a vele nem minden kérdésben feltétlenül egyetértő, de e kezdeményezését támogatók (köztük e sorok írója) felfogásával szembenálló népi irányzat, valamint a Molnárral vitatkozó „népi-nemzeti” marxisták (fő képviselőjük Mód Aladár) nagyrészt publicisztikai formában kifejtett állásfoglalásai. Az adott körülmények között — bár az 1956. késő tavaszi Petőfi-köri viták idejéhez képest<sup>2</sup> általában javult a helyzetük — a Horthy-korszakban jó képzést nyert, nem marxista szaktörténészek csak óvatos formában fejthették ki véleményüket. A népi-nemzeti kommunista szemlélet átfogó, leghatásosabb megnyilvánulása Király István később megtartott, élesen kritikus akadémiai előadása és tanulmánya<sup>3</sup> volt a nemzeti gondolat népi változatának és a függetlenségi hagyományok jelentőségének védelmében. 1974–75-ben a vita egy időre — elsősorban Király előadása, s előtte Szűcs Jenő nagy hatású tanulmánykötete<sup>4</sup> visszhangjának hatására — átmenetileg újra magasra csapott. Ebben jelentős szerepet játszott a megváltozott világhelyzet,

<sup>1</sup> *Molnár Erik*: Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rend., bev. tan. Ránki György. Budapest, Akadémiai, 1969.

<sup>2</sup> A Petőfi-kör történészvitáján (1956. június) az ún. „polgári” szakemberek még nem érezték helyzetüket olyan stabilnak, hogy aktívan részt vegyenek a vitában. A továbbiakban ezeket a többnyire némileg idősebb történészeket idézőjelben „polgárinak” nevezem – akkoriban pontatlanul így hívták őket.

<sup>3</sup> *Király István*: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok. Magyar Tudomány, 1973/6. 345–362. Terjedelmesebb változatát l. Kortárs, 1973/7. 1118–1128., és 1973/8. 1280–1290.

<sup>4</sup> *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Budapest, Gondolat, 1974.

az urbánus-demokrata s a népi irányzat önállósodása, de Szűcs Jenő könyvének és több történész tanulmányainak komoly színvonala is; az utóbbi jól érezte az egyet nem értőkkel is, hogy itt nem csupán valamiféle politikai szempontból gyanús „aktuálpolitikai” állásfoglalásról van szó, hanem a történettudomány fontos kérdéseiről is. Az eredetileg szűkebb történész-, illetve tudományos irodalmár körökben zajló vita közben áttelődött az aktuális politika síkjára is. Részben ez a helyzet s a vitának a tudomány keretébe való visszavezetése igénye készítette Szűcsöt (akire Molnár kérdésköltevései eredetileg nagy ösztönző hatást gyakoroltak) arra, hogy a vitába beleszóljon, s nagy ívű — noha némely megfogalmazásában még nem teljesen kiforrott — tanulmányban, *A nemzet historikumja és a történet szemlélet nemzeti látószöge* című, 1968-ban írt s először 1970-ben publikált munkájában fejtsse ki felfogását.<sup>5</sup>

A szakmai viták később elcsitultak. Az eltérő nézetek persze jórészt megmaradtak, az ellentétek olykor ki is élződtek. Szűcsnek még a 70-es évek közepén is vitája volt — amint egy akkor kéziratban maradt s csak nemrég közzétett indulatos cikke mutatja<sup>6</sup> — egy áltudományos kritikával. Közben azonban a Molnár Erik kezdeményezését nagyobbrészt pozitívan fogadó kutatók is egyre jobban érezték, nem utolsó sorban egy új nemzeti identitástudat igényének jelentkezésének hatására, hogy a vita során fölvetett történeti kérdéseknek vannak, sok esetben csak később tudatosított olyan aktuális vonatkozásai — ti. az egész témakör fölmerülésének ideje s kapcsolata az 1956-os forradalommal s az azt követő évek ideológiai küzdelmeivel —, amelyek többé vagy kevésbé őket magukat is zavarták, vitapartnereiket pedig ellenállásra, a régi felfogás melletti kitartásra ösztönözték. Már ez munkált Litván György haza és haladás viszonyát elemző jelentős tanulmányában és Hanák Péter írásaiban is.<sup>7</sup> Ebből a szempontból az 1980-as éveket az „antinacionalisták” bizonyos fokú önbírálata, a vita kimenetele viszonylagosságának tudatosítása jellemezte, anélkül hogy lemondtak volna a feltárt reális tudományos eredményekről.

A problémák első nyílt kimondója 1984–85-ben a mindig eredeti Szabó Miklós és Szűcs Jenő volt. Tömören — és eltérő élességgel — mutattak rá a vitaindítás „profán” hátterére, s mint később látni fogjuk, újszerű következményekre is. De konzervatív és főleg népi oldalon is egyre gyakrabban jelentek meg a visszatekintő, természetesen élesen kritikus hangvétellű írások a 60–70-es évek vitáiról. A teljesen nyílt beszédet a rendszerváltozást követő évek szabad légköre teremtette meg. Az éles bírálatok közül talán a legfigyelemreméltóbb a népi irányzathoz közel álló N. Pál József 1993-ban, majd 1999-ben, részben új szempontokkal bővítve közzétett, a maguk nemében kitűnő tanulmányai.<sup>8</sup> Az

<sup>5</sup> Szűcs Jenő: *A nemzet historikumja és a történet szemlélet nemzeti látószöge*. (Hozzászólás egy vitához.) Budapest, Akadémiai, 1970. Újraközl.: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. I. m. 11–188.

<sup>6</sup> Szűcs Jenő: *Egy vitairatról*. BUKSZ, 2003. tél. 307–320. A vitairat Sebestyén László Kézai Simon védelmében (Budapest, Szerző, 1975) című — azóta egyébként számos kiadást megért —, Szűcsöt élesen bíráló írásának kritikáját nyújtja. Szűcs válaszában középpontjában a történetírói dilettantizmus bírálata áll. Szűcs annak idején nem tartotta érdemesnek nyilvánosságra hozni írását, így az csak posztumusz jelent meg.

<sup>7</sup> Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat*. Budapest, Magvető, 1978.; Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest, Magvető, 1985.

<sup>8</sup> N. Pál József: *Pillantás a Molnár Erik-vitára*. Új forrás, 1994/6. 20–30.; *Uő*: *Egy történet-koncepció körülményei és következményei*. Pillantás a Molnár Erik-vitára. Hítel, 1999/2. 52–65.

írások kiemelkednek nagyrészt reális kritikai szellemükkel, s a szerző nagy tájékozottságával az 1956-os forradalmat közvetlenül követő évek ideológiai harcaiban. És N. Pál eléggé nagyvonalú volt ahhoz, hogy részben elismerje a vita legalábbis hosszabb távon érvényesülő tudományos hozadékát, benne kiemelten Szűcs Jenő munkásságát, sőt ahhoz is, hogy Molnár Erik személye és felfogása iránt mértéktartó, méltányos kritikát gyakoroljon. Az utóbbi években több fiatal történész választotta témájának a vitát (Dinnyei Béla, Szabó Géza),<sup>9</sup> s különböző színvonalon ugyan, de élesen bírálták Molnár Erik szerepét, s az egész vita tartalmát teljesen negatívan ítélték meg.

### *Miért Molnár Erik lett a vita elindítója?*

Ez az írás egy tárgyilagosságra törekvő Molnár Erik-képet kíván felvázolni, s a vita korai, alapvetően szaktudományos szakaszával foglalkozik.

A vita előtörténete nemcsak a korviszonyokkal, hanem Molnár Erik munkásságával, életútjával és felfogásának alakulásával is szorosan összefügg; ez utóbbi követése választ adhat arra a kérdésre is, hogy miért és hogyan lett ő a vita elindítója. A keresztény pedagógus-értelmiségi család, amelyből származott, már régóta szabadelvű beállítottságú volt. A harcosan ellenzéki apa élete során a szabadelvű gondolatot szociáldemokrata meggyőződésre váltotta. Talán ezért helyezték mindig Budapesttől távolra, túlnyomórészt az ország délvidéki városaiba, hosszú ideig Fiumébe (iskolái jórészt Molnár Erik ott végezte), ahol az apa 1918–19-ben aktív politikai tevékenységet is folytatott. Olyan tájakon éltek, ahol a család, a délszláv mellett, élénk kapcsolatba került az olasz s általában az európai kultúrával. Nem véletlen, hogy az apa két fiának francia, illetve germán-angol keresztnévet adott: az idősebb Erik mellett a fiatalabbik a René nevet kapta.<sup>10</sup>

Molnár Erik először a katonai pálya felé orientálódott — valamiféle katonás fegyelmezettség, makacs határozottság és az ellenérveket ridegen elutasító szűkszavúság mindvégig jellemző volt egyéniségére —, de csakhamar lemondott a katonaságról, s öccsével együtt jogi pályára lépett. Mint ismeretes, 1916-tól 1920-ig orosz hadifogságban volt egy nagyon távoli szibériai táborban, ahová a bolsevik mozgalom hatásai értek ugyan — s Molnárt egész életére meg is győzték „igazukról” —, de ahol szervezett magyar kommunista csoport aligha volt, így Molnár távol maradt a Szovjet-Oroszországban zajló magyar kommunista szervezkedésektől. De kimaradt az egész itthoni 1919-es diktatúrából is, nem kényszerült emigrációba, s ami akkor nem volt lényegtelen, kimaradt a

<sup>9</sup> Dinnyei Béla: A nemzeti ideológia mint hamis tudat. Molnár Erik nemzet- és függetlenségi hagyomány-értelmezése. In: A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2004. 98–121. Szabó Géza Dinnyei tanulmányát recenziálta a kézirat vitájában. – A történészek között nagy visszhangot kapott Molnár-vita szélesebb hatását egyébként Szabó Géza nem tartotta jelentősnek.

<sup>10</sup> Források: Molnár Erik hagyatéka. MTA Kézirattára (a továbbiakban MTAK). 4355–4365.; Ránki György: Bevezetés. In: Molnár Erik: Válogatott tanulmányok. I. m. 7–41.; valamint a Molnár halála után, illetve születése 80. évfordulójára készült újság- és folyóirat-méltatások Pamlényi Ervintől, Csatári Dánieltől, Gergely Andrástól és másoktól.

kommunista frakcióharcokból is. Nagy viszontagságok között jutott haza; az ellenforradalom viszonyai között is őrizte s többé soha el nem hagyta internacionalista-kommunista meggyőződését. Édesanyja és testvérei lakóhelyére, Kecskemétre költözött, s ott ügyvédkedett. Öccse, a merészebb René, aki nyilván részben a báty szellemi befolyására ugyancsak aktív baloldali lett, néhány évvel később már ügyvéd Budapesten. Ő vállalta 1932 nyarán a mai szemmel nézve is koncepciósnak tekinthető Sallai-Fürst perben<sup>11</sup> a halálos ítéletre kiszemelt vádlottak védelmét; s ezáltal olyan megbélyegzett lett, hogy nem maradhatott Magyarországon. A letartóztatás elől külföldre ment, hosszabb nyugat-európai vándorlás után 1934-ben a Szovjetunióba költözött. Az évtized végén letartóztatták, s a sztálini terror áldozata lett.<sup>12</sup>

Molnár Erikről városában mindenki tudta, hogy meggyőződéses baloldali. A 20-as évek végén Madzsar József, a készülő baloldali szellemiségű Társadalmi Lexikon egyik szerkesztője a kommunista pártba is beléptette, de a jelek szerint pártfeladatát csak a marxizmus tanainak irodalmi terjesztésében jelölték meg. Molnár egy ideig a helyi szociáldemokrata párt titkára is volt, ami — más kommunistákhoz hasonlóan — nem akadályozta, hogy „opportunistikusukért” sokszor írásban is ne bírálja élesen a szociáldemokrata pártot és vezetőit. Nagyrészt álnéven a legális baloldali, illetve kommunista folyóiratokban publikált, többnyire Szentmiklósy Lajos<sup>13</sup> vagy Jeszenszky Erik, néha Pálfai István néven. Olvasói s a szűkebb hazai baloldali mozgalmi körök — és persze a rendőrség is — tudták, hogy kommunista meggyőződésű. De — noha kisebb helyi politikai perekben is volt védőügyvéd — igen visszavonultan élt, lényegében csak irodalmi munkásságot fejtett ki. Csak kevés ismert emberrel állt kapcsolatban: az őt mint marxistát felkereső Veres Péterrel, később Losonczy Gézával, Donáth György marxista meggyőződésű néprajzossal,<sup>14</sup> a Németh László Tanúját kiadó, ugyancsak Kecskeméten élő Tóth Lászlóval. Néhány, főleg 1944-ben megélt zaklatástól eltekintve, a hivatalos szervek nyugton hagyták. Amikor 1944 decemberében Debrecenben összegyűjtötték a megalakítandó új Nemzetgyűlés lehetséges tagjait, a szervezők — valószínűleg Erdei Ferenc javaslatára — rögtön Molnárra is gondoltak, érte mentek,<sup>15</sup> s be is választották a Nemzetgyűlés tagjai sorába. Molnár ettől kezdve mindvégig a képviselőház tagja maradt. A visszaemlékezők szerint Rákosi Mátyás is meglepődött, amikor megtudta, hogy Molnár kommunista. Az első népi demokratikus kormányba hivatalos közlés szerint mint pártönkívüli került a Népjóléti Minisztérium élére.<sup>16</sup>

<sup>11</sup> A pert a bíróság 1932-ben, a biatorbágyi robbantó Matuska Szilveszter perével egy időben rendezte meg — a robbantás 1931 szeptemberében történt, az ítélet 1934-ben született —, azzal a szándékkal, hogy ellensúlyozza a Matuska-per hatását, s alkalmat teremtsen kommunista-ellenes ítélet meghozatalára. Sallai és Fürst, valamint két társuk illegális tevékenységének súlya nem indokolta a meghozott három halálos ítéletet.

<sup>12</sup> L. Molnár Erik: Levelezés. MTAK, Ms.4355 / 137

<sup>13</sup> A Szentmiklósy név Molnár Erik édesanyjának családi neve volt. Történeti tárgyú munkáit Molnár nagyrészt Szentmiklósy névvel jegyezte.

<sup>14</sup> L. Molnár Erik: Levelezés. I. h.

<sup>15</sup> Molnár Erik személyes közlése.

<sup>16</sup> Rákosi memoárjában is megemlíttette, nem tudta, hogy Molnár párttag volt. L. *Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1940–1956. I–II. köt. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Lvente. Budapest, Napvilág, 1997. I. köt., 138.*

Molnár Erik a 20-as évek közepétől nagy intenzitással foglalkozott a marxizmus legkülönbözőbb elméleti és történeti kérdéseivel. Különösen sok időt fordított a francia történelemre: a nagy forradalom története megismerésében neki is, mint például Révai Józsefnek, elsősorban a forradalom történetének talán legtermékenyebb, nemcsak feldolgozásokat, hanem forráskiadvány-sorozatokat is publikáló François Aulard, a Sorbonne professzora volt a kalauza.<sup>17</sup> Ahogy Molnár írásai mutatják, őt is az a korabeli és későbbi, a kommunista marxistákra jellemző meggyőződés töltötte el, hogy a dialektikus és történelmi materializmus törvényeinek ismeretében minden társadalmi, sőt emberi kérdésre gyorsan meggyőző és többé-kevésbé végleges válasz adható. Az 1945 előtt megjelent mintegy 120-130 cikkének ma már csak ideológiatörténeti érdekességük van, de akkor, az 1920–30-as években a hazai marxista elméleti irodalom több szempontból önálló, igényes munkáinak számítottak.

A magyar problémák felé Molnárt különösen a nagy gazdasági válság hatásai s a 30-as években nagymértékben előtérbe lépő agrárkérdés iránt megnőtt érdeklődés fordították. Az agrárkérdés vizsgálata révén került közel — mint több más kommunista — általában a magyar történelemhez és történetírásához. Két korai, 1936-ban írt terjedelmesebb történeti írását érdemes megemlíteni. Az egyik az 1848-as forradalom jellegéről szól.<sup>18</sup> Néhány évvel korábban a kommunista pártban ez nagy vitákat kiváltó probléma volt, mert összefüggésbe hozták azzal az akkor egyébként semmi realitást sem tartalmazó kérdéssel, hogy demokratikus vagy szocialista forradalom van-e „napirenden” Magyarországon. A kérdést Révai József 1931–32-ben (itthoni börtönévei alatt) úgy válaszolta meg, hogy — Szabó Ervin nézeteivel szemben — 1848 polgári forradalom volt, noha még hagyott hátra jelentős polgári demokratikus feladatokat is, amelyeket azonban — esetleg rövid átmenet után — már csak egy kommunista forradalom képes megoldani. A 48-as forradalom polgári jellegét gazdasági érvekkel azonban Révai nemigen tudta alátámasztani, nem tudta például hogy valaminek a hiánya éppúgy történetalakító tényező lehet, mint a megléte. Molnár viszont, eléggé ötletesen, de 1936-ban már egy erősen szektás felfogás jegyében, azt emelte ki, hogy 48 részben polgári jellegét elsősorban úgy bizonyíthatjuk, ha rámutatunk: célja az agrárkapitalizmus megteremtése volt, s ez érdekében állt a nemességnek is; az ún. feudális maradványok másodlagosak.<sup>19</sup> Ebből az álláspontból következett, hogy Molnár illúzióknak tekintett minden, mégoly radikális földreformot, utópiának a középparasztosodás lehetőségét, a birtokos parasztságot csak átmeneti, hanyatló jelenségnek tekintette, s a kivezető utat —

<sup>17</sup> François Aulard (1849–1928), a nagy francia forradalom egyik legnevesebb történetírója, akinek feldolgozásait és főleg terjedelmes forráskiadásait a Jakobinusok Társaságáról, a thermidori eseményekről, Párizs szellemtörténetének dokumentumairól stb. a baloldali ideológusok sokat használtak. Kiadója volt a vezető forradalmárok memoárjainak, írója egy átfogó forradalomtörténetnek: *Histoire politique de la Révolution française. Origines et développement de la démocratie et de la république, 1789–1804.* Tomes I–IV. Paris, Armand Colin, 1901.

<sup>18</sup> *Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: A 48-as magyar forradalom osztályjellege.* Gondolat, 1936/1. sz. 31–41.

<sup>19</sup> Molnár itt érezhetően középutat keresett Szabó Ervin és Révai József álláspontja között.

körülírva — a szovjet megoldásban jelölte meg.<sup>20</sup> Szerinte a fő probléma a nagy magyar agrárproletariátus sorsa, velük kell a forradalmároknak foglalkozniuk. Róluk, az ő kialakulásukról írta első terjedelmesebb történeti tanulmányát, először pendítve meg benne később preferált témáit: a magyar őstörténet és az osztálytársadalomba, a feudalizmusba való átmenet kérdéseit.<sup>21</sup>

Molnár Erik itt vázolt álláspontja természetesen meghatározta a népi mozgalomhoz s a falukutatókhoz való viszonyát. A népiekkel aránylag sokat foglalkozott, mozgalmukat alapjában véve jó szándékú emberek nacionalista reform-irányzatának tartotta, amely nem képes átlátni a gazdaság és a társadalom valós szerkezetét. Elismerően írt Illyés Gyula *Puszták népe* című művéről. Egyetértően fogadta a Kovács Imre által írt *Néma forradalom* megállapításait a szegényparasztság kényszerű torzulásainak okairól, hozzátéve ehhez, hogy Kovács azért pesszimista és kétségbeesett, mert nem tud gondolatilag kilépni a fennálló társadalom diktálta keretéből.<sup>22</sup> Az akkor baloldali-szocialista és népies Veres Péterrel ambivalens viszonyban állt. Találónak tartotta „öszönös” beszámolóit a parasztságról: „amíg a valósággal áll szemben, teljesen hiteles” – írta róla is, mint Szabó Zoltánról. Igazat adott Veresnek abban is, hogy a szegényparasztság sorsa iránt érdeklődő értelmiségiek nézetei rendkívül „zavarosak”, de élesen bírálta Verest, amiért „ideologizálni” kezd, vagy — válaszul az értelmiség zavarosságára — egy nagyjából egységes paraszti öntudat megte-remtéséért száll síkra.<sup>23</sup> „Az értelmiség, melyet a kapitalizmus válsága öneszmélésre kényszerít, csak akkor fog jó úton járni, ha nem fogad el kritikátlanul »parasztideológiákat«” – írta Molnár.<sup>24</sup>

De a nagy vitapartner az ő számára is Németh László volt. A Kecskeméten kiadott *Tanút* kezdettől fogva figyelemmel kísérte, s az első számok után nyílt levélben szólította meg Némethet,<sup>25</sup> aki folyóiratában a marxizmust elavult gondolatrendszerként írta le. Az eléggé kioktató hangú bírálat elsősorban a dialektika jelentőségét hangsúlyozta: ez igen bonyolult, de el nem avuló módszer, mert éppen az a lényege — hangoztatta Molnár —, hogy önmagát is képes foly-

<sup>20</sup> L. pl. *Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: Földreformillúziók. Gondolat, 1935/4. 261–274.; Uő: A parasztság szemléletének alakulása. Gondolat, 1935/5. 342–347.; Uő: Matolcsy Mátyás: Az új földreform munkaterve. Gondolat, 1936/1. 75–78. Molnár e recenziójában szögezte le álláspontját: az a felfogás, amely szerint a mezőgazdaságban majd az önálló kisegzisztenciák uralkodnak, „maradi utópiánál nem egyéb”. (L. uo. 76.) Veres Péterrel folytatott vitájához l. *Jeszzenszky Erik [Molnár Erik]: A tőkés tervgazdálkodás és – a fasizmus. Korunk, 1932/10. 774–776.; Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: Parasztság és értelmiség. Gondolat, 1936/8. 477–481.; Uő: Válasz Veres Péternek. Gondolat, 1936/9–10. 547–548.**

<sup>21</sup> *Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: A magyar agrárkérdéshez. I–IV. Gondolat, 1936/4–5. 253–268., 1936/6–7. 352–359., 1936/8. 439–445., 1936/9–10. 507–518.*

<sup>22</sup> *Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: A néma forradalom. Megjegyzések Kovács Imre könyvéhez. Gondolat, 1937/3–4. 178–179.; J. E. [Molnár Erik]: Illyés Gyula: Puszták népe. Korunk, 1936/9. 783–784.*

<sup>23</sup> Veres Péter Számadás c. művéről szólván Molnár itt megállapította, hogy a tudomány „a fajköteléket csupán öröklődő testi jegyekre alapítja s ezek és az ember társadalmilag lényeges tulajdonosságai között semmilyen okozati összefüggést nem lát”. *Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: Veres Péter: Számadás. Gondolat, 1937/5. 273.*

<sup>24</sup> *Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: Parasztság és értelmiség. I. m. 481.*

<sup>25</sup> *Jeszzenszky Erik [Molnár Erik]: Nyílt levél Németh Lászlóhoz, a Tanú szerkesztőjéhez. Korunk, 1933/11. 861–863.*

tonosan korrigálni. A szavakban jól hangzó, de írásaiban persze Molnár által sem követett „önkorrekciós” érvelésre Németh hosszú válaszcikkben felelt, s szerényen, de Molnárnál meggyőzőbben védte meg álláspontját: a marxi-lenini „dialektika” éppenséggel a dogmatizmus és a leegyszerűsítés „tudománya”.<sup>26</sup> Egyébként azt is kiemelte, hogy a szocialista tanokból ő maga is nagyon sok ösztönzést merített. Helyenként talán találóbb volt, de egészében rendkívül egyoldalú Molnár bírálata Németh *Magyarság és Európa* című, 1935-ben megjelent kis könyvéről is.<sup>27</sup> Szerinte Németh a felbomló polgári társadalom ideológiája, ezt tükrözi végtelen kultúrkritikája, egész tragikus életérzése. Arról, hogy mi idézte föl a válságot, Németh csak a kultúrák hanyatlásának és elhalásának spengleri gondolatait tudja felhozni. Amit Németh már egy alakuló, új kultúra előhírnökeinek lát, az éppen a felbomlóban levő kapitalista kultúra eszköztárából való: a minőség eszméje, mely elfelejtkezik a tömegekről, a kelet-európai összefogás gondolata, amelyből nem derül ki — s itt Molnár teljesen alaptalanul vádol —, hogy vajon kikkel akar szövetkezni Németh, a román bojárokkal vagy a parasztokkal, a cseh nagytőkéséssel vagy a cseh munkásokkal. Erre a kritikára Németh már nem válaszolt.

Molnár Eriknek a népiekről — és persze még inkább a szociáldemokráciáról — vallott mélyen kritikus szemlélete láthatóan meghatározta a népfront-, illetve nemzetifront-gondolathoz való viszonyát is. Ő, aki gyakran a kényes kérdések tárgyalásától sem zárkózott el — ezt bizonyítják például a zsidókérdésről írt 1930-as évekbeli vagy 1945 utáni cikkei, melyekben elismerte, hogy van zsidókérdés, de a cionizmust elutasítva, a szigorú osztályszemlélet és a teljes asszimiláció mellett tett hitet —, érdekes módon egyetlen írásában sem foglalkozott a népfont vagy a nemzeti front kérdéseivel. Ezt a valójában elutasító álláspontot később, a történész-vita idején a vele vitázó Mód Aladár a szemére is vetette, de Molnár a vádat elhárítva, úgy válaszolt, hogy a népfront-eszmét a fasiszmus idején elfogadhatónak tartotta, helytelenítette viszont, hogy a kommunista párt később is fenntartotta. Mindez nyilván összefüggött merev internacionalizmusával. Ő nemcsak a Horthy-rendszerben megismert és átélt uralkodó nacionalista eszmekört vetette el, hanem élesen elutasította a nemzeti-nacionalista eszme bármiféle beépítését a kommunista ideológiába. Ezzel sajátos elmentmondásban, politikai és baráti kapcsolatokat főleg azokkal a kommunistákkal tartott, akik a 30-as években a népfront és a nemzeti front eszméit gyorsan magukévá tették (például Haraszi Sándor) vagy egyenesen ennek az eszmének a hatására kerültek közel a kommunista mozgalomhoz (például Újhelyi Szilárd, Tariska István, Losonczy Géza).<sup>28</sup>

A nemzeti kérdéssel kapcsolatos merev felfogása talán szerepet játszott abban is, hogy a 30-as évek második felétől nagyrészt fölhagyott a politikai-ideológiai publicisztikával, és a történetírás felé fordult. Valamikor a magyar ag-

<sup>26</sup> Németh László: Válasz nyílt levélre. *Korunk*, 1934/2. 150–156.

<sup>27</sup> Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: Németh László: *Magyarság és Európa*. Gondolat, 1936/2. 138–141.

<sup>28</sup> Molnár Erik szíves szóbeli közlése baráti kapcsolatairól. Megerősítette a szerzőnek Haraszi Sándor.

rárproletariátus kialakulásáról szóló tanulmánya elkészülte (1937) után érlelődött meg benne a terv, hogy nagyszabású, marxista szemléletű művet ír a magyar gazdaság- és társadalomtörténetről, az őskortól legalább a koraujkorig vagy még tovább is. Ez időtől kezdve szinte minden írása erre való felkészülés vagy vázlat, majd kisebb-nagyobb könyvekké formált munka volt. Első jele egy 1939–40-ben a *Korunk*ban közzétett kis cikksorozat a magyar őstörténetről és a pásztortársadalomról.<sup>29</sup> A témaválasztásban Molnár Eriket minden bizonnyal az a talán nem is teljesen tudatos elgondolás vezette, hogy az őstörténet s az osztálytársadalom kialakulása leírásánál kamatoztathatja a legjobban Marx és főleg Engels — egyébként jórészt a „polgári” tudós Lewis Henry Morgantól vagy a zavarosnak, sőt sokak által irracionálisnak tekintett Johann Jakob Bachofentől származó — gondolatait. Ezekkel áthidalhatónak tűntek azok a problémák is, amelyek a komoly szakkutatás elmaradása miatt, de olykor a korra vonatkozó valóban homályos vagy vitatható történeti kérdések bonyolultsága következtében merülhettek fel. Molnár később is többször emlegette, s nemcsak az őstörténetre, hanem a szélesebb értelemben vett történetírásra vonatkozóan is „a történelmi materializmus összefüggésekre mutató, ténypótló szerepét”. Írásai, főleg az 1942-ben kis könyvben megjelent *Magyar őstörténet*,<sup>30</sup> majd 1943-ban *Az Árpád-kori társadalom* két kis kötete<sup>31</sup> szolgáltak bizonyos újdonsággal: elsősorban az erőteljes gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítés, a nemzeti társadalom szerkezetének és bomlásának leírása, a feltehetően egy időben az ősmagyarország körében is létezhetett anyajogú közösségi forma megemlézése vagy annak hangsúlyozása, hogy Szent István államalapítása meggyorsította a feudális viszonyok kialakulását.<sup>32</sup>

Mindez széleskörű kutatói munkával járt együtt. Molnár Erik azonban levéltári munkát, közvetlen forráskutatást voltaképpen soha sem végzett, de részletesen feldolgozta a témájához kapcsolható magyar történeti munkákat a 19. század 80-as éveitől az akkori jelenig; a hagyatékában található, meglepően nagy terjedelmű jegyzetanyag nemcsak szorgalmáról (és a mások által feltárt források nagy megbecsüléséről), hanem a feldolgozott művek szerzőiről alkotott véleményéről is számot ad. Érdemes megemlíteni, hogy kiket jegyzetelt a leggyakrabban. Érthetően Tagányit, Hóman összefoglaló kötetét és pénztörténeti tanulmányait, Eckhart Ferenc, Deér József, Váczy Péter s általában az őstörténettel és az Árpád-korral foglalkozó szerzők tanulmányait, továbbá Mályusz Elemér, Szabó István írásait. A Századok évfolyamaiból szinte minden olyan írást kijegyzetelt, ami őstörténeti vagy koraközépkori forrásközléseket és tanulmányokat tartalmazott. Ezeknek a kutatásoknak kétségtelenül volt a ké-

<sup>29</sup> Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: A magyarság ősi társadalma. *Korunk*, 1939/12. sz. 1023–1031.; *Uő*: A magyarok az ősi hazában. *Korunk*, 1940/1. 17–25.; *Uő*: A magyarság a pásztorkorban. *Korunk*, 1940/5. 407–414.; *Uő*: Család és vagyon a magyar pásztorkorban. *Korunk*, 1940/5. 496–504.; *Uő*: A magyar pásztortársadalom. *Korunk*, 1940/7–8. 630–640.

<sup>30</sup> Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: *Magyar őstörténet*. Budapest, Wohlmuth Ernő, 1942.

<sup>31</sup> Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: *Az Árpád-kori társadalom*. I–II. köt., Budapest, k. n., 1943.

<sup>32</sup> Molnár Erik: Szent István. Budapest, Szikra, 1945. E 14 oldalas előadásfüzetet megelőzően, de még 1945-ben jelent meg első kiadásban: *Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*. Budapest, Szikra, 1945.



sőbbiekre is kiható következménye: a „polgári” történetírással szemben hangzottatott, olykor éles kritikák ellenére, megbecsülése a szaktörténészek teljesítményének.

Molnár említett munkáinak a második világháború alatt, a kommunizmus iránt megnőtt érdeklődés körülményei között támadt visszhangja, legtöbbször használt szerzői nevével (Szentmiklósy Lajos) bizonyos tekintélyre tett szert. Az öreg Schöpflin Aladár baloldali meggyőződésű fia, Schöpflin Gyula (Nagypál István álnéven) az 1942-es, s az 1943-as *Magyar Csillag*ban elismerően recenzeálta Molnár munkáit.<sup>33</sup> Figyelemreméltó marxista tanulmányoknak tekintette azokat, noha említette: Molnár szimpatikus munkáinak tudományos értékét nemigen tudja megítélni. Schöpflin már akkor jelzett egy Molnár írásával szemben azután gyakran visszatérő kritikát, ti. hogy „forrásanyagát még részben sem sorolja fel”.<sup>34</sup> Hóman és Szekfű Magyar története 1945 előtti utolsó kiadásában, az őstörténetet tárgyalva, egy helyütt Hóman is pozitívan utalt Molnár munkájára.

Kritikusabb szellemben foglalkozott Mályusz Elemér az említett Molnár-tanulmányokkal. Erről szól feltehetően 1975-ben írt terjedelmes visszaemlékezésének egy érdekes s Mályusz helyzetét is tükröző része, mely 1944. nyári-kora-őszi hónapjairól szól: „A román fegyverletételig abban bizakodtam, hogy tavaszig a Kárpátok vonalát tartani tudjuk, addig pedig javunkra tisztázódhat, hogyan fognak a szövetségesek megosztozni Kelet-Európán. Románia augusztusi kilépése a háborúból egyszerre világossá tette előttem, hogy sorsom reménytelen lett. Budapestről [Bonyhádra, ahol akkor felesége és gyerekei tartózkodtak – L. M.] magammal hoztam három könyvecskét, hogy ismertetést írjak rólok a *Századok* szerkesztőségének kívánságára a folyóiratba. Szentmiklósy Lajos [1942-ben, illetve 1943-ban megjelent – L. M.] munkái voltak ezek. Akkor még nem sejtettem, hogy szerzőjük Molnár Erik, de ha tudtam volna is, ez semmit sem jelentett volna számomra. Idegenül hatott egy elavult teoretikusnak a másodkézből megismert forrásadatok tévedésektől, félreértésektől hemzsező interpretálásával megszerkesztett előadása. Ismeretlen volt számomra a forrásokra és irodalomra utalások, apparatus criticus teljes hiánya, aminek következtében bő alkalmam nyílt találgatni, hogy vajon mire támaszkodik a szerző, mily megcáfolt, elavult nézettel támasztja alá előadását. Összbenyomásom az volt, hogy a szerző a történetkutatói módszernek nincs birtokában, forrásismerete felszínes, a szakirodalmat csak erősen válogatva értékesíti, munkájának szemlélete pedig a magyar történettudomány által meghaladott fokon valahol a 19. század második felében rostokol. Akkor még nem tudtam, hogy hamarosan az általa vallott történetfelfogás lesz a modern, az igazi, a dilettáns munka pedig a követendő eszménykép. Mindezt nem sejtve — folytatja Mályusz — s mert a szerző igyekezetét, mint korábról oly sok helytörténész próbálkozását becsültem, ismertetésemben biztattam, hogy igyekezzen szakmai képzettségének hiányait pótolni. Ha tévedtem is Szentmiklósy-Molnár munkássága jellegének

<sup>33</sup> *Magyar Csillag*, 1942/11. 299–300. és 1943/7. 436–437.

<sup>34</sup> *Magyar Csillag*, 1942/11. 300.

megítélésében, jól eltaláltam, mily jelentős szerep vár a szerzőre”.<sup>35</sup> Sajnos, ezt a — Mályusz akkori szavaival — „utódja könyvéről” szóló kritikát, mely, úgy gondolom, 1944-ben némileg melegebb hangú (de azért eléggé kritikus) lehetett, mint a visszaemlékező szövege, nem találhatjuk a *Századok* 1944-es vagy 1945-ös évfolyamában, s tudomásom szerint másutt — esetleg kéziratos formában a hagyatékban — sem. Valószínű, hogy 1944 legvégén a *Századok* szerkesztősége már nem találta aktuálisnak a bírálat közlését, a kézirat feltehetően elveszett.

### *Molnár Erik szerepe 1945 után*

Az 1945-ös gyökeres fordulat után Molnár szerepe megváltozott. 1956. október végéig szinte folytonosan valamelyik minisztériumot vezette, a kommunista párt központi bizottságának tagja volt, 1949-től a Történettudományi Intézet igazgatója, egy ideig a középkori tanszék vezetője a budapesti egyetemen. (Erre utalt Mályusz az „utódom” kifejezéssel.) De nem mondott le a történetírásról sem. Miniszterségével kapcsolatban az a jellemző pletyka járta, hogy íróasztala fiókjá mindig nyitva van, s ha valaki bekopog hozzá, hallja az asztalfiók becsapódását – ha lehet, titokban mindig történetírókat olvas. Ez persze túlzás volt, Molnár mindig komolyan vette megbízatásait. 1945 után hamar kialakult a történetírással foglalkozó kommunista vezetők hierarchiája: Révai József, aki az irodalom mellett leginkább a történelem iránt érdeklődött, az ideológia stratégiai kérdéseinek eldöntője, a Molnárral kölcsönösen rossz viszonyban álló — egyébként a munkás-öntudatnak a nemzettudattal való összekapcsolását szorgalmazó — Andics Erzsébet a történetkutatás és -oktatás fő irányítója lett. Molnár bizonyos fokig különálló személyiség maradt, egy ideig az egyetlen marxista, aki a magyar történet korai századaival, sőt ezredeivel foglalkozott. A tudománypolitika alakításában nagyrészt csak közvetve, írásain keresztül volt szerepe, de passzív — és eredetileg szerény, a mindennapi gondok iránt közömbösségre hajló, a bírálatokat álló, soha sem bosszúálló, bár nézeteihez makacsul ragaszkodó — természete mellett is sokat tett több, rendkívül súlyos helyzetbe került ún. polgári történész helyzetének bizonyos fokú stabilizálásáért.<sup>36</sup> Már 1945 nyarán, a Mályuszt elmarasztaló, az egyetemről eltávolító igazolóbizottsági határozat szövegében is érezhető a hatása. A határozatot a háromtagú bizottság vezetőjeként Molnár Erik írta alá: „Súlyosan kifogásolja a bizottság,

<sup>35</sup> Mályusz Elemér az 1970-es években terjedelmes visszaemlékezést írt életéről és munkásságáról. A kéziratos munka felhasználásáért fiainak s a hagyatékkal gondosan foglalkozó Soós Istvánnak tartozom köszönettel. Az itt közölt idézet a kézirat *Átmenet, 1944–1948 c. VII. fejezetének* 4–5. oldaláról való.

<sup>36</sup> Soós István szíves közlése szerint Molnár Mályuszt már 1946-ban munkára hívta. Később — mint a Molnár hagyaték egyik levele mutatja — közbenjárt Mályusz nyugdíjának visszaszerzéséért. Makkai Lászlót, Erdélyből származó kiváló történészünket megvédte a külföldi — egy időben veszélyes — zaklatásoktól. Ez utóbbiról l. *Miskolczy Ambrus: A felvilágosodás és a liberalizmus között.* Budapest, Lucidus, 2007. Molnár Erik „a legnagyobb magyar amatőr-történész, aki az amatőr íróktól eltérően nem üldözte a profikat, hanem igyekezett tanulni tőlük, felhasználni tudásukat, és sokat, és módszeresen olvasott. (Ő akadályozta meg például, hogy Makkai Lászlót háborús bűnösnek kiadják egy tőlünk keletre fekvő testvérország mohó hatásáinak.)” *Uo.*, 115–116.

hogy a legkiválóbb magyar történészek egyike a szélsőjobboldali politika agitációs eszközüül szegődött. [Molnár itt főleg az *Egyedül vagyunkban* publikált Szekfű- és Hóman-ellenes cikksorozatra utalt – *L. M.*] Kiváló munkásságára való tekintettel, nem a legsúlyosabb ítéletet hozta, annak reményében, hogy a demokratikus Magyarországon folytathatja kiváló tudományos munkásságát”.<sup>37</sup> Ez persze nem volt sok, de Mályusz úgy érezte, hogy „Molnár maga se becsülte sokra az egész igazolás jogosságát”. Egyébként nem valószínű, hogy az elmarasztalás jogosságát Molnár kétségbe vonta, de bizonyos, hogy Mályusz tudományos értékeit ennél fontosabbnak tartotta. Történelmi és igazgatói pályája egyébként — mint látni fogjuk — később többször érintkezett Mályusz munkásságával. Itt meg kell említenünk, hogy egy korai, 1946-os kivételtől eltekintve<sup>38</sup> Molnár mindig csak általában bírálata a „polgári történészeket”, s még a legsúlyosabb években sem gondolt arra, talán nem is gondolta át, hogy kritikájának egzisztenciális következményei lehetnek. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne követte volna a párt vonalát, s ne élesedett volna az ő kritikai hangja is az 1950-es évek elején.

A korai Árpádok utáni történettel való foglalkozás, melynek terméke az 1949-ben megjelent *A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig* című terjedelmes munka,<sup>39</sup> égetőbbé tette számára az ún. polgári történetírással való foglalkozást. Említettük már, hogy Molnár mint forrásközlőket nagyon is megbecsülte a szaktörténészeket. Már 1945 előtt is tudta, hogy a hazai történettudomány eredményei nélkül nem lehet igényesebb marxista történetet írni. A polgári történészek megbecsülése persze csak egyik oldala volt az ő felfogásának is; a másik az általa is legalább részben osztott vélemény, hogy szakmunkáikból a marxista kommunista számára lényegében csak a feltárt források és a tényanyag hasznosítható. Mint marxista, érthető, hogy a gazdaság- és főleg a társadalomtörténetet helyezte előtérbe. Régebbi és újabb olvassmányai, amelyekről rendkívül szorgalmasan írta jegyzeteit, láthatóan meggyőzték arról, hogy számára a legtöbb hasznot Mályusz Elemér és tanítványai nyújthatják. Mályuszt (és Szabó Istvánt) a polgári történészek közül különösen sokra tartotta. Mályusz munkáiból, illetve tőle személyesen nem csupán adatokat, a közölt források tényeit vette át s illesztette be felfogásába, hanem néhány jelentős értékelést is; pontosabban: úgy látta, hogy a Mályuszek által feltárt anyag gyakran nem mond ellent az ő marxista felfogásának. De másról és többről is szó volt. Az 1945 utáni években még tartott a vita a két leghíresebb szovjet történeti irányzat, a régebbi Pokrovszkij-iskola és az újabb, Sztálin teljes diktatúrája idejére kialakult, az egyik befolyásos történész vezető, Anna Pankratova által interpretált, Borisz Porsnyevhez kapcsolható „népi” felfogás között. Pontosabban: az 1930-as évek közepére győzedelmeskedő, a népet, a parasztságot a

<sup>37</sup> Mályusz Elemér visszaemlékezése. I. m. 1. fejr. 26.

<sup>38</sup> Ekkor Molnár megbírálta az 1946-ban megjelent, Kosáry Domokos és Benda Kálmán által írt középiskolai történelemkönyveket, melyeket — igaztalanul — nem talált eléggé demokratikusnak.

<sup>39</sup> *Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig*. Budapest, Szikra, 1949. A terjedelmes kötet megjelenését több tanulmány előzte meg: *Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: A feudalizmus kialakulása Magyarországon*. Budapest, Codex, 1942.; *Molnár Erik: Az Árpád-kori társadalom*. I. m.; és más kisebb tanulmányok.

történelem döntő szereplőjének tartó, a sztálini birodalmi hazafiságot hirdető porsnyevi felfogás ádázul bírálta az egyébként már 1932-ben elhunyt Mihail Pokrovszkij élesen osztályharcos, ökonomista, „kozopolita”, a régi orosz történelemmel való folytonosságot nem vállaló, valóban „ultrabaloldali” irányzatát.<sup>40</sup> A magyar párt történész-ideológusai idomulni akartak a szovjet „tudományhoz”, 1945 után főleg a porsnyevizmushoz. Ehhez Magyarországon a „népiségtörténetet” érezték a legközelebb. Az 1945-ös, forradalommal felérő földreform amúgy is a parasztsággal való foglalkozást helyezte előtérbe. Az „új” magyar történetírás első vállalkozása a jobbágyságra vonatkozó források kutatása volt. Molnár Eriktől a népiségtörténet távol állt, ő Mályuszban, Szabó Istvánban nem a népiségtörténetet látta, hanem a legaktívabb és a legeredményesebb közép- és kora újkori társadalomtörténetet.

Molnár 1949 őszén megjelent említett könyve, melyet adat- és anyaggazdagság szempontjából a legjobb Molnár-műnek tekinthetünk, jól tükrözi az elmondottakat. A terjedelmes könyv — a politikátörténetet csak érintve — szinte minden 13–15. századi gazdaság- és társadalomtörténeti problémát összefoglalni és értékelni akart. A munka előterében természetesen a gazdasági alap, az osztályharc, a „mi volt haladó és mikor mi nem” kérdésközpontosság állt, ezt igyekezett hangsúlyozni még a részletkérdésekben is, olykor érdekesen s az akkori marxista szemlélet szempontjából merészen. A felhasznált nagy anyag származásáról nem sokat tudunk, még a ritka jegyzetek is anonimak. A jegyzetelés lényegében teljes hiánya (a már említetten kívül) még egy körülménnyel magyarázható: ha Molnár szabályosan jegyzetel, úgy voltaképpen — Marxon, Engelsen és Leninen kívül — csupa ún. polgári kutatóra hivatkozhatott volna, s ez egy vezető marxista számára 1945 s még inkább 1948 után már ideológiailag megengedhetetlen volt. A terjedelmes könyv személy szerint alig néhány történészre utal: a gazdasági alap tárgyalásánál Paulinyi Oszkárt, Hómant, Kovács Ferencet, Szabó Istvánt említi, rajtuk kívül a népességszám kérdésénél Csánki Dezsőt. Mályusz neve sehol sem szerepel.

Erre külön azért utalok, mert számos jel mutatja, hogy Mályusztól Molnár konkrét segítséget is kapott, s a könyvben fölfedezhetjük Mályusz műveinek általánosabb hatását is. Molnár hagyatékában van egy különösen érdekes levél, amelyet Mályusz 1949 áprilisában eléggé bonyolult hivatalos úton küldött Moszkvába, az akkor éppen moszkvai magyar nagykövet Molnár számára.<sup>41</sup> A levél néhány, főleg a 15. századi értelmiségre és a városi polgárságra vonatkozó konkrét forrásidézetet tartalmaz, s több értékelő megjegyzést is Molnár — nyilván Mályusznak átadott — kéziratáról, vagy egy-egy személyesen is megbeszél

<sup>40</sup> L. erről röviden *Kurunczi Jenő*: A pétervári iskola. *Klió*, 2002/2. 112–115.; *Bartha Antal*: A feudalizmus kutatásának elméleti kérdései. B. F. Porsnyev új művéről. *Történelmi Szemle*, 1966/3–4. 423–426. Mályusz írja: sosem tudta megérteni, hogyan egyeztethető össze a parasztságnak ez a heroizálása a marxizmussal. Molnár Erik 1949-es könyvében elfogadta Mályusz véleményét.

<sup>41</sup> Mályusz levele Molnárnak (1949. április 19.). Molnár E. hagyaték, Levelezés. A terjedelmes levél így kezdődik: „Visszatérve a legutóbb feltett kérdésekre, a következő pontosabb választ adhatom”. Ezek a szavak azt mutatják, hogy Molnár és Mályusz többször konzultálhattak egymással. Egy másik levelében (1949. szeptember 18.) Mályusz üdvözlí Molnárt egyetemi tanszékvezetői kinevezése alkalmából. Örül — írja — hogy „színvonalatlan elődje [Deér József!] helyére” Molnár kerül.

témáról. Távolról sem olyan élesen, mint Molnár, Mályusz is történeti hibának tartotta Mátyás király fordulatát a birodalmi hódítás irányában, bár hozzátette: „egyébként nélküle — Mátyás nélkül — Mohács fél évszázaddal előbb következik be, akkor amikor a köznemesség még nem eszmélt rá történelmi szerepére”. A másik megjegyzés a rendiségről szól: „Nem tudok beletörődni, hogy nyereség volna a »feudális kor« két periódusának, a hűbéri és rendi korszak megkülönböztetésének elejtése”. A polgárság renddé a 15. században szervezkedik. A nemesi rendnek — folytatta Mályusz — a 13. század második felében való megjelenése még nem teremt rendiséget. A nemesség, amikor felismeri, hogy érdekei ellenkeznek a nagybirtokkal, mert az őt elnyomja, szinte új világot teremt. Ez — folytatja — csak az ő (Mályusz) sejtése. Majd ha itthon lesz, elküldi Molnárnak a középkori erdélyi magyar társadalomról készült dolgozatát. (Amint látható, Mályusz itt is a köznemesség kiemelkedő szerepéről vallott nézeteit fejtegette.) Molnár ez utóbbi tanácsot csak részben fogadta el, Mályusz gondolatai mégis közrejátszhattak koncepciójának véglegesítésében, melyet tömören így foglalhatunk össze: a 14. század közepéig, a Molnár által barbár feudalizmusnak nevezett korszakban a tartományurak még nem játszottak negatív szerepet, mert a feudális függőségi viszonyok kialakulását segítették elő, s progresszívok voltak a nemesség elleni parasztmozgalmak is. Később, a fejlettebb feudalizmus idején viszont a mindinkább renddé alakuló nemesség a progresszív erő, rajta kívül még a gazdagparaszság játszhatott ilyen szerepet, főleg mert ő alkotta az idegen (szász, illetve túlnyomóan német) városokkal szemben a magyar mezővárosok hangadó erejét. A haladás a királyi-állami centralizáció és a nemesség kapcsolatán állt vagy bukott. Ezért távlatilag jogos volt a köznemesség harca a német befolyás és a bárók ellen. Ez főleg Mátyás idején merülhetett fel, de akkor a köznemesség még nem volt eléggé szervezett, másfelől Mátyást birodalomra vágyó politikája eltérítette a nemességre való támaszkodástól s a török elleni harctól; a Mátyás utáni korszakban viszont a köznemesség előtérbe kerülése nem járt együtt egy erős magyar központi hatalommal, s így az — vélte Molnár már nagyon nem „mályuszosan” — inkább a lengyel szlachta irányába fejlődött.

Persze mindez nem jelenti azt, hogy Mályusz Molnár közeli munkatársa lett volna; az ilyen kapcsolattól mindkettejük felfogása és egyénisége távol állt. Mindenesetre tény, hogy Mályusz — aki visszaemlékezéseiben túlnyomórészt bírálja, főleg közömbösségéért Molnárt — saját nehéz helyzetét bizonyos fokig éppen 1948–49-ben és a korai 50-es években érezte javulónak. Molnár egyébként már az „olvadás” kezdetén, 1954 kora tavaszán fölvetette Mályusznak, hogy jöjjön státuszba a Történettudományi Intézetbe – ez, Mályusz vonakodása miatt eltolódott. Talán elsősorban azért, mert az 50-es évek eleji tapasztalatai alapján, Mályusz nem alaptalanul tartott az Intézet akkori fiataljaitól, akiket vad, folyton kritizáló, túlbuzgó marxistáknak tartott.<sup>42</sup> Az Intézetben, amelyet sohasem tudott megszeretni, végül 1954 őszén foglalta el státuszát.

Molnár 1949-ben megjelent könyvének tartalmából csak két témát emelek ki. Az egyik a nemzetproblémával kapcsolatban álló ideológiai-szellemi kérdé-

<sup>42</sup> Mályusz Elemér visszaemlékezése. I. m. VIII. fejezet, 52.

sek területe. Ezekkel Molnár röviden csak a könyv végén foglalkozik. Amikor a nándorfehérvári csatáról ír, s arról, hogy Hunyadi János mozgósítani tudta a népet is, megjegyzi: a déli terület jobbágysága „el volt szánva arra, hogy megvédi azt, amit neki a haza a feudális társadalomban jelenthetett”. A *középnemesség ideológiája* c. fejezetben hosszabban foglalkozik a 15. századi nemességgel. Az akkori magyar társadalomban két haladó osztályt jelöl meg: a nemességet, ezen belül is a középnemességet, valamint a gazdagparaszságot. Bírálja a „polgári” történetírást, mert a nemzeti érzés korai megnyilatkozását nem belső tényezőkkel magyarázza, hátterét alapvetően csak az idegengyűlöletben, a németellenességben jelöli meg. A „polgári” történészek szerint — írja Molnár — ez lángolt fel a 15. században, s ettől kezdve vált szerintük, egyre gazdagodva és nemesedve a magyar nacionalizmus „történetformáló erővé”. Molnár alap gondolata persze itt is az, hogy a „polgári” történetírás megfelelkezik arról, hogy a nemesség ádáz osztályharcot vívott a jobbágyság s a bárók ellen is; ez a közös nemesi érdek összetartó erő volt. S Molnár elismeri, hogy elsősorban a középnemesség képviselte a nemzet — a jövőben kialakuló polgári nemzet — érdekeit. Ekkor a középnemesség már nem egyszerűen osztályérdeket, hanem a dolgokat tárgyilagosan nézve, nemzeti érdeket képviselt: „nem dinasztikus tartományokban gondolkodott, mint a királyok — akik közül persze Mátyás sem volt kivétel — és nem családi óriásbirtokokban, mint a bárók, s a világot nem is a falutorony szögletéből nézte, mint a parasztok, hanem az eseményeket az ország szempontjából ítélte meg.” Mályusz hatása érződik a nemzetiségi kérdés tárgyalásakor is: itt is, név említése nélkül Szekfűvel szemben hangsúlyozza, hogy ezekben a korai évszázadokban nem beszélhetünk tudatos nemzetiségpolitikáról. Megemlítendő, hogy a könyv mondanivalója még egy vonatkozásban kapcsolódik a későbbi vitákhoz: Molnár élesen deheroizáló felfogása az addig idealizált középkori nagy személyiségekről: az Anjouk „szerencselovagok”, Hunyadi János „szokásos zsoldoskarrier, zsoldosvezér” stb.<sup>43</sup>

Ismeretes, hogy 1950 elején, az ideológiai irányítás „megerősítése” érdekében időközben megalakult Előadói Iroda vitatülésén Molnár könyve éles bírálatokat kapott. A könyvet, részben jogosan, ökonomizmussal vádolták. Persze ennek jogosságát nem az mutatta, hogy megpróbálta részletesen tárgyalni a gazdasági kérdéseket, hanem az, hogy minden társadalmi-politikai mozgalmat szigorúan meghatározott „gazdasági érdekekre” vezetett vissza. Különösen élesen bírálták deheroizáló törekvését: a honvédő harcok mellőzését, a tatárjárás kihagyását (a tatárjárás, sőt a török elleni harc kérdésénél azért is elítélték, mert nem mutatott rá az akkori orosz segítségre!). A legélesebb kritikus, Mód Aladár a könyv hibáit összekapcsolta Molnár korábbi, a párt nemzetifront-politikáját elutasító magatartásával, s azzal, hogy lebecsüli a nemzeti hagyományokat. A legélesebb tartalmi bírálatot persze a nemességnek — a paraszttömegek rovására — kiemelkedően progresszív szerepet tulajdonító szemlélet kapott. Keményen bírálták Molnárt azért is, mert a Dózsa-felkelésben s másutt is csak a gazdag jobbágyság irányító befolyását hangsúlyozza Molnár. A parasztkérdés-

<sup>43</sup> Az idézeteket l. *Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig*. 87., 279.

ben hangoztatott „hibák” kritikája — ahogy említettük — összefüggött a Szovjetunió történészei között részben még akkor is zajló vitákkal, a parasztság döntő középkori szerepét hangsúlyozó Porsnyev felfogásához való idomulással. A honvédő harcok elhanyagolásának kérdése már bonyolultabb ügy volt: az SzKP 1949-ben tette közzé azt a határozatát, amely fő feladatul a kozmopolitizmus elleni harc fontosságát emelte ki. A magyar történész-vezetők e téren sajátosan nehéz helyzetben voltak: ha tudták is, hogy éppen milyen harc van napiranden (az idő, amiről beszélünk, a titoizmus elleni kampány ideje volt), azt mindig föl kellett mérniük, hogy a szovjet hazafiság hangsúlyozása mellett milyen mértékben megengedett a külön magyar hazafiság emlegetése. Részben erre vezethető vissza, hogy bírálták Molnárt, de Andics Erzsébet, a vita vezetője — szemben Mőd Aladárral — a nemzettel kapcsolatos problémákat emlegette zárszavában. Molnár ugyanis — mondta Andics — nem oldja meg a munkásosztály viszonyát a múlt progresszív örökségéhez; a nacionalizmus ellen harcolni kell, de ne feledjük, a szellemtörténeti iskola, nacionalizmusa mellett, milyen cinikus kozmopolita volt – gondoljunk klerikális és Habsburg-párti jellegére. A kritikát Andics mégsem élezte ki túlságosan. Noha az egész vita bizonyos fokig része volt az 1949–50-ben lezajlott, s akkor — persze az írók elleni bírálatok mellett — a Lukács-vitában kicsúcsosodó ideológiai harci sorozatnak, a Révai–Andics duó nyilván nem akart a történetírás terén nagyszabású Molnár-ellenes akciót indítani. A Tito-ügy idején, a Rajk-per utáni hónapok légkörében — amikor már nyilván készen állt a nem emigrációból jött, hanem hazai kommunista funkcionáriusok 1950-ben végrehajtott letartóztatásának terve — a nagypolitika kérdéseiben passzív, s Rákosiék által befolyásolhatónak tűnő, már igazságügy-miniszternek kijelölt Molnárral óvatosan kellett bánni. (Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a Rajk-per után hazai kommunistát akartak kinevezni igazságügy-miniszternek, s Molnár 1950 júliusában meg is kapta kinevezését.) Végül megemlíthető, hogy Molnár elfogadta a bírálatok nagy részét; azokat, amelyek a nemesség, a parasztság, a nagy személyiségek szerepéről tett kirívóan merésznek tűnő megállapításait érték. Elhárította az ökonomizmussal vádolt „pokrovszkizmus”, általában a baloldali elhajlás vádját, s így érvelt: „Nekünk a baloldali elhajlás kérdését itt más perspektívában, a nacionalista-soviniszta polgári-történetírás elleni harc perspektívájában kell vizsgálnunk. [...] Ezt a harcot a történetírásban is meg kell a polgári iskola ellen vívni”.<sup>44</sup>

A későbbi években Molnár Erik, miközben teljesítette pártmegbízatásait (akadémiai ünnepi beszédek a rákosista követelmények figyelembevételével, előszó készítése a *Rákosi és a magyar történettudomány* című kötethez stb.), több esetben beleszólt mondanivalójába — szinte csak mondatokat — igazi véleményéről. Cáfolta az 1949-ben kapott kritikák egy részét, sőt néha tovább is ment az akkor elmondotknál. Például megvédte álláspontját a 14–15. századi magyar nemesség pozitív szerepéről, ugyanakkor fölvetette a nemesség szerepének megváltozását a 17. században – s ez már az 1960-as vitát előlegezte. A 17. század ellentmondásos történetében — írta — nehéz lesz helyesen tájéko-

<sup>44</sup> A kötet vitájáról l. Vita Molnár Erik: „A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig” című könyvéről. Társadalmi Szemle, 1950/5. 388–401. Idézet a 395. oldalról.

zódni, mert ekkor „a függetlenségi és centralizációs törekvéseket két ellentétes erő, a feudális szabadságharcos párt és a Habsburg-abszolutizmus képviseli”. Túl kell lépni — folytatta — a kuruc-labanc ellentéteken, de ez nem könnyű feladat, mert nálunk „a függetlenségi törekvést olyan feudális réteg képviseli, amely nem az angol »új nemességhez«, hanem a lengyel slachtához hasonlít, s ezért az ország polgári fejlődését veszélyezteti. A centralizációs törekvések mögött pedig az a Habsburg-abszolutizmus áll, amely [...] a reakciós ellenreformáció erőire támaszkodik, de ugyanakkor a mindennél fenyegetőbb török veszedelemmel szemben [...] mégis az erők tömörítőjének szerepét tölti be.” A 60-as évek vitáit idézi az a Molnár által már itt fölvetett szempont is, hogy a múlt hibája az objektivistá magatartás volt, s ezt tekinthetjük akkor látszólagos önbírálatnak is. „Ma viszont a hamis aktualizálással vagy modernizálással találkozunk, azzal, hogy a jelent visszavetítjük a múltba, a múltat erőszakoltan is összekapcsoljuk a jelen feladataival”. Más helyütt arra utalt, hogy sokan hajlamosak arra, hogy a korábbi évszázadok történéseit 1848-as színűre fessék, amikor — tehetjük hozzá — a függetlenségért és a polgárosodásért folytatott harc egymással összefonódott.<sup>45</sup> Ugyanebben az időben Mód Aladár a kurucos kommunista felfogást emelte ki, Andics pedig 48-ra vonatkozóan a nép szerepét igyekezett hangsúlyozni a belső ellenség elleni harcban.

Az 1950. eleji vita és a súlyos elmarasztás után Molnár Erik újra elsősorban az őstörténethez fordult vissza, s mint új forrást, a szovjet archeológia újabb eredményeit tanulmányozta. Ez az elmélyülés nem volt indokolatlan: a háború utáni években — szemben a történetírással — a szovjet archeológia jelentős munkát végzett, rendkívül sok ásatást folytatott, s addig nem ismert ázsiai kultúrák egész sorát tárta fel. De ami mindebből Molnárból leszűrődött, nem bizonyult igazán termékenynek. 1953-ban, mint ismeretes, Molnár új magyar őstörténeti könyvvel jelentkezett,<sup>46</sup> mely felfogását túlnyomórészt a szovjet archeológia műveire igyekezett építeni. A könyv meglepő újdonsággal szolgált: szinte gyökeresen meg akarta változtatni a finnugor őshazáról, a finnugor ősnyelvről, a finnugor népek szétválásának lefolyásáról szóló, a magyar őstörténészek és a nyelvészek jól kimunkált, megalapozott, de persze nem minden időszakra vonatkozóan végleges felfogását. A mű, amely — egyebek mellett — a finnugor őshazát néhány ezer kilométerrel keletebbre, a kínai terület közelébe helyezte, rendkívül éles kritikákat váltott ki az őstörténészek és különösen a nyelvtudomány körében.<sup>47</sup> A bírálatok persze azt is tartalmazták, hogy noha Molnár több szovjet művet említ jegyzeteiben, nem állapítható meg, hogy milyen konkrét kutatásokra építi új felfogását. 1953 vége felé — már jóval Sztálin halála után voltunk — maga Zsirai Miklós professzor, aki méghozzá párttag is

<sup>45</sup> Az idézeteket l. Molnár Erik: A magyar történetírás a felszabadulás óta; eredményei, hiányosságai és legsürgősebb feladatai. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1952, I. köt. 3–4. sz. 23–24.

<sup>46</sup> Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. Budapest, Szikra, 1953.

<sup>47</sup> A legjelentősebb vita a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-jei vitaulésén zajlott. Szövegét közli: A magyar őstörténet kérdései. Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaulése, 1953. december 1. Budapest, Akadémiai, 1955. (Nyelvtudományi Értekezések 5.)



volt, a *Szabad Nép*ben kelt ki Molnár koncepciója ellen.<sup>48</sup> A nyelvészek külön nagy vitát rendeztek, elmarasztalva Molnár könyvét, akinek még pechje is volt: vele szinte egy időben jelent meg Hajdú Péter nyelvésznek és archeológusnak a magyar őstörténetről szóló munkája, mely az addigi tudományos kutatásokra épült s új fejezetében Molnárnál sokkal komolyabban használta fel a rokontudományok, főleg a nyelvészet, de a szovjet archeológia eredményeit is.<sup>49</sup> Ráadásul könyve oly módon volt marxizáló, hogy a régi őskorkutatók is mögé állhattak. A bírálatokra Molnár igazából nem tudott válaszolni; sikertelenségét mutatta, hogy egy év múlva új kiadásban jelentette meg könyvét.<sup>50</sup> Alapkonceptióján nem változtatott, de enyhítette kritikáját a „polgári” nyelvészek és kutatók munkáiról, s most ötször több szovjet szerzőre utalt nagy általánosságban, továbbra is anélkül, hogy pontos forrásjelöléseket adott volna.

Ebben az időben, 1954-ben, a Nagy Imre kormány idején Molnár Erik a Legfelsőbb Bíróság elnöke is volt, s pártfeladatként rábízták a rehabilitációs bizottság vezetését. Hajdu Tibor szíves információja szerint, a korabeli jegyzőkönyvek azt mutatják, hogy Molnár komolyan vette megbízatását. A Rajk-ügyben játszott szerepéről Kádár Jánost is kihallgatta s rendkívül részletes és kellemetlen vizsgálatnak vetette alá, amit nyilván Kádár nem felejtett el. Molnár persze nagyon örült, hogy megrendült Rákosi helyzete, akinek politikájával mélyen nem értett egyet. A korabeli pártanyagokból kiolvasható, hogy a magyar „válság” megoldására 1956 tavaszán és kora nyarán a vezetők pártbeli megbeszélésein a Budapestre küldött szovjet vezetők előtt is állást foglalt Rákosi ellen. Részben barátai, főleg Haraszti Sándor és Újhelyi Szilárd hatására (amennyire 1956. október végéig fennállott igazságügy-miniszteri posztja engedte), szimpatizált a Rákosiék ellen fellépő pártellenzékkel, bár Nagy Imre új parasztpolitikát hirdetett, s a nemzeti politika fontosságát felismerő felfogásához egyáltalán nem állt közel. Így talán nem oly meglepő, hogy Nagy Imre leváltását és a pártból való kiszorítását némán tudomásul vette, s a magyar történetírás helyzetét tárgyaló, 1955-ben megjelent viszonylag hosszú írása (*A magyar történetírás tíz esztendeje*)<sup>51</sup> erőteljesen magán viseli a Nagy Imre kiszorítása után újra megerősödött „rákosizmus” szellemi bélyegét. A beszámoló az 1867 utáni magyar történetírást szinte teljesen negatívan értékelte, a „fasiszta” történetírás 1945 utáni eltűnését jelentős előrelépésnek tartotta. Elutasította a „nyugatias” történetírást, élesen bírálta a Teleki Intézetet, dicsérte az 1948-as fordulat utáni új intézményeket. Szokványos módon emelte ki a szovjet történetírás „nagy” eredményeit, az 1919-es Tanácsköztársaság kutatásának fontosságát stb. Hiba-

<sup>48</sup> Zsirai Miklós: Megjegyzések Molnár Erik őstörténeti munkájáról. *Szabad Nép*, 1953. december 3. 3.

<sup>49</sup> Hajdú Péter: A magyarság kialakulásának előzményei. Budapest, Akadémiai, 1953.; *Uő*: A magyar őstörténet kérdéseiről. Irodalmi Újság, 1954. január 30. 7.

<sup>50</sup> Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. Második, átdolg. és bőv. kiad. Budapest, Szikra, 1954.

<sup>51</sup> Molnár Erik: A magyar történetírás tíz esztendeje. In: A magyar tudomány tíz éve. 1945–1955. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, Akadémiai, 1955. 65–86. Ugyancsak megjelent: *Századok*, 1955/2. 169–190. Hasonló hangnemű volt a Történettudományi Intézet öt éves évfordulóján (1954. december 23.) tartott beszéde is, melyben Sztálin halálát s az új körülményeket nem is említette, a hazafias nevelés fontosságát hangsúlyozta hozzátéve, hogy jelei vannak a burzsoá nacionalizmus hatásának is, amire ügyelni kell. L. *Öt éves a Történettudományi Intézet*. *Századok*, 1955/1. 145–149.

ként említette a burzsoá történetírás kritikájának elhanyagolását, azt, hogy „noha a jobboldali irányzat felélesztését leküzdöttük, élesen őrködni kell a jobboldali elhajlás veszélyeivel szemben”, „nem lesz valamiféle ideológiai nepkorszak” stb. A későbbi Molnár Erikre csupán egy-két passzus utal. Fölvetette, hogy kutatni kell, hogyan alakult át a nemesi nacionalizmus burzsoá, majd paraszti nacionalizmussá. Megjegyezte: „A függetlenség és centralizáció szempontjai nemzeti függetlenségi harcaink bonyolult ellentmondásokkal teli történetében egymagukban hasznavehetetlenek. A problematika legutóbb a nemzeti összefogás és a nemzeti abszolutizmus egymással összefüggő kérdésének felvetésévé bővült, az egész komplexum megoldása azonban továbbra is várat magára.”

Figyelemre méltó a Petőfi-kör történetész-vitája 1956 májusában. A két késő estebe nyúló vitán persze a miniszter Molnár Erik nem vett részt, de érdekes, hogy saját személyes emlékeim s más résztvevőkéi is arra utalnak, hogy — mint a Századokban megjelent elég hosszú vitabeszámoló is tükrözi<sup>52</sup> — Molnárról az egész vitán szó se esett. Ez nem magyarázható egyszerűen azzal, hogy a Történettudományi Intézet több tagja vett részt a vitában. Sokkal inkább arról volt szó, hogy akik nem szerették Molnárt, azok is tudták, hogy a tudománypolitikában neki addig komoly szerepe nem volt, s a történész-élet mindennapjaitól már csak más elfoglaltságai miatt is távol állt. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a vitán résztvevő ún. „polgári” történészek még nem érezték magukat annyira biztonságban és felszabadultnak, hogy kritizáljanak. Kivétel szinte egyedül Kosáry Domokos volt, akinek kritikája és szóváltása Andics Erzsébettel az izgalmas összejövetel csúcspontját jelentette. S végül: Molnárt a többi történész-vezetőnél jóval mértéktartóbbnak tekintették a régi és az új történészek is. Emellett ő volt az egyetlen történész-vezető, akit az egész 1948 utáni korszakban mindig bírálni lehetett, s mindenki tudta, hogy mily sok bírálatot kapott. (A vitán ott volt több, immár egy ideje ellenzéki párttag történész is, aki 1950 elején, vagy esetleg az őstörténet-vita idején még maga is a Molnárt kritizálók közé tartozott.) A bírálatok középpontjában — jogosan — Andics Erzsébet állt.

Mai szemmel visszatekintve, a hosszú vita még két vonatkozását érdemes kiemelni. Az egyik az akkor kisebb figyelemre méltatott szakmai-politikai problémák felmerülése: Szűcs Jenő, Varga János, Lukács Lajos, Litván György és több pedagógus a történetírás hitelvesztéséről és ennek okairól szóltak éles szavakkal. Szűcs nemcsak arról beszélt, hogy milyen káros volt a források önkényes kezelése, hanem azt is kimondta: nem igaz, hogy 1953 után valami valóban új történt volna. Továbbra sem voltak szabad viták, a történetírás szükséges belső öntörvényűsége nem érvényesülhetett. Litván György, Szűcshöz kapcsolódva, arról beszélt, hogy az iskolákban a diákok a történelemtanítást, főleg a folyton változó „értékelések” miatt, jogosan nagyfokú cinizmussal fogadják. A másik gondolat, amelyet a vitáról megjelent beszámoló többek által felvetett problémaként említ: a modern korról foglalkozó történészek hibája volt, hogy csak a társadalmi és politikai eszmék legszélsőbb pólusaival (kommunizmus, faszizmus) foglalkoztak. A történetírás elhanyagolta a polgári radikalizmus vizsgálatát (még Szabó Ervint is csak élesen bírálni tudták, s elvetették a forradal-

<sup>52</sup> Történetészvita a Petőfi-körben. Századok, 1956/3. 425–440.

mi szociális demokráciáról szóló gondolatait). De — hangzott el a vitán — elhanyagolták a népi mozgalom történetét is, s ha foglalkoztak valamennyire vele, akkor is elmarasztalóan. Ezek az akkor szélesebb visszhangot még nem kapott, a történészek között ilyen nyíltan az 50-es években talán először kimondott gondolatok előrevetítették a 60-as évek történészvitájának, ezen túl az értelmi-ség eltérő orientációjának nagy kérdéseit.

### *A Molnár-vita politikai előtörténete*

A forradalom napjai után Molnár rendszeresen bejárt az Intézetbe – az ügyekbe nem szólt bele, s az Intézet Forradalmi Bizottsága tevékenységét november 4. után sem opponálta. Elfogadta azt az — egyébként az Akadémia 1956. november elején alakult Nemzeti Bizottsága által támogatott — javaslatot, hogy az akadémiai tagok sorát ki kell egészíteni a mellőzött polgári tudósokkal.<sup>53</sup> A hozzá juttatott tíz fős történész-névsorhoz Molnár még két nevet — Kosáry és Szentpétery Imre nevét — is beírta. Láthatóan egyetértett azzal, hogy különösen fontos a névsor első három helyezettjét (Szabó Istvánt, Mályusz Elemért és Eckhart Ferencet) mindenképpen bevinni az Akadémiába. Az elgondolás persze még abban a bizonytalan időszakban készült, amikor a kommunista pártvezetésnek — szovjet segítséggel — volt ugyan ereje a kemény megtorláshoz, de a párt hatókörének gyengesége miatt egy ideig még maradt bizonyos ideológia mozgástér; a pártvezetés erői nem szedték úgy össze magukat, hogy ilyen kérdésekben is rögtön hallassák tiltó hangjukat. Az elgondolásból persze azután semmi sem lett.

Ebben az átmeneti időben Molnár kilépett a nagypolitika színterére. 1957 februárjában tartotta nevezetes előadását az akkor „a baloldal baloldala” által megalakított, egyébként igen vegyes összetételű Táncsics-körben,<sup>54</sup> *Nemzeti demokratikus felkelés vagy burzsoá ellenforradalom?* címmel. Az előadás, amely kisebb-nagyobb módosításokkal, három variánsban is fennmaradt a Molnár-hagyatékban,<sup>55</sup> nagy visszhangot váltott ki. Mivel erről a Hajdu Tibor által már 1988-ban közzétett előadásról több ismertetés és értékelés is megjelent, most csak néhány gondolatát emelem ki. Molnár, miközben elfogadta, hogy a felkelés végül is ellenforradalomba csapott át, az okot döntően a Rákosi-rendszer antidemokratikus, eltorzult és bűnös politikájában jelölte meg, minden más tényezőt mellékesnek tartott. Külön kiemelte, hogy a jót akaró diákság mellett, a felkelésben a munkásosztály nagy része is részt vett vagy szimpatizált vele. Elismerte Nagy Imre negatívvá váló szerepét, de fő feladatként a párt, a proletárdiktatúra (emellett mindig kitartott) és az egész társadalom demokratizálását

<sup>53</sup> A témát részletesen tárgyalja Póty János: 1956 az Akadémián. Történelmi Szemle, 2006/1–2. 53–89. (Különösen: 82–85.) Az Akadémiára felveendőek száma és nevei, úgy látszik, többször módosultak a különböző tudományágakban.

<sup>54</sup> A Táncsics-körrel és történetéről l. Pór Edit – Cseh Gergő Bendegúz: A baloldal „baloldala”. Dokumentumok a születő Kádár rendszer tisztavirág-életű kommunista ellenzékének történetéhez. Társadalmi Szemle, 1994/10. 84–94.; *Standeisky Éva*: Lojális ellenzék 1957-ben. A Táncsics-kör és az MSZMP Magyar Nemzet, 1990. június 11. (Civil társadalom melléklet, 8.)

<sup>55</sup> Molnár Erik hagyatéka. MTAK, Ms. 4356/220–221.

hangsúlyozta. A tennivalók közül kiemelte: meg kell mutatni, hogy valóban szakítás történt a múlt torzulásaival. Az októberi felkelést nem kétszavas formulával kell elintézni. „Meg kell magyarázni a munkásoknak, hogy miben tévedtek, de azt is, hogy miben volt igazuk.” Molnár még tovább is ment: „Az új rend ígérete csak akkor kelthet bizalmat, ha új emberek is részt vesznek előkészítésében. Foglalkozni kellene azzal a kérdéssel is, hogy a munkástanácsok képviselőit hogyan lehetne beépíteni a proletárdiktatúra szervezetébe.” A munkástanácsok, hibáik ellenére, „mégis a magyar munkásosztály spontán szervezetei. S ha hiszünk abban, hogy egy nem távoli jövőben jól betöltik majd gazdasági feladataikat, nincs okunk elzárkózni politikai szerepük elismerése elől sem.”

Ezek a kérdések váltak a széles, főleg „mozgalmi” közönség (a Táncsics-kör vezetői szerint többszáz személy) előtt tartott előadásának fő vita-kérdéséivé, s szemben a Táncsics-kör lapjában megjelent ismertetés beállításával,<sup>56</sup> a vitázók álláspontja és a közönség hangulata távolról sem volt egységes. A hivatalos pártbeszámoló szerint<sup>57</sup> nagyon erősen megoszlott a közönség a Molnár fölvetését helyeslők s az öt „balról” bírálók között. (Molnár leghatározottabb támogatója a korábbi és későbbi ellenfél, Mód Aladár volt.)<sup>58</sup> Az előadást élesen bírálták a kör tagjai s persze Kádár környezete; maga Kádár utóbb kimondta: az előadást és a vitát nem lett volna szabad megtartani.<sup>59</sup> Molnár nem tudta, hogy előadása teljesen szemben áll Kádár akkori álláspontjával. Kádár, ahogyan a forradalom leverése utáni legszűkebb vezetői ülések iratai bizonyítják, három állásponthez ragaszkodott. Az egyik az volt, hogy a „rákosizmus” elítélése ne kerüljön úgy a politikai viták középpontjába, hogy akadályozzák Nagy Imre „ellenforradalmi” irányzatának, mint fő veszélynek a kiemelését. Világosan kitűnik ez Kádár számos állásfoglalásából. Az egyik így szólt: „amikor a párt elkezdte novemberben a harcot, akkor nálunk a főkérdés az ellenforradalom elleni harc volt. Ugyanakkor a lap [a *Népszabadság* – L. M.] hosszú ideig a »rákosizmus« és az ÁVH elleni harcot vitte. Ebben az időben a rákosizmus elleni harc nem mint a rossz módszerek elleni harc jelentkezett, hanem a lap ezt mint döntő politikai kérdést tárgyalta [...] Ebben a kérdésben a párt lapja nem a kormánnyal és az Intéző Bizottsággal azonos vonalat vitt.”<sup>60</sup> Kádár másik tö-

<sup>56</sup> V. T.: Vita a Táncsics Kör Társadalomtudományi Szakosztályában az októberi események előzményeiről és jellegéről. Magyarország, 1957. március 13. 9. Molnár a vitáról leírt ferdítésekről részletes kiigazítást küldött a pártközpontnak, hangoztatva, hogy a rákosizmus mint döntő tényező elismerése nem terminológiai kérdés. MTAK, Ms. 4364/31. (Mellékelve egy javított előadás-variáns. Uo. 4364/27/1.)

<sup>57</sup> A vitáról a KB Agitációs és Propaganda Osztályának Wirth Ádám 1957. február 28-án számolt be. Eszerint a nevesebb felszólalók közül Mód Aladár, Fogarasi Béla, Szamuely Tibor támogatta Molnár véleményét. MOL, 288 f., 33/1957/1.

<sup>58</sup> Az 1957. február 20-án rendezett vita Molnár által jegyzetelt szövegét l. MTAK, Ms. 4356/222.

<sup>59</sup> „Molnár Erik nézeteinek — mondotta az MSZMP Intéző Bizottságának ülésén [ezt később Politikai Bizottságnak nevezték – L. M.] Kádár János — semmiféle nyilvánosságot nem adtam volna. Ennek az egész pártban visszhangja volt”. Idézi: *Standeisky Éva*: i. m.

<sup>60</sup> Kádár felszólalása az Intéző Bizottság 1957. január 25-i ülésén. MOL, 288. f., 5/12. ő. e. Kádár ugyanekkor egy másik hozzászólásában így fogalmazott: „A Rákosizmus elleni harcot és az ellenforradalom veszélye elleni harcot nem lehet egyenlőségi jellel vinni”. – Kádár ezen az ülésen meg egy érdekes kérdésre tért ki: a Jugoszláviához fűződő viszonyra. Velük „csehül állunk” most, mondta,

rekvése: amennyire lehet, el kell hallgatni, hogy a munkásság nagyobb csoportjai aktívan részt vettek a forradalomban. (Jellemző, hogy a párt egyik szerve által 1958 elején az üzemi munkásság körében végzett széles körű „szociológiai” kutatás eredményeinek nemcsak a közlését tiltotta meg, hanem a jelentés egész szövegét véglegesen félretétette.)<sup>61</sup> Kádár harmadik törekvése — az első kettőnél egy kicsit rejtettebben — az volt, hogy a több szempontból új, a „személyi kultuszt” elvető, a „hibákat” kijavító politika meghirdetése mellett, meg kell őrizni az 50-es évek első felével való folytonosságot is. Ezért kelt ki élesen azok ellen, akik gyökeres szakítást hirdettek a múlttal, s ezért utasította el Molnár „Rákosi-rendszert” emlegető álláspontját.

Molnár tehát sok fontos kérdésben szembekerült a kádári vezetéssel. De nagyon szerette volna, ha Táncsics-körbeli előadását, akár a szöveg némi módosítása árán is, megjelentethetné. Ezért végzett — ahogy a némileg későbbi variánsok szövege bizonyítja — több „finomítást” a szövegen: elhagyta a Rákosi érát külön rendszernek nevező kifejezéseket, s a munkásság forradalmi részvételét kevésbé emelte ki stb.<sup>62</sup> De az előadás így sem jelenhetett meg sehol. Fő mondanivalójához Molnár egy ideig ragaszkodott is, s összekötötte azt a Kádár-vonal ellen 1957-ben többször is fellépő Révai József bírálatával. Hogy nagyobb ügy végül is nem lett belőle, azzal magyarázható, hogy Molnár fellépése bizonyos szempontból nem jött oly rosszul Kádárnak; kifelé és belső „baloldalának” (Biszkú Bélának, Komócsin Zoltánnak s az ezekben a kérdésekben náluk is „balosabb” Marosánnak) üzenve Molnár bírálatával saját „középutas” vonalvezetése helyességét támaszthatta alá. Ne feledjük, hogy akkor Rákosi még párttag volt, még nem egészen dőlt el, hogy a szovjet vezetők milyen politikát igényelnek.

Persze nem volna helyes Molnár akkori fellépését túlbecsülni. Nem volt más, mint amire már mások, így Szabó Miklós is, rámutattak: utóvédharcos kíséreltet egy kevésbé kemény, a „proletárdiktatúrát” demokratikusabb módszerekkel fenntartandó politika, s a forradalomban részt vett (persze főszerepet nem játszott) személyek pártba való visszavétele érdekében. Mindenesetre a történetek — legalábbis azok körében, akikhez a hír eljutott — növelték a „demokratizálás” mellett kiálló Molnár presztízsét, részben azzal is, hogy csakhamar kiderült: komoly politikai funkciót már nem kap. Nem választották be többé a Központi Bizottságba, 1957 elején azt is elutasították, hogy a *Társadalmi Szemle* szerkesztője legyen. A Történettudományi Intézet igazgatója és parlamenti képviselő maradt, egyetlen megbízatása ezen kívül a Magyar–Kínai Társaság elnöki pozíciója volt. Molnár egyébként — részben „jobbos”, részben balos fenntartásait magában megőrizve — „hivatalosan” csakhamar elfogadta a párt vonalát, s visszaépült a Kádár-rendszerbe. Elősegítette ezt az a körülmény, hogy maradt egy téma, amiben egyetértettek: a forradalom utáni viszonyok között a közvetlen veszély a nacionalizmus.

mivel a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságnak legutóbbi ülése „aktív, erős támadás volt a magyar kérdésben [...] A Nagy Imre ügy valamikor még nagy kérdés lehet.”

<sup>61</sup> Kádár pl. még 1958 őszén is a KB ülésen élesen kikelt az ellen, hogy a munkásosztálynak akár egy kis része is részt vett volna a forradalomban. MOL, 288.f., 4/19. ő. e. 106–107. p.

<sup>62</sup> L. Molnár előadásának egyik módosított variánsát: MTAk, Ms. 4364/27/1.

A Tánacsics-köri előadással szinte egy időben kapta meg Molnár az MSZMP évenként szokásos tézistervezetét a 48-as forradalom évfordulójára.<sup>63</sup> Az állásfoglalás, melynek kidolgozásában ő nem vett részt, de szövegét ismerte, nem 1848-ról, hanem túlnyomórészt az akkori jelenről szólt, s tartalmában már rendkívül szűkkeblű volt. Az 56 előtti bűnöket és hibákat lekicsinylő szöveg margójára Molnár — mintegy magának — igen sok kritikus megjegyzést írt. Kiemelte a néptömegektől való elszakadás tényét, az „akaratukon kívül is fegyveres harcba sodródott egyetemi hallgatók és középiskolások” kitétel mellé nagy kérdőjelet tett és a margóra ezt írta: „a munkások”. A tüntetésre való utalás mellé odaírta: „demokratikus tömegmozgalom”. Ugyanakkor a téziseknek ahhoz a mondatához, hogy a nemzeti zászló mellett ki kell emelni a vörös zászlót is, Molnár hozzátette: „ezt kell kifejteni”.

Említettük: Molnár számára a hivatalossá vált kádári politika elfogadását nagymértékben megkönnyítette, hogy az ideológiai „rendcsinálás” középpontjába a függetlenségi és nemzeti-nacionalista eszmékör elleni harc került. Erről szóltak a kommunista pártvezetés tagjainak belső vitái és állásfoglalásai. 1956 novemberében több variáns is készült a december elejére tervezett (és 6-án közvé is tett), a forradalom okainak és a további teendőknél a meghatározására készülő Intéző Bizottság (átmenetileg így nevezték a Politikai Bizottságot) ülése számára. Az egyik variáns kijelentette: „Meg kell mondani, hogy a Szabad Nép okt. 29.-i »Hajnalodik« c. hibás vezércikke még csak olaj volt a tűzre. Azaz, hogy a fegyveres felkelőket a »48-as márciusi hősök igaz és méltó örökösének« nevezte, halálos csapást mért a honvédek és rendőrök erkölcsi ellenálló erejére”. Hasonló megállapítások számos más esetben is elhangzottak – akaratlanul is éreztetve, hogy „újra kell gondolni”, milyen történelmi hagyományokat ismerjen el a párt. Ebben, mint régi merev internacionalista, Molnár kész volt közreműködni Egy személyes beszélgetésünkben — nem indokolatlanul — arra hivatkozott, hogy ő átéltte a két háború közötti korszak fő jellemzőjét, az uralkodó politikai elit sovinizta nacionalizmusát. S azt is, hogy akkor a szociális mozgalmak és az újabb politikai irányzatok túlnyomó része is a nemzeti gondolatkörön belül lépett fel, sőt még a liberálisok kis pártja is nevéhez illesztette a „magyart”. Ehhez járultak a kommunista törekvések, a függetlenségi és nemzeti eszme — a fasizmus elleni harcban indokolt, ám szerinte 1945 és főleg 1948 után már helytelen — beépítési törekvései a kommunista ideológiába. E beépítők közé sorolta Molnár Nagy Imrét is. Egyik, ugyancsak meg nem jelent cikkében, még 1957 februárjában, arra a vádra, hogy nem bírálja eléggé Nagy Imrét, így felelt: Nagy Imre bírálatának előfeltétele a Rákosi-rendszer torzulásainak kimutatása. „A proletár internacionalizmus helytelen felfogása, a nemzeti érzés megsértése Rákosi oldalán Nagy Imre nacionalizmusában tükröződik”.

A történész-vita kezdetéig még három ismert dokumentumot kell kiemelni. Az egyik a népi irányzatot bíráló, 1958-ban közzétett párthatározat, egy további a párt kultúrpolitikájáról szóló, ugyancsak ebben az évben közzétett, terjedelmes dokumentum, a harmadik a párt tézisei 1959-ben *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* címmel. A népiek bírálatáról szóló hatá-

<sup>63</sup> Az MSZMP tézisei a 48-as forradalom évfordulójára (1957. február 13.). MTAK, Ms. 4357/559.

rozat határozott volt, de nem megsemmisítő hangvételű; érződött, hogy elkészítésében részt vett egy-két népiekhez vonzódó kommunista is. A Politikai Bizottságban és más pártfórumokon tartott viták jóval vegyesebb hangon tárgyalták a népiek irányzatát. „Az ellenforradalom idején ismét megmutatkozott a népiesek ideológiájának harmadikutas, nacionalista jellege” – írta az egyik főljegyzés. A forradalom alatt megalakult Petőfi Párt „óráról órára jobb felé toldott”. „A népiesek alap gondolata az volt, hogy az elmúlt 10 évben volt társadalmi haladás Magyarországon, de nem volt nemzeti felszabadulás. A feladat tehát most nemzetileg szabaddá tenni a magyart, nemzeti szemléletet állítani az osztályszemlélet helyére.” Németh László szerint „idegen” szocializmus helyett „magyar” szocializmust kell teremteni – ez szovjetellenes álláspont, mondták. „Ezen nem változtatott, hogy nov. 2-án már a burzsoá restaurációt bírálta”.<sup>64</sup> A népieket legélesebben kritizálók között a főszerepet Marosán játszotta.

Az egyértelműen a nacionalizmus elleni harcot középpontba állító szöveg, mint több esetben máskor is, végül is tekintetbe vette, hogy az akkor — joggal — potenciálisan nagy hatásúnak tekintett népi irányzattal (hozzájuk tartozott több vezető „társutas” is) óvatosan kell bánni. Ezt tükrözte Kádár szava is: fölvetette, hogy kritikus ellenfelekkel is meg kellene vitatni az „anyagot”. Ő Némethre, Kodályra, Kisfaludi Strobl Zsigmondra, együttesen 18-20 emberre gondolt. Úgy vélte, esetleg a hibákról kevesebbet kellene írni. „Akár még élesebben aláhúzni, hogy a népiesek a múltban pozitív szerepet tölthettek be, de hogyan váltak reakcióssá?” S Kádár még hozzátette: a régi értelmiség nem egységes; nem kell élesen szembeállítani az új értelmiséggel.

A határozat vitáját a Történettudományi Intézet az Irodalomtörténeti Intézettel együtt tartotta. A vita teljesítette a hivatalos kívánalmakat. Érdekessége elsősorban abban állt, hogy mind az élesen bíráló Molnár Erik, mind a Moszkvából hazatért és átmenetileg Intézetünkbe száműzött Andics Erzsébet, a hivatalos felfogás szempontjából is alaptalanul, éppen a forradalom alatt reálpolitikusi józanságot mutató Németh Lászlót bírálta. Persze Németh is teljes szívvel a forradalom oldalán állt, de viszonylag korán átlátta, hogy a forradalom kimenetele aligha lesz kedvező. Emellett Németh, régi felfogásához ragaszkodva, valóban komolyan vette, hogy nem az 1944 előtti hazai rendszer visszaállításáért kell harcolni, ezért arra figyelmeztetett, hogy tartózkodni kell minden jobboldali szélsőségtől.

Molnár a vitában a régi, 1934–35-ben írott, Némethet bíráló cikkei gondolatait ismételte meg. Andics a harmadikutasságot bírálta, de kitért a forradalom napjaiban megjelent egyik Németh-cikkre is (Emelkedő nemzet), melyet — egyedülállóan szélsőséges módon — „a Horthy-rendszer rehabilitációja első kísérletének” nevezett. Mályusz Elemér hozzászólásában a népiekről ügyesen saját népiségtörténetére terelte a szót, s néhány régi vonását bírálva, megvédte a népiségtörténetet, mint német hatásokat is magában foglaló, de németellenes célzatú irányzatot. Voltak tanulmánynak beillő felszólalások is. Márkus László az Új szellemi front korszakát tárgyalta érdekesen, lényegében baloldali szociáldemokrata-urbánus szemlélettel. Hanák Péter a kiegyezés problémáját vetet-

<sup>64</sup> A népiesekről l. MOL, 288. f., 33/1958. ő. e. 343. p. A népi írók mozgalmáról folyó vitákat l. uo.

te fel; akkor még nem teljesen határozott megközelítése nemcsak a népiek felfogását kérdőjelezte meg, hanem a Lukács–Révai kettős által már az 1920-as évek végén kidolgozott s hivatalossá vált, 1867-et mereven elvető kommunista történetfelfogással is szemben állt. Végül meg kell említenem saját hozzászólásomat is, amelyet — visszatekintve — különösen rossz felfogásúnak tartok: egy „tisza marxizmus” jegyében a népieket és az urbánusokat egyaránt bíráltam.<sup>65</sup>

1958-ban jelent meg az MSZMP művelődési politikájának irányelveiről szóló terjedelmes dokumentum.<sup>66</sup> Ez az állásfoglalás azért érdekel bennünket, mert — nem is annyira a szövege, mint inkább a közreadását megelőző, pártvezetésen belüli vitája — több jellemző vonatkozást tartalmazott a történetírásról is. A dokumentumot a Központi Bizottság július 25-én vitatta meg.<sup>67</sup> A vitát megelőzően Kádár a tudománnyal kapcsolatos tennivalókról beszélt. Az Akadémiát meg kell erősíteni – mondta. Helytelenítette, hogy az akkor — mint ismeretes — kegyvesztett Lukács György még mindig tagja az Akadémia elnökségének; úgy vélte, ki kell őt zárni ebből a pozícióból. Kádár visszatért a népiekről szóló határozat értékelésére is, mondván, fontos volt a határozat, bár „túl sok benne a történelmi és kevés az elvi elemzés”. A határozat — folytatta — persze „egy kicsit reklám is a népieseknek”, de jó orientációt adott.

Érdekesebb volt a vezetők vitája. A dokumentum kétségtelenül a korábbihoz képest megértőbb volt a kultúra sajátos problémái iránt. Bevezetőjében az előadó, Aczél György elmondta, hogy az „anyagot” elküldték a „testvérpártoknak”, s szavaiból kiderült, hogy azt leginkább a szovjet és a kelet-német pártok bírálták, s a legengedékenyebb a kínai párt volt. A vitában Marosán azt hangsúlyozta, hogy a népiesség ellen még élesebben kell fellépni. Sándor József (Kádár egyik fontos belső embere) helyeselte, hogy a múlttól szólva, a dokumentum a nacionalizmus elleni harcot tartja a legfontosabbnak. Szerinte Nagy Imre idején inkább a falu felé fordult a kultúrmunka, a munkásságot kevésbé tartották szem előtt. A Nagy Imre által hangoztatott „kulturális NEP”-et el kell utasítani. Biszku jogosnak tartotta a „német elvtársak” bírálatát: a kultúra képviselői élvezték a legjobban az imperialisták támogatását, ennek példaként — nevet nem említve — Kosáry Domokos francia kapcsolatait emelte ki. Fogarasi Béla többek között Lukács Györgyöt bírálta, aki, úgy mond, mindig csak a kulturális koegzisztenciáról beszél, s nem a pártosságról. Ő és mások is arról szóltak, hogy az akkor éppen újra bemutatott *Az ember tragédiáját* csak ritkán kellene játszani — ezen a véleményen volt Kádár is —, mert túl pesszimista, kiábrándít a szocializmusból. Marosán megjegyezte: „érthetetlen, hogy itt nálunk minden jelenetét be kell mutatni”.

Történész szemmel a legérdekesebb az egyáltalán nem a „héjához” tartozó Tömpe István hozzászólása volt. Hruscsovra hivatkozva, azzal kezdte beszédét, hogy türelmesen kell politizálni, a jobboldali veszélyt nem volna helyes

<sup>65</sup> MOL, 288. f., 33/1958/13. ó. e. A pártközpontnak az Intézet vitájáról szóló beszámolója dicsőően említette felszólalásomat. Dicsérte Mályuszt is, aki „önkritikát” gyakorolt; „úgy látszik, közeledik a marxizmushoz” – írta a naiv beszámoló.

<sup>66</sup> A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei. Budapest, Kossuth, 1958.

<sup>67</sup> Az MSZMP KB 1958. július 25-i ülésének jegyzőkönyve. MOL, 288. f., 4/18. ó. e.



eltúlozni. Szerinte is a nacionalizmus a legfontosabb kerékkötője az előrehaladásnak. E nacionalizmussal szemben „a mi haladó hagyományainkat kell kiemelni”: 1919-et, részvételünket a spanyol polgárháborúban, az itthoni — igaz, gyenge — partizánmozgalmat, valamint a Franciaországban és a Szovjetunióban harcoló magyarokat. „Ha jól hangsúlyozzuk ezeket — mondta ugyancsak meglepő naivitással Tömpe — akkor nemcsak a Szózat meg a Nemzeti dal hangjaira fog a magyar szíve megdobbanni, hanem proletár elődeink emlékei és tettei előtt is.” Változtatni kell azon is, hogy „1848-at nagyon felemeltük és 1919-et nem” – folytatta. Ez az aránytalanság 1956 októberében is megmutatkozott. „Gondolom, hogy a hibák elkövetőit név szerint most nyilvánosságra hozni nem lehet, mert magunk között is tisztázni kell egy sor dolgot. De igaz, hogy Révai elvtárs volt az, aki 1848-at még a felszabadulás előtt és különösen azóta úgy kiemelte, hogy befolyásolta az egész pártmunkát, de azért magamról is tudom, hogy Somogyban egy brosúrát kiadtam 1848-ról, de Latinka [Sándor]-ról nem adtam ki. [...] Révairól beszélni kevés: mi kritikátlanul beszedtük [elfogadtuk – *L. M.*], így a mi történelmünkéből adódott a nacionalizmus”. Ezzel szemben, anélkül hogy Révait fölmentenénk, igazat kell adnunk Mód Aladárnak, aki Révai fő hibáját nem történetfelfogásában látta, hanem abban, hogy minden népfrontos elgondolása a pártiktatúra fenntartásán nyugodott,<sup>68</sup> nem volt képes — s mint marxista-leninista nem is lehetett képes — beépíteni felfogásába a politikai demokrácia gondolatát.<sup>69</sup>

Kádár hozzászólásában utalt arra, hogy a dokumentum szövegét sok pártton kívüli „fő értelmiségi” is megkapta, s úgy vélte, jó volna véleményükre név szerint is utalni. (Úgy látszik, hogy egy-egy „fő értelmiségi” valami pozitívát is mondott a tervezetről.) Helyeselte, hogy az „anyag” rámutat: a polgári humanizmus és a népiesség kifutotta magát, tovább kell lépni, mert „az már nem fog újat mondani a társadalomnak”. Aczél válaszában bírálta az értelmiséget, mert nem ismeri a népet; a nép viszont hagyja magát félrevezetni a gicstől. Vas megyében egy színész-csoport egy hónap alatt negyvenszer játszotta el a Csárdáskirálynőt, „s elzüllesztették az ott levő becsületes munkás- és parasztfiatalokat is”. Majd arról beszélt, hogy az értelmiséget folyton hívják, csalogatják a nyugati követségek; Lakatos Évát (az agit-prop osztály volt helyettes vezetőjét) mint „jobbra” hajlót lecserélték; a falanszter jelenetet úgy is át lehet rendezni, hogy ne ellenünk szóljon. „Tömpe elvtárs fölvetette 1848 gondolatát. Minket foglalkoztat ez a probléma. Az a véleményünk, hogy nem ebben az anyagban lehet ezt megmutatni. Legfeljebb utalni lehet rá, hogy 1848-cal kapcsolatban rendkívül komoly zavarokat okoztunk, amikor kritika nélkül dicsértük Kossuthot, vagy Petőfinél nem mondtuk meg, hogy a Petőfi-aktualizálást lehet ellenünk is használni”.<sup>70</sup>

Ezt a pártvezetői vitát azért ismertettem részletesebben, mert véleményem szerint jól érzékelteti azt a légkört, amely két évvel a forradalom után a

<sup>68</sup> Uo.

<sup>69</sup> L. erről *Lackó Miklós*: Révai-problémák. In: *Új: Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Budapest, Gondolat, 1975. 263.

<sup>70</sup> Az MSZMP KB 1958. július 25-i ülésének jegyzőkönyve. MOL, 288. f., 4/18. ó. e.

párt felső vezetését jellemezte. Megmutatja egyúttal azt is, hogy milyen sok minden alakult egészen másképp, mint ahogy eltervezték: mennyire eleven maradt a népi és az urbánus irányzat, hogyan éleződött ki – s a Kádár-rendszer egy későbbi szakaszában, a rendszer-ellenesség jegyében hogyan kezdett oldódni átmenetileg a két irányzat közötti ellentét; vagy hogy a gyakorlatban milyen nagymértékben éppen a giccs uralma jellemezte a kádári kultúrpolitikát. De a megbeszélés arról is képet ad, hogy milyen politikai előzményei voltak az 1960-ban megindult történész-vitának. A művelődéspolitikai irányelvek több szempontból jobban tekintetbe vették a művelődés reális problémáit, a művelődéspolitikai módszerein is viszonylag sokat változtatott egy kevésbé gúzsba kötő gyakorlat irányában. A dokumentum elítélte az értelmiség elleni hajszákat, az értelmetlen felelősségre vonásokat a szellemi életben. Foglalkozott a régebbi „hibákkal” is, köztük a párt történet- és kultúrafelfogásával: „Demokratikus és szocialista hagyományaink ápolása, fejlesztése terén is történtek hibák. Egyrészt 1953 előtt túlságosan leszűkítettük a haladó kulturális hagyományok fogalomkörét, indokolatlanul kizártuk belőle a magyar demokratikus kultúra nem egy alkotását. Másrészt 1953 után, az »egységes« nemzeti kultúra nacionalista elméletének hatása alatt utat nyitottunk a demokratikus kultúrától távolálló burzsoá örökségének is”. (Hogy konkrétan mit ért ezalatt, arról a dokumentum nem beszélt.) A történetírás feladatairól csupán néhány mondat szerepel az irányelvek között: a magyar nép és a munkásmozgalom, a szomszéd népek történetének feldolgozása s „a magyar nacionalizmus és sovinizmus több évszázados előzményeinek, okainak elemzése”, a pesszimista történetnézet leleplezése.<sup>71</sup>

A másik dokumentumot, a burzsoá nacionalizmusról szóló 1959. évi párt-határozatot sok szempontból már az 1960-ban megindult történész-vita rossz bevezetőjének lehet tekinteni. Az állásfoglalás elkészítésébe — a határozat szövege mutatja — már minden bizonnyal Molnár Erik is beleszólt. A dokumentum megkülönböztetett haladó és ellentmondásos hagyományokat. Az utóbbiakat nem konkretizálta, de leszögezte: „a kommunisták nem mondanak le e hagyományok gyengeségének elvi bírálatáról [...] A hagyományok ápolása nem jelentheti a múlt idealizálását”. A hagyományokat marxista-leninista módon elemezni kell, elválasztani a haladót a tévelygéstől, a megalkuvástól, a reakciótól; szembe kell fordulni a hamis aktualizálással, s harcolni a burkoltabb nacionalista megnyilvánulások ellen is. „Ennek a harcnak az első vonalában a társadalomtudományoknak, a filozófiának, a történettudománynak, az irodalomtörténetnek kell haladniuk. Éppen ezért ezekben a tudományokban különösen fontos, hogy felszámoljuk a nacionalista gondolkodás minden maradványát.” Az állásfoglalás legkiemeltebb megállapításai: a burzsoá nacionalizmus az osztályharc akadályozója; az 1956-os revizionizmus szerepe ellenforradalmi volt; az igazi hazafiság nem valami misztikus nemzeti lélekből fakad; a kommunisták szocialista hazafiak. Érdeemes megemlíteni, hogy a párthatározat — de más pártálláspontok is — óvatosak voltak a „revizionizmus” említésénél. Ehelyett

<sup>71</sup> A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei. I. m. 244. és 255. A szöveg egyébként mindig Horthy-fasizmusról ír.

sokszor csak ellenforradalmárokról vagy — ha az urbánusokról volt szó — polgári humanistákról vagy kozmopolitákról beszéltek. Kádáréknak — bár Nagy Imrét és munkatársait Tito kiadta a szovjeteknek — sok gondot okozott, különösen a Nagy Imre-per és a halálos ítélet idején, az egyáltalán nem felhőtlen viszony a jugoszláv vezető körökkel. Ekkoriban mindig féltek, hogy a revizionizmus kifejezést Titóék magukra vonatkoztatják.

### *Molnár Erik történeti nézetei*

A történész-vitát közvetlenül nem a kommunista pártvezetés határozta el vagy ajánlotta – a korabeli dokumentumok erre vonatkozó utalást nem tartalmaznak. A kezdeményezés Molnár Erik személyes műve volt, bár bizonyára jelezte a párt illetékes szervének, hogy mire készül. Nyilván azt is tudta, hogy a pártvezetés az ő fellépését nem fogja helyteleníteni. Nagyjából ez is történt, noha Kádárék nem gondoltak arra, hogy a vita olyan nagyszabású lesz, amilyené menet közben alakult. Mutatja ezt az 1958-ban közzétett, *A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei* című, Aczél György által előterjesztett terjedelmes dokumentum szűkszavúsága a történetírásról, melyről – illetve a róla szóló vitáról már részletesebben szoltam.

A „burzsoá nacionalizmusról” szóló 1959. évi párthatározat, említettük, már szinte összekapcsolódott a történész-vitával. A határozatot Intézetünk 1960 márciusában a Tudományos Akadémián tárgyalta meg.<sup>72</sup> A hosszú ankétot, eleget kívánva tenni a politikai igényeknek, *A nacionalizmus történelmi gyökereiről* címmel hirdették meg. A bevezetőt Molnár Erik tartotta, de mondanivalóját nagyon rövidre fogta, részletes véleményét nyilván már saját, önálló fellépésére tartogatta. A párthatározat — mondotta — elsősorban az új- és a legújabb kori nacionalizmus vonatkozásában vár anyagot a történészekről. De fontos a korábbi múlt feltárása is, különösen az, hogy „a XVI–XVIII. századi magyar fejlődésről vallott nézeteinket megtisztítsuk a különböző — s még ma is érvényesülő — nacionalista torzításoktól és maradványoktól”.<sup>73</sup> Ezt az elvárást, új szempontokat csak ritkán érintve, az ankét teljesítette. Az Intézet felszólaló kutatói — mert csak ők szerepeltek — elfogadták a határozat indokoltságát, de különböző mértékben tettek eleget a fölvetett igényeknek. Az új- és legújabb korról foglalkozók, ahol lehetett — és sok helyütt lehetett —, de többször ott is, ahol voltaképpen nem vagy alig lehetett, kimutatták a nacionalista eszmék jelenlétét. Az utóbbi esetekre egy-két példa: volt, aki a szociáldemokrata vezetés nacionalista opportunistusát hangsúlyozta a nemzeti kérdésben is, vagy Károlyi Mihály és függetlenségi párti hívei nacionalizmusát bírálta 1918-ban. Másfelől elhangzott olyan vélemény is, hogy a Tanácsköztársaság a forradalmi és a nemzeti gondolat nagyszerű összekapcsolását hozta létre. (Az elmondottakhoz, az igazság kedvéért, hozzá kívánom tenni, hogy itt most utólag nem „kívülről” bírállok: ha én, e tanulmány írója, felszólaltam volna, lényegében ezekhez többé-kevésbé hasonló nézeteket képviseltem volna.)

<sup>72</sup> A nacionalizmus történelmi gyökereiről. Ankét a Magyar Tudományos Akadémián. Történelmi Szemle, 1960/2–3. 310–360.

<sup>73</sup> Uo. 310.

A 18. század második felétől a 48-as forradalom leveréséig tartó korszak történései — noha a korabeli nacionalizmus mintegy külön kiemelése a társadalmi gondolkodás egészéből tudományos szempontból persze nem volt indokolt — sokkal reálisabban és tudományos szempontból nagyrészt elfogadhatóan foglalkoztak a nemzeti problémával. Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy könnyebb dolguk is volt, mert az ő korszakukban a nacionalizmus, a 48-as nemzetiségi problémákon kívül, mindenki által elfogadottan igen pozitív szerepet játszott. A 16–17. század történeténél más volt a helyzet: mivel itt Molnár Erik „megfeltebbeszéhetetlen” véleménye ismert volt, ezt az előadóknak többé-kevésbé tekintetbe kellett venniük. Emellett a korszak „szabadságharcainak” az értékelése nemcsak bonyolult, hanem valóban vitatható, s mindenesetre komoly kutatásokat igénylő tudományos feladat volt. Ennek a téma előadói akkor még csak részben tudtak megfelelni, bár láthatóan nem fogadták el teljesen Molnár Erik véleményét. Bizonyos megszorításokkal — mondta például Makkai László — „beszélhetünk a rendi szabadságharcok nemzeti vonásairól”, mint ahogy a mezővárosi parasztpolgárság prédikátorok által befolyásolt nacionalizmusát „a nemzetté válás előtörténetének csírajelenségei közé kell sorolnunk”.<sup>74</sup> Szembetűnő volt, hogy az 1867 előtti nacionalizmusokat a hozzászólók nem kritizálták, hanem elemezték.

Az 1959. őszi párthatározat ankétjával szinte egy időben, Molnár Erik már erőteljesen készült a vita megindítására. Alkalmat adott erre az Akadémia 1960. áprilisi kezdeményezése: a különböző tudományágak vezetői számoljanak be tudományuk tíz éves fejlődéséről. Molnár előadásában<sup>75</sup> az utolsó tíz évet több szakaszra osztotta. Az 1953-tól 1956 novemberéig tartó időszakról azt állapította meg, hogy a történettudományban „megindult a felismert hibák kijavítása, de bizonytalankodva, felemás módon, ellentmondásokkal és visszasesésekkel. Ebben nagy része volt a revizionizmusnak, amely ebben az időben ütötte fel fejét”. A fő hibát abban jelölte meg, hogy ebben az időben a 16–18. század függetlenségi harcait annyira eltérbe állították, hogy a történetírás sok vonatkozásban „a nacionalista kuruc” felfogás vonalára került, háttérbe szorítva az osztályviszonyok, a nemzetiségi kérdés bemutatását. Ez elősegítette, hogy tovább éljen a régi magyar nacionalista nézetek egy része. Megerősödött a provincializmus, a „magyar glóbusz” szűkös szemlélete, visszaszorult a történeti fejleményeknek a nemzetközi haladás szempontjából való értékelése. A történetírás nem foglalkozott jelentőségükhöz mérten az 1918–19-es forradalmakkal, s a Tanácsköztársasággal. A revizionizmus — vagyis a Nagy Imre-irányzat — arra törekedett, hogy „a történész egységfront jelszavának leple alatt a marxizmust történettudományi vezető szerepéből kiszorítsa”, a pártosság követelményétől eltántorítsa.<sup>76</sup> Amint látható, Molnár már megtért a kádárizmushoz, azokat a pontokat emelve ki, amelyekkel a leginkább értett egyet.

Az új szakaszban, az „ellenforradalom” után — folytatta Molnár — a történetírás hozzálátott „a revizionizmus legnyíltabban jelentkező egyik összetete-

<sup>74</sup> Uo. 312., 313.

<sup>75</sup> Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. Századok, 1960/1–3. 45–58.

<sup>76</sup> Uo. idézetek a 46. és 54. oldalról.

vőjének, a nacionalizmusnak a leküzdéséhez” – ehhez nagy segítséget nyújtottak a párt határozatai és állásfoglalásai. „Ez a harc nem lesz könnyű” – írta Molnár. „Szembe fogjuk találni magunkat a nacionalista gondolatmaradványok öntudatlan képviselőivel, akiknek nem lesz könnyű szakítani eddigi szemléletükkel, és a polgári nacionalizmus nagyon is öntudatos harcosaival, akik nyomást fognak gyakorolni történészeinkre.”<sup>77</sup> Eléggé ijesztően hangzó szavak voltak ezek, de szerencsére a dolgok nem egészen így alakultak.

1960 őszén jelentette meg Molnár Erik első, az igazi vitát elindító tanulmányát *A nemzeti kérdés* címmel az Akadémia folyóiratában, a *Magyar Tudományban*.<sup>78</sup> Ezt a rövid tanulmányt részletesen ismertetem, mert benne van Molnár szinte minden jelentősebb gondolata. A tanulmány, valamint néhány másik, a 60-as évek elején közzétett Molnár-írás volt egyébként tudományos szempontból a leginkább — részben elfogadott, de gyakran vitára készítő — ösztönző tényező a résztvevők számára. Molnár szinte minden esetben nyíltan az 56-os forradalom „rossz tapasztalataira” utalva kezdte mondanivalóját. Így volt ez a legelső tanulmányban is. Az 56-os „ellenforradalom” fő jelszava ez volt: „Aki magyar, velünk tart” – kezdte mondanivalóját Molnár. De — folytatta — a „történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel”.<sup>79</sup> A nemzet politikai fogalom, tartalma nem örök és változatlan. A különböző társadalmi formációknak sajátos szerkezete és közösségi ideológiája van. Létezett ugyan feudális nemzet is, de az egész népeiséget átfogó nemzeti ideológia csak a polgári rend kialakulásával jön létre. Következménye: a burzsoázia, a hatalmi elit ezzel olyan ideológiai támaszra lel, amely nagyon alkalmas az osztályellentétek elfedésére.

Molnár véleményének legérzékenyebb pontja a nemzethez fűződő érzelmi tartalmak értékelése volt. Idézte Sztálin nemzetfogalmát, mely, mint ismeretes, négy feltétel meglétét tartalmazta: a közös nyelv, terület és gazdasági szerkezet, valamint „a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkat”. Molnár rögtön hozzátette: „A meghatározás negyedik jegye, a lelki alkat közössége vagy a nemzeti jellem mellőzhető”.<sup>80</sup> A nemzetek politikai magatartását a nemzeti jellegből nem lehet megmagyarázni, ehelyett a nemzeti öntudat ismervét kell fölvenni, mert csak ennek van politikai tartalma. A hazaszeretet fogalma helyett a szülőföld szeretetének fogalmát ajánlotta. Az utóbbi az egész társadalmi életet végigkíséri, de szerinte valójában nem játszik szerepet a társadalmi csoportok politikai beállítottságának alakulásában. Molnár ezután mint példaszerűt, a francia nemzetfejlődés francia szerzők által jól kimunkált útját írta le. A középkor történetéből különösen azokat a helyzeteket emelte ki, amelyek révén kimutatható, hogy például a feudalizmus nem ismerte a nemzeti lojalitást (a király iránti lojalitást igen), s így nem ismerte a hazaárulást sem. A francia polgári nemzet elemei a 16–18. században alakultak ki — írta —, de még az abszolutizmus sem teremtett polgári nemzetet, mert „felépítménye” feudális maradt.

<sup>77</sup> Uo. idézetek az 54. és 58. oldalról.

<sup>78</sup> Molnár Erik: *A nemzeti kérdés*. Magyar Tudomány, 1960/10. 571–587.

<sup>79</sup> Uo. 571.

<sup>80</sup> Uo. 572.

(Az abszolutizmusról később külön vitakérdés lett, egyik elágazásaként az egész nemzet-vitának.) Molnár véleménye szerint lényegesen új, gyors és nagy társadalmi fordulat (végeredményben forradalom) nélkül polgári nemzet nem is jöhetett létre, sőt még azután is hosszú időnek kellett eltelnie, amíg az igazi politikai egyenlőség kialakult és megszilárdult.

A francia példa ismertetése után Molnár rövid összefoglalót igyekezett adni a magyar nemzet kialakulásáról, s a francia fejlődéstől eltérő útjáról. Eszerint a 13–14. századi „nemesi nemzet” keretén belül nálunk a nemesség zömében magyar etnikumú volt, a jobbágyosság viszont soknemzetiségű. De nem tudunk arról, hogy „a magyar, szlovák, román és egyéb nemzetiségű jobbágyok között harcok dúltak volna”.<sup>81</sup> Voltak esetek, amikor a szembenálló osztályok együtt harcoltak az idegen hódítók ellen (például Hunyadi János Nándorfehérvárnál). De a közös ideológia nem a nemzettudat volt, hanem a kereszténység. Mohács után bonyolultabb lett a helyzet: együtt kellett harcolni a Habsburgok erőivel a török ellen, ugyanakkor szembeállni a Habsburgok abszolutisztikus törekvéseivel is. A Habsburg-ellenes harcok alapvetően rendi szabadságharcok voltak, de érintették a jobbágyokat is, akik kezdték átvenni a nemesi nacionalizmus érveit, abban reménykedve, hogy a nemesség vagy egyes főurak által a katonáskodásban egy ideig résztvevő jobbágyok felszabadítására tett ígérek megvalósulnak. De kiderült, hogy ez a lehetőség legfeljebb kisebb katonáskodó csoportok számára válhatott valóra (lásd a hajdúk kiváltságait), így a hadra fogott, majd a harcok után hazatérő jobbágyok nagy része csalódottan visszavonult, s amikor lehetett, urai ellen fordult. Ezek a harcban részt vett jobbágyok különösen elégedetlen elemei lettek a parasztságnak, közülük sokan a jobbágy-lét és a katonáskodás közötti átmeneti állapotba kerültek s egyre inkább függetlenségre, felszabadításra vártak. Különösen vonatkozott ez a már nemzeti jelszavak jegyében is folyó Rákóczi-szabadságharc utóéletére, s abban is kifejezésre jutott, hogy a csalódott jobbágyok sokáig visszavárták Rákóczit. Ezeket a törekvéseket Molnár elvileg már a polgári nemzetfejlődés irányába mutatónak tekintette.

A tömör tanulmány arra is utalt, hogy a „polgári” történészek, sőt sok marxista is a nemzeti érzés szerepét még olyan történelmi jelenségekbe is beleképzeli, amelyek a nemzeteszmétől távol álltak. Nem játszott szerepet a nemzeti érzés akkor, vélte Molnár, amikor a jobbágyparasztok — a nemesség hazafogalmát mintegy felhasználva — a „haza” nevében felkeltek uraik ellen. Ugyanez áll a primitív társadalmak idegenellenességére is, az ősi idegenellenességnek nincs köze a haza, a többé-kevésbé modern nemzet erős ideológiai-politikai összetartozást és legalábbis formális egyenlőséget feltételező fogalmához.

Mindenhhez sok újabb gondolatot Molnár a továbbiakban nemigen adott hozzá, ezeket részletezte, alkalmazta egyes korszakokra vagy történelmi helyzetekre. De figyelemre érdemes, hogy mely kérdéseket tartotta kiemelkedő jelentőségűnek. Egyik fontos tanulmányában, melyet 1961 őszén tett közzé *Ideológiai kérdések a feudalizmusban* címmel<sup>82</sup> — ez volt egyébként talán az egyetlen

<sup>81</sup> Uo. 582.

<sup>82</sup> Molnár Erik: *Ideológiai kérdések a feudalizmusban*. A nemzeti kérdéshez. A „haza” fogalma a feudalizmus korszakában. *Történelmi Szemle*, 1961/3. 261–278.

len akkori írása, amely nem utalt 1956-ra —, fölvetette, hogy történetírásunk elhanyagolta a különböző korszakok eszmei-ideológiai jellemzőivel való foglalkozást. Ebben sok igazság volt, a két háború közötti történetírás is csak a 30-as évek vége felé vetette fel a régi korok társadalmában uralkodó, identitást segítő eszmék és ideológiák kutatását. (Áttételesebb formában Hajnal István — főleg az írásbeliség történetéről szóló s technikátörténeti munkáiban —, majd konkrétan Deér József és Váczy Péter.) Ugyanakkor Molnár még élesebben hangsúlyozta, hogy a nemzeti kérdés területén látszólag azonos formák mögött egészen eltérő tartalmak állnak: nincs osztályok feletti haza, az osztálytársadalmakat nem az állandó érdekközösség, hanem „az állandó érdekellentét” jellemzi. Visszatért Sztálin nemzetfogalmára is, még jobban aláhúzva, hogy noha a népek között vannak eltérő vonások a kultúra, a szokások, az erkölcsi felfogások területén, ezek az eltérések nem valamiféle külön lelki alkat megnyilvánulásai; inkább az eltérő osztályok pszichikai sajátosságairól van szó. Azt a korábban már említett, de különösebben nem kifejtett véleményét, hogy a nemzeti tudat a modern viszonyok között különösen alkalmas az osztályellentétek elfedésére, most részletesebben fejtegette, kimondva, hogy a nemzeti tudat minden szocializmus előtti formájában hamis tudat. Ez a feudális viszonyok között a társadalom tagjai — jobbágyok, nemesek — számára nyíltabban átlátható, mint a társadalmi szempontból bonyolultabb kapitalizmusban; az utóbbiban a kizsákmányolás is rejtett. A nemzettudat hamis tudat marad még a fejlett demokráciában is, sőt ott lehet igazán hamis, mert a formális demokrácia rejt el a legjobban az uralkodó osztályok érdekeit szolgáló nemzeti eszme igazi osztálytartalmát. A nemzettudatnak persze, írta Molnár, átmenetileg lehet haladó szerepe, például akkor, amikor a polgárosodó társadalmat külső elnyomás fenyegeti; ez történt nálunk a 18. század végétől a kiegyezésig. Utána azonban változott a helyzet: „Engels véleménye szerint az 1867-es kiegyezés Magyarország nemzeti függetlenségét elegendő mértékben biztosította ahhoz, hogy a belső osztályharc útja szabadabbá váljék”. Ezzel a haladó jelleg Molnár számára mindjárt az ellentétére változott. Ugyanez történik, írta Molnár, ha például egy burzsoá ország egy erősebb burzsoá ország segélyével tartja fenn magát: a nemzeti eszme elveszíti pozitív jellegét. (E megállapítás mögé, noha egészen más körülményekről volt szó, Molnár akár a szovjet–magyar viszonyt is gondolhatta.)

A feudalizmusban, írta, gyökeresen más volt a helyzet. A már említetteken túl, ebben az írásában Molnár jobban részletezte a magyarországi közösségtudat alakulását. Szerinte a 13. század második felétől a vallási alapon nyugvó közösségtudat a nemesi nemzet, illetve a nemesi haza tudatává alakult. A török támadások idején a nemesség ezt az ideológiát igyekezett beplántálni a jobbágyságba is – nem sok sikerrel (lásd a Dózsa-felkelést). A jobbágyság a közös haza gondolatát még a 16. században sem fogadta el. A rendi felkelések idején azonban gyakran már „nemzeti” jelszavak is megjelentek. A nemzeti-hazafias ideológia továbbfejlődött, de voltaképpen csak annyi történt, hogy a nemesség átmenetileg már a nemzet etnikai fogalmát is terjesztetni igyekezett, amit a dolgozók, megcsalottságukban, sok helyen úr-ellenes „hazafisággá” alakítottak. Az osztályharcos népi hazafiság eszméje sokáig fennmaradt, de mint ideál,

a 18. század második felében eltűnt. Mindehhez Molnár még egy gondolatot fűzött: az ún. „népi nacionalizmus” bírálatát.

Ezt a kérdést külön írásban is tárgyalta, méghozzá első fölvetésére sajátos alkalmat választott ki. Az SzKP 1961 őszén tartotta XXII. kongresszusát. Ez a kongresszus egy katonailag magabiztosabb (lásd az 1957-ben fellőtt szputnyikkal — s általában a rakétatechnikában — elért eredményeiket), gazdasági téren nagy terveket, a nyugati technikai és életszínvonalat megcélzó, sőt túlhaladni akaró, ismét hódítani vágyó szovjet vezetés jelentkezése volt – nem véletlen, hogy ideológiai mondanivalója középpontjába még inkább a szovjet hazá iránti ragaszkodás erősítését állította, éles Nyugat-ellenességet hirdetett, s a kozmopolitizmus elleni harcot állította előtérbe. Abban az időben, mint tudjuk, minden szovjet kongresszussal itthon látványosan foglalkozni kellett, s levonni „tanulságait”.<sup>83</sup> Molnár ezt úgy oldotta meg, hogy előadásában kijelentette: „A program tehát a szocialista hazafiságnak olyan gondolatára támaszkodik, amely összeforr a proletár nemzetköziség eszméjével.” Ezzel már újra át is tért a magyar nacionalizmus bírálatára. Írásában a „népi patriotizmus” kritikájára fektette a hangsúlyt. Arról a kommunista szlogenről volt szó, amelyet Rákosi Mátyás többször emlegetett: a dolgozó nép ezer év óta nemcsak fönntartotta, hanem katonailag is ő védelmezte a hazát — szemben a hazaáruló urakkal. Molnár — egy kissé úgy állítva be, mintha Rákosi egyenesen történész lett volna – viszont szarkasztikusan kimutatta az ellentmondást: a hazát birtokló uralkodó osztályok folytonosan elárulták saját hazájukat, de szerencsére az urak hazájában elnyomott nép azt mindig megmentette. Molnár ezt a Rákosi-szólamot nem kapcsolta össze Révai felfogásával, de érezte, hogy szerinte ebben mégiscsak Révai régóta kidolgozott nézeteinek túlfeszítéséről van szó, mint ahogyan abban is, hogy Rákosi szerint 1848-ban megvalósult az osztályok átfogó nemzeti egysége (lásd Révai 1931–32-ben írt 48-as tanulmányának az „érdekegyesítésről” szóló megállapítását). Ezek után, folytatta Molnár, történéseinknek — itt ő a marxistákra gondolt — már könnyű volt ezt a nemzeti egység-gondolatot átvinni a Rákóczi-korszakra, sőt a rendi harcokra is. Szerinte egyébként Rákóczi mozgalma csak akkor haladta túl a rendi küzdelem szintjét, amikor kész volt magához kapcsolni Esze Tamásék paraszti felkelését. A „népi nacionalizmus” „rákosista” gondolatának bírálatát állította Molnár az *Új Írás*-ban 1962-ben közzétett hosszabb cikke (*Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól*) középpontjába is, azzal a céllal, hogy a szélesebb közönséget is megismertesse véleményével.<sup>84</sup>

Itt érdemes egy pillanatra megállni, s röviden foglalkozni a már említett abszolutizmus-vitával. Molnár folytonosan hangsúlyozta: az abszolutizmusok kutatásánál sohasem szabad megfeledkezni arról, hogy — sokféleségük ellenére — azok döntően feudális rendszerek voltak. Ebben a kérdésben még Marx felfogásának korrekcióját is fölvetette, aki szerint — mint ismeretes — az abszolutizmus létrejöttének és fennmaradásának fontos feltétele volt a polgárság

<sup>83</sup> Ehhez l. *Molnár Erik*: Az SZKP XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus. *Történelmi Szemle*, 1962/1. 1–7.

<sup>84</sup> *Új Írás*, 1962/11. 1236–1243.



támogatása, sőt volt olyan ország, amelynek abszolutizmusa éppen a nemesség és a polgárság „egyensúlyán” nyugodott.<sup>85</sup> A téma Molnárt nyilván azért izgatja, mert tudta, hogy az abszolutizmus közvetetten erősen érinti a nemzeti kérdés problémáját. A modern nemzet számos korai jellemzője — így a „szabad” értelmiség egységesülése, a közös nyelv terjedése, az irodalom, általában a világi kultúra fejlődése és szekularizálódása — Európában a felvilágosult abszolutizmus idején erősödött meg. Molnár voltaképpen a „nemzeti abszolutizmus” elfogadott fogalmát bírálta, nyilván azért, mert e fogalommal szerinte vagy egy „osztályok felett álló” hatalmat, vagy valamiféle modern nemzetfogalmat csempezünk be a feudális viszonyok közé. Ezért is utasította el az ilyen valóban halovány magyarországi — Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Rákóczi nevéhez kapcsolt — kezdeményeket. Kérdéses — vélte, nem egészen alaptalanul —, hogy ilyen fejlődési utak komolyabban fölmerülhettek-e egy olyan országban, ahol valamelyest számottevő polgári osztály nem is létezett. Ha fölmerültek, csak elhanyagolható személyes utópiáknak tekinthetjük őket. Később, 1965-ben, Molnár visszatért a kérdésre, hangsúlyozva, hogy a felvilágosult abszolutizmus is a feudálisok érdekein nyugodott, nem hozott létre egységes piacot, a közjólétet nem szolgálta.

#### *A történészek állásfoglalásai*

A hosszú évekig tartó vitát Szűcs Jenő joggal osztotta két részre: egy olyan szintre vagy szakaszra, amikor — meggyőződésből vagy többé-kevésbé kényszerűségből elfogadva a nacionalizmus szellemi bírálatának jogosságát — a történeti problémák tudományos igényű tárgyalása volt előtérben, s egy másikra — főleg a korai 60-as évek után —, amikor a vita publicisztikai, majd „populáris”, s így közvetlenül aktuálpolitikai síkra terelődött.<sup>86</sup> Persze a vita kezdetől fogva telített volt politikai vonatkozásokkal. Molnár Erik nem hagyott kétséget arról, hogy amikor régóta melengetett, s teljes meggyőződéssel vallott nézetei kifejtésével „tudományos” munkát végez, egyúttal politikai feladatot is teljesít. Méghozzá egy olyan területen, amely a kommunista vezetés számára fontos volt, bár bizonyára nem olyan éles és sokszor végletes formában, ahogyan Molnár előadta. A közvetlen aktuálpolitikai tevékenységre való készség egyébként lényegében kezdetől fogva megvolt Molnárban — ezt mutatja például az a fentebb említett publikációja is, amelyet szélesebb közönség számára írt már 1962-ben, az akkoriban induló *Új Írás* c. folyóiratban. Később erről kiváló történészünk, a vitában mélyen érintett Szűcs Jenő így foglalt állást: „Az első vitahullámot [...] nem annyira általában Molnár Erik tanulmányai, hanem egy bizonyos, népszerűsítő céllal írt cikke indította el: *Történet szemléletünk nacionalista maradványairól*. *Új Írás* 2 (1962) 1236–1243. E rövid, már kiinduló pontja miatt is, még inkább nem egy leegyszerűsítése, egyoldalú vagy félreérthető megállapítása miatt bizonyos értelemben érthetően »népszerűtlenné« vált

<sup>85</sup> Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából. *Történelmi Szemle*, 1962/2. 285–302. Benne Molnár Erik előadása és vitazáró felszólalása: 288–291. és 299–302.

<sup>86</sup> *Szűcs Jenő*: *Nemzet és történelem*. I. m. 184–188.

cikk mellett, lényegileg a vitán kívül rekedtek fontosabb tanulmányai”.<sup>87</sup> A Szűcs által említett cikkek közül néhányat fentebb bemutattam. Hogy a problémák eleve politikai indítatásúak voltak, pontosabban: hogy Molnár a pártvezetés egyik politikai igényét használta fel a téma fölvetésére, annak már kezdettől fogva tudatában volt. Ahogy már említettem, szinte mindegyik, a nemzeti kérdéssel és a nacionalizmussal foglalkozó írása az 56-os forradalom „rossz” tapasztalataira utalt, a szerző a legtöbbször ezzel vezette be a szakma nagy része által is érdeklődéssel fogadott első tanulmányait.

Figyelemre méltó, hogy a tudományos igényű vitában az aktívan közreműködő történészek egyetlen alkalommal sem utaltak arra, hogy megszólalásuk bármilyen módon kapcsolatban állna az 56-os forradalommal, s arról valott nézeteikkel. Vonatkozik ez a Molnár koncepcióját többé-kevésbé támogatókra is. Ezzel egyáltalán nem akarom — s megítélésem szerint nem is szükséges — mentegetni a résztvevőket. Annál kevésbé, mert sok eltérő hatás és ösztönzés állt vagy állhatott felfogásuk mögött. Elsősorban persze az a nyomasztó, depresszív általános politikai légkör, amelyben az igazi 56-ról alkotott hivatalos véleménytől — legalábbis a 80-as évek közepéig — írásban nyíltan nem lehetett eltérni. De szó volt más, belső ösztönzésekről is. A vitában résztvevők túlnyomó része kimondatlanul a forradalom oldalán állt. De voltak, akik — legalábbis lehetséges kimenetelét tekintve — a forradalmat nem egyértelműen ítélték meg, s a forradalom után, kételyeik ellenére, többé-kevésbé egyetértettek, ha nem is Molnár válaszaival, de kérdésfölvetésével, s a nemzeti-nacionalista eszmékör történeti kutatását tudományos feladatnak tekintették, ezért nem néztek szembe a Molnárt többé vagy kevésbé támogató állásfoglalásuk közvetlen nagypolitikai és ideológiai összefüggéseivel. Voltak, akik 1944-et és a Horthy-korszakot még túl közelinek tartották, s bár együtt éreztek a forradalommal, félték egy nem kívánatos jobboldali-szélsőjobboldali restaurációtól. Ez befolyásolta a forradalom utáni beállítottságukat is. Mások még nem néztek eléggé szembe a marxizmus belső problémáival, illetve azzal, amit akkor hivatalosan marxizmusnak neveztek, s ez érintkezési pontokat teremtett közöttük és Molnár Erik között.

De egy tudós-szellemi csoportot külön ki akarok emelni. Voltak olyan résztvevők vagy a vitát aktívan követő értelmiségiek is — méghozzá a legkiválóbbak közül (egy részük nem volt történész) — akiknek az aktivitását egy másfajta, elevenen élő aggodalom táplálta. Négy személy említésével szeretném ezt a típust az olvasóhoz közelebb hozni: Szűcs Jenő, Jancsó Miklós, a fiatalabb, a vitába később bekapcsolódó Komoróczy Géza, esetleg a korán kommunista elkötelezettséget vállaló, de részben ide sorolható Vitányi Iván nevével. Persze, mindegyik a maga külön útját járta. Ami összeköti őket, az egyfelől a többé-kevésbé hasonló társadalmi háttér (egyetemi tanári, vezető levéltárosi, jogász-táblabírói vagy eléggé magas tiszti rangokig jutó erdélyi katonacsádók), a magyar úri középosztályi-értelmiségi társas környezet és életforma légköre, s a belőlük fiatalon rendkívül érzékenyen és kritikusan levont társadalmi tapasztal-

<sup>87</sup> Uo. 185–186. Szűcs különösen az első tanulmányt (l. 78. jegyzetet) tartotta ösztönzőnek, elsősorban azért, mert Molnár ebben az írásában joggal vetette fel, hogy a közönségtudat, nemzet tudat problémáját történetileg elemezni kell.

talatok. Másfelől ennek a típusnak a gyorsan romló hazai tudományos élet körülményei között is megőrzött szakmai igényessége és tehetsége. Ez együtt járt az európai tudományosság — egy ideig esetleg csak a tudományos irodalom — s ezen keresztül a szellemi élet komoly megismerésével.<sup>88</sup> Mindennek hatása kétirányú lehetett: szellemi-tudományos elkötelezettségük nyomán meg kellett ismerniük — hogy témánknál maradjunk — az európai társadalomtudományokra erős hatást gyakorló háború utáni nagy antifasiszta-antinacionalista áramlatot, majd — miután a Nyugat sokat tanult 1956 magyar tapasztalataiból — a nagyarányú kiábrándulást a kommunista ideológiából. Ennek a hazai értelmiségi típusnak aggodalma lényegét a Molnár-vita első szakaszában így látom: ezek a fiatalok tudatában voltak, hogy a magyar középosztályi értelmiségnek az új, háború utáni viszonyok között több vonatkozásban lényegesen meg kell változnia, egyebek mellett önkritikusan is szembe kell néznie saját múltjával, voltaképpen az egész nemzet múltjával, amelynek nálunk — a demokratikus deficit mellett — fontos eleme volt a társadalmi gondolkodás mélyen előítéletes nacionalista öröksége is. Elvileg valóban ez az új generáció volt hivatott, persze másokkal együtt, ennek a feladatnak a fölvetésére. Így történt ez a még sokkal erősebben érintett Németországban is, ahol az „öntisztulási” folyamat nem a harmincas években már aktív, behódolt vagy némán tűrő értelmiség vezetésével ment végbe. Ott voltaképp a fiatalabb, 1920-as, sőt a még későbbi években született új értelmiségi generáció teremtette meg — a nemzeti veszteségek és frusztrációk ellenére — szélesebb körökben a társadalmi gondolkodás átalakítását, segítette a demokratikus nemzettudat erősödését. Persze elsősorban azért, mert sokkal jobb körülmények között kellett a közeli, de a távoli múlt hagyományával is szembenézniük, mint amibe a mi „szellemi tudatváltásra” hivatott értelmiségünk került: ott a pusztító és önpusztító német náciizmus totális veresége mellett, a náciizmus elítélése — a hidegháború következtében — szinte egybefonódott egy hatalmas nyugati gazdasági támogatással. (A magyar horthyzmus a köztudatban nem szenvedett el a német nemzetiszocializmushoz hasonló totális vereséget, sok mindent átháríthatott a német megszállásra és a rövid nyilas uralomra, a nyugati gazdasági támogatásról pedig le kellett mondania.)

A fent említett magyar értelmiségi típus képviselői — másokkal együtt — egy ideje már arra törekedtek, hogy nálunk se húzódjék el a sérelmek feldolgozása, de vele együtt a „megtisztulás” lehetősége sem. Ezért váltottak ki körükben (is) nagy visszhangot a sérelmek és torzulások problémájával sokat foglalkozó Hankiss Elemér gondolatai. Hankiss később publikált műveiben lényegében kifejtette: a nemzeti-demokratikus megújuláshoz szükség van a nemzeti sérelmek feldolgozására és az önbírálatra is. De a megoldás csak akkor követhet be, ha az önvallomást feloldozás is követheti. Ezt a kommunista dikta-

---

<sup>88</sup> Elég pl. Szűcs Jenő gentilizmusról szóló monografikus tanulmányának („Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdéséhez. Vázlat. In: Uő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Budapest, Osiris, 1997. 7–295.) irodalomjegyzékét áttekinteni, hogy meglássuk, milyen mélyen merült bele az új nemzetközi szakirodalom széles anyagába. Hankiss Elemér, akit némely szempontból e típushoz sorolhatnánk, nemzetközi irodalmi és irodalomtudományi tájékozottsága révén a közismert.

túra évtizedei azonban, főleg 1947 után, megakadályozták.<sup>89</sup> Szűcs Jenő később — de még jóval a rendszerváltozást megelőző időben — úgy fogalmazott, hogy a társadalom egy része a nemzettudat tekintetében önkritikusan is szembe akart nézni a múlttal. De a frusztrációk — ezekből, tudjuk, bőven jutott a magyarságnak a 20. században — s a büntudat oldása nehéz folyamat. Szűcs ehhez Hankiss Elemért idézte: ha a frusztrációkat (és a büntudatot) oldó mechanizmusok nem indulnak be, két tévút marad, az elfojtások és a rossz irányú kompenzációk útja. Bibó István hasonló gondolatait a 60-as évek első felében talán még nem is ismerték.

A különböző ösztönzések arra vezettek, hogy a politikai depresszió e korszakában sokan a hallgatást választották. De többen, részben az említett típushoz sorolható fiatalok közül, úgy gondolták, meg kell ragadni az alkalmat, s a „konszolidálódó” diktatúra — a jelek szerint még nagyon hosszú ideig fennálló — körülményei között és ellenére legalább a társadalmi gondolkodás egyik — nacionalista — torzulásainak háttérbe szorításával kell hozzájárulni egy demokratikusabb nemzettudat történelmi elemeinek felvázolásához. Hogy az oldó mechanizmusok nem működtek, többekben csak később tudatosodott.

Itt egy pillanatra újra megállok, s elmondom tapasztalataimat és ezektől elválaszthatatlan véleményemet akkori Intézetünkéről, a Történettudományi Intézetről, már csak azért is, mert szinte központi szerepet játszott a nemzet-vitában. Különös alakulat volt ez az Intézet az 1956 utáni években. Mint az 1949-ben felosztatott, utoljára Kosáry Domokos által vezetett Teleki Intézet egyik „utódja”, az Akadémia intézeteként az 1950-es években kettős arculatot mutatott. Munkahelye volt elég sok, a párthoz és a marxizmushoz erőteljesen kapcsolódó fiatal kutatónak, akik közül többen igazán tehetségesek voltak (zömüket különben nem engedték közel az egyetemi oktatáshoz). De mellettük ott volt a Teleki Intézettől örökölt idősebb (és szakmailag eredetileg sokkal felkészültebb), nagyrészt mellőzött „polgári” történészek csoportja is: Mályusz Elemér, Györffy György, Makkai László, Benda Kálmán és több más fiatalabb, szakmailag felkészült történész. A két csoport között — elsősorban nem a „polgáriak” magatartása miatt — eredetileg eléggé éles volt az elkülönülés és az ellentét. A kommunista orientációjú csoport sem volt egységes, megoszlott a — gyakran zsidó származású — „urbánusok” és az 1953 után jobban önállósodott fiatal „népi” kommunisták között. A forradalom, illetve részben már az 1953. évi változások után a helyzet kezdett megváltozni: a párttagok nagy része egyre jobban kiábrándult, kisebb része elbizonytalanodott. A megrázkódtatások után a „polgáriak” helyzete javulóban volt, amit persze nem mindegyikük élt át és érzett egyformán. Molnár Erik amennyire dogmatikus volt ideológiai téren, annyira liberálisnak, illetve közömbösnek mutatkozott a „káderpolitika” terén. (Csak legközvetlenebb helyettesei kiválasztásánál érvényesítette befolyását.) A pártközpont — a demokratikus ellenzék megjelenése előtt — ritkán szólt bele a személyi ügyekbe. Közvetlenül 1956 után azonban beleszólt, akaratlanul is nagyrészt az Intézet javára. 1957 elején több személyi döntést hozott vagy elfo-

<sup>89</sup> *Hankiss Elemér: Diagnózisok.* Budapest, Magvető, 1982.

gadott.<sup>90</sup> Eszerint Hanák Pétert, mert az egyetemen a forradalom mellett állt ki, könyvtárba kell küldeni, Magos Györgyöt — őt fegyveresen látták a forradalmi napokban — középiskolába kell helyezni. Az egyetemen a forradalom mellé állt fiatalokat védő, tehetséges fiatal Varga Jánost az ELTE-ről hozott státuszával az Intézetbe kell helyezni, Katus Lászlót, Vörös Antalt, Kicsi Sándort föl lehet venni az Intézet kutatói közé. „Kosáry Domokos kinevezésének kérdését fél év múlva újra felül kell vizsgálni”. Kosáry kinevezése persze elmaradt, sőt, mint az közismert, valamivel később „politikai bűneiért” súlyos börtönbüntetésre ítélték; Intézetünkbe, főleg Ránki György (1962-től igazgató-helyettes) kitartó közbenjárására, csak közel egy évtized múlva került. A Hanák elleni büntetést részben sikerült kivédeni (az egyetemen egy éppen szélsőbaloldali beállítottságú oktató följelentette, a szinte formálissá váló fegyelmi vizsgálaton megrovásban részesült), noha tanítani hosszú ideig nem engedték, ami a szenvedélyes előadónak nagy sérelme maradt. Egy ember került ki Intézetünk-ből, Magos György, aki mindenki tudta nélkül gyorsan külföldre települt. Az új kutatókkal Intézetünk jelentősen megerősödött, különösen, ha még hozzá-számítjuk, hogy az Országos Levéltárból sikerült áthozni a kiváló tehetségű Szűcs Jenőt, kutatónk lett Márkus László, csakhamar Ormos Mária is, akit 56-os „bű-neiért” Szegedről elküldtek. Könyvtárosként hozzánk került Szabó Miklós — néhány év múlva tudományos státuszba vettük —, akkor senki sem tudta, hogy vele milyen tehetséges modernkori történelmet (és később rendkívül bátor ellen-zéki ideológust) fogadtunk sorainkba. Már 1963-tól a nálunk működő *Századok* szerkesztőségi titkára, majd az Intézet kutatója lett Glatz Ferenc is. 1956 után egyébként számos — ha az általános viszonyok nem lettek volna olyan súlyo-sak, szinte humorosnak tekinthető — esemény is történt, melyek közül csupán egyet említek. Valami — nagyrészt jó értelemben vett — „lerakóhely” jelleget ak-koriban mindig őrző Intézetünkbe helyezték átmenetileg, amíg katedrát nem ka-pott az egyetemen, Andics Erzsébetet, akit többszöri kérelem után Kádárék haza-engedték a Szovjetunióból. Ezzel szinte egy időben Molnár átmenetileg hozzánk helyezte a Nagy Imre-csoport snagovi internálásából hazatért régi munkatársát és barátját, Újhelyi Szilárdot. Érdekes látvány volt, amikor az Intézet folyosóján megláthattuk, hogyan surran el a régen nagyhatalmú főtörténész a Nagy Im-re-csoport egyik volt tagja mellett.

Molnár fellépésének talán első komolyabb konkrét tudományos követke-zménye egy 1962-ben tartott intézeti konferencia volt (Nemzet, haza, honvéde-lem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában a XV–XVIII. században), amelynek tanulmányait 1963-ban publikálták.<sup>91</sup> Mol-nár rövid bevezetőjében azt hangsúlyozta, hogy feudális viszonyok között „a hazafias ideológiát [...] semmiképpen sem lehet levezetni a parasztság osztály-helyzetéből”, s mert szavai voltaképpen a kommunisták között elterjedt nacio-

<sup>90</sup> Az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának 1957. márciusi, már említett ülésén napirendre tűzték az MTA Történettudományi Intézetét és — mint fentebb leírtuk — elég sok sze-mélyi döntést is hoztak. MOL, 288. f., 33/1957/1209.

<sup>91</sup> Történelmi Szemle, 1963. 1–101. A folyóirat e száma — egy cikk kivételével — ezzel a konfe-renciával foglalkozott.

nalista hajlamok ellen irányultak, hozzátette: „a nacionalizmus ellen nem lehet nacionalista alapról harcolni”, a valóságos paraszti ideológiát kell rekonstruálni.<sup>92</sup> A bevezető után előadott tanulmányok túlnyomórészt máig vállalható, szakszerűségegre törekvő — s Molnár túl végletes megállapításait sok ponton megkérdőjelező vagy korrigáló — írások voltak, Mályusz Elemér, Szűcs Jenő, Makkai László, Benda Kálmán, Benczédi László, Somogyi Éva, R. Várkonyi Ágnes és egy-két más szerző tollából. A vitán sok egyetemi történész és több irodalomtörténész is részt vett.

Mályusz érdekes előadásában, óvatos formában ugyan, számos bírálat rejtett. Elmondta, hogy Deér József és Molnár Erik — már a két személy párba állítása is rejtett kritika volt — tanulmányaiból kiderül, hogy a feudális Magyarországon a társadalomnak a hazáról és nemzetről alkotott felfogását az uralkodó osztályok határozták meg, de a fölmerült fogalmak (patria, gens, populus, natio) korabeli európai fogalmak voltak, s ugyanolyan értelemben terjedtek el Magyarországon, mint egész Európában. Kiemelte e fogalmaknak egymástól gyakran eltérő eszmei-érzelmi oldalait is, s hangsúlyozta, ezek a vonatkozások is megvoltak nálunk. A 11. századi „Ősgesztából” fennmaradhattak olyan motívumok, amelyek a későbbi jobbágysághoz is eljuthattak, sőt a nép jobban megőrizhette őket, mint a nagyurak, mindez azonban nem változtatott azon, hogy a fő ideológiai tényező a kereszténység lett. A nem udvari énekmondók például korábban „valóban a nép, nem pedig az uralkodó osztályok érdekeit szóltatták meg”. Az élőszó mindig merészebb, mint a hagyományos formákhoz kötött írás, így érthető, hogy mindezek korai írásbeli emlékei nem maradtak fenn. Az írásbeliség azután új helyzetet teremtett. Egyetértett azzal, hogy a különböző osztályok, rétegek társadalmi ideológiáját jobban meg kell ismerni — még sok rejlik az oklevelek mélyén.<sup>93</sup> (Mindez persze nem jelentette, hogy Mályusz, a — saját közlése szerint — „öntudatos nacionalista”, belsőleg ne utasította volna el Molnár egész kérdésvetését.)

Szűcs Jenő *Nándorfehérvár és a parasztság* című tanulmányában megerősítette, hogy a feudális parasztság a modernebb értelemben vett haza fogalmát, mely egy egész társadalom érzelmileg is alátámasztott közösségi összetartozását jelenti, nem ismerte, nem élhette át.<sup>94</sup> Az etnikailag túlnyomórészt magyar

<sup>92</sup> Az idézeteket l. uo. 1–2.

<sup>93</sup> Az idézeteket l. uo. 7. és a köv. oldalakon. Mályusz egyébként — visszaemlékezése bizonyítja — ezekben az években hajlott, nem kényszerűségből, arra, hogy bizonyos mértékig a marxista megközelítést magának is hasznosítsa. Egy helyütt arról írt, hogy jobban megismerve a marxizmust, sok, már feldolgozott forrását újra átnézte, hogy vajon eléggé alaposan kimerítette-e a forrásokban fellelhető társadalomtörténeti információkat.

<sup>94</sup> Idézet a 13. oldalról. – Nem tudom megállni, hogy éppen itt ne utaljak a „nemzetietlenség-gel” nem vádolható Fülep Lajos egy kéziratot tanulmányának passzusára, amely szerint különbséget kell tenni a nemzet (egy államnemzethez tartozók közössége) és a nemzeti (a nemzetet alkotó többségi nép sajátos [művészi] karaktere) között. Továbbá: a nemzet annyiban értékes, amennyiben „a korábbi közösségnél (a népnél) magasabb integráció s így alkalmasabb értékek teremtésére”, de „a nemzet (és a nemzeti is) önmagában nem érték, csak értéklehetőség”. A nép, vagyis Magyarországon a parasztság, nagyrészt szigetszerű elzárttságban él, így nem lehet várni tőle, hogy az egész nagy közösséget összefogó eszmével képviselje. Nagy szerepe van viszont a sajátosan nemzeti karakterű művészetben. *A Nemzeti jelleg a művészetben c.*, 1939–40-ben keletkezett, töredékes kéziratot l. MTAK, Ms. 4563/3.

nemes és a parasztek közös eredetének emlékét az idő (és a jobbágysors) talán nem pusztította el teljesen, de elsősorban a hivatalos egyház és főleg az eretnekmozgalmak szellemisége hatott rájuk. Így jött létre „egy keresztény, vallásos színezetű törökellenesség”. Ez hatott a délvidékről összegyűjtött 20-40 ezer, túlnyomórészt magyar jobbágy-katonára. A nép országosan nem mozdult meg. Benda Kálmán *A végvári harcok ideológiája* című írásában rámutatott arra, hogy a 16. század nagy részében még hiába keressük a hazára és a nemzetre való utalásokat. A vallási ideológia uralkodott, noha a protestantizmussal új elemek kerültek be az ideológiákba is, így például a kereszténység védelme mellé szegődött a protestáns „választott nép” gondolata. A prédikátorok egy része mintegy közvetítő lehetett a földesúr és a parasztek között, majd a kereszténység eszméje fokozatosan az etnikai egység korai tudatának kezdte átadni helyét, s ezen át esetenként a nemzet fogalmának is.<sup>95</sup> Heckenast Gusztáv a Karácsony György nevéhez fűződő parasztfelkelés (1569–1571) ideológiájáról írt, s Révész Imre kutatásaira építve, arra utalt, hogy a Debrecen környéki nép a maga mozgósító eszméit a különböző reformációs irányzatoktól, elsősorban az anabaptistáktól vette, de társadalmi gondolkodása bizonyára sok — az uralkodó nemesi ideológiától többé-kevésbé elkülönült — népi-népmesei elemeket is tartalmazott. Makkai László szerint a jórészt paraszti eredetű hajdúság elsősorban kiváltságait akarta kivívni és megőrizni, népies és a nemességhez idomulni akaró nézeteiben a német–magyar ellentét eszméje vált jelentőssé. Többen mások is szóltak a 16–17. század egyik vitás kérdéséről: a már említett katonáskodó népi elemek szerepéről, akik sajátos közbülső, a jobbágyságból kitörni akaró társadalmi csoportot alkottak. Ezek az alsó katonáskodó rétegek, a kurucok zömükben a nemesi nemzettudathoz vonzódtak, de németellenes nézeteik ellenére, a fő veszélyt jelentő törökhöz nem fordultak segítségért a hajdú kiváltság létrejötte a Bocskai felkeléshez fűződik, szükségességét a török veszély, s az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország közötti állandósult háborúk okozták — írta Benczédi. A török veszély elmúltával, Rákóczi idején a helyzet differenciáltabb lett. A „népi kurucok” magatartása sem volt egységes; a nemzet fogalmát a parasztek-katonák különböző csoportjai nem egyformán értelmezték, s megjelent az a gondolat is, hogy a nemzet igazi képviselői nem az urak, hanem a szegénylegények.<sup>96</sup>

Ezekre a tanulmányokra azért utaltam egy kissé részletesebben, hogy rámutassak arra, hogy az ülésszakon, nemcsak ekkor, hanem máskor is, Molnár merész, de sok merevséget és dogmatizmust tartalmazó szavai mellett, a kutatók között az uralkodó hangnem a tudományos elemzés igénye volt. Érdekes, hogy a tanulmányok viszonylag nem túl gyakran utaltak Molnár Erikre. A konferencia egyúttal azt is mutatta, hogy bármilyen tragikus és zavaros aktuálpolitikai háttérben került sor a vitákra, Molnár történeti kérdésfeltevései sajá-

<sup>95</sup> Történelmi Szemle, 1963. 1. sz. 18.

<sup>96</sup> Benczédit különösen erősen ösztönözte Molnár Erik problémafelvetése. Később, 1964-ben újabb érdekes kutatási eredményekről számolt be a 17. századvégi „kuruc” harcok társadalmi háttéréről, kimutatva, hogy ezek paraszti bázisa meglehetősen szűkkörű volt. *Benczédi László: Parasztság és kurucság a Thököly-korban. Történelmi Szemle, 1964/1. 152–161.*

tos elevenséget is teremtettek. Olyan tabu témák kutatásához adtak ösztönzést, amelyek azelőtt hiányosan vagy rosszul voltak kidolgozva. A felszólaló „polgári” történészek, a kérdések tudományos oldalát tekintve, saját meggyőződésüket, ha olykor óvatos formában is, érezhetően őszintén mondták el. Molnárnak nem a megoldásai, hanem a kérdésföltevésai voltak számukra is figyelemre méltóak. Új jelenség volt, hogy az előadásokat követő vitában — mert a vitán elég sok nem intézeti kutató is részt vett — a népieken kívül, s ezt egyáltalán nem negatívumként említem, most már ott voltak a konzervatívok is. Komjáthy Miklós, kitűnő szakember, komoly dicséretben részesítette például Szűcsöt „a források mesterei elemzéséért”, vagy azért, „ahogyan magisztrálisan kimutatta a feudális nemzetfogalom osztályokra töredezettségét” stb.<sup>97</sup> A konzervatívok, így Komjáthy is, elfogadták, hogy a polgári nemzettudatot nem lehet visszavetíteni a feudalizmusba. De olykor körülírva, némi engedményt javasoltak a nemzet „folyamatos” létezése javára. Mályusz is egy helyütt arról beszélt, hogy a nándorfehérvári esetben nem lehet kizárni, a gyakran messzi tájakra eljutó jobbágyok a török veszedelem hírére a Délvidékről elvihették a távolabbi vidékekre is. Komjáthy azt is fölvetette, hogy vajon nem voltak-e a feudális magyar társadalom közösségtudatában olyan látens elemek, amelyek a korai időkben mégiscsak továbbéltek?<sup>98</sup> Bírálta is Szűcsöt: nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mi lehetett a tartalma az uralkodó vallási ideológiának, milyen volt a paraszti válfajú kereszténység-gondolat. Ez a 15. században nyilván más volt, mint korábban. Óseredeti tisztaságában a kereszténység soha sem volt tömegeket mozgató erő — mondta meggyőzően —, ehhez az adott korhoz, társadalomhoz kötött járulékos elemek társultak. Hunyadi parasztkatonáinak hazafisága esetleg feudális-keresztény hazafiságnak nevezhető. Perjés Géza hagyományos „nemzeti” alapról bírálta az előadásokat, főleg Benczédit. A néhány intézeti hozzászóló pozitívan értékelt a vitát, Zimányi Vera az alapkérdésekben egyetértett Bendával, Makkaival, Benczédivel, kiemelve, hogy mindegyikük meggyőző, „s egyben megnyugtatónak tartja, sok olyan illúziót számoltak fel, amelyek nem állják meg az alaposabb történelmi vizsgálódás próbáját”.<sup>99</sup>

Klaniczay Tibor irodalomtörténész a vitaülést nagyon tanulságosnak tartotta, mint irodalmár az előadásokból sokat tanult az irodalmi anyag értelmezése szempontjából. A prédikátorok összetételét elemezte, hangsúlyozva, hogy a prédikátor minél közelebb állt az udvarhoz, annál közvetlenebbül terjesztette a nemesi nemzeti ideológiát. A népi irányzathoz vonzódó hozzászólók erős kritikával éltek több kérdésben. N. Kiss István a protestáns és a katolikus ideológia közötti eltéréseket emelte ki, hiányolta az Erdély történetével való részletesebb foglalkozást, s ugyancsak fölvetette, vajon a vallási ideológia nem rejtett-e nemzeti tudatelemeket is. A legélesebb kritikus Nagy László történész volt. Szerinte a referátumok lebecsülik a Habsburg-kérdést. Benczédivel szemben a Bocskai-szabadságharcot egyértelműbben a függetlenségi küzdelmek közé sorolja. A 17. századtól a Habsburgok elleni harcokban szerinte a nemzet fogal-

<sup>97</sup> Idézetek az 59. és 61. oldalról.

<sup>98</sup> Későbbi írásaiban ezt a Mályusz által is vallott felfogást Szűcs elfogadta.

<sup>99</sup> Idézet a 74. oldalról.



mába — ha fegyvert fogott a magyar nemzet oldalán — a nem magyar etnikum is beletartozott.

Maksai Ferenc — ugyancsak 1945 előtt szakemberré vált történész — Várkonyi Ágnesnek a népi kurucszágról szóló előadását dicsérte, mert hozzájárult ahhoz, hogy megszabadítsuk a Rákóczi-szabadságharc történetét az anakronizmusoktól. Ugyanakkor hozzátette: véleménye szerint a nemesség egy része és a parasztság egy része között volt közös érdek is, s ennek hatása érződik a korabeli közösségi ideológiákon. A nemesi forrásokban az ideológia nemzetesebb, a parasztok körében viszont ez kevésbé figyelhető meg, amihez az is hozzájárult, hogy a felkelés után csak nagyon részlegesen adták meg nekik a hajdú-szabadságokat. Kosáry Domokos, aki 1960-ban kiszabadult a börtönből, már részt vett a vitán, s egy kicsit túlzóan azt hangoztatta, hogy az elmúlt évtizedben mindenki Szekfűt bírálta, de a nacionalizmus függetlenségi változatával szemben eddig alig hangzott el kritika.

Ilyen részletesen természetesen nem tudjuk és nem is akarjuk fölleveníteni a többi hosszú vitát. Molnár Erik s a hozzászólók nagy része is, e vitákban az elmondottakhoz képest sok újat csak a részletkérdésekben vetettek fel. Egy alkalommal Molnár hosszabban igyekezett válaszolni az egész vitasorozatban elhangzott kritikákra és fenntartásokra, köztük az *Új Írásban* megjelent cikkei számos kritikusanak is. A válasz hosszan fejtegette Marx és főleg Lenin „alapigazságait” a nemzeti kérdéstről, s legföljebb még élesebben fogalmazta meg már ismert álláspontját. Így volt ez a népfrontpolitika újbóli elemzésénél. A Komintern VII. Kongresszusa említette ugyan, írta Molnár, hogy van jobboldali veszély is, de a kispolgári, paraszti nacionalizmus elleni harc konkrét feladatát nem tűzi ki, viszont megkövetelik a széles néptömegek nemzeti érzésének tiszteletben tartását, pedig „a dolog úgy áll, hogy a burzsoá nacionalizmus és a széles néptömegek nemzeti érzése ugyanannak a burzsoá ideológiának a megjelenési formája. Minthogy a népi nacionalizmus elleni harc elmaradt, lehetőség nyílt arra, hogy a kispolgári világnézet nacionalista elemei behatoljanak a kommunista mozgalomba”. És később: „A nemzeti kérdés az osztályharc, a szocializmus mellett önálló jelentőségre tett szert, és a nemzeti függetlenség abszolút értékévé változott.”<sup>100</sup> A nem részletezett vagy meg sem említett többi vitáról is elmondható, hogy amíg a Molnár fölvetéseit nem teljesen elutasító történészek a középkorról vagy a koraujkorról szóltak, többé-kevésbé máig is vállalható írásokat vagy hozzászólásokat adtak elő, a közvetlen múlttal s a jelenel vagy az aktuálpolitikával foglalkozó felszólalások egy részéről — ahogyan néhány példán láttuk is — ez gyakran nem mondható el. A másik észrevétel: az intézeti vagy az Akadémián zajló vitákhoz többször hozzászóló irodalmárok, irodalomtörténészek többnyire megértőbben fogadták a bírálókat, mint Molnár Erik vagy egy-egy történész nacionalizmust bíráló megállapításait.

A harmadik észrevétel, s erről részletesebben szeretnék szólni: Molnár fel fogását Intézetünkön belül is sok kritika érte; ne gondoljuk azt, hogy a kutatók egyszerűen átvették az ő felfogását. Tanulmányai kezdettől fogva eleven vitákat,

<sup>100</sup> Molnár Erik válasza a vitacikkekre nemcsak az *Új Írásban*, hanem a *Történelmi Szemlében* is megjelent. *Történelmi Szemle*, 1963. 2. Idézetet l. a 246. oldalon.

ellenvéleményeket gerjesztettek Intézetünkben is, s ezek a viták — a Molnárral való szorosabb kapcsolat révén — a 60-as években voltaképpen végigkísérték Intézetünk szellemi életét. Több olyan kötetlen, számos bírálatot is tartalmazó vitára emlékszem, amelyekről nem készült feljegyzés. Ezekben a Molnár jelenlétében folyó beszélgetéseken a leggyakrabban elhangzó kritikák Molnár túlzásait vették célba: azt a kezdettől fogva, kimondva vagy kimondatlanul szinte mindenki által elutasított véleményt, hogy a szocializmus előtti társadalmakban a nemzeteszme mindig csupán „hamis tudatnak” tekinthető, vagy hogy a különböző társadalmakban az osztályellentéteken és a hatalmon kívül nincs semmiféle, akár a belső ellentmondásokon keresztül is érvényesülő strukturális egység. Egy ilyen belső intézeti, viszonylag széleskörű, szinte kötetlen vita-beszélgetés részletes, írásos följegyzése azonban fennmaradt és rögtön publikálásra került, s az a Varga János készítette, akit — igaz — nem lehet Molnár Erik javára elfogultsággal vádolni. A beszélgetésre 1962 novemberében került sor *Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól – beszámoló egy beszélgetésről* címmel.<sup>101</sup> A megbeszélés összehívását Molnárnak az *Új Írásban* közzétett, számos intézeti kutató által is bírált, már említett cikke váltotta ki, s példája annak, hogy — bár nem túlozhatjuk el jelentőségét — milyen sok vitatható problémára mutattak rá az Intézet kutatói Molnár tanulmányaiban.

Varga János írása elején röviden ismertette a Molnárt dicsérő megjegyzéseket e sorok írójának és néhány más kutatónak a Molnár kezdeményezte vita fontosságáról és politikai jelentőségéről. Benczédi azt emelte ki, hogy „Molnár Erik bírálata a nemzettudat túlméretezése ellen irányul [...] nem pedig a nemzeti nihilizmus tükröződése”. A kezdeményezés dicséretei után Varga részletesen idézi a résztvevőknek főleg az említett *Új Írás*-beli cikk kapcsán fölmerült kritikai észrevételeit. Benczédi fölvetette, vajon tartunk-e már ott a kutatásban, hogy a nemzet-vita eredményeit szélesebb közönségnek is bemutassuk, van-e ehhez elég tudományos- és anyagbázisunk. Spira György és más kutatók is, mint már említettük, vitatták a „hamis tudat” fogalmát. Többen (Ránki, Kovács Endre és mások) megkérdőjelezték, hogy a kommunisták körében elterjedt nézetek Rákosihoz kapcsolódtak volna, vagyis egyszerűen a személyi kultusból származtak-e. Lackó Miklós szerint Rákosival kapcsolatban nemigen lehet történetiszemléletről beszélni, csak kiragadott idézetek gyűjteményéről. Spira szerint Rákosiék a nemzeti összefogás gondolatát csak propagálták, de nem vették komolyan. Hanák, Ránki, Spira, Lackó a cikk egész felépítését mezevnek, a korábbi tanulmányokhoz képest tartalmilag is leegyszerűsítőnek tartották. Kovács Endre további vizsgálatokra várt arra vonatkozóan, hogy a független állam valóban csak bizonyos feltételek között képviseli a nép érdekeit. Sok bírálat érte Molnárt a nemzetek kifejlődéséről és a nemzettudat kibontakozásáról vallott felfogása egyoldalúságai miatt. Lackó „kételyeit hangoztatta a cikk azon nézetével szemben, hogy a burzsoá nemzet nem fokozatosan, nem különböző elemeinek erősödése, hanem szinte egycsapásra, a forradalom eredményeként jött létre”, mert így elsikkad az a tény, hogy a modern nemzetnek hosszú előtörténete van. Spira szerint nem helytálló úgy beállítani, mintha a

<sup>101</sup> Történelmi Szemle, 1963/1. 102–107.

nemzet „a szocializmust megelőző korokban pusztán tudati termék volna”. Varga János arra mutatott rá, hogy leszűkítő az a szemlélet, amely csak a nagy társadalmi osztályok ideológiáját veszi tekintetbe, s nem foglalkozik a különböző korok értelmiségi rétegeinek nézeteivel, amelyeknek, az osztályok képviselői mellett, megvannak a saját helyzetükből fakadó külön érdekeik és ideológiáik is. Az értelmiség körében kialakított eszmék többnyire nem közvetlenül fejezik ki a társadalom osztályerőinek az érdekeit. „Különösen érvényes ez olyan társadalmakra és olyan időszakokra, amikor a társadalom normális fejlődési rendjét megzavarják külső tényezők, mint a XVI–XVII. század Magyarországon.” Az ideológia kialakítója általában az értelmiség, s csak mély és sokrétű kutatásokkal lehet eljutni „az eszmék és a rajtuk keresztül megnyilatkozó törekvések pozitív vagy negatív értékeléséhez”.<sup>102</sup>

Szűcs Jenő részletesen fejtegette a különböző nemzettudati elemek szerepét a társadalmi ideológiákban. A 17. század elejétől „a korábbi nemesi-rendi »nemzettudat« tartalmában kiszélesedik és mozgósító eszmei kategóriává válik. [...] A Habsburg-hatalom e században egyértelműen csak rosszat hozott a magyarországi társadalomra, feudális központosító kísérletei a társadalom egyetlen rétegére nézve se tudtak semmi kedvezőt felmutatni”. E század kiszélesült „nemzettudatáról” szinte joggal mondhatjuk, hogy „hamis tudat” volt, mert a tudati változásokat olyan rendkívül zűrzavaros belső-külső viszonyok hozták létre, amelyek nem jártak együtt a feudális viszonyok bármiféle lebontásával. Ehhez Benczédi még hozzátette, hogy e túlméretezett „nemzettudat” szükséges fejlemény volt, de önmagában még nem volt erény. „Mintegy abszolutizált változata található meg a Thököly-korban, amikor is e nemzettudat nélkülözi a konkrét társadalmi tartalmat”. A vita további részében ismét többen bíralták Molnárt, amiért abszolutizálja a belső társadalmi ellentéteket. Ilyen értelemben szólt a vitához Ránki, Spira, Hanák és Makkai László, Jemnitz János viszont bírálta ezeket a megengedő álláspontokat s szembeállította velük a munkásmozgalmi internacionalizmus elvi tételeit. Hanák ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy tekintetbe kell venni a polgári társadalom belső változásait a 20. században, amikor megdőlt két alapvető marxi tétel: a modern társadalom nem lett kétosztatú (csak burzsoá és munkás összetételű), s az általános elnyomorodás elve nem igazolódott. Mindezekon kívül még két megjegyzés volt figyelemre méltó: Várkonyi Ágnes elmondta, ne feledkezzünk meg, hogy a kurrucodó nacionalizmus mellett volt egy másik, labanc nacionalizmus is. Hanák pedig azt a gondolatot vetette fel, hogy „a mi saját nacionalizmusunk elleni harc mindaddig szárnyaszegett marad — és könnyen visszajára sülnhet el, azaz a nacionalizmus legyűrése helyett annak másoldali megerősödésére vezethet —, amíg más országok is nem kapcsolódnak be harcunkba intenzívebben és nem egyesített, összehangolt erővel folytatjuk a küzdelmet”.<sup>103</sup> A vita után Molnár Erik megköszönte az észrevételeket; a bíráló megjegyzések közül vannak, amiket elfogad, másokat nem — mondta. A viták kezdete óta felmerült bírálatokra rövidesen részletesen válaszolni fog. Ez valóban megtörtént az *Új Írás*-

<sup>102</sup> Idézetek a 102., 104. és 105. oldalról.

<sup>103</sup> Idézetek a 105. és 106. oldalról.

ban,<sup>104</sup> de válaszában Molnár, már ismert koncepciójához újat vagy komolyabb korrekciókat nem fűzött.

A belső és kívülről jött kritikák Molnárra gyakorolt hatását azonban nem volna helyes lebecsülni. Jobban tükrözi ezt az a valójában hivatalos vita, amelyet az Akadémia I. és II. osztálya közösen rendezett 1963 áprilisában *A hazafias és nemzeti ideológiáról* címmel.<sup>105</sup> A bevezetőt Molnár Erik tartotta, s véleményének jóval árnyaltabb változatát adta elő. Bár alapvető meggyőződését fenntartotta, a nagyobb árnyaltság kimutatható például abban, hogy most olyan, Lenintől származó idézetet vett elő, mely a nemzeti-hazafias érzést a polgári társadalomban érvényesülő „legmélyebb érzések” közé sorolta – igaz, mindjárt hozzátette, hogy ez az érzés Lenin szerint „elsősorban a kispolgárságot jellemzi”, ez a réteg gazdasági helyzeténél fogva hazafiasabb, mint akár a burzsoázia, akár a proletariátus. Franciaországra utalva Molnár elismerte, hogy a feudalizmus bomlása idején fellépő nemzeti mozgalmak haladók voltak, s azt is, hogy a polgári nemzet számos eleme — így a feudalizmusban a haza fogalma — időben már jóval korábban kialakult. De Franciaországban, főleg az 1760-as évek után, a nemzet fogalma magába olvasztotta a népszuverenitás eszméjét, s így ott a nemzeti öntudat és a hazaszeretet összefonódott a demokratikus követelményekkel. Magyarországon az átalakulás másképp zajlott le, mondta — jogosan — Molnár. Tömören összefoglalva: szerinte Magyarország soknemzetiségű ország volt, függetlenségét korán elveszítette, s polgári forradalma nemesi vezetés alatt ment végbe. Már egészen korán, az első krónikákban megjelentek a későbbi nemzeti ideológia primitív vonásai, később a török elleni küzdelem ideológiája döntően a kereszténység lett, még később, főleg a 17. században fölmerült s a parasztság egy részébe is beszivárgott a nemesi haza eszméje. De az erős érzelmi tartalommal telítődő, részben török- és főleg németellenes hazafiság hatósugara „feudálisan korlátolt maradt”, a nemességen túl elsősorban a nagyszámú katonáskodó népi elemek vették át. A magyar irodalom és történetírás ezt a „feudális nemzeti tudatot” emelte ki és dicsőítette. A nagyobb nemzeti önállóságához a nemességnek ki kellett egyeznie a parasztsággal – ez megtörtént 1848-ban, de olyan körülmények között, hogy a közös hazához tartozó nemzetiségek az egyezségből kimaradtak. A magyar mint nemzet uralkodó maradt, de az átalakulásban a plebejus irányzat nagyon gyengének bizonyult, s ez hozzájárult ahhoz, hogy a nemzet és a demokrácia eszméje nem tudott szorosan egybekapcsolódni. Az egész témának — mondta Molnár — jelentős aktualitása is van: „A nemzeti érzés ma is elterjedt a tömegekben, amelyekben részben irracionális erővé változott.” A múlt története mutatja, hogy a nemzetfogalomhoz reakciós, nacionalista vonások tapadtak. Egyes elemei azonban beépíthetők a szocialista nemzeteszmebe is (például a szülőföld és a nyelv szeretete). „A

<sup>104</sup> Új Írás, 1963/7. 848–855., 1963/8. 984–989., 1963/9. 1111–1115.

<sup>105</sup> A hazafias-nemzeti ideológiáról. Molnár Erik előadásának vitája az Akadémia 1963. évi nagygyűlésén. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1963, XIII. köt., 3. sz. 303–344. Az előadás és vita az Akadémia I. és II. Osztálya rendezésében zajlott, a rendes évi akadémiai nagygyűlés keretében.

nemzeti érzést tehát elemeznünk kell és meg kell tisztítanunk reakciós vonásaitól” – fejezte be az előadó.<sup>106</sup>

Ez a szöveg arra mutat, hogy Molnár főleg Mályusz, Szűcs, Benczédi és mások tudományos írásaiból átvett gondolatokkal finomította alapjában változatlan felfogását. Hogy Molnár számos vonatkozásban mást és többet mond, mint korábbi szövegeiben, azt párton belüli fő vitaellenfele, Mód Aladár azonnal észrevette, s kritikai hozzászólásában mindjárt jelezte is: „Molnár Erik elvtárs jelen akadémiai előadása a nemzet és a haza történelmi szerepének és az ezzel kapcsolatos eszmeiségnek árnyaltabb kezelésére törekszik. Ugyanakkor jelen előadásában képviselt álláspontja egyáltalán nem jelenti az Új Írásban kifejtett nézeteinek érdemi helyesbítését, hanem csupán ugyanezen nézetek tudományosan megalapozottabb, az ellentmondásokat is figyelembe vevő kifejtését célozza”.<sup>107</sup>

Az előadás akadémiai vitájában egyébként Mód Aladár mellett, több akadémiai „nagyágyú” is részt vett: Erdei Ferenc, Sötér István, Nemes Dezső s még egy-két történész hozzászóló. Sötéren kívül az irodalomtörténészek hallgattak, nagyobb részük nyilván nem értett egyet Molnár egész felfogásával. A vezető akadémikusok, bár többnyire tettek egy-egy dicsérő megjegyzést, határozott és éles bírálatban részesítették Molnárt. Meghatározásait a bonyolult téma hibás vagy legalább is vitatandó leegyszerűsítésének nevezték. Bírálták nyers megállapítását, idézve Lenint: „a hazafias vagy nemzeti ideológia [...] a burzsoázia anyagi érdekeinek eszmei kifejezése”, még ha ennek kifejtésében most a szerző különböző kiegészítéseket tesz is. A felszólalók szinte közösen bírálták a függetlenségi háborúk vagy a nemzeti önrendelkezésért folytatott harcok negatív vagy szűk osztályérdekekre visszavezető beállítását, Rákosi „történészként” való kezelését, a régi közjogi ellenzék egyértelmű elmarasztalását, a népi-nemzeti irodalom ideológiai vonulatának egybemosását az úri-feudális vagy a burzsoá nacionalizmussal. Főleg Sötér, aki csak a 19. századdal foglalkozott, hangsúlyozta, hogy Molnár osztályelmélete, mely szerint a nemzeti eszme arra szolgál, hogy megtévessze a dolgozó tömegeket vagy akár a burzsoáziát – „nehezen alkalmazható egyértelmű módon az irodalomra”. Sötér szerint a nemzeti ideológia Magyarországon is sokszor egybefonódott a szociális problémák megoldására irányuló célkitűzésekkel. Már csak ezért sem lehet általában azt mondani, hogy „Magyarországon a nemzeti ideológia kizárta a demokratizmust”. De még tovább is ment: a 19. századi magyar költők-írók egész sora bizonyítja — mondta —, hogy újra meg újra megfogalmazódott „a nemzeti ideológia megannyi túlhaladási kísérlete, de mindvégig nemzeti indítással”. Mód Aladár azt emelte ki bírálóan, hogy Molnár szerint a nemzeti ideológiát mindig az adott korszak uralkodó osztálya viszi a nép közé. A nemzeti önállóságra való törekvés azonban az elnyomottak társadalmi felemelkedésének is történelmi feltevése és szerves része. Molnár — folytatta — érezhetően továbbra is fenntartja nézetét arról, hogy „az »édes haza« fogalma a XVII–XVIII. században, mint elsősorban nemesi érdeket képviselő, a parasztság érdekeitől idegen ideológia ke-

<sup>106</sup> Az idézeteket l. uo. 304–305., 311., 313.

<sup>107</sup> Uo. 328.

rült a nép tudatába”. Molnár lebecsüli a Habsburg veszélyt, a protestantizmusban nem lát fontos új társadalmi tényezőt. Nem tesz különbséget kisnemzeti és nagynemzeti nacionalizmus között, ezért állítja azt, hogy 1867 után a magyar nacionalizmus haladó szerepe lezárult; Mód szerint a kisnemzeti nacionalizmus nem vált 1867 után sem teljesen reakcióssá. Végül: fölvetette, hogy nemcsak reakciós örökségünk van, hanem nagy haladó történelmi figuráink is, s erre mindig rá kell mutatni. Az „eredendő bűn” tudatától földre sújtva nem lehet bejutni a kommunista mennyországba.<sup>108</sup>

Az utolsó hozzászóló, a vitát vezető Nemes Dezső jelentéktelen szavait tekinthetjük a leginkább „pártálláspontnak”. Helyeselnünk kell, mondta, hogy Molnár Erik fellép történelmünk nacionalista tendenciái ellen, de egyet kell érteni azzal a bírálattal is, amely vitatja téves megállapításait. Nemes a továbbiakban túlnyomóan Molnárt kritizálta: nem szabad lebecsülni a parasztság régi harcait, mert bármilyen ideológia nevében küzdött is, mozgalmait antifeudális tartalmúnak tekinthetjük. A munkásmozgalom — szemben Molnár véleményével — az internacionalizmussal nem semmisíti meg a demokratikus népi-nemzeti ideológiát. Nem ért egyet a Habsburgok elleni harc differenciálatlan megítélésével sem. A jobbagyságból — folytatta Nemes — nemcsak a katonáskodó réteg, hanem az egész jobbagyság ki akart szabadulni. A függetlenségi háborúkat osztálykorlátjaik ellenére is haladónak tartjuk, bár osztálytartalmuk igazi mivoltát sem hallgathatjuk el. A „kismagyar” elmélet se volt helyes – stb. Molnár Erik válaszában azt igyekezett hangsúlyozni, hogy a hozzászólók voltaképpen az *Új Írás*ban közzétett cikkéhez szóltak hozzá, s nem ahhoz, amit most előadott, s így nem méltányolták új tudományos kutatásokkal kibővített (hozzátehetjük: nagyobb részben a belső intézeti viták eredményeiből átvett), több helyen hangsúlyjaiban is módosított szövegét.

E vita felidézése még jobban megvilágítja, hogy a központi pártvezetés hivatalosan nem állt egyértelműen Molnár Erik mellett, nem akart újra éles harcokba bocsátkozni a népi-nemzeti irányzat párton belüli és azon kívüli híveivel. De másról is szó volt. 1956 után — ahogy később Szűcs Jenő meg is jegyezte — a pártvezetés már nem tudott, s így nem is igen akart kialakítani koherens hivatalos képet a magyar történelmi múltrol, kénytelen volt megelégedni az önálló szellemi-ideológiai irányzatok közötti „egyengető”, egyensúlyozó szereppel.<sup>109</sup> Azt persze azért erős túlzás lenne állítani, hogy a párt, beleszólás nélkül, a történészekre, akár a „marxista” történészekre bízta volna a tudomány „szabad” művelésének ügyét. Molnár különben 1964 után elhagyta a nemzeti kérdés témáját, nyilván úgy gondolta, hogy az előző években elmondottakon túl már nincs mondanivalója.

### *A nemzet-vita az 1970–80-as években*

1966-ban Molnár Erik meghalt. A munka és a viták persze tovább folytatódtak. Sőt a későbbi években hozták meg első komoly tudományos eredményü-

<sup>108</sup> Az idézeteket l. uo. 304., 319., 321., 322., 329.

<sup>109</sup> Szűcs Jenő: Történelmi „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. Valóság, 1985/3. 31–49. (Különösen: 36–41.) A tanulmány csonkítatlan szövegét közli: *Uő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Budapest, Osiris, 1997. 334–369. (L. különösen: 345–354.)

ket, s újabb, közvetlenül az aktuális politikához kapcsolódó széleskörű publicisztikai vitákat támasztottak. Ez utóbbiak, a nemzeti tudat problémaköre mellett, már más kérdésekkel is összefonódtak: a politikai életben és a közgondolkodásban a hangsúly, legalábbis a tervek szintjén, elsősorban az előtérbe lépő gazdasági „reform” problémáira terelődött. Arra az alternatívára, hogy a vágyképként a „reformhoz” kapcsolható életformára, az életminőség javítására, a kádárizmustól remélt „nyugatias” fogyasztói társadalomra, vagy a „nemzeti főnmaradást” szolgáló más területekre (a népszaporodásra, a környező országok magyarjaival való intenzív foglalkozásra stb.) kell-e összpontosítani figyelmünket.

A nemzet-vita további történetében még több szakaszt lehet megkülönböztetni, amelyek részletesebb bemutatását ez a tanulmány már nem tűzte ki célul. Az egyik az 1968–1975 közötti évekre tehető. Nagyon általánosan szólva, arra az időszakra, amikor nemzetközi téren a hidegháborús „egyensúly” keretében Nyugaton a baloldali mozgalmak addigi híveiben 1968 után újabb kiábrándulási hullám következett be, aminek kísérőjelensége volt a hivatalos kommunista politikát megkérdőjelező szabadság-igény erősödése mellett, az ellenzéki ifjúsági mozgalmakban fellépő „szabad” baloldaliság, s ezzel párhuzamosan a nyugati kommunista pártokon belül nem lebecsülendő áramlat, az eurokommunizmus. A „létező szocializmus” országaiban, ugyancsak a cseh (és a párizsi) eseményekre válaszul, a fiatalok között megjelent egy még zavaros, de a hivatalos kommunizmust opponáló, az újabb kiábrándulást erősítő — átmenetileg gyakran „balos” —, gyökeres változásokat követelő ellenzékiiség. Ezzel egy időben nálunk erőtejesen megerősödött az önálló népi mozgalom, amelynek a párton belül is sok híve volt. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a hazai konzervatív irányzat alig, vagy csak nagyon áttételes formában tudott megjelenni, s ennek két oka és hosszabb távra is kiható következménye volt. Az egyik ok: a magyar konzervativizmus, a nyilas mozgalom és Szálasi elítélésén túl a Horthy-rendszerben, annak főleg 1930-as évekbeli és háború alatti szakaszában — a régen jórészt ellenfélnek tekintett irodalom nagy részén és a szaktudományokon vagy az oktatáson kívül — nehezen tudott vállalható hagyományokra támaszkodni. S a másik, döntő ok: a kommunista rendszer 1945, illetve 1947 után a konzervatív irányzatot oly mértékben szétverte és megfélemlítette — beleértve szakhivatalnoki s részben szakértelmiségi rétegét is —, hogy az csak jóval nehezebben és később tudott föltápaszkodni.

Az új fejleményekre a szovjet kommunista politika a diktatúra keményítésével, a „reform”-törekvések visszaszorításával válaszolt. A népi irányzat (beleértve a népi kommunistákat is), s a hozzájuk vonzódó konzervatívok viták és hozzászólások sorozatában még élesebben bírálták a Molnár Erikhez kapcsolt „deheroizálók” felfogását, akik viszont — nem függetlenül a népi oldal bírálataitól — több kérdésben kezdték korrigálni vagy a nemzetközi (nyugati), illetve a már jobban megbecsült hazai „polgári” történészek művei segítségével tovább differenciálni s egyetemes keretbe ágyazni nézeteiket. A legjelentősebb példa erre Szűcs Jenő munkássága, aki több mint egy évtizeden át, egyre elmélyültebb és mind eredetibb módon, már némi távlatból foglalkozott a nemzet-vita kérdéseivel. Előbb egy tudományos igényű vitairatban (*A nemzet historikuma*

és a történetiszemlélet nemzeti látószöge), amely voltaképpen beleillett a hatvanas évek (nyugati) szellemiségébe, majd módszeres kutatásokra építve — s korrigálva a vitairat némely egyoldalúságát — az őstörténeti kezdetektől a 13. századig terjedő korszakot rekonstruáló *Gentilizmus* című művében, melynek első, sűrített változata már 1970-ben elkészült.<sup>110</sup> A magyar középkort tárgyaló tanulmányjaiban egyre konkrétan és mélyebben tárta fel a magyarság történetében kialakult közösségi formák és az azokat összetartó eszmék történetét, mélyen beágyazva a magyar fejlődést az európai s a kelet-európai viszonyokba.

A vitairat nem csak a Molnár Erik és a többi kutató által fölvetett alapkérdések újszerű tudományos elemzését tartalmazta, hanem súlyt helyezett a régi és új „polgári” és hazai marxista történetírásban, valamint a közvéleményben makacsul fennmaradt történeti félreértések és nacionalista legendák bírálataira is. A valóságnál dicsőbb, nagyszerűbb múlt sugallata — írta később Szűcs — nem csupán kárpótlás volt a közép-kelet-európai népeknél a jelen szürkességéért és a nemzeti fejlődés hiányaiért, hanem azért, hogy növelte a szakadékot a realitás és a vágyak között, a lehetséges és az elképzelt közt, egyrészt szüntelen tápot adott a képzelgésekhez [...] másrészt fokozta a sikertelenség, az elhibázottság érzését. A frusztráció érzete pedig pszichikailag szélsőséges reakciókat szül: ahogy Hankiss kifejtette, hol indokolatlan önkisebbitést és letörtséget, hol indokolatlan agressziót. Szűcs fölvázolva a történelemnek a valóságshoz közelítő nemzeti aspektusait, olyan kérdéseket is kiemelt, amelyek korábban a történetész-vitában alig merültek fel (például az állam és a nemzet változó viszonya vagy az a gondolat, hogy a magyarság körében még alkalmazható lehet a „kultúr-nemzet” fogalma). Bírálta a kommunista magatartást, azt a „látszólagos radikalizmust”, amely elemzés nélkül vetette el a „polgári” történetírás jó kezdeményeit is, sommásan kijelentve, hogy a polgári történetírás nem tudomány. A nacionalista egyoldalúságokkal és legendákkal nem valami kozmopolita, nemzeti nihilista álláspontot szegezett szembe, hanem egy realista, demokratikus nemzettudat kifermálásának igényét.<sup>111</sup> Szűcs másik, mindössze két évvel később elkészült terjedelmes, noha teljesen akkor még nem közzétett műve (*Gentilizmus, a barbár etnikai tudat kérdése* című disszertációja) témájához nem merészelek tartalmilag szólni. Csak két fontos szempontra utalok. Az egyik az, hogy Szűcs nagy nemzetközi szakismerettel és erudícióval fejtegeti azt a gondolatot, hogy Közép-Kelet-Európában, a Nyugattól való elmaradás hátterében — szemben a különböző, jóval későbbi időszakra datált „elkanyarodási” elméletek felfogásával — voltaképpen egy rendkívül bonyolult probléma húzódik meg. Nálunk az európai társadalomfejlődés nehéz útján, az érett középkorig nem 7-8 századnyi, hanem csak szinte feleannyi idő jutott: itt idő előtt egymásra tolultak, s így nem teljesezhetek ki fokozatosan az európai társadalmi átalakulások különböző szakaszai, s ez, egyéb gátló tényezők mellett, megkurtította a polgári átalakulás előtörténetét is. A másik: egy későbbi művében (*Vázlat Európa három történeti régiójáról*),<sup>112</sup> de korábbi gondolataihoz szervesen kapcsolódva,

<sup>110</sup> Különböző változatait l. *Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. I. m. 7–318.*

<sup>111</sup> Szűcs Jenő e kötetben kiadott *Történeti eredetkérdések és nemzeti tudat c.* tanulmányja részletesen fejtegeti e problémákat (különösen 345–352. oldalon).

<sup>112</sup> *Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest, Magvető, 1983.



rendkívül meggyőző erővel mutatta ki, hogy Kelet-Közép-Európa már korán — Magyarország a 13. században — betagozódott Európába, de ezzel együtt járt, mint a periférán elhelyezkedő országnak, a Nyugattól való elmaradása, s vele egy, bár strukturálisan az európaítól nem idegen, de sajátos arculatú gazdasági-társadalmi képlet kialakulása.

A nagyjából a 70-es évek közepéig tartó korszak utolsó évei meghozták a kádárizmussal szemben — legalább is szűkebb körökben — egyre inkább ellenzékbe forduló „antinacionalisták” elleni legigényesebb, legátfogóbb választ is. Kimondója Király István volt. Király persze nem nevezhető a népi irányzat vagy a nemzeti konzervatívok szószólójának, de néhány vonatkozásban az ő felfogásuk egy részét is megfogalmazta. Mint vezérszónoka annak az 1973. évi akadémiai közgyűlésnek, amelyet az 1968-as európai és kelet-európai „fellazulás” hatására a hivatalos kommunista oldalon bekövetkezett „baloldali” ellentámadás légkörében tartottak, *Hazafiság és internacionalizmus – a szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok* című előadásában<sup>113</sup> nagyvonalúan kiemelte Molnár Erik érdemeit, mert szerinte akkoriban, 1956 után jogos volt a nacionalizmus elleni eszmei harcot tűzni napirendre. A vitákban a történészek, ismerte el, jelentősen előre vitték reális ismereteinket több, addig elhanyagolt történeti-ideológiai kérdésben. Molnár, folytatta Király, menet közben némileg már maga is korrigálta eredeti, nyers megfogalmazásait, de a történészek ennél sokkal tovább mentek. A Molnár által felkeltett érdeklődés nyomán komoly eredményeket ért el a történettudomány a nemzettudat témája kutatása terén. „Oly eredményeket, melyek mind a korábbi marxista történetírás vulgarizáló általánosításainak, mind pedig a Molnár Erik-féle egyoldalú téves hangsúlyoknak fölébe emelnek”. De a munka iránya szerinte egyoldalú maradt, nem kapcsolódott össze Molnár koncepciók hibáinak bírálatával, „nem tudtak áttörni az így kifejtett elvek — tertium daturként — mint önálló nézőpont alkotó részei, a közvéleménybe: a Molnár Erik-féle álláspont módosított változatainak, új kiadásának tűntek ezek csupán”. „Baloldali ezoterizmusként” fogadták, mint a múltban — nem teljesen alaptalanul — oly gyakran a magyar baloldali társadalom-felfogást, melyben a „konkrét valóság számbavétele helyett a világméretekre való hivatkozás, a közelre is tekintés helyett a csak távolra nézés került előtérbe: az elkülönülés” –, a nép gondolkodásától és gondjaitól való eltávolodást, a marxizmus megtisztítása helyett a szakítást az egész magyar marxista történelmi hagyománnyal.<sup>114</sup> Király különösen két, számára összefüggő hagyomány helyreállítását igényelte: a függetlenségi harcok és a népi hazafiság hagyományát.

De igazából az előadó elsősorban éppen a „világméretű” problémákra akarta felhívni a figyelmet. Megérezte, hogy a Molnár által ösztönzött, majd tőle távolodó történészek a nyugati tudományhoz akarnak felzárkózni, általában afelé a „globalizálódni” kezdő világ felé orientálódnak, amelynek élén Amerika áll, s amely, ahogy írta, erőteljes „fellazító” munkát végez Kelet-Európában. Ezt opponálta Király, hangsúlyozva, hogy ahogy kétféle — primitív-ro-

<sup>113</sup> Az akadémiai előadás szövegét közli: *Király István*: i. m.

<sup>114</sup> Idézetek az 1121. és 1123. oldalról.

mantizáló és realista, de érzelmekkel is telített — nemzettudat van, van kétféle internacionalizmus is: a „szocialista internacionalizmussal [...] szembeállított egy másfajta internacionalizmus: az imperializmussé”, mely „belül”, saját hazájában nacionalista, kifelé azonban „szupranacionalista”, nemzetfeletti szerveződési formákat, nemzeti közömbösséget hirdet. (A Szovjetunió vezette „integrációról” homályosan egy helyen, egy mondatban szól a szöveg.) Az előadás fontos mondanivalója — s ebben szinte úttörő volt — a „szociáldemokratizálódás”, a „polgári radikalizálódás” veszélyére való figyelmeztetés. Ezt a később a lényegét illetően tényleg bekövetkezett „veszélyt” már nem kapcsolta Molnár Erikhez.<sup>115</sup>

Király előadását és tanulmányát megint éles viták követték, noha jóslataival akkor nemigen foglalkoztak. Csak később, az *Új Forrás*ban közölt nemzet-vitában hangzott el egy-két olyan állásfoglalás, amely visszatekintve a Király-vita körüli időszakra, nem egészen alaptalanul, de eltúlozva arra utalt, hogy akkor a „bürokratikus” pártvezetés és a „nemzetközponitú értékrend” összetalálkozott, s fölmerült valamiféle „sarló-kalapácsos nacionalizmus” halvány körvonala. De szemben több környező országgal, baloldali nacionalista párt Magyarországon sohasem alakult ki. Ellentmondtak ennek a hazai munkásmozgalmi hagyományok, elsősorban a mindig soknemzetiségű magyar szakszervezeti mozgalom beállítottsága. (Ideológiai szempontból eredetileg maga Kádár is ennek a mozgalomnak a neveltje volt).

Az Akadémia 1974. évi közgyűlésén Aczél György kitért arra, hogy milyen hasznosak az akadémiai viták. „Nálunk itt is, ott is alakulgatnak szekértáborok, vagy ha csúnyábban mondhatom, akkor azt mondanám, klikkek és csoportok. Ki a narodnyik, ki az urbánus; a szektás és revizionista; a modern, a konzervatív, a konformista, a non-konformista stb.” Majd visszatekintett egy évvel korábbra: „Nagyon örültem például a tavalyi igen gazdag vitának is, amely Király István akadémikus gondolatébresztő referátuma nyomán kibontakozott [...] Mégis, az a véleményem, hogy utána azért valahol egyszer a szintézis (esetleg részleges, átmeneti, a további kutatás új kiindulópontját jelentő szintézis) irányába kell — közösen — segíteni ezeket a vitákat”.<sup>116</sup> Ezzel meg is próbálkozott a nemsokára, még ugyanebben az évben (1974-ben) közzétett, az MSZMP KB mellett működő Kulturális Munkaközösség állásfoglalása, mely *A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései* címet viselte. A dokumentum rendkívül általánosan foglalt állást mindkét — „urbánus”, illetve népi — irányzat mellett és ellen is, megpróbálva kiszűrni belőlük azt, amit minden oldalról támogathatónak vagy legalább is eltűrhetőnek tekintett, de a történetírás terén inkább a népieket támogatta. Ahogy az egyik vitapartner jellemezte: „a történelemhez való viszony kérdésében egyértelműen a hagyományápolás kiszélesítése mellett tette le a voksot”.

Ez a körülmény nem meglepő. A 70-es évekre a Kádár-rendszer lényegében konszolidálódott. Már nem volt szüksége kemény antinacionalista csaták-

<sup>115</sup> Idézet az 1286. oldalról.

<sup>116</sup> *Aczél György*: Tudományos közéletünk néhány kérdéséről. Magyar Tudomány, 1974/10. 613–621.

ra, elég volt a népi-urbánus ellentétek fenntartása és egyúttal „moderálása”. Hozzájárult mindehhez még egy tényező. A népi irányzat antikapitalizmusa és nyugatellenessége azzal is párosult, hogy a népiek nemzetfelfogásában — elvileg fenntartva, de akkor persze érthetően ritkán hangoztatva a függetlenségi eszme fontosságát — a hangsúly a környező országokban élő, s a 60-as évektől valóban romló helyzetű magyar nemzetiségek ügyére terelődött át. A magyar nemzetiségek helyzete körüli vitákat a pártvezetés nem szerette, de óvatos fölvetését többé-kevésbé eltűrte. Részben azért, mert a kelet-európai helyzet megváltozott. A „különutas” román politika körülményei között a szovjet vezetés nyilván maga sem bánta, ha az erdélyi nemzetiségi problémákról, persze „mértéktartó” módon, szó esik. Különben ebben a kényes kérdésben — s Erdély a magyar köztudatban mindig kényes problémának számított — az itthoni pártvezetés bizonytalan is volt, nem tudta, meddig mehet el a nemzetiségi sérelmek képviseletében.

Az állásfoglalás persze más okokból sem adhatott megnyugvást. A 70-es évek második felétől az „antinacionalista” oldal vezető képviselői egyre kevésbé gondoltak arra, hogy a rendszer gyökeres megváltozása nélkül a nemzettudat tisztulása terén komoly eredmények érhetők el. Lényegében ugyanez a nézet alakult ki a népi irányzat elitjében is: a népiek igyekeztek megvédeni a nemzeti közösség eszméjét, de nem adták fel a „kis lépések” taktikáját s ennek keretében egy — lehetséges hatását tekintve persze túlbecsült — önálló, legális folyóirat megalakításának igényét. Ezek a kibontakozó felismerések a 70-es években párosultak a nemzetközi téren is bekövetkezett ún. „etnikai reneszánszsal”. S hogy mi állt emögött? Nálunk elsősorban a politikai aktivitás újraéledése az immár „puhuló” diktatúrával szemben, s az 1956 után romló helyzetű magyar nemzetiségek iránti felelősség növekedése; Nyugaton pedig a félelem nem az állami omnipotencia, hanem elsősorban a gazdasági s részben a politikai globalizáció negatív hatásaitól.<sup>117</sup> A nyugati hatalmak javára eltolódó nemzetközi erőviszonyok is más összefüggésbe helyezték a nemzet-vitát. Az „antinacionalisták” mind erősebben korrigálták korábbi, gyakran egyoldalú nézeteiket. Ennek jele volt Litván György nagyhatású könyve „haza és haladás” kapcsolattáról, Jászi Oszkár szellemi hagyatékának újra fölfedezése s vele együtt az Osztrák–Magyar Monarchia iránt az 1960-as években elterjedt nosztalgia helyett a dunai népek összefogása eszméjének előtérbe kerülése, némileg később pedig a nemzeti-nemzetiségi problémák iránt is érzékeny szamizdat irodalom megjelenése. Az évtized végétől szűkebb körökben mindkét oldalon fölmerült az ellenzéki összefogás gondolata is, s ez — legalábbis átmenetileg — új módon vetette fel a nemzeti összefogás eszméjét. (Lásd ennek jeleit az 1981-ben megjelent, nyíltan ellenzéki *Bibó-émlékkönyv*ben, melynek egyik szerkesztője Szűcs Jenő volt.)

<sup>117</sup> Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. Újra-közlő: *Új: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, 1989. 225–251. Az etnikai reneszánszról különösen: 241–251. Idézet a 233. oldalról. (A tanulmány első megjelenése: *Medvetánc*, 1984/4–1985/1. 45–74.)

A 80-as évek első felében legálisan közzétett tanulmányokban szabad fórumokon is megtörtént a szembenézés a Molnár Erik által kezdeményezett témakörrel és a vitával. Intézetünkben több kitűnő tanulmány készült a magyar nemzettudat történelmi és aktuális problémáiról s a korábbi viták értékeléséről. Befejezésül két írást emelek ki közülük: Szűcs Jenő 1985-ben, s Szabó Miklós 1984-ben. megjelent tanulmányát.

Szűcs mint a korai magyar történelemben elmélyült tudós tekintette át a nemzeti tudat problémáit.<sup>118</sup> Őt elsősorban az izgatta, hogy miért nem sikerült komolyabb eredményeket elérni a magyar nemzettudat demokratizálásában. Az első világháború utáni nagy megrázkódtatások — írta — súlyosan tovább terhelték a nemzeti tudatot. 1945 után — ahogy már idéztük — a társadalom egy része fel akarta dolgozni a múltat, s ha nehezen is, kész volt szembenézni önkritikusan a hagyományok negatív vonásaival. A körülmények azonban ezt rendkívül megnehezítették, voltaképpen megakadályozták. A vezető erő a kommunista párt volt, mely a maga módján — Révai interpretációja szerint — ugyancsak szemléleti változást akart, de politikájával lejáratta a szocializmus ügyét, minden téren csak önmagát tekintette autentikusnak, s még ideológiájának is voltak „immanens buktatói” — Szűcs ezen nyilvánvalóan a „nemzetieskedés” szölamait értette —, „melyeket Molnár Erik kezdett feszegetni 1960 után”. A párt politikája kirekesztette a múltbeli hibák elfogadását segítő „mechanizmusokat”. Mindezt nemcsak diktatórikus erőszakosságával érte el, hanem azzal is, hogy a folyamatos történelmi identitástudatot megtörte. Gondoljunk például arra, hogy hosszú időn át szinte parttalanná tette a „fasiszta” fogalmát, vagy nem volt mersze megvitatni a zsidókérdést, sőt — tehetjük ehhez hozzá — még olyan ellenállást kiváltó ideológiai feladatot is teljesíteni akart, hogy a nemzetet fenyegető külső veszélyforrást a Szovjetunióról a nyugati országokra terelje át. Egész 1947–48 utáni politikájával a meghaladni kívánt régi reflexek feleledését segítette elő. 1956 után a pártvezetésnek már nem volt ereje koherens történelmi hagyományvonalat alakítani, aminek volt pozitív hatása is: nagyobb mozgásteret teremtett a történészek számára. Ma már látható, hogy Szűcs pontosan tudta: nagyon ellentmondásos időben került sor a Molnár-vitára. Abban az időben, az 56-os forradalom (az „56-os explózió”) és a nemzeti kérdéssel kapcsolatos elfojtások után, minthogy az önvizsgálat 1945 után megrekedt, „az új utakat kereső nemzeti érzés”, igaz, „nem mindig igazodott, eufemisztikusan szólva »a nem azonosság« azonosságának dialektikájához”, más szóval: a magyar nemzettudat 56 után is sok terhet hordozott a régi rossz hagyományokból is. „Másképp — folytatta Szűcs — akkoriban kezdtek megérlelődni a feltételek, a gazdasági javulás (»frizsider-szocializmus«) és bizonyos elkésztett koráramlatok hatásaként, egyfajta nemzeti közönyhöz is”. Végül kiemelte: azért, mert a Molnár-vita dimenzióit meghaladtuk, nem volna helyes azt utólag „nagy bölcsen” pusztán lefitymálni.

Szűcs egyébként az 1970–80-as években messze túllépett a szűk értelemben vett Molnár Erik-i nemzettudat-problémák körén. „A Vázlat Európa három történelmi régiójáról (1983) végeredményben a sokat vitatott »helyünk Eu-

<sup>118</sup> Szűcs Jenő: Történelmi „eredet”-kérdések... I. m.

rópában« problémára adott választ, és a történeti elemzésbe rejtve fontos aktuálpolitikai mondanivalót tartalmazott: Magyarországot és a kelet-közép-európai régió többi országát a történeti előzmények sokkal inkább a nyugat-európai térséggel rokonítják, mint a tőle genetikusan idegen berendezkedésű szovjet szférával” – írta szerkesztői előszavában kollégája, Engel Pál.<sup>119</sup>

Szabó Miklós voltaképpen történész-politológusként elemezte a modernkori magyar nemzettudat alakulását. Felfogása elemzésénél abból az általa ki-mondott jelentős megállapításból indulok ki, amely szerint: „Elmaradott országokban a társadalmi integráció kérdései nagyobb mértékben jelennek meg nemzeti problémaként, mint a fejlett országokban.”<sup>120</sup> Számos olyan probléma, amely egy fejlett országban társadalmi problémaként szerepel, az elmaradottban nemzeti kérdésként jelenik meg, s ezáltal a problémákra adott „nemzeti” válaszok nagyobb konformitás-igénnyel s nagyobb kötelező erővel rendelkeznek, hiszen mindig az „egész nemzet” ügyéről van szó. Szabó Miklós számára ezért (vagy ezért is) volt fontos a nemzeti kérdéssel való foglalkozás. Ő radikálisabban bírálta Molnár kezdeményezését s a vitát is. Elvileg nem tartotta olyan rossznak a kommunisták eredeti, 1945-ben vallott történelem-felfogását, amely a szociális változásokat (elsősorban a forradalminak tekinthető földreformot) összekapcsolta a függetlenségi hagyományok megbecsülésével. (Ez a Lukács-Révai-féle elgondolás persze csak olyan utópikus helyzetben lehetett volna „hatékony” — tehetjük hozzá —, ha a „népi demokrácia” hosszú korszak lett volna Magyarországon, ha a szovjet politika békéssé változik, a hidegháború nem kezdődik el, s fokozatosan kiépülhetett volna egy, a szovjet típusú proletárdiktatúrát elkerülő szocialista rendszer.) Az elgondolás irrealitása már 1947-től megmutatkozott. A Rákosi-korszakban a kommunisták formálisan fenntartották a népi hazafias és függetlenségi ideológiát, de, mint már többször volt szó róla, ez az ideológia lényegében a rendszer ellen fordult, s egyik eszmei támasza lett a forradalomnak. A forradalom leverése után a Kádár által vezetett párt meghirdette a — Nagy Imre-féle — revizionizmus és a nacionalizmus elleni harcot. Kádárék tudták, emeli ki Szabó Miklós, hogy a széles néptömegeket közvetlenül megnyerni nem képesek, így előtérbe került, első lépésként, a politikai közömbösítés, a semlegesítés politikája. Molnár Erik megnyilatkozása akaratlanul is ennek egyik elősegítője volt. Ezeket a kritikus-önkritikus gondolatokat képviselte Szabó a demokratikus ellenzék által szervezett monori tanácskozáson (1985. június 14–16.) is.<sup>121</sup> Szabó Miklós tudta, s írásában ennek hangot is adott, hogy Molnár Erik eredetileg szélesebb alapokon képzelte el a konszolidációt, bizonyos fokig „demokratizálni” akarta volna a proletárdiktatúrát, amit Kádárék elutasított-

<sup>119</sup> *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Budapest, História - MTA Történettudományi Intézete, 1993. IX.

<sup>120</sup> *Szabó Miklós*: i. m. 233.

<sup>121</sup> A monori tanácskozás. 1985. június 14–16. Budapest, 1956-os Intézet, 2005. A tanácskozáson a demokratikus ellenzékkel együtt részt vettek a népi irányzat jelentős képviselői is. Az első napon az ország helyzetét vitatták meg, a második napon a magyar nemzetiségi kérdés állt a vita középpontjában. Az első nap vezető előadói Csurka István, Szabó Miklós, Kis János voltak. Csurka az ország tragikus helyzetét elemezte, fő gondolataival a résztvevők egyetértettek. Szabó Miklós eredeti és találó gondolatokkal egészítette ki a referátumot, Csurka diagnózisát elfogadta s közvetlenül bírálta a régebbi történész-vitát és a historizálást elvető felfogásokat.

tak. De régi internacionalista „bolsevik” módjára egyetértett 1956 elutasításával s a nacionalizmus elleni harc előtérbe helyezésével. Molnár koncepciója, noha 1848-at nem tekintette csupán rendi küzdelemnek, egész felfogásában, talán nem is teljesen tudatosan, a századelő egyik fontos szereplőjének, Szabó Ervinnek a nézeteihez állt közel – emelte ki Szabó Miklós. Szabó Ervin, tudjuk, szoros kapcsolatban állt a polgári radikálisokkal, noha számos olyan radikális is volt (élükön Jászi Oszkárral), akik tudatában voltak a nemzeti kérdés fontosságának. „Molnár Erik koncepciójának széles körben való népszerűvé válása a hatvanas években a polgári radikális mozgalom újrafelfedezéséhez vezetett, elsősorban az ennek a hagyománynak mindenkor elkötelezett Horváth Zoltán könyve nyomán [a „második reformnemzedékről” szóló műve először 1961-ben jelent meg<sup>122</sup> – *L. M.*], s a politikai eszmélés fontos részévé vált” – írta Szabó Miklós.<sup>123</sup> Ezzel is összefüggött, hogy Molnár Erik koncepciója soha sem vált a párt hivatalos álláspontjává. (S az is vitatható, vajon csakugyan olyan széles körben terjedt-e el, mint azt Szabó feltételezte. Az általam csupán részben bemutatott kritikák is ellentmondanak ennek.) De összefügg azzal is, hogy Molnár túl végtelenen akart szakítani a régebbi felfogással, s ez Kádárék szerint a népieket és más széles rétegeket túlságosan taszította volna. Szabó Miklós kiemeli, hogy a népi irányzat a maga módján sok kísérletet tett a közömbösödés ellen, ám azt megakadályozni nem tudta. A 70–80-as évek új külső és belső körülményei között, amikor a közömbösséget a politikai érdeklődés új hulláma kezdte felváltani, a népi ellenzékiesség tovább erősödött, s — ezt már e sorok írója mondja — a baloldali demokrata ellenzékiesség is messze túlhaladta Molnár Erik kezdeményezését.

---

<sup>122</sup> *Horváth Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914).* Budapest, Gondolat, 1961.

<sup>123</sup> *Szabó Miklós: i. m. 237.*

Soós László

### A SZŐLÉSZETI ÉS BORÁSZATI NÉPIES SZAKKIFEJEZÉSEK TOKAJ-HEGYALJÁN ÉS AZ ALFÖLDÖN (1936)

Az Országos Néptanulmányi Egyesület és a Magyar Nyelvőr szerkesztősége, 1935 tavaszán azzal a kéréssel fordult a földművelésügyi miniszterhez, hogy a magyar növény és állatnevek etimológiai szótárának tervezett kiadásához szükséges adatgyűjtést a tárcahoz tartozó szakemberekkel végeztesse el.<sup>1</sup> A földművelésügyi miniszter 48520/1935. számú körrendeletében utasította valamennyi M. Kir. Szőlészeti és Borászati Kerületi Felügyelőséget<sup>2</sup> és a szőlészeti és borászati szakiskolák igazgatóját, hogy az egyes szőlőfajták,

továbbá a szőlőművelés területén használt népies elnevezéseket gyűjtsék össze. Az összegyűjtött anyagot 1935. dec. 31-ig kérték közvetlenül megküldeni az Országos Néptanulmányi Egyesületnek, valamint másolatban a miniszteriumnak.

A miniszteri utasításban megjelölt tisztségviselők jelentős része felterjesztését csak 1936-ban, illetve 1937-ben készítette el. A feljegyzések többsége arról tanúskodik, hogy megírásukat igazán részletes, ún. területi adatgyűjtés nem előzte meg. E szempontból kivételként említhetjük Katona Zsigmond<sup>3</sup> szőlészeti és borászati felügyelőt, aki felterjesztésében több éves, a tokajhegyaljai és az alföldi szőlősgazdák körében végzett gyűjtéséről számolt be. Katona Zsigmond az alábbiakban közölt jelentésében a szakterületén használatos ún. népies szakszókincs, hivatali munkája során megismert adatait rögzítette.

\*\*\*

<sup>1</sup> A szótár megjelenéséről nincs tudomásom.

<sup>2</sup> A filoxéra vesz ellen kötött nemzetközi egyezményt becikkelyező 1882 évi XV. tc. előírása szerint az ország szőlőművelő területén filoxéra felügyelőségeket szerveztek. Ezeket alakították át az 1890-es években szőlészeti és borászati kerületi felügyelőségekké. A kerületek beosztása gyakran változott, a történeti Magyarország területén 23 volt, az 1930-as években pedig — Budapest, Szeged, Veszprém, Sopron, Tapolca, Pécs, Miskolc, Nyíregyháza és Sátoraljaújhely székhelyekkel — kilenc. A felügyelőségek feladatkörébe tartozott az alsó fokú szőlészeti és borászati adminisztráció ellátása, a területükön gazdálkodó szőlőbirtokosok szakmai továbbképzése, szaktanácsok nyújtása, a bortörvény rendelkezéseinek betartatása, a szőlőtelepítések és a borkezelés ellenőrzése, stb.

<sup>3</sup> Katona Zsigmond (Sátoraljaújhely, 1895. ápr. 10—Budapest, 1985. márc. 5.) szőlész, egyetemi tanár. A Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karának elvégzése után a Felsőbb Szőlő- és Borgazdasági tanfolyamon szerzett oklevelet. 1915 és 1918 között katonai szolgálatot teljesített. 1921-ben lépett állami szolgálatba, Budafokon, a kecskeméti Miklós-telepen, Tarcalon, Tapolcán és Nyíregyházán dolgozott tanítóként, illetve szőlészeti és borászati felügyelőként. 1938 és 1945 között a budafoki Szőlészeti és Borászati Szakiskola és az Állami Közpince igazgatója, majd 1945-től 1947-ig a Földművelésügyi Minisztériumban a Borászati Ügyosztályon dolgozott. 1949-től 1955-ig, nyugdíjba vonulásáig az Agrártudományi Egyetem Kert- és Szőlő-gazdaságtudományi Kar Szőlőtermesztési Tanszékének vezetője.

*M. kir. szőlészeti és borászati felügyelőség Nyíregyháza.*

**Tárgy:** népies megnevezések a bortermelőknél.

A tokaj-hegyaljai gazda szőlőt telepít, a kecskeméti szőlőt ültet, a Szolnok megyei községekben a szőlőt örökítik, a nyírségi gazdák a szőlőt rakják.

Tokajhegyalján régen kacorral metszették a szőlőtőkét, a Tiszazugban / Szolnok vármegye, tiszai alsó járás / kaszakéssel, melyet manapság is látni még.

Tokajhegyalján a nép nyelve szerint is vagy kopaszra metszik a szőlőtökét, vagy rövid csapra vágják, avagy „jól megcsapolják”, hosszú csapra metszik. A tiszazugi községekben és Kecskemét határában „monyos”-ra metszi a gazda a szőlőjét, ha nagy termést akar. Az 5-6 szemes csap már jó monyas. Ismeretes a monyas-csap megnevezés is. Ugyanott a csercsap neve „tavalyi monyas”, a cseren-csap neve: harmadévi monyas. (Vezeny, Tiszakürt)

A kétszemes csap neve például Tiszazugban is egyszerűen csak „sima vessző”. Másutt ugarvesszőnek is hívják.

Hegyvidékeken a szőlőtőke felszínes gyökérzetét általában harmatgyökérnek hívják. A Nagykunságban ez a név ismeretlen, a megfelelő név a „sátorgyökér”. Ez ősi megnevezés. Megfelel a névvel jelzett gyökérzet elhelyezkedésének, jellemző növekedésének. (Kunmadaras, Abádszalók)

Tokajhegyalján, ha a zöldhajtás megéri, venyige a neve. A Nagykunság szőlőiben a beérett vesszőket „anyavessz-

ző”-nek nevezik. „Anyavessző, ami beérett”, azaz jól beérett, elfásodott. A silányabb venyigét és az oldalhajtásokat egyszerűen „kacsavessző”-nek hívják. (Vezeny, Szolnok megye)

Tokajhegyalján homlitanak, lehomlították a beoltott „vad” tőkét a homlító-gödörbe. Dalolják is: „Lőre, lőre de savanyú lőre, veszett volna a pataki homlító gödörbe.” Badacsonyban már ledöntik a zölden beoltott alany-tőkét a következő év tavaszán, vagy azon év őszen. Az Alföldön általában a döntés kifejezéssel élnek. A homlítás ismeretlen fogalom, ismeretlen kifejezés úgy az Alföldön, mint a Nyírségben.

Nyírségben inkább a döntés kifejezés használatos, Biharban inkább a buktatás, ami éppen úgy történik, mint a döntés. Van eleven és holt döntés. E kifejezés a Szabolcs megyei községekben egyaránt ismeretes a szőlőművesek között. Döntésnél az anyatóke a helyben maradó gyökérzete körül lesz ledöntve, lebuktatva, holt döntésnél az öreg anyatókét gyökérzetével együtt felszedik, a kijelölt helyre át-hordják, és ott buktatják le.

Amit Kecskeméten porbujtásnak hívnak, annak a gyökeresített venyigének a neve Nyírpazonban, Napkoron, Nyíregyházán, Újfehértón, stb. helységekben: porhajás. Ugyanezt Tiszaföldváron bujtásnak nevezik, Vezenyben már karika-bujtás a neve, Kunmadarason pedig porhajás-bujtás.

Sárospatakon (Zemplén megye) bakhátra kapálják a szőlőt, Vezenyben (Szolnok megye) már „hátjára” kapálják a (gyalog)<sup>4</sup> szőlőket. A két fo-

<sup>4</sup> A szőlők újratelepítésében meghatározó szerepet vállaló kecskeméti Állami Miklós Szőlőtelep vezetősége — Miklós Gyula borászati kormánybiztos támogatásával — a szőlővesszők értekesítésénél árkedvezményben részesítették azokat a termelőket, akik az ún. ekés művelés előírásai szerint telepítik az új ültetvényeiket. Ez azt jelentet-

te, hogy négyzetes ültetéssel, minimum egy méter sortávolság betartásával egy kataszteri holdon 5700 tőke volt elhelyezhető. Ezzel szemben a kézi műveléssel 50 cm-re szűkített sortávolság esetén ugyanilyen nagyságú területen a gazdák 11400 tőke termésére számíthattak. Ezért a termelők többsége szőlője telepítésénél már eleve a kézi műveléssel számolt.



galom azonos. A Nyírségben általában első, második és harmadik kapálásról beszél a szőlőmunkás. Sárospatakon, Tállyán, és általában alsó Zemplénben így fejezi ki magát a kapás, vincellér: megkapáltuk a szőlőt egy csatán, ... vagy: mikor második csatán kapáltuk a szőlőt, stb.

Tiszaföldvárrott (Szolnok megye) első kapálás a lapjára kapálás. Második kapálás (keverő kapálás) a megkaparás, vagy karaszolás. A harmadik kapa neve: érés alá kapálás. Kecskeméten inkább horolják a szőlőt és kevésbé használatos a karaszolás kifejezés. Tiszaföldvárrott az első, vagy lapjára kapálást négysarkú kapával végzik. A kaparó kapálást pedig gémnnyakú kapával. A szőlőt, ha gyalog művelésű úgy a jellegzetes gólyaorrú kapával nyitják.<sup>5</sup> A karaszoló, vagy horoló gyakran törött kaszadarabból készül. A kasza nevével rokon a karaszoló szó is. (Vezseny)

A takarékos gazda Tiszakürtön, Tizasason kukoricafosztással<sup>6</sup> kötözi a szőlőjét. Vezsenyben már ezt kukoricakötélnek hívják. Ugyanezen kötöző anyag neve Nyíregyháza magyar ajkú népénél is „sustya”, ami a tirpák<sup>7</sup> lakosságtól átvett kölcsön szó lehet.

Kunpohárból ittak régen Karca-  
gon vagy Kisújszálláson a városi kocsmákban. A fazekas földeket használó gelencserek<sup>8</sup> évi árendában kellő számú kunpoharat szállítottak a városi kocsmáknak. Kunsági öreg házakban még láthatunk ezekből, a jellegzetes po-

harakból egynéhányat. Manapság már a kocsmákban sem látni cseréppoharakat. A kunpohár voltaképpen cserépcsupor, mely középmagasságban egészen összeszűkül, de a szájánál már épen olyan széles, mint a talpánál. Fél oldalán nagy füle is van. Készültek mázas és máztalan kunpoharak. A máztalan cseréppohárban lehetett a bort forralni és melegíteni is. Télen máztalan pohárból itták a melegített bort. Galambok (Zala vármegye) községben, Garaboncon és Kiskomáromban akad még néhány máztalan úgynevezett komáromi szájas korsó. Somogyban pld. Csurgón vászonkorsónak nevezték, ugyanebben az eredeti formában. A komáromi (kiskomáromi) szájas korsóban nyáron hűvösen megmarad a bor, ugyanezen edényben pedig télen bort lehet melegíteni.

A komáromi szájas korsó, vászonkorsó tökéletesen kiégetett agyagedény, minden díszítés nélkül, római olajos korsókra emlékeztető művészi formában. Manapság már nem készül s a neve is kihalt.

Debrecen határában a kiskulacs neve „finak”. E név ismeretes a debreceni kántus régi bordalaiból is. A kunsági szőlősgazda már „kabak”-ból issza a borát. A kabak rövidszárú tökből készült kulacs, úgy nevelik, hogy a szárán lógó tököt zsenge korában két deszka közé szorítják s tök így laposra nő. A kabakot kapinya tökből készítik. A lopótökből szívó-lopót és hordóba való tölcserét egyformán készítenek (Nagykunság: Abádszalók, Bihar megye: Almosd)

<sup>5</sup> Ősszel a téli fagykárak ellen bekapált (ezt a munkát a Tiszazugban takarásnak is nevezték), földdel borított tökékről tavasszal ún. nyitással távolították el a talajt.

<sup>6</sup> A kukoricacsövet takaró ún. csuhét beáztatva mintegy két újni szeletekre hasogatták, az így nyert szeleteket a vékonyabbik végükkel összedorták és megcsomózták. Az elkészített „kötelet”

százásával összekötte tárolták. A felhasználás előtt ismét beázatták

<sup>7</sup> Nyíregyházára és a környékére települt, elmagyarosodott szlovák származású, kisebb népcsoport.

<sup>8</sup> Azoknak a fazekasoknak az elnevezése, akik agyagból nemcsak fazekakat, hanem más edényeket is készítettek.

Sárospatakon (Zemplén megye) fejtéskor<sup>9</sup> a bort „kádicskába lehúzzák” és onnan cserpákkal lívón át hordóba szűrik. Ha távolabbi hordóba kell a bort „felönteni,” akkor „kétfülüvel” hordják át a bort. Vezensenyben (Szolnok megye) a hegyaljai cserpák, vagy egyfülű sajtár neve: ficsor, vagy mericske, a kétfülű sajtár neve pedig fertály. Amit Sárospatakon lívónak neveznek, ugyanaz Nyíregyházán „léhó”, Vezensenyben is léhó, de már köldöklőnek is hívják. A köldöklő kifejezés használatos Tiszaföldvárrott is. A hegyaljai „kádicska” neve az Alföldön (Kecskemét) félmetszés ugyanott a léhót inkább „tőtikének” hívják

A hordókészítést háziiparszerűen űző sárospataki, vagy tállyai kádár a dongát sorjázza, Vezensenyben kalickába rakja, hogy kiszáradjon.

Vezensenyben és Tiszaföldváron (Szolnok megye) megkülönböztetnek hosszú hordót és rövid, vagy gönci formájú hordót. Ugyanott a hordó részei: oldala, vége, szája, csapos vége, háta, csínja.

Tokajhegyalján (Sárospatak, Tállya, Tarcal) a cankó, vagy a löre „megvirágosodik”, ha nem töltik fel gyakran. Vezensenyben, Tiszaföldvárrott már azt mondják, hogy „hernyás” (nem hernyós) lett a bor. Ugyanott a hernyás bort „einslágolt” hordókba fejtik (paraszt ember előadása, aki színmagyar) s egy szövött vásznat tesznek a léhóra, hogy az a hernyát megfogja.

Vezensenyben Canik János értelmes, 67 éves gazda szerint már öregapja idejében is úgy gyógyították meg a dohos bort, hogy napfényes időben kihordták egy kádba, amelybe darabos faszenet

hintenek, amennyi a fenekét ellepi, 24 óráig rajta hagyják a dohos bort a szénen, többször felkeverik s azután egy tiszta borral kimosott hordóba töltik. Ez voltaképpen értelmes megoldás.

Tiszaföldvári értelmes öreg kisgazdák szerint, akiknek kenyeret a bortermelés nyújt: csak a napfényes időben fejtett bor lesz igazán tiszta. Nyíregyházi tirpák gazda szerint, ha havibajos asszony pincébe megy a bor megzavarosodik. Ez máshonnan is ismert babona.

Tokaji kisgazdák a bort az erdei „veres-gyűrű” forgácsával festik szép aranyos-sárga színre (állítólag). Csépan (Szolnok megye) a dohos hordóba tornát és állítólag nyüllábat is lógatnak a hordó száján át.

„Megforrott mán a bor”, mondja a vezensenyi gazda, ha a bora túl van az erjedésen. Vagy így mondja: kiernyed, megernyed már a borom.

A borsajtó neve „sutú” Vezensenyben, Tiszaföldvárrott, Cibakházán. Fából készül. A sutúnak van alja, oldala, vannak kapcsai, amelyek a sutút összefogják. A sróf vagy seróf körte, vagy almafából készül. A sajtókosár neve sajtóláda, melyen a „pap” fekszik. A „pap” voltaképpen a nyomólap. A papra jár rá a seróf. (Csurgó, Somogy megye) Egy kő törköly egyenlő egy láda törkölyel. A fasutúkkal csak egy soron sutúlnak, mert lassan megy vele a munka.

#### *Különlegesebb szőlők nevei népies formában*

Jászberényben ismeretes a hím kadarka és nőtény kadarka, a rugós,

<sup>9</sup> Az ún. fejtéskor a hordót teljesen kiürítik. A csapra ütött hordóból a bort kádba gyűjtötték, majd a must forrása, és a bor letisztulása folyamán, az edény alján felgyülemlött salakanyagot a „soprút” eltávolították. A lefejtett bort a for-

ró vízzel kimosott és a borkőtől láncozással kitisztított hordókba — a dongás mericske és a tölcser szerepét betöltő töldöklő segítségével — töltötték vissza.

vagy bolond kadarka, a kesely és veres-csumájú kadarka, s végül a török kadarka.

Gubinyi vagy gubényi a bogdányi dinka neve Vezensyben.

Csasz-puszi a neve Abádszalókon (Szolnok megye) a szagos gyöngyszőlőnek. Más néven Passa-tutti. Passatutti az ampelográfiában.

Kövér dinkának nevezik a kövidinkát a nyíregyházi tirpákok, akik követ ezen a tájon nem látnak.

Kübeli, vagy köbeli a neve annak Polyhossal közeli szőlőfésülésnek, melyet Hajdúböszörmény és Hadház öreg homoki szőlőiben gyakran láthatni még.

Bolyhos a neve Oroszon annak a szőlőnek, amelynek igazi neve Polyhos. Ezt a fajtát becsüli legtöbbször a nyírségi szőlőműves. Igen bőven terem, azonban későn érkezik be, s ennek bora adja az igazi nyíri vinkót. Sajnos van belőle bőven a tokajhegyaljai paraszt szőlőkben is.

Lelt-szőlő néven ismeretes Szerencsen és Mádon egy, a tokaji Lyány szőlőhöz hasonló fésülés. A tokajhegyaljai Fehérszőlő és Lyányszőlő főleg a tokaji löszben ültetett hazai gyökerű<sup>10</sup> öreg szőlőkben található. Régi magyar szőlőfajták. Leírásuk nem igen fordul elő. Urasági szőlőkben is bőven van. A Lyány szőlő egészen más, mint az erdélyi Leányka.

Érdekes, hogy a Kadarka szőlőnevet Vezensyben, Tiszaföldvárott a köznép nem is használja. Cibakházán, Tizzasason, Tizsakürtön is kerülik, mert a Kadarkának sok változata szerepel itt, amelyeket egymástól jól megkülönböztetnek. Rácfekete: ez a korán érő apró szemű Kadarka válfaj. Tótfekete: apró szemű kadarkafésülés. A kék szemek között érett korábban is akad sok zöld szem. Visontai fekete: ez is egy változata a Kadarkának, ha megéri, akkor is eléggé savanyú, a színe sem szép kék. Levele is fakóbb, nem olyan szép fényes „zsiros”, mint a jóféle és értékes Veres-csumájúnak, mely a legjobb kadamfésülés lenne. Van még „Kesely fekete” (Kesely-kadar), Szegedi-fekete, és Cigányszőlő, amelyek ezen a néven felsorolt tiszazugi községekben egyaránt ismeretesek a Cigányszőlő megegyezni látszik a tokajhegyaljai Purcsin szőlővel.

Jászszentandrason ezeken kívül szerepel még a Kadarkának egy másik szinonim neve: a Törökfekete, amely ezen szőlőfajták déli eredetére utal.

Régi magyar szőlőfajta lenne a Mézes-fekete is, amely Tizsakürtön<sup>11</sup> még feltalálható, s amely fajta dr. Andrasovszky<sup>12</sup> legjobban képzett fajtaismerőnk szerint önálló válfaj.

Nyíló-bajor a neve Vezensyben a rugós Góhérnak (Fehér Góhér), míg a

<sup>10</sup> A filoxéra vész leküzdésének fontos eszközévé vált az a felismerés, hogy bizonyos, Amerikában őshonos szőlőfajták erősen fás gyökérzetűek az élősködő nem képes elpusztítani. Ezért 1880 augusztusában Nedeczky Jenő, a Magyaróvári Gazdasági Akadémia tanára — a földművelésügyi miniszter megbízásából — Amerikába utazott és kísérletként 100 ezer darab szőlővesszőt vásárolt. A három kísérleti telepen elültetett vesszők gyökérzetét a filoxéra nem károsította, ezért az államilag létrehozott szaporító telepeken a hazai fajtáinkat Amerikából szállított immunis alanyok felhasználásával mentették meg. Tekintettel arra, hogy az alföldi futóhomok a kártevő életfeltételeit nem

biztosította, ezért az Alföldön több olyan őshonos szőlőfajta is megmaradt, amelyik a hegyvidékeken teljesen kipusztult.

<sup>11</sup> Az 1930-as években a mai Cserkeszlőt is magában foglaló Tizsakürt község 10 055 kataszteri hold területéből 2109 holdon szőlőskerteket műveltek. A tanyás települési szerkezetben létrehozott tizsakürti szőlőterület nagyságát tekintve a legnagyobb volt Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében.

<sup>12</sup> Andrasovszky József (1889. aug. 15–1943. márc. 7.), botanikus, a hazai ampelográfia kiváló művelője. Az egyetemet Budapesten és Bécsben végezte. 1912-ben lett a Központi Szőlészeti Kísér-

Fekete Góhér neve Sárospatakon Budai-kék. Oroson (Szabolcs megye) Góhér a Góhér neve, és Bikavér szőlőnek nevezik az Othello nevű amerikai direkt termőt.

Noha-szőlő a Noah neve Nyíradácson (Szabolcs megye), Álmosdon, Kokadon és Bagamérott Bihar megyében.

Barabáson (Bereg megye) Demjén a Furmint neve, míg más ugyancsak odaváló kapások Görény-nek nevezik.

Tiszaföldvárrott (Szolnok megye) ismeretes a Királyédes, a Szegedi fehér, és a Fosó szőlő. Az előző kettő önálló változat, az utóbbi úgy látom, hogy megfelelné a Lisztes fehérnek.

Tihamér-szőlő a neve Tállyán a Génuai zamatosnak.

Jakab szőlő a neve a korai Júliusi Kéknek Vesznyben, ugyanitt Légrádi-fekete néven ismernek egy ehhez nagyon hasonló korai kék szőlőt, azonban a Jakab-szőlő hajtása és fűrtnyele piros színű, a Légrádi feketéé világos marad.

Csikos Jóska a Rumanya neve Vesznyben, ahol az Apró-fehér nevű szőlőt Lencse szőlőnek is nevezik.

A Blaskovich<sup>13</sup> uraság Tiszaföldváron terjesztette el a környéken az ún. Blaskovich-szőlőt, amely a Precoc de Mallingre lenne.

Bálintka néven elég sok szőlőtőke van Vesznyben, helyes neve Zöldbálint. Égcsínkék néven szerepel ugyanott a Hamvas nevű régi fajtánk.

Nagylétán (Bihar megye) Pirosbarkar a neve a Bakatornak, Bácsó a Juhfarkúnak, Jenei fekete a Kadarkának.

Abádszalókon Csingős dinka, vagy Csüngős dinka a neve a lazafürtű Piros dinkának.

Vesznyben Sárgalevelű szőlő néven ismerik a fehér Szlankát, amely azonban nem találó neve ennek a fajtának. Ugyanitt Sárgalevelű-fekete néven ismert a Tótfekete nevű Kadarka féleség.

(...) <sup>14</sup>

Nyíregyháza, 1936 évi május hó 19-én.

Korábbi gyűjtéséből összeállította:

*Katona Zsigmond*

*M. kir. szőlészeti és borászati felügyelő*

*Géppel írt másolat, Magyar Országos Levéltár, Földművelésügyi Minisztérium Általános iratok (K184) 1938-21-83050*

leti Állomás és Ampelológiai Intézet munkatársa. Munkássága a szőlőfajták tudományos rendszerezése és feldolgozása területén alapvető. Tanulmányai a Szőlészeti Kísérleti Állomás és Ampelológiai Intézet évkönyveiben, valamint Jávorka Sándor Magyar Flórájában jelentek meg.

<sup>13</sup> A Blaskovich családnak Jász-Nagykunszolnok vármegyében jelentős birtokai voltak. Itt valószínű Blaskovich Elemérről van szó.

<sup>14</sup> A szerző a továbbiakban néhány közismert, a gyümölcsstermesztéssel kapcsolatos népi hiedelmet ismertet.

*Urbán Aladár*

### **GRÓF BATTHYÁNY LAJOS MINISZTERELNÖKSÉGE, FOGSÁGA ÉS HALÁLA**

Budapest, Argumentum, 2007. 505 o.

Batthyány Lajosról a magyar közvéleményben inkább „köztudottan méltatlan halálának emléke él, mintsem kormányelnöki tevékenységének ismerete” – állapítja Urbán Aladár monográfiája bevezetőjében. Az elmúlt több mint 150 év alatt a nemzeti emlékezetben rögzült beidegződés annak ellenére meglehetősen lassan oldódik, hogy a történész szakma az elmúlt évtizedekben, elsősorban az ismertett könyv szerzőjének irányadó historiográfiai jelentőségű munkássága mellett komoly eredményeket mutatott fel a gróf — a magyarországi polgári átalakulás és a magyar nemzeti felemelkedés folyamatában a reformkortól a forradalmi átalakuláson át az önvédelmi háború kényszerű vállalásáig ívelő — politikai szerepének pontos feltárásában és részletes bemutatásában.

Az említett folyamat kiteljesedéséhez kínált kedvező lehetőséget az első független és felelős magyar miniszterelnök születésének 200. évfordulója, amelyhez kapcsolódóan kiemelkedő színvonalú monográfiák (Molnár András: *Viam meam persequor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökséig*. Osiris kiadó, 2007.), fontos tanulmánykötetek (ld. Batthyány Lajos, 1807–1849. Emlékalbum. Szerk. Nagy Mézes Rita. BTM 2007.), s a közvéleményben élő Batthyány-képet tovább árnyaló számos publikáció került a könyvespolcokra. Ezek sorában jelent meg Urbán Aladárnak Batthyány Lajos 1848-as szerepéről készült, minden korábbinál teljesebb, hőse hiteles portréját megrajzoló szintézise. A történelmi múlt valóságát felidéző ábrázolás alapmotívuma az az alkotmányos monarchia megteremtéséért illetve annak megvédelmezéséért folytatott küzdelem, amellyel Batthyány a radikálisan változó körülmények közepette is a törvényesség kereteit szem előtt tartva, a Habsburg Birodalom keretei között kívánt méltányos helyet biztosítani Magyarországnak számára az átalakuló Európában.

Szokatlan és formabontó megoldást választott Urbán Aladár, amikor Batthyány 1848-as miniszterelnöki működését havonkénti bontásban mutatja be, s azon belül is kronologikus sorrendben haladva, gyakorlatilag napról-napra tekinti át a történéseket. Az olvasó esetleges idegenkedését az újszerű megközelítéssel szemben már a tárgyalás legelején eloszlatja lendületes, az egyes elemekben az adott történelmi helyzet totalitását érzékeltetni képes szuggesztív ábrázoló módja. A korábbi munkássága során a lexikonszerű teljesség igényével feltárt és rendezett hatalmas forrásanyagot feldolgozva, s az azokból nyert információk tömegét gondosan összeillesztve mutatja be azok egymásra épülését az ismertett helyzetek alakításában. Az alkotási folyamatban megnyilvánul szerző kiváló arányérzéke, ahogyan a mondanivaló belső igényeit felismerve egyes forrásokat teljes egészében és részletesen elemezve ismertet, másoknak rövid és tényszerű tartalmi összefoglalását adja, hol pedig csupán tételesen említi és pergőtűszerűen felsorolja azokat címszavakban. Az említett műfaji kombinációkkal képes valódi dramaturgiai csomópontokat képezni, drámai helyzeteket és feszültségeket megjeleníteni. A kronológiát követő elbeszélés folyamatát megszakítva, egy-egy fontos pillanatnál megállva összefarkóztatja a korábban elmondottakat, a felsorolt tények halmazát, és tisztázó igényű összegző elemzésekkel rekonstruálja a stratégiai pillanatokot (ld. március 18., március 23/24., március 31., május 14/15., július 4., aug. 31., szept. 10–12.)

Urbán Aladár könyve távolról sem 1977-ben publikált alapmunkájának egyszerű kikerekítését, mennyiségi kiegészítését jelenti az időközben megjelent szakirodalom, elsősorban saját tanulmányai anyagával. Az általa kiadott hatalmas forrásdokumentáció feldolgozásával minőségileg újat hozott létre, ami természetesen nem jelenti az általa korábban megrajzolt Batthyány-kép alapvonásainak megváltoztatását. Az új elemek beépítésével, s az azokból következő összefüggések megrajzolásával azonban a korábbinál is alaposabb és teljesebb, az életút sorsdöntő szakaszá-

nak legapróbb rezdüléseit pontosan felidéző képet rajzol a miniszterelnökről és kormányáról. A tárgyalás során a különösen ellentmondásos kérdések minél hitelesebb megközelítésének igényével alapos és elemző historiográfiai áttekintéseket is beiktat (ld. pl. István főherceg nádornak az uralkodó számára készített 1848. március 23-i fogalmazványa). 1848 európai és magyarországi történetének komplex áttekintése és a legapróbb részletek ismeretének egyidejű birtokában ugyanakkor ráirányítja olvasó figyelmét a tisztázatlanul maradt részletekre, megjelölve egyben a szükséges további kutatások irányát.

A könyv első része a kormányalakítással megbízott miniszterelnököt mutatja be. A vizsgált történelmi változásokat kényszerhelyzetek sajátos kombinációjával színesített kölcsönhatások rendszerében láttatva az alkotmányos forradalmi átalakulás folyamatában a szerző Pest, Pozsony és Bécs közöttösen kifejlesztett nyomásgyakorlását állítja középpontba, különös hangsúlyt helyezve az objektív adottságok mellett a szubjektív tényezők történelemformáló jelentőségére. A maguk speciális összetettségében ábrázolt egyéni politikai magatartásokat ellentmondások szerves együtteseként értelmezi, s azok egymásba kapcsolódó láncolataként mutatja be a konkrét történelmi helyzetet. Történelemfelfogását a determinizmus látszata sem kísérti meg, a történelmi folyamatokat a szereplők által is sokban alakított gazdasági-, társadalmi-, kül- és belpolitikai közegben mozgó felelős, illetve felelőtlen politikusok döntéseinek összegződéséként határozza meg, melyek ábrázolását a különböző helyzetek és szerepek igen árnyalt megközelítése, részletes és pontos tisztázása jellemzi.

Bár vizsgálódásai középpontjában természetesen Batthyány áll, értelemszerűen ugyancsak kiemelten foglalkozik a törvényes konszolidáció mellett határozottan elkötelezett Kossuth Lajos és István főherceg nádor szerepével, megkülönböztetett pozitív funkciót tulajdonítva a sorsdöntő márciusi napokban Esterházy Pál herceg közreműködésének. A kulcszereplők, a főszereplők, a fontos valamint a mellékszereplők között kialakult tudatos illetve spontán munkamegosztás arányait érvényesítve az együttműködésüket szervező összetartó koncepcionális kohézió bemutatása mellett Urbán pontosan megjelöli az eltérések, az ellentmondások, a viták és az ütközések elvi és személyes összetevőit is. A mesterien rekonstruált csapatmunkában Batthyányt a törvényjavaslatok tárgyalása sa motor, Bécsben pedig a faltörő kos szerepében jeleníti meg. Rámutat kivételes taktikai érzékére az azonnali cselekvés időpontjának megsejtésében, valamint szükség esetén (pl. az úrbéri kárpótlások elengedését tartalmazó törvényjavaslat megszületéséről tájékoztató március 23-i miniszteri körlevél) szokatlan és formabontó módon megnyilvánuló bátorságára, olykor a zsarolásig elmenő határozottságára, és „leleplezi” időnként tetten érhető, kényszerből fakadó rögtönzéseit is (ld. a MOIB története). Hasonló precizitással vázolja fel a végsőkig kiélezett viták összetett bécsi hátterét: az uralkodó, az udvar, a főhercegek, a tanácsosok, az osztrák politikusok egymással is összekapcsolódó szerepét.

Nagy hangsúlyt fektet, és jelentős terjedelmet biztosít a Pozsonnyal és Béccsel párhuzamos szintér, „a forradalom rugója” funkcióját betöltő Pest forradalmi eseményeinek bemutatására. Aláhúzza, hogy ugrásra kész radikalizmusával a város folyamatosan nyomást gyakorolt a pozsonyi munkálatokra és a bécsi fejleményekre, közvetlenül befolyásolva, olykor egyenesen meghatározva azok kimenetelét. Szisztematikusan áttekintve a pesti és a Pest megyei forradalmi választmányok működését, a monografikus igényű feldolgozás dimenzióit felmutatva közelíti meg a kulcsfigurának bizonyul Nyáry Pál meghatározó szerepét. Az alakuló kormány és a pesti radikálisok közötti bonyolult viszony részeként rajzolja meg a még fel nem oszlott Helytartótanács mellett nádori meghatalmazással létrehozott, országos hatáskörrel felruházott miniszteri biztosok (Szemere Bertalan és Klauzál Gábor) irányításával, azaz a végrehajtó hatalom egy részének kisajátításával működő, összességében a „több tényező szerencsés találkozása következtében az 1848-as magyar rendszer-váltás előkészítője” funkcióját betöltve a nyugalom fenntartásában rendkívüli szerepet játszó Miniszteri Bizottmány történetét. Meglévő ismereteinket felelevenítve nyújt áttekintést a kormányalakítás rögzös útjáról, majd alapos tájékoztatást ad a fosztogatásokkal kísért és a pogrom elemeinek felbukkanásával lezajló, jelentős városokra kiterjedő antiszemita zavargásokról, illetve az azokkal szembeni gyors, határozott és eredményes fellépésekről. Jelentőségét megillető figyelmet szentel a megyei parasztmozgalmaknak, és méltatja az illetékesek körültekintő, óvatos, a radikális eszközök alkalmazását mellőző, nagy szakértelemről tanúskodó eljárását.

A nehezen kiszámítható, olykor egyenesen kiszámíthatatlan változásokban és váratlan fordulatokban bővelkedő események állandó kavargásában mesterien rendet tartva jelöli ki a fejlemények irányát rendezőelvként meghatározó fő tendenciákat, s nem kisebb pontossággal rajzolja meg a mellékzálakat. Az események lüktetését és dinamikáját, valamint az azokban felhalmozó-

dó drámai feszültséget érzékeltetve a forradalmi történelmi atmoszférát megidéző olvasmánnyal ajándékozza meg olvasóit.

A könyv második része a kabinet élén eltöltött első hónapokat, az április közepétől június végéig terjedő periódust tekinti át. Urbán pontosan felvázolja a meginduló kormányzati munka külső és belső feltételrendszerét, értelmezi az április törvényekben lefektetett új alkotmányos rendszert, s az annak részeként megvalósuló nemzeti önrendelkezés sajátosságait, belső ellentmondásait. Az említett kontextusban elhelyezve rekonstruálja a hatalommegosztás sajátosan magyar megoldását, az uralkodó – a nádor – a kormány – és a parlament jogkörének alakulását, a birodalom két felének egymáshoz való viszonyát, s a fellelhető joghözágokra is rámutatva megkülönböztetett figyelmet szentel a magyar felfogásban „közös intézendő ügyek” (azaz nem közös ügyek) valamint az államadósság problémájának. Hangsúlyozza, hogy „az európai forradalmak eredményeként” a szükséges engedmények „kicsikarása”-val lezajlott, európai mintákat követő „törvényesített forradalom” nem a régi feudális-rendi alkotmány eltörlésével, hanem annak „továbbfejlesztésével” fektette le a polgári alkotmányos államrend magyarországi alapjait. Az alkotást hosszú és alapos reformkori előmunkálatok előzték meg, s az semmiképpen nem tekinthető az esetlegesség jegyeit magán viselő rögtönzésnek.

Részletesen bemutatja a lendületes munkakezdés sikereit, valamint az azzal gyakorlatilag egy időben mutatkozó nehézségeket: a szociális problémákat, a szerb mozgalom jelentkezését, Jelačić nyílt lázadását, a katonaság feletti rendelkezés kapcsán a budai Főhadparancsnoksággal véres konfliktusba torkolló vita birodalmi összefüggéseit. Részletesen foglalkozik az osztrák kormánynak a magyar kormányhoz intézett, a „közös érdekek” realizálását, Magyarország és Ausztria kapcsolatának rendezését kezdeményező május 10-i jegyzékével. Hasonló részletességgel mutatja be a magyar válaszreakciókat: a május 7-i királyi kéziratok keletkezésének történetét, a független magyar haderő alapjait megeremtő május 15-i döntést, a „nagy-magyar koncepció” megfogalmazódását és a független magyar külpolitika kialakítására irányuló intézkedéseket. Kiemelten foglalkozik Batthyány innsbrucki tárgyalásaival, János főhercegnek a horvát kérdés kapcsán tanúsított kétszínű viselkedésével, István főherceg nádor teljes alter egó teljhatalommal történő június 26-i felruházásával, amely átmenetileg a tiszta perszonáluniónál is lazább kapcsolatot eredményezett a birodalom két része között. Az osztrák kormány június 29-én kelt, immár nyíltan ellenséges és fenyegető hangnemben íródott, s a magyar kormánnyal szembeni semlegesség felmondásával fenyegető újabb jegyzékére, továbbá az udvarnak a pesti országgyűlés megnyitásától történő elzárkózására valamint a horvátok nyílt támogatására is utalva megállapítja, hogy júniusban az ellentétek fokozatosan elmélyültek, s tapasztalatai alapján Batthyány számára is megvilágosodott, hogy a Jelačić-tal folytatandó tárgyalások egyetlen alternatívájaként a háborúra történő felkészülés kínálkozik.

A könyv harmadik része a népképviselői országgyűlés hónapjait tekinti át, melynek történéseit mindenekelőtt a szerb felkelés kibontakozása, a horvát viszály elmélyülése, s az osztrák kormány alig leplezett ellenséges magatartása határozta meg. A magyar kormány július 4-i két rendkívül fontos állásfoglalása (az osztrák kormánynak küldött válasza, illetve az István nádorhoz címzett emlékirata) alapján Urbán arra hívja fel a figyelmet, hogy Batthyányék immár hivatalosan is kimondták: Bécs számára az önálló magyar pénz- és hadügy létezése jelenti a valódi problémát, s a magyar nemzet csupán törvényes jogai alapján tudja a baráti egyetértést elképzelni. Rámutattak továbbá arra is, hogy „a hajdani Vendée szerepé”-vel azonosított horvát lázadás célja az elszakadás és az örökös tartományokhoz történő csatlakozás, továbbá a magyar ügyek újra Bécs alá történő rendelése. „A fegyveres pártütés megkezdődött”, s „a honnak védelmére készülődést fel nem függeszthetjük” – szöveg a világos és határozott üzenet, ami azt mutatta, hogy a magyar vezetés felismerte a fenyegetések lényegét, és elszánta magát az uralkodó által szentesített törvények megvédéséért folytatandó fegyveres önvédelemre.

A szerző részletesen elemzi Batthyány júliusban lebonyolított két bécsi látogatását, különösen Jelačić-tal 29-én lezajlott találkozását, melyen a horvát bán a birodalmi egység helyreállításának igényét középpontba állítva követelte az önálló magyar pénz-, had- és külügy felszámolását, továbbá az osztrák államadósságból való részvállalást. A sikertelen négyszemközti próbálkozást követően János főherceg újabb találkozót szervezett meg, melyről Batthyány azzal az érzéssel távozott, hogy „a horvátokkal nem lesznek gondjaink, Jelačić kész velünk kezét fogni”. A magyar premier optimizmusa s az események valódi kifejlődése közötti ellentmondás okainak kutatása jellemző példája annak, hogyan közelít meg Urbán a rendelkezésére álló ismeretek alapján pontosan még nem tisztázható kérdéseket. Gondosan összeveti az ismert forrásokban, memoárokban és a szakirodalomban fellelhető tényeket és értelmezéseket, majd megfogalmazza az ezekből adódó dilemmákat, és rögzíti a további megfigyelésre váró részleteket.

Mi húzódnak meg azonban a nehezen megmagyarázható ellentmondás hátterében? Elképzelhető, hogy Jelačić a négyezemközi beszélgetésen fejtette ki őszintén álláspontját, a feltehetően kikényszerített hatszemközi egyeztetésen pedig képmutató szerepet játszott. Nem kizárt, hogy János főherceg partnere volt a színjátékban, továbbá a Habsburg politikus előtti szerepjáték lehetősége sem. Akármilyen is motiválhatta azonban a horvát bánt, nem változtat azon a tényen, hogy sikerült alaposan félrevezetnie Batthyányt. S nem változtat érdemben azon a júliusban megvalósuló, Urbán Aladár által megjelenített munkamegosztáson sem, melyben az osztrákok a horvát–magyar kiegyezést, Jelačić pedig a birodalmi recentralizációt sürgették, miközben követelésük nem jelentett egyebet „teljesíthetetlen provokációnál”.

„A válság hónapja”-ként megjelölt augusztus elején Batthyányt egyelőre inkább az optimizmus jellemezte, ami sokban a német egységhez fűződő várakozásokra vezethető vissza. Ennek jegyében mondta fel gyakorlatilag a pesti parlament a Pragmatica Sanctiót, amikor egyhangúan megszavazta, hogy nem segít Ausztriának, amennyiben az konfliktusba keveredne a formálódó új Németországgal. Szalay átmeneti sikereit Wessenberg szeptember 2-i határozott ellenlépése előtt fejet hajtva Frankfurt megsemmisítette azonban — hangsúlyozza a július 26-i elismerés visszavonásának folyamatát Gergely András alapvető kutatási eredményire támaszkodva rekonstruáló szerző.

Augusztus további fontos mozzanatait Urbán a belpolitikai ellentmondások fokozódásában, mindenekelőtt a Batthyány és Kossuth között az olasz segély vitája kapcsán már korábban fellépő bizalmatlanság elmélyülésében, az ellenzék radikalizálódásában határozza meg. Az ellentétek kiéleződését eredményező haderő állítási vita kapcsán jól szemlélteti hogyan érvényesítette Batthyány azt a kormányzati érdeket, hogy a parlament által hozott „mértányos” törvényt az udvar utasítsa el, s hártotta el ezzel Nyáryék — Bécsnek szóló nyílt hadüzenettel egyenértékű — álláspontjának elfogadását. A vitában megnyilvánult a kormánypolitika lényege: nem engedni magát leszorítani a törvényesség útjáról, leleplezni az ellenforradalmi készülődést és annak alkotmányt sértő jellegét.

A bravúros egyensúlyozással párhuzamosan a maradék illúziók megszűnésének jeleként ismerteti Urbán Batthyányt Szalayhoz intézett kétségbeesett segélykérő levelét, amely feltárta, hogy a „reakció már nyíltan lép fel és többé nem titkolja szándékait, s terveit. Magyarország van kijelölve első áldozatul”. Az idézett felismerés képezte a Deák Ferenc kiegyezési törvényjavaslatát 27-én elfogadó, a horvátok számára a teljes állami függetlenség megadását magában foglaló kormányhatározat hátterét, amely Deák és Batthyány augusztus 29-én kezdődő, az udvar megalázó, továbbá a bécsi kormánynak az április törvények módosítását követelő magatartásával szembesülő kompromisszumkereső bécsi látogatásának politikai alapját képezte. Urbán hosszasan boncolgatja, hogy milyen alapon folyhatott az alkudozás. Utal arra, hogy a pesti közvélemény elképzelhetőnek tartotta akár az érdemi engedményeket is az államadósság kérdésében, miközben a bécsi sajtó az önálló had- és a pénzügy feladásáról értekezett. A kivívott nemzeti önrendelkezés rovására kötendő kompromisszum lehetőségét azonban kategorikusan kizárja, hiszen — mint azt hangsúlyozza — a bécsi követelések teljesítését magában foglaló készség létezése értelmét és egyben elejét is vette volna Jelačić támadásának. Tényként rögzíti ugyanakkor, hogy az államadósság tárgyában mutatott engedékenység kevésnek bizonyult a kapitulációt követelők jóindulatának visszaszerzéséhez.

Az augusztus 31-én keltezett államirat tartalmának megismerése, valamint Jelačićnak hivatalába történő visszahelyezése forradalmi hangulatot generált Pesten és rendkívüli intézkedések bevezetését, az eszközeit immár nem a törvényből merítő ideiglenes végrehajtó hatalom létrehozását eredményezte. Szeptember 10-én megtörtént a kormány lemondása, majd 2 nappal később Batthyány újabb kormányalakítási megbízása, miközben 11-én Jelačić átkelt a Dráván. Az eseményeket percről percre nyomon követve Urbán kiválóan jeleníti meg a drámai mozgásokat. Hasonlóképpen ábrázolja a kijelölt miniszterelnök emberfeletti, az ellenállás szervezésére s a törvényesség megőrzésére egyszerre irányuló erőfeszítéseit, Kossuthal való ellentmondásos együttműködését, valamint a radikálisok ellene irányuló hecckampányát, s a politikáját elutasító parlamenti támadásokat. Bemutatja a magyar seregek fővezérlétének a nádorra történő átruházásával megoldást kereső, ám kudarccal végződő kísérletet, a tragédiába torkolló Lamberg-misszió, valamint a hattagú OHB megbízásának történetét. Megállapítja, hogy miközben Batthyány tartott a forradalom kitörésétől, a rendelkezésére álló utolsó pillanatig szervezte az ellenállást, melynek megalapozásában szerepét egyenesen nélkülözhetetlennek minősíti.



A könyv negyedik része a miniszterelnöki megbízás alóli felmentéstől a halálos ítélet végrehajtásáig kíséri nyomon Batthyány életútjának utolsó szakaszát. A politikai magatartásában bekövetkezett gyökeres fordulat állomásait követve Urbán ismerteti a nagypolitikától távol töltött időszak után november végére időzített Pestre történő visszatérésének körülményeit, majd Kossuth politikájával való szembehelyezkedésének motívációit, a békepárti szervezkedésben vállalt kezdeményező szerepét, és bemutatja azt is, hogyan késleltette az igazoló bizottság újra bekapcsolódását az országgyűlés munkájába. A december 31-én lezajlott parlamenti vitában képviselt álláspontjának értékelését követően pedig a Windisch-Graetz herceget felkereső békeküldöttségben betöltött szerepét elemzi.

Batthyány tragédiához vezető szerepvállalásának okait kutatva mindenekelőtt arra a körülményre irányítja a figyelmet, miszerint a gróf komolyan hibáztatta magát a kialakult helyzetért, a Béccsel szemben tanúsított s általa utólag túl merevnek tekintett politikájáért, a fegyveres harc megkezdéséért. Éppen ezért becsületbeli ügyének, egyenesen kötelességének tekintette, hogy önfeláldozó bátorsággal tegyen meg mindent a tragédia elkerüléséért, s tán arra is gondolt, hogy szerencsés esetben a behódolással megmenthet valamit. Mindenképpen be akarta szüntetni a katonai ellenállást, mivel nem tartotta felkészültnek nemzetét a háború megvívására. A „rút politikai gyilkosság”-gal lezáruló koncepciók per teljes feldolgozásának tanulságait összegezve megállapítja, hogy Bécs szemében Batthyány számított az 1848-as bonyodalmakért elsősorban felelős főbűnösnek, és személye egyéb okok miatt is Schwarzenberg herceg, és mindenekelőtt Zsófia főhercegnő szenvedélyes gyűlöletének céltábláját képezte. Nem kis mértékben az ő személyes bosszújuk számlájára írható az a megrendítő történet, amelyben Urbán szívszorító módon rajzolja meg Batthyány Lajosné hősiességét, annak drámai és mélyen emberi intim aspektusait.

Batthyány bukásának okait vizsgálva kiemeli, hogy miközben a premier sosem került ki-sebbségbe a parlamentben, s nem vesztette el a lakosság bizalmát, Bécs „mélyen megsértette” az alkotmányos monarchia játékszabályait, s gyakorlatilag lehetetlenné tette a kormányzást, ki akarta provokálni, hogy Pest anarchiába sülyedjen, ami ürügyként szolgálhatott volna beavatkozására. Ezt kívánta elkerülni Batthyány úgy, hogy működésében „a törvény, a király esküje volt vezérfonalam, és sem jobbról, sem balról nem hagytam, hogy visszaéljenek velem.” A sors kegyetlen pikantériája, hogy bár a király által szentesített törvények végrehajtása és védelmezése jegyében vállalta a küzdelmet, végül a felségárulás vádját rásütve végezték ki.

Batthyány legnagyobb tévedése Urbán Aladár szerint az volt, hogy az ellenség kezére adta magát. De mi lehetett az oka hibás kalkulációjának? Számos jel mutat arra, hogy utolsó erőtartalékait is felőröl pszichés sokkhatás alatt állva, önvádaktól marcangoló hisztérikus állapotban az előre menekülést választotta az ismeretlen jövőbe, s a várható kockázatokkal nem számolva (vagy azokat messzemenően lebecsülve) mintegy a sorsra bízta magát.

„A legmagasabb körök bosszúvágya és a hidegfejű birodalomalapító szándék így pecsételte meg az első felelős magyar miniszterelnök sorsát” – fogalmazza meg Urbán Aladár végszóként csendő megállapításában.

*Erdődy Gábor*

*Gyáni Gábor*

## HÉTKÖZNAPI ÉLET HORTHY MIKLÓS KORÁBAN

Mindennapi történelem

Corvina Kiadó Budapest, 2006. 182 o.

Nem gyakori eset, hogy a tudományos kutatás, valamint a közönség érdeklődése egy irányba mutat, sőt találkozik. A történészek egy korszak társadalmának, jellemző jegyeinek feltárására törekedve évek óta növekvő figyelmet fordítanak az életviszonyok, az életmód alakulására, mint amelyek valódi közelségbe hozzák az egykori tényleges viszonyokat. Az olvasóközönség is azt firtatja: hogyan éltek az emberek, milyenek voltak a hétköznapiak? A különböző források, statisztikák adatai, amelyek a társadalom struktúrájára vonatkoznak, nélkülözhetetlenek, de zömük meglehetősen elvont s önmagukban nem adnak választ a „hogyan éltek” kérdésére.

Hanák Péternek 1980-ban kelt megfogalmazását követve Gyáni szándéka az, hogy „a Horthy-kor máig túlzottan átpolitikált fogalma mellett, részben annak helyébe lépve inkább ez a fajta »emlékezetben tartott múlt« idézze fel szüleink, nagyszüleink valamikor volt életét”, hiszen „a mindennapi életnek az életstílus és a köznapi gondolkodás, valamint a mentalitás fogalmában

összegződé megannyi ténye a vagyoni, jövedelmi vagy foglalkozási helyzettel egyenértékűvé formálja mindannyiunk életét”.

Gyáni 12 fejezetben mutatja be, mit is jelent ez a megállapítás (A munka világa, Jól élni – valahogy megélni, Lakni valahol, Lakni valamiben, Utazni, kommunikálni, Család és szex, Test és ruha, Evés és ivás, Bűn és bűnhődés, Kultúra és szórakozás, Hit és ráció, Élet a háború idején). A fejezeteket rövid, a lényegét jól megragadó összefoglalók nyitják, a kifejtésben pedig feltárul az azokban rejlő sokféleség: a lakóhely változik a várostól a tanyáig, a lakás helye a palotától a parasztházig s ez a sokszínűség érvényes a többi témára is. E mellett egy-egy témakört úgy állít az olvasó elé, hogy látható az a változás is, amely a korszakban végbement. A finom distinkció következtében magának a társadalomnak a tagoltsága is megjelenik, attól függően, ki hol foglal helyet, mennyiben részesül a kedvező lehetőségekből. Ebben a szerző joggal támaszkodhatott számos korábbi munkájára, amelyekben a városi élet viszonyait, a társadalom különböző jelenségeit vizsgálta.

A kötet azonban nemcsak azokat a kérdésköröket tárgyalja, amelyeket szokványosnak vagy elvárhatónak tekinthetünk. Az ezekben rejlő adatgazdagság és problémalátás nagy értéke a munkának, már csak azért is, mert ezeken belül is új elemeket hoz elénk, igazodva a korszak ízlésének, szokásainak alakulásához. Az öltözködés kapcsán például foglalkozik a „meztelen test”, a „lecsupaszított test” korabeli megjelenésével és divatjával a strandokon, a fürdőhelyeken, egyáltalán a testkultúra térhódításával. Bemutatja az új női imázst, de azt is, hogy ez tulajdonképpen távol állt a keresztény-nemzeti értékrend eszményi nőalakjától, hogy a „hivatalos” eszmévilág és a gyakorlati élet között bizonyos feszültség volt tapasztalható. Az újdonság erejével hat a szöveg, amikor a család kérdéskörét taglalja, mert kitér a szex problémájára. Szinte merésznek mondható, hogy teret szentel az abortusz kérdésének, ami a maga idején beszédtema sem lehetett, törvényileg tiltott volt s ennek nyomai ott vannak a mai közgondolkodásban is. Ezekről szólva revelációként ható forrásokat szolgált meg, olyanokat, amelyek egyáltalán nem közismertek s nem is nagyon kutattak. De felhasznál olyan, a maga korában ismert és olvasott szerzőt is, mint Erdős Renée, akire ma már bizonyára igen kevesen emlékeznek.

Egészen új kérdéseket tárgyal a Hit és ráció cím alá foglalt szöveg. Ez annyiban kapcsolódik a korábbiakhoz, hogy sajátos aspektusból világítja meg a mentalitás változását, ami kisebb-nagyobb mértékben az egész társadalomban észlelhető volt. Olyan jelenségekről van szó, mint a hitbeli meggyőződés és az ésszerű gondolkodás ütközése, a vallási fanatizmus meglegedése például a Kaszpakultuszban s ezzel emlékezetünkbe idéz egy mára már gyakorlatilag elfeledett jelenséget. Mindez az idő előre haladtával az egyéni és csoportidentitás zavarához vezetett, kényszerű módon a zsidóság esetében is.

A kötet utolsó fejezete a háború alatti életet mutatja be s ennek keretében szentel kellő teret a zsidóság üldözésének, tragikus sorsának. Erre a fejezetre is a finom különbségtétel, a valóság sokféleségének keresése és bemutatása jellemző. Szemben azzal a nem ritka összemosó egyoldalúsággal, amely nem idegen némely, ezekkel az évekkkel foglalkozó munkától, Gyáninál világossá válik, mennyire eltérő háborús tapasztalata volt a hátszország lakosságának, a fronton szolgáló katonáknak, a munkaszolgálatosoknak. E többféleség számbavétele nélkül lehetetlen lenne reális háttérmagyarázatot adni ahhoz, hogy a háború, a főváros ostroma, a szovjet katonai győzelme miért rögzült nagyon is különböző módon a túlélőkben. A bőségnek ma már csak anyagiakkal korlátozott elérhetőségében nem árt szembesülni az egykori, ma már hihetetlennek tűnő hétköznapi nélkülözésekkel, azzal, hogy ma Budapesten sok esetben színházi, zenei programoknak adnak helyet azok a lakóházi pincék, amelyek 1944–45-ben rettegésben eltöltött idők életterei voltak. A felhasznált visszaemlékezések személyessé teszik a legnehezebb idők megpróbáltatásait, különösen a zsidóság esetében. Gyáni nagyon életszerűen mutatja meg azt a bonyolult, felületesen meg nem ítéltető helyzetet, amiben az üldözötteket mentő különböző személyek, szervezetek tevékenykedtek, még ha nem is tömegesen. Joggal zárja elbeszélését azzal, hogy a korszakban „homlokegyenest ellentmondó emberi lehetőségek” rejlettek s ezek „gyakran kiáltó szélsőségeként” mutatkoztak.

A kötet nagyban segíti a korszak sok más, tárgyán túlmutató, de az életviszonyoktól nem független jelenségének megértését. Hogy csak egyetlen példát említsék: ha az életviszonyok oldaláról tekintünk az 1930–40-es évek falukutató, népi író mozgalmára, érthetővé válik, miért a paraszti-, mezőgazdasági, a falvakban élő népesség sorsát tekintették sorsdöntőnek, még ha az egyoldalúságtól sem mindig mentesen.

Szakszerűsége, sokoldalú és finom ábrázolása miatt a kötet mentes minden egyoldalúságtól, attól, hogy idealizálja vagy éppen ellenkező módon állítsa elénk a korszakot. Ezt annál fontosabbnak tartom, mivel napjainkban mindkét eset gyakorta fordul elő, sőt, nagyobb mértékben ta-

pasztalható — ha nem is igényes szakmunkákban — a múlt történetetlen megszépítésére irányuló törekvés. Gyáni kiegyensúlyozott megbízhatósága azért is fontos, mert remélhetőleg fiatalabb és idősebb olvasói egyaránt vannak és lesznek. Olyanok, akik számára a tárgyalt idő távoli és meglehetősen idegen múlt, amiről most jó eligazítást kapnak. Olyanok, akiknek viszont ez az időszak nem történelem volt, hanem az életük, a társadalom bármely pontján álltak is egykor s most, a valós viszonyokkal szembesülnek, ha kívánják ezt, ha nem.

A kötet új megvilágításba helyezi azokat a tényezőket, amelyek a hétköznapi életet, az életviszonyokat meghatározzák, illetve befolyásolják s ezek között háttérbe szorul vagy a mellé sorakozik fel, amit a vagyoni, foglalkozási viszonyokról természetesen nem feledhetünk. De előtérbe kerül a város mint lakóhely a maga rendkívüli előnyeivel, a technikai fejlődés, a közlekedési lehetőségek gazdagodása és egyre nagyobb mértékű elérhetősége, nem kevésbé a tömegsajtó, a telefon s különösen a rádió, valamint a mozifilm megjelenése és elterjedése. Mindezek nagyon sokféle módon könnyítették meg az életet, de ami talán még fontosabb volt, közelebb hozták egymáshoz a különböző társadalmi státuszúak élményvilágát, mentalitásának alakulását s így előmozdítottak bizonyos fokú demokratizálódást. Szerepet játszott ebben a ma úgy mondanánk civil társadalom önszerveződésének széles lehetősége. A tízezrével működő egyesületekben, klubokban stb. az ipari munkásoktól az arisztokráciáig mindenki megtalálta a helyét. Annak ellenére, hogy ezek a szervezetek bizonyos kasztszerűséget őriztek, minden réteg öntudatát erősítették.

Végül is mit mondanak a hétköznapi élet viszonyai Horthy Miklós idejéről, mit árulnak el a magyar társadalomról? Gyáni interpretálásából — úgy tűnik — a válasz egy ellentétpárban ragadható meg: sokféle változás, sőt, kedvező változás mellett és ellenére alapvető kérdésekben és területeken kedvezőtlen állandósulás, megmerevedés érvényesült. Egészében javultak a munkaes életviszonyok, ez valamennyire a társadalom minden rétegét érintette, a javulás mértéke azonban távolról sem volt azonos.

A recenzenstől elvárható, hogy rávilágítson — szükség esetén — egy adott mű kétségtelen fogyatékoságaira. Ennek az elvárásnak jelen esetben nem tudok megfelelni és szükség sincs rá. Legfeljebb azt említhetem, hogy mivel igen érdekes és még kevésbé ismert képanyag illusztrálja a szöveget, szívesen láttam volna ebből jóval többet is. A bírálatnak támasza volna, ha Gyáni munkáját lenne mivel összevetni, egy hasonló kiadványhoz viszonyítani s úgy mérlegre tenni. De Horthy Miklós koráról hasonló, az életviszonyokat összefoglaló kötet nem készült. Úttörő munkát végzett tehát és így vállalnia kell az etalon szerepét, a további ilyen tárgyú munkákat a jövőben hozzá kell mérnünk.

Az olvasók tájékozódását szolgálja a kötethez csatolt időrendi áttekintés, a felhasználta, rendkívül gazdag és sokoldalú irodalom felsorolása, a képek lelőhelyeinek jegyzéke, valamint a tárgymutató. Az egész könyv jól megírt, olvasmányos és miközben tudományos igénytelenséggel tárgyalja témáit, sehol sem tudálcékos vagy nehézkes.

L. Nagy Zsuzsa

### *Püski Levente*

## **A HORTHY-RENDSZER (1919–1945)**

Modern magyar politikai rendszerek

Budapest., Pannonica, 2006. 307 o.

A Pannonica Kiadó 2005-ben indította útjára Modern magyar politikai rendszerek című sorozatát Romsics Ignác szerkesztésében. A sorozatból eddig *A dualista rendszer és A Horthy-rendszer* című kötet jelent meg Kozári Monika, illetve Püski Levente tollából. A tervek szerint a további kötetek *A Rákosi-rendszer*, *A Kádár-rendszer* és *A rendszerváltás rendszere* lesznek.

A sorozat újdonsága, hogy nem (politikai) eseménytörténetet ad, hanem az egyes korszakok politikai struktúráját ismerteti. Az egyenes vonalú, kronologikus történetmondás helyett tehát a politikai rendszer egy-egy „intézményének” működését mutatja be az egyes fejezetekben a szerző, akit az újszerű tárgyalásmód új kihívások elé állít. Püski Leventétől, a debreceni egyetem oktatójától nem idegen az intézménytörténeti megközelítés, hiszen a Horthy-kor iránt érdeklődők figyelmét a felsőházi írt munkájával keltette fel korábban.

A rendelkezésre álló szakirodalom összefoglalására vállalkozó Püski a könyv bevezetőjében a munka korlátaira hívja fel az olvasó figyelmét. Ezek közül elsőként a szakirodalom nem egységes fogalomhasználatát emeli ki, másrészt az újszerű megközelítésből fakadó problémákat. A leg-

nagyobb nehézség — folytatja a szerző — a keretek kijelölése és a hangsúlyok elhelyezése volt. A Horthy-korszak politikai berendezkedésének bemutatását ígérő bevezetés szerint a kötet témája a tágran értelmezett politikai rendszer, azaz a politikai kultúra. Az államhatalom klasszikus ágai, valamint a pártok, az államfő, a társadalmi szervezetek és a törvényhatóságok ismertetése mellett az elitscsoportok, a hatalmi viszonyok, a politikai eszmék és ideológiák rendszerezett tárgyalását kapjuk Püskitől.

Az olvasó egyetértéssel olvassa a bevezetésben, hogy a szerző nem tartja szerencsésnek a Horthy-rendszer címet. A Horthy-rendszer kifejezést ugyanis nem használja a szakma, mivel Horthy sem létrehozója, sem fenntartója nem volt a rendszernek. Államfőként azonban a korszak emblematisz alakja volt, ezért beszélünk Horthy-korszakról. Talán szerencsésebb lett volna ezt adni a kötet címéül, hiszen a sorozatcímbe amúgy is szerepel a politikai rendszer kifejezés. A rendszer megnevezésére pedig leginkább a vizsgált korszakban is használatos „ellenforradalmi rendszer” kifejezést használnánk.

A szerző természetesen csak úgy tudja egy adott korszak politikai rendszerét vizsgálni, ha meghatározza a korszak kezdetét és végét. Ez az első és az utolsó fejezetben történik. A politikai intézményrendszerrel írtakat keretbe foglaló két fejezet a hatalmi rendszer kialakulásának illetve a kialakult struktúrák megszűnésének vázlatos eseménytörténetét adja. A *rendszer alapjainak megteremtése* című fejezet a tanácsköztársaság bukásától a kormányzóválasztásig vizsgálja a Horthy névvel fémjelvezhető keresztény-nemzeti ideológia és az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutását. A *tragikus vég* címet viselő zárófejezet a német megszállás időszakát tárgyalja. Püski értelmezése szerint tehát a kialakult hatalmi struktúra 1920 márciusától 1944 márciusáig tekinthető önálló és egységes politikai rendszernek. Az utolsó fejezettel úgy zárja le a Horthy-kort, hogy elítéli a német megszállás idején történeteket, de egyúttal a Horthy-korszakot is elhatárolja nem csak a nyilas uralomtól, de az azt megelőző fél év történéseitől is. Ezzel pedig nem vállalja a korszakra vonatkozó számos kínos kérdés megválaszolását, azt sugallva, hogy az ekkor történtek nem következtek illetve nem magyarázhatók a rendszerből. Püski egyébként kiemeli, hogy távol kívánja tartani magát a korszak értékelésétől, ezért az egyes intézményeket kelet-közép-európai összehasonlításban igyekszik bemutatni.

A politikai rendszer ismertetését az elsőként megszilárdult intézmény, az államfői méltóság ismertetésével kezdi. A fejezet nem csak a kormányzói jogkör kialakulásának és változásának történetét és az ezzel szorosan összefonódó államforma-kérdést tárgyalja. Püski plasztikusan mutatja be, hogy Horthy informális fővezéri hatalma hogyan alakult át legitim kormányzói hatalommá. E folyamat két lényegi mozzanatáról: a Nemzeti Hadseregnek az alkotmányos keretek közé való betagozódásáról és a „királypuccsokról” olvashatunk. A szerző Horthy portréját is megrajzolja, mivel a kormányzó politikai aktivitását Horthynak az államfői szerepről vallott felfogásával és az egyes miniszterelnökökhöz való személyes viszonyával magyarázza.

Az államfő után a politikai pártok és irányzatok áttekintése következik két fejezetben: előbb az 1920-as évek, majd a korszak második felének pártrendszerét ismerhetjük meg, a pártokat irányzatokba illetve ideológiai blokkokba sorolva. A kormánypárt belső viszonyainak ismertetése után az ugyancsak sokszínű ellenzékéről kapunk jó áttekintést: az egyes párttörténetek mint mozaikkockák rendeződnek a korszak ideológiai tablójává. A pártok után a választási rendszer alakulásának története következik európai összehasonlításban. Ezután kerül sor az országgyűlés bemutatására: a nemzetgyűlés, illetve a képviselőház és a felsőház működésének részletes és életeli ismertetését több anekdotikus elem is színezi.

A törvényhozó hatalom után a végrehajtó hatalom működését tekinthetjük át. Előbb a kormányzati munkába nyerünk betekintést: a kormánystruktúra felvázolása után a bel- és külügy példáján láthatjuk a rendszer működését megismerve közben a korszak fontosabb kül- és belpolitikai kérdéseit is. Ezután az egyes miniszterelnökök mint kormányfők jellemzése következik. A végrehajtó hatalom csúcsának ismertetése után az önkormányzatiságról és a közigazgatási rendszerről olvashatunk. Ezen belül előbb a főváros kerül sorra konkrét esetek ismertetésével és részletekbe menően, majd a vidéki (vármegyei és városi) autonómiák általánosítva.

A végrehajtó hatalom után az igazságszolgáltatás kerül sorra két fejezetben. A régi, dualista keretek közt működő igazságszolgáltatás és jogrendszer rövid ismertetése után a szabadságjogok korlátozott érvényesüléséről ír a szerző. A fehérterror időszaka jogbizonytalanságának bemutatása után a kollektív szabadságjogok érvényesülését tekinthetjük át: a korlátozott, de a sokszínűséget lehetővé tevő sajtószabadságot, a pezsgő egyesületi életet, a nemzetiségi és felekezeti politikát, különös tekintettel a zsidókérdésre.

A *Politika és társadalom* című fejezetben egyrészt a politikai elit szociológiai összetételét elemzi a szerző, másrészt — jobb híján — a politikai-társadalmi mozgalmak is itt kerülnek említésre. Egyébként a szerző szinte csak itt hivatkozik egykorú forrásokra – talán a szakirodalom foghíjaira mutatva rá ezzel.

Végül a politikai berendezkedés jellegéről olvashatunk összegzést. Püski itt egyrészt a magyar viszonyokat nemzetközi környezetbe helyezve értékeli, másrészt a politikai legitimációt szolgáló történetírói értelmezésekkel polemizálva fogódzókat ad a sokszínű szakirodalom megértéséhez. A bethleni rendszert olyan alapfogalmak segítségével elemzi mint a demokrácia-diktatúra fogalmi pár, az ellenforradalmiság, a keresztény-nemzeti ideológia, illetve a konzervativizmus. Ezután ismerteti a kialakult politikai struktúra megváltoztatására törekvő két reformkísérletet: Gömbösét és Imrédyét. Püski végül arra a következtetésre jut, hogy a Bethlen által létrehozott rendszer fő erénye a nyugalom és a stabilitás, míg fő hátránya a régi viszonyok konzerválása és antidemokratizmusa volt.

Püski kötete a kitűzött céloknak megfelelően jó áttekintést ad a politikai intézményrendszerről a meglévő szakirodalom alapján. A kötet két legnagyobb erényének a strukturált ismeretközlés mellett egyrészt a nemzetközi összehasonlításokat, másrészt az intézménytörténet életszerű bemutatását tartjuk. Utóbbit Püski úgy éri el, hogy a szűken vett jogi megközelítésen túl az intézményeket működtető emberek személyiségét is figyelembe veszi. Ezen mozgatóerők bemutatásának hiányában ugyanis az események krónikája nem lenne sem érthető, sem összefüggő.

Néhány kritikai megjegyzésünk azonban lenne a kötethez. Véleményünk szerint a könyv használatát segítette volna, ha az egyes fejezeteket további alfejezetekre bontotta volna a szerző, hasonlóan ahhoz, ahogy Kozári Monika is tette a dualizmusról szóló kötetben. A kézikönyvszerű tárgyalás már csak azért is lett volna előnyös, mert a függelékben sajnos csak személynévmutató kapott helyet, a tárgymutató érthetetlen okokból hiányzik. Ugyancsak hiányzik a gazdaság, ami teljes egészében kimaradt. Elkelt volna egy táblázatos összegzés is az egyes pártok választási eredményeiről. Továbbá a jól válogatott irodalomjegyzékben nem szerepel Dombrády Lóránd 2000-ben megjelent tanulmánykötete (*Katonapolitika és hadsereg 1920–1944*), noha a szövegben többször történik rá hivatkozás.

A tartalmi kérdések tekintetében leginkább azt éreztük problematikusnak, hogy a szerző 1944 márciusában elvágja a történet fonalát, holott az nem indokolható például a kormányzói vagy a miniszterelnöki tisztség esetében. Ezzel — szándékai ellenére — azt a látszatot kelti, mintha például a zsidók deportálása nem függött volna össze az általa bemutatott rendszerrel: a csendőrség hatékony működésével, a korszak antiszemitizmusával és az állampolgárok nagyfokú tekintélytisztelésével.

Végül pedig más szerkezetet javasoltunk volna a pártok történetét bemutató résznek. Véleményünk szerint egy eszmetörténeti alapú megközelítés teljesebb képet adott volna a kor politikai kultúrájáról. Így az adott ideológia ismertetése után annak legjelesebb képviselőinek, illetve fórumainak bemutatása következhetett volna, s csak legvégül az eszméket reprezentáló pártok. Ez esetben a parlamenten kívüli mozgalmak (mint a népi mozgalom) nem szorultak volna ki a politikai paletta felrajzolásából, s nem kerültek volna a politika és társadalom című fejezetbe.

Az említettek alapján úgy érezzük, hogy az újszerű, strukturált megközelítés nemcsak jogos, de hasznos is. Érdeklődéssel várjuk a sorozat következő kötetét éppen úgy, mint Püski Levente következő munkáját.

*Paksa Rudolf*

*Szvák Gyula*

## OROSZORSZÁG HELYE EURÁZSIÁBAN

Pannonica Kiadó, Budapest, 2006. 175 o.

Az ismertető kötet a neves magyar ruszista és tudományszervező, az ELTE Ruszisztikai Központjának és az MTA-ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoportja irányítójának 1999 és 2006 között megjelent historiográfiai tanulmányait tartalmazza. A szerzőt több mint három évtizednyi kutatómunkája során olyan kérdések foglalkoztatták, mint az orosz história egyetemessége és különössége, az oroszországi feudalizmus sajtászerűségei, az ország európai vagy ázsiai típusú fejlődése, a történelmi erők szerepe és a rendszerváltó évtized magyar történelmi ruszisztikájának alakulása. Az óriási történeti és historiográfiai anyagot átfogó és a vitás kérdé-

sek újszerű megvilágítására irányuló könyvbeli írások a történelemtudomány fenti ágának objektív és előítélet-mentes evolúcióját mozdítják elő.

A kötet első részének két tanulmánya a történelmi sajátosságokról szól. Az első írás az Oroszország helye Európában a közép- és kora újkorban címet viseli. A szerző bemutatja többek között Hajnal István, Makkai László, Gunst Péter és Szűcs Jenő Európa régióiról vallott nézeteit. Oroszország sajátos, külön európai régiót képezett és a tatárok a Moszkva központú északkeleti orosz állam esetében sem tudták megtörni az európai típusú fejlődést. Az adott geopolitikai helyzetben a korábban kialakult feudális jelenségekhez azonban keleti elemek is társultak, ami hozzájárult ahhoz, hogy a kora feudális típusú, patrimonális-despotikus rendszer tartós maradjon, majd az európai újkor hajnalán egy paradox modernizáció valósuljon meg.

A szerző következő tanulmányában az „orosz feudalizmus” szovjet korszakbeli historiográfiáját elemzi. A fenti témakörben a korai szovjet történetírásra N. P. Pavlov-Szilvanszkij orosz feudalizmus-felfogása hatott. Az akkori vezető történész, M. N. Pokrovszkij a kérdéskört ortodox marxista és aktuálpolitikai szempontból közelítette meg. Az 1920-as évek derekától vált szükségessé az orosz fejlődés különösségének hangsúlyozása: azaz Pokrovszkij nézeteinek bírálata. Problémát okozott azonban az orosz feudalizmus időhatárainak és jellegének meghatározása és szakaszolása. A sztálini korszakban B. D. Grekov a Kijevi Ruszt kora feudálisnak tekintette, aminek bírálata csak az 1970-es években jelentkezett L. V. Cserepnin és I. Ja. Frojanov állami, ill. prefeudális teóriái révén. A szovjet korszak végén L. V. Milov természeti és gazdasági tényezők által meghatározott, míg L. V. Danyilova az államtól determinált feudalizmus-modellrel vázolt fel. Az orosz történetírás szovjet korszak utáni felfogását jól tükrözi Szvák Gyulának 1998-ban Moszkvában az Akadémia Orosz Történeti Intézetében tartott előadásának vitája. Ennek során A. D. Nazarov az adószedési jog (a kormányzati) tipológiai fontosságát hangsúlyozta, Kastanov pedig kiemelte, hogy Pavlov-Szilvanszkij elemzésekor időben eltérő, sajátosságaiban viszont egymáshoz közelálló korszakokat vetett egybe. A szerző megállapítja, hogy a „klasszikus feudalizmustól” való eltérések kelet felé haladva egyre számosabbak. Ilyen pl. a világi földesurak szerepe és a kettős szerkezetű birtokrendszer. A szűk (társadalmi-politikai) feudalizmus-fogalom helyett tágabbat javasol és kiemeli a minőségi sajátosságokat és a kronológia különleges szerepét. Ezek alapján a középkori orosz fejlődés feudális jellegű volt, de 1649-ig tartó szakasza kora feudális típusúnak minősíthető.

A könyv második része a történelmi erőszak apológiájáról szól. Az első tanulmányban Szvák Gyula több műve után újra áttekinti az Iván Groznijról írt legfrissebb orosz historiográfiát. A rendszerváltás után először V. B. Kobrin mutatott rá, hogy az opricsnyina amorális módon nem vezethetett progresszív eredményekre. Kobrin A. L. Jurganovval írott tanulmánya a despotikus autokráciát mint a centralizációhoz vezető sajátos középkori orosz jelenséget interpretálta, aminek haszna azonban kérdéses. R. G. Szkrinnikov még az 1960-as években elkezdett opricsnyina kutatásait publikálta 1991-ben. Művében elutasította a terrortól létrejött autokráciát, aminek ellensúlya a bojárok és Novgorod lehetett volna. A. L. Jurganov az új generáció képviselőjeként az opricsnyinának eszkatologikus értelmet tulajdonított. B. Florja szerint IV. Iván előtt két alternatíva állt: egyfelől a rendi-képviselési monarchia, másfelől a totális uralom felé vezető út. Az utóbbit preferálták az „arisztokrata árulások”. Szvák Gyula rámutat, hogy az adott esetben az anarchia és a rend hamis dilemmájáról van szó. Reményekre ad okot azonban, hogy A. A. Zimin újra kiadott műve és Szkrinnikov új könyve (2001) — eltérő koncepciójuk ellenére — nem legitimálja a történelmi erőszakot.

A következő, terjedelmes tanulmányban, rendkívül nagy anyagot alapos elemzéssel és a fő tendenciák kiemelésével átfogva, a szerző I. Péter alakját vizsgálja az orosz történetírásban. Az első részben a kultusz és a kritika megszületéséről olvashatunk. A cár dicsőítése Feofan Prokopovics gyászbeszédével kezdődött és a polihisztor Lomonoszovval folytatódott. A felvilágosult, arisztokrata Je. Daskova figyelmezta meg Péter despotikus katonai rendszere első összefüggő bírálatát. I. Boltyn szűkséges, de türelmetlen és elsietett reformokról, míg M. Scserbatov az erkölcsök romlásáról szolt. Lényeges, amit a szerző Ny. Karamzin, A. Sz. Puskin, a dekabristák és P. Csaadajev „pálfordulásairól” kifejt. Karamzin az Egy orosz utolsó feljegyzéseiben pozitívan, a Feljegyzés a régi és új Oroszországról c. művében már az erőszak és az orosz sajátosságok elvesztése miatt viszont bírálóan szól a cárról. Puskin először negatívan ítélte meg Pétert, 1825 után viszont ideálizálta a cárt, ami azonban szemben állt művészte humanizmusával. Lényeges, amit a szerző Csaadajev Péter-képe módosulása kapcsán Oroszország és a Nyugat összevetésével érzékeltet. A 19. sz. első felében a hivatalos népiesség, a szlavofílok és a nyugatosok határozták meg az orosz történelmi gondolkodást. M. Pogogyin és N. Usztrjalov a hivatalos történetírás szerint Pétert európaizáló cárként ábrázolták. A szlavofílok és a nyugatosok változó, paradox nézeteket és vitázó

táborokat alkottak. Az előbbieket szerint a cár nyugati, hamis útra térítette az oroszokat, míg az utóbbiak a reformokban a folytonosságot hangsúlyozták és szét is feszítették a vita kereteit. A forradalmi nyugatosok (pl. Bakunin és Herzen) a kezdeti lelkesedés után eljutnak Péter személye és tevékenysége elutasításáig. Az 1917-et megelőző orosz polgári történetírás fő irányzatai az államjogi, a moszkvai és a szentpétervári iskola volt. Az elsőből Sz. M. Szolovjov a péteri reformok kontinuitását és sikerét hangsúlyozta. A moszkvai egyetemen őt követő V. O. Kljucsevszkij a háborút tartotta a kapkodó reformok fő mozgatójának és ezekkel szerinte az állam erősebb, a nép viszont szegényebb lett. P. N. Miljukov az átalakulás előkészítetlenségét és ellentmondásait, ill. a kevés eredményt és a sok áldozatot hangsúlyozta. A szerző kiemeli a két fővárosi iskola eltérő tényfeltáró prioritásait, módszertani és történetfilozófiai eljárásait és koncepcióit. Szól a pétervári Besztuzsev-Rjumin és Pavlov-Szilvanszkij a cárt idealizáló és Miljukovot bíráló tevékenységéről. A szerző szerint a 19. sz. második felétől előretört a tudományos igényű történetírás és árnyaltabb lett a Péter-recepció. A szovjet korszak sztálini szakaszában a historiográfiában az uralyharcos és az ún. kettős Péter-kép nyert teret. A reformok a parasztokat nehéz helyzetbe hozták, míg a nemeseket előnyökhöz juttatták. A kettős értékelésekben előtérbe kerül az erős birodalmat létrehozó cár, ugyanakkor elítélik a nép elnyomását. Jellemző a gazdasági, a katonai és a külpolitikai tematika hangsúlyos jelenléte a történeti művekben. Az 1970-es évektől N. I. Pavlenko lett a péteri kor fő szakértője. Nála a szerző fontosnak tartja az adatgazdagságot és a tényközpontúságot, koncepcionálisan pedig a nemzeti szempontú, az új európai hatalom kialakulása szerinti értékelés felé való elmozdulást. Az igazi historiográfiai fordulatot jelző művek — a hagyományos felfogás mellett — az 1980-as évek második felétől jelentek meg. Je. V. Anyiszimov pl. kiemelte, hogy a reformer cár a nép egy részét feláldozta a fényes jövőért és mindezt erőszakosan hajtotta végre. Legutóbbi, 1997-es művében tényekkel bizonyított, trendeket feltáró és összehasonlításokat tartalmazó Péter-kép tárul elénk. Az 1990-es években kiemelkedik még új megközelítéseivel A. N. Medusevszkij és A. B. Kamenszkij. Medusevszkij a péteri reformokat nemzetközi térbe helyezi és az „utolérő fejlődést” elősegítő lépéseknek tartja. Kamenszkij szerint a reformok felemásan sikerültek. A szerző az elemzett historiográfiai örökséget ellentmondásosnak tartja, aminek politikai és történetfilozófiai okai vannak. A továbblépéshez az orosz történészeknek a birodalmi helyett az egyetemes emberi haladás nézőpontjából kell konkrét és komplex módon kutatniuk I. Péter korát.

A könyv második részének harmadik tanulmánya két történelmi személyiség, IV. Iván és I. Péter összehasonlításáról szól. A szerző megállapítja, hogy az ilyen összevetés ott a legtermékenyebb, ahol ez a történelemelméleti rendszer részét képezi. Erre példákat hoz fel művekkel és konkrét témakörökkel az orosz historiográfiából. Kiemeli, hogy az összehasonlíthatóságot az autokratikus rendszerek teszik lehetővé. A személyiségek hasonlósága azonban látszólagos. Iván opricsnyinájával tönkretette országát, míg Péter reformjaival megerősítette a birodalmat, igaz a jobbágy- és a szolgálati rendszer kiteljesítésével az ország ég távolabb került az európai centrumtól. A 18. sz. elejével az önkényuralom új szakasza vette kezdetét: az orosz specifikumú európai abszolutizmus. Mindezek mutatják a két személyiség hasonlóságait és még jobban különbségeit.

A mű utolsó tanulmányában a rendszerváltó évtized (az 1990-es évek) magyar történeti ruszisztikájáról olvashatunk. Külön orosz történeti kutatások sokáig nem folytak, csak a Kelet-Európa-kutatás részeként, ill. kapcsolattörténeti témákban. Az 1970-es évek második felétől választotta specializációjaként egy fiatal generáció (pl. Font Márta és Krausz Tamás) az orosz-szovjet históriát. Az 1990-es évek elsősorban tudományszervezési téren hoztak fordulatot. Létrejött a Ruszisztikai Intézet, azután az ELTE egységéként a Ruszisztikai Központ, kiadványsorozatok jelentek meg, koordinálták a ruszisták munkáját, vidéken (Pécsen és Szombathelyen) is új szintézisek láttak napvilágot. Szvák Gyula előadása Moszkvában (korábban szoltunk róla) és ot-tani publikálása jól mutatta, hogy az orosz historiográfia tematizálta a magyar kutatásokat. A szerző ezután történeti időrend és témák szerint áttekinti a magyar kutatók tevékenységét. Az orosz korszakot a Kijevi Rusztól a moszkvai államon át a 18–19. századig, majd a szovjet periódust, kiemelve a legjelentősebb történészeket és műveiket. Hangsúlyozza, hogy az új kihívások pozitívan hatottak a magyar ruszisztikára, de a magasabb szintre jutás feltétele a műfaji és módszertani innováció, valamint az európai, az amerikai és az oroszországi ruszisztikával való alkotó együttműködés.

*Fülöp Mihály – Vincze Gábor*

## VASFÜGGÖNY KELETEN

*Iratok a magyar–román kapcsolatokról (1948–1955)*

Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 2007. 392 o.

Izgalmas kihívást jelent a történészek számára két ország kapcsolattörténetének feltárása, levéltári forrásokkal való dokumentálása. Az ilyen irányú kutatómunka sok esetben ugyanis nem csak a „hagyományos” diplomáciatörténet terén vezethet eredményre, de a vizsgált korszak kerekein belül a két állam kül- és belpolitikai mozgatórugóit, a hatalmon lévő elit mentalitását, cselekvéseik mélyebb motivációit is új megvilágításba helyezheti.

A Fülöp Mihály és Vincze Gábor által összeállított vasos forráskiadvány is alátámasztja a fenti állítást. A kötet dokumentumainak tanulmányozása során nem csupán az 1948–1955 közötti magyar–román államközi kapcsolatok főbb mozzanatai rajzolódnak ki, hanem kulcsfontosságú, a későbbi évtizedek történéseit alapvetően meghatározó kérdések is felmerülnek. (Ezek közül néhányan maguk a szerkesztők is föltesznek a könyv tartalmas, a magyar és külföldi levéltári forrásokon kívül magyar, román, orosz, valamint angol nyelvű szakirodalomra támaszkodó bevezetőjében.) Lássuk tehát a legfontosabb kérdéseket! Miért nem jött létre egyfajta magyar–román kiegyezés azt követően, hogy az 1947-es párizsi békeszerződés nyomán eldőlt Erdély hovatarozása? Más megfogalmazásban: a szovjet szövetségi rendszerbe való betagozódás miért nem szüntette meg a román–magyar vitákat? Mivel magyarázható a román vezetés mellyről jövő gyanakvása a magyar testvérpárttal szemben? A Román Munkáspárt (RMP) miért igyekezett szovjetbarátságban túlcitálni, a proletárdiktatúra rendszerének bevezetésében megelőzni magyar testvérpártját? Végül: miért lobbant föl Erdély miatt Sztálin halála után, az „olvasás” idején, a magyar és a román pártvezetés közötti vita? E kérdésekre a könyvben közölt iratok persze nem adnak teljes körű válaszokat, „mindössze” támpontokat nyújtanak a korszak magyar–román kapcsolatait, illetve a romániai magyar kisebbség történetét kutató szakembereknek.

A kötet nem más, mint a szerzőpáros 1998-ban megjelent forráskiadványának (*Fülöp Mihály – Vincze Gábor: Revízió, vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről [1945–1947]*. Budapest, 1998, Teleki László Alapítvány) folytatása. A két könyv megjelenése között eltelt közel egy évtized nem tette feleslegessé a szerkesztők anyaggyűjtő munkáját, annak ellenére sem, hogy az elmúlt évtized második felétől mind a magyar–román kapcsolattörténet, mind az Erdély-, illetve Székelyföld-kutatás terén — az ötvenes éveket illetően — jelentős eredmények születtek. Külön ki kell emelnünk a *Székelyföld az ötvenes években – Magyar Autonóm Tartomány* kutatási programot, amely az azóta megszüntetett Teleki László Intézet Közép-Európa Tanulmányok Központjának kezdeményezéseként indult 2001-ben, Bárdi Nándor szervezésében. Úttörő jellegű volt Vincze Gábor akkoriban megjelent, a romániai magyarság 1944 utáni történetét feldolgozó tanulmányainak és különböző forráskiadványainak is, akárcsak Stefano Bottoni kutatásainak, amelyek elsősorban a Magyar Autonóm Tartomány történetére, valamint az 1956-os forradalom romániai hatásaira irányultak. Román nyelven Kolozsváron, 2002-ben jelent meg egy forrásgyűjtemény a romániai magyarság 1945-1955 közötti történetéről. (A. Andreescu – L. Nastasă – Varga A.: *Maghiarii din România [1945-1955]*. Cluj-Kolozsvár, 2002.) Végül a magyar–román viszony 1956-1958 közötti alakulását Lipcsey Ildikó 2004-ben kiadott dokumentumkötete próbálta bemutatni, az államközi kapcsolatokra helyezve a hangsúlyt.

Fülöp Mihály és Vincze Gábor célkitűzése viszont meghaladta a diplomáciatörténeti perspektívát. A bevezetőt megelőző rövid előszóban leszögezik, hogy az 1948–1955 közötti időszakra vonatkozó dokumentumok közzétételével a két „népi demokrácia” és a romániai magyar kisebbség helyzetéről kívántak minél teljesebb képet nyújtani. Eredeti elképzelésük szerint kizárólag magyarországi levéltári iratokat kívántak publikálni, de mint írják, belátták: a tárgyalt korszak és téma hazai forrásokban elég szegényes, ezért néhány esetben kénytelenek voltak már megjelent román levéltári iratokat is (fordításban) közölni. Lábjegyzetben megjegyzik, hogy rendelkezésükre áll mindaddig még publikálatlan romániai levéltári anyag is, amely „olyan terjedelmes, hogy abból külön kötetet lehetne összeállítani”. Az olvasók minden bizonnyal szívesen vették volna, ha a szerkesztők ezek közül is beválogatnak néhányat a kötetbe.

A hazai levéltári merítés széles körű. A források többsége a Magyar Országos Levéltár (MOL) különböző irategyütteseiből való: elsősorban a Romániára vonatkozó külügyminisztériumi dokumentumokból, valamint a bukaresti követségi fondokból, továbbá a Határőrség Országos Pa-



rancsnokságának anyagaiból. Néhány irat Bányai Lászlónak a MOL-ban, illetve a Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltárban található hagyatékából származik. A könyvben szereplő 80 dokumentum közül a legtöbb (17) a vizsgált periódus első évéből, 1948-ból, míg a legkevesebb (4) az utolsó évből, 1955-ből való. A feltűnő aránytalanság valószínűleg a hazai források már említett szegénységével, valamint azzal magyarázható, hogy a bukaresti követség és a kolozsvári Útlelvhivatal jelentései egyre „érdektelenebbekké” váltak az ötvenes évek első felében. Amint a szerzők — más összefüggésben — a bevezető tanulmányban leírják, a jelentéseken kezdetben a valóság szövege még itt-ott átütött. A szorongató félelem, a Securitate által köréjük font gyanakvás, az elhatalmasodó rettegés légköre azonban hamarosan még a bizalmas jelentésekben is elnyomta a magyar diplomataknak a bukaresti politikával szemben megfogalmazott óvatos, „elvtársi” bírálatát.

A kötet címe (*Vasfüggöny Keleten*) arra utal, hogy 1948 végétől kezdve a román fél egyoldalúan felszámolta a két állam közötti kishatárforgalmat, majd a személyforgalmat is. Magyarország keleti határai mentén 1949 és 1955 között ezáltal egy olyan átjárhatatlan „vasfüggönyt” eresztettek le, amelyre a szerzők szerint sem korábban, sem később nem volt példa, beleértve a nyolcvanas éveket. (A történeti kutatás figyelmét e tény mindeddig elkerülte.) Ez jelentősen meghatározta a magyar kisebbség mindennapjait, közérzetét, és kihatott a két — közös gazdasági, majd katonai szövetségbe tartozó — ország kapcsolatára.

A továbbiakban — az ismertető elején feltett kérdésekkel összefüggésben — vegyünk sorra néhány témakört, ízelítőt adva ezzel a kötet dokumentumaiból!

Az iratokból egyebek mellett kiderül, hogy a Rákosiékkal folytatott 1949. februári titkos bukaresti tárgyalásukon a bukaresti pártvezetők tagadták, hogy a határzár összefüggésben áll a nemzetiségi, jelesül a „magyar kérdéssel”, mindössze belső biztonsági intézkedésnek minősítették azt. Valójában azonban mély bizalmatlanságot tápláltak nemcsak az erdélyi magyarok, de a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetősége iránt is. E bizalmatlanság történelmi gyökerei talán a moszkvai emigráció idejére nyúlnak vissza. Legalábbis erre enged következtetni a forráskiadvány egyik sokatmondó dokumentuma: a bukaresti kommunista vezető, Valter Roman jelentése a Rákosi Mátyással Budapesten, 1954 októberében történt beszélgetéséről (75. sz. dokumentum). Roman szerint Rákosi részletesen kitért az erdélyi kérdésre, megvallva, hogy az „erősen gyöttri őt”. A magyar pártfőtitkár elmondta: 1944. augusztus 23-a előtt Sztálinnál járt, és felvetette neki, hogy Erdély egy részét vissza kellene adni Magyarországnak. A jelentés szerint Sztálin válasza az volt, hogy a kérdés megoldása attól függ, melyik ország milyen erőfeszítésekre képes a szovjetellenes háborúból való kilépésre. Rákosi ezt követően arról számolt be Romannak, hogy a párizsi békekonferenciát megelőző időszakban is megkísérelte „megoldani” az erdélyi kérdést, mivel „Erdélyben több a magyar, mint a román”. Végül azonban megértette, hogy nem lehet felvetni a területi kérdéseket. Roman szerint Rákosi így folytatta: „most azonban, amikor mindkét ország a szocializmus útjára lépett, úgy vélem, hogy a kérdés felvethető és megoldható baráti szellemben”, majd „lakosságcseréről, határkiigazításról” beszélt.

Mivel a beszélgetés magyar jegyzőkönyve (ha egyáltalán készült ilyen) nem áll rendelkezésünkre, nem tudjuk ellenőrizni, mit is mondott a pártfőtitkár valójában Erdélyről. A kötet bevezetője szerint Roman mindent megtett annak érdekében, hogy viszályt szítson a két pártvezetés között. Ez feltehetően igaz, de az is tény, hogy Emil Bodnaraş, a befolyásos román hadügyminiszter 1955. áprilisi látogatásakor Rákosi kénytelen volt a Romannal folytatott beszélgetésen elhangzottak miatt mentegetőzni, kijelentve: „Erdély kérdését lezártnak kell tekinteni úgy, ahogy azt megoldották”. A Sztálinnal való 1944. augusztus 23-a előtti találkozó tényét ismereteink szerint egyetlen más forrás sem erősíti meg. Csupán annyit tudtunk eddig, hogy a Moszkvában tartózkodó magyar kommunisták területi kérdésekről is tárgyaltak csehszlovák, illetve román elvtársaikkal, és mindegyik fél a maga „nemzeti” álláspontja mellett állt ki. (*Vas Zoltán*: Vizsongásos életem. Budapest, 1980, Magvető Könyvkiadó, 467–469. o.; *Romsics Ignác*: A Párizsi békeszerződés. Budapest, 2006, Osiris Könyvkiadó, 31–32. o.) Ezt támasztja alá most Valter Romannak a saját, 1954-es jelentéséhez fűzött, a kötetben is olvasható megjegyzése, miszerint a háború alatt a Kominternben többször beszélgetett a magyarokkal arról, hogyan lehetne megoldani Erdély kérdését. Szerinte Rákosi és Révai akkor úgy vélték, hogy „a megoldás a *status quo* megtartása lenne, vagyis a bécsi diktátum által meghatározott határok megtartása”, míg Nagy Imre más véleményen volt.

Az olvasót egyéb meglepetések is érhetik Rákosi Mátyással vagy Gerő Ernővel kapcsolatban. A két magyar vezető a már említett 1949-es pártközi találkozón — a maga módján — határozott hangnemben felvetette az erdélyi magyarság problémáit, és azok sürgős orvoslását kérte ro-

mán elvtársaitól (22. sz. dokumentum). Gerő azt fejtegette, Budapesten nem lehetnek „közömbösök az iránt, hogy milyen helyzetben van a magyar lakosság Romániában”. Rákosi még tovább ment, és leszögezte: „különösképpen foglalkoznunk kell az idegenben élő magyarok problémájával”. Főleg azt a román politikai törekvést sérelmezték igen erősen, amely (kulturálisan, de a határzár révén ténylegesen is) az erdélyi magyarság Magyarországtól való minél teljesebb elszigetelésére irányult. Gerő nem helyeselte azt a román álláspontot, amely szerint „csak egyetlen kultúra létezik, nevezetesen a szocialista”. Gheorghe Gheorghiu-Dej-t, az RMP főtitkárát és társait ezért arról próbálta meggyőzni, hogy „egy más ország kultúráját terjeszteni, a saját ország kultúrájának gazdagítását jelenti”. „Mint ahogyan az sem volna káros — tette hozzá később nem kevés éllel —, ha a román elvtársak olvasnák a magyar irodalmat.” A magyar pártvezetők persze azt sem felejtették el kihangsúlyozni, hogy a „népi demokráciák” közül a román az, amely a legjobban bánik a magyarsággal – s ez bizonyos mértékig igaz volt.

A hat évvel későbbi, fentebb már említett, Bodnáraşsal való 1955-ös találkozón — a kötetben közölt román jegyzőkönyv (78. sz. dokumentum) tanúsága szerint — a legfeltűnőbb talán a bukaresti delegáció mindvégig éles, támadó hangneme, illetve a magyar tárgyalóküldöttség defenzív, engedékeny stílusa volt. Rákosi elismerte: az erdélyi magyarság kérdése a Román Népköztársaság belügye, és mindössze azt a kritikai megjegyzést engedte meg magának, hogy a magyar írók (pl. Móricz Zsigmond) Erdély iránt megnyilvánuló érdeklődését jogosnak tartja. Bodnáraş ezzel szemben még azt is Rákosi fejéhez vágta, hogy a román küldöttséget milyen kellemetlenül érte egy fogadáson, hogy a magyar pártfőtitkár a tokaji borral teli poharát Vorosilov marsall egészségére emelve, állítólag a következőket mondta: „ez tokaji bor. A románok — mert szeretik a bort — el akarták foglalni, és anektálni Tokaj vidékét is.”

Rákosi 1949-es és 1954-es kiállása a magyar nemzeti érdekek védelmében persze nem azt jelenti, hogy feladta volna kommunista meggyőződését, internacionalista elveit. Inkább azt, hogy felismerte: sokat árt hatalmi bázisának, ha „panaszok száizat meg ezreit” kapja amiatt, mert lehetetlen beutazási vízumot szerezní Romániába, s „ha a helybeli kommunisták is érzik, hogy rosszabb, mint azelőtt volt”. „Ezek az emberek nagyon magyarok, akár a határ egyik, akár a másik oldalán élnek” — magyarázta román tárgyalópartnereinek 1949-ben. A romániai magyarság „szellemének megjavítására” irányuló javaslatait azzal indokolta, hogy „a sovinizista agitáció ne tudjon itt beakaszkodni”, hiszen „ez a mi részünkről nem filantropia, nem jótékonyosság, mert nekünk ugyanolyan érdekünk, hogy a romániai magyarok között ne sovinizták legyenek, hanem kommunisták”. Ha a magyar pártvezetés „teljesíthető” kívánságait végrehajtának, nagyon kevés agitációs alapja maradna az erdélyi magyar sovinizmusnak — győzködte Rákosi a vendéglátóit.

A történelem fíntorának is tekinthető, hogy a „vasfüggőnyt” éppen annak a Petru Grozának a miniszterelnöksége idején eresztette le a román vezetés, akinek a szeme előtt 1945-ben még a Lajtától a Fekete-tengerig terjedő egységes blokk, egy román-magyar államszövetség terve lebegett, ahol eltűnnének a vámhatárok, és egységes valutát vezetnének be. Egyes korabeli vélemények szerint (45. sz. dokumentum) Groza ilyen irányú ötletei hirtelen jöttek és meggondolatlanok voltak. Juhász Lajos, a Magyar Népi Szövetség (MNSz) vezetője 1951-ben elmesélte a bukaresti magyar követnek: 1946-ban Grozát vidéki körutazása során azzal rohanták meg a magyarok, hogy mikor lehet Magyarországra utazni, ő pedig „meggondolatlanul azt mondotta, hogy ne nyugtalanodjanak ez miatt, hogy a határokat hamarosan úgyis el fogják törölni, megcsináljuk a szocializmust és akkor a határookra nem lesz szükség. Az illetékes szerveknek az volt a véleménye, hogy Groza megbolondult és hogy vigyázni kell rá.” Állítólag Kacsó Sándort, az MNSZ későbbi elnökét küldték le vidékre, hogy „ezt a zűrzavart lokalizálja”. Nem tudjuk, valóban így volt-e, az viszont feltételezhető, hogy Groza — legalábbis kezdetben — őszintén hitt tervei megvalósíthatóságában.

Annak a korabeli szóbeszédnek ellenben, amely szerint Groza azon lett volna, hogy Erdélyt Magyarországnak juttassa, nincs valós történelmi alapja. Három erdélyi magyar vezető 1955-ös tárgyalásán (80. sz. dokumentum) többször is elhangzott: Groza megemlítette Márton Áron püspöknek, hogy „ő odaadná Erdélyt Magyarországnak, de sok román él itt”. Egy másik változat szerint azt mondta a püspöknek, „ha Magyarország nem lenne olyan messze, könnyebben odaadta volna Erdélyt [talán: Székelyföldet? – L. B. B.]”. Ezzel szemben tudjuk: Groza román hazafiként érzett és cselekedett. Ezt bizonyítja a Szuszajkov szovjet tábornoknak tett 1947. május 7-i kijelentése is. Eszerint a nemrég befejeződött magyarországi látogatásának egyik fő célja az volt, hogy „a magyarok önként elismerjék, az erdélyi kérdés véglegesen le lett zárva, és ezt el is értük”. (Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok. Szerk. Vida István. Budapest, 2005, Gondolat Kiadó, 264–265. o.)

Az erdélyi magyarok iránt meglepő nagyvonalúságról, engedékenységről tett tanúbizonyságot az RMP Politikai Bizottsága 1955. május 25-i ülésén Gheorghiu-Dej főtitkár, miniszterelnök (79. sz. dokumentum). Az ún. „transzilvanisták” perében elítélt erdélyi magyar vezetők (Jordáky Lajos, Demeter János, Balogh Edgár, Csögör Lajos) szabadlábra helyezéséről folytatott vitában Gheorghiu-Dej védelmébe vette Jordákyékát. Többször is kitért arra, nem lehet elítélni őket azért, mert a békeszerződés megkötése előtt, magyar állampolgárokként azt kívánták, Észak-Erdély Magyarországhoz tartozzék. „Magyar hazafihoz méltón cselekedtek Magyarorszáért, magyar hazafias érzelmeikkel összhangban cselekedtek, olyan emberként, akik Magyarországot ki szerették volna léptetni a háborúból.” A szovjet hatalmi harcok hullámszásához igazodó román pártvezetés erdélyi magyar kommunistákkal szembeni elnéző magatartása azonban átmeneti lépésnek bizonyult — olvashatjuk a kötet bevezetőjében.

Az iratokból nyomon követhetjük a két „népi demokrácia” közti látens versengés — főként román oldalon tapasztalható — megnyilvánulásait is. Az RMP főtitkára a már említett politikai bizottsági ülésen kijelentette ugyan, hogy „Erdély ma már többé nem Érisz almája, régebben az volt”, a valóságban azonban Moszkva éppen Erdély kérdésével tartotta leginkább sakkban a román pártvezetést. Mindkét kommunista párt a sztálini modellt alkalmazta, de Románia a negyvenes évek második felében — akárcsak a szovjetbarátságban — e téren is megelőzte Magyarországot, s „előnyét” a vizsgált időszakban mindvégig igyekezett megtartani. 1948 elején a bukaresti magyar ügyvivő, Gyöngyössi István így értékelte a helyzetet: Románia „mintegy versenyben érzi magát az öt környező többi népi demokráciákkal. Mindenképpen azon van, hogy [...] e képzeletbeli verseny nyerteseként bizonyos elsőszülöttségi jogot biztosítson”. (3. sz. dokumentum.) Néhány héttel később az ügyvivő annak a feltételezésének adott hangot, hogy nemrég véget ért moszkvai látogatása során a román miniszterelnök „Románia demokratikus fejlődésének jelentőségét talán éppen Magyarországgal szembeállítva igyekezett kiemelni”. Gyanúját erősítette, hogy Groza személyesen is megemlítette neki: reméli, „Magyarországon a népi demokrácia tábora rövidebben olyan széles és erős lesz, mint Romániában” (4. sz. dokumentum).

A „versengés” témája még három év elteltével is napirenden volt. A már idézett 45. sz. dokumentumban olvashatjuk: Juhász Lajos beszámolt a követnek, hogy Romániában „itt-ott találunk az irigységgel is”, ha a Magyarországon elért eredményekről esik szó. „Illetékes helyen egyes, a sovinizmus felé hajló románok közül még elvtársak is fájlják, hogy a [Romániában is olvasható – L. B. B.] *Szabad Nép* ilyen bőségesen hozza le az elért eredményeket”. Juhász nemcsak a román, de az erdélyi magyar „sovinizmust” is ostromozta. „A felszínen már csend van, a sovinizmus már kezd visszahúzódni, de még mindig igen komoly jelei vannak” – mondta. „Az itt élő magyarok részéről [...] nem helyes hangnemből írogatnak Magyarországra és onnan vissza [...] Különösen az izgatja fel nagyon az itt élő magyarokat” — fejtegette a magyar követnek az MNSz-vezető —, „hogy töle-tek megírják a levélírók az ottani élet fejlődését és javulását.” A romániai magyarok „sovinizmusát” (valójában a Magyarországgal és annak képviselőjével szemben táplált pozitív érzelmeket), tudjuk, maga Rákosi is megtapasztalta. Az RMP 1955-ös kongresszusán résztvevő magyar pártvezetőnek az ottani magyar küldöttekkel való találkozója, mint visszaemlékezéseiben említi, „a lehető legmelegebb” volt: „szakadatlanul szorongatták a kezemet, s utána csak úgy záporoztak a kérdések a magyar viszonyokról, közös ismerősökről”. Rákosit bukaresti gyárlátogatásra is elvitték, ahol az ott dolgozó magyar munkások körülfogták s alig akarták elengedni. (*Rákosi Máttyás: Visszaemlékezések 1940–1956. 2. kötet. Budapest, 1997, Napvilág Kiadó, 991–992. o.*)

A magyar nemzeti érzés erőteljes fellángolását eredményezte — főleg a székely lakosság körében — az 1952-ben, szovjet utasításra létrehozott Magyar Autonóm Tartomány megalakulásának híre. Számos székelyföldi faluban „megint magyarok lettünk!” kiáltással fogadták a hírt, több helyen a kokárdát is kítűzték (56. sz. dokumentum). Sokan azt hitték, egyfajta független magyar állam keletkezett, és előfordult, hogy Kolozsvárról át akartak költözni az „új magyar köztársaságba” (57. sz. dokumentum).

Az internacionalista felszín alatt lappangó nemzetiségi feszültségek továbbélésére utal a bukaresti magyar nagykövet beszámolója az 1954. szeptemberi román–magyar labdarúgó mérkőzésen történt botránnyról és az ezt követő magyarelles hangulatról (74. sz. dokumentum). A jelentés szerint a mérkőzés után Bukarest utcáin „jócskán lehetett hallani olyan hangokat, amelyek kereszttül a legdurvább sovinizta módon elítélték a magyar csapat magatartását, vad hunoknak, barbároknak, huligánoknak nevezvén nemcsak a magyar játékosokat, hanem általában a magyarokat. Érdekes módon vezető elvtársaknál is tapasztaltam a magyarokkal szemben tanúsított ellenszenvet.” A feszültségek a következő években sem enyhültek. A kötet szerzői lábjegyzet-

ben említik, hogy 1958-ban újból megmérkőzött egymással a két válogatott, és azon is hasonló botrányos jelenetek történtek. Az események világossá tették mindenki előtt, írta Keleti Ferenc nagykövet, hogy „a román lakosság körében igen sok tennivaló van még a sovinizmus maradványainak felszámolásában”.

Összegzésként elmondhatjuk: tartalmas, gondosan összeállított kötetről van szó, amely megkerülhetetlen a témát kutató történészeknek, de mindenki haszonnal forgathatja, akit érdekel a magyar–román viszony s az erdélyi magyarság 1945 utáni történelme. A széles körű, gyors tájékozódás és persze a tudományos igényesség jegyében az iratok magyarázó lábjegyzetekkel vannak ellátva, a névmutató pedig a legtöbb esetben rövid életrajzokat is tartalmaz.

A könyvet letéve az olvasó abban bízik, hogy az idevágó források szisztematikus felkutatása és publikálása, illetve számos résztanulmány megírása után a szerzők talán a téma monografikus feldolgozására is vállalkoznak a közeljövőben.

*L. Balogh Béni*

## A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT BUDAPESTI IDEIGLENES VEZETŐ TESTÜLETEINEK JEGYZŐKÖNYVEI

*I. kötet. 1956. november 8. – 1957. március 26.,*

*II. kötet. 1957. április 1. – 1957. május 27.*

Szerkesztette Koltai Gábor és Rác Attila

**Budapest Főváros Levéltára kiadása, Budapest, 2008. 835 o.**

A hazai történész és levéltáros szakma egy kimondott, de alaposan és közösen át nem gondolt és meg nem vitatott dilemmával küszködik a legújabb kori levéltári dokumentumok közzétételével kapcsolatban. A digitalizálás és az Internet ugyanis merőben új helyzetet teremtett a lehetőségeket illetően. A hagyományos, nyomtatott forma helyett egymás után látnak napvilágot CD-n vagy DVD-n különböző dokumentációk, ráadásul kereső rendszerekkel ellátva, gyorsabb és olcsóbb előállítási technikával, az olvasók szempontjából pedig jól kezelhetően. A Fővárosi Levéltár az utóbbi időben maga is két kiváló anyaggal lepte meg a történelem iránt érdeklődőket, az egyik az 1956 utáni megtorló perek dokumentációját, a másik a fővárosi közgyűlések teljes jegyzőkönyvei anyagát tartalmazza. Az ember azt hinné, hogy a két DVD-vel a levéltár átállt a digitális közlésre és tessék, most két nyomtatott kötetben, összesen 835 oldal terjedelemben kezünkbe került a cimbren szereplő dokumentum-válogatás.

A dilemmából nehéz kikerülni, jelzi ezt a Magyar Országos Levéltár gyakorlata is, amely *www.digitarchiv.hu* elnevezésű honlapján felbecsülhetetlen értékű dokumentum-együttest tett közzé. A vállalkozást alig lehet túldicsérni, hiszen hallatlan mértékben megkönnyítette a kutatók dolgát, lényegében első alkalommal került levéltári gyűjtemény a maga teljességében elérhetővé a világhálón. Ez nem azonos egy-egy szöveg internetes közzétételével, itt maga a levéltár rendezett iratanyaga jelenik meg úgy, mintha azt valaki kikérte volna kutatásra. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan sorban jelennek meg igencsak vaskor könyvek formájában a minisztertanács jegyzőkönyvei, illetve 2006-ban 1136 oldalon kiadásra került az MSZMP Politikai Bizottságának 1957 második felében született jegyzőkönyvi anyaga.

A nyomtatott formához elsősorban tradíciók kötik a szakembereket. Nehéz szakítani például a minisztertanács jegyzőkönyvek kiadásának szinte évszázados hagyományával, bármily vonzó lenne áttérni az Internetes megjelenésre. Az MSZMP primer forrásainak kiadásában is a nyomtatott megoldások indultak el a kilencvenes évek közepén először a Politikatörténeti Intézet műhelyében, majd a Magyar Országos Levéltárban. Budapest Főváros Levéltára, illetve a két szerző, Koltai Gábor és Rác Attila éppen a Politikatörténeti Intézet által öt kötetben kiadott sorozatára hivatkozva, mintegy annak kiegészítéseként döntött a hagyományos megjelenítés mellett. A magam részéről a további nyomtatott változatok közzétételét meggondolnám még akkor is, ha a digitális megoldások általában szakítanak a forráskiadás szabályaival, és valójában nem többek a dokumentumok rendezett közzétételénél. Elmarad belőlük ugyanis a legfontosabb: a szövegkritikai és magyarázó jegyzetanyag. Persze úgy is lehet gondolkodni, hogy a szöveggondozás, a kiegészítő információk nyújtása, az értelmezés nem a közzététel dolga, maradjon ez a munka a felhasználóknak. A kereső rendszerek a név- és tárgymutatókat pedig különben is feleslegessé teszik.

Az MSZMP budapesti szervezetének bő fél éves induló időszaka legfontosabb dokumentumait azonban most már hagyományos formában kaptuk kézhez, és azt hiszem mindenképp méltányolnunk kell azt a meglehetősen nagy munkát, amit a két levéltáros elvégzett. A kötetek el is vannak látva mindennel, amit a közlési követelmények előírnak, gazdag a jegyzetanyag, pontos szerkesztői előszót és bevezetőt kapunk, precíz a szöveggondozás, megvannak a szükséges mutatók és jegyzékek. A függelék bőséges és hasznos kiegészítő dokumentum-együttest tartalmaz méghozzá a kötetek időhatárához igazodva a kötetek végére elhelyezve. A jegyzőkönyvek mellett előterjesztések és határozatok is helyet kaptak az alapidokumentációban. A kötet szerkesztői vitathatatlanul a nagy tudományos dokumentumközlések normáinak érvényesítésére törekedtek.

A ideiglenes pártbizottság és intéző bizottság jegyzőkönyvei mellett a kerületi titkárok (elnökök) értekezletei is helyet kaptak a kötetben. Hogy ezek az értekezletek vezető testületnek nevezhetőek-e ezen lehet vitatkozni, hiszen ilyen találkozókra mind az MDP, mind az MSZMP időszakában számtalanszor sor került, de ezek nem voltak választott szervek, szervezeti szabályzat nem rögzítette létüket, inkább csak tájékoztató, konzultatív munkaértekezleteknek voltak tekinthetőek. A tárgyalt korszakban ráadásul az első ilyen értekezletet a központi Ideiglenes Intéző Bizottság hívta egybe 1956. november 27-ére. Ugyanakkor ezek az értekezletek sok esetben igen fontosak voltak még akkor is, ha döntések itt nem születtek. Másrészt 1956 végén, 1957 elején de jure nem volt szervezeti szabályzat, nem voltak választott vezető testületek, a helyzet megyei, budapesti szinten zavarosabb, szabályozatlanabb volt, mint a központon, így nincs is olyan könnyű helyzetben az, aki definiálni akarja a „vezető szerv” fogalmát. Van egy praktikus szempont is. A szélesebb testület, a pártbizottság jegyzőkönyveit — egy kivételével — a szerzők hiába keresték. Könnyen lehet, hogy nem is tartott üléseket, hogy csak papíron létezett. Végül van még egy, talán szokatlanul tűnő érv: egy tudományos dokumentumkötet összeállításának is lehetnek dramaturgiai szempontjai, de erről később.

A levéltárosok által készített forráskiadványok esetében vagy csak szerkesztői előszóval, vagy szervezettörténeti bevezető találkozzunk. Ebben az esetben a munka egy rövid történeti összefoglalóval kezdődik, amelynek meghatározó témája az MSZMP budapesti szervezetének alakulása, de e mellett más kérdésekre is betekintést kínál. A bevezető tanulmány joggal hangsúlyozza, hogy a budapesti ideiglenes vezetés tevékenységének a megértése a központi testületekben formálódó politika nélkül lehetetlen. Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy Budapestnek eleinte két irányító testülete volt. Az egyik a helyi ideiglenes intéző bizottság, a másik a központi. Elvileg az alsóbb szintű vezetés végrehajtó szerepre van kárhóztatva. A helyzet azonban ennél az első időben bonyolultabb volt.

Milyen is volt ez a budapesti ideiglenes vezetés? Az intéző bizottsági jegyzőkönyvekből 1957 áprilisig egy támogatottság nélküli, apparátusát illetően is szűk, defenzív és kis hatósugarú vezetőség képe bontakozik ki előttünk, akik legalább annyira a pártközpontnak írják elemzéseiket és hozzák határozataikat, mint az alsóbb szerveknek. Politikai konszolidációról „álmodoztak”, politikai eszközök igénybevételéről gondolkodnak, mondhatni mérsékeltbben a központnál, beleértve Biszku Bélát, az elnököt, de különösen a három titkárt, a tényleges munkát végző Borka Attilát, Csikesz Józsefnét, Kelen Bélát. Januárban tárgyalásokra voksolnak az üzemi munkástanácsok képviselőivel, később a különböző értelmiségi csoportok megnyerésében reménykednek, az ifjúsági szerveződésről szóló vitában bőséges előszöveg ellenére nem tudnak dűlőre jutni.

Szerepe van ebben a budapesti vezetés egyik érdekes személyiségének Aczél Györgynek. Ő az egyetlen az Ideiglenes Intéző Bizottságból, akivel szemben már november 8-án fenntartásokat fogalmaztak meg a testület megválasztásakor, sőt egyedül róla szavaztak külön a sebtében összeverbuvált pártbizottság tagjai. Biszku Béla kelt a nyilván Kádárral közösen kigondolt jelölt védelmére, mondván, hogy tisztességes kommunista, és az értelmiséggel való szóértés szándéka mindenképp indokolja jelölését. Aczél budapesti szerepe többé-kevésbé követhető és ez azért is érdekes, mert monográfusa, Révész Sándor erről nem kívánt tudomást venni könyvében. Aczél a munkástanácsokkal kapcsolatos politika kidolgozását kapja feladatul, de nincs nyoma annak, hogy ezzel érdemben foglalkozott volna. December–január folyamán a mérsékelt reformvonal képviselője tükröződik hozzászólásaiban: tagdíjból élő szerény apparátussal rendelkező, demokratikusan működő párt lebeg a szeme előtt, fellép a tanácson belüli tisztogatás ellen és a személyi jellegű többségre való lehetőségek megermentése mellett, a politikai eszközök bátrabb és nyíltabb alkalmazásának híve az üzemekben és az értelmiségiek között, az írók differenciált, megosztó kezelését ajánlja. A csepeli munkástanács önfeloszlatása után Csikesz Józsefné javaslatát támogatja az üzemi munkástanácsokkal való tárgyalásos megoldás érdekében. Azt azonban nem ér-

zékelní, hogy az értelmiség bármilyen formájú befolyásolásában érdemben tudna részt venni. Január második felében nincs ott a testületi ülésen, nem is választják be a Budapesti Értelmiségi Bizottságba és ez mindenképp üzenet értékű. Az Ideiglenes Központi Bizottság február 26-i ülése aztán fordulatot indít el nemcsak Aczél, hanem az egész budapesti pártvezetőség magatartásában. Ismeretes, hogy ezen az ülésen kényszerítik a „mérsékeltet”, Kóhöl Józsefet, Gyenes Andrást, Fehér Lajost, Orbán Lászlót, Nógrádi Sándort és Aczélt visszavonulásra.

Itt vissza kell térni a recenzió elején említett kötet-dramaturgiára. A jegyzőkönyvek és a mellékletek együttes olvasatából világosan érzékelhetővé válik a kijózanodás folyamata. Márciusra kiáltóvá növekszik az országos és budapesti pártszervezés teljesítménye közötti olló. Az MDP tagságának csak a 16,7%-ánál tartanak, míg országosan a 26,7%-ánál. A legfontosabb üzemekben a régi kb. 36% helyett a taglétszám 4,8%-on áll. A politikai eszközökkel való operálás csődöt mond. A kemény vonal most már gyorsan teret nyer. Egyszer csak azt látjuk, hogy az IIB a színházi értelmiség megregulázását követeli, március 26-án a gyárak vezetésének és a munkástanácsoknak a „megtisztítása” kerül terítékre.

A fordulatban fontos szerepet játszik március 15-e, a kemény rendőri, karhatalmi intézkedések teljes sikere is. A párt országos vezetői ezt követően úgy érzik, az ellenség le van győzve, most ők következnek. Budapesttel szemben megjelenik egy különleges elvárás. Május elseje, a felvonulás és nagygyűlés megszervezése és lebonyolítása. Ezt vizsgaként fogja fel mindenki. Még csak nem is szigorlatként, hanem szinte államvizsgaként. Itt lép a képbe Marosán György, Kádár János mögött a vezetésben a második ember, a vezérkar legjobb debattora, aki visszaemlékezése szerint maga jut arra az elhatározásra, hogy eljött a tömegdemonstrációk ideje. Ha a kötet nem közölné a március 25-ei kerületi elnöki értekezlet jegyzőkönyvét ez a nem kis jelentőségű személyes fellépés nemcsak hiányozna, de érthetlenné is tenné a dolgok további alakulását. Ez a jegyzőkönyv pontosan érzékelteti, ahogy Marosán a maga energikus és sodró fellépésével szinte magával ragadja, felrázza az apparátust. A március 29-i nagygyűlések nem várt sikert hoznak. A Köztársaság téren, ahol ő volt a szónok, becslések szerint 50 ezres tömeg gyűlt össze. Budapest jelentősége meghatározódik. A központi titkárság április elején 37 főről 85 főre emeli a fővárosban függetleníthető pártemberek létszámát. Az üzemek további 100 főt kapnak. Kádár hivatalosan is felkéri Marosánt, hogy vegye át a budapesti pártszervezet vezetését. Április nem is telt el másból, mint a május elsejei tömegdemonstráció előkészítésével és a taglétszám, elsősorban a fizikai munkás létszám minden eszközzel való növelésével. Április 29-én egy kibővített pártbizottsági ülésen Marosán György hivatalosan is a budapesti pártszervezet élére kerül. Nagy kár, hogy ennek az ülésnek a jegyzőkönyve hiányzik. A bevezető finom eufemizmussal közli: az nem került levéltári őrizetbe.

A jegyzőkönyvi anyag sodróbbá válik. Az események felgyorsulnak. A tagfelvételi akciót a gyárak vezető gárdájának politikai felülvizsgálatával és a pártszervezésbe való bevonásával társítják, megnyílik az út a régiék beléptetése előtt. Megkezdődik a budapesti pedagógusok, főleg az iskolák igazgatóinak és igazgató helyetteseinek politikai felülvizsgálata, a közép- és általános iskolákban a politikailag megbízható vezetés kiépítése. Május elsejét követően Marosán azonban még mindig nem elégedett a teljesítménnyel és a fővárosi és az országos pártértekezletre még nagyobb eredményeket akar felmutatni. A május végi, júniusi jegyzőkönyvek egy határozott, kemény vonalvezetést mutatnak. Be a nagyüzemekbe, az igazgatóknak és a félérgallérosoknak nincs más választásuk, vagy segítik a párthatalom és pártszervezés folyamatát, vagy nézhetnek más állás után. A budapesti és a kerületi pártvezetőségek közvetlen irányításával zajlik ez az offenzíva. A harminc legnagyobb üzem mellett a rendőrség kötelékei és a legfontosabb közhivatalok kerülnek elsőnek terítékre. A pártértekezlet utánra marad: a kisebb gyárak jó része, a kulturális intézmények, az MTA, az ügyészség, a rádió, és eredetileg a tanácsok. A Marosán által vezetett Ideiglenes Intéző Bizottság, apparátus és a kerületi titkárok heti rendszerességgel összehívott csapata egyre egészségesebb, beleértve Aczél Györgyöt is. Ezt csak a tisztújítás szele kuszálja össze. A revizionizmus elleni általános hangulatkeltés felbőszíti a félreállítottakat: megkezdődik a pozícióért való kemény és intrikával teli küzdelem. A pártértekezlettel azonban ez le is lezárul. Az újjászervezés, akár országos szinten itt is erőteljes restaurációval halad előre, majd tovább. Talán nem kell minden hozzászólást és előterjesztést végigolvasni, hogy a jegyzőkönyvek dramaturgiája, az események sodrásiránya magával ragadjon minket.

A dátumokra pillantva nyomban látjuk, hogy Marosán György valóban ragaszkodott az egyre inkább titkáriknak nevezett kerületi elnöki értekezletek rendszerességéhez. A négy utolsó: április 23., május 6., 13. és 27. A kötetnek ez a befejező szakasza mutatja meg szembeötlőbben,

hogy mennyire szerencsés döntés volt ezeknek az apparátusi értekezleteknek a közlése, mennyire segítenek a politikai folyamatok rekonstrukciójában. Mint ahogy igen fontos szerepet játszanak ebben a meglehetősen nagy terjedelmű előterjesztések publikálása és egy olyan jegyzetelési szempont, amely következetesen feltárja a budapesti és központi döntések közötti kapcsolatokat. Ebből érzékelhető, hogy Marosán a fontosabbnak ítélt budapesti ügyeket legalább az országos központi Titkárság elé akarta vinni, más kérdés, hogy ez csak félig meddig sikerült még neki is.

A két kötet függeléke alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy az MSZMP jegyzőkönyvi kötetei közül ez rendelkezik a legbővebb dokumentációval elsősorban a részben kinevezésekhez, részben fegyelmi döntésekhez készült személyi előterjesztések közlése miatt, amelyet még egyetlen kötet sem szerepeltetett, hiszen személyiségi jogokat érintő adatok is lehetnek bennük. Mindazonáltal most szélesebb közönség előtt is feltárul ez a műfaj a maga sajátosságaival és korhűségével és ennek csak örülhetünk. A függelékben szereplő összesen 47 dokumentum ezen kívül a legkülönbözőbb anyagokat tartalmazza, a hosszadalmas politikai helyzetelemzésektől, különböző pártstatistikákon át, a névsorokig, rövid javaslatokig. Alig kétséges, hogy egyik sem érdektelen, mégis kiemelném az 1957. március 13-án elfogadott hatásköri listát, amely a fővárosi elit történeti-szociológiai vizsgálatához egyik kiinduló dokumentum. Ezt egészíti ki az 1957. május 27-i vállalatvezetői hatásköri lista, amely az egyik fődokumentum mellékleteként került a második kötetbe.

A második kötet végén egy bőséges, de nem teljes életrajzgyűjteményt kapunk. Ez ma már gyakori része a dokumentumköteteknek. Szerencsére a kis életrajzokat nem jegyzetben hozzák a szerzők, így jól hozzáférhetőek. Az MSZMP ideiglenes vezető testületi jegyzőkönyvei I–IV. kötetben még azzal az igénnyel lépett fel a Balogh Sándor vezette szerzőgárda, hogy az összes nevet annotálja. A titkársági jegyzőkönyveket tartalmazó ötödik kötetben azonban olyan mennyiségű kevésbé vagy teljesen ismeretlen szereplővel találták az akkori szerkesztők magukat szembe, hogy az életrajzi adatok összeállítását kizárólagosnak tűnt, ennek következtében ezt a maximalista követelményt nem tudták teljesíteni. Ezúttal dicséretes, hogy a két szerző igyekezett a közismert nevek (Hitler, Horthy, Kádár, Hruscsov stb.) mellett a fővárosi politikai élet szereplőinek egy köréről életrajzot írni. A történész olvasó elsősorban ezekért mondhat köszönetet. A második kötet végén rövidítés, irodalom, forrás-, és a fontosabb jogszabályok jegyzéke is megtalálható.

Összességében értékes kiadvánnyal gazdagodott történeti irodalmunk. Budapest Főváros Levéltárának azonban ezzel együtt döntene kell az MDP és az MSZMP budapesti vezető szervei teljes levéltári anyaga megjelentetésének a kérdéséről. A szerzők bevezetőjükben kilátásba helyezik a folytatást, az MSZMP kerületi és a nagyobb üzemi ideiglenes intéző bizottságai jegyzőkönyveinek kiadását. Az ideiglenesség néhány izgalmas hónapja után azonban ott van közel negyven esztendő hatalmas irategyűjtése. Talán mégis a Magyar Országos Levéltár megoldását kellene követni.

*Feitl István*

*Magdalena Lechowska*

## **WEGRZY PATRZA NA SWĄ HISTORIE, 1945–2003**

Wydawnictwo TRIO, Warszawa, 2004. 236 o.

### **A MAGYAROK A SAJÁT TÖRTÉNELMÜKRE PILLANTANAK 1945–2003**

A Varsói Egyetemen magyar szakot végzett fiatal lengyel kutató nehéz, de egyben hálás feladatra vállalkozott: bemutatja a lengyel olvasónak, hogyan látják, látatják a magyarok a saját 20. századi történelmüket. A lengyel olvasó és a magyar recenzens szerencséjére Magdalena Lechowska ugyan szimpátiával tekint a témájára, könyve ugyanakkor úgy illeszkedik a hagyományosnak mondható magyar–lengyel barátság nyomvonalába, hogy elfogulatlanul mutatja be a modern magyar történelem kiválasztott eseményeit. A könyv hiánypótlónak mondható, hiszen a lengyel historiográfia — a széles kutatóbázis, intézményi háttér és komoly módszertani felkészültség ellenére — nem „termelt ki magából” hasonló jellegű munkát. Pedig ismerve a lengyelországi szellemi élet immáron hagyományosnak mondható érdeklődését, elkötelezettségét a közép-európai ügyek iránt, bizton állítható, hogy a Visztula partján sokkal több magyar tematikájú könyv, tanulmány is érdeklődésre tarthatna számot.

A kötet hat fejezetből áll (Szent István, a magyar államalapító; A korona; Horthy Miklós; A Rajk-per — tegnap és ma; Az 1956-os forradalom; Történelmi emlékezet — a kommunizmustól a

demokráciáig). A szerző művében tehát azokat a momentumokat (események, személyek) ragadta meg a jelenkor történéseiből, amelyek alapvetően határozták s határozzák meg a magyar közgondolkodást. (Ebből a szempontból talán kérdésesnek tűnhet a Rajk-per külön fejezetben való tárgyalása). Mint ismeretes, a 20. századi Magyarországon két forradalom söpört végig és két totalitarizmus (nemzetiszocializmus és kommunizmus) volt uralmon hosszabb-rövidebb ideig. A szerző célja, amint írja az előszóban, bemutatni, hogyan hatottak ezek az események a történelmi emlékezetre, és inkább azt vizsgálja, hogy az egymást követező kormányok miképpen próbálták befolyásolni a magyar társadalom önazonosságátudatát.

A monográfia nagy pozitívuma, hogy a szerző bár nem szaktörténész, de a munkáját akár historiográfia áttekintésnek is lehet tekinteni. Lechowska ismeri és bőséggel idézi a kiválasztott témák magyar szakirodalmát (tudományos munkák, tankönyvek), legyen szó rendszerváltás előtti és utáni, hazai vagy emigrációban megjelent munkákról, kiegészítve azokat a sajtóban (*Népszabadság*, *Magyar Nemzet*, *Magyar Hírlap*) megjelent cikkekkel, publicisztikákkal. Önálló levéltári kutatások a kötetben nem kaptak helyet. Úgy tűnik, hogy a szerző tudatosan nyúlt a középiskolai történelemtankönyvekhez, hiszen sok ember számára azok nyújtják az első (és sajnos) az utolsó olyan alkalmat, amikor szervezett, rendszerezett formában találkozik a múlt megismerésével és a nemzeti identitással kapcsolatos ismeretanyaggal. Annak ellenére, hogy a kötet *sensu stricto* nem Magyarország története, egy tájékozottabb lengyel olvasó is juthat többletinformációkhoz például Horthy Miklósról, a Rajk-perről vagy akár az 1956-os forradalomról.

Az első fejezetben Szent István alakja kerül bemutatásra, a szerző — főleg a sajtóban megjelent cikkek alapján — végigveszi, hogyan változott meg az államalapító képe a Kádár-rendszerben, mivé alakult az államalapítás ünnepe. Rámutat arra, hogy 1956-ot követően az első magyar király csak I. István lehetett, szent semmiképp, majd a koronázási jelvények 1978-as visszaszolgáltatása után lehetett többet írni Szent Istvánról és művéről. A második fejezetet a magyar koronának szenteli; röviden ír a Szent Korona-tanról, hosszasan taglalja az 1978-as visszaadás körülményeit, illetve a rendszerváltás legelején kirobbant vitát (ti. hogy a koronás vagy az ún. Kosuth-címer legyen-e a hivatalos).

A harmadik fejezet Horthy Miklósról szól, a szerző bemutatja hogyan alakult a kormányzó képe (kivált a középiskolai tankönyvek hasábjain) az 1946–1989 közötti időszakban. Ezt követően a rendszerváltás éveiben kitört vitát is felvázolja, de nem foglal állást a tekintetben, vajon a „19. század utolsó lovagja” — ahogy az egyik alcím aposztrofálja Horthyt — pozitív vagy negatív szereplője a magyar történelemnek. A negyedik fejezetben a szerző ismerteti és elemző értékelésnek veti alá a Rajk-per tárgyalását. Érdeemes megemlíteni, hogy a pernek voltak lengyel vonatkozásai is: az állambiztonság Józef Światło alezredest küldte megfigyelőnek, ősszekötőnek Budapest és Varsó között, akinek feladata az volt, hogy a Rajk-tárgyaláson Władysław Gomułka-val kapcsolatos információkat szolgáltatson hazájába, hiszen akkor készítették elő Lengyelországban a későbbi első titkár elleni, szintén koholt vádakra épülő pert. (Światło egyébként 1953-ban Nyugatra távozott és kiadta forrásértékű visszaemlékezéseit a lengyel kommunista párt és a sztálinista állambiztonság működéséről.) Az ötödik fejezetben bemutatja a szerző, hogyan értelmezték az 1956-os eseményeket a Kádár-korszakban (sok idézetet olvashatunk például Kádár 1974-ben, Varsóban megjelent kötetéből vagy Hollós Ervin híres-hírhedt *Kik voltak és mit akartak* c. könyvéből). Az egyik alfejezet a Szabad Európa Rádiónak a magyar forradalom és szabadságharcban betöltött szerepét elemzi, és a szerző helyesen jegyzi meg, hogy a SzER működését nem lehet egyértelműen megítélni. Megjegyzendő, hogy Lechowska az 1956-os eseménnyel csak annyiban foglalkozik, amennyiben az a témája ('56 megítélése) szempontjából elengedhetetlen.

A munka talán legérdekesebb és a magyar olvasó számára legtanulságosabb fejezete az utolsó, ahol a szerző a történelmi emlékezet kérdéskörét járja körül. Nem túlzás azt állítani, hogy Lechowska biztosan mozog a legtöbbször a magyar ember számára is ingoványos talajon, ahol óhatatlanul összefonódik a közelmúlt történelme a jelenkor aktuálpolitikájával. A kérdés bemutatásánál a szerző a köztéri szobrokat, emlékműveket is segítségül hívja, hiszen az emlékezetpolitika változása híven követte a nagypolitikát, pontosabban ez előbbi az utóbbi alárendeltje volt. Próbál magyarázatot találni arra, hogyan fogadhatta el „Szent István országa” a vörös csillag szimbólumát, nagy teret szentel Budapest szovjet emlékműveinek (Gellért-hegyi Szabadság emlékmű, városligeti Sztálin-szobor, Szoborpark). Külön alfejezetben tárgyalja az Andrásy út 60. alatt található épület és az itt található Terror Háza Múzeum történetét. Külön meg kell említeni, hogy a kötetben (aféle Norman Davies mintára, aki mellesleg hihetetlen népszerűségnek örvend Lengyelországban) magyarázó keretes írásokat is találhatunk (az 1938–1941 közötti területgyarapo-



dás, a Szent Korona rövid története, a szocialista címer leírása), amelyek segítségével árnyaltabbá válik a szöveg, illetve a jelenkori magyar történelemben járatlan olvasó is hozzájut a szükséges információkhoz.

Kritikaként lehet felróni, hogy a szerző a szövegek értelmezését illetően kissé magára hagyja az olvasót. Az anyag feldolgozása egyébként logikus, látszik, hogy a szerző képes volt „megfogni” a feldolgozott tényeket, összefüggéseket, mégis nagyobb összegzést írhatott volna az egyes fejezetek, valamint a monográfia végére. Bár sokat idéz különböző véleményeket, azokat időnként egymással is ütközteti, viszont az adott kérdéskört illetően a saját véleményével csínján bánik.

A recenziens kötelessége ezúton pár apró hiányosságra felhívni a figyelmet (a szociáldemokrata politikus neve helyesen Szakasits Árpád, az aradi vértanúk kivégzésének helye románul Arad és nem Oradea). Az is feltűnhet a magyar olvasónak, hogy a szerző által sokat idézett személyekről (pl. Kosáry Domokos, Glatz Ferenc, Györfly György) nem sokat tudhatunk meg, nem helyezi el őket a magyar történetírás koordinátarendszerében.

Meg kell ehelyüttl említeni, hogy a könyv az elsősorban történelmi kiadványokra szakosodott TRIO Kiadó sorozatában látott napvilágot, amely a Lengyel Népköztársaság és a kommunista korszak újszerű bemutatására vállalkozott (a szerkesztőbizottság tagjai között találjuk, többek között, Marcin Kulát és Andrzej Paczkowskit is). A fiatal, többnyire elsőkötetes szerzők eddig fel nem tárt források segítségével mutatják be a sorozatban a létező szocializmus világát; és a teljesség igénye nélkül megemlíthető néhány feldolgozott téma: iskolai mindennapok 1945–1956 között; a lengyel szocialista realizmus filmhősei; az 1960-as évek cenzúrája; a lengyelországi kommunista hatalom nacionalista legitimációja; a cionista mozgalom Lengyelországban 1944–1950 között; sajtókampányok 1956–1980 között. A sorozatban látott napvilágot és magyar vonatkozása van annak a Maciej Koźmiński által szerkesztett gyűjteményes munkának, amely 2007-ben jelent meg Varsóban és *A kommunizmus változatai és arcai. Magyarok, lengyelek és mások* címet viseli.

Összefoglalva elmondható, hogy Magdalena Lechowska elsősorban a lengyel olvasókat örvendeztette meg egy hasznos és használható monográfiával, amelynek a Duna partján is örülni kell. A szerző mintegy tükröt tartott a magyarok elé, s ebben a tükörben megpillanthatjuk mindazt, amit egy Magyarországgal szimpatizáló, de a tudományos távolságot megőrizni tudó külföldi képes mutatni a viharos 20. századi magyar történelemről.

Lagzi Gábor

## 50 ÉV

1956–2006

Szerkesztette: Balla Bálint, Szöllősy Pál

**Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel-Budapest, 2006. 356 o.**

Az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára számos visszaemlékezés, forráskölzés, napló, forráskiadvány, esszé, feldolgozás, album és ismeretterjesztő munka jelent meg, valószínűleg kiadói boom-nak lehettünk tanúi. Egyes vélemények szerint mintegy 130–140 történelmi értékű kötet közül válogathattak az érdeklődő olvasók. Közöttük szinte szerényen meghúzódnva, egy nem kevésbé figyelemre méltó kötet is napvilágot látott, amely a Heltai Gáspár Unitárius Könyvesbolt polcain hozzáférhető. Rendhagyó módon, két kiadási helyen, Svájcban és Magyarországon jegyezték a könyvet, amelyet az 1969-ben Bolzanóban, főleg 1956-ban külföldre menekült magyarok által megalakított Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem bocsátott a nagyközönség elé. A recenziens nagyon reméli, hogy még vannak olyanok szép számmal közöttünk, akik emlékeznek az 1980-as években külföldön megjelent Bibó István összegyűjtött munkáit tartalmazó négy kötetre. Igen, az is az EPMSZ gondozásában látott napvilágot. Értékes könyvkiadói, kultúramentő tevékenységük egyik szép darabja a forradalom 50. évfordulójára kiadott tanulmánykötet.

Különleges a kötet szerkezete, amely hét kisebb-nagyobb fejezetre tagolódik. A forradalom kitörésének napját két visszaemlékezés idézi fel. Lőcsei Pál, a Szabad Nép újságíró-küldöttségének tagja „Szemtől szembe a hatalom megszállójaival” című írásában szemléletesen eleveníti fel az Akadémiai utcában az MDP Politikai Bizottság tagjaival folytatott szópárbaját a diáktüntetés engedélyezése-betiltása körül pattanásig feszült vitában. A szerző úgy véli, talán látogatásuk is hozzájárult, hogy a tüntetés megtartását végül engedélyezte a hatalom. Frenkl Róbert ötödéves

orvos-egyetemistaként vett részt a Bem térre meghirdetett felvonuláson. 1956 – *A reform és a forradalom* c. alatt a Budapesti Orvostudományi Egyetem hallgatóinak részvételéről ír, majd kitér a forradalom leverése utáni egyetemi megtorlásokra is. A forradalom eseménytörténetének bemutatása nem tárgya a kötetnek, a szerkesztők a felejthetetlen kezdettel az akkor véglegesnek tűnő tragikus végkifejlet napjait állították párhuzamba. Egy kisebb kivételt azért mégis tettek. 1956. november 3-án kezdődik Fritz Molden, a *Die Presse* kiadó-főszerkesztőjének korabeli visszaemlékezése „Csata Budapestért” címmel, amelyben egy vidékre szánt gyógyszerzállítmányt követő nyolc napos magyarországi út tapasztalatait egy külföldi szemével látjuk. Az első ízben magyar fordításban megjelenő írásból is kitűnik, hogy mennyire élt még napokkal november 4. után is a harcok fővárosiak körében a nyugati beavatkozás illúziója, amely véget vet az egyenlőtlen erőviszonyok mellett folytatott élethalálharcnak. A „Kortársak emlékeznek ötven év múltán” címet viselő fejezetben öt egykori forradalmi szereplő illetve gyerekkorú túlélő eleveníti fel személyes élményeit. A visszaemlékezések terjedelme és színvonala a vallomástévők akkori élethelyzete és kora miatt is eltérő. A legterjedelmesebb s legjobb tanulmány Szöllösy Pál tollából született: 1956 *Veszprémben* c. írásában 1956 őszétől 1957 elejéig terjedő veszprémi időszakot idézi fel. Visszatekintésében főleg a Veszprém Megyei Forradalmi Tanács működését elemzi, amelynek munkájában jogi tanácsadóként vett részt. A forradalmi szerv megbízásából a Veszprémi Megyei Néplaphoz delegált megbízottként aktív részese volt a lap megjelenésének. Dokumentatív hitelességű írásában meggyőzően bizonyítja, hogy a forradalom megyei szerve képes volt vállalt feladatának eleget tenni, lecsillapította a kedélyeket, a közrend védelme mellett biztosította a közellátást is. Kiegészítő szerepét tükrözte, hogy november 4-ig sikerrel lépett fel a forradalmat veszélyeztető radikális követelésekkel és az MDP háttérbe szorított, de létező erőivel szemben is. Rokonszenvesen hiteles képet rajzol a forradalomban vállalt szerepéért életét áldozó Brusznai Árpád középiskolai tanárról. Balla Bálint *A forradalom egy kis hajtása* című írásában a Ravill munkástanácsa elnökeként eltöltött napokra emlékezik. Úgy véli, hogy az 1956. november 4. után is még létező társadalmi szolidaritásnak köszönhető, hogy munkahelyi forradalmi szerepét elfelejtették, s a Nagy-budapesti Munkástanács tagjaként elkerülte a büntetőjogi felelősségre vonást, a meghurcoltatást. Oplatka András arra vállalkozik, hogy bemutassa, hogyan látta a forradalmat egy budai elsőéves gimnazista *Gyerekszemmel*. Keil Béni egy pesti 13 éves gyerek és társainak 1956. október-novemberi kalandjairól megőrzött élményeit teszi közzé (*Srácok a forradalomban*), míg Pompéry Judit arról számol be, mit élt át egy óvodásgyerek a forradalmi Budapestten (*Gyakorlati történelem öt évesként*).

Az 1956 a *Kárpát-medencében – és azon túl* címmel ellátott fejezet hűen tükrözi a szerkesztők azon szándékát, hogy bizonyítsák 1956 országhatárokon túlmutató, kisugárzó hatását és egyetemességét. Dávid Gyula írásában azt foglalja össze, milyen volt 1956 *Romániában – és ami utána következett*. A szerző az 1956-al kapcsolatos romániai kutatások addigi eredményeit összegezve arra a megállapításra jut, hogy 1956. október 23. után a román hatóságok egy pillanatnyi habozás után kiméletlenül lecsaptak a november 4. utáni jelentkező diákkövetelésekre Erdélyben és Románia más vidékén. Az 1956-ra hivatkozó sorozatos perek, amelyek még 1965-ig is eltartottak, célja a forradalom eszméivel rokonszenvező magyarok és nem magyarok megfélemlítése volt. 1956 vádjá ürügyül szolgált a magyar kulturális intézmények, a Bolyai Egyetem későbbi bezárására, a magyar kisebbséget sújtó további represszív intézkedések meghozatalára. A tanulmány rámutat arra, hogy a magyar lakosságot számarányánál sokkal nagyobb mértékben sújtották a megtorlás során a forradalom támogatása miatt kiszabott börtönbüntetések. 1956 és a szlovákiai magyarság kapcsolatával két tanulmány és egy visszaemlékezés foglalkozik. Simon Attila komáromi egyetemi oktató 56 és a szlovákiai magyarság kapcsolatát kétirányú megközelítésből szemlélteti. A hivatalos pártállami és a CSEMADOK vélekedés mellett és ezzel párhuzamosan bemutatja az ott élő magyarok spontán reagálását a forradalmi eseményekre. Utóbbiakra a megtorlások során keletkezett iratanyagból lehet következtetéseket levonni. Szerinte a felvidéki magyarság politikai megnyilvánulását nagyon leszűkítette, hogy nem volt számottevő politikai vezető rétege, valódi legitim pártja, ezért inkább csak egyéni szimbolikus cselekedetekkel fejez/het/te ki együttérzését a forradalom eszméivel. A csehszlovák államhatalom megtorló intézkedéseinek köszönhetően sok magyar már akkor úgy érezte, hogy 1956 veresége után a kisebbségi lét tartóssá válhat. Ekkorra kiteljesedett az ottani magyarok számára az anyaországtól való elidegenedés 1948-tól megfigyelhető folyamata is. A határok megváltozhatatlanságának érzése miatt úgy vélekedtek: „Magyarországra, mint idegen államra kell tekinteniük, s ami ott történik az nem a szlovákiai magyarok ügye”. (140.) (*A szlovákiai magyarok reakciója az 1956-os magyar forradalom*

eseményeire.) Kiss József pozsonyi történész elemzésében leszögezi: a szlovákiai magyarság bonyolult helyzete magyarázza az ott élők reakcióit, amelyek az egyéni szimpátia-megnyilvánulásoktól a hatalom által elvárt, a helyzetükkel való megbékélést kifejező passzív magatartás kinyilvánításáig terjedt. (*Az 1956-os forradalom és a szlovákiai magyarság*). Mindkét szerző alapkövetkeztetése hasonló: további kutatások szükségesek a megtorlások történetének, az ellenállási formák tényleges megítéléséhez s fontos (lenne) a cseh és szlovák szakirodalom eredményeinek egyidejű felhasználása is. Mács József, az *Új Szó* szerkesztőségének 1956-os munkatársa saját sorsán keresztül mutatja be egy magyarországi forradalom melletti nyilvános kiállás következményét, emberi tragédiáját. (*A Felvidék népe 1956-ban*.) A Kárpátalján zajló 1956-ot kísérő eseményekről eddig nem sokat lehetett tudni. Dupka György értő tolmácsolásából megtudható milyen hatással volt a magyar forradalomnak és szabadságharcnak a Szovjetunióhoz csatolt magyarlakta területeken. A szerző megállapítása szerint az 1945-os megtorlások rémisztő közelsége visszatartotta a lakosságot a kollektív megmozdulásoktól, ezért 56 hatása korlátozottan érvényesült, 1959-ig mégis 35000 ember ellen indítottak hatósági eljárást „politikai bűncselekmény gyanúja” miatt. A tanulmányíró szerint Romániához hasonlóan itt is a szimpatizáns magyarok voltak a megtorlások fő célpontjai és alanyai, akiknek megfélemlítése beleillett „a szocializmussal, a proletárdiktatúrával” potenciálisan szemben álló politikai-társadalmi réteg felszámolási elképzelésébe. Bár a nagyszőlősi, a munkácsi és a gálóczi diákcsoportok elleni koncepciók peres részletes ismertetése megtörtént, a teljes kép megrajzolásához a szomszédos országokhoz hasonlóan itt is a titkos belügyi és titkoszolgálati levéltárak megnyitása elengedhetetlenül fontos lenne a kutatók számára. (*A magyar forradalom és szabadságharc hatása Kárpátalján*) Rainer M. János *Jugoszlávia és az 56-os magyar forradalom és szabadságharc* című előadásának bővített változatában Jugoszlávia ambivalens szerepének megrajzolására vállalkozik. A jugoszláv vezetés számára ugyan a magyar 56 egy ideig vonzó volt, mert a magyar ellenzék déli szomszédunkat kritikátlan mintának tekintette, amely elképzelés beleillett a jugoszláv államvezetés regionális vezető szerepre irányuló távlati tervébe. A magyar pártellenzék és a sztálinizmust elutasító társadalom Jugoszlávia iránti meglévő illúzióit 1956. november 4. után maga Tito rombolta le, aki hatalmi szempontból veszélyesnek ítélte a sztálinizmussal szemben fellépő demokratikus nemzeti forradalmat s felsorakozott Hruscov mögé. A jugoszláv vezetés saját mozgásterét azonban fenntartotta, s 1956 végén 20000 magyarnak menedéket és tranzitszállást biztosított. A csáktornyai menedéktáborban szerzett élményeiről beszélt Kovács Andor *A jugoszláviai fogadtatás* címmel megjelent interjújában. Ebből is kiderül, hogy az enyhültebb titói nemzetiségi politika elindulása miatt a vajdasági magyarok számára nem lehetett vonzó 56 szelleme s tartózkodásukat a magyarországi harcokról szóló ellentmondó hírek csak tovább erősítették. Bereczki Urmas *Az 1956-os magyar forradalom visszhangja Észországban* című munkájában az eddig kutatások és visszaemlékezések alapján elemzi 1956 hatását az észt társadalomra. Szerinte, bár közvetlen összefüggés nincs, de a magyar forradalom sorsa iránti nyugati érdektelenség megnyilvánulása és a szovjet megszállók ellen fegyveresen harcoló észt „erdei testvérek” 1956-os fegyverletétele között mégis van kimutatható kapcsolat. Több forrás alapján úgy tűnik, erős szimpátia volt a magyar 56 iránt, amit nem csak a finnugor rokonsági tudat motivált, hanem a mindkét országra egyaránt ránehezedő szovjet diktatúra azonossága is. Az észt ifjúság a magyar forradalom hatására szervezett illegális csoportokban terjesztette a szovjetellenes és az 56 eszméivel szimpatizáló írásokat. A diktatúra miatt 56 melletti rokonszenv megnyilvánulásokra, tüntetésekre nem kerülhetett sor. Az elemzés végkövetkeztetése szerint a korábban ismertett országokhoz hasonlóan az árnyaltabb 56-os kép kialakításához a még zárt belügyi és KGB-s levéltárak felszabadítására lesz szükség.

Az EPMSZ-t, mint említettük, főleg 1956-ban külföldre menekült magyarok hozták létre. Évenként megrendezett összejöveteleinken a kezdettől fogva hangsúlyozott szerepet kapott az egyetemes emberi értékek mellett a vallásos ember sorskérdéseiről, a magyarság jövőjéről és lehetséges válaszokról, a magyarság és európaiság viszonyáról szóló közös elmélkedések. Ennek megfelelően különös érdeklődéssel fordultak az anyaországi történelmi egyházak szellemi élete, helyzete, általában a vallási kérdés iránt. Ez az ökumenikus szemléletmód vezette őket arra, hogy az „Egyházak a diktatúra alatt és után” címmel önálló tanulmányblokkot adjanak közre a felkért szerzők, egyházi személyek tollából. Radics György *A Római Katolikus Egyház az 1986 utáni Magyarországon* című elemzésében kérdőívek és interjúk alapján vizsgálja a rendszerváltás küszöbén egyháza állapotát. Tartalmas elemzésében kitér az egyház működésének anyagi vonatkozású kérdéseire, s ezzel összefüggésben problémásnak ítéli a mindenkori kormányoktól kapott anyagi támogatás elfogadását. Sürgeti az egyházi vezetésnek az elmúlt évtizedekkel való szembenézését,

hiányolja az egyházi önvizsgálat elhúzódsát. Gémes István külföldön élő teológus arra vállalkozott, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház 2006-ig tartó félévszázados történetéről „viszonylagos objektivitással” írjon. Szerénysége ellenére elemzése korrektnek tűnik; kettős folyamat megjelenését szemlélteti: míg az Állami Egyházügyi Hivatal irányítása alatt álló egyházi előjárók a szocializmuskébbe beillő „szolgáló egyház” koncepciót favorizálták, 1984-től a hivatalos vezetéssel szemben illetve ellenében félig nyíltan, majd a nyilvánosság előtt a megújulás igényével olyan legális evangélikus egyházi csoportok szerveződtek, amelyek a belső egyházi állapot valódi analizálását szorgalmazták. Az 1990 utáni szabadabb egyházi állapotok elismerése mellett a negatívumok jelzésére is vállalkozik. Az egyházi bocsánatkérés, a bűnmegvallás elmaradásáról ír, hibásnak ítéli a korábbi állami támogatás elfogadásának folytatását, amely további politikai függőségi viszonyt eredményez. Súlyosnak tartja a missziós egyházzá válás lehetőségének elmulasztását, mert így háttérbe szorul a laikus világi elem megjelenése az egyház ügyeinek rendezésében. (*Theatron tó koszmó... A Magyarországi Evangélikus Egyház 50 éve, 1956–2006*) Nem jellemző, hogy a kötetben már korábban megjelent írásokat újraközöljenek, de praktikus szempontok miatt erre is van példa. A református egyházzal szülő egyik tanulmányt az EPMSZ 1986-ban, a forradalom 30. évfordulójára kiadott kötetben már megjelentette. Mostani újraközlése a szerkesztők elképzelése szerint a kettős célt szolgált: az akkor még zárt raktárakban őrzött, a nyilvánosság elé nem kerülhető kötetben megjelent Bárczay tanulmány közkinccsé tétele valamint Kálmán Szabolcs református lelkész írásának felvezetése, *A tömlő már újul és a bor? Rátékintés a Magyarországi Református Egyház utóbbi húsz évére 1986–2006*. A 2001-ben hazatért szerző személyes beszélgetések alapján foglalja össze a református egyház utóbbi húsz évének summázatát. Véleménye szerint a rendszerváltás a többi történelmi egyházhoz hasonlóan a reformátusokat is felkészületlenül érte. Ugyan a püspökválasztások révén az egyház megtisztítása részben megvalósult, ám az egyházi vezetők körében itt is elmaradt a bűnvallás és az önvizsgálat. A történelmi egyházakról közölt többi tanulmány szerzőjével egyetértésben károsnak ítéli, hogy az egyházi ingatlanok visszaszerzése, a részleges privatizáció kapcsán kialakult anyagi ügyek anomáliái miatt is az egyháznak az államtól való anyagi függősége újraterepült. Riasztó jelnek látja a papságon belül az egyoldalú politikai elkötelezettség jelentkezését, sérelmezi a baloldali plebejus hagyományok megfakulását, kevesli a magyar zsidósággal kapcsolatos szolidaritás megnyilvánulását. Aggasztónak tartja a másként való gondolkodás elfojtását, a női lelkészek helyzetének rendezetlenségét. A mai kor emberének megszólítása érdekében egyházi szemléletváltást sürget. Kovács András egy korábban megjelent munkájának egyik fejezetét választották ki a szerkesztők a magyar zsidó felekezet 1956 és 1990 közötti történetének összefoglalására. A szerző véleménye szerint az 1956-ban emigráltak nagy száma miatt a hitközség csak a kulturális és a vallásos örökség megőrzésére törekedett. Az állami segítségadás az antiszemitizmus elleni védelem fejében a rendszerrel való teljes azonosulást, az asszimiláció vállalását igényelte. (Ennek megfelelően a felfelé törekvő társadalmi mobilitás előfeltétele a zsidó identitástól való eltávolodás lett.) Sajátos viszony jött létre a túlélésére berendezkedett zsidó hitközségi vezetők és a pártállam között, miközben a zsidó önazonosságához való ragaszkodás megfogalmazása csak a rendszerrel szembeni ellenzéki mozgalom, csoportosulás pozíciójából vált lehetségessé. (*Magyar zsidó politika és a zsidó felekezet az 56-os forradalom után*).

A kötet zárófejezetében a fiatalok kapták meg a szót. Gaál Enikő *A magyar 56 és a holland társadalom* című tanulmányában bizonyítja, hogy a távoli Hollandiában az eltiport magyar 56 iránti szolidaritás hatására a média révén egy példátlan egységesülési folyamat ment végre a megosztott felekezeti-politikai holland társadalomban. 56 hatására, a rokonszenv megmozdulások révén a korábban széttöredezett holland politikai-társadalmi-ideológiai élet egységesülési folyamata indult meg. A holland társadalomban széles körű pénz-és ruhaneműgyűjtéssel segítettek a magyarországi rászorulókon. A Holland Vöröskereszt 62 alkalmazottja, a második legnagyobb külföldi segélyszervezetként vette ki részét a segélyszállítmányok eljuttatásában. Kanyó Tamás *Néhány gondolat az 56-ra való emlékezés problémáiról* címmel közölt írásában a divatos oral history mint történetírási műfaj alkalmazásának veszélyeire hívta fel a figyelmet. Szerinte az nem pótolhatja a történetírást, előbb az események analízisét kellene elvégezni s csak utána megtenni a következtetések levonását. Úgy véli, hogy 56 megértése illetve meg nem értése összefüggésben van az 56 utáni politikai gyakorlattal, amely rengeteg kihívást fogalmazott meg kortársaink számára. Tréfás Dávid Szabó Zoltán író 56-os szerepéről közöl elemzést. Úgy látta, hogy az író a magyar hallgatóságnak az 56-os forradalomról alkotott külföldi vélemény tolmácsolására vállalkozott, az angol közvéleményben kialakult képet akarta közvetíteni magyarországi honfi-

társai számára a Szabad Európa Rádió éterhullámain keresztül. A SZER azonban nem akceptálta és nem közvetítette az emigráns író óvatosságra intő üzeneteit. (*Szerelmes szeizmográfia – Szabó Zoltán és a forradalom*).

Mindenképpen örvedetes és hasznos, hogy a különböző politikai csatározásoktól mentes nyugat-európai magyar emigráció képes volt egy ilyen reprezentatív emlékkötetet közreadni az anyaországi olvasók részére. A munka-főleg történeti és egyháztörténeti vonatkozásai miatt- nagyobb figyelmet érdemel, mint amilyenben ez idáig részesült. Bár a kötet szerkezete némileg kifogásolható, fontos lenne, hogy a történész szakma is tudomást vegyen róla és értékelje.

Szabó Róbert

## REGIONALNIJE SKOLI RUSSKOJ ISZTORIOGRAFIJ/ REGIONAL SCHOOLS OF RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

Red./Ed. Gyula Szvák

Ruszsztikai Könyvek XVIII. *Russica Pannonicana*, Bp. 2007, 207 o.

### AZ OROSZ TÖRTÉNETÍRÁS REGIONÁLIS ISKOLÁI

Az ELTE Ruszsztikai Központja 2006. május 29–30-án orosz regionális historiográfiai témájú nemzetközi konferenciát rendezett. A tanulmánykötet a tanácskozáson tartott orosz és angol nyelvű előadások anyagát tartalmazza. A könyv előszavában a Központ vezetője, Szvák Gyula kiemeli, hogy a megjelent írások kijelölhetik a további kutatási irányokat és tudományos diskurzust stimulálnak. Philip Longworth előszavában hangsúlyozza az 1998-tól kétévenként megrendezett szeminárium jellegű tanácskozások szaktudományos jelentőségét. Ezen ötödik találkozón a magyar ruszisták nyugati és orosz kollégáikkal megvitathatták a decentralizáció és a regionalizmus historiográfiai témáit. A kötet első tanulmányát V. V. Alekszejev írta az uráli történetírói iskoláról. A szerző fontosnak tartja a regionalizmus, az oroszországi modernizáció és a történeti iskola fogalmának értelmezését. Az uráli iskola majd három százados fejlődése során több nemzedéket fogott át, nemzetközi elismerést szerzett és mozgósította a regionális szellemi potenciált. A kutatási irányok és az alapművek bemutatása után a szerző szól a jekatyerinburgi egyetem és az Uráli Tudományos Akadémiai Részleg új feladatairól a posztszovjet korszakban. Paul Dukas tanulmányában a skót polgári történészek és közgazdászok (A. Smith és A. Ferguson) olyan evolúciós és stádiumelméleti nézeteit elemzi, amelyek az oroszországi és a posztszovjet fejlődésre vonatkozóan interpretálódtak. Az utóbbiakkal kapcsolatban a szerző utal V. Kosztyikov és V. Vilcsek megállapításaira az 1991 utáni oroszországi bürokratikus kapitalizmus sajátosságairól és a késői ipari stádium jellegéről, amelyek a nyugati fejlődéstől való eltéréseket reprezentálják. A. I. Alekszejev írásában a szentpétervári és a moszkvai történetírói iskoláknak az orosz középkorkutatásban betöltött szerepét vizsgálja. Kiemeli, hogy egy irányzat akkor válik iskolává, ha a tudományos szocializáció eszközeként felsőfokú intézményekkel rendelkezik vezető oktatókkal és kutatókkal, akik megkísérlik fel fogásukat általánosan elfogadottá tenni. A két fővárosi történettudományi iskola kiformalódása a 19. sz. derekán kezdődött. Alekszejev rámutat, hogy I. Ja. Frojanov orosz középkor-történeti koncepciójához a moszkvai történészek visszafogott tartózkodással közeledtek az 1980-as évek közepétől és a péterváriak között is voltak opponensei.

N. L. Puskareva tanulmányában a posztszovjet térségbeli nőtörténeti és nemi (gender) kutatások alakulását elemzi. Bemutatja a kiformalódás faktorait, az 1980-as évek végétől napjainkig az evolúció öt szakaszának jellemzőit, az oktatási és kutatási központok sajátosságait, az elért eredményeket és a „női téma” oroszországi korlátozott népszerűségének okait. A történeti feminológia ugyan bekerült a historiográfiába, evolúciója azonban Oroszországban megkésített modernizáció és hagyományos normák közepette csak másfél századra tekint vissza. M. P. Mohnacseva a regionalisztika és fejlődési perspektíváit vizsgálja. A fenti időszakban modern országos intézményhálózat épült ki, számos konferenciát rendeztek és nagyszámú kiadvány jelent meg. A szerző taglalja a regionalisztika legfontosabb fogalmi és elméleti-módszertani kérdéseit. Lényeges a helytörténet viszonya a történeti térhez, a mikroközösséghez és a forrásokhoz csakúgy, mint magához a honismereti narratívához. Daniel H. Kaiser I. N. Szuovorov és a Vologdai Érseki Levéltár c. írásában először a tematika historiográfiájáról szól. Ezután sokoldalúan tárul elénk Szuovorov 1860 és 1926 közötti, különböző bizottságokban, múzeumokban, archívumokban és végül a hittudományi, majd a

helyi pedagógiai főiskolán végzett, a vologdai térség egyházi dokumentumait feltáró és feldolgozó tevékenysége, ill. oktatói munkássága. Szuvorov fedezte fel és publikálta a 16–17. századi vologdai érseki levéltárbeli iratokat. A sorozat 1899-től megjelenő első öt kötetét ő készítette. Nélkülük az I. Péter előtti Észak-Oroszország mindennapjainak tanulmányozása elképzelhetetlen.

Ann Kleimola az északi ikonok és a vologdai ikonfestő iskola sorsát követi nyomon tanulmányában. A művek restaurálására és bemutatására a 19–20. sz. fordulóját követően jelentek meg a hatékonyabb szervezetek és kiemelkedő szakemberek. Az 1920–30-as években az ikonok sorsa „tragikusan, de relatíve szerencsésen alakult”. 1945 után a restaurálásokat és a művészet-történeti elemzést neves szakemberek folytatták. Ráműtötték, hogy a 17. században Vologdának saját ikonfestő iskolája alakult ki és stílusában (pl. az ikonok kompozíciójában, színeiben, a reális ábrázolásban és a folklórral való kapcsolatban) az északi módszer regionális altípusát képviselte. Font Márta tanulmányában a Halics-Volhiniai Rusz historiográfiájáról ad áttekintést. Fontosnak véljük, hogy a 19. sz. végétől előtérbe került a források kritikai feldolgozása, közte országunkat is érintő anyagok bevonásával. A szovjet történetírás az orosz feudalizmust az 1960-as évekig marxista apriori kategóriákkal jellemezte. A neves pétervári történész, I. Ja. Frojanov szakítva a korai orosz feudalizmus-konceptióval, munkásságában a paradigmaváltást testesítette meg. A mostani ezredfordulón a leginnovatívabb műveket a Halics-Volhiniai Ruszról a lvovi történészek alkották. I. O. Tyumencev írásában a dél-oroszországi kozákság történetéről szóló kutatásokat elemzi. Fontosnak ítéljük a tudományos centrumok és szakemberek bemutatását, valamint a kozákság története öt szakaszának (a 14. sz. végétől napjainkig) jellemzéseit, az etnikai, gazdasági-társadalmi és katonai folyamatok körültekintő vizsgálatával. A szerző a posztszovjet időszakra koordinált, interdiszciplináris regionális kutatásokat javasol. Írása végén terjedelmes irodalomjegyzéket találunk. Filippov Szergej az orosz egyházbéli szakadást alapvető interpretációit taglalja. A téma kiváló ismerője öt szellemi, szaktudományos irányzat sajátosságait és fejlődését tárja elénk, az előbbieket megtestesítő személyiségekkel és műveikkel. A 17. századtól előrehaladva a nézetrendszerek a következők: az ún. misszionárius, v. kritikus, a „tévedések teóriája”, az osztályharcos, v. demokratikus elmélet, a karakterológiai és a kultúrtörténeti megközelítések. A szerző rámutat, hogy egyes leegyszerűsítő nézetek napjainkig fennmaradtak.

Sashalmi Endre írásában a bojár dumának a 17. századi moszkvai hatalmi rendszerben és ideológiában játszott szerepét vizsgálja. Tanácsadásról és nem intézményesített hatalomkorlátozásról beszélhetünk. Az orosz történelem ezen korai Romanov-szakaszában az állami szolgálatban egyesültek az autoriter és a közösségi (szobornije) alapelvek; az előbbi primátusával az uralkodó felől, az államhatalom korlátozására irányuló kompetenciák hiányával pedig a bojárok és a дума részéről. Sisák Gábor a szlavofilizmus historiográfiájának paradox jelenségeivel foglalkozik. Különösen fontos, hogy a 19. sz. közepén szembeállítják az európai és az oroszországi szellemi evolúciót; az előbbit realistábbnak, míg az utóbbit idealistának és spekulatívnak tartva. Később A. N. Pipin megalapozatlanul hozza kapcsolatba a szlavofilokat a „hivatalos népiességgel”, a szovjet korszakban pedig Plehanov nyomán az egyoldalú osztály-megközelítések uralják a történetírást az 1980-as évekig. Bodnár Erzsébet A keleti kérdés tanulmányozása és a Balkán az oroszországi történettudományban címmel írt tanulmányt a kötetbe. A szerző az Oszmán Birodalom bukásával, a balkáni népek szabadságharcával és a nagyhatalmak beavatkozó lépéseivel kapcsolatos orosz politikára fókuszál írásában. A polgári történészek közül elemzi Sz. M. Szolovjov és Sz. Sz. Tatisceev álláspontját. A szovjet történetírás egyoldalúságait az 1960-as évektől váltották fel a differenciáltabb megközelítéseket. Az utóbbi évtizedekben primér külügyi források alapján kezdtek vizsgálni a keleti kérdést és a balkáni orosz politikát. Kurunczi Jenő írásában zemsztvostatisztikák alapján elemzi a regionalitást és a gazdasági-társadalmi viszonyok változását az 1861 és 1914 közötti oroszországi parasztgazdaságokban. A. V. Pesehonovnak a kalugai, F. A. Scserbinának pedig a voronyezsi kormányzóságban a parasztpórták költségvetéséről az 1880–90-es években végzett felmérései és más adatok alapján képet kaphatunk a különböző munkák arányáról, a gazdasági és társadalmi gradációról és az 1914 előtti felemás oroszországi agrárfejlődés regionális sajátosságairól.

Bebesi György tanulmányában a konzervativizmus és a szélsőjobboldali mozgalom történetét elemzi a társadalmi rendszerváltozás utáni oroszországi historiográfiában. Megállapítja, hogy 1991 után először a 20. sz. eleji forrásokat adták i. Az olykor politikai célzatú feldolgozásokat hamarosan követték, főleg a Rosszpen és a Terra Kiadóknál, a levéltári anyagokon alapuló, új szemléletű monográfiák. Ilyenek jelentek meg a jobboldali pártokról, programjaikról, vezetőikről, a konzervativizmusról, az Állami Dumák pártfrakcióiról, a konzervativizmus és a nacionalizmus

kapcsolatáról, a szélsőséges terror megtestesítőiről és a kiemelkedő államférfiről, P. A. Sztolipinről. Szili Sándor az 1930–60-as évek szovjet Szibéria-kutatását és a Bajkálon túli terület és a Bajkál-vidék 17. századi orosz államhoz való „önkéntes csatlakozása” konceptuális problémáját elemzi írásában. A szerző szűkebben azt vizsgálja Burjátia példáján, hogy miként érvényesült a történettudomány pártirányítása a Szovjetunió régiói vonatkozásában. Az 1920-as években még a burját polgári demokratikus értelmiség álláspontja érvényesült a társadalomtudományokban. 1929–31-ben a szovjet pártszervek már a „burját nacionalizmus” elleni harcra buzdítottak. 1934 és 1947 között vita folyt arról, hogy Burjátiaiban volt-e feudalizmus, vagy azt kihagyva fejlődött. 1937-ben megjelent A. P. Okladnyikov monográfiája a térségről, ahol még Burjátia meghódításáról volt szó. Az 1947-es ulan-udei párt- és burjátkutatói tanácskozásokat követően már az aktuális politikai elvárásoknak megfelelően értelmezik újra a burját históriát az „önkéntes csatlakozással”. V. K. Alekszejeva A szövetkezeti mozgalom historiográfiája az ázsiai Oroszországban (az első század) c. tanulmányával zárul a kötet. A szerző rámutat, hogy a 19. sz. második felétől a periodikusan ismétlődő gazdasági válságokból a kisparaszti gazdaságoknak a kiutat a vajtermelő, fogyasztási és a hitel-szövetkezetek jelentették. Ezen szervezetekről először a kortársaknak a sajtóban, a különböző beszámolókból és jegyzőkönyvekben rögzített írásaiból értesülhetünk. Ezeket követték a szövetkezetek gazdasági, szociális viszonyait, a piaccal való kapcsolatokat és a fejlődési dinamikát feltáró, szaktudományos munkák. A 20. sz. eleji szibériai szövetkezeti mozgalomról nemcsak orosz, hanem nyugati tudósok is írtak. 1927–28-tól 1953-ig a téma „gyanússá vált”. A forradalom előtti szövetkezeti mozgalom tanulmányozása az 1960-as évektől vett új lendületet.

A kötet izléses borítóját Gyimesi Zsuzsanna tervezte. A szerkesztési munkálatokat Gyimesi Zsuzsanna és Kutjina Olga végezte.

*Kurunczi Jenő*

## CONTENTS

STUDIES – *Jenő Gergely*: The First Years of the Christian Community (Wolff) Party – *Elemér Sebestyén* – *Péter Szabó*: Hungarian Military Administration in Northern Transylvania and Székelyföld in the Autumn of 1940 – *András Joó*: World War Intrigues. Hungarian Efforts at Peace and the Important Moments of the Istanbul Scene 1942–1944 – ATELIER – *Pál Germuska*: Soviet Advisers at Hungarian Military Factories in the 1950s – *Miklós Lackó*: Erik Molnár and the Historical Disputes of the 1960s – SMALLER ARTICLES – *László Soós*: Popular terms concerning viticulture and wine production at Tokaj Hegyalja and on the Great Hungarian Plain (1936) – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat  
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.  
1028 Budapest, Községház utca 37.  
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor  
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.  
HU ISSN 0039–8098



## ***Következő számunk tartalmából***

- Donáth Péter:* Nagy László s a gyermektanulmányozók az 1918–1919. évi forradalmakban  
*Maitz Péter – Farkas Tamás:* Nyelvi nacionalizmus és német családnevek a 19. századi Magyarországon.  
A névmagyarosítások nyelvi-ideológiai hátteréről  
*Földes György:* Kádár János külpolitikai gondolkodása, 1968–1978  
*Honvári János:* Pénzügyi és vagyoni tárgyalások és egyezmények Magyarország és az Egyesült Államok között, 1945–1978  
*Marusza Zoltán:* A Rapacki-terv osztrák és magyar diplomáciai források alapján  
*Rehák Géza:* Magyarország idegenforgalmi politikája különös tekintettel a szállodafejlesztésekre 1956–1965  
*Somorjai Ádám – Zinner Tibor:* Washingtonból jelentjük. A budapesti amerikai nagykövetség Mind-szenty bíboros tevékenységére vonatkozó, 1971-ben keletkezett iratai

## ***E számunk munkatársai***

*Erdődy Gábor* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Feil István* PhD, főigazgató helyettes (Politikatörténeti Intézet, Budapest) – *Gergely Jenő*, a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Germuska Pál*, az 1956-os Intézet titkára (Budapest) – *Jóó András*, PhD, főiskolai docens (Általános Vállalkozási Főiskola, Budapest) – *Kurunczi Jenő* PhD, tanszékvezető főiskolai docens Tessedik Sámuel Főiskola, Pedagógiai Főiskolai Kar Társadalomtudományi Tanszéke (Gyula) – *Lackó Miklós*, a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója (Budapest) – *Lagzi Gábor* PhD, egyetemi tanársegéd (Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *L. Nagy Zsuzsa* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *L. Balogh Béni* főlevéltáros, (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom) – *Paksa Rudolf* PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Eötvös Collegium, Budapest) – *Sebestyén Elemér* történelemtanár (Zetelaka, Románia) – *Soós László* főosztályvezető (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Szabó Péter* hadtörténész, az MTA doktora (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest) – *Szabó Róbert*, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest)

*Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásait — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse*

## TÁJÉKOZTATÓ

*Tisztelt Szerzőnk!*

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg ([www.szazadok.hu](http://www.szazadok.hu)).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

## TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: [hirlapelofizetes@posta.hu](mailto:hirlapelofizetes@posta.hu), faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Pici Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft  
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

*Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg*



**nka**

Nemzeti Kulturális Alap